The Comprehensive Collection of the Rulings of the Qur'an

And the clarification of what it contains of the Sunnah and the verses of the Furqan

Written by Abu Abdullah Muhammad ibn Ahmad ibn Abi Bakr al-Qurtubi (Died 671 AH)

Edited by Dr. Abdullah bin Abdul Muhsin al-Turki

Participated in the editing of this volume: Kamil Muhammad al-Kharrat, Muhammad Mu'taz Karim al-Din

Volume Twenty

Al-Risala Foundation

कुरान के आदेशों का व्यापक संग्रह (अल-जामि' लि-अहकाम अल-कुरान)

और सुन्नत और फुरकान की आयतों में जो कुछ शामिल है उसका स्पष्टीकरण

लेखक: अबू अब्दुल्ला मुहम्मद इब्न अहमद इब्न अबी बक्र अल-कुर्तुबी (मृत्यु 671 हिजरी)

संपादन: डॉ. अब्दुल्ला बिन अब्दुल मोहसिन अल-तुर्की

इस खंड के संपादन में योगदान दिया: कामिल मुहम्मद अल-खरात, मुहम्मद मुतज़ करीम अल-दीन

बीसवाँ भाग

अल-रिसाला फाउंडेशन

الجامع لأحكام القرآن (قرآن کے احکامات کا جامع مجموعہ)

اور سنت اور فرقان کی آیات میں جو کچھ شامل ہے اس کی وضاحت

تالیف: ابو عبد الله محمد بن احمد بن ابی بکر القرطبی (وفات 671ھ)

تحقیق: ڈاکٹر عبد الله بن عبد المحسن الترکی

اس جزو کی تحقیق میں شریک ہوئے: کامل محمد الخراط، محمد معتز کریم الدین

بیسواں حصہ

مؤسسۃ الرسالہ

All rights reserved for the publisher First Edition 1427 AH - 2006 AD

NAFSE ISLAM WWW.NAFSEISLAM.COM

Al-Resalah Publishers Watat al-Musaitbeh - Habib Abi Shahla Street - Al-Maskan Building, Beirut-Lebanon For Printing, Publishing and Distribution Telefax: 815112-319039 Fax: 818615 P.O.Box: 117460 Email: Resalah@Cyberia.net.lb

प्रकाशक के पास सभी अधिकार सुरक्षित हैं प्रथम संस्करण 1427 हिजरी - 2006 ईस्वी

नफ़से इस्लाम WWW.NAFSEISLAM.COM

अल-रिसाला पब्लिशर्स वती अल-मसायतबे - हबीब अबी शहला स्ट्रीट - अल-मस्कन बिल्डिंग, बेरूत-लेबनान मुद्रण, प्रकाशन और वितरण के लिए टेलीफैक्स: 815112-319039 फैक्स: 818615 डाक बॉक्स: 117460 ईमेल: Resalah@Cyberia.net.lb

تمام حقوق ناشر کے پاس محفوظ ہیں پہلا ایڈیشن 1427 ھ - 2006 ء

نفس اسلام WWW.NAFSEISLAM.COM

مؤسسۃ الرسالہ (الرسالہ پبلشرز) وطی المسیطبہ - شارع حبیب ابی شہلا - بنایۃ المسکن، بیروت-لبنان طباعت، اشاعت اور تقسیم کے لیے ٹیلی فیکس: 815112-319039 فیکس: 818615

ص.ب: 117460 ای میل: Resalah@Cyberia.net.lb

Surah "an-Najm" Meccan, and it consists of sixty-one verses.

It is entirely Meccan according to the opinion of al-Hasan, Ikrima, 'Ata, and Jabir. Ibn Abbas and Qatada said: except for one verse from it, which is the Almighty's saying: {Those who avoid the major sins and immoralities} (1) the verse [32]. It is also said: sixty-two verses (2). And it is said: the entire Surah is Medinan. The correct view is that it is Meccan; because of what Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him) narrated when he said: It is the first Surah that the Messenger of Allah (peace be upon him) announced publicly in Mecca (3). In "al-Bukhari" (4) from Ibn Abbas: the Prophet (peace be upon him) prostrated at [the end of] an-Najm, and the Muslims, polytheists, Jinn, and humans prostrated with him. And from Abdullah that the Prophet (peace be upon him) recited Surah an-Najm and prostrated for it, and no one from the people remained except that they prostrated, then a man from the people took a handful of pebbles or dust and raised it to his face and said: "This is enough for me." Abdullah said: "Indeed, I saw him later killed as a disbeliever." Agreed upon (5). The man is said to be: Umayya bin Khalaf (6). And in the "Two Sahihs" from Zaid bin Thabit (may Allah be pleased with him) that he recited to the Prophet (peace be upon him) Surah "By the star when it goes down" and he did not prostrate. The discussion on this has already passed at the end of "al-A'raf" (7), and praise be to Allah.

---

(1) An-Nukat wa al-'Uyun 5/389. (2) Al-Wasit 4/192. (3) Narrated by Ibn Mardawayh as in ad-Durr al-Manthur 6/121, and mentioned by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 8/62, attributing it to Muqatil. (4) In his Sahih (1071). (5) Al-Bukhari (1070), and Muslim (576), and it is in Ahmad (3682). (6) Some narrators of the hadith stated this as in al-Bukhari (4863), and it is said he was: al-Walid bin al-Mughira. And it is said he was: Sa'id bin al-'As bin Umayya. Fath al-Bari 8/615. (7) 9/436, and the hadith is in al-Bukhari (1072), Muslim (577), and Ahmad (21591).

सूरह "अन्-नज्म" मक्की, और इसमें इकसठ आयतें हैं।

अल-हसन, इकरीमा, अता और जाबिर के कथनानुसार यह पूरी सूरह मक्की है। इब्न अब्बास और क़तादा ने कहा: इसकी एक आयत को छोड़कर, और वह अल्लाह तआला का यह फरमान है: {जो बड़े गुनाहों और अश्लील कार्यों से बचते हैं} (1) आयत [32]। यह भी कहा गया है: बासठ आयतें (2)। और यह भी कहा गया है कि पूरी सूरह मदनी है। सही बात यह है कि यह मक्की है; क्योंकि इब्न मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है कि उन्होंने कहा: यह पहली सूरह है जिसे अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने मक्का में खुले तौर पर सुनाया (3)। "बुखारी" (4) में इब्न अब्बास से रिवायत है: नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने नज्म के समय सज्दा किया, और उनके साथ मुसलमानों, मुशरिकों, जिन्नों और इंसानों ने सज्दा किया। और अब्दुल्ला से रिवायत है कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने सूरह नज्म पढ़ी और उसके लिए सज्दा किया, तो लोगों में से कोई भी ऐसा नहीं बचा जिसने सज्दा न किया हो, फिर लोगों में से एक आदमी ने एक मुट्ठी कंकड़ या मिट्टी ली और उसे अपने चेहरे तक उठाया और कहा: "यह मेरे लिए काफी है।" अब्दुल्ला ने कहा: "बेशक मैंने बाद में उसे काफिर की हालत में मारे जाते देखा।" मुत्तफ़क़ अलैहि (5)। उस आदमी का नाम कहा जाता है: उमय्या बिन खलफ़ (6)। और "सहीहैन" में ज़ैद बिन साबित (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है कि उन्होंने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के सामने सूरह "वन्-नज्मि इज़ा हवा" पढ़ी और उन्होंने सज्दा नहीं किया। इसके बारे में चर्चा "अल-आराफ" (7) के अंत में बीत चुकी है, और सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है।

---

(1) अन-नुकातु वल-उयून 5/389। (2) अल-वसीत 4/192। (3) इसे इब्न मरदुवैह ने रिवायत किया है जैसा कि अद-दुर्रुल मंसूर 6/121 में है, और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 8/62 में इसका उल्लेख किया है, और इसे मुक़ातिल की ओर श्रेय दिया है। (4) उनकी सहीह (1071) में। (5) बुखारी (1070), और मुस्लिम (576), और यह अहमद (3682) के पास है। (6) हदीस के कुछ रावियों ने इसे स्पष्ट किया है जैसा कि बुखारी (4863) में है, और कहा जाता है कि वह: अल-वलीद बिन अल-मुगीरा था। और यह भी कहा गया है कि वह: सईद बिन अल-आस बिन उमय्या था। फतह अल-बारी 8/615। (7) 9/436, और हदीस बुखारी (1072), मुस्लिम (577), और अहमद (21591) में है।

سورہ «النجم» مکی ہے، اور یہ اکسٹھ آیات پر مشتمل ہے

حسن، عکرمہ، عطا اور جابر کے قول کے مطابق یہ مکمل مکی ہے۔ ابن عباس اور قتادہ نے کہا: سوائے ایک آیت کے اور وہ اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: {جو بڑے گناہوں اور بے حیائیوں سے بچتے ہیں} (1) آیت [32]۔ اور کہا گیا ہے: باسٹھ آیات ہیں (2)۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ پوری سورہ مدنی ہے۔ اور صحیح یہ ہے کہ یہ مکی ہے؛ کیونکہ ابن مسعود رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: یہ پہلی سورہ ہے جسے رسول اللہ ﷺ نے مکہ میں اعلانیہ پڑھا (3)۔ اور "بخاری" (4) میں ابن عباس سے مروی ہے کہ: نبی ﷺ نے سورہ نجم کے وقت سجدہ کیا، اور آپ کے ساتھ مسلمانوں، مشرکوں، جنوں اور انسانوں نے بھی سجدہ کیا۔ اور عبداللہ سے مروی ہے کہ نبی ﷺ نے سورہ نجم پڑھی اور اس پر سجدہ کیا، تو لوگوں میں سے کوئی ایسا باقی نہ رہا جس نے سجدہ نہ کیا ہو، پھر ان میں سے ایک شخص نے ایک مٹھی کنکر یا مٹی اٹھائی اور اسے اپنے چہرے تک لے گیا اور کہا: "مجھے یہی کافی ہے۔" عبداللہ کہتے ہیں: "بلاشبہ میں نے بعد میں اسے کفر کی حالت میں قتل ہوتے دیکھا۔" متفق علیہ (5)۔ اس شخص کے بارے میں کہا جاتا ہے کہ وہ: امیہ بن خلف تھا (6)۔ اور "صحیحین" میں زید بن ثابت رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ انہوں نے نبی ﷺ کے سامنے سورہ «وَالنَّجْمِ إِذَا هَوَى» پڑھی اور آپ ﷺ نے سجدہ نہیں کیا۔ اور اس بارے میں کلام "الاعراف" (7) کے آخر میں گزر چکا ہے، والحمد للہ۔

---

(1) النکت والعیون 389/5 . (2) الوسیط 192/4 . (3) اسے ابن مردویہ نے روایت کیا جیسا کہ الدر المنثور 121/6 میں ہے، اور ابن الجوزی نے زاد المسیر 62/8 میں اسے بیان کیا اور مقاتل کی طرف منسوب کیا۔ (4) اپنی صحیح (1071) میں۔ (5) بخاری (1070)، اور مسلم (576)، اور یہ احمد (3682) کے ہاں ہے۔ (6) حدیث کے بعض راویوں نے اسی طرح صراحت کی ہے جیسا

کہ بخاری (4863) میں ہے، اور کہا گیا ہے کہ وہ: ولید بن مغیرہ تھا۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ وہ: سعید بن العاص بن امیہ تھا۔ فتح الباری 615/8 . (7) 436/9 ، اور حدیث بخاری (1072)، مسلم (577)، اور احمد (21591) میں ہے۔

Surah An-Najm: Verses 1 - 10 (Page 6)

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful.

Allah Almighty says: {By the star when it goes down (1) Your companion [Muhammad] has not strayed, nor has he erred, (2) Nor does he speak from [his own] inclination. (3) It is not but a revelation revealed, (4) Taught to him by one intense in strength [Gabriel] - (5) One of soundness. And he rose to [his] true form (6) While he was in the higher [part of the] horizon. (7) Then he approached and descended (8) And was at a distance of two bow lengths or nearer. (9) And he revealed to His Servant what he revealed. (10)}

Regarding the words of Allah Almighty: {By the star when it goes down}, Ibn Abbas and Mujahid said: The meaning of "the star when it goes down" is the Pleiades (Al-Thurayya) when it sets at dawn (1). The Arabs call the Pleiades "the star" (2), even though it consists of several stars; it is said there are seven stars, six of which are visible, and one is faint, which people use to test their eyesight (3).

In "Al-Shifa" (4) by Qadi Ayyad, it is mentioned that the Prophet (peace be upon him) used to see eleven stars in the Pleiades. It is also narrated from Mujahid that the meaning is: the Quran when it is revealed; because it was revealed in installments (stars). This was also said by Al-Farra (5).

Another narration from him says: it means all the stars of the sky when they set (6). This is the opinion of Al-Hasan (7) who said: Allah swore by the stars when they disappear. It is not prohibited to express them with a singular word while the meaning is plural, like the saying of Al-Ra'i:

---

(1) Reported from both by al-Tabari 5/22, and Ibn Abi Hatim 10/3318 (18693), and the saying of Mujahid in his Tafsir 2/627, and reported from him by Abd al-Razzaq in al-Tafsir 2/250. (2) Gharib al-Qur'an by Ibn Qutaybah p. 427. (3) Zad al-Masir 8/62. (4) 1/164. (5) In Ma'ani al-Qur'an 3/94, and reported from Mujahid by al-Tabari 6/22. (6) Tafsir al-Baghawi 4/244. (7) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/389.

सूरह अन-नज्म: आयतें 1 - 10 (पेज 6)

अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत दयालु और बहुत कृपालु है।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {कसम है सितारे की जब वह गिरे (1) न तुम्हारा साथी भटका है और न वह बहका है, (2) और न वह अपनी इच्छा से बोलता है। (3) यह तो केवल एक वह्य (प्रकाशना) है जो भेजी जा रही है, (4) जिसे उसे बड़े शक्तिशाली (जिब्रील) ने सिखाया है, (5) जो बुद्धिमान है। फिर वह स्थिर हो गया (6) जबकि वह ऊँचे क्षितिज पर था। (7) फिर वह निकट आया और झुक गया (8) तो वह दो कमानों के बराबर या उससे भी कम दूरी पर रह गया। (9) फिर उसने अल्लाह के बंदे पर वह वह्य (संदेश) अवतरित किया जो उसने किया। (10)}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {कसम है सितारे की जब वह गिरे}, इब्न अब्बास और मुजाहिद ने कहा: "सितारे की जब वह गिरे" का अर्थ है: थुरैया (कृत्तिका नक्षत्र) जब भोर के समय अस्त होता है (1)। अरब के लोग थुरैया को "सितारा" कहते हैं (2), भले ही इसमें कई सितारे हों; कहा जाता है कि इसमें सात सितारे हैं, जिनमें से छह स्पष्ट हैं और एक सूक्ष्म है जिससे लोग अपनी दृष्टि की परीक्षा करते हैं (3)।

क़ाज़ी अयाज़ की "अल-शिफ़ा" (4) में उल्लेख है कि पैगंबर ﷺ थुरैया में ग्यारह सितारे देखते थे। मुजाहिद से यह भी वर्णित है कि इसका अर्थ है: क़ुरआन जब वह उतरा; क्योंकि वह टुकड़ों (सितारों) में उतरा था। अल-फ़र्रा (5) ने भी यही कहा है।

उनसे एक और रिवायत है: इसका मतलब आकाश के सभी सितारे हैं जब वे डूबते हैं (6)। यही अल-हसन (7) का मत है, उन्होंने कहा: अल्लाह ने सितारों की कसम खाई जब वे ओझल हो जाते हैं। उन्हें एकवचन शब्द के साथ व्यक्त करना वर्जित नहीं है जबकि अर्थ बहुवचन हो, जैसे अल-रा'ई का कहना है:

---

(1) इसे अल-तबरी 5/22 और इब्न अबी हातिम 10/3318 (18693) ने उन दोनों से उद्धृत किया है, और मुजाहिद का कथन उनकी तफ़्सीर 2/627 में है, और इसे अब्द अल-रज़्ज़ाक ने तफ़्सीर 2/250 में उद्धृत किया है। (2) गरीब अल-कुरान, इब्न कुतैबा, पृष्ठ 427। (3) जाद अल-मसीर 8/62। (4) 1/164। (5) मआनी अल-कुरान 3/94 में, और इसे मुजाहिद से अल-तबरी 6/22 ने उद्धृत किया है। (6) तफ़्सीर अल-बगवी 4/244। (7) अल-नुकात व अल-उयून 5/389।

سورة النجم: آیات ۱ - ۱۰ (صفحہ ۶)

بسم اللہ الرحمن الرحیم

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَالنَّجْمِ إِذَا هَوَىٰ (۱) مَا ضَلَّ صَاحِبُكُمْ وَمَا غَوَىٰ (۲) وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ (۳) إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ (۴) عَلَّمَهُ شَدِيدُ الْقُوَىٰ (۵) ذُو مِرَّةٍ فَاسْتَوَىٰ (۶) وَهُوَ بِالْأُفُقِ الْأَعْلَىٰ (۷) ثُمَّ دَنَا فَتَدَلَّىٰ (۸) فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَىٰ (۹) فَأَوْحَىٰ إِلَىٰ عَبْدِهِ مَا أَوْحَىٰ (۱۰)﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَالنَّجْمِ إِذَا هَوَىٰ﴾، ابن عباس اور مجاہد نے کہا: "وَالنَّجْمِ إِذَا هَوَىٰ" کا معنی ہے: ثریا (پرون) جب فجر کے وقت غروب ہوتی ہے (۱)۔ عرب ثریا کو "نجم" (ستارہ) کہتے ہیں (۲) اگرچہ وہ تعداد میں کئی ستارے ہیں؛ کہا جاتا ہے کہ وہ سات ستارے ہیں، جن میں سے چھ ظاہر ہیں اور ایک پوشیدہ ہے جس سے لوگ اپنی بینائی کا امتحان لیتے ہیں (۳)۔

اور قاضی عیاض کی "الشفا" (۴) میں ہے: کہ نبی کریم ﷺ ثریا میں گیارہ ستارے دیکھتے تھے۔ اور مجاہد سے یہ بھی مروی ہے کہ معنی ہے: اور قرآن جب وہ نازل ہوا؛ کیونکہ وہ حصوں (نجوم) میں نازل ہوتا تھا۔ اور یہی الفراء (۵) نے کہا۔

اور ان سے ایک اور روایت ہے: یعنی آسمان کے تمام ستارے جب وہ غروب ہوتے ہیں (۶)۔ یہی حسن بصری (۷) کا قول ہے، انہوں نے کہا: اللہ نے ستاروں کی قسم کھائی جب وہ غائب ہو جاتے ہیں۔ اور یہ ممتنع (ناممکن) نہیں کہ ان کو واحد کے لفظ سے تعبیر کیا جائے جبکہ معنی جمع ہو، جیسا کہ الراعی کا قول ہے:

---

(۱) اسے طبری ۵/۲۲، اور ابن ابی حاتم ۱۰/۳۳۱۸ (۱۸۶۹۳) نے ان دونوں سے روایت کیا ہے، اور مجاہد کا قول ان کی تفسیر ۲/۶۲۷ میں ہے، اور اسے عبد الرزاق نے تفسیر ۲/۲۵۰ میں روایت

کیا ہے۔ (۲) غریب القرآن لابن قتیبہ ص ۴۲۷۔ (۳) زاد المسیر ۸/۶۲۔ (۴) ۱/۱۶۴۔ (۵) معانی القرآن میں ۳/۹۴، اور اسے مجاہد سے طبری ۶/۲۲ نے روایت کیا ہے۔ (۶) تفسیر البغوی ۴/۲۴۴۔ (۷) النکت والعیون ۵/۳۸۹۔

Surah An-Najm, Verses 1 - 10

Page 7

"She spent the night counting stars in a large pot, whose congealed fat settles quickly in the hands of eaters." (1)

Umar ibn Abi Rabi'ah said:

"The most beautiful of stars in the sky is the Pleiades, and the Pleiades on earth is the beauty of women." (2)

Al-Hasan also said: What is meant by the star is the stars when they fall on the Day of Resurrection. Al-Suddi said: The star here is Venus; because a group of Arabs used to worship it.

It was also said: It refers to the stars with which the devils are pelted. The reason is that when Allah Almighty willed to send Muhammad (PBUH), the falling of stars increased before his birth. Most of the Arabs were terrified by them and rushed to a blind priest they had who used to inform them of events. They asked him about it, and he said: "Look at the twelve constellations. If any of them fall, then it is the passing away of the world. If nothing falls from them, then something great will happen in the world." So they anticipated that. When the Messenger of Allah (PBUH) was sent, he was the great matter they had anticipated. Then Allah Almighty revealed: "By the star when it goes down," meaning that the star that went down is for this prophethood that occurred (3). It was also said: The star here is the plant that has no stem (4).

And "hawa" (goes down) means: fell to the ground (5). Ja'far bin Muhammad bin Ali bin Al-Hussein (PBUH) said: "And the star" means Muhammad (PBUH), "when it goes down" when he descended from the sky on the night of Mi'raj (6). And from Urwa...

(1) Majaz al-Qur'an by Abu Ubaidah 2/235. The verse is by al-Ra'i al-Numayri, Ubaid ibn Husayn, in his Diwan p. 92. Al-Zajjaj said in Ma'ani al-Qur'an 5/69 after quoting the verse: He describes a pot with a lot of fat. The meaning of "counts the stars" is that due to the clarity of its fat, you can see the stars reflected in it. "Al-mustahira" is the pot. He said: the fat congeals on the hands due to its abundance. (2) We did not find it in his Diwan; it is in al-Nukat wa al-'Uyun 5/389. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/389-390. (4) Tafsir al-Baghawi 4/244, attributed to al-Akhfash. (5) Al-Kashshaf 4/27. (6) Tafsir al-Baghawi 4/244-245.

सूरह अन-नज्म, आयत 1 - 10

पृष्ठ 7

"वह एक बड़े बर्तन में सितारों की गिनती करती रही, जिसकी जमी हुई चर्बी खाने वालों के हाथों में जल्दी जम जाती है।" (1)

उमर इब्न अबी रबीअह ने कहा:

"आसमान के सितारों में सबसे सुंदर सुरैया (कृत्तिका नक्षत्र) है, और धरती पर सुरैया स्त्रियों की सुंदरता है।" (2)

अल-हसन ने यह भी कहा: तारे से तात्पर्य उन तारों से है जब वे प्रलय के दिन गिरेंगे। अल-सुद्दी ने कहा: यहाँ तारे से तात्पर्य शुक्र ग्रह (ज़ुहरा) है; क्योंकि अरबों का एक समूह इसकी पूजा करता था।

कहा गया है: इससे तात्पर्य उन तारों से है जिनसे शैतानों को मारा जाता है। इसका कारण यह है कि जब अल्लाह तआला ने मुहम्मद (स.) को भेजने का इरादा किया, तो उनके जन्म से पहले सितारों का गिरना बढ़ गया। अधिकांश अरब उनसे भयभीत हो गए और अपने एक अंधे पुजारी के पास गए जो उन्हें घटनाओं की जानकारी देता था। उन्होंने उससे इस बारे में पूछा, तो उसने कहा: "बारह राशियों को देखो। यदि उनमें से कोई भी गिर जाए, तो यह दुनिया का अंत है। यदि उनमें से कुछ भी नहीं गिरता है, तो दुनिया में कुछ बड़ा होने वाला है।" तो उन्होंने इसका आभास किया। जब अल्लाह के रसूल (स.) को भेजा गया, तो वह वही महान कार्य था जिसका उन्होंने आभास किया था। तब अल्लाह तआला ने अवतरित किया: "कसम है तारे की जब वह नीचे गिरे," अर्थात: वह तारा जो नीचे गिरा, वह इस नुबुव्वत (पैगंबरी) के लिए है जो घटित हुई (3)। यह भी कहा गया है: यहाँ तारा वह पौधा है जिसका कोई तना नहीं होता (4)।

और "हवा" (नीचे गिरे) का अर्थ है: ज़मीन पर गिरा (5)। जाफ़र बिन मुहम्मद बिन अली बिन अल-हुसैन (अ.स.) ने कहा: "और तारा" का अर्थ मुहम्मद (स.) है, "जब वह नीचे गिरे" जब वह मेराज की रात आसमान से उतरे (6)। और उर्वा से...

(1) मजाज़ अल-कुरान, अबू उबैदा 2/235। यह शेर अल-राई अल-नुमैरी, उबैद इब्न हुसैन का है, जो उनके दीवान के पृ. 92 पर है। अल-ज़ज्जाज ने 'मानी अल-कुरान' 5/69 में शेर का उल्लेख करने के बाद कहा: वह बहुत अधिक चर्बी वाले एक बर्तन का वर्णन करता है। "सितारों की गिनती" का अर्थ

है: उसकी चर्बी की स्पष्टता के कारण आप उसमें सितारों को देख सकते हैं। "अल-मुस्तहीरा" वह बर्तन है। उसने कहा: इसकी प्रचुरता के कारण चर्बी हाथों पर जम जाती है। (2) हमें यह उनके दीवान में नहीं मिला; यह अल-नुकत वल-उयून 5/389 में है। (3) अल-नुकत वल-उयून 5/389-390। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 4/244, जिसे अल-अख़फ़श की ओर संदर्भित किया गया है। (5) अल-कश्शाफ 4/27। (6) तफ़सीर अल-बग़वी 4/244-245।

سورہ النجم، آیات ۱ - ۱۰

صفحہ ۷

"وہ رات بھر ایک بڑے برتن میں ستاروں کو گنتی رہی، جس کی جمی ہوئی چربی کھانے والوں کے ہاتھوں میں جلد جم جاتی ہے (۱)"

اور عمر بن ابی ربیعہ نے کہا:

"آسمان کے ستاروں میں سب سے خوبصورت ثریا ہے، اور زمین پر ثریا عورتوں کی زینت ہے (۲)"

اور حسن نے یہ بھی کہا: ستارے سے مراد وہ ستارے ہیں جب وہ قیامت کے دن گریں گے۔ اور سدی نے کہا: یہاں ستارے سے مراد زہرہ ہے؛ کیونکہ عربوں کی ایک قوم اس کی عبادت کیا کرتی تھی۔

اور کہا گیا ہے: اس سے مراد وہ ستارے ہیں جن سے شیطانوں کو مارا جاتا ہے۔ اس کی وجہ یہ ہے کہ جب اللہ تعالیٰ نے محمد ﷺ کو مبعوث کرنے کا ارادہ کیا تو آپ ﷺ کی ولادت سے قبل ستاروں کا ٹوٹنا بڑھ گیا، جس سے اکثر عرب خوفزدہ ہو گئے اور اپنے ایک نابینا کاہن کے پاس گئے جو انہیں واقعات کی خبر دیا کرتا تھا۔ انہوں نے اس سے اس کے بارے میں پوچھا تو اس نے کہا: "بارہ برجوں کو دیکھو، اگر ان میں سے کوئی ٹوٹ جائے تو یہ دنیا کا خاتمہ ہے، اور اگر ان میں سے کچھ نہ ٹوٹے تو دنیا میں کوئی بڑا واقعہ پیش آنے والا ہے۔" چنانچہ انہوں نے اس کا احساس کر لیا۔ پھر جب رسول اللہ ﷺ مبعوث ہوئے تو وہی وہ عظیم واقعہ تھا جس کا انہوں نے احساس کیا تھا، تب اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: «وَالنَّجْمِ إِذَا هَوَى» یعنی: وہ ستارہ جو گرا وہ اس

نبوت کے لیے ہے جو ظاہر ہوئی (۳)۔ اور کہا گیا: یہاں ستارے سے مراد وہ پودا ہے جس کا تنا نہیں ہوتا (۴)۔

اور «هَوَى» یعنی: زمین پر گرا (۵)۔ اور جعفر بن محمد بن علی بن الحسین (ع) نے کہا: «وَالنَّجْمِ» سے مراد محمد ﷺ ہیں، «إِذَا هَوَى» جب آپ معراج کی رات آسمان سے اترے (۶)۔ اور عروہ سے...

(۱) مجاز القرآن لابی عبیدہ ۲ / ۲۳۵، اور یہ شعر راعی نمیری عبید بن حصین کا ہے، جو ان کے دیوان ص ۹۲ میں ہے۔ زجاج نے معانی القرآن ۵ / ۶۹ میں یہ شعر لانے کے بعد کہا: وہ بہت زیادہ چکنائی والی دیگ بیان کر رہا ہے، اور "تعد النجم" کا مطلب ہے: اس کی چکنائی کی صفائی کی وجہ سے تم اس میں ستارے دیکھتے ہو، اور "مستحیرہ" دیگ ہے، پس اس نے کہا: چکنائی اس کی کثرت کی وجہ سے ہاتھوں پر جم جاتی ہے۔ (۲) ہم اسے ان کے دیوان میں نہیں پا سکے، اور یہ النکت والعیون ۵ / ۳۸۹ میں ہے۔ (۳) النکت والعیون ۵ / ۳۸۹-۳۹۰۔ (۴) تفسیر البغوی ۴ / ۲۴۴ اور اس کی نسبت اخفش کی طرف کی۔ (۵) الکشاف ۴ / ۲۷۔ (۶) تفسیر البغوی ۴ / ۲۴۴-۲۴۵۔

Surah An-Najm: Verses 1 - 10

Ibn al-Zubayr (may Allah be pleased with them both) reported that Utaybah (1) bin Abi Lahab, who was married to the daughter of the Messenger of Allah (peace be upon him), intended to travel to Syria. He said: "I will surely go to Muhammad and insult him." He went to him and said: "O Muhammad, he is a disbeliever in the star when it descends, and in the one who drew near and came down." Then he spat in the face of the Messenger of Allah (peace be upon him), returned his daughter to him, and divorced her. The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "O Allah, set one of Your dogs upon him." Abu Talib was present and was grieved by this, saying: "O nephew, how little you needed this prayer!" Utaybah returned to his father and told him. Then they set out for Syria and stopped at a place. A monk from a monastery looked out at them and said: "This land is full of predators." Abu Lahab said to his companions: "O people of Quraish, help us tonight! For I fear for my son because of Muhammad's prayer." They gathered their camels, knelt them around them, and surrounded Utaybah. Then a lion came, sniffing their faces until it struck Utaybah and killed him. Hassan said: Whoever returns this year to his family... the beast will not return the one eaten (2). And the origin of *An-Najm* (the star) is rising; it is said: *Najama al-sinn* (the tooth appeared), and *Najama fulan* in such-and-such land, meaning: he rebelled against the ruler. And *al-huwiy* means descending and falling; it is said: *hawa yahwi huwiyyan*, like *mada yamdi mudiyyan* (3). Zuhair said:

(1) In the manuscripts: Utbah. And likewise in the following places; the correction is from the errors of the traditionists by Al-Askari 708/2, and Al-Rawd al-Unuf by Al-Suhayli 68/3, and some sources of authentication. (2) Al-Kashshaf 27/4-28, and the hadith was narrated by Abu Nu'aym in Dala'il al-Nubuwwah (381) on the authority of Muhammad bin Ka'b al-Qurazi, from Uthman bin Urwah bin al-Zubayr, from men of his household, and al-Dulabi in al-Dhurriyah al-Tahirah (74) on the authority of Muhammad bin Ka'b al-Qurazi and Uthman bin Urwah bin al-Zubayr similarly, with the mention of a long poem by Hassan containing the aforementioned verse; and al-Hakim in al-Mustadrak 539/2 from the path of Abu Nawfal bin Abi Aqrab, from his father who said: Lahab bin Abi Lahab used to insult the Prophet... and he mentioned it similarly in brief, saying: "Authentic chain of narration and they did not narrate it." It was also narrated by Ibn Qani' in Mu'jam al-Sahabah 207/3, Abu Nu'aym in Dala'il al-Nubuwwah (380), and Ibn Asakir in Tarikh Madinat Dimashq 302/38 from the path of Urwah bin al-Zubayr, from Habbar bin Aswad who said: Abu Lahab and his son Utbah bin Abi Lahab prepared for Syria, and I prepared with them. His son Utbah

said: "By Allah, I will set out for Muhammad and I will insult him..." the report is similar without mentioning the verse. (3) Al-Sihah (Najm) and (Hawa) similarly.

सूरह अन-नज्म: आयतें 1 - 10

इब्न अल-जुबैर (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) ने बताया कि उतैबा (1) बिन अबू लहब, जिसके निकाह में अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की बेटी थी, ने शाम (सीरिया) जाने का इरादा किया। उसने कहा: "मैं मुहम्मद के पास ज़रूर जाऊँगा और उन्हें सताऊँगा।" वह उनके पास आया और कहा: "ऐ मुहम्मद, वह तारे का इनकार करने वाला है जब वह गिरता है, और उसका जो करीब आया और नीचे उतरा।" फिर उसने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के चेहरे पर थूका, उनकी बेटी को उन्हें लौटा दिया और उसे तलाक दे दिया। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "ऐ अल्लाह, अपने कुत्तों में से एक कुत्ता उस पर छोड़ दे।" अबू तालिब वहां मौजूद थे और इससे दुखी होकर बोले: "ऐ भतीजे, तुम्हें इस दुआ की क्या ज़रूरत थी!" उतैबा अपने पिता के पास लौटा और उन्हें बताया। फिर वे शाम के लिए निकल पड़े और एक जगह रुके। एक मठ के भिक्षु ने उन्हें देखा और कहा: "यह ज़मीन दरिंदों से भरी है।" अबू लहब ने अपने साथियों से कहा: "ऐ कुरैश के लोगो, आज रात हमारी मदद करो! क्योंकि मुझे मुहम्मद की दुआ की वजह से अपने बेटे के लिए डर लग रहा है।" उन्होंने अपने ऊंटों को इकट्ठा किया और उन्हें अपने चारों ओर बिठा दिया, और उतैबा को घेर लिया। फिर एक शेर आया और उनके चेहरों को सूंघने लगा, यहाँ तक कि उसने उतैबा पर हमला किया और उसे मार डाला। हसान ने कहा: जो इस साल अपने परिवार के पास लौटता है... तो जंगली जानवर का खाया हुआ वापस नहीं आता (2)। और 'नज्म' का मूल अर्थ 'निकलना' (उगना) है; कहा जाता है: 'नजमा अल-सिन' (दांत निकल आया), और 'नजमा फलां' अमुक देश में, यानी: उसने शासक के खिलाफ विद्रोह किया। और 'हुवीय' का अर्थ है 'नीचे उतरना' और 'गिरना'; कहा जाता है: 'हवा यहवी हुवीयन', जैसे 'मदा यमदी मुदियन' (3)। जुहैर ने कहा:

(1) प्रतियों में: 'उतबा'। और आगे के स्थानों पर भी यही है; सुधार अल-अस्करी 708/2 की 'तसहफात अल-मुहद्दसीन', और सुहैली की 'अल-रौद अल-उनुफ' 68/3, और अन्य स्रोतों से किया गया है। (2) अल-कश्शाफ 27/4-28; हदीस को अबू नुअयम ने 'दलाइल अल-नुबुव्वा' (381) में मुहम्मद बिन काब अल-कुरज़ी के हवाले से उस्मान बिन उर्वा बिन जुबैर से रिवायत किया है। इसी तरह अल-दूलाबी ने 'अल-दुरिया अल-ताहिरा' (74) में बयान किया है, जिसमें हसान की एक लंबी कविता का उल्लेख है जिसमें ऊपर दिया गया शेर शामिल है। हाकिम ने 'मुस्तदरक' 539/2 में इसे सही सनद वाला बताया है। इब्न काने ने 'मोजम अल-सहाबा' में और इब्न असाकिर ने भी इसे रिवायत किया है। (3) 'अल-सिहाह' (नज्म) और (हवा) इसी प्रकार।

سورة النجم: آیات ۱ - ۱۰

ابن زبیر رضی اللہ عنہما سے روایت ہے کہ عتیبہ (۱) بن ابی لہب، جس کے نکاح میں رسول اللہ ﷺ کی صاحبزادی تھیں، شام جانے کا ارادہ کیا۔ اس نے کہا: "میں محمد کے پاس ضرور جاؤں گا اور انہیں ایذا دوں گا۔" وہ آپ ﷺ کے پاس آیا اور کہا: "اے محمد، وہ ستارے کا منکر ہے جب وہ گرتا ہے، اور اس کا جو قریب آیا اور لٹک گیا۔" پھر اس نے رسول اللہ ﷺ کے چہرہ مبارک پر تھوکا، آپ کی صاحبزادی کو واپس کر دیا اور انہیں طلاق دے دی۔ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «اے اللہ، اپنے کتوں میں سے ایک کتا اس پر مسلط کر دے»۔ ابوطالب وہاں موجود تھے اور اس سے غمزدہ ہوئے، انہوں نے کہا: "اے بھتیجے، آپ کو اس دعا کی کیا حاجت تھی؟" عتیبہ اپنے باپ کے پاس واپس آیا اور اسے بتایا۔ پھر وہ شام کے لیے نکل کھڑے ہوئے اور ایک جگہ قیام کیا۔ خانقاہ کے ایک راہب نے انہیں دیکھا اور کہا: "یہ زمین درندوں سے بھری ہوئی ہے۔" ابو لہب نے اپنے ساتھیوں سے کہا: "اے گروہ قریش، آج رات ہماری مدد کرو! کیونکہ مجھے محمد کی دعا کی وجہ سے اپنے بیٹے پر خوف محسوس ہو رہا ہے۔" انہوں نے اپنے اونٹوں کو اکٹھا کیا اور انہیں اپنے گرد بٹھا دیا، اور عتیبہ کو گھیرے میں لے لیا۔ پھر ایک شیر آیا، ان کے چہروں کو سونگھتا ہوا یہاں تک کہ اس نے عتیبہ پر حملہ کیا اور اسے مار ڈالا۔ حسان نے کہا: مَنْ يَرْجِعِ العامَ إلى أهلِهِ ... فَمَا أكيِلُ السَّبْعُ بالرَّاجِعِ (۲) (ترجمہ: جو اس سال اپنے اہل و عیال کے پاس لوٹ جائے... تو درندے کا کھایا ہوا واپس نہیں آتا)۔ لفظ "النجم" کی اصل طلوع ہونا (نکلنا) ہے؛ کہا جاتا ہے: "نجم السن" (دانت نکل آیا)، اور "نجم فلان ببلاد کذا" یعنی اس نے حکمران کے خلاف خروج (بغاوت) کی۔ اور "الہوی" کے معنی اترنے اور گرنے کے ہیں؛ کہا جاتا ہے: "ہوی یہوی ہویاً"، جیسے "مضی یمضی مضیاً" (۳)۔ زہیر نے کہا:

(۱) نسخوں میں: عتبہ۔ اور اسی طرح آگے کے مقامات پر، اور درستی العسکری (۷۰۸/۲)، السہیلی کی الروض الانف (۶۸/۳) اور تخریج کے بعض دیگر ذرائع سے کی گئی ہے۔ (۲) الکشاف (۲۷/۴-۲۸)، اور حدیث کو ابو نعیم نے دلائل النبوۃ (۳۸۱) میں محمد بن کعب القرظی سے، انہوں نے عثمان بن عروہ بن الزبیر سے، انہوں نے اپنے اہل خانہ کے کچھ مردوں سے روایت کیا ہے۔ الدولابی نے الذریہ الطاہرہ (۷۴) میں بھی اسے ذکر کیا ہے جس میں حسان کا قصیدہ اور یہ شعر موجود ہے۔ الحاکم نے المستدرک (۵۳۹/۲) میں اسے صحیح الاسناد کہا ہے۔ اسے ابن قانع اور ابن عساکر نے بھی روایت کیا ہے۔ (۳) الصحاح مادہ (نجم) اور (ہوی) اسی طرح ہے۔

"So he clove through the stony ground with them as they descended, like the falling of a bucket when the rope has abandoned it." (1)

Another poet said: "While we were at al-Balakath and al-Qa', traveling fast, and the white camels were descending rapidly," "A thought of your memory crossed my heart in a moment of weakness, so I could not move forward." (2)

Al-Asma'i said: hawa (with fatha) - yahwi huwiyyan, meaning: it fell down. He said: Likewise, inhawa in travel is used when one proceeds swiftly in it. Hawa and inhawa are two dialects with the same meaning, and the poet combined them in his saying: "How many a dwelling place would you have fallen into if not for me, just as one who falls with his body from the peak of a mountain is plunging down." (3)

And it is said about love: hawiya (with kasra) - yahwa hawan, meaning: he loved.

His saying (the Exalted): {Your companion has not strayed} this is the response to the oath, i.e., Muhammad ﷺ did not stray from the truth and did not deviate from it (4). {Nor has he erred} al-ghayy is the opposite of al-rushd (rectitude), meaning: he has not become an erring person (5). It was also said: meaning he did not speak falsehood (6). And it was said: meaning he did not fail in what he sought, and al-ghayy is disappointment/failure; the poet said: "Whoever meets with good, people will praise his affair, and whoever errs will not lack a blamer for his error." (7)

---

(1) Explanation of the Diwan of Zuhair, p. 67. In it: shajja: rose high. biha: with the she-asses. al-ama'iz: a rugged place with many pebbles. He compared the falling of the rope if it breaks to the descent of the she-asses. (2) The speaker is Majnun Layla, Qais bin al-Mulawwah, and the two verses are in his Diwan p. 291. Al-Balakath and al-Qa' are two places in Medina. Mu'jam al-Buldan 1/478 and 4/298, and the two verses are attributed there to Kuthayyir. (3) Al-Sihah (word 'h-w-y') and what follows is from it. The verse is by Yazid bin al-Hakam, and it is in al-Kamil 3/1277, and 'Uyun al-Akhbar 3/83. The qulla of anything is its top. Al-Niq is the highest point in a mountain. Lisan al-'Arab (under 'q-l-l' and 'n-w-q'). (4) Al-Wasit 4/192-193. (5) Al-Kashshaf 4/28. (6) Tafsir al-Baghawi 4/245. (7) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/390, and what follows is from it. The verse is by al-Muraqqish, and it was previously mentioned in 13/477.

सूरा अन-नज्म: आयतें 1 - 10 | 9

"तो उसने उनके साथ पथरीली ज़मीन को चीर दिया जब वे नीचे की ओर उतर रहे थे, जैसे बाल्टी का नीचे गिरना जब रस्सी उसे छोड़ दे।" (1)

एक अन्य कवि ने कहा: "जबकि हम अल-बलाकीथ और अल-क़ा' में तेज़ी से चल रहे थे, और सफेद ऊँटनियाँ तेज़ी से नीचे की ओर बढ़ रही थीं," "कमजोरी के एक पल में मेरे दिल में तुम्हारी याद आई, इसलिए मैं आगे नहीं बढ़ सका।" (2)

अल-असमई ने कहा: 'हवा' (hawa) - फ़तहा के साथ - 'यहवी हुविय्यन', यानी: नीचे गिरा। उन्होंने कहा: इसी तरह यात्रा में 'इनहवा' (inhawa) का प्रयोग तब होता है जब कोई उसमें तेज़ी से आगे बढ़ता है। इस अर्थ में 'हवा' और 'इनहवा' एक ही अर्थ वाली दो बोलियाँ हैं, और कवि ने उन्हें अपने इस छंद में एक साथ प्रयुक्त किया है: "तुम मेरे बिना न जाने कितनी जगहों पर गिर पड़ते, जैसे वह जो पहाड़ की चोटी से अपने शरीर के साथ नीचे गिर रहा हो।" (3)

और प्रेम के बारे में कहा जाता है: 'हविया' (hawiya) - कसरा के साथ - 'यहवा हवन', यानी: उसने प्रेम किया।

अल्लाह तआला का फरमान: {तुम्हारा साथी न भटका है} यह शपथ का उत्तर है, अर्थात: मुहम्मद ﷺ सत्य से नहीं भटके और न ही उससे विचलित हुए (4)। {और न वह बहका है} 'अल-ग़य्य': 'अल-रुश्द' (सही मार्गदर्शन) का विलोम है, यानी: वह गुमराह नहीं हुआ (5)। और कहा गया: अर्थात: उसने असत्य नहीं बोला (6)। और कहा गया: अर्थात: उसने जो माँगा उसमें वह विफल नहीं हुआ, और 'अल-ग़य्य' का अर्थ निराशा/विफलता है; कवि ने कहा: "जो कोई भलाई पाता है, लोग उसके कार्य की प्रशंसा करते हैं, और जो बहक जाता है, उसे बहकने पर कोई दोष देने वाला मिल ही जाता है।" (7)

---

(1) शरह दीवान ज़ुहैर पृ. 67। इसमें है: 'शज्जा': ऊँचा हुआ। 'बिहा': जंगली गधियों के साथ। 'अल-अमाइज': कंकड़-पत्थर वाली कठोर भूमि। उसने रस्सी टूटने पर उसके नीचे गिरने की तुलना जंगली गधियों के नीचे उतरने से की है। (2) कहने वाले मजनू लैला, क़ैस बिन अल-मुलाव्वह हैं, और ये दो छंद उनके दीवान पृ. 291 में हैं। अल-बलाकीथ और अल-क़ा': मदीना के दो स्थान हैं। मुअजम अल-बुलदान 1/478 और 4/298, और इसमें इन दो छंदों का श्रेय कुथय्यिर को दिया गया है। (3) अल-

सिहाह (ह-व-य) और उसके बाद का अंश उसी से है। यह छंद यज़ीद बिन अल-हकाम का है, और यह अल-कामिल 3/1277 और उयून अल-अख़बार 3/83 में है। किसी भी वस्तु का 'कुल्ला': उसका ऊपरी हिस्सा। 'अल-नीक़': पहाड़ का सबसे ऊँचा स्थान। लिसान अल-अरब (मूल शब्द 'क़-ल-ल' और 'न-व-क़')। (4) अल-वसीत 4/192-193। (5) अल-कश्शाफ़ 4/28। (6) तफ़्सीर अल-बगवी 4/245। (7) अल-नुकत व अल-उयून 5/390, और उसके बाद का अंश उसी से है। यह छंद अल-मुरक्किश का है, और पहले 13/477 में आ चुका है।

"پس اس نے ان (جنگلی گدھیوں) کے ساتھ پتھریلی زمین کو چیر ڈالا جبکہ وہ نیچے کی طرف اتر رہی تھیں، جیسے ڈول کا نیچے گرنا جب رسی اسے چھوڑ دے۔" (۱)

ایک اور شاعر نے کہا: "جبکہ ہم البلاکث اور القاع میں تیزی سے چل رہے تھے، اور سفید اونٹنیاں تیزی سے نیچے کی طرف بڑھ رہی تھیں،" "کمزوری کے ایک لمحے میں تمہاری یاد کا ایک خیال میرے دل میں آیا، تو میں آگے نہ بڑھ سکا۔" (۲)

اصمعی نے کہا: 'ہَوَیٰ' - زبر کے ساتھ - 'یہوی ہویاً'، یعنی: نیچے کی طرف گرا۔ انہوں نے کہا: اسی طرح سفر میں 'انہویٰ' کا استعمال اس وقت ہوتا ہے جب کوئی اس میں تیزی سے آگے بڑھے۔ اس معنی میں 'ہویٰ' اور 'انہویٰ' دو لغتیں (بولیاں) ہیں جن کا ایک ہی مطلب ہے، اور شاعر نے اپنے اس قول میں انہیں جمع کر دیا ہے: "تم میرے بغیر نہ جانے کتنے ٹھکانوں میں گر پڑتے، جیسے وہ جو پہاڑ کی چوٹی سے اپنے جسم کے ساتھ نیچے گر رہا ہو۔" (۳)

اور محبت کے بارے میں کہا جاتا ہے: 'ہَوِیَ' - زیر کے ساتھ - 'یہویٰ ہویً'، یعنی: اس نے محبت کی۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {تمہارا ساتھی نہ بہکا ہے} یہ قسم کا جواب ہے، یعنی: محمد ﷺ حق سے نہیں بھٹکے اور نہ ہی اس سے منحرف ہوئے (۴)۔ {اور نہ بے راہ چلا ہے} 'الغی': 'الرشد' (ہدایت) کی ضد ہے، یعنی: وہ گمراہ نہیں ہوا (۵)۔ اور کہا گیا: یعنی: اس نے باطل کلام نہیں کیا (۶)۔ اور کہا گیا: یعنی: اس نے جو طلب کیا اس میں وہ ناکام نہیں ہوا، اور 'الغی': مایوسی و ناکامی ہے؛ شاعر

نے کہا: "جو کوئی بھلائی پاتا ہے، لوگ اس کے کام کی تعریف کرتے ہیں، اور جو بہک جاتا ہے، اسے گمراہی پر ملامت کرنے والا مل ہی جاتا ہے۔" (۷)

---

(۱) شرح دیوان زہیر ص ۶۷، اس میں ہے: 'شجّ': بلند ہوا۔ 'بہا': جنگلی گدھیوں کے ساتھ۔ 'الاماعز': کنکروں والی سخت زمین۔ پس اس نے رسی ٹوٹنے پر اس کے گرنے کو جنگلی گدھیوں کے نیچے اترنے سے تشبیہ دی۔ (۲) کہنے والے مجنوں لیلیٰ قیس بن الملوح ہیں، اور یہ دونوں اشعار ان کے دیوان ص ۲۹۱ میں ہیں، اور البلاکث اور القاع: مدینہ کے دو مقامات ہیں۔ معجم البلدان ۱/۴۷۸ اور ۴/۲۹۸، اور اس میں ان دو اشعار کی نسبت کثیر کی طرف کی گئی ہے۔ (۳) الصحاح (ہوی) اور اس کے بعد کا حصہ اسی سے ہے، اور یہ شعر یزید بن الحکم کا ہے، اور یہ الکامل ۳/۱۲۷۷ اور عیون الاخبار ۳/۸۳ میں ہے۔ ہر چیز کا 'قلّہ': اس کا بلند ترین حصہ۔ 'النیق': پہاڑ کا سب سے اونچا مقام۔ لسان العرب (مادہ 'قلل' اور 'نوق')۔ (۴) الوسیط ۴/۱۹۲-۱۹۳۔ (۵) الکشاف ۴/۲۸۔ (۶) تفسیر البغوی ۴/۲۴۵۔ (۷) النکت والعیون ۵/۳۹۰، اور اس کے بعد کا حصہ اسی سے ہے، اور یہ شعر المرقش کا ہے، اور پہلے ۱۳/۴۷۷ میں گزر چکا ہے۔

Surah An-Najm: Verses 2 - 10 10

Meaning: Whoever fails in his quest is blamed by people.

Then it is possible that this is a report about what happened after the revelation. It is also possible that it is a report about his states in general, meaning: he was always a monotheist for Allah. This is the correct view according to what we explained in "Al-Shura"(1) regarding His saying: "You did not know what the Book is, nor [what is] faith" [Verse: 52].

The Almighty's saying: "Nor does he speak from [his own] inclination. It is not but a revelation revealed":

There are two issues in it:

First: The Almighty's saying: "Nor does he speak from [his own] inclination". Qatadah said: And he does not speak the Quran out of his own desire, "It is not but a revelation revealed" to him (2). And it was said: "from inclination" meaning: through inclination, said by Abu Ubaydah (3) like the Almighty's saying: "So ask about Him one who is informed" [Al-Furqan: 25] meaning: ask about Him. Al-Nahhas (4) said: Qatadah's view is more appropriate, and "an" (from) remains in its literal sense, meaning: his speech does not proceed from his personal opinion, rather it is through revelation from Allah, the Mighty and Sublime; because after it comes: "It is not but a revelation revealed".

Second: This verse might be used as an argument by those who do not allow the Messenger of Allah (peace be upon him) to exercise independent legal reasoning (ijtihad) in new events (5). It also contains evidence that the Sunnah is like revealed revelation in practice. The hadith of Al-Miqdam bin Ma'di Karib on this has been mentioned in the introduction of the book (6), and praise be to Allah.

Al-Sijistani said: If you wish, you can substitute "It is not but a revelation revealed" for "Your companion has not strayed". Ibn al-Anbari (7) said: This is a mistake; because the light "in" cannot be a substitute for "ma", the proof of this is that you do not say: By Allah I did not stand, I am sitting.

---

(1) 18/ 509 - 510. (2) Narrated from him by Al-Tabari 8/22. (3) In Majaz al-Qur'an for him 2/ 236. (4) In Ma'ani al-Qur'an for him 4/ 265 similarly. (5) Ahkam al-Qur'an by Al-Harrasi 4/ 393. (6) 1/ 65. (7) In Idah al-Waqf wa al-Ibtida' 2/ 910, and what precedes it from it.

सूरा अन-नज्म: आयतें 2 - 10 10

अर्थ: जो अपनी खोज में विफल रहता है, लोग उसे दोष देते हैं।

फिर यह संभव है कि यह रहस्योद्घाटन के बाद जो कुछ हुआ उसके बारे में एक जानकारी हो। और यह भी संभव है कि यह सामान्य रूप से उनकी स्थितियों के बारे में एक जानकारी हो, जिसका अर्थ है: वह हमेशा अल्लाह के लिए एकेश्वरवादी थे। यह हमारे द्वारा "अल-शूरा"(1) में उनके इस कथन पर स्पष्ट किए गए अनुसार सही विचार है: "आप नहीं जानते थे कि किताब क्या है और न ही [क्या है] ईमान" [आयत: 52]।

अल्लाह तआला का कथन: "और वह अपनी इच्छा से नहीं बोलता। यह तो बस एक वह्य (प्रकाशना) है जो भेजी जाती है":

इसमें दो विषय हैं:

पहला: अल्लाह तआला का कथन: "और वह अपनी इच्छा से नहीं बोलता"। कतादा ने कहा: और वह अपनी इच्छा से कुरान नहीं बोलता, "यह तो बस एक वह्य (प्रकाशना) है जो भेजी जाती है" उनकी ओर (2)। और कहा गया: "अपनी इच्छा से" यानी: इच्छा के माध्यम से, यह अबू उबैदा (3) ने कहा है जैसे अल्लाह तआला का कथन: "अतः उसके बारे में किसी जानकार से पूछो" [अल-फुरकान: 25] यानी: उसके बारे में पूछो। अल-नहस (4) ने कहा: कतादा का विचार अधिक उचित है, और "अन" (से) अपने शाब्दिक अर्थ में रहता है, अर्थात: उनका भाषण उनकी व्यक्तिगत राय से नहीं निकलता है, बल्कि यह अल्लाह सर्वशक्तिमान की ओर से वह्य (प्रकाशना) के माध्यम से है; क्योंकि इसके बाद आता है: "यह तो बस एक वह्य (प्रकाशना) है जो भेजी जाती है"।

दूसरा: इस आयत का उपयोग उन लोगों द्वारा तर्क के रूप में किया जा सकता है जो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को नई घटनाओं में स्वतंत्र कानूनी तर्क(इजतिहाद) करने की अनुमति नहीं देते हैं (5)। इसमें यह भी प्रमाण है कि सुन्नत अमल (व्यवहार) में नाजिल की गई वह्य के समान है। पुस्तक की प्रस्तावना (6) में अल-मिक़दाम बिन मादी करिब की हदीस इस बारे में दी गई है, और अल्लाह की स्तुति हो।

अल-सिजिस्तानी ने कहा: यदि आप चाहें, तो आप "यह तो बस एक वह्य है जो भेजी जाती है" को "तुम्हारा साथी नहीं बहका" के स्थान पर बदल सकते हैं। इब्न अल-अंबारी (7) ने कहा: यह एक गलती

है; क्योंकि हल्की "इन" को "मा" के स्थान पर नहीं बदला जा सकता, इसका प्रमाण यह है कि आप यह नहीं कहते: अल्लाह की कसम मैं नहीं खड़ा हुआ, मैं बैठा हूँ।

---

(1) 18/ 509 - 510। (2) अल-तबरी 8/22 द्वारा उनसे रिवायत की गई। (3) उनके लिए मजाज़ अल-कुरान 2/ 236 में। (4) उनके लिए मानी अल-कुरान 4/ 265 में इसी तरह। (5) अल-हर्रासी द्वारा अहकाम अल-कुरान 4/ 393। (6) 1/ 65। (7) ईदाह अल-वक़्फ़ व अल-इब्तिदा 2/ 910 में, और उससे पहले जो कुछ भी है।

سورہ النجم: آیات 2 - 10 10

یعنی: جو اپنی طلب میں ناکام رہا لوگوں نے اسے ملامت کی۔

پھر یہ جائز ہے کہ یہ وحی کے بعد کے حالات کی خبر ہو۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ ان کے حالات کے بارے میں عمومیت پر مبنی خبر ہو، یعنی: وہ ہمیشہ اللہ کے لیے موحد تھے، اور یہی صحیح ہے جیسا کہ ہم نے "الشوریٰ"(1) میں ان کے اس قول کے پاس بیان کیا ہے: ﴿مَا كُنتَ تَدْرِي مَا الْكِتَبُ وَلَا الْإِيمَانُ﴾ [آیت: 52]۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَمَا يَنطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ﴾ :

اس میں دو مسئلے ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَمَا يَنطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ﴾ قتادہ نے کہا: اور وہ قرآن کو اپنی خواہش سے نہیں بولتے، ﴿إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ﴾ ان کی طرف (2)۔ اور کہا گیا: ﴿عَنِ الْهَوَىٰ﴾ یعنی: خواہش کے ساتھ، یہ ابو عبیدہ (3) نے کہا ہے جیسے اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَسْئَلْ بِهِ خَبِيرًا﴾ [الفرقان: 25] یعنی: اس کے بارے میں پوچھو۔ النحاس (4) نے کہا: قتادہ کا قول زیادہ بہتر ہے، اور "عن" اپنے اصلی معنی پر رہے گا، یعنی: ان کی گفتگو ان کی رائے سے نہیں نکلتی، بلکہ وہ اللہ عزوجل کی طرف سے وحی کے ذریعے ہے؛ کیونکہ اس کے بعد ہے: ﴿إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ﴾۔

دوسرا: اس آیت سے وہ لوگ دلیل پکڑ سکتے ہیں جو رسول اللہ ﷺ کے لیے نئے واقعات میں اجتہاد جائز نہیں سمجھتے (5)۔ اور اس میں یہ بھی دلیل ہے کہ سنت عمل میں نازل شدہ وحی کی طرح ہے۔ کتاب کے مقدمے (6) میں اس بارے میں مقدام بن معدی کرب کی حدیث گزر چکی ہے، والحمد للہ۔

سجستانی نے کہا: اگر تم چاہو تو ﴿إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ﴾ کو ﴿مَا ضَلَّ صَاحِبُكُمْ﴾ سے بدل سکتے ہو۔ ابن الانباری (7) نے کہا: اور یہ غلطی ہے؛ کیونکہ "ان" مخففہ "ما" سے مبدلہ نہیں ہو سکتی، اس پر دلیل یہ ہے کہ تم یہ نہیں کہتے: والله ما قمت، إن أنا لقاعد۔

---

(1) 18/ 509 - 510۔ (2) اسے طبری نے ان سے روایت کیا ہے 8/22۔ (3) ان کی کتاب مجاز القرآن 2/ 236 میں۔ (4) ان کی کتاب معانی القرآن 4/ 265 میں اسی طرح۔ (5) ہراسی کی احکام القرآن 4/ 393۔ (6) 1/ 65۔ (7) ایضاح الوقف والابتداء 2/ 910 میں، اور اس سے پہلے کے حصے۔

Surah An-Najm: Verses 5 - 10

11

The Almighty's saying: {Taught by one mighty in power} means: Gabriel, peace be upon him, according to the consensus of commentators (1) except Al-Hasan, who said: It is Allah, the Mighty and Sublime (2). And the Almighty's saying: {Endowed with strength} would be, according to Al-Hasan's view, the completion of the statement, and its meaning is: Possessing power, and power is an attribute of Allah Almighty. Its origin is from the tight twisting of a rope (3), as if the twisting continued with it until it reached an extent where untying it becomes difficult.

Then He said: {And he rose} meaning: Allah, the Mighty and Sublime, i.e., He rose over the Throne. Its meaning was narrated from Al-Hasan (4). Ar-Rabi' ibn Anas and Al-Farra' said: {And he rose. While he was in the highest part of the horizon} i.e., Gabriel and Muhammad, peace and blessings be upon them, rose (5). This is based on conjunction with the hidden nominative pronoun "he". Most Arabs, when they want to use conjunction in such a place, make the pronoun of the thing conjoined to explicit, so they say: "He and so-and-so rose", and they rarely say: "rose and so-and-so" (6).

Al-Farra' recited: Did you not see that the 'Nab' tree's wood is hard... and it and the brittle 'Khirwa' are not equal (7)

Meaning: It and the 'Khirwa' are not equal. A similar example is: {Is it when we have become dust and our forefathers...} [An-Naml: 67] and the meaning is: Is it when we and our forefathers have become dust. The meaning of the verse is: Gabriel and Muhammad, peace be upon them, rose in the highest horizon on the Night of Isra'.

(1) Al-Nukat wa Al-Uyun 5/391. (2) Al-Muharrar Al-Wajiz 5/196. (3) Al-Muharrar Al-Wajiz 5/196-197. (4) Al-Muharrar Al-Wajiz 5/197. (5) Narrated from Al-Rabi' by Al-Tabari 22/11, and Abu al-Shaykh in Al-'Azama (368), and Al-Farra's saying in Ma'ani al-Qur'an 3/95. (6) Tafsir Al-Tabari 22/11-12. (7) Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra' 3/95, and the verse is by Jarir, in the commentary of his Diwan 2/932. 'Al-Nab': a mountain tree from which bows are made. 'Al-Khirwa': any brittle, lush plant from a tree or vine. Lisan al-Arab (Nab' and Khara'). It appeared in Al-Farra' as "yukhlaqu" instead of "yaslubu".

सूरह अन-नज्म: आयतें 5 - 10

11

सर्वशक्तिमान का कहना है: {उसे बड़ी शक्ति वाले ने सिखाया} का अर्थ है: जिब्रील अलैहिस्सलाम, अल-हसन के अलावा अन्य मुफ़स्सिरों (व्याख्याकारों) के अनुसार (1), जिन्होंने कहा: वह अल्लाह अज़्ज़ व जल है (2)। और अल्लाह तआला का कहना: {शक्ति संपन्न} अल-हसन के कथन के अनुसार बात की पूर्णता होगी, और इसका अर्थ है: शक्ति वाला, और शक्ति अल्लाह तआला के गुणों में से एक है। इसकी उत्पत्ति रस्सी के कसकर बंटने से है (3), जैसे कि उसे बंटना जारी रहा यहाँ तक कि वह उस सीमा तक पहुँच गया जहाँ उसे खोलना कठिन हो जाता है।

फिर उसने कहा: {फिर वह स्थिर हुआ} अर्थात: अल्लाह अज़्ज़ व जल, यानी: वह अर्श पर स्थिर हुआ। इसका अर्थ अल-हसन से रिवायत किया गया है (4)। अर-रबी' बिन अनस और अल-फर्रा ने कहा: {फिर वह स्थिर हुआ। जबकि वह ऊँचे क्षितिज पर था} अर्थात: जिब्रील और मुहम्मद अलैहिमुस्सलाम स्थिर हुए (5)। यह "हुवा" (वह) सर्वनाम पर आधारित है। अधिकांश अरब जब इस तरह के स्थान पर संयोजन करना चाहते हैं, तो वे उस सर्वनाम को प्रकट करते हैं जिस पर संयोजन किया गया है, इसलिए वे कहते हैं: "वह और फ़लाँ स्थिर हुए", और वे शायद ही कभी कहते हैं: "स्थिर हुए और फ़लाँ" (6)।

अल-फर्रा ने सुनाया: क्या तुमने नहीं देखा कि 'नबा' के पेड़ की लकड़ी सख्त होती है... और वह और भंगुर 'खिरवा' बराबर नहीं होते (7)

अर्थात: वह और 'खिरवा' बराबर नहीं हैं। इसका एक उदाहरण है: {क्या जब हम और हमारे बाप-दादा मिट्टी हो जाएँगे...} [अन-नमल: 67] और अर्थ है: क्या जब हम और हमारे बाप-दादा मिट्टी हो जाएँगे। आयत का अर्थ है: इसरा की रात में जिब्रील और मुहम्मद अलैहिस्सलाम ऊँचे क्षितिज पर स्थिर हुए।

(1) अन-नुकात वल-उयून 5/391। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/196। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/196-197। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/197। (5) अर-रबी' से अल-तबरी 22/11 द्वारा उद्धृत, और अल-'अज़मा (368) में अबू अल-शेख, और अल-फ़र्रा का कथन मा'आनी अल-कुरान 3/95 में। (6) तफ़सीर अल-तबरी 22/11-12। (7) अल-फ़र्रा द्वारा मा'आनी अल-कुरान 3/95, और पद्य जरीर का है, उनके दीवान 2/932 की व्याख्या में। 'नबा': एक पहाड़ी पेड़ है जिससे धनुष बनाए जाते हैं।

'खिरवा': पेड़ या अंगूर से बना कोई भी भंगुर, रसीला पौधा। लिसान अल-अरब (नबा और खरा')। अल-फ़र्रा में "यसलुबू" के स्थान पर "युखलकु' आया है।

سورة النجم: آیات ۵ - ۱۰

۱۱

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿عَلَّمَهُ شَدِيدُ الْقُوَى﴾ یعنی: جبرائیل علیہ السلام، حسن کے علاوہ دیگر تمام مفسرین کے قول کے مطابق (۱)، کیونکہ انہوں نے کہا: وہ اللہ عزوجل ہے (۲)۔ اور اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ذُو مِرَّةٍ﴾ حسن کے قول کے مطابق کلام کی تکمیل ہوگی، اور اس کا معنی ہے: قوت والا، اور قوت اللہ تعالیٰ کی صفات میں سے ہے، اور اس کی اصل رسی کے مضبوطی سے بٹنے سے ہے (۳)، گویا اس کا بٹنا جاری رہا یہاں تک کہ وہ اس حد تک پہنچ گیا جہاں اسے کھولنا مشکل ہو جاتا ہے۔

پھر فرمایا: ﴿فَاسْتَوَى﴾ یعنی: اللہ عزوجل، یعنی: وہ عرش پر مستوی ہوا۔ اس کا معنی حسن سے مروی ہے (۴)۔ ربیع بن انس اور الفراء نے کہا: ﴿فَاسْتَوَى . وَهُوَ بِالْأُفُقِ الْأَعْلَى﴾ یعنی: جبرائیل اور محمد علیہما السلام مستوی ہوئے (۵)۔ یہ "ہو" ضمیر پر عطف کی بنیاد پر ہے۔ اور اکثر عرب جب اس طرح کے مقام پر عطف کرنا چاہتے ہیں تو جس پر عطف کیا جا رہا ہے اس کی ضمیر کو ظاہر کرتے ہیں، چنانچہ وہ کہتے ہیں: "استویٰ ہو و فلاں" (وہ اور فلاں مستوی ہوئے)، اور وہ بہت کم کہتے ہیں: "استویٰ و فلاں" (۶)۔

اور الفراء نے پڑھا: أَلَمْ تَرَ أَنَّ النَّبْعَ يَصْلُبُ عُودُهُ ... ولا يَستوِي والخِرْوَعُ المتقصِّفُ (۷)

یعنی: وہ اور خروع برابر نہیں ہیں۔ اور اس کی مثال یہ ہے: ﴿أَئِذَا كُنَّا تُرَبًا وَءَابَاؤُنَا﴾ [النمل: ۶۷] اور معنی یہ ہے: کیا جب ہم اور ہمارے باپ دادا مٹی ہو جائیں گے۔ اور آیت کا معنی ہے: جبرائیل اور محمد علیہما السلام شبِ اسراء میں افقِ اعلیٰ پر مستوی ہوئے۔

(١) النكت والعيون ٣٩١/٥۔ (٢) المحرر الوجيز ١٩٦/٥۔ (٣) المحرر الوجيز ١٩٦/٥-١٩٧۔ (٤) المحرر الوجيز ١٩٧/٥۔ (٥) اسے ربیع سے الطبری نے ١١/٢٢ میں نقل کیا ہے، اور ابو الشیخ نے العظمۃ (٣٦٨) میں، اور الفراء کا قول ان کی کتاب معانی القرآن ٩٥/٣ میں ہے۔ (٦) تفسير الطبري ١١/٢٢-١٢۔ (٧) معاني القرآن للفراء ٩٥/٣، اور یہ شعر جریر کا ہے، یہ ان کے دیوان کی شرح ٩٣٢/٢ میں ہے، اور نبع: پہاڑی درختوں میں سے ایک درخت ہے جس سے کمانیں بنائی جاتی ہیں۔ اور خروع: ہر وہ پودا جو نرم اور تروتازہ ہو، چاہے وہ درخت ہو یا انگور کی بیل۔ لسان العرب (نبع) و (خرع)۔ اور الفراء کے ہاں "يصلب" کی جگہ "يخلق" آیا ہے۔

Surah An-Najm: Verses 1 - 10 | 12

And (1) it was permitted to use conjunction on the pronoun so that it is not repeated. Az-Zajjaj (2) rejected that except in the necessity of poetry. It was said: The meaning is that Gabriel stood poised on the highest horizon, and this is better. If the one who stood poised is Gabriel, then the meaning of "Dhu Mirrah" (One of Power/Soundness) in his description is: possessor of eloquent speech, said by Ibn Abbas. Qatadah said: Possessor of a tall and beautiful stature (3).

It was also said: Its meaning is: possessor of a healthy body, free from defects, and from it is the saying of the Prophet ﷺ: "Charity is not lawful for a rich person nor for one who is Dhu Mirrah Sawi (possessor of strength and sound form)" (4). And Imru' al-Qais said: I was always among them resourceful, Firm of constitution, reliable in bonds (5).

It has been said: "Dhu Mirrah" means: possessor of strength. Al-Kalbi said: Among the strength of Gabriel, peace be upon him, was that he uprooted the cities of the people of Lot from the lower earth, carried them on his wing until he raised them to the sky, until the inhabitants of heaven heard the barking of their dogs and the crowing of their roosters, then he overturned them. Among his strength also was: that he saw Iblis talking to Jesus, peace be upon him, on one of the hills of the Holy Land, so he struck him with his wing a blow that threw him to the farthest mountain in India. Among his strength was his scream against Thamud despite their number and abundance, so they became prone and motionless. And among his strength was his descent from heaven to the prophets and his ascent to it faster than the blink of an eye (6).

And Qutrub said: The Arabs say of everyone with sound opinion and a wise mind: Dhu Mirrah. The poet said: ...

---

(1) Meaning: Al-Farra in Ma'ani al-Qur'an 3/95. (2) In Ma'ani al-Qur'an 5/70 and what follows it. (3) Tafsir al-Baghawi 4/245, and At-Tabari narrated it from both of them 22/10. (4) Tafsir al-Tabari 22/11, and the Hadith was mentioned previously 10/253. (5) Thus Al-Mawardi cited it in An-Nukat wal-'Uyun 5/391, and the verse is in the Diwan of Imru' al-Qais p. 219, but its opening is like this: And a wise, strong, resourceful man. Its commentator said: Al-Ayd: The strong. And Ma'mun al-Uqad: his bonds are safe from loosening. (6) Al-Kashshaf 4/28 without attribution, and the news of the punishment of the people of Lot is in 'Ara'is al-Majalis p. 107.

सूरह अन-नज्म: आयतें 1 - 10 | 12

और (1) सर्वनाम पर संयोजन (अत्फ़) की अनुमति दी गई ताकि उसकी पुनरावृत्ति न हो। अज़्-ज़ज्जाज (2) ने कविता की अनिवार्यता के अलावा इसे अस्वीकार किया। कहा गया है: अर्थ यह है कि जिब्रील सर्वोच्च क्षितिज पर स्थिर हुए, और यह अधिक बेहतर है। यदि स्थिर होने वाले जिब्रील हैं, तो उनके वर्णन में 'ज़ू मिर्रतिन' (Dhu Mirrah) का अर्थ है: मधुर वाणी वाला, यह इब्न अब्बास ने कहा। कतादाह ने कहा: लंबे और सुंदर शरीर वाला (3)।

यह भी कहा गया है: इसका अर्थ है: स्वस्थ शरीर वाला, दोषों से मुक्त, और इसी से पैगंबर ﷺ का कथन है: "दान (सदका) किसी धनी के लिए और न ही किसी 'ज़ू मिर्रतिन सवी' (शक्तिशाली और स्वस्थ) के लिए वैध है" (4)। और इमरुल कैस ने कहा: मैं उनमें हमेशा युक्तिपूर्ण रहा, दृढ़ स्वभाव वाला, बंधनों में विश्वसनीय (5)।

यह कहा गया है: 'ज़ू मिर्रतिन' का अर्थ है: शक्ति वाला। अल-कल्बी ने कहा: जिब्रील (अ.) की शक्ति यह थी कि उन्होंने लूत की कौम के शहरों को पाताल से उखाड़ दिया, उन्हें अपने पंख पर उठाकर आकाश तक ले गए, यहाँ तक कि आकाश वालों ने उनके कुत्तों के भौंकने और मुर्गों की आवाज़ सुनी, फिर उन्हें पलट दिया। उनकी शक्ति का एक और उदाहरण यह था: उन्होंने इब्लिस को पवित्र भूमि की एक पहाड़ी पर ईसा (अ.) से बात करते देखा, तो उसे अपने पंख से एक ऐसी चोट मारी कि उसे भारत के सबसे दूर के पहाड़ पर फेंक दिया। उनकी शक्ति उनकी चीख थी जो समूद की कौम पर हुई, बावजूद उनकी बड़ी संख्या के वे सब औंधे मुँह गिरकर ढेर हो गए। उनकी शक्ति यह भी थी कि उनका स्वर्ग से नबियों के पास उतरना और वापस जाना पलक झपकने से भी तेज़ था (6)।

कुतरुब ने कहा: अरब हर उस व्यक्ति को जिसका विचार परिपक्व और बुद्धि तीव्र हो, 'ज़ू मिर्रतिन' कहते हैं। कवि ने कहा: ...

---

(1) अर्थात: अल-फर्रा, अपनी पुस्तक 'मआनी अल-कुरआन' 3/95 में। (2) 'मआनी अल-कुरआन' 5/70 और उसके बाद। (3) तफ़्सीर अल-बगवी 4/245, और अल-तबरी ने उन दोनों से इसे उद्धृत किया 22/10। (4) तफ़्सीर अल-तबरी 22/11, और हदीस पहले आ चुकी है 10/253। (5) अल-मावर्दी ने इसे 'अन-नुकत वल-उयून' 5/391 में इसी तरह उद्धृत किया है, और यह छंद 'दीवान इमरुल कैस' पृ. 219 में है, लेकिन इसका प्रारंभिक भाग इस प्रकार है: "और एक बुद्धिमान, शक्तिशाली, युक्तिपूर्ण व्यक्ति।" इसके व्याख्याकार ने कहा: 'अल-अयद' का अर्थ है शक्तिशाली।

'मामून अल-उकद' का अर्थ है जिसके बंधन खुलने से सुरक्षित हों। (6) अल-कश्शाफ 4/28 बिना श्रेय के और लूत की कौम के दंड का समाचार 'अराइस अल-मजालिस' पृ. 107 में है।

اور (۱) ضمیر پر عطف کو جائز قرار دیا گیا تاکہ تکرار نہ ہو۔ اور الزجاج (۲) نے اس کا انکار کیا سوائے ضرورتِ شعری کے۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ جبرائیل افقِ اعلیٰ پر برابر ہوئے، اور یہ زیادہ بہتر ہے۔ اور جب برابر ہونے والے جبرائیل ہوں تو ان کی صفت میں «ذُو مِرَّةٍ» کا معنی ہے: اچھی گفتگو والا، یہ ابن عباس نے کہا۔ اور قتادہ نے کہا: طویل اور حسین قد و قامت والا (۳)۔

اور کہا گیا: اس کا معنی ہے: جسمانی صحت والا، اور آفتوں سے سلامتی والا، اور اسی سے نبی ﷺ کا قول ہے: «صدقہ کسی غنی (مالدار) کے لیے حلال نہیں اور نہ ہی کسی ذو مرہ سوی (توانا اور تندرست) کے لیے» (۴)۔ اور امرؤ القیس نے کہا: میں ان میں ہمیشہ صاحبِ تدبیر رہا مضبوط طبیعت والا، جس کے بندھنوں پر بھروسہ کیا جائے (۵)۔

اور کہا گیا ہے: «ذُو مِرَّةٍ» یعنی: قوت والا۔ کلبی نے کہا: جبرائیل علیہ السلام کی قوت یہ تھی کہ انہوں نے قومِ لوط کے شہروں کو زمین کی گہرائی سے اکھاڑا، پھر انہیں اپنے پر پر اٹھایا یہاں تک کہ انہیں آسمان تک بلند کر دیا، یہاں تک کہ آسمان والوں نے ان کے کتوں کے بھونکنے اور مرغوں کے بانگ دینے کی آواز سنی، پھر انہیں الٹ دیا۔ اور ان کی قوت میں سے یہ بھی تھا: کہ انہوں نے ابلیس کو ارضِ مقدسہ کی ایک پہاڑی پر عیسیٰ علیہ السلام سے گفتگو کرتے دیکھا، تو اسے اپنے پر سے ایک ضرب لگائی جس نے اسے ہندوستان کے دور دراز پہاڑ پر پھینک دیا۔ اور ان کی قوت میں سے ان کی وہ چیخ تھی جو قومِ ثمود پر ان کی کثرت کے باوجود اثر انداز ہوئی، تو وہ اوندھے پڑے رہ گئے۔ اور ان کی قوت میں سے ان کا آسمان سے انبیاء پر اترنا اور اس کی طرف پلک جھپکنے سے بھی تیز رفتاری سے چڑھنا تھا (۶)۔

اور قُطرب نے کہا: عرب ہر اس شخص کو جس کی رائے پختہ اور عقل تیز ہو، «ذُو مِرَّةٍ» کہتے ہیں۔ شاعر نے کہا: ...

---

(۱) یعنی: الفراء اپنی کتاب معانی القرآن ۳/۹۵ میں۔ (۲) معانی القرآن ۵/۷۰ اور اس کے بعد۔ (۳) تفسیر البغوی ۴/۲۴۵، اور طبری نے ان دونوں سے روایت کیا ہے ۲۲/۱۰۔ (۴) تفسیر الطبری ۱۱/۲۲، اور حدیث پہلے گزر چکی ہے ۱۰/۲۵۳۔ (۵) اسی طرح اسے الماوردی نے النکت والعیون ۵/۳۹۱ میں نقل کیا ہے، اور یہ شعر دیوانِ امرؤ القیس ص ۲۱۹ میں ہے، مگر اس کا مصرعہ اول یوں ہے: "اور ایک عقلمند، قوی، صاحبِ تدبیر شخص" اس کے شارح نے کہا: الأید: قوی۔ اور مامون العُقد: جس کی گرہیں کھلنے سے محفوظ ہوں۔ (۶) الکشاف ۴/۲۸ بغیر حوالہ، اور قومِ لوط کی سزا کی خبر عرائس المجالس ص ۱۰۷ میں ہے۔

Surah An-Najm, Verses 6 - 10 13

I was, before meeting you, a man of strength ('mirrah'); for every adversary I have his measure (1). And it was from the excellence of his judgment and the soundness of his intellect that Allah entrusted him with His revelation to all His messengers. Al-Jawhari said (2): 'Mirrah' is one of the four temperaments, and 'mirrah' also means power and soundness of mind. A 'marir' man means: strong and possessing 'mirrah'. He said: You see a thin man and despise him, yet within his clothes is a fierce lion (3). And Laqit said: Until his strength ('miriratahu') continued with intensity, firm of resolve, neither weak nor humble (4). Mujahid and Qatadah said: 'Dhu mirrah' means: one of power, and from it is the saying of Khufaf bin Nudbah: Indeed I am a man of strength, so keep me for what befalls of calamities, firm (5). Power can be an attribute of Allah, Almighty and Majestic, and an attribute of the creature. 'Fas-tawa' (and he rose) means: Gabriel, as we clarified, meaning: he rose and ascended to his place in heaven after he had taught Muhammad (peace and blessings be upon him), said Sa'id bin al-Musayyib and Ibn Jubayr (6). It is said: 'Fas-tawa' means: he stood in his natural form in which Allah Almighty created him; because he used to come...

(1) Previously mentioned 12/191. (2) In Al-Sahah (m-r-r). (3) The speaker is Al-Abbas bin Mirdas, and it is in Al-Hamasah al-Basriyyah 2/7, and the narration of its ending is: 'And in his clothes is a courageous lion'. And Al-Mazir: the one with a strong and powerful heart. Lisan (m-z-r). (4) Al-Kamil 2/682, and Al-Rath: the chief of men in honor and giving. And Al-Dar': young of age and weak. Lisan (r-th-t) and (d-r-'). (5) An-Nukat wal-Uyun 5/391, and the saying of Mujahid in his Tafsir 2/627, and Al-Tabari transmitted it from him 22/10. The verse is in Al-Asma'iyyat p. 27, and it appeared there as: 'So know that I am a man of strength in what befalls of calamities, firm'. (6) An-Nukat wal-Uyun 5/392 and attributed it to Ibn Jubayr.

सूरा अन-नज़्म, आयतें 6 - 10 13

तुमसे मिलने से पहले मैं शक्ति ('मिर्रह') वाला व्यक्ति था; हर प्रतिद्वंद्वी के लिए मेरे पास उसका पैमाना है (1)। और यह उनके निर्णय की श्रेष्ठता और उनकी बुद्धि की दृढ़ता के कारण था कि अल्लाह ने उन्हें अपने सभी रसूलों के पास अपना रहस्य (वही) ले जाने का भरोसा दिया। अल-जौहरी ने कहा (2): 'मिर्रह' चार स्वभावों में से एक है, और 'मिर्रह' का अर्थ शक्ति और मन की दृढ़ता भी है। एक 'मरीर' व्यक्ति का अर्थ है: शक्तिशाली और 'मिर्रह' वाला। उन्होंने कहा: तुम एक दुबले-पतले आदमी को देखते हो और उसे तुच्छ समझते हो, फिर भी उसके कपड़ों के भीतर एक भयंकर शेर है (3)। और लकीत ने कहा: जब तक कि उसकी शक्ति ('मिरीरताहु') तीव्रता के साथ बनी रही, संकल्प में दृढ़, न कमजोर और न ही विनम्र (4)। मुजाहिद और कतादाह ने कहा: 'ज़ू मिर्रह' का अर्थ है: शक्ति वाला, और इसी से खुफ़ाफ़ बिन नुदबाह की कहावत है: वास्तव में मैं शक्ति वाला व्यक्ति हूँ, इसलिए विपत्तियों के समय के लिए मुझे बचाकर रखो, मैं अडिग हूँ (5)। शक्ति अल्लाह, सर्वशक्तिमान और प्रतापी का गुण हो सकती है, और प्राणी का गुण भी। 'फस्तवा' (और वह ऊपर उठा) का अर्थ है: जिब्रील, जैसा कि हमने स्पष्ट किया है, अर्थात: वह आकाश में अपने स्थान पर ऊपर उठा और ऊंचा गया, मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को सिखाने के बाद, यह सईद बिन अल-मुसय्यब और इब्न जुबैर (6) ने कहा है। कहा जाता है: 'फस्तवा' का अर्थ है: वह अपने उस प्राकृतिक रूप में खड़ा हुआ जिसमें अल्लाह तआला ने उसे बनाया था; क्योंकि वह आया करते थे...

(1) पहले उल्लेख किया गया 12/191। (2) अल-साह (म-र-र) में। (3) वक्ता अल-अब्बास बिन मिरदास हैं, और यह अल-हमासा अल-बसरिया 2/7 में है, और इसके अंत का वर्णन इस प्रकार है: 'और उसके कपड़ों में एक साहसी शेर है'। और अल-मज़ीर: मजबूत और शक्तिशाली दिल वाला। लिसान (म-ज़-र)। (4) अल-कामिल 2/682, और अल-रथ: सम्मान और देने में पुरुषों का मुखिया। और अल-दर': कम उम्र और कमजोर। लिसान (र-थ-त) और (द-र-)। (5) अल-नुकात वल-उयून 5/391, और अपनी तफ़सीर 2/627 में मुजाहिद का कथन, और अल-तबारी ने उनसे 22/10 में इसे उद्धृत किया। छंद अल-असमायियात पृष्ठ 27 में है, और वहां यह इस प्रकार आया है: 'तो जान लो कि मैं विपत्तियों के समय शक्ति वाला व्यक्ति हूँ, अडिग हूँ'। (6) अल-नुकात वल-उयून 5/392 और इसे इब्न जुबैर से जोड़ा गया है।

سورہ النجم، آیات ٦ - ١٠ ١٣

تم سے ملنے سے پہلے میں قوت ('مرہ') والا آدمی تھا؛ میرے پاس ہر مخالف کے لیے اس کا پیمانہ ہے (١)۔ اور یہ آپ کی رائے کی پختگی اور عقل کی بلندی کا نتیجہ تھا کہ اللہ تعالیٰ نے آپ کو اپنے تمام رسولوں تک اپنی وحی پہنچانے کا امین بنایا۔ الجوہری نے کہا (٢): 'مرہ' چار طبائع میں سے ایک ہے، اور 'مرہ' کا مطلب قوت اور عقل کی شدت بھی ہے۔ اور 'مریر' آدمی کا مطلب ہے: طاقتور اور 'مرہ' والا۔ انہوں نے کہا: تم دبلے پتلے آدمی کو دیکھتے ہو اور اسے حقیر سمجھتے ہو، حالانکہ اس کے کپڑوں کے اندر ایک طاقتور شیر چھپا ہے (٣)۔ اور لقیط نے کہا: یہاں تک کہ اس کی قوت ('مریرتہ') شدت کے ساتھ برقرار رہی، وہ پختہ ارادے والا ہے، نہ کمزور ہے اور نہ ہی عاجز (٤)۔ مجاہد اور قتادہ نے کہا: 'ذُو مِرَّةٍ' کا مطلب ہے: قوت والا، اور اسی سے خفاف بن ندبہ کا قول ہے: بے شک میں قوت والا آدمی ہوں، پس مجھے مصائب کے وقت کے لیے بچا کر رکھو، میں ثابت قدم ہوں (٥)۔ قوت اللہ عزوجل کی صفت بھی ہو سکتی ہے اور مخلوق کی صفت بھی۔ 'فاستوی' کا مطلب ہے: جبرئیل علیہ السلام جیسا کہ ہم نے بیان کیا، یعنی: وہ آسمان میں اپنے مقام کی طرف بلند ہوئے اور اوپر چڑھے محمد ﷺ کو سکھانے کے بعد، یہ سعید بن المسیب اور ابن جبیر نے کہا (٦)۔ اور کہا گیا: 'فاستوی' کا مطلب ہے: وہ اپنی اس اصل صورت میں کھڑے ہوئے جس پر اللہ تعالیٰ نے انہیں پیدا کیا تھا؛ کیونکہ وہ آیا کرتے تھے...

(١) سابقہ ١٩١/١٢۔ (٢) الصحاح (م ر ر) میں۔ (٣) قائل العباس بن مرداس ہیں، اور یہ الحماسہ البصریہ ٧/٢ میں ہے، اور اس کے مصرعہ ثانی کی روایت یوں ہے: 'وفی أثوابه أسد مزیر'۔ اور المزیر: مضبوط دل والا اور طاقتور۔ اللسان (مزر)۔ (٤) الکامل ٦٨٢/٢، اور الرث: شرف اور سخاوت میں لوگوں کا سردار۔ اور الضرع: کم عمر اور کمزور۔ اللسان (رثت) اور (ضرع)۔ (٥)

النکت والعیون ۳۹۱/۵، اور مجاہد کا قول ان کی تفسیر ۶۲۷/۲ میں، اور اسے الطبری نے ان سے ۱۰/۲۲ میں نقل کیا ہے۔ یہ شعر الاصمعیات ص ۲۷ میں ہے، اور وہاں اس طرح آیا ہے: 'فتعلمي أني امرؤ ذو مرة فيما ألم من الخطوب صليب'۔ (٦) النکت والعیون ۳۹۲/۵ اور اسے ابن جبیر کی طرف منسوب کیا ہے۔

Surah an-Najm: Verses 6 - 10 14 ...to the Prophet (PBUH) in the form of humans as he used to come to the prophets. The Prophet (PBUH) asked him to show him his true self that Allah created him upon. So he showed him his true self twice: once on earth and once in heaven. As for the one on earth, it was in the highest horizon while the Prophet (PBUH) was at Hira. Gabriel (Jibril) appeared to him from the east and blocked the earth all the way to the west. The Prophet (PBUH) fell unconscious, so Gabriel descended to him in human form, held him to his chest, and began wiping the dust from his face. When the Prophet (PBUH) regained consciousness, he said: "O Gabriel, I did not think that Allah had created anyone in such a form." He said: "O Muhammad, I only spread two of my wings, and I have six hundred wings; the width of each wing is like what is between the east and the west." He said: "This is indeed great." He replied: "And what am I compared to what Allah has created but something small. Indeed, Allah created Israfil with six hundred wings, each wing of which is the size of all my wings combined, and he sometimes diminishes out of fear of Allah Almighty until he becomes the size of a 'wad' (a small bird)." Meaning: a small sparrow. His evidence is the Almighty's saying: {And he certainly saw him in the clear horizon}. As for heaven, it was at the Lote Tree of the Utmost Boundary (Sidrat al-Muntaha), and no prophet saw him in that form except Muhammad (PBUH) (1). A third opinion is that the meaning of "fa-stawa" (he stood straight) is: that the Quran settled in his chest. In this regard, there are two views: one, in Gabriel's chest when he descended with it to him; second, in Muhammad's (PBUH) chest when it descended upon him. A fourth opinion is that the meaning of "fa-stawa" is: he became balanced, meaning Muhammad (PBUH). In this regard, there are two views: one, balanced in his strength; second, in his message. Both were mentioned by Al-Mawardi (2). I say: According to the first, the completion of the statement is "dhu mirrah" (one of great vigor), and according to the second, it is "shadid al-quwa" (severe in power). A fifth opinion is that its meaning is: he rose high. In this regard, there are two views: one, that it is Gabriel...

---

(1) Tafsir al-Baghawi 4 / 245 without his saying: "When the Prophet (PBUH) regained consciousness..." until his saying: "meaning the small sparrow." It was narrated by Ibn al-Mubarak in az-Zuhd (221) from Ibn Shihab in a similar chainless (mursal) manner. And the Prophet's (PBUH) seeing Gabriel twice was narrated by al-Bukhari (4855) and Muslim (177) from Aisha (may Allah be pleased with her). And Gabriel's saying: "I have six hundred wings" was narrated by al-Bukhari (3232) and Muslim

(174) from Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him). (2) In an-Nukat wa al-'Uyun 5 / 392.

सूरह अन-नज्म: आयतें 6 - 10 14 ...नबी (स.अ.व.) के पास मानव रूप में जैसे वे पैगंबरों के पास आया करते थे। नबी (स.अ.व.) ने उनसे प्रार्थना की कि वे उन्हें अपना वह मूल स्वरूप दिखाएं जिस पर अल्लाह ने उन्हें बनाया है। तो उन्होंने खुद को दो बार दिखाया: एक बार ज़मीन पर और एक बार आसमान में। जहाँ तक ज़मीन की बात है, तो वह सर्वोच्च क्षितिज में था जब नबी (स.अ.व.) हीरा गुफा में थे। जिब्रील पूर्व से प्रकट हुए और पूर्व से पश्चिम तक ज़मीन को ढक लिया। नबी (स.अ.व.) बेहोश होकर गिर पड़े, तो जिब्रील मानव रूप में उनके पास उतरे, उन्हें अपने सीने से लगा लिया और उनके चेहरे से धूल पोंछने लगे। जब नबी (स.अ.व.) को होश आया, तो उन्होंने कहा: "ऐ जिब्रील, मैंने नहीं सोचा था कि अल्लाह ने किसी को इस तरह के स्वरूप में बनाया होगा।" उन्होंने कहा: "ऐ मुहम्मद, मैंने अपने पंखों में से केवल दो ही फैलाए थे, और मेरे छह सौ पंख हैं, प्रत्येक पंख की चौड़ाई पूर्व और पश्चिम के बीच की दूरी के बराबर है।" उन्होंने कहा: "यह वास्तव में महान है।" उन्होंने उत्तर दिया: "अल्लाह ने जो कुछ बनाया है उसके सामने मैं बहुत तुच्छ हूँ। वास्तव में, अल्लाह ने इसराफिल को छह सौ पंखों के साथ बनाया है, जिनमें से प्रत्येक पंख मेरे सभी पंखों के बराबर है, और वे कभी-कभी अल्लाह तआला के डर से इतने सिकुड़ जाते हैं कि एक 'वद' (एक छोटा पक्षी) के बराबर हो जाते हैं।" यानी: एक छोटी गौरैया। इसका प्रमाण अल्लाह का कथन है: {और उसने उन्हें स्पष्ट क्षितिज पर देखा}। जहाँ तक आसमान की बात है, तो वह सिद्रतुल मुंतहा (अंतिम सीमा का बेरी वृक्ष) के पास था, और मुहम्मद (स.अ.व.) के अलावा किसी भी पैगंबर ने उन्हें उस रूप में नहीं देखा (1)। तीसरा विचार यह है कि "फ़स्तवा" (वह सीधा खड़ा हुआ) का अर्थ है: कुरान उनके सीने में जम गया। इस पर दो विचार हैं: पहला, जिब्रील के सीने में जब वे इसे लेकर उतरे थे; दूसरा, मुहम्मद (स.अ.व.) के सीने में जब यह उन पर उतरा। चौथा विचार यह है कि "फ़स्तवा" का अर्थ है: वह संतुलित हो गया, यानी मुहम्मद (स.अ.व.)। इस पर दो विचार हैं: एक, अपनी शक्ति में संतुलित; दूसरा, अपने संदेश में। अल-मावर्दी ने इन दोनों का उल्लेख किया है (2)। मैंने कहा: पहले विचार के अनुसार, वाक्य का समापन "ज़ू मिर्रह" (महान ओज वाला) है, और दूसरे के अनुसार "शदीद अल-क़ुवा" (अत्यंत शक्तिशाली) है। पांचवां विचार यह है कि इसका अर्थ है: वह ऊपर उठ गया। इस पर दो विचार हैं: एक, कि वह जिब्रील हैं...

---

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 4 / 245, उनके इस कथन के बिना: "जब नबी (स.अ.व.) को होश आया..." उनके इस कथन तक: "यानी छोटी गौरैया।" इसे इब्न अल-मुबारक ने अज़-ज़ुहद (221) में इब्न शिहाब से इसी तरह रिवायत किया है। और नबी (स.अ.व.) द्वारा जिब्रील को दो बार देखने की बात बुखारी

(4855) और मुस्लिम (177) में आयशा (रज़ि.) से वर्णित है। और जिब्रील का यह कहना कि: "मेरे छह सौ पंख हैं" बुखारी (3232) और मुस्लिम (174) में इब्न मसूद (रज़ि.) से वर्णित है। (2) अन-नुकात वल-'उयून 5 / 392 में।

سورہ النجم: آیات ٦ - ١٠ ١٤ ...نبی ﷺ کے پاس انسانی صورت میں جس طرح وہ انبیاء کے پاس آیا کرتے تھے، پس نبی ﷺ نے ان سے سوال کیا کہ وہ انہیں اپنا وہ اصل روپ دکھائیں جس پر اللہ نے انہیں پیدا فرمایا ہے، تو انہوں نے آپ ﷺ کو اپنا آپ دو بار دکھایا، ایک بار زمین میں، اور ایک بار آسمان میں، رہا زمین میں تو وہ افقِ اعلیٰ پر تھا جبکہ نبی ﷺ غارِ حراء میں تھے، پس جبرائیل علیہ السلام ان کے سامنے مشرق سے نمودار ہوئے تو زمین کو مغرب تک ڈھانپ لیا، تو نبی ﷺ بے ہوش ہو کر گر پڑے، پس وہ انسانی صورت میں آپ ﷺ کے پاس اترے اور آپ ﷺ کو اپنے سینے سے لگا لیا، اور آپ ﷺ کے چہرے سے مٹی پونچھنے لگے، پس جب نبی ﷺ کو ہوش آیا تو فرمایا: "اے جبرائیل، میرا یہ گمان نہیں تھا کہ اللہ نے کسی کو اس صورت جیسا پیدا کیا ہوگا"۔ انہوں نے کہا: اے محمد، میں نے اپنے پروں میں سے صرف دو پر ہی پھیلائے تھے، اور میرے چھ سو پر ہیں، ہر پر کی چوڑائی مشرق و مغرب کے درمیانی فاصلے کے برابر ہے۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "یقیناً یہ بہت عظیم ہے" تو انہوں نے کہا: اللہ کی مخلوقات کے مقابلے میں میری کیا حیثیت ہے بجز ایک معمولی چیز کے، اور اللہ تعالیٰ نے اسرافیل علیہ السلام کو پیدا کیا ان کے چھ سو پر ہیں، ان کا ہر ایک پر میرے تمام پروں کے برابر ہے، اور وہ اللہ تعالیٰ کے خوف سے کبھی کبھی اتنے سکڑ جاتے ہیں کہ 'وضع' کے برابر ہو جاتے ہیں۔ یعنی: چھوٹی چڑیا، اس پر دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: {اور بیشک اس نے اسے روشن افق پر دیکھا} اور رہا آسمان میں تو وہ سدرۃ المنتہیٰ کے پاس دیکھا، اور انبیاء میں سے کسی نے انہیں اس صورت پر نہیں دیکھا سوائے محمد ﷺ کے (١)۔ اور تیسرا قول یہ ہے کہ "فَاسْتَوَى" کے معنی ہیں: یعنی قرآن ان کے سینے میں جا گزیں ہو گیا۔ اور اس پر دو پہلو ہیں: ایک یہ کہ جبرائیل کے سینے میں جب وہ اسے لے کر آپ ﷺ پر نازل ہوئے۔ دوسرا: محمد ﷺ کے سینے میں جب وہ آپ پر نازل ہوا۔ اور چوتھا قول یہ ہے کہ

"فَاسْتَوَى" کے معنی ہیں: پس وہ متوازن ہو گئے، یعنی محمد ﷺ۔ اور اس پر دو پہلو ہیں: ایک یہ کہ اپنی قوت میں متوازن ہو گئے۔ دوسرا: اپنی رسالت میں۔ ان دونوں کا ذکر الماوردی نے کیا ہے (۲)۔ میں نے کہا: پہلے قول کے مطابق کلام کا اختتام "ذُو مِرَّةٍ" ہے، اور دوسرے پر "شَدِيدُ الْقُوَى"۔ اور پانچواں قول یہ ہے کہ اس کے معنی ہیں: پس وہ بلند ہوئے۔ اور اس پر دو پہلو ہیں: ایک یہ کہ وہ جبرائیل علیہ السلام ہیں...

---

(۱) تفسیر البغوی ٤ / ٢٤٥ ان کے اس قول کے بغیر: "پس جب نبی ﷺ کو ہوش آیا... یعنی چھوٹی چڑیا تک"۔ جیسا کہ ابن المبارک نے "الزہد" (۲۲۱) میں ابن شہاب سے مرسلاً اس کی مثل روایت کیا ہے۔ اور نبی ﷺ کا جبرائیل علیہ السلام کو دو بار دیکھنا بخاری (٤٨٥٥) اور مسلم (۱۷۷) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کیا ہے۔ اور جبرائیل کا قول: "یقیناً میرے چھ سو پر ہیں" بخاری (۳۲۳۲) اور مسلم (۱۷٤) نے ابن مسعود رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے۔ (۲) النکت والعیون ٥ / ۳۹۲ میں۔

Surat An-Najm: Verses 6 - 10 | 15

[Gabriel, peace be upon] him, rose to his place according to what we mentioned earlier. Second: that it was the Prophet ﷺ who rose during the Ascension (Mi'raj) (1). And a sixth opinion: "Then he stood straight" (fa-stawa): meaning Allah, Mighty and Majestic, i.e.: He rose over the Throne, according to the opinion of Al-Hasan (2). And the discussion regarding this has already passed in [Surat] al-A'raf (3). His, the Almighty's, saying: "While he was in the highest horizon" is a clause in the position of a state (hal), and the meaning is: then he stood high (4), i.e.: Gabriel rose high in his [original] form, and the Prophet ﷺ had not seen him in it before that until he asked him for it as we mentioned. And the horizon (al-ufuq): is a side of the sky, and its plural: afaq (5). Qatada said: It is the place from which the sun comes (6). Likewise, Sufyan said: It is the place from which the sun rises, and something similar was narrated from Mujahid. It is said: ufuq and ufuqun, like 'ushr and 'ushurun. This has already passed in [Surat] Ha-Mim as-Sajda (7). And a horse "ufuq" - with a damma - means: wonderful, and likewise for the female. The poet said: I comb my hair and drag my hem And a wonderful bay [horse] carries my armor (8) It was said: "And he" meaning: the Prophet ﷺ "was in the highest horizon" meaning: on the night of the Isra', and this is weak, because it is said: "He and so-and-so stood straight," and it is not said: "He stood straight and so-and-so," except in poetic necessity. The correct view is that Gabriel, peace be upon him, stood straight, and Gabriel was in the highest horizon in his original form; because he used to appear to the Prophet ﷺ when he descended with revelation in the form of a man, so the Prophet ﷺ loved...

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/392. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 5/197. (3) 9/238. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/266. (5) Al-Sihah (ufuq). (6) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/392 from Qatada and Mujahid, and al-Tabari recorded it 22/13 from Qatada similarly. (7) At verse (53). (8) Al-Sihah (ufuq), and the verse is by 'Amr ibn Qa'as ibn 'Abd Yaghuth al-Muradi, and it is in Muntaha al-Talab by Ibn Maymun 8/245, and in it: dhumati, instead of: limmati, and al-limma: head hair if it is above al-wafra. And al-shikka: weapon. Lisan al-'Arab (l-m-m) and (sh-k-k).

सूरह अन-नज्म: आयतें 6 - 10 | 15

[जिब्रईल अलैहि]स्सलाम अपने स्थान पर ऊँचे हो गए जैसा कि हमने पहले उल्लेख किया है। दूसरा: कि नबी ﷺ मेराज (स्वर्गारोहण) के समय ऊँचे उठे थे (1)। छठी राय: "फिर वह स्थिर हुआ" (फ़स्तवा): यानी अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल, अर्थात: वह अर्श (सिंहासन) पर स्थिर हुआ, अल-हसन की राय के अनुसार (2)। इस पर चर्चा 'अल-अराफ़' में बीत चुकी है (3)। अल्लाह तआला का कथन: "जबकि वह उच्चतम क्षितिज पर था" यह वाक्य हाल (अवस्था) के स्थान पर है, और अर्थ है: फिर वह ऊँचाई पर स्थिर हुआ (4), अर्थात: जिब्रईल अपने [मूल] रूप में ऊँचाई पर स्थिर हुए, और नबी ﷺ ने उससे पहले उन्हें उस रूप में नहीं देखा था, यहाँ तक कि उन्होंने उनसे वैसा ही करने को कहा जैसा कि हमने उल्लेख किया है। और क्षितिज (अफ़ुक़): आकाश का एक हिस्सा है, और इसका बहुवचन है: आफ़ाक़ (5)। क़तादा ने कहा: यह वह स्थान है जहाँ से सूर्य आता है (6)। इसी तरह सुफ़ियान ने कहा: यह वह स्थान है जहाँ से सूर्य निकलता है, और मुजाहिद से भी ऐसा ही वर्णित है। इसे अफ़ुक़ और अफ़ुक़ुन कहा जाता है, जैसे 'उश्र' और 'उशुरुन'। यह 'हा-मीम अस-सजदा' (7) में बीत चुका है। और एक घोड़ा "अफ़ुक़" - दम्मा के साथ - का अर्थ है: अद्भुत, और मादा के लिए भी यही है। कवि ने कहा है: मैं अपने बालों को संवारता हूँ और अपना दामन खींचता हूँ और एक अद्भुत कुमैत [लाल-भूरा घोड़ा] मेरे हथियारों को ढोता है (8) और कहा गया: "और वह" यानी: नबी ﷺ "उच्चतम क्षितिज पर थे" यानी: इसरा की रात, और यह कमज़ोर [राय] है, क्योंकि कहा जाता है: "वह और फलां स्थिर हुए", और यह नहीं कहा जाता: "वह स्थिर हुआ और फलां", सिवाय काव्य आवश्यकता के। सही यह है कि जिब्रईल अलैहिस्सलाम स्थिर हुए, और जिब्रईल उच्चतम क्षितिज पर अपने मूल रूप में थे; क्योंकि वह नबी ﷺ के पास एक आदमी के रूप में आते थे जब वह वह्य (प्रकाशना) लेकर उतरते थे, तो नबी ﷺ ने पसंद किया...

(1) अल-नुकत वल उयून 5/392। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज 5/197। (3) 9/238। (4) एराब अल-क़ुरआन लिल-नह़ास 4/266। (5) अस-सिह़ाह़ (अफ़ुक़)। (6) अल-नुकत वल उयून 5/392 क़तादा और मुजाहिद से, और इसे अल-तबरी ने 22/13 में क़तादा से इसी तरह उद्धृत किया है। (7) आयत (53) के पास। (8) अस-सिह़ाह़ (अफ़ुक़), और यह शेर अम्र बिन क़ास बिन अब्द यग़ूस अल-मुरादी का है, और यह इब्न मैमुन की मुंतहा अल-तलब 8/245 में है, और इसमें 'धुम्मती' है 'लिम्मती' के बजाय, और 'लिम्मा': सिर के बाल जब वे वफ़रा से ऊपर हों। और 'शिक्का': हथियार। लिसान अल-अरब (ल-म-म) और (श-क-क)।

[جبرائیل علیہ] السلام اپنے مقام پر بلند ہوئے جیسا کہ ہم نے پہلے ذکر کیا۔ دوسرا: کہ نبی ﷺ معراج میں بلند ہوئے (۱)۔ چھٹا قول: «فَاسْتَوَى»: یعنی اللہ عزوجل، یعنی: وہ عرش پر مستوی ہوا، حسن بصری کے قول کے مطابق (۲)۔ اس پر گفتگو 'الاعراف' میں گزر چکی ہے (۳)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَهُوَ بِالْأُفُقِ الْأَعْلَى﴾ (جبکہ وہ بلند افق پر تھا) یہ جملہ حال کے مقام پر ہے، اور معنی ہے: پھر وہ بلندی پر مستوی ہوا (۴)، یعنی: جبرائیل اپنی [اصل] صورت میں بلندی پر مستوی ہوئے، اور نبی ﷺ نے اس سے پہلے انہیں اس صورت میں نہیں دیکھا تھا یہاں تک کہ آپ نے ان سے اس کی درخواست کی جیسا کہ ہم نے ذکر کیا ہے۔ اور افق: آسمان کی ایک جانب، اور اس کی جمع آفاق ہے (۵)۔ قتادہ نے کہا: یہ وہ مقام ہے جہاں سے سورج آتا ہے (۶)۔ اسی طرح سفیان نے کہا: یہ وہ مقام ہے جہاں سے سورج طلوع ہوتا ہے، اور مجاہد سے بھی اسی طرح مروی ہے۔ افق اور افق (پیش کے ساتھ) کہا جاتا ہے، جیسے عشر اور عشر۔ یہ 'حم السجدہ' (۷) میں گزر چکا ہے۔ اور گھوڑا «أُفُق» - پیش کے ساتھ - یعنی: شاندار، اور اسی طرح مادہ کے لیے بھی۔ شاعر نے کہا: میں اپنے بالوں کو سنوارتا ہوں اور اپنا دامن کھینچتا ہوں اور ایک شاندار کمیت [سرخ مائل سیاہ] گھوڑا میرا اسلحہ اٹھائے ہوئے ہے (۸) اور کہا گیا: «وَهُوَ» یعنی: نبی ﷺ «بِالْأُفُقِ الْأَعْلَى» یعنی: لیلۃ الاسراء میں، اور یہ ضعیف قول ہے، کیونکہ کہا جاتا ہے: وہ اور فلاں سیدھے ہوئے، اور یہ نہیں کہا جاتا: وہ سیدھا ہوا اور فلاں، سوائے شعری ضرورت کے۔ صحیح یہ ہے کہ جبرائیل علیہ السلام مستوی ہوئے، اور جبرائیل بلند افق پر اپنی اصلی صورت میں تھے؛ کیونکہ وہ نبی ﷺ کے پاس وحی لے کر اترتے وقت مرد کی صورت میں متمثل ہوتے تھے، تو نبی ﷺ نے پسند کیا...

(۱) النکت والعیون ۳۹۲/۵۔ (۲) المحرر الوجیز ۱۹۷/۵۔ (۳) ۲۳۸/۹۔ (۴) اعراب القرآن للنحاس ۲۶۶/۴۔ (۵) الصحاح (افق)۔ (۶) النکت والعیون ۳۹۲/۵ بحوالہ قتادہ ومجاہد، اور اسے طبری نے ۱۳/۲۲ میں قتادہ سے اسی طرح روایت کیا ہے۔ (۷) آیت (۵۳) کے پاس۔ (۸) الصحاح (افق)، اور یہ شعر عمرو بن قعاس بن عبد یغوث المرادی کا ہے، اور یہ منتھی الطلب لابن میمون ۲۴۵/۸ میں ہے، اور اس میں 'ذُمَّتي' ہے 'لِمَّتي' کی جگہ، اور 'اللمۃ': سر کے بال جب وہ کانوں کی لو سے نیچے ہوں۔ اور 'الشکۃ': اسلحہ۔ لسان العرب (لمم) اور (شکک)۔

16 Surah An-Najm: Verses 7 - 10

...to see him in his true form, so he rose in the eastern horizon and filled the horizon. The Almighty's saying: {Then he approached and came down} means: Gabriel approached after leveling himself in the highest horizon of the earth, then "came down" (fa-tadalla), so he descended upon the Prophet ﷺ with the revelation (1). The meaning is: when the Prophet ﷺ saw of his greatness what he saw, and was overwhelmed by it, Allah returned him to a human form when he came near the Prophet ﷺ with the revelation, and that is Allah's saying: {So he revealed to His servant}, meaning Allah revealed to Gabriel, and Gabriel was "two bow-lengths away or even closer," as said by Ibn Abbas, Al-Hasan, Qatada, Al-Rabi', and others (2). Also, from Ibn Abbas regarding the verse {Then he approached and came down}: it means that Allah, the Blessed and Exalted, "approached" Muhammad ﷺ and "came down" (3). Something similar was narrated by Anas bin Malik from the Prophet (4) ﷺ. The meaning is: His command and His judgment came near him (5). The root of "at-tadalli" is descending towards something until approaching it, so it is used to mean closeness. Labid said: I descended upon him returning, while upon the earth were the darknesses of the dusk (Tifl) (6) Al-Farra' (7) held that the 'fa' in "fa-tadalla" means 'wa' (and), and the estimation is: then Gabriel (peace be upon him) came down and approached. But it is permissible if the meaning of the two verbs is the same, or nearly the same, whichever you put first. You could say: he approached then drew near, or drew near then approached; he insulted me then acted badly, or acted badly then insulted me; because...

---

(1) Al-Wasit 4/193. (2) Tafsir al-Baghawi 4/246 from Ibn Abbas, Al-Hasan, and Qatada; narrated by Abdul Razzaq in At-Tafsir 2/250, and through him by Abu al-Shaykh in Al-'Azama (369), and Al-Tabari 14/22 from Al-Hasan and Qatada, and Al-Tabari 14/22, and Abu al-Shaykh in Al-'Azama (368) from Al-Rabi'. (3) Narrated by Al-Tabari 14/22, and Al-Tabarani in Al-Kabir (11328). (4) Narrated by Al-Bukhari (7517); see Ibn Hajar's comments on the hadith in Fath al-Bari 13/483 onwards. (5) Ash-Shifa 1/394. (6) Sharh Diwan Labid p. 189, its commentator said: Al-Ghiyaba is the shadow of the sun, or anything that overshadows a person. Al-Tifl: when the sun is about to set and draws near to sunset. (7) In Ma'ani al-Qur'an 3/95-96.

१६ सूरह अन-नज्म: आयतें ७ - १०

...कि उसे उसके वास्तविक रूप में देखें, तो वह पूर्वी क्षितिज में स्थिर हो गया और क्षितिज को भर दिया। अल्लाह तआला का कथन: {फिर वह समीप आया और उतर आया} अर्थात: जिब्रील पृथ्वी के उच्चतम क्षितिज पर स्थिर होने के बाद समीप आए, "फिर उतरे" (फ़-तदल्ला), तो वह नबी ﷺ पर वह्य (प्रकाशना) के साथ उतरे(१)। अर्थ यह है कि: जब नबी ﷺ ने उनकी महानता को देखा और उससे चकित रह गए, तो जब वह वह्य के साथ नबी ﷺ के पास आए, तो अल्लाह ने उन्हें मानव रूप में वापस कर दिया, और वही अल्लाह का कथन है: {अतः उसने अपने दास की ओर वह्य भेजी}, अर्थात अल्लाह ने जिब्रील की ओर वह्य भेजी, और जिब्रील "दो धनुषों की दूरी पर या उससे भी निकट" थे, यह इब्न अब्बास, अल-हसन, क़तादा, अल-रबी' और अन्य ने कहा है(२)। इब्न अब्बास से आयत {फिर वह समीप आया और उतर आया} के बारे में यह भी वर्णित है कि इसका अर्थ है: अल्लाह तबारक व तआला मुहम्मद ﷺ के"समीप आए" और "उतर आए" (३)। अनस बिन मालिक ने नबी ﷺ से इसी तरह का वर्णन किया है(४)। इसका अर्थ है: उनकी आज्ञा और उनका निर्णय उनके निकट आया(५)। 'अत-तदल्ली' का मूल अर्थ है किसी चीज़ की ओर नीचे उतरना जब तक कि उसके पास न पहुँच जाए, इसलिए इसे निकटता के अर्थ में प्रयोग किया गया है। लबीद ने कहा: "मैं वापस लौटते हुए उस पर उतरा, जबकि धरती पर गोधूलि (तिफ़्ल) का अंधेरा था" (६)। अल-फ़र्रा' (७) का मत था कि "फ़-तदल्ला" में 'फ़' का अर्थ 'व' (और) है, और अनुमान यह है: फिर जिब्रील (उन पर शांति हो) उतरे और समीप आए। लेकिन यह जायज़ है यदि दो क्रियाओं का अर्थ एक ही हो, या एक जैसा हो, चाहे आप किसी को भी पहले रखें। आप कह सकते हैं: वह समीप आया फिर पास आया, या पास आया फिर समीप आया; उसने मुझे गाली दी फिर बुरा व्यवहार किया, या बुरा व्यवहार किया फिर गाली दी; क्योंकि...

---

(१) अल-वसीत ४/१९३। (२) तफ़सीर अल-बग़वी ४/२४६ इब्न अब्बास, अल-हसन और क़तादा से; इसे अब्दुल रज़्ज़ाक ने अत-तफ़सीर २/२५० में उद्धृत किया है, और उनके माध्यम से अबू अल-शेख ने अल-'अज़मा (३६९) में, और अल-तबरी १४/२२ ने अल-हसन और क़तादा से, और अल-तबरी १४/२२, और अबू अल-शेख ने अल-'अज़मा (३६८) में अल-रबी' से। (३) अल-तबरी १४/२२ और अल-तबरानी ने अल-कबीर (११३२८) में उद्धृत किया है। (४) अल-बुखारी (७५१७) ने उद्धृत किया है; फ़तह अल-बारी १३/४८३ और उसके बाद हदीस पर इब्न हजर की टिप्पणी देखें। (५) अश्-शिफ़ा १/३९४। (६) शर्ह दीवान लबीद पृ. १८९, इसके टीकाकार ने कहा: अल-ग़ियाबा सूरज की छाया है, या

वह सब कुछ जो इंसान पर छाया करता है। अल-तिफ़्ल: जब सूरज डूबने वाला हो और सूर्यास्त के करीब हो। (७) उनकी पुस्तक 'मा'नी अल-क़ुरान' ३/९५-९६ में।

۱۶ سورہ النجم: آیات ۷ - ۱۰

...تاکہ وہ اسے اس کی اصلی صورت میں دیکھیں، پس وہ مشرقی افق پر سیدھا ہوا اور افق کو بھر دیا۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ثُمَّ دَنَا فَتَدَلَّى﴾ یعنی: جبرائیل زمین کے بلند ترین افق پر سیدھا ہونے کے بعد قریب آئے، "پھر اترے" (فتدلیٰ) تو وہ نبی ﷺ پر وحی لے کر نازل ہوئے(۱)۔ مفہوم یہ ہے کہ: جب نبی ﷺ نے ان کی عظمت کا وہ منظر دیکھا جو دیکھا، اور اس سے مرعوب ہوئے، تو اللہ نے انہیں انسانی شکل میں لوٹا دیا جب وہ وحی کے ساتھ نبی ﷺ کے قریب ہوئے، اور یہی اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿فَأَوْحَى إِلَى عَبْدِهِ﴾ یعنی اللہ نے جبرائیل کی طرف وحی کی، اور جبرائیل "دو کمانوں کے بقدر فاصلے پر تھے یا اس سے بھی قریب"، یہ بات ابن عباس، حسن، قتادہ، ربیع اور دیگر نے کہی ہے(۲)۔ ابن عباس سے آیت ﴿ثُمَّ دَنَا فَتَدَلَّى﴾ کے بارے میں یہ بھی مروی ہے کہ اس کا مطلب یہ ہے کہ: اللہ تبارک و تعالیٰ محمد ﷺ کے "قریب ہوا" اور "اترا" (۳)۔ اسی طرح کی روایت انس بن مالک نے نبی ﷺ سے کی ہے(۴)۔ اور اس کا مطلب ہے: اللہ کا امر اور اس کا حکم ان کے قریب ہوا(۵)۔ اور 'التدلی' کی اصل ہے: کسی چیز کی طرف نیچے اترنا یہاں تک کہ اس کے قریب ہو جائے، چنانچہ اسے قرب کی جگہ استعمال کیا گیا ہے، لبید نے کہا: فَتَدَلَّيْتُ عليه قافلاً وعلى الأرض غيابات الطفل(۶) اور الفراء(۷) کا موقف ہے کہ "فتدلیٰ" میں 'فا' 'واؤ' (اور) کے معنی میں ہے، اور تقدیر یوں ہے: پھر جبرائیل علیہ السلام اترے اور قریب آئے۔ لیکن یہ اس صورت میں جائز ہے جب دونوں فعلوں کا معنی ایک ہی ہو، یا ایک جیسا ہو، آپ جس کو چاہیں پہلے لائیں، آپ کہیں: وہ قریب ہوا پھر پاس آیا یا پاس آیا پھر قریب ہوا، اور اس نے مجھے گالی دی پھر برا سلوک کیا یا برا سلوک کیا پھر گالی دی؛ کیونکہ...

(۱) الوسیط ۴/۱۹۳۔ (۲) تفسیر البغوی ۴/۲۴۶ عن ابن عباس، حسن اور قتادہ؛ اور اسے عبد الرزاق نے التفسیر ۲/ ۲۵۰ میں نکالا ہے، اور ان کے واسطے سے ابو الشیخ نے العظمة (۳۶۹) میں، اور الطبری ۱۴/۲۲ نے حسن اور قتادہ سے، اور الطبری ۱۴/۲۲، اور ابو الشیخ نے العظمة (۳۶۸) میں ربیع سے۔ (۳) الطبری ۱۴/۲۲ اور الطبرانی نے الکبیر (۱۱۳۲۸) میں نکالا ہے۔ (۴) البخاری (۷۵۱۷) نے نکالا ہے، اور حدیث کے بارے میں ابن حجر کی گفتگو فتح الباری ۱۳/ ۴۸۳ اور اس کے بعد ملاحظہ کریں۔ (۵) الشفا ۱/ ۳۹۴۔ (۶) شرح دیوان لبید ص ۱۸۹ ، اس کے شارح نے کہا: الغیابة: سورج کا سایہ، یا ہر وہ چیز جو انسان پر سایہ کرے۔ اور الطفل: جب سورج غروب ہونے والا ہو اور غروب کے قریب پہنچ جائے۔ (۷) معانی القرآن ۳/ ۹۵-۹۶ میں|

Insulting and offending are one and the same. Similarly, the words of the Almighty: "The Hour has come near, and the moon has split" [Al-Qamar: 1]. The meaning - and Allah knows best - is: the moon split and the Hour drew near.

Al-Jurjani said: In the speech, there is advancement and delay, meaning: he descended and then drew near; because descending is the cause of drawing near.

Ibn al-Anbari said: Then Jibril (Gabriel) descended, meaning: he came down from heaven and drew near to Muhammad (1) ﷺ.

Ibn Abbas said: The cushion (Rafraf) descended for Muhammad ﷺ on the night of the Mi'raj (Ascension), so he sat on it, then it was lifted, and he drew near to his Lord (2), and this will be discussed later.

And whoever says: The meaning is: Jibril and Muhammad stood straight on the highest horizon, might say: Then Muhammad drew near to his Lord with the closeness of honor, then he descended, meaning: he prostrated. This is the saying of Al-Dahhak. Al-Qushayri said: It was said about this, "tadalla" (descended), meaning: "tadallal" (acted coquettishly/pampered), like saying: "tadhanna" meaning "tadhannana" (thinking/suspecting). This is far-fetched because coquetry is not pleasing in the attribute of servitude.

The Almighty's saying: "And was at a distance of two bow lengths or at a nearer distance." Meaning: Muhammad was from his Lord or from Jibril "at a distance of two bows," meaning: the measure of two Arabic bows (3). Ibn Abbas, Ata (4), and Al-Farra (5) said this.

Al-Zamakhshari (6): If you say: How is the estimation of His saying: "And was at a distance of two bow lengths"? I say: its estimation is:

---

(1) Al-Nukat wal-'Uyun 5/393. (2) Al-Shifa 1/394, and "Al-Rafraf": the carpet/cushion. Al-Nihayah 2/243. (3) Gharib al-Qur'an by Ibn Qutaybah, p. 428. (4) Tafsir al-Baghawi 4/246. (5) In his Ma'ani al-Qur'an 3/95. (6) Al-Kashshaf 4/29, and the following verse is attributed to Al-Aswad bin Ya'fur, and it is in Sharh al-Mufassal by Ibn Ya'ish 3/31. And for Al-Kalhabah Hubayrah bin Abd Manan al-'Arani, it is in Al-Mufaddaliyyat p. 32, and the narration of its beginning: "So he reached the survival of the 'Arada, her limping..." Said its editor: "Al-mubqiyah" from horses: the one that keeps some of its running in reserve. "Al-dhal'": limping and staggering in walking. He says: drinking

water for 'Arada weakened her running, so her limping overcame her reserve, and she missed the goal (Hazimah) by a finger's length.

सूरह अन-नज्म: आयतें 8 - 10 | 17

गाली देना और बुरा भला कहना एक ही बात है। इसी प्रकार सर्वशक्तिमान का वचन है: "क़यामत करीब आ गई है और चाँद फट गया है" [अल-क़मर: 1]। अर्थ है - और अल्लाह बेहतर जानता है -: चाँद फट गया और क़यामत करीब आ गई।

अल-जुरजानी ने कहा: कलाम (भाषण) में आगे-पीछे का क्रम है, यानी: वह नीचे लटका फिर निकट आया; क्योंकि लटकना निकट आने का कारण है।

इब्न अल-अंसारी ने कहा: फिर जिब्रईल नीचे उतरे, यानी: वह स्वर्ग से उतरे और मुहम्मद ﷺ के करीब आए (1)।

इब्न अब्बास ने कहा: मेराज की रात मुहम्मद ﷺ के लिए 'रफ़रफ़' (गलीचा/गद्दी) नीचे आया, तो वे उस पर बैठ गए, फिर उसे ऊपर उठाया गया और वे अपने रब के करीब हो गए (2), और यह आगे आएगा।

और जिसने कहा: अर्थ यह है: जिब्रईल और मुहम्मद उच्चतम क्षितिज पर सीधे खड़े हुए, तो वह कह सकता है: फिर मुहम्मद सम्मान की निकटता के साथ अपने रब के करीब आए, फिर वह नीचे झुके (तदल्ला), यानी: सजदे के लिए गिरे। यह अल-दहाक का कथन है। अल-कुशयरी ने कहा: इस पर कहा गया कि "तदल्ला" का अर्थ है "तदल्लल" (लाड़-प्यार करना), जैसे आप कहते हैं: "तज़न्ना" जिसका अर्थ "तज़न्ना" (सोचना/संदेह करना) है। यह बात दूर की है; क्योंकि दासता के गुण में लाड़-प्यार (दलाल) पसंद नहीं किया जाता।

सर्वशक्तिमान का वचन: "तो वह दो कमानों के बराबर या उससे भी कम की दूरी पर था।" यानी: मुहम्मद अपने रब से या जिब्रईल से "दो कमानों की दूरी" पर थे, यानी: दो अरबी कमानों की माप के बराबर (3)। इब्न अब्बास, अता (4) और अल-फर्रा (5) ने यह कहा है।

अल-ज़मख़शरी (6): यदि आप कहें: उनके इस वचन का अनुमान कैसे है: "तो वह दो कमानों के बराबर की दूरी पर था"? मैंने कहा: इसका अनुमान है:

---

(1) अल-नुक़त वल-'उयून 5/393। (2) अल-शिफ़ा 1/394, और 'रफ़रफ़': बिछावन। अल-निहाया 2/243। (3) इब्न कुतैबा द्वारा गरीब अल-कुरान पृष्ठ 428। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 4/246। (5) उनकी मानी अल-कुरान 3/95 में। (6) अल-कश्शाफ़ 4/29, और आने वाला शेर अल-असवद बिन

यफ़ूर का माना जाता है, और यह इब्न यईश द्वारा शरह अल-मुफ़स्सल 3/31 में है। और अल-कलहबा हुबैरा बिन अब्द मन्नान अल-अरामी के लिए, यह अल-मुफ़द्दलियात पृष्ठ 32 में है, और इसके शुरुआती हिस्से का वर्णन है: "तो उसने अरदा के बचे रहने, उसके लंगड़ाने को पाया..." इसके संपादक ने कहा: घोड़ों में से "मुबक़िया": वह जो अपने दौड़ने का कुछ हिस्सा सुरक्षित रखती है। "ज़ल'": चलने में लंगड़ाना और डगमगाना। वह कहता है: अरदा के पानी पीने से उसकी दौड़ कमजोर हो गई, इसलिए उसके लंगड़ाने ने उसके संचय पर विजय प्राप्त कर ली, और वह हज़ीमा (लक्ष्य) से एक उंगली की दूरी से चूक गई।

سورة النجم: آیات 8 - 10 | 17

گالی دینا اور برا بھلا کہنا ایک ہی بات ہے۔ اسی طرح اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿قیامت قریب آگئی اور چاند پھٹ گیا﴾ [القمر: 1]۔ معنی ہے - اور اللہ بہتر جانتا ہے -: چاند پھٹ گیا اور قیامت قریب آگئی۔

الجرجانی نے کہا: کلام میں تقدیم و تاخیر ہے، یعنی: وہ لٹکا پھر قریب ہوا؛ کیونکہ لٹکنا قریب ہونے کا سبب ہے۔

ابن الانباری نے کہا: پھر جبرئیل لٹکے، یعنی: آسمان سے نازل ہوئے اور محمد ﷺ کے قریب ہوئے (1)۔

ابن عباس نے کہا: شب معراج محمد ﷺ کے لیے رفرف (ایک قسم کا بچھونا) لٹکایا گیا، تو آپ اس پر بیٹھ گئے، پھر اسے اوپر اٹھایا گیا تو آپ اپنے رب کے قریب ہو گئے (2)، اور یہ آگے آئے گا۔

اور جس نے کہا: معنی یہ ہے: جبرئیل اور محمد افقِ اعلیٰ پر سیدھے کھڑے ہوئے، تو وہ کہہ سکتا ہے: پھر محمد ﷺ اپنے رب کے قریب ہوئے کرامت کے طور پر، پھر 'تدلی' ہوئے، یعنی: سجدہ کے لیے گرے۔ یہ الضحاک کا قول ہے۔ القشیری نے کہا: اس پر کہا گیا کہ 'تدلی' یعنی 'تدلل' (ناز و نخرہ دکھانا)، جیسے آپ کہتے ہیں: 'تظنی'، 'تظنن' کے معنی میں۔ یہ بات بعید ہے؛ کیونکہ بندگی کی صفت میں ناز و نخرہ (دلال) پسندیدہ نہیں ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿پھر وہ دو کمانوں کے برابر یا اس سے بھی کم کے فاصلے پر رہ گیا﴾ یعنی: محمد ﷺ اپنے رب سے یا جبرئیل سے "قاب قوسین" کے فاصلے پر تھے، یعنی: دو عربی کمانوں کی مقدار (3)۔ ابن عباس، عطاء (4) اور الفراء (5) نے یہی کہا ہے۔

الزمخشری (6): اگر تم کہو: اللہ کے اس قول "فکان قاب قوسین" کی تقدیر (تعینِ معنی) کیسے ہے؟ تو میں کہتا ہوں: اس کی تقدیر ہے:

---

(1) النکت والعیون 5/ 393۔ (2) الشفا 1/ 394، اور الرفرف: بچھونا۔ النہایہ 2/ 243۔ (3) غریب القرآن از ابن قتیبہ ص 428۔ (4) تفسیر البغوی 4/ 246۔ (5) ان کی کتاب معانی القرآن 3/ 95 میں۔ (6) الکشاف 4/ 29، اور آنے والا شعر الاسود بن یعفر کی طرف منسوب ہے، اور یہ ابن یعیش کی شرح المفصل 3/ 31 میں ہے۔ اور الکلحبہ ہبیرہ بن عبد منان العرنی کا ہے، اور یہ المفضلیات ص 32 میں ہے، اور اس کے مصرع اول کی روایت ہے: "فأدرك إبقاء العرادة ضلعها" اس کے محقق نے کہا: گھوڑوں میں سے "المبقیہ": وہ جو اپنی دوڑ کا کچھ حصہ بچا کر رکھتی ہے۔ "الضلع": چلنے میں لنگڑاہٹ۔ وہ کہتا ہے: عرادہ کا پانی پینا اس کی دوڑ کو کمزور کر دیتا ہے، چنانچہ اس کی لنگڑاہٹ اس کے بچاؤ پر غالب آگئی، اور وہ حزیمہ (منزل) سے ایک انگلی کے بقدر پیچھے رہ گئی۔

Surah An-Najm: Verses 9 - 10 18

So the distance of his proximity was like two bow-lengths, and these possessive constructions were omitted, as Abu Ali said regarding his verse: "And you have made me a finger's width from Hazimah" Meaning: possessed of the measurement of a finger's distance. "Or even closer" meaning: according to your estimation, as in the Almighty's saying: "or more" [As-Saffat: 147]. In "Al-Sihah" (1): and you say: between them is a 'qab' of a bow, a 'qayb' of a bow, a 'qad' of a bow, and a 'qayd' of a bow, meaning: the measure of a bow.

Zaid bin Ali recited: "qad", and it was recited: "qayd" and "qadar". Al-Zamakhshari mentioned it (2).

The 'qab' is the distance between the grip and the curved end (siyah). Every bow has two 'qabs'. Some said regarding the Almighty's saying: "the distance of two bow-lengths": he meant the two 'qabs' of one bow, so he inverted it (3). In the hadith: "The space of a bow belonging to one of you in Paradise, or the place of his whip, is better than the world and all that is in it" (4). In "Al-Sahih" on the authority of Abu Huraira, he said: The Prophet ﷺ said: "The space of a bow belonging to one of you in Paradise is better than the world and all that is in it" (5). The example of the bow was given because they do not differ in the 'qab'. And Allah knows best.

Qadi Iyad (6) said: Know that what has occurred regarding the attribution of closeness and proximity from God, or to God, is not proximity of place, nor closeness of distance. Rather, the proximity of the Prophet ﷺ to his Lord and his closeness to Him is an clarification of the greatness of his status, the honor of his rank, the shining of the lights of his knowledge, and the witnessing of the secrets of His unseen and His power. And from God Almighty to him: it is kindness, companionship, openness, and honor.

(1) Entry (q-w-b). (2) In Al-Kashshaf 4/28. (3) Al-Sihah (q-w-b), and the siyah: what is bent from the two ends of the bow. Al-Sihah (s-y-a). (4) Gharib al-Quran by Ibn Qutaybah p. 428, and Al-Kashshaf 4/28. (5) Narrated with this wording by Ahmad (10270), and it is in Bukhari (2793) with the wording: "The space of a bow in Paradise is better than that upon which the sun rises and sets." (6) In Al-Shifa 1/396-397, and in it: "sharif" instead of "tashrif".

सूरा अन-नज्म: आयतें 9 - 10 18

तो उनकी निकटता की दूरी दो धनुषों की लंबाई के समान थी, और इन संबंधों (इज़ाफ़त) को हटा दिया गया, जैसा कि अबू अली ने अपनी बात में कहा: "और आपने मुझे हज़ीमा से एक उंगली की दूरी पर बना दिया" अर्थात्: एक उंगली की दूरी के बराबर। "या उससे भी करीब" अर्थात्: आपके अनुमान के अनुसार, जैसा कि सर्वशक्तिमान के कथन में है: "या उससे अधिक" [अस-साफ़ात: 147]। "अल-सिहाह" (1) में है: और आप कहते हैं: उनके बीच धनुष का 'क़ाब' है, धनुष का 'क़ैब' है, धनुष का 'क़ाद' है, और धनुष का 'क़ैद' है, अर्थात्: एक धनुष का माप।

ज़ैद बिन अली ने "क़ाद" पढ़ा, और इसे "क़ैद" और "क़दर" भी पढ़ा गया। अल-ज़मखशरी ने इसका उल्लेख किया है (2)।

'क़ाब' वह दूरी है जो पकड़ (ग्रिप) और धनुष के घुमावदार सिरे (सियाह) के बीच होती है। प्रत्येक धनुष के दो 'क़ाब' होते हैं। कुछ ने सर्वशक्तिमान के कथन "दो धनुषों की लंबाई" के बारे में कहा: उनका अर्थ एक धनुष के दो 'क़ाब' थे, इसलिए उन्होंने इसे पलट दिया (3)। हदीस में है: "जन्नत में तुम में से किसी के धनुष की जगह या उसके चाबुक की जगह दुनिया और जो कुछ उसमें है उससे बेहतर है" (4)। "अस-सहीह" में अबू हुरैरा से रिवायत है, उन्होंने कहा: नबी ﷺ ने फरमाया: "जन्नत में तुम में से किसी के धनुष की जगह दुनिया और जो कुछ उसमें है उससे बेहतर है" (5)। धनुष का उदाहरण इसलिए दिया गया क्योंकि वे 'क़ाब' में भिन्न नहीं होते। और अल्लाह बेहतर जानता है।

क़ाज़ी अयाज़ (6) ने कहा: जान लें कि ईश्वर से या ईश्वर की ओर निकटता और सामीप्य के आरोपण के बारे में जो कुछ भी आया है, वह स्थान की निकटता या दूरी का सामीप्य नहीं है। बल्कि, नबी ﷺ की अपने रब से निकटता और उनके सामीप्य का अर्थ उनके महान पद का स्पष्टीकरण, उनके दर्जे का सम्मान, उनके ज्ञान के प्रकाश की चमक, और उनके अदृश्य (ग़ैब) के रहस्यों और उनकी शक्ति का अवलोकन है। और अल्लाह तआला की ओर से उनके लिए: यह दया, आत्मीयता, उदारता और सम्मान है।

(1) शब्दकोश प्रविष्टि (क़-व-ब)। (2) अल-कश्शाफ़ 4/28 में। (3) अल-सिहाह (क़-व-ब), और सियाह: धनुष के दोनों सिरों का मुड़ा हुआ हिस्सा। अल-सिहाह (स-य-अ)। (4) इब्न कुतैबा द्वारा ग़रीब अल-क़ुरान पृष्ठ 428, और अल-कश्शाफ़ 4/28। (5) अहमद (10270) द्वारा इस शब्दों के साथ उद्धृत, और यह बुखारी (2793) में इन शब्दों के साथ है: "जन्नत में धनुष की जगह उस चीज़ से बेहतर है

जिस पर सूरज उगता और डूबता है।" (6) अल-शिफ़ा 1/396-397 में, और उसमें "तशरीफ़" के स्थान पर "शरीफ़" है।

سورة النجم: آیات ۹ - ۱۰ ۱۸

پس ان کی نزدیکی کی مسافت دو کمانوں کی مقدار کے برابر تھی، تو ان مضافات کو حذف کر دیا گیا، جیسا کہ ابو علی نے اپنے اس قول میں کہا ہے: "اور تو نے مجھے حزیمہ سے ایک انگلی کی دوری پر کر دیا" یعنی: ایک انگلی کی مسافت کی مقدار والا۔ "یا اس سے بھی قریب" یعنی: تمہارے تخمینے کے مطابق، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: "یا اس سے زیادہ" [الصافات: ۱۴۷]۔ اور "الصحاح" (۱) میں ہے: اور تم کہتے ہو: ان کے درمیان ایک کمان کا 'قاب' ہے، ایک کمان کا 'قیب' ہے، ایک کمان کا 'قاد' ہے، اور ایک کمان کا 'قید' ہے، یعنی: ایک کمان کی مقدار۔

زید بن علی نے "قاد" پڑھا، اور "قید" اور "قَدَرَ" بھی پڑھا گیا ہے۔ اسے زمخشری نے ذکر کیا ہے (۲)۔

اور 'قاب': دستے اور 'سیہ' (کمان کا گوشہ)के درمیان کی جگہ ہے۔ اور ہر کمان کے دو 'قاب' ہوتے ہیں۔ بعض نے اللہ تعالیٰ کے ارشاد "قاب قوسین" کے بارے میں کہا: اس سے مراد ایک کمان کے دو 'قاب' تھے، تو اسے پلٹ دیا (۳)۔ اور حدیث میں ہے: "تم میں سے کسی کے لیے جنت میں ایک کمان کی جگہ یا اس کے کوڑے کے رکھنے کی جگہ دنیا اور جو کچھ اس میں ہے اس سے بہتر ہے" (۴)۔ اور "الصحیح" میں ابوہریرہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: نبی ﷺ نے فرمایا: "تم میں سے کسی کے لیے جنت میں ایک کمان کی جگہ دنیا اور جو کچھ اس میں ہے اس سے بہتر ہے" (۵)۔ اور کمان کی مثال اس لیے دی گئی ہے کیونکہ وہ 'قاب' میں مختلف نہیں ہوتی۔ واللہ اعلم۔

قاضی عیاض (۶) نے کہا: جان لو کہ اللہ سے یا اللہ کی طرف دُنُو (نزدیکی) اور قرب کی جو نسبت واقع ہوئی ہے، وہ مکانی نزدیکی نہیں ہے اور نہ ہی مسافت کا قرب ہے، بلکہ نبی ﷺ کا اپنے رب سے دُنُو اور ان کا قرب، ان کی عظیم منزلت کی وضاحت، ان کے رتبے کی تشریف (عظمت)، ان

کی معرفت کے انوار کا چمکنا، اور ان کے غیب کے اسرار اور قدرت کا مشاہدہ ہے۔ اور اللہ تعالیٰ کی طرف سے ان کے لیے: یہ مہربانی، مونس بنانا، کشادگی اور اکرام ہے۔

(۱) مادہ (قوب)۔ (۲) الکشاف ۲۸/۴ میں۔ (۳) الصحاح (قوب)، اور السیہ: کمان کے دونوں طرف کا مڑا ہوا حصہ۔ الصحاح (سیا)۔ (۴) غریب القرآن لابن قتیبہ ص ۴۲۸، اور الکشاف ۲۸/۴۔ (۵) اسے ان الفاظ کے ساتھ احمد (۱۰۲۷۰) نے روایت کیا ہے، اور یہ بخاری (۲۷۹۳) میں ان الفاظ کے ساتھ ہے: "جنت میں ایک کمان کی جگہ اس سے بہتر ہے جس پر سورج طلوع اور غروب ہوتا ہے"۔ (۶) الشفا ۳۹۶/۱-۳۹۷ میں، اور اس میں "تشرریف" کی جگہ "شریف" ہے۔

19 Surah An-Najm: Verses 9 - 10

And what is interpreted in it is the same as what is interpreted in his statement (peace be upon him): "Our Lord descends to the lowest heaven" (1) in one of the aspects: a descent of grace and acceptance of goodness. (2) Al-Qadi said: and His statement: "And was at a distance of two bow-lengths or nearer." So whoever makes the pronoun refer back to God Almighty and not to Gabriel, it was an expression of the ultimate proximity, the subtlety of the location, the clarification of knowledge, and the supervision of truth by Muhammad (peace be upon him), and an expression of answering the desire, fulfilling the demands, showing hospitality, and raising the status and closeness to God. And what is interpreted in it is the same as what is interpreted in his statement (peace be upon him): "Whoever draws near to Me by a hand's span, I draw near to him by an arm's length, and whoever comes to Me walking, I come to him running" — proximity by answering and acceptance, and coming with goodness and hastening what is hoped for (3). It has been said: "Then he drew near" Gabriel to his Lord "and was at a distance of two bow-lengths or nearer" said by Mujahid (4). This is indicated by what was narrated in the Hadith: "The closest of the angels to God is Gabriel, peace be upon him" (5). It was said: "Or" means "and", i.e., two bow-lengths and nearer. And it was said: it means "rather", i.e., rather nearer (6). Said bin al-Musayyib said: Al-Qab: is the middle of the Arabic bow where the strap that the owner hangs over his shoulder is tied, and every bow has one Qab. So he informed that Gabriel drew near to Muhammad (peace be upon him) like the proximity of two bow-lengths. Said bin Jubayr, 'Ata', Abu Ishaq al-Hamdani, and Abu Wa'il Shaqiq bin Salama said: "And was at a distance of two bow-lengths" meaning: the measure of two arm-lengths, and the bow: is the arm-length by which everything is measured (7), and it is...

(1) Narrated by Al-Bukhari (1145), and Muslim (758), and it is with Ahmad (7592) on the authority of Abu Huraira (may Allah be pleased with him). (2) The correct view is to affirm the attribute of closeness, proximity, and descent to God Almighty without comparison, representation, or interpretation, in a way that befits the majesty and greatness of God. (3) Ash-Shifa 1/396-397, and the hadith preceded in 7/290. (4) In his Tafsir 2/627, and extracted from him by At-Tabari 22/19. (5) Narrated by Abu Al-Sheikh in Al-Azama (277), and in its chain of transmission is Al-Ahwas bin Hakim, and he is weak. Tahdhib al-Tahdhib 1/99-100. (6) Tafsir Abi Al-Layth 3/289, and see Ta'wil Mushkil al-Qur'an by Ibn Qutaybah pp. 414-415.

19 सूरह अन-नज्म: आयत 9 - 10

और इसमें वही व्याख्या की जाती है जो उनके(सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) इस कथन में की जाती है: "हमारा रब दुनिया के आसमान पर उतरता है" (1) एक पहलू से: अनुग्रह का उतरना और भलाई की स्वीकृति। (2) अल-कादी ने कहा: और उनका कथन: "फिर वह दो कमानों की दूरी के बराबर रह गया या उससे भी कम।" तो जो कोई सर्वनाम को अल्लाह तआला की ओर लौटाता है न कि जिब्रील की ओर, तो यह मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) द्वारा निकटता की पराकाष्ठा, स्थान की सूक्ष्मता, ज्ञान के स्पष्टीकरण और सत्य के पर्यवेक्षण की अभिव्यक्ति थी, और इच्छा के उत्तर, मांगों की पूर्ति, आतिथ्य के प्रदर्शन और अल्लाह के निकट स्थिति और निकटता के बढ़ने की अभिव्यक्ति थी। और इसमें वही व्याख्या की जाती है जो उनके(सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) इस कथन में की जाती है: "जो कोई मेरे एक बालिश्त करीब आता है, मैं उसके एक हाथ करीब आता हूँ, और जो कोई मेरे पास चलकर आता है, मैं उसके पास दौड़कर आता हूँ" — उत्तर और स्वीकृति द्वारा निकटता, और भलाई के साथ आना और आशा की गई चीज़ में जल्दी करना (3)। यह कहा गया है: "फिर वह करीब आया" जिब्रील अपने रब के"फिर वह दो कमानों की दूरी के बराबर रह गया या उससे भी कम" मुजाहिद ने कहा (4)। यह हदीस में वर्णित बात से संकेतित है: "अल्लाह के सबसे करीब के फरिश्ते जिब्रील अलैहिस्सलाम हैं" (5)। कहा गया: "या" का अर्थ "और" है, यानी: दो कमानों की दूरी और कम। और कहा गया: इसका अर्थ "बल्कि" है, यानी: बल्कि कम (6)। सईद बिन अल-मुसय्यब ने कहा: अल-काब: अरबी कमान का मध्य भाग है जहाँ वह पट्टा बाँधा जाता है जिसे मालिक अपने कंधे पर लटकाता है, और हर कमान का एक काब होता है। तो उन्होंने बताया कि जिब्रील मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के इतने करीब आए जैसे दो कमानों के काब की निकटता। सईद बिन जुबैर, अता, अबू इसहाक अल-हमदानी और अबू वाएल शकीक बिन सलमा ने कहा: "फिर वह दो कमानों की दूरी के बराबर रह गया" यानी: दो हाथ की लंबाई के बराबर, और कमान: वह हाथ की लंबाई है जिससे हर चीज़ मापी जाती है (7), और यह...

(1) इसे अल-बुखारी (1145), और मुस्लिम (758) ने उद्धृत किया है, और यह अहमद (7592) के पास अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से है। (2) सही बात यह है कि अल्लाह तआला के लिए निकटता, समीपता और उतरने के गुण को बिना किसी तुलना, प्रतिनिधित्व या व्याख्या के उसी तरह साबित किया जाए जो अल्लाह के जलाल और महानता के अनुकूल हो। (3) अल-शिफ़ा 1/396-397, और हदीस 7/290 में पहले आ चुकी है। (4) उनकी तफ़सीर 2/627 में, और अत-तबारी ने उनसे उद्धृत

किया है 22/19। (5) अबू अल-शेख ने अल-अज़मा (277) में उद्धृत किया है, और इसके वर्णनकर्ताओं की श्रृंखला में अल-अहवास बिन हकीम है, और वह कमजोर है। तहज़ीब अल-तहज़ीब 1/99-100। (6) तफ़सीर अबी अल-लैथ 3/289, और इब्न कुतैबा की तावील मुश्किल अल-कुरान पृष्ठ 414-415 देखें।

۱۹ سورہ النجم: آیات ۹ - ۱۰

اور اس میں وہی تاویل کی جاتی ہے جو آپ علیہ السلام کے اس قول میں کی جاتی ہے: «ہمارا رب آسمان دنیا پر نازل ہوتا ہے» (۱) ایک پہلو پر: نزولِ جمال اور قبولِ احسان۔ (۲) القاضی نے کہا: اور ان کا قول: «پس وہ دو کمانوں کے بقدر رہ گیا یا اس سے بھی کم»۔ پس جس نے ضمیر کو اللہ تعالیٰ کی طرف لوٹایا نہ کہ جبرئیل کی طرف، تو وہ محمد ﷺ کی طرف سے قرب کی انتہا، مقام کی لطافت، معرفت کی وضاحت اور حقیقت پر مطلع ہونے کی عبارت تھی، اور خواہش کی قبولیت، مطالبات کی تکمیل، خاطر تواضع کے اظہار، اور اللہ کے ہاں مرتبے اور قرب کی بلندی کی عبارت تھی۔ اور اس میں وہی تاویل کی جاتی ہے جو آپ علیہ السلام کے اس قول میں کی جاتی ہے: «جو مجھ سے ایک بالشت قریب ہوا، میں اس سے ایک ہاتھ قریب ہوا، اور جو میرے پاس چل کر آیا، میں اس کے پاس دوڑ کر آیا» — جواب اور قبولیت کے ذریعے قرب، اور احسان کے ساتھ آنا اور امید کی گئی چیز میں جلدی کرنا (۳)۔ اور کہا گیا ہے: «پھر وہ قریب ہوا» جبرئیل اپنے رب سے «پس وہ دو کمانوں کے بقدر رہ گیا یا اس سے بھی کم» یہ مجاہد نے کہا (۴)۔ اس پر وہ بات دلالت کرتی ہے جو حدیث میں مروی ہے: «اللہ کے سب سے زیادہ مقرب فرشتے جبرئیل علیہ السلام ہیں» (۵)۔ اور کہا گیا: «او» (یا) بمعنی «واو» (اور) ہے، یعنی: دو کمانوں کی دوری اور اس سے بھی کم۔ اور کہا گیا: بمعنی «بل» (بلکہ) ہے، یعنی: بلکہ اس سے بھی کم (۶)۔ اور سعید بن المسیب نے کہا: «القاب» عربی کمان کا وہ درمیانی حصہ ہے جہاں وہ تسمہ باندھا جاتا ہے جسے اس کا مالک اپنے کندھے پر لٹکاتا ہے، اور ہر کمان کا ایک ہی قاب ہوتا ہے۔ پس انہوں نے خبر دی کہ جبرئیل محمد ﷺ کے اتنے قریب ہوئے جیسے دو کمانوں کے قاب کا قرب۔ اور سعید بن جبیر، عطا، ابو اسحاق الہمدانی اور ابو وائل شقیق بن سلمہ نے کہا: «پس وہ دو کمانوں کے بقدر رہ

گیا» یعنی: دو ہاتھ کی لمبائی کے برابر، اور کمان: وہ ہاتھ کی لمبائی ہے جس سے ہر چیز کی پیمائش کی جاتی ہے (۷)، اور وہ...

(۱) اسے بخاری (۱۱۴۵) اور مسلم (۷۵۸) نے روایت کیا ہے، اور یہ احمد (۷۵۹۲) کے ہاں ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے مروی ہے۔ (۲) صحیح بات یہ ہے کہ اللہ تعالیٰ کے لیے قرب، نزدیکی اور نزول کی صفت کو بغیر کسی تشبیہ، تمثیل یا تاویل کے ثابت کیا جائے جو اللہ کے جلال اور عظمت کے شایانِ شان ہو۔ (۳) الشفا ۱/ ۳۹۶-۳۹۷، اور حدیث ۷/ ۲۹۰ میں پہلے گزر چکی ہے۔ (۴) اپنی تفسیر ۲/ ۶۲۷ میں، اور اسے طبری نے ان سے روایت کیا ہے ۲۲/ ۱۹۔ (۵) اسے ابوالشیخ نے 'العظمہ' (۲۷۷) میں روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں الاحوص بن حکیم ہے، اور وہ ضعیف ہے۔ تہذیب التہذیب ۱/ ۹۹-۱۰۰۔ (۶) تفسیر ابی اللیث ۳/ ۲۸۹، اور دیکھئے 'تاویل مشکل القرآن' ابن قتیبہ ص ۴۱۴-۴۱۵۔

The language of some Hejazis(1). It is also said: It is the language of Azd Shanu'ah as well. Al-Kisa'i said regarding His saying: {So he was the distance of two bow lengths or nearer} [Quran 53:9]: He meant one bow, like the saying of the poet:

“Two vast, fearful deserts, I crossed them twice; I traversed it by a straight path, not by two paths.”(2)

He meant: one vast desert.

The word 'qaws' (bow) is treated as both masculine and feminine. Those who treat it as feminine say its diminutive is 'quwaysah', and those who treat it as masculine say 'quways'. A proverb says: "He is from the best little bow (quways) in terms of arrows." The plural forms are 'qusiyy', 'qisiyy', 'aqwas', and 'qiyas'. Abu 'Ubaydah recited:

“And the bracelet-wearers (archers) strung the bows (qiyasa).”(3)

'Qaws' also means: the remains of dates in a large basket (jullah), meaning the container. And 'al-Qaws' is a constellation in the sky. As for 'al-Qus' with a damma (on the 'qaf'): it is the monk's cell. The poet said, mentioning a woman:

“Do not let me be tempted, and this [monk] in the coarse garments in the cell.”(4)

His saying, Exalted is He: {Then he revealed to His servant what he revealed} [Quran 53:10] is a magnification of the revelation that was revealed to him(5). And it has been mentioned previously.

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 5/198 and related from al-Tha'labi WWW.NAFSEISLAM.COM
(2) Thus it was mentioned by al-Azhari in Tahdhib al-Lugha 8/302 without attribution, and in it: "bi-al-umm" instead of "bi-al-samt". It was mentioned by al-Zajjaji in Al-Jumal p. 313, and al-Jahiz in Al-Bayan wa al-Tabyin 1/156 without attribution, and Ibn al-Sayyid al-Batlyusi attributed it in Al-Hulal p. 364 to Khatam al-Mujashi'i. The narration of the verse in Al-Bayan wa al-Tabyin came as follows: “Two vast, fearful deserts, I traversed them twice; I crossed them with a description, not two descriptions. Their backs are like the backs of two shields; I crossed it by the path (al-umm), not by two paths.” And the saying of the poet: “Their backs are like the backs of two shields.” Sibawayh mentioned it in Al-Kitab 2/48 attributing it to Khatam, and 3/622 attributing it to Humayan ibn Quhafah. 'Al-mahmah': the fearful wasteland. 'Al-qadhf': what is elevated from the ground. 'Al-mart': the land with no water or vegetation. 'Al-dhahr': what is elevated from the ground, resembling the back of a

shield in its elevation. Al-Hulal p. 365. 'Al-samt': the path. Lisan al-Arab (samt). (3) Al-Sihah (qaws) and what follows it, and the proverb is in Jamharat al-Amthal by al-Askari 1/420, and it is from a poem by Khalid ibn Mu'awiyah, and its story is there. (4) The speaker is Jarir, and it is in his Diwan 1/125, and its beginning is: "No connection if Hind breaks off even if she stood." (5) Al-Kashshaf 4/29.

सूरह अन-नज्म: आयतें 9 - 10 | 20

कुछ हिजाज़ियों की भाषा (1)। और यह भी कहा गया है: यह अज़द शनुआ की भी भाषा है। अल-किसाई ने कहा: उनके इस कथन के बारे में: {फिर वह दो कमानों की दूरी के बराबर था या उससे भी कम} [कुरान 53:9]: उनका मतलब एक कमान था, जैसे कवि का कहना है:

"दो डरावने रेगिस्तान, जिन्हें मैंने दो बार पार किया; मैंने इसे सीधे रास्ते से पार किया, न कि दो रास्तों से।" (2)

उनका मतलब था: एक डरावना रेगिस्तान।

शब्द 'क़ौस' (कमान) पुल्लिंग और स्त्रीलिंग दोनों तरह से उपयोग किया जाता है। जो इसे स्त्रीलिंग मानते हैं, वे इसके लघु रूप को 'कुवैसा' कहते हैं, और जो इसे पुल्लिंग मानते हैं, वे 'कुवैस' कहते हैं। एक कहावत है: "वह तीरों के मामले में सबसे अच्छी छोटी कमान (कुवैस) में से है।" इसके बहुवचन रूप 'कुसिय्य', 'किसिय्य', 'अक्कास' और 'कियास' हैं। अबू उबैदा ने पढ़ा:

"और कंगन पहनने वालों (धनुर्धारियों) ने कमानों (कियासा) पर प्रत्यंचा चढ़ाई।" (3)

'क़ौस' का अर्थ यह भी है: एक बड़ी टोकरी (जुल्ला) में खजूरों का अवशेष, यानी बर्तन। और 'अल-क़ौस' (धनु राशि) आकाश में एक नक्षत्र है। जहाँ तक पेश के साथ 'अल-कुस' (क़ाफ़ पर धम्मा) का सवाल है: यह तपस्वी की कोठरी है। कवि ने एक महिला का उल्लेख करते हुए कहा:

"मुझे मोहित न होने दो, और यह [भिक्षु] कोठरी में मोटे कपड़ों में है।" (4)

परमेश्वर का कथन: {फिर उसने अपने बंदे पर वही प्रकाशना उतारी जो उसे उतारनी थी} [कुरान 53:10] उस प्रकाशना (वही) की महिमा है जो उसे भेजी गई थी (5)। और यह पहले उल्लेख किया जा चुका है।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/198 और इसे अल-थलाबी से उद्धृत किया गया WWW.NAFSEISLAM.COM (2) अल-अज़हरी ने तहज़ीब अल-लुग़ा 8/302 में इसका इसी तरह उल्लेख किया है और इसका श्रेय किसी को नहीं दिया, और इसमें 'बि-अल-समत' के स्थान पर 'बि-अल-उम्म' है। अल-ज़ज्जाजी ने अल-जुमल पृ. 313 में और अल-जाहिज़ ने अल-बयान वा अल-तबयिन 1/156 में इसका श्रेय दिए बिना उल्लेख किया है, और इब्न अल-सय्यद अल-बतल्यूसी ने

अल-हुलल पृ. 364 में इसका श्रेय ख़ातम अल-मुजाशी को दिया है। अल-बयान वा अल-तबयिन में छंद का विवरण इस प्रकार आया है: "दो डरावने रेगिस्तान, जिन्हें मैंने दो बार पार किया; मैंने उन्हें वर्णन के साथ पार किया, न कि दो वर्णनों के साथ। उनकी पीठ ढालों की पीठ की तरह है; मैंने इसे रास्ते (अल-उम्म) से पार किया, न कि दो रास्तों से।" और कवि का कहना है: "उनकी पीठ ढालों की पीठ की तरह है।" सिबावैह ने अल-किताब 2/48 में इसका श्रेय ख़ातम को और 3/622 में हुमय्यान इब्न कुहाफ़ा को देते हुए उल्लेख किया है। 'अल-महमा': डरावना निर्जन स्थान। 'अल-क़ज़फ़': ज़मीन से ऊंचा उठा हुआ हिस्सा। 'अल-मर्त': वह भूमि जहाँ न पानी हो न वनस्पति। 'अल-ज़हर': ज़मीन से ऊंचा उठा हुआ हिस्सा, जो अपनी ऊंचाई में ढाल की पीठ जैसा दिखता है। अल-हुलल पृ. 365। 'अल-समत': रास्ता। लिसान अल-अरब (समत)। (3) अल-सिहाह (क़ौस) और उसके बाद वाला हिस्सा, और कहावत अल-अस्करी द्वारा जमहरत अल-अमथाल 1/420 में है, और यह ख़ालिद इब्न मुआफ़िया की एक कविता से है, और इसकी कहानी वहाँ है। (4) वक्ता जरीर है, और यह उसके दीवान 1/125 में है, और इसकी शुरुआत है: "यदि हिंद संबंध तोड़ ले तो कोई मेल नहीं, भले ही वह खड़ी रहे।" (5) अल-कश्शाफ़ 4/29।

سورہ النجم: آیات 9 - 10 | 20

بعض حجازیوں کی لغت(1)۔ اور کہا گیا ہے: یہ ازد شنوءہ کی بھی لغت ہے۔ الکسائی نے کہا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَىٰ﴾ اس سے مراد ایک قوس (کمان) ہے، جیسا کہ شاعر کا قول ہے:

”دو خوفناک ریگستان جنہیں میں نے دو مرتبہ پار کیا؛ میں نے اسے ایک ہی راستے سے عبور کیا، دو راستوں سے نہیں۔“(2)

مراد ایک خوفناک ریگستان ہے۔

لفظ 'قوس' مذکر بھی استعمال ہوتا ہے اور مؤنث بھی۔ جس نے اسے مؤنث مانا اس نے اس کی تصغیر 'قویسة' کہی، اور جس نے مذکر مانا اس نے 'قویس' کہا۔ مثال میں ہے: ”وہ تیروں کے معاملے میں بہترین چھوٹی کمان (قویس) میں سے ہے“۔ اس کی جمع 'قُسی'، 'قِسی'، 'أقواس' اور 'قیاس' آتی ہے۔ ابوعبیدہ نے پڑھا:

”اور کڑا پہننے والوں (تیر اندازوں) نے کمانوں (قیاسا) پر چلہ چڑھایا۔“(3)

'قوس' کے ایک معنی ٹوکرے (جلہ) میں کھجوروں کا بچا ہوا حصہ بھی ہے، یعنی برتن۔ اور 'القوس' آسمان کا ایک برج (برج قوس) بھی ہے۔ جہاں تک پیش کے ساتھ 'القُوس' کا تعلق ہے تو اس سے مراد راہب کی کوٹھری ہے، ایک عورت کا ذکر کرتے ہوئے شاعر نے کہا:

”مجھے فتنے میں نہ ڈالو جبکہ یہ [راہب] کوٹھری میں ٹاٹ کے کپڑے پہنے ہوئے ہے۔“(4)

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَأَوْحَىٰ إِلَىٰ عَبْدِهِ مَا أَوْحَىٰ﴾ اس وحی کی عظمت بیان کرنا ہے جو ان کی طرف کی گئی(5)۔ اور [یہ بات] پہلے گزر چکی ہے۔

(1) المحرر الوجیز 198/5 اور اسے الثعلبی سے حکایت کیا گیا

(2) WWW.NAFSEISLAM.COM الازہری نے اسے تہذیب اللغۃ 302/8 میں اسی طرح ذکر کیا اور اسے کسی کی طرف منسوب نہیں کیا، اور اس میں 'بالسمت' کی جگہ 'بالام' ہے۔ الزجاجی نے اسے الجمل ص 313 میں، اور الجاحظ نے البیان والتبیین 156/1 میں بغیر نسبت کے ذکر کیا، اور ابن السید البطلیوسی نے الحلل ص 364 میں اسے خطام المجاشعی کی طرف منسوب کیا ہے۔ البیان والتبیین میں رجز کی روایت اس طرح آئی ہے: "دو خوفناک ریگستان جنہیں میں نے دو مرتبہ پار کیا؛ میں نے ان دونوں کو وصف کے ساتھ طے کیا نہ کہ دو وصفوں کے ساتھ ان دونوں کی پیٹھ ڈھالوں کی پیٹھ کی طرح ہے؛ میں نے اسے راستے (بالام) سے طے کیا نہ کہ دو راستوں کے ساتھ" اور راجز کا قول: "ان دونوں کی پیٹھ ڈھالوں کی پیٹھ کی طرح ہے۔" سیبویہ نے الکتاب 48/2 میں اسے ذکر کیا اور خطام کی طرف منسوب کیا، اور 622/3 میں ہمیان بن قحافہ کی طرف منسوب کیا۔ 'المہمہ': خوفناک صحرا۔ 'القذف': زمین کا ابھرا ہوا حصہ۔ 'المرت': وہ زمین جس میں نہ پانی ہو نہ نباتات۔ 'الظہر': زمین کا ابھرا ہوا حصہ، جو اپنی بلندی میں ڈھال کی پیٹھ سے مشابہ ہو۔ الحلل ص 365۔ 'السمت': راستہ۔ لسان العرب (سمت)۔ (3) الصحاح (قوس) اور اس کے بعد کا حصہ، اور مثال العسکری کی جمہرۃ الامثال 420/1 میں ہے، اور یہ خالد بن معاویہ کے ایک قصیدے سے ہے، اور اس کا قصہ وہاں موجود ہے۔ (4) قائل جریر ہے، اور یہ اس کے دیوان 125/1 میں ہے، اور اس کا مصرع اول ہے: "اگر ہند تعلق توڑ لے تو کوئی وصال نہیں، چاہے وہ کھڑی رہے۔" (5) الکشاف 29/4۔

Surah An-Najm: Verses 10 - 18 Page 21

The meaning of revelation (Al-Wahy) (1) is to cast something quickly, from which comes: "Al-Waha Al-Waha" (meaning hurry, hurry). The meaning is: So Allah Almighty revealed to His servant Muhammad ﷺ what He revealed. And it was said: The meaning: "Then he revealed to His servant" refers to Gabriel, peace be upon him, revealing "what he revealed." And it was said: The meaning: Gabriel revealed to the servant of Allah, Muhammad ﷺ, what his Lord revealed to him (2). This was said by Al-Rabi', Al-Hasan, Ibn Zayd, and Qatadah (3). Qatadah said: Allah revealed to Gabriel, and Gabriel revealed to Muhammad (4).

Then it was asked: Is this revelation ambiguous, such that we do not perceive it and are commanded to believe in it generally, or is it known and explained? There are two opinions, and the second was held by Sa'id ibn Jubayr, who said: Allah revealed to Muhammad: Did I not find you an orphan and give you shelter? Did I not find you lost and guide you? Did I not find you poor and make you self-sufficient? "Have We not expanded for you your breast? And We removed from you your burden, which weighed down your back, and raised high for you your repute" (5) [Ash-Sharh: 1-4]. And it was said: Allah revealed to him that Paradise is forbidden to the Prophets until you enter it, O Muhammad, and to the nations until your Ummah enters it (6).

The words of the Almighty: "The heart did not lie [about] what it saw. (11) So will you dispute with him over what he saw? (12) And he certainly saw him in another descent (13) At the Lote Tree of the Utmost Boundary (14) Near it is the Garden of Refuge (15) When there covered the Lote Tree that which covered [it]. (16) The sight did not swerve, nor did it transgress [its limit]. (17) He certainly saw of the greatest signs of his Lord. (18)"

The words of the Almighty: "The heart did not lie [about] what it saw" i.e.: The heart of Muhammad ﷺ did not lie on the night of the Mi'raj (Ascension). That is because Allah Almighty placed his sight in his heart so that he saw his Lord Almighty, and Allah made...

---

(1) 5/131, and the source of the Hadith was mentioned there previously. (2) Zaad al-Maseer 8/67. (3) Narrated from Al-Rabi' by: At-Tabari 22/21, and Abu al-Shaykh in Al-'Azama (368), and from Ibn Zayd and Qatadah by: At-Tabari 22/21, and from Al-Hasan: narrated by Abu al-Shaykh in Al-'Azama (363), and mentioned by Al-Mawardi

in An-Nukat wa al-'Uyun 5/393. (4) Al-Waseet 4/195. (5) Tafsir al-Baghawi 4/246 similarly. (6) Lata'if al-Isharat 3/482.

सूरह अन-नज्म: आयतें १० - १८ पृष्ठ २१

वही (प्रकाशना) का अर्थ है (1), किसी चीज़ को तेज़ी से डालना, जिससे 'अल-वहा अल-वहा' (जल्दबाज़ी) बना है। इसका अर्थ है: तो अल्लाह तआला ने अपने बंदे मुहम्मद ﷺ पर वह वही भेजी जो भेजी। और कहा गया: अर्थ: "फिर उसने अपने बंदे पर वही भेजी" यानी जिब्रील अलैहिस्सलाम ने वह वही भेजी "जो उसने भेजी"। और कहा गया: अर्थ: जिब्रील ने अल्लाह के बंदे मुहम्मद ﷺ पर वह वही भेजी जो उनके रब ने उन पर भेजी थी (2)। यह रबी', हसन, इब्न ज़ैद और क़तादा ने कहा है (3)। क़तादा ने कहा: अल्लाह ने जिब्रील पर वही भेजी, और जिब्रील ने मुहम्मद ﷺ पर (4)।

फिर पूछा गया: क्या यह वही अस्पष्ट है, जिसे हम नहीं देख सकते और हमें सामान्य रूप से उस पर विश्वास करने का आदेश दिया गया है, या यह ज्ञात और स्पष्ट है? दो विचार हैं, और दूसरा सईद बिन जुबैर ने कहा है, उन्होंने कहा: अल्लाह ने मुहम्मद ﷺ पर वही भेजी: क्या मैंने आपको यतीम नहीं पाया और ठिकाना नहीं दिया! क्या मैंने आपको राह से भटका हुआ नहीं पाया और राह नहीं दिखाई! क्या मैंने आपको ज़रूरतमंद नहीं पाया और मालामाल नहीं किया! "क्या हमने आपके लिए आपका सीना खोल नहीं दिया? और हमने आपसे आपका वह बोझ उतार दिया, जिसने आपकी कमर तोड़ दी थी, और हमने आपके लिए आपका चर्चा बुलंद कर दिया" (5) [अश-शर्ह: १-४]। और कहा गया: अल्लाह ने उन्हें वही भेजी कि जन्नत नबियों पर तब तक हराम है जब तक कि आप उसमें प्रवेश न कर लें, ऐ मुहम्मद, और उम्मतों पर तब तक जब तक आपकी उम्मत उसमें प्रवेश न कर ले (6)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: "दिल ने झूठ नहीं बोला जो उसने देखा (११) क्या तुम उससे उस पर झगड़ते हो जो उसने देखा? (१२) और उसने उसे एक और बार उतरते देखा (१३) सिदरतुल मुंतहा के पास (१४) उसी के पास रहने की जन्नत है (१५) जब सिदरह पर छा रहा था जो कुछ छा रहा था (१६) आँख न तो तिरछी हुई और न ही हद से बढ़ी (१७) बेशक उसने अपने रब की बड़ी निशानियों में से देखीं (१८)"

अल्लाह तआला का फ़रमान: "दिल ने झूठ नहीं बोला जो उसने देखा" यानी: मेराज की रात मुहम्मद ﷺ के दिल ने झूठ नहीं बोला, और वह इसलिए कि अल्लाह तआला ने उनकी दृष्टि उनके दिल में रख दी थी यहाँ तक कि उन्होंने अपने रब तआला को देखा, और अल्लाह ने बनाया...

---

(१) ५/१३१, और हदीस का स्रोत वहाँ पहले दिया जा चुका है। (२) ज़ाद अल-मसीर ८/६७। (३) अल-रबी' से इसे रिवायत किया: अत-तबरी २२/२१, और अबू अल-शेख़ ने 'अल-अज़मा' (३६८) में, और

इब्न ज़ैद और क़तादा से: अत-तबरी २२/२१, और हसन से: इसे अबू अल-शेख़ ने 'अल-अज़मा' (३६३) में रिवायत किया, और अल-मावर्दी ने 'अन-नुकत वल-उयून' ५/३९३ में इसका उल्लेख किया है। (४) अल-वसीत ४/१९५। (५) तफ़सीर अल-बग़वी ४/२४६ इसी तरह। (६) लत्ताइफ़ अल-इशारात ३/४८२।

سورہ النجم: آیات ۱۰ - ۱۸ صفحہ ۲۱

وحی کا معنی ہے (۱)، کسی چیز کو تیزی سے ڈالنا، اور اسی سے ہے: "الوحی الوحی" (یعنی جلدی، جلدی)۔ اور معنی ہے: پس اللہ تعالیٰ نے اپنے بندے محمد ﷺ پر وہ وحی بھیجی جو بھیجی۔ اور کہا گیا: معنی ہے: "پھر اس نے اپنے بندے پر وحی بھیجی" یعنی جبرائیل علیہ السلام نے "جو اس نے وحی بھیجی"۔ اور کہا گیا: معنی ہے: جبرائیل نے اللہ کے بندے محمد ﷺ پر وہ وحی کی جو ان کے رب نے ان پر وحی کی تھی (۲)۔ یہ ربیع، حسن، ابن زید اور قتادہ نے کہا ہے (۳)۔ قتادہ نے کہا: اللہ نے جبرائیل پر وحی کی، اور جبرائیل نے محمد ﷺ پر (۴)۔

پھر کہا گیا: کیا یہ وحی مبہم ہے، جس پر ہم مطلع نہیں ہو سکتے اور ہمیں مجموعی طور پر اس پر ایمان لانے کا حکم دیا گیا ہے، یا یہ معلوم اور مفسر ہے؟ دو قول ہیں، اور دوسرے کا قول سعید بن جبیر نے کیا، انہوں نے کہا: اللہ نے محمد ﷺ کی طرف وحی کی: کیا میں نے آپ کو یتیم نہیں پایا پھر ٹھکانہ دیا! کیا میں نے آپ کو راہ تلاش کرتے نہیں پایا پھر ہدایت دی! کیا میں نے آپ کو ضرورت مند نہیں پایا پھر غنی کر دیا! "کیا ہم نے آپ کے لیے آپ کا سینہ نہیں کھول دیا؟ اور ہم نے آپ سے آپ کا وہ بوجھ اتار دیا، جس نے آپ کی کمر توڑ دی تھی، اور ہم نے آپ کے لیے آپ کا ذکر بلند کر دیا" (۵) [الشرح: ۱-۴]۔ اور کہا گیا: اللہ نے ان پر وحی کی کہ جنت نبیوں پر حرام ہے یہاں تک کہ آپ اس میں داخل ہو جائیں اے محمد، اور امتوں پر یہاں تک کہ آپ کی امت اس میں داخل ہو جائے (۶)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: "دل نے جھوٹ نہ کہا جو اس نے دیکھا (۱۱) کیا تم اس سے اس پر جھگڑتے ہو جو اس نے دیکھا؟ (۱۲) اور بے شک اس نے اسے ایک اور بار اترتے دیکھا (۱۳) سدرۃ المنتہیٰ کے پاس (۱۴) اسی کے پاس رہنے کی جنت ہے (۱۵) جب سدرہ پر چھا رہا تھا جو کچھ چھا رہا

تھا (۱۶) نہ آنکھ ٹیڑھی ہوئی اور نہ حد سے بڑھی (۱۷) بے شک اس نے اپنے رب کی بڑی نشانیاں دیکھیں (۱۸)"

اللہ تعالیٰ کا قول: "دل نے جھوٹ نہ کہا جو اس نے دیکھا" یعنی: معراج کی رات محمد ﷺ کے دل نے جھوٹ نہیں بولا، اور وہ اس لیے کہ اللہ تعالیٰ نے ان کی بصارت ان کے دل میں رکھ دی تھی یہاں تک کہ انہوں نے اپنے رب تعالیٰ کو دیکھا، اور اللہ نے بنایا...

---

(۱) ۱۳۱/۵ ، اور حدیث کی تخریج وہاں پہلے گزر چکی ہے۔ (۲) زاد المسیر ۶۷/۸ ۔ (۳) اسے ربیع سے روایت کیا: الطبری ۲۱/۲۲ ، اور ابو الشیخ نے العظمہ (۳۶۸) میں، اور ابن زید اور قتادہ سے: الطبری ۲۱/۲۲ ، اور حسن سے: اسے ابو الشیخ نے العظمہ (۳۶۳) میں روایت کیا، اور الماوردی نے النکت والعیون ۳۹۳/۵ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (۴) الوسیط ۴/ ۱۹۵ ۔ (۵) تفسیر البغوی ۲۴۶/۴ اسی طرح۔ (۶) لطائف الاشارات ۳/ ۴۸۲ ۔

Surah An-Najm: Verses 11 - 18 | Page 22

That was a vision. It was said: it was a real vision with sight (1). The first is narrated from Ibn Abbas (2). And in "Sahih Muslim" (3) it is mentioned that he saw Him with his heart. This is the opinion of Abu Dharr and a group of the Companions (4). The second is the opinion of Anas and a group (5). It was also narrated from Ibn Abbas that he said: "Are you amazed that 'Al-Khulla' (intimate friendship) was for Ibrahim, 'Al-Kalam' (speech) for Musa, and 'Al-Ru'yah' (vision) for Muhammad (6) "?ﷺ. It was also narrated from Ibn Abbas that he said: "As for us, the Banu Hashim, we say: Muhammad saw his Lord twice" (7). This matter was previously discussed in "Al-An'am" (8) regarding His words: {Vision perceives Him not, but He perceives [all] vision} [Al-An'am: 103]. Muhammad ibn Ka'b narrated: We said: O Messenger of Allah, peace and blessings be upon you, did you see your Lord? He said: "I saw Him with my heart twice," then he recited: {The heart did not lie [about] what it saw} (9).

A third opinion: that he saw His majesty and greatness, as said by Al-Hasan. Abu al-Aliya narrated: The Messenger of Allah ﷺ was asked: Did you see your Lord? He said: "I saw a river, and behind the river a veil, and behind the veil a light; I did not see anything else" (10). In "Sahih Muslim" (11) from Abu Dharr, he said: I asked the Messenger of Allah ﷺ: Did you see your Lord? He said: "[He is] Light, how could I see Him?" Meaning: the light overcame me.

---

(1) Al-Wasit 4/195. (2) Narrated by Al-Tirmidhi (3281), and Al-Tabari 22/22. Al-Tirmidhi said: This is a Hasan Hadith. (3) No. (176), and it is with Ahmad (1956). (4) Al-Muharrar al-Wajiz 5/198, and narrated by Abu Dharr in Al-Nasa'i in Al-Kubra (11472). (5) Al-Wasit 4/195, attributed to Anas, Ikrima, and Al-Hasan. (6) Narrated by Al-Nasa'i in Al-Kubra (11475), Ibn Khuzayma in Al-Tawhid p. 197, and Ibn Hajar authenticated it in Fath al-Bari 8/608. (7) Narrated by Al-Tirmidhi (3278) similarly, and Salaf 8/484. (8) 8/483. (9) Al-Nukat wa al-Uyun 5/394 and what follows it, and Al-Tabari narrated it 22/19 from Muhammad ibn Ka'b al-Qurazi, from some of the Prophet's ﷺ companions similarly. (10) Al-Nukat wa al-Uyun 5/394, and Abu Hatim 10/3318-3319 (18697) and (18698) narrated it from them. (11) No. (178).

सूरह अन-नज्म: आयतें 11 - 18 | पृष्ठ 22

वह एक दर्शन (रूया) था। और कहा गया: यह आँखों से वास्तविक दर्शन था (1)। और पहला इब्न अब्बास (2) से वर्णित है। और "सहीह मुस्लिम" (3) में है कि उन्होंने उन्हें अपने दिल से देखा। यह अबू ज़र और सहाबा (4) के एक समूह का कहना है। दूसरा अनस और एक समूह (5) का कहना है। इब्न अब्बास से यह भी वर्णित है कि उन्होंने कहा: क्या आपको आश्चर्य है कि 'खुलत' इब्राहीम के लिए, 'कलाम' मूसा के लिए और 'रूया' (दर्शन) मुहम्मद ﷺ के लिए है? (6)। और इब्न अब्बास से यह भी वर्णित है कि उन्होंने कहा: जहाँ तक हमारा संबंध है, बनू हाशिम, हम कहते हैं: मुहम्मद ने अपने रब को दो बार देखा (7)। यह चर्चा पहले सूरह "अल-अनआम" (8) में अल्लाह के इस कथन के पास आ चुकी है: {आँखें उसे नहीं पा सकतीं, जबकि वह आँखों को पा लेता है} [अल-अनआम: 103]। मुहम्मद बिन काब से वर्णित है कि उन्होंने कहा: हमने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, आप पर अल्लाह की कृपा हो, क्या आपने अपने रब को देखा? उन्होंने कहा: "मैंने उन्हें अपने दिल से दो बार देखा", फिर उन्होंने पढ़ा: {दिल ने जो देखा उसे झुठलाया नहीं} (9)।

एक तीसरा कहना: कि उन्होंने उनकी गरिमा और महानता को देखा, यह अल-हसन ने कहा। अबू अल-आलिया ने रिवायत की: अल्लाह के रसूल ﷺ से पूछा गया: क्या आपने अपने रब को देखा? उन्होंने कहा: "मैंने एक नदी देखी, और नदी के पीछे एक पर्दा देखा, और पर्दे के पीछे एक नूर (प्रकाश) देखा, मैंने इसके अलावा कुछ नहीं देखा" (10)। और "सहीह मुस्लिम" (11) में अबू ज़र से है कि उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ से पूछा: क्या आपने अपने रब को देखा? उन्होंने कहा: "नूर, मैं उन्हें कैसे देख सकता था?" यानी: नूर मुझ पर छा गया।

---

(1) अल-वसीत 4/195। (2) इसे तिर्मिज़ी (3281) और तबरी 22/22 ने वर्णित किया है। तिर्मिज़ी ने कहा: यह हसन हदीस है। (3) संख्या (176), और यह अहमद (1956) के पास है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/198, और इसे अल-नसाई ने अल-कुबरा (11472) में अबू ज़र से वर्णित किया है। (5) अल-वसीत 4/195, और इसे अनस, इकरीमा और अल-हसन से जोड़ा गया है। (6) इसे अल-नसाई ने अल-कुबरा (11475) में और इब्न खुज़ैमा ने अल-तौहीद पृष्ठ 197 में वर्णित किया है, और इब्न हजर ने फतह अल-बारी 8/608 में इसकी पुष्टि की है। (7) इसे तिर्मिज़ी (3278) ने इसी तरह और सलफ 8/484 ने वर्णित किया है। (8) 8/483। (9) अल-नुकत व अल-उयून 5/394 और उसके बाद, और तबरी ने इसे 22/19 में मुहम्मद बिन काब अल-कुरज़ी से, नबी ﷺ के कुछ साथियों के माध्यम से इसी

तरह वर्णित किया है। (10) अल-नुकत व अल-उयून 5/394, और इसे अबू हातिम 10/3318-3319 (18697) और (18698) ने उन दोनों से वर्णित किया है। (11) संख्या (178)।

سورہ النجم: آیات 11 - 18 | صفحہ 22

وہ ایک رویت (دیکھنا) تھی۔ اور کہا گیا: یہ بصارت کے ساتھ ایک حقیقی رویت تھی (1)۔ اور پہلا قول ابن عباس (2) سے مروی ہے۔ اور "صحیح مسلم" (3) میں ہے کہ انہوں نے اسے اپنے دل سے دیکھا۔ یہ ابو ذر اور صحابہ (4) کی ایک جماعت کا قول ہے۔ دوسرا قول انس اور ایک جماعت (5) کا ہے۔ ابن عباس سے یہ بھی مروی ہے کہ انہوں نے کہا: کیا تم تعجب کرتے ہو کہ 'خلت' ابراہیم کے لیے، 'کلام' موسیٰ کے لیے اور 'رویت' محمد ﷺ کے لیے ہو؟ (6)۔ اور ابن عباس سے یہ بھی مروی ہے کہ انہوں نے کہا: جہاں تک ہمارا تعلق ہے، بنو ہاشم، تو ہم کہتے ہیں: بے شک محمد نے اپنے رب کو دو مرتبہ دیکھا (7)۔ اور اس بارے میں گفتگو پہلے سورہ "الانعام" (8) میں اللہ کے اس قول کے پاس گزر چکی ہے: {نگاہیں اسے نہیں پا سکتیں، جبکہ وہ نگاہوں کو پا لیتا ہے} [الانعام: 103]۔ محمد بن کعب سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: ہم نے کہا: اے اللہ کے رسول ﷺ، کیا آپ نے اپنے رب کو دیکھا؟ انہوں نے فرمایا: "میں نے اسے اپنے دل سے دو مرتبہ دیکھا"، پھر انہوں نے تلاوت کی: {دل نے جو دیکھا اسے جھٹلایا نہیں} (9)۔

ایک تیسرا قول: یہ کہ انہوں نے آپ کے جلال اور عظمت کو دیکھا، یہ الحسن نے کہا۔ ابو العالیہ نے روایت کی: رسول اللہ ﷺ سے پوچھا گیا: کیا آپ نے اپنے رب کو دیکھا؟ انہوں نے فرمایا: "میں نے ایک نہر دیکھی، اور نہر کے پیچھے ایک حجاب دیکھا، اور حجاب کے پیچھے نور دیکھا، میں نے اس کے علاوہ کچھ نہیں دیکھا" (10)۔ اور "صحیح مسلم" (11) میں ابو ذر سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ سے پوچھا: کیا آپ نے اپنے رب کو دیکھا؟ آپ نے فرمایا: "نور، میں اسے کیسے دیکھ سکتا تھا؟" یعنی: نور مجھ پر غالب آگیا۔

(1) الوسیط 4/195۔ (2) اسے ترمذی (3281) اور طبری 22/22 نے نکالا ہے۔ ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن ہے۔ (3) نمبر (176)، اور یہ احمد (1956) کے پاس ہے۔ (4) المحرر الوجیز 5/198، اور اسے نسائی نے الکبریٰ (11472) میں ابو ذر سے روایت کیا ہے۔ (5) الوسیط 4/195، اور اس کی نسبت انس، عکرمہ اور الحسن کی طرف کی گئی ہے۔ (6) اسے نسائی نے الکبریٰ (11475) میں اور ابن خزیمہ نے التوحید ص 197 میں روایت کیا ہے، اور ابن حجر نے فتح الباری 8/608 میں اسے صحیح قرار دیا ہے۔ (7) اسے ترمذی (3278) نے اسی طرح اور سلف 8/484 نے روایت کیا ہے۔ (8) 8/483۔ (9) النکت والعیون 5/394 اور اس کے بعد، اور طبری نے اسے 22/19 میں محمد بن کعب القرظی سے، بعض صحابہ کرام ﷺ کے حوالے سے اسی طرح روایت کیا ہے۔ (10) النکت والعیون 5/394، اور اسے ابو حاتم 3319-10/3318 (18697) اور (18698) نے ان سے روایت کیا ہے۔ (11) نمبر (178)۔

Surah An-Najm, Verses 11 - 18 23

...and what overwhelmed me from it prevented me from seeing Him. This is indicated by another narration: "I saw light"(1). Ibn Mas'ud said: He saw Gabriel in his true form twice(2).

Hisham from Ibn 'Amir and the people of Sham recited: {mā kazzaba} with a shaddah (doubled consonant)(3), meaning: Muhammad's heart did not deny what he saw with his eye that night, but rather believed it. So "mā" is its object without a presumed preposition; because it is transitive when doubled without a preposition. It is possible for "mā" to mean "alladhī" (that which), and the relative pronoun is omitted, and it is possible for it to be an infinitive (maṣdar) with the verb(4). The rest recited it without shaddah (takhfīf), meaning: Muhammad's heart did not lie about what he saw, dropping the preposition of the attribute. Hassan (may Allah be pleased with him) said(5):

If you were truthful in what you told me ... you would have escaped as Al-Harith bin Hisham escaped

Meaning: in what you told me. It is possible for it to be an infinitive with the verb. And it is possible for it to mean "alladhī", i.e., Muhammad's heart ﷺ did not deny that which he saw.

The Almighty's saying: {Will you then dispute with him about what he saw?} Hamzah and al-Kisa'i recited: {afatumrūnahu} with a fatha on the 'ta' without an 'alif'(6) in the sense of: Will you then deny him. Abu 'Ubayd chose it because he said: They did not argue with him, but rather they denied him. It is said: 'marāhu haqquhu', meaning: he denied his right(7), and 'maraytuhu ana' (I denied it). The poet said:

If you have abandoned a brother of truth and generosity ... you have indeed denied a brother who was not denying you(8)

---

(1) Muslim (178): (292). (2) Reported by Ahmad (3864), al-Tabarani in al-Kabir (10547), and Abu al-Shaykh in al-'Azamah (366). In its chain of narration is Ishaq bin Abi al-Kahlat; al-Bukhari mentioned him in al-Tarikh al-Kabir 1/400-401, and Ibn Abi Hatim in al-Jarh wa al-Ta'dil 2/232, and they did not mention any criticism or commendation for him, and Ibn Hibban mentioned him in al-Thiqat 4/25. (3) Al-Sab'ah p. 614, and al-Taysir p. 204. (4) Mushkil I'rab al-Qur'an by Makki 2/692-693, and al-Bayan by Ibn al-Anbari 2/397. (5) His Diwan p. 419, and it appears there like this: If you were lying in

what you told me ... then you escaped ..... (6) Al-Sab'ah p. 614, and al-Taysir p. 204. (7) Al-Sihah (m-r-'). (8) Al-Kashshaf 4/29, and he did not attribute it.

सूरह अन-नज्म, आयत 11 - 18 23

...और उससे जो मुझ पर छा गया, उसने मुझे उसे देखने से रोक दिया। यह एक अन्य वर्णन द्वारा इंगित किया गया है: "मैंने प्रकाश देखा"(1)। इब्न मसूद ने कहा: उन्होंने जिब्रईल को उनके मूल रूप में दो बार देखा(2)।

हिशाम ने इब्न आमिर और शाम के लोगों से पढ़ा है: {मा कज़्ज़बा} तशदीद के साथ(3), अर्थात: मुहम्मद के दिल ने उस रात अपनी आँखों से जो देखा उसे झुठलाया नहीं, बल्कि उसे सच माना। तो "मा" बिना किसी पूर्वसर्ग के इसका कर्म है; क्योंकि यह बिना पूर्वसर्ग के तशदीद के साथ सकर्मक होता है। यह संभव है कि "मा" का अर्थ "अल्लाज़ी" (वह जो) हो और संबंधवाचक सर्वनाम लुप्त हो, और यह क्रिया के साथ भाववाचक संज्ञा (मस्दर) भी हो सकता है(4)। बाकियों ने इसे बिना तशदीद (तखफीफ) के पढ़ा, जिसका अर्थ है: मुहम्मद के दिल ने जो देखा उसमें झूठ नहीं बोला, यहाँ गुण के पूर्वसर्ग को हटा दिया गया है। हस्सान (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा(5):

यदि तुम सच कह रही होती जो तुमने मुझे बताया ... तो तुम बच निकलती जैसे अल-हारिस बिन हिशाम बच निकला

अर्थात: जो तुमने मुझे बताया उसमें। यह क्रिया के साथ भाववाचक संज्ञा हो सकता है। और इसका अर्थ "अल्लाज़ी" भी हो सकता है, अर्थात: मुहम्मद ﷺ के दिल ने वह नहीं झुठलाया जो उन्होंने देखा।

अल्लाह का फरमान: {क्या फिर तुम उससे उस पर झगड़ते हो जो वह देखता है?} हमज़ा और अल-किसाई ने पढ़ा है: {अफ़तुरुनहु} 'ता' पर फतहा के साथ बिना 'अलिफ' के(6), इस अर्थ में: क्या तुम फिर उसे नकारते हो। अबू उबैद ने इसे चुना क्योंकि उन्होंने कहा: उन्होंने उनसे बहस नहीं की, बल्कि उन्होंने उन्हें नकारा। कहा जाता है: 'मराहु हक्कुहु', अर्थात: उसने उसके अधिकार को नकारा(7), और 'मरैतुहु अना' (मैंने उसे नकारा)। कवि ने कहा:

यदि आपने सत्य और उदारता के भाई को छोड़ दिया है ... तो वास्तव में आपने एक ऐसे भाई को नकारा है जो आपको नहीं नकार रहा था(8)

---

(1) मुस्लिम (178): (292). (2) अहमद (3864), अल-तबरानी अल-कबीर (10547) में, और अबू अल-शेख अल-अज़मा (366) में इसे उद्धृत किया। इसकी वर्णन श्रृंखला में इसहाक बिन अबी अल-कहला है; अल-बुखारी ने अल-तारीख अल-कबीर 1/400-401 में उनका उल्लेख किया है, और इब्न

अबी हातिम ने अल-जर्ह वल-तादील 2/232 में, और उन्होंने इसमें किसी आलोचना या प्रशंसा का उल्लेख नहीं किया, और इब्न हिब्बान ने अल-थिकात 4/25 में उनका उल्लेख किया है। (3) अल-सबआ पृष्ठ 614, और अल-तयसीर पृष्ठ 204। (4) मुश्किल एराब अल-कुरान मक्की द्वारा 2/692-693, और अल-बयान इब्न अल-अंसारी द्वारा 2/397। (5) उनका दीवान पृष्ठ 419, और यह वहां इस प्रकार आया है: यदि तुम झूठ बोल रही होती जो तुमने मुझे बताया ... तो तुम बच निकली ..... (6) अल-सबआ पृष्ठ 614, और अल-तयसीर पृष्ठ 204। (7) अल-सिहाह (म-र-अ)। (8) अल-कश्शाफ 4/29 और उन्होंने इसका श्रेय नहीं दिया।

سورة النجم، آیات 11 - 18 23

...اور اس کی جس چیز نے مجھ پر غلبہ پایا اس نے مجھے اسے دیکھنے سے روک دیا۔ اس کی نشاندہی دوسری روایت سے ہوتی ہے: "میں نے ایک نور دیکھا"(1)۔ ابن مسعود نے کہا: انہوں نے جبریل کو ان کی اصل صورت میں دو بار دیکھا(2)۔

ہشام نے ابن عامر اور اہل شام سے پڑھا: {مَا كَذَّبَ} تشدید کے ساتھ(3)، یعنی: محمد کے دل نے اس رات جو کچھ اپنی آنکھ سے دیکھا اسے جھٹلایا نہیں بلکہ اس کی تصدیق کی۔ پس "ما" بغیر کسی مقدر حرف کے مفعول ہے؛ کیونکہ یہ بغیر حرف کے تشدید کے ساتھ متعدی ہوتا ہے۔ اور یہ جائز ہے کہ "ما" بمعنی "الذی" ہو اور عائد محذوف ہو، اور یہ بھی جائز ہے کہ فعل کے ساتھ مصدر ہو(4)۔ باقیوں نے بغیر تشدید (تخفیف) کے پڑھا، یعنی: محمد کے دل نے جو کچھ دیکھا اس میں جھوٹ نہیں بولا، پس صفت کے حرف کو گرا دیا۔ حسان (رضی اللہ عنہ) نے کہا(5):

اگر تم سچی ہوتیں جو تم نے مجھ سے بیان کیا ... تو تم نجات پا جاتیں جیسے حارث بن ہشام نے نجات پائی

یعنی: اس میں جو تم نے مجھ سے بیان کیا۔ اور یہ جائز ہے کہ فعل کے ساتھ مصدر ہو۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ بمعنی "الذی" ہو، یعنی: محمد ﷺ کے دل نے اسے نہیں جھٹلایا جو انہوں نے دیکھا۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {کیا تم اس سے اس پر جھگڑتے ہو جو وہ دیکھتا ہے؟} حمزہ اور کسائی نے پڑھا: {أَفَتُمْرُونَهُ} تا پر فتحہ کے ساتھ بغیر الف کے(6) اس معنی میں: کیا تم اسے جھٹلاتے ہو۔ اور اسے ابو عبید نے اختیار کیا؛ کیونکہ انہوں نے کہا: انہوں نے ان سے جھگڑا نہیں کیا، بلکہ ان کا

انکار کیا۔ کہا جاتا ہے: 'مراہ حقہ'، یعنی: اس نے اس کا حق مار لیا (انکار کر دیا)(7)، اور 'مریتہ انا' (میں نے اس کا انکار کیا)۔ شاعر نے کہا:

اگر تم نے سچائی اور کرم کے بھائی کو چھوڑ دیا ہے ... تو یقیناً تم نے ایسے بھائی کا انکار کیا ہے جو تمہارا انکار کرنے والا نہ تھا(8)

---

(1) مسلم (178): (292)۔ (2) اسے احمد (3864)، الطبرانی نے الکبیر (10547) میں، اور ابو الشیخ نے العظمہ (366) میں نکالا ہے۔ اور اس کی سند میں اسحاق بن ابی الکھتلة ہے، امام بخاری نے اسے تاریخ الکبیر 1/400-401 میں ذکر کیا ہے، اور ابن ابی حاتم نے الجرح والتعدیل 2/232 میں، اور ان دونوں نے اس میں کوئی جرح یا تعدیل ذکر نہیں کی، اور ابن حبان نے اسے الثقات 4/25 میں ذکر کیا ہے۔ (3) السبعہ ص 614، اور التیسیر ص 204۔ (4) مشکل اعراب القرآن لمكي 2/692-693، والبیان لابن الانباري 2/397۔ (5) ان کا دیوان ص 419، اور اس میں اس طرح وارد ہوا ہے: اگر تم جھوٹی ہوتیں جو تم نے مجھ سے بیان کیا ... تو تم نجات پا جاتیں ..... (6) السبعہ ص 614، اور التیسیر ص 204۔ (7) الصحاح (مرا)۔ (8) الکشاف 4/29 اور اس نے اسے کسی کی طرف منسوب نہیں کیا۔

Surah An-Najm, Verses 12 - 18 24

Meaning: he denied it. Al-Mubarrid said: It is said: "mrahu 'an haqqihi" (contested his right) and " 'ala haqqihi": if he prevented him from it and pushed it away from him. He said: An example of 'ala' meaning 'an' is the saying of Banu Rabi'ah: "May Allah be pleased upon you (alayka)," meaning: pleased with you ('anka) (1).

Al-A'raj and Mujahid read: "Aftumrunahu" with a damma on the ta' without an alif (2), from "amraytu," meaning: do you make him doubt and cause him uncertainty. The rest read: "Aftumarunahu" with an alif, meaning: do you dispute with him and oppose him in that he saw Allah? The two meanings are overlapping, because their disputation is a denial. It was said: Denial was constant from them, and this was a new dispute. They said: Describe Jerusalem for us and tell us about our caravan that is on the way to Ash-Sham (3). Based on what preceded (4).

Allah Almighty's saying: {And he certainly saw him in another descent} (Surah An-Najm: 13): "Nazlatan" (descent) is a gerund (masdar) in the place of a circumstantial adverb (hal), as if He said: And he certainly saw him descending another descent (5).

Ibn Abbas said: Muhammad ﷺ saw his Lord another time with his heart (6). Muslim (7) narrated from Abu al-Aliyah on his authority that he said: {The heart did not lie [about] what it saw} (Surah An-Najm: 11) and {And he certainly saw him in another descent} (Surah An-Najm: 13), he said: He saw Him with his heart twice. So His saying: "Another descent" refers to Muhammad ﷺ; for he had an ascent and a descent multiple times according to the number of prescribed prayers, so for every ascent there was a descent (8). According to this, His saying: {At the Lote Tree of the Utmost Boundary} means: and Muhammad ﷺ was at the Lote Tree of the Utmost Boundary during one of those descents.

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/269. (2) Al-Bahr al-Muhit 8/159, and Ibn Khalawayh cited it in "Shadhdh Readings" p. 146 and attributed it to Ibn Mas'ud and al-Sha'bi, and Ibn Atiyyah in "Al-Muharrar al-Wajiz" 5/199 and attributed it to al-Nakha'i. (3) Al-Wasit 4/197. (4) In Surah al-Isra', at the first verse. (5) Mushkil I'rab al-Qur'an by Makki 2/693. (6) Zad al-Masir 8/68, and al-Tabari extracted it 22/32, and al-Lalika'i in "I'tiqad Ahl al-Sunnah" (910). (7) In his Sahih, number (176): (285). (8) Tafsir al-Baghawi 4/247.

सूरह अन-नज्म, आयत 12 - 18 24

अर्थात: उन्होंने इसे नकार दिया। अल-मुबर्रिद ने कहा: कहा जाता है: "मराहु अन हक्किही" (उसके हक के बारे में विवाद करना) और "अला हक्किही": यदि उसने उसे इससे रोका और उसे उससे दूर धकेल दिया। उन्होंने कहा: 'अला' का अर्थ 'अन' होने का एक उदाहरण बनू रबिया का कथन है: "अल्लाह आप पर प्रसन्न हो (अलैका)," जिसका अर्थ है: आपसे प्रसन्न हो (अन्का) (1)।

अल-आरज और मुजाहिद ने पढ़ा: "अफ़तुम्रूनहू" ता पर दम्मा के साथ बिना अलिफ़ के(2), "अम्रैतु" से, अर्थात: क्या तुम उसे संदेह में डालते हो और उसे अनिश्चितता में डालते हो। बाकियों ने पढ़ा: "अफ़तुमारूनहू" अलिफ़ के साथ, अर्थात: क्या तुम उससे विवाद करते हो और उसका विरोध करते हो कि उसने अल्लाह को देखा? दोनों अर्थ आपस में जुड़े हुए हैं; क्योंकि उनका विवाद करना एक इनकार है। कहा गया: इनकार उनकी ओर से हमेशा बना रहा, और यह एक नया विवाद था। उन्होंने कहा: हमारे लिए यरूशलेम (बैत अल-मक़दिस) का वर्णन करें और हमें हमारे उस काफिले के बारे में बताएं जो शाम (सीरिया) के रास्ते में है (3)। जैसा कि पहले बताया जा चुका है (4)।

अल्लाह तआला का कथन: {और उसने निश्चय ही उसे एक और बार उतरते हुए देखा} (सूरह अन-नज्म: 13): "नज़लतन" (उतरना) हाल (circumstantial adverb) के स्थान पर एक मसदर (gerund) है, जैसे कि उसने कहा हो: और उसने वास्तव में उसे एक और बार उतरते हुए देखा (5)।

इब्न अब्बास ने कहा: मुहम्मद ﷺ ने अपने रब को दूसरी बार अपने दिल से देखा (6)। मुस्लिम (7) ने अबू अल-आलिया के माध्यम से उनके हवाले से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: {दिल ने जो देखा उसमें झूठ नहीं बोला} (सूरह अन-नज्म: 11) और {और उसने निश्चय ही उसे एक और बार उतरते हुए देखा} (सूरह अन-नज्म: 13), उन्होंने कहा: उन्होंने उसे अपने दिल से दो बार देखा। अतः उनका यह कथन: "एक और बार उतरना" मुहम्मद ﷺ की ओर संकेत करता है; क्योंकि अनिवार्य नमाज़ों की संख्या के अनुसार उनका कई बार चढ़ना और उतरना हुआ था, इसलिए हर चढ़ाई के लिए एक उतरना था (8)। इसके अनुसार, अल्लाह का कथन: {सिदरतुल मुंतहा के पास} का अर्थ है: और मुहम्मद ﷺ सिदरतुल मुंतहा के पास थे, उन्हीं उतरनों में से एक के दौरान।

(1) नह्हास द्वारा इ'राब अल-कुरआन 4/269। (2) अल-बह्र अल-मुहीत 8/159, और इब्न ख़ालवैह ने इसे "शाज़ किरअतों" पृष्ठ 146 में उद्धृत किया और इसे इब्न मसूद और अल-शा'बी से जोड़ा, और इब्न अतिय्याह ने "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" 5/199 में इसे अल-नख़ई से जोड़ा। (3) अल-वसीत

4/197। (4) सूरह अल-इसरा में, पहली आयत के पास। (5) मक्की द्वारा मुश्किल इ'राब अल-कुरआन 2/693। (6) ज़ाद अल-मसीर 8/68, और अल-तब़री ने इसे निकाला 22/32, और अल-लालिक़ाई ने "इ'तिक़ाद अहल अल-सुन्नाह" (910) में। (7) अपनी सहीह में, संख्या (176): (285)। (8) तफ़सीर अल-बग़वी 4/247।

سورة النجم، الآيات ١٢ - ١٨ ٢٤

یعنی: اس نے اس کا انکار کیا۔ اور مبرد نے کہا: کہا جاتا ہے: "مراہ عن حقہ" (اس کے حق کے بارے میں جھگڑا کیا) اور "علی حقہ": جب اسے اس سے روکا اور اسے اس سے ہٹا دیا۔ انہوں نے کہا: 'علی' کا 'عن' کے معنی میں ہونے کی مثال بنو ربیعہ کا یہ قول ہے: "رضی اللہ علیک"، یعنی: تم سے راضی ہوا (١)۔

الاعرج اور مجاہد نے پڑھا: "اَفَتُمْرُونَہ" تا پر پیش (ضمہ) کے ساتھ بغیر الف کے (٢)، 'امریت' سے، یعنی: کیا تم اسے شک میں ڈالتے ہو اور اسے تذبذب میں ڈالتے ہو۔ باقیوں نے پڑھا: "اَفَتَمَارُونَہُ" الف کے ساتھ، یعنی: کیا تم اس سے اس بارے میں جھگڑتے ہو اور اس کا مقابلہ کرتے ہو کہ اس نے اللہ کو دیکھا؟ اور دونوں معانی آپس میں ملے ہوئے ہیں؛ کیونکہ ان کا جھگڑا کرنا انکار ہی ہے۔ اور کہا گیا: انکار تو ان کی طرف سے ہمیشہ تھا، اور یہ ایک نیا جھگڑا تھا، انہوں نے کہا: ہمارے لیے بیت المقدس کا حال بیان کریں اور ہمیں اپنے اس قافلے کے بارے میں بتائیں جو شام کے راستے میں ہے (٣)۔ جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے (٤)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَقَدْ رَآهُ نَزْلَةً أُخْرَى﴾ "نزلۃ": حال کے مقام پر مصدر ہے، گویا اس نے کہا: اور یقیناً اس نے اسے ایک اور مرتبہ اترتے ہوئے دیکھا (٥)۔

ابن عباس نے فرمایا: محمد ﷺ نے اپنے رب کو دوسری بار اپنے دل سے دیکھا (٦)۔ مسلم (٧) نے ابوالعالیہ سے ان کے واسطے سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: ﴿مَا كَذَبَ الْفُؤَادُ مَا رَأَى﴾، ﴿وَلَقَدْ رَآهُ نَزْلَةً أُخْرَى﴾، انہوں نے کہا: اسے اپنے دل سے دو بار دیکھا. پس ان کا قول: "نزلۃ اخری" محمد ﷺ کی طرف لوٹتا ہے؛ کیونکہ فرض نمازوں کی تعداد کے مطابق آپ کا بار بار چڑھنا اور اترنا ہوا تھا، پس ہر چڑھنے کے لیے ایک اترنا تھا (٨)۔ اور اس کے مطابق اللہ تعالیٰ کا ارشاد:

﴿عِندَ سِدْرَةِ الْمُنْتَهَى﴾ یعنی: اور محمد ﷺ سدرۃ المنتہیٰ کے پاس تھے، انہی میں سے کسی ایک نزول کے وقت۔

(١) إعراب القرآن للنحاس ٢٦٩/٤۔ (٢) البحر المحيط ١٥٩/٨، اور اسے ابن خالویہ نے القراءات الشاذة ص ١٤٦ میں ذکر کیا ہے اور اسے ابن مسعود اور شعبی کی طرف منسوب کیا ہے، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجيز ١٩٩/٥ میں اور اسے نخعی کی طرف منسوب کیا ہے۔ (٣) الوسيط ١٩٧/٤۔ (٤) سورہ اسراء میں، پہلی آیت کے پاس۔ (٥) مشكل إعراب القرآن لمكي ٦٩٣/٢۔ (٦) زاد المسير ٦٨/٨، اور اسے طبری نے ٣٢/٢٢ میں نکالا ہے، اور لالکائی نے اعتقاد اہل السنۃ (٩١٠) میں۔ (٧) اپنی صحیح میں نمبر (١٧٦): (٢٨٥)۔ (٨) تفسير البغوي ٢٤٧/٤۔

Ibn Mas'ud and Abu Hurairah said in the interpretation of Allah's saying: "And he certainly saw him in another descent" that it refers to Gabriel. This is also established in "Sahih Muslim" (1). Ibn Mas'ud said: The Prophet ﷺ said: "I saw Gabriel at the highest horizon; he had six hundred wings, and from his feathers, pearls and rubies were falling." Mentioned by Al-Mahdawi (2).

His saying: {At the Lote-tree of the Utmost Boundary}. "At" (ind) is related to "saw him" according to what we have explained (3). The Sidr is the buckthorn tree (4), and it is in the sixth heaven, and it was also mentioned to be in the seventh heaven. The hadith regarding this is in "Sahih Muslim"; the first: what was narrated by Murrah from Abdullah who said: When the Messenger of Allah ﷺ was taken on the Night Journey (Isra), he reached Sidrat al-Muntaha, which is in the sixth heaven. To it ends what ascends from the earth and is taken from there, and to it ends what descends from above it and is taken from there. He said: {When there covered the Lote-tree that which covered it}. He said: Golden moths. He said: Then the Messenger of Allah ﷺ was given three things: he was given the five daily prayers, he was given the concluding verses of Surah Al-Baqarah, and forgiveness was granted for those of his Ummah who do not associate anything with Allah, regarding the Muqhimat (5) (destructive major sins).

The second hadith: Narrated by Qatada from Anas that the Prophet ﷺ said: "When I was raised to Sidrat al-Muntaha in the seventh heaven, its fruits (Nabiq) were like the large jars of Hajar, and its leaves were like the ears of elephants. From its trunk flow two manifest rivers and two hidden rivers. I said: O Gabriel, what is this? He said: As for the two hidden ones, they are in Paradise, and as for the two manifest ones, they are the Nile and the Euphrates." Wordings of Al-Daraqutni (6).

And Al-Nabiq, with a kasra on the 'ba': the fruit of the Sidr, the singular: Nabiqah (7). And it is said: Nabq, with a fatha on the 'nun'.

---

(1) The report of Ibn Mas'ud was narrated by al-Nasa'i in al-Kubra (11476), al-Tabari 22/30, and Abu al-Shaykh in al-Azama (350). As for the report of Abu Hurairah, it is in Muslim (175). (2) Narrated by Ahmad (3915), and al-Nasa'i in al-Kubra (11478). (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/270. (4) Tafsir al-Tabari 22/33. (5) Muslim (173), and al-Muqhimat: the great sins that thrust their perpetrators into the Fire. Al-Nihaya 4/19.

(6) In his Sunan (33), and it is in Bukhari (3887), Muslim (162), and Ahmad (12505). (7) Al-Nihaya 5/10.

सूरह अन-नज्म: आयतें 13 - 18 | 25

इब्न मसूद और अबू हुरैरा ने अल्लाह के इस कथन की व्याख्या में कहा: "और उसने वास्तव में उसे एक और अवतरण में देखा" कि वे जिब्रील (अलैहिस्सलाम) थे। यह 'सहीह मुस्लिम' (1) में भी प्रमाणित है। इब्न मसूद ने कहा: पैगंबर ﷺ ने कहा: "मैंने जिब्रील को उच्चतम क्षितिज पर देखा, उनके छह सौ पंख थे, उनके पंखों से मोती और याकूत (रूबी) झर रहे थे," अल-महदवी (2) ने इसका उल्लेख किया है।

अल्लाह का कथन: ﴿सिदरतुल मुंतहा के पास﴾। "पास" (इंदा) "उसे देखा" से संबंधित है जैसा कि हमने स्पष्ट किया है (3)। और सिदर: बेरी (बकथॉर्न) का पेड़ है (4), और यह छठे आकाश में है, और सातवें आकाश में होने का भी उल्लेख आया है। इस संबंध में हदीस 'सहीह मुस्लिम' में है; पहली: जो मुर्रह ने अब्दुल्लाह से रिवायत की, उन्होंने कहा: जब अल्लाह के रसूल ﷺ को इसरा (रात्रि यात्रा) पर ले जाया गया, तो उन्हें सिदरतुल मुंतहा तक पहुँचाया गया, जो छठे आकाश में है। जहाँ पृथ्वी से ऊपर जाने वाली चीज़ें समाप्त होती हैं और वहीं से ली जाती हैं, और जहाँ ऊपर से नीचे आने वाली चीज़ें समाप्त होती हैं और वहीं से ली जाती हैं। उन्होंने कहा: ﴿जब सिदर (बेरी के पेड़) को वह ढँक रहा था जो ढँक रहा था﴾, उन्होंने कहा: सोने के पतंगे। उन्होंने कहा: फिर अल्लाह के रसूल ﷺ को तीन चीज़ें दी गईं: पाँचों नमाज़ें दी गईं, सूरह अल-बक़रह की आख़िरी आयतें दी गईं, और उनकी उम्मत में से जो अल्लाह के साथ किसी को शरीक नहीं करता, उसके लिए मुक़हिमात (बड़े गुनाह) माफ़ कर दिए गए (5)।

दूसरी हदीस: क़तादा ने अनस से रिवायत की कि नबी ﷺ ने कहा: "जब मुझे सातवें आकाश में सिदरतुल मुंतहा तक ले जाया गया, तो उसके फल (नबिक़) हजर (स्थान) के बड़े मटकों की तरह थे, और उसके पत्ते हाथियों के कानों की तरह थे। उसके तने से दो ज़ाहिर (प्रकट) और दो बातिन (छिपी हुई) नदियाँ निकल रही थीं, मैंने पूछा: ऐ जिब्रील, ये क्या हैं? उन्होंने कहा: जहाँ तक बातिन नदियों का सवाल है, वे जन्नत में हैं, और जहाँ तक ज़ाहिर नदियों का सवाल है, वे नील और फ़ुरात (यूफ्रेट्स) हैं।" दाराक़ुत्नी (6) के शब्द।

और अन-नबिक़, 'बा' के नीचे जेर (कसरह) के साथ: सिदर का फल है, एकवचन: नबिक़ह (7)। और कहा जाता है: नबक़, 'नून' पर ज़बर (फ़तहा) के साथ।

(1) इब्न मसूद का असर अन-नसाई ने अल-कुबरा (11476), अल-तबरी 22/30, और अबू अल-शेख़ ने अल-अज़मा (350) में संकलित किया है। जहाँ तक अबू हुरैरा के असर का सवाल है, वह मुस्लिम (175) में है। (2) इसे अहमद (3915) और अन-नसाई ने अल-कुबरा (11478) में संकलित किया है। (3) एराब अल-कुरान, अल-नहस 4/270। (4) तफ़सीर अल-तबरी 22/33। (5) मुस्लिम (173), और मुक़हिमात: वे बड़े पाप जो अपने करने वालों को आग में झोंक देते हैं। अल-निहाया 4/19। (6) उनकी सुनन (33) में, और यह बुखारी (3887), मुस्लिम (162) और अहमद (12505) में है। (7) अल-निहाया 5/10।

ابن مسعود اور ابوہریرہ نے اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تفسیر میں کہا: «وَلَقَدْ رَآهُ نَزْلَةً أُخْرَى» کہ وہ جبرئیل (علیہ السلام) تھے۔ یہ 'صحیح مسلم' (۱) میں بھی ثابت ہے۔ ابن مسعود نے کہا: نبی ﷺ نے فرمایا: «میں نے جبرئیل کو بلند ترین افق پر دیکھا، ان کے چھ سو پر تھے، ان کے پروں سے موتی اور یاقوت جھڑ رہے تھے» المہدوئی (۲) نے اسے ذکر کیا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿عِندَ سِدْرَةِ الْمُنْتَهَى﴾ «عِنْدَ» (پاس) کا تعلق «رآہ» (اسے دیکھا) سے ہے جیسا کہ ہم نے بیان کیا (۳)۔ اور السدر: بیری کا درخت ہے (۴)، اور وہ چھٹے آسمان پر ہے، اور ساتویں آسمان پر ہونے کا ذکر بھی آیا ہے۔ اس بارے میں حدیث 'صحیح مسلم' میں ہے؛ پہلی: جو مرہ نے عبداللہ سے روایت کی، انہوں نے کہا: جب رسول اللہ ﷺ کو معراج کرائی گئی تو آپ کو سدرۃ المنتہیٰ تک پہنچایا گیا، اور وہ چھٹے آسمان پر ہے، زمین سے جو چیز اوپر چڑھتی ہے وہ وہیں تک پہنچ کر روک لی جاتی ہے، اور جو چیز اوپر سے نیچے آتی ہے وہ وہیں تک پہنچ کر تھام لی جاتی ہے، فرمایا: «إِذْ يَغْشَى السِّدْرَةَ مَا يَغْشَى» (جب سدرہ کو ڈھانپ رہا تھا جو ڈھانپ رہا تھا) فرمایا: سونے کے پتنگے، فرمایا: تو رسول اللہ ﷺ کو تین چیزیں دی گئیں: پانچ نمازیں دی گئیں، سورہ بقرہ کی آخری آیات دی گئیں، اور آپ کی امت میں سے اس شخص کے لیے گناہِ کبیرہ (مقحمات) بخش دیے گئے جس نے اللہ کے ساتھ کسی کو شریک نہ کیا ہو (۵)۔

دوسری حدیث: قتادہ نے انس سے روایت کی کہ نبی ﷺ نے فرمایا: «جب مجھے ساتویں آسمان پر سدرۃ المنتہیٰ تک لے جایا گیا، تو اس کے بیر (نبیق) ہجر کے مٹکوں کی طرح تھے، اور اس کے پتے ہاتھیوں کے کانوں کی طرح تھے، اس کے تنے سے دو ظاہر اور دو باطنی نہریں نکل رہی

تھیں، میں نے پوچھا: اے جبرئیل یہ کیا ہے؟ انہوں نے کہا: باطنی نہریں تو جنت میں ہیں، اور ظاہر نہریں نیل اور فرات ہیں» دارقطنی کے الفاظ (۶)۔

والنَّبِق (بیری کا پھل)، 'با' کے نیچے کسرہ (زیر) کے ساتھ: سدر کا پھل ہے، واحد: نَبِقَة (۷)۔ اور اسے نَبْق بھی کہا جاتا ہے، نون کے فتحہ (زبر) کے ساتھ

---

(۱) ابن مسعود کا اثر نسائی نے الکبریٰ (۱۱۴۷۶)، طبری ۲۲/ ۳۰، اور ابو الشیخ نے العظمہ (۳۵۰) میں روایت کیا ہے۔ جہاں تک ابوہریرہ کے اثر کا تعلق ہے تو وہ مسلم (۱۷۵) میں ہے۔ (۲) اسے احمد (۳۹۱۵) اور نسائی نے الکبریٰ (۱۱۴۷۸) میں روایت کیا ہے۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۴/ ۲۷۰۔ (۴) تفسیر الطبری ۲۲/ ۳۳۔ (۵) مسلم (۱۷۳)، اور المقحمات: وہ بڑے گناہ جو اپنے کرنے والوں کو آگ میں دھکیل دیتے ہیں۔ النہایہ ۴/ ۱۹۔ (۶) اپنی سنن (۳۳) میں، اور یہ بخاری (۳۸۸۷)، مسلم (۱۶۲)، اور احمد (۱۲۵۰۵) کے ہاں ہے۔ (۷) النہایہ ۵/ ۱۰۔

26 Surah An-Najm: Verses 14 - 18

...and the sukun of the 'ba', Ya'qub mentioned both of them in 'Al-Islah' (1), and it is the dialect of the Egyptians, and the first is more eloquent, which is what was established from the Prophet ﷺ. Al-Tirmidhi narrated from Asma bint Abi Bakr (may Allah be pleased with them both), she said: I heard the Messenger of Allah ﷺ say - when the Sidrat al-Muntaha was mentioned to him - he said: "A rider travels in the shade of one of its branches for a hundred years, or a hundred riders seek shade in its shade - Yahya was unsure - in it are golden butterflies, as if its fruits are large jars." Abu Isa said: This is a Hasan (good) hadith (2). I say: And likewise is the wording of Muslim (3) from the hadith of Thabit from Anas: "Then I was taken to Sidrat al-Muntaha, and its leaves were like the ears of elephants, and its fruits were like large jars. When it was covered by what covered it by the command of Allah, the Almighty, it changed, so that no one from Allah's creation can describe its beauty." There is disagreement as to why it was called Sidrat al-Muntaha, based on nine opinions: The first: What was previously mentioned from Ibn Mas'ud, that everything descending from above it and ascending from below it ends at it. The second: That the knowledge of the Prophets ends at it, and their knowledge of what is beyond it is absent; said by Ibn Abbas. The third: That deeds end at it and are taken from it; said by Al-Dahhak. The fourth: Because the Angels and Prophets end at it and stop there; said by Ka'b (4). The fifth: It was called Sidrat al-Muntaha because the souls of the martyrs end at it; said by Al-Rabi' ibn Anas (5).

---

(1) Islah al-Mantiq by Ya'qub ibn Ishaq, known as Ibn al-Sikkit, p. 191. (2) Al-Tirmidhi (2541), and in it: This is a Hasan Gharib hadith [End of quote]. And in it also: 'al-fanan' (twig) instead of 'al-ghusn' (branch). (3) Number (162). (4) The four opinions were mentioned by Al-Mawardi in Al-Nukat wa al-'Uyun 5/396. The narration of Ibn Mas'ud was recorded by Muslim (173) and Ahmad (3665). The narration of Al-Dahhak was recorded by Ibn Abi Shaybah 13/426 and Al-Tabari 22/34. The narration of Ka'b was recorded by Ibn Abi Shaybah 13/150 and Al-Tabari 22/33. (5) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 4/270, and in it 'al-mu'minin' (the believers) instead of 'al-shuhada' (the martyrs).

26 सूरह अन-नज्म: आयतें 14 - 18

...और 'बा' के सुकून के साथ, याकूब ने 'अल-इस्लाह' (1) में दोनों का उल्लेख किया है, और यह मिस्रियों की बोली है, जबकि पहली अधिक प्रभावशाली है और वही है जो पैगंबर ﷺ से प्रमाणित है। अल-तिर्मिज़ी ने असमा बिन्त अबी बक्र (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से रिवायत की है, उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को कहते सुना - जबकि उनके सामने सिदरातुल मुंतहा का जिक्र किया गया - उन्होंने कहा: "एक सवार इसकी एक शाखा की छाया में सौ साल तक चलता है, या सौ सवार इसकी छाया में शरण लेते हैं - याह्या को संदेह था - इसमें सोने की तितलियाँ हैं, जैसे कि इसके फल बड़े घड़े हों।" अबू ईसा ने कहा: यह एक हसन (अच्छी) हदीस है (2)। मैंने कहा: और इसी तरह अनस से साबित की हदीस से मुस्लिम (3) के शब्द हैं: "फिर मुझे सिदरातुल मुंतहा ले जाया गया, और इसके पत्ते हाथियों के कान के समान थे, और इसके फल बड़े घड़ों के समान थे। जब अल्लाह सर्वशक्तिमान के आदेश से उसे ढकने वाली चीज़ ने ढक लिया, तो वह बदल गया, जिससे अल्लाह की सृष्टि में से कोई भी उसकी सुंदरता का वर्णन नहीं कर सकता।" इसे सिदरातुल मुंतहा क्यों कहा गया, इस पर नौ मत हैं: पहला: जो इब्न मसूद से पहले उल्लेख किया गया था कि जो कुछ भी इसके ऊपर से नीचे आता है और जो इसके नीचे से ऊपर जाता है, वह वहीं समाप्त होता है। दूसरा: कि पैगंबरों का ज्ञान वहां समाप्त हो जाता है और उसके आगे जो कुछ है उसका ज्ञान उनसे ओझल हो जाता है; यह इब्न अब्बास ने कहा। तीसरा: कि कर्म वहां समाप्त होते हैं और वहीं से ग्रहण किए जाते हैं; यह अल-दह्हाक ने कहा। चौथा: क्योंकि फरिश्ते और पैगंबर वहां समाप्त होते हैं और वहां रुक जाते हैं; यह काब (4) ने कहा। पांचवां: इसे सिदरातुल मुंतहा कहा गया क्योंकि शहीदों की आत्माएं वहां समाप्त होती हैं; यह अल-रबी इब्न अनस (5) ने कहा।

---

(1) याकूब इब्न इशाक द्वारा इस्लाह अल-मन्तिक, जिसे इब्न अल-सिक्किट के नाम से जाना जाता है, पृष्ठ 191। (2) अल-तिर्मिज़ी (2541), और इसमें: यह एक हसन ग़रीब हदीस है [समाप्त]। और इसमें यह भी है: शाखा के बजाय 'अल-फनन' (टहनी)। (3) संख्या (162)। (4) चार मतों का उल्लेख अल-मावर्दी ने अल-नुकात व अल-उयून 5/396 में किया है। इब्न मसूद के कथन को मुस्लिम (173) और अहमद (3665) ने उद्धृत किया है। अल-दह्हाक के कथन को इब्न अबी शयबा 13/426 और अल-तबरी 22/34 ने उद्धृत किया है। काब के कथन को इब्न अबी शयबा 13/150 और अल-तबरी 22/33 ने उद्धृत किया है। (5) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 4/270, और इसमें 'शहीदों' के स्थान पर 'विश्वासियों' का उल्लेख है।

۲۶ سورہ النجم: آیات ۱۴ - ۱۸

...اور 'با' کے سکون کے ساتھ، یعقوب نے ان دونوں کا ذکر "الاصلاح" (۱) میں کیا ہے، اور یہ اہل مصر کی لغت ہے، جبکہ پہلی زیادہ فصیح ہے اور وہی ہے جو نبی ﷺ سے ثابت ہے۔ ترمذی نے اسماء بنت ابی بکر رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا - جبکہ آپ ﷺ کے سامنے سدرۃ المنتہیٰ کا ذکر کیا گیا تھا - آپ ﷺ نے فرمایا: "سوار اس کی ایک شاخ کے سائے میں سو سال تک چلتا رہے گا، یا سو سوار اس کے سائے میں سایہ لیں گے - یحییٰ کو شک ہوا ہے - اس میں سونے کی تتلیاں ہیں، گویا اس کے پھل مٹکوں (بڑے گھڑوں) کی طرح ہیں۔" ابو عیسیٰ (ترمذی) نے کہا: یہ حدیث حسن ہے (۲)۔ میں نے کہا: اور اسی طرح ثابت سے حضرت انس کی حدیث سے مسلم (۳) کے الفاظ ہیں: "پھر مجھے سدرۃ المنتہیٰ کی طرف لے جایا گیا، تو کیا دیکھتا ہوں کہ اس کے پتے ہاتھی کے کانوں جیسے ہیں اور اس کے پھل مٹکوں جیسے ہیں۔ پھر جب اللہ عزوجل کے حکم سے جس چیز نے اسے ڈھانپنا تھا ڈھانپ لیا تو وہ بدل گیا، پس اللہ کی مخلوق میں سے کوئی بھی اس کے حسن و جمال کو بیان کرنے کی طاقت نہیں رکھتا۔" سدرۃ المنتہیٰ کا نام سدرۃ المنتہیٰ کیوں رکھا گیا، اس میں نو اقوال ہیں: پہلا: جو پہلے ابن مسعود سے گزر چکا ہے کہ جو کچھ اوپر سے نیچے اترتا ہے اور جو کچھ نیچے سے اوپر چڑھتا ہے وہ اسی پر ختم ہوتا ہے۔ دوسرا: یہ کہ انبیاء کا علم وہاں جا کر ختم ہو جاتا ہے اور اس سے آگے کا علم ان سے اوجھل ہو جاتا ہے؛ یہ ابن عباس نے کہا ہے۔ تیسرا: یہ کہ اعمال وہاں جا کر ختم ہو جاتے ہیں اور وہیں سے قبض (وصول) کیے جاتے ہیں؛ یہ ضحاک نے کہا ہے۔ چوتھا: فرشتوں اور انبیاء کے وہاں پہنچ کر رک جانے کی وجہ سے؛ یہ کعب (۴) نے کہا ہے۔

پانچواں: اس کا نام سدرۃ المنتہیٰ رکھا گیا؛ کیونکہ شہداء کی روحیں وہاں جا کر ٹھہرتی ہیں؛ یہ ربیع بن انس (۵) نے کہا ہے۔

---

(۱) اصلاح المنطق لیعقوب بن اسحاق المعروف بابن السکیت ص ۱۹۱۔ (۲) الترمذی (۲۵۴۱)، اس میں ہے: یہ حدیث حسن غریب ہے (اھ)۔ اور اس میں یہ بھی ہے: 'الغصن' کی جگہ 'الفنن' (ٹہنی)۔ (۳) نمبر (۱۶۲)۔ (۴) ان چار اقوال کو الماوردی نے النکت والعیون ۵/۳۹۶ میں ذکر کیا ہے، اثرِ ابن مسعود کو مسلم (۱۷۳) اور احمد (۳۶۶۵) نے روایت کیا، اثرِ ضحاک کو ابن ابی شیبہ ۱۳/۴۲۶ اور طبری ۲۲/۳۴ نے روایت کیا، اور اثرِ کعب کو ابن ابی شیبہ ۱۳/۱۵۰ اور طبری ۲۲/۳۳ نے روایت کیا ہے۔ (۵) اعراب القرآن للنحاس ۴/۲۷۰، اور اس میں 'الشهداء' کے بدلے 'المؤمنين' (مؤمنین) ہے۔

Surah An-Najm: Verses 14 - 18 Page 27

Sixth: Because the souls of the believers end up there; so said Qatadah (1). Seventh: Because everyone who followed the Sunnah of Muhammad ﷺ and his methodology ends up there; so said Ali (may Allah be pleased with him) and Ar-Rabi' ibn Anas as well (2). Eighth: It is a tree atop the heads of the bearers of the Throne (Arsh), where the knowledge of creatures ends; so said Ka'b as well (3). I say: He means - and Allah knows best - that its height and the tops of its branches have exceeded the heads of the Throne-bearers. The evidence for this is what was previously mentioned that its roots are in the sixth heaven and its top is in the seventh heaven, then it rose above that until it exceeded the heads of the Throne-bearers, and Allah knows best. Ninth: It was named so because whoever is raised to it has reached the ultimate honor. And from Abu Hurayrah: When the Messenger of Allah ﷺ was taken on the Night Journey (Isra), he reached Sidrat al-Muntaha. He was told: This is Sidrat al-Muntaha; everyone from your Ummah who was on your Sunnah ends up here. It is a tree from whose roots flow rivers of water that never stagnate, rivers of milk whose taste never changes, rivers of wine delicious to those who drink it, and rivers of purified honey. It is a tree in whose shade a fast rider can travel for a hundred years and not cross it, and one of its leaves covers the entire Ummah; Al-Tha'labi mentioned this (4). The Almighty's words: {Near it is the Garden of Abode} is a definition of the location of the Garden of Abode, and that it is near Sidrat al-Muntaha (5). Ali, Abu Hurayrah, Anas, Abu Sabrah al-Juhani, Abdullah ibn al-Zubayr, and Mujahid recited: {Near it He covered the Garden of Abode} (6). It means: the garden of overnight stay. Mujahid said: It means 'it covered him' (7).

(1) I'rab al-Quran by al-Nahhas 4 / 271. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 5 / 395 without attributing it to Ali (may Allah be pleased with him). (3) I'rab al-Quran by al-Nahhas 4 / 270, and narrated by al-Tabari 22 / 33. (4) And narrated by al-Tabari 22 / 37-38. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 5 / 396. (6) Al-Muhtasib 2 / 293, and Al-Qira'at al-Shadhah p. 146; they did not mention Abu Sabrah al-Juhani and Mujahid, but added Zirr ibn Hubaysh and Muhammad ibn Ka'b. Ibn Jinni also added Qatadah. In the printed edition of Al-Qira'at al-Shadhah, it appeared as "'indahu" (near him) instead of "'indaha" (near it). (7) In (Zha) and (Dal): Al-Jannah (The Garden).

सूरह अन-नज्म: आयत 14 - 18 पृष्ठ 27

छठा: क्योंकि यहाँ मोमिनों की रूहें समाप्त होती हैं; यह कतादह (1) ने कहा है। सातवाँ: क्योंकि यहाँ हर वह व्यक्ति समाप्त होता है जो मुहम्मद ﷺ की सुन्नत और उनके मार्ग पर था; यह अली (रज़ि.) और रबी इब्न अनस ने भी कहा है (2)। आठवाँ: यह अर्श (सिंहासन) ढोने वालों के सिरों पर एक पेड़ है जहाँ सृष्टि का ज्ञान समाप्त होता है; यह काब ने भी कहा है (3)। मैंने कहा: इसका अर्थ है - और अल्लाह बेहतर जानता है - कि इसकी ऊँचाई और इसकी शाखाओं के ऊपरी हिस्से अर्श ढोने वालों के सिरों से ऊपर चले गए हैं। इसका प्रमाण वह है जो पहले उल्लेख किया गया है कि इसकी जड़ छठे आसमान में है और इसका ऊपरी हिस्सा सातवें आसमान में है, फिर यह उसके ऊपर चढ़ा यहाँ तक कि अर्श ढोने वालों के सिरों को पार कर गया, और अल्लाह बेहतर जानता है। नौवाँ: इसे इसलिए यह नाम दिया गया है क्योंकि जो कोई यहाँ तक उठाया जाता है, वह सम्मान के शिखर पर पहुँच जाता है। अबू हुरैरा से रिवायत है कि जब अल्लाह के रसूल ﷺ को इसरा (मेराज की यात्रा) पर ले जाया गया, तो वह सिदरत अल-मुंतहा तक पहुँचे। उनसे कहा गया: यह सिदरत अल-मुंतहा है; आपकी उम्मत का हर वह व्यक्ति यहाँ पहुँचता है जो आपकी सुन्नत पर था। यह एक ऐसा पेड़ है जिसकी जड़ से ऐसे पानी की नदियाँ निकलती हैं जो कभी खराब नहीं होता, दूध की नदियाँ जिसका स्वाद कभी नहीं बदलता, शराब की नदियाँ जो पीने वालों के लिए लजीज हैं, और साफ किए हुए शहद की नदियाँ। यह एक ऐसा पेड़ है जिसकी छाया में एक तेज़ सवार सौ साल तक चल सकता है और उसे पार नहीं कर पाएगा, और इसका एक पत्ता पूरी उम्मत को ढँक लेता है; अल-थालाबी ने इसका उल्लेख किया है (4)। अल्लाह का कथन: {उसके पास रहने का बाग़ (जन्नतुल मावा) है} जन्नतुल मावा के स्थान की परिभाषा है, और यह कि वह सिदरत अल-मुंतहा के पास है (5)। अली, अबू हुरैरा, अनस, अबू सबरा अल-जुहानी, अब्दुल्ला इब्न अल-जुबैर और मुजाहिद ने पढ़ा: {उसके पास उसने रहने के बाग़ को ढँक लिया} (6)। अर्थ: रात ठहरने का बाग़। मुजाहिद ने कहा: इसका अर्थ है कि इसने उसे ढँक लिया (7)।

(1) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास द्वारा 4 / 271। (2) अल-नुकत वा अल-'उयून 5 / 395, अली (रज़ि.) को श्रेय दिए बिना। (3) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास द्वारा 4 / 270, और अल-तबरी द्वारा उद्धृत 22 / 33। (4) और अल-तबरी द्वारा उद्धृत 22 / 37-38। (5) अल-नुकत वा अल-'उयून 5 / 396। (6) अल-मुहतासिब 2 / 293, और अल-क़िराअत अल-शाद्दाह पृष्ठ 146; उन्होंने अबू सबरा अल-जुहानी और मुजाहिद का उल्लेख नहीं किया, बल्कि ज़िर इब्न हुबैश और मुहम्मद इब्न काब को

जोड़ा। इब्न जिन्नी ने कतादह को भी जोड़ा। अल-क़िराअत अल-शाद्दाह के मुद्रित संस्करण में "इंदाहा" (उसके पास) के बजाय "इंदाहु" (उसके पास - पुल्लिंग) आया है। (7) (ज़) और (द) प्रतियों में: अल-जन्नाह।

سورة النجم: آیات 14 - 18 صفحہ 27

چھٹا: اس لیے کہ مومنین کی روحیں یہاں پر ختم ہوتی ہیں، یہ قتادہ کا قول ہے (1)۔ ساتواں: اس لیے کہ یہاں وہ ہر شخص ختم ہوتا ہے جو محمد ﷺ کی سنت اور آپ کے طریقے پر تھا، یہ حضرت علی رضی اللہ عنہ اور ربیع بن انس نے بھی کہا ہے (2)۔ آٹھواں: یہ ایک درخت ہے جو عرش اٹھانے والوں کے سروں پر ہے، یہاں مخلوقات کا علم ختم ہوتا ہے، یہ کعب نے بھی کہا ہے (3)۔ میں کہتا ہوں: اس سے مراد - واللہ اعلم - یہ ہے کہ اس کی بلندی اور اس کی شاخوں کی چوٹیاں عرش اٹھانے والوں کے سروں سے تجاوز کر گئی ہیں، اور اس کی دلیل وہ ہے جو پہلے گزر چکا ہے کہ اس کی جڑ چھٹے آسمان میں ہے اور اس کی بلندی ساتویں آسمان میں ہے، پھر وہ اس کے اوپر بلند ہوا یہاں تک کہ عرش اٹھانے والوں کے سروں سے تجاوز کر گیا، واللہ اعلم۔ نواں: اس کا یہ نام رکھا گیا؛ کیونکہ جو شخص وہاں تک اٹھایا گیا وہ عزت کی انتہا کو پہنچ گیا۔ اور حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ جب رسول اللہ ﷺ کو معراج کرائی گئی تو آپ سدرۃ المنتہیٰ تک پہنچے، تو آپ سے کہا گیا: یہ سدرۃ المنتہیٰ ہے، آپ کی امت کا ہر وہ شخص جو آپ کی سنت پر تھا یہاں ختم ہوتا ہے، تو اچانک وہ ایک درخت ہے جس کی جڑ سے ایسی پانی کی نہریں نکلتی ہیں جو بدبودار نہیں ہوتا، اور دودھ کی نہریں جن کا ذائقہ تبدیل نہیں ہوا، اور شراب کی نہریں پینے والوں کے لیے لذیذ، اور صاف ستھرے شہد کی نہریں، اور وہ ایسا درخت ہے کہ ایک تیز سوار اس کے سائے میں سو سال چلے تو بھی اسے ختم نہیں کر سکتا، اور اس کا ایک پتہ پوری امت کو ڈھانپ لیتا ہے، اسے ثعلبی نے ذکر کیا ہے (4)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: {عِندَهَا جَنَّةُ الْمَأْوَى} جنت الماویٰ کے مقام کی تعریف ہے، اور یہ کہ وہ سدرۃ المنتہیٰ کے پاس ہے (5)۔ اور حضرت علی، ابوہریرہ، انس، ابوسبرہ الجہنی، عبد اللہ بن زبیر اور مجاہد نے {عِندَهَا جَنَّه

المأوى} پڑھا ہے (6)۔ یعنی: رات گزارنے کی جنت۔ مجاہد نے کہا: اس کی مراد ہے کہ اسے ڈھانپ لیا (7)۔

(1) اعراب القرآن للنحاس 4 / 271۔ (2) النکت والعیون 5 / 395، علی رضی اللہ عنہ کی طرف منسوب کیے بغیر۔ (3) اعراب القرآن للنحاس 4 / 270، اور اسے طبری نے نکالا ہے 22/33۔ (4) اور اسے طبری نے نکالا ہے 22/ 37-38۔ (5) النکت والعیون 5 / 396۔ (6) المحتسب 2 / 293، اور القراءات الشاذہ ص 146، اور ان دونوں نے ابوسبرہ الجہنی اور مجاہد کا ذکر نہیں کیا، اور زر بن حبیش اور محمد بن کعب کا اضافہ کیا، اور ابن جنی نے بھی قتادہ کا اضافہ کیا، اور القراءات الشاذہ کے مطبوعہ نسخے میں: «عنده»، بجائے: «عندها» واقع ہوا ہے۔ (7) (ظ) اور (د) کے نسخوں میں: الجنہ۔

Surah An-Najm: Verses 15 - 18 (Page 28)

And the pronoun 'ha' refers to the Prophet (1) ﷺ. Al-Akhfash said: it reached him, as you say: 'the night covered (jannahu) him', meaning: it veiled him and reached him. The common recitation is: {the Garden of Refuge}, Al-Hasan said: it is the one to which the righteous go (2). It is said: it is the Paradise to which the souls of the martyrs go, as stated by Ibn Abbas. It is on the right of the Throne (3). And it is said: it is the Paradise in which Adam, peace and blessings be upon him, took refuge until he was taken out of it, and it is in the seventh heaven (4). And it is said: that the souls (5) of all believers are in the Garden of Refuge. It was called the Garden of Refuge because the souls of believers take refuge in it, and it is under the Throne, where they enjoy its blessings and smell its pleasant fragrance. And it is said: because Gabriel and Michael, peace be upon them, take refuge in it (6). And Allah knows best.

His Almighty's saying: {When there covered the Lote Tree that which covered} Ibn Abbas, Al-Dhahhak, Ibn Mas'ud and his companions said: moths of gold (7). Ibn Mas'ud and Ibn Abbas narrated it as a marfu' tradition (traced back) to the Prophet ﷺ (8). It has been previously mentioned in "Sahih Muslim" (9) from Ibn Mas'ud.

Al-Hasan said: it was covered by the light of the Lord of the worlds, so it became radiant (10). Al-Qushayri said: The Messenger of Allah ﷺ was asked what covered it? He said: "moths of gold" (11). In another report: "it was covered by light..."

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 5/199. (2) Zad al-Masir 8/69, and Al-Razi mentioned it 28/292 without attribution. (3) An-Nukat wa al-'Uyun 5/396, and Al-Tabari narrated it from him 22/40. (4) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 4/271, and its editor pointed out that the word: the seventh, came in one of the copies as: the fourth. Likewise, it appeared in copy (Z) with us. (5) In (m): souls. (6) Al-Wasit 4/198 similarly. (7) The report of Ibn Mas'ud was mentioned by Al-Baghawi in al-Tafsir 4/248, and it is part of the tradition mentioned soon, and its documentation was previously given there. (8) The tradition of Ibn Abbas was narrated by Abu Ya'la (2656), and Al-Tabari 22/41. (9) No. (173), and it was previously mentioned soon. (10) Tafsir Al-Baghawi 4/248. (11) Narrated by Al-Tabari 22/42 from Ya'qub ibn Zayd.

सूरह अन-नज्म: आयतें 15 - 18 (पृष्ठ 28)

और 'हा' सर्वनाम पैगंबर ﷺ के लिए है (1)। अल-अखफश ने कहा: वह उस तक पहुँचा, जैसा कि आप कहते हैं: 'रात ने उसे ढँक लिया (जन्नहु)', यानी: उसे ओझल कर दिया और उस तक पहुँचा। आम पाठ (किरत) है: {ठिकाने वाली जन्नत}, अल-हसन ने कहा: यह वह है जहाँ परहेज़गार (मुत्तक़ून) पहुँचेंगे (2)। और कहा गया है: यह वह जन्नत है जहाँ शहीदों की रूहें जाती हैं, यह इब्न अब्बास ने कहा है। और यह अर्श (सिंहासन) के दाईं ओर है (3)। और कहा गया है: यह वह जन्नत है जहाँ आदम (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) रहे थे जब तक कि उन्हें वहाँ से निकाला नहीं गया, और यह सातवें आसमान में है (4)। और कहा गया है: सभी ईमान वालों की रूहें (5) ठिकाने वाली जन्नत में हैं। इसे ठिकाने वाली जन्नत इसलिए कहा गया क्योंकि ईमान वालों की रूहें इसमें ठिकाना लेती हैं, और यह अर्श के नीचे है जहाँ वे इसकी नेमतों का आनंद लेते हैं और इसकी सुखद सुगंध सूंघते हैं। और कहा गया है: क्योंकि जिब्रील और मीकाईल (उन पर शांति हो) इसमें ठिकाना लेते हैं (6)। और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {जब कि सिदरतुल मुनतहा (बेरी के पेड़) पर ढँक रहा था जो ढँक रहा था} इब्न अब्बास, अद-दहाक, इब्न मसूद और उनके साथियों ने कहा: सोने की तितलियाँ/पतंगे (7)। इब्न मसूद और इब्न अब्बास ने इसे पैगंबर ﷺ से मरफ़ू(सीधे संबधित) रिवायत के रूप में पेश किया है (8)। और यह पहले "सहीह मुस्लिम" (9) में इब्न मसूद के हवाले से गुज़र चुका है।

अल-हसन ने कहा: इसे तमाम जहानों के रब के नूर (प्रकाश) ने ढँक लिया था, जिससे यह रोशन हो गया (10)। अल-कुशैरी ने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ से पूछा गया कि उसे किसने ढँका था? उन्होंने फ़रमाया: "सोने की तितलियों ने" (11)। एक अन्य रिवायत में है: "उसे नूर ने ढँक लिया था..."

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/199। (2) ज़ाद अल-मसीर 8/69, और अल-राज़ी ने इसका उल्लेख 28/292 में बिना किसी स्रोत के किया है। (3) अन-नुकत वा अल-उयून 5/396, और अल-तबरी ने इसे उनसे 22/40 पर उद्धृत किया है। (4) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 4/271, और इसके संपादक ने संकेत दिया कि शब्द: सातवें, प्रतियों में से एक में: चौथे के रूप में आया है। इसी तरह यह हमारे पास प्रति (ज़) में आया है। (5) (म) में: रूहें। (6) अल-वसीत 4/198 इसी तरह। (7) इब्न मसूद का उल्लेख अल-बगवी ने अपनी तफ़सीर 4/248 में किया है, और यह जल्द ही आने वाली हदीस का हिस्सा है, और इसका हवाला वहाँ पहले दिया जा चुका है। (8) इब्न अब्बास की हदीस अबू याला

(2656) और अल-तब़री 22/41 द्वारा उद्धृत की गई है। (9) संख्या (173), और यह पहले गुज़र चुका है। (10) तफ़सीर अल-बगवी 4/248। (11) अल-तब़री ने इसे 22/42 पर याकूब इब्न ज़ैद के हवाले से उद्धृत किया है।

سورة النجم: آیات ۱۵ - ۱۸ (صفحہ ۲۸)

اور 'ہاء' کی ضمیر نبی ﷺ کے لیے ہے(۱)۔ اور اخفش نے کہا: اسے پالیا، جیسا کہ تم کہتے ہو: 'جَنَّہُ اللیل'، یعنی: اسے ڈھانپ لیا اور پالیا۔ اور عام قراءت ہے: ﴿جَنَّةُ الْمَأْوَى﴾، حسن بصری نے کہا: یہ وہ جنت ہے جہاں پرہیزگار (متقی لوگ) پہنچیں گے(۲)۔ اور کہا گیا ہے: یہ وہ جنت ہے جہاں شہیدوں کی روحیں جاتی ہیں، یہ ابن عباس کا قول ہے۔ اور یہ عرش کے دائیں جانب ہے(۳)۔ اور کہا گیا ہے: یہ وہ جنت ہے جہاں آدم علیہ الصلاۃ والسلام رہے یہاں تک کہ وہاں سے نکالے گئے، اور یہ ساتویں آسمان میں ہے(۴)۔ اور کہا گیا ہے: تمام مومنوں کی روحیں(۵) جنت الماویٰ میں ہیں۔ اسے جنت الماویٰ اس لیے کہا گیا کیونکہ مومنوں کی روحیں وہاں پناہ لیتی ہیں، اور یہ عرش کے نیچے ہے جہاں وہ اس کی نعمتوں سے لطف اندوز ہوتے ہیں اور اس کی پاکیزہ خوشبو سونگھتے ہیں۔ اور کہا گیا ہے: کیونکہ جبرائیل اور میکائیل علیہما السلام وہاں ٹھہرتے ہیں(۶)۔ واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِذْ يَغْشَى السِّدْرَةَ مَا يَغْشَى﴾ ابن عباس، ضحاک، ابن مسعود اور ان کے ساتھیوں نے کہا: سونے کے پروانے(۷)۔ اسے ابن مسعود اور ابن عباس نے نبی ﷺ سے مرفوعاً روایت کیا ہے(۸)۔ اور یہ ابن مسعود کے قول کے طور پر پہلے "صحیح مسلم"(۹) میں گزر چکا ہے۔

اور حسن بصری نے کہا: اسے رب العالمین کے نور نے ڈھانپ لیا تھا، پس وہ روشن ہو گیا(۱۰)۔ قشیری کہتے ہیں: رسول اللہ ﷺ سے پوچھا گیا کہ اسے کس چیز نے ڈھانپ رکھا تھا؟ آپ نے فرمایا: "سونے کے پروانوں نے"(۱۱)۔ ایک دوسری روایت میں ہے: "اسے نور نے ڈھانپ لیا تھا..."

(۱) المحرر الوجیز ۱۹۹/۵۔ (۲) زاد المسیر ۶۹/۸، اور رازی نے ۲۸/۲۹۲ میں بغیر حوالے کے اس کا ذکر کیا ہے۔ (۳) النکت والعیون ۳۹۶/۵، اور طبری نے اسے ان سے ۲۲/۴۰ میں نکالا ہے۔

(۴) اعراب القرآن للنحاس ۲۷۱/۴، اور اس کے محقق نے اشارہ کیا ہے کہ لفظ: ساتویں، ایک نسخہ میں 'چوتھی' آیا ہے۔ اسی طرح ہمارے پاس نسخہ (ظ) میں بھی آیا ہے۔ (۵) (م) میں: روحیں۔ (۶) الوسیط ۱۹۸/۴ اسی طرح۔ (۷) اثرِ ابن مسعود بغوی نے اپنی تفسیر ۲۴۸/۴ میں ذکر کیا ہے، اور یہ عنقریب آنے والی حدیث کا حصہ ہے، اور اس کی تخریج وہاں گزر چکی ہے۔ (۸) حدیثِ ابن عباس ابو یعلی (۲۶۵۶) اور طبری ۴۱/۲۲ نے نکالی ہے۔ (۹) نمبر (۱۷۳)، اور قریب ہی گزر چکا ہے۔ (۱۰) تفسیر البغوی ۲۴۸/۴۔ (۱۱) اسے طبری نے ۴۲/۲۲ میں یعقوب بن زید سے نکالا ہے۔

Surah An-Najm: Verses 16 - 18 29 ...from Allah such that no one can look at it(1). Al-Rabi' bin Anas said: It was covered by the light of the Lord, and angels fell upon it just as crows fall upon a tree(2). And from the Prophet ﷺ, he said: "I saw the Lote Tree covered with butterflies of gold, and I saw on every leaf an angel standing, glorifying Allah Almighty." This is His saying: {When there covered the Lote Tree that which covered [it]} [An-Najm: 16]. This was mentioned by Al-Mahdawi and Al-Tha'labi(3). Anas ibn Malik said regarding {When there covered the Lote Tree that which covered [it]}: He said: Gold locusts. It has been narrated as a Marfu' hadith(4). Mujahid said: It is a green cushion (Rafraf). And from him (the Prophet), peace and blessings be upon him: "It was covered by a green cushion of green birds"(5). And from Ibn Abbas: The Lord of Glory covered it(6), meaning: His command, as in "Sahih Muslim"(7) Marfu': "When there covered it of the command of Allah what covered [it]". It was also said: It is an exaltation of the matter, as if he said: When there covered the Lote Tree what Allah informed him of the signs of His kingdom. Similarly, His saying: {So He revealed to His servant what He revealed} [An-Najm: 10], and {And the overturned cities He hurled down. And covered them by that which He covered} [An-Najm: 53-54], and likewise: {The Inevitable Reality - What is the Inevitable Reality?} [Al-Haqqah: 1-2]. Al-Mawardi said in his "Ma'ani al-Qur'an"(8): If it is asked: Why was the Lote Tree chosen for this matter over other trees? It was said: Because the Lote Tree is characterized by three qualities: an extended shade, ...

---

(1) Reported by Muslim (162) from Anas bin Malik, may Allah be pleased with him, in a similar sense. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/271, and reported from him by al-Tabari 22/43. (3) Reported by al-Tabari 22/42 from Abdurrahman bin Zaid. Ibn Hajar said in al-Kafi al-Shaf pp. 160-161: Abdurrahman is weak, and this is problematic (mu'dal). (4) Reported by Ibn Mardawayh as in al-Durr al-Manthur 6/126. (5) Al-Kashaf 4/29, and Lata'if al-Isharat 3/483; Ibn Hajar said in al-Kafi al-Shaf p. 161: I did not find it. (6) Reported by al-Tabari 22/42. (7) Number (162) from Anas bin Malik, may Allah be pleased with him, mentioned previously. (8) Al-Nukat wal-'Uyun 5/396. The phrase from Al-Mawardi's statement until "Allah turned his head to the fire" appeared in manuscripts before the interpretation of the verse {He saw of the greatest signs of his Lord}. What is included from (m) is correct.

सूरा अन-नजम: आयतें 16 - 18 29 ...अल्लाह की ओर से, यहाँ तक कि कोई इसे देख नहीं सकता(1)। रबी बिन अनस ने कहा: इसे रब के नूर ने ढँक लिया था, और फ़रिश्ते उस पर इस तरह गिर रहे थे जैसे कौवे पेड़ पर गिरते हैं(2)। और नबी ﷺ से रिवायत है, उन्होंने फ़रमाया: "मैंने सिदरतुल मुंतहा को देखा, उसे सोने की तितलियों ने ढँक रखा था, और मैंने हर पत्ते पर एक फ़रिश्ते को अल्लाह तआला की तस्बीह करते हुए खड़ा देखा।" और यही उनका कहना है: {जब सिदरा को ढँक लिया उस चीज़ ने जिसने ढँक लिया} [अन-नजम: 16]। इसका उल्लेख अल-महदवी और अल-थलाबी ने किया है(3)। अनस इब्न मलिक ने {जब सिदरा को ढँक लिया उस चीज़ ने जिसने ढँक लिया} के बारे में कहा: उन्होंने कहा: सोने की टिड्डियाँ। इसे मरफ़ू के रूप में रिवायत किया गया है(4)। मुजाहिद ने कहा: यह एक हरा बिछौना (रफ़रफ़) है। और नबी ﷺ से रिवायत है: "इसे हरे पक्षियों के एक हरे बिछौने ने ढँक लिया था"(5)। इब्न अब्बास से रिवायत है: इसे इज़्ज़त वाले रब ने ढँक लिया(6), यानी: उनके हुक्म ने, जैसा कि "सहीह मुस्लिम"(7) में मरफ़ू है: "फिर जब उसे अल्लाह के हुक्म ने ढँक लिया जो ढँकना था"। और यह भी कहा गया: यह मामले की महानता का वर्णन है, मानो उन्होंने कहा: जब सिदरा को उन चीज़ों ने ढँक लिया जिनसे अल्लाह ने उसे अपनी सल्तनत की निशानियों से अवगत कराया। इसी तरह अल्लाह तआला का फ़रमान है: {तो उसने अपने बंदे पर वह वही की जो वही की} [अन-नजम: 10], और {और औंधी की जाने वाली बस्तियों को उसने गिरा दिया। फिर उन्हें ढँक लिया उस चीज़ ने जिसने ढँक लिया} [अन-नजम: 53-54], और इसी तरह: {होने वाली - क्या है वह होने वाली?} [अल-हाक्का: 1-2]। अल-मावर्दी ने अपनी किताब "मआनी अल-क़ुरान" में कहा है(8): यदि पूछा जाए: इस कार्य के लिए अन्य वृक्षों के बजाय सिदरा (बेर का पेड़) को ही क्यों चुना गया? कहा गया: क्योंकि सिदरा तीन विशेषताओं से विशिष्ट है: एक लंबी छाया, ...

---

(1) इसे मुस्लिम (162) ने अनस बिन मलिक रज़ियल्लाहु अन्हु से इसी तरह रिवायत किया है। (2) एराब अल-क़ुरान अल-नहहास 4/271, और उनके हवाले से अल-तबरी 22/43। (3) अल-तबरी 22/42 द्वारा अब्दुर्रहमान बिन ज़ैद से रिवायत किया गया। इब्न हजर ने अल-काफी अल-शाफ पृष्ठ 160-161 में कहा: अब्दुर्रहमान कमज़ोर है, और यह कठिन (मुअदल) है। (4) इब्न मरदवेह द्वारा अल-दुर अल-मंथूर 6/126 में रिवायत किया गया। (5) अल-कशाफ 4/29, और लतइफ़ अल-इशरात 3/483; इब्न हजर ने अल-काफी अल-शाफ पृष्ठ 161 में कहा: मुझे यह नहीं मिला। (6) अल-तबरी 22/42 द्वारा रिवायत किया गया। (7) संख्या (162) अनस बिन मलिक रज़ियल्लाहु अन्हु से, जो

पहले आ चुका है। (8) अल-नुकत वल-उयून 5/396। अल-मावर्दी के कथन से लेकर "अल्लाह ने उसके सिर को आग की ओर कर दिया" तक का वाक्यांश पांडुलिपियों में आयत {उसने अपने रब की महान निशानियों में से देखा} की व्याख्या से पहले आया था। (म) से जो शामिल किया गया है वह सही है।

سورة النجم: آیات ۱۶ - ۱۸ ۲۹ اللہ کی طرف سے یہاں تک کہ کوئی اسے دیکھ نہیں سکتا(۱)۔ ربیع بن انس نے کہا: اسے رب کے نور نے ڈھانپ لیا تھا، اور فرشتے اس پر اس طرح گر رہے تھے جیسے کوے درخت پر گرتے ہیں(۲)۔ اور نبی ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے فرمایا: «میں نے سدرہ کو دیکھا کہ اسے سونے کے پروانوں (یا تِتلیوں) نے ڈھانپ رکھا تھا، اور میں نے ہر پتے پر ایک فرشتے کو اللہ تعالیٰ کی تسبیح بیان کرتے ہوئے کھڑا دیکھا»۔ اور یہی اللہ کا قول ہے: {جب سدرہ کو ڈھانپ لیا اس چیز نے جس نے ڈھانپ لیا} [النجم: ۱۶]۔ اس کا ذکر المہدوی اور الثعلبی نے کیا ہے(۳)۔ انس بن مالک نے {جب سدرہ کو ڈھانپ لیا اس چیز نے جس نے ڈھانپ لیا} کے بارے میں کہا: سونے کی ٹڈیاں۔ اسے مرفوعاً روایت کیا گیا ہے(٤)۔ مجاہد نے کہا: یہ سبز رَفْرَف (بچھونا) ہے۔ اور آپ ﷺ سے مروی ہے: «اسے سبز پرندوں کے سبز بچھونے نے ڈھانپ لیا تھا»(٥)۔ ابن عباس سے مروی ہے: اسے رب العزت نے ڈھانپ لیا(٦)، یعنی: اس کے حکم نے، جیسا کہ «صحیح مسلم»(۷) میں مرفوعاً ہے: «جب اسے اللہ کے حکم میں سے اس چیز نے ڈھانپ لیا جس نے ڈھانپ لیا»۔ اور کہا گیا: یہ معاملے کی عظمت کا بیان ہے، گویا انہوں نے کہا: جب سدرہ کو ان چیزوں نے ڈھانپ لیا جن سے اللہ نے اسے اپنی سلطنت کی نشانیوں سے آگاہ کیا۔ اسی طرح اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {پس اس نے اپنے بندے کی طرف وحی کی جو وحی کی} [النجم: ۱۰]، اور {اور الٹی ہوئی بستیوں کو اس نے گرا دیا۔ پھر انہیں ڈھانپ لیا اس چیز نے جس نے ڈھانپ لیا} [النجم: ۵۳-۵۴]، اور اسی طرح: {ہونے والی - کیا ہے وہ ہونے والی؟} [الحاقہ: ۱-۲]۔ ماوردی نے اپنی کتاب «معانی القرآن» میں کہا ہے(۸): اگر یہ پوچھا جائے کہ: اس کام کے لیے دیگر درختوں کے بجائے سدرہ (بیری کا درخت) ہی کیوں منتخب کیا گیا؟ تو کہا گیا: اس لیے کہ سدرہ تین اوصاف کے ساتھ خاص ہے: طویل سایہ، ...

(١) اسے مسلم (١٦٢) نے انس بن مالک رضی اللہ عنہ سے اسی مفہوم کے ساتھ روایت کیا ہے۔ (٢) إعراب القرآن للنحاس ٢٧١/٤ ، اور اسے ان سے طبری نے روایت کیا ٤٣/٢٢ ۔ (٣) اسے طبری نے ٤٢/٢٢ پر عبد الرحمن بن زید سے روایت کیا ہے۔ ابن حجر نے الکافی الشاف ص ١٦٠-١٦١ میں کہا: عبد الرحمن ضعیف ہے، اور یہ معضل ہے۔ (٤) اسے ابن مردویہ نے الدر المنثور ١٢٦/٦ میں روایت کیا ہے۔ (٥) الکشاف ٢٩/٤ ، اور لطائف الإشارات ٤٨٣/٣ ، ابن حجر نے الکافی الشاف ص ١٦١ میں کہا: میں نے اسے نہیں پایا۔ (٦) اسے طبری نے روایت کیا ٤٢/٢٢ ۔ (٧) نمبر (١٦٢) انس بن مالک رضی اللہ عنہ سے، اور پہلے گزر چکا ہے۔ (٨) النکت والعیون ٣٩٦/٥ ، اور عبارت الماوردی کے قول سے لے کر "صوب الله رأسه في النار" تک خطی نسخوں میں آیت {لقد رأى من آيات ربه الكبرى} کی تفسیر سے پہلے آئی ہے، اور (م) سے جو ثابت ہے وہی درست ہے۔

Surah An-Najm: Verses 16 - 18 / 30

And [the fruit has] a delicious taste and a fragrant smell, so it resembled faith which combines word, deed, and intention. Its shade in relation to faith is like deeds, because it extends; its taste is like intention, because it is hidden within; and its smell is like words, because it is apparent.

Abu Dawood narrated in his "Sunan" (1) and said: Nasr bin Ali narrated to us, who said: Abu Usama narrated to us, from Ibn Jurayj, from Uthman bin Abi Sulayman, from Sa'id bin Muhammad bin Jubayr bin Mut'im, from Abdullah bin Habshi, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Whoever cuts down a lote-tree, Allah will aim his head into the Fire." Abu Dawood was asked about the meaning of this hadith, and he said: This hadith is summarized, meaning: whoever cuts down a lote-tree in an open desert - under which travelers and animals take shade - pointlessly and unjustly without having a right to it, Allah will aim his head into the Fire.

Allah the Almighty's saying: {The sight did not swerve, nor did it transgress [its limit]} Ibn Abbas said: It means: he did not turn right or left, nor did he exceed the limit of what he saw (2). It was also said: he did not exceed what he was commanded. And it was said: he did not cast his gaze towards anything other than the signs he saw. This is a description of the Prophet's (peace be upon him) etiquette in that station, as he did not turn right or left (3).

Allah the Almighty's saying: {He certainly saw of the greatest signs of his Lord} Ibn Abbas said: He saw a green cushion (Rafraf) covering the horizon (4). Al-Bayhaqi mentioned from Abdullah that he said: {He certainly saw of the greatest signs of his Lord} (5): He saw a green cushion (Rafraf).

---

(1) No. (5239), and it was also recorded by an-Nasa’i in al-Kubra (8557), via the route of Makhlad bin Yazid, from Ibn Jurayj. Al-Mundhiri said in Mukhtasar as-Sunan 8/99: Habshi: with a damma on the letter 'Ha', a sukun on the letter 'Ba', and a kasra on the letter 'Shin' followed by the 'ya' of lineage. Ends. It was also recorded by Abu Dawood (5240) from Urwa bin az-Zubayr as a mursal report. (2) Recorded by at-Tabari 22/44, and al-Hakim 2/469, who said: This is an authentic hadith according to Bukhari's conditions, though they did not record it. Adh-Dhahabi said in at-Talkhis: according to the conditions of Bukhari and Muslim. (3) Tafsir al-Baghawi 4/249. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 5/200. (5) Following this in manuscripts (M) and (D): Ibn Abbas said. This phrase

did not appear in manuscript (Z) which is the correct one, and it is as such in Dala'il al-Nubuwwah by al-Bayhaqi 2/372 and the citation is from there, and the hadith is in Bukhari (4858).

सूरह अन-नज्म: आयतें 16 - 18 / 30

और [फल का] स्वाद स्वादिष्ट है, और खुशबू महकती है, इसलिए यह उस ईमान (विश्वास) के समान है जो वचन, कर्म और इरादे को जोड़ता है। ईमान के संबंध में इसकी छाया कर्म की तरह है क्योंकि वह विस्तृत है; इसका स्वाद इरादे की तरह है क्योंकि वह भीतर छिपा है; और इसकी गंध शब्दों की तरह है क्योंकि वह प्रकट होती है।

अबू दाऊद ने अपनी "सुनन" (1) में रिवायत किया है और कहा: हमें नसर बिन अली ने बताया, जिन्होंने कहा: हमें अबू उसामा ने बताया, इब्न जुरैज से, उस्मान बिन अबी सुलेमान से, सईद बिन मुहम्मद बिन जुबैर बिन मुतिम से, अब्दुल्ला बिन हबशी से, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "जो कोई सिद्रा (बेरी का पेड़) काटेगा, अल्लाह उसका सिर आग में डाल देगा।" अबू दाऊद से इस हदीस के अर्थ के बारे में पूछा गया, तो उन्होंने कहा: यह हदीस संक्षिप्त है, यानी: जो कोई खुले रेगिस्तान में एक सिद्रा का पेड़ काटता है - जिसके नीचे मुसाफिर और जानवर छाया लेते हैं - बिना किसी अधिकार के व्यर्थ और अन्यायपूर्ण तरीके से, अल्लाह उसका सिर आग में डाल देगा।

अल्लाह तआला का फरमान: {न तो उसकी आँखें डिगीं और न वे हद से आगे बढ़ीं} इब्न अब्बास ने कहा: यानी: वह न तो दाएं मुड़ा और न ही बाएं और न ही उसने जो देखा उसकी सीमा लांघी (2)। और कहा गया: उसने जो आदेश दिया गया था उससे आगे नहीं बढ़ा। और कहा गया: उसने उन निशानियों के अलावा किसी और चीज़ पर अपनी नज़र नहीं डाली जो उसने देखीं। यह उस स्थान पर पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के अदब (शिष्टाचार) का वर्णन है, क्योंकि वे न तो दाएं मुड़े और न ही बाएं(3)।

अल्लाह तआला का फरमान: {बेशक उसने अपने रब की बड़ी निशानियों में से कुछ को देखा} इब्न अब्बास ने कहा: उसने एक हरा तकिया (रफ़रफ़) देखा जिसने क्षितिज को ढक लिया था (4)। अल-बैहकी ने अब्दुल्ला के हवाले से उल्लेख किया कि उन्होंने कहा: {उसने अपने रब की बड़ी निशानियों में से कुछ को देखा} (5): उसने एक रफ़रफ़ देखा।

---

(1) संख्या (5239), और इसे अन-नसाई ने अल-कुबरा (8557) में मखलद बिन यज़ीद के माध्यम से इब्न जुरैज से भी निकाला है। अल-मुन्दिरी ने मुख्तसर अस-सुनन 8/99 में कहा: हबशी: 'हा' पर धम्मा के साथ, 'बा' पर सुकून के साथ, और 'शीन' पर कसरा के साथ, फिर निसबत की 'या'। समाप्त। अबू

दाऊद (5240) ने उरवा बिन अल-जुबैर से भी इसे मुरसल रिवायत के रूप में निकाला है। (2) इसे अत-तबरी 22/44, और अल-हाकिम 2/469 ने निकाला है और कहा: यह बुखारी की शर्तों के अनुसार एक सही हदीस है, हालांकि उन्होंने इसे रिकॉर्ड नहीं किया। अद-धहाबी ने अत-तल्खीस में कहा: बुखारी और मुस्लिम की शर्तों के अनुसार। (3) तफसीर अल-बगवी 4/249। (4) अल-मुहर्रर अल-वाजीज 5/200। (5) पांडुलिपियों (म) और (द) में इसके बाद है: इब्न अब्बास ने कहा। यह वाक्यांश पांडुलिपि (ज़) में नहीं आया है और यही सही है, और यह अल-बैहकी की दलाल अल-नुबुव्वह 2/372 में इसी तरह है और उद्धरण वहीं से है, और हदीस बुखारी (4858) में है।

سورة النجم: آیات 16 - 18 / 30

اور [پھل کا] ذائقہ لذیذ ہے، اور خوشبو مہکتی ہے، پس یہ اس ایمان کے مشابہ ہے جو قول، عمل اور نیت کو جمع کرتا ہے۔ ایمان کے مقابلے میں اس کا سایہ عمل کی طرح ہے؛ اس کے وسیع ہونے کی وجہ سے، اور اس کا ذائقہ نیت کی طرح ہے؛ اس کے پوشیدہ ہونے کی وجہ سے، اور اس کی خوشبو قول کی طرح ہے؛ اس کے ظاہر ہونے کی وجہ سے۔

اور ابوداؤد نے اپنی "سنن" (1) میں روایت کیا، کہا: ہمیں نصر بن علی نے حدیث بیان کی، کہا: ہمیں ابواسامہ نے حدیث بیان کی، ابن جریج سے، انہوں نے عثمان بن ابی سلیمان سے، انہوں نے سعید بن محمد بن جبیر بن مطعم سے، انہوں نے عبداللہ بن حبشی سے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس نے بیری کا درخت کاٹا، اللہ اس کا سر آگ میں اوندھا کر دے گا۔" ابوداؤد سے اس حدیث کے معنی کے بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے کہا: یہ حدیث مختصر ہے، یعنی: جو شخص کسی چٹیل میدان میں بیری کا درخت کاٹے جس کے سائے میں مسافر اور چوپائے بیٹھتے ہوں، محض شرارت اور ظلم کے طور پر، بغیر کسی ایسے حق کے جو اسے حاصل ہو، اللہ اس کا سر آگ میں جھونک دے گا۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {آنکھ نہ تو کسی اور طرف مڑی اور نہ ہی حد سے بڑھی} ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: یعنی: وہ نہ دائیں مڑی نہ بائیں، اور نہ ہی اس حد سے بڑھی جو اس نے دیکھا (2)۔ اور کہا گیا: جو اسے حکم دیا گیا تھا اس سے آگے نہیں بڑھی۔ اور کہا گیا: جو نشانیاں اس نے دیکھیں ان کے علاوہ کسی اور چیز کی طرف نگاہ نہیں دوڑائی۔ اور یہ اس مقام پر نبی کریم ﷺ کے ادب کی صفت ہے کہ آپ ﷺ نے نہ دائیں التفات کیا اور نہ بائیں (3)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {یقیناً اس نے اپنے رب کی بڑی نشانیوں میں سے دیکھیں} ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: آپ ﷺ نے ایک سبز بچھونا (رفرف) دیکھا جس نے افق کو ڈھانپ رکھا تھا (4)۔ اور بیہقی نے عبداللہ سے ذکر کیا، انہوں نے کہا: {اس نے اپنے رب کی بڑی نشانیوں میں سے دیکھیں} (5): آپ ﷺ نے رفرف دیکھا۔

---

(1) نمبر (5239)، اور اسے نسائی نے بھی الکبریٰ (8557) میں مخلد بن یزید کے واسطے سے ابن جریج سے روایت کیا ہے۔ منذری نے مختصر السنن 8/99 میں کہا: حبشی: حاء پر پیش، باء ساکن، اور شین کے نیچے زیر، اور یائے نسبت کے ساتھ۔ انتہیٰ۔ اور ابوداؤد (5240) نے بھی اسے عروہ بن زبیر سے مرسلاً روایت کیا ہے۔ (2) اسے طبری 22/44 اور حاکم 2/469 نے روایت کیا اور کہا: یہ حدیث بخاری کی شرط پر صحیح ہے حالانکہ انہوں نے اسے روایت نہیں کیا۔ اور ذہبی نے التلخیص میں کہا: بخاری اور مسلم کی شرط پر ہے۔ (3) تفسیر بغوی 4/249۔ (4) المحرر الوجیز 5/200۔ (5) اس کے بعد نسخہ (م) اور (د) میں ہے: ابن عباس نے کہا۔ اور یہ عبارت نسخہ (ظ) میں موجود نہیں ہے اور یہی درست ہے، اور بیہقی کی دلائل النبوۃ 2/372 میں بھی اسی طرح ہے اور نقل وہیں سے ہے، اور حدیث بخاری (4858) میں ہے۔

سورة النجم: الآيات ١٧ - ١٨ ٣١

[A green carpet] blocked the horizon of the sky. And on his authority, he said: The Messenger of Allah (PBUH) saw Gabriel (peace be upon him) in a garment of green Rafraf (fine silk/carpet), which filled the space between heaven and earth. Al-Bayhaqi said (1): His saying in the Hadith: "He saw a Rafraf" means Gabriel (peace be upon him) in his original form upon a Rafraf. Rafraf: a carpet. It is also said: a bed (2). It is also said: rather it was a garment that was a dress for him, for it has been narrated that he saw him in a garment of Rafraf.

I say: At-Tirmidhi (3) recorded it from Abdullah, who said: "The heart did not lie about what it saw." He said: The Messenger of Allah (PBUH) saw Gabriel (peace be upon him) in a garment of Rafraf, which filled what is between heaven and earth. He said: This is a Hasan Sahih Hadith.

I say: It has been narrated from Ibn Abbas regarding the Almighty's saying: "Then he approached and descended," that it follows the principle of transposition (reordering), meaning: the Rafraf descended for Muhammad (PBUH) on the Night of Ascension (Mi'raj), so he sat on it, then he was raised and approached his Lord. He said: "Gabriel left me, and the sounds were cut off from me, and I heard the speech of my Lord." Based on this, the Rafraf is: that which is sat or reclined upon, like a carpet and the like. According to the first meaning, it is Gabriel. Abd al-Rahman bin Zayd and Muqatil bin Hayyan said: He saw Gabriel (peace be upon him) in his original form in which he appears in the heavens (4). Likewise in "Sahih Muslim" from Abdullah, who said: "He certainly saw of the greatest signs of his Lord," he said: He saw Gabriel in his original form, having six hundred wings (5). It is not far-fetched along with this that he was in a garment of Rafraf, and upon a Rafraf, and Allah knows best.

And Al-Dahhak said: He saw Sidrat al-Muntaha. And from Ibn Mas'ud: He saw what covered the Lote-tree of golden moths, as narrated by Al-Mawardi (6). And it was said: He saw the Ascension (Mi'raj). And it was said: It is what he saw of those...

(1) In Dala'il al-Nubuwwa 2 / 372. (2) Al-Nihaya 2 / 242-243. (3) Number (3283), and it was also recorded by An-Nasa'i in Al-Kubra (11467), and Ahmad (3740). (4) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 4 / 271, and he attributed it to Ibn Zayd, and At-Tabari recorded it from him 46/22. (5) Previously on page 25 of this part. (6) In Al-Nukat wa Al-Uyun 5/397, and its documentation was previously mentioned on 17/96.

सूरह अन-नज्म: आयतें 17 - 18 31

[हरे रंग ने] आकाश के क्षितिज को अवरुद्ध कर दिया। उनके हवाले से कहा गया: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने जिब्रील (अलैहिस्सलाम) को हरे रफ़रफ़ (रेशम/गलीचे) के लिबास में देखा, जिसने आकाश और पृथ्वी के बीच की जगह को भर दिया था। अल-बैहक़ी (1) ने कहा: हदीस में उनका कथन: "उन्होंने एक रफ़रफ़ देखा" का अर्थ है जिब्रील (अलैहिस्सलाम) को उनके वास्तविक रूप में एक रफ़रफ़ पर। रफ़रफ़: एक गलीचा। यह भी कहा जाता है: बिस्तर (2)। और यह भी कहा जाता है: बल्कि यह एक वस्त्र था जो उनके लिए लिबास था, क्योंकि यह वर्णित है कि उन्होंने उन्हें रफ़रफ़ के एक लिबास में देखा।

मैंने कहा: तिरमिज़ी (3) ने इसे अब्दुल्ला से उद्धृत किया है, जिन्होंने कहा: "दिल ने जो देखा उसके बारे में झूठ नहीं बोला"। उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने जिब्रील (अलैहिस्सलाम) को रफ़रफ़ के एक लिबास में देखा, जिसने आकाश और पृथ्वी के बीच जो कुछ है उसे भर दिया था। उन्होंने कहा: यह एक हसन सहीह हदीस है।

मैंने कहा: और इब्न अब्बास से अल्लाह के इस कथन के बारे में वर्णित है: "फिर वह पास आया और नीचे झुका" कि यह शब्दों के आगे-पीछे होने (क्रम बदलने) पर आधारित है, अर्थात: मेराज की रात मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के लिए रफ़रफ़ नीचे आया, तो वह उस पर बैठ गए, फिर उन्हें ऊपर ले जाया गया और वह अपने रब के करीब पहुँचे। उन्होंने कहा: "जिब्रील ने मुझे छोड़ दिया, और मुझसे आवाज़ें कट गईं, और मैंने अपने रब की वाणी सुनी।" इसके आधार पर रफ़रफ़ है: वह चीज़ जिस पर बैठा या लेटा जाता है जैसे गलीचा आदि। पहले अर्थ के अनुसार, यह जिब्रील है। अब्दुर्रहमान बिन ज़ैद और मुक़ातिल बिन हयान ने कहा: उन्होंने जिब्रील (अलैहिस्सलाम) को उनके उस रूप में देखा जिसमें वे स्वर्ग में होते हैं (4)। इसी प्रकार "सहीह मुस्लिम" में अब्दुल्ला से है, जिन्होंने "निश्चित रूप से उन्होंने अपने रब की सबसे बड़ी निशानियों में से देखा" के बारे में कहा: उन्होंने जिब्रील को उनके रूप में देखा, उनके छह सौ पंख थे (5)। इसके साथ यह संभव है कि वे रफ़रफ़ के लिबास में हों, और रफ़रफ़ पर हों, और अल्लाह बेहतर जानता है।

दह्हाक ने कहा: उन्होंने सिदरातुल मुंतहा को देखा। और इब्न मसूद से: उन्होंने वह देखा जिसने सिदरा (बेरी के पेड़) को सोने के पतंगों से ढक दिया था, इसे अल-मावर्दी (6) ने बयान किया है। और कहा गया: उन्होंने मेराज को देखा। और कहा गया: यह वह है जो उन्होंने उन...

(1) दलाईल अल-नुबुव्वह 2 / 372 में। (2) अल-निहाया 2 / 242-243। (3) संख्या (3283), और इसे अन-नसाई ने अल-कुबरा (11467) में और अहमद (3740) ने भी उद्धृत किया है। (4) नह्हास द्वारा एराब अल-कुरान 4 / 271 और इसे इब्न ज़ैद को जिम्मेदार ठहराया, और उनके हवाले से तबरी 46/22 ने इसे निकाला। (5) इस भाग के पृष्ठ 25 पर पहले आ चुका है। (6) अल-नुकात वल-उयून 5/397 में, और इससे पहले उनके हवाले से तख़रीज 17/96 पर।

سورة النجم: آیات ۱۷ - ۱۸ ۳۱

[سبز رنگ نے] آسمان کے افق کو ڈھانپ لیا۔ ان سے روایت ہے: رسول اللہ ﷺ نے جبرئیل علیہ السلام کو سبز رَفْرَف (باریک ریشم/قالین) کے جوڑے میں دیکھا، جس نے آسمان و زمین کے درمیان کی جگہ کو بھر دیا تھا۔ بیہقی (۱) نے کہا: حدیث میں ان کا قول: «رأی رَفْرَفاً» کا مطلب ہے جبرئیل علیہ السلام کو ان کی اصل صورت میں رَفْرَف پر دیکھنا۔ رَفْرَف: قالین۔ کہا گیا ہے: بستر (۲)۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: بلکہ یہ ایک کپڑا تھا جو ان کا لباس تھا، کیونکہ مروی ہے کہ آپ ﷺ نے انہیں رَفْرَف کے ایک جوڑے میں دیکھا۔

میں نے کہا: اسے ترمذی (۳) نے عبداللہ سے روایت کیا ہے کہ «ما کذب الفؤاد ما رأی» کے بارے میں انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے جبرئیل علیہ السلام کو رَفْرَف کے ایک جوڑے میں دیکھا، جس نے آسمان و زمین کے درمیان کی جگہ بھر دی تھی۔ انہوں نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے۔

میں نے کہا: اور ابن عباس سے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں مروی ہے: «دَنَا فَتَدَلَّى» کہ یہ تقدیم و تاخیر پر ہے، یعنی: رَفْرَف محمد ﷺ کے لیے شبِ معراج نیچے اترا تو آپ اس پر بیٹھ گئے، پھر وہ بلند ہوا تو آپ اپنے رب کے قریب ہوئے۔ آپ ﷺ نے فرمایا: «جبرئیل مجھ سے جدا ہو گئے، اور مجھ سے آوازیں منقطع ہو گئیں، اور میں نے اپنے رب کا کلام سنا» پس اس لحاظ سے رَفْرَف وہ ہے جس پر بیٹھا جاتا ہے جیسے قالین وغیرہ۔ اور پہلے معنی کے مطابق، یہ جبرئیل ہیں۔ عبد الرحمن بن زید اور مقاتل بن حیان نے کہا: آپ ﷺ نے جبرئیل علیہ السلام کو ان کی اس صورت میں دیکھا جس میں وہ آسمانوں میں ہوتے ہیں (۴)۔ اور اسی طرح «صحیح مسلم» میں عبداللہ سے مروی ہے، انہوں نے «لَقَدْ رَأَى مِنْ آيَاتِ رَبِّهِ الْكُبْرَى» کے بارے میں کہا: آپ ﷺ نے جبرئیل کو ان

کی اصل صورت میں دیکھا، ان کے چھ سو پر تھے (۵)۔ اور اس کے ساتھ یہ بعید نہیں کہ وہ رَفْرَف کے لباس میں ہوں، اور رَفْرَف پر ہوں، واللہ اعلم۔

ضحاک نے کہا: آپ ﷺ نے سدرۃ المنتہیٰ کو دیکھا۔ اور ابن مسعود سے مروی ہے: انہوں نے وہ دیکھا جس نے سدرہ کو سونے کی پتنگوں (فراش) سے ڈھانپ رکھا تھا، اسے ماوردی (۶) نے نقل کیا ہے۔ اور کہا گیا: آپ ﷺ نے معراج دیکھی۔ اور کہا گیا: یہ وہ ہے جو انہوں نے ان...

(۱) دلائل النبوۃ ۲ / ۳۷۲ میں۔ (۲) النہایۃ ۲ / ۲۴۲-۲۴۳ ۔ (۳) نمبر (۳۲۸۳)، اور اسے نسائی نے الکبریٰ (۱۱۴۶۷) میں اور احمد (۳۷۴۰) نے بھی روایت کیا ہے۔ (۴) اعراب القرآن للنحاس ۴ / ۲۷۱ اور اسے ابن زید کی طرف منسوب کیا، اور اسے طبری ۴۶/۲۲ نے ان سے روایت کیا ہے۔ (۵) اس جز کے ص ۲۵ پر پہلے گزر چکا ہے۔ (۶) النکت والعیون ۳۹۷/۵ میں، اور اس سے پہلے ان کے حوالے سے تخریج ۹۶/۱۷ پر گزر چکی ہے۔

Surah An-Najm: Verses 18 - 22 32

...the night during his journey, both in his return and in his beginning (1). This is better; the evidence for it is: "That We might show him of Our signs" [Al-Isra: 1], and "min" (from) can be for partiality, and "Al-Kubra" (the greatest) can be the object of "ra'a" (he saw), while it is originally an adjective for "ayat" (signs), and it was made singular for the sake of the verse endings. Also, it is permissible to describe a plural with a feminine singular adjective (2), like the Almighty's saying: "And I have other uses for it" [Taha: 18]. It was said: "Al-Kubra" is an adjective for a omitted noun, meaning: he saw of the greatest signs of his Lord (3). It is also permissible for "min" to be extra, meaning: he saw the greatest signs of his Lord. And it was said: there is an inversion in the word order, meaning: he saw the greatest of his Lord's signs.

The Almighty's saying: "So have you considered al-Lat and al-'Uzza? (19) And Manat, the third - the other one? (20) Is the male for you and for Him the female? (21) That, then, is an unjust division. (22)"

The Almighty's saying: "So have you considered al-Lat and al-'Uzza, and Manat, the third - the other one?" When He mentioned the revelation to the Prophet (PBUH) and mentioned what He mentioned of the traces of His power, He argued against the polytheists since they worshipped what does not reason and said: "Have you seen these gods that you worship, did they reveal anything to you as was revealed to Muhammad? (4)" Al-Lat was for Thaqif, al-'Uzza for Quraysh and Bani Kinanah, and Manat for Bani Hilal. Hisham said (5): Manat was for Hudhayl and Khuza'ah, so the Messenger of Allah (PBUH) sent Ali to destroy it in the year of the Conquest. Then they took al-Lat in Taif, which is newer than Manat. It was a square rock, and its keepers were from Thaqif. They had built a structure over it, and Quraysh and all the Arabs used to venerate it. By it, the Arabs used to name: Zayd al-Lat and Taym al-Lat. It was in the place of the minaret (6) of the mosque of Taif.

---

(1) In (D): and its bringing near. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 5/200, similarly. (3) Tafsir al-Razi 28/295. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 5/200, similarly. (5) In the manuscripts: Ibn Hisham. What is established is from (M) and it is correct; he is Abu al-Mundhir Hisham bin Muhammad bin al-Sa'ib al-Kalbi, and his words are in his book "Al-Asnam" (The Idols) pp. 14-15. (6) Not in the manuscripts; it is an addition from (M) and "Al-Asnam" p. 16.

सूरह अन-नज्म: आयतें 18 - 22 32

...उसकी यात्रा के दौरान रात में, उसके लौटने और उसकी शुरुआत में (1)। यह बेहतर है, इसका प्रमाण है: "ताकि हम उसे अपनी आयतें (निशानियां) दिखाएं' [अल-इसरा: 1], और "मिन" (में से) आंशिक रूप के लिए हो सकता है, और "अल-कुबरा" (सबसे बड़ी) "रअ" (देखा) का कर्म हो सकता है, जबकि मूल रूप से यह "आयात" (आयतें/निशानियां) का विशेषण है, और आयतों के अंत के तुकबंदी के लिए इसे एकवचन बनाया गया था। इसके अलावा, एक समूह (बहुवचन) को स्त्रीवाचक विशेषण से वर्णित करना भी अनुमेय है (2), जैसा कि सर्वशक्तिमान का कथन है: "और मेरे पास इसमें अन्य उपयोग हैं" [ताहा: 18]। यह कहा गया था: "अल-कुबरा" एक लुप्त संज्ञा का विशेषण है, जिसका अर्थ है: उसने अपने रब की सबसे बड़ी निशानियों में से देखी (3)। और यह भी संभव है कि "मिन" अतिरिक्त हो, जिसका अर्थ है: उसने अपने रब की सबसे बड़ी निशानियां देखीं। और यह कहा गया: इसमें शब्दों के क्रम का उलटफेर है, यानी: उसने अपने रब की निशानियों में से सबसे बड़ी देखी।

सर्वशक्तिमान का कथन: "तो क्या तुमने अल-लात और अल-उज्ज़ा को देखा है? (19) और मनात को, जो तीसरी और अंतिम है? (20) क्या तुम्हारे लिए बेटे हैं और उसके लिए बेटियां? (21) तब तो यह एक अन्यायपूर्ण विभाजन है। (22)"

सर्वशक्तिमान का कथन: "तो क्या तुमने अल-लात और अल-उज्ज़ा, और मनात को, जो तीसरी और अंतिम है, देखा है?" जब उन्होंने पैगंबर (सल्ल.) को भेजे गए रहस्योद्घाटन का उल्लेख किया, और अपनी शक्ति के निशानों में से जो उल्लेख किया, तो उन्होंने मुशरिकों (मूर्तिपूजकों) के खिलाफ तर्क दिया क्योंकि वे उनकी पूजा करते थे जो बुद्धि नहीं रखते, और कहा: क्या तुमने इन देवताओं को देखा है जिनकी तुम पूजा करते हो, क्या उन्होंने तुम्हें कुछ वैसा ही प्रकट किया जैसा मुहम्मद (4) पर प्रकट किया गया था? अल-लात थकीफ़ के लिए थी, अल-उज्ज़ा कुरैश और बनी किनाना के लिए, और मनात बनी हिलाल के लिए थी। हिशाम ने कहा (5): मनात हुज़ैल और खुज़ाआह के लिए थी, इसलिए अल्लाह के रसूल (सल्ल.) ने अली को मक्का विजय के वर्ष इसे नष्ट करने के लिए भेजा। फिर उन्होंने ताइफ़ में अल-लात को अपनाया, जो मनात से नई है। यह एक चौकोर चट्टान थी, और इसके रक्षक थकीफ़ से थे। उन्होंने इस पर एक ढांचा बनाया था, और कुरैश और सभी अरब इसका सम्मान करते थे। इसी के आधार पर अरब नाम रखते थे: ज़ैद अल-लात और तैम अल-लात। यह ताइफ़ की मस्जिद की मीनार (6) के स्थान पर थी।

(1) (द) में: और उसे करीब लाना। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/200 इसी तरह। (3) तफ़सीर अल-राज़ी 28/295। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/200 इसी तरह। (5) पांडुलिपियों में: इब्न हिशाम। जो स्थापित है वह (म) से है और वह सही है, वह अबू अल-मुन्ज़िर हिशाम बिन मुहम्मद बिन अल-साइब अल-कल्बी हैं, और उनके शब्द उनकी पुस्तक "अल-असनाम" (मूर्तियां) पृष्ठ 14-15 में हैं। (6) पांडुलिपियों में नहीं है, यह (म) और "अल-असनाम" पृष्ठ 16 से एक वृद्धि है।

سورة النجم: آیات ۱۸ - ۲۲ ۳۲

...رات میں اس کے سفر کے دوران، اس کے لوٹنے اور اس کے شروع کرنے میں (۱)۔ اور یہ بہتر ہے، اس کی دلیل یہ ہے: ﴿لِنُرِيَهُ مِنْ ءَايَاتِنَا﴾ [الاسراء: ۱]، اور «مِنْ» تبعیض (کچھ حصہ بتانے) کے لیے ہو سکتا ہے، اور «الْكُبْرَىٰ» فعل «رأی» کا مفعول بن سکتا ہے جبکہ یہ اصل میں «آیات» کی صفت ہے، اور آیات کے اختتام (رؤوس الآیات) کی رعایت کرتے ہوئے اسے واحد لایا گیا ہے۔ نیز جماعت (جمع) کی صفت مونث (واحد) لانا بھی جائز ہے (۲)، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَلِيَ فِيهَا مَثَارِبُ أُخْرَىٰ﴾ [طه: ۱۸]۔ اور کہا گیا کہ «الْكُبْرَىٰ» محذوف موصوف کی صفت ہے، یعنی: اس نے اپنے رب کی بڑی نشانیوں میں سے دیکھا (۳)۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ «من» زائد ہو، یعنی: اس نے اپنے رب کی بڑی نشانیاں دیکھیں۔ اور کہا گیا: اس میں تقدیم و تاخیر ہے، یعنی: اس نے اپنے رب کی نشانیوں میں سے سب سے بڑی دیکھی۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿أَفَرَءَيْتُمُ اللَّتَ وَالْعُزَّىٰ ۱۹ وَمَنَوةَ الثَّالِثَةَ الْأُخْرَىٰ ۲۰ أَلَكُمُ الذَّكَرُ وَلَهُ الْأُنثَىٰ ۲۱ تِلْكَ إِذًا قِسْمَةٌ ضِيزَىٰ ۲۲﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَفَرَءَيْتُمُ اللَّتَ وَالْعُزَّىٰ . وَمَنَوةَ الثَّالِثَةَ الْأُخْرَىٰ﴾ جب نبی ﷺ پر وحی کا ذکر کیا گیا، اور آپ کی قدرت کے جو آثار ذکر کیے گئے، تو مشرکین سے حجت کی گئی جب وہ ایسی چیزوں کی عبادت کرتے تھے جو عقل نہیں رکھتی تھیں، اور فرمایا: کیا تم نے ان معبودوں کو دیکھا ہے جن کی تم عبادت کرتے ہو، کیا انہوں نے تمہاری طرف کچھ وحی کی ہے جیسا کہ محمد (ﷺ) کی طرف وحی کی گئی؟ (۴)۔ اور "لات" قبیلہ ثقیف کے لیے تھی، "عزیٰ" قریش اور بنو کنانہ کے لیے، اور "منات" بنو ہلال کے لیے تھی۔ ہشام نے کہا (۵): "منات" قبیلہ ہذیل اور خزاعہ کے لیے تھی، تو رسول اللہ ﷺ نے فتح مکہ کے سال حضرت علی (رضی اللہ عنہ) کو اسے گرانے کے لیے

بھیجا۔ پھر انہوں نے طائف میں "لات" کو معبود بنایا، اور یہ منات سے نئی تھی، اور وہ ایک چوکور چٹان تھی، اور اس کے مجاور (خدمت گار) ثقیف سے تھے، انہوں نے اس پر ایک عمارت بنائی ہوئی تھی، اور قریش اور تمام عرب اس کی تعظیم کرتے تھے۔ اسی کی وجہ سے عرب نام رکھتے تھے: زید اللات، اور تیم اللات۔ اور وہ طائف کی مسجد کے مینار (۶) کی جگہ پر تھی۔

---

(۱) (د) میں: وتدنيه (اور اسے قریب لانا)۔ (۲) المحرر الوجيز ۵/ ۲۰۰ اسی طرح۔ (۳) تفسير الرازي ۲۸/ ۲۹۵۔ (۴) المحرر الوجيز ۵/ ۲۰۰ اسی طرح۔ (۵) خطی نسخوں میں: ابن ہشام۔ اور جو (م) سے ثابت ہے وہی درست ہے، اور وہ ابو المنذر ہشام بن محمد بن السائب الکلبی ہیں، اور ان کا کلام ان کی کتاب «الأصنام» ص ۱۴-۱۵ میں ہے۔ (۶) خطی نسخوں میں نہیں ہے، یہ (م) اور «الأصنام» ص ۱۶ سے اضافہ ہے۔

Surah Al-Najm: Verses 19 - 22. Page 33.

...the left. It remained so until the tribe of Thaqif embraced Islam. Then the Messenger of Allah (PBUH) sent Al-Mughira ibn Shu'bah, who demolished it and burned it with fire. Then they took Al-Uzza [as a goddess], which is more recent than Al-Lat. It was taken by Zalim ibn As'ad (1), and it was in the Sham valley of Nakhla, above Dhat 'Irq. They built a house over it (2), and they used to hear voices from it. Hisham (3) said: My father narrated to me, from Abu Salih, from Ibn Abbas, who said: Al-Uzza was a female devil who used to come to three acacia trees in the valley of Nakhla. When the Messenger of Allah (PBUH) conquered Mecca, he sent Khalid ibn al-Walid (RA) and said: "Go to the valley of Nakhla, you will find three acacia trees, so cut down the first one." He went and cut it down. When he returned, the Prophet asked: "Did you see anything?" He said: "No." The Prophet said: "Then cut down the second one." He went and cut it down, then came to the Prophet (PBUH) who said: "Did you see anything?" He said: "No." The Prophet said: "Then cut down the third one." He went, and there was an Abyssinian woman with disheveled hair, placing her hands (4) on her shoulders, gnashing (5) her fangs, and behind her was Dubayyah al-Sulami, who was its priest. He [Khalid] said: O Uzza, disbelief to you, not praise! Indeed, I see that Allah has humiliated you (6). Then he struck her and split her head, and she turned into a cinder (7). Then he cut down the tree, killed Dubayyah the priest, and came to the Prophet (PBUH) and informed him. He said: "That was Al-Uzza" (8).

(1) In the manuscripts: Sa'd; the version here is from (M) and 'Kitab al-Asnam' p. 18. (2) In 'Al-Asnam': Bassa. (3) In the manuscripts: Ibn Hisham. The version here is from 'Al-Asnam' pp. 25-28, which is correct, and the speech is his. (4) In the manuscripts: her hand. The version here is from (M) which matches what is in 'Al-Asnam'. (5) In the manuscripts: striking. The version here is from (M) which matches what is in 'Al-Asnam'. 'Sarif al-nab' (gnashing of the fang) means a sound, Lexicon of the Language (Sarif). (6) The speaker is Khalid ibn al-Walid as in 'Al-Asnam' p. 26, and the speech is from him. The verse was cited from him by Al-Tabarani in Al-Kabir (3811) from Abu Abd al-Rahman al-Sulami as a mursal report. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 6/176: Narrated by Al-Tabarani and its men are the men of Sahih except that it is mursal. (7) In the manuscripts: skull. The version here is from (M) and 'Al-Asnam'. 'Humama' means cold charcoal. Lisan [al-Arab] (Hmm). (8) Al-Farra' also cited it in 'Ma'ani al-Qur'an' 3/98 through Al-Kalbi, from Abu Salih, from Ibn Abbas =

सूरह अन-नज्म: आयतें 19 - 22। पृष्ठ 33।

...बाएं। यह तब तक ऐसा ही रहा जब तक कि सक़ीफ़ कबीले ने इस्लाम स्वीकार नहीं कर लिया। फिर अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने अल-मुगीरा इब्न शुबा को भेजा, जिन्होंने इसे नष्ट कर दिया और आग से जला दिया। फिर उन्होंने अल-उज्जा को [देवी के रूप में] अपनाया, जो अल-लात से अधिक नई है। इसे ज़ालिम इब्न असअद (1) ने अपनाया था, और यह जात इर्क के ऊपर नखला की शामी घाटी में थी। उन्होंने इसके ऊपर एक घर बनाया (2), और वे इसमें से आवाज़ें सुनते थे। हिशाम (3) ने कहा: मेरे पिता ने मुझे अबू सालेह से, इब्न अब्बास से बताया, जिन्होंने कहा: अल-उज्जा एक शैतानी थी जो नखला की घाटी में तीन बबूल (समुरात) के पेड़ों पर आती थी। जब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने मक्का फतह किया, तो उन्होंने खालिद इब्न अल-वलीद (रजि.) को भेजा और कहा: "नखला की घाटी में जाओ, तुम्हें वहां तीन बबूल के पेड़ मिलेंगे, तो पहले को काट दो।" वह गए और उसे काट दिया। जब वह वापस आए, तो पैगंबर ने पूछा: "क्या तुमने कुछ देखा?" उन्होंने कहा: "नहीं।" पैगंबर ने कहा: "तो दूसरे को काट दो।" वह गए और उसे काट दिया, फिर पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास आए, जिन्होंने पूछा: "क्या तुमने कुछ देखा?" उन्होंने कहा: "नहीं।" पैगंबर ने कहा: "तो तीसरे को काट दो।" वह गए, तो वहां एक हब्शी महिला थी जिसके बाल बिखरे हुए थे, उसने अपने हाथ (4) अपने कंधों पर रखे हुए थे, वह अपने दांतों (5) को पीस रही थी, और उसके पीछे दुबय्या अल-सुलमी था जो उसका पुजारी (खादिम) था। खालिद ने कहा: ऐ उज्जा, तेरे लिए कुफ्र है, तेरी कोई बड़ाई नहीं! वाकई मैं देख रहा हूँ कि अल्लाह ने तुझे रुसवा कर दिया है (6)। फिर उन्होंने उसे मारा और उसका सिर फाड़ दिया, तो वह एक कोयला (7) बन गई। फिर उन्होंने पेड़ काट दिया, पुजारी दुबय्या को मार डाला, और पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास आकर उन्हें बताया। उन्होंने फरमाया: "वही अल-उज्जा थी" (8)।

(1) पांडुलिपियों में: साद; यहाँ दिया गया पाठ (M) और 'किताब अल-असनाम' पृष्ठ 18 से है। (2) 'अल-असनाम' में: बस्सा। (3) पांडुलिपियों में: इब्न हिशाम। यहाँ दिया गया पाठ 'अल-असनाम' पृष्ठ 25-28 से है, जो सही है, और यह उन्हीं का कथन है। (4) पांडुलिपियों में: उसका हाथ। यहाँ दिया गया पाठ (M) से है जो 'अल-असनाम' में दिए गए के अनुरूप है। (5) पांडुलिपियों में: प्रहार करना। यहाँ दिया गया पाठ (M) से है जो 'अल-असनाम' में दिए गए के अनुरूप है। 'सरीफ़ अल-नाब' (दांत पीसना) का अर्थ है आवाज़, मुअजम मतन अल-लुग़ा (सरीफ़)। (6) कहने वाले खालिद इब्न अल-वलीद हैं जैसा कि 'अल-असनाम' पृष्ठ 26 में है, और यह उन्हीं का कथन है। अल-तबरानी ने 'अल-

कबीर' (3811) में अबू अब्दुर रहमान अल-सुलमी से मुर्सल के रूप में इसे उद्धृत किया है। अल-हैथमी ने 'मजमा अल-ज़वाइद' 6/176 में कहा: इसे अल-तबरानी ने रिवायत किया है और इसके रावी सहीह के रावी हैं सिवाय इसके कि यह मुर्सल है। (7) पांडुलिपियों में: खोपड़ी। यहाँ दिया गया पाठ (M) और 'अल-असनाम' से है। 'हुममाह' का अर्थ है ठंडा कोयला। लिसान (हुमम)। (8) अल-फर्रा ने भी इसे अपनी 'मआनी अल-कुरान' 3/98 में अल-कल्बी के माध्यम से, अबू सालेह से, इब्न अब्बास से उद्धृत किया है।

سورة النجم: آیات ۱۹ - ۲۲۔ صفحہ ۳۳۔

...بائیں طرف۔ یہ اسی طرح رہا یہاں تک کہ قبیلہ ثقیف مسلمان ہو گیا، تو رسول اللہ ﷺ نے مغیرہ بن شعبہ کو بھیجا جنہوں نے اسے منہدم کر دیا اور آگ سے جلا دیا۔ پھر انہوں نے عزیٰ کو [معبود] بنا لیا اور یہ لات سے بعد کی ہے۔ اسے ظالم بن اسعد (۱) نے بنایا تھا، اور یہ وادی نخلہ شامیہ میں ذات عرق کے اوپر تھی، تو انہوں نے اس پر ایک گھر بنایا (۲)، اور وہ اس سے آوازیں سنا کرتے تھے۔ ہشام (۳) نے کہا: مجھ سے میرے والد نے ابو صالح سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کی، انہوں نے کہا: عزیٰ ایک شیطاننی تھی جو بطن نخلہ میں کیکر (سمرات) کے تین درختوں پر آتی تھی، پس جب رسول اللہ ﷺ نے مکہ فتح کیا تو خالد بن ولید ؓ کو بھیجا اور فرمایا: "بطن نخلہ جاؤ، وہاں تمہیں کیکر کے تین درخت ملیں گے، تو پہلے کو کاٹ دو۔" وہ گئے اور اسے کاٹ دیا۔ جب وہ واپس آئے تو آپ ﷺ نے پوچھا: "کیا تم نے کچھ دیکھا؟" انہوں نے کہا: "نہیں۔" آپ ﷺ نے فرمایا: "پھر دوسرے کو کاٹ دو۔" وہ گئے اور اسے کاٹ دیا، پھر نبی ﷺ کے پاس آئے تو آپ ﷺ نے پوچھا: "کیا تم نے کچھ دیکھا؟" انہوں نے کہا: "نہیں۔" آپ ﷺ نے فرمایا: "پھر تیسرے کو کاٹ دو۔" وہ گئے تو وہاں ایک حبشی عورت تھی جس کے بال بکھرے ہوئے تھے، اس نے اپنے ہاتھ (۴) اپنے کندھوں پر رکھے ہوئے تھے، وہ اپنے دانتوں (۵) کو پیس رہی تھی، اور اس کے پیچھے دُبیہ السلمی تھا جو اس کا مجاور (خادم) تھا، تو خالد نے کہا: اے عزیٰ! تیرے لیے کفر ہے، تیرے لیے کوئی تسبیح (بڑائی) نہیں! بے شک میں دیکھ رہا ہوں کہ اللہ نے تجھے ذلیل کر دیا ہے (۶)۔ پھر انہوں نے اس پر وار کیا اور اس کا سر پھاڑ دیا، تو وہ کوئلہ (۷) بن گئی، پھر انہوں نے درخت کاٹ دیا، اور مجاور دبیہ کو قتل کر دیا، پھر نبی ﷺ کے پاس آ کر انہیں خبر دی تو آپ ﷺ نے فرمایا: "وہی عزیٰ تھی" (۸)۔

(١) قلمی نسخوں میں: سعد؛ اور جو یہاں درج ہے وہ (م) اور 'کتاب الاصنام' ص ١٨ سے ہے۔ (٢) 'الاصنام' میں: بساً۔ (٣) نسخوں میں: ابن ہشام۔ اور جو یہاں درج ہے وہ 'الاصنام' ص ٢٥-٢٨ سے ہے، اور یہی درست ہے، اور یہ کلام انہی کا ہے۔ (٤) قلمی نسخوں میں: اس کا ہاتھ۔ اور جو یہاں درج ہے وہ (م) سے ہے جو 'الاصنام' میں مذکورہ بات کے موافق ہے۔ (٥) قلمی نسخوں میں: مارنا۔ اور جو یہاں درج ہے وہ (م) سے ہے جو 'الاصنام' میں مذکورہ بات کے موافق ہے، اور 'صریف الناب' (دانتوں کا پیسنا): آواز، معجم متن اللغہ (صرف)۔ (٦) کہنے والے خالد بن ولید ہیں جیسا کہ 'الاصنام' ص ٢٦ میں ہے، اور کلام انہی کا ہے، اور اس شعر کو الطبرانی نے 'الکبیر' (٣٨١١) میں ابو عبد الرحمن السلمی سے مرسلاً روایت کیا ہے۔ الہیثمی نے 'مجمع الزوائد' ١٧٦/٦ میں کہا: اسے الطبرانی نے روایت کیا ہے اور اس کے رجال صحیح کے رجال ہیں سوائے اس کے کہ یہ مرسل ہے۔ (٧) قلمی نسخوں میں: جمجمہ (کھوپڑی)۔ اور جو یہاں درج ہے وہ (م) اور 'الاصنام' سے ہے، اور 'حُمَمَہ' بجھا ہوا کوئلہ۔ لسان (حمم)۔ (٨) اور اسے الفراء نے اپنی 'معانی القرآن' ٩٨/٣ میں کلبی کے طریق سے، ابو صالح سے، ابن عباس سے روایت کیا ہے =

Ibn Jubayr said: Al-Uzza was a white stone they used to worship(1). Qatada said: It was a house(2) in the valley of Nakhla.

And Manat was an idol belonging to the tribe of Khuza'a(3). It was said that the polytheists derived the name 'Al-Lat' from 'Allah', 'Al-Uzza' from 'Al-Aziz', and 'Manat' from 'Mana Allahu al-shay' (God ordained the thing), meaning when He decreed it(4).

Ibn Abbas, Ibn al-Zubayr, Mujahid, Humayd, and Abu Salih recited 'Al-Latta' with a double 't'(5). They said: He was a man who used to mix sawiq (a barley mush) for the pilgrims – Al-Bukhari(6) mentioned this from Ibn Abbas – and when he died, people began to frequent his grave and worship him. Ibn Abbas said: He used to sell sawiq and clarified butter by a rock and pour some on it. When that man died, the tribe of Thaqif began to worship that rock out of reverence for the owner of the sawiq(7).

Abu Salih said: He was simply a man in Taif who used to tend to their idols and mix sawiq for them, and when he died, they worshipped him(8).

= Summarized; it was also narrated by An-Nasa'i in Al-Kubra (11483), and Abu Ya'la (902) from Abu Al-Tufayl in a similar manner. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id (6/176): narrated by Al-Tabarani, and it includes Yahya bin Al-Mundhir, who is weak. End quote. And Al-Waqidi in Al-Maghazi (3/873-874), and through his chain Al-Azraqi in Akhbar Makkah (1/127-128) from Saeed bin Amr Al-Hudhali in a similar manner. (1) Recorded by Al-Tabari (22/49). (2) In manuscript (M): 'Nabat'. Recorded from him by Al-Tabari (22/50). (3) Tafsir al-Baghawi (4/250), attributed to Ad-Dahhak. (4) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas (4/272). (5) Al-Qira'at Al-Shadhdhah (p. 147), and Al-Muhtasib (2/294). (6) In his Sahih (4859). 'Lattu al-sawiq' means mixing it with water or similar liquids. Sawiq is a dish made from wheat and barley. Lisan Al-Arab under 'latt' and 'sawq'. (7) Recorded by Al-Farra' in Ma'ani al-Qur'an (3/98), and Al-Tabari (22/48) in a similar manner. See the previous note. (8) Recorded from him by Al-Tabari (22/48).

इब्न जुबैर ने कहा: अल-उज्ज़ा एक सफेद पत्थर था जिसकी वे पूजा करते थे(१)। कतादा ने कहा: यह नखला की घाटी में एक घर(२) था।

और मनात खुज़ाआ कबीले की एक मूर्ति थी(३)। यह कहा गया है कि बहुदेववादियों ने 'अल-लात' नाम 'अल्लाह' से, 'अल-उज्ज़ा' 'अल-अज़ीज़' से, और 'मनात' 'मना अल्लाहु अल-शय' (ईश्वर ने चीज़ को नियत किया) से लिया था, जिसका अर्थ है जब उसने इसे निर्धारित किया(४)।

इब्न अब्बास, इब्न अल-जुबैर, मुजाहिद, हुमैद और अबू सालेह ने 'अल-लात्ता' को दोहरे 'त' के साथ पढ़ा(५)। उन्होंने कहा: वह एक आदमी था जो हजयात्रियों के लिए सवीक (जौ का दलिया) मिलाया करता था - अल-बुखारी(६) ने इब्न अब्बास से इसका उल्लेख किया है - और जब उसकी मृत्यु हुई, तो लोग उसकी कब्र पर जाने लगे और उसकी पूजा करने लगे। इब्न अब्बास ने कहा: वह एक चट्टान के पास सवीक और घी बेचा करता था और उस पर कुछ डाल देता था। जब उस आदमी की मृत्यु हुई, तो थकीफ कबीले ने सवीक के मालिक के सम्मान में उस चट्टान की पूजा करना शुरू कर दिया(७)।

अबू सालेह ने कहा: वह ताइफ़ में केवल एक आदमी था जो उनके देवताओं की सेवा करता था और उनके लिए सवीक मिलाता था, और जब वह मर गया, तो उन्होंने उसकी पूजा की(८)।

= संक्षिप्त रूप में; इसे अन-नसाई ने अल-कुबरा (११४८३) में और अबू याला (९०२) ने अबू अल-तुफैल से इसी तरह वर्णित किया है। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वैद (६/१७६) में कहा: इसे अल-तबरानी ने वर्णित किया है, और इसमें याह्या बिन अल-मुन्ज़िर शामिल है, जो कमजोर है। उद्धरण समाप्त। और अल-वाकिदी ने अल-मगाज़ी (३/८७३-८७४) में, और उनकी श्रृंखला के माध्यम से अल-अज़राकी ने अख़बार मक्का (१/१२७-१२८) में सईद बिन अम्र अल-हुज़ली से इसी तरह वर्णित किया है। (१) अल-तबरी (२२/४९) द्वारा दर्ज। (२) पांडुलिपि (एम) में: 'नबत'। अल-तबरी (२२/५०) द्वारा उनसे दर्ज। (३) तफ़सीर अल-बग़वी (४/२५०), अद-दहाक को समर्पित। (४) अल-नहास द्वारा इराब अल-क़ुरआन (४/२७२)। (५) अल-किराअत अल-शद्दाह (पृष्ठ १४७), और अल-मुहतासिब (२/२९४)। (६) उनकी सहीह (४८५९) में। 'लत्तु अल-सवीक' का अर्थ है इसे पानी या समान तरल पदार्थों के साथ मिलाना। सवीक गेहूं और जौ से बना एक व्यंजन है। लिसान अल-अरब 'लत्त' और 'सूक' के अंतर्गत। (७) अल-फ़र्रा ने मानी अल-क़ुरआन (३/९८) में और अल-तबरी (२२/४८) ने इसी तरह दर्ज किया है। पिछला नोट देखें। (८) अल-तबरी (२२/४८) द्वारा उनसे दर्ज।

ابن جُبیر نے کہا: العُزَّی ایک سفید پتھر تھا جس کی وہ عبادت کرتے تھے(۱)۔ قتادہ نے کہا: یہ وادی نخلہ میں ایک گھر(۲) تھا۔

اور مَنَاۃ قبیلہ خزاعہ کا ایک بت تھا(۳)۔ کہا گیا ہے کہ مشرکین نے لفظ 'اللَّات' 'الله' سے، 'العُزَّی' کو 'العزیز' سے، اور 'مَنَاۃ' کو 'مَنَى اللهُ الشيءَ' (اللہ نے چیز کو مقدر کیا) سے لیا تھا، یعنی جب اس نے اسے طے کیا(۴)۔

ابن عباس، ابن زبیر، مجاہد، حمید اور ابو صالح نے 'اللَّاتَّ' تاء کی تشدید کے ساتھ پڑھا(۵)۔ انہوں نے کہا: وہ ایک شخص تھا جو حاجیوں کے لیے ستو (سویق) گھولا کرتا تھا - بخاری(۶) نے ابن عباس سے اسے ذکر کیا ہے - تو جب وہ مر گیا، لوگ اس کی قبر پر اعتکاف کرنے لگے اور اس کی عبادت شروع کر دی۔ ابن عباس نے کہا: وہ ایک چٹان کے پاس ستو اور گھی بیچا کرتا تھا اور اس پر انڈیل دیا کرتا تھا۔ جب وہ شخص مر گیا، تو قبیلہ ثقیف نے ستو والے کی تعظیم میں اس چٹان کی عبادت شروع کر دی(۷)۔

ابو صالح نے کہا: وہ طائف میں محض ایک آدمی تھا جو ان کے بتوں کی خدمت کرتا تھا اور ان کے لیے ستو گھولتا تھا، پھر جب وہ مر گیا تو انہوں نے اس کی عبادت کی(۸)۔

= مختصراً؛ اسے نسائی نے الکبریٰ (۱۱۴۸۳) میں، اور ابو یعلیٰ (۹۰۲) نے ابو الطفیل سے اسی طرح روایت کیا ہے۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد (۶/۱۷۶) میں کہا: اسے طبرانی نے روایت کیا ہے، اور اس میں یحییٰ بن المنذر ہے جو ضعیف ہے۔ اقتباس ختم۔ اور واقدی نے المغازی (۳/ ۸۷۳ - ۸۷۴) میں، اور ان کے واسطے سے ازرقی نے اخبار مکہ (۱/ ۱۲۷ - ۱۲۸) میں سعید بن عمرو

الہذلی سے اسی طرح روایت کیا ہے۔ (۱) اسے طبری نے (۲۲/۴۹) میں درج کیا ہے۔ (۲) نسخہ (م) میں: 'نبت'۔ اور اسے ان سے طبری نے (۲۲/۵۰) میں روایت کیا ہے۔ (۳) تفسیر بغوی (۴ / ۲۵۰)، اسے ضحاک کی طرف منسوب کیا گیا ہے۔ (۴) اعراب القرآن للنحاس (۴ / ۲۷۲)۔ (۵) القراءات الشاذة (ص ۱۴۷)، اور المحتسب (۲ / ۲۹۴)۔ (۶) اپنی صحیح (۴۸۵۹) میں۔ 'لتُّ السویق' کا مطلب اسے پانی وغیرہ سے بھگو دینا ہے۔ سویق گندم اور جو سے تیار کردہ غذا ہے۔ لسان العرب مادہ 'لتت' اور 'سوق'۔ (۷) اسے فراء نے معانی القرآن (۳ / ۹۸) میں اور طبری نے (۲۲/۴۸) میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ سابقہ حاشیہ دیکھیں۔ (۸) اسے ان سے طبری نے (۲۲/۴۸) میں روایت کیا ہے۔

Surah An-Najm, Verses 19 - 22 35 Mujahid: There was a man on a mountaintop who had a few goats from which he would render fat (clarified butter), take "aqit" (dried yogurt), and collect their milk. Then he would make "hais" (a mixture of dates, aqit, and fat) and feed the pilgrims. He was in the valley of Nakhlah. When he died, they worshipped him, and he was Al-Lat (1). Al-Kalbi said: He was a man from Thaqif called Surmah bin Ghanam (2). It was also said: He was 'Amir bin Dharib al-Adwani. The poet said: Do not support Al-Lat, for indeed Allah will destroy her. And how can one who cannot help himself support you? (3) The correct recitation is "Al-Lata" with the lightened pronunciation, the name of an idol, and pausing on it with the letter "Ta", which is the choice of Al-Farra'. Al-Farra' said (4): I saw Al-Kisa'i ask Abu Faq'as al-Asadi, who said: "Dhah" for "Dhat". He said: "Have you seen Al-Lah". Similarly, Al-Duri narrated from Al-Kisa'i, and Al-Bazzi from Ibn Kathir, "Al-Lah" with the "Ha" sound at the pause (5). Whoever says that "Al-Lat" is derived from "Allah", also pauses with the "Ha". It was said: Its origin is "Lah", like "Shah", and it is from "Lahat", meaning: it disappeared. The poet said: She disappeared, so she was not known one day as being outside. Oh, I wish she had come out so we could have seen her. In "Al-Sihah" (6): Al-Lat: name of an idol that belonged to Thaqif and was in Taif. Some Arabs pause on it with "Ta", and some with "Ha". Al-Akhfash said: We heard some Arabs saying: "Al-Lat".

---

(1) Tafsir al-Baghawi 4/249, mentioned by Al-Fakihi in "Akhbar Makkah" 5/164. Rendering fat (salla): cooking and treating it to melt its butter. Aqit: something made from buttermilk, cooked then left until it curdles. Rasl: milk as it is. Hais: food made from dates, aqit, and fat. Lisan al-Arab (s-l-y), (a-q-t), (r-s-l), and (h-y-s). (2) Tafsir al-Baghawi 4/249. (3) Al-Nukat wal-'Uyun 5/398, Hisham al-Kalbi mentioned the verse in "Al-Asnam" p. 17, attributing it to Shaddad bin 'Arid al-Jushami. (4) In his "Ma'ani al-Qur'an" 3/97. (5) Al-Hujjah fi al-Qira'at al-Sab' by Ibn Khalawayh p. 336, and Al-Nashr fi al-Qira'at al-'Ashr 2/132 from Al-Kisa'i alone. (6) Entry: (l-y-h).

सूरह अन-नज्म, आयत १९ - २२ ३५ मुजाहिद: एक आदमी पहाड़ की चोटी पर रहता था जिसके पास कुछ बकरियाँ थीं, जिनसे वह घी निकालता था, अक़ित (सूखा दही) लेता था और उनका दूध इकट्ठा करता था। फिर वह उनसे 'हैस' (खजूर, अक़ित और घी का मिश्रण) बनाता और हाजियों को खिलाता था। वह नखला की घाटी में रहता था। जब उसकी मृत्यु हुई, तो उन्होंने उसकी पूजा करना शुरू कर दिया, और वही अल-लात था (१)। अल-कल्बी ने कहा: वह थक़ीफ़ का एक आदमी था जिसका नाम सुरमा बिन ग़नम था (२)। कहा गया है: वह आमिर बिन ज़रिब अल-अदवानी था। कवि ने कहा: अल-लात की मदद न करो, क्योंकि अल्लाह निश्चित रूप से उसे नष्ट कर देगा। और वह तुम्हारी मदद कैसे कर सकता है जो स्वयं अपनी मदद नहीं कर सकता? (३) सही पठन "अल-लाता" है हल्का उच्चारण (तख़्फ़ीफ़) के साथ, यह एक मूर्ति का नाम है, और इस पर 'ता' के साथ रुकना अल-फ़र्रा की पसंद है। अल-फ़र्रा ने कहा (४): मैंने अल-किसाई को अबू फ़क़अस अल-असदी से पूछते हुए देखा, तो उन्होंने कहा: 'ज़ात' के लिए 'ज़ाह'। उन्होंने कहा: "क्या तुमने अल-लाह को देखा है"। इसी तरह, अल-दूरी ने अल-किसाई से और अल-बज़ी ने इब्न कसीर से "अल-लाह" को रुकने (वक़्फ़) के समय 'हा' के साथ पढ़ा है (५)। जो कहता है कि "अल-लात" शब्द 'अल्लाह' से निकला है, वह भी 'हा' के साथ रुकता है। कहा गया: इसका मूल "लाह" है, जैसे "शाह", और यह "लाहत" से है, जिसका अर्थ है: वह गायब हो गई। कवि ने कहा: वह गायब हो गई, इसलिए उसे कभी बाहर नहीं देखा गया। काश वह बाहर आती ताकि हम उसे देख सकते। "अल-सिह़ाह" (६) में है: अल-लात: एक मूर्ति का नाम जो थक़ीफ़ की थी और ताइफ़ में थी। कुछ अरब इस पर 'ता' के साथ रुकते हैं, और कुछ 'हा' के साथ। अल-अख़फ़श ने कहा: हमने कुछ अरबों को 'अल-लात' कहते सुना है।

---

(१) तफ़सीर अल-बग़वी ४/२४९, और अल-फ़ाकिही ने "अख़बार मक्का" ५/१६४ में इसका उल्लेख किया है। घी निकालना (सल्ला): इसे पकाना और मक्खन पिघलाने के लिए संसाधित करना। अक़ित: छाछ से बनी चीज़, जिसे पकाकर फटने तक छोड़ दिया जाता है। रसल: दूध जैसा वह होता है। हैस: खजूर, अक़ित और घी से बना भोजन। लिसान अल-अरब (स-ल-य), (अ-क़-त), (र-स-ल), और (ह़-य-स)। (२) तफ़सीर अल-बग़वी ४/२४९। (३) अल-नुकात वल-'उयून ५/३९८, और हिशाम अल-कल्बी ने "अल-असनाम" पृष्ठ १७ में इस पद्य का उल्लेख किया है, और इसे शद्दाद बिन आरिज़ अल-जुशमी का बताया है। (४) उनकी पुस्तक "मआनी अल-क़ुरआन" ३/९७ में। (५) इब्न खालवेह द्वारा "अल-हुज्जह फ़ी अल-क़िराआत अल-सब" पृष्ठ ३३६, और "अल-नश्र फ़ी अल-क़िराआत अल-अश्र" २/१३२ केवल अल-किसाई से। (६) शब्द: (लयह़)।

سورہ النجم، آیات ۱۹ - ۲۲ ۳۵ مجاہد: ایک شخص پہاڑ کی چوٹی پر رہتا تھا، اس کے پاس کچھ بکریاں تھیں جن سے وہ گھی نکالتا، ان سے اقط (خشک دہی) لیتا اور ان کا دودھ جمع کرتا تھا۔ پھر ان سے 'حیس' (کھجور، اقط اور گھی کا مجموعہ) بناتا اور حاجیوں کو کھلاتا تھا۔ وہ نخلہ کی وادی میں رہتا تھا۔ جب وہ فوت ہوا تو لوگوں نے اسے پوجنا شروع کر دیا اور وہی 'اللات' تھا (۱)۔ الکلبی نے کہا: وہ ثقیف کا ایک آدمی تھا جسے صرمہ بن غنم کہا جاتا تھا (۲)۔ اور کہا گیا: وہ عامر بن ظرب العدوانی تھا۔ شاعر نے کہا: اللات کی مدد نہ کرو، بے شک اللہ اسے ہلاک کرنے والا ہے۔ اور وہ تمہاری مدد کیسے کر سکتا ہے جو خود اپنی مدد نہیں کر سکتا؟ (۳) صحیح قرأت 'اللاتَ' تخفیف کے ساتھ ہے، یہ ایک بت کا نام ہے، اور اس پر 'تا' کے ساتھ وقف کرنا الفراء کا انتخاب ہے۔ الفراء نے کہا (۴): میں نے الکسائی کو دیکھا کہ انہوں نے ابو فقعس الاسدی سے پوچھا تو اس نے کہا: 'ذات' کے لیے 'ذات'۔ اس نے کہا: 'کیا تم نے اللہ کو دیکھا ہے'۔ اسی طرح الدوری نے الکسائی سے اور البزی نے ابن کثیر سے وقف کی حالت میں 'ہاء' کے ساتھ 'اللہ' پڑھا ہے (۵)۔ جس کا قول یہ ہے کہ 'اللات' لفظ 'اللہ' سے مشتق ہے، وہ بھی وقف 'ہاء' کے ساتھ کرتا ہے۔ اور کہا گیا: اس کی اصل 'لاہ' ہے، جیسے 'شاہ'، اور یہ 'لاھت' سے ہے، یعنی: وہ غائب ہو گئی۔ شاعر نے کہا: وہ غائب ہو گئی، سو وہ کسی دن باہر نکلنے والی کے طور پر نہ پہچانی گئی۔ اے کاش وہ باہر نکلتی یہاں تک کہ ہم اسے دیکھ لیتے۔ اور 'الصحاح' (۶) میں ہے: اللات: ایک بت کا نام جو ثقیف کا تھا اور طائف میں تھا۔ بعض عرب اس پر 'تا' کے साथ وقف کرتے ہیں، اور بعض 'ہاء' کے ساتھ۔ الاخفش نے کہا: ہم نے عربوں سے سنا ہے جو 'اللات' کہتے ہیں۔

---

(۱) تفسیر البغوی ۴/۲۴۹، اور الفاکہی نے 'اخبار مکہ' ۵/۱۶۴ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ گھی نکالنا (سلاً السمن): اسے پکانا اور اس کے مکھن کو پگھلانا۔ الاقط: وہ چیز جو چھاچھ سے بنائی جاتی

ہے، پکائی جاتی ہے پھر اسے چھوڑ دیا جاتا ہے یہاں تک کہ اس کا پانی الگ ہو جائے۔ الرسل: دودھ اپنی اصل حالت میں۔ الحیس: کھجور، اقط اور گھی سے بنایا گیا کھانا۔ لسان العرب (سلا) اور (أقط) اور (رسل) اور (حیس)۔ (۲) تفسیر البغوی ۴/۲۴۹۔ (۳) النکت والعیون ۳۹۸/۵، اور ہشام الکلبی نے 'الاصنام' ص ۱۷ میں اس بیت کا ذکر کیا ہے، اور اسے شداد بن عارض الجشمی کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۴) ان کی کتاب 'معانی القرآن' ۳/۹۷ میں۔ (۵) ابن خالویہ کی کتاب 'الحجة في القراءات السبع' ص ۳۳۶، اور 'النشر في القراءات العشر' ۲/۱۳۲ صرف الکسائی سے۔ (۶) مادہ: (لیہ)۔

Surah An-Najm: Verses 19 - 22, Page 36

...and Al-Uzza. And he says: it is Al-Lat, so he makes it a 'ta' in pause, and it is Al-Lat (with kasra), so know that it is genitive in the place of nominative. This is like 'amsi' (yesterday), which is indeclinable with a kasra in all cases, and this is better than it; because the 'alif' and 'lam' in Al-Lat are not dropped even if they were extra. As for what we heard from the majority regarding Al-Lat and Al-Uzza in stopping on them, it is 'Al-Lah'; because it is a 'ha' which becomes a 'ta' in connection. In that dialect, it is like the phrase: 'it was of the matter kayti wa kayti' (such and such), and likewise 'hayhati' in the dialect of those who use kasra(1); except that it is permissible in 'hayhat' to be plural, while that is not permissible in 'Al-Lat'; because the 'ta' is not added in plurals except with the 'alif', and if you make the 'alif' and 'ta'(2) extra, the noun remains with only one letter.

His Almighty's saying: {And Manat, the third, the other} [53:20]. Ibn Kathir, Ibn Muhaysin, Humayd, Mujahid, Al-Sulami, and Al-A'sha from Abu Bakr read it as: «Manat» with prolongation (madd) and hamza. The rest read it without the hamza(3), which are two dialects. It is said: it was named so because they used to spill blood near it, seeking proximity through that. And by that, Mina was named, due to the abundance of blood spilled there(4). Al-Kisa'i, Ibn Kathir, and Ibn Muhaysin used to stop with 'ha' according to the origin(5). The rest stop with 'ta', following the script of the Mus'haf(6).

In «Al-Sihah»(7): Manat: the name of an idol that was [for the tribes of Hudhayl and Khuza'a] between Makkah and Madinah, the 'ha' is for feminization, and one pauses on it with 'ta', which is a dialect, and the attribution to it is: 'Manawi'. And Abd Manat bin...

---

(1) In (m): its kasra. (2) In (d) and (za'): and the 'lam'. (3) Reading of Ibn Kathir in 'Al-Sab'a' p. 615, and 'Al-Taysir' p. 204. (4) Tahdhib al-Lugha 15/531, and Al-Kashshaf 4/30. (5) Ibn al-Jazari said in 'Al-Nashr fi al-Qira'at al-'Ashr' 2/133: A group of Iraqis went far and narrated from Al-Kisa'i alone the stopping on Manat with 'ha', and from the rest with 'ta'. This was mentioned by Ibn Sawar, Abu al-'Izz, and Sibt al-Khayyat, and it is a mistake... and he emphasized this in 2/379 by saying: What occurred in the books of some of them that Al-Kisa'i alone stops with 'ha' and the rest with 'ta' is an illusion; perhaps it flipped for them from Al-Lat as we previously presented in its chapter. (6) Ma'ani al-Qur'an for Al-Zajjaj 5/73. (7) Entry: (m-n-y), and what is between brackets is from it.

सूरह अल-नज्म: आयतें 19 - 22, पृष्ठ 36

...और अल-उज़्ज़ा। और वह कहता है: यह अल-लात है, इसलिए वह वक्फ़ (रुकने) के समय इसे 'ता' बनाता है, और यह अल-लात (कसरा के साथ) है, तो जान लें कि यह रफ़ (कर्ता कारक) के स्थान पर जर्र (संबंध कारक) है। यह 'अमसि' (कल) की तरह है, जो हर हाल में कसरा के साथ मबनी (अपरिवर्तनीय) है, और यह उससे बेहतर है; क्योंकि अल-लात में जो 'अलिफ़' और 'लाम' हैं, वे नहीं गिरते चाहे वे अतिरिक्त ही क्यों न हों। जहाँ तक हमने अल-लात और अल-उज़्ज़ा पर रुकने के बारे में अधिकांश लोगों से सुना है, वह 'अल-लाह' है; क्योंकि यह 'हा' है जो जोड़ने पर 'ता' बन जाती है। उस बोली में यह उस वाक्यांश की तरह है: 'मामला ऐसा और वैसा (कयति व कयति) था', और इसी तरह 'हयहाति' उन लोगों की बोली में जो कसरा का उपयोग करते हैं(1); अंतर यह है कि 'हयहात' में बहुवचन होना जायज़ है, जबकि 'अल-लात' में ऐसा जायज़ नहीं है; क्योंकि 'ता' बहुवचन में केवल 'अलिफ़' के साथ ही जोड़ा जाता है, और यदि आप 'अलिफ़' और 'ता'(2) को अतिरिक्त मान लें, तो संज्ञा केवल एक अक्षर की रह जाएगी।

अल्लाह तआला का कथन: {और तीसरी, दूसरी मनात} [53:20]। इब्न कसीर, इब्न मुहयसिन, हुमैद, मुजाहिद, अल-सुलमी और अबू बक्र के माध्यम से अल-अशा ने इसे 'मनात' (मद्द और हमज़ा के साथ) पढ़ा है। बाकी लोगों ने इसे बिना हमज़ा(3) के पढ़ा है, ये दो अलग बोलियाँ हैं। कहा गया है: इसका नाम इसलिए रखा गया क्योंकि वे इसके पास खून बहाते थे, इसके माध्यम से निकटता प्राप्त करने के लिए। और इसी कारण मिना का नाम रखा गया, वहाँ बहाए जाने वाले खून की प्रचुरता के कारण(4)। अल-किसाई, इब्न कसीर और इब्न मुहयसिन मूल के अनुसार 'हा' के साथ रुकते थे(5)। बाकी लोग 'ता' के साथ रुकते हैं, मुसहफ़ (कुरआन के हस्तलेख) के लेखन का अनुसरण करते हुए(6)।

'अल-सिहाह'(7) में है: मनात: एक मूर्ति का नाम जो [हुज़ैल और खुज़आ कबीलों के लिए] मक्का और मदीना के बीच थी, 'हा' स्त्रीलिंग के लिए है, और इस पर 'ता' के साथ रुका जाता है, जो एक बोली है, और इससे संबंधित विशेषण 'मनवी' है। और अब्द मनात बिन...

---

(1) (म) में: इसका कसरा। (2) (द) और (ज़ा) में: और लाम। (3) अल-सबआ पृष्ठ 615 में इब्न कसीर की किरात, और अल-तयसीर पृष्ठ 204। (4) तहज़ीब अल-लुगा 15/531, और अल-कश्शाफ़ 4/30। (5) इब्न अल-जज़री ने 'अल-नश्र फ़िल किरात अल-अश्र' 2/133 में कहा: इराकियों के एक समूह ने

बहुत ज़ोर दिया और केवल अल-किसाई से मनात पर 'हा' के साथ रुकने का वर्णन किया, और बाकियों से 'ता' के साथ। इसका उल्लेख इब्न सवार, अबू अल-इज़ और सिब्त अल-खय्यात ने किया है, और यह गलत है... और उन्होंने 2/379 में यह कहते हुए इसकी पुष्टि की: कुछ लोगों की किताबों में जो आया है कि केवल अल-किसाई 'हा' के साथ रुकते हैं और बाकी 'ता' के साथ, वह एक भ्रम है; शायद वह उन पर अल-लात की वजह से उलट गया जैसा कि हमने इसके अध्याय में पहले प्रस्तुत किया है। (6) अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरआन 5/73। (7) शब्द: (मना), और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है।

سورة النجم: آیات ۱۹ - ۲۲، صفحہ ۳۶

...اور العزیٰ، اور وہ کہتا ہے: وہ اللات ہے، پس وہ اسے وقف کی حالت میں تاء بناتا ہے، اور وہ اللاتِ ہے تو جان لو کہ یہ رفع کی جگہ جر ہے، پس یہ 'امسِ' (کل) کی طرح ہے، جو ہر حال میں مکسور ہے، اور یہ اس سے بہتر ہے؛ کیونکہ اللات میں جو الف اور لام ہیں وہ نہیں گرتے اگرچہ وہ زائد ہوں۔ رہا وہ جو ہم نے اللات اور العزیٰ پر وقف کے بارے میں اکثر سے سنا ہے تو وہ 'اللاہ' ہے؛ کیونکہ وہ ہاء ہے جو وصل (ملا کر پڑھنے) میں تاء ہو جاتی ہے، اور وہ اس لغت میں اس جملے کی طرح ہے: 'بات ایسی اور ویسی (کیتِ و کیتِ) تھی'، اور اسی طرح 'ہیہاتِ' ان لوگوں کی لغت میں جو اسے مکسور پڑھتے ہیں(۱)؛ مگر یہ کہ 'ہیہات' میں جائز ہے کہ وہ جمع ہو، اور 'اللات' میں یہ جائز نہیں؛ کیونکہ تاء جمع میں صرف الف کے ساتھ زائد ہوتی ہے، اور اگر الف اور تاء(۲) کو زائد قرار دے دیا جائے تو اسم ایک حرف پر باقی رہ جائے گا۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {وَمَنَوٰةَ الثَّالِثَةَ الْأُخْرَىٰ} ابن کثیر، ابن محیصن، حمید، مجاہد، سلمی اور اعشی نے ابوبکر سے اسے «مَنَاةَ» مد اور ہمزہ کے ساتھ پڑھا ہے۔ باقیوں نے ہمزہ کے بغیر(۳) پڑھا ہے، یہ دو لغتیں ہیں۔ اور کہا گیا: اس کا نام اس لیے رکھا گیا کیونکہ وہ اس کے پاس خون بہاتے تھے، اس کے ذریعے تقرب حاصل کرنے کے لیے۔ اور اسی مناسبت سے منیٰ کا نام رکھا گیا، وہاں خون کے کثرت سے بہائے جانے کی وجہ سے(۴)۔ الکسائی، ابن کثیر اور ابن محیصن اصل کے مطابق ہاء پر وقف کرتے تھے(۵)۔ باقی لوگ تاء پر وقف کرتے ہیں، مصحف کی کتابت کی اتباع میں(۶)۔

اور «الصحاح»(۷) میں ہے: مناۃ: ایک بت کا نام تھا جو [ہذیل اور خزاعہ کا] مکہ اور مدینہ کے درمیان تھا، ہاء تانیث کے لیے ہے، اور اس پر تاء کے ساتھ وقف کیا جاتا ہے، اور یہ ایک لغت ہے، اور اس کی طرف نسبت: 'منوی' ہے۔ اور عبد مناۃ بن...

(١) (م) میں: کسرہا۔ (٢) (د) اور (ظ) میں: واللام۔ (٣) السبعہ ص ٦١٥ میں ابن کثیر کی قرآت، اور التیسیر ص ٢٠٤۔ (٤) تہذیب اللغۃ ٥٣١/١٥، اور الکشاف ٣٠/٤۔ (٥) ابن الجزری نے النشر فی القراءات العشر ١٣٣/٢ میں کہا: عراقیوں کی ایک جماعت نے غلو کیا اور صرف الکسائی سے مناۃ پر ہاء کے ساتھ وقف کی روایت کی، اور باقیوں سے تاء کے ساتھ، اس کا ذکر ابن سوار، ابو العز اور سبط الخیاط نے کیا ہے، اور یہ غلط ہے... اور انہوں نے ٣٧٩/٢ میں یہ کہہ کر اس کی تاکید کی: بعض کی کتابوں میں جو یہ واقع ہوا ہے کہ صرف الکسائی ہاء پر وقف کرتے ہیں اور باقی تاء پر، تو یہ وہم ہے؛ شاید ان پر اللات کے معاملے کی وجہ سے الٹ گیا جیسا کہ ہم نے اس کے باب میں پہلے ذکر کیا ہے۔ (٦) معانی القرآن للزجاج ٧٣/٥۔ (٧) مادہ: (منا)، اور جو قوسین (بریکٹ) کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔

Surah An-Najm, Verses 20 - 22 37

...Udd bin Tabikha, and Zayd Manat bin Tamim bin Murr, it is lengthened and shortened. Hawbar al-Harithi said: Has the news reached Taym bin Abd Manat, despite the hatred between us and Ibn Tamim? (1) The words of the Almighty: {The other} (Al-Ukhra): The Arabs do not [usually] (2) say "other" for the third; rather, "the other" is an adjective for the second. They differed in its explanation. Al-Khalil said: He said that only for the sake of the rhyming ends of the verses, like His saying: {other uses} [Taha: 18] where He did not say: "ukhar" (others). Al-Husayn bin al-Fadl said: In the verse, there is an advancement and delay; its meaning is: Have you seen Al-Lat, Al-Uzza, and Manat, the third, the other (3). It was also said: He only said: "and Manat the third, the other" because it was ranked by the polytheists in terms of glorification after Al-Lat and Al-Uzza (4), so the speech follows its order. We have mentioned from Hisham (5): that Manat was originally first in precedence, so it was ahead of them in glorification, and God knows best. In the verse, there is an omission indicated by the context, meaning: Have you seen these gods, have they benefited or harmed so as to be partners with God? Then He said by way of rebuke and reprimand: {Do you have the male and He has the female?} in response to their saying: the angels are daughters of God, and the idols are daughters of God (6). The words of the Almighty: {That then} meaning: this division {is an unfair division} meaning: deviating from justice, departed from correctness, inclined away from the truth. It is said: "Dara" in judgment, i.e., he acted unjustly, and "Dazahu" his right, "Yadizuhu Dayzan" - according to Al-Akhfash -.

(1) Also mentioned by Abu al-Ala al-Ma'arri in "Al-Fusul wa al-Ghayat fi Tamjid Allah wa al-Mawa'iz", p. 63. "Al-Shan'": hatred. Lisan al-Arab (Shan'a). (2) Not in the manuscripts, what is established is from (M), which is correct. (3) Zad al-Masir 8/72 - 73. (4) Al-Nukat wa al-Uyun 5/398. (5) In the manuscripts: Ibn Hisham, and the correct version is what we established, as we mentioned before, he is Hisham bin Muhammad bin al-Saib, known as Ibn al-Kalbi, and his words are in "Al-Asnam" p. 13. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 5/201.

सूरह अन-नज्म, आयत 20 - 22 37

...उद्द बिन ताबिखा, और ज़ैद मनात बिन तमीम बिन मुर्र, इसे लंबा और छोटा किया जाता है। हौबर अल-हारिसी ने कहा: क्या तैम बिन अब्द मनात तक खबर पहुँच गई है, हमारे और इब्न तमीम के बीच नफरत के बावजूद? (1) अल्लाह तआला का कौल: {दूसरी} (अल-उखरा): अरब तीसरी के लिए "दूसरी" [आम तौर पर] नहीं (2) कहते हैं; बल्कि, "दूसरी" दूसरी के लिए एक विशेषण है। उन्होंने इसके स्पष्टीकरण में मतभेद किया। अल-खलील ने कहा: उन्होंने ऐसा केवल आयतों के अंत के सामंजस्य (रदीफ़-काफिया) के लिए कहा, जैसे उनका कौल: {अन्य उपयोग} [ताहा: 18] जहाँ उन्होंने "उखर" (अन्य) नहीं कहा। अल-हुसैन बिन अल-फज़ल ने कहा: आयत में शब्दों का आगे-पीछे होना (तकदीम व ताखीर) है; इसका अर्थ है: क्या तुमने अल-लात, अल-उज्जा और मनात को देखा है, जो तीसरी, दूसरी है (3)। और यह भी कहा गया: उन्होंने केवल इतना कहा: "और मनात तीसरी, दूसरी" क्योंकि मुशरिकों के बीच अल-लात और अल-उज्जा के बाद महिमा के मामले में इसे स्थान दिया गया था (4), इसलिए भाषण इसके क्रम का अनुसरण करता है। हमने हिशाम (5) से उल्लेख किया है: कि मनात मूल रूप से वरीयता में पहले थी, इसलिए यह महिमा में उनके सामने थी, और अल्लाह बेहतर जानता है। आयत में एक विलोपन है जो संदर्भ से सूचित होता है, जिसका अर्थ है: क्या तुमने इन देवताओं को देखा है, क्या उन्होंने लाभ पहुँचाया या नुकसान पहुँचाया ताकि वे अल्लाह के साझेदार बन सकें। फिर उन्होंने फटकार और निंदा के रूप में कहा: {क्या तुम्हारे लिए बेटा है और उसके लिए बेटी?} उनके इस कथन के जवाब में कि: फरिश्ते अल्लाह की बेटियाँ हैं, और मूर्तियाँ अल्लाह की बेटियाँ हैं (6)। अल्लाह तआला का कौल: {तब वह} यानी: यह विभाजन {एक अन्यायपूर्ण विभाजन है} यानी: न्याय से भटकना, सही बात से बाहर होना, सच्चाई से विमुख होना। कहा जाता है: "दारा" निर्णय में, यानी उसने अन्याय किया, और "दाज़ाहू" उसका अधिकार, "यादीज़ुहू दैज़न" - अल-अख़फ़श के अनुसार -।

(1) इसका उल्लेख अबू अल-अला अल-मार्री ने "अल-फुसूल व अल-गायत फि तमजीद अल्लाह व अल-मवाइज़" पृष्ठ 63 में भी किया है। "अल-शअ्न": नफरत। लिसान अल-अरब (शना)। (2) पांडुलिपियों में नहीं है, जो स्थापित है वह (एम) से है, और यही सही है। (3) ज़ाद अल-मसीर 8/72 - 73। (4) अल-नुकात व अल-उयून 5/398। (5) पांडुलिपियों में: इब्न हिशाम, और सही वह है जो हमने स्थापित किया है, जैसा कि हमने पहले उल्लेख किया है, वह हिशाम बिन मुहम्मद बिन अल-साइब है,

जो इब्न अल-कलबी के नाम से प्रसिद्ध है, और उसके शब्द "अल-असनम" पृष्ठ 13 में हैं। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/201।

سورہ النجم، آیات 20 - 22 37

...اُدّ بن طابخہ، اور زید مناۃ بن تمیم بن مُرّ، اسے دراز اور مختصر کیا جاتا ہے، ہوبر الحارثی نے کہا: بھلا کیا تیم بن عبد مناۃ تک خبر پہنچی ہے، ہمارے اور ابن تمیم کے درمیان دشمنی کے باوجود؟ (1) اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿الْأُخْرَى﴾ (دوسری): عرب تیسری چیز کے لیے [عام طور پر] (2) 'اُخریٰ' نہیں کہتے، بلکہ 'اُخریٰ' دوسری چیز کی صفت ہوتی ہے۔ علماء نے اس کی توجیہ میں اختلاف کیا ہے۔ الخلیل نے کہا: یہ بات صرف آیات کے فواصل (رؤوس الآی) کی مطابقت کے لیے کہی گئی ہے، جیسا کہ اللہ کا ارشاد ہے: ﴿مَآرِبُ أُخْرَى﴾ [طہ: 18] اور 'اُخَر' نہیں فرمایا۔ حسین بن الفضل نے کہا: آیت میں تقدیم و تاخیر ہے، اس کا مفہوم یہ ہے: کیا تم نے لات، عزیٰ اور تیسری، دوسری مناۃ کو دیکھا؟ (3)۔ اور یہ بھی کہا گیا: اس نے صرف یہ کہا: "اور مناۃ تیسری، دوسری" کیونکہ مشرکین کے نزدیک تعظیم کے مرتبے میں یہ لات اور عزیٰ کے بعد تھی (4)، لہٰذا کلام اپنے نظم کے مطابق ہے۔ ہم نے ہشام (5) سے ذکر کیا ہے کہ: مناۃ پہلے تقدیم میں تھی، اسی لیے وہ ان کے نزدیک تعظیم میں مقدم تھی، واللہ اعلم۔ اور آیت میں حذف ہے جس پر کلام دلالت کرتا ہے، یعنی: کیا تم نے ان معبودوں کو دیکھا کہ کیا انہوں نے نفع پہنچایا یا نقصان تاکہ وہ اللہ کے شریک بن سکیں؟ پھر اللہ نے زجر و توبیخ کے طور پر فرمایا: ﴿أَلَكُمُ الذَّكَرُ وَلَهُ الْأُنثَى﴾ (کیا تمہارے لیے بیٹے ہیں اور اس کے لیے بیٹیاں؟) یہ ان کے اس قول کا رد ہے کہ: فرشتے اللہ کی بیٹیاں ہیں، اور بت اللہ کی بیٹیاں ہیں (6)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿تِلْكَ إِذًا﴾ یعنی: یہ تقسیم ﴿قِسْمَةٌ ضِيزَى﴾ یعنی: عدل سے ہٹی ہوئی، درستی سے خارج اور حق سے منحرف ہے۔ کہا جاتا ہے: "ضازَ في الحكم"، یعنی اس نے فیصلے میں ناانصافی کی، اور "ضازَهُ حقَّه يضيزه ضَيزاً" - الاخفش کے مطابق -۔

(1) اسے ابو العلاء المعری نے بھی "الفصول والغايات في تمجيد الله والمواعظ" ص 63 میں ذکر کیا ہے، اور "الشَّنْءُ" کے معنی بغض کے ہیں۔ لسان العرب (شنأ)۔ (2) یہ قلمی نسخوں میں نہیں ہے، (م) سے ثابت ہے، اور یہی درست ہے۔ (3) زاد المسير 8/ 72 - 73۔ (4) النكت والعيون 5/ 398۔ (5) نسخوں میں: ابن ہشام ہے، اور درست وہی ہے جو ہم نے ثابت کیا، جیسا کہ ہم پہلے بتا چکے ہیں، وہ ہشام بن محمد بن السائب ہے، جو ابن الکلبی کے نام سے مشہور ہے، اور اس کا کلام "الاصنام" ص 13 میں ہے۔ (6) المحرر الوجيز 5/ 201۔

Surah An-Najm: Verse 22 / 38

Meaning: He diminished it and cheated him. He said: It can also be glottalized (pronounced with a hamza), so it is said: da'azahu yada'azuhu da'zan. He recited: "If you move away from us, we will diminish you, and if you stay, your portion is diminished and your nose is humbled." (1)

Al-Kisa'i said: It is said: daza yadizu dizan, and daza yaduzu dauzan, and da'aza yada'azu da'zan: when he acted unjustly, transgressed, cheated, and diminished (2). The poet said: "The children of Asad were unjust in their ruling, when they made the head like the tail." (3)

His words, Exalted is He: "A biased distribution" (qismatun diza) meaning: unjust. It is on the weight of fu'la, like tuba and hubla. They only gave the dad a kasra (short 'i' vowel) so that the ya would remain sound; because there is no adjective in the language on the weight of fu'la (with a kasra). Rather, it is from the structure of nouns like ash-shi'ra and ad-dufla. Al-Farra' said: Some Arabs say: duza and diza with a hamza. Abu Hatim narrated from Abu Zayd: that he heard the Arabs glottalizing "diza" (4).

Others said: And with it Ibn Kathir recited, making it a verbal noun (masdar), like dhikra (5), and not an adjective, since there is no "fi'la" among adjectives. Its origin cannot be "fu'la" since there is nothing in it that requires inversion. It is from their saying: da'aztuhu, meaning: I wronged him. So the meaning is: a distribution characterized by injustice. It has been said: they are two dialects with the same meaning. Other variations have also been narrated: diza, da'za, duza, and du'za (6). Al-Mu'arrij said: They disliked putting a damma (short 'u' vowel) on the dad in diza, fearing the transformation of the ya into a waw, while it is from the derivations of waw. So they gave the dad a kasra for this reason, just as they said in the plural of abyad (white): bidun, while the origin is buydu.

---

(1) As-Sihah (d-y-z), and Al-Azhari also mentioned the verse in Tahdhib al-Lugha 12/52, and Al-Mawardi in An-Nukat wal-'Uyun 5/399. In As-Sihah it appears as: "fahaqquka" (your right), and in At-Tahdhib: "fahazzuka" (your portion), instead of: "faqismuka" (your distribution). In manuscript copies: "tughib" instead of "tuqim". (2) Tafsir al-Baghawi 4/250. (3) The speaker is Imru' al-Qays, as mentioned by as-Suyuti in Ad-Durr al-Manthur 6/127, attributing it to at-Tustari in his questions from Ibn Abbas, may Allah be pleased with them. In Ad-Durr it appears as: "yadiluna" (they

deviate) instead of "yaj'aluna" (they make). (4) As-Sihah (d-y-z), and Al-Farra's words in Ma'ani al-Qur'an 3/98. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 5/201, and the reading is in As-Sab'ah p. 615, and At-Taysir p. 204. (6) Ma'ani al-Qur'an by az-Zajjaj 5/73.

सूरा अन-नज्म: आयत 22 / 38

अर्थ: उसने इसे कम किया और उसके साथ बेईमानी की। उन्होंने कहा: इसे हमज़ा (एक प्रकार का विराम) के साथ भी बोला जा सकता है, जैसे: 'दाज़ा यदाज़ु दाज़न'। उन्होंने ये शेर पढ़ा: "अगर तुम हमसे दूर जाओगे, तो हम तुम्हें कम कर देंगे, और अगर तुम रहोगे, तो तुम्हारा हिस्सा कम होगा और तुम्हारी नाक रगड़ी जाएगी।" (1)

अल-किसई ने कहा: कहा जाता है: 'दाज़ा यदीज़ु दीज़न', और 'दाज़ा यदूज़ु दौज़न', और 'दाज़ा यदाज़ु दाज़न': जब उसने ज़ुल्म किया, उल्लंघन किया, बेईमानी की और कम किया (2)। कवि ने कहा: "असद के बेटों ने अपने फैसले में अन्याय किया, जब उन्होंने सिर को पूंछ की तरह बना दिया।" (3)

अल्लाह तआला का फरमान: "किस्मतुन दीज़ा" यानी: अन्यायपूर्ण। यह 'फुअला' के वज़न पर है, जैसे: 'तूबा' और 'हुबला'। उन्होंने 'दाद' पर ज़ेर (इ-स्वर) इसलिए लगाया ताकि 'या' सुरक्षित रहे; क्योंकि अरबी भाषा में 'फुअला' के वज़न पर कोई विशेषण नहीं है, बल्कि यह संज्ञाओं के निर्माण से है जैसे 'अश-शिअरा' और 'अद-दुफ़्ला'। अल-फर्रा ने कहा: कुछ अरब 'दूज़ा' और 'दीज़ा' को हमज़ा के साथ कहते हैं। अबू हातिम ने अबू ज़ैद के हवाले से बताया कि उन्होंने अरबों को "दीज़ा" में हमज़ा पढ़ते सुना है (4)।

दूसरों ने कहा: और इब्न कसीर ने इसे इसी तरह पढ़ा, इसे 'ज़िकरा' (5) की तरह एक मस्तर (भाववाचक संज्ञा) माना, न कि एक विशेषण, क्योंकि विशेषणों में 'फिअला' नहीं होता है। इसका मूल 'फुअला' नहीं हो सकता, क्योंकि इसमें ऐसा कुछ नहीं है जो अक्षरों के पलटने का कारण बने। यह उनके इस कथन से है: 'दाअ़ज़तुहू', यानी: मैंने उसके साथ अन्याय किया। तो अर्थ है: अन्यायपूर्ण बँटवारा। यह भी कहा गया है कि ये एक ही अर्थ वाली दो बोलियाँ हैं। इसके अलावा अन्य रूप भी बताए गए हैं: 'दीज़ा', 'दाअ़ज़ा', 'दूज़ा' और 'दुअ़ज़ा' (6)। अल-मुअर्रिज ने कहा: उन्होंने "दीज़ा" में 'दाद' पर पेश (उ-स्वर) लगाना नापसंद किया, इस डर से कि कहीं 'या' 'वाओ' में न बदल जाए, जबकि यह 'वाओ' के मूल से है। इसलिए उन्होंने इस कारण से 'दाद' पर ज़ेर लगाया, जैसा कि उन्होंने 'अबयज़' (सफ़ेद) के बहुवचन के लिए कहा: 'बीज़ुन', जबकि इसका मूल 'बुयज़ुन' था।

---

(1) अस-सिहाह (दीज़), और अज़हरी ने भी 'तह्ज़ीब अल-लुग़ा' 12/52 में, और मावर्दी ने 'अन-नुक़त वल-उयून' 5/399 में इस शेर का उल्लेख किया है। 'अस-सिहाह' में 'फ़क़िस्मतुका' के स्थान पर 'फहक़्क़ुका' (तुम्हारा अधिकार) आया है, और 'तह्ज़ीब' में 'फहज़्ज़ुका' (तुम्हारा हिस्सा)। पांडुलिपियों

में 'तुक़िम' के स्थान पर 'तुग़िब' है। (2) तफ़्सीर अल-बग़वी 4/250। (3) कहने वाले इमरुल क़ैस हैं जैसा कि सुयूती ने 'अद-दुर्र अल-मन्सूर' 6/127 में उल्लेख किया है और इसे इब्न अब्बास (रज़ि.) से उनके सवालों में अल-तुस्तरी की ओर निर्देशित किया है। 'अद-दुर्र' में 'यजअ़लूना' के बजाय 'यअ़दिलूना' आया है। (4) अस-सिहाह (दीज़), और अल-फर्रा का कथन उनके'मआ़नी अल-क़ुरआन' 3/98 में है। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/201, और ये क़िरात 'अस-सबआ' पृष्ठ 615 और 'अत-तयसीर' पृष्ठ 204 में है। (6) अल-ज़ज्जाज द्वारा 'मआ़नी अल-क़ुरआन' 5/73।

سورة النجم: آیت ۲۲ / ۳۸

أي: اس میں کمی کی اور حق مارا (کم تولا)۔ کہا: کبھی اس میں ہمزہ بھی پڑھا جاتا ہے، چنانچہ کہا جاتا ہے: ضأزہ یضأزہ ضأزاً، اور شعر پڑھا: فإِنْ تَنْأَ عَنَّا نَنْتَقِصْكَ وإِنْ تُقِمْ فَقَسْمُكَ مَضْؤُوزٌ وأَنفُكَ رَاغِمُ (۱) ترجمہ: اگر تم ہم سے دور ہو جاؤ گے تو ہم تمہارا حق کم کر دیں گے، اور اگر ٹھہرو گے تو تمہارا حصہ گھٹا ہوا ہوگا اور تمہاری ناک خاک آلود (ذلیل) ہوگی۔

کسائی نے کہا: کہا جاتا ہے: ضازَ یَضِیز ضِیزاً، اور ضازَ یَضُوز ضَوْزاً، اور ضأَز یَضْأَز ضأزاً: جب اس نے ظلم کیا، زیادتی کی، حق مارا اور کمی کی (۲)۔ شاعر نے کہا: ضَازَتْ بنو أسدٍ بحُكْمِهِمُ إذ یجعلون الرأس کالذَّنَبِ (۳) ترجمہ: بنو اسد نے اپنے فیصلے میں ناانصافی کی جب انہوں نے سر کو دم کی طرح بنا دیا۔

اللہ تعالیٰ کا قول: «قِسْمَةٌ ضِیزَى» یعنی: ناانصافی والی، اور یہ فُعْلی کے وزن پر ہے، جیسے: طُوبی اور حُبْلی۔ انہوں نے ضاد کے نیچے کسرہ (زیر) اس لیے لگایا تاکہ 'یا' سلامت رہے؛ کیونکہ کلام عرب میں صفت کے طور پر «فُعْلی» (زیر کے ساتھ) کا کوئی لفظ نہیں ہے، بلکہ یہ اسماء کی بناوٹ میں سے ہے جیسے الشُّعْرى اور الدُّفْلى۔ فراء نے کہا: بعض عرب ضُوْزَى اور ضِیزَى ہمزہ کے ساتھ کہتے ہیں۔ اور ابو حاتم نے ابو زید سے نقل کیا ہے کہ انہوں نے عربوں کو «ضیزی» میں ہمزہ پڑھتے سنا ہے (٤)۔

دوسروں نے کہا: ابن کثیر نے اسے اسی طرح (بغیر ہمزہ کے) پڑھا ہے اور اسے مصدر قرار دیا ہے، جیسے ذِکری (٥)، اور یہ صفت نہیں ہے، کیونکہ صفات میں «فِعْلی» (زیر کے ساتھ) نہیں ہوتا۔ اور اس کی اصل «فُعْلی» نہیں ہو سکتی، کیونکہ اس میں ایسی کوئی چیز نہیں جو قلب (تبدیلی) کا تقاضا کرے۔ یہ ان کے قول ضأزتہ سے ہے، یعنی: میں نے اس پر ظلم کیا۔ پس معنی یہ

ہوا: ظلم والی تقسیم۔ یہ بھی کہا گیا ہے کہ یہ دونوں ایک ہی معنی کی دو لغتیں (بولیاں) ہیں۔ اس کے علاوہ دیگر صورتیں بھی نقل کی گئی ہیں: ضِیْزَی، ضَأْزَی، ضُوْزَی اور ضُؤْزَی (٦)۔ مورج نے کہا: انہوں نے ضیزی میں ضاد پر ضمہ (پیش) پڑھنا ناپسند کیا، اس ڈر سے کہ 'یا' 'واؤ' میں نہ بدل جائے، حالانکہ یہ مادہ واؤ (واوی) سے ہے۔ چنانچہ انہوں نے اسی علت کی وجہ سے ضاد کے نیچے زیر لگایا، جیسا کہ انہوں نے ابیض (سفید) کی جمع کے بارے میں کہا: بِیضٌ، جبکہ اصل بُیضٌ تھی،

---

(١) الصحاح (ضیز)، اور ازہری نے بھی تہذیب اللغۃ ٥٢/١٢ میں یہ شعر ذکر کیا ہے، اور ماوردی نے النکت والعیون ٣٩٩/٥ میں۔ الصحاح میں "فقسمك" کی جگہ "فحقك" آیا ہے، اور تہذیب میں "فحظك"۔ قلمی نسخوں میں "تقم" کی جگہ "تغب" ہے۔ (٢) تفسیر بغوی ٢٥٠/٤۔ (٣) اس کے قائل امرؤالقیس ہیں جیسا کہ سیوطی نے الدر المنثور ١٢٧/٦ میں ذکر کیا ہے اور اسے طستی کی طرف ابن عباس رضی اللہ عنہما سے ان کے سوالات میں منسوب کیا ہے۔ الدر المنثور میں "یجعلون" کی جگہ "یعدلون" وارد ہوا ہے۔ (٤) الصحاح (ضیز)، اور فراء کا کلام ان کی کتاب معانی القرآن ٩٨/٣ میں۔ (٥) المحرر الوجیز ٢٠١/٥، اور یہ قرأت السبعہ ص ٦١٥ اور التیسیر ص ٢٠٤ میں ہے۔ (٦) معانی القرآن للزجاج ٧٣/٥۔

Surah An-Najm: Verses 23 - 26 39

Example: Humr (red), Sufr (yellow), and Khudr (green). As for the one who said: Dhaza Yadhoozo, the noun from it is: Dhooza like Shoora (1).

Allah Almighty says: {They are not but [mere] names you have named them - you and your forefathers - for which Allah has sent down no authority. They follow not except assumption and what [their] souls desire, and there has already come to them from their Lord guidance. (23) Or is there for man whatever he wishes? (24) Rather, to Allah belongs the Hereafter and the first [life]. (25) And how many angels there are in the heavens whose intercession will not avail at all except [only] after Allah has permitted [it] to whom He wills and approves. (26)}

His saying Almighty: {They are not but [mere] names you have named them} meaning: what are they - meaning these idols - "but names you have named them" meaning: you carved them and named them gods. {You and your forefathers} meaning: you imitated them in that. {for which Allah has sent down no authority} meaning: Allah has not sent down for them any argument or proof. {They follow not except assumption} shifted from direct address to narrative (2), meaning: these people follow nothing but conjecture. {and what [their] souls desire} meaning: what they incline towards.

The common recitation is: "yattabi'oona" (they follow) with 'ya'. Isa bin Umar, Ayyub, and Ibn al-Sumayfa' recited it as "tattabi'oona" (you follow) with 'ta' as a direct address. This is the recitation of Ibn Mas'ud and Ibn Abbas (3). {And there has already come to them from their Lord guidance} meaning: the clarification from the side of the Messenger that they are not gods (4). {Or is there for man whatever he wishes?} meaning: what he desires, meaning: that is not for him (5). It was said: {for man whatever he wishes} [of sons, i.e., that he has them instead of daughters (6). And it was said: "Or is there for man whatever he wishes" without recompense! The matter is not like that. And it was said: "Or is there for man whatever he wishes" of prophethood, that it be in him and not in others (7). And it was said: "Or is there for man whatever he wishes".

(1) Tafsir al-Baghawi 4/250, and he did not attribute it to al-Mu'arrij. (2) Tafsir al-Baghawi 4/251. (3) Al-Kashshaf 4/31, Tafsir al-Razi 28/300 without attribution, and al-Bahr al-Muhit 8/162-163. (4) Tafsir al-Baghawi 4/251. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/273. (6) Al-Nukat wal-Uyun 5/399. (7) Al-Nukat wal-Uyun 5/399, and what is between brackets is not in (D).

सूरह अन-नज्म: आयतें 23 - 26 39

उदाहरण: हुम्र (लाल), सुफ़्र (पीला) और खुद्र (हरा)। जहाँ तक उसकी बात है जिसने कहा: धाज़ यधूज़ो, तो उससे संज्ञा है: धूज़ा, जैसे शूरा (1)।

अल्लाह तआला का फरमान है: {वे कुछ नहीं हैं सिवाय उन नामों के जो तुमने और तुम्हारे बाप-दादाओं ने रख लिए हैं, जिनके लिए अल्लाह ने कोई प्रमाण नहीं उतारा है। वे केवल अनुमान का अनुसरण करते हैं और उसका जिसे उनके मन चाहते हैं, जबकि उनके पास उनके रब की ओर से मार्गदर्शन आ चुका है। (23) या क्या इंसान को वही मिल जाएगा जिसकी वह कामना करता है? (24) तो अल्लाह ही के लिए परलोक और इहलोक (दोनों) हैं। (25) और आसमानों में कितने ही फ़रिश्ते हैं जिनकी सिफ़ारिश कुछ काम न आएगी, सिवाय इसके कि अल्लाह जिसे चाहे और जिसके लिए पसंद करे, अनुमति दे दे। (26)}

अल्लाह तआला का फरमान: {वे कुछ नहीं हैं सिवाय उन नामों के जो तुमने रख लिए हैं} यानी: ये मूर्तियाँ कुछ नहीं हैं - "सिवाय उन नामों के जो तुमने रख लिए हैं" यानी: तुमने उन्हें तराशा और उन्हें देवता नाम दे दिया। {तुमने और तुम्हारे बाप-दादाओं ने} यानी: तुमने इस मामले में उनका अनुसरण किया। {जिनके लिए अल्लाह ने कोई प्रमाण नहीं उतारा है} यानी: अल्लाह ने उनके लिए कोई तर्क या दलील नहीं उतारी है। {वे केवल अनुमान का अनुसरण करते हैं} संबोधन से कथन की ओर मुड़ गए (2), यानी: ये लोग केवल अनुमान का अनुसरण करते हैं। {और उसका जिसे उनके मन चाहते हैं} यानी: जिसकी ओर वे झुकते हैं।

आम पाठ (क़िरात) है: "यत्तबि'ऊन" (वे अनुसरण करते हैं) 'या' के साथ। ईसा बिन उमर, अय्यूब और इब्न अल-सुमैफ़ा ने "तत्तबि'ऊन" (तुम अनुसरण करते हो) 'ता' के साथ संबोधन के रूप में पढ़ा है। यह इब्न मसूद और इब्न अब्बास का पाठ है (3)। {जबकि उनके पास उनके रब की ओर से मार्गदर्शन आ चुका है} यानी: रसूल की ओर से यह स्पष्टीकरण कि वे देवता नहीं हैं (4)। {या क्या इंसान को वही मिल जाएगा जिसकी वह कामना करता है?} यानी: जिसकी वह इच्छा करता है, यानी: वह उसे प्राप्त नहीं होगा (5)। और कहा गया: {इंसान को वही मिल जाए जिसकी वह कामना करता है} [बेटों में से, यानी: उसे बेटियाँ न होकर केवल बेटे मिलें (6)। और कहा गया: "या क्या इंसान को वही मिल जाएगा जिसकी वह कामना करता है" बिना किसी प्रतिफल के? मामला ऐसा नहीं है। और कहा गया: "या क्या इंसान को वही मिल जाएगा जिसकी वह कामना करता है" नुबुव्वत (पैग़म्बरी) में से, कि वह

उसमें हो न कि दूसरों में (7)। और कहा गया: "या क्या इंसान को वही मिल जाएगा जिसकी वह कामना करता है"।

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 4/250, और उन्होंने इसे अल-मुअर्रिज से नहीं जोड़ा। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 4/251। (3) अल-कश्शाफ़ 4/31, तफ़सीर अल-राज़ी 28/300 बिना श्रेय के और अल-बह्र अल-मुहीत 8/162-163। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 4/251। (5) इ'राब अल-क़ुरआन अल-नह्हास 4/273 द्वारा। (6) अल-नुकत वल-उयून 5/399। (7) अल-नुकत वल-उयून 5/399, और कोष्ठक के बीच जो है वह (द) में नहीं है।

سورہ النجم: آیات ۲۳ - ۲۶ ۳۹

مثال: حُمْر (سرخ)، صُفْر (زرد) اور خُضْر (سبز)۔ رہا وہ شخص جس نے کہا: ضاز یَضُوز، تو اس سے اسم ہے: ضُوزَی جیسے شُورَی (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿نہیں ہیں یہ مگر کچھ نام جو تم نے اور تمہارے باپ دادا نے رکھ لیے ہیں، جن کے لیے اللہ نے کوئی سند نہیں اتاری۔ وہ صرف گمان کی پیروی کرتے ہیں اور اس کی جسے ان کے نفس چاہتے ہیں، حالانکہ ان کے پاس ان کے رب کی طرف سے ہدایت آ چکی ہے۔ (۲۳) کیا انسان کو وہی ملے گا جس کی وہ تمنا کرتا ہے؟ (۲٤) تو اللہ ہی کے لیے ہے آخرت اور دنیا۔ (۲۵) اور آسمانوں میں کتنے ہی فرشتے ہیں جن کی سفارش کچھ کام نہیں آئے گی مگر اس کے بعد کہ اللہ جس کے لیے چاہے اور پسند کرے اجازت دے دے۔ (۲٦)﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿نہیں ہیں یہ مگر کچھ نام جو تم نے رکھ لیے ہیں﴾ یعنی: یہ بت کیا ہیں - "مگر کچھ نام جو تم نے رکھ لیے ہیں" یعنی: تم نے انہیں تراشا اور ان کے نام معبود رکھ لیے۔ ﴿تم اور تمہارے باپ دادا﴾ یعنی: تم نے اس میں ان کی تقلید کی۔ ﴿جن کے لیے اللہ نے کوئی سند نہیں اتاری﴾ یعنی: اللہ نے ان کے حق میں کوئی دلیل یا برہان نہیں اتارا۔ ﴿وہ صرف گمان کی پیروی کرتے ہیں﴾ یہاں خطاب سے غائب کی طرف رجوع کیا گیا ہے (۲)، یعنی: یہ لوگ صرف وہم و گمان کی پیروی کرتے ہیں۔ ﴿اور اس کی جسے ان کے نفس چاہتے ہیں﴾ یعنی: جس کی طرف وہ مائل ہوتے ہیں۔

عام قرأت "يَتَّبِعُونَ" (وہ پیروی کرتے ہیں) 'یا' کے ساتھ ہے۔ عیسیٰ بن عمر، ایوب اور ابن سمیفع نے "تَتَّبِعُونَ" (تم پیروی کرتے ہو) 'تا' کے ساتھ بحیثیت خطاب پڑھا ہے۔ یہ ابن مسعود اور ابن عباس کی قرأت ہے (۳)۔ ﴿حالانکہ ان کے پاس ان کے رب کی طرف سے ہدایت آ چکی ہے﴾ یعنی:

رسول کی جانب سے یہ وضاحت کہ یہ معبود نہیں ہیں (٤)۔ ﴿کیا انسان کو وہی ملے گا جس کی وہ تمنا کرتا ہے؟﴾ یعنی: جس کی وہ خواہش کرتا ہے، یعنی: وہ اس کے لیے نہیں ہے (٥)۔ اور کہا گیا: ﴿انسان کو وہی ملے گا جس کی وہ تمنا کرتا ہے﴾ [بیٹوں میں سے، یعنی: اس کے لیے بیٹیاں نہ ہوں بلکہ صرف بیٹے ہوں (٦)۔ اور کہا گیا: "کیا انسان کو وہی ملے گا جس کی وہ تمنا کرتا ہے" بغیر جزا کے! ایسا نہیں ہے۔ اور کہا گیا: "کیا انسان کو وہی ملے گا جس کی وہ تمنا کرتا ہے" نبوت میں سے، کہ وہ اس میں ہو نہ کہ دوسروں میں (٧)۔ اور کہا گیا: "کیا انسان کو وہی ملے گا جس کی وہ تمنا کرتا ہے"۔

(١) تفسیر البغوی ٤ / ٢٥٠، اور انہوں نے اسے المؤرج کی طرف منسوب نہیں کیا۔ (٢) تفسیر البغوی ٤ / ٢٥١۔ (٣) الکشاف ٤/ ٣١، اور تفسیر الرازی ٢٨/ ٣٠٠ بغیر نسبت کے، اور البحر المحیط ٨/ ١٦٢-١٦٣۔ (٤) تفسیر البغوی ٤ / ٢٥١۔ (٥) اعراب القرآن للنحاس ٤/ ٢٧٣۔ (٦) النکت والعیون ٣٩٩/٥۔ (٧) النکت والعیون ٣٩٩/٥، اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان ہے وہ (د) میں نہیں ہے۔

40 Surah An-Najm: Verses 23 - 30

...wished"] for the intercession of idols (1), revealed regarding Al-Nadr bin Al-Harith. And it was said: regarding Al-Walid bin Al-Mughirah (2). And it was said: regarding all the disbelievers. "To Allah belongs the Hereafter and the first [life]" He gives to whom He wills, and withholds from whom He wills, not what anyone wishes (3). The words of the Almighty: "And how many an angel there is in the heavens whose intercession will not avail at all except [only] after Allah has permitted [it] to whom He wills and approves." This is a rebuke from Allah Almighty for those who worshipped angels and idols, claiming that this brings them closer to Allah Almighty. He informed that angels, despite their abundant worship and their honor with Allah, do not intercede except for the one He has permitted to intercede for (4). Al-Akhfash said: 'Al-Malak' (angel) is singular, but its meaning is plural, which is like the words of the Almighty: "Then there is not one of you who could prevent [us] from him" [Al-Haqqah: 47]. And it was said: He mentioned one angel only because "kam" (how many) denotes plurality (5).

The words of the Almighty: "Indeed, those who do not believe in the Hereafter name the angels with female names (27) And they have thereof no knowledge. They follow not except assumption, and indeed, assumption avails not against the truth at all (28) So turn away from him who turns away from Our message and desires not except the worldly life (29) That is their sum of knowledge. Indeed, your Lord is most knowing of who has strayed from His way, and He is most knowing of who is guided (30)".

The words of the Almighty: "Indeed, those who do not believe in the Hereafter" they are the disbelievers who said: The angels are daughters of Allah, and idols are daughters of Allah. "name the angels with female names" i.e., as a female naming, meaning: they believe that the angels are females, and that they are the daughters of Allah (6). "And they have thereof no knowledge" i.e., they did not witness His creation of the angels, nor did they hear what they said from the Messenger of Allah (peace be upon him), nor did they see it in a book.

(1) Al-Wasit 4/200. (2) Al-Kashshaf 4/31. (3) Al-Kashshaf 4/31. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/273. (5) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 3/99. (6) Al-Wasit 4/200.

40 सूरह अन-नज्म: आयतें 23 - 30

...इच्छा की"] मूर्तियों की सिफारिश के लिए (1), यह अल-नद्र बिन अल-हारिस के बारे में नाजिल हुई। और कहा गया: अल-वलीद बिन अल-मुगीरा के बारे में (2)। और कहा गया: सभी काफिरों के बारे में। "अल्लाह ही के लिए आख़िरत (परलोक) और दुनिया (प्रथम जीवन) है" वह जिसे चाहता है देता है, और जिससे चाहता है रोकता है, न कि वह जो कोई चाहता है (3)। अल्लाह तआला का फरमान: "और आसमानों में कितने ही फरिश्ते हैं जिनकी सिफारिश कुछ भी काम नहीं आएगी मगर उसके बाद कि अल्लाह जिसके लिए चाहे और पसंद करे, इजाज़त दे दे।" यह अल्लाह तआला की तरफ से उन लोगों के लिए फटकार है जिन्होंने फरिश्तों और मूर्तियों की पूजा की, और यह दावा किया कि यह उन्हें अल्लाह तआला के करीब लाता है। उसने सूचित किया कि फरिश्ते, अपनी अत्यधिक इबादत और अल्लाह के पास अपने सम्मान के बावजूद, केवल उसी के लिए सिफारिश करते हैं जिसे उसने सिफारिश करने की अनुमति दी है (4)। अल-अखफश ने कहा: 'अल-मलक' (फरिश्ता) एकवचन है, लेकिन इसका अर्थ बहुवचन है, जैसा कि अल्लाह तआला का फरमान है: "फिर तुममें से कोई भी उसे बचाने वाला नहीं है" [अल-हाक्का: 47]। और कहा गया: उसने केवल एक फरिश्ते का जिक्र किया क्योंकि "कम" (कितने) बहुवचन को दर्शाता है (5)।

अल्लाह तआला का फरमान: "बेशक जो लोग आख़िरत पर ईमान नहीं रखते, वे फरिश्तों को औरतों के नाम देते हैं (27) और उन्हें इसका कोई ज्ञान नहीं है। वे केवल गुमान (अंदाजे) के पीछे चलते हैं, और बेशक गुमान हक (सत्य) के मुकाबले कुछ काम नहीं आता (28) तो आप उस शख्स से मुँह मोड़ लें जिसने हमारी याद से मुँह फेर लिया और केवल दुनियावी जिंदगी ही चाही (29) यही उनके इल्म (ज्ञान) की इंतहा है। बेशक आपका रब ही उसे खूब जानता है जो उसके रास्ते से भटक गया, और वही उसे भी खूब जानता है जिसने हिदायत (मार्गदर्शन) पाई (30)"।

अल्लाह तआला का फरमान: "बेशक जो लोग आख़िरत पर ईमान नहीं रखते" ये वे काफिर हैं जिन्होंने कहा: फरिश्ते अल्लाह की बेटियाँ हैं, और मूर्तियाँ अल्लाह की बेटियाँ हैं। "वे फरिश्तों को औरतों के नाम देते हैं" यानी: औरतों के नाम की तरह, यानी: वे मानते हैं कि फरिश्ते औरतें हैं, और वे अल्लाह की बेटियाँ हैं (6)। "और उन्हें इसका कोई ज्ञान नहीं है" यानी: उन्होंने फरिश्तों की उसकी रचना को नहीं देखा, न ही उन्होंने वह सुना जो उन्होंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से सुना था, और न ही उन्होंने इसे किसी किताब में देखा।

(1) अल-वसीत 4/200। (2) अल-कशाफ 4/31। (3) अल-कशाफ 4/31। (4) इराब अल-कुरान लिन-नहस 4/273। (5) मानी अल-कुरान लिल-फर्रा 3/99। (6) अल-वसीत 4/200।

40 سورة النجم: آیات ۲۳ - ۳۰

تمنا کی"] بتوں کی سفارش کے لیے (۱)، یہ النضر بن الحارث کے بارے میں نازل ہوئی۔ اور کہا گیا: الولید بن المغیرہ کے بارے میں (۲)۔ اور کہا گیا: تمام کفار کے بارے میں۔ "تو اللہ ہی کے لیے ہے آخرت اور دنیا" وہ جسے چاہتا ہے دیتا ہے، اور جسے چاہتا ہے روکتا ہے، نہ کہ وہ جس کی کوئی تمنا کرے (۳)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "اور آسمانوں میں کتنے ہی فرشتے ہیں جن کی سفارش کچھ بھی کام نہیں آئے گی مگر اس کے بعد کہ اللہ جس کے لیے چاہے اور پسند کرے، اجازت دے دے۔" یہ اللہ تعالیٰ کی طرف سے ان لوگوں کے لیے ڈانٹ ہے جنہوں نے فرشتوں اور بتوں کی عبادت کی، اور یہ دعویٰ کیا کہ یہ انہیں اللہ تعالیٰ کے قریب کرتا ہے، پس اس نے آگاہ کیا کہ فرشتے اپنی کثرتِ عبادت اور اللہ کے نزدیک اپنی عزت کے باوجود سفارش نہیں کرتے مگر اسی کے لیے جسے اس نے سفارش کرنے کی اجازت دی ہو (٤)۔ الاخفش نے کہا: 'الملک' (فرشتہ) واحد ہے، لیکن اس کا معنی جمع ہے، اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی طرح ہے: "پس تم میں سے کوئی بھی اس سے روکنے والا نہیں" [الحاقہ: ٤٧]۔ اور کہا گیا: اس نے صرف ایک فرشتے کا ذکر کیا کیونکہ "کم" (کتنے ہی) جمع پر دلالت کرتا ہے (٥)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "بیشک وہ لوگ جو آخرت پر ایمان نہیں رکھتے فرشتوں کو عورتوں والے نام دیتے ہیں (۲۷) اور انہیں اس کا کوئی علم نہیں، وہ صرف گمان کے پیچھے چلتے ہیں، اور بیشک گمان حق کے مقابلے میں کچھ کام نہیں آتا (۲۸) پس آپ اس سے اعراض کریں جس نے ہماری یاد سے منہ موڑ لیا اور سوائے دنیا کی زندگی کے کچھ نہ چاہا (۲۹) یہ ان کے علم کی انتہا ہے۔ بیشک آپ کا رب ہی خوب جانتا ہے اسے جو اس کے راستے سے بھٹک گیا، اور وہی اسے بھی خوب جانتا ہے جس نے ہدایت پائی (۳۰)"۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "بیشک وہ لوگ جو آخرت پر ایمان نہیں رکھتے" وہ کفار ہیں جنہوں نے کہا: فرشتے اللہ کی بیٹیاں ہیں، اور بت اللہ کی بیٹیاں ہیں۔ "فرشتوں کو عورتوں والے نام دیتے ہیں" یعنی: عورتوں جیسے نام، یعنی: وہ عقیدہ رکھتے ہیں کہ فرشتے مونث ہیں، اور وہ اللہ کی بیٹیاں ہیں (٦)۔ "اور انہیں اس کا کوئی علم نہیں" یعنی: انہوں نے فرشتوں کی اس کی تخلیق کو نہیں دیکھا، اور نہ ہی انہوں نے وہ سنا جو انہوں نے رسول اللہ ﷺ سے سنا تھا، اور نہ ہی انہوں ٤ اسے کسی کتاب میں دیکھا۔

(١) الوسيط ٤ / ٢٠٠۔ (٢) الكشاف ٤ / ٣١۔ (٣) الكشاف ٤ / ٣١۔ (٤) إعراب القرآن للنحاس ٤ / ٢٧٣۔ (٥) معانى القرآن للفراء ٣ / ٩٩۔ (٦) الوسيط ٤ / ٢٠٠۔

Surah An-Najm, Verses 28 - 32. Page 41.

"They follow [nothing]": i.e., they do not follow "except conjecture" regarding the angels being female. "And indeed, conjecture does not avail against the truth at all."

His Almighty's saying: "So turn away from him who turns away from Our reminder": meaning the Quran and faith (1). This is abrogated by the Verse of the Sword (2). "And desires not except the life of this world": it was revealed concerning al-Nadr. It was also said: concerning al-Walid. "That is their sum of knowledge": i.e., they only see the affairs of their worldly life and are ignorant of the affairs of their religion. Al-Farra' said (3): He belittled them and looked down upon them, i.e., that is the measure of their minds and the limit of their knowledge, that they preferred this world over the Hereafter. It was also said: that they made the angels and idols daughters of God. "Indeed, your Lord is most knowing of who has strayed from His way": i.e., deviated from His religion, "and He is most knowing of who is guided": so He will recompense each according to their deeds.

His Almighty's saying: "And to Allah belongs whatever is in the heavens and whatever is in the earth - that He may recompense those who have done evil with [the penalty of] what they have done and recompense those who have done good with the best [reward] (31) Those who avoid the major sins and immoralities, only [committing] slight ones. Indeed, your Lord is vast in forgiveness. He was most knowing of you when He produced you from the earth and when you were fetuses in the bellies of your mothers. So do not claim purity for yourselves; He is most knowing of who fears Him (32)"

His Almighty's saying: "And to Allah belongs whatever is in the heavens and whatever is in the earth - that He may recompense those who have done evil with [the penalty of] what they have done and recompense those who have done good with the best [reward]": The 'lam' [in 'li-yajziya', meaning 'that He may...'] is connected to the meaning indicated by: "And to Allah belongs whatever is in the heavens and whatever is in the earth", as if He said: He is the owner of that, He guides whom He wills, and sends astray whom He wills; to recompense the doer of good for his goodness, and the doer of evil for his evil (4). It was said: "To Allah belongs whatever is in the heavens and whatever is in the earth" is parenthetical in the speech, and the meaning is: Indeed, your Lord is most knowing of who has strayed from His way, and He is most knowing of who is guided; in order to recompense (5). It was also said: it is

the 'lam' of consequence (6), i.e.: and to Allah belongs what is in the heavens and what is in the earth,

(1) Tafsir al-Baghawi 4/251. (2) Al-Wasit 4/201. (3) In Ma'ani al-Quran 3/100. (4) Mushkil I'rab al-Quran by Makki 2/693-694. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 5/203. (6) Zad al-Masir 8/75.

सूरह अन-नज्म, आयत २८ - ३२। पृष्ठ ४१।

"वे अनुसरण करते हैं": यानी, वे नहीं अनुसरण करते "सिवाय गुमान (अटकल) के" कि फ़रिश्ते स्त्रियां हैं। "और निस्संदेह गुमान, सत्य के मुक़ाबले में कुछ भी काम नहीं आता।"

अल्लाह तआला का फ़रमान: "अतः आप उस व्यक्ति से मुँह मोड़ लें जो हमारे ज़िक्र (स्मरण) से कतराता है": यानी क़ुरआन और ईमान (१)। यह 'तलवार वाली आयत' द्वारा मंसूख़ (निरस्त) है (२)। "और वह केवल सांसारिक जीवन ही चाहता है": यह अन-नद्र के बारे में उतरी थी। और कहा गया है: अल-वलीद के बारे में। "यह उनके ज्ञान की पहुँच है": यानी, वे केवल अपने दुनिया के मामलों को देखते हैं, और अपने धर्म के मामलों से अनभिज्ञ हैं। अल-फ़र्रा (३) ने कहा: उसने उन्हें तुच्छ समझा और उनका तिरस्कार किया, यानी, यह उनकी बुद्धि का पैमाना और उनके ज्ञान की सीमा है कि उन्होंने आख़िरत (परलोक) के मुक़ाबले दुनिया को प्राथमिकता दी। और यह भी कहा गया है: कि उन्होंने फ़रिश्तों और मूर्तियों को अल्लाह की बेटियाँ माना। "निस्संदेह आपका रब उसे भली-भांति जानता है जो उसके मार्ग से भटक गया": यानी अपने धर्म से विचलित हो गया, "और वह उसे भली-भांति जानता है जिसने मार्गदर्शन पाया": अतः वह प्रत्येक को उनके कर्मों के अनुसार प्रतिफल देगा।

अल्लाह तआला का फ़रमान: "और अल्लाह ही का है जो कुछ आकाशों में है और जो कुछ धरती में है, ताकि वह उन लोगों को उनके किए का बदला दे जिन्होंने बुराई की, और उन्हें अच्छा बदला दे जिन्होंने भलाई की (३१) वे जो बड़े गुनाहों और अश्लील कर्मों से बचते हैं, सिवाय छोटे-मोटे अपराधों के। निस्संदेह आपका रब क्षमा में बहुत व्यापक है। वह आपको भली-भांति जानता था जब उसने आपको धरती से पैदा किया और जब आप अपनी माताओं के गर्भों में भ्रूण थे। अतः अपने आप को पवित्र न ठहराओ; वह उसे भली-भांति जानता है जिसने तक़वा (परहेज़गारी) अपनाया (३२)"

अल्लाह तआला का फ़रमान: "और अल्लाह ही का है जो कुछ आकाशों में है और जो कुछ धरती में है, ताकि वह उन लोगों को उनके किए का बदला दे जिन्होंने बुराई की, और उन्हें अच्छा बदला दे जिन्होंने भलाई की": यहाँ 'लाम' उस अर्थ से संबंधित है जिसकी ओर संकेत किया गया है: "और अल्लाह ही का है जो कुछ आकाशों में है और जो कुछ धरती में है", मानो उसने कहा: वह उसका स्वामी है, जिसे चाहता है मार्गदर्शन देता है, और जिसे चाहता है पथभ्रष्ट करता है; ताकि भलाई करने वाले को उसकी भलाई का और बुराई करने वाले को उसकी बुराई का बदला दे (४)। और कहा गया है: "अल्लाह ही का है जो कुछ आकाशों में है और जो कुछ धरती में है" यह कलाम (भाषण) के बीच

में एक बाधा (पैरेंटिथिकल) के रूप में है, और अर्थ है: निस्संदेह आपका रब उसे भली-भांति जानता है जो उसके मार्ग से भटक गया, और वह उसे भली-भांति जानता है जिसने मार्गदर्शन पाया; ताकि वह बदला दे (५)। और कहा गया है: यह 'लाम-ए-आ़किबत' (परिणाम का लाम) है (६), यानी: और अल्लाह ही का है जो आकाशों में है और जो धरती में है,

(१) तफ़सीर अल-बग़वी ४/२५१। (२) अल-वसीत ४/२०१। (३) उनकी किताब 'मआनी अल-क़ुरआन' में ३/१००। (४) मुशकिल ए'राब अल-क़ुरआन - मक्की २/६९३-६९४। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ५/२०३। (६) ज़ाद अल-मसीर ८/७५।

سورة النجم، آیات ۲۸ - ۳۲۔ صفحہ ۴۱۔

﴿إِن يَتَّبِعُونَ﴾ یعنی: وہ پیروی نہیں کرتے ﴿إِلَّا الظَّنَّ﴾ سوائے گمان کے اس بارے میں کہ فرشتے عورتیں ہیں۔ ﴿وَإِنَّ الظَّنَّ لَا يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئًا﴾ اور بے شک گمان حق کے مقابلے میں کچھ کام نہیں آتا۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿فَأَعْرِضْ عَن مَّن تَوَلَّى عَن ذِكْرِنَا﴾ یعنی: قرآن اور ایمان سے (۱)، اور یہ آیت سیف (تلوار والی آیت) سے منسوخ ہے (۲)۔ ﴿وَلَمْ يُرِدْ إِلَّا الْحَيَوةَ الدُّنْيَا﴾ یہ آیت النضر کے بارے میں نازل ہوئی۔ اور کہا گیا ہے: ولید کے بارے میں۔ ﴿ذَلِكَ مَبْلَغُهُم مِّنَ الْعِلْمِ﴾ یعنی: وہ صرف اپنی دنیا کے معاملات کو دیکھتے ہیں، اور اپنے دین کے معاملے سے ناواقف ہیں۔ الفراء (۳) نے کہا: اس نے انہیں حقیر سمجھا اور ان کی تذلیل کی، یعنی: یہ ان کی عقلوں کی مقدار اور ان کے علم کی انتہا ہے کہ انہوں نے آخرت پر دنیا کو ترجیح دی۔ اور کہا گیا ہے: کہ انہوں نے فرشتوں اور بتوں کو اللہ کی بیٹیاں قرار دیا۔ ﴿إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ بِمَن ضَلَّ عَن سَبِيلِهِ﴾ یعنی: جو اس کے دین سے ہٹ گیا ﴿وَهُوَ أَعْلَمُ بِمَنِ اهْتَدَى﴾ اور وہ اسے خوب جانتا ہے جس نے ہدایت پائی، پس وہ ہر ایک کو ان کے اعمال کا بدلہ دے گا۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَلِلَّهِ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ لِيَجْزِيَ الَّذِينَ أَسَئُوا بِمَا عَمِلُوا وَيَجْزِيَ الَّذِينَ أَحْسَنُوا بِالْحُسْنَى (۳۱) الَّذِينَ يَجْتَنِبُونَ كَبَئِرَ الْإِثْمِ وَالْفَوَاحِشَ إِلَّا اللَّمَمَ إِنَّ رَبَّكَ وَاسِعُ الْمَغْفِرَةِ هُوَ أَعْلَمُ بِكُمْ إِذْ أَنشَأَكُم مِّنَ الْأَرْضِ وَإِذْ أَنتُمْ أَجِنَّةٌ فِي بُطُونِ أُمَّهَتِكُمْ فَلَا تُزَكُّوا أَنفُسَكُمْ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنِ اتَّقَى (۳۲)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَلِلَّهِ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ لِيَجْزِيَ الَّذِينَ أَسَئُوا بِمَا عَمِلُوا وَيَجْزِيَ الَّذِينَ أَحْسَنُوا بِالْحُسْنَى﴾ یہاں 'لام' (لیجزی میں) اس معنی سے متعلق ہے جس پر دلالت کی گئی ہے: "اللہ ہی کا ہے جو کچھ آسمانوں اور زمین میں ہے" گویا اس نے کہا: وہ اس کا مالک ہے، جسے

چاہتا ہے ہدایت دیتا ہے اور جسے چاہتا ہے گمراہ کرتا ہے؛ تاکہ وہ نیکی کرنے والے کو اس کی نیکی کا اور برائی کرنے والے کو اس کی برائی کا بدلہ دے (۴)۔ اور کہا گیا ہے کہ: "اللہ ما فی السماوات وما فی الارض" کلام میں معترضہ ہے، اور معنی یہ ہے: بے شک تمہارا رب اسے خوب جانتا ہے جو اس کے راستے سے بھٹک گیا، اور وہ اسے خوب جانتا ہے جس نے ہدایت پائی؛ تاکہ وہ بدلہ دے (۵)۔ اور کہا گیا ہے کہ: یہ 'لامِ عاقبت' ہے (۶)، یعنی: اور اللہ ہی کے لیے ہے جو کچھ آسمانوں میں ہے اور جو کچھ زمین میں ہے،

حواشی: (۱) تفسیر البغوی ۴ / ۲۵۱۔ (۲) الوسیط ۴ / ۲۰۱۔ (۳) ان کی کتاب 'معانی القرآن' میں ۳ / ۱۰۰۔ (۴) مشکل اعراب القرآن لمکی ۲ / ۶۹۳ - ۶۹۴۔ (۵) المحرر الوجیز ۵ / ۲۰۳۔ (۶) زاد المسیر ۸ / ۷۵۔

Page 42 Surah An-Najm: Verses 31 - 32

That is: the consequence of the creation's affair is that among them there is an evildoer and a doer of good; so for the evildoer is the worst (punishment), which is Hell, and for the doer of good is the best (reward), which is Paradise. The Almighty's saying: {Those who avoid major sins and immoralities, only [committing] slight ones} contains three issues: First: His saying: {Those who avoid major sins and immoralities} - this is a description of the doers of good (1), meaning: they do not commit major sins, which is polytheism (Shirk); because it is the greatest of sins. Al-A'mash, Yahya ibn Wathab, Hamzah, and Al-Kisa'i recited it as "Kabira" (singular major sin) (2), and Ibn Abbas explained it as Shirk. And "immoralities" (Al-Fawahish) refers to adultery (Zina) (3). Muqatil said: "Major sins" are every sin that ends with Fire. And "immoralities" are every sin for which there is a legal punishment (Hadd) (4). The discussion on this has already passed in [Surah] An-Nisa (5). Then He made a disconnected exception, which is: The second issue: He said: {except the slight ones (Al-Lamam)}: and these are the minor sins from which no one is safe from falling into except those whom Allah has protected and preserved. There has been disagreement over its meaning. Abu Hurairah, Ibn Abbas, and Al-Sha'bi said: "Al-Lamam" is everything short of adultery (6). Muqatil bin Sulayman mentioned that this verse was revealed concerning a man named Nabhan Al-Tammar, who had a shop where he sold dates. A woman came to him to buy dates, and he said to her: "Inside the shop is something better than this." When she entered, he tried to seduce her, but she refused and left. Nabhan regretted it, so he came to the Messenger of Allah ﷺ and said: "O Messenger of Allah! There is nothing a man does except that..."

Footnotes: (1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/203. (2) Recitation of Hamzah and Al-Kisa'i in "Al-Sab'ah" p. 615, and "Al-Taysir" p. 195, and the recitation of Al-A'mash and Yahya ibn Wathab in "Al-Muharrar al-Wajiz" 3/203. (3) Tafsir al-Tabari 22/60. (4) Zad al-Masir 8/75 and he did not attribute it. (5) 6/262. (6) Al-Wasit 4/201.

पृष्ठ ४२ सूरा अन-नज्म: आयतें ३१ - ३२

अर्थात्: सृष्टि के मामलों का परिणाम यह है कि उनमें से कुछ बुरे काम करने वाले होंगे और कुछ अच्छे काम करने वाले; अतः बुरे काम करने वाले के लिए सबसे बुरा (परिणाम) है जो जहन्नम (नरक) है, और अच्छे काम करने वाले के लिए सबसे अच्छा (पुरस्कार) है जो जन्नत (स्वर्ग) है। अल्लाह तआला का कहना है: {जो लोग बड़े गुनाहों और अश्लीलताओं से बचते हैं, सिवाय मामूली गलतियों (अल-लमम) के} इसमें तीन मसले हैं: पहला: अल्लाह तआला का कहना: {जो लोग बड़े गुनाहों और अश्लीलताओं से बचते हैं} - यह नेकोकारों (अच्छे कर्म करने वालों) का विशेषण है (१), अर्थात्: वे बड़े गुनाह नहीं करते और वह शिर्क(अल्लाह के साथ किसी को शरीक करना) है; क्योंकि यह सबसे बड़ा गुनाह है। अल-अमश, याह्या इब्न वथाब, हमजा और अल-किसाई ने इसे एकवचन "कबीर" (बड़ा गुनाह) पढ़ा है (२), और इब्न अब्बास ने इसकी व्याख्या शिर्क के रूप में की है। और "अल-फवाहिष" (अश्लीलताएं) का अर्थ व्यभिचार (ज़िना) है (३)। मुक़ातिल ने कहा: "बड़े गुनाह" वे सभी गुनाह हैं जिनका अंत आग (जहन्नम) है। और "अश्लीलताएं" वे सभी गुनाह हैं जिनके लिए कोई निर्धारित सज़ा (हद) है (४)। इसके बारे में चर्चा "अन-निसा" में पहले हो चुकी है (५)। फिर उसने एक विच्छिन्न अपवाद बनाया जो यह है: दूसरा मसला: उसने कहा: {सिवाय मामूली गलतियों (अल-लमम) के}: और ये वे छोटे गुनाह हैं जिनमें पड़ने से कोई भी सुरक्षित नहीं है सिवाय उनके जिनकी अल्लाह ने रक्षा की और उन्हें सुरक्षित रखा। इसके अर्थ के बारे में मतभेद रहा है। अबू हुरैरा, इब्न अब्बास और अल-शाबी ने कहा: "अल-लमम" व्यभिचार से कम हर चीज़ है (६)। मुक़ातिल बिन सुलेमान ने उल्लेख किया है कि यह आयत नभान अल-तम्मार नाम के एक व्यक्ति के बारे में उतरी थी, जिसकी एक दुकान थी जहाँ वह खजूर बेचता था। एक महिला उसके पास खजूर खरीदने आई, तो उसने उससे कहा: "दुकान के अंदर इससे बेहतर खजूर हैं।" जब वह अंदर गई, तो उसने उसे लुभाने की कोशिश की, लेकिन उसने मना कर दिया और चली गई। नभान को पछतावा हुआ, इसलिए वह अल्लाह के रसूल ﷺ के पास आया और कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल! कोई ऐसी चीज़ नहीं है जो एक आदमी करता है मगर यह कि..."

पाद टिप्पणियाँ: (१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/२०३। (२) हमजा और अल-किसाई का पाठ "अस्-सबअ" पृ. ६१५ में, और "अत-तयसीर" पृ. १९५ में, और अल-अमश और याह्या इब्न वथाब का पाठ "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" ३/२०३ में। (३) तफ़सीर अल-तबरी २२/६०। (४) ज़ाद अल-मसीर ८/७५ और उसने इसका श्रेय नहीं दिया। (५) ६/२६२। (६) अल-वसीत ४/२०१।

صفحہ ٤٢ سورة النجم: آیات ٣١ - ٣٢

یعنی: مخلوق کے معاملے کا انجام یہ ہے کہ ان میں بدکار اور نیکوکار ہوں گے؛ پس بدکار کے لیے برا انجام ہے جو کہ جہنم ہے، اور نیکوکار کے لیے بھلائی (کا اجر) ہے جو کہ جنت ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿جو لوگ بڑے گناہوں اور بے حیائیوں سے بچتے ہیں، سوائے لغزشوں (چھوٹے گناہوں) کے﴾ اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿جو لوگ بڑے گناہوں اور بے حیائیوں سے بچتے ہیں﴾ یہ نیکوکاروں کی صفت ہے (١)، یعنی: وہ بڑے گناہوں کا ارتکاب نہیں کرتے اور وہ شرک ہے؛ کیونکہ یہ سب سے بڑا گناہ ہے۔ اعمش، یحییٰ بن وثاب، حمزہ اور کسائی نے اسے واحد "كبِير" (بڑا گناہ) پڑھا ہے (٢)، اور ابن عباس نے اس کی تفسیر شرک سے کی ہے۔ اور «الْفَوَاحِشَ» (بے حیائیاں) سے مراد زنا ہے (٣)۔ مقاتل نے کہا: «كَبَائِرَ الْإِثْمِ» (بڑے گناہ) وہ ہر گناہ ہے جس کا انجام آگ (جہنم) ہے۔ اور «الْفَوَاحِشَ» وہ ہر گناہ ہے جس میں کوئی شرعی حد ہو (٤)۔ سورہ «النساء» میں اس کے بارے میں بات گزر چکی ہے (٥)۔ پھر اس نے ایک استثنائے منقطع کیا اور وہ یہ ہے: دوسرا مسئلہ: فرمایا: ﴿سِوائے لغزشوں (اللمم) کے﴾: اور یہ وہ چھوٹے گناہ ہیں جن میں پڑنے سے وہی بچتا ہے جسے اللہ نے بچایا اور محفوظ رکھا۔ اس کے معنی میں اختلاف ہوا ہے، ابو ہریرہ، ابن عباس اور شعبی نے کہا: «اللَّمَمَ» زنا سے کم تر ہر چیز ہے (٦)۔ اور مقاتل بن سلیمان نے ذکر کیا کہ یہ آیت ایک شخص کے بارے میں نازل ہوئی جس کا نام نبہان التمار تھا، اس کی ایک دکان تھی جس میں وہ کھجوریں بیچتا تھا، پس ایک عورت اس کے پاس کھجوریں خریدنے آئی تو اس نے اس سے کہا: دکان کے اندر اس سے بہتر کھجوریں ہیں، پس جب وہ اندر داخل ہوئی تو اس نے اسے بہکانا چاہا، تو اس نے انکار کر دیا اور چلی گئی، پس نبہان نادم

ہوا، اور رسول اللہ ﷺ کے پاس آیا اور کہا: یا رسول اللہ! کوئی ایسی چیز نہیں ہے جو آدمی کرتا ہو مگر یہ کہ...

حواشی: (۱) المحرر الوجیز ۳/ ۲۰۳۔ (۲) حمزہ اور کسائی کی قراءت "السبعہ" ص٦١٥ میں، اور "التیسیر" ص١٩٥ میں، اور اعمش اور یحییٰ بن وثاب کی قراءت "المحرر الوجیز" ۳/ ۲۰۳ میں۔ (۳) تفسیر طبری ۲۲/ ٦٠۔ (۴) زاد المسیر ۸/ ۷۵ اور اس نے اسے منسوب نہیں کیا۔ (۵) ٦/ ٢٦٢۔ (۶) الوسیط ٤/ ٢٠١۔

43 Surah An-Najm: Verses 31 - 32

...I did everything except sexual intercourse. He said: "Perhaps her husband is out fighting (ghazi)," and then this verse was revealed (1), and this has already been mentioned at the end of "Hud" (2).

Similarly, Ibn Mas'ud, Abu Sa'id al-Khudri, Hudhayfah, and Masruq said: "Al-Lamm" (minor sins) is what is less than intercourse, such as kissing, winking, looking, and lying together (3).

Masruq narrated from Abdullah bin Mas'ud who said: "The adultery of the eyes is looking, the adultery of the hands is striking, the adultery of the feet is walking. The private parts either confirm this or deny it. If it proceeds, it is adultery; if it stops short, it is 'lamm' (a minor sin)" (4). In "Sahih al-Bukhari and Muslim" (5), narrated by Ibn Abbas, who said: "I have not seen anything more like 'lamm' than what Abu Hurairah said: 'The Prophet ﷺ said: "Indeed Allah has decreed for the son of Adam his share of adultery, which he will inevitably commit. The adultery of the eyes is looking, the adultery of the tongue is speaking, the soul desires and wishes, and the private parts confirm or deny this."'" The meaning is: the great indecency and complete adultery that warrants the prescribed punishment (Hadd) in this world and punishment in the Hereafter is in the private parts, and other than that has a share of the sin (6). And Allah knows best.

In the narration of Abu Salih, from Abu Hurairah, from the Prophet ﷺ, he said: "The son of Adam's share of adultery is written for him, and he will inevitably commit it. The adultery of the eyes is looking, the adultery of the ears is listening, the adultery of the tongue is speaking, the adultery of the hand is striking, the adultery of the foot is the steps taken, and the heart..."

(1) Preceded in 5/322. (2) 11/230. (3) Tafsir al-Baghawi 4/252. (4) Narrated by Abd al-Razzaq in Tafsir 2/255, al-Tabari 22/62, al-Hakim in al-Mustadrak 2/470, and al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (7060) via Abu al-Duha, from Masruq, from Ibn Mas'ud; Masruq was not mentioned in the chain of Abd al-Razzaq and al-Tabari. Al-Hakim said: This hadith is authentic according to the criteria of the two Sheikhs (Bukhari and Muslim), though they did not record it, and al-Dhahabi agreed with him. (5) Al-Bukhari (6612), Muslim (2657) and the wording is his, and it is in Ahmad (7719). (6) Ikmal al-Mu'lim 8/145.

43 सूरह अन-नज्म: आयतें 31 - 32

...मैंने सहवास के अलावा सब कुछ किया। उन्होंने कहा: "शायद उसका पति युद्ध (गाजी) में है," तब यह आयत नाजिल हुई (1), और यह "हूद" के अंत में पहले ही उल्लेख किया जा चुका है (2)।

इसी प्रकार इब्न मसूद, अबू सईद अल-खुदरी, हुजैफा और मसरूक ने कहा: "अल-लमम" (छोटे पाप) वह है जो संभोग से कम है, जैसे चूमना, आंख मारना, देखना और साथ लेटना (3)।

मसरूक ने अब्दुल्ला बिन मसूद से रिवायत की कि उन्होंने कहा: "आंखों का ज़िना देखना है, हाथों का ज़िना पकड़ना/चोट मारना है, पैरों का ज़िना चलना है। गुप्तांग या तो इसकी पुष्टि करते हैं या इसे झुठलाते हैं। यदि वह आगे बढ़ता है तो वह ज़िना है; यदि वह रुक जाता है तो वह 'लमम' है" (4)। "सहीह अल-बुखारी और मुस्लिम" (5) में इब्न अब्बास से रिवायत है, जिन्होंने कहा: "मैंने 'लमम' के सबसे करीब कोई चीज़ नहीं देखी जो अबू हुरैरा ने कही थी: 'नबी ﷺ ने फ़रमाया: "बेशक अल्लाह ने आदम की संतान के लिए ज़िना का उसका हिस्सा लिख दिया है, जिसे वह अनिवार्य रूप से करेगा। आंखों का ज़िना देखना है, जीभ का ज़िना बोलना है, आत्मा इच्छा और कामना करती है, और गुप्तांग इसकी पुष्टि या खंडन करते हैं।"'" इसका अर्थ है: वह बड़ी अश्लीलता और पूर्ण ज़िना जो इस दुनिया में निर्धारित दंड (हद) और आखिरत में सजा का पात्र बनाता है, वह गुप्तांगों में है, और इसके अलावा पाप का एक हिस्सा है (6)। और अल्लाह बेहतर जानता है।

अबू सालेह की रिवायत में, अबू हुरैरा से, नबी ﷺ ने फ़रमाया: "आदम की संतान का ज़िना का हिस्सा उसके लिए लिखा गया है, और वह अनिवार्य रूप से इसे करेगा। आंखों का ज़िना देखना है, कानों का ज़िना सुनना है, जीभ का ज़िना बोलना है, हाथ का ज़िना पकड़ना है, पैर का ज़िना कदम उठाना है, और दिल..."

(1) पहले आ चुका है 5/322। (2) 11/230। (3) तफ़्सीर अल-बग़वी 4/252। (4) इसे अब्द अल-रज्ज़ाक ने तफ़्सीर 2/255 में, अल-तबरी ने 22/62 में, अल-हाकिम ने अल-मुस्तदरक 2/470 में, और अल-बयहाकी ने शोब अल-ईमान (7060) में अबू अल-दुहा के माध्यम से, मसरूक से, इब्न मसूद से रिवायत किया है; मसरूक का नाम अब्द अल-रज्ज़ाक और अल-तबरी की सनद में नहीं आया। अल-हाकिम ने कहा: यह हदीस शेखैन (बुखारी और मुस्लिम) की शर्तों पर सही है, हालांकि उन्होंने इसे रिकॉर्ड नहीं किया, और अल-ज़हाबी ने उनसे सहमति जताई। (5) अल-बुखारी (6612),

मुस्लिम (2657) और शब्द उन्हीं के हैं, और यह अहमद (7719) में है। (6) इकमल अल-मुल्लिम 8/145।

43 سورہ النجم: آیات 31 - 32

...میں نے جماع کے علاوہ سب کچھ کیا۔ انہوں نے کہا: "شاید اس کا شوہر غازی (جہاد میں) ہے،" تو یہ آیت نازل ہوئی(1)، اور یہ "ہود" کے آخر میں گزر چکا ہے(2)۔

اسی طرح ابن مسعود، ابو سعید الخدری، حذیفہ اور مسروق نے کہا: "اللمم" (چھوٹے گناہ) جماع سے کم تر کام ہیں جیسے بوسہ لینا، آنکھ مارنا، دیکھنا اور ساتھ لیٹنا(3)۔

مسروق نے عبداللہ بن مسعود سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: "آنکھوں کا زنا دیکھنا ہے، ہاتھوں کا زنا پکڑنا/مارنا ہے، پاؤں کا زنا چلنا ہے، اور شرمگاہ یا تو اس کی تصدیق کرتی ہے یا اسے جھٹلاتی ہے۔ اگر بات آگے بڑھ جائے تو زنا ہے، اور اگر رک جائے تو 'لمم' ہے"(4)۔ "صحیح بخاری و مسلم"(5) میں ابن عباس سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: "میں نے 'لمم' سے زیادہ مشابہ کوئی چیز نہیں دیکھی اس قول سے جو ابو ہریرہ نے بیان کیا: 'نبی ﷺ نے فرمایا: "بے شک اللہ نے ابن آدم پر زنا کا اس کا حصہ لکھ دیا ہے، جسے وہ لا محالہ پائے گا، پس آنکھوں کا زنا دیکھنا ہے، زبان کا زنا بولنا ہے، اور نفس تمنا اور خواہش کرتا ہے، اور شرمگاہ اس کی تصدیق یا تکذیب کرتی ہے"'"۔ اور معنی یہ ہے کہ: وہ بڑی فحاشی اور مکمل زنا جو دنیا میں حد اور آخرت میں سزا کا موجب ہے، وہ شرمگاہ کا عمل ہے، اور اس کے علاوہ گناہ کا ایک حصہ ہے(6)۔ واللہ اعلم۔

اور ابو صالح کی روایت میں ابو ہریرہ سے مروی ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "ابن آدم پر زنا کا اس کا حصہ لکھ دیا گیا ہے، وہ اسے لا محالہ پانے والا ہے۔ پس آنکھوں کا زنا دیکھنا ہے، کانوں کا زنا سننا ہے، زبان کا زنا کلام کرنا ہے، ہاتھ کا زنا پکڑنا ہے، پاؤں کا زنا چلنا ہے، اور دل..."

(1) سلف 5/322- (2) 11/230- (3) تفسیر البغوی 4/252- (4) اسے عبد الرزاق نے تفسیر 2/255 میں، طبری نے 22/62 میں، حاکم نے المستدرک 2/470 میں، اور بیہقی نے شعب الایمان (7060) میں ابوالضحی کے واسطے سے، مسروق سے، ابن مسعود سے روایت کیا ہے؛ عبد الرزاق اور طبری کی سند میں مسروق کا ذکر نہیں ہے۔ حاکم نے کہا: یہ حدیث شیخین کی شرط پر صحیح ہے، اگرچہ انہوں نے اسے روایت نہیں کیا، اور ذہبی نے ان سے اتفاق کیا ہے۔

(5) بخاری (6612)، مسلم (2657) اور الفاظ مسلم کے ہیں، اور یہ احمد (7719) میں بھی ہے۔

(6) اکمال المعلم 8/145-

44 Surah An-Najm: Verses 31 - 32

...desires and wishes, and the private part confirms that or belies it." Reported by Muslim (1). Al-Tha'labi mentioned the hadith of Tawus from Ibn Abbas, in which he mentioned the ear, the hand, and the foot, and added after the eyes and the tongue: "And the adultery of the lips is the kiss" (2). This is one saying.

Ibn Abbas also said: It is a man who commits a minor sin (lamam) and then repents. He said: Have you not heard the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) say: "If You forgive, O Allah, You forgive much; for what servant of Yours has not committed a minor sin?"

Reported by Amr ibn Dinar, from Ata, from Ibn Abbas (3). Al-Nahhas said: This is the soundest of what has been said about it and the most majestic in its chain of transmission.

Shu'bah reported from Mansur, from Mujahid, from Ibn Abbas regarding the words of Allah, the Mighty and Majestic: {except minor sins (Al-Lamam)}: He said: It is when a servant commits a sin then does not return to it. The poet said: "If You forgive, O Allah, You forgive much; for what servant of Yours has not committed a minor sin?" (4)

Likewise, Mujahid and Al-Hasan said: He is the one who commits a sin and then does not repeat it (5). Similar is narrated from [WWW.NAFSEISLAM.COM]

(1) In his Sahih (2657): (21). (2) This addition appeared in the hadith of Ibn Mas'ud mentioned earlier, and its verification is there. (3) Reported by Al-Tirmidhi (3284) through Zakariya ibn Ishaq, from Amr ibn Dinar. He said: This is a Hasan Sahih Gharib hadith, we only know it through Zakariya ibn Ishaq. The verse is by Umayyah ibn Abi al-Salt, and it is in his Diwan p. 58. Some attributed it to Abu Khirash al-Hudhali as in Amali ibn al-Shajari 2/536, and Sharh Ash'ar al-Hudhaliyyin 3/1346 and other sources. However, Al-Baghdadi said in Khizanat al-Adab 2/295: Al-Ayni claimed it belongs to Abu Khirash al-Hudhali, and this is a mistake; it belongs to Umayyah ibn Abi al-Salt, said at the time of his death, and Abu Khirash took it from him. See the following comment. (4) Reported by Al-Bayhaqi in al-Sunan al-Kubra 10/185, and in Shu'ab al-Iman (7057) through Adam ibn Abi Iyas, from Shu'bah. He said: This is the preserved mawquf (statement of a companion). Also reported by al-Tabari 22/64 through Muhammad ibn Ja'far, from Shu'bah. However, he did not mention Ibn Abbas in its chain. (5) Al-Nukat wal-'Uyun 5/400. Reported by al-Tabari 22/64 from Mujahid similar

to the statement of Ibn Abbas mentioned above. Mujahid reported it in al-Tafsir 2/631, and al-Tabari 22/64-65 from al-Hasan similarly.

44 सूरह अन-नज्म: आयतें 31 - 32

...इच्छा और कामना करता है, और गुप्तांग उसकी पुष्टि करता है या उसे झुठलाता है।" इसे मुस्लिम ने संकलित किया है (1)। अल-थलाबी ने इब्न अब्बास से ताऊस की हदीस का उल्लेख किया है, जिसमें उन्होंने कान, हाथ और पैर का उल्लेख किया है, और आँखों और ज़बान के बाद जोड़ा है: "और होंठों का ज़िना चूमना है" (2)। यह एक कथन है।

इब्न अब्बास ने यह भी कहा: यह वह व्यक्ति है जो कोई छोटा पाप (लमम) करता है और फिर तौबा (पश्चाताप) करता है। उन्होंने कहा: क्या आपने पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को यह कहते नहीं सुना: "ऐ अल्लाह, अगर तू माफ करता है, तो तू बहुत ज्यादा माफ करता है; क्योंकि तेरा कौन सा बंदा ऐसा है जिसने कोई छोटी गलती न की हो?"

इसे अम्र इब्न दीनार ने अता के माध्यम से इब्न अब्बास से रिवायत किया है (3)। अल-नहहास ने कहा: इसके बारे में जो कुछ कहा गया है, यह सबसे सही और इसकी सनद (प्रमाण) सबसे महान है।

शु'बाह ने मंसूर के माध्यम से, मुजाहिद से, इब्न अब्बास से अल्लाह अज़ व जल्ल के इस कथन के बारे में रिवायत की: {सिवाय छोटे पापों (अल-लमम) के}: उन्होंने कहा: यह तब होता है जब कोई बंदा कोई पाप करता है और फिर उसे दोबारा नहीं करता। कवि ने कहा है: "ऐ अल्लाह, अगर तू माफ करता है, तो तू बहुत ज्यादा माफ करता है; क्योंकि तेरा कौन सा बंदा ऐसा है जिसने कोई छोटी गलती न की हो?" (4)

इसी तरह मुजाहिद और अल-हसन ने कहा: वह वह है जो पाप करता है और फिर उसे नहीं दोहराता (5)। इसी तरह का वर्णन [WWW.NAFSEISLAM.COM] से भी है।

(1) उनके सहीह (2657): (21) में। (2) यह इज़ाफ़ा (अतिरिक्त भाग) इब्न मसूद की पूर्वोक्त हदीस में आया है, और उसका विवरण वहीं है। (3) इसे तिरमिज़ी (3284) ने ज़करिया इब्न इसहाक के माध्यम से अम्र इब्न दीनार से निकाला है। उन्होंने कहा: यह हदीस हसन सहीह ग़रीब है, हम इसे केवल ज़करिया इब्न इसहाक की हदीस से जानते हैं। यह शेर उमय्या इब्न अबी अल-सल्त का है, जो उनके दीवान के पृ. 58 पर है। कुछ लोगों ने इसे अबू खिराश अल-हुज़ली का बताया है, जैसा कि अमाली इब्न अल-शजरी 2/536 और शरह अशआर अल-हुज़लीयीन 3/1346 और अन्य स्रोतों में है। लेकिन अल-बगदादी ने खिज़ानत अल-अदब 2/295 में कहा: अल-ऐनी ने दावा किया कि यह अबू खिराश अल-हुज़ली का है, और यह गलत है; यह उमय्या इब्न अबी अल-सल्त का है, जो उनकी मृत्यु के समय

कहा गया था, और अबू खिराश ने इसे उनसे लिया था। अगला कमेंट देखें। (4) इसे अल-बैहक़ी ने अस-सुनन अल-कुबरा 10/185 में और शुआब अल-ईमान (7057) में आदम इब्न अबी इयास के माध्यम से शु'बाह से निकाला है। उन्होंने कहा: यह महफूज़ मौक़ूफ़ है। अल-तब़री ने भी इसे 22/64 में मुहम्मद इब्न जाफ़र के माध्यम से शु'बाह से निकाला है, लेकिन उन्होंने अपनी सनद में इब्न अब्बास का उल्लेख नहीं किया है। (5) अन-नुकत वल-उयून 5/400। अल-तब़री 22/64 ने मुजाहिद से इब्न अब्बास के उपर्युक्त कथन जैसा ही निकाला है। मुजाहिद ने तफ़सीर 2/631 में और अल-तब़री 22/64-65 ने अल-हसन से ऐसा ही निकाला है।

44 سورة النجم: آیات 31 - 32

...خواہش اور تمنا کرتا ہے، اور شرمگاہ اس کی تصدیق کرتی ہے یا اسے جھٹلاتی ہے۔" اسے مسلم (1) نے روایت کیا ہے۔ ثعلبی نے ابن عباس سے طاؤس کی حدیث ذکر کی ہے، جس میں انہوں نے کان، ہاتھ اور پاؤں کا ذکر کیا ہے، اور آنکھوں اور زبان کے بعد یہ اضافہ کیا ہے: "اور ہونٹوں کا زنا بوسہ ہے" (2)۔ تو یہ ایک قول ہے۔

ابن عباس نے یہ بھی فرمایا: اس سے مراد وہ شخص ہے جو کسی گناہ (لمم یعنی صغیرہ گناہ) کا ارتکاب کرے پھر توبہ کر لے۔ انہوں نے کہا: کیا تم نے نبی ﷺ کو یہ فرماتے ہوئے نہیں سنا: "اے اللہ! اگر تو معاف فرمائے تو بہت زیادہ معاف فرماتا ہے، اور تیرا کون سا ایسا بندہ ہے جس سے کوئی لغزش نہ ہوئی ہو؟"

اسے عمرو بن دینار نے عطا کے واسطے سے ابن عباس (3) سے روایت کیا ہے۔ نحاس نے کہا: اس بارے میں جو کچھ کہا گیا ہے یہ اس میں سب سے زیادہ صحیح اور سند کے اعتبار سے سب سے زیادہ معتبر ہے۔

شعبہ نے منصور سے، انہوں نے مجاہد سے اور انہوں نے ابن عباس سے اللہ عزوجل کے قول: {سوائے چھوٹے گناہوں (اللمم) کے} کے بارے میں روایت کیا ہے کہ انہوں نے فرمایا: اس کا مطلب یہ ہے کہ بندہ کسی گناہ کا ارتکاب کرے پھر اسے دوبارہ نہ کرے۔ شاعر نے کہا: "اے اللہ! اگر تو معاف فرمائے تو بہت زیادہ معاف فرماتا ہے، اور تیرا کون سا ایسا بندہ ہے جس سے کوئی لغزش نہ ہوئی ہو؟" (4)

اسی طرح مجاہد اور حسن بصری نے کہا: وہ وہ شخص ہے جو گناہ کرے پھر اسے دوبارہ نہ کرے (5)۔ اسی طرح کی بات [WWW.NAFSEISLAM.COM] سے بھی منقول ہے۔

(1) اپنی صحیح (2657): (21) میں۔ (2) یہ اضافہ ابن مسعود کی سابقہ حدیث میں آ چکا ہے، اور اس کی تخریج وہاں موجود ہے۔ (3) اسے ترمذی (3284) نے زکریا بن اسحاق کے طریق سے عمرو بن دینار سے روایت کیا ہے۔ انہوں نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح غریب ہے، ہم اسے صرف زکریا بن اسحاق کی حدیث سے جانتے ہیں۔ یہ شعر امیہ بن ابی الصلت کا ہے، جو ان کے دیوان ص 58 پر ہے، اور بعض نے اسے ابو خراش ہذلی کی طرف منسوب کیا ہے جیسا کہ امالی ابن الشجری 2/536 اور شرح اشعار الہذلیین 3/1346 وغیرہ میں ہے۔ لیکن بغدادی نے خزانہ الادب 2/295 میں کہا: عینی کا یہ گمان کہ یہ ابو خراش ہذلی کا ہے، غلط ہے؛ یہ دراصل امیہ بن ابی الصلت کا ہے جو اس نے اپنی موت کے وقت کہا تھا، اور ابو خراش نے اس سے لیا تھا۔ اگلا نوٹ دیکھیں۔ (4) اسے بیہقی نے السنن الکبری 10/185 میں اور شعب الایمان (7057) میں آدم بن ابی ایاس کے طریق سے شعبہ سے روایت کیا ہے۔ انہوں نے کہا: یہ محفوظ موقوف ہے۔ اسے طبری نے بھی 22/64 میں محمد بن جعفر کے طریق سے شعبہ سے روایت کیا ہے، لیکن انہوں نے اپنی سند میں ابن عباس کا ذکر نہیں کیا۔ (5) النکت والعیون 5/400، اسے طبری 22/64 نے مجاہد سے ابن عباس کے مذکورہ بالا قول کی طرح روایت کیا ہے، اور مجاہد نے التفسیر 2/631 میں، اور طبری 22/64-65 نے حسن بصری سے اسی طرح روایت کیا ہے۔

Surah An-Najm, Verses 31 - 32 45

Az-Zuhri said: Al-Lamam is that a person commits adultery then repents and does not return to it, and that he steals or drinks wine then repents and does not return to it. The evidence for this interpretation is the saying of the Almighty: "And those who, when they commit an immorality or wrong themselves, remember Allah and seek forgiveness for their sins" [Aal-Imran: 135]. Then He said: "Those - their reward is forgiveness from their Lord" [Aal-Imran: 136], thus He guaranteed forgiveness for them, just as He said following [the mention of] al-lamam: "Indeed, your Lord is vast in forgiveness." Based on this interpretation, "except for al-lamam" is a continuous exception. Abdullah bin Amr bin Al-Aas said: Al-lamam is what is less than polytheism (1). It was also said: Al-lamam is a sin between two bounds, which is what has no prescribed punishment (hadd) in this world, and no threat of punishment in the Hereafter, and which the five prayers expiate. This was said by Ibn Zayd, Ikrima, Ad-Dahhak, and Qatada (2). It was narrated by Al-Awfi and Al-Hakam bin Utaybah on the authority of Ibn Abbas (3).

Al-Kalbi said: Al-Lamam is of two types: Every sin for which Allah has not mentioned a prescribed punishment in this world nor a punishment in the Hereafter; that is what the five daily prayers expiate, as long as it does not reach [the level of] major sins and indecencies. The other type: It is the great sin that a person approaches once in a while and then repents for it (4).

And from Ibn Abbas as well, and Abu Huraira, and Zaid bin Thabit: It is what passed in the Days of Ignorance (Jahiliyyah), so He does not hold them accountable for it. This is because the polytheists said to the Muslims: "Yesterday you were doing the same as us," so it was revealed. This was also said by Zaid bin Aslam and his son, and it is like the saying of the Almighty: "and that you join two sisters [in wedlock] except for what has already passed" (5) [An-Nisa: 23].

---

(1) Tafsir Al-Baghawi 4/252, and Al-Tabari recorded it 22/66. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 5/204 and attributed it to Abu Huraira and Ibn Abbas, and Al-Nukat wal-Uyun 5/401 and attributed it to Ibn Abbas and Qatada, and Al-Tabari recorded it 22/67-68 from Ibn Abbas, Ibn al-Zubayr, Ikrima, Qatada and al-Dahhak. (3) Ibn Kathir cited it in Tafsir 7/462 from Al-Awfi from Ibn Abbas, and Al-Tabari recorded it 22/67 from Al-Hakam bin Utaybah, from Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both. (4) Tafsir Al-Baghawi 4/252-253. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 5/204 and did not attribute it to Abu Huraira, and Abu al-Layth al-Samarqandi mentioned it from him in Tafsir 3/293.

सूरह अन-नज्म, आयतें 31 - 32 45

अज़-ज़ुहरी ने कहा: 'अल-लमम' यह है कि कोई व्यक्ति व्यभिचार (ज़िना) करे फिर तौबा कर ले और दोबारा न करे, और वह चोरी करे या शराब पिए फिर तौबा कर ले और दोबारा न करे। इस व्याख्या का प्रमाण सर्वशक्तिमान अल्लाह का यह कथन है: "और वे जो, जब कोई अश्लील काम कर बैठते हैं या अपने ऊपर ज़ुल्म कर बैठते हैं, तो अल्लाह को याद करते हैं और अपने गुनाहों की माफ़ी माँगते हैं" [आल-इमरान: 135]। फिर उसने कहा: "वे - उनका बदला उनके रब की ओर से माफ़ी है" [आल-इमरान: 136], इस प्रकार उसने उनके लिए माफ़ी की गारंटी दी, जैसा कि उसने 'अल-लमम' के उल्लेख के बाद कहा: "बेशक आपका रब बड़ी माफ़ी वाला है।" इस व्याख्या के आधार पर, "अल-लमम को छोड़कर" एक निरंतर अपवाद (इस्तिसना मुत्तसिल) है। अब्दुल्ला बिन अम्र बिन अल-आस ने कहा: अल-लमम वह है जो शिर्क(बहुदेववाद) से कम है (1)। यह भी कहा गया है: अल-लमम दो हदों के बीच का गुनाह है, यानी वह जिस पर दुनिया में कोई निर्धारित सजा (हद) नहीं है, और न ही आखिरत में सजा की धमकी दी गई है, जिसे पाँचों समय की नमाज़ें मिटा देती हैं। यह इब्न ज़ैद, इकरामा, अद-दह्हाक और क़तादा ने कहा है (2)। इसे अल-औफी और अल-हकम बिन उतैबा ने इब्न अब्बास के हवाले से रिवायत किया है (3)।

अल-कल्बी ने कहा: 'अल-लमम' दो प्रकार का है: हर वह गुनाह जिसके लिए अल्लाह ने दुनिया में कोई निर्धारित सजा नहीं बताई और न ही आखिरत में सजा का ज़िक्र किया; वह वही है जिसे पाँचों नमाज़ें मिटा देती हैं, जब तक कि वह बड़े गुनाहों और अश्लीलता तक न पहुँचे। दूसरा प्रकार: वह बड़ा गुनाह है जिसे इंसान कभी-कभी कर बैठता है और फिर उससे तौबा कर लेता है (4)।

और इब्न अब्बास, अबू हुरैरा और ज़ैद बिन साबित से भी [रिवायत है]: यह वह है जो जाहिलियत (अज्ञानता के काल) में बीत चुका है, इसलिए वह उन्हें इसके लिए जिम्मेदार नहीं ठहराता। ऐसा इसलिए है क्योंकि मुशरिकों (बहुदेववादियों) ने मुसलमानों से कहा था: "तुम कल ही तो हमारे साथ काम कर रहे थे," तो यह आयत नाज़िल हुई। ज़ैद बिन असलम और उनके बेटे ने भी यही कहा है, और यह सर्वशक्तिमान के इस कथन के समान है: "और यह कि तुम दो बहनों को [निकाह में] एक साथ न मिलाओ, सिवाय उसके जो पहले हो चुका" (5) [अन-निसा: 23]।

---

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 4/252, और अल-तबरी ने इसे 22/66 पर उद्धृत किया है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/204 और इसे अबू हुरैरा और इब्न अब्बास से जोड़ा है, और अन-नुकात वल-उयून

5/401 और इसे इब्न अब्बास और क़तादा से जोड़ा है, और अल-तबरी ने इसे 22/67-68 पर इब्न अब्बास, इब्न अल-जुबैर, इकरामा, क़तादा और अद-दह्हाक से उद्धृत किया है। (3) इब्न कसीर ने तफ़सीर 7/462 में अल-औफी के हवाले से इब्न अब्बास से इसका ज़िक्र किया है, और अल-तबरी ने इसे 22/67 पर अल-हकम बिन उतैबा के हवाले से इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से उद्धृत किया है। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 4/252-253। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/204 और इसे अबू हुरैरा से नहीं जोड़ा है, और अबू अल-लैथ अल-समरकंदी ने तफ़सीर 3/293 में उनके हवाले से इसका ज़िक्र किया है।

سورة النجم، آیات ۳۱ - ۳۲ ۴۵

الزہری نے کہا: اللمم (چھوٹے گناہ) یہ ہے کہ کوئی زنا کرے پھر توبہ کرے اور دوبارہ نہ کرے، اور چوری کرے یا شراب پیے پھر توبہ کرے اور دوبارہ نہ کرے۔ اس تاویل کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: ﴿وَالَّذِينَ إِذَا فَعَلُوا فَاحِشَةً أَوْ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ ذَكَرُوا اللهَ فَاسْتَغْفَرُوا لِذُنُوبِهِمْ﴾ [آل عمران: ۱۳۵]۔ (ترجمہ: اور وہ لوگ کہ جب کوئی فحش کام کریں یا اپنی جانوں پر ظلم کریں تو اللہ کو یاد کرتے ہیں اور اپنے گناہوں کی معافی مانگتے ہیں)۔ پھر فرمایا: ﴿أُولَئِكَ جَزَاؤُهُمْ مَغْفِرَةٌ مِنْ رَبِّهِمْ﴾ [آل عمران: ۱۳۶] (ترجمہ: یہ وہ لوگ ہیں جن کی جزا ان کے رب کی طرف سے مغفرت ہے) پس اللہ نے ان کے لیے مغفرت کی ضمانت دی، جیسا کہ اللمم کے ذکر کے بعد فرمایا: ﴿إِنَّ رَبَّكَ وَاسِعُ الْمَغْفِرَةِ﴾ (ترجمہ: بے شک آپ کا رب وسیع مغفرت والا ہے)۔ پس اس تاویل کی بنا پر "إِلَّا اللَّمَمَ" (سوائے چھوٹے گناہوں کے) استثنائے متصل ہوگا۔ عبداللہ بن عمرو بن العاص نے کہا: اللمم وہ ہے جو شرک سے کم ہو (۱)۔ اور کہا گیا: اللمم دو حدوں کے درمیان کا گناہ ہے، یعنی وہ گناہ جس پر دنیا میں کوئی حد (سزا) مقرر نہیں ہے، اور نہ ہی آخرت میں اس پر عذاب کی وعید سنائی گئی ہے، اسے پانچوں وقت کی نمازیں مٹا دیتی ہیں۔ یہ قول ابن زید، عکرمہ، ضحاک اور قتادہ کا ہے (۲)۔ اور اسے العوفی اور الحکم بن عتیبہ نے ابن عباس سے روایت کیا ہے (۳)۔

الکلبی نے کہا: اللمم کی دو صورتیں ہیں: ہر وہ گناہ جس پر اللہ نے دنیا میں کوئی حد مقرر نہیں فرمائی اور نہ ہی آخرت میں اس پر عذاب کا ذکر کیا، یہی وہ ہے جسے پانچ وقت کی نمازیں مٹا دیتی ہیں، جب تک کہ وہ کبیرہ گناہوں اور فواحش تک نہ پہنچ جائے۔ اور دوسری صورت: وہ بڑا گناہ ہے جس کا انسان کبھی کبھار ارتکاب کر بیٹھتا ہے پھر اس سے توبہ کر لیتا ہے (۴)۔

اور ابن عباس رضی اللہ عنہما، ابوہریرہ اور زید بن ثابت سے بھی مروی ہے کہ: یہ وہ گناہ ہیں جو زمانہ جاہلیت میں گزر گئے، پس اللہ ان پر ان کا مواخذہ نہیں فرماتا۔ اس کی وجہ یہ ہے کہ مشرکین نے مسلمانوں سے کہا: "تم کل ہی تو ہمارے ساتھ (یہ کام) کر رہے تھے"، تو یہ آیت نازل ہوئی۔ یہ قول زید بن اسلم اور ان کے بیٹے کا بھی ہے، اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی طرح ہے: ﴿وَأَنْ تَجْمَعُوا بَيْنَ الْأُخْتَيْنِ إِلَّا مَا قَد سَلَفَ﴾ (۵) [النساء: ۲۳]۔ (ترجمہ: اور یہ کہ تم دو بہنوں کو ایک ساتھ جمع کرو، سوائے اس کے جو گزر چکا)۔

---

(۱) تفسیر البغوی ۴ / ۲۵۲ ، اور اسے الطبری نے ۶۶/۲۲ میں روایت کیا ہے۔ (۲) المحرر الوجیز ۲۰۴/۵ اور اس کی نسبت ابوہریرہ اور ابن عباس کی طرف کی گئی ہے، اور النکت والعیون ۴۰۱/۵ میں اس کی نسبت ابن عباس اور قتادہ کی طرف کی گئی ہے، اور الطبری نے اسے ۶۷/۲۲ - ۶۸ پر ابن عباس، ابن الزبیر، عکرمہ، قتادہ اور ضحاک سے روایت کیا ہے۔ (۳) ابن کثیر نے تفسیر ۴۶۲/۷ میں العوفی کے واسطے سے ابن عباس سے نقل کیا ہے، اور الطبری نے اسے ۶۷/۲۲ پر الحکم بن عتیبہ سے، انہوں نے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے۔ (۴) تفسیر البغوی ۴ / ۲۵۲ - ۲۵۳ ۔ (۵) المحرر الوجیز ۲۰۴/۵ اور اسے ابوہریرہ کی طرف منسوب نہیں کیا گیا، اور ابواللیث السمرقندی نے اپنی تفسیر ۲۹۳/۳ میں اسے ان کے حوالے سے ذکر کیا ہے۔

Surah An-Najm: Verses 31 - 32 46

It was said: Al-lamam (اللَّمم) is for one to commit a sin that was not a habit for them; this was stated by Niftawayh (1). He said: The Arabs say: "He only comes to us limāman (لِماماً);" meaning from time to time. He said: It cannot be that he yalumma (يَلُمَّ - approaches) and does not act; because the Arabs do not say: "He alamma (أَلَمَّ) us," except if the person has performed an action, not if he intended it and did not do it. In "As-Sihah" (2): "A man alamma," from al-lamam: which refers to minor sins, and it is said: it is the proximity to a sin without committing it. Someone other than Al-Jawhari recited:

Approach Zainab (أَلْمِمْ) before the caravan departs, and say: if we are gratified, your heart has not grown weary of us (3)

Meaning: get close.

Ata ibn Abi Rabah said: Al-lamam is a habit of the soul from time to time (4). Sa'id ibn al-Musayyib said: It is what occurs to the heart, meaning a thought (5). Muhammad ibn al-Hanafiyyah said: Everything you intended of good or evil is lamam (6). The evidence for this interpretation is the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him): "Indeed, Satan has a lammah (suggestion/touch), and the angel has a lammah," the Hadith. This has already been mentioned in "Al-Baqarah" (7) regarding the Almighty's saying: {Satan threatens you with poverty} [Verse: 268].

Abu Ishaq az-Zajjaj said: The origin of al-lamam and al-ilmām is what a person does once in a while without going deep into it or persisting in it (8). It is said: "I almamtu (ألممتُ) with him," if you visited him and then departed from him. And it is said: "I did not do it except lamaman and ilmāman," meaning from time to time. Indeed, your visit is an ilmām (9).

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 5/204. (2) Entry: (l-m-m). (3) The speaker is Nusayb ibn Rabah, and the verse is in his Diwan p. 60. (4) Al-Kashshaf 4/32. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 5/204. (6) Zad al-Masir 8/76. (7) 4/355. (8) Ma'ani al-Quran by Az-Zajjaj 5/74, and Al-Wasit 4/202 similarly. (9) Lisan al-Arab (l-m-m) similarly.

सूरा अन-नज्म: आयतें 31 - 32 46

कहा गया है: 'अल-लमम' (اللَّمم) वह है जब कोई व्यक्ति ऐसा पाप करता है जो उसकी आदत नहीं थी, यह निफ्तावैह (1) ने कहा है। उन्होंने कहा: अरब कहते हैं: "वह हमारे पास केवल 'लिमामन' (لِماماً) आता है;" यानी समय-समय पर। उन्होंने कहा: ऐसा नहीं हो सकता कि वह 'यलुम्मा' (يَلُمَّ - निकट आए) और काम न करे; क्योंकि अरब यह नहीं कहते: "वह हमारे पास 'अलम्मा' (أَلَمَّ) आया," जब तक कि व्यक्ति ने वास्तव में कार्य न किया हो, न कि तब जब उसने इरादा किया हो लेकिन किया न हो। 'अस-सिहह' (2) में है: "एक व्यक्ति ने 'अलम्मा' किया," 'लमम' से: और यह छोटे पाप हैं, और कहा जाता है: यह बिना पाप किए उसके करीब जाना है। अल-जौहरी के अलावा किसी और ने यह छंद सुनाया:

जैनब के करीब जाओ (أَلِمْ) इससे पहले कि कारवां चला जाए, और कहो: यदि हम संतुष्ट हैं, तो तुम्हारा दिल हमसे थका नहीं है (3)

अर्थात: निकट आओ।

अता इब्न अबी रबाह ने कहा: 'लमम' समय-समय पर आत्मा की एक आदत है (4)। सईद इब्न अल-मुसय्यब ने कहा: यह वह है जो दिल पर आता है, अर्थात एक विचार (5)। मुहम्मद इब्न अल-हनफिया ने कहा: अच्छाई या बुराई का जो भी आपने इरादा किया, वह 'लमम' है (6)। इस व्याख्या का प्रमाण पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) का कथन है: "वास्तव में, शैतान का एक 'लम्माह' (सुझाव/स्पर्श) होता है, और फरिश्ते का एक 'लम्माह' होता है," जैसा कि हदीस में है। इसका उल्लेख पहले 'अल-बकरा' (7) में सर्वशक्तिमान के इस कथन के तहत किया जा चुका है: {शैतान तुम्हें गरीबी की धमकी देता है} [आयत: 268]।

अबू इशाक अज़-ज़ज्जाज ने कहा: 'अल-लमम' और 'अल-इल्माम' का मूल वह है जो एक व्यक्ति समय-समय पर करता है, उसमें गहराई तक नहीं जाता और न ही उस पर टिका रहता है (8)। कहा जाता है: "मैंने उसके साथ 'अलममतु' (أَلممتُ) किया," यदि आप उससे मिलने गए और फिर चले गए। और कहा जाता है: "मैंने इसे केवल 'लममन' या 'इल्मामन' ही किया," अर्थात समय-समय पर। वास्तव में, आपका मिलना 'इल्माम' है (9)।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/204। (2) शब्द: (लमम)। (3) कहने वाले नुसैब इब्न रबाह हैं, और छंद उनके दीवान पृ. 60 में है। (4) अल-कश्शाफ 4/32। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/204। (6) ज़ाद अल-मसीर 8/76। (7) 4/355। (8) अज़-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान 5/74, और अल-वसीत 4/202 इसी तरह। (9) लिसान अल-अरब (लमम) इसी तरह।

سورہ النجم: آیات ۳۱ - ۳۲ ٤٦

اور کہا گیا: اللمم (اللَّمم): یہ ہے کہ آدمی ایسا گناہ کرے جو اس کی عادت نہ ہو، یہ قول نفطویہ (۱) کا ہے۔ انہوں نے کہا: عرب کہتے ہیں: وہ ہمارے پاس نہیں آتا مگر 'لماماً' (لِماماً)؛ یعنی وقت بہ وقت۔ انہوں نے کہا: یہ نہیں ہو سکتا کہ وہ 'یلمّ' (یَلُمَّ - قریب آئے) اور فعل نہ کرے؛ کیونکہ عرب 'اَلَمَّ بنا' (وہ ہمارے پاس آیا) نہیں کہتے مگر جب انسان فعل کر گزرے، نہ کہ جب وہ ارادہ کرے اور اسے نہ کرے۔ اور 'الصحاح' (۲) میں ہے: آدمی نے 'اَلَمَّ' کیا، 'اللمم' سے: اور یہ چھوٹے گناہ ہیں، اور کہا جاتا ہے: یہ گناہ کے قریب ہونا ہے بغیر اس کے ارتکاب کے۔ جوہری کے علاوہ کسی اور نے یہ شعر پڑھا:

بِزِينَبَ أَلْمِمْ قبل أن يَرْحَلَ الرَّكْبُ وقُلْ إِنْ تَمَلَّيْنَا فما مَلَّكِ القَلْبُ (۳)

یعنی: قریب آؤ۔

اور عطا بن ابی رباح نے کہا: اللمم: نفس کی عادت ہے وقت بہ وقت (٤)۔ اور سعید بن المسیب نے کہا: یہ وہ ہے جو دل پر گزرے، یعنی خیال (٥)۔ اور محمد بن الحنفیہ نے کہا: ہر وہ چیز جس کا تم نے ارادہ کیا، چاہے خیر ہو یا شر، وہ 'لمم' ہے (٦)۔ اور اس تاویل کی دلیل آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا یہ قول ہے: "بے شک شیطان کا ایک 'لمہ' (اثر/وسوسہ) ہوتا ہے اور فرشتے کا ایک 'لمہ' ہوتا ہے" حدیث۔ اور یہ بات 'البقرہ' (۷) میں اللہ تعالیٰ کے اس قول کے پاس گزر چکی ہے: {الشَّيْطَانُ يَعِدُكُمُ الْفَقْرَ} [آیت: ۲٦۸]۔

اور ابو اسحاق الزجاج نے کہا: 'اللمم' اور 'الالمام' کی اصل یہ ہے کہ انسان کبھی کبھار کوئی کام کرے اور اس میں گہرائی میں نہ جائے اور نہ اس پر قائم رہے (۸)۔ کہا جاتا ہے: 'اَلممتُ بہ'

(ألممتُ به)، جب تم اس کی زیارت کو گئے اور واپس آ گئے۔ اور کہا جاتا ہے: میں نے اسے نہیں کیا مگر 'لماماً' اور 'الماماً'، یعنی وقت بہ وقت۔ اور تمہاری زیارت محض 'المام' ہے (۹)۔

---

(۱) المحرر الوجیز ٥/ ٢٠٤ . (٢) مادہ: (لمم). (٣) قائل نُصَيْب بن رباح ہیں، اور شعر ان کے دیوان ص ٦٠ میں ہے۔ (٤) الکشاف ٤/ ٣٢ . (٥) المحرر الوجیز ٥/ ٢٠٤ . (٦) زاد المسیر ٨/ ٧٦ . (٧) ٤/ ٣٥٥ . (٨) معانی القرآن للزجاج ٥/ ٧٤، اور الوسیط ٤/ ٢٠٢ اسی طرح۔ (٩) لسان العرب (لمم) اسی طرح۔

Surah An-Najm: Verses 31 - 32 47

And from it is the visitation of a vision, Al-A'sha said (1): "A vision from Qutaylah visited after the rope of her bond with ours grew weak and severed." And it was said: "Illa" (except) has the meaning of "wa" (and) (2). Al-Farra' denied this (3) and said: The meaning is except the close ones from small sins. And it was said: Al-Lamam is the sudden look (4). I say: This is far-fetched, as it is pardoned from the start, not held accountable; because it happens without intent or choice, and its explanation has already passed in "An-Nur" (5). And Al-Lamam also means: a touch of madness, and a man who is 'malmoom', meaning he has 'lamam'. It is also said: So-and-so was hit by a 'lammah' from the jinn, which is a touch, and a small thing, the poet said: "So if that, O Kubaysha, was nothing but the fleeting touch of a dreamer's vision" (6) Third: His, the Exalted, saying: {Indeed, your Lord is vast in forgiveness} for those who repent from their sins and seek forgiveness, Ibn Abbas said it (7). And Abu Maysara Amr ibn Shurahbil, who was among the most virtuous companions of Ibn Mas'ud, said: I saw in a dream as if I entered Paradise, and there were pitched tents. I said: For whom are these? They said: For Dhu al-Kala' and Hawshab - and they were among those who killed each other - I said: How is that? They said: They met Allah and found Him vast in forgiveness. Abu Khalid said: It reached me that Dhu al-Kala' freed twelve thousand households (8).

(1) In his Diwan, p. 55. (2) Tafsir Abi Al-Layth 3/293. (3) In "Ma'ani al-Qur'an" by him 3/100. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 5/204, and attributed it to Al-Husayn ibn al-Fadl. (5) 15/209 - 210. (6) Al-Sihah (lamam), and the verse was not attributed there. It was attributed in Lisan al-Arab (lamam) to Ibn Muqbil, and we did not find it in his Diwan. (7) Al-Waseet 4/202. (8) Narrated by Sa'id ibn Mansur in Al-Sunan 2/340, Ibn Abu Shaybah 15/290, and Abu Nu'aym in Al-Hilya =

सूरह अन-नज्म: आयतें 31 - 32 47

और इसी से 'इल्माम अल-ख़याल' (ख्याल का आना) है, अल-अशा ने कहा (1): "कुतैला की एक याद तब आई जब उसके और हमारे बीच का रिश्ता कमज़ोर होकर टूट गया था।" और कहा गया है कि: "इल्ला" (सिवाय) यहाँ "वा" (और) के अर्थ में है (2)। अल-फर्रा ने इसका खंडन किया (3) और कहा: इसका अर्थ छोटे गुनाहों के करीब वाले गुनाह हैं। और कहा गया है कि: 'अल-लमम' वह अचानक पड़ने वाली नज़र है (4)। मैंने कहा: यह बात दूर की लगती है, क्योंकि वह शुरू से ही माफ़ है, उस पर पकड़ नहीं होती; क्योंकि वह बिना किसी इरादे या पसंद के होती है, और सूरह "अन-नूर" में इसका वर्णन हो चुका है (5)। और 'अल-लमम' का अर्थ यह भी है: पागलपन का एक हिस्सा, और एक आदमी 'मलमूम' है, यानी उसे 'लमम' है। यह भी कहा जाता है: फलां को जिन्नों की 'लम्माह' लगी है, यानी उसका स्पर्श, और कोई छोटी चीज़, कवि ने कहा: "तो ऐ कुबैशा, वह तो बस एक ख्वाब देखने वाले के ख्यालों के स्पर्श जैसा था" (6) तीसरा: अल्लाह तआला का कहना: {बेशक आपका रब बड़े ही मग़फ़िरत (क्षमा) वाला है} उन लोगों के लिए जो अपने गुनाहों से तौबा करें और माफ़ी मांगें, यह इब्न अब्बास ने कहा (7)। और अबू मयसरा अम्र बिन शराहबील ने, जो इब्न मसूद के सबसे फ़ज़ीलत वाले साथियों में से थे, कहा: मैंने सपने में देखा जैसे मैं जन्नत में दाखिल हुआ हूँ, और वहाँ तंबू लगे हुए थे। मैंने पूछा: ये किसके लिए हैं? उन्होंने कहा: ज़ू अल-कला और हौशब के लिए - और वे उन लोगों में से थे जिन्होंने एक-दूसरे को मार डाला था - मैंने कहा: यह कैसे मुमकिन है? उन्होंने कहा: वे अल्लाह से मिले और उसे बहुत ज़्यादा माफ़ करने वाला पाया। अबू खालिद ने कहा: मुझे खबर मिली है कि ज़ू अल-कला ने बारह हज़ार घर (गुलाम) आज़ाद किए थे (8)।

(1) उनके दीवान में, पृष्ठ 55। (2) तफ़सीर अबी अल-लैथ 3/293। (3) उनकी किताब "मआनी अल-कुरान" 3/100 में। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज 5/204, और इसे अल-हुसैन बिन अल-फज़ल से जोड़ा गया है। (5) 15/209 - 210। (6) अल-सिहाह (लमम), और वहाँ इस शेर का श्रेय नहीं दिया गया है। लिसान अल-अरब (लमम) में इसे इब्न मुकबिल से जोड़ा गया है, और हमें यह उनके दीवान में नहीं मिला। (7) अल-वसीत 4/202। (8) इसे सईद बिन मंसूर ने अल-सुनन 2/340 में, इब्न अबी शैबा ने 15/290 में, और अबू नुऐम ने अल-हिल्या में निकाला है =

سورہ النجم: آیات 31 - 32 47

اور اسی سے ہے 'المام الخیال' (خیال کا آنا)، الاعشی نے کہا (1): "قتیلہ کی ایک یاد اس وقت آئی جب اس کا ہمارے ساتھ تعلق کا رشتہ کمزور ہو کر ٹوٹ چکا تھا۔" اور کہا گیا: "إلا" (سوائے) "واو" (اور) کے معنی میں ہے (2)۔ الفراء نے اس کا انکار کیا (3) اور کہا: معنی یہ ہے کہ چھوٹے گناہوں کے قریب ترین گناہ۔ اور کہا گیا: 'اللمم' وہ اچانک پڑنے والی نظر ہے (4)۔ میں نے کہا: یہ بات بعید ہے، کیونکہ وہ شروع ہی سے معاف ہے، اس پر گرفت نہیں ہوتی؛ اس لیے کہ وہ بلا قصد و اختیار واقع ہوتی ہے، اور "النور" میں اس کا بیان گزر چکا ہے (5)۔ اور 'اللمم' کا ایک معنی جنون کا اثر بھی ہے، اور ایک شخص 'ملموم' ہے، یعنی اسے 'لمم' (دیوانگی کا اثر) ہے۔ یہ بھی کہا جاتا ہے: فلاں کو جنات کی 'لمہ' لگی ہے، یعنی ان کا چھونا، اور تھوڑی سی چیز، شاعر نے کہا: "تو اے قبیشہ، وہ تو بس ایک خواب دیکھنے والے کے خیال کے چھونے جیسا تھا" (6) تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {بے شک آپ کا رب وسیع مغفرت والا ہے} ان لوگوں کے لیے جو اپنے گناہ سے توبہ کریں اور مغفرت طلب کریں، یہ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا (7)۔ اور ابو میسرہ عمرو بن شرحبیل نے، جو ابن مسعود رضی اللہ عنہ کے فضلاء صحابہ میں سے تھے، فرمایا: میں نے خواب میں دیکھا جیسے میں جنت میں داخل ہوا، تو وہاں خیمے نصب تھے۔ میں نے پوچھا: یہ کس کے لیے ہیں؟ انہوں نے کہا: ذو الکلاع اور حوشب کے لیے - اور یہ دونوں ان لوگوں میں سے تھے جنہوں نے ایک دوسرے کو قتل کیا تھا - میں نے کہا: یہ کیسے ہوا؟ انہوں نے کہا: وہ دونوں اللہ سے ملے تو اسے وسیع مغفرت والا پایا| ابو خالد نے کہا: مجھے یہ بات پہنچی ہے کہ ذو الکلاع نے بارہ ہزار گھر (غلام) آزاد کیے تھے (8)۔

(1) ان کے دیوان میں ص 55۔ (2) تفسیر ابی اللیث 3/ 293۔ (3) ان کی کتاب "معانی القرآن" میں 3/ 100۔ (4) المحرر الوجیز 5/ 204 اور اسے الحسین بن الفضل کی طرف منسوب کیا ہے۔ (5) 15/ 209 - 210۔ (6) الصحاح (لمم) اور اس میں اس شعر کی نسبت نہیں دی گئی، اور لسان العرب (لمم) میں اسے ابن مقبل کی طرف منسوب کیا گیا ہے، اور ہم اسے ان کے دیوان میں نہیں پا سکے۔ (7) الوسیط 4/ 202۔ (8) اسے سعید بن منصور نے السنن 2/ 340 میں، ابن ابی شیبہ نے 15/ 290 میں، اور ابو نعیم نے الحلیہ میں روایت کیا ہے =

Surah An-Najm: Verses 31 - 32 | Page 48

Allah's saying: {He is most knowing of you when He produced you from the earth} means: your father Adam from clay (1), and the wording came in the plural.

Al-Tirmidhi Abu Abdullah said: It is not so according to us, but the production occurred on the soil that was raised from the earth, and we were all in that soil and in that clay. Then the waters came out of the clay to the loins with the scattering of the souls according to their different forms. Then He extracted them from their spines according to their different forms; some of them were like pearls shining, some more luminous than others, some black like charcoal, and some darker than others. So the production happened to us and to him.

Isa bin Hammad al-Asqalani told us: Bishr bin Bakr told us: al-Awza'i told us: The Messenger of Allah (PBUH) said: "The first and the last were presented to me in front of my room this night." Someone said: O Messenger of Allah! And those who passed from creation? He said: "Yes, Adam and those after him were presented to me, for was anyone created?" They said: And those in the loins of men and the wombs of mothers? He said: "Yes, they were represented in the clay and I knew them, just as Adam was taught all the names" (2).

I say: It was previously mentioned at the beginning of "Al-An'am" (3) that every human is created from the clay of the spot where he is buried.

{and when you were fetuses} plural of 'Janin': it is the child as long as it is in the womb, called a fetus ('Janin') because of its concealment and being hidden (4). Amr ibn Kulthum said:

Of noble color, she has never borne a fetus (5)

= 4/143, and Al-Bayhaqi in Al-Sunan Al-Kubra 8/174. The saying of Abu Khalid - who is Yazid bin Harun from the men of the chain of narration - came after Al-Bayhaqi's narration as follows: ... for Dhu al-Kala' and Hawshab freed twelve thousand houses, and he mentioned things from their virtues. End. In (M) and (D) it came: girl, instead of: house. (1) Tafsir Al-Baghawi 4/253. (2) We did not find it. (3) 8/319. (4) Tafsir Al-Baghawi 4/253. (5) Preceded 4/38.

सूरा अन-नज्म: आयतें 31 - 32 | पृष्ठ 48

अल्लाह का कहना: {वह तुम्हारे बारे में बेहतर जानता है जब उसने तुम्हें धरती से पैदा किया} का मतलब है: तुम्हारे पिता आदम मिट्टी से (1), और शब्द बहुवचन में आया है।

अल-तिर्मिज़ी अबू अब्दुल्ला ने कहा: हमारे अनुसार ऐसा नहीं है, बल्कि निर्माण उस मिट्टी पर हुआ जो ज़मीन से उठाई गई थी, और हम सब उस मिट्टी और उस गारे में थे। फिर गारे से पानी निकलकर रीढ़ की हड्डियों में गया और आत्माओं का उनके विभिन्न रूपों के अनुसार बिखराव हुआ। फिर उसने उन्हें उनके रीढ़ से विभिन्न रूपों में निकाला; उनमें से कुछ चमकते मोतियों की तरह थे, कुछ दूसरों से अधिक प्रकाशमान थे, कुछ कोयले की तरह काले थे, और कुछ दूसरों से अधिक काले थे। तो निर्माण हम पर और उन पर घटित हुआ।

ईसा बिन हम्माद अल-अस्कलानी ने हमें बताया: बिश्र बिन बक्र ने हमें बताया: अल-औज़ाई ने हमें बताया: अल्लाह के रसूल (स.) ने कहा: "आज रात मेरे कमरे के सामने मेरे सामने सबसे पहले और सबसे आखिरी वाले पेश किए गए।" किसी ने कहा: हे अल्लाह के रसूल! और सृष्टि में से जो बीत चुके हैं? उन्होंने कहा: "हाँ, आदम और उनके बाद वाले मेरे सामने पेश किए गए, तो क्या कोई पैदा हुआ था?" उन्होंने कहा: और जो पुरुषों की पीठ और माताओं के पेट में हैं? उन्होंने कहा: "हाँ, वे मिट्टी में प्रस्तुत किए गए और मैंने उन्हें पहचान लिया, जैसे आदम को सभी नाम सिखाए गए थे" (2)।

मैंने कहा: "अल-अनआम" (3) की शुरुआत में पहले ही उल्लेख किया गया है कि प्रत्येक मनुष्य उस स्थान की मिट्टी से बनाया गया है जहाँ उसे दफनाया जाता है।

{और जब तुम भ्रूण थे} 'जनीन' का बहुवचन: यह बच्चा है जब तक वह गर्भ में रहता है, इसे भ्रूण ('जनीन') कहा जाता है क्योंकि यह छिपा हुआ और गुप्त होता है (4)। अम्र इब्न कुलथुम ने कहा:

"कुलीन रंग की, उसने कभी भ्रूण को धारण नहीं किया" (5)

= 4/143, और अल-बैहकी अल-सुनन अल-कुबरा 8/174 में। अबू खालिद का कहना - जो इसनाद के पुरुषों में से यज़ीद बिन हारून हैं - अल-बैहकी के वर्णन के बाद इस तरह आया: ... क्योंकि ज़ू अल-कला और हौशब ने बारह हज़ार घरों को आज़ाद किया, और उन्होंने उनके गुणों में से कुछ बातों का ज़िक्र किया। समाप्त। (म) और (द) में आया है: बेटी, घर के बदले। (1) तफ़सीर अल-बग़वी 4/253। (2) हमें यह नहीं मिला। (3) 8/319। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 4/253। (5) पूर्व 4/38।

سورة النجم: آیات ۳۱ - ۳۲ | صفحہ ٤٨

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ هُوَ أَعْلَمُ بِكُمْ إِذْ أَنشَأَكُم مِّنَ الْأَرْضِ ﴾ یعنی: تمہارے والد آدم مٹی سے (۱)، اور لفظ جمع کے طور پر آیا ہے۔

ترمذی ابو عبداللہ نے کہا: ہمارے نزدیک ایسا نہیں ہے، بلکہ پیدائش اس مٹی پر ہوئی جو زمین سے اٹھائی گئی تھی، اور ہم سب اسی مٹی اور اسی گارے میں تھے، پھر گارے سے پانی نکل کر صلب (پیٹھ) میں گیا اور روحوں کا ان کی مختلف ہیئتوں کے ساتھ بکھراؤ ہوا، پھر اس نے انہیں ان کی پشتوں سے مختلف ہیئتوں پر نکالا، ان میں سے بعض چمکتے ہوئے موتیوں کی طرح تھے، بعض ایک دوسرے سے زیادہ روشن تھے، اور بعض کوئلے کی طرح کالے تھے، اور بعض دوسروں سے زیادہ کالے تھے، تو پیدائش ہم پر اور ان پر واقع ہوئی۔

ہمیں عیسیٰ بن حماد العسقلانی نے بتایا، انہوں نے کہا: ہمیں بشر بن بکر نے بتایا، انہوں نے کہا: ہمیں اوزاعی نے بتایا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "آج رات میرے اس حجرے کے سامنے مجھ پر اولین اور آخرین پیش کیے گئے۔" تو کسی کہنے والے نے کہا: اے اللہ کے رسول! اور جو مخلوق میں سے گزر چکے ہیں؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "ہاں، مجھ پر آدم اور ان کے بعد والے پیش کیے گئے، تو کیا کوئی پیدا ہوا تھا؟" انہوں نے کہا: اور جو مردوں کی پشتوں اور ماؤں کے پیٹ میں ہیں؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "ہاں، وہ مٹی میں پیش کیے گئے تو میں نے انہیں پہچان لیا، جیسا کہ آدم کو تمام نام سکھائے گئے تھے" (۲)۔

میں کہتا ہوں: اور "الأنعام" (۳) کے شروع میں یہ بات گزر چکی ہے کہ ہر انسان اس جگہ کی مٹی سے پیدا ہوتا ہے جہاں اسے دفن کیا جاتا ہے۔

﴿ وَإِذْ أَنتُمْ أَجِنَّةٌ ﴾ جنین کی جمع: اور وہ بچہ ہے جب تک وہ پیٹ میں ہو، اسے جنین کہا جاتا ہے اس کے چھپے ہونے اور پوشیدہ ہونے کی وجہ سے (٤)۔ عمرو بن کلثوم نے کہا:

بِجَانِ اللَّـوْنِ لَمْ تَقْرَأْ جَـنِينَـا (٥)

= ١٤٣/٤ ، اور بیہقی السنن الکبریٰ ١٧٤/٨ میں۔ اور ابو خالد کا قول - جو اسناد کے رجال میں سے یزید بن ہارون ہیں - بیہقی کی روایت کے بعد اس طرح آیا ہے: ... بے شک ذو الکلاع اور حوشب نے بارہ ہزار گھر آزاد کیے، اور ان کے محاسن میں سے کچھ چیزیں ذکر کیں۔ ختم۔ اور (م) اور (د) میں آیا ہے: بنت، بجائے: بیت۔ (١) تفسیر البغوی ٢٥٣/٤ ۔ (٢) ہم اس پر مطلع نہیں ہو سکے۔ (٣) ٣١٩/٨ ۔ (٤) تفسیر البغوی ٢٥٣/٤ ۔ (٥) سابقہ ٣٨/٤ ۔

Surah An-Najm: Verses 31 - 32 49 Makhul said: We were embryos in our mothers' wombs; some of us fell (miscarried), and we were among those who remained. Then we became nursing infants; some of us perished, and we were among those who remained. Then we became youths; some of us perished, and we were among those who remained. Then we became young men; some of us perished, and we were among those who remained. Then we became elderly—no father for you!—so what are we waiting for after this(1)?! Ibn Lahi'ah narrated from Al-Harith bin Yazid, from Thabit bin Al-Harith Al-Ansari, who said: The Jews used to say when a young child of theirs died: "He is a siddiq (truthful/righteous one)." This reached the Prophet ﷺ, so he said: "The Jews have lied; there is no soul that Allah creates in its mother's womb except that it is either wretched or blessed." Thereupon Allah Almighty revealed this verse: {He was most knowing of you when He produced you from the earth} to its end(2). A similar narration from Aisha: "The Jews were..." like it(3). {So do not claim purity for yourselves} meaning: do not praise yourselves nor commend yourselves(4), for it is further from hypocrisy and closer to humility. {He is most knowing of who fears Him} meaning: who was sincere in action and feared Allah's punishment, according to Al-Hasan and others(5). Al-Hasan said: Allah, Glory be to Him, already knew what every soul would do, what it would perform, and what its final destination would be(6). The discussion on the meaning of this verse has already passed in [Surah] "An-Nisa"(7) under the saying of Allah Almighty: {Have you not seen those who claim purity for themselves?} [Verse: 49], so ponder it there. Ibn Abbas said: "I do not purify anyone from this Ummah (nation) except for the Messenger of Allah (8)ﷺ." And Allah Almighty knows best.

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/402. (2) Asbab al-Nuzul by Al-Wahidi p. 422, and recorded by Al-Tabarani in Al-Kabir (1368) through Yahya bin Bukayr, from Ibn Lahi'ah, with it. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 5/204. (4) Tafsir Abi al-Layth 3/293. (5) Zad al-Masir 8/77. (6) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/402. (7) 6/407. (8) Recorded by Abd al-Razzaq (20525), and Al-Tabarani in Al-Kabir (11024).

सूरह अन-नज्म: आयतें 31 - 32 49 मखुल ने कहा: हम अपनी माताओं के गर्भ में भ्रूण थे; हममें से जो गिर गए सो गिर गए, और हम बचे रहने वालों में से थे। फिर हम दुधमुंहे बच्चे बने; हममें से जो नष्ट हुए सो हुए, और हम बचे रहने वालों में से थे। फिर हम किशोर बने; हममें से जो नष्ट हुए सो हुए, और हम बचे रहने वालों में से थे। फिर हम युवा बने; हममें से जो नष्ट हुए सो हुए, और हम बचे रहने वालों में से थे। फिर हम वृद्ध हो गए - तुम्हारा कोई पिता न रहे (एक अरबी मुहावरा)! - तो इसके बाद हम किसका इंतज़ार कर रहे हैं(1)?! इब्न लहिया ने अल-हारिस बिन यज़ीद से, उन्होंने साबित बिन अल-हारिस अल-अंसारी से रिवायत की, उन्होंने कहा: यहूदी जब उनका कोई छोटा बच्चा मर जाता तो कहते: "वह सिद्दीक (सच्चा/पुण्यवान) है।" यह बात पैगंबर ﷺ तक पहुँची, तो उन्होंने कहा: "यहूदियों ने झूठ बोला, कोई भी ऐसी आत्मा नहीं जिसे अल्लाह उसकी माँ के गर्भ में पैदा करता है, सिवाय इसके कि वह या तो अभागा है या सौभाग्यशाली।" तब अल्लाह तआला ने यह आयत नाजिल की: {वह तुम्हें सबसे अच्छी तरह जानता था जब उसने तुम्हें मिट्टी से पैदा किया} अंत तक(2)। ऐसा ही आयशा रज़ियल्लाहु अन्हा से भी रिवायत है: "यहूदी थे..." इसी तरह(3)। {इसलिए अपने आप को पवित्र मत कहो} यानी: अपनी प्रशंसा मत करो और न ही अपनी तारीफ करो(4), क्योंकि यह दिखावे से दूर और विनम्रता के करीब है। {वह उसे सबसे अच्छी तरह जानता है जो डरता है} यानी: जिसने अमल में ईमानदारी दिखाई और अल्लाह के अज़ाब से डरा, अल-हसन और अन्य से(5)। अल-हसन ने कहा: अल्लाह सुब्हानहु व तआला ने हर नफ्स (आत्मा) के बारे में पहले से जान लिया कि वह क्या करने वाली है, वह क्या बनाने वाली है, और उसका अंत क्या होने वाला है(6)। इस आयत के अर्थ पर चर्चा [सूरह] "अन-निसा"(7) में अल्लाह तआला के इस फरमान के पास पहले ही गुजर चुकी है: {क्या आपने उन लोगों को नहीं देखा जो अपने आप को पवित्र कहते हैं?} [आयत: 49], तो वहाँ उस पर विचार करें। इब्न अब्बास ने कहा: "मैं अल्लाह के रसूल ﷺ के सिवा इस उम्मत के किसी भी व्यक्ति को पवित्र नहीं कहता(8)।" और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

(1) अल-नुकत वल-उयून 5/402। (2) अस्बाब अल-नुज़ूल, अल-वाहिदी द्वारा, पृष्ठ 422, और अल-तबरानी ने अल-कबीर (1368) में याह्या बिन बुकैर के माध्यम से, इब्न लहिया से इसे उद्धृत किया है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/204। (4) तफ़सीर अबी अल-लैथ 3/293। (5) ज़ाद अल-मसीर 8/77। (6) अल-नुकत वल-उयून 5/402। (7) 6/407। (8) अब्द अल-रज्जाक (20525) द्वारा संकलित, और अल-तबरानी ने अल-कबीर (11024) में।

سورہ النجم: آیات ۳۱ - ۳۲ ٤۹ مکحول نے کہا: ہم اپنی ماؤں کے پیٹ میں جنین تھے، تو ہم میں سے جو گرے سو گرے، اور ہم ان میں تھے جو باقی رہ گئے، پھر ہم دودھ پیتے بچے بنے، تو ہم میں سے جو ہلاک ہوئے سو ہوئے، اور ہم ان میں تھے جو باقی رہ گئے، پھر ہم نو عمر ہوئے، تو ہم میں سے جو ہلاک ہوئے سو ہوئے، اور ہم ان میں تھے جو باقی رہ گئے، پھر ہم جوان ہوئے، تو ہم میں سے جو ہلاک ہوئے سو ہوئے، اور ہم ان میں تھے جو باقی رہ گئے، پھر ہم بوڑھے ہو گئے - تیرا باپ نہ رہے (عربی محاورہ)! - تو اس کے بعد اب ہم کس چیز کا انتظار کر رہے ہیں(۱)؟! ابن لہیعہ نے حارث بن یزید سے، انہوں نے ثابت بن حارث انصاری سے روایت کیا، انہوں نے کہا: یہودی جب ان کا کوئی چھوٹا بچہ مر جاتا تو کہتے: "وہ صدیق ہے۔" یہ بات نبی کریم ﷺ تک پہنچی تو آپ ﷺ نے فرمایا: "یہود نے جھوٹ بولا، کوئی بھی جان ایسی نہیں جسے اللہ اس کی ماں کے پیٹ میں پیدا کرتا ہے مگر یہ کہ وہ بدبخت ہے یا خوش بخت۔" تب اللہ تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرمائی: ﴿هُوَ أَعْلَمُ بِكُمْ إِذْ أَنْشَأَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ﴾ (وہی تمہیں خوب جانتا ہے جب اس نے تمہیں زمین سے پیدا کیا) آخر تک(۲)۔ اسی طرح عائشہ رضی اللہ عنہا سے مروی ہے: "یہودی تھے..." اسی طرح(۳)۔ ﴿فَلَا تُزَكُّوا أَنْفُسَكُمْ﴾ یعنی: اپنی تعریف نہ کرو اور نہ ہی اپنی ستائش کرو(٤)، کیونکہ یہ ریاکاری سے دور اور عاجزی کے قریب ہے۔ ﴿هُوَ أَعْلَمُ بِمَنِ اتَّقَى﴾ یعنی: جس نے عمل میں اخلاص دکھایا اور اللہ کے عذاب سے ڈرا، حسن اور دیگر سے مروی ہے(٥)۔ حسن نے کہا: اللہ سبحانہ و تعالی نے ہر نفس کے بارے میں پہلے سے جان لیا کہ وہ کیا کرنے والی ہے، وہ کیا بنانے والی ہے، اور اس کا انجام کیا ہوگا(٦)۔ اس آیت کے معنی پر گفتگو [سورہ] "النساء"(۷) میں اللہ تعالیٰ کے اس فرمان کے پاس گزر چکی ہے: ﴿أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ يُزَكُّونَ أَنْفُسَهُمْ﴾ (کیا تم نے ان لوگوں کو نہیں دیکھا جو اپنی پاکی بیان کرتے ہیں؟) [آیت: ٤۹]، تو وہاں اس پر غور کریں۔ ابن عباس نے

فرمایا: "میں اللہ کے رسول ﷺ کے علاوہ اس امت میں سے کسی کو پاک قرار نہیں دیتا(۸)۔" واللہ تعالیٰ اعلم۔

(۱) النکت والعیون ۴۰۲/۵ ۔ (۲) اسباب النزول للواحدی ص۴۲۲ ، واخرج الطبرانی فی الکبیر (۱۳۶۸) من طریق یحیی بن بکیر، عن ابن لہیعہ، بہ۔ (۳) المحرر الوجیز ۲۰۴/۵ ۔ (٤) تفسیر ابی اللیث ۲۹۳/۳ ۔ (٥) زاد المسیر ۷۷/۸ ۔ (٦) النکت والعیون ۴۰۲/۵ ۔ (۷) ٤۰۷/٦ ۔ (۸) اخرج عبد الرزاق (۲۰۵۲۵)، والطبرانی فی الکبیر (۱۱۰۲٤)۔

Surah An-Najm: Verses 33 - 35 | 50

The Almighty says: "Have you seen the one who turned away (33) and gave a little and then refrained? (34) Does he possess knowledge of the Unseen, so that he sees? (35)"

Regarding the Almighty's saying: "Have you seen the one who turned away and gave a little and then refrained?", after explaining the ignorance of the polytheists in their idol worship, He mentioned one of them specifically for his evil action. Mujahid, Ibn Zayd, and Muqatil said: It was revealed concerning Al-Walid bin Al-Mughira. He had followed the Messenger of Allah (peace be upon him) in his religion, but some polytheists reproached him, saying: "Why have you abandoned the religion of the elders and declared them misguided (1) and claimed that they are in the Fire?!" He said: "I feared the punishment of Allah." So someone guaranteed him that if he gave him some of his wealth and returned to his polytheism, he would bear the punishment of Allah for him (2). So he gave the one who reproached him some of what he had promised [him], then became stingy and withheld it. So Allah Almighty revealed this verse.

Muqatil said: Al-Walid (3) had praised the Quran and then withheld from it, so it was revealed: "and gave a little," meaning of good with his tongue, "and then refrained," meaning he cut that off and withheld it (4). And it was also narrated: that he gave the Messenger of Allah (peace be upon him) the covenant of faith and then turned away, so it was revealed: "Have you seen the one who turned away," the verse.

Ibn Abbas, As-Suddi, Al-Kalbi, and Al-Musayyib bin Sharik said: It was revealed concerning Uthman bin Affan (may Allah be pleased with him). He used to give charity and spend on good deeds. His foster brother, Abdullah bin Abi Sarh, said to him: "What is this that you are doing? Soon nothing will be left for you." Uthman said: "Indeed, I have sins and mistakes, and I seek by what I do the pleasure of Allah Almighty, and I hope for His forgiveness!" Abdullah said to him: "Give me your camel with its saddle, and I will bear all your sins for you." So he gave it to him and took witnesses for it, and then withheld from...

(1) In (Zha): and their chiefs; in (Dal): and their religion; in (Fa): and their religions. What is established is from (Mim), and 'Asbab al-Nuzul' by al-Wahidi p. 423. The speech is from him without attributing it to Muqatil. What is in brackets is also from him. The report was related by at-Tabari 22/72 from Ibn Zayd in full, and from Mujahid in brief. It is in Tafsir Mujahid 2/631. (2) After it in (Dal), (Zha), and (Fa): "and

he did so." It did not appear in 'Asbab al-Nuzul'. (3) In (Mim): Kaal. It is an error. (4) Tafsir al-Baghawi 4/253.

सूरा अन-नज्म: आयतें 33 - 35 | 50

अल्लाह तआला का फ़रमान: "भला तुमने उसे देखा जिसने मुँह फेर लिया (33) और थोड़ा सा दिया और फिर रुक गया (34) क्या उसके पास परोक्ष का ज्ञान है कि वह देख रहा है? (35)"

अल्लाह तआला का फ़रमान: "भला तुमने उसे देखा जिसने मुँह फेर लिया और थोड़ा सा दिया और फिर रुक गया", जब मुशरिकों (बहुदेववादियों) की मूर्ति पूजा में उनकी अज्ञानता स्पष्ट हो गई, तो अल्लाह ने उनके बुरे कृत्य के कारण उनमें से एक का विशेष रूप से उल्लेख किया। मुजाहिद, इब्न ज़ैद और मुक़ातिल ने कहा: यह अल-वलीद बिन अल-मुग़ीरा के बारे में अवतरित हुई। वह रसूलुल्लाह ﷺ के दीन (धर्म) का अनुसरण करने लगा था, तो कुछ मुशरिकों ने उसे डांटा और कहा: "तुमने अपने पूर्वजों का धर्म क्यों छोड़ दिया और उन्हें गुमराह (1) करार दिया और दावा किया कि वे आग (नरक) में हैं?!" उसने कहा: "मुझे अल्लाह के अज़ाब (दंड) का डर था।" तो किसी ने उसके लिए गारंटी ली कि अगर वह उसे अपने धन में से कुछ दे दे और अपने शिर्क(बहुदेववाद) की ओर वापस लौट जाए, तो वह उसकी ओर से अल्लाह का अज़ाब उठा लेगा (2)। तो उसने उस व्यक्ति को, जिसने उसे डांटा था, वह कुछ दिया जिसका उसने [उससे] वादा किया था, फिर वह कंजूस हो गया और देने से रुक गया। तब अल्लाह तआला ने यह आयत उतारी।

मुक़ातिल ने कहा: अल-वलीद (3) ने कुरान की प्रशंसा की थी, फिर उससे हाथ खींच लिया, तो अवतरित हुआ: "और थोड़ा सा दिया", यानी अपनी ज़बान से भलाई की, "और रुक गया", यानी उसे काट दिया और हाथ खींच लिया (4)। और उन्हीं से रिवायत है: कि उसने अल्लाह के रसूल ﷺ को ईमान का वचन दिया फिर मुँह फेर लिया, तो अवतरित हुआ: "भला तुमने उसे देखा जिसने मुँह फेर लिया", अंत तक आयत।

इब्न अब्बास, अस-सुद्दी, अल-कल्बी और अल-मुसय्यिब बिन शरीक ने कहा: यह उस्मान बिन अफ़्फ़ान (रज़ियल्लाहु अन्हु) के बारे में अवतरित हुई। वह सदक़ा देते थे और भलाई में खर्च करते थे, तो उनके दूध शरीक भाई अब्दुल्लाह बिन अबी सरह ने उनसे कहा: "यह क्या है जो तुम कर रहे हो? जल्द ही तुम्हारे पास कुछ नहीं बचेगा।" उस्मान ने कहा: "बेशक मेरे गुनाह और खताएं हैं, और मैं जो कुछ करता हूँ उससे अल्लाह तआला की रज़ा (प्रसन्नता) चाहता हूँ, और उसकी माफ़ी की उम्मीद रखता हूँ!" अब्दुल्लाह ने उनसे कहा: "मुझे अपनी ऊंटनी उसके पालान के साथ दे दो, और मैं तुम्हारे

सारे गुनाहों का बोझ अपने ऊपर ले लूँगा।" तो उन्होंने उसे वह दे दी और उस पर गवाह बना लिए, और फिर रुक गए...

(1) (ज़ौ) में: और उनके सरदार; (दाल) में: और उनका दीन; (फ़ा) में: और उनके धर्म। जो तय है वह (मीम) से है, और अल-वाहिदी की 'असबाब अल-नुज़ूल' पृ. 423 से है। बात उन्हीं की है बिना इसे मुक़ातिल की ओर मंसूब किए। कोष्ठक में दी गई बात भी उन्हीं की है। इस खबर को अत-तबरी ने 22/72 में इब्न ज़ैद से पूरी तरह और मुजाहिद से संक्षिप्त रूप में उद्धृत किया है, और यह तफ़सीर मुजाहिद 2/631 में है। (2) इसके बाद (दाल), (ज़ौ) और (फ़ा) में है: "तो उसने ऐसा ही किया।" 'असबाब अल-नुज़ूल' में यह नहीं आया है। (3) (मीम) में: काल। यह एक गलती है। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 4/253।

سورة النجم: آیات ۳۳ - ۳۵ | ۵۰

اللہ تعالیٰ کا فرمان: "بھلا تم نے اس شخص کو دیکھا جس نے منہ موڑ لیا (۳۳) اور تھوڑا سا دیا اور پھر رک گیا (۳۴) کیا اس کے پاس غیب کا علم ہے کہ وہ دیکھ رہا ہے؟ (۳۵)"

اللہ تعالیٰ کا فرمان: "بھلا تم نے اس شخص کو دیکھا جس نے منہ موڑ لیا اور تھوڑا سا دیا اور پھر رک گیا" آیات، جب اللہ نے بت پرستی میں مشرکین کی جہالت بیان کر دی، تو ان میں سے ایک کا اس کے برے فعل کی وجہ سے خاص طور پر ذکر کیا۔ مجاہد، ابن زید اور مقاتل نے کہا: یہ ولید بن مغیرہ کے بارے میں نازل ہوئی، وہ رسول اللہ ﷺ کے دین کی پیروی کرنے لگا تھا، تو بعض مشرکین نے اسے عار دلائی اور کہا: "تم نے بڑوں کا دین کیوں چھوڑ دیا اور انہیں گمراہ (۱) کر دیا اور یہ دعویٰ کیا کہ وہ آگ میں ہیں؟!" اس نے کہا: "میں اللہ کے عذاب سے ڈرا۔" تو کسی نے اس کے لیے ضمانت دی کہ اگر وہ اسے اپنے مال میں سے کچھ دے دے اور اپنے شرک کی طرف لوٹ آئے تو وہ اس کی طرف سے اللہ کا عذاب اٹھا لے گا (۲)، تو اس نے اس شخص کو جس نے اسے عتاب کیا تھا وہ کچھ دیا جس کی اس نے [اس کے لیے] ضمانت دی تھی پھر بخل کیا اور روک لیا، تو اللہ تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرمائی۔

اور مقاتل نے کہا: ولید (۳) نے قرآن کی تعریف کی تھی پھر اس سے ہاتھ روک لیا تو نازل ہوا: "اور تھوڑا سا دیا" یعنی اپنی زبان سے بھلائی کی "اور رک گیا" یعنی اسے منقطع کر دیا اور روک لیا (۴)۔ اور ان ہی سے روایت ہے: کہ اس نے رسول اللہ ﷺ کو ایمان کا عہد دیا پھر پیٹھ پھیر لی، تو نازل ہوا: "بھلا تم نے اس شخص کو دیکھا جس نے منہ موڑ لیا" پوری آیت۔

اور ابن عباس، سدی، کلبی اور مسیب بن شریک نے کہا: یہ عثمان بن عفان ؓ کے بارے میں نازل ہوئی، وہ صدقہ کیا کرتے اور خیر میں خرچ کرتے تھے، تو ان کے رضاعی بھائی عبداللہ بن ابی

سرح نے ان سے کہا: "یہ تم کیا کر رہے ہو؟ قریب ہے کہ تمہارے پاس کچھ باقی نہ رہے۔" عثمان نے کہا: "بے شک میرے گناہ اور خطائیں ہیں، اور میں جو کچھ کرتا ہوں اس سے اللہ تعالیٰ کی رضا چاہتا ہوں، اور اس کی معافی کی امید رکھتا ہوں!" عبداللہ نے ان سے کہا: "مجھے اپنی اونٹنی کجاوے سمیت دے دو اور میں تمہارے سارے گناہ اپنے سر لے لوں گا۔" تو انہوں نے وہ اسے دے دی اور اس پر گواہ بنا لیے، اور پھر رک گئے...

(۱) (ظ) میں: 'وملئهم'، (د) میں: 'وملتهم' اور (ف) میں: 'ومللهم'۔ متن میں جو ہے وہ (م) سے ہے، اور واحدی کی اسباب النزول ص ۴۲۳ سے، اور کلام انہی کا ہے بغیر مقاتل کی طرف نسبت کیے، اور بریکٹ میں جو ہے وہ بھی انہی کا ہے، اور یہ خبر طبری ۲۲/۷۲ نے ابن زید سے پوری، اور مجاہد سے مختصراً نقل کی ہے، اور یہ تفسیر مجاہد ۲/۶۳۱ میں ہے۔ (۲) اس کے بعد (د)، (ظ) اور (ف) میں ہے: 'ففعل'۔ اور یہ اسباب النزول میں نہیں آئی۔ (۳) (م) میں: 'كال' ہے۔ اور یہ غلطی ہے۔ (۴) تفسیر بغوی ۲۵۳/۴۔

51 Surah An-Najm: Verses 33 - 35

...some of what he used to do [of charity]. Then Allah Almighty revealed: {Have you seen him who turned away. And gave a little and [then] stopped?} [An-Najm: 33-34]. So Uthman returned to the best and most beautiful of that. This was mentioned by Al-Wahidi (1) and Al-Tha'labi.

Al-Suddi also said: It was revealed concerning Al-Aas ibn Wa'il Al-Sahmi, because he would sometimes agree with the Prophet ﷺ in some matters (2). Muhammad ibn Ka'b Al-Qurazi said: It was revealed concerning Abu Jahl ibn Hisham; he said: By Allah, Muhammad commands nothing but noble character. That is His saying: {And gave a little and [then] stopped} (3). Al-Dahhak said: He is Al-Nadr ibn Al-Harith; he gave five young she-camels to a poor person from the Muhajireen until (4) he apostatized from his religion, and guaranteed him that he would bear the sin of his return for him.

The origin of "akda" is from "al-kudya" (hard ground/rock). It is said of someone who digs a well and then reaches a stone where digging is not possible for him: he has "akda". Then the Arabs used it for someone who gives but does not complete it, and for someone who seeks something and does not reach its end (5). Al-Hutay'ah (6) said: "He gave a little then stinted his giving, and whoever spends kindness among people is praised."

Al-Kisa'i and others said: The digger "akda" and "ajbala" when he reaches in his digging hard ground or a mountain, so he cannot dig. And he dug then "akda": when he reached the solid part. It is said: his fingers "kadiyat" when they were tired from digging (7).

(1) In Asbab al-Nuzul, pp. 422-423, and what is between brackets is from it. The report was also mentioned by Al-Zamakhshari in Al-Kashshaf 4/33, and Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 5/205, attributing it to Al-Tha'labi. However, Ibn Atiyyah rejected the report, saying: "All of that is false in my view, and Uthman is above such a thing." (2) His saying: "in some matters." It did not appear in (m). (3) Tafsir al-Baghawi 4/253, and Zad al-Masir 8/78. (4) In (m): "when." What is fixed is from the manuscripts and Zad al-Masir 8/78, and the speech is from it. (5) Gharib al-Qur'an by Ibn Qutaybah, p. 429. (6) We did not find it in his Diwan. (7) Al-Sihah (kdy).

51 सूरह अन-नज्म: आयतें 33 - 35

...जो वह किया करता था [दान में से]। फिर अल्लाह तआला ने नाज़िल किया: {क्या तुमने उस व्यक्ति को देखा जिसने मुँह फेर लिया। और थोड़ा दिया और फिर रुक गया?} (सूरह अन-नज्म: 33-34)। तो उस्मान उस (आचरण) में सबसे अच्छे और सबसे सुंदर की ओर लौट आए। अल-वाहिदी (1) और अल-थालाबी ने इसका उल्लेख किया है।

अस-सुद्दी ने भी कहा: यह अल-आस इब्न वइल अल-सहमी के बारे में नाज़िल हुई थी, क्योंकि वह कभी-कभी कुछ मामलों में नबी ﷺ से सहमत होते थे (2)। मुहम्मद इब्न काब अल-कुराज़ी ने कहा: यह अबू जहल इब्न हिशाम के बारे में नाज़िल हुई थी; उसने कहा: अल्लाह की कसम, मुहम्मद केवल नेक अख़लाक़ का हुक्म देते हैं। तो यह अल्लाह का कहना है: {और थोड़ा दिया और रुक गया} (3)। अद-दह्हाक ने कहा: वह अल-नद्र इब्न अल-हारिस है; उसने मुहाजिरीन में से एक गरीब व्यक्ति को पाँच जवान ऊँटनियाँ दीं यहाँ तक कि (4) वह अपने दीन से फिर गया, और उसने उसे आश्वासन दिया कि वह उसके लौटने का पाप अपने ऊपर ले लेगा।

"अकदा" का मूल "अल-कुद्या" (कठोर भूमि/चट्टान) से है। यह उस व्यक्ति के लिए कहा जाता है जो कुआँ खोदता है और फिर ऐसे पत्थर तक पहुँच जाता है जहाँ उसके लिए खोदना संभव नहीं होता: वह "अकदा" (रुक गया)। फिर अरबों ने इसका उपयोग उस व्यक्ति के लिए किया जो देता है लेकिन उसे पूरा नहीं करता, और उस व्यक्ति के लिए जो कुछ चाहता है और उसके अंत तक नहीं पहुँचता (5)। अल-हुतय्या (6) ने कहा: "उसने थोड़ा दिया फिर अपने देने में कंजूसी की, और जो लोगों में भलाई खर्च करता है उसकी प्रशंसा की जाती है।"

अल-किसाई और अन्य ने कहा: खोदने वाला "अकदा" और "अजबाला" तब होता है जब वह अपनी खुदाई में सख्त जमीन या पहाड़ तक पहुँच जाता है, इसलिए वह खोद नहीं पाता। और उसने खोदा फिर "अकदा": जब वह ठोस हिस्से तक पहुँच गया। कहा जाता है: उसकी उँगलियाँ "कदि-यता" हो गईं जब वे खोदने से थक गईं (7)।

(1) असबाब अल-नुज़ूल में, पृष्ठ 422-423, और कोष्ठक के बीच जो है वह उसी से है। अल-ज़मखशरी ने अल-कश्शाफ 4/33 में, और इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/205 में भी इस खबर का उल्लेख किया है और इसे अल-थालाबी से जोड़ा है। लेकिन इब्न अतिय्या ने यह कहकर इस खबर को खारिज कर दिया: "मेरे विचार में वह सब झूठ है, और उस्मान इस जैसी बात से पाक हैं।"

(2) उनका कहना: "कुछ मामलों में।" यह (म) में नहीं आया। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 4/253, और ज़ाद अल-मसीर 8/78। (4) (म) में: "जब"। जो तय किया गया है वह पांडुलिपियों और ज़ाद अल-मसीर 8/78 से है, और बात वहीं से है। (5) इब्न कुतैबा द्वारा गरीब अल-कुरान, पृष्ठ 429। (6) हमें उनके दीवान (काव्य संग्रह) में यह नहीं मिला। (7) अल-सिहाह (कदी)।

51 سورہ النجم: آیات 33 - 35

...جو کچھ وہ کیا کرتا تھا [صدقہ میں سے]۔ پھر اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: ﴿أَفَرَأَيْتَ الَّذِي تَوَلَّىٰ. وَأَعْطَىٰ قَلِيلًا وَأَكْدَىٰ﴾ "بھلا تم نے اس شخص کو دیکھا جس نے منہ پھیر لیا۔ اور تھوڑا سا دیا اور پھر رک گیا؟"۔ تو حضرت عثمان اس کے بہترین اور خوبصورت ترین طریقے کی طرف لوٹ آئے۔ یہ واحدی (1) اور ثعلبی نے ذکر کیا ہے۔

سدی نے بھی کہا: یہ العاص بن وائل السہمی کے بارے میں نازل ہوئی، کیونکہ وہ کبھی کبھار بعض معاملات میں نبی ﷺ سے اتفاق کر لیا کرتا تھا (2)۔ محمد بن کعب القرظی نے کہا: یہ ابو جہل بن ہشام کے بارے میں نازل ہوئی؛ اس نے کہا: اللہ کی قسم، محمد تو صرف مکارم اخلاق کا حکم دیتے ہیں۔ پس یہی اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿وَأَعْطَىٰ قَلِيلًا وَأَكْدَىٰ﴾ (3)۔ ضحاک نے کہا: وہ نضر بن الحارث ہے؛ اس نے مہاجرین میں سے ایک فقیر شخص کو پانچ اونٹنیاں دیں یہاں تک کہ (4) وہ اپنے دین سے پھر گیا، اور اس نے اس کی ضمانت دی کہ وہ اس کے (دین سے) پھرنے کا گناہ اپنے سر لے لے گا۔

"أكدى" کی اصل "كدية" (سخت زمین/چٹان) سے ہے۔ یہ اس شخص کے لیے کہا جاتا ہے جو کنواں کھودتا ہے اور پھر ایک ایسے پتھر تک پہنچ جاتا ہے جہاں اس کے لیے کھدائی ممکن نہیں رہتی: "أكدى" (وہ رک گیا)۔ پھر عربوں نے اسے اس شخص کے لیے استعمال کیا جو دیتا ہے مگر مکمل نہیں کرتا، اور اس کے لیے جو کسی چیز کی طلب کرے اور اس کے انجام تک نہ پہنچ سکے (5)۔ حطیئہ (6) نے کہا: فأعطى قليلاً ثم أَكْدَى عطاءه ومن يَبْذُلِ المعروف في الناس يُحمَدِ "اس نے تھوڑا سا دیا پھر اپنی عطا روک لی، اور جو لوگوں میں بھلائی بانٹتا ہے اس کی تعریف کی جاتی ہے۔"

کسائی اور دیگر نے کہا: کھودنے والا "أکدی" اور "أجبل" تب ہوتا ہے جب وہ کھودتے ہوئے سخت زمین یا پہاڑ تک پہنچ جائے، تو اس کے لیے کھودنا ممکن نہ رہے۔ اور اس نے کھودا پھر "أکدی": جب وہ ٹھوس حصے تک پہنچ گیا۔ کہا جاتا ہے: "کدیت أصابعه" یعنی کھدائی سے اس کی انگلیاں تھک گئیں (7)۔

(1) اسباب النزول ص 422-423 میں، اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ہے، اور اس خبر کا ذکر زمخشری نے الکشاف 33/4 میں، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 205/5 میں بھی کیا ہے اور اسے ثعلبی کی طرف منسوب کیا ہے، لیکن ابن عطیہ نے یہ کہہ کر اس خبر کو رد کر دیا: "اور وہ سب میرے نزدیک باطل ہے، اور عثمان (رضی اللہ عنہ) اس جیسی بات سے منزہ (پاک) ہیں۔" (2) ان کا قول: "بعض معاملات میں"۔ یہ (م) میں نہیں آیا۔ (3) تفسیر بغوی 4/253، اور زاد المسیر 8/78۔ (4) (م) میں: "جب"۔ اور جو ثابت ہے وہ قلمی نسخوں اور زاد المسیر 78/8 سے ہے، اور کلام وہیں سے ہے۔ (5) غریب القرآن لابن قتیبہ ص 429۔ (6) ہمیں ان کے دیوان میں یہ نہیں ملا۔ (7) الصحاح (کدی)۔

Surah An-Najm: Verses 35 - 42 52

"And his hand kadiyat (became weary)": when it grows tired and does nothing. And "the plant akda": when its produce decreases. And "the land kadat/takdu/kadwan/ kadiya": when its plant growth slows down, as reported from Abu Zaid (1). And "I akdaytu the man from the thing": I turned him away from it. And "the man akda": when his goodness decreases. And His saying: {And gave a little and then stopped (akda)} means: he cut off the small amount (2).

His saying, Exalted is He: {Has he knowledge of the unseen so that he sees?} means: does this person who stopped giving have knowledge of what is hidden from him regarding the matter of punishment?! "So he sees" means: he knows what is hidden from him regarding the matter of the Hereafter, and what will become of his affair such that he can guarantee to bear the punishment for someone else (3)?! This is sufficient as ignorance and foolishness. This "seeing" is transitive to two objects, and both objects are omitted, as if he said: so he sees the unseen just like what is witnessed.

His saying, Exalted is He: {Or has he not been informed of what was in the scriptures of Moses (36) And [of] Abraham, who fulfilled [his obligations] (37) That no bearer of burdens will bear the burden of another (38) And that there is not for man except that [good] for which he strives (39) And that his effort is going to be seen (40) Then he will be recompensed for it with the fullest recompense (41) And that to your Lord is the finality (42)}

His saying, Exalted is He: {Or has he not been informed of what was in the scriptures of Moses (36) And Abraham} means: and the scriptures of Abraham {who fulfilled [his obligations]} as in Surah "Al-A'la": {The scriptures of Abraham and Moses} [Verse: 19], meaning: no soul is taken instead of another, as He said: {That no bearer of burdens will bear the burden of another}. And He specified the scriptures of Abraham and Moses for mention because, between Noah and Abraham, a man used to be taken for the crime of his son and his father (4), according to Al-Huzayl ibn Sharahbil.

---

(1) Tahdhib al-Lugha 15/325. (2) Al-Sihah (k-d-y). (3) Gharib al-Qur'an by Ibn Qutaybah, p. 429. (4) In (D) and (M): his brother, his son, and his father. What is established is from (Z) and (F), which is consistent with what is in al-Nukat wa al-Uyun 5/403 and the text is from there.

सूरह अन-नज्म: आयतें 35 - 42 52

"और उसका हाथ कदियात (थक गया)": जब वह थक जाए और कुछ न करे। और "पौधा अकदा": जब उसकी पैदावार कम हो जाए। और "ज़मीन कदात/तक्दू/कद्दन/कादिया": जब उसके पौधों की वृद्धि धीमी हो जाए, जैसा कि अबू ज़ैद (1) से वर्णित है। और "मैंने उस व्यक्ति को उस चीज़ से अकदैतु किया": मैंने उसे उससे फेर दिया। और "व्यक्ति अकदा": जब उसकी भलाई कम हो जाए। और अल्लाह का कथन: {और थोड़ा दिया और फिर रुक गया (अकदा)} का अर्थ है: उसने उस थोड़ी मात्रा को भी बंद कर दिया (2)।

अल्लाह तआला का कथन: {क्या उसके पास परोक्ष का ज्ञान है कि वह देखता है?} का अर्थ है: क्या इस रुक जाने वाले व्यक्ति के पास उस चीज़ का ज्ञान है जो उससे छिपी हुई है, सजा के मामले में?! "तो वह देखता है" का अर्थ है: वह जानता है कि आखिरत के मामले में उससे क्या छिपा है, और उसके मामले का क्या होगा ताकि वह किसी और के लिए सजा वहन करने की गारंटी दे सके(3)?! अज्ञानता और मूर्खता के लिए इतना ही काफी है। यह "देखना" दो कर्मों (objects) तक विस्तारित है, और दोनों कर्म हटा दिए गए हैं, जैसे कि उसने कहा हो: तो वह परोक्ष को वैसे ही देखता है जैसे प्रत्यक्ष को।

अल्लाह तआला का कथन: {या क्या उसे सूचित नहीं किया गया कि मूसा के ग्रंथों में क्या था (36) और इब्राहीम [के ग्रंथों में], जिसने [अपनी जिम्मेदारियों को] पूरा किया (37) कि कोई बोझ उठाने वाला दूसरे का बोझ नहीं उठाएगा (38) और यह कि इंसान के लिए वही है जिसके लिए उसने कोशिश की (39) और यह कि उसकी कोशिश जल्द ही देखी जाएगी (40) फिर उसे उसका पूरा-पूरा बदला दिया जाएगा (41) और यह कि तुम्हारे रब की ओर ही अंत है (42)}

अल्लाह तआला का कथन: {या क्या उसे सूचित नहीं किया गया कि मूसा के ग्रंथों में क्या था (36) और इब्राहीम} का अर्थ है: और इब्राहीम के ग्रंथों में {जिसने पूरा किया} जैसा कि सूरह "अल-आला" में है: {इब्राहीम और मूसा के ग्रंथ} [आयत: 19], यानी: किसी जान को दूसरे के बदले नहीं लिया जाता, जैसा कि उसने कहा: {कि कोई बोझ उठाने वाला दूसरे का बोझ नहीं उठाएगा}। और उन्होंने विशेष रूप से इब्राहीम और मूसा के ग्रंथों का उल्लेख किया क्योंकि नूह और इब्राहीम के बीच, एक आदमी को उसके बेटे और उसके पिता के अपराध के लिए पकड़ा जाता था (4), अल-हुज़ैल इब्न शराहबील के अनुसार।

(1) तहज़ीब अल-लुग़ा 15/325। (2) अल-सिहाह (क-द-य)। (3) ग़रीब अल-क़ुरआन इब्न कुतैबा द्वारा, पृष्ठ 429। (4) (द) और (म) में: उसका भाई, उसका बेटा और उसका पिता। जो स्थापित है वह (ज़) और (फ़) से है, जो अल-नुकात वल-उयून 5/403 में दी गई जानकारी के अनुरूप है और पाठ वहीं से है।

سورہ النجم: آیات ۳۵ - ۴۲ ۵۲

"اور اس کا ہاتھ گدِیَت (تھک گیا)": جب وہ تھک جائے اور کچھ نہ کرے۔ اور "پودا اَکْدٰی": جب اس کی پیداوار کم ہو جائے۔ اور "زمین گَدَت/تکدُو/کدواً/کادِیَہ": جب اس کے پودوں کی نشوونما سست ہو جائے، جیسا کہ ابو زید (۱) سے مروی ہے۔ اور "میں نے اس شخص کو اس چیز سے اَکْدَیْتُ کیا": یعنی اسے اس سے پھیر دیا۔ اور "شخص اَکْدٰی": جب اس کی خیر و بھلائی کم ہو جائے۔ اور اللہ کا فرمان: ﴿وَأَعْطَىٰ قَلِيلًا وَأَكْدَىٰ﴾ یعنی: اس نے تھوڑا سا دے کر بند کر دیا (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَعِندَهُ عِلْمُ الْغَيْبِ فَهُوَ يَرَىٰ﴾ یعنی: کیا اس بخیل (دے کر رک جانے والے) کے پاس غیب کا علم ہے کہ وہ عذاب کے معاملے کو دیکھ رہا ہے؟! "پس وہ دیکھتا ہے" یعنی: وہ جانتا ہے کہ آخرت کے معاملے میں اس سے کیا پوشیدہ ہے، اور اس کے معاملے کا انجام کیا ہوگا یہاں تک کہ وہ کسی اور کا عذاب اپنے ذمے لینے کی ضمانت دے سکے (۳)؟! جہالت اور حماقت کے لیے یہی کافی ہے۔ اور یہ "دیکھنا" (رؤیت) دو مفعولوں کی طرف متعدی ہے، اور دونوں مفعول محذوف ہیں، گویا اس نے کہا: پس وہ غیب کو مشاہدے کی طرح دیکھتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَمْ لَمْ يُنَبَّأْ بِمَا فِي صُحُفِ مُوسَىٰ ﴿٣٦﴾ وَإِبْرَاهِيمَ الَّذِي وَفَّىٰ ﴿٣٧﴾ أَلَّا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ ﴿٣٨﴾ وَأَن لَّيْسَ لِلْإِنسَانِ إِلَّا مَا سَعَىٰ ﴿٣٩﴾ وَأَنَّ سَعْيَهُ سَوْفَ يُرَىٰ ﴿٤٠﴾ ثُمَّ يُجْزَاهُ الْجَزَاءَ الْأَوْفَىٰ ﴿٤١﴾ وَأَنَّ إِلَىٰ رَبِّكَ الْمُنتَهَىٰ ﴿٤٢﴾﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَمْ لَمْ يُنَبَّأْ بِمَا فِي صُحُفِ مُوسَىٰ ﴿٣٦﴾ وَإِبْرَاهِيمَ﴾ یعنی: اور ابراہیم کے صحیفوں میں ﴿الَّذِي وَفَّىٰ﴾ جیسا کہ سورہ "الاعلیٰ" میں ہے: ﴿صُحُفِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَىٰ﴾ [آیت: ۱۹] یعنی: کوئی جان دوسرے کے بدلے نہیں پکڑی جائے گی، جیسا کہ فرمایا: ﴿أَلَّا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ﴾ اور ابراہیم و موسیٰ کے صحیفوں کا خصوصی طور پر ذکر کیا؛ اس لیے کہ نوح اور ابراہیم کے

درمیان ایک آدمی کو اس کے بیٹے اور باپ کے جرم کی پاداش میں پکڑ لیا جاتا تھا (٤)، یہ قول ہذیل بن شرحبیل کا ہے۔

---

(١) تہذیب اللغۃ ١٥/٣٢٥۔ (٢) الصحاح (کدی)۔ (٣) غریب القرآن لابن قتیبہ ص٤٢٩۔ (٤) (د) اور (م) میں ہے: اس کا بھائی، بیٹا اور باپ۔ اور جو متن میں ہے وہ (ظ) اور (ف) سے ہے جو کہ "النکت والعیون" ٤٠٣/٥ کے مطابق ہے اور کلام وہیں سے ماخوذ ہے۔

Surah An-Najm: Verses 36 - 42 53 And this "an" (أن) is the lightened version of the heavy one (inna), and its grammatical position is genitive (jarr) as a substitute for "ma" (ما), or it could be in the nominative case (raf') assuming a hidden "huwa" (هو) (1). Sa'id bin Jubayr and Qatadah read it as: "wafā" (وَفَى) lightened (2), and its meaning is: he was truthful in his speech and action, and it refers back to the meaning of the congregational reading: "waffā" (وَفَّى) with emphasis (tashdid), i.e., he fulfilled all that was imposed upon him and did not omit anything from it. This has already been mentioned in [Surah] "Al-Baqarah" (3) regarding the saying of the Almighty: "And [remember] when Abraham was tried by his Lord with commands and he fulfilled them" [Verse: 124]. Fulfillment (at-tawfiyah) means completion. Abu Bakr al-Warraq said: He fulfilled the condition of what he claimed, and that was when Allah the Almighty said to him: "Submit [to Me]! He said, 'I have submitted to the Lord of the worlds'" [Al-Baqarah: 131]. So Allah demanded from him the validation of his claim, testing him in his wealth, his son, and himself, and found him loyal to that. That is the meaning of His saying: "And Abraham, who fulfilled [his obligations]," meaning: he claimed Islam, then validated his claim. It was said: "He fulfilled his deeds every day with four rak'ahs at the start of the day," narrated by Al-Haytham from Abu Umamah from the Prophet (4) ﷺ. Sahl bin Sa'd al-Sa'idi narrated from his father: "Shall I not tell you why Allah the Almighty named His close friend Abraham: 'The one who fulfilled [his obligations]'? Because he used to say whenever it was morning or evening: 'So glory be to Allah when you enter the evening and when you enter the morning'" (5) Verse [17 of Surah Ar-Rum]. It was narrated by Sahl bin Mu'adh bin (6) Anas, from his father, from the Prophet (7) ﷺ.

---

(1) Al-Kashshaf 4/33. (2) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 147, attributing it to Ibn Jubayr and Al-Yamani, and Al-Muhtasib 2/294, attributing it to what Ibn Khalawayh attributed in Al-Qira'at al-Shadhdhah, adding: Abu Umamah and Abu Malik. Al-Bahr al-Muhit 8/167. (3) 2/351. (4) An-Nukat wal-Uyun 5/403, and also narrated by Ad-Duri in a section containing the readings of the Prophet (109) ﷺ, and At-Tabari 22/78, and Al-Baghawi in At-Tafsir 4/254, through Al-Qasim, from Abu Umamah, through him. In its chain of narration: Ja'far ibn al-Zubayr, about whom Ibn Hajar said in At-Taqrib 1/217: His hadith is abandoned (matruk), although he was pious in himself. (5) We did not find it, and see the following hadith. (6) In the manuscripts except (f): from: and the established one is from (f) and the sources of referencing. (7) Narrated by Ahmad (15624), At-Tabari 22/77-78, At-Tabarani in Al-Kabir 20/(427) and (428), and

Ibn Adi in Al-Kamil 3/1011. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 10/117: Narrated by At-Tabarani, and in it are weak narrators who were authenticated.

सूरह अन-नज्म: आयतें 36 - 42 53 और यह "अन" (أن) भारी (إِنَّ) का हल्का रूप है, और इसका व्याकरणिक स्थान "मा" (ما) के बदले में जर्र (genitive) है, या यह छिपे हुए "हुवा" (هو) के आधार पर रफ़अ (nominative) के स्थान पर हो सकता है (1)। सईद बिन जुबैर और कतादा ने इसे "वफ़ा" (وَفَى) हल्के रूप में पढ़ा है (2), और इसका अर्थ है: वह अपनी कथनी और करनी में सच्चा था। यह आम पाठ (किरात) के अर्थ की ओर लौटता है: "वफ़्फ़ा" (وَفَّى) तशदीद के साथ, यानी: उसने वह सब कुछ पूरा किया जो उस पर अनिवार्य किया गया था और उसमें से कुछ भी कम नहीं किया। यह सूरह "अल-बकराह" (3) में अल्लाह के इस कथन के साथ आ चुका है: "और याद करो जब इब्राहीम को उसके रब ने कुछ आदेशों के साथ आज़माया तो उसने उन्हें पूरा किया" [आयत: 124]। और तौफ़िया (तौफीक) का अर्थ है पूरा करना। अबू बक्र अल-वर्रक ने कहा: उसने अपने दावे की शर्त पूरी की, क्योंकि अल्लाह तआला ने उससे कहा था: "आज्ञाकारी बनो! उसने कहा: मैं विश्वों के रब का आज्ञाकारी बन गया" [अल-बकराह: 131]। तो अल्लाह ने उसके दावे की सच्चाई की माँग की, उसे उसके धन, उसकी संतान और स्वयं उसके माध्यम से आज़माया, और उसे उसमें वफ़ादार पाया। यही अल्लाह के इस कथन का अर्थ है: "और इब्राहीम, जिसने वफ़ा की (पूरा किया)," यानी: उसने इस्लाम का दावा किया, फिर अपने दावे को सच कर दिखाया। कहा गया है: "उसने दिन की शुरुआत में चार रकअतों के साथ हर दिन अपना कार्य पूरा किया," अल-हैथम ने अबू उमामा से, उन्होंने नबी ﷺ से इसे रिवायत किया है (4)। सहल बिन साद अल-सादी ने अपने पिता से रिवायत की है: "क्या मैं तुम्हें न बताऊं कि अल्लाह तआला ने अपने मित्र इब्राहीम को 'जिसने वफ़ा की' क्यों पुकारा? क्योंकि वह हर सुबह और शाम कहता था: 'अतः अल्लाह की तस्बीह (महिमा गान) करो जब तुम शाम करते हो और जब तुम सुबह करते हो'" (5) आयत [सूरह अर-रूम: 17]। इसे सहल बिन मुआज़ बिन (6) अनस ने अपने पिता से, उन्होंने नबी ﷺ से रिवायत किया है (7)।

---

(1) अल-कश्शाफ 4/33. (2) अल-किरात अल-शाज्जाह पृ. 147, इसे इब्न जुबैर और अल-यमनी से जोड़ा गया है, और अल-मुहतासिब 2/294 में इसे इब्न खालवेह द्वारा अल-किरात अल-शाज्जाह में जोड़े गए विवरण से जोड़ा गया है, और जोड़ा गया है: अबू उमामा और अबू मलिक। अल-बह्र अल-मुहीत 8/167. (3) 2/351. (4) अन-नुकात वल-उयून 5/403, और अल-दूरी ने इसे नबी ﷺ की किरातों वाले एक भाग में भी निकाला है (109), और अल-तबरी 22/78, और अल-बग़वी ने तफ़सीर 4/254 में, अल-कासिम के माध्यम से, अबू उमामा से। इसके वर्णन में: जाफ़र इब्न अल-जुबैर, जिनके बारे में इब्न हजर ने अल-तक़रीब 1/217 में कहा है: उनकी हदीस छोड़ी गई है (मतरूक), जबकि

वह स्वयं में नेक थे। (5) हमें यह नहीं मिला, और अगली हदीस देखें। (6) प्रतियों में (फ़) के अलावा: 'से' (अ़न): और (फ़) तथा शोध स्रोतों से प्रमाणित। (7) अहमद (15624), अल-तबरी 22/77-78, अल-तबरानी ने अल-कबीर 20/(427) और (428) में, और इब्न अदी ने अल-कामिल 3/1011 में इसे निकाला है। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 10/117 में कहा: इसे अल-तबरानी ने रिवायत किया है, और इसमें कुछ कमज़ोर रावी हैं जिन्हें विश्वसनीय माना गया है।

سورة النجم: آیات 36 - 42 53 اور یہ «أن» مخففہ ہے (جو ثقیلہ سے ہلکا کیا گیا ہے)، اور اس کا محل «ما» سے بدل ہونے کی وجہ سے جر ہے، یا یہ «ھو» کی ضمیر پوشیدہ مانتے ہوئے رفع کے محل میں ہو سکتا ہے(1)۔ اور سعید بن جبیر اور قتادہ نے اسے «وَفَی» تخفیف کے ساتھ پڑھا ہے(2)، جس کا معنی ہے: اپنی بات اور عمل میں سچے رہے، اور یہ جمہور کی قراءت «وَفَّی» (تجدید کے ساتھ) کے معنی کی طرف لوٹتا ہے، یعنی: ان پر جو کچھ فرض کیا گیا تھا اسے مکمل طور پر انجام دیا اور اس میں سے کچھ بھی کم نہ کیا۔ اور یہ بات سورہ «البقرہ»(3) میں اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے پاس گزر چکی ہے: ﴿وَإِذِ ابْتَلَىٰٓ إِبْرَٰهِـۧمَ رَبُّهُۥ بِكَلِمَـٰتٍ فَأَتَمَّهُنَّ﴾ [آیت: 124] اور "توفیہ" کا مطلب ہے مکمل کرنا۔ ابوبکر الوراق نے کہا: جس چیز کا انہوں نے دعویٰ کیا تھا اس کی شرط پوری کی، اور وہ یہ کہ اللہ تعالیٰ نے ان سے فرمایا: ﴿أَسْلِمْ قَالَ أَسْلَمْتُ لِرَبِّ الْعَـٰلَمِينَ﴾ [البقرہ: 131] تو اللہ نے ان سے ان کے دعوے کی سچائی کا مطالبہ کیا، پس انہیں ان کے مال، اولاد اور جان کے ذریعے آزمایا، تو انہیں اس میں پورا پایا۔ پس یہی اللہ کا فرمان ہے: «وَإِبْرَاهِيمَ الَّذِي وَفَّى» یعنی: اسلام کا دعویٰ کیا، پھر اپنے دعوے کو سچ کر دکھایا۔ اور کہا گیا ہے: "انہوں نے دن کے ابتدائی حصے میں چار رکعات کے ذریعے ہر روز اپنا عمل پورا کیا" اسے ہیثم نے ابوامامہ سے اور انہوں نے نبی ﷺ سے روایت کیا ہے(4)۔ اور سہل بن سعد الساعدی نے اپنے والد سے روایت کیا: "کیا میں تمہیں نہ بتاؤں کہ اللہ تعالیٰ نے اپنے خلیل ابراہیم کا نام: ﴿الَّذِي وَفَّى﴾ (جس نے پورا کیا) کیوں رکھا؟ اس لیے کہ وہ جب صبح اور شام کرتے تو کہتے تھے: ﴿فَسُبْحَـٰنَ اللَّهِ حِينَ تُمْسُونَ وَحِينَ تُصْبِحُونَ﴾(5) آیت [سورہ روم: 17]۔ اور اسے سہل بن معاذ بن(6) انس نے اپنے والد سے، انہوں نے نبی ﷺ سے روایت کیا ہے(7)۔

(1) الکشاف 4/33۔ (2) القراءات الشاذة ص 147 اور اس کی نسبت ابن جبیر اور الیمانی کی طرف کی ہے، اور المحتسب 2/294 اور اس کی نسبت اس طرف کی ہے جو ابن خالویہ نے القراءات الشاذة میں منسوب کی ہے، اور اضافہ کیا: ابوامامہ اور ابومالک۔ البحر المحیط 8/167۔ (3) 2/351۔ (4) النکت والعیون 5/403، اور اسے دوری نے بھی ایک جز میں نکالا ہے جس میں نبی ﷺ کی قراءتیں ہیں (109)، اور طبری 22/78، اور بغوی نے تفسیر 4/254 میں، قاسم کے واسطے سے ابوامامہ سے اسے روایت کیا ہے۔ اس کی سند میں: جعفر بن الزبیر ہے، جس کے بارے میں ابن حجر نے التقریب 1/217 میں کہا: متروک الحدیث ہے، اگرچہ وہ اپنی ذات میں نیک تھا۔ (5) ہم اس پر مطلع نہ ہو سکے، اور آنے والی حدیث دیکھیں۔ (6) نسخوں میں (ف) کے علاوہ: 'عن' ہے: اور جو (ف) اور تخریج کے مصادر سے ثابت ہے وہ 'بن' ہے۔ (7) اسے احمد (15624)، طبری 22/77-78، طبرانی نے الکبیر 20/(427) اور (428) میں، اور ابن عدی نے الکامل 3/1011 میں نکالا ہے۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد 10/117 میں کہا: اسے طبرانی نے روایت کیا ہے، اور اس میں کچھ ضعیف راوی ہیں جن کی توثیق کی گئی ہے۔

Surah An-Najm: Verses 38 - 42 54

It was said: "waffa" (fulfilled) means: he fulfilled what he was sent with (1), which is His saying: "That no bearer of burdens will bear the burden of another." Ibn Abbas said: Before Ibrahim (peace be upon him), they used to hold a man accountable for the sin of another, and they would retaliate against a relative for the sake of another relative in cases of killing and injury. Thus, a man would be killed for his father, his son, his brother, his uncle (paternal or maternal), his cousin, his relative, his wife, her husband, and his slave. Ibrahim (peace and blessings be upon him) conveyed to them from Allah the Almighty: "That no bearer of burdens will bear the burden of another" (2). Al-Hasan, Qatadah, and Sa'id bin Jubayr said regarding Allah's saying "waffa": He acted upon what he was commanded and conveyed the messages of his Lord (3). This is better because it is general. Likewise, Mujahid said: "waffa" means with what was ordained upon him (4). Abu Malik al-Ghafari said: Allah's saying: "That no bearer of burdens will bear the burden of another" up to His saying: "Then which of the favors of your Lord will you doubt?" is in the scriptures of Ibrahim and Musa (5). The discussion on: "And no bearer of burdens will bear the burden of another" was previously fully addressed at the end of "Al-An'am" (6).

Allah's saying: "And that there is not for man except that [good] for which he strives" (7). It was narrated from Ibn Abbas that it is abrogated by His saying: "And those who believed and whose descendants followed them in faith - We will join with them their descendants" [At-Tur: 21]. So, the infant child will be in his father's scale on the Day of Resurrection, and Allah the Almighty will allow parents to intercede for children, and children for parents. This is indicated by Allah's saying: "Your fathers and your sons - you do not know which of them is nearer to you in benefit" [An-Nisa: 11].

---

(1) Zad al-Masir 8/80 and attributed it to Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both). (2) Tafsir al-Baghawi 4/254 similarly. (3) Tafsir al-Baghawi 4/253. (4) Tafsir al-Baghawi 4/253. (5) Narrated by at-Tabari 22/79 except that it contains: up to His saying: "This is a warner of the former warners." (6) 9/145. (7) Narrated by at-Tabari 22/80, and an-Nahhas in 'An-Nasikh wal-Mansukh' 3/36. Ibn Atiyyah said in 'Al-Muharrar al-Wajiz' 5/206 after reporting the narration: This, in my opinion, is not correct from Ibn Abbas, because it is information (khabar) that is not subject to abrogation, and because the conditions for abrogation are not present here, unless one uses the term 'abrogation' loosely to help an enquirer understand.

सूरह अन-नज्म: आयतें 38 - 42 54

कहा गया: "वफ़्फ़ा" (पूरा किया) का अर्थ है: उसने वह पूरा किया जिसके साथ उसे भेजा गया था (1), और वह उसका यह कथन है: "कि कोई बोझ उठाने वाला दूसरे का बोझ नहीं उठाएगा।" इब्न अब्बास ने कहा: इब्राहीम (उन पर शांति हो) से पहले, वे एक आदमी को दूसरे के पाप के लिए पकड़ते थे, और वे हत्या और चोट के मामलों में एक रिश्तेदार के बदले दूसरे रिश्तेदार को पकड़ते थे। तो, एक आदमी को उसके पिता, उसके बेटे, उसके भाई, उसके चाचा, उसके मामा, उसके चचेरे भाई, उसके रिश्तेदार, उसकी पत्नी, उसके पति और उसके दास के लिए मार दिया जाता था। इब्राहीम (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) ने उन्हें अल्लाह सर्वशक्तिमान की ओर से पहुँचाया: "कि कोई बोझ उठाने वाला दूसरे का बोझ नहीं उठाएगा" (2)। अल-हसन, क़तादह और सईद बिन जुबैर ने अल्लाह के कथन "वफ़्फ़ा" के बारे में कहा: उसने वह काम किया जिसका उसे आदेश दिया गया था, और अपने रब के संदेश पहुँचाए (3)। यह बेहतर है; क्योंकि यह सामान्य है। मुजाहिद ने भी यही कहा: "वफ़्फ़ा" का अर्थ है जो उस पर अनिवार्य किया गया था (4)। अबू मलिक अल-ग़फ़ारी ने कहा: अल्लाह का कथन: "कि कोई बोझ उठाने वाला दूसरे का बोझ नहीं उठाएगा" से लेकर "फिर तुम अपने रब की कौन सी नेमतों पर शक करोगे?" तक इब्राहीम और मूसा के सहीफ़ों (पुस्तकों) में है (5)। "और कोई बोझ उठाने वाला दूसरे का बोझ नहीं उठाएगा" पर चर्चा "अल-अनआम" (6) के अंत में पूरी तरह से हो चुकी है।

अल्लाह का कथन: "और यह कि इंसान के लिए वही है जिसकी उसने कोशिश की" (7)। इब्न अब्बास से रिवायत है कि यह अल्लाह के इस कथन द्वारा निरस्त (मन्सूख़) है: "और जो लोग ईमान लाए और उनकी संतान ने ईमान में उनका अनुसरण किया, हम उनकी संतान को उनके साथ मिला देंगे" [अत-तूर: 21]। तो क़यामत के दिन छोटा बच्चा अपने पिता के तराज़ू में होगा, और अल्लाह सर्वशक्तिमान पिताओं को बच्चों के लिए और बच्चों को पिताओं के लिए सिफ़ारिश (शफ़ाअत) करने की अनुमति देगा। यह अल्लाह के इस कथन से संकेतित होता है: "तुम्हारे पिता और तुम्हारे बेटे - तुम नहीं जानते कि उनमें से कौन तुम्हारे लिए लाभ में अधिक निकट है" [अन-निसा: 11]।

---

(1) ज़ाद अल-मसीर 8/80 और इसे इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से संबंधित किया। (2) तफ़सीर अल-बाग़वी 4/254 इसी तरह। (3) तफ़सीर अल-बाग़वी 4/253। (4) तफ़सीर अल-बाग़वी 4/253। (5) इसे अत-तबरी 22/79 ने निकाला है सिवाय इसके कि इसमें है: उसके इस कथन तक: "यह

पहले डराने वालों में से एक डराने वाला है।" (6) 9/145। (7) इसे अत-तबरी 22/80 ने निकाला है, और अन-नह्हास ने 'अन-नासिख़ वल-मन्सूख़' 3/36 में। इब्न अतिय्याह ने 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 5/206 में रिवायत का उल्लेख करने के बाद कहा: यह, मेरे विचार में, इब्न अब्बास से सही नहीं है, क्योंकि यह एक समाचार (ख़बर) है जो निरस्त नहीं होता, और क्योंकि निरस्तीकरण की शर्तें यहाँ मौजूद नहीं हैं, जब तक कि 'नस्ख़' (निरस्तीकरण) शब्द का प्रयोग केवल पूछने वाले को समझाने के लिए अलंकारिक रूप से न किया गया हो।

سورہ النجم: آیات 38 - 42 54

کہا گیا: «وفَّی» یعنی: اس نے وہ پورا کیا جس کے ساتھ وہ بھیجا گیا تھا(۱)، اور وہ اللہ کا یہ قول ہے: «أَنْ لَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى» (کہ کوئی بوجھ اٹھانے والا کسی دوسرے کا بوجھ نہیں اٹھائے گا)۔ ابن عباس نے فرمایا: ابراہیم علیہ السلام سے پہلے لوگ ایک شخص کو دوسرے کے گناہ کے بدلے پکڑ لیتے تھے، اور قتل و جراحت میں ایک ولی کے بدلے دوسرے ولی کو پکڑتے تھے، چنانچہ ایک شخص کو اس کے باپ، بیٹے، بھائی، چچا، ماموں، بھتیجے، رشتہ دار، بیوی، شوہر اور غلام کے بدلے قتل کر دیا جاتا تھا۔ ابراہیم علیہ الصلاۃ والسلام نے انہیں اللہ تعالیٰ کی طرف سے یہ پیغام پہنچایا: «أَنْ لَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى» (۲)۔ حسن، قتادہ اور سعید بن جبیر نے اللہ تعالیٰ کے قول «وَفَّى» کے بارے میں فرمایا: جس کا انہیں حکم دیا گیا تھا اس پر عمل کیا، اور اپنے رب کے پیغامات پہنچائے(۳)۔ اور یہی زیادہ بہتر ہے؛ کیونکہ یہ عام ہے۔ اسی طرح مجاہد نے فرمایا: «وَفَّى» سے مراد وہ ہے جو ان پر فرض کیا گیا تھا(٤)۔ ابو مالک غفاری نے فرمایا: اللہ تعالیٰ کا قول: «أَنْ لَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى» سے لے کر اس قول تک: «فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكَ تَتَمَارَى» (پس تو اپنے رب کی کن کن نعمتوں میں شک کرے گا) ابراہیم اور موسیٰ کے صحیفوں میں ہے(٥)۔ اور «الأنعام»(٦) کے آخر میں «وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى» کے بارے میں تفصیلی بات گزر چکی ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَأَنْ لَيْسَ لِلْإِنسَانِ إِلَّا مَا سَعَى﴾(۷) (اور یہ کہ انسان کے لیے وہی ہے جس کی اس نے کوشش کی) ابن عباس سے مروی ہے کہ یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول سے منسوخ ہے: ﴿وَالَّذِينَ آمَنُوا وَاتَّبَعَتْهُمْ ذُرِّيَّتُهُمْ بِإِيمَانٍ أَلْحَقْنَا بِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ﴾ [الطور: ۲۱] (اور جو لوگ ایمان لائے اور ان کی اولاد نے ایمان میں ان کی پیروی کی، ہم ان کی اولاد کو ان کے ساتھ ملا دیں گے)۔ چنانچہ قیامت

کے دن چھوٹا بچہ اپنے باپ کے میزان میں ہوگا، اور اللہ تعالیٰ بچوں کے بارے میں باپوں کی اور باپوں کے بارے میں بچوں کی سفارش قبول فرمائے گا، یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول سے ظاہر ہوتا ہے: ﴿آبَاؤُكُمْ وَأَبْنَاؤُكُمْ لَا تَدْرُونَ أَيُّهُمْ أَقْرَبُ لَكُمْ نَفْعًا﴾ [النساء: ١١] (تمہارے باپ اور تمہارے بیٹے، تم نہیں جانتے کہ ان میں سے کون تمہارے لیے نفع کے لحاظ سے زیادہ قریب ہے)۔

---

(١) زاد المسير ٨/ ٨٠ اور اسے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی طرف منسوب کیا۔ (٢) تفسير البغوی ٤/ ٢٥٤ اسی طرح۔ (٣) تفسير البغوی ٤/ ٢٥٣۔ (٤) تفسير البغوی ٤/ ٢٥٣۔ (٥) اسے طبری نے ٧٩/٢٢ میں روایت کیا ہے سوائے اس کے کہ اس میں ہے: اس قول تک: ﴿هَذَا نَذِيرٌ مِنَ النُّذُرِ الْأُولَى﴾۔ (٦) ٩/ ١٤٥۔ (٧) اسے طبری ٨٠/٢٢ نے روایت کیا ہے، اور النحاس نے 'الناسخ والمنسوخ' ٣/ ٣٦ میں۔ ابن عطیہ نے 'المحرر الوجيز' ٥/ ٢٠٦ میں روایت ذکر کرنے کے بعد فرمایا: یہ میرے نزدیک ابن عباس سے ثابت نہیں ہے، کیونکہ یہ ایک خبر ہے جو منسوخ نہیں ہوتی، اور اس لیے کہ نسخ کی شرائط یہاں موجود نہیں ہیں، سوائے اس کے کہ لفظ نسخ کو مجازاً استعمال کیا گیا ہو تاکہ سائل سمجھ سکے۔

Surah An-Najm, Verses 39 - 42 55

Most scholars of interpretation said: It is clear (muhkama), and no one's action benefits another, and they agreed that no one prays on behalf of another. Malik did not permit fasting, Hajj, and charity on behalf of the deceased, except that he said: If one bequeathed Hajj and died, it is permissible to perform Hajj on their behalf. Ash-Shafi'i and others permitted voluntary Hajj on behalf of the deceased (1). It is narrated from Aisha, may Allah be pleased with her, that she performed I'tikaf on behalf of her brother Abd al-Rahman and emancipated slaves for him (2). It is narrated that Sa'd bin Ubadah said to the Prophet ﷺ: My mother died, should I give charity on her behalf? He said: "Yes." He said: Which charity is best? He said: "Providing water" (3). All of this has been fully covered in "Al-Baqarah" (4), "Aal-Imran" (5), and "Al-A'raf" (6).

It has been said: Allah, Almighty and Sublime, only said: "And that man can have nothing but what he strives for," and the 'lam' of preposition (al-khafd) in Arabic means ownership and obligation. Thus, nothing is obligatory for a person except what they strove for. If someone else gives charity on their behalf, nothing is obligatory for them, but Allah, Almighty and Sublime, bestows upon them what is not mandatory for them, just as He bestows upon children by entering them into Paradise without any deed (7). Al-Rabi' bin Anas said: "And that man can have nothing but what he strives for" refers to the disbeliever. As for the believer, they have what they strove for and what others strove for them (8).

I say: Many Hadiths point to this view, and that the reward of good deeds from others reaches the believer. Many of them have been mentioned previously for those who reflect. There is no disagreement regarding charity, as stated in the beginning of "Kitab Muslim" (9) from Abdullah bin al-Mubarak. In "As-Sahih" (10): "When..."

---

(1) Malik's view in Al-Mudawwana 6/58, and Ash-Shafi'i's view in Al-Umm 4/46. (2) Narrated by Saeed bin Mansur in As-Sunan 1/125, and Ibn Abi Shaybah 3/94. (3) Previously cited 9/233. (4) 4/500. (5) 5/227. (6) 9/233. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 5/206-207, similarly. (8) Al-Muharrar al-Wajiz 5/206. (9) In the introduction of his book 1/16. (10) Muslim (1631), and previously cited 1/8.

सूरह अन-नज्म, आयत 39 - 42 55

व्याख्या करने वालों (अहल अल-तावील) में से अधिकांश ने कहा: यह स्पष्ट (मुहकमा) है, और किसी का कार्य किसी दूसरे को लाभ नहीं पहुँचाता है, और वे इस बात पर सहमत हुए कि कोई भी किसी दूसरे की ओर से प्रार्थना (नमाज़) नहीं करता है। मालिक ने मृतक की ओर से उपवास, हज और दान की अनुमति नहीं दी, सिवाय इसके कि उन्होंने कहा: यदि किसी ने हज की वसीयत की और उसकी मृत्यु हो गई, तो उसकी ओर से हज करना जायज़ है। अल-शाफई और अन्य लोगों ने मृतक की ओर से स्वैच्छिक हज की अनुमति दी (1)। आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से वर्णित है कि उन्होंने अपने भाई अब्द अल-रहमान की ओर से एतिकाफ किया और उनकी ओर से (दास) मुक्त किया (2)। यह वर्णित है कि साद बिन उबादा ने नबी ﷺ से कहा: मेरी माँ का निधन हो गया है, क्या मैं उनकी ओर से दान दूँ? उन्होंने कहा: "हाँ।" उन्होंने कहा: कौन सा दान सबसे अच्छा है? उन्होंने कहा: "पानी पिलाना" (3)। यह सब "अल-बकराह" (4), "आल-इमरान" (5) और "अल-अराफ" (6) में पूरी तरह से आ चुका है।

और यह कहा गया है: अल्लाह (अज़्ज़ व जल्ल) ने केवल यह कहा है: "और यह कि मनुष्य के लिए वही है जिसके लिए उसने प्रयास किया," और अरबी में 'लाम' (हर्फ़ए-ज़र) का अर्थ स्वामित्व और दायित्व है, इसलिए मनुष्य के लिए वही अनिवार्य नहीं है जिसके लिए उसने प्रयास नहीं किया। यदि उसकी ओर से कोई अन्य दान देता है, तो उसके लिए कुछ भी अनिवार्य नहीं है, सिवाय इसके कि अल्लाह (अज़्ज़ व जल्ल) उस पर वह उपकार करता है जो उसके लिए अनिवार्य नहीं है, जैसे वह बच्चों पर उन्हें बिना किसी कार्य के जन्नत में प्रवेश कराकर उपकार करता है (7)। रबी बिन अनस ने कहा: "और यह कि मनुष्य के लिए वही है जिसके लिए उसने प्रयास किया" का अर्थ काफ़िर (अविश्वासी) है। जहाँ तक मोमिन (विश्वासी) का सवाल है, उसके लिए वह है जिसके लिए उसने प्रयास किया और जो दूसरों ने उसके लिए प्रयास किया (8)।

मैंने कहा: कई हदीसें इस मत की ओर इशारा करती हैं, और यह कि दूसरों के नेक कार्यों का फल मोमिन तक पहुँचता है। गौर करने वालों के लिए इनमें से कई पहले आ चुके हैं, और दान के बारे में कोई मतभेद नहीं है, जैसा कि "किताब मुस्लिम" के आरंभ में (9) अब्दुल्ला बिन अल-मुबारक से है। और "अस-सहीह" (10) में है: "जब..."

(1) अल-मुदव्वना 6/58 में मालिक का मत, और अल-उम्म 4/46 में अल-शाफई का मत। (2) इसे सईद बिन मंसूर ने अस-सुनन 1/125 में और इब्न अबी शयबा ने 3/94 में उद्धृत किया है। (3) पूर्व में उल्लेखित 9/233. (4) 4/500. (5) 5/227. (6) 9/233. (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/206-207, इसी तरह। (8) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/206. (9) अपनी पुस्तक की प्रस्तावना में 1/16. (10) मुस्लिम (1631), और पूर्व में उल्लेखित 1/8.

سورہ النجم، آیات 39 - 42 55

اکثر اہل تاویل نے کہا: یہ آیت محکمہ ہے، اور کسی کا عمل کسی دوسرے کو فائدہ نہیں دیتا، اور اس بات پر اجماع ہے کہ کوئی کسی کی طرف سے نماز نہیں پڑھے گا۔ امام مالک نے میت کی طرف سے روزہ، حج اور صدقہ کو جائز قرار نہیں دیا، سوائے اس کے کہ انہوں نے کہا: اگر کسی نے حج کی وصیت کی اور وہ مر گیا تو اس کی طرف سے حج کرنا جائز ہے۔ شافعی اور دیگر نے میت کی طرف سے نفلی حج کی اجازت دی ہے(1)۔ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے مروی ہے کہ انہوں نے اپنے بھائی عبد الرحمن کی طرف سے اعتکاف کیا اور ان کی طرف سے (غلام) آزاد کیا(2)۔ مروی ہے کہ سعد بن عبادہ نے نبی کریم ﷺ سے عرض کیا: میری ماں کا انتقال ہو گیا ہے، کیا میں ان کی طرف سے صدقہ کروں؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "ہاں"۔ انہوں نے پوچھا: کون سا صدقہ سب سے افضل ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "پانی پلانا"(3)۔ یہ سب کچھ "البقرہ"(4)، "آل عمران"(5) اور "الاعراف"(6) میں مکمل طور پر گزر چکا ہے۔

اور کہا گیا ہے کہ: اللہ عز وجل نے صرف یہ فرمایا: "وَأَنْ لَيْسَ لِلإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى" اور عربی میں 'لام' (حرف جر) ملکیت اور وجوب کے معنی میں ہے، چنانچہ انسان کے لیے وہی واجب نہیں ہے جس کی اس نے کوشش نہ کی۔ اگر اس کی طرف سے کوئی دوسرا صدقہ کرے تو اس پر کچھ واجب نہیں ہوتا، سوائے اس کے کہ اللہ عز وجل اس پر فضل فرماتا ہے جس کا وہ حقدار نہیں تھا، جیسا کہ وہ بچوں پر انہیں بغیر کسی عمل کے جنت میں داخل کر کے فضل فرماتا ہے(7)۔ ربیع بن انس نے کہا: "وَأَنْ لَيْسَ لِلإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى" سے مراد کافر ہے، رہا مومن تو اس کے لیے وہ بھی ہے جس کی اس نے کوشش کی اور وہ بھی جو اس کے لیے کسی اور نے کوشش کی(8)۔

میں کہتا ہوں: بہت سی احادیث اس قول کی تائید کرتی ہیں، اور یہ کہ مومن کو دوسروں کے صالح اعمال کا ثواب پہنچتا ہے۔ غور کرنے والوں کے لیے ان میں سے بہت سی پہلے گزر چکی ہیں، اور صدقہ میں کوئی اختلاف نہیں ہے جیسا کہ "کتاب مسلم" کے شروع میں(9) عبداللہ بن المبارک سے مروی ہے۔ اور "الصحیح"(10) میں ہے: "إذا..."

---

(1) المدونہ 6/58 میں امام مالک کا قول، اور الام 4/46 میں امام شافعی کا قول۔ (2) اسے سعید بن منصور نے السنن 1/125 میں اور ابن ابی شیبہ نے 3/94 میں روایت کیا ہے۔ (3) سابقہ حوالہ 9/233. (4) 4/500. (5) 5/227. (6) 9/233. (7) المحرر الوجیز 5/ 206-207 اسی طرح۔ (8) المحرر الوجیز 5/ 206. (9) ان کی کتاب کے مقدمہ میں 1/16. (10) مسلم (1631)، اور سابقہ حوالہ 1/8.

٥٦ Surah An-Najm: Verses 39 - 42

"When a human dies, his deeds come to an end except for three," and it includes: "or a righteous child who prays for him." All of this is a favor from Allah Almighty, just as the multiplication of rewards is a favor from Him; He recorded for them for a single good deed ten to seven hundred times, up to a million good deeds, as was said to Abu Hurairah: "Did you hear the Messenger of Allah (peace be upon him) say: 'Indeed, Allah rewards for one good deed a million good deeds'?" He said, "I heard him say: 'Indeed, Allah rewards for one good deed two million good deeds'"(1). This is a favor. The path of justice is: "And that there is not for man except that for which he strives."

I say: It is possible that His saying: "And that there is not for man except that for which he strives" is specific to bad deeds; based on what is in "Sahih Muslim" from Abu Hurairah, from the Messenger of Allah (peace be upon him) who said: "Allah Almighty said: If my servant intends a good deed and does not do it, I record it for him as one good deed, but if he does it, I record it for him as ten good deeds up to seven hundred times, and if he intends a bad deed and does not do it, I do not record it against him, but if he does it, I record it as a single bad deed"(2).

Abu Bakr al-Warraq said: "Except that for which he strives" means except what he intended(3). This is explained by his (peace be upon him) saying: "People will be resurrected on the Day of Resurrection according to their intentions"(4).

His Almighty's saying: {And that his effort is going to be seen} meaning: Allah Almighty will show him his reward on the Day of Resurrection(5) {Then he will be recompensed for it} meaning: he will be rewarded for it {with the fullest recompense}. Al-Akhfash said: It is said: "I rewarded him the reward" (jazeituhu al-jazaa), and "I rewarded him with the reward" (jazeituhu bi-al-jazaa), they are the same, with no difference between them. The poet said:

If I reward Alqama bin Sa'd for his effort... I have not rewarded him for the ordeal of a single day.

---

(1) Previously mentioned 6/324. (2) Previously mentioned 11/315. (3) Zad al-Masir 8/8. (4) Narrated by Ibn Majah (4229) from Abu Hurairah, may Allah be pleased with him. Al-Busiri said in Al-Zawa'id: In its chain is Layth ibn Salim, who is weak, and the hadith of Jabir supports it, and Muslim narrated it [(2878)]. He concluded. And Muslim also

narrated it (2884) from Aisha, may Allah be pleased with her, similarly. (5) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 5/76.

०٦ सूरह अन-नज़्म: आयतें ४१ - ३९

"जब मनुष्य मर जाता है, तो उसके कर्मों का सिलसिला कट जाता है सिवाय तीन चीज़ों के" और इसमें शामिल है: "या नेक संतान जो उसके लिए प्रार्थना करे।" और यह सब अल्लाह अज़्वजल का अनुग्रह (फ़ज़्ल) है, जैसे कि गुना बढ़ा देना भी उसी का अनुग्रह है; उसने उनके लिए एक नेकी के बदले दस से सात सौ गुना तक, यहाँ तक कि दस लाख नेकियाँ लिखी हैं, जैसा कि अबू हुरैरा से कहा गया: "क्या आपने अल्लाह के रसूल ﷺ को यह कहते सुना है: 'बेशक अल्लाह एक नेकी पर दस लाख नेकियाँ देता है'?" तो उन्होंने कहा: मैंने उन्हें यह कहते सुना: "बेशक अल्लाह एक नेकी पर बीस लाख नेकियाँ देता है" (1)। तो यह अनुग्रह है। और न्याय का मार्ग यह है: "और यह कि मनुष्य के लिए वही कुछ है जिसके लिए उसने प्रयास किया"।

मैंने कहा: यह संभव है कि उनका यह कहना: "और यह कि मनुष्य के लिए वही कुछ है जिसके लिए उसने प्रयास किया" बुराई के मामले में विशिष्ट हो; उस प्रमाण के आधार पर जो "सहीह मुस्लिम" में अबू हुरैरा से है, अल्लाह के रसूल ﷺ से कि उन्होंने कहा: "अल्लाह अज़्वजल ने फरमाया: जब मेरा बंदा किसी नेकी का इरादा करे और उसे न करे, तो मैं उसे उसके लिए एक नेकी लिख देता हूँ, फिर यदि वह उसे कर ले, तो मैं उसे दस नेकियों से सात सौ गुना तक लिख देता हूँ, और जब वह किसी बुराई का इरादा करे और उसे न करे, तो मैं उसे उसके खिलाफ नहीं लिखता, फिर यदि वह उसे कर ले, तो मैं उसे एक ही बुराई लिखता हूँ" (2)।

और अबू बक्र अल-वर्राक ने कहा: "जिसके लिए उसने प्रयास किया" यानी जिसकी उसने नियत की (3)। इसका स्पष्टीकरण उनका ﷺ यह कहना है: "लोगों को कयामत के दिन उनकी नियतों पर उठाया जाएगा" (4)।

अल्लाह तआला का फरमान: {और यह कि उसका प्रयास शीघ्र ही देखा जाएगा} अर्थात: अल्लाह तआला उसे कयामत के दिन उसका प्रतिफल दिखाएगा (5) {फिर उसे उसका भरपूर बदला दिया जाएगा} अर्थात: उसे उसका बदला दिया जाएगा। अल-अख़फ़श ने कहा: कहा जाता है: "मैंने उसे बदला दिया" (जज़ैतुहु अल-जज़ा), और "मैंने उसे बदले के साथ नवाज़ा" (जज़ैतुहु बिल-जज़ा), दोनों समान हैं, उनके बीच कोई अंतर नहीं है। कवि ने कहा:

यदि मैं अल्कामा बिन साद को उसके प्रयास का बदला दूँ... तो मैंने उसे एक दिन की परीक्षा का बदला नहीं दिया।

(1) पहले उद्धृत 6/324. (2) पहले उद्धृत 11/315. (3) ज़ाद अल-मसीर 8/8. (4) इसे इब्न माजाह (4229) ने अबू हुरैरा (रज़ि.) से रिवायत किया है, अल-बूसिरी ने अल-ज़वाइद में कहा: इसके इसनाद में लैथ बिन सलीम है, और वह कमज़ोर है, और जाबिर की हदीस इसकी गवाह है, और इसे मुस्लिम [(2878)] ने रिवायत किया है। समाप्त। और इसे मुस्लिम (2884) ने आयशा (रज़ि.) से भी इसी तरह रिवायत किया है। (5) मआनी अल-कुरान लिल-ज़ज्जाज 5/76.

٥٦ سورة النجم: آیات ٣٩ - ٤٢

"جب انسان مر جاتا ہے تو اس کے اعمال کا سلسلہ منقطع ہو جاتا ہے سوائے تین چیزوں کے" اور اس میں یہ بھی ہے: "یا نیک اولاد جو اس کے لیے دعا کرے۔" اور یہ سب اللہ عزوجل کا فضل ہے، جس طرح نیکیوں کا کئی گنا بڑھا دینا بھی اس کا فضل ہے؛ اس نے ان کے لیے ایک نیکی کے بدلے دس سے سات سو گنا تک، بلکہ دس لاکھ نیکیوں تک لکھا ہے، جیسا کہ ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے کہا گیا: "کیا آپ نے رسول اللہ ﷺ کو یہ فرماتے ہوئے سنا ہے: 'بیشک اللہ ایک نیکی پر دس لاکھ نیکیوں کا اجر دیتا ہے'؟" تو انہوں نے کہا: میں نے آپ ﷺ کو یہ فرماتے سنا ہے: "بیشک اللہ ایک نیکی پر بیس لاکھ نیکیوں کا اجر دیتا ہے" (١)۔ تو یہ فضل ہے۔ اور عدل کا راستہ یہ ہے: "اور یہ کہ انسان کے لیے وہی کچھ ہے جس کی اس نے کوشش کی"۔

میں نے کہا: یہ احتمال ہے کہ آپ کا یہ فرمان: "اور یہ کہ انسان کے لیے وہی کچھ ہے جس کی اس نے کوشش کی" برائیوں کے ساتھ خاص ہو؛ اس دلیل کی بنا پر جو "صحیح مسلم" میں ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے مروی ہے، رسول اللہ ﷺ سے کہ آپ نے فرمایا: "اللہ عزوجل نے فرمایا: جب میرا بندہ کسی نیکی کا ارادہ کرے اور اسے نہ کرے تو میں اسے اس کے لیے ایک نیکی لکھ دیتا ہوں، پھر اگر وہ اسے کر لے تو میں اس کے لیے دس نیکیوں سے سات سو گنا تک لکھ دیتا ہوں، اور جب وہ کسی برائی کا ارادہ کرے اور اسے نہ کرے تو میں اسے اس پر نہیں لکھتا، پھر اگر وہ اسے کر لے تو میں اسے ایک ہی برائی لکھتا ہوں" (٢)۔

اور ابوبکر الوراق نے کہا: "جس کی اس نے کوشش کی" یعنی جس کی اس نے نیت کی (٣)۔ اس کی وضاحت آپ ﷺ کا یہ قول ہے: "لوگ قیامت کے دن اپنی نیتوں پر اٹھائے جائیں گے" (٤)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور یہ کہ اس کی کوشش عنقریب دیکھی جائے گی} یعنی: اللہ تعالیٰ اسے قیامت کے دن اس کی جزا دکھائے گا (٥) {پھر اسے اس کا بھرپور بدلہ دیا جائے گا} یعنی: اسے اس کا بدلہ دیا جائے گا۔ اخفش نے کہا: کہا جاتا ہے: "میں نے اسے جزا دی" (جزيته الجزاء)، اور "میں نے اسے جزا کے ساتھ نوازا" (جزيته بالجزاء)، دونوں برابر ہیں، ان میں کوئی فرق نہیں، شاعر نے کہا:

اگر میں علقمہ بن سعد کو اس کی کوشش کا بدلہ دوں... تو میں نے اسے ایک دن کی آزمائش کا بدلہ نہیں دیا

---

(١) سلف ٦/ ٣٢٤۔ (٢) سلف ١١/ ٣١٥۔ (٣) زاد المسير ٨/ ٨۔ (٤) اسے ابن ماجہ (٤٢٢٩) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے، بوسیری نے الزوائد میں کہا: اس کی سند میں لیث بن سلیم ہے، اور وہ ضعیف ہے، اور جابر کی حدیث اس کی شاہد ہے، اور اسے مسلم نے [(٢٨٧٨)] روایت کیا ہے۔ انتہی۔ اور اسے مسلم (٢٨٨٤) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے بھی اسی طرح روایت کیا ہے۔ (٥) معانی القرآن زجاج ٥/ ٧٦۔

Surah An-Najm: Verses 42 - 46, Page 57 So he combined the two languages(1). Allah's saying: {And that to your Lord is the finality} [An-Najm: 42] means: the return, the reversal, and the destiny, where He punishes and rewards. It is said: from Him begins the favor, and to Him ends safety. On the authority of Ubayy bin Ka'b, he said: The Prophet ﷺ said regarding His saying: "And that to your Lord is the finality": "There is no contemplation concerning the Lord"(2). And on the authority of Anas: The Prophet ﷺ said: "When Allah Almighty is mentioned, then stop"(3). I say: From this meaning is the saying of [the Prophet] peace and blessings be upon him: "Satan comes to one of you and says: Who created such and such, until he says to him: Who created your Lord? So when he reaches that, let him seek refuge in Allah and stop." This was mentioned previously at the end of "Al-A'raf"(4). And he who said [the following poetry] did well: Do not think about the One on High, Exalted is His Countenance, for you will perish if you do so and be forsaken. Behold His creations and take lesson from them, and say like what the honored Friend [Ibrahim] said. Allah's saying: {And that it is He who makes [one] laugh and weep (43) And that it is He who causes death and gives life (44) And that He creates the two mates, the male and the female (45) From a sperm-drop when it is emitted (46)} Allah's saying: {And that it is He who makes [one] laugh and weep} means the intermediaries have vanished and the realities remain for Allah, Glorified and Exalted is He, for there is no doer except Him. In "Sahih Muslim"(5) on the authority of Aisha, may Allah be pleased with her, she said:

(1) Tafsir al-Baghawi 4/254-255 similarly, and the verse is by a man from Bahra' named Fadaki as in Sharh Diwan al-Hamasa by al-Tibrizi 4/70, and al-Marzubani named him in Mu'jam al-Shu'ara' p. 446 as al-Mirfaq al-Ta'i and said: I think it is a title. End. In both, "Saif" came instead of "Sa'd". (2) Reported by al-Baghawi in Tafsir 4/255, and also reported by Abu al-Sheikh in al-'Azamah (6) from Sufyan, his saying. (3) Reported by Ibn 'Adi in al-Kamil 3/1193 from Anas, and in its chain: Sinan bin Sa'd, and it is said: Sa'd bin Sinan, and there was disagreement about him, al-Nasa'i said of him: Rejected in hadith. Ahmad bin Hanbal said: He narrated fifteen rejected hadiths all of them, I don't know a single one of them. Tahdhib al-Tahdhib 1/692-693. Also reported by Ishaq bin Rahwayh in al-Musnad (395), and al-Tabarani in Musnad al-Shamiyyin (2350) through 'Ata' al-Khorasani, from Abu Hurayrah as a marfu' report. Its chain is broken because 'Ata' did not hear from Abu Hurayrah. (4) 9/423. (5) Number (929), and it is with Ahmad (288).

सूरह अन-नज्म: आयतें 42 - 46, पृष्ठ 57 अतः उसने दोनों भाषाओं को मिला दिया(1)। अल्लाह का कथन: {और यह कि तेरे रब ही के पास अंत है} [अन-नज्म: 42] अर्थात: लौटना, वापसी और ठिकाना, जहाँ वह दंड देता है और पुरस्कार देता है। कहा गया है: उपकार की शुरुआत उसी से है, और सुरक्षा का अंत उसी तक है। उबय बिन काब से रिवायत है, उन्होंने कहा: नबी ﷺ ने उनके कथन: "और यह कि तेरे रब ही के पास अंत है" के बारे में कहा: "रब के बारे में कोई सोच-विचार नहीं है"(2)। और अनस से रिवायत है: नबी ﷺ ने कहा: "जब अल्लाह तआला का जिक्र किया जाए, तो रुक जाओ"(3)। मैंने कहा: इसी अर्थ से नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम का यह कथन है: "शैतान तुम में से किसी के पास आता है और कहता है: इसे किसने पैदा किया और उसे किसने पैदा किया, यहाँ तक कि वह उससे कहता है: तुम्हारे रब को किसने पैदा किया? तो जब वह यहाँ तक पहुँच जाए, तो उसे अल्लाह की शरण माँगनी चाहिए और रुक जाना चाहिए।" यह "अल-अराफ़" के अंत में पहले आ चुका है(4)। और जिसने [निम्नलिखित कविता] कही उसने बहुत अच्छा कहा: उस ऊँचे वाले के बारे में मत सोचो, जिसका चेहरा महान है, क्योंकि यदि तुम ऐसा करोगे तो नष्ट हो जाओगे और बेसहारा छोड़ दिए जाओगे। उसकी रचनाओं को देखो और उनसे सबक लो, और वही कहो जो सम्मानित मित्र [इब्राहीम] ने कहा था। अल्लाह का कथन: {और यह कि वही हँसाता और रुलाता है (43) और यह कि वही मारता और जिलाता है (44) और यह कि उसी ने दो जोड़े, नर और मादा पैदा किए (45) वीर्य की एक बूँद से जब वह टपकाई जाती है (46)} अल्लाह का कथन: {और यह कि वही हँसाता और रुलाता है} का अर्थ है कि माध्यम समाप्त हो गए और हकीकतें अल्लाह सुब्हानहु व तआला के लिए रह गईं, क्योंकि उसके सिवा कोई कर्ता नहीं है। "सहीह मुस्लिम"(5) में आयशा रज़ियल्लाहु अन्हा से रिवायत है कि उन्होंने कहा:

(1) तफसीर अल-बगवी 4/254-255 इसी तरह, और पद्य बहरा' के एक व्यक्ति का है जिसका नाम फदकी है जैसा कि अल-तिब्रीजी द्वारा शरह दीवान अल-हमासा 4/70 में है, और अल-मरज़ुबानी ने मुअजम अल-शुअरा' पृष्ठ 446 में उसे अल-मिरफ़ाक़ अल-ताई के रूप में नामित किया और कहा: मुझे लगता है कि यह एक उपाधि है। समाप्त। दोनों में "सईद" के बजाय "सैफ" आया है। (2) इसे अल-बगवी ने तफसीर 4/255 में निकाला है, और इसे अबू अल-शेख ने अल-अज़मा (6) में सुफियान से भी निकाला है, उनका कथन। (3) इसे इब्न अदी ने अल-कामिल 3/1193 में अनस से निकाला है, और इसके इसनाद में: सिनान बिन साद, और कहा जाता है: साद बिन सिनान, और उसके बारे में मतभेद था, तो अल-नसाई ने उसके बारे में कहा: मुनकर अल-हदीस (अस्वीकार्य हदीस वाला)। और

अहमद बिन हंबल ने कहा: उसने पंद्रह मुनकर हदीसें सुनाईं, जिनमें से मैं एक को भी नहीं जानता। तहजीब अल-तहजीब 1/692-693। इसे इशाक बिन रहवेह ने अल-मुसनद (395) में और अल-तबरानी ने मुसनद अल-शामियीन (2350) में अता अल-खुरासानी के माध्यम से अबू हुरैरा से मरफू के रूप में भी निकाला है। और इसका इसनाद मुनक़ते (टूटा हुआ) है, क्योंकि अता ने अबू हुरैरा से नहीं सुना। (4) 9/423. (5) नंबर (929) के तहत, और यह अहमद (288) के पास है।

سورہ النجم: آیات ۴۲ - ۴۶، صفحہ ۵۷ پس اس نے دونوں زبانوں کو جمع کر دیا(۱)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَأَنَّ إِلَى رَبِّكَ الْمُنْتَهَى﴾ یعنی: لوٹنا، رجوع کرنا اور ٹھکانہ، چنانچہ وہ سزا دیتا ہے اور ثواب عطا کرتا ہے۔ اور کہا گیا: اسی سے احسان کی ابتدا ہے، اور اسی پر سلامتی کا اختتام ہے۔ اور ابی بن کعب سے مروی ہے، انہوں نے کہا: نبی ﷺ نے اللہ کے اس فرمان: "اور یہ کہ تمہارے رب ہی کی طرف پہنچنا ہے" کے بارے میں فرمایا: "رب کے بارے میں غور و فکر نہیں ہے"(۲)۔ اور حضرت انسؓ سے مروی ہے: نبی ﷺ نے فرمایا: "جب اللہ تعالیٰ کا ذکر کیا جائے تو رک جاؤ"(۳)۔ میں کہتا ہوں: اسی معنی سے نبی کریم ﷺ کا یہ فرمان ہے: "شیطان تم میں سے کسی کے پاس آتا ہے اور کہتا ہے: فلاں چیز کو کس نے پیدا کیا اور فلاں کو کس نے، یہاں تک کہ وہ اس سے کہتا ہے: تمہارے رب کو کس نے پیدا کیا؟ تو جب وہ یہاں تک پہنچ جائے تو اسے چاہیے کہ اللہ کی پناہ مانگے اور رک جائے"۔ یہ بات "الاعراف" کے آخر میں پہلے گزر چکی ہے(۴)۔ اور اس کہنے والے نے کیا ہی خوب کہا: بلندی والے کے بارے میں ہرگز غور و فکر نہ کرو جس کی ذات بلند و برتر ہے، کیونکہ اگر تم نے ایسا کیا تو تم ہلاک ہو جاؤ گے اور رسوا ہو جاؤ گے۔ تم اس کی بنائی ہوئی چیزوں کو دیکھو اور ان سے عبرت حاصل کرو، اور وہی کہو جو خلیلِ محترم [ابراہیمؑ] نے کہا تھا۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَأَنَّهُ هُوَ أَضْحَكَ وَأَبْكَى ٤٣ وَأَنَّهُ هُوَ أَمَاتَ وَأَحْيَا ٤٤ وَأَنَّهُ خَلَقَ الزَّوْجَيْنِ الذَّكَرَ وَالْأُنثَى ٤٥ مِن نُّطْفَةٍ إِذَا تُمْنَى ٤٦﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَأَنَّهُ هُوَ أَضْحَكَ وَأَبْكَى﴾ یعنی واسطے ختم ہو گئے اور حقیقتیں اللہ سبحانہ و تعالیٰ کے لیے باقی رہ گئیں، پس اس کے سوا کوئی فاعل نہیں۔ اور "صحیح مسلم"(۵) میں حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے مروی ہے، انہوں نے کہا:

(۱) تفسیر بغوی ۴ / ۲۵۴-۲۵۵ اسی طرح، اور یہ شعر بنو بہراء کے ایک شخص کا ہے جس کا نام فدکی ہے جیسا کہ تبریزی کی شرح دیوان الحماسہ ۴ / ۷۰ میں ہے، اور مرزبانی نے معجم

الشعراء ص ۴۴۶ میں اس کا نام المرفاق الطائی بتایا اور کہا: میرا خیال ہے کہ یہ لقب ہے۔ ختم۔ اور ان دونوں میں "سعد" کی جگہ "سیف" آیا ہے۔ (۲) اسے بغوی نے تفسیر ۴ / ۲۵۵ میں روایت کیا ہے، اور اسے ابو الشیخ نے العظمہ (۶) میں سفیان سے بھی روایت کیا ہے، ان کا قول۔ (۳) اسے ابن عدی نے الکامل ۳ / ۱۱۹۳ میں انس سے روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں: سنان بن سعد، اور کہا جاتا ہے: سعد بن سنان، اور ان کے بارے میں اختلاف ہوا ہے، چنانچہ نسائی نے ان کے بارے میں کہا: منکر الحدیث۔ اور احمد بن حنبل نے کہا: اس نے پندرہ منکر حدیثیں روایت کیں جن میں سے میں ایک کو بھی نہیں جانتا۔ تہذیب التہذیب ۱ / ۶۹۲ - ۶۹۳۔ اور اسے اسحاق بن راہویہ نے المسند (۳۹۵) میں اور طبرانی نے مسند الشامیین (۲۳۵۰) میں عطاء الخراسانی کے واسطے سے حضرت ابوہریرہ سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ اور اس کی سند منقطع ہے، کیونکہ عطاء نے حضرت ابوہریرہ سے نہیں سنا۔ (۴) ۴۲۳ / ۹۔ (۵) نمبر (۹۲۹) کے تحت، اور یہ احمد (۲۸۸) کے ہاں ہے۔

Surah An-Najm: Verses 43 - 46 58

No, by Allah, the Messenger of Allah never said: "The deceased is punished by someone's weeping," but he said: "Verily, Allah increases the punishment of the disbeliever by his family's weeping over him, and indeed Allah is the One Who makes [people] laugh and weep, and no bearer of burdens will bear the burden of another."

And from her (Aisha), she said: The Prophet ﷺ passed by a group of his companions who were laughing, and he said: "If you knew what I know, you would laugh little and weep much." Then Gabriel descended upon him and said: "O Muhammad! Verily, Allah says to you: 'And that it is He who makes [one] laugh and weep.'" So he returned to them and said: "I had not taken forty steps before Gabriel came to me and said: 'Go to those people and tell them: Verily, Allah Almighty says: It is He who makes [one] laugh and weep'" (1). Meaning: He decreed the causes of laughter and weeping. Ata' bin Abi Muslim said: Meaning: He makes [one] happy and sad; because joy brings laughter, and sadness brings weeping (2). It was said to Umar: "Did the companions of the Messenger of Allah ﷺ laugh?" He said: "Yes! And by Allah, faith was firmer in their hearts than the towering mountains" (3). And this meaning has already been mentioned in [Surah] "An-Naml" (4) and [Surah] "Bara'ah" (5).

Al-Hasan said: Allah made the people of Paradise laugh in Paradise, and made the people of Hell weep in Hell (6). It is said: He made whom He willed happy in this world by delighting him, and made whom He willed weep by grieving him (7). Al-Dahhak said: He made the earth laugh with plants, and made the sky weep with rain (8). It is said: He made the trees laugh with blossoms, and made the clouds weep with rain (9). Dhul-Nun said: He made the hearts of the believers and the Gnostics laugh with the sun of His knowledge, and made the hearts of the disbelievers and the disobedient weep with the darkness of their denial and disobedience. Sahl said...

(1) Zad al-Masir 8/83, and narrated by Ibn Mardawayh as in Al-Durr al-Manthur 6/130. (2) Tafsir al-Baghawi 4/255. (3) Tafsir al-Baghawi 4/255 from Ibn Umar similarly. (4) At verse (19). (5) 10/318. (6) Tafsir al-Baghawi 4/255 but attributed to Mujahid and al-Kalbi. (7) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/278. (8) Tafsir al-Baghawi 4/255. (9) Majma' al-Bayan by al-Tabarsi 27/59, and an-nuwwar: flowers. Lisan (Noor).

सूरह अन-नज्म: आयतें 43 - 46 58

नहीं, अल्लाह की कसम, अल्लाह के रसूल ने कभी यह नहीं कहा: "मृतक को किसी के रोने से सजा दी जाती है," बल्कि उन्होंने कहा: "वास्तव में, अल्लाह अपने परिवार के रोने से काफ़िर (अविश्वासी) की सजा बढ़ा देता है, और वास्तव में अल्लाह ही वह है जो हँसाता और रुलाता है, और कोई बोझ उठाने वाला किसी दूसरे का बोझ नहीं उठाएगा।"

और उन्हीं (आयशा र.अ.) से रिवायत है, उन्होंने कहा: नबी ﷺ अपने साथियों के एक समूह के पास से गुज़रे जो हँस रहे थे, तो उन्होंने कहा: "अगर तुम वह जानते जो मैं जानता हूँ, तो तुम कम हँसते और बहुत रोते।" तब जिब्रील उनके पास उतरे और कहा: "ऐ मुहम्मद! वास्तव में, अल्लाह आपसे कहता है: 'और यह कि वही हँसाता और रुलाता है'।" तो वे उनके पास वापस आए और कहा: "मैंने अभी चालीस कदम भी नहीं उठाए थे कि जिब्रील मेरे पास आए और कहा: 'उन लोगों के पास जाओ और उनसे कहो: वास्तव में, अल्लाह तआला कहता है: वही हँसाता और रुलाता है'" (1)। यानी: उसने हँसने और रोने के कारणों का फैसला किया। अता बिन अबी मुस्लिम ने कहा: यानी: वह खुश करता है और दुखी करता है; क्योंकि खुशी हँसी लाती है, और दुख रोना लाता है (2)। उमर र.अ. से कहा गया: "क्या अल्लाह के रसूल ﷺ के साथी हँसते थे?" उन्होंने कहा: "हाँ! और अल्लाह की कसम, उनके दिलों में ईमान अडिग पहाड़ों से भी ज़्यादा मज़बूत था" (3)। और यह अर्थ पहले ही [सूरह] "अन-नमल" (4) और [सूरह] "बाराह" (तौबा) (5) में आ चुका है।

अल-हसन ने कहा: अल्लाह ने जन्नत वालों को जन्नत में हँसाया, और जहन्नम वालों को जहन्नम में रुलाया (6)। कहा गया है: उसने दुनिया में जिसे चाहा उसे प्रसन्न करके हँसाया, और जिसे चाहा उसे दुखी करके रुलाया (7)। अल-दह्हाक ने कहा: उसने पौधों के ज़रिए ज़मीन को हँसाया, और बारिश के ज़रिए आसमान को रुलाया (8)। कहा गया है: उसने पेड़ों को फूलों के ज़रिए हँसाया, और बादलों को बारिश के ज़रिए रुलाया (9)। ज़ुल-नुन ने कहा: उसने अपनी पहचान (मआरिफ़त) के सूरज से मोमिनों और आरिफ़ों के दिलों को हँसाया, और अपनी नाफ़रमानी और इनकार के अंधेरे से काफ़िरों और गुनाहगारों के दिलों को रुलाया। सहल ने कहा...

(1) ज़ाद अल-मसीर 8/83, और इब्न मरदवैह ने इसे अल-दुर्र अल-मंसूर 6/130 में उद्धृत किया है। (2) तफ़सीर अल-बगवी 4/255। (3) तफ़सीर अल-बगवी 4/255 इब्न उमर से इसी तरह। (4) आयत (19) के पास। (5) 10/318। (6) तफ़सीर अल-बगवी 4/255 लेकिन मुजाहिद और अल-कलबी की

ओर श्रेय दिया गया। (7) इराब अल-कुरान लिन-नह्सास 4/278। (8) तफ़सीर अल-बगवी 4/255। (9) मजमा अल-बयान लित-तबरसी 27/59, और अल-नुव्वार: फूल। लिसान (नूर)।

سورة النجم: آیات ٤٣ - ٤٦ ٥٨

نہیں، خدا کی قسم، اللہ کے رسول نے کبھی یہ نہیں کہا: "میت کو کسی کے رونے سے عذاب دیا جاتا ہے،" بلکہ آپ نے فرمایا: "بے شک اللہ کافر کے گھر والوں کے رونے کی وجہ سے اس کے عذاب میں اضافہ کر دیتا ہے، اور بے شک اللہ ہی وہ ہے جس نے ہنسایا اور رلایا، اور کوئی بوجھ اٹھانے والا کسی دوسرے کا بوجھ نہیں اٹھائے گا۔"

اور آپ (حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا) سے مروی ہے، انہوں نے کہا: نبی ﷺ اپنے صحابہ کی ایک جماعت کے پاس سے گزرے جو ہنس رہے تھے، تو آپ ﷺ نے فرمایا: "اگر تم وہ جانتے جو میں جانتا ہوں تو تم ہنستے کم اور روتے زیادہ۔" پس جبرائیل علیہ السلام آپ پر نازل ہوئے اور کہا: "اے محمد! بے شک اللہ آپ سے فرماتا ہے: 'اور یہ کہ وہی ہنساتا ہے اور رلاتا ہے'۔" پس آپ ﷺ ان کی طرف واپس آئے اور فرمایا: "میں نے ابھی چالیس قدم بھی نہیں اٹھائے تھے کہ جبرائیل میرے پاس آئے اور کہا: 'ان لوگوں کے پاس جائیں اور ان سے کہیں: بے شک اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: وہی ہنساتا اور رلاتا ہے'" (١)۔ یعنی: اس نے ہنسنے اور رونے کے اسباب مقرر کیے۔ عطا بن ابی مسلم نے کہا: یعنی: وہ خوش کرتا ہے اور غمگین کرتا ہے؛ کیونکہ خوشی ہنسی لاتی ہے اور غم رونا لاتا ہے (٢)۔ حضرت عمر رضی اللہ عنہ سے کہا گیا: "کیا رسول اللہ ﷺ کے صحابہ ہنستے تھے؟" انہوں نے فرمایا: "ہاں! اور اللہ کی قسم، ایمان ان کے دلوں میں مضبوط پہاڑوں سے زیادہ راسخ تھا" (٣)۔ اور یہ معنی "النمل" (٤) اور "براءة" (٥) میں پہلے گزر چکا ہے۔

حسن بصری رحمہ اللہ نے کہا: اللہ نے اہل جنت کو جنت میں ہنسایا اور اہل نار کو آگ میں رلایا (٦)۔ اور کہا گیا: دنیا میں جسے چاہا اسے خوش کر کے ہنسایا، اور جسے چاہا اسے غمگین کر کے رلایا (٧)۔ ضحاک نے کہا: زمین کو سبزے سے ہنسایا اور آسمان کو بارش سے رلایا (٨)۔ اور

کہا گیا: درختوں کو پھولوں سے ہنسایا اور بادلوں کو بارشوں سے رلایا (۹)۔ ذوالنون رحمہ اللہ نے کہا: اپنی معرفت کے سورج سے مومنوں اور عارفوں کے دلوں کو ہنسایا، اور اپنے انکار اور نافرمانی کی تاریکی سے کافروں اور گنہگاروں کے دلوں کو رلایا۔ سہل رحمہ اللہ نے کہا...

(۱) زاد المسیر ۸/۸۳، اور اسے ابن مردویہ نے الدر المنثور ٦/۱۳۰ میں روایت کیا ہے۔ (۲) تفسیر البغوی ٤/۲٥٥۔ (۳) تفسیر البغوی ٤/۲٥٥ ابن عمر سے اسی طرح۔ (٤) آیت (۱۹) کے پاس۔ (٥) ۱۰/۳۱۸۔ (٦) تفسیر البغوی ٤/۲٥٥ لیکن اسے مجاہد اور کلبی کی طرف منسوب کیا گیا ہے۔ (۷) اعراب القرآن للنحاس ٤/۲۷۸۔ (۸) تفسیر البغوی ٤/۲٥٥۔ (۹) مجمع البیان للطبرسی ۲۷/٥۹، اور النوار: پھول۔ لسان العرب (نور)۔

Surah An-Najm, Verses 43 - 46 59

Ibn Abd Allah said: Allah made the obedient laugh with mercy, and made the disobedient weep with wrath. Muhammad ibn Ali al-Tirmidhi said: He made the believer laugh in the Hereafter, and made him weep in this world. Bassam ibn Abd Allah (1) said: Allah made their teeth laugh and their hearts weep. And he recited: The teeth laugh while the entrails burn, and their laughter is but a falsehood and fabrication. O many a weeper with an eye that has no tears, and many a laugher whose teeth have no life left in them.

It was said: Allah specifically endowed humans with laughter and weeping among all animals, and no animal besides humans laughs and weeps. It has been said: The monkey alone laughs and does not weep, and the camel alone weeps and does not laugh (2). Yusuf ibn al-Husayn said: Tahir al-Maqdisi was asked: Do angels laugh? He replied: Neither they nor anyone beneath the Throne have laughed since Hell was created.

{And that it is He who causes death and gives life} meaning: He decreed the causes of death and life. It is also said: He created death and life as the Almighty said: {He Who created death and life} [Al-Mulk: 2], as stated by Ibn Bahr (3). And it was said: He caused the disbeliever to die through disbelief, and gave life to the believer through faith (4). Allah Almighty said: {Is one who was dead and We gave him life...} the verse [122 of Surah Al-An'am]. And He said: {Only those who hear will respond. But the dead - Allah will resurrect them} [Al-An'am: 36] as previously mentioned, and to this returns the saying of 'Ata': He caused death by His justice, and gave life by His grace. And the saying of whoever said: He caused death through withholding and stinginess, and gave life through generosity and giving. It was said: He caused the sperm-drop to die, and gave life to the soul. It was said: He caused the fathers to die, and gave life to the sons. It was said: By life He means: fertility.

(1) He is: Bassam ibn Abd Allah al-Asadi al-Kufi al-Sayrafi, heard from 'Ikrimah and Abu Ja'far Muhammad ibn Ali, narrated from him by Abu Ahmad al-Zubayri and the people of Kufa, and he has mursal narrations. At-Tarikh al-Kabir 2/144, and At-Thiqat by Ibn Hibban 6/119. (2) Al-Nukat wa'l-Uyun 5/404. (3) Al-Nukat wa'l-Uyun 5/404. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 5/207 and attributed it to Al-Tha'labi.

सूरह अन-नज्म, आयत 43 - 46 59

इब्न अब्द अल्लाह ने कहा: अल्लाह ने आज्ञाकारियों को दया से हँसाया, और अवज्ञाकारियों को क्रोध से रुलाया। मुहम्मद इब्न अली अल-तिर्मिज़ी ने कहा: उसने मोमिन (आस्तिक) को परलोक में हँसाया, और उसे इस दुनिया में रुलाया। बस्साम इब्न अब्द अल्लाह (1) ने कहा: अल्लाह ने उनके दाँतों को हँसाया और उनके दिलों को रुलाया। और उन्होंने शेर पढ़ा: दाँत हँसते हैं जबकि अंतड़ियाँ जलती हैं, और उनकी हँसी महज़ झूठ और बनावटी है। हे कई ऐसे रोने वाले जिनकी आँखों में आँसू नहीं, और कई ऐसे हँसने वाले जिनके दाँतों में जान नहीं बची।

कहा गया है: अल्लाह ने सभी जानवरों में से केवल मनुष्यों को हँसने और रोने की विशेषता दी है, और मनुष्यों के अलावा कोई भी जानवर हँसता और रोता नहीं है। कहा गया है कि: केवल बंदर हँसता है और रोता नहीं है, और केवल ऊँट रोता है और हँसता नहीं है (2)। यूसुफ इब्न अल-हुसैन ने कहा: ताहिर अल-मकदिसी से पूछा गया: क्या फरिश्ते हँसते हैं? उन्होंने उत्तर दिया: जब से जहन्नुम (नरक) बनाया गया है, न तो वे और न ही अर्श के नीचे रहने वाला कोई भी हँसा है।

{और यह कि वही मारता है और जिलाता है} अर्थात: उसने मृत्यु और जीवन के कारणों का फैसला किया। यह भी कहा गया है: उसने मृत्यु और जीवन को बनाया जैसा कि सर्वशक्तिमान ने कहा: {वही है जिसने मृत्यु और जीवन को पैदा किया} [अल-मुल्क: 2], जैसा कि इब्न बहर (3) ने कहा। और यह कहा गया: उसने काफिर (अविश्वासी) को कुफ्र (अविश्वास) के माध्यम से मार दिया, और मोमिन को ईमान (विश्वास) के माध्यम से जीवित किया (4)। अल्लाह तआला ने फरमाया: {क्या वह जो मृत था और हमने उसे जीवित कर दिया...} आयत [सूरह अल-अनआम की 122]। और उसने फरमाया: {सुनने वाले ही जवाब देंगे। लेकिन मुर्दों को अल्लाह जीवित करेगा} [अल-अनआम: 36] जैसा कि पहले बताया गया है, और इसी ओर अता' का कथन जाता है: उसने अपने न्याय से मृत्यु दी, और अपनी कृपा से जीवन दिया। और उनका कथन जिन्होंने कहा: उसने रोकने और कंजूसी के माध्यम से मृत्यु दी, और उदारता और दान के माध्यम से जीवन दिया। कहा गया: उसने वीर्य-बिंदु को मृत किया, और आत्मा को जीवित किया। कहा गया: उसने पिताओं को मृत्यु दी, और पुत्रों को जीवन दिया। कहा गया: जीवन से उसका तात्पर्य है: उर्वरता।

(1) वह हैं: बस्साम इब्न अब्द अल्लाह अल-असदी अल-कूफी अल-सयराफी, उन्होंने इकरीमा और अबू जाफर मुहम्मद इब्न अली से सुना, उनसे अबू अहमद अल-ज़ुबैरी और कूफा के लोगों ने रिवायत

की है, और उनके पास मुरसल रिवायतें हैं। अत-तारीख अल-कबीर 2/144, और अत-थिकात इब्न हिब्बान 6/119 द्वारा। (2) अल-नुकात वल-उयून 5/404। (3) अल-नुकात वल-उयून 5/404। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/207 और इसे अल-था'लाबी की ओर मनसब किया।

سورہ النجم، آیات 43 - 46 59

ابن عبد اللہ نے کہا: اللہ نے فرمانبرداروں کو رحمت سے ہنسایا، اور نافرمانوں کو ناراضگی سے رلایا۔ محمد ابن علی الترمذی نے کہا: اللہ نے مومن کو آخرت میں ہنسایا، اور اسے دنیا میں رلایا۔ اور بسام بن عبد اللہ (1) نے کہا: اللہ نے ان کے دانتوں کو ہنسایا اور ان کے دلوں کو رلایا۔ اور انہوں نے یہ شعر پڑھا: دانت ہنستے ہیں اور آنتیں جلتی ہیں، اور ان کا ہنسنا محض جھوٹ اور بناوٹی ہے۔ اے کتنے ہی ایسے رونے والے جن کی آنکھوں میں آنسو نہیں، اور کتنے ہی ایسے ہنستے ہوئے جن کے دانتوں میں کوئی رمق باقی نہیں۔

اور کہا گیا ہے: اللہ نے تمام جانوروں میں سے انسان کو ہنسی اور رونے کے ساتھ خاص کیا ہے، اور انسان کے علاوہ دیگر جانوروں میں کوئی ایسا نہیں جو ہنستا اور روتا ہو۔ اور کہا گیا ہے: صرف بندر ہنستا ہے اور روتا نہیں، اور صرف اونٹ روتا ہے اور ہنستا نہیں (2)۔ یوسف بن الحسین کہتے ہیں: طاہر المقدسی سے پوچھا گیا: کیا فرشتے ہنستے ہیں؟ انہوں نے کہا: جب سے جہنم پیدا کی گئی ہے، نہ وہ ہنسے اور نہ ہی عرش کے نیچے کوئی اور ہنسا۔

﴿وَأَنَّهُ هُوَ أَمَاتَ وَأَحْيَا﴾ یعنی: اس نے موت اور زندگی کے اسباب کا فیصلہ کیا۔ اور کہا گیا: اس نے موت اور زندگی کو پیدا کیا جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿الَّذِي خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيَاةَ﴾ [تبارک: 2] یہ ابن بحر (3) نے کہا ہے۔ اور کہا گیا: کافر کو کفر کے ساتھ مارا، اور مومن کو ایمان کے ساتھ زندہ کیا (4)، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿أَوَ مَن كَانَ مَيْتًا فَأَحْيَيْنَاهُ﴾ آیت [سورہ الانعام: 122]۔ اور فرمایا: ﴿إِنَّمَا يَسْتَجِيبُ الَّذِينَ يَسْمَعُونَ وَالْمَوْتَى يَبْعَثُهُمُ اللَّهُ﴾ [الانعام: 36] اس پر جو پہلے گزر چکا ہے، اور اسی طرف عطاء کا قول رجوع کرتا ہے: اس نے اپنے عدل سے مارا، اور اپنے فضل سے زندہ کیا۔ اور ان لوگوں کا قول جنہوں نے کہا: اس نے منع کرنے اور بخل کے ذریعے مارا، اور جود و

سخاوت کے ذریعے زندہ کیا۔ اور کہا گیا: نطفہ کو مارا، اور روح کو زندہ کیا۔ اور کہا گیا: باپ دادا کو مارا، اور بیٹوں کو زندہ کیا۔ اور کہا گیا: زندگی سے مراد: خوشحالی ہے۔

(1) وہ بسام بن عبد اللہ الاسدی الکوفی الصیرفی ہیں، انہوں نے عکرمہ اور ابوجعفر محمد بن علی سے سنا، ان سے ابواحمد الزبیری اور اہل کوفہ نے روایت کی، اور ان کے پاس مراسیل ہیں۔ التاریخ الکبیر 144/2، اور الثقات لابن حبان 119/6۔ (2) النکت والعیون 404/5۔ (3) النکت والعیون 404/5۔ (4) المحرر الوجیز 207/5 اور اس کی نسبت الثعلبی کی طرف کی۔

60 Surah An-Najm: Verses 44 - 55

And by death: drought. It was also said: He caused to sleep and awakened(1). And it was said: He caused to die in this world and brought to life for the resurrection(2). {And that He created the two mates, the male and the female} Meaning: from the children of Adam, and He did not mean Adam and Eve because they were not created from a drop of fluid (nutfah). And "an-nutfah": a small amount of water, derived from "natafa al-ma'": when it drips(3). {which is emitted} is poured into the womb and shed, as said by al-Kalbi, al-Dahhak, and 'Ata ibn Abi Rabah(4). It is said: a man "mana" and "amna" from "al-mani" (semen). And Mina was named so because of the blood that is shed there, i.e., poured(5). And it was said: "tumna" means "destined/measured", as said by Abu 'Ubaidah(6). It is said: I "manaytu" the thing: when I measured it, and it was "muniya" for him, i.e., it was destined for him. A poet said: Until you meet what the Bestower of fate ordains for you Meaning: what the Almighty decrees for you(7). Allah Almighty's saying: {And that upon Him is the other creation (47) And that it is He who enriches and suffices (48) And that it is He who is the Lord of Sirius (49) And that He destroyed the first 'Ad (50) And Thamud - and He did not spare (them) (51) And the people of Noah before. Indeed, they were more unjust and more oppressive (52) And the overturned cities He hurled down (53) So there covered them that which covered (54) Then which of the favors of your Lord will you doubt? (55)} Allah Almighty's saying: {And that upon Him is the other creation} meaning: returning souls into bodies for the resurrection.

---

(1) Al-Nukat wal-'Uyun 5/404. (2) Tafsir Abi al-Layth 3/294. (3) Tahdhib al-Lughah 13/366. (4) Tafsir al-Baghawi 4/255, and it was not attributed to al-Kalbi, but al-Mawardi attributed it to him in Al-Nukat wal-'Uyun 5/405. (5) Tahdhib al-Lughah 15/531. (6) In his Majaz al-Qur'an 2/238. (7) Al-Sahah (m-n-y), and the verse was previously mentioned in 2/219.

60 सूरह अन-नज्म: आयतें 44 - 55

और मृत्यु से: अकाल। और यह भी कहा गया है: सुलाया और जगाया(1)। और कहा गया: दुनिया में मार दिया और पुनरुत्थान के लिए जीवित किया(2)। {और यह कि उसने दो जोड़े पैदा किए, नर और मादा} यानी: आदम की संतानों में से, और इससे उसका मतलब आदम और हव्वा नहीं था क्योंकि वे एक बूंद (नुत्फ़ा) से नहीं बनाए गए थे। और "नुत्फ़ा": थोड़ा पानी, "नतफा अल-मा" से निकला है: जब वह टपकता है(3)। {जो डाला जाता है} गर्भाशय में डाला जाता है और बहाया जाता है, यह अल-कल्बी, अल-दहाक और अता इब्न अबी रबाह(4) ने कहा है। कहा जाता है: एक आदमी ने "मना" और "अमना" किया "अल-मनी" (वीर्य) से। और मिना का नाम इसलिए रखा गया था क्योंकि वहां खून बहाया जाता है, यानी उड़ेला जाता है(5)। और यह कहा गया: "तुम्ना" का अर्थ "निर्धारित/मापा गया" है, जैसा कि अबू उबैदाह(6) ने कहा है। कहा जाता है: मैंने उस चीज़ को "मनैतु" किया: जब मैंने उसे मापा, और उसके लिए "मुनिया" किया गया, यानी, उसके लिए यह निर्धारित किया गया था। एक कवि ने कहा: जब तक तुम वह न पा लो जो भाग्य विधाता ने तुम्हारे लिए निर्धारित किया है अर्थात्: जो सर्वशक्तिमान तुम्हारे लिए तय करता है(7)। अल्लाह तआला का फरमान: {और यह कि उसी पर दूसरी बार पैदा करना लाज़िम है (47) और यह कि वही है जिसने अमीर किया और सरमाया दिया (48) और यह कि वही शिअरा (नक्षत्र) का रब है (49) और यह कि उसी ने आद-ए-ऊला (पुराने आद) को हलाक किया (50) और समूद को भी, तो किसी को न छोड़ा (51) और इससे पहले नूह की क़ौम को, बेशक वे बड़े ज़ालिम और बड़े सरकश थे (52) और औंधा दी गई बस्तियों को उसी ने दे मारा (53) फिर उन पर छाया जो छाया (54) तो तू अपने रब की किन-किन नेमतों में शक करेगा? (55)} अल्लाह तआला का फरमान: {और यह कि उसी पर दूसरी बार पैदा करना लाज़िम है} यानी: पुनरुत्थान के लिए शरीरों में आत्माओं को वापस लाना।

---

(1) अन-नुकात वल-उयून 5/404। (2) तफ़सीर अबी अल-लैथ 3/294। (3) तहज़ीबी अल-लुग़ा 13/366। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 4/255, और उन्होंने इसे अल-कल्बी के नाम नहीं किया, बल्कि अल-मावर्दी ने अन-नुकात वल-उयून 5/405 में इसे उनके नाम किया है। (5) तहज़ीब अल-लुग़ा 15/531। (6) उनकी किताब मजाज़ अल-कुरआन 2/238 में। (7) अल-सिहाह (म-न-य), और यह शेर पहले 2/219 में गुज़र चुका है।

٦٠ سورة النجم: آيات ٤٤ - ٥٥

اور موت سے مراد: قحط اور کہا گیا: سُلایا اور جگایا (١)۔ اور کہا گیا: دنیا میں مارا اور بعث (دوبارہ جی اٹھنے) کے لیے زندہ کیا (٢)۔ ﴿وَأَنَّهُ خَلَقَ الزَّوْجَيْنِ الذَّكَرَ وَالْأُنثَى﴾ یعنی: اولادِ آدم میں سے، اور آدم و حوا مراد نہیں ہیں کیونکہ وہ نطفہ سے پیدا نہیں ہوئے تھے۔ اور نطفہ: تھوڑا سا پانی، 'نطف الماء' سے مشتق ہے: جب وہ ٹپکتا ہے (٣)۔ ﴿تُمْنَى﴾ رحم میں ڈالا جاتا ہے اور بہایا جاتا ہے، یہ قول کلبی، ضحاک اور عطا بن ابی رباح (٤) کا ہے، کہا جاتا ہے: 'منى الرجل وأمنى من المنى'۔ اور منیٰ کا نام اسی لیے رکھا گیا کیونکہ وہاں خون بہایا جاتا ہے، یعنی گرایا جاتا ہے (٥)۔ اور کہا گیا: "تُمْنَى" کے معنی مقدر کرنے کے ہیں، یہ ابو عبیدہ (٦) کا قول ہے۔ کہا جاتا ہے: 'منيت الشيء' جب میں نے اسے ناپ لیا یا مقدر کر دیا، اور 'منیٰ لہ' یعنی اس کے لیے مقدر کر دیا گیا۔ شاعر کہتا ہے: حتى تُلاقي ما يَمْنِي لَكَ الْمَانِي یعنی: وہ جو مقدر کرنے والا تیرے لیے مقدر کرے (٧)۔ قولہ تعالیٰ: ﴿وَأَنَّ عَلَيْهِ النَّشْأَةَ الْأُخْرَى ٤٧ وَأَنَّهُ هُوَ أَغْنَى وَأَقْنَى ٤٨ وَأَنَّهُ هُوَ رَبُّ الشِّعْرَى ٤٩ وَأَنَّهُ أَهْلَكَ عَادًا الْأُولَى ٥٠ وَثَمُودَ فَمَا أَبْقَى ٥١ وَقَوْمَ نُوحٍ مِّن قَبْلُ إِنَّهُمْ كَانُوا هُمْ أَظْلَمَ وَأَطْغَى ٥٢ وَالْمُؤْتَفِكَةَ أَهْوَى ٥٣ فَغَشَّاهَا مَا غَشَّى ٥٤ فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكَ تَتَمَارَى ٥٥﴾ قولہ تعالیٰ: ﴿وَأَنَّ عَلَيْهِ النَّشْأَةَ الْأُخْرَى﴾ یعنی: دوبارہ جی اٹھنے کے لیے روحوں کو جسموں میں لوٹانا۔

---

(١) النکت والعیون ٥/٤٠٤۔ (٢) تفسیر ابی اللیث ٣/٢٩٤۔ (٣) تہذیب اللغۃ ١٣/٣٦٦۔ (٤) تفسیر البغوی ٤/٢٥٥، اور اسے کلبی کی طرف منسوب نہیں کیا، بلکہ ماوردی نے النکت والعیون ٥/٤٠٥ میں اسے ان کی طرف منسوب کیا ہے۔ (٥) تہذیب اللغۃ ١٥/٥٣١۔ (٦) ان کی کتاب مجاز القرآن ٢/٢٣٨ میں۔ (٧) الصحاح (منی)، اور شعر پہلے ٢/٢١٩ پر گزر چکا ہے۔

Surah An-Najm: Verses 47 - 55 61

Ibn Kathir and Abu Amr recited: «an-nashshā'ah» with a fatḥah on the shīn and lengthening (madd)(1), meaning: the promise of that, and His promise is true. {And that it is He who enriches and suffices [aqnā]} Ibn Zayd said: He enriches whom He wills, and impoverishes whom He wills(2). Then he recited: {Allah extends provision for whom He wills of His servants and restricts it for him} [Al-Ankabut: 62]. And he recited: {and it is Allah who withholds and grants abundance} [Al-Baqarah: 245], and this was chosen by Al-Tabari(3).

And from Ibn Zayd also, and Mujahid, Qatadah, and Al-Hasan: «aghnā» (enriches) means: He gave wealth, and «aqnā» (suffices) means: He gave servants(4).

And it was said: «aqnā» means He made for you property (qinyah) that you acquire(5), which also carries the meaning of providing servants(6).

And it was said: Its meaning is: He made him content with what He gave, i.e., He enriched him and then made him satisfied with what He bestowed upon him. This was said by Ibn Abbas(7).

Al-Jawhari said(8): A man becomes rich (qaniya) [like ghaniya]. And «aqnāhu Allah» means: Allah gave him what is acquired as property and assets. And «aqnāhu» also means: He made him satisfied. And «al-qinā» is satisfaction, according to Abu Zayd. He said: The Arabs say: whoever is given a hundred goats, he has been given «al-qinā» (sufficiency/satisfaction); whoever is given a hundred sheep, he has been given «al-ghinā» (wealth); and whoever is given a hundred camels, he has been given «al-munā» (desires). And it is said: Allah enriched him and sufficed him, i.e., He gave him that which he finds tranquility in.

And it was said: «aghnā wa aqnā» means: He enriched Himself, and made His creation in need of Him. This was said by Sulayman al-Taymi(9).

(1) Al-Sab'ah p. 498, and al-Taysir p. 173. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/279. (3) In the Tafsir 22/85 without mentioning the verse from Al-Baqarah. (4) Narrated by al-Tabari 22/83 from Mujahid, Qatadah, and al-Hasan. (5) Gharib al-Qur'an by Ibn Qutaybah p. 430. (6) Tafsir al-Baghawi 4/256, attributed to Qatadah and al-Hasan, and narrated from them by al-Tabari 22/83. (7) Tafsir al-Baghawi 4/256, and narrated from him by al-Tabari 22/83. (8) In al-Sihah (q-n-y). (9) Narrated by al-Tabari 22/84, and Abu al-Shaykh in al-'Azamah (176).

सूरह अन-नज्म: आयतें 47 - 55 61

इब्न कसीर और अबू अम्र ने इसे «अन-नशा'ह» (an-nashshā'ah) पढ़ा है, शीन पर फतह और मद (खिंचाव) के साथ(1), जिसका अर्थ है: उसका वादा, और उसका वादा सच्चा है। {और यह कि वही है जो धनी बनाता है और पर्याप्त (अक़्ना) करता है} इब्न ज़ैद ने कहा: वह जिसे चाहता है धनी बनाता है, और जिसे चाहता है निर्धन बनाता है(2)। फिर उन्होंने पढ़ा: {अल्लाह अपने बंदों में से जिसके लिए चाहता है रोज़ी कुशादा कर देता है और जिसके लिए चाहता है तंग कर देता है} [अल-अनकबूत: 62]। और उन्होंने पढ़ा: {और अल्लाह ही है जो रोकता है और वही है जो प्रचुरता प्रदान करता है} [अल-बक़रह: 245], और इसी को तबरी ने चुना है(3)।

इब्न ज़ैद, मुजाहिद, कतादा और अल-हसन से भी यह उल्लेख है कि: «अग्ना» (aghnā) का अर्थ है: उसने धन दिया, और «अक़्ना» (aqnā) का अर्थ है: उसने सेवक प्रदान किए(4)।

और यह कहा गया है: «अक़्ना» का अर्थ है कि उसने आपके लिए वह संपत्ति (क़िनया) बनाई जिसे आप प्राप्त करते हैं(5), और इसका अर्थ सेवक प्रदान करना भी है(6)।

और यह भी कहा गया है: इसका अर्थ है: उसने उसे उस चीज़ से संतुष्ट कर दिया जो उसने दी, यानी, उसने उसे धनी बनाया और फिर उसे उस चीज़ से संतुष्ट कर दिया जो उसने उसे प्रदान की। यह इब्न अब्बास ने कहा है(7)।

अल-जौहरी ने कहा(8): एक व्यक्ति समृद्ध (क़निया) होता है [जैसे ग़निया]। और «अक़्नाहु अल्लाह» का अर्थ है: अल्लाह ने उसे वह दिया जो संपत्ति और परिसंपत्तियों के रूप में प्राप्त किया जाता है। और «अक़्नाहु» का अर्थ यह भी है: उसने उसे संतुष्ट कर दिया। और अबू ज़ैद के अनुसार «अल-क़िना» संतुष्टि है। उन्होंने कहा: अरब कहते हैं: जिसे सौ बकरियाँ दी गईं, उसे «अल-क़िना» (पर्याप्तता/संतुष्टि) दी गई; जिसे सौ भेड़ें दी गईं, उसे «अल-ग़िना» (धन) दिया गया; और जिसे सौ ऊँट दिए गए, उसे «अल-मुना» (इच्छाएं) दी गईं। और कहा जाता है: अल्लाह ने उसे धनी बनाया और पर्याप्त किया, यानी, उसने उसे वह दिया जिसमें वह शांति पाता है।

और यह कहा गया है: «अग्ना व अक़्ना» का अर्थ है: उसने स्वयं को धनी बनाया, और अपनी सृष्टि को अपनी ओर मोहताज (ज़रूरतमंद) बना दिया। यह सुलेमान अल-तैमी ने कहा है(9)।

(1) अल-सब'ह पृ. 498, और अल-तयसीर पृ. 173। (2) इ'राब अल-क़ुरान अन-नह़्ह़ास द्वारा 4/279। (3) तफ़सीर में 22/85 में अल-बक़रह की आयत के उल्लेख के बिना। (4) इसे मुजाहिद, कतादा और अल-हसन से तबरी 22/83 ने उद्धृत किया है। (5) ग़रीब अल-क़ुरान इब्न क़ुत्तयबा द्वारा पृ. 430। (6) तफ़सीर अल-बग़वी 4/256, कतादा और अल-हसन की ओर संकेत करते हुए, और उनसे तबरी 22/83 द्वारा उद्धृत। (7) तफ़सीर अल-बग़वी 4/256, और उनसे तबरी 22/83 द्वारा उद्धृत। (8) अल-सिह़ाह़ (क़-न-य) में। (9) इसे तबरी 22/84 ने और अबू अल-शेख़ ने अल-अज़मह (176) में उद्धृत किया है।

سورہ النجم: آیات ٤٧ - ٥٥ ٦١

ابن کثیر اور ابو عمرو نے اسے «النَّشَّاءَةَ» پڑھا ہے، شین پر فتحہ اور مد کے ساتھ(1)، یعنی: اس کا وعدہ، اور اس کا وعدہ سچا ہے۔ {اور یہ کہ وہی ہے جس نے غنی کیا اور کفایت (اقنیٰ) کی} ابن زید نے کہا: اس نے جسے چاہا غنی کیا، اور جسے چاہا فقیر کر دیا(2)۔ پھر انہوں نے پڑھا: {اللہ اپنے بندوں میں سے جس کے لیے چاہتا ہے رزق کشادہ کر دیتا ہے اور (جس کے لیے چاہتا ہے) تنگ کر دیتا ہے} [العنکبوت: 62]۔ اور انہوں نے پڑھا: {اور اللہ ہی ہے جو تنگی کرتا ہے اور وہی ہے جو فراخی دیتا ہے} [البقرہ: 245]، اور اسی کو طبری نے اختیار کیا ہے(3)۔

ابن زید، مجاہد، قتادہ اور الحسن سے بھی مروی ہے کہ: «اغنیٰ» کا مطلب ہے: مالدار کیا، اور «اقنیٰ» کا مطلب ہے: خادم عطا کیے(4)۔

اور کہا گیا ہے: «اقنیٰ» کا مطلب ہے کہ تمہارے لیے ایسی جائیداد (قنیہ) بنائی جسے تم حاصل کرتے ہو(5)، اور اس کا مطلب خادم عطا کرنا بھی ہے(6)۔

اور کہا گیا ہے: اس کا مطلب ہے: اسے اس چیز پر راضی کر دیا جو اس نے عطا کی، یعنی، اسے غنی کیا پھر اسے اس چیز پر راضی کر دیا جو اسے عطا کی۔ یہ ابن عباس نے کہا ہے(7)۔

الجوہری نے کہا(8): آدمی مالدار ہوا (قنی) [جیسے غنی]۔ اور «اقناہ اللہ» کا مطلب ہے: اللہ نے اسے وہ عطا کیا جو جائیداد اور مال و متاع کے طور پر حاصل کیا جاتا ہے۔ اور «اقناہ» کا یہ مطلب بھی ہے: اسے راضی کر دیا۔ اور ابو زید کے مطابق «القنیٰ» رضا مندی ہے۔ انہوں نے کہا: عرب کہتے ہیں: جسے سو بکریاں دی گئیں، اسے «القنیٰ» (کفایت/رضا) دی گئی؛ جسے سو بھیڑیں دی گئیں، اسے «الغنیٰ» (دولت) دی گئی؛ اور جسے سو اونٹ دیے گئے، اسے «المنیٰ»

(آرزوئیں) دی گئیں۔ اور کہا جاتا ہے: اللہ نے اسے غنی کیا اور کفایت کی، یعنی، اسے وہ عطا کیا جس سے اسے سکون ملے۔

اور کہا گیا ہے: «اغنیٰ واقنیٰ» کا مطلب ہے: اس نے خود کو غنی کیا، اور اپنی مخلوق کو اپنا محتاج بنا دیا۔ یہ سلیمان التیمی نے کہا ہے(9)۔

(1) السبعہ ص ٤٩٨، اور التیسیر ص ١٧٣۔ (2) اعراب القرآن للنحاس ٤/ ٢٧٩۔ (3) التفسیر میں ٢٢/ ٨٥ سورہ بقرہ کی آیت کے ذکر کے بغیر۔ (4) اسے طبری نے ٢٢/ ٨٣ میں مجاہد، قتادہ اور الحسن سے روایت کیا ہے۔ (5) غریب القرآن لابن قتیبہ ص ٤٣٠۔ (6) تفسیر البغوی ٤/ ٢٥٦، اس کی نسبت قتادہ اور الحسن کی طرف کی ہے، اور ان دونوں سے طبری نے ٢٢/ ٨٣ میں روایت کیا ہے۔ (7) تفسیر البغوی ٤/ ٢٥٦، اور ان سے طبری نے ٢٢/ ٨٣ میں روایت کیا ہے۔ (8) الصحاح (قنی) میں۔ (9) اسے طبری نے ٢٢/ ٨٤ میں، اور ابو الشیخ نے العظمہ (١٧٦) میں روایت کیا ہے۔

Surah An-Najm: Verses 48 - 55 62

Sufyan said: "He enriched with contentment and made content with satisfaction (aqnā)." Al-Akhfash said: "Aqnā" means "He made poor." Ibn Kaisan said: "He granted offspring." This refers back to what was mentioned previously. "And that He is the Lord of Sirius." Sirius (Ash-Shi'rā) is the bright star that rises after Gemini. Its rising occurs during the height of the heat. There are two "Shi'rā" stars: "Al-Abūr" (The Passer) which is in Gemini, and "Al-Ghumaisā" (The Bleary-eyed) which is in Canis Minor. The Arabs claimed that they were the two sisters of Canopus (Suhail). He only mentioned that He is the Lord of Sirius, although He is the Lord of everything, because the Arabs used to worship it. Thus, Allah, the Mighty and Exalted, informed them that Sirius is a created thing and not a lord. There was a difference of opinion regarding who used to worship it. Al-Suddi said: Himyar and Khuza'ah used to worship it. Others said: The first to worship it was Abu Kabshah - one of the Prophet's ﷺ ancestors on his mother's side. That is why the polytheists of Quraysh used to call the Prophet ﷺ: "The son of Abu Kabshah," when he called to Allah and opposed their religions. They said: "What have we suffered from the son of Abu Kabshah!" Abu Sufyan said on the day of the Conquest of Mecca, as he stood in one of the passes while the armies of the Messenger of Allah ﷺ were passing by him: "The affair of the son of Abu Kabshah has become great." Those among the Arabs who did not worship Sirius still held it in high regard and believed in its influence in the world. A poet said: "September has passed, the heat has risen, and the fire of Sirius Al-Abūr has been extinguished." It is also said that the Arabs said in their myths: Canopus and Sirius were a couple, then [Canopus] descended...

---

(1) Al-Nukat wa al-Uyun 5/405. (2) Tafsir al-Baghawi 4/256. (3) Gharib al-Qur'an by Ibn Qutaybah p. 430. (4) Tafsir al-Baghawi 4/256. (5) Al-Nukat wa al-Uyun 5/405 except for what is between the brackets which is from Al-Nihayah (Kabsh), and Sharh Mushkil al-Athar 2/185 similarly, and Abu Sufyan's statement was recorded by Al-Bukhari (7), Muslim (1772), and Ahmad (2370) on the authority of Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both. Ibn al-Athir said in Al-Nihayah (Amira): From it is the hadith of Abu Sufyan: "The affair of the son of Abu Kabshah has become great," meaning his status has increased and risen, referring to the Prophet ﷺ. End. The verse is by Abu Nuwas and it is in his Diwan p. 321.

सूरह अन-नज्म: आयतें 48 - 55 62

सुफयान ने कहा: "उसने संतोष से समृद्ध किया, और प्रसन्नता से मालामाल किया (अक़्ना)।" अल-अखफ़श ने कहा: "अक़्ना" का अर्थ है "उसने गरीब बनाया।" इब्न कैसान ने कहा: "उसने संतान दी।" यह पूर्वोक्त बातों की ओर संकेत करता है। "और यह कि वही सीरियस (नक्षत्र) का रब है।" सीरियस (अश-शिरा) वह चमकता सितारा है जो जेमिनी (अल-जौज़ा) के बाद उदय होता है। इसका उदय भीषण गर्मी के दौरान होता है। दो "शिरा" सितारे हैं: "अल-अबूर" जो जेमिनी में है, और "अल-घुमैसा" जो केनिस माइनर में है। अरबों का दावा था कि वे दोनों सुहैल (केनोपस) की बहनें थीं। अल्लाह ने विशेष रूप से यह उल्लेख किया कि वह सीरियस का रब है, हालाँकि वह हर चीज़ का रब है; क्योंकि अरब उसकी पूजा करते थे। अतः अल्लाह ने उन्हें बताया कि सीरियस एक सृष्टि है, रब नहीं। इसकी पूजा कौन करता था, इस पर मतभेद है। अल-सुद्दी ने कहा: हिमयार और खुज़ाअह इसकी पूजा करते थे। अन्य लोगों ने कहा: इसकी पूजा करने वाला पहला व्यक्ति अबू कब्शा था - जो माँ की ओर से नबी ﷺ के पूर्वजों में से एक था। इसीलिए कुरैश के मुशरिक नबी ﷺ को "इब्न अबू कब्शा" (अबू कब्शा का बेटा) कहते थे, जब उन्होंने अल्लाह की ओर बुलाया और उनके धर्मों का विरोध किया। वे कहते थे: "हमें अबू कब्शा के बेटे से क्या-क्या सहना पड़ा!" मक्का विजय के दिन अबू सुफ़यान ने कहा, जब वह एक दर्रे में खड़े थे और अल्लाह के रसूल ﷺ की सेना उनके पास से गुजर रही थी: "अबू कब्शा के बेटे का मामला बहुत बड़ा हो गया है।" अरबों में से जो लोग सीरियस की पूजा नहीं करते थे, वे भी इसका सम्मान करते थे और दुनिया पर इसके प्रभाव में विश्वास करते थे। एक कवि ने कहा: "सितंबर बीत गया, गर्मी बढ़ गई, और सीरियस अल-अबूर की आग बुझ गई।" कहा जाता है कि अरब अपनी दंतकथाओं में कहते थे: सुहैल और सीरियस एक जोड़ा थे, फिर [सुहैल] नीचे गिर गया...

---

(1) अल-नुकात वल-उयून 5/405। (2) तफ़सीर अल-बगवी 4/256। (3) ग़रीब अल-क़ुरआन, इब्न क़ुतैबा, पृ. 430। (4) तफ़सीर अल-बगवी 4/256। (5) अल-नुकात वल-उयून 5/405 ब्रैकेट के बीच की सामग्री को छोड़कर जो अल-निहाया (कब्श) से है, और शर्ह मुशकिल अल-आसार 2/185 इसी तरह, और अबू सुफ़यान का कथन बुखारी (7), मुस्लिम (1772) और अहमद (2370) ने इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा से रिवायत किया है। इब्न अल-असीर ने अल-निहाया (अमिरा) में कहा है: और इसी से अबू सुफ़यान की हदीस है: "अबू कब्शा के बेटे का मामला बहुत बड़ा हो गया है": यानी उसका रुतबा बढ़ गया और ऊंचा हो गया, यानी नबी ﷺ। समाप्त। शेर अबू नुवास का है और यह उनके दीवान के पृ. 321 पर है।

سورہ النجم: آیات ۴۸ - ۵۵ ۶۲

سفیان نے کہا: "اس نے قناعت کے ذریعے غنی کیا، اور رضا کے ذریعے مالا مال کیا (أقنى)۔" الاخفش نے کہا: "أقنى" کا مطلب ہے "اس نے فقیر بنا دیا"۔ ابن کیسان نے کہا: "اس نے اولاد دی"۔ اور یہ اس بات کی طرف لوٹتا ہے جو پہلے گزر چکی ہے۔ "اور بے شک وہی شعریٰ کا رب ہے"۔ «شعریٰ»: وہ روشن ستارہ ہے جو جوزا (Gemini) کے بعد نکلتا ہے، اور اس کا طلوع ہونا سخت گرمی کے زمانے میں ہوتا ہے۔ دو "شعریٰ" ستارے ہیں: "العَبُور" جو جوزا میں ہے، اور "الغُمَيْصاء" جو بازو والے حصے (Canis Minor) میں ہے، اور عربوں کا گمان تھا کہ وہ دونوں سہیل کی بہنیں ہیں۔ اللہ تعالیٰ نے صرف یہ ذکر کیا کہ وہ شعریٰ کا رب ہے، حالانکہ وہ ہر چیز کا رب ہے؛ اس کی وجہ یہ ہے کہ عرب اس کی عبادت کرتے تھے، چنانچہ اللہ تعالیٰ نے انہیں بتایا کہ شعریٰ ایک مخلوق ہے، رب نہیں۔ اس بارے میں اختلاف ہے کہ اس کی عبادت کون کرتا تھا، سدی نے کہا: حمیر اور خزاعہ اس کی عبادت کرتے تھے۔ دوسروں نے کہا: سب سے پہلے جس نے اس کی عبادت کی وہ ابو کبشہ تھا - جو ماں کی طرف سے نبی ﷺ کے اجداد میں سے ایک تھا۔ اسی لیے قریش کے مشرکین نبی ﷺ کو "ابن ابی کبشہ" کہتے تھے، جب آپ نے اللہ کی طرف بلایا اور ان کے ادیان کی مخالفت کی، وہ کہتے تھے: "ہم نے ابن ابی کبشہ سے کیا کیا پایا!" فتح مکہ کے دن ابو سفیان نے کہا جبکہ وہ ایک گھاٹی میں کھڑے تھے اور اللہ کے رسول ﷺ کے لشکر ان کے سامنے سے گزر رہے تھے: "ابن ابی کبشہ کا معاملہ تو بہت بڑا ہو گیا ہے"۔ عربوں میں سے جو لوگ شعریٰ کی عبادت نہیں کرتے تھے، وہ بھی اس کی تعظیم کرتے تھے اور دنیا پر اس کے اثرات کا اعتقاد رکھتے تھے، شاعر نے کہا: "ستمبر گزر گیا اور گرمی بڑھ گئی، اور

شعریٰ العبور کی آگ ٹھنڈی ہو گئی"۔ اور کہا گیا ہے کہ عرب اپنی خرافات میں کہتے تھے: سہیل اور شعریٰ میاں بیوی تھے، پھر [سہیل] نیچے گر گیا...

---

(۱) النکت والعیون ۴۰۵/۵۔ (۲) تفسیر البغوی ۲۵۶/۴۔ (۳) غریب القرآن لابن قتیبہ ص ۴۳۰۔ (۴) تفسیر البغوی ۲۵۶/۴۔ (۵) النکت والعیون ۴۰۵/۵ سوائے قوسین کے درمیانی حصے کے جو النہایہ (کبش) سے ہے، اور شرح مشکل الآثار ۱۸۵/۲ اسی طرح، اور ابو سفیان کا قول بخاری (۷)، مسلم (۱۷۷۲)، اور احمد (۲۳۷۰) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے نقل کیا ہے۔ ابن الاثیر نے النہایہ (أمر) میں کہا: اسی سے ابو سفیان کی حدیث ہے: "لقد أَمِرَ أمرُ ابن أبي كبشة": یعنی ان کا معاملہ بڑا اور بلند ہو گیا، یعنی نبی ﷺ۔ انتہیٰ۔ اور شعر ابو نواس کا ہے جو ان کے دیوان ص ۳۲۱ پر ہے۔

Surah An-Najm: Verses 49 - 55 63

Suhail became Yemeni, so the passer-by Sirius followed him and crossed the galaxy, and it was named the passer-by. Ghumaysa stayed and cried for the loss of Suhail until her eyes became bleary, so she was named Ghumaysa; because she is more hidden than the other (1).

“AND THAT HE DESTROYED THE FIRST 'AD” He named them the first; because they were before Thamud. It was said: Indeed, Thamud was before (2) 'Ad. Ibn Zaid said: It was said to them: The first 'Ad; because they were the first nation to be destroyed after Noah, peace be upon him (3). Ibn Ishaq said: They are two 'Ads: the first was destroyed by the roaring wind, then the other was destroyed by the scream. It was said: The first 'Ad is: 'Ad son of Iram son of 'Aws son of Sam son of Noah, and the second 'Ad is from the offspring of the first 'Ad (4). The meaning is close. It was said: Indeed, the latter 'Ad were the tyrants, and they were the people of Hud (5).

The general reading is: “'Adan al-Ula” with clear nunation and hamza. Nafi', Ibn Muhaysin, and Abu 'Amr read: “'Adal-Lula” (6) by transferring the movement of the hamza to the lam and merging the nunation into it, except that Qalun and Al-Susi manifest the silent hamza. The rest turned it into a waw according to its origin, and the Arabs perform this reversal and say: Stand up for us now, and join the two, meaning: stand up now, and join the two (7).

“AND THAMUD, SO HE DID NOT SPARE” Thamud: They are the people of Salih who were destroyed by the scream (8). It was read: “Thamudan” and “Thamuda” and it has been mentioned before (9). It is in the accusative case by being a conjunction with 'Ad (10).

(1) Majma' al-Amthal by al-Maydani 2/354 similarly. (2) In (Z): Offspring. (3) Al-Kashshaf 4/120 and did not attribute it. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/280 and attributed it to Ibn Ishaq. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 5/208. (6) Al-Sab'ah p. 615, al-Taysir p. 204-205, al-Nashr 1/410, and Hujjat al-Qira'at by Ibn Zanjalah p. 687. (7) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 3/102. (8) Al-Wasit 4/205. (9) 9/266. (10) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/281.

सूरह अन-नज्म: आयतें 49 - 55 63

सुहैल यमनी हो गया, तो राहगीर सीरियस (अल-उबुर) ने उसका पीछा किया और आकाशगंगा को पार कर लिया, और उसका नाम राहगीर रखा गया। घुमैसा वहीं रुक गई और सुहैल के चले जाने पर रोती रही जब तक कि उसकी आँखें धुंधली नहीं हो गईं, इसलिए उसका नाम घुमैसा रखा गया; क्योंकि वह दूसरी से अधिक छिपी हुई है (1)।

“और यह कि उसी ने पहले 'आद को नष्ट किया” उसने उन्हें पहला नाम दिया; क्योंकि वे समूद से पहले थे। कहा गया: वास्तव में, समूद 'आद से पहले (2) थे। इब्न ज़ैद ने कहा: उनसे कहा गया: पहले 'आद; क्योंकि वे नूह (अलैहिस्सलाम) के बाद नष्ट होने वाले पहले राष्ट्र थे (3)। इब्न इसहाक़ ने कहा: वे दो 'आद हैं: पहला तेज़ हवा से नष्ट हुआ, फिर दूसरा चीख से नष्ट हुआ। कहा गया: पहला 'आद है: 'आद बिन इरम बिन औस बिन साम बिन नूह, और दूसरा 'आद पहले 'आद की संतान से है (4)। इसका अर्थ मिलता-जुलता है। कहा गया: वास्तव में, बाद वाले 'आद अत्याचारी थे, और वे हूद की कौम थे (5)।

सामान्य पाठ (क़िरात) है: “'आदन अल-ऊला” स्पष्ट तनवीन और हमजा के साथ। नाफ़ी, इब्न मुहैसिन और अबू अम्र ने पढ़ा: “'आदल-लूला” (6) हमजा की हरकत को लाम की ओर स्थानांतरित करके और तनवीन को उसमें विलीन करके, सिवाय इसके कि कालून और अल-सूसी शांत हमजा को प्रकट करते हैं। बाकी लोगों ने इसे इसके मूल के अनुसार 'वाव' में बदल दिया, और अरब यह उलटफेर करते हैं और कहते हैं: 'कुम लान अन्ना' और 'दुम्म लुथ्नैंन', जिसका अर्थ है: अब हमारे लिए खड़े हो जाओ, और दो को जोड़ो (7)।

“और समूद, तो उसने किसी को नहीं छोड़ा” समूद: वे सालेह की कौम हैं जो चीख से नष्ट हो गए थे (8)। इसे पढ़ा गया: “समूदन” और “समूदा” और इसका उल्लेख पहले किया जा चुका है (9)। यह 'आद' के साथ संयोजन (अतफ़) होने के कारण कर्म कारक (मंसूब) में है (10)।

(1) मजमा अल-अमशाल, अल-मैदानी 2/354 इसी तरह। (2) (ज़ैद में): संतान। (3) अल-कश्शाफ 4/120 और इसे श्रेय नहीं दिया। (4) इराब अल-कुरान, अल-नहस 4/280 और इसे इब्न इशाक को श्रेय दिया। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/208। (6) अल-सबआ पृ. 615, अल-तयसीर पृ. 204-205, अल-नशर 1/410, और हुज्जत अल-क़िरात इब्न ज़ंजलाह पृ. 687। (7) मानी अल-कुरान, अल-फर्रा 3/102। (8) अल-वसीत 4/205। (9) 9/266। (10) इराब अल-कुरान, अल-नहस 4/281।

سورة النجم: آیات 49 - 55 63

سہیل یمنی بن گیا، تو شعریٰ العبور نے اس کا پیچھا کیا اور کہکشاں کو پار کیا، چنانچہ اس کا نام العبور رکھا گیا۔ اور غمیصاء وہیں ٹھہری رہی اور سہیل کے کھو جانے پر اتنا روئی کہ اس کی آنکھیں چندھیا گئیں، اس لیے اس کا نام غمیصاء رکھا گیا کیونکہ وہ دوسری سے زیادہ پوشیدہ ہے (1)۔

"اور یہ کہ اسی نے عادِ اولیٰ کو ہلاک کیا" اس نے انہیں عادِ اولیٰ کا نام دیا؛ کیونکہ وہ ثمود سے پہلے تھے۔ اور کہا گیا ہے کہ ثمود عاد سے پہلے (2) تھے۔ ابن زید نے کہا: انہیں عادِ اولیٰ کہا گیا؛ کیونکہ وہ نوح علیہ السلام کے بعد ہلاک ہونے والی پہلی امت تھی (3)۔ ابن اسحاق نے کہا: وہ دو عاد ہیں: پہلی تند و تیز ہوا سے ہلاک ہوئی، پھر دوسری چنگھاڑ سے ہلاک ہوئی۔ کہا گیا: عادِ اولیٰ یہ ہے: عاد بن ارم بن عوص بن سام بن نوح، اور عادِ ثانیہ عادِ اولیٰ کی اولاد میں سے ہے (4)۔ اور معنی قریب قریب ہیں۔ کہا گیا ہے: بے شک عادِ آخرہ سرکش لوگ تھے، اور وہ ہود کی قوم ہیں (5)۔

عام قراءت ہے: "عاداً الاولٰی" تنوین اور ہمزہ کے بیان کے ساتھ اور نافع، ابن محیصن اور ابو عمرو نے "عادا لُّولٰی" (6) پڑھا ہے، ہمزہ کی حرکت کو لام کی طرف منتقل کر کے اور تنوین کو اس میں مدغم کر کے، سوائے اس کے کہ قالون اور السوسی ہمزہ ساکنہ کو ظاہر کرتے ہیں۔ اور باقیوں نے اسے اس کی اصل کے مطابق واؤ سے بدل دیا، اور عرب یہ تبدیلی کرتے ہیں اور کہتے ہیں: "قُم لآنَ عَنّا" اور "ضُمَّ لثنَیْن"، یعنی: اب ہمارے لیے کھڑے ہو جاؤ، اور دونوں کو ملا دو (7)۔

”اور ثمود کو، پس اس نے (کسی کو) باقی نہ چھوڑا“ ثمود: یہ صالح کی قوم ہے جو چنگھاڑ سے ہلاک ہوئی (8)۔ اسے ”ثموداً“ اور ”ثمود“ پڑھا گیا ہے اور یہ پہلے ذکر ہو چکا ہے (9)۔ اور یہ عاد پر عطف ہونے کی وجہ سے حالتِ نصبی میں ہے (10)۔

(1) مجمع الامثال للمیدانی 2/ 354 اسی طرح۔ (2) نسخہ (ظ) میں: نسل۔ (3) الکشاف 4/ 120 اور اس کی نسبت نہیں کی۔ (4) اعراب القرآن للنحاس 4/ 280 اور اسے ابن اسحاق کی طرف منسوب کیا۔ (5) المحرر الوجیز 5/ 208۔ (6) السبعہ ص 615، والتیسیر ص 204 - 205، والنشر 1/ 410، اور حجۃ القراءات لابن زنجلہ ص 687۔ (7) معانی القرآن للفراء 3/ 102۔ (8) الوسیط 4/ 205۔ (9) 9/ 266۔ (10) اعراب القرآن للنحاس 4/ 281۔

Surah An-Najm, Verses 52 - 55 (64)

{And the people of Noah before} meaning: and He destroyed the people of Noah before 'Ad and Thamud. {Indeed, they were even more unjust and more transgressing.} This was due to the long duration of Noah's stay among them (1), until a man among them would take his son by the hand, lead him to Noah (peace be upon him), and say: "Beware of this man; for he is a liar. My father took me to him and told me the same thing I am telling you" (2). Thus, the elders died in disbelief, and the young grew up following their father's advice.

It was also said: the pronoun refers to everyone mentioned—'Ad, Thamud, and the people of Noah—meaning they were more disbelieving and more transgressing than the polytheists of the Arabs. Thus, there is consolation and comfort for the Prophet ﷺ in this, as if saying to him: "So you also be patient, for the praiseworthy end is for you."

{And the overturned cities He hurled down} meaning: the cities of the people of Lot (peace be upon him) were overturned upon them, i.e., turned upside down (3), and their highest parts became their lowest. It is said: "Afaktuhu," meaning: I overturned it and turned it away (4). "Ahwa" means: He caused them to sink after raising them to the sky; Gabriel raised them and then hurled them down to the earth (5). Al-Mubarrad said: He made them fall. And it is said: "Hawa" (with a fatha) — "Yahwi" — "Huwiyaan," meaning: he fell (6). And "Ahwa" means: he made fall (7).

{So there covered them that which covered} meaning: He covered them with what He covered them of stones. Allah Almighty said: {And We made their highest part their lowest and rained upon them stones of layered baked clay} (8) [Al-Hijr: 74]. It was also said: the pronoun refers to all these nations, i.e., He covered them with the punishment that covered them, and it was left vague because each of them was destroyed by a different type of punishment than the other. It was also said: this is to emphasize the gravity of the matter.

---

(1) Al-Wasit 4/205. (2) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 4/281, and al-Muharrar al-Wajiz 5/209 similarly, and narrated by al-Tabari 22/89 from Qatadah. (3) Gharib al-Qur'an by Ibn Qutaybah p. 430. (4) As-Sihah (afk). (5) Tafsir Abi al-Layth 3/295. (6) As-Sihah (hawa). (7) Tahdhib al-Lughah 6/489. (8) Tafsir Abi al-Layth 3/295.

सूरा अन-नज्म, आयत 52 - 55 (64)

{और नूह की कौम को भी उससे पहले} यानी: और उसने आद और समूद से पहले नूह की कौम को तबाह कर दिया। {बेशक वे बहुत ही ज़ालिम और सरकश थे।} और यह उनके बीच नूह के रहने की लंबी अवधि के कारण था (1), यहाँ तक कि उनमें से एक आदमी अपने बेटे का हाथ पकड़ता और उसे नूह (अलैहिस्सलाम) के पास ले जाता और कहता: "इससे बचकर रहना; क्योंकि वह झूठा है। मेरे पिता मुझे उसके पास ले गए थे और मुझसे वही कहा था जो मैं तुमसे कह रहा हूँ" (2)। इस प्रकार, बड़े कुफ़्र (अविश्वास) पर मरते थे, और छोटे अपने पिता की वसीयत पर बड़े होते थे।

और यह भी कहा गया है: यह सर्वनाम आद, समूद और नूह की कौम के उन सभी लोगों की ओर इशारा करता है जिनका उल्लेख किया गया है, यानी: वे अरब के मुशरिकों (बहुदेववादियों) से भी अधिक काफिर और सरकश थे। इसमें नबी ﷺ के लिए सांत्वना और तसल्ली है, जैसे कि उनसे कहा जा रहा हो: "तो आप भी सब्र करें, क्योंकि अच्छा अंजाम आपके लिए ही है।"

{और उन बस्तियों को जिन्हें उलट दिया गया था, उसने पटक दिया} यानी: लूत (अलैहिस्सलाम) की कौम की बस्तियां उन पर उलट दी गईं, यानी: पलट दी गईं (3), और उनका ऊपर का हिस्सा नीचे हो गया। कहा जाता है: "अफ़क्तुहु", यानी: मैंने इसे पलट दिया और फेर दिया (4)। "अहवा" का अर्थ है: उन्हें आसमान तक उठाने के बाद धँसा दिया गया; जिब्रील ने उन्हें ऊपर उठाया और फिर उन्हें ज़मीन पर पटक दिया (5)। अल-मुबर्रद ने कहा: उसने उन्हें गिरने वाला बना दिया। और कहा जाता है: "हवा" — "यह्वी" — "हुवियान", यानी: वह गिर गया (6)। और "अहवा" का अर्थ है: उसने गिरा दिया (7)।

{तो उन पर छा गया जो छा गया} यानी: उसने उन पर वह पत्थर बरसाए जो बरसाए। अल्लाह तआला ने फरमाया: {तो हमने उन (बस्तियों) के ऊपर के हिस्से को नीचे कर दिया और उन पर पकी हुई मिट्टी के पत्थर बरसाए} (8) [अल-हिज्र: 74]। यह भी कहा गया है: सर्वनाम इन सभी राष्ट्रों की ओर जाता है, यानी: उसने उन्हें उस अज़ाब (दंड) से ढक दिया जिसने उन्हें ढका था, और इसे अस्पष्ट रखा गया क्योंकि उनमें से प्रत्येक को दूसरे की तुलना में अलग तरह की मार से नष्ट किया गया था। यह भी कहा गया है: यह मामले की गंभीरता को बढ़ाने के लिए है।

---

(1) अल-वसीत 4/205। (2) इ'राब अल-कुरआन अन्नहहस द्वारा 4/281, और अल-मुहर्रर अल-वजीज 5/209 इसी तरह, और अल-तबरी ने इसे कतादा से 22/89 पर निकाला है। (3) गरीब अल-

कुरआन इब्न कुतैबा द्वारा पृ. 430। (4) अस-सिहाह (अफ़क)। (5) तफ़सीर अबी अल-लैथ 3/295। (6) अस-सिहाह (हवा)। (7) तहज़ीब अल-लुग़ह 6/489। (8) तफ़सीर अबी अल-लैथ 3/295।

سورہ النجم، آیات 52 - 55 (64)

{اور نوح کی قوم کو اس سے پہلے} یعنی: اور اس نے عاد اور ثمود سے پہلے قومِ نوح کو ہلاک کر دیا۔ {بے شک وہ بہت ظالم اور سرکش تھے۔} اور یہ ان میں نوح علیہ السلام کے طویل قیام کی وجہ سے تھا (1)، یہاں تک کہ ان میں سے کوئی آدمی اپنے بیٹے کا ہاتھ پکڑتا اور اسے نوح علیہ السلام کے پاس لے جاتا اور کہتا: "اس سے بچ کر رہنا؛ کیونکہ یہ جھوٹا ہے، اور میرے باپ نے مجھے اس کے پاس لے جا کر وہی بات کہی تھی جو میں تجھ سے کہہ رہا ہوں" (2)۔ چنانچہ بڑا کفر پر مرتا اور چھوٹا اپنے باپ کی وصیت پر پروان چڑھتا۔

اور کہا گیا ہے: یہ کنایہ عاد، ثمود اور قومِ نوح میں سے ذکر کیے گئے تمام لوگوں کی طرف لوٹتا ہے، یعنی: وہ عرب کے مشرکوں سے زیادہ کافر اور سرکش تھے۔ اس میں نبی ﷺ کے لیے تسلی اور تعزیت ہے، گویا آپ سے کہا جا رہا ہے: "تو آپ بھی صبر کریں، کیونکہ انجامِ بخیر آپ ہی کے لیے ہے۔"

{اور الٹ دی جانے والی بستیوں کو اس نے دے پٹکا} یعنی: قومِ لوط علیہ السلام کی بستیاں ان پر الٹ دی گئیں، یعنی: اوندھی کر دی گئیں (3)، اور ان کا اوپر کا حصہ نیچے ہو گیا۔ کہا جاتا ہے: "أفكتُه"، یعنی: میں نے اسے پلٹ دیا اور پھیر دیا (4)۔ "أَهْوَى" کا مطلب ہے: انہیں آسمان تک بلند کرنے کے بعد زمین پر دھنسا دیا گیا؛ جبرائیل علیہ السلام نے انہیں اوپر اٹھایا اور پھر انہیں زمین کی طرف پٹک دیا (5)۔ المبرد نے کہا: اس نے انہیں گرنے والا بنا دیا۔ اور کہا جاتا ہے: "ہوىٰ" (فتح کے ساتھ) — "يهوى" — "ہوياً"، یعنی: وہ گر گیا (6)۔ اور "أَهْوَى" کا مطلب ہے: اس نے گرا دیا (7)۔

{پھر ان پر چھا گیا جو کچھ چھایا} یعنی: ان پر وہ پتھر برسا دیے جو برسائے۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {تو ہم نے اس (بستی) کے اوپر کے حصے کو نیچے کر دیا اور ان پر پکی ہوئی مٹی کے پتھر برسائے} (8) [الحجر: 74]۔ اور کہا گیا ہے: یہ کنایہ ان تمام امتوں کی طرف لوٹتا ہے، یعنی: انہیں اس عذاب نے ڈھانپ لیا جس نے انہیں ڈھانپا، اور اسے مبہم رکھا گیا؛ کیونکہ ان میں سے ہر ایک کو دوسرے سے مختلف عذاب کے ذریعے ہلاک کیا گیا۔ اور کہا گیا ہے: یہ معاملے کی سنگینی بیان کرنے کے لیے ہے۔

---

(1) الوسیط 4/205۔ (2) إعراب القرآن للنحاس 4/281، اور المحرر الوجیز 5/209 اسی طرح، اور طبری نے اسے قتادہ سے 22/89 پر روایت کیا ہے۔ (3) غریب القرآن لابن قتیبہ ص 430۔ (4) الصحاح (أفك)۔ (5) تفسیر ابی اللیث 3/295۔ (6) الصحاح (ہوی)۔ (7) تہذیب اللغۃ 6/489۔ (8) تفسیر ابی اللیث 3/295۔

Surah an-Najm, Verses 55 - 62 65

﴿Then which of the favors of your Lord will you doubt?﴾ meaning: then which of your Lord's blessings do you doubt? The address is to the disbelieving person. 'Al-Ala' means blessings; its singular is: 'Ilan', 'Ilan' and 'Ilin'(1). Ya'qub read it as: «tammara» by merging one of the two 'ta's into the other with shadda (emphasis)(2).

His saying, the Almighty: ﴿This is a warner from the [series of] previous warners (56) The Approaching Day has approached (57) None besides Allah can remove it (58) Then at this statement do you marvel? (59) And you laugh and do not weep (60) While you are proudly heedless? (61) So prostrate to Allah and worship [Him] (62)﴾

His saying, the Almighty: ﴿This is a warner from the previous warners﴾ Ibn Jurayj and Muhammad bin Ka'b said: It means that Muhammad ﷺ is a warner with the truth that the prophets before him warned with(3). So if you obey him, you will succeed, otherwise, what befell the deniers of the previous messengers will befall you.

And Qatada said: It means the Qur'an, and that it is a warner of what the previous books warned of(4).

It was also said: meaning: this which we have informed you of from the news of past nations who perished is a warning to this nation lest what befell them of 'nuzur' (warnings) befalls them, meaning: like the warning(5). 'Nuzur' in the speech of the Arabs means 'indhar' (warning)(6), like 'nukr' means 'inkar' (denial), i.e., this is a warning for you. Abu Malik said: This which I have warned you of regarding the events of past nations is in the scrolls of Abraham and Moses(7). Al-Suddi said: Abu Salih told me: These words that Allah the Almighty mentioned from His saying: "Or has he not been informed of what was in the scrolls of Moses and Abraham" until His saying: "This is a warner from..."

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/282. (2) al-Nashr 1/300, and Ibn Khalawayh mentioned it in al-Qira'at al-Shadhdhah p. 147 and attributed it to Ibn Muhaysin. (3) al-Nukat wa al-'Uyun 5/406, and al-Muharrar al-Wajiz 5/209. (4) al-Nukat wa al-'Uyun 5/406. (5) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 5/78. (6) Lisan al-'Arab (nadhr). (7) Reported by al-Tabari 22/94.

सूरा अन-नज्म, आयत 55 - 62 65

﴿तो तुम अपने रब की कौन सी नेमत के बारे में शक करोगे?﴾ अर्थात: तो तुम अपने रब की किन कृपाओं पर संदेह करते हो? यह संबोधन झुठलाने वाले मनुष्य के लिए है। 'आला' का अर्थ है नेमतें (कृपाएं); इसका एकवचन: 'इलन', 'इलान' और 'इलिन'(1) है। याकूब ने इसे: «तम्मारा» पढ़ा है, जिसमें दो 'ता' में से एक को दूसरी में मिलाकर तशदीद (ज़ोर) के साथ पढ़ा गया है(2)।

अल्लाह तआला का फरमान: ﴿यह पहले डराने वालों में से एक डराने वाले हैं (56) आने वाली घड़ी (कयामत) करीब आ गई है (57) अल्लाह के सिवा कोई उसे टालने वाला नहीं (58) तो क्या तुम इस बात पर आश्चर्य करते हो? (59) और हँसते हो और रोते नहीं? (60) और तुम खेल-कूद में गाफ़िल हो? (61) तो अल्लाह को सज्दा करो और उसी की इबादत करो (62)﴾

अल्लाह तआला का फरमान: ﴿यह पहले डराने वालों में से एक डराने वाले हैं﴾ इब्न जुरैज और मुहम्मद बिन काब ने कहा: इसका अर्थ है कि मुहम्मद ﷺ उसी सत्य के साथ डराने वाले हैं जिससे उनके पहले के नबियों ने डराया था(3)। यदि तुम उनका आज्ञापालन करोगे तो सफल हो जाओगे, अन्यथा जो पिछले रसूलों को झुठलाने वालों के साथ हुआ, वही तुम्हारे साथ भी होगा।

कतादा ने कहा: इसका अर्थ कुरआन है, और यह कि यह उन चीजों से डराने वाला है जिनसे पहली किताबों में डराया गया था(4)।

यह भी कहा गया है: अर्थात, हमने तुम्हें पिछली नष्ट हुई उम्मतों के बारे में जो बताया है, वह इस उम्मत के लिए एक चेतावनी है ताकि उनके साथ भी वैसा ही न हो जैसा उन लोगों के साथ हुआ। 'नज़ुर' अरबों की भाषा में 'इन्ज़ार' (चेतावनी) के अर्थ में है(5), जैसे 'नुक्र' 'इन्कार' के अर्थ में है(6), यानी यह तुम्हारे लिए एक चेतावनी है। अबू मलिक ने कहा: मैंने तुम्हें पिछली उम्मतों की घटनाओं के बारे में जो चेतावनी दी है, वह इब्राहिम और मूसा के सहीफ़ों (ग्रंथों) में है(7)। सुद्दी ने कहा: अबू सालेह ने मुझे बताया: अल्लाह तआला ने अपने इस फरमान में जो शब्द कहे हैं: "क्या उसे उन बातों की खबर नहीं दी गई जो मूसा और इब्राहिम के सहीफ़ों में थीं" से लेकर "यह पहले डराने वालों में से एक डराने वाले हैं" तक...

(1) इ'राब अल-कुरआन लिन-नहस 4/282। (2) अल-नश्र 1/300, और इब्न खालुवे ने इसका उल्लेख अल-किरात अल-शाज़ह पृष्ठ 147 में किया है और इसे इब्न मुहैसिन से जोड़ा है। (3) अल-नुकत वल-उयून 5/406, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/209। (4) अल-नुकत वल-उयून 5/406। (5) मानी

अल-कुरआन लि-ज़ज्जाज 5/78। (6) लिसान अल-अरब (नज़र)। (7) इसे तबरी 22/94 ने उद्धृत किया है।

سورة النجم، آیات 55 - 62 65

﴿فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكَ تَتَمَارَىٰ﴾ یعنی: تو تو اپنے رب کی کن کن نعمتوں میں شک کرے گا، اور یہ خطاب جھٹلانے والے انسان سے ہے۔ آلآء: نعمتیں، اس کا واحد: الیً، الیً اور الیَّ ہے(1)۔ اور یعقوب نے: «تَمَّارَی» پڑھا ہے، ایک 'تا' کو دوسری میں مدغم کر کے اور تشدید کے ساتھ(2)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿هَذَا نَذِيرٌ مِّنَ النُّذُرِ الْأُولَى ٥٦ أَزِفَتِ الْآزِفَةُ ٥٧ لَيْسَ لَهَا مِن دُونِ اللَّهِ كَاشِفَةٌ ٥٨ أَفَمِنْ هَٰذَا الْحَدِيثِ تَعْجَبُونَ ٥٩ وَتَضْحَكُونَ وَلَا تَبْكُونَ ٦٠ وَأَنتُمْ سَامِدُونَ ٦١ فَاسْجُدُوا لِلَّهِ وَاعْبُدُوا ٦٢﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿هَذَا نَذِيرٌ مِّنَ النُّذُرِ الْأُولَى﴾ ابن جریج اور محمد بن کعب نے کہا: مراد یہ ہے کہ محمد ﷺ اسی حق کے ساتھ ڈرانے والے ہیں جس کے ساتھ ان سے پہلے انبیاء نے ڈرایا تھا(3)، پس اگر تم نے ان کی اطاعت کی تو کامیاب ہو جاؤ گے، ورنہ تم پر وہی کچھ نازل ہوگا جو گذشتہ رسولوں کو جھٹلانے والوں پر نازل ہوا۔

اور قتادہ نے کہا: اس سے مراد قرآن ہے، اور یہ کہ وہ ان چیزوں سے ڈرانے والا ہے جن سے پہلی کتابوں نے ڈرایا تھا(4)۔

اور کہا گیا ہے: یعنی: یہ جو ہم نے تمہیں گذشتہ ہلاک ہونے والی امتوں کی خبریں بتائی ہیں، وہ اس امت کے لیے ڈراوا ہیں تاکہ ان پر وہ کچھ نازل نہ ہو جو ان پر نازل ہوا، یعنی: نذر کی طرح(5)۔ اور عربوں کے کلام میں 'النذر' بمعنی 'انذار' (ڈرانا) ہے(6)، جیسے 'النکر' بمعنی 'انکار' ہے، یعنی: یہ تمہارے لیے ایک انذار ہے۔ اور ابو مالک نے کہا: یہ جو میں نے تمہیں گذشتہ امتوں کے واقعات سے ڈرایا ہے، وہ ابراہیم اور موسیٰ کے صحیفوں میں موجود ہے(7)۔ اور سدی

نے کہا: مجھے ابو صالح نے بتایا کہ: اللہ تعالیٰ نے اپنے اس قول میں جو حروف ذکر کیے ہیں: «أَمْ لَمْ يُنَبَّأْ بِمَا فِي صُحُفِ مُوسَى. وَإِبْرَاهِيمَ» سے لے کر «هَذَا نَذِيرٌ مِّنَ» تک...

(1) إعراب القرآن للنحاس ٤/ ٢٨٢ ـ (2) النشر ١/ ٣٠٠ ، اور ابن خالویہ نے اسے القراءات الشاذة ص ١٤٧ میں ذکر کیا ہے اور اسے ابن محیصن کی طرف منسوب کیا ہے ـ (3) النكت والعيون ٥/ ٤٠٦ ، اور المحرر الوجيز ٥/ ٢٠٩ ـ (4) النكت والعيون ٥/ ٤٠٦ ـ (5) معاني القرآن للزجاج ٥/ ٧٨ ـ (6) لسان العرب (نذر) ـ (7) اسے طبری ٩٤/٢٢ نے روایت کیا ہے ـ

Surah An-Najm, Verses 56 - 62. Page 66.

"The former warners" all of these are in the scriptures of Abraham and Moses (1). His saying, the Almighty: "The approaching [Day] has approached" meaning: the Hour has drawn near and the Resurrection is close. He called it "approaching" because of the proximity of its standing before Him (2), as He said: "They see it as far off, but We see it as near" [Al-Ma'arij: 6-7]. It is also said: He called it "approaching" due to its closeness to people and its proximity to them (3); so that they may prepare for it; because everything that is coming is near. He (the poet) said: Departure has drawn near, but our mounts Have not yet set out with our saddles, though it's as if they have. (4) In "Al-Sihah" (5): 'Azafa al-tarahhulu ya'zafu 'azafan', meaning: it drew near and approached. From this is the Almighty's saying: "The approaching [Day] has approached" meaning the Resurrection. And a man 'azafa', meaning: he hurried, so he is 'azif' (approaching/hurrying) on the pattern of 'fa'il'. And 'al-mutazif' means: short, one who is close together (stooped). Abu Zaid said: I said to a Bedouin, what is 'al-muhbanti'? He said: 'al-mutaka'ki'. I said: what is 'al-mutaka'ki'? He said: 'al-mutazif'. I said: what is 'al-mutazif'? He said: You are a fool! and he left me and went on. "There is none for it besides Allah as a remover" meaning: there is none besides Allah who can delay it or bring it forward. It is also said: 'kashifah' (remover/revealer) meaning: revealing, i.e., no one reveals it or makes it manifest except Allah. So 'kashifah' is a noun with the meaning of an infinitive, and the 'ha' (ta marbuta) in it is like the 'ha' in 'al-aqibah', 'al-afiyah', 'al-dahiyah', and 'al-baqiyah' (6), like their saying: "So-and-so has no 'baqiyah'", meaning: no permanence/remnant (7). And it is said: meaning: no one can repel that (8), meaning:

(1) Previously on page 54 of this volume from Abu Malik Al-Ghifari in a similar manner. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/406. (3) Ma'ani al-Qur'an for Al-Zajjaj 5/78. (4) The speaker is Al-Nabigha Al-Dhubyani, and it is in his Diwan p. 38, and in it: 'Afada' instead of 'Azafa', and they have the same meaning. The verse appeared in Al-Bayan wa al-Tabyin 2/280 as in the narration here. (5) Entry (A-Z-F), and the upcoming story of Abu Zaid was mentioned by Abu Tahir Al-Muqri' in his book Akhbar al-Nahwiyyin, in the biography of Abu Zaid. (6) Tafsir al-Baghawi 4/257. (7) Ma'ani al-Qur'an for Al-Farra' 3/103. (8) Tafsir al-Baghawi 4/257.

सूरा अन-नज्म, आयतें 56 - 62। पृष्ठ 66।

"पुराने चेतावनी देने वाले" ये सब इब्राहीम और मूसा के ग्रंथों में हैं (1)। अल्लाह तआला का कहना है: "आने वाली घड़ी करीब आ गई है" यानी: कयामत का वक्त करीब आ गया है और जी उठना पास है। इसे 'आज़िफ़ा' (करीब आने वाली) कहा गया क्योंकि इसके होने का समय उसके पास करीब है (2), जैसा कि उसने फ़रमाया: "वे उसे दूर देखते हैं, और हम उसे करीब देखते हैं" [अल-मआरिज: 6-7]। यह भी कहा गया है: इसे 'आज़िफ़ा' कहा गया क्योंकि यह लोगों के करीब है और उनके समीप है (3); ताकि वे इसके लिए तैयारी करें; क्योंकि जो कुछ आने वाला है वह करीब ही है। (कवि ने) कहा: प्रस्थान करीब आ गया है, लेकिन हमारी सवारियां अभी तक हमारे ज़ीन के साथ नहीं चली हैं, गोया कि वे चल पड़ी हों। (4) "अल-सिहाह" (5) में है: 'अज़फ़ अल-तराह्लु' का अर्थ है: वह करीब आया और पहुंचा। इसी से अल्लाह तआला का कहना है: "आने वाली घड़ी करीब आ गई है" यानी कयामत। और आदमी 'अज़फ़' हुआ यानी: उसने जल्दी की, तो वह 'फ़ाइल' के वज़न पर 'आज़िफ़' (जल्दी करने वाला) है। और 'अल-मुताज़िफ़' का अर्थ है: छोटा, जो सिमटा हुआ हो। अबू ज़ैद ने कहा: मैंने एक ग्रामीण से पूछा कि 'अल-मुहबंती' क्या है? उसने कहा: 'अल-मुतकाकी'। मैंने कहा: 'अल-मुतकाकी' क्या है? उसने कहा: 'अल-मुताज़िफ़'। मैंने कहा: 'अल-मुताज़िफ़' क्या है? उसने कहा: तुम मूर्ख हो! और वह मुझे छोड़कर चला गया। "अल्लाह के सिवा उसे टालने वाला कोई नहीं" यानी: अल्लाह के सिवा कोई नहीं है जो उसे पीछे हटा सके या आगे ला सके। यह भी कहा गया है: 'काशिफ़ा' (टालने वाली/खोलने वाली) यानी: प्रकट होना, यानी: अल्लाह के सिवा कोई उसे नहीं खोलेगा और न ही प्रकट करेगा। तो 'काशिफ़ा' एक संज्ञा है जिसका अर्थ मूल शब्द (मस्दर) है, और इसमें 'हा' वैसा ही है जैसे 'अल-आकिबा', 'अल-आफ़िया', 'अल-दाहिया' और 'अल-बाकिया' में है (6), जैसे लोगों का कहना है: "फलां के पास कोई 'बाकिया' नहीं है", यानी: कोई अवशेष/स्थायित्व नहीं (7)। और कहा गया है: यानी: कोई भी इसे टाल नहीं सकता (8), यानी:

(1) इसी तरह अबू मलिक अल-ग़िफारी से इस भाग के पृष्ठ 54 पर पहले आ चुका है। (2) अल-नुकात व अल-उयून 5/406। (3) अल-ज़ज्जाज के लिए मानी अल-कुरान 5/78। (4) कहने वाले अल-नाबिगा अल-धुब्यानी हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ 38 में है, और इसमें 'अफ़दा' है 'अज़फ़ा' के बजाय, और दोनों का अर्थ एक ही है। यह शेर अल-बयान व अल-तबीन 2/280 में भी आया है जैसा कि यहाँ रिवायत में है। (5) विषय (अ-ज़-फ़), और अबू ज़ैद की आने वाली कहानी का उल्लेख अबू ताहिर अल-मुकरी ने अपनी पुस्तक 'अखबार अल-नहविय्यिन' में अबू ज़ैद की जीवनी में किया है। (6)

तफ़सीर अल-बगवी 4/257। (7) अल-फ़र्रा के लिए मानी अल-कुरान 3/103। (8) तफ़सीर अल-बगवी 4/257।

سورة النجم، آیات 56 - 62۔ صفحہ 66۔

"پہلے ڈرانے والے" یہ سب ابراہیم اور موسیٰ کے صحیفوں میں ہیں (1)۔ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿أَزِفَتِ الْآزِفَةُ﴾ یعنی: قیامت کی گھڑی قریب آ گئی اور جی اٹھنا نزدیک آ گیا۔ اسے 'آزفہ' (قریب آنے والی) کہا گیا کیونکہ اس کے قائم ہونے کا وقت اس کے نزدیک قریب ہے (2)، جیسا کہ اس نے فرمایا: ﴿يَرَوْنَهُ بَعِيدًا . وَنَرَاهُ قَرِيبًا﴾ [المعارج: 6-7]۔ اور کہا گیا: اسے 'آزفہ' کہا گیا کیونکہ یہ لوگوں کے قریب ہے اور ان سے نزدیک ہے (3)؛ تاکہ وہ اس کے لیے تیاری کریں؛ کیونکہ ہر آنے والی چیز قریب ہے۔ (شاعر نے) کہا: کُوچ کا وقت قریب آ گیا ہے، مگر ہماری سواریاں ابھی تک ہمارے کجاووں کے ساتھ نہیں چلیں، گویا کہ چل پڑی ہوں۔ (4) اور "الصحاح" (5) میں ہے: 'أزف الترحل يأزف أزفاً' یعنی: وہ قریب آیا اور پہنچا۔ اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿أَزِفَتِ الْآزِفَةُ﴾ یعنی قیامت۔ اور آدمی 'أزف' ہوا یعنی: اس نے جلدی کی، تو وہ 'فاعل' کے وزن پر 'آزف' (جلدی کرنے والا) ہے۔ اور 'المتآزف' کے معنی ہیں: پستہ قد، جو سکڑا ہوا ہو۔ ابو زید نے کہا: میں نے ایک بدوی سے پوچھا کہ 'المُحْبَنْطِئ' کیا ہے؟ اس نے کہا: 'المتكأكئ'۔ میں نے کہا: 'المتكأكئ' کیا ہے؟ اس نے کہا: 'المتآزف'۔ میں نے کہا: 'المتآزف' کیا ہے؟ اس نے کہا: تم احمق ہو! اور وہ مجھے چھوڑ کر چلا گیا۔ ﴿لَيْسَ لَهَا مِن دُونِ اللَّهِ كَاشِفَةٌ﴾ یعنی: اللہ کے سوا کوئی ایسا نہیں جو اسے پیچھے ہٹا سکے یا آگے لا سکے۔ اور کہا گیا: 'كاشفہ' یعنی: انکشاف، یعنی: اسے اللہ کے سوا کوئی ظاہر نہیں کرے گا اور نہ ہی ظاہر کرے گا۔ تو 'كاشفہ' مصدر کے معنی میں ایک اسم ہے، اور اس میں 'ہا' ویسی ہی ہے جیسی 'العاقبہ'، 'العافیہ'، 'الداہیہ' اور 'الباقیہ' میں ہے (6)، جیسے ان کا کہنا ہے: "فلاں کے پاس کوئی 'باقیہ' نہیں ہے"، یعنی: کوئی بقا/باقی رہنے والی چیز نہیں (7)۔ اور کہا گیا ہے: یعنی: کوئی بھی اس کو ٹال نہیں سکتا (8)، یعنی:

(1) اس پارے کے صفحہ 54 پر ابومالک غفاری سے اس طرح گزر چکا ہے۔ (2) النکت والعیون 5/406۔ (3) معانی القرآن للزجاج 5/78۔ (4) شاعر نابغہ ذبیانی ہے، اور یہ اس کے دیوان صفحہ 38 میں ہے، اور اس میں 'أفد' ہے 'أزف' کی جگہ، اور دونوں ہم معنی ہیں۔ یہ شعر البیان والتبیین 2/280 میں اسی روایت کے مطابق آیا ہے۔ (5) مادہ (أزف)، اور ابو زید کی آنے والی حکایت ابو طاہر المقرئ نے اپنی کتاب 'أخبار النحویین' میں ابو زید کے حالات میں ذکر کی ہے۔ (6) تفسیر بغوی 4/257۔ (7) معانی القرآن للفراء 3/103۔ (8) تفسیر بغوی 4/257۔

Surah An-Najm: Verses 59 - 62 (Page 67)

Indeed, when the Resurrection occurs, none of their gods can uncover it, and none can save them except Allah the Almighty. The Resurrection has been called 'Ghashiya' (the Overwhelming). If it is 'Ghashiya', then its removal is 'Kashf' (uncovering). Thus, 'Kashifa' (the Uncoverer) is an adjective for an omitted feminine noun, meaning: an uncovering soul, or an uncovering group, or an uncovering state. It is also said that 'Kashifa' means 'Kashif' (uncoverer), and the 'ha' (suffix) is for emphasis, similar to 'Rawiya' (narrator) and 'Dahiya' (shrewd) (1).

Allah says: **{Then at this statement}** meaning: the Quran. This is a reproachful question (2). **{do you wonder?}** out of denial. **{And you laugh}** in mockery, **{and do not weep}** out of restraint and fear of the threat (3). It is narrated that after this verse was revealed, the Prophet ﷺ was not seen laughing except for a smile (4).

Abu Hurairah said: When **{Then at this statement do you wonder?}** was revealed, the people of As-Suffa said: **{Indeed we belong to Allah, and indeed to Him we will return}** [Al-Baqara: 156]. Then they wept until tears flowed down their cheeks. When the Prophet ﷺ heard their weeping, he wept with them, and we wept because of his weeping. Then the Prophet ﷺ said: "The one who weeps out of fear of Allah will not enter the Fire, and the one who persists in disobeying Allah will not enter Paradise. If you did not commit sins, Allah would replace you with a people who would sin, and He would forgive them and have mercy on them; indeed, He is the Forgiving, the Merciful" (5).

Abu Hazim said: Jibril came down to the Prophet ﷺ while a man was crying with him. He asked, "Who is this?" He replied, "This is so-and-so." Jibril said, "Indeed, we weigh all the deeds of the children of Adam except for weeping; for Allah the Almighty extinguishes oceans of Hellfire with a single tear" (6).

Allah says: **{while you are Samidoon}** meaning: heedless and turning away. This is from Ibn Abbas, narrated by Al-Walibi and Al-Awfi from him. Ikrimah said on his authority: It means singing in the dialect of Himyar - it is said: 'Samada lana', meaning: he sang for us.

Footnotes: (1) Al-Muharrar al-Wajiz 5/210. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 5/210. (3) Tafsir Abi al-Layth 3/296. (4) Al-Kashshaf 4/35. (5) Narrated by Al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman 1/489 with a similar meaning. (6) Narrated by Ahmad in Az-Zuhd p. 35 on the authority of a man called Khazim.

सूरा अन-नज्म: आयतें 59 - 62 (पृष्ठ 67)

वास्तव में, जब प्रलय आएगी, तो उनके देवताओं में से कोई भी इसे प्रकट नहीं कर पाएगा, और अल्लाह तआला के अलावा कोई उन्हें नहीं बचा पाएगा। प्रलय को 'गाशिया' (छा जाने वाली) कहा गया है। यदि यह 'गाशिया' है, तो इसे हटाना 'कश्फ़' (प्रकट करना) है। इस प्रकार, 'काशिफ़ा' यहाँ एक लुप्त स्त्रीलिंग संज्ञा का विशेषण है, अर्थात: एक प्रकट करने वाली आत्मा, या एक प्रकट करने वाला समूह, या एक प्रकट करने वाली स्थिति। यह भी कहा गया है कि 'काशिफ़ा' का अर्थ 'काशिफ़' (प्रकट करने वाला) है, और 'हा' प्रत्यय ज़ोर देने के लिए है, जैसे 'राविया' और 'दाहिया' में (1)।

अल्लाह तआला का फरमान है: **{तो क्या इस बात पर}** यानी: कुरान पर। यह एक तिरस्कारपूर्ण प्रश्न है (2) **{तुम आश्चर्य करते हो?}** इसे झुठलाने के कारण। **{और तुम हँसते हो}** उपहास स्वरूप, **{और तुम रोते नहीं हो}** चेतावनी के डर और संयम के कारण (3)। यह रिवायत है कि इस आयत के उतरने के बाद नबी ﷺ को मुस्कुराहट के अलावा कभी हँसते हुए नहीं देखा गया (4)।

अबू हुरैरा ने कहा: जब **{तो क्या इस बात पर तुम आश्चर्य करते हो?}** उतरी, तो 'अहले सुफ़्फ़ा' ने कहा: **{बेशक हम अल्लाह ही के हैं और उसी की ओर हमें लौटकर जाना है}** [अल-बक़रह: 156]। फिर वे रोए यहाँ तक कि उनके गालों पर आँसू बहने लगे। जब नबी ﷺ ने उनके रोने की आवाज़ सुनी, तो आप भी उनके साथ रोए, और हम आपके रोने पर रोए। तब नबी ﷺ ने फ़रमाया: "वह व्यक्ति आग (जहन्नम) में प्रवेश नहीं करेगा जो अल्लाह के डर से रोया, और वह व्यक्ति जन्नत में प्रवेश नहीं करेगा जो अल्लाह की अवज्ञा पर अड़ा रहे। यदि तुम पाप नहीं करते, तो अल्लाह तुम्हें ले जाता और ऐसे लोगों को लाता जो पाप करते, फिर वह उन्हें क्षमा कर देता और उन पर दया करता; वास्तव में, वह बहुत क्षमाशील और अत्यंत दयावान है" (5)।

अबू हाज़िम ने कहा: जिब्रील नबी ﷺ के पास उतरे और आपके पास एक व्यक्ति रो रहा था। उन्होंने पूछा: यह कौन है? आपने कहा: "यह फुलां है।" जिब्रील ने कहा: "हम आदम की संतान के सभी कर्मों को तोलते हैं सिवाय रोने के, क्योंकि अल्लाह तआला एक ही आँसू से जहन्नम के सागरों को बुझा देता है" (6)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: **{और तुम सामिदूं हो}** यानी: गफ़लत में पड़े हुए और मुँह मोड़ने वाले। इब्ने अब्बास से रिवायत है, जिसे वालीबी और औफ़ी ने उनसे रिवायत किया है। इकरामा ने उनके

हवाले से कहा: हिम्यार की भाषा में इसका अर्थ गायन है - कहा जाता है: 'समद लना', यानी: उसने हमारे लिए गाया।

पाद-टिप्पणियाँ: (1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/210. (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/210. (3) तफ़्सीर अबी अल-लैस 3/296. (4) अल-कश्शाफ़ 4/35. (5) अल-बैहक़ी ने शुअब अल-ईमान 1/489 में इसी तरह रिवायत किया है। (6) अहमद ने अज़-ज़ुहद पृष्ठ 35 में खाज़िम नामक व्यक्ति से रिवायत किया है।

سورہ النجم: آیات ۵۹ - ٦٢ (صفحہ ٦٧)

بے شک جب قیامت برپا ہو گی تو ان کے معبودوں میں سے کوئی اسے دور نہیں کر سکے گا، اور اللہ تعالیٰ کے سوا کوئی انہیں نجات نہیں دے سکے گا۔ قیامت کو 'غاشیہ' (چھا جانے والی) کہا گیا ہے، پس جب وہ 'غاشیہ' ہے، تو اسے دور کرنا 'کشف' (کھولنا/ظاہر کرنا) ہے۔ اس لحاظ سے 'کاشفہ' ایک محذوف مونث کی صفت ہے، یعنی: کاشفہ نفس، یا کاشفہ جماعت، یا کاشفہ حالت۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ 'کاشفہ' بمعنی 'کاشف' ہے، اور 'ہا' مبالغہ کے لیے ہے، جیسے 'راویہ' اور 'داہیہ' (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿أَفَمِنْ هَذَا الْحَدِيثِ﴾ یعنی: قرآن۔ یہ استفہام توبیخ (ڈانٹ ڈپٹ کے لیے سوال) ہے (۲) ﴿تَعْجَبُونَ﴾ اس کی تکذیب کی بنا پر ﴿وَتَضْحَكُونَ﴾ استہزاء کے طور پر ﴿وَلَا تَبْكُونَ﴾ وعید (ڈراوے) کے خوف اور باز رہنے کی وجہ سے (۳)۔ اور روایت ہے کہ اس آیت کے نزول کے بعد نبی ﷺ کو مسکراہٹ کے علاوہ ہنستے ہوئے نہیں دیکھا گیا (٤)۔

حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ فرماتے ہیں: جب ﴿أَفَمِنْ هَذَا الْحَدِيثِ تَعْجَبُونَ﴾ نازل ہوئی، تو اہل صفہ نے کہا: ﴿إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ﴾ [البقرة: ١٥٦] پھر وہ اتنا روئے کہ ان کے آنسو ان کے گالوں پر بہنے لگے۔ جب نبی ﷺ نے ان کے رونے کی آواز سنی، تو آپ ﷺ بھی ان کے ساتھ روئے، پس ہم آپ ﷺ کے رونے پر روئے۔ پھر نبی ﷺ نے فرمایا: "وہ شخص آگ (جہنم) میں داخل نہیں ہوگا جو اللہ کے خوف سے رویا، اور وہ شخص جنت میں داخل نہیں ہوگا جو اللہ کی نافرمانی پر اڑا رہے، اور اگر تم گناہ نہ کرتے تو اللہ تمہیں لے جاتا اور ایسی قوم لاتا جو گناہ کرتے، پھر وہ ان کی مغفرت فرماتا اور ان پر رحم کرتا، بے شک وہ بہت بخشنے والا نہایت رحم والا ہے" (٥)۔

ابو حازم فرماتے ہیں: حضرت جبریل علیہ السلام نبی ﷺ کے پاس آئے جبکہ آپ ﷺ کے پاس ایک شخص رو رہا تھا۔ انہوں نے پوچھا: یہ کون ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "یہ فلاں ہے"۔ حضرت جبریل علیہ السلام نے کہا: "ہم بنی آدم کے تمام اعمال کا وزن کرتے ہیں سوائے رونے کے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ ایک آنسو کے ذریعے جہنم کے کئی سمندر بجھا دیتا ہے" (٦)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَأَنْتُمْ سَامِدُونَ﴾ یعنی: غافل اور اعراض کرنے والے۔ ابن عباس سے روایت ہے، جسے الوالبی اور العوفی نے ان سے روایت کیا ہے۔ اور عکرمہ نے ان سے روایت کیا: یہ قبیلہ حمیر کی زبان میں گانے کے معنی میں ہے - کہا جاتا ہے: 'سمد لنا'، یعنی: اس نے ہمارے لیے گایا۔

حواشی: (١) المحرر الوجيز ٥/٢١٠۔ (٢) المحرر الوجيز ٥/٢١٠۔ (٣) تفسير أبي الليث ٣/٢٩٦۔ (٤) الكشاف ٤/٣٥۔ (٥) اسے بیہقی نے شعب الایمان ١/٤٨٩ میں اسی طرح بیان کیا ہے۔ (٦) اسے احمد نے الزھد صفحہ ٣٥ میں ایک شخص سے روایت کیا ہے جسے خازم کہا جاتا ہے۔

Surah An-Najm: Verses 61 - 62 | 68

So when they heard the Qur'an being recited, they would sing and play so as not to hear it (1). Al-Dahhak said: 'Samidun': arrogant and haughty (2). In "Al-Sahah" (3): "Samada sumudan": he raised his head in arrogance, and everyone who raises his head is a 'samid', he said: Persistent through the night, light of provisions (4) He means: there is no fodder in their stomachs. Ibn al-A'rabi said: "Samadat sumudan": I ascended. And camels "samadat" in their journey: they were diligent. "Al-sumud": diversion/play, and the "samid": is the one who is distracted. It is said to a songstress: Asmidina, meaning: divert us with singing. "Tasmid" of land: is to put fertilizer (manure and ash) in it. "Tasmid" of the head: is the total removal of hair, a dialectal variation of "tasbid". And a man "isma'adda" – with a hamza – "ism'idadan", meaning: he swelled with anger. It was narrated from Ali (may Allah be pleased with him) that the meaning of "samidun" is: that they sit without praying and without waiting for prayer. Al-Hasan said: Standing for prayer before the imam stands; from this is what was narrated from the Prophet ﷺ that he came out while people were waiting for him standing, so he said: "Why do I see you samidin?" related by Al-Mawardi (5). Al-Mahdawi mentioned it from Ali, that he came out to prayer and saw people standing, so he said: "What is wrong with you samidin?" said Al-Mahdawi (6).

---

(1) Tafsir al-Baghawi 4/257 except what is between brackets, from Gharib al-Hadith by Abu Ubayd 3/481, and the saying of Ikrimah was recorded by al-Tabari 22/97 from him on the authority of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both). (2) Recorded by al-Tabari 22/98, and Abu Ya'la (2685) from al-Dahhak, from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both). (3) Root (s-m-d). (4) The rajiz is Ru’bah bin al-Ajjaj, and it is in his Diwan p. 39, preceded by: Contracting like the walking ostriches (5) In al-Nukat wa al-Uyun 5/407, in which there is the saying of Ali and al-Hasan, and the hadith was recorded by Abu Ubayd in Gharib al-Hadith 3/480 as marfu' (attributed to the Prophet), and its editor mentioned that in some manuscripts: "from Ali may Allah have mercy on him." End. We did not find it marfu', and it will come from the saying of Ali in the following comment. (6) Recorded by Ibn Abi Shaybah 1/405, and al-Tabari 22/100.

सूरह अन-नज्म: आयतें 61 - 62 | 68

तो जब उन्होंने क़ुरआन को पढ़ते हुए सुना, तो वे गाने और खेल-कूद करने लगे ताकि उसे सुन न सकें(1)। अल-दह्हाक ने कहा: 'सामिदून': अभिमानी और अहंकारी (2)। 'अल-साहा' (3) में है: 'समद सुमूदन': उसने अहंकार में अपना सिर उठाया, और जो भी अपना सिर उठाता है वह 'सामिद' है। उन्होंने कहा: रात भर चलने वाली, कम रसद वाली (4) उनका मतलब है: उनके पेट में चारा नहीं है। इब्न अल-अरबी ने कहा: 'समदत सुमूदन': मैं ऊपर चढ़ गया। और ऊंटों की यात्रा में 'समदत' का अर्थ है: वे तत्पर थे। 'अल-सुमूद': मनोरंजन/खेल, और 'सामिद': वह है जो विचलित या खेल में व्यस्त हो। एक गायिका से कहा जाता है: अस्मीदीना, अर्थात: हमें गायन से बहलाओ। ज़मीन की 'तस्मीद': उसमें खाद (गोबर और राख) डालना है। सिर की 'तस्मीद': बालों को पूरी तरह हटाना है, 'तस्बीद' का एक भाषाई रूप। और एक व्यक्ति 'इस्माअद्दा' हुआ - हमज़ा के साथ - 'इस्मिअदादन', जिसका अर्थ है: वह गुस्से से फूल गया। अली (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से रिवायत है कि 'सामिदून' का अर्थ है: कि वे बिना नमाज़ पढ़े और नमाज़ का इंतज़ार किए बिना बैठ जाते हैं। अल-हसन ने कहा: इमाम के खड़े होने से पहले नमाज़ के लिए खड़े होना; इसी से वह रिवायत है जो नबी ﷺ से है कि आप बाहर निकले जबकि लोग खड़े होकर आपका इंतज़ार कर रहे थे, तो आपने कहा: 'क्या बात है कि मैं तुम्हें सामिदीन देख रहा हूँ?' अल-मावर्दी (5) द्वारा वर्णित। अल-महदवी ने इसे अली के हवाले से ज़िक्र किया है कि वे नमाज़ के लिए निकले और लोगों को खड़े देखा, तो कहा: 'तुम्हें क्या हुआ है, तुम सामिदून हो?' अल-महदवी ने कहा (6)।

---

(1) तफ़्सीर अल-बग़वी 4/257 कोष्ठकों के बीच के हिस्से को छोड़कर, अबू उबैद की ग़रीब अल-हदीस 3/481 से, और इकरीमा का कथन अल-तबरी 22/97 द्वारा इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) के हवाले से दर्ज है। (2) अल-तबरी 22/98 द्वारा दर्ज, और अबू याला (2685) अल-दह्हाक से, इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) के हवाले से। (3) मूल धातु (स-म-द)। (4) राजीज़ रुबह बिन अल-अज्जाज है, और यह उनके दीवान पृष्ठ 39 में है, इससे पहले है: तेज़ चलने वाले शुतुरमुर्गों की तरह सिकुड़ते हुए (5) अल-नुकत व अल-उयून 5/407 में, जिसमें अली और अल-हसन का कथन है, और हदीस अबू उबैद द्वारा ग़रीब अल-हदीस 3/480 में मरफ़ू' (नबी से सम्बद्ध) के रूप में दर्ज है, और इसके संपादक ने उल्लेख किया है कि कुछ पांडुलिपियों में: "अली रहमतुल्लाह अलैहि से" है। समाप्त। हमें यह मरफ़ू' नहीं मिला, और यह अगली टिप्पणी में अली के कथन से आएगा। (6) इब्न अबी शैबा 1/405 और अल-तबरी 22/100 द्वारा दर्ज।

سورہ النجم: آیات 61 - 62 | 68

چنانچہ جب انہوں نے قرآن سنا کہ پڑھا جا رہا ہے، تو وہ گانے بجانے اور کھیل کود میں مشغول ہو گئے تاکہ اسے سن نہ سکیں (1)۔ اور ضحاک نے کہا: 'سامدون': تکبر کرنے والے مغرور لوگ (2)۔ 'الصحاح' (3) میں ہے: 'سَمَدَ سُمُوداً': اس نے تکبر سے اپنا سر اٹھایا، اور ہر وہ شخص جو اپنا سر اٹھائے وہ 'سامد' ہے، شاعر نے کہا: سَوَامِدَ اللَّيْلِ خِفَافَ الْأَزْوَادِ (4) وہ کہتا ہے: ان کے پیٹوں میں چارہ نہیں ہے۔ ابن الاعرابی نے کہا: 'سَمَدَتْ سُمُوداً': میں بلند ہوا۔ اور اونٹوں کا اپنی رفتار میں 'سَمَدتِ': وہ تندہی سے چلے۔ 'السُّمُود': لہو و لعب، اور 'السامد': غافل، گائیکہ سے کہا جاتا ہے: أسمِدينا، یعنی: ہمیں گانے سے محظوظ کرو۔ زمین کی 'تسمید': اس میں کھاد ڈالنا ہے، جو کہ لید اور راکھ ہوتی ہے۔ سر کی 'تسمید': بالوں کو جڑ سے اکھاڑنا ہے، یہ 'تسبید' کی لغوی صورت ہے۔ اور 'اسمأدَّ الرجلُ' - ہمزہ کے ساتھ - 'اسمئداداً'، یعنی: وہ غصے سے پھول گیا۔

حضرت علی (رضی اللہ عنہ) سے روایت ہے کہ 'سَامِدُونَ' کا مطلب ہے: کہ وہ نماز پڑھے بغیر اور نماز کا انتظار کیے بغیر بیٹھے رہیں۔ حسن نے کہا: امام کے کھڑے ہونے سے پہلے نماز کے لیے کھڑے ہونا؛ اور اسی سے وہ روایت ہے جو نبی ﷺ سے مروی ہے کہ آپ تشریف لائے تو دیکھا کہ لوگ کھڑے ہو کر آپ کا انتظار کر رہے ہیں، تو آپ نے فرمایا: 'مجھے کیا ہے کہ میں تمہیں سامدین دیکھ رہا ہوں؟' اسے ماوردی (5) نے روایت کیا ہے۔ اور مہدوی نے اسے حضرت علی سے ذکر کیا ہے کہ آپ نماز کے لیے نکلے تو لوگوں کو کھڑا پایا تو فرمایا: 'تمہیں کیا ہوا ہے کہ تم سامدون ہو؟' یہ مہدوی نے کہا (6)۔

---

(1) تفسیر بغوی 4/257 سوائے قوسین کے درمیانی حصے کے، ابوعبید کی غریب الحدیث 3/481 سے، اور عکرمہ کا قول طبری 22/97 نے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے۔

(2) اسے طبری 22/98 اور ابویعلیٰ (2685) نے ضحاک سے، ابن عباس رضی اللہ عنہما کے واسطے سے روایت کیا ہے۔ (3) مادہ (سمد)۔ (4) راجز رؤبہ بن العجاج ہے، اور یہ ان کے دیوان صفحہ 39 میں ہے، اور اس سے پہلے ہے: قُلَّصن تقليص النعام الوخّاد (5) النكت والعيون 5/407 میں، جس میں علی اور حسن کا قول ہے، اور حدیث ابوعبید نے غریب الحدیث 3/480 میں مرفوعاً ذکر کی ہے، اور اس کے محقق نے ذکر کیا ہے کہ بعض خطی نسخوں میں 'حضرت علی رحمۃ اللہ علیہ سے' مروی ہے۔ انتہیٰ۔ ہمیں یہ مرفوعاً نہیں ملی، اور آگے آنے والے حاشیے میں حضرت علی کے قول سے اس کی وضاحت آئے گی۔ (6) اور اسے ابن ابی شیبہ 1/405 اور طبری 22/100 نے روایت کیا ہے۔

Page 69 Surah An-Najm: Verses 61 - 62

And the known meaning in the language: *Samada yasmudu sumudan* is when one becomes distracted and turns away. Al-Mubarrad said: "Samidun" means silent and still. A poet said: "The occurrences of time came to the women of the family of Harb with a decree, for which they remained in a state of 'sumud' (grief-stricken silence)." (1) Salih Abu al-Khalil said: When the Prophet ﷺ recited: "Do you then wonder at this statement? And you laugh and do not weep while you are 'samidun' (careless/ heedless)?" (An-Najm 59-61), he was never seen laughing, only smiling, until he ﷺ passed away. Al-Nahhas (2) mentioned it. The words of the Exalted: "So prostrate to Allah and worship [Him]." (An-Najm 62). It is said: What is meant by it is the prostration of the recitation of the Qur'an. This is the opinion of Ibn Mas'ud (3). Abu Hanifah and Al-Shafi'i (4) also held this view. It has already been mentioned at the beginning of the Surah (5) from the hadith of Ibn Abbas that the Prophet ﷺ prostrated during it, and the polytheists prostrated with him. It was said: The polytheists only prostrated with him because they heard the voices of devils during the recitation of the Messenger of Allah ﷺ at his words: "Have you then considered al-Lat and al-'Uzza? And Manat, the third - the other?" (An-Najm 19-20), and that he said: "Those are the high gharaniq (idols), and their intercession is hoped for." This is in the narration of Sa'id bin Jubayr: "is hoped for." In the narration of Abu al-'Aliyah: "their intercession is pleasing, and their like is not forgotten." So the polytheists rejoiced and thought that it was from the words of Muhammad ﷺ, as explained previously in [Surah] "Al-Hajj" (6). When the news reached those of the companions of the Prophet ﷺ who were in Abyssinia, they returned thinking that the people of Makkah had believed, but the people of Makkah were harsher against them, and they began...

Footnotes: (1) Al-Nukat wal-'Uyun 5/407. There is a disagreement regarding the attribution of this verse; Al-Marzubani attributed it in Mu'jam al-Shu'ara' p. 177, and Ibn Qutaybah in 'Uyun al-Akhbar 3/67 to Fadalah bin Sharik. Al-Qali attributed it in Dhayl al-Amali 3/115 to Al-Kumayt al-Asadi, and Al-Marzuqi attributed it in Sharh Diwan al-Hamasa 2/941 to Abdullah bin al-Zubayr al-Asadi. (2) We did not find it in Al-Nahhas, and it was previously mentioned on page 67 of this part. (3) Al-Nukat wal-'Uyun 5/407. (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1723. (5) Page 5 of this part. (6) 14 / 425.

पृष्ठ 69 सूरा अन-नज्म: आयतें 61 - 62

और भाषा में प्रसिद्ध अर्थ है: 'समदा यस्मुदु सुमुदान' (Samada yasmudu sumudan): जब कोई विचलित हो जाए और मुँह मोड़ ले। अल-मुबर्रद ने कहा: 'सामिदून' का अर्थ है शांत और स्तब्ध। एक कवि ने कहा: "समय की घटनाओं ने हर्ब के परिवार की महिलाओं को एक ऐसी नियति दी, जिसके लिए वे 'सुमुद' (शोकपूर्ण मौन) की स्थिति में रहीं।" (1) सालिह अबू अल-खलील ने कहा: जब पैगंबर ﷺ ने पढ़ा: "क्या फिर तुम इस बात पर आश्चर्य करते हो? और तुम हँसते हो और रोते नहीं, जबकि तुम 'सामिदून' (लापरवाह) हो?" (अन-नज्म 59-61), तो उन्हें ﷺ मरने तक कभी हँसते हुए नहीं देखा गया, केवल मुस्कुराते हुए देखा गया। अल-नहहास (2) ने इसका उल्लेख किया है। अल्लाह तआला का कथन: "अतः अल्लाह के लिए सजदा करो और (उसी की) इबादत करो।" (अन-नज्म 62)। कहा गया है: इससे तात्पर्य कुरान के पाठ का सजदा (सजदा-ए-तिलावत) है। यह इब्न मसूद (3) का मत है। अबू हनीफा और अल-शाफ़ई (4) ने भी यही कहा है। सूरा की शुरुआत में (5) इब्न अब्बास की हदीस से यह उल्लेख किया जा चुका है कि पैगंबर ﷺ ने इसमें सजदा किया था, और मुशरिकों (बहुदेववादियों) ने भी उनके साथ सजदा किया था। कहा गया है: मुशरिकों ने उनके साथ केवल इसलिए सजदा किया क्योंकि उन्होंने रसूलुल्लाह ﷺ के पाठ के दौरान शैतानों की आवाज़ें सुनी थीं, जब वे पढ़ रहे थे: "क्या तुमने लात और उज़्ज़ा को देखा? और मनात को, जो तीसरी और अंतिम है?" (अन-नज्म 19-20), और यह कि उन्होंने कहा: "वे ऊंचे 'गरानीक' (मूर्तियाँ) हैं, और उनकी सिफारिश की उम्मीद की जाती है।" सईद बिन जुबैर के वर्णन में ऐसा ही है: "उम्मीद की जाती है।" अबू अल-अलियाह के वर्णन में: "उनकी सिफारिश पसंद की जाती है, और उनके जैसे को भुलाया नहीं जाता।" अतः मुशरिक खुश हुए और उन्होंने सोचा कि यह मुहम्मद ﷺ का कथन है, जैसा कि पहले 'अल-हज्ज' (6) में स्पष्ट किया जा चुका है। जब यह खबर हबशा (एबिसिनिया) में पैगंबर ﷺ के साथियों तक पहुँची, तो वे यह सोचकर वापस आ गए कि मक्का के लोग ईमान ले आए हैं, लेकिन मक्का के लोग उन पर और भी सख्त हो गए, और उन्होंने शुरू कर दिया...

पाद टिप्पणियाँ: (1) अल-नुकत वल-उयून 5/407, और इस छंद के श्रेय में मतभेद है; अल-मरज़ुबानी ने इसे मुअजम अल-शुआरा पृष्ठ 177 में, और इब्न कुतयबा ने उयून अल-अखबर 3/67 में फदाला बिन शरीक को श्रेय दिया है। अल-काली ने इसे ज़ैल अल-अमाली 3/115 में अल-कुमैत अल-असदी को, और अल-मरज़ूकी ने शरह दीवान अल-हमासा 2/941 में अब्दुल्ला बिन अल-जुबैर अल-असदी को श्रेय दिया है। (2) हमें अल-नहहास के यहाँ यह नहीं मिला, और इस भाग के पृष्ठ 67 पर पहले

इसका उल्लेख किया जा चुका है। (3) अल-नुकत वल-उयून 5/407. (4) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/1723। (5) इस भाग का पृष्ठ 5। (6) 14 / 425।

صفحہ ٦٩ سورہ النجم: آیات ٦١ - ٦٢

اور لغت میں معروف ہے: 'سَمَدَ یَسْمُدُ سُمُوداً': جب وہ غافل ہو جائے اور اعراض کرے۔ اور المبرد نے کہا: 'سامدون' یعنی خاموش اور ساکت۔ شاعر نے کہا: "زمانے کے حوادث آلِ حرب کی عورتوں کے پاس ایک ایسی تقدیر لے کر آئے جس پر وہ 'سُمُود' (غمزدہ خاموشی) کی حالت میں رہ گئیں۔" (١) اور صالح ابو الخلیل نے کہا: جب نبی ﷺ نے پڑھا: «أَفَمِنْ هَذَا الْحَدِيثِ تَعْجَبُونَ. وَتَضْحَكُونَ وَلَا تَبْكُونَ وَأَنتُمْ سَامِدُونَ» (سورہ النجم: ٥٩-٦١) تو آپ ﷺ وفات تک ہنستے ہوئے نہیں دیکھے گئے سوائے مسکرانے کے۔ اسے النحاس (٢) نے ذکر کیا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَاسْجُدُوا لِلَّهِ وَاعْبُدُوا﴾ (سورہ النجم: ٦٢)۔ کہا گیا ہے: اس سے مراد تلاوتِ قرآن کا سجدہ ہے۔ اور یہی ابن مسعود (٣) کا قول ہے۔ اور امام ابوحنیفہ اور امام شافعی (٤) نے بھی یہی کہا ہے۔ اور سورہ کے آغاز میں (٥) ابن عباس کی حدیث سے یہ گزر چکا ہے کہ نبی ﷺ نے اس میں سجدہ کیا، اور مشرکین نے بھی آپ کے ساتھ سجدہ کیا۔ اور کہا گیا ہے: مشرکین نے آپ کے ساتھ صرف اس لیے سجدہ کیا کیونکہ انہوں نے رسول اللہ ﷺ کی قرأت کے دوران شیطانوں کی آوازیں سنی تھیں جب آپ نے یہ آیت پڑھی: ﴿أَفَرَأَيْتُمُ اللَّاتَ وَالْعُزَّى. وَمَنَاةَ الثَّالِثَةَ الْأُخْرَى﴾ (سورہ النجم: ١٩-٢٠)، اور یہ کہ آپ نے (بزعمِ کفار) کہا: وہ بلند پایہ 'غرانِیق' (بت) ہیں اور ان کی شفاعت کی امید کی جاتی ہے۔ سعید بن جبیر کی روایت میں اسی طرح ہے: "امید کی جاتی ہے"۔ اور ابوالعالیہ کی روایت میں ہے: "ان کی شفاعت پسندیدہ ہے، اور ان جیسوں کو بھلایا نہیں جاتا"۔ پس مشرکین خوش ہوئے اور انہوں نے گمان کیا کہ یہ محمد ﷺ کا قول ہے، جیسا کہ پہلے "الحج" (٦) کے بیان میں گزر چکا ہے۔ پس جب یہ خبر حبشہ میں موجود نبی ﷺ کے صحابہ تک پہنچی تو وہ اس گمان میں واپس

آگئے کہ اہل مکہ ایمان لے آئے ہیں، لیکن اہل مکہ ان پر پہلے سے زیادہ سخت ہوگئے، اور انہوں نے شروع کر دیا...

حواشی: (١) النکت والعیون ٥/ ٤٠٧، اور اس شعر کی نسبت میں اختلاف ہے، مرزبانی نے اسے معجم الشعراء ص ١٧٧ میں اور ابن قتیبہ نے عیون الاخبار ٣/ ٦٧ میں فضالہ بن شریک کی طرف منسوب کیا ہے، القالی نے ذیل الامالی ٣/ ١١٥ میں کمیت اسدی کی طرف منسوب کیا ہے، اور مرزوقی نے شرح دیوان الحماسہ ٢/ ٩٤١ میں عبداللہ بن زبیر اسدی کی طرف منسوب کیا ہے۔ (٢) ہمیں یہ النحاس کے ہاں نہیں ملا، اور اس جز کے ص ٦٧ پر پہلے گزر چکا ہے۔ (٣) النکت والعیون ٥/ ٤٠٧۔ (٤) احکام القرآن لابن العربی ٣/ ١٧٢٣۔ (٥) اس جز کا ص ٥۔ (٦) ١٤ / ٤٢٥۔

Surat Al-Najm, Verse 62 70

...their punishment until Allah removed it from them. It was also said: What is meant is the obligatory prostration in prayer, and this is the opinion of Ibn Umar; he did not consider it among the mandatory prostrations (1). This was also stated by Malik. Ubayy ibn Ka'b (may Allah be pleased with him) narrated: The last action of the Prophet (peace and blessings be upon him) was leaving the prostration in the Mufassal [shorter surahs at the end of the Quran]. The first opinion is more correct, and the discussion on it has already been detailed at the end of [Surah] "Al-A'raf" (2). Praise be to Allah, Lord of the worlds.

Completion of the interpretation of Surah "An-Najm"

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi, 3/1723. (2) 9 / 436.

सूरह अन-नज्म, आयत 62 पृष्ठ 70

...उनकी सज़ा, जब तक कि अल्लाह ने उसे उनसे दूर नहीं कर दिया। यह भी कहा गया है: इसका तात्पर्य नमाज़ में अनिवार्य सजदा है, और यह इब्न उमर का कथन है; वह इसे अनिवार्य सजदों (अज़ाइम अल-सुजूद) में से नहीं मानते थे (1)। और इमाम मालिक ने भी यही कहा है। उबय्य बिन कअब (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है: नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का अंतिम कार्य मुफस्सल (सूरतों) में सजदा छोड़ना था। पहला मत अधिक सही है, और इसकी व्याख्या सूरह "अल-अराफ़" (2) के अंत में स्पष्ट रूप से दी जा चुकी है। और तमाम प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जो दुनिया का रब है।

सूरह "अन-नज्म" की व्याख्या समाप्त हुई।

(1) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 3/1723। (2) 9 / 436।

سورة النجم، آیت 62 70

...ان کا عذاب یہاں تک کہ اللہ تعالیٰ نے اسے ان سے دور کر دیا۔ اور کہا گیا ہے: مراد نماز میں فرض سجدہ ہے، اور یہ ابن عمر کا قول ہے؛ وہ اسے سجدے کے فرائض (عزائم السجود) میں سے نہیں سمجھتے تھے (1)۔ اور یہی امام مالک نے بھی کہا ہے۔ حضرت ابی بن کعب (رضی اللہ عنہ) سے روایت ہے کہ: نبی کریم (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) کا آخری عمل مفصل (سورتوں) میں سجدہ چھوڑنا تھا۔ اور پہلا قول زیادہ صحیح ہے، اور اس کا بیان سورہ "الاعراف" (2) کے آخر میں تفصیل سے گزر چکا ہے۔ اور تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں جو تمام جہانوں کا رب ہے۔

سورہ "النجم" کی تفسیر مکمل ہوئی۔

(1) احکام القرآن لابن العربی 3/1723۔ (2) 9 / 436۔

Surah Al-Qamar It is entirely Makkan according to the majority of scholars. Muqatil said: Except for three verses from the words of the Almighty: "Or do they say, 'We are an assembly supported [by each other]'?" [Verse: 44] to His saying: "and the Hour is more disastrous and more bitter"(1) [Verse: 46], but this is not correct according to what follows(2). It consists of fifty-five verses(3).

In the name of Allah, the Beneficent, the Merciful

The words of the Almighty: {The Hour has come near, and the moon has split [in two] (1) And if they see a sign [i.e., miracle], they turn away and say, "Passing magic" (2) And they denied and followed their inclinations. But for every matter is a [time of] settlement (3) And there has already come to them of information that which contains a deterrent (4) - Profound wisdom - but warnings do not avail [them] (5) So leave them. The Day the Caller calls to something unknown (6) Their eyes humbled, they will emerge from the graves as if they were locusts spreading (7) Racing ahead toward the Caller. The disbelievers will say, "This is a difficult Day" (8)}

The words of the Almighty: {The Hour has come near, and the moon has split} "Iqtarabat": i.e., it has drawn close, similar to {The Approaching Day has approached} [An-Najm: 57] according to what we have explained. So, in relation to what has passed, it is near; because most of the world has already passed, as Qatadah narrated from Anas who said: The Messenger of Allah (PBUH) addressed us when the sun was almost setting and said: "What remains of your world compared to what has passed is only like what remains of this day compared to what has passed of it," and we could only see a little of the sun(4). Ka'b and Wahb said: The world is six thousand years. Wahb said: Already...

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/408. (2) At verse (45) of this Surah. (3) Al-Wasit 4/206. (4) Narrated with this wording by Al-Diya' al-Maqdisi in Al-Ahadith al-Mukhtarah 7/121, and also narrated by Ibn 'Adi in Al-Kamil 6/2344 with a similar meaning. Ibn 'Adi said: For Musa bin Khalaf from Qatadah from Anas, someone other than this narrates it from Musa, his son Khalaf and others besides his son, and I see no harm in his narration. It was also narrated by Al-Hakim in Al-Mustadrak 2/444 from Ibn Umar with a similar meaning, and he said: This is a hadith with a sahih (sound) chain of narration, though they (Bukhari and Muslim) did not record it. Al-Dhahabi said in Al-Talkhis: Kathir [one of the narrators] was weakened by Al-Nasa'i, while others considered him acceptable.

सूरह अल-क़मर बहुमत की राय में यह पूरी मक्की है। मुक़ातिल ने कहा: अल्लाह के इस कलाम की तीन आयतों को छोड़कर: {क्या वे कहते हैं कि हम ऐसी जमाअत हैं जो अपनी मदद करने वाली है?} [आयत: 44] से उसके कौल तक: {और क़यामत की घड़ी ज़्यादा भारी और ज़्यादा कड़वी है}(1) [आयत: 46], लेकिन यह आगे आने वाली बातों के आधार पर सही नहीं है(2)। इसमें पचपन आयतें हैं(3)।

अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत कृपाशील और दयावान है

अल्लाह तआला का इरशाद है: {क़यामत करीब आ गई और चाँद फट गया (1) और अगर वे कोई निशानी (चमत्कार) देखते हैं तो मुँह फेर लेते हैं और कहते हैं, 'यह तो चला आ रहा जादू है' (2) और उन्होंने झुठलाया और अपनी इच्छाओं का पालन किया, जबकि हर काम का एक तयशुदा समय है (3) और उनके पास ऐसी खबरें आ चुकी हैं जिनमें काफी डांट-डपट है (4) - भरपूर हिकमत है - लेकिन डराना उन्हें कोई फायदा नहीं दे रहा (5) तो आप उनसे मुँह मोड़ लें। जिस दिन पुकारने वाला एक नापसंद चीज़ की तरफ़ पुकारेगा (6) उनकी आँखें झुकी होंगी, वे क़ब्रों से इस तरह निकलेंगे मानो वे फैली हुई टिड्डियाँ हों (7) पुकारने वाले की ओर दौड़ते हुए। इनकार करने वाले कहेंगे, 'यह तो बहुत कठिन दिन है' (8)}

अल्लाह तआला का इरशाद: {क़यामत करीब आ गई और चाँद फट गया}। "इक़तरबत": यानी, करीब आ गई, जैसे {करीब आने वाली (क़यामत) करीब आ गई} [अन-नज्म: 57] जैसा कि हमने स्पष्ट किया है। तो बीत चुके समय की तुलना में यह करीब है; क्योंकि दुनिया का अधिकांश समय बीत चुका है, जैसा कि क़तादा ने अनस से रिवायत किया है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने खुतबा दिया जब सूरज डूबने ही वाला था और फ़रमाया: "तुम्हारी दुनिया का जो हिस्सा बचा है वह बीते हुए हिस्से के मुक़ाबले में वैसा ही है जैसे इस दिन का बचा हुआ हिस्सा बीते हुए हिस्से के मुक़ाबले में है," और हमने सूरज का थोड़ा सा हिस्सा ही देखा(4)। काब और वहब ने कहा: दुनिया छह हज़ार साल की है। वहब ने कहा: पहले ही...

(1) अन-नुकत वल-उयून 5/408। (2) इस सूरह की आयत (45) पर। (3) अल-वसीत 4/206। (4) इसे ज़िया अल-मक़दिसी ने अल-अहादीस अल-मुख्तारा 7/121 में इन शब्दों के साथ रिवायत किया है, और इब्न अदी ने भी अल-कामिल 6/2344 में इसी तरह रिवायत किया है। इब्न अदी ने कहा: मूसा बिन खलफ़ के लिए क़तादा से, अनस से इसके अलावा भी रिवायत है, इसे मूसा से उनके बेटे खलफ़

और उनके बेटे के अलावा दूसरों ने रिवायत किया है, और मुझे उनकी रिवायत में कोई हर्ज नहीं दिखता। इसे हाकिम ने अल-मुस्तदरक 2/444 में इब्न उमर से भी इसी तरह रिवायत किया है, और कहा: यह सनद के लिहाज़ से सही हदीस है और उन दोनों (बुखारी और मुस्लिम) ने इसे दर्ज नहीं किया। अल-ज़हाबी ने अल-तल्खीस में कहा: कसीर [रावी] को अल-नसाई ने ज़ईफ़ कहा है, जबकि दूसरों ने उन्हें सही माना है।

سورۃ القمر جمہور کے قول کے مطابق یہ مکمل مکی ہے۔ مقاتل نے کہا: سوائے اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تین آیتوں کے: ﴿أَمْ يَقُولُونَ نَحْنُ جَمِيعٌ مُنْتَصِرٌ﴾ [آیت: 44] سے اس کے قول ﴿وَالسَّاعَةُ أَدْهَى وَأَمَرُّ﴾(1) [آیت: 46] تک، لیکن یہ آنے والی بات کے مطابق صحیح نہیں ہے(2)۔ اور یہ پچپن آیات ہیں(3)۔

اللہ کے نام سے جو نہایت مہربان اور بہت رحم فرمانے والا ہے

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿قیامت قریب آ گئی اور چاند پھٹ گیا (1) اور اگر وہ کوئی نشانی دیکھتے ہیں تو منہ پھیر لیتے ہیں اور کہتے ہیں کہ یہ تو ہمیشہ سے چلا آتا جادو ہے (2) اور انہوں نے جھٹلایا اور اپنی خواہشات کی پیروی کی، حالانکہ ہر کام کا ایک وقت مقرر ہے (3) اور یقیناً ان کے پاس ایسی خبریں آ چکی ہیں جن میں کافی ڈانٹ ڈپٹ ہے (4) - کامل حکمت ہے - لیکن ڈرانے والوں نے کچھ فائدہ نہ دیا (5) تو آپ ان سے اعراض کر لیں، جس دن پکارنے والا ایک ناگوار چیز کی طرف پکارے گا (6) ان کی آنکھیں جھکی ہوئی ہوں گی، وہ قبروں سے نکلیں گے گویا وہ پھیلی ہوئی ٹڈیاں ہیں (7) پکارنے والے کی طرف دوڑ رہے ہوں گے، کافر کہیں گے یہ تو بڑا مشکل دن ہے (8)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿قیامت قریب آ گئی اور چاند پھٹ گیا﴾ "اقتربت": یعنی قریب آگئی، جیسا کہ ﴿أَزِفَتِ الْآزِفَةُ﴾ [النجم: 57] جس کی وضاحت ہم کر چکے ہیں۔ پس گزرے ہوئے وقت کی نسبت سے یہ قریب ہے؛ کیونکہ دنیا کا زیادہ تر حصہ گزر چکا ہے، جیسا کہ قتادہ نے حضرت انس رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے خطبہ دیا جبکہ سورج غروب ہونے کے قریب تھا تو فرمایا: "تمہاری دنیا کا جو حصہ گزر چکا ہے اس کے مقابلے میں جو باقی رہ گیا ہے وہ بس ایسا ہی ہے جیسے آج کے دن کا جو حصہ گزر چکا ہے اس کے مقابلے

میں جو باقی ہے" اور ہم نے سورج کو بس تھوڑا ہی دیکھا(4)۔ کعب اور وہب نے کہا: دنیا چھ ہزار سال کی ہے۔ وہب نے کہا: تحقیق...

(1) النکت والعیون 408/5۔ (2) اسی سورت کی آیت (45) کے پاس۔ (3) الوسیط 206/4۔ (4) اسے ضیاء المقدسی نے الاحادیث المختارہ 121/7 میں ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے، اور ابن عدی نے بھی الکامل 2344/6 میں اسی طرح روایت کیا ہے، ابن عدی نے کہا: موسیٰ بن خلف کے لیے قتادہ سے، انس سے اس کے علاوہ بھی مروی ہے، اسے موسیٰ سے ان کے بیٹے خلف اور ان کے بیٹے کے علاوہ دوسروں نے روایت کیا ہے، اور میں ان کی روایت میں کوئی حرج نہیں دیکھتا۔ اور اسے حاکم نے المستدرک 444/2 میں ابن عمر رضی اللہ عنہ سے اسی طرح روایت کیا ہے، اور کہا: یہ حدیث صحیح الاسناد ہے اور ان دونوں (بخاری و مسلم) نے اسے روایت نہیں کیا۔ اور ذہبی نے التلخیص میں کہا: کثیر [راوی] کو نسائی نے ضعیف کہا ہے، جبکہ دوسروں نے انہیں ثقہ قرار دیا ہے۔

72 Surah Al-Qamar: Verses 1 - 8

Five thousand six hundred years have passed from it. An-Nahhas mentioned it.

Then He, the Almighty, said: {And the moon has split}, meaning: the moon has already split. Similarly, Hudhayfah recited: "The Hour has approached and the moon has indeed split"(1) with the addition of "qad" (already/indeed). Upon this is the majority of scholars. This is established in 'Sahih al-Bukhari' and others from the Hadith of Ibn Mas'ud(2), Ibn Umar(3), Anas(4), Jubayr ibn Mut'im(5), and Ibn Abbas(6) (may Allah be pleased with them). From Anas, he said: The people of Mecca asked the Prophet (peace be upon him) for a sign, so the moon split in Mecca twice, and then {The Hour has approached and the moon has split} until His saying: {continuous magic} was revealed, which means: vanishing. Abu Isa at-Tirmidhi said: This is a Good Authentic (Hasan Sahih) Hadith(7).

The wording of al-Bukhari(8) from Anas is: "The moon split into two parts." Some people said: The splitting of the moon has not occurred yet and is awaited, meaning: the approach of the Day of Judgment and the splitting of the moon, and that when the Hour begins, the sky will split with everything in it, including the moon and others(9). Al-Qushayri said the same. Al-Mawardi mentioned(10): This is the opinion of the majority. He said: Because if it had split, no one would be left without seeing it; and because it is a sign, and people are equal regarding signs. Al-Hasan said: The Hour has approached, and when it comes, the moon will split after the second blast of the trumpet. And it was said: {And the moon has split} means: the matter became clear and evident, and the Arabs use the moon as an example for what is clear. He said: "O sons of my mother, set upright the chests of your mounts, for I am more inclined towards a tribe other than you."

(1) Al-Qira'at Al-Shadhdhah p. 147, and Al-Muhtasib 2/297. (2) Al-Bukhari (3636), Muslim (2800), and Ahmad (3583). (3) Muslim (2801). (4) Al-Bukhari (3637), Muslim (2802), and Ahmad (12688). (5) At-Tirmidhi (3289), and Ahmad (16750). (6) Al-Bukhari (3638), Muslim (2803). (7) At-Tirmidhi (3286), and it is with Ahmad (12688), and Muslim (2802), but the mention of the two verses is not in Muslim. (8) Number (4868), and it is with Muslim (2802): (47), and Ahmad (13918). (9) Al-Mufhim 7/405 and attributed it to Al-Hasan al-Basri. (10) In An-Nukat wal-Uyun 5/409.

७२ सूरा अल-क़मर: आयतें १ - ८

इसमें से पाँच हज़ार छह सौ साल गुज़र चुके हैं। अल-नहस ने इसका ज़िक्र किया है।

फिर अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {और चाँद फट गया} यानी: चाँद पहले ही फट चुका है। इसी तरह हुज़ैफ़ा ने पढ़ा: "क़यामत क़रीब आ गई और यक़ीनन चाँद फट गया"(१) शब्द "क़द" (यक़ीनन) की ज़्यादती के साथ। इसी पर उलमा की बहुमत (जमहूर) है। यह 'सहीह बुखारी' और अन्य में इब्न मसूद(२), इब्न उमर(३), अनस(४), जुबैर इब्न मुतइम(५) और इब्न अब्बास(६) (अल्लाह उन पर राज़ी हो) की हदीस से साबित है। अनस से रिवायत है कि उन्होंने कहा: मक्का वालों ने नबी ﷺ से एक निशानी माँगी, तो मक्का में चाँद दो टुकड़ों में फट गया और फिर {क़यामत क़रीब आ गई और चाँद फट गया} से लेकर उनके इस कौल तक {मुस्तमिर जादू} नाज़िल हुई, जिसका अर्थ है: ख़त्म होने वाला। अबू ईसा अत-तिर्मिज़ी ने कहा: यह हदीस हसन सहीह है(७)।

और बुखारी के शब्द(८) अनस से हैं: "चाँद दो हिस्सों में फट गया।" कुछ लोगों ने कहा: चाँद का फटना अभी वाक़े नहीं हुआ है और इसका इंतज़ार है, यानी: क़यामत का क़रीब आना और चाँद का फटना, और यह कि जब क़यामत आएगी तो आसमान अपने अंदर मौजूद चाँद और अन्य चीज़ों के साथ फट जाएगा(९)। अल-कुशैरी ने भी यही कहा। अल-मावर्दी ने ज़िक्र किया(१०): कि यह जमहूर (बहुमत) का कौल है। उन्होंने कहा: क्योंकि अगर वह फटता, तो कोई ऐसा न बचता जिसने उसे न देखा होता; और क्योंकि यह एक निशानी है, और निशानियों के मामले में सब लोग बराबर हैं। हसन ने कहा: क़यामत क़रीब आ गई है, और जब वह आएगी, तो चाँद दूसरी सूर फूँकने के बाद फट जाएगा। और कहा गया है: {और चाँद फट गया} यानी: मामला वाज़ेह और ज़ाहिर हो गया, और अरब चाँद को उस चीज़ की मिसाल के तौर पर पेश करते हैं जो वाज़ेह हो। कवि ने कहा: "ऐ मेरी माँ के बेटों, अपनी सवारियों के सीने सीधे कर लो, क्योंकि मैं तुम्हारे अलावा किसी और क़बीले की तरफ़ ज़्यादा झुका हुआ हूँ।"

(१) अल-किरात अल-शाज़्ज़ा पृ. १४७, और अल-मुहतसिब २/२९७। (२) बुखारी (३६३६), मुस्लिम (२८००), और अहमद (३५८३)। (३) मुस्लिम (२८०१)। (४) बुखारी (३६३७), मुस्लिम (२८०२), और अहमद (१२६८८)। (५) तिर्मिज़ी (३२८९), और अहमद (१६७५०)। (६) बुखारी (३६३८), मुस्लिम (२८०३)। (७) तिर्मिज़ी (३२८६), और यह अहमद (१२६८८), और मुस्लिम (२८०२) के पास है, लेकिन मुस्लिम के यहाँ दोनों आयतों का ज़िक्र नहीं है। (८) नंबर (४८६८), और यह मुस्लिम (२८०२): (४७),

और अहमद (१३९१८) के पास है। (९) अल-मुफ़हिम ७/४०५ और इसे हसन अल-बसरी से मंसूब किया। (१०) अल-नुक़त वल-उयून ५/४०९ में।

۷۲ سورہ القمر: آیات ۱ - ۸

اس میں سے پانچ ہزار چھ سو سال گزر چکے ہیں۔ نحاس نے اس کا تذکرہ کیا ہے۔

پھر اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَانشَقَّ الْقَمَرُ﴾ یعنی: اور چاند پھٹ گیا۔ اسی طرح حذیفہ نے پڑھا: «اقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ وَقَدِ انشَقَّ الْقَمَرُ»(۱) لفظ «قد» کے اضافے کے ساتھ، اور اسی پر علماء کی اکثریت (جمہور) ہے۔ یہ 'صحیح بخاری' اور دیگر میں ابن مسعود(۲)، ابن عمر(۳)، انس(۴)، جبیر بن مطعم(۵) اور ابن عباس(۶) (رضی اللہ عنہم) کی حدیث سے ثابت ہے۔ انس سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: اہل مکہ نے نبی ﷺ سے ایک نشانی مانگی، تو مکہ میں چاند دو ٹکڑے ہو کر پھٹ گیا اور پھر ﴿اقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ وَانشَقَّ الْقَمَرُ﴾ سے لے کر اللہ کے اس ارشاد تک ﴿سِحْرٌ مُّسْتَمِرٌّ﴾ نازل ہوئی، جس کا مطلب ہے: ختم ہونے والا۔ ابو عیسیٰ ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے(۷)۔

اور بخاری کے الفاظ(۸) انس سے ہیں کہ انہوں نے کہا: چاند دو حصوں میں پھٹ گیا۔ اور ایک قوم نے کہا: چاند کے پھٹنے کا واقعہ ابھی پیش نہیں آیا اور اس کا انتظار ہے، یعنی: قیامت کا قریب آنا اور چاند کا پھٹنا، اور یہ کہ جب قیامت قائم ہوگی تو آسمان اپنے اندر موجود چاند اور دیگر چیزوں سمیت پھٹ جائے گا(۹)۔ قشیری نے بھی یہی کہا| ماوردی نے ذکر کیا(۱۰): کہ یہ جمہور کا قول ہے، اور کہا: کیونکہ اگر وہ پھٹتا تو کوئی ایسا نہ بچتا جس نے اسے نہ دیکھا ہوتا؛ اور اس لیے کہ یہ ایک نشانی ہے، اور نشانیوں کے معاملے میں تمام لوگ برابر ہیں۔ حسن نے کہا: قیامت قریب آ گئی ہے، چنانچہ جب وہ آئے گی تو دوسری بار صور پھونکے جانے کے بعد چاند پھٹ جائے گا۔ اور کہا گیا ہے: ﴿وَانشَقَّ الْقَمَرُ﴾ یعنی: معاملہ واضح اور ظاہر ہو گیا، اور اہل عرب چاند کو اس چیز کی مثال کے طور پر پیش کرتے ہیں جو واضح ہو، شاعر نے کہا: أقيموا بني أمي صُدُورَ

مَطِيّكُمْ فَإِنِّي إلى حَيٍّ سواكم لأمْيَلُ (اے میری ماں کے بیٹوں! اپنی سواریوں کے سینے سیدھے کر لو، کیونکہ میں تمہارے علاوہ کسی اور قبیلے کی طرف زیادہ مائل ہوں۔)

(۱) القراءات الشاذة ص ۱۴۷، اور المحتسب ۲ / ۲۹۷۔ (۲) بخاری (۳۶۳۶)، مسلم (۲۸۰۰)، اور احمد (۳۵۸۳)۔ (۳) مسلم (۲۸۰۱)۔ (۴) بخاری (۳۶۳۷)، مسلم (۲۸۰۲)، اور احمد (۱۲۶۸۸)۔ (۵) ترمذی (۳۲۸۹)، اور احمد (۱۶۷۵۰)۔ (۶) بخاری (۳۶۳۸)، مسلم (۲۸۰۳)۔ (۷) ترمذی (۳۲۸۶)، اور یہ احمد (۱۲۶۸۸) اور مسلم (۲۸۰۲) کے پاس ہے، اور مسلم کے ہاں دونوں آیتوں کا ذکر نہیں ہے۔ (۸) نمبر (۴۸۶۸)، اور یہ مسلم (۲۸۰۲): (۴۷) اور احمد (۱۳۹۱۸) کے پاس ہے۔ (۹) المفهم ۷ / ۴۰۵ اور اسے حسن بصری کی طرف منسوب کیا۔ (۱۰) النکت والعیون ۵ / ۴۰۹ میں۔

73 Surah Al-Qamar: Verses 1 - 8

"For the needs have been determined while the night is moonlit... and mounts and saddles have been tightened for journeys."(1)

It was said: The splitting of the moon means the splitting of darkness from it as it rises within it, just as dawn is called *falaq* (cleaving) because darkness splits away from it. Its cleaving is sometimes expressed as its splitting, as Al-Nabighah said:

"When they turned away and had a roar... a caller called us at the splitting of the dawn."(2)

I say: It has been established by the transmission of reliable individuals that the moon split in Mecca, which is the apparent meaning of the Revelation. It is not necessary for all people to have seen it equally, because it was a nocturnal sign, and it was at the request of the Prophet (peace be upon him) from Allah Almighty when challenged(3). It was narrated that Hamzah ibn Abd al-Muttalib—when he embraced Islam out of anger from Abu Jahl's insulting of the Messenger (peace be upon him)—asked him to show him a sign to increase his certainty in his faith(4). It has already been mentioned in the *Sahih* that the people of Mecca were the ones who asked and requested to be shown a sign, so he showed them the splitting of the moon into two halves as in the hadith of Ibn Mas'ud and others.

From Hudhayfah, that he gave a sermon in Al-Mada'in then said: "Indeed, the Hour has approached, and the moon split during the time of your Prophet (peace be upon him)."(5)

It has been said: It is based on transposition (advancing and delaying), and its estimation is: "The moon split and the Hour approached," as said by Ibn Kisan. It has already been mentioned from Al-Farra' that if two verbs are close in meaning, you may advance or delay [one over the other], as in the verse: ﴿ثُمَّ دَنَا فَتَدَلَّىٰ﴾ (Then he approached and came down).(6)

Allah's saying: ﴿وَإِن يَرَوْا آيَةً يُعْرِضُوا﴾ (And if they see a sign, they turn away) this indicates that they saw the splitting of the moon.(7)

---

(1) The speaker is Al-Shanfara Al-Azdi, and it is in *Dhayl Amali al-Qali* p. 203, and *Khizanat al-Adab* 3/430. His saying: "Arise, O sons of my mother..." etc. It is said: "He straightened the chest of his mount" when he was earnest in travel, announcing to his people the departure. His saying: "Needs have been determined..." etc., means:

Wake up from your slumber, for this is the time of need. *Al-Tiyyah* is the intention. *Khizanat al-Adab* 3/341. (2) *Al-Nukat wa al-'Uyun* 5/409, and attributed it to Al-Nabighah Al-Ja'di, and we did not find it in his *Diwan*. (3) *Al-Mufhim* 7/404. (4) *Al-Nukat wa al-'Uyun* 5/409. (5) Reported with this wording by Al-Zajjaj in *Ma'ani al-Qur'an* 5/84, also reported by Abd al-Razzaq (5285), Ibn Abi Shaybah 2/115 and 13/378, Al-Tabari 22/107-108, and Al-Tahawi in *Sharh Mushkil al-Athar* (706) and (707) on the authority of Abu Abd al-Rahman al-Sulami. (6) Verse (8) of Surah An-Najm, and it was mentioned previously on p. 16 of this part. (7) *Al-Waseet* 4/207.

73 सूरह अल-क़मर: आयत 1 - 8

"क्योंकि जरूरतें तय हो चुकी हैं और रात चांदनी वाली है... और यात्राओं के लिए सवारियां और जीन कस लिए गए हैं।"(1)

कहा गया है: चाँद के फटने (इनशिक़ाक़) का अर्थ है रात के अंधेरे के बीच चाँद के निकलने से अंधेरे का छंटना, जैसे सुबह को 'फ़लक़' कहा जाता है क्योंकि अंधेरा उससे अलग हो जाता है। अंधेरे के फटने को भी कभी-कभी चाँद के फटने के रूप में व्यक्त किया जाता है, जैसा कि अल-नाबिगा ने कहा है:

"जब वे मुड़े और उनके पास एक गूँज थी... भोर के फटने के समय एक बुलाने वाले ने हमें पुकारा।"(2)

मैं कहता हूँ: विश्वसनीय लोगों के विवरण से यह सिद्ध हो चुका है कि मक्का में चाँद फटा था, और यही रहस्योद्घाटन का प्रत्यक्ष अर्थ है। यह आवश्यक नहीं है कि सभी लोगों ने इसे समान रूप से देखा हो; क्योंकि यह एक रात का चमत्कार था, और यह चुनौती दिए जाने पर अल्लाह तआला से नबी ﷺ के अनुरोध पर हुआ था(3)। यह वर्णित है कि हमज़ा बिन अब्दुल मुत्तलिब ने - जब उन्होंने अबू जहल द्वारा रसूल ﷺ को अपशब्द कहने के कारण गुस्से में इस्लाम स्वीकार किया था - उनसे एक चमत्कार दिखाने का अनुरोध किया ताकि उनके ईमान में विश्वास और बढ़ जाए(4)। 'सहीह' में पहले ही उल्लेख किया जा चुका है कि मक्का के लोगों ने ही एक चमत्कार देखने की मांग की थी, तो उन्हें चाँद के दो टुकड़ों में फटने का चमत्कार दिखाया गया जैसा कि इब्न मसूद और अन्य की हदीस में है।

हुजैफा से रिवायत है कि उन्होंने मदैन में उपदेश दिया और फिर कहा: "सुनो, कयामत की घड़ी निकट आ गई है, और चाँद तुम्हारे नबी ﷺ के समय में फट गया था।"(5)

और कहा गया है: यह शब्दों के आगे-पीछे होने (तक़दीम व ताखीर) पर आधारित है, और इसका तात्पर्य है: "चाँद फट गया और घड़ी निकट आ गई", यह इब्न कीसान का कथन है। अल-फ़र्रा से यह बात गुज़र चुकी है कि यदि दो क्रियाओं का अर्थ समान हो, तो आप उन्हें आगे-पीछे कर सकते हैं, जैसा कि अल्लाह तआला के इस कथन में है: ﴿ثُمَّ دَنَا فَتَدَلَّىٰ﴾ (फिर वह निकट आया और नीचे झुक गया)(6)।

अल्लाह का कथन: ﴿وَإِن يَرَوۡاْ ءَايَةٗ يُعۡرِضُواْ﴾ (और यदि वे कोई चमत्कार देखते हैं, तो मुँह फेर लेते हैं) यह इस बात का प्रमाण है कि उन्होंने चाँद के फटने को देखा था(7)।

---

(1) इसके कहने वाले अल-शनफ़रा अल-अज़दी हैं, और यह 'ज़ैल अमाली अल-क़ाली' पृष्ठ 203, और 'ख़िज़ानत अल-अदब' 3/430 में है। उनका कथन: "उठो मेरी माँ के बेटों..." आदि। कहा जाता है: "उसने अपनी सवारी का सीना सीधा किया": जब वह यात्रा में गंभीर हो गया, तो अपनी जाति को प्रस्थान की सूचना दी। उनका कथन: "जरूरतें तय हो चुकी हैं..." आदि, का अर्थ है: अपनी नींद से जाग जाओ क्योंकि यह जरूरत का समय है। 'तैया' (الطية) का अर्थ 'नियत' (इरादा) है। 'ख़िज़ानत अल-अदब' 3/341। (2) 'अल-नुकात वल-उयून' 5/409, और इसे अल-नाबिगा अल-जादी के नाम से जाना जाता है, लेकिन हमें उनके दीवान में यह नहीं मिला। (3) 'अल-मुफ़हिम' 7/404। (4) 'अल-नुकात वल-उयून' 5/409। (5) इसे अल-ज़ज्जाज ने 'मानी अल-क़ुरान' 5/84 में इन शब्दों के साथ उद्धृत किया है, और इसे अब्द अल-रज्जाक (5285), इब्न अबी शैबा 2/115 और 13/378, अल-तबरी 22/107-108, और अल-तहावी ने 'शरह मुश्किल अल-आसार' (706) और (707) में अबू अब्द अल-रहमान अल-सुलमी से उद्धृत किया है। (6) सूरह अन-नज्म की आयत (8), और यह इस भाग के पृष्ठ 16 पर बीत चुका है। (7) 'अल-वसीत' 4/207।

۷۳ سورة القمر: آیات ۱ - ۸

"پس حاجتیں طے پا گئیں اور رات چاندنی ہے... اور سفر کے لیے سواریاں اور کجاوے کس لیے گئے ہیں۔"(۱)

کہا گیا ہے: چاند کے پھٹنے (انشقاقِ قمر) سے مراد یہ ہے کہ اس کے طلوع ہونے سے اندھیرا چھٹ گیا، جیسا کہ صبح کو 'فلق' کہا جاتا ہے کیونکہ اندھیرا اس سے چھٹ جاتا ہے۔ اندھیرے کے پھٹنے کو بھی انشقاق (پھٹنے) سے تعبیر کیا جاتا ہے، جیسا کہ نابغہ نے کہا:

"پھر جب وہ پیٹھ پھیر کر چلے گئے اور ان کا ایک شور تھا... تو صبح کے پھٹنے کے وقت ہمیں ایک پکارنے والے نے پکارا۔"(۲)

میں کہتا ہوں: ثقہ راویوں کی نقل سے یہ ثابت ہے کہ مکہ میں چاند پھٹا تھا، اور یہی وحی کا ظاہر مطلب ہے، اور یہ ضروری نہیں ہے کہ سب لوگ اس میں برابر ہوں (سب نے دیکھا ہو)؛ کیونکہ یہ رات کا ایک معجزہ تھا، اور یہ چیلنج کیے جانے پر اللہ تعالیٰ سے نبی ﷺ کی دعا کی بنا پر ہوا تھا(۳)۔ مروی ہے کہ حضرت حمزہ بن عبدالمطلب نے - جب انہوں نے ابو جہل کے رسول ﷺ کو برا بھلا کہنے پر غصے میں اسلام قبول کیا تھا - آپ ﷺ سے مطالبہ کیا کہ انہیں کوئی ایسی نشانی دکھائیں جس سے ان کا ایمان مزید پختہ ہو جائے(۴)۔ 'صحیح' میں پہلے گزر چکا ہے کہ اہل مکہ وہ لوگ تھے جنہوں نے نشانی کا سوال اور مطالبہ کیا تھا، تو آپ ﷺ نے انہیں چاند کے دو ٹکڑے ہو کر پھٹنے کا معجزہ دکھایا جیسا کہ ابن مسعود وغیرہ کی حدیث میں ہے۔

اور حذیفہ سے روایت ہے کہ انہوں نے مدائن میں خطبہ دیا پھر فرمایا: "خبردار، قیامت قریب آگئی ہے، اور بے شک تمہارے نبی ﷺ کے عہد میں چاند پھٹ گیا تھا۔"(۵)

اور یہ بھی کہا گیا ہے: یہ تقدیم و تاخیر پر مبنی ہے، اور اس کا مفہوم یہ ہے: "چاند پھٹ گیا اور قیامت قریب آگئی"، یہ ابن کیسان کا قول ہے۔ اور فراء سے گزر چکا ہے کہ جب دو فعل معنی میں ایک دوسرے کے قریب ہوں، تو آپ کو تقدیم و تاخیر کا حق ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کے اس قول میں ہے: ﴿ثُمَّ دَنَا فَتَدَلَّى﴾ (پھر وہ قریب ہوا تو لٹک آیا)(۶)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَإِن يَرَوْا آيَةً يُعْرِضُوا﴾ (اور اگر وہ کوئی نشانی دیکھتے ہیں تو منہ موڑ لیتے ہیں) یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ انہوں نے چاند کا پھٹنا دیکھا تھا(۷)۔

---

(۱) یہ کہنے والے شنفرٰی ازدی ہیں، اور یہ ذیل امالی القالی ص۲۰۳، اور خزانہ الادب ۳/ ۴۳۰ میں ہے۔ ان کا قول: "اے میری ماں کے بیٹو، کھڑے ہو جاؤ..." الخ۔ کہا جاتا ہے: "اس نے اپنی سواری کا سینہ سیدھا کیا": جب وہ سفر میں سنجیدہ ہو گیا، وہ اپنی قوم کو کوچ کی اطلاع دیتا ہے۔ ان کا قول: "حاجتیں طے پا گئیں..." الخ، کا مطلب ہے: اپنی نیند سے بیدار ہو جاؤ کیونکہ یہ حاجت کا وقت ہے۔ الطیۃ کے معنی نیت (ارادہ) کے ہیں۔ خزانہ الادب ۳/ ۳۴۱۔ (۲) النکت والعیون ۵/ ۴۰۹، اور اسے نابغہ جعدی کی طرف منسوب کیا گیا ہے، اور ہمیں ان کے دیوان میں یہ نہیں ملا۔ (۳) المفہم ۷/ ۴۰۴۔ (۴) النکت والعیون ۵/ ۴۰۹۔ (۵) اسے اسی الفاظ کے ساتھ زجاج نے معانی القرآن ۵/ ۸۴ میں نقل کیا ہے، اور اسے عبدالرزاق (۵۲۸۵)، ابن ابی شیبہ ۲/ ۱۱۵، اور ۱۳/ ۳۷۸، طبری ۲۲/ ۱۰۷-۱۰۸، اور طحاوی نے شرح مشکل الآثار (۷۰۶) اور (۷۰۷) میں ابو عبدالرحمن سلمی سے نقل کیا ہے۔ (۶) سورہ نجم کی آیت (۸)، اور اس کا ذکر اس پارے کے ص۱۶ پر گزر چکا ہے۔ (۷) الوسیط ۴/ ۲۰۷۔

Surah Al-Qamar: Verses 2 - 8 / 74

Ibn Abbas said: The polytheists gathered around the Messenger of Allah (peace be upon him) and said: "If you are truthful, split the moon for us into two halves, one half over Abu Qubays and the other half over Qu'ayqi'an." The Messenger of Allah (peace be upon him) said to them: "If I do that, will you believe?" They said: "Yes." It was the night of a full moon. So the Messenger of Allah (peace be upon him) asked his Lord to grant him what they asked for. The moon split into two pieces, and the Messenger of Allah (peace be upon him) called out to the polytheists: "O so-and-so, O so-and-so, witness this!" (1).

In the hadith of Ibn Mas'ud: The moon split during the time of the Messenger of Allah (peace be upon him), and the Quraysh said: "This is some of the magic of Ibn Abi Kabsha; he has bewitched you, so ask the travelers." They asked them, and they said: "We saw the moon split." So it was revealed: {The Hour has drawn near and the moon has split. And if they see a sign, they turn away} (2). That is: if they see a sign of the truthfulness of Muhammad (peace be upon him), they turn away from faith (3).

{And they say: 'Continuous magic'} meaning: fleeting, from their saying: 'the thing passed (marra) and continued (istamarra)' when it goes away (4), as said by Anas, Qatadah, Mujahid, Al-Farra', Al-Kisa'i, and Abu Ubaidah (5), and chosen by Al-Nahhas. Abu Al-Aliyah and Al-Dahhak said: [It means] firm, strong, intense (6). It comes from 'mirra', which is strength (7), as Laqit said:

Until its bitterness (its strength/firmness) persisted in a twisted manner, a firm determination, neither weak (8) nor submissive.

(1) Zad al-Masir 8/287, and recorded by Abu Nu'aym in 'Dala'il al-Nubuwwah' (209) in full, and Ibn Hajar weakened it in 'Fath al-Bari' 3/183. Al-Zajjaj also recorded it in his 'Ma'ani al-Qur'an' 5/84-85 from Ibn Zaid in brief. Abu Qubays and Qu'ayqi'an are two mountains in Mecca. Mu'jam al-Buldan 1/80 and 4/379. (2) Recorded by al-Tayalisi (295), al-Tabari 22/106-107, and Abu Nu'aym in 'Dala'il al-Nubuwwah' (211). (3) Al-Waseet 4/207. (4) Al-Sihah (m-r-r). (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/410 from Anas and Abu Ubaidah, and Al-Muharrar al-Wajiz 5/212 from Qatadah, Mujahid, and Al-Kisa'i. As for Al-Farra's saying, it is in 'Ma'ani al-Qur'an' 3/104, and Mujahid's saying is in his tafsir 2/635, and al-Tabari recorded it from him - and from Qatadah as well - in 22/113. (6) Tafsir al-Baghawi 4/258, and Zad al-Masir 8/89. (7) Al-Sihah (m-r-r). (8) In (m): 'not aged'. Likewise, the narration came in 'Al-Kamil' by Al-Mubarrad 3/1350, and 'al-qahm'

means the elderly one. Lisan [al-Arab] (q-h-m), and the verse preceded on p. 13 of this volume.

सूरह अल-क़मर: आयतें 2 - 8 / 74

इब्न अब्बास ने कहा: मुशरिकों (बहुदेववादियों) ने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास जमा होकर कहा: "यदि आप सच्चे हैं, तो हमारे लिए चाँद को दो टुकड़ों में फाड़ दें, आधा अबू कुबैस पर और आधा कुअईकिआन पर।" अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उनसे कहा: "यदि मैं ऐसा करूँ तो क्या तुम विश्वास करोगे?" उन्होंने कहा: "हाँ।" और वह पूर्णिमा की रात थी। चुनाँचे अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने अपने रब से प्रार्थना की कि वह उन्हें वह दे जो उन्होंने माँगा था। चाँद दो टुकड़ों में फट गया, और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) मुशरिकों को पुकार रहे थे: "ऐ फ़लाँ, ऐ फ़लाँ, गवाह रहो!" (1)।

इब्न मसूद की हदीस में है: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के समय में चाँद फट गया, तो कुरैश ने कहा: "यह इब्न अबी कब्शा का जादू है; उसने तुम पर जादू कर दिया है, इसलिए यात्रियों से पूछो।" उन्होंने उनसे पूछा तो उन्होंने कहा: "हमने चाँद को फटते देखा है।" तो यह आयत उतरी: {क़यामत नज़दीक आ गई और चाँद फट गया। और यदि वे कोई निशानी देखते हैं, तो मुँह फेर लेते हैं} (2)। अर्थात्: यदि वे मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की सच्चाई की कोई निशानी देखते हैं, तो ईमान से मुँह फेर लेते हैं (3)।

{और वे कहते हैं: 'यह तो चलता हुआ जादू है'} अर्थात्: जाने वाला, उनके इस कथन से: 'चीज़ गुज़री (मर्रा) और चलती रही (इस्तमर्रा)' जब वह चली जाती है (4), यह अनस, क़तादाह, मुजाहिद, अल-फ़र्रा, अल-किसाई और अबू उबैदाह ने कहा है (5), और अल-नहहास ने इसे चुना है। अबू अल-आलिया और अल-दह्हाक ने कहा: [इसका अर्थ है] मज़बूत, शक्तिशाली, कड़ा (6)। यह 'मिर्रा' से है: और वह शक्ति है (7), जैसा कि लकीत ने कहा है:

यहाँ तक कि उसकी कड़वाहट (उसकी शक्ति/दृढ़ता) एक टेढ़े-मेढ़े तरीके से बनी रही, एक मज़बूत इरादा, न कमज़ोर (8) और न ही दब्बू।

(1) ज़ाद अल-मसीर 8/287, और अबू नुऐम ने 'दलाइल अल-नुबुव्वह' (209) में इसे पूरी तरह से उद्धृत किया है, और इब्न हजर ने 'फ़तह अल-बारी' 3/183 में इसे कमज़ोर बताया है। अल-ज़ज्जाज ने भी इसे अपनी 'मआनी अल-क़ुरान' 5/84-85 में इब्न ज़ैद से संक्षेप में उद्धृत किया है। अबू कुबैस और कुअईकिआन मक्का के दो पहाड़ हैं। मोजम अल-बुलदान 1/80 और 4/379। (2) इसे अल-तयालिसी (295), अल-तबरी 22/106-107, और अबू नुऐम ने 'दलाइल अल-नुबुव्वह' (211) में

उद्धृत किया है। (3) अल-वसीत 4/207। (4) अल-सिहाह (म-र-र)। (5) अल-नुकात व अल-'उयून 5/410 अनस और अबू उबैदाह से, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/212 क़तादाह, मुजाहिद और अल-किसाई से। जहाँ तक अल-फ़र्रा के कथन का प्रश्न है, वह 'मआनी अल-क़ुरान' 3/104 में है, और मुजाहिद का कथन उनकी तफ़सीर 2/635 में है, और अल-तबरी ने इसे उनसे - और क़तादाह से भी - 22/113 में उद्धृत किया है। (6) तफ़सीर अल-बग़वी 4/258, और ज़ाद अल-मसीर 8/89। (7) अल-सिहाह (म-र-र)। (8) (m) में: 'वृद्ध नहीं'। इसी तरह, रिवायत अल-मुबर्रद की 'अल-कामिल' 3/1350 में आई है, और 'अल-क़हम' का अर्थ है बहुत बूढ़ा। लिसान [अल-अरब] (क़-ह-म), और शेर इस हिस्से के पृष्ठ 13 पर पहले आ चुका है।

سورة القمر: آیات ۲ - ۸ / ۷۴

ابن عباس رضی اللہ عنہ نے فرمایا: مشرکین رسول اللہ ﷺ کے پاس جمع ہوئے اور کہا: "اگر آپ سچے ہیں تو ہمارے لیے چاند کے دو ٹکڑے کر دیں، ایک آدھا ابو قبیس پر اور دوسرا آدھا قعیقعان پر۔" تو رسول اللہ ﷺ نے ان سے فرمایا: "اگر میں ایسا کر دوں تو کیا تم ایمان لے آؤ گے؟" انہوں نے کہا: "جی ہاں۔" اور وہ چودھویں کی رات تھی۔ چنانچہ رسول اللہ ﷺ نے اپنے رب سے دعا کی کہ وہ انہیں وہ عطا فرمائے جو انہوں نے مانگا ہے۔ تو چاند دو ٹکڑے ہو گیا، اور رسول اللہ ﷺ مشرکوں کو پکار رہے تھے: "اے فلاں، اے فلاں، گواہ رہو!" (۱)۔

ابن مسعود کی حدیث میں ہے: رسول اللہ ﷺ کے زمانے میں چاند پھٹ گیا، تو قریش نے کہا: "یہ ابن ابی کبشہ کا جادو ہے؛ اس نے تم پر جادو کر دیا ہے، لہذا مسافروں سے پوچھو۔" انہوں نے ان سے پوچھا تو انہوں نے کہا: "ہم نے چاند کو پھٹتے دیکھا ہے۔" تو یہ آیت نازل ہوئی: {قیامت قریب آ گئی اور چاند پھٹ گیا۔ اور اگر وہ کوئی نشانی دیکھتے ہیں تو منہ پھیر لیتے ہیں} (۲)۔ یعنی: اگر وہ محمد ﷺ کی سچائی کی کوئی نشانی دیکھتے ہیں تو ایمان سے منہ پھیر لیتے ہیں (۳)۔

{اور وہ کہتے ہیں: 'یہ تو چلتا ہوا جادو ہے'} یعنی: ختم ہو جانے والا، ان کے اس قول سے: 'چیز گزری (مَرَّ) اور چلتی رہی (استمرّ)' جب وہ چلی جائے (۴)، یہ حضرت انس، قتادہ، مجاہد، الفراء، الکسائی اور ابو عبیدہ نے کہا ہے (۵)، اور النحاس نے اسے اختیار کیا ہے۔ ابو العالیہ اور الضحاک نے کہا: [اس کا مطلب ہے] مضبوط، طاقتور، سخت (۶)۔ اور یہ 'مِرَّة' سے ہے: جس کا معنی قوت ہے (۷)، جیسا کہ لقیط نے کہا:

یہاں تک کہ اس کی تلخی (اس کی قوت/مضبوطی) ایک پیچیدہ طریقے سے برقرار رہی، ایک پختہ عزم، نہ بوڑھا (۸) اور نہ ہی عاجز۔

(۱) زاد المسیر ۸ / ۲۸۷، اور اسے ابو نعیم نے 'دلائل النبوة' (۲۰۹) میں مکمل نقل کیا ہے، اور ابن حجر نے 'فتح الباری' ۳ / ۱۸۳ میں اسے ضعیف قرار دیا ہے۔ الزجاج نے بھی اسے اپنی 'معانی القرآن' ۵ / ۸۴-۸۵ میں ابن زید سے مختصراً نقل کیا ہے۔ ابو قبیس اور قعیقعان مکہ کے دو پہاڑ ہیں۔ معجم البلدان ۱ / ۸۰ اور ۴ / ۳۷۹۔ (۲) اسے الطیالسی (۲۹۵)، اور الطبری ۲۲ / ۱۰۶ - ۱۰۷، اور ابو نعیم نے 'دلائل النبوة' (۲۱۱) میں روایت کیا ہے۔ (۳) الوسیط ۴ / ۲۰۷۔ (۴) الصحاح (م ر ر)۔ (۵) النکت والعیون ۵ / ۴۱۰ انس اور ابو عبیدہ سے، اور المحرر الوجیز ۵ / ۲۱۲ قتادہ، مجاہد اور الکسائی سے۔ رہا الفراء کا قول تو وہ ان کی 'معانی القرآن' ۳ / ۱۰۴ میں ہے، اور مجاہد کا قول ان کی تفسیر ۲ / ۶۳۵ میں ہے، اور اسے ان سے - اور قتادہ سے بھی - الطبری نے ۲۲ / ۱۱۳ میں نقل کیا ہے۔ (۶) تفسیر البغوی ۴ / ۲۵۸، اور زاد المسیر ۸ / ۸۹۔ (۷) الصحاح (م ر ر)۔ (۸) (م) میں: 'نہ بوڑھا' (لا قحماً)۔ اسی طرح یہ روایت المبرد کی 'الکامل' ۳ / ۱۳۵۰ میں آئی ہے، اور 'القحم' سے مراد بہت بوڑھا آدمی ہے۔ لسان العرب (قحم)، اور یہ شعر اس جلد کے صفحہ ۱۳ پر گزر چکا ہے۔

٧٥ Surah Al-Qamar: Verses 2 - 8 Al-Akhfash said: It is derived from passing the rope, which is the intensity of its twisting(1). And it was said: Its meaning is: 'murr' from bitterness ('mararah'). It is said: 'amarra al-shay'u' (the thing became bitter), and likewise 'marra al-shay'u [yamarru]' with fatha for bitterness, so it is 'murr' (bitter), and someone else made it bitter ('amarrahu') or embittered it ('marrarahu')(2). Al-Rabi' said: 'mustamirr' (continuous) means: effective/penetrating. Yaman: past. Abu Ubaida: void/false. And it was said: permanent. He said: "And nothing upright is permanent"(3) Meaning: lasting. And it was said: some parts of it resemble others(4), meaning: Muhammad's actions have continued in this manner, so he does not bring anything with reality, rather everything is mere imaginings. And it was said: its meaning is: it has passed from the earth to the sky(5). {And they denied} our Prophet {and followed their own desires} meaning: their misguidance and choices. {And every matter is settled} meaning: the work of every doer will be settled; so good is settled for its people in Paradise, and evil is settled for its people in Hellfire(6). Shaybah recited: "mustaqarrun" with fatha on the Qaf(7), meaning: for everything there is a time in which it occurs without precedence or delay. It was narrated from Abu Ja'far bin al-Qa'qa': "wa kullu amrin mustaqirrin" with kasra on the Qaf and Ra(8), making it an adjective for "amrin" (matter), and "kullu" (every) in this case can be nominative (marfu') as a subject (mubtada'), and the predicate...

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/410. (2) Al-Sihah (m-r-r), and what is between brackets is from it. (3) The speaker is Imru' al-Qays, and it is in his Diwan p. 109, and its opening is: Behold, the world is but nights and ages (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/410. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/410 and attributed it to Mujahid. (6) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/410 and attributed it to Qatadah, and Al-Tabari included it from him 22/114-115. (7) Al-Kashshaf 4/36 and did not attribute it, and Ibn Atiyyah attributed it in Al-Muharrar al-Wajiz 5/212 to Nafi' and Ibn Nassah. (8) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 147, Al-Muhtasib 2/297, and Al-Nashr 2/380.

७५ सूरह अल-क़मर: आयत २ - ८ और अल-अखफश ने कहा: यह रस्सी के फेरने (मरोड़ने) से लिया गया है, और वह उसे कसकर मरोड़ना है (१)। और कहा गया: इसका अर्थ है: 'मुर्रा' (कड़वा) कड़वाहट (मरारा) से। कहा जाता है: 'अमर्रत अल-शईउ' (चीज़ कड़वी हो गई), और इसी तरह 'मर्रा अल-शईउ [यमर्रु]' फतह के साथ कड़वाहट के लिए, तो वह 'मुर्र' (कड़वा) है, और किसी और ने उसे कड़वा किया ('अमर्रहु') या बहुत कड़वा किया ('मर्ररहु')(२)। अल-रबी' ने कहा: 'मुस्तमिर्र' का अर्थ है: प्रभावी। यमन: बीत जाने वाला। अबू उबैदा: बातिल (व्यर्थ)। और कहा गया: स्थायी। उन्होंने कहा: "और कोई भी सीधी चीज़ स्थायी नहीं है"(३) यानी: टिकाऊ। और कहा गया: इसका कुछ हिस्सा दूसरे के समान है (४), यानी: मुहम्मद के कार्य इसी तरह निरंतर रहे हैं, इसलिए वे वास्तविकता वाली कोई चीज़ नहीं लाते, बल्कि सब कल्पनाएँ हैं। और कहा गया: इसका अर्थ है: यह ज़मीन से आसमान की ओर चला गया है (५)। {और उन्होंने झुठलाया} हमारे नबी को {और अपनी इच्छाओं का पालन किया} यानी: अपने गुमराह रास्तों और पसंदों का। {और हर मामला मुस्तक़िर (स्थिर) है} यानी: हर करने वाले का काम स्थिर हो जाएगा; अतः भलाई अपने वालों के लिए जन्नत में स्थिर है, और बुराई अपने वालों के लिए जहन्नुम में स्थिर है (६)। शयबा ने क़ाफ़ पर फतह के साथ "मुस्तक़र्रुन" पढ़ा (७), जिसका अर्थ है: हर चीज़ के लिए एक समय है जिसमें वह बिना किसी आगे-पीछे के घटित होती है। अबू जाफ़र बिन अल-क़ाक़ा से रिवायत है: "वा कुल्लू अम्रिन मुस्तक़िर्रिन" क़ाफ़ और रा के नीचे कसरा के साथ (८), इसे "अम्र" के लिए एक विशेषण बनाया, और इस आधार पर "कुल्लू" का रफ़ा (पेशा) मुब्तदा (विषय) के रूप में जायज़ है, और खबर...

(१) अन-नुकात वल-उयून ५/४१०। (२) अस-सिहाह (म-र-र), और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है। (३) कहने वाले इम्रुल क़ैस हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ १०९ में है, और इसका प्रारंभ है: अरे, यह दुनिया तो बस कुछ रातें और युग हैं (४) अन-नुकात वल-उयून ५/४१०। (५) अन-नुकात वल-उयून ५/४१० और इसे मुजाहिद की ओर श्रेय दिया गया। (६) अन-नुकात वल-उयून ५/४१० और इसे क़तादा की ओर श्रेय दिया गया, और अल-तबरी ने इसे उनसे २२/११४ - ११५ पर उद्धृत किया। (७) अल-कश्शाफ ४/३६ और इसे किसी की ओर श्रेय नहीं दिया, और इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ५/२१२ में इसे नाफ़े और इब्न नस्साह की ओर श्रेय दिया। (८) अल-किराआत अल-शाज़्ज़ा पृष्ठ १४७, अल-मुहतासिब २/२९७, और अल-नश्र २/३८०।

۷۵ سورة القمر: آیات ۲ - ۸ اور اخفش نے کہا: یہ رسی گزارنے سے ماخوذ ہے، اور وہ اس کا سختی سے بٹنا ہے(۱)۔ اور کہا گیا: اس کا معنی ہے: کڑواہٹ سے 'مُرّ'۔ کہا جاتا ہے: 'أَمَرَّ الشيءُ': وہ چیز کڑوی ہو گئی، اور اسی طرح 'مَرَّ الشيءُ [يَمَرُّ]' فتحہ کے ساتھ کڑواہٹ کے معنی میں، پس وہ کڑوا ('مُرّ') ہے، اور اسے کسی دوسرے نے کڑوا کیا ('أَمَرَّه') یا بہت کڑوا کیا ('مَرَّرَه')(۲)۔ اور ربیع نے کہا: 'مستمرّ': نافذ ہونے والا۔ یمان: گزرنے والا۔ ابو عبیدہ: باطل۔ اور کہا گیا: دائمی۔ کہا: "اور کوئی سیدھی چیز دائمی نہیں ہے"(۳) یعنی: ہمیشہ رہنے والی۔ اور کہا گیا: اس کا بعض حصہ بعض کے مشابہ ہے(۴)، یعنی: محمد کے افعال اسی طرح مسلسل چلے آ رہے ہیں، پس وہ حقیقت والی کوئی چیز نہیں لاتے، بلکہ سب محض خیالات ہیں۔ اور کہا گیا: اس کا معنی ہے: وہ زمین سے آسمان کی طرف گزر چکا ہے(۵)۔ ﴿وَكَذَّبُوا﴾ انہوں نے ہمارے نبی کو جھٹلایا ﴿وَاتَّبَعُوا أَهْوَاءَهُمْ﴾ یعنی: اپنی گمراہیوں اور اپنی خواہشات کی پیروی کی۔ ﴿وَكُلُّ أَمْرٍ مُّسْتَقِرٌّ﴾ یعنی: ہر عمل کرنے والے کا عمل ٹھکانے لگ جائے گا، پس خیر اپنے والوں کے ساتھ جنت میں مستقر (ثابت) ہے، اور شر اپنے والوں کے ساتھ آگ میں مستقر ہے(۶)۔ اور شیبہ نے قاف کے فتحہ کے ساتھ «مُسْتَقَرٌ» پڑھا ہے(۷)، یعنی: ہر چیز کے لیے ایک وقت ہے جس میں وہ واقع ہوتی ہے، بغیر تقدیم و تاخیر کے۔ اور ابو جعفر بن القعقاع سے روایت کی گئی ہے: «وَكُلُّ أَمْرٍ مُسْتَقِرِّ» قاف اور را کے کسرہ کے ساتھ(۸)، اسے «أمرٍ» کی صفت بنایا، اور اس صورت میں «كُلُّ» کا مبتدا ہونے کی بنا پر مرفوع ہونا جائز ہے، اور خبر...

(۱) النکت والعیون ۵/ ۴۱۰ ۔ (۲) الصحاح (مرر)، اور قوسین کے درمیان کا حصہ اسی سے ہے۔ (۳) کہنے والے امرؤ القیس ہیں، اور یہ ان کے دیوان ص ۱۰۹ پر ہے، اور اس کا مصرع اول ہے: ألا إنَّما الدنيا ليالٍ وأعْصُرُ (خبردار، دنیا تو محض چند راتیں اور زمانے ہیں) (۴) النکت والعیون ۵/

۴۱۰ ۔ (۵) النکت والعیون ۵/ ۴۱۰ اور اسے مجاہد کی طرف منسوب کیا۔ (۶) النکت والعیون ۵/ ۴۱۰ اور اسے قتادہ کی طرف منسوب کیا، اور طبری نے اسے ان سے ۲۲/ ۱۱۴ ۔ ۱۱۵ پر نکالا ہے۔ (۷) الکشاف ۴/ ۳۶ اور اسے کسی کی طرف منسوب نہیں کیا، جبکہ ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۵/ ۲۱۲ میں اسے نافع اور ابن نصاح کی طرف منسوب کیا۔ (۸) القراءات الشاذة ص ۱۴۷ ، والمحتسب ۲/ ۲۹۷ ، والنشر ۲/ ۳۸۰ ۔

omitted, as if he said: "And every matter settled in the Mother of the Book is existent" (1). And it is permissible for it to be nominative (marfu') by conjunction with "the Hour", the meaning being: the Hour has drawn near and every settled matter [has drawn near] (2), i.e., the settling of affairs on the Day of Resurrection has drawn near (3). Whoever raised it (in case) made it the predicate (khabar) for "kull" (every).

His saying, Exalted is He: {And there has already come to them of information} meaning: from some of the news. So He, Glorified be He, mentioned of that what He knew they needed and that in it was healing for them. And there were more matters than that, but He only related to us what He knew we had a need for, and remained silent about everything else. That is His saying, Exalted is He: {And there has already come to them of information} meaning: there came to these disbelievers news of previous nations (4) {wherein is a deterrent} (5) meaning: what would deter them from disbelief if they accepted it (5). Its root is: muztajar (مُزْتَجَر), so the 'ta' was changed to 'dal'; because the 'ta' is a voiceless (mahmus) letter and the 'zai' is a voiced (majhur) letter, so the 'ta' was replaced with 'dal' to match it in point of articulation (makhraj), and to match the 'zai' in voicing (6). And "muzdajar" is from 'zajr': which means cessation (7). It is said: zajarahu and izdajarahu, so inzajara and izdajara (8). I restrained him and he was restrained, meaning: I stopped him and he stopped, as he said: So what the singer seeks became / a deterrent from his passion, a complete deterrence (9)

It was recited: "muzzajar" (مُزَّجَر) by changing the 'ta' of 'ifti'al' into a 'zai' and merging the 'zai' into it, as recounted by Al-Zamakhshari (10).

---

(1) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 4/286. (2) Al-Kashshaf 4/36. (3) Al-Muhtasib 2/297. (4) An-Nukat wa al-'Uyun 5/410. (5) Tafsir Abi al-Layth 3/298. (6) Al-Bayan by Ibn al-Anbari 2/403, and Mushkil I'rab al-Qur'an by Makki 2/697. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 5/212. (8) As-Sihah (zjr). (9) The speaker is Al-A'sha Maymun bin Qays, and it is in his Diwan p. 95 similarly. (10) In Al-Kashshaf 4/36.

सूरा अल-क़मर: आयत 3 - 8 76

[यह] लुप्त है, जैसे कि उसने कहा: "और किताब की माँ (मूल पुस्तक) में स्थिर हर मामला अस्तित्व में है" (1)। और "घड़ी" (क़यामत) के साथ संयोजन (عطف) द्वारा इसे प्रथमा विभक्ति (marfu') में रखना जायज़ है, जिसका अर्थ है: घड़ी निकट आ गई है और हर स्थिर मामला [भी निकट आ गया है] (2), यानी: न्याय के दिन मामलों का स्थिर होना निकट आ गया है (3)। और जिसने इसे उठाया (विभक्ति दी), उसने इसे "कुल्ल" (प्रत्येक) के लिए विधेय (khabar) बना दिया।

अल्लाह तआला का कथन: {और उनके पास समाचारों में से आ चुका है} अर्थात: कुछ समाचारों में से। इसलिए अल्लाह सुब्हानहु ने उसमें से उन बातों का ज़िक्र किया जिन्हें वह जानता था कि उन्हें उनकी ज़रूरत है, और यह कि उनमें उनके लिए उपचार है। और भी बहुत से मामले थे, लेकिन उसने हमें केवल वही सुनाया जिसकी उसे पता था कि हमें ज़रूरत है, और इसके अलावा बाकी बातों पर खामोश रहा। और वह अल्लाह तआला का कथन है: {और उनके पास समाचारों में से आ चुका है} अर्थात: इन काफिरों के पास पिछली कौमों की खबरें आईं (4) {जिसमें डांट (चेतावनी) है} (5) यानी: जो उन्हें कुफ्र से रोक दे अगर वे इसे स्वीकार कर लें (5)। इसका मूल 'मुज़्तजर' (مُزْتَجَر) है, तो 'ता' को 'दाल' में बदल दिया गया; क्योंकि 'ता' एक अघोष वर्ण (mahmus) है और 'ज़ाय' एक सघोष वर्ण (majhur) है, इसलिए 'ता' को 'दाल' से बदल दिया गया ताकि वह उच्चारण स्थान (makhraj) में उसके साथ मेल खाए, और सघोषता (jahr) में 'ज़ाय' के साथ मेल खाए (6)। और "मुज़दजर" 'ज़ज्र' (zajr) से है: जिसका अर्थ है रुकना (7), कहा जाता है: 'ज़जरहु' और 'इज़दजरहु', तो 'इन्ज़जर' और 'इज़दजर' (8), और मैंने उसे डांटा तो वह रुक गया, यानी: मैंने उसे रोका और वह रुक गया, जैसा कि कहा गया है: तो गाने वाले की तलाश / उसके जुनून से एक रोक बन गई, एक पूरी रोक (9)

इसे 'मुज़्ज़जर' (مُزَّجَر) भी पढ़ा गया है, 'इफ्तिआल' के'ता' को 'ज़ाय' में बदलकर और 'ज़ाय' को उसमें समाहित (idgham) करके, जैसा कि अज़-ज़मखशरी ने उल्लेख किया है (10)।

---

(1) इराब अल-कुरान, अन-नहहास 4/286। (2) अल-कश्शाफ 4/36। (3) अल-मुहतासिब 2/297। (4) अन-नुकत व अल-उयून 5/410। (5) तफ़सीर अबी अल-लैथ 3/298। (6) अल-बयान, इब्न अल-अंबारी 2/403, और मुश्किल इराब अल-कुरान, मक्की 2/697। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़

5/212। (8) अस-सिहाह (ज़ज़्र)। (9) कहने वाले अल-आशा मैमुन बिन क़ैस हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ 95 में इसी तरह है। (10) अल-कश्शाफ में 4/36।

سورہ القمر: آیات ۳ - ۸ ۷۶

[یہ] محذوف ہے، گویا کہ اس نے کہا: "اور ام الکتاب میں مستقر (ثابت) ہر معاملہ ہونے والا ہے" (۱)۔ اور اس کا "الساعۃ" (قیامت) پر عطف کے ذریعے مرفوع ہونا جائز ہے، معنی یہ ہے: قیامت قریب آ گئی اور ہر مستقر معاملہ [بھی قریب آ گیا] (۲)، یعنی: قیامت کے دن امور کا استقرار قریب آ گیا (۳)۔ اور جس نے اسے رفع دیا، اس نے اسے "کلّ" کے لیے خبر بنایا۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {وَلَقَدْ جَاءَهُم مِّنَ الْأَنبَاءِ} یعنی: کچھ خبریں، پس اللہ سبحانہ نے ان میں سے ان باتوں کا ذکر کیا جن کے بارے میں وہ جانتا تھا کہ انہیں ان کی ضرورت ہے، اور یہ کہ ان میں ان کے لیے شفا ہے۔ اور اس کے علاوہ بھی بہت سے امور تھے، لیکن اس نے صرف وہی بیان کیے جن کے بارے میں اسے علم تھا کہ ہمیں ان کی حاجت ہے، اور باقی سے خاموشی اختیار فرمائی۔ اور وہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: {وَلَقَدْ جَاءَهُم مِّنَ الْأَنبَاءِ} یعنی: ان کافروں کے پاس گذشتہ امتوں کی خبریں آئیں (۴) {مَا فِيهِ مُزْدَجَرٌ} یعنی: جو انہیں کفر سے روک دے اگر وہ اسے قبول کر لیں (۵)۔ اس کی اصل "مُزْتَجَر" ہے، پس 'تا' کو 'دال' سے بدل دیا گیا؛ اس لیے کہ 'تا' حرفِ مہموس ہے اور 'زا' حرفِ مجہور ہے، چنانچہ 'تا' کو 'دال' سے بدل دیا گیا تاکہ وہ مخرج میں اس کے موافق ہو جائے، اور جہر میں 'زا' کے موافق ہو جائے (۶)۔ اور "مُزْدَجَر" 'زجر' سے ہے: جس کے معنی ہیں رک جانا/انتہا (۷)، کہا جاتا ہے: 'زجَرَہ' اور 'ازدجَرَہ' تو 'انزجَرَ' اور 'ازدجَرَ' (۸)، اور میں نے اسے ڈانٹا تو وہ رک گیا، یعنی: میں نے اسے روکا تو وہ رک گیا، جیسا کہ کہا گیا: پس خوش الحان کی طلب / اس کی خواہش سے روکنے والی بن گئی، پوری طرح سے روکنا (۹)

اور اسے "مُزَّجَر" بھی پڑھا گیا ہے، 'افتعال' کی 'تا' کو 'زا' سے بدل کر اور 'زا' کا اس میں ادغام کر کے، جسے زمخشری نے نقل کیا ہے (۱۰)۔

(١) إعراب القرآن للنحاس ٤ / ٢٨٦. (٢) الكشاف ٤ / ٣٦. (٣) المحتسب ٢ / ٢٩٧. (٤) النكت والعيون ٥ / ٤١٠. (٥) تفسير أبي الليث ٣ / ٢٩٨. (٦) البيان لابن الأنباري ٢ / ٤٠٣ ، ومشكل إعراب القرآن لمكي ٢ / ٦٩٧. (٧) المحرر الوجيز ٥ / ٢١٢. (٨) الصحاح (زجر). (٩) القائل الأعشى ميمون بن قيس، وهو في ديوانه ص ٩٥ بنحوه. (١٠) في الكشاف ٤ / ٣٦.

Surah Al-Qamar: Verses 5 - 8 77

{A consummate wisdom} meaning: the Quran (1), and it is a substitute (badal) for 'ma' in His saying: {wherein is a deterrent}. It is also permissible to be the predicate (khabar) of a deleted subject (mubtada'), i.e.: it is wisdom (2). {But the warnings avail not} when they disbelieve and oppose, as Allah Almighty said: {And signs and warnings do not avail a people who do not believe} (3) [Yunus: 101], so 'ma' is negation, i.e.: the warnings do not avail them. It is also permissible for it to be an interrogative in the sense of a reprimand, i.e.: so what do the warnings avail them while they are turning away from them? (4). And 'al-nudhur' (the warnings) can mean 'al-indhar' (the act of warning), or it can be the plural of 'nadhir' (warner) (5). His saying, Almighty: {So turn away from them} i.e.: ignore them (6). It was said: this is abrogated by the Verse of the Sword (7). And it was said: it is the completion of the speech. Then He said: {The Day the Caller calls} The agent (amil) for 'The Day' is: 'they will come forth from the graves', or 'humbled' (8), or a hidden verb whose estimation is: and remember the Day. It was said: it is based on the deletion of the letter 'fa' and what it acted upon as a response to the command, its estimation being: so turn away from them, for they have a day when the caller calls. It was said: turn away from them, O Muhammad, for you have established the proof, and see them on the Day the Caller calls. It was said: i.e., turn away from them on the Day of Resurrection and do not ask about them or their conditions, for they are being called {to a thing unknown/terrible} and severe punishment will reach them. It is like you saying: 'do not ask about what happened to so-and-so' when you inform him of a great matter. It was said: i.e., every matter will be settled on the Day the Caller calls. Ibn Kathir read: 'nukr' with a sukun on the 'kaf' (9), and the rest read it with a dammah, and they are two dialects, like 'usr' and 'usur'.

(1) Tafsir Abi al-Layth 3/298. (2) Al-Kashshaf 4/36. (3) Tafsir al-Baghawi 4/259. (4) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 5/85. (5) Tafsir al-Baghawi 4/259. (6) Tafsir Abi al-Layth 3/298. (7) Zad al-Masir 8/90. (8) I'rab al-Quran by Makki 2/698. (9) Al-Sab'ah p. 617, and Al-Taysir p. 205.

सूरह अल-क़मर: आयतें 5 - 8 77

{एक पूर्ण हिकमत} यानी: कुरान (1), और यह 'मा' के लिए एक बदल (प्रतिस्थापन) है, उनके इस कथन में: {जिसमें एक निवारक है}। यह एक हटाए गए मुब्तदा (विषय) की खबर (विधेय) भी हो सकता है, यानी: वह हिकमत है (2)। {परंतु चेतावनियां कोई लाभ नहीं पहुँचातीं} जब वे झुठलाते हैं और विरोध करते हैं, जैसा कि अल्लाह तआला ने कहा: {और उन लोगों के लिए निशानियां और चेतावनियां कोई काम नहीं आतीं जो ईमान नहीं लाते} (3) [यूनुस: 101], तो 'मा' नफी (नकार) है, यानी: चेतावनियां उन्हें कोई लाभ नहीं पहुँचातीं। यह फटकार के अर्थ में एक प्रश्नवाचक भी हो सकता है, यानी: तो चेतावनियां उन्हें क्या लाभ पहुँचाएंगी जबकि वे उनसे मुंह मोड़ रहे हैं? (4)। और 'अल-नुजुर' का अर्थ 'अल-इन्ज़ार' (चेतावनी देना) हो सकता है, या यह 'नज़ीर' (चेतावनी देने वाला) का बहुवचन हो सकता है (5)। उनका कहना, तआला: {अतः उनसे विमुख हो जाओ} यानी: उन्हें अनदेखा कर दो (6)। कहा गया है: इसे 'तलवार की आयत' द्वारा निरस्त कर दिया गया है (7)। और कहा गया: यह बातचीत की पूर्णता है। फिर उन्होंने कहा: {जिस दिन पुकारने वाला पुकारेगा} 'जिस दिन' के लिए कारक (आमिल) है: 'वे कब्रों से निकलेंगे', या 'विनम्र होकर' (8), या एक छिपा हुआ क्रिया जिसका अनुमान है: और उस दिन को याद करो। कहा गया है: यह अक्षर 'फा' और उस पर की गई कार्रवाई को हटाने पर आधारित है, जिसका अनुमान है: अतः उनसे मुंह मोड़ लो, क्योंकि उनके लिए एक दिन है जब पुकारने वाला पुकारेगा। कहा गया: ऐ मुहम्मद, उनसे विमुख हो जाओ, क्योंकि आपने दलील पेश कर दी है, और उन्हें उस दिन देखो जब पुकारने वाला पुकारेगा। कहा गया: यानी कयामत के दिन उनसे विमुख हो जाओ और उनके या उनके हालात के बारे में मत पूछो, क्योंकि उन्हें {एक अपरिचित/भयानक चीज़ की ओर} बुलाया जा रहा है और उन्हें कड़ी सजा मिलेगी। यह वैसा ही है जैसे आप कहते हैं: 'मत पूछो कि फलां के साथ क्या हुआ' जब आप उसे किसी बड़ी बात के बारे में बताते हैं। कहा गया: यानी हर मामला उस दिन तय हो जाएगा जब पुकारने वाला पुकारेगा। इब्न कसीर ने 'काफ' पर सुकून के साथ 'नुक्र' पढ़ा (9), और बाकियों ने इसे दम्मा के साथ पढ़ा, और वे दो बोलियाँ हैं, जैसे 'उस्र' और 'उसुर'।

(1) तफ़सीर अबी अल-लैथ 3/298। (2) अल-कश्शाफ 4/36। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 4/259। (4) मआनी अल-कुरान अज़-ज़ज्जाज 5/85। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 4/259। (6) तफ़सीर अबी अल-लैथ 3/298। (7) ज़ाद अल-मसीर 8/90। (8) एराब अल-कुरान मक्की द्वारा 2/698। (9) अल-सबआ पृ. 617, और अल-तयसीर पृ. 205।

سورة القمر: آیات ۵ - ۸ ۷۷

﴿حِكْمَةٌ بَالِغَةٌ﴾ یعنی: قرآن(۱)، اور یہ قول باری تعالیٰ ﴿مَا فِيهِ مُزْدَجَرٌ﴾ میں «ما» سے بدل ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ محذوف مبتدا کی خبر ہو، یعنی: وہ حکمت ہے(۲)۔ ﴿فَمَا تُغْنِ النُّذُرُ﴾ جب وہ جھٹلائیں اور مخالفت کریں، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَمَا تُغْنِي الْآيَاتُ وَالنُّذُرُ عَن قَوْمٍ لَّا يُؤْمِنُونَ﴾(۳) [یونس: ۱۰۱] پس «ما» نفی ہے، یعنی: ڈرانا انہیں کوئی فائدہ نہیں دیتا۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ توبیخ کے معنی میں استفہام ہو، یعنی: پس ڈرانا انہیں کیا فائدہ دے گا جبکہ وہ ان سے اعراض کر رہے ہیں(۴)۔ اور «النُّذُرُ» انذار (ڈرانے) کے معنی میں ہو سکتا ہے، اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ نذیر کی جمع ہو(۵)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَتَوَلَّ عَنْهُمْ﴾ یعنی: ان سے اعراض کیجیے(۶)۔ کہا گیا ہے: یہ آیت سیف سے منسوخ ہے(۷)۔ اور کہا گیا: یہ کلام کا اختتام ہے۔ پھر فرمایا: ﴿يَوْمَ يَدْعُ الدَّاعِ﴾ «یوم» میں عامل ﴿يَخْرُجُونَ مِنَ الْأَجْدَاثِ﴾ ہے، یا ﴿خُشَّعاً﴾(۸)، یا کوئی پوشیدہ فعل ہے جس کی تقدیر ہے: اور اس دن کو یاد کرو۔ اور کہا گیا: یہ حرفِ فا اور اس کے جوابِ امر میں عمل کو حذف کرنے پر مبنی ہے، تقدیر یہ ہے: پس ان سے اعراض کیجیے کیونکہ ان کے لیے ایک ایسا دن ہے جس دن پکارنے والا پکارے گا۔ اور کہا گیا: اے محمد، ان سے اعراض کیجیے، آپ نے حجت قائم کر دی ہے، اور انہیں اس دن دیکھیے جس دن پکارنے والا پکارے گا۔ اور کہا گیا: یعنی قیامت کے دن ان سے اعراض کیجیے اور ان کے بارے میں اور ان کے حالات کے بارے میں نہ پوچھیے، کیونکہ وہ ﴿إِلَىٰ شَيْءٍ نُّكُرٍ﴾ (ایک ناگوار چیز کی طرف) بلائے جائیں گے اور انہیں سخت عذاب پہنچے گا۔ اور یہ ایسا ہی ہے جیسے تم کہو: 'فلاں پر جو گزری اس کے بارے میں مت پوچھو'، جب تم اسے کسی بڑی بات کی خبر دو۔ اور کہا گیا: یعنی ہر کام اس دن مستقر (طے شدہ) ہوگا جس دن پکارنے والا پکارے گا۔ اور ابن کثیر نے «نُكْرٍ» کاف کے سکون

کے ساتھ پڑھا ہے(۹)، اور باقیوں نے اسے ضمہ کے ساتھ پڑھا، اور یہ دو زبانیں (لغات) ہیں، جیسے عُسْر اور عُسُر۔

(۱) تفسیر ابی اللیث ۳/ ۲۹۸۔ (۲) الکشاف ۴/ ۳۶۔ (۳) تفسیر البغوی ۴/ ۲۵۹۔ (۴) معانی القرآن للزجاج ۵/ ۸۵۔ (۵) تفسیر البغوی ۴/ ۲۵۹۔ (۶) تفسیر ابی اللیث ۳/ ۲۹۸۔ (۷) زاد المسیر ۸/ ۹۰۔ (۸) اعراب القرآن لمکی ۲/ ۶۹۸۔ (۹) السبعہ ص ۶۱۷، والتیسیر ص ۲۰۵۔

Surah Al-Qamar: Verses 6 - 8 78

And 'usur', and 'shu'ul' and 'shughul'(1), and its meaning is: the terrible, great matter, and it is the Day of Resurrection(2). And the caller is: Israfil, peace be upon him(3). It was narrated from Mujahid and Qatada that they both recited: «ila shay'in nukiri» with a kasra on the kaf and a fatha on the ra', as a passive verb(4). {Their eyes humbled} Humility in the eyes: submissiveness and humiliation. He attributed humility to the eyes because the effect of pride and humiliation becomes apparent in the human pupil(5). Allah Almighty said: {Their eyes will be downcast} [An-Nazi'at: 9] and He said: {Humbled from humiliation, they look with a stealthy glance} [Ash-Shura: 45]. And it is said: khasha'a and ikhtasha'a: if he became humiliated. And khasha'a bi basarihi, meaning: he lowered it(6). Hamza, Al-Kisa'i, and Abu 'Amr recited: «khashi'an» with an alif(7). In active participles (ism al-fa'il), when they precede a plural group, the singular form is permissible, like: «khashi'an absaruhum», and the feminine form like: «khashi'atan absaruhum»(8). And the plural is also permissible like: «khushsha'an absaruhum». He (a poet) said: And fine youths whose faces are *** from Iyad bin Nizar bin Ma'ad(9) And «khushsha'an» is the plural of khashi', and the accusative case (nasb) here is as a circumstantial qualifier (hal) from the suffix pronouns (ha and mim) in «'anhum», so pausing on «'anhum» would be considered improper under this interpretation. It is also permissible for it to be a circumstantial qualifier (hal) from the implicit pronoun in...

(1) Hujjat al-Qira'at by Ibn Zanjalah, p. 688. (2) Al-Kashshaf 4/36. (3) Tafsir Abi al-Layth 3/298. (4) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 147, and Al-Muhtasib 2/298, and they attributed it to Mujahid, Al-Jahdari, and Abu Qilabah. See Al-Bahr al-Muhit 8/175. (5) Al-Kashshaf 4/36. (6) Al-Sihah (khasha'a). (7) Al-Sab'ah p. 618, and Al-Taysir p. 205. (8) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 5/86, and what follows it, and «khashi'atan» is the recitation of Ubayy and Ibn Mas'ud. Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 147. (9) The speaker: Abu Du'ad al-Iyadi, and it is in his Diwan p. 305.

सूरह अल-क़मर: आयतें 6 - 8 78

और 'उसुर', और 'शुउल' और 'शुगुल' (1), और इसका अर्थ है: भयानक, महान मामला, और वह प्रलय का दिन (क़ियामत) है (2)। और पुकारने वाला है: इसराफ़ील अलैहिस्सलाम (3)। मुजाहिद और क़तादा से वर्णित है कि उन दोनों ने पढ़ा: «إِلَى شَيْءٍ نُكُر» काफ़ के नीचे कसरा और रा पर फ़त्हा के साथ, एक पैसिव क्रिया (मझूल फेल) के रूप में (4)। {उनकी आँखें झुकी हुई होंगी} आँखों में खुशु (विनम्रता): अधीनता और अपमान, और खुशु का श्रेय आँखों को दिया गया क्योंकि गर्व और अपमान का प्रभाव मनुष्य की पुतली में प्रकट होता है (5)। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: ﴿أَبْصَرُهَا خَاشِعَةٌ﴾ [अन्-नाज़िआत: 9] और फ़रमाया: ﴿خَاشِعِينَ مِنَ الذُّلِّ يَنْظُرُونَ مِنْ طَرْفٍ خَفِيٍّ﴾ [अश-शूरा: 45]। और कहा जाता है: 'खशअ' और 'इख़्तशअ' जब वह अपमानित हो गया। और 'खशअ बि बसरिहि' यानी: उसने अपनी नज़रें नीची कर लीं (6)। हम्ज़ा, अल-किसई और अबू अम्र ने पढ़ा: «خَاشِعاً» (ख के बाद) अलिफ़ के साथ (7), और इस्म फ़ा'इल (सक्रिय कृदंत) में जब वे समूह (जमा) से पहले आते हैं, तो एकवचन पुल्लिंग (तौहीद) जायज़ है, जैसे: «خَاشِعاً أَبْصَارُهُمْ» और स्त्रीलिंग जैसे: «خَاشِعَةً أ(8) «بْصَارُهُمْ»। और बहुवचन भी जायज़ है जैसे: «خُشَّعاً أَبْصَارُهُمْ»। (एक कवि ने) कहा: और सुन्दर युवक जिनके चेहरे हैं *** इयाद बिन निज़ार बिन मअद से (9) और «خُشَّعاً», 'ख़ाशिअ' का बहुवचन है, और इसमें नसब (कर्म कारक/नपुंसक लिंग स्थिति) 'अनहुम' में 'हा' और 'मीम' के'हाल' (परिस्थितिजन्य गुणवाचक) होने की वजह से है, इसलिए इस व्याख्या के तहत 'अनहुम' पर रुकना अनुचित होगा। और यह भी जायज़ है कि यह अंतर्निहित सर्वनाम का हाल हो...

(1) हुज्जत अल-क़िराअत इब्न ज़न्जलाह द्वारा, पृ. 688। (2) अल-कशशाफ़ 4/36। (3) तफ़सीर अबी अल-लैथ 3/298। (4) अल-क़िराअत अल-शाद्दाह पृ. 147, और अल-मुहतासिब 2/298, और उन्होंने इसे मुजाहिद, अल-जहदरी और अबू क़िलाबा से जोड़ा है। देखिए अल-बह्र अल-मुहीत 8/175। (5) अल-कशशाफ़ 4/36। (6) अल-सिहाह (ख़शअ)। (7) अल-सबअ पृ. 618, और अल-तयसीर पृ. 205। (8) मआनी अल-क़ुरआन अल-ज़ज्जाज द्वारा 5/86, और उसके बाद का हिस्सा, और 'ख़ाशिअतन' उबय और इब्न मसऊद की क़िराअत है। अल-क़िराअत अल-शाद्दाह पृ. 147। (9) वक्ता: अबू दुआद अल-इयादी, और यह उनके दीवान पृ. 305 में है।

سورة القمر: آیات 6 - 8 78

اور عُسُر، اور شُعُل اور شُغُل (1)، اور اس کا معنی ہے: ہولناک، عظیم معاملہ، اور وہ قیامت کا دن ہے (2)۔ اور پکارنے والا ہے: اسرافیل علیہ السلام (3)۔ اور مجاہد اور قتادہ سے روایت ہے کہ ان دونوں نے پڑھا: «إِلَى شَيْءٍ نُكُر» کاف کے نیچے کسرہ اور را پر فتحہ کے ساتھ فعلِ مجہول کے طور پر (4)۔ ﴿خُشَّعًا أَبْصَرُهُمْ﴾ بصارت میں خشوع: عاجزی اور ذلت، اور خشوع کی نسبت آنکھوں کی طرف کی گئی ہے؛ اس لیے کہ عزت اور ذلت کا اثر انسان کی آنکھ کی پتلی میں ظاہر ہوتا ہے (5)، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿أَبْصَرُهَا خَاشِعَةٌ﴾ [النازعات: 9] اور فرمایا: ﴿خَاشِعِينَ مِنَ الذُّلِّ يَنْظُرُونَ مِنْ طَرْفٍ خَفِيٍّ﴾ [الشوری: 45]۔ اور کہا جاتا ہے: خشع اور اختشع: جب وہ ذلیل ہو گیا۔ اور خشع ببصرہ، یعنی: اپنی نگاہ نیچی کر لی (6)۔ اور حمزہ، کسائی اور ابو عمرو نے پڑھا: «خَاشِعاً» الف کے ساتھ (7)، اور اسماء فاعلین میں جب وہ گروہ سے پہلے آئیں تو واحد (تذکیر) جائز ہے، جیسے: «خَاشِعاً أَبْصَارُهُمْ» اور تانیث جیسے: «خَاشِعَةً أَبْصَارُهُمْ» (8) اور جمع بھی جائز ہے جیسے: «خُشَّعاً أَبْصَارُهُمْ»۔ شاعر نے کہا: وَشَبَابٍ حَسَنٍ أَوْجُهُهُمْ *** مِنْ إِيَادِ بنِ نِزَارِ بنِ مَعَدّ(9) اور «خُشَّعاً» خاشع کی جمع ہے، اور اس میں نصب «عَنْهُمْ» میں ہاء اور میم سے حال ہونے کی بنا پر ہے، پس اس تقدیر پر «عَنْهُمْ» پر وقف کرنا قبیح (برا) ہوگا۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ ضمیر مستتر سے حال ہو...

(1) حجۃ القراءات لابن زنجلہ ص 688۔ (2) الکشاف 4 / 36۔ (3) تفسیر ابی اللیث 3 / 298۔ (4) القراءات الشاذۃ ص 147، اور المحتسب 2 / 298، اور ان دونوں نے اسے مجاہد، جحدری اور ابو قلابہ کی طرف منسوب کیا ہے۔ اور دیکھئے البحر المحیط 8 / 175۔ (5) الکشاف 4 / 36۔ (6) الصحاح (خشع)۔ (7) السبعۃ ص 618، اور التیسیر ص 205۔ (8) معانی القرآن للزجاج 5 / 86،

اور اس کے بعد کا حصہ، اور «خاشعۃ» ابی اور ابن مسعود کی قراءت ہے۔ القراءات الشاذۃ ص 147۔ (9) قائل: ابو دؤاد الایادی، اور یہ ان کے دیوان ص 305 میں ہے۔

"Yakhrujun" (they come out), so the stop is at "anhum" (from them) (1). It is read: "Khushsha'un absaruhum" (their eyes humbled) as a subject and predicate, and the position of the sentence is in the accusative case as a 'hal' (circumstantial state), like the saying: Generosity and nobility are its two present ones (2) "They come out from the ajdath" meaning: the graves, the singular is: jadath. "As if they were locusts spreading * hastening towards the Caller." And He said in another place: "The day that mankind will be like moths scattered about" [Al-Qari'ah: 4]. These are two descriptions in two different times. One: upon emerging from the graves, they come out terrified, not knowing where to turn, colliding into each other. At that time, they are like moths scattered, some into others, with no direction they aim for. Then, when they hear the Caller, they head towards him and become like spreading locusts; because locusts have a direction they aim for (3).

And "muhti'in" means: hastening, said Abu Ubayda. From this is the poet's saying: In Tigris is their home, and I have seen them / In Tigris, hastening towards listening (4) Al-Dahhak said: approaching. Qatada said: intending. Ibn Abbas said: looking. Ikrima said: opening their ears to the sound (5). The meanings are similar. It is said: "hata'a al-rajulu yahta'u hutu'an" if he turns his eyes towards something and does not look away from it. And "ahta'a" if he extends his neck and lowers his head. The poet said:

---

(1) Mushkil I'rab al-Qur'an by Makki 2/698. Al-Anbari mentioned in 'Idah al-Waqf wa al-Ibtida' 2/913 that the stop at "fa tawalla 'anhum" is an incomplete stop. (2) Al-Kashshaf 4/36, and the reading in al-Bahr al-Muhit 8/176. The verse is by Al-Akhtal, in his Diwan p. 39, and its narration is thus: If you come to Abu Marwan asking him / you found generosity and lineage present with him. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 5/213. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/411, and the saying of Abu Ubayda in Majaz al-Qur'an 2/240. The verse is by Yazid bin Mufarrigh, see previously 12/158. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/411.

"यखरुजून" (वे निकलेंगे), तो "अन्हुम" (उनसे) पर रुकना होगा (१)। और पढ़ा गया: "खुशशअुन अब्सारुहुम" (उनकी आँखें झुकी होंगी) मुब्तदा और ख़बर के रूप में, और इस जुमले (वाक्य) का स्थान 'हाल' (अवस्था) के तौर पर नसब (accusative) में है, जैसे कि इस कथन में: "हाज़िराहु अल-जूदु वल-करमु" (उदारता और बड़प्पन इसके दो उपस्थित हैं) (२) "वे अजदाथ से निकलेंगे" यानी: कब्रों से, इसका एकवचन 'जदथ' है। "मानो वे बिखरी हुई टिड्डियाँ हों * पुकारने वाले की ओर दौड़ते हुए।" और एक अन्य स्थान पर कहा: "जिस दिन लोग बिखरे हुए पतंगों की तरह होंगे" [अल-क़ारिआह: ४]। ये दो अलग-अलग समयों के दो विवरण हैं। एक: कब्रों से निकलते समय, वे डरे हुए बाहर निकलेंगे, उन्हें पता नहीं होगा कि किधर जाना है, एक-दूसरे से टकराएंगे। उस समय, वे बिखरे हुए पतंगों की तरह होंगे जो एक-दूसरे में मिल रहे होते हैं और जिनका कोई निश्चित गंतव्य नहीं होता। फिर, जब वे पुकारने वाले की आवाज़ सुनेंगे, तो उसकी ओर बढ़ेंगे और बिखरी हुई टिड्डियों की तरह हो जाएंगे; क्योंकि टिड्डियों की एक दिशा होती है जिसकी ओर वे बढ़ती हैं (३)।

और "मुहतिईन" का अर्थ है: तेज़ी से बढ़ने वाले, यह अबू उबैदा ने कहा है। इसी से कवि का कथन है: "दजला (टाइग्रिस) में उनका घर है, और मैंने उन्हें देखा है / दजला में, सुनने की ओर तेज़ी से बढ़ते हुए" (४) अद-दह्हाक ने कहा: सामने आते हुए। क़तादा ने कहा: इरादा करते हुए। इब्न अब्बास ने कहा: देखते हुए। इकरीमा ने कहा: आवाज़ की ओर अपने कान खोले हुए (५)। और अर्थ एक-दूसरे के करीब हैं। कहा जाता है: "ह-त-अ अर-रजुलु यह्तअु हुतूअन" जब वह अपनी निगाहें किसी चीज़ पर टिका दे और उससे न हटाए। और "अह-त-अ" जब वह अपनी गर्दन लंबी करे और अपना सिर झुकाए। कवि ने कहा:

---

(१) मुश्किल एराब अल-कुरान, मक्की २/६९८। अल-अंसारी ने ईदाह अल-वक्फ़ वल-इब्तिदा २/९१३ में उल्लेख किया है कि "फ़ तवल्ला अन्हुम" पर रुकना एक अधूरा ठहराव है। (२) अल-कशशाफ ४/३६, और अल-बहर अल-मुहीत ८/१७६ में पाठ। यह शेर अल-अख़्तल का है, जो उनके दीवान के पृ. ३९ पर है, और इसकी रिवायत इस प्रकार है: "जब तुम अबू मरवान के पास उससे कुछ माँगने आते हो / तो तुम उसके पास उदारता और वंश-मर्यादा को उपस्थित पाते हो।" (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ५/२१३। (४) अन-नुक़त वल-उयून ५/४११, और मजाज़ अल-कुरान में अबू उबैदा का कथन २/२४०। यह शेर यज़ीद बिन मुफ़रिग का है, और पहले १२/१५८। (५) अन-नुक़त वल-उयून ५/४११।

«يَخْرُجُونَ» (وہ نکلیں گے) تو وقف «عَنْهُمْ» (ان سے) پر ہو گا (۱)۔ اور پڑھا گیا ہے: «خُشَّعٌ أَبْصَارُهُمْ» (ان کی آنکھیں جھکی ہوں گی) مبتدا اور خبر کی بنیاد پر، اور جملے کا محل 'حال' ہونے کی وجہ سے نصب میں ہے، جیسا کہ اس قول میں ہے: حَاضِرَاه الجُودُ والكَرَمُ (سخاوت اور بزرگی اس کے دو حاضر ہیں) (۲) ﴿ يَخْرُجُونَ مِنَ الْأَجْدَاثِ ﴾ یعنی: قبریں، اس کا واحد: جَدَث ہے۔ ﴿ كَأَنَّهُمْ جَرَادٌ مُّنتَشِرٌ * مُّهْطِعِينَ إِلَى الدَّاعِ ﴾۔ اور دوسری جگہ فرمایا: ﴿ يَوْمَ يَكُونُ النَّاسُ كَالْفَرَاشِ الْمَبْثُوثِ ﴾ [القارعة: 4] یہ دو الگ الگ وقتوں کی دو صفتیں ہیں۔ ایک: قبروں سے نکلنے کے وقت، وہ گھبراہٹ میں نکلیں گے، نہیں جانتے ہوں گے کہ کدھر جانا ہے، پس ایک دوسرے میں گھس رہے ہوں گے، وہ اس وقت بکھرے ہوئے پروانوں کی طرح ہوں گے جو ایک دوسرے میں گھسے ہوتے ہیں اور ان کی کوئی منزل نہیں ہوتی۔ پھر جب وہ پکارنے والے کی آواز سنیں گے تو اس کا قصد کریں گے اور بکھری ہوئی ٹڈیوں کی طرح ہو جائیں گے؛ کیونکہ ٹڈیوں کا ایک رخ ہوتا ہے جس کا وہ قصد کرتی ہیں (۳)۔

اور «مُّهْطِعِينَ» کا معنی ہے: تیزی سے جانے والے، یہ ابو عبیدہ نے کہا۔ اور اسی سے شاعر کا قول ہے: بِدِجْلَةَ دَارُهُمْ ولـقد أراهـــم بِدِجْلَةَ مُهْطِعِينَ إلى السَّمَاعِ (دجلہ میں ان کا گھر ہے، اور میں نے انہیں دیکھا ہے / دجلہ میں، سننے کی طرف تیزی سے بڑھتے ہوئے) (۴) ضحاک نے کہا: سامنے آنے والے۔ قتادہ نے کہا: قصد کرنے والے۔ ابن عباس نے کہا: دیکھنے والے۔ عکرمہ نے کہا: آواز کی طرف اپنے کان کھولے ہوئے (۵)۔ اور معنی ایک دوسرے کے قریب ہیں۔ کہا جاتا ہے: «هَطَعَ الرجلُ يَهْطَعُ هُطُوعاً» جب وہ کسی چیز پر اپنی نظریں جما دے اور اس سے نہ ہٹائے، اور «أهطع» جب وہ اپنی گردن لمبی کرے اور اپنا سر جھکائے۔ شاعر نے کہا:

(۱) مشکل إعراب القرآن لمکی ۲/ ۶۹۸، اور انباری نے إیضاح الوقف والابتداء ۲/ ۹۱۳ میں ذکر کیا ہے کہ «فتولَّی عنهم» پر وقف، غیر تام وقف ہے۔ (۲) الکشاف ۴/ ۳۶، اور البحر المحیط میں قرأت ۸/ ۱۷۶، اور یہ شعر اخطل کا ہے، جو اس کے دیوان ص ۳۹ میں ہے، اور اس کی روایت یوں ہے: إذَا أتیتَ أبـا مـروان تسـألـه وجدتَه حاضِراه الجود والحَسَبُ (جب تم ابو مروان کے پاس اس سے کچھ مانگنے آتے ہو / تو تم اسے جود و سخا اور حسب و نسب کے ساتھ حاضر پاتے ہو) (۳) المحرر الوجیز ۵/ ۲۱۳۔ (۴) النکت والعیون ۵/ ۴۱۱، اور ابو عبیدہ کا قول ان کی کتاب مجاز القرآن ۲/ ۲۴۰ میں، اور شعر یزید بن مفرغ کا ہے، اور سابقہ ۱۲/ ۱۵۸۔ (۵) النکت والعیون ۵/ ۴۱۱۔

80 Surah Al-Qamar: Verses 8 - 17

Namir bin Sa'd enslaved me, and I see Namir bin Sa'd as obedient to me and a 'muhti' (one who hastens with neck outstretched). And a 'muhti' camel: its neck is naturally inclined. And 'ahta'a' in his running, meaning: he hastened (1). {The disbelievers say, "This is a difficult Day."} meaning: the Day of Resurrection; because of the hardship they will encounter in it (2).

His (the Exalted) saying: {The people of Noah denied before them; so they denied Our servant and said, "A madman," and he was repelled. (9) So he invoked his Lord, "I am overpowered, so help me." (10) Then We opened the gates of the heaven with pouring water (11) And caused the earth to burst with springs, so the water met for a matter already predestined. (12) And We carried him on a [vessel] of planks and nails, (13) Sailing before Our eyes as a reward for he who had been denied. (14) And We left it as a sign, so is there any who will remember? (15) And how [terrible] were My punishment and My warnings. (16) And We have certainly made the Qur'an easy for remembrance, so is there any who will remember? (17)}

His (the Exalted) saying: {The people of Noah denied before them} He mentioned a series of events from past nations; to comfort and solace the Prophet ﷺ. "Before them" means: before your people. {so they denied Our servant} meaning: Noah (3). Al-Zamakhshari (4): If it is asked: What is the meaning of His saying: "so they denied" after His saying: "[the people of Noah] denied"? I say: Its meaning is: they denied and then they denied Our servant, meaning: they denied him repeatedly, time after time. Whenever a denying generation passed, it was followed by another denying generation. Or [it means] the people of Noah denied the messengers, so they denied Our servant; meaning: since they were deniers of the messengers and rejecters of prophethood entirely, they denied Noah; because he was among the messengers. {And they said, "A madman"} meaning: he is mad {and he was repelled} meaning: he was deterred from claiming prophethood by insults and threats of killing (5). And it was said: He only said: "and he was repelled" in the passive voice because it is at the end of a verse (rhyme scheme). {So he invoked his Lord} meaning: then Noah prayed against them and said: My Lord {I am overpowered} meaning: they have overcome me.

---

(1) Al-Sihah (ht'), and the verse was mentioned by Al-Zamakhshari in Al-Kashshaf 4/37, and he did not attribute it, and we did not find its author. (2) Al-Nukat wa

Al-'Uyun 5/411. (3) Tafsir Abi al-Layth 3/298. (4) Al-Kashshaf 4/37. (5) Tafsir al-Baghawi 4/260.

80 सूरह अल-क़मर: आयत 8 - 17

नमिर बिन साद ने मुझे गुलाम बनाया, और मैं नमिर बिन साद को अपना आज्ञाकारी और 'मुहति' (गर्दन झुकाकर दौड़ने वाला) देखता हूँ। और 'मुहति' ऊँट: जिसकी गर्दन जन्मजात झुकी हुई हो। और दौड़ने में 'अहता' का अर्थ है: उसने जल्दबाजी की (1)। {काफिर कहेंगे, "यह एक कठिन दिन है।"} यानी: कयामत का दिन; उस दिन उन्हें होने वाली कठिनाई के कारण (2)।

अल्लाह तआला का फरमान: {उनसे पहले नूह की कौम ने झुठलाया; तो उन्होंने हमारे बंदे को झुठलाया और कहा, "एक पागल," और उसे झिड़क दिया गया। (9) तब उसने अपने रब को पुकारा, "मैं बेबस (हार गया) हूँ, तो मेरी मदद कर।" (10) फिर हमने मूसलाधार पानी के साथ आसमान के दरवाज़े खोल दिए (11) और ज़मीन से चश्मे फोड़ दिए, तो पानी एक ऐसे काम के लिए मिल गया जो तय हो चुका था। (12) और हमने उसे तख्तों और कीलों वाली (नौका) पर सवार किया, (13) जो हमारी आँखों के सामने चल रही थी, उस शख्स के बदले के तौर पर जिसे झुठलाया गया था। (14) और हमने इसे एक निशानी बनाकर छोड़ दिया, तो क्या कोई नसीहत हासिल करने वाला है? (15) फिर कैसा रहा मेरा अज़ाब और मेरी चेतावनियाँ। (16) और हमने कुरआन को नसीहत के लिए आसान कर दिया है, तो क्या कोई नसीहत हासिल करने वाला है? (17)}

अल्लाह तआला का फरमान: {उनसे पहले नूह की कौम ने झुठलाया} पिछली कौमों की कुछ घटनाओं का उल्लेख किया गया है; नबी ﷺ की तसल्ली और दिलासा के लिए। "उनसे पहले" यानी: आपकी कौम से पहले। {तो उन्होंने हमारे बंदे को झुठलाया} यानी: नूह को (3)। अल-ज़मख्शरी (4): यदि आप कहें: उनके कहने का क्या अर्थ है: "तो उन्होंने झुठलाया" उनके इस कहने के बाद: "झुठलाया [नूह की कौम ने]"? मैंने कहा: इसका अर्थ है: उन्होंने झुठलाया और फिर हमारे बंदे को झुठलाया, यानी: उन्होंने एक के बाद एक लगातार उन्हें झुठलाया। जब भी झुठलाने वाली एक पीढ़ी गुज़री, उसके बाद दूसरी झुठलाने वाली पीढ़ी आई। या नूह की कौम ने रसूलों को झुठलाया तो उन्होंने हमारे बंदे को झुठलाया; यानी: चूँकि वे आम तौर पर रसूलों को झुठलाने वाले और नबुवत का सिरे से इनकार करने वाले थे, इसलिए उन्होंने नूह को झुठलाया; क्योंकि वे रसूलों में से ही एक थे। {और उन्होंने कहा, "पागल है"} यानी: वह पागल है {और उसे झिड़क दिया गया} यानी: गाली-गलौज और जान से मारने की धमकियों के ज़रिए नबुवत के दावे से रोक दिया गया (5)। और कहा गया है: 'वज़दुजिर' (उसे झिड़क दिया गया) मज़हूल (passive) रूप में इसलिए कहा गया क्योंकि यह आयत

का सिरा (अंत) है। {तो उसने अपने रब को पुकारा} यानी: तब नूह ने उनके खिलाफ दुआ की और कहा: ऐ मेरे रब {मैं बेबस (हार गया) हूँ} यानी: उन्होंने मुझ पर काबू पा लिया है।

---

(1) अल-सिहाह (हतअ), और इस शेर का ज़िक्र अल-ज़मख्शरी ने अल-कश्शाफ 4/37 में किया है, और उन्होंने इसका श्रेय किसी को नहीं दिया, और हमें इसके लेखक का पता नहीं चला। (2) अल-नुकत वल-उयून 5/411। (3) तफ़सीर अबी अल-लैथ 3/298। (4) अल-कश्शाफ 4/37। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 4/260।

80 سورة القمر: آیات 8 - 17

نمر بن سعد نے مجھے غلام بنایا، اور میں نمر بن سعد کو اپنا فرمانبردار اور 'مُهطِع' (گردن جھکا کر تیزی سے چلنے والا) پاتا ہوں۔ اور 'بعیر مُهطِع': جس کی گردن پیدائشی طور پر جھکی ہوئی ہو۔ اور اپنی دوڑ میں 'أهطع' کا مطلب ہے: اس نے جلدی کی (1)۔ {کافر کہیں گے، "یہ ایک مشکل دن ہے"} یعنی: قیامت کا دن؛ اس سختی کی وجہ سے جو اس دن انہیں پہنچے گی (2)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {ان سے پہلے قومِ نوح نے جھٹلایا، پس انہوں نے ہمارے بندے کو جھٹلایا اور کہا، "دیوانہ ہے" اور اسے جھڑک دیا گیا۔ (9) تب اس نے اپنے رب کو پکارا، "میں مغلوب ہو گیا ہوں، پس میری مدد فرما۔" (10) پھر ہم نے موسلا دھار پانی کے ساتھ آسمان کے دروازے کھول دیے۔ (11) اور ہم نے زمین سے چشمے جاری کر دیے، تو پانی ایک ایسے کام کے لیے مل گیا جو مقدر ہو چکا تھا۔ (12) اور ہم نے اسے تختوں اور کیلوں والی (کشتی) پر سوار کیا۔ (13) جو ہماری آنکھوں کے سامنے چل رہی تھی، اس شخص کے بدلے کے طور پر جس کا انکار کیا گیا تھا۔ (14) اور ہم نے اسے ایک نشانی بنا کر چھوڑ دیا، تو کیا کوئی نصیحت حاصل کرنے والا ہے؟ (15) پھر کیسا رہا میرا عذاب اور میری ڈرانے والی باتیں۔ (16) اور ہم نے قرآن کو نصیحت کے لیے آسان کر دیا ہے، تو کیا کوئی نصیحت حاصل کرنے والا ہے؟ (17)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {ان سے پہلے قومِ نوح نے جھٹلایا} گزشتہ امتوں کے واقعات میں سے کچھ جملے ذکر کیے؛ نبی ﷺ کی تسلی اور دلجوئی کے لیے۔ "ان سے پہلے" یعنی: آپ کی قوم سے پہلے۔ {پس انہوں نے ہمارے بندے کو جھٹلایا} یعنی: نوح علیہ السلام کو (3)۔ زمخشری (4): اگر تم کہو: اللہ کے اس قول "فَكَذَّبُوا" (پس انہوں نے جھٹلایا) کا کیا مطلب ہے جبکہ اس سے پہلے "كَذَّبَتْ" (جھٹلایا [قومِ نوح نے]) آ چکا ہے؟ میں نے کہا: اس کا مطلب ہے: انہوں نے جھٹلایا اور

پھر ہمارے بندے کو جھٹلایا، یعنی: ایک کے بعد ایک مسلسل تکذیب کی۔ جب بھی ان میں سے جھٹلانے والی ایک نسل گزری، اس کے پیچھے دوسری جھٹلانے والی نسل آئی۔ یا قومِ نوح نے رسولوں کو جھٹلایا تو انہوں نے ہمارے بندے کو جھٹلایا؛ یعنی: چونکہ وہ رسولوں کو جھٹلانے والے اور سرے سے نبوت کا انکار کرنے والے تھے، اس لیے انہوں نے نوحؑ کو جھٹلایا؛ کیونکہ وہ رسولوں ہی میں سے ایک تھے۔ {اور انہوں نے کہا، "دیوانہ ہے"} یعنی: وہ مجنون ہے {اور اسے جھڑک دیا گیا} یعنی: گالی گلوچ اور قتل کی دھمکیوں کے ذریعے دعوئ نبوت سے روک دیا گیا (5)۔ اور کہا گیا ہے کہ: لفظ "وَازْدُجِرَ" صیغہ مجہول کے ساتھ اس لیے لایا گیا کیونکہ یہ آیت کا اختتام ہے۔ {پس اس نے اپنے رب کو پکارا} یعنی: تب نوحؑ نے ان کے خلاف دعا کی اور کہا: اے میرے رب {میں مغلوب ہو گیا ہوں} یعنی: انہوں نے مجھ پر غلبہ پا لیا ہے۔

---

(1) الصحاح (هطع)، اور اس شعر کو زمخشری نے الکشاف 4/37 میں ذکر کیا ہے، اور اس کی نسبت کسی کی طرف نہیں کی، اور ہمیں اس کے قائل کا علم نہ ہو سکا۔ (2) النکت والعیون 5/411۔ (3) تفسیر ابی اللیث 3/298۔ (4) الکشاف 4/37۔ (5) تفسیر البغوی 4/260۔

...by their rebellion. {So help me} [Qur'an 54:10] means: give me victory (1). It was said: The prophets did not pray for the destruction of their people except by the permission of Allah, the Mighty and Sublime, to do so. {So We opened the gates of heaven} [Qur'an 54:11] means: We answered his prayer, commanded him to take the ship, and opened the gates of heaven {with pouring rain} meaning: abundant, as said by Al-Suddi. The poet said: "O my two eyes, be generous with flowing tears for the best of the desert and city dwellers from Ma'ad" (2) And it was said: It is that which pours forth and flows. From this is the saying of Imru' al-Qais describing rain: "The east wind went to stir it, then it aimed, containing a downpour from the south, pouring out" (3) Al-hamar means pouring. Water and tears 'hamara' (poured). 'Hamara' also means: when someone speaks a lot and fast. And 'hamara lahu min malihi' means: he gave to him (4). Ibn Abbas said: "So We opened the gates of heaven with [pouring] water from without clouds, which did not cease for forty days" (5). Ibn Amir and Ya'qub recited: "faffattahna" with a shadda for intensification. The rest recited "fafatahna" without shadda (6). Then it was said: it means opening its gates and the vastness of its paths. And it was said: it is the Milky Way, which is the 'sharaj' (opening) of the sky, from which it was opened with pouring water, as said by Ali (may Allah be pleased with him) (7). {And We caused the earth to burst forth with springs} [Qur'an 54:12] 'Ubayd bin 'Umayr said: Allah revealed to the earth to bring forth...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 5/214. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/412, and what follows is from it as well, and we have not identified the poet of the verse. (3) Diwan Imru' al-Qais p. 145, its commentator said: 'raha' means the clouds. 'Tamreehi' means moves and turns it. 'Al-Saba' is the most praised wind among the Arabs and the one that brings the most goodness. 'Al-Shu'bub' is the burst and intensity of rain. (4) Al-Sihah (hamara) without the saying: and 'hamara' also: if he speaks a lot and fast. It is from the Tafsir of Abu al-Layth 3/299. (5) 'Ara'is al-Majalis p. 58 similarly, and what is between brackets was not present in the manuscripts. (6) Tafsir Abu al-Layth 3/299, and the recitation of Ibn Amir in Al-Sab'a p. 618, and Al-Taysir p. 102, and the recitation of Ya'qub in Al-Nashr 2/258. (7) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/412, and Ibn Abi Hatim recorded it from him 10/3320 (18704). 'Al-Sharaj' means the handle/loop. Al-Sihah (sharaj).

...उनके विद्रोह के कारण। {अतः मेरी सहायता कर} [कुरान 54:10] का अर्थ है: मुझे विजय प्रदान कर (1)। यह कहा गया है: नबी अपनी प्रजा के विनाश के लिए तब तक प्रार्थना नहीं करते थे जब तक कि अल्लाह सर्वशक्तिमान उन्हें इसके लिए अनुमति नहीं दे देता था। {अतः हमने आकाश के द्वारों को खोल दिया} [कुरान 54:11] का अर्थ है: हमने उनकी प्रार्थना स्वीकार कर ली, उन्हें जहाज बनाने का आदेश दिया, और आकाश के द्वारों को {मूसलाधार पानी के साथ} खोल दिया, जिसका अर्थ है: बहुत अधिक, जैसा कि अल-सुद्दी ने कहा है। कवि ने कहा: "हे मेरी दोनों आँखों, बहते आंसुओं के साथ उदार रहो मअद के रेगिस्तान और शहर के सबसे अच्छे निवासियों के लिए" (2) और यह कहा गया है: यह वह है जो उँडेलता और बहता है। इसी से इमरुल क़ैस का वर्षा का वर्णन करने वाला कथन है: "पुरवाई हवा इसे चलाने चली, फिर उसने निशाना साधा, जिसमें दक्षिण से आने वाली मूसलाधार बारिश थी" (3) 'अल-हमर' का अर्थ है उँडेलना। पानी और आंसू 'हमरा' (बहना) होते हैं। 'हमरा' का यह भी अर्थ है: जब कोई बहुत और तेज़ी से बोलता है। और 'हमरा लहू मिन मालिही' का अर्थ है: उसने उसे दिया (4)। इब्न अब्बास ने कहा: "अतः हमने बिना बादलों के मूसलाधार पानी के साथ आकाश के द्वार खोल दिए, जो चालीस दिनों तक नहीं थमा" (5)। इब्न आमिर और याकूब ने "फ़फ़्तहना" (faffattahna) पढ़ा, जो अधिकता के लिए शद्दा (shadda) के साथ है। बाकी लोगों ने बिना शद्दा के"फ़फ़तहना" (fafatahna) पढ़ा (6)। फिर कहा गया: इसका अर्थ है इसके द्वारों को खोलना और इसके रास्तों की विशालता। और कहा गया: यह आकाशगंगा है, जो आकाश की 'शरज' (शरज) है, जहाँ से इसे मूसलाधार पानी के साथ खोला गया था, जैसा कि अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा है (7)। {और हमने धरती को चश्मों के रूप में फाड़ दिया} [कुरान 54:12] उबैद बिन उमैर ने कहा: अल्लाह ने धरती को आदेश दिया कि वह निकाले...

(1) अल-मुहर्रिर अल-वजीज़ 5/214। (2) अन-नुकाद व अल-'उयून 5/412, और उसके बाद का हिस्सा भी इसी से है, और हमें कविता के रचयिता का पता नहीं चला। (3) दीवान इमरुल क़ैस पृ. 145, इसके टीकाकार ने कहा: 'राहा' का अर्थ है बादल। 'तमरीही' का अर्थ है उसे घुमाना और फेरना। 'अस-सबा' अरबों के बीच सबसे प्रशंसित हवा है और सबसे अधिक भलाई लाने वाली है। 'अश-शुआबूब' बारिश की बौछार और तीव्रता है। (4) अस-सिहाह (हमरा) बिना इस कथन के और 'हमरा' भी: यदि वह बहुत और तेज़ी से बोलता है। यह अबू अल-लैथ 3/299 की तफ़्सीर से है। (5) अरायिस अल-मजालिस पृ. 58 इसी तरह, और कोष्ठक के बीच की बात पांडुलिपियों में नहीं थी। (6)

तफ़्सीर अबू अल-लैथ 3/299, और अस-सब'आ पृ. 618 में इब्न आमिर का पाठ, और अत-तयसीर पृ. 102, और अन-नशर 2/258 में याकूब का पाठ। (7) अन-नुकाद व अल-'उयून 5/412, और इब्न अबी हातिम ने इसे उनसे उद्धृत किया है 10/3320 (18704)। 'अश-शरज' का अर्थ है कड़ी/लूप। अस-सिहाह (शरज)।

...ان کی سرکشی کی وجہ سے۔ ﴿فَانتَصِرْ﴾ یعنی: میری مدد فرما(۱)۔ اور کہا گیا: انبیاء اپنی قوم پر ہلاکت کی دعا تب تک نہیں کرتے تھے جب تک اللہ عزوجل انہیں اس کی اجازت نہ دے دیتا۔ ﴿فَفَتَحْنَا أَبْوَابَ السَّمَاءِ﴾ یعنی: ہم نے ان کی دعا قبول کر لی، اور انہیں کشتی بنانے کا حکم دیا، اور آسمان کے دروازے ﴿بِمَاءٍ مُنْهَمِرٍ﴾ کے ساتھ کھول دیے، یعنی: کثیر پانی، یہ سدی کا قول ہے۔ شاعر نے کہا: "اے میری دونوں آنکھو، بہنے والے آنسوؤں کے ساتھ سخاوت کرو معد کے بہترین بدوؤں اور شہر والوں پر" (۲) اور کہا گیا: یہ انڈیلنے والا اور بہنے والا پانی ہے۔ اسی سے امرا القیس کا قول ہے جس میں وہ بارش کی صفت بیان کرتا ہے: "اسے چلانے کے لیے پروا ہوا چلی، پھر اس نے رخ کیا، اس میں جنوب کی طرف سے آنے والا موسلا دھار مینہ تھا" (۳) 'الہمَر' کے معنی انڈیلنے کے ہیں۔ پانی اور آنسو 'ہمرا' (بہہ نکلے)۔ اور 'ہمرا' کا معنی یہ بھی ہے: جب کوئی بہت زیادہ اور تیزی سے کلام کرے۔ اور 'ہمَرَ لہ من مالہ' یعنی: اسے (اپنے مال میں سے) عطا کیا (۴)۔ ابن عباس نے فرمایا: "ہم نے آسمان کے دروازے بغیر بادلوں کے [موسلا دھار] پانی کے ساتھ کھول دیے جو چالیس دن تک نہیں رکا" (۵)۔ ابن عامر اور یعقوب نے «فَفَتَّحْنَا» (تا پر تشدید کے ساتھ) کثرت کے لیے پڑھا ہے۔ باقیوں نے «فَفَتَحْنَا» (بغیر تشدید کے) پڑھا ہے (۶)۔ پھر کہا گیا: اس سے مراد اس کے کواڑ اور راستوں کی وسعت کھولنا ہے۔ اور کہا گیا: اس سے مراد کہکشاں ہے، جو کہ آسمان کا 'شرج' (شگاف) ہے، جہاں سے موسلا دھار پانی نکلا، یہ حضرت علیؓ کا قول ہے (۷)۔ ﴿وَفَجَّرْنَا الْأَرْضَ عُيُونًا﴾ عبید بن عمیر نے کہا: اللہ نے زمین کی طرف وحی فرمائی کہ نکالے...

(١) المحرر الوجيز ٥ / ٢١٤۔ (٢) النكت والعيون ٥ / ٤١٢، اور اس کے بعد کا حصہ بھی وہیں سے ہے، اور ہمیں بیت کے شاعر کا علم نہیں ہو سکا۔ (٣) دیوان امرئ القیس ص ١٤٥، اس کے شارح نے کہا: 'راح' یعنی بادل۔ 'تمریہ' یعنی اسے حرکت دیتا اور گھماتا ہے۔ 'الصبا' عربوں کے نزدیک بہترین اور خیر لانے والی ہوا ہے۔ 'الشؤبوب' بارش کا ایک زوردار ریلا اور شدت ہے۔ (٤) الصحاح (ہمر) بغیر اس قول کے: اور 'ہمر' بھی: جب کلام بہت اور تیز کرے۔ تو یہ ابواللیث کی تفسیر سے ہے ٣ / ٢٩٩۔ (٥) عرائس المجالس ص ٥٨ اسی طرح، اور بریکٹ کے درمیان کی عبارت قلمی نسخوں میں موجود نہیں تھی۔ (٦) تفسیر أبي الليث ٣ / ٢٩٩، اور السبعہ میں ابن عامر کی قرأت ص ٦١٨، اور التیسیر ص ١٠٢، اور النشر میں یعقوب کی قرأت ٢ / ٢٥٨۔ (٧) النكت والعيون ٥ / ٤١٢، اور اسے ان سے ابن ابی حاتم نے روایت کیا ١٠ / ٣٣٢٠ (١٨٧٠٤)۔ اور 'الشَّرَج' کے معنی حلقہ یا گرہ کے ہیں۔ الصحاح (شرج)۔

Surah Al-Qamar: Verses 12 - 17 82

...its water, so it gushed forth with springs, and if any spring was delayed, he became angry with it and made its water bitter and salty until the Day of Resurrection. {So the waters met} meaning: the water of the heaven and the water of the earth {for a matter [already] predestined} meaning: in an amount where neither exceeded the other, as narrated by Ibn Qutaybah (1). That is, the water of the heaven and the earth were equal. And it was said: "qudira" (predestined) means: it was decreed upon them. Qatadah said: It was predestined for them that when they disbelieved, they would drown. Muhammad ibn Ka'b said: Sustenance was before the bodies, and destiny was before the affliction, and he recited this verse (2). He said: "The waters met", and meeting only occurs between two or more; because water is a collective noun (3). And it was said: because when they met, they became one water (4). Al-Jahdari recited: "the two waters met". Al-Hasan recited: "the two waters (al-mawan) met" (5). And these are contrary to the standard orthography. Al-Qushayri said: In some manuscripts it is: "the two waters met", which is the dialect of Tayy. And it was said: the water of the heaven was cold like snow, and the water of the earth was hot like scalding water. {And We carried him on [a vessel] of planks} meaning: on a ship made of planks (6). {and nails} Qatadah said: meaning the nails with which the ship was fastened, meaning: tightened, and this was said by Al-Qurazi, Ibn Zayd, and Ibn Jubayr (7), and it was narrated by Al-Walibi from Ibn Abbas (8). Al-Hasan, Shahr ibn Hawshab, and Ikrimah said:

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/412, and what follows from it, and Ibn Qutaybah's words in Gharib al-Qur'an, p. 432. (2) Reported by al-Tabari 22/123. (3) Tafsir al-Baghawi 4/260. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/288. (5) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 147. (6) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 5/87. (7) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/289 except for the saying of Ibn Jubayr, which al-Mawardi attributed to him in al-Nukat wa al-'Uyun 5/412, and al-Tabari reported from them 22/123 - 124. (8) Zad al-Masir 8/93.

सूरह अल-क़मर: आयत 12 - 17 82

...इसका पानी, इसलिए यह चश्मों के साथ फूट पड़ा, और यदि कोई चश्मा देर से आया, तो वह उस पर क्रोधित हो गया और उसके पानी को कयामत के दिन तक कड़वा और खारा बना दिया। {तो पानी मिल गया} यानी: आकाश का पानी और पृथ्वी का पानी {एक ऐसे मामले के लिए जो [पहले से ही] तय था} यानी: एक ऐसी मात्रा में जिसमें न तो एक दूसरे से अधिक हुआ, जैसा कि इब्न कुतयबा (1) द्वारा वर्णित है। यानी, आकाश और पृथ्वी का पानी बराबर था। और कहा गया है: "कुदिरा" (तय किया गया) का अर्थ है: उन पर फैसला सुनाया गया था। कतादा ने कहा: उनके लिए यह तय था कि जब वे कुफ्र करेंगे, तो वे डूब जाएंगे। मुहम्मद इब्न काब ने कहा: शरीर से पहले जीविका थी, और विपत्ति से पहले भाग्य था, और उन्होंने इस आयत (2) का पाठ किया। उन्होंने कहा: "पानी मिल गया", और मिलना केवल दो या दो से अधिक के बीच होता है; क्योंकि पानी एक समूहवाचक संज्ञा है (3)। और यह कहा गया: क्योंकि जब वे मिले, तो वे एक पानी बन गए (4)। अल-जहदरी ने पढ़ा: "दो पानी मिल गए"। अल-हसन ने पढ़ा: "दो पानी (अल-मावन) मिल गए" (5)। और ये मानक वर्तनी के विपरीत हैं। अल-कुशयरी ने कहा: कुछ पांडुलिपियों में यह है: "दो पानी मिल गए", जो तैय की बोली है। और कहा गया: आकाश का पानी बर्फ की तरह ठंडा था, और पृथ्वी का पानी खौलते पानी की तरह गर्म था। {और हमने उसे तख्तों वाले [एक जहाज] पर सवार किया} यानी: तख्तों वाले जहाज पर (6)। {और कीलों पर} कतादा ने कहा: यानी वे कीलें जिनसे जहाज को मजबूती से बांधा गया था, यानी: कसा गया था, और यह अल-कुरज़ी, इब्न ज़ैद और इब्न जुबैर (7) द्वारा कहा गया था, और इसे अल-वालिबी ने इब्न अब्बास (8) से रिवायत किया है। अल-हसन, शहर इब्न हौशब और इकरिमा ने कहा:

(1) अल-नुकात व अल-उयून 5/412, और उसके बाद का हिस्सा, और गरीब अल-कुरान में इब्न कुतयबा के शब्द, पृ. 432. (2) अल-तबरी 22/123 द्वारा उद्धृत। (3) तफसीर अल-बघवी 4/260. (4) इराब अल-कुरान लिन-नहस 4/288. (5) अल-क़िरात अल-शाज़्ह पृ. 147. (6) मानी अल-कुरान लिज़-ज़ज्जाज 5/87. (7) इराब अल-कुरान लिन-नहस 4/289 इब्न जुबैर के कथन को छोड़कर, जिसे अल-मावर्दी ने अल-नुकात व अल-उयून 5/412 में उन्हें जिम्मेदार ठहराया, और अल-तबरी ने उनसे 22/123 - 124 पर उद्धृत किया। (8) जाद अल-मसीर 8/93।

سورہ القمر: آیات ۱۲ - ۱۷ ۸۲

...اس کا پانی، تو وہ چشموں کی صورت میں پھوٹ پڑا، اور اگر کوئی چشمہ دیر سے نکلا تو اس پر غصہ ہوا اور اس کے پانی کو قیامت کے دن تک کڑوا اور کھاری کر دیا۔ ﴿فَالْتَقَى الْمَاءُ﴾ یعنی: آسمان کا پانی اور زمین کا پانی ﴿عَلَىٰ أَمْرٍ قَدْ قُدِرَ﴾ یعنی: ایک ایسی مقدار پر جس میں ایک دوسرے سے زیادہ نہ تھا، اسے ابن قتیبہ(۱) نے بیان کیا ہے۔ یعنی: آسمان اور زمین کا پانی برابر تھا۔ اور کہا گیا: «قُدِرَ» بمعنی: ان پر فیصلہ کر دیا گیا۔ قتادہ نے کہا: ان کے لیے یہ طے تھا کہ جب وہ کفر کریں گے تو غرق ہو جائیں گے۔ محمد بن کعب نے کہا: اجسام سے پہلے قوت (رزق) تھی، اور بلا سے پہلے تقدیر تھی، اور انہوں نے یہ آیت تلاوت کی(۲)۔ انہوں نے کہا: «الْتَقَى الْمَاءُ» (پانی مل گیا)، اور ملنا صرف دو یا زیادہ کے درمیان ہوتا ہے؛ کیونکہ پانی جمع (جنس) ہے(۳)۔ اور کہا گیا: اس لیے کہ جب وہ دونوں ملے تو ایک پانی بن گئے(٤)۔ اور جحدری نے «فَالْتَقَى الْمَاءَانِ» پڑھا۔ اور حسن نے «فَالْتَقَى الْمَاوَانِ» پڑھا(٥)۔ اور یہ دونوں رسم الخط کے خلاف ہیں۔ قشیری نے کہا: بعض مصاحف میں: «فَالْتَقَى الْمَاوَانِ» ہے اور یہ قبیلہ طے کی لغت ہے۔ اور کہا گیا: آسمان کا پانی برف کی طرح ٹھنڈا تھا، اور زمین کا پانی کھولتے ہوئے پانی کی طرح گرم تھا۔ ﴿وَحَمَلْنَاهُ عَلَىٰ ذَاتِ أَلْوَاحٍ﴾ یعنی: تختوں والی کشتی پر(٦)۔ ﴿وَدُسُرٍ﴾ قتادہ نے کہا: یعنی وہ کیلیں جن سے کشتی کو جوڑا گیا تھا، یعنی: مضبوطی سے باندھا گیا تھا، اور یہی بات قرظی، ابن زید اور ابن جبیر(۷) نے کہی ہے، اور اسے والبی نے ابن عباس(۸) سے روایت کیا ہے۔ اور حسن، شہر بن حوشب اور عکرمہ نے کہا:

(۱) النکت والعیون ٥/٤١٢، اور اس کے بعد کا حصہ، اور ابن قتیبہ کی کلام غریب القرآن میں ص ٤٣٢۔ (۲) اسے طبری نے ٢٢/١٢٣ میں روایت کیا ہے۔ (۳) تفسیر البغوی ٤/٢٦٠۔ (٤) إعراب

القرآن للنحاس ٤/٢٨٨۔ (٥) القراءات الشاذة ص ١٤٧۔ (٦) معانی القرآن للزجاج ٥/٨٧۔ (٧) إعراب القرآن للنحاس ٤/٢٨٩ سوائے ابن جبیر کے قول کے، اسے ماوردی نے النکت والعیون ٥/٤١٢ میں ان کی طرف منسوب کیا، اور طبری نے ان سے ٢٢/١٢٣ - ١٢٤ میں روایت کیا ہے۔ (٨) زاد المسیر ٨/٩٣۔

Page 83 Surah Al-Qamar: Verses 13 - 17 It is the bow of the ship with which it strikes the waves. It is called so because it "dars" the water, meaning it pushes it (1). "Al-Dasr" means pushing (2) and cleaving through. Al-Awfi narrated it from Ibn Abbas who said: "Al-Dasr" is the hull (kalkal) of the ship (3). Al-Layth said: "Al-Disar" is a rope made of fiber used to bind the planks of the ship. In "Al-Sihah" (4): "Al-Disar" is the singular of "Al-Dusur", which are ropes with which the planks of the ship are bound. It is also said: they are nails. God Almighty said: "Upon [a vessel] of planks and nails (dusur)". And "dusur" is also like "usur" and "usur". And "Al-Dasr" is pushing; Ibn Abbas said regarding ambergris: "It is only something that the sea 'yadsuruhu' (pushes out), i.e., pushes it." And he "dasara" with a spear, and a "midsar" man. "Sailing before Our eyes" means: in Our sight. It was also said: by Our command. And it was said: with Our protection and care, as mentioned in "Hud" (5). From this comes the saying of people to someone departing: "May the eye of God be upon you," i.e., His protection and care (6). It was also said: by Our revelation. And it was said: by the springs gushing from the earth (7). And it was said: by the eyes of Our guardians among the angels entrusted with its protection (8). Everything created by God Almighty can be attributed to Him. And it was said: i.e., it sails with Our guardians, as in the report: "One of our eyes fell ill and you did not visit him" (9).

Footnotes: (1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/289, attributed to al-Hasan, and narrated by al-Tabari 22/124, and al-Nukat wa al-'Uyun 5/412, attributed to 'Ikrimah. (2) Al-Sihah (dsr). (3) Zad al-Masir 8/93, and narrated by al-Tabari 22/125. (4) (dsr), and the saying of Ibn Abbas was suspended by al-Bukhari before Hadith (1498), and linked by al-Bayhaqi in al-Sunan al-Kubra 4/146. (5) 11/108 - 109. (6) Tafsir al-Baghawi 4/260. The doctrine of the predecessors (Salaf) is to affirm the attribute of the Eye for God Almighty without likening, interpretation, or representation, in a manner befitting Him, Glorified and Exalted. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 5/215. (8) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/413 on the basis that the correct view is to affirm the Eye for God Almighty in a manner befitting His Majesty. (9) We did not find it with this wording, but what is reported is the saying of the Prophet ﷺ in the Hadith Qudsi from the Lord of Might: "I was sick and you did not visit Me..." and previously 2/438.

पृष्ठ 83 सूरह अल-क़मर: आयतें 13 - 17 यह जहाज़ का अगला हिस्सा (गलही) है जिससे वह लहरों को टकराता है, इसे ऐसा इसलिए कहा जाता है क्योंकि यह पानी को 'दसर' करता है, यानी उसे धकेलता है (1)। 'अल-दसर' का अर्थ है धकेलना (2) और चीरना। अल-अवफ़ी ने इब्न अब्बास से रिवायत की है, उन्होंने कहा: 'अल-दसर' जहाज़ का सीना (कलकल) है (3)। अल-लैथ ने कहा: 'अल-दिसार' रेशे की एक रस्सी है जिससे जहाज़ के तख्तों को बांधा जाता है। 'अल-सिहाह' (4) में है: 'अल-दिसार', 'अल-दिसुर' का एकवचन है: और ये वे रस्सियाँ हैं जिनसे जहाज़ के तख्तों को बांधा जाता है। कहा जाता है: ये कीलें हैं, और अल्लाह तआला ने फरमाया: "तख्तों और कीलों (दिसुर) वाली चीज़ पर"। और 'दिसुर' भी 'उसुर' और 'उसुर' की तरह है। और 'अल-दसर' धकेलना है, इब्न अब्बास ने अंबर के बारे में कहा: "यह केवल वही चीज़ है जिसे समुद्र 'यद्सुरुहु' (बाहर फेंकता है), यानी उसे धकेलता है।" और उसने भाले से 'दसराह' (प्रहार किया), और 'मिदसर' व्यक्ति। "हमारी आँखों के सामने बहता है" यानी: हमारी दृष्टि में। और कहा गया: हमारे आदेश से। और कहा गया: हमारी सुरक्षा और देखभाल के साथ, और यह 'हूद' (5) में बीत चुका है। इसी से लोगों का विदा होने वाले व्यक्ति से कहना है: "अल्लाह की आँख तुम पर रहे," यानी: उसकी सुरक्षा और देखभाल (6)। और कहा गया: हमारे वह्य (प्रकाशना) से। और कहा गया: ज़मीन से निकलने वाले चश्मों (सोतों) से (7)। और कहा गया: हमारी सुरक्षा के लिए नियुक्त फ़रिश्तों की आँखों से (8), और अल्लाह तआला ने जो कुछ भी पैदा किया है उसे उसकी ओर संबंधित किया जा सकता है। और कहा गया: यानी: हमारे वलियों (प्रिय पात्रों) के साथ चलता है, जैसा कि ख़बर में है: "हमारी आँखों में से एक आँख बीमार हो गई और तुमने उसकी मिज़ाज-पुर्सी नहीं की" (9)।

पाद-टिप्पणियाँ: (1) इ'राब अल-क़ुरान अल-नहस 4/289, इसे अल-हसन की ओर मंसूब किया गया, और अल-तबरी ने इसे 22/124 में उद्धृत किया, और अल-नुकात वल-उयून 5/412 और इसे इकरीमा की ओर मंसूब किया। (2) अल-सिहाह (दसर)। (3) ज़ाद अल-मसीर 8/93, और अल-तबरी ने इसे 22/125 में उद्धृत किया। (4) (दसर), और इब्न अब्बास का कथन बुखारी द्वारा हदीस (1498) से पहले संक्षिप्त रूप में दिया गया है, और अल-बैहक़ी ने अस-सुनन अल-कुबरा 4/146 में इसे पूर्ण रूप से दिया है। (5) 11/108 - 109। (6) तफ़्सीर अल-बग़वी 4/260। और सलफ़ (पूर्वजों) का पंथ अल्लाह तआला के लिए आँख साबित करना है बिना किसी तुलना, व्याख्या या प्रतिनिधित्व के, जैसा कि उसकी महानता के अनुकूल है। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/215। (8) अल-नुकात वल-उयून 5/413 इस आधार पर कि सही बात अल्लाह अज़्ज़ व जल के लिए आँख साबित करना है जैसा कि

उसकी महिमा के योग्य है। (9) हमें इस शब्द के साथ यह नहीं मिला, बल्कि हदीस-ए-कुदसी में अल्लाह तआला का फरमान है: "मैं बीमार था और तुमने मेरी तीमारदारी नहीं की..." और पिछला 2/438।

صفحہ 83 سورہ القمر: آیات 13 - 17 یہ جہاز کا وہ سامنے کا حصہ ہے جس سے وہ لہروں کو ٹکراتا ہے، اسے اس لیے یہ نام دیا گیا کیونکہ یہ پانی کو "دسر" کرتا ہے، یعنی اسے دھکیلتا ہے (1)۔ اور "الدسر": دھکیلنا (2) اور چیرنا ہے۔ العوفی نے ابن عباس سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: "الدسر": جہاز کا سینہ (کلکل) ہے (3)۔ لیث نے کہا: "الدسار": ریشے کی ایک رسی ہے جس سے جہاز کے تختوں کو باندھا جاتا ہے۔ اور "الصحاح" (4) میں ہے: "الدسار"، "الدسر" کا واحد ہے: اور یہ وہ رسیاں ہیں جن سے جہاز کے تختوں کو مضبوط کیا جاتا ہے۔ کہا جاتا ہے: یہ کیلیں ہیں، اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "تختوں اور کیلوں (دسر) والی پر"۔ اور "دسر" بھی "عسر" اور "عسر" کی طرح ہے۔ اور "الدسر" دھکیلنا ہے، ابن عباس نے عنبر کے بارے میں کہا: "یہ صرف وہ چیز ہے جسے سمندر 'یدسرہ' (باہر پھینکتا ہے)، یعنی اسے دھکیلتا ہے"۔ اور اس نے نیزے سے "دسر" کیا، اور "مدسر" شخص۔ ﴿تَجْرِي بِأَعْيُنِنَا﴾ یعنی: ہماری نظروں کے سامنے۔ اور کہا گیا: ہمارے حکم سے۔ اور کہا گیا: ہماری حفاظت اور نگرانی میں، اور یہ "ہود" (5) میں گزر چکا ہے۔ اسی سے لوگوں کا رخصت ہونے والے سے کہنا ہے: "اللہ کی آنکھ تم پر ہو،" یعنی: اس کی حفاظت اور نگرانی (6)۔ اور کہا گیا: ہماری وحی سے۔ اور کہا گیا: زمین سے پھوٹنے والے چشموں سے (7)۔ اور کہا گیا: فرشتوں میں سے ہمارے ان اولیاء کی آنکھوں سے جو اس کی حفاظت پر مامور ہیں (8)، اور اللہ تعالیٰ نے جو کچھ پیدا کیا ہے اسے اس کی طرف منسوب کیا جا سکتا ہے۔ اور کہا گیا: یعنی: یہ ہمارے اولیاء کے ساتھ چلتا ہے، جیسا کہ روایت میں ہے: "ہماری آنکھوں میں سے ایک آنکھ بیمار ہوئی اور تم نے اس کی عیادت نہیں کی" (9)۔

فٹ نوٹس: (1) إعراب القرآن للنحاس 289/4 اور اسے حسن کی طرف منسوب کیا، اور طبری نے اسے 124/22 میں روایت کیا، اور النکت والعیون 412/5 اور اسے عکرمہ کی طرف منسوب کیا۔

(2) الصحاح (دسر)۔ (3) زاد المسير 93/8، اور طبری نے اسے 125/22 میں روایت کیا۔ (4) (دسر)، اور ابن عباس کے قول کو بخاری نے حدیث (1498) سے پہلے معلق بیان کیا، اور بیہقی نے السنن الکبریٰ 146/4 میں اسے موصول بیان کیا۔ (5) 108/11 - 109۔ (6) تفسير البغوي 260/4۔ اور سلف کا مذہب اللہ تعالیٰ کے لیے آنکھ ثابت کرنا ہے بغیر تشبیہ، تاویل اور تمثیل کے جیسا کہ اس کی شان کے لائق ہے۔ (7) المحرر الوجيز 215/5۔ (8) النكت والعيون 413/5 اس بنیاد پر کہ صحیح بات اللہ عزوجل کے لیے آنکھ ثابت کرنا ہے جیسا کہ اس کے جلال کے شایانِ شان ہے۔ (9) ہمیں ان الفاظ کے ساتھ یہ نہیں ملا، بلکہ حدیث قدسی میں رب العزت کا فرمان مروی ہے: "میں بیمار ہوا اور تم نے میری عیادت نہیں کی..." اور سابقہ 438/2۔

- "[As] a reward for he who had been denied (kufira)" i.e.: We made that a reward and recompense for Noah for his patience over the harm from his people, and he is the one who was denied. The 'lam' in 'liman' is the 'lam' of the object for whom (1). It is said: 'kufira' means: denied, so 'man' is a metonym for Noah (2). And it is said: it is a metonym for Allah, and 'reward' (jazaa) here means punishment, i.e., a punishment for their disbelief in Allah Almighty (3).
- Yazid bin Ruman, Qatadah, Mujahid, and Humaid read it as: "jazaa'an liman kana kafara" with a fatha on the 'kaf' and 'fa' (4), meaning: the drowning was a reward and punishment for whoever disbelieved in Allah (5).
- No one escaped the drowning except 'Uj bin 'Unuq; the water only reached his waist. The reason for his survival was that Noah needed teak wood (al-saj) to build the ark but was unable to carry it, so 'Uj carried that wood for him from the Levant (ash-Sham). Allah was grateful to him for that and saved him from drowning (6).
- "And We have left it as a sign." He means this act as a lesson (7). It is said: He meant the Ark (8), He left it as a sign for those after Noah's people, so they may take heed and not deny the messengers. Qatadah said: Allah kept it in Baqirda in the land of al-Jazira as a lesson and a sign, until the early generations of this Ummah saw it. How many ships came after it and became ashes? (9).

---

(1) Al-Kashshaf 4/38. (2) Ma'ani al-Quran by al-Farra 3/107. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/413. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 5/215 without mentioning Mujahid and Humaid, and the reading is from Yazid and Qatadah in anomalous readings p. 147, and al-Muhtasib 2/298. (5) Tafsir Abi al-Layth 3/299. (6) Tafsir al-Baghawi 2/386, and al-saj: wood brought from India, its singular is sajiyah. Al-Lisan (swj). And the report is from the discarded Isra'iliyyat as we pointed out in 7/396-398. (7) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 5/88. (8) Tafsir al-Baghawi 4/261. (9) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/413, and narrated from him by al-Tabari 22/128, and Ibn Abi Hatim 10/3320 (18709), and Baqirda: a place in al-Jazira located east of the Tigris, near Mount Judi. Mu'jam ma Ista'jam 1/222, and Mu'jam al-Buldan 1/466, 476.

- "उस व्यक्ति के प्रतिफल स्वरूप जिसका तिरस्कार (कुफ़िर) किया गया था।" यानी: हमने उसे नूह के लिए उनकी प्रजा के उत्पीड़न पर उनके धैर्य के लिए पुरस्कार और प्रतिफल बनाया, और वे वही हैं जिनका तिरस्कार किया गया था। 'लिमैन' में 'लाम' उस व्यक्ति के लिए 'लाम' है जिसके लिए (1)। यह कहा गया है: 'कुफ़िर' का अर्थ है: अस्वीकार किया गया, इसलिए 'मैन' नूह (2) के लिए एक संकेत है। और यह कहा गया है: यह अल्लाह के लिए एक संकेत है, और प्रतिफल (जज़ा) का अर्थ यहाँ दंड है, अर्थात: अल्लाह तआला (3) में उनके अविश्वास के लिए एक दंड।
- यजीद बिन रुमान, कतादा, मुजाहिद और हमैद ने इसे "जज़ाअन लिमैन काना कफ़रा" पढ़ा है, जिसमें 'काफ़' और 'फ़ा' पर फ़तहा है (4), जिसका अर्थ है: डूबना उन लोगों के लिए प्रतिफल और दंड था जिन्होंने अल्लाह (5) में अविश्वास किया।
- उज बिन उनुक के अलावा डूबने से कोई नहीं बचा; पानी केवल उसकी कमर तक था। उसके बचने का कारण यह था कि नूह को जहाज बनाने के लिए सागौन की लकड़ी (अल-साज) की आवश्यकता थी, लेकिन वे उसे ढो नहीं सकते थे, इसलिए उज ने उस लकड़ी को शाम (लेवेंट) से उनके लिए ढोया। अल्लाह ने उसके इस कार्य की सराहना की और उसे डूबने से बचा लिया (6)।
- "और हमने इसे एक निशानी के रूप में छोड़ दिया।" उनका मतलब इस कृत्य को एक सबक (7) के रूप में है। यह कहा गया है: उनका मतलब जहाज (8) था, उन्होंने इसे नूह की प्रजा के बाद के लोगों के लिए एक निशानी के रूप में छोड़ दिया, ताकि वे इससे सबक लें और रसूलों को न झुठलाएं। कतादा ने कहा: अल्लाह ने इसे जज़ीरा की भूमि के बाकिरदा में एक सबक और निशानी के रूप में रखा, यहाँ तक कि इस उम्मत की शुरुआती पीढ़ियों ने इसे देखा। इसके बाद कितने जहाज आए और राख बन गए? (9)।

---

(1) अल-कश्शाफ 4/38। (2) अल-फर्रा द्वारा मा'नी अल-कुरान 3/107। (3) अल-नुकत वा अल-'उयून 5/413। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/215 मुजाहिद और हमैद का उल्लेख किए बिना, और रीडिंग यजीद और कतादा से विसंगत रीडिंग में पृष्ठ 147, और अल-मुहतसिब 2/298 पर है। (5) तफ़सीर अबी अल-लैथ 3/299। (6) तफ़सीर अल-बग़वी 2/386, और अल-साज: भारत से लाई

गई लकड़ी, इसका एकवचन साजिया है। अल-लिसान (स्वज)। और यह रिपोर्ट उन बेकार इस्राइली कहानियों (इस्राइलीयात) में से है जैसा कि हमने 7/396-398 में संकेत दिया है। (7) अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान 5/88। (8) तफ़सीर अल-बग़वी 4/261। (9) अल-नुकत वा अल-'उयून 5/413, और इसे अल-तबरी 22/128, और इब्न अबी हातिम 10/3320 (18709) द्वारा उद्धृत किया गया, और बाकिरदा: अल-जज़ीरा में दजला के पूर्व में, जूदी पर्वत के पास स्थित एक स्थान है। मुअजम मा इस्ताजम 1/222, और मुअजम अल-बुलदान 1/466, 476।

سورة القمر: آیات 14 - 17 | 84

- ﴿جَزَاءً لِّمن كَانَ كُفِرَ﴾ یعنی: ہم نے اسے نوح علیہ السلام کے لیے ان کی قوم کی طرف سے دی جانے والی تکالیف پر ان کے صبر کا ثواب اور بدلہ بنا دیا، اور وہ (نوح) وہی ہیں جن کی ناقدری کی گئی، تو «لِمَنْ» میں 'لام' مفعول لہ کے لیے ہے(1)۔ اور کہا گیا: «كُفِرَ» کا مطلب ہے: انکار کیا گیا، تو «من» نوح (علیہ السلام) سے کنایہ ہے(2)۔ اور کہا گیا: یہ اللہ تعالیٰ سے کنایہ ہے، اور جزا کا مطلب یہاں سزا ہے، یعنی: اللہ تعالیٰ کے ساتھ ان کے کفر کی سزا(3)۔
- اور یزید بن رومان، قتادہ، مجاہد اور حمید نے اسے «جَزَاءً لِمَنْ كَانَ كَفَرَ» کاف اور فا کے فتحہ (زبر) کے ساتھ پڑھا ہے(4)، جس کا مطلب ہے: غرق ہونا ان لوگوں کے لیے بدلہ اور سزا تھی جنہوں نے اللہ کے ساتھ کفر کیا(5)۔
- اور غرق ہونے سے عوج بن عنق کے علاوہ کوئی نہیں بچا، پانی اس کی کمر تک تھا، اور اس کے بچنے کا سبب یہ تھا کہ نوح علیہ السلام کو کشتی بنانے کے لیے ساگوان (ساج) کی لکڑی کی ضرورت تھی لیکن وہ اسے اٹھا نہیں سکتے تھے، تو عوج وہ لکڑی شام سے ان کے پاس اٹھا کر لایا، اللہ نے اس کے اس کام کی قدر دانی کی اور اسے غرق ہونے سے بچا لیا(6)۔
- ﴿وَلَقَد تَّرَكْنَهَا ءَايَةً﴾ اس فعل سے مراد عبرت ہے(7)۔ اور کہا گیا: اس سے مراد کشتی ہے(8)، اسے نوح کی قوم کے بعد والوں کے لیے نشانی بنا کر چھوڑ دیا تاکہ وہ اس سے عبرت حاصل کریں اور رسولوں کو نہ جھٹلائیں۔ قتادہ نے کہا: اللہ نے اسے ارضِ جزیرہ کے مقام باقِردٰی میں بطور عبرت و نشانی باقی رکھا، یہاں تک کہ اس امت کے اگلوں نے اسے دیکھا، اور اس کے بعد کتنی ہی کشتیاں تھیں جو راکھ بن گئیں(9)۔

(1) الکشاف 38/4۔ (2) معانی القرآن للفراء 107/3۔ (3) النکت والعیون 413/5۔ (4) المحرر الوجیز 215/5 مجاہد اور حمید کے تذکرے کے بغیر، اور یہ قرات یزید اور قتادہ سے قراتِ شاذہ ص 147، اور المحتسب 298/2 میں ہے۔ (5) تفسیر أبي الليث 299/3۔ (6) تفسیر البغوی 386/2، اور الساج: وہ لکڑی جو ہندوستان سے لائی جاتی ہے، واحد ساجیہ ہے۔ اللسان (سوج)۔ اور یہ خبر ان ساقط الاعتبار اسرائیلیات میں سے ہے جیسا کہ ہم نے 396/7 - 398 میں اس کی طرف اشارہ کیا ہے۔ (7) معانی القرآن للزجاج 88/5۔ (8) تفسیر البغوی 261/4۔ (9) النکت والعیون 413/5، اور اسے طبری نے 128/22 میں نقل کیا ہے، اور ابن ابی حاتم 3320/10 (18709)، اور باقِردٰی: جزیرہ کا ایک مقام جو دجلہ کے مشرق میں جبل جودی کے قریب واقع ہے۔ معجم ما استعجم 222/1، اور معجم البلدان 466/1، 476۔

Surah Al-Qamar: Verses 15 - 17 85

﴿Is there then any who will remember?﴾ [Meaning] one who takes heed and is fearful(1). Its origin is mudhtakir – on the pattern of mufta'il – from al-dhikr (remembrance). It was heavy on the tongues, so the tā' was changed into a dāl to match the dhāl in voicing, and the dāl was assimilated into it(2).

﴿So how [terrible] was My punishment and My warnings?﴾ That is: My warning. Al-Farra' said: al-indhār and al-nudhur are both verbal nouns (masdars)(3). It is also said: "nudhur" is the plural of "nadhir", and "nadhir" carries the meaning of warning, like "nakir" carries the meaning of denial(4).

﴿And We have certainly made the Qur'an easy for remembrance﴾ That is: We made it easy for memorization, and helped whoever wanted to memorize it. So is there anyone seeking to memorize it, so they might be helped in it? It is also possible that the meaning is: We have prepared it for remembrance, from the expression "yassara naqatahu li-l-safar" (he prepared his camel for travel) when he saddles it, and "yassara farasahu li-l-ghazw" (he prepared his horse for battle) when he saddles and bridles it. A poet said: "I rose towards him with the bridle, preparing him... there, he rewards me for what I was doing."(5)

Said bin Jubayr said: "None of Allah's books is read in its entirety from memory except the Qur'an"(6). Others said: This was not the case for the Children of Israel; they did not read the Torah except by looking at it, except for Moses, Aaron, Joshua son of Nun, and Ezra (peace be upon them). Because of that, they were infatuated with Ezra when he wrote the Torah for them from memory after it was burned, as previously explained in Surah Al-Bara'ah (At-Tawbah)(7). So Allah Almighty made it easy for this Ummah to memorize His book so that they might remember what is in it, i.e., to practice remembrance (yafta'ilu al-dhikr). Ifti'al (the grammatical form) means that this [remembrance] takes effect in them until it becomes like their very nature and composition.

﴿So is there then any who will remember?﴾ [Meaning] a reader who reads it. Abu Bakr al-Warraq and Ibn Shawdhab said: Is there any seeker...

---

(1) Tafsir al-Baghawi 4/261. (2) I'rab al-Qur'an by Makki 2/697. (3) Reported from him by al-Baghawi 4/261. (4) Gharib al-Qur'an by Ibn Qutaybah p. 432. (5) Al-Kashshaf 4/38; the verse is by Al-A'raj 'Adi bin 'Amr al-Ta'i, and it is in Sharh Diwan al-Hamasa by

al-Marzuqi 1/351. (6) Tafsir al-Baghawi 4/261, and al-Wasit 4/209. (7) 10/173, and see Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 5/88.

सूरह अल-क़मर: आयतें 15 - 17 85

﴿तो क्या कोई है जो याद रखे?﴾ [अर्थात] नसीहत लेने वाला और डरने वाला(1)। इसका मूल 'मुज़्तकिर' (mudhtakir) है - 'मुफ़्तइल' (mufta'il) के वज़न पर - 'ज़िक्र' से। यह ज़ुबान पर भारी था, इसलिए 'ता' को 'दाल' में बदल दिया गया ताकि वह आवाज़ में 'ज़ाल' के साथ मेल खाए, और 'दाल' को उसमें मिला दिया गया(2)।

﴿तो कैसा रहा मेरा अज़ाब और मेरा डराना?﴾ यानी: मेरा डराना। अल-फ़र्रा ने कहा: 'इन्ज़ार' और 'नुज़ुर' दोनों क्रियावाचक संज्ञाएँ(स्रोत) हैं(3)। यह भी कहा गया है कि 'नुज़ुर', 'नज़ीर' का बहुवचन है, और 'नज़ीर' डराने के अर्थ में है, जैसे 'नकीर' इनकार के अर्थ में है(4)।

﴿और हमने क़ुरान को याद करने के लिए आसान बना दिया है﴾ यानी: हमने इसे याद करने के लिए आसान बना दिया है, और जिसने इसे याद करना चाहा उसकी मदद की। तो क्या कोई इसे याद करने का इच्छुक है, ताकि उसकी मदद की जाए? यह भी संभव है कि इसका अर्थ हो: हमने इसे याद करने के लिए तैयार किया है, जैसे 'यस्सरा नाक़तहु लिस-सफ़र' (उसने अपनी ऊँटनी को सफ़र के लिए तैयार किया) जब वह उस पर काठी बांधता है, और 'यस्सरा फ़रसहू लिल-ग़ज़्व' (उसने अपने घोड़े को युद्ध के लिए तैयार किया) जब वह उसे काठी और लगाम लगाता है। एक कवि ने कहा: "मैं लगाम लेकर उसकी ओर तैयार होकर बढ़ा... वहाँ वह मुझे उसका बदला देता है जो मैं कर रहा था।"(5)

सईद बिन जुबैर ने कहा: "अल्लाह की किताबों में से कोई भी किताब पूरी की पूरी ज़बानी नहीं पढ़ी जाती सिवाय क़ुरान के(6)। दूसरों ने कहा: यह इस्राइल की संतानों के लिए नहीं था; वे तौरात को केवल देखकर ही पढ़ते थे, सिवाय मूसा, हारून, यूशा बिन नून और उज़ैर (उन पर अल्लाह की शांति हो) के। इसी कारण वे उज़ैर पर मोहित हो गए जब उन्होंने उनके लिए जल जाने के बाद ज़बानी तौरात लिखी, जैसा कि सूरह 'बराअत' (तौबा) में पहले बताया जा चुका है(7)। तो अल्लाह तआला ने इस उम्मत के लिए अपनी किताब को याद करना आसान बना दिया ताकि वे इसमें जो कुछ है उसे याद रखें, यानी वे ज़िक्र को अपनाएँ। 'इफ़्तिआल' (व्याकरणिक रूप) का अर्थ यह है कि यह [याद] उनमें इस तरह प्रभावी हो जाए कि वह उनके स्वभाव और बनावट का हिस्सा बन जाए।

﴿तो क्या कोई है जो याद रखे?﴾ [अर्थात] एक पाठक जो इसे पढ़ता है। अबू बक्र अल-वर्राक और इब्न शव्ज़ब ने कहा: तो क्या कोई चाहने वाला...

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 4/261। (2) इ'राब अल-क़ुरान मक्क़ी द्वारा 2/697। (3) उनसे अल-बग़वी 4/261 द्वारा उद्धृत। (4) ग़रीब अल-क़ुरान इब्न क़ुतैबा द्वारा पृष्ठ 432। (5) अल-कश्शाफ़ 4/38, और पद अल-अ'रज अदी बिन अम्र अल-ताई का है, और यह अल-मरज़ूकी 1/351 द्वारा शरह दीवान अल-हमासा में है। (6) तफ़सीर अल-बग़वी 4/261, और अल-वसीत 4/209। (7) 10/173, और अज़-ज़ज्जाज 5/88 द्वारा मानी अल-क़ुरान देखें।

سورة القمر: آیات ۱۵ - ۱۷ ۸۵

﴿فَهَلْ مِن مُّدَّكِرٍ﴾ (تو کیا ہے کوئی یاد رکھنے والا؟) یعنی نصیحت حاصل کرنے والا، ڈرنے والا(۱)۔ اس کی اصل 'مُذْتَكِر' ہے - 'مُفْتَعِل' کے وزن پر - 'ذکر' سے، تو یہ زبانوں پر بوجھل تھا، چنانچہ 'تا' کو 'دال' سے بدل دیا گیا تاکہ جہر (آواز) میں 'ذال' کے موافق ہو جائے، اور 'دال' کو اس میں مدغم کر دیا گیا(۲)۔

﴿فَكَيْفَ كَانَ عَذَابِي وَنُذُرِ﴾ (تو کیسا رہا میرا عذاب اور میرا ڈرانا؟) یعنی: میرا ڈرانا۔ فرا کہتے ہیں: انذار اور نذر دونوں مصدر ہیں(۳)۔ اور کہا گیا ہے: "نُذُر" نذیر کی جمع ہے، اور نذیر انذار (ڈرانے) کے معنی میں ہے، جیسے نکیر انکار کے معنی میں ہے(۴)۔

﴿وَلَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْءَانَ لِلذِّكْرِ﴾ (اور بیشک ہم نے قرآن کو یاد دہانی کے لیے آسان کر دیا) یعنی: ہم نے اسے حفظ کے لیے آسان کر دیا، اور جس نے اسے حفظ کرنا چاہا اس کی مدد فرمائی| تو کیا کوئی اس کا طالب ہے کہ اس کی مدد کی جائے؟ اور یہ بھی جائز ہے کہ معنی یہ ہو: ہم نے اسے ذکر کے لیے تیار کر دیا، جیسے "يَسَّر ناقته للسفر" یعنی اس نے اونٹنی کو سفر کے لیے تیار کیا جب اس پر کجاوہ کسا، اور "يَسَّر فرسه للغزو" جب اس پر زین ڈالی اور لگام لگائی۔ شاعر نے کہا:

"اور میں لگام لے کر اس کی طرف آمادہ ہو کر اٹھا... وہاں وہ مجھے اس کا بدلہ دیتا ہے جو میں کر رہا تھا"(۵)۔

سعید بن جبیر نے فرمایا: اللہ کی کتابوں میں سے قرآن کے علاوہ کوئی ایسی کتاب نہیں ہے جسے مکمل زبانی پڑھا جاتا ہو(۶)۔ دوسروں نے کہا: اور یہ بنی اسرائیل کے لیے نہیں تھا، وہ تورات کو دیکھ کر ہی پڑھتے تھے، سوائے موسیٰ، ہارون، یوشع بن نون اور عزیر (علیہم السلام) کے۔ اسی وجہ سے وہ عزیر کے گرویدہ ہو گئے تھے جب انہوں نے تورات کے جل جانے کے بعد اسے

زبانی لکھ دیا تھا، جیسا کہ سورہ "براءۃ" میں پہلے بیان ہو چکا ہے(۷)۔ پس اللہ تعالیٰ نے اس امت پر اپنی کتاب کا حفظ آسان کر دیا تاکہ وہ اس کی باتوں کو یاد رکھیں، یعنی 'افتعال' (اپنانے) کے طور پر ذکر کریں، اور افتعال کا مطلب یہ ہے کہ وہ ان میں اتنا مؤثر ہو جائے کہ ان کی ذات اور ترکیب کا حصہ بن جائے۔

﴿فَهَلْ مِن مُّدَّكِرٍ﴾ یعنی کوئی قاری جو اسے پڑھے۔ ابوبکر الوراق اور ابن شوذب نے کہا: تو کیا کوئی طالب...

---

(۱) تفسیر البغوی ۴/ ۲۶۱۔ (۲) اعراب القرآن لمکی ۲/ ۶۹۷۔ (۳) اسے بغوی نے ان سے نقل کیا ہے ۴/ ۲۶۱۔ (۴) غریب القرآن لابن قتیبہ ص ۴۳۲۔ (۵) الکشاف ۴/ ۳۸، اور یہ شعر الاعرج عدی بن عمرو الطائی کا ہے، اور یہ مرزوقی کی شرح دیوان الحماسہ ۱/ ۳۵۱ میں ہے۔ (۶) تفسیر البغوی ۴/ ۲۶۱، اور الوسیط ۴/ ۲۰۹۔ (۷) ۱۰/ ۱۷۳، اور دیکھیے معانی القرآن للزجاج ۵/ ۸۸۔

Surah Al-Qamar: Verses 17 - 22 86 goodness and is known, so he is helped upon it (1). It was repeated in this Surah for alerting and making understood. It was said: Indeed, Allah Almighty narrated in this Surah to this nation the news of nations and the stories of the messengers, and how nations treated them, and what was the outcome of their affairs and the affairs of the messengers. So, in every story and news there was a reminder for the listener if he were to remember. He only repeated this verse at the mention of every story by His saying: "So is there any who will remember?" because "hal" (is there) is a question word that calls for their understandings that were set within them, and He made it an argument against them. The "lam" from "hal" is for display/presentation, and the "ha" is for extraction.

His Almighty saying: {‘Aad denied [their prophet], so how [terrible] were My punishment and My warnings. Indeed, We sent upon them a screaming wind on a day of continuous misfortune, Plucking away the people as if they were trunks of uprooted palm trees. So how [terrible] were My punishment and My warnings. And We have certainly made the Qur'an easy for remembrance, so is there any who will remember?}

His Almighty saying: {‘Aad denied}: They are the people of Hud. {so how [terrible] were My punishment and My warnings}: "Nudhur" (warnings) occurred in this Surah in six places with the "ya" deleted in all Mushafs (written copies of the Quran). Ya'qub read it with it present in both cases (continuing and stopping), and Warsh only when continuing, and the rest deleted it. There is no disagreement regarding the deletion of the "ya" from His saying: {But warnings do not benefit} [Verse 5] and the "waw" from His saying: "invokes" (yad'u). As for the "ya" from the first "al-da'i" (the caller), Ibn Muhaysin, Ya'qub, Humayd, and al-Bazzi fixed it in both cases; Warsh and Abu 'Amr fixed it when continuing, and the rest deleted it. As for the second "al-da'i", Ya'qub, Ibn Muhaysin, and Ibn Kathir fixed it in both cases; Abu 'Amr and Nafi' fixed it when continuing, and the rest deleted it (2).

{Indeed, We sent upon them a screaming wind (rihan sarsaran)}: meaning: extremely cold, said by Qatadah and al-Dahhak (3). And it was said: extremely loud (4). And it has already passed in "Ha-Meem" as-Sajdah (5).

(1) Narrated by al-Darimi (347), al-Tabari 22/132, and Abu Nu'aym in al-Hilyah 3/76 via Ibn Shawdhab, from Matar al-Warraq, and al-Mawardi mentioned it in al-Nukat wa al-'Uyun 5/413 and attributed it to Qatadah, and al-Tabari narrated it from him 22/131. (2) al-Sab'ah pp. 617-618, al-Taysir p. 206, and al-Nashr 2/138, 141, 380. (3) al-

Nukat wa al-'Uyun 5/414, and al-Tabari narrated it from them 22/133. (4) Gharib al-Qur'an by Ibn Qutaybah p. 432. (5) At verse (16).

सूरा अल-क़मर: आयतें 17 - 22 86 भलाई है और ज्ञात है, तो उस पर उसकी सहायता की जाती है (1)। और इस सूरा में इसे सचेत करने और समझाने के लिए दोहराया गया है। कहा गया है: वास्तव में, अल्लाह तआला ने इस सूरा में इस उम्मत के सामने पिछली कौमों की खबरें और रसूलों के किस्से बयान किए हैं, और कौमों ने उनके साथ कैसा व्यवहार किया, और उनके मामलों और रसूलों के मामलों का अंत क्या हुआ। अतः प्रत्येक किस्से और खबर में सुनने वाले के लिए एक नसीहत थी यदि वह याद रखता। और उन्होंने हर किस्से के उल्लेख पर इस आयत को यह कहकर दोहराया: "तो क्या कोई है जो याद रखे?" क्योंकि "हल" (क्या) एक प्रश्नवाचक शब्द है जो उनके उस विवेक को झकझोरता है जो उनके अंदर रखा गया है, और उन्होंने इसे उनके खिलाफ एक दलील बना दिया। अतः "हल" का "लाम" प्रदर्शन के लिए है, और "हा" निकालने के लिए है।

अल्लाह तआला का कथन: {आद ने झुठलाया, तो मेरा अज़ाब और मेरी चेतावनियाँ कैसी रहीं? निस्संदेह हमने उन पर निरंतर दुर्भाग्य के दिन में एक प्रचंड तूफ़ानी हवा भेजी, जो लोगों को इस तरह उखाड़ फेंकती थी जैसे वे जड़ से उखड़े हुए खजूर के तने हों। तो मेरा अज़ाब और मेरी चेतावनियाँ कैसी रहीं? और हमने निश्चय ही कुरआन को उपदेश के लिए आसान बना दिया है, तो क्या कोई है जो याद रखे?}

अल्लाह तआला का कथन: {आद ने झुठलाया}: वे हूद की कौम हैं। {तो मेरा अज़ाब और मेरी चेतावनियाँ कैसी रहीं}: "नुधुर" (चेतावनियाँ) इस सूरा में छह स्थानों पर आया है, जहाँ सभी मुसहफ़ों (कुरआन की प्रतियों) में "या" हटा दिया गया है। याकूब ने इसे दोनों स्थितियों (रुकने और जारी रखने) में "या" के साथ पढ़ा है, और वर्श ने केवल जोड़कर (वस्ल) पढ़ते समय, और बाकी सबने इसे हटा दिया। अल्लाह के इस कथन में "या" हटाने पर कोई मतभेद नहीं है: {लेकिन चेतावनियाँ लाभ नहीं देतीं} [आयत: 5] और उनके इस कथन से "वाव": "पुकारता है" (यद्उ)। जहाँ तक पहले "अद्दाई" (पुकारने वाला) की "या" का सवाल है, इब्न मुहसिन, याकूब, हुमैद और अल-बज़ी ने इसे दोनों स्थितियों में रखा है; वर्श और अबू अम्र ने इसे वस्ल (जोड़कर पढ़ते समय) में रखा है, और बाकी सबने इसे हटा दिया है। जहाँ तक दूसरे "अद्दाई" का सवाल है, याकूब, इब्न मुहसिन और इब्न कसीर ने इसे दोनों स्थितियों में रखा है; अबू अम्र और नाफे ने इसे वस्ल में रखा है, और बाकी सबने इसे हटा दिया है (2)।

{निस्संदेह हमने उन पर एक प्रचंड तूफ़ानी हवा (रीहन सरसरन) भेजी}: अर्थात्: बहुत ठंडी, यह क़तादा और अज़-ज़हहाक ने कहा है (3)। और कहा गया है: बहुत तेज़ आवाज़ वाली (4)। और यह "हा-मीम" अस-सजदा में गुज़र चुका है (5)।

(1) इसे दारिमी (347), तबरी 22/132 और अबू नुऐम ने 'अल-हिलया' 3/76 में इब्न शौज़ब के माध्यम से मटर अल-वर्राक़ से उद्धृत किया है, और अल-मावर्दी ने 'अल-नुकात वल-उयून' 5/413 में इसका उल्लेख किया है और इसे क़तादा से जोड़ा है, और तबरी ने इसे उनसे 22/131 पर निकाला है। (2) अल-सबआ पृ. 617-618, अल-तयसीर पृ. 206, और अल-नश्र 2/138, 141, 380। (3) अल-नुकात वल-उयून 5/414, और तबरी ने इसे उनसे 22/133 पर निकाला है। (4) इब्न कुतैबा की 'गरीब अल-कुरआन' पृ. 432। (5) आयत (16) के पास।

سورة القمر: آیات ۱۷ - ۲۲ ۸۶ بھلائی ہے اور معلوم ہے، تو اس پر اس کی مدد کی جاتی ہے (۱)۔ اور اس سورت میں اسے بار بار لایا گیا ہے تاکہ تنبیہ ہو اور سمجھ آ جائے۔ کہا گیا ہے کہ: اللہ تعالیٰ نے اس سورت میں اس امت کے سامنے گزشتہ قوموں کی خبریں اور رسولوں کے قصے بیان کیے ہیں، اور یہ کہ ان قوموں نے ان کے ساتھ کیا سلوک کیا، اور ان کے معاملات اور رسولوں کے معاملات کا انجام کیا ہوا۔ چنانچہ ہر قصے اور خبر میں سننے والے کے لیے ایک نصیحت تھی اگر وہ یاد رکھتا۔ اور ہر قصے کے تذکرے پر اس آیت کو اپنے اس قول کے ساتھ دہرایا: "تو کیا کوئی ہے جو یاد رکھے؟" کیونکہ "ہل" (کیا) ایک حرفِ استفہام ہے جو ان کی اس فہم کو طلب کرتا ہے جو ان کے اندر رکھی گئی ہے، اور اسے ان کے خلاف ایک حجت بنا دیا۔ پس "ہل" کا "لام" پیش کرنے کے لیے ہے، اور "ہا" نکالنے کے لیے ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {عاد نے جھٹلایا، تو میرا عذاب اور میری تنبیہات کیسی رہیں؟ بیشک ہم نے ان پر مسلسل نحوست کے دن میں ایک سخت کڑاکے کی ہوا بھیجی، جو لوگوں کو یوں اکھیڑتی تھی جیسے وہ جڑ سے اکھڑے ہوئے کھجور کے تنے ہوں۔ تو میرا عذاب اور میری تنبیہات کیسی رہیں؟ اور بیشک ہم نے قرآن کو نصیحت کے لیے آسان کر دیا ہے، تو کیا ہے کوئی جو یاد رکھے؟}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {عاد نے جھٹلایا}: وہ ہود علیہ السلام کی قوم ہیں۔ {تو میرا عذاب اور میری تنبیہات کیسی رہیں}: لفظ "نُذُرِ" اس سورت میں چھ جگہوں پر تمام مصاحف میں "یا" کے بغیر لکھا گیا ہے، اور یعقوب نے اسے دونوں حالتوں (وصل و وقف) میں "یا" کے ساتھ پڑھا ہے، اور ورش نے صرف وصل میں، اور باقیوں نے حذف کیا ہے۔ اور اللہ کے اس قول {لیکن تنبیہات فائدہ نہیں دیتیں} [آیت: ۵] سے "یا" کو حذف کرنے میں کوئی اختلاف نہیں ہے اور اس کے قول "یدع"

سے "واؤ" کو۔ جہاں تک پہلے "الدَّاعِ" کی "یا" کا تعلق ہے تو اسے ابن محیصن، یعقوب، حمید اور البزی نے دونوں حالتوں میں ثابت رکھا ہے؛ ورش اور ابو عمرو نے وصل میں ثابت رکھا ہے، اور باقیوں نے حذف کیا ہے۔ اور جہاں تک دوسرے "الدَّاعِ" کا تعلق ہے تو اسے یعقوب، ابن محیصن اور ابن کثیر نے دونوں حالتوں میں ثابت رکھا ہے؛ ابو عمرو اور نافع نے اسے وصل میں ثابت رکھا ہے، اور باقیوں نے اسے حذف کر دیا ہے (۲)۔

{بیشک ہم نے ان پر ایک کڑاکے کی ہوا (ریحاً صرصراً) بھیجی}: یعنی: سخت ٹھنڈی، یہ قتادہ اور ضحاک نے کہا ہے (۳)۔ اور کہا گیا: سخت آواز والی (۴)۔ اور یہ "حم" السجدہ میں گزر چکا ہے (۵)۔

(۱) اسے دارمی (۳۴۷)، طبری ۲۲/۱۳۲ اور ابو نعیم نے الحلیہ ۳/۷۶ میں ابن شوذب کے واسطے سے مطر الوراق سے روایت کیا ہے، اور ماوردی نے النکت والعیون ۵/۴۱۳ میں اسے ذکر کیا ہے اور قتادہ کی طرف منسوب کیا ہے، اور طبری نے اسے ان سے ۲۲/۱۳۱ پر نکالا ہے۔ (۲) السبعہ ص ۶۱۷ - ۶۱۸ ، التیسیر ص ۲۰۶ ، النشر ۲/۱۳۸ ، ۱۴۱ ، ۳۸۰ ۔ (۳) النکت والعیون ۵/۴۱۴ ، اور طبری نے ان دونوں سے ۲۲/۱۳۳ پر اسے نکالا ہے۔ (۴) غریب القرآن از ابن قتیبہ ص ۴۳۲ ۔ (۵) آیت (۱۶) کے پاس۔

Surat Al-Qamar: Verses 19 - 22 87 "In a day of ill fortune" (fi yawmi nahsin) means: in a day that was ominous for them. Ibn Abbas said: that is, on a day they used to consider unlucky (1). Al-Zajjaj (2) said: It was said: on a Wednesday. Ibn Abbas said: It was the last Wednesday of the month; it annihilated their young and old. Harun al-A'war read: "nahsi" with a kasra under the 'ha' (3), and discussion about it has already passed in "Ha Meem" al-Sajdah: "in days of ill fortune" (fi ayyamin nahisatin) [Verse: 16]. And "in a day of continuous ill fortune" (fi yawmi nahsin mustamirr) means: perpetual misfortune, its ill luck continued over them (4), and the punishment continued in it until their destruction. It was also said: it continued with them until the fire of Hell (5). Al-Dahhak said: It was bitter for them (6). Likewise, Al-Kisa'i related that some people said: it is from bitterness (mararah); it is said: "murra al-shay'u wa amarra" (the thing was bitter and became more bitter) (7), meaning: it was like a bitter thing that souls dislike. He [Allah] said: "So taste [My punishment]," and that which is tasted can be bitter. It was also said: it is from "al-mirrah," meaning strength (8). That is: in a day of continuous, firmly established ill fortune, like a firmly woven thing that cannot be undone. If it is asked: If Wednesday is a day of continuous ill fortune, how can prayers be answered on that day? It has been reported that the Prophet ﷺ had his prayers answered on that day between Dhuhr and Asr. A hadith from Jabir regarding this has already passed in [the commentary of] Surah "Al-Baqarah" (9). The answer - and Allah knows best - is what came in a report narrated by Masruq from the Prophet ﷺ that he said: "Gabriel came to me and said: Allah commands you to judge based on an oath along with a witness,"

(1) Al-Waseet 4/210. (2) In Ma'ani al-Qur'an, 5/89. (3) We did not find it. (4) Zad al-Masir 8/95. (5) Narrated by al-Tabari 22/135 from Qatadah. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 5/216. (7) Al-Sihah (m-r-r). (8) Tahdhib al-Lughah 15/196. (9) 3/184.

सूरह अल-क़मर: आयतें 19 - 22 87 "एक अशुभ दिन में" (फ़ी यौमि नहसिन) का अर्थ है: एक ऐसे दिन में जो उनके लिए दुर्भाग्यपूर्ण था। इब्न अब्बास ने कहा: यानी, एक ऐसे दिन में जिसे वे अशुभ मानते थे (1)। अल-ज़ज्जाज (2) ने कहा: कहा गया है: बुधवार के दिन। इब्न अब्बास ने कहा: यह महीने का आखिरी बुधवार था, इसने उनके छोटे और बड़े सभी को नष्ट कर दिया। हारून अल-अवर ने "नहसि" पढ़ा 'हा' के नीचे कसरा के साथ (3), और इसके बारे में चर्चा "हा मीम" अस-सजदा में बीत चुकी है: "अशुभ दिनों में" (फ़ी अय्यामिन नहिसतिन) [आयत: 16]। और "एक निरंतर अशुभ दिन में" (फ़ी यौमि नहसिन मुस्तमिर्रिन) का अर्थ है: स्थायी दुर्भाग्य, इसकी मनहूसियत उन पर बनी रही (4), और इसमें अज़ाब उनके विनाश तक जारी रहा। यह भी कहा गया है: यह उन्हें नरक की आग तक ले गया (5)। अल-दह्हाक ने कहा: यह उनके लिए कड़वा था (6)। इसी तरह, अल-किसाई ने उल्लेख किया कि कुछ लोगों ने कहा: यह कड़वाहट (मराराह) से है; कहा जाता है: "मुर्र अल-शईउ व अम्मर" (चीज़ कड़वी थी और और कड़वी हो गई) (7), यानी: यह एक कड़वी चीज़ की तरह था जिसे आत्माएं नापसंद करती हैं। उसने [अल्लाह ने] कहा: "तो चखो [मेरा अज़ाब]," और जो चखा जाता है वह कड़वा हो सकता है। यह भी कहा गया है: यह "अल-मिर्रह" से है, जिसका अर्थ है शक्ति (8)। अर्थात: निरंतर, दृढ़ता से स्थापित दुर्भाग्य के दिन में, एक मज़बूती से बुनी हुई चीज़ की तरह जिसे तोड़ा नहीं जा सकता। यदि यह पूछा जाए: यदि बुधवार निरंतर दुर्भाग्य का दिन है, तो उस दिन दुआ कैसे स्वीकार की जा सकती है? यह रिपोर्ट किया गया है कि नबी ﷺ की दुआ उस दिन ज़ुहर और असर के बीच स्वीकार की गई थी। इसके बारे में जाबिर की एक हदीस सूरह "अल-बक़रह" (9) में बीत चुकी है? उत्तर - और अल्लाह बेहतर जानता है - वह है जो मसरूक द्वारा नबी ﷺ से वर्णित एक रिपोर्ट में आया है कि उन्होंने कहा: "जिब्रईल मेरे पास आए और कहा: अल्लाह आपको आदेश देता है कि आप एक गवाह के साथ शपथ के आधार पर फैसला करें,"

(1) अल-वसीत 4/210। (2) उनकी किताब मआनी अल-क़ुरआन में 5/89। (3) हमें यह नहीं मिला। (4) ज़ाद अल-मसीर 8/95। (5) अल-तबरी द्वारा क़तादा से 22/135 पर वर्णित। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/216। (7) अल-सिहाह (म-र-र)। (8) तहज़ीब अल-लुग़ह 15/196। (9) 3/184।

سورة القمر: آیات ۱۹ - ۲۲ ۸۷ ﴿فِي يَوْمِ نَحْسٍ﴾ یعنی: ایک ایسے دن میں جو ان کے لیے منحوس تھا۔ ابن عباس نے فرمایا: یعنی: اس دن میں جس سے وہ بدشگونی لیا کرتے تھے (۱)۔ الزجاج (۲) نے کہا: کہا گیا ہے: بدھ کے دن۔ ابن عباس نے فرمایا: وہ مہینے کا آخری بدھ تھا، جس نے ان کے چھوٹے اور بڑے سب کو ہلاک کر دیا۔ ہارون الاعور نے «نَحْسِ» کو حاء کے کسرہ کے ساتھ پڑھا ہے (۳)، اور اس کے بارے میں کلام سورہ «حم» السجدہ کی آیت: ﴿فِي أَيَّامٍ نَحِسَاتٍ﴾ [آیت: ۱۶] میں گزر چکا ہے۔ اور ﴿فِي يَوْمِ نَحْسٍ مُسْتَمِرٍّ﴾ کا مطلب ہے: دائمی نحوست، اس کی نحوست ان پر برقرار رہی (۴)، اور عذاب ان کی ہلاکت تک جاری رہا۔ اور کہا گیا: وہ انہیں جہنم کی آگ تک لے گیا (۵)۔ ضحاک نے کہا: وہ ان پر کڑوا تھا (۶)۔ اسی طرح کسائی نے نقل کیا ہے کہ کچھ لوگوں نے کہا: یہ کڑواہٹ (مراره) سے ہے، کہا جاتا ہے: «مُرَّ الشيءُ وأمرّ» (چیز کڑوی ہوئی اور کڑوی ہو گئی) (۷)، یعنی: وہ ایک کڑوی چیز کی طرح تھا جسے نفوس ناپسند کرتے ہیں۔ اور اللہ نے فرمایا: «فَذُوقُوا» (پس چکھو) اور جو چیز چکھی جاتی ہے وہ کڑوی ہو سکتی ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا: یہ «المرة» سے ہے بمعنی قوت (۸)۔ یعنی: ایک ایسی مسلسل اور مضبوط نحوست والے دن میں، جیسے کوئی مضبوط چیز جس کا توڑنا ممکن نہ ہو۔ اگر یہ کہا جائے کہ: اگر بدھ کا دن مسلسل نحوست کا دن ہے، تو اس میں دعا کیسے قبول ہوتی ہے؟ حالانکہ یہ مروی ہے کہ نبی کریم ﷺ کی دعا اس دن ظہر اور عصر کے درمیان قبول کی گئی تھی۔ اور اس بارے میں جابر کی حدیث سورہ «البقرہ» (۹) میں گزر چکی ہے؟ تو جواب - اور اللہ بہتر جانتا ہے - وہ ہے جو مسروق کی روایت میں نبی کریم ﷺ سے آیا ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: «میرے پاس جبرئیل آئے اور کہا: اللہ آپ کو حکم دیتا ہے کہ آپ گواہ کے ساتھ قسم پر فیصلہ کریں،»

(۱) الوسیط ۴ / ۲۱۰۔ (۲) ان کی کتاب معانی القرآن میں ۵ / ۸۹۔ (۳) ہمیں یہ نہیں ملی۔ (۴) زاد المسیر ۸/ ۹۵۔ (۵) اسے طبری نے ۱۳۵/۲۲ میں قتادہ سے روایت کیا ہے۔ (۶) المحرر الوجیز ۵/ ۲۱۶۔ (۷) الصحاح (مرر)۔ (۸) تہذیب اللغة ۱۵/ ۱۹۶۔ (۹) ۳/ ۱۸۴۔

Surah al-Qamar: Verses 19 - 22 88

And it was said: Wednesday is a day of continuous ill omen (1). It is well known that he did not mean that it is an ill omen for the righteous (2); rather, he intended that it is an ill omen for the wicked and the corrupt, just as the ill-omened days mentioned in the Quran were ill-omened for the disbelievers from the people of 'Ad, not for their prophet and the believers among them. This being so, it is not far-fetched that the oppressor is given respite from the beginning of Wednesday until the sun declines. If the day passes and no tremor (rajfah) occurs (3), the prayer of the oppressed against him is answered, so the day becomes an ill omen for the oppressor. The Prophet's (PBUH) prayer was only against the disbelievers, and Jabir's statement in his hadith (4): "No severe matter befell me," is an indication of this, and Allah knows best. The Almighty's saying: {plucking up men} is in the position of a description for the wind, meaning: it uproots them from their places (5). It was said: It uprooted them from under their feet as a palm tree is uprooted from its base (6). Mujahid said: It would uproot them from the earth and throw them onto their heads, so their necks would be broken and their heads would be separated from their bodies.

---

(1) We did not find it from Masruq's narration. It was related by Ibn Adi in 'Al-Kamil' 1/238 via Ibrahim ibn Abi Hayyah, from his father, from the Prophet (PBUH) as a mursal report; and Ibn Hibban in 'Al-Majruhin' 1/104, and Al-Bayhaqi in 'Al-Sunan al-Kubra' 10/170 via Ibrahim ibn Abi Hayyah, from Ja'far ibn Muhammad, from his father, from Jabir ibn Abdullah as a marfu' report. Ibn Hibban said: Ibrahim ibn Abi Hayyah relates rejected reports (manakir) from Ja'far and Hisham. It was also related by Ibn Adi in 'Al-Kamil' 5/1883 via Isa ibn Abdullah, who said: My father narrated to me, from his father, from his grandfather, from Ali as a mawquf report. Isa ibn Abdullah is: Isa ibn Abdullah ibn Muhammad ibn Umar ibn Ali ibn Abi Talib, Al-Kufi. Ibn Hibban said of him in 'Al-Majruhin' 2/121: He narrates fabricated things from his father from his forefathers. (2) In (D), (F), and (M): 'the reformers' (al-muslihin), and what is established is from (Z) and (K), and 'Al-Minhaj' in 'Shu'ab al-Iman' by Al-Halimi 1/536 and the text is from him. (3) In 'Al-Minhaj': and no tremor occurred. (4) Previously 3/184, which Al-Qurtubi indicated earlier. (5) 'Gharib al-Quran' by Ibn Qutaybah, p. 433. (6) 'Tafsir Abi al-Layth' 3/300.

सूरह अल-क़मर: आयत 19 - 22 88

और कहा गया: बुधवार का दिन निरंतर दुर्भाग्य (नहस) का दिन है (1)। यह सर्वविदित है कि उनका अर्थ यह नहीं था कि यह नेक लोगों (सालेहीन) के लिए दुर्भाग्यपूर्ण है (2); बल्कि उनका अर्थ था कि यह दुष्टों और भ्रष्टाचारियों के लिए दुर्भाग्यपूर्ण है, जैसा कि कुरान में उल्लेखित दुर्भाग्यपूर्ण दिन 'आद' की जाति के काफिरों के लिए थे, न कि उनके पैगंबर और उनके बीच के ईमान वालों के लिए। और यदि ऐसा है, तो यह असंभव नहीं है कि अत्याचारी को बुधवार की शुरुआत से सूरज ढलने तक की मोहलत दी जाए। फिर यदि दिन ढल जाए और कोई भूकंप (रजफ़ा) न आए (3), तो उसके विरुद्ध पीड़ित की प्रार्थना स्वीकार कर ली जाती है, अतः वह दिन अत्याचारी के लिए दुर्भाग्यपूर्ण बन जाता है। नबी (स.अ.व.) की प्रार्थना केवल काफिरों के विरुद्ध थी, और जाबिर का अपने हदीस में यह कहना (4): "मुझ पर कोई गंभीर मामला नहीं आया", इसी ओर संकेत है, और अल्लाह बेहतर जानता है। अल्लाह का कथन: {लोगों को उखाड़ फेंकती है}: हवा के विशेषण (सिफ़त) के रूप में है, यानी: उन्हें उनके स्थानों से उखाड़ देती है (5)। कहा गया है: उसने उन्हें उनके पैरों के नीचे से उखाड़ दिया जैसे खजूर के पेड़ को उसकी जड़ से उखाड़ दिया जाता है (6)। मुजाहिद ने कहा: वह उन्हें ज़मीन से उखाड़ देती थी और उन्हें उनके सिर के बल फेंक देती थी, जिससे उनकी गर्दनें टूट जाती थीं और उनके सिर उनके शरीरों से अलग हो जाते थे।

---

(1) हमने इसे मसरूक की रिवायत से नहीं पाया। इब्न अदी ने 'अल-कामिल' 1/238 में इब्राहिम बिन अबी हय्या के माध्यम से, उनके पिता से, नबी (स.अ.व.) से मुरसल के रूप में इसे उद्धृत किया है; और इब्न हिब्बान ने 'अल-मजरूहीन' 1/104 में, और अल-बैहकी ने 'अल-सुनन अल-कुबरा' 10/170 में इब्राहिम बिन अबी हय्या के माध्यम से, जाफर बिन मुहम्मद से, उनके पिता से, जाबिर बिन अब्दुल्ला से मरफू के रूप में। इब्न हिब्बान ने कहा: इब्राहिम बिन अबी हय्या, जाफर और हिशाम से अस्वीकार्य (मनाकीर) रिवायतें बयान करते हैं। इब्न अदी ने 'अल-कामिल' 5/1883 में ईसा बिन अब्दुल्ला के माध्यम से भी इसे उद्धृत किया है, जिन्होंने कहा: मेरे पिता ने मुझसे, अपने पिता से, अपने दादा से, अली से मौकूफ़ के रूप में बयान किया। ईसा बिन अब्दुल्ला हैं: ईसा बिन अब्दुल्ला बिन मुहम्मद बिन उमर बिन अली बिन अबी तालिब, अल-कूफी। इब्न हिब्बान ने 'अल-मजरूहीन' 2/121 में उनके बारे में कहा: वह अपने पिता से, अपने पूर्वजों के माध्यम से मनगढ़ंत बातें बयान करते हैं। (2) (द), (फ) और (म) प्रतियों में: 'सुधार करने वाले' (मुस्लिहीन), और जो पाठ यहाँ स्थापित है वह (ज़) और (क) प्रतियों से है, और हलीमी की 'शुअब अल-ईमान' में 'अल-मिन्हाज' 1/536 से है

और पाठ उन्हीं का है। (3) 'अल-मिन्हाज' में है: और कोई भूकंप नहीं आया। (4) पिछला 3/184, जिसका अल-कुर्तुबी ने पहले संकेत दिया था। (5) इब्न कुतैबा की 'ग़रीब अल-क़ुरान', पृष्ठ 433। (6) 'तफ़सीर अबी अल-लैथ' 3/300।

سورہ القمر: آیات ۱۹ - ۲۲ ۸۸

اور کہا گیا: بدھ کا دن مسلسل نحوست کا دن ہے (۱)۔ اور یہ معلوم ہے کہ ان کی اس سے مراد یہ نہیں تھی کہ یہ نیکوکاروں (صالحین) پر منحوس ہے (۲)؛ بلکہ ان کی مراد یہ تھی کہ یہ بدکاروں اور مفسدوں پر منحوس ہے، جیسا کہ قرآن میں مذکور منحوس دن قوم عاد کے کافروں پر منحوس تھے، نہ کہ ان کے نبی اور ان میں سے ایمان لانے والوں پر۔ اور جب صورتحال ایسی ہے، تو یہ بعید نہیں کہ ظالم کو بدھ کے دن کے شروع سے سورج ڈھلنے تک مہلت دی جائے۔ پھر جب دن ڈھل جائے اور کوئی زلزلہ (رجفہ) نہ آئے (۳)، تو اس کے خلاف مظلوم کی دعا قبول ہو جاتی ہے، چنانچہ وہ دن ظالم کے لیے منحوس ثابت ہوتا ہے۔ اور نبی کریم ﷺ کی دعا صرف کافروں کے خلاف تھی، اور جابر کا اپنی حدیث میں یہ قول (۴): "مجھ پر کوئی سخت معاملہ نازل نہیں ہوا"، اسی طرف اشارہ ہے، واللہ اعلم۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿تَنزِعُ النَّاسَ﴾ (وہ لوگوں کو اکھاڑ پھینکتی ہے) ہوا کی صفت کے طور پر ہے، یعنی: انہیں ان کے ٹھکانوں سے اکھاڑ پھینکتی ہے (۵)۔ کہا گیا: اس نے انہیں ان کے پیروں تلے سے اکھاڑ پھینکا جیسے کھجور کے درخت کو جڑ سے اکھاڑ دیا جاتا ہے (۶)۔ اور مجاہد نے کہا: وہ انہیں زمین سے اکھاڑ کر ان کے سروں کے بل پھینکتی تھی جس سے ان کی گردنیں ٹوٹ جاتیں اور ان کے سر ان کے دھڑوں سے الگ ہو جاتے۔

---

(۱) ہمیں یہ مروق کی روایت سے نہیں ملا۔ اسے ابن عدی نے الکامل ۱/ ۲۳۸ میں ابراہیم بن ابی حیہ کے طریق سے، اپنے والد سے، نبی ﷺ سے مرسلاً روایت کیا ہے؛ اور ابن حبان نے المجروحین ۱/ ۱۰۴ میں، اور بیہقی نے السنن الکبریٰ ۱۰/ ۱۷۰ میں ابراہیم بن ابی حیہ کے طریق سے، جعفر بن محمد سے، اپنے والد سے، جابر بن عبد اللہ سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ ابن حبان نے کہا: ابراہیم بن ابی حیہ، جعفر اور ہشام سے منکر روایات بیان کرتے ہیں۔ اور اسے ابن عدی

نے الکامل ۵/ ۱۸۸۳ میں عیسیٰ بن عبد اللہ کے طریق سے بھی نکالا ہے، انہوں نے کہا: مجھ سے میرے والد نے، انہوں نے اپنے والد سے، انہوں نے اپنے دادا سے، علی رضی اللہ عنہ سے موقوفاً بیان کیا۔ عیسیٰ بن عبد اللہ: عیسیٰ بن عبد اللہ بن محمد بن عمر بن علی بن ابی طالب، کوفی ہیں، جن کے بارے میں ابن حبان نے المجروحین ۲/ ۱۲۱ میں کہا: وہ اپنے والد سے، اپنے آباء کے واسطے سے من گھڑت چیزیں روایت کرتے ہیں۔ (۲) نسخہ (د)، (ف) اور (م) میں: 'المصلحین' ہے، جبکہ ثابت شدہ متن نسخہ (ظ) اور (ک) سے ہے، اور حلیمی کی شعب الایمان میں 'المنہاج' ۱/ ۵۳۶ سے ہے اور کلام انہی کا ہے۔ (۳) المنہاج میں ہے: اور کوئی زلزلہ نہیں آیا۔ (۴) گزشتہ ۳/ ۱۸۴، جس کی طرف قرطبی نے ابھی اشارہ کیا۔ (۵) غریب القرآن از ابن قتیبہ، ص ۴۳۳۔ (۶) تفسیر ابی اللیث ۳/ ۳۰۰۔

their bodies[1]. It was also said: it uproots people from their houses. Muhammad ibn Ka'b narrated from his father that the Prophet ﷺ said: "The wind uprooted the people from their graves"[2]. It was also said: they dug pits and entered them, so the wind would uproot them from there and break them, and those pits remained as if they were the hollowed-out trunks of palm trees whose contents had perished, so their places remained hollowed out[3].

It is narrated that seven of them dug pits and stood in them to push back the wind. Ibn Ishaq said: When the wind raged, a group of seven from 'Ad stood up, six of whom were named for us, from the strongest[4] and largest of 'Ad. Among them were 'Amr ibn al-Hali, al-Harith ibn Shaddad, al-Hulqam, the two sons of Tiqn[5], and Khaljan ibn Sa'd. They put the families in a mountain pass between two mountains, then they lined up at the gate of the pass to push the wind back from the families inside. The wind began to throw them down[6] one man after another, so a woman from 'Ad said:

Time has taken 'Amr ibn Hali and the lesser ones Then al-Harith and al-Hul- qam, the climbers of mountain passes And the one who blocked the path of the wind during the days of calamities

At-Tabari[7]: There is an omission in the speech, and the meaning is: it uproots people and leaves them as if they were hollowed-out trunks of palm trees. So the 'kaf' (as if) is in the position of the accusative because of the omitted word. Az-Zajjaj[8]: The 'kaf' is in the position of the accusative.

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 5/216. (2) Tafsir al-Baghawi 4/261 without attribution, and we did not find it with anyone else. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 5/216. (4) In (M): stronger. What is confirmed is from the copies and at-Tabari 22/135, and the speech is from him, and the following verses are also from him. Al-Ayid: the strong. Al-Taj (Ayid). (5) In at-Tabari: Tiqn. (6) Ja'afahu: He threw him down, and struck the ground with him. Al-Lisan (Ja'af). (7) In the Tafsir 22/138, and Mushkil I'rab al-Qur'an by Makki 2/699. (8) In Ma'ani al-Qur'an 5/89.

सूरह अल-क़मर: आयतें 20 - 22 89

उनके शरीर[1]। और यह भी कहा गया: यह लोगों को उनके घरों से उखाड़ देता है। मुहम्मद इब्न काब ने अपने पिता से रिवायत की है कि पैगंबर ﷺ ने फरमाया: "हवा ने लोगों को उनकी कब्रों से उखाड़ फेंका"[2]। और यह भी कहा गया: उन्होंने गड्ढे खोदे और उनमें घुस गए, तो हवा उन्हें वहाँ से उखाड़ देती थी और उन्हें तोड़ देती थी, और वे गड्ढे ऐसे रह जाते थे जैसे कि वे खजूर के पेड़ों के खोखले तने हों जिनकी सामग्री नष्ट हो गई हो, इसलिए उनके स्थान खोखले रह गए[3]।

यह रिवायत है कि उनमें से सात ने गड्ढे खोदे और हवा को पीछे धकेलने के लिए उनमें खड़े हो गए। इब्न इशाक ने कहा: जब हवा तेज़ चली, तो आद के सात लोगों का एक समूह खड़ा हुआ, जिनमें से छह के नाम हमें बताए गए हैं, जो आद के सबसे शक्तिशाली[4] और सबसे बड़े शरीर वाले थे। उनमें 'अम्र इब्न अल-हली, अल-हारिस इब्न शद्दाद, अल-हुलक़ाम, तिम्न[5] के दो बेटे और खलजान इब्न साद शामिल थे। उन्होंने परिवारों को दो पहाड़ों के बीच एक घाटी में रखा, फिर वे घाटी के गेट पर हवा को अंदर के परिवारों से दूर धकेलने के लिए कतारबद्ध हो गए। हवा उन्हें एक-एक करके नीचे गिराने लगी[6], तो आद की एक महिला ने कहा:

समय 'अम्र इब्न हली और छोटे लोगों को ले गया फिर अल-हारिस और अल-हुल- क़ाम को, जो पहाड़ों की चोटियों पर चढ़ने वाले थे और वह जिसने आपदाओं के दिनों में हवा के रास्ते को रोक दिया था

तबरी[7]: वाणी में लोप है, और अर्थ है: यह लोगों को उखाड़ देता है और उन्हें ऐसे छोड़ देता है जैसे कि वे खजूर के पेड़ों के खोखले तने हों। इसलिए 'काफ' (जैसे कि) हटाए गए शब्द के कारण कर्म कारक (नसब) की स्थिति में है। ज़ज्जाज[8]: 'काफ' कर्म कारक की स्थिति में है।

---

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ५/२१६। (२) तफ़्सीर अल-बग़वी ४/२६१ बिना किसी संदर्भ के, और हमें यह किसी और के पास नहीं मिला। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ५/२१६। (४) (म) में: अधिक शक्तिशाली। प्रतियों और तबरी २२/१३५ से जो पुष्ट है, और वाणी उन्हीं की है, और निम्नलिखित छंद भी उन्हीं के हैं। अल-अयिद: शक्तिशाली। अल-ताज (अयिद)। (५) तबरी में: तिक़्न। (६) जा'अफ़हु: उसने उसे पटक दिया, और उसे ज़मीन पर दे मारा। अल-लिसान (जा'अफ़)। (७) तफ़्सीर २२/१३८ में, और मक्की द्वारा मुश्किल इ'राब अल-कुरान २/६९९ में। (८) मआनी अल-कुरान ५/८९ में।

سورة القمر: آیات 20 - 22 89

ان کے اجسام[1]۔ اور کہا گیا: یہ لوگوں کو گھروں سے اکھاڑ پھینکتی ہے۔ محمد بن کعب نے اپنے والد سے روایت کی کہ نبی ﷺ نے فرمایا: «ہوا نے لوگوں کو ان کی قبروں سے اکھاڑ دیا»[2]۔ اور کہا گیا: انہوں نے گڑھے کھودے اور ان میں داخل ہو گئے، تو ہوا انہیں وہاں سے اکھاڑتی اور توڑ دیتی، اور وہ گڑھے ایسے رہ جاتے گویا وہ کھجور کے ان درختوں کے تنے ہیں جو کھوکھلے ہو کر ختم ہو گئے ہوں، تو ان کے مقامات گڑھے کی طرح رہ گئے[3]۔

اور مروی ہے کہ ان میں سے سات نے گڑھے کھودے اور ہوا کو روکنے کے لیے ان میں کھڑے ہو گئے۔ ابن اسحاق کہتے ہیں: جب ہوا چلی تو عاد کے سات افراد کھڑے ہوئے جن میں سے چھ کے نام ہمیں بتائے گئے ہیں، جو عاد کے سب سے زیادہ طاقتور[4] اور جسیم لوگ تھے۔ ان میں عمرو بن الحلی، حارث بن شداد، ہلقام، تقن[5] کے دو بیٹے، اور خلجان بن سعد شامل تھے۔ انہوں نے اہل و عیال کو دو پہاڑوں کے درمیان ایک گھاٹی میں چھپا دیا، پھر وہ گھاٹی کے دروازے پر صف بستہ ہو گئے تاکہ ہوا کو گھاٹی میں موجود اہل و عیال سے روک سکیں، تو ہوا انہیں ایک ایک کر کے پچھاڑنے لگی[6]، تو عاد کی ایک عورت نے کہا:

زمانہ عمرو بن حلی اور چھوٹے لوگوں کو لے گیا پھر حارث اور ہلقام کو جو پہاڑوں کی چوٹیوں پر چڑھنے والے تھے اور اسے بھی جس نے مصیبت کے دنوں میں ہوا کا راستہ روک دیا تھا

طبری[7]: کلام میں حذف ہے، اور معنی یہ ہے: وہ لوگوں کو اکھاڑ پھینکتی ہے اور انہیں ایسے چھوڑ دیتی ہے گویا وہ کھجور کے درختوں کے کھوکھلے تنے ہوں۔ پس 'کاف' (گویا) حذف شدہ لفظ کی وجہ سے نصب کی جگہ پر ہے۔ زجاج[8]: 'کاف' نصب کی جگہ پر ہے۔

(١) المحرر الوجيز ٥/ ٢١٦ . (٢) تفسير البغوي ٤/ ٢٦١ بغیر کسی حوالے کے، اور ہمیں کسی دوسرے کے ہاں یہ نہیں ملا۔ (٣) المحرر الوجيز ٥/ ٢١٦ . (٤) (م) میں: اشد (زیادہ سخت)۔ اور جو نسخوں اور طبری ٢٢/ ١٣٥ سے ثابت ہے، اور کلام انہی کا ہے، اور آنے والے اشعار بھی انہی کے ہیں، اور الايد: طاقتور۔ التاج (ايد)۔ (٥) طبری میں: تیقن۔ (٦) جعفه: اسے پچھاڑ دیا، اور زمین پر دے مارا۔ اللسان (جعف)۔ (٧) التفسير ٢٢/ ١٣٨ میں، اور مشكل إعراب القرآن لمكى ٢/ ٦٩٩ میں۔ (٨) معانی القرآن میں ٥/ ٨٩ .

90 Surah Al-Qamar: Verses 20 - 26

...based on the state, and the meaning is: it plucks out people, likening them to the trunks of palm trees. The comparison is said to be for the pits they were in (1).

"A'jaz" (trunks/ends) is the plural of "ajuz": which is the rear or end of something (2). The people of 'Ad were described as having great stature, so they were likened to palm trees that had fallen on their faces. He said: {أَعْجَازُ نَخْلٍ مُنْقَعِرٍ} "like uprooted palm trunks" referring to the word palm (nakhl), which is a collective noun that can be masculine or feminine (3). "Munqa'ir" means uprooted from its base. "Qa'artu ash-shajara" (I uprooted the tree) means I pulled it up from its roots so it became uprooted. Al-Kisa'i said: "Qa'artu al-bi'r" (I bottomed the well), meaning: I descended until I reached its bottom, and likewise for a vessel if you drink what is in it until you reach its bottom. "Aq'artu al-bi'r" means I made a bottom for it (4).

Abu Bakr ibn al-Anbari said: Al-Mubarrad was asked in the presence of Ismail the Judge about a thousand questions, this being one of them. He was asked: What is the difference between the Almighty's saying: {وَلِسُلَيْمَانَ الرِّيحَ عَاصِفَةً} [Al-Anbiya: 81] "And for Solomon the wind was raging" and {جَاءَتْهَا رِيحٌ عَاصِفٌ} [Yunus: 22] "a violent wind comes upon them", and His saying: {كَأَنَّهُمْ أَعْجَازُ نَخْلٍ خَاوِيَةٍ} [Al-Haqqah: 7] "as if they were hollow palm trunks" and {أَعْجَازُ نَخْلٍ مُنْقَعِرٍ} [Al-Qamar: 20] "as if they were uprooted palm trunks"? He said: Everything that comes to you in this category, if you wish, you can refer it back to the word's form as masculine, or to its meaning as feminine. It was said: "Nakhl" (palm tree) and "Nakheel" (palm trees) are terms that can be masculine or feminine as we mentioned. {فَكَيْفَ كَانَ عَذَابِي وَنُذُرِ . وَلَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْءَانَ لِلذِّكْرِ فَهَلْ مِن مُّدَّكِرٍ} "So how [terrible] was My punishment and My warnings. And We have certainly made the Qur'an easy for remembrance, so is there any who will remember?" - explained previously.

The Almighty's saying: {كَذَّبَتْ ثَمُودُ بِالنُّذُرِ ﴿٢٣﴾ فَقَالُوا أَبَشَرًا مِّنَّا وَاحِدًا نَّتَّبِعُهُ إِنَّا إِذًا لَّفِي ضَلَالٍ وَسُعُرٍ ﴿٢٤﴾ أَءُلْقِيَ الذِّكْرُ عَلَيْهِ مِن بَيْنِنَا بَلْ هُوَ كَذَّابٌ أَشِرٌ ﴿٢٥﴾ سَيَعْلَمُونَ غَدًا مَّنِ الْكَذَّابُ الْأَشِرُ ﴿٢٦﴾}.

The Almighty's saying: {كَذَّبَتْ ثَمُودُ بِالنُّذُرِ} They are the people of Salih who denied the messengers and their prophet, or they denied the signs which are the warnings. {فَقَالُوا أَبَشَرًا مِّنَّا وَاحِدًا نَّتَّبِعُهُ} "And they said, 'Is it a human being from among us, a lone person, that we should follow?'" while leaving a group (5).

(1) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 4/292. (2) As-Sihah (root: 'ajaza). (3) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 4/291. (4) As-Sihah (root: qa'ara). (5) Tafsir al-Tabari 22/139.

90 सूरह अल-क़मर: आयत 20 - 26

...हालत के आधार पर, और अर्थ है: लोगों को उखाड़ फेंका, उनकी तुलना खजूर के तनों से की गई। यह तुलना उन गड्ढों के लिए कही गई है जिनमें वे थे (1)।

और "अ'जाज़" 'अजुज़' का बहुवचन है: और वह किसी चीज़ का पिछला या निचला हिस्सा है (2)। 'आद' के लोगों को लंबे कद वाला बताया गया था, इसलिए उनकी तुलना उन खजूर के पेड़ों से की गई जो अपने चेहरों के बल गिरे हों। उन्होंने कहा: {أَعْجَازُ نَخْلٍ مُّنْقَعِرٍ} "जैसे उखड़े हुए खजूर के तने" खजूर शब्द के लिए, और यह उस बहुवचन में से है जो पुल्लिंग और स्त्रीलिंग दोनों हो सकता है (3)। "मुन्क़'इर" का अर्थ है: अपनी जड़ से उखड़ा हुआ। "क़'अर्तु अश-शजरा" (मैंने पेड़ उखाड़ दिया): मैंने उसे उसकी जड़ से उखाड़ दिया तो वह उखड़ गया। अल-किसाई ने कहा: "क़'अर्तु अल-ब'इर" (मैंने कुएं की तह तक पहुँच गया), यानी: मैं नीचे उतरा यहाँ तक कि मैं उसकी तह तक पहुँच गया, और इसी तरह बर्तन के लिए भी है यदि आपने उसमें जो कुछ है उसे तब तक पिया जब तक आप उसकी तह तक न पहुँच गए। और "अक़'अर्तु अल-ब'इर" का अर्थ है: मैंने उसके लिए एक तह (तला) बनाई (4)।

अबू बक्र इब्न अल-अंबारी ने कहा: इस्माइल अल-क़ादी की उपस्थिति में अल-मुबर्रद से एक हज़ार सवाल पूछे गए, जिनमें से यह भी एक था। उनसे पूछा गया: सर्वशक्तिमान के इस कथन के बीच क्या अंतर है: {وَلِسُلَيْمَانَ الرِّيحَ عَاصِفَةً} [अल-अंबिया: 81] "और सुलैमान के लिए तेज़ हवा" और {جَاءَتْهَا رِيحٌ عَاصِفٌ} [यूनुस: 22] "उनके पास एक तेज़ हवा आई", और उसका कथन: {كَأَنَّهُمْ أَعْجَازُ نَخْلٍ خَاوِيَةٍ} [अल-हाक्का: 7] "जैसे कि वे खोखले खजूर के तने हों" और {أَعْجَازُ نَخْلٍ مُّنْقَعِرٍ} [अल-क़मर: 20] "जैसे कि वे उखड़े हुए खजूर के तने हों"? तो उन्होंने कहा: इस श्रेणी से आपके पास जो कुछ भी आए, यदि आप चाहें तो उसे शब्द के रूप के अनुसार पुल्लिंग मान सकते हैं, या उसके अर्थ के अनुसार स्त्रीलिंग। यह कहा गया था: "नख्ल" और "नखील" का अर्थ एक ही है, जो पुल्लिंग और स्त्रीलिंग दोनों हो सकते हैं जैसा कि हमने उल्लेख किया है। {فَكَيْفَ كَانَ عَذَابِي وَنُذُرِ . وَلَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْءَانَ لِلذِّكْرِ فَهَلْ مِن مُّدَّكِرٍ} "तो मेरा अज़ाब और मेरी चेतावनियाँ कैसी थीं। और हमने कुरआन को याद रखने के लिए आसान बना दिया है, तो क्या कोई है जो याद रखे?" - इसका वर्णन पहले हो चुका है।

अल्लाह का फरमान: {كَذَّبَتْ ثَمُودُ بِالنُّذُرِ ﴿٢٣﴾ فَقَالُوا أَبَشَرًا مِّنَّا وَاحِدًا نَّتَّبِعُهُ إِنَّا إِذًا لَّفِي ضَلَالٍ وَسُعُرٍ ﴿٢٤﴾ أَءُلْقِيَ الذِّكْرُ عَلَيْهِ مِن بَيْنِنَا بَلْ هُوَ كَذَّابٌ أَشِرٌ ﴿٢٥﴾ سَيَعْلَمُونَ غَدًا مَّنِ الْكَذَّابُ الْأَشِرُ ﴿٢٦﴾}।

अल्लाह का फरमान: {كَذَّبَتْ ثَمُودُ بِالنُّذُرِ} वे सालेह की क़ौम हैं जिन्होंने रसूलों और अपने नबी को झुठलाया, या उन आयतों को झुठलाया जो चेतावनियाँ हैं। {فَقَالُوا أَبَشَرًا مِّنَّا وَاحِدًا نَّتَّبِعُهُ} "और उन्होंने कहा, 'क्या हम अपने ही बीच के एक अकेले आदमी का अनुसरण करेंगे?'" और एक समूह को छोड़ देंगे (5)।

(1) इ'राब अल-कुरआन, अन-नहहास 4/292। (2) अस-सिहाह (अ-ज-ज़)। (3) इ'राब अल-कुरआन, अन-नहहास 4/291। (4) अस-सिहाह (क़-अ-र)। (5) तफ़सीर अल-तबरी 22/139।

90 سورة القمر: آیات 20 - 26

...حال کی بنا پر، اور معنی یہ ہے: لوگوں کو اکھاڑ پھینکتی تھی گویا وہ کھجور کے تنوں کی مانند ہوں۔ اور یہ تشبیہ ان گڑھوں کے لیے کہی گئی ہے جن میں وہ تھے (1)۔

اور "اعجاز" عجز کی جمع ہے: اور وہ کسی چیز کا پچھلا حصہ ہے (2)۔ قوم عاد لمبے قد و قامت والے مشہور تھے، تو انہیں کھجور کے درختوں سے تشبیہ دی گئی جو اپنے چہروں کے بل گر پڑے ہوں۔ اور فرمایا: {أَعْجَازُ نَخْلٍ مُنْقَعِرٍ} "کھجور کے اکھڑے ہوئے تنے" لفظ نخل کے لیے، اور یہ اس جمع میں سے ہے جو مذکر اور مؤنث دونوں استعمال ہوتی ہے (3)۔ اور "منقعر": اپنی جڑ سے اکھڑا ہوا۔ "قعرت الشجرة قعراً": میں نے درخت کو اس کی جڑ سے اکھاڑ دیا تو وہ اکھڑ گیا۔ الکسائی نے کہا: "قعرت البئر" یعنی: میں نیچے اترا یہاں تک کہ اس کی تہ تک پہنچ گیا، اور اسی طرح برتن کا بھی حال ہے جب تم اس میں موجود چیز پی لو یہاں تک کہ اس کی تہ تک پہنچ جاؤ۔ اور "اقعرت البئر" کا مطلب ہے: میں نے اس کے لیے تہ (پیندا) بنا دی (4)۔

ابو بکر بن الانباری نے کہا: مبرد سے اسماعیل القاضی کی موجودگی میں ایک ہزار مسائل پوچھے گئے، یہ بھی ان میں سے ایک تھا، تو ان سے پوچھا گیا: اللہ تعالیٰ کے اس قول میں کیا فرق ہے: {وَلِسُلَيْمَانَ الرِّيحَ عَاصِفَةً} [الانبیاء: 81] "اور سلیمان کے لیے تیز ہوا" اور {جَاءَتْهَا رِيحٌ عَاصِفٌ} [یونس: 22] "ان کے پاس ایک تیز ہوا آئی"، اور اس کا قول: {كَأَنَّهُمْ أَعْجَازُ نَخْلٍ خَاوِيَةٍ} [الحاقہ: 7] "گویا کہ وہ کھجور کے کھوکھلے تنے ہوں" اور {أَعْجَازُ نَخْلٍ مُنْقَعِرٍ} [القمر: 20] "گویا کہ وہ کھجور کے اکھڑے ہوئے تنے ہوں"؟ تو انہوں نے کہا: اس باب سے تمہارے پاس جو بھی آئے، اگر تم چاہو تو اسے لفظ کی رعایت سے مذکر قرار دو، یا معنی کی رعایت سے مؤنث۔ اور کہا گیا: نخل اور نخیل ایک ہی معنی میں ہیں جو مذکر اور مؤنث دونوں استعمال ہوتے ہیں جیسا کہ ہم نے

ذکر کیا۔ {فَكَيْفَ كَانَ عَذَابِي وَنُذُرِ . وَلَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْءَانَ لِلذِّكْرِ فَهَلْ مِن مُّدَّكِرٍ} "پھر کیسا رہا میرا عذاب اور میری ڈرانے والی باتیں؟ اور ہم نے قرآن کو نصیحت کے لیے آسان کر دیا ہے، تو کیا ہے کوئی نصیحت قبول کرنے والا؟" - پہلے گزر چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {كَذَّبَتْ ثَمُودُ بِالنُّذُرِ ﴿٢٣﴾ فَقَالُوا أَبَشَرًا مِّنَّا وَاحِدًا نَّتَّبِعُهُ إِنَّا إِذًا لَّفِي ضَلَالٍ وَسُعُرٍ ﴿٢٤﴾ أَءُلْقِيَ الذِّكْرُ عَلَيْهِ مِن بَيْنِنَا بَلْ هُوَ كَذَّابٌ أَشِرٌ ﴿٢٥﴾ سَيَعْلَمُونَ غَدًا مَّنِ الْكَذَّابُ الْأَشِرُ ﴿٢٦﴾}۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {كَذَّبَتْ ثَمُودُ بِالنُّذُرِ} یہ صالح کی قوم ہیں جنہوں نے رسولوں اور اپنے نبی کو جھٹلایا، یا ان آیات کو جھٹلایا جو ڈرانے والی چیزیں ہیں۔ {فَقَالُوا أَبَشَرًا مِّنَّا وَاحِدًا نَّتَّبِعُهُ} "تو کہنے لگے کہ کیا ہم اپنے ہی میں سے ایک اکیلے انسان کی پیروی کریں؟" اور ایک جماعت کو چھوڑ دیں (5)۔

(1) اعراب القرآن للنحاس 4 / 292۔ (2) الصحاح (عجز)۔ (3) اعراب القرآن للنحاس 4 / 291۔ (4) الصحاح (قعر)۔ (5) تفسیر الطبری 22/139۔

Surah Al-Qamar: Verses 24 - 26 91

Abu al-Ashhab, Ibn al-Sumayfa', and Abu al-Sammal al-'Adawi read: "A-basharun" (Is it a man?) with the nominative case (raf'), and "wahidun" (one) also in the nominative as a subject (mubtada'), and the predicate (khabar) is "nattabi'uhu" (we follow him). The others read it with the accusative case (nasb) based on the meaning: Shall we follow a single human from among us? Abu al-Sammal read: "A-basharun" with the nominative and "minna wahidan" with the accusative. The nominative for "a-basharun" is by implying a verb indicated by "a-ulqiya" (was it sent down?), as if he said: Is a man from among us being given news? His word "wahidan" can be a circumstantial adverb (hal) for the hidden pronoun in "minna", and its governor is the adverbial phrase (zarf). The estimation is: Is a man who is among us, alone, being given news? It is also possible that it is a circumstantial adverb for the pronoun in "nattabi'uhu", meaning alone with no helper (1).

{Indeed, we would then be in error} i.e., straying from the right path (2) {and madness (su'ur)} i.e., insanity, from their saying: a "mad" (mas'urah) she-camel (3), meaning: as if from the intensity of her activity she were mad (4), mentioned by Ibn Abbas (5).

The poet said describing his she-camel: You would think there is a madness in her when the travel (6) shakes her ... A rapid pace and a tiring rhythm of movement (7).

Ibn Abbas also said: "Su'ur" means torment (8), as did Al-Farra' (9). Mujahid said: Being far from the truth.

(1) Al-Muhtasab 2/298, I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/293, al-Kashshaf 4/39, al-Muharrar al-Wajiz 5/217, and al-Bahr al-Muhit 8/179. (2) Tafsir al-Tabari 22/139. (3) Al-Kashshaf 4/39. (4) Gharib al-Qur'an by Ibn Qutaybah p. 433. (5) Al-Wasit 4/211, and Zad al-Masir 8/96. (6) In (d) and (z): al-'ays (white camels), and in (f): al-shi'r (poetry), and what is fixed from (k) and (m). (7) Reported by al-Zamakhshari in al-Kashshaf 4/39 and his narration is: As if there were a madness in her when the white camels shake her ... A rapid pace and a tiring loosening of the walk. It came in the margin of (k) and after the verse in (m): "Al-dhamil: a type of camel gait. Abu Ubaid said: If the gait rises slightly above al-'anaq (slow pace), it is al-tazyid, if it rises above that it is al-dhamil, then al-rasim. It is said: dhamala yidhmulu and yidhmilu dhamilan. Al-Asma'i said: No camel trots (yidhmulu) for a day and a night except a Mahri camel. Al-Jawhari said it." End of quotation from Al-Sihah (dhamala). (8) Tafsir al-Baghawi 4/261. (9) In Ma'ani al-Qur'an for him 3/108.

सूरा अल-क़मर: आयत २४ - २६ ९१

अबू अल-अशहब, इब्न अल-सुमैफा और अबू अल-समाल अल-अदवी ने "अ-बशुरुन" (क्या एक मनुष्य?) को रफ़ (नोमिनेटिव) के साथ पढ़ा है, और "वाहिदुन" (एक) को भी इसी तरह इब्तिदा (सब्जेक्ट) के रूप में रफ़ दिया है, और उसकी ख़बर (प्रेडिकेट) "नत्तबिउहु" (हम उसका अनुसरण करें) है। बाकी लोगों ने इसे नसब (एक्यूसेटिव) के साथ पढ़ा है जिसका अर्थ है: क्या हम अपने में से एक अकेले मनुष्य का अनुसरण करेंगे? अबू अल-समाल ने "अ-बशुरुन" रफ़ के साथ और "मिन्ना वाहिदन" नसब के साथ पढ़ा है। "अ-बशुरुन" का रफ़ एक ऐसे छिपे हुए क्रिया (फेल) द्वारा है जिसकी ओर "अ-उलक़िया" (क्या उतारा गया?) संकेत करता है, जैसे कि उन्होंने कहा हो: क्या हमारे बीच के किसी मनुष्य को ख़बर दी जा रही है? उनका शब्द "वाहिदन" "मिन्ना" में छिपे सर्वनाम के लिए हाल (अवस्थावाचक विशेषण) हो सकता है, और उसका कारक (नासिब) ज़र्फ़(अधिकरण) है। अनुमान यह है: क्या हमारे बीच के किसी मनुष्य को, जो अकेला है, ख़बर दी जा रही है? यह भी संभव है कि यह "नत्तबिउहु" के सर्वनाम के लिए हाल हो, जिसका अर्थ है अकेला जिसका कोई सहायक न हो (१)।

{निश्चय ही तब हम पथभ्रष्टता में होंगे} यानी: सही रास्ते से भटक जाना (२) {और उन्माद (सुउर) में} यानी: पागलपन, उनके इस कथन से: एक "पागल" (मसऊराह) ऊंटनी (३), अर्थात: जैसे कि वह अपनी अत्यधिक सक्रियता के कारण पागल हो गई हो (४), इब्न अब्बास ने इसका उल्लेख किया है (५)।

कवि अपनी ऊंटनी का वर्णन करते हुए कहता है: तुम समझोगे कि उसमें पागलपन है जब यात्रा (६) उसे झकझोर देती है ... एक तेज़ चाल और चलने की थका देने वाली लय (७)।

इब्न अब्बास ने यह भी कहा: "सुउर" का अर्थ है यातना (८), और अल-फ़र्रा ने भी यही कहा है (९)। मुजाहिद ने कहा: सच्चाई से दूर होना।

(१) अल-मुहतासिब २/२९८, इराब अल-कुरान अल-नहहास ४/२९३, अल-कश्शाफ ४/३९, अल-मुहर्रर अल-वजीज ५/२१७, और अल-बहर अल-मुहीत ८/१७९। (२) तफ़सीर अल-तबरी २२/१३९। (३) अल-कश्शाफ ४/३९। (४) ग़रीब अल-क़ुरान इब्न कुतैबा पृ. ४३३। (५) अल-वसीत ४/२११, और ज़ाद अल-मसीर ८/९६। (६) (द) और (ज़) में: अल-'ऐस (सफ़ेद ऊंट), और (फ़) में: अल-शेर (कविता), और (क) और (म) से जो सिद्ध है। (७) अल-ज़मख़्शरी ने अल-कश्शाफ ४/३९ में इसे

उद्धृत किया है और उनका वर्णन है: जैसे कि उसमें पागलपन हो जब सफ़ेद ऊंट उसे झकझोर दें... तेज़ चाल और चलने की थका देने वाली ढिलाई। (क) के हाशिये पर और (म) में पद के बाद आया है: "अल-धमील: ऊंटों की चाल का एक प्रकार। अबू उबैद ने कहा: यदि चाल 'अनक़' (धीमी चाल) से थोड़ी ऊपर उठती है, तो वह 'तज़्यीद' है, यदि उससे ऊपर उठती है, तो वह 'धमील' है, फिर 'रसीम'। कहा जाता है: धमल यधमुलु और यधमिलु धमीलन। अल-असमी ने कहा: कोई ऊंट एक दिन और एक रात तक नहीं दौड़ता (यधमुलु) सिवाय महरी ऊंट के। अल-जौहरी ने इसे कहा है।" इति। अल-सिहाह (धमल)। (८) तफ़सीर अल-बग़वी ४/२६१। (९) उनके लिए मानी अल-कुरान में ३/१०८।

سورة القمر: آیات ۲۴ - ۲۶ ۹۱

ابو الاشهب، ابن السمیفع اور ابو السمال العدوی نے «أَبَشَرٌ» کو رفع کے ساتھ پڑھا ہے، اسی طرح «وَاحِدٌ» کو بھی ابتدا کی بنا پر رفع دیا ہے، اور خبر «نَتَّبِعُهُ» ہے۔ باقی قراء نے اسے نصب کے ساتھ پڑھا ہے، اس معنی میں کہ: کیا ہم اپنے میں سے ایک بشر کی پیروی کریں گے؟ ابو السمال نے «أَبَشَرٌ» کو رفع کے ساتھ اور «مِنَّا وَاحِداً» کو نصب کے ساتھ پڑھا ہے۔ «أَبَشَرٌ» کا رفع ایک ایسے پوشیدہ فعل کی وجہ سے ہے جس پر «أَؤُلْقِيَ» دلالت کرتا ہے، گویا انہوں نے کہا: کیا ہمارے درمیان کسی بشر کو خبر دی جا رہی ہے؟ اور ان کا قول «وَاحِداً» «مِنَّا» میں مستتر ضمیر سے حال ہونا جائز ہے، اور اس کا ناصب ظرف ہے، تقدیر یہ ہے: کیا ہمارے درمیان موجود ایک اکیلے بشر کو خبر دی جا رہی ہے؟ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ «نَتَّبِعُهُ» کی ضمیر سے حال ہو، یعنی اکیلا جس کا کوئی مددگار نہ ہو (۱)۔

﴿إِنَّا إِذًا لَّفِي ضَلَلٍ﴾ یعنی: راہِ راست سے بھٹک جانا (۲) ﴿وَسُعُرٍ﴾ یعنی: دیوانگی، ان کے اس قول سے: «ناقة مسعورة» (۳) (باولی اونٹنی)، یعنی: گویا وہ اپنی شدید چستی کی وجہ سے دیوانی ہے (۴)، اس کا ذکر ابن عباس نے کیا ہے (۵)۔

شاعر اپنی اونٹنی کی تعریف کرتے ہوئے کہتا ہے: تم اس میں جنون کا گمان کرو گے جب سفر (۶) اسے جھنجھوڑ دے گا ... ایک تیز چال اور تھکا دینے والا انداز (۷)

ابن عباس نے یہ بھی فرمایا: «السُّعر» کے معنی عذاب کے ہیں (۸)، اور یہی الفراء نے بھی کہا ہے (۹)۔ مجاہد نے کہا: حق سے دوری۔

(١) المحتسب ٢٩٨/٢، وإعراب القرآن للنحاس ٢٩٣/٤، والكشاف ٣٩/٤، والمحرر الوجيز ٢١٧/٥، والبحر المحيط ١٧٩/٨. (٢) تفسير الطبري ١٣٩/٢٢. (٣) الكشاف ٣٩/٤. (٤) غريب القرآن لابن قتيبة ص ٤٣٣. (٥) الوسيط ٢١١/٤، وزاد المسير ٩٦/٨. (٦) نسخہ (د) اور (ظ) میں: العیس (سفید اونٹ)، اور (ف) میں: الشعر، اور ثابت شدہ (ك) اور (م) سے ہے۔ (٧) اسے زمخشری نے کشاف ٣٩/٤ میں نقل کیا ہے اور ان کی روایت یہ ہے: گویا اس میں دیوانگی ہے جب سفید اونٹ اسے جھنجھوڑ دیں ... تیز چال اور چلنے کی تھکا دینے والی سستی۔ نسخہ (ك) کے حاشیے پر اور نسخہ (م) میں شعر کے بعد آیا ہے: «الذمیل: اونٹوں کی چال کی ایک قسم۔ ابو عبید نے کہا: جب چال 'عنق' (سست چال) سے تھوڑی اوپر ہو تو وہ 'تزید' ہے، جب اس سے بھی اوپر ہو تو وہ 'ذمیل' ہے، پھر 'رسیم'۔ کہا جاتا ہے: ذَمَلَ يَذْمُلُ اور يَذْمِل ذَمِيلاً۔ اصمعی نے کہا: کوئی اونٹ ایک دن اور ایک رات 'ذمیل' چال نہیں چلتا سوائے مہری اونٹ کے۔ جوہری نے اسے کہا ہے»۔ انتہی۔ الصحاح (ذمل)۔ (٨) تفسير البغوي ٢٦١/٤. (٩) ان کی کتاب معاني القرآن میں ١٠٨/٣۔

Surah Al-Qamar: Verses 24 - 26 92

Al-Haqq(1). Al-Suddi: Regarding burning(2). He [the poet] said: Have you regained your senses today, or has Hirr [the name of a beloved] filled you with longing? For from love, there is a kindled madness(3). Meaning: ablaze and burning. Abu Ubaidah(4): It is the plural of 'sa'eer', which is the flame of fire. A "mad" camel wanders here and there because of the intensity that burns within it. The meaning of the verse is: [They said] "In that case, we would surely be in misery and toil because of what would be required of us." His saying, Exalted is He: {Has the remembrance been cast upon him from among us?} meaning: Was he specifically chosen for the message from among the people of Thamud, while there are those among them who are wealthier and in a better state?! This is a question whose meaning is denial(5). {Rather, he is a persistent liar, an insolent one.} meaning: He is not as he claims; rather, he wants to exalt himself and seeks to be arrogant over us without entitlement. And 'ashir' means: exuberance, pride(6) and activity(7). It is said: a horse is 'ashir' if it is exuberant and active. Imru' al-Qais said, describing a dog: A keen-smelling, tame [dog] reaches us, hearing, seeing, seeking, and sharp. With tightly-set teeth, curved ribs, long-striding, intelligent, active, and exuberant(8). And it was said: 'ashir' means 'batir' [insolent/reckless]. And 'al-ashar' is 'al-batar' [insolence], as the poet said:

(1) In Tafsir Mujahid 2/637: Al-Sa'r: also means misguidance. (2) Al-Nukat wal-'Uyun 5/415, and in it: 'separation' instead of 'burning'. (3) The speaker is Tarafa bin al-Abd, and it is in his Diwan, p. 50. (4) In Majaz al-Qur'an 2/241. (5) Tafsir al-Tabari 22/140 similarly. (6) Tafsir al-Baghawi 4/262. (7) Majaz al-Qur'an by Abu Ubaidah 2/241. (8) Diwan of Imru' al-Qais pp. 160-161, and in it: 'arib' instead of 'talub'. Its commentator said: 'Al-Fagham': fond of a thing and greedy for it. 'Dajin': familiar, having repeatedly returned to hunting. 'Alass al-durūs': teeth set closely together. 'Haniyy al-dulū'': its ribs are curved and bent.

सूरह अल-क़मर: आयत २४ - २६ ९२

सच्चाई(१)। अल-सुद्दी ने कहा: जलने के बारे में(२)। उसने [कवि] कहा: क्या तुम आज होश में आ गए हो, या हिर्र [प्रेमिका का नाम] ने तुम्हें लालसा से भर दिया है? क्योंकि प्रेम से, एक प्रज्वलित पागलपन होता है(३)। अर्थ: प्रज्वलित और जलता हुआ। अबू उबैदाह(४): यह 'सईर' का बहुवचन है, जो आग की लौ है। एक "पागल" ऊँट इधर-उधर भटकता है क्योंकि उसमें जलने वाली तीव्रता होती है। आयत का अर्थ है: [उन्होंने कहा] "उस स्थिति में, हम निश्चित रूप से उस कठिनाई और थकावट में होंगे जो हम पर अनिवार्य होगी।" उसका कथन, वह महान है: {क्या हमारे बीच से उसी पर उपदेश उतारा गया है?} अर्थात: क्या उसे सामूद के लोगों में से संदेश के लिए विशेष रूप से चुना गया था, जबकि उनमें वे लोग भी हैं जो अधिक धनी और बेहतर स्थिति में हैं?! यह एक प्रश्न है जिसका अर्थ इनकार है(५)। {बल्कि, वह एक बड़ा झूठा, घमंडी है।} अर्थात: वह वैसा नहीं है जैसा वह दावा करता है; बल्कि, वह खुद को बड़ा बनाना चाहता है और बिना किसी योग्यता के हम पर अहंकार करना चाहता है। और 'अशिर' का अर्थ है: उल्लास, गर्व(६) और सक्रियता(७)। कहा जाता है: एक घोड़ा 'अशिर' है, यदि वह उल्लासपूर्ण और सक्रिय है। इम्रुल क़ैस ने एक कुत्ते का वर्णन करते हुए कहा: एक सूंघने वाला, पालतू [कुत्ता] हम तक पहुँचता है, सुनने वाला, देखने वाला, खोजने वाला और तेज़। सटे हुए दांतों वाला, मुड़ी हुई पसलियों वाला, लंबे डग भरने वाला, बुद्धिमान, सक्रिय और उल्लासपूर्ण(८)। और कहा गया है: 'अशिर' का अर्थ 'बतिर' [अहंकारी/लापरवाह] है। और 'अल-अशर' 'अल-बतर' [अहंकार] है, जैसा कि कवि ने कहा:

(१) तफ़सीर मुजाहिद २/६३७ में: अल-स'र: का अर्थ गुमराह होना भी है। (२) अल-नुक़त वल-'उयून ५/४१५, और इसमें: 'जलने' के बजाय 'अलगाव'। (३) कहने वाले तरफ़ा बिन अल-अब्द हैं, और यह उनके दीवान, पृ. ५० में है। (४) मजाज़ अल-क़ुरआन २/२४१ में। (५) तफ़सीर अल-तबरी २२/१४० में इसी प्रकार। (६) तफ़सीर अल-बग़वी ४/२६२। (७) अबू उबैदाह द्वारा मजाज़ अल-क़ुरआन २/२४१। (८) इम्रुल क़ैस का दीवान पृ. १६०-१६१, और इसमें: 'तलुब' के बजाय 'अरीब'। इसके व्याख्याकार ने कहा: 'अल-फ़ग़म': किसी चीज़ का शौकीन और उसके लिए लालची। 'दाजिन': परिचित, शिकार के लिए बार-बार लौटा हुआ। 'अलस्स अल-दुरूस': एक-दूसरे से सटे हुए दाँत। 'हनिय्य अल-दुलू'': उसकी पसलियाँ मुड़ी हुई और झुकी हुई हैं।

سورہ القمر: آیات ۲۴ - ۲۶ ۹۲

الحق(۱)۔ السدی: جلنے کے بارے میں(۲)۔ اس نے [شاعر] کہا: کیا تو آج ہوش میں آگیا ہے یا تجھے ہِر [معشوقہ کا نام] کی یاد نے تڑپا دیا ہے؟ اور عشق سے تو ایک بھڑکتا ہوا جنون پیدا ہوتا ہے(۳)۔ یعنی: روشن اور جلتا ہوا۔ ابو عبیدہ(۴): یہ سعیر کی جمع ہے، اور وہ آگ کا شعلہ ہے۔ اور جنونی اونٹ اپنی تیزی کی وجہ سے ادھر ادھر بھاگتا ہے جس سے وہ بھڑک اٹھتا ہے۔ اور آیت کا معنی ہے: تب تو ہم مشقت اور تھکن میں ہوں گے جو ہم پر لازم ہوگی۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿کیا ہم میں سے اسی پر ذکر (وحی) نازل کیا گیا ہے؟﴾ یعنی: کیا آلِ ثمود میں سے اسی کو رسالت کے لیے خاص کیا گیا ہے، حالانکہ ان میں وہ بھی ہیں جو اس سے زیادہ مالدار اور بہتر حال والے ہیں؟! یہ ایسا استفہام ہے جس کا معنی انکار ہے(۵)۔ ﴿بلکہ وہ بڑا جھوٹا، خود بیں ہے﴾ یعنی: وہ ایسا نہیں ہے جیسا دعویٰ کرتا ہے، بلکہ وہ تو بڑائی چاہتا ہے اور بلا استحقاق ہم پر تکبر کرنا چاہتا ہے۔ اور 'الأشر' کا معنی ہے: خوشی، تکبر(۶) اور چستی(۷)۔ کہا جاتا ہے: گھوڑا 'أشر' ہے، جب وہ خوش اور چست ہو۔ امرؤ القیس نے ایک کتے کی صفت بیان کرتے ہوئے کہا: پس ہمیں پالیتا ہے ایک سونگھنے والا، پالتو [کتا]، سننے والا، دیکھنے والا، تلاش کرنے والا، ہوشیار۔ ملے ہوئے دانتوں والا، جھکی ہوئی پسلیوں والا، لمبے قدموں والا، دانا، چست، خوش و خرم(۸)۔ اور کہا گیا: «أشر» سے مراد اترانے والا ہے۔ اور 'الأشر' کا معنی ہے اترانا، شاعر نے کہا:

(۱) تفسیر مجاہد ۲/۶۳۷ میں ہے: السعر کا ایک معنی گمراہی بھی ہے۔ (۲) النکت والعیون ۵/۴۱۵، اور اس میں 'احتراق' (جلنے) کے بجائے 'افتراق' (جدائی) ہے۔ (۳) کہنے والے طرفہ بن العبد ہیں، اور یہ ان کے دیوان ص ۵۰ میں ہے۔ (۴) مجاز القرآن ۲/۲۴۱ میں۔ (۵) تفسیر طبری ۲۲/۱۴۰ میں اسی طرح ہے۔ (۶) تفسیر بغوی ۴/۲۶۲۔ (۷) ابو عبیدہ کی مجاز القرآن ۲/۲۴۱۔ (۸)

دیوان امرؤ القیس ص ۱۶۰ - ۱۶۱، اور اس میں 'طلوب' کے بجائے 'أریب' ہے۔ اس کے شارح نے کہا: الفغم: کسی چیز کا شائق اور اس کا حریص۔ داجن: مانوس، جو بارہا شکار پر جا چکا ہو۔ ألص الضروس: ایک دوسرے سے جڑے ہوئے دانت۔ حنی الضلوع: اس کی پسلیاں مڑی ہوئی اور جھکی ہوئی ہیں۔

93 Surah Al-Qamar: Verses 25 - 26 "You became insolent by wearing silk when you wore it, and before that you did not know who conquered the villages." (1) The verb 'ashira' (with a kasra) means 'to be insolent' or 'to exult'. The active participle is 'ashir' and 'ashran', and the plural is 'ashara' like 'sukran' and 'sukara' (drunk). A poet said: "And it left mountain goats exulting in it, while the stabbing had already prostrated its heroes." (2) It is also said: It refers to one who transgresses to a status he does not deserve (3), and the meaning is the same. Ibn Zayd and Abdul Rahman bin Hammad said: 'Al-Ashir' is one who does not care what he says (4). Abu Ja'far and Abu Qilaba read it as "asharru" (most evil) with a fatha on the shin and a shadda on the ra (5), meaning: the most evil and wicked among us. {They will know tomorrow} meaning: they will see the punishment on the Day of Resurrection, or at the time the punishment descends upon them in this world (6). Ibn Amir and Hamza read it with a 'ta' (seta'lamuna - you will know), as if it's part of Salih's address to them. The rest read it with a 'ya' (seya'lamuna - they will know); as information from Allah the Almighty to Salih about them (7). And His saying: "tomorrow" is meant for proximity, following the custom of people in saying about consequences: "Indeed, with today there is a tomorrow." (8) He said:

(1) Al-Nukat wa al-Uyun 5/415, and he did not attribute it. (2) Al-Sahhah (ashira), Ibn Barri said in Al-Tanbih wa al-Idah 2/78: The verse is by Mayya bint Dirar al-Dabbiya, mourning her brother, and 'azhafa al-ta'nu abtalaha' means: it knocked them down. (3) Al-Nukat wa al-Uyun 5/415. (4) Narrated by al-Tabari 22/140 from Abdul Rahman bin Abi Hammad. (5) Mentioned by al-Ukbari in 'Imla' ma manna bihi al-Rahman' 4/366-367, and al-Fakhr al-Razi 29/51, and they did not attribute it. (6) Al-Wasit 4/211. (7) Tafsir Abi al-Layth 3/300, and the reading in 'al-Sab'ah' p. 618, and 'al-Taysir' p. 206. (8) Tafsir al-Baghawi 4/262.

93 सूरा अल-क़मर: आयत 25 - 26 "जब तुमने रेशम पहना तो तुम अभिमानी हो गए, और उससे पहले तुम्हें पता नहीं था कि बस्तियों को किसने जीता है।" (1) और 'अशिर' (कसरह के साथ) का अर्थ है घमंडी या इतराने वाला। इसका कर्ता 'अशिर' और 'अशरान' है, और बहुवचन 'अशारा' है जैसे 'सुकरान' और 'सुक़ारा' (नशे में)। एक कवि ने कहा: "और उसने जंगली बकरों को उसमें इतराते हुए छोड़ दिया, जबकि प्रहार ने उसके वीरों को पछाड़ दिया था।" (2) यह भी कहा गया है: इसका अर्थ वह है जो उस स्थिति तक बढ़ जाता है जिसका वह पात्र नहीं है (3), और अर्थ वही है। इब्न ज़ैद और अब्दुर्रहमान बिन हम्माद ने कहा: 'अल-अशिर' वह है जिसे इसकी परवाह नहीं होती कि वह क्या कह रहा है (4)। अबू जाफ़र और अबू क़िलाबा ने इसे "अशर्र" (सबसे बुरा) पढ़ा, 'शीन' पर फतह और 'रा' पर शद्दा के साथ (5), जिसका अर्थ है: हममें सबसे बुरा और सबसे दुष्ट। {वे कल जान लेंगे} अर्थात: वे कयामत के दिन अज़ाब (दंड) देखेंगे, या दुनिया में उन पर अज़ाब उतरने के समय (6)। इब्न आमिर और हमजा ने इसे 'ता' के साथ (सेता'लमूना) पढ़ा, इस आधार पर कि यह सालेह (अ.स.) का उन्हें संबोधन है। बाकी लोगों ने 'या' के साथ (सेया'लमूना) पढ़ा; अल्लाह तआला की ओर से सालेह को उनके बारे में जानकारी के रूप में (7)। और उनका कहना: "कल" निकटता के लिए है, लोगों की इस आदत के अनुसार कि वे परिणामों के बारे में कहते हैं: "निश्चित रूप से आज के साथ कल भी है।" (8) उन्होंने कहा:

(1) अन-नुकत वल-उयून 5/415, और उन्होंने इसे किसी के नाम नहीं किया। (2) अस-सिह़ाह़ (अशर), इब्न बर्री ने अत-तन्बीह वल-ईदाह़ 2/78 में कहा: यह शेर मय्या बिन्त दिरार अद-दब्बिया का है जो अपने भाई का शोक मना रही हैं, और 'अज़हफ़त त'नु अब्तलहा' का अर्थ है: उन्हें पछाड़ दिया। (3) अन-नुकत वल-उयून 5/415। (4) इसे तबरी 22/140 ने अब्दुर्रहमान बिन अबी हम्माद से उद्धृत किया है। (5) अल-उकबरी ने 'इमला मा मन्ना बिहिल रहमान' 4/366-367 में इसका उल्लेख किया है, और अल-फख्र अर-राज़ी 29/51 में, और उन्होंने इसका श्रेय नहीं दिया। (6) अल-वसीत 4/211। (7) तफ़सीर अबी अल-लैथ 3/300, और 'अस-सबा' पृ. 618 में पाठ, और 'अत-तयसीर' पृ. 206। (8) तफ़सीर अल-बग़वी 4/262।

۹۳ سورة القمر: آیات ۲۵ - ۲۶ "جب تم نے ریشم پہنا تو تم اترانے لگے، اور اس سے پہلے تم نہیں جانتے تھے کہ بستیوں کو کس نے فتح کیا ہے۔" (۱) اور 'أَشِرَ' (زیر کے ساتھ) کا مطلب ہے اترانا یا تکبر کرنا، پس وہ 'أَشِر' اور 'أَشْرانُ' ہے، اور اس کی جمع 'أشارَى' ہے جیسے 'سُكْران' اور 'سُكارَى' (نشے میں دھت)، شاعر نے کہا: "اور اس نے پہاڑی بکروں کو اس میں اتراتے ہوئے چھوڑ دیا، حالانکہ نیزوں کے زخموں نے اس کے بہادروں کو ڈھیر کر دیا تھا۔" (۲) اور کہا گیا ہے: یہ اس شخص کے لیے ہے جو اس مرتبے تک پہنچ جائے جس کا وہ حقدار نہیں ہے (۳)، اور معنی ایک ہی ہے۔ ابن زید اور عبدالرحمن بن حماد نے کہا: 'الأشر' وہ ہے جو اس کی پرواہ نہ کرے کہ اس نے کیا کہا (۴)۔ اور ابوجعفر اور ابوقلابہ نے «أَشَرٌ» (شین پر زبر اور را پر شد کے ساتھ) پڑھا (۵)، یعنی: ہم میں سب سے برا اور سب سے خبیث۔ ﴿سَيَعْلَمُونَ غَدًا﴾ یعنی: وہ قیامت کے دن عذاب دیکھیں گے، یا دنیا میں ان پر عذاب نازل ہونے کی حالت میں (۶)۔ اور ابن عامر اور حمزہ نے 'تا' کے ساتھ (سَتَعْلَمُونَ) پڑھا، اس بنیاد پر کہ یہ صالح علیہ السلام کا ان سے خطاب ہے۔ باقیوں نے 'یا' کے ساتھ (سَيَعْلَمُونَ) پڑھا؛ اللہ تعالیٰ کی طرف سے صالح کو ان کے بارے میں خبر دینے کے طور پر (۷)۔ اور ان کا قول: «غداً» (کل) قربت کے لیے ہے، لوگوں کی عادت کے مطابق کہ وہ انجام کے بارے میں کہتے ہیں: "بیشک آج کے ساتھ کل بھی ہے" (۸)، انہوں نے کہا:

(۱) النكت والعيون ۵/ ۴۱۵، اور انہوں نے اسے منسوب نہیں کیا۔ (۲) الصحاح (أشر)، ابن بري نے 'التنبيه والإيضاح' ۲/ ۷۸ میں کہا: یہ شعر میہ بنت ضرار الضبیہ کا ہے جو اپنے بھائی کا مرثیہ کہہ رہی ہیں، اور 'أزهف الطعنُ أبطالها' کا مطلب ہے: انہیں گرا دیا۔ (۳) النكت والعيون ۵/ ۴۱۵۔ (۴) اسے طبری ۲۲/ ۱۴۰ نے عبدالرحمن بن ابی حماد سے روایت کیا ہے۔ (۵) اسے عکبری نے 'إملاء ما منَّ به الرحمن' ۴/ ۳۶۶ - ۳۶۷ میں ذکر کیا ہے، اور فخر رازی نے ۲۹/ ۵۱ میں، اور

انہوں نے اسے منسوب نہیں کیا۔ (۶) الوسیط ۴/ ۲۱۱۔ (۷) تفسیر ابی اللیث ۳/ ۳۰۰، اور 'السبعة' ص ۶۱۸ میں قرأت، اور 'التیسیر' ص ۲۰۶۔ (۸) تفسیر بغوی ۴/ ۲۶۲۔

94 Surah Al-Qamar: Verse 26 Death has arrows in it that never miss; he who does not die today will die tomorrow. (1) Abu al-Tamahan said (2): "Oh, comfort me before the wailing of the mourners, and before the soul's agitation within the ribs. And before tomorrow, oh, how my soul yearns for tomorrow, when my companions go and I am not going." He only meant the time of death, and did not mean tomorrow itself. {Who is the insolent liar?} Abu Qilaba read it: "al-asharru" with a fatha on the shin and a shadda on the ra (3), bringing it back to its origin. Abu Hatim said: The Arabs hardly use "al-asharru" or "al-akhyaru" except in the necessity of poetry, like the saying of Ru'ba: "Bilal is the best of people and the son of the best." (4) They rather say: "He is the best of his people," and "He is the worst of people." Allah Almighty said: {You are the best nation produced [as an example] for mankind} [Al Imran: 110] and He said: {they will know who is worst in position} [Maryam: 75]. From Abu Haywa: with a fatha on the shin and a light ra (5). And from Mujahid and Sa'id ibn Jubayr: damma on the shin and the ra with lightness (6). Al-Nahhas said: It has the same meaning as "al-ashir", similar to: a man who is "hadhur" and "hadhir" (cautious).

---

(1) The speaker is Abu al-Atahiya, and it is in his Diwan p. 111. The narration of its second half came as follows: "Whoever misses today's arrow will not miss tomorrow's." (2) In the manuscripts: Abu al-Tammah, and in (M): al-Tirimmah. What is established is from the sources of attribution; the two verses were mentioned by al-Marzuqi in the commentary of the Diwan al-Hamasa 3/1266, and al-Basri in al-Hamasa al-Basriyya 1/132, and they attributed them to Abu al-Tamahan al-Qayni. It appeared there as: "sadah" instead of "nuh", and "irtiqa'" instead of "idttirab". Ibn Abd Rabbih mentioned them in al-Iqd al-Farid 3/248 and attributed them to Hudba al-Udhri, and in it: "ittila'" instead of "idttirab". We did not find the two verses in the Diwan of al-Tirimmah. (3) Al-Qira'at al-Shadhah p. 147, and al-Muhtasib 2/299. (4) Mentioned by Ibn Jinni in al-Muhtasib 2/299, and we did not find it in the Diwan of Ru'ba or al-Ajjaj. (5) Al-Qira'at al-Shadhah p. 148. (6) Al-Qira'at al-Shadhah p. 148, al-Muhtasib 2/299, and al-Bahr al-Muhit 8/180.

९४ सूरह अल-क़मर: आयत २६ मृत्यु के पास ऐसे तीर हैं जो कभी चूकते नहीं; जो आज नहीं मरा, वह कल मर जाएगा। (१) अबू अल-तमहान ने कहा (२): "ओह, शोक करने वालों के विलाप से पहले, और पसलियों के बीच आत्मा की व्याकुलता से पहले मुझे सांत्वना दो। और कल से पहले, आह, मेरी आत्मा कल के लिए कितनी तरसती है, जब मेरे साथी चले जाएँगे और मैं नहीं जा रहा हूँगा।" उसका मतलब केवल मृत्यु का समय था, और उसका मतलब कल का दिन नहीं था। {कौन है वह धृष्ट झूठा?} अबू क़िलाबा ने इसे पढ़ा: "अल-अशर्रू शीन पर ज़बर और रा पर तश्दीद के साथ (३), इसे इसके मूल रूप में लाया। अबू हातिम ने कहा: अरब लोग "अल-अशर्रू या "अल-अखयरू" का उपयोग शायद ही कभी करते हैं सिवाय कविता की आवश्यकता के, जैसे रूबा का कहना है: "बिलाल लोगों में सबसे अच्छा है और सबसे अच्छे का बेटा है।" (४) वे बल्कि कहते हैं: "वह अपने लोगों में सबसे अच्छा है," और "वह लोगों में सबसे बुरा है।" अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {तुम वह श्रेष्ठ समुदाय हो जो लोगों के लाभ के लिए निकाला गया है} [आल इमरान: ११०] और उसने कहा: {तो वे जान लेंगे कि किसका स्थान बुरा है} [मरयम: ७५]। अबू हयवा से: शीन पर ज़बर और हल्की रा के साथ (५)। और मुजाहिद और सईद इब्न जुबैर से: शीन और रा पर पेश और हल्कापन (६)। अल-नहहास ने कहा: इसका वही अर्थ है जो "अल-अशिर" का है, जैसे: एक व्यक्ति जो "हजुर" और "हजिर" (सतर्क) है।

---

(१) वक्ता अबू अल-अताहिया है, और यह उसके दीवान पृ. १११ में है। इसके दूसरे भाग का वर्णन इस प्रकार आया है: "जो आज के तीर से चूक गया, वह कल के तीर से नहीं चूकेगा।" (२) पांडुलिपियों में: अबू अल-तम्माह, और (M) में: अल-तिरिममाह। जो स्थापित है वह सत्यापन के स्रोतों से है; मरज़ुकी ने दीवान अल-हमासा ३/१२६६ की व्याख्या में और बसरी ने अल-हमासा अल-बसरिया १/१३२ में इन दो छंदों का उल्लेख किया है, और उन्होंने उन्हें अबू अल-तमहान अल-क़ैनी के नाम किया है। वहां यह "सादह" के बजाय "नुह" और "इ़र्तिका" के बजाय "इद्तिराब" के रूप में आया है। इब्न अब्द रब्बीह ने अल-इक्द अल-फरीद ३/२४८ में उनका उल्लेख किया और उन्हें हुदबा अल-उध़री के नाम किया, और इसमें "इत्तिला" के बजाय "इद्तिराब" है। हमें अल-तिरिममाह के दीवान में ये दो छंद नहीं मिले। (३) अल-क़िरात अल-शाध़ह पृ. १४७, और अल-मुहतसिब २/२९९। (४) इब्न जिन्नी द्वारा अल-मुहतसिब २/२९९ में उल्लेख किया गया है, और हमें यह रूबा या अल-अज्जाज के दीवान में नहीं मिला। (५) अल-क़िरात अल-शाध़ह पृ. १४८। (६) अल-क़िरात अल-शाध़ह पृ. १४८, अल-मुहतसिब २/२९९, और अल-बह़र अल-मुहीत ८/१८०।

۹۴ سورہ القمر: آیت ۲۶ موت کے پاس ایسے تیر ہیں جو کبھی چوکتے نہیں؛ جو آج نہیں مرا، وہ کل مر جائے گا۔ (۱) اور ابو الطمحان نے کہا (۲): "اوہ، نوحہ کرنے والوں کے رونے سے پہلے، اور پہلوؤں کے درمیان روح کی اضطراب سے پہلے مجھے تسلی دو۔ اور کل سے پہلے، آہ، میرا نفس کل کے لیے کتنا تڑپتا ہے، جب میرے ساتھی چلے جائیں گے اور میں جانے والا نہیں ہوں گا۔" اس سے اس کی مراد صرف موت کا وقت تھا، اور خاص طور پر آنے والا کل مراد نہیں تھا۔ {کون ہے وہ بڑا جھوٹا، اترانے والا؟} ابو قلابہ نے اسے "الأَشَرُّ" پڑھا، شین کے زبر اور را کی تشدید کے ساتھ (۳)، وہ اسے اصل پر لے آئے۔ ابو حاتم نے کہا: عرب 'الاشر' اور 'الاخیر' کے الفاظ استعمال نہیں کرتے مگر شعر کی ضرورت میں، جیسا کہ رؤبہ کا قول ہے: "بلال لوگوں میں سب سے بہتر اور سب سے بہتر کا بیٹا ہے۔" (۴) بلکہ وہ کہتے ہیں: "وہ اپنی قوم کا خیر (بہتر) ہے، اور وہ لوگوں کا شر (بدتر) ہے۔" اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {تم بہترین امت ہو جو لوگوں کے لیے نکالی گئی ہے} [آل عمران: ۱۱۰] اور فرمایا: {پس وہ عنقریب جان لیں گے کہ مقام کے لحاظ سے کون بدتر ہے} [مریم: ۷۵]۔ اور ابو حیوہ سے مروی ہے: شین کے زبر اور را کی تخفیف کے ساتھ (۵)۔ اور مجاہد اور سعید بن جبیر سے مروی ہے: شین اور را کے پیش اور تخفیف کے ساتھ (۶)۔ النحاس نے کہا: یہ "الاشر" کے معنی میں ہے، اور اس کی مثال: ایک شخص جو "حذر" اور "حذر" (محتاط) ہے۔

---

(۱) کہنے والے ابو العتاہیۃ ہیں، اور یہ ان کے دیوان ص ۱۱۱ میں ہے، اور اس کے دوسرے مصرعے کی روایت یوں آئی ہے: جس سے آج کا تیر چوک گیا، وہ کل نہیں بچے گا۔ (۲) خطی نسخوں میں: ابو الطماح، اور (م) میں: الطرماح ہے۔ اور جو ثابت ہے وہ مآخذ تخریج سے ہے، ان دو اشعار کو المرزوقی نے شرح دیوان الحماسہ ۱۲۶۶/۳ میں، اور البصری نے الحماسہ البصریہ

۱۳۲/۱ میں ذکر کیا ہے، اور ان کی نسبت ابو الطمحان القینی کی طرف کی ہے، اور وہاں "نوح" کے بجائے "صدح" اور "اضطراب" کے بجائے "ارتقاء" آیا ہے۔ اور ابن عبد ربہ نے العقد الفرید ۲۴۸/۳ میں ان کا ذکر کیا ہے اور ان کی نسبت ہدبہ العذری کی طرف کی ہے، اور اس میں "اضطراب" کے بجائے "اطلاع" ہے۔ اور ہمیں الطرماح کے دیوان میں یہ دو اشعار نہیں ملے۔ (۳) القراءات الشاذہ ص ۱۴۷، اور المحتسب ۲۹۹/۲۔ (۴) اسے ابن جنی نے المحتسب ۲۹۹/۲ میں ذکر کیا ہے، اور ہمیں رؤبہ یا العجاج کے دیوان میں یہ نہیں ملا۔ (۵) القراءات الشاذہ ص ۱۴۸۔ (۶) القراءات الشاذہ ص ۱۴۸، اور المحتسب ۲۹۹/۲، اور البحر المحیط ۱۸۰/۸۔

Surah al-Qamar: Verses 27 - 32

Page 95

His saying, Exalted is He: {Indeed, We are sending the she-camel as a trial for them, so watch them and be patient (27) And inform them that the water is shared between them, each drinking turn to be attended (28) But they called their companion, and he took [a sword] and hamstrung [her] (29) And how [terrible] were My punishment and My warnings (30) Indeed, We sent upon them one blast, and they became like the dry twig fragments of an animal pen fold (31) And We have certainly made the Qur’an easy for remembrance, so is there any who will remember? (32)}

His saying, Exalted is He: {Indeed, We are sending the she-camel} means: bringing it out from the hill they requested. It is narrated that Salih prayed two rak'ahs and supplicated, then the rock they had specified split open from its hump, and a ten-month pregnant she-camel came out, hairless(1). {as a trial for them} means: as a test, and it is a Maf'ul lahu (object of reason)(2). {so watch them} means: wait for what they will do. {and be patient} means: be patient with their harm(3), and the origin of the 'ta' in 'istabir' (be patient) is a 'ta', which changed into 'ta' (emphatic) to match the 'sad' in its property of 'itbaq' (closure)(4).

{And inform them} means: tell them {that the water is shared between them} i.e., between the people of Thamud and the she-camel; she has a day and they have a day(5), as He, the Exalted, said: {For her is a [time of] drink, and for you is a [time of] drink on a known day} [Ash-Shu'ara: 155]. Ibn Abbas said: On the day of their drink, the she-camel would not drink any water, but would provide them with milk, and they were in bliss. When it was the she-camel's day, she drank all the water, leaving nothing for them(6). He only said "between them" (using the plural for rational beings) because the Arabs, when reporting about humans alongside animals, give predominance to the humans(7).

Abu al-Zubayr narrated from Jabir, who said: When we stopped at al-Hijr during the campaign of the Messenger of Allah (peace be upon him) to Tabuk, he said: "O people, do not ask for these signs. These are the people of Salih; they asked their Prophet that Allah send..."

(1) 'Ara'is al-Majalis p. 68, and in it: 'wa bara'' instead of 'jarda'', and so it came in (m). (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 5/89. (3) al-Wasit 4/211. (4) I'rab al-Qur'an by al-

Nahhas 4/294. (5) Gharib al-Qur'an by Ibn Qutaybah p. 433. (6) al-Wasit 4/211. (7) Tafsir al-Baghawi 4/262.

सूरह अल-क़मर: आयतें 27 - 32

पृष्ठ 95

अल्लाह तआला का कथन: {बेशक, हम ऊंटनी को उनके लिए आज़माइश (परीक्षा) के तौर पर भेजने वाले हैं, तो उनकी निगरानी करो और धैर्य रखो (27) और उन्हें सूचित कर दो कि पानी उनके बीच विभाजित है, पीने की हर बारी पर (हक़दार को) उपस्थित होना होगा (28) लेकिन उन्होंने अपने साथी को पुकारा, तो उसने (तलवार) पकड़ी और (ऊंटनी की) कूचें काट दीं (29) फिर कैसा रहा मेरा अज़ाब (दंड) और मेरी चेतावनियाँ (30) बेशक, हमने उन पर एक भयानक चीख भेजी, तो वे बाड़े बनाने वाले की सूखी घास की तरह हो गए (31) और हमने क़ुरआन को नसीहत के लिए आसान बना दिया है, तो क्या कोई है जो सोचे-समझे? (32)}

अल्लाह तआला का कथन: {बेशक, हम ऊंटनी को भेजने वाले हैं} यानी: उस टीले से बाहर निकालने वाले हैं जिसे उन्होंने माँगा था। रिवायत है कि सालेह (अलैहिस्सलाम) ने दो रकअत नमाज़ पढ़ी और दुआ की, तो वह चट्टान जिसे उन्होंने निर्दिष्ट किया था, अपनी कूबड़ से फट गई और एक दस महीने की गाभिन ऊंटनी निकली जिसके शरीर पर बाल नहीं थे(1)। {उनके लिए आज़माइश के तौर पर} यानी: परीक्षा के रूप में, और यह 'मफ़ऊल लहू' (कारण बताने वाला कर्म) है(2)। {तो उनकी निगरानी करो} यानी: देखो कि वे क्या करते हैं। {और धैर्य रखो} यानी: उनकी तकलीफ़ों पर सब्र करो(3)। शब्द 'इस्तबिर' (اصطبر) में मूलतः'ता' (ت) था, जो 'साद' (ص) के साथ 'इतबाक़' (मुंह बंद करने की आवाज़) के तालमेल के लिए 'ता' (ط) में बदल गया(4)।

{और उन्हें सूचित कर दो} यानी: उन्हें बता दो {कि पानी उनके बीच विभाजित है} यानी: समूद की जाति और ऊंटनी के बीच; एक दिन उसका है और एक दिन उनका(5), जैसा कि अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {उसके लिए पानी पीने की एक बारी है और तुम्हारे लिए एक मालूम दिन की बारी है} [अश-शुअरा: 155]। इब्न अब्बास ने कहा: उनके पीने के दिन ऊंटनी ज़रा भी पानी नहीं पीती थी और उन्हें दूध पिलाती थी, और वे सुख में थे। और जब ऊंटनी का दिन होता, तो वह सारा पानी पी जाती और उनके लिए कुछ नहीं छोड़ती थी(6)। उसने "उनके बीच" (بينهم - इंसानों के लिए प्रयुक्त बहुवचन) इसलिए कहा क्योंकि अरब जब इंसानों और जानवरों के बारे में बताते हैं, तो इंसानों को प्रधानता देते हैं(7)।

अबू अल-ज़ुबैर ने जाबिर से रिवायत की है, उन्होंने कहा: जब हम रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के तबूक के अभियान में 'अल-हिज्र' में उतरे, तो आपने फ़रमाया: "ऐ लोगों, इन निशानियों के बारे में सवाल न करो। ये सालेह की क़ौम के लोग थे, उन्होंने अपने नबी से माँगा कि अल्लाह भेजे..."

(1) अराइस अल-मजालिस पृ. 68, और इसमें 'बरा' (وبراء) है, 'जरदा' (جرداء) के बजाय, और (म) में भी ऐसा ही आया है। (2) मआनी अल-क़ुरआन - ज़ज्जाज 5/89। (3) अल-वसीत 4/211। (4) एराब अल-क़ुरआन - नह्हास 4/294। (5) ग़रीब अल-क़ुरआन - इब्न कुतैबा पृ. 433। (6) अल-वसीत 4/211। (7) तफ़्सीर अल-बग़वी 4/262।

سورہ القمر: آیات ۲۷ - ۳۲

صفحہ ۹۵

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {بے شک ہم اونٹنی کو ان کی آزمائش کے لیے بھیجنے والے ہیں، تو ان کی نگرانی کرو اور صبر کرو (۲۷) اور انہیں خبر دے دو کہ پانی ان کے درمیان تقسیم ہے، پینے کی ہر باری پر (حقدار کو) حاضر ہونا ہو گا (۲۸) پھر انہوں نے اپنے ساتھی کو پکارا تو اس نے (تلوار) پکڑی اور (اونٹنی کی) کونچیں کاٹ دیں (۲۹) تو کیسا رہا میرا عذاب اور مری ڈرانے والی باتیں (۳۰) بے شک ہم نے ان پر ایک ہی چنگھاڑ بھیجی تو وہ باڑ بنانے والے کی روندی ہوئی گھاس کی طرح ہو گئے (۳۱) اور بے شک ہم نے قرآن کو نصیحت کے لیے آسان کر دیا ہے، تو کیا ہے کوئی نصیحت قبول کرنے والا؟ (۳۲)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {بے شک ہم اونٹنی کو بھیجنے والے ہیں} یعنی: اسے اس ٹیلے سے نکالنے والے ہیں جس کا انہوں نے سوال کیا تھا، تو مروی ہے کہ حضرت صالح علیہ السلام نے دو رکعت نماز پڑھی اور دعا کی، تو وہ چٹان جس کی انہوں نے نشاندہی کی تھی اپنی کوہان سے پھٹ گئی اور ایک دس ماہ کی حاملہ اونٹنی نکلی جس کے جسم پر بال نہیں تھے(۱)۔ {ان کی آزمائش کے لیے} یعنی: ان کے امتحان کے طور پر، اور یہ مفعول لہ ہے(۲)۔ {تو ان کی نگرانی کرو} یعنی: انتظار کرو کہ وہ کیا کرتے ہیں۔ {اور صبر کرو} یعنی: ان کی اذیتوں پر صبر کرو(۳)، اور 'اصطبر' میں 'ط' کی اصل 'ت' تھی، جو 'ص' کے ساتھ 'اطباق' کی موافقت کی وجہ سے 'ط' میں بدل گئی(۴)۔

{اور انہیں خبر دے دو} یعنی: انہیں بتا دو {کہ پانی ان کے درمیان تقسیم ہے} یعنی: آلِ ثمود اور اونٹنی کے درمیان؛ ایک دن اس کا اور ایک دن ان کا(۵)، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اس کے

لیے پانی پینے کی ایک باری ہے اور تمہارے لیے ایک معلوم دن کی باری ہے} [الشعراء: ۱۵۵]۔ ابن عباس نے فرمایا: ان کے پینے کے دن اونٹنی پانی کا قطرہ نہ پیتی تھی اور انہیں دودھ پلاتی تھی، اور وہ خوش حال تھے۔ اور جب اونٹنی کا دن ہوتا تو وہ سارا پانی پی جاتی اور ان کے لیے کچھ نہ چھوڑتی تھی(۶)۔ اور "بینھم" (ان کے درمیان - ذوی العقول کے لیے) اس لیے کہا کیونکہ عرب جب انسانوں اور چوپایوں کے بارے میں خبر دیتے ہیں تو انسانوں کو غلبہ دیتے ہیں(۷)۔

اور ابوالزبیر نے جابر سے روایت کیا، انہوں نے کہا: جب ہم رسول اللہ ﷺ کے غزوہ تبوک کے موقع پر 'الحجر' میں اترے، تو آپ ﷺ نے فرمایا: "اے لوگو، ان نشانیوں کے بارے میں سوال نہ کرو، یہ صالح کی قوم تھی، انہوں نے اپنے نبی سے سوال کیا تھا کہ اللہ تعالیٰ بھیجے..."

(۱) عرائس المجالس ص ۶۸، اس میں 'جرداء' کی جگہ 'وبراء' ہے، اور نسخہ (م) میں بھی اسی طرح ہے۔ (۲) معانی القرآن للزجاج ۵/۸۹۔ (۳) الوسیط ۴/۲۱۱۔ (۴) إعراب القرآن للنحاس ۴/۲۹۴۔ (۵) غریب القرآن لابن قتیبة ص ۴۳۳۔ (۶) الوسیط ۴/۲۱۱۔ (۷) تفسیر البغوی ۴/۲۶۲۔

96 Surah Al-Qamar: Verses 28 - 32

...for them a she-camel. So Allah, the Mighty and Sublime, sent them the she-camel. It used to come from that mountain pass and drink their water on the day of its watering, and they would milk from it the equivalent of what they used to drink on the day it stayed away. This is the meaning of Allah Almighty's saying: {And inform them that the water is shared between them} (1).

{Every drink is attended}. Al-shirb (with a kasrah) is the share of water. There is a proverb: 'The last of it is the least of its drinking.' Its origin is in watering camels, because the last of them arrives when the trough has been drained (2).

And the meaning of {attended} is: it is attended by whoever it belongs to. So the she-camel attends the water on its watering day, and is absent from them on their watering day, as Muqatil said. Mujahid said: Indeed, Thamud attend the water on the day it stays away [from the she-camel] so they drink, and they attend the milk on its watering day so they milk (3).

His Almighty's saying: {Then they called their companion} means by inciting him to hamstring it. {So he took [the task]} of hamstringing it {and hamstrung} it. The meaning of 'ta'ata' (took/undertook) is: he engaged in the action, from their saying: 'atawtu', meaning: I reached out/took (4). From this is the saying of Hassan [bin Thabit]: Both are the milking of the grape-juice, so give me... in a glass, the one that relaxes the joints more (5).

Muhammad bin Ishaq said: So he lay in wait for it at the base of a tree on its path, then shot it with an arrow that pierced the muscle of its leg, then he rushed upon it with a sword and slashed its hamstring, so it fell and let out a groan...

(1) Al-Nukat wal-Uyun 5/415, Arais al-Majalis p. 73, and the Hadith was narrated by Ahmad (14160), Al-Bazzar (1844 Kashf al-Astar), Al-Tabari 10/296, and Al-Tahawi in Sharh Mushkil al-Athar (3755) through Ibn Khuthaym, and Al-Tabarani in Al-Awsat (9065) through Ibn Lahi'ah, both from Abu Al-Zubayr from Jabir in a similar sense. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 6/194 and 7/38: It was narrated by Ahmad, Al-Bazzar, and Al-Tabarani in Al-Awsat, and Ahmad's narrators are narrators of the Sahih. (2) Al-Sihah (sharb), and the proverb is in Majma' al-Amthal by Al-Maydani 1/41-42. (3) Al-Nukat wal-Uyun 5/416, and the report of Mujahid is in his Tafsir 2/637. (4) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 4/295. (5) Diwan Hassan p. 181, Al-Baghdadi said in Khizanat al-Adab 4/389: 'Both are... etc.' He meant both the mixed and the pure juice

of grapes, 'so give me the one that is stronger in relaxing', which is the pure. 'Al-Halab' means what is milked. 'Al-Mifsal' is narrated with a kasrah on the Meem and fatha on the Sad, which is the tongue, because it is an instrument used to separate/ distinguish, and it is narrated with a fatha on the Meem and kasrah on the Sad, which is the place of separation of a limb.

96 सूरा अल-क़मर: आयत 28 - 32

...उनके लिए एक ऊँटनी। तो अल्लाह महान और प्रतापी ने उनके पास ऊँटनी भेजी। वह उस दर्रे से आती और उनके पानी के दिन पानी पीती थी, और वे उससे उतना ही दूध निकालते थे जितना वे उसके न रहने वाले दिन पीते थे। यही अल्लाह तआला के इस कथन का अर्थ है: {और उन्हें बता दो कि पानी उनके बीच विभाजित है} (1)।

{प्रत्येक पेय (हिस्सा) उपस्थित है}। 'अल-शिर्ब' (कसरह के साथ) पानी का हिस्सा है। और कहावत है: 'उसका अंतिम हिस्सा पीने में सबसे कम है।' इसका मूल ऊंटों को पानी पिलाने में है; क्योंकि उनका आखिरी ऊँट तब आता है जब हौज़ (पानी का कुंड) सूख चुका होता है (2)।

और 'मुह्तज़र' (उपस्थित) का अर्थ है: जिसके लिए वह है, वह वहां उपस्थित होता है। ऊँटनी अपने पानी पीने के दिन पानी पर उपस्थित होती है, और उनके पानी पीने के दिन उनसे दूर रहती है, यह मुक़ातिल ने कहा है। मुजाहिद ने कहा: वास्तव में, समूद उसके(ऊँटनी के) न रहने वाले दिन पानी पर उपस्थित होते हैं और पीते हैं, और उसके पानी पीने वाले दिन दूध पर उपस्थित होते हैं और दुहते हैं (3)।

अल्लाह तआला का कथन: {फिर उन्होंने अपने साथी को पुकारा} अर्थात उसे ऊँटनी की कूचें काटने (उसे मारने) के लिए उकसाया। {तो उसने उठाया} उसे मारने का काम {और उसने उसकी कूचें काट दीं}। 'तआता' का अर्थ है: कार्य को अपने हाथ में लिया, उनके इस कथन से: 'अतौतु', अर्थात: मैंने हाथ बढ़ाया/लिया (4)। और इसी से हसन [बिन साबित] का कथन है: दोनों अंगूर के रस का दोहन हैं, तो मुझे थमा दो... एक गिलास में, उनमें से वह जो जोड़ों को अधिक ढीला कर दे (5)।

मुहम्मद बिन इस्हाक़ ने कहा: तो वह उसके रास्ते में एक पेड़ की जड़ में घात लगाकर बैठ गया, फिर उस पर एक तीर चलाया जो उसकी पिंडली की मांसपेशियों में समा गया, फिर तलवार लेकर उस पर टूट पड़ा और उसकी कूचें काट दीं, तो वह गिर गई और जोर से रंभाने लगी...

(1) अल-नुकत वल-उयून 5/415, अराइस अल-मजालिस पृ. 73, और हदीस को अहमद (14160), अल-बज्ज़ार (1844 कश्फ़ अल-अस्तर), अल-तबरी 10/296, और अल-तहावी ने शरह मुश्किल अल-आसार (3755) में इब्न खुथयम के माध्यम से, और अल-तबरानी ने अल-अवसत (9065) में इब्न लहिया के माध्यम से उद्धृत किया है, दोनों अबू अल-ज़ुबैर से, जाबिर से इसी तरह। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 6/194 और 7/38 में कहा: इसे अहमद, अल-बज्ज़ार और अल-तबरानी ने अल-

अवसत में सुनाया है, और अहमद के रावी सहीह के रावी हैं। (2) अल-सिहाह (शर्ब), और कहावत अल-मैदानी की मजमा अल-अमथाल 1/41-42 में है। (3) अल-नुकत वल-उयून 5/416, और मुजाहिद की रिपोर्ट उनकी तफ़सीर 2/637 में है। (4) इराब अल-कुरान, अल-नहहास द्वारा 4/295। (5) दीवान हसन पृ. 181, अल-बगदादी ने खज़ानत अल-अदब 4/389 में कहा: 'दोनों हैं... आदि।' उनका अर्थ था मिश्रित और शुद्ध दोनों अंगूर का रस, 'तो मुझे वह दो जो ढीला करने में अधिक शक्तिशाली हो', जो कि शुद्ध है। 'अल-हलब' का अर्थ है जो दुहा गया हो। 'अल-मिफ़सल' को मीम पर कसरह और साद पर फतह के साथ पढ़ा जाता है, जो जीभ है, क्योंकि यह अलग करने/पहचानने के लिए इस्तेमाल किया जाने वाला एक साधन है, और इसे मीम पर फतह और साद पर कसरह के साथ भी पढ़ा जाता है, जो किसी अंग के अलग होने का स्थान है।

96 سورة القمر: آیات ۲۸ - ۳۲

...ان کے لیے ایک اونٹنی۔ تو اللہ عزوجل نے ان کی طرف اونٹنی بھیجی، وہ اس درے سے آتی اور ان کے باری کے دن ان کا پانی پیتی تھی، اور وہ اس سے اتنا ہی دودھ دوہتے تھے جتنا وہ اس کے ناغے والے دن پیتے تھے، اور یہی اللہ تعالیٰ کے اس قول کا معنی ہے: (وَنَبِّئْهُمْ أَنَّ الْمَاءَ قِسْمَةٌ بَيْنَهُمْ) {اور انہیں خبر دے دو کہ پانی ان کے درمیان تقسیم ہے} (۱)۔

(كُلُّ شِرْبٍ مُحْتَضَرٌ) {ہر پینے کی باری حاضر کی ہوئی ہے}۔ الشّرب -زیر کے ساتھ- پانی کا حصہ ہے، اور ضرب المثل ہے: 'اس کا آخری حصہ پینے میں سب سے کم ہے'۔ اور اس کی اصل اونٹوں کو پانی پلانے میں ہے؛ کیونکہ ان کا آخری اونٹ اس وقت پہنچتا ہے جب حوض خشک ہو چکا ہوتا ہے (۲)۔

اور 'مُحْتَضَرٌ' کا معنی ہے: جس کے لیے باری ہو وہ اسے حاضر کرے، پس اونٹنی اپنی باری کے دن پانی پر حاضر ہوتی ہے، اور ان کی باری کے دن ان سے غائب رہتی ہے، یہ مقاتل نے کہا ہے۔ اور مجاہد نے کہا: بے شک ثمود اونٹنی کے ناغے کے دن پانی پر حاضر ہوتے ہیں اور پیتے ہیں، اور اس کی باری کے دن دودھ پر حاضر ہوتے ہیں اور دوہتے ہیں (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: (فَنَادَوْا صَاحِبَهُمْ) {پھر انہوں نے اپنے ساتھی کو پکارا} یعنی اسے اونٹنی کی کونچیں کاٹنے پر اکسایا (فَتَعَاطَى) تو اس نے بیڑا اٹھایا (فَعَقَرَ) اور اس کی کونچیں کاٹ ڈالیں۔ اور 'تعاطی' کا معنی ہے: فعل کا قصد کرنا، ان کے قول 'عطوت' سے، یعنی: میں نے پکڑا یا تناول کیا (٤)۔ اور اسی میں سے حسان کا قول ہے: كَلْتَاهُمَا حَلَبُ العَصِيرِ فَعَاطِنِي ... بِزِجَاجَةٍ أَرْخَاهُمَا لِلمِفْصَلِ (٥) (وہ دونوں نچوڑے ہوئے انگور کے رس ہیں، تو مجھے تھما دے... شیشے کے پیالے میں، ان میں سے وہ جو جوڑوں کو زیادہ ڈھیلا کرنے والی ہو)

محمد بن اسحاق نے کہا: پس وہ اس کے راستے میں ایک درخت کی جڑ میں چھپ کر بیٹھ گیا، پھر اس پر ایک تیر چلایا جو اس کی پنڈلی کے پٹھے میں پیوست ہو گیا، پھر تلوار لے کر اس پر جھپٹا اور اس کی کونچیں کاٹ دیں، تو وہ گر پڑی اور بلبلا اٹھی...

(١) النکت والعیون ٤١٥/٥، وعرائس المجالس ص ٧٣، اور حدیث کی تخریج احمد (١٤١٦٠)، البزار (١٨٤٤ کشف الاستار)، الطبری ٢٩٦/١٠، اور الطحاوی نے شرح مشکل الآثار (٣٧٥٥) میں ابن خثیم کے واسطے سے کی ہے، اور الطبرانی نے الاوسط (٩٠٦٥) میں ابن لہیعہ کے واسطے سے، دونوں نے ابوزبیر سے، انہوں نے جابر سے اسی طرح روایت کی۔ الہیثمی نے مجمع الزوائد ١٩٤/٦ اور ٣٨/٧ میں کہا: اسے احمد، البزار اور الطبرانی نے الاوسط میں روایت کیا ہے، اور احمد کے راوی صحیح کے راوی ہیں۔ (٢) الصحاح (شرب)، اور یہ مثال میدانی کی مجمع الامثال ٤١/١ - ٤٢ میں ہے۔ (٣) النکت والعیون ٤١٦/٥، اور مجاہد کی خبر ان کی تفسیر ٦٣٧/٢ میں ہے۔ (٤) اعراب القرآن للنحاس ٢٩٥/٤۔ (٥) دیوان حسان ص ١٨١، البغدادی نے خزانہ الادب ٣٨٩/٤ میں کہا: 'کلتاهما... الخ'۔ ان کی مراد دونوں یعنی مخلوط اور خالص انگور کا رس تھی، 'پس مجھے وہ پکڑا جو ڈھیلا کرنے میں زیادہ سخت ہو' اور وہ خالص شراب ہے۔ 'الحلب': بمعنی 'محلوُب' (دوہا ہوا)۔ 'المفصل': میم کے زیر اور صاد کے زبر کے ساتھ مروی ہے، جو کہ زبان ہے، کیونکہ یہ وہ آلہ ہے جس کے ذریعے فصل (تمیز) کی جاتی ہے، اور میم کے زبر اور صاد کے زیر کے ساتھ بھی مروی ہے، جو کہ عضو کے الگ ہونے کی جگہ ہے۔

...one, her foal descended from her belly, then he slaughtered her and her foal fled, until it reached a rock at the top of a mountain, cried out, then took refuge in it. Then Salih, peace be upon him, came to them. When he saw that the camel had been hamstrung, he wept and said: “You have violated the sanctity of Allah, so receive the tidings of Allah's punishment” (1). This meaning has already been explained in 'Al-A'raf' (2). Ibn Abbas said: The one who hamstrung her was red-skinned, blue-eyed, blonde, with sparse hair and a broad neck (3).

And it is said his name was: Qudar bin Salif. Al-Afwah Al-Awdi said: 'Or before him like Qudar when people followed him in misguidance, and so they perished.'

The Arabs call a butcher 'Qaddar'; likening him to Qudar bin Salif, the ill-omened one of the people of Thamud. Muhalhil said: 'Verily, we strike their heads with swords, like the striking of Qudar at the slaughtered camel of the leaders' (4).

Zuhayr mentioned him, saying: 'Then it (war) produces for you boys, all of them ill-omened like the red man of ‘Ad, then it nurses then it weans' (5).

He means: war, and he used ‘Ad as a metaphor for Thamud.

His words, the Exalted: {Verily, We sent against them a single shout} refers to the shout of Gabriel, peace be upon him, and this has passed in 'Hud' (6). {And they became like the dry mulch of a corral builder}. Al-Hasan, Qatada, and Abu al-Aliya read: “Al-Muhtazar” with a fatha on the 'za' (7), referring to the corral itself. The rest read with a kasra, referring to the owner of the corral.

---

(1) Al-Nukat wal-Uyun 5/416. (2) 9/270. (3) Al-Nukat wal-Uyun 5/416, and what follows it, and the verse is in 'Zahr al-Akam' by al-Yusi 2/275, and in it: 'or after him' instead of 'or before him'. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 5/218, and the verse is in 'Al-Imta’ wal-Mu’anasa' by Abu Hayyan al-Tawhidi 3/71, and 'Sharh Diwan al-Hamasa' by al-Marzuqi 3/1025. Abu Hayyan said: Al-Quddam are the leaders of the armies, singular: Qadim. Al-Marzuqi said: Al-Naqi'ah is a camel slaughtered by the leader of the people before distribution, and the people are fed from it likewise. (5) Sharh Diwan Zuhayr p. 20. Its commentator said: 'Tuntij' means war. 'Ghilman Ash'am': ill-omened boys. That is: all of them are as ill-omened as the red man of ‘Ad, but he meant the red man of Thamud. 'Then it nurses then it weans': he means that the matter of war is completed, like a woman who nurses then weans, thus completing the process. (6)

11/156. (7) Al-Qira’at al-Shadhah p. 148, Al-Muhtasib 2/299, and Al-Muharrar al-Wajiz 5/218.

...एक, उसका बच्चा उसके पेट से गिर गया, फिर उसने उसे ज़बह कर दिया और उसका बच्चा भाग निकला, यहाँ तक कि एक पहाड़ की चोटी पर एक चट्टान के पास पहुँचा, आवाज़ दी और उसमें शरण ली। फिर उनके पास सालेह अलैहिस्सलाम आए। जब उन्होंने देखा कि ऊँटनी की कूचें काट दी गई हैं, तो वे रो पड़े और कहा: "तुमने अल्लाह की पवित्रता का उल्लंघन किया है, तो अल्लाह के अज़ाब की खबर सुनो" (1)। इस अर्थ का विवरण 'अल-अराफ़' (2) में बीत चुका है। इब्न अब्बास ने कहा: जिसने उसे मारा वह लाल रंग का, नीली आँखों वाला, भूरे बालों वाला, कम बालों वाला और चौड़ी गर्दन वाला था (3)।

और उसका नाम कुदार बिन सालिफ़ बताया जाता है। अल-अफ़वाह अल-अवदी ने कहा: 'या उससे पहले कुदार की तरह जब लोगों ने गुमराह होने में उसका अनुसरण किया और वे नष्ट हो गए।'

अरब कसाई को 'क़द्दार' कहते हैं; समूद के परिवार के अशुभ कुदार बिन सालिफ़ के समान होने के कारण। महल्हिल ने कहा: 'निश्चित रूप से हम तलवारों से उनके सिरों को मारते हैं, जैसे कुदार का नेताओं के लिए वध किए गए ऊँट को मारना' (4)।

ज़ुहैर ने उसका उल्लेख करते हुए कहा: 'फिर वह (युद्ध) तुम्हारे लिए ऐसे लड़के पैदा करेगा जो सभी अशुभ होंगे, आद के लाल व्यक्ति की तरह, फिर वह दूध पिलाएगी और फिर छुड़ा देगी' (5)।

उसका तात्पर्य युद्ध से है, और समूद के लिए आद का रूपक इस्तेमाल किया है।

अल्लाह तआला का कथन: {निस्संदेह हमने उन पर एक ही चिंघाड़ भेजी} तात्पर्य जिब्रील अलैहिस्सलाम की चिंघाड़ से है, और यह 'हूद' (6) में बीत चुका है। {तो वे बाड़े वाले की सूखी घास की तरह हो गए}। हसन, क़तादा और अबू अल-आलिया ने 'अल-मुह्तज़ार' (Al-Muhtazar) 'ज़ा' पर ज़बर के साथ पढ़ा है (7), उनका तात्पर्य बाड़े से था। शेष ने ज़ेर के साथ पढ़ा, उनका तात्पर्य बाड़े के मालिक से था।

---

(1) अल-नुक़त वल-उयून 5/416. (2) 9/270. (3) अल-नुक़त वल-उयून 5/416, और उसके बाद वाला हिस्सा, और पद अल-यूसी की 'ज़हर अल-आकाम' 2/275 में है, और उसमें: 'या उसके बाद' है, 'या उससे पहले' के बजाय। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/218, और पद अबू हय्यान अल-तौहीदी की 'अल-इम्ता वल-मुआनसा' 3/71 में है, और अल-मरज़ूकी की 'शरह दीवान अल-हमासा'

3/1025 में है। अबू हय्यान ने कहा: अल-कुद्दाम सेनाओं के नेता हैं, एकवचन: क़ादिम। अल-मरज़ूकी ने कहा: अल-नक़ीआ वह ऊँट है जिसे लोगों का नेता बँटवारे से पहले ज़बह करता है और लोगों को इसी तरह खिलाया जाता है। (5) शरह दीवान ज़ुहैर पृ. 20. इसके व्याख्याकार ने कहा: 'तुंतिज' का अर्थ युद्ध है। 'ग़िलमान अशअम': अशुभ लड़के। यानी: वे सभी आद के लाल आदमी की तरह अशुभ हैं, लेकिन उनका तात्पर्य समूद के लाल आदमी से था। 'फिर वह दूध पिलाएगी और फिर छुड़ा देगी': उनका मतलब है कि युद्ध का मामला पूरा हो गया है, जैसे एक महिला जो दूध पिलाती है और फिर छुड़ाती है, तो प्रक्रिया पूरी हो जाती है। (6) 11/156. (7) अल-क़िरात अल-शाज़ा पृ. 148, अल-मुह्तसिब 2/299, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/218।

...اکیلی، اس کا بچہ اس کے پیٹ سے گر پڑا، پھر اس نے اسے ذبح کر دیا اور اس کا بچہ بھاگ نکلا، یہاں تک کہ ایک پہاڑ کی چوٹی پر ایک چٹان کے پاس پہنچا، آواز نکالی اور اس میں پناہ لی۔ پھر ان کے پاس صالح علیہ السلام آئے، جب انہوں نے دیکھا کہ اونٹنی کی کونچیں کاٹ دی گئی ہیں، تو وہ رو پڑے اور فرمایا: "تم نے اللہ کی حرمت کو پامال کیا ہے، پس اللہ کے عذاب کی خوشخبری (وعید) سنو" (1)۔ اس معنی کا بیان سورۃ 'الاعراف' (2) میں گزر چکا ہے۔ ابن عباس نے فرمایا: جس نے اسے ذبح کیا وہ سرخ رنگت والا، نیلی آنکھوں والا، بھورے بالوں والا، گنجا اور چوڑی گردن والا تھا (3)۔

اور اس کا نام قدار بن سالف کہا جاتا ہے۔ الافوہ الاودی نے کہا: 'یا اس سے پہلے قدار کی طرح جب لوگوں نے گمراہی میں اس کی پیروی کی تو وہ ہلاک ہو گئے۔'

عرب قصاب کو 'قدار' کہتے ہیں؛ قوم ثمود کے بدقسمت قدار بن سالف سے تشبیہ دیتے ہوئے، مہلھل نے کہا: 'بیشک ہم تلواروں سے ان کے سروں کو مارتے ہیں، جیسا کہ قدار کا پیشواؤں کے ذبیحہ کو مارنا' (4)۔

اور زہیر نے اس کا ذکر کرتے ہوئے کہا: 'پھر وہ (جنگ) تمہارے لیے ایسے لڑکے پیدا کرے گی جو سب کے سب بدبخت ہوں گے، عاد کے سرخ شخص کی طرح، پھر وہ دودھ پلائے گی اور پھر چھڑا دے گی' (5)۔

مراد جنگ ہے، اور ثمود کے لیے عاد کا استعارہ استعمال کیا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {بے شک ہم نے ان پر ایک ہی چنگھاڑ بھیجی} مراد جبرئیل علیہ السلام کی چنگھاڑ ہے، اور یہ سورۃ 'ہود' (6) میں گزر چکا ہے۔ {پس وہ باڑے والے کی کٹی ہوئی سوکھی گھاس کی طرح ہو گئے}۔ حسن، قتادہ اور ابو العالیہ نے 'المُحتَظِر' ظاء کے زبر کے ساتھ پڑھا ہے (7)، ان کی مراد باڑہ تھا۔ باقی سب نے زیر کے ساتھ پڑھا، ان کی مراد باڑے والا تھا۔

---

(1) النکت والعیون ٥/٤١٦. (2) ٩/٢٧٠. (3) النکت والعیون ٥/٤١٦، اور اس کے بعد کا حصہ، اور شعر الیوسی کی 'زهر الأكم' ٢/٢٧٥ میں ہے، اور اس میں: 'یا اس کے بعد' ہے، 'یا اس سے پہلے' کی جگہ۔ (4) المحرر الوجیز ٥/٢١٨، اور شعر ابو حیان التوحیدی کی 'الإمتاع والمؤانسة' ٣/٧١ میں ہے، اور المرزوقی کی 'شرح دیوان الحماسة' ٣/١٠٢٥ میں ہے۔ ابو حیان نے کہا: القُدَّام لشکروں کے سربراہ ہیں، واحد: قادم۔ المرزوقی نے کہا: النقیعة وہ اونٹ ہے جسے قوم کا سربراہ تقسیم سے پہلے ذبح کرتا ہے اور لوگوں کو اسی طرح کھلایا جاتا ہے۔ (5) شرح دیوان زهیر ص ٢٠، اس کے شارح نے کہا: 'تُنتج' سے مراد جنگ ہے۔ 'غلمان أشأم': منحوس لڑکے۔ یعنی: سب کے سب شامت میں عاد کے سرخ شخص کی طرح ہیں، حالانکہ ان کی مراد ثمود کا سرخ شخص تھا۔ 'پھر وہ دودھ پلائے گی اور پھر چھڑا دے گی': ان کی مراد یہ ہے کہ جنگ کا معاملہ مکمل ہو جاتا ہے، جیسے عورت جب دودھ پلاتی ہے اور پھر چھڑاتی ہے تو کام مکمل ہو جاتا ہے۔ (6) ١١/١٥٦. (7) القراءات الشاذة ص ١٤٨، والمحتسب ٢/٢٩٩، والمحرر الوجیز ٥/٢١٨۔

Surah al-Qamar: Verses 31 - 32

98

In "al-Sihah" (1), 'al-muhtadhir' is the one who builds the enclosure (al-hadhirah). It was recited: "like the dry stubble of an enclosure-maker" (kahashim al-muhtadhir). Whoever recites it with a kasra [on the 'dh'] makes it the active participle (the maker), and whoever recites it with a fatha makes it the passive object. It is said of a man of little good: "Indeed, he is of a miserable enclosure." Abu Ubayd said: I think he called his wealth a 'hadhirah' because he enclosed and withheld it; and it is 'fa'ilah' with the meaning of 'maf'ulah' (2).

Al-Mahdawi said: Whoever recites with a fatha on the 'dh' of "al-muhtadhar," it is a verbal noun (masdar), and the meaning is: like the dry stubble of the act of making an enclosure. It is also possible that "al-muhtadhar" refers to the trees from which the enclosure is made. Ibn Abbas said: "Al-muhtadhir" is the man who makes an enclosure for his sheep using trees and thorns; whatever falls from that and is trampled by the sheep is 'al-hashim' (dry stubble) (3). He [a poet] said:

"They raised a cloud of dust like the smoke of a fire kindled with old, dry, broken buckthorn." (4)

Also from him: Like hay eaten by sheep. Also from him: Like decayed, burnt bones, which is the view of Qatadah (5). Said ibn Jubayr said: It is the dust scattered from walls on a windy day (6). Sufyan al-Thawri said: It is what falls from the enclosure when struck with a stick, and it is 'fa'eel' with the meaning of 'maf'ool' (7). Ibn Zayd said: The Arabs call everything that was moist and then became dry 'hashim' (8). 'Al-hadhr' means prevention, and 'al-muhtadhir' is on the form 'mufta'il'. It is said: he made an enclosure (ihtadhara) for his camels and he enclosed (hadhara), meaning: he gathered trees and placed them one on top of the other to keep the cold wind and predators away from his camels (9). The poet said:

---

(1) Entry: "H-dh-r". (2) Majma' al-Amthal by al-Maydani 1/47. (3) Tafsir al-Baghawi 4/262. (4) Al-Nukat wa'l-Uyun 5/417, and what follows it is also from it, and we did not find the author of the verse. (5) Related from them by al-Tabari 22/145-146. (6) Al-Nukat wa'l-Uyun 5/417. (7) Related by al-Tabari 22/148. (8) Tafsir al-Baghawi 4/262. (9) Al-Wasit 4/211.

सूरह अल-क़मर: आयत 31 - 32

98

"अल-सिहाह" (1) में, 'अल-मुहताज़िर' वह है जो बाड़ा (अल-हज़ीराह) बनाता है। इसे "कहाशिम अल-मुहताज़िर" (एक बाड़े बनाने वाले की सूखी घास की तरह) पढ़ा गया है। जिसने इसे 'ज़' के नीचे कसरा के साथ पढ़ा, उसने इसे कर्ता (बनाने वाला) माना, और जिसने इसे फ़तहा के साथ पढ़ा, उसने इसे कर्म माना। कम भलाई वाले व्यक्ति के बारे में कहा जाता है: "वास्तव में, वह एक तंग बाड़े वाला है।" अबू उबैद ने कहा: मुझे लगता है कि उसने अपनी संपत्ति को 'हज़ीराह' कहा है क्योंकि उसने इसे अपने पास घेर कर रखा और रोक लिया; और यह 'फ़इलाह' के वज़न पर 'मफ़ऊलाह' के अर्थ में है (2)।

अल-महदवी ने कहा: जिसने "अल-मुहताज़र" के'ज़' पर फ़तहा के साथ पढ़ा, तो वह एक भाववाचक संज्ञा (मस्दर) है, और अर्थ है: बाड़ा बनाने के कार्य की सूखी घास की तरह। यह भी संभव है कि "अल-मुहताज़र" वे पेड़ हों जिनसे बाड़ा बनाया जाता है। इब्न अब्बास ने कहा: "अल-मुहताज़िर" वह व्यक्ति है जो अपने भेड़ों के लिए पेड़ों और कांटों से बाड़ा बनाता है; जो कुछ उससे गिरता है और भेड़ों द्वारा कुचल दिया जाता है, वह 'अल-हशीम' (सूखी घास) है (3)। उन्होंने [एक कवि ने] कहा:

"उन्होंने धूल का ऐसा गुबार उठाया जैसे आग का धुआं हो जो पुराने, सूखे, टूटे हुए बेर के कांटों से जलाई गई हो।" (4)

उन्हीं से: भेड़ों द्वारा खाई जाने वाली घास की तरह। उन्हीं से यह भी: सड़ी हुई, जली हुई हड्डियों की तरह, जो क़तादाह का मत है (5)। सईद बिन जुबैर ने कहा: यह वह धूल है जो हवा के दिन दीवारों से झड़ती है (6)। सुफ़ियान अल-थौरी ने कहा: यह वह है जो बाड़े से झड़ता है जब उसे लाठी से मारा जाता है, और यह 'फ़ईल' के वज़न पर 'मफ़ऊल' के अर्थ में है (7)। इब्न ज़ैद ने कहा: अरब हर उस चीज़ को 'हशीम' कहते हैं जो पहले ताज़ी थी और फिर सूख गई (8)। 'अल-हज़्र' का अर्थ है रोकना, और 'अल-मुहताज़िर' 'मुफ़्तइल' के रूप में है। कहा जाता है: उसने अपने ऊंटों के लिए बाड़ा बनाया (एहताज़ारा) और घेरा (हज़ारा), अर्थात: उसने पेड़ों को इकट्ठा किया और उन्हें एक के ऊपर एक रखा ताकि ठंडी हवा और दरिंदों को अपने ऊंटों से दूर रख सके(9)। कवि ने कहा:

(1) शब्द: "ह-ज़-र"। (2) मजमा अल-अमसाल अल-मैदानी 1/47. (3) तफ़सीर अल-बग़वी 4/262. (4) अल-नुक़त वल-उयून 5/417, और इसके बाद का हिस्सा भी उसी से है, और हमें इस शेर के कहने वाले का पता नहीं चला। (5) अल-तबरी ने उनसे उद्धृत किया 22/145-146. (6) अल-नुक़त वल-उयून 5/417. (7) अल-तबरी द्वारा उद्धृत 22/148. (8) तफ़सीर अल-बग़वी 4/262. (9) अल-वसीत 4/211।

سورہ القمر: آیات 31 - 32

98

"الصحاح" (1) میں ہے، 'المحتظر' وہ ہے جو باڑہ (الحظیرہ) بناتا ہے۔ اور اسے "كَهَشِيمِ المحتظر" (باڑہ بنانے والے کی سوکھی گھاس کی طرح) پڑھا گیا ہے۔ جس نے اسے 'ظ' کے نیچے کسرہ (زیر) کے ساتھ پڑھا، اس نے اسے فاعل (بنانے والا) بنایا، اور جس نے اسے فتحہ (زبر) کے ساتھ پڑھا، اس نے اسے مفعول بنایا۔ کم خیر والے آدمی کے بارے میں کہا جاتا ہے: "بے شک وہ تنگ باڑے والا ہے۔" ابو عبیدہ نے کہا: میرا خیال ہے کہ اس نے اپنے مال کو 'حظیرہ' کا نام دیا ہے؛ کیونکہ اس نے اسے اپنے پاس گھیر لیا اور روک لیا؛ اور یہ 'فعیلہ' کے وزن پر 'مفعولہ' کے معنی میں ہے (2)۔

المهدوی نے کہا: جس نے "المحتظر" کے 'ظ' پر فتحہ کے ساتھ پڑھا، تو وہ مصدر ہے، اور معنی ہے: باڑہ بنانے کے عمل کی سوکھی گھاس کی طرح۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ "المحتظر" وہ درخت ہوں جن سے باڑہ بنایا جاتا ہے۔ ابن عباس نے کہا: "المحتظر" وہ آدمی ہے جو اپنی بھیڑوں کے لیے درختوں اور کانٹوں سے باڑہ بناتا ہے؛ جو کچھ اس سے گرتا ہے اور بھیڑیں اسے روندتی ہیں، وہ 'ہشیم' (سوکھی گھاس) ہے (3)۔ اس [ایک شاعر] نے کہا:

"انہوں نے مٹی کا ایسا غبار اٹھایا جیسے آگ کا دھواں ہو جو پرانے، سوکھے، ٹوٹے ہوئے جھاڑیوں سے جلائی گئی ہو۔" (4)

انہی سے مروی ہے: اس گھاس کی طرح جسے بھیڑیں کھاتی ہیں۔ انہی سے یہ بھی مروی ہے: گلی سڑی جلی ہوئی ہڈیوں کی طرح، اور یہی قتادہ کا قول ہے (5)۔ سعید بن جبیر نے کہا: یہ وہ

مٹی ہے جو آندھی والے دن دیواروں سے جھڑتی ہے (6)۔ سفیان ثوری نے کہا: یہ وہ ہے جو باڑے سے جھڑتا ہے جب اسے لاٹھی سے مارا جائے، اور یہ 'فعیل' کے وزن پر 'مفعول' کے معنی میں ہے (7)۔ ابن زید نے کہا: عرب ہر اس چیز کو 'ہشیم' کہتے ہیں جو ترو تازہ تھی پھر سوکھ گئی (8)۔ اور 'الحظر' کے معنی روکنا ہے، اور 'المحتظر' 'مفتعل' کے وزن پر ہے۔ کہا جاتا ہے: اس نے اپنے اونٹوں کے لیے باڑہ بنایا (احتظر) اور گھیرا (حظر)، یعنی: اس نے درختوں کو جمع کیا اور انہیں ایک دوسرے کے اوپر رکھا تاکہ ٹھنڈی ہوا اور درندوں کو اپنے اونٹوں سے دور رکھ سکے (9)۔ شاعر نے کہا:

---

(1) مادہ: "حظر"۔ (2) مجمع الامثال للمیدانی 1/47۔ (3) تفسیر البغوی 4/262۔ (4) النکت والعیون 5/417، اور اس کے بعد بھی اسی سے ہے، اور ہم شعر کہنے والے تک نہیں پہنچ سکے۔ (5) طبری نے ان دونوں سے نقل کیا 22/145-146۔ (6) النکت والعیون 5/417۔ (7) طبری نے نقل کیا 22/148۔ (8) تفسیر البغوی 4/262۔ (9) الوسیط 4/211۔

Surah Al-Qamar: Ayats 32 - 40 99

“You see the carcasses of the mounts at its sides, as if their bones were dry wood like chaff.” (1) And from Ibn Abbas: They were like wheat that had been trodden and crushed. So the *muhtadhir* (encloser) according to this is: one who takes a pen for his crops, and *al-hashim* (the chaff) is: fragments of the wheat ears and straw. “And We have certainly made the Qur'an easy for remembrance, so is there any who will remember?”

Allah Almighty says: {The people of Lot denied the warners. (33) Indeed, We sent upon them a storm of stones, except for the family of Lot – We saved them before dawn, (34) As a favor from us. Thus do We reward he who is grateful. (35) And he had already warned them of Our assault, but they disputed the warnings. (36) And they certainly demanded from him his guests, but We obliterated their eyes, [saying], 'So taste My punishment and My warnings.' (37) And there came upon them by morning a lasting punishment. (38) So taste My punishment and My warnings. (39) And We have certainly made the Qur'an easy for remembrance, so is there any who will remember? (40)}

His saying, the Almighty: {The people of Lot denied the warners} also informs about the people of Lot when they denied Lot. {Indeed, We sent upon them a storm of stones (hasiban)} meaning: a wind that pelts them with pebbles (hasba'), which are small stones (2). Al-Nadr said: The *hasib* is pebbles in the wind. Abu Ubaydah said: The *hasib* is stones (3). And in "Al-Sihah" (4): the *hasib* is a strong wind that raises pebbles, and similarly the *hasaba*. Labid said: “Every violent, stony-blowing wind dragged its tails over it after its people had departed.” The wind stormed, meaning: it intensified; so it is an *'asif* and *'asuf* wind (5). Al-Farazdaq said (6): “Facing the north wind of Sham, it strikes us with a stony wind like flaked cotton scattered about.”

---

(1) The speaker is Amr ibn Ma'adi Karb, and it is in "Al-Asma'iyyat" p. 176, except that the verse appeared there like this: “You see the carcasses of the mounts at its edges, as if their bones were falling vultures.” (2) Al-Kashshaf 4/40. (3) Al-Waseet 4/211, and Abu Ubaydah's words are in his "Majaz al-Qur'an" 2/241. (4) Entry (hasab), and the following verse is by Labid, and it is in the commentary of his Diwan p. 355, and previously 13/124. (5) Al-Sihah ('asaf). (6) In his Diwan 1/213, and previously 13/124.

सूरह अल-क़मर: आयतें 32 - 40 99

“तुम उसके किनारों पर सवारियों के कंकाल देखते हो, जैसे उनकी हड्डियाँ भूसे की सूखी लकड़ी हों।” (1) और इब्न अब्बास से: वे उस गेहूँ की तरह थे जिसे रौंदा और कुचला गया हो। तो इस सन्दर्भ में मुह़्तज़िर का अर्थ है: वह जो अपनी फ़सलों के लिए घेरा बनाता है, और अल-हशीम का अर्थ है: गेहूँ की बालियों और भूसे के टुकड़े। “और हमने क़ुरआन को नसीहत के लिए आसान बना दिया है, तो क्या है कोई जो नसीहत हासिल करे?”

अल्लाह तआला फ़रमाता है: {लूत की क़ौम ने भी डराने वालों को झुठलाया। (33) हमने उन पर पथराव करने वाली हवा भेजी, लूत के घर वालों के सिवा, हमने उन्हें रात के आख़िरी पहर में बचा लिया, (34) अपने यहाँ से इनाम के तौर पर। इसी तरह हम उसे बदला देते हैं जो शुक्रगुज़ार होता है। (35) और उसने उन्हें हमारी पकड़ से डरा दिया था, लेकिन उन्होंने चेतावनियों में शक किया। (36) और उन्होंने उससे उसके मेहमानों की माँग की, तो हमने उनकी आँखें मिटा दीं [और कहा], 'तो अब मेरे अज़ाब और मेरी चेतावनियों का मज़ा चखो।' (37) और सुबह-सवेरे उन पर एक टिका रहने वाला अज़ाब आ गया। (38) तो अब मेरे अज़ाब और मेरी चेतावनियों का मज़ा चखो। (39) और हमने यक़ीनन क़ुरआन को नसीहत के लिए आसान बना दिया है, तो क्या है कोई जो नसीहत हासिल करे? (40)}

अल्लाह का कहना: {लूत की क़ौम ने डराने वालों को झुठलाया} लूत की क़ौम के बारे में भी बताता है जब उन्होंने लूत को झुठलाया। {हमने उन पर पथराव करने वाली हवा (ह़ासिबन) भेजी} यानी: एक ऐसी हवा जो उन पर कंकड़ (ह़स्बा') बरसाती है, जो छोटे पत्थर होते हैं (2)। अल-नज़र ने कहा: ह़ासिब हवा में कंकड़ हैं। अबू उबैदा ने कहा: ह़ासिब पत्थर हैं (3)। और "अल-सिह़ाह़" (4) में है: ह़ासिब वह तेज़ हवा है जो कंकड़ उड़ाती है, और इसी तरह ह़सबह। लबीद ने कहा: “हर तेज़ चलने वाली, पत्थर उड़ाने वाली हवा ने उस पर अपने आँचल घसीटे, जब उसके रहने वाले वहाँ से चले गए।” हवा तूफ़ानी हो गई, यानी: तेज़ हो गई; तो वह आसिफ़ और अस़ूफ़ हवा है (5)। अल-फ़रज़दक़ ने कहा (6): “शाम की उत्तरी हवा का सामना करते हुए, वह हम पर धुनी हुई छितराई हुई कपास की तरह पथरीली हवा से वार करती है।”

---

(1) कहने वाले अम्र इब्न मादी कर्ब हैं, और यह "अल-अस्मईयात" पृ. 176 में है, लेकिन वहाँ यह पद इस प्रकार आया है: “तुम उसके किनारों पर सवारियों के कंकाल देखते हो, जैसे उनकी हड्डियाँ गिरने

वाले गिद्ध हों।” (2) अल-कश्शाफ़ 4/40। (3) अल-वसीत 4/211, और अबू उबैदा की बात उनकी "मजाज़ अल-क़ुरआन" 2/241 में है। (4) शब्द (ह़सब), और अगला शेर लबीद का है और वह उनके दीवान की शरह पृ. 355 में है, और पहले 13/124। (5) अल-सिह़ाह़ (अस़फ़)। (6) उनके दीवान 1/213 में, और पहले 13/124।

سورة القمر: آیات 32 - 40 99

“تم اس کے کناروں پر سواریوں کے ڈھانچے دیکھتے ہو، گویا ان کی ہڈیاں بھوسے جیسی خشک لکڑی ہوں۔” (1) اور ابن عباس سے مروی ہے: وہ اس گندم کی طرح تھے جسے روندا اور کچلا گیا ہو۔ تو اس لحاظ سے محتظر وہ ہے: جو اپنی فصل کے لیے باڑ بناتا ہے، اور ہشیم کا مطلب ہے: گندم کی بالیوں اور بھوسے کے ٹکڑے۔ “اور ہم نے یقیناً قرآن کو نصیحت کے لیے آسان بنا دیا ہے، تو کیا کوئی ہے جو نصیحت حاصل کرے؟”

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {قومِ لوط نے بھی ڈرانے والوں کو جھٹلایا۔ (33) بے شک ہم نے ان پر پتھراؤ کرنے والی ہوا بھیجی، سوائے لوط کے گھر والوں کے، ہم نے انہیں سحری کے وقت بچا لیا، (34) اپنی طرف سے بطورِ انعام۔ ہم اسی طرح بدلہ دیتے ہیں اسے جو شکر گزاری کرتا ہے۔ (35) اور یقیناً اس (لوط) نے انہیں ہماری گرفت سے ڈرایا تھا، لیکن وہ تنبیہات میں جھگڑنے لگے۔ (36) اور یقیناً انہوں نے اس سے اس کے مہمانوں کا مطالبہ کیا، تو ہم نے ان کی آنکھیں مٹا دیں [اور کہا]، 'اب چکھو میرا عذاب اور میری تنبیہات کا مزہ۔' (37) اور یقیناً صبح سویرے ان پر ایک ٹھہرنے والا عذاب آ گیا۔ (38) اب چکھو میرا عذاب اور میری تنبیہات کا مزہ۔ (39) اور ہم نے یقیناً قرآن کو نصیحت کے لیے آسان بنا دیا ہے، تو کیا کوئی ہے جو نصیحت حاصل کرے؟ {(40)

اللہ تعالیٰ کا قول: {قومِ لوط نے ڈرانے والوں کو جھٹلایا} قومِ لوط کے بارے میں بھی خبر دیتا ہے جب انہوں نے لوط کو جھٹلایا۔ {ہم نے ان پر پتھراؤ کرنے والی ہوا (حاصبًا) بھیجی} یعنی: ایسی ہوا جو ان پر کنکریاں (حصباء) برساتی ہے، اور وہ چھوٹے پتھر ہیں (2)۔ النضر نے کہا: حاصب ہوا میں کنکریاں ہیں۔ ابو عبیدہ نے کہا: حاصب پتھر ہیں (3)۔ اور "الصحاح" (4) میں ہے: حاصب

وہ تیز ہوا ہے جو کنکریاں اڑاتی ہے، اور اسی طرح حصبہ۔ لبید نے کہا: "ہر تیز چلنے والی، کنکریاں اڑانے والی ہوا نے اس (بستی) پر اپنی چادریں گھسیٹیں جب وہاں سے اس کے رہنے والے چلے گئے۔" ہوا طوفانی ہو گئی، یعنی: تیز ہو گئی؛ تو وہ عاصف اور عصوف ہوا ہے (5)۔ فرزدق نے کہا (6): "شام کی شمالی ہوا کا سامنا کرتے ہوئے، وہ ہمیں دھنی ہوئی بکھری ہوئی کپاس کی طرح سنگ ریزہ برساتی ہوا سے مارتی ہے۔"

---

(1) کہنے والے عمرو بن معدی کرب ہیں، اور یہ "الاصمعیات" ص 176 میں ہے، لیکن وہاں یہ شعر اس طرح آیا ہے: "تم اس کے کناروں پر سواریوں کے ڈھانچے دیکھتے ہو گویا ان کی ہڈیاں گرنے والے گدھ ہوں۔" (2) الکشاف 4/40۔ (3) الوسیط 4/211، اور ابو عبیدہ کی بات ان کی "مجاز القرآن" 2/241 میں ہے۔ (4) مادہ (حصب)، اور آنے والا شعر لبید کا ہے اور وہ ان کے دیوان کی شرح ص 355 میں ہے، اور پہلے 13/124۔ (5) الصحاح (عصف)۔ (6) ان کے دیوان 1/213 میں، اور پہلے 13/124۔

Surah Al-Qamar: Verses 34 - 40 [Page 100]

"Except the family of Lot" meaning: those who followed him in his religion, and they were none but his two daughters (1). "We saved them at dawn". Al-Akhfash said: It is inflected (ajrah) because it is indefinite (nakirah). Had he meant 'sahar' (dawn) of a specific day, he would not have inflected it. Its parallel is: "Go down to a city (Misran)" [Al-Baqarah: 61] when it was indefinite. But when he made it definite in His saying: "Enter Egypt (Misra), if Allah wills" [Yusuf: 99], he did not inflect it. Similarly, Al-Zajjaj (2) said: "Sahar" when it is indefinite meaning any dawn from among the dawns is inflected (yusraf). You say: "I came to him saharan" (at dawn). But if you mean the dawn of your current day, you don't inflect it. You say: "I came to him sahar, O so-and-so," and "I came to him bi-sahar" (at dawn). "Al-Sahar" is what is between the end of the night and the rise of dawn. In Arabic speech, it is the mixing of the blackness of night with the whiteness of the beginning of the day, because at this time there are signs of night and signs of day (3). "A favor from Us" a blessing from Us upon Lot and his two daughters. It is in the accusative case (nasb) because it is an object of purpose (maf'ul lahu) (4). "Thus do We reward him who gives thanks" i.e., whoever believes in Allah and obeys Him (5). "And he had already warned them" meaning: Lot warned them, he frightened them "of Our assault" Our punishment, and Our seizing them with torment. "But they disputed the warnings" i.e., they doubted what the Messenger warned them about and did not believe him (6). It is from the form 'tafa'ul' from 'miryah' (dispute/doubt) (7). "And they had already demanded from him his guests" i.e., they wanted him to enable them to reach those angels who came to him in the form of guests, seeking immorality as previously mentioned (8). It is said: 'rawadtuhu' for such-and-such 'murawatan' and 'riwadan', meaning: I wanted it. And 'rada al-kala' yaruduhu rawdan' and 'riyadan', and 'irtadahu' are synonyms meaning: he sought it. In the Hadith: "When one of you urinates, let him seek (fal-yartad) for his urine," meaning: seek a soft or sloping place (9).

(1) Tafsir Al-Baghawi 4/263. (2) In Ma'ani al-Qur'an 5/90. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/418. (4) In the copies: (bihi), and what is confirmed is from Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 5/90, and the speech is from him. (5) Al-Kashshaf 4/40. (6) Al-Wasit 4/212. (7) Tafsir Al-Tabari 22/149. (8) 11/176. (9) Al-Sihah (rud), and the Hadith was narrated by Ahmad (19537), and Abu Dawood (3) on the authority of Abu Musa al-Ash'ari (may Allah be pleased with him). Al-Mundhiri said in Mukhtasar al-Sunan 1/15: It contains an unknown narrator.

सूरा अल-क़मर: आयतें 34 - 40 [पृष्ठ 100]

"लूत के परिवार के अलावा" यानी: जिन्होंने उनके धर्म में उनका अनुसरण किया, और वे उनकी दो बेटियों के अलावा कोई नहीं थे (1)। "हमने उन्हें भोर के समय बचा लिया"। अल-अखफ़श ने कहा: इसे विभक्ति (ajrah) दी गई है क्योंकि यह अनिश्चित (nakirah) है। यदि उनका अर्थ किसी विशिष्ट दिन का 'सहर' (भोर) होता, तो वे इसे विभक्ति नहीं देते। इसका उदाहरण है: "किसी शहर में उतर जाओ (मिस्रन)" [अल-बक़रह: 61] जब यह अनिश्चित था। लेकिन जब उन्होंने इसे अपनी बात में निश्चित किया: "मिस्र (मिस्र) में प्रवेश करो, यदि अल्लाह चाहे" [यूसुफ़: 99], तो उन्होंने इसे विभक्ति नहीं दी। इसी तरह, अल-ज़ज्जाज (2) ने कहा: "सहर" जब यह अनिश्चित हो, जिसका अर्थ भोरों में से कोई भी भोर हो, तो यह विभक्त (yusraf) होता है। आप कहते हैं: "मैं उसके पास सहरन (भोर में) आया"। लेकिन यदि आपका मतलब आपके वर्तमान दिन की भोर है, तो आप इसे विभक्त नहीं करते हैं। आप कहते हैं: "मैं उसके पास सहर आया, ऐ फलां," और "मैं उसके पास बिसहर आया"। "अल-सहर": वह है जो रात के अंत और भोर के उदय के बीच का समय है। अरबी भाषा में, यह रात की कालिमा और दिन की शुरुआत की सफेदी का मिश्रण है; क्योंकि इस समय रात के लक्षण और दिन के लक्षण दोनों मौजूद होते हैं (3)। "हमारी ओर से एक कृपा के रूप में" लूत और उनकी दो बेटियों पर हमारी ओर से एक उपकार। यह कर्म कारक (nasb) में है; क्योंकि यह उद्देश्य का कर्म (maf'ul lahu) है (4)। "इसी तरह हम उसे प्रतिफल देते हैं जो कृतज्ञ होता है" यानी: जो अल्लाह पर विश्वास करता है और उसकी आज्ञा मानता है (5)। "और उसने उन्हें पहले ही चेतावनी दे दी थी" यानी: लूत ने उन्हें डराया था "हमारी पकड़ (सज़ा) से" हमारी सज़ा से, और उन्हें अज़ाब (यातना) के साथ पकड़ लेने से। "लेकिन उन्होंने चेतावनियों के बारे में झगड़ा किया" यानी: रसूल ने उन्हें जिस चीज़ की चेतावनी दी थी, उसमें उन्होंने संदेह किया और उन पर विश्वास नहीं किया (6)। यह 'मिर्याह' (संदेह/विवाद) से 'तफ़ाउल' के रूप में है (7)। "और उन्होंने उनसे उनके मेहमानों की मांग की थी" यानी: वे चाहते थे कि वे उन फरिश्तों तक पहुँच सकें जो मेहमानों के रूप में उनके पास आए थे; अनैतिकता की तलाश में जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है (8)। कहा जाता है: 'रावदतुहु' फलां-फलां चीज़ के लिए 'मुरावादन' और 'रिवादन', जिसका अर्थ है: मैंने इसे चाहा। और 'राद अल-कला यरुदुहु रउदन' और 'रियादान', और 'इर्तादहु' का एक ही अर्थ है: उसने इसे माँगा। हदीस में है: "जब तुम में से कोई पेशाब करे, तो उसे अपने पेशाब के लिए (इरताद) तलाश करना चाहिए" यानी: एक नरम या ढलान वाली जगह तलाश करनी चाहिए (9)।

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 4 / 263। (2) उनके'मानी अल-क़ुरआन' में 5 / 90। (3) अल-नुक़त वल-'उयून 5 / 418। (4) प्रतियों में: (बिहि), और जो सिद्ध है वह अल-ज़ज्जाज द्वारा 'मानी अल-क़ुरआन' 5 / 90 से है, और बात उन्हीं की है। (5) अल-कश्शाफ़ 4 / 40। (6) अल-वसीत 4 / 212। (7) तफ़सीर अल-तबरी 22 / 149। (8) 11 / 176। (9) अल-सिहाह (रूद), और हदीस अहमद (19537), और अबू दाऊद (3) द्वारा अबू मूसा अल-अशअरी (रज़ियल्लाहु अन्हु) के अधिकार पर उद्धृत की गई है। अल-मुन्ज़िरी ने मुख्तसर अल-सुनन 1 / 15 में कहा: इसमें एक अज्ञात रावी है।

سورة القمر: آيات ٣٤ - ٤٠ [صفحہ ١٠٠]

﴿إِلَّا ءَالَ لُوطٍ﴾ یعنی: جس نے ان کے دین پر ان کی پیروی کی، اور وہ صرف ان کی دو بیٹیاں تھیں (١)۔ ﴿نَجَّيْنَٰهُم بِسَحَرٍ﴾ اخفش نے کہا: انہوں نے اسے جاری (منصرف) رکھا؛ کیونکہ یہ نکرہ ہے، اور اگر وہ کسی خاص دن کی سحر مراد لیتے تو اسے جاری نہ رکھتے۔ اس کی مثال ہے: ﴿اهْبِطُوا مِصْرًا﴾ [البقرة: ٦١] جب اسے نکرہ رکھا۔ پھر جب اسے اپنے قول میں معرفہ بنایا: ﴿ادْخُلُوا مِصْرَ إِن شَاءَ اللَّهُ﴾ [یوسف: ٩٩] تو اسے جاری نہ رکھا۔ اسی طرح زجاج (٢) نے کہا: "سحر" جب نکرہ ہو جس سے سحروں میں سے کوئی سحر مراد ہو تو وہ منصرف ہوتا ہے، تم کہتے ہو: "أتيته سحراً" (میں اس کے پاس سحر کے وقت آیا)۔ پس جب تم اپنے اس دن کی سحر مراد لو، تو اسے غیر منصرف رکھو، تم کہتے ہو: "أتيتُه سَحَرَ يا هذا" (اے شخص، میں اس کے پاس سحر کے وقت آیا)، اور "أتيته بسحر"۔ "السَّحَرُ": وہ ہے جو رات کے آخری حصے اور طلوع فجر کے درمیان کا وقت ہے۔ اہل عرب کے کلام میں یہ رات کی سیاہی کا دن کے آغاز کی سفیدی کے ساتھ ملنا ہے؛ کیونکہ اس وقت رات کی نشانیاں اور دن کی نشانیاں دونوں ہوتی ہیں (٣)۔ ﴿نِعْمَةً مِّنْ عِندِنَا﴾ ہماری طرف سے لوط اور ان کی بیٹیوں پر انعام۔ پس یہ منصوب ہے؛ کیونکہ یہ مفعول لہ ہے (٤)۔ ﴿كَذَٰلِكَ نَجْزِي مَن شَكَرَ﴾ یعنی: جس نے اللہ پر ایمان لایا اور اس کی اطاعت کی (٥)۔ ﴿وَلَقَدْ أَنذَرَهُم﴾ یعنی: لوط (علیہ السلام) نے انہیں ڈرایا، انہیں خوف دلایا ﴿بَطْشَتَنَا﴾ ہماری گرفت (سزا) سے، اور عذاب کے ساتھ ہماری ان کی گرفت سے۔ ﴿فَتَمَارَوْا بِالنُّذُرِ﴾ یعنی: رسول نے جس چیز سے انہیں ڈرایا اس میں انہوں نے شک کیا اور اس کی تصدیق نہ کی (٦)۔ یہ 'مِرية' (شک/جھگڑا) سے تفاعل کے وزن پر ہے (٧)۔ ﴿وَلَقَدْ رَوَدُوهُ عَن ضَيْفِهِ﴾ یعنی: انہوں نے ان سے چاہا کہ وہ انہیں ان فرشتوں پر قابو پانے دیں جو ان کے پاس مہمانوں کی صورت میں آئے تھے؛ بے حیائی کی طلب میں جیسا کہ

پہلے گزر چکا (٨)۔ کہا جاتا ہے: 'راودته على كذا مرادة ورِواداً' یعنی: میں نے اس سے یہ چاہا۔ اور 'راد الكلأ يروده روداً ورياداً' اور 'ارتاده ارتياداً' ایک ہی معنی میں ہے، یعنی: اس نے اسے طلب کیا، اور حدیث میں ہے: "جب تم میں سے کوئی پیشاب کرے، تو وہ اپنے پیشاب کے لیے جگہ تلاش کرے (فليترتد)" یعنی: کوئی نرم یا ڈھلوان جگہ تلاش کرے (٩)۔

(١) تفسیر البغوی ٤ / ٢٦٣۔ (٢) ان کی کتاب معانی القرآن ٥ / ٩٠ میں۔ (٣) النکت والعیون ٥ / ٤١٨۔ (٤) نسخوں میں ہے: (به)، اور ثابت شدہ متن زجاج کی معانی القرآن ٥ / ٩٠ سے ہے، اور کلام انہی کا ہے۔ (٥) الکشاف ٤ / ٤٠۔ (٦) الوسیط ٤ / ٢١٢۔ (٧) تفسیر الطبری ٢٢ / ١٤٩۔ (٨) ١١ / ١٧٦۔ (٩) الصحاح (رود)، اور حدیث کو احمد (١٩٥٣٧)، اور ابو داؤد (٣) نے ابوموسیٰ اشعری رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے۔ منذری نے مختصر السنن ١ / ١٥ میں کہا: اس میں مجہول راوی ہے۔

١٠١ Surah Al-Qamar: Verses 37 - 42

“So We blinded their eyes”: It is narrated that Gabriel (peace be upon him) struck them with his wing and they became blind (1). And it was said: their eyes became like the rest of the face, no slit could be seen for them, just as the wind obliterates landmarks with the dust it scatters on them (2). And it was said: No, rather Allah blinded them while their eyesight was sound, so they did not see them (3). Al-Dahhak said: Allah blinded their eyesight so they did not see the messengers, so they said: We saw them when they entered the house, so where did they go? So they went back and did not see them (4). “So taste My punishment and My warnings”: meaning: We said to them: Taste, and the meaning of this command is information, i.e., I made them taste My punishment with which Lot had warned them (5).

“And there certainly came upon them in the early morning a lasting punishment”: meaning: permanent and general, it settled in them until it leads them to the punishment of the Hereafter (6). And that punishment was the overturning of their village upon them, and making its highest part its lowest. And “bukratan” (early morning) here is indefinite, therefore it is declinable (7). “So taste My punishment and My warnings”: The punishment that befell them from the blinding of eyes is other than the punishment with which they were destroyed (8), therefore the repetition is good. “And We have certainly made the Qur'an easy for remembrance, so is there any who will remember?”: Mentioned previously.

Allah the Almighty says: “And there certainly came to the people of Pharaoh warners (41) They denied Our signs, all of them, so We seized them with a seizure of one Exalted in Might and Perfect in Power (42)”

Allah the Almighty says: “And there certainly came to the people of Pharaoh warners”: meaning: the Copts (9), and “the warners” refers to Moses.

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 5/91, and narrated by al-Tabari 22/150 from Qatadah. (2) Majaz al-Qur'an by Abu Ubaidah 2/241, and Tafsir al-Tabari 22/149-150. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/418. (4) Tafsir al-Baghawi 4/263. (5) Tafsir al-Tabari 22/152 similarly. (6) Tafsir al-Baghawi 4/263. (7) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/298. (8) Tafsir al-Razi 22/63. (9) Al-Wasit 4/212.

१०१ सूरह अल-क़मर: आयतें ३७ - ४२

“तो हमने उनकी आँखों को मिटा दिया (अंधा कर दिया)”: यह बताया गया है कि जिब्रील (अलैहिस्सलाम) ने उन्हें अपने पंख से मारा और वे अंधे हो गए (१)। और यह कहा गया: उनकी आँखें चेहरे के बाकी हिस्से की तरह हो गईं, उनके लिए कोई दरार नहीं देखी जा सकती थी, जैसे हवा मिट्टी छिड़क कर निशान मिटा देती है (२)। और कहा गया: नहीं, बल्कि अल्लाह ने उनकी आँखें अंधी कर दीं जबकि उनकी दृष्टि ठीक थी, इसलिए उन्होंने उन्हें नहीं देखा (३)। अद-दह्हाक ने कहा: अल्लाह ने उनकी दृष्टि पर पर्दा डाल दिया इसलिए उन्होंने रसूलों को नहीं देखा, तो उन्होंने कहा: हमने उन्हें घर में प्रवेश करते समय देखा था, तो वे कहाँ गए? इसलिए वे वापस लौट आए और उन्हें नहीं देखा (४)। “तो मेरा अज़ाब और मेरी चेतावनियों का स्वाद चखो”: यानी: हमने उनसे कहा: चखो, और इस आदेश का अर्थ सूचना है, यानी, मैंने उन्हें अपना वह अज़ाब चखाया जिसके बारे में लूत ने उन्हें चेतावनी दी थी (५)।

“और निश्चित रूप से सुबह सवेरे उन पर एक स्थायी अज़ाब आ पहुँचा”: यानी: स्थायी और सामान्य, वह उनमें तब तक बना रहा जब तक कि वह उन्हें आख़िरत (परलोक) के अज़ाब तक न ले जाए (६)। और वह अज़ाब उनकी बस्ती को उन पर उलट देना और उसके ऊपरी हिस्से को निचला बना देना था। और यहाँ “बुकरा” (सवेरा) अनिश्चित है, इसलिए यह पूर्णविराम (डिचलीनेबल) है (७)। “तो मेरा अज़ाब और मेरी चेतावनियों का स्वाद चखो”: आँखों को मिटाने के रूप में उन पर जो अज़ाब उतरा, वह उस अज़ाब से अलग है जिससे वे नष्ट किए गए थे (८), इसलिए दोहराव सुंदर है। “और हमने निश्चित रूप से कुरान को याद रखने के लिए आसान बना दिया है, तो क्या कोई याद करने वाला है?”: पहले आ चुका है।

अल्लाह तआला का कथन: “और फिरौन के लोगों के पास भी चेतावनी देने वाले आए (४१) उन्होंने हमारी सभी निशानियों को झुठला दिया, तो हमने उन्हें एक शक्तिशाली और सामर्थ्यवान की पकड़ की तरह पकड़ लिया (४२)”

अल्लाह तआला का कथन: “और फिरौन के लोगों के पास भी चेतावनी देने वाले आए”: यानी: किब्ती (९), और “चेतावनी देने वाले” मूसा हैं।

---

(१) मानी अल-कुरान अज़-ज़ज्जाज ५/९१, और अल-तबारी २२/१५० ने क़तादा से उद्धृत किया। (२) मजाज़ अल-कुरान अबू उबैदा २/२४१, और तफ़सीर अल-तबारी २२/१४९ - १५०। (३) अल-नुकात

वल-'उयून ५/४१८। (४) तफ़सीर अल-बगवी ४/२६३। (५) तफ़सीर अल-तबारी २२/१५२ इसी तरह। (६) तफ़सीर अल-बगवी ४/२६३। (७) एराब अल-कुरान अल-नहहास ४/२९८। (८) तफ़सीर अल-राज़ी २२/६३। (९) अल-वसीत ४/२१२।

۱۰۱ سورہ القمر: آیات ۳۷ - ۴۲

﴿پس ہم نے ان کی آنکھیں مٹا دیں﴾: روایت ہے کہ جبرائیل علیہ السلام نے انہیں اپنے پر سے مارا تو وہ اندھے ہو گئے(۱)۔ اور کہا گیا: ان کی آنکھیں باقی چہرے کی طرح ہو گئیں، ان کے لیے کوئی شگاف نظر نہیں آتا تھا، جیسے ہوا نشانات کو مٹا دیتی ہے اس خاک سے جو ان پر ڈالتی ہے(۲)۔ اور کہا گیا: نہیں، بلکہ اللہ نے ان کی بصارتوں کے درست ہونے کے باوجود انہیں اندھا کر دیا، تو انہوں نے انہیں نہیں دیکھا(۳)۔ ضحاک نے کہا: اللہ نے ان کی بصارتوں کو مٹا دیا تو انہوں نے رسولوں کو نہیں دیکھا، پس انہوں نے کہا: ہم نے انہیں دیکھا تھا جب وہ گھر میں داخل ہوئے تھے، تو وہ کہاں گئے؟ پس وہ لوٹ گئے اور انہیں نہیں دیکھا(۴)۔ ﴿پس چکھو میرا عذاب اور میری تنبیہات﴾ یعنی: پس ہم نے ان سے کہا: چکھو، اور اس حکم سے مراد خبر ہے، یعنی: پس میں نے انہیں اپنا وہ عذاب چکھایا جس سے لوط نے انہیں ڈرایا تھا(۵)۔

﴿اور یقیناً ان پر صبح سویرے ایک مستقل عذاب آ پہنچا﴾ یعنی: دائمی اور عام جو ان میں ٹھہر گیا یہاں تک کہ انہیں آخرت کے عذاب تک لے جائے(۶)۔ اور وہ عذاب ان کی بستی کو ان پر الٹ دینا تھا، اور اس کے اوپر کے حصے کو نیچے والا بنا دینا تھا۔ اور یہاں "بکرۃ" نکرہ ہے، اس لیے وہ منصرف ہے(۷)۔ ﴿پس چکھو میرا عذاب اور میری تنبیہات﴾ وہ عذاب جو آنکھیں مٹنے کی صورت میں ان پر نازل ہوا، اس عذاب کے علاوہ ہے جس سے وہ ہلاک کیے گئے(۸)، اس لیے تکرار حسن ہے۔ ﴿اور یقیناً ہم نے قرآن کو نصیحت کے لیے آسان کر دیا ہے، تو کیا ہے کوئی نصیحت قبول کرنے والا؟﴾ پہلے گزر چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور یقیناً فرعون والوں کے پاس ڈرانے والے آئے ﴿۴۱﴾ انہوں نے ہماری تمام نشانیوں کو جھٹلایا، تو ہم نے انہیں پکڑ لیا جس طرح ایک غالب قدرت والے کی پکڑ ہوتی ہے ﴿۴۲﴾﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور یقیناً فرعون والوں کے پاس ڈرانے والے آئے﴾ یعنی: قبطی(۹)، اور "نذر" (ڈرانے والے) موسیٰ ہیں...

---

(۱) معانی القرآن للزجاج ۹۱/۵ ، اور اسے طبری نے قتادہ سے روایت کیا ۱۵۰/۲۲۔ (۲) مجاز القرآن لابی عبیدہ ۲۴۱/۲ ، اور تفسیر طبری ۱۴۹/۲۲ - ۱۵۰۔ (۳) النکت والعیون ۴۱۸/۵۔ (٤) تفسیر البغوی ٤ / ۲٦۳۔ (٥) تفسیر طبری ۱۵۲/۲۲ اسی طرح۔ (٦) تفسیر البغوی ٤ / ۲٦۳۔ (۷) اعراب القرآن للنحاس ٤ / ۲۹۸۔ (۸) تفسیر الرازی ٦۳/۲۲۔ (۹) الوسیط ٤ / ۲۱۲۔

Surah Al-Qamar: Verses 41 - 46 102

...and Aaron(1). The plural term may sometimes be applied to two. {They denied Our signs} – Our miracles that indicate Our Oneness and the prophethood of Our prophets(2), which are the staff, the hand, the years [of famine], the blotting out [of wealth], the flood, the locusts, the lice, the frogs, and the blood. It was said: "The Warners" (Al-Nudhur) refers to the messengers; for Joseph and his descendants came to them until Moses came to them. It was also said: "The Warners" means the warning(3). {So We seized them with the seizure of One Mighty} – meaning: dominant in His retribution – {Powerful} – meaning: capable of whatever He wills.

The Almighty's saying: {Are your disbelievers better than those [of old]? Or have you immunity in the scriptures? (43) Or do they say, "We are an assembly collectively victorious"? (44) [Their] assembly will be defeated, and they will turn their backs [in flight]. (45) But the Hour is their appointment [for due punishment], and the Hour is more disastrous and more bitter. (46)}

The Almighty's saying: {Are your disbelievers better than those [of old]?} – Addressing the Arabs. It was said: He meant the disbelievers of the nation of Muhammad (4)ﷺ. It was also said: It is an interrogative, specifically an interrogative of denial(5), and its meaning is negation, i.e., your disbelievers are not better than the disbelievers of previous nations who were destroyed due to their disbelief(6). {Or have you immunity in the scriptures?} – meaning: in the books revealed to the prophets regarding safety from punishment(7). Ibn Abbas said: Or do you have in the Preserved Tablet (Al-Lawh Al-Mahfuz) an acquittal from torment. {Or do they say, "We are an assembly collectively victorious"?} – meaning: a group that cannot be resisted due to their great numbers and strength(8). He did not say "victorious ones" [plural muntasireen] to follow the rhyme of the verse endings(9). So Allah responded to them saying: {[Their] assembly will be defeated} – meaning: the gathering of the disbelievers of Mecca, and that happened on the day of Badr and other occasions(10).

(1) Tafsir Abi al-Layth 3/203. (2) Al-Wasit 4/212. (3) Zad al-Masir 8/100. (4) Reported by al-Tabari 22/156 on the authority of al-Rabi' ibn Anas. (5) Tafsir al-Baghawi 4/264. (6) Al-Nukat wal-'Uyun 5/419. (7) Gharib al-Qur'an by Ibn Qutaybah, p. 434. (8) Al-Nukat wal-'Uyun 5/419. (9) Tafsir al-Baghawi 4/264. (10) Tafsir Abi al-Layth 3/303, and Al-Nukat wal-'Uyun 5/419.

सूरह अल-क़मर: आयतें 41 - 46 102

...और हारून(1)। बहुवचन शब्द का प्रयोग दो के लिए भी किया जा सकता है। {उन्होंने हमारी निशानियों को झुठलाया} - हमारे वे चमत्कार जो हमारे एकेश्वरवाद और हमारे नबियों की भविष्यवाणी का प्रमाण देते हैं(2), और वे हैं लाठी, हाथ, अकाल के वर्ष, धन का विनाश, बाढ़, टिड्डियाँ, जुएं, मेंढक और खून। कहा गया है: "चेतावनी देने वाले" (अल-नुज़ुर) का अर्थ रसूल (ईश्वर के दूत) हैं; क्योंकि यूसुफ और उनके वंशज उनके पास आए जब तक कि मूसा उनके पास नहीं आ गए। यह भी कहा गया है: "चेतावनी देने वाले" का अर्थ चेतावनी है(3)। {तो हमने उन्हें एक सर्वशक्तिमान की पकड़ की तरह पकड़ लिया} - अर्थात: अपने प्रतिशोध में प्रबल - {सामर्थ्यवान} - अर्थात: जो वह चाहता है उसे करने में सक्षम।

अल्लाह का कथन: {क्या तुम्हारे काफ़िर (अस्वीकार करने वाले) उनसे बेहतर हैं? या क्या तुम्हारे पास ग्रंथों में कोई उन्मुक्ति (छुटकारा) है? (43) या क्या वे कहते हैं, "हम एक विजयी समूह हैं"? (44) जल्द ही यह समूह पराजित हो जाएगा और वे पीठ दिखाकर भागेंगे। (45) बल्कि कयामत (प्रलय) का समय उनके लिए निर्धारित है, और कयामत अधिक भयानक और अधिक कड़वी है। (46)}

अल्लाह का कथन: {क्या तुम्हारे काफ़िर उनसे बेहतर हैं?} - अरबों को संबोधित किया गया है। कहा गया है: उनका तात्पर्य मुहम्मद ﷺ की उम्मत (समुदाय) के काफ़िरों से था(4)। यह भी कहा गया है: यह एक प्रश्न है, और यह अस्वीकृति का प्रश्न है(5), और इसका अर्थ निषेध है, अर्थात: तुम्हारे काफ़िर उन पिछली उम्मतों के काफ़िरों से बेहतर नहीं हैं जिन्हें उनके कुफ़्र (अविश्वास) के कारण नष्ट कर दिया गया था(6)। {या क्या तुम्हारे पास ग्रंथों में कोई उन्मुक्ति है?} - अर्थात: नबियों पर उतारी गई किताबों में सज़ा से सुरक्षा का वादा(7)। इब्न अब्बास ने कहा: या क्या तुम्हारे पास 'लौहे महफ़ूज़' में अज़ाब (यातना) से बरी होने का कोई प्रमाण है। {या क्या वे कहते हैं, "हम एक विजयी समूह हैं"?} - अर्थात: एक ऐसा समूह जिसका मुकाबला नहीं किया जा सकता; उनकी बड़ी संख्या और शक्ति के कारण(8)। उन्होंने आयत के अंत के तालमेल (तुकबंदी) को बनाए रखने के लिए "मुंतसिरीन" (बहुवचन) नहीं कहा(9)। तो अल्लाह ने उन्हें जवाब दिया: {जल्द ही यह समूह पराजित हो जाएगा} - अर्थात: मक्का के काफ़िरों का समूह, और ऐसा बद्र के दिन और अन्य अवसरों पर हुआ(10)।

(1) तफ़सीर अबी अल-लैथ 3/203। (2) अल-वसीत 4/212। (3) ज़ाद अल-मसीर 8/100। (4) इमाम तबरी ने रबीअ बिन अनस से रिवायत किया है 22/156। (5) तफ़सीर अल-बगवी 4/264। (6)

अल-नुकत वल-उयून 5/419। (7) इब्न कुतैबा की ग़रीब अल-क़ुरान, पृष्ठ 434। (8) अल-नुकत वल-उयून 5/419। (9) तफ़सीर अल-बगवी 4/264। (10) तफ़सीर अबी अल-लैथ 3/303, और अल-नुकत वल-उयून 5/419।

سورہ القمر: آیات 41 - 46 102

اور ہارون(1)۔ کبھی جمع کا لفظ دو پر بھی بولا جاتا ہے۔ {انہوں نے ہماری نشانیوں کو جھٹلایا} یعنی ہمارے وہ معجزات جو ہماری توحید اور ہمارے انبیاء کی نبوت پر دلالت کرتے ہیں(2)، اور وہ ہیں لاٹھی، ہاتھ، قحط کے سال، مال کی تباہی، طوفان، ٹڈیاں، جوئیں، مینڈک اور خون۔ اور کہا گیا: "النُذُرُ" (ڈرانے والے) سے مراد رسول ہیں؛ چنانچہ یوسف اور ان کی اولاد ان کے پاس آئے یہاں تک کہ موسیٰ ان کے پاس آئے۔ اور یہ بھی کہا گیا: "النذر" سے مراد ڈرانا ہے(3)۔ {پس ہم نے انہیں ایک زبردست کی پکڑ کی طرح پکڑ لیا} یعنی: اپنے انتقام میں غالب {قدرت رکھنے والا} یعنی: جو چاہے اس پر قادر۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {کیا تمہارے کافر ان سے بہتر ہیں؟ یا تمہارے لیے کتابوں میں کوئی چھٹکارا لکھا ہے؟ (43) یا وہ کہتے ہیں، "ہم ایک ایسی جماعت ہیں جو بدلہ لینے والی (غالب) ہے"؟ (44) عنقریب یہ جماعت شکست کھائے گی اور پیٹھ پھیر کر بھاگے گی۔ (45) بلکہ قیامت ان کا وعدہ ہے، اور قیامت زیادہ سخت اور زیادہ کڑوی ہے۔ (46)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {کیا تمہارے کافر ان سے بہتر ہیں؟} اس میں عربوں سے خطاب ہے۔ اور کہا گیا: اس سے مراد امت محمد ﷺ کے کافر ہیں(4)۔ اور کہا گیا: یہ استفہام (سوال) ہے، اور یہ استفہامِ انکاری ہے(5)، اور اس کا معنی نفی ہے، یعنی: تمہارے کافر ان پچھلی امتوں کے کافروں سے بہتر نہیں ہیں جنہیں ان کے کفر کی وجہ سے ہلاک کر دیا گیا(6)۔ {یا تمہارے لیے کتابوں میں کوئی چھٹکارا لکھا ہے؟} یعنی: انبیاء پر نازل شدہ کتابوں میں سزا سے سلامتی کا ذکر ہے(7)۔ اور ابن عباس نے کہا: یا کیا تمہارے لیے لوحِ محفوظ میں عذاب سے برأت لکھی ہے۔ {یا وہ کہتے ہیں، "ہم ایک ایسی جماعت ہیں جو بدلہ لینے والی ہے"؟} یعنی: ایسی جماعت جس کا مقابلہ نہ کیا جا

سکے؛ ان کی کثرت اور قوت کی وجہ سے(8)۔ اور انہوں نے "منتصرین" نہیں کہا؛ تاکہ آیات کے اختتامی ہم قافیہ الفاظ کی رعایت رہے(9)۔ پس اللہ نے انہیں جواب دیا اور فرمایا: {عنقریب یہ جماعت شکست کھائے گی} یعنی: مکہ کے کافروں کا لشکر، اور یہ بدر کے دن اور دیگر مواقع پر ہوا(10)۔

(1) تفسیر ابی اللیث 203/3 - (2) الوسیط 212/4 - (3) زاد المسیر 100/8 - (4) اسے طبری نے ربیع بن انس سے روایت کیا ہے 156/22 - (5) تفسیر البغوی 264/4 - (6) النکت والعیون 419/5 - (7) غریب القرآن لابن قتیبہ ص 434 - (8) النکت والعیون 419/5 - (9) تفسیر البغوی 264/4 - (10) تفسیر ابی اللیث 303/3 ، اور النکت والعیون 419/5 -

103

Surah Al-Qamar: Verses 45 - 46

And the general reading: "Sayuhzamu" (will be defeated) with 'ya', in the passive voice, and "al-jam'u" (the assembly) in the nominative case. And Ruways narrated from Yaqub: "Sanahzimu" (We shall defeat) with 'nun' and the kasra of 'zay', and "al-jam'a" (the assembly) in the accusative case(1).

{And they will turn their backs} The general reading is with 'ya'; reporting about them. Isa, Ibn Ishaq, and Ruways narrated from Yaqub: "Watowalloona" (And you will turn) with 'ta'; as a direct address(2).

And "al-dubur" (the back) is a generic noun, like dirham and dinar, so it was singularized, while the intended meaning is plural(3); for the sake of the endings of the verses. Muqatil said: Abu Jahl struck his horse on the day of Badr, came forward from the rank, and said: "We shall be victorious today over Muhammad and his companions"; then Allah Almighty revealed: {The assembly will be defeated, and they will turn their backs}(4).

Said bin Jubayr said: Sa'd bin Abi Waqqas said: When the word of Allah Almighty was revealed: {The assembly will be defeated, and they will turn their backs}, I did not know which assembly would be defeated, then when the day of Badr came, I saw the Prophet (PBUH) leaping in armor and saying: "O Allah, indeed the Quraysh have come to You, defying You and defying Your Messenger with their pride and their horses(5), so destroy them(6) this morning." Then he said: {The assembly will be defeated, and they will turn their backs}, then I knew its interpretation(7). And this is among the miracles of the Prophet (PBUH); because he informed of the unseen, and it happened as he informed(8).

(1) Al-Nashr 2/380. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 5/220, Zad al-Masir 8/100, and Al-Bahr al-Muhit 8/183. (3) Tafsir al-Baghawi 4/264. (4) Al-Kashshaf 4/41, and he did not attribute it. (5) In (m): and their arrogance. (6) In (m): so humiliate them. It was not dotted in the manuscripts, and what is fixed is from the sources of documentation. "Al-Hayn": destruction, and it has come, and Allah destroyed him. Al-Qamus (hayn), and 'akhna 'alayhim' meaning (destroyed them). Al-Qamus (khani), and the author will mention it soon. And his (PBUH) prayer against the Quraysh was mentioned in another report by Ibn Hisham in Al-Sirah 1/62, and Al-Waqidi in Al-Maghazi 1/59 from Sa'd bin Mu'adh. (7) We did not find it from the narration of Sa'd bin Abi Waqqas, and Abd al-

Razzaq narrated it in Al-Tafsir 2/259, and Al-Tabari 22/157, through Ikrima, that Umar said: When it was revealed: {The assembly will be defeated}... similarly. And Al-Tabarani narrated it in Al-Awsat (3841) through Ma'mar, from Qatada, from Anas: that Umar bin Al-Khattab said: When it was revealed: {The assembly will be defeated, and they will turn their backs}... similarly. And with number (9117) from Abu Hurayrah in detail, and Al-Haythami mentioned them in Majma' al-Zawa'id 6/78, and said about the first: and in it is Muhammad bin Isma'il bin Ali al-Ansari, and I did not know him. And he said about the second: and in it is Abd al-Aziz bin Imran, and he is weak. (8) Tafsir Abi al-Layth 3/302.

103

सूरह अल-क़मर: आयतें 45 - 46

और सामान्य पाठ: "सयुहज़ामु" (पराजित होंगे) 'या' के साथ, कर्मवाच्य में, और "अल-जमु" (समूह) कर्ता कारक (रफ़) में। और याकूब से रुवैस ने पढ़ा: "सनहज़िमु" (हम पराजित करेंगे) 'नुन' और 'ज़े' की कसरा के साथ, और "अल-जम'अ" कर्म कारक (नस्ब) में(1)।

{और वे अपनी पीठ फेर लेंगे} सामान्य पाठ 'या' के साथ है; उनके बारे में सूचना देते हुए। ईसा, इब्न इस्हाक और याकूब से रुवैस ने पढ़ा: "वतवल्लुना" (और तुम पीठ फेरोगे) 'ता' के साथ; प्रत्यक्ष संबोधन के रूप में(2)।

और "अल-दुबुर" (पीठ) एक जातिवाचक संज्ञा है, जैसे दिरहम और दीनार, इसलिए इसे एकवचन रखा गया है, जबकि अर्थ बहुवचन है(3); आयतों के अंत के तुकबंदी के कारण। मुक़ातिल ने कहा: बद्र के दिन अबू जहल ने अपने घोड़े को मारा, कतार से आगे बढ़ा और कहा: "आज हम मुहम्मद और उनके साथियों पर विजय प्राप्त करेंगे"; तब अल्लाह तआला ने अवतरित किया: {समूह पराजित हो जाएगा, और वे अपनी पीठ फेर लेंगे}(4)।

सईद बिन जुबैर ने कहा: साद बिन अबी वक़्क़ास ने कहा: जब अल्लाह तआला का यह वचन अवतरित हुआ: {समूह पराजित हो जाएगा, और वे अपनी पीठ फेर लेंगे}, तो मुझे नहीं पता था कि कौन सा समूह पराजित होगा, फिर जब बद्र का दिन आया, तो मैंने नबी (स.अ.व.) को कवच में उछलते हुए और यह कहते हुए देखा: "ऐ अल्लाह, कुरैश तेरे पास आए हैं, तुझसे और तेरे रसूल से अपने गर्व और अपने घोड़ों के साथ मुकाबला करने के लिए(5), अतः आज सुबह उन्हें नष्ट कर दे(6)।" फिर उन्होंने पढ़ा: {समूह पराजित हो जाएगा, और वे अपनी पीठ फेर लेंगे}, तब मुझे इसकी व्याख्या समझ आई(7)। और यह नबी (स.अ.व.) के चमत्कारों में से एक है; क्योंकि उन्होंने परोक्ष (ग़ैब) की सूचना दी थी, और वैसा ही हुआ जैसा उन्होंने बताया था(8)।

(1) अल-नश्र 2/380. (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/220, ज़ाद अल-मसीर 8/100, और अल-बह्र अल-मुहीत 8/183. (3) तफ़्सीर अल-बग़वी 4/264. (4) अल-कश्शाफ़ 4/41, और उन्होंने इसका श्रेय नहीं दिया। (5) (म) में: और उनके अहंकार के साथ। (6) (म) में: तो उन्हें नीचा दिखा। पांडुलिपियों में इस पर नुक्ते नहीं थे, और जो निश्चित है वह स्रोत ग्रंथों से है। "अल-हय्न": विनाश। अल-क़ामूस (हय्न)। लेखक जल्द ही इसका उल्लेख करेंगे। और कुरैश के विरुद्ध उनकी (स.अ.व.)

प्रार्थना का उल्लेख इब्न हिशाम ने अल-सीराह 1/62 में और अल-वाक़िदी ने अल-मग़ाज़ी 1/59 में साद बिन मुआज़ से किया है। (7) हमें यह साद बिन अबी वक़्क़ास की रिवायत से नहीं मिला, और अब्द अल-रज़्ज़ाक़ ने इसे अल-तफ़्सीर 2/259 में और अल-तब़री ने 22/157 में इकरिमा के माध्यम से उद्धृत किया है कि उमर ने कहा: जब अवतरित हुआ: {समूह पराजित होगा}... इसी तरह। और अल-तबरानी ने अल-अवसत (3841) में मअमर के माध्यम से क़तादा से, अनस से रिवायत की है कि उमर बिन अल-खत्ताब ने कहा: जब अवतरित हुआ: {समूह पराजित होगा और वे पीठ फेर लेंगे}... इसी तरह। और नंबर (9117) के साथ अबू हुरैरा से विस्तार से, और अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 6/78 में उनका उल्लेख किया है। (8) तफ़्सीर अबी अल-लैथ 3/302.

١٠٣

سورہ القمر: الآیتان ٤٥ - ٤٦

اور عام قرات: «سَيُهْزَمُ» یاء کے ساتھ ہے، صیغہ مجہول پر، اور «الْجَمْعُ» رفع کے ساتھ اور یعقوب سے رویس نے: «سَنَهْزِمُ» نون اور زے کے کسرہ کے ساتھ، اور «الْجَمْعَ» نصب کے ساتھ پڑھا ہے(١)۔

﴿وَيُوَلُّونَ الدُّبُرَ﴾ عام قرات یاء کے ساتھ ہے؛ ان کے بارے میں خبر کے طور پر۔ اور عیسیٰ، ابن اسحاق اور یعقوب سے رویس نے: «وَتُوَلُّونَ» تاء کے ساتھ پڑھی ہے؛ بطور خطاب(٢)۔

اور «الدُّبُرَ» اسم جنس ہے، جیسے درہم اور دینار، تو اسے واحد لایا گیا ہے، جبکہ مراد جمع ہے(٣)؛ آیات کے فواصل (رؤوس الآی) کی رعایت کے لیے۔ مقاتل نے کہا: ابو جہل نے بدر کے دن اپنے گھوڑے کو مارا اور صف سے آگے بڑھا اور کہا: ہم آج محمد اور ان کے ساتھیوں پر غالب آئیں گے؛ تو اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: ﴿سَيُهْزَمُ الْجَمْعُ وَيُوَلُّونَ الدُّبُرَ﴾(٤)۔

اور سعید بن جبیر نے کہا: سعد بن ابی وقاص نے فرمایا: جب اللہ تعالیٰ کا یہ قول نازل ہوا: ﴿سَيُهْزَمُ الْجَمْعُ وَيُوَلُّونَ الدُّبُرَ﴾ تو میں نہیں جانتا تھا کہ کون سا لشکر شکست کھائے گا، پھر جب بدر کا دن ہوا تو میں نے نبی کریم ﷺ کو دیکھا کہ آپ زرہ پہن کر اچھل رہے تھے اور فرما رہے تھے: «اے اللہ! قریش تیرے پاس آئے ہیں تجھ سے اور تیرے رسول سے مقابلہ کرنے کے لیے اپنے فخر اور اپنے گھوڑوں(٥) کے ساتھ، پس تو آج صبح انہیں ہلاک کر دے(٦)»۔ پھر آپ نے پڑھا: ﴿سَيُهْزَمُ الْجَمْعُ وَيُوَلُّونَ الدُّبُرَ﴾ تب میں نے اس کی تاویل جان لی(٧)۔ اور یہ نبی کریم ﷺ کے معجزات میں سے ہے؛ کیونکہ آپ نے غیب کی خبر دی تھی، پس ویسا ہی ہوا جیسا آپ نے خبر دی تھی(٨)۔

(١) النشر ٢/٣٨٠۔ (٢) المحرر الوجيز ٥/٢٢٠، وزاد المسير ٨/١٠٠، والبحر المحيط ٨/١٨٣۔ (٣) تفسير البغوي ٤/٢٦٤۔ (٤) الكشاف ٤/٤١ اور اس نے اس کی نسبت نہیں کی۔ (٥) (م) میں: اور اپنے تکبر کے ساتھ (٦) (م) میں: پس انہیں رسوا کر دے۔ قلمی نسخوں میں اس پر نقطے نہیں تھے، اور جو ثابت ہے وہ تخریج کے مصادر سے ہے، اور «الحَيْنُ»: ہلاکت، اور وقت آ گیا، اور اللہ نے اسے ہلاک کر دیا۔ القاموس (حين)، اور «أخنى عليهم» بمعنى (ہلاک کر دیا)۔ القاموس (خنى)، اور مصنف عنقریب اس کا ذکر کریں گے۔ اور آپ ﷺ کی قریش کے خلاف دعا ایک دوسری خبر میں ابن ہشام کے ہاں السیرہ ١/٦٢، اور الواقدی کے ہاں المغازی ١/٥٩ میں سعد بن معاذ سے آئی ہے۔ (٧) ہمیں یہ سعد بن ابی وقاص کی روایت سے نہیں ملا، اور اسے عبد الرزاق نے التفسیر ٢/٢٥٩، اور الطبری نے ٢٢/١٥٧ میں عکرمہ کے واسطے سے روایت کیا ہے کہ عمر نے کہا: جب نازل ہوا: ﴿سَيُهْزَمُ الْجَمْعُ﴾۔ اسی طرح۔ اور اسے الطبرانی نے الاوسط (٣٨٤١) میں معمر کے واسطے سے قتادہ سے، انہوں نے انس سے روایت کیا ہے کہ عمر بن الخطاب نے کہا: جب نازل ہوا: ﴿سَيُهْزَمُ الْجَمْعُ وَيُوَلُّونَ الدُّبُرَ﴾۔ اسی طرح۔ اور نمبر (٩١١٧) کے ساتھ ابوہریرہ سے تفصیل کے ساتھ مروی ہے، اور ہیثمی نے مجمع الزوائد ٦/٧٨ میں ان کا ذکر کیا ہے۔ (٨) تفسير أبي الليث ٣/٣٠٢۔

104 Surah Al-Qamar: Verses 45 - 49

"Time has worn it down." Meaning: it came upon it and destroyed it, and from this is the saying of al-Nabigha: "What wore down Lubad has worn it down."

"And I wore him down" means: I ruined [him] (1). Ibn Abbas said: Seven years passed between the revelation of this verse and the Battle of Badr, so according to this, the verse is Meccan. In 'Al-Bukhari' (2), from Aisha, Mother of the Believers, may Allah be pleased with her, who said: "It was revealed to Muhammad ﷺ in Mecca when I was a young girl playing: {Nay, the Hour is their appointment, and the Hour is more grievous and more bitter}." And from Ibn Abbas that the Prophet ﷺ said - while he was in a tent of his on the day of Badr -: "I beseech You for Your covenant and Your promise. O Allah, if You will, You will never be worshipped after today." So Abu Bakr, may Allah be pleased with him, took him by the hand and said: "Sufficient for you, O Messenger of Allah, for you have been persistent with your Lord." He was in his coat of mail, then he came out saying: {The gathering will be defeated and they will turn their backs. Nay, the Hour is their appointment} (3), meaning the Day of Resurrection. "And the Hour is more grievous and more bitter" means: more grievous and more bitter than what befell them on the day of Badr (4). And 'adhā' (more grievous/ calamitous) is from 'dāhiya' (calamity), which is a momentous matter. It is said: such a matter 'dahāhu' (befell him), meaning: it struck him with calamity. Ibn al-Sikkit said: a 'dahwā' and 'dahyā' calamity befell him, which is an emphasis for it (5).

Allah the Almighty's saying: {Indeed, the criminals are in error and madness (47) The Day they are dragged into the Fire on their faces [it will be said], "Taste the touch of Saqar." (48) Indeed, all things We created with predestination. (49)}

Allah the Almighty's saying: {Indeed, the criminals are in error and madness} contains four issues: The first: Allah the Almighty's saying: {Indeed, the criminals are in error and madness} meaning: in deviation from the truth. And 'su'ur' (madness/ burning) means: burning (6). It is also said: insanity (7), according to what has preceded in this Surah.

(1) Al-Sihah (kh-n-y), and the verse is in the Diwan of al-Nabigha al-Dhubyani p. 31, and its narration is thus: "It became empty and its people departed... what wore down Lubad has worn it down." (2) Under number (4876). (3) Al-Bukhari (4877), and it is with Ahmad (3042). (4) Ma'ani al-Quran by al-Farra 3/110. (5) Al-Sihah (d-h-y), and the words of Ibn al-Sikkit are in Islah al-Mantiq p. 157. (6) Tafsir al-Tabari 22/159. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 5/221.

104 सूरा अल-कमर: आयतें 45 - 49

"समय ने उसे मिटा दिया।" यानी: वह उस पर आया और उसे नष्ट कर दिया, और इसी से अल-नाबिघा का कथन है: "उसे उसी ने मिटा दिया जिसने लुबद को मिटाया था।"

"और मैंने उसे मिटा दिया" का अर्थ है: मैंने बिगाड़ दिया (1)। इब्न अब्बास ने कहा: इस आयत के उतरने और बद्र के युद्ध के बीच सात साल थे, इसलिए इस आधार पर यह आयत मक्की है। 'अल-बुखारी' (2) में मोमिनों की माँ आइशा रज़ियल्लाहु अन्हा से रिवायत है, उन्होंने कहा: "मुहम्मद ﷺ पर मक्का में आयत उतरी जब मैं एक छोटी बच्ची थी और खेल रही थी: {बल्कि क़यामत उनके वादे का समय है और क़यामत बहुत भारी और बहुत कड़वी है}।" और इब्न अब्बास से रिवायत है कि नबी ﷺ ने कहा - जबकि वह बद्र के दिन अपने एक खेमे में थे -: "मैं आपसे आपकी प्रतिज्ञा और आपके वादे की दुहाई देता हूँ। ऐ अल्लाह, अगर आप चाहें तो आज के बाद कभी आपकी इबादत नहीं की जाएगी।" तो अबू बक्र रज़ियल्लाहु अन्हु ने उनका हाथ पकड़ लिया और कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, आपके लिए इतना काफी है, आपने अपने रब से बहुत मिन्नतें की हैं।" वह अपनी ज़िरह में थे, फिर वह यह कहते हुए बाहर निकले: {जत्था जल्द ही शिकस्त खाएगा और पीठ फेरकर भागेगा। बल्कि क़यामत उनके वादे का समय है} (3), यानी क़यामत का दिन। "और क़यामत बहुत भारी और बहुत कड़वी है" का अर्थ है: बद्र के दिन उनके साथ जो हुआ उससे अधिक भारी और कड़वी (4)। और 'अदहा' (अधिक भारी/विपत्तिपूर्ण) 'दाहिया' (विपत्ति) से है, जो एक बड़ी बात है। कहा जाता है: ऐसी बात 'दहाहु' (उस पर पड़ी), यानी: उसने उसे विपत्ति में डाल दिया। इब्न अल-सिक्कित ने कहा: उस पर 'दहवा' और 'दहया' विपत्ति पड़ी, जो इसके लिए एक ताकीद (ज़ोर) है (5)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {निस्संदेह अपराधी गुमराही और दीवानगी में हैं (47) जिस दिन वे अपने चेहरों के बल आग में घसीटे जाएंगे [तो कहा जाएगा], "सक़र (नरक) के स्पर्श का मज़ा चखो।" (48) निस्संदेह, हमने हर चीज़ को एक अनुमान (तक़दीर) के साथ पैदा किया है। (49)}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {निस्संदेह अपराधी गुमराही और दीवानगी में हैं} इसमें चार मसले (विषय) हैं: पहला: अल्लाह तआला का फ़रमान: {निस्संदेह अपराधी गुमराही और दीवानगी में हैं} यानी: सत्य से भटकाव में। और 'सुरुअ' (दीवानगी/जलन) का अर्थ है: जलना (6)। और कहा गया है: पागलपन (7), जैसा कि इस सूरा में पहले आ चुका है।

(1) अल-सिहाह (ख-न-य), और यह शेर नाबिघा अल-ज़ुबयानी के दीवान पृष्ठ 31 में है, और उसका विवरण इस प्रकार है: "वह सुनसान हो गया और उसके लोग चले गए... उसे उसी ने मिटा दिया जिसने लुबद को मिटाया था।" (2) नंबर (4876) के तहत। (3) अल-बुखारी (4877), और यह अहमद (3042) के पास है। (4) मा'नी अल-कुरान अल-फ़र्रा 3/110 द्वारा। (5) अल-सिहाह (द-ह-य), और इब्न अल-सिक्किट के शब्द इस्लाह अल-मंतिक पृष्ठ 157 में हैं। (6) तफ़सीर अल-तबरी 22/159। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/221।

104 سورة القمر: آیات 45 - 49

"اس پر زمانے نے ہاتھ ڈالا (یعنی اسے ہلاک کر دیا)۔" یعنی: وہ اس پر آیا اور اسے ہلاک کر دیا، اور اسی سے نابغہ کا قول ہے: "اس پر اسی نے ہاتھ ڈالا جس نے لبد پر ہاتھ ڈالا تھا۔"

"اور میں نے اسے خراب کر دیا" کا مطلب ہے: میں نے بگاڑ دیا(1)۔ ابن عباس فرماتے ہیں: اس آیت کے نزول اور بدر کے درمیان سات سال کا عرصہ تھا، اس لحاظ سے یہ آیت مکی ہے۔ 'بخاری' (2) میں ام المومنین حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت ہے کہ انہوں نے فرمایا: "محمد ﷺ پر مکہ میں اس وقت وحی نازل ہوئی جب میں ایک چھوٹی بچی تھی اور کھیل رہی تھی: {بلکہ قیامت ان کے وعدے کا وقت ہے اور قیامت زیادہ سخت اور کڑوی ہے}۔" اور ابن عباس سے روایت ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا - جبکہ آپ بدر کے دن اپنے ایک خیمے میں تھے -: "میں تجھے تیرے عہد اور تیرے وعدے کا واسطہ دیتا ہوں، اے اللہ، اگر تو چاہے تو آج کے بعد کبھی تیری عبادت نہیں کی جائے گی۔" تو حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ نے آپ کا ہاتھ پکڑ لیا اور عرض کیا: "اے اللہ کے رسول، آپ کے لیے اتنا ہی کافی ہے، آپ نے اپنے رب سے بڑی گڑگڑاہٹ کے ساتھ دعا کر لی۔" آپ ﷺ زرہ پہنے ہوئے تھے، پھر آپ یہ کہتے ہوئے باہر تشریف لائے: {عنقریب یہ جماعت شکست کھائے گی اور پیٹھ پھیر کر بھاگے گی۔ بلکہ قیامت ان کے وعدے کا وقت ہے} (3) اس سے مراد قیامت ہے۔ "اور قیامت زیادہ سخت اور کڑوی ہے" یعنی: اس سے زیادہ سخت اور کڑوی جو انہیں بدر کے دن پہنچی (4)۔ اور 'ادھیٰ' (زیادہ سخت/آفت خیز) 'داہیہ' سے ہے، اور وہ ایک بڑی بات ہوتی ہے۔ کہا جاتا ہے: اسے فلاں بات نے 'دہا' (آ لیا)، یعنی: اسے ایک مصیبت نے آ لیا۔ ابن السکیت نے کہا: اسے ایک سخت مصیبت (دھوا اور دھیا) نے آ لیا، اور یہ اس کی تاکید کے لیے ہے (5)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {بے شک مجرم گمراہی اور دیوانگی میں ہیں (47) جس دن وہ اپنے چہروں کے بل آگ میں گھسیٹے جائیں گے (تو کہا جائے گا)، "سقر (دوزخ) کے چھونے کا مزہ چکھو۔" (48) بے شک ہم نے ہر چیز کو ایک اندازے (تقدیر) کے ساتھ پیدا کیا ہے۔ (49)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {بے شک مجرم گمراہی اور دیوانگی میں ہیں} اس میں چار مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {بے شک مجرم گمراہی اور دیوانگی میں ہیں} یعنی: حق سے ہٹ جانے کی صورت میں۔ اور 'سعر' (دیوانگی/جلن) کا مطلب ہے: جلنا (6)۔ اور کہا گیا: پاگل پن (7)، جیسا کہ اس سورہ میں پہلے گزر چکا ہے۔

(1) الصحاح (خنی)، اور یہ شعر دیوانِ نابغہ ذبیانی ص 31 میں ہے، اور اس کی روایت یوں ہے: وہ ویران ہو گیا اور اس کے رہنے والے چلے گئے... اس پر اسی نے ہاتھ ڈالا جس نے لبد پر ڈالا تھا۔ (2) نمبر (4876) کے تحت۔ (3) بخاری (4877)، اور یہ احمد (3042) کے ہاں ہے۔ (4) معانی القرآن للفراء 3/ 110 - (5) الصحاح (دھی)، اور ابن السکیت کا کلام اصلاح المنطق ص 157 میں ہے۔ (6) تفسیر طبری 22/ 159 - (7) المحرر الوجیز 5/ 221 -

Surah Al-Qamar: Verses 48 - 49 105

{The Day they are dragged into the Fire on their faces, [it will be said], "Taste the touch of Saqar."}: In "Sahih Muslim" on the authority of Abu Hurairah, he said: The polytheists of Quraish came to argue with the Messenger of Allah ﷺ regarding predestination (Al-Qadr), so it was revealed: {The Day they are dragged into the Fire on their faces, [it will be said], "Taste the touch of Saqar. Indeed, all things We created with predestination."}. At-Tirmidhi also narrated it and said: A good authentic (Hasan Sahih) hadith.(1)

Muslim also narrated from Tawus who said: I found some of the companions of the Messenger of Allah ﷺ saying: Everything is by predestination. He said: And I heard Abdullah bin Umar saying: The Prophet ﷺ said: "Everything is by predestination, even helplessness and cleverness, or: cleverness and helplessness."(2). This is to invalidate the doctrine of the Qadariyya.

"Taste" means: it is said to them: taste(3). And its "touch": what they find of pain when falling into it(4). And "Saqar" is one of the names of Hell, it is indeclinable; because it is a feminine proper noun(5), and likewise: Latha, and Jahannam. Ata said: "Saqar": is the sixth level of Hell. Qutrub said: "Saqar" is from "saqarathu ash-shamsu" (the sun scorched him) and "saqaraat-hu": it changed his color. And a "musamqir" and "musamqir" day: intensely hot(6).

The second: His saying, the Almighty: {Indeed, all things We created with predestination}. The general recitation is: "Kulla" in the accusative case (mansub). Abu as-Sammal read: "Kullu" in the nominative case (marfu') on the basis of inception(7). For those who put it in the accusative case, it is by means of a hidden verb, which is the choice of the Kufans; because "Inna" requires a verb, so it is more appropriate for it(8). The accusative case is more indicative of generality in created things for Allah Almighty; because if you were to delete the explanatory "Khalaqnahu", and showed the first, it would have been "Inna..."

(1) Muslim (2656), At-Tirmidhi (2157), and it is with Ahmad (9736), Ibn Majah (83), and Al-Wahidi in Asbab al-Nuzul p. 425. (2) Muslim (2655), and it is with Ahmad (5893). (3) Ma'ani al-Quran by az-Zajjaj 5/92. (4) Al-Kashshaf 4/41. (5) Ma'ani al-Quran by az-Zajjaj 5/247. (6) Al-Sihah (SQR) and (SQR). (7) Al-Qira'at al-Shadhah p. 148, and Al-Muhtasib 2/300. (8) I'rab al-Quran by al-Nahhas 4/300.

सूरह अल-क़मर: आयतें 48 - 49 105

{जिस दिन वे अपने चेहरे के बल आग में घसीटे जाएँगे, (उनसे कहा जाएगा): "सक़र (नरक) के स्पर्श का मज़ा चखो।"}: "सहीह मुस्लिम" में अबू हुरैरा से रिवायत है, उन्होंने कहा: क़ुरैश के मुशरिक अल्लाह के रसूल ﷺ के पास तक़दीर (अल-क़द्र) के बारे में बहस करने आए, तो यह आयत उतरी: {जिस दिन वे अपने चेहरे के बल आग में घसीटे जाएँगे, (उनसे कहा जाएगा): "सक़र के स्पर्श का मज़ा चखो। बेशक, हमने हर चीज़ को एक अंदाज़े (तक़दीर) के साथ पैदा किया है।"}। अत-तिर्मिज़ी ने भी इसे रिवायत किया और कहा: यह एक हदीस हसन सहीह है।(1)

मुस्लिम ने ताऊस से भी रिवायत की, उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ के कुछ साथियों को यह कहते हुए पाया: हर चीज़ तक़दीर से है। उन्होंने कहा: और मैंने अब्दुल्ला बिन उमर को कहते सुना: नबी ﷺ ने फरमाया: "हर चीज़ तक़दीर से है, यहाँ तक कि बेबसी और समझदारी भी, या: समझदारी और बेबसी।"(2)। यह क़दरिया संप्रदाय के मत को अमान्य करने के लिए है।

"चखो" का अर्थ है: उनसे कहा जाता है: चखो(3)। और इसका "स्पर्श": वह दर्द जो वे उसमें गिरने पर महसूस करते हैं(4)। और "सक़र" जहन्नम के नामों में से एक नाम है, यह अपरिवर्तनीय है; क्योंकि यह एक स्त्रीवाचक संज्ञा है(5), और इसी तरह: लज़ा, और जहन्नम। अता ने कहा: "सक़र": जहन्नम की छठी परत है। कुतरुब ने कहा: "सक़र", "सक़रतहुश शम्सु" (सूरज ने उसे झुलसा दिया) से निकला है, और "सक़रत-हु": उसने उसका रंग बदल दिया। और एक दिन "मुसुमकर" और "मुसमकर": बहुत तेज़ गर्मी वाला(6)।

दूसरा: अल्लाह तआला का फ़रमान: {बेशक, हमने हर चीज़ को एक अंदाज़े (तक़दीर) के साथ पैदा किया है}। आम पाठकों की क़िरात "कुल्ला" नसब (accusative) के साथ है। अबू अस-समाल ने "कुल्लु" रफ़ा (nominative) के साथ पढ़ा है इब्तिदा (आरंभ) के आधार पर(7)। और जिन्होंने इसे नसब में रखा है, वह एक छिपे हुए क्रिया के माध्यम से है, जो कूफ़ियों की पसंद है; क्योंकि "इन्ना" एक क्रिया की माँग करता है, इसलिए यह ज़्यादा बेहतर है(8)। नसब का रूप अल्लाह तआला के लिए बनाई गई चीज़ों में व्यापकता का अधिक संकेत देता है; क्योंकि यदि आप स्पष्टीकरण देने वाले "खलक़्नाहु" को हटा दें, और पहले को ज़ाहिर करें, तो यह "इन्ना..." होता।

(1) मुस्लिम (2656), अत-तिर्मिज़ी (2157), और यह अहमद (9736), इब्न माजह (83), और अल-वाहिदी की अस्बाब अल-नुज़ुल पृ. 425 में है। (2) मुस्लिम (2655), और यह अहमद (5893) में है।

(3) मा'आनी अल-क़ुरान अज़-ज़ज्जाज 5/92 द्वारा। (4) अल-कशाफ़ 4/41। (5) मा'आनी अल-क़ुरान अज़-ज़ज्जाज 5/247 द्वारा। (6) अल-सिहाह (सक़र) और (सक़र)। (7) अल-क़िरात अल-शाज़ाह पृ. 148, और अल-मुहतसिब 2/300। (8) इ'राब अल-क़ुरान अल-नहस 4/300 द्वारा।

سورة القمر: آیات 48 - 49 105

﴿جس دن وہ اوندھے منہ آگ میں گھسیٹے جائیں گے (اور ان سے کہا جائے گا): دوزخ کی لپٹ کا مزہ چکھو﴾: "صحیح مسلم" میں ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: مشرکینِ قریش رسول اللہ ﷺ کے پاس تقدیر (القدر) کے بارے میں جھگڑا کرنے آئے، تو یہ آیت نازل ہوئی: ﴿جس دن وہ اوندھے منہ آگ میں گھسیٹے جائیں گے، دوزخ کی لپٹ کا مزہ چکھو۔ بے شک ہم نے ہر چیز کو ایک اندازے (تقدیر) کے ساتھ پیدا کیا ہے﴾۔ ترمذی نے بھی اسے روایت کیا اور کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے (1)۔

اور مسلم نے طاؤس سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کے صحابہ میں سے کچھ لوگوں کو پایا جو کہتے تھے: ہر چیز تقدیر سے ہے۔ انہوں نے کہا: اور میں نے عبداللہ بن عمر کو کہتے سنا: نبی ﷺ نے فرمایا: "ہر چیز تقدیر سے ہے، یہاں تک کہ بے بسی اور ہوشیاری بھی، یا: ہوشیاری اور بے بسی۔" (2)۔ یہ قدریہ فرقے کے مذہب کو باطل کرنے کے لیے ہے۔

"ذُوقُوا" (چکھو) یعنی: ان سے کہا جائے گا: چکھو (3)۔ اور اس کا "مسّ" (لپٹ/چھونا): جو وہ اس میں گرنے کے وقت درد محسوس کرتے ہیں (4)۔ اور "سَقَر" جہنم کے ناموں میں سے ایک نام ہے، یہ غیر منصرف ہے؛ کیونکہ یہ مؤنث معرفہ (اسمِ علم) ہے (5)، اور اسی طرح: لظیٰ، اور جہنم۔ عطا نے کہا: "سقر": جہنم کا چھٹا طبقہ ہے۔ قطرب نے کہا: "سقر"، "سقرتہ الشمس" (سورج نے اسے جھلسا دیا) سے ہے، اور "سقرتہ": اس کا رنگ بدل دیا۔ اور "یوم مُسَمْقِر ومُصَمْقِر": شدید گرم دن (6)۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِنَّا كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ﴾ (بے شک ہم نے ہر چیز کو ایک اندازے کے ساتھ پیدا کیا ہے)۔ عام قراءت "كُلَّ" نصب کے ساتھ ہے۔ اور ابو السمال نے "كُلٌّ" رفع کے

ساتھ پڑھا ہے ابتدا کی بنا پر (7)۔ اور جنہوں نے اسے نصب دیا ہے، وہ ایک پوشیدہ فعل کی وجہ سے ہے، جو کوفیوں کا اختیار ہے؛ کیونکہ "انّ" فعل کا تقاضا کرتی ہے، پس یہ اولیٰ ہے (8)۔ اور نصب اللہ تعالیٰ کے لیے مخلوقات میں عمومیت پر زیادہ دلالت کرنے والا ہے؛ کیونکہ اگر آپ مفسِّر "خلقناہ" کو حذف کر دیں، اور پہلے کو ظاہر کریں، تو یہ "انّا..." ہوتا۔

(1) مسلم (2656)، اور ترمذی (2157)، اور یہ احمد (9736)، ابن ماجہ (83)، اور الواحدی کی اسباب النزول ص 425 میں ہے۔ (2) مسلم (2655)، اور یہ احمد (5893) میں ہے۔ (3) معانی القرآن للزجاج 5/ 92۔ (4) الکشاف 4/ 41۔ (5) معانی القرآن للزجاج 5/ 247۔ (6) الصحاح (سقر) و (صقر)۔ (7) القراءات الشاذة ص 148، والمحتسب 2/ 300۔ (8) إعراب القرآن للنحاس 4/ 300۔

Page 106 Surat al-Qamar: Verse 49

We created everything according to a measure. It is not correct for 'khalaqnahu' (We created it) to be an adjective for something; because an adjective does not act on what is before the described noun, nor is it an interpretation of what acts on what is before it(1).

Third: What the Ahl al-Sunnah (People of the Sunnah) are upon is that God, Glory be to Him, predestined things, i.e., He knew their measures, states, and times before creating them. Then He brought into existence from them what preceded in His knowledge that He would bring it into existence in the way that preceded in His knowledge. No event happens in the upper or lower world except that it originates from His knowledge, power, and will, without His creation [having a part in the act of creation itself]. Creation has nothing in them except a type of acquisition (iktisab), attempt, attribution, and addition. All of that was achieved for them only by the facilitation of God Almighty, His power, His success, and His inspiration. Glory be to Him, there is no god but He, and there is no creator other than Him, as stated by the Quran and the Sunnah, not as the Qadariyah and others said that actions are up to us, and lifespans are in the hands of others.

Abu Dharr (may Allah be pleased with him) said: A delegation from Najran came to the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) and said: "Actions are up to us, and lifespans are in the hands of others." So these verses were revealed up to His saying: "Indeed, all things We created with predestination" (Qur'an 54:49). They said: "O Muhammad, is sin written against us and He punishes us?!" He said: "You are the opponents of Allah on the Day of Resurrection"(2).

Fourth: Abu al-Zubayr narrated from Jabir bin Abdullah (may Allah be pleased with him) that he said: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "The Magians of this nation are those who deny the decrees of Allah. If they fall ill, do not visit them, and if they die, do not attend their funerals, and if you meet them, do not greet them." Recorded by Ibn Majah in his "Sunan"(3). It was also narrated from Ibn Abbas and Jabir who said: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "There are two types of people from my nation who have no share in Islam: the people of Irja' (Murji'ites) and the people of Qadar (Qadarites)"(4).

(1) Mushkil I'rab al-Qur'an by Makki 2/702. (2) Narrated by al-Wahidi in Asbab al-Nuzul p. 426 from 'Ata' in a similar mursal (disconnected) form. (3) Number (92), and it was also narrated by Ibn Abi 'Asim in al-Sunnah (328), and al-Tabarani in al-Awsat (4452) via Ibn Jurayj, from Abu al-Zubayr, with it. Al-Busiri said in Misbah al-Zujajah 1/55: This is a weak chain, it contains Baqiyyah ibn al-Walid, and he is a mudallis (one who conceals the source of a narration), and he narrated it with 'an'anah (using the word 'from'). Ending of quote. There are narrations on the subject from Ibn Umar and Hudhayfah, found in Abu Dawood (4691) and (4692). See al-Mundhiri's comments in Mukhtasar al-Sunan 7/58-61 regarding these two hadiths. (4) Sunan Ibn Majah (73), and also narrated by Ibn Abi 'Asim in al-Sunnah (948). Al-Busiri said in Misbah =

पृष्ठ 106 सूरा अल-क़मर: आयत 49

हमने हर चीज़ को एक माप (क़दर) के अनुसार बनाया है। 'खलक़नाहु' (हमने उसे बनाया) का किसी चीज़ का विशेषण होना सही नहीं है; क्योंकि विशेषण उस चीज़ पर कार्य नहीं करता जो वर्णित संज्ञा से पहले आती है, और न ही यह उसका स्पष्टीकरण है जो उससे पहले आने वाले पर कार्य करता है(1)।

तीसरा: अहल अल-सुन्नत का मत यह है कि अल्लाह सुभानहु ने चीज़ों को पूर्व-निर्धारित किया है, यानी: उनके अस्तित्व में आने से पहले ही उनके माप, स्थितियों और समय को जान लिया था, फिर उनमें से उसे अस्तित्व में लाया जिसके बारे में उनके ज्ञान में पहले से था कि वह उसे उसी तरह अस्तित्व में लाएंगे जैसा उनके ज्ञान में पहले से था। ऊपरी और निचले संसार में कोई भी घटना नहीं घटती है, सिवाय इसके कि वह अल्लाह के ज्ञान, शक्ति और इच्छा से उत्पन्न होती है, न कि उसकी रचना से। रचना का इसमें केवल एक प्रकार का अर्जन (इक्तिसाब), प्रयास, श्रेय और जुड़ाव है। और यह सब उन्हें केवल अल्लाह तआला की सुगमता, उसकी शक्ति, उसकी सफलता और उसकी प्रेरणा से प्राप्त हुआ है। वह पवित्र है, उसके सिवा कोई पूज्य नहीं है, और उसके सिवा कोई निर्माता नहीं है, जैसा कि कुरान और सुन्नत में बताया गया है, न कि जैसा कि कदरिया और अन्य लोगों ने कहा कि कार्य हमारे ऊपर हैं और जीवनकाल दूसरों के हाथों में हैं।

अबू ज़र (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने कहा: नजरान का एक प्रतिनिधिमंडल अल्लाह के रसूल (उन पर अल्लाह की शांति और आशीर्वाद हो) के पास आया और कहा: "कार्य हमारे ऊपर हैं, और जीवनकाल दूसरों के हाथों में हैं।" तो ये आयतें उनके इस कथन तक उतरीं: "बेशक हमने हर चीज़ को एक माप (तक्दीर) के साथ बनाया है।" उन्होंने कहा: "हे मुहम्मद, क्या हमारे खिलाफ पाप लिखा गया है और वह हमें सजा देता है?!" उन्होंने कहा: "तुम प्रलय के दिन अल्लाह के प्रतिद्वंद्वी हो"(2)।

चौथा: अबू अल-जुबैर ने जाबिर बिन अब्दुल्लाह (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से रिवायत किया कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (उन पर अल्लाह की शांति और आशीर्वाद हो) ने फरमाया: "इस उम्मत के माजूसी वे हैं जो अल्लाह की तक़दीर को झुठलाते हैं। यदि वे बीमार हों तो उनसे मिलने न जाओ, यदि वे मर जाएं तो उनके जनाज़े में शामिल न हो, और यदि तुम उनसे मिलो तो उन्हें सलाम न करो।" इसे इब्न माजह ने अपनी "सुनन" (3) में उद्धृत किया है। इब्न अब्बास और जाबिर से भी यह रिवायत है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (उन पर अल्लाह की शांति और आशीर्वाद हो) ने

फरमाया: "मेरी उम्मत के दो समूह ऐसे हैं जिनका इस्लाम में कोई हिस्सा नहीं है: इर्जा (मुरजिया) वाले और क़दर (क़दरिया) वाले" (4)।

---

(1) मुश्किल इराब अल-कुरान, मक्की द्वारा, 702/2। (2) अल-वाहिदी ने अस्बाब अल-नुज़ुल पृष्ठ 426 में अता से इसी तरह की एक 'मुर्सल' रिवायत के रूप में इसे उद्धृत किया है। (3) संख्या (92), और इसे इब्न अबी आसिम ने अस-सुन्नत (328) में और अल-तबरानी ने अल-अवसत (4452) में इब्न जुरैज के माध्यम से अबू अल-जुबैर से उद्धृत किया है। अल-बुसीरी ने मिस्बाह अल-जुजाजाह 1/55 में कहा: यह एक कमज़ोर श्रृंखला है, इसमें बक़िया इब्न अल-वलीद है, जो एक मुदल्लिस है, और उसने इसे 'अन' (से) शब्द के साथ रिवायत किया है। समाप्त। इस विषय में इब्न उमर और हुज़ैफा से भी रिवायत हैं, जो अबू दाऊद (4691) और (4692) के पास हैं। इन दो हदीसों के बारे में मुख्तसर अल-सुनन 7/58-61 में अल-मुन्दिरी की टिप्पणियाँ देखें। (4) सुनन इब्न माजह (73), और इसे इब्न अबी आसिम ने अस-सुन्नत (948) में भी उद्धृत किया है। अल-बुसीरी ने मिस्बाह =

صفحہ ١٠٦ سورة القمر: آیت ٤٩

ہم نے ہر چیز کو ایک اندازے (قدر) کے ساتھ پیدا کیا۔ اور 'خلقناہ' (ہم نے اسے پیدا کیا) کا کسی چیز کی صفت ہونا درست نہیں ہے؛ کیونکہ صفت موصوف سے پہلے آنے والے میں عمل نہیں کرتی، اور نہ ہی یہ اس کی تفسیر ہوتی ہے جو اس سے پہلے میں عمل کرتا ہے(١)۔

تیسری بات: اہل سنت کا مسلک یہ ہے کہ اللہ سبحانہ نے چیزوں کو تقدیر میں لکھ دیا ہے، یعنی: ان کے پیدا ہونے سے پہلے ہی ان کی مقداروں، ان کے احوال اور ان کے اوقات کو جان لیا تھا، پھر ان میں سے وہی وجود میں لایا جس کے بارے میں اس کے علم میں پہلے سے تھا کہ وہ اسے اسی طرح وجود میں لائے گا جیسا کہ اس کے علم میں پہلے سے تھا۔ چنانچہ عالمِ بالا اور عالمِ زیریں میں کوئی واقعہ رونما نہیں ہوتا مگر یہ کہ وہ اللہ تعالیٰ کے علم، اس کی قدرت اور اس کے ارادے سے صادر ہوتا ہے نہ کہ اس کی مخلوق سے۔ مخلوق کا ان میں صرف ایک قسم کا اکتساب، کوشش، نسبت اور اضافہ ہے۔ اور وہ سب کچھ انہیں صرف اللہ تعالیٰ کی توفیق، اس کی قدرت، اس کی کامیابی اور اس کے الہام سے حاصل ہوا ہے۔ وہ پاک ہے، اس کے سوا کوئی معبود نہیں، اور اس کے سوا کوئی خالق نہیں، جیسا کہ قرآن و سنت میں صراحت ہے، نہ کہ جیسا کہ قدریہ اور دوسروں نے کہا کہ اعمال ہمارے اختیار میں ہیں، اور موت کے اوقات دوسروں کے ہاتھ میں ہیں۔

ابو ذر رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ: نجران کا ایک وفد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کی خدمت میں حاضر ہوا اور عرض کیا: "اعمال ہمارے اختیار میں ہیں، اور موت کے اوقات دوسروں کے ہاتھ میں ہیں۔" تو یہ آیات نازل ہوئیں یہاں تک کہ اس کا ارشاد ہے: «إِنَّا كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ» (بے شک ہم نے ہر چیز کو ایک تقدیر کے ساتھ پیدا کیا)۔ انہوں نے کہا: "اے محمد، کیا گناہ ہمارے

خلاف لکھ دیا گیا ہے اور وہ ہمیں عذاب دیتا ہے؟!" آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "تم قیامت کے دن اللہ کے مخالف ہو گے"(۲)۔

چوتھی بات: ابو الزبیر نے جابر بن عبداللہ رضی اللہ عنہ سے روایت کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "اس امت کے مجوسی وہ ہیں جو اللہ کی تقدیر کو جھٹلاتے ہیں۔ اگر وہ بیمار پڑیں تو ان کی عیادت نہ کرو، اور اگر وہ مر جائیں تو ان کے جنازے میں شریک نہ ہو، اور اگر تم ان سے ملو تو انہیں سلام نہ کرو۔" اسے ابن ماجہ نے اپنی "سنن"(۳) میں نقل کیا ہے۔ ابن عباس اور جابر سے بھی مروی ہے کہ ان دونوں نے کہا: رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "मेरी उम्मत के दो समूह ऐसे हैं जिनका इस्लाम में कोई हिस्सा नहीं: اہل ارجاء (مرجئہ) اور اہل قدر (قدریہ)"(٤)۔

---

(۱) مشکل إعراب القرآن لمکی ۷۰۲/۲ . (۲) اسے الواحدی نے اسباب النزول ص٤٢٦ میں عطاء سے مرسل روایت کی طرح نقل کیا ہے۔ (۳) نمبر (۹۲)، اور اسے ابن ابی عاصم نے السنۃ (۳۲۸) میں، اور الطبرانی نے الأوسط (٤٤٥٢) میں ابن جریج کے طریق سے، ابو الزبیر سے روایت کیا ہے۔ البوصیری نے مصباح الزجاجہ ۵۵/۱ میں کہا: یہ سند ضعیف ہے، اس میں بقیہ ابن الولید ہے، جو مدلس ہے، اور اس نے اسے عنعنہ (لفظ 'عن' سے) روایت کیا ہے۔ انتہیٰ۔ اس باب میں ابن عمر اور حذیفہ سے بھی روایات ہیں، جو ابوداؤد (٤٦٩١) اور (٤٦٩٢) کے ہاں ہیں، اور ان دونوں حدیثوں کے بارے میں المنذری کی کلام مختصر السنن ۵۸/۷ - ٦١ میں ملاحظہ کی جا سکتی ہے۔ (٤) سنن ابن ماجہ (۷۳)، اور اسے ابن ابی عاصم نے السنۃ (۹٤۸) میں بھی نقل کیا ہے۔ البوصیری نے مصباح =

Surah Al-Qamar: Verses 49 - 55 [Page] 107

An-Nahhas narrated: Ibrahim bin Sharik al-Kufi told us: Uqbah bin Makram al-Dabbi told us: Yunus bin Bukayr told us, from Sa'id bin Maysara, from Anas, who said: The Messenger of Allah (PBUH) said: "The Qadariyya are those who say: Good and evil are in our hands. They have no share in my intercession, nor am I of them, nor are they of me." (1)

In "Sahih Muslim" (2), it is mentioned that Ibn Umar disassociated himself from them, and one only disassociates from a disbeliever. He then emphasized this by saying: "By Him by whom Abdullah bin Umar swears, if one of them had gold equal to Mount Uhud and spent it, Allah would not accept it from him until he believes in predestination (Al-Qadr)." This is like the words of the Almighty regarding the hypocrites: {And nothing prevents their contributions from being accepted from them except that they disbelieved in Allah and in His Messenger} [At-Tawbah: 54], and this is clear. Abu Hurairah said: The Prophet (PBUH) said: "Faith in predestination removes anxiety and grief." (3)

The words of the Almighty: {And Our command is but one, like the twinkling of an eye. (50) And We have already destroyed your kinds, so is there any who will remember? (51) And everything they did is in the written records. (52) And every small and great thing is inscribed. (53) Indeed, the righteous will be among gardens and rivers, (54) In a seat of honor near a Sovereign, Perfect in Ability. (55)}

The Almighty's words: {And Our command is but one} i.e., only once (4). {like the twinkling of an eye} i.e., My decree concerning My creation is faster than a blink of an eye (5). "Al-Lamh" means looking quickly; it is said: "lamaha" (he glanced).

= Al-Zujajah 1/52: This chain is weak. Nizar bin Hayyan al-Asadi: Ibn Hibban said in 'Al-Du'afa': "He reports from Ikrimah that which is not part of his hadith until the heart suspects it is intentional; therefore, it is not permissible to use him as evidence in any situation." And Abdullah ibn Muhammad al-Laythi is unknown, as stated by al-Dhahabi. Tirmidhi also narrated it (2149) from Ibn Abbas alone. Tirmidhi said after it: This is a strange (gharib) hasan sahih hadith. (1) It was also narrated by Ibn Adi in 'Al-Kamil' 3/1224 with its chain and text. In the printed version it says 'Utbah' instead of 'Uqbah', which is an error. Ibn al-Jawzi said in 'Al-Ilal al-Mutanahiyah' 1/161-162: "This hadith is not authentic." Ibn Hibban said: "Sa'id bin Maysara [one of the narrators] narrates fabricated stories." (2) Number (8). (3) Narrated by al-Quda'i in 'Musnad al-

Shihab' (277), and it contains unknown narrators. (4) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 3/110. (5) Al-Wasit 4/216, attributed to Ibn Abbas (may Allah be pleased with them).

सूरह अल-क़मर: आयतें 49 - 55 [पृष्ठ] 107

अन-नहहास ने उल्लेख किया: इब्राहिम बिन शरीक अल-कूफ़ी ने हमें बताया: उकबा बिन मकरम अल-दब्बी ने हमें बताया: यूनुस बिन बुकैर ने सईद बिन मयसरा से, उन्होंने अनस से रिवायत की कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "क़दरिया वे लोग हैं जो कहते हैं: भला और बुरा हमारे हाथों में है। मेरी शफ़ाअत (सिफारिश) में उनका कोई हिस्सा नहीं है, न मैं उनसे हूँ और न वे मुझसे हैं।" (1)

"सहीह मुस्लिम" (2) में है कि इब्न उमर ने उनसे अपनी बेज़ारी (अलग होने) का इज़हार किया, और कोई केवल काफ़िर से ही अलग होता है। फिर उन्होंने इस बात की पुष्टि करते हुए कहा: "उसकी कसम जिसकी कसम अब्दुल्लाह बिन उमर खाते हैं, अगर उनमें से किसी के पास उहुद पहाड़ के बराबर सोना हो और वह उसे खर्च कर दे, तो अल्लाह उसे तब तक स्वीकार नहीं करेगा जब तक कि वह तक़दीर (अल-क़द्र) पर ईमान न ले आए।" यह मुनाफ़िक़ों (कपटी) के बारे में सर्वशक्तिमान अल्लाह के इस कथन के समान है: {और उनके दान को स्वीकार किए जाने से रोकने वाली चीज़ इसके सिवा और कुछ नहीं कि उन्होंने अल्लाह और उसके रसूल के साथ कुफ़्र किया} [अत-तौबा: 54], और यह स्पष्ट है। अबू हुरैरा ने कहा: नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "तक़दीर पर ईमान दुःख और शोक को दूर कर देता है।" (3)

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और हमारा आदेश बस एक ही बार होता है, जैसे पलक झपकना। (50) और हमने तुम्हारे जैसों को नष्ट कर दिया है, तो क्या कोई है जो शिक्षा ग्रहण करे? (51) और जो कुछ उन्होंने किया है वह सब कर्म-पत्रों में दर्ज है। (52) और हर छोटी और बड़ी बात लिखी हुई है। (53) निस्संदेह, डरने वाले बाग़ों और नहरों में होंगे, (54) एक सम्मानजनक स्थान पर, एक सामर्थ्यवान सम्राट के पास। (55)}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और हमारा आदेश बस एक ही बार होता है} अर्थात: केवल एक बार (4)। {जैसे पलक झपकना} अर्थात: मेरी सृष्टि के विषय में मेरा फ़ैसला पलक झपकने से भी तेज़ है (5)। "अल-लम्ह" का अर्थ है तेज़ी से देखना; कहा जाता है: "लमह" (उसने झलक देखी)।

= अल-ज़ुजाजा 1/52: यह सनद (श्रृंखला) कमज़ोर है। निज़ार बिन हय्यान अल-असदी के बारे में इब्न हिब्बान ने 'अल-दुअफ़ा' में कहा है: "वह इकरिमा से ऐसी बातें बयान करता है जो उसकी हदीस का हिस्सा नहीं होतीं, यहाँ तक कि दिल को संदेह होता है कि यह जानबूझकर किया गया है; इसलिए

किसी भी स्थिति में इसे प्रमाण के रूप में उपयोग करना जायज़ नहीं है।" और अब्दुल्लाह इब्न मुहम्मद अल-लैथी अज्ञात हैं, जैसा कि अल-ज़हबी ने कहा है। तिर्मिज़ी ने भी इसे केवल इब्न अब्बास से रिवायत किया है (2149)। तिर्मिज़ी ने इसके बाद कहा: यह हदीस ग़रीब हसन सहीह है। (1) इब्न अदी ने भी इसे 'अल-कामिल' 3/1224 में अपनी सनद और मतन के साथ रिवायत किया है। मुद्रित संस्करण में 'उकबा' के बजाय 'उतबा' आया है, जो एक त्रुटि है। इब्न अल-जौज़ी ने 'अल-इलल अल-मुतनाहिया' 1/161-162 में कहा: "यह हदीस सही नहीं है।" इब्न हिब्बान ने कहा: "सईद बिन मयसरा [रावियों में से एक] मनगढ़ंत बातें बयान करता है।" (2) संख्या (8) के तहत। (3) अल-कुदाई ने 'मुसनद अल-शिहाब' (277) में इसे रिवायत किया है, और इसमें अज्ञात रावी हैं। (4) अल-फ़र्रा की 'मआनी अल-क़ुरआन' 3/110। (5) 'अल-वसीत' 4/216, इसे इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से मनसूब किया गया है।

سورة القمر: آیات 49 - 55 [صفحہ] 107

النحاس نے روایت کی: ہمیں ابراہیم بن شریک الکوفی نے بتایا، انہوں نے کہا: ہمیں عقبہ بن مکرم الضبی نے بتایا، انہوں نے کہا: ہمیں یونس بن بکیر نے سعید بن میسرہ سے، انہوں نے انس رضی اللہ عنہ سے روایت کی کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "قدریہ وہ لوگ ہیں جو کہتے ہیں: خیر اور شر ہمارے ہاتھوں میں ہے۔ میری شفاعت میں ان کا کوئی حصہ نہیں، نہ میں ان سے ہوں اور نہ وہ مجھ سے ہیں۔" (1)

"صحیح مسلم" (2) میں ہے کہ ابن عمر رضی اللہ عنہ نے ان سے برأت کا اظہار کیا، اور برأت صرف کافر سے ہی کی جاتی ہے۔ پھر انہوں نے اس بات کی تاکید کرتے ہوئے فرمایا: "اس ذات کی قسم جس کی قسم عبداللہ بن عمر کھاتے ہیں، اگر ان میں سے کسی کے پاس احد پہاڑ کے برابر سونا ہو اور وہ اسے خرچ کر دے، تو اللہ اسے ہرگز قبول نہیں کرے گا جب تک کہ وہ تقدیر پر ایمان نہ لے آئے۔" یہ منافقین کے بارے میں اللہ تعالیٰ کے اس قول کی طرح ہے: {اور ان کے خرچ کیے ہوئے مالوں کے قبول ہونے میں کوئی چیز مانع نہیں ہوئی سوائے اس کے کہ انہوں نے اللہ اور اس کے رسول کے ساتھ کفر کیا} [التوبہ: 54]، اور یہ بات واضح ہے۔ ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ نے کہا: نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "تقدیر پر ایمان لانا فکر و غم کو دور کر دیتا ہے۔" (3)

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور ہمارا حکم تو بس ایک ہی بار ہوتا ہے، جیسے پلک کا جھپکنا۔ (50) اور بیشک ہم نے تمہارے جیسوں کو ہلاک کر دیا، تو کیا کوئی نصیحت حاصل کرنے والا ہے؟ (51) اور جو کچھ انہوں نے کیا وہ سب صحیفوں میں (درج) ہے۔ (52) اور ہر چھوٹی اور بڑی چیز لکھی ہوئی ہے۔ (53) بیشک پرہیزگار باغوں اور نہروں میں ہوں گے۔ (54) سچائی کی نشست میں، نہایت قدرت والے بادشاہ کے پاس۔ (55)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور ہمارا حکم تو بس ایک ہی بار ہوتا ہے} یعنی: صرف ایک بار (4)۔

{جیسے پلک کا جھپکنا} یعنی: میری مخلوق میں میرا فیصلہ پلک جھپکنے سے بھی تیز ہے (5)۔

"اللمح" کا مطلب ہے جلدی سے دیکھنا، کہا جاتا ہے: "لمح" (اس نے جھلک دیکھی)۔

= الزجاجہ 1/52: یہ اسناد ضعیف ہے۔ نزار بن حیان الاسدی کے بارے میں ابن حبان نے 'الضعفاء' میں کہا ہے: "وہ عکرمہ سے ایسی باتیں روایت کرتا ہے جو ان کی حدیث نہیں ہوتیں یہاں تک کہ دل میں یہ گمان ہونے لگتا ہے کہ یہ جان بوجھ کر کیا گیا ہے، اس لیے کسی بھی حال میں اس سے استدلال کرنا جائز نہیں۔" اور عبداللہ بن محمد لیثی مجہول ہے۔ یہ ذہبی نے کہا ہے۔ ترمذی نے بھی اسے (2149) صرف ابن عباس سے روایت کیا ہے۔ ترمذی نے اس کے بعد کہا: یہ حدیث غریب حسن صحیح ہے۔ (1) ابن عدی نے بھی اسے 'الکامل' 3/1224 میں اپنی سند اور متن کے ساتھ روایت کیا ہے، اور اس کے مطبوعہ نسخے میں 'عقبہ' کی جگہ 'عتبہ' درج ہے، جو کہ غلطی ہے۔ ابن الجوزی نے 'العلل المتناہیہ' 1/161-162 میں کہا: "یہ حدیث صحیح نہیں ہے۔" ابن حبان نے کہا: "سعید بن میسرہ [سند کے راویوں میں سے ایک] موضوع (من گھڑت) روایتیں بیان کرتا ہے۔" (2) نمبر (8) کے تحت۔ (3) القضاعی نے اسے 'مسند الشہاب' (277) میں روایت کیا ہے، اور اس میں مجہول راوی ہیں۔ (4) معانی القرآن للفراء 3/110۔ (5) الوسیط 4/216 اور اسے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی طرف منسوب کیا گیا ہے۔

Surah Al-Qamar: Verses 50 - 55 108 ...lightning with his sight (1). In "Al-Sihah" (2): I glanced at him and I made him glance: if he saw him with a brief look. The noun is: 'al-lamhah' (glance), and the lightning and the star glanced a 'lamhan', meaning: they flashed. The Almighty's saying: {And We have already destroyed your kinds} i.e., your likes in disbelief from the past nations (3). It was said: your followers and helpers (4). {So is there any who will remember?} i.e., who will take heed. The Almighty's saying: {And everything they did is in the scriptures} i.e., everything the nations before them did of good or evil was written against them, and this is an explanation of His saying: {Indeed, all things We created with predestination}. "In the scriptures" means: in the Preserved Tablet (Al-Lawh Al-Mahfuz). It was said: in the books of the guardian angels (5). And it was said: in the Mother of the Book (6). {And every small and great thing is inscribed} i.e., every sin, small and large, is written against its doer before he does it; to be recompensed for it, and written when he does it (7). 'Satara yasuturu satran': he wrote, and 'istatara' is like it (8). The Almighty's saying: {Indeed, the righteous will be among gardens and rivers} Since He described the disbelievers, He described the believers as well. "And rivers" means: rivers of water, wine, honey, and milk, as Ibn Jurayj said (9). It was used in singular form because it is the end of the verse (10), and then the singular can sometimes indicate the plural (11). It was said regarding "river": in light and vastness, and from it is 'al-nahar' (daylight) for its light, and from it is: 'an-hartu al-jurha' (I made the wound flow), the poet said:

---

(1) Tahdhib al-Lugha 5/98. (2) Material (lamaha). (3) Al-Waseet 4/216. (4) Tafsir Abi al-Layth 3/303. (5) Tafsir al-Baghawi 4/266. (6) Tafsir al-Tabari 22/164 - 165 and narrated from Ibn Zaid. (7) Ma'ani al-Qur'an for al-Zajjaj 5/92. (8) Al-Sihah (satara). (9) Al-Nukat wa al-Uyun 5/420. (10) Ma'ani al-Qur'an for al-Farra 3/110 - 111. (11) Ma'ani al-Qur'an for al-Zajjaj 5/93.

सूरह अल-क़मर: आयतें 50 - 55 108 ...अपनी दृष्टि से बिजली (1)। और "अल-सिहाह" (2) में है: मैंने उसे सरसरी तौर पर देखा: जब उसने उसे एक संक्षिप्त दृष्टि से देखा। संज्ञा है: 'अल-लमहा' (झलक), और बिजली और तारे ने 'लमहन' झलक दिखाई, अर्थात: वे चमक उठे। सर्वशक्तिमान का कथन: {और हमने वास्तव में तुम्हारे जैसों को नष्ट कर दिया है} अर्थात: पिछली जातियों में से कुफ़्र (अविश्वास) में तुम्हारे जैसे (3)। और कहा गया: तुम्हारे अनुयायी और सहायक (4)। {तो क्या कोई है जो याद रखे?} अर्थात: जो शिक्षा ग्रहण करे। सर्वशक्तिमान का कथन: {और जो कुछ उन्होंने किया वह सब ग्रंथों में है} अर्थात: उनसे पहले की जातियों ने जो कुछ भी भला या बुरा किया था, वह उनके विरुद्ध लिखा हुआ था, और यह उनके इस कथन का स्पष्टीकरण है: {निश्चय ही हमने हर चीज़ को एक अनुमान (भाग्य) के साथ पैदा किया है}। "ग्रंथों में" अर्थात: लौह-ए-महफ़ूज़ (सुरक्षित पटल) में। कहा गया: फरिश्तों की पुस्तकों में (5)। और कहा गया: मूल ग्रंथ (उम्मुल किताब) में (6)। {और हर छोटी और बड़ी चीज़ लिखी हुई है} अर्थात: हर छोटा और बड़ा पाप उसके करने वाले के विरुद्ध उसे करने से पहले ही लिखा जा चुका है; ताकि उसका बदला दिया जा सके और जब वह उसे कर लेता है तब भी लिखा जाता है (7)। 'सतारा यस्तुरु सतरन': उसने लिखा, और 'इस्ततारा' भी उसी की तरह है (8)। सर्वशक्तिमान का कथन: {निश्चय ही डर रखने वाले (संयमी) बाग़ों और नहरों में होंगे} जब उन्होंने काफिरों का वर्णन किया, तो उन्होंने ईमान वालों का भी वर्णन किया। "नहर" का अर्थ है: पानी, शराब, शहद और दूध की नहरें, जैसा कि इब्न ज़ुरैज ने कहा है (9)। और इसे एकवचन में रखा गया है; क्योंकि यह आयत का अंत है (10), और कभी-कभी एकवचन पूरे समूह (बहुवचन) का संकेत दे सकता है (11)। "नहर" के बारे में कहा गया है: प्रकाश और विस्तार में, और इसी से 'नहार' (दिन) है उसके प्रकाश के कारण, और इसी से है: 'अन-हर्तुल जुरहा' (मैंने घाव को प्रवाहित कर दिया), कवि ने कहा है:

---

(1) तहजीब अल-लुगा 5/98। (2) शब्दकोश (ल-म-ह)। (3) अल-वसीत 4/216। (4) तफ़सीर अबी अल-लैथ 3/303। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 4/266। (6) तफ़सीर अल-तबरी 22/164 - 165 और इसे इब्न ज़ैद से रिवायत किया गया है। (7) मा'नी अल-कुरान अज़्-ज़ज्जाज 5/92। (8) अल-सिहाह (स-त-र)। (9) अल-नुकत व अल-उयून 5/420। (10) मा'नी अल-कुरान अल-फ़र्रा 3/110 - 111। (11) मा'नी अल-कुरान अज़्-ज़ज्जाज 5/93।

سورہ القمر: آیات 50 - 55 108 ...بجلی اپنی بصارت سے (1)۔ اور "الصحاح" (2) میں ہے: 'لمحته وألمحه' یعنی جب اسے سرسری نظر سے دیکھا۔ اسم 'اللمحة' ہے، اور بجلی اور ستارے کا چمکنا 'لمحاً' ہے، یعنی: وہ چمکا۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَقَدْ أَهْلَكْنَا أَشْيَاعَكُمْ﴾ یعنی: گذشتہ امتوں میں سے کفر میں تمہارے جیسے لوگ (3)۔ اور کہا گیا: تمہارے پیروکار اور مددگار (4)۔ ﴿فَهَلْ مِن مُدَّكِرٍ﴾ یعنی: کیا کوئی ہے جو نصیحت حاصل کرے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَكُلُّ شَيْءٍ فَعَلُوهُ فِي الزُّبُرِ﴾ یعنی: ان سے پہلی امتوں نے خیر و شر میں سے جو کچھ بھی کیا وہ ان کے خلاف لکھا ہوا تھا، اور یہ اللہ کے اس قول کا بیان ہے: ﴿إِنَّا كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ﴾۔ ﴿فِي الزُّبُرِ﴾ یعنی: لوحِ محفوظ میں۔ اور کہا گیا: فرشتوں کے نوشتوں میں (5)۔ اور کہا گیا: ام الکتاب میں (6)۔ ﴿وَكُلُّ صَغِيرٍ وَكَبِيرٍ مُّسْتَطَرٌ﴾ یعنی: ہر چھوٹا اور بڑا گناہ اس کے کرنے والے کے خلاف اسے کرنے سے پہلے ہی لکھا ہوا ہے؛ تاکہ اسے اس کی جزا دی جائے، اور کرنے کے بعد بھی لکھا ہوا ہے (7)۔ 'سطر یسطر سطراً' یعنی: اس نے لکھا، اور 'استطر' بھی اسی معنی میں ہے (8)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَنَهَرٍ﴾ جب کافروں کا وصف بیان کیا تو مومنین کا وصف بھی بیان فرمایا۔ "ونهر" سے مراد ہے: پانی، شراب، شہد اور دودھ کی نہریں، یہ ابن جریج کا قول ہے (9)۔ اور اسے واحد کے صیغے میں لایا گیا کیونکہ یہ آیت کا اختتام ہے (10)، پھر واحد کبھی سب (جمع) کے معنی میں بھی آ سکتا ہے (11)۔ اور "نہر" کے بارے میں کہا گیا: روشنی اور وسعت میں، اور اسی سے 'النہار' (دن) ہے اس کی روشنی کی وجہ سے، اور اسی سے ہے: 'أنهَرْتُ الجُرْحَ' (میں نے زخم کو جاری کر دیا)، شاعر نے کہا:

---

(1) تهذيب اللغة 98/5۔ (2) مادہ (لمح)۔ (3) الوسيط 216/4۔ (4) تفسير أبي الليث 303/3۔ (5) تفسير البغوي 266/4۔ (6) تفسير الطبري 164/22 - 165 اور اسے ابن زید سے روایت کیا ہے۔

(7) معانى القرآن للزجاج 92/5. (8) الصحاح (سطر). (9) النكت والعيون 420/5. (10) معانى القرآن للفراء 110/3 - 111. (11) معانى القرآن للزجاج 93/5.

Surah Al-Qamar: Verses 50 - 55 109

I took hold of it with my palm and let its opening gush forth; one standing before it can see what is behind it.(1) Abu Mijlaz, Abu Nuhaik, Al-A'raj, Talhah ibn Musarrif, and Qatadah read: "wa nuhurin" (and rivers) with two dhummahs (the 'u' vowel mark),(2) as if it were the plural of 'nahar' (daytime), meaning they have no night, like 'sahab' (cloud) and 'suhub' (clouds). Al-Farra'(3) said: Some Arabs recited to me: "If you are of the night, then I am of the day; when I see the morning, I do not wait." Meaning: a companion of the day. Another said: "Were it not for the two tharids (bread and meat dishes), we would have perished from leanness: a tharid of the night and a tharid in the daytime (al-nuhur)."(4) {In a seat of truth} meaning: a gathering of truth where there is no idle talk or sin, and it is Paradise. {With a Sovereign, All-Powerful} meaning: He is capable of doing whatever He wills. And "with" here signifies proximity, closeness, status, rank, honor, and station.(5) Al-Sadiq said: God praised the place of truth, so none sit in it except the people of truth. Uthman Al-Batti read: "in seats of truth" in the plural,(6) and 'maqa'id' (seats) are the places where people sit in markets and elsewhere. Abdullah ibn Buraydah said: The people of Paradise enter every day upon the Almighty, Blessed and Exalted is He, and they recite the Qur'an before their Lord, Blessed and Exalted is He. Each person sits in their respective seat, which is their place, on pulpits of pearls, rubies, emeralds, gold, and silver according to their deeds, so no...

(1) Gharib al-Qur’an by Ibn Qutaybah p. 435, and the speaker is: Qais bin al-Khatim, and it preceded in 1/360. (2) Al-Qira’at al-Shadhdhah p. 148, Al-Muhtasib 2/300, Al-Muharrar al-Wajiz 5/222, and Al-Bahr al-Muhit 8/184. (3) In Ma’ani al-Qur’an 3/111, see Tafsir al-Tabari 22/167. (4) Al-Nukat wa al-‘Uyun 5/420, and the verse preceded in 2/492. (5) The word "ind" (with) when attributed to God Almighty varies in state and meaning depending on its occurrence in speech and the surrounding context. What appears to intend place and there is no meaning to carry it otherwise should be taken on its literal meaning, which is loftiness and closeness to God Almighty. See Majmu' Fatawa Shaykh al-Islam Ibn Taymiyyah 5/226. (6) Tafsir al-Baghawi 4/266, and Al-Muharrar al-Wajiz 5/222.

सूरह अल-क़मर: आयत 50 - 55 109

मैंने इसे अपनी हथेली से पकड़ा और इसके छिद्र को खोल दिया; इसके सामने खड़ा व्यक्ति इसके पीछे जो है उसे देख सकता है।(1) अबू मिजलाज़, अबू नहैक, अल-आरज, तल्हा इब्न मुसर्रिफ़ और क़तादाह ने इसे "व नुहुरिन" (नदियों में) के रूप में पढ़ा है, जिसमें दो धम्म (उ की मात्रा) हैं,(2) मानो यह 'नहार' (दिन) का बहुवचन हो, जिसका अर्थ है कि उनके पास रात नहीं है, जैसे 'सहाब' (बादल) और 'सुहुब' (बादल)। अल-फ़र्रा(3) ने कहा: कुछ अरबों ने मुझे सुनाया: "यदि तुम रात के हो, तो मैं दिन का हूँ; जब मैं सुबह देखता हूँ, तो मैं इंतज़ार नहीं करता।" अर्थात्: दिन का साथी। एक अन्य ने कहा: "यदि दो थरीद (रोटी और मांस का व्यंजन) न होते, तो हम दुबलेपन से नष्ट हो जाते: रात का थरीद और दिन (अल-नुहुर) का थरीद।"(4) {सच्चाई की सभा में} अर्थात्: सत्य की एक सभा जहाँ कोई व्यर्थ की बात या पाप नहीं है, और वह स्वर्ग है। {एक सर्वशक्तिमान सम्राट के पास} अर्थात्: वह जो चाहे करने में सक्षम है। और यहाँ "पास" का अर्थ निकटता, सामीप्य, स्थिति, पद, सम्मान और स्थान है।(5) अल-सादिक ने कहा: ईश्वर ने सत्य के स्थान की प्रशंसा की है, इसलिए इसमें सत्य के लोगों के अलावा कोई नहीं बैठता। उस्मान अल-बत्ती ने बहुवचन में "सच्चाई की सभाओं में" पढ़ा है, (6) और 'मका'इद' (सभाएं) वे स्थान हैं जहाँ लोग बाज़ारों और अन्य जगहों पर बैठते हैं। अब्दुल्लाह इब्न बुरैदह ने कहा: जन्नत (स्वर्ग) के लोग हर दिन सर्वशक्तिमान, धन्य और महान अल्लाह के पास जाते हैं, और वे अपने रब (ईश्वर), धन्य और महान के सामने कुरान पढ़ते हैं। प्रत्येक व्यक्ति अपनी संबंधित सीट पर बैठता है, जो उनके कर्मों के अनुसार मोतियों, माणिकों, पन्नों, सोने और चांदी के मिंबरों (मंचों) पर उनका स्थान है, तो कोई...

(1) इब्न कुतैबा द्वारा गरीब अल-कुरान पृ. 435, और वक्ता है: कैस बिन अल-खतीम, और यह 1/360 में पहले आ चुका है। (2) अल-किरात अल-शाज्जाह पृ. 148, अल-मुहतासिब 2/300, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/222, और अल-बहर अल-मुहीत 8/184। (3) मानी अल-कुरान 3/111 में, तफ़सीर अल-तबरी 22/167 देखें। (4) अल-नुकत वा अल-उयून 5/420, और छंद 2/492 में पहले आ चुका है। (5) अल्लाह तआला के संबंध में "पास" (इन्द) शब्द का प्रयोग बातचीत और संदर्भ के अनुसार बदलता रहता है। जो स्पष्ट रूप से स्थान का इरादा रखता है और उसे किसी अन्य अर्थ में ले जाने का कोई कारण नहीं है, उसे उसके शाब्दिक अर्थ पर लिया जाना चाहिए, जो कि अल्लाह तआला की श्रेष्ठता और निकटता है। मजमू फ़तावा शेख अल-इस्लाम इब्न तैमिया 5/226 देखें। (6) तफ़सीर अल-बग़वी 4/266, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/222।

سورہ القمر: آیات ۵۰ - ۵۵ ۱۰۹

میں نے اسے اپنی ہتھیلی سے پکڑا اور اس کے شگاف کو جاری کر دیا؛ اس کے سامنے کھڑا شخص اس کے پیچھے کا منظر دیکھ سکتا ہے۔(۱) ابو مجلز، ابو نہیک، الاعرج، طلحہ بن مصرف اور قتادہ نے «وَنُهُرٍ» (دو پیش کے ساتھ) پڑھا ہے،(۲) گویا یہ 'نہار' (دن) کی جمع ہو، یعنی ان کے پاس کوئی رات نہیں ہے، جیسے 'سحاب' (بادل) کی جمع 'سُحب' ہے۔ الفراء(۳) نے کہا: مجھے بعض عربوں نے سنایا: "اگر تم رات والے ہو تو میں دن والا ہوں؛ جب میں صبح دیکھتا ہوں تو میں انتظار نہیں کرتا۔" یعنی: دن کا ساتھی۔ ایک اور شاعر نے کہا: "اگر دو ثرید (روٹی اور گوشت کا سالن) نہ ہوتے تو ہم دبلے پن سے ہلاک ہو جاتے: رات کا ثرید اور دن (الُّنہر) کا ثرید۔"(۴) ﴿سچائی کی نشست گاہ میں﴾ یعنی: حق کی مجلس جہاں کوئی لغو بات یا گناہ نہیں ہے، اور وہ جنت ہے۔ ﴿ایسے بادشاہ کے پاس جو پوری قدرت رکھتا ہے﴾ یعنی: وہ جو چاہے کرنے پر قادر ہے۔ اور یہاں «عِنْدَ» (پاس) سے مراد قربت، نزدیکی، جاہ و منزلت اور مرتبہ و کرامت ہے۔ (۵) امام صادق نے فرمایا: اللہ نے سچائی کے مقام کی تعریف کی ہے، چنانچہ اس میں صرف سچائی والے لوگ ہی بیٹھیں گے۔ عثمان البتی نے «فِي مَقَاعِدِ صِدْقٍ» جمع کے ساتھ پڑھا ہے،(۶) اور مقاعد ان جگہوں کو کہتے ہیں جہاں لوگ بازاروں وغیرہ میں بیٹھتے ہیں۔ عبداللہ بن بریدہ نے کہا: بے شک اہل جنت ہر روز اللہ جبار تبارک و تعالیٰ کی بارگاہ میں حاضر ہوں گے، اور اپنے رب تبارک و تعالیٰ کے سامنے قرآن پڑھیں گے۔ ہر انسان اپنی مخصوص نشست پر بیٹھا ہوگا، جو کہ اس کے اعمال کے مطابق موتیوں، یاقوت، زبرجد، سونے اور چاندی کے منبر ہوں گے، پس کوئی...

(۱) غریب القرآن لابن قتیبہ ص ۴۳۵، اور کہنے والا قیس بن الخطیم ہے، اور یہ ۱/ ۳۶۰ پر گزر چکا ہے۔ (۲) القراءات الشاذة ص ۱۴۸، المحتسب ۲/ ۳۰۰، المحرر الوجیز ۵/ ۲۲۲، اور البحر المحیط ۸/ ۱۸۴۔ (۳) معانی القرآن ۳/ ۱۱۱ میں، اور ملاحظہ فرمائیں تفسیر طبری ۲۲/ ۱۶۷۔ (۴) النکت والعیون ۵/ ۴۲۰، اور یہ شعر ۲/ ۴۹۲ پر گزر چکا ہے۔ (۵) اللہ تعالیٰ کی طرف منسوب لفظ «عِند» (پاس) کے معنی کلام کے سیاق و سباق اور قرائن کے مطابق مختلف ہوتے ہیں۔ جہاں ظاہری طور پر جگہ کا ارادہ ہو اور اسے کسی دوسرے معنی پر محمول کرنے کی کوئی وجہ نہ ہو، تو اسے اس کے ظاہری معنی پر ہی محمول کرنا چاہیے جو کہ اللہ عزوجل کی بلندی اور قربت ہے۔ ملاحظہ فرمائیں مجموع فتاوی شیخ الاسلام ابن تیمیہ ۵/ ۲۲۶۔ (۶) تفسیر بغوی ۴/ ۲۶۶، اور المحرر الوجیز ۵/ ۲۲۲۔

Surah Al-Qamar: Verse 55 | 110

...their eyes will never be delighted by anything as much as they are delighted by that, and they have never heard anything greater or more beautiful than it. Then they return to their homes, their eyes delighted until the likes of it the next day (1).

And Thawr bin Yazid said on the authority of Khalid bin Ma'dan: It has reached us that the angels will come to the believers on the Day of Resurrection and say: O friends of Allah, go forth. They say: To where? They say: To Paradise. The believers say: You are taking us to other than what we seek. They say: Then what is your seek? They say: A seat of honor in the presence of a Sovereign Perfect in Ability (2). This report has been narrated specifically with this meaning; for in the report: a group of those who are wise in Allah, the Almighty and Majestic, are escorted by the angels to Paradise while the people are undergoing the reckoning. They say to the angels: Where are you carrying us? They say: To Paradise. They say: You are carrying us to other than what we seek. They say: And what is your seek? They say: The seat of honor with the Beloved, as He informed: "In a seat of honor in the presence of a Sovereign Perfect in Ability", and Allah knows best.

The interpretation of Surah "Al-Qamar" is completed, and praise be to Allah.

---

(1) Reported by Al-Hakim Al-Tirmidhi in 'Nawadir al-Usul', p. 156, from the Prophet (PBUH) without an isnad (chain of narration), and reported by Al-Suyuti in 'Al-Durr al-Manthur' 6/139, and attributed it to Al-Hakim Al-Tirmidhi with his isnad from Buraydah as a marfu' (elevated) narration. (2) Reported by Al-Hakim Al-Tirmidhi in 'Nawadir al-Usul', p. 156, without attribution, and Al-Suyuti in 'Al-Durr al-Manthur' and attributed it to Al-Hakim Al-Tirmidhi with his isnad from Thawr bin Yazid.

सूरह अल-क़मर: आयत 55 | 110

...उनकी आँखें कभी किसी चीज़ से इतनी प्रसन्न नहीं होंगी जितनी वे इससे प्रसन्न होंगी, और उन्होंने इससे बढ़कर या इससे सुंदर कुछ भी नहीं सुना होगा। फिर वे अपने घरों की ओर लौटेंगे, उनकी आँखें अगले दिन तक वैसी ही प्रसन्न रहेंगी (1)।

और थौर बिन यज़ीद ने खालिद बिन मादान के हवाले से कहा: हमें यह सूचना मिली है कि फ़रिश्ते कयामत के दिन ईमान वालों के पास आएंगे और कहेंगे: ऐ अल्लाह के दोस्तों, चलो। वे कहेंगे: कहाँ? वे कहेंगे: जन्नत की ओर। ईमान वाले कहेंगे: तुम हमें हमारी मंज़िल के अलावा कहीं और ले जा रहे हो। वे कहेंगे: फिर तुम्हारी मंज़िल क्या है? वे कहेंगे: एक शक्तिशाली बादशाह की उपस्थिति में सम्मान का स्थान (2)। यह वृत्तांत विशेष रूप से इसी अर्थ के साथ वर्णित किया गया है; वृत्तांत में है: अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल के बुद्धिमानों के एक समूह को फ़रिश्ते जन्नत की ओर ले जा रहे होंगे जबकि लोग हिसाब-किताब में होंगे। वे फ़रिश्तों से कहेंगे: तुम हमें कहाँ ले जा रहे हो? वे कहेंगे: जन्नत की ओर। वे कहेंगे: तुम हमें हमारी मंज़िल के अलावा कहीं और ले जा रहे हो। वे कहेंगे: और तुम्हारी मंज़िल क्या है? वे कहेंगे: महबूब (प्रिय) के साथ सम्मान का स्थान, जैसा कि उसने सूचित किया: 'एक शक्तिशाली बादशाह के पास सच्चाई की बैठक में', और अल्लाह बेहतर जानता है।

सूरह "अल-क़मर" की व्याख्या पूर्ण हुई, और अल्लाह का शुक्र है।

---

(1) इसे अल-हकीम अल-तिर्मिज़ी ने 'नवाद़िर अल-उसूल' पृष्ठ 156 में नबी ﷺ से बिना किसी सनद (शृंखला) के उद्धृत किया है, और अल-सुयुती ने 'अल-दुर्र अल-मंसूर' 6/139 में इसे उद्धृत किया है और इसे अल-हकीम अल-तिर्मिज़ी को उनकी बुरैदा से मरफ़ू सनद के साथ श्रेय दिया है। (2) इसे अल-हकीम अल-तिर्मिज़ी ने 'नवाद़िर अल-उसूल' पृष्ठ 156 में बिना किसी श्रेय के उद्धृत किया है, और अल-सुयुती ने 'अल-दुर्र अल-मंसूर' में इसे अल-हकीम अल-तिर्मिज़ी को थौर बिन यज़ीद से उनकी सनद के साथ श्रेय दिया है।

...ان کی آنکھیں کسی چیز سے اتنی ٹھنڈی نہیں ہوں گی جتنی اس سے ہوں گی، اور انہوں نے اس سے بڑھ کر اور اس سے خوبصورت کوئی چیز نہیں سنی ہوگی۔ پھر وہ اپنے گھروں کو لوٹ جائیں گے، ان کی آنکھیں اگلے دن تک ایسی ہی ٹھنڈی رہیں گی (۱)۔

اور ثور بن یزید نے خالد بن معدان سے نقل کیا: ہمیں یہ اطلاع ملی ہے کہ فرشتے قیامت کے دن مومنوں کے پاس آئیں گے اور کہیں گے: اے اللہ کے دوستو، چلو۔ وہ کہیں گے: کہاں؟ وہ کہیں گے: جنت کی طرف۔ مومن کہیں گے: تم ہمیں ہماری مطلوبہ جگہ کے علاوہ کہیں اور لے جا رہے ہو۔ وہ کہیں گے: پھر تمہاری مطلوبہ جگہ کیا ہے؟ وہ کہیں گے: ایک قادر بادشاہ کے پاس سچائی کی نشست (۲)۔ اور یہ روایت خاص طور پر اسی معنی کے ساتھ نقل کی گئی ہے؛ پس روایت میں ہے: اللہ عزوجل کے عقل مندوں کا ایک گروہ ہوگا جسے فرشتے جنت کی طرف لے جا رہے ہوں گے جبکہ لوگ حساب کتاب میں ہوں گے۔ وہ فرشتوں سے کہیں گے: تم ہمیں کہاں لے جا رہے ہو؟ وہ کہیں گے: جنت کی طرف۔ وہ کہیں گے: تم ہمیں ہماری مطلوبہ جگہ کے علاوہ کہیں اور لے جا رہے ہو۔ وہ کہیں گے: اور تمہاری مطلوبہ جگہ کیا ہے؟ وہ کہیں گے: محبوب کے ساتھ سچائی کی نشست، جیسا کہ اس نے خبر دی ہے: "سچائی کی نشست میں، ایک قادر بادشاہ کے پاس"، اور اللہ بہتر جاننے والا ہے۔

سورہ "القمر" کی تفسیر مکمل ہوئی، اور تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں۔

---

(۱) اسے الحکیم الترمذی نے 'نوادر الاصول' ص ۱۵۶ میں نبی ﷺ سے بغیر کسی سند کے نقل کیا ہے، اور السیوطی نے 'الدر المنثور' ۱۳۹/۶ میں اسے نقل کیا ہے اور اسے الحکیم الترمذی کی

طرف ان کی بریدہ سے مروی مرفوع سند کے ساتھ منسوب کیا ہے۔ (۲) اسے الحکیم الترمذی نے 'نوادر الاصول' ص ۱۵۶ میں بغیر کسی انتساب کے نقل کیا ہے، اور السیوطی نے 'الدر المنثور' میں اسے الحکیم الترمذی کی طرف ثور بن یزید سے مروی ان کی سند کے ساتھ منسوب کیا ہے۔

Surah Ar-Rahman, Mighty and Majestic

It is entirely Meccan according to the statements of Al-Hasan, Urwah bin Al-Zubayr, Ikrimah, Ata, and Jabir. Ibn Abbas said: Except for one verse from it, which is the Almighty's saying: {Whoever is in the heavens and the earth asks of Him} Verse [29], and it consists of seventy-six verses. Ibn Mas'ud and Muqatil said: It is entirely Medinan(1).

And the first opinion is more correct(2); because of what Urwah bin Al-Zubayr narrated: The first person to recite the Quran aloud in Mecca after the Prophet (PBUH) was Ibn Mas'ud. This was because the companions said: Quraysh has never heard this Quran being recited aloud, so who is the man who will make them hear it? Ibn Mas'ud said: I will. They said: We fear for you, we only want a man who has a clan to protect him. He refused [to back down], then stood at the Maqam and said: "In the name of Allah, the Beneficent, the Merciful. The Beneficent. Taught the Quran." Then he continued raising his voice with it while Quraysh were in their gatherings. They reflected and said: What is the son of Umm Abd saying? They said: He is saying what Muhammad claims was revealed to him. Then they beat him until they left marks on his face(3).

It is confirmed that the Prophet (PBUH) stood praying the morning prayer in Nakhlah, and he recited Surah "Ar-Rahman," and a group of Jinn passed by and believed in it(4). In "At-Tirmidhi," on the authority of Jabir, he said: The Messenger of Allah (PBUH) came out to his companions and recited Surah "Ar-Rahman" to them from its beginning to its end, and they remained silent. He said: "I recited it to the Jinn on the night of the Jinn, and they were better in response than you. Whenever I came to His saying: {So which of the favors of your Lord will you both deny?} they said: 'We do not deny any of Your blessings, our Lord, so to You is all praise.'" He [At-Tirmidhi] said: This is a strange (gharib) hadith(5). And in this is evidence that it is Meccan, and Allah knows best.

---

(1) An-Nukat wal-Uyun 5/422. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 5/223. (3) Narrated by Ahmad in Fada'il as-Sahabah (1535) from Urwah bin Al-Zubayr as a mursal report. (4) Narrated by Al-Bukhari (4921), Muslim (449), and Ahmad (2271) from Ibn Abbas without mentioning Surah Ar-Rahman, and it is mentioned in the following report. (5) At-Tirmidhi (3291).

सूरा अर्-रहमान, सर्वशक्तिमान और प्रतापी

अल-हसन, उर्वा बिन अल-ज़ुबैर, इकरामा, अता और जाबिर के कथनों के अनुसार यह पूरी तरह से मक्का में उतरी (मक्की) है। इब्न अब्बास ने कहा: इसकी एक आयत को छोड़कर, जो अल्लाह तआला का कथन है: {जो भी आसमानों और ज़मीन में हैं, वे उसी से माँगते हैं} आयत [29], और इसमें छिहत्तर आयतें हैं। इब्न मसूद और मुक़ातिल ने कहा: यह पूरी तरह से मदीना में उतरी (मदनी) है(1)।

और पहली राय अधिक सही है(2); क्योंकि उर्वा बिन अल-ज़ुबैर ने रिवायत किया कि: नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के बाद मक्का में कुरान को ज़ोर से पढ़ने वाले पहले व्यक्ति इब्न मसूद थे। ऐसा इसलिए हुआ क्योंकि साथियों ने कहा: क़ुरैश ने इस कुरान को कभी ज़ोर से पढ़ते हुए नहीं सुना, तो वह कौन आदमी है जो उन्हें यह सुनाएगा? इब्न मसूद ने कहा: मैं। उन्होंने कहा: हमें आपके लिए डर है, हम तो ऐसा आदमी चाहते हैं जिसका कोई कबीला हो जो उसे बचा सके। उन्होंने मना कर दिया, फिर मक़ाम के पास खड़े होकर कहा: "अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत दयालु और दयावान है। रहमान (अत्यंत दयालु)। उसने कुरान सिखाया।" फिर वे अपनी आवाज़ बुलंद करते रहे जबकि क़ुरैश अपनी सभाओं में थे। उन्होंने गौर किया और कहा: उम्म अब्द का बेटा क्या कह रहा है? उन्होंने कहा: वह वही कह रहा है जिसे मुहम्मद दावा करते हैं कि उन पर उतारा गया है। फिर उन्होंने उन्हें इतना मारा कि उनके चेहरे पर निशान पड़ गए(3)।

यह सही साबित है कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) नखला में सुबह की नमाज़ पढ़ रहे थे, तो उन्होंने सूरा "अर्-रहमान" पढ़ी और जिन्न का एक समूह वहाँ से गुज़रा और वे उस पर ईमान ले आए(4)। "तिर्मिज़ी" में जाबिर से रिवायत है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) अपने साथियों के पास आए और उनके सामने सूरा "अर्-रहमान" शुरू से अंत तक पढ़ी और वे चुप रहे। आपने फरमाया: "मैंने इसे जिन्न की रात में जिन्नों को सुनाया था, और वे तुम्हारी तुलना में बेहतर उत्तर देने वाले थे। जब भी मैं इस आयत पर आता था: {तो तुम दोनों (इन्सान और जिन्न) अपने रब की किन-किन नेमतों को झुठलाओगे?} तो वे कहते थे: 'ऐ हमारे रब, हम तेरी किसी भी नेमत को नहीं झुठलाते, सारी प्रशंसा तेरे लिए ही है।'" उन्होंने (तिर्मिज़ी) कहा: यह एक गरीब (अपरिचित) हदीस है(5)। और इसमें इस बात का प्रमाण है कि यह मक्की है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

(1) अन-नुकात वल-उयून 5/422। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/223। (3) अहमद ने फज़ाइल अस-सहाबा (1535) में उर्वा बिन अल-ज़ुबैर से मुरसल के रूप में रिवायत किया। (4) बुखारी (4921), मुस्लिम (449), और अहमद (2271) ने इब्न अब्बास से सूरा रहमान के उल्लेख के बिना रिवायत किया, और अगली खबर में इसका उल्लेख है। (5) तिर्मिज़ी (3291)।

سورة الرحمن عزّوجلّ

حسن، عروہ بن زبیر، عکرمہ، عطاء اور جابر کے قول کے مطابق یہ تمام مکی ہے۔ ابن عباس نے فرمایا: سوائے اس کی ایک آیت کے، جو اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿يَسْأَلُهُ مَن فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ آیت [29]، اور یہ چھہتر آیات پر مشتمل ہے۔ ابن مسعود اور مقاتل نے کہا: یہ تمام مدنی ہے(1)۔

اور پہلا قول زیادہ صحیح ہے(2)؛ اس لیے کہ عروہ بن زبیر نے روایت کی کہ: نبی صلی اللہ علیہ وسلم کے بعد مکہ میں سب سے پہلے بلند آواز سے قرآن پڑھنے والے ابن مسعود تھے۔ اس کی وجہ یہ تھی کہ صحابہ نے کہا: قریش نے اس قرآن کو کبھی بلند آواز سے پڑھتے نہیں سنا، تو کون سا شخص ہے جو انہیں یہ سنائے گا؟ ابن مسعود نے کہا: میں۔ انہوں نے کہا: ہمیں تم پر ڈر ہے، ہم تو ایسا آدمی چاہتے ہیں جس کا کوئی قبیلہ ہو جو اسے بچا سکے۔ انہوں نے انکار کر دیا، پھر مقامِ (ابراہیم) کے پاس کھڑے ہو کر کہا: «بِسْمِ اللهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ۔ الرَّحْمَنُ۔ عَلَّمَ الْقُرْآنَ» پھر وہ اسے بلند آواز سے پڑھتے رہے جبکہ قریش اپنی محفلوں میں تھے۔ انہوں نے غور کیا اور کہا: ابن ام عبد کیا کہہ رہا ہے؟ انہوں نے کہا: وہ وہی کہہ رہا ہے جس کا محمد دعویٰ کرتے ہیں کہ ان پر نازل کیا گیا ہے، پھر انہوں نے انہیں اتنا مارا کہ ان کے چہرے پر نشان ڈال دیے(3)۔

اور یہ ثابت ہے کہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم نخلہ میں صبح کی نماز پڑھ رہے تھے تو آپ نے سورۃ "الرحمن" پڑھی اور جنات کا ایک گروہ گزرا تو وہ اس پر ایمان لے آئے(4)۔ "ترمذی" میں جابر سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اپنے صحابہ کے پاس تشریف لائے اور ان کے سامنے سورۃ "الرحمن" شروع سے آخر تک پڑھی تو وہ خاموش رہے۔ آپ نے فرمایا: "میں نے یہ لیلۃ الجن (جنوں کی رات) میں جنات کو سنائی تھی، تو وہ تمہاری نسبت بہتر جواب دینے والے تھے۔ میں جب بھی اس آیت پر آتا: ﴿فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ﴾ تو وہ کہتے: 'اے ہمارے

رب! ہم تیری کسی نعمت کو نہیں جھٹلاتے، پس تمام تعریفیں تیرے ہی لیے ہیں'۔" انہوں نے (امام ترمذی) کہا: یہ حدیث غریب ہے(5)۔ اور اس میں اس بات کی دلیل ہے کہ یہ مکی ہے، واللہ اعلم۔

---

(1) النکت والعیون 5/422۔ (2) المحرر الوجیز 5/223۔ (3) اسے احمد نے فضائل الصحابہ (1535) میں عروہ بن زبیر سے مرسل روایت کیا ہے۔ (4) اسے بخاری (4921)، مسلم (449) اور احمد (2271) نے ابن عباس سے سورہ رحمن کے ذکر کے بغیر روایت کیا ہے، اور آنے والی خبر میں اس کا ذکر ہے۔ (5) الترمذی (3291)۔

112 Surah Ar-Rahman: Verses 1 - 13

It was narrated that Qays bin Asim al-Minqari said to the Prophet (PBUH): "Recite to me from what was revealed to you." So he recited Surah 'Ar-Rahman' to him. He said: "Repeat it." So he repeated it three times. He (Qays) said: "By Allah, it has a certain brilliance, and it has a certain sweetness. Its base is profuse, and its top is fruitful. No human speaks like this, and I bear witness that there is no god but Allah and that you are the Messenger of Allah" (1). And it was narrated from Ali (RA) that the Messenger of Allah (PBUH) said: "Everything has a bride, and the bride of the Quran is Surah Ar-Rahman" (2).

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful

(1) The Most Merciful (2) Taught the Qur'an (3) Created man (4) [And] taught him eloquence. (5) The sun and the moon [move] by precise calculation, (6) And the stars and trees prostrate. (7) And the heaven He raised and imposed the balance (8) That you not transgress within the balance. (9) And establish weight in justice and do not make deficient the balance. (10) And the earth He has laid out for the creatures. (11) Therein is fruit and palm trees having sheaths [of dates] (12) And grain having husks and scented plants. (13) So which of the favors of your Lord would you deny?

His saying, the Almighty: {The Most Merciful. Taught the Qur'an}. Sa'id bin Jubayr and Amir al-Sha'bi said: "Ar-Rahman" is the opening of three surahs which, when combined, form one of the names of Allah the Almighty: "Alif Lam Ra", "Ha Mim", and "Nun". Thus, the sum of these is "Ar-Rahman" (3). "Taught the Qur'an" means: He taught it to His Prophet (PBUH) until he conveyed it to all people (4).

It was revealed when they said: "And what is Ar-Rahman?" And it was said: It was revealed as a response to the people of Makkah when they said: "Indeed...

---

(1) We did not find it like this, but rather the description of the Quran came like this in the report of Al-Walid bin Al-Mughirah, as mentioned previously 12/411. Ibn Abd al-Barr mentioned in Al-Isti'ab (4/173 in the margin of Al-Isabah) a report from Khalid bin Uqbah similar to it, except that in it, the Prophet (PBUH) recited to him the saying of the Almighty: {Indeed, Allah orders justice and good conduct...} verse, instead of Surah Ar-Rahman. (2) Narrated by Al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (2494). Al-Munawi said in Fayd al-Qadir 5/286: In it is Ali bin Al-Hasan Dubais, whom Al-Dhahabi counted among the weak and abandoned. Al-Daraqutni said: He is not trustworthy. End. (3) Al-

Nukat wa al-'Uyun 5/424 and attributed it to Ibn Jubayr and Ibn Abbas. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/423.

११२ सूरह अर-रहमान: आयतें १ - १३

यह रिवायत है कि क़ैस बिन आसिम अल-मिन्कारी ने नबी ﷺ से कहा: "मुझ पर वह तिलावत करें जो आप पर नाज़िल हुआ है।" तो उन्होंने उसे सूरह 'अर-रहमान' सुनाई। उसने कहा: "इसे फिर से दोहराएं।" तो उन्होंने इसे तीन बार दोहराया। उसने कहा: "अल्लाह की कसम, इसमें एक अलग ही चमक है, और इसमें एक अलग ही मिठास है। इसकी जड़ भरपूर है और इसका ऊपरी हिस्सा फलदार है। कोई इंसान ऐसा नहीं कह सकता, और मैं गवाही देता हूँ कि अल्लाह के सिवा कोई माबूद नहीं और आप अल्लाह के रसूल हैं" (१)। और अली ﷺ से रिवायत है कि रसूलुल्लाह ﷺ ने फरमाया: "हर चीज़ की एक दुल्हन होती है, और क़ुरआन की दुल्हन सूरह अर-रहमान है" (२)।

अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत दयालु, परम कृपालु है

(१) रहमान (परम दयालु), (२) जिसने क़ुरआन सिखाया, (३) इंसान को पैदा किया, (४) उसे बोलना सिखाया। (५) सूरज और चाँद एक हिसाब के पाबंद हैं, (६) और बेलें और दरख़्त सब सजदा करते हैं। (७) और आसमान को उसने बुलंद किया और तराज़ू (अदल) कायम किया, (८) ताकि तुम तौलने में ज्यादती न करो। (९) और इंसाफ के साथ ठीक-ठीक तौलो और तौल में कमी न करो। (१०) और ज़मीन को उसने मख्लूक के लिए बिछाया, (११) जिसमें फल और खजूर के दरख़्त हैं जिनके फल गिलाफों में लिपटे हुए हैं, (१२) और भूसे वाला अनाज और खुशबूदार फूल हैं। (१३) फिर तुम दोनों अपने रब की किन-किन नेमतों को झुठलाओगे?

अल्लाह तआला का इरशाद: {रहमान। जिसने क़ुरआन सिखाया}। सईद बिन जुबैर और आमिर अल-शाबी ने कहा: "अर-रहमान" तीन सूरतों का आगाज़ है जिन्हें अगर मिलाया जाए तो अल्लाह तआला के नामों में से एक नाम बनता है: "अलिफ़ लाम रा", "हा मीम" और "नून"। तो इन सब का मजमुआ "अर-रहमान" है (३)। "क़ुरआन सिखाया" यानी: इसे अपने नबी ﷺ को सिखाया यहाँ तक कि उन्होंने इसे तमाम लोगों तक पहुँचा दिया (४)।

और यह तब नाज़िल हुई जब उन्होंने कहा: "और रहमान क्या है?" और कहा गया है कि यह मक्का वालों के जवाब में नाज़िल हुई जब उन्होंने कहा: "बेशक...

---

(१) हमें यह इस तरह नहीं मिला, बल्कि क़ुरआन का यह वस्फ़ (विशेषता) वलीद बिन अल-मुगीरा की रिवायत में इस तरह आया है, और पहले ज़िक्र हो चुका है ४११/१२। इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-

इस्तिआब (अल-इसाबा के हाशिये पर ४/१७३) में खालिद बिन उक़्बा से इसके जैसी एक रिवायत ज़िक्र की है, सिवाय इसके कि इसमें नबी ﷺ ने उन्हें सूरह अर-रहमान के बजाय अल्लाह तआला का यह कौल सुनाया: {बेशक अल्लाह इंसाफ और एहसान का हुक्म देता है...} आयत। (२) इसे बैहक़ी ने शुअ़ब अल-ईमान (२४९४) में निकाला है। मुनावी ने फैज़ अल-क़दीर ५/२८६ में कहा है: इसमें अली बिन अल-हसन दुबैस है, जिसे ज़हबी ने ज़ईफ़ और मतरूक लोगों में गिना है। दारकुतनी ने कहा: वह भरोसेमंद नहीं है। समाप्त। (३) अल-नुकत वल-उयून ५/४२४ और इसे इब्न जुबैर और इब्न अब्बास की तरफ मंसूब किया। (४) अल-नुकत वल-उयून ५/४२३।

۱۱۲ سورة الرحمن: آیات ۱ - ۱۳

اور روایت ہے کہ قیس بن عاصم المنقری نے نبی ﷺ سے عرض کیا: مجھ پر وہ تلاوت فرمائیں جو آپ پر نازل ہوا ہے، تو آپ نے انہیں سورہ «الرحمن» سنائی۔ انہوں نے کہا: اسے دوبارہ پڑھیں۔ تو آپ نے اسے تین بار دہرایا، تو انہوں نے کہا: اللہ کی قسم! اس میں ایک خاص رونق ہے، اور اس پر ایک مٹھاس ہے، اس کی جڑ سیراب کرنے والی ہے، اور اس کا اوپر والا حصہ پھل دار ہے، اور یہ کسی بشر کا قول نہیں ہو سکتا، اور میں گواہی دیتا ہوں کہ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں اور آپ اللہ کے رسول ہیں (۱)۔ اور حضرت علی ﷺ سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «ہر چیز کی ایک دلہن ہے، اور قرآن کی دلہن سورہ الرحمن ہے» (۲)۔

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

﴿ الرَّحْمَنُ ۝ عَلَّمَ الْقُرْآنَ ۝ خَلَقَ الْإِنسَانَ ۝ عَلَّمَهُ الْبَيَانَ ۝ الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ بِحُسْبَانٍ ۝ وَالنَّجْمُ وَالشَّجَرُ يَسْجُدَانِ ۝ وَالسَّمَاءَ رَفَعَهَا وَوَضَعَ الْمِيزَانَ ۝ أَلَّا تَطْغَوْا فِي الْمِيزَانِ ۝ وَأَقِيمُوا الْوَزْنَ بِالْقِسْطِ وَلَا تُخْسِرُوا الْمِيزَانَ ۝ وَالْأَرْضَ وَضَعَهَا لِلْأَنَامِ ۝ فِيهَا فَاكِهَةٌ وَالنَّخْلُ ذَاتُ الْأَكْمَامِ ۝ وَالْحَبُّ ذُو الْعَصْفِ وَالرَّيْحَانُ ۝ فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ ۝ ﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ الرَّحْمَنُ . عَلَّمَ الْقُرْآنَ ﴾ سعید بن جبیر اور عامر الشعبی نے کہا: «الرحمن» تین سورتوں کا آغاز ہے کہ جب انہیں جمع کیا جائے تو وہ اللہ تعالیٰ کے ناموں میں سے ایک نام بن جاتے ہیں: «الر»، «حم» اور «ن»، تو ان سب کا مجموعہ «الرحمن» بنتا ہے (۳)۔ «عَلَّمَ الْقُرْآنَ» یعنی: اسے اپنے نبی ﷺ کو سکھایا یہاں تک کہ انہوں نے اسے تمام لوگوں تک پہنچا دیا (۴)۔

اور یہ اس وقت نازل ہوئی جب انہوں نے کہا: «الرحمن کیا ہے؟» اور کہا گیا ہے کہ یہ مکہ والوں کے جواب میں نازل ہوئی جب انہوں نے کہا: «بے شک...

---

(۱) ہمیں یہ اس طرح نہیں ملا، بلکہ قرآن کی یہ صفت ولید بن المغیرہ کی خبر میں اس طرح آئی ہے، اور پہلے ۱۲ / ۴۱۱ پر گزر چکا ہے، اور ابن عبد البر نے الاستیعاب (الاصابہ کے حاشیہ پر ۴/ ۱۷۳) میں خالد بن عقبہ سے اسی طرح کی ایک خبر ذکر کی ہے، سوائے اس کے کہ اس میں نبی ﷺ نے ان پر سورہ الرحمن کے بجائے اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد تلاوت فرمایا: ﴿ إن الله يأمر بالعدل والإحسان..﴾ آیت۔ (۲) اسے بیہقی نے شعب الایمان (۲۴۹۴) میں روایت کیا ہے۔ مناوی نے فیض القدیر ۵ / ۲۸۶ میں کہا: اس میں علی بن الحسن دبیس ہے، جسے ذہبی نے ضعیف اور متروک راویوں میں شمار کیا ہے۔ اور دارقطنی نے کہا: وہ ثقہ نہیں ہے۔ اھ (۳) النکت والعیون ۵ / ۴۲۴ اور اسے ابن جبیر اور ابن عباس کی طرف منسوب کیا۔ (۴) النکت والعیون ۵ / ۴۲۳۔

Surat ar-Rahman: Verses 1 - 13 113

"A human being is teaching him" (1), referring to the Rahmān of al-Yamama, meaning Musaylima the Liar. So Allah the Exalted revealed: "The Most Merciful. He taught the Qur'an" (2). Al-Zajjaj said (3): The meaning of "He taught the Qur'an" is: He made it easy to be remembered and recited, as He said: "And We have indeed made the Qur'an easy for remembrance" [al-Qamar: 17]. It was also said: He made it a sign for what people worship Him with.

"He created man": Ibn Abbas, Qatadah, and al-Hasan said: It means Adam, peace be upon him (4). "He taught him eloquent speech": The names of everything. It was also said: He taught him all languages (5). From Ibn Abbas also and Ibn Kaysan: "Man" here refers to Muhammad (6) ﷺ, and "eloquent speech" (al-Bayan) is: the clarification of the lawful from the unlawful (7), and guidance from misguidance (8). It was said: What was and what will be; because he clarified about the former and later generations and the Day of Judgment (9). Al-Dahhak said: "Al-Bayan" is good and evil (10). Al-Rabi' bin Anas said: It is what benefits him and what harms him, and Qatadah said this too. It was said: "Man" refers to all people, as it is a generic noun, and "al-Bayan" (eloquent speech) based on this means: speech and understanding, which is one of the things by which man was favored over other animals (11). Al-Suddi said: He taught... [Watermark: Nafse Islam, WWW.NAFSEISLAM.COM]

(1) Tafsir al-Baghawi 4/266. (2) Tafsir Abi al-Layth 3/304. (3) In "Ma'ani al-Qur'an" by him 5/95. (4) Al-Nukat wal-'Uyun 5/423 from al-Hasan and Qatadah, and Tafsir al-Baghawi 4/266 from Ibn Abbas, and recorded by al-Tabari 22/168-169 from Qatadah. (5) Tafsir al-Baghawi 4/266. (6) Tafsir al-Baghawi 4/268, and al-Muharrar al-Wajiz 5/223 from Ibn Kaysan. (7) Al-Nukat wal-'Uyun 5/423 and attributed to Qatadah, and recorded by al-Tabari 22/169 from him. (8) Al-Nukat wal-'Uyun 5/423 and attributed to Ibn Jurayj. (9) Tafsir al-Baghawi 4/267. (10) Al-Nukat wal-'Uyun 5/423. (11) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 5/95, and Tafsir al-Baghawi 4/267, and his saying: Al-Bayan: Speech and understanding. Recorded by al-Tabari 22/170 from Ibn Zaid.

सूरा अर-रहमान: आयतें 1 - 13 113

"उसे एक इंसान सिखाता है" (1), उनका मतलब यमामा का रहमान, यानी मुसैलमा अल-कज़्ज़ाब (झूठा) था। तो अल्लाह तआला ने नाज़िल किया: ﴿अत्यंत कृपाशील (अर-रहमान)। उसने क़ुरआन सिखाया﴾ (2)। अज़-ज़ज्जाज ने कहा (3): ﴿उसने क़ुरआन सिखाया﴾ का अर्थ है: उसने इसे याद करने और पढ़ने के लिए आसान बना दिया, जैसा कि उसने कहा: ﴿और हमने क़ुरआन को याद करने के लिए आसान कर दिया है﴾ [अल-क़मर: 17]। और यह भी कहा गया है: उसने इसे उन चीज़ों के लिए एक संकेत बना दिया जिनके साथ लोग उसकी इबादत करते हैं।

﴿उसने इंसान को पैदा किया﴾: इब्न अब्बास, क़तादाह और अल-हसन ने कहा: इससे मुराद आदम (अलैहिस्सलाम) हैं (4)। ﴿उसे बयान सिखाया﴾: हर चीज़ के नाम। और कहा गया है: उसे सभी भाषाएँ सिखाईं (5)। इब्न अब्बास और इब्न कैसान से यह भी रिवायत है कि यहाँ "इंसान" से मुराद मुहम्मद ﷺ हैं (6), और "बयान" से मुराद है: हलाल (वैध) और हराम (अवैध) का अंतर स्पष्ट करना (7), और गुमराह होने से बचना यानी हिदायत (8)। और कहा गया: जो हो चुका और जो होने वाला है; क्योंकि उन्होंने उगलियों (पहले वालों), पिछलों और क़ियामत के दिन के बारे में स्पष्ट किया (9)। अद-दह्हाक ने कहा: "बयान" का अर्थ है भलाई और बुराई (10)। रबी बिन अनस ने कहा: यह वह है जो उसे फायदा पहुँचाए और जो उसे नुकसान पहुँचाए, और क़तादाह ने भी यही कहा। और कहा गया है: "इंसान" से मुराद तमाम लोग हैं, क्योंकि यह एक जातिवाचक संज्ञा है, और इस आधार पर "बयान" का अर्थ है: वाणी और समझ, जो उन चीज़ों में से है जिसके कारण इंसान को अन्य जानवरों पर श्रेष्ठता दी गई है (11)। अस-सुद्दी ने कहा: सिखाया... [वॉटरमार्क नफ्से इस्लाम, WWW.NAFSEISLAM.COM]

(1) तफ़्सीर अल-बग़वी 4/266। (2) तफ़्सीर अबी अल-लैथ 3/304। (3) उनकी पुस्तक "मआनी अल-क़ुरआन" में 5/95। (4) अल-नुकत वल-'उयून 5/423 अल-हसन और क़तादाह से, और तफ़्सीर अल-बग़वी 4/266 इब्न अब्बास से, और इसे अत-तब़री ने 22/168-169 में क़तादाह से उद्धृत किया है। (5) तफ़्सीर अल-बग़वी 4/266। (6) तफ़्सीर अल-बग़वी 4/268, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/223 इब्न कैसान से। (7) अल-नुकत वल-'उयून 5/423 और इसे क़तादाह से जोड़ा गया है, और अत-तब़री ने इसे उनसे 22/169 में उद्धृत किया है। (8) अल-नुकत वल-'उयून 5/423 और इसे इब्न जुरैज से जोड़ा गया है। (9) तफ़्सीर अल-बग़वी 4/267। (10) अल-नुकत वल-'उयून 5/423।

(11) अज़-ज़ज्जाज की "मआनी अल-क़ुरआन" 5/95, और तफ़्सीर अल-बग़वी 4/267, और उनका कहना है: बयान: वाणी और समझ। अत-तब़री ने इसे 22/170 में इब्न ज़ैद से उद्धृत किया है।

سورة الرحمن: آیات ۱ - ۱۳ ۱۱۳

"اسے ایک بشر (انسان) سکھاتا ہے" (۱)، ان کی مراد رحمانِ یمامہ ہے، یعنی مسیلمہ کذاب۔ پس اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: ﴿الرَّحْمَنُ . عَلَّمَ الْقُرْآنَ﴾ (۲)۔ اور زجاج نے کہا (۳): ﴿عَلَّمَ الْقُرْآنَ﴾ کا مطلب یہ ہے کہ: اسے یاد کرنے اور پڑھنے کے لیے آسان بنا دیا، جیسا کہ اللہ نے فرمایا: ﴿وَلَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْءَانَ لِلذِّكْرِ﴾ [القمر: ۱۷]۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: اسے ان چیزوں کی علامت بنا دیا جن کے ذریعے لوگ اس کی عبادت کرتے ہیں۔

﴿خَلَقَ الْإِنسَنَ﴾: ابن عباس، قتادہ اور حسن نے کہا: اس سے مراد آدم علیہ السلام ہیں (۴)۔ ﴿عَلَّمَهُ الْبَيَانَ﴾: ہر چیز کے نام۔ اور کہا گیا: اسے تمام زبانیں سکھائیں (۵)۔ ابن عباس اور ابن کیسان سے یہ بھی مروی ہے کہ: یہاں "انسان" سے مراد محمد ﷺ ہیں (۶)، اور "بیان" سے مراد: حلال اور حرام کا فرق واضح کرنا ہے (۷)، اور گمراہی سے ہدایت کی وضاحت (۸)۔ اور کہا گیا: جو کچھ ہو چکا اور جو ہونے والا ہے؛ کیونکہ آپ ﷺ نے اگلوں، پچھلوں اور قیامت کے دن کے بارے میں بیان فرمایا (۹)۔ ضحاک نے کہا: "بیان" سے مراد خیر اور شر ہے (۱۰)۔ ربیع بن انس نے کہا: یہ وہ ہے جو اسے نفع دے اور جو اسے نقصان پہنچائے، اور یہی بات قتادہ نے بھی کہی۔ اور کہا گیا ہے کہ "الْإِنسَنَ" سے مراد تمام انسان ہیں، کیونکہ یہ اسمِ جنس ہے، اور اس بنیاد پر "الْبَيَانَ" سے مراد: کلام اور فہم ہے، اور یہ ان چیزوں میں سے ہے جن کی وجہ سے انسان کو دوسرے جانوروں پر فضیلت دی گئی ہے (۱۱)۔ سدی نے کہا: سکھایا... [واٹر مارک: نفسِ اسلام، [WWW.NAFSEISLAM.COM

(۱) تفسیر البغوی ۴ / ۲۶۶۔ (۲) تفسیر ابی اللیث ۳ / ۳۰۴۔ (۳) ان کی کتاب معانی القرآن میں ۵ / ۹۵۔ (۴) النکت والعیون ۵ / ۴۲۳ حسن اور قتادہ سے، اور تفسیر البغوی ۴ / ۲۶۶ ابن عباس سے،

اور اسے طبری نے ۲۲ / ۱۶۸ - ۱۶۹ میں قتادہ سے روایت کیا ہے۔ (۵) تفسیر البغوی ۴ / ۲۶۶۔ (۶) تفسیر البغوی ۴ / ۲۶۸، اور المحرر الوجیز ۵ / ۲۲۳ ابن کیسان سے۔ (۷) النکت والعیون ۵ / ۴۲۳ اور اسے قتادہ کی طرف منسوب کیا، اور اسے طبری نے ان سے ۲۲ / ۱۶۹ میں روایت کیا ہے۔ (۸) النکت والعیون ۵ / ۴۲۳ اور اسے ابن جریج کی طرف منسوب کیا۔ (۹) تفسیر البغوی ۴ / ۲۶۷۔ (۱۰) النکت والعیون ۵ / ۴۲۳۔ (۱۱) معانی القرآن للزجاج ۵ / ۹۵، اور تفسیر البغوی ۴ / ۲۶۷، اور ان کا قول: البیان: کلام اور فہم۔ اسے طبری نے ۲۲ / ۱۷۰ میں ابن زید سے روایت کیا ہے۔

Surah Ar-Rahman: Verses 4 - 13 114

...every people [is taught] their language through which they speak(1). Yaman said: [It refers to] writing and calligraphy with the pen(2). Its parallel is: "Who taught by the pen. Taught man that which he knew not." [Al-Alaq: 4-5]. "The sun and the moon [move] by precise calculation." Meaning: they run according to a known calculation, and the predicate is implicit(3). Ibn Abbas, Qatadah, and Abu Malik said: Meaning: they move according to a calculation within stations they do not exceed nor deviate from(4). Ibn Zayd and Ibn Kaysan said: It means that by them, times, terms, and lifespans are calculated; had it not been for night and day, and the sun and the moon, no one would have known how to calculate anything if eternity were all night or all day(5). As-Suddi said: "Bi husban" (by calculation) means the pre-determined end of their terms, i.e., they run until terms like the terms of people; so when their term comes, they perish(6). Its parallel is: "Each running [its course] for a specified term" [Ar-Ra'd: 2]. Ad-Dahhak said: By decree(7). Mujahid said: "Bi husban" is like the 'husban' of a millstone(8). Meaning its axis, they revolve in something like a pole. And "husban" can be the verbal noun (masdar) of 'hasabtu' (I calculated), 'ahsubuhu' - with damma (on the 's') - 'hasban' and 'husbanan', like 'ghufran' (forgiveness), 'kufran' (disbelief), and 'rujhan' (preponderance); also 'hisabah', meaning: I counted it. Al-Akhfash said: It can also be the plural of 'hisab' (calculation) like 'shihab' and 'shuhban' (meteors). And 'al-husban', also with damma: is punishment, and short arrows; it has already been mentioned in "Al-Kahf"(9), the singular being 'husbanah'. 'Al-husbanah' is also a small pillow; you say: 'hasbabtuhu' when you have pillowed him. He said:

(1) Tafsir al-Baghawi 4/267. (2) Zad al-Masir 8/106. (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Akhfash 2/701. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 5/224, and narrated from them by at-Tabari 22/170-171. (5) An-Nukat wa al-'Uyun 5/223-224, Tafsir al-Baghawi 4/267, and at-Tabari narrated it 22/171 from Ibn Zayd. (6) An-Nukat wa al-'Uyun 5/423. (7) An-Nukat wa al-'Uyun 5/424 and did not attribute it. (8) Tafsir Mujahid 2/639, and narrated from him by at-Tabari 22/172, and al-Bukhari mentioned it in the Book of Tafsir before Hadith (4878). Ibn Hajar said in Fath al-Bari 6/298 regarding Mujahid's saying: His meaning is that they move according to a circular mill-like motion, and upon its position. (9) At Verse (41).

सूरा अर-रहमान: आयतें 4 - 13 114

...हर कौम की अपनी जुबान होती है जिससे वे बात करते हैं(1)। यमान ने कहा: [इसका अर्थ है] कलम से लिखना और लिखावट(2)। इसका उदाहरण है: "जिसने कलम के ज़रिये सिखाया। इंसान को वह सिखाया जो वह नहीं जानता था।" [अल-अलक: 4-5]। "सूरज और चाँद एक हिसाब (गणना) के अनुसार हैं।" यानी: वे एक ज्ञात गणना के अनुसार चलते हैं, और खबर (विधेय) इसमें छिपा हुआ है(3)। इब्न अब्बास, कतदा और अबू मलिक ने कहा: यानी: वे उन मंजिलों में एक गणना के अनुसार चलते हैं जिनसे वे न आगे बढ़ते हैं और न ही उनसे भटकते हैं(4)। इब्न ज़ैद और इब्न कैसान ने कहा: इसका मतलब है कि उनके द्वारा समय, अवधियाँ और उम्र की गणना की जाती है; यदि रात और दिन, और सूरज और चाँद न होते, तो किसी को भी यह पता नहीं चलता कि किसी चीज़ की गणना कैसे की जाए, अगर पूरा युग केवल रात या केवल दिन होता(5)। अस-सुद्दी ने कहा: "बि हुस्बान" का अर्थ उनकी अवधियों का निर्धारण है, यानी: वे लोगों की अवधियों की तरह अपनी अवधियों तक चलते हैं; इसलिए जब उनकी अवधि आती है, तो वे नष्ट हो जाते हैं(6), इसका उदाहरण है: "हर एक एक नियत अवधि के लिए चल रहा है" [अर-रअद: 2]। अद-दह्हाक ने कहा: नियति (तक़दीर) से(7)। मुजाहिद ने कहा: "बि हुस्बान" चक्की के'हुस्बान' की तरह है(8)। यानी उसकी धुरी, वे धुरी के समान घूमते हैं। और "हुस्बान" क्रियावाचक संज्ञा (मस्दर) हो सकता है 'हसबतु' (मैंने गणना की), 'अहसुबुहु' - दम्मा के साथ - 'हस्बन' और 'हुस्बानन', जैसे 'ग़ुफ़रान', 'कुफ़रान' और 'रुझान'; और 'हिसाबह' भी, यानी: मैंने इसे गिना। अल-अख़फ़श ने कहा: और यह 'हिसाब' का बहुवचन हो सकता है जैसे 'शिहाब' और 'शुहबान'। और 'अल-हुस्बान', यह भी दम्मा के साथ: सज़ा (अज़ाब) है, और छोटे तीर हैं; इसका उल्लेख "अल-कहफ़"(9) में पहले ही आ चुका है, जिसका एकवचन 'हुस्बानाह' है। 'अल-हुस्बानाह' एक छोटा तकिया भी है; आप इसके लिए कहते हैं: 'हसबबतुहु', जब आपने उसे तकिया लगाया हो। उन्होंने कहा:

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 4/ 267 । (2) ज़ाद अल-मसीर 8/ 106 । (3) मा'नी अल-क़ुरआन अल-अख़फ़श के लिए 2/ 701 । (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/ 224, और अत-तबरी ने उनसे 22/ 170 - 171 में इसका उल्लेख किया है। (5) अन-नुकत वल-उयून 5/ 223 - 224, और तफ़सीर अल-बग़वी 4/ 267, और अत-तबरी ने इसे इब्न ज़ैद से 22/ 171 में उल्लेख किया है। (6) अन-नुकत वल-उयून 5/ 423 । (7) अन-नुकत वल-उयून 5/ 424 और इसका श्रेय नहीं दिया। (8) तफ़सीर मुजाहिद 2/ 639, और अत-तबरी ने इसे उनसे 22/ 172 में उल्लेख किया है, और अल-बुखारी ने इसे हदीस

(4878) से पहले तफ़सीर की किताब में जोड़ा है। इब्न हजर ने फ़तह अल-बारी 6/ 298 में मुजाहिद के कथन के बारे में कहा: उनका मतलब है कि वे चक्की की तरह गोलाकार गति के अनुसार चलते हैं, और उसकी स्थिति पर। (9) आयत (41) के पास।

سورة الرحمن: آیات 4 - 13 114

...ہر قوم کی وہ زبان ہے جس سے وہ کلام کرتے ہیں(1)۔ یمان نے کہا: [اس سے مراد] قلم کے ذریعے تحریر اور خط ہے(2)۔ اس کی مثال: ﴿عَلَّمَ بِالْقَلَمِ . عَلَّمَ الْإِنسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ﴾ [العلق: 4-5]۔ ﴿الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ بِحُسْبَانٍ﴾ یعنی: وہ ایک معلوم حساب کے مطابق چل رہے ہیں، یہاں خبر پوشیدہ ہے(3)۔ ابن عباس، قتادہ اور ابو مالک نے کہا: یعنی: وہ منزلوں میں ایک حساب کے مطابق چلتے ہیں جن سے وہ نہ آگے بڑھتے ہیں اور نہ ہی ان سے ہٹتے ہیں(4)۔ ابن زید اور ابن کیسان نے کہا: یعنی ان دونوں کے ذریعے اوقات، مدتیں اور عمریں شمار کی جاتی ہیں، اور اگر رات اور دن اور سورج اور چاند نہ ہوتے تو کوئی یہ نہ جان پاتا کہ کسی چیز کا حساب کیسے کیا جائے اگر سارا زمانہ ہی صرف رات یا صرف دن ہوتا(5)۔ سدی نے کہا: "بِحُسْبَانٍ" ان کی مدتوں کا تعین ہے، یعنی: وہ لوگوں کی مدتوں کی طرح اپنی مدتوں کے مطابق چلتے ہیں، پس جب ان کی مدت آ جائے گی تو وہ ہلاک ہو جائیں گے(6)، اس کی مثال: ﴿كُلٌّ يَجْرِي لِأَجَلٍ مُّسَمًّى﴾ [الرعد: 2]۔ ضحاک نے کہا: تقدیر کے مطابق(7)۔ مجاہد نے کہا: "بِحُسْبَانٍ" چکی کے 'حسبان' (محور) کی طرح ہے(8)۔ یعنی اس کا قطب (دھرا)، وہ قطب کی طرح گردش کرتے ہیں۔ اور 'حسبان' کبھی 'حَسِبْتُه أَحْسُبُه' - سین پر پیش کے ساتھ - کا مصدر (حَسْباً اور حُسْباناً) ہوتا ہے، جیسے غفران، کفران اور رجحان؛ اور 'حسابہ' بھی، یعنی: میں نے اسے شمار کیا۔ اخفش نے کہا: اور یہ 'حساب' کی جمع بھی ہوتا ہے جیسے شہاب اور شہبان۔ اور 'الحُسبان' - پیش کے ساتھ - عذاب کو بھی کہتے ہیں، اور چھوٹے تیروں کو بھی، اور اس کا ذکر "سورہ کہف"(9) میں گزر چکا ہے، اس کا واحد 'حسبانہ' ہے۔ اور 'الحسبانہ' چھوٹے تکیے کو بھی کہتے ہیں، اس سے آپ کہتے ہیں: 'حَسْبَبْتُه'، جب آپ نے اسے تکیہ لگایا ہو، انہوں نے کہا:

(1) تفسیر البغوی 4/ 267۔ (2) زاد المسیر 8/ 106۔ (3) معانی القرآن لِلاخفش 2/ 701۔ (4) المحرر الوجیز 5/ 224، اور طبری نے ان سے اس کی تخریج کی ہے 22/ 170 - 171۔ (5) النکت والعیون 5/ 223 - 224، اور تفسیر البغوی 4/ 267، اور طبری نے ابن زید سے اس کی تخریج کی ہے 22/ 171۔ (6) النکت والعیون 5/ 423۔ (7) النکت والعیون 5/ 424 اور اس کی نسبت نہیں کی۔ (8) تفسیر مجاہد 2/ 639، اور طبری نے ان سے اس کی تخریج کی ہے 22/ 172، اور بخاری نے اسے کتاب التفسیر میں حدیث (4878) سے پہلے معلقاً ذکر کیا ہے، ابن حجر نے فتح الباری 6/ 298 میں مجاہد کے قول کے بارے میں کہا: ان کی مراد یہ ہے کہ وہ چکی کی دوری حرکت (گھومنے) کے مطابق چلتے ہیں، اور اس کی وضع (حالت) پر۔ (9) آیت (41) کے پاس۔

Surah Ar-Rahman: Verses 5 - 13 115

...you would have stayed un-pillowed. Meaning: without a pillow, that is: not honored nor shrouded (1). "And the star and the tree prostrate" [Quran 55:6]. Ibn Abbas and others said: The 'star' (najm) refers to plants that have no stem, and the 'tree' (shajar) refers to those that have a stem (2). Ibn Abbas recited the words of Safwan bin Asad al-Tamimi: "The great plain has sprouted its thorny trees, and through them, Tamim and Wa'il have come to life (3)." Zuhair bin Abi Sulma said: "Crowned with the bases of the star [plants], woven by the south wind into ripples for its sun-exposed water (4)." The derivation of 'najm' is from 'najama ash-shay' yan-jumu' (with a damma on the 'jim') meaning: it appeared and emerged (5). Their prostration is through the prostration of their shadows, as said by Ad-Dahhak (6). Al-Farra' said (7): Their prostration means that they face the sun when it rises, then they lean with it until the shadow declines. Az-Zajjaj said (8): Their prostration is the rotation of the shadow with them, as the Almighty said: "their shadows incline" [An-Nahl: 48]. Al-Hasan and Mujahid said: The 'star' is the star in the sky, and its prostration, according to Mujahid, is the rotation of its shadow, and it is...

(1) As-Sahah (article: h-s-b). The verse is by Nuhaykah al-Fazari addressing Amir bin al-Tufail, and its completion is: "For him who felt at Ar-Ras'a the stab of a bold one, parched, or you would have stayed un-pillowed." Ibn Manzur cited it in Lisan al-Arab (article: h-s-b) and his narration came as follows: "You met at Al-Waj'a the stab of a sharp spear, or you would have stayed un-pillowed." Al-Waj'a: the anus, meaning: if I had stabbed you, you would have turned your back to me. (2) Idah al-Waqf wal-Ibtida' by Ibn al-Anbari 1/96, and what follows it is also from there, and Al-Muharrar al-Wajiz 5/224 attributed it to Ibn Abbas, As-Suddi, and Sufyan. At-Tabari transmitted it 22/174-176 from Ibn Abbas, Sufyan, and Sa'id, and Ibn Abi Hatim 10/3322 (18717) from Ibn Abbas. (3) Cited by Ash-Shawkani in Fath al-Qadir 5/131 and he did not attribute it. (4) Previously mentioned 19/472. (5) As-Sahah (article: n-j-m). (6) An-Nukat wal-'Uyun 5/424. (7) In his book Ma'ani al-Quran 3/112. (8) In his book Ma'ani al-Quran 5/96.

सूरह अर-रहमान: आयतें 5 - 13 115

...तुम बिना तकिए के टिके रहते। अर्थात्: बिना तकिया लगाए, यानी: न सम्मानित और न ही कफ़न पहनाया गया (1)। "और तारा और वृक्ष सजदा करते हैं" [क़ुरआन 55:6]। इब्न अब्बास और अन्य लोगों ने कहा: 'तारा' (नज्म) से तात्पर्य उन पौधों से है जिनका तना नहीं होता, और 'वृक्ष' (शजर) से तात्पर्य उन पौधों से है जिनका तना होता है (2)। इब्न अब्बास ने सफ़वान बिन असद अल-तमीमी की पंक्तियाँ पढ़ीं: "विशाल मैदान ने अपनी कंटीली झाड़ियाँ (अज़ा) उगा दी हैं, और उनके माध्यम से तमीम और वाइल कबीले जीवित हो गए हैं (3)।" ज़ुहैर बिन अबी सुल्मा ने कहा: "तारों [पौधों] की जड़ों से ताज पहनाया गया, जिसे दक्षिणी हवा ने उसके धूप से सराबोर पानी के लिए लहरों में बुना है (4)।" 'नज्म' शब्द की उत्पत्ति 'नजमा अश्-शय' यन-जुमु' (जीम पर दम्मा के साथ) से हुई है जिसका अर्थ है: प्रकट होना और निकलना (5)। उनका सजदा करना उनकी परछाइयों के सजदे के माध्यम से है, जैसा कि अद-दह्हाक ने कहा (6)। अल-फ़र्रा ने कहा (7): उनके सजदे का अर्थ है कि वे सूरज के उगने पर उसका सामना करते हैं, फिर उसके साथ झुकते हैं जब तक कि परछाई ढल न जाए। अज़-ज़ज्जाज ने कहा (8): उनका सजदा उनके साथ परछाई का घूमना है, जैसा कि सर्वशक्तिमान ने कहा: "उनकी परछाइयाँ झुक जाती हैं" [अन-नह्ल: 48]। अल-हसन और मुजाहिद ने कहा: 'तारा' आकाश का तारा है, और मुजाहिद के अनुसार उसका सजदा उसकी परछाई का घूमना है, और वह है...

(1) अस-सहाह (ह-स-ब)। यह शेर नहैका अल-फ़ज़ारी का है जो आमिर बिन अल-तुफ़ैल को संबोधित कर रहा है, और इसका पूरा रूप है: "उसके लिए जिसने अर-रसअा में एक साहसी के प्रहार को महसूस किया, प्यासा, या तुम बिना तकिए के टिके रहते।" इब्न मंज़ूर ने इसे लिसान अल-अरब (ह-स-ब) में उद्धृत किया है और उनका वर्णन इस प्रकार आया है: "तुमने अल-वजआ में एक नुकीले भाले के प्रहार का सामना किया, या तुम बिना तकिए के टिके रहते।" अल-वजआ: गुदा, यानी: अगर मैंने तुम्हें मारा होता तो तुम अपनी पीठ मेरी ओर कर लेते। (2) इब्न अल-अंबारी की 'इदाह अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा' 1/96, और उसके बाद का हिस्सा भी वहीं से है, और 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 5/224 में इसे इब्न अब्बास, अस-सुद्दी और सुफ़यान से जोड़ा गया है। अत-तबरी ने इसे इब्न अब्बास, सुफ़यान और सईद से 22/174-176 पर उद्धृत किया है, और इब्न अबी हातिम 10/3322 (18717) ने इब्न अब्बास से। (3) अश-शौकानी ने इसे 'फ़तह अल-क़दीर' 5/131 में उद्धृत किया है और इसका श्रेय नहीं दिया है। (4) पिछला उल्लेख 19/472. (5) अस-सहाह (न-ज-म)। (6) अन-नुकात वल-'उयून

5/424. (7) उनकी पुस्तक 'मआनी अल-क़ुरआन' में 3/112. (8) उनकी पुस्तक 'मआनी अल-क़ुरआन' में 5/96.

سورة الرحمن: آیات 5 - 13 115

...تم بغیر تکیے کے ٹھہر جاتے۔ یعنی: بغیر تکیہ لگائے، یعنی: نہ معزز اور نہ کفن دیا گیا (1)۔ "اور ستارہ اور درخت سجدہ کرتے ہیں" [قرآن 55:6]۔ ابن عباس اور دیگر نے کہا: 'نجم' سے مراد وہ پودا ہے جس کا تنا نہ ہو، اور 'شجر' سے مراد وہ ہے جس کا تنا ہو (2)۔ اور ابن عباس نے صفوان بن اسد التمیمی کا یہ قول پڑھا: "بڑے میدان نے اپنی خاردار جھاڑیاں (عضاہ) اگا دیں، اور ان کے ذریعے تمیم اور وائل کے قبائل زندہ ہو گئے (3)۔" زہیر بن ابی سلمیٰ نے کہا: "ستاروں [پودوں] کی جڑوں سے سجا ہوا، جسے جنوبی ہوا نے اس کے دھوپ والے پانی کے لیے لہروں میں بُنا ہے (4)۔" لفظ 'نجم' کا مشتق 'نجم الشیء ینجم' (جیم پر پیش کے ساتھ) سے ہے، جس کا مطلب ہے: ظاہر ہونا اور نکلنا (5)۔ ان دونوں کا سجدہ ان کے سایوں کا سجدہ ہے، یہ ضحاک نے کہا (6)۔ اور فراء نے کہا (7): ان کا سجدہ یہ ہے کہ جب سورج نکلتا ہے تو وہ اس کا رخ کرتے ہیں، پھر اس کے ساتھ مائل ہوتے ہیں یہاں تک کہ سایہ ڈھل جائے۔ زجاج نے کہا (8): ان کا سجدہ ان کے ساتھ سائے کا گھومنا ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "ان کے سائے جھک جاتے ہیں" [النحل: 48]۔ اور حسن اور مجاہد نے کہا: 'نجم' آسمان کا ستارہ ہے، اور مجاہد کے قول میں اس کا سجدہ اس کے سائے کا گھومنا ہے، اور وہ...

(1) الصحاح (حسب)۔ یہ شعر نہیکہ الفزاری کا ہے جو عامر بن الطفیل سے مخاطب ہے، اور اس کی تکمیل یہ ہے: "اس شخص کے لیے جس نے ار-رصعاء میں ایک نڈر کے نیزے کے وار کو محسوس کیا، پیاسا، یا تم بغیر تکیے کے ٹھہر جاتے۔" ابن منظور نے اسے لسان العرب (حسب) میں نقل کیا ہے اور اس کی روایت یوں آئی ہے: "تم نے ال-وجعاء میں ایک تیز دھار نیزے کے وار کا سامنا کیا، یا تم بغیر تکیے کے ٹھہر جاتے۔" الوجعاء: سرین، یعنی: اگر میں تمہیں وار کرتا

تو تم پیٹھ پھیر لیتے۔ (2) ایضاح الوقف والابتداء لابن الانباری 96/1، اور اس کے بعد کا حصہ بھی وہیں سے ہے، اور المحرر الوجیز 224/5 میں اسے ابن عباس، سدی اور سفیان کی طرف منسوب کیا گیا ہے، اور طبری نے اسے 174/22 - 176 پر ابن عباس، سفیان اور سعید سے روایت کیا ہے، اور ابن ابی حاتم 3322/10 (18717) نے ابن عباس سے۔ (3) اسے شوکانی نے فتح القدیر 131/5 میں نقل کیا ہے اور کسی کی طرف منسوب نہیں کیا۔ (4) سابقہ حوالہ 472/19۔ (5) الصحاح (نجم)۔ (6) النکت والعیون 424/5۔ (7) ان کی کتاب معانی القرآن میں 112/3۔ (8) ان کی کتاب معانی القرآن میں 96/5۔

Surah Ar-Rahman: Verses 6 - 13 116 The choice of al-Tabari (1), related by al-Mahdawi. It was said: The prostration of the star is its setting, and the prostration of the trees is the possibility of gathering their fruit, related by al-Mawardi (2). It was also said: All of that is subjected to Allah (3), so do not worship the star as a group of Sabians worshipped stars, and many of the non-Arabs worshipped trees. Prostration (Sujud) is submission, and what is meant by it are the signs of creation, related by al-Qushayri. Al-Nahhas: The root of prostration in language is surrender and obedience to Allah the Mighty and Sublime; thus, from all inanimate matter, it is their surrender to the command of Allah the Mighty and Sublime and their obedience to Him, and likewise from animals, and it includes the prostration of prayer. Muhammad ibn Yazid recited a poem regarding "the star" in the sense of stars, saying: "She spent the night counting the stars in a state of confusion, fast are the hands of the eaters, their frozen fat (4)" {And the heaven He raised}: Abu al-Sammal recited: "And the heaven" (as-samā'u) with the nominative case (marfu') as a subject (mubtada') (5), and he chose that because it is conjoined to the sentence: {And the stars and the trees prostrate}, thus making the conjoined part composed of a subject and predicate like that which it is conjoined to. The others recited it in the accusative case (mansub); based on a hidden verb indicated by what follows it. {And He set up the balance}: Meaning: Justice, from Mujahid, Qatada, and al-Suddi (6). That is: He placed on earth the justice He commanded; it is said: Allah set the Sharia, and so-and-so set such-and-such, meaning: he established it. Based on this, it was said the balance is the Quran; because it contains an explanation of what is needed, which is the opinion of al-Husayn ibn al-Fadl. Al-Hasan, Qatada – also – and al-Dahhak said: It is the balance with a tongue (pointer) used for weighing, so that people may attain justice from one another (7). (1) In at-Tafsir 22/174 - 177 and he extracted it from them both, and the saying of Mujahid in his Tafsir 2/639. (2) In an-Nukat wa al-'Uyun 5/424, and "afala": disappeared. Al-Lisan (afala). (3) Ta'wil Mushkil al-Qur'an by Ibn Qutaybah, p. 323. (4) The speaker is al-Ra'i al-Numayri, previously on p. 7 of this part. (5) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 148, and al-Muhtasib 2/302. (6) An-Nukat wa al-'Uyun 5/424, and at-Tabari extracted it 22/178 from Mujahid, and it is in his Tafsir 2/640. (7) Zad al-Masir 8/107.

सूरह अर-रहमान: आयतें 6 - 13 116 अल-तबरी की पसंद (1), अल-महदवी द्वारा वर्णित। यह कहा गया है: तारे का सजदा उसका अस्त होना है, और पेड़ों का सजदा उनके फलों को इकट्ठा करने की संभावना है, अल-मावर्दी द्वारा वर्णित (2)। यह भी कहा गया है: यह सब अल्लाह के अधीन है (3), इसलिए तारे की पूजा न करें जैसा कि साबियाई लोगों के एक समूह ने तारों की पूजा की थी, और कई गैर-अरबों ने पेड़ों की पूजा की थी। सजदा (साष्टांग प्रणाम) अधीनता है, और इससे तात्पर्य सृष्टि के संकेतों से है, अल-कुशायरी द्वारा वर्णित। अल-नहहास: भाषा में सजदा का मूल अल्लाह सर्वशक्तिमान और प्रतापी के प्रति समर्पण और आज्ञाकारिता है; इस प्रकार, सभी निर्जीव पदार्थों से, यह अल्लाह सर्वशक्तिमान के आदेश के प्रति उनका समर्पण और उनके प्रति उनकी आज्ञाकारिता है, और इसी तरह जानवरों से भी, और इसमें प्रार्थना (नमाज़) का सजदा भी शामिल है। मुहम्मद बिन यज़ीद ने तारों के अर्थ में "तारे" के बारे में एक कविता सुनाई: "उसने भ्रम की स्थिति में तारे गिनते हुए रात बिताई, खाने वालों के हाथ तेज़ हैं, उनकी जमी हुई वसा (4)" {और आकाश को उसने ऊँचा किया}: अबू अल-समाल ने पढ़ा: "और आकाश" (अस-समाउ) को आरंभक (मुबतदा) के रूप में पेश (रफ़ा) के साथ पढ़ा (5), और उन्होंने इसे चुना; क्योंकि यह उस वाक्य पर आधारित है जो है: {और तारे और पेड़ सजदा करते हैं}, इस प्रकार जुड़े हुए हिस्से को आरंभक और समाचार (खबर) के रूप में बनाया गया जैसे कि जिससे वह जुड़ा हुआ है। बाकी लोगों ने इसे ज़बर (नस्ब) के साथ पढ़ा; एक छिपी हुई क्रिया (फेल) के आधार पर जो उसके बाद आने वाली चीज़ द्वारा इंगित की जाती है। {और उसने तराजू (संतुलन) स्थापित किया}: यानी: न्याय, मुजाहिद, कतादा और अल-सुद्दी से (6)। यानी: पृथ्वी पर वह न्याय स्थापित किया जिसका उसने आदेश दिया था; कहा जाता है: अल्लाह ने शरीयत स्थापित की, और फलां ने ऐसा-वैसा स्थापित किया, यानी: उसने इसे रखा। इस आधार पर कहा गया कि तराजू कुरान है; क्योंकि इसमें उस चीज़ का स्पष्टीकरण है जिसकी आवश्यकता है, जो अल-हुसैन बिन अल-फदल की राय है। अल-हसन, कतादा - भी - और अल-दह्हाक ने कहा: यह वह जीभ (काँटे) वाला तराजू है जिससे तौला जाता है; ताकि लोग एक-दूसरे से न्याय प्राप्त कर सकें(7)। (1) अल-तफ़्सीर 22/174 - 177 में और उन्होंने उन दोनों से इसे उद्धृत किया, और मुजाहिद का कथन उनकी तफ़्सीर 2/639 में। (2) अल-नुकत वा अल-'उयून 5/424 में, और "अफ़ला": गायब हो गया। अल-लिसान (अफ़ला)। (3) इब्न कुतैबा द्वारा तावील मुशकिल अल-कुरान, पृष्ठ 323। (4) वक्ता अल-रई अल-नुमैरी है, जो इस भाग के पृष्ठ 7 पर पहले आ चुका है। (5) अल-क़िरात अल-शज़ह पृष्ठ 148, और अल-मुहतासिब 2/302। (6) अल-नुकत वा अल-'उयून 5/424, और अल-तबरी ने इसे मुजाहिद से 22/178 पर उद्धृत किया, और यह उनकी तफ़्सीर 2/640 में है। (7) ज़ाद अल-मसीर 8/107।

سورہ الرحمن: آیات 6 - 13 116 طبری کا انتخاب (1)، اسے مہدوی نے بیان کیا ہے۔ اور کہا گیا: ستارے کا سجدہ اس کا غروب ہونا ہے، اور درختوں کا سجدہ ان کے پھل توڑنے کا امکان ہے، اسے ماوردی نے بیان کیا ہے (2)۔ اور کہا گیا: یہ سب اللہ کے تابع ہے (3)، پس ستارے کی عبادت نہ کرو جیسے صابئین کی ایک جماعت نے ستاروں کی عبادت کی، اور بہت سے عجمیوں نے درختوں کی عبادت۔ اور سجدہ: عاجزی ہے، اور اس سے مراد حادث (مخلوق) ہونے کے آثار ہیں، اسے قشیری نے بیان کیا ہے۔ نحاس: لغت میں سجدہ کی اصل: اللہ عزوجل کے لیے سر تسلیم خم کرنا اور اس کی فرماں برداری ہے، پس یہ تمام جمادات کی طرف سے ہے: اللہ عزوجل کے حکم کے سامنے ان کا سر تسلیم خم کرنا اور اس کی فرماں برداری کرنا، اور اسی طرح حیوانات کی طرف سے بھی، اور یہ نماز کے سجدہ میں سے ہوتا ہے، اور محمد بن یزید نے نجم (ستارے) کے بارے میں ستاروں کے معنی میں یہ شعر پڑھا: "پس اس نے پریشانی کی حالت میں ستارے گنتے ہوئے رات گزاری، کھانے والوں کے ہاتھوں میں ان کی جمی ہوئی چربی تیزی سے ختم ہو رہی تھی (4)" {اور آسمان کو اس نے بلند کیا}: اور ابو السمال نے پڑھا: "والسماءُ" پیش (رفع) کے ساتھ مبتدا ہونے کی بنا پر (5)، اور انہوں نے اسی کو پسند کیا؛ کیونکہ اس کا عطف اس جملے پر ہے جو کہ ہے: {اور ستارے اور درخت سجدہ کرتے ہیں}، پس معطوف کو مبتدا اور خبر سے مرکب بنایا جیسے کہ معطوف علیہ ہے۔ باقیوں نے زبر (نصب) کے ساتھ پڑھا؛ ایک پوشیدہ فعل کی بنا پر جس پر اس کے بعد والا جملہ دلالت کرتا ہے۔ {اور اس نے ترازو (میزان) رکھ دی}: یعنی: عدل، مجاہد، قتادہ اور سدی سے مروی ہے (6)۔ یعنی: زمین میں وہ عدل قائم کیا جس کا اس نے حکم دیا، کہا جاتا ہے: اللہ نے شریعت رکھی (قائم کی)، اور فلاں نے ایسا رکھا، یعنی: اسے پیش کیا۔ اور اس بنا پر کہا گیا کہ میزان: قرآن ہے؛ کیونکہ اس میں اس چیز کا بیان ہے جس کی ضرورت ہے، اور یہ حسین بن فضل کا قول ہے۔ اور حسن، قتادہ - بھی - اور ضحاک نے کہا: یہ

زبان (کانٹے) والا ترازو ہے جس سے تولا جاتا ہے؛ تاکہ لوگ ایک دوسرے سے اپنا حق (انصاف) حاصل کر سکیں (7)۔ (1) التفسیر 22/174 - 177 میں اور انہوں نے ان دونوں سے اسے روایت کیا، اور مجاہد کا قول ان کی تفسیر 2/639 میں۔ (2) النکت والعیون 5/424 میں، اور "أفَلَ": غائب ہو گیا۔ اللسان (أفل)۔ (3) تأویل مشکل القرآن لابن قتیبہ ص 323۔ (4) قائل راعی نمیری ہے، اور اس پارے کے ص 7 پر گزر چکا ہے۔ (5) القراءات الشاذة ص 148، اور المحتسب 2/302۔ (6) النکت والعیون 5/424، اور اسے طبری نے 22/178 پر مجاہد سے روایت کیا، اور یہ ان کی تفسیر 2/640 میں ہے۔ (7) زاد المسیر 8/107۔

Surah Ar-Rahman: Verses 7 - 13 (Page) 117

And it is a report in the sense of a command for justice, as indicated by His Almighty's saying: {And establish weight with justice} and 'al-qist' is justice(1).

And it was said: it is the judgment(2). And it was said: He intended the setting up of the balance in the hereafter for weighing deeds. The origin of 'mizan' is 'muwzan', and the saying about it has already passed in [Surah] Al-A'raf(3).

{That you may not transgress within the balance} the position of 'an' [that] can be in the accusative case (nasb) based on the assumption of a missing preposition, as if He said: so that you do not transgress, like His Almighty's saying: {Allah makes clear to you lest you go astray} [An-Nisa: 176]. And it is possible that 'an' has no grammatical position, so it would mean 'meaning' and 'tatghaw' [transgress] on this estimation would be in the jussive case (majzum)(4), like His Almighty's saying: {And the eminent among them went forth [saying], "Go..."} [Sad: 6] i.e.: go.

Transgression (tughyan): exceeding the limit. So whoever says: the balance is justice, says: its transgression is injustice (jawr). And whoever says: it is the balance by which things are weighed, says: its transgression is fraud/deficit (bakhs). Ibn Abbas said: i.e., do not betray those for whom you weigh. And from him, he said: O community of Mawali! You have been put in charge of two things through which people have perished: the measure and the balance. And whoever says: it is the judgment, says: its transgression is distortion (tahrif)(5). And it was said: there is an implicit meaning, i.e., He set the balance and commanded you not to transgress in it.

{And establish weight with justice} i.e., do it uprightly with justice. Abu Al-Darda said: Establish the tongue of the balance with equity and justice. Ibn Uyaynah said: establishment is with the hand, and equity (qist) is with the heart(6). Mujahid said: Al-qist is justice(7), in Roman. And it was said: it is like your saying: 'he established...'

(1) Al-Waseet 4/218. (2) Al-Nukat wal-'Uyun 5/424. (3) 9/158. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/204. (5) Al-Nukat wal-'Uyun 5/425, and he attributed the first saying to Mujahid, the second to Muqatil, and the saying of Ibn Abbas was narrated by al-Tabari 22/178. (6) Tafsir al-Baghawi 4/267. (7) Al-Nukat wal-'Uyun 5/425.

सूरह अर-रहमान: आयतें 7 - 13 (पृष्ठ) 117

और यह न्याय के आदेश के अर्थ में एक सूचना है, जैसा कि सर्वशक्तिमान के इस कथन से संकेत मिलता है: {और न्याय के साथ वजन स्थापित करो} और 'क़िस्त' का अर्थ न्याय है (1)।

और कहा गया: यह निर्णय है (2)। और कहा गया: उनका इरादा कर्मों को तौलने के लिए परलोक में तराजू स्थापित करने का था। 'मीज़ान' का मूल 'मुज़ान' है, और इसके बारे में बात [सूरह] अल-अराफ (3) में पहले ही हो चुकी है।

{ताकि तुम तराजू में हद से न बढ़ो} 'अन' (कि) की स्थिति कारक के विलोप के अनुमान पर कर्म कारक (नस्ब) में हो सकती है, मानो उन्होंने कहा: ताकि तुम हद पार न करो, जैसे सर्वशक्तिमान का कथन है: {अल्लाह तुम्हारे लिए स्पष्ट करता है ताकि तुम भटक न जाओ} [अन-निसा: 176]। और यह संभव है कि 'अन' का कोई व्याकरणिक स्थान न हो, तो इसका अर्थ 'अर्थात' होगा और इस अनुमान पर 'ततगौ' (हद पार करना) कर्मवाच्य (मजज़ूम) में होगा (4), जैसे सर्वशक्तिमान का कथन है: {और उनके प्रमुख यह कहते हुए चल दिए, "चलो..."} [साद: 6] अर्थात: चलो।

सरकशी (तुग्यान): सीमा पार करना। तो जो कहता है: तराजू न्याय है, वह कहता है: उसकी सरकशी अन्याय (जौर) है। और जो कहता है: यह वह तराजू है जिससे तौला जाता है, वह कहता है: उसकी सरकशी कमी/धोखाधड़ी (बख़्स) है। इब्न अब्बास ने कहा: अर्थात, जिसके लिए तुम तौलते हो उसके साथ विश्वासघात न करो। और उनसे वर्णित है कि उन्होंने कहा: ऐ मवालियों के समूह! तुम्हें दो चीजों का प्रभारी बनाया गया है जिनसे लोग बर्बाद हो गए: नाप और तौल। और जो कहता है: यह निर्णय है, वह कहता है: इसकी सरकशी हेरफेर (तहरीफ़) है (5)। और कहा गया: इसमें एक निहित अर्थ है, अर्थात: उन्होंने तराजू स्थापित किया और तुम्हें आदेश दिया कि इसमें हद पार न करो।

{और न्याय के साथ वजन स्थापित करो} अर्थात: इसे न्याय के साथ सीधा करो। अबू अल-दरदा ने कहा: तराजू की सुई को निष्पक्षता और न्याय के साथ स्थापित करो। इब्न उययना ने कहा: स्थापित करना हाथ से है, और निष्पक्षता (क़िस्त) दिल से है (6)। मुजाहिद ने कहा: अल-क़िस्त न्याय है (7), रोमन भाषा में। और कहा गया: यह आपके कहने जैसा है: 'उसने स्थापित किया...'

(1) अल-वसीत 4/218। (2) अल-नुकात वल-उयून 5/424। (3) 9/158। (4) इ'राब अल-कुरान अल-नहस द्वारा 4/204। (5) अल-नुकात वल-उयून 5/425, और उन्होंने पहला कथन मुजाहिद को, दूसरा

मुकातिल को श्रेय दिया, और इब्न अब्बास का कथन अल-तबरी 22/178 द्वारा निकाला गया। (6) तफ़सीर अल-बगवी 4/267। (7) अल-नुकात वल-उयून 5/425।

سورہ الرحمن: آیات ۷ - ۱۳ (صفحہ) ۱۱۷

اور یہ عدل کے حکم کے معنی میں ایک خبر ہے، جس کی طرف اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد اشارہ کرتا ہے: ﴿وَأَقِيمُوا الْوَزْنَ بِالْقِسْطِ﴾ (اور وزن کو انصاف کے ساتھ قائم کرو) اور 'قسط' سے مراد عدل ہے(۱)۔

اور کہا گیا: یہ حکم (فیصلہ) ہے(۲)۔ اور کہا گیا: اس سے مراد آخرت میں اعمال تولنے کے لیے ترازو رکھنا ہے۔ 'میزان' کی اصل 'موزان' ہے، اور اس کے بارے میں گفتگو [سورہ] الاعراف(۳) میں گزر چکی ہے۔

﴿أَلَّا تَطْغَوْا فِي الْمِيزَانِ﴾ (تاکہ تم ترازو میں حد سے نہ بڑھو) یہاں 'أن' کا مقام حرف جر کے محذوف ہونے کی تقدیر پر حالتِ نصب میں ہو سکتا ہے، گویا فرمایا: تاکہ تم سرکشی نہ کرو، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ أَن تَضِلُّوا﴾ (اللہ تمہارے لیے واضح فرماتا ہے تاکہ تم بھٹک نہ جاؤ) [النساء: ۱۷۶]۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ 'أن' کا اعراب میں کوئی مقام نہ ہو، تو یہ 'یعنی' کے معنی میں ہوگا اور اس صورت میں 'تَطْغَوْا' جزم کی حالت میں ہوگا(۴)، جیسے اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَانطَلَقَ الْمَلَأُ مِنْهُمْ أَنِ امْشُوا﴾ (اور ان کے بڑے یہ کہتے ہوئے چل دیے کہ چلو) [ص: ۶] یعنی: چلو۔

اور طغیان (سرکشی): حد سے تجاوز کرنا ہے۔ پس جس نے کہا: میزان سے مراد عدل ہے، تو اس نے کہا: اس کی سرکشی ظلم (جور) ہے۔ اور جس نے کہا: یہ وہ ترازو ہے جس سے تولا جاتا ہے، تو اس نے کہا: اس کی سرکشی کمی کرنا (بخس) ہے۔ ابن عباس رضی اللہ عنہ نے فرمایا: یعنی جس کے لیے تم تولو اس کے ساتھ خیانت نہ کرو۔ اور ان سے روایت ہے کہ انہوں نے فرمایا: اے موالیوں کی جماعت! تمہیں دو ایسی چیزوں کا ذمہ دار بنایا گیا ہے جن کی وجہ سے لوگ ہلاک ہو

گئے: ناپ اور تول۔ اور جس نے کہا: یہ حکم (فیصلہ) ہے، اس نے کہا: اس کی سرکشی تحریف (تبدیلی) ہے(۵)۔ اور کہا گیا: اس میں ایک پوشیدہ معنی ہے، یعنی: اس نے میزان رکھی اور تمہیں حکم دیا کہ اس میں سرکشی نہ کرو۔

﴿وَأَقِيمُوا الْوَزْنَ بِالْقِسْطِ﴾ یعنی: اسے عدل کے ساتھ درست طریقے سے کرو۔ ابو الدرداء رضی اللہ عنہ نے فرمایا: ترازو کی زبان (سوئی) کو عدل و انصاف کے ساتھ قائم رکھو۔ ابن عیینہ نے کہا: اقامت (قائم کرنا) ہاتھ سے ہے، اور قسط (انصاف) دل سے ہے(۶)۔ مجاہد نے کہا: القسط سے مراد عدل ہے(۷)، رومی زبان میں۔ اور کہا گیا: یہ تمہارے اس قول کی طرح ہے: اس نے قائم کیا...

(۱) الوسیط ۴/۲۱۸۔ (۲) النکت والعیون ۵/۴۲۴۔ (۳) ۹/۱۵۸۔ (۴) إعراب القرآن للنحاس ۴/۲۰۴۔ (۵) النکت والعیون ۵/۴۲۵، اور پہلا قول مجاہد کی طرف منسوب کیا، دوسرا مقاتل کی طرف، اور ابن عباس کا قول طبری نے ۱۷۸/۲۲ میں روایت کیا ہے۔ (۶) تفسیر البغوی ۴/۲۶۷۔ (۷) النکت والعیون ۵/۴۲۵۔

Surah Ar-Rahman: Verses 9 - 13 118 Prayer, i.e., he performed it in its time, and the people established their markets, i.e., they came to them at their time. That is: do not leave dealing with weight with justice. {And do not cause loss in the balance} and do not decrease the balance(1), and do not give short measure or weight, and this is like His saying: {And do not decrease the measure and the balance} [Hud: 84]. Qatadah said regarding this verse: Be just, O son of Adam, as you love that justice be done to you, and fulfill as you love that it be fulfilled for you; for in justice lies the well-being of the people(2). It was said: The meaning is: do not lose the balance of your good deeds on the Day of Resurrection(3), lest that be a regret for you. And He repeated 'the balance' for the sake of the verse endings. And it was said: The repetition is for the command to fulfill the weight and observe justice in it(4). The general recitation is: 'tukhsirū' with damma on the ta and kasra on the sin. Bilal bin Abi Burda and Aban narrated from Uthman: 'takhasarū' with fatha on the ta and sin(5), and they are two dialects. It is said: 'akhsartu' the balance and 'khasartuhu', like 'ajbartuhu' and 'jabartuhu'. And it was said: 'takhasarū' with fatha on the ta and the sin is predicated on the estimation of an omitted preposition, and the meaning is: do not lose in the balance. {And the earth He has set for the creatures} Al-Anam: the people, on the authority of Ibn Abbas. Al-Hasan: the Jinn and humans(6). Al-Dahhak: everything that crawls on the face of the earth. And this is general. {Therein is fruit} i.e.: everything that a person enjoys of various fruits(7). {And palm trees having sheaths} Al-Akmam: plural of kumm, with kasra(8). Al-Jawhari said(9): and al-kimmah - with kasra -

(1) Zad al-Masir 8/107. (2) Reported by al-Tabari 22/178. (3) Al-Nukat wal-'Uyun 5/425. (4) Al-Kashshaf 4/44. (5) Al-Muhtasib 2/303, and Ibn Khalawayh mentioned in the anomalous readings from Bilal that he read: "wa la takhsir al-mizan" (singular), and also from him: "tukhsiru". (6) Al-Nukat wal-'Uyun 5/425, and al-Tabari reported it from them 22/180. (7) Al-Wasit 4/218. (8) Majaz al-Qur'an by Abu Ubaidah 2/156. (9) In al-Sihah (k-m-m).

सूरह अर-रहमान: आयतें 9 - 13 118 प्रार्थना, अर्थात: इसे इसके समय पर अदा किया, और लोगों ने अपने बाज़ार स्थापित किए, अर्थात: वे अपने समय पर वहां आए। अर्थात: न्याय के साथ वजन में लेन-देन करना न छोड़ें। {और तराजू में कमी न करो} और तराजू को कम न करो(1), और माप और वजन में कमी न करो, और यह उसके इस कथन की तरह है: {और माप और तराजू में कमी न करो} [हुद: 84]। कतादाह ने इस आयत के बारे में कहा: ऐ आदम के बेटे! न्याय करो जैसा तुम चाहते हो कि तुम्हारे साथ न्याय किया जाए, और वैसे ही पूरा करो जैसा तुम चाहते हो कि तुम्हारे लिए पूरा किया जाए; क्योंकि न्याय में ही लोगों का सुधार है(2)। कहा गया: इसका अर्थ है: क़यामत के दिन अपने नेक कर्मों के तराजू को न खोओ(3), ताकि वह तुम्हारे लिए पछतावे का कारण बने। और "तराजू" (अल-मीज़ान) शब्द को दोहराया गया; आयतों के अंत के कारण। और कहा गया: दोहराव वजन को पूरा करने और उसमें न्याय का पालन करने के आदेश के लिए है(4)। आम पाठ (किरात) है: "तुख्सिरु" ता पर दम्मा और सीन पर कसरा के साथ। बिलाल बिन अबी बुर्दा और अबान ने उस्मान से रिवायत की है: "तख़सरु" ता और सीन दोनों पर फतह के साथ(5), और ये दो भाषाई रूप हैं। कहा जाता है: मैंने तराजू में कमी की (अख्सर्तु) और मैंने इसे खो दिया (ख्सर्तु), जैसे मैंने मजबूर किया (अजबर्तु) और मैंने ठीक किया (जबर्तु)। और कहा गया: "तख़सरु" ता और सीन पर फतह के साथ एक लुप्त पूर्वसर्ग (preposition) के अनुमान पर आधारित है, और इसका अर्थ है: तराजू में नुकसान न उठाओ। {और पृथ्वी उसने प्राणियों के लिए बिछाई है} अल-अनाम: लोग, इब्न अब्बास से। अल-हसन: जिन्न और मनुष्य(6)। अल-दहक: पृथ्वी की सतह पर रेंगने वाली हर चीज़। और यह सामान्य है। {उसमें फल हैं} अर्थात: हर वह चीज़ जिसका मनुष्य फलों के विभिन्न रंगों से आनंद लेता है(7)। {और खजूर के पेड़ म्यान [फलों के] वाले} अल-अकमम: कुम्म का बहुवचन, कसरा के साथ(8)। अल-जौहरी ने कहा(9): और अल-किम्मा - कसरा के साथ -

(1) ज़ाद अल-मसीर 8/107। (2) अल-तबरी 22/178 द्वारा रिपोर्ट किया गया। (3) अल-नुकत वल-उयून 5/425। (4) अल-कश्शाफ 4/44। (5) अल-मुहतासिब 2/303, और इब्न खलावैह ने बिलाल से संबंधित विसंगत पाठों में उल्लेख किया है कि उन्होंने पढ़ा: "व ला तख्सिर अल-मीज़ान" (एकवचन), और उनसे यह भी है: "तुख्सिरु"। (6) अल-नुकत वल-उयून 5/425, और अल-तबरी ने उनसे इसे रिपोर्ट किया 22/180। (7) अल-वसीत 4/218। (8) अबू उबैदा द्वारा मजाज़ अल-क़ुरान 2/156। (9) अल-सिहाह (क-म-म) में।

سورہ الرحمن: آیات 9 - 13 118 نماز، یعنی: اسے اس کے وقت پر ادا کیا، اور لوگوں نے اپنی منڈیاں قائم کیں، یعنی: وہ ان کے وقت پر وہاں آئے۔ یعنی: عدل کے ساتھ وزن میں لین دین کرنا نہ چھوڑو۔ {اور ترازو میں کمی نہ کرو} اور ترازو کو کم نہ کرو(1)، اور ناپ تول میں کمی نہ کرو، اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی طرح ہے: {اور ناپ اور ترازو میں کمی نہ کرو} [ہود: 84]۔ قتادہ نے اس آیت کے بارے میں فرمایا: اے ابنِ آدم! عدل کر جیسا کہ تو پسند کرتا ہے کہ تیرے ساتھ عدل کیا جائے، اور پورا دے جیسا کہ تو پسند کرتا ہے کہ تجھے پورا دیا جائے؛ کیونکہ عدل میں ہی لوگوں کی فلاح ہے(2)۔ کہا گیا: اس کا مطلب ہے: قیامت کے دن اپنی نیکیوں کے ترازو کو نقصان نہ پہنچاؤ(3)، تاکہ وہ تمہارے لیے حسرت کا باعث بنے۔ اور "ترازو" کا لفظ مکرر آیا ہے تاکہ آیات کے فواصل (اختتام) کی رعایت رہے۔ اور کہا گیا: تکرار وزن کو پورا کرنے اور اس میں عدل کی رعایت کرنے کے حکم کے لیے ہے(4)۔ عام قراءت ہے: 'تُخْسِرُوا' تاء کے ضمہ اور سین کے کسرہ کے ساتھ۔ بلال بن ابی بردہ اور ابان نے عثمان سے روایت کی ہے: 'تَخْسَرُوا' تاء اور سین کے فتحہ کے ساتھ(5)، اور یہ دو لغتیں ہیں، کہا جاتا ہے: 'اَخْسَرْتُ المیزان' اور 'خَسَرْتُہ'، جیسے 'اَجْبَرْتُہ' اور 'جَبَرْتُہ'۔ اور کہا گیا: 'تَخْسَرُوا' تاء اور سین کے فتحہ کے ساتھ حرفِ جر کے حذف کے قیاس پر ہے، اور معنی ہے: ترازو میں کمی نہ کرو۔ {اور زمین کو اس نے مخلوق کے لیے بچھایا ہے} الانام: لوگ، ابن عباس سے روایت ہے۔ الحسن: جن اور انسان(6)۔ الضحاک: ہر وہ جاندار جو روئے زمین پر چلتا ہے۔ اور یہ عام ہے۔ {اس میں پھل ہیں} یعنی: وہ تمام پھل جن سے انسان لطف اندوز ہوتا ہے(7)۔ {اور کھجور کے درخت غلافوں والے} الاکمام: 'کُم' کی جمع ہے، کسرہ کے ساتھ(8)۔ جوہری نے کہا(9): اور 'الکِمۃ' - کسرہ کے ساتھ -

(1) زاد المسير ١٠٧/٨ . (2) اسے الطبری ١٧٨/٢٢ نے روایت کیا ہے۔ (3) النکت والعیون ٤٢٥/٥ . (4) الکشاف ٤٤/٤ . (5) المحتسب ٣٠٣/٢ ، اور ابن خالویہ نے بلال سے شاذ قراءتوں میں ذکر کیا ہے کہ انہوں نے پڑھا: "ولا تَخْسِر المیزان" (واحد کے ساتھ)، اور ان سے یہ بھی مروی ہے: "تُخْسِروا"۔ (6) النکت والعیون ٤٢٥/٥ ، اور الطبری نے ان دونوں سے روایت کیا ہے ١٨٠/٢٢۔ (7) الوسیط ٢١٨/٤ . (٨) مجاز القرآن لأبي عبيدة ١٥٦/٢ . (٩) في الصحاح (كمم).

Al-Kimama: The sheath of the spadix and the covering of the blossom. Plurals: *kimam*, *akimmah*, *akmam*, and also *akamim*. *Kumma al-fasil*: [A young camel] is covered when one feels pity for it, so it is shielded until it grows strong. Al-Ajjaj said: "Indeed, had you witnessed the people when they were covered / with a grief that, had it not been dispelled, would have suffocated them" (1) *Tukummua*, meaning: they fainted and were covered. *Akmat [an-nakhla]* and *kammamat*, meaning: it produced its spathes. *Al-kimam* (with a kasra vowel) and *al-kimama* also refer to what is used to muzzle a camel's mouth so it doesn't bite. From it comes *ba'ir makmum*, meaning: muzzled. *Kamamtu al-shay'*: I covered the thing. *Al-kumm*: whatever hides and covers something, including the sleeve (*kumm*) of a shirt (with a damma vowel). Plurals: *akmam* and *kimamah*, like *hubb* and *hibabah*. *Al-kumma*: the round skullcap, because it covers the head (2). He said: "I said to them, measure out your dirhams with the skullcaps of some of you, for I measure like that as well" (3) Al-Hasan said: "{with sheaths (akmam)}" means having fiber (*lif*), for the palm tree may be shrouded in fiber, and its *kimam* is the fiber around its neck. Ibn Zaid said: It refers to the spadix before it bursts (4). Ikrimah said: It means having fruit-loads. {And grain having husks and scented plants} *Al-habb*: wheat, barley, and the like (5). *Al-'asf*: straw/chaff, according to Al-Hasan and others (6). Mujahid: leaves of trees and crops. Ibn Abbas: the straw of crops.

(1) Diwan al-Ajjaj p. 374. The poem (rajaz) mentions the killing of Mas'ud ibn Amr al-Ataki from al-Azd. His narration is as follows: Rather, had you witnessed the people when they were covered / by a fate decreed for them and they were destined for it. And a grief that, had it not been dispelled, would have suffocated them / when Rabia Al-Qash'am claimed [it]. Its commentator said: His saying "tukummua" means they relied upon and were covered by this decree and overwhelmed by it. That is, fate was decreed for them, and they for it. *Al-ghummah*: whatever covers and grieves you. *Al-qash'am*: the elderly. (2) Al-Sihah (root: k-m-m), and what is in brackets is from it. (3) We have not found its source. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/425, and Al-Tabari transmitted it from them in 22/181-182. (5) Al-Wasit 4/218. (6) Tafsir al-Baghawi 4/268 from Ibn Abbas, al-Dahhak, and Qatadah, and Al-Tabari transmitted it from them in 22/183-185.

अल-किमामा: खजूर के गुच्छे का आवरण और कली का खोल। बहुवचन: किमाम, अकिम्माह, अकमाम और अकामीम भी। कुम्मा अल-फसील: [ऊँट के बच्चे] को ढँका जाता है जब उस पर दया आती है, तो उसे तब तक ढक कर रखा जाता है जब तक वह मजबूत न हो जाए। अल-अज्जाज ने कहा: "बल्कि, यदि तुम लोगों को देखते जब वे ढँके हुए थे / एक ऐसे दुख से, जो यदि दूर न होता, तो उनका दम घोंट देता" (1) तुकुम्मूआ, अर्थात: वे बेहोश हो गए और ढँक गए। अकमत /अन-नखला/ और कम्ममत, अर्थात: इसने अपने आवरण (कली के खोल) निकाले। अल-किमाम (कस्र के साथ) और अल-किमामा का अर्थ वह भी है जिससे ऊँट का मुँह बाँधा जाता है ताकि वह काटे नहीं; इससे ब'इर मकमूम शब्द बना है, जिसका अर्थ है: जिसका मुँह बाँधा गया हो। कमम्तु अल-शय': मैंने वस्तु को ढक दिया। अल-कुम्म: जो किसी चीज़ को छिपा ले और ढक दे, जिसमें कमीज़ की आस्तीन (कुम्म - दम्म के साथ) भी शामिल है। बहुवचन: अकमाम और किममह, जैसे हुब्ब और हिबबा। अल-कुम्मा: गोल टोपी; क्योंकि यह सिर को ढकती है (2)। उसने कहा: "मैंने उनसे कहा, अपने कुछ लोगों की टोपियों से अपने दिरहम माप लो, क्योंकि मैं भी उसी तरह मापता हूँ" (3) अल-हसन ने कहा: "{अकमाम (आवरणों) वाली}" का अर्थ है: रेशे वाली, क्योंकि खजूर का पेड़ रेशे से ढका हो सकता है, और उसका किमाम उसके तने के चारों ओर का रेशा है। इब्न ज़ैद ने कहा: यह फटने से पहले के गुच्छे को संदर्भित करता है (4)। इकरिमा ने कहा: फल के भार वाली। {और अनाज जिसमें भूसा है और सुगंधित पौधे} अल-हब्ब: गेहूँ, जौ और उनके जैसा (5)। अल-असफ़: भूसा, अल-हसन और अन्यों के अनुसार (6)। मुजाहिद: पेड़ों और फसलों की पत्तियाँ। इब्न अब्बास: फसलों का भूसा।

(1) दीवान अल-अज्जाज पृष्ठ 374। रजज़ कविता में अल-अज़द के मसूद इब्न अम्र अल-अतकी की हत्या का उल्लेख है। इसका वर्णन इस प्रकार है: बल्कि, यदि तुम लोगों को देखते जब वे ढँके हुए थे / उनके लिए निर्धारित भाग्य से और वे उसके लिए नियत थे। और एक ऐसा दुख जो यदि दूर न होता, तो उनका दम घोंट देता / जब रबिया अल-क़श'म ने दावा किया। इसके व्याख्याकार ने कहा: "तुकुम्मूआ" का अर्थ है: वे इस भाग्य पर निर्भर हुए और इसके द्वारा ढँक लिए गए और अभिभूत हो गए। अर्थात भाग्य उनके लिए नियत था, और वे उसके लिए। अल-गुम्मा: वह चीज़ जो तुम्हें ढँक ले और दुखी करे। अल-क़श'म: वृद्ध व्यक्ति। (2) अल-सिहाह (धातु: क-म-म), और कोष्ठक में दी गई सामग्री इसी से है। (3) हमें इसका स्रोत नहीं मिला। (4) अल-नुक़त वा अल-'उयून 5/425, और अल-तबरी ने इसे उनसे 22/181-182 में उद्धृत किया है। (5) अल-वसीत 4/218। (6) तफ़्सीर अल-

बग़वी 4/268 इब्न अब्बास, अद-दह्हाक और क़तादा से, और अल-तबरी ने इसे उनसे 22/183-185 में उद्धृत किया है।

الكِمامة: شگوفے کا غلاف اور کلی کا ڈھکن۔ جمع: كِمام، أكمَّة، أكمام اور الأكاميم بھی۔ كُمَّ الفصيل: جب [اونٹ کے] بچے پر ترس کھا کر اسے ڈھانپ دیا جائے تاکہ وہ طاقتور ہو جائے، العجَّاج نے کہا: "کاش تم لوگوں کو اس وقت دیکھتے جب وہ ڈھانپے گئے تھے / ایک ایسے غم سے کہ اگر وہ دور نہ ہوتا تو وہ گھٹ کر رہ جاتے" (۱) تُكُمّوا، یعنی: ان پر غشی طاری ہوئی اور وہ ڈھانپ دیے گئے۔ أَكْمَتِ *[النَّخْلَةُ]* اور كَمَّتْ، یعنی: اس نے اپنے غلاف نکالے۔ الكِمام (کسرہ کے ساتھ) اور الكِمامة کا معنی وہ چیز بھی ہے جس سے اونٹ کا منہ باندھا جاتا ہے تاکہ وہ کاٹے نہ؛ اسی سے ہے بعير مكموم، یعنی: جس کا منہ بندھا ہوا ہو۔ كَمَمْتُ الشيءَ: میں نے چیز کو ڈھانپ دیا۔ الكُمُّ: جو کسی چیز کو چھپائے اور ڈھانپے، اسی سے ہے قمیض کی آستین (كُمّ - ضمہ کے ساتھ)۔ جمع: أكمام اور كِمَمَة، جیسے حُبّ اور حِبَبَة۔ الكُمَّة: گول ٹوپی؛ کیونکہ وہ سر کو ڈھانپتی ہے (۲)۔ اس نے کہا: "میں نے ان سے کہا، تم میں سے بعض کی ٹوپیوں سے اپنے درہم ناپ لو، کیونکہ میں بھی اسی طرح ناپتا ہوں" (۳) حسن بصریؒ نے کہا: "{أكمام (غلافوں) والی}" یعنی: ریشے والی، کیونکہ کھجور کا درخت ریشے سے ڈھانپا جا سکتا ہے، اور اس کا كِمام اس کی گردن (تنے) کے گرد کا ریشہ ہے۔ ابن زیدؒ نے کہا: پھٹنے سے پہلے کا شگوفہ (۴)۔ عکرمہؒ نے کہا: پھلوں کے بوجھ والی۔ ﴿وَالْحَبُّ ذُو الْعَصْفِ وَالرَّيْحَانُ﴾ الحَبُّ: گندم، جو اور ان جیسی چیزیں (۵)۔ العصف: بھوسہ، حسنؒ اور دیگر سے مروی ہے (۶)۔ مجاہدؒ: درختوں اور فصلوں کے پتے۔ ابن عباسؓ: فصل کا بھوسہ۔

(۱) دیوان العجاج ص ۳۷۴، اور اس رجز میں ازد کے مسعود بن عمرو العتکی کے قتل کا تذکرہ ہے، اور اس کی روایت یوں ہے: کاش تم لوگوں کو اس وقت دیکھتے جب وہ ڈھانپے گئے تھے /

ان کے لیے مقدر کی گئی تقدیر سے اور وہ اس کے لیے مقدر تھے۔ اور ایک ایسا غم کہ اگر وہ دور نہ ہوتا تو وہ گھٹ کر رہ جاتے / جب ربیعہ القشعم نے دعویٰ کیا۔ اس کے شارح نے کہا: اس کا قول "تکمو": یعنی انہوں نے اس تقدیر پر بھروسہ کیا اور اس کے ذریعے ڈھانپ لیے گئے اور مغلوب ہو گئے۔ یعنی ان کے لیے تقدیر لکھی گئی، اور وہ اس تقدیر کے لیے تھے۔ الغمّة: وہ چیز جو تمہیں ڈھانپ لے اور غمگین کرے۔ القشعم: بوڑھا۔ (۲) الصحاح (ک-م-م)، اور قوسین کے درمیان والی عبارت اسی سے ہے۔ (۳) ہمیں اس کا علم نہیں۔ (۴) النکت والعیون ۵/۴۲۵، اور طبری نے اسے ان دونوں سے ۱۸۱/۲۲ - ۱۸۲ میں نقل کیا ہے۔ (۵) الوسیط ۴/۲۱۸۔ (۶) تفسیر بغوی ۴/۲۶۸ بروایت ابن عباسؓ، ضحاکؒ اور قتادہؒ، اور اسے ان سے طبری نے ۱۸۳/۲۲ - ۱۸۵ میں نقل کیا ہے۔

Surah Ar-Rahman: Verses 12 - 13 120 ...and its leaves which the winds blow (1). Sa'id ibn Jubayr said: The greens of the crop, meaning the first thing that sprouts from it, and Al-Farra' said the same (2). The Arabs say: "We went out to blow ('nasif') the crop" when they cut it before it ripens. Likewise, in "Al-Sihah" (3): "I blew ('asaf-tu') the crop," meaning I cut it before it ripened. It is also narrated from Ibn Abbas: Al-'asf is the green leaves of the crop when its tops are cut and it dries. Its equivalent is: {And He made them like eaten straw} [Al-Fil: 5]. Al-Jawhari said: The crop has "a'safa" (proliferated), and a place is "mu'sif" (lush), meaning it has a lot of crops. Abu Qays ibn al-Aslat al-Ansari said: If Jumada withheld its rain, a lush resting place adorned my courtyard (5). Al-'asf also means: earning, hence the saying of the Rajiz poet: Without any earning (asf) or seeking a livelihood (istiraaf) (6). And likewise: al-i'tisaf (earning/seeking). And al-'asifah is the gathered leaves in which the ear of grain is contained. Al-Harawi said: Al-'asf and al-'asifah are the leaves of the ear of grain (7). Al-Tha'labi recounted: And Ibn al-Sikkit said: The Arabs say for the leaves of the crop: al-'asf, and al-'asifah, and al-jill, with a kasra on the jim. Alqama ibn Abada said: It waters channels whose leaves ('asifah) have tilted, their descents filled with coming water (8).

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/426, and Zad al-Masir 8/108. (2) In Ma'ani al-Qur'an 3/113, and what follows is from it. (3) Entry: (asf). (4) Tafsir al-Baghawi 4/268, and Al-Tabari transmitted it from him 22/183. (5) Al-Sihah (asf) and what follows from it as well, and the verse was mentioned by Al-Marzuqi in "Al-Azminah wa al-Amkinah" 1/275 without attribution, and Ibn Barri said: it belongs to Uhayhah ibn al-Julah, not to Abu Qays. Lisan al-Arab (asf). (6) Al-Sihah (asf), and the Rajaz is in the Diwan of Al-Ajjaj p. 147, its commentator said: and al-istiraaf is turning about in matters and managing one's living. (7) Tahdhib al-Lughah 2/42 without attribution to Al-Harawi. (8) Diwan Alqama ibn Abada p. 55.

सूरह अर-रहमान: आयतें 12 - 13 120 और उसके पत्ते जिन्हें हवाएँ उड़ा ले जाती हैं (1)। सईद बिन जुबैर ने कहा: फसल की हरियाली, यानी सबसे पहले उगने वाली चीज़, और यही बात अल-फर्रा ने भी कही है (2)। अरब के लोग कहते हैं: "हम फसल को काटने ('नासफ') निकले" जब वे उसे पकने से पहले काट लेते हैं। इसी तरह "अल-सिहाह" में (3) है: "मैंने फसल को काटा ('असफ-तु')", यानी पकने से पहले उसे काट लिया। इब्न अब्बास से यह भी वर्णित है: 'अल-अस्फ़' फसल की हरी पत्तियां हैं जब उनके ऊपरी हिस्से काट दिए जाते हैं और वे सूख जाते हैं, इसका उदाहरण है: {तो उसने उन्हें खाए हुए भूसे की तरह कर दिया} [अल-फ़ील: 5]। अल-जौहरी ने कहा: फसल फल-फूल गई ('अअस्फा'), और स्थान 'मुअसिफ़' (लहलहाता) है, यानी जहाँ फसल बहुत हो। अबू क़ैस बिन अल-असलत अल-अंसारी ने कहा: यदि जुमादा ने अपनी बारिश रोक दी, तो मेरे आंगन को एक लहलहाते विश्राम स्थल ने सजाया (5)। 'अल-अस्फ़' का अर्थ कमाई (कसब) भी है, इसलिए राजीज़ कवि का कहना है: बिना किसी कमाई (अस्फ़) या आजीविका की तलाश के(6)। और इसी तरह: 'अल-इअतिसाफ़' (कमाना/खोज करना)। और 'अल-असीफ़ा' वे इकट्ठी पत्तियां हैं जिनमें अनाज की बाली होती है। अल-हरवी ने कहा: 'अल-अस्फ़' और 'अल-असीफ़ा' अनाज की बाली की पत्तियां हैं (7)। अल-थलाबी ने बताया: और इब्न अल-सिक्किट ने कहा: अरब के लोग फसल की पत्तियों के लिए कहते हैं: 'अल-अस्फ़', 'अल-असीफ़ा' और 'अल-जिल्ल', जिम के नीचे ज़ेर (कसरह) के साथ। अल्कामा बिन अबादा ने कहा: यह उन नालों को सींचता है जिनकी पत्तियां ('असीफ़ा') झुक गई हैं, उनका ढलान आने वाले पानी से भरा हुआ है (8)।

(1) अल-नुकात वल-उयून 5/426, और ज़ाद अल-मसीर 8/108। (2) उनकी किताब मानी अल-कुरान 3/113 में, और उसके बाद वाला हिस्सा भी वहीं से है। (3) शब्दकोश प्रविष्टि: (अस्फ़)। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 4/268, और अल-तबरी ने इसे उनसे 22/183 में उद्धृत किया है। (5) अल-सिहाह (अस्फ़) और उसके बाद का हिस्सा भी, और इस शेर का उल्लेख अल-मरज़ूकी ने "अल-अज़मिना वल-अमकिना" 1/275 में बिना किसी श्रेय के किया है, और इब्न बर्री ने कहा: यह उहैयाह बिन अल-जुलाह का है, अबू क़ैस का नहीं। लिसान अल-अरब (अस्फ़)। (6) अल-सिहाह (अस्फ़), और यह रज़ज़ अल-अज्जाज के दीवान पृ. 147 में है, इसके व्याख्याकार ने कहा: 'अल-इस्तिराफ़' का अर्थ है मामलों में उलट-फेर करना और आजीविका का प्रबंधन करना। (7) तहज़ीब अल-लुग़ा 2/42 बिना अल-हरवी को श्रेय दिए। (8) दीवान अल्कामा बिन अबादा पृ. 55।

سورة الرحمن: آیات ۱۲ - ۱۳ ۱۲۰ اور اس کے پتے جسے ہوائیں اڑاتی ہیں (۱)۔ سعید بن جبیر نے کہا: فصل کی ہریالی، یعنی اس سے نکلنے والی پہلی چیز، اور یہی بات الفراء نے بھی کہی (۲)۔ عرب کہتے ہیں: "ہم فصل کاٹنے ('نعصف') نکلے" جب وہ اسے پکنے سے پہلے کاٹ لیں۔ اسی طرح "الصحاح" میں ہے (۳): "میں نے فصل کاٹی ('عصفتُ الزرع')" یعنی اسے پکنے سے پہلے کاٹ لیا۔ ابن عباس سے یہ بھی مروی ہے: 'العصف' فصل کے سبز پتے ہیں جب ان کے سرے کاٹ دیے جائیں اور وہ خشک ہو جائیں، اس کی مثال ہے: ﴿تو انہیں کھائے ہوئے بھوسے کی طرح کر دیا﴾ [الفیل: ۵]۔ الجوہری نے کہا: فصل خوب ہو گئی ('أعصف الزرع')، اور جگہ 'مُعْصِف' (لہلہاتی) ہے، یعنی جہاں فصل بہت زیادہ ہو۔ ابو قیس بن الاسلت الانصاری نے کہا: جب جمادی نے اپنی بارش روک لی، تو میرے صحن کو ایک لہلہاتے ٹھکانے نے زینت بخشی (۵)۔ 'العصف' کے معنی کمانا (کسب) بھی ہیں، اسی سے ایک شاعر کا قول ہے: بغیر کسی کمائی (عصف) یا تگ و دو (اصطراف) کے (۶)۔ اور اسی طرح: 'الاعتصاف' (کمانا/تلاش کرنا)۔ اور 'العصیفة' وہ اکٹھے پتے ہیں جن میں خوشہ (بالی) ہوتا ہے۔ الہروی نے کہا: 'العصف' اور 'العصیفة' بالی کے پتے ہیں (۷)۔ الثعلبی نے نقل کیا ہے: اور ابن السکیت نے کہا: عرب فصل کے پتوں کو کہتے ہیں: 'العصف'، 'العصیفة'، اور 'الجلّ'، جیم کے کسرہ (زیر) کے ساتھ۔ علقمہ بن عبدہ نے کہا: یہ ان نالیوں کو سیراب کرتا ہے جن کے پتے ('عصیفة') جھک گئے ہیں، ان کی ڈھلوانیں آنے والے پانی سے بھری ہوئی ہیں (۸)۔

(۱) النکت والعیون ۵/۴۲۶، وزاد المسیر ۸/۱۰۸۔ (۲) ان کی کتاب معانی القرآن ۳/۱۱۳ میں، اور اس کے بعد کا حصہ وہیں سے ہے۔ (۳) مادہ: (عصف)۔ (۴) تفسیر البغوي ۴/۲۶۸، اور الطبری نے ان سے ۱۸۳/۲۲ میں اسے نقل کیا ہے۔ (۵) الصحاح (عصف) اور اس کے بعد کا حصہ بھی،

اور اس شعر کا ذکر المرزوقی نے "الازمنة والامکنة" ۱/۲۷۵ میں بغیر کسی نسبت کے کیا ہے، اور ابن برّی نے کہا: یہ احیحہ بن الجلاح کا ہے نہ کہ ابو قیس کا۔ لسان العرب (عصف)۔ (۶) الصحاح (عصف)، اور یہ رجز دیوان العجاج ص ۱۴۷ میں ہے، اس کے شارح نے کہا: 'الاصطراف' کے معنی ہیں معاملات میں الٹ پلٹ کرنا اور معاش میں تگ و دو کرنا۔ (۷) تهذیب اللغة ۴۲/۲ بغیر ہروی کی طرف منسوب کیے۔ (۸) دیوان علقمة بن عبدة ص ۵۵۔

Surat Ar-Rahman: Verses 12 - 13 121

In "As-Sahah"(1): "Al-Jill", with kasra: the stalks of the crop when harvested.

And "Ar-Rayhan": sustenance, as narrated by Ibn Abbas and Mujahid(2). Ad-Dahhak said: it is the language of Himyar(3). And from Ibn Abbas also, Ad-Dahhak, and Qatadah: it is the basil (fragrant plant) that is smelled, as also stated by Ibn Zaid(4). And from Ibn Abbas also: it is the greenness of the crop(5). Sa’id ibn Jubayr said: it is what stands on a stem(6). Al-Farra’ said(7): "Al-Asf" is what is eaten of the crop, and "Ar-Rayhan" is what is not eaten. Al-Kalbi said: Indeed, "Al-Asf" is the leaves that are not eaten, and "Ar-Rayhan" is the grain that is eaten(8). It was also said: "Ar-Rayhan" is every legume with a pleasant scent; it was named "Rayhan" because a person finds a pleasant scent from it. That is, it is smelled. It is of the pattern "Fa’lan" from "Rawhan" from scent (ra’ihah), and the original 'ya' in the word was a 'waw' that turned into 'ya' to distinguish it from "Ruhani" (spiritual): which is everything that has a soul. Ibn al-A’rabi said: It is said: a thing is "Ruhani" and "Rayhani", meaning: it has a soul. It may also be of the pattern "Fay’alan", its origin being "Raywahan", so the 'waw' was replaced with 'ya' and merged, like "hayyin" and "layyin", then it was made lighter due to its length and the addition of the two extra letters, 'alif' and 'nun'. The root of what is composed of 'ra', 'waw', and 'ha' is: vibration and movement(9). And in "As-Sahah": "Ar-Rayhan" is a well-known plant, and "Ar-Rayhan" is sustenance. You say: "I went out seeking the 'Rayhan' (sustenance) of Allah." Al-Namir ibn Tawlab said(10):

(1) Entry: (J-L-L). (2) Reported from them by At-Tabari 22/186, and Mujahid's saying in his Tafsir 2/640. (3) Tafsir Abi Al-Layth 3/305, where it says: leaves in the Himyarite language. (4) Al-Nukat wal-Uyun 5/426 from Al-Hasan, Ad-Dahhak, and Ibn Zaid; Ibn al-Jawzi added Ibn Abbas in Zad al-Masir 8/109, and At-Tabari reported it from them 22/187. (5) Al-Nukat wal-Uyun 5/426, and At-Tabari reported it from him 22/187. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 5/225, and At-Tabari reported it from him 22/188. (7) In "Ma’ani al-Qur’an" 3/114. (8) Al-Nukat wal-Uyun 5/426. (9) Al-Bayan by Ibn al-Anbari 2/408, and Mushkil I’rab al-Qur’an by Makki 2/705. (10) As-Sahah (R-W-H), and the verse is in the Diwan of Al-Namir, p. 55.

सूरह अर-रहमान: आयतें 12 - 13 121

और "अस-साह"(1) में है: "अल-जिल", कसरा (ज़ेर) के साथ: फ़सल के डंठल जब वे काट लिए जाएँ।

और "अर-रायहान": जीविका (रिज़्क़), इब्न अब्बास और मुजाहिद (2) से मरुवी है। अद-दह्हाक ने कहा: यह हिम्यार की भाषा है (3)। और इब्न अब्बास से यह भी है, तथा अद-दह्हाक और क़तादाह से: कि यह वह रायहान (सुगंधित पौधा) है जिसे सूंघा जाता है, और यही इब्न ज़ैद (4) ने भी कहा है। और इब्न अब्बास से यह भी है कि: यह फ़सल की हरियाली है (5), और सईद इब्न जुबैर ने कहा: यह वह है जो तने पर खड़ा होता है (6)। अल-फ़र्रा (7) ने कहा: "अल-अस्फ़" फ़सल का वह हिस्सा है जिसे खाया जाता है, और "अर-रायहान" वह है जिसे नहीं खाया जाता। अल-कल्बी ने कहा: वास्तव में "अल-अस्फ़" वे पत्ते हैं जिन्हें नहीं खाया जाता, और "अर-रायहान" वह अनाज है जिसे खाया जाता है (8)। यह भी कहा गया है: "अर-रायहान" हर वह सुगन्धित वनस्पति है जिसकी गंध सुखद हो; इसे "रायहान" कहा गया क्योंकि मनुष्य को इससे सुखद सुगंध मिलती है। यानी, इसे सूंघा जाता है। यह "रौहान" (सुगंध) से "फ़'लान" के वज़न पर है, और शब्द में मूल 'या' वास्तव में 'वाव' था जो 'या' में बदल गया ताकि इसे "रूहानी" (आध्यात्मिक) से अलग किया जा सके जो हर उस चीज़ को कहते हैं जिसमें रूह (आत्मा) हो। इब्न अल-अरबी ने कहा: कहा जाता है: कोई चीज़ "रूहानी" और "रायहानी" है, यानी: उसमें रूह है। यह "फ़य'लान" के वज़न पर भी हो सकता है, जिसका मूल "रैवहान" था, फिर 'वाव' को 'या' से बदल दिया गया और मिला दिया गया, जैसे "हय्यिन" और "लय्यिन", फिर इसकी लंबाई और अंत में 'अलिफ़' और 'नुन' के जुड़ने के कारण इसे हल्का कर दिया गया। 'रा', 'वाव' और 'हा' से बने शब्दों का मूल अर्थ है: कंपन और गति (9)। और "अस-साह" में है: "अर-रायहान" एक प्रसिद्ध पौधा है, और "अर-रायहान" का अर्थ जीविका भी है। आप कहते हैं: "मैं अल्लाह की 'रायहान' (जीविका) की तलाश में निकला।" अन-नमीर इब्न तौलब (10) ने कहा:

(1) मद: (ज-ल-ल)। (2) अत-तबरी 22/186 ने उनसे इसे उद्धृत किया है, और मुजाहिद की बात उनकी तफ़सीर 2/640 में है। (3) तफ़सीर अबी अल-लैथ 3/305, और इसमें है: हिम्यारी भाषा में पत्ते। (4) अन-नुक़त वल-उयून 5/426 अल-हसन, अद-दह्हाक और इब्न ज़ैद से; और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 8/109 में इब्न अब्बास को जोड़ा, और अत-तबरी ने उनसे इसे 22/187 पर उद्धृत किया। (5) अन-नुक़त वल-उयून 5/426, और अत-तबरी ने इसे उनसे 22/187 पर उद्धृत किया। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/225, और अत-तबरी ने इसे उनसे 22/188 पर उद्धृत किया। (7) उनकी पुस्तक "मआनी अल-क़ुरआन" 3/114 में। (8) अन-नुक़त वल-उयून 5/426। (9) इब्न

अल-अंबारी द्वारा अल-बयान 2/408, और मक्की द्वारा मुशकिल इराब अल-क़ुरआन 2/705। (10) अस-साह (र-व-ह), और शेर अन-नमीर के दीवान में पृष्ठ 55 पर है।

سورة الرحمن: آیات ۱۲ - ۱۳ ۱۲۱

اور «الصحاح»(۱) میں ہے: والجِلُّ، کسرہ (زیر) کے ساتھ: کٹی ہوئی کھیتی کی نال (ڈھیر)۔

اور الرّیحان: رزق، ابن عباس اور مجاہد(۲) سے مروی ہے۔ ضحاک نے کہا: یہ لغتِ حِمْیر(۳) ہے۔ اور ابن عباس سے یہ بھی مروی ہے، نیز ضحاک اور قتادہ سے: کہ یہ وہ ریحان (خوشبودار پودا) ہے جسے سونگھا جاتا ہے، اور یہی بات ابن زید(۴) نے کہی ہے۔ اور ابن عباس سے یہ بھی منقول ہے: کہ یہ کھیتی کی سبزی ہے(۵)، اور سعید بن جبیر نے کہا: یہ وہ ہے جو تنے پر کھڑا ہو(۶)۔ اور فراء(۷) نے کہا: العصف: کھیتی کا وہ حصہ جو کھایا جائے، اور الرّیحان: وہ جو نہ کھایا جائے۔ اور کلبی نے کہا: بے شک العصف: وہ پتے ہیں جو نہیں کھائے جاتے، اور الرّیحان: وہ اناج ہے جو کھایا جاتا ہے(۸)۔ اور کہا گیا: ریحان: ہر وہ خوشبودار سبزی ہے جس کی بو اچھی ہو؛ اسے رَیْحان نام دیا گیا؛ کیونکہ انسان اس سے خوشگوار بو پاتا ہے۔ یعنی: سونگھتا ہے، پس یہ رائحہ (بو) سے رَوْحان کے وزن پر فَعْلان ہے، اور لفظ میں اصل 'یا' 'واؤ' تھی جو 'یا' سے بدل گئی؛ تاکہ اس کے اور "رُوحانی" کے درمیان فرق ہو سکے: اور وہ ہر وہ چیز ہے جس میں رُوح ہو۔ ابن الاعرابی نے کہا: کہا جاتا ہے: کوئی چیز رُوحانی اور ریحانی ہے، یعنی: اس میں روح ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ فَیْعَلان کے وزن پر ہو، تو اس کی اصل رَیْوَحان تھی، پھر واؤ کو یا سے بدل دیا گیا، اور ادغام کر دیا گیا، جیسے کَهَیِّن اور لَیِّن، پھر اس کی طوالت اور آخر میں الف اور نون کے زائد ہونے کی وجہ سے اسے ہلکا کر دیا گیا، اور اصل ان الفاظ میں جو را، واؤ اور حا سے بنتے ہیں: ارتعاش اور حرکت(۹) ہے۔ اور «الصحاح» میں ہے: والرَّیْحان: ایک مشہور پودا ہے، اور ریحان کا مطلب رزق بھی ہے، تم کہتے ہو: میں اللہ کے ریحان (رزق) کی تلاش میں نکلا، نمر بن تولب(۱۰) نے کہا:

(۱) مادہ: (جلل)۔ (۲) اسے طبری نے ۱۸۶/۲۲ میں ان دونوں سے روایت کیا ہے، اور مجاہد کا قول ان کی تفسیر ۲/ ۶۴۰ میں ہے۔ (۳) تفسیر ابی اللیث ۳۰۵/۳ اور اس میں ہے: زبانِ حمیر میں پتے۔ (۴) النکت والعیون ۴۲۶/۵ حسن، ضحاک اور ابن زید سے؛ اور ابن الجوزی نے زاد المسیر ۱۰۹/۸ میں ابن عباس کا اضافہ کیا، اور طبری نے ان سے ۱۸۷/۲۲ میں روایت کیا۔ (۵) النکت والعیون ۴۲۶/۵، اور طبری نے ان سے ۱۸۷/۲۲ میں روایت کیا۔ (۶) المحرر الوجیز ۲۲۵/۵، اور طبری نے ان سے ۱۸۸/۲۲ میں روایت کیا۔ (۷) ان کی کتاب معانی القرآن ۱۱۴/۳ میں۔ (۸) النکت والعیون ۴۲۶/۵۔ (۹) البیان از ابن الانباری ۴۰۸/۲، اور مشکل إعراب القرآن از مکی ۷۰۵/۲۔

(۱۰) الصحاح (روح)، اور یہ شعر دیوان النمر ص۵۵ پر ہے۔

Surah ar-Rahman: Verses 12 - 13 122

"The peace of God, His fragrance, His mercy, and a heaven of pouring rains." In the Hadith: "The child is from the fragrance of Allah"(1). And their saying: "Subhan Allah wa Rayhanahu" (Glory to Allah and His sustenance), they put both in the accusative case as an absolute object, meaning glorification of Him and seeking sustenance. As for His saying: "And the grain with husks and fragrant plants," (al-Asf) is the stalk of the crop, and (al-Rayhan) is its leaves, according to al-Farra(2).

The general reading is: "And the grain with husks and fragrant plants" with the nominative case (raf') for all of them; following the conjunction with "fruit." Ibn 'Amir, Abu Haywah, and al-Mughirah(3) read them all in the accusative case (nasb); following the conjunction with "the earth." It was also said: by implying a verb, i.e., "and He created the grain with husks and fragrant plants," and from this perspective, it is good to stop at "sheathed with spathes"(4). Hamzah and al-Kisa'i read "al-Rayhan" in the genitive case (jarr)(5); following the conjunction with "al-Asf," i.e., "in it is the grain with husk and fragrance," and that is not prohibited according to those who interpreted (al-Rayhan) as sustenance (rizq), so it is as if he said: "and the grain with sustenance." And sustenance, because (al-Asf) was sustenance; since (al-Asf) is sustenance for animals, and (al-Rayhan) is sustenance for humans, and there is no doubt about it for those who said: it is the scented basil.

His saying: "So which of the favors of your Lord will you both deny?" is an address to humans and jinn; because "anam" (creatures) applies to both of them(6). This is the view of the majority, supported by the hadith of Jabir mentioned at the beginning of the surah, and narrated by...

(1) Narrated by Ahmad (27314) and al-Tirmidhi (1910) from Khawlah bint Hakim that the Messenger of Allah ﷺ went out one day carrying one of his daughter's two sons and saying: "You make [your parents] stingy, cowardly, and ignorant, and you are among the fragrance (rayhan) of Allah." Al-Tirmidhi said: We do not know of 'Umar ibn 'Abd al-'Aziz hearing from Khawlah. (2) Al-Sihah (ruh), and what is in Ma'ani al-Qur'an for al-Farra 3/113: al-Asf: the young green crop, and al-Rayhan: its sustenance. (3) Al-Sab'ah p. 619, al-Taysir p. 206, al-Bahr al-Muhit 8/190, and Hujjat al-Qira'at by Ibn Zanjalah pp. 690 - 691. (4) Idah al-Waqf wa al-Ibtida' 2/915 - 916. (5) Al-Sab'ah p. 619, al-Taysir p. 206, and Hujjat al-Qira'at by Ibn Zanjalah pp. 690 - 691. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 5/226.

सूरह अर-रहमान: आयतें 12 - 13 122

"ईश्वर की शांति, उसकी खुशबू, उसकी दया और मूसलाधार बारिश का आसमान।" हदीस में है: "बच्चा अल्लाह की खुशबू से है"(1)। और उनका कहना: "सुब्हान अल्लाह व रय्यानुहु" (अल्लाह की पाकी है और उसका रिज़्क है), उन्होंने इन दोनों को मफ़ऊल मुतलक (absolute object) के तौर पर नसब (accusative) में रखा है, जिसका अर्थ है उसकी पाकी बयान करना और रिज़्क मांगना। जहाँ तक अल्लाह के इस कौल का सवाल है: "और भूसे वाला अनाज और खुशबूदार पौधे," तो 'असफ़' (Asf) फसल का डंठल है, और 'रय्यान' (Rayhan) उसके पत्ते हैं, अल-फर्रा(2) के अनुसार।

आम किरअत (पढ़ने का तरीका) है: "और भूसे वाला अनाज और खुशबूदार पौधे" इन सब में 'रफ़' (nominative) के साथ; 'फलों' पर अतफ़ (conjunction) के तौर पर। इब्न आमिर, अबू हय्याह और अल-मुगीरा(3) ने इन सबको 'नसब' (accusative) में पढ़ा है; 'ज़मीन' पर अतफ़ के तौर पर। और यह भी कहा गया है: एक क्रिया (verb) को छिपा हुआ मानकर, यानी: "और उसने भूसे वाले अनाज और खुशबू को पैदा किया", और इस लिहाज़ से "खजूर के गाभों वाले" (4) पर रुकना बेहतर है। हमज़ा और अल-किसाई ने "रय्यान" को 'जर' (genitive) में पढ़ा है (5); 'असफ़' पर अतफ़ के तौर पर, यानी: "उसमें भूसे और खुशबू वाला अनाज है", और यह उन लोगों के कौल के अनुसार वर्जित नहीं है जिन्होंने 'रय्यान' को रिज़्क (आजीविका) माना है, तो यह ऐसा होगा जैसे उन्होंने कहा हो: "और रिज़्क वाला अनाज।" और रिज़्क, क्योंकि 'असफ़' रिज़्क था; क्योंकि 'असफ़' जानवरों के लिए रिज़्क है, और 'रय्यान' इंसानों के लिए रिज़्क है, और उन लोगों के कौल में कोई संदेह नहीं है जिन्होंने कहा: यह सुंघने वाली खुशबू (तुलसी/बेसिल) है।

अल्लाह का कौल: "तो तुम दोनों अपने रब की किन-किन नेमतों को झुठलाओगे?" यह इंसानों और जिन्नों के लिए संबोधन है; क्योंकि 'अनाम' (मखलूकात) इन दोनों पर लागू होता है(6)। यह जमहूर (बहुमत) का कौल है, जिस पर सूरह की शुरुआत में उल्लिखित जाबिर की हदीस दलालत करती है, और इसे निकाला है...

(1) अहमद (27314) और तिरमिज़ी (1910) ने खौला बिन्त हकीम से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल ﷺ एक दिन अपनी बेटी के दो बेटों में से एक को गोद में लेकर निकले और कह रहे थे: "तुम [माता-पिता को] कंजूस, बुज़दिल और जाहिल बना देते हो, और तुम अल्लाह की खुशबू (रय्यान) में से हो।" तिरमिज़ी ने कहा: हम नहीं जानते कि उमर बिन अब्दुल अज़ीज़ ने खौला से सुना है। (2) अस-

सिहाह (रूह), और जो अल-फर्रा के मआनी अल-कुरान 3/113 में है: अल-असफ़: फसल की हरियाली, और अल-रय्यान: उसका रिज़्क। (3) अस-सबअह पृ. 619, अत-तयसीर पृ. 206, अल-बह्र अल-मुहीत 8/190, और हुज्जत अल-किरआत इब्न ज़ंजला द्वारा पृ. 690 - 691। (4) ईदाह अल-वक़्फ़ व अल-इब्तिदा 2/915 - 916। (5) अस-सबअह पृ. 619, अत-तयसीर पृ. 206, और हुज्जत अल-किरआत इब्न ज़ंजला द्वारा पृ. 690 - 691। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/226।

سورہ الرحمن: آیات ۱۲ - ۱۳ ۱۲۲

سلامُ الإلـہ ورِیحـانُـہ ورَحْـمَـتُـہ وسَـمَـاءٌ دِرَرْ (اللہ کی سلامتی، اس کی خوشبو، اس کی رحمت اور موسلا دھار بارش والا آسمان) اور حدیث میں ہے: "اولاد اللہ کے ریحان (خوشبو/رزق) میں سے ہے"(۱)۔ اور ان کا قول: "سبحان اللہ وریحانہ"، ان دونوں کو مفعول مطلق کی بنا پر نصب دیا گیا ہے، ان کی مراد اللہ کی تسبیح بیان کرنا اور اس سے رزق طلب کرنا ہے۔ اور رہا اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَالْحَبُّ ذُو الْعَصْفِ وَالرَّيْحَانُ﴾ تو 'عصف' کھیتی کا ڈنٹھل ہے، اور 'ریحان' اس کے پتے ہیں، یہ فراء(۲) سے مروی ہے۔

عام قرأت ﴿وَالْحَبُّ ذُو الْعَصْفِ وَالرَّيْحَانُ﴾ ان سب میں رفع کے ساتھ ہے؛ 'فاکھۃ' (میوے) پر عطف کی بنا پر۔ اور ابن عامر، ابو حیوہ اور مغیرہ(۳) نے ان سب کو نصب کے ساتھ پڑھا ہے؛ 'الارض' (زمین) پر عطف کی بنا پر۔ اور کہا گیا ہے: فعل مقدر مان کر، یعنی: "اور اس نے بھوسے والے اناج اور خوشبو کو پیدا کیا"، تو اس پہلو سے ﴿ذَاتُ الْأَكْمَامِ﴾(۴) پر وقف کرنا بہتر ہے۔ اور حمزہ اور کسائی نے 'الریحان' کو جر (زیر) کے ساتھ پڑھا ہے(۵)؛ 'العصف' پر عطف کی بنا پر، یعنی: "اس میں بھوسے اور خوشبو والا اناج ہے"، اور یہ ان لوگوں کے قول پر ممنوع نہیں ہے جنہوں نے ریحان کو رزق قرار دیا ہے، تو گویا انہوں نے کہا: "اور رزق والا اناج۔" اور رزق اس اعتبار سے کہ عصف بھی رزق تھا؛ کیونکہ عصف چوپایوں کا رزق ہے، اور ریحان انسانوں کا رزق ہے، اور ان لوگوں کے قول میں کوئی شبہ نہیں ہے جنہوں نے کہا: یہ سونگھنے والی خوشبو (ریحان) ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ﴾ انسانوں اور جنوں دونوں سے خطاب ہے؛ کیونکہ 'انام' (مخلوقات) کا اطلاق ان دونوں پر ہوتا ہے(۶)۔ یہ جمہور کا قول ہے، جس پر سورہ کے شروع میں مذکور جابر رضی اللہ عنہ کی حدیث دلالت کرتی ہے، اور اسے روایت کیا ہے...

(۱) احمد (۲۷۳۱۴) اور ترمذی (۱۹۱۰) نے خولہ بنت حکیم سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ ایک دن اپنی بیٹی کے دو بیٹوں میں سے ایک کو سینے سے لگائے ہوئے نکلے اور فرما رہے تھے: "تم (والدین کو) بخیل، بزدل اور جاہل بنا دیتے ہو، اور تم اللہ کے ریحان (خوشبو) میں سے ہو۔" ترمذی نے کہا: ہم نہیں جانتے کہ عمر بن عبدالعزیز نے خولہ سے سنا ہے۔ (۲) الصحاح (روح)، اور جو فراء کی معانی القرآن ۱۱۳/۳ میں ہے: العصف: کھیتی کا سبزہ، اور الریحان: اس کا رزق۔ (۳) السبعۃ ص ۶۱۹، والتیسیر ص ۲۰۶، والبحر المحیط ۱۹۰/۸، وحجۃ القراءات لابن زنجلہ ص ۶۹۰ - ۶۹۱۔ (۴) ایضاح الوقف والابتداء ۹۱۵/۲ - ۹۱۶۔ (۵) السبعۃ ص ۶۱۹، والتیسیر ص ۲۰۶، وحجۃ القراءات لابن زنجلہ ص ۶۹۰ - ۶۹۱۔ (۶) المحرر الوجیز ۲۲۶/۵۔

Surah Ar-Rahman: Verse 13 123

At-Tirmidhi recorded: "The Jinn's response was better than yours" (1). It was also said: Since He said, "He created man" and "He created the Jinn," this indicates that what preceded and what follows applies to both (2). Also, He said, "We shall attend to you, O you two heavyweights," addressing humans and jinn. He also said in this Surah, "O company of jinn and mankind." Al-Jurjani said: He addressed the Jinn along with humans even if the Jinn had not been mentioned previously, as in His saying, {Until it was hidden behind the veil} [Sad: 32]. The mention of Jinn has already appeared in previously revealed parts of the Quran, and the Quran is like a single Surah. Once it is established that they are accountable like humans, both species were addressed with these verses. It was also said: The address is to humans, following the custom of the Arabs in addressing a single person with the dual form (3), as previously discussed regarding the saying, {Throw (dual) into Hell} [Qaf: 24]. Similarly, his saying: Stop (dual), let us weep (5)... And: O my two friends, pass by me (6)... As for what comes after "He created man" and "He created the Jinn," it is an address to humans and jinn. The correct view is that of the majority, due to His saying: "And the earth He has put for the creatures." Al-Ala means blessings/favors, and this is the view of all commentators. Its singular is 'ilan' or 'alan' like 'mi'an' and 'asan', and 'ilyun' and 'alyun', four forms reported by Al-Nahhas (7). He said: Regarding the singular of "ana' al-layl" (hours of the night), there are three, omitting the one with the open alif and the sakinah...

(1) This is the wording of Al-Hakim in his Mustadrak 2/474, and he said: Sahih according to the criteria of the two Sheikhs, though they did not record it. Al-Dhahabi agreed with him. Ref: page 111 of this volume from At-Tirmidhi similarly. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 5/226. (3) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 4/305. (4) 19/447. (5) This verse is the beginning of Imru' al-Qais's Mu'allaqa, see 10/364. (6) The speaker is Imru' al-Qais, in his Diwan p. 41, and its completion is: O my two friends, pass by me to Umm Jundab, that we may fulfill the needs of the tormented heart. Its commentator said: "Al-Lubanat" is the plural of "Lubana," which means a need. (7) In his I'rab al-Qur'an 4/282.

सूरह अर-रहमान: आयत 13 123

अत-तिर्मिज़ी में है: "जिन्नों की प्रतिक्रिया आपसे बेहतर थी" (1)। और यह कहा गया: जब उन्होंने कहा: "उसने इंसान को बनाया" और "उसने जिन्न को बनाया", तो इससे पता चलता है कि जो पहले आया और जो बाद में आता है वह दोनों के लिए है (2)। साथ ही, उन्होंने कहा: "हम जल्द ही तुम्हारी ओर रुख करेंगे, ऐ दो भारी बोझो," और यह इंसानों और जिन्नों को संबोधित है। उन्होंने इस सूरह में कहा है: "ऐ जिन्नों और इंसानों के गिरोह।" अल-जुरजानी ने कहा: उन्होंने जिन्नों को इंसानों के साथ संबोधित किया, भले ही जिन्नों का पहले उल्लेख नहीं किया गया था, जैसे कि उनके इस कथन में: {यहाँ तक कि वह पर्दे के पीछे छिप गया} [साद: 32]। कुरान के पहले के अवतरणों में जिन्नों का उल्लेख आ चुका है, और कुरान एक ही सूरह की तरह है। एक बार जब यह सिद्ध हो गया कि वे इंसानों की तरह जवाबदेह हैं, तो दोनों प्रजातियों को इन आयतों के साथ संबोधित किया गया। यह भी कहा गया है: संबोधन इंसानों के लिए है, जो एक व्यक्ति को द्विवचन (dual) में संबोधित करने की अरबों की प्रथा के अनुसार है (3), जैसा कि {फेंको (दो व्यक्ति) नरक में} [क़ाफ़: 24] के बारे में पिछले कथन के अनुसार है। इसी तरह उनका कहना है: रुको (दो व्यक्ति), चलो रोते हैं (5)... और: ऐ मेरे दो दोस्तो, मेरे पास से गुजरो (6)... जहाँ तक "उसने इंसान को बनाया" और "उसने जिन्न को बनाया" के बाद की बात है, तो यह इंसानों और जिन्नों के लिए एक संबोधन है। बहुमत का विचार सही है; उनके इस कथन के कारण: "और धरती को उसने जीवधारियों के लिए रखा है।" 'आला' का अर्थ है: वरदान/नेमतें, और यही सभी व्याख्याकारों का मत है। इसका एकवचन 'इलन' या 'अलन' है जैसे 'मियन' और 'असन', और 'इलयुन' और 'अलयुन', चार रूप अल-नहहास (7) द्वारा वर्णित हैं। उन्होंने कहा: "आना-अल-लैल" (रात के घंटे) के एकवचन के बारे में तीन हैं, जिनमें से खुले अलिफ़ और साकिना वाले को छोड़ दिया गया है...

(1) यह अल-हाकिम के मुस्तदरक 2/474 के शब्द हैं और उन्होंने कहा: यह दो शेखों (बुखारी और मुस्लिम) की शर्तों के अनुसार सही है, हालांकि उन्होंने इसे उद्धृत नहीं किया। अल-धहाबी ने उनसे सहमति जताई। संदर्भ: इसी खंड का पृष्ठ 111 अत-तिर्मिज़ी से इसी तरह। (2) अल-मुहर्रर अल-वाजीज़ 5/226। (3) इ'राब अल-कुरान अल-नहहास द्वारा 4/305। (4) 19/447। (5) यह कविता इमरुल क़ैस के मुअल्लक़ा की शुरुआत है, पूर्व संदर्भ 10/364। (6) कहने वाले इमरुल क़ैस हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ 41 में है, और इसकी पूर्णता है: ऐ मेरे दो दोस्तो, मेरे साथ उम्म जुंदब के पास से गुजरो, ताकि हम प्रताड़ित हृदय की आवश्यकताओं को पूरा कर सकें। इसके व्याख्याकार ने

कहा: "अल-लुबानात" 'लुबाना' का बहुवचन है, जिसका अर्थ है आवश्यकता। (7) उनके इ'राब अल-कुरान 4/282 में।

سورہ الرحمن: آیت ۱۳ ۱۲۳

ترمذی میں ہے: «لِلْجِنُّ أحسنُ منكم ردًّا» (۱)۔ اور کہا گیا: جب اللہ نے فرمایا: «خَلَقَ الإِنسَانَ» اور «خَلَقَ الْجَانَّ» تو اس سے ثابت ہوا کہ جو پہلے گزرا اور جو بعد میں ہے وہ دونوں کے لیے ہے (۲)۔ نیز فرمایا: «سَنَفْرُغُ لَكُمْ أَيُّهَا الثَّقَلانِ» اور یہ انسانوں اور جنوں دونوں سے خطاب ہے۔ اسی سورت میں فرمایا: «يَا مَعْشَرَ الْجِنِّ وَالْإِنسِ»۔ جرجانی نے کہا: اللہ نے جنوں سے بھی انسانوں کے ساتھ خطاب کیا اگرچہ پہلے جنوں کا ذکر نہیں آیا تھا، جیسے کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿حَتَّى تَوَارَتْ بِالْحِجَابِ﴾ [ص: ۳۲]۔ قرآن کے سابقہ نزول میں جنوں کا ذکر آ چکا ہے، اور قرآن ایک سورت کی مانند ہے۔ جب یہ ثابت ہو گیا کہ وہ انسانوں کی طرح مکلف (جوابدہ) ہیں تو ان دونوں گروہوں کو ان آیات سے مخاطب کیا گیا۔ یہ بھی کہا گیا: یہ خطاب انسانوں کے لیے ہے، عربوں کی اس عادت کے مطابق جس میں وہ ایک کو تثنیہ (دو) کے لفظ سے خطاب کرتے ہیں (۳)، جیسا کہ اللہ کے اس قول میں گزرا ﴿أَلْقِيَا فِي جَهَنَّمَ﴾ [ق: ۲۴]۔ اسی طرح (شاعر کا) قول ہے: قِفَا نَبْكِ (۵)... اور: خَلِيلَيَّ مُرَّا بِي (۶)... بہر حال «خَلَقَ الْإِنسَانَ» اور «خَلَقَ الْجَانَّ» کے بعد جو ہے وہ انسانوں اور جنوں دونوں سے خطاب ہے۔ جمہور کا قول ہی صحیح ہے؛ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی وجہ سے: «وَالْأَرْضَ وَضَعَهَا لِلْأَنَامِ»۔ الآلاء کا مطلب ہے: نعمتیں، اور یہی تمام مفسرین کا قول ہے۔ اس کا واحد 'إِلًى' اور 'أَلًى' ہے جیسے 'مِعًى' اور 'عصاً'، اور 'إِلْيٌ' اور 'أَلْيٌ'؛ یہ چار لغتیں ہیں جنہیں نحاس (۷) نے نقل کیا ہے۔ انہوں نے کہا: «آنَاءِ اللَّيْلِ» کے واحد میں تین (لغات) ہیں جن میں سے مفتوحہ الف اور ساکن والی ساقط ہو جاتی ہے...

(۱) یہ حاکم کے الفاظ ہیں ان کی مستدرک ۲ / ۴۷۴ میں اور انہوں نے کہا: شیخین کی شرط پر صحیح ہے لیکن انہوں نے اسے روایت نہیں کیا۔ اور ذہبی نے ان کی موافقت کی۔ اھ، اور اسی جلد

کے صفحہ ۱۱۱ پر ترمذی سے اسی طرح گزرا۔ (۲) المحرر الوجیز ۵ / ۲۲۶ ۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۴ / ۳۰۵ ۔ (۴) ۴۴۷/۱۹ ۔ (۵) یہ شعر امرؤ القیس کے معلقہ کا مطلع ہے، اور ۱۰ / ۳۶۴ پر گزرا۔ (۶) کہنے والے امرؤ القیس ہیں، اور یہ ان کے دیوان کے صفحہ ۴۱ پر ہے، اور مکمل شعر یہ ہے: خلیلیَّ مُرَّا بی علی أُمِّ جندبٍ نُقَضِّ لبانات الفؤاد المُعذَّبِ اس کے شارح نے کہا: اللبانات 'لبانة' کی جمع ہے، اور اس کا مطلب حاجت یا ضرورت ہے۔ (۷) ان کی کتاب اعراب القرآن ۴ / ۲۸۲ میں۔

Page 124

Surah Ar-Rahman: Verse 13

...the 'lam'. It has already been discussed in [Surah] 'Al-A'raf' and 'An-Najm'(1). Ibn Zayd said: It refers to power (qudrah), and the implied meaning is: "Which of your Lord's powers do you deny?" Al-Kalbi(2) said this as well, and it was chosen by At-Tirmidhi Muhammad ibn Ali, who said: This Surah, among all surahs, is the standard ('alam) of the Quran. A standard is the leader of an army, and the army follows it. It became a standard because it is the Surah of the attribute of Sovereignty and Power. He said: "The Most Merciful. Taught the Quran." So He opened the Surah with the name 'Ar-Rahman' (The Most Merciful) from among the names, so that the servants would know that all that He describes after this of His actions, His dominion, and His power, came forth to them from the greatest mercy of His mercifulness. He said: "The Most Merciful. Taught the Quran." Then He mentioned man, saying: "Created man." Then He mentioned what He did for him and what He bestowed upon him. Then He mentioned the movement of the sun and the moon, and the prostration of things like stars and trees. He mentioned the raising of the sky and the setting up of the balance, which is justice, and the laying out of the earth for creatures. Then He addressed these two heavy weights (Thaqalayn), the jinn and mankind, when they saw what came forth from His power and dominion through His mercifulness with which He had mercy upon them without benefit or need for it. Yet they associated partners with Him through idols and every deity they took besides Him, and they denied the mercy through which these things came to them. So He asked them: "Then which of your Lord's favors will you both deny?" Meaning: Which of your Lord's powers do you deny? Their denial was simply because they attributed a partner to Him in these things that came forth from His dominion and power, one who possesses and is capable along with Him. That was their denial. Then He mentioned the creation of man from clay, and the creation of jinn from a smokeless flame of fire. Then He asked them, saying: "Then which of your Lord's favors will you both deny?" Meaning: Which of your Lord's powers do you deny? For in every creation after creation, there is power after power. The repetition in these verses is for emphasis and exaggeration in affirmation, and to establish proof against them by what He showed them of creation after creation.

Al-Qutabi said: Verily, Allah (Exalted be He) enumerated His favors in this Surah and mentioned His creation as blessings (alaa'). Then He followed every trait He described and every blessing He placed with this [refrain], making it a divider between every

two blessings to alert them to the favors and make them acknowledge them. It is like what you say to someone who continuously receives your kindness while he denies and disbelieves it: "Were you not..."

(1) 9/264-265, and p. 65 of this volume. (2) An-Nukat wa al-Uyun 5/426.

पृष्ठ १२४

सूरह अर-रहमान: आयत १३

... लाम, और यह [सूरह] 'अल-अराफ़' और 'अन-नज़्म'(१) में आ चुका है। इब्न ज़ैद ने कहा: इसका अर्थ शक्ति (कुदरत) है, और वाक्य का तात्पर्य है: "तो तुम अपने रब की किस शक्ति को झुठलाते हो?" यही अल-कल्बी(२) ने कहा है, और इसे अत-तिर्मिज़ी मुहम्मद बिन अली ने चुना है, जिन्होंने कहा: यह सूरह सभी सूरहों में कुरान का मानक (अलम) है। मानक सेना का नेतृत्व करने वाला होता है, और सेना उसका अनुसरण करती है। यह मानक इसलिए बनी क्योंकि यह प्रभुत्व और शक्ति के गुण की सूरह है। उन्होंने कहा: "परम कृपालु (अर-रहमान)। कुरान सिखाया।" तो उन्होंने नामों में से 'अर-रहमान' नाम से सूरह की शुरुआत की; ताकि बंदों को पता चले कि इसके बाद वह जो कुछ भी अपने कार्यों, अपने प्रभुत्व और अपनी शक्ति के बारे में वर्णन करते हैं, वह उनकी रहमानियत की महान दया से उनके पास आया है। उन्होंने कहा: "परम कृपालु। कुरान सिखाया।" फिर उन्होंने मनुष्य का उल्लेख किया और कहा: "मनुष्य को बनाया।" फिर उन्होंने उसके लिए जो कुछ किया और उस पर जो उपकार किए, उनका उल्लेख किया। फिर उन्होंने सूर्य और चंद्रमा की गणना और तारों और पेड़ों जैसी चीजों के सजदे का उल्लेख किया। उन्होंने आकाश को उठाने और तराजू (मीज़ान) स्थापित करने का उल्लेख किया जो कि न्याय है, और जीवों के लिए पृथ्वी बिछाने का उल्लेख किया। फिर उन्होंने इन दो भारी समूहों (सकलैन), जिन्न और मनुष्यों को संबोधित किया जब उन्होंने देखा कि उनकी रहमानियत के माध्यम से उनकी शक्ति और प्रभुत्व से क्या निकला, जिसके द्वारा उन्होंने बिना किसी लाभ या आवश्यकता के उन पर दया की। फिर भी उन्होंने उनके साथ मूर्तियों और उनके अलावा उनके द्वारा बनाए गए प्रत्येक पूज्य को शामिल किया, और उस दया का खंडन किया जिसके द्वारा ये चीजें उनके पास आईं। तो उन्होंने उनसे पूछते हुए कहा: "तो तुम दोनों अपने रब की किन-किन अनुकम्पाओं को झुठलाते हो?" अर्थात: तुम अपने रब की किस शक्ति को झुठलाते हो? उनका झुठलाना केवल इसलिए था क्योंकि उन्होंने उनके प्रभुत्व और शक्ति से निकली इन चीजों में उनके लिए एक भागीदार बना दिया जो उनके साथ अधिकार रखता है और सक्षम है। वही उनका झुठलाना था। फिर उन्होंने खनखनाती मिट्टी से मनुष्य के निर्माण का उल्लेख किया, और आग की लपट से जिन्न के निर्माण का उल्लेख किया। फिर उनसे पूछा और कहा: "तो तुम दोनों अपने रब की किन-किन अनुकम्पाओं को झुठलाते हो?" अर्थात: तुम अपने रब की किस शक्ति को झुठलाते हो? क्योंकि हर रचना के बाद रचना में, शक्ति के बाद शक्ति है। इन आयतों में दोहराव पुष्टि में ज़ोर

और अतिशयोक्ति के लिए है, और रचना दर रचना जो उन्होंने उन्हें दिखाई, उसके द्वारा उन पर तर्क स्थापित करने के लिए है।

अल-कुतबी ने कहा: अल्लाह तआला ने इस सूरह में अपनी नेमतों को गिना है, और अपनी रचना को 'आला' (अनुग्रह) के रूप में उल्लेख किया है। फिर उन्होंने प्रत्येक वर्णित विशेषता और रखी गई नेमत के बाद इसे लगाया, और इसे हर दो नेमतों के बीच एक विभाजक बना दिया ताकि उन्हें नेमतों के प्रति सचेत किया जा सके और उन्हें स्वीकार कराया जा सके। जैसे आप किसी ऐसे व्यक्ति से कहते हैं जिस पर आपके उपकार लगातार होते रहते हैं और वह उनका खंडन और इनकार करता है: "क्या तुम नहीं थे..."

(१) २६४/९ - २६५, और इस भाग का पृष्ठ ६५। (२) अन-नुकत व अल-उयून ४२६/५।

صفحہ ۱۲۴

سورہ الرحمن: آیت ۱۳

اللام، اور یہ [سورہ] «الاعراف» اور «النجم»(۱) میں گزر چکا ہے۔ اور ابن زید نے کہا: اس سے مراد قدرت ہے، اور کلام کی تقدیر یہ ہے: "تو تم اپنے رب کی کس قدرت کو جھٹلاتے ہو؟" اور یہی کلبی(۲) نے کہا ہے، اور اسی کو ترمذی محمد بن علی نے اختیار کیا ہے، اور فرمایا: یہ سورہ تمام سورتوں میں قرآن کا علم (نشان/پرچم) ہے، اور علم لشکر کا امام ہوتا ہے، اور لشکر اس کے پیچھے چلتا ہے، اور یہ علم اس لیے بنی کیونکہ یہ صفتِ بادشاہت اور قدرت کی سورہ ہے، چنانچہ فرمایا: «الرَّحْمَنُ. عَلَّمَ الْقُرْآنَ» تو سورت کا آغاز ناموں میں سے 'الرحمن' کے نام سے کیا؛ تاکہ بندے جان لیں کہ اس کے بعد وہ اپنے جن افعال، اپنی بادشاہت اور اپنی قدرت کا ذکر فرماتے ہیں، وہ ان کی رحمانیت کی عظیم رحمت سے ان کی طرف نکلے ہیں۔ چنانچہ فرمایا: «الرَّحْمَنُ. عَلَّمَ الْقُرْآنَ» پھر انسان کا ذکر کیا اور فرمایا: «خَلَقَ الْإِنْسَانَ» پھر اس کے ساتھ جو سلوک کیا اور اس پر جو احسان کیا اس کا ذکر کیا، پھر سورج اور چاند کے حساب اور ستاروں اور درختوں جیسی چیزوں کے سجدے کا ذکر کیا، اور آسمان کو بلند کرنے اور میزان یعنی عدل کو رکھنے کا ذکر کیا، اور زمین کو مخلوق کے لیے بچھانے کا ذکر کیا، پھر ان دو بھاری گروہوں (ثقلین) یعنی جنوں اور انسانوں کو مخاطب کیا جب انہوں نے دیکھا کہ ان کی رحمانیت کے ذریعے ان کی قدرت اور بادشاہت سے کیا کچھ نکلا جس کے ذریعے انہوں نے کسی فائدے یا ضرورت کے بغیر ان پر رحم کیا، پھر بھی انہوں نے ان کے ساتھ بتوں اور ان کے سوا ہر اس معبود کو شریک کیا جسے انہوں نے بنا لیا تھا، اور اس رحمت کا انکار کیا جس کے ذریعے یہ چیزیں ان کی طرف آئیں، تو ان سے پوچھتے ہوئے فرمایا: «فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ» یعنی: تم اپنے رب کی کس قدرت کو جھٹلاتے ہو؟

کیونکہ ان کا جھٹلانا محض یہ تھا کہ انہوں نے ان کے لیے ان چیزوں میں جو ان کی بادشاہت اور قدرت سے نکلیں، ایک ایسا شریک بنا دیا جو ان کے ساتھ اختیار رکھتا ہے اور قدرت رکھتا ہے، تو یہی ان کا جھٹلانا تھا۔ پھر انسان کی تخلیق مٹی سے کرنے کا ذکر کیا، اور جنات کی تخلیق آگ کے شعلے سے کرنے کا ذکر کیا، پھر ان سے پوچھا اور فرمایا: «فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ» یعنی: تم اپنے رب کی کس قدرت کو جھٹلاتے ہو؟ کیونکہ اس کے لیے ہر تخلیق کے بعد تخلیق میں، قدرت کے بعد قدرت ہے۔ تو ان آیات میں تکرار تاکید اور اقرار میں مبالغہ کے لیے ہے، اور ان پر تخلیق در تخلیق کے مشاہدے کے ذریعے حجت قائم کرنے کے لیے ہے۔

اور القتبی نے کہا: اللہ تعالیٰ نے اس سورہ میں اپنی نعمتوں کا شمار کیا ہے، اور اپنی تخلیق کو 'آلاء' (نعمتیں) کے طور پر ذکر کیا ہے، پھر اس کے بعد ہر اس خصلت کا ذکر کیا جسے بیان کیا اور ہر اس نعمت کا جسے رکھا، اور اسے ہر دو نعمتوں کے درمیان ایک فاصلہ بنا دیا تاکہ انہیں نعمتوں پر متنبہ کیا جائے اور ان سے اقرار لیا جائے، جیسا کہ تم اس شخص سے کہتے ہو جس پر تمہارے احسانات لگاتار ہو رہے ہوں اور وہ ان کا کفران اور انکار کر رہا ہو: کیا تم نہ تھے...

(۱) ۹/۲۶۴ - ۲۶۵، اور اس جلد کا ص ۶۵۔ (۲) النکت والعیون ۵/۴۲۶۔

125 Surah Ar-Rahman: Verses 13 - 18

“...poor and I enriched you, do you deny this?! Were you not obscure and I honored you, do you deny this?! Were you not one who had never performed Hajj (Sarurah) and I brought you to perform Hajj, do you deny this?! Were you not a pedestrian and I carried you, do you deny this?! Repetition is good in such cases(1).” He said: How many a blessing was there for you, how many, how many, and how many (2)

And he said: Do not kill a Muslim if you are a Muslim woman; beware of his blood, beware, beware (3)

And another said: Do not sever ties with a friend as long as your eyes blink because of the words of a malicious, insolent person. And do not grow weary of visiting him; visit him, visit him, visit him, and visit.

Al-Husayn ibn al-Fadl said: Repetition is to dispel heedlessness and to emphasize the argument.

The Almighty's saying: {He created man from clay like pottery (14). And He created the jinn from a smokeless flame of fire (15). So which of the favors of your Lord will you both deny? (16). [He is] Lord of the two sunrises and Lord of the two sunsets (17). So which of the favors of your Lord will you both deny? (18).} WWW.NAFSEISLAM.COM

The Almighty's saying: {He created man}: When He, Glory be to Him, mentioned the creation of the great world of the heavens and the earth, and what they contain of indications of His oneness and power, He mentioned the creation of the small world, saying: "He created man," which, by agreement of the people of interpretation, means: Adam (4).

(1) Tafsir al-Baghawi 4/268, and Zad al-Masir 8/111-112, and 'al-Sarurah': the man who has never performed Hajj. Lisan al-Arab (S-R-R). (2) Ta'wil Mushkil al-Qur'an by Ibn Qutaybah p. 183, and Zad al-Masir 8/111, and Amali al-Murtada 1/121 and they did not attribute it. (3) We did not find it. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 5/226.

१२५ सूरा अर-रहमान: आयतें १३ - १८

“...गरीब और मैंने तुम्हें अमीर बनाया, क्या तुम इससे इनकार करते हो?! क्या तुम गुमनाम नहीं थे और मैंने तुम्हें सम्मानित किया, क्या तुम इससे इनकार करते हो?! क्या तुम वह नहीं थे जिसने कभी हज नहीं किया था (सरूरह) और मैंने तुम्हें हज करवाया, क्या तुम इससे इनकार करते हो?! क्या तुम पैदल नहीं थे और मैंने तुम्हें सवारी दी, क्या तुम इससे इनकार करते हो?! ऐसे मामलों में दोहराव अच्छा है(१)।” उन्होंने कहा: कितनी नेमतें तुम्हारे लिए थीं, कितनी, कितनी और कितनी (२)

और उन्होंने कहा: यदि तुम मुसलमान (स्त्री) हो तो किसी मुसलमान की हत्या न करो; उसके खून से बचो, बचो, बचो (३)

और एक अन्य ने कहा: किसी मित्र से तब तक नाता न तोड़ें जब तक आपकी आँखें किसी द्वेषपूर्ण, ढीठ व्यक्ति की बातों के कारण झपकती रहें। और उससे मिलने से न थकें; उससे मिलें, उससे मिलें, उससे मिलें, और मिलें।

अल-हुसैन इब्न अल-फदल ने कहा: दोहराव असावधानी को दूर करने और तर्क पर जोर देने के लिए है।

अल्लाह का कहना है: {उसने मनुष्य को मिट्टी से बनाया जैसे मिट्टी के बर्तन (१४)। और उसने जिन्नों को आग की एक धुंआ रहित लौ से बनाया (१५)। तो तुम दोनों अपने पालनहार की किन-किन नेमतों को झुठलाओगे? (१६)। [वह] दो पूर्वों का स्वामी और दो पश्चिमों का स्वामी है (१७)। तो तुम दोनों अपने पालनहार की किन-किन नेमतों को झुठलाओगे? (१८)।} WWW.NAFSEISLAM.COM

अल्लाह का कहना है: {उसने मनुष्य को बनाया}: जब उसने, वह पाक है, आकाश और पृथ्वी के महान संसार के निर्माण का उल्लेख किया, और उनमें उसकी एकता और शक्ति के जो संकेत हैं, तो उसने लघु संसार के निर्माण का उल्लेख करते हुए कहा: "उसने मनुष्य को बनाया", जिसका अर्थ व्याख्या करने वालों की सहमति से है: आदम (४)।

(१) तफ़सीर अल-बघवी ४/२६८, और ज़ाद अल-मसीर ८/१११-११२, और 'अल-सरूरह': वह आदमी जिसने कभी हज न किया हो। लिसान अल-अरब (स-र-र)। (२) इब्न कुतयबाह द्वारा तावील मुशकिल अल-कुरान पृ. १८३, और ज़ाद अल-मसीर ८/१११, और अमाली अल-मुर्तदा १/१२१ और उन्होंने इसे किसी के नाम नहीं किया। (३) हमें यह नहीं मिला। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ५/२२६।

۱۲۵ سورة الرحمن: آیات ۱۳ - ۱۸

"...فقیر تھا تو میں نے تجھے غنی کر دیا، کیا تو اس کا انکار کرتا ہے؟! کیا تو گمنام نہیں تھا تو میں نے تجھے عزت دی، کیا تو اس کا انکار کرتا ہے؟! کیا تو صرورہ (جس نے کبھی حج نہ کیا ہو) نہیں تھا تو میں نے تجھے حج کرایا، کیا تو اس کا انکار کرتا ہے؟! کیا تو پیدل نہیں تھا تو میں نے تجھے سواری دی، کیا تو اس کا انکار کرتا ہے؟! اور اس طرح کے معاملات میں تکرار (دوہرانا) اچھا ہے(۱)۔" کہا: کتنی ہی نعمتیں تمہارے لیے تھیں، کتنی، کتنی اور کتنی (۲)

اور کہا: کسی مسلمان کو قتل نہ کر اگر تو مسلمان (عورت) ہے؛ اس کے خون سے بچ، بچ، بچ (۳)

اور دوسرے نے کہا: کسی دوست سے اس وقت تک تعلق نہ توڑ جب تک تیری آنکھیں کسی کینہ پرور، گستاخ شخص کی باتوں کی وجہ سے جھپکتی رہیں۔ اور اس کی زیارت سے نہ اکتائیں؛ اس سے ملیں، اس سے ملیں، اس سے ملیں، اور ملیں۔

الحسین بن الفضل نے کہا: تکرار غفلت دور کرنے اور دلیل کی تاکید کے لیے ہے۔

ارشاد باری تعالیٰ ہے: ﴿خَلَقَ الْإِنسَانَ مِن صَلْصَالٍ كَالْفَخَّارِ ﴿١٤﴾ وَخَلَقَ الْجَانَّ مِن مَّارِجٍ مِّن نَّارٍ ﴿١٥﴾ فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ ﴿١٦﴾ رَبُّ الْمَشْرِقَيْنِ وَرَبُّ الْمَغْرِبَيْنِ ﴿١٧﴾ فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ ﴿١٨﴾﴾

WWW.NAFSEISLAM.COM

ارشاد باری تعالیٰ ہے: ﴿خَلَقَ الْإِنسَانَ﴾ جب اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے آسمان و زمین کی بڑی کائنات کی تخلیق اور ان میں اپنی وحدانیت اور قدرت کی جو نشانیاں ہیں ان کا ذکر فرمایا، تو چھوٹی کائنات کی تخلیق کا ذکر کرتے ہوئے فرمایا: "خَلَقَ الإنسانَ" اہل تاویل کے اتفاق سے اس سے مراد ہے: آدم(۴)۔

(۱) تفسیر البغوی ۴ / ۲۶۸، اور زاد المسیر ۸ / ۱۱۱ - ۱۱۲، اور الصروره: وہ آدمی جس نے کبھی حج نہ کیا ہو۔ اللسان (صرر)۔ (۲) تأویل مشکل القرآن لابن قتیبہ ص ۱۸۳، اور زاد المسیر ۸ / ۱۱۱، اور أمالي المرتضی ۱ / ۱۲۱ اور انہوں نے اسے منسوب نہیں کیا۔ (۳) ہمیں یہ نہیں ملا۔ (۴) المحرر الوجیز ۵ / ۲۲۶۔

"From clay like [that of] pottery." Salsal: Dry clay that makes a ringing sound when struck, likened to pottery that has been fired (1). It is said: It is clay mixed with sand (2). It is also said: It is foul-smelling clay, from 'salla' when meat becomes stinking (3), and this was previously mentioned in "Al-Hijr" (4). Here He said: "From clay like [that of] pottery", and there He said: "From sounding clay of altered black mud" [Al-Hijr: 28]. And He said: "Indeed, We created them from sticky clay" [As-Saffat: 11]. And He said: "Like the example of Adam; He created him from dust" [Al-Imran: 59]. These meanings are consistent, as He took from the dust of the earth, kneaded it and it became clay, then it changed to become like altered black mud, then it changed to become dry clay like pottery (5).

"And He created the jinn from a smokeless flame of fire." Al-Hasan said: "Al-Jann" refers to Iblis, who is the father of the jinn (6). It is said: "Al-Jann" is the singular of Jinn. "Al-Maarij" means flame, according to Ibn Abbas (7), who said: Allah created the jinn from pure fire. Also from him: from its tongue which is at its tip when it flares up (8). Al-Layth said: "Al-Maarij" is the bright flame with intense fire (9). From Ibn Abbas, it is the flame that rises above the fire, where red, yellow, and green mix together; a similar view was reported from Mujahid (10). All these meanings are close. It is also said: "Al-Maarij" means anything sent forth without hindrance; a similar view was held by Al-Mubarrad, who said: "Al-Maarij" is the sent-forth fire that is not prevented (11). Abu Ubaidah said...

(1) Gharib al-Qur'an by Ibn Qutaybah, p. 437. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 3/114, and al-Nukat wa al-'Uyun 5/428, attributed to Ibn Abbas. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/428, attributed to al-Dahhak. (4) 21/10. (5) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 5/98. (6) Zad al-Masir 4/399. (7) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/428, and recorded by al-Tabari 22/195. (8) Recorded by al-Tabari 22/195. (9) Tahdhib al-Lugha 11/72. (10) Al-Muharrar al-Wajiz 5/226 from Ibn Abbas, and al-Nukat wa al-'Uyun 5/428 from Mujahid, and it is in his Tafsir 2/640, recorded by al-Tabari 22/196. (11) Al-Nukat wa al-'Uyun 428/5.

"मिट्टी से जो पकी हुई मिट्टी (ठीकरी) जैसी थी।" सलसाल: सूखी मिट्टी जिससे खनखनाहट की आवाज़ आती है, इसकी तुलना उस मिट्टी से की गई है जिसे पकाया गया हो (1)। कहा गया है: यह रेत मिली हुई मिट्टी है (2)। यह भी कहा गया है: यह बदबूदार मिट्टी है, 'सल्ला' से जब मांस सड़ जाए (3), और इसका उल्लेख पहले "अल-हिज्र" (4) में हो चुका है। यहाँ उसने कहा: "ठीकरी जैसी खनखनाती मिट्टी से", और वहाँ उसने कहा: "खनखनाती मिट्टी से जो सड़े हुए काले कीचड़ की थी" [अल-हिज्र: 28]। और उसने कहा: "हमने उन्हें चिपचिपी मिट्टी से पैदा किया" [अस-साफ़ात: 11]। और उसने कहा: "आदम की मिसाल की तरह; उसे मिट्टी से पैदा किया" [आल-इमरान: 59]। इन सबका अर्थ एक ही है, क्योंकि उसने ज़मीन की मिट्टी ली, उसे गूँथा तो वह गारा बन गई, फिर वह बदल कर सड़े हुए काले कीचड़ जैसी हो गई, फिर वह बदल कर ठीकरी जैसी खनखनाती मिट्टी बन गई (5)।

"और उसने जिन्नों को आग की एक लपट से पैदा किया।" हसन ने कहा: "अल-जान्न" से मुराद इब्लीस है, जो जिन्नों का बाप है (6)। कहा गया है: "अल-जान्न" जिन्न का एकवचन है। इब्न अब्बास (7) के अनुसार "अल-मारिज" का अर्थ लौ है, उन्होंने कहा: अल्लाह ने जिन्नों को खालिस आग से पैदा किया। उनसे यह भी वर्णित है: उसकी ज़ुबान से जो उसके सिरे पर होती है जब वह भड़कती है (8)। अल-लैथ ने कहा: "अल-मारिज" तेज़ लौ वाली चमकती हुई ज्वाला है (9)। इब्न अब्बास से वर्णित है कि यह वह लौ है जो आग के ऊपर उठती है जिसमें लाल, पीला और हरा रंग आपस में मिल जाते हैं; मुजाहिद (10) से भी इसी तरह की बात कही गई है। इन सबका अर्थ लगभग एक ही है। यह भी कहा गया है: "अल-मारिज" का अर्थ है हर वह चीज़ जो बिना किसी रोक-टोक के छोड़ दी जाए; अल-मुबर्रद ने भी इसी तरह की बात कही है, उन्होंने कहा: "अल-मारिज" वह छोड़ी हुई आग है जिसे रोका न जाए (11)। अबू उबैदा ने कहा...

(1) ग़रीब अल-क़ुरआन इब्न कुतैबा द्वारा, पृ. 437। (2) मआनी अल-क़ुरआन अल-फ़र्रा द्वारा 3/114, और अल-नुक़त वल-'उयून 5/428, इब्न अब्बास से संबंधित। (3) अल-नुक़त वल-'उयून 5/428, अद-दहहाक से संबंधित। (4) 21/10। (5) मआनी अल-क़ुरआन अज़-ज़ज्जाज द्वारा 5/98। (6) ज़ाद अल-मसीर 4/399। (7) अल-नुक़त वल-'उयून 5/428, और अल-तबरी द्वारा उद्धृत 22/195। (8) अल-तबरी द्वारा उद्धृत 22/195। (9) तहज़ीब अल-लुग़ा 11/72। (10) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/226 इब्न अब्बास से, और अल-नुक़त वल-'उयून 5/428 मुजाहिद से, और यह उनकी तफ़्सीर 2/640 में है, अल-तबरी द्वारा उद्धृत 22/196। (11) अल-नुक़त वल-'उयून 428/5।

"ٹھیکری کی طرح کھنکھناتی مٹی سے۔" الصلصال: وہ خشک مٹی جس سے کھنکھناہٹ کی آواز سنائی دے، اسے اس مٹی سے تشبیہ دی گئی ہے جسے پکا لیا گیا ہو (1)۔ اور کہا گیا: یہ وہ مٹی ہے جس میں ریت ملی ہو (2)۔ اور کہا گیا: یہ وہ مٹی ہے جو بدبودار ہو جائے، 'صل اللحم' سے یعنی جب گوشت سڑ کر بدبودار ہو جائے (3)، اور یہ سورہ الحجر (4) میں گزر چکا ہے۔ یہاں اللہ نے فرمایا: "ٹھیکری کی طرح کھنکھناتی مٹی سے" اور وہاں فرمایا: "سیاہ بدبودار مٹی کے گارے سے" [الحجر: 28]۔ اور فرمایا: "ہم نے انہیں لیس دار مٹی سے پیدا کیا" [الصافات: 11]۔ اور فرمایا: "جیسا کہ آدم کی مثال ہے، انہیں مٹی سے پیدا کیا" [آل عمران: 59]۔ یہ سب ہم معنی ہیں، اور وہ اس طرح کہ اللہ نے زمین کی مٹی سے لیا، پھر اسے گوندھا تو وہ گارا بن گئی، پھر اس میں تبدیلی آئی اور وہ بدبودار گارے کی شکل اختیار کر گئی، پھر وہ تبدیل ہو کر ٹھیکری کی طرح کھنکھناتی مٹی بن گئی (5)۔

"اور اس نے جنات کو آگ کے شعلے سے پیدا کیا۔" حسن بصری رحمہ اللہ نے کہا: "الجان" سے مراد ابلیس ہے اور وہ جنات کا باپ ہے (6)۔ اور کہا گیا: الجان سے مراد ایک جن ہے۔ اور "المارج" شعلہ ہے، ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت ہے (7)، انہوں نے فرمایا: اللہ نے جنات کو خالص آگ سے پیدا کیا۔ ان سے یہ بھی مروی ہے: آگ کی اس زبان سے جو بھڑکنے کے وقت اس کے کنارے پر ہوتی ہے (8)۔ لیث نے کہا: المارج: بلند ہونے والا شعلہ جس کی لو بہت تیز ہو (9)۔ ابن عباس رضی اللہ عنہما سے مروی ہے کہ یہ وہ شعلہ ہے جو آگ کے اوپر بلند ہوتا ہے تو اس کا کچھ حصہ دوسرے میں مل جاتا ہے جیسے سرخ، زرد اور سبز رنگ؛ اسی طرح مجاہد (10) سے مروی ہے، اور یہ سب ہم معنی ہیں۔ اور کہا گیا: المارج: ہر وہ امر جو بلا روک ٹوک

چھوڑ دیا جائے، مبرد کا قول بھی اسی کے قریب ہے، مبرد نے کہا: المارج: چھوڑی ہوئی آگ جسے روکا نہ جا سکے (11)۔ اور ابو عبیدہ نے کہا...

(1) غریب القرآن لابن قتیبہ، ص 437۔ (2) معانی القرآن للفراء 3/114، اور النکت والعیون 5/428، اسے ابن عباس کی طرف منسوب کیا ہے۔ (3) النکت والعیون 5/428، اسے ضحاک کی طرف منسوب کیا ہے۔ (4) 21/10۔ (5) معانی القرآن للزجاج 5/98۔ (6) زاد المسیر 4/399۔ (7) النکت والعیون 5/428، اور اسے طبری نے 22/195 میں روایت کیا ہے۔ (8) اسے طبری نے 22/195 میں روایت کیا ہے۔ (9) تہذیب اللغۃ 11/72۔ (10) المحرر الوجیز 5/226 از ابن عباس، اور النکت والعیون 5/428 از مجاہد، اور یہ ان کی تفسیر 2/640 میں ہے، اور طبری نے اسے 22/196 میں روایت کیا ہے۔ (11) النکت والعیون 5/428۔

Surah Ar-Rahman: Verses 15 - 23 127

Al-Hasan said: "Al-Marij" means mixing of fire. Its origin is from "maraja": when it becomes agitated and mixed(1). It is narrated that Allah the Almighty created two fires and mixed one of them with the other, so one consumed the other, and it was the fire of "As-Samum" (scorching wind), from which He created Iblis. Al-Qushayri said: "Al-Marij" in linguistic terms means 'the sent one' or 'the mixed one', and it is an active participle used in the sense of a passive participle, like His saying: {gushing water} [At-Tariq: 6], and {a pleasant life} [Al-Haqqah: 21]. The meaning is: 'one who possesses mixing'. Al-Jawhari said in "As-Sihah"(2): and "a smokeless flame of fire": a fire without smoke, from which the jinn were created. {So which of the favors of your Lord will you both deny?}.

Allah's saying: {Lord of the two sunrises and Lord of the two sunsets} means: He is the Lord of both sunrises. And in [Surah] "As-Saffat": {and Lord of the sunrise} [Verse: 5], and the discussion on that has already passed there(3).

Allah's saying: {He released the two seas, meeting [side by side] (19) Between them is a barrier [so] neither of them transgresses (20) So which of the favors of your Lord will you both deny? (21) From both of them emerge pearl and coral (22) So which of the favors of your Lord will you both deny? (23)}

Allah's saying: {He released the two seas, meeting [side by side]; Between them is a barrier [so] neither of them transgresses}. "Maraja" means: He released, sent forth, and neglected. It is said: the ruler 'maraja' the people, if he neglected them. The root of "Al-Marj" is neglect, just as an animal is "tumraju" (left to graze) in the pasture(4). It is also said: "maraja" means 'mixed'. Al-Akhfash said: Some people say "amraja" the two seas, similar to "maraja", where the forms "fa'ala" and "af'ala" carry the same meaning(5).

"The two seas": Ibn Abbas said: the sea of heaven and the sea of earth; this was also said by Mujahid and Sa'id bin Jubayr(6). "Meeting [side by side]": in every year(7). It was said: their ends meet. Al-Hasan and Qatadah said: sea...

---

(1) Majaz al-Qur'an by Abu Ubaydah 2/243. (2) Entry: (maraja). (3) 8/18. (4) Gharib al-Qur'an by Ibn Qutaybah p. 438. (5) Tahdhib al-Lughah 11/72. (6) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/306 from Ibn Abbas and Ibn Jubayr, and al-Tabari recorded it from them 22/200. (7) Recorded by al-Tabari 22/200 from Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both.

सूरह अर-रहमान: आयतें 15 - 23 127

अल-हसन ने कहा: "अल-मारिज": आग का मिश्रण। इसका मूल 'मरज' (maraja) से है: जब वह अशांत और मिश्रित हो जाता है(1)। यह उल्लेख है कि अल्लाह तआला ने दो आग पैदा कीं और उनमें से एक को दूसरी में मिला दिया, तो एक ने दूसरी को खा लिया और वह "अस-सूम" (तप्त हवा) की आग थी, जिससे उसने इब्लीस को पैदा किया। अल-कुशायरी ने कहा: भाषा में 'अल-मारिज' का अर्थ 'भेजा हुआ' या 'मिश्रित' है, और यह 'मफऊल' (कर्मवाच्य) के अर्थ में 'फाइल' (कर्तावाच्य) है, जैसे उसका कहना है: {उछलता हुआ पानी} [अत-तारिक़: 6], और {पसंदीदा जीवन} [अल-हाक्का: 21]। इसका अर्थ है: 'मिश्रण वाला'। अल-जौहरी ने "अल-सिहाह"(2) में कहा है: और "आग की एक धुंआरहित लपट": वह आग जिसमें धुआं नहीं होता, जिससे जिन्न पैदा किए गए थे। {अतः तुम दोनों अपने रब की कौन-कौन सी नेमतों को झुठलाओगे?}।

अल्लाह तआला का कथन: {दो पूर्वों का रब और दो पश्चिमों का रब} यानी: वह दो पूर्वों का रब है। और [सूरह] "अस-साफ़्फ़ात" में है: {और सूर्योदय का रब} [आयत: 5] और उस पर चर्चा वहां बीत चुकी है(3)।

अल्लाह तआला का कथन: {उसने दो समुद्रों को प्रवाहित किया जो आपस में मिलते हैं (19) उन दोनों के बीच एक अंतराल है जिससे वे आगे नहीं बढ़ते (20) अतः तुम दोनों अपने रब की कौन-कौन सी नेमतों को झुठलाओगे? (21) उन दोनों से मोती और मूंगा निकलता है (22) अतः तुम दोनों अपने रब की कौन-कौन सी नेमतों को झुठलाओगे? (23)}

अल्लाह तआला का कथन: {उसने दो समुद्रों को प्रवाहित किया जो आपस में मिलते हैं; उन दोनों के बीच एक अंतराल है जिससे वे आगे नहीं बढ़ते}। "मराज" (Maraja) का अर्थ है: उसने छोड़ दिया, प्रवाहित किया और उपेक्षित छोड़ दिया। कहा जाता है: सुल्तान ने लोगों को 'मरज' कर दिया: यानी उसने उनकी उपेक्षा की। 'अल-मर्ज' का मूल अर्थ उपेक्षा है, जैसे चरागाह में किसी जानवर को "तुम्रजु" (चरने के लिए स्वतंत्र छोड़ना) जाता है(4)। और यह भी कहा जाता है: "मराज" का अर्थ है 'मिश्रित किया'। अल-अख़फ़श ने कहा: कुछ लोग "अम्राज अल-बहरीन" कहते हैं, जो "मराज" की तरह ही है, जहाँ 'फ़अला' और 'अफ़अला' का अर्थ एक ही है(5)।

"दो समुद्र": इब्न अब्बास ने कहा: आकाश का समुद्र और पृथ्वी का समुद्र; और मुजाहिद और सईद बिन जुबैर ने भी यही कहा(6)। "आपस में मिलते हैं": प्रत्येक वर्ष में(7)। और कहा गया: उनके दोनों किनारे मिलते हैं। अल-हसन और क़तादा ने कहा: समुद्र...

---

(1) मिजाज़ अल-कुरान, अबू उबैदाह 2/243। (2) शब्दकोश प्रविष्टि: (मरज)। (3) 8/18। (4) ग़रीब अल-कुरान, इब्न कुतैबा पृ. 438। (5) तहज़ीब अल-लुग़ाह 11/72। (6) एराब अल-कुरान, अल-नहस 4/306, इब्न अब्बास और इब्न जुबैर से, और अल-तबरी ने इसे उनसे 22/200 में उद्धृत किया है। (7) अल-तबरी 22/200 ने इसे इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से उद्धृत किया है।

سورة الرحمن: آیات ۱۵ - ۲۳ ۱۲۷

اور حسن فرماتے ہیں: "المارج" کے معنی آگ کا ملنا ہے۔ اس کی اصل "مرج" سے ہے: یعنی جب وہ مضطرب ہو جائے اور گڈمڈ ہو جائے(۱)۔ روایت ہے کہ اللہ تعالیٰ نے دو آگ پیدا کیں، پھر ان میں سے ایک کو دوسری میں ملا دیا، تو ایک نے دوسری کو کھا لیا اور وہ لو کی آگ تھی، پھر اس سے ابلیس کو پیدا کیا۔ قشیری کہتے ہیں: لغت میں "المارج" کے معنی بھیجا ہوا یا مخلوط (ملا ہوا) کے ہیں، اور یہ اسم فاعل ہے جو اسم مفعول کے معنی میں ہے، جیسے اللہ کا ارشاد: {اچھلتے ہوئے پانی سے} [الطارق: ٦]، اور {پسندیدہ زندگی} [الحاقہ: ۲۱] اور اس کا مطلب ہے: ملنے والا۔ جوہری نے "الصحاح"(۲) میں کہا: اور "مارج من نار": ایسی آگ جس میں دھواں نہ ہو، جس سے جنات پیدا کیے گئے۔ {پس (اے جن و انس!) تم اپنے رب کی کن کن نعمتوں کو جھٹلاؤ گے؟}۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {دو مشرقوں کا رب اور دو مغربوں کا رب ہے} یعنی: وہ دونوں مشرقوں کا مالک ہے۔ اور سورہ "الصافات" میں ہے: {اور مشرق کا رب} [آیت: ٥] اور اس پر گفتگو وہاں گزر چکی ہے(۳)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اس نے دو سمندر رواں کیے کہ وہ باہم مل جائیں (۱۹) ان دونوں کے درمیان ایک آڑ ہے جس سے وہ تجاوز نہیں کرتے (۲۰) پس تم اپنے رب کی کن کن نعمتوں کو جھٹلاؤ گے؟ (۲۱) ان دونوں سے موتی اور مونگا نکلتا ہے (۲۲) پس تم اپنے رب کی کن کن نعمتوں کو جھٹلاؤ گے؟ (۲۳)}۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اس نے دو سمندر رواں کیے کہ وہ باہم مل جائیں؛ ان دونوں کے درمیان ایک آڑ ہے جس سے وہ تجاوز نہیں کرتے}۔ "مرج" کا مطلب ہے: اس نے چھوڑ دیا، رواں کر دیا اور آزاد چھوڑ دیا، کہا جاتا ہے: سلطان نے لوگوں کو "مرج" کر دیا: یعنی انہیں ان کے حال پر چھوڑ

کر نظر انداز کر دیا۔ اور "المرج" کی اصل آزاد چھوڑنا ہے، جیسے چراگاہ میں جانور کو "تُمرَج" (چرنے کے لیے چھوڑا) جاتا ہے(٤)۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: "مرج" کا مطلب ہے 'مخلوط کیا'۔ اخفش کہتے ہیں: کچھ لوگ "أمرَج البحرین" بھی کہتے ہیں، جو "مرج" کی طرح ہی ہے، جہاں وزن 'فَعَل' اور 'أفعَل' ایک ہی معنی رکھتے ہیں(٥)۔

"البحرین" (دو سمندر) ابن عباس فرماتے ہیں: آسمان کا سمندر اور زمین کا سمندر، اور یہی بات مجاہد اور سعید بن جبیر نے کہی ہے(٦)۔ "یلتقیان" (باہم ملتے ہیں): ہر سال میں(٧)۔ اور کہا گیا: ان کے دونوں کنارے ملتے ہیں۔ حسن اور قتادہ فرماتے ہیں: سمندر...

---

(١) مجاز القرآن لابی عبیدہ ٢/٢٤٣۔ (٢) مادہ: (مرج)۔ (٣) ٨/١٨۔ (٤) غریب القرآن لابن قتیبہ ص ٤٣٨۔ (٥) تہذیب اللغہ ١١/ ٧٢۔ (٦) اعراب القرآن للنحاس ٤/٣٠٦ از ابن عباس اور ابن جبیر، اور اسے ان سے طبری نے ٢٢/٢٠٠ میں روایت کیا ہے۔ (٧) اسے طبری نے ٢٢/٢٠٠ میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے۔

Persia and Rome (1). Ibn Jurayj said: It is the salty sea and the sweet rivers. It was also said: the sea of the East and the West, their ends meeting. It was also said: the sea of pearls and coral (2).

"Between them is a barrier" (Baynahuma barzakh) means: a partition. According to the first opinion, it is what is between the heaven and the earth, as stated by al-Dahhak. According to the second opinion: it is the land between them, which is the Hijaz, as stated by al-Hasan and Qatadah (3). According to other opinions: it is Divine Power, as previously mentioned in [Surah] "al-Furqan" (4).

In a report from Abu Hurayrah from the Prophet ﷺ: "Allah the Almighty spoke to the western side and said: 'I am placing in you servants of Mine who will glorify Me, magnify Me, and declare My Oneness, so how will you be for them?' It said: 'I will drown them, O Lord.' He said: 'I will carry them on My hand, and place your might in your directions.' Then He spoke to the eastern side and said: 'I am placing in you servants of Mine who will glorify Me, magnify Me, declare My Oneness, and exalt Me, so how will you be for them?' It said: 'I will glorify You with them when they glorify You, magnify You with them when they magnify You, declare Your Oneness with them when they declare Your Oneness, and exalt You with them when they exalt You.' So Allah rewarded it with ornaments, placed a barrier between them, and one of them turned into salty, bitter water, while the other remained in its state as sweet, fresh water." This report was mentioned by al-Tirmidhi al-Hakim Abu Abdullah, who said: Salih bin Muhammad narrated to us, al-Qasim al-Umari narrated to us, from Sahl, from his father, from Abu Hurayrah.

"They do not transgress" (La yabghiyan). Qatadah said: They do not transgress against the people and drown them; He placed dry land between them and the people (5). Also from him and Mujahid: Neither of them transgresses against the other to overcome it. Ibn Zayd: The meaning of "they do not transgress" is that they do not meet. The estimation of the speech is: He let loose the two seas meeting, were it not for the barrier between them, they would not seek to meet (6). It was also said: the Barzakh is what is between this world and the Hereafter (7), i.e., between them is a period of time.

(1) Tafsir al-Baghawi 4/269, and reported from them by al-Tabari 22/200. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/429 - 430. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/430. (4) 15/451. (5) Tafsir al-Baghawi 4/269, and reported from him by al-Tabari 22/203. (6) Al-Nukat wa al-'Uyun

5/430, and reported by al-Tabari 22/204 from Ibn Zayd. (7) Majaz al-Qur'an by Abu 'Ubaydah 2/243.

सूरह अर-रहमान: आयतें 20 - 23 | 128

फारस और रोम (1)। इब्न जुरैज ने कहा: यह खारा समुद्र और मीठी नदियाँ हैं। यह भी कहा गया: पूर्व और पश्चिम का समुद्र, जिनके सिरे मिलते हैं। यह भी कहा गया: मोतियों और मूँगों का समुद्र (2)।

"उनके बीच एक बाधा है" (बयनाहुमा बरज़ख) का अर्थ है: एक विभाजन। पहले मत के अनुसार, यह आकाश और पृथ्वी के बीच जो कुछ है वह है, जैसा कि अल-दहाक ने कहा। दूसरे मत के अनुसार: यह उनके बीच की भूमि है, जो कि हिजाज़ है, जैसा कि अल-हसन और कतादा ने कहा (3)। अन्य मतों के अनुसार: यह ईश्वरीय शक्ति है, जैसा कि पहले "अल-फुरकान" में उल्लेख किया गया है (4)।

अबू हुरैरा से नबी ﷺ की एक रिवायत में है: "अल्लाह तआला ने पश्चिमी दिशा से बात की और कहा: 'मैं तुममें अपने ऐसे बंदे रख रहा हूँ जो मेरी तस्बीह करेंगे, मेरी बड़ाई बयान करेंगे और मेरी तौहीद बयान करेंगे, तो तुम उनके लिए कैसे रहोगे?' उसने कहा: 'ऐ रब, मैं उन्हें डुबो दूँगा।' उसने कहा: 'मैं उन्हें अपने हाथ पर उठा लूँगा, और तुम्हारी शक्ति को तुम्हारे ही चारों ओर रख दूँगा।' फिर उसने पूर्वी दिशा से बात की और कहा: 'मैं तुममें अपने ऐसे बंदे रख रहा हूँ जो मेरी तस्बीह करेंगे, मेरी बड़ाई बयान करेंगे, मेरी तौहीद बयान करेंगे और मेरी महिमा गाएंगे, तो तुम उनके लिए कैसे रहोगे?' उसने कहा: 'जब वे तेरी तस्बीह करेंगे तो मैं भी उनके साथ तेरी तस्बीह करूँगा, जब वे तेरी बड़ाई करेंगे तो मैं भी उनके साथ तेरी बड़ाई करूँगा, जब वे तेरी तौहीद बयान करेंगे तो मैं भी उनके साथ तेरी तौहीद बयान करूँगा, और जब वे तेरी महिमा गाएंगे तो मैं भी उनके साथ तेरी महिमा गाऊँगा।' तो अल्लाह ने उसे आभूषणों से पुरस्कृत किया, उनके बीच एक पर्दा (बरज़ख) डाल दिया, और उनमें से एक खारे और कड़वे पानी में बदल गया, जबकि दूसरा अपनी मीठी और ताज़ा स्थिति में रहा।" इस रिवायत का उल्लेख अल-तिर्मिज़ी अल-हकीम अबू अब्दुल्लाह ने किया है, उन्होंने कहा: हमसे सालेह बिन मुहम्मद ने बयान किया, हमसे अल-कासिम अल-उमरी ने सहल से, उन्होंने अपने पिता से, उन्होंने अबू हुरैरा से बयान किया।

"वे हद से नहीं बढ़ते" (ला यबग़ियान)। कतादा ने कहा: वे लोगों पर ज़्यादती नहीं करते कि उन्हें डुबो दें; उसने उनके और लोगों के बीच सूखी ज़मीन रख दी (5)। उन्हीं से और मुजाहिद से यह भी है: उनमें से कोई भी दूसरे पर हावी होने के लिए ज़्यादती नहीं करता। इब्न ज़ैद: "वे हद से नहीं बढ़ते" का अर्थ है कि वे मिलते नहीं हैं। कलाम का अनुमान यह है: उसने दो समुद्रों को छोड़ दिया जो मिलते हैं,

यदि उनके बीच वह पर्दा न होता, तो वे मिलने की कोशिश न करते (6)। यह भी कहा गया: बरज़ख दुनिया और आख़िरत के बीच की चीज़ है (7), यानी उनके बीच एक समय अंतराल है।

(1) तफसीर अल-बगवी 4/269, और उनसे अल-तबरी 22/200 ने इसे उद्धृत किया। (2) अल-नुकात व अल-उयून 5/429 - 430। (3) अल-नुकात व अल-उयून 5/430। (4) 15/451। (5) तफसीर अल-बगवी 4/269, और उनसे अल-तबरी 22/203 ने इसे उद्धृत किया। (6) अल-नुकात व अल-उयून 5/430, और अल-तबरी 22/204 ने इसे इब्न ज़ैद से उद्धृत किया। (7) मजाज़ अल-क़ुरआन अबू उबैदा 2/243।

فارس اور روم (۱)۔ ابن جریج نے کہا: یہ نمکین سمندر اور میٹھی ندیاں ہیں۔ اور کہا گیا: مشرق اور مغرب کا سمندر جن کے دونوں کنارے ملتے ہیں۔ اور کہا گیا: موتیوں اور مونگوں کا سمندر (۲)۔

«بَيْنَهُمَا بَرْزَخٌ» یعنی: ایک آڑ، تو پہلے قول کے مطابق یہ وہ ہے جو آسمان اور زمین کے درمیان ہے، یہ ضحاک کا قول ہے۔ اور دوسرے قول کے مطابق: وہ زمین جو ان دونوں کے درمیان ہے اور وہ حجاز ہے، یہ حسن اور قتادہ کا قول ہے (۳)۔ اور ان کے علاوہ دیگر اقوال کے مطابق: اللہ کی قدرت، جیسا کہ «الفرقان» میں گزر چکا ہے (۴)۔

اور ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: «اللہ تعالیٰ نے مغربی جانب سے کلام فرمایا تو کہا: میں تم میں اپنے ایسے بندے پیدا کرنے والا ہوں جو میری تسبیح و تکبیر اور تہلیل کریں گے، تو تم ان کے لیے کیسی رہو گی؟ اس نے کہا: اے رب، میں انہیں غرق کر دوں گی۔ فرمایا: میں انہیں اپنے ہاتھ پر اٹھا لوں گا، اور تیری شدت تیری ہی اطراف میں کر دوں گا۔ پھر اللہ نے مشرقی جانب سے کلام فرمایا تو کہا: میں تم میں اپنے ایسے بندے پیدا کرنے والا ہوں جو میری تسبیح، تکبیر، تہلیل اور تمجید کریں گے، تو تم ان کے لیے کیسی رہو گی؟ اس نے کہا: جب وہ تیری تسبیح کریں گے تو میں بھی ان کے ساتھ تیری تسبیح کروں گی، جب وہ تیری تکبیر کریں گے تو میں بھی ان کے ساتھ تیری تکبیر کروں گی، جب وہ تیری تہلیل کریں گے تو میں بھی ان کے ساتھ تیری تہلیل کروں گی، اور جب وہ تیری تمجید کریں گے تو میں بھی ان کے ساتھ تیری تمجید کروں گی، تو اللہ نے اسے زیورات کا انعام دیا، اور ان کے درمیان ایک برزخ بنا دیا، اور ان میں سے ایک کڑوا نمکین ہو گیا، اور دوسرا اپنی حالت پر میٹھا خوشگوار رہا» اس خبر کو ترمذی

حکیم ابو عبداللہ نے ذکر کیا ہے، انہوں نے کہا: ہمیں صالح بن محمد نے بیان کیا، ہمیں القاسم العمری نے سہل سے، انہوں نے اپنے باپ سے، انہوں نے ابوہریرہ سے بیان کیا۔

«لَا يَبْغِيَانِ» قتادہ نے کہا: وہ لوگوں پر زیادتی نہیں کرتے کہ انہیں غرق کر دیں، اللہ نے ان کے اور لوگوں کے درمیان خشک زمین بنا دی (۵)۔ اور انہی سے اور مجاہد سے یہ بھی مروی ہے: ان میں سے کوئی دوسرے پر غالب آنے کے لیے زیادتی نہیں کرتا۔ ابن زید: «لَا يَبْغِيَانِ» کا معنی یہ ہے کہ وہ ملتے نہیں ہیں، اور کلام کی تقدیر یہ ہے: دو سمندروں کو چھوڑ دیا جو ملتے ہیں، اگر ان کے درمیان وہ برزخ نہ ہوتا تو وہ ملنے کی طلب نہ کرتے (۶)۔ اور کہا گیا: برزخ: دنیا اور آخرت کے درمیان کا فاصلہ ہے (۷)، یعنی ان کے درمیان ایک مدت ہے۔

(۱) تفسیر البغوی ۲۶۹/۴ ، اور ان دونوں سے طبری نے ۲۰/۲۰۰ میں اسے روایت کیا ہے۔ (۲) النکت والعیون ۴۲۹/۵ - ۴۳۰ . (۳) النکت والعیون ۴۳۰/۵ . (۴) ۴۵۱/۱۵ . (۵) تفسیر البغوی ۲۶۹/۴ ، اور طبری نے ۲۲/۲۰۳ میں اسے روایت کیا ہے۔ (۶) النکت والعیون ۴۳۰/۵ ، اور طبری نے ۲۲/۲۰۴ میں ابن زید سے اسے روایت کیا ہے۔ (۷) مجاز القرآن لابی عبیدہ ۲۴۳/۲ .

Surah Ar-Rahman: Verses 20 - 23 129

Allah ordained it for the duration of this world; thus, they do not overstep. When Allah permits the end of the world, the two seas will become one, which is like His saying: "And when the seas are erupted" [Al-Infitar: 3]. Sahl ibn Abd Allah said: The two seas are the paths of good and evil, and the barrier (barzakh) between them is success (tawfiq) and protection (ismah) (1).

His saying, the Almighty: "From both of them emerge pearl and coral" means: pearls and coral emerge for you from the water, just as grain, husk, and scented plants emerge from the soil. Nafi' and Abu Amr recited it as "yukhraju" (يُخْرَجُ) with a damma on the 'ya' and a fatha on the 'ra', in the passive voice. The rest recited it as "yakhruju" (يَخْرُجُ) with a fatha on the 'ya' and a damma on the 'ra', with "pearls" being the subject (2). And He said: "from both of them" (min-huma) even though they only come from saltwater, not freshwater; because the Arabs group two kinds and then speak of one of them, as in His saying: "O assembly of jinn and mankind, did there not come to you messengers from among you" [Al-An'am: 130], while the messengers were only from mankind, not jinn, as stated by Al-Kalbi and others (3). Al-Zajjaj said (4): Allah mentioned both, so if something comes from one of them, it has come from "them" (the pair). This is like His saying: "See you not how Allah has created the seven heavens one above another, and has made the moon a light therein" [Nuh: 15], while the moon is in the lowest heaven, but He mentioned the seven generally, as if what is in one of them is in all of them. Abu Ali al-Farisi said: This is a case of omitting the possessed (mudhaf) (5), meaning: "from one of the two," just like His saying: "upon a great man of the two towns" [Az-Zukhruf: 31], meaning: from one of the two towns (6). And Al-Akhfash Sa'id said (7):

(1) An-Nukat wa al-Uyun 5/430. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 5/228; the reading is in Al-Sab'ah p. 619, Al-Taysir p. 206, and Al-Nashr 2/380, except that in Al-Sab'ah it appears with a damma on the 'ya' and a kasra on the 'ra'. Abu al-Layth referred to this reading in the Tafsir 3/307, and Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 5/228 attributed it to Abu Amr in the narration of Husayn al-Ju'fi from him. (3) Including Al-Baghawi 4/269. (4) Cited from him by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 8/113. (5) Zad al-Masir 8/113. (6) Mushkil I'rab al-Qur'an by Makki 2/705. (7) In his book "Al-Hujjah" as mentioned by Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 5/228.

सूरह अर-रहमान: आयतें 20 - 23 129

अल्लाह ने इसे दुनिया की अवधि के लिए निर्धारित किया है, इसलिए वे अतिक्रमण नहीं करते। जब अल्लाह दुनिया के अंत की अनुमति देगा, तो दोनों समुद्र एक हो जाएंगे, और यह उसके कथन के समान है: "और जब समुद्र फाड़ दिए जाएंगे" [अल-इन्फितार: 3]। सहल इब्न अब्द अल्लाह ने कहा: दो समुद्र अच्छाई और बुराई के मार्ग हैं, और उनके बीच का 'बरज़ख' (अन्तराल) सफलता (तौफीक) और सुरक्षा (इस्मत) है (1)।

अल्लाह का कथन: "उन दोनों से मोती और मूँगा निकलते हैं" का अर्थ है: तुम्हारे लिए पानी से मोती और मूँगा निकलते हैं, जैसे मिट्टी से अनाज, भूसा और सुगंधित पौधे निकलते हैं। नाफ़े और अबू अम्र ने इसे "युखरजु" (يُخْرَجُ) पढ़ा, 'या' पर धम्मा और 'रा' पर फतह के साथ, कर्मवाच्य (passive voice) में। शेष ने इसे "यखरुजु" (يَخْرُجُ) पढ़ा, 'या' पर फतह और 'रा' पर धम्मा के साथ, इस आधार पर कि "मोती" कर्ता (subject) है (2)। और उसने कहा: "उन दोनों से" (मिन-हुमा), जबकि वे केवल खारे पानी से निकलते हैं, मीठे पानी से नहीं; क्योंकि अरब दो प्रकारों को एक साथ मिलाते हैं और फिर उनमें से एक के बारे में बताते हैं, जैसे उसके कथन में: "हे जिन्न और मनुष्यों के समूह, क्या तुम्हारे पास तुम्हीं में से रसूल (संदेशवाहक) नहीं आए थे" [अल-अनआम: 130], जबकि रसूल केवल मनुष्यों में से थे, जिन्नों में से नहीं, जैसा कि अल-कल्बी और अन्य ने कहा है (3)। अल-ज़ज्जाज ने कहा (4): अल्लाह ने दोनों का उल्लेख किया है, इसलिए यदि उनमें से किसी एक से कुछ निकलता है, तो वह उन दोनों से निकला है। यह उसके कथन के समान है: "क्या तुमने नहीं देखा कि अल्लाह ने सात आसमान एक के ऊपर एक कैसे बनाए, और उनमें चाँद को प्रकाश बनाया" [नूह: 15], जबकि चाँद दुनिया के(सबसे निचले) आसमान में है, लेकिन उसने सातों का उल्लेख किया, मानो जो उनमें से एक में है, वह उन सब में है। अबू अली अल-फारसी ने कहा: यह 'मुदाफ' (सम्बन्धी शब्द) को हटाने का मामला है (5), अर्थात: "दोनों में से एक से," जैसे उसके कथन में: "दोनों बस्तियों के किसी बड़े आदमी पर" [अज़-ज़ुख़रुफ़: 31], अर्थात: दोनों बस्तियों में से एक से (6)। और अल-अखफश सईद ने कहा (7):

(1) अन-नुकात वल-उयून 5/430। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/228; और यह पाठ अल-सबआ पृ. 619, अत-तयसीर पृ. 206, और अन-नश्र 2/380 में है, सिवाय इसके कि अल-सबआ में यह 'या' पर धम्मा और 'रा' पर कसरा के साथ आया है। अबू अल-लैथ ने तफ़सीर 3/307 में इस पाठ की ओर संकेत किया है, और इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/228 में इसे हुसैन अल-जुअफी की

रिवायत में अबू अम्र से जोड़ा है। (3) जिनमें अल-बगवी 4/269 शामिल हैं। (4) इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 8/113 में उनके हवाले से इसे उद्धृत किया है। (5) ज़ाद अल-मसीर 8/113। (6) मक्की द्वारा मुश्किल एराब अल-कुरान 2/705। (7) अपनी पुस्तक "अल-हुज्जाह" में जैसा कि इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/228 में उनके हवाले से उल्लेख किया है।

سورة الرحمن: آیات ۲۰ - ۲۳ ۱۲۹

اللہ نے اسے دنیا کی مدت کے لیے مقرر کیا ہے، پس وہ تجاوز نہیں کرتے، چنانچہ جب اللہ دنیا کے خاتمے کا حکم دے گا تو دونوں سمندر ایک ہو جائیں گے، اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی طرح ہے: ﴿وَإِذَا الْبِحَارُ فُجِّرَتْ﴾ [الانفطار: ۳] "اور جب سمندر پھاڑ دیے جائیں گے"۔ سہل بن عبد اللہ نے کہا: دو سمندر خیر و شر کے راستے ہیں، اور ان کے درمیان برزخ (رکاوٹ) توفیق اور عصمت (حفاظت) ہے (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿يَخْرُجُ مِنْهُمَا اللُّؤْلُؤُ وَالْمَرْجَانُ﴾ یعنی: تمہارے لیے پانی سے موتی اور مرجان نکلتے ہیں، جیسے مٹی سے اناج، بھوسا اور خوشبودار پودے نکلتے ہیں۔ نافع اور ابو عمرو نے اسے "يُخْرَجُ" (یا پر پیش اور را پر زبر کے ساتھ) فعل مجہول کے طور پر پڑھا ہے۔ باقی قراء نے "يَخْرُجُ" (یا پر زبر اور را پر پیش کے ساتھ) پڑھا ہے، اس بنیاد پر کہ لؤلؤ (موتی) فاعل ہے (۲)۔ اور فرمایا: "مِنْهُمَا" (ان دونوں سے) حالانکہ یہ صرف نمکین پانی سے نکلتے ہیں میٹھے سے نہیں؛ اس کی وجہ یہ ہے کہ عرب دو جنسوں کو جمع کرتے ہیں پھر ان میں سے ایک کے بارے میں بتاتے ہیں، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿يَامَعْشَرَ الْجِنِّ وَالْإِنسِ أَلَمْ يَأْتِكُمْ رُسُلٌ مِّنكُمْ﴾ [الأنعام: ۱۳۰] "اے جنوں اور انسانوں کے گروہ! کیا تمہارے پاس تم ہی میں سے رسول نہیں آئے؟" حالانکہ رسول صرف انسانوں میں سے تھے جنوں میں سے نہیں، یہ کلبی اور دیگر نے کہا ہے (۳)۔ زجاج نے کہا (۴): اللہ نے دونوں کا ذکر کیا ہے، چنانچہ اگر کسی ایک سے کوئی چیز نکلتی ہے تو وہ ان دونوں سے نکلی ہے، اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی طرح ہے: ﴿أَلَمْ تَرَوْا كَيْفَ خَلَقَ اللَّهُ سَبْعَ سَمَوَاتٍ طِبَاقًا . وَجَعَلَ الْقَمَرَ فِيهِنَّ نُورًا﴾ [نوح: ۱۵] "کیا تم نے نہیں دیکھا کہ اللہ نے سات آسمان اوپر تلے کیسے پیدا کیے، اور ان میں چاند کو روشنی بنایا" حالانکہ چاند آسمانِ دنیا میں ہے

لیکن ساتوں کا ذکر مجموعی طور پر کیا، گویا جو ان میں سے کسی ایک میں ہے وہ ان سب میں ہے۔ ابو علی الفارسی نے کہا: یہ حذفِ مضاف کے باب سے ہے (۵)۔ یعنی: "ان میں سے ایک سے"، جیسے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿عَلَى رَجُلٍ مِّنَ الْقَرْيَتَيْنِ عَظِيمٍ﴾ [الزخرف: ۳۱] "دو بستیوں میں سے کسی بڑے آدمی پر"، یعنی: دو بستیوں میں سے ایک سے (۶)۔ اور اخفش سعید نے کہا (۷):

(۱) النکت والعیون ۵/ ۴۳۰۔ (۲) المحرر الوجیز ۵/ ۲۲۸، اور قراءت "السبعة" ص ۶۱۹، "التیسیر" ص ۲۰۶، اور "النشر" ۲/ ۳۸۰ میں ہے، سوائے اس کے کہ السبعة میں یا پر پیش اور را کے نیچے زیر کے ساتھ آیا ہے۔ ابو اللیث نے التفسیر ۳/ ۳۰۷ میں اس قراءت کی طرف اشارہ کیا ہے، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۵/ ۲۲۸ میں اسے حسین الجعفی کی روایت میں ابو عمرو کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۳) ان میں بغوی بھی شامل ہیں ۴/ ۲۶۹۔ (۴) اسے ابن الجوزی نے زاد المسیر ۸/ ۱۱۳ میں نقل کیا ہے۔ (۵) زاد المسیر ۸/ ۱۱۳۔ (۶) مشکل إعراب القرآن لمکی ۲/ ۷۰۵۔ (۷) اپنی کتاب "الحجة" میں جیسا کہ ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۵/ ۲۲۸ میں ان کے حوالے سے ذکر کیا ہے۔

130 Surah al-Rahman: Verses 22 - 25

Some people claimed that pearls come out of fresh water. It was also said: They are two seas; pearls come out from one, and coral from the other. Ibn Abbas said: They are the sea of the sky and the sea of the earth (1). When rain falls into a sea shell, it hardens into a pearl, thus emerging from both of them; this was also stated by al-Tabari (2). Al-Thalabi said: It was mentioned to me that there was a seed inside a shell, and a raindrop hit part of the seed and missed the rest. Where the drop hit the seed, it became a pearl, and the rest remained a seed. It was said: Fresh and salt water meet, so fresh water acts like fertilization for the salt water. Thus, they are attributed to both, just as a child is attributed to both male and female even though the female gives birth. Therefore, it is said: Pearls only emerge from where fresh and salt water meet. It was also said: Coral (Marjan) refers to large pearls and their bones, as stated by Ali and Ibn Abbas, may Allah be pleased with them (3). And pearls (Lu'lu') are the small ones. It is also narrated from them the opposite: that pearls are the large ones and coral are the small ones, which was stated by al-Dahhak and Qatadah (4). Ibn Mas'ud and Abu Malik said: Coral is the red bead (5). The Almighty's saying: {And His are the ships [with sails] elevated in the sea like mountains (24) So which of the favors of your Lord will you deny? (25)} The Almighty's saying: {And His are the ships [with sails] elevated} means: the ships (6). {The elevated ones (al-munsha'at)} is the general reading: "al-munsha'at" with a fatha on the shin. Qatadah said: i.e., created for sailing, derived from "creation" (7). Mujahid said: They are the ships whose sails are raised. He said: If their sails are not raised, they are not "munsha'at" (8).

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/307, and al-Nukat wa al-Uyun 5/431. (2) In Tafsir 22/209-210, narrated from Ibn Abbas and Ikrima. (3) al-Nukat wa al-Uyun 5/431, narrated by al-Tabari 22/206-207 from Ibn Abbas, and Mujahid in Tafsir 2/641 from Ali (RA). (4) Narrated from them by al-Tabari 22/205-206. (5) al-Nukat wa al-Uyun 5/431 from Ibn Mas'ud, and narrated from him by Abd al-Razzaq in Tafsir 2/263. (6) Gharib al-Qur'an by Ibn Qutayba p. 438. (7) al-Nukat wa al-Uyun 5/431. (8) Tafsir Mujahid 2/641, narrated by al-Tabari 22/210-211, and mentioned by Bukhari in the Book of Tafsir before Hadith (4878). 'al-Qil' means the sail of a ship. Lisan al-Arab (q-l-').

पृष्ठ 130 सूरह अल-रहमान: आयतें 22 - 25

कुछ लोगों का दावा है कि मोती मीठे पानी से निकलता है। और यह भी कहा गया है: वे दो समुद्र हैं, एक से मोती निकलता है और दूसरे से मूंगा। इब्न अब्बास ने कहा: वे आसमान और ज़मीन के दो समुद्र हैं (1)। जब आसमान का पानी (बारिश) समुद्र के सीप में गिरता है, तो वह मोती बन जाता है, इसलिए वह दोनों से निकलता है; यह बात अल-तबरी ने भी कही है (2)। अल-थलाबी ने कहा: मुझे बताया गया कि एक सीप के अंदर एक गुठली थी, बारिश की एक बूंद गुठली के कुछ हिस्से पर गिरी और कुछ हिस्से पर नहीं। जहाँ बूंद गुठली पर गिरी, वहाँ मोती बन गया, और बाकी गुठली ही रही। कहा गया है: मीठा और खारा पानी मिलते हैं, तो मीठा पानी खारे पानी के लिए गर्भाधान (fertilization) की तरह होता है। इसलिए इसे दोनों की ओर संदर्भित किया जाता है, जैसे बच्चे को नर और मादा दोनों की ओर संदर्भित किया जाता है, भले ही मादा उसे जन्म देती है। इसीलिए कहा गया है: मोती केवल वहीं से निकलता है जहाँ मीठा और खारा पानी मिलता है। यह भी कहा गया है: मरजान (मूंगा) बड़े मोती और उनकी हड्डियाँ हैं, यह अली और इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) ने कहा है (3)। और लुलु (मोती) छोटे होते हैं। उनसे इसके विपरीत भी वर्णित है: कि लुलु बड़े मोती हैं और मरजान छोटे हैं, जैसा कि अल-दहाक और कतादा ने कहा है (4)। इब्न मसूद और अबू मलिक ने कहा: मरजान लाल मनका (bead) है (5)। अल्लाह तआला का फरमान: {और उसी के हैं वे जहाज़ जो समुद्र में पहाड़ों की तरह ऊंचे उठे हुए हैं (24) तो तुम दोनों अपने रब की कौन-कौन सी नेमतों को झुठलाओगे? (25)} अल्लाह तआला का फरमान: {और उसी के हैं वे जहाज़} का अर्थ है: नावें (6)। {ऊंचे उठे हुए (अल-मुनशात)} आम क़िरअत (पठन) है: "अल-मुनशात" शीन पर ज़बर के साथ। क़तादा ने कहा: यानी चलने के लिए पैदा किए गए, जो 'इन्शा' (सृजन) से निकला है (7)। मुजाहिद ने कहा: ये वे जहाज़ हैं जिनके पाल (sails) ऊंचे किए गए हों। उन्होंने कहा: यदि उनके पाल ऊंचे नहीं किए गए हैं, तो वे "मुनशात" नहीं हैं (8)।

---

(1) इराब अल-कुरान, अल-नहस द्वारा 4/307, और अल-नुकात वल-उयून 5/431। (2) तफ़सीर में 22/209-210, इब्न अब्बास और इकरीमा से उद्धृत। (3) अल-नुकात वल-उयून 5/431, अल-तबरी द्वारा 22/206-207 इब्न अब्बास से, और मुजाहिद द्वारा तफ़सीर में 2/641 अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) से उद्धृत। (4) अल-तबरी द्वारा 22/205-206 उनसे उद्धृत। (5) इब्न मसूद से अल-नुकात वल-उयून 5/431, और तफ़सीर में अब्दुल रज्ज़ाक द्वारा 2/263 उनसे उद्धृत। (6) गरीब अल-कुरान, इब्न कुतैबा द्वारा पृ. 438। (7) अल-नुकात वल-उयून 5/431। (8) तफ़सीर मुजाहिद 2/641, अल-तबरी

द्वारा 22/210-211 उनसे उद्धृत, और बुखारी द्वारा तफ़सीर की किताब में हदीस (4878) से पहले उल्लेखित। 'अल-क़िल' का अर्थ है जहाज़ का पाल। लिसान अल-अरब (क़-ल-अ)।

کچھ لوگوں کا خیال ہے کہ موتی میٹھے پانی سے نکلتا ہے۔ اور کہا گیا ہے: وہ دو سمندر ہیں، ایک سے موتی نکلتا ہے اور دوسرے سے مرجان۔ ابن عباس نے فرمایا: وہ آسمان اور زمین کے دو سمندر ہیں (١)۔ پس جب آسمان کا پانی (بارش) سمندر کے سیپ میں گرتا ہے تو وہ موتی بن جاتا ہے، اس طرح وہ دونوں سے نکلتا ہے، اور یہی بات طبری نے کہی ہے (٢)۔ ثعلبی نے کہا: مجھ سے ذکر کیا گیا کہ ایک سیپ کے اندر ایک گٹھلی تھی، بارش کا ایک قطرہ گٹھلی کے کچھ حصے پر گرا اور کچھ پر نہیں گرا۔ جہاں قطرہ گٹھلی پر گرا وہ موتی بن گیا اور باقی گٹھلی ہی رہی۔ اور کہا گیا: میٹھا اور نمکین پانی ملتے ہیں، تو میٹھا پانی نمکین کے لیے تخم ریزی (fertilization) کی طرح ہوتا ہے، اس لیے ان دونوں کی طرف منسوب کیا گیا جیسے بچہ ماں اور باپ دونوں کی طرف منسوب ہوتا ہے اگرچہ ماں اسے جنم دیتی ہے۔ اسی لیے کہا گیا ہے: موتی صرف اسی جگہ سے نکلتا ہے جہاں میٹھا اور نمکین پانی ملتے ہیں۔ اور کہا گیا: مرجان بڑے موتی اور ان کی ہڈیاں ہیں، یہ علی اور ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا ہے (٣)۔ اور لؤلؤ (موتی) چھوٹے ہوتے ہیں۔ ان سے اس کے برعکس بھی مروی ہے: کہ لؤلؤ بڑے موتی ہیں اور مرجان چھوٹے، اور یہ بات ضحاک اور قتادہ نے کہی ہے (٤)۔ ابن مسعود اور ابو مالک نے فرمایا: مرجان سرخ منکا ہے (٥)۔ فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿وَلَهُ الْجَوَارِ الْمُنشَاتُ فِي الْبَحْرِ كَالْأَعْلَامِ ٢٤ فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ ٢٥﴾ قولہ تعالیٰ: ﴿وَلَهُ الْجَوارِ﴾ یعنی: کشتیاں (٦)۔ ﴿الْمُنشَاتُ﴾ عام قراءت: "الْمُنشَاتُ" شین پر زبر کے ساتھ ہے۔ قتادہ نے کہا: یعنی چلنے کے لیے پیدا کی گئیں، جو 'انشاء' (پیدا کرنے) سے ماخوذ ہے (٧)۔ مجاہد نے کہا: یہ وہ کشتیاں ہیں جن کے بادبان اٹھائے گئے ہوں، انہوں نے کہا: اگر بادبان نہ اٹھائے جائیں تو وہ 'منشآت' نہیں ہیں (٨)۔

(١) اعراب القرآن للنحاس ٣٠٧/٤، اور النکت والعیون ٤٣١/٥۔ (٢) تفسیر میں ٢٠٩/٢٢ - ٢١٠، اور اسے ابن عباس اور عکرمہ سے روایت کیا گیا ہے۔ (٣) النکت والعیون ٤٣١/٥، اور اسے طبری نے ٢٠٦/٢٢ - ٢٠٧ ابن عباس سے، اور مجاہد نے تفسیر میں ٦٤١/٢ علی رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے۔ (٤) اسے طبری نے ٢٠٥/٢٢ - ٢٠٦ ان سے روایت کیا ہے۔ (٥) النکت والعیون ٤٣١/٥ ابن مسعود سے، اور اسے عبد الرزاق نے تفسیر ٢٦٣/٢ میں ان سے روایت کیا ہے۔ (٦) غریب القرآن لابن قتیبہ ص ٤٣٨۔ (٧) النکت والعیون ٤٣١/٥۔ (٨) تفسیر مجاہد ٦٤١/٢، اور اسے طبری نے ٢١٠/٢٢ - ٢١١ ان سے روایت کیا ہے، اور بخاری نے اسے کتاب التفسیر میں حدیث (٤٨٧٨) سے پہلے بطور تعلیق ذکر کیا ہے۔ 'القِلْعُ' کا مطلب ہے کشتی کا بادبان۔ لسان العرب (ق-ل-ع)۔

Surah Ar-Rahman: Verses 24 - 28

131

Al-Akhfash said: "They are the ones that run" (1). And in the Hadith: Ali (may Allah be pleased with him) saw ships sailing with sails raised, so he said: "By the Lord of these sailing ships that are constructed, I did not kill Uthman nor did I aid in his killing" (2). Hamzah and Abu Bakr on the authority of Asim read it - with variation from him - as «al-munshi'at» with a kasra on the sheen (3), meaning: those that initiate sailing (4), the action is attributed to them metaphorically and expansively. It is also said: those that raise the sails, i.e., the ship sails. And whoever reads it with a fatha on the sheen [al-munsha'at] said: those that have their sails raised (5).

﴿كَالْأَعْلَامِ﴾ (Like 'a'lam') (Verse 24), meaning: like mountains. 'Al-alam' is the long mountain (6). A poet said: If they pass a mountain, another mountain appears (7)

So the ships in the sea are like the mountains on land. Its explanation has already been mentioned in Surah «Ash-Shura» (8). Ya'qub read: «al-jawari» with a 'ya' in the pause (waqf), while the others omitted it (9).

Words of the Almighty: ﴿كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ (26) وَيَبْقَى وَجْهُ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ (27) فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ (28)﴾

Words of the Almighty: ﴿كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ﴾ (Everyone upon it will perish), the pronoun in «upon it» refers to the earth (10), and its mention has occurred at the beginning of the Surah in the words of the Almighty: ﴿وَالْأَرْضَ وَضَعَهَا لِلْأَنَامِ﴾ (And the earth He has laid out for the creatures). And it may be said: He is more generous than...

(1) An-Nukat wal-Uyun 5/ 431. (2) Narrated by Ahmad in Fada'il al-Sahaba (739), and al-Bukhari in al-Tarikh al-Kabir 7/ 68 on the authority of Umayrah bin Sa'd. (3) Al-Sab'ah p. 620, and al-Taysir p. 206. (4) Al-Wasit 4/ 220. (5) Al-Kashshaf 4/ 46. (6) Ma'ani al-Qur'an for al-Farra 3/ 115. (7) The speaker is Jarir describing camels, and the poem is in his Diwan 1/ 512, and after it: They are digging like women who have lost their jewelry Its commentator said: He means they dig the earth with their hooves as women who lost their anklets dig in the dust. (8) 18/ 481. (9) Al-Nashr 2/ 138. (10) Ma'ani al-Qur'an for al-Zajjaj 5/ 99.

सूरह अर-रहमान: आयतें 24 - 28

131

अल-अखफश ने कहा: "वे चलने वाली हैं" (1)। और हदीस में है: अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने पाल उठाए हुए जहाजों को देखा, तो कहा: "इन चलने वाले और बने हुए जहाजों के रब की कसम, मैंने उस्मान को नहीं मारा और न ही उनकी हत्या में सहायता की" (2)। हमजा और असीम से अबू बक्र ने उनके मतभेद के साथ पढ़ा है: «अल-मुनशिआत» शीन पर कसरा के साथ (3), यानी: वे जो चलना शुरू करती हैं (4), क्रिया को उनके लिए रूपक और विस्तार के रूप में जोड़ा गया है। यह भी कहा गया है: पाल उठाने वाली, यानी जहाज के पाल। और जिसने शीन पर फतह के साथ पढ़ा [अल-मुनशात], उसने कहा: वे जिनके पाल उठाए गए हैं (5)।

﴿كَٱلْأَعْلَٰمِ﴾ (जैसे 'अलाम') (आयत 24), यानी: पहाड़ों की तरह। 'अल-अलाम' लंबा पहाड़ है (6)। कवि ने कहा: जब वे एक पहाड़ को पार करती हैं, तो दूसरा पहाड़ दिखाई देता है (7)

समुद्र में जहाज वैसे ही हैं जैसे ज़मीन पर पहाड़। सूरह «अश-शूरा» (8) में इसका विवरण आ चुका है। याकूब ने पढ़ा: «अल-जवारी» वक्फ (रुकने) में 'या' के साथ, और बाकियों ने इसे हटा दिया (9)।

अल्लाह का फरमान: ﴿كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ (26) وَيَبْقَى وَجْهُ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ (27) فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ (28)﴾

अल्लाह का फरमान: ﴿كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ﴾ (उस पर जो कोई है सब नष्ट होने वाला है), 'उस पर' में ज़मीर (सर्वनाम) पृथ्वी के लिए है (10), और इसका ज़िक्र सूरह की शुरुआत में अल्लाह के इस फरमान में आ चुका है: ﴿وَالْأَرْضَ وَضَعَهَا لِلْأَنَامِ﴾ (और पृथ्वी को उसने मखलूक के लिए बिछाया है)। और यह भी कहा जा सकता है: वह उससे अधिक उदार है जो...

(1) अन-नुकात वल-उयून 5/ 431। (2) इसे अहमद ने फदाइल अल-सहाबा (739) में और अल-बुखारी ने अल-तारीख अल-कबीर 7/ 68 में उमैरा बिन साद के हवाले से निकाला है। (3) अल-सबआ पृष्ठ 620, और अल-तयसीर पृष्ठ 206। (4) अल-वसीत 4/ 220। (5) अल-कशाफ 4/ 46। (6) अल-फर्रा की मानी अल-कुरान 3/ 115। (7) वक्ता जरीर है जो ऊंटों का वर्णन कर रहा है, और यह कविता उसके दीवान 1/ 512 में है, और इसके बाद है: वे इस तरह तलाश कर रही हैं जैसे वे महिलाएं जिनके गहने खो गए हों इसके व्याख्याकार ने कहा: उनका मतलब है कि वे अपने खुरों से

ज़मीन को कुरेदते हैं जैसे वे महिलाएं धूल में अपने खोए हुए पायल तलाशती हैं। (8) 18/ 481। (9) अल-नश्र 2/ 138। (10) अल-ज़ज्जाज की मानी अल-कुरान 5/ 99।

سورہ الرحمن: آیات 24 - 28

131

الاخفش نے کہا: "یہ چلنے والی کشتیاں ہیں" (1)۔ اور حدیث میں ہے کہ: حضرت علی رضی اللہ عنہ نے جہازوں کو بادبانوں کے ساتھ چلتے دیکھا تو فرمایا: "ان چلنے والے بنے ہوئے جہازوں کے رب کی قسم، نہ تو میں نے عثمان کو قتل کیا اور نہ ہی ان کے قتل میں تعاون کیا" (2)۔ حمزہ اور ابو بکر نے عاصم سے ان کے اختلاف کے ساتھ پڑھا ہے: «المُنشِئَاتُ» شین کے نیچے زیر (کسرہ) کے ساتھ (3)، یعنی: وہ کشتیاں جو چلنا شروع کرتی ہیں (4)، فعل کی ان کی طرف نسبت مجازی اور وسعت کے طور پر کی گئی ہے۔ یہ بھی کہا گیا ہے: بادبان بلند کرنے والیاں۔ اور جس نے شین پر زبر (فتحہ) کے ساتھ پڑھا ہے [المنشآت]، اس نے کہا: وہ کشتیاں جن کے بادبان بلند کیے گئے ہوں (5)۔

﴿كَالْأَعْلَامِ﴾ یعنی: پہاڑوں کی طرح، اور 'العلم' سے مراد لمبا پہاڑ ہے (6)۔ شاعر نے کہا: جب وہ ایک پہاڑ پار کرتی ہیں تو دوسرا پہاڑ نظر آنے لگتا ہے (7)

تو سمندر میں کشتیاں زمین پر پہاڑوں کی طرح ہیں۔ سورہ «الشوری» (8) میں اس کی وضاحت گزر چکی ہے۔ یعقوب نے «الْجَوَارِي» کو وقف کی صورت میں 'یا' کے ساتھ پڑھا ہے، جبکہ باقیوں نے اسے حذف کر دیا ہے (9)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ (26) وَيَبْقٰى وَجْهُ رَبِّكَ ذُوالْجَلٰلِ وَالْاِكْرَامِ (27) فَبِاَيِّ اٰلَآءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبٰنِ (28)﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ﴾ میں «عَلَيْهَا» کی ضمیر زمین کی طرف لوٹتی ہے (10)، اور اس کا تذکرہ سورہ کے شروع میں اللہ تعالیٰ کے اس فرمان میں آ چکا ہے: ﴿وَالْأَرْضَ وَضَعَهَا لِلْأَنَامِ﴾ اور یہ بھی کہا جا سکتا ہے: وہ اس سے زیادہ کریم ہے جو...

(1) النکت والعیون 431/5۔ (2) اسے احمد نے فضائل الصحابہ (739) میں اور بخاری نے التاریخ الکبیر 68/7 میں عمیرہ بن سعد سے روایت کیا ہے۔ (3) السبعة ص 620، اور التیسیر ص 206۔ (4) الوسیط 220/4۔ (5) الکشاف 46/4۔ (6) معانی القرآن للفراء 115/3۔ (7) کہنے والا جریر ہے جو اونٹوں کی صفت بیان کر رہا ہے، اور یہ رجز اس کے دیوان 512/1 میں ہے، اور اس کے بعد ہے: فهنَّ بحثاً كمضلات الخدم اس کے شارح نے کہا: اس کی مراد یہ ہے کہ وہ اپنے کھروں سے زمین کو اس طرح کریدتے ہیں جیسے وہ عورتیں جن کی پازیبیں کھو گئی ہوں وہ مٹی میں انہیں تلاش کرتی ہیں۔ (8) 18/ 481۔ (9) النشر 138/2۔ (10) معانی القرآن للزجاج 99/5۔

132 Surah Ar-Rahman: Verses 26 - 28

...upon it, meaning the earth, even if it had not been mentioned before. Ibn Abbas said: When this verse was revealed, the angels said: "The people of the earth are destroyed." Then it was revealed: "Everything is perishing except His Face" [Al-Qasas: 88]. Then the angels became certain of destruction (1), and Muqatil said the same. The aspect of grace in the annihilation of creation is the equality between them in death, and with death, feet become level. It is also said: the aspect of grace is that death is the means of transfer to the abode of recompense and reward.

"And there will remain the Face of your Lord" i.e., Allah remains. "Face" is an expression of His existence and essence, glorified be He. The poet said:

He decreed death for His creation, so everything besides Him is perishing (2).

This is what the verified scholars among our learned men accepted: Ibn Furak, Abu al-Ma'ali, and others. Ibn Abbas said: "Face" is an expression for Him, as He said: "And there will remain the Face of your Lord, Owner of Majesty and Honor." Abu al-Ma'ali said: As for "Face," it refers, according to most of our imams, to the existence of the Creator, Exalted be He, and that is what our Sheikh accepted. Evidence for this is His saying: "And there will remain the Face of your Lord," and what is described as remaining when creation is subject to annihilation is the existence of the Creator, Exalted be He. In "Al-Baqarah" (3), the discussion on this regarding the verse: "So wherever you [might] turn, there is the Face of Allah" [Verse: 115] has passed, and we have mentioned it fully in the book "Al-Asna" (4).

Al-Qushayri said: A group said: It is an additional attribute to the Essence that is not defined by 'how', through which attention is given to whomever the Lord wishes to single out for honor.

The correct view is to say: His Face means His existence and His essence. It is said: "This is the face (aspect) of the matter," "the face of correctness," and "the essence of correctness" (5). It is also said: i.e., what remains is the Manifest through His evidences, like the appearance of a human...

(1) Tafsir Abi al-Layth 3/307 without attribution. (2) The poet is Abu al-Atahiya, and it is in his Diwan p. 385. (3) 2/330 - 332, and the saying of Ibn Abbas, Ibn Furak, and Abu al-Ma'ali preceded there. The correct view is that the attribute of Face is among the essential attributes of Allah, glorified be He, so it must be affirmed for Him in a

manner befitting Him. (4) We did not find it in the printed version of it. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 5/229.

१३२ सूरह अर-रहमान: आयतें २६ - २८

...उस पर, यानी ज़मीन पर, भले ही उसका पहले उल्लेख न किया गया हो। इब्न अब्बास ने कहा: जब यह आयत उतरी, तो फरिश्तों ने कहा: "धरती के लोग नष्ट हो गए।" फिर यह उतरा: "हर चीज़ नष्ट होने वाली है सिवाय उसके चेहरे (सत्ता) के" [अल-क़सस: ८८]। तब फरिश्तों को विनाश का निश्चय हो गया (१), और मुक़ातिल ने भी यही कहा। सृष्टि के विनाश में कृपा का पहलू उनके बीच मृत्यु में समानता है, और मृत्यु के साथ सब समान हो जाते हैं। यह भी कहा गया है: कृपा का पहलू यह है कि मृत्यु प्रतिफल और पुरस्कार के घर की ओर स्थानांतरण का साधन है।

"और आपके रब का चेहरा (सत्ता) शेष रहेगा" यानी: अल्लाह शेष रहेगा। "चेहरा" उसकी सत्ता और उसके अस्तित्व की अभिव्यक्ति है, वह महिमामय है। कवि ने कहा:

उसने अपनी रचना के लिए मृत्यु तय कर दी, तो उसके अलावा सब कुछ नष्ट होने वाला है (२)।

यही हमारे विद्वानों में से सत्यान्वेषी विद्वानों ने स्वीकार किया है: इब्न फ़ुरक, अबू अल-मआली और अन्य। इब्न अब्बास ने कहा: "चेहरा" उसी की एक अभिव्यक्ति है, जैसा कि उसने कहा: "और आपके रब का चेहरा शेष रहेगा, जो महिमा और सम्मान वाला है।" अबू अल-मआली ने कहा: जहाँ तक "चेहरे" का सवाल है, हमारे अधिकांश इमामों के अनुसार इसका अर्थ विधाता (ईश्वर) का अस्तित्व है, और यही हमारे शेख ने स्वीकार किया है। इसका प्रमाण उसका यह कथन है: "और आपके रब का चेहरा शेष रहेगा," और जब सृष्टि विनाश के अधीन हो, तो शेष रहने वाला केवल विधाता का अस्तित्व ही है। "अल-बक़रह" (३) में, आयत: "तो तुम जिधर भी मुड़ो, उधर ही अल्लाह का चेहरा है" [आयत: ११५] के संदर्भ में इस पर चर्चा हो चुकी है, और हमने इसे "अल-अस्मा" (४) पुस्तक में विस्तार से उल्लेख किया है।

अल-कुशैरी ने कहा: एक समूह ने कहा: यह सत्ता के अतिरिक्त एक गुण है जिसे परिभाषित नहीं किया जा सकता, जिसके माध्यम से उन पर कृपा की जाती है जिन्हें रब सम्मान के लिए चुनना चाहता है।

सही बात यह है कि कहा जाए: उसका चेहरा यानी उसका अस्तित्व और उसकी सत्ता। कहा जाता है: "यह मामले का चेहरा (पहलू) है," "सत्य का चेहरा," और "सत्य का सार" (५)। यह भी कहा गया है: यानी वह जो अपने प्रमाणों के साथ प्रकट रहता है, जैसे मनुष्य का प्रकट होना...

(१) तफ़्सीर अबी अल-लैथ ३/३०७ बिना किसी संदर्भ के। (२) कवि अबू अल-अताहिया हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ ३८५ में है। (३) २/३३० - ३३२, और वहाँ इब्न अब्बास, इब्न फुरक और अबू अल-मआली का कथन पहले आ चुका है। सही यह है कि चेहरे का गुण अल्लाह के व्यक्तिगत गुणों में से है, इसलिए इसे उसके लिए उसी तरह स्वीकार किया जाना चाहिए जो उसके योग्य हो। (४) हमें इसके मुद्रित संस्करण में यह नहीं मिला। (५) अल-मुहर्रर अल-वाजीज़ ५/२२९।

۱۳۲ سورة الرحمٰن: آیات ۲۶ - ۲۸

...اس پر، یعنی زمین پر، اگرچہ اس کا پہلے ذکر نہیں ہوا تھا۔ ابن عباس نے کہا: جب یہ آیت نازل ہوئی تو فرشتوں نے کہا: زمین والے ہلاک ہو گئے۔ پھر یہ نازل ہوئی: ﴿كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ﴾ [القصص: ۸۸] تو فرشتوں کو ہلاکت کا یقین ہو گیا(۱) ، اور یہی مقاتل نے کہا۔ مخلوق کی فنا میں نعمت کا پہلو موت میں ان کے درمیان برابری ہے، اور موت کے ساتھ قدم برابر ہو جاتے ہیں۔ اور کہا گیا: نعمت کا پہلو یہ ہے کہ موت جزا اور ثواب کے گھر کی طرف منتقل ہونے کا سبب ہے۔

﴿وَيَبْقَى وَجْهُ رَبِّكَ﴾ یعنی: اللہ باقی رہے گا، پس "وجہ" (چہرہ) اس کے وجود اور اس کی ذات سبحانہ سے عبارت ہے، شاعر نے کہا:

قضَى على خَلْقِه المنايا فكلُّ شيءٍ سواه فانِ(۲) (اس نے اپنی مخلوق پر موت کا فیصلہ کر دیا، پس اس کے سوا ہر چیز فنا ہونے والی ہے)

اور یہی وہ قول ہے جسے ہمارے علمائے محققین نے پسند کیا ہے: ابن فورک، ابو المعالی اور دیگر۔ ابن عباس نے کہا: "وجہ" (چہرہ) اسی کی ذات سے عبارت ہے جیسا کہ اس نے فرمایا: ﴿وَيَبْقَى وَجْهُ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ﴾۔ ابو المعالی نے کہا: جہاں تک "وجہ" کا تعلق ہے، ہمارے اکثر ائمہ کے نزدیک اس سے مراد باری تعالیٰ کا وجود ہے، اور یہی وہ قول ہے جسے ہمارے شیخ نے پسند کیا ہے۔ اس کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: ﴿وَيَبْقَى وَجْهُ رَبِّكَ﴾ اور مخلوق کے فنا ہونے کے وقت بقا کے ساتھ جس کی صفت بیان کی گئی ہے وہ باری تعالیٰ کا وجود ہے۔ اور سورہ "البقرہ"(۳) میں اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد: ﴿فَأَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهُ اللَّهِ﴾ [آیت: ۱۱۵] کے تحت اس پر کلام گزر چکا ہے، اور ہم نے اسے کتاب "الاسنی"(۴) میں مکمل طور پر ذکر کیا ہے۔

قشیری نے کہا: ایک گروہ نے کہا: یہ ذات پر ایک زائد صفت ہے جس کی کیفیت بیان نہیں کی جا سکتی، جس کے ذریعے اس پر توجہ فرمائی جاتی ہے جسے رب اکرام کے لیے مخصوص کرنا چاہیے۔

اور صحیح یہ ہے کہ کہا جائے: اس کی "وجہ" یعنی اس کا وجود اور اس کی ذات۔ کہا جاتا ہے: "یہ معاملے کی وجہ (پہلو) ہے"، اور "درستگی کی وجہ"، اور "عین صواب" (۵)۔ اور کہا گیا: یعنی وہ جو اپنے دلائل کے ساتھ ظاہر رہے جیسے انسان کا ظہور...

(۱) تفسیر ابی اللیث ۳۰۷/۳ بغیر انتساب کے۔ (۲) قائل ابو العتاہیہ ہے، اور یہ اس کے دیوان ص ۳۸۵ میں ہے۔ (۳) ۳۳۰/۲ - ۳۳۲ اور وہاں ابن عباس، ابن فورک اور ابو المعالی کا قول گزر چکا ہے۔ اور صحیح یہ ہے کہ "وجہ" کی صفت اللہ سبحانہ کی ذاتی صفات میں سے ہے، پس اس کے لیے اس کا اثبات اس طریقے پر واجب ہے جو اس کے شایانِ شان ہو۔ (۴) ہمیں اس کے مطبوعہ نسخے میں یہ نہیں ملا۔ (۵) المحرر الوجیز ۲۲۹/۵۔

Surah Ar-Rahman: Verses 27 - 30 133

by His face (1). It was said: and the direction through which one draws closer to Allah remains. {Possessor of Majesty} Majesty: The greatness and pride of Allah, and His worthiness of the attributes of praise (2). It is said: The thing became 'Jalla' (great), meaning: it became great, and 'ajlaltuhu' (I magnified it), meaning: I deemed it great. 'Al-Jalal' (Majesty) is a noun derived from 'Jalla' (3). {and Honor} meaning: He is worthy of being honored above what does not befit Him of shirk (associating partners), just as you say: I honor you above this, and from it is the honoring of the Prophets and the Saints (4). We have covered these two names linguistically and semantically in the book "Al-Asna" (5) comprehensively. Anas reported that the Prophet ﷺ said: "Persist (Alizhoo) in saying 'Ya Dhal-Jalali wal-Ikram' (O Possessor of Majesty and Honor)" (6). It is narrated that it was from the saying of Ibn Mas'ud, and its meaning is: Keep to that in supplication (7). Abu 'Ubaid said: 'Al-Ilthath' (persisting) is keeping to a thing and persevering in it. It is also said: 'Al-Ilthath' is persistence. On the authority of Sa'id Al-Maqburi: A man persisted and started saying: O Allah, O Possessor of Majesty and Honor! O Allah, O Possessor of Majesty and Honor! Then a voice called out: I have heard you, so what is your need (8)? The Almighty's saying: {Whoever is in the heavens and the earth asks of Him; every day He is in a [new] state of being (29) So which of the favors of your Lord will you deny? (30)} The Almighty's saying: {Whoever is in the heavens and the earth asks of Him} It was said: the meaning is those who are in the heavens ask Him...

---

(1) Al-Waseet 4/221. (2) Al-Waseet 4/221. (3) Tahdhib al-Lughah 10/486. (4) Al-Waseet 4/221. (5) pp. 324 - 325. (6) Narrated by At-Tirmidhi (3524) and (3525), who said: This is a strange (gharib) hadith. It was also narrated by Ahmad (17596), Al-Bukhari in At-Tarikh al-Kabir 3/280 from Rabi'ah bin 'Amir, and Al-Hakim 1/499 from Abu Hurairah, see Al-Kafi al-Shaff p. 162. (7) As-Sihah (lath-th), and what follows from it as well. (8) Al-Asna p. 325.

सूरह अर-रहमान: आयतें 27 - 30 133

अपने चेहरे से (1)। यह कहा गया: और वह दिशा बनी रहती है जिसके माध्यम से अल्लाह की निकटता प्राप्त की जाती है। {महिमा का स्वामी (ज़ुल-जलाल)} महिमा: अल्लाह की महानता और गर्व, और प्रशंसा के गुणों के लिए उनकी योग्यता (2)। कहा जाता है: चीज़ 'जल्ला' (बड़ी) हो गई, यानी: वह महान हो गई, और 'अजललतुहु' (मैंने उसे बड़ा माना), यानी: मैंने उसे महान माना। 'अल-जलाल' (महिमा) 'जल्ला' से निकला एक संज्ञा है (3)। {और सम्मान (वल-इकराम)} यानी: वह इस बात के योग्य है कि उसे उस चीज़ से सम्मानित किया जाए जो उसके लिए उपयुक्त नहीं है जैसे कि शिर्क (साझेदारी), जैसे आप कहते हैं: मैं आपको इससे ऊपर सम्मान देता हूँ, और इसी से पैगंबरों और संतों का सम्मान आता है (4)। हमने "अल-अस्मा" (5) पुस्तक में इन दो नामों को भाषाई और अर्थपूर्ण रूप से व्यापक रूप से शामिल किया है। अनस ने बताया कि पैगंबर ﷺ ने कहा: "या ज़ल-जलाली वल-इकराम (हे महिमा और सम्मान के स्वामी) कहने में डटे रहो (अलिज़्हू)" (6)। यह भी रिवायत है कि यह इब्न मसूद का कथन था, और इसका अर्थ है: प्रार्थना में उस पर डटे रहो (7)। अबू उबैद ने कहा: 'अल-इल्ज़ाज़' (डटे रहना) किसी चीज़ पर बने रहना और उसमें लगे रहना है। यह भी कहा जाता है: 'अल-इल्ज़ाज़' का अर्थ निरंतरता है। सईद अल-मकबुरी के अधिकार पर: एक व्यक्ति ने आग्रह किया और कहना शुरू किया: हे अल्लाह, हे महिमा और सम्मान के स्वामी! हे अल्लाह, हे महिमा और सम्मान के स्वामी! तब एक आवाज़ आई: मैंने सुन लिया है, तो तुम्हारी क्या ज़रूरत है (8)? सर्वशक्तिमान का कथन: {जो कुछ भी आसमानों और धरती में है, उसी से मांगता है; हर दिन वह एक [नई] शान में होता है (29) अतः तुम दोनों अपने रब की कौन-कौन सी नेमतों को झुठलाओगे? (30)} सर्वशक्तिमान का कथन: {जो कुछ भी आसमानों और धरती में है, उसी से मांगता है} कहा गया: इसका अर्थ है कि जो आसमानों में हैं वे उससे मांगते हैं...

---

(1) अल-वसीत 4/221। (2) अल-वसीत 4/221। (3) तहज़ीब अल-लुग़ह 10/486। (4) अल-वसीत 4/221। (5) पृष्ठ 324 - 325। (6) तिरमिज़ी (3524) और (3525) द्वारा उद्धृत, जिन्होंने कहा: यह एक गरीब (अजीब) हदीस है। इसे अहमद (17596) ने भी उद्धृत किया है, और अल-बुखारी ने अत-तारीख अल-कबीर 3/280 में रबीअ बिन आमिर से, और अल-हाकिम ने 1/499 में अबू हुरैरा से, देखें अल-काफी अल-शाफ़ पृष्ठ 162। (7) अस-सिहाह (लज़्ज़), और उसके बाद का हिस्सा भी वहीं से है। (8) अल-अस्मा पृष्ठ 325।

سورة الرحمن: آیات ۲۷ - ۳۰ ۱۳۳

اس کی ذات (چہرے) کے ساتھ (۱)۔ اور کہا گیا: وہ جہت باقی رہتی ہے جس کے ذریعے اللہ کا تقرب حاصل کیا جاتا ہے۔ ﴿ذُو الْجَلَالِ﴾ الجلال: اللہ کی عظمت، کبریائی اور صفاتِ مدح کی مستحق ہونا (۲)۔ کہا جاتا ہے: جَلَّ الشيءُ، یعنی: وہ بڑا ہوا، اور أجللته، یعنی: میں نے اسے بڑا جانا، اور الجلال: جلّ سے اسم ہے (۳)۔ ﴿وَالْإِكْرَامِ﴾ یعنی: وہ اس بات کا اہل ہے کہ اسے ان چیزوں سے پاک و برتر رکھا جائے جو اس کے شایانِ شان نہیں مثلاً شرک، جیسا کہ آپ کہتے ہیں: میں آپ کو اس سے برتر سمجھتا ہوں، اور اسی سے انبیاء اور اولیاء کا اکرام ہے (۴)۔ ہم نے ان دونوں ناموں کی لغوی اور معنوی بحث کتاب "الأسنى" (۵) میں مفصل بیان کر دی ہے۔ حضرت انسؓ سے روایت ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "یا ذوالجلال والاکرام کو لازم پکڑو (اس کے ساتھ چمٹ جاؤ)" (۶)۔ اور روایت ہے کہ یہ ابن مسعودؓ کا قول ہے، اور اس کا معنی ہے: دعا میں اس کو لازم پکڑو (۷)۔ ابو عبید نے کہا: الإلظاظ سے مراد کسی چیز کو لازم پکڑنا اور اس پر ثابت قدم رہنا ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا: الإلظاظ سے مراد الحاح و زاری (اصرار) ہے۔ سعید المقبری سے روایت ہے کہ: ایک شخص نے بہت الحاح و زاری کی اور کہنے لگا: اے اللہ، اے ذوالجلال والاکرام! اے اللہ، اے ذوالجلال والاکرام! تو ندا دی گئی: میں نے سن لیا ہے، اب بتاؤ تمہاری حاجت کیا ہے (۸)؟ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿يَسْأَلُهُ مَن فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ (۲۹) فَبِأَيِّ ءَالَآءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ (۳۰)﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿يَسْأَلُهُ مَن فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ کہا گیا: اس کا معنی یہ ہے کہ جو آسمانوں میں ہیں وہ اس سے مانگتے ہیں...

---

(۱) الوسیط ٤/ ۲۲۱ . (۲) الوسیط ٤/ ۲۲۱ . (۳) تهذیب اللغة ۱۰/٤۸٦ . (٤) الوسیط ٤/ ۲۲۱ . (٥) ص ۳۲٤ - ۳۲٥ . (٦) اسے ترمذی (۳٥۲٤) اور (۳٥۲٥) نے روایت کیا ہے اور کہا ہے کہ

یہ حدیث غریب ہے۔ اسے احمد (۱۷۵۹۶)، اور بخاری نے التاریخ الکبیر ۳/ ۲۸۰ میں ربیعہ بن عامر سے، اور حاکم نے ۱/ ۴۹۹ میں ابوہریرہؓ سے روایت کیا ہے، دیکھئے الکافی الشاف ص ۱۶۲۔ (۷) الصحاح (لظظ)، اور اس کے بعد والا حصہ بھی وہیں سے ہے۔ (۸) الأسنی ص ۳۲۵ .

mercy, and those on earth [ask for] sustenance (1). Ibn Abbas and Abu Salih said: The people of the heavens ask Him for forgiveness and do not ask Him for sustenance, while the people of the earth ask Him for both (2). Ibn Jurayj said: And the angels ask for sustenance for the people of the earth, so both requests from the people of heaven and the people of the earth were for the people of the earth (3).

And in the Hadith: "Among the angels is an angel who has four faces: a face like a human face, and he asks God for sustenance for the children of Adam; a face like a lion's face, and he asks God for sustenance for predatory animals; a face like a bull's face, and he asks God for sustenance for cattle; and a face like an eagle's face, and he asks God for sustenance for birds" (4). Ibn Ata said: They asked Him for strength for worship (5).

{Every day He is bringing about a matter} This is a new sentence. "Every day" (Kulla yawmin) is in the accusative case as an adverb of time for His saying: "in a matter" (fi sha'nin), or an adverb for the questioning, then He begins: "He is [engaged] in a matter".

Abu al-Darda (may Allah be pleased with him) narrated from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) regarding: {Every day He is bringing about a matter}, he said: "Of His affairs is that He forgives a sin, relieves distress, raises a people, and lowers others" (6). And from Ibn Umar from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) regarding the words of Allah the Mighty and Sublime: {Every day He is bringing about a matter}, he said: "He forgives a sin, removes distress, and answers a caller" (7). It was also said: Of His affairs is that He gives life and causes death, honors and humbles, provides and withholds (8).

It was said: He meant His affair in the two days of this world and the hereafter. Ibn Bahr said: Time in its entirety consists of two days,

---

(1) Al-Wasit 4/221. (2) Al-Wasit 4/221 from Abu Salih, and Tafsir al-Baghawi 4/270 from Ibn Abbas. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/432. (4) We did not find it. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/432. (6) Reported by Ibn Majah (202), Al-Busiri said in Al-Zawa'id: Its chain of narration is good. Ended. And Al-Bukhari mentioned it in his Sahih, in the commentary (Tafsir), before hadith (4878) from Abu al-Darda as a suspended report. (7) Reported by Al-Bazzar (2268 Kashf al-Astar), and in its chain of narration is Abd al-Rahman bin al-Baylamani, who is weak. (8) Al-Wasit 4/221.

सूरह अल-रहमान: आयतें 29 - 30 134

दया, और जो ज़मीन पर हैं [वे] रोज़ी [माँगते हैं] (1)। इब्न अब्बास और अबू सालिह ने कहा: आसमानों वाले उनसे मग़फ़िरत (माफ़ी) माँगते हैं और रोज़ी नहीं माँगते, जबकि ज़मीन वाले उनसे दोनों चीज़ें माँगते हैं (2)। इब्न जुरैज ने कहा: और फ़रिश्ते ज़मीन वालों के लिए रोज़ी माँगते हैं, इसलिए आसमान वालों और ज़मीन वालों दोनों की माँगें ज़मीन वालों के लिए ही थीं (3)।

और हदीस में है: "फ़रिश्तों में से एक फ़रिश्ता ऐसा है जिसके चार चेहरे हैं: एक चेहरा इंसान के चेहरे जैसा है और वह अल्लाह से आदम की औलाद के लिए रोज़ी माँगता है; एक चेहरा शेर के चेहरे जैसा है और वह अल्लाह से शिकारियों (दरिंदों) के लिए रोज़ी माँगता है; एक चेहरा बैल के चेहरे जैसा है और वह अल्लाह से मवेशियों के लिए रोज़ी माँगता है; और एक चेहरा उक़ाब (चील) के चेहरे जैसा है और वह अल्लाह से परिंदों के लिए रोज़ी माँगता है" (4)। इब्न अता ने कहा: उन्होंने उनसे इबादत के लिए ताक़त माँगी (5)।

{हर दिन वह किसी काम में है} यह एक नया वाक्य है। "हर दिन" (कुल्ला यौमिन) यहाँ समय बताने वाले शब्द (ज़रफ़) के रूप में आया है, क्योंकि आगे कहा गया है: "किसी काम में" (फ़ी शानिन), या यह 'सवाल करने' का समय बता रहा है, फिर वाक्य शुरू होता है: "वह किसी काम में है"।

अबू दरदा (अल्लाह उन पर राज़ी हो) ने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से रिवायत की कि: {हर दिन वह किसी काम में है}, उन्होंने कहा: "उनके कामों में से यह है कि वह गुनाह माफ़ करते हैं, परेशानी दूर करते हैं, किसी क़ौम को बुलंदी देते हैं और दूसरों को पस्त करते हैं" (6)। और इब्न उमर से मरवी है कि अल्लाह के इस फ़रमान के बारे में: {हर दिन वह किसी काम में है}, उन्होंने कहा: "वह गुनाह माफ़ करते हैं, दुख दूर करते हैं और पुकारने वाले की पुकार सुनते हैं" (7)। और यह भी कहा गया है कि: उनके कामों में से यह है कि वह ज़िंदगी देते हैं और मौत देते हैं, इज़्ज़त देते हैं और ज़लील करते हैं, रोज़ी देते हैं और रोक लेते हैं (8)।

और यह भी कहा गया है: उनका इरादा दुनिया और आख़िरत के दो दिनों के अपने काम से था। इब्न बहर ने कहा: सारा ज़माना सिर्फ़ दो दिन है,

---

(1) अल-वसीत 4/221। (2) अबू सालिह से अल-वसीत 4/221, और इब्न अब्बास से तफ़सीर अल-बग़वी 4/270। (3) अल-नुकत व अल-'उयून 5/432। (4) हमें यह नहीं मिला। (5) अल-नुकत व

अल-'उयून 5/432। (6) इसे इब्न माजाह (202) ने उद्धृत किया है, अल-बुसीरी ने अल-ज़वाइद में कहा: इसकी शृंखला (इसनाद) अच्छी है। समाप्त। और अल-बुखारी ने इसे अपनी सहीह में, तफ़सीर में, हदीस (4878) से पहले अबू अल-दरदा से मौक़ूफ़ के रूप में जोड़ा है। (7) इसे अल-बज़ार (2268 कश्फ़ अल-अस्तार) ने उद्धृत किया है, और इसकी शृंखला में अब्द अल-रहमान बिन अल-बैलमानी हैं, जो कमज़ोर हैं। (8) अल-वसीत 4/221।

سورہ الرحمن: آیات ۲۹ - ۳۰ ۱۳۴

رحمت، اور جو زمین میں ہیں وہ رزق (مانگتے ہیں)(۱)۔ ابن عباس اور ابوصالح نے کہا: آسمان والے ان سے بخشش مانگتے ہیں اور رزق نہیں مانگتے، اور زمین والے ان سے دونوں چیزیں مانگتے ہیں(۲)۔ ابن جریج نے کہا: اور فرشتے اہل زمین کے لیے رزق مانگتے ہیں، چنانچہ اہل آسمان اور اہل زمین دونوں کے سوالات اہل زمین ہی کے لیے تھے(۳)۔

اور حدیث میں ہے: «بے شک فرشتوں میں سے ایک فرشتہ ہے جس کے چار چہرے ہیں، ایک چہرہ انسان جیسا ہے اور وہ اللہ سے بنی آدم کے لیے رزق مانگتا ہے، ایک چہرہ شیر کے چہرے جیسا ہے اور وہ اللہ سے درندوں کے لیے رزق مانگتا ہے، ایک چہرہ بیل کے چہرے جیسا ہے اور وہ اللہ سے چوپایوں کے لیے رزق مانگتا ہے، اور ایک چہرہ عقاب کے چہرے جیسا ہے اور وہ اللہ سے پرندوں کے لیے رزق مانگتا ہے»(۴)۔ ابن عطا نے کہا: انہوں نے ان سے عبادت پر قوت کا سوال کیا(۵)۔

﴿ كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ ﴾ یہ نیا کلام ہے۔ اور «كُلَّ يَوْمٍ» ظرف کے طور پر منسوب ہے، اس کے قول «في شأنٍ» کی وجہ سے، یا یہ سوال کے لیے ظرف ہے، پھر ابتدا ہوتی ہے: «هُوَ فِي شَأْنٍ»۔

حضرت ابودرداء رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نے ﴿ كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ ﴾ کے بارے میں فرمایا: «ان کی شان یہ ہے کہ وہ گناہ بخش دیتے ہیں، تکلیف دور کر دیتے ہیں، ایک قوم کو بلند کرتے ہیں اور دوسروں کو پست کرتے ہیں»(۶)۔ اور ابن عمر سے مروی ہے کہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نے اللہ عزوجل کے قول ﴿ كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ ﴾ کے بارے میں فرمایا: «گناہ بخش دیتے ہیں، دکھ دور کرتے ہیں اور پکارنے والے کی پکار سنتے

ہیں»(۷)۔ اور کہا گیا: ان کی شان یہ ہے کہ وہ زندگی دیتے اور موت دیتے ہیں، عزت دیتے اور ذلیل کرتے ہیں، رزق دیتے اور روک لیتے ہیں(۸)۔

اور کہا گیا: اس سے ان کی مراد دنیا اور آخرت کے ایام میں ان کی شان تھی۔ ابن بحر نے کہا: سارا زمانہ صرف دو دن ہے،

---

(۱) الوسیط ۴/۲۲۱ . (۲) ابوصالح سے الوسیط ۴/۲۲۱، اور ابن عباس سے تفسیر البغوي ۴/۲۷۰ . (۳) النکت والعیون ۵/۴۳۲ . (۴) ہمیں نہیں ملا۔ (۵) النکت والعیون ۵/۴۳۲ . (۶) اسے ابن ماجہ (۲۰۲) نے نکالا ہے، البوصیری نے الزوائد میں کہا: اس کی سند حسن ہے۔ اھ اور بخاری نے اسے اپنی صحیح میں، تفسیر میں، حدیث (۴۸۷۸) سے پہلے ابودرداء سے موقوفاً تعلیقاً ذکر کیا ہے۔ (۷) اسے البزار (۲۲۶۸ کشف الاستار) نے نکالا ہے، اور اس کی سند میں عبدالرحمن بن البیلمانی ہے، جو کہ ضعیف ہے۔ (۸) الوسیط ۴/۲۲۱ .

Surah Ar-Rahman: Verses 29 - 30 / 135

One of them is the duration of the days of this world, and the other is the Day of Resurrection. His affair, Glory be to Him, during the days of this world is trial and testing through command and prohibition, giving life and causing death, giving and withholding. His affair on the Day of Resurrection is recompense and reckoning, reward and punishment. It was also said: What is meant by that is informing about His affair in every day of the days of this world (1). This is the apparent meaning. "Sha'n" (affair) in language refers to a great matter, and its plural is "shu'un" (2). What is meant by "sha'n" here is the plural form, as in His Almighty's saying: {then He brings you forth as a child} [Ghafir: 67]. Al-Kalbi said: His affair is driving destinies to their appointed times (3). Amr ibn Maymun said regarding the verse: {Every day He is in [some] affair}: Among His affairs are that He causes the living to die, establishes in the wombs what He wills, honors the humble, and humbles the mighty.

A prince asked his vizier about the verse: {Every day He is in [some] affair}, but he did not know its meaning and asked for time until the next day. He returned home depressed, and a black slave of his asked him: "What is the matter with you?" He told him. The slave said: "Return to the prince, for I will explain it to him." The prince summoned him, and the slave said: "O Prince! His affair is that He merges the night into the day and merges the day into the night, brings forth the living from the dead and brings forth the dead from the living, heals the sick and makes the healthy sick, trials the well and heals the afflicted, honors the humble and humbles the mighty, impoverishes the rich and enriches the poor." The prince said: "You have relieved me, may Allah relieve you." Then he ordered that the vizier's clothes be taken off and given to the slave. The slave said: "O my master! This is among the affairs of Allah Almighty (4)."

It is narrated from Abdullah ibn Tahir that he summoned Al-Husayn ibn al-Fadl and said to him: "Three verses have perplexed me, and I have called you to clarify them for me: His Almighty's saying: {and became of the regretful} [Al-Ma'idah: 31] while it is established that regret is repentance; and His saying: {Every day He is in [some] affair} while it is established that the Pen has dried with what is to happen until the Day of Resurrection; and His saying: {And that there is not for man except that [good] for which he strives} [An-Najm: 39]."

(1) Al-Nukat wa al-Uyun 5/432. (2) Tahdhib al-Lugha 11/415. (3) Tafsir al-Baghawi 4/270, and Al-Muharrar al-Wajiz 5/229, attributing it to Al-Husayn ibn al-Fadl. (4) Al-Kashshaf 4/46, and what follows it is also from there.

सूरह अर-रहमान: आयतें 29 - 30 / 135

उनमें से एक दुनिया के दिनों की अवधि है, और दूसरा कयामत का दिन है। दुनिया के दिनों में उनका मामला, वह महिमामय और सर्वोच्च है, आदेश और निषेध, जीवन देने और मृत्यु देने, देने और रोकने के माध्यम से परीक्षण और परीक्षा है। और कयामत के दिन उनका मामला प्रतिफल और हिसाब, इनाम और दंड है। और कहा गया: इसका अर्थ दुनिया के हर दिन में उनके मामले की जानकारी देना है (1)। और यही स्पष्ट है। भाषा में "शान" (affair) का अर्थ है एक महान मामला, और इसका बहुवचन "शूउन" (2) है। यहाँ "शान" से तात्पर्य बहुवचन से है, जैसा कि सर्वशक्तिमान के इस कथन में है: {फिर वह तुम्हें बच्चे के रूप में बाहर निकालता है} [गाफिर: 67]। अल-कल्बी ने कहा: उनका मामला नियति को उनके निर्धारित समय तक ले जाना है (3)। अम्र इब्न मैमुन ने आयत के बारे में कहा: {हर दिन वह किसी न किसी कार्य में होता है}: उनके कार्यों में से यह है कि वह जीवित को मारते हैं, गर्भों में जो चाहते हैं उसे स्थापित करते हैं, विनम्र को सम्मानित करते हैं, और शक्तिशाली को विनम्र करते हैं।

एक राजकुमार ने अपने वज़ीर से आयत के बारे में पूछा: {हर दिन वह किसी न किसी कार्य में होता है}, लेकिन उसे इसका अर्थ नहीं पता था और उसने अगले दिन तक का समय मांगा। वह उदास होकर अपने घर लौटा, और उसके एक काले दास ने उससे पूछा: "क्या बात है?" उसने उसे बताया। दास ने कहा: "राजकुमार के पास वापस जाओ, क्योंकि मैं उसे समझा दूंगा।" राजकुमार ने उसे बुलाया, और दास ने कहा: "हे राजकुमार! उनका मामला यह है कि वह रात को दिन में और दिन को रात में पिरोते हैं, जीवित को मृत से निकालते हैं और मृत को जीवित से निकालते हैं, बीमारों को चंगा करते हैं और स्वस्थ को बीमार करते हैं, स्वस्थ की परीक्षा लेते हैं और पीड़ितों को चंगा करते हैं, विनम्र को सम्मानित करते हैं और शक्तिशाली को विनम्र करते हैं, अमीरों को गरीब करते हैं और गरीबों को अमीर करते हैं।" राजकुमार ने कहा: "तुमने मुझे राहत दी है, अल्लाह तुम्हें राहत दे।" फिर उसने आदेश दिया कि वज़ीर के कपड़े उतार दिए जाएं और दास को पहना दिए जाएं। दास ने कहा: "हे मेरे स्वामी! यह अल्लाह सर्वशक्तिमान के कार्यों में से है (4)।"

अब्दुल्ला इब्न ताहिर से वर्णित है कि उन्होंने अल-हुसैन इब्न अल-फदल को बुलाया और उनसे कहा: "तीन आयतों ने मुझे उलझन में डाल दिया है, और मैंने तुम्हें मेरे लिए उन्हें स्पष्ट करने के लिए बुलाया है: सर्वशक्तिमान का यह कथन: {और वह पछताने वालों में से हो गया} [अल-मैदा: 31] जबकि यह स्थापित है कि पछतावा ही पश्चाताप है; और उनका यह कथन: {हर दिन वह किसी न किसी कार्य में

होता है} जबकि यह स्थापित है कि कलम उन बातों को लिखकर सूख चुकी है जो कयामत के दिन तक होने वाली हैं; और उनका यह कथन: {और यह कि मनुष्य के लिए केवल वही है जिसके लिए वह प्रयास करता है} [अन-नज्म: 39]।"

(1) अन-नुकत व अल-उयून 5/432। (2) तहज़ीब अल-लुग़ा 11/415। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 4/270, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/229, दोनों ने इसे अल-हुसैन इब्न अल-फ़दल के नाम किया है। (4) अल-कश्शाफ़ 4/46, और उसके बाद का हिस्सा भी वहीं से है।

سورہ الرحمن: آیات ۲۹ - ۳۰ / ۱۳۵

ان میں سے ایک دنیا کے ایام کی مدت ہے، اور دوسرا قیامت کا دن ہے۔ دنیا کے دنوں میں ان کا معاملہ، وہ پاک اور بلند و برتر ہے، حکم اور ممانعت، زندگی دینے اور موت دینے، دینے اور روکنے کے ذریعے آزمائش اور امتحان ہے۔ اور قیامت کے دن ان کا معاملہ بدلہ اور حساب، ثواب اور عذاب ہے۔ اور کہا گیا: اس سے مراد دنیا کے ہر دن میں ان کے معاملے کی خبر دینا ہے (۱)۔ اور یہی ظاہر ہے۔ لغت میں "شان" (معاملہ) کا مطلب عظیم امر ہے، اور اس کی جمع "شؤون" (۲) ہے، اور یہاں شان سے مراد جمع ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿ثُمَّ يُخْرِجُكُمْ طِفْلًا﴾ [غافر: ۶۷]۔ اور کلبی نے کہا: اس کی شان تقدیروں کو ان کے اوقات کی طرف لے جانا ہے (۳)۔ اور عمرو بن میمون نے اللہ تعالیٰ کے قول ﴿كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ﴾ کے بارے میں کہا: اس کی شان میں سے یہ ہے کہ وہ زندہ کو مارتا ہے، اور رحموں میں جو چاہتا ہے ٹھہراتا ہے، اور ذلیل کو عزت دیتا ہے، اور عزیز کو ذلیل کرتا ہے۔

ایک امیر نے اپنے وزیر سے اللہ تعالیٰ کے قول ﴿كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ﴾ کے بارے میں پوچھا تو وہ اس کا مطلب نہ جان سکا، اور اگلے دن تک مہلت مانگی، وہ غمزدہ ہو کر اپنے گھر لوٹا، تو اس کے ایک سیاہ فام غلام نے اس سے پوچھا: آپ کا کیا حال ہے؟ تو اس نے اسے بتایا۔ اس نے کہا: امیر کے پاس واپس جائیں کیونکہ میں اس کی تفسیر کروں گا، چنانچہ اس نے اسے بلایا تو اس نے کہا: اے امیر! اس کی شان یہ ہے کہ وہ رات کو دن میں اور دن کو رات میں داخل کرتا ہے، اور زندہ کو مردہ سے اور مردہ کو زندہ سے نکالتا ہے، اور بیمار کو شفا دیتا ہے، اور تندرست کو بیمار کرتا ہے، اور تندرست کو آزمائش میں ڈالتا ہے، اور مصیبت زدہ کو عافیت دیتا ہے، اور ذلیل کو عزت دیتا ہے، اور عزیز کو ذلیل کرتا ہے، اور غنی کو فقیر کرتا ہے، اور فقیر کو غنی کرتا

ہے۔ اس نے کہا: تم نے میرا غم دور کر دیا، اللہ تمہارا غم دور کرے، پھر اس نے وزیر کے کپڑے اتارنے کا حکم دیا، اور وہ غلام کو پہنا دیے، تو اس نے کہا: اے میرے آقا! یہ اللہ تعالیٰ کی شان میں سے ہے (۴)۔

اور عبد اللہ بن طاہر سے روایت ہے کہ انہوں نے حسین بن الفضل کو بلایا اور ان سے کہا: مجھ پر تین آیتیں مشکل ہو گئی ہیں، میں نے آپ کو بلایا ہے تاکہ آپ انہیں مجھ پر واضح کر دیں: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَأَصْبَحَ مِنَ النَّادِمِينَ﴾ [المائدة: ۳۱] حالانکہ یہ ثابت ہے کہ ندامت ہی توبہ ہے، اور اس کا قول: ﴿كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ﴾ حالانکہ یہ ثابت ہے کہ قلم قیامت تک ہونے والے واقعات لکھ کر خشک ہو چکا ہے، اور اس کا قول: ﴿وَأَن لَّيْسَ لِلْإِنسَانِ إِلَّا مَا سَعَىٰ﴾ [النجم: ۳۹]۔

(۱) النكت والعيون ۵ / ۴۳۲۔ (۲) تهذيب اللغة ۱۱ / ۴۱۵۔ (۳) تفسير البغوي ۴ / ۲۷۰، والمحرر الوجيز ۵ / ۲۲۹، اور ان دونوں نے اسے حسین بن الفضل کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۴) الكشاف ۴ / ۴۶، اور اس کے بعد کا حصہ بھی اسی سے ہے۔

136 Surah Ar-Rahman: Verses 29 - 36

So what about the doubles? Al-Husayn said: It is possible that regret was not repentance for that nation, but it is repentance for this nation; because God Almighty has bestowed upon this nation characteristics that the other nations did not share. It was said: Cain's regret was not for killing Abel, but for carrying him. As for His saying: {Every day He is in a state [of activity]} [55:29], it refers to affairs He manifests, not affairs He initiates. As for His saying: {And that man shall have nothing but what he strives for} [53:39], its meaning is: He has nothing but what he strives for as a matter of justice, and it is for Me to reward him a thousandfold for one as a matter of grace. So Abdullah stood up, kissed his head, and excused his land tax (kharaj).

Allah Almighty's saying: {We will attend to you, O you two burdens (31) So which of the favors of your Lord will you two deny? (32) O company of jinn and mankind, if you are able to pass beyond the regions of the heavens and the earth, then pass. You will not pass except by authority [from Allah] (33) So which of the favors of your Lord will you two deny? (34) There will be sent upon you a flame of fire and smoke, and you will not help yourselves (35) So which of the favors of your Lord will you two deny? (36)}

Allah Almighty's saying: {We will attend to you, O you two burdens} It is said: I became free from work (faraghtu min al-shughl), I am becoming free, a state of being free. I devoted myself to such-and-such, and I exhausted my effort in such-and-such, meaning: I exerted it (1). For God Almighty, there is no 'work' to be free from; rather, the meaning is: We shall set out to recompense you or call you to account, and this is a warning and a threat to them (2), as someone might say to another they wish to threaten: 'When I have time for you,' meaning: 'I will deal with you.' 'Faragha' also carries the meaning of 'setting out' or 'aiming' (3). Ibn al-Anbari recited a verse by Jarir for this purpose:

Now, when I have turned my attention to Namayr, this is the time I have become a torment for them (4)

Meaning: I have set out for them. He also said, and al-Nahhas recited it:

I turned my attention to the slave bound in shackles (5)

---

(1) Al-Sihah (faragha). (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/434. (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 5/99. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/434, and Al-Hujjah by Abu Ali al-Farisi 4/256 and

6/249; we did not find the verse in Jarir's Diwan. (5) Sharh Diwan Jarir 2/952, except that it says: al-qayn (the blacksmith/slave) instead of: al-'abd (the slave).

तो दुगने का क्या होगा? अल-हुसैन ने कहा: संभव है कि पछतावा उस समुदाय के लिए तौबा न हो, और इस समुदाय के लिए तौबा हो; क्योंकि अल्लाह तआला ने इस समुदाय को ऐसी विशेषताओं के साथ विशिष्ट किया है जिनमें अन्य समुदाय उनके साथ साझा नहीं थे। और कहा गया: काबिल का पछतावा हाबिल की हत्या पर नहीं था, बल्कि उसे उठाने पर था। जहाँ तक उनके कथन का प्रश्न है: {हर दिन वह एक (नई) शान में है} [55:29], तो ये वे कार्य हैं जिन्हें वह प्रकट करता है, न कि वे कार्य जिन्हें वह प्रारंभ करता है। और उनके कथन के संबंध में: {और यह कि मनुष्य के लिए वही है जिसके लिए उसने प्रयास किया} [53:39], इसका अर्थ है: न्याय के रूप में उसके पास वही है जिसके लिए उसने प्रयास किया, और यह मेरे लिए है कि मैं कृपा के रूप में एक के बदले उसे हज़ार गुना दूँ। तो अब्दुल्ला खड़ा हुआ, उनका सिर चूमा और उनके खिराज (कर) को माफ कर दिया।

अल्लाह तआला का कथन: {शीघ्र ही हम तुम्हारे लिए खाली होंगे, ओ दो बोझों (इंसान और जिन्न)! (31) तो तुम दोनों अपने रब की किन-किन नेमतों को झुठलाओगे? (32) ओ जिन्न और मनुष्यों के गिरोह! यदि तुम आकाशों और धरती के किनारों से निकल जाने की शक्ति रखते हो, तो निकल जाओ। तुम बिना अधिकार के नहीं निकल सकोगे (33) तो तुम दोनों अपने रब की किन-किन नेमतों को झुठलाओगे? (34) तुम दोनों पर आग की लपट और धुआँ छोड़ा जाएगा, फिर तुम अपना बचाव न कर सकोगे (35) तो तुम दोनों अपने रब की किन-किन नेमतों को झुठलाओगे? (36)}

अल्लाह तआला का कथन: {शीघ्र ही हम तुम्हारे लिए खाली होंगे, ओ दो बोझों!} कहा जाता है: मैं काम से खाली हुआ (फरगतु मिन अल-शुग़ल), मैं खाली होता हूँ, खाली होना। और मैं इसके लिए खाली हुआ, और मैंने इसमें अपना पूरा प्रयास लगा दिया, यानी: मैंने इसे खर्च कर दिया (1)। अल्लाह तआला के लिए कोई 'काम' नहीं है जिससे वह खाली हो; बल्कि इसका अर्थ है: हम तुम्हारा बदला लेने या तुम्हारा हिसाब लेने का इरादा करेंगे, और यह उनके लिए एक चेतावनी और धमकी है (2), जैसा कि कोई उस व्यक्ति से कहता है जिसे वह धमकी देना चाहता है: 'जब मैं तुम्हारे लिए खाली होऊँगा,' यानी: 'मैं तुम्हें देख लूँगा।' 'फ़रग़' का अर्थ 'इरादा करना' भी है (3), और इब्न अल-अंबारी ने जरीर के इस जैसे शेर को उद्धृत किया है:

अब जब मैं नमयिर की ओर मुड़ा हूँ, तो यह वह समय है जब मैं उनके लिए अज़ाब (यातना) बन गया हूँ (4)

अर्थात: मैंने इरादा किया है। और उन्होंने यह भी कहा, और अल-नहहास ने इसे उद्धृत किया है:

मैं बेड़ियों में जकड़े हुए गुलाम की ओर मुड़ा (5)

---

(1) अस-सिहाह (फरग)। (2) अन-नुकात वल-उयून 5/434। (3) मआनी अल-कुरान अज़-ज़ज्जाज 5/99। (4) अन-नुकात वल-उयून 5/434, और अल-हुज्जा लि-अबी अली अल-फ़ारसी 4/256 और 6/249; हमें जरीर के दीवान में यह शेर नहीं मिला। (5) शरह दीवान जरीर 2/952, सिवाय इसके कि उसमें 'अल-कैन' (लोहार/गुलाम) है 'अल-अब्द' के बजाय।

١٣٦ سورة الرحمن: آیات ٢٩ - ٣٦

تو دگنے کا کیا معاملہ ہے؟ الحسین نے کہا: ممکن ہے کہ اس امت میں پشیمانی توبہ نہ ہو، اور اس امت میں توبہ ہو؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے اس امت کو ایسی خصوصیات کے ساتھ خاص کیا ہے جن میں دیگر امتیں ان کے ساتھ شریک نہیں تھیں۔ اور کہا گیا: قابیل کی پشیمانی ہابیل کے قتل پر نہیں تھی، بلکہ اسے اٹھانے پر تھی۔ جہاں تک اس قول کا تعلق ہے: ﴿كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ﴾ [55:29] تو یہ وہ معاملات ہیں جنہیں وہ ظاہر کرتا ہے، نہ کہ وہ معاملات جنہیں وہ شروع کرتا ہے۔ اور اس کے قول کے بارے میں: ﴿وَأَنْ لَّيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعٰى﴾ [53:39] تو اس کا مطلب ہے: عدل کے طور پر اس کے لیے وہی ہے جس کی اس نے کوشش کی، اور یہ مجھ پر ہے کہ میں فضل کے طور پر اسے ایک کے بدلے ہزار دوں۔ چنانچہ عبداللہ کھڑے ہوئے، ان کا سر چوما اور ان کے خراج کو معاف کر دیا۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿عنقریب ہم تمہاری طرف متوجہ ہوں گے اے دونوں گروہو (جن و انس)! (31) پس تم اپنے رب کی کون کون سی نعمتوں کو جھٹلاؤ گے؟ (32) اے گروہِ جن و انس! اگر تم آسمانوں اور زمین کے کناروں سے نکل جانے کی طاقت رکھتے ہو تو نکل جاؤ۔ تم نہیں نکل سکو گے مگر کسی غلبے (اختیار) کے ساتھ (33) پس تم اپنے رب کی کون کون سی نعمتوں کو جھٹلاؤ گے؟ (34) تم دونوں پر آگ کا شعلہ اور دھواں چھوڑا جائے گا، پھر تم اپنا بچاؤ نہ کر سکو گے (35) پس تم اپنے رب کی کون کون سی نعمتوں کو جھٹلاؤ گے؟ (36)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿عنقریب ہم تمہاری طرف متوجہ ہوں گے اے دونوں گروہو!﴾ کہا جاتا ہے: میں کام سے فارغ ہوا (فرغتُ من الشغل)، میں فارغ ہوتا ہوں، فراغت۔ اور میں اس کے لیے فارغ ہوا، اور میں نے اس میں اپنی پوری کوشش صرف کر دی، یعنی: اسے خرچ کر دیا (1)۔ اللہ تعالیٰ کے

لیے کوئی 'کام' نہیں ہے جس سے وہ فارغ ہو؛ بلکہ اس کا مطلب ہے: ہم تمہارے بدلے یا تمہارے حساب کتاب کا قصد کریں گے، اور یہ ان کے لیے ایک وعید اور دھمکی ہے (2)، جیسا کہ کوئی اس شخص سے کہتا ہے جسے وہ دھمکانا چاہتا ہے: 'جب میں تمہارے لیے فارغ ہوں گا،' یعنی: 'میں تمہیں دیکھ لوں گا۔' اور 'فرغ' قصد کرنے کے معنی میں بھی آتا ہے (3)، اور ابن الانباری نے جریر کا اس جیسا شعر پڑھا ہے:

اب جب کہ میں نمیر کی طرف متوجہ ہوا ہوں، تو یہ وہ وقت ہے جب میں ان کے لیے عذاب بن گیا ہوں (4)

یعنی: میں نے قصد کیا ہے۔ اور انہوں نے یہ بھی کہا، اور اسے النحاس نے پڑھا ہے:

میں بیڑیوں میں جکڑے ہوئے غلام کی طرف متوجہ ہوا (5)

---

(١) الصحاح (فرغ). (٢) النكت والعيون ٥/ ٤٣٤. (٣) معاني القرآن للزجاج ٥/ ٩٩. (٤) النكت والعيون ٥/ ٤٣٤، اور الحجة لأبي علي الفارسي ٤/ ٢٥٦ و ٦/ ٢٤٩؛ ہمیں جریر کے دیوان میں یہ شعر نہیں ملا۔ (٥) شرح دیوان جریر ٢/ ٩٥٢، سوائے اس کے کہ اس میں 'العبد' کی جگہ 'القين' ہے۔

In the Hadith: When the Prophet ﷺ accepted the allegiance of the Ansar on the Night of 'Aqaba, Satan shouted: "O people of al-Jabajib! This Mudhammam (the dispraised) is taking allegiance from the Bani Qayla to fight you." The Prophet ﷺ said: "This is Azabb al-'Aqaba. By Allah, O enemy of Allah, I shall surely devote myself to [dealing with] you."(1) Meaning: I intend to nullify your matter. This is the choice of al-Qutabi(2), al-Kisa'i, and others(3).

It was said: Allah Almighty promised for piety and threatened for immorality, then He said: "We shall soon be free to [deal with] you" [from what We promised you], and We will deliver each to what We promised him. Meaning: I divide that and devote Myself to it. This was said by al-Hasan, Muqatil, and Ibn Zayd(4). Abdullah and Ubayy read: "We shall soon be free for you"(5). Al-A'mash and Ibrahim read: "It shall be vacated for you" with a damma on the ya' and a fatha on the ra', in the passive voice. Ibn Shihab and al-A'raj read: "We shall be free for you" with a fatha on the nun and the ra'(6). Al-Kisa'i said: It is the dialect of Tamim; they say: "faragha yafraghu", and he also narrated: "farigha yafraghu"(7). Hubayra narrated them from Hafs from 'Asim(8). Al-Ju'fi narrated from Abu 'Amr: "He shall be free" with a fatha on the ya' and the ra'(9), and it was narrated from...

(1) Narrated by Ahmad (15798), al-Fakihi in Akhbar Makkah (2542), and al-Tabarani in al-Kabir 19/(175) on the authority of Ka'b bin Malik. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 6/45: Narrated by Ahmad and al-Tabarani similarly, and the men of Ahmad's chain are men of the Sahih except for Ibn Ishaq, and he declared hearing [the report directly]. Ended. Meaning of "this Mudhammam": The enemy of Allah shouted something opposite to the name Muhammad in weight and meaning. Al-Jabajib: Plural of Jubjub - with damma - which is level land that is not rugged, and they are names of dwellings in Mina. Azabb al-'Aqaba: The name of a devil who was at al-'Aqaba. Al-Nihayah (jabjab) and (azabb). (2) In Ta'wil Mushkil al-Qur'an, p. 77. (3) Among them are al-Zajjaj in Ma'ani al-Qur'an 5/99, and Ibn al-A'rabi as in Tahdhib al-Lughah 8/111. (4) Tafsir al-Baghawi 4/271 from al-Hasan and Muqatil. (5) Al-Hujjah by al-Farisi 6/249, al-Kashf by Makki 2/302, and al-Kashshaf by al-Zamakhshari 4/47 from Ubayy. The editor of al-Kashf mentioned that in one of the manuscripts: Ibn Mas'ud instead of Ubayy. (6) Al-Qira'at al-Shadhah p. 149, al-Muhtasib 2/304, and al-Bahr al-Muhit 8/194. (7) Al-Hujjah by al-Farisi 6/249. (8) Al-Muharrar al-Wajiz 5/230. (9) Al-Muhtasib 2/304, and Mujahid mentioned it in al-Sab'ah p. 620.

हदीस में है: जब नबी ﷺ ने अक़बा की रात अंसार से बैत (निष्ठा की शपथ) ली, तो शैतान चिल्लाया: ऐ जबाजिब के लोगो! यह 'मुधम्मम' (अपमानित) तुमसे युद्ध करने के लिए बनी क़ैला से बैत ले रहा है। तो नबी ﷺ ने फरमाया: "यह अज़ब्ब अल-अक़बा है। अल्लाह की कसम, ऐ अल्लाह के दुश्मन, मैं निश्चित रूप से तेरे लिए फारिग (फ्री) हो जाऊंगा (तुझसे निपटूंगा)"(1) यानी: मैं तेरे काम को खत्म करने का इरादा रखता हूँ। यह अल-कुतबी(2), अल-किसाई और अन्य(3) का चुनाव है।

कहा गया है: अल्लाह तआला ने परहेज़गारी (तक़वा) पर वादा किया है और बुराई (फजूर) पर डराया है, फिर फरमाया: "हम जल्द ही तुम्हारे लिए फारिग हो जाएंगे" [उस चीज़ से जिसका हमने तुमसे वादा किया था], और हम हर एक को वहां तक पहुंचाएंगे जिसका हमने उससे वादा किया था। यानी: मैं उसे विभाजित करता हूँ और उसके लिए फारिग होता हूँ। यह अल-हसन, मुक़ातिल और इब्न ज़ैद(4) ने कहा है। अब्दुल्लाह और उबैय ने पढ़ा: "हम तुम्हारी ओर फारिग होंगे"(5)। अल-अमश और इब्राहिम ने पढ़ा: "तुम्हारे लिए फारिग किया जाएगा" (सय्युफ़रागु), य- पर ज़म्मा और र- पर फ़तहा के साथ, पैसिव वॉइस (मजहूल) में। इब्न शिहाब और अल-अरज ने पढ़ा: "हम तुम्हारे लिए फारिग होंगे" (सनफ़रागु), नून और रा पर फ़तहा के साथ(6)। अल-किसाई ने कहा: यह तमीम की भाषा है; वे कहते हैं: "फ़रग़ा यफ़रगु", और उन्होंने यह भी रिवायत किया: "फ़रिग़ा यफ़रगु"(7)। हुबैरा ने उन्हें आसिम(8) के माध्यम से हफ़्स से रिवायत किया। अल-जुआफ़ी ने अबू अम्र से रिवायत किया: "वह फारिग होगा" (सयफ़रगु), य और रा पर फ़तहा के साथ(9), और इसे रिवायत किया गया है...

(1) इसे अहमद (15798), अल-फ़ाकीही ने अख़बार मक्का (2542) में, और तबरानी ने अल-कबीर 19/(175) में कअ्ब बिन मालिक से रिवायत किया है। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 6/45 में कहा: अहमद और तबरानी ने इसी तरह इसे रिवायत किया है, और अहमद के रावी सहीह के रावी हैं सिवाय इब्न इस्हाक़ के, और उन्होंने सुनने (समाअ) को स्पष्ट किया है। समाप्त। "यह मुधम्मम" का अर्थ है: अल्लाह के दुश्मन ने मुहम्मद नाम के विपरीत अर्थ और वज़न वाला शब्द चिल्लाया। अल-जबाजिब: जुबजुब का बहुवचन है - ज़म्मा के साथ - और यह समतल भूमि है जो ऊबड़-खाबड़ नहीं है, और ये मिना में घरों के नाम हैं। अज़ब्ब अल-अक़बा: एक शैतान का नाम है जो अक़बा में था। अन-निहाया (जबजब) और (अज़ब्ब)। (2) तावील मुश्किल अल-क़ुरआन में, पृ. 77. (3) उनमें अल-ज़ज्जाज हैं मा'आनी अल-क़ुरआन 5/99 में, और इब्न अल-अरबी जैसा कि तहज़ीब अल-लुग़ह 8/111

में है। (4) तफ़्सीर अल-बग़वी 4/271 अल-हसन और मुक़ातिल से। (5) अल-हुज्जह अल-फ़ारसी 6/249 द्वारा, अल-कश्फ़ मक्की द्वारा 2/302, और अल-कश्शाफ़ अज़-ज़मख़्शरी द्वारा 4/47 उबैय से। अल-कश्फ़ के संपादक ने उल्लेख किया है कि हस्तलिपियों में से एक में: उबैय के स्थान पर इब्न मसूद है। (6) अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ह पृ. 149, अल-मुहतासिब 2/304, और अल-बह्र अल-मुहीत 8/194। (7) अल-हुज्जह अल-फ़ारसी 6/249 द्वारा। (8) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/230. (9) अल-मुहतासिब 2/304, और मुजाहिद ने इसका उल्लेख अल-सब'ह पृ. 620 में किया है।

اور حدیث میں ہے: کہ نبی ﷺ نے جب شبِ عقبہ میں انصار سے بیعت لی، تو شیطان چیخا: اے جباجب والو! یہ مذمم (جس کی مذمت کی گئی ہو) بنی قیلہ سے تمہارے خلاف لڑنے کے لیے بیعت لے رہا ہے۔ تو نبی ﷺ نے فرمایا: "یہ أزب العقبہ (عقبہ کا شیطان) ہے، خبردار! اللہ کی قسم اے اللہ کے دشمن، میں ضرور تیرے لیے فارغ ہو جاؤں گا (تجھ سے نمٹوں گا)"(١) یعنی: میں تیرے معاملے کو باطل کرنے کا ارادہ رکھتا ہوں۔ اور یہ القتبی(٢)، الکسائی اور دوسروں(٣) کا اختیار کردہ قول ہے۔

اور کہا گیا ہے: بے شک اللہ تعالیٰ نے تقویٰ پر وعدہ کیا اور نافرمانی پر وعید سنائی، پھر فرمایا: «سَنَفْرُغُ لَكُمْ» (ہم عنقریب تمہارے لیے فارغ ہو جائیں گے) [اس سے جس کا ہم نے تم سے وعدہ کیا تھا]، اور ہم ہر ایک کو وہاں پہنچائیں گے جس کا ہم نے اس سے وعدہ کیا تھا، یعنی: میں اسے تقسیم کرتا ہوں اور اس سے فارغ ہوتا ہوں۔ یہ حسن، مقاتل اور ابن زید(٤) نے کہا ہے۔ اور عبداللہ اور ابی نے پڑھا: «سَنَفْرُغُ إِلَيْكُمْ»(٥)۔ اور الاعمش اور ابراہیم نے پڑھا: «سَيُفْرَغُ لَكُمْ» یا پر پیش اور را پر زبر کے ساتھ، مجہول کے صیغے میں۔ اور ابن شہاب اور الاعرج نے پڑھا: «سَنَفْرَغُ لَكُمْ» نون اور را کے زبر کے ساتھ(٦)، الکسائی نے کہا: یہ بنی تمیم کی لغت ہے، وہ کہتے ہیں: «فَرَغَ يَفْرَغُ»، اور انہوں نے یہ بھی حکایت کی ہے: «فَرِغَ يَفْرَغُ»(٧)۔ اور ہبیرہ نے ان دونوں کو حفص سے، انہوں نے عاصم(٨) سے روایت کیا ہے۔ اور الجعفی نے ابو عمرو سے روایت کیا: «سيَفْرَغُ» یا اور را کے زبر کے ساتھ(٩)، اور یہ روایت کی گئی ہے...

(١) اسے احمد (١٥٧٩٨)، الفاکہی نے اخبار مکہ (٢٥٤٢) میں، اور الطبرانی نے الکبیر ١٩ / (١٧٥) میں کعب بن مالک سے روایت کیا ہے۔ الہیثمی نے مجمع الزوائد ٤٥/٦ میں کہا: اسے احمد

اور طبرانی نے اسی طرح روایت کیا ہے، اور احمد کے راوی صحیح کے راوی ہیں سوائے ابن اسحاق کے، اور انہوں نے سماع کی تصریح کی ہے۔ انتہیٰ۔ اور "یہ مذمم" کا مطلب ہے: اللہ کے دشمن نے ایسے لفظ کے ساتھ پکارا جو وزن اور معنی میں نامِ محمد ﷺ کے متضاد تھا۔ اور الجباجب: جبجب کی جمع ہے - جیم پر پیش کے ساتھ - اور یہ زمین کا وہ ہموار حصہ ہے جو ناہموار نہ ہو، اور یہ منیٰ میں گھروں کے نام ہیں۔ اور أزب العقبہ: ایک شیطان کا نام ہے جو عقبہ میں تھا۔ النہایہ (جبجب) اور (أزب)۔ (٢) ان کی کتاب تأویل مشکل القرآن ص ٧٧ میں۔ (٣) ان میں سے الزجاج معانی القرآن ٩٩/٥ میں، اور ابن الاعرابی جیسا کہ تہذیب اللغہ ١١١/٨ میں ہے۔ (٤) تفسیر البغوی ٢٧١/٤ حسن اور مقاتل سے۔ (٥) الحجۃ الفارسی ٢٤٩/٦، الکشف مکی ٣٠٢/٢، اور الکشاف زمخشری ٤٧/٤ ابی سے، اور الکشف کے محقق نے ذکر کیا ہے کہ ایک قلمی نسخے میں ابی کے بجائے ابن مسعود ہے۔ (٦) القراءات الشاذہ ص ١٤٩، المحتسب ٣٠٤/٢، اور البحر المحیط ١٩٤/٨۔ (٧) الحجۃ الفارسی ٢٤٩/٦۔ (٨) المحرر الوجیز ٢٣٠/٥۔ (٩) المحتسب ٣٠٤/٢، اور مجاہد نے اسے السبعہ ص ٦٢٠ میں ذکر کیا ہے۔

Surah Ar-Rahman: Verses 31 - 36 138 ...Ibn Hurmuz. It was narrated from 'Isa al-Thaqafi: "Sanafrughu lakum" (We shall attend to you) with a kasra on the nun and a fatha on the ra(1). Hamzah and al-Kisa'i read: "Sayafrughu lakum" (He shall attend to you) with a ya, while the rest read it with a nun(2), which is the dialect of Tihamah. And "al-Thaqalan" (the two weighties): are the Jinn and mankind. They were named so because of the greatness of their matter in comparison to others on earth due to being tasked with religious obligations(3). It is also said: they were named so because they are a burden (thiqal) on the earth, alive and dead. Allah Almighty said: "And the earth throws out its burdens" [Az-Zalzalah: 2]. From this comes the saying: "Give him his weight (thiqaluhu)," meaning his weight. Some linguists said: Everything that has value and weight and is competed for is called "thiqal". From this, ostrich eggs were called "thiqal" because their finder and hunter rejoice when they capture them. Ja'far al-Sadiq said: They were named "thaqalayn" because they are burdened with sins(4). And He said: "Sanafrughu lakum" using the plural, then He said: "O you two weighties (ayyuha al-thaqalan)" because they are two groups, and each group is a collective. Likewise, His saying: "O assembly of Jinn and mankind, if you are able..." and He did not say: "if you two are able"(5); because they are two groups in the state of plurality, as in His saying: "then they became two parties contending" [An-Naml: 45] and "These are two adversaries who have disputed over their Lord" [Al-Hajj: 19]. If He had said: "We shall attend to both of you," and said: "if you two are able," it would have been permissible. The people of Sham read: "Ayyuhu al-Thaqalan" with a dammah on the ha. The others read it with a fatha, as previously mentioned(6). Issue: This Surah, Al-Ahqaf, and "Say, [O Muhammad], 'It has been revealed...'" [Al-Jinn: 1] are evidence that the Jinn are addressed and legally accountable(7), commanded and forbidden, rewarded and punished, exactly like humans. Their believers are like our believers, and their disbelievers are like our disbelievers; there is no difference between us and them in any of that.

---

(1) Al-Bahr al-Muhit 8/194. (2) Al-Sab'ah p. 602, and Al-Taysir p. 206. (3) Tafsir al-Baghawi 4/271. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 5/230. (5) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 3/116. (6) 15/228. (7) Al-Tamhid 11/117.

सूरा अर-रहमान: आयतें 31 - 36 138 ...इब्न हुरमुज़। ईसा अल-थक़फ़ी से रिवायत है: "स-नफ़रुगु लकुम" (हम तुम्हारी ओर ध्यान देंगे) नून पर कसरा और रा पर फ़तहा के साथ(1)। हमज़ा और अल-किसाई ने इसे "स-यफ़रुगु लकुम" (वह तुम्हारी ओर ध्यान देगा) 'या' के साथ पढ़ा, जबकि बाकियों ने 'नून' के साथ पढ़ा(2), और यह तिहामा की बोली है। और "अल-थक़लान" (दो भारी चीज़ें): जिन्न और इंसान हैं। उन्हें ऐसा इसलिए कहा गया क्योंकि धार्मिक कर्तव्यों (तकलीफ) के कारण ज़मीन पर अन्य चीज़ों की तुलना में उनका महत्व बहुत बड़ा है(3)। यह भी कहा गया है: उन्हें ऐसा इसलिए कहा गया क्योंकि वे जीवित और मृत दोनों अवस्थाओं में पृथ्वी पर एक बोझ (थिकल) हैं। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "और पृथ्वी अपने बोझ निकाल फेंकेगी" [अज़-ज़लज़ला: 2]। इसी से यह कहावत निकली है: "उसे उसका वज़न (थिकलुहु) दे दो," यानी उसका वज़न। अर्थशास्त्रियों में से कुछ ने कहा: हर वह चीज़ जिसका मूल्य और वज़न हो और जिसके लिए प्रतिस्पर्धा की जाए, उसे "थिकल" कहा जाता है। इसी से शुतुरमुर्ग के अंडों को "थिकल" कहा गया क्योंकि उन्हें पाने वाला और शिकारी उन्हें पाकर खुश होता है। जाफ़र अल-सादिक़ ने कहा: उन्हें "थक़लैन" इसलिए कहा गया क्योंकि वे गुनाहों से लदे हुए हैं(4)। और उसने कहा: "स-नफ़रुगु लकुम" बहुवचन का उपयोग करते हुए, फिर उसने कहा: "ऐ दो भारी चीज़ों (अय्युहा अल-थक़लान)" क्योंकि वे दो समूह हैं, और प्रत्येक समूह एक बहुवचन है। इसी तरह, अल्लाह का कथन: "ऐ जिन्न और इंसानों के गिरोह, अगर तुम सक्षम हो..." और यह नहीं कहा: "अगर तुम दोनों सक्षम हो"(5); क्योंकि वे बहुवचन की स्थिति में दो समूह हैं, जैसा कि अल्लाह के इस कथन में है: "तो वे दो पक्ष बन गए जो आपस में झगड़ रहे थे" [अन-नम्ल: 45] और "ये दो विरोधी हैं जिन्होंने अपने रब के बारे में विवाद किया" [अल-हज्ज: 19]। यदि वह कहता: "हम तुम दोनों के लिए फ़ारिग होंगे," और कहता: "अगर तुम दोनों सक्षम हो," तो भी यह जायज़ होता। शाम के लोगों ने पढ़ा: "अय्युहु अल-थक़लान" हा पर धम्मा के साथ। बाकी लोगों ने इसे फ़तहा के साथ पढ़ा, जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है(6)। मसला: यह सूरा, अल-अहक़ाफ़, और "कहो, [ऐ मुहम्मद], 'मुझे वह्य (प्रकाशना) की गई है...'" [अल-जिन्न: 1] इस बात का प्रमाण हैं कि जिन्न भी संबोधित और कानूनी रूप से जवाबदेह हैं(7), उन्हें आदेश दिए जाते हैं और मना किया जाता है, उन्हें पुरस्कार और दंड मिलता है, ठीक इंसानों की तरह। उनके मोमिन हमारे मोमिनों की तरह हैं, और उनके काफ़िर हमारे काफ़िरों की तरह हैं; इनमें से किसी भी चीज़ में हमारे और उनके बीच कोई अंतर नहीं है।

(1) अल-बहर अल-मुहीत 8/194। (2) अल-सबआ पृ. 602, और अल-तयसीर पृ. 206। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 4/271। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/230। (5) अल-फ़र्रा द्वारा मानी अल-क़ुरआन 3/116। (6) 15/228। (7) अल-तमहीद 11/117।

سورة الرحمن: آیات ۳۱ - ۳۶ ۱۳۸ ...ابن ہرمز۔ اور عیسیٰ الثقفی سے روایت ہے: «سَنَفْرَغُ لَكُمْ» نون کے کسرہ اور را کے فتحہ کے ساتھ(۱)، اور حمزہ اور کسائی نے «سَيَفْرُغُ لَكُمْ» یاء کے ساتھ پڑھا، باقیوں نے نون کے ساتھ پڑھا(۲)، اور یہ تہامہ کی لغت ہے۔ اور «الثَّقَلان»: جن اور انس ہیں، ان کا یہ نام اس لیے رکھا گیا کہ تکلیف (شرعی احکام کی ذمہ داری) کی وجہ سے زمین پر موجود دیگر مخلوقات کے مقابلے میں ان کی شان بہت عظیم ہے(۳)۔ اور کہا گیا ہے: انہیں اس لیے یہ نام دیا گیا کیونکہ وہ زمین پر بوجھ (ثقل) ہیں، زندہ ہوں یا مردہ، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَأَخْرَجَتِ الْأَرْضُ أَثْقَالَهَا﴾ [الزلزلة: ۲] اور اسی سے ان کا یہ قول ہے: اسے اس کا وزن (ثقلہ) دے دو، یعنی اس کا وزن۔ اور بعض اہل معانی نے کہا: ہر وہ چیز جس کی قدر و قیمت اور وزن ہو جس میں رغبت کی جائے، وہ ثقل ہے۔ اسی لیے شتر مرغ کے انڈوں کو ثقل کہا گیا؛ کیونکہ ان کا پانے والا اور شکاری جب ان پر قابو پا لیتا ہے تو خوش ہوتا ہے۔ اور جعفر صادق نے فرمایا: ان کا نام ثقلین اس لیے رکھا گیا کیونکہ وہ گناہوں سے لدے ہوئے ہیں(٤)۔ اور فرمایا: «سَنَفْرَغُ لَكُمْ» تو جمع کا صیغہ استعمال کیا، پھر فرمایا: «أَيُّهَ الثَّقَلانِ» کیونکہ وہ دو گروہ ہیں، اور ہر گروہ جمع ہے، اور اسی طرح اللہ تعالیٰ کا قول ہے: «يا مَعْشَرَ الْجِنِّ وَالْإِنسِ إِنِ اسْتَطَعْتُمْ» اور یہ نہیں فرمایا: «إن استطعتما»(٥)؛ کیونکہ وہ جمع کی حالت میں دو گروہ ہیں، جیسے اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَإِذَا هُمْ فَرِيقَانِ يَخْتَصِمُونَ﴾ [النمل: ٤٥] اور ﴿هَذَانِ خَصْمَانِ اخْتَصَمُوا فِي رَبِّهِمْ﴾ [الحج: ١٩] اور اگر وہ فرماتا: «سنفرغ لكما»، اور فرماتا: «إن استطعتما»، تو یہ بھی جائز ہوتا۔ اور اہل شام نے پڑھا: «أَيُّهُ الثَّقَلانِ» ہاء کے ضمہ کے ساتھ۔ باقیوں نے دونوں کے فتحہ کے ساتھ پڑھا، اور یہ پہلے گزر چکا ہے(٦)۔ مسئلہ: یہ سورہ، سورہ احقاف اور ﴿قُلْ أُوحِيَ﴾ [الجن: ١] اس بات کی دلیل ہیں کہ جنات بھی مخاطب اور مکلف ہیں(٧)، انہیں بھی حکم دیا جاتا ہے اور منع کیا جاتا ہے، انہیں بھی ثواب ملتا ہے اور سزا دی جاتی ہے، بالکل انسانوں کی طرح، ان کے مومن ہمارے مومنوں کی طرح ہیں،

اور ان کے کافر ہمارے کافروں کی طرح ہیں، اس میں ہمارے اور ان کے درمیان کسی چیز میں کوئی فرق نہیں ہے۔

---

(١) البحر المحيط ٨ / ١٩٤ . (٢) السبعة ص ٦٠٢ ، والتيسير ص ٢٠٦ . (٣) تفسير البغوي ٤ / ٢٧١ . (٤) المحرر الوجيز ٥ / ٢٣٠ . (٥) معانى القرآن للفراء ٣ / ١١٦ . (٦) ١٥ / ٢٢٨ . (٧) التمهيد ١١ / ١١٧ .

His Almighty's saying: {O assembly of jinn and men} [the verse]. Ibn al-Mubarak mentioned: Juwaybir informed us from al-Dahhak who said: When it is the Day of Resurrection, Allah will command the lowest heaven, and it will split asunder with its inhabitants. The angels will be on its edges until the Lord commands them, and they will descend to the earth, surrounding the earth and those on it. Then Allah will command the next heaven likewise, and they will descend and form a row within (1) that row. Then the third heaven, then the fourth, then the fifth, then the sixth, then the seventh. Then the Supreme King will descend in His splendor and majesty, with Hell on His left side. They will hear its roaring and sighing. They will not go to any region of its regions except that they find rows of angels. That is the saying of the Almighty: "O assembly of jinn and mankind, if you are able to pass beyond the regions of the heavens and the earth, then pass. You will not pass except by authority [Sultan]." And Sultan means: an excuse.

Al-Dahhak also said: While people are in their markets, the heaven will open, and the angels will descend. The jinn and men will flee, but the angels will surround them. That is the saying of the Almighty: "You will not pass except by authority," mentioned by An-Nahhas. I say: According to this, it happens in this world, and according to what Ibn al-Mubarak mentioned, it happens in the Hereafter. It is also narrated from al-Dahhak: If you are able to flee from death, then flee (2). Ibn Abbas said: If you are able to know what is in the heavens and what is in the earth, then know it. But you will not know it except by authority, meaning: by a clear proof from Allah Almighty (3). It is also narrated from him that the meaning of "You will not pass except by authority" is: You will not go out of my authority and power over you (4). Qatada said: You will not pass except by dominion, and you have no dominion (5). It was also said: You will not pass except to an authority; the 'B' [preposition] is in the sense of 'to', as in His saying: {And He was good to me [bi]} [Yusuf: 100], meaning: to me [ilayya] (6). The poet said:

---

(1) In (m): from behind. What is established is from (d) and (z), and 'Az-Zuhd' by Ibn al-Mubarak (354 Zawa'id Nu'aym). At-Tabari also extracted it (22/217-218) via Al-Ajlah, from al-Dahhak, with it. (2) I'rab al-Qur'an by An-Nahhas (4/310), and what follows it is also from it. (3) Tafsir al-Baghawi (4/271), and At-Tabari extracted it from him (22/219). (4) Extracted by At-Tabari (22/219). (5) An-Nukat wa al-'Uyun (5/434), and At-Tabari extracted it from him (22/220). (6) Tafsir al-Baghawi (4/271).

अल्लाह ताला का कथन: {हे जिन्न और मनुष्यों के समूह} [आयत]। इब्न अल-मुबारक ने उल्लेख किया: जुवैबिर ने हमें अल-दह्हाक से सूचित किया, जिन्होंने कहा: जब कयामत का दिन होगा, तो अल्लाह सबसे निचले आसमान को आदेश देगा, और वह अपने निवासियों के साथ फट जाएगा। फरिश्ते उसके किनारों पर होंगे जब तक कि रब उन्हें आदेश न दे, फिर वे ज़मीन पर उतरेंगे, और ज़मीन और उस पर मौजूद लोगों को घेर लेंगे। फिर अल्लाह उसके बाद वाले आसमान को भी वैसा ही आदेश देगा, तो वे उतरेंगे और उस पंक्ति के भीतर (1) एक पंक्ति बनाएंगे। फिर तीसरा आसमान, फिर चौथा, फिर पांचवां, फिर छठा, फिर सातवां। फिर सर्वोच्च बादशाह अपनी महिमा और संप्रभुता के साथ उतरेंगे, और उनके बाईं ओर जहन्नुम होगी। वे उसका दहाड़ना और फुफकारना सुनेंगे। वे इसके क्षेत्रों में से किसी भी क्षेत्र में नहीं जाएँगे सिवाय इसके कि वे फरिश्तों की पंक्तियाँ पाएंगे। यही अल्लाह ताला का कथन है: "हे जिन्न और मनुष्यों के समूह, यदि तुममें आकाशों और पृथ्वी के क्षेत्रों से निकल भागने की शक्ति है, तो निकल भागो। तुम बिना अधिकार [सुल्तान] के नहीं निकल सकते।" और सुल्तान का अर्थ है: बहाना।

अल-दह्हाक ने यह भी कहा: जब लोग अपने बाज़ारों में होंगे, आसमान खुल जाएगा और फरिश्ते उतरेंगे। जिन्न और मनुष्य भागेंगे, लेकिन फरिश्ते उन्हें घेर लेंगे। यह अल्लाह ताला का कथन है: "तुम बिना अधिकार के नहीं निकल सकते," जैसा कि अल-नहस ने उल्लेख किया है। मैं कहता हूँ: इसके अनुसार, यह दुनिया में होता है, और जो इब्न अल-मुबारक ने उल्लेख किया है, उसके अनुसार यह आख़िरत में होता है। अल-दह्हाक से यह भी वर्णित है: यदि तुम मौत से भाग सकते हो, तो भाग जाओ (2)। इब्न अब्बास ने कहा: यदि तुम वह सब जानने में सक्षम हो जो आसमानों और पृथ्वी में है, तो उसे जान लो। लेकिन तुम उसे अधिकार के बिना नहीं जान पाओगे, यानी: अल्लाह ताला की ओर से एक स्पष्ट प्रमाण के साथ (3)। उनसे यह भी वर्णित है कि "तुम बिना अधिकार के नहीं निकल सकते" का अर्थ है: तुम मेरे अधिकार और तुम्हारे ऊपर मेरी शक्ति से बाहर नहीं निकल पाओगे (4)। क़तादा ने कहा: तुम प्रभुत्व के बिना नहीं निकल सकते, और तुम्हारे पास कोई प्रभुत्व नहीं है (5)। यह भी कहा गया है: तुम केवल अधिकार की ओर निकल सकते हो; यहाँ 'बा' (पूर्वसर्ग) का अर्थ 'इला' (की ओर) है, जैसा कि उनके इस कथन में है: {और उसने मेरे साथ [बी] अच्छा व्यवहार किया} [यूसुफ: 100], अर्थात: मेरे प्रति [इलय्या] (6)। कवि ने कहा:

(1) (म) में: पीछे से। जो स्थापित है वह (द) और (ज़) से है, और इब्न अल-मुबारक द्वारा 'अज़-जुहद' (354 ज़वाइद नुइयम)। अल-तबरी ने भी इसे अल-अजलाह के माध्यम से अल-दह्हाक से उद्धृत किया है (22/217-218)। (2) इराब अल-कुरान अल-नहस द्वारा (4/310), और इसके बाद वाला हिस्सा भी उसी से है। (3) तफ़सीर अल-बग़वी (4/271), और अल-तबरी ने इसे उनसे उद्धृत किया है (22/219)। (4) अल-तबरी द्वारा उद्धृत (22/219)। (5) अन-नुकत व अल-उयून (5/434), और अल-तबरी ने इसे उनसे उद्धृत किया है (22/220)। (6) तफ़सीर अल-बग़वी (4/271)।

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ اے جنوں اور انسانوں کے گروہ ﴾ [آیت]، ابن المبارک نے ذکر کیا: ہمیں جویبر نے ضحاک سے بتایا کہ انہوں نے کہا: جب قیامت کا دن ہوگا تو اللہ تعالیٰ آسمانِ دنیا کو حکم دے گا تو وہ اپنے رہنے والوں سمیت پھٹ جائے گا، پس فرشتے اس کے کناروں پر ہوں گے یہاں تک کہ رب انہیں حکم دے گا، پس وہ زمین کی طرف اتریں گے، اور زمین اور اس میں موجود لوگوں کا احاطہ کر لیں گے۔ پھر اللہ تعالیٰ اس کے بعد والے آسمان کو بھی اسی طرح حکم دے گا، پس وہ اتریں گے اور اس صف کے اندر (۱) ایک صف بن جائیں گے۔ پھر تیسرا آسمان، پھر چوتھا، پھر پانچواں، پھر چھٹا، پھر ساتواں، پھر بلند مرتبہ بادشاہ اپنی شان و شوکت اور سلطنت کے ساتھ اترے گا، اور اس کی بائیں جانب جہنم ہوگی، وہ اس کی چنگھاڑ اور سانس کی آواز سنیں گے۔ وہ اس کے خطوں میں سے کسی خطے میں نہیں جائیں گے مگر وہاں فرشتوں کی صفیں پائیں گے۔ پس یہی اللہ تعالیٰ کا قول ہے: "اے جنوں اور انسانوں کے گروہ، اگر تم آسمانوں اور زمین کے خطوں سے نکل بھاگنے کی استطاعت رکھتے ہو تو نکل بھاگو، تم ہرگز نہیں نکل سکتے مگر غلبے [سلطان] کے ساتھ"۔ اور سلطان کا مطلب ہے: عذر۔

ضحاک نے یہ بھی کہا: جب لوگ اپنے بازاروں میں ہوں گے تو آسمان کھل جائے گا اور فرشتے اتریں گے، پس جن و انس بھاگیں گے لیکن فرشتے انہیں گھیر لیں گے۔ یہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: "تم نہیں نکل سکتے مگر غلبے کے ساتھ" جسے النحاس نے ذکر کیا ہے۔ میں کہتا ہوں: اس لحاظ سے یہ دنیا میں ہوگا، اور جو ابن المبارک نے ذکر کیا ہے اس کے مطابق یہ آخرت میں ہوگا۔ اور ضحاک سے یہ بھی مروی ہے: اگر تم موت سے بھاگ سکتے ہو تو بھاگ جاؤ (۲)۔ ابن عباس نے فرمایا: اگر تم جاننے کی استطاعت رکھتے ہو کہ آسمانوں اور زمین میں کیا ہے تو جان لو، اور تم

اسے نہیں جان سکو گے مگر سلطان کے ساتھ، یعنی: اللہ تعالیٰ کی طرف سے واضح دلیل کے ساتھ (۳)۔ ان سے یہ بھی مروی ہے کہ "تم نہیں نکل سکتے مگر سلطان کے ساتھ" کا معنی ہے: تم میرے غلبے اور تم پر میری قدرت سے باہر نہیں نکل سکتے (٤)۔ قتادہ نے کہا: تم نہیں نکل سکتے مگر ملک (بادشاہت) کے ساتھ، اور تمہارے پاس کوئی ملک نہیں ہے (٥)۔ اور کہا گیا: تم نہیں نکل سکتے مگر سلطان کی طرف، یہاں 'با' کا معنی 'الی' (کی طرف) ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿ اور اس نے میرے ساتھ [بی] احسان کیا ﴾ [یوسف: ١٠٠] یعنی: میری طرف [الیّ] (٦)۔ شاعر نے کہا:

---

(١) (م) میں: پیچھے سے۔ اور جو ثابت ہے وہ (د) اور (ظ) سے ہے، اور الزہد لابن المبارک (٣٥٤ زوائد نعیم) سے، اور اسے الطبری ٢١٧/٢٢ - ٢١٨ نے بھی الاجلح کے واسطے سے ضحاک سے روایت کیا ہے۔ (٢) اعراب القرآن للنحاس ٤/ ٣١٠، اور اس کے بعد والا حصہ بھی وہیں سے ہے۔ (٣) تفسير البغوي ٤/ ٢٧١، اور الطبری نے اسے ان سے نقل کیا ٢١٩/٢٢۔ (٤) الطبری نے اسے روایت کیا ٢١٩/٢٢۔ (٥) النكت والعيون ٥ / ٤٣٤، اور الطبری نے اسے ان سے نقل کیا ٢٢٠/٢٢۔ (٦) تفسير البغوي ٤ / ٢٧١۔

Page 140

Surah Ar-Rahman, Verses 33 - 36

Treat us with kindness or treat us well, for there is no weariness with us, nor is there any hatred if you are hated. (1)

His saying: "Then pass through" is an order of making someone incapable (to show human inability).

The Almighty's saying: {There will be sent upon you a flame of fire and smoke} i.e.: If you were to leave, a flame of fire would be sent upon you, and a punishment would seize you, preventing you from passing through. And it was said: This is not related to passing through, but rather He informed that He punishes the disobedient with a punishment by fire. And it was said: i.e.: Which of the favors of your Lord will you deny? He sends upon you a flame of fire and smoke as a punishment for that denial. And it was said: The creatures are surrounded by angels and by a tongue of fire, then they are called: "O assembly of jinn and mankind," so that fire is His saying: {There will be sent upon you a flame of fire}. "Al-Shuwadh" (flame) according to Ibn Abbas and others: is the flame that has no smoke. And "Al-Nuhas" (smoke): is the smoke that has no flame in it. (2). And from it is the saying of Umayya ibn Abi al-Salt satirizing Hassan ibn Thabit (may Allah be pleased with him) - this is how it appeared in the interpretation of al-Tha'labi and al-Mawardi (3): Ibn Abi al-Salt, and in "Al-Sihah" (4) and "Al-Waqf wa al-Ibtida" (5) by Ibn al-Anbari: Umayya ibn Khalaf said:

Is there anyone who will convey to Hassan from me a message that creeps towards Ukaz? Was not your father among us a blacksmith, among the female singers, a lowly person in preservation? A Yemenite who remains tightening a bellows, and blowing continuously the flame of the fire (Al-Shuwadh). (6)

So Hassan (may Allah be pleased with him) replied to him, saying:

---

(1) The speaker is Kuthayyir 'Azza, and it is in his Diwan p. 80. "Qaltuhu", "Qilan", "Qala'an", and "Maqliyya": hated him and disliked him to the utmost degree. Al-Lisan (Qala). (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/311, and al-Tabari narrated it from him 22/222, 224. (3) In al-Nukat wa al-'Uyun 5/434 - 435 and restricted to the third verse. (4) Entry (Sh-w-dh) and restricted to the second and third verses. (5) 1/95. (6) Diwan of Umayya ibn Abi al-Salt p. 168, and "al-Mughalghala": the message. "Al-Qayn": the

slave (or blacksmith). "Al-Fasl": the lowly/mean. "Al-Kir": the blacksmith's bellows. Al-Lisan (Ghalal), (Qayn), (Fasl), and (Kir).

पृष्ठ १४०

सूरह अर-रहमान, आयत ३३ - ३६

हमसे उदारता का व्यवहार करें या हमसे अच्छा व्यवहार करें, क्योंकि न तो हममें कोई ऊब है और न ही कोई घृणा है यदि आप घृणा करते हैं। (१)

उनका कथन: "तो पार हो जाओ" अक्षम बनाने का एक आदेश है।

सर्वशक्तिमान का कथन: {तुम दोनों पर आग की लपटें और धुआँ छोड़ा जाएगा} अर्थात्: यदि तुम बाहर निकलते, तो तुम पर आग की लपटें छोड़ी जातीं, और तुम्हें वह दंड पकड़ लेता जो पार होने से रोकता है। और कहा गया है: यह पार होने से संबंधित नहीं है, बल्कि उन्होंने सूचित किया कि वह आग के दंड से आज्ञा न मानने वालों को दंडित करता है। और कहा गया है: अर्थात्: तुम अपने रब की किन-किन नेमतों को झुठलाओगे? वह उस झुठलाने के दंड के रूप में तुम पर आग की लपटें और धुआँ भेजता है। और कहा गया है: सृष्टि को फरिश्तों द्वारा और आग की एक जीभ द्वारा घेरा गया है, फिर उन्हें पुकारा जाता है: "ऐ जिन्नों और मनुष्यों के गिरोह," तो वह आग उनका कथन है: {तुम दोनों पर आग की लपटें छोड़ी जाएँगी}। इब्न अब्बास और अन्य के अनुसार "अल-शुवाज़" (लपट): वह लपट है जिसमें धुआँ नहीं होता। और "अल-नुहास" (धुआँ): वह धुआँ है जिसमें कोई लपट नहीं होती (२)। और इसी से उमय्या इब्न अबी अल-साल्त का कथन है जो हसन इब्न साबित (रज़ीअल्लाहु अन्हु) की निंदा करता है, इसी तरह अल-थलाबी और अल-मावर्दी की व्याख्या में आया है (३): इब्न अबी अल-साल्त, और इब्न अल-अंबारी की "अल-सिहाह" (४) और "अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा" (५) में: उमय्या इब्न खलफ ने कहा:

क्या कोई है जो हसन तक मेरा एक संदेश पहुँचाएगा जो उकाज़ की ओर रेंग रहा है? क्या तुम्हारे पिता हमारे बीच गायिकाओं के पास एक लुहार नहीं थे, संरक्षण में एक नीच व्यक्ति? एक यमनी जो धौंकनी को कसता रहता है, और आग की लपट (अल-शुवाज़) को लगातार फूँकता रहता है। (६)

तो हसन (रज़ीअल्लाहु अन्हु) ने उन्हें उत्तर देते हुए कहा:

---

(१) वक्ता कुथय्यिर अज़्ज़ा है, और यह उनके दीवान पृष्ठ ८० में है। "कलतुलु", "किलन", "किलाअन" और "मक़्लिया": उससे घृणा की और उसे अत्यधिक नापसंद किया। अल-लिसान (कला)। (२) अल-नहस द्वारा इ'राब अल-कुरान ४/३११, और अल-तबरी ने उनसे २२/२२२, २२४ में उद्धृत किया। (३)

अल-नुकात वल-'उयून ५/४३४ - ४३५ में और तीसरे पद तक सीमित है। (४) प्रविष्टि (शु-व-ज़) और दूसरे और तीसरे पदों तक सीमित। (५) १/९५। (६) उमय्या इब्न अबी अल-साल्त का दीवान पृष्ठ १६८, और "अल-मुगलघला": संदेश। "अल-कैन": दास (या लुहार)। "अल-फस्ल": नीच/कमीना। "अल-कीर": लुहार की धौंकनी। अल-लिसान (ग़लल), (कैन), (फस्ल), और (कीर)।

صفحہ ۱۴۰

سورہ رحمن، آیات ۳۳ - ۳۶

ہم سے حسن سلوک سے پیش آئیں یا ہم سے اچھا برتاؤ کریں، کیونکہ نہ تو ہمیں کوئی تھکن ہے اور نہ ہی کوئی نفرت اگر تم نفرت کی جاؤ۔ (۱)

اور ان کا ارشاد: «فانفذوا» (پس تم نکل جاؤ) عاجز کر دینے کا حکم ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿يُرْسَلُ عَلَيْكُمَا شُوَاظٌ مِّن نَّارٍ وَنُحَاسٌ﴾ یعنی: اگر تم نکل جاتے تو تم پر آگ کا شعلہ چھوڑا جاتا، اور تمہیں وہ عذاب پکڑ لیتا جو نکلنے سے روکنے والا ہے۔ اور کہا گیا ہے: یہ نکلنے سے متعلق نہیں ہے، بلکہ انہوں نے خبر دی کہ وہ نافرمانوں کو آگ کے عذاب کی سزا دیتا ہے۔ اور کہا گیا ہے: یعنی: تم اپنے رب کی کن کن نعمتوں کو جھٹلاؤ گے؟ وہ اس جھٹلانے کی سزا کے طور پر تم پر آگ کا شعلہ اور دھواں بھیجتا ہے۔ اور کہا گیا ہے: مخلوقات کو فرشتوں اور آگ کی ایک زبان کے ذریعے گھیر لیا گیا ہے، پھر انہیں پکارا جاتا ہے: "اے جنوں اور انسانوں کے گروہ،" تو وہ آگ ان کا قول ہے: ﴿يُرْسَلُ عَلَيْكُمَا شُوَاظٌ مِّن نَّارٍ﴾۔ اور ابن عباس اور دیگر کے نزدیک "شواظ": وہ شعلہ ہے جس میں دھواں نہ ہو۔ اور "نحاس": وہ دھواں ہے جس میں کوئی شعلہ نہ ہو (۲)۔ اور اسی میں سے امیہ بن ابی الصلت کا قول ہے جو حسان بن ثابت رضی اللہ عنہ کی ہجو (مذمت) کر رہا ہے، اسی طرح ثعلبی اور ماوردی کی تفسیر میں آیا ہے (۳): ابن ابی الصلت، اور ابن الانباری کی "الصحاح" (۴) اور "الوقف والابتداء" (۵) میں: امیہ بن خلف نے کہا:

بھلا کون ہے جو میری طرف سے حسان تک ایک پیغام پہنچائے گا جو عکاظ کی طرف رینگ رہا ہے؟ کیا تمہارے باپ ہمارے درمیان گلوکاروں کے پاس لوہار نہیں تھے، حفاظت میں ایک گھٹیا

شخص؟ ایک یمنی جو بھٹی (دھونکنی) کو کستا رہتا ہے، اور شواظ (آگ) کے شعلے کو مسلسل پھونکتا رہتا ہے۔ (۶)

تو حسان رضی اللہ عنہ نے انہیں جواب دیتے ہوئے کہا:

---

(۱) کہنے والے کُثیّر عَزَّة ہیں، اور یہ ان کے دیوان ص ۸۰ میں ہے۔ "قلتہ"، "قلیٰ"، "قلاء" اور "مقلية": اس سے بغض رکھا اور اسے انتہائی ناپسند کیا۔ اللسان (قلا)۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۳۱۱/۴، اور طبری نے اسے ان سے روایت کیا ۲۲۲/۲۲، ۲۲۴۔ (۳) النکت والعیون ۴۳۴/۵ - ۴۳۵ میں اور تیسرے شعر پر اکتفا کیا گیا ہے۔ (۴) مادہ (شوظ) اور دوسرے اور تیسرے شعر پر اکتفا کیا گیا ہے۔ (۵) ۹۵/۱۔ (۶) دیوان امیہ بن ابی الصلت ص ۱۶۸، اور "المغلغلة": پیغام۔ "القين": غلام (یا لوہار)۔ "الفسل": رذیل/کمینہ۔ "الكير": لوہار کی دھونکنی۔ اللسان (غلل) اور (قین) اور (فسل) اور (کیر)۔

Surah Ar-Rahman: Verses 35 - 36 141

I lampooned you, so you submitted to it in humiliation, with a rhyme that blazes like shuwāẓ (flame) (1). And Ru’bah said: Truly, they have from our blow a great fright, and a fire of war that ignites the shuwāẓ (flame) (2). Mujahid said: "Shuwāẓ" is the green disconnected flame from the fire (3). Ad-Dahhak said: It is the smoke that comes out of the flame, not the smoke of firewood (4). And Sa'id bin Jubayr said the same (5). It has been said: "Shuwāẓ" is both fire and smoke together; this was stated by Abu Amr and narrated by Al-Akhfash from some of the Arabs (6). Ibn Kathir recited: "shiwāẓ" with a kasra on the sheen. The rest [recited it] with a damma (7), and they are two dialects, like "ṣuwār" and "ṣiwār" for a herd of cows (8). ﴿وَنُحَاسٌ﴾ (And smoke/copper): The general recitation is: "wa nuḥāsun" in the nominative case (marfu'), as a conjunction with "shuwāẓ". Ibn Kathir, Ibn Muhaysin, Mujahid, and Abu Amr recited: "wa nuḥāsin" in the genitive case (makhfud) (9), as a conjunction with "an-nār" (the fire). Al-Mahdawi said: [Nafas Islam]

(1) Diwan of Hassan p. 142, and his narration in it is as follows: Covering them with sparks, blazing, flaring up like shuwāẓ. And his narration in "Al-Nukat wal-Uyun" 5/435 came as follows: I spurred you, so you submitted with a humble soul, with a rhyme that blazes like shuwāẓ. (2) Majaz al-Qur'an by Abu Ubaydah 2/244, Tafsir al-Tabari 22/221-222, and al-Sihah (sh-w-z); we did not find it in the Diwan of Ru'bah, and Ibn Durayd mentioned it in Jamharat al-Lugha 3/123, attributing it to al-Ajaj, but we did not find it in his Diwan either. (3) Tafsir al-Baghawi 4/271, Tafsir Mujahid 2/642, and al-Tabari extracted it from him 22/223. (4) Al-Tabari extracted it from him 22/223. (5) Al-Nukat wal-Uyun 5/435. (6) Al-Wasit 4/223, and Mushkil I'rab al-Qur'an by Makki 2/706. (7) Al-Sab'ah p. 621, and al-Taysir p. 206. (8) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra 3/117. (9) The recitation of Ibn Kathir and Abu Amr in "Al-Sab'ah" p. 621, and "Al-Taysir" p. 206, and the recitation of Mujahid in "I'rab al-Qur'an" by al-Nahhas 4/311.

सूरह अर-रहमान: आयतें 35 - 36 141

मैंने तेरी निंदा की, तो तू उसके सामने अपमान के साथ झुक गया, एक ऐसी कविता (काफ़िया) के साथ जो शुवाज़ (लपट) की तरह भड़कती है (1)। और रुबाह ने कहा: सचमुच, हमारे प्रहार से उनके लिए बड़ी दहशत है, और युद्ध की आग जो शुवाज़ (लपट) को भड़काती है (2)। मुजाहिद ने कहा: "शुवाज़" आग से निकलने वाली हरी कटी हुई लपट है (3)। अद-दहाक ने कहा: यह वह धुआँ है जो लपट से निकलता है, जलाऊ लकड़ी का धुआँ नहीं (4)। और सईद बिन जुबैर ने भी यही कहा (5)। यह भी कहा गया है: शुवाज़ आग और धुआँ दोनों हैं, यह अबू अम्र ने कहा और अल-अखफ़श ने कुछ अरबों से इसे उद्धृत किया (6)। इब्न कसीर ने शीन के नीचे ज़ेर (कसरा) के साथ "शिवाज़" पढ़ा। बाकी ने पेश (दम्मा) के साथ पढ़ा (7), और ये दो बोलियाँ हैं, जैसे गायों के झुंड के लिए "सुवार" और "सिवार" (8)। ﴿وَنُحَاسٌ﴾ (और धुआँ/तांबा): सामान्य पाठ है: "व नुहासुन" (रफ़ के साथ) जो "शुवाज़" पर आधारित है। इब्न कसीर, इब्न मुहयसिन, मुजाहिद और अबू अम्र ने "व नुहासिन" (ज़र/खफ़्ज़ के साथ) पढ़ा (9), जो आग (अन्-नार) पर आधारित है। अल-महदवी ने कहा: [नफ़स इस्लाम]

(1) दीवान-ए-हसन पृ. 142, और उसमें उनकी रिवायत इस प्रकार है: उन्हें चिंगारियों से ढंकते हुए, दहकते हुए, शुवाज़ की तरह भड़कते हुए। और "अल-नुकत वल-उयून" 5/435 में उनकी रिवायत इस प्रकार आई है: मैंने तुम्हें उकसाया, तो तुम विनम्र आत्मा के साथ झुक गए, एक कविता के साथ जो शुवाज़ की तरह भड़कती है। (2) मजाज़ अल-क़ुरान अबू उबैदा द्वारा 2/244, तफ़सीर अल-तबरी 22/221-222, और अल-सिहाह (श-व-ज़); हमें यह रुबाह के दीवान में नहीं मिला, और इब्न दुरैद ने इसे जम्हरत अल-लुगा 3/123 में उल्लेख किया और इसे अल-अज्जाज से जोड़ा, लेकिन हमें यह उनके दीवान में भी नहीं मिला। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 4/271, तफ़सीर मुजाहिद 2/642, और तबरी ने इसे उनसे उद्धृत किया 22/223। (4) तबरी ने इसे उनसे उद्धृत किया 22/223। (5) अल-नुकत वल-उयून 5/435। (6) अल-वसीत 4/223, और मुशकिल इराब अल-क़ुरान मक्की द्वारा 2/706। (7) अल-सबआ पृ. 621, और अल-तयसीर पृ. 206। (8) मानी अल-क़ुरान अल-फर्रा द्वारा 3/117। (9) इब्न कसीर और अबू अम्र का पाठ "अल-सबआ" पृ. 621, और "अल-तयसीर" पृ. 206 में, और मुजाहिद का पाठ नह्हास द्वारा "इराब अल-क़ुरान" में 4/311।

سورہ الرحمٰن: آیات ۳۵ - ۳۶ ۱٤۱

میں نے تیری ہجو کی تو تو اس کے سامنے ذلت کے ساتھ جھک گیا، ایک ایسے قافیے کے ساتھ جو شواظ (شعلے) کی طرح بھڑکتا ہے(۱)۔ اور رؤبہ نے کہا: بے شک ہمارے وار سے ان کے لیے بڑی دہشت ہے، اور جنگ کی آگ جو شواظ (شعلے) کو بھڑکاتی ہے(۲)۔ اور مجاہد نے کہا: شواظ: آگ سے الگ ہونے والا سبز شعلہ ہے(۳)۔ ضحاک نے کہا: یہ وہ دھواں ہے جو شعلے سے نکلتا ہے، لکڑی کا دھواں نہیں(٤)۔ اور سعید بن جبیر نے بھی یہی کہا ہے(٥)۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: شواظ آگ اور دھواں دونوں ہیں، یہ ابو عمرو نے کہا، اور اخفش نے اسے بعض عربوں سے نقل کیا ہے(٦)۔ اور ابن کثیر نے شین کے کسرہ (زیر) کے ساتھ «شِواظ» پڑھا ہے۔ باقیوں نے ضمہ (پیش) کے ساتھ پڑھا ہے(۷)، اور یہ دو لغتیں ہیں، جیسے گایوں کے ریوڑ کے لیے «صُوار» اور «صِوار»(۸)۔ ﴿وَنُحَاسٌ﴾ عام قرأت «وَنُحَاسٌ» رفع (پیش) کے ساتھ ہے، «شُوَاظ» پر عطف کرتے ہوئے۔ اور ابن کثیر، ابن محیصن، مجاہد اور ابو عمرو نے «وَنُحَاسِ» جر (زیر) کے ساتھ پڑھا ہے(۹) آگ (النار) پر عطف کرتے ہوئے۔ مہدوی نے کہا: [نفس اسلام]

(۱) دیوان حسان ص۱٤۲، اور اس میں ان کی روایت اس طرح ہے: انہیں چنگاریوں سے ڈھانپنے والی، دہکتی ہوئی، جو شواظ کی طرح بھڑکتی ہے۔ اور ان کی روایت "النکت والعیون" ٤۳٥/٥ میں اس طرح آئی ہے: میں نے تجھے مہمیز کیا تو تو عاجز جان کے ساتھ جھک گیا، ایسے قافیے کے ساتھ جو شواظ کی طرح بھڑکتا ہے۔ (۲) مجاز القرآن ابو عبیدہ ۲٤٤/۲، اور تفسیر طبری ۲۲۱/۲۲ - ۲۲۲، اور الصحاح (شوظ)، اور ہمیں یہ رؤبہ کے دیوان میں نہیں ملا، اور ابن درید نے اسے "جمهرة اللغة" ۱۲۳/۳ میں ذکر کیا ہے اور اسے عجاج کی طرف منسوب کیا ہے، اور ہمیں یہ ان کے دیوان میں بھی نہیں ملا۔ (۳) تفسیر بغوی ۲۷۱/٤، اور تفسیر مجاہد ٦٤۲/۲، اور اسے

طبری نے ان سے نقل کیا ہے ۲۲۳/۲۲۔ (٤) اسے طبری نے ان سے نقل کیا ہے ۲۲۳/۲۲۔ (٥) النکت والعیون ٤٣٥/٥۔ (٦) الوسیط ۲۲۳/٤، اور مشکل اعراب القرآن مکی ۷۰٦/۲۔ (۷) السبعة ص٦۲۱، والتیسیر ص۲۰٦۔ (۸) معانی القرآن للفراء ۱۱۷/۳۔ (۹) ابن کثیر اور ابو عمرو کی قرأت "السبعة" ص٦۲۱ میں، اور "التیسیر" ص۲۰٦ میں، اور مجاہد کی قرأت نحاس کی "اعراب القرآن" میں ۳۱۱/٤۔

Whoever says: "Ash-Shuwaz" is fire and smoke together, then the genitive case (al-jarr) in "nuhas" (copper/brass) is clear in this context. As for the genitive case according to the view of those who define "ash-shuwaz" as a flame without smoke, it is far-fetched and only permissible by assuming the omission of a modified noun (mawsuf), as if it said: "There will be sent against you a flash of fire" and "something of brass". So "something" is conjoined (ma'tuf) to "shuwaz", and "of brass" is a sentence acting as an adjective for "something". "Something" was omitted, and "of" (min) was omitted because it was mentioned previously in "of fire" (1), just as "on" (ala) is omitted in the saying: "Upon whomsoever you descend, I descend upon him." Thus, "nuhas" would be in the genitive case due to the omitted "min".

It is reported from Mujahid, Humayd, Ikrimah, and Abu al-Aliyah: "wa nihas" with a kasra on the nun (2), these are two dialects like "ash-shuwaz" and "ash-shiwaz". "An-nihas" - also with kasra - means nature and origin; it is said: "So-and-so is of noble origin (nihas)." "An-nuhas" - also with damma - means of noble lineage (nijar) (3). From Muslim ibn Jundab: "wa nuhusun" in the nominative case (4). From Hanzalah ibn Murrah ibn al-Nu'man al-Ansari: "wa nuhusin" in the genitive case (5) conjoined to fire. It is possible that "nihas" with kasra is the plural of "nahs" (misfortune/hardship), like "sa'b" (difficult) and "si'ab". "Wa nuhusun" in the nominative is conjoined to "shuwaz". From al-Hasan: "wa nuhusu" with damma on all of them (6), the plural of "nahs". It is possible that its origin is "nuhus", shortened by deleting the 'waw', as mentioned previously regarding His saying: {And by the stars they guide themselves} [An-Nahl: 16]. From Abd al-Rahman ibn Abi Bakrah: "wa nahushu" with fatha on the nun, damma on the ha, and shadda on the sin (7), from "hassa yahussu hassan": if he uproots/extirpates. From this is the saying of the Almighty: {When you were killing them by His permission} [Al-Imran: 152]. The meaning is: We kill with punishment.

(1) Hujjat al-Qira'at by al-Farisi 6/250-251, and Mushkil I'rab al-Qur'an by Makki 2/706. (2) Al-Qira'at al-Shadhah p. 149 from Mujahid and al-Kalbi with imalah of the ha, and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/311, and al-Muharrar al-Wajiz 5/231 from Mujahid, and see al-Bahr al-Muhit 8/195. (3) Al-Sihah (nahs). (4) Al-Qira'at al-Shadhah p. 149, and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/311. (5) Al-Qira'at al-Shadhah p. 149, and he named him Hanzalah ibn Ya'mar, and we do not know him. (6) In (m): in both of them, and what is established is from the manuscripts, and the reading is in al-Bahr al-Muhit 8/195. (7) Al-Qira'at al-Shadhah p. 149, and al-Muhtasib 2/304, and what follows it from him.

१४२ सूरह अर-रहमान: आयतें ३५ - ३६

जो यह कहता है कि: "अश-शुवाज़" अग्नि और धुआँ दोनों हैं, तो इस आधार पर "नुहास" (तांबा/पीतल) में जर (विभक्ति) स्पष्ट है। जहाँ तक उन लोगों के मत के अनुसार जर का प्रश्न है जो "अश-शुवाज़" को बिना धुएं की लौ मानते हैं, तो यह दूर की बात है और केवल एक छोड़े गए विशेष्य (मौसूफ) के अनुमान पर ही संभव है, जैसे कि उसने कहा हो: "तुम दोनों पर आग की एक लौ भेजी जाएगी" और "पीतल की कोई चीज़", तो "चीज़" का संबंध "शुवाज़" से होगा, और "पीतल की" वाक्य "चीज़" के लिए एक विशेषण होगा। यहाँ "चीज़" को हटा दिया गया है, और "मिन" (से/की) को हटा दिया गया है क्योंकि इसका उल्लेख पहले "आग से" (1) में आ चुका है, ठीक वैसे ही जैसे कहा जाता है: "जिस पर तुम उतरो, मैं उसी पर उतरूँगा" में "अला" (पर) को हटा दिया जाता है। इस प्रकार "नुहास", लुप्त "मिन" के कारण जर की स्थिति में होगा।

मुजाहिद, हुमैद, इकरीमा और अबू अल-आलिया से वर्णित है: नून पर कसरा (इ की मात्रा) के साथ "निहास" (2), ये दो बोलियां हैं जैसे "अश-शुवाज़" और "अश-शिवाज़"। "अन्-निहास" - कसरा के साथ भी - का अर्थ है स्वभाव और मूल; कहा जाता है: "फलां व्यक्ति नेक स्वभाव (निहास) का है।" "अन्-नुहास" - धम्मा (उ की मात्रा) के साथ भी - का अर्थ है नेक वंश (निजार) (3)। मुस्लिम बिन जुंदाब से: रफ़अ (उ की मात्रा) के साथ "नुहुसुन" (4)। हनज़ला बिन मुर्रा बिन अल-नुमान अल-अंसारी से: जर के साथ "नुहुसिन" (5) जो आग (नार) पर आधारित है। यह संभव है कि कसरा के साथ "निहास", "नहस" (दुर्भाग्य/कठिनाई) का बहुवचन हो, जैसे "सब" और "सिआब"। रफ़अ के साथ "नुहुसुन", "शुवाज़" पर आधारित है। अल-हसन से: उन सभी में धम्मा के साथ "नुहुसु" (6), जो "नहस" का बहुवचन है। यह संभव है कि इसका मूल "नुहूस" हो, जिसे 'वाव' हटाकर छोटा कर दिया गया हो; जैसा कि अल्लाह के इस कथन के संबंध में पहले उल्लेख किया गया है: {और सितारों के ज़रिए वे रास्ता पाते हैं} [अन-नहल: 16]। अब्द अल-रहमान बिन अबी बकरा से: नून पर फथा (अ की मात्रा), हा पर धम्मा और सीन पर तशदीद के साथ "नहुश्शु" (7), जो "हस्सा यहुस्सु हस्सन" से है: जिसका अर्थ है जड़ से उखाड़ देना। इसी से अल्लाह तआला का कथन है: {जब तुम उसके हुक्म से उन्हें काट रहे थे} [आल इमरान: 152]। और अर्थ है: और हम अज़ाब (दंड) के ज़रिए क़त्ल करेंगे।

(1) हुज्जत अल-किरात अल-फारसी 6/250-251, और मुशकिल एराब अल-कुरान मक्की 2/706।
(2) अल-किरात अल-शादा पृ. 149 मुजाहिद और अल-कल्बी से हा के इमाला के साथ, और एराब अल-कुरान लिन-नहस 4/311, और अल-मुहर्रर अल-वजीज 5/231 मुजाहिद से, और अल-बहर

अल-मुहित 8/195 देखें। (3) अल-सिहाह (नहस)। (4) अल-किरात अल-शादा पृ. 149, और एराब अल-कुरान लिन-नहस 4/311। (5) अल-किरात अल-शादा पृ. 149 और उसने उसका नाम हनज़ला बिन यमर बताया, और हम उसे नहीं जानते। (6) (म) में: उन दोनों में, और जो प्रतियों में पुख्ता है, और अल-बहर अल-मुहित 8/195 में किरत है। (7) अल-किरात अल-शादा पृ. 149, और अल-मुहतसिब 2/304, और उसके बाद का हिस्सा उसी से है।

١٤٢ سورہ الرحمن: آیات ٣٥ - ٣٦

جس نے یہ کہا کہ: "الشواظ" آگ اور دھواں دونوں ہیں، تو اس بنیاد پر "نحاس" (تانبے) میں جر (زیر) واضح ہے۔ جہاں تک ان لوگوں کے قول کے مطابق جر کا تعلق ہے جنہوں نے "الشواظ" کو ایسی لو قرار دیا جس میں دھواں نہیں ہوتا، تو یہ بعید ہے اور یہ صرف ایک محذوف موصوف کی تقدیر پر ہی جائز ہے، گویا کہ اس نے کہا: "تم دونوں پر آگ کا ایک شعلہ بھیجا جائے گا" اور تانبے کی کوئی چیز، تو "چیز" کا عطف "شواظ" پر ہے، اور "من نحاس" کا جملہ "چیز" کی صفت ہے، اور لفظ "چیز" کو حذف کر دیا گیا، اور "من" کو حذف کر دیا گیا کیونکہ اس کا ذکر "من نار" (١) میں پہلے آ چکا ہے، جیسے ان کے قول "جس پر تم اترو، میں اس پر اتروں گا" میں "علی" کو حذف کر دیا جاتا ہے۔ چنانچہ "نحاس" اس بنیاد پر محذوف "من" کی وجہ سے مجرور ہوگا۔

اور مجاہد، حمید، عکرمہ اور ابو العالیہ سے مروی ہے: نون کے زیر (کِسرہ) کے ساتھ "نِحاس" (٢)، یہ دو لغتیں ہیں جیسے "الشّواظ" اور "الشِّواظ"۔ اور "النِّحاس" - کسرہ کے ساتھ بھی - فطرت اور اصل کو کہتے ہیں، کہا جاتا ہے: فلاں شخص شریف الاصل (نحاس) ہے۔ اور "النُّحاس" - پیش (ضمّہ) کے ساتھ بھی - یعنی شریف النِجار (خاندان) (٣)۔ اور مسلم بن جُندب سے مروی ہے: پیش کے ساتھ "وَنُحُسٌ" (٤)۔ اور حنظلہ بن مرہ بن النعمان الانصاری سے: زیر کے ساتھ "ونُحُسٍ" (٥) جو نار (آگ) پر عطف ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ "نِحاس" کسرہ کے ساتھ "نَحْس" کی جمع ہو، جیسے "صَعْب" کی جمع "صِعاب"۔ "وَنُحُسٌ" پیش کے ساتھ "شواظ" پر عطف ہے۔ اور حسن سے مروی ہے: ان سب میں پیش کے ساتھ "وَنُحُسُ" (٦) جو "نَحْس" کی جمع ہے۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ اس کی اصل "نُحُوس" ہو، جسے 'واؤ' کو حذف کر کے مختصر کر دیا گیا؛ جیسا کہ اللہ

تعالیٰ کے اس قول: ﴿ وَبِالنَّجْمِ هُمْ يَهْتَدُونَ ﴾ [النحل: ١٦] کے پاس پہلے گزر چکا ہے۔ اور عبد الرحمن بن ابی بکرہ سے مروی ہے: نون کے زبر، ح کے پیش اور س کی تشدید کے ساتھ "وَنَحُشُّ" (٧)، جو "حَسَّ يَحُسُّ حَسّاً" سے ہے: جب وہ بیخ کنی کرے یا جڑ سے اکھاڑ دے۔ اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿ إِذْ تَحُسُّونَهُم بِإِذْنِهِ ﴾ [آل عمران: ١٥٢] اور معنی ہے: اور ہم عذاب کے ذریعے قتل کریں گے۔

(١) حجة القراءات للفارسي ٦/٢٥٠ - ٢٥١ ، ومشكل إعراب القرآن لمكي ٢/٧٠٦ . (٢) القراءات الشاذة ص ١٤٩ عن مجاهد والكلبي مع إمالة الحاء، وإعراب القرآن للنحاس ٤/٣١١ ، والمحرر الوجيز ٥/٢٣١ عن مجاهد، وينظر البحر المحيط ٨/١٩٥ . (٣) الصحاح (نحس). (٤) القراءات الشاذة ص ١٤٩ ، وإعراب القرآن للنحاس ٤/٣١١ . (٥) القراءات الشاذة ص ١٤٩ وسمّاه حنظلة بن يعمر، ولم نعرفه. (٦) (م) میں ہے: ان دونوں میں، اور جو نسخوں میں ثابت ہے، اور البحر المحيط ٨/١٩٥ میں قرآت ہے۔ (٧) القراءات الشاذة ص ١٤٩ ، والمحتسب ٢/٣٠٤ ، اور اس کے بعد کا حصہ اسی سے ہے۔

Page 143

Surah Ar-Rahman: Verses 35 - 40

And according to the first reading: «and [a shower of] molten brass (nuhās)»; it is molten brass that is poured over their heads, as said by Mujahid and Qatada, and it was narrated from Ibn Abbas (1). It was also narrated from Ibn Abbas and Sa'id ibn Jubayr that "nuhās" (brass/copper) means smoke without flame (2), which is the meaning of Al-Khalil's saying (3), and it is known in the speech of the Arabs with this meaning. Nabighah of Bani Ja'dah said:

It shines like the light of a lamp of saliit, in which Allah has not put any nuhās (smoke) (4).

Al-Asma'i said: I heard a Bedouin saying: Saliit is sesame oil in Sham, and there is no smoke in it.

Muqatil said: They are five rivers of molten brass, flowing from under the Throne onto the heads of the people of the Fire, three rivers for the duration of the night, and two rivers for the duration of the day.

Ibn Mas'ud said: Nuhās (brass) is molten metal (al-muhl) (5). Al-Dahhak said: It is the dregs of boiling oil.

Al-Kisa'i said: It is fire that has a strong wind. {So you will not be able to defend yourselves} i.e., you will not help each other, meaning the jinn and mankind (6).

The Almighty's saying: {And when the heaven is split asunder and becomes rose-colored like [burning] oil - (37) So which of the favors of your Lord would you deny? (38) Then on that Day none will be asked about his sin among men or jinn. (39) So which of the favors of your Lord would you deny? (40)}

The Almighty's saying: {And when the heaven is split asunder} i.e., it cracks open on the Day of Resurrection {and becomes rose-colored...

---

(1) Tafsir al-Baghawi 4 / 272, and narrated from them by al-Tabari 22/225. (2) Zad al-Masir 8/116, and narrated from them by al-Tabari 22/224. (3) In Al-'Ayn 6/278. (4) Diwan Al-Nabighah Al-Ja'di p. 81, and Al-Saliit: oil, according to most Arabs, and it is sesame oil for the people of Yemen. Lisan (salt). (5) Tafsir al-Baghawi 4/272. (6) Narrated by Abd al-Razzaq in al-Tafsir 2/264 from Qatada.

पृष्ठ 143

सूरह अर-रहमान: आयतें 35 - 40

और पहली क़िरात (पठन) के अनुसार: «नूहास» (पिघला हुआ तांबा) यह पिघला हुआ पीतल है जो उनके सिरों पर उंडेला जाता है, यह मुजाहिद और क़तादा ने कहा है, और इब्न अब्बास (1) से वर्णित है। इब्न अब्बास और सईद बिन जुबैर से यह भी वर्णित है कि नूहास का अर्थ वह धुआं है जिसमें लौ नहीं होती (2), और यही अल-खलील (3) के कथन का अर्थ है, और अरबों की बातचीत में यह इसी अर्थ में प्रसिद्ध है। बनी जादा के नबीघा ने कहा:

यह 'सलीत' के चिराग की रोशनी की तरह चमकता है, जिसमें अल्लाह ने 'नूहास' (धुआं) नहीं डाला (4)।

अल-असमाई ने कहा: मैंने एक बद्दू को कहते सुना: सलीत शाम (सीरिया) में तिल का तेल है और इसमें धुआं नहीं होता।

मुक़ातिल ने कहा: ये पिघले हुए पीतल की पांच नदियां हैं, जो अर्श (सिंहासन) के नीचे से नरकवासियों के सिरों पर बहती हैं, रात की अवधि के बराबर तीन नदियां, और दिन की अवधि के बराबर दो नदियां।

इब्न मसूद ने कहा: नूहास पिघली हुई धातु (अल-मुहल) है (5)। अल-दह्हाक ने कहा: यह उबलते हुए तेल की तलछट है।

अल-किसाई ने कहा: यह वह आग है जिसमें तेज़ हवा होती है। ﴾तो तुम अपना बचाव न कर सकोगे﴿ अर्थात्: तुम एक-दूसरे की सहायता न कर सकोगे, यानी जिन्न और इंसान (6)।

अल्लाह तआला का कथन: ﴾फिर जब आकाश फट जाएगा और तेल की तलछट की तरह लाल हो जाएगा (37) तो तुम अपने पालनहार के किन-किन उपकारों को झुठलाओगे? (38) तो उस दिन किसी भी मनुष्य या जिन्न से उसके पाप के बारे में नहीं पूछा जाएगा। (39) तो तुम अपने पालनहार के किन-किन उपकारों को झुठलाओगे? (40)﴿

अल्लाह तआला का कथन: ﴾फिर जब आकाश फट जाएगा﴿ अर्थात्: प्रलय के दिन वह फट जाएगा ﴾और लाल हो जाएगा...

(1) तफ़्सीर अल-बग़वी 4/272, और इसे उनसे अल-तबरी ने 22/225 में उद्धृत किया है। (2) ज़ाद अल-मसीर 8/116, और इसे उनसे अल-तबरी ने 22/224 में उद्धृत किया है। (3) अल-ऐन 6/278 में। (4) दीवान अल-नबीघा अल-जादी पृ. 81, और अल-सलीत: तेल, आम अरबों के पास, और यह यमन के लोगों के पास तिल का तेल है। लिसान (सल्त)। (5) तफ़्सीर अल-बग़वी 4/272। (6) अब्दुल रज़्ज़ाक ने तफ़्सीर 2/264 में क़तादा से उद्धृत किया है।

صفحہ ۱۴۳

سورہ الرحمن: آیات ۳۵ - ۴۰

اور پہلی قراءت کے مطابق: «وَنُحَاسٌ» (پگھلا ہوا تانبا) تو یہ پگھلا ہوا پیتل ہے جو ان کے سروں پر انڈیلا جائے گا، یہ مجاہد اور قتادہ نے کہا ہے، اور ابن عباس(۱) سے مروی ہے۔ ابن عباس اور سعید بن جبیر سے یہ بھی مروی ہے کہ نحاس سے مراد وہ دھواں ہے جس میں شعلہ نہ ہو(۲)، اور یہی خلیل(۳) کے قول کا معنی ہے، اور اہل عرب کے کلام میں یہ اسی معنی میں معروف ہے، نابغہ بنی جعدہ نے کہا:

وہ 'سلیط' (تیل) کے چراغ کی روشنی کی طرح چمکتا ہے، اللہ نے اس میں 'نحاس' (دھواں) نہیں رکھا(۴)۔

اصمعی کہتے ہیں: میں نے ایک اعرابی کو کہتے سنا: سلیط شام میں تلوں کا تیل ہے اور اس میں دھواں نہیں ہوتا۔

مقاتل نے کہا: یہ پگھلے ہوئے پیتل کی پانچ نہریں ہیں، جو عرش کے نیچے سے اہل جہنم کے سروں پر بہتی ہیں، تین نہریں رات کی مقدار کے برابر، اور دو نہریں دن کی مقدار کے برابر۔

ابن مسعود نے کہا: النحاس: پگھلی ہوئی دھات (المہل) ہے(۵)۔ ضحاک نے کہا: یہ ابلتے ہوئے تیل کی تلچھٹ ہے۔

کسائی نے کہا: یہ وہ آگ ہے جس کی ہوا بہت تیز ہوتی ہے۔ ﴿فَلَا تَنتَصِرَانِ﴾ یعنی: تم میں سے کوئی ایک دوسرے کی مدد نہیں کر سکے گا، یعنی جن اور انس(۶)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَإِذَا انشَقَّتِ السَّمَاءُ فَكَانَتْ وَرْدَةً كَالدِّهَانِ ۝ فَبِأَيِّ ءَالَآءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ ۝ فَيَوْمَئِذٍ لَّا يُسْـَٔلُ عَن ذَنۢبِهِۦٓ إِنسٌ وَلَا جَآنٌّ ۝ فَبِأَيِّ ءَالَآءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ ۝﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَإِذَا انشَقَّتِ السَّمَاءُ﴾ یعنی: قیامت کے دن آسمان پھٹ جائے گا ﴿فَكَانَتْ وَرْدَةً ...

---

(۱) تفسیر البغوی ٤ / ۲۷۲ ، اور طبری نے انہیں ۲۲/۲۲۵ میں نقل کیا ہے۔ (۲) زاد المسیر ۱۱٦/۸ ، اور طبری نے انہیں ۲۲/۲۲٤ میں نقل کیا ہے۔ (۳) العین ۲۷۸/٦ میں۔ (۴) دیوان النابغہ الجعدی ص ۸۱ ، اور السلیط: عام عربوں کے نزدیک زیتون کا تیل ہے، اور اہل یمن کے نزدیک یہ تلوں کا تیل ہے۔ لسان العرب (سلط)۔ (۵) تفسیر البغوی ٤/ ۲۷۲ . (۶) عبد الرزاق نے التفسیر ۲/ ۲٦٤ میں قتادہ سے روایت کیا ہے۔

Page 144 Surah Ar-Rahman: Verses 37 - 40

"Like [red] hide (al-dihan)". Al-dihan means oil, according to Mujahid, al-Dahhak and others (1). The meaning is that it became as clear as oil, and "al-dihan" in this sense is the plural of "duhn" (oil) (2).

Said bin Jubayr and Qatada said: The meaning is: it became red (3). And it was said: The meaning is: it becomes as red as a rose and flows like oil, meaning: it melts with the splitting until it becomes red from the heat of the fire of Hell, and becomes like oil; due to its thinness and melting. It was also said: Al-dihan is pure red leather, mentioned by Abu Ubaid and al-Farra' (4). That is: the sky becomes red like tanned leather; due to the intense heat of the Fire.

Ibn Abbas: The meaning is: it was like a sorrel horse (5). It is said of a bay horse: ward (rose-colored); if it changes into different colors (6). Ibn Abbas said: The rose-colored horse; in the spring it is a yellow bay, at the beginning of winter it is a red bay, and when the winter becomes severe it is a dusty bay. Al-Farra' (7) said: He meant the rose-colored horse, which in the spring is a rose color towards yellow, then when the cold intensifies it is a red rose color, then after that it becomes a rose color towards dustiness, so he likened the changing color of the sky to the changing color of a rose-colored horse. Al-Hasan said: "Like al-dihan" means: like the pouring of oil, for when you pour it, you see colors in it. Zaid bin Aslam said: The meaning is that it becomes like the dregs of oil, and it was said: The meaning is that it comes and goes. Al-Zajjaj said: The root of W-R-D [is for coming and arriving. This is close to what we mentioned before, that the rose-colored horse changes its colors. Qatada said]: It is green today, and it will have a color...

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/312, and narrated from them by al-Tabari 22/228-229, and the saying of Mujahid in his Tafsir 2/642. (2) Gharib al-Qur'an by Ibn Qutaybah p. 439. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/312 from Qatada, and narrated from him by al-Tabari 22/228. (4) In Ma'ani al-Qur'an for him 3/117. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 5/231, and narrated from him by al-Tabari 22/227. (6) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 5/101. (7) In Ma'ani al-Qur'an for him 3/117.

पृष्ठ 144 सूरह अर-रहमान: आयतें 37 - 40

"जैसे [लाल] चमड़े (अल-दिहान)"। मुजाहिद, अल-दहाक और अन्य के अनुसार अल-दिहान का अर्थ तेल है (1)। इसका अर्थ है कि वह तेल की तरह साफ हो गया, और इस अर्थ में "अल-दिहान" "दुहन" (तेल) का बहुवचन है (2)।

सईद बिन जुबैर और कतादा ने कहा: अर्थ यह है: तो वह लाल हो गया (3)। और कहा गया: अर्थ यह है: वह गुलाब की सुर्खी और तेल के बहाव जैसा हो जाता है, यानी: वह फटने के साथ पिघल जाता है यहाँ तक कि जहन्नुम की आग की गर्मी से लाल हो जाता है, और तेल की तरह हो जाता है; उसके पतलेपन और पिघलने के कारण। और कहा गया: अल-दिहान खालिस लाल चमड़ा है, जिसका उल्लेख अबू उबैद और अल-फर्रा ने किया है (4)। अर्थात: आग की भीषण गर्मी के कारण आसमान रंगे हुए चमड़े की तरह लाल हो जाता है।

इब्न अब्बास: अर्थ यह है: तो वह एक गुलाबी घोड़े (वर्ड) की तरह था (5)। एक कूमैत (लाल-भूरे) घोड़े के लिए 'वर्ड' (गुलाबी) कहा जाता है; जब वह विभिन्न रंगों में बदलता है (6)। इब्न अब्बास ने कहा: 'वर्ड' घोड़ा; बसंत में वह पीला कूमैत होता है, सर्दियों की शुरुआत में वह लाल कूमैत होता है, और जब सर्दी तेज हो जाती है तो वह धूल धूसरित कूमैत होता है। अल-फर्रा (7) ने कहा: उनका मतलब गुलाबी घोड़े से था, जो बसंत में पीलेपन की ओर गुलाबी होता है, फिर जब ठंड बढ़ जाती है तो वह सुर्ख लाल गुलाबी होता है, फिर उसके बाद वह धूल धूसरित गुलाबी होता है, तो उन्होंने आसमान के रंग बदलने की तुलना घोड़े के रंग बदलने से की। अल-हसन ने कहा: "जैसे अल-दिहान" का अर्थ है: तेल डालने की तरह, क्योंकि जब आप इसे डालते हैं तो आपको इसमें रंग दिखाई देते हैं। ज़ैद बिन असलम ने कहा: अर्थ यह है कि वह तेल की तलछट की तरह हो जाता है, और कहा गया: अर्थ यह है कि वह आता और जाता है। अल-ज़ज्जाज ने कहा: व-र-द का मूल [आने और पहुँचने के लिए है। यह उस बात के करीब है जो हमने पहले बताई थी कि 'वर्ड' घोड़ा अपने रंग बदलता है। कतादा ने कहा]: वह आज हरा है, और उसका एक रंग होगा...

(1) इ'राब अल-कुरान अल-नहहास द्वारा 4/312, और अल-तबरी द्वारा 22/228-229 उनसे उद्धृत, और मुजाहिद का उनकी तफ़सीर 2/642 में कथन। (2) गरीब अल-कुरान इब्न कुतैबा द्वारा पृ. 439। (3) इ'राब अल-कुरान अल-नहहास द्वारा 4/312 कतादा से, और अल-तबरी द्वारा 22/228 उनसे उद्धृत। (4) उनके लिए मानी अल-कुरान में 3/117। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/231, और अल-

तबरी द्वारा 22/227 उनसे उद्धृत। (6) मानी अल-कुरान अल-ज़ज्जाज द्वारा 5/101। (7) उनके लिए मानी अल-कुरान में 3/117।

صفحہ 144 سورۃ الرحمن: آیات 37 - 40

﴿كَالدِّهَانِ﴾ الدِّهَانُ: تیل، مجاہد اور ضحاک وغیرہ سے مروی ہے(1)۔ اور معنی یہ ہے کہ وہ تیل کی صفائی کی طرح ہو گیا، اور اس لحاظ سے 'دِھان' 'دُہن' (تیل) کی جمع ہے(2)۔

سعید بن جبیر اور قتادہ نے کہا: معنی یہ ہے کہ وہ سرخ ہو گیا(3)۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ وہ گلاب کی سرخی اور تیل کی روانی جیسا ہو جاتا ہے، یعنی: وہ پھٹنے کے ساتھ پگھل جاتا ہے یہاں تک کہ جہنم کی آگ کی تپش سے سرخ ہو جاتا ہے، اور اپنی باریکی اور پگھلاؤ کی وجہ سے تیل جیسا ہو جاتا ہے۔ اور کہا گیا: 'دِھان' خالص سرخ چمڑا ہے، اسے ابو عبید اور الفراء نے ذکر کیا ہے(4)۔ یعنی: آگ کی شدید گرمی کی وجہ سے آسمان سرخ چمڑے کی طرح ہو جاتا ہے۔

ابن عباس: معنی یہ ہے: وہ گلابی گھوڑے (ورد) کی طرح تھا(5)۔ کُمیت (سیاہی مائل سرخ) گھوڑے کو 'ورد' کہا جاتا ہے جب وہ مختلف رنگ بدلتا ہو(6)۔ ابن عباس نے کہا: 'ورد' گھوڑا؛ بہار میں زرد کُمیت ہوتا ہے، سرما کے شروع میں سرخ کُمیت ہوتا ہے، اور جب سردی شدت اختیار کر لیتی ہے تو وہ غبار آلود کُمیت ہو جاتا ہے۔ الفراء(7) نے کہا: ان کی مراد وردی (گلابی) گھوڑا ہے، جو بہار میں زردی مائل گلابی ہوتا ہے، پھر جب سردی بڑھ جاتی ہے تو وہ سرخ گلابی ہو جاتا ہے، پھر اس کے بعد وہ غبار آلود گلابی ہو جاتا ہے، چنانچہ انہوں نے آسمان کے رنگ بدلنے کو گھوڑے کے رنگ بدلنے سے تشبیہ دی۔ حسن نے کہا: "كَالدِّهَانِ" یعنی: تیل انڈیلنے کی طرح، کیونکہ جب آپ اسے انڈیلتے ہیں تو اس میں رنگ نظر آتے ہیں۔ زید بن اسلم نے کہا: معنی یہ ہے کہ وہ تیل کی تلچھٹ کی طرح ہو جاتا ہے، اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ وہ آتا اور جاتا ہے۔ زجاج نے کہا: واؤ، را، اور دال کی اصل [آنے اور پہنچنے کے لیے ہے۔ اور یہ اس کے

قریب ہے جو ہم نے پہلے ذکر کیا کہ 'ورد' گھوڑا اپنے رنگ بدلتا ہے۔ قتادہ نے کہا]: وہ آج سبز ہے، اور اس کا ایک رنگ ہو گا...

(1) إعراب القرآن للنحاس 4/312، اور اسے ان دونوں سے طبری نے 22/228 - 229 میں روایت کیا ہے، اور مجاہد کا قول ان کی تفسیر 2/642 میں۔ (2) غریب القرآن لابن قتیبة ص 439۔ (3) إعراب القرآن للنحاس 4/312 قتادہ سے، اور اسے ان سے طبری نے 22/228 میں روایت کیا ہے۔ (4) ان کی معانی القرآن 3/117 میں۔ (5) المحرر الوجیز 5/231، اور اسے ان سے طبری نے 22/227 میں روایت کیا ہے۔ (6) معانی القرآن للزجاج 5/101۔ (7) ان کی معانی القرآن 3/117 میںا

Surah Ar-Rahman: Verses 37 - 40 145

...red, narrated by Al-Thalabi(1). Al-Mawardi said(2): The predecessors claimed that the original color of the sky is red, and that due to the many barriers and the long distance, it is seen in this blue color. They likened this to the veins of the body, which are red like the redness of blood, but are seen through the barrier as blue. If this is correct, then the sky, because of its closeness to the eyes on the Day of Resurrection and the removal of barriers, will be seen as red; because that is its original color. And Allah knows best.

His Saying, Exalted be He: {Then on that Day no man or jinni will be asked about his sin} This is like His Saying, Exalted be He: {And the criminals will not be asked about their sins} [Al-Qasas: 78], and that the Resurrection consists of various stages due to the length of that Day; so they will be questioned in some, and not questioned in others. This is the opinion of Ikrimah(3).

It is also said: The meaning is: they will not be questioned once they are settled in the Fire.

Al-Hasan and Qatadah said: They will not be asked about their sins because Allah has recorded them against them, and the angels have written them against them. Narrated by Al-Awfi on the authority of Ibn Abbas(4).

From Al-Hasan and Mujahid also: The meaning is: The angels will not ask about them because they recognize them by their marks, the evidence for which follows it. Mujahid said this on the authority of Ibn Abbas(5). On his authority also regarding the words of Allah: {So, by your Lord, We will surely question them all} [Al-Hijr: 92] and His Saying: {Then on that Day no man or jinni will be asked about his sin} [Ar-Rahman: 39], he said: He does not ask them to find out from them, for He knows that better than them, but He asks them, "Why did you do it?" as a question of reproach. Abu Al-Aliyah said: No one other than the criminal is asked about...

(1) And Al-Wahidi in Al-Wasit 4/223, and Al-Tabari 22/228 from Qatadah, and what is in brackets is not in (D). (2) In Al-Nukat wal-Uyun 5/436. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 5/232, and Tafsir al-Baghawi 4/272. (4) Tafsir al-Baghawi 4/272, and Abd al-Razzaq narrated it in Al-Tafsir 2/265 from Al-Hasan, and Al-Tabari 22/230 from Qatadah. (5) Tafsir al-Baghawi 4/272, and Al-Muharrar al-Wajiz 5/232, and Al-Tabari 22/230 from Mujahid, and it is in his Tafsir 2/642-643 similar to it.

सूरह अर-रहमान: आयतें 37 - 40 145

...लाल, अल-थालाबी द्वारा वर्णित (1)। अल-मावर्दी ने कहा (2): पूर्वजों ने दावा किया कि आसमान का मूल रंग लाल है, और कई बाधाओं और लंबी दूरी के कारण, यह इस नीले रंग में दिखाई देता है। उन्होंने इसकी तुलना शरीर की नसों से की, जो रक्त की लाली की तरह लाल होती हैं, लेकिन बाधा के माध्यम से नीली दिखाई देती हैं। यदि यह सही है, तो प्रलय के दिन आँखों के निकट होने और बाधाओं के हट जाने के कारण आसमान लाल दिखाई देगा; क्योंकि वह उसका मूल रंग है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल्लाह का कहना: {फिर उस दिन किसी इंसान या जिन्न से उसके गुनाह के बारे में नहीं पूछा जाएगा} यह अल्लाह के इस कथन की तरह है: {और अपराधियों से उनके गुनाहों के बारे में नहीं पूछा जाएगा} [अल-क़सस: 78], और यह कि प्रलय के दिन उस दिन की लंबाई के कारण विभिन्न पड़ाव होंगे; तो उनमें से कुछ में उनसे पूछा जाएगा, और कुछ में नहीं पूछा जाएगा। यह इकरीमा का कथन है (3)।

और कहा गया है: इसका अर्थ है: जब वे आग में स्थिर हो जाएंगे तो उनसे नहीं पूछा जाएगा।

अल-हसन और क़तादा ने कहा: उनसे उनके गुनाहों के बारे में नहीं पूछा जाएगा; क्योंकि अल्लाह ने उन्हें उनके खिलाफ सुरक्षित रखा है, और फरिश्तों ने उन्हें उनके खिलाफ लिखा है। अल-औफी ने इब्न अब्बास के हवाले से इसे रिवायत किया है (4)।

अल-हसन और मुजाहिद से यह भी है: इसका अर्थ है: फरिश्ते उनके बारे में नहीं पूछेंगे; क्योंकि वे उन्हें उनके चिन्हों से पहचानते हैं, इसका प्रमाण इसके बाद है। मुजाहिद ने इब्न अब्बास के हवाले से यह कहा है (5)। अल्लाह के इस कथन के संबंध में उनसे यह भी है: {तो, तुम्हारे रब की कसम, हम निश्चित रूप से उन सभी से पूछेंगे} [अल-हिज्र: 92] और उनका कहना: {फिर उस दिन किसी इंसान या जिन्न से उसके गुनाह के बारे में नहीं पूछा जाएगा} [अर-रहमान: 39], उन्होंने कहा: वह उनसे यह जानने के लिए नहीं पूछता, क्योंकि वह इसे उनसे बेहतर जानता है, लेकिन वह उनसे पूछता है, "तुमने ऐसा क्यों किया?" एक तिरस्कारपूर्ण प्रश्न के रूप में। अबू अल-आलिया ने कहा: अपराधी के अलावा किसी और से नहीं पूछा जाता...

(1) और अल-वासित 4/223 में अल-वाहिदी, और अल-तबरी ने 22/228 में क़तादा से इसे निकाला, और कोष्ठक के बीच जो है वह (द) में नहीं है। (2) अल-नुकात वल-उयून 5/436 में। (3) अल-मुहर्रर

अल-वजीज़ 5/232, और तफ़सीर अल-बग़वी 4/272। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 4/272, और अब्दुल रज़्ज़ाक ने तफ़सीर 2/265 में अल-हसन से इसे निकाला, और अल-तबरी 22/230 क़तादा से। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 4/272, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/232, और अल-तबरी ने 22/230 मुजाहिद से इसे निकाला, और यह उनकी तफ़सीर 2/642 - 643 में इसी तरह है।

سورہ الرحمن: آیات ۳۷ - ۴۰ ۱٤٥

سرخ، ثعلبی نے اسے بیان کیا ہے(۱)۔ اور ماوردی نے کہا(۲): متقدمین کا خیال ہے کہ آسمان کے رنگ کی اصل سرخی ہے، اور یہ کہ کثرتِ حوائل اور مسافت کی دوری کی وجہ سے یہ اس نیلے رنگ میں دکھائی دیتا ہے، اور انہوں نے اسے بدن کی رگوں سے تشبیہ دی ہے، جو خون کی سرخی کی طرح سرخ ہوتی ہیں، مگر حائل کی وجہ سے نیلی نظر آتی ہیں، پس اگر یہ بات درست ہے تو قیامت کے دن نگاہوں سے قریب ہونے اور رکاوٹیں بلند ہو جانے کی وجہ سے آسمان سرخ دکھائی دے گا؛ کیونکہ یہی اس کے رنگ کی اصل ہے۔ واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {فَيَوْمَئِذٍ لَا يُسْئَلُ عَنْ ذَنْبِهِ إِنْسٌ وَلَا جَانٌّ} (پھر اس دن نہ کسی انسان سے اس کے گناہ کے بارے میں پوچھا جائے گا اور نہ کسی جن سے) یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی طرح ہے: {وَلَا يُسْئَلُ عَنْ ذُنُوبِهِمُ الْمُجْرِمُونَ} [القصص: ۷۸] (اور مجرموں سے ان کے گناہوں کے بارے में नहीं पूछा जाएगा) اور یہ کہ قیامت کے اس دن کی طوالت کی وجہ سے کئی مقامات ہوں گے؛ پس بعض میں پوچھا جائے گا، اور بعض میں نہیں پوچھا جائے گا، اور یہ عکرمہ کا قول ہے(۳)۔

اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے کہ: جب وہ جہنم میں ٹھہر جائیں گے تو ان سے نہیں پوچھا جائے گا۔

اور حسن اور قتادہ نے کہا: ان سے انके گناہوں کے بارے میں نہیں پوچھا جائے گا؛ اس لیے کہ اللہ نے انہیں ان کے خلاف محفوظ کر رکھا ہے، اور فرشتوں نے انہیں ان کے خلاف لکھ لیا ہے۔ اسے عوفی نے ابن عباس سے روایت کیا ہے(٤)۔

اور حسن اور مجاہد سے بھی مروی ہے کہ: معنی یہ ہے کہ: فرشتے ان کے بارے میں نہیں پوچھیں گے؛ کیونکہ وہ انہیں ان کی علامتوں سے پہچانتے ہوں گے، اس کی دلیل وہ ہے جو اس

کے بعد ہے۔ اور اسے مجاہد نے ابن عباس سے نقل کیا ہے(۵)۔ اور انہی سے اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے بارے میں مروی ہے: {فَوَرَبِّكَ لَنَسْتَلَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ} [الحجر: ۹۲] (سو آپ کے رب کی قسم! ہم ضرور ان سب سے بازپرس کریں گے) اور اس قول: {فَيَوْمَئِذٍ لَا يُسْئَلُ عَنْ ذَنْبِهِ إِنْسٌ وَلَا جَانٌّ} [الرحمن: ۳۹] کے بارے میں، انہوں نے کہا: وہ ان سے اس لیے نہیں پوچھتا کہ ان سے کچھ معلوم کرے؛ کیونکہ وہ اس سے ان سے زیادہ واقف ہے، بلکہ وہ ان سے توبیخ کے طور پر پوچھے گا کہ "تم نے ایسا کیوں کیا؟"۔ اور ابو العالیہ نے کہا: مجرم کے علاوہ کسی سے نہیں پوچھا جائے گا...

(۱) اور الواحدی الوسیط ٤/۲۲۳ میں، اور اسے طبری نے ۲۲/۲۲۸ میں قتادہ سے روایت کیا ہے، اور جو بریکٹ میں ہے وہ (د) میں نہیں ہے۔ (۲) النکت والعیون ٥/٤۳٦ میں۔ (۳) المحرر الوجیز ٥/۲۳۲، اور تفسیر البغوی ٤/۲۷۲۔ (٤) تفسیر البغوی ٤/۲۷۲، اور اسے عبد الرزاق نے التفسیر ۲/۲٦٥ میں حسن سے روایت کیا ہے، اور الطبری نے ۲۲/ ۲۳۰ میں قتادہ سے۔ (۵) تفسیر البغوی ٤/۲۷۲، اور المحرر الوجیز ٥/۲۳۲، اور اسے الطبری نے ۲۲/ ۲۳۰ میں مجاہد سے روایت کیا ہے، اور یہ ان کی تفسیر ۲/ ٦٤۲ - ٦٤۳ میں اسی طرح ہے۔

Surah Ar-Rahman: Verses 39 - 45 146 ...the sin of the criminal (1). Qatadah said: Questioning used to take place before, then their mouths were sealed and their limbs spoke, testifying against them (2). In the hadith of Abu Hurayrah from the Prophet (peace be upon him), he said: "The servant will be met and He will say: 'O so-and-so, did I not honor you, make you a leader, marry you off, and subject horses and camels to you, and leave you to lead and take a fourth of the spoils?' He will say: 'Yes.' He will say: 'Did you think that you would meet Me?' He will say: 'No.' He will say: 'Then I will forget you as you forgot Me.' Then He meets the second and says the same to him, then He meets the third and says the same to him. He (the third) says: 'O Lord, I believed in You, Your Book, and Your Messenger; I prayed, fasted, and gave charity,' and he praises himself as much as he can. He says: 'Then here and now.' Then it is said to him: 'Now We will send Our witness against you.' He will think to himself: 'Who is this who will testify against me?' Then his mouth is sealed, and it is said to his thigh, flesh, and bones: 'Speak.' So his thigh, flesh, and bones speak of his deeds. This is so he has no excuse for himself; that is the hypocrite, and that is the one with whom Allah is angry." This hadith has already been mentioned in "Ha Mim As-Sajdah" and others (3). Allah's words: {The criminals will be known by their marks, and they will be seized by the forelocks and the feet (41) So which of the favors of your Lord will you deny? (42) This is the Hell which the criminals deny (43) They will go around between it and scalding water, heated [to the utmost degree] (44) So which of the favors of your Lord will you deny? (45)} Allah's words: {The criminals will be known by their marks} Al-Hasan said: Blackness of the face and blueness of the eyes (4). Allah Almighty said: {And We will gather the criminals that Day blue-eyed} [Taha: 102] and He said: {On the Day when faces will turn white and faces will turn black} [Al-Imran: 106].

---

(1) Tafsir Al-Baghawi 4/272. (2) An-Nukat wal-'Uyun 5/436, and At-Tabari narrated it from him 22/230. (3) Narrated by Muslim (2968), and previously 17/475 and 18/406. The meaning of: "Ful": O so-and-so, and it is not a shortened form... some said it is a shortening of 'fulan'. "Tar'as": you became the leader and head of the people. "Tarba'": you take a fourth of the booty. An-Nihayah (f-l-l), (r-'-s), and (r-b-'). (4) Al-Muharrar al-Wajiz 5/232, and 'Abd al-Razzaq narrated it in his Tafsir 2/265, and At-Tabari 22/231.

सूरह अर्-रहमान: आयतें 39 - 45 146 ... अपराधी का पाप (1)। क़तादाह ने कहा: पहले सवाल-जवाब हुआ करते थे, फिर उनके मुँह सील दिए गए और अंगों ने उनके खिलाफ गवाही दी (2)। अबू हुरैरा की हदीस में नबी ﷺ से वर्णित है, जिसमें उन्होंने कहा: "बंदे से मुलाक़ात होगी और वह (अल्लाह) कहेगा: 'ऐ फलाँ, क्या मैंने तुझे सम्मान नहीं दिया, तुझे सरदार नहीं बनाया, तेरा विवाह नहीं कराया, और घोड़ों और ऊँटों को तेरे अधीन नहीं किया, और तुझे नेतृत्व करने और लूट का चौथा हिस्सा लेने के लिए नहीं छोड़ दिया?' वह कहेगा: 'हाँ।' वह कहेगा: 'क्या तुझे लगता था कि तू मुझसे मिलेगा?' वह कहेगा: 'नहीं।' वह कहेगा: 'तो आज मैं तुझे वैसे ही भूल जाऊँगा जैसे तूने मुझे भुला दिया था।' फिर वह दूसरे से मिलता है और उससे भी वही कहता है, फिर वह तीसरे से मिलता है और उससे भी वही कहता है। वह (तीसरा) कहता है: 'ऐ मेरे रब, मैं तुझ पर, तेरी किताब पर और तेरे रसूल पर ईमान लाया; मैंने नमाज़ पढ़ी, रोज़े रखे और दान दिया,' और वह अपनी पूरी क्षमता के साथ अपनी प्रशंसा करता है। वह कहता है: 'तो अब यहाँ।' फिर उससे कहा जाता है: 'अब हम तेरे खिलाफ अपना गवाह भेजेंगे।' वह अपने मन में सोचेगा: 'यह कौन है जो मेरे खिलाफ गवाही देगा?' फिर उसके मुँह पर मुहर लगा दी जाती है, और उसकी जांघ, मांस और हड्डियों से कहा जाता है: 'बोलो।' तो उसकी जांघ, मांस और हड्डियाँ उसके कर्मों के बारे में बोलती हैं। यह इसलिए है ताकि उसके पास अपने बचाव के लिए कोई बहाना न रहे; वही पाखंडी है, और वही है जिससे अल्लाह नाराज है।" यह हदीस पहले "हा मीम अस-सजदा" और अन्य में आ चुकी है (3)। अल्लाह का कथन: {अपराधियों को उनके निशानों से पहचाना जाएगा, और उन्हें पेशानी के बालों और पैरों से पकड़ लिया जाएगा (41) तो तुम दोनों अपने रब की किन-किन नेमतों को झुठलाओगे? (42) यही वह जहन्नुम है जिसे अपराधी झुठलाते हैं (43) वे उसके और उबलते हुए गर्म पानी के बीच चक्कर काटेंगे (44) तो तुम दोनों अपने रब की किन-किन नेमतों को झुठलाओगे? (45)} अल्लाह का कथन: {अपराधियों को उनके निशानों से पहचाना जाएगा} अल-हसन ने कहा: चेहरे की कालिमा और आँखों का नीलापन (4)। अल्लाह तआला ने फरमाया: {और उस दिन हम अपराधियों को नीली आँखों वाली स्थिति में इकट्ठा करेंगे} [ता-हा: 102] और फरमाया: {जिस दिन कुछ चेहरे सफेद होंगे और कुछ चेहरे काले होंगे} [आल-इमरान: 106]।

---

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 4/272। (2) अन-नुकत वल-उयून 5/436, और अत-तब़री ने उनसे रिवायत की है 22/230। (3) मुस्लिम (2968) द्वारा रिवायत किया गया, और पहले 17/475 और 18/406 में। "फुल" का अर्थ है: ऐ फलाँ, और यह संक्षिप्तीकरण नहीं है... कुछ लोगों ने कहा कि यह 'फलाँ'

का संक्षिप्तीकरण है। "तरअस": यानी तुम लोगों के नेता और प्रमुख बन गए। "तरब"": तुम लूट का चौथा हिस्सा लेते हो। अन-निहाया (फ-ल-ल), (र-अ-स) और (र-ब-अ)। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/232, और अब्द अल-रज्जाक ने इसे अपनी तफ़सीर 2/265 में रिवायत किया है, और अत-तब़री 22/231।

سورہ الرحمن: آیات ۳۹ - ۴۵ ۱۴۶ ... مجرم کا گناہ (۱)۔ قتادہ رحمہ اللہ نے کہا: پہلے سوال و جواب ہوتا تھا، پھر ان کے منہ بند کر دیے گئے اور ان کے اعضاء نے ان کے خلاف گواہی دیتے ہوئے بات کی (۲)۔ حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث میں نبی اکرم ﷺ سے مروی ہے، جس میں آپ ﷺ نے فرمایا: "بندے سے ملاقات ہوگی تو اللہ فرمائے گا: 'اے فلاں! کیا میں نے تجھے عزت نہیں دی، تجھے سردار نہیں بنایا، تیرا نکاح نہیں کیا، اور گھوڑوں اور اونٹوں کو تیرے تابع نہیں کیا، اور تجھے سرداری کرنے اور مالِ غنیمت کا چوتھائی حصہ لینے کے لیے نہیں چھوڑا؟' وہ کہے گا: 'جی ہاں'۔ اللہ فرمائے گا: 'کیا تیرا یہ خیال تھا کہ تو مجھ سے ملنے والا ہے؟' وہ کہے گا: 'نہیں۔' اللہ فرمائے گا: 'پس میں تجھے اسی طرح بھلا دوں گا جیسے تو نے مجھے بھلا دیا تھا۔' پھر وہ دوسرے سے ملتا ہے اور اسے بھی یہی کہتا ہے، پھر تیسرے سے ملتا ہے اور اسے بھی یہی کہتا ہے۔ وہ (تیسرا) کہتا ہے: 'اے میرے رب! میں تجھ پر، تیری کتاب پر اور تیرے رسول پر ایمان لایا؛ میں نے نماز پڑھی، روزے رکھے اور صدقہ دیا،' اور وہ جس قدر ہو سکتا ہے اپنی تعریف کرتا ہے۔ اللہ فرمائے گا: 'پس یہاں ٹھہرو۔' پھر اس سے کہا جاتا ہے: 'اب ہم تم پر اپنا گواہ بھیجیں گے۔' وہ اپنے دل میں سوچے گا: 'یہ کون ہے جو میرے خلاف گواہی دے گا؟' پھر اس کے منہ پر مہر لگا دی جاتی ہے، اور اس کی ران، گوشت اور ہڈیوں سے کہا جاتا ہے: 'بولو۔' پس اس کی ران، گوشت اور ہڈیاں اس کے اعمال بیان کرنے لگتی ہیں۔ یہ اس لیے تاکہ اس کے پاس اپنے بچاؤ کا کوئی عذر نہ رہے؛ وہی منافق ہے، اور وہی ہے جس پر اللہ ناراض ہوتا ہے۔" یہ حدیث پہلے سورہ "حم السجدہ" وغیرہ میں گزر چکی ہے (۳)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿مجرم اپنے نشانوں سے پہچان لیے جائیں گے، پھر پیشانی کے بالوں اور پیروں سے پکڑ لیے جائیں گے ﴿۴۱﴾ پس اے جن و انس! تم اپنے رب کی کن کن نعمتوں کو جھٹلاؤ گے؟ ﴿۴۲﴾ یہی وہ جہنم ہے

جسے مجرم جھٹلاتے ہیں ﴿۴۳﴾ وہ اس کے اور کھولتے ہوئے گرم پانی کے درمیان چکر کاٹیں گے ﴿۴۴﴾ پس اے جن و انس! تم اپنے رب کی کن کن نعمتوں کو جھٹلاؤ گے؟ ﴿۴۵﴾﴾ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿مجرم اپنے نشانوں سے پہچان لیے جائیں گے﴾ حسن بصری رحمہ اللہ نے کہا: چہرے کا سیاہ ہونا اور آنکھوں کا نیلا ہونا (۴)۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿اور ہم اس دن مجرموں کو نیلی آنکھوں والی حالت میں اکٹھا کریں گے﴾ [طہٰ: ۱۰۲] اور فرمایا: ﴿جس دن کچھ چہرے روشن ہوں گے اور کچھ چہرے سیاہ ہوں گے﴾ [آل عمران: ۱۰۶]۔

---

(۱) تفسیر بغوی ۴/ ۲۷۲۔ (۲) النکت والعیون ۵/ ۴۳۶، اور طبری نے اسے ان سے روایت کیا ہے ۲۲/ ۲۳۰۔ (۳) اسے مسلم (۲۹۶۸) نے روایت کیا ہے، اور پہلے ۱۷/ ۴۷۵ اور ۱۸/ ۴۰۶ میں گزر چکا ہے۔ "فُل" کے معنی ہیں: اے فلاں، اور یہ اس کی تخفیف نہیں ہے... اور ایک قوم نے کہا کہ یہ 'فلان' کی تخفیف ہے۔ "ترأس": یعنی تم قوم کے رئیس اور سربراہ بن گئے۔ "تربع": تم غنیمت کا چوتھائی حصہ لیتے ہو۔ النہایہ (فلل) اور (رأس) اور (ربع)۔ (۴) المحرر الوجیز ۵/ ۲۳۲، اور اسے عبدالرزاق نے تفسیر ۲/ ۲۶۵ میں اور طبری نے ۲۲/ ۲۳۱ میں روایت کیا ہے۔

147 Surah Ar-Rahman: Verses 41 - 45

﴿فَيُؤْخَذُ بِالنَّوَاصِي وَالْأَقْدَامِ﴾ "They will be seized by the forelocks and the feet." meaning: the angels will grab them by their forelocks, i.e., the hair at the front of their heads, and their feet, and then hurl them into the Fire (1). "An-Nawasi" is the plural of "Nasiyah" (forelock). Ad-Dahhak said: his forelock and his feet are gathered together in a chain behind his back (2). And from him: a man is taken by his legs, then they are gathered together with his forelock until his back breaks, then he is thrown into the Fire (3). It is said: this is done to him so that his punishment is more severe and his disfigurement is greater. And it is said: the angels drag them to the Fire, sometimes grabbing him by his forelock and dragging him on his face, and sometimes grabbing him by his feet and dragging him on his head (4).

Allah Almighty's saying: ﴿هَذِهِ جَهَنَّمُ الَّتِي يُكَذِّبُ بِهَا الْمُجْرِمُونَ﴾ "This is the Hell which the criminals deny." meaning: it will be said to them: This is the Fire that you were informed of but you denied (5). ﴿يَطُوفُونَ بَيْنَهَا وَبَيْنَ حَمِيمٍ ءَانٍ﴾ "They will go around between it and scalding water, 'aanin' (at the height of its boiling)." Qatadah said: They will go around once between the scalding water and once between Hellfire. Al-Jaheem is the Fire. Al-Hamim is the drink (6).

Regarding Allah Almighty's saying: ﴿ءَانٍ﴾ "'aanin'": there are three aspects: The first: that its heat and scalding have reached their limit. This was said by Ibn Abbas, Sa'id ibn Jubayr, and As-Suddi (7). Among this is the saying of An-Nabigha adh-Dhubyani: "And a beard that betrayed and acted treacherously is dyed ... with the red of the blood from within, which is 'aanin' (at its peak heat)." (8) Qatadah said: ﴿ءَانٍ﴾ "'aanin'": it has been cooking since Allah created the heavens and the earth (9). He says: if they seek help...

(1) Tafsir al-Tabari 22/231, and Tafsir Abi al-Layth 3/309. (2) Al-Kashshaf 4/48, and narrated from him by Hannad in Al-Zuhd (268). (3) Cited by Al-Suyuti in Ad-Durr al-Manthur 6/145 and attributed to Ibn al-Mundhir. (4) Al-Kashshaf 4/48, and Al-Muharrar al-Wajiz 5/232 in a similar vein. (5) Al-Wasit 4/224. (6) An-Nukat wa al-'Uyun 5/437. (7) An-Nukat wa al-'Uyun 5/437, and what follows it is also from it. Al-Tabari 22/233 narrated it from Ibn Abbas and Sa'id ibn Jubayr. (8) Diwan al-Nabigha p. 120, and 'najee' al-jawf': blood. Lisan [al-Arab] (nj'). (9) Narrated from him by al-Tabari 22/234.

147 सूरह अर-रहमान: आयतें 41 - 45

﴿فَيُؤْخَذُ بِالنَّوَاصِي وَالْأَقْدَامِ﴾ "उन्हें माथे के बालों और पैरों से पकड़ लिया जाएगा।" अर्थात: फरिश्ते उन्हें उनके माथे के बालों (सिर के सामने के बाल) और उनके पैरों से पकड़ेंगे, फिर उन्हें आग में फेंक देंगे (1)। 'अन-नवासी', 'नासियह' (माथे के बाल) का बहुवचन है। अद-दह्हाक ने कहा: उसके माथे के बाल और उसके पैर उसकी पीठ के पीछे एक ज़ंजीर में एक साथ बाँध दिए जाते हैं (2)। और उनसे ही रिवायत है: एक आदमी को उसके पैरों से पकड़ा जाता है, फिर उन्हें उसके माथे के बालों के साथ मिला दिया जाता है यहाँ तक कि उसकी पीठ टूट जाती है, फिर उसे आग में डाल दिया जाता है (3)। कहा गया है: उसके साथ ऐसा इसलिए किया जाता है ताकि उसकी सजा और अधिक कठोर हो और उसका चेहरा और अधिक विकृत हो जाए। और कहा गया है: फरिश्ते उन्हें आग की ओर खींचते हैं, कभी उसके माथे के बालों से पकड़कर उसे उसके चेहरे के बल घसीटते हैं, और कभी उसके पैरों से पकड़कर उसे उसके सिर के बल घसीटते हैं (4)।

अल्लाह तआला का कथन: ﴿هَذِهِ جَهَنَّمُ الَّتِي يُكَذِّبُ بِهَا الْمُجْرِمُونَ﴾ "यह वही जहन्नुम है जिसे अपराधी झुठलाते थे।" अर्थात: उनसे कहा जाएगा: यह वही आग है जिसके बारे में तुम्हें बताया गया था लेकिन तुमने उसे झुठला दिया (5)। ﴿يَطُوفُونَ بَيْنَهَا وَبَيْنَ حَمِيمٍ ءَانٍ﴾ "वे उसके और खौलते हुए पानी 'आनिन' के बीच चक्कर काटेंगे।" क़तादह ने कहा: वे एक बार खौलते हुए पानी के बीच और एक बार जहन्नुम के बीच चक्कर काटेंगे। 'अल-जहीम' आग है। 'अल-हमीन' पीने का पदार्थ है (6)।

अल्लाह तआला के कथन ﴿ءَانٍ﴾ "'आनिन'" के बारे में तीन पहलू हैं: पहला: वह जिसकी गर्मी और खौलन अपनी चरम सीमा पर पहुँच गई हो। यह इब्न अब्बास, सईद इब्न जुबैर और अस-सुद्दी ने कहा है (7), और इसी से अन-नाबिगा अद-दुबयानी का शेर है: "और वह दाढ़ी जिसने धोखा दिया और गद्दारी की, वह रंगी जाती है... शरीर के भीतर के उस लाल खून से जो 'आनिन' (अत्यधिक गर्म) है।" (8) क़तादह ने कहा: ﴿ءَانٍ﴾ "'आनिन'": यह तब से पक रहा है जब से अल्लाह ने आसमानों और ज़मीन को पैदा किया है (9)। वह कहता है: जब वे मदद माँगेंगे...

(1) तफ़सीर अल-तबरी 22/231, और तफ़सीर अबी अल-लैथ 3/309। (2) अल-कश्शाफ 4/48, और हन्नाद ने इसे अज़-ज़ुहद (268) में उनसे रिवायत किया है। (3) अल-सुयूती ने अद-दुर अल-मंसूर 6/145 में इसका उल्लेख किया है और इसे इब्न अल-मुन्ज़िर की ओर संदर्भित किया है। (4) अल-कश्शाफ 4/48, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/232 इसी प्रकार। (5) अल-वसीत 4/224। (6) अन-

नुकात व अल-उयून 5/437। (7) अन-नुकात व अल-उयून 5/437, और उसके बाद वाला हिस्सा भी उसी से है। अल-तबरी 22/233 ने इसे इब्न अब्बास और सईद इब्न जुबैर से रिवायत किया है। (8) दीवान अल-नाबिगा पृष्ठ 120, और 'नजी अल-जौफ़': रक्त। लिसान [अल-अरब] (नज')। (9) अल-तबरी ने 22/234 में उनसे रिवायत किया है।

147 سورہ الرحمن: آیات 41 - 45

﴿فَيُؤْخَذُ بِالنَّوَاصِي وَالْأَقْدَامِ﴾ "پس پیشانیوں اور قدموں سے پکڑ لیا جائے گا" یعنی: فرشتے ان کی پیشانیوں سے پکڑیں گے، یعنی: ان کے سر کے سامنے کے بالوں اور ان کے قدموں سے، پھر انہیں آگ میں پھینک دیں گے (1)۔ "النواصی" ناصیہ کی جمع ہے۔ ضحاک نے کہا: اس کی پیشانی اور اس کے قدموں کو اس کی پیٹھ کے پیچھے ایک زنجیر میں جمع کر دیا جائے گا (2)۔ اور ان سے مروی ہے: آدمی کو اس کی ٹانگوں سے پکڑا جائے گا، پھر انہیں اس کی پیشانی کے ساتھ ملا دیا جائے گا یہاں تک کہ اس کی پیٹھ ٹوٹ جائے، پھر اسے آگ میں ڈال دیا جائے گا (3)۔ کہا گیا: اس کے ساتھ ایسا اس لیے کیا جاتا ہے تاکہ اس کا عذاب زیادہ سخت ہو اور اس کی صورت زیادہ بگڑ جائے۔ اور کہا گیا: فرشتے انہیں آگ کی طرف کھینچیں گے، کبھی اسے پیشانی سے پکڑ کر چہرے کے بل گھسیٹیں گے، اور کبھی قدموں سے پکڑ کر سر کے بل گھسیٹیں گے (4)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿هَذِهِ جَهَنَّمُ الَّتِي يُكَذِّبُ بِهَا الْمُجْرِمُونَ﴾ "یہ وہی جہنم ہے جسے مجرم جھٹلاتے تھے" یعنی: ان سے کہا جائے گا: یہ وہ آگ ہے جس کی تمہیں خبر دی گئی تھی تو تم نے اسے جھٹلایا (5)۔ ﴿يَطُوفُونَ بَيْنَهَا وَبَيْنَ حَمِيمٍ ءَانٍ﴾ "وہ اس کے اور کھولتے ہوئے پانی 'آنٍ' کے درمیان چکر لگائیں گے" قتادہ نے کہا: وہ ایک بار کھولتے ہوئے پانی کے درمیان اور ایک بار جہنم کے درمیان چکر لگائیں گے۔ اور الجحیم: آگ ہے۔ اور الحمیم: پینے کی چیز ہے (6)۔

اور اللہ تعالیٰ کے قول ﴿ءَانٍ﴾ "آنٍ" میں تین وجوہات ہیں: پہلی: وہ جس کی گرمی اور حدت انتہا کو پہنچ گئی ہو۔ یہ ابن عباس، سعید بن جبیر اور سدی نے کہا ہے (7)، اور اسی سے نابغہ ذبیانی کا قول ہے: "اور وہ داڑھی جس نے دھوکہ دیا اور خیانت کی، اسے رنگ دیا جاتا ہے... پیٹ کے اندر کے اس سرخ خون سے جو 'آنٍ' (انتہائی گرم) ہے" (8) قتادہ نے کہا: ﴿ءَانٍ﴾ "آنٍ": یہ اس وقت سے

پک رہا ہے جب سے اللہ نے آسمانوں اور زمین کو پیدا کیا (9)۔ وہ کہتا ہے: جب وہ فریاد کریں گے...

(1) تفسیر الطبری 221/22، اور تفسیر ابی اللیث 309/3۔ (2) الکشاف 48/4، اور اسے ان سے ہناد نے الزہد (268) میں روایت کیا ہے۔ (3) اسے سیوطی نے الدر المنثور 145/6 میں ذکر کیا ہے اور اسے ابن المنذر کی طرف منسوب کیا ہے۔ (4) الکشاف 48/4، اور المحرر الوجیز 232/5 اسی طرح۔ (5) الوسیط 224/4۔ (6) النکت والعیون 437/5۔ (7) النکت والعیون 437/5، اور اس کے بعد والا بھی اسی سے ہے، اور طبری نے 233/22 میں ابن عباس اور سعید بن جبیر سے اسے روایت کیا ہے۔ (8) دیوان النابغہ ص 120، اور نجیع الجوف: خون۔ اللسان (نجع)۔ (9) اسے ان سے الطبری نے 234/22 میں روایت کیا ہے۔

...from the fire, that was made their relief. Ka'b said: "An" (boiling water) is a valley in the valleys of Hell where the pus of the people of Fire gathers. They are dipped into it with their shackles until their joints are dislocated, then they are taken out of it having been recreated by Allah, and thrown back into the Fire. That is the meaning of His saying: {They will go around between it and scalding water, heated [to the utmost degree].} (1). It was also narrated from Ka'b that it means 'present'. Mujahid said: It is that which the time to drink it has come and it has reached its ultimate heat (2).

And the blessing in what was described of the horrors of the Day of Resurrection and the punishment of the criminals is the deterrence from sins and the encouragement towards acts of obedience. It was narrated from the Prophet ﷺ that he came upon a young man at night reciting: {And when the heaven is split open and becomes rose-colored like oil -} [55:37], so the young man stopped and was choked by tears and started saying: "Woe to me from a day when the heaven is split open, woe to me!" Then the Prophet ﷺ said: "Woe to you, O youth, similar to it! By the One in Whose hand is my soul, the angels of heaven have cried for your weeping" (3).

His Almighty saying: {But for him who has feared the standing before his Lord are two gardens * So which of the favors of your Lord would you deny?}

His Almighty saying: {But for him who has feared the standing before his Lord are two gardens} contains two issues:

The first: When He mentioned the conditions of the people of the Fire, He mentioned what He has prepared for the righteous. The meaning is: he feared his standing before his Lord for accounting, so he abandoned disobedience. "Maqam" (standing) is a verbal noun meaning 'the act of standing'. It was also said: he feared his Lord's standing over him, meaning: His supervision and His awareness of him; this is explained by His saying: {Then is He who is a maintainer of every soul for what it has earned [like any other]?} [Ar-Ra'd: 33]. Mujahid and Ibrahim al-Nakha'i said: It is the man who intends to commit a sin then remembers Allah and leaves it out of fear of Him (4).

The second: This verse is evidence that whoever says to his wife: "If I am not among the people of Paradise, then you are [divorced]..."

(1) Tafsir al-Baghawi 4/273. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/437, and it was narrated by al-Tabari 22/233 from Mujahid, and it is in his Tafsir 2/643. (3) We did not find it (the source). (4) Tafsir al-Baghawi 4/273, and it was narrated from both of them by al-Tabari 22/235-236, and Mujahid's saying was also narrated by Ibn Abi Shaybah 13/570, and Hannad in Al-Zuhd (899).

सूरा अर-रहमान: आयतें 43 - 47 | 148

...आग से, यह उनकी राहत बना दी गई। काब ने कहा: "आन" (उबलता हुआ पानी) जहन्नुम की घाटियों में से एक घाटी है जहाँ आग वालों का मवाद जमा होता है। उन्हें उनकी जंजीरों के साथ उसमें डुबोया जाता है जब तक कि उनके जोड़ अलग न हो जाएं, फिर उन्हें वहां से निकाला जाता है और अल्लाह ने उन्हें नया रूप दिया होता है, फिर उन्हें आग में फेंक दिया जाता है। यही अल्लाह के इस कथन का अर्थ है: {वे उसके(जहन्नुम के) और उबलते हुए पानी के बीच चक्कर लगाएंगे जो अपनी चरम सीमा तक गर्म होगा।} (1)। काब से यह भी वर्णित है कि इसका अर्थ है 'उपस्थित'। मुजाहिद ने कहा: यह वह है जिसके पीने का समय आ गया है और वह अपनी चरम सीमा तक पहुँच गया है (2)।

और कयामत की भयावहता और अपराधियों की सजा के वर्णन में जो नेमत (आशीर्वाद) है, वह पापों से रोकने और आज्ञाकारिता के प्रति प्रोत्साहित करने में है। नबी ﷺ से वर्णित है कि वे रात में एक युवक के पास आए जो पढ़ रहा था: {फिर जब आकाश फट जाएगा और तेल की तरह गुलाब जैसा लाल हो जाएगा -} [55:37], तो युवक रुक गया और उसके आँसू भर आए और वह कहने लगा: "मुझ पर अफ़सोस उस दिन के लिए जब आसमान फट जाएगा, मुझ पर अफ़सोस!" तब नबी ﷺ ने कहा: "ऐ युवक, तुम जैसा ही! उस सत्ता की कसम जिसके हाथ में मेरी जान है, तुम्हारी रोने की वजह से आसमान के फरिश्ते रो पड़े हैं" (3)।

अल्लाह तआला का कथन: {और जो अपने रब के सामने खड़े होने से डरा, उसके लिए दो बाग हैं * तो तुम दोनों अपने रब की कौन-कौन सी नेमतों को झुठलाओगे?}

अल्लाह तआला का कथन: {और जो अपने रब के सामने खड़े होने से डरा, उसके लिए दो बाग हैं} इसमें दो मसले (विषय) हैं:

पहला: जब उसने आग वालों की स्थितियों का उल्लेख किया, तो उसने उन चीजों का उल्लेख किया जो उसने नेक लोगों के लिए तैयार की हैं। अर्थ यह है: वह हिसाब के लिए अपने रब के सामने खड़े होने से डरा, इसलिए उसने पाप छोड़ दिया। "मक़ाम" (खड़े होना) एक क्रियात्मक संज्ञा है जिसका अर्थ है 'खड़े होने की क्रिया'। यह भी कहा गया है: वह अपने ऊपर अपने रब के खड़े होने (देखरेख) से डरा, यानी: उसका निरीक्षण और उस पर उसकी नज़र; इसे अल्लाह के इस कथन से स्पष्ट किया गया है: {तो क्या वह जो हर जान पर उसके किए हुए कर्मों के साथ खड़ा (निगहबान) है...} [अर-रा'द:

33]। मुजाहिद और इब्राहिम अल-नखई ने कहा: यह वह आदमी है जो किसी पाप का इरादा करता है फिर अल्लाह को याद करता है और उसके डर से उसे छोड़ देता है (4)।

दूसरा: यह आयत इस बात का प्रमाण है कि जिसने अपनी पत्नी से कहा: "अगर मैं जन्नत वालों में से नहीं हूँ, तो तुम [तलाकशुदा] हो..."

---

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 4/273। (2) अल-नुकत व अल-उयून 5/437, और इसे अल-तबारी 22/233 ने मुजाहिद से उद्धृत किया है, और यह उनकी तफ़सीर 2/643 में है। (3) हमें यह (स्रोत) नहीं मिला। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 4/273, और अल-तबारी 22/235-236 ने उन दोनों से इसे उद्धृत किया है, और मुजाहिद का कथन इब्न अबी शयबा 13/570 और हन्नाद ने अल-ज़ुहद (899) में भी उद्धृत किया है।

...آگ سے، اسے ان کی پکار کا جواب بنایا۔ کعب نے کہا: "آن" (کھولتا ہوا پانی) جہنم کی وادیوں میں سے ایک وادی ہے جہاں اہل جہنم کی پیپ جمع ہوتی ہے، پھر انہیں ان کی زنجیروں سمیت اس میں غوطہ دیا جاتا ہے یہاں تک کہ ان کے جوڑ الگ ہو جاتے ہیں، پھر وہ وہاں سے نکلتے ہیں جبکہ اللہ نے ان کے لیے نئی تخلیق پیدا کر دی ہوتی ہے، پھر وہ آگ میں ڈال دیے جاتے ہیں۔ یہی اللہ تعالیٰ کا قول ہے: {وہ اس (جہنم) کے اور کھولتے ہوئے گرم پانی کے درمیان چکر لگائیں گے۔} (1)۔ کعب سے یہ بھی مروی ہے کہ اس سے مراد 'موجود' ہے۔ مجاہد نے کہا: یہ وہ ہے جس کے پینے کا وقت آگیا ہے اور وہ اپنی انتہا کو پہنچ چکا ہے (2)۔

اور قیامت کی ہولناکیوں اور مجرموں کے عذاب کے ذکر میں جو نعمت ہے وہ گناہوں سے روکنے اور اطاعت کی ترغیب دینے میں ہے۔ نبی ﷺ سے مروی ہے کہ آپ ﷺ رات کے وقت ایک نوجوان کے پاس آئے جو پڑھ رہا تھا: {پھر جب آسمان پھٹ جائے گا تو وہ تیل کی طرح سرخ چمڑے جیسا ہو جائے گا} [55:37]، تو وہ نوجوان رک گیا اور اس پر رقت طاری ہوگئی اور وہ کہنے لگا: "ہائے مجھ پر افسوس اس دن سے جس دن آسمان پھٹ جائے گا، ہائے افسوس!" تو نبی ﷺ نے فرمایا: "اے نوجوان، تم پر افسوس! اس ذات کی قسم جس کے قبضۂ قدرت میں میری جان ہے، تمہارے رونے کی وجہ سے آسمان کے فرشتے رو پڑے ہیں" (3)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور جو اپنے رب کے سامنے کھڑے ہونے سے ڈرا اس کے لیے دو باغ ہیں * پس تم دونوں اپنے رب کی کون کون سی نعمتوں کو جھٹلاؤ گے؟}

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور جو اپنے رب کے سامنے کھڑے ہونے سے ڈرا اس کے لیے دو باغ ہیں}

اس میں دو مسئلے ہیں:

پہلا: جب اہل جہنم کے احوال بیان کیے تو نیکوکاروں کے لیے تیار کردہ انعامات کا ذکر فرمایا۔ معنی یہ ہے: وہ حساب کے لیے اپنے رب کے سامنے کھڑے ہونے سے ڈرا، پس اس نے گناہ چھوڑ دیا۔ پس "مقام" مصدر ہے بمعنی 'قیام'۔ اور کہا گیا: وہ اپنے اوپر اپنے رب کے قیام سے ڈرا، یعنی: اس کی نگرانی اور اس کے اس پر مطلع ہونے سے؛ اس کی وضاحت اللہ تعالیٰ کے اس قول سے ہوتی ہے: {بھلا وہ جو ہر جان کے اعمال پر نگہبان ہے...} [الرعد: 33]۔ مجاہد اور ابراہیم نخعی نے کہا: یہ وہ شخص ہے جو گناہ کا ارادہ کرتا ہے پھر اللہ کو یاد کرتا ہے، پس اس کے خوف سے اسے چھوڑ دیتا ہے (4)۔

دوسرا: یہ آیت اس بات کی دلیل ہے کہ جس نے اپنی بیوی سے کہا: "اگر میں اہل جنت میں سے نہ ہوں، تو تم [تلاق یافتہ] ہو..."

---

(1) تفسیر البغوی 4/ 273۔ (2) النکت والعیون 5/ 437، اور اسے طبری نے 22/ 233 میں مجاہد سے روایت کیا ہے، اور یہ ان کی تفسیر 2/ 643 میں ہے۔ (3) ہمیں یہ نہیں ملا۔ (4) تفسیر البغوی 4/ 273، اور طبری نے ان دونوں سے 22/ 235 - 236 میں روایت کیا ہے، اور مجاہد کا قول ابن ابی شیبہ 13/ 570 اور ہناد نے الزہد (899) میں بھی روایت کیا ہے۔

divorced. That he does not break his oath if he intended to commit a sin but refrained from it out of fear and shyness before Allah. This was said by Sufyan al-Thawri, and he gave a fatwa (ruling) to that effect (1). Muhammad ibn Ali al-Tirmidhi said: A garden for his fear of his Lord, and a garden for giving up his desire (2). Ibn Abbas said: Whoever feared the standing before his Lord after performing the obligatory duties (3). It was said: The "standing" (al-Maqam) refers to the place, i.e., he feared his standing before his Lord for judgment, as mentioned before (4). It is possible that the standing belongs to the servant and is then attributed to Allah (5), which is like the term 'appointed time' (ajal) in His saying: {So when their term has come} [Al-A'raf: 34] and His saying in another place: {Indeed, the time [appointed by] Allah, when it comes, will not be delayed} [Nuh: 4]. {Two Gardens} meaning: for whoever feared, there are two separate gardens, so for every fearful person, there are two gardens. It was said: two gardens for all who fear (6). The first view is more apparent. It is narrated from Ibn Abbas from the Prophet ﷺ that he said: "The two gardens are two orchards within the expanse of Paradise, each orchard is a journey of a hundred years, in the middle of each orchard is a house of light, and there is nothing in them that does not vibrate with melody and greenery, its foundation is firm and its trees are firm." Mentioned by al-Mahdawi and al-Tha'labi also from the hadith of Abu Hurairah (7). It was said: The two gardens are the garden created for him and a garden he inherited. It was said: One of the two gardens is his residence, and the other is the residence of his wives, as world leaders do. It was said: One of the two gardens is his dwelling, and the other is his orchard. It was said: One of the two gardens is the lower part of the palaces, and the other is the upper part. Muqatil said: They are the Garden of Eden and the Garden of Bliss (8).

---

(1) This oath was mentioned regarding Harun al-Rashid, and that al-Layth ibn Sa'd was the one who gave him the fatwa as well. Abu Nu'aym included the story in Hilyat al-Awliya 7/323-324, and we did not find Sufyan al-Thawri's fatwa on the matter. (2) Tafsir al-Baghawi 4/273. (3) Al-Nukat wal-Uyun 5/437, and al-Tabari narrated it from him 22/235. (4) Al-Wasit 4/225. (5) Tafsir al-Razi 29/122. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 5/233. (7) Al-Suyuti mentioned it in Al-Durr Al-Manthur 6/147 and attributed it to Ibn Mardawayh from Iyad ibn Tamim. (8) Al-Nukat wal-Uyun 5/438, and Al-Wasit 4/225.

सूरा अर-रहमान: आयतें 46 - 47 149

तलाक। कि वह अपनी कसम नहीं तोड़ता यदि उसने पाप करने का इरादा किया हो लेकिन अल्लाह के डर और शर्म से उसे छोड़ दिया हो। सुफियान अल-थौरी ने यह कहा और इसी के अनुसार फतवा दिया (1)। मुहम्मद इब्न अली अल-तिर्मिज़ी ने कहा: अपने रब के डर के लिए एक बाग, और अपनी इच्छा को छोड़ने के लिए एक बाग (2)। इब्न अब्बास ने कहा: जो फर्ज कर्तव्यों को पूरा करने के बाद अपने रब के सामने खड़े होने से डरा (3)। यह कहा गया है: 'मक़ाम' (खड़े होने का स्थान) से तात्पर्य स्थान है, अर्थात वह हिसाब के लिए अपने रब के सामने खड़े होने से डरा, जैसा कि पहले बताया जा चुका है (4)। यह संभव है कि खड़ा होना बंदे का हो और फिर अल्लाह से जोड़ा जाए (5), जैसे कि 'निर्धारित समय' (अजल) उसके इस कथन में: {तो जब उनका समय आ जाएगा} [अल-अराफ़: 34] और दूसरे स्थान पर उसका कथन: {निश्चित रूप से अल्लाह का (निर्धारित) समय, जब वह आएगा, टाला नहीं जाएगा} [नुह: 4]। {दो बाग} अर्थात: जो डरा उसके लिए दो अलग-अलग बाग हैं, इसलिए हर डरने वाले के लिए दो बाग हैं। कहा गया है: सभी डरने वालों के लिए दो बाग हैं (6)। पहला विचार अधिक स्पष्ट है। इब्न अब्बास से रिवायत है कि नबी ﷺ ने फरमाया: "दो बाग जन्नत के विस्तार में दो उपवन हैं, प्रत्येक उपवन सौ साल की यात्रा है, प्रत्येक उपवन के बीच में नूर का घर है, और उनमें से कोई भी चीज ऐसी नहीं है जो राग और हरियाली से न झूमती हो, उसका आधार स्थिर है और उसके वृक्ष स्थिर हैं।" अल-महदवी और अल-थलाबी ने अबू हुरैरा की हदीस से भी इसका उल्लेख किया है (7)। कहा गया है: दो बाग वे हैं जो उसके लिए बनाए गए थे और एक बाग जो उसे विरासत में मिला। कहा गया है: दो बागों में से एक उसका निवास स्थान है, और दूसरा उसकी पत्नियों का निवास स्थान है, जैसा कि दुनिया के नेता करते हैं। कहा गया है: दो बागों में से एक उसका घर है, और दूसरा उसका बगीचा। कहा गया है: दो बागों में से एक महलों का निचला हिस्सा है, और दूसरा ऊपरी हिस्सा। मुक़ातिल ने कहा: वे अदन का बाग और जन्नतुल नईम हैं (8)।

---

(1) इस शपथ का उल्लेख हारून अल-रशीद के बारे में किया गया था, और यह कि अल-लयथ इब्न साद ने ही उन्हें इस पर फतवा दिया था। अबू नुऐम ने 'हिलयत अल-औलिया' 7/323-324 में कहानी को शामिल किया है, और हमें इस मामले पर सुफियान अल-थौरी का फतवा नहीं मिला। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 4/273। (3) अल-नुकत वल-उयून 5/437, और अल-तबारी ने इसे उनसे रिवायत किया है 22/235। (4) अल-वसीत 4/225। (5) तफ़सीर अल-राज़ी 29/122। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/233। (7) अल-सुयुति ने अल-दुर्र अल-मंसूर 6/147 में इसका उल्लेख किया और इसे इयाद इब्न

तमीम से इब्न मरदवैया की ओर मंसूब किया। (8) अल-नुकत वल-उयून 5/438, और अल-वसीत 4/225।

سورہ الرحمن: آیات 46 - 47 149

طالق۔ کہ وہ حانث نہیں ہوتا اگر اس نے گناہ کا ارادہ کیا ہو لیکن اللہ کے خوف اور اس سے حیا کی وجہ سے اسے چھوڑ دیا۔ یہ سفیان ثوری نے کہا اور اسی کا فتویٰ دیا (1)۔ اور محمد بن علی الترمذی نے کہا: ایک جنت اپنے رب کے خوف کی وجہ سے، اور ایک جنت اپنی خواہش کو چھوڑنے کی وجہ سے (2)۔ ابن عباس نے کہا: جو فرائض کی ادائیگی کے بعد اپنے رب کے مقام سے ڈرا (3)۔ اور کہا گیا: مقام سے مراد جگہ ہے، یعنی: وہ حساب کے لیے اپنے رب کے سامنے کھڑے ہونے کے مقام سے ڈرا، جیسا کہ پہلے گزر چکا (4)۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ مقام بندے کے لیے ہو پھر اللہ کی طرف منسوب کیا جائے (5)، اور یہ اس اجل (وقتِ مقررہ) کی طرح ہے جو اس کے فرمان میں ہے: {فَإِذَا جَاءَ أَجَلُهُمْ} [الاعراف: 34] اور دوسری جگہ اس کا فرمان: {إِنَّ أَجَلَ اللَّهِ إِذَا جَاءَ لَا يُؤَخَّرُ} [نوح: 4]۔ {دو جنتیں} یعنی: جو ڈرا اس کے لیے الگ الگ دو جنتیں ہیں، پس ہر ڈرنے والے کے لیے دو جنتیں ہیں۔ اور کہا گیا: تمام ڈرنے والوں کے لیے دو جنتیں ہیں (6)۔ اور پہلا قول زیادہ ظاہر ہے۔ اور ابن عباس سے مروی ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "دو جنتیں جنت کی چوڑائی میں دو باغ ہیں، ہر باغ سو سال کی مسافت کا ہے، ہر باغ کے بیچ میں نور کا گھر ہے، اور ان میں سے کوئی بھی چیز ایسی نہیں ہے جو نغمہ اور ہریالی سے نہ جھومتی ہو، اس کا قرار ثابت ہے اور اس کے درخت ثابت ہیں" اسے مہدوی اور ثعلبی نے بھی ابو ہریرہ کی حدیث سے ذکر کیا ہے (7)۔ اور کہا گیا: بے شک دو جنتیں وہ جنت ہے جو اس کے لیے پیدا کی گئی اور ایک جنت جس کا وہ وارث ہوا۔ اور کہا گیا: دو جنتوں میں سے ایک اس کی منزل ہے، اور دوسری اس کی بیویوں کی منزل ہے، جیسا کہ دنیا کے رؤساء کرتے ہیں۔ اور کہا گیا: بے شک دو جنتوں میں سے ایک اس کا مسکن ہے، اور دوسری اس کا باغ۔ اور کہا گیا: بے شک دو جنتوں میں سے

ایک محلوں کے نچلے حصے ہیں، اور دوسری ان کے بالائی حصے۔ اور مقاتل نے کہا: وہ جنتِ عدن اور جنتِ نعیم ہیں (8)۔

---

(1) یہ قسم ہارون الرشید کے بارے میں ذکر کی گئی ہے، اور یہ کہ لیث بن سعد وہ تھے جنہوں نے انہیں اس بارے میں فتویٰ دیا تھا، اور ابو نعیم نے اس قصے کو حلیۃ الاولیاء 323/7 - 324 میں نکالا ہے، اور ہمیں اس مسئلے میں سفیان ثوری کا فتویٰ نہیں ملا۔ (2) تفسیر البغوی 273/4۔ (3) النکت والعیون 437/5، اور اسے طبری نے 235/22 میں ان سے روایت کیا ہے۔ (4) الوسیط 225/4۔ (5) تفسیر الرازی 122/29۔ (6) المحرر الوجیز 233/5۔ (7) اور سیوطی نے اسے الدر المنثور 147/6 میں بیان کیا اور اسے ابن مردویہ کی طرف عیاض بن تمیم سے منسوب کیا۔ (8) النکت والعیون 438/5، اور الوسیط 225/4۔

Page 150 Surah Ar-Rahman: Verses 46 - 51

Al-Farra' said: It is only one Paradise, but it was made dual for the rhyme of the verse endings. Al-Qutabi rejected this and said: It is not permissible to say that the keepers of Hell are twenty, while He said: nineteen; just to respect the verse endings. Also He said: "Having spreading branches"(1). Abu Ja'far al-Nahhas said: Al-Farra' said(2): Sometimes a paradise is mentioned in the dual form in poetry. This statement is one of the greatest errors regarding the Book of Allah, the Mighty and Sublime. Allah says: "Two Gardens" and describes them by saying: "In both of them," yet he leaves the apparent meaning and says: It could be one garden and uses poetry as an argument! It was also said: They were two so that his joy would be doubled by moving from one place to another.

It was said: This verse was revealed specifically about Abu Bakr as-Siddiq (may Allah be pleased with him) when he mentioned one day Paradise when it is brought near, and Hell when it is laid open, as said by 'Ata' and Ibn Shawdhab. Al-Dahhak said: Rather, one day he drank milk while thirsty and liked it, so he asked about it and was told it was not lawful, so he vomited it while the Messenger of Allah (peace be upon him) was looking at him, and he said: "May Allah have mercy on you, a verse has been revealed about you," and he recited this verse to him(3).

The Almighty's saying: {Having spreading branches (48). Then which of the favors of your Lord will you deny? (49). In both of them are two springs, flowing (50). Then which of the favors of your Lord will you deny? (51)}

The Almighty's saying: {Having spreading branches} Ibn Abbas and others said: meaning: having various kinds of fruit, the singular is 'fann'(4). Mujahid said: 'al-afnan' are the branches, the singular is 'fanan'(5). Al-Nabigha said(6): The weeping of a dove calling for Hadil... distressed, singing on a branch.

---

(1) Tafsir Abi al-Layth 3/310, and al-Qutabi's words in his Gharib al-Qur'an pp. 440-441. (2) In Ma'ani al-Qur'an 3/118. (3) Al-Nukat wal-'Uyun 5/437. (4) Al-Nukat wal-'Uyun 5/438 from Ibn Abbas and al-Dahhak, and al-Wasit 4/226 from al-Dahhak and Sa'id bin Jubayr, and al-Tabari recorded it from them in 22/239-240. (5) Tafsir al-Baghawi 4/274, and al-Tabari recorded it from him in 22/241. (6) In his Diwan p. 122.

पृष्ठ १५० सूरह अर-रहमान: आयतें ४६ - ५१

अल-फर्रा ने कहा: यह केवल एक ही स्वर्ग है, लेकिन आयतों के अंत के तुकबंदी के लिए इसे द्विवचन में लाया गया है। अल-कुतबी ने इसका खंडन किया और कहा: यह कहना जायज नहीं है कि नरक के रखवाले बीस हैं, जबकि उसने (अल्लाह ने) कहा है: उन्नीस; आयतों के अंत का ध्यान रखने के लिए। और उन्होंने यह भी कहा: "फैलती हुई शाखाओं वाले"(१)। अबू जाफ़र अल-नहहास ने कहा: अल-फर्रा ने कहा(२): कभी-कभी स्वर्ग कविता में द्विवचन में आता है। यह कथन अल्लाह सर्वशक्तिमान की पुस्तक के बारे में सबसे बड़ी गलतियों में से एक है। अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: "दो बाग" और उनका वर्णन करते हुए कहता है: "उन दोनों में," फिर भी वह प्रत्यक्ष अर्थ को छोड़ देता है और कहता है: यह एक स्वर्ग हो सकता है और कविता को प्रमाण के रूप में प्रस्तुत करता है! और यह भी कहा गया है: वे दो थे ताकि एक स्थान से दूसरे स्थान पर जाने से उसकी खुशी दोगुनी हो जाए।

यह कहा गया: यह विशेष रूप से अबू बक्र अस-सिद्दीक (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के बारे में तब उतरी जब उन्होंने एक दिन स्वर्ग का उल्लेख किया जब उसे निकट लाया जाता है, और नरक का जब उसे सामने लाया जाता है, यह अता और इब्न शौधब ने कहा है। अल-दहाक ने कहा: बल्कि, एक दिन उन्होंने प्यास लगने पर दूध पिया और उन्हें वह पसंद आया, तो उन्होंने इसके बारे में पूछा, और उन्हें बताया गया कि यह हलाल नहीं है, तो उन्होंने इसे उगल दिया और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) उन्हें देख रहे थे, तो उन्होंने कहा: "अल्लाह तुम पर दया करे, तुम्हारे बारे में एक आयत उतरी है," और उन्होंने उन्हें यह आयत पढ़कर सुनाई(३)।

अल्लाह तआला का कथन: {दोनों (बाग) हरी-भरी टहनियों वाले हैं (४८)। अतः (ऐ इंसानों और जिन्नों!) तुम अपने रब की कौन-कौन सी नेमतों को झुठलाओगे? (४९)। उन दोनों (बागों) में दो चश्मे (नहरें) बह रहे हैं (५०)। अतः तुम अपने रब की कौन-कौन सी नेमतों को झुठलाओगे? (५१)}

अल्लाह तआला का कथन: {हरी-भरी टहनियों वाले} इब्न अब्बास और अन्यों ने कहा: अर्थात: विभिन्न प्रकार के फलों वाले, एकवचन: फ़न(४)। मुजाहिद ने कहा: अल-अफ़नान: शाखाएँ एकवचन फ़नन(५)। अल-नाबिगा ने कहा(६): एक कबूतरी का विलाप जो हदील को पुकार रही है... दुखी होकर एक डाल पर गा रही है।

---

(१) तफ़सीर अबी अल-लैथ ३/३१०, और अल-कुतबी की बात उनकी पुस्तक ग़रीब अल-क़ुरआन पृ. ४४०-४४१ में। (२) मआनी अल-क़ुरआन ३/११८ में। (३) अल-नुकत वल-उयून ५/४३७। (४) अल-

नुकत वल-उयून ५/४३८ इब्न अब्बास और अल-दहाक से, और अल-वसीत ४/२२६ अल-दहाक और सईद बिन जुबैर से, और अल-तबरी ने इसे उनसे २२/२३९-२४० में उद्धृत किया है। (५) तफ़सीर अल-बगवी ४/२७४, और अल-तबरी ने इसे उनसे २२/२४१ में उद्धृत किया है। (६) उनके दीवान पृ. १२२ में।

صفحہ ۱۵۰ سورہ الرحمن: آیات ۴۶ - ۵۱

فرّاء نے کہا: یہ صرف ایک ہی جنت ہے، لیکن آیات کے فواصل (رؤوس الآی) کی رعایت کے لیے تثنیہ (دو کا صیغہ) لایا گیا ہے۔ القتبی نے اس کا انکار کیا اور کہا: یہ کہنا جائز نہیں کہ جہنم کے داروغہ بیس ہیں، جبکہ اللہ نے فرمایا: انیس؛ آیات کے فواصل کی رعایت کے لیے۔ اور انہوں نے یہ بھی کہا: «ذَوَاتَا أَفْنَانٍ»(۱)۔ ابو جعفر النحاس نے کہا: فرّاء نے کہا(۲): کبھی کبھی جنت (واحد) ہوتی ہے اور اسے شاعری میں تثنیہ لایا جاتا ہے۔ یہ قول اللہ عزوجل کی کتاب پر سب سے بڑی غلطیوں میں سے ہے، اللہ عزوجل فرماتا ہے: «جَنَّتَانِ» (دو باغ) اور ان کی صفت میں فرماتا ہے: «فِيهِمَا» (ان دونوں میں)، تو وہ ظاہر کو چھوڑ کر کہتا ہے: ہو سکتا ہے ایک ہی جنت ہو اور شاعری سے دلیل لاتا ہے! اور کہا گیا ہے: وہ دو اس لیے تھیں تاکہ ایک جگہ سے دوسری جگہ منتقل ہونے سے اس کی خوشی دوگنی ہو جائے۔

اور کہا گیا: یہ آیت خاص طور پر ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ کے بارے میں نازل ہوئی جب انہوں نے ایک دن جنت کا ذکر کیا جب اسے قریب لایا جائے گا، اور آگ کا جب اسے ظاہر کیا جائے گا، یہ عطا اور ابن شوذب نے کہا ہے۔ ضحاک نے کہا: بلکہ، ایک دن انہوں نے پیاس کی حالت میں دودھ پیا جو انہیں پسند آیا، تو انہوں نے اس کے بارے میں پوچھا، انہیں بتایا گیا کہ وہ حلال نہیں ہے، تو انہوں نے اسے قے کر کے نکال دیا اور رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم انہیں دیکھ رہے تھے، تو آپ ﷺ نے فرمایا: «اللہ تم پر رحم کرے، تمہارے بارے میں ایک آیت نازل ہوئی ہے» اور آپ نے انہیں یہ آیت سنائی(۳)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {ذَوَاتَا أَفْنَانٍ ۴۸ فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ ۴۹ فِيهِمَا عَيْنَانِ تَجْرِيَانِ ۵۰ فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ ۵۱}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {ذَوَاتَا أَفْنَانٍ} ابن عباس اور دوسروں نے کہا: یعنی: مختلف قسم کے پھلوں والی، واحد: فَنّ(۴)۔ مجاہد نے کہا: الأفنان: شاخیں، ان کی واحد فَنَنٌ ہے(۵)۔ نابغہ نے کہا(۶): ایک کبوتری کا رونا جو ہدیل کو پکار رہی ہے ... غمزدہ ہو کر ایک شاخ پر گا رہی ہے

---

(۱) تفسیر ابی اللیث ۳/۳۱۰، اور القتبی کا کلام ان کی کتاب غریب القرآن ص ۴۴۰ - ۴۴۱ میں۔ (۲) ان کی کتاب معانی القرآن ۳/۱۱۸ میں۔ (۳) النکت والعیون ۵/۴۳۷۔ (۴) النکت والعیون ۵/۴۳۸ ابن عباس اور ضحاک سے، اور الوسیط ۴/۲۲۶ ضحاک اور سعید بن جبیر سے، اور طبری نے اسے ان سے ۲۲/۲۳۹ - ۲۴۰ میں نکالا ہے۔ (۵) تفسیر البغوی ۴/۲۷۴، اور طبری نے اسے ان سے ۲۲/۲۴۱ میں نکالا ہے۔ (۶) ان کے دیوان ص ۱۲۲ میں۔

151

Surah Ar-Rahman: Verses 48 - 51

Another poet said describing two birds: They spent the night on a Ban branch in the heights of a twig, repeating melodies of various kinds (1). By melodies (lahun), he meant languages. Another said: What stirred your longing was the cooing of a pigeon, calling out to a pigeon on a twig of branches. Calling the father of two chicks who encountered a predator, a sharp-clawed hawk, a fierce one (2). The plural of 'fanan' (twig) is 'afnan,' then 'afanin.' And he said describing a millstone: It has a rein of various types of trees (afanin al-shajar). A 'fanna' tree means one with branches (afnan), and also 'fanwa' irregularly (3). In the Hadith: "Indeed, the people of Paradise are hairless, wearing kohl, possessing 'afanin' (variations/locks)," meaning: possessing twigs/locks, which is the plural of 'afnan', and 'afnan' is the plural of 'fanan' [and it is the lock] of hair, likened to a branch (4). Mentioned by Al-Harawi. And it was said: "Having branches (dhawata afnan)" (Quran 55:48) meaning: having spaciousness and excellence over others, said by Qatada (5). On the authority of Mujahid and Ikrimah: Indeed, 'afnan' is the shadow of branches on walls (6). The Almighty's saying: {In both of them are two springs, flowing} (Quran 55:50) meaning: in each of them is a flowing spring (7). Ibn Abbas said: They flow with water of abundance and honor from Allah the Almighty for the people of Paradise (8). And from...

(1) Amali Al-Qali 1/6, and he did not attribute it. (2) Preceded 1/45. (3) Al-Sihah (fanan), and the verse was also mentioned by Ibn Manzur in Al-Lisan, and he did not attribute it. (4) Tahdhib Al-Lugha 15/466, and what is between brackets is from it. The Hadith was narrated by Al-Tirmidhi (2539) from Abu Hurairah and (2545) from Muadh bin Jabal similarly, and he said after them: This is a 'Hasan Gharib' (good but rare) Hadith. (5) Tafsir Al-Baghawi 4/274, and Abd al-Razzaq included it in Al-Tafsir 2/265, and Al-Tabari 22/241. (6) Tafsir Al-Baghawi 4/274. (7) Tafsir Al-Tabari 22/242, and Tafsir Al-Razi 29/124. (8) Tafsir Al-Baghawi 4/274.

१५१

सूरा अर-रहमान: आयतें ४८ - ५१

एक अन्य कवि ने दो पक्षियों का वर्णन करते हुए कहा: वे एक टहनी की ऊंचाइयों पर एक बान (वृक्ष) की शाखा पर रात बिताते हैं, विभिन्न प्रकार के गीतों को दोहराते हुए (१)। गीतों (لحون) से उसका तात्पर्य भाषाओं से था। एक अन्य ने कहा: किस बात ने तुम्हारी लालसा को उत्तेजित किया, एक कबूतरी की कूक ने, जो शाखाओं की टहनी पर एक कबूतर को बुला रही है। वह दो चूजों के पिता को बुला रही है जिसका सामना एक शिकारी से हुआ, एक पंजों वाले बाज़ से, एक खूंखार बाज़ से (२)। और 'फनन' (fanan) का बहुवचन 'अफ़नान' (afnan) है, फिर 'अफ़ानीन' (afanin)। और उसने चक्की का वर्णन करते हुए कहा: उसके पास पेड़ों की विभिन्न शाखाओं (afanin) की लगाम है। एक 'फन्ना' (fanna) वृक्ष, अर्थात: शाखाओं वाला, और अनियमित रूप से 'फ़नवा' (fanwa) भी (३)। हदीस में है: "निस्संदेह जन्नत के लोग रोमरहित, सुरमा लगाए हुए, 'अफ़ानीन' (शाखाओं/लटाओं) वाले होंगे," जिसका अर्थ है: टहनियों/लटाओं वाले, जो 'अफ़नान' का बहुवचन है, और 'अफ़नान' 'फनन' का बहुवचन है [और यह बालों की लट है] जिसकी तुलना शाखा से की गई है (४)। अल-हरवी ने इसका उल्लेख किया है। और कहा गया: "शाखाओं वाली" (कुरान ५५:४८) अर्थात: दूसरों पर विशालता और श्रेष्ठता रखने वाली, यह कतादा ने कहा (५)। मुजाहिद और इकरीमा से भी वर्णित है: वास्तव में 'अफ़नान' दीवारों पर शाखाओं की छाया है (६)। अल्लाह तआला का कथन: {उन दोनों में दो झरने हैं, जो बह रहे हैं} (कुरान ५५:५०) अर्थात: उन दोनों में से प्रत्येक में एक बहता हुआ झरना है (७)। इब्न अब्बास ने कहा: वे जन्नत के लोगों के लिए अल्लाह तआला की ओर से बरकत और सम्मान के पानी के साथ बहते हैं (८)। और ... से।

(१) अमाली अल-क़ाली १/६, और उन्होंने इसे किसी के नाम नहीं किया। (२) पूर्ववर्ती १/४५। (३) अल-सिहाह (फनन), और इस शेर का उल्लेख इब्न मंज़ूर ने अल-लिसान में भी किया है, और उन्होंने इसे किसी के नाम नहीं किया। (४) तहज़ीब अल-लुग़ा १५/४६६, और कोष्ठक के बीच का भाग उसी से है। हदीस को अल-तिर्मिज़ी (२५३९) ने अबू हुरैरा से और (२५४५) ने मुआज़ बिन जबल से इसी तरह से रिवायत किया है, और उन्होंने उनके बाद कहा: यह एक हसन ग़रीब हदीस है। (५) तफ़सीर अल-बग़वी ४/२७४, और अब्द अल-रज़्ज़ाक ने इसे तफ़सीर २/२६५ में निकाला, और अल-तबरी २२/२४१। (६) तफ़सीर अल-बग़वी ४/२७४। (७) तफ़सीर अल-तबरी २२/२४२, और तफ़सीर अल-राज़ी २९/१२४। (८) तफ़सीर अल-बग़वी ४/२७४।

۱۵۱

سورة الرحمن: آیات ۴۸ - ۵۱

ایک دوسرے شاعر نے دو پرندوں کی صفت بیان کرتے ہوئے کہا: وہ ایک شاخ کی بلندیوں پر بان کے درخت کی ٹہنی پر رات گزارتے ہیں، طرح طرح کے نغمے الاپتے ہوئے(۱)۔ نغموں (لحون) سے اس کی مراد زبانیں تھیں۔ ایک اور نے کہا: کس چیز نے تمہارے شوق کو بھڑکایا، ایک کبوتر کی کوک نے، جو شاخوں کی ٹہنی پر ایک کبوتر کو پکار رہی ہے۔ وہ دو بچوں کے باپ کو پکار رہی ہے جس کا سامنا ایک شکاری سے ہوا، ایک پنجوں والے باز سے، ایک خونخوار باز سے(۲)۔ اور 'فنن' (fanan) کی جمع 'افنان' (afnan) ہے، پھر 'افانین' (afanin)۔ اور اس نے ایک چکی کی صفت بیان کرتے ہوئے کہا: اس کی لگام درختوں کی مختلف شاخوں (afanin) سے ہے۔ ایک 'فناء' (fanna) درخت، یعنی: شاخوں والا، اور خلافِ قیاس 'فنواء' (fanwa) بھی(۳)۔ حدیث میں ہے: "بے شک اہل جنت بے بال، سرمہ لگی آنکھوں والے، 'افانین' (گیسوؤں) والے ہوں گے،" مراد ہے: ٹہنیوں/گیسوؤں والے، جو 'افنان' کی جمع ہے، اور 'افنان' 'فنن' کی جمع ہے [اور یہ بالوں کی لٹ ہے] جسے شاخ سے تشبیہ دی گئی ہے(۴)۔ اسے ہروی نے ذکر کیا ہے۔ اور کہا گیا: "شاخوں والی" (قرآن ۵۵:۴۸) یعنی: دوسروں پر وسعت اور فضیلت رکھنے والی، یہ قتادہ نے کہا(۵)۔ مجاہد اور عکرمہ سے بھی مروی ہے کہ: بے شک 'افنان' دیواروں پر شاخوں کا سایہ ہے(۶)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {ان دونوں میں دو چشمے ہیں، جو بہہ رہے ہیں} (قرآن ۵۵:۵۰) یعنی: ان دونوں میں سے ہر ایک میں ایک بہتا ہوا چشمہ ہے(۷)۔ ابن عباس نے فرمایا: وہ اہل جنت کے لیے اللہ تعالیٰ کی طرف سے زیادتی اور کرامت کے پانی کے ساتھ بہتے ہیں(۸)۔ اور ... سے۔

(۱) امالی القالی ۱/۶، اور اسے کسی کی طرف منسوب نہیں کیا۔ (۲) سابقہ ۱/۴۵۔ (۳) الصحاح (فنن)، اور اس شعر کا ذکر ابن منظور نے اللسان میں بھی کیا ہے، اور اسے کسی کی طرف منسوب نہیں کیا۔ (۴) تہذیب اللغہ ۱۵/۴۶۶، اور جو کچھ قوسین میں ہے وہ اسی سے ہے۔ حدیث کو ترمذی (۲۵۳۹) نے ابوہریرہ سے اور (۲۵۴۵) نے معاذ بن جبل سے اسی طرح روایت کیا ہے، اور انہوں نے ان کے بعد کہا: یہ حدیث حسن غریب ہے۔ (۵) تفسیر البغوی ۴/۲۷۴، اور عبد الرزاق نے اسے تفسیر ۲/۲۶۵ میں نکالا، اور الطبری ۲۲/۲۴۱۔ (۶) تفسیر البغوی ۴/۲۷۴۔ (۷) تفسیر الطبری ۲۲/۲۴۲، اور تفسیر الرازی ۲۹/۱۲۴۔ (۸) تفسیر البغوی ۴/۲۷۴۔

Ibn Abbas and Al-Hasan also said: They flow with pure water; one of the two springs is Al-Tasnim, and the other is Al-Salsabil (1). It is also reported from him: Two springs like the world many times over, their pebbles are red rubies and green emeralds, their soil is camphor, their mud is pungent musk, and their banks are saffron. Atiyyah said: One of them is of water unchanged in taste or smell, and the other is of wine delicious to those who drink it (2). It is said: They flow from a mountain of musk (3). Abu Bakr al-Warraq said: In them are two springs flowing for those whose eyes in this world were flowing with the fear of Allah, Mighty and Majestic (4).

The Almighty's saying: {In both of them are two kinds of every fruit (52) So which of the favors of your Lord will you deny? (53) [They are] reclining on beds whose linings are of silk brocade, and the fruit of the two gardens is hanging low (54) So which of the favors of your Lord will you deny? (55)}.

The Almighty's saying: {In both of them are two kinds of every fruit} means: two varieties, and both are sweet and enjoyable. Ibn Abbas said: There is no sweet or bitter tree in the world but it is in Paradise, even the colocynth, except that it is sweet there (5). It is also said: two types, fresh and dried, neither falls short of the other in merit and goodness (6). It is said: He intended to favor these two gardens over the two gardens below them, for He mentioned here two flowing springs, and mentioned there two springs gushing with water, and gushing is less than flowing. It is as if He said: in those two gardens there is one type of every fruit, and in these two gardens there are two types of every fruit (7).

The Almighty's saying: {[They are] reclining on beds} it is in the accusative case as a state (circumstance) (8). And Al-Furush: is the plural of...

(1) Zad al-Masir 8/120 from Ibn Abbas, and al-Wasit 4/226 from al-Hasan. (2) Zad al-Masir 8/120, and 'al-adfar' means good-smelling. Al-Lisan (Dafar). (3) Al-Kashshaf 4/49. (4) Zad al-Masir 8/120. (5) Tafsir al-Baghawi 4/274. (6) Zad al-Masir 8/120. (7) Tafsir al-Razi 29/125, 133 similarly. (8) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/314.

इब्न अब्बास और अल-हसन ने यह भी कहा: वे निर्मल जल के साथ बहते हैं, दो चश्मों में से एक 'तसनीम' है और दूसरा 'सलसबील' (1)। उन्हीं से यह भी रिवायत है: दो चश्में दुनिया की तुलना में कई गुना बड़े हैं, उनकी कंकड़ लाल याकूत और हरे पन्ना हैं, उनकी मिट्टी कपूर है, उनका कीचड़ तेज़ महक वाला कस्तूरी है, और उनके किनारे केसर के हैं। अतिय्याह ने कहा: उनमें से एक ऐसे पानी का है जिसका स्वाद या गंध नहीं बदलती, और दूसरा ऐसी शराब का है जो पीने वालों के लिए स्वादिष्ट है (2)। कहा जाता है: वे कस्तूरी के पहाड़ से बहते हैं (3)। अबू बक्र अल-वर्राक ने कहा: उनमें दो चश्में बहते हैं उनके लिए जिनकी आँखें दुनिया में अल्लाह के डर से बहती थीं (4)।

अल्लाह तआला का फरमान: {उन दोनों में हर फल के दो प्रकार हैं (52) तो तुम दोनों अपने रब की किन-किन नेमतों को झुठलाओगे? (53) वे ऐसे बिछौनों पर टेक लगाए होंगे जिनके अस्तर रेशम (इस्तबरक) के होंगे, और दोनों बाग़ों के फल करीब होंगे (54) तो तुम दोनों अपने रब की किन-किन नेमतों को झुठलाओगे? (55)}।

अल्लाह तआला का फरमान: {उन दोनों में हर फल के दो प्रकार हैं} यानी: दो किस्में, और दोनों ही मीठी और आनंददायक हैं। इब्न अब्बास ने कहा: दुनिया में कोई भी मीठा या कड़वा पेड़ नहीं है जो जन्नत में न हो, यहाँ तक कि हनज़ल (इंद्रायण) भी, बस यह कि वह वहाँ मीठा होगा (5)। यह भी कहा गया है: दो प्रकार, ताज़ा और सूखे, कोई भी गुण और अच्छाई में दूसरे से कम नहीं है (6)। यह भी कहा गया है: उनका इरादा इन दो बाग़ों को उन दो बाग़ों पर श्रेष्ठता देना था जो उनके नीचे हैं, क्योंकि उन्होंने यहाँ दो बहते हुए चश्मों का उल्लेख किया, और वहाँ दो फुव्वारे की तरह फूटने वाले चश्मों का उल्लेख किया, और फूटना बहने से कम है। मानो उन्होंने कहा: उन दो बाग़ों में हर फल की एक किस्म है, और इन दो बाग़ों में हर फल की दो किस्में हैं (7)।

अल्लाह तआला का फरमान: {वे बिछौनों पर टेक लगाए होंगे} यह 'हाल' (अवस्था) के रूप में 'नसब' (कर्म कारक) में है (8)। और 'फुरुश': बहुवचन है...

(1) ज़ाद अल-मसीर 8/120 इब्न अब्बास से, और अल-वसीत 4/226 अल-हसन से। (2) ज़ाद अल-मसीर 8/120, और 'अल-अज़फ़र' का अर्थ है सुगंधित। लिसान (ज़फर)। (3) अल-कशशाफ़ 4/49। (4) ज़ाद अल-मसीर 8/120। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 4/274। (6) ज़ाद अल-मसीर 8/120। (7) तफ़सीर अल-राज़ी 29/125, 133 इसी तरह। (8) इराब अल-कुरान, अल-नहहास द्वारा 4/314।

ابن عباس اور حسن بصری نے یہ بھی فرمایا: وہ دونوں شفاف پانی کے ساتھ بہتی ہیں، ان میں سے ایک چشمہ 'تسنیم' ہے اور دوسرا 'سلسبیل' (۱)۔ ان سے یہ بھی روایت ہے: دو چشمے دنیا سے کئی گنا بڑے ہیں، ان کی کنکریاں سرخ یاقوت اور سبز زمرد ہیں، ان کی مٹی کافور ہے، ان کا گارا کستوری ہے، اور ان کے کنارے زعفران کے ہیں۔ عطیہ نے کہا: ان میں سے ایک ایسے پانی کا ہے جو بدبودار نہیں ہوتا، اور دوسرا ایسی شراب کا ہے جو پینے والوں کے لیے لذیذ ہے (۲)۔ کہا گیا: وہ کستوری کے پہاڑ سے بہتے ہیں (۳)۔ ابوبکر الوراق نے کہا: ان میں دو چشمے ان لوگوں کے لیے بہہ رہے ہیں جن کی آنکھیں دنیا میں اللہ عزوجل کے خوف سے بہتی تھیں (۴)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {ان دونوں میں ہر پھل کی دو قسمیں ہیں (۵۲) پس (اے جن و انس!) تم اپنے رب کی کن کن نعمتوں کو جھٹلاؤ گے؟ (۵۳) وہ ایسے بستروں پر تکیہ لگائے ہوئے ہوں گے جن کے استر دبیز ریشم کے ہوں گے، اور دونوں باغوں کے پھل قریب ہوں گے (۵۴) پس تم اپنے رب کی کن کن نعمتوں کو جھٹلاؤ گے؟ (۵۵)}۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {ان دونوں میں ہر پھل کی دو قسمیں ہیں} یعنی: دو اصناف، اور دونوں میٹھی اور لذیذ ہیں۔ ابن عباس نے کہا: دنیا میں کوئی میٹھا یا کڑوا درخت ایسا نہیں ہے جو جنت میں نہ ہو، یہاں تک کہ حنظل (اندرائن) بھی، مگر یہ کہ وہ وہاں میٹھا ہوگا (۵)۔ کہا گیا: دو قسمیں، تر اور خشک، ان میں سے کوئی بھی فضیلت اور عمدگی میں دوسرے سے کم نہیں ہے (۶)۔ کہا گیا: ان کا مقصد ان دو باغوں کو ان دو باغوں پر فضیلت دینا تھا جو ان سے نیچے ہیں، کیونکہ یہاں دو بہنے والے چشموں کا ذکر کیا، اور وہاں دو ابلنے والے چشموں کا ذکر کیا، اور ابلنا بہنے سے کم درجہ

ہے، گویا انہوں نے فرمایا: ان دو باغوں میں ہر پھل کی ایک ایک قسم ہے، اور ان باغوں میں ہر پھل کی دو دو قسمیں ہیں (۷)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {بستروں پر تکیہ لگائے ہوئے} یہ حال کی وجہ سے منصوب ہے (۸)۔ اور 'الفرش': جمع ہے...

(۱) زاد المسير ۱۲۰/۸ عن ابن عباس، والوسيط ۲۲۶/۴ عن الحسن۔ (۲) زاد المسير ۱۲۰/۸ ، والأذفر: خوشبودار۔ اللسان (ذفر)۔ (۳) الكشاف ۴۹/۴ ۔ (۴) زاد المسير ۱۲۰/۸ ۔ (۵) تفسير البغوى ۲۷۴/۴ ۔ (۶) زاد المسير ۱۲۰/۸ ۔ (۷) تفسير الرازى ۱۲۵/۲۹ ، ۱۳۳ اسی طرح۔ (۸) إعراب القرآن للنحاس ۳۱۴/۴ ۔

Surah Ar-Rahman, Verses 54 - 55 153

beddings (1). Abu Haiwah recited: "furush" with a sukun on the letter Ra (2). "Bata'inuha" (their linings) is the plural of "bitanah," which is what is underneath the "thaharah" (outer layer) (3). "Istabraq" is thick and coarse silk brocade (4), meaning: if the lining next to the ground is like this, then what do you think about the outer layer? This was said by Ibn Mas'ud and Abu Hurairah (5). It was said to Sa'id bin Jubayr: The linings are of silk brocade, so what are the outer layers? He said: This is among what Allah Almighty said: {No soul knows what is hidden for them as comfort for their eyes} (6) [As-Sajdah: 17]. Ibn Abbas said: He only described their linings to you so that your hearts might be guided to it; as for the outer layers, no one knows them but Allah (7). In a report from the Prophet (peace be upon him), he said: "Their outer layers are a shimmering light" (8). And from Al-Hasan: Their linings are of silk brocade, and their outer layers are of solid light (9). Also from Al-Hasan: The linings are the outer layers (10), which is the saying of Al-Farra', and it was narrated from Qatadah (11). The Arabs use "batn" (inner part) for the back, so they say: "This is the belly of the sky and the back of the earth." Al-Farra' said: The lining can be the outer layer, and the outer layer can be the lining; because each of them can be a face. The Arabs say (12): "This is the back of the sky," and "this is the belly of the sky," referring to its visible outer part. Ibn Qutaybah (13) and others rejected this, saying: This cannot be...

(1) Tafsir Al-Baghawi 4/274. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 5/233, and Al-Bahr al-Muhit 8/197. (3) Zad al-Masir 8/121. (4) Tafsir at-Tabari 22/242. (5) Al-Wasit 4/226, Tafsir Al-Baghawi 4/274, and narrated by at-Tabari 22/243 from Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him). (6) Tafsir Abi Al-Layth 3/310, and Al-Wasit 4/226. (7) An-Nukat wal-Uyun 5/439. (8) Al-Muharrar al-Wajiz 5/233, and we have not found it with a connected chain (Musnad). (9) Tafsir Al-Baghawi 4/274 from Sa'id bin Jubayr. (10) Tafsir Abi Al-Layth 3/310 from Muqatil, and Zad al-Masir 8/121 from Qatadah. (11) Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra' 3/118, and Qatadah's saying in Zad al-Masir 8/121. (12) Not in (M), and Al-Farra's speech is in his Ma'ani al-Qur'an 3/118, see also Zad al-Masir 8/121. (13) In Gharib al-Qur'an by him, p. 442.

बिस्तर (1)। अबू हयवाह ने 'रा' पर सुकून के साथ "फ़ुरुश" पढ़ा है (2)। 'बताइनुहा' (उनके अस्तर) 'बतानाह' का बहुवचन है, और यह वह हिस्सा है जो 'ज़हाराह' (बाहरी परत) के नीचे होता है (3)। और 'इस्तब्रक़' वह है जो रेशमी और खुरदरा हो (4), यानी: यदि वह अस्तर जो जमीन के पास है ऐसा है, तो बाहरी परत के बारे में आपका क्या ख्याल है? यह इब्न मसूद और अबू हुरैरा ने कहा है (5)। सईद बिन जुबैर से कहा गया: अस्तर इस्तब्रक़ (रेशम) के हैं, तो बाहरी हिस्से क्या हैं? उन्होंने कहा: यह उन चीजों में से है जिनके बारे में अल्लाह तआला ने फरमाया है: {कोई जान नहीं जानती कि उनके लिए आँखों की ठंडक के रूप में क्या छिपाया गया है} (6) [अस-सजदा: 17]। इब्न अब्बास ने कहा: उन्होंने केवल उनके अस्तर का वर्णन आपके लिए किया है ताकि आपके दिल उसकी ओर आकर्षित हों, जहाँ तक बाहरी हिस्सों का सवाल है, उन्हें अल्लाह के सिवा कोई नहीं जानता (7)। पैगंबर ﷺ से एक रिवायत में है कि उन्होंने फरमाया: "उनके बाहरी हिस्से चमकता हुआ नूर हैं" (8)। अल-हसन से रिवायत है: उनके अस्तर इस्तब्रक़ के हैं, और उनके बाहरी हिस्से ठोस नूर के हैं (9)। अल-हसन से ही यह भी है: अस्तर ही बाहरी हिस्से हैं (10), और यही अल-फर्रा का कहना है, और यह कतादा से रिवायत है (11)। अरब पीठ (बाहरी हिस्से) के लिए 'बत्न' (पेट/अंदरूनी हिस्सा) का इस्तेमाल करते हैं, वे कहते हैं: यह आसमान का पेट है और ज़मीन की पीठ है। अल-फर्रा ने कहा: अस्तर बाहरी हिस्सा हो सकता है और बाहरी हिस्सा अस्तर हो सकता है; क्योंकि उनमें से हर एक चेहरा हो सकता है। अरब कहते हैं (12): "यह आसमान की पीठ है," और "यह आसमान का पेट है," उसके बाहरी हिस्से के लिए जो हम देखते हैं। इब्न कुतैबा (13) और अन्य लोगों ने इसे नकार दिया है और कहा है: यह नहीं हो सकता...

(1) तफसीर अल-बग़वी 4/274. (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/233, और अल-बहर अल-मुहीत 8/197. (3) ज़ाद अल-मसीर 8/121. (4) तफसीर अत-तब़री 22/242. (5) अल-वसीत 4/226, और तफसीर अल-बग़वी 4/274, और इसे अत-तब़री ने 22/243 में इब्न मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) से उद्धृत किया है. (6) तफसीर अबी अल-लैथ 3/310, और अल-वसीत 4/226. (7) अन-नुक़त वल-उयून 5/439. (8) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/233, और हमें इसका कोई मुसनद (सूत्र) नहीं मिला. (9) सईद बिन जुबैर से तफसीर अल-बग़वी 4/274. (10) मुक़ातिल से तफसीर अबी अल-लैथ 3/310, और कतादा से ज़ाद अल-मसीर 8/121. (11) अल-फर्रा द्वारा मानी अल-कुरान 3/118, और ज़ाद अल-मसीर 8/121 में कतादा का कथन. (12) (म) में नहीं है, और अल-फर्रा का कथन

उनकी किताब मानी अल-कुरान 3/118 में है, और ज़ाद अल-मसीर 8/121 देखें. (13) उनकी किताब ग़रीब अल-कुरान में पृष्ठ 442.

سورة الرحمن، آیات ۵۴ - ۵۵ ۱۵۳

فراش (۱)۔ اور ابو حیوہ نے 'راء' کے سکون کے ساتھ "فرُش" پڑھا ہے (۲)۔ بطائنہا بطانہ کی جمع ہے، اور یہ وہ حصہ ہے جو ظہارہ (اوپری تہہ) کے نیچے ہوتا ہے (۳)۔ اور استبرق: ریشم کا وہ کپڑا جو موٹا اور کھردرا ہو (۴)، یعنی: اگر وہ استر جو زمین سے متصل ہے ایسا ہے، تو ظہارہ کے بارے میں تمہارا کیا خیال ہے؟ یہ ابن مسعود اور ابو ہریرہ نے کہا ہے (۵)۔ سعید بن جبیر سے کہا گیا: استر استبرق سے ہیں، تو ظواہر (اوپری حصے) کیا ہیں؟ انہوں نے کہا: یہ ان چیزوں میں سے ہے جن کے بارے میں اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَّا أُخْفِيَ لَهُم مِّن قُرَّةِ أَعْيُنٍ﴾(۶) [السجدہ: ۱۷]۔ اور ابن عباس نے کہا: اللہ نے تمہارے لیے ان کے استروں کا وصف بیان کیا ہے تاکہ تمہارے دل اس کی طرف راغب ہوں، جہاں تک ظواہر کا تعلق ہے تو انہیں سوائے اللہ کے کوئی نہیں جانتا (۷)۔ اور نبی ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے فرمایا: "ان کے ظواہر چمکتا ہوا نور ہیں" (۸)۔ اور حسن سے مروی ہے: ان کے استر استبرق کے ہیں، اور ان کے ظواہر منجمد نور سے ہیں (۹)۔ اور حسن ہی سے مروی ہے: بطائن ہی ظواہر ہیں (۱۰)، اور یہی الفراء کا قول ہے، اور قتادہ سے مروی ہے (۱۱)۔ اور عرب پیٹھ کے لیے بطن کا لفظ استعمال کرتے ہیں، چنانچہ وہ کہتے ہیں: یہ آسمان کا بطن ہے اور زمین کی پیٹھ ہے، اور الفراء نے کہا: کبھی بطانہ، ظہارہ ہوتا ہے اور ظہارہ، بطانہ؛ کیونکہ ان میں سے ہر ایک چہرہ ہوتا ہے، اور عرب کہتے ہیں (۱۲): یہ آسمان کی پیٹھ ہے، اور یہ آسمان کا بطن ہے، اس کے ظاہری حصے کے لیے جو ہمیں نظر آتا ہے۔ اور ابن قتیبہ (۱۳) اور دوسروں نے اس کا انکار کیا ہے، اور کہا: یہ نہیں ہو سکتا...

(۱) تفسیر البغوی ۴ / ۲۷۴ ۔ (۲) المحرر الوجیز ۵ / ۲۳۳ ، والبحر المحیط ۸ / ۱۹۷ ۔ (۳) زاد المسیر ۸ / ۱۲۱ ۔ (۴) تفسیر الطبری ۲۲ / ۲۴۲ ۔ (۵) الوسیط ۴ / ۲۲۶ ، وتفسیر البغوی ۴ /

٢٧٤ ، وأخرجه الطبرى ٢٢ / ٢٤٣ عن ابن مسعود رضى الله عنه. (٦) تفسير أبى الليث ٣ / ٣١٠ ، والوسيط ٤ / ٢٢٦ ـ (٧) النكت والعيون ٥ / ٤٣٩ ـ (٨) المحرر الوجيز ٥ / ٢٣٣ ، ولم نقف عليه مسنداً. (٩) تفسير البغوى ٤ / ٢٧٤ عن سعيد بن جبير. (١٠) تفسير أبى الليث ٣ / ٣١٠ عن مقاتل، وزاد المسير ٨ / ١٢١ عن قتاده. (١١) معانى القرآن للفراء ٣ / ١١٨ ، وقول قتاده فى زاد المسير ٨ / ١٢١ ـ (١٢) ليست فى (م)، وكلام الفراء فى معانى القرآن له ٣ / ١١٨ ، وينظر زاد المسير ٨ / ١٢١ ـ (١٣) فى غريب القرآن له ص ٤٤٢ ـ

١٥٤ (Page 154) Surah Al-Rahman: Verses 54 - 57

...in the two equal directions if each of them faces a group, like a wall between you and a group, and the matter of the sky is like that.

﴿وَجَنَى الْجَنَّتَيْنِ دَانٍ﴾ (And the fruit of the two gardens is near): Al-Jana refers to what is picked from the trees. It is said: 'He brought us a good Jana' for everything that is picked. And 'thamar jani' (picked fruit) – on the pattern of 'fa'eel' – when it is picked (1). A poet said: This is my harvest and the best of it is in it, when every harvester's hand is to his mouth (2).

And it was read as 'Jini' with a kasra on the letter Jeem (3). 'Dan' means near. Ibn Abbas said: The tree draws near so that the friend of Allah may pick from it, whether he is standing, sitting (4), or reclining; neither distance nor thorns hold back his hand (5).

His Almighty's saying: ﴿فِيهِنَّ قَصِرَاتُ الطَّرْفِ لَمْ يَطْمِثْهُنَّ إِنسٌ قَبْلَهُمْ وَلَا جَانٌّ ٥٦ فَبِأَيِّ ءَالَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ ٥٧﴾ (In them are women limiting [their] glances, whom no man or jinni has touched before them [56] So which of the favors of your Lord will you deny? [57])

In this, there are three issues: The first: His Almighty's saying: ﴿فِيهِنَّ قَصِرَاتُ الطَّرْفِ﴾ (In them are women limiting [their] glances). It was said: in the two mentioned gardens. Al-Zajjaj said (6): He said 'fihinna' (in them - plural feminine) and did not say 'fihima' (in both of them - dual); because he meant the two gardens and all the bliss prepared for their owner. And it was said: 'fihinna' refers back to the couches (7) whose linings are of silk brocade, i.e., in these couches are 'qasirat at-tarf', meaning: women limiting their gaze, who have restricted their eyes...

---

(1) Al-Sihah (JNY). (2) This is a proverb used for a person favoring himself, and the speaker is Amr bin Adi al-Lakhami. The story of the proverb is in Majma' al-Amthal by al-Maydani 2/138, 397, and al-Mustaqsa by al-Zamakhshari 2/386. (3) Al-Qira'at al-Shadhah, p. 150, from Mahbub. (4) Tafsir al-Baghawi 4/274. (5) Al-Nukat wal-Uyun 5/439, and Abd al-Razzaq narrated it from him in Al-Tafsir 2/265, and al-Tabari 22/244. (6) In Ma'ani al-Qur'an, 5/103. (7) Zad al-Masir 8/122.

١٥٤ (पृष्ठ 154) सूरह अल-रहमान: आयतें 54 - 57

...दो समान दिशाओं में यदि उनमें से प्रत्येक एक समूह के निकट हो, जैसे आपके और एक समूह के बीच की दीवार, और आकाश का मामला भी वैसा ही है।

﴿وَجَنَى الْجَنَّتَيْنِ دَانٍ﴾ (और दोनों बागों के फल निकट होंगे): 'अल-जना' वह है जो पेड़ों से तोड़ा जाता है। कहा जाता है: 'वह हमारे लिए तोड़ी गई हर चीज़ के लिए एक अच्छी जना (फ़सल/फल) लाया।' और 'थमार जनी' (तोड़ा हुआ फल) - 'फईल' के वज़न पर - जब उसे तोड़ा जाए (1)। कवि ने कहा: यह मेरी फ़सल है और इसका सबसे अच्छा हिस्सा इसी में है, जब हर फ़सल काटने वाले का हाथ उसके मुँह की ओर होता है (2)।

और इसे जीम अक्षर पर कसरा के साथ 'जिनी' भी पढ़ा गया है (3)। 'दान' का अर्थ है निकट। इब्न अब्बास ने कहा: पेड़ इतना करीब आ जाता है कि अल्लाह का वली उससे फल तोड़ सके, चाहे वह खड़ा हो, बैठा हो (4), या लेटा हो; न तो दूरी और न ही कांटे उसका हाथ रोकते हैं (5)।

अल्लाह तआला का कथन: ﴿لَمْ يَطْمِثْهُنَّ إِنسٌ قَبْلَهُمْ وَلَا جَانٌّ ٥٦ فَبِأَيِّ فِيهِنَّ قَصِرَاتُ الطَّرْفِ ءَالَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ ٥٧﴾ (उनमें नीची निगाहों वाली स्त्रियां हैं, जिन्हें उनसे पहले किसी इंसान या जिन्न ने नहीं छुआ [56] तो तुम अपने रब की किन-किन नेमतों को झुठलाओगे? [57])

इसमें तीन मसले हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: ﴿فِيهِنَّ قَصِرَاتُ الطَّرْفِ﴾ (उनमें नीची निगाहों वाली स्त्रियां हैं)। कहा गया: बताए गए दोनों बागों में। अल-ज़ज्जाज ने कहा (6): उन्होंने 'फ़िहिन्ना' (उनमें - स्त्रीलिंग बहुवचन) कहा और 'फ़िहिमा' (उन दोनों में - द्विवचन) नहीं कहा; क्योंकि उनका तात्पर्य दोनों बागों और उनके स्वामी के लिए तैयार किए गए सभी सुखों से था। और कहा गया: 'फ़िहिन्ना' उन बिछौनों (7) की ओर संकेत करता है जिनके अस्तर रेशम के हैं, यानी: इन बिछौनों पर 'क़ासिरात अत-तर्फ़' हैं, अर्थात: अपनी निगाहें नीची रखने वाली स्त्रियां, जिन्होंने अपनी आँखों को सीमित कर लिया है...

---

(1) अल-सिहाह (जनी)। (2) यह एक कहावत है जो स्वयं को प्राथमिकता देने वाले व्यक्ति के लिए उपयोग की जाती है, और इसके वक्ता अम्र बिन अदी अल-लखमी हैं। इस कहावत की कहानी अल-मैदानी की मजमा अल-अमथल 2/138, 397 और अल-ज़मखशरी की अल-मुस्तक़सा 2/386 में है। (3) महबूब से अल-क़िराअत अल-शादा, पृष्ठ 150। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 4/274। (5) अल-नुकत

वल-उयून 5/439, और अब्द अल-रज्जाक ने इसे उनसे अत-तफ़सीर 2/265 में और अल-तबरी ने 22/244 में उद्धृत किया है। (6) उनके लिए मआनी अल-कुरान, 5/103 में। (7) जाद अल-मसीर 8/122।

۱۵۴ (صفحہ ۱۵۴) سورہ الرحمن: آیات ۵۴ - ۵۷

...برابر کے دو رخوں میں جب ان میں سے ہر ایک کسی قوم کے سامنے ہو، جیسے تمہارے اور کسی قوم کے درمیان دیوار، اور آسمان کا معاملہ بھی اسی طرح ہے۔

﴿وَجَنَى الْجَنَّتَيْنِ دَانٍ﴾ (اور دونوں باغوں کے پھل قریب ہوں گے): 'الجنی' وہ ہے جو درختوں سے توڑا جائے، کہا جاتا ہے: 'وہ ہمارے پاس ہر توڑی جانے والی چیز کے لیے ایک عمدہ پھل (جناہ) لایا'۔ اور 'ثمر جنی' (توڑا ہوا پھل) - فعیل کے وزن پر - جب وہ توڑا جائے (۱)۔ شاعر نے کہا: یہ میرا پھل ہے اور اس کا بہترین حصہ اسی میں ہے، جب ہر توڑنے والے کا ہاتھ اس کے منہ کی طرف ہوتا ہے (۲)۔

اور اسے جیم کے زیر کے ساتھ 'جنی' بھی پڑھا گیا ہے (۳)۔ 'دان' کے معنی قریب کے ہیں۔ ابن عباس نے فرمایا: درخت اتنا قریب آ جاتا ہے کہ اللہ کا ولی (پھل) توڑ لے، چاہے وہ کھڑا ہو، یا بیٹھا ہو (۴)، یا لیٹا ہو؛ اسے نہ کوئی دوری اور نہ ہی کانٹا پیچھے ہٹاتا ہے (۵)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فِيهِنَّ قَصِرَاتُ الطَّرْفِ لَمْ يَطْمِثْهُنَّ إِنسٌ قَبْلَهُمْ وَلَا جَانٌّ ۵۶ فَبِأَيِّ ءَالَآءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ ۵۷﴾ (ان میں نیچی نگاہوں والی عورتیں ہیں جنہیں ان سے پہلے کسی انسان یا جن نے نہیں چھوا [۵۶] پس تم اپنے رب کی کن کن نعمتوں کو جھٹلاؤ گے؟ [۵۷])

اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فِيهِنَّ قَصِرَاتُ الطَّرْفِ﴾ (ان میں نیچی نگاہوں والی عورتیں ہیں)۔ کہا گیا: ذکر کردہ دونوں جنتوں میں۔ زجاج نے کہا (۶): اس نے 'فیہن' (جمع مؤنث) کہا اور 'فیہما' (تثنیہ) نہیں کہا؛ کیونکہ اس سے مراد دونوں جنتیں اور ان کے مالک کے لیے تیار کردہ تمام نعمتیں ہیں۔ اور کہا گیا: 'فیہن' ان فرشوں (۷) کی طرف لوٹتا ہے جن کے استر دبیز ریشم

کے ہیں، یعنی: ان فرشوں پر 'قاصرات الطرف' ہیں، یعنی ایسی عورتیں جو اپنی نظریں جھکائے ہوئے ہیں، جنہوں نے اپنی آنکھوں کو محدود کر رکھا ہے...

---

(۱) الصحاح (جنی)۔ (۲) یہ ایک مثال ہے جو اس شخص کے لیے دی جاتی ہے جو اپنے آپ کو ترجیح دیتا ہو، اور اس کا کہنے والا عمرو بن عدی اللخمی ہے۔ اس مثال کا قصہ المیدانی کی مجمع الامثال ۱۳۸/۲، ۳۹۷، اور الزمخشری کی المستقصی ۳۸۶/۲ میں ہے۔ (۳) القراءات الشاذہ ص ۱۵۰ از محبوب۔ (۴) تفسیر البغوی ۲۷۴/۴۔ (۵) النکت والعیون ۴۳۹/۵، اور عبدالرزاق نے اسے اپنی تفسیر ۲۶۵/۲ میں ان سے روایت کیا ہے، اور الطبری نے ۲۴۴/۲۲ میں۔ (۶) ان کی معانی القرآن ۱۰۳/۵ میں۔ (۷) زاد المسیر ۱۲۲/۸۔

Surah Ar-Rahman: Verses 56 - 57

155

...to their husbands, so they do not see anyone else (1). It was previously mentioned in {Qāṣirāt} (those of modest gaze) (2). The word 'Tarf' (gaze) is used in the singular form while being added to the plural; because it is in the sense of the verbal noun (Masdar), from 'tarafat 'aynuhu tatrifu tarfan' (his eye blinked/glanced) (3). Then the eye itself was called by that name, so it represented both singular and plural, like their saying: 'qawm 'adl' (a just people) and 'qawm sawm' (a fasting people).

Second: His, the Exalted, saying: {whom no human being has touched before them} (lam yatmith-hunna) means: no one has reached them through intercourse before these husbands of theirs. Al-Farra' said: 'Al-Tamt' (touching/deflowering) is defloration, which is intercourse with bleeding (4). 'Tamathaha yatmithuha' and 'yatmuthuha tamthan' means if he deflowered her. From this, it is said: 'imra'ah tamith,' meaning: a menstruating woman (5). Others besides Al-Farra' differ with him on this and say: 'tamathaha' means having intercourse with her in any way. However, Al-Farra's view is better known and more famous. Al-Kisa'i recited it as: 'lam yatmuth-hunna' with a damma on the mim (6). It is said: 'tamathat al-mar'atu tatmuthu' - with damma - meaning she menstruated. 'Tamithat' with a kasra is also a linguistic variant, thus she is 'tamith' (7). Al-Farazdaq said:

'They came to me, never having been touched before me... they are healthier than ostrich eggs' (8).

It was also said: 'lam yatmith-hunna' means they have not been touched (9). Abu Amr said: 'Al-Tamt' is touching (al-mass), and that applies to everything that is touched. It is said of a pasture: 'no one has touched (tamatha) that pasture,' and 'no rope has touched (tamatha) this camel,' meaning: no shackle (iqal) has touched it (10). Al-Mubarrad said: it means: no human or jinn has humbled (yudhallil-hunna) them before them. And 'al-Tamt' is humbling (al-tadhleel) (11). Al-Hasan recited it as: 'ja'nn' with a hamza (12).

(1) Al-Kashshaf 4/49. (2) 18/33. (3) Al-Sihah (Tarf). (4) Al-Waseet 4/227. (5) Al-Sihah (Tamt). (6) Al-Sab'ah p. 621, and Al-Taysir p. 207. (7) Al-Sihah (Tamt). (8) Thimar al-Qulub p. 442, in which: 'kharaj-na' instead of 'waqa'na'. And 'aghadd' instead of 'asahh'. And Muntaha al-Talab 5/408, in which: 'mashayna' instead of 'waqa'na'. (9) Majaz al-Qur'an by Abu Ubaydah 2/246, and Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 5/103. (10)

Al-Sihah (Tamt). (11) Al-Nukat wal-Uyun 5/439. (12) Al-Qira'at al-Shadh-dhah pp. 149-150 from Amr ibn Ubayd, and Al-Muhtasib 2/305 from Al-Hasan and Amr ibn Ubayd.

सूरह अर-रहमान: आयतें 56 - 57

155

...अपने पतियों के लिए, इसलिए वे उनके अलावा किसी और को नहीं देखतीं (1)। {क़ासिरात} (नीची निगाहों वाली) (2) में यह पहले ही बीत चुका है। शब्द 'तर्फ़ (निगाह) को बहुवचन के साथ जोड़ने के बावजूद एकवचन रखा गया है; क्योंकि यह क्रियावाचक संज्ञा (मस्दर) के अर्थ में है, जैसे 'तरफ़त ऐनुहु तत्रिफ़ु तर्फ़न' (उसकी आँख झपकी) (3)। फिर आँख को ही इसी नाम से पुकारा गया, इसलिए इसने एकवचन और बहुवचन दोनों का अर्थ दिया, जैसे उनका कहना: 'क़ौम अदल' (न्यायप्रिय लोग) और 'क़ौम सौम' (उपवास करने वाले लोग)।

दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: {जिन्हें इनसे पहले किसी मनुष्य ने नहीं छुआ} (लम यत्मिथहुन्ना) का अर्थ है: उनके इन पतियों से पहले किसी ने भी संभोग के माध्यम से उन तक पहुँच नहीं बनाई। अल-फ़र्रा ने कहा: 'अल-तम्थ' का अर्थ है कौमार्य भंग करना (इफ़्तिज़ाज़), और यह रक्तपात के साथ किया जाने वाला संभोग है (4), 'तमथहा यत्मिथुहा' और 'यत्मुथुहा तम्थन': जब उसने उसका कौमार्य भंग किया। इसी से कहा गया है: 'इमरअतुन तमिथ', यानी: मासिक धर्म वाली महिला (5)। अल-फ़र्रा के अलावा अन्य लोग इस पर उनसे असहमत हैं और कहते हैं: 'तमथहा' का अर्थ किसी भी तरह से उसके साथ संभोग करना है। हालांकि, अल-फ़र्रा का मत अधिक जाना-पहचाना और प्रसिद्ध है। अल-किसाई ने इसे 'लम यत्मुथहुन्ना' के रूप में पढ़ा है, मीम पर दम्मा के साथ (6)। कहा जाता है: 'तमथत अल-मरअतु ततमुथु' - दम्मा के साथ - यानी उसे मासिक धर्म हुआ। 'तमिथत' कसरा के साथ भी एक भाषाई रूप है, इसलिए वह 'तमिथ' है (7)। अल-फ़रज़दक़ ने कहा:

'वे मेरे पास आईं, जिन्हें मुझसे पहले किसी ने नहीं छुआ था... और वे शुतुरमुर्ग के अंडों से भी अधिक स्वस्थ (निर्मल) हैं' (8)।

और कहा गया: 'लम यत्मिथहुन्ना' यानी उन्हें स्पर्श नहीं किया गया (9)। अबू अम्र ने कहा: 'अल-तम्थ' स्पर्श (अल-मस्स) है, और वह हर उस चीज़ में है जिसे छुआ जाता है। चरागाह के लिए कहा जाता है: 'उस चरागाह को किसी ने नहीं छुआ (तमथ)', और 'इस ऊंटनी को किसी रस्सी ने नहीं छुआ (तमथ)', यानी: उसे किसी लगाम (इक़ाल) ने नहीं छुआ (10)। अल-मुबर्रद ने कहा: यानी: उनसे पहले किसी इंसान या जिन्न ने उन्हें अधीन (नमन) नहीं किया। और 'तम्थ' का अर्थ अधीन करना (अत-तज़लील) है (11)। अल-हसन ने इसे 'जअन्न' हम्ज़ा के साथ पढ़ा है (12)।

(1) अल-कशशाफ़ 49/4। (2) 18/33। (3) अस-सिहाह (तर्फ़)। (4) अल-वसीत 227/4। (5) अस-सिहाह (तम्थ)। (6) अस-सबअ पृ. 621, और अत-तयसीर पृ. 207। (7) अस-सिहाह (तम्थ)। (8) थिमार अल-कुलूब पृ. 442, जिसमें: 'वकअना' की जगह 'खरजना' है। और 'असह़' की जगह 'अग़द्द' है। और मुन्तहा अत-तलब 408/5, जिसमें: 'वकअना' की जगह 'मशयना' है। (9) मजाज़ अल-क़ुरआन अबू उबैदा द्वारा 246/2, और मआनी अल-क़ुरआन अज़-ज़ज्जाज द्वारा 103/5। (10) अस-सिहाह (तम्थ)। (11) अन-नुकत वल-उयून 439/5। (12) अल-क़िरात अश-शाज़-ज़ह पृ. 149-150 अम्र इब्न उबैद से, और अल-मुह़तसिब 305/2 अल-हसन और अम्र इब्न उबैद से।

سورة الرحمن: آیات ٥٦ - ٥٧

١٥٥

...اپنے شوہروں پر، پس وہ ان کے علاوہ کسی کو نہیں دیکھتیں (١). {قاصرات} (نیچی نگاہوں والی) (٢) میں یہ پہلے گزر چکا ہے۔ لفظ "طرف" (نگاہ) کو جمع کی طرف اضافت کے باوجود واحد رکھا گیا ہے؛ اس لیے کہ یہ مصدر کے معنی میں ہے، جیسا کہ کہا جاتا ہے: "طرفَت عینُہ تطرِف طرفاً" (اس کی آنکھ جھپکی/دیکھا) (٣). پھر آنکھ کا نام ہی یہی رکھ دیا گیا، چنانچہ یہ واحد اور جمع دونوں کے لیے استعمال ہونے لگا، جیسے ان کا قول ہے: "قوم عدل" (انصاف پسند لوگ) اور "قوم صوم" (روزہ دار لوگ).

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿لَمْ يَطْمِثْهُنَّ﴾ یعنی: ان کے ان شوہروں سے پہلے کسی انسان نے ان سے جماع نہیں کیا۔ الفراء نے کہا: "الطمث" کا مطلب ہے کنوار پن ختم کرنا (افتضاض)، اور یہ خون نکلنے کے ساتھ ہونے والا نکاح (جماع) ہے (٤)، "طمثہا یطمثہا" اور "یطمثہا طمثاً": جب اس کا کنوار پن ختم کیا۔ اسی سے کہا گیا ہے: "امرأة طامث" یعنی: حیض والی عورت (٥). الفراء کے علاوہ دیگر لوگ اس معاملے میں ان سے اختلاف کرتے ہیں اور کہتے ہیں: "طمثہا" کا مطلب کسی بھی طرح سے جماع کرنا ہے۔ البتہ الفراء کا قول زیادہ معروف اور مشہور ہے۔ الکسائی نے اسے میم کے ضمہ کے ساتھ ﴿لَمْ يَطْمُثْهُنَّ﴾ پڑھا ہے (٦). کہا جاتا ہے: "طمثت المرأة تطمث" - ضمہ کے ساتھ - یعنی اسے حیض آیا۔ "طمثت" کسرہ کے ساتھ بھی ایک لغت ہے، پس وہ "طامث" ہے (٧). فرزدق نے کہا:

"وہ میرے پاس آئیں جنہیں مجھ سے پہلے کسی نے نہیں چھوا تھا... اور وہ شتر مرغ کے انڈوں سے زیادہ تندرست (صاف شفاف) ہیں" (٨).

اور کہا گیا: ﴿لَمْ يَطْمِثْهُنَّ﴾ یعنی انہیں چھوا نہیں گیا (۹)۔ ابو عمرو نے کہا: "الطمث" چھونا (المس) ہے، اور یہ ہر اس چیز کے بارے میں بولا جاتا ہے جسے چھوا جائے۔ چراگاہ کے لیے کہا جاتا ہے: "اس چراگاہ کو کسی نے نہیں چھوا (طمث)"، اور "اس اونٹنی کو کسی رسی نے نہیں چھوا (طمث)"، یعنی: اسے کسی عقال (رسی) نے مس نہیں کیا (۱۰)۔ مبرد نے کہا: یعنی: ان سے پہلے کسی انسان یا جن نے انہیں رام (مطیع) نہیں کیا۔ اور "الطمث" کا مطلب رام کرنا (التذلیل) ہے (۱۱)۔ حسن نے اسے حمزہ کے ساتھ ﴿جأنّ﴾ پڑھا ہے (۱۲)۔

(۱) الکشاف ٤/٤٩ . (۲) ١٨/٣٣ . (۳) الصحاح (طرف). (٤) الوسیط ٤/٢٢٧ . (٥) الصحاح (طمث). (٦) السبعۃ ص ٦٢١، والتیسیر ص ٢٠٧ . (٧) الصحاح (طمث). (٨) ثمار القلوب ص ٤٤٢، اور اس میں: "وقعن" کی جگہ "خرجن" ہے۔ اور "أصح" کی جگہ "أغض" ہے۔ اور منتہی الطلب ٥/٤٠٨، اور اس میں: "وقعن" کی جگہ "مشین" ہے۔ (٩) مجاز القرآن لابی عبیدۃ ٢/٢٤٦، اور معانی القرآن للزجاج ٥/١٠٣ . (١٠) الصحاح (طمث). (١١) النکت والعیون ٥/٤٣٩ . (١٢) القراءات الشاذۃ ص ١٤٩-١٥٠ از عمرو بن عبید، اور المحتسب ٢/٣٠٥ از حسن اور عمرو بن عبید.

Surah Ar-Rahman: Verses 56 - 61 156 Third: This verse is evidence that jinn have sexual intercourse like humans (1), and they enter Paradise, and they will have female jinn in it (2). Damrah said: The believers among them will have wives from the Hoors (fair women with large eyes); human females for humans, and jinn females for jinn (3). It was said: meaning: No jinn has touched the jinn Hoors that Allah has granted to the believing jinn in Paradise, and no human has touched the human Hoors that Allah has granted to the believing humans in Paradise. This is because jinn do not tread on the daughters of Adam in this world. This was mentioned by Al-Qushayri. I say: The statement on this has already passed in "An-Naml" (The Ants), and also in "Subhan" (The Night Journey) (4), and that it is permissible for them to tread on the daughters (5) of Adam. Mujahid said: If a man has intercourse and does not mention (the name of Allah), the jinn wraps itself around his penis and has intercourse with him. That is the word of Allah Almighty: {Untouched before them by man or jinni} (6). This is because Allah, Blessed and Exalted be He, described the Hoors as being untouched by any man or jinn before them, letting you know that human women might be touched by jinn, and that the Hoors are free and purified from this defect. "Tamt" means sexual intercourse. This was mentioned in full by Al-Tirmidhi Al-Hakim, and it was also mentioned by Al-Mahdawi, Al-Tha'labi, and others. Allah knows best. The Almighty's saying: {As if they were rubies and coral (58) So which of the favors of your Lord will you deny? (59) Is the reward for good anything but good? (60) So which of the favors of your Lord will you deny? (61)} The Almighty's saying: {As if they were rubies and coral} Al-Tirmidhi narrated from Abdullah bin Mas'ud, from the Prophet ﷺ who said: "Indeed, a woman from the people of Paradise, the whiteness of her shins can be seen through seventy garments."

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 5/103. (2) In (D) and (Z): Two gardens. (3) Nawadir al-Usul p. 116, 243, and narrated from him by al-Tabari 22/248, and Abu al-Sheikh in al-Azama (1168). (4) 16/177 and 13/120. (5) In (D) and (Z): children of. (6) Tafsir al-Baghawi 4/275, and narrated by al-Tabari 22/248.

सूरा अर-रहमान: आयतें 56 - 61 156 तीसरा: यह आयत इस बात का प्रमाण है कि जिन्न इंसानों की तरह सहवास करते हैं (1), और वे जन्नत में प्रवेश करते हैं, और उनके लिए उसमें जिन्नियां होंगी (2)। दमराह ने कहा: उनमें से ईमान वालों के लिए हूरों में से पत्नियां होंगी; इंसानों के लिए इंसान औरतें, और जिन्नों के लिए जिन्न औरतें (3)। यह कहा गया: अर्थात: अल्लाह ने जन्नत में ईमान वाले जिन्नों को जो हूरें प्रदान की हैं, उन्हें किसी जिन्न ने नहीं छुआ है, और अल्लाह ने जन्नत में ईमान वाले इंसानों को जो हूरें प्रदान की हैं, उन्हें किसी इंसान ने नहीं छुआ है। ऐसा इसलिए है क्योंकि जिन्न इस दुनिया में आदम की बेटियों के साथ सहवास नहीं करते हैं। इसका उल्लेख अल-कुशैरी ने किया है। मैं कहता हूँ: इस बारे में बात "अन-नमल" में हो चुकी है, और "सुब्हान" में भी (4), और यह संभव है कि वे आदम की बेटियों (5) के साथ सहवास करें। मुजाहिद ने कहा: यदि कोई व्यक्ति सहवास करता है और अल्लाह का नाम नहीं लेता है, तो जिन्न उसके लिंग के साथ लिपट जाता है और उसके साथ सहवास करता है। यही अल्लाह तआला का कथन है: {उनसे पहले उन्हें न किसी इंसान ने छुआ है और न किसी जिन्न ने} (6)। ऐसा इसलिए है क्योंकि अल्लाह तबारक व तआला ने हूरों का वर्णन इस प्रकार किया है कि उनसे पहले उन्हें किसी इंसान या जिन्न ने नहीं छुआ है, जो आपको यह बताता है कि इंसान औरतों को जिन्न छू सकते हैं, और हूरें इस दोष से मुक्त और पवित्र हैं। "तमस" का अर्थ संभोग है। इसका पूर्ण उल्लेख अल-तिर्मिज़ी अल-हकीम ने किया है, और अल-महदवी, अल-थालाबी और अन्य लोगों ने भी इसका उल्लेख किया है। अल्लाह बेहतर जानता है। अल्लाह तआला का फरमान: {वे ऐसी हैं जैसे याकूत (माणिक) और मरजान (मूँगा) (58) तो तुम दोनों अपने रब की किन-किन नेमतों को झुठलाओगे? (59) क्या नेकी का बदला नेकी के सिवा कुछ और है? (60) तो तुम दोनों अपने रब की किन-किन नेमतों को झुठलाओगे? (61)} अल्लाह तआला का फरमान: {वे ऐसी हैं जैसे याकूत और मरजान} अल-तिर्मिज़ी ने अब्दुल्ला बिन मसूद से रिवायत किया है कि नबी ﷺ ने फरमाया: "बेशक जन्नत की औरतों में से एक औरत की पिंडलियों की सफेदी सत्तर लिबास के पीछे से दिखाई देगी।"

(1) मआनी अल-कुरान अज़-ज़ज्जाज 5/103. (2) (द) और (ज़) में: दो जन्नतें। (3) नवादिद अल-उसूल पृ. 116, 243, और इसे अल-तबरी 22/248 ने और अबू अल-शेख ने अल-अज़मा (1168) में रिवायत किया है। (4) 16/177 और 13/120. (5) (द) और (ज़) में: बनी (बेटे/संतान)। (6) तफ़्सीर अल-बगवी 4/275, और अल-तबरी 22/248 द्वारा रिवायत किया गया।

سورہ الرحمن: آیات ٥٦ - ٦١ ١٥٦ تیسری بات: اس آیت میں اس بات کی دلیل ہے کہ جن بھی انسانوں کی طرح صحبت کرتے ہیں (١)، اور وہ جنت میں داخل ہوں گے، اور ان کے لیے وہاں جننیاں ہوں گی (٢)۔ ضمرہ نے کہا: ان میں سے مومنوں کے لیے حور العین میں سے بیویاں ہوں گی، پس انسان عورتیں انسانوں کے لیے، اور جن عورتیں جنوں کے لیے (٣)۔ اور کہا گیا: یعنی: اللہ نے جنت میں مومن جنوں کو جو حوریں عطا کی ہیں انہیں کسی جن نے نہیں چھوا، اور اللہ نے جنت میں مومن انسانوں کو جو حوریں عطا کی ہیں انہیں کسی انسان نے نہیں چھوا، اور یہ اس لیے ہے کہ جن دنیا میں بنی آدم کی بیٹیوں سے صحبت نہیں کرتے۔ اسے قشیری نے ذکر کیا ہے۔ میں کہتا ہوں: اس بارے میں کلام "النمل" میں گزر چکا ہے، اور "سبحان" میں بھی (٤)، اور یہ کہ جائز ہے کہ وہ بنی (٥) آدم کی بیٹیوں سے صحبت کریں۔ اور مجاہد نے کہا: جب کوئی شخص جماع کرے اور اللہ کا نام نہ لے، تو شیطان اس کے آلہ تناسل پر لپٹ جاتا ہے اور اس کے ساتھ جماع کرتا ہے۔ یہی اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿لَمْ يَطْمِثْهُنَّ إِنسٌ قَبْلَهُمْ وَلَا جَانٌّ﴾ (٦) اور یہ اس لیے کہ اللہ تبارک و تعالیٰ نے حور العین کا وصف بیان کیا کہ ان سے پہلے انہیں کسی انسان یا جن نے نہیں چھوا، یہ آپ کو بتاتا ہے کہ انسانی عورتوں کو جن چھو سکتے ہیں، اور یہ کہ حور العین اس عیب سے بری اور پاک ہیں۔ اور "طمث" کے معنی جماع کے ہیں۔ اسے ترمذی حکیم نے مکمل ذکر کیا ہے، اور مہدوی، ثعلبی اور دوسروں نے بھی اسے ذکر کیا ہے، واللہ اعلم۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿كَأَنَّهُنَّ الْيَاقُوتُ وَالْمَرْجَانُ ٥٨ فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ ٥٩ هَلْ جَزَاءُ الْإِحْسَانِ إِلَّا الْإِحْسَانُ ٦٠ فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ ٦١﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿كَأَنَّهُنَّ الْيَاقُوتُ وَالْمَرْجَانُ﴾ ترمذی نے عبداللہ بن مسعود سے، نبی ﷺ سے روایت کیا کہ آپ نے فرمایا: "بے شک اہل جنت کی عورتوں میں سے ایک عورت کی پنڈلیوں کی سفیدی ستر لباسوں کے پیچھے سے دیکھی جا سکے گی"۔

(١) معانی القرآن للزجاج ٥/ ١٠٣۔ (٢) (د) اور (ظ) میں: جنتان۔ (٣) نوادر الاصول ص ١١٦، ٢٤٣، اور اسے طبری نے ٢٢/ ٢٤٨ اور ابو الشیخ نے العظمہ (١١٦٨) میں روایت کیا ہے۔ (٤) ١٦/ ١٧٧ اور ١٣/ ١٢٠۔ (٥) (د) اور (ظ) میں: بنی۔ (٦) تفسیر البغوی ٤/ ٢٧٥، اور اسے طبری نے ٢٢/ ٢٤٨ میں روایت کیا ہے۔

...until her marrow can be seen." This is because Allah Almighty says: {As if they were rubies and coral} [55:58]. As for the ruby, it is a stone that if you were to insert a thread into it and then examine it clearly, you would see it [through it]. This is narrated as a Mawquf report (1). Amr ibn Maymun said: "A woman from among the Al-Hoor al-Ayn wears seventy garments, and the marrow of her shins can be seen through them, just as red wine is seen in a white glass bottle (2)." Al-Hasan said: "They are like the clarity of rubies and the whiteness of coral (3)." His words, the Almighty: {Is the reward for good [anything] but good?} [55:60]. "Hal" (the word for 'Is' or 'Shall') in speech has four aspects: it can mean "qad" (indeed/certainly), as in the words of the Almighty: {Has there [not] come upon man a period of time} [Al-Insan: 1]; it can be for interrogation, as in the words of the Almighty: {Have you found what your Lord promised you to be true?} [Al-A'raf: 44]; it can mean a command, as in the words of the Almighty: {So will you desist?} [Al-Ma'idah: 91]; and it can mean "ma" (nothing/not) in negation, as in the words of the Almighty: {So is there upon the messengers except notification?} [An-Nahl: 35] and {Is the reward for good [anything] but good?} (4). Ikrimah said: "Meaning: Is the reward for one who says, 'There is no god but Allah,' anything but Paradise? (5)." Ibn Abbas said: "The reward for one who says, 'There is no god but Allah,' and acts according to what Muhammad ﷺ brought, is nothing but Paradise (6)." It was also said: "Is the reward of one who does good in this world anything but that good be shown to him in the Hereafter?" said Ibn Zayd (7). Anas narrated that the Prophet ﷺ recited: {Is the reward for good [anything] but good?} then he said: "Is...

(1) Al-Tirmidhi (2533) marfu' (attributed to the Prophet), and (2534) mawquf (attributed to a companion), and he said: "This is more correct." What is in brackets is from him. In this chapter, there is a narration from Abu Huraira, may Allah be pleased with him, regarding the description of the Al-Hoor al-Ayn in Al-Bukhari (3245) and Muslim (2834) with the wording: "And each one of them will have two wives, the marrow of whose shins will be seen through the flesh because of their beauty..." the hadith. (2) Tafsir al-Baghawi 4/276, and it was extracted from him by Hannad in az-Zuhd (12), and al-Tabari 22/250. (3) Extracted by al-Tabari 22/250. (4) Al-Azhiyyah by al-Harawi pp. 208-209, and Huruf al-Ma'ani by al-Zajjaji p. 2, and Mughni al-Labib pp. 456-460. (5) Cited by as-Suyuti in Ad-Durr al-Manthur 6/149 and attributed it to Abd ibn Humayd. (6) Tafsir al-Baghawi 4/276, and Zad al-Masir 8/123. (7) An-Nukat wa al-'Uyun 5/440, and it was extracted by al-Tabari 22/252-253.

...जब तक कि उसकी मज्जा (हड्डियों का गुदा) न दिखने लगे।" और ऐसा इसलिए है क्योंकि अल्लाह तआला कहता है: {जैसे कि वे नीलम और मूँगा हों} [55:58]। जहाँ तक नीलम का सवाल है, यह एक ऐसा पत्थर है कि यदि आप इसमें एक धागा पिरोएं और फिर उसे स्पष्ट रूप से देखें, तो आप उसे [इसके माध्यम से] देखेंगे। यह एक मवकूफ रिवायत के रूप में वर्णित है (1)। अम्र इब्न मैमुन ने कहा: "हूर-ए-ईन में से एक महिला सत्तर लिबास पहनती है, और उसकी पिंडलियों की मज्जा उनके माध्यम से देखी जा सकती है, जैसे सफेद कांच की बोतल में लाल शराब देखी जाती है (2)।" अल-हसन ने कहा: "वे नीलम की स्पष्टता और मूँगे की सफेदी की तरह हैं (3)।" अल्लाह तआला का कथन: {क्या एहसान (भलाई) का बदला एहसान के सिवा कुछ और है?} [55:60]। बोलचाल में "हल" (क्या) शब्द के चार पहलू हैं: यह "क़द" (वास्तव में) के अर्थ में हो सकता है, जैसा कि अल्लाह तआला के शब्दों में है: {क्या मनुष्य पर समय का एक ऐसा काल नहीं बीता} [अल-इन्सान: 1]; यह प्रश्न पूछने के लिए हो सकता है, जैसा कि अल्लाह तआला के शब्दों में है: {तो क्या तुमने वह पा लिया जिसका तुम्हारे पालनहार ने तुमसे वादा किया था?} [अल-अराफ़: 44]; यह आदेश के अर्थ में हो सकता है, जैसा कि अल्लाह तआला के शब्दों में है: {तो क्या तुम बाज़ आओगे?} [अल-माएदा: 91]; और यह इनकार में "मा" (नहीं/कुछ नहीं) के अर्थ में हो सकता है, जैसा कि अल्लाह तआला के शब्दों में है: {तो क्या रसूलों पर साफ़ पहुँचा देने के सिवा कोई और ज़िम्मेदारी है?} [अन-नह्ल: 35] और {क्या एहसान का बदला एहसान के सिवा कुछ और है?} (4)। इक़रमा ने कहा: "इसका अर्थ है: क्या उस व्यक्ति का बदला जिसने कहा: 'अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं', जन्नत के सिवा कुछ और है? (5)" इब्न अब्बास ने कहा: "उस व्यक्ति का बदला जिसने कहा: 'अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं', और मुहम्मद ﷺ जो लाए उस पर अमल किया, जन्नत के सिवा कुछ नहीं है (6)।" यह भी कहा गया है: "क्या दुनिया में भलाई करने वाले का बदला इसके अलावा कुछ है कि आखिरत में उसके साथ भलाई की जाए?" यह इब्न ज़ैद ने कहा (7)। अनस ने रिवायत किया कि पैगंबर ﷺ ने पढ़ा: {क्या एहसान का बदला एहसान के सिवा कुछ और है?} फिर उन्होंने कहा: "क्या...

(1) अल-तिर्मिज़ी (2533) मरफूअ, और (2534) मवक़ूफ़, और उन्होंने इसके बारे में कहा: "और यह अधिक सही है।" कोष्ठक में जो है वह उन्हीं से है। इस अध्याय में अबू हुरैरा (रज़ि.) से अल-बुखारी (3245) और मुस्लिम (2834) में हूर-ए-ईन के विवरण के बारे में रिवायत है, जिसके शब्द हैं: "और उनमें से प्रत्येक की दो पत्नियाँ होंगी, जिनकी पिंडलियों की मज्जा सुंदरता के कारण मांस के पीछे से

दिखाई देगी..." हदीस। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 4/276, और हन्नाद ने इसे अज़-ज़ुहद (12) में और अल-तब़री ने 22/250 में उद्धृत किया है। (3) अल-तब़री 22/250 द्वारा उद्धृत। (4) अल-अज़हिया अल-हरवी पृ. 208-209, और हुरुफ़ अल-मानी अल-ज़ज्जाजी पृ. 2, और मुग़नी अल-लबीब पृ. 456-460। (5) अस-सुयूती द्वारा अद-दुर्र अल-मंसूर 6/149 में उद्धृत और इसे अब्द इब्न हुमैद की ओर श्रेय दिया। (6) तफ़सीर अल-बग़वी 4/276, और ज़ाद अल-मसीर 8/123। (7) अन-नुकत व अल-उयून 5/440, और अल-तब़री 22/252-253 द्वारा उद्धृत।

سورة الرحمن: آيات 58 - 61 | 157

...یہاں تک کہ اس کا گودا نظر آجائے۔" اور یہ اس لیے ہے کہ اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: ﴿كَاَنَّهُنَّ الْيَاقُوْتُ وَالْمَرْجَانُ﴾ [الرحمن: 58]۔ جہاں تک یاقوت کا تعلق ہے، تو وہ ایسا پتھر ہے کہ اگر تم اس میں کوئی دھاگہ ڈالو اور پھر اسے غور سے دیکھو تو تم اسے [اس کے پار] دیکھ سکو گے۔ اور یہ روایت موقوفاً مروی ہے (1)۔ عمرو بن میمون نے کہا: "حورِ عین میں سے ایک عورت ستر لباس زیب تن کرے گی تو اس کی پنڈلیوں کا گودا ان کے پیچھے سے نظر آئے گا، جیسے سفید شیشے کی بوتل میں سرخ شراب نظر آتی ہے (2)۔" حسن نے کہا: "وہ یاقوت کی صفائی اور مرجان کی سفیدی کی مانند ہیں (3)۔" اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿هَلْ جَزَآءُ الْاِحْسَانِ اِلَّا الْاِحْسَانُ﴾ [الرحمن: 60]۔ کلام میں "ہل" چار وجوہ پر آتا ہے: یہ "قد" (تحقیق) کے معنی میں ہوتا ہے جیسے اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿هَلْ اَتٰى عَلَى الْاِنْسَانِ حِيْنٌ مِّنَ الدَّهْرِ﴾ [الانسان: 1]؛ اور استفہام کے معنی میں ہوتا ہے جیسے اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَهَلْ وَجَدْتُّمْ مَّا وَعَدَ رَبُّكُمْ حَقًّا﴾ [الاعراف: 44]؛ اور امر (حکم) کے معنی میں ہوتا ہے جیسے اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَهَلْ اَنْتُمْ مُّنْتَهُوْنَ﴾ [المائدہ: 91]؛ اور نفی میں "ما" کے معنی میں ہوتا ہے جیسے اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَهَلْ عَلَى الرُّسُلِ اِلَّا الْبَلَاغُ﴾ [النحل: 35] اور "﴿هَلْ جَزَآءُ الْاِحْسَانِ اِلَّا الْاِحْسَانُ﴾" (4)۔ عکرمہ نے کہا: یعنی: کیا اس شخص کی جزا جس نے 'لا الہ الا اللہ' کہا، جنت کے سوا کچھ اور ہے؟ (5)۔ ابن عباس نے کہا: جس نے 'لا الہ الا اللہ' کہا اور ان احکامات پر عمل کیا جو محمد ﷺ لائے، اس کی جزا جنت کے سوا کچھ نہیں (6)۔ اور کہا گیا: کیا دنیا میں نیکی کرنے والے کی جزا اس کے سوا کچھ ہے کہ آخرت میں اس کے ساتھ بھلائی کی جائے؟ یہ ابن زید نے کہا (7)۔ اور انس رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ نبی اکرم ﷺ نے تلاوت فرمائی: ﴿هَلْ جَزَآءُ الْاِحْسَانِ اِلَّا الْاِحْسَانُ﴾ پھر فرمایا: "کیا...

(1) ترمذی (2533) مرفوعاً، اور (2534) موقوفاً، اور فرمایا: "یہ زیادہ صحیح ہے۔" اھ اور قوسین کے درمیان جو ہے وہ اسی سے ہے، اور اس باب میں حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے حورِ عین کی صفت میں بخاری (3245) اور مسلم (2834) میں ان الفاظ کے ساتھ روایت ہے: "اور ان میں سے ہر ایک کے لیے دو بیویاں ہوں گی، جن کی پنڈلیوں کا گودا حسن و جمال کی وجہ سے گوشت کے پیچھے سے نظر آئے گا..." الحدیث۔ (2) تفسیر بغوی 4/276، اور اسے ہناد نے الزہد (12) میں اور طبری نے 22/250 میں نقل کیا ہے۔ (3) طبری نے 22/250 میں نقل کیا ہے۔ (4) الازھیة للہروی ص 208-209، اور حروف المعانی للزجاجی ص 2، اور مغنی اللبیب ص 456-460۔ (5) سیوطی نے الدر المنثور 6/149 میں اسے ذکر کیا ہے اور اسے عبد بن حمید کی طرف منسوب کیا ہے۔ (6) تفسیر بغوی 4/276، اور زاد المسیر 8/123۔ (7) النکت والعیون 5/440، اور طبری نے اسے 22/ 252-253 میں نقل کیا ہے۔

Surah Ar-Rahman: Verses 60 - 65 158

“Do you know what your Lord said?” They said: “Allah and His Messenger know best.” He said: “He says: What is the reward of one whom I have favored with monotheism except Paradise?” (1).

Ibn Abbas narrated that the Prophet (peace be upon him) read this verse and said: “Allah says: Is there any reward for one whom I have favored with the knowledge of Me and My Oneness except that I settle him in My Paradise and the enclosure of My Holiness by My mercy?” (2). Al-Sadiq said: “Is there any reward for one whom I treated with kindness in eternity (Al-Azal) except the preservation of kindness for him in perpetuity (Al-Abad)?” (3). Muhammad ibn al-Hanafiyyah and al-Hasan said: “It is general for the righteous and the wicked (4), meaning: sent upon him; the wicked in this world, and the righteous in the Hereafter.”

Allah Almighty said: {And besides these two there are two other gardens} [62] {Which then of the bounties of your Lord will you deny?} [63] {Both are dark green} [64] {Which then of the bounties of your Lord will you deny?} [65].

His saying: {And besides these two there are two other gardens} means: besides the first two gardens, there are two other gardens. Ibn Abbas said: “And lower than them in rank.” Ibn Zayd said: “And lower than them in excellence” (5). Ibn Abbas said: “And the gardens are for those who feared the position of their Lord, so in the first two there will be palms and trees, and in the other two there will be crops, plants, and what is spread out.” Al-Mawardi (6): “And it is possible that {And besides these two there are two other gardens} is for his followers; due to the lower status of their position compared to his position, one of them for the houris (maidens), and the other...”

(1) Narrated by al-Baghawi in Tafsir 4/276. (2) We did not find it. (3) Al-Nukat wal-Uyun 5/440 in a similar way. (4) Al-Kashshaf 4/49 from Muhammad ibn al-Hanafiyyah, and narrated from him by Abu Ubayd in Gharib al-Hadith 4/349, and al-Bukhari in al-Adab al-Mufrad (130), and al-Tabari 22/253, and al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (9152), and al-Tabarsi mentioned it in Majma' al-Bayan 27/103 from Ali (peace be upon him), and attributed it to al-Ayyashi. And al-Bayhaqi narrated it in Shu'ab al-Iman (9154) from Ibn Abbas as Marfu', and in its chain is al-Haytham bin Adi, whose hadith is abandoned. (5) Tafsir al-Baghawi 4/276, and the saying of Ibn Abbas was narrated by al-Tabari 12/333 and 22/253, and Abu al-Shaykh in al-Azama (228), and the saying of

Ibn Zayd was also narrated by al-Tabari 22/254. (6) In al-Nukat wal-Uyun 5/440-441, and what preceded it is from it as well.

सूरह अर-रहमान: आयतें 60 - 65 158

"क्या तुम जानते हो कि तुम्हारे रब ने क्या कहा?" उन्होंने कहा: "अल्लाह और उसके रसूल बेहतर जानते हैं।" उन्होंने कहा: "वह कहता है: जिसे मैंने तौहीद (एकेश्वरवाद) की नेमत दी है, उसका बदला जन्नत के सिवा क्या है?" (1)।

इब्न अब्बास ने रिवायत की है कि नबी ﷺ ने यह आयत पढ़ी और कहा: "अल्लाह कहता है: क्या उस व्यक्ति का बदला जिसे मैंने अपनी पहचान और तौहीद की नेमत दी है, इसके सिवा कुछ और है कि मैं उसे अपनी दया से अपनी जन्नत और पवित्रता के अहाते (हजीरा कुदसी) में बसाऊं" (2)। अल-सादिक ने कहा: "क्या उस व्यक्ति का बदला जिसके साथ मैंने अनंत काल (अज़ल) में भलाई की है, इसके सिवा कुछ और है कि उसके लिए अनंत काल (अबद) तक भलाई को सुरक्षित रखूँ?" (3)। मुहम्मद इब्न अल-हनफिया और अल-हसन ने कहा: "यह नेक और गुनहगार दोनों के लिए आम है (4), यानी: उस पर भेजा गया; गुनहगार के लिए दुनिया में, और नेक के लिए आखिरत में।"

अल्लाह तआला का फरमान है: {और उन दोनों के अलावा दो और बाग हैं} [62] {तो तुम दोनों अपने रब की कौन-कौन सी नेमतों को झुठलाओगे?} [63] {दोनों गहरे हरे रंग के हैं} [64] {तो तुम दोनों अपने रब की कौन-कौन सी नेमतों को झुठलाओगे?} [65].

अल्लाह तआला का फरमान: {और उन दोनों के अलावा दो और बाग हैं} यानी: पहले दो बागों के अलावा दो और बाग हैं। इब्न अब्बास ने कहा: "और दर्जों में उन दोनों से नीचे।" इब्न ज़ैद: "और फजीलत (श्रेष्ठता) में उन दोनों से नीचे" (5)। इब्न अब्बास: "बाग उनके लिए हैं जो अपने रब के सामने खड़े होने से डरते हैं; पहले दो में खजूर और पेड़ होंगे, और दूसरे दो में फसलें, पौधे और जो फैला हुआ हो।" अल-मावर्दी (6): "यह संभव है कि {और उन दोनों के अलावा दो और बाग हैं} उसके अनुयायियों के लिए हो; उनके मर्तबे के उसके मर्तबे से कम होने के कारण, एक हूरों के लिए और दूसरा..."

(1) अल-बगवी ने तफ़सीर 4/276 में इसका उल्लेख किया है। (2) हमें यह नहीं मिला। (3) अल-नुकात वल-उयून 5/440 इसी तरह। (4) अल-कश्शाफ 4/49 मुहम्मद बिन अल-हनफिया से, और उनसे अबू उबैद ने गरीब अल-हदीस 4/349 में, और बुखारी ने अल-अदब अल-मुफ़रद (130) में, और तबरी ने 22/253 में, और बैहकी ने शोअब अल-ईमान (9152) में इसका उल्लेख किया है, और तबरसी ने मजमा अल-बयान 27/103 में अली ﷺ से इसका उल्लेख किया है, और इसे अय्याशी की

ओर श्रेय दिया है। और बैहकी ने शोअब अल-ईमान (9154) में इब्न अब्बास से मरफ़ूअ के रूप में इसका उल्लेख किया है, और इसके वर्णनकर्ताओं में हैशम बिन अदी है, जिसकी हदीस त्याग दी गई है। (5) तफ़सीर अल-बगवी 4/276, और इब्न अब्बास का कथन तबरी 12/333 और 22/253 द्वारा, और अबू अल-शेख ने अल-अज़मा (228) में उल्लेख किया है, और इब्न ज़ैद का कथन भी तबरी 22/254 द्वारा उल्लेख किया गया है। (6) अल-नुकात वल-उयून 5/440-441 में, और जो इससे पहले है वह भी इसी से है।

سورة الرحمن: آیات ۶۰ - ۶۵ ۱۵۸

“کیا تم جانتے ہو کہ تمہارے رب نے کیا فرمایا؟” انہوں نے کہا: اللہ اور اس کا رسول بہتر جانتے ہیں۔ فرمایا: “وہ فرماتا ہے: جس پر میں نے توحید کے ساتھ انعام کیا، اس کی جزا جنت کے سوا کیا ہے” (۱)۔

ابن عباس سے مروی ہے کہ نبی کریم ﷺ نے یہ آیت تلاوت فرمائی اور کہا: “اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: کیا اس شخص کی جزا جس پر میں نے اپنی معرفت اور اپنی توحید کے ساتھ انعام کیا، سوائے اس کے کچھ ہے کہ میں اسے اپنی رحمت سے اپنی جنت اور اپنی قدسی چراگاہ (حضیرہ قدسی) میں جگہ دوں؟” (۲)۔ صادق نے کہا: “کیا اس شخص کی جزا جس پر میں نے ازل میں احسان کیا، سوائے اس کے کچھ ہے کہ ابد تک اس پر احسان کی حفاظت کروں (۳)۔” محمد بن حنفیہ اور حسن نے کہا: “یہ نیک اور بد دونوں کے لیے عام ہے (۴)، یعنی: اس پر بھیجی گئی ہے؛ بدکار کے لیے دنیا میں، اور نیکوکار کے لیے آخرت میں۔”

فرمانِ الٰہی: ﴿وَمِن دُونِهِمَا جَنَّتَانِ ﴾ [٦٢] ﴿ فَبِأَيِّ ءَالَآءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ ﴾ [٦٣] ﴿ مُدْهَآمَّتَانِ ﴾ [٦٤] ﴿ فَبِأَيِّ ءَالَآءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ ﴾ [٦٥]

فرمانِ الٰہی: ﴿وَمِن دُونِهِمَا جَنَّتَانِ ﴾ یعنی: پہلے دو باغوں کے علاوہ اس کے لیے دو اور باغ بھی ہیں۔ ابن عباس نے کہا: “اور درجوں میں ان دونوں سے نیچے۔” ابن زید نے کہا: “اور فضیلت میں ان دونوں سے نیچے۔” (۵)۔ ابن عباس: “جنتیں ان کے لیے ہیں جو اپنے رب کے مقام سے ڈرے؛ پہلے دو باغوں میں کھجور اور درخت ہوں گے، اور دوسرے دو میں فصلیں، نباتات اور جو پھیلا ہوا ہے۔” ماوردی (۶) نے کہا: “یہ بھی ممکن ہے کہ ﴿وَمِن دُونِهِمَا جَنَّتَانِ﴾ اس کے پیروکاروں کے

لیے ہو؛ ان کا مرتبہ اس کے مرتبے سے کم ہونے کی وجہ سے، ایک حورِ عین کے لیے، اور دوسرا...”

(۱) اسے بغوی نے تفسیر ۲۷۶/۴ میں روایت کیا ہے۔ (۲) ہم اس پر مطلع نہ ہوسکے۔ (۳) النکت والعیون ۴۴۰/۵ اسی طرح۔ (۴) الکشاف ۴۹/۴ محمد بن حنفیہ سے، اور ان سے ابو عبید نے غریب الحدیث ۳۴۹/۴ میں، اور بخاری نے الادب المفرد (۱۳۰)، اور طبری ۲۵۳/۲۲، اور بیہقی نے شعب الایمان (۹۱۵۲) میں، اور تبرسی نے مجمع البیان ۱۰۳/۲۷ میں علی ﷺ سے روایت کیا، اور اسے عیاشی کی طرف منسوب کیا۔ اور بیہقی نے شعب الایمان (۹۱۵۴) میں ابن عباس سے مرفوعاً روایت کیا، اور اس کی سند میں ہیثم بن عدی ہے، جو متروک الحدیث ہے۔ (۵) تفسیر بغوی ۲۷۶/۴، اور ابن عباس کا قول طبری ۳۳۳/۱۲ اور ۲۵۳/۲۲ نے نکالا، اور ابو الشیخ نے العظمہ (۲۲۸) میں، اور ابن زید کا قول بھی طبری ۲۵۴/۲۲ نے نکالا۔ (۶) النکت والعیون ۴۴۰/۵ - ۴۴۱ میں، اور اس سے پہلے والا حصہ بھی وہیں سے ہے۔

for the immortal youths; so that males may be distinguished from females by them. Ibn Jurayj said: They are four: two gardens from them are for the foremost, the near ones [to Allah], "In both of them are two kinds of every fruit" and "two springs flowing," and two gardens for the companions of the right, "In both of them are fruit and palm trees and pomegranates" and "In both of them are two springs gushing forth"(1). Ibn Zayd said: The first two are of gold for the near ones, and the last two are of silver for the companions of the right(2).

I say: This was the view of Al-Halimi, Abu Abd Allah al-Husayn ibn al-Hasan(3), in his book "Minhaj al-Din"(4). He argued with what Sa'id ibn Jubayr narrated from Ibn Abbas regarding "But for him who fears the standing before his Lord, there are two gardens" up to His saying: "Dark green [in color]" [verses 46-64]. He said: Those two are for the near ones, and these two are for the companions of the right. A similar narration is from Abu Musa al-Ash'ari. When Allah described the two gardens, He pointed to the difference between them; He said regarding the first two: "In both of them are two springs flowing," and regarding the other two: "In both of them are two springs gushing forth," meaning: erupting, but they are not like the flowing ones; because gushing is less than flowing. And He said regarding the first two: "In both of them are two kinds of every fruit," so He generalized and did not specify. Regarding the other two He said: "In both of them are fruit and palm trees and pomegranates," and He did not say: "from every fruit." And He said regarding the first two: "Reclining on couches whose linings are of silk brocade" which is heavy silk, and regarding the other two: "Reclining on green cushions and beautiful carpets." 'Abqari' is embroidery (decorated cloth)(5), and there is no doubt that silk brocade is superior(6) to embroidery. 'Rafraf' is the edges of a tent, and there is no doubt that couches prepared for reclining are better than the excess of a tent.

And He said regarding the first two in describing the Huris: "As if they were rubies and coral," and regarding the latter two: "In them are good and beautiful ones," and not every beauty is like the beauty of rubies and coral.

(1) Tafsir al-Baghawi 4/276. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/441. (3) In the manuscripts: Al-Hasan ibn al-Husayn. It also appeared this way in Al-Tadhkirah p. 440-441, and the speech is from him. What we have established is correct; see his biography in Siyar A'lam al-Nubala 17/231. (4) Al-Minhaj fi Shu'ab al-Iman 1/474 - 476. (5) Its definition will come soon. (6) In Al-Minhaj: more expensive.

अमर युवाओं के लिए; ताकि उनके माध्यम से पुरुषों को महिलाओं से अलग किया जा सके। इब्न जुरैज ने कहा: वे चार हैं: उनमें से दो जन्नतें सबसे पहले आने वाले करीबियों (मुक़र्रबीन) के लिए हैं, "दोनों में हर फल की दो किस्में हैं" और "दो बहने वाले चश्मे," और दो जन्नतें दाहिने हाथ वालों (असहाब अल-यमीन) के लिए हैं, "दोनों में फल और खजूर और अनार हैं" और "दोनों में दो जोश मारने वाले चश्मे हैं"(1)। इब्न ज़ैद ने कहा: पहले दो सोने के हैं करीबियों के लिए, और बाद के दो चांदी के हैं दाहिने हाथ वालों के लिए(2)।

मैंने कहा: अल-हलिमी, अबू अब्दुल्ला अल-हुसैन बिन अल-हसन(3) का यही मत अपनी किताब "मिन्हाज अद-दीन"(4) में था। उन्होंने इब्न अब्बास से सईद बिन जुबैर द्वारा वर्णित बात से दलील दी: "और जो अपने रब के सामने खड़े होने से डरा, उसके लिए दो जन्नतें हैं" से लेकर उनके कथन: "दोनों गहरे हरे रंग की हैं" तक। उन्होंने कहा: वे दो करीबियों के लिए हैं, और ये दो दाहिने हाथ वालों के लिए। अबू मूसा अल-अशअरी से भी इसी तरह का वर्णन है। जब अल्लाह ने जन्नतों का वर्णन किया, तो उन्होंने उनके बीच के अंतर की ओर इशारा किया; उन्होंने पहले दो के बारे में कहा: "उन दोनों में दो बहते चश्मे हैं," और अन्य दो के बारे में कहा: "उन दोनों में दो जोश मारने वाले चश्मे हैं," अर्थात: फूटने वाले, लेकिन वे बहने वाले चश्मों की तरह नहीं हैं; क्योंकि जोश मारना बहने से कम है। और उन्होंने पहले दो के बारे में कहा: "उन दोनों में हर फल की दो किस्में हैं," तो उन्होंने इसे सामान्य रखा और विशिष्ट नहीं किया। अन्य दो के बारे में उन्होंने कहा: "उन दोनों में फल और खजूर और अनार हैं," और यह नहीं कहा: "हर फल में से।" और उन्होंने पहले दो के बारे में कहा: "तख्तों पर टेक लगाए हुए जिनके अस्तर रेशमी साटन के हैं" जो कि भारी रेशम है, और अन्य दो के बारे में कहा: "हरी मसनदों और सुंदर कालीनों पर टेक लगाए हुए।" 'अबकरी' का अर्थ है कढ़ाई(5), और इसमें कोई संदेह नहीं है कि रेशमी साटन कढ़ाई से श्रेष्ठ(6) है। 'रफरफ़' तम्बू का किनारा है, और इसमें कोई संदेह नहीं है कि लेटने के लिए तैयार बिस्तर तम्बू के बचे हुए हिस्से से बेहतर हैं।

और उन्होंने हूरों के वर्णन में पहले दो के बारे में कहा: "जैसे कि वे याकूत और मूंगा हों," और बाद के दो के बारे में: "उनमें नेक और खूबसूरत बीवियाँ हैं," और हर खूबसूरती याकूत और मूंगे जैसी नहीं होती।

पाद टिप्पणियाँ: (1) तफसीर अल-बगवी 4/276 । (2) अल-नुकात व अल-उयून 5/441 । (3) प्रतियों में: अल-हसन बिन अल-हुसैन। अल-तज़किराह पृ. 440-441 में भी ऐसा ही आया है और उन्हीं का कथन है। हमने जो साबित किया है वह सही है; उनकी जीवनी सियर आलाम अल-नुबाला 17/231 में देखें। (4) अल-मिन्हाज फी शुअब अल-ईमान 1/474 - 476 । (5) इसकी परिभाषा जल्द ही आएगी। (6) अल-मिन्हाज में: अधिक महंगा।

سورہ الرحمن: آیات 62 - 65 159

ہمیشہ رہنے والے لڑکوں کے لیے؛ تاکہ ان کے ذریعے مردوں کو عورتوں سے ممتاز کیا جا سکے۔ ابن جریج نے کہا: یہ چار ہیں: ان میں سے دو جنتیں سبقت لے جانے والے مقربین کے لیے ہیں، "ان دونوں میں ہر قسم کے پھل کے دو جوڑے ہیں" اور "دو چشمے بہنے والے"، اور دو جنتیں دائیں ہاتھ والوں کے لیے ہیں "ان دونوں میں میوے اور کھجور اور انار ہیں" اور "ان دونوں میں دو ابلنے والے چشمے ہیں"(1)۔ ابن زید نے کہا: پہلی دو سونا کی ہیں مقربین کے لیے، اور آخری دو چاندی کی ہیں دائیں ہاتھ والوں کے لیے(2)۔

میں نے کہا: الحلیمی ابو عبداللہ الحسین بن الحسن(3) نے اپنی کتاب "منہاج الدین"(4) میں یہی اختیار کیا ہے، اور انہوں نے ابن عباس سے سعید بن جبیر کی روایت کردہ حدیث سے استدلال کیا: "اور جو اپنے رب کے سامنے کھڑے ہونے سے ڈرا اس کے لیے دو جنتیں ہیں" سے لے کر اللہ کے ارشاد: "دونوں گہری سبز ہیں" تک۔ انہوں نے کہا: وہ دونوں مقربین کے لیے ہیں، اور یہ دونوں دائیں ہاتھ والوں کے لیے۔ ابو موسیٰ اشعری سے بھی اسی طرح مروی ہے۔ اور جب اللہ تعالیٰ نے دونوں جنتوں کا وصف بیان کیا تو ان کے درمیان فرق کی طرف اشارہ کیا؛ چنانچہ پہلی دونوں کے بارے میں فرمایا: "ان میں دو بہنے والے چشمے ہیں"، اور دوسری دونوں کے بارے میں فرمایا: "ان میں دو ابلنے والے چشمے ہیں"، یعنی: فوارے کی طرح، لیکن وہ بہنے والے چشموں کی طرح نہیں ہیں؛ کیونکہ ابلنا بہنے سے کم درجہ ہے۔ اور پہلی دونوں کے بارے میں فرمایا: "ان میں ہر پھل کے دو جوڑے ہیں" پس عام رکھا اور خاص نہیں کیا۔ جبکہ دوسری دونوں میں فرمایا: "ان میں پھل اور کھجور اور انار ہیں" اور یہ نہیں فرمایا کہ ہر پھل میں سے۔ اور پہلی دونوں کے بارے میں فرمایا: "ایسے بستروں پر ٹیک لگائے ہوئے جن کے استر دبیز ریشم

(استبرق) کے ہیں" اور وہ بھاری ریشم ہے، اور دوسری دونوں کے بارے میں فرمایا: "سبز مسندوں اور خوبصورت قالینوں پر ٹیک لگائے ہوئے"۔ اور عبقری نقش و نگار والا کپڑا (وشی) (5) ہے، اور اس میں کوئی شک نہیں کہ دبیز ریشم وشی سے اعلیٰ(6) ہے، اور رفرَف: خیمے کا کنارہ ہے، اور اس میں کوئی شک نہیں کہ ٹیک لگانے کے لیے تیار کردہ بچھونے خیمے کے بچے ہوئے حصے سے بہتر ہیں۔

اور پہلی دونوں کے بارے میں حوروں کی صفت میں فرمایا: "جیسے وہ یاقوت اور مونگا ہوں"، اور آخری دونوں میں: "ان میں نیک سیرت اور خوبصورت بیویاں ہیں" اور ہر خوبصورتی یاقوت اور مونگے کی خوبصورتی کی طرح نہیں ہوتی۔

حواشی: (1) تفسیر البغوی 4 / 276۔ (2) النکت والعیون 5 / 441۔ (3) نسخوں میں: الحسن بن الحسین۔ اسی طرح التذکرہ ص 440-441 میں واقع ہوا ہے اور کلام انہی کا ہے، اور جو ہم نے ثابت کیا وہ درست ہے، ان کا تذکرہ سیر اعلام النبلاء 17 / 231 میں دیکھیں۔ (4) المنہاج فی شعب الایمان 1 / 474 - 476۔ (5) عنقریب اس کی تعریف آئے گی۔ (6) المنہاج میں ہے: زیادہ مہنگا۔

Surah Ar-Rahman: Verses 62 - 65 160

Regarding the first two, He said: "containing spreading branches" [55:48], and regarding the latter two: "dark green [in color]" [55:64], meaning they are green, as if they are black due to the intensity of their greenness. He described the first two by the abundance of branches, and the latter two by greenness alone. In all of this is a realization of the meaning we intended by His saying: "And besides these two are two [other] gardens" [55:62]. Perhaps what was not mentioned of the disparity between them is more than what was mentioned.

If it is asked: Why were the inhabitants of these two gardens not mentioned as the inhabitants of the first two gardens were mentioned? It is said: The four gardens are for whoever feared the position of his Lord, but those who fear have levels. The first two gardens are for those of the highest rank in the fear of Allah Almighty, and the other two gardens are for those whose state in the fear of Allah Almighty was lesser (1). Ad-Dahhak's view is that the first two gardens are of gold and silver, and the latter two are of ruby and emerald, and they are better than the first two. His saying: "And besides these two are two [other] gardens" means: before them and in front of them (2). This view was held by Abu Abd Allah al-Tirmidhi al-Hakim in "Nawadir al-Usul" (3), where he said: The meaning of "And besides these two are two [other] gardens" is: beneath this toward the Throne, i.e., closer and nearer to the Throne. He began to prefer them over the first two with what we will mention from him. Muqatil said: The first two gardens are the Garden of Eden and the Garden of Bliss, and the latter two are the Garden of Firdaus and the Garden of Abode (4).

His saying, Exalted is He: "dark green [in color]" means: green from irrigation, as said by Ibn Abbas and others. Mujahid said: blackened. "Duhmah" in language is blackness (5); it is said: a dark horse (adham), a dark camel (adham), and a dark she-camel (dahma'), meaning its color intensified (6) until the whiteness in it disappeared, and if it increases beyond that...

---

(1) Up to here is the end of the citation from Al-Minhaj in Shu'ab al-Iman, and what follows is from Al-Tadhkirah p. 441. (2) Tafsir al-Baghawi 4/276. (3) p. 129. (4) Al-Tadhkirah p. 441, and Al-Mawardi mentioned Muqatil's saying in Al-Nukat wal-Uyun 5/441. (5) Al-Nukat wal-Uyun 5/441, and Ibn Abbas's saying was reported by al-Tabari 22/255, and al-Bayhaqi in Al-Ba'th wal-Nushur (308), and Mujahid's saying in his Tafsir 2/643, and al-Tabari reported it from him in 22/257. (6) In (M): its blueness, and the correction is from the copies and As-Sihah (dahm), and the speech is from it.

सूरा अर-रहमान: आयतें 62 - 65 160

और पहली दो के बारे में उसने कहा: "बहुत सी टहनियों वाली" (55:48), और बाद की दो के बारे में: "गहरी हरी" (55:64), यानी वे हरी हैं, जैसे कि वे अपने हरेपन की तीव्रता के कारण काली हों। उसने पहली दो का वर्णन शाखाओं की प्रचुरता के साथ किया, और बाद की दो का केवल हरेपन के साथ। इस सब में उस अर्थ की सिद्धि है जो हमारा उद्देश्य उसके इस कथन से था: "और उन दोनों के अतिरिक्त दो [और] बाग़ हैं" (55:62)। शायद उनके बीच के अंतर के बारे में जो नहीं बताया गया है, वह बताए गए से अधिक है।

यदि पूछा जाए: इन दो बाग़ों के निवासियों का उल्लेख उसी प्रकार क्यों नहीं किया गया जैसे पहली दो बाग़ों के निवासियों का किया गया था? कहा गया: चारों बाग़ उनके लिए हैं जो अपने रब के सामने खड़े होने से डरे, लेकिन डरने वालों के स्तर होते हैं। पहले दो बाग़ अल्लाह तआला के डर में सर्वोच्च पद वाले बंदों के लिए हैं, और दूसरे दो बाग़ उनके लिए हैं जिनकी अल्लाह तआला के डर में स्थिति कम रही (1)। अद-दह्हाक का मत है कि पहले दो बाग़ सोने और चांदी के हैं, और बाद के दो याकूत और पन्ने के हैं, और वे पहले दो से बेहतर हैं। उसका कथन: "और उन दोनों के अतिरिक्त दो [और] बाग़ हैं" यानी: उनके सामने और उनके पहले (2)। इसी विचार को अबू अब्दुल्ला अल-तिर्मिज़ी अल-हकीम ने "नवादिरा अल-उसूल" (3) में अपनाया है, उन्होंने कहा: "और उन दोनों के अतिरिक्त दो [और] बाग़ हैं" का अर्थ है: इसके नीचे अर्श (सिंहासन) की ओर, यानी अर्श के अधिक निकट और समीप। और उन्होंने उन दोनों को पहले दो पर उन बातों के कारण वरीयता देना शुरू किया जो हम उनके हवाले से उल्लेख करेंगे। मुक़ातिल ने कहा: पहले दो बाग़ अदन के बाग़ और नेमत के बाग़ हैं, और बाद के दो फ़िरदौस के बाग़ और मावा के बाग़ हैं (4)।

अल्लाह तआला का कथन: "गहरी हरी" यानी: सिंचाई के कारण हरी, यह इब्न अब्बास और अन्य लोगों ने कहा है। मुजाहिद ने कहा: काली। भाषा में "दहमाह" का अर्थ कालापन है (5), कहा जाता है: काला घोड़ा (अधम), काला ऊंट (अधम), और काली ऊंटनी (दहमा), यानी उसका रंग गहरा हो गया (6) यहाँ तक कि उसमें मौजूद सफेदी चली गई, और यदि वह इससे अधिक बढ़ जाए...

---

(1) यहाँ तक 'अल-मिन्हाज' से 'शुअब अल-ईमान' में उद्धरण समाप्त होता है, और इसके बाद 'अल-तज़किराह' पृष्ठ 441 से है। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 4/276। (3) पृष्ठ 129। (4) अल-तज़किराह पृष्ठ 441, और अल-मावर्दी ने अल-नुकात वल-उयून 5/441 में मुक़ातिल के कथन का उल्लेख किया है।

(5) अल-नुकात वल-उयून 5/441, और इब्न अब्बास का कथन अल-तब़री 22/255 द्वारा निकाला गया है, और अल-बैहक़ी ने अल-बात वल-नुशूर (308) में, और मुजाहिद का कथन उनकी तफ़सीर 2/643 में, और अल-तब़री ने इसे उनसे 22/257 में निकाला है। (6) (M) में: उसका नीलापन, और सुधार प्रतियों और अस-सिह़ाह (द़ह़म) से है, और बात उसी की है।

سورة الرحمٰن: آیات 62 - 65 160

اور پہلی دو کے بارے میں فرمایا: «ذَواتا أَفْنانٍ» (بہت سی شاخوں والے) اور بعد والی دو کے بارے میں فرمایا: «مُدْهامَّتانِ» (گہری سبز) یعنی وہ سبز ہیں، گویا وہ اپنی سبزی کی شدت کی وجہ سے سیاہ ہیں، اور پہلی دو کی صفت شاخوں کی کثرت کے ساتھ بیان فرمائی، اور بعد والی دو کی صرف سبزی کے ساتھ، اور اس سب میں اس معنی کی تحقیق ہے جو اللہ تعالیٰ کے اس قول «وَمِنْ دُونِهِما جَنَّتانِ» (اور ان دونوں کے سوا دو [اور] باغ ہیں) سے ہمارا مقصود تھا۔ اور شاید ان دونوں کے درمیان تفاوت کا جو تذکرہ نہیں کیا گیا وہ مذکورہ تفاوت سے کہیں زیادہ ہے۔

اگر یہ کہا جائے کہ: ان دونوں باغوں کے رہنے والوں کا ذکر اس طرح کیوں نہیں کیا گیا جس طرح پہلے دو باغوں کے رہنے والوں کا کیا گیا؟ تو کہا جائے گا کہ: چاروں باغات ان لوگوں کے لیے ہیں جو اپنے رب کے سامنے کھڑے ہونے سے ڈرے، لیکن ڈرنے والوں کے درجات ہوتے ہیں۔ پہلے دو باغات اللہ تعالیٰ کے خوف میں اعلیٰ مرتبہ رکھنے والے بندوں کے لیے ہیں، اور دوسرے دو باغات ان لوگوں کے لیے ہیں جن کی حالت اللہ تعالیٰ کے خوف میں کم رہی (1)۔ ضحاک کا مذہب یہ ہے کہ پہلے دو باغات سونے اور چاندی کے ہیں، اور بعد والے دو یاقوت اور زمرد کے ہیں، اور وہ پہلے دو سے بہتر ہیں، اور اللہ کا قول «وَمِنْ دُونِهِما جَنَّتانِ» یعنی: ان کے سامنے اور ان سے پہلے (2)۔ اسی قول کی طرف ابوعبداللہ الترمذی الحکیم "نوادر الاصول" (3) میں گئے ہیں، چنانچہ انہوں نے کہا: «وَمِنْ دُونِهِما جَنَّتانِ» کا معنی ہے: اس کے نیچے عرش کی طرف، یعنی عرش کے زیادہ قریب اور نزدیک۔ اور انہوں نے ان دونوں کو پہلے دو پر ان وجوہات کی بنا پر فضیلت دینا شروع کی جو ہم ان کے حوالے سے ذکر کریں گے۔ مقاتل نے کہا: پہلے دو باغات جنتِ عدن اور جنتِ نعیم ہیں، اور بعد والے دو جنتِ فردوس اور جنتِ ماویٰ ہیں (4)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿مُدْهَامَّتَانِ﴾ یعنی: سیرابی کی وجہ سے خوب سبز، یہ ابن عباس وغیرہ نے کہا ہے۔ مجاہد نے کہا: سیاہ مائل۔ لغت میں "دہمہ" سیاہی کو کہتے ہیں (5)، کہا جاتا ہے: سیاہ گھوڑا (ادہم)، سیاہ اونٹ (ادہم)، اور سیاہ اونٹنی (دہماء)، یعنی اس کی رنگت گہری ہو گئی (6) یہاں تک کہ اس میں موجود سفیدی ختم ہو گئی، پھر اگر وہ اس سے بھی زیادہ ہو جائے تو...

---

(1) یہاں تک "المنہاج فی شعب الایمان" سے منقول ہے، اور اس کے بعد کا حصہ "التذکرہ" صفحہ 441 سے ہے۔ (2) تفسیر بغوی 4/276۔ (3) صفحہ 129۔ (4) التذکرہ صفحہ 441، اور الماوردی نے مقاتل کا قول "النکت والعیون" 5/441 میں ذکر کیا ہے۔ (5) النکت والعیون 5/441، اور ابن عباس کا قول طبری نے 22/255 میں روایت کیا، اور بیہقی نے "البعث والنشور" (308) میں، اور مجاہد کا قول اپنی تفسیر 2/643 میں، اور اسے طبری نے ان سے 22/257 میں روایت کیا ہے۔ (6) (م) میں: "زرقته" (اس کی نیلاہٹ)، اور تصحیح نسخوں اور الصحاح (دہم) سے ہے، اور کلام اسی سے ہے۔

Surah Ar-Rahman, Verses 64 - 69 161

...until the blackness intensified, then it is 'jawn'. And the horse became 'adham' (dark black), meaning it turned black. And something became 'idhimām' (1), meaning it turned black. Allah Almighty said: {Mudhammatān} [Surah Ar-Rahman: 64], meaning: they are both dark green (appearing black) from the intensity of the greenness due to irrigation. The Arabs call everything that is dark green 'black'. Labid said, mourning the fallen of Hawazin:

“They brought him in a litter, and behind it were green battalions in the fabric of the sanawwar (coat of mail) (2).”

As-sanawwar: a garment made of hide like armor. The villages of Iraq were called 'Sawad' (The Black Land) because of the abundance of their greenery (3). A dark night is called 'akhdar' (green) (4). It is said: "May Allah destroy their greenery," meaning: their blackness (5).

Allah Almighty's saying: {In both of them are two springs gushing forth (66) So which of the favors of your Lord will you deny? (67) In both of them are fruit and palm trees and pomegranates (68) So which of the favors of your Lord will you deny? (69)}

Allah Almighty's saying: {In both of them are two springs gushing forth} means: overflowing with water, on the authority of Ibn Abbas (6). 'Nadh' with the letter 'kha' (gushing) is more forceful than 'nadh' with the letter 'ha' (oozing) (7). From him also, it is reported that the meaning is 'gushing forth with goodness and blessing', and this was said by Al-Hasan and Mujahid (8). Ibn Mas'ud, Ibn Abbas also, and Anas said: They spray the friends of Allah with musk, ambergris, and camphor in the dwellings of the people of Paradise, just as a light rain spray does (9). And Said said...

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) In (m): idhimāman. (2) As-Sihah (snr) and what follows from it. We did not find the verse in Labid's Diwan. (3) As-Sihah (dhm). (4) Tahdhib al-Lughah 7/105. (5) As-Sihah (khdr). (6) Al-Tadhkira p. 442, and what follows from it also up to his saying: with types of fruits and water. Al-Mawardi mentioned Ibn Abbas's saying in 'Al-Nukat wa al-Uyun' 5/441, and it was recorded from him by Al-Tabari 22/259, Ibn Abi Hatim in the Tafsir 10/3328 (18755), and Al-Bayhaqi in 'Al-Ba'th wa al-Nushur' (308). (7) Al-Kashshaf 4/50. (8) Tafsir Abi al-Layth 3/311 from Mujahid, and 'Al-Nukat wa al-Uyun' 5/441 from Al-Hasan and Al-Kalbi, and 'Zad al-Masir' 8/124 from Al-Hasan. (9) 'Al-Nukat wa al-Uyun' 5/441 from Anas, and 'Al-Wasit' 4/228 from Ibn Abbas, and 'Tafsir al-Baghawi'

4/276 from Ibn Mas'ud and Anas, and recorded - from the latter - by Ibn Abi Hatim in the Tafsir 10/3328 (18757).

सूरह अर-रहमान, आयत 64 - 69 161

...जब तक कि कालापन गहरा न हो जाए, तब वह 'जौन' है। और घोड़ा 'अधम' (गहरा काला) हो गया, यानी वह काला हो गया। और कोई चीज़ 'इदिमाम' (1) हो गई, यानी काली हो गई। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {मुदहाम्मातान} [सूरह अर-रहमान: 64], यानी: सिंचाई के कारण हरियाली की तीव्रता से वे दोनों गहरे हरे (काले दिखाई देने वाले) हैं। अरब हर गहरे हरे रंग की वस्तु को 'काला' कहते हैं। लबीद ने हवाज़िन के मारे गए लोगों का शोक मनाते हुए कहा:

"वे उसे पालकी में लाए, और उसके पीछे सनव्वर (कवच) के कपड़े में हरी सेनाएँ थीं (2)।"

अस-सनव्वर: खाल से बना एक परिधान जैसे कवच। इराक के गाँवों को उनकी हरियाली की प्रचुरता के कारण 'सवाद' (काला क्षेत्र) कहा जाता था (3)। एक अँधेरी रात को 'अख़दर' (हरा) कहा जाता है (4)। कहा जाता है: "अल्लाह उनकी हरियाली को नष्ट कर दे," अर्थात: उनकी कालीपन (5)।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {उन दोनों में दो चश्मे हैं जो उबल रहे हैं (66) तो तुम दोनों अपने रब की कौन-कौन सी नेमतों को झुठलाओगे? (67) उन दोनों में मेवे और खजूर और अनार हैं (68) तो तुम दोनों अपने रब की कौन-कौन सी नेमतों को झुठलाओगे? (69)}

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {उन दोनों में दो चश्मे हैं जो उबल रहे हैं} का अर्थ है: पानी से लबालब, इब्न अब्बास (6) के अधिकार पर। 'खा' अक्षर के साथ 'नदह' (तेजी से निकलना) 'हा' अक्षर के साथ 'नदह' (रिसना) से अधिक प्रबल है (7)। उनसे यह भी बताया गया है कि इसका अर्थ है 'भलाई और बरकत के साथ उबलना', और यह अल-हसन और मुजाहिद (8) द्वारा कहा गया था। इब्न मसूद, इब्न अब्बास और अनस ने भी कहा: वे जन्नत के लोगों के घरों में अल्लाह के प्रियजनों पर कस्तूरी, अंबर और कपूर का छिड़काव करते हैं, जैसे बारिश की फुहार करती है (9)। और सईद ने कहा...

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) (मीम) में: इधैयामामान। (2) अस-सिहाह (सनर) और उसके बाद से। हमें लबीद के दीवान में यह शेर नहीं मिला। (3) अस-सिहाह (दहम)। (4) तहजीब अल-लुगा 7/105। (5) अस-सिहाह (खद्र)। (6) अत-तजकिरा पृष्ठ 442, और उसके बाद से भी उनके इस कथन तक: विभिन्न प्रकार के फलों और पानी के साथ। अल-मावर्दी ने 'अल-नुकात वल-उयून' 5/441 में इब्न अब्बास के कथन का उल्लेख

किया है, और इसे अत-तबरी 22/259, इब्न अबी हातिम ने तफ़सीर 10/3328 (18755) में, और अल-बैहकी ने 'अल-बाथ वल-नुशूर' (308) में उद्धृत किया है। (7) अल-कशाफ 4/50। (8) मुजाहिद से तफ़सीर अबी अल-लैथ 3/311, और अल-हसन और अल-कल्बी से 'अल-नुकात वल-उयून' 5/441, और अल-हसन से 'ज़ाद अल-मसीर' 8/124। (9) अनस से 'अल-नुकात वल-उयून' 5/441, और इब्न अब्बास से 'अल-वसीत' 4/228, और इब्न मसूद और अनस से 'तफ़सीर अल-बगवी' 4/276, और इसे - बाद वाले से - इब्न अबी हातिम ने तफ़सीर 10/3328 (18757) में उद्धृत किया है।

سورة الرحمن، آیات ۶۴ - ۶۹ ۱۶۱

...یہاں تک کہ سیاہی شدت اختیار کر جائے تو وہ 'جَوْن' ہے۔ اور گھوڑا 'ادھم' (گہرا سیاہ) ہو گیا، یعنی وہ سیاہ ہو گیا۔ اور کوئی چیز 'ادھمام' (۱) ہو گئی، یعنی سیاہ ہو گئی۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿مُدْهَامَّتَانِ﴾ یعنی: وہ دونوں سیرابی کی وجہ سے ہریالی کی شدت سے گہری سبز (سیاہی مائل) ہیں۔ اور عرب ہر گہرے سبز کو 'سیاہ' کہتے ہیں۔ لبید نے ہوازن کے مقتولین کا مرثیہ پڑھتے ہوئے کہا:

وجـــاؤوا بـــه فـــي هَـــوْدَجٍ وَوَرَاءَهُ كَتَائِبُ خُضْرٌ فِي نَسِيجِ السَّنَوَّرِ (۲) (ترجمہ: وہ اسے ہودج میں لائے، اور اس کے پیچھے سنور (زرہ) کے بنے ہوئے لباس میں سبز دستے تھے۔)

السَّنَوَّر: چمڑے کا لباس جیسے زرہ۔ اور عراق کی بستیوں کو ان کی ہریالی کی کثرت کی وجہ سے 'سواد' (کالا علاقہ) کہا جاتا تھا (۳)۔ اور اندھیری رات کو 'سبز' کہا جاتا ہے (۴)۔ اور کہا جاتا ہے: "اللہ ان کی ہریالی کو مٹا دے،" یعنی: ان کی سیاہی کو (۵)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فِيهِمَا عَيْنَانِ نَضَّاخَتَانِ ۶۶ فَبِأَيِّ ءَالآءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ ۶۷ فِيهِمَا فَاكِهَةٌ وَنَخْلٌ وَرُمَّانٌ ۶۸ فَبِأَيِّ ءَالآءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ ۶۹﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فِيهِمَا عَيْنَانِ نَضَّاخَتَانِ﴾ یعنی: پانی سے ابلنے والے دو چشمے، ابن عباس (۶) سے مروی ہے۔ اور 'خ' کے ساتھ 'نضح' (ابلنا) 'ح' کے ساتھ 'نضح' (رسنا) سے زیادہ قوی ہے (۷)۔ ان سے یہ بھی مروی ہے کہ معنی 'خیر و برکت کے ساتھ ابلنے والے' ہیں، اور یہی بات حسن اور مجاہد (۸) نے کہی ہے۔ ابن مسعود، ابن عباس اور انس نے بھی کہا: وہ اہل جنت کے گھروں میں اللہ کے اولیاء پر مشک، عنبر اور کافور کا چھڑکاؤ کرتے ہیں، جیسے بارش کی پھوار کرتی ہے (۹)۔ اور سعید نے کہا...

(١) (م) میں: ادھیماماً۔ (٢) الصحاح (سنر) اور اس کے بعد سے۔ ہمیں لبید کے دیوان میں یہ شعر نہیں ملا۔ (٣) الصحاح (دھم)۔ (٤) تهذيب اللغة ١٠٥/٧۔ (٥) الصحاح (خضر)۔ (٦) التذكرة ص ٤٤٢، اور اس کے بعد سے بھی ان کے اس قول تک: پھلوں کی اقسام اور پانی کے ساتھ الماوردی نے 'النكت والعيون' ٤٤١/٥ میں ابن عباس کے قول کا ذکر کیا ہے، اور اسے الطبری نے ٢٥٩/٢٢، ابن ابی حاتم نے التفسير ٣٣٢٨/١٠ (١٨٧٥٥) میں، اور البیهقی نے 'البعث والنشور' (٣٠٨) میں نقل کیا ہے۔ (٧) الكشاف ٥٠/٤۔ (٨) تفسير أبي الليث ٣١١/٣ مجاہد سے، اور 'النكت والعيون' ٤٤١/٥ حسن اور کلبی سے، اور 'زاد المسير' ١٢٤/٨ حسن سے۔ (٩) 'النكت والعيون' ٤٤١/٥ انس سے، اور 'الوسيط' ٢٢٨/٤ ابن عباس سے، اور 'تفسير البغوي' ٢٧٦/٤ ابن مسعود اور انس سے، اور اسے - آخری سے - ابن ابی حاتم نے التفسير ٣٣٢٨/١٠ (١٨٧٥٧) میں نقل کیا ہے۔

162 Surah Ar-Rahman: Verses 66 - 69

Ibn Jubayr: [Meaning] with various kinds of fruits and water (1). At-Tirmidhi: They said: with various kinds of fruits, blessings, adorned maidens, saddled animals, and colored garments. At-Tirmidhi said: And this indicates that "an-nadkh" (gushing) is more than "al-jary" (flowing). It was also said: they spring forth then flow (2).

His Almighty's saying: {In both of them are fruit and palm trees and pomegranates} contains two issues:

First: Some scholars said: pomegranates and palm trees are not [considered] fruit; because a thing is not conjoined to itself, but only to something else. This is the apparent meaning of the speech (3). The majority said: they are from the fruit, and He only repeated the mention of palm trees and pomegranates due to their excellence and their distinguished position over other fruits; like His Almighty's saying: {Guard strictly your prayers, especially the middle prayer} [Al-Baqarah: 238] and His saying: {Whoever is an enemy to Allah and His angels and His messengers and Jibril and Mika'il} [Al-Baqarah: 98] as previously mentioned (4).

It was said: He only repeated them because palm trees and pomegranates were to them at that time like wheat is to us; because the palm tree was their general sustenance, and pomegranates were like other fruits (5), so their planting was frequent among them due to their need for them. Fruits to them were among the types of fruits they admired, and He only mentioned fruit and then palm trees and pomegranates due to their prevalence and abundance among them from Medina to Mecca to what bordered them of the land of Yemen. So He excluded them in mention from the [general] fruits, and singled out the fruits separately.

It was said: They were singled out for mention because the fruit of the palm tree is both fruit and food, and the pomegranate is fruit and medicine, so they are not solely for enjoyment (6); from this, Abu Hanifa, may Allah have mercy on him, said, and it is the issue:

Second: If one swears not to eat fruit, then eats pomegranates or fresh dates, he has not broken his oath. And others disagreed with him.

---

(1) An-Nukat wal-'Uyun 5/441, and narrated from him by Ibn Abi Shaybah 13/133, and at-Tabari 22/259. (2) At-Tadhkirah p. 441. (3) Ahkam al-Qur'an by al-Jassas 3/415, and by al-Harrasi 4/397, and the speech is in at-Tadhkirah p. 442, and what follows it is

also from it. (4) 4/174 and 2/262. (5) In the manuscripts: "as small dates" and what is established is from (m) and at-Tadhkirah p. 442 and the speech is from it. (6) Al-Kashshaf 4/50, and what follows it is also from it.

162 सूरा अर-रहमान: आयतें 66 - 69

इब्न जुबैर: विभिन्न प्रकार के फलों और पानी के साथ (1)। अत-तिरमिज़ी: उन्होंने कहा: विभिन्न प्रकार के फलों, नेमतों, सजी हुई दासियों (हूरों), ज़ीन वाले जानवरों और रंगीन कपड़ों के साथ। अत-तिरमिज़ी ने कहा: और यह इस बात का संकेत है कि "अन-नदख" (उबलना/फूटना) "अल-जरी" (बहने) से अधिक है। और यह भी कहा गया: वे फूटते हैं फिर बहते हैं (2)।

अल्लाह तआला का कथन: {उन दोनों में फल और खजूर और अनार हैं} इसमें दो मसले हैं:

पहला: कुछ विद्वानों ने कहा: अनार और खजूर फल नहीं हैं; क्योंकि किसी चीज़ को खुद पर नहीं जोड़ा जाता, बल्कि उसे किसी और चीज़ पर जोड़ा जाता है। और यह स्पष्ट कथन है (3)। और बहुमत (जम्हूर) ने कहा: वे फलों में से ही हैं, और खजूर और अनार का ज़िक्र दोबारा केवल उनकी श्रेष्ठता और फलों के ऊपर उनके विशिष्ट स्थान के कारण किया गया है; जैसा कि अल्लाह तआला का कथन है: {अपनी नमाज़ों की, विशेष रूप से बीच वाली नमाज़ की रक्षा करो} [अल-बक़रह: 238] और उसका कथन: {जो अल्लाह और उसके फ़रिश्तों और उसके रसूलों और जिब्रील और मीकाईल का दुश्मन हो} [अल-बक़रह: 98] जैसा कि पहले बताया जा चुका है (4)।

और यह कहा गया: उसने उन्हें केवल इसलिए दोहराया क्योंकि उस समय उनके पास खजूर और अनार का वही दर्जा था जो हमारे पास गेहूँ (बुर) का है; क्योंकि खजूर उनका मुख्य भोजन था, और अनार फलों की तरह थे (5), इसलिए उनकी ज़रूरत के कारण उनके यहाँ इनका पौधारोपण अधिक होता था। उनके पास फल उन फलों के प्रकारों में से थे जिन्हें वे पसंद करते थे, और फल का ज़िक्र करने के बाद खजूर और अनार का ज़िक्र केवल उनकी व्यापकता और मदीना से मक्का तक और यमन की ज़मीन के आस-पास के क्षेत्रों में उनकी प्रचुरता के कारण किया गया। इसलिए उन्हें फलों के उल्लेख से अलग कर दिया गया, और फलों को अलग से रखा गया।

और यह कहा गया: उन्हें अलग से उल्लेख किया गया क्योंकि खजूर का फल फल और भोजन दोनों है, और अनार फल और दवा है, इसलिए वे केवल आनंद (तफ़क्कुह) के लिए नहीं रह गए (6); इसी से अबू हनीफा रहिमतुल्लाहु अलैहि ने कहा, और यही मसला है:

दूसरा: यदि कोई फल न खाने की कसम खाता है, फिर अनार या ताज़ा खजूर (रुतब) खाता है, तो उसकी कसम नहीं टूटेगी। और दूसरों ने उनसे असहमति जताई।

(1) अन-नुकात वल-'उयून 441/5, और इसे उनके हवाले से इब्न अबी शैबा 133/13 और अत-तबरी 259/22 ने निकाला है। (2) अत-तज़किराह पृ. 441। (3) अहकाम अल-क़ुरआन अल-जस्सास 415/3, और अल-हर्रासी 397/4, और अत-तज़किराह पृ. 442 में भी यही बात है, और उसके बाद का हिस्सा भी उसी से है। (4) 174/4 और 262/2। (5) पांडुलिपियों में: "सूखी खजूर की तरह" और जो स्थापित है वह (म) और अत-तज़किराह पृ. 442 से है और यह कथन उसी का है। (6) अल-कश्शाफ 50/4, और उसके बाद का हिस्सा भी उसी से है।

162 سورہ الرحمن: آیات 66 - 69

ابن جبیر: مختلف اقسام کے پھلوں اور پانی کے ساتھ (1)۔ ترمذی: انہوں نے کہا: پھلوں کی اقسام، نعمتوں، مزین کنیزوں، زین لگے جانوروں اور رنگین لباسوں کے ساتھ۔ ترمذی نے کہا: اور یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ "النضح" (جوش مارنا) "الجری" (بہنے) سے زیادہ ہے۔ اور کہا گیا: وہ ابلتے ہیں پھر بہتے ہیں (2)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {فِيهِمَا فَٰكِهَةٌ وَنَخْلٌ وَرُمَّانٌ} "ان دونوں میں میوے اور کھجور اور انار ہیں" اس میں دو مسئلے ہیں:

پہلا: بعض علماء نے کہا: انار اور کھجور پھل نہیں ہیں؛ کیونکہ کسی چیز کا عطف خود اسی پر نہیں ہوتا، بلکہ کسی دوسری چیز پر ہوتا ہے۔ اور یہ کلام کا ظاہری مفہوم ہے (3)۔ اور جمہور نے کہا: یہ دونوں پھلوں میں سے ہیں، اور کھجور اور انار کا دوبارہ ذکر صرف ان کی فضیلت اور پھلوں پر ان کے مقام کی خوبی کی وجہ سے کیا گیا ہے؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: {حَٰفِظُواْ عَلَى ٱلصَّلَوَٰتِ وَٱلصَّلَوٰةِ ٱلْوُسْطَىٰ} [البقرہ: 238] اور اس کا قول: {مَن كَانَ عَدُوًّا لِّلَّهِ وَمَلَٰٓئِكَتِهِۦ وَرُسُلِهِۦ وَجِبْرِيلَ وَمِيكَىٰلَ} [البقرہ: 98] اور یہ پہلے گزر چکا ہے (4)۔

اور کہا گیا: ان کو صرف اس لیے دہرایا گیا کہ اس وقت ان کے ہاں کھجور اور انار کا وہی مرتبہ تھا جو ہمارے ہاں گندم (بُر) کا ہے؛ کیونکہ کھجور ان کی عام غذا تھی، اور انار پھلوں کی طرح تھے (5)، لہٰذا ان کی ضرورت کی وجہ سے ان کے ہاں ان کی شجرکاری کثرت سے ہوتی تھی؛ اور ان کے ہاں پھل ان پھلوں کی اقسام میں سے تھے جن سے وہ تعجب کرتے تھے، اور پھل کا ذکر کرنے کے بعد کھجور اور انار کا ذکر صرف ان کے عام ہونے اور مدینہ سے مکہ تک اور اس

کے ملحقہ یمن کے علاقوں میں ان کی کثرت کی وجہ سے کیا۔ پس ان دونوں کو پھلوں کے ذکر سے الگ کیا اور پھلوں کو تنہا بیان کیا۔

اور کہا گیا: ان کو الگ سے ذکر کیا گیا کیونکہ کھجور کا پھل میوہ اور غذا ہے، اور انار میوہ اور دوا ہے، پس وہ صرف تفکہ (لطف اندوزی) کے لیے خالص نہیں رہے (6)؛ اسی سے امام ابو حنیفہ رحمہ اللہ نے کہا، اور وہ مسئلہ یہ ہے:

دوسرا: اگر کسی نے قسم کھائی کہ وہ پھل نہیں کھائے گا، پھر اس نے انار یا تازہ کھجور (رطب) کھا لی، تو اس کی قسم نہیں ٹوٹے گی۔ اور دوسروں نے ان سے اختلاف کیا۔

---

(1) النکت والعیون 441/5، اور اسے ان سے ابن ابی شیبہ 133/13 اور طبری 259/22 نے روایت کیا ہے۔ (2) التذکرہ ص 441۔ (3) احکام القرآن للجصاص 415/3، وللہراسی 397/4، اور کلام التذکرہ ص 442 میں ہے، اور اس کے بعد کا بھی اسی سے ہے۔ (4) 174/4 اور 262/2۔ (5) خطی نسخوں میں: "کالتمرات" (چھوٹی کھجوروں کی طرح) ہے اور جو ثابت ہے وہ (م) اور التذکرہ ص 442 سے ہے اور کلام اسی کا ہے۔ (6) الکشاف 50/4، اور اس کے بعد کا بھی اسی سے ہے۔

163 Surah Ar-Rahman: Verses 68 - 71 his companions and the people. Ibn Abbas said: A pomegranate in Paradise is like a saddled camel(1). Ibn al-Mubarak mentioned, saying: Sufyan informed us, on the authority of Hammad, on the authority of Sa'id ibn Jubayr, on the authority of Ibn Abbas, who said: The trunks of the palm trees of Paradise are green emerald, their frond bases are red gold, and their fronds are garments for the people of Paradise; from them are their cut clothes and their robes. Their fruit is like jars and buckets, whiter than milk, sweeter than honey, and softer than butter, with no pits (seeds) in them(2). He said: Al-Mas'udi narrated to us, on the authority of Amr ibn Murrah, on the authority of Abu Ubaidah, who said: The palm trees of Paradise are packed from their base to their branches, and their fruit is like jars. Whenever a fruit is plucked, another returns in its place. Indeed, its water flows without a trench, and the cluster is twelve cubits long(3). His Almighty's saying: {In them are good and beautiful ones (70) So which of the favors of your Lord would you deny? (71)} His Almighty's saying: {In them are good and beautiful ones} contains two matters: First: His Almighty's saying: {In them are good and beautiful ones} means women; and the singular is "khayrah", meaning: possessors of good(4). It is also said: "khayyiraat" (with shadda), meaning "khayraat" (without shadda), so it was lightened, like "hayyin" and "layyin"(5).

(1) Ibn Kathir cited it in the Tafsir 7/508 from Ibn Abi Hatim, from his father, from Musa ibn Ismail, from Hammad ibn Salama, from Abu Harun, from Abu Sa'id al-Khudri that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: I looked at Paradise and saw that a pomegranate from its pomegranates was like a saddled camel. (2) Al-Zuhd by Ibn al-Mubarak (1488), and Ibn Abi Hatim also narrated it in the Tafsir 10/3328 (18758), and al-Hakim in al-Mustadrak 2/475 - 476 via Sufyan, with it, and said: This is a Sahih Hadith according to the condition of Muslim, and they did not narrate it, and al-Dhahabi agreed with him. It came in Ibn al-Mubarak and Ibn Abi Hatim: "and its karab" instead of "and its karaanif". Al-karab and al-karaanif: the bases of the palm fronds. Al-Nihaya (karab) and (karnaf). Al-'ajam: the pits (seeds). Al-Lisan (ajam). Al-Muqatta'at: like gowns and the like made of silk and other materials. Al-Lisan (qata'). (3) Al-Tadhkirah p. 452 from Ibn al-Mubarak with this chain, but it is in his book Al-Zuhd (1490) - and also Zuhd Hannad (104) - via Sufyan, from Amr ibn Murrah, with it. Ibn al-Mubarak also narrated it in Al-Zuhd under number (1489) via Sufyan, from Amr ibn Murrah, from Abu Ubaidah similarly. (4) Al-Nukat wal-'Uyun 5/442, and Al-Tadhkirah p. 442. (5) Gharib al-Qur'an by Ibn Qutaybah p. 443.

१६३ सूरह अर-रहमान: आयतें ६८ - ७१ उसके साथी और लोग। इब्न अब्बास ने कहा: जन्नत में एक अनार उस ऊँट के समान है जिस पर काठी कसी हो[1]। इब्न अल-मुबारक ने उल्लेख किया, कहा: हमें सुफियान ने बताया, हम्माद के माध्यम से, सईद इब्न जुबैर के माध्यम से, इब्न अब्बास के माध्यम से, जिन्होंने कहा: जन्नत के खजूर के पेड़ों के तने हरे पन्ने के हैं, उनके पत्तों के आधार लाल सोने के हैं, और उनके पत्ते जन्नत वालों के लिए वस्त्र हैं; उनमें से उनके कटे हुए कपड़े और उनकी पोशाकें हैं। उनके फल घड़ों और बाल्टियों के समान हैं, दूध से अधिक सफेद, शहद से अधिक मीठे, और मक्खन से अधिक नरम, उनमें कोई गुठली नहीं है[2]। उन्होंने कहा: अल-मसऊदी ने हमें बताया, अम्र इब्न मुर्रा के माध्यम से, अबू उबैदा के माध्यम से, जिन्होंने कहा: जन्नत के खजूर के पेड़ अपनी जड़ से अपनी टहनियों तक भरे हुए हैं, और उनके फल घड़ों के समान हैं। जब भी कोई फल तोड़ा जाता है, तो उसके स्थान पर दूसरा वापस आ जाता है। वास्तव में, उसका पानी बिना किसी गड्ढे के बहता है, और गुच्छा बारह हाथ लंबा है[3]। अल्लाह तआला का फरमान: {उनमें उत्तम और सुंदर स्त्रियां हैं (७०) अतः तुम दोनों अपने रब की किन-किन अनुकम्पाओं को झुठलाओगे? (७१)} अल्लाह तआला का फरमान: {उनमें उत्तम और सुंदर स्त्रियां हैं} इसमें दो विषय हैं: पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {उनमें उत्तम और सुंदर स्त्रियां हैं} का अर्थ है स्त्रियाँ; और एकवचन "खैराह" है, जिसका अर्थ है: भलाई वाली[4]। यह भी कहा गया है: "खय्यिरात" (तशदीद के साथ), "खैरात" के अर्थ में है, इसलिए इसे हल्का कर दिया गया है, जैसे "हय्यिन" और "लय्यिन"[5]।

(१) इब्न कसीर ने तफ़सीर ७/५०८ में इब्न अबी हातिम से, उनके पिता से, मूसा इब्न इस्माइल से, हम्माद इब्न सलमा से, अबू हारून से, अबू सईद अल-खुदरी से उद्धृत किया है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: मैंने जन्नत की ओर देखा तो उसके अनारों में से एक अनार उस ऊँट के समान था जिस पर काठी कसी हो। (२) अज़-ज़ुहद इब्न अल-मुबारक द्वारा (१४८८), और इब्न अबी हातिम ने भी तफ़सीर १०/३३२८ (१८७५८) में इसे निकाला है, और अल-हाकिम ने अल-मुस्तदरक २/४७५ - ४७६ में सुफियान के माध्यम से इसे निकाला है, और कहा: यह हदीस मुस्लिम की शर्त पर सही है और उन्होंने इसे नहीं निकाला, और अल-ज़हाबी ने उनसे सहमति व्यक्त की। इब्न अल-मुबारक और इब्न अबी हातिम के यहाँ "करानिफ़" के बजाय "करब" आया है। अल-करब और अल-करानिफ़: खजूर के पत्तों के आधार। अन-निहाया (करब) और (करणफ़)। अल-अजम: गुठली। अल-लिसान (अजम)। अल-मुक़त्ताअत: रेशम और अन्य चीजों के बने जुब्बे आदि के समान। अल-लिसान (क़ता)। (३) अत-तज़किरा पृ. ४५२ इब्न अल-मुबारक से इसी सनद के साथ, लेकिन यह

उनकी पुस्तक अज़-ज़ुहद (१४९०) में है - और हन्नाद का ज़ुहद भी (१०४) - सुफियान के माध्यम से, अम्र इब्न मुर्रा से। इब्न अल-मुबारक ने इसे अज़-ज़ुहद में नंबर (१४८९) के तहत सुफियान के माध्यम से, अम्र इब्न मुर्रा से, अबू उबैदा से इसी तरह निकाला है। (४) अन-नुकात वल-उयून ५/४४२, और अत-तज़किरा पृ. ४४२। (५) ग़रीब अल-क़ुरआन इब्न क़ुतैबा द्वारा पृ. ४४३।

١٦٣ سورة الرحمن: آیات ٦٨ - ٧١ ان کے ساتھی اور لوگ۔ ابن عباس نے کہا: جنت میں انار کجاوہ لدے ہوئے اونٹ کے برابر ہے(١)۔ ابن المبارک نے ذکر کیا، کہا: ہمیں سفیان نے خبر دی، انہوں نے حماد سے، انہوں نے سعید بن جبیر سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کیا کہ انہوں نے فرمایا: جنت کے کھجور کے درختوں کے تنے سبز زمرد کے ہیں، ان کی جڑیں سرخ سونے کی ہیں، اور ان کے پتے اہل جنت کے لیے لباس ہیں؛ ان میں سے ان کے کٹے ہوئے کپڑے اور ان کے حلے ہیں۔ ان کا پھل مٹکوں اور ڈولوں جیسا ہے، دودھ سے زیادہ سفید، شہد سے زیادہ میٹھا، اور مکھن سے زیادہ نرم، اس میں گٹھلی نہیں ہے(٢)۔ کہا: ہمیں المسعودی نے عمرو بن مرہ سے، انہوں نے ابو عبیدہ سے روایت کیا، کہا: جنت کی کھجور جڑ سے لے کر شاخوں تک بھری ہوئی ہے، اور اس کا پھل مٹکوں جیسا ہے، جب بھی کوئی پھل توڑ لیا جاتا ہے، اس کی جگہ دوسرا آ جاتا ہے، اور اس کا پانی بغیر کسی گڑھے (نالی) کے بہتا ہے، اور خوشہ بارہ ہاتھ لمبا ہے(٣)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {ان میں خوب سیرت اور خوب صورت عورتیں ہیں (٧٠) پس (اے جن و انس!) تم اپنے رب کی کن کن نعمتوں کو جھٹلاؤ گے؟ (٧١)} اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {ان میں خوب سیرت اور خوب صورت عورتیں ہیں} اس میں دو مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {ان میں خوب سیرت اور خوب صورت عورتیں ہیں} یعنی عورتیں؛ اور واحد "خَیرہ" ہے، بمعنی: خیر والی(٤)۔ اور کہا گیا: "خَیِّرات" (تشدید کے ساتھ)، "خیرات" کے معنی میں ہے، تو اسے ہلکا کر دیا گیا، جیسے "ہین" اور "لین"(٥)۔

(١) ابن کثیر نے تفسیر ٧/٥٠٨ میں ابن ابی حاتم سے، انہوں نے اپنے والد سے، انہوں نے موسیٰ بن اسماعیل سے، انہوں نے حماد بن سلمہ سے، انہوں نے ابو ہارون سے، انہوں نے ابو سعید خدری سے روایت کی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: میں نے جنت کی طرف دیکھا تو اس کے

اناروں میں سے ایک انار کجاوہ لدے ہوئے اونٹ کی مانند تھا۔ (۲) الزہد لابن المبارک (۱۴۸۸)، اور اسے ابن ابی حاتم نے بھی تفسیر ۱۰/۳۳۲۸ (۱۸۷۵۸) میں نکالا ہے، اور الحاکم نے المستدرک ۴۷٦ - ۲/۴۷۹ میں سفیان کے واسطے سے روایت کیا اور کہا: یہ حدیث مسلم کی شرط پر صحیح ہے اور انہوں نے اسے روایت نہیں کیا، اور الذہبی نے ان کی موافقت کی۔ ابن المبارک اور ابن ابی حاتم کے ہاں "کرانیف" کی جگہ "کرب" آیا ہے۔ الکرب والکرانیف: کھجور کے پتوں کی جڑیں۔ النہایہ (کرب) اور (کرنف)۔ العجم: گٹھلی۔ اللسان (عجم)۔ المقطعات: ریشم وغیرہ کے بنے ہوئے جبوں کے مشابہ لباس۔ اللسان (قطع)۔ (۳) التذکرہ ص ۴۵۲ ابن المبارک سے اسی سند کے ساتھ، لیکن یہ ان کی کتاب الزہد (۱۴۹۰) میں ہے - اور زہد ہناد میں بھی (۱۰۴) - سفیان کے واسطے سے، عمرو بن مرہ سے۔ ابن المبارک نے اسے الزہد میں نمبر (۱۴۸۹) کے تحت سفیان کے واسطے سے، عمرو بن مرہ سے، ابو عبیدہ سے اسی طرح روایت کیا ہے۔ (۴) النکت والعیون ۵/۴۴۲، اور التذکرہ ص ۴۴۲۔ (۵) غریب القرآن لابن قتیبہ ص ۴۴۳۔

Ibn al-Mubarak: Al-Awza'i narrated to us, from Hassan bin Atiyyah, from Sa'id bin 'Amir who said: If one of the "good and beautiful women" (Khayratun Hisan) were to look out from the sky, it would be illuminated for her, and the light of her face would overcome the sun and the moon. A head-covering worn by one of these good women is better than the world and everything in it (1).

"Hisan" means: beautiful in character (2). And when God Almighty says: "Hisan," who is it that can possibly describe their beauty (3)? Az-Zuhri and Qatadah said: "Khayrat" in character and "Hisan" in faces (appearance) (4). This was narrated from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) from a hadith of Umm Salama (5). Abu Salih said: Because they are virgin maidens (6).

Qatadah, Ibn al-Sumayfa', Abu Raja al-Ataridi, and Bakr bin Habib al-Sahmi read: "Khayyirat" with shadda (doubling of the 'y') based on the root (7). It has been said: "Khayrat" is the plural of "khayyir," and the meaning is: possessors of goodness. It was also said: selected ones (8).

Al-Tirmidhi said: Al-Khayrat are those whom Allah chose and excelled in their creation by His choice; they are the choice of Allah.

---

(1) Al-Zuhd by Ibn al-Mubarak (261, Zawa'id Nu'aym) as a mawquf narration, and raised as marfu' by al-Bazzar (3528, Kashf al-Astar), and al-Tabarani in al-Kabir (5512) through the path of Malik bin Dinar, from Shahr bin Hawshab, from Sa'id bin 'Amir as marfu'. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 10/417: Narrated by al-Tabarani at length... and narrated by al-Bazzar with much brevity, and in both of them: al-Hasan from 'Anbasah al-Warraq, and I do not know him, and the rest of its men are trustworthy, and in some of them there is weakness. End quote. We say: In the chain of al-Tabarani, it is not al-Hasan bin 'Anbasah, but rather Hammad bin al-Hasan bin 'Anbasah, and he is trustworthy, and in it is al-Harith bin Nabhan, and he is abandoned (matruk), but Ja'far bin Sulayman followed him. End quote. And al-Nasif: the head-covering. Lisan al-Arab (N-S-F). (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 5/104. (3) Al-Tadhkirah p. 442. (4) Al-Nukat wal-'Uyun 5/442 from Qatadah, and Abd al-Razzaq extracted it from him in the Tafsir 2/266, and al-Tabari 2/262. (5) Extracted by al-Tabari 22/263, and al-Tabarani in al-Kabir 23/367 (870) at length. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 7/119: Narrated by al-Tabarani, and in it is Sulayman bin Abi Karimah, Abu Hatim and Ibn 'Adi weakened him. (6) Al-Nukat wal-'Uyun 5/442. (7) Al-Qira'at al-

Shadhdhah p. 150 from Abu 'Uthman al-Nahdi, and al-Muharrar al-Wajiz 5/235, and Zad al-Masir 8/125, and al-Bahr al-Muhit 8/198. (8) Al-Nukat wal-'Uyun 5/442.

सूरह अर-रहमान: आयतें 70 - 71 | 164

इब्न अल-मुबारक: अल-औज़ाई ने हमें हसन बिन अतिय्या से, उन्होंने सईद बिन आमिर से रिवायत की कि उन्होंने कहा: यदि "खैरातुन हिसान" (नेक और सुंदर स्त्रियों) में से एक स्वर्ग से दिखाई दे, तो उसके लिए सारा आकाश जगमगा उठे, और उसके चेहरे का प्रकाश सूर्य और चंद्रमा की रोशनी को फीका कर दे। इन नेक स्त्रियों में से किसी एक द्वारा पहना जाने वाला एक दुपट्टा (नसीफ) दुनिया और उसमें मौजूद हर चीज़ से बेहतर है (1)।

"हिसान" का अर्थ है: सुंदर चरित्र वाली (2)। और जब अल्लाह तआला कहता है: "हिसान," तो उनकी सुंदरता का वर्णन करने की शक्ति किसमें है (3)? ज़ुहरी और क़तादा ने कहा: चरित्र में "खैरात" (अच्छी) और चेहरों में "हिसान" (सुंदर) (4)। यह पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से उम्मे सलमा की हदीस में रिवायत है (5)। अबू सालेह ने कहा: क्योंकि वे कुंवारी कन्याएं हैं (6)।

क़तादा, इब्न अल-सुमैफ़ा, अबू रजा अल-अतारिदी और बक्र बिन हबीब अल-सहमी ने पढ़ा: मूल के आधार पर तशदीद के साथ "ख़य्यिरात" (7)। कहा गया है: "खैरात" "ख़य्यिर" का बहुवचन है, और इसका अर्थ है: अच्छाई वाली। यह भी कहा गया है: चुनी हुई (8)।

अल-तिर्मिज़ी ने कहा: "खैरात" वे हैं जिन्हें अल्लाह ने चुना और अपनी पसंद से उनकी रचना में उत्कृष्टता प्रदान की; वे अल्लाह की पसंद हैं।

---

(1) इब्न अल-मुबारक की 'अल-ज़ुहद' (261, ज़वाइद नुऐम) में मवक़ूफ़ (रुकी हुई) के रूप में, और अल-बज़ार (3528, कश्फ अल-अस्तार) द्वारा मरफ़ू (उठाया हुआ) के रूप में, और अल-तबरानी की 'अल-कबीर' (5512) में मलिक बिन दीनार के माध्यम से, शहर बिन हौशब से, सईद बिन आमिर से मरफ़ू के रूप में रिवायत की गई है। अल-हैथमी ने 'मजमा अल-ज़वाइद' 10/417 में कहा: अल-तबरानी द्वारा विस्तार से रिवायत... और अल-बज़ार द्वारा संक्षेप में रिवायत, और दोनों में: अनबसा अल-वर्राक से अल-हसन, और मैं उन्हें नहीं जानता, और बाकी पुरुष विश्वसनीय हैं, और उनमें से कुछ में कमजोरी है। समाप्त। हमने कहा: अल-तबरानी की सनद में अल-हसन बिन अनबसा नहीं है, बल्कि हम्माद बिन अल-हसन बिन अनबसा है, और वह विश्वसनीय है, और उसमें अल-हारिस बिन नभान है, और वह परित्यक्त (मतरूक) है, लेकिन जाफर बिन सुलेमान ने उसका अनुसरण किया। समाप्त। और 'अल-नसीफ': दुपट्टा। लिसान अल-अरब (N-S-F)। (2) अल-ज़ज्जाज की 'मानी अल-कुरआन' 5/104। (3) अल-तज़किरा पृष्ठ 442। (4) क़तादा से 'अल-नुकात वल-उयून' 5/442, और

अब्द अल-रज्जाक ने इसे 'तफ़सीर' 2/266 में निकाला, और अल-तबरी 2/262। (5) अल-तबरी 22/263 द्वारा निकाला गया, और अल-तबरानी की 'अल-कबीर' 23/367 (870) में विस्तार से। अल-हैथमी ने 'मजमा अल-ज़वाइद' 7/119 में कहा: अल-तबरानी द्वारा रिवायत, और इसमें सुलेमान बिन अबी करीमा है, जिसे अबू हातिम और इब्न अदी ने कमजोर बताया है। (6) 'अल-नुकात वल-उयून' 5/442। (7) 'अल-किराआत अल-शाज़्ज़ाह' पृष्ठ 150 अबू उस्मान अल-नहदी से, और 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 5/235, और 'ज़ाद अल-मसीर' 8/125, और 'अल-बह्र अल-मुहीत' 8/198। (8) 'अल-नुकात वल-उयून' 5/442।

ابن المبارک: ہمیں اوزاعی نے حسان بن عطیہ سے، انہوں نے سعید بن عامر سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: اگر "خیرات حسان" (خوبصورت اور نیک عورتوں) میں سے کوئی ایک آسمان سے جھانکے تو اس کے لیے سارا آسمان روشن ہو جائے، اور اس کے چہرے کی روشنی سورج اور چاند کی روشنی کو مغلوب کر دے۔ ان نیک عورتوں کا ایک دوپٹہ (نصیف) دنیا اور اس میں موجود تمام چیزوں سے بہتر ہے (1)۔

"حسان" کا مطلب ہے: بہترین اخلاق والی (2)۔ اور جب اللہ تعالیٰ کہتا ہے: "حسان" تو ان کی خوبصورتی بیان کرنے کی کس میں قدرت ہے (3)؟ زہری اور قتادہ نے کہا: اخلاق میں "خیرات" (نیک) اور چہروں میں "حسان" (خوبصورت) (4)۔ یہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم سے ام سلمہ کی حدیث سے مروی ہے (5)۔ ابو صالح نے کہا: کیونکہ وہ کنواری لڑکیاں ہیں (6)۔

قتادہ، ابن السمیفع، ابو رجاء العطاردی اور بکر بن حبیب السہمی نے پڑھا ہے: "خَيِّرَات" (خیرات) اصل کے مطابق تشدید کے ساتھ (7)۔ کہا گیا ہے کہ خیرات "خَيِّر" کی جمع ہے، اور اس کا مطلب ہے: خیر و بھلائی والیاں۔ یہ بھی کہا گیا ہے کہ: پسندیدہ یا منتخب شدہ (8)۔

ترمذی نے کہا: "الخیرات" وہ ہیں جنہیں اللہ نے منتخب کیا اور اپنی مرضی سے ان کی تخلیق کو بہترین بنایا؛ وہ اللہ کا انتخاب ہیں۔

---

(1) الزہد لابن المبارک (261 زوائد نعیم) موقوفاً، اور اسے بزار (3528 کشف الاستار) نے مرفوعاً بیان کیا ہے، اور طبرانی نے الکبیر (5512) میں مالک بن دینار کے واسطے سے، شہر بن حوشب سے، سعید بن عامر سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد 10/417 میں

کہا: اسے طبرانی نے طویل روایت کیا... اور بزار نے بہت اختصار سے روایت کیا، اور ان دونوں میں: عنبسہ الوراق سے الحسن ہے، جسے میں نہیں جانتا، اور اس کے باقی مرد ثقہ ہیں، اور ان میں سے بعض میں ضعف ہے۔ انتہیٰ۔ ہم کہتے ہیں: طبرانی کی اسناد میں الحسن بن عنبسہ نہیں ہے بلکہ حماد بن الحسن بن عنبسہ ہے، اور وہ ثقہ ہے، اور اس میں الحارث بن نبہان ہے اور وہ متروک ہے، لیکن جعفر بن سلیمان نے اس کی متابعت کی ہے۔ انتہیٰ۔ اور النصیف: دوپٹہ۔ اللسان (نصف)۔ (2) معانی القرآن للزجاج 5/104۔ (3) التذکرۃ ص 442۔ (4) النکت والعیون 5/442 عن قتادۃ، اور اسے عبد الرزاق نے تفسیر 2/266 میں اور طبری نے 2/262 میں نقل کیا ہے۔ (5) اسے طبری 22/263 نے اور طبرانی نے الکبیر 23/367 (870) میں طویل نقل کیا ہے۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد 7/119 میں کہا: اسے طبرانی نے روایت کیا ہے، اور اس میں سلیمان بن ابی کریمہ ہے، جسے ابو حاتم اور ابن عدی نے ضعیف قرار دیا ہے۔ (6) النکت والعیون 5/442۔ (7) القراءات الشاذة ص 150 عن أبي عثمان النهدي، والمحرر الوجيز 5/235، وزاد المسير 8/125، والبحر المحيط 8/198۔ (8) النکت والعیون 5/442۔

Surah al-Rahman: Verses 70 - 71 [Page] 165

It is unlike the choice of humans. Then He said: "Good (beautiful)" describing them with beauty. So if the Creator of beauty describes something as beautiful, imagine what is there?! In the first two, He mentioned that they are "restraining their glances" and "as if they were rubies and coral." So consider the difference between the 'choice' which is God's selection, and those 'restraining their glances' (1)?!

And in the Hadith: "Verily, the Hoor al-Ayn (maidens of Paradise) take each other by the hand and sing with voices the likes of which creation has never heard better: We are the well-pleased ones, so we shall never be angry; we are the permanent residents, so we shall never depart; we are the eternal ones, so we shall never die; we are the comfortable ones, so we shall never be miserable; we are the good and beautiful ones, beloved of honorable spouses." Recorded by al-Tirmidhi with this meaning from the hadith of Ali (2). Aisha (may Allah be pleased with her) said: "When the Hoor al-Ayn say these words, the believing women of the people of this world will answer them: We are the ones who prayed while you did not pray, we are the ones who fasted while you did not fast, we are the ones who performed ablution while you did not perform ablution, and we are the ones who gave charity while you did not give charity." Aisha (may Allah be pleased with her) said: "By Allah, they (the human women) defeated them (the Hoor)" (3).

Second: Scholars differed on which of them is more beautiful and dazzling: the Hoor or the human women? It was said: The Hoor, because of their description in the Quran and Sunnah, and because of the Prophet's (peace and blessings be upon him) supplication for the deceased in a funeral: "And exchange for him a spouse better than his spouse." And it was said: The human women are better than the Hoor al-Ayn by seventy thousand fold, and it was narrated as a Marfu' (elevated) report. Ibn al-Mubarak mentioned: Rushdeen informed us, from Ibn An'am, from Habban bin Abi Jabalah, who said: "Indeed, the women of this world who enter Paradise are superior to the Hoor al-Ayn because of what they did in this world" (4).

---

(1) Al-Tadhkirah, p. 442. (2) Al-Tirmidhi (2564), and it is with Ahmad (1343), and Hannad in Al-Zuhd (9). Al-Tirmidhi said: Ali's hadith is a gharib (uncommon) hadith. (3) Lata'if al-Isharat 3/515, Al-Tadhkirah p. 476, and Majma' al-Bayan 107/27. (4) Al-Tadhkirah pp. 476 - 477, and the elevated hadith was previously mentioned 139/19, and the saying of Ibn Abi Jabalah is in Al-Zuhd by Ibn al-Mubarak (255 Zawa'id Na'im).

सूरत अर-रहमान: आयतें 70-71 [पृष्ठ] 165

यह मनुष्यों की पसंद के समान नहीं है। फिर उन्होंने कहा: "हिसान" (सुंदर), उन्हें सुंदरता के साथ वर्णित किया। तो यदि सुंदरता का निर्माता किसी चीज़ को सुंदर बताता है, तो सोचिए वहाँ क्या होगा?! पहले दो में, उन्होंने उल्लेख किया कि वे "अपनी निगाहें झुकाए रखने वाली" हैं और "मानो वे माणिक और मूंगा हों।" तो विचार करें कि 'पसंद' (जो अल्लाह का चुनाव है) और 'निगाहें झुकाने वाली' के बीच कितना अंतर है (1)?!

और हदीस में है: "निस्संदेह, हूर अल-ऐन एक-दूसरे का हाथ पकड़ती हैं और ऐसी आवाज़ों में गाती हैं जैसी सृष्टि ने कभी बेहतर नहीं सुनी: हम प्रसन्न रहने वाली हैं, हम कभी क्रोधित नहीं होंगी; हम स्थायी निवासी हैं, हम कभी प्रस्थान नहीं करेंगी; हम शाश्वत हैं, हम कभी नहीं मरेंगी; हम सुख-सुविधाओं वाली हैं, हम कभी दुखी नहीं होंगी; हम उत्तम और सुंदर हैं, सम्मानित पति की प्यारी हैं।" इसे तिरमिज़ी ने अली (2) की हदीस से इसी अर्थ के साथ उद्धृत किया है। आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) ने कहा: "जब हूर अल-ऐन ये शब्द कहती हैं, तो दुनिया की मोमिन महिलाएं उन्हें उत्तर देती हैं: हमने नमाज़ पढ़ी जबकि तुमने नहीं पढ़ी, हमने रोज़े रखे जबकि तुमने नहीं रखे, हमने वज़ू किया जबकि तुमने नहीं किया, और हमने दान दिया जबकि तुमने नहीं दिया।" आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) ने कहा: "अल्लाह की कसम, उन्होंने (मानव महिलाओं ने) उन्हें हरा दिया" (3)।

दूसरा: इसमें मतभेद है कि कौन अधिक सुंदर और चकाचौंध करने वाला है, हूर या मानव स्त्रियाँ? कहा गया: हूर; क्योंकि कुरान और सुन्नत में उनका वर्णन है, और जनाजे में मृतक के लिए नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की दुआ के कारण: "और उसे उसकी पत्नी से बेहतर पत्नी प्रदान कर।" और यह भी कहा गया: मानव स्त्रियाँ हूर अल-ऐन से सत्तर हज़ार गुना बेहतर हैं, और इसे मरफू (उच्च) रिवायत के रूप में वर्णित किया गया है। इब्न अल-मुबारक ने उल्लेख किया: रुशदीन ने हमें बताया, इब्न अनम से, हब्बान बिन अबी जबलाह से, उन्होंने कहा: "बेशक, इस दुनिया की जो महिलाएं जन्नत में दाखिल होंगी, वे दुनिया में अपने कर्मों के कारण हूर अल-ऐन से बेहतर होंगी" (4)।

---

(1) अत-तज़किराह, पृष्ठ 442। (2) तिरमिज़ी (2564), और यह अहमद (1343) के पास है, और ज़ुहद में हन्नाद (9)। तिरमिज़ी ने कहा: अली की हदीस गरीब (दुर्लभ) हदीस है। (3) लताइफ़ अल-इशारात 3/515, अत-तज़किराह पृष्ठ 476, और मजमा अल-बयान 107/27। (4) अत-तज़किराह

पृष्ठ 476 - 477, और मरफू हदीस पहले 139/19 में आ चुकी है, और इब्न अबी जबलाह का कथन इब्न अल-मुबारक की ज़ुहद में है (255 ज़वाइद नईम)।

سورة الرحمن: آیات 70 - 71 [صفحہ] 165

یہ انسانوں کے انتخاب کی طرح نہیں ہے۔ پھر فرمایا: «حسان» (خوبصورت) پس ان کو حسن کے ساتھ موصوف کیا، تو جب حسن کا پیدا کرنے والا کسی چیز کو حسن کے ساتھ موصوف کرے، تو دیکھو وہاں کیا ہو گا؟! اور پہلی دو میں ذکر کیا کہ وہ «قاصرات الطرف» (نیچی نگاہیں رکھنے والی) اور «گویا وہ یاقوت اور مرجان ہوں» پس دیکھو 'خیرہ' یعنی اللہ کے انتخاب، اور 'قاصرات الطرف' کے درمیان کتنا فرق ہے (1)؟!

اور حدیث میں ہے: «بے شک حورِ عین ایک دوسرے کا ہاتھ پکڑتی ہیں، اور ایسی آوازوں میں گاتی ہیں کہ مخلوق نے اس سے بہتر اور اس جیسی آواز نہیں سنی: ہم راضی رہنے والی ہیں پس ہم کبھی ناراض نہیں ہوں گی، اور ہم ٹھہرنے والی ہیں پس کبھی کوچ نہیں کریں گی، اور ہم ہمیشہ زندہ رہنے والی ہیں پس کبھی نہیں مریں گی، اور ہم عیش و آرام والی ہیں پس کبھی تنگ دست نہیں ہوں گی، اور ہم بہترین خوبصورت ہیں، معزز شوہروں کی پیاریاں ہیں۔» اسے ترمذی نے حضرت علی (2) کی حدیث سے ان کے معنی میں روایت کیا ہے۔ اور حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نے فرمایا: جب حورِ عین یہ بات کہتی ہیں تو دنیا کی اہل ایمان عورتیں انہیں جواب دیتی ہیں: ہم نماز پڑھنے والیاں ہیں اور تم نے نماز نہیں پڑھی، اور ہم روزہ رکھنے والیاں ہیں اور تم نے روزہ نہیں رکھا، اور ہم وضو کرنے والیاں ہیں اور تم نے وضو نہیں کیا، اور ہم صدقہ کرنے والیاں ہیں اور تم نے صدقہ نہیں کیا۔ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا فرماتی ہیں: پس خدا کی قسم وہ ان پر غالب آ گئیں (3)۔

دوسری بات: اور اس میں اختلاف ہے کہ کون زیادہ حسین اور زیادہ خوبصورت ہے، حوریں یا انسان عورتیں؟ کہا گیا: حوریں؛ کیونکہ قرآن و سنت میں ان کے اوصاف کا ذکر ہے، اور جنازہ

میں میت کے لیے آپ ﷺ کی اس دعا کی وجہ سے: «اور اسے اس کی بیوی سے بہتر بیوی عطا فرما»۔ اور کہا گیا: انسان عورتیں حورِ عین سے ستر ہزار گنا افضل ہیں، اور اسے مرفوعاً روایت کیا گیا ہے۔ اور ابن المبارک نے ذکر کیا: ہمیں رشدین نے خبر دی، انہوں نے ابن انعم سے، انہوں نے حبان بن ابی جبلہ سے، انہوں نے کہا: دنیا کی جو عورتیں جنت میں داخل ہوں گی وہ دنیا میں اپنے اعمال کی وجہ سے حورِ عین پر فضیلت پائیں گی (4)۔

---

(1) التذکرہ ص 442۔ (2) ترمذی (2564)، اور یہ احمد (1343) کے پاس ہے، اور ہناد 'الزہد' (9) میں۔ ترمذی نے کہا: علی کی حدیث غریب حدیث ہے۔ (3) لطائف الاشارات 3 / 515 ، والتذکرہ ص 476 ، ومجمع البیان 107 / 27 . (4) التذکرہ ص 476 - 477 ، والحدیث المرفوع سلف 19 / 139 ، وقول ابن ابی جبلہ فی الزہد لابن المبارک (255 زوائد نعیم)۔

166 Surah Ar-Rahman: Verses 70 - 75

It has been said: The Hoor al-Ayn mentioned in the Quran are the believing women from the wives of the prophets and the believers, who will be recreated in the hereafter in the most beautiful form; this was said by Al-Hasan Al-Basri. However, the well-known view is that the Hoor al-Ayn are not among the women of the people of this world, but rather they are created beings in Paradise; because Allah Almighty said: {whom no human or jinn has touched before them} [55:74], whereas most women of this world have been touched. Also, because the Prophet ﷺ said: "Indeed, the fewest inhabitants of Paradise are women"(1), so not every man would have a woman among them, but the Hoor al-Ayn were promised to their group, so it is established that they are from other than the women of this world.

His saying, the Almighty: {Hoor (fair ones) secluded in pavilions (72) So which of the favors of your Lord will you both deny? (73) whom no human or jinn has touched before them (74) So which of the favors of your Lord will you both deny? (75)}.

His saying, the Almighty: {Hoor secluded in pavilions}: "Hoor" is the plural of Hawra, which is: one with intense whiteness of the eye and intense blackness of its pupil, as mentioned before(2). "Maqsoorat" (secluded): kept secluded and covered "in pavilions" (tents) within chambers, not wandering in the paths; this was said by Ibn Abbas(3). Umar (may Allah be pleased with him) said: The tent is a hollow pearl(4). Ibn Abbas said the same. And he said: It is a parasang by a parasang, having four thousand door-leaves made of gold(5).

Al-Tirmidhi Al-Hakim Abu Abdullah said regarding His saying, the Almighty: {Hoor secluded in pavilions}: It has reached us in the narration that a cloud rained from the Throne, so the Hoor were created from drops of mercy, then a tent was set up over each one of them on the bank of the rivers, its width being forty miles, and it has no door, until when the friend of Allah enters the tent(6), the tent splits open for a door.

---

(1) Narrated by Muslim (2738), and Ahmad (19837) on the authority of Imran bin Husayn (may Allah be pleased with him). (2) 19/137. (3) Al-Nukat wal-Uyun 5/442, and Al-Tabari narrated it from him 22/266, and the meaning of 'Al-Hijal' (chambers) will follow shortly. (4) Narrated by Al-Tabari 22/268 - 269. (5) Tafsir Abi al-Layth 3/312, and Abd al-Razzaq narrated it from him in the Tafsir 2/267, and Al-Tabari 22/271. (6) In (M): in Paradise. And likewise it is in Al-Tadhkira p. 509, and what is established from the manuscripts, and Al-Tadhkira pp. 442-443.

१६६ सूरह अर-रहमान: आयतें ७० - ७५

यह कहा गया है: कुरान में वर्णित हूर अल-ऐन नबियों और मोमिनों की पत्नियों में से मोमिन स्त्रियाँ हैं, जिन्हें परलोक में सबसे सुंदर रूप में बनाया जाएगा; यह अल-हसन अल-बसरी ने कहा है। लेकिन प्रसिद्ध मत यह है कि हूर अल-ऐन दुनिया की महिलाओं में से नहीं हैं, बल्कि वे स्वर्ग की विशेष रचनाएँ हैं; क्योंकि अल्लाह तआला ने फरमाया है: {जिन्हें उनसे पहले किसी इंसान या जिन्न ने नहीं छुआ} [५५:७४], जबकि दुनिया की अधिकांश महिलाएं छुई गई होती हैं। इसके अलावा, नबी ﷺ ने फरमाया: "निश्चित रूप से स्वर्ग के सबसे कम निवासी महिलाएं हैं"(१), इसलिए उनमें से प्रत्येक को एक महिला नहीं मिल पाएगी, लेकिन हूर अल-ऐन का वादा उनके समूह के लिए किया गया था, इसलिए यह सिद्ध होता है कि वे दुनिया की महिलाओं के अलावा अन्य हैं।

अल्लाह तआला का कथन: {हूर (गोरी स्त्रियाँ) तम्बुओं में सुरक्षित (७२) तो तुम दोनों अपने पालनहार की किन-किन अनुकम्पाओं को झुठलाओगे? (७३) जिन्हें उनसे पहले किसी इंसान या जिन्न ने नहीं छुआ (७४) तो तुम दोनों अपने पालनहार की किन-किन अनुकम्पाओं को झुठलाओगे? (७५)}।

अल्लाह तआला का कथन: {हूर तम्बुओं में सुरक्षित}: "हूर" हवरा का बहुवचन है, जिसका अर्थ है: आँखों की अत्यधिक सफेदी और उनकी पुतली की अत्यधिक कालिमा वाली, जैसा कि पहले बताया जा चुका है(२)। "मकसूरात" (सुरक्षित/सीमित): कमरों के भीतर तम्बुओं में पर्दे में रखी गई, सड़कों पर घूमने वाली नहीं; यह इब्न अब्बास ने कहा है(३)। उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा: तम्बू एक खोखला मोती है(४)। इब्न अब्बास ने भी यही कहा। और उन्होंने कहा: यह एक फरसख गुना एक फरसख है, जिसमें सोने के चार हजार दरवाज़े हैं(५)।

अल-तिर्मिज़ी अल-हकीम अबू अब्दुल्लाह ने अल्लाह तआला के कथन {हूर तम्बुओं में सुरक्षित} के बारे में कहा: हमें रिवायत में मिला है कि अर्श से एक बादल बरसा, तो रहमत की बूंदों से हूरों की रचना हुई, फिर उनमें से प्रत्येक के लिए नदियों के किनारे एक तम्बू लगाया गया, जिसकी चौड़ाई चालीस मील है, और उसका कोई दरवाज़ा नहीं है, यहाँ तक कि जब अल्लाह का वली (मित्र) तम्बू में प्रवेश करता है(६), तो तम्बू एक दरवाज़े के लिए फट जाता है।

---

(१) मुस्लिम (२७३८) और अहमद (१९८३७) ने इमरान बिन हुसैन (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया है। (२) १९/१३७। (३) अल-नुकत वल-उयून ५/४४२, और अल-तब़री ने उनसे रिवायत किया है २२/२६६, और 'अल-हिजाल' का अर्थ जल्द ही आएगा। (४) अल-तब़री ने रिवायत किया २२/२६८ -

२६९। (५) तफ़्सीर अबी अल-लैस ३/३१२, और अब्द अल-रज़्ज़ाक ने तफ़्सीर २/२६७ में उनसे रिवायत किया, और अल-तब़री २२/२७१। (६) (म) में: जन्नत में। और इसी तरह अल-तज़किरा पृ. ५०९ में है, और जो हस्तलिखित प्रतियों से प्रमाणित है, और अल-तज़किरा पृ. ४४२-४४३।

١٦٦ سورة الرحمن: آیات ٧٠ - ٧٥

اور کہا گیا ہے کہ: قرآن میں مذکور حور عین انبیاء اور مومنین کی بیویوں میں سے وہ مومن عورتیں ہیں جنہیں آخرت میں بہترین صورت میں پیدا کیا جائے گا، یہ حسن بصری نے کہا ہے۔ اور مشہور بات یہ ہے کہ حور عین دنیا کی عورتوں میں سے نہیں ہیں، بلکہ وہ جنت کی مخلوقات ہیں؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {جنہیں ان سے پہلے کسی انسان یا جن نے نہیں چھوا} اور دنیا کی اکثر عورتیں چھوئی گئی ہوتی ہیں، اور اس لیے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "بلاشبہ جنت کے رہنے والوں میں سب سے کم تعداد عورتوں کی ہے"(١) تو ان میں سے ہر ایک کو ایک عورت میسر نہیں ہوگی، جبکہ حوروں کا وعدہ ان کی پوری جماعت کے لیے کیا گیا ہے، پس ثابت ہوا کہ وہ دنیا کی عورتوں کے علاوہ ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {حوریں ہیں جو خیموں میں محفوظ ہیں (٧٢) پس (اے جن و انس!) تم اپنے رب کی کن کن نعمتوں کو جھٹلاؤ گے؟ (٧٣) جنہیں ان سے پہلے نہ کسی انسان نے چھوا اور نہ کسی جن نے (٧٤) پس تم اپنے رب کی کن کن نعمتوں کو جھٹلاؤ گے؟ (٧٥)}۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {حوریں جو خیموں میں محفوظ ہیں} "حور" حوراء کی جمع ہے، اور وہ ہے: جس کی آنکھ کی سفیدی نہایت سفید اور سیاہی نہایت سیاہ ہو، اور یہ بات پہلے گزر چکی ہے(٢)۔ "مقصورات": یعنی روکی ہوئی، پردہ نشین "خیموں میں" یعنی حجلوں میں، وہ راستوں میں پھرنے والی نہیں ہیں، یہ ابن عباس نے کہا ہے(٣)۔ اور حضرت عمر رضی اللہ عنہ نے فرمایا: خیمہ ایک جوف دار (اندر سے خالی) موتی ہے(٤)۔ اور یہی ابن عباس نے بھی کہا۔ اور فرمایا: وہ ایک فرسخ ضرب ایک فرسخ ہے، جس کے سونے کے چار ہزار کواڑ ہیں(٥)۔

اور ترمذی الحکیم ابو عبد اللہ نے اللہ تعالیٰ کے ارشاد {حوریں جو خیموں میں محفوظ ہیں} کے بارے میں کہا: ہمیں روایت میں پہنچا ہے کہ عرش سے ایک بادل برسا تو رحمت کے قطروں سے حوریں پیدا کی گئیں، پھر ان میں سے ہر ایک کے لیے نہروں کے کنارے پر ایک خیمہ لگایا گیا، جس کی چوڑائی چالیس میل ہے، اور اس کا کوئی دروازہ نہیں ہے، یہاں تک کہ جب اللہ کا ولی خیمے میں داخل ہوتا ہے(٦)، تو خیمہ ایک دروازے کے لیے پھٹ جاتا ہے۔

---

(١) اسے مسلم (٢٧٣٨) اور احمد (١٩٨٣٧) نے عمران بن حصین رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے۔ (٢) ١٣٧/١٩۔ (٣) النکت والعیون ٤٤٢/٥، اور اسے طبری نے ان سے روایت کیا ہے ٢٦٦/٢٢، اور عنقریب "الحجال" کے معنی آئیں گے۔ (٤) اسے طبری نے روایت کیا ہے ٢٦٨/٢٢ - ٢٦٩۔ (٥) تفسیر ابی اللیث ٣١٢/٣، اور اسے عبد الرزاق نے تفسیر میں روایت کیا ہے ٢٦٧/٢، اور طبری ٢٧١/٢٢۔ (٦) نسخہ (م) میں: "جنت میں" ہے۔ اور اسی طرح یہ التذکرہ صفحہ ٥٠٩ میں ہے، اور یہی قلمی نسخوں سے ثابت ہے، اور التذکرہ صفحہ ٤٤٢-٤٤٣۔

ٱلرَّ Surah Ar-Rahman: Verses 72 - 75

So that the friend of Allah may know that the eyes of creatures among the angels and servants have not beheld them; they are restricted, kept away from the sight of creatures. And Allah knows best. Regarding the first two [groups], He said: "In them are women limiting [their] glances," meaning they limited their glances to their husbands, and He did not mention that they are restricted [by others]. This indicates that "restricted" (maqsurat) is higher and more excellent (1). Mujahid said: "Restricted" (maqsurat) means they are restricted to their husbands, desiring no substitute for them (2).

In "Al-Sihah" (3): "I restricted (qasartu) the thing, qasran": I confined it. From it comes: "Maqsura of the mosque" (a screened-off area). And "I restricted the thing to such-and-such" means if you do not let it exceed it to something else. A woman is "qasira" or "qasura," meaning she is restricted to the house and not allowed to go out. Kuthayyir said:

And you are the one who made every restricted woman (qasira) beloved to me, while those restricted ones do not know of it. I meant those restricted within the bridal chambers (hijāl), and I did not mean those of short stride; the worst of women are the short-statured ones (bahatir) (4).

Al-Farra' recited it (5): "qasura," as mentioned by Ibn al-Sikkit (6).

Anas narrated that the Prophet (peace be upon him) said: "On the night of my nocturnal journey, I passed by a river in Paradise whose banks were tents of coral. I was called from it: 'Peace be upon you, O Messenger of Allah.' I said: 'O Gabriel, who are these?' He said: 'These are maidens from the wide-eyed houris who asked permission from their Lord to greet you, so He permitted them. They said: We are the eternal ones who will never die; we are the blissful ones who will never suffer; we are the well-pleased ones who will never be angry; spouses of honorable men.' Then the Prophet (peace be upon him) recited: 'Houris restricted in...'

---

(1) Al-Tadhkirah, p. 442. (2) Previously mentioned, 18/33. (3) Entry: (q-s-r). (4) Diwan Kuthayyir, p. 149. Al-Hijāl is the plural of hajalah, which is a curtain set up for a bride inside a house. Al-Bahatir: short women of compact build. Al-Wasit (h-j-l) and (b-h-t-r). (5) In his 'Ma’ani al-Qur’an', 3/120. (6) In 'Islah al-Mantiq', p. 305.

१६७ सूरा अर-रहमान: आयतें ७२ - ७५

ताकि अल्लाह का वली (मित्र) जान ले कि फरिश्तों और सेवकों जैसे प्राणियों की आंखों ने उन्हें नहीं देखा है; वे प्रतिबंधित (मक़सूरा) हैं, उन्हें प्राणियों की आंखों से ओझल रखा गया है। और अल्लाह ही बेहतर जानता है। पहली दो [श्रेणियों] के बारे में उसने कहा: "उनमें वे औरतें हैं जो अपनी निगाहें नीची रखती हैं," जिसका अर्थ है कि उन्होंने अपनी निगाहें अपने पतियों तक सीमित रखीं, और उसने यह उल्लेख नहीं किया कि वे प्रतिबंधित (मक़सूरात) हैं। यह संकेत देता है कि "प्रतिबंधित" (मक़सूरात) उच्च और श्रेष्ठतर है (१)। मुजाहिद ने कहा: "प्रतिबंधित" (मक़सूरात) का अर्थ है कि वे अपने पतियों तक सीमित हैं, वे उनके बदले किसी और को नहीं चाहतीं (२)।

"अल-सिहाह" (३) में है: "मैंने चीज़ को प्रतिबंधित (क़सरतु) किया, क़सरन": मैंने उसे रोक दिया। इसी से बना है: "मस्जिद की मक़सूरा" (एक घिरा हुआ क्षेत्र)। और "मैंने चीज़ को अमुक चीज़ तक सीमित कर दिया," यानी यदि आप उसे किसी और चीज़ तक आगे नहीं बढ़ने देते। एक स्त्री "क़सीरा" या "क़सूरा" है, जिसका अर्थ है: घर में सीमित, उसे बाहर निकलने की अनुमति नहीं है। कुथय्यिर ने कहा:

"और तुम वही हो जिसने हर घर-सीमित (क़सीरा) स्त्री को मेरे लिए प्रिय बना दिया, जबकि उन सीमित स्त्रियों को इसका पता नहीं है। मेरा तात्पर्य पर्दानशीं (हिजाल) स्त्रियों से था, न कि छोटे कदमों वाली स्त्रियों से; स्त्रियों में सबसे बुरी वे हैं जो कद में छोटी और गठे हुए शरीर वाली (बहातिर) होती हैं (४)।"

अल-फर्रा ने इसे इस प्रकार पढ़ा (५): "क़सूरा," जैसा कि इब्न अल-सिक्कीत ने उल्लेख किया है (६)।

अनस ने रिवायत की है कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "मेरी मेराज की रात, मैं जन्नत में एक ऐसी नदी के पास से गुजरा जिसके किनारे मूँगा (कोरल) के गुंबद थे। मुझे वहाँ से पुकारा गया: 'आप पर सलाम हो, हे अल्लाह के रसूल।' मैंने कहा: 'हे जिब्रील, ये कौन हैं?' उन्होंने कहा: 'ये हूर-ए-ईन में से कुछ दासियां हैं जिन्होंने अपने रब से आपको सलाम करने की अनुमति माँगी थी, तो उसने उन्हें अनुमति दे दी। उन्होंने कहा: हम हमेशा रहने वाली हैं, हम कभी नहीं मरेंगी; हम सुख-चैन वाली हैं, हमें कभी दुख नहीं होगा; हम राजी रहने वाली हैं, हम कभी नाराज नहीं होंगी; सम्मानित पुरुषों की पत्नियाँ।' फिर पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने आयत पढ़ी: 'हूरें जो प्रतिबंधित हैं...'

(१) अल-तज़किराह, पृष्ठ ४४२। (२) पिछला उल्लेख, १८/३३। (३) शब्दकोश प्रविष्टि: (क़सर)। (४) दीवान कुथय्यिर, पृष्ठ १४९। हिजाल: हजला का बहुवचन है, जो घर के भीतर दुल्हन के लिए लगाया जाने वाला पर्दा है। बहातिर: छोटे कद और गठे हुए शरीर वाली स्त्रियाँ। अल-वसीत (हजल) और (बहतर)। (५) उनकी पुस्तक 'मआनी अल-कुरआन' में, ३/१२०। (६) 'इसलाह अल-मन्तिक' में, पृष्ठ ३०५।

١٦٧ سورہ الرحمن: آیات ٧٢ - ٧٥

تاکہ اللہ کا ولی جان لے کہ فرشتوں اور خادموں جیسی مخلوق کی آنکھوں نے انہیں نہیں دیکھا، پس وہ مقصورہ (پردہ نشین) ہیں جنہیں مخلوق کی آنکھوں سے پوشیدہ رکھا گیا ہے۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ اور پہلی دو [جماعتوں] کے بارے میں اس نے فرمایا: «فِيهِنَّ قَاصِرَاتُ الطَّرْفِ» (ان میں وہ عورتیں ہیں جو اپنی نظریں نیچی رکھتی ہیں)، یعنی انہوں نے اپنی نظریں اپنے شوہروں تک محدود رکھیں، اور اس نے یہ ذکر نہیں کیا کہ وہ مقصورات ہیں، تو یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ مقصورات زیادہ اعلیٰ اور افضل ہیں (١)۔ مجاہد نے کہا: «مَقْصُورَاتٌ» وہ ہیں جو اپنے شوہروں تک محدود ہیں، وہ ان کے بدلے کسی اور کا ارادہ نہیں کرتیں (٢)۔

اور «الصحاح» (٣) میں ہے: «وقَصَرْتُ الشيء أَقْصُرُه قَصْراً»: میں نے اسے روک لیا، اور اسی سے ہے: «مقصورة الجامع» (جامع مسجد کا وہ حصہ جو الگ کیا گیا ہو)۔ اور «قَصَرْتُ الشيء على كذا»، یعنی جب تم اسے اس سے تجاوز کر کے کسی اور تک نہ جانے دو۔ اور عورت «قَصيرة» یا «قَصُورة» ہے، یعنی: گھر میں محصور، اسے باہر نکلنے نہیں دیا جاتا۔ کُثیّر نے کہا:

«وأنتِ التي حَبَّبْتِ كلَّ قَصِيرَةٍ ... إلَيَّ وما تَدْرِي بذاكَ القَصائِرُ عَنَيْتُ قَصِيرَاتِ الحجال ولم أرد ... قصارَ الخُطا شرَّ النِّساءِ البحاترُ» (٤)

اور اسے الفرّاء (٥) نے «قَصُورة» پڑھا ہے، جیسا کہ ابن السِّكِّيت (٦) نے ذکر کیا ہے۔

اور انس رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "شبِ معراج میرا گزر جنت میں ایک ایسی نہر پر ہوا جس کے دونوں کناروں پر مونگے کے خیمے تھے، پس وہاں سے مجھے آواز دی گئی: السلام علیک یا رسول اللہ۔ میں نے پوچھا: اے جبرئیل یہ کون ہیں؟ انہوں نے کہا: یہ

حور عین میں سے کچھ لونڈیاں ہیں جنہوں نے اپنے رب سے آپ کو سلام کرنے کی اجازت مانگی تھی، تو انہیں اجازت دے دی گئی۔ انہوں نے کہا: ہم ہمیشہ رہنے والی ہیں، ہمیں کبھی موت نہیں آئے گی، ہم خوش و خرم رہنے والی ہیں، ہمیں کبھی دکھ نہیں پہنچے گا، اور ہم راضی رہنے والی ہیں، کبھی ناراض نہیں ہوں گی، معزز شوہروں کی بیویاں ہیں۔" پھر نبی ﷺ نے تلاوت فرمائی: «حُورٌ مَّقْصُورَاتٌ فِي...»

---

(۱) التذکرہ ص ٤٤٢۔ (۲) سابقہ حوالہ ۳۳/۱۸۔ (۳) مادہ: (قصر)۔ (۴) دیوان کُثیّر ص ۱٤۹، اور الحجال: حجلہ کی جمع ہے، اور یہ وہ پردہ ہے جو گھر کے اندر دلہن کے لیے لگایا جاتا ہے۔ اور البحاتر: پستہ قد اور گٹھے ہوئے بدن والی عورتیں۔ الوسیط (حجل) اور (بحتر)۔ (۵) معانی القرآن میں ۳/ ۱۲۰۔ (۶) اصلاح المنطق ص ۳۰۵۔

168 Surah Ar-Rahman: Verses 72 - 75

"tents" (1). Meaning: kept confined for protection and honor. It was narrated from Asma' bint Yazid al-Ashhaliyya that she came to the Prophet (ﷺ) and said: "O Messenger of Allah! We, the community of women, are confined and restricted, the foundations of your houses and the bearers of your children; do we share with you in the reward?" The Prophet (ﷺ) said: "Yes, if you behave well towards your husbands and seek their pleasure" (2). His (The Almighty's) saying: {whom no man or jinn has touched [yatmith-hunna]} Meaning: has not touched them, as mentioned before. The general recitation is: "yatmith-hunna" with a kasra (short 'i' sound) on the letter 'mim'. Abu Haywa al-Shami, Talha bin Musarrif, al-A'raj, and al-Shirazi narrated from al-Kisa'i with a damma (short 'u' sound) on the 'mim' in both places. Al-Kisa'i used to recite one with a kasra and the other with a damma, and he was flexible in that; if he raised the first (damma), he lowered the second (kasra), and if he lowered the first, he raised the second (3). This is the recitation of Abu Ishaq al-Sabi'i. Abu Ishaq said: "I used to pray behind the companions of Ali and they would raise the mim (damma), and I used to pray behind the companions of Abdullah and they would lower it (kasra), so al-Kisa'i used both traditions" (4). These are two linguistic variants: "tamatha" and "tamutha" (5), like "ya'rishun" and "ya'kufun". Those who use the damma do so to combine the two dialects, and those who use the kasra do so because it is the prevailing language. The phrase "whom no man or jinn has touched" was repeated to clarify that the description of the hooris confined in tents is the same as the description of the hooris with modest gazes (6). He says: When...

Footnotes: (1) Narrated by al-Bayhaqi in Al-Ba'th wa al-Nushur (376), and in its chain is: al-Kudaymi, who is Muhammad bin Yunus, a weak narrator who was concerned with fabrication. Tahdhib al-Tahdhib 3/741, and al-Majruhin 2/312-313. (2) Al-Nukat wa al-Uyun 5/443, and narrated by al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (8743) at length. Al-Qawa'id: plural of qa'id, which is an elderly, aged woman. An-Nihayah (qa'ada). Tab'ul azwajikunna: meaning: keeping company with them in marriage and companionship. Al-Ba'l: husband, and its plural is bu'ulah. An-Nihayah (ba'ala). (3) Al-Sab'ah p. 621, al-Taysir p. 207, and al-Nashr 2/381 - 382. (4) Tafsir al-Baghawi 4/275, and narrated from Abu Ishaq al-Farra' in Ma'ani al-Qur'an 3/118 - 119 in a similar concise manner. (5) Al-Hujjah lil-Farisi 6/253, and al-Kashf by Makki 2/303. (6) Majma' al-Bayan 27/108.

168 सूरह अर-रहमान: आयतें 72 - 75

"तंबूओं (खयाम)" (1)। अर्थात: सुरक्षा और सम्मान के लिए रखी गई सीमित। अस्मा बिन्त यज़ीद अल-अशहलिया से रिवायत है कि वह नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास आईं और कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल! हम महिलाओं का समुदाय आपके घरों की नींव और आपके बच्चों की वाहक, घरों में सीमित और प्रतिबंधित हैं; तो क्या हम इनाम में आपके साथ शरीक हैं?" नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "हाँ, अगर तुम अपने पतियों के साथ अच्छा व्यवहार करो और उनकी प्रसन्नता चाहो" (2)। अल्लाह का फरमान: {जिन्हें किसी इंसान या जिन्न ने नहीं छुआ [यत्मिसहुन्ना]} अर्थात: उन्हें नहीं छुआ, जैसा कि पहले बताया गया है। आम पाठ (किरात) है: "यत्मिसहुन्ना" मीम पर कसरह (इ की ध्वनि) के साथ। अबू हयवा अल-शामी, तल्हा बिन मुसर्रिफ, अल-अराज और अल-शिराज़ी ने अल-किसाई से दोनों स्थानों पर मीम पर धम्मा (उ की ध्वनि) के साथ रिवायत की है। अल-किसाई एक को कसरह के साथ और दूसरे को धम्मा के साथ पढ़ते थे, और वे इसमें लचीले थे; यदि वह पहले को धम्मा देते तो दूसरे को कसरह, और यदि पहले को कसरह देते तो दूसरे को धम्मा देते (3)। यह अबू इशाक अल-सबई का पाठ है। अबू इशाक ने कहा: "मैं अली के साथियों के पीछे नमाज़ पढ़ता था और वे मीम को धम्मा देते थे, और मैं अब्दुल्ला के साथियों के पीछे नमाज़ पढ़ता था और वे इसे कसरह देते थे, इसलिए अल-किसाई ने दोनों रिवायतों का इस्तेमाल किया" (4)। ये दो भाषाई रूप हैं: "तमसा" और "तमुसा" (5), जैसे "यअरिशून" और "यअकुफून"। जिसने धम्मा दिया, उसने दोनों भाषाओं को मिलाने के लिए ऐसा किया, और जिसने कसरह दिया, उसने इसलिए किया क्योंकि यह प्रचलित भाषा है। उन्होंने "जिन्हें किसी इंसान या जिन्न ने नहीं छुआ" की बात इसलिए दोहराई ताकि यह स्पष्ट हो सके कि तंबूओं में रहने वाली हूरों की विशेषता वैसी ही है जैसी नीची निगाहों वाली हूरों की विशेषता है (6)। वे कहते हैं: जब...

पाद टिप्पणियाँ: (1) अल-बैहकी ने अल-बा'थ व अल-नुशुर (376) में इसे निकाला है, और इसके इसनाद में है: अल-कुदैमी, जो मुहम्मद बिन यूनुस है, वह कमज़ोर है और गढ़ने (फर्जी रिवायत) में लगा रहता था। तहज़ीब अल-तहज़ीब 3/741, और अल-मजरूहीन 2/312-313। (2) अल-नुकात व अल-उयून 5/443, और अल-बैहकी ने शुअ़ब अल-ईमान (8743) में इसे विस्तार से निकाला है। अल-क़वाइद: क़ा'इद का बहुवचन है, और वह बड़ी उम्र की बुजुर्ग महिला है। अन-निहाया (क़ा'अदा)। तबअुल अज़वाजिकुन्ना: यानी: वैवाहिक जीवन और मेल-जोल में उनके साथ रहना। अल-बअ़ल: पति, और इसका बहुवचन बु'ऊला है। अन-निहाया (बअ़ला)। (3) अल-सबाह पृ. 621, अल-

तयसीर पृ. 207, और अल-नश्र 2/381 - 382। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 4/275, और अबू इशाक अल-फर्रा से उनकी किताब मा'नी अल-कुरान 3/118 - 119 में इसी तरह संक्षिप्त रूप में रिवायत है। (5) अल-हुज्जाह लिल-फ़ारसी 6/253, और अल-कश्फ मक्की द्वारा 2/303। (6) मजमा अल-बयान 27/108।

الخیام (۱)۔ یعنی: حفاظت اور عزت کے لیے روکی ہوئی محبوسات۔ اور اسماء بنت یزید الاشہلیہ سے روایت ہے کہ وہ نبی ﷺ کے پاس آئیں اور عرض کیا: اے اللہ کے رسول! ہم عورتوں کا گروہ آپ کے گھروں کی بنیادیں اور آپ کے بچوں کی حاملہ ہونے والی، آپ کے گھروں میں محصور اور مقصور ہیں؛ تو کیا ہم اجر میں آپ کے ساتھ شریک ہیں؟ تو نبی ﷺ نے فرمایا: «ہاں، جب تم اپنے شوہروں کے ساتھ حسنِ سلوک کرو، اور ان کی خوشنودی تلاش کرو» (۲)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ لَمْ يَطْمِثْهُنَّ ﴾ یعنی: انہیں چھوا نہیں گیا، جیسا کہ پہلے گزر چکا۔ اور عام قراءت: «يَطْمِثْهُنَّ» میم کے کسرہ (زیر) کے ساتھ ہے۔ اور ابو حیوہ الشامی، طلحہ بن مصرف، الاعرج اور شیرازی نے الکسائی سے دونوں جگہ میم کے ضمہ (پیش) کے ساتھ پڑھا ہے۔ الکسائی ایک جگہ کسرہ دیتے تھے اور دوسری جگہ ضمہ، اور وہ اس میں اختیار دیتے تھے، چنانچہ جب پہلی پر ضمہ پڑھتے تو دوسری پر کسرہ، اور جب پہلی پر کسرہ پڑھتے تو دوسری پر ضمہ (۳)۔ اور یہ ابو اسحاق السبیعی کی قراءت ہے۔ ابو اسحاق نے کہا: میں علی کے ساتھیوں کے پیچھے نماز پڑھتا تھا تو وہ میم پر ضمہ پڑھتے تھے، اور میں عبداللہ کے ساتھیوں کے پیچھے نماز پڑھتا تھا تو وہ کسرہ پڑھتے تھے، چنانچہ الکسائی نے دونوں روایات پر عمل کیا (۴)۔ اور یہ دو لغتیں ہیں طَمَثَ اور طَمُثَ (۵)، جیسے يَعْرِشُون اور يَعْكُفُون، چنانچہ جس نے ضمہ پڑھا تو دونوں لغتوں کو جمع کرنے کے لیے، اور جس نے کسرہ پڑھا تو اس لیے کہ یہ مروج لغت ہے۔ اور آپ نے اپنے اس قول «لَمْ يَطْمِثْهُنَّ» کو اس لیے دہرایا تاکہ یہ واضح ہو جائے کہ خیموں میں رہنے والی حوروں کی صفت وہی ہے جو نیچی نگاہوں والی حوروں کی صفت ہے (۶)۔ وہ کہتے ہیں: جب

حواشی: (۱) اسے بیہقی نے البعث والنشور (۳۷۶) میں روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں ہے: الکدیمی، اور وہ محمد بن یونس ہے، ضعیف ہے اور وضع (حدیث سازی) کا شوق رکھتا تھا۔ تہذیب التہذیب ۳/۷۴۱، اور المجروحین ۲/۳۱۲-۳۱۳۔ (۲) النکت والعیون ۵/۴۴۳، اور اسے بیہقی نے شعب الایمان (۸۷۴۳) میں تفصیل سے روایت کیا ہے، اور القواعد: قاعد کی جمع ہے، اور وہ بڑی عمر کی بوڑھی عورت ہے۔ النہایہ (قعد)۔ وتبَعُّل أزواجکنّ: یعنی: زوجیت اور معاشرت میں ان کی رفاقت۔ والبعل: شوہر، اور اس کی جمع بعولہ آتی ہے۔ النہایہ (بعل)۔ (۳) السبعہ ص ۶۲۱، والتیسیر ص ۲۰۷، والنشر ۲/۳۸۱ - ۳۸۲۔ (۴) تفسیر البغوی ۴/۲۷۵، اور اسے ابو اسحاق الفراء سے ان کی کتاب معانی القرآن ۳/۱۱۸ - ۱۱۹ میں اسی طرح مختصراً روایت کیا گیا ہے۔ (۵) الحجہ للفارسی ۶/۲۵۳، والکشف لمکی ۲/۳۰۳۔ (۶) مجمع البیان ۲۷/۱۰۸۔

169 Surah Ar-Rahman: Verses 74 - 78 ...reposed (1) they had tents in that state. His (The Almighty's) saying: (Reclining on green cushions [Rafraf] and rich beautiful mattresses. (76) So which of the favors of your Lord will you deny? (77) Blessed is the name of your Lord, Owner of Majesty and Honor. (78)) His (The Almighty's) saying: (Reclining on green cushions [Rafraf]) Rafraf: covers/pillows (2). Ibn Abbas said: Rafraf are the excesses (edges) of beds and carpets (3). It was also narrated from him: Rafraf are pillows/covers upon whose edges they recline; Qatadah said this too (4). Al-Hasan and Al-Qurazi said: they are carpets (5). Ibn Uyaynah said: they are fine rugs (Zarabiy). Ibn Kaysan said: they are cushions/elbow rests (6), and Al-Hasan also said this (7). Abu Ubaydah said: it is the border of a garment. Al-Layth said: a type of green cloth that is spread. It was said: elevated beds. It was also said: every wide cloth among the Arabs is 'rafraf' (8). Ibn Muqbil said: "And we are descendants whose sandals are covered by the fallen pieces of varieties of fine linen and rafraf" (9) These are similar sayings. In 'As-Sihah' (10): Al-Rafraf is green clothing from which pillows/ covers are made; the singular is 'rafrafah'. Sa'id bin Jubayr and Ibn Abbas also said: Al-Rafraf are the gardens of Paradise (11). WWW.NAFSEISLAM.COM (1) In (F): 'shajirat', and in (M): 'qasurn'. (2) Gharib al-Qur'an by Ibn Qutaybah p. 444, and Al-Wasit 4/230. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/443, narrated from him by Al-Tabari 22/274, and Al-Bayhaqi in Al-Ba'th wa al-Nushur (338). (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/443, Al-Muharrar al-Wajiz 5/236, narrated by Al-Tabari 22/274 from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them). (5) Tafsir al-Baghawi 4/278, narrated by Ibn Abi Shaybah 13/137, and Al-Tabari 22/274 from Al-Hasan. (6) Tafsir al-Baghawi 4/278. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 5/236, narrated from him by Al-Tabari 22/276. (8) Tafsir al-Baghawi 4/278, and Majma' al-Bayan by Al-Tabarsi 27/105 and after it as well. (9) Diwan Tamim bin Abi Muqbil p. 198, and in it: 'sawabigh' instead of 'sawaqit'. 'Sabagha' something: it reached the ground and expanded. 'Al-Rayt': plural of 'raytah', which is every soft, thin cloth. (10) Root: (R-F-F). (11) Zad al-Masir 8/127, narrated by Ibn al-Mubarak in Az-Zuhd (270 Zawa'id Nu'aym), and Al-Tabari 22/273 from Sa'id bin Jubayr.

पृष्ठ १६९ सूरह अर-रहमान: आयतें ७४ - ७८ ...विश्राम कर रही थीं (१) उस स्थिति में उनके पास टेंट (खैमे) थे। अल्लाह तआला का फरमान: (हरे बिछौनों [रफ रफ] और सुंदर कालीनों पर तकिया लगाए हुए। (७६) तो तुम दोनों अपने पालनहार की कौन-कौन सी नेमतों को झुठलाओगे? (७७) बड़ी बरकत वाला है तुम्हारे पालनहार का नाम जो प्रताप और सम्मान वाला है। (७८)) अल्लाह तआला का फरमान: (हरे बिछौनों [रफ रफ] पर तकिया लगाए हुए) रफ रफ: गद्दे/तकिये (२)। इब्न अब्बास ने कहा: रफ रफ बिस्तर और कालीनों के अतिरिक्त हिस्से हैं (३)। उनसे यह भी रिवायत है: रफ रफ वे गद्दे हैं जिनके किनारों पर वे टेक लगाते हैं; क़तादा ने भी यही कहा (४)। अल-हसन और अल-क़ुरज़ी ने कहा: वे कालीन हैं (५)। इब्न उययना ने कहा: वे ज़राबिया (कीमती कालीन) हैं। इब्न कैसां ने कहा: वे मसनद (कोहनी टिकाने के तकिये) हैं (६), और अल-हसन ने भी यही कहा (७)। अबू उबैदा ने कहा: यह कपड़े का किनारा है। अल-लैथ ने कहा: हरे रंग के कपड़ों की एक किस्म जो बिछाई जाती है। कहा गया: ऊंचे बिस्तर। यह भी कहा गया: अरबों के पास हर चौड़ा कपड़ा 'रफ रफ' है (८)। इब्न मुक़बिल ने कहा: "और हम वे उतरने वाले हैं जिनकी जूतियों को बारीक रेशम और रफ रफ की किस्मों के गिरे हुए हिस्से ढंक लेते हैं" (९) ये मिलते-जुलते कथन हैं। 'अस-सिहाह' (१०) में है: रफ रफ हरे कपड़े हैं जिनसे गद्दे बनाए जाते हैं, एकवचन: 'रफ रफा'। सईद बिन जुबैर और इब्न अब्बास ने यह भी कहा: रफ रफ स्वर्ग के बाग हैं (११)। WWW.NAFSEISLAM.COM (१) (फ) में: 'शजिरत', और (म) में: 'क़सुर्न'। (२) गरीब अल-कुरान इब्न कुतैबा पृ. ४४४, और अल-वसीत ४/२३०। (३) अल-नुकात वल-उयून ५/४४३, अल-तबरी २२/२७४ द्वारा रिवायत, और अल-बैहकी अल-बात वल-नुशूर (३३८) में। (४) अल-नुकात वल-उयून ५/४४३, अल-मुहर्रर अल-वजीज ५/२३६, अल-तबरी २२/२७४ द्वारा इब्न अब्बास (रज़ि.) से रिवायत। (५) तफ़्सीर अल-बग़वी ४/२७८, इब्न अबी शैबा १३/१३७ द्वारा रिवायत, और अल-तबरी २२/२७४ हसन से। (६) तफ़्सीर अल-बग़वी ४/२७८। (७) अल-मुहर्रर अल-वजीज ५/२३६, अल-तबरी २२/२७६ द्वारा रिवायत। (८) तफ़्सीर अल-बग़वी ४/२७८, और मजमा अल-बयान अल-तब्रिसी २७/१०५ और उसके बाद भी। (९) दीवान तमीम बिन अबी मुक़बिल पृ. १९८, और इसमें: 'सवाबिग़', 'सवाक़ित' के स्थान पर। किसी चीज़ का 'सबाग़' होना: उसका ज़मीन तक लंबा होना और फैलना। 'अल-रैत': रैता का बहुवचन, जो हर नरम, महीन कपड़ा है। (१०) धातु: (र-फ-फ)। (११) ज़ाद अल-मसीर ८/१२७, इब्न अल-मुबारक द्वारा अज़-जुहद में रिवायत (२७० ज़वाइद नईम), और अल-तबरी २२/२७३ सईद बिन जुबैर से।

صفحہ ۱۶۹ سورہ الرحمن: آیات ۷۴ - ۷۸ ضجرن (۱) یعنی اس حال میں ان کے لیے خیمے تھے۔ اللہ تعالیٰ کا قول: (مُتَّكِئِينَ عَلَى رَفْرَفٍ خُضْرٍ وَعَبْقَرِيٍّ حِسَانٍ (٧٦) فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ (٧٧) تَبَارَكَ اسْمُ رَبِّكَ ذِي الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ (٧٨)) اللہ تعالیٰ کا قول: (سبز رَفْرَف پر تکیہ لگائے ہوئے) رَفْرَف سے مراد گدے یا تکیے ہیں (۲)۔ ابن عباس نے فرمایا: رَفْرَف بستروں اور قالینوں کے وہ حصے ہیں جو کناروں سے باہر لٹک رہے ہوں (۳)۔ ان سے یہ بھی مروی ہے کہ رَفْرَف سے مراد وہ گدے ہیں جن کے زائد حصوں پر وہ تکیہ لگائیں گے، اور یہی بات قتادہ نے بھی کہی ہے (۴)۔ حسن اور قرظی نے کہا: یہ قالین ہیں (۵)۔ ابن عیینہ نے کہا: یہ قیمتی قالین (زرابی) ہیں۔ ابن کیسان نے کہا: یہ گاؤ تکیے (مرافق) ہیں (۶)، اور یہی بات حسن نے بھی کہی ہے (۷)۔ ابو عبیدہ نے کہا: یہ لباس کا کنارہ ہے۔ لیث نے کہا: یہ سبز رنگ کے بچھائے جانے والے کپڑے ہیں۔ کہا گیا: اونچے بستر۔ اور یہ بھی کہا گیا: عربوں کے نزدیک ہر چوڑا کپڑا رَفْرَف ہے (۸)۔ ابن مقبل نے کہا: "اور ہم وہ اترنے والے ہیں جن کے جوتوں کو باریک ریشم اور رَفْرَف کی قسموں کے گرے ہوئے ٹکڑے ڈھانپ لیتے ہیں" (۹) یہ سب قریبی اقوال ہیں۔ 'الصحاح' (۱۰) میں ہے: رَفْرَف سبز کپڑے ہیں جن سے گدے بنائے جاتے ہیں، اس کا واحد 'رَفْرَفَہ' ہے۔ سعید بن جبیر اور ابن عباس نے یہ بھی کہا کہ رَفْرَف سے مراد جنت کے باغات ہیں (۱۱)۔ (۱) WWW.NAFSEISLAM.COM نسخہ (ف) میں: ضجرت، اور (م) میں: قصرن۔ (۲) غریب القرآن لابن قتیبہ ص ۴۴۴، اور الوسیط ۴/ ۲۳۰۔ (۳) النکت والعیون ۵ / ۴۴۳، اور ان سے طبری نے ۲۲ / ۲۷۴ میں روایت کیا، اور بیہقی نے البعث والنشور (۳۳۸) میں۔ (۴) النکت والعیون ۵ / ۴۴۳، اور المحرر الوجیز ۵/ ۲۳۶، اور طبری نے ۲۲/ ۲۷۴ میں حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے۔ (۵) تفسیر بغوی ۴ / ۲۷۸، اور اسے ابن ابی شیبہ نے ۱۳ / ۱۳۷ اور طبری نے ۲۲/ ۲۷۴ میں حسن سے روایت کیا ہے۔ (۶) تفسیر بغوی ۴ / ۲۷۸۔ (۷) المحرر الوجیز ۵/ ۲۳۶، اور ان سے طبری نے

۲۲ / ۲۷۶ میں روایت کیا ہے۔ (۸) تفسیر بغوی ۴ / ۲۷۸، اور مجمع البیان للطبرسی ۲۷ / ۱۰۵ اور اس کے بعد بھی۔ (۹) دیوان تمیم بن ابی مقبل ص ۱۹۸، اور اس میں 'سواقط' کی جگہ 'سوابغ' ہے۔ کسی چیز کا 'سبغ' ہونا یعنی اس کا زمین تک لمبا اور کشادہ ہونا۔ 'الریط': ریطہ کی جمع، جو ہر نرم اور باریک کپڑے کو کہتے ہیں۔ (۱۰) مادہ: (ر ف ف)۔ (۱۱) زاد المسیر ۸ / ۱۲۷، اور اسے ابن المبارک نے الزہد (۲۷۰ زوائد نعیم) میں، اور طبری نے ۲۲/ ۲۷۳ میں سعید بن جبیر سے روایت کیا ہے۔

Surah Al-Rahman: Verses 76 - 78, Page 170

The derivation of 'al-Rafraf' is from 'raffa yariffu', which means when something rises. From it comes 'rafrafat al-ta'ir' (the fluttering of a bird) due to it moving its wings in the air. Sometimes the male ostrich is called 'rafraf' for that reason; because it flutters its wings and then runs. A bird is also said to 'rafrafa' when it moves its wings around something wanting to land on it. 'Al-Rafraf' also means pieces of a tent, and the sides of a coat of mail and what hangs from it, the singular is 'rafrafah'. In the report of the Prophet's ﷺ death: "He raised the rafraf and we saw his face as if it were a [rustling] leaf", meaning: he raised the edge of the tent (1).

It was said: the origin of 'al-rafraf' is from 'raffa al-nabtu yariffu': when the plant becomes fresh and green, as related by al-Tha'labi. And al-Qutabi said it. It is said of a thing when its water increases from bounty and freshness until it almost shakes: 'raffa yariffu rafifan', as related by al-Harawi.

It has been said: 'al-rafraf' is something that when its owner sits upon it, it flutters with him and carries him like a swing to the right and left, and up and down, he enjoys it with his companion. Al-Tirmidhi al-Hakim said it in "Nawadir al-Usul", and we mentioned it in "al-Tadhkirah" (2). Al-Tirmidhi said (3): 'Al-Rafraf' is of greater significance than 'al-farsh' (bedding/carpets), so He mentioned it in the first two [verses]: {Reclining on couches lined with silk brocade} and He said here: {Reclining on green cushions (rafraf)}. 'Al-rafraf' is something that when the saintly friend (wali) sits upon it, it flutters with him, meaning: it flies with him this way and that where he wishes like a swing. Its origin is from 'rafrafa' before Allah, Mighty and Majestic. It was narrated to us in the Hadith of the Mir'aj (Night Journey) that when the Messenger of Allah ﷺ reached Sidrat al-Muntaha, 'al-Rafraf' came and took him from Jibril and flew with him to the base of the Throne. It was mentioned that he said: "It flew with me lowering me and raising me until it stopped me before my Lord" (4). Then when it was time to leave, it took him and flew with him lowering and raising, carrying him until it delivered him to Jibril, prayers and peace of Allah be upon him.

---

(1) Al-Sihah (r-f-f), and Tahdhib al-Lugha 15/170, and what is in brackets is from it. The news of his ﷺ death was recorded by Ibn al-Jawzi in Gharib al-Hadith 1/407, and Ibn al-Athir in al-Nihayah 2/242, and 'khashkhasha' is the sound of weapons and such. Al-Sihah (kh-sh-sh). (2) p. 509. (3) Al-Tadhkirah p. 443, and al-Tirmidhi's words are in Nawadir al-Usul pp. 36-37 similarly. (4) We did not find it except in Nawadir al-Usul p.

36, and al-Qurtubi quoted it from him in al-Tadhkirah p. 443, and the words are from him.

सूरह अर-रहमान: आयतें 76 - 78, पृष्ठ 170

'अल-रफ़रफ़' (al-Rafraf) की व्युत्पत्ति 'रफ़्फ़ा यरिफ़्फ़ु' (raffa yariffu) से हुई है: जिसका अर्थ है जब कोई चीज़ ऊपर उठती है। इसी से 'रफ़रफ़त अल-ताइर' (पक्षी का फड़फड़ाना) आया है; हवा में अपने पंख हिलाने के कारण। कभी-कभी नर शुतुरमुर्ग को भी इसी कारण 'रफ़रफ़' कहा जाता है; क्योंकि वह अपने पंख फड़फड़ाता है और फिर दौड़ता है। पक्षी को 'रफ़रफ़ा' तब भी कहा जाता है जब वह किसी चीज़ के चारों ओर अपने पंख हिलाता है उस पर बैठने की इच्छा से। 'अल-रफ़रफ़' का अर्थ तंबू के टुकड़े, और जिरह के किनारे और उससे लटकने वाली चीज़ें भी हैं, एकवचन 'रफ़रफ़ा' है। नबी ﷺ की मृत्यु की खबर में है: "उन्होंने रफ़रफ़ को उठाया और हमने उनका चेहरा देखा जैसे कि वह एक [सरसराहट वाला] पत्ता हो", अर्थात्: उन्होंने शामियाने का किनारा उठाया (1)।

कहा गया है: 'अल-रफ़रफ़' का मूल 'रफ़्फ़ा अल-नब्तु यरिफ़्फ़ु' से है: जब पौधा ताज़ा और हरा-भरा हो जाता है, जैसा कि अल-थालाबी ने वर्णन किया है। और अल-कुताबी ने भी यही कहा है। किसी चीज़ के बारे में तब कहा जाता है जब नेमत और ताज़गी के कारण उसका पानी इतना बढ़ जाए कि वह हिलने लगे: 'रफ़्फ़ा यरिफ़्फ़ु रफ़ीफ़न', जैसा कि अल-हरवी ने उल्लेख किया है।

कहा गया है: 'रफ़रफ़' वह चीज़ है जिस पर जब उसका स्वामी बैठता है, तो वह उसे लेकर फड़फड़ाता है और उसे झूले की तरह दाएँ-बाएँ और ऊपर-नीचे ले जाता है, वह अपनी संगिनी के साथ इसका आनंद लेता है। अल-तिर्मिज़ी अल-हकीम ने इसे "नवादिर अल-उसूल" में कहा है, और हमने "अल-तज़किराह" (2) में इसका उल्लेख किया है। तिर्मिज़ी ने कहा (3): रफ़रफ़ बिस्तरों (फर्श) से अधिक महत्वपूर्ण है, इसलिए उन्होंने पहली दो [आयतों] में इसका उल्लेख किया: {वे ऐसे बिस्तरों पर तकिया लगाए होंगे जिनके अस्तर रेशम के होंगे} और यहाँ कहा: {वे हरे रफ़रफ़ (गलीचों/गद्दों) पर तकिया लगाए होंगे}। तो रफ़रफ़ वह चीज़ है जिस पर जब वली (अल्लाह का प्रिय) बैठता है, तो वह उसे लेकर उड़ता है, यानी: वह उसे झूले की तरह जहाँ वह चाहता है इधर-उधर ले उड़ता है। इसका मूल अल्लाह अज़-व-जल के सामने 'रफ़रफ़ा' करने से है। मेराज की हदीस में हमें बताया गया है कि जब रसूलुल्लाह ﷺ सिदरतुल मुंतहा पहुँचे, तो रफ़रफ़ आया और उसने उन्हें जिब्रील से ले लिया और उन्हें अर्श के पायदान तक ले उड़ा। उल्लेख है कि उन्होंने कहा: "वह मुझे नीचे और ऊपर करते हुए ले उड़ा यहाँ तक कि उसने मुझे मेरे रब के सामने खड़ा कर दिया" (4)। फिर जब वापसी का समय आया, तो उसने उन्हें लिया और नीचे-ऊपर करते हुए उड़ा ले गया यहाँ तक कि उसने उन्हें जिब्रील (उन पर अल्लाह की कृपा और शांति हो) तक पहुँचा दिया।

(1) अल-सिहाह (र-फ़-फ़), और तहज़ीब अल-लुग़ा 15/170, और कोष्ठक के बीच की बात उसी से है। नबी ﷺ की मृत्यु की खबर इब्न अल-जौज़ी ने 'ग़रीब अल-हदीस' 1/407 में दी है, और इब्न अल-अथिर ने 'अल-निहाया' 2/242 में, और 'ख़शख़शा' हथियारों की आवाज़ और ऐसी ही आवाज़ को कहते हैं। अल-सिहाह (ख़-श-श)। (2) पृष्ठ 509। (3) अल-तज़किराह पृष्ठ 443, और तिर्मिज़ी की बात नवादिर अल-उसूल पृष्ठ 36-37 में इसी तरह है। (4) हमें यह केवल नवादिर अल-उसूल पृष्ठ 36 में मिला, और अल-क़ुर्तुबी ने इसे उनसे अल-तज़किराह पृष्ठ 443 में उद्धृत किया है, और शब्द उन्हीं के हैं।

سورہ الرحمن: آیات 76 - 78، صفحہ 170

'الرفرف' کا مادہ 'رَفَّ يَرِفُّ' سے ہے: جب کوئی چیز بلند ہو۔ اور اسی سے ہے 'رَفْرَفَة الطائر'؛ ہوا میں اپنے پروں کو حرکت دینے کی وجہ سے۔ اور بسا اوقات شتر مرغ کو اس وجہ سے 'رفراف' کہا جاتا ہے؛ کیونکہ وہ اپنے پروں کو پھڑپھڑاتا ہے پھر دوڑتا ہے۔ پرندے کے لیے 'رفرف' اس وقت بھی بولا جاتا ہے جب وہ کسی چیز کے گرد اپنے پروں کو حرکت دے اس پر بیٹھنے کے ارادے سے۔ 'الرفرف' خیمے کے ٹکڑوں، زرہ کے کناروں اور اس سے لٹکنے والی چیزوں کو بھی کہتے ہیں، واحد 'رَفْرَفَة' ہے۔ نبی ﷺ کی وفات کی خبر میں ہے: "انہوں نے رفرف کو اٹھایا تو ہم نے آپ کا چہرہ دیکھا گویا وہ [سرسراتا ہوا] پتہ ہو" یعنی: خیمے کا کنارہ اٹھایا (1)۔

اور کہا گیا: 'الرفرف' کی اصل 'رَفَّ النبتُ يَرِفُّ' سے ہے: جب پودا ترو تازہ اور شاداب ہو جائے، یہ ثعلبی نے نقل کیا ہے۔ اور قتبی نے ؒ یہی کہا ہے۔ کسی چیز کے بارے میں جب نعمت اور تازگی کی وجہ سے اس کا پانی اتنا بڑھ جائے کہ وہ لرزنے لگے، تو کہا جاتا ہے: 'رَفَّ يَرِفُّ رَفِيفاً'، یہ ہروی نے نقل کیا ہے۔

اور کہا گیا ہے: 'الرفرف' وہ چیز ہے جس پر جب اس کا مالک سوار ہوتا ہے تو وہ اسے لے کر پھڑپھڑاتا ہے اور اسے جھولے کی طرح دائیں بائیں، اور اوپر نیچے لے جاتا ہے، وہ اپنی ساتھی کے ساتھ اس سے لطف اندوز ہوتا ہے، یہ بات ترمذی حکیم نے "نوادر الاصول" میں کہی ہے، اور ہم نے اس کا ذکر "التذکرہ" (2) میں کیا ہے۔ ترمذی نے کہا (3): 'الرفرف' فرش (بچھونوں) سے زیادہ عظیم الشان ہے، چنانچہ پہلی دو [آیات] میں اس کا ذکر کیا: {ایسے بچھونوں پر تکیہ لگائے ہوئے جن کے استر ریشم کے ہوں گے} اور یہاں فرمایا: {سبز رفرف (مسندوں) پر تکیہ لگائے ہوئے}۔ پس رفرف وہ چیز ہے کہ جب ولی اس پر متمکن ہوتا ہے تو وہ اسے لے کر اڑتا ہے،

یعنی: وہ اسے جھولے کی طرح جہاں وہ چاہتا ہے ادھر ادھر لے اڑتا ہے۔ اس کی اصل اللہ عزوجل کے حضور 'رفرفہ' کرنے سے ہے۔ معراج کی حدیث میں مروی ہے کہ جب رسول اللہ ﷺ سدرۃ المنتہیٰ پہنچے تو رفرف آیا اور اس نے آپ کو جبرئیل سے لے لیا اور آپ کو لے کر عرش کے پائے تک اڑا۔ مذکور ہے کہ آپ نے فرمایا: "وہ مجھے نیچے اور اوپر کرتے ہوئے لے اڑا یہاں تک کہ مجھے میرے رب کے حضور کھڑا کر دیا" (4)۔ پھر جب واپسی کا وقت ہوا، تو اس نے آپ کو لیا اور نیچے اوپر کرتے ہوئے اڑ لے گیا یہاں تک کہ آپ کو جبرئیل (اللہ کی رحمتیں اور سلامتی ہو ان پر) تک پہنچا دیا۔

---

(1) الصحاح (ر-ف-ف)، اور تہذیب اللغۃ 15/170، اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ہے۔ آپ ﷺ کی وفات کی خبر ابن الجوزی نے غریب الحدیث 1/407 میں نقل کی ہے، اور ابن الاثیر نے النہایہ 2/242 میں، اور 'خشخشہ' اسلحہ وغیرہ کی آواز کو کہتے ہیں۔ الصحاح (خ-ش-ش)۔ (2) ص 509۔ (3) التذکرہ ص 443، اور ترمذی کی کلام نوادر الاصول ص 36 - 37 میں اسی طرح ہے۔ (4) ہمیں یہ صرف نوادر الاصول ص 36 میں ملی، اور اسے قرطبی نے ان سے التذکرہ ص 443 میں نقل کیا ہے، اور کلام ان ہی کا ہے۔

Surah Al-Rahman: Verses 76 - 78, Page 171

And Gabriel weeps and raises his voice with praise. So, the 'Rafraf' is a servant from the servants before God Almighty, having special tasks in the place of closeness and proximity, just as the 'Buraq' is a beast ridden by the prophets, specifically for that on His earth. Thus, this 'Rafraf' that God has subjected for the people of the two nearby gardens is their cushion and their bedding. It flutters with the saint over the banks of those rivers and their shores wherever he wishes, to the tents of his good and beautiful wives. Then He said: {and beautiful carpets} and the 'Abqari' are patterned clothes spread out. So if the Creator of the patterns says: 'Indeed, they are beautiful,' then what do you think of those 'Abqari' garments!

Uthman (may Allah be pleased with him), Al-Jahdari, Al-Hassan, and others read: {reclining on 'Rafārif'} in the plural form, diptote. Likewise: {and 'Abāqiriyy' beautiful} (1), the plural of 'Rafraf' and 'Abqari'. And 'Rafraf' is a collective noun, and 'Abqari' is a singular that denotes a plural, attributed to 'Abqar'. It has been said: the singular of 'Rafraf' and 'Abqari' is 'Rafrafah' and 'Abqariyyah' (2), and 'Rafārif' and 'Abāqir' are the plural of the plural. The 'Abqari' refers to thick carpets among them, as stated by Al-Farra' (3). It was said: they are fine carpets, from Ibn Abbas and others (4). Al-Hassan said: they are carpets. Mujahid: silk brocade (5). Al-Qutabi: Every embroidered cloth among the Arabs is 'Abqari' (6). Abu Ubaid said (7): It is attributed to a land where embroidery is made, so every woven embroidery is attributed to it. Dhu al-Rumma said:

As if the meadows of Al-Quff were clothed / In the embroidery of Abqar, a covering and ornament (8)

(1) Al-Qira'at al-Shadhdha p. 150, Al-Muhtasib 2/305, and Al-Bahr al-Muhit 8/199. (2) Mushkil I'rab al-Qur'an by Makki 2/708. (3) In Ma'ani al-Qur'an for him 3/120, and Ibn Qutayba said it in Gharib al-Qur'an p. 444. (4) Zad al-Masir 8/192 from Ibn Abbas, Ata, Qatada, Al-Dahhak, and Ibn Zayd, and Al-Tabari included it in 22/276 from Ibn Abbas, Ibn Jubayr, and Qatada. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 5/236, and Ibn Abi Shayba included it in 13/137, and Al-Tabari 22/277 from Mujahid. (6) Tafsir al-Baghawi 4/278, and in it: 'muwashsha' instead of 'washy'. (7) In Gharib al-Hadith 1/88-89 and 3/400-401. (8) Diwan Dhu al-Rumma 2/1366, its commentator said: Al-Quff is what is thick of the earth and does not reach the height of a mountain. Al-Tanjid: ornamentation. He likened the flowers to the embroidery of Abqar.

सूरह अर-रहमान: आयतें 76 - 78, पृष्ठ 171

और जिब्रईल रोते हैं और प्रशंसा के साथ अपनी आवाज़ बुलंद करते हैं। तो 'रफ़रफ़': अल्लाह तआला के सामने सेवकों में से एक सेवक है, जिसके पास निकटता के स्थान में विशेष कार्य होते हैं, जैसे 'बुराक़' एक जानवर है जिस पर नबी सवार होते हैं, जो उनकी धरती पर इसके लिए विशिष्ट है। तो यह 'रफ़रफ़' जिसे अल्लाह ने दो निकटवर्ती बागों के लोगों के लिए वश में कर दिया है, उनका तकिया और उनका बिछौना है। वह वली (मित्र) के साथ उन नदियों के किनारों और तटों पर जहाँ वह चाहे, उसकी नेक और सुंदर पत्नियों के तंबुओं तक उड़ता रहता है। फिर उसने कहा: {और सुंदर कालीनों (अबकरी) पर} और 'अबकरी' नक्काशीदार कपड़े हैं जिन्हें बिछाया जाता है। तो जब नक्काशी का निर्माता कहता है: 'वास्तव में, वे सुंदर हैं,' तो उन 'अबकरी' कपड़ों के बारे में आपका क्या ख्याल है!

उस्मान (रज़ियल्लाहु अन्हु), अल-जहदरी, अल-हसन और अन्य लोगों ने पढ़ा: "रफ़ारिफ़ (बहुवचन) पर तकिया लगाए हुए", बिना तनवीन के। इसी तरह: "और सुंदर अबाकिरिय्य" (1) रफ़रफ़ और अबकरी का बहुवचन है। और 'रफ़रफ़' एक समूहवाचक संज्ञा है, और 'अबकरी' एकवचन है जो समूह को दर्शाता है, जिसे 'अबक़र' की ओर संबंधित किया गया है। कहा गया है: रफ़रफ़ और अबकरी का एकवचन 'रफ़रफ़ा' और 'अबकरीया' (2) है, और 'रफ़ारिफ़' और 'अबाकिर' बहुवचन का बहुवचन है। अल-फ़र्रा (3) ने कहा कि 'अबकरी' उनमें से मोटे कालीन हैं। इब्न अब्बास और अन्य (4) से रिवायत है कि ये रेशमी कालीन हैं। हसन ने कहा: ये बिछौने हैं। मुजाहिद: दीबाज (रेशम का कपड़ा) (5)। अल-कुताबी: अरबों के बीच हर नक्काशीदार कपड़ा अबकरी है (6)। अबू उबैद (7) ने कहा: यह उस भूमि से संबंधित है जहाँ नक्काशी का काम किया जाता है, इसलिए बुनी हुई हर नक्काशी उसी की ओर संबंधित की जाती है। ज़ू अल-रुम्मा ने कहा:

मानों अल-कुफ़ के उपवनों को पहना दिया गया हो / अबक़र की नक्काशी का एक आवरण और सजावट (8)

(1) अल-किरात अल-शाज़ा पृष्ठ 150, अल-मुहतासिब 2/305, और अल-बहर अल-मुहीत 8/199। (2) मक्की द्वारा मुश्किल इराब अल-कुरान 2/708। (3) मआनी अल-कुरान 3/120 में, और इब्न कुतैबा ने इसे गरीब अल-कुरान पृष्ठ 444 में कहा है। (4) ज़ाद अल-मसीर 8/192 इब्न अब्बास, अता, कतादा, अल-दहाक और इब्न ज़ैद से, और अल-तबरी ने इसे 22/276 में इब्न अब्बास, इब्न जुबैर और

कतादा से उद्धृत किया है। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/236, और इब्न अबी शैबा ने इसे 13/137 में, और अल-तबरी 22/277 ने मुजाहिद से उद्धृत किया है। (6) तफ़सीर अल-बगवी 4/278, और इसमें: 'मुवश्शा' के बजाय 'वशी'। (7) गरीब अल-हदीस 1/88-89 और 3/400-401 में। (8) दीवान ज़ू अल-रुम्मा 2/1366, इसके व्याख्याकार ने कहा: अल-कुफ़ ज़मीन का वह हिस्सा है जो सख्त हो और पहाड़ की ऊंचाई तक न पहुंचे। अल-तन्जीद: सजावट। उसने फूलों की तुलना अबक़र की नक्काशी से की।

سورة الرحمن: آیات 76 - 78، صفحہ 171

اور جبرائیل روتے ہیں اور حمد و ثناء کے ساتھ اپنی آواز بلند کرتے ہیں، پس رفرف: اللہ تعالیٰ کے سامنے خادموں میں سے ایک خادم ہے، قرب و نزدیکی کے مقام پر اس کے لیے خاص امور ہیں، جس طرح کہ براق ایک سواری ہے جس پر انبیاء سوار ہوتے ہیں، جو اس کی زمین میں اس کے لیے مخصوص ہے۔ تو یہ رفرف جسے اللہ نے دو قریبی جنتوں والوں کے لیے مسخر کیا ہے، وہ ان کا تکیہ اور ان کا بستر ہے۔ وہ اللہ کے ولی کے ساتھ ان نہروں کے کناروں اور ساحلوں پر جہاں وہ چاہے، اس کی نیک اور خوبصورت بیویوں کے خیموں تک اڑتا پھرتا ہے۔ پھر فرمایا: {اور خوبصورت قالینوں (عبقری) پر} اور عبقری: منقش کپڑے ہیں جو بچھائے جاتے ہیں، پس جب نقش و نگار بنانے والا کہے: 'بے شک وہ حسین ہیں،' تو پھر ان عبقری لباسوں کے بارے میں تمہارا کیا خیال ہے!

اور عثمان رضی اللہ عنہ، الجحدری، الحسن اور دیگر نے پڑھا: "رفارف (جمع) پر ٹیک لگائے ہوئے"، غیر مصروف۔ اسی طرح: "اور حسین عباقری" (1) رفرف اور عبقری کی جمع ہے۔ اور 'رفرف' اسم جمع ہے، اور 'عبقری' واحد ہے جو جمع پر دلالت کرتا ہے، جو 'عبقر' کی طرف منسوب ہے۔ اور کہا گیا ہے: رفرف اور عبقری کا واحد 'رفرفہ' اور 'عبقریہ' (2) ہے، اور 'رفارف' اور 'عباقر' جمع الجمع ہیں۔ الفراء (3) نے کہا: عبقری ان میں سے موٹے قالین ہیں۔ ابن عباس وغیرہ (4) سے مروی ہے کہ یہ زربی (قیمتی قالین) ہیں۔ حسن نے کہا: یہ بستر ہیں۔ مجاہد: دیباج (ریشمی کپڑا) (5)۔ القتبی: عربوں کے نزدیک ہر منقش کپڑا عبقری ہے (6)۔ ابو عبید (7) نے کہا: یہ اس زمین کی طرف منسوب ہے جہاں نقش و نگار کا کام ہوتا ہے، چنانچہ ہر بنا ہوا نقش اسی کی طرف منسوب کیا جاتا ہے۔ ذو الرمہ نے کہا:

گویا القف کے باغوں کو پہنا دیا گیا ہو / عبقر کے نقش و نگار کا ایک غلاف اور زینت (8)

(1) القراءات الشاذة ص 150، اور المحتسب 2/ 305، اور البحر المحیط 8/ 199۔ (2) مشکل إعراب القرآن لمکی 2/ 708۔ (3) ان کے لیے معانی القرآن میں 3/ 120، اور ابن قتیبہ نے اسے غریب القرآن ص 444 میں کہا ہے۔ (4) زاد المسیر 8/ 192 از ابن عباس، عطاء، قتادہ، ضحاک اور ابن زید، اور اسے طبری نے 22/ 276 میں ابن عباس، ابن جبیر اور قتادہ سے روایت کیا ہے۔ (5) المحرر الوجیز 5/ 236، اور اسے ابن ابی شیبہ نے 13/ 137 میں، اور طبری نے 22/ 277 میں مجاہد سے روایت کیا ہے۔ (6) تفسیر البغوی 4/ 278، اور اس میں: موشی، بجائے: وشي۔ (7) غریب الحدیث 1/ 88 - 89 اور 3/ 400 - 401 میں۔ (8) دیوان ذي الرمہ 2/ 1366، اس کے شارح نے کہا: القف: زمین کا وہ سخت حصہ جو اونچائی میں پہاڑ تک نہ پہنچے۔ اور التنجید: سجانا۔ چنانچہ اس نے پھولوں کو عبقر کے نقش و نگار سے تشبیہ دی۔

It is said: Abqar is a village in the direction of Yemen where patterned carpets are woven (1). Ibn al-Anbari said: The origin of it is that Abqar is a village inhabited by the Jinn, to which everything superior and majestic is attributed. Al-Khalil said: To the Arabs, every majestic, precious, virtuous, and boastful person, male or female, or otherwise, is "Abqari" (2). From this is the saying of the Prophet (PBUH) regarding Umar (RA): "I have never seen an 'Abqari' among people who performs as he does [his great deeds]" (3). Abu Amr ibn al-Ala, when asked about the Prophet's saying: "I have never seen an 'Abqari' perform as he does," said: It means the leader of a people and their most illustrious (4). Zuhayr said: On horses upon which were Abqari-like [strong/demon-like] men, worthy of one day attaining [victory] and rising above (5). And Al-Jawhari said (6): Al-Abqari: a place the Arabs claim is from the land of the Jinn. Labid said: Elders and youths like the Jinn of Abqar (7). Then they attributed to it everything they admired for its skill and quality of manufacture, so they said: "Abqari." It is both singular and plural. In the Hadith: "He used to prostrate on an 'Abqari'" (8), and it refers to these carpets.

---

(1) Mu'jam al-Buldan 4/79. (2) Tafsir al-Baghawi 4/278. (3) Narrated by al-Bukhari (3634), Muslim (2393), and Ahmad (4814) on the authority of Ibn Umar (RA), and also narrated by al-Bukhari (3634) and Ahmad (8239) on the authority of Abu Hurairah (RA), and it is in Muslim (2392) with similar wording. (4) Tahdhib al-Lugha 3/293, and what follows it from there as well, and Gharib al-Hadith by Abu Ubayd 1/87. (5) Sharh Diwan Zuhair p. 103, its commentator said: Al-Jinnat: plural of Jinn. Jadeeroon: worthy. Yasta'lu: they conquer and rise high. (6) In al-Sihah (Abqar). (7) Sharh Diwan Labid p. 54, and this is the end of the verse, and its beginning is: And whoever died from among their brothers and their sons Its commentator said: Faad: died. (8) Al-Sihah (Abqar), and what follows it from there as well, and Gharib al-Hadith by Abu Ubayd 1/89 and 3/400. The hadith was narrated by al-Bayhaqi in al-Sunan al-Kubra 2/436 from Umar (RA) that he used to prostrate on an Abqari. And Ibn Abi Shaybah narrated 1/400 from Anas that the Prophet (PBUH) sprinkled a carpet of theirs and prayed on it, and from Ibn Abbas similarly.

कहा जाता है: अबक़र यमन की दिशा में एक गाँव है जहाँ नक्काशीदार कालीन बुने जाते हैं (1)। इब्न अल-अंबारी ने कहा: इसका मूल यह है कि अबक़र जिन्नों का निवास स्थान एक गाँव है, जिससे हर उत्कृष्ट और भव्य चीज़ को जोड़ा जाता है। अल-खलील ने कहा: अरबों के अनुसार, पुरुषों, महिलाओं और अन्य लोगों में से प्रत्येक भव्य, बहुमूल्य, गुणवान और गौरवशाली व्यक्ति 'अबक़री' (प्रतिभाशाली/असाधारण) है (2)। इसी से उमर (रजि.) के बारे में नबी (सल्ल.) का कथन है: "मैंने लोगों में उमर जैसा कोई 'अबक़री' (प्रतिभाशाली) नहीं देखा जो उनके जैसा पराक्रम दिखाता हो" (3)। अबू अम्र इब्न अल-अला से जब नबी (सल्ल.) के कथन "मैंने उनके जैसा कोई 'अबक़री' नहीं देखा..." के बारे में पूछा गया, तो उन्होंने कहा: इसका अर्थ है लोगों का नेता और उनका सबसे प्रतिष्ठित व्यक्ति (4)। ज़ुहैर ने कहा: उन घोड़ों पर जिन पर अबक़री जिन्न (जैसे योद्धा) थे, वे एक दिन सफलता पाने और सर्वोच्च होने के योग्य थे (5)। और अल-जौहरी ने कहा (6): अल-अबक़री: एक स्थान जिसके बारे में अरबों का दावा है कि वह जिन्नों की भूमि से है। लबीद ने कहा: बुजुर्ग और युवा, अबक़र के जिन्नों की तरह (7)। फिर उन्होंने हर उस चीज़ को इसके नाम से जोड़ दिया जिसकी वे निपुणता और निर्माण की गुणवत्ता के लिए प्रशंसा करते थे, इसलिए उन्होंने कहा: "अबक़री"। यह एकवचन और बहुवचन दोनों है। हदीस में है: "वे एक 'अबक़री' पर सजदा करते थे" (8) और वे यही कालीन हैं।

---

(1) मुअजम अल-बुल्दान 4/79. (2) तफ़सीर अल-बग़वी 4/278. (3) इसे बुखारी (3634), मुस्लिम (2393), और अहमद (4814) ने इब्न उमर (रजि.) से रिवायत किया है, और इसे बुखारी (3634) और अहमद (8239) ने अबू हुरैरा (रजि.) से भी रिवायत किया है, और यह मुस्लिम (2392) में इसी तरह है। (4) तहज़ीब अल-लुग़ा 3/293, और उसके बाद वाला हिस्सा भी, और गरीब अल-हदीस अबू उबैद द्वारा 1/87. (5) शरह दीवान ज़ुहैर पृ. 103, इसके व्याख्याकार ने कहा: अल-जिन्नत: जिन्न का बहुवचन। जदीरून: योग्य। यस्तअलू: वे विजयी हों और ऊपर उठें। (6) अल-सिहाह (अबक़र) में। (7) शरह दीवान लबीद पृ. 54, और यह शेर का पिछला हिस्सा है, और इसका शुरुआती हिस्सा है: और जो कोई उनके भाइयों और उनके बेटों में से मर गया इसके व्याख्याकार ने कहा: फ़ाद: मर गया। (8) अल-सिहाह (अबक़र), और उसके बाद वाला हिस्सा भी, और गरीब अल-हदीस अबू उबैद द्वारा 1/89 और 3/400। हदीस को अल-बैहकी ने अल-सुनन अल-कुबरा 2/436 में उमर (रजि.) से रिवायत किया है कि वे अबक़री पर सजदा करते थे। और इब्न अबी शैबा ने 1/400 में अनस से

रिवायत किया कि नबी (सल्ल.) ने उनके एक कालीन पर पानी छिड़का और उस पर नमाज़ पढ़ी, और इब्न अब्बास से भी इसी तरह रिवायत है।

اور کہا جاتا ہے: عبقر یمن کی جانب ایک بستی ہے جہاں نقش و نگار والے قالین بنے جاتے ہیں (۱)۔ اور ابن الانباری نے کہا: اصل میں عبقر جنات کی بسائی ہوئی ایک بستی ہے، جس کی طرف ہر اعلیٰ اور عظیم چیز کو منسوب کیا جاتا ہے۔ اور الخلیل نے کہا: عربوں کے نزدیک ہر عظیم، بیش قیمت، صاحب فضیلت اور فخر کے لائق مرد و عورت یا کوئی اور چیز 'عبقری' کہلاتی ہے (۲)۔ اسی سے حضرت عمر رضی اللہ عنہ کے بارے میں نبی کریم ﷺ کا یہ فرمان ہے: "میں نے لوگوں میں ان جیسا کوئی عبقری نہیں دیکھا جو ان جیسا کام کرتا ہو" (۳)۔ اور ابو عمرو بن العلاء سے جب آپ ﷺ کے اس قول "میں نے ان جیسا کوئی عبقری نہیں دیکھا..." کے بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے کہا: (اس سے مراد) قوم کا سردار اور ان کا بزرگ ہے (۴)۔ اور زہیر نے کہا: ان گھوڑوں پر جن پر عبقری جنات (جیسے جری مرد) تھے، جو اس لائق تھے کہ ایک دن (کامیابی) حاصل کریں اور غالب آ جائیں (۵)۔ اور الجوہری نے کہا (۶): العبقری: ایک مقام ہے جس کے بارے میں عربوں کا گمان ہے کہ وہ جنات کی سرزمین میں سے ہے۔ لبید نے کہا: ادھیڑ عمر اور نوجوان، عبقر کے جنات کی مانند (۷)۔ پھر انہوں نے ہر اس چیز کو اس کی طرف منسوب کیا جس کی مہارت اور عمدہ کاریگری سے وہ حیران ہوتے تھے، تو انہوں نے اسے 'عبقری' کہا۔ اور یہ واحد بھی ہے اور جمع بھی۔ اور حدیث میں ہے: "وہ ایک عبقری پر سجدہ کیا کرتے تھے" (۸) اور وہ یہی قالین ہیں۔

---

(۱) معجم البلدان ۴/۷۹۔ (۲) تفسیر البغوی ۴/۲۷۸۔ (۳) اسے بخاری (۳۶۳۴)، مسلم (۲۳۹۳)، اور احمد (۴۸۱۴) نے ابن عمر رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے، اور اسے بخاری (۳۶۳۴) اور احمد (۸۲۳۹) نے ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ سے بھی روایت کیا ہے، اور یہ مسلم (۲۳۹۲) میں اسی

طرح ہے۔ (۴) تہذیب اللغۃ ۳/۲۹۳، اور اس کے بعد والا حصہ بھی، اور غریب الحدیث از ابو عبید ۱/۸۷۔ (۵) شرح دیوان زہیر ص ۱۰۳، اس کے شارح نے کہا: الجنۃ: جن کی جمع۔ وجدیرون: لائق۔ ویستعلوا: یعنی وہ غالب آ جائیں اور بلند ہوں۔ (۶) الصحاح (عبقر) میں۔ (۷) شرح دیوان لبید ص ۵۴، اور یہ شعر کا عجز (دوسرا مصرع) ہے، اور اس کا صدر (پہلا مصرع) ہے: وَمَنْ فَادَ مِنْ إخوانِهِمْ وَبَنِيهِمْ اس کے شارح نے کہا: فاد: مر گیا۔ (۸) الصحاح (عبقر)، اور اس کے بعد والا حصہ بھی، اور غریب الحدیث از ابو عبید ۱/۸۹ اور ۳/۴۰۰۔ حدیث کو بیہقی نے السنن الکبریٰ ۲/۴۳۶ میں حضرت عمر رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے کہ وہ عبقری پر سجدہ کیا کرتے تھے۔ اور ابن ابی شیبہ نے ۱/۴۰۰ میں حضرت انس سے روایت کیا کہ نبی کریم ﷺ نے ان کے ایک بساط (قالین) پر پانی چھڑکا اور اس پر نماز پڑھی، اور ابن عباس سے بھی اسی طرح مروی ہے۔

Surah Al-Rahman: Verses 76 - 78 173

...which contain dyes and engravings until they said: 'Zulm Abqari' (a brilliant injustice?), and 'this is the Abqari of a people', for a strong man. In the Hadith: «I have never seen a genius (Abqari) perform his feats»(1).

Then Allah addressed them with what they were familiar with and said: {and beautiful carpets (abqariyyin)}, and some read it as: «Abaqariyyun» which is an error; because that which is attributed (mansub) is not pluralized based on its attribution(2). Qutrub said: It is not an attribution but is like: Kursi (chair) and Karasi (chairs), and Bukhti and Bakhati (types of camels). Abu Bakrah(3) narrated that the Messenger of Allah ﷺ read: «Reclining on green cushions and beautiful carpets»(4) as mentioned by Al-Tha'labi. Pronouncing the 'D' in «khuḍr» with a 'damma' is rare.

His saying, the Almighty: {Blessed be the name of your Lord, Owner of Majesty and Honor} «Tabaraka» is a form of Barakah (blessing), and it was mentioned before(5). «Dhi al-Jalal» means: greatness. «Al-Ikram» was also mentioned before(6). Ibn(7) 'Amir read: «Dhu al-Jalal» with a 'Waw'; making it an attribute of the Name, and that is to strengthen the fact that the name is the named. The rest read «Dhi al-Jalal»; making «Dhi» an attribute of «your Lord». It is as if he intends the name with which it began.

---

(1) Mentioned previously. (2) Al-Sihah (Abqar), and the reading in 'The Anomalous Recitations' p. 150. (3) In (D) and (M): Abu Bakr, and the established one is from (Q) and (Kh), and the reading in 'I'rab al-Quran' by Al-Nahhas 4/318, and 'The Anomalous Recitations' p. 150, and 'Al-Muhtasib' 2/305. It was extracted by Abu Hafs al-Duri in a part containing the Prophet's ﷺ recitations (114), and Al-Bazzar (3673), and Al-Hakim 2/250 from the path of Abdullah bin Hafs, from Asim al-Jahdari, from Abu Bakrah, with it. Al-Nahhas said: its chain is not authentic. Al-Tabari said in the Tafsir 22/277: A report from the Prophet ﷺ was mentioned that is not preserved, nor is its chain authentic. Al-Hakim said: A Hadith with an authentic chain, though they did not extract it. Al-Dhahabi said: Interrupted, and Asim did not meet Abu Bakrah... end quote. The reading appeared in sources of graduation as: 'Abaqari', with a 'Ya', instead of: 'Abaqir'. (4) Al-Muhtasib 2/306. (5) 15/364-365. (6) p. 133 of this volume. (7) His saying: Ibn. Not in (M), (Kh), and (D). The established one is from (Q) and (Z), and the reading in 'The Seven' p. 621, and 'Al-Taysir' p. 206, and 'Al-Hujjah' for Al-Farisi 6/253.

सूरह अल-रहमान: आयतें 76 - 78 173

...जिसमें रंग और नक्काशी होती है, यहाँ तक कि उन्होंने कहा: 'जुल्म अबकरी' (एक शानदार अन्याय?), और 'यह एक कौम का अबकरी है', एक शक्तिशाली व्यक्ति के लिए। हदीस में है: «मैंने किसी प्रतिभाशाली (अबकरी) को उनके जैसे करतब दिखाते नहीं देखा»(1)।

फिर अल्लाह ने उन्हें उसी भाषा में संबोधित किया जिसे वे जानते थे और कहा: {और सुंदर कालीन (अबकरीय्यिन)}, और कुछ ने इसे पढ़ा: «अबकरीय्युन» जो कि एक त्रुटि है; क्योंकि जो विशेषण (मनसूब) है, उसका बहुवचन उसके विशेषण के आधार पर नहीं बनता(2)। कुतरुब ने कहा: यह विशेषण नहीं है बल्कि यह 'कुरसी' (कुर्सी) और 'करासी' (कुर्सियाँ), और 'बुख़्ती' और 'बख़ाती' (ऊंटों के प्रकार) के समान है। अबू बकरा(3) ने वर्णन किया कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने पढ़ा: «हरे कालीनों और सुंदर बिछौनों पर झुककर बैठे हुए»(4) जैसा कि अल-थलाबी ने उल्लेख किया है। «खुद्र» में 'द' को 'दम्मा' के साथ बोलना दुर्लभ है।

सर्वशक्तिमान का कथन: {बरकत वाला है तेरे रब का नाम जो महानता और सम्मान का स्वामी है} «तबारक» बरकत से बना है, और इसका उल्लेख पहले आ चुका है(5)। «ज़ी अल-जलाल» का अर्थ है: महानता। «अल-इकराम» का भी पहले उल्लेख किया गया है(6)। इब्न(7) आमिर ने पढ़ा: «ज़ू अल-जलाल» 'वाव' के साथ; इसे नाम का विशेषण बनाते हुए, और वह इस बात को पुष्ट करने के लिए है कि नाम ही नामित है। शेष ने «ज़ी अल-जलाल» पढ़ा; «ज़ी» को «तेरे रब» का विशेषण बनाते हुए। ऐसा लगता है कि उनका तात्पर्य उस नाम से है जिससे इसकी शुरुआत हुई थी।

---

(1) पहले उल्लेख किया गया है। (2) अल-सिहाह (अबकर), और 'असामान्य पाठ' (शाज़्ज़ा क़िरात) पृष्ठ 150 में पाठ। (3) (द) और (म) में: अबू बक्र, और (क़) और (ख) से स्थापित है, और अन-नह़्हास द्वारा 'इराब अल-कुरान' 4/318 में पाठ, और 'असामान्य पाठ' पृष्ठ 150, और 'अल-मुह़तासिब' 2/305। इसे अबू ह़फ़्स अल-दूरी ने एक भाग में निकाला है जिसमें नबी ﷺ के पाठ (114) हैं, और अल-बज़्ज़ार (3673), और अल-ह़ाकिम 2/250 ने अब्दुल्ला बिन ह़फ़्स के मार्ग से, असीम अल-जहदरी से, अबू बकरा से। अन-नह़्हास ने कहा: इसकी श्रृंखला (इसनाद) सही नहीं है। अल-तबारी ने तफ़सीर 22/277 में कहा: नबी ﷺ से एक ऐसी रिपोर्ट का उल्लेख किया गया है जो सुरक्षित नहीं है, न ही इसकी श्रृंखला सही है। अल-ह़ाकिम ने कहा: एक सही श्रृंखला वाली हदीस है, हालांकि उन्होंने इसे नहीं निकाला। अल-ज़हबी ने कहा: यह श्रृंखला टूटी हुई (मुनक़ाती) है, और असीम अबू बकरा से

नहीं मिले थे... उद्धरण समाप्त। स्रोतों में पाठ इस प्रकार आया है: 'अबकरी', 'या' के साथ, 'अबक़िर' के बजाय। (4) अल-मुहतासिब 2/306। (5) 15/364-365। (6) इस खंड का पृष्ठ 133। (7) उनका कहना: इब्न। (म), (ख) और (द) में नहीं है। (क़) और (ज़) से स्थापित है, और 'द सेवन' पृष्ठ 621 में पाठ, और 'अल-तयसीर' पृष्ठ 206, और अल-फ़ारिसी के लिए 'अल-हुज्जाह' 6/253।

سورہ الرحمن: آیات ٧٦ - ٧٨ ١٧٣

...جس میں رنگ اور نقش و نگار ہوتے ہیں، یہاں تک کہ انہوں نے کہا: 'ظلم عبقری' (ایک شاندار ناانصافی؟)، اور 'یہ ایک قوم کا عبقری ہے'، ایک طاقتور آدمی کے لیے۔ حدیث میں ہے: «میں نے کسی باکمال (عبقری) کو ان جیسے کارنامے انجام دیتے نہیں دیکھا»(١)۔

پھر اللہ نے انہیں اسی سے مخاطب کیا جسے وہ جانتے تھے اور فرمایا: {اور نفیس قالین (عبقريّ حسان)}، اور بعض نے اسے پڑھا: «عباقريّ» جو کہ غلط ہے؛ کیونکہ منسوب کا جمع اس کی نسبت پر نہیں آتا(٢)۔ قطرب نے کہا: یہ منسوب نہیں ہے بلکہ یہ 'کرسی' اور 'کراسی'، اور 'بختی' اور 'بخاتی' کی طرح ہے۔ ابوبکرہ(٣) سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے پڑھا: «سبز غالیچوں اور نفیس قالینوں پر تکیہ لگائے ہوئے»(٤) جیسا کہ ثعلبی نے ذکر کیا ہے۔ «خضر» میں ضاد پر پیش (ضمہ) پڑھنا نادر ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {بڑی برکت والا ہے آپ کے رب کا نام جو صاحبِ جلال و اکرام ہے} «تبارک» برکت سے تفاعل ہے، اور یہ پہلے گزر چکا ہے(٥)۔ «ذی الجلال» یعنی: عظمت۔ اور «الاکرام» بھی پہلے گزر چکا ہے(٦)۔ ابن(٧) عامر نے پڑھا: «ذو الجلال» واؤ کے ساتھ؛ اسے 'اسم' کی صفت بناتے ہوئے، اور یہ اس بات کی تقویت کے لیے ہے کہ اسم ہی مسمیٰ ہے۔ باقی سب نے «ذی الجلال» پڑھا؛ انہوں نے «ذی» کو «ربک» کی صفت قرار دیا۔ گویا کہ وہ اس نام کو مراد لیتے ہیں جس سے اس کا آغاز ہوا۔

---

(١) پہلے گزر چکا ہے۔ (٢) الصحاح (عبقر)، اور القراءات الشاذہ ص ١٥٠ میں قرات۔ (٣) (د) اور (م) میں: ابوبکر، اور (ق) اور (خ) سے ثابت ہے، اور اعراب القرآن للنحاس ٤/٣١٨ میں

قرات، اور القراءات الشاذہ ص ١٥٠، اور المحتسب ٢/٣٠٥۔ اسے ابوحفص الدوری نے ایک جزء میں نکالا ہے جس میں نبی ﷺ کی قراتیں (١١٤) ہیں، اور البزار (٣٦٧٣)، اور الحاکم ٢/٢٥٠ نے عبداللہ بن حفص کے طریق سے، عاصم الجحدری سے، ابوبکرہ سے۔ نحاس نے کہا: اس کی اسناد صحیح نہیں ہیں۔ طبری نے تفسیر ٢٢/٢٧٧ میں کہا: نبی ﷺ سے ایک ایسی روایت ذکر کی گئی ہے جو محفوظ نہیں ہے، اور نہ ہی اس کی سند صحیح ہے۔ حاکم نے کہا: صحیح الاسناد حدیث ہے، اگرچہ انہوں نے اسے روایت نہیں کیا۔ ذہبی نے کہا: منقطع ہے، اور عاصم نے ابوبکرہ کو نہیں پایا۔ انتہیٰ۔ تخریج کے مصادر میں قرات اس طرح آئی ہے: 'عباقری'، یاء کے ساتھ، بجائے 'عباقر' کے۔ (٤) المحتسب ٢/٣٠٦۔ (٥) ١٥/٣٦٤-٣٦٥۔ (٦) اس جلد کا ص ١٣٣۔ (٧) ان کا قول: ابن۔ (م)، (خ) اور (د) میں نہیں ہے۔ (ق) اور (ظ) سے ثابت ہے، اور السبعہ ص ٦٢١ میں قرات، اور التیسیر ص ٢٠٦، اور الحجہ للفارسی ٦/٢٥٣۔

174 Surah Al-Rahman: Verse 78

The Surah began with "The Merciful" (Al-Rahman), so He opened with this name. Then He described the creation of humans and jinn (1), the creation of the heavens and the earth and His handiwork, and that "Every day He is in a state [of affair]." He described His management of them, then He described the Day of Judgment and its terrors, and the description of Hell, then He concluded it with the description of the Gardens (Paradise). Then He said at the end of the Surah: "Blessed is the name of your Lord, Owner of Majesty and Honor," meaning: this name with which He opened this Surah, it is as if He is informing them that all of this came to you from My mercy. It is from My mercy that I created you, and I created for you the heaven and the earth, and the creation and the creatures, and Paradise and Hell. All of this is for you from the name of Al-Rahman, so He praised His name, then said: "Owner of Majesty and Honor," Majestic in His essence, Generous in His actions.

The reciters did not differ in applying the description (al-na't) to the word "Face" (al-wajh) with the nominative case (marfoo') at the beginning of the Surah, which indicates that what is meant by it is the Face of Allah which the believers meet when they look at Him, so they rejoice in the goodness of the reward, the beauty of the meeting, and the excellence of the giving, and Allah knows best.

(1) After it in (D) and (Kh): and the devils.

174 सूरा अर-रहमान: आयत 78

[यह सूरा] "अर-रहमान" (अत्यंत दयालु) के साथ शुरू हुआ, इसलिए उन्होंने इस नाम से इसकी शुरुआत की। फिर उन्होंने मनुष्यों और जिन्नों की रचना (1), आकाश और पृथ्वी की रचना और उनके निर्माण का वर्णन किया, और यह कि "हर दिन वह एक (नयी) शान में है।" उन्होंने उनके बारे में अपनी व्यवस्था का वर्णन किया, फिर कयामत के दिन और उसकी विभीषिकाओं का वर्णन किया, और नरक का वर्णन किया, फिर इसे जन्नत (स्वर्ग) के वर्णन के साथ समाप्त किया। फिर उन्होंने सूरा के अंत में कहा: "बड़ा बरकत वाला है तेरे रब का नाम, जो प्रताप और उदारता वाला है", अर्थात: यह नाम जिससे उन्होंने इस सूरा की शुरुआत की थी, यह ऐसा है मानो वह उन्हें सूचित कर रहे हैं कि यह सब मेरी दया (रहमत) से आपके पास आया है। यह मेरी दया से ही है कि मैंने आपको बनाया, और आपके लिए आकाश और पृथ्वी, और सृष्टि और जीवों, और जन्नत और जहन्नम (नरक) को बनाया। यह सब आपके लिए अल-रहमान के नाम से है, इसलिए उन्होंने अपने नाम की प्रशंसा की और फिर कहा: "प्रताप और उदारता वाला", वह अपनी सत्ता में महान और अपने कार्यों में उदार है।

सूरा की शुरुआत में "चेहरा" (अल-वजह) शब्द के विशेषण को पेश करने के तरीके में पाठकों (क़ारियों) के बीच कोई मतभेद नहीं है, जो यह दर्शाता है कि इससे तात्पर्य अल्लाह का चेहरा है जिससे विश्वासियों का सामना तब होता है जब वे उसकी ओर देखते हैं, इसलिए वे प्रतिफल की अच्छाई, मिलन की सुंदरता और देने की उत्कृष्टता पर खुश होते हैं, और अल्लाह बेहतर जानता है।

(1) इसके बाद (D) और (Kh) प्रतियों में: और शैतान।

174 سورہ الرحمن: آیت 78

[یہ سورہ] "الرحمن" کے ساتھ شروع ہوئی، پس اللہ تعالیٰ نے اس نام سے آغاز فرمایا۔ پھر انسان اور جنوں (1) کی تخلیق، آسمانوں اور زمین کی تخلیق اور ان کی بناوٹ کا ذکر فرمایا، اور یہ کہ "وہ ہر روز ایک (نئی) شان میں ہے"۔ ان میں اپنی تدبیر کا ذکر کیا، پھر قیامت کے دن اور اس کی ہولناکیوں کا تذکرہ فرمایا، اور دوزخ کی صفت بیان کی، پھر اسے جنتوں کی صفت پر ختم کیا۔ پھر سورہ کے آخر میں فرمایا: "بڑی برکت والا ہے تیرے رب کا نام، جو عظمت اور بزرگی والا ہے"، یعنی: یہ نام جس سے اس سورہ کا آغاز کیا گیا، گویا اللہ تعالیٰ انہیں مطلع فرما رہے ہیں کہ یہ سب کچھ تمہارے پاس میری رحمت سے آیا ہے۔ میری رحمت ہی سے ہے کہ میں نے تمہیں پیدا کیا، اور تمہارے لیے آسمان و زمین، مخلوق اور خلائق، اور جنت و دوزخ پیدا کیے۔ پس یہ سب کچھ تمہارے لیے اسمِ رحمن کی برکت سے ہے، چنانچہ اللہ نے اپنے نام کی حمد بیان کی پھر فرمایا: "ذی الجلال والاکرام" (عظمت اور بزرگی والا)، وہ اپنی ذات میں جلیل القدر ہے اور اپنے افعال میں کریم ہے۔

اور قراء حضرات کے درمیان سورہ کے آغاز میں "وجہ" (چہرے) کی صفت کو رفع کے ساتھ پڑھنے میں کوئی اختلاف نہیں ہے، جو اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ اس سے مراد اللہ کا وہ چہرہ ہے جس سے اہل ایمان کی ملاقات ہوگی جب وہ اس کی طرف دیکھیں گے، پس وہ بدلے کے حسن، ملاقات کی خوبصورتی اور عطا کی اچھائی سے خوش ہوں گے، اور اللہ بہتر جاننے والا ہے۔

(1) اس کے بعد (د) اور (خ) کے نسخوں میں ہے: اور شیطان۔

Surah Al-Waqi'ah It is Meccan, and it has ninety-seven verses.

It is Meccan according to the opinion of Al-Hasan, Ikrimah, Jabir, and Ata'. Ibn Abbas and Qatadah said: except for one verse of it that was revealed in Medina, which is the words of the Almighty: "And make [the thanks for] your provision that you deny [the Provider]?" (1) [Verse: 82]. Al-Kalbi said: It is Meccan except for four verses from it. Two verses: "Then is it to this statement that you are indifferent? And make [the thanks for] your provision that you deny [the Provider]?" [81-82] were revealed during his journey to Mecca. And His saying: "A company of the former peoples. And a company of the later peoples." [39-40] were revealed during his journey to Medina.

Masruq said: Whoever wants to know the news of the first and the last, and the news of the people of Paradise, and the news of the people of Hell, and the news of the people of this world, and the news of the people of the hereafter, let him read Surah Al-Waqi'ah (2).

Abu Umar ibn Abd al-Barr mentioned in "Al-Tamhid" (3) and "Al-Ta'liq", and Al-Tha'labi also mentioned: that Uthman entered upon Ibn Mas'ud to visit him during the illness from which he died, and said: What do you complain of? He said: My sins. He said: What do you desire? He said: The mercy of my Lord. He said: Shall we not call a doctor for you? He said: The Doctor has made me ill. He said: Shall we not order your gift [stipend] for you? He said: I have no need for it. You withheld it from me during my life, and you will give it to me at my death? He said: It will be for your daughters after you. He said: Do you fear poverty for my daughters after me? I have commanded them to read Surah "Al-Waqi'ah" every night, for I heard the Messenger of Allah (peace be upon him) say: "Whoever recites Surah Al-Waqi'ah every night, poverty will never strike him" (4).

(1) Al-Nukat wal-Uyun 5/ 445. (2) Reported by Al-Wahidi in Al-Wasit 4/ 231. (3) 5/ 269. (4) Also reported by Al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (2497) in full, and (2498), (2499), and (2500) limited to the prophetic hadith. It was also reported by Ibn al-Durays in Fada'il al-Qur'an (226), and Ibn al-Sunni in 'Amal...

सूरह अल-वाक़िया यह मक्की है, और इसमें सत्तानबे आयतें हैं।

अल-हसन, इक्रिमा, जाबिर और अता के अनुसार यह मक्की है। इब्न अब्बास और क़तादा ने कहा: इसकी एक आयत को छोड़कर जो मदीना में नाज़िल हुई थी, और वह अल्लाह तआला का यह फरमान है: "और अपने रिज़्क़ (का शुक्र यह) करते हो कि झुठलाते हो?" (१) [आयत: ८२]। अल-कल्बी ने कहा: यह मक्की है सिवाय इसकी चार आयतों के। दो आयतें: "क्या तुम इस बात (क़ुरआन) को हलका समझते हो? और अपना रिज़्क़ (का शुक्र) यह बनाते हो कि तुम उसे झुठलाते हो?" [८१-८२] मक्का की यात्रा के दौरान नाज़िल हुईं। और उनका फरमान: "एक बड़ा गिरोह पिछलों में से। और एक बड़ा गिरोह बाद वालों में से।" [३९-४०] मदीना की यात्रा के दौरान नाज़िल हुईं।

मसरूक़ ने कहा: जो कोई पहले और बाद के लोगों की ख़बर, और जन्नत वालों की ख़बर, और जहन्नम वालों की ख़बर, और दुनिया वालों की ख़बर, और आख़िरत वालों की ख़बर जानना चाहता है, तो उसे सूरह अल-वाक़िया पढ़नी चाहिए (२)।

अबू उमर इब्न अब्द अल-बर ने "अल-तमहीद" (३) और "अल-तालिक़" में उल्लेख किया है, और अल-थलाबी ने भी उल्लेख किया है: कि उस्मान इब्न मसऊद के पास उनकी उस बीमारी के दौरान हाल पूछने गए जिससे उनकी मृत्यु हुई, और कहा: आपको क्या शिकायत (तकलीफ) है? उन्होंने कहा: मेरे गुनाह। उन्होंने कहा: आप क्या चाहते हैं? उन्होंने कहा: मेरे रब की रहमत। उन्होंने कहा: क्या हम आपके लिए हकीम (डॉक्टर) न बुलाएँ? उन्होंने कहा: हकीम ही ने मुझे बीमार किया है। उन्होंने कहा: क्या हम आपके लिए आपका वजीफ़ा (उपहार) न मंगवा दें? उन्होंने कहा: मुझे इसकी कोई ज़रूरत नहीं है। आपने इसे मेरी ज़िंदगी में मुझसे रोक रखा था, और अब मेरी मौत के वक्त मुझे दे रहे हैं? उन्होंने कहा: यह आपके बाद आपकी बेटियों के काम आएगा। उन्होंने कहा: क्या आप मेरे बाद मेरी बेटियों के लिए गरीबी से डरते हैं? मैंने उन्हें हर रात सूरह "अल-वाक़िया" पढ़ने का हुक्म दिया है, क्योंकि मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को फरमाते हुए सुना है: "जो व्यक्ति हर रात सूरह अल-वाक़िया पढ़ता है, उसे कभी गरीबी नहीं छुएगी" (४)।

(१) अल-नुकत वल-उयून ५/ ४४५। (२) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत ४/ २३१ में वर्णित। (३) ५/ २६९। (४) अल-बैहक़ी द्वारा शुअब अल-ईमान (२४९७) में पूर्ण रूप से, और (२४९८), (२४९९) और (२५००) में केवल हदीस तक सीमित वर्णित। इब्न अल-दुरैस ने फ़ज़ाइल अल-क़ुरआन (२२६) में और इब्न अल-सुन्नी ने अमल... में भी इसका वर्णन किया है।

سورہ الواقعہ مکیہ ہے، اور یہ ستانوے آیات پر مشتمل ہے

حسن، عکرمہ، جابر اور عطا کے نزدیک یہ مکیہ ہے۔ ابن عباس اور قتادہ نے کہا: سوائے اس کی ایک آیت کے جو مدینہ میں نازل ہوئی اور وہ اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: ﴿وَتَجْعَلُونَ رِزْقَكُمْ أَنَّكُمْ تُكَذِّبُونَ﴾ (۱) [آیت: ۸۲]۔ اور کلبی نے کہا: یہ مکیہ ہے سوائے اس کی چار آیات کے، دو آیتیں: ﴿أَفَبِهَذَا الْحَدِيثِ أَنْتُم مُّدْهِنُونَ (۸۱) وَتَجْعَلُونَ رِزْقَكُمْ أَنَّكُمْ تُكَذِّبُونَ (۸۲)﴾ [۸۱-۸۲] آپ کے مکہ کے سفر کے دوران نازل ہوئیں، اور اس کا ارشاد: ﴿ثُلَّةٌ مِّنَ الْأَوَّلِينَ (۳۹) وَثُلَّةٌ مِّنَ الْآخِرِينَ (۴۰)﴾ [۳۹-۴۰] آپ کے مدینہ کے سفر کے دوران نازل ہوئیں۔

اور مسروق نے کہا: جو چاہے کہ اگلوں اور پچھلوں کی خبر، اور اہل جنت کی خبر، اور اہل نار کی خبر، اور اہل دنیا کی خبر، اور اہل آخرت کی خبر جانے، تو اسے چاہیے کہ سورہ الواقعہ پڑھے (۲)۔

اور ابو عمر ابن عبد البر نے "التمہید" (۳) اور "التعلیق" میں ذکر کیا ہے، اور ثعلبی نے بھی: کہ عثمان رضی اللہ عنہ ابن مسعود رضی اللہ عنہ کے پاس ان کی اس بیماری میں عیادت کے لیے آئے جس میں ان کی وفات ہوئی، تو پوچھا: آپ کو کیا شکایت ہے؟ انہوں نے کہا: میرے گناہ۔ انہوں نے پوچھا: آپ کی کیا خواہش ہے؟ انہوں نے کہا: میرے رب کی رحمت۔ انہوں نے پوچھا: کیا ہم آپ کے لیے طبیب نہ بلائیں؟ انہوں نے کہا: طبیب ہی نے مجھے بیمار کیا ہے۔ انہوں نے پوچھا: کیا ہم آپ کے لیے آپ کا عطیہ (وظیفہ) نہ منگوا دیں؟ انہوں نے کہا: مجھے اس کی کوئی ضرورت نہیں، آپ نے اسے میری زندگی میں مجھ سے روک رکھا تھا، اور اب میری موت کے وقت مجھے دے رہے ہیں؟ انہوں نے کہا: یہ آپ کے بعد آپ کی بیٹیوں کے کام آئے گا۔ انہوں نے کہا: کیا آپ میرے بعد میری بیٹیوں کے لیے فقر و فاقہ سے ڈرتے ہیں؟ میں نے انہیں حکم دے رکھا ہے کہ وہ

ہر رات سورہ "الواقعہ" پڑھیں، کیونکہ میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا ہے: "جس نے ہر رات سورہ الواقعہ پڑھی، اسے کبھی فاقہ نہیں پہنچے گا" (۴)۔

(۱) النکت والعیون ۵/ ۴۴۵۔ (۲) اسے واحدی نے الوسیط ۴/ ۲۳۱ میں روایت کیا ہے۔ (۳) ۵/ ۲۶۹۔ (۴) اور اسے بیہقی نے شعب الایمان (۲۴۹۷) میں مکمل طور پر، اور (۲۴۹۸) و (۲۴۹۹) و (۲۵۰۰) میں صرف مرفوع حدیث تک محدود روایت کیا ہے، اور اسے ابن الضریس نے فضائل القرآن (۲۲۶) میں اور ابن السنی نے عمل... میں بھی روایت کیا ہے۔

Surah Al-Waqi'ah: Verses 1-6 176

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful.

The Almighty said: {When the Occurrence occurs (1) there is, at its occurrence, no denial (2) Bringing low, raising high (3) When the earth is shaken with a [violent] shaking (4) And the mountains are crumbled with a [terrible] crumbling (5) And become scattered dust (6)}

The Almighty's saying: {When the Occurrence occurs} means: the Day of Resurrection has begun, and what is meant is the final blast (1). It is called "waqi'ah" (occurrence) because it occurs soon. It is also said: because of the many hardships that occur in it (2). There is an implied meaning here, i.e.: "Mention when the Occurrence occurs" (3). Al-Jurjani said: "When" (idha) is a connective, meaning: "the Occurrence occurred", like His saying: {The Hour has come near} [Al-Qamar: 1], and {The command of Allah has come} [An-Nahl: 1]. It is like saying: "fasting has come", meaning: it has drawn near and approached. According to the first interpretation, "idha" is for time, and the response is His saying: {Then the companions of the right - what are the companions of the right?}.

{There is, at its occurrence, no denial}: 'Kaadhibah' is a verbal noun meaning 'lying' (4). The Arabs sometimes put the active or passive participle in place of the verbal noun, like His saying: {You will not hear therein any vain talk (laaghiyah)} [Al-Ghashiya: 11], meaning: 'laghw' (vain talk). The meaning is: no lie will be heard from it, as said by Al-Kisa'i. An example from common speech is: "A'idhan billah", meaning: "Ma'adh-Allah" (God forbid), and "qum qa'iman" meaning: "qum qiyaman" (stand up). To some Arab women dancing with her son: Stand up, stand up, you have become a sleeping servant.

= 'Al-Yawm wal-Laylah' (680) in a similar shortened way. In its chain of narration: Al-Sirri ibn Yahya. Ibn Hajar said in 'Al-Kafi al-Shaf', page 163: "There is a disagreement regarding his teacher, whether it is Shuja' or Abu Shuja'. They also disagreed about Shuja's teacher, whether it is Abu Fatimah or Abu Zhabyah. Then they differed in the transcription of Abu Zhabyah; according to Al-Daraqutni, it is with an unpointed 'ta' followed by a 'ya' then a 'ba', and he is Isa ibn Sulayman Al-Jurjani, and his narration from Ibn Mas'ud is disconnected... According to Al-Bayhaqi, it is with a pointed 'tha' followed by a 'ba' then a 'ya', and he is unknown. Ahmad ibn Hanbal said: 'This is a

rejected hadith, and I do not know Shuja'.' Ended. (1) Tafsir al-Baghawi 4/279. (2) Al-Nukat wal-Uyun 5/445. (3) Al-Kashshaf 4/51. (4) Ma'ani al-Quran by Al-Farra' 3/121.

सूरा अल-वाक़िया: आयतें 1-6 176

बिस्मिल्लाहिर रहमानिर रहीम (अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत दयालु और बहुत दयावान है)

अल्लाह तआला ने फरमाया: {जब होने वाली घटना घटित होगी (1) तो उसके घटित होने में कोई झूठ नहीं होगा (2) वह नीचे करने वाली और ऊपर उठाने वाली होगी (3) जब पृथ्वी पूरी तरह हिला दी जाएगी (4) और पहाड़ पूरी तरह चकनाचूर कर दिए जाएँगे (5) तो वे बिखरे हुए धूल के कण बनकर रह जाएँगे (6)}

अल्लाह तआला का कथन: {जब होने वाली घटना घटित होगी} का अर्थ है: कयामत कायम हो गई, और इससे तात्पर्य अंतिम फूँक (सूर) है (1)। इसे 'वाक़िया' (घटना) इसलिए कहा गया है क्योंकि यह निकट ही घटित होने वाली है। यह भी कहा गया है: इसमें होने वाली अनेक कठिनाइयों के कारण (2)। इसमें एक छिपा हुआ शब्द है, यानी: "याद करो जब होने वाली घटना घटित होगी" (3)। अल-जुरजानी ने कहा: "इज़ा" (जब) एक मेल (सिला) है, जिसका अर्थ है: "घटना घटित हुई", जैसा कि उनके कथन में है: {क़यामत करीब आ गई} [अल-क़मर: 1], और {अल्लाह का आदेश आ गया} [अन-नहल: 1]। यह वैसा ही है जैसे कहा जाता है: "रोज़ा आ गया", यानी: वह करीब आ गया और पास है। पहले अर्थ के अनुसार "इज़ा" समय के लिए है, और उत्तर उनका यह कथन है: {तो दाहिने हाथ वाले, क्या ही (अच्छे) हैं दाहिने हाथ वाले!}।

{उसके घटित होने में कोई झूठ (काज़िबाह) नहीं होगा}: 'काज़िबाह' एक स्रोत (मस्दर) है जिसका अर्थ है 'झूठ' (4)। अरब कभी-कभी कर्ता (फाइल) या कर्म (मफूल) को स्रोत (मस्दर) के स्थान पर रख देते हैं, जैसे अल्लाह तआला का कथन: {तुम वहाँ कोई व्यर्थ बात (लाग़िया) नहीं सुनोगे} [अल-ग़ाशिया: 11] यानी: 'लग़्व' (व्यर्थ बात)। इसका अर्थ है: उसके लिए कोई झूठ नहीं सुना जाएगा, यह अल-किसाई ने कहा है। आम लोगों की भाषा में इसका उदाहरण है: "आइज़न बिल्लाह", यानी: "मआज़ अल्लाह", और "कुम क़ाइमन" यानी: "कुम क़ियामन" (खड़े हो जाओ)। अरब की कुछ महिलाओं के बारे में जो अपने बेटे को नचाते हुए कहती थीं: खड़े हो जाओ, खड़े हो जाओ, तुम एक सोए हुए सेवक बन गए हो।

= 'अल-यौम वल-लैला' (680) इसी तरह संक्षेप में। इसके इस्नाद (प्रमाण-श्रृंखला) में: अल-सिर्री बिन यह्या हैं। इब्न हजर ने 'अल-काफी अल-शाफ' पृष्ठ 163 में कहा: "उनके उस्ताद के बारे में मतभेद है कि वे शुजाअ हैं या अबू शुजाअ। वे शुजाअ के उस्ताद के बारे में भी असहमत हैं कि वे अबू फातिमा

हैं या अबू ज़बया। फिर अबू ज़बया के लिखने के तरीके में मतभेद हुआ; अल-दारकुतनी के अनुसार यह बिना नुक्ते वाली 'त' के साथ है, उसके बाद 'य' फिर 'ब', और वे ईसा बिन सुलेमान अल-जुरजानी हैं, और इब्न मसूद से उनकी रिवायत कटी हुई (मुनक़ति) है... अल-बैहकी के अनुसार यह नुक्ते वाली 'स' के साथ है, उसके बाद 'ब' फिर 'य', और वे अज्ञात (मजहूल) हैं। अहमद बिन हंबल ने कहा: 'यह एक नकारी गई (मुनकर) हदीस है, और मैं शुजाअ को नहीं जानता।' समाप्त। (1) तफ़सीर अल-बग़वी 4/279। (2) अल-नुक़त वल-उयून 5/445। (3) अल-कशशाफ 4/51। (4) मआनी अल-कुरान लिल-फर्रा' 3/121।

سورة الواقعہ: آیات 1-6 176

بسم اللہ الرحمن الرحیم

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿جب وہ ہونے والی واقع ہو جائے گی (1) اس کے واقع ہونے میں کوئی جھوٹ نہیں (2) وہ پست کرنے والی اور بلند کرنے والی ہوگی (3) جب زمین پوری طرح ہلا دی جائے گی (4) اور پہاڑ بالکل ریزہ ریزہ کر دیے جائیں گے (5) تو وہ اڑتی ہوئی دھول بن کر رہ جائیں گے (6)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿جب وہ ہونے والی واقع ہو جائے گی﴾ یعنی: قیامت قائم ہو جائے گی، اور مراد آخری صور پھونکا جانا ہے(1)۔ اسے واقع کہا گیا کیونکہ وہ عنقریب واقع ہونے والی ہے۔ اور کہا گیا: اس میں پیش آنے والی بے شمار سختیوں کی وجہ سے(2)۔ اس میں ایک لفظ محذوف ہے، یعنی: یاد کرو جب واقعہ واقع ہوگا(3)۔ الجرجانی نے کہا: "اذا" صلہ ہے، یعنی: واقعہ پیش آگیا، جیسا کہ ارشادِ باری تعالیٰ ہے: ﴿قیامت قریب آ گئی﴾ [القمر: 1]، اور ﴿اللہ کا حکم آ گیا﴾ [النحل: 1]۔ یہ ایسا ہی ہے جیسے کہا جاتا ہے: روزہ آگیا، یعنی: وہ قریب آگیا اور نزدیک ہے۔ پہلے معنی کے مطابق "اذا" وقت کے لیے ہے، اور اس کا جواب اللہ کا یہ قول ہے: ﴿پس دائیں ہاتھ والے، کیا ہی (اچھے) ہیں دائیں ہاتھ والے!﴾۔

﴿اس کے واقع ہونے میں کوئی جھوٹ (کاذبہ) نہیں﴾: کاذبہ مصدر ہے بمعنی جھوٹ(4)، اور عرب بسا اوقات فاعل اور مفعول کو مصدر کی جگہ استعمال کرتے ہیں، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿تو وہاں کوئی لغو بات (لاغیہ) نہیں سنے گا﴾ [الغاشیہ: 11] یعنی: لغو (بیکار بات)۔ اس کا معنی ہے: اس کے لیے کوئی جھوٹ نہیں سنا جائے گا، یہ الکسائی نے کہا ہے۔ عام لوگوں کے کلام سے اس کی مثال: "عائذاً باللہ" ہے، یعنی: "معاذ اللہ"، اور "قم قائماً" یعنی: "قم قیاماً" (کھڑے ہو جاؤ)۔

عرب کی بعض خواتین کے بارے میں جو اپنے بیٹے کو نچاتے ہوئے کہتی تھیں: کھڑے ہو جاؤ، کھڑے ہو جاؤ، تم ایک سوئے ہوئے بندے بن گئے ہو۔

= 'الیوم واللیلہ' (680) اسی طرح مختصراً۔ اس کی سند میں: السری بن یحییٰ ہیں۔ ابن حجر نے 'الکافی الشاف' صفحہ 163 میں کہا: "ان کے استاد کے بارے میں اختلاف ہے کہ وہ شجاع ہیں یا ابو شجاع۔ انہوں نے شجاع کے استاد کے بارے میں بھی اختلاف کیا ہے کہ وہ ابو فاطمہ ہیں یا ابو ظبیہ۔ پھر ابو ظبیہ کے املا میں اختلاف ہوا؛ دارقطنی کے ہاں یہ بغیر نقطے والی 'ط' کے ساتھ ہے، اس کے بعد 'یا' پھر 'با'، اور وہ عیسیٰ بن سلیمان الجرجانی ہیں، اور ابن مسعود سے ان کی روایت منقطع ہے... اور بیہقی کے ہاں یہ نقطے والی 'ث' کے ساتھ ہے، اس کے بعد 'با' پھر 'یا' ہے، اور وہ مجہول ہیں۔ احمد بن حنبل نے فرمایا: 'یہ حدیث منکر ہے، اور میں شجاع کو نہیں جانتا۔' انتہیٰ۔ (1) تفسیر البغوی 279/4۔ (2) النکت والعیون 445/5۔ (3) الکشاف 51/4۔ (4) معانی القرآن للفراء 121/3۔

It was said: "al-kādhibah" (falsehood) is an adjective, and the noun it modifies is omitted, meaning: its occurrence has no false state, or no false soul, meaning: everyone who informs of its occurrence is truthful (1). Al-Zajjaj said (2): "Laysa li-waqʿatihā kādhibah" (There is no falsehood about its occurrence) means: nothing can repel it. This is similar to the saying of Al-Hasan and Qatadah (3). Al-Thawri said: There is no one who would lie about its occurrence. Al-Kisa'i also said: There is no denial of it, meaning: no one should deny it. It was said: Its occurrence is serious, with no jest in it.

The Almighty's saying: {Khafidatun Rafi'ah} (Abasing, Exalting). 'Ikrimah, Muqatil, and al-Suddi said: It lowered the voice so those nearby heard it, and raised it so those far away heard it (4). Meaning: it made both the near and the far hear. Al-Suddi said: It abased the arrogant and exalted the weak. Qatadah said: It abased people in God's punishment and exalted people in God's obedience (5). 'Umar ibn al-Khattab (may Allah be pleased with him) said: It abased the enemies of God in Hell and exalted the friends of God in Paradise. Muhammad ibn Ka'b said: It abased people who were exalted in this world and exalted people who were abased in this world (6). Ibn 'Ata said: It abased people through justice and exalted others through grace. Abasing (khafd) and exalting (raf') are used by the Arabs regarding place and status, honor and humiliation. The Almighty attributed abasing and exalting to the Day of Resurrection as an expansion and metaphor, following the custom of the Arabs in attributing action to location, time, and other things from which the action does not originate. They say: "a sleeping night" and "a fasting day." And in the Revelation: {Nay, but it was your plotting by night and day} [Saba: 33]. The true Abaser and Exalter is God alone; He exalts His friends to the highest degrees and abases His enemies to the lowest depths.

Al-Hasan and 'Isa al-Thaqafi read: "khāfidan rāfi'an" in the accusative case (7). The rest read it in the nominative case; based on...

---

(1) Al-Kashshaf 4/51. (2) In Ma'ani al-Quran for him 5/107. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 5/238, and narrated by al-Tabari 22/280 from Qatadah. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/446 from 'Ikrimah, and narrated from him by al-Tabari 2/281. (5) Narrated by Abd al-Razzaq in al-Tafsir 2/269, and al-Tabari 22/281. (6) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/446, and the saying of 'Umar was narrated by Ibn Abi Hatim in al-Tafsir 10/3229 (17866). (7) Al-

Muhtasib 2/307, and mentioned by Ibn Khalawayh in al-Qira'at al-Shadhdhah p. 150 and attributed it to al-Yazidi.

यह कहा गया है: "अल-काज़िबा" (झूठी) एक विशेषण है, और जिस संज्ञा की विशेषता बताई जा रही है वह लुप्त है, यानी: इसकी घटना की कोई झूठी स्थिति नहीं है, या कोई झूठी आत्मा नहीं है, जिसका अर्थ है: इसकी घटना की सूचना देने वाला हर कोई सच्चा है (1)। अल-ज़ज्जाज ने कहा (2): "लैसा ली-वक़अतिहा काज़िबा" (इसकी घटना के लिए कोई झूठ नहीं है) का अर्थ है: कोई भी चीज़ इसे टाल नहीं सकती। अल-हसन और क़तादा का कथन भी इसी प्रकार है (3)। अल-थौरी ने कहा: इसकी घटना के बारे में झूठ बोलने वाला कोई नहीं है। अल-किसाई ने यह भी कहा: इसका कोई खंडन नहीं है, यानी: किसी को भी इसका खंडन नहीं करना चाहिए। यह भी कहा गया है: इसका होना अटल है, इसमें कोई मज़ाक नहीं है।

अल्लाह तआला का फरमान: {खाफ़िदातुन रफ़िअह} (नीचा करने वाली, ऊँचा करने वाली)। इक्रमा, मुक़ातिल और अल-सुद्दी ने कहा: इसने आवाज़ को धीमा कर दिया ताकि पास वालों ने सुना, और इसे ऊँचा कर दिया ताकि दूर वालों ने सुना (4)। यानी: उसने पास और दूर दोनों को सुनाया। अल-सुद्दी ने कहा: इसने अहंकारियों को नीचा दिखाया और कमज़ोरों को ऊपर उठाया। क़तादा ने कहा: इसने अल्लाह के अज़ाब में लोगों को नीचा किया और अल्लाह की इबादत में लोगों को ऊपर उठाया (5)। उमर इब्न अल-ख़त्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा: इसने अल्लाह के दुश्मनों को जहन्नुम में नीचा किया और जन्नत में अल्लाह के दोस्तों को ऊपर उठाया। मुहम्मद बिन काब ने कहा: इसने उन लोगों को नीचा किया जो दुनिया में ऊँचे थे और उन लोगों को ऊपर उठाया जो दुनिया में नीचे थे (6)। इब्न अता ने कहा: इसने इंसाफ़ के ज़रिए लोगों को नीचा किया और फ़ज़्ल (कृपा) के ज़रिए दूसरों को ऊपर उठाया। 'खाफ़्द' (नीचा करना) और 'रफ़' (ऊँचा करना) अरबों द्वारा स्थान और स्थिति, सम्मान और अपमान के संदर्भ में उपयोग किया जाता है। अल्लाह ने प्रलय के दिन के लिए 'खाफ़्द' और 'रफ़' को रूपक के तौर पर इस्तेमाल किया है, जैसा कि अरबों की आदत है कि वे क्रिया को उस स्थान या समय से जोड़ देते हैं जहाँ वह घटित होती है। वे कहते हैं: "सोती हुई रात" और "रोज़ा रखने वाला दिन"। और क़ुरआन में है: {बल्कि यह रात और दिन की तुम्हारी चालबाज़ी थी} [सबा: 33]। वास्तव में नीचा करने वाला और ऊँचा करने वाला केवल अल्लाह ही है; उसने अपने दोस्तों को ऊँचे दर्जों तक उठाया और अपने दुश्मनों को सबसे निचले स्तरों (दरकात) तक गिरा दिया।

अल-हसन और ईसा अल-थक़फ़ी ने "खाफ़िदन रफ़िअन" नसब (द्वितीया विभक्ति) के साथ पढ़ा है (7)। बाक़ी सब ने रफ़ (प्रथमा विभक्ति) के साथ पढ़ा है; ... के आधार पर।

(1) अल-कशशाफ़ 4/51। (2) उनकी किताब 'माआनी अल-क़ुरआन' में 5/107। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/238, और तबरी ने इसे क़तादा से 22/280 में उद्धृत किया है। (4) अल-नुक़त वल-उयून 5/446 इक्रमा से, और तबरी ने उनसे 2/281 में उद्धृत किया है। (5) अब्द अल-रज़्ज़ाक़ ने तफ़सीर 2/269 में और तबरी ने 22/281 में उद्धृत किया है। (6) अल-नुक़त वल-उयून 5/446, और उमर का कथन इब्न अबी हातिम ने तफ़सीर 10/3229 (17866) में उद्धृत किया है। (7) अल-मुहतसिब 2/307, और इब्न ख़ालवेह ने 'अल-क़िरात अल-शाज़ाह' पृष्ठ 150 में इसका ज़िक्र किया है और इसे अल-यज़ीदी की ओर मंसूब किया है।

کہا گیا ہے: "الکاذبہ" صفت ہے، اور موصوف محذوف ہے، یعنی: اس کے واقع ہونے کی کوئی جھوٹی حالت نہیں ہے، یا کوئی جھوٹا نفس نہیں ہے، یعنی: ہر وہ شخص جو اس کے واقع ہونے کی خبر دیتا ہے سچا ہے (۱)۔ الزجاج نے کہا (۲): "لَيْسَ لِوَقْعَتِهَا كَاذِبَةٌ" یعنی: اسے کوئی چیز رد نہیں کر سکتی۔ اسی طرح کا قول الحسن اور قتادہ کا ہے (۳)۔ الثوری نے کہا: اس کے واقع ہونے کے بارے میں جھوٹ بولنے والا کوئی نہیں ہے۔ الکسائی نے یہ بھی کہا: اس کا کوئی جھٹلانا نہیں ہے، یعنی: کسی کو بھی اسے جھٹلانا نہیں چاہیے۔ اور کہا گیا: اس کا قیام برحق ہے جس میں کوئی مذاق نہیں۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿خَافِضَةٌ رَّافِعَةٌ﴾ عکرمہ، مقاتل اور السدی نے کہا: اس نے آواز کو پست کیا تو قریب والوں نے سنا، اور بلند کیا تو دور والوں نے سنا (۴)۔ یعنی: اس نے قریب اور دور سب کو سنایا۔ السدی نے کہا: اس نے تکبر کرنے والوں کو پست کیا اور کمزوروں کو بلند کیا۔ قتادہ نے کہا: اس نے عذاب الٰہی میں کچھ لوگوں کو پست کیا اور اطاعت الٰہی میں کچھ لوگوں کو بلند کیا (۵)۔ حضرت عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ نے فرمایا: اس نے اللہ کے دشمنوں کو آگ میں پست کیا اور اللہ کے دوستوں کو جنت میں بلند کیا۔ محمد بن کعب نے کہا: اس نے ان لوگوں کو پست کیا جو دنیا میں بلند مرتبے پر تھے، اور ان لوگوں کو بلند کیا جو دنیا میں پست تھے (۶)۔ ابن عطاء نے کہا: اس نے عدل کے ساتھ کچھ لوگوں کو پست کیا، اور فضل کے ساتھ دوسروں کو بلند کیا۔ 'خفض' (پست کرنا) اور 'رفع' (بلند کرنا) عربوں کے ہاں جگہ اور مرتبے، عزت اور ذلت کے لیے استعمال ہوتا ہے۔ اللہ تعالیٰ نے پست کرنے اور بلند کرنے کی نسبت قیامت کی طرف کی ہے؛ یہ عربوں کی عادت کے مطابق مجاز ہے کہ وہ فعل کی نسبت محل اور زمانے وغیرہ کی طرف

کر دیتے ہیں جس سے فی الواقع فعل صادر نہیں ہوتا۔ وہ کہتے ہیں: "سونے والی رات" اور "روزہ رکھنے والا دن"۔ اور قرآن میں ہے: ﴿بَل مَكْرُ الَّيْلِ وَالنَّهَارِ﴾ [سبأ: ۳۳] حقیقت میں پست کرنے والا اور بلند کرنے والا صرف اللہ ہی ہے، پس اس نے اپنے اولیاء کو بلند درجات تک پہنچایا اور اپنے دشمنوں کو اسفل الدرکات میں گرا دیا۔

الحسن اور عیسیٰ الثقفی نے «خافضةً رافعةً» نصب کے ساتھ پڑھا ہے (۷)۔ باقی سب نے رفع کے ساتھ پڑھا ہے؛ اس بنیاد پر کہ...

---

(۱) الکشاف ۵۱/۴۔ (۲) معانی القرآن میں ۱۰۷/۵۔ (۳) المحرر الوجیز ۲۳۸/۵، اور طبری نے اسے قتادہ سے ۲۸۰/۲۲ میں روایت کیا ہے۔ (۴) النکت والعیون ۴۴۶/۵ عکرمہ سے، اور طبری نے ان سے ۲۸۱/۲ میں روایت کیا ہے۔ (۵) عبد الرزاق نے تفسیر ۲۶۹/۲ میں اور طبری نے ۲۸۱/۲۲ میں روایت کیا ہے۔ (۶) النکت والعیون ۴۴۶/۵، اور حضرت عمر کا قول ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر ۳۲۲۹/۱۰ (۱۷۸۶۶) میں نقل کیا ہے۔ (۷) المحتسب ۳۰۷/۲، اور ابن خالویہ نے اسے 'القراءات الشاذة' ص ۱۵۰ میں ذکر کیا ہے اور اسے الیزیدی کی طرف منسوب کیا ہے۔

...suppression of the subject, and whoever assigned it the accusative case, it is based on the circumstantial state (hal). According to Al-Farra'(1), it is based on the suppression of a verb. The meaning is: "When the Occurrence occurs, there is at its occurrence no denial," it occurred as abasing and exalting. The Resurrection, there is no doubt about its occurrence, and it will raise some people and lower others, as we have explained.

His Almighty's saying: {When the earth is shaken with a [terrible] shaking} i.e.: it was convulsed and moved, reported from Mujahid and others(2). It is said: "rajjahu yarujjuhu rajjan", meaning: he moved it and shook it. And "naqatun rajja'", meaning: a she-camel with a great hump. And in the Hadith: "Whoever boards the sea when it is 'yartajju' (surging), there is no responsibility for him," meaning: when its waves are turbulent(3). Al-Kalbi said: That is because when Allah Almighty reveals to it (the earth), it trembles out of fear of Allah Almighty. The commentators said: It shakes as a baby shakes in the cradle until everything on it is demolished, and everything on it, from mountains and others, is broken(4). And from Ibn Abbas: "Al-Rajja" is a violent movement for which a sound is heard(5).

The position of "idha" (when) is in the accusative as a substitute (badal) for "idha waqa'at" (when it occurs). It is also permissible for it to be in the accusative because of "khafidatun rafi'ah" (abasing and exalting), i.e.: it abases and exalts at the time of the shaking of the earth and the crumbling of the mountains; because at that time what is high will be lowered, and what is low will be raised(6). It was said: it means: the Occurrence occurred when the earth was shaken; this was stated by Al-Zajjaj(7) and Al-Jurjani. And it was said: it means: remember {When the earth is shaken with a [terrible] shaking}, "rajjan" is a verbal noun (masdar); and it is evidence of the repetition of the earthquake.

His Almighty's saying: {And the mountains are crumbled with a [terrible] crumbling} i.e.: pulverized, reported from Ibn Abbas(8). Mujahid said: As...

---

(1) In "Ma'ani al-Quran" for him, 3/121. (2) Tafsir Mujahid 2/645, and it was narrated from him - and from Ibn Abbas - by al-Tabari 22/282. (3) Al-Sihah (r-j-j), and the hadith was narrated by Ahmad (20749), Al-Bukhari in Al-Adab al-Mufrad (1194), and Al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (4725), from a man from the companions of the Prophet ﷺ in a lengthy form, and Abu Ubaid mentioned it in Gharib al-Hadith 1/275 and said:

"My greatest suspicion is that it is 'al-thajj' - with the 'lam'. End of quote, and they have the same meaning." (4) Tafsir al-Baghawi 4/279. (5) Zad al-Masir 8/131. (6) Al-Kashshaf 4/52. (7) In "Ma'ani al-Quran" for him, 5/108. (8) Zad al-Masir 8/132, and it was narrated from him by al-Tabari 22/283.

...कर्ता का लोप, और जिसने इसे 'नसब' (कर्म कारक) दिया है, वह 'हाल' (स्थिति) के आधार पर है। और अल-फर्रा(1) के अनुसार यह एक क्रिया के लोप पर आधारित है। और अर्थ है: "जब होने वाली घटना घट जाएगी, उसके घटने में कोई झूठ नहीं होगा," वह नीचा करने वाली और ऊँचा उठाने वाली होकर घटेगी। और कयामत के घटने में कोई संदेह नहीं है, और वह कुछ लोगों को ऊँचा उठाएगी और दूसरों को नीचे गिराएगी, जैसा कि हमने स्पष्ट किया है।

अल्लाह तआला का कथन: {जब धरती पूरी तरह झकझोर दी जाएगी} यानी: वह हिलाई और कँपाई जाएगी, मुजाहिद और अन्य(2) से वर्णित है। कहा जाता है: "रज्जहु यरज्जुहु रज्जन", यानी: उसने उसे हिलाया और कँपाया। और "नाकातुर रज्जा", यानी: बड़े कूबड़ वाली ऊँटनी। और हदीस में है: "जो समुद्र की सवारी करता है जब वह 'यरतज्जु' (लहरें मारता) हो, तो उसके लिए कोई ज़िम्मेदारी (सुरक्षा) नहीं है" यानी: जब उसकी लहरें अशांत हों(3)। अल-कल्बी ने कहा: और वह इसलिए है क्योंकि जब अल्लाह तआला उस पर वही भेजता है, तो वह अल्लाह तआला के डर से काँप उठती है। टीकाकारों ने कहा: वह इस तरह काँपती है जैसे पालने में बच्चा काँपता है यहाँ तक कि उस पर जो कुछ भी है वह ढह जाता है, और उस पर पहाड़ों और अन्य चीजों में से हर चीज़ टूट जाती है(4)। और इब्न अब्बास से वर्णित है: "अर-रज्जह": एक तीव्र हलचल जिसके लिए आवाज़ सुनाई देती है(5)।

"इज़ा" (जब) का स्थान "इज़ा वक़'अतिल वाक़ि'आ" के बदल (स्थानापन्न) के रूप में 'नसब' है, और यह भी संभव है कि इसे "ख़ाफ़िदतुर राफ़ि'आ" (नीचा करने वाली, ऊँचा उठाने वाली) द्वारा 'नसब' दिया गया हो, यानी: वह पृथ्वी के हिलने और पहाड़ों के बिखरने के समय नीचा करती और ऊँचा उठाती है; क्योंकि उस समय जो ऊँचा है वह नीचे हो जाएगा, और जो नीचा है वह ऊपर उठ जाएगा(6)। और कहा गया है: यानी: घटना घटी जब पृथ्वी हिलाई गई, यह अल-ज़ज्जाज(7) और अल-जुरजानी ने कहा है। और कहा गया है: यानी: याद करो {जब धरती पूरी तरह झकझोर दी जाएगी}, "रज्जन" एक मस्तर (भाववाचक संज्ञा) है; और यह भूकंप की पुनरावृत्ति का प्रमाण है।

अल्लाह तआला का कथन: {और पहाड़ पूरी तरह रेज़ा-रेज़ा कर दिए जाएँगे} यानी: चूर-चूर कर दिए जाएँगे, इब्न अब्बास(8) से वर्णित है। मुजाहिद: जैसे...

---

(1) मा'आनी अल-कुरान, उनके द्वारा 3/121। (2) तफ़सीर मुजाहिद 2/645, और इसे उनके- और इब्न अब्बास से - अल-तब़री ने 22/282 में उद्धृत किया है। (3) अल-सिहाह (र-ज-ज), और हदीस

को अहमद (20749), बुखारी ने 'अल-अदब अल-मुफ़रद' (1194) में, और बैहक़ी ने 'शु'अब अल-ईमान' (4725) में पैगंबर ﷺ के साथियों में से एक व्यक्ति से विस्तार से उद्धृत किया है, और अबू उबैद ने इसे 'ग़रीब अल-हदीस' 1/275 में उद्धृत किया है और कहा है: मेरा सबसे अधिक अनुमान है कि यह 'अत-तज्ज' है - लाम के साथ। समाप्त, और दोनों का अर्थ एक ही है। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 4/279। (5) ज़ाद अल-मसीर 8/131। (6) अल-कश्शाफ़ 4/52। (7) मा'आनी अल-कुरान, उनके द्वारा 5/108। (8) ज़ाद अल-मसीर 8/132, और इसे अल-तबरी ने 22/283 में उद्धृत किया है।

...مبتدا کا حذف ہونا، اور جس نے اسے نصب دیا ہے، وہ حال کی بنیاد پر ہے۔ اور الفراء(۱) کے نزدیک یہ فعل کے حذف ہونے پر مبنی ہے، اور معنی یہ ہے: "جب واقع ہونے والی واقع ہوگی، اس کے واقع ہونے میں کوئی جھوٹ نہیں ہوگا،" وہ پست کرنے والی اور بلند کرنے والی ہو کر واقع ہوگی۔ اور قیامت کے واقع ہونے میں کوئی شک نہیں ہے، اور وہ کچھ لوگوں کو بلند کرے گی اور دوسروں کو پست کرے گی، جیسا کہ ہم نے بیان کیا۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿إِذَا رُجَّتِ الْأَرْضُ رَجًّا﴾ یعنی: وہ لرزائی گئی اور ہلائی گئی، مجاہد اور دیگر(۲) سے مروی ہے۔ کہا جاتا ہے: "رَجَّه يَرُجُّه رجًّا"، یعنی: اسے ہلایا اور لرزایا۔ اور "ناقة رجَّاء"، یعنی: بڑے کوہان والی اونٹنی۔ اور حدیث میں ہے: "جو سمندر کی سواری کرے جب وہ 'يَرْتَجُّ' (موجزن) ہو، تو اس کے لیے کوئی ذمہ داری (تحفظ) نہیں ہے" یعنی: جب اس کی موجیں مضطرب ہوں(۳)۔ الکلبی نے کہا: اور وہ اس لیے کہ اللہ تعالیٰ جب اس پر وحی بھیجتا ہے تو وہ اللہ تعالیٰ کے ڈر سے کانپ اٹھتی ہے۔ مفسرین نے کہا: وہ اس طرح کانپتی ہے جیسے گہوارے میں بچہ کانپتا ہے یہاں تک کہ اس پر جو کچھ بھی ہے وہ منہدم ہو جاتا ہے، اور اس پر پہاڑوں اور دیگر اشیاء میں سے ہر چیز ٹوٹ جاتی ہے(۴)۔ اور ابن عباس سے مروی ہے: "الرَّجَّة": ایسی شدید حرکت جس کی آواز سنائی دے(۵)۔

اور "إذا" (جب) کا محل "إِذَا وَقَعَتِ" سے بدل ہونے کی وجہ سے نصب ہے، اور جائز ہے کہ "خَافِضَةٌ رَّافِعَةٌ" کی وجہ سے منصوب ہو، یعنی: وہ زمین کے لرزنے اور پہاڑوں کے ریزہ ریزہ ہونے کے وقت پست کرتی اور بلند کرتی ہے؛ کیونکہ اس وقت جو بلند ہے وہ پست ہو جائے گا، اور جو پست ہے وہ بلند ہو جائے گا(۶)۔ اور کہا گیا ہے: یعنی: واقعہ پیش آیا جب زمین لرزائی

گئی، یہ الزجاج(۷) اور الجرجانی نے کہا ہے۔ اور کہا گیا ہے: یعنی: یاد کرو ﴿إِذَا رُجَّتِ الْأَرْضُ رَجًّا﴾، "رَجًّا" مصدر ہے؛ اور یہ زلزلے کی تکرار کی دلیل ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَبُسَّتِ الْجِبَالُ بَسًّا﴾ یعنی: وہ ریزہ ریزہ کر دیے گئے، ابن عباس(۸) سے مروی ہے۔ مجاہد: جیسے...

---

(۱) معانی القرآن، از الفراء، ۳/ ۱۲۱۔ (۲) تفسیر مجاہد ۲/ ۶۴۵، اور اسے ان سے - اور ابن عباس سے - الطبری نے ۲۲/ ۲۸۲ میں روایت کیا ہے۔ (۳) الصحاح (ر-ج-ج)، اور حدیث کو احمد (۲۰۷۴۹)، بخاری نے 'الادب المفرد' (۱۱۹۴) میں، اور بیہقی نے 'شعب الایمان' (۴۷۲۵) میں صحابہ کرام میں سے ایک شخص سے مفصل روایت کیا ہے، اور ابو عبید نے اسے 'غریب الحدیث' ۱/ ۲۷۵ میں ذکر کیا ہے اور کہا ہے: میرا غالب گمان ہے کہ یہ 'التَّجُّ' ہے - لام کے ساتھ انتہی، اور دونوں ایک ہی معنی میں ہیں۔ (۴) تفسیر البغوی ۴/ ۲۷۹۔ (۵) زاد المسیر ۸/ ۱۳۱۔ (۶) الکشاف ۴/ ۵۲۔ (۷) معانی القرآن، از الزجاج، ۵/ ۱۰۸۔ (۸) زاد المسیر ۸/ ۱۳۲، اور اسے الطبری نے ۲۲/ ۲۸۳ میں روایت کیا ہے۔

Surah Al-Waqi'ah: Verses 5 - 6 179

"Yubassu" flour, meaning: it is moistened or kneaded (1). "Al-Basisah": is Sawiq (roasted barley flour) or flour moistened with ghee or oil, then eaten without cooking, and it may be taken as provisions. The Rajiz (poet) said: Do not bake bread, but mix it quickly, and do not prolong the stay at the camel station (2). Abu Ubaidah (3) mentioned: He was a thief from Ghaṭafan who wanted to bake bread but feared being hurried, so he ate it as dough. The meaning is that they were mixed and became like flour moistened with a little water. That is: the mountains become dust, and parts mix with others. Al-Hasan said: "Bussat": they were uprooted from their base and gone, similar to: {My Lord will scatter them as dust} (4) [Taha: 105]. Atiyah said: They were spread out like sand and dust. It was also said: "Al-Bass": driving (5), meaning: the mountains were driven. Abu Zaid said: "Al-Bass" is driving, and I have driven the camels, "abus-suha" - with the damma - "bass-an". Abu Ubaid (6) said: "Basastu" the camels and "absastu" are two linguistic forms: when you urge them on, and you say to them: "bis bis". In the Hadith: "A people will go out from Madinah to Yemen or Syria or Iraq, driving [their families/livestock], and Madinah would have been better for them if they only knew" (7). And from another Hadith: "The people of Yemen have come to you, driving their families" (8). The Arabs say: "He was brought from your 'hass' and 'bass'" (9). Abu Zaid narrated them with the kasrah, so the meaning of "min hassika" is from where you sensed him, and "bassika" from where your journey reached him. Mujahid said: It flowed like a torrent. Ikrimah said: They were demolished.

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 5/239, and it is in Tafsir Mujahid 2/645, and al-Tabari recorded it 22/283. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/447, and al-Sihah (bass), and what follows is also from it. The Rajaz is by some Arab thieves, as mentioned by al-Jahiz in his book al-Hayawan 4/490-491, and al-Marzubani mentioned it in Mu'jam al-Shu'ara p. 475 similarly and attributed it to al-Hafwan al-'Uqayli, one of the Banu al-Muntafiq and one of the thieves. (3) In Majaz al-Qur'an 2/247-248. (4) Tafsir al-Baghawi 4/279. (5) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 5/108. (6) In Gharib al-Hadith 3/89-90, and the author quoted it via al-Jawhari in al-Sihah (bass). (7) Recorded by al-Bukhari (1875), Muslim (1388), and Ahmad (21916) from Sufyan bin Abi Zuhayr al-Bahzi. (8) We did not find it with this exact wording. (9) Al-Sihah (bass), and the proverb is in al-Mustaqsa fi Amthal al-'Arab by al-Zamakhshari 2/36.

"युबस्सु" आटा, यानी: उसे घी या तेल से भिगोया या गूँथा जाता है (1)। "अल-बसीसा": सवीक (भुने हुए जौ का आटा) या आटा है जिसे घी या तेल से भिगोया जाता है, फिर बिना पकाए खाया जाता है, और इसे सफ़र के भोजन के रूप में लिया जा सकता है। राजीज़ (कवि) ने कहा: रोटी मत बनाओ, बल्कि उसे जल्दी से मिलाओ, और ऊंटों के पड़ाव पर रुकने में देर मत करो (2)। अबू उबैदा (3) ने उल्लेख किया: वह ग़तफ़ान का एक चोर था जो रोटी बनाना चाहता था लेकिन उसे डर था कि उसे जल्दी करनी पड़ेगी, इसलिए उसने इसे आटे की तरह ही खा लिया। इसका अर्थ यह है कि वे मिश्रित हो गए और थोड़े पानी से भीगे हुए आटे की तरह हो गए। यानी: पहाड़ धूल बन जाते हैं और कुछ हिस्से दूसरों के साथ मिल जाते हैं। अल-हसन ने कहा: "बुस्सत": वे अपनी जड़ से उखाड़ दिए गए और चले गए, इसके समान: {मेरा रब उन्हें धूल की तरह उड़ा देगा} (4) [ता-हा: 105]। अतियाह ने कहा: वे रेत और धूल की तरह फैल गए। यह भी कहा गया: "अल-बस्स": हाँकना (5), यानी: पहाड़ों को हाँका गया। अबू ज़ैद ने कहा: "अल-बस्स" हाँकना है, और मैंने ऊंटों को हाँका है, "अबुस-सुहा" - दम्मा के साथ - "बस्स-अन"। अबू उबैद (6) ने कहा: "बसस्तु" ऊंट और "अब्सस्तु" दो भाषाई रूप हैं: जब आप उन्हें आगे बढ़ाते हैं, और आप उनसे कहते हैं: "बिस बिस"। हदीस में है: "एक कौम मदीना से यमन या शाम या इराक की ओर जाएगी, [अपने परिवारों/पशुओं को] हाँकते हुए, और मदीना उनके लिए बेहतर होता अगर वे जानते होते" (7)। और एक अन्य हदीस से: "यमन के लोग तुम्हारे पास आए हैं, अपने परिवारों को हाँकते हुए" (8)। अरब कहते हैं: "उसे तुम्हारे 'हस्स' और 'बस्स' से लाया गया" (9)। अबू ज़ैद ने उन्हें कसरा के साथ सुनाया, इसलिए "मिन हस्सिका" का अर्थ है जहाँ से तुमने उसे महसूस किया, और "बस्सिका" जहाँ तक तुम्हारी यात्रा उस तक पहुँची। मुजाहिद ने कहा: यह एक धारा की तरह बह गया। इकरीमा ने कहा: वे ढहा दिए गए।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/239, और यह तफ़सीर मुजाहिद 2/645 में है, और अल-तबरी ने इसे 22/283 पर उद्धृत किया है। (2) अल-नुकत व अल-'उयून 5/447, और अल-सिहाह (बस्स), और इसके बाद का हिस्सा भी उसी से है। राजीज़ अरब के कुछ चोरों का है, जैसा कि अल-जाहिज़ ने अपनी किताब अल-हयवान 4/490-491 में उल्लेख किया है, और अल-मरज़ुबानी ने मोजम अल-शुअरा पृष्ठ 475 में इसी तरह इसका उल्लेख किया है और इसे बनी अल-मुंतफ़िक़ के एक चोर अल-हफ़वान अल-उकैली से जोड़ा है। (3) मजाज़ अल-क़ुरआन 2/247-248 में। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 4/279। (5) अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-क़ुरआन 5/108। (6) ग़रीब अल-हदीस 3/89-90 में, और

लेखक ने अल-जौहरी के माध्यम से अल-सिहाह (बस्स) में इसे उद्धृत किया है। (7) इसे अल-बुखारी (1875), मुस्लिम (1388), और अहमद (21916) ने सुफ़यान बिन अबी ज़ुहैर अल-बहज़ी से उद्धृत किया है। (8) हमें यह इन सटीक शब्दों के साथ नहीं मिला। (9) अल-सिहाह (बस्स), और यह कहावत ज़मख्शारी द्वारा अल-मुस्तक़सा फ़ी अमथाल अल-अरब 2/36 में है।

سورة الواقعہ: آیات 5 - 6 179

یُبَسُّ آٹا، یعنی: اسے گھی یا تیل سے بھگویا یا گوندھا جاتا ہے (1)۔ "البَسِیسَة": سویق (بھنے ہوئے جو کا آٹا) یا آٹا ہے جسے گھی یا تیل کے ساتھ بھگویا جاتا ہے، پھر بغیر پکائے کھایا جاتا ہے، اور اسے زادِ راہ کے طور پر لیا جا سکتا ہے۔ راجز (شاعر) نے کہا: روٹی مت پکاؤ بلکہ اسے جلدی سے ملاؤ، اور اونٹوں کے پڑاؤ پر رکنے میں دیر نہ کرو (2)۔ ابو عبیدہ (3) نے ذکر کیا: وہ غطفان کا ایک چور تھا جس نے روٹی پکانے کا ارادہ کیا لیکن اسے ڈر تھا کہ وہ جلدی میں ہو جائے گا، اس لیے اس نے اسے آٹے کی طرح ہی کھا لیا۔ مطلب یہ ہے کہ وہ مل گئے اور تھوڑے پانی سے بھگوئے ہوئے آٹے کی طرح ہو گئے۔ یعنی: پہاڑ خاک ہو جاتے ہیں اور کچھ حصے دوسرے حصوں کے ساتھ مل جاتے ہیں۔ حسن نے کہا: "وبُسَّت": وہ اپنی جڑ سے اکھاڑ دیے گئے اور ختم ہو گئے، اس کی مثال یہ ہے: ﴿يَنسِفُهَا رَبِّي نَسْفًا﴾ (4) [طہ: 105]۔ عطیہ نے کہا: وہ ریت اور مٹی کی طرح بکھر گئے۔ اور کہا گیا: "البسُّ": ہانکنا (5)، یعنی: پہاڑوں کو ہانکا گیا۔ ابو زید نے کہا: "البسُّ" ہانکنا ہے، اور میں نے اونٹوں کو ہانکا ہے، "ابُسُّها" - ضمہ کے ساتھ - "بسًّا"۔ ابو عبید (6) نے کہا: "بسستُ" اونٹوں کو اور "أبسستُ" دو لغوی صورتیں ہیں: جب آپ انہیں تیز چلائیں، اور آپ ان سے کہیں: "بِس بِس"۔ حدیث میں ہے: "ایک قوم مدینہ سے یمن یا شام یا عراق کی طرف نکلے گی، [اپنے خاندانوں/مویشیوں کو] ہانکتے ہوئے، حالانکہ مدینہ ان کے لیے بہتر ہوتا اگر وہ جانتے ہوتے" (7)۔ اور ایک دوسری حدیث سے: "اہل یمن تمہارے پاس آئے ہیں اپنے عیال کو ہانکتے ہوئے" (8)۔ عرب کہتے ہیں: "وہ تمہارے 'حس' اور 'بس' سے لایا گیا" (9)۔ ابو زید نے انہیں کسرہ کے ساتھ روایت کیا، تو "من حسّك" کا مطلب ہے جہاں سے تم نے اسے

محسوس کیا، اور "بسّك" جہاں سے تمہارا سفر اس تک پہنچا۔ مجاہد نے کہا: وہ ایک سیلاب کی طرح بہہ گیا۔ عکرمہ نے کہا: وہ ڈھا دیے گئے۔

---

(1) المحرر الوجيز 5 / 239، اور یہ تفسیر مجاہد 2 / 645 میں ہے، اور اسے الطبری نے 22 / 283 پر نکالا ہے۔ (2) النکت والعیون 5 / 447، اور الصحاح (بسس)، اور اس کے بعد کا حصہ بھی اسی سے ہے۔ یہ رجز عرب کے بعض چوروں کا ہے، جیسا کہ جاحظ نے اپنی کتاب "الحیوان" 4 / 490-491 میں ذکر کیا ہے، اور مرزبانی نے "معجم الشعراء" ص 475 میں اسی طرح ذکر کیا ہے اور اسے بنو المنتفق کے ایک چور ہفوان العقیلی کی طرف منسوب کیا ہے۔ (3) "مجاز القرآن" میں 2 / 247 - 248۔ (4) تفسیر البغوی 4 / 279۔ (5) زجاج کی "معانی القرآن" 5 / 108۔ (6) "غریب الحدیث" 3 / 89-90 میں، اور مصنف نے اسے جوہری کے واسطے سے "الصحاح" (بسس) میں نقل کیا ہے۔ (7) اسے بخاری (1875)، مسلم (1388)، اور احمد (21916) نے سفیان بن ابی زہیر البہزی سے روایت کیا ہے۔ (8) ہمیں ان الفاظ کے ساتھ نہیں ملا۔ (9) الصحاح (بسس)، اور یہ مثال زمخشری کی "المستقصى في أمثال العرب" 2 / 36 میں ہے۔

180 Surah Al-Waqi'ah: Verses 5 - 12

This. Muhammad bin Ka'b [said]: "They were moved away completely," and from it is the saying of Al-Aghlab Al-Ijlī (1): [We scattered behind a traces, lighting for five days, then it traveled] Al-Hasan said: "They were cut into pieces." The meaning is similar.

The Almighty's saying: {And become dust dispersed} [Al-Waqi'ah: 6]. Ali (may Allah be pleased with him) said: "Dispersed dust" is the dust that rises from the hooves of beasts and then disappears, so Allah made their deeds like that. Mujahid said: "The dust" is the ray of light that appears in a small window like the appearance of dust (2). A similar thing was narrated from Ibn Abbas (3). And from him also: It is what flies from fire when it is disturbed, sparks fly from it, and when they land, they are nothing (4). Atiyyah also said this. And it has been discussed in Surah "Al-Furqan" (5) regarding the Almighty's saying: {And We will regard what they have done of deeds and make them as dust dispersed} [Verse: 23].

The general reading is: "Munbaththan" with the triple-dotted 'tha' (ث), meaning: scattered, from the Almighty's saying: {And scattered therein every creature} [Luqman: 10] i.e., dispersed and spread. Masruq, Al-Nakha'i, and Abu Haywah recited it as: "Munbattan" with the double-dotted 'ta' (ت) (6), meaning: cut off, from their saying: "Batta-hu Allah," meaning Allah cut it off, and from it is the word "battat" (finality).

The Almighty's saying: {And you become [of] three kinds (7) Then the companions of the right - what are the companions of the right? (8) And the companions of the left - what are the companions of the left? (9) And the forerunners, the forerunners - (10) Those are the ones brought near [to Allah] (11) In the Gardens of Pleasure (12)}

The Almighty's saying: {And you become [of] three kinds} means: three types (7), each type resembling what it is...

---

(1) Al-Nukat wal-'Uyun 5/446 and what follows is from it too; the saying of Al-Aghlab Al-Ijlī was not in the copies, and we recovered it from it. (2) Al-Nukat wal-'Uyun 5/447. The saying of Ali was recorded by Mujahid in the Tafsir 2/645, Abd al-Razzaq in the Tafsir 2/269, and Al-Tabari 22/285. Mujahid's saying was recorded by Al-Tabari 22/285. (3) Recorded by Al-Tabari 22/284. (4) Al-Nukat wal-'Uyun 5/447. (5) 15/396. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 5/239 from Al-Nakha'i, and Al-Bahr al-Muhit 8/204. (7) Gharib al-Quran by Ibn Qutaybah, p. 446.

१८० सूरह अल-वाक़िया: आयत ५ - १२

यह। मुहम्मद बिन काब [ने कहा]: "उन्हें पूरी तरह से चला दिया गया," और इसी से अल-अग़लब अल-इज्ली का कथन है (१): [हमने पीछे के निशानों को बिखेर दिया, पाँच दिनों तक चमकते रहे, फिर वे चले गए] अल-हसन ने कहा: "उन्हें टुकड़ों में काट दिया गया।" अर्थ करीब-करीब एक ही है।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {तो वे उड़ते हुए धूल के कण हो जाएंगे} [सूरह अल-वाक़िया: ६]। अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा: "मुनबथ्था धूल" वह धूल है जो जानवरों के खुरों से उड़ती है और फिर गायब हो जाती है, तो अल्लाह ने उनके कर्मों को वैसा ही बना दिया। मुजाहिद ने कहा: "धूल" वह प्रकाश की किरण है जो किसी झरोखे में धूल की तरह दिखाई देती है (२)। इब्न अब्बास से भी इसी तरह की बात रिवायत की गई है (३)। और उनसे यह भी है: यह वह है जो आग के भड़कने पर उससे उड़ती है, उससे चिंगारियां उड़ती हैं, और जब वे गिरती हैं, तो वे कुछ भी नहीं होतीं (४)। अतिय्याह ने भी यही कहा। और यह सूरह "अल-फ़ुरकान" (५) में अल्लाह के इस कथन के तहत आ चुका है: {और उन्होंने जो भी कर्म किए होंगे, हम उनकी ओर बढ़ेंगे और उन्हें उड़ती हुई धूल बना देंगे} [आयत: २३]।

आम किरअत (पाठ) "मुनबथ्थन" (ث के साथ) है, जिसका अर्थ है: बिखरा हुआ, अल्लाह के इस फ़रमान से: {और उसमें हर प्रकार के जानवर फैला दिए} [लुक़मान: १०] यानी बिखेर दिया और फैला दिया। मसरूक़, अल-नख़ई और अबू हयवा ने इसे "मुनबत्तन्" (ت के साथ) पढ़ा है (६), जिसका अर्थ है: कटा हुआ, उनके इस कहने से: "बत्तहुल्लाह", यानी अल्लाह ने इसे काट दिया, और इसी से "बत्तात" (अंतिम निर्णय) शब्द बना है।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और तुम तीन श्रेणियों में हो जाओगे (७) तो दाहिने हाथ वाले, दाहिने हाथ वाले क्या ही अच्छे हैं! (८) और बाएं हाथ वाले, बाएं हाथ वाले क्या ही बुरे हैं! (९) और आगे बढ़ जाने वाले तो आगे ही बढ़ जाने वाले हैं (१०) वही तो (अल्लाह के) निकट हैं (११) नेमतों वाले बाग़ों में (१२)}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और तुम तीन श्रेणियों में हो जाओगे} यानी: तीन प्रकार के(७), प्रत्येक प्रकार वैसा ही होगा जैसा वह है...

(१) अल-नुकत वल-'उयून ५/४४६ और उसके बाद भी उसी से है, प्रतियों में अल-अग़लब अल-इज्ली का कथन नहीं था, हमने उससे इसे प्राप्त किया। (२) अल-नुकत वल-'उयून ५/४४७, और अली का कथन मुजाहिद ने तफ़्सीर २/६४५ में, अब्द अल-रज्ज़ाक ने तफ़्सीर २/२६९ में, और अल-तबरी ने २२/२८५ में निकाला है। मुजाहिद का कथन अल-तबरी ने २२/२८५ में निकाला है। (३) इसे अल-तबरी ने २२/२८४ में निकाला है। (४) अल-नुकत वल-'उयून ५/४४७। (५) १५/३९६। (६) अल-मुहर्रर अल-वजीज ५/२३९ अल-नख़ई से, और अल-बहर अल-मुहीत ८/२०४। (७) गरीब अल-कुरान इब्न क़ुतैबा द्वारा, पृ. ४४६।

۱۸۰ سورة الواقعہ: آیات ۵ - ۱۲

یہ۔ محمد بن کعب [نے کہا]: "انہیں پوری طرح چلا دیا گیا،" اور اسی سے الاغلب العجلی کا قول ہے (۱): [ہم نے پیچھے کے نشانات کو بکھیر دیا، پانچ دنوں تک روشنی رہی، پھر وہ چل دیے] اور حسن نے کہا: "انہیں ٹکڑے ٹکڑے کر دیا گیا۔" اور معنی قریب قریب ہیں۔

ارشاد باری تعالیٰ ہے: ﴿ فَكَانَتْ هَبَاءً مُّنبَثًّا ﴾ حضرت علی رضی اللہ عنہ نے فرمایا: "ہباء منبث" وہ غبار ہے جو جانوروں کے کھروں سے اڑتا ہے اور پھر ختم ہو جاتا ہے، تو اللہ نے ان کے اعمال کو ویسا ہی بنا دیا، اور مجاہد نے کہا: "ہباء" وہ روشنی کی کرن ہے جو کسی روشن دان میں غبار کی طرح نظر آتی ہے (۲)۔ اور اسی طرح ابن عباس رضی اللہ عنہما سے بھی مروی ہے (۳)۔ اور ان سے یہ بھی مروی ہے: یہ وہ ہے جو آگ کے بھڑکنے پر اس سے اڑتا ہے، اس سے چنگاریاں اڑتی ہیں، اور جب وہ گرتی ہیں تو وہ کچھ بھی نہیں ہوتیں (۴)۔ عطیہ نے بھی یہی کہا ہے۔ اور یہ سورہ "الفرقان" (۵) میں اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے پاس گزر چکا ہے: ﴿ وَقَدِمْنَا إِلَىٰ مَا عَمِلُوا مِنْ عَمَلٍ فَجَعَلْنَاهُ هَبَاءً مَّنثُورًا ﴾ [آیت: ۲۳]۔

اور عام قراءت "مُنْبَثًّا" ثاء کے ساتھ ہے، یعنی: متفرق، اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد سے: ﴿ وَبَثَّ فِيهَا مِن كُلِّ دَابَّةٍ ﴾ [لقمان: ۱۰] یعنی: متفرق کیا اور پھیلایا۔ اور مسروق، نخعی اور ابو حیوہ نے "مُنْبَتًّا" تاء کے ساتھ پڑھا ہے (۶)، یعنی: منقطع، ان کے قول سے: "بتہ اللہ" یعنی اللہ نے اسے کاٹ دیا، اور اسی سے "بتات" (قطعی فیصلہ) ہے۔

ارشاد باری تعالیٰ ہے: ﴿ وَكُنتُمْ أَزْوَاجًا ثَلَاثَةً ۷ فَأَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ مَا أَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ ۸ وَأَصْحَابُ الْمَشْأَمَةِ مَا أَصْحَابُ الْمَشْأَمَةِ ۹ وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ ۱۰ أُولَٰئِكَ الْمُقَرَّبُونَ ۱۱ فِي جَنَّاتِ النَّعِيمِ ۱۲ ﴾

ارشاد باری تعالیٰ: ﴿ وَكُنتُمْ أَزْوَاجًا ثَلَاثَةً ﴾ یعنی: تین قسمیں (۷)، ہر قسم اپنے جیسی چیز کے مشابہ...

---

(۱) النکت والعیون ۵/۴۴۶ اور اس کے بعد کا حصہ بھی وہیں سے ہے، اور نسخوں میں الاغلب العجلی کا قول نہیں تھا، ہم نے وہاں سے اس کا استدراک کیا ہے۔ (۲) النکت والعیون ۵/۴۴۷، اور علی کا قول مجاہد نے التفسیر ۲/۶۴۵ میں، عبد الرزاق نے التفسیر ۲/۲۶۹ میں، اور طبری نے ۲۲/۲۸۵ میں روایت کیا ہے، اور مجاہد کا قول طبری نے ۲۲/۲۸۵ میں روایت کیا ہے۔ (۳) اسے طبری نے ۲۲/۲۸۴ میں روایت کیا ہے۔ (۴) النکت والعیون ۵/۴۴۷۔ (۵) ۱۵/۳۹۶۔ (۶) المحرر الوجیز ۵/۲۳۹ از نخعی، اور البحر المحیط ۸/۲۰۴۔ (۷) غریب القرآن از ابن قتیبہ ص ۴۴۶۔

181 Surah Al-Waqi'ah: Verses 8 - 12

...from it, just as the husband matches the wife. Then He clarified who they are, saying: {The companions of the right... and the companions of the left... and the foremost} [Quran 56:8-10]. The companions of the right are those who are taken to the right side towards Paradise. And the companions of the left are those who are taken to the left side towards the Fire. This was said by Al-Suddi (1). "Al-Mash'amah" means the left side, as does "Al-Sha'mah". It is said: "So-and-so sat on the left (sh'amah)." And it is said: "O so-and-so, be 'shaim' with your companions," meaning: take them to the left side (2). The Arabs call the left hand "Al-Shu'ma," and the left side "Al-Ash'am" (3). Similarly, what comes from the right is called "Yumn" (blessing/auspiciousness), and what comes from the left is called "Shu'm" (bad omen/inauspiciousness) (4). Ibn Abbas and Al-Suddi said: The companions of the right are those who were on the right of Adam when the progeny was brought out from his loin, and Allah said to them: "These are in Paradise, and I do not care" (5). Zayd ibn Aslam said (6): They are those who were taken from the right side of Adam on that day. And the companions of the left are those who were taken from the left side of Adam. Ata' and Muhammad ibn Ka'b said: The companions of the right are those given their record in their right hand. And the companions of the left are those given their record in their left hand. Ibn Jurayj said: The companions of the right are the people of good deeds. And the companions of the left are the people of evil deeds. Al-Hasan and Al-Rabi' said: The companions of the right are those blessed for themselves through righteous deeds. And the companions of the left are those ill-fated for themselves through bad and foul deeds (7). And in "Sahih Muslim" (8) from the Hadith of Al-Isra on the authority of Abu Dharr, from the Prophet ﷺ, he said: "When...

---

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/448. (2) Al-Sihah (Sha'am). (3) Majaz al-Qur'an by Abu 'Ubaydah 2/248. (4) Zad al-Masir 8/132. (5) Tafsir al-Baghawi 4/280 on the authority of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them). (6) After it in (M): companions of the right. It did not appear in the manuscripts. (7) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/448 without mentioning Ata' and Al-Rabi'; it was mentioned from Al-Rabi' by Ibn 'Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 5/240, and Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 8/132, restricted to the first part of his statement. (8) No. (163), it is also in Al-Bukhari (349).

१८१ सूरह अल-वाक़िया: आयतें ८ - १२

...उससे, जैसे पति पत्नी के अनुरूप होता है। फिर उसने स्पष्ट किया कि वे कौन हैं, और कहा: {दाहिनी ओर वाले... और बाईं ओर वाले... और सबसे आगे रहने वाले}। तो दाहिनी ओर वाले वे हैं जिन्हें दाईं ओर से जन्नत (स्वर्ग) की ओर ले जाया जाता है। और बाईं ओर वाले वे हैं जिन्हें बाईं ओर से आग (नर्क) की ओर ले जाया जाता है। यह अल-सुद्दी (१) ने कहा था। "अल-मशअमह" का अर्थ है बाईं दिशा, और इसी तरह "अल-शअमह"। कहा जाता है: "फलां व्यक्ति बाईं ओर (शअमह) बैठा।" और कहा जाता है: "हे फलां, अपने साथियों के साथ 'शइम' हो जाओ," अर्थात: उन्हें बाईं ओर ले जाओ (२)। अरब लोग बाएं हाथ को "अल-शु'मा" और बाईं दिशा को "अल-अशअम" कहते हैं (३)। इसी तरह जो दाईं ओर से आता है उसे "युम्न" (सौभाग्य) कहा जाता है, और जो बाईं ओर से आता है उसे "शु'म" (अपशकुन) कहा जाता है (४)। इब्न अब्बास और अल-सुद्दी ने कहा: दाहिनी ओर वाले वे हैं जो आदम के दाहिने हाथ की ओर थे जब उनकी संतान उनकी पीठ से निकाली गई थी, और अल्लाह ने उनसे कहा था: "ये जन्नत में हैं, और मुझे कोई परवाह नहीं" (५)। ज़ैद इब्न असलम (६) ने कहा: वे वे हैं जिन्हें उस दिन आदम के दाहिने हिस्से से लिया गया था। और बाईं ओर वाले वे हैं जिन्हें आदम के बाएं हिस्से से लिया गया था। अता और मुहम्मद इब्न काब ने कहा: दाहिनी ओर वाले वे हैं जिन्हें उनका कर्मलेख उनके दाहिने हाथ में दिया गया। और बाईं ओर वाले वे हैं जिन्हें उनका कर्मलेख उनके बाएं हाथ में दिया गया। इब्न जुराइज ने कहा: दाहिनी ओर वाले नेक कर्मों वाले लोग हैं। और बाईं ओर वाले बुरे कर्मों वाले लोग हैं। अल-हसन और अल-रबी ने कहा: दाहिनी ओर वाले वे हैं जो अपने नेक कर्मों के कारण सौभाग्यशाली हैं। और बाईं ओर वाले वे हैं जो अपने बुरे और घृणित कर्मों के कारण स्वयं के लिए अशुभ हैं (७)। और "सहीह मुस्लिम" (८) में अल-इसरा की हदीस में अबू ज़र से रिवायत है, नबी ﷺ ने फरमाया: "जब...

---

(१) अल-नुकत वल-उयून ५/४४८। (२) अल-सिहाह (शाम)। (३) मजाज़ अल-कुरान, अबू उबैदा द्वारा २/२४८। (४) ज़ाद अल-मसीर ८/१३२। (५) तफ़सीर अल-बग़वी ४/२८० इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) के अधिकार पर। (६) इसके बाद (म) में: दाहिनी ओर वाले। यह पांडुलिपियों में नहीं आया। (७) अल-नुकत वल-उयून ५/४४८ में अता और अल-रबी का उल्लेख किए बिना; अल-रबी से इसका उल्लेख इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ५/२४० में, और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर ८/१३२ में किया है, जो उनके कथन के पहले भाग तक सीमित है। (८) संख्या (१६३), यह अल-बुखारी (३४९) में भी है।

۱۸۱ سورہ الواقعہ: آیات ۸ - ۱۲

...اس سے، جس طرح شوہر بیوی کے مشابہ ہوتا ہے۔ پھر اس نے واضح کیا کہ وہ کون ہیں، چنانچہ فرمایا: {پس دائیں ہاتھ والے... اور بائیں ہاتھ والے... اور آگے بڑھ جانے والے}۔ پس دائیں ہاتھ والے وہ ہیں جنہیں دائیں طرف سے جنت کی طرف لے جایا جائے گا۔ اور بائیں ہاتھ والے وہ ہیں جنہیں بائیں طرف سے آگ کی طرف لے جایا جائے گا۔ یہ سدی (۱) نے کہا ہے۔ اور "المشأمۃ" کا مطلب ہے بائیں جانب، اور اسی طرح "الشأمۃ"۔ کہا جاتا ہے: "فلاں شخص بائیں طرف (شأمۃ) بیٹھا۔" اور کہا جاتا ہے: "اے فلاں، اپنے ساتھیوں کے ساتھ 'شائم' ہو جا،" یعنی: انہیں بائیں طرف لے جا (۲)۔ اور عرب بائیں ہاتھ کو "الشؤمی" کہتے ہیں، اور بائیں جانب کو "الأشأم" (۳)۔ اسی طرح جو دائیں طرف سے آئے اسے "یُمن" (برکت/خوش بختی) کہا جاتا ہے، اور جو بائیں طرف سے آئے اسے "شؤم" (بدبختی/نحوست) کہا جاتا ہے (۴)۔ ابن عباس اور سدی نے کہا: دائیں ہاتھ والے وہ ہیں جو آدمؑ کے دائیں طرف تھے جب ان کی پشت سے اولاد نکالی گئی تھی، تو اللہ تعالیٰ نے ان سے فرمایا: "یہ لوگ جنت میں ہیں اور مجھے کوئی پرواہ نہیں" (۵)۔ زید بن اسلم (۶) نے کہا: یہ وہ لوگ ہیں جنہیں اس دن آدمؑ کے دائیں حصے سے لیا گیا تھا۔ اور بائیں ہاتھ والے وہ ہیں جنہیں آدمؑ کے بائیں حصے سے لیا گیا تھا۔ عطا اور محمد بن کعب نے کہا: دائیں ہاتھ والے وہ ہیں جنہیں ان کا نامہ اعمال ان کے دائیں ہاتھ میں دیا گیا۔ اور بائیں ہاتھ والے وہ ہیں جنہیں ان کا نامہ اعمال ان کے بائیں ہاتھ میں دیا گیا۔ ابن جریج نے کہا: دائیں ہاتھ والے نیک اعمال والے لوگ ہیں۔ اور بائیں ہاتھ والے برے اعمال والے لوگ ہیں۔ حسن اور ربیع نے کہا: دائیں ہاتھ والے وہ ہیں جو نیک اعمال کے ذریعے اپنے نفس پر مبارک ثابت ہوئے۔ اور بائیں ہاتھ والے وہ ہیں جو برے اور

قبیح اعمال کے ذریعے اپنے نفس پر منحوس ثابت ہوئے (۷)۔ اور "صحیح مسلم" (۸) میں حدیثِ اسراء میں حضرت ابو ذر سے مروی ہے، نبی ﷺ نے فرمایا: "پس جب...

---

(۱) النکت والعیون ۵/ ۴۴۸۔ (۲) الصحاح (شأم)۔ (۳) مجاز القرآن لأبي عبيدة ۲/ ۲۴۸۔ (۴) زاد المسیر ۱۳۲/۸۔ (۵) تفسیر البغوي ۴/ ۲۸۰ عن ابن عباس رضي الله عنهما۔ (۶) اس کے بعد (م) میں ہے: اصحاب المیمنہ۔ اور یہ قلمی نسخوں میں نہیں آیا۔ (۷) النکت والعیون ۵/ ۴۴۸ میں عطا اور ربیع کا ذکر کیے بغیر؛ اور اسے ربیع سے ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۵/ ۲۴۰ میں اور ابن الجوزی نے زاد المسیر ۱۳۲/۸ میں ذکر کیا ہے، جو ان کے قول کے پہلے حصے تک محدود ہے۔ (۸) نمبر (۱۶۳)، یہ بخاری میں بھی ہے (۳۴۹)۔

182 Surah al-Waqi'ah: Verses 8 - 12

...we ascended to the lowest heaven, and there was a man with black crowds on his right and black crowds on his left. He said: Whenever he looked to his right, he smiled, and whenever he looked to his left, he wept. He said: He said: Welcome to the righteous Prophet and the righteous son. He said: I said: O Gabriel, who is this? He said: This is Adam, peace be upon him, and these black crowds on his right and left are the souls of his offspring; those on the right are the people of Paradise, and the black crowds on the left are the people of Hell." And he mentioned the rest of the Hadith.

Al-Mubarrad said: The Companions of the Right (al-Maymanah) are those who are advanced, and the Companions of the Left (al-Mash'amah) are those who are held back. The Arabs say: "Place me on your right and do not place me on your left," meaning: make me among the advanced and do not make us among the latecomers. The repetition in "What are the companions of the right hand?" and "What are the companions of the left hand?" is for emphasis and wonder, as in His saying: "The Reality! What is the Reality?" [Al-Haqqah: 1-2] and "The Striking Calamity! What is the Striking Calamity?" (1) [Al-Qari'ah: 1-2], just as it is said: "Zayd, what is Zayd!" (2). And in the Hadith of Umm Zar', may Allah be pleased with her: "Malik, and what is Malik!" (3). The purpose is to magnify the reward for the companions of the right and the punishment for the companions of the left.

It was said: "Companions" is in the nominative case (raf') as a subject (mubtada'), and the predicate (khabar) is "what are the companions of the right," as if he said: "As for the companions of the right, what are they?" The meaning is: what kind of thing are they? (4). It was also said: "ma" could be for emphasis, and the meaning is: those who are given (5) their record in their right hands are the people of advancement and high status.

His saying, Exalted is He: "And the foremost are the foremost." It was narrated from the Prophet ﷺ that he said: "The foremost are those who, if given the truth, accept it, and if asked for it, give it, and judge for people as they judge for themselves." Mentioned by al-Mahdawi (6). Muhammad ibn Ka'b al-Qurazi said: They are the Prophets. Al-Hasan and Qatadah: The foremost.

---

(1) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 5/108-109. (2) Ma'ani al-Quran by al-Akhfash 2/701. (3) Previously 1/293. (4) I'rab al-Quran by al-Nahas 4/324. (5) In (Z): are given. (6)

Reported by Ahmad (24379), and Abu Nu'aym in al-Hilyah 1/16 and 2/186-187 from Aisha, may Allah be pleased with her. In its chain is Ibn Lahi'ah, and he is weak.

१८२ सूरा अल-वाक़ियाह: आयतें ८ - १२

...हम निकटतम स्वर्ग (आसमां-ए-दुनिया) तक ऊपर चढ़े, और वहां एक व्यक्ति था जिसके दाहिनी ओर काली भीड़ थी और बाईं ओर काली भीड़ थी। उसने कहा: जब भी उसने अपनी दाहिनी ओर देखा, वह मुस्कुराया, और जब भी उसने अपनी बाईं ओर देखा, वह रोया। उसने कहा: उसने कहा: नेक पैगंबर और नेक बेटे का स्वागत है। उसने कहा: मैंने कहा: ऐ जिब्रील, यह कौन है? उसने कहा: यह आदम (अलैहिस्सलाम) हैं, और उनके दाहिनी और बाईं ओर की ये काली भीड़ उनकी संतानों की आत्माएं हैं; दाहिनी ओर वाले स्वर्ग के लोग हैं, और बाईं ओर की काली भीड़ नरक के लोग हैं।" और उसने हदीस का शेष भाग उल्लेख किया।

अल-मुबर्रद ने कहा: 'असहब अल-मैमना' (दाहिनी ओर वाले) वे हैं जो आगे बढ़े हुए हैं, और 'असहब अल-मशअमा' (बाईं ओर वाले) वे हैं जो पीछे रह गए हैं। अरब कहते हैं: "मुझे अपने दाहिनी ओर रखें और मुझे अपने बाईं ओर न रखें," जिसका अर्थ है: मुझे आगे बढ़ने वालों में रखें और हमें पीछे रहने वालों में न रखें। "दाहिनी ओर वाले क्या ही लोग हैं!" और "बाईं ओर वाले क्या ही लोग हैं!" में दोहराव महिमा और आश्चर्य के लिए है, जैसा कि उनके इस कथन में है: "वह सचमुच होने वाली! क्या है वह सचमुच होने वाली?" [अल-हाक़्क़ा: १-२] और "वह खड़खड़ा देने वाली! क्या है वह खड़खड़ा देने वाली?" (१) [अल-क़ारिया: १-२], जैसे कहा जाता है: "ज़ैद, क्या है ज़ैद!" (२)। और उम्म ज़र्र (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस में है: "मालिक, और क्या है मालिक!" (३)। इसका उद्देश्य दाहिनी ओर वालों के लिए प्रतिफल और बाईं ओर वालों के लिए दंड की अधिकता को दर्शाना है।

कहा गया है: "असहब" (साथी) शब्द 'रफ़' (प्रथमा विभक्ति) में 'मुबतदा' (विषय) के रूप में है, और 'ख़बर' (विधेय) "दाहिनी ओर वाले क्या हैं" है, जैसे कि उसने कहा हो: "दाहिनी ओर वालों का क्या हाल है?" अर्थ है: वे किस प्रकार की चीज़ हैं? (४)। यह भी कहा गया है कि "मा" (क्या) ज़ोर देने के लिए हो सकता है, और अर्थ है: जिन्हें उनका कर्मलेख उनके दाहिने हाथ में दिया जाता है (५), वे ही उन्नति और उच्च पद वाले लोग हैं।

अल्लाह तआला का कथन: "और जो आगे बढ़ जाने वाले हैं, वे तो आगे बढ़ जाने वाले ही हैं।" नबी ﷺ से वर्णित है कि उन्होंने कहा: "आगे बढ़ने वाले वे हैं जो सच दिए जाने पर उसे स्वीकार करते हैं, और मांगे जाने पर उसे दे देते हैं, और लोगों के लिए वैसा ही न्याय करते हैं जैसा वे स्वयं के लिए करते हैं।"

अल-महदवी द्वारा उल्लेखित (६)। मुहम्मद इब्न काब अल-कुरज़ी ने कहा: वे पैगंबर हैं। अल-हसन और क़तादह: वे सबसे पहले पहल करने वाले हैं।

---

(१) मानी अल-कुरान, अल-ज़ज्जाज ५/१०८-१०९। (२) मानी अल-कुरान, अल-अख़फ़श २/७०१। (३) पूर्व पृष्ठ १/२९३। (४) एराब अल-कुरान, अल-नहस ४/३२४। (५) (ज़) में: दिया जाता है। (६) अहमद (२४३७९) द्वारा निकाला गया, और अबू नुऐम ने अल-हिलिया १/१६ और २/१८६-१८७ में आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से वर्णित किया। इसके वर्णनकर्ताओं में इब्न लहिया है, और वह कमज़ोर है।

۱۸۲ سورة الواقعہ: آیات ۸ - ۱۲

ہم آسمانِ دنیا پر چڑھے تو دیکھا کہ ایک شخص ہے جس کے دائیں طرف کچھ سائے (سیاہ جمگھٹے) ہیں اور اس کے بائیں طرف کچھ سائے ہیں۔ فرمایا: جب وہ اپنی دائیں جانب دیکھتا ہے تو مسکراتا ہے اور جب اپنی بائیں جانب دیکھتا ہے تو روتا ہے۔ فرمایا: اس نے کہا: خوش آمدید نیک نبی اور نیک بیٹے کو۔ فرمایا: میں نے پوچھا: اے جبرئیل یہ کون ہے؟ انہوں نے کہا: یہ آدم علیہ السلام ہیں، اور یہ سائے جو ان کے دائیں اور بائیں ہیں ان کی اولاد کی روحیں ہیں، پس دائیں والے جنتی ہیں اور جو سائے بائیں جانب ہیں وہ جہنمی ہیں۔" اور باقی حدیث کا ذکر کیا۔

اور المبرد نے کہا: اصحاب المیمنہ: آگے بڑھنے والے ہیں۔ اور اصحاب المشأمہ: پیچھے رہ جانے والے ہیں۔ اور عرب کہتے ہیں: مجھے اپنے دائیں رکھو اور مجھے اپنے بائیں نہ رکھو، یعنی: مجھے آگے بڑھنے والوں میں شامل کرو اور ہمیں پیچھے رہ جانے والوں میں نہ کرو۔ اور «مَا أَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ» اور «مَا أَصْحَابُ الْمَشْأَمَةِ» میں تکرار تعظیم اور حیرت کے لیے ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: «الْحَاقَّةُ . مَا الْحَاقَّةُ» [الحاقہ: ۱-۲] اور «الْقَارِعَةُ . مَا الْقَارِعَةُ» (۱) [القارعہ: ۱-۲]، جیسا کہ کہا جاتا ہے: زید کیا ہی زید ہے (۲)! اور ام زرع رضی اللہ عنہا کی حدیث میں ہے: مالک اور کیا ہے مالک (۳)! اور اس سے مراد اصحاب المیمنہ کے ثواب کی کثرت اور اصحاب المشأمہ کے عذاب کی کثرت کو بیان کرنا ہے۔

اور کہا گیا: لفظ «أصحاب» ابتدا کی وجہ سے مرفوع ہے، اور خبر «مَا أَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ» ہے، گویا کہ اس نے کہا: "پس دائیں ہاتھ والے، وہ کیا ہیں؟" معنی یہ ہے: وہ کیسی (عظیم) چیز ہیں (۴)۔ اور کہا گیا: یہ جائز ہے کہ «ما» تاکید کے لیے ہو، اور معنی یہ ہے: وہ لوگ جنہیں (۵) ان کے اعمال نامے دائیں ہاتھ میں دیے جائیں گے وہی آگے بڑھنے والے اور بلند مرتبے والے ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ﴾ نبی ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے فرمایا: "سابقون وہ ہیں کہ جب انہیں حق دیا جائے تو قبول کر لیں، اور جب ان سے (حق) مانگا جائے تو عطا کر دیں، اور لوگوں کے درمیان ویسا ہی فیصلہ کریں جیسا اپنے لیے پسند کرتے ہیں" اسے المہدوی (۶) نے ذکر کیا ہے۔ اور محمد بن کعب القرظی نے کہا: وہ انبیاء ہیں۔ الحسن اور قتادہ: وہ سب سے پہلے پہل کرنے والے ہیں۔

---

(۱) معانی القرآن للزجاج ۵/۱۰۸-۱۰۹۔ (۲) معانی القرآن للأخفش ۲/۷۰۱۔ (۳) سلف ۱/۲۹۳۔ (۴) إعراب القرآن للنحاس ۴/۳۲۴۔ (۵) (ظ) میں: "یؤتون" (انہیں دیا جاتا ہے) ہے۔ (۶) اسے احمد (۲۴۳۷۹) نے نکالا ہے، اور ابو نعیم نے الحلیہ ۱/۱۶ اور ۲/۱۸۶-۱۸۷ میں عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کیا ہے۔ اس کی سند میں ابن لہیعہ ہے، اور وہ ضعیف ہے۔

Surah Al-Waqi'ah: Verses 10 - 12 183 ...to faith from every nation (1). Similarly from Ikrima. Muhammad ibn Sirin said: They are those who prayed towards the two Qiblas; the evidence is the Almighty's word: "And the first forerunners [in the faith] among the Muhajireen and the Ansar" (2) [At-Tawbah: 100]. Mujahid and others said: They are those who are first to Jihad, and the first of people to go to prayer. Ali (may Allah be pleased with him) said: They are those who are first to the five daily prayers. Ad-Dahhak: To Jihad. Said ibn Jubayr: To repentance and righteous deeds; Allah Almighty said: "And hasten to forgiveness from your Lord" [Al-Imran: 133], then He praised them saying: "It is those who hasten to good deeds, and they are foremost in them" (3) [Al-Mu'minun: 61].

It is said: They are four, among them is the forerunner of Moses' nation, who is Ezekiel, the believer from the family of Pharaoh; and the forerunner of Jesus' nation, who is Habib the Carpenter, the man of Antioch; and two forerunners in the nation of Muhammad (peace be upon him), who are Abu Bakr and Umar (may Allah be pleased with them), said by Ibn Abbas, narrated by Al-Mawardi (4).

Shumayt ibn Al-Ajlan said: People are of three kinds: a man who started doing good in his youth and continued until he left this world, so this is the foremost brought near (Al-Muqarrab); and a man who started his life with sins and prolonged heedlessness, then returned with repentance until it was sealed for him with it, so this is from the companions of the right; and a man who started his life with sins and remained in them until it was sealed for him with them, so this is from the companions of the left (5).

It is said: They are everyone who preceded in anything from the matters of righteousness.

Then it was said: "As-Saabiquun" (The Forerunners) is in the nominative case as a subject, and the second is an emphasis (tawkid) for it, and the predicate (khabar) is: "Ula'ika al-muqarrabun" (Those are the ones brought near). Al-Zajjaj said (6): "As-Saabiquun" is nominative as a subject, and the second is its predicate, and the meaning is: The forerunners to...

---

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/448. (2) Tafsir al-Baghawi 4/280, and narrated by al-Tabari 22/290 from Ibn Sirin. (3) Tafsir al-Baghawi 4/280. (4) In Al-Nukat wa al-'Uyun 5/448, and narrated by Ibn Abi Hatim in al-Tafsir 10/3329 (18773) from Ibn Abbas in a similar

vein. (5) Al-Kashshaf 4/52 without attribution. (6) In Ma'ani al-Qur'an 5/109 and what preceded it from him as well.

सूरह अल-वाकि'आ: आयतें 10 - 12 183 ...हर उम्मत से ईमान की ओर (1)। इकरामा से भी इसी तरह की बात है। मुहम्मद इब्न सीरीन ने कहा: वे वे हैं जिन्होंने दो किबलों की ओर नमाज़ पढ़ी; इसका प्रमाण सर्वशक्तिमान अल्लाह का वचन है: "और मुहाजिरीन और अंसार में से अग्रणी (ईमान में) सबसे पहले आने वाले" (2) [अत-तौबा: 100]। मुजाहिद और अन्यों ने कहा: वे जिहाद में सबसे आगे रहने वाले हैं, और नमाज़ के लिए जाने वाले लोगों में सबसे पहले हैं। अली (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने कहा: वे पाँच दैनिक नमाज़ों में सबसे आगे रहने वाले हैं। अद-दह्हाक: जिहाद की ओर। सईद इब्न जुबैर: तौबा (पछतावा) और नेक कामों की ओर; अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: "और अपने रब की क्षमा की ओर दौड़ो" [आल-इमरान: 133], फिर उसने उनकी प्रशंसा करते हुए कहा: "यही लोग नेक कामों में जल्दी करते हैं, और वे उनमें अग्रणी हैं" (3) [अल-मुमिनून: 61]।

कहा जाता है: वे चार हैं, उनमें से मूसा की उम्मत का अग्रणी हज़कील है, जो फिरऔन के घराने का मोमिन (विश्वासी) था; और ईसा की उम्मत का अग्रणी हबीब अल-नज्जार है, जो अंताकिया का निवासी था; और मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की उम्मत में दो अग्रणी हैं जो अबू बकर और उमर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) हैं, यह इब्न अब्बास ने कहा है, जिसे अल-मावर्दी ने उद्धृत किया है (4)।

शुमैत इब्न अल-अजलान ने कहा: लोग तीन प्रकार के होते हैं: एक व्यक्ति जिसने अपनी युवावस्था में भलाई करना शुरू किया और दुनिया छोड़ने तक इसे जारी रखा, तो यह सबसे आगे रहने वाला 'मुकर्रब' (निकट लाया गया) है; और एक व्यक्ति जिसने अपने जीवन की शुरुआत पापों और लंबे समय तक लापरवाही के साथ की, फिर पश्चाताप के साथ वापस लौटा यहाँ तक कि उसका अंत उसी पर हुआ, तो यह 'दाहिनी ओर वाले' (साथियों) में से है; और एक व्यक्ति जिसने अपने जीवन की शुरुआत पापों से की और उन्हीं में बना रहा यहाँ तक कि उसका अंत उन्हीं पर हुआ, तो यह 'बाईं ओर वाले' (साथियों) में से है (5)।

कहा जाता है: वे वे सभी हैं जो नेकी के किसी भी काम में आगे रहे।

फिर कहा गया: "अस-साबिक़ून" (अग्रणी) मुब्तदा (कर्ता) के रूप में रफ़अ' (पेश) में है, और दूसरा उसके लिए ताकीद (बल देना) है, और ख़बर (विधेय) है: "उलाइकल मुक़र्रबून" (वही निकट लाए गए लोग हैं)। अल-ज़ज्जाज ने कहा (6): "अस-साबिक़ून" मुब्तदा के रूप में रफ़अ' में है, और दूसरा उसकी ख़बर है, और अर्थ है: ...की ओर आगे रहने वाले।

(1) अल-नुकत वल-उयून 5/448। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 4/280, और इब्न सीरीन से अल-तबरी 22/290 द्वारा रिवायत की गई। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 4/280। (4) अल-नुकत वल-उयून 5/448 में, और इब्न अबी हातिम ने तफ़सीर 10/3329 (18773) में इब्न अब्बास से इसी तरह रिवायत की। (5) अल-कश्शाफ़ 4/52 बिना श्रेय के। (6) मआनी अल-कुरान 5/109 में और उससे पहले भी उन्हीं से।

سورة الواقعہ: آیات ۱۰ - ۱۲ ۱۸۳ ... ہر امت سے ایمان کی طرف (۱)۔ عکرمہ سے بھی اسی طرح مروی ہے۔ محمد بن سیرین نے کہا: یہ وہ لوگ ہیں جنہوں نے دونوں قبلوں کی طرف نماز پڑھی؛ اس کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: "اور مہاجرین اور انصار میں سے (ایمان میں) سب سے پہلے پہل کرنے والے" (۲) [التوبہ: ۱۰۰]۔ مجاہد اور دیگر نے کہا: یہ وہ لوگ ہیں جو جہاد میں سبقت لے جانے والے ہیں، اور نماز کے لیے جانے والے لوگوں میں سب سے پہلے ہیں۔ اور حضرت علی رضی اللہ عنہ نے فرمایا: یہ وہ لوگ ہیں جو پانچ نمازوں کی طرف سبقت لے جانے والے ہیں۔ ضحاک نے کہا: جہاد کی طرف۔ سعید بن جبیر نے کہا: توبہ اور نیک اعمال کی طرف؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "اور اپنے رب کی مغفرت کی طرف دوڑو" [آل عمران: ۱۳۳]، پھر ان کی تعریف کرتے ہوئے فرمایا: "یہی وہ لوگ ہیں جو بھلائیوں میں جلدی کرتے ہیں اور وہ ان میں سبقت لے جانے والے ہیں" (۳) [المؤمنون: ۶۱]۔

اور کہا گیا ہے: وہ چار ہیں، ان میں سے حضرت موسیٰ کی امت کا سابق حزقیل ہے جو آل فرعون کا مومن تھا؛ اور حضرت عیسیٰ کی امت کا سابق حبیب النجار ہے جو انطاکیہ کا رہنے والا تھا؛ اور امتِ محمد صلی اللہ علیہ وسلم میں دو سابق ہیں اور وہ ابوبکر اور عمر رضی اللہ عنہما ہیں، یہ ابن عباس نے کہا، جسے ماوردی نے نقل کیا ہے (۴)۔

شمیط بن العجلان نے کہا: لوگ تین قسم کے ہیں: ایک وہ شخص جس نے اپنی جوانی میں خیر کا آغاز کیا اور دنیا سے رخصت ہونے تک اس پر قائم رہا، تو یہ "سابق مقرب" ہے؛ اور وہ شخص جس نے اپنی زندگی کا آغاز گناہوں اور طویل غفلت سے کیا، پھر توبہ کے ساتھ رجوع کیا یہاں تک کہ اسی پر اس کا خاتمہ ہوا، تو یہ اصحاب الیمین (دائیں ہاتھ والوں) میں سے ہے؛ اور وہ

شخص جس نے اپنی زندگی کا آغاز گناہوں سے کیا اور پھر ان پر اڑا رہا یہاں تک کہ اسی پر اس کا خاتمہ ہوا، تو یہ اصحاب الشمال (بائیں ہاتھ والوں) میں سے ہے (۵)۔

اور کہا گیا ہے: وہ ہر وہ شخص ہے جس نے نیکی کے کاموں میں سے کسی کام میں سبقت حاصل کی۔

پھر کہا گیا: "السَّابِقُونَ" (لفظ) مبتدا ہونے کی وجہ سے رفع میں ہے، اور دوسرا اس کے لیے تاکید ہے، اور خبر ہے: "أُوْلَئِكَ الْمُقَرَّبُونَ" (یہی لوگ مقرب ہیں)۔ اور زجاج نے کہا (۶): "السَّابِقُونَ" مبتدا ہونے کی وجہ سے رفع میں ہے، اور دوسرا اس کی خبر ہے، اور معنی ہے: ...کی طرف سبقت کرنے والے۔

---

(۱) النکت والعیون ۵/ ۴۴۸۔ (۲) تفسیر البغوی ۴/ ۲۸۰، اور اسے طبری نے ۲۲/ ۲۹۰ میں ابن سیرین سے روایت کیا ہے۔ (۳) تفسیر البغوی ۴/ ۲۸۰۔ (۴) النکت والعیون ۵/ ۴۴۸ میں، اور اسے ابن ابی حاتم نے التفسیر ۱۰/ ۳۳۲۹ (۱۸۷۷۳) میں ابن عباس سے اسی طرح روایت کیا ہے۔ (۵) الکشاف ۴/ ۵۲ بغیر کسی حوالے کے۔ (۶) معانی القرآن ۵/ ۱۰۹ میں اور اس سے پہلے بھی انہی سے۔

Surah Al-Waqi'ah: Verses 13 - 16 184

...obedience to Allah are those who preceded towards Allah's mercy, "Those are the ones brought near" is of their description. And it was said: If a man from the foremost, those brought near, comes out of his home in Paradise, he will have a light by which those below him will recognize him.

The Almighty's saying: {A multitude from the former generations (13) And a few from the later generations (14) On thrones woven (with gold and precious stones) (15) Reclining on them, facing each other (16)}

The Almighty's saying: {A multitude from the former generations} i.e., a group from the past nations. {And a few from the later generations} i.e., from those who believed in Muhammad (1) ﷺ. Al-Hasan said: A multitude from those who passed before this nation, and a few from the companions of Muhammad (2) ﷺ. O Allah, make us among them by Your generosity. And they were called "few" in relation to those before them; because the previous prophets were many, so those who preceded to faith among them were many, thus they exceeded the number of those who preceded to belief from our nation (3). And it was said: When this was revealed, it was difficult for the companions of the Messenger of Allah ﷺ, so it was revealed: {A multitude from the former generations, and a multitude from the later generations}. Then the Prophet ﷺ said: "I hope that you will be a quarter of the people of Paradise, rather a third of the people of Paradise, rather half of the people of Paradise, and you will share with them in the second half," narrated by Abu Hurairah, mentioned by Al-Mawardi (4) and others. Its meaning is established in "Sahih Muslim" (5) from the hadith of Abdullah bin Mas'ud. And it is as if he meant that it is abrogated, but it is more likely that it is definitive (Muhkam) because it is a statement of fact (6); and because that is in two different groups. Al-Hasan said: The foremost of those who passed are more than our foremost, so therefore He said: {And a few from the later generations}. And He said regarding the Companions of the Right, who are other than the foremost: {A multitude from the former generations, and a multitude from the later generations}. Therefore, the Prophet ﷺ said: "I hope that my nation will be half of the people of Paradise," then he recited the Almighty's saying: {A multitude from the former generations, and a multitude from the later generations}.

(1) Tafsir al-Tabari 22/291. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 5/241, similarly. (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 5/109, similarly. (4) In al-Nukat wal-Uyun 5/449-450, and the hadith

was previously mentioned in 2/12. (5) No. (221), and it is also in al-Bukhari (6528), and Ahmad (3661). (6) Al-Kashshaf 4/53, and Tafsir al-Razi 29/148, similarly.

सूरह अल-वाकि'अह: आयत 13 - 16 184

...अल्लाह की आज्ञाकारिता में वे हैं जो अल्लाह की दया की ओर अग्रसर हुए, "वे ही (अल्लाह के) निकटवर्ती हैं" उनके गुणों में से है। और कहा गया है: यदि अग्रदूतों, निकटवर्तियों में से कोई व्यक्ति स्वर्ग में अपने घर से बाहर निकले, तो उसके पास एक प्रकाश होगा जिससे उसके नीचे के लोग उसे पहचान लेंगे।

अल्लाह का फरमान: {पिछली पीढ़ियों में से एक बड़ी संख्या (13) और बाद की पीढ़ियों में से कुछ (14) सोने और रत्नों से जड़े हुए सिंहासनों पर (15) उन पर आमने-सामने तकिया लगाए हुए (16)}

अल्लाह का फरमान: {पिछली पीढ़ियों में से एक बड़ी संख्या} अर्थात: अतीत की उम्मतों का एक समूह। {और बाद की पीढ़ियों में से कुछ} अर्थात: वे लोग जो मुहम्मद ﷺ पर ईमान लाए (1)। अल-हसन ने कहा: इस उम्मत से पहले गुज़रने वालों में से एक बड़ी संख्या, और मुहम्मद ﷺ के साथियों में से कुछ (2)। ऐ अल्लाह, हमें अपनी उदारता से उनमें शामिल कर। और उन्हें पहले वालों की तुलना में "कम" कहा गया; क्योंकि पिछले पैगंबर बहुत थे, इसलिए उनके बीच ईमान की ओर अग्रसर होने वाले बहुत थे, इस प्रकार वे हमारी उम्मत के उन लोगों की संख्या से अधिक हो गए जो विश्वास की ओर अग्रसर हुए (3)। और कहा गया: जब यह उतरा, तो अल्लाह के रसूल ﷺ के साथियों पर यह भारी पड़ा, तब यह उतरा: {पिछली पीढ़ियों में से एक बड़ी संख्या, और बाद की पीढ़ियों में से एक बड़ी संख्या}। तब नबी ﷺ ने फरमाया: "मुझे आशा है कि तुम जन्नत के निवासियों का एक चौथाई होगे, बल्कि जन्नत के निवासियों का एक तिहाई, बल्कि जन्नत के निवासियों का आधा हिस्सा, और तुम उनके साथ दूसरे आधे हिस्से में साझा करोगे," इसे अबू हुरैरा ने रिवायत किया है, अल-मावर्दी (4) और अन्य ने इसका उल्लेख किया है। इसका अर्थ अब्दुल्लाह बिन मसूद की हदीस से "सहीह मुस्लिम" (5) में प्रमाणित है। और ऐसा लगता है जैसे उनका आशय यह था कि यह मंसूख (निरस्त) है, लेकिन अधिक संभावना यह है कि यह मोहकम (अपरिवर्तनीय) है क्योंकि यह एक खबर (तथ्य का बयान) है (6); और इसलिए भी कि यह दो अलग-अलग समूहों के बारे में है। अल-हसन ने कहा: अतीत के अग्रदूत हमारे अग्रदूतों से अधिक हैं, इसलिए उन्होंने कहा: {और बाद की पीढ़ियों में से कुछ}। और उन्होंने दाहिने हाथ वालों (असहाबुल यमीन) के बारे में कहा, जो अग्रदूतों के अलावा हैं: {पिछली पीढ़ियों में से एक बड़ी संख्या, और बाद की पीढ़ियों में से एक बड़ी संख्या}। इसी कारण नबी ﷺ ने फरमाया: "मुझे आशा है कि मेरी उम्मत जन्नत के निवासियों का आधा हिस्सा होगी," फिर

उन्होंने अल्लाह का यह फरमान पढ़ा: {पिछली पीढ़ियों में से एक बड़ी संख्या, और बाद की पीढ़ियों में से एक बड़ी संख्या}।

(1) तफ़सीर अल-तबरी 22/291। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/241, इसी तरह। (3) मा'नी अल-क़ुरआन अज़-ज़ज्जाज 5/109, इसी तरह। (4) अन-नुकत वल-उयून 5/449-450 में, और हदीस पहले 2/12 में आ चुकी है। (5) नंबर (221), और यह बुखारी (6528) और अहमद (3661) में भी है। (6) अल-कश्शाफ 4/53, और तफ़सीर अल-राज़ी 29/148, इसी तरह।

سورہ الواقعہ: آیات ۱۳ - ۱۶ ۱۸۴

اللہ کی اطاعت ہی میں وہ لوگ ہیں جو اللہ کی رحمت کی طرف سبقت لے گئے، «أُوْلَئِكَ الْمُقَرَّبُونَ» ان کی صفت میں سے ہے، اور کہا گیا: جب سابقین مقربین میں سے کوئی شخص جنت میں اپنے گھر سے نکلے گا تو اس کے پاس ایسا نور ہوگا جس سے اس کے نچلے درجے والے اسے پہچان لیں گے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ ثُلَّةٌ مِّنَ الْأَوَّلِينَ (۱۳) وَقَلِيلٌ مِّنَ الْآخِرِينَ (۱۴) عَلَىٰ سُرُرٍ مَّوضُونَةٍ (۱۵) مُّتَّكِئِينَ عَلَيْهَا مُتَقَابِلِينَ (۱۶) ﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ ثُلَّةٌ مِّنَ الْأَوَّلِينَ ﴾ یعنی: گزشتہ امتوں کی ایک بڑی جماعت۔ ﴿ وَقَلِيلٌ مِّنَ الْآخِرِينَ ﴾ یعنی: ان میں سے جو محمد ﷺ پر ایمان لائے (۱)۔ حسن بصری رحمہ اللہ نے کہا: پچھلی امتوں میں سے ایک بڑی جماعت، اور اصحابِ محمد ﷺ میں سے تھوڑے لوگ (۲)۔ اے اللہ! ہمیں اپنے کرم سے ان میں شامل فرما۔ اور انہیں اگلوں کی نسبت سے "قلیل" (تھوڑا) کہا گیا؛ اس لیے کہ پہلے انبیاء کثیر تھے، پس ان میں سے ایمان کی طرف سبقت لے جانے والے بھی کثیر تھے، تو وہ ہماری امت میں سے تصدیق کی طرف سبقت لے جانے والوں کی تعداد سے بڑھ گئے (۳)۔ اور کہا گیا: جب یہ نازل ہوا تو رسول اللہ ﷺ کے صحابہ پر شاق گزرا، تو یہ نازل ہوا: ﴿ ثُلَّةٌ مِّنَ الْأَوَّلِينَ. وَثُلَّةٌ مِّنَ الْآخِرِينَ ﴾ تو نبی ﷺ نے فرمایا: "مجھے امید ہے کہ تم اہل جنت کا ایک چوتھائی ہو گے، بلکہ اہل جنت کا ایک تہائی، بلکہ اہل جنت کا آدھا حصہ، اور تم دوسرے نصف میں ان کے ساتھ شریک ہو گے" اسے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ نے روایت کیا ہے، ماوردی (۴) وغیرہ نے اس کا ذکر کیا ہے۔ اور اس کا معنی عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ کی حدیث سے "صحیح مسلم" (۵) میں ثابت ہے۔ اور ایسا لگتا ہے کہ ان کی مراد یہ تھی کہ یہ منسوخ ہے، لیکن زیادہ قرین قیاس یہ

ہے کہ یہ محکم ہے کیونکہ یہ خبر ہے (۶)؛ اور اس لیے بھی کہ یہ دو الگ الگ جماعتوں کے بارے میں ہے۔ حسن بصری رحمہ اللہ نے کہا: گزشتہ لوگوں کے سابقین ہمارے سابقین سے زیادہ ہیں، اسی لیے اللہ نے فرمایا: ﴿ وَقَلِيلٌ مِّنَ الْآخِرِينَ ﴾ اور اصحاب الیمین کے بارے میں فرمایا جو سابقین کے علاوہ ہیں: ﴿ ثُلَّةٌ مِّنَ الْأَوَّلِينَ. وَثُلَّةٌ مِّنَ الْآخِرِينَ ﴾ اسی لیے نبی ﷺ نے فرمایا: "مجھے امید ہے کہ میری امت اہل جنت کا آدھا حصہ ہو گی"، پھر آپ ﷺ نے اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد تلاوت فرمایا: ﴿ ثُلَّةٌ مِّنَ الْأَوَّلِينَ. وَثُلَّةٌ مِّنَ الْآخِرِينَ ﴾۔

(۱) تفسیر طبری ۲۹۱/۲۲۔ (۲) المحرر الوجیز ۲۴۱/۵ اسی طرح۔ (۳) معانی القرآن للزجاج ۱۰۹/۵ اسی طرح۔ (۴) النکت والعیون ۴۴۹/۵-۴۵۰ میں، اور حدیث پہلے ۲/۱۲ میں گزر چکی ہے۔ (۵) نمبر (۲۲۱)، اور یہ بخاری (۶۵۲۸) اور احمد (۳۶۶۱) میں بھی ہے۔ (۶) الکشاف ۵۳/۴، اور تفسیر رازی ۱۴۸/۲۹ اسی طرح۔

Surah Al-Waqi'ah, Verses 14 - 16 185

"...from the later generations." Mujahid said: Everyone from this Ummah (nation). Sufyan narrated: from Aban, from Sa'id bin Jubayr, from Ibn Abbas, from the Prophet ﷺ: "Both groups are from my Ummah," (1) meaning: "A large company of the former peoples, and a large company of the later peoples." This saying is also narrated from Abu Bakr As-Siddiq (may Allah be pleased with him). Abu Bakr said: Both groups are from the Ummah of Muhammad ﷺ; some are from the beginning of his Ummah, and some are from the end of it. This is similar to the Almighty's saying: "And among them is he who wrongs himself, and among them is he who takes a middle course, and among them is he who is foremost in good deeds by permission of Allah" [Fatir: 32]. It was also said: "A large company of the former peoples" means: from the beginning of this Ummah. "And a few of the later peoples" who hasten in acts of obedience to reach the level of the former ones. That is why the Prophet ﷺ said: "The best of you is my generation," (2) then he equalized between the former and the later ones among the companions of the right. "Thullah" (company/group) is from "talaltu al-shay'" meaning: I cut it, so "thullah" has the meaning of a "firqah" (group/sect), as stated by Al-Zajjaj.

The Almighty's saying: "On thrones woven [with gold and precious stones]" (3), meaning: those foremost in Paradise are "on thrones," i.e., their sittings are on thrones, "surur" is the plural of "sarir". "Mawdunah" (woven) – Ibn Abbas said: woven with gold.

Ikrimah said: Intertwined with pearls and rubies. It is also narrated from Ibn Abbas: "Mawdunah" means lined up (4), as He said in another place: "On thrones lined up" [At-Tur: 20]. It is also narrated from him and from Mujahid: bound with gold (5). In commentaries: "Mawdunah" means woven with rods of gold (6), intertwined with pearls, rubies, and emeralds.

"Al-Wadn" is doubled weaving and stacking. It is said: Someone "wadana" stones and bricks, one on top of the other, so they are "mawdun," and a "mawdunah" armor means: tightly woven, like lined up (7). Al-A'sha said:

---

(1) Al-Kashshaf 4/53 without chain of narration. (2) Mentioned before 4/455. (3) Ma'ani al-Qur'an for Al-Zajjaj 5/110. (4) Zad al-Masir 8/135, and narrated by At-Tabari 22/292, 294. (5) Narrated by At-Tabari 22/292, and Hannad in Al-Zuhd (77) and (76).

And the saying of Mujahid in his Tafsir 2/646. (6) Al-Waseet 4/233. (7) Tahdhib al-Lugha 12/68-69.

सूरा अल-वक़िया, आयत 14 - 16 185

"...बाद की पीढ़ियों में से।" मुजाहिद ने कहा: इस उम्मत (राष्ट्र) का हर कोई। सुफियान ने बयान किया: अबान से, उन्होंने सईद बिन जुबैर से, उन्होंने इब्न अब्बास से, उन्होंने पैगंबर ﷺ से: "दोनों समूह मेरी उम्मत से हैं," (1) यानी: "पहले के लोगों की एक बड़ी जमात, और बाद के लोगों की एक बड़ी जमात।" यह बात अबू बक्र अस-सिद्दीक (रज़ियल्लाहु अन्हु) से भी वर्णित है। अबू बक्र ने कहा: दोनों समूह मुहम्मद ﷺ की उम्मत से हैं; उनमें से कुछ अपनी उम्मत की शुरुआत में हैं, और कुछ इसके अंत में हैं। यह सर्वशक्तिमान के इस कथन के समान है: "और उनमें से वह है जो अपने आप पर ज़ुल्म करता है, और उनमें से वह है जो मध्यम मार्ग अपनाता है, और उनमें से वह है जो अल्लाह की अनुमति से नेक कामों में सबसे आगे है" [फ़ातिर: 32]। यह भी कहा गया है: "पहले के लोगों की एक बड़ी जमात" यानी: इस उम्मत की शुरुआत से। "और बाद के लोगों में से कुछ ही" जो आज्ञाकारिता के कार्यों में जल्दबाजी करते हैं ताकि पहले के लोगों के स्तर तक पहुँच सकें। इसीलिए पैगंबर ﷺ ने कहा: "तुममें सबसे अच्छा मेरा दौर है," (2) फिर उन्होंने दाएं हाथ वालों के बीच पहले और बाद वालों के बीच समानता की। "थुल्ला" (समूह) "तालल्तु अल-शय" से है जिसका अर्थ है: मैंने उसे काट दिया, इसलिए "थुल्ला" का अर्थ "फिरक़ा" (समूह) है, जैसा कि अल-ज़ज्जाज ने कहा है।

सर्वशक्तिमान का कथन: "[सोने और रत्नों से] बुने हुए तख्तों पर" (3), यानी: जन्नत में सबसे आगे रहने वाले "तख्तों पर" होंगे, यानी उनके बैठने के स्थान तख्तों पर होंगे, "सुरुर", "सरिर" का बहुवचन है। "मौदूना" (बुना हुआ) - इब्न अब्बास ने कहा: सोने से बुना हुआ।

इक़रिमा ने कहा: मोतियों और माणिकों से गुथा हुआ। इब्न अब्बास से यह भी वर्णित है: "मौदूना" का अर्थ है कतारबद्ध (4), जैसा कि उन्होंने दूसरी जगह कहा है: "कतारबद्ध तख्तों पर" [अत-तूर: 20]। उनसे और मुजाहिद से यह भी वर्णित है: सोने से बंधा हुआ (5)। तफ़सीरों में: "मौदूना" का अर्थ है सोने की छड़ों से बुना हुआ (6), मोतियों, माणिकों और पन्ने से गुथा हुआ।

"अल-वदन" दोहरी बुनाई और एक के ऊपर एक रखना है। कहा जाता है: किसी ने पत्थरों और ईंटों को "वदना" किया, यानी एक के ऊपर एक रखा, तो वे "मौदून" हैं, और एक "मौदूना" कवच का अर्थ है: मजबूती से बुना हुआ, जैसे कतारबद्ध (7)। अल-अशा ने कहा:

---

(1) अल-कश्शाफ 4/53 बिना किसी वर्णन श्रृंखला के। (2) पहले उल्लेख किया गया 4/455। (3) अल-ज़ज्जाज के लिए मानी अल-कुरान 5/110। (4) ज़ाद अल-मसीर 8/135, और अत-तबरी

22/292, 294 द्वारा वर्णित। (5) अत-तबरी 22/292 और हन्नाद द्वारा अल-ज़ुहद (77) और (76) में वर्णित। और मुजाहिद का उनकी तफ़सीर 2/646 में कथन। (6) अल-वसीत 4/233। (7) तहज़ीब अल-लुग़ा 12/68-69।

سورة الواقعہ، آیات ١٤ - ١٦ ١٨٥

"بعد والوں میں سے۔" مجاہد نے کہا: اس امت میں سے ہر کوئی۔ اور سفیان نے ابان سے، انہوں نے سعید بن جبیر سے، انہوں نے ابن عباس سے اور انہوں نے نبی کریم ﷺ سے روایت کی ہے: "دونوں جماعتیں میری امت سے ہیں" (١) یعنی: "اگلوں میں سے ایک بڑی جماعت اور پچھلوں میں سے ایک بڑی جماعت"۔ یہ قول ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ سے بھی مروی ہے۔ ابوبکر رضی اللہ عنہ نے فرمایا: دونوں جماعتیں محمد ﷺ کی امت سے ہیں، پس ان میں سے کچھ وہ ہیں جو اپنی امت کے شروع میں ہیں اور کچھ وہ ہیں جو اس کے آخر میں ہیں، اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی طرح ہے: "پس ان میں سے کوئی اپنے نفس پر ظلم کرنے والا ہے، اور ان میں سے کوئی میانہ رو ہے، اور ان میں سے کوئی اللہ کے حکم سے نیکیوں میں سبقت لے جانے والا ہے" [فاطر: ٣٢]۔ اور کہا گیا ہے: "اگلوں میں سے ایک بڑی جماعت" یعنی: اس امت کے شروع سے۔ "اور پچھلوں میں سے تھوڑے" وہ ہیں جو اطاعت گزاری میں جلدی کرتے ہیں یہاں تک کہ اگلوں کے درجے کو پا لیں۔ اسی لیے آپ ﷺ نے فرمایا: "تم میں سب سے بہترین میرا زمانہ ہے" (٢) پھر آپ نے دائیں ہاتھ والوں کے درمیان اگلوں اور پچھلوں کو برابر کر دیا۔ اور "ثُلہ" (جماعت): "تللت الشئی" سے ہے یعنی میں نے اسے کاٹ دیا، پس "ثلہ" کے معنی "فرقہ" (گروہ) کے ہیں، یہ زجاج نے کہا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: "بنے ہوئے تختوں پر" (٣) یعنی: جنت میں سبقت لے جانے والے "تختوں پر" ہوں گے، یعنی ان کی نشستیں تختوں پر ہوں گی، "سُرُر" سریر کی جمع ہے۔ "موضونہ" ابن عباس نے کہا: سونے سے بنی ہوئی۔

اور عکرمہ نے کہا: موتی اور یاقوت سے جڑی ہوئی۔ اور ابن عباس سے یہ بھی مروی ہے کہ "موضونہ" سے مراد صف بستہ (٤) ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے دوسری جگہ فرمایا: "صف بستہ تختوں پر" [الطور: ٢٠]۔ اور ان سے اور مجاہد سے یہ بھی مروی ہے کہ سونے سے مڑھی ہوئی (٥)۔ اور تفاسیر میں ہے: "موضونہ" یعنی سونے کی تاروں سے بنی ہوئی (٦)، جو موتی، یاقوت اور زبرجد سے جڑی ہوئی ہو۔

اور "الوضن": دوہری بنائی اور تہہ بہ تہہ رکھنا، کہا جاتا ہے: فلاں نے پتھر اور اینٹیں ایک دوسرے کے اوپر رکھیں، تو وہ "موضون" ہیں، اور "موضونہ" زرہ کا مطلب ہے: مضبوط بنائی والی، جیسے صف بستہ (٧)، اعشی نے کہا:

---

(١) الکشاف ٤ / ٥٣ بغیر سند کے۔ (٢) سابقہ ٤ / ٤٥٥۔ (٣) معانی القرآن للزجاج ٥ / ١١٠۔ (٤) زاد المسیر ٨ / ١٣٥، اور اسے طبری نے ٢٢ / ٢٩٢، ٢٩٤ میں روایت کیا ہے۔ (٥) اسے طبری نے ٢٢ / ٢٩٢ میں اور ہناد نے الزھد (٧٧) اور (٧٦) میں روایت کیا ہے۔ اور مجاہد کا قول اپنی تفسیر ٢ / ٦٤٦ میں۔ (٦) الوسیط ٤ / ٢٣٣۔ (٧) تھذیب اللغة ١٢ / ٦٨-٦٩

186 Surah Al-Waqi'ah: Verses 15 - 26 "And from the weaving of David, interwoven, driven with the living, caravan by caravan." (1) And he also said (2): "And white like the river, interwoven, it has a helmet above the opening of the body armor." The "mawdoon" (interwoven) bed: is that whose surface is like weaving, and from it is "al-wadeen": a girth made of straps woven so that some enter into others; and from it is his saying: "Towards you they run, its girth being loose." (3) {Reclining upon them} meaning: on the beds. {Facing each other} meaning: none of them sees the back of another's head, rather the beds turn with them, and this is for the believer, his wife, and his family, meaning: they recline facing each other. This was said by Mujahid and others (4). Al-Kalbi said: The length of each bed is three hundred cubits, so when the servant wants to sit on it, it lowers itself, and when he sits, it rises. Allah Almighty says: {There will circulate among them young boys of everlasting youth (17) With vessels, pitchers and a cup [of wine] from a flowing spring (18) No headache will they have therefrom, nor will they be intoxicated (19) And fruit of what they select (20) And the meat of fowl from whatever they desire (21) And [for them are] large-eyed houris (22) The likeness of pearls well-protected (23) As reward for what they used to do (24) They will not hear therein any ill speech or commission of sin (25) Only a saying: "Peace, peace" (26)}. Allah Almighty says: {There will circulate among them young boys of everlasting youth} meaning: boys who do not die, as said by Mujahid (5). Al-Hasan and Al-Kalbi: they do not age and do not change, and from it is the saying of Imru' al-Qais:

---

(1) Diwan al-A'sha al-Kabir p. 149, its commentator said: thick armors woven with a double weave, carried upon camels, one caravan after another. (2) Meaning: al-A'sha al-Kabir, and the verse was previously mentioned in 11/49. (3) Majaz al-Qur'an by Abu Ubaydah 2/248, and the Rajaz was mentioned by Ibn Hisham in the Prophet's Biography 1/574 and attributed to a man from Najran, and he said: Al-Wadeen: the belt, and it was also mentioned by Ibn Abd Rabbih in Al-Iqd al-Farid 5/333, from Umar ibn al-Khattab in what he recited of poetry. (4) Previously mentioned 12/219 - 220. (5) Tafsir Mujahid 2/646, and reported from him by al-Tabari 22/295.

पृष्ठ १८६ सूरा अल-वाक़िया: आयतें १५ - २६ "दाऊद की बुनाई से, गुंथी हुई, जीवितों के साथ हांक दी गई, एक काफिले के बाद दूसरा काफिला।" (१) और उन्होंने यह भी कहा (२): "और नदी की तरह सफेद, गुंथी हुई, इसके शरीर के कवच के उद्घाटन के ऊपर एक टोपी है।" "मौदून" (गुंथा हुआ) बिस्तर: वह है जिसकी सतह बुनाई की तरह है, और इसी से "अल-वदीन" है: पट्टियों से बना एक घेरा जिसे इस तरह बुना जाता है कि कुछ दूसरों में प्रवेश कर जाते हैं; और इसी से उनकी यह बात है: "तुम्हारी ओर वे दौड़ते हैं, उसका घेरा ढीला है।" (३) {उन पर तकिया लगाए हुए} यानी: बिस्तरों पर। {एक-दूसरे के आमने-सामने} यानी: उनमें से कोई दूसरे के सिर का पिछला हिस्सा नहीं देखता, बल्कि बिस्तर उनके साथ घूमते हैं, और यह मोमिन, उसकी पत्नी और उसके परिवार के लिए है, यानी: वे आमने-सामने तकिया लगाए होते हैं। यह मुजाहिद और अन्य लोगों ने कहा है (४)। अल-कल्बी ने कहा: प्रत्येक बिस्तर की लंबाई तीन सौ हाथ है, इसलिए जब सेवक उस पर बैठना चाहता है, तो वह नीचे हो जाता है, और जब वह बैठ जाता है, तो वह ऊपर उठ जाता है। अल्लाह तआला फरमाता है: {उनके पास ऐसे लड़के घूमेंगे जो सदा युवा रहेंगे (१७) प्यालों, सुराहियों और एक ऐसे जाम के साथ जो बहते हुए स्रोत से भरा होगा (१८) न उससे उन्हें सिरदर्द होगा और न वे आपे से बाहर होंगे (१९) और वे फल जो वे पसंद करेंगे (२०) और पक्षियों का मांस जो वे चाहेंगे (२१) और बड़ी आँखों वाली हूरें (२२) जैसे सुरक्षित रखे हुए मोती हों (२३) यह उन कर्मों का बदला होगा जो वे करते थे (२४) वे वहाँ न कोई व्यर्थ बात सुनेंगे और न कोई गुनाह की बात (२५) बस एक ही बात होगी, "सलाम, सलाम" (२६)}। अल्लाह तआला फरमाता है: {उनके पास ऐसे लड़के घूमेंगे जो सदा युवा रहेंगे} यानी: ऐसे लड़के जो मरते नहीं, मुजाहिद ने यही कहा है (५)। अल-हसन और अल-कल्बी: वे बूढ़े नहीं होते और बदलते नहीं हैं, और इसी से इम्रुल क़ैस का यह कथन है:

---

(१) दीवान अल-आशा अल-कबीर पृ. १४९, इसके टीकाकार ने कहा: घने कवच जिन्हें दोहरी बुनाई से बुना गया है, ऊंटों पर ले जाए जाते हैं, एक काफिले के पीछे दूसरा काफिला। (२) यानी: अल-आशा अल-कबीर, और शेर पहले ११/४९ में आ चुका है। (३) अबू उबैदा द्वारा मजाज़ अल-क़ुरआन २/२४८, और रजज़ का ज़िक्र इब्न हिशाम ने सीरत अन-नबविया १/५७४ में किया है और इसे नजरान के एक व्यक्ति से जोड़ा है, और उन्होंने कहा: अल-वदीन: बेल्ट, और इसका ज़िक्र इब्न अब्द रब्बिह ने अल-इक्द अल-फ़रीद ५/३३३ में भी किया है, उमर इब्न अल-खत्ताब से उस कविता में जिसे उन्होंने पढ़ा था। (४) पिछला १२/२१९ - २२०। (५) तफसीर मुजाहिद २/६४६, और इसे उनसे अल-तबरी २२/२९५ ने रिपोर्ट किया है।

۱۸۶ سورة الواقعہ: آیات ۱۵ - ۲۶ وَمِن نَسْجِ دَاوُدَ مَوْضُونَةٍ تُسَاقُ مع الحيّ عِيراً فَعِيراً (۱) اور آپ نے یہ بھی فرمایا (۲): وَبَيْضَاء كَالنَّهْيِ مَوْضُونَةٍ لها قَوَنْسٌ فَوقَ جَيْبِ البَدَنْ اور "موضون" تخت: وہ ہے جس کی سطح بنے ہوئے کپڑے کی طرح ہو، اور اسی سے "وضین" ہے: پٹیوں کا وہ پٹکا جسے بن کر ایک دوسرے میں داخل کیا گیا ہو؛ اور اسی سے ان کا قول ہے: إليك تَعْدُوا قَلِقًا وَضِينُهَا (۳) ﴿مُتَّكِئِينَ عَلَيْهَا﴾ یعنی: تختوں پر۔ ﴿مُتَقَابِلِينَ﴾ یعنی: ان میں سے کوئی ایک دوسرے کی گدی نہیں دیکھتا، بلکہ تخت ان کے ساتھ گھومتے ہیں، اور یہ مومن، اس کی بیوی اور اس کے اہل خانہ کے حق میں ہے، یعنی: وہ آمنے سامنے ٹیک لگا کر بیٹھے ہوں گے۔ یہ مجاہد اور دیگر نے کہا ہے (۴)۔ اور الکلبی نے کہا: ہر تخت کی لمبائی تین سو ہاتھ ہے، پس जब بندہ اس پر بیٹھنے کا ارادہ کرتا ہے تو وہ تخت جھک جاتا ہے، پھر جب وہ بیٹھ جاتا ہے تو بلند ہو جاتا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿يَطُوفُ عَلَيْهِمْ وِلْدَانٌ مُخَلَّدُونَ ۝ بِأَكْوَابٍ وَأَبَارِيقَ وَكَأْسٍ مِنْ مَعِينٍ ۝ لَا يُصَدَّعُونَ عَنْهَا وَلَا يُنْزِفُونَ ۝ وَفَاكِهَةٍ مِمَّا يَتَخَيَّرُونَ ۝ وَلَحْمِ طَيْرٍ مِمَّا يَشْتَهُونَ ۝ وَحُورٌ عِينٌ ۝ كَأَمْثَالِ اللُّؤْلُؤِ الْمَكْنُونِ ۝ جَزَاءً بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ۝ لَا يَسْمَعُونَ فِيهَا لَغْوًا وَلَا تَأْثِيمًا ۝ إِلَّا قِيلًا سَلَامًا سَلَامًا ۝ ﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿يَطُوفُ عَلَيْهِمْ وِلْدَانٌ مُخَلَّدُونَ﴾ یعنی: ایسے لڑکے جو مرتے نہیں، یہ مجاہد (۵) کا قول ہے۔ الحسن اور الکلبی: وہ نہ بوڑھے ہوتے ہیں اور نہ بدلتے ہیں، اور اسی سے امرؤ القیس کا قول ہے:

---

(۱) دیوان الأعشى الكبير ص ۱۴۹ ، اس کے شارح نے کہا: گھنی درعیں (زرہیں) جنہیں دہری بنت میں بنا گیا ہے، اونٹوں پر ایک کے بعد ایک قافلہ لاد کر لائی جاتی ہیں۔ (۲) یعنی: الأعشى الكبير، اور یہ شعر ۱۱/۴۹ پر گزر چکا ہے۔ (۳) مجاز القرآن لأبي عبيدة ۲۴۸/۲ ، اور الرجز کا ذکر ابن ہشام نے السيرة النبوية ۵۷۴/۱ میں کیا ہے اور اسے نجران کے ایک شخص کی طرف منسوب کیا

ہے، اور فرمایا: الوضین: پٹکا، اور اس کا ذکر ابن عبد ربہ نے بھی العقد الفرید ۳۳۳/۵ میں کیا ہے، حضرت عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ سے ان اشعار میں جن کا وہ ورد فرماتے تھے۔ (٤) سابقہ ۱۲/۲۱۹ - ۲۲۰۔ (٥) تفسیر مجاهد ٦٤٦/٢ ، اور ان سے طبری نے ۲۹۵/۲۲ میں روایت کیا ہے۔

Surah Al-Waqi'ah, Verses 17 - 26 | 187

“Will anyone enjoy bliss except the one who is happy and made eternal, with few worries, who does not spend the night in fears.” (1) Sa'id bin Jubayr said: "Mukhalladun" (immortal) means "adorned with earrings" (2). An earring is called "Khalada," and a collection of jewelry is called "Khilada" (3). It was also said: "adorned with bracelets and the like," according to Al-Farra (4). The poet said: “And [women] immortalized with silver, as if their buttocks were rounded heaps of sand dunes.” (5) It was also said: "muqarratun" (earringed) means wearing belts (mantaqa). Ikrima said: "Mukhalladun" means blessed. Some say: "of a single age" (6), God created them for the people of Paradise to serve them as He willed, without being born. Ali bin Abi Talib and Al-Hasan Al-Basri said: "The youths (wildan) here are the children of Muslims who die young and have neither good deeds nor sins" (7). Salman Al-Farisi said: "The children of the polytheists are the servants of the people of Paradise" (8). Al-Hasan said: "They had no good deeds to be rewarded for, nor sins to be punished for, so they were placed in this position" (9). The point is that the people of Paradise are in the utmost joy and blessing, and blessing is only complete when one is surrounded by servants and youths. ﴿With cups and pitchers﴾ cups: plural of "kub" (cup), and it has already been mentioned in Surah Az-Zukhruf (10). They are vessels...

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/450 without mentioning Al-Kalbi. The verse is in the Diwan of Imru' al-Qais, p. 27, where it has "ya'amman" instead of "yan'aman." It means "stays." The commentator of the Diwan said: "Al-awjal" is the plural of "wajal," which is fear. (2) Tafsir al-Baghawi 4/281. (3) Tahdhib al-Lughah 7/279. (4) In Ma'ani al-Qur'an 3/123, and the author quoted it from him via al-Mawardi in al-Nukat wa al-'Uyun 5/450, and what follows is also from him. (5) Mentioned by Ibn Qutaybah in Gharib al-Qur'an p. 447 without attribution, and by Ibn Durayd in Al-Ishtiqaq p. 163 attributing it to Abu Ubaidah. "Al-aqawiz" is the plural of "qawz," and "qawz" is a small, round sand dune, to which women's buttocks are compared. Lisan al-Arab (Qawz). (6) Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra 3/122. (7) Al-Kashshaf 4/53. (8) Narrated by Abd al-Razzaq in Al-Musannaf (20079). (9) Zad al-Masir 8/135. (10) 79/19.

सूरह अल-वाकिआ, आयत 17-26 | पृष्ठ 187

"क्या वही आनंद नहीं पाएगा जो सुखी और अमर बनाया गया है, जिसकी चिंताएं कम हैं, जो रातें भय में नहीं बिताता।" (1) सईद बिन जुबैर ने कहा: "मुख़ल्दून" (अमर) का अर्थ है: "कानों के आभूषण पहनने वाले" (2), कान की बाली को "ख़लदा" कहा जाता है, और आभूषणों के समूह को "ख़िलदा" (3) कहा जाता है। अल-फ़र्रा (4) के अनुसार, यह भी कहा गया है: "कंगन आदि पहनने वाले", कवि ने कहा: "और चांदी से सजी हुई महिलाएं, जैसे उनके कूल्हे रेत के गोल टीलों की तरह हों।" (5) यह भी कहा गया है: "मुक़र्रतून" का अर्थ है पेटियाँ पहनने वाले। इक्रिमा ने कहा: "मुख़ल्दून" का अर्थ है सुखी। कुछ कहते हैं: "एक ही उम्र के" (6), अल्लाह ने उन्हें जन्नत वालों के लिए बनाया है ताकि वे अपनी इच्छानुसार उनकी सेवा करें, बिना जन्म लिए। अली बिन अबी तालिब और हसन बसरी ने कहा: "यहाँ 'विल्दान' (बालक) से तात्पर्य मुसलमानों के उन बच्चों से है जो बचपन में मर जाते हैं और उनके पास न तो कोई पुण्य होता है और न ही कोई पाप" (7)। सलमान फ़ारसी ने कहा: "मुशरिकों के बच्चे जन्नत वालों के सेवक हैं" (8)। अल-हसन ने कहा: "उनके पास न तो पुण्य थे जिसके लिए उन्हें पुरस्कृत किया जाता, और न ही पाप जिसके लिए उन्हें दंडित किया जाता, इसलिए उन्हें इस स्थान पर रखा गया" (9)। इसका उद्देश्य यह है कि जन्नत के लोग पूर्ण आनंद और सुख में हों, और सुख तभी पूर्ण होता है जब मनुष्य सेवकों और बालकों से घिरा हो। ﴿प्यालों और सुराहियों के साथ﴾ अक्काब: 'कूब' (प्याला) का बहुवचन है, और यह 'अज़-ज़ुख़रुफ़' (10) में पहले ही आ चुका है। ये वे बर्तन हैं...

(1) अन-नुकात वल-उयून 5/450, अल-कलबी का उल्लेख किए बिना, और कविता इमरु अल-क़ैस के दीवान पृष्ठ 27 में है, और इसमें "यन्अमन" के बजाय "यअम्मन" है। और इसका अर्थ है: ठहरना। दीवान के टीकाकार ने कहा: 'अल-औजाल' 'वजल' का बहुवचन है, जिसका अर्थ है भय। (2) तफ़सीर अल-बगवी 4/281। (3) तहज़ीब अल-लुगाह 7/279। (4) उनकी पुस्तक मा'आनी अल-क़ुरान 3/123 में, और लेखक ने इसे अल-मावर्दी के माध्यम से अन-नुकात वल-उयून 5/450 में उनसे उद्धृत किया है, और इसके बाद का हिस्सा भी उन्हीं का है। (5) इब्न कुतैबा ने ग़रीब अल-क़ुरान पृष्ठ 447 में इसका उल्लेख किया है और इसका श्रेय नहीं दिया है, और इब्न दुरैद ने अल-इश्तिताक़ पृष्ठ 163 में इसे अबू उबैदा को श्रेय दिया है। 'अल-अकाविज़' 'क़ौज़' का बहुवचन है, और 'क़ौज़' रेत का एक छोटा गोल टीला है, जिससे महिलाओं के कूल्हों की तुलना की जाती है। अल-लिसान (क़ौज़)। (6)

अल-फ़र्रा द्वारा मा'आनी अल-क़ुरान 3/122। (7) अल-कशाफ़ 4/53। (8) अब्द अल-रज्जाक द्वारा अल-मुसन्नफ़ (20079) में उद्धृत। (9) ज़ाद अल-मसीर 8/135। (10) 79/19।

"کیا وہی خوشحال نہ ہوگا جو سعادت مند اور ہمیشہ رہنے والا ہو، جس کے غم کم ہوں اور وہ خوف میں رات نہ گزارے" (۱) سعید بن جبیر نے کہا: "مخلدون" کا مطلب ہے: "بالیاں پہنے ہوئے" (۲)، بالی کو "خَلَدَة" کہا جاتا ہے، اور زیورات کے مجموعے کو "خِلَدَة" (۳) کہا جاتا ہے۔ الفراء (۴) سے مروی ہے کہ کہا گیا: "کنگن وغیرہ پہنے ہوئے" ، شاعر نے کہا: "اور چاندی سے آراستہ عورتیں، گویا ان کے کولہے ریت کے گول ٹیلے ہوں" (۵) یہ بھی کہا گیا ہے: "مقرطون" یعنی کمر بند باندھنے والے۔ عکرمہ نے کہا: "مُخلَّدون" سے مراد نعمتوں والے ہیں۔ اور کہا گیا: "ایک ہی عمر کے" (۶)، اللہ نے انہیں اہل جنت کے لیے پیدا کیا ہے کہ وہ ان کے گرد گھومیں جیسا کہ وہ چاہے، بغیر ولادت کے۔ حضرت علی بن ابی طالب اور حسن بصری نے فرمایا: یہاں "ولدان" سے مراد مسلمانوں کے وہ بچے ہیں جو بچپن میں وفات پا گئے اور ان کی نہ کوئی نیکی ہے اور نہ کوئی برائی (۷)۔ سلمان فارسی نے کہا: "مشرکین کے بچے اہل جنت کے خادم ہیں" (۸)۔ حسن نے کہا: "ان کی نہ کوئی نیکیاں تھیں جن کا بدلہ دیا جاتا، اور نہ ہی برائیاں جن پر سزا دی جاتی، اس لیے انہیں اس جگہ رکھا گیا" (۹)۔ مقصد یہ ہے کہ اہل جنت مکمل مسرت اور نعمت میں ہوں، اور نعمت تب ہی مکمل ہوتی ہے جب انسان کے گرد خادموں اور لڑکوں کا جھرمٹ ہو۔ ﴿ آبخوروں اور صراحیوں کے ساتھ ﴾ اکواب: "کوب" (پیالہ) کی جمع ہے، اور یہ "الزخرف" (۱۰) میں گزر چکا ہے۔ یہ وہ برتن ہیں...

(۱) النکت والعیون ۵/ ۴۵۰ ، کلبی کے ذکر کے بغیر، اور شعر امرء القیس کے دیوان ص ۲۷ میں ہے، اس میں "يَنْعَمَن" کی جگہ "يَعَمَّنْ" ہے، جس کا مطلب ہے: قیام کرنا۔ دیوان کے شارح نے کہا: "الأوجال" "وَجَل" کی جمع ہے، جس کا مطلب ہے خوف۔ (۲) تفسير البغوي ۴ / ۲۸۱۔ (۳) تہذیب

اللغة ۷/ ۲۷۹۔ (۴) ان کی کتاب معانی القرآن ۳/ ۱۲۳ میں، اور مصنف نے اسے ماوردی کے واسطے سے النکت والعیون ۵/ ۴۵۰ میں ان سے نقل کیا ہے، اور اس کے بعد کا حصہ بھی انہی کا ہے۔ (۵) ابن قتیبہ نے غریب القرآن ص ۴۴۷ میں اس کا ذکر کیا ہے لیکن نسبت نہیں کی، اور ابن درید نے الاشتقاق ص ۱۶۳ میں اسے ابو عبیدہ کی طرف منسوب کیا ہے۔ "الأقاوز" "قوز" کی جمع ہے، اور "قوز" ریت کا چھوٹا گول ٹیلہ ہے، جس سے عورتوں کے کولہوں کو تشبیہ دی جاتی ہے۔ اللسان (قوز)۔ (۶) معانی القرآن للفراء ۳/ ۱۲۲۔ (۷) الکشاف ۴ / ۵۳۔ (۸) اسے عبد الرزاق نے المصنف (۲۰۰۷۹) میں روایت کیا ہے۔ (۹) زاد المسیر ۸ / ۱۳۵۔ (۱۰) ۷۹/۱۹۔

Surah Al-Waqi'ah: Verses 18 - 26 188

Those which have no handles or spouts. And goblets (abariq): those which have handles and spouts, the singular of which is 'ibreeq', named so because its color shines (yabriq) due to its clarity (1). {And a cup from a flowing spring} the discussion about it has passed in "As-Saffat" (2). And 'al-ma'een' means: that which flows of water or wine, however, what is meant in this place is the wine flowing from springs (3). It was also said: visible to the eyes, so 'ma'een' would be an object of vision (mu'ayanah). It was also said: it is a pattern from 'al-ma'n', which means abundance (4). It was clarified that it is not like the wine of the world which is extracted by pressing, labor, and processing. Allah's saying: {No headache will they have therefrom} meaning: their heads will not split from drinking it (5), i.e., it is a pleasure without harm, unlike the drink of the world. {Nor will they be intoxicated} has passed in "As-Saffat" (6) i.e.: they do not get drunk so their minds are lost. Mujahid read: "la yassadda'un" meaning: they do not disperse, like the saying of the Almighty: {On that day they will be separated} (7) [Ar-Rum: 43]. The people of Kufa read: "yunzifun" with a kasra on the 'zai', meaning: their drink does not run out (8), and their wine does not end, and from it is the saying of the poet: By my life, if you are drained or you sober up, what wretched drinking companions you were, O people of Abjar (9). Ad-Dahhak narrated from Ibn Abbas who said: In wine there are four characteristics: intoxication, headache...

(1) Al-Waseet 4 / 233. (2) 18/29 - 30. (3) An-Nukat wal-'Uyun 5 / 451. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 5 / 242. (5) Tafsir al-Baghawi 4 / 281. (6) At verse (47). (7) Al-Kashshaf 4 / 54, and the reading in Al-Bahr al-Muhit 8 / 205. (8) Tafsir al-Baghawi 4 / 281, and the reading in As-Sab'ah p. 547, At-Taysir p. 207, and An-Nashr 2 / 383 from Ibn Kathir, Nafi', Abu 'Amr, and Ibn 'Amir. (9) An-Nukat wal-'Uyun 5 / 451, and what follows it is from it too, and the verse is by Al-Hutay'ah and passed in 18 / 32.

सूरह अल-वक़िया: आयत 18 - 26 188

जिनमें न हैंडल हैं और न ही टोंटियां। और 'अबारीक' (गगरे): वे जिनमें हैंडल और टोंटियां होती हैं, इसका एकवचन 'इब्रीक' है, जिसका नाम इसलिए रखा गया है क्योंकि इसकी स्वच्छता के कारण इसका रंग चमकता (यब्रीक) है (1)। {और बहते चश्मे का प्याला} इसके बारे में चर्चा "अस-साफ़ात" (2) में हो चुकी है। और 'अल-मईन' का अर्थ है: वह जो पानी या शराब में से बहता हो, हालाँकि इस स्थान पर चश्मों से बहने वाली शराब मुराद है (3)। यह भी कहा गया है: आँखों को दिखने वाली, तो 'मईन' मुआयना (देखने) से लिया गया होगा। यह भी कहा गया है: यह 'अल-मअन' से बना है, जिसका अर्थ प्रचुरता है (4)। और स्पष्ट किया गया कि यह दुनिया की शराब की तरह नहीं है जिसे निचोड़कर, मेहनत और प्रसंस्करण द्वारा निकाला जाता है। अल्लाह का फरमान: {न उन्हें उससे सिरदर्द होगा} अर्थात: इसे पीने से उनके सिर में दर्द नहीं होगा (5), यानी: यह बिना किसी नुकसान के आनंद है, दुनिया के पेय के विपरीत। {और न ही वे मदहोश होंगे} यह "अस-साफ़ात" (6) में बीत चुका है अर्थात: वे नशे में नहीं होंगे ताकि उनकी बुद्धि चली जाए। मुजाहिद ने पढ़ा: "ला यस्सद्द-ऊन" जिसका अर्थ है: वे अलग नहीं होंगे, जैसा कि सर्वशक्तिमान का कथन है: {उस दिन वे अलग-अलग हो जाएंगे} (7) [अर-रुम: 43]। कूफ़ा के लोगों ने 'ज़ै' के नीचे ज़ेर (कसर) के साथ "युन्ज़िफ़ून" पढ़ा, जिसका अर्थ है: उनका पेय समाप्त नहीं होगा (8), और उनकी शराब खत्म नहीं होगी, और इसी से कवि का कथन है: मेरे जीवन की कसम, अगर तुम खत्म हो गए या तुम होश में आ गए, तो तुम कितने बुरे साथी थे, हे अबजर के लोग (9)। अद-दह्हाक ने इब्न अब्बास से रिवायत की, उन्होंने कहा: शराब में चार विशेषताएं हैं: नशा और सिरदर्द...

(1) अल-वसीत 4 / 233। (2) 18/29 - 30। (3) अन-नुकात वल-'उयून 5 / 451। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5 / 242। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 4 / 281। (6) आयत (47) के पास। (7) अल-कशशाफ़ 4 / 54, और अल-बहर अल-मुहीत 8 / 205 में पाठ। (8) तफ़सीर अल-बग़वी 4 / 281, और अस-सबआ पृष्ठ 547 में पाठ, अत-तयसीर पृष्ठ 207, और अन-नशर 2 / 383 इब्न कसीर, नाफ़े अबू अम्र और इब्न आमिर से। (9) अन-नुकात वल-'उयून 5 / 451, और उसके बाद वाला हिस्सा भी उसी से है, और शेर अल-हुतैया का है और 18 / 32 में गुजर चुका है।

سورہ الواقعہ: آیات ۱۸ - ۲۶ ۱۸۸

جن کے نہ دستے ہیں اور نہ ہی ٹونٹیاں۔ اور اباریق (صراحیاں): جن کے دستے اور ٹونٹیاں ہوتی ہیں، اس کا واحد 'ابریق' ہے، اس کا یہ نام اس لیے رکھا گیا کیونکہ اپنی صفائی کی وجہ سے اس کا رنگ چمکتا (یبرق) ہے (۱)۔ {اور بہتے چشمے کا جام} اس کے بارے میں گفتگو "الصافات" (۲) میں گزر چکی ہے۔ اور 'المعین' کا مطلب ہے: پانی یا شراب کا بہتا ہوا، مگر اس مقام پر چشموں سے بہنے والی شراب مراد ہے (۳)۔ اور کہا گیا ہے: آنکھوں کے سامنے ظاہر، تو 'معین' معائنہ سے مفعول ہوگا۔ اور کہا گیا ہے: یہ 'المعن' سے فعیل ہے، جس کا معنی کثرت ہے (۴)۔ اور واضح کیا گیا کہ یہ دنیا کی شراب کی طرح نہیں ہے جسے نچوڑنے، مشقت اور عمل درآمد سے نکالا جاتا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {نہ انہیں اس سے سردرد ہوگا} یعنی: اسے پینے سے ان کے سر نہیں پھٹیں گے (۵)، یعنی: یہ بغیر کسی تکلیف کے لذت ہے، دنیا کے مشروب کے برعکس۔ {اور نہ ہی وہ بہکیں گے} یہ "الصافات" (۶) میں گزر چکا ہے یعنی: وہ نشے میں نہیں دھت ہوں گے کہ ان کی عقلیں چلی جائیں۔ اور مجاہد نے پڑھا: "لَا يَصَّدَّعُونَ" یعنی: وہ جدا نہیں ہوں گے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اس دن وہ جدا جدا ہو جائیں گے} (۷) [الروم: ۴۳]۔ اور اہل کوفہ نے 'زا' کے کسرہ کے ساتھ "يُنْزِفُونَ" پڑھا، یعنی: ان کا مشروب ختم نہیں ہوگا (۸)، اور ان کی شراب فنا نہیں ہوگی، اور اسی سے شاعر کا قول ہے: میری جان کی قسم، اگر تمہارا پینا ختم ہو گیا یا تم ہوش میں آ گئے، تو تم کتنے برے پینے والے ساتھی تھے اے آل ابجر (۹)۔ اور ضحاک نے ابن عباس سے روایت کی، انہوں نے کہا: شراب میں چار خصلتیں ہیں: نشہ اور سردرد...

(۱) الوسیط ۴ / ۲۳۳ . (۲) ۲۹/۱۸ - ۳۰ . (۳) النکت والعیون ۵ / ۴۵۱ . (۴) المحرر الوجیز ۵ / ۲۴۲ . (۵) تفسیر البغوي ۴ / ۲۸۱ . (۶) آیت (۴۷) کے پاس۔ (۷) الکشاف ۴ / ۵۴ ، اور البحر

المحیط ۸ / ۲۰۵ میں قرات . (۸) تفسیر البغوي ۴ / ۲۸۱ ، اور السبعة ص ۵۴۷ میں قرات ، اور التیسیر ص ۲۰۷ ، اور النشر ۲ / ۳۸۳ ابن کثیر، نافع، ابو عمرو اور ابن عامر سے۔ (۹) النکت والعیون ۵ / ۴۵۱ ، اور اس کے بعد کا بھی اسی سے ہے، اور شعر حطیئہ کا ہے اور ۱۸ / ۳۲ میں گزر چکا ہے۔

Surah Al-Waqi'ah: Verses 19 - 26 189

...and vomiting and urine. Allah the Almighty has mentioned the wine of Paradise and purified it from these characteristics (1).

His saying, the Almighty: {And fruit from what they select} meaning: they choose whatever they want because of its abundance. And it was said: selected and pleasing fruit, and selection (at-takhayyur) is choosing. {And meat of fowl from whatever they desire}. At-Tirmidhi narrated from Anas bin Malik, who said: The Messenger of Allah (PBUH) was asked, "What is Al-Kawthar?" He said: "That is a river which Allah the Almighty has given to me - meaning in Paradise - whiter than milk and sweeter than honey. In it are birds whose necks are like the necks of camels (al-juzur)." Umar said: "Indeed, these are delicate (luxurious)." The Messenger of Allah (PBUH) said: "Those who eat them are even more delicate than them." He said: This is a Hasan (good) Hadith (2).

And Al-Tha'labi extracted it from the Hadith of Abu Ad-Darda that the Prophet (PBUH) said: "In Paradise there are birds like the necks of Bactrian camels that line up before the friend (wali) of Allah. One of them says: 'O friend of Allah, I grazed in meadows beneath the Throne and drank from the springs of Tasnim, so eat from me.' They continue to boast before him until the desire to eat one of them occurs to his heart. It then falls before him in various colors, and he eats from it whatever he wishes. When he is satisfied, the bird's bones are gathered, and it flies off to graze in Paradise wherever it wills." Umar said: "O Prophet of Allah, indeed they are delicate." He said: "Those who eat them are even more delicate than them" (3).

And it was narrated from Abu Sa'id al-Khudri that the Prophet (PBUH) said: "In Paradise there is a bird. Each bird has seventy thousand feathers. It lands on the plate of a man from the people of Paradise, then shakes itself, and from every feather there comes a type of food, whiter than snow, cooler and softer than butter, and sweeter than honey. No color resembles another. He eats from it whatever he wishes, then it goes away and flies" (4).

---

(1) Narrated by Ibn Abi Hatim in the Tafsir 10/3211 (18177). (2) At-Tirmidhi (2542) and in it: a Hasan Gharib Hadith. It was also narrated by An-Nasa'i in Al-Kubra (11639), and Ahmad (13306), and it occurred in At-Tirmidhi: "ahsan" (better) instead of "an'am" (more delicate). This is mentioned as such in At-Tadhkirah p. 485, and the quote is from it. And Al-Juzur: plural of Jazur, which is camels. And his saying "na'imah":

meaning fat and luxurious. An-Nihayah (Na'm). (3) At-Tadhkirah p. 485. (4) Narrated by Hannad in Az-Zuhd (119), and Abu Nu'aym in Sifat al-Jannah (340). In its chain are: Ubaydullah bin al-Waleed al-Wassafi and Atiyyah bin Sa'd al-Awfi, and both are weak. Taqrib al-Tahdhib.

सूरा अल-वाक़िया: आयतें 19 - 26 189

...और उल्टी और पेशाब। अल्लाह तआला ने स्वर्ग की शराब का उल्लेख किया और उसे इन गुणों से पवित्र किया (1)।

अल्लाह तआला का कथन: {और फल उसमें से जो वे चुनें} अर्थात: वे अपनी प्रचुरता के कारण जो चाहें चुनते हैं। और यह कहा गया: चुना हुआ और सुखद फल। और चुनना (तख़य्युर): चयन करना है। {और पक्षियों का मांस उसमें से जिसकी वे इच्छा करें}। तिरमिज़ी ने अनस बिन मालिक से रिवायत की है कि रसूलुल्लाह (सल्ल.) से पूछा गया कि कौसर क्या है? उन्होंने कहा: "यह एक नदी है जो अल्लाह तआला ने मुझे दी है - यानी स्वर्ग में - जो दूध से अधिक सफेद और शहद से अधिक मीठी है। इसमें ऐसे पक्षी हैं जिनकी गर्दनें ऊंटों (जज़ुर) की गर्दन जैसी हैं।" उमर ने कहा: "ये वास्तव में कोमल (शानदार) हैं।" रसूलुल्लाह (सल्ल.) ने कहा: "उन्हें खाने वाले उनसे भी अधिक कोमल हैं।" उन्होंने कहा: यह एक हदीस हसन है (2)।

और अल-थलाबी ने अबू अल-दर्दा की हदीस से इसे निकाला है कि नबी (सल्ल.) ने फरमाया: "स्वर्ग में बुख़्त (ऊंटों) की गर्दन जैसे पक्षी हैं जो अल्लाह के वली के हाथों पर कतारबद्ध होते हैं। उनमें से एक कहता है: 'हे अल्लाह के वली, मैंने अर्श के नीचे चरागाहों में चरा है, और तस्नीम के चश्मों से पिया है, तो मुझे खाओ।' वे उसके सामने तब तक गर्व करते रहते हैं जब तक कि उनमें से किसी एक को खाने का विचार उसके मन में न आ जाए। फिर वह अलग-अलग रंगों में उसके सामने गिर जाता है और वह उसमें से जो चाहता है खाता है। जब वह तृप्त हो जाता है, तो पक्षी की हड्डियां इकट्ठी हो जाती हैं, और वह उड़कर स्वर्ग में जहाँ चाहता है चरने लगता है।" उमर ने कहा: "हे अल्लाह के नबी, वे वास्तव में कोमल हैं।" उन्होंने कहा: "उन्हें खाने वाले उनसे भी अधिक कोमल हैं" (3)।

और अबू सईद अल-खुदरी से रिवायत है कि नबी (सल्ल.) ने फरमाया: "स्वर्ग में एक पक्षी है। उस पक्षी के सत्तर हजार पंख हैं। वह स्वर्ग के लोगों में से किसी व्यक्ति की थाली पर गिरता है, फिर खुद को झटकता है, और हर पंख से एक प्रकार का भोजन निकलता है, जो बर्फ से अधिक सफेद, मक्खन से अधिक ठंडा और मुलायम, और शहद से अधिक मीठा होता है। कोई भी रंग दूसरे के समान नहीं होता। वह उसमें से जो चाहता है खाता है, फिर वह चला जाता है और उड़ जाता है" (4)।

---

(1) इब्न अबी हातिम ने तफ़सीर 10/3211 (18177) में इसे निकाला है। (2) तिरमिज़ी (2542) और इसमें: हदीस हसन ग़रीब। इसे अल-नसाई ने अल-कुबरा (11639) में और अहमद (13306) में भी

निकाला है, और तिरमिज़ी में "अहसन" (बेहतर) शब्द आया है "अनअम" (कोमल) के बजाय। यह अल-तज़किरा पृष्ठ 485 में इसी तरह आया है, और उद्धरण वहीं से है। और अल-जुज़ुर: जज़ूर का बहुवचन है, जिसका अर्थ ऊंट है। और उनका कहना "नाइमाह": यानी मोटे और शानदार। अल-निहाया (नाम)। (3) अल-तज़किरा पृष्ठ 485। (4) हन्नाद ने अल-ज़ुहद (119) में और अबू नुएम ने सिफ़त अल-जन्ना (340) में इसे निकाला है। इसके वर्णनकर्ताओं की श्रृंखला में उबैदुल्लाह बिन अल-वलीद अल-वस्साफ़ी और अतीया बिन साद अल-औफ़ी हैं, और दोनों कमज़ोर हैं। तक़रीब अल-तहज़ीब।

سورة الواقعة: الآيات ١٩ - ٢٦ ١٨٩

والقيء والبول، وقد ذكر الله تعالى خمر الجنة فنزهها عن هذه الخصال(١).

قوله تعالى: ﴿وَفَكِهَةٍ مِمَّا يَتَخَيَّرُونَ﴾ أي: يتخيرون ما شاؤوا؛ لكثرتها. وقيل: وفاكهة متخيرة مرضية، والتخير: الاختيار. ﴿وَلَحْمِ طَيْرٍ مِمَّا يَشْتَهُونَ﴾ روى الترمذي عن أنس بن مالك قال: سُئل رسول الله ﷺ ما الكوثر؟ قال: «ذاك نهر أعطانيه الله تعالى - يعني في الجنّة - أشدّ بياضاً من اللبن، وأحلى من العسل، فيه طير أعناقها كأعناق الجزر» قال عمر: إنّ هذه لناعمةٌ. قال رسول الله ﷺ: «آكلتها أنعم منها» قال: هذا حديث حسن(٢).

وخرّجه الثعلبي من حديث أبي الدرداء أنَّ النبيَّ ﷺ قال: «إنَّ في الجنّة طيراً مثل أعناق البُخْت تصطفُّ على يدي وليّ الله، فيقول أحدها: يا وليَّ الله رَعيتُ في مُروج تحت العرش، وشربت من عيون التسنيم، فكُلْ منّي، فلا يزلن يفتخرن بين يديه حتى يخطر على قلبه أكلُ أحدها، فتخرُّ بين يديه على ألوان مختلفة فيأكل منها ما أراد، فإذا شبع تُجمع عظام الطائر، فطار يرعى في الجنّة حيث شاء». فقال عمر: يا نبي الله إنها لناعمة. فقال: «آكلتها أنعم منها»(٣).

وروي عن أبي سعيد الخدري أنَّ النبيَّ ﷺ قال: «إنَّ في الجنة لطيراً، في الطائر منها سبعون ألف ريشة، فيقع على صحفة الرجل من أهل الجنّة، ثم ينتفض فيخرج من كلّ ريشة لون، طعام أبيض من الثلج، وأبرد وألين من الزبد، وأعذب من الشهد، ليس فيه لون يشبه صاحبه، فيأكل منه ما أراد، ثم يذهب فيطير»(٤).

---

(١) أخرجه ابن أبي حاتم في التفسير ٣٢١١/١٠ (١٨١٧٧). (٢) الترمذي (٢٥٤٢) وفيه: حديث حسن غريب. وأخرجه أيضاً النسائي في الكبرى (١١٦٣٩)، وأحمد (١٣٣٠٦)، ووقع عند الترمذي: أحسن،

بدل: أنعم. وهذه وردت هكذا في التذكرة ص٤٨٥ ، والنقل منه. والجزُر: جمع جزور، وهي الإبل. وقوله: لناعمة: أي: سمان مترفة. النهاية (نعم). (٣) التذكرة ص ٤٨٥ . (٤) أخرجه هناد في الزهد (١١٩)، وأبو نعيم في صفة الجنة (٣٤٠)، وفي إسناده: عبيد الله بن الوليد الوصافي وعطية بن سعد العوفي، وهما ضعيفان. تقريب التهذيب.

Page 190 - Surah Al-Waqi'ah: Verses 22-26

The Almighty's saying: {And fair women with large, [beautiful] eyes} [Al-Waqi'ah: 22]. It was recited with the nominative (Raf'), accusative (Nasb), and genitive (Jarr) cases. As for those who recited it in the genitive case—which is Hamza, Al-Kisa'i, and others (1)—it is permissible for it to be coordinate (atf) with "with cups" (bi-akwab), and it is based on the meaning; because the meaning is: they enjoy cups, fruits, meat, and houris. This was stated by Al-Zajjaj (2). It is also permissible for it to be coordinate with "Gardens", meaning: they are in "the Gardens of Delight" and among houris, assuming a deleted mudaf (possessive), as if He said: "and in the companionship of houris" (3). Al-Farra' (4): The genitive case is due to following (itba') in word form, even if they differ in meaning; because the houris are not circulated around. The poet said: When the beautiful women appear one day, and they arched their eyebrows and eyes (5) And eyes are not arched, rather they are lined with kohl. And another said: And I saw your husband in the battle, carrying a sword and a spear (6) Qutrub said: It is coordinate with the cups and jugs without basing it on meaning. He said: It is not denied that the houris are circulated around them, and they find pleasure in that (7). As for those who recited it in the accusative case—which is Al-Ashhab Al-Uqayli, Al-Nakha'i, and Isa bin Umar Al-Thaqafi, and it is also like that in the Mushaf of Ubayy (8)—it is based on the estimation of a hidden verb; as if He said: "and they will be married to fair women with large eyes" (9). Basing the accusative on meaning is also good; because the meaning of "it is circulated around them with it" is "they are given it" (10).

---

(1) Al-Sab'ah p. 622, and Al-Taysir p. 207 on the authority of Hamza and Al-Kisa'i, and Ibn Al-Jazari added Abu Ja'far in Al-Nashr 2/383. (2) In Ma'ani al-Quran 5/111. (3) Al-Hujjah by Al-Farisi 6/257, and Al-Kashf by Makki 2/304. (4) In Ma'ani al-Quran 3/123. (5) The verse is by Al-Ra'i Al-Numayri, and it is in his poetry p. 156. (6) The verse is by Abdullah bin Al-Ziba'ra, and it was mentioned previously 1/291. (7) Al-Kashf by Makki 2/304. (8) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 151, Al-Muhtasib 2/309, and Al-Bahr al-Muhit 8/206. (9) Ma'ani al-Quran by Al-Farra' 3/124. (10) Ma'ani al-Quran by Al-Zajjaj 5/111.

पृष्ठ १९० - सूरा अल-वाक़िया: आयतें २२ - २६

अल्लाह तआला का फरमान: {और बड़ी आँखों वाली हूरें} [अल-वाक़िया: २२]। इसे रफ़' (पेश), नसब (ज़बर) और जर्र (ज़ेर) के साथ पढ़ा गया है। जिसने जर्र के साथ पढ़ा - और वे हमजा, अल-किसाई और अन्य हैं (१) - तो इसका "बअकवाबिन" (प्यालों के साथ) पर अतफ़ (समन्वय) होना जायज़ है, और यह अर्थ पर आधारित है; क्योंकि अर्थ है: वे प्यालों, फलों, मांस और हूरों का आनंद लेते हैं, यह अल-ज़ज्जाज ने कहा है (२)। और यह "जन्नत" पर अतफ़ होना भी जायज़ है, यानी: वे "नेमतों के बाग़ों" में हैं और हूरों में हैं, एक मुज़ाफ़ (सम्बन्धवाचक) के लोप को मानते हुए, जैसे कि उन्होंने कहा हो: "और हूरों के साथ रहने में" (३)। अल-फर्रा' (४): जर्र शब्द के अनुकरण (इत्बा') पर आधारित है, भले ही वे अर्थ में भिन्न हों; क्योंकि हूरों को घुमाया नहीं जाता। कवि ने कहा: जब सुंदर स्त्रियाँ एक दिन बाहर निकलीं, और उन्होंने अपनी भौंहों और आँखों को संवारा (५) और आँखें संवारी नहीं जातीं, बल्कि उनमें सुरमा लगाया जाता है। और एक अन्य ने कहा: और मैंने तुम्हारे पति को युद्ध में देखा, तलवार और भाला लिए हुए (६) कुतरुब ने कहा: यह प्यालों और सुराहियों पर अतफ़ है बिना अर्थ पर आधारित किए। उन्होंने कहा: इस बात से इनकार नहीं किया जा सकता कि हूरें उनके इर्द-गिर्द घुमाई जाएँ और उन्हें उसमें आनंद मिले (७)। और जिसने नसब (ज़बर) के साथ पढ़ा - और वे अल-अशहब अल-उकैली, अल-नखई और ईसा बिन उमर अल-थकफी हैं, और इसी तरह यह उबय के मुसहफ में भी है (८) - तो यह एक गुप्त क्रिया (फेल) के अनुमान पर है; मानो उन्होंने कहा: "और उनका विवाह बड़ी आँखों वाली हूरों से किया जाएगा" (९)। नसब का अर्थ पर आधारित होना भी अच्छा है; क्योंकि "उन पर इसे घुमाया जाता है" का अर्थ है "उन्हें यह दिया जाता है" (१०)।

---

(१) अस-सबा पृ. ६२२, और अत-तयसीर पृ. २०७ हमजा और अल-किसाई की ओर से, और इब्न अल-जज़री ने अल-नश्र ३८३/२ में अबू जफर को जोड़ा। (२) उनके मानी अल-कुरान ५/१११ में। (३) अल-हुज्जा अल-फ़ारसी ६/२५७ द्वारा, और अल-कश्फ मक्की ३०४/२ द्वारा। (४) उनके मानी अल-कुरान ३/१२३ में। (५) यह पद अल-राई अल-नुमैरी का है, और यह उनके काव्य पृ. १५६ में है। (६) यह पद अब्दुल्ला बिन अल-ज़िबारा का है, और पहले २९१/१ आया है। (७) अल-कश्फ मक्की ३०४/२ द्वारा। (८) अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ह पृ. १५१, अल-मुहतसिब ३०९/२, और अल-बहर अल-मुहीत २०६/८। (९) अल-फर्रा' द्वारा मानी अल-कुरान १२४/३। (१०) अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान १११/५।

صفحہ ۱۹۰ - سورۃ الواقعہ: آیات ۲۲ - ۲۶

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَحُورٌ عِينٌ﴾ [الواقعہ: ۲۲]۔ اسے رفع، نصب اور جر کے ساتھ پڑھا گیا ہے؛ پس جس نے جر کے ساتھ پڑھا - اور وہ حمزہ، کسائی اور دیگر ہیں (۱) - تو جائز ہے کہ یہ «بِأَكْوَابٍ» پر معطوف ہو اور یہ معنی پر محمول ہے؛ کیونکہ معنی یہ ہے: وہ پیالوں، پھلوں، گوشت اور حوروں سے لطف اندوز ہوتے ہیں، یہ زجاج نے کہا ہے (۲)۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ «جَنَّاتٍ» پر معطوف ہو، یعنی: وہ «جَنَّاتِ النَّعِيمِ» میں ہیں اور حوروں میں ہیں، مضاف کے حذف کو مانتے ہوئے، گویا اس نے کہا: اور حوروں کی معاشرت میں (۳)۔ فرَّاء (۴): جر لفظ میں اتباع پر ہے، اگرچہ وہ معنی میں مختلف ہوں؛ کیونکہ حوروں کا طواف نہیں کرایا جاتا، شاعر نے کہا: جب خوبصورت عورتیں ایک دن نکلیں، اور انہوں نے اپنی بھنوؤں اور آنکھوں کو سنوارا (۵) اور آنکھوں کو سنوارا (تیز) نہیں جاتا بلکہ ان میں سرمہ لگایا جاتا ہے۔ اور دوسرے نے کہا: اور میں نے تمہارے شوہر کو جنگ میں دیکھا، تلوار اور نیزہ لٹکائے ہوئے (۶) قطرب نے کہا: یہ معنی پر محمول کیے بغیر پیالوں اور صراحیوں پر معطوف ہے۔ اس نے کہا: اس بات سے انکار نہیں کیا جا سکتا کہ حوریں ان کے گرد طواف کریں اور انہیں اس میں لذت ملے (۷)۔ اور جس نے نصب کے ساتھ پڑھا - اور وہ اشہب عقیلی، نخعی اور عیسیٰ بن عمر ثقفی ہیں، اور اسی طرح یہ ابی کے مصحف میں بھی ہے (۸) - تو یہ فعل کے پوشیدہ ہونے کی تقدیر پر ہے؛ گویا اس نے کہا: اور وہ بڑی آنکھوں والی حوروں سے بیاہے جائیں گے (۹)۔ نصب میں معنی پر محمول کرنا بھی اچھا ہے؛ کیونکہ جس چیز کا ان کے گرد طواف کرایا جاتا ہے اس کا معنی ہے: وہ انہیں دی جاتی ہے (۱۰)۔

(۱) السبعہ ص ۶۲۲، اور التیسیر ص ۲۰۷ حمزہ اور کسائی سے، اور ابن الجزری نے النشر ۳۸۳/۲ میں ابو جعفر کا اضافہ کیا۔ (۲) ان کی کتاب معانی القرآن ۱۱۱/۵ میں۔ (۳) الحجہ فارسی کے لیے ۲۵۷/۶، اور الکشف مکی کے لیے ۳۰۴/۲۔ (۴) ان کی کتاب معانی القرآن ۱۲۳/۳ میں۔ (۵) یہ شعر راعی نمیری کا ہے، اور یہ ان کے شعری مجموعہ ص ۱۵۶ میں ہے۔ (۶) یہ شعر عبداللہ بن زبعری کا ہے، اور پہلے ۲۹۱/۱ پر گزر چکا ہے۔ (۷) الکشف مکی کے لیے ۳۰۴/۲۔ (۸) القراءات الشاذہ ص ۱۵۱، والمحتسب ۳۰۹/۲، والبحر المحیط ۲۰۶/۸۔ (۹) معانی القرآن فراء کے لیے ۱۲۴/۳۔ (۱۰) معانی القرآن زجاج کے لیے ۱۱۱/۵۔

191 Surah Al-Waqi'ah: Verses 22 - 26

And whoever recites it in the nominative case (marfu') — and they are the majority, and it is the choice of Abu Ubayd and Abu Hatim — it is according to the meaning: "And with them are wide-eyed houris"; because the houris are not made to go around them. Al-Kisa'i said: Whoever said: "And wide-eyed houris" (wa-hurun 'inun) in the nominative case, and reasoned it by saying they are not made to go around, this would also apply to fruit and meat; because those are not made to go around, and nothing is made to go around except wine alone (1). Al-Akhfash said: It is permissible for it to be understood based on the meaning; because the meaning is: For them are cups, and for them are wide-eyed houris (2). It is also permissible for it to be conjuncted to "thulla" (a multitude), and "thulla" is a subject (mubtada'), and its predicate (khabar) is: "On couches woven with gold and precious stones" [verse 15], and likewise "And wide-eyed houris". He started with an indefinite noun to specify it by a description.

"Like the likeness of" means: like the likeness of "the well-guarded pearls", i.e., those which hands have not touched and dust has not fallen upon, so they are at their utmost purity and brilliance. That is: they [the houris] are uniform in the beauty of their bodies from all sides, as the poet said: As if she were created within the shell of a pearl, So every side of her is a face for an observer (3).

"A reward for what they used to do" means: as a recompense, and its accusative case (nasb) is as an object of purpose (maf'ul lahu). It is also permissible for it to be a verbal noun (masdar) (4); because the meaning of "immortal youths will go around them" [verse 17] is: they are being rewarded. The discussion regarding the wide-eyed houris has already passed in [Surah] At-Tur and others (5).

Anas said: The Prophet (PBUH) said: "Allah created the wide-eyed houris from saffron" (6). And Khalid said...

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 3/124 similarly. (2) Tafsir al-Baghawi 4/281. (3) An-Nukat wa al-'Uyun 5/452, and the verse is by Bashar ibn Burd, and it is in his Diwan 2/43, and al-katf: side and direction: Al-Lisan (kanf). (4) Mushkil I'rab al-Qur'an by Makki 2/712. (5) 19/523 and 19/137. (6) Narrated by al-Tabarani in al-Kabir (7812), and in al-Awsat (290), and through his chain Abu Nu'aym in Sifat al-Jannah (383) and (385) on the authority of Abu Umamah. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 10/419:

Narrated by al-Tabarani in al-Kabir and al-Awsat, and in their chains of transmission are weak narrators. [End]. And we have not come across it from the hadith of Anas.

१९१ सूरह अल-वाक़िया: आयतें २२ - २६

और जिसने इसे 'रफ़ा' (पेश) के साथ पढ़ा है — और वे बहुमत (जम्हूर) हैं, और यह अबू उबैद और अबू हातिम की पसंद है — तो इसका अर्थ यह है: और उनके पास बड़ी आँखों वाली हूरें होंगी; क्योंकि हूरों को उनके चारों ओर नहीं घुमाया जाता। अल-किसाई ने कहा: जिसने 'वा-हूरून ईनुन' (बड़ी आँखों वाली हूरें) को रफ़ा के साथ पढ़ा और यह तर्क दिया कि उन्हें चारों ओर नहीं घुमाया जाता, तो यही बात फल और मांस पर भी लागू होती है; क्योंकि उन्हें भी चारों ओर नहीं घुमाया जाता, और केवल शराब ही है जिसे चारों ओर घुमाया जाता है (१)। अल-अख़फ़श ने कहा: इसे अर्थ के आधार पर समझना जायज़ है; क्योंकि अर्थ है: उनके लिए प्याले हैं और उनके लिए बड़ी आँखों वाली हूरें हैं (२)। यह भी जायज़ है कि इसे 'सुल्ला' (एक बड़ा समूह) पर अत्फ़ (जोड़ा गया) माना जाए, और 'सुल्ला' यहाँ मुब्तदा (विषय) है, और उसकी ख़बर (विधेय) है: 'जड़ाऊ तख्तों पर' [आयत १५], और इसी तरह 'बड़ी आँखों वाली हूरें' भी। उन्होंने इसे एक अनिश्चित संज्ञा (नकिरा) के साथ शुरू किया ताकि इसे एक विशेषण (सिफ़त) के द्वारा विशिष्ट किया जा सके।

'जैसे मिसाल' का अर्थ है: 'अच्छी तरह से संरक्षित मोतियों' की मिसाल की तरह, यानी जिन्हें हाथों ने नहीं छुआ और जिन पर धूल नहीं गिरी, इसलिए वे अपनी शुद्धता और चमक में चरम पर हैं। अर्थात: उनके शरीर की सुंदरता सभी तरफ से एक जैसी है, जैसा कि कवि ने कहा है: जैसे कि वह एक मोती के छिलके के भीतर पैदा हुई हो, अतः उसका हर पहलू एक देखने वाले के लिए चेहरा है (३)।

'उसका बदला जो वे करते थे' का अर्थ है: ईनाम के तौर पर, और इसका 'नस्ब' (ज़बर) मफ़ऊल लहू (उद्देश्य के कर्म) के रूप में है। यह मस्तर (भाववाचक संज्ञा) के रूप में भी हो सकता है (४); क्योंकि 'उनके चारों ओर हमेशा रहने वाले लड़के घूमेंगे' [आयत १७] का अर्थ है: उन्हें बदला दिया जा रहा है। बड़ी आँखों वाली हूरों के बारे में चर्चा 'अत-तूर' और अन्य जगहों पर पहले ही हो चुकी है (५)।

अनस ने कहा: नबी (स.अ.व.) ने फ़रमाया: 'अल्लाह ने बड़ी आँखों वाली हूरों को ज़ाफ़रान (केसर) से बनाया है' (६)। और खालिद ने कहा...

---

(१) अल-फ़र्रा की मानी अल-क़ुरआन ३/१२४ इसी तरह। (२) तफ़सीर अल-बगवी ४/२८१। (३) अन-नुकात वल-उयून ५/४५२, और यह शेर बशर बिन बुर्द का है, और यह उनके दीवान २/४३ में है, और अल-कत्फ़: पक्ष और दिशा: अल-लिसान (कनफ़)। (४) मक्की की मुश्किल इ'राब अल-क़ुरआन २/७१२। (५) १९/५२३ और १३७/१९। (६) इसे अल-तबरानी ने अल-कबीर (७८१२) में और अल-

अवसत (२९०) में उद्धृत किया है, और उनके माध्यम से अबू नुऐम ने सिफ़त अल-जन्ना (३८३) और (३८५) में अबू उमामा से। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद १०/४१९ में कहा: इसे अल-तबरानी ने अल-कबीर और अल-अवसत में रिवायत किया है, और उनके इसनाद (सूत्रों) में कमज़ोर रावी हैं। [समाप्त]। और हमें अनस की हदीस से इसका पता नहीं चला।

۱۹۱ سورة الواقعہ: آیات ۲۲ - ۲۶

اور جس نے اسے رفع کے ساتھ پڑھا ہے ۔ اور وہ جمہور ہیں، اور یہی ابو عبید اور ابو حاتم کا اختیار ہے ۔ تو وہ اس معنی پر ہے کہ: اور ان کے پاس بڑی آنکھوں والی حوریں ہوں گی؛ کیونکہ حوروں کو ان کے گرد نہیں پھرایا جاتا۔ الکسائی نے کہا: جس نے 'وحورٌ عینٌ' کو رفع کے ساتھ پڑھا اور یہ وجہ بیان کی کہ انہیں گرد نہیں پھرایا جاتا، تو یہ بات پھل اور گوشت پر بھی لازم آتی ہے؛ کیونکہ انہیں بھی گرد نہیں پھرایا جاتا، اور صرف شراب ہی ہے جسے گرد پھرایا جاتا ہے (۱)۔ الاخفش نے کہا: یہ جائز ہے کہ اسے معنی پر محمول کیا جائے؛ کیونکہ معنی ہے: ان کے لیے پیالے ہیں اور ان کے لیے بڑی آنکھوں والی حوریں ہیں (۲)۔ یہ بھی جائز ہے کہ اسے «ثلة» (ایک بڑی جماعت) پر معطوف مانا جائے، اور «ثلة» یہاں مبتدا ہے، اور اس کی خبر ہے: «عَلَى سُرُرٍ مَوْضُونَةٍ» [آیت ۱۵]، اور اسی طرح «وَحُورٌ عِينٌ» بھی۔ اور نکرہ سے ابتدا کی تاکہ صفت کے ذریعے اس کی تخصیص کی جا سکے۔

﴿كَأَمْثَالِ﴾ یعنی: «اللُّؤْلُو الْمَكْنُونِ» کی طرح کی مثالیں، یعنی وہ جسے ہاتھوں نے نہ چھوا ہو اور اس پر غبار نہ پڑا ہو، چنانچہ وہ اپنی صفائی اور چمک میں انتہائی درجے پر ہے۔ یعنی: وہ اپنے حسن کی خوبصورتی میں تمام اطراف سے یکساں ہیں، جیسا کہ شاعر نے کہا: گویا کہ وہ ایک موتی کے چھلکے کے اندر پیدا کی گئی ہو پس اس کا ہر پہلو دیکھنے والے کے لیے چہرہ ہے (۳)

﴿جَزَاءً بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾ یعنی: بطور ثواب، اور اس کا نصب مفعول لہ کی بنا پر ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ مصدر کی بنیاد پر ہو (۴)؛ کیونکہ «يَطُوفُ عَلَيْهِمْ وِلْدَانٌ مُخَلَّدُونَ» [آیت ۱۷] کا معنی ہے: انہیں بدلہ دیا جا رہا ہے۔ حور عین کے بارے میں کلام سورہ «الطور» اور دیگر مقامات پر گزر چکا ہے (۵)۔

اور حضرت انس سے مروی ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: «اللہ تعالی نے حور عین کو زعفران سے پیدا کیا ہے» (۶)۔ اور خالد نے کہا...

---

(۱) معانی القرآن للفراء ۳ / ۱۲۴ اسی طرح۔ (۲) تفسیر البغوی ۴ / ۲۸۱۔ (۳) النکت والعیون ۵ / ۴۵۲، اور یہ شعر بشار بن برد کا ہے، اور یہ ان کے دیوان ۲ / ۴۳ میں ہے، اور الکتف: پہلو اور جانب: اللسان (کنف)۔ (۴) مشکل إعراب القرآن لمکی ۲ / ۷۱۲۔ (۵) ۵۲۳/۱۹ اور ۱۳۷/۱۹۔ (۶) اسے طبرانی نے الکبیر (۷۸۱۲) میں، اور الاوسط (۲۹۰) میں روایت کیا ہے، اور ان کے واسطے سے ابو نعیم نے صفت الجنہ (۳۸۳) اور (۳۸۵) میں ابو امامہ سے۔ الہیثمی نے مجمع الزوائد ۱۰ / ۴۱۹ میں کہا: اسے طبرانی نے الکبیر اور الاوسط میں روایت کیا ہے، اور ان کی سندوں میں ضعیف راوی ہیں۔ اھـ اور ہمیں یہ حدیث حضرت انس کی روایت سے نہیں ملی۔

Surah Al-Waqi'ah: Verses 24 - 26 192

Ibn al-Walid said: I heard the Prophet ﷺ saying: "Indeed, a man from the people of Paradise will hold an apple from the apples of Paradise, and it will split in his hand, and a Houri will emerge from it. If she were to look at the sun, she would put the sun to shame with her beauty, without the apple being diminished at all." A man said to him: "O Abu Sulayman, this is indeed amazing, and the apple is not diminished?" He said: "Yes, like a lamp from which another lamp is lit, and more lamps, and it is not diminished; and Allah is capable over whatever He wills."

It was narrated from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) that he said: "Allah created the Houri of the wide eyes; from her toes to her knees from saffron, from her knees to her breasts from fragrant musk, from her breasts to her neck from grey amber, and from her neck to her head from white camphor. She wears seventy thousand garments like poppies. When she approaches, her face shines with a bright light like the sun shines for the people of the world. When she turns away, her liver can be seen through the thinness of her clothes and skin. On her head are seventy thousand locks of fragrant musk, for each lock there is a female servant who carries its trail, calling out: 'This is the reward of the righteous [As a reward for what they used to do] (1).'"

The Almighty's saying: {They will not hear therein any ill speech or commission of sin} (2). Ibn Abbas said: "Neither falsehood nor lies." 'Laghw' (ill speech) is that which is disregarded from speech. 'Ta'theem' is the verbal noun of 'athtamathu' (I accused him of sin), meaning: I said to him: "You have sinned" (3). Muhammad ibn Ka'b: "{nor commission of sin}" means: they do not cause each other to sin. Mujahid: "{They will not hear therein any ill speech or commission of sin}": insults or sins (4).

{Only a saying: "Peace, peace."} 'Qilan' (a saying) is in the accusative case due to 'yasma'oon' (they hear), or it is a disconnected exception, meaning: but they speak a saying or hear it. And 'salaman salaman' (peace, peace) are in the accusative case as the object of the saying, meaning: except that they speak good. Or as a verbal noun, meaning: except that some of them say to others: "Peace". Or it could be a description.

---

(1) Al-Tadhkirah p. 481. (2) Al-Nukat wal-'Uyun 5/452. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 5/243. (4) Al-Nukat wal-'Uyun 5/452.

सूरा अल-वक़िया: आयतें 24 - 26 192

इब्न अल-वलीद ने कहा: मैंने नबी ﷺ को यह कहते हुए सुना: "निश्चित रूप से, जन्नत के लोगों में से एक आदमी जन्नत के सेबों में से एक सेब पकड़ेगा, और वह उसके हाथ में फट जाएगा, और उसमें से एक हूर निकलेगी। अगर वह सूरज की ओर देखे, तो वह अपनी खूबसूरती से सूरज को शर्मिंदा कर देगी, बिना सेब के कुछ भी कम हुए।" एक आदमी ने उनसे कहा: "ऐ अबू सुलेमान, यह वाकई अद्भुत है, और सेब कम नहीं होता?" उन्होंने कहा: "हाँ, उस चिराग की तरह जिससे दूसरा चिराग जलाया जाता है, और कई चिराग, और वह कम नहीं होता; और अल्लाह जो चाहे उस पर सक्षम है।"

इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत है कि उन्होंने कहा: "अल्लाह ने बड़ी आँखों वाली हूर को बनाया है; उसके पैरों की उंगलियों से घुटनों तक केसर से, घुटनों से स्तनों तक कस्तूरी से, स्तनों से गर्दन तक ग्रे एम्बर से, और गर्दन से सिर तक सफेद कपूर से। उसने खसखस की तरह सत्तर हज़ार पोशाकें पहनी हुई हैं। जब वह सामने आती है, तो उसका चेहरा एक चमकती हुई रोशनी से जगमगाता है जैसे दुनिया के लोगों के लिए सूरज चमकता है। जब वह मुड़ती है, तो उसके कपड़ों और खाल की महीनता की वजह से उसका जिगर देखा जा सकता है। उसके सिर पर कस्तूरी की सत्तर हज़ार लटें हैं, हर लट के लिए एक दासी है जो उसका आँचल उठाती है और पुकारती है: 'यह नेक लोगों का बदला है [बदले में उसके जो वे किया करते थे] (1)।'"

अल्लाह तआला का फरमान: {वे वहां न कोई बेहूदा बात सुनेंगे और न कोई गुनाह की बात} (2)। इब्न अब्बास ने कहा: "न झूठ और न बकवास।" 'लग़्व' (बेहूदा बात) वह है जिसे बातचीत से खारिज कर दिया जाता है। 'तासीम' का अर्थ है किसी पर गुनाह का इल्जाम लगाना (3)। मुहम्मद इब्न काब: "{और न कोई गुनाह की बात}" का मतलब है: वे एक-दूसरे को गुनहगार नहीं ठहराएंगे। मुजाहिद: "{वे वहां न कोई बेहूदा बात सुनेंगे और न कोई गुनाह की बात}": गाली-गलौज और गुनाह (4)।

{सिर्फ यह कहना होगा: "सलाम, सलाम।"} 'क़ीलन' (कहना) क्रिया 'यस्मऊन' के कारण कर्म कारक में है, या यह एक अलग अपवाद है, जिसका अर्थ है: लेकिन वे कुछ कहते हैं या सुनते हैं। और 'सलामन सलामन' (सलाम, सलाम) कहने के उद्देश्य के रूप में कर्म कारक में हैं, यानी: सिवाय इसके कि वे अच्छी बात कहें। या यह भाववाचक संज्ञा के रूप में है, यानी: सिवाय इसके कि उनमें से कुछ दूसरों से कहें: "सलाम"। या यह एक विशेषण हो सकता है।

(1) अल-तज़किरा पृष्ठ 481। (2) अल-नुकत वल-उयून 5/452। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/243। (4) अल-नुकत वल-उयून 5/452।

سورة الواقعہ: آیات ۲۴ - ۲۶ ۱۹۲

ابن الولید فرماتے ہیں: میں نے نبی ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "بے شک اہل جنت میں سے ایک شخص جنت کے سیبوں میں سے ایک سیب پکڑے گا، پس وہ اس کے ہاتھ میں پھٹ جائے گا اور اس میں سے ایک حور نکلے گی، اگر وہ سورج کی طرف دیکھے تو اپنے حسن کی وجہ سے سورج کو شرما دے، بغیر اس کے کہ سیب میں کوئی کمی آئے۔" ایک شخص نے ان سے کہا: اے ابوسلیمان! یہ تو بڑی عجیب بات ہے، اور سیب میں کمی بھی نہیں آتی؟ انہوں نے فرمایا: ہاں، اس چراغ کی مانند جس سے دوسرا چراغ روشن کیا جائے اور مزید چراغ بھی، اور اس (پہلے چراغ) میں کوئی کمی نہیں آتی؛ اور اللہ جو چاہے اس پر قادر ہے۔

اور ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت ہے کہ انہوں نے فرمایا: "اللہ تعالیٰ نے حورِ عین کو پیدا کیا؛ اس کے پاؤں کی انگلیوں سے گھٹنوں تک زعفران سے، گھٹنوں سے سینے تک مشکِ اذفر سے، سینے سے گردن تک عنبرِ اشہب سے، اور گردن سے سر تک سفید کافور سے۔ اس پر ستر ہزار حلے (لباس) ہیں جیسے گلِ لالہ، جب وہ سامنے آتی ہے تو اس کا چہرہ ایک ساطع نور کی طرح چمکتا ہے جیسے اہل دنیا کے لیے سورج چمکتا ہے۔ اور جب وہ پیٹھ پھیرتی ہے تو اس کے کپڑوں اور جلد کی باریکی کی وجہ سے اس کا جگر نظر آتا ہے۔ اس کے سر پر مشکِ اذفر کی ستر ہزار لٹیں ہیں، ہر لٹ کے لیے ایک خادمہ ہے جو اس کا دامن اٹھائے ہوئے پکارتی ہے: یہ اولیاء کا ثواب ہے [جزا کے طور پر اس کے جو وہ عمل کرتے تھے] (۱)۔"

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿لَا يَسْمَعُونَ فِيهَا لَغْوًا وَلَا تَأْثِيمًا﴾ ابن عباس نے فرمایا: باطل اور جھوٹ نہیں (۲)۔ 'لغو' وہ بات ہے جو کلام سے ساقط کر دی جائے۔ 'تاثیم' مصدر ہے 'اثمتہ' کا، یعنی میں نے

اس سے کہا: تو نے گناہ کیا (۳)۔ محمد بن کعب: "ولا تاثیماً" یعنی وہ ایک دوسرے کو گناہ گار نہیں ٹھہرائیں گے۔ مجاہد: "لَا يَسْمَعُونَ فِيهَا لَغْوًا وَلَا تَأْثِيمًا": گالی گلوچ اور گناہ کی بات (۴)۔

﴿إِلَّا قِيلًا سَلَامًا سَلَامًا﴾ 'قیلاً' منصوب ہے 'یَسمَعون' کی وجہ سے، یا یہ استثناء منقطع ہے، یعنی: لیکن وہ بات کہتے یا سنتے ہیں۔ اور 'سلاماً سلاماً' قول کی وجہ سے منصوب ہیں، یعنی: مگر یہ کہ وہ خیر کی بات کہتے ہیں۔ یا یہ مصدر پر مبنی ہے، یعنی: سوائے اس کے کہ ان میں سے بعض دوسروں کو 'سلام' کہیں۔ یا یہ صفت ہو سکتا ہے۔

---

(۱) التذکرہ ص ۴۸۱۔ (۲) النکت والعیون ۵/ ۴۵۲۔ (۳) المحرر الوجیز ۵/ ۲۴۳۔ (۴) النکت والعیون ۵/ ۴۵۲۔

Surah Al-Waqi'ah: Verses 26 - 40 193

For "qilan" (a word), and the second "salam" is a substitute for the first. The meaning is: except for words where they are safe from idle talk. It is permissible to raise the case (to Marfu') on the assumption of: "Peace be upon you" (1). Ibn Abbas said: that is, they greet one another. It was also said: the angels greet them, or their Lord, Almighty and Majestic, greets them.

Allah's saying: {And the companions of the right - what are the companions of the right? (27) [They will be] among lote trees with thorns removed (28) And [banana] trees layered [with fruit] (29) And shade extended (30) And water poured forth (31) And fruit, abundant (32) Neither limited [to season] nor forbidden (33) And beds raised high (34) Indeed, We have produced them [i.e., the women of Paradise] in a [new] creation (35) And made them virgins (36) Devoted [to their husbands] and of equal age (37) For the companions of the right (38) A company of the former peoples (39) And a company of the later peoples (40)}.

Allah's saying: {And the companions of the right - what are the companions of the right?} refers back to the mention of the dwellings of the people of the right, who are the foremost as previously mentioned. The repetition is for magnifying the state of bliss they are in. {Among lote trees with thorns removed} means: in sidr (lote) trees whose thorns have been removed, i.e., cut off; this was said by Ibn Abbas and others (2).

Ibn al-Mubarak mentioned: Safwan narrated to us, from Sulaim bin 'Amir, who said: The companions of the Prophet ﷺ used to say: "The bedouins and their questions benefit us." He said: A bedouin came one day and said: "O Messenger of Allah! Allah has mentioned a harmful tree in the Quran, and I did not think there would be a tree in Paradise that harms its owner?" The Messenger of Allah ﷺ said: "And what is it?" He said: "The lote tree (Sidr); for it has harmful thorns." So the Prophet ﷺ said: "Does He not say: {Among lote trees with thorns removed}? Allah removed its thorns and placed a fruit in the position of every thorn. Indeed, it produces fruit, the fruit opens up into seventy-two kinds of food, no one kind resembling another" (3).

Abu al-'Aliyah and al-Dahhak said: The Muslims looked at Wajj - which is a fertile valley in Ta'if -

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4 / 330, and Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 5 / 112. (2) Tafsir al-Baghawi 4 / 282 from Ibn Abbas and 'Ikrimah, and recorded from them by al-

Tabari 22 / 307. (3) Al-Zuhd by Ibn al-Mubarak (263) Zawa'id Na'im. Al-Mundhiri said in al-Targhib wa al-Tarhib 4 / 434: Narrated by Ibn Abi al-Dunya with a good (hasan) chain.

सूरह अल-वाकि'आ: आयतें 26 - 40 193

"क़ीलन" के लिए, और दूसरा "सलाम" पहले का विकल्प है। इसका अर्थ है: सिवाय उन बातों के जिनमें वे व्यर्थ की बातों से सुरक्षित हों। इसे "सलाम अलैकुम" (1) मानकर रफ़' (पेश) के साथ पढ़ना भी जायज़ है। इब्न अब्बास ने कहा: यानी वे एक-दूसरे का अभिवादन करते हैं। यह भी कहा गया है: फ़रिश्ते उनका अभिवादन करते हैं, या उनका रब, जो सर्वशक्तिमान और प्रतापी है, उन्हें सलाम भेजता है।

अल्लाह का कहना: {और दाहिने हाथ वाले, दाहिने हाथ वाले क्या ही अच्छे हैं! (27) [वे होंगे] बिना काँटों की बेरियों के बीच (28) और तह-ब-तह केलों के बीच (29) और लंबी छँव में (30) और बहते हुए पानी में (31) और बहुत-से मेवों में (32) जो न कभी ख़त्म होंगे और न उन्हें रोका जाएगा (33) और ऊँचे बिछौनों में (34) निस्संदेह हमने उन्हें (जन्नत की औरतों को) एक विशेष रूप से पैदा किया है (35) और उन्हें कुँवारी बनाया (36) अपने पतियों की चहेती और हमउम्र (37) दाहिने हाथ वालों के लिए (38) पिछलों में से एक बड़ा समूह (39) और बाद वालों में से भी एक बड़ा समूह (40)}।

अल्लाह का कहना: {और दाहिने हाथ वाले, दाहिने हाथ वाले क्या ही अच्छे हैं!} दाहिने हाथ वालों के घरों के उल्लेख की ओर वापस जाता है, जो पहले बताए गए 'साबिक़ून' (अग्रणी) हैं। इसकी पुनरावृत्ति उस सुख की स्थिति की महानता बताने के लिए है जिसमें वे हैं। {बिना काँटों की बेरियों के बीच} का अर्थ है: बेर के पेड़ों में जिनके काँटे हटा दिए गए हैं, यानी काट दिए गए हैं। इब्न अब्बास और अन्य लोगों ने यही कहा है (2)।

इब्न अल-मुबारक ने उल्लेख किया: सफवान ने हमें सुलेम बिन आमिर से रिवायत की, उन्होंने कहा: नबी ﷺ के साथी कहा करते थे: "बददूँ (ग्रामीण) और उनके सवाल हमें लाभ पहुँचाते हैं।" उन्होंने कहा: एक दिन एक बददूँ आया और कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल! अल्लाह ने कुरान में एक हानिकारक पेड़ का उल्लेख किया है, और मैंने नहीं सोचा था कि जन्नत में कोई ऐसा पेड़ होगा जो अपने मालिक को नुकसान पहुँचाएगा?" अल्लाह के रसूल ﷺ ने पूछा: "और वह क्या है?" उसने कहा: "बेरी (सिद्र); क्योंकि इसमें हानिकारक काँटे होते हैं।" तो नबी ﷺ ने फ़रमाया: "क्या अल्लाह यह नहीं कहता: {बिना काँटों की बेरियों के बीच}? अल्लाह ने उसके काँटे हटा दिए और हर काँटे की जगह एक फल रख दिया। वास्तव में, वह फल पैदा करता है, उसका फल फटकर बहत्तर तरह के भोजन में बदल जाता है, जिनमें से कोई भी एक-दूसरे जैसा नहीं होता" (3)।

अबू अल-आलिया और अल-दह्हाक ने कहा: मुसलमानों ने 'वज्ज' की ओर देखा - जो ताइफ में एक उपजाऊ घाटी है -

(1) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास 4/330, और मा'नी अल-कुरान, अल-ज़ज्जाज 5/112। (2) तफ़सीर अल-बगवी 4/282 इब्न अब्बास और इकरीमा से, और अल-तबरी 22/307 द्वारा उनसे उद्धृत। (3) अल-ज़ुहद, इब्न अल-मुबारक (263) ज़वाइद नईम। अल-मुन्धिरी ने अल-तरगीब वत-तरहीब 4/434 में कहा: इसे इब्न अबी अल-दुनिया ने एक अच्छी (हसन) सनद के साथ रिवायत किया है।

سورة الواقعہ: آیات ۲۶ - ۴۰ ۱۹۳

لفظ «قیلاً» کے لیے، اور دوسرا «سلام» پہلے کا بدل ہے۔ معنی یہ ہے: سوائے ان باتوں کے جن میں لغو باتوں سے سلامتی ہو۔ اور "سلامٌ علیکم" کی تقدیر پر رفع (پیش) کے ساتھ پڑھنا بھی جائز ہے (۱)۔ ابن عباس رضی اللہ عنہ نے کہا: یعنی وہ ایک دوسرے کو سلام کریں گے۔ اور کہا گیا: فرشتے انہیں سلام کریں گے، یا ان کا پروردگار عزوجل انہیں سلام کہے گا۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ وَأَصْحَبُ الْيَمِينِ مَا أَصْحَبُ الْيَمِينِ (٢٧) فِي سِدْرٍ مَّخْضُودٍ (٢٨) وَطَلْحٍ مَّنضُودٍ (٢٩) وَظِلٍ مَّمْدُودٍ (٣٠) وَمَاءٍ مَّسْكُوبٍ (٣١) وَفَكِهَةٍ كَثِيرَةٍ (٣٢) لَّا مَقْطُوعَةٍ وَلَا مَمْنُوعَةٍ (٣٣) وَفُرُشٍ مَّرْفُوعَةٍ (٣٤) إِنَّا أَنشَأْنَهُنَّ إِنشَاءً (٣٥) فَجَعَلْنَهُنَّ أَبْكَارًا (٣٦) عُرُبًا أَتْرَابًا (٣٧) لِّأَصْحَبِ الْيَمِينِ (٣٨) ثُلَّةٌ مِّنَ الْأَوَّلِينَ (٣٩) وَثُلَّةٌ مِّنَ الْآخِرِينَ (٤٠) ﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ وَأَصْحَبُ الْيَمِينِ مَا أَصْحَبُ الْيَمِينِ ﴾ داہنے ہاتھ والوں کے ٹھکانوں کے تذکرے کی طرف واپسی ہے، اور یہ وہی سابقون ہیں جن کا پہلے ذکر ہوا، اور تکرار ان کی نعمتوں کی شان کی بڑائی بیان کرنے کے لیے ہے جس میں وہ ہیں۔ ﴿ فِي سِدْرٍ مَّخْضُودٍ ﴾ یعنی: ایسی بیری میں جس کے کانٹے جھڑ چکے ہوں، یعنی کاٹ دیے گئے ہوں، یہ قول ابن عباس اور دیگر کا ہے (۲)۔

اور ابن مبارک نے ذکر کیا: ہمیں صفوان نے سلیم بن عامر سے روایت کی، انہوں نے کہا: نبی ﷺ کے صحابہ کہا کرتے تھے: ہمیں اعرابیوں اور ان کے سوالات سے فائدہ پہنچتا ہے۔ انہوں نے کہا: ایک دن ایک اعرابی آیا اور کہنے لگا: اے اللہ کے رسول! اللہ نے قرآن میں ایک تکلیف دہ درخت کا ذکر کیا ہے، اور میں نہیں سمجھتا تھا کہ جنت میں کوئی ایسا درخت ہوگا جو اپنے والے کو تکلیف دے؟ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "وہ کیا ہے؟" اس نے کہا: بیری (سدر)؛ کیونکہ اس میں تکلیف دہ کانٹے ہوتے ہیں۔ تو آپ ﷺ نے فرمایا: "کیا اللہ نہیں فرماتا: ﴿ فِي سِدْرٍ مَّخْضُودٍ ﴾ اللہ نے

اس کے کانٹے ختم کر دیے، اور ہر کانٹے کی جگہ ایک پھل لگا دیا، پس وہ ایسا پھل پیدا کرتی ہے کہ اس کا پھل بہتر (۷۲) طرح کے کھانوں میں کھلتا ہے، جن میں سے کوئی ایک دوسرے کے مشابہ نہیں ہوتا" (۳)۔

اور ابوالعالیہ اور ضحاک نے کہا: مسلمانوں نے 'وَجّ' کی طرف دیکھا - جو طائف میں ایک زرخیز وادی ہے -

(۱) إعراب القرآن للنحاس ٤ / ٣٣٠ ، ومعانی القرآن للزجاج ٥ / ١١٢۔ (٢) تفسير البغوی ٤ / ٢٨٢ عن ابن عباس وعكرمہ، وأخرجہ عنہما الطبری ٢٢ / ٣٠٧۔ (٣) الزہد لابن المبارک (٢٦٣) زوائد نعیم۔ المنذری نے الترغیب والترہیب ٤ / ٤٣٤ میں کہا: اسے ابن ابی الدنیا نے حسن سند کے ساتھ روایت کیا ہے۔

Surat Al-Waqi'ah: Verses 28 - 40. Page 194.

They were amazed by its lote-tree, and said: "If only we had something like this." Then [the verse] was revealed(1). Umayyah ibn Abi al-Salt(2) said, describing Paradise: "Indeed, the gardens in the heavens are shaded, therein are full-breasted maidens, and their lote-trees are thornless."

Al-Dahhak, Mujahid, and Muqatil ibn Hayyan said regarding "In thornless lote-trees" (Sidrin Makhdud): It means heavy with fruit(3). This is close to what we mentioned in the report. Said ibn Jubayr said: Its fruit is larger than water jars (qilal)(4). This was previously mentioned in Surah "An-Najm"(5) regarding Allah's saying: "At the Lote-tree of the Utmost Boundary" [Verse: 14], and that its fruit is like the jars of Hajar, from the hadith of Anas from the Prophet ﷺ.

His saying: "And [banana] trees with fruits piled one above another" (Wa Talhin Mandud). At-Talh: banana trees, its singular is Talhah. Most commentators said this(6), including Ali(7), Ibn Abbas(8) and others(9). Al-Hasan said: It is not bananas, but a tree with a cool, moist shade(10). Al-Farra and Abu Ubaida said: Large trees with thorns(11). Some camel-drivers (huda') said, who is Al-Ja'di:

(1) Asbab al-Nuzul by Al-Wahidi, p. 428, and Tafsir Al-Baghawi 4/282. (2) His Diwan, p. 59. (3) Al-Nukat wal-Uyun 5/452, and Tafsir Al-Baghawi 4/282 from Mujahid and Al-Dahhak, and recorded from them by Al-Tabari 22/308-309. (4) Tafsir Al-Baghawi 4/282, and recorded by Al-Tabari 22/309. (5) p. 25 of this volume. (6) Tafsir Al-Baghawi 4/282. (7) Recorded by Abd al-Razzaq in Al-Tafsir 2/270, and Hannad in Al-Zuhd (112), and Al-Tabari 22/311. (8) Recorded by Abd al-Razzaq in Al-Tafsir 2/270, and Hannad in Al-Zuhd (111), and Al-Tabari 22/311. (9) Among them are Abu Said Al-Khudri, Abu Huraira, Al-Hasan, and Ikrimah. Al-Nukat wal-Uyun 5/454, and recorded by Al-Tabari 22/311-312 from Mujahid, Ata, Qatada, and Ibn Zayd, and Mujahid's saying in his Tafsir 2/647. (10) Al-Muharrar al-Wajiz 5/244. (11) Tafsir Al-Baghawi 4/282, and the words of Abu Ubaidah in Majaz al-Qur'an 2/250, and what follows it, and the verse was also mentioned by Al-Tabari 22/310, Al-Mawardi in Al-Nukat wal-Uyun 5/454, and Ibn Al-Jawzi in Zad al-Masir 8/140, but they did not attribute it, and we did not find it with Al-Nabigha Al-Ja'di.

सूरह अल-वाक़िया: आयत 28 - 40। पृष्ठ 194।

उन्हें इसके बेरी के पेड़ (सिद्र) ने चकित कर दिया, और उन्होंने कहा: "काश हमारे पास भी ऐसा कुछ होता।" तब [यह आयत] अवतरित हुई(1)। उमेय्याह इब्न अबी अल-साल्त(2) ने जन्नत का वर्णन करते हुए कहा: "वास्तव में, जन्नत के बाग़ छायादार हैं, उनमें सुडौल वक्ष वाली युवतियाँ हैं, और उनके बेरी के पेड़ काँटों रहित हैं।"

अल-दहक, मुजाहिद और मुकातिल इब्न हय्यान ने "काँटों रहित बेरी के पेड़ों के बीच" (सिद्रिन मखदूत) के संबंध में कहा: इसका अर्थ फलों से लदा हुआ है(3)। यह उसी के करीब है जो हमने रिवायत में उल्लेख किया है। सईद इब्न जुबैर ने कहा: इसके फल पानी के मटकों (क़िलाल) से बड़े हैं(4)। यह पहले सूरह "अन-नज़्म"(5) में अल्लाह के कथन: "सिद्रतुल मुंतहा के पास" [आयत: 14] के अंतर्गत उल्लेख किया गया है, और यह कि इसके फल हजर के मटकों की तरह हैं, नबी ﷺ से अनस की हदीस से।

उनका कथन: "और [केले के] पेड़ जिनके फल एक के ऊपर एक लगे हुए हैं" (व तल्हिन मंदूद)। अत-तल्ह: केले के पेड़, इसका एकवचन तल्हह है। अधिकांश टीकाकारों ने ऐसा ही कहा है(6), जिनमें अली(7), इब्न अब्बास(8) और अन्य(9) शामिल हैं। अल-हसन ने कहा: यह केले नहीं हैं, बल्कि एक ऐसा पेड़ है जिसकी छाया ठंडी और नम होती है(10)। अल-फर्रा और अबू उबैदा ने कहा: बड़े पेड़ जिनमें काँटे होते हैं(11)। कुछ ऊँट हांकने वालों (हुदा') ने कहा, जो अल-जादी है:

(1) असबाब अल-नुज़ूल अल-वाहिदी द्वारा, पृष्ठ 428, और तफ़सीर अल-बग़वी 4/282। (2) उनका दीवान, पृष्ठ 59। (3) अल-नुक़त वल-उयून 5/452, और मुजाहिद और अल-दहक से तफ़सीर अल-बग़वी 4/282, और अल-तबरी 22/308-309 द्वारा उनसे उद्धृत। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 4/282, और अल-तबरी 22/309 द्वारा उद्धृत। (5) इस खंड का पृष्ठ 25। (6) तफ़सीर अल-बग़वी 4/282। (7) अल-तफ़सीर 2/270 में अब्द अल-रज्ज़ाक द्वारा, और अल-जुहद (112) में हन्नाद द्वारा, और अल-तबरी 22/311 द्वारा उद्धृत। (8) अल-तफ़सीर 2/270 में अब्द अल-रज्ज़ाक द्वारा, और अल-जुहद (111) में हन्नाद द्वारा, और अल-तबरी 22/311 द्वारा उद्धृत। (9) उनमें अबू सईद अल-खुदरी, अबू हुरैरा, अल-हसन और इकरीमा शामिल हैं। अल-नुक़त वल-उयून 5/454, और मुजाहिद, अता, कतादा और इब्न जैद से अल-तबरी 22/311-312 द्वारा उद्धृत, और अपनी तफ़सीर 2/647 में मुजाहिद का कथन। (10) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/244। (11) तफ़सीर अल-बग़वी 4/282, और

अबू उबैदा के मज़ाज़ अल-कुरान 2/250 में शब्द, और उसके बाद का हिस्सा, और आयत का उल्लेख अल-तबरी 22/310, अल-मावर्दी ने अल-नुक़त वल-उयून 5/454 में और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 8/140 में भी किया है, लेकिन उन्होंने इसे श्रेय नहीं दिया, और हमें यह अल-नाबिगा अल-जादी के पास नहीं मिला।

سورہ الواقعہ: آیات 28 - 40۔ صفحہ 194۔

وہ اس کے بیری کے درخت (سدر) سے حیران رہ گئے، اور انہوں نے کہا: "کاش ہمارے پاس بھی ایسا کچھ ہوتا۔" تب [یہ آیت] نازل ہوئی(1)۔ امیہ بن ابی الصلت(2) نے جنت کی صفت بیان کرتے ہوئے کہا: "بے شک جنت کے باغات سایہ دار ہیں، وہاں ابھرے ہوئے سینوں والی نوجوان عورتیں ہیں، اور ان کی بیریاں خاردار نہیں ہیں۔"

ضحاک، مجاہد اور مقاتل بن حیان نے "خاردار بیریوں کے درمیان" (سدر مخصود) کے بارے میں کہا: اس سے مراد وہ ہے جو پھلوں سے لدا ہوا ہو(3)۔ یہ اسی کے قریب ہے جو ہم نے روایت میں ذکر کیا ہے۔ سعید بن جبیر نے کہا: اس کے پھل مٹکوں (قلال) سے بڑے ہیں(4)۔ یہ پہلے سورہ "النجم"(5) میں اللہ کے فرمان: "سدرۃ المنتہیٰ کے پاس" [آیت: 14] کے تحت گزر چکا ہے، اور یہ کہ اس کے پھل ہجر کے مٹکوں کی طرح ہیں، نبی ﷺ سے انس کی حدیث سے۔

اللہ کا فرمان: "اور [کیلے کے] تہ بہ تہ پھل والے درخت" (وطلح منضود)۔ الطلح: کیلے کے درخت، اس کا واحد طلحہ ہے۔ اکثر مفسرین(6) نے یہی کہا ہے، جن میں علی(7)، ابن عباس(8) اور دیگر(9) شامل ہیں۔ الحسن نے کہا: یہ کیلے نہیں ہیں، بلکہ ایک ایسا درخت ہے جس کا سایہ ٹھنڈا اور تر ہوتا ہے(10)۔ الفراء اور ابو عبیدہ نے کہا: بڑے درخت جن میں کانٹے ہوتے ہیں(11)۔ بعض اونٹ ہانکنے والوں (حداۃ) نے کہا، جو الجعدی ہے:

(1) اسباب النزول للواحدی ص 428، اور تفسیر البغوی 4 / 282۔ (2) ان کا دیوان ص 59۔ (3) النکت والعیون 5 / 452، اور مجاہد اور ضحاک سے تفسیر البغوی 4 / 282، اور الطبری 22 / 308-309 نے ان سے روایت کی ہے۔ (4) تفسیر البغوی 4 / 282، اور الطبری 22 / 309 نے ان سے روایت کی ہے۔ (5) اس پارے کا ص 25۔ (6) تفسیر البغوی 4 / 282۔ (7) عبد الرزاق نے

تفسیر 2 / 270 میں، اور ہناد نے الزہد (112) میں، اور الطبری 22 / 311 میں اسے روایت کیا ہے۔ (8) عبد الرزاق نے تفسیر 2 / 270 میں، اور ہناد نے الزہد (111) میں، اور الطبری 22 / 311 میں اسے روایت کیا ہے۔ (9) ان میں ابو سعید الخدری، ابو ہریرہ، الحسن اور عکرمہ شامل ہیں۔ النکت والعیون 5 / 454، اور الطبری 22 / 311 - 312 نے مجاہد، عطا، قتادہ اور ابن زید سے اسے روایت کیا ہے، اور مجاہد کا اپنی تفسیر 2 / 647 میں قول۔ (10) المحرر الوجیز 5 / 244۔ (11) تفسیر البغوی 4 / 282، اور ابو عبیدہ کا کلام ان کی کتاب مجاز القرآن 2 / 250 میں، اور اس کے بعد کا حصہ، اور اس بیت کو الطبری 310/22، اور الماوردی نے النکت والعیون 5/ 454 میں، اور ابن الجوزی نے زاد المسیر 8/ 140 میں بھی ذکر کیا ہے اور انہوں نے اسے منسوب نہیں کیا، اور ہم اسے النابغہ الجعدی کے ہاں نہیں پا سکے۔

Surah Al-Waqi'ah: Verses 29 - 40 195

Her guide brought her glad tidings and they both said: Tomorrow you will see the acacia (Talh) and the ropes.

The Talh: Every great tree with many thorns(1). Az-Zajjaj(2) said: It is possible that it is in Paradise with its thorns removed. Az-Zajjaj also said: It is like the gum acacia tree [which has] a very pleasant blossom, so they were addressed and promised what they love the likes of, except that its superiority over what is in the world is like the superiority of all that is in Paradise over what is in the world. As-Suddi said: The Talh of Paradise resembles the Talh of the world, but it has fruit sweeter than honey(3).

Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him) read: "And Tal'in Mandood" (layered spadix) with the letter 'Ain(4), and he recited this verse: "And palm-trees with softened fruit-spikes" [Ash-Shu'ara: 148], which is contrary to the Mushaf (standard text). In a narration, "Wa Talhin Mandood" was recited in his presence, and he said: "What is the matter with the Talh? It is only 'Wa Tal'in Mandood'," then he said: "Having clusters of dates, layered" [Qaf: 10]. It was said to him: "Shall we not change it?" He replied: "The Quran should not be disturbed or changed(5)." He chose this reading but did not see it fit to establish it in the Mushaf; because of its contradiction to what was recorded by consensus. Al-Qushayri said this. Abu Bakr al-Anbari supported it, saying: My father told me, he said: Al-Hasan bin Arafa told us, he said: Isa bin Yunus told us, from Mujalid, from Al-Hasan bin Sa'd, from Qays bin 'Ubad, who said: I read before Ali, or it was read before Ali - Mujalid was unsure - : "Wa Talhin Mandood," then Ali (may Allah be pleased with him) said: "What is the matter with the Talh? Do you not read: 'Wa Tal'in'?" Then he said: "Having clusters of dates, layered" [Qaf: 10]. It was said to him: "O Leader of the Believers, shall we erase it from the Mushaf?" He said: "The Quran shall not be disturbed today(6)." Abu Bakr said: The meaning of this is that he returned to what was in the Mushaf, and knew that it was the correct version, and nullified what he had previously said in haste.

(1) I'rab al-Quran by al-Nahhas 4/331. (2) In Ma'ani al-Quran 5/112, and what follows it is also from him, and what is between brackets is from him and from (m). (3) Al-Kashaf 4/54. (4) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 150. (5) Al-Kashaf 4/54, and "haja al-shay'": it was stirred up due to hardship or harm. Lisan (hayaja). (6) Narrated by al-Tabari 22/309-310 through Mujalid, with a similar meaning, and mentioned by al-Baghawi in his Tafsir 4/282 from Mujahid, from Al-Hasan bin Sa'id, from Ali (may Allah be pleased with him).

सूरह अल-वक़िया: आयत 29 - 40 195

उसके मार्गदर्शक ने उसे शुभ समाचार दिया और उन दोनों ने कहा: कल तुम बबूल (तल्ह) और रस्सियों को देखोगे।

तल्ह (Talh): हर वह बड़ा वृक्ष जिसमें बहुत कांटे हों(1)। अल-ज़ज्जाज(2) ने कहा: यह संभव है कि यह जन्नत में हो और इसके कांटे हटा दिए गए हों। अल-ज़ज्जाज ने यह भी कहा: यह गोंद वाले बबूल के पेड़ की तरह है [जिसमें] बहुत सुखद फूल होते हैं, इसलिए उन्हें उनकी पसंद की चीज़ों का वादा किया गया था, सिवाय इसके कि दुनिया की चीज़ों पर इसकी श्रेष्ठता वैसी ही है जैसे जन्नत की हर चीज़ की दुनिया पर श्रेष्ठता है। अल-सुद्दी ने कहा: जन्नत का तल्ह दुनिया के तल्ह जैसा दिखता है, लेकिन इसका फल शहद से भी मीठा होता है(3)।

अली बिन अबी तालिब (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने 'ऐन' अक्षर के साथ "व तल-इन मंदूद" (परतदार फल) पढ़ा(4), और इस आयत का पाठ किया: "और खजूर के पेड़ जिनके फल के गुच्छे कोमल होते हैं" [अश-शुआरा: 148], जो मुसहफ़ (मानक पाठ) के विपरीत है। एक रिवायत में है कि उनके सामने "व तल्हिन मंदूद" पढ़ा गया, तो उन्होंने कहा: "तल्ह का क्या मामला है? यह केवल 'व तल-इन मंदूद' है," फिर उन्होंने कहा: "जिसमें खजूर के गुच्छे परतदार हों" [क़ाफ़: 10]। उनसे कहा गया: "क्या हम इसे बदल न दें?" उन्होंने जवाब दिया: "क़ुरआन को छेड़ा या बदला नहीं जाना चाहिए(5)।" उन्होंने इस पाठ को चुना लेकिन मुसहफ़ में इसे स्थापित करना उचित नहीं समझा; क्योंकि यह सर्वसम्मति से दर्ज किए गए पाठ के विरुद्ध था। अल-कुशैरी ने यह कहा। अबू बक्र अल-अंसारी ने इसका समर्थन करते हुए कहा: मेरे पिता ने मुझे बताया, उन्होंने कहा: अल-हसन बिन अरफ़ा ने हमें बताया, उन्होंने कहा: ईसा बिन यूनुस ने मुजालिद से, अल-हसन बिन साद से, क़ैस बिन उबाद से बताया, जिन्होंने कहा: मैंने अली के सामने पढ़ा, या अली के सामने पढ़ा गया - मुजालिद को संदेह था - : "व तल्हिन मंदूद," तो अली (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने कहा: "तल्ह का क्या मामला है? क्या तुम 'व तल-इन' नहीं पढ़ते?" फिर उन्होंने कहा: "जिसमें खजूर के गुच्छे परतदार हों" [क़ाफ़: 10]। उनसे कहा गया: "हे अमीरुल् मोमिनीन, क्या हम इसे मुसहफ़ से खुरच दें?" उन्होंने कहा: "आज क़ुरआन को छेड़ा नहीं जाएगा(6)।" अबू बक्र ने कहा: इसका अर्थ यह है कि वह मुसहफ़ में जो कुछ था उसी पर लौट आए, और जान लिया कि वही सही है, और अपनी पहले की बात को रद्द कर दिया।

(1) इ'राब अल-क़ुरआन अल-नहहास 4/331 द्वारा। (2) उनके मा'नी अल-क़ुरआन 5/112 में, और जो इसके बाद है वह भी उन्हीं से है, और जो कोष्ठक के बीच है वह उनसे और (म) से है। (3) अल-कशाफ 4/54। (4) अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ा पृ. 150। (5) अल-कशाफ 4/54, और "हाज अल-शय'": यह कठिनाई या हानि के कारण भड़क उठा। लिसान (हैयाज)। (6) अल-तबरी 22/309-310 द्वारा मुजालिद के माध्यम से, और उसी के समान, और अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर 4/282 में मुजाहिद से, अल-हसन बिन सईद से, अली (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से उद्धृत किया है।

سورہ الواقعہ: آیات ۲۹ - ۴۰ ۱۹۵

بَشَّرَهَا دَلِيلُهَا وَقَالَا غَداً تَرَيْنَ الطَّلْحَ والأحْبَالَا

طلح: ہر وہ بڑا درخت جس میں بہت زیادہ کانٹے ہوں(۱)۔ الزجاج(۲) کہتے ہیں: ہو سکتا ہے کہ یہ جنت میں ہو اور اس کے کانٹے ہٹا دیے گئے ہوں۔ الزجاج نے یہ بھی کہا: یہ ببول کے درخت کی طرح ہے [جس میں] بہت خوشبودار پھول ہوتے ہیں، چنانچہ انہیں ان چیزوں کا وعدہ دیا گیا جنہیں وہ پسند کرتے تھے، سوائے اس کے کہ اس کی فضیلت دنیا کی چیزوں پر ویسی ہی ہے جیسی جنت کی تمام چیزوں کی فضیلت دنیا پر ہے۔ السدی نے کہا: جنت کا طلح دنیا کے طلح سے مشابہ ہے، لیکن اس کا پھل شہد سے زیادہ میٹھا ہے(۳)۔

علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ نے "وطلح" کی جگہ 'عین' کے ساتھ "وَطَلْعٍ مَّنضُودٍ" پڑھا(۴)، اور اس آیت کی تلاوت فرمائی: ﴿وَنَخْلٍ طَلْعُهَا هَضِيمٌ﴾ [الشعراء: ۱۴۸] اور یہ مصحف کے خلاف ہے۔ ایک روایت میں ہے کہ ان کے سامنے "وطلح منضود" پڑھا گیا، تو انہوں نے فرمایا: طلح کا کیا معاملہ ہے؟ یہ تو صرف "وَطَلْعٍ مَّنضُودٍ" ہے، پھر انہوں نے یہ آیت پڑھی: ﴿لَهَا طَلْعٌ نَّضِيدٌ﴾ [ق: ۱۰]۔ ان سے کہا گیا: کیا ہم اسے بدل نہ دیں؟ تو انہوں نے فرمایا: قرآن کو چھیڑنا یا بدلنا نہیں چاہیے(۵)۔ انہوں نے اس قرآت کو پسند کیا لیکن مصحف میں اسے درج کرنا مناسب نہیں سمجھا؛ کیونکہ یہ اس کے خلاف تھا جو اجماع کے ساتھ لکھا گیا ہے۔ القشیری نے یہ بات کہی۔ ابو بکر الانباری نے اپنی سند سے بیان کیا: مجھ سے میرے والد نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہم سے الحسن بن عرفہ نے، انہوں نے عیسیٰ بن یونس سے، انہوں نے مجالد سے، انہوں نے الحسن بن سعد سے، انہوں نے قیس بن عباد سے روایت کی، انہوں نے کہا: میں نے حضرت علی کے پاس پڑھا، یا ان کے پاس پڑھا گیا - مجالد کو شک ہوا - : "وَطَلْحٍ مَّنضُودٍ"، تو علی رضی اللہ عنہ نے فرمایا: طلح کا

کیا قصہ ہے؟ کیا تم "وَطَلْعٍ" نہیں پڑھتے؟ پھر انہوں نے تلاوت کی: ﴿لَهَا طَلْعٌ نَّضِيدٌ﴾ [ق: ١٠]۔ ان سے کہا گیا: اے امیر المؤمنین، کیا ہم اسے مصحف سے مٹا دیں؟ انہوں نے فرمایا: آج قرآن کو چھیڑا نہیں جائے گا(۶)۔ ابو بکر کہتے ہیں: اس کا مطلب یہ ہے کہ وہ مصحف میں موجود تحریر کی طرف رجوع کر گئے، اور جان لیا کہ وہی درست ہے، اور اپنی اس بات کو باطل کر دیا جو پہلے ان کی زبان سے نکل گئی تھی۔

(١) اعراب القرآن للنحاس ۴ / ٣٣١۔ (٢) ان کی کتاب معانی القرآن ۵ / ١١٢ میں، اور اس کے بعد کا حصہ بھی انہی سے ہے، اور بریکٹ کے درمیان والا حصہ بھی انہی سے اور (م) سے ہے۔ (٣) الکشاف ۴ / ۵۴۔ (۴) القراءات الشاذة ص ١۵٠۔ (۵) الکشاف ۴ / ۵۴، اور "هاج الشیء": تکلیف یا نقصان کی وجہ سے بھڑک اٹھنا۔ اللسان (هیج)۔ (۶) اسے الطبری ٢٢ / ٣٠٩-٣١٠ نے مجالد کے طریق سے اسی طرح روایت کیا ہے، اور البغوی نے اپنی تفسیر ۴ / ٢٨٢ میں مجاہد سے، انہوں نے الحسن بن سعید سے، انہوں نے علی رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے۔

196 Surah Al-Waqi'ah: Verses 29 - 40

And "Al-Mandood": the overlapping one that is stacked with fruit from its beginning to its end, it has no prominent trunks (1), rather it is packed closely. "Al-Nadhd": is the packing, and "Al-Mandood": is the packed one. Al-Nabigha said: It cleared the path of a flood that was being held back, and it raised it to the two curtains and the stacked layers. (2) Masruq said: The trees of Paradise are stacked from their roots to their branches, all of its fruit (3). Whenever a fruit is eaten, another one better than it returns in its place. Allah Almighty's saying: {And extended shade} meaning: permanent and everlasting, it does not cease and is not removed by the sun (4), like the saying of the Almighty: {Have you not considered how your Lord extends the shade? If He willed, He could have made it still} [Al-Furqan: 45]. That is in the morning, which is between dawn and sunrise, as explained previously there (5). All of Paradise is shade with no sun. Al-Rabi' bin Anas said: It means the shade of the Throne. Amr bin Maymun said: A journey of seventy thousand years. Abu Ubaidah (6) said: The Arabs say for long time, long life, and something that is continuous: "mamdood" (extended). Labid (7) said: Fortitude prevailed, and I was not defeated, a long, permanent, extended time. In "Sahih al-Tirmidhi" and others, from the hadith of Abu Hurairah from the Prophet ﷺ: "In Paradise there is a tree in whose shade a rider travels for a hundred years without crossing it. Read if you wish: {And extended shade}" (8). {And water poured forth} meaning: flowing without interruption (9). The origin of "Al-Sakb" is pouring. It is said: "sakabahu" (he poured it).

(1) Gharib al-Qur'an by Ibn Qutaybah p. 448, and Tahdhib al-Lughah 4/12. (2) Diwan al-Nabigha al-Dhubyani p. 31. Al-Aty: a torrent whose source is unknown. Al-Sajfan: two curtains joined together with a gap between them. Al-Lisan (aty) and (sajf). (3) Tafsir al-Baghawi 4/282. (4) Al-Wasit 4/234. (5) 15/419. (6) In his Majaz al-Qur'an 2/250. (7) Sharh Diwan Labid p. 36. (8) Al-Tirmidhi (3292) at length, and he said: This is a good authentic hadith. End. It is in Al-Bukhari (3252), Muslim (2826), and Ahmad (10259). (9) Gharib al-Qur'an by Ibn Qutaybah p. 448.

196 सूरह अल-वाक़िया: आयतें 29 - 40

और "अल-मन्दूद": वह एक-दूसरे पर चढ़ा हुआ जो शुरू से अंत तक फलों से लदा हुआ हो, जिसका कोई उभरा हुआ तना नहीं होता (1), बल्कि वह सघन होता है। "अन-नदद": सघनता है, और "अल-मन्दूद": सघन किया हुआ। अल-नाबिघा ने कहा: उसने उस बाढ़ के लिए रास्ता खोल दिया जो रुकी हुई थी, और उसे दो पर्दों और सघन परतों तक पहुँचा दिया। (2) मसरूक ने कहा: जन्नत के पेड़ अपनी जड़ों से लेकर अपनी शाखाओं तक सघन हैं, वह पूरा फल ही फल है (3)। जब भी कोई फल खाया जाता है, तो उसकी जगह उससे भी बेहतर फल वापस आ जाता है। अल्लाह तआला का फरमान: {और फैली हुई छाया} यानी: स्थायी और निरंतर रहने वाली जो समाप्त नहीं होती और न ही सूरज उसे हटाता है (4), जैसा कि अल्लाह तआला का फरमान है: {क्या आपने अपने रब की ओर नहीं देखा कि उसने छाया को कैसे फैलाया? यदि वह चाहता तो उसे स्थिर कर देता} [अल-फ़ुरक़ान: 45]। और यह सुबह के समय होता है, जो कि भोर और सूर्योदय के बीच का समय है, जैसा कि पहले वहां विस्तार से बताया गया है (5)। पूरी जन्नत छाया ही छाया है जिसमें कोई सूरज नहीं है। अल-रबी बिन अनस ने कहा: इसका अर्थ अर्श (सिंहासन) की छाया है। अम्र बिन मैमुन ने कहा: सत्तर हज़ार साल की यात्रा। अबू उबैदा (6) ने कहा: अरब लोग लंबे काल, लंबी आयु और उस चीज़ के लिए जो कभी न रुके"ममदूद" (विस्तृत/फैला हुआ) शब्द का प्रयोग करते हैं। लबीद (7) ने कहा: धैर्य जीत गया और मैं हारने वाला नहीं था, एक लंबा, स्थायी और फैला हुआ समय। "सहीह अल-तिर्मिज़ी" और अन्य ग्रंथों में, अबू हुरैरा की हदीस से वर्णित है कि नबी ﷺ ने फरमाया: "जन्नत में एक ऐसा पेड़ है जिसकी छाया में एक सवार सौ साल तक चल सकता है और उसे पार नहीं कर पाएगा। यदि तुम चाहो तो पढ़ लो: {और फैली हुई छाया}" (8)। {और बहता हुआ पानी} यानी: बिना रुके जारी रहने वाला (9)। "अल-सकब" का मूल अर्थ उंडेलना (पोरिंग) है। कहा जाता है: "सकबाहु" (उसने उसे उंडेला)।

(1) ग़रीब अल-क़ुरआन - इब्न क़ुतैबा पृष्ठ 448, और तहज़ीब अल-लुग़ाह 4/12। (2) दीवान अल-नाबिघा अल-ज़ुबयानी पृष्ठ 31। अल-अती: वह बाढ़ जिसका पता न हो कि कहाँ से आई है। अल-सजफ़ान: दो पर्दे जो एक साथ जुड़े हों और उनके बीच में जगह हो। लिसान (अती) और (सजफ़)। (3) तफ़्सीर अल-बग़वी 4/282। (4) अल-वसीत 4/234। (5) 15/419। (6) उनके ग्रंथ मजाज़ अल-क़ुरआन 2/250 में। (7) शरह दीवान लबीद पृष्ठ 36। (8) अल-तिर्मिज़ी (3292) विस्तार से, और

उन्होंने कहा: यह हदीस हसन सहीह है। यह अल-बुखारी (3252), मुस्लिम (2826) और अहमद (10259) में भी है। (9) ग़रीब अल-क़ुरआन - इब्न क़ुतैबा पृष्ठ 448।

١٩٦ سورہ الواقعہ: الآیات ٢٩ - ٤٠

والمنضود: المتراکب جو کہ شروع سے آخر تک پھلوں سے لدا ہوا ہو، اس کے تنے نمایاں نہیں ہوتے (١)، بلکہ وہ گتھا ہوا ہوتا ہے، اور النضد: گتھا ہوا ہونا ہے، اور المنضد: گتھا ہوا، النابغہ نے کہا: اس نے سیلاب کے لیے راستہ کھول دیا جو رکا ہوا تھا، اور اسے پردوں اور تہ در تہ تہوں تک بلند کر دیا۔ (٢) مسروق نے کہا: جنت کے درخت اپنی جڑوں سے لے کر اپنی شاخوں تک تہ در تہ پھلوں سے لدے ہوئے ہیں (٣)۔ جب بھی کوئی پھل کھایا جاتا ہے، اس کی جگہ اس سے بہتر پھل لوٹ آتا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَظِلٍّ مَمْدُودٍ﴾ یعنی: دائمی باقی رہنے والا جو ختم نہیں ہوتا اور نہ ہی سورج اسے زائل کرتا ہے (٤)، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿أَلَمْ تَرَ إِلَى رَبِّكَ كَيْفَ مَدَّ الظِّلَّ وَلَوْ شَاءَ لَجَعَلَهُ سَاكِنًا﴾ [الفرقان: ٤٥] اور یہ صبح کے وقت ہوتا ہے جو کہ پو پھٹنے اور سورج نکلنے کے درمیان کا وقت ہے، جیسا کہ وہاں اس کا بیان گزر چکا ہے (٥)۔ اور پوری جنت سایہ ہے جس میں کوئی سورج نہیں ہے۔ ربیع بن انس نے کہا: اس سے مراد عرش کا سایہ ہے۔ اور عمرو بن میمون نے کہا: ستر ہزار سال کی مسافت۔ اور ابو عبیدہ (٦) نے کہا: عرب طویل زمانے، لمبی عمر اور اس چیز کے لیے جو ختم نہ ہو "ممدود" کا لفظ استعمال کرتے ہیں، لبید (٧) نے کہا: صبر غالب آگیا حالانکہ میں مغلوب نہیں تھا، ایک طویل، دائمی اور وسیع زمانہ۔ اور «صحیح الترمذی» اور دیگر میں حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: ”جنت میں ایک درخت ہے جس کے سائے میں سوار سو سال تک چلتا رہے تب بھی اسے ختم نہیں کر سکے گا، اور اگر تم چاہو تو پڑھ لو: ﴿وَظِلٍّ مَمْدُودٍ﴾“ (٨)۔ ﴿وَمَاءٍ مَسْكُوبٍ﴾ یعنی: جاری رہنے والا جو ختم نہ ہو (٩)، اور السکب کی اصل بہانا ہے، کہا جاتا ہے: سکبہ (اس نے اسے بہایا)۔

(١) غريب القرآن لابن قتيبہ ص ٤٤٨ ، وتہذيب اللغۃ ٤ / ١٢ . (٢) ديوان النابغہ الذبيانى ص ٣١، والأتى: وہ سيلاب جس كا پتہ نہ ہو كہ كہاں سے آيا ہے۔ والسجفان: دو پردے جو ملے ہوئے ہوں اور ان كے درميان جگہ ہو۔ اللسان (أتى) اور (سجف)۔ (٣) تفسير البغوى ٤ / ٢٨٢ . (٤) الوسيط ٤ / ٢٣٤ . (٥) ١٥ / ٤١٩ . (٦) ان كى كتاب مجاز القرآن ٢ / ٢٥٠ ميں۔ (٧) شرح ديوان لبيد ص ٣٦ . (٨) الترمذى (٣٢٩٢) مطولاً، اور انہوں نے كہا: يہ حديث حسن صحيح ہے۔ ا ہـ اور يہ بخارى (٣٢٥٢)، مسلم (٢٨٢٦)، اور احمد (١٠٢٥٩) كے ہاں بھى ہے۔ (٩) غريب القرآن لابن قتيبہ ص ٤٤٨ .

Surah Al-Waqi'ah: Verses 31 - 40 [Page] 197

... poured forth (sakba). Al-maskoob means its pouring out; it is said: sakaba sukooban (poured), and insakaba insikaban (flowed) (1). That is, water poured out, flowing day and night without a trench, never ceasing for them (2). The Arabs were desert dwellers in a hot land, and rivers in their lands were scarce; they only reached water with buckets and ropes. So they were promised the opposite in Paradise, and the means of leisure known in this world were described to them: trees and their shade, and water, rivers, and their steady flow.

His saying, Exalted is He: {And fruit, abundant,} meaning: not little or scarce, as it was in their lands. {Neither intercepted} meaning: at any time, like the cessation of summer fruits in winter. {Nor forbidden} meaning: not prohibited like the fruits of this world (3).

It was said: "Nor forbidden" means: no one who wants it is prevented by thorns, distance, or a wall (4). Rather, if a servant desires it, it comes close to him until he takes it. God Almighty said: {And its clusters of fruits will hang low within reach} (5) [Al-Insan: 14].

It was said: Not cut off by times, nor forbidden by prices (6). And God knows best.

His saying, Exalted is He: {And couches raised high,} Al-Tirmidhi narrated from Abu Sa'id from the Prophet ﷺ regarding the saying of the Almighty: {And couches raised high,} he said: "Their height is like the distance between heaven and earth, a journey of five hundred years." He said: A strange (gharib) hadith we do not know except from the hadith of Rishdin bin Sa'd. Some people of knowledge said in interpreting this hadith: The couches are in ranks, and what is between the ranks is like what is between heaven and earth (7).

It was said: The couches here are an allusion to the women in Paradise, and no mention of them preceded.

---

(1) Al-Sihah (Sakab). (2) Al-Waseet 4 / 234. (3) Gharib al-Quran by Ibn Qutayba p. 449. (4) Tafsir al-Tabari 22 / 318. (5) To follow 21 / 473. (6) Tafsir al-Baghawi 4 / 283. (7) Al-Tirmidhi (2540) and (3294), and it is with Ahmad (11719).

सूरह अल-वाक़िया: आयतें 31 - 40 [पृष्ठ] 197

... उंडेला हुआ (सकबा)। अल-मस्कूब का अर्थ है इसका बहना; कहा जाता है: सक़बा सुकूबन (उड़ेला), और इनसक़बा इनसिकाबन (बहा) (1)। अर्थात, उंडेला हुआ पानी जो दिन-रात बिना किसी खाई के बहता है, उनके लिए कभी नहीं रुकता (2)। अरब रेगिस्तानी निवासी थे और गर्म देशों में रहते थे, और उनके देशों में नदियाँ दुर्लभ थीं; वे केवल बाल्टी और रस्सियों से पानी तक पहुँचते थे। इसलिए उनसे स्वर्ग (जन्नत) में इसके विपरीत का वादा किया गया था, और उन्हें इस दुनिया में ज्ञात मनोरंजन के साधनों का वर्णन किया गया था: पेड़ और उनकी छाया, और पानी, नदियाँ और उनका निरंतर प्रवाह।

परमेश्वर का कथन: {और प्रचुर फल,} अर्थात: कम या दुर्लभ नहीं, जैसा कि उनके देशों में था। {न तो कभी खत्म होने वाले} अर्थात: किसी भी समय, जैसे सर्दियों में गर्मियों के फलों का मिलना बंद हो जाता है। {और न ही वर्जित} अर्थात: इस दुनिया के फलों की तरह प्रतिबंधित नहीं (3)।

कहा गया: "न ही वर्जित" का अर्थ है: जो कोई इसे चाहता है, उसे काँटों, दूरी या दीवार से नहीं रोका जाता है (4)। बल्कि, यदि कोई सेवक इसकी इच्छा करता है, तो यह उसके पास तब तक आ जाता है जब तक वह उसे ले न ले। अल्लाह तआला ने फरमाया: {और उसके फलों के गुच्छे उनकी पहुँच में झुके होंगे।} (5) [अल-इंसान: 14]।

कहा गया: न समय द्वारा कटे हुए, और न ही कीमतों द्वारा वर्जित (6)। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

परमेश्वर का कथन: {और ऊँचे बिछौने,} अल-तिर्मिज़ी ने अबू सईद के माध्यम से नबी ﷺ से अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में उल्लेख किया है: {और ऊँचे बिछौने,} उन्होंने कहा: "उनकी ऊँचाई आकाश और पृथ्वी के बीच की दूरी की तरह है, पाँच सौ साल की यात्रा।" उन्होंने कहा: यह एक अजनबी (गरीब) हदीस है जिसे हम रिशदीन बिन साद की हदीस के अलावा नहीं जानते हैं। कुछ ज्ञानियों ने इस हदीस की व्याख्या में कहा है: बिछौने दर्जों में हैं, और दर्जों के बीच की दूरी वैसी ही है जैसे आकाश और पृथ्वी के बीच की दूरी (7)।

कहा गया: यहाँ बिछौने जन्नत की महिलाओं के लिए एक संकेत हैं, और उनका पहले कोई उल्लेख नहीं हुआ है।

(1) अल-सिहाह (सकब)। (2) अल-वसीत 4/234। (3) इब्न कुतैबा द्वारा गरीब अल-कुरान पृष्ठ 449। (4) तफसीर अल-तबरी 22/318। (5) आगे आएगा 21/473। (6) तफसीर अल-बग़वी 4/283। (7) अल-तिर्मिज़ी (2540) और (3294), और यह अहमद (11719) के पास है।

سورہ الواقعہ: آیات ۳۱ - ۴۰ [صفحہ] ۱۹۷

... بہایا ہوا (سکبا)۔ المسکوب کا مطلب ہے اس کا بہنا؛ کہا جاتا ہے: سَکَب سُکُوباً (بہایا)، اور انْسَکَب انسکاباً (بہا) (۱)۔ یعنی، انڈیل دیا گیا پانی جو دن رات بغیر کسی کھائی کے بہتا رہتا ہے، ان کے لیے کبھی نہیں رکتا (۲)۔ عرب صحرائی لوگ تھے اور گرم ملکوں میں رہتے تھے، اور ان کے ملکوں میں ندیاں نایاب تھیں؛ وہ صرف ڈول اور رسی کے ذریعے پانی تک پہنچتے تھے۔ چنانچہ ان سے جنت میں اس کے برعکس کا وعدہ کیا گیا، اور ان کے لیے دنیا میں تفریح کے معروف ذرائع بیان کیے گئے: درخت اور ان کے سائے، اور پانی، نہریں اور ان کی روانی۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَفَكِهَةٍ كَثِيرَةٍ﴾ یعنی: کم یا نایاب نہیں، جیسا کہ ان کے ملکوں میں تھا۔ ﴿لَّا مَقْطُوعَةٍ﴾ یعنی: کسی بھی وقت، جیسے سردیوں میں گرمیوں کے پھلوں کا ختم ہو جانا۔ ﴿وَلَا مَمْنُوعَةٍ﴾ یعنی: اس پر پابندی نہیں ہوگی جیسے دنیا کے پھلوں پر ہوتی ہے (۳)۔

اور کہا گیا: "وَلَا مَمْنُوعَةٍ" کا مطلب ہے: جو اسے چاہے اسے کانٹوں، دوری یا دیوار کے ذریعے نہیں روکا جاتا (۴)، بلکہ جب بندہ اس کی خواہش کرتا ہے تو وہ اس کے قریب آ جاتا ہے یہاں تک کہ وہ اسے لے لیتا ہے، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَذُلِّلَتْ قُطُوفُهَا تَذْلِيلًا﴾ (۵) [الإنسان: ۱۴]۔

اور کہا گیا: نہ زمانوں کے لحاظ سے منقطع ہیں، اور نہ ہی قیمتوں کے لحاظ سے ممنوع (۶)۔ واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَفُرُشٍ مَرْفُوعَةٍ﴾ امام ترمذی نے حضرت ابوسعید سے، انہوں نے نبی کریم ﷺ سے اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے بارے میں روایت کیا: ﴿وَفُرُشٍ مَرْفُوعَةٍ﴾ آپ ﷺ نے فرمایا: "ان کی بلندی اتنی ہے جتنی آسمان و زمین کے درمیان پانچ سو سال کی مسافت کی دوری ہے۔" انہوں نے

کہا: یہ حدیث غریب ہے جسے ہم رشدین بن سعد کی حدیث کے علاوہ کسی اور طرح سے نہیں جانتے۔ بعض اہل علم نے اس حدیث کی تفسیر میں کہا ہے: فرش درجات میں ہیں، اور درجات کے درمیان فاصلہ ویسا ہی ہے جیسے آسمان و زمین کے درمیان (۷)۔

اور کہا گیا: یہاں فرش سے مراد جنت کی عورتیں ہیں، اور ان کا پہلے ذکر نہیں ہوا تھا۔

---

(۱) الصحاح (سکب)۔ (۲) الوسیط ٤ / ۲۳٤ ۔ (۳) غریب القرآن لابن قتیبہ ص ٤٤۹ ۔ (٤) تفسیر الطبری ۲۲ / ۳۱۸ ۔ (۵) آگے آئے گا ۲۱ / ٤۷۳ ۔ (٦) تفسیر البغوی ٤ / ۲۸۳ ۔ (۷) الترمذی (۲۵٤۰) و (۳۲۹٤)، اور یہ احمد (۱۱۷۱۹) کے ہاں ہے۔

Surah Al-Waqi'ah: Verses 34 - 40 Page 198

But the saying of the Almighty: "And couches raised high" is an indication; because they are the place for women. So the meaning is: and women of high status in their beauty and perfection. Its proof is the saying of the Almighty: "Indeed, We have produced them in a [new] creation," meaning: We created them and originated them wonderfully. The Arabs call a woman 'firash' (bed), 'libas' (garment), and 'izar' (wrap). The Almighty said: "They are clothing for you" (1) [Al-Baqarah: 187]. Then it was said based on this: they are the Houris (fair maidens of Paradise), meaning: We created them without birth (2). And it was said: the meaning is the women of the children of Adam, meaning: We created them in a new creation (3), which is restoration, meaning: We restored them to a state of youth and perfect beauty. The meaning is: We created the old woman and the young girl in one creation. They (the women) were referred to with a pronoun even though they weren't mentioned before, because they are included among the companions of the right hand; and because "couches" is a metaphor for women as previously mentioned.

It was narrated from the Prophet ﷺ regarding the saying of the Almighty: "Indeed, We have produced them in a [new] creation" that he said: "Among them are virgins and non-virgins" (4). Umm Salama (may Allah be pleased with her) said: I asked the Prophet ﷺ about the saying of the Almighty: "Indeed, We have produced them in a [new] creation. And made them virgins. Devoted [to their husbands] and of equal age." He said: "O Umm Salama, they are those who died in the world as old women with gray hair, weak eyesight, and eye discharge. Allah made them after old age into women of equal age, of the same birth in equality" (5). Al-Nahhas attributed it to Anas, who said: Ahmad bin Amr told us, he said: Amr bin Ali told us, he said: Abu Asim told us, from Musa bin Ubaida, from Yazid al-Raqashi, from Anas bin Malik, raising it [to the Prophet]: "Indeed, We have produced them in a [new] creation," he said: "They are the old women with weak eyesight and eye discharge; they were in the world with weak eyesight and eye discharge" (6). And Al-Musayyib bin Sharik said: The Prophet ﷺ said regarding...

(1) Al-Tadhkira, p. 467. (2) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj, 5/112. (3) Tafsir al-Baghawi, 4/283. (4) Narrated by Al-Tayalisi (1307), Al-Tabarani 22/320, and Al-Tabarani in Al-Kabir (6322), from Salama bin Yazid as a marfu' (attributed to the Prophet) hadith. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 119/7: Narrated by Al-Tabarani, and it contains Jabir al-Ju'fi, who is weak. (5) Narrated by Al-Tabari 22/322, and Al-Tabarani in Al-Kabir 23/(870), and in Al-Awsat (3165). Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 119/7:

Narrated by Al-Tabarani, and it contains Sulayman bin Abi Karima, weakened by Abu Hatim and Ibn Adi. (6) Narrated by Al-Tirmidhi (3296), and Al-Tabari 22/320 through Musa bin Ubaida. Al-Tirmidhi said: This is a strange (gharib) hadith, we only know it as marfu' through the hadith of Musa bin Ubaida, and both Musa bin Ubaida and Yazid bin Aban are weakened in hadith.

सूरह अल-वाकिया: आयतें 34 - 40 पृष्ठ 198

लेकिन सर्वशक्तिमान का कहना: "और ऊंचे बिस्तरों पर" एक संकेत है; क्योंकि वे महिलाओं का स्थान हैं। तो अर्थ यह है: और ऐसी महिलाएँ जो अपने सौंदर्य और पूर्णता में उच्च पद वाली हैं। इसका प्रमाण सर्वशक्तिमान का कहना है: "बेशक, हमने उन्हें एक नई पैदाइश के साथ पैदा किया," अर्थात्: हमने उन्हें पैदा किया और उन्हें अद्भुत तरीके से बनाया। अरब लोग स्त्री को 'फ़िराश' (बिस्तर), 'लिबास' (वस्त्र) और 'इज़ार' (लपेट) कहते हैं। सर्वशक्तिमान ने कहा है: "वे तुम्हारे लिए वस्त्र हैं" (1) [अल-बक़रा: 187]। फिर इसके आधार पर कहा गया: वे 'हूर-ए-ईन' (स्वर्ग की अप्सराएँ) हैं, अर्थात्: हमने उन्हें बिना जन्म के पैदा किया (2)। और यह कहा गया: इसका अर्थ आदम की संतानों की महिलाएँ हैं, अर्थात्: हमने उन्हें एक नई पैदाइश में पैदा किया (3), जो कि पुनरुत्थान है, अर्थात्: हमने उन्हें युवावस्था और पूर्ण सौंदर्य की स्थिति में लौटा दिया। अर्थ यह है: हमने बूढ़ी औरत और युवा लड़की को एक ही रचना में बनाया। उनके लिए सर्वनाम का प्रयोग किया गया है हालाँकि उनका पहले ज़िक्र नहीं हुआ था; क्योंकि वे 'दाहिने हाथ वालों' (असहाब-ए-यमीन) में शामिल हैं; और इसलिए कि "बिस्तर" महिलाओं के लिए एक रूपक है जैसा कि पहले बताया गया है।

नबी ﷺ से सर्वशक्तिमान के इस कथन के बारे में वर्णित है: "बेशक, हमने उन्हें एक नई पैदाइश के साथ पैदा किया" कि उन्होंने कहा: "उनमें कुंवारी और गैर-कुंवारी दोनों हैं" (4)। उम्मे सलमा (रज़ियल्लाहु अन्हा) ने कहा: मैंने नबी ﷺ से सर्वशक्तिमान के इस कथन के बारे में पूछा: "बेशक, हमने उन्हें एक नई पैदाइश के साथ पैदा किया। और हमने उन्हें कुंवारी बना दिया। अपने पतियों से प्रेम करने वाली और समान आयु वाली।" उन्होंने कहा: "ऐ उम्मे सलमा, ये वे महिलाएँ हैं जो दुनिया में बूढ़ी, सफ़ेद बालों वाली, कमज़ोर दृष्टि वाली और आँखों की बीमारियों वाली होकर मर गईं। अल्लाह ने उन्हें बुढ़ापे के बाद समान आयु वाली, एक ही जन्म की समानता पर बना दिया" (5)। अल-नह्सा ने इसे अनस से संकलित किया, जिन्होंने कहा: अहमद बिन अम्र ने हमें बताया, उन्होंने कहा: अम्र बिन अली ने हमें बताया, उन्होंने कहा: अबू आसिम ने हमें बताया, मूसा बिन उबैदा से, यज़ीद अल-रक़ाशी से, अनस बिन मालिक से मरफ़ू रूप में: "बेशक, हमने उन्हें एक नई पैदाइश के साथ पैदा किया" उन्होंने कहा: "वे बूढ़ी औरतें हैं जिनकी दृष्टि कमज़ोर है और आँखों में कीचड़ है; वे दुनिया में कमज़ोर दृष्टि और आँखों की बीमारियों वाली थीं" (6)। और मुसय्यिब बिन शरीक ने कहा: नबी ﷺ ने कहा... के बारे में।

(1) अल-तज़किरा, पृष्ठ 467। (2) ज़ज्जाज द्वारा मआनी अल-कुरान 5/112। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 4/283। (4) अल-तैयालिसी (1307), अल-तबरानी 22/320 और अल-तबरानी फ़िल कबीर (6322) द्वारा सलमा बिन यज़ीद से मरफ़ू रूप में वर्णित। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 7/119 में कहा: इसे अल-तबरानी ने रिवायत किया है, और इसमें जाबिर अल-जुफ़ी है, जो कमज़ोर है। (5) अल-तबरी 22/322, और अल-तबरानी फ़िल कबीर 23/(870), और फ़िल औसत (3165) द्वारा वर्णित। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 7/119 में कहा: इसे अल-तबरानी ने रिवायत किया है, और इसमें सुलेमान बिन अबी करीमा है, जिसे अबू हातिम और इब्न अदी ने कमज़ोर बताया है। (6) अल-तिर्मिज़ी (3296) और अल-तबरी 22/320 द्वारा मूसा बिन उबैदा के माध्यम से वर्णित। अल-तिर्मिज़ी ने कहा: यह एक ग़रीब हदीस है, जिसे हम केवल मूसा बिन उबैदा की हदीस के माध्यम से मरफ़ू जानते हैं, और मूसा बिन उबैदा और यज़ीद बिन अबान दोनों हदीस में कमज़ोर माने जाते हैं।

سورہ الواقعہ: آیات 34 - 40 صفحہ ۱۹۸

لیکن اللہ عزوجل کا قول: ﴿وَفُرُشٍ مَّرْفُوعَةٍ﴾ (اور بلند بستروں پر) دلالت کرتا ہے؛ کیونکہ وہ عورتوں کا ٹھکانہ ہیں۔ تو معنی یہ ہے: اور ایسی عورتیں جو اپنے حسن اور کمال میں بلند مرتبے والی ہیں۔ اس کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: ﴿إِنَّا أَنشَأْنَٰهُنَّ إِنشَاءً﴾ یعنی: ہم نے انہیں ایک (نئی) پیدائش میں پیدا کیا اور انہیں عجیب انداز میں تخلیق کیا۔ اور عرب عورت کو 'فراش' (بستر)، 'لباس' اور 'ازار' (تہبند) کہتے ہیں۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا ہے: ﴿هُنَّ لِبَاسٌ لَّكُمْ﴾ (1) [البقرہ: 187]۔ پھر اس کی بنا پر کہا گیا: وہ حورِ عین ہیں، یعنی: ہم نے انہیں بغیر ولادت کے پیدا کیا (2)۔ اور کہا گیا: اس سے مراد بنی آدم کی عورتیں ہیں، یعنی: ہم نے انہیں ایک نئی پیدائش میں پیدا کیا (3)، جو کہ دوبارہ لوٹانا ہے، یعنی: ہم نے انہیں جوانی اور کمالِ حسن کی حالت میں لوٹا دیا۔ معنی یہ ہے: ہم نے بوڑھی عورت اور بچی کو ایک جیسی تخلیق میں پیدا کیا۔ اور ان (عورتوں) کا ذکر ضمیر کے ذریعے کیا گیا ہے حالانکہ ان کا پہلے ذکر نہیں ہوا تھا؛ کیونکہ وہ 'اصحاب الیمین' (دائیں ہاتھ والوں) میں داخل ہیں؛ اور اس لیے کہ "فُرُش" (بستر) عورتوں کے لیے کنایہ ہے جیسا کہ پہلے گزرا۔

اور نبی ﷺ سے اللہ تعالیٰ کے اس قول: ﴿إِنَّا أَنشَأْنَٰهُنَّ إِنشَاءً﴾ کے بارے میں مروی ہے کہ آپ نے فرمایا: "ان میں کنواریاں اور شادی شدہ دونوں ہیں" (4)۔ اور ام سلمہ رضی اللہ تعالیٰ عنہا نے کہا: میں نے نبی ﷺ سے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں پوچھا: ﴿إِنَّا أَنشَأْنَٰهُنَّ إِنشَاءً. فَجَعَلْنَٰهُنَّ أَبْكَاراً. عُرُباً أَتْرَاباً﴾ تو آپ نے فرمایا: "اے ام سلمہ، یہ وہ عورتیں ہیں جو دنیا میں بوڑھی، سفید بالوں والی، کمزور بینائی والی اور آنکھوں کی بیماریوں والی ہو کر فوت ہوئیں۔ اللہ نے انہیں بڑھاپے کے بعد ہم عمر، برابری میں ایک ہی پیدائش پر بنا دیا" (5)۔ نحاس نے اسے انس سے منسوب کیا،

انہوں نے کہا: ہمیں احمد بن عمرو نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہمیں عمرو بن علی نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہمیں ابو عاصم نے بیان کیا، انہوں نے موسیٰ بن عبیدہ سے، انہوں نے یزید الرقاشی سے، انہوں نے انس بن مالک سے مرفوعاً بیان کیا: ﴿إِنَّا أَنشَأْنَٰهُنَّ إِنشَاءً﴾ آپ ﷺ نے فرمایا: "یہ وہ بوڑھی عورتیں ہیں جن کی آنکھیں کمزور اور کیچڑ آلود ہیں، وہ دنیا میں کمزور بینائی والی اور آنکھوں کی بیماریوں والی تھیں" (6)۔ اور مسیب بن شریک نے کہا: نبی ﷺ نے ... کے بارے میں فرمایا۔

(1) التذکرہ ص 467۔ (2) معانی القرآن للزجاج 112/5۔ (3) تفسیر البغوی 283/4۔ (4) اسے طیالسی (1307)، طبرانی 320/22 اور طبرانی نے الکبیر (6322) میں سلمہ بن یزید سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد 119/7 میں کہا: اسے طبرانی نے روایت کیا ہے، اور اس میں جابر الجعفی ہے، جو کہ ضعیف ہے۔ (5) اسے طبری 322/22، اور طبرانی نے الکبیر 23/ (870)، اور الاوسط (3165) میں روایت کیا ہے۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد 119/7 میں کہا: اسے طبرانی نے روایت کیا ہے، اور اس میں سلیمان بن ابی کریمہ ہے، جسے ابو حاتم اور ابن عدی نے ضعیف قرار دیا ہے۔ (6) اسے ترمذی (3296) اور طبری 320/22 نے موسیٰ بن عبیدہ کے طریق سے روایت کیا ہے۔ ترمذی نے کہا: یہ حدیث غریب ہے، ہم اسے صرف موسیٰ بن عبیدہ کی حدیث سے مرفوعاً جانتے ہیں، اور موسیٰ بن عبیدہ اور یزید بن ابان حدیث میں ضعیف سمجھے جاتے ہیں۔

Surah Al-Waqi'ah: Verses 36 - 40 [Page] 199

His saying: "Indeed, We have produced them [the women of Paradise] in a [new] creation" the verse, he said: "They are the old women of the world, whom Allah has brought forth in a new creation; every time their husbands come to them, they find them virgins." When Aisha heard that, she said: "Oh, the pain!" The Prophet ﷺ said to her: "There is no pain there" (1).

﴿عُرُبًا﴾ (Uruban) is the plural of 'Arub (2). Ibn Abbas, Mujahid, and others said: 'Al-Urub' are those who are passionately in love with their husbands (3). Also narrated from Ibn Abbas: She is the 'Arub' who is affectionate and flattering. Ikrima: The coquettish one (4). Ibn Zaid: In the dialect of the people of Medina (5). From it is the saying of Labid: "And in the tent is an 'Arub (affectionate wife), not indecent, full-figured, whose sight is covered from view" (6).

And she is 'Ash-Shaklah' (the flirtatious/graceful one), in the dialect of the people of Makkah (7). And from Zaid bin Aslam also: Of beautiful speech (8). And from Ikrima also and Qatada: 'Al-Urub' are those who show love to their husbands (9). Its derivation is from 'a'raba' (to express clearly) when one clarifies; so the 'Arub' clarifies her love for her husband through her form, coquetry, and beauty of speech. It was said: She is the one who excels in being a good wife, to be the most delicious enjoyment (10). Ja'far bin Muhammad narrated, from his father, from his grandfather, who said: The Messenger of Allah ﷺ said regarding: "Uruban", he said: "Their speech is Arabic" (11).

---

(1) Al-Tadhkirah pp. 504-505, and Al-Tha'labi included it as in Al-Kafi Al-Shafi p. 163, and Al-Baghawi mentioned it in the Tafsir 4/283 from Al-Musayyib bin Sharik as a mawquf narration. (2) Majaz al-Qur'an by Abu Ubaidah 2/251. (3) Zad al-Masir 8/142 from Ibn Abbas, Al-Hasan, Qatada, Muqatil, Al-Mubarrad, and Mujahid, and Al-Tabari included it 22/323-325 from Ibn Abbas, Al-Hasan, Mujahid, and others. (4) Tafsir Al-Baghawi 4/284, and Al-Tabari included from them 22/323-324, and Al-Malaq: deep affection and extreme kindness. Lisan (malaq). (5) Al-Nukat wa Al-Uyun 5/455 and what follows from it as well. (6) Sharh Diwan Labid p. 61, and in it: Al-Hudooj, instead of: Al-Khiba'. They are synonymous. (7) Al-Tabari included it 22/325 from Ibn Buraida, and Al-Shaklah: the one with coquetry, beauty, and flirtatiousness. Lisan (shakl). (8) Tafsir Al-Baghawi 4/284, and Al-Tabari included it 22/325. (9) Al-Nukat wa Al-Uyun 5/455 from Ikrima, and Al-Tabari included it 22/327 from Qatada. (10) Al-Nukat wa Al-

Uyun 5/456. (11) Ibn Abi Hatim included it in the Tafsir 10/3332 (18793) with the wording: And it was mentioned from Sahl bin Uthman al-Askari, =

सूरह अल-वाकिआ: आयतें 36 - 40 [पृष्ठ] 199

उनका कहना: "बेशक हमने उन्हें (जन्नत की औरतों को) एक नई पैदाइश में पैदा किया है" आयत, उन्होंने कहा: "वे दुनिया की बूढ़ी औरतें हैं जिन्हें अल्लाह ने एक नई रचना में निकाला है; जब भी उनके शौहर उनके पास आएँगे, वे उन्हें कुंवारी पाएंगे।" जब आयशा ने यह सुना, तो उन्होंने कहा: "ओह, दर्द!" नबी ﷺ ने उनसे कहा: "वहां कोई दर्द नहीं है" (1)।

﴿عُرُبًا﴾ (उरुबन) 'अरूब' का बहुवचन है (2)। इब्न अब्बास, मुजाहिद और अन्य लोगों ने कहा: 'अल-उरुब' वे हैं जो अपने शौहरों से बहुत प्यार करती हैं (3)। इब्न अब्बास से यह भी रिवायत है: वह 'अरूब' है जो प्यार जताने वाली और खुशामदी है। इक्रमा: नखरे वाली (4)। इब्न ज़ैद: मदीना के लोगों की भाषा में (5)। इसी से लबीद का यह कहना है: "और खेमे में एक अरूब (प्यार करने वाली पत्नी) है, जो अभद्र नहीं है, सुडौल अंगों वाली है, जिसकी दृष्टि ओझल है" (6)।

और वह 'अश-शकला' (नखरे वाली/सुंदर) है, मक्का के लोगों की भाषा में (7)। और ज़ैद बिन असलम से भी: खूबसूरत बातचीत वाली (8)। और इक्रमा और कतादा से भी: 'अल-उरुब' वे हैं जो अपने शौहरों के प्रति प्रेम प्रदर्शित करती हैं (9)। इसकी व्युत्पत्ति 'अरबा' (स्पष्ट करना) से हुई है जब कोई स्पष्ट करता है; अतः 'अरूब' अपने शौहर के प्रति अपने प्रेम को अपने हाव-भाव, नखरों और बातचीत की सुंदरता से स्पष्ट करती है। यह भी कहा गया है: वह वह है जो एक अच्छी पत्नी होने में श्रेष्ठ है; ताकि सबसे सुखद आनंद मिल सके(10)। जाफर बिन मुहम्मद ने अपने पिता से, उन्होंने अपने दादा से रिवायत की है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने "उरुबन" के बारे में फ़रमाया: "उनकी बातचीत अरबी है" (11)।

---

(1) अत-तज़किराह पृ. 504-505, और अत-थलाबी ने इसे अल-काफ़ी अल-शाफ़ी पृ. 163 में शामिल किया है, और अल-बग़वी ने इसे तफ़सीर 4/283 में अल-मुसय्यिब बिन शरीक से मौक़ूफ़ रिवायत के रूप में उल्लेख किया है। (2) अबू उबैदा द्वारा मजाज़ अल-क़ुरान 2/251। (3) ज़ाद अल-मसीर 8/142 इब्न अब्बास, अल-हसन, कतादा, मुक़ातिल, अल-मुबर्रद और मुजाहिद से, और अल-तबरी ने इसे इब्न अब्बास, अल-हसन, मुजाहिद और अन्य से 22/323-325 में शामिल किया है। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 4/284, और अल-तबरी ने उनसे 22/323-324 शामिल किया, और अल-मलक़: गहरा स्नेह और अत्यधिक दयालुता। लिसान (मलक़)। (5) अल-नुकत वल-उयून 5/455 और उसके बाद भी। (6) शर्ह दीवान लबीद पृ. 61, और इसमें: अल-हुदूज, के बजाय: अल-खिबा। वे समानार्थी हैं। (7)

अल-तबरी ने इसे इब्न बुरैदा से 22/325 में शामिल किया, और अल-शकला: नखरे, सुंदरता और चंचलता वाली। लिसान (शक्ल)। (8) तफ़सीर अल-बग़वी 4/284, और अल-तबरी ने इसे 22/325 में शामिल किया। (9) अल-नुकत वल-उयून 5/455 इक्रमा से, और अल-तबरी ने कतादा से 22/327 में शामिल किया। (10) अल-नुकत वल-उयून 5/456। (11) इब्न अबी हातिम ने इसे तफ़सीर 10/3332 (18793) में इस शब्द के साथ शामिल किया: और सहल बिन उस्मान अल-अस्करी से इसका उल्लेख किया गया है, =

سورة الواقعہ: آیات ۳۶ - ۴۰ ۱۹۹

ارشاد باری تعالیٰ: «إِنَّا أَنشَأْنَاهُنَّ إِنشَاءً» (بیشک ہم نے انہیں [اہل جنت کی عورتوں کو] ایک نئی پیدائش میں پیدا کیا ہے) کی تفسیر میں انہوں نے کہا: «یہ دنیا کی بوڑھی عورتیں ہیں جنہیں اللہ نے نئی مخلوق بنا کر پیدا کیا ہے؛ جب بھی ان کے شوہر ان کے پاس آئیں گے، انہیں کنواری پائیں گے۔» جب حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نے یہ سنا تو کہا: «ہائے درد!» نبی کریم ﷺ نے ان سے فرمایا: «وہاں کوئی درد نہیں ہے»(۱)۔

﴿عُرُبًا﴾ 'عَرُوب' کی جمع ہے(۲)۔ ابن عباس، مجاہد اور دیگر نے کہا: 'العُرُب' اپنے شوہروں پر فریفتہ (عاشق) ہونے والی عورتیں ہیں(۳)۔ ابن عباس رضی اللہ عنہ سے یہ بھی مروی ہے کہ: وہ 'عَرُوب' ہے جو خوشامدی اور لاڈ پیار کرنے والی ہو۔ عکرمہ کا قول ہے: غنجہ (نخرے والی)(٤)۔ ابن زید نے کہا: اہل مدینہ کی لغت میں(٥)۔ اسی سے لبید کا قول ہے: وفي الخِباء عَرُوب غيرُ فاحشةٍ رَيَّا الروادفِ يَغشَى دُونَهَا البصرُ(٦) ترجمہ: اور خیمے میں ایک لاڈلی (عروب) ہے جو بے حیا نہیں، بھرے ہوئے کولہوں والی ہے جس کی نگاہیں نیچی رہتی ہیں۔

اور اہل مکہ کی لغت میں 'شَكلة' (نخرے اور حسن والی) ہے(۷)۔ زید بن اسلم سے مروی ہے: خوش گفتار (حسین کلام والی)(۸)۔ عکرمہ اور قتادہ سے بھی مروی ہے: 'العُرُب' اپنے شوہروں سے محبت کا اظہار کرنے والی عورتیں ہیں(۹)۔ اس کا اشتقاق 'أعرب' سے ہے جب کوئی واضح بیان کرے؛ پس 'عَرُوب' اپنے شوھر کے لیے اپنی محبت کا اظہار اپنی ہیئت، نخروں اور حسنِ کلام سے کرتی ہے۔ کہا گیا ہے کہ: وہ اچھے شوہر داری کرنے والی ہے؛ تاکہ لذت اور لطف اندوزی مکمل ہو(۱۰)۔ جعفر بن محمد نے اپنے والد، انہوں نے اپنے دادا سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «عُرُباً» کے بارے میں فرمایا: «ان کا کلام عربی ہے»(۱۱)۔

(١) التذكره ص ٥٠٤-٥٠٥، اور الثعلبی نے اسے الکافی الشاف ص ١٦٣ میں نقل کیا ہے، اور البغوی نے اسے اپنی تفسیر ۴/ ٢٨٣ میں مسیب بن شریک سے موقوفاً ذکر کیا ہے۔ (٢) مجاز القرآن ابوعبیده ٢/ ٢٥١۔ (٣) زاد المسیر ٨/ ١٤٢ ابن عباس، الحسن، قتاده، مقاتل، المبرد اور مجاہد سے، اور الطبری نے ٢٢/ ٣٢٣-٣٢٥ پر ابن عباس، الحسن، مجاہد وغیره سے اسے نقل کیا ہے۔ (٤) تفسیر البغوی ۴/ ٢٨٤، اور الطبری نے ان دونوں سے ٢٢/ ٣٢٣-٣٢۴ پر نقل کیا، اور 'المَلَق' سے مراد انتہائی الفت اور نرمی ہے۔ اللسان (ملق)۔ (٥) النکت والعیون ٥/ ۴٥٥ اور اس کے بعد بھی۔ (٦) شرح دیوان لبید ص ۶١، اور اس میں 'الخباء' کی جگہ 'الحدوج' ہے، دونوں ہم معنی ہیں۔ (٧) الطبری نے ٣٢٥/٢٢ پر اسے ابن بریده سے نقل کیا ہے، اور 'الشکلۃ' سے مراد نخرے، حسن اور چلبلا پن والی ہے۔ اللسان (شکل)۔ (٨) تفسیر البغوی ۴/ ٢٨۴، اور الطبری نے اسے ٣٢٥/٢٢ پر نقل کیا ہے۔ (٩) النکت والعیون ٥/ ۴٥٥ عکرمہ سے، اور الطبری نے ٢٢/ ٣٢٧ پر اسے قتاده سے نقل کیا ہے۔ (١٠) النکت والعیون ٥/ ۴٥۶۔ (١١) ابن ابی حاتم نے اسے اپنی تفسیر ١٠/ ٣٣٣٢ (١٨٧٩٣) میں ان الفاظ کے ساتھ ذکر کیا ہے: اور اسے سہل بن عثمان العسکری سے ذکر کیا، =

Page: 200 Surah Al-Waqi'ah: Verses 37 - 40

Hamza and Abu Bakr on the authority of Asim read it as: «‘Urban» (عُرْبًا), with a sukun on the letter Ra (1). The rest recited it with a damma (on Ra: ‘Uruban عُرُبًا), and both are permissible forms for the plural of the pattern "Fa'ul".

«Atraban» (equals in age) means born at the same time, of equal stature and the same age, which is thirty-three years. For women, the term "atrab" is used, and for men, "aqran" is used (2). The Arabs used to prefer women who had passed the age of childhood but had not yet reached old age. It was also said: «Atraban» means similar and alike; this was stated by Mujahid (3). Al-Suddi said: Equals in character, with no mutual hatred or envy between them.

{For the companions of the right}: It is said that the wide-eyed houris are for the foremost (as-Sabiqun), while the loving «atrab» are for the companions of the right.

Allah's saying: {A company of the former people and a company of the later people}: The speech refers back to Allah's saying: "And the companions of the right - what are the companions of the right?" meaning they are "a company of the former people and a company of the later people". The meaning has been discussed previously.

Abu al-Aliyah, Mujahid, 'Ata ibn Abi Rabah, and al-Dahhak said: «A company of the former» means from the foremost of this Ummah, and «a company of the later» means from the later generations of this Ummah. This is supported by what is narrated from Ibn Abbas regarding this verse: «A company of the former and a company of the later», that the Prophet ﷺ said: "They are all from my Ummah" (4).

= On the authority of Abu Ali, on the authority of Ja'far ibn Muhammad, with it. And under number (18793) on the authority of Ja'far ibn Muhammad, on the authority of his father, ... the report, and he did not mention in it: on the authority of his grandfather. (1) Al-Sab'ah p. 622, al-Taysir p. 207, and al-Hujjah by al-Farisi 6/258. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/456. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/456 onwards as well, and the statement of Mujahid in his Tafsir 2/648, and al-Tabari narrated it from him 22/329. (4) Tafsir al-Baghawi 4/285, and the hadith was narrated by Ibn 'Adi in al-Kamil 1/378, al-Wahidi in al-Wasit 4/235, and al-Baghawi in al-Tafsir 4/285. In its chain of narration is Isma'il ibn Abi 'Ayyash, about whom Ibn 'Adi said: "Most of what he narrates is not corroborated, and his weakness is clear." Ended. Al-Tabari also mentioned it in his Tafsir 22/333 and graded it weak.

पृष्ठ: २०० सूरह अल-वाकि'आ: आयतें ३७ - ४०

हमजा और आसिम की ओर से अबू बक्र ने 'उर्बन' (عُرُبًا) पढ़ा, जिसमें 'रा' पर सुकून है (१)। बाकियों ने इसे दम्मा (उ की मात्रा) के साथ पढ़ा, और 'फ़ऊल' के बहुवचन के लिए दोनों रूप जायज़ हैं।

«अतराबन» का अर्थ है एक ही समय में पैदा हुए, समानता और एक ही आयु में, जो तैंतीस वर्ष है। महिलाओं के लिए 'अतराब' शब्द का प्रयोग किया जाता है, और पुरुषों के लिए 'अकरान' (२)। अरब उन महिलाओं की ओर झुकते थे जिन्होंने बचपन की सीमा पार कर ली थी लेकिन बुढ़ापे तक नहीं पहुँची थीं। और कहा गया है: «अतराबन» का अर्थ है समान और एक जैसे; यह मुजाहिद ने कहा है (३)। अल-सुद्दी ने कहा: चरित्र में समान, उनके बीच न कोई द्वेष होगा और न ही ईर्ष्या।

{दाहिने हाथ वालों के लिए}: कहा जाता है कि बड़ी आँखों वाली हूरें 'साविक़ून' (अग्रणी) के लिए हैं, और 'अतराब' (प्रेमी) दाहिने हाथ वालों के लिए।

अल्लाह का कथन: {अगलों में से एक बड़ा समूह और पिछलों में से एक बड़ा समूह}: यह बात अल्लाह के इस कथन की ओर लौटती है: "और दाहिने हाथ वाले - दाहिने हाथ वाले क्या ही अच्छे हैं!" अर्थात वे "अगलों में से एक समूह और पिछलों में से एक समूह" हैं। इसके अर्थ पर पहले चर्चा हो चुकी है।

अबू अल-आलियाह, मुजाहिद, अता इब्न अबी रबाह और अल-दहहाक ने कहा: «अगलों में से एक समूह» का अर्थ इस उम्मत के पूर्ववर्तियों से है, और «पिछलों में से एक समूह» का अर्थ इस उम्मत की बाद वाली पीढ़ियों से है। इसका प्रमाण इब्न अब्बास से इस आयत के बारे में वर्णित है: «अगलों में से एक समूह और पिछलों में से एक समूह», कि पैगंबर ﷺ ने फरमाया: "वे सभी मेरी उम्मत से हैं" (४)।

= अबू अली के अधिकार पर, जफर इब्न मुहम्मद के अधिकार पर, इसके साथ। और संख्या (१८७९३) के तहत जफर इब्न मुहम्मद के अधिकार पर, उनके पिता के अधिकार पर, ... रिपोर्ट, और उन्होंने इसमें उल्लेख नहीं किया: उनके दादा के अधिकार पर। (१) अल-सबआ पृष्ठ ६२२, अल-तयसीर पृष्ठ २०७, और अल-हुज्जा फारसी द्वारा ६/२५८। (२) अल-नुकत वल-उयून ५/४५६। (३) अल-नुकत वल-उयून ५/४५६ और उसके बाद भी, और मुजाहिद का उनके तफ़सीर २/६४८ में कथन, और अल-तबरी ने इसे उनसे २२/३२९ पर उद्धृत किया है। (४) तफ़सीर अल-बग़वी ४/२८५, और हदीस को

इब्न अदी ने अल-कामिल १/३७८ में, अल-वाहिदी ने अल-वसीत ४/२३५ में, और अल-बग़वी ने तफ़सीर ४/२८५ में उद्धृत किया है। इसके वर्णन की श्रृंखला (सनद) में इस्माइल इब्न अबी अय्याश है, जिसके बारे में इब्न अदी ने कहा: "उनकी अधिकांश हदीसों का कोई समर्थन नहीं है, और उनकी कमज़ोरी स्पष्ट है।" समाप्त। अल-तब़री ने भी इसे अपने तफ़सीर २२/३३३ में उल्लेख किया और इसे कमज़ोर बताया।

صفحہ: ۲۰۰ سورہ الواقعہ: الآیات ۳۷ - ۴۰

حمزہ اور عاصم کی روایت سے ابوبکر نے اسے «عُرْبًا» (راء کے سکون کے ساتھ) پڑھا ہے (۱)۔ باقی قراء نے اسے (راء کے) ضمہ (پیش) کے ساتھ پڑھا ہے، اور 'فَعُول' کی جمع میں یہ دونوں صورتیں جائز ہیں۔

«أتراباً» سے مراد ہے ایک ہی وقت کی پیدائش، برابری اور ایک ہی عمر میں ہونا، جو کہ تینتیس سال ہے۔ عورتوں کے لیے 'أتراب' کا لفظ استعمال ہوتا ہے، اور مردوں کے لیے 'أقران' (۲)۔ اہل عرب ان عورتوں کی طرف مائل ہوتے تھے جو بچپن کی حد عبور کر چکی ہوں لیکن بڑھاپے تک نہ پہنچی ہوں۔ اور کہا گیا ہے کہ «أتراباً» سے مراد ایک جیسی اور ہم شکل ہیں؛ یہ قول مجاہد کا ہے (۳)۔ سدی کہتے ہیں: اخلاق میں برابر، ان کے درمیان نہ کوئی بغض ہوگا اور نہ حسد۔

{لأَصْحَٰبِ ٱلْيَمِينِ} کہا گیا ہے کہ بڑی آنکھوں والی حوریں سابقین کے لیے ہیں، اور محبت کرنے والی ہم عمر عورتیں دائیں ہاتھ والوں کے لیے ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {ثُلَّةٌ مِّنَ ٱلأَوَّلِينَ وَثُلَّةٌ مِّنَ ٱلآخِرِينَ} یہ کلام اللہ تعالیٰ کے اس فرمان کی طرف لوٹتا ہے: "اور دائیں ہاتھ والے، کیا ہی (اچھے) ہیں دائیں ہاتھ والے!" یعنی وہ "پچھلوں میں سے ایک گروہ اور اگلوں میں سے ایک گروہ" ہیں۔ اس کے معنی پر پہلے گفتگو ہو چکی ہے۔

ابو العالیہ، مجاہد، عطاء بن ابی رباح اور ضحاک نے کہا: «ثُلَّةٌ مِّنَ ٱلأَوَّلِينَ» سے مراد اس امت کے سابقین (پہلے لوگ) ہیں، اور «ثُلَّةٌ مِّنَ ٱلآخِرِينَ» سے مراد اسی امت کے آخری لوگ ہیں۔ اس پر وہ روایت دلالت کرتی ہے جو ابن عباس سے اس آیت «ثُلَّةٌ مِّنَ ٱلأَوَّلِينَ. وَثُلَّةٌ مِّنَ ٱلآخِرِينَ» کے بارے میں مروی ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "وہ سب میری امت سے ہیں" (۴)۔

= عن أبي علي، عن جعفر بن محمد، به. وبرقم (١٨٧٩٣) عن جعفر بن محمد، عن أبيه، ... الخبر، ولم يذكر فيه: عن جده. (١) السبعة صفحہ ٦٢٢، والتيسير صفحہ ٢٠٧، والحجة للفارسی ٦/٢٥٨۔ (٢) النكت والعيون ٥/٤٥٦۔ (٣) النكت والعيون ٥/٤٥٦ اور اس کے بعد بھی، اور مجاہد کا قول اپنی تفسیر ٢/٦٤٨ میں، اور اسے طبری نے ان سے ٢٢/٣٢٩ پر روایت کیا ہے۔ (٤) تفسیر البغوی ٤/٢٨٥، اور اس حدیث کو ابن عدی نے الکامل ١/٣٧٨ میں، واحدی نے الوسیط ٤/٢٣٥ میں، اور بغوی نے اپنی تفسیر ٤/٢٨٥ میں روایت کیا ہے۔ اس کی سند میں اسماعیل بن ابی عیاش ہے جس کے بارے میں ابن عدی نے کہا: اس کی مرویات کی متابعت نہیں کی جاتی، اور اس کا ضعیف ہونا واضح ہے۔ ا ھ اور طبری نے اسے اپنی تفسیر ٢٢/٣٣٣ میں ذکر کیا اور اسے ضعیف قرار دیا۔

Al-Wahidi said (1): The people of Paradise are of two halves: one half from past nations and one half from this nation. This is refuted by what Ibn Majah narrated in his "Sunan" and Al-Tirmidhi in his "Jami'" from Buraydah ibn al-Hasib (may Allah be pleased with him) who said: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "The people of Paradise are one hundred and twenty rows, eighty of which are from this nation, and forty from the rest of the nations." Abu 'Isa said: This is a Hasan (good) hadith (2).

The word "Thullatun" (a group) is in the nominative case (marfu') as a subject (mubtada'), or based on the deletion of the predicate of the adjective particle. Its metaphorical meaning is: For the people of the right, there are two: a group of these, and a group of those (3). The "first ones" are the past nations, and the "last ones" are this nation, according to the second view (4).

Allah Almighty says: {And the companions of the left - what are the companions of the left? (41) [They will be] in scorching fire and scalding water (42) And a shade of black smoke, (43) Neither cool nor beneficial. (44) Indeed they were, before that, indulging in affluence, (45) And they used to persist in the great violation, (46) And they used to say, "When we die and become dust and bones, are we indeed to be resurrected? (47) And our forefathers [as well]?" (48) Say, [O Muhammad], "Indeed, the former and the later peoples (49) Are to be gathered together for the appointment of a known Day." (50) Then indeed you, O misguided, deniers, (51) Will be eating from trees of zaqqum (52) And filling your bellies with it (53) And drinking on top of it from scalding water (54) And will drink as the drinking of thirsty camels. (55) This is their accommodation on the Day of Recompense. (56)}

Allah Almighty's saying: {And the companions of the left - what are the companions of the left?} He mentioned the dwellings of the people of Hell and named them "companions of the left" because they take their books with their left hands. Then He magnified the mention of them in affliction and punishment, saying: {what are the companions of the left. In scorching fire} And "Samum" is the hot wind that enters into...

= And Al-Haythami mentioned it in Majma' al-Zawa'id 7/118-119 on the authority of Abu Bakrah in a marfu' form, and said: Narrated by Al-Tabarani with two chains of narration, the men of one of them are the men of Sahih except Ali bin Zaid who is

trustworthy but had poor memory. End quote. We did not find it in the three lexicons of Al-Tabarani. (1) In Al-Wasit 4/235 similarly. (2) Ibn Majah (4289), and Al-Tirmidhi (2546). (3) Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra 3/126. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 5/245.

अल-वाहिदी ने कहा (1): जन्नत के लोग दो आधे हिस्से हैं: एक आधा हिस्सा पिछली कौमों से और एक आधा हिस्सा इस उम्मत से। इसका खंडन इब्न माजाह ने अपनी "सुनन" में और अल-तिर्मिज़ी ने अपनी "जामे" में बुरैदा इब्न अल-हसीब (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) से जो वर्णन किया है उससे होता है, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (उन पर अल्लाह की शांति और कृपा हो) ने कहा: "जन्नत के लोग एक सौ बीस पंक्तियाँ हैं, जिनमें से अस्सी इस उम्मत से हैं, और चालीस बाकी कौमों से हैं।" अबू ईसा ने कहा: यह एक हसन (अच्छी) हदीस है (2)।

शब्द "थुल्लातुन" (एक समूह) कर्ता (मुब्तदा) के रूप में या विशेषण कण के विधेय को हटाने के आधार पर 'रफ़अ' की स्थिति में है। इसका अलंकारिक अर्थ है: दाहिनी ओर वालों के लिए दो हैं: इनमें से एक समूह, और उनमें से एक समूह (3)। "पहले वाले" पिछली कौमें हैं, और "बाद वाले" यह उम्मत है, दूसरे विचार के अनुसार (4)।

अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: {और बाईं ओर वाले - बाईं ओर वाले क्या हैं? (41) [वे] झुलसाने वाली आग और खौलते पानी में होंगे (42) और काले धुएँ की छाया में, (43) न तो ठंडी और न ही लाभदायक। (44) वास्तव में वे, उससे पहले, विलासिता में लिप्त थे, (45) और वे बड़े पाप पर अड़े रहते थे, (46) और वे कहते थे, "जब हम मर जाएँगे और मिट्टी और हड्डियाँ बन जाएँगे, तो क्या हमें वास्तव में दोबारा जीवित किया जाएगा? (47) और हमारे पूर्वजों को भी?" (48) कहो, [हे मुहम्मद], "निश्चित रूप से, पहले और बाद के लोग (49) एक ज्ञात दिन की नियुक्ति के लिए एक साथ इकट्ठे किए जाएँगे।" (50) फिर वास्तव में तुम, ओ गुमराह झुठलाने वालों, (51) ज़क्कूम के पेड़ों से खाओगे (52) और उससे अपना पेट भरोगे (53) और उसके ऊपर से खौलता हुआ पानी पियोगे (54) और प्यासे ऊंटों के पीने की तरह पियोगे। (55) प्रतिफल के दिन यह उनका निवास होगा। (56)}

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कहना: {और बाईं ओर वाले - बाईं ओर वाले क्या हैं?} उसने नरक के लोगों के निवासों का उल्लेख किया और उन्हें "बाईं ओर के साथी" नाम दिया क्योंकि वे अपनी पुस्तकें अपने बाएं हाथ से लेते हैं। फिर उसने क्लेश और दंड में उनके उल्लेख को बढ़ाते हुए कहा: {बाईं ओर वाले क्या हैं। झुलसाने वाली आग में} और "समूम" वह गर्म हवा है जो प्रवेश करती है...

= और अल-हैथमी ने इसे मजमा अल-ज़वाइद 7/118-119 में अबू बकरा के अधिकार पर मरफ़ू रूप में उल्लेख किया है, और कहा: अल-तबरानी द्वारा दो रिवायतों के साथ वर्णित है, उनमें से एक

के पुरुष सहीह के पुरुष हैं सिवाय अली बिन ज़ैद के जो भरोसेमंद हैं लेकिन उनकी याददाश्त कमजोर थी। उद्धरण समाप्त। हमें यह अल-तबरानी के तीन शब्दकोशों में नहीं मिला। (1) अल-वसीत 4/235 में इसी तरह। (2) इब्न माजाह (4289), और अल-तिर्मिज़ी (2546)। (3) अल-फर्रा द्वारा मआनी अल-कुरान 3/126। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/245।

الواحدی نے کہا (1): اہلِ جنت کے دو آدھے حصے ہیں: ایک آدھا حصہ گزشتہ امتوں سے ہے اور ایک آدھا حصہ اس امت سے۔ اس کی تردید اس روایت سے ہوتی ہے جسے ابن ماجہ نے اپنی "سنن" میں اور ترمذی نے اپنی "جامع" میں بریدہ بن الحصیب رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "اہلِ جنت کی ایک سو بیس صفیں ہیں، جن میں سے اسی صفیں اس امت کی ہیں، اور چالیس صفیں باقی امتوں سے ہیں۔" ابو عیسیٰ نے کہا: یہ حدیث حسن ہے (2)۔

لفظ "ثُلَّةٌ" (ایک گروہ) ابتدا (مبتدا) ہونے کی بنا پر یا صفت کے حرف کی خبر کے حذف ہونے پر مرفوع ہے۔ اس کا مجازی مفہوم ہے: دائیں بازو والوں کے لیے دو ہیں: ان میں سے ایک گروہ، اور ان میں سے ایک گروہ (3)۔ اور "اولین" سے مراد گزشتہ امتیں ہیں، اور "آخرین" سے مراد یہ امت ہے، دوسرے قول کے مطابق (4)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور بائیں ہاتھ والے، بائیں ہاتھ والوں کا کیا حال ہوگا؟ (41) (وہ) گرم ہوا اور کھولتے ہوئے پانی میں ہوں گے (42) اور سیاہ دھوئیں کے سائے میں (43) جو نہ ٹھنڈا ہوگا اور نہ ہی خوشگوار (44) بیشک وہ اس سے پہلے عیش و عشرت میں پڑے ہوئے تھے (45) اور وہ بڑے گناہ (شرک) پر اصرار کرتے تھے (46) اور کہتے تھے کہ کیا جب ہم مر جائیں گے اور مٹی اور ہڈیاں ہو جائیں گے تو کیا ہم واقعی دوبارہ اٹھائے جائیں گے؟ (47) اور کیا ہمارے پہلے باپ دادا بھی؟ (48) آپ فرما دیجیے کہ بیشک اولین اور آخرین (49) سب ایک معلوم دن کے مقررہ وقت پر ضرور جمع کیے جائیں گے (50) پھر اے گمراہو اور جھٹلانے والو (51) تم زقوم کے درخت سے کھاؤ گے (52) اور اسی سے پیٹ بھرو گے (53) پھر اس پر کھولتا ہوا پانی پیو

گے (54) پھر اس طرح پیو گے جیسے پیاسے اونٹ پیتے ہیں (55) جزا و سزا کے دن یہ ان کی مہمانی ہوگی (56)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور بائیں ہاتھ والے، بائیں ہاتھ والوں کا کیا حال ہوگا؟﴾ دوزخیوں کے ٹھکانوں کا ذکر فرمایا اور انہیں "بائیں ہاتھ والے" قرار دیا؛ کیونکہ وہ اپنے نامہ اعمال اپنے بائیں ہاتھوں میں لیں گے، پھر مصیبت اور عذاب کے بیان میں ان کے ذکر کو عظیم بنا کر فرمایا: ﴿بائیں ہاتھ والوں کا کیا حال ہوگا۔ لو اور گرم ہوا میں﴾ اور "سموم" وہ گرم ہوا ہے جو جسم کے مساموں میں داخل ہو جاتی ہے...

= اور اسے الہیثمی نے مجمع الزوائد 7 / 118-119 میں ابوبکرہ سے مرفوعاً ذکر کیا ہے، اور کہا: اسے طبرانی نے دو سندوں کے ساتھ روایت کیا ہے، ان میں سے ایک کے راوی صحیح کے راوی ہیں سوائے علی بن زید کے جو کہ ثقہ ہیں مگر ان کا حافظہ کمزور تھا۔ انتہا۔ اور ہمیں یہ طبرانی کی تینوں معاجم میں نہیں ملی۔ (1) الوسیط 4 / 235 میں اسی طرح ہے۔ (2) ابن ماجہ (4289)، اور ترمذی (2546)۔ (3) معانی القرآن للفراء 3 / 126۔ (4) المحرر الوجیز 5 / 245۔

Surah Al-Waqi'ah: Verses 42 - 56. Page 202.

...pores of the body (1). What is meant here is the heat of the fire and its scorching (2). ﴿وَحَمِيمٍ﴾ (And boiling water) means: hot water that has reached the ultimate degree of heat (3). When the fire burns their livers and bodies, they flee to the boiling water, like one who flees from fire to water to extinguish the heat, only to find it boiling water, hot at the extreme of heat and boiling. It has been mentioned in 'Al-Qital' (Surah Muhammad) (4): ﴿وَسُقُوا مَاءً حَمِيمًا فَقَطَّعَ أَمْعَاءَهُمْ﴾ (and are given to drink scalding water so that it severs their intestines) [Verse: 15].

﴿وَظِلٍّ مِّن يَحْمُومٍ﴾ (And shadow of black smoke) i.e., they flee from the scorching wind to the shadow just as the people of this world flee, only to find it a shadow of Yahmum, meaning: from the smoke of Hell, black and intensely black. From Ibn Abbas, Mujahid, and others (5). Similarly, 'Yahmum' linguistically means: intensely black, and it is a 'yaf'ul' form of 'al-hamm', which is fat blackened by the burning of fire. It was also said: it is derived from 'al-humam', which is charcoal (6). Al-Dahhak said: The Fire is black, its people are black, and everything in it is black (7). From Ibn Abbas also: The Fire is black (8). Ibn Zaid said: Yahmum is a mountain in Hell where the people of the Fire seek refuge in its shadow (9).

﴿لَّا بَارِدٍ﴾ (Neither cool) but rather hot, because it is from the smoke of the edge of Hell. ﴿وَلَا كَرِيمٍ﴾ (Nor beneficial/noble), meaning not pleasant, according to Al-Dahhak (10). Sa'id ibn al-Musayyib said: Nor is its appearance good (11). Anything in which there is no good is not 'karim' (noble/good). It was also said: "And shadow of black smoke" means: from the Fire they are punished with, like His saying: ﴿لَهُم مِّن﴾ (For them from...)

(1) Al-Kashshaf 4/55. (2) Gharib al-Quran by Ibn Qutaybah p. 449. (3) Al-Kashshaf 4/55. (4) 4/261. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 5/246, and reported from them by Al-Tabari 22/335. (6) Al-Sihah (hmm), and Tahdhib al-Lughah 4/18-19. (7) Tafsir al-Baghawi 4/286. (8) Al-Nukat wa al-Uyun 5/456. (9) Al-Muharrar al-Wajiz 5/246. (10) Reported by Al-Tabari 22/337. (11) Tafsir al-Baghawi 4/286.

सूरह अल-वाकिआ: आयत 42 - 56। पृष्ठ 202।

...शरीर के छिद्र (1)। यहाँ इसका अर्थ है आग की गर्मी और उसकी तपिश (2)। ﴿وَحَمِيمٍ﴾ (और खौलता हुआ पानी) का अर्थ है: वह गर्म पानी जिसकी गर्मी अपनी चरम सीमा पर पहुँच गई हो (3)। जब आग उनके जिगर और उनके शरीरों को जला देती है, तो वे खौलते पानी की ओर भागते हैं, जैसे कोई व्यक्ति गर्मी बुझाने के लिए आग से पानी की ओर भागता है, तो वह उसे खौलता हुआ पानी पाता है, जो गर्मी और उबाल के अंतिम सिरे पर होता है। 'अल-क़िताल' (सूरह मुहम्मद) (4) में पहले उल्लेख किया गया है: ﴿وَسُقُوا مَاءً حَمِيمًا فَقَطَّعَ أَمْعَاءَهُمْ﴾ (और उन्हें खौलता हुआ पानी पिलाया जाएगा जो उनकी अंतड़ियों के टुकड़े-टुकड़े कर देगा) [आयत: 15]।

﴿وَظِلٍّ مِّن يَحْمُومٍ﴾ (और काले धुएं की छाया) यानी: वे लू से छाया की ओर उसी तरह भागेंगे जैसे दुनिया वाले भागते हैं, तो वे उसे 'यहमूम' की छाया पाएंगे, यानी: जहन्नुम के धुएं से, जो काला और अत्यंत काला है। इब्न अब्बास, मुजाहिद और अन्य से (5)। इसी तरह, भाषा में 'यहमूम' का अर्थ है: गहरा काला, और यह 'अल-हम्म' से बना है, जो आग में जलने से काला हुआ वसा (fat) है। यह भी कहा गया है: यह 'अल-हुमम' से लिया गया है जिसका अर्थ कोयला है (6)। अल-दहाक ने कहा: आग काली है, उसके रहने वाले काले हैं, और उसमें हर चीज़ काली है (7)। इब्न अब्बास से यह भी रिवायत है: आग काली है (8)। इब्न ज़ैद ने कहा: यहमूम जहन्नुम में एक पहाड़ है जिसके साये में जहन्नुमी पनाह मांगेंगे (9)।

﴿لَّا بَارِدٍ﴾ (न तो ठंडी) बल्कि गर्म; क्योंकि वह जहन्नुम के किनारे के धुएं से है। ﴿وَلَا كَرِيمٍ﴾ (और न ही सुखद), अल-दहाक के अनुसार मीठा नहीं (10), और सईद इब्न अल-मुसय्यिब ने कहा: न ही उसका दृश्य सुंदर है (11)। हर वह चीज़ जिसमें कोई भलाई नहीं है वह 'करीम' नहीं है। यह भी कहा गया है: "और काले धुएं की छाया" का अर्थ है: उस आग से जिसमें उन्हें दंडित किया जा रहा है, जैसा कि उनका कहना है: ﴿لَهُم مِّن﴾ (उनके लिए...)

(1) अल-कशाफ 4/55. (2) गरीब अल-कुरान, इब्न कुतैबा द्वारा, पृष्ठ 449. (3) अल-कशाफ 4/55. (4) 4/261. (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज 5/246, और अल-तबारी द्वारा उनसे रिवायत की गई 22/335. (6) अल-सिहाह (हम्म), और तहजीब अल-लुगा 4/18-19. (7) तफ़सीर अल-बग़वी 4/286. (8) अल-नुकात वल-उयून 5/456. (9) अल-मुहर्रर अल-वजीज 5/246. (10) अल-तबारी द्वारा रिवायत की गई 22/337. (11) तफ़सीर अल-बग़वी 4/286.

سورہ الواقعہ: آیات ٤٢ - ٥٦۔ صفحہ ٢٠٢۔

...بدن کے مسام (١)۔ اور یہاں مراد آگ کی گرمی اور اس کی لپک ہے (٢)۔ ﴿وَحَمِيمٍ﴾ یعنی: وہ گرم پانی جس کی تپش انتہا کو پہنچ چکی ہو (٣)، جب آگ ان کے کلیجوں اور ان کے جسموں کو جلا ڈالے گی تو وہ کھولتے ہوئے پانی کی طرف بھاگیں گے، جیسے کوئی گرمی بجھانے کے لیے آگ سے پانی کی طرف بھاگتا ہے، تو وہ اسے کھولتا ہوا گرم پانی پاتا ہے جو حرارت اور جوش کی انتہا پر ہوتا ہے۔ اور 'القتال' (سورہ محمد) (٤) میں گزر چکا ہے: ﴿وَسُقُوا مَاءً حَمِيمًا فَقَطَّعَ أَمْعَاءَهُمْ﴾ (اور انہیں کھولتا ہوا پانی پلایا جائے گا تو وہ ان کی آنتوں کے ٹکڑے ٹکڑے کر دے گا) [آیت: ١٥]۔

﴿وَظِلٍّ مِّن يَحْمُومٍ﴾ یعنی: وہ لو سے سائے کی طرف اسی طرح بھاگیں گے جیسے دنیا والے بھاگتے ہیں، تو وہ اسے 'یحموم' کا سایہ پائیں گے، یعنی: جہنم کے دھوئیں سے، جو سیاہ اور شدید کالا ہے۔ ابن عباس، مجاہد اور دیگر سے (٥)۔ اسی طرح لغت میں 'یحموم' کا معنی ہے: شدید کالا، اور یہ 'الْحَمّ' سے یفعول کے وزن پر ہے، اور وہ آگ سے جھلسی ہوئی سیاہ چربی ہے۔ اور کہا گیا ہے: یہ 'الحُمَم' سے ماخوذ ہے جس کا مطلب کوئلہ ہے (٦)۔ الضحاک نے کہا: آگ کالی ہے، اس کے رہنے والے کالے ہیں، اور اس میں ہر چیز کالی ہے (٧)۔ ابن عباس سے بھی مروی ہے کہ: آگ کالی ہے (٨)۔ ابن زید نے کہا: یحموم جہنم میں ایک پہاڑ ہے جس کے سائے کی طرف جہنمی فریاد کریں گے (٩)۔

﴿لَّا بَارِدٍ﴾ (نہ ٹھنڈا) بلکہ گرم؛ کیونکہ وہ جہنم کے دہانے کے دھوئیں سے ہے۔ ﴿وَلَا كَرِيمٍ﴾ (اور نہ خوشگوار) یعنی شیریں نہیں، الضحاک کے نزدیک (١٠)، اور سعید بن المسیب نے کہا: نہ ہی اس کا منظر اچھا ہے (١١)۔ اور ہر وہ چیز جس میں کوئی خیر نہ ہو وہ 'کریم' نہیں ہے۔ اور کہا گیا:

"اور سیاہ دھوئیں کا سایہ" یعنی: اس آگ سے ہے جس میں انہیں عذاب دیا جا رہا ہے، جیسے ان کا ارشاد ہے: ﴿لَهُم مِّن﴾ (ان کے لیے...)

(١) الکشاف ٤ / ٥٥ . (٢) غریب القرآن از ابن قتیبہ ص ٤٤٩ . (٣) الکشاف ٤ / ٥٥ . (٤) ٤ / ٢٦١ . (٥) المحرر الوجیز ٥ / ٢٤٦ ، اور الطبری نے ان دونوں سے روایت کیا ہے ٢٢ / ٣٣٥ . (٦) الصحاح (حمم)، اور تہذیب اللغہ ٤ / ١٨-١٩ . (٧) تفسیر البغوی ٤ / ٢٨٦ . (٨) النکت والعیون ٥ / ٤٥٦ . (٩) المحرر الوجیز ٥ / ٢٤٦ . (١٠) اسے الطبری نے روایت کیا ٢٢ / ٣٣٧ . (١١) تفسیر البغوی ٤ / ٢٨٦ .

Surah Al-Waqi'ah: Verses 45 - 56 203

"They shall have coverings of fire above them and coverings (of fire) beneath them" (1) [Az-Zumar: 16]. "Indeed, they were before that indulged in luxury" Meaning: they only deserved this punishment because they were in the world living in prohibited pleasures. And "Al-Mutraf" is the one living in luxury, as narrated by Ibn Abbas and others. Al-Suddi said: "indulged in luxury" means polytheists (2). "And they used to persist in the great sin" Meaning: they persisted in polytheism (Shirk), as narrated by Al-Hasan, Al-Dahhak, and Ibn Zayd (3). Qatadah and Mujahid said: It is the great sin for which they do not repent (4). Al-Sha'bi said: It is the false oath (Al-Yameen al-Ghamoos) (5), which is one of the major sins. It is said: "Hinth fi yameenihi", meaning he broke his oath and did not fulfill it (6). They used to swear that there would be no resurrection, and that idols are partners to Allah; that was their "sin" (Hinth). Allah the Almighty said, reporting about them: "And they swear by Allah their strongest oaths that Allah will not resurrect one who dies" (7) [An-Nahl: 38]. And in the tradition: "He used to worship (yatahannath) in Hira," meaning he did what would remove "hinth" (sin) from himself, which is guilt (8). "And they used to say: 'When we die...'" This is their expression of deeming the Resurrection unlikely and their denial of it. So Allah the Almighty said: "Say," O Muhammad, to them: "Indeed, the former and the latter generations will surely be gathered for the appointment of a known Day." He means the Day of Resurrection. The meaning of the speech is an oath, and the entrance of the "lam" in the Almighty's saying: "surely be gathered" (lamajmu'un) is evidence of an implicit oath, meaning: you will certainly be gathered as a true oath.

(1) Ma'ani al-Qur'an by Az-Zajjaj 5/113. (2) An-Nukat wa al-'Uyun 5/457. (3) An-Nukat wa al-'Uyun 5/457, and narrated by At-Tabari 22/339 from Al-Dahhak and Ibn Zayd, and Ibn Abi Hatim in the Tafsir 10/3333 (18796) from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both). (4) An-Nukat wa al-'Uyun 5/457, and narrated by At-Tabari 22/339-340. (5) An-Nukat wa al-'Uyun 5/457. (6) As-Sihah (Hinth). (7) Ma'ani al-Qur'an by Az-Zajjaj 5/113. (8) As-Sihah (Hinth), and Tahdhib al-Lughah 4/480.

सूरह अल-वाकि'आ: आयत 45 - 56 203

"उनके ऊपर आग की छतरियाँ होंगी और उनके नीचे भी छतरियाँ होंगी" (1) [अज़-ज़ुमर: 16]। "बेशक वे इससे पहले ऐश-ओ-आराम में थे" अर्थात: वे इस सज़ा के हकदार केवल इसलिए हुए क्योंकि वे दुनिया में हराम (निषिद्ध) सुखों में मग्न थे। और "मुतरफ़" वह है जो ऐश-ओ-आराम में रहता है, यह इब्न अब्बास और अन्य लोगों से उद्धृत है। अल-सुद्दी ने कहा: "मुतरफ़ीन" का अर्थ है मुशरिक (मूर्तिपूजक) (2)। "और वे बड़े पाप पर अड़े रहते थे" अर्थात: वे शिर्क(बहुदेववाद) पर अड़े रहते थे, यह अल-हसन, अल-दह्हाक और इब्न ज़ैद से उद्धृत है (3)। क़तादह और मुजाहिद ने कहा: वह बड़ा गुनाह जिससे वे तौबा नहीं करते (4)। अल-शाबी ने कहा: यह "अल-यमीन अल-ग़मूस" (झूठी कसम) है (5), जो बड़े पापों (कबीरा गुनाहों) में से एक है। कहा जाता है: "हन्सा फी यमीनिही" यानी उसने अपनी कसम तोड़ दी और उसे पूरा नहीं किया (6)। और वे कसम खाते थे कि मरने के बाद दोबारा जी उठना नहीं होगा, और यह कि मूर्तियाँ अल्लाह के शरीक (साझेदार) हैं, यही उनका "हिन्थ" (पाप) था। अल्लाह तआला ने उनके बारे में बताते हुए कहा: "और उन्होंने अल्लाह की कड़ी कसमें खाईं कि जो मर जाता है अल्लाह उसे (दोबारा) जीवित नहीं करेगा" (7) [अन-नहल: 38]। और हदीस में है: "वह हिरा (गुफा) में इबादत (यतहन्नथु) करते थे", यानी वह काम करते थे जिससे खुद से "हिन्थ" यानी गुनाह दूर हो जाए (8)। "और वे कहते थे: 'क्या जब हम मर जाएँगे...'" यह उनके द्वारा पुनरुत्थान (क़यामत) को असंभव समझने और उसे झुठलाने का अंदाज़ है। तो अल्लाह तआला ने कहा: "कह दीजिए" ऐ मुहम्मद, उनसे: "बेशक पहले के लोग और बाद के लोग, एक निश्चित दिन के निर्धारित समय पर ज़रूर जमा किए जाएँगे।" इससे मुराद क़यामत का दिन है। कलाम का अर्थ कसम है, और अल्लाह तआला के कौल "लमजमू'ऊन" (ज़रूर जमा किए जाएँगे) में 'लाम' का आना अर्थ में कसम की दलील है, यानी: तुम एक सच्ची कसम के तौर पर ज़रूर जमा किए जाओगे।

(1) मआनी अल-क़ुरआन अज़-ज़ज्जाज 5/113। (2) अल-नुकत वल-उयून 5/457। (3) अल-नुकत वल-उयून 5/457, और इसे अल-तबरी 22/339 ने अल-दह्हाक और इब्न ज़ैद से रिवायत किया है, और इब्न अबी हातिम ने तफ़सीर 10/3333 (18796) में इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा से रिवायत किया है। (4) अल-नुकत वल-उयून 5/457, और इसे अल-तबरी 22/339-340 ने उन दोनों से रिवायत किया है। (5) अल-नुकत वल-उयून 5/457। (6) अल-सिहाह (हिन्थ)। (7) मआनी अल-क़ुरआन अज़-ज़ज्जाज 5/113। (8) अल-सिहाह (हिन्थ), और तहज़ीब अल-लुग़ह 4/480।

سورہ الواقعہ: آیات 45 - 56 203

"ان کے اوپر آگ کے سائبان ہوں گے اور ان کے نیچے بھی سائبان ہوں گے" (1) [الزمر: 16]۔ "بیشک وہ اس سے پہلے خوشحال تھے" یعنی: وہ اس سزا کے مستحق صرف اس لیے ہوئے کیونکہ وہ دنیا میں حرام نعمتوں میں مگن تھے۔ اور "مترف" وہ ہے جو نعمتوں میں مگن ہو، ابن عباس وغیرہ سے مروی ہے۔ اور سدی نے کہا: "مترفین" یعنی مشرکین (2)۔ "اور وہ بڑے گناہ پر اڑے رہتے تھے" یعنی: وہ شرک پر اڑے رہتے تھے، حسن، ضحاک اور ابن زید سے مروی ہے (3)۔ قتادہ اور مجاہد نے کہا: وہ بڑا گناہ جس سے وہ توبہ نہیں کرتے (4)۔ شعبی نے کہا: وہ یمینِ غموس (جھوٹی قسم) ہے (5)، اور وہ کبیرہ گناہوں میں سے ہے۔ کہا جاتا ہے: "حنث في يمينہ"، یعنی اس نے اپنی قسم توڑی اور اسے پورا نہیں کیا (6)۔ اور وہ قسمیں کھاتے تھے کہ مرنے کے بعد جی اٹھنا نہیں ہوگا، اور یہ کہ بت اللہ کے شریک ہیں، تو وہی ان کا حنث (گناہ) تھا۔ اللہ تعالیٰ نے ان کے بارے میں خبر دیتے ہوئے فرمایا: "اور انہوں نے اللہ کی پکی قسمیں کھائیں کہ جو مر جائے گا اللہ اسے (دوبارہ) زندہ نہیں کرے گا" (7) [النحل: 38]۔ اور حدیث میں ہے: "وہ حرا میں عبادت (یتحنث) کرتے تھے"، یعنی وہ کام کرتے تھے جس سے خود سے حنث یعنی گناہ گر جائے (8)۔ "اور وہ کہتے تھے: 'کیا جب ہم مر جائیں گے...'" یہ ان کی طرف سے قیامت کے معاملے کو بعید سمجھنا اور اسے جھٹلانا ہے، تو اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "کہہ دیجیے" اے محمد، ان سے: "بیشک پہلے اور پچھلے سب ایک مقررہ دن کے وقت پر ضرور جمع کیے جائیں گے۔" اس سے مراد قیامت کا دن ہے۔ اور کلام کا معنی قسم ہے، اور اللہ تعالیٰ کے قول "لَمَجْمُوعُونَ" میں 'لام' کا داخل ہونا معنی میں قسم کی دلیل ہے، یعنی: تم ایک سچی قسم کے طور پر ضرور جمع کیے جاؤ گے۔

(1) معانی القرآن للزجاج 5/ 113. (2) النکت والعیون 5/ 457. (3) النکت والعیون 5/ 457، اور اسے الطبری نے 22/ 339 پر ضحاک اور ابن زید سے، اور ابن ابی حاتم نے تفسیر 10/ 3333 (18796) میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے۔ (4) النکت والعیون 5/ 457، اور اسے ان دونوں سے الطبری نے 22/ 339-340 پر روایت کیا ہے۔ (5) النکت والعیون 5/ 457. (6) الصحاح (حنث). (7) معانی القرآن للزجاج 5/ 113. (8) الصحاح (حنث)، اور تہذیب اللغۃ 4/ 480.

Surah Al-Waqi'ah: Verses 50 - 56 204

...contrary to your false oath. "Then indeed you, O misguided ones, the deniers" of the Resurrection (1). "are going to eat from trees of zaqqum." It is a tree repulsive in appearance and repulsive in taste, and it is the one mentioned in Surah "As-Saaffat" (2). "and will fill your bellies with it" meaning: from the tree (3); because the intention of 'the tree' is a species of tree. It is possible that the first "min" (from) is extra, and it is possible that the object is omitted as if it said: "eating [food] from a tree of zaqqum." And His saying "of zaqqum" is a description of the tree, and the description, if you consider the preposition extra, is in the accusative case based on the meaning, or in the genitive case based on the wording. If you consider the object omitted, the description can only be in the genitive case. His, the Almighty's, saying: "And drink on top of it," meaning: on the zaqqum, or on the eating, or on the tree (4); because it can be masculine or feminine. "from the boiling water," which is boiling water that has reached an extreme boil, and it is the pus of the people of Hell (5). Meaning: the heat of what they eat of the zaqqum along with intense hunger brings upon them thirst, so they drink water thinking it will quench their thirst, but they find it to be boiling hot water. His, the Almighty's, saying: "And drink like the drinking of thirsty camels." The reading of Nafi', 'Asim, and Hamza is: "shurb" with a damma on the shin. The rest with a fatha (6), both are good linguistic forms. The Arabs say: "sharibtu sharban, shurban, shirban, and shuruban" with two dammas (7). Abu Zayd said: I heard the Arabs say it with a damma, fatha, and kasra on the shin, and the fatha is the correct infinitive (masdar); because every infinitive of a three-letter root is originally "fa'l." Do you not see that when you refer it to a single instance, you say: "fa'lah," like "sharbatan," and with the damma, it is the noun (ism). And it is said that...

---

(1) Al-Kashshaf 4/55. (2) With His, the Almighty's, saying: "Is that a better accommodation or the tree of zaqqum?" and it came before in 18/41. (3) Ma'ani al-Qur'an for al-Akhfash 2/702. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 5/247. (5) Tafsir al-Tabari 22/342. (6) Al-Sab'ah p. 623, and Al-Taysir p. 207. (7) Al-Sihah (sharb) without mentioning: "wa shuruban" with two dammas.

सूरह अल-वाक़िया: आयतें 50 - 56 204

...तुम्हारी झूठी कसम के विपरीत। "फिर निश्चित रूप से तुम, ऐ गुमराहों, झुठलाने वालों" पुनरुत्थान के(1)। "ज़क़्क़ूम के पेड़ से खाने वाले हो।" यह दिखने में घृणित और स्वाद में घृणित पेड़ है, और यही वह है जिसका उल्लेख सूरह "अस-साफ़्फ़ात" (2) में किया गया है। "और उससे अपने पेट भरने वाले हो" यानी: पेड़ से (3); क्योंकि पेड़ से अभिप्राय पेड़ की एक जाति है। यह संभव है कि पहला "मिन" (से) अतिरिक्त हो, और यह संभव है कि कर्म लुप्त हो जैसे कि कहा गया हो: "ज़क़्क़ूम के पेड़ से [भोजन] खाने वाले।" और अल्लाह का कथन "ज़क़्क़ूम से" पेड़ का विशेषण है, और विशेषण, यदि आप पूर्वसर्ग को अतिरिक्त मानते हैं, तो अर्थ के आधार पर कर्म कारक (नसब) में है, या शब्द के आधार पर संबंध कारक (जर) में है। यदि आप कर्म को लुप्त मानते हैं, तो विशेषण केवल संबंध कारक में ही हो सकता है। अल्लाह तआला का कथन: "और उस पर पीने वाले हो," यानी: ज़क़्क़ूम पर, या खाने पर, या पेड़ पर (4); क्योंकि यह पुल्लिंग और स्त्रीलिंग दोनों हो सकता है। "खौलते हुए पानी से," जो उबलता हुआ पानी है जो अपनी चरम सीमा तक उबल चुका है, और यह जहन्नमियों का मवाद है (5)। अर्थात: जो वे ज़क़्क़ूम खाते हैं उसकी गर्मी और तीव्र भूख उन्हें प्यास लगाती है, इसलिए वे यह सोचकर पानी पीते हैं कि इससे प्यास बुझ जाएगी, लेकिन वे उसे खौलता हुआ गर्म पानी पाते हैं। अल्लाह तआला का कथन: "और प्यासे ऊंटों के पीने की तरह पीने वाले हो।" नाफ़ेह, आसिम और हमज़ा का पाठ है: "शुर्ब" शीन पर दम्मा (पेश) के साथ। बाकी फतह (ज़बर) के साथ (6), दोनों अच्छी भाषाई शैलियाँ हैं। अरब कहते हैं: "शरबतु शर्बन, शुर्बन, शिर्बन और शूरुबन" दो दम्मा के साथ (7)। अबू ज़ैद ने कहा: मैंने अरबों को शीन पर दम्मा, फतह और कसरा के साथ कहते सुना है, और फतह सही मस्तर (क्रियावाचक संज्ञा) है; क्योंकि तीन अक्षरों वाली धातु का हर मस्तर मूल रूप से "फ़अल" होता है। क्या आप नहीं देखते कि जब आप इसे एक बार की क्रिया के लिए उपयोग करते हैं, तो आप कहते हैं: "फ़अलाह," जैसे "शर्बतह," और दम्मा के साथ यह संज्ञा (इस्म) है। और कहा गया है कि...

---

(1) अल-कश्शाफ़ 4/55। (2) अल्लाह तआला के कथन के साथ: "क्या वह बेहतर मेज़बानी है या ज़क़्क़ूम का पेड़?" और यह पहले 18/41 में आ चुका है। (3) अल-अख़फ़श द्वारा मआनी अल-क़ुरान 2/702। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/247। (5) तफ़्सीर अल-तबरी 22/342। (6) अल-सबआ पृष्ठ 623, और अल-तयसीर पृष्ठ 207। (7) अल-सिहाह (शर्ब) बिना इसके ज़िक्र के "व शूरुबन" दो दम्मा के साथ।

سورة الواقعہ: آیات ۵۰ - ۵۶ ۲۰۴

...تمہاری جھوٹی قسم کے خلاف۔ "پھر یقیناً تم اے گمراہوں، جھٹلانے والوں" دوبارہ زندہ کیے جانے کے (۱)۔ "کھانے والے ہو زقوم کے درخت سے۔" اور یہ ایک ایسا درخت ہے جو دیکھنے میں نہایت ناپسندیدہ اور ذائقے میں نہایت کڑوا ہے، اور یہ وہی ہے جس کا ذکر سورہ "الصفت" (۲) میں آیا ہے۔ "پس تم اسی سے پیٹ بھرنے والے ہو" یعنی: اس درخت سے (۳)؛ کیونکہ درخت سے مراد اس کی نوع ہے۔ اور یہ جائز ہے کہ پہلا "من" زائد ہو، اور یہ بھی جائز ہے کہ مفعول محذوف ہو گویا کہ کہا: "زقوم کے درخت سے [کھانا] کھانے والے۔" اور اس کا قول "مِن زَقُّومٍ" شجر کی صفت ہے، اور صفت جب حرفِ جر زائد مانا جائے تو معنی کے اعتبار سے منصوب ہوتی ہے، یا لفظ کے اعتبار سے مجرور ہوتی ہے۔ پس اگر مفعول محذوف مانا جائے تو صفت صرف مجرور کی جگہ پر ہوگی۔ اللہ تعالیٰ کا قول: "پس تم اس پر پینے والے ہو" یعنی: زقوم پر، یا کھانے پر، یا درخت پر (۴)؛ کیونکہ یہ مذکر اور مؤنث دونوں استعمال ہوتا ہے۔ "کھولتے ہوئے پانی سے" اور وہ ایسا ابلتا ہوا پانی ہے جس کا ابال انتہا کو پہنچ چکا ہو، اور یہ دوزخیوں کا پیپ ہے (۵)۔ یعنی: وہ زقوم جو وہ کھاتے ہیں اس کی تپش شدید بھوک کے ساتھ انہیں پیاس لگائے گی، پس وہ پانی پیئیں گے یہ گمان کرتے ہوئے کہ یہ پیاس دور کر دے گا، لیکن وہ اسے کھولتا ہوا گرم پانی پائیں گے۔ اللہ تعالیٰ کا قول: "پس تم پیاسے اونٹوں کے پینے کی طرح پینے والے ہو۔" نافع، عاصم اور حمزہ کی قرات ہے: "شُرْبَ" شین کے ضمہ کے ساتھ، باقی قرآء کے نزدیک فتحہ کے ساتھ (۶)، یہ دونوں لغتیں اچھی ہیں۔ عرب کہتے ہیں: "شَرِبت شَرْباً و شُرْباً و شِرْباً و شُرُباً" دو ضمہ کے ساتھ (۷)۔ ابو زید نے کہا: میں نے عربوں کو شین کے ضمہ، فتحہ اور کسرہ کے ساتھ بولتے سنا ہے، اور فتحہ ہی صحیح مصدر ہے؛ کیونکہ ہر سہ حرفی مصدر کی اصل "فَعْل" ہوتی

ہے، کیا تم نہیں دیکھتے کہ جب تم اسے ایک بار کے لیے لوٹاتے ہو تو کہتے ہو: "فَعْلة" جیسے "شَرْبة"، اور ضمہ کے ساتھ یہ اسم ہے۔ اور کہا گیا ہے کہ...

---

(۱) الکشاف ۴/۵۵۔ (۲) اللہ تعالیٰ کے اس قول کے ساتھ: "کیا یہ ضیافت بہتر ہے یا زقوم کا درخت؟" اور یہ ۱۸/۴۱ میں گزر چکا ہے۔ (۳) معانی القرآن لالاخفش ۲/۷۰۲۔ (۴) المحرر الوجیز ۵/۲۴۷۔ (۵) تفسیر الطبری ۲۲/۳۴۲۔ (۶) السبعہ ص ۶۲۳، اور التیسیر ص ۲۰۷۔ (۷) الصحاح (شرب) اس کے ذکر کے بغیر: "و شُرُباً" دو ضمہ کے ساتھ

Surah Al-Waqi'ah: Verses 55 - 56 205 The opening (fatha) and the noun are both infinitives (masdars), so 'al-shurb' (with fatha) is like 'al-akl' (eating), and 'al-shirb' (with kasra) is like 'al-dhikr' (remembrance), and 'al-shirb' - with kasra - refers to the drink itself, like 'al-tahn' (grinding) refers to the ground flour(1). And 'al-heem': thirsty camels that are not quenched due to a disease that afflicts them, as narrated from Ibn Abbas, Ikrimah, Qatadah, al-Suddi, and others(2). Ikrimah also said: they are sick camels(3). Al-Dahhak said: 'al-heem' are camels afflicted with a disease that causes intense thirst; the masculine singular is 'ahaym' and the feminine is 'hayma'(4). And that disease is called 'al-huyaam'. Qais bin al-Mulawwah said: It is said he has the disease of 'huyaam' that struck him / And my soul has known the place of its cure(5) And a people are also 'heem', meaning: thirsty, and they wandered in a state of 'huyaam'. Some Arabs say regarding camels: 'ha'im' (masculine singular) and 'ha'imah' (feminine singular), and the plural is 'heem'(6). Labid said: I traversed to its landmarks with disheveled men / and emaciated camels from the 'Idi' breed, thirsty (heem)(7) Al-Dahhak, al-Akhfash, Ibn Uyaynah, and Ibn Kaysan said: 'al-heem' refers to easy, sandy land(8). It was also narrated from Ibn Abbas: they drink like sands that are not quenched by water(9). Al-Mahdawi: It is said for everything that is not quenched, whether camels or sand: 'ahaym' and 'hayma'.

(1) Al-Hujjah by al-Farisi 6/260, and al-Bayan 2/417-418. (2) Al-Nukat wal-'Uyun 5/457, Tafsir al-Baghawi 4/286, al-Muharrar al-Wajiz 5/247, and recorded by al-Tabari 22/343 from Ibn Abbas, Ikrimah, and Mujahid, and the saying of Mujahid in his Tafsir 2/649. (3) Recorded by al-Tabari 22/343. (4) Zad al-Masir 8/145. (5) Al-Nukat wal-'Uyun 5/457, and we did not find it in the Diwan of Qais. (6) Tahdhib al-Lughah 6/468. (7) Sharh Diwan Labid p. 103, its commentator said: 'shu'th': men in a bad state from effort and travel. And 'atlah': emaciated, weak camels. And 'al-Idi': camels attributed to a stallion or to a people. (8) Tafsir al-Baghawi 4/286 from al-Dahhak and Ibn Uyaynah, and al-Sihah (heem) from al-Akhfash. (9) Al-Muharrar al-Wajiz 5/247.

सूरह अल-वाकिआ: आयतें 55 - 56 205 'फत्हा' के साथ उच्चारण और संज्ञा दोनों ही क्रियावाचक संज्ञाएं(मस्दर) हैं, तो 'अल-शुर्ब' (फत्हा के साथ) खाने (अल-अक्ल) की तरह है, और 'अल-शिर्ब' (कसरा के साथ) ज़िक्र (अल-धिक्र) की तरह है, और 'अल-शिर्ब' - कसरा के साथ - पीने वाली चीज़ (पेय) को कहते हैं, जैसे 'अल-तहन' पिसी हुई चीज़ (आटा) को कहते हैं(1)। और 'अल-हीम': वे प्यासे ऊँट जो किसी बीमारी के कारण प्यास नहीं बुझा पाते, इब्न अब्बास, इकरीमा, क़तादा, सुद्दी और अन्य से वर्णित है(2)। इकरीमा ने यह भी कहा: ये बीमार ऊँट हैं(3)। अल-दहाक ने कहा: 'अल-हीम' वे ऊँट हैं जिन्हें ऐसी बीमारी हो जाती है जिससे उन्हें बहुत तीव्र प्यास लगती है; इसका एकवचन 'अहयम' है और स्त्रीलिंग 'हैमा' है(4)। और उस बीमारी को 'अल-हुयाम' कहा जाता है। क़ैस बिन अल-मुलव्वह ने कहा: कहा जाता है कि उसे 'हुयाम' की बीमारी लग गई है / और मेरी आत्मा जानती है कि उसका इलाज कहाँ है(5) और लोगों को भी 'हीम' कहा जाता है, जिसका अर्थ है: प्यासे, और वे 'हुयाम' (पागलपन या अत्यधिक प्यास) की स्थिति में भटकते रहे। कुछ अरब ऊँटों के लिए कहते हैं: 'हाइम' और 'हाइमा', और बहुवचन 'हीम' है(6)। लबीद ने कहा: मैं उसके निशानों तक बिखरे हुए बालों वाले पुरुषों के साथ पहुँचा / और 'ईदी' नस्ल के दुबले और प्यासे ऊँटों के साथ(7) अल-दहाक, अल-अख़फ़श, इब्न उययना और इब्न कैसान ने कहा: 'अल-हीम' रेतीली आसान ज़मीन को कहते हैं(8)। इब्न अब्बास से यह भी वर्णित है: वे उस रेत की तरह पीते हैं जो पानी से नहीं भरती(9)। अल-महदवी: ऊँटों और रेत में से हर उस चीज़ के लिए जो तृप्त नहीं होती, 'अहयम' और 'हैमा' कहा जाता है।

(1) अल-हुज्जह अल-फ़ारिसी 6/260, और अल-बयान 2/417-418। (2) अल-नुकत वल-उयून 5/457, तफ़सीर अल-बग़वी 4/286, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/247, और इसे अल-तबरी ने इब्न अब्बास, इकरीमा और मुजाहिद से 22/343 पर उद्धृत किया है, और मुजाहिद का कथन उनकी तफ़सीर 2/649 में है। (3) इसे अल-तबरी ने 22/343 पर उद्धृत किया है। (4) ज़ाद अल-मसीर 8/145। (5) अल-नुकत वल-उयून 5/457, और हमने इसे क़ैस के दीवान में नहीं पाया। (6) तहज़ीब अल-लुग़ा 6/468। (7) शर्ह दीवान लबीद पृ. 103, इसके व्याख्याकार ने कहा: 'शुअथ': वे पुरुष जो प्रयास और यात्रा के कारण बुरी हालत में हों। और 'अतलाह': दुबले-पतले, कमज़ोर ऊँट। और 'अल-ईदी': ऊँट जो किसी सांड या किसी कौम से संबंधित हों। (8) तफ़सीर अल-बग़वी 4/286 अल-दहाक और इब्न उययना से, और अल-सिहाह (हीम) अल-अख़फ़श से। (9) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/247।

سورة الواقعہ: آیات ۵۵ - ۵۶ ۲۰۵ فتحہ (زبر) اور اسم دونوں مصدر ہیں، پس 'الشُّرب' (زبر کے ساتھ) کھانے کی طرح ہے، اور 'الشِّرب' (زیر کے ساتھ) ذکر کی طرح ہے، اور 'الشِّرب' - زیر کے ساتھ - مشروب (پینے کی چیز) کو کہتے ہیں، جیسے 'الطحن' پسے ہوئے (آٹے) کو کہتے ہیں(۱)۔ اور 'الہیم': وہ پیاسے اونٹ جو کسی بیماری کی وجہ سے سیراب نہیں ہوتے، یہ ابن عباس، عکرمہ، قتادہ، سدی اور دیگر سے مروی ہے(۲)۔ عکرمہ نے یہ بھی کہا: یہ بیمار اونٹ ہیں(۳)۔ ضحاک نے کہا: 'الہیم' وہ اونٹ ہیں جنہیں ایسی بیماری لگ جائے جس سے انہیں شدید پیاس لگے، اس کا واحد 'أہیم' ہے اور مؤنث 'ہیماء' ہے(۴)۔ اور اس بیماری کو 'الہُیام' کہا جاتا ہے، قیس بن الملوح نے کہا: کہا جاتا ہے کہ اسے 'ہُیام' کی بیماری لاحق ہو گئی ہے / اور میرا جی اس کی شفاء کی جگہ جانتا ہے(۵) اور لوگوں کو بھی 'ہیم' کہا جاتا ہے، یعنی: پیاسے، اور وہ 'ہُیام' کی حالت میں بھٹکتے رہے۔ عربوں میں سے کچھ اونٹوں کے بارے میں کہتے ہیں: 'ہائم' اور 'ہائمہ'، اور جمع 'ہیم' ہے(۶)۔ لبید نے کہا: میں اس کے نشانات تک پراگندہ حال مردوں کے ساتھ پہنچا / اور 'عیدی' نسل کے لاغر اور پیاسے (ہیم) اونٹوں کے ساتھ(۷) ضحاک، اخفش، ابن عیینہ اور ابن کیسان نے کہا: 'الہیم' ریتلی نرم زمین کو کہتے ہیں(۸)۔ ابن عباس سے یہ بھی مروی ہے: وہ اس ریت کی طرح پیتے ہیں جو پانی سے سیراب نہیں ہوتی(۹)۔ مہدوی: اونٹوں اور ریت میں سے ہر اس چیز کے لیے جو سیراب نہ ہو، 'أہیم' اور 'ہیماء' کہا جاتا ہے۔

(۱) الحجۃ للفارسی ۶ / ۲۶۰ ، والبیان ۲ / ۴۱۷-۴۱۸ ۔ (۲) النکت والعیون ۵ / ۴۵۷ ، وتفسیر البغوی ۴ / ۲۸۶ ، والمحرر الوجیز ۵ / ۲۴۷ ، وأخرجہ الطبری ۲۲ / ۳۴۳ ابن عباس، عکرمہ اور مجاہد سے، اور مجاہد کا قول ان کی تفسیر ۲ / ۶۴۹ میں ہے۔ (۳) أخرجہ الطبری ۲۲ / ۳۴۳ ۔ (۴) زاد المسیر ۸ / ۱۴۵ ۔ (۵) النکت والعیون ۵ / ۴۵۷ ، اور ہم نے اسے قیس کے دیوان میں نہیں پایا۔

(۶) تہذیب اللغۃ ۶ / ۴۶۸ ۔ (۷) شرح دیوان لبید ص ۱۰۳ ، اس کے شارح نے کہا: 'شعث': وہ مرد جن کا حال مشقت اور سفر کی وجہ سے برا ہو۔ اور 'أطلاح': لاغر اور کمزور اونٹ۔ اور 'العیدی': وہ اونٹ جو کسی خاص نسل یا قوم کی طرف منسوب ہوں۔ (۸) تفسیر البغوی ۴ / ۲۸۶ ضحاک اور ابن عیینہ سے، اور الصحاح (ہیم) اخفش سے۔ (۹) المحرر الوجیز ۵ / ۲۴۷ ۔

206 Surah Al-Waqi'ah: Verses 56 - 62

And in "Al-Sihah"(1): *al-hiyam* with a *damma* (on the letter *ha*): intense thirst. *Al-hiyam* is like madness caused by love. *Al-hiyam* is a disease that affects camels, making them wander aimlessly in the land without grazing. It is said: a female camel is *hayma'*. *Al-hayma'* also refers to a desert with no water. *Al-hayam* with a *fatha* (on the letter *ha*) is sand that is so soft it doesn't hold together and slips through the hand; its plural is *hiyum* like *qadhal* and *qudhul*. *Al-hiyam* with a *kasra* (on the letter *ha*) refers to thirsty camels; the singular for male is *hayman*, and for female is *hayma*, like *atshan* (thirsty male) and *atsha* (thirsty female).

God Almighty's saying: {This is their hospitality on the Day of Judgment} meaning: their provision prepared for them, like the hospitality (*nuzul*) prepared for guests as an honor for them. However, it is used here sarcastically, as in God Almighty's saying: {So give them tidings of a painful punishment} [Al-Imran: 21], and as Abu al-Sha'r(2) al-Dhabbi said: "When the tyrant with his army visited us as guests, we made spears and sharp swords their hospitality."

Yunus bin Habib and Abbas narrated from Abu 'Amr: "hatha nuzluhum" with a *sukun* on the *zay*(3). Discussion of this has already passed at the end of "Al-Imran"(4). "The Day of Judgment" means the day of recompense, referring to Hell.

God Almighty's saying: {We have created you, so why do you not believe? [57] Have you seen that which you emit? [58] Is it you who create it, or are We the Creator? [59] We have decreed death among you, and We are not to be outrun [60] In that We may change your likenesses and produce you in [forms] that you do not know. [61] And you have already known the first creation, so will you not remember? [62]}

God Almighty's saying: {We have created you, so why do you not believe?} meaning: will you not believe in the Resurrection(5)? Because...

---

(1) Entry: (h-y-m). (2) In (M) and (D): al-Sa'd, and what is confirmed is from (Z) and al-Kashshaf 4/56, and it was also mentioned by al-Zamakhshari in al-Kashshaf 1/491 and named him: Abu al-Sha'ra' al-Dhabbi. (3) Abu 'Amr's reading in "The Seven" p. 623, and Ibn Khalawayh mentioned it in "Irregular Readings" p. 151 and said: 'this is their hospitality', with *sukun*, Harun from Abu 'Amr and 'Ayyash. (4) 5/483. (5) Tafsir al-Baghawi 4/287.

पृष्ठ २०६, सूरह अल-वाकिआ: आयत ५६ - ६२

और "अल-सिहाह" (१) में: 'अल-हियाम' (हा पर पेश के साथ) का अर्थ है तीव्र प्यास। 'अल-हियाम' प्रेम से उत्पन्न पागलपन की तरह भी है। 'अल-हियाम' ऊंटों को होने वाला एक रोग है जिससे वे बिना चरे जमीन पर भटकते फिरते हैं। कहा जाता है: एक ऊंटनी 'हयमा' है। 'अल-हयमा' का अर्थ पानी रहित मरुस्थल भी है। 'अल-हयाम' (हा पर ज़बर के साथ) वह रेत है जो इतनी नरम होती है कि हाथ में नहीं टिकती और फिसल जाती है, इसका बहुवचन 'हियुम' है जैसे 'क़ज़ाल' और 'क़ुज़ुल'। 'अल-हियाम' (हा के नीचे ज़ेर के साथ) प्यासे ऊंटों को कहते हैं, पुल्लिंग एकवचन 'हयमान' है और स्त्रीलिंग 'हयमा', जैसे 'अतशान' (प्यासा पुरुष) और 'अतशा' (प्यासी स्त्री)।

अल्लाह तआला का फरमान: {जज़ा (बदले) के दिन यह उनकी मेहमानी होगी} यानी: उनके लिए तैयार किया गया उनका रिज़्क़, जैसे मेहमानों के लिए मेहमानी ('नुज़ुल') तैयार की जाती है उनके सम्मान में। यहाँ इसका प्रयोग उपहास (व्यंग्य) के रूप में हुआ है, जैसा कि अल्लाह तआला के इस फरमान में है: {तो उन्हें एक दर्दनाक अज़ाब की खुशखबरी सुना दो} [आल-इमरान: २१], और जैसा कि अबू अल-शाअर (२) अल-ज़ब्बी ने कहा: "जब अत्याचारी अपनी सेना के साथ हमारे पास मेहमान बनकर आया, तो हमने भालों और पैनी तलवारों को उसकी मेहमानी बनाया।"

यूनुस बिन हबीब और अब्बास ने अबू 'अम्र से रिवायत की है: "हाज़ा नज़्लुहुम" ज़ाय के सुकून (३) के साथ। इसका ज़िक्र "आल-इमरान" (४) के अंत में आ चुका है। "यौम अल-दीन" यानी बदले का दिन, जिसका अर्थ जहन्नुम में है।

अल्लाह तआला का फरमान: {हमने तुम्हें पैदा किया है, फिर तुम तस्दीक़ (पुष्टि) क्यों नहीं करते? [५७] क्या तुमने देखा जो (वीर्य) तुम टपकाते हो? [५८] क्या तुम उसे पैदा करते हो या हम ही पैदा करने वाले हैं? [५९] हमने तुम्हारे बीच मौत को मुक़द्दर किया है, और हम बेबस नहीं हैं [६०] कि तुम्हारी जगह तुम्हारे जैसों को ले आएँ और तुम्हें ऐसे रूप में पैदा करें जिसे तुम नहीं जानते। [६१] और तुम पहली पैदाइश के बारे में जान चुके हो, तो फिर नसीहत क्यों नहीं हासिल करते? [६२]}

अल्लाह तआला का फरमान: {हमने तुम्हें पैदा किया है, फिर तुम तस्दीक़ क्यों नहीं करते?} यानी: क्या तुम दोबारा उठाए जाने (क़यामत) पर यकीन नहीं करते (५)? क्योंकि...

(१) धातु: (ह-य-म)। (२) (म) और (द) में: अल-सअद, और जो प्रमाणित है वह (ज़) और अल-कशशाफ़ ४/५६ से है, और ज़मख़्शरी ने भी इसे अल-कशशाफ़ १/४९१ में उद्धृत किया है और उनका नाम अबू अल-शअरा अल-ज़ब्बी बताया है। (३) "द सेवेन" पृष्ठ ६२३ में अबू 'अम्र की क़िरात, और इब्न ख़ालवैह ने इसे "अनियमित क़िरात" पृष्ठ १५१ में उद्धृत किया और कहा: 'हाज़ा नज़्लुहुम', सुकून के साथ, हारून ने अबू 'अम्र और अय्याश से। (४) ५/४८३। (५) तफ़सीर अल-बग़वी ४/२८७।

صفحہ ۲۰۶، سورہ الواقعہ: آیات ۵۶ - ۶۲

اور "الصحاح" (۱) میں ہے: 'الهِيَام' (ہا پر پیش کے ساتھ) سے مراد شدید پیاس ہے۔ اور 'الهِيَام' عشق کی وجہ سے جنون کی طرح ہوتا ہے۔ 'الهِيَام' اونٹوں کی ایک بیماری ہے جس میں وہ زمین پر بے مقصد گھومتے پھرتے ہیں اور چرتے نہیں ہیں۔ کہا جاتا ہے: 'ناقة هَيْماء' (پیاسی اونٹنی)۔ اور 'الهيماء' سے مراد وہ بیابان بھی ہے جہاں پانی نہ ہو۔ اور 'الهَيَام' (ہا پر زبر کے ساتھ) وہ ریت ہے جو اتنی نرم ہو کہ اپنے نرم پن کی وجہ سے ہاتھ میں نہ ٹھہرے بلکہ بہہ جائے، اس کی جمع 'هِيُم' ہے جیسے 'قذَال' اور 'قُذُل'۔ اور 'الهِيَام' (ہا کے نیچے زیر کے ساتھ) سے مراد پیاسے اونٹ ہیں، واحد مذکر 'هِيْمان' ہے اور مونث 'هَيْمَى'، جیسے 'عطشان' اور 'عطشى'۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {یہ بدلے کے دن ان کی مہمانی ہوگی} یعنی: ان کا رزق جو ان کے لیے تیار کیا گیا ہے، جیسے مہمانوں کے لیے تواضع ('نُزُل') تیار کی جاتی ہے ان کے اعزاز میں۔ یہاں یہ بطور استہزاء (طنز) ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کے اس قول میں ہے: {تو انہیں دردناک عذاب کی بشارت دے دو} [آل عمران: ۲۱]، اور جیسا کہ ابو الشعراء (۲) الضبی نے کہا: "اور جب کوئی جابر اپنے لشکر کے ساتھ ہمارا مہمان بنتا، تو ہم نیزوں اور تیز تلواروں کو اس کی مہمانی بناتے۔"

یونس بن حبیب اور عباس نے ابو عمرو سے روایت کی ہے: "هذا نُزْلُهُمْ" زاء کے سکون (۳) کے ساتھ اس کا تذکرہ سورہ "آل عمران" (۴) کے آخر میں گزر چکا ہے۔ "يَوْمَ الدِّينِ" سے مراد بدلے کا دن ہے، یعنی جہنم میں۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {ہم ہی نے تمہیں پیدا کیا ہے، پھر تم تصدیق کیوں نہیں کرتے؟ [۵۷] کیا تم نے دیکھا جو (نطفہ) تم ٹپکاتے ہو؟ [۵۸] کیا اسے تم پیدا کرتے ہو یا ہم پیدا کرنے والے ہیں؟ [۵۹] ہم نے تمہارے درمیان موت کو مقدر کیا ہے، اور ہم عاجز نہیں ہیں [۶۰] اس پر کہ ہم تمہارے جیسے

اور لے آئیں اور تمہیں ایسے روپ میں پیدا کریں جسے تم نہیں جانتے۔ [۶۱] اور تم پہلی پیدائش کو تو جان ہی چکے ہو، پھر تم نصیحت کیوں نہیں حاصل کرتے؟ [۶۲]}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {ہم ہی نے تمہیں پیدا کیا ہے، پھر تم تصدیق کیوں نہیں کرتے؟} یعنی: کیا تم دوبارہ جی اٹھنے (بعث) کی تصدیق نہیں کرتے (۵)؟ کیونکہ...

---

(۱) مادہ: (ہیم)۔ (۲) (م) اور (د) میں: السعد ہے، اور جو درست ہے وہ (ظ) اور الکشاف ۴/۵۶ سے ہے، اور زمخشری نے بھی اسے الکشاف ۱/۴۹۱ میں نقل کیا ہے اور ان کا نام ابو الشعراء الضبی بتایا ہے۔ (۳) "السبعہ" ص ۶۲۳ میں ابو عمرو کی قرات، اور ابن خالویہ نے اسے "القراءات الشاذہ" ص ۱۵۱ میں نقل کیا اور کہا: 'هذا نزلهم'، سکون کے ساتھ، ہارون نے ابو عمرو اور عیاش سے۔ (۴) ۵/۴۸۳۔ (۵) تفسیر البغوی ۴/۲۸۷۔

Resurrection is like the initial creation. It was said: the meaning is: We created your sustenance, so will you not believe that this is your food (1) if you do not believe? God Almighty’s saying: {Have you seen that which you emit?} i.e., what you pour of semen into the wombs of women (2). {Is it you who create it} i.e., from which you form the human being {or are We the creators} the determiners, the fashioners (3). This is an argument against them and an explanation of the first verse, i.e., if you acknowledge that We are its creator and no one else, then acknowledge the resurrection. Abu al-Sammal, Muhammad bin al-Sumayfa', and Ashhab al-Uqayli read: "tamnuna" with a fatha on the ta (4), and they are two linguistic variants: amna and mana, and amdhā and madhā, yumini and yamni, yumdhi and yamdhi (5). Al-Mawardi (6): It is possible that their meanings differ in my opinion, so it would be: amna: if it is emitted from intercourse. And mana: if it is emitted from a wet dream. In naming semen "mani," there are two views: One: for its emission (imna'uhu) which is its spilling. The second: for its measurement, and from it is the "mann" which is weighed with it (7); because it is a measure for that, likewise semen is a sound measure for the fashioning of the creation. God Almighty’s saying: {We have decreed death among you} is also an argument, i.e., He who is able to cause death is able to create, and if He is able to create, He is able to resurrect.

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/458. (2) Gharib al-Qur'an by Ibn Qutayba, p. 450. (3) Al-Kashshaf 4/56. (4) Al-Qira'at al-Shadhah, p. 151, and Al-Kashshaf 4/56 from Abu al-Sammal, and Al-Muharrar al-Wajiz 5/248 from Ibn Abbas and Abu al-Sammal. (5) Ma'ani al-Qur'an for al-Farra' 3/128. (6) In Al-Nukat wa al-'Uyun 5/458. (7) Al-Manna, and al-Mann in the language of Tamim, and al-Manna is more eloquent: a measure for ghee, or a scale for weighing, and it is estimated at approximately half a kilogram in our time, or slightly more or less depending on its type, including the Egyptian Manna which is 347/412 grams, the Roman which is 541/643 grams, and the medical which is 563/618 grams. Mu'jam Matn al-Lugha 1/86, and the entries (m-n-n) and (m-n-y).

पुनर्जन्म प्रारंभिक रचना की तरह है। यह कहा गया है: इसका अर्थ है: हमने तुम्हारा रिज़्क़ (आजीविका) पैदा किया है, तो क्या तुम विश्वास नहीं करोगे कि यह तुम्हारा भोजन है (1) यदि तुम विश्वास नहीं करते? अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {क्या तुमने उसे देखा है जिसे तुम टपकाते हो?} यानी, स्त्रियों के गर्भाशय में तुम जो वीर्य डालते हो (2)। {क्या तुम उसे पैदा करते हो} यानी, जिससे तुम मनुष्य का रूप देते हो {या हम ही पैदा करने वाले हैं} निर्धारित करने वाले, रूप देने वाले (3)। यह उनके खिलाफ एक तर्क है और पहली आयत की व्याख्या है, यानी, यदि तुम स्वीकार करते हो कि हम ही इसके निर्माता हैं और कोई नहीं, तो पुनरुत्थान को भी स्वीकार करो। अबू अल-समाल, मुहम्मद बिन अल-सुमैफा और अश्हब अल-उकैली ने इसे "ता" पर ज़बर (फथह) के साथ «तम्नूना» पढ़ा है (4), और ये दो भाषाई रूप हैं: अमना और मना, और अमज़ा और मज़ा, युमनी और यमनी, युमज़ी और यमज़ी (5)। अल-मावर्दी (6): यह संभव है कि मेरे विचार में उनके अर्थ भिन्न हों, इसलिए यह होगा: अमना: यदि संभोग से वीर्यपात हो। और मना: यदि स्वप्नदोष से वीर्यपात हो। वीर्य को "मनी" नाम देने के दो कारण हैं: पहला: इसके निकलने (इमना) के कारण, जो इसका बहना है। दूसरा: इसके परिमाण (अंदाज़ा) के कारण, और इसी से "मना" निकला है जिससे तौला जाता है (7); क्योंकि यह उसके लिए एक मात्रा है, उसी तरह वीर्य सृष्टि के निर्माण के लिए एक सही मात्रा है। अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {हमने तुम्हारे बीच मौत को मुक़द्दर किया है} यह भी एक तर्क है, यानी, जो मारने की शक्ति रखता है वह पैदा करने की शक्ति भी रखता है, और यदि वह पैदा करने की शक्ति रखता है तो वह पुनरुत्थान की शक्ति भी रखता है।

(1) अल-नुकत वल-उयून 5/458। (2) इब्न कुतैबा द्वारा गरीब अल-कुरान पृष्ठ 450। (3) अल-कश्शाफ 4/56। (4) अल-किरात अल-शाज़ाह पृष्ठ 151, और अबू अल-समाल से अल-कश्शाफ 4/56, और इब्न अब्बास और अबू अल-समाल से अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/248। (5) अल-फर्रा के लिए मानी अल-कुरान 3/128। (6) अल-नुकत वल-उयून 5/458 में। (7) अल-मना, और तमीम की भाषा में अल-मन्न, और अल-मना अधिक स्पष्ट है: एक माप जिससे घी मापा जाता है, या एक तराजू जिससे तौला जाता है, और हमारे समय में इसका अनुमान लगभग आधा किलोग्राम है, या इसके प्रकार के आधार पर थोड़ा अधिक या कम है, जिसमें मिस्र का मना है जो 347/412 ग्राम है, रोमन 541/643 ग्राम है, और चिकित्सा मना 563/618 ग्राम है। मुअजम मतन अल-लुगा 1/86, और शब्द (m-n-n) और (m-n-y)।

دوبارہ پیدا کرنا پہلی بار پیدا کرنے کی طرح ہے۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ: ہم نے تمہارا رزق پیدا کیا ہے، تو کیا تم تصدیق نہیں کرتے کہ یہ تمہارا کھانا ہے (1) اگر تم ایمان نہیں لاتے؟ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {بھلا تم نے دیکھا جو تم ٹپکاتے ہو؟} یعنی: وہ منی جو تم عورتوں کے رحم میں ڈالتے ہو (2)۔ {کیا تم اسے پیدا کرتے ہو} یعنی: جس سے تم انسان کی صورت بناتے ہو {یا ہم پیدا کرنے والے ہیں} یعنی مقرر کرنے والے اور صورتیں بنانے والے (3)۔ اور یہ ان کے خلاف ایک دلیل ہے اور پہلی آیت کا بیان ہے، یعنی: اگر تم اس بات کا اقرار کرتے ہو کہ اس کے خالق ہم ہی ہیں کوئی اور نہیں، تو دوبارہ جی اٹھنے کا بھی اعتراف کرو۔ اور ابوالسمال، محمد بن السمیفع اور اشہب العقیلی نے «تَمْنُونَ» تاء کے فتحہ (زبر) کے ساتھ پڑھا ہے (4)، اور یہ دو لغتیں ہیں: امنی اور منی، اور امذی اور مذی، یمنی اور یمنی، یمذی اور یمذی (5)۔ ماوردی (6) کا قول ہے: میرے نزدیک احتمال ہے کہ ان دونوں کے معنی مختلف ہوں، چنانچہ امنی کا مطلب ہوگا: جب جماع سے انزال ہو، اور منی کا مطلب ہوگا: جب احتلام سے انزال ہو۔ منی کو منی کہنے کی دو وجوہات ہیں: پہلی: اس کے امناء یعنی بہانے کی وجہ سے۔ دوسری: اس کے اندازے کی وجہ سے، اور اسی سے "منا" ہے جس سے تولا جاتا ہے (7)؛ کیونکہ وہ اس کے لیے ایک مقدار ہے، اسی طرح منی تخلیق کی صورت گری کے لیے ایک صحیح مقدار ہے۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {ہم نے تمہارے درمیان موت کو مقرر کر دیا ہے} یہ بھی ایک دلیل ہے، یعنی: جو مارنے پر قادر ہے وہ پیدا کرنے پر بھی قادر ہے، اور جب وہ پیدا کرنے پر قادر ہے تو وہ دوبارہ جی اٹھنے پر بھی قادر ہے۔

(1) النکت والعیون 5 / 458۔ (2) غریب القرآن لابن قتیبہ ص 450۔ (3) الکشاف 4 / 56۔ (4) القراءات الشاذہ ص 151، اور الکشاف 4 / 56 عن ابی السمال، اور المحرر الوجیز 5 / 248 عن

ابن عباس وابي السمال۔ (5) معانی القرآن للفراء 3 / 128۔ (6) النکت والعیون 5 / 458 میں۔ (7) المنا، اور لغتِ تمیم میں المَنُّ، اور المنا زیادہ فصیح ہے: وہ پیمانہ جس سے گھی ناپا جائے، یا وہ ترازو جس سے تولا جائے، اور ہمارے زمانے میں اس کی مقدار تقریباً آدھا کلو گرام ہے، یا اس کی قسم کے لحاظ سے تھوڑا کم یا زیادہ ہوتا ہے، چنانچہ مصری منا 347/412 گرام ہے، رومی 541/643 گرام ہے، اور طبی 563/618 گرام ہے۔ معجم متن اللغہ 1 / 86، اور مادہ (منن) و (منی)۔

208 Surah Al-Waqi'ah: Verses 60 - 62

Mujahid, Humayd, Ibn Muhaysin, and Ibn Kathir read: «qadarnā» with a light 'dal', while the rest read it with a shaddah [qaddarnā] (1).

Al-Dahhak said: Meaning: We have made equals between the people of heaven and the people of earth (2). It was said: We have decreed. And it was said: We have written (3). The meanings are close, for no one remains except Him, Exalted and Majestic is He.

{And We are not to be outrun. [We have ordained] that We will replace you with the likes of you} meaning: if We wanted to replace your likes, no one could precede Us (4), meaning: no one could overcome Us. "And We are not to be outrun" means: by being overcome (5). Al-Tabari said (6): The meaning is: We have ordained death among you so that We may replace your likes after your death with others of your kind, and We are not to be outrun regarding your appointed terms, meaning: a latecomer does not advance, and an early one does not delay.

{And bring you into being in that which you do not know} in forms and appearances (7). Al-Hasan said: Meaning: We make you monkeys and pigs as We did to nations before you (8). It was said: The meaning is: We bring you forth in the Resurrection in forms other than your forms in the world; so the believer is beautified with a white face, and the disbeliever is made ugly with a black face (9). Sa'id ibn al-Musayyib (10): His words, the Almighty: {in that which you do not know} means in the crops of black birds in Barhout, as if they were swallows. Barhout: a valley in Yemen. Mujahid said: «in that which you do not know»

(1) The reading of Ibn Kathir in Al-Sab'ah p. 623, and Al-Taysir p. 207. (2) Tafsir al-Baghawi 4 / 287. (3) Al-Nukat wal-'Uyun 5 / 458. (4) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 5 / 114. (5) Gharib al-Qur'an by Ibn Qutaybah p. 450. (6) In the Tafsir 22 / 347-348. (7) Tafsir Abi al-Layth 3/318. (8) Tafsir al-Baghawi 4 / 287. (9) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4 / 339 similarly. (10) In the copies except (Z): Jubayr, and what is established is (Z) and Tafsir al-Baghawi 4 / 287 and the commentary is from him.

२०८ सूरा अल-वाक़िया: आयतें ६० - ६२

मुजाहिद, हुमैद, इब्न मुहैसिन और इब्न कसीर ने पढ़ा है: «क़दरना» 'दाल' के हल्के उच्चारण के साथ, जबकि अन्य ने इसे तशदीद के साथ पढ़ा है [क़द्दरना] (१)।

अल-दहक ने कहा: यानी: हमने आसमान वालों और ज़मीन वालों के बीच समानता की है (२)। और कहा गया: हमने फैसला किया। और कहा गया: हमने लिखा (३)। अर्थ एक-दूसरे के करीब हैं, क्योंकि उनके अलावा कोई और बाकी नहीं रहता, वह प्रतापी और महिमामय है।

{और हम पीछे नहीं रहने वाले हैं। [इस बात पर] कि हम तुम्हारे जैसे ही दूसरों को बदल दें} यानी: अगर हम तुम्हारे जैसों को बदलना चाहें, तो हमसे कोई आगे नहीं निकल सकता (४), यानी: हमें कोई हरा नहीं सकता। «और हम पीछे नहीं रहने वाले हैं» का अर्थ है: पराजित होने से (५)। अल-तबरी ने कहा (६): इसका अर्थ है: हमने तुम्हारे बीच मृत्यु को निर्धारित किया है ताकि तुम्हारी मृत्यु के बाद हम तुम्हारी ही तरह के दूसरों को बदल सकें, और हम तुम्हारी नियत अवधियों के संबंध में पीछे नहीं रहने वाले हैं, यानी: कोई देर से आने वाला आगे नहीं बढ़ता, और कोई पहले आने वाला पीछे नहीं रहता।

{और तुम्हें ऐसी अवस्था में पैदा कर दें जिसे तुम नहीं जानते} रूपों और आकृतियों में (७)। अल-हसन ने कहा: यानी: हम तुम्हें बंदर और सूअर बना दें जैसा कि हमने तुमसे पहले की कौमों के साथ किया था (८)। और कहा गया: अर्थ है: हम तुम्हें पुनरुत्थान में दुनिया के तुम्हारे रूपों के अलावा अन्य रूपों में उठाएँगे; अतः मोमिन का चेहरा सफेदी से सुंदर होगा, और काफिर का चेहरा कालेपन से कुरूप होगा (९)। सईद इब्न अल-मुसय्यिब (१०): अल्लाह तआला का कथन: {जिसमें तुम नहीं जानते} का अर्थ है बरहूत में काले पक्षियों के पेट में, जैसे कि वे अबाबील हों। बरहूत: यमन में एक घाटी है। मुजाहिद ने कहा: «जिसमें तुम नहीं जानते»

(१) अल-सबआ में इब्न कसीर का पाठ पृ. ६२३, और अल-तयसीर पृ. २०७। (२) तफ़सीर अल-बग़वी ४/२८७। (३) अल-नुकत वल-उयून ५/४५८। (४) ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-क़ुरआन ५/११४। (५) इब्न कुतैबा द्वारा ग़रीब अल-क़ुरआन पृ. ४५०। (६) तफ़सीर २२/३४७-३४८ में। (७) तफ़सीर अबी अल-लैथ ३/३१८। (८) तफ़सीर अल-बग़वी ४/२८७। (९) नहहास द्वारा इ'राब अल-क़ुरआन ४/३३९ इसी तरह। (१०) (ज़) के अलावा अन्य प्रतियों में: जुबैर, और जो स्थापित है वह (ज़) और तफ़सीर अल-बग़वी ४/२८७ है और विवरण उन्हीं का है।

۲۰۸ سورہ الواقعہ: آیات ۶۰ - ۶۲

مجاہد، حمید، ابن محیصن اور ابن کثیر نے «قَدَرْنا» دال کی تخفیف کے ساتھ پڑھا ہے، باقیوں نے تشدید کے ساتھ پڑھا ہے(۱)۔

ضحاک نے کہا: یعنی: ہم نے آسمان والوں اور زمین والوں کے درمیان برابری کر دی(۲)۔ اور کہا گیا: ہم نے فیصلہ کر دیا۔ اور کہا گیا: ہم نے لکھ دیا(۳)۔ معنی ایک دوسرے کے قریب ہیں، چنانچہ اس (عز و جل) کے علاوہ کوئی باقی نہیں رہتا۔

﴿وَمَا نَحْنُ بِمَسْبُوقِينَ . عَلَى أَن نُّبَدِّلَ أَمْثَالَكُمْ﴾ یعنی: اگر ہم چاہیں کہ تمہارے جیسے بدل دیں تو کوئی ہم سے آگے نہیں بڑھ سکتا(۴)، یعنی: کوئی ہم پر غالب نہیں آ سکتا۔ «وَمَا نَحْنُ بِمَسْبُوقِينَ» کا مطلب ہے: مغلوب نہیں ہیں(۵)۔ طبری نے کہا(۶): معنی یہ ہے کہ: ہم نے تمہارے درمیان موت کو مقدر کر دیا ہے اس بنیاد پر کہ تمہاری موت کے بعد تمہارے جیسے دوسروں کو تمہاری جگہ لے آئیں، اور ہم تمہاری مدتوں (موت کے وقت) میں پیچھے رہ جانے والے نہیں ہیں، یعنی: نہ کوئی پیچھے رہنے والا آگے بڑھتا ہے اور نہ کوئی آگے بڑھنے والا پیچھے ہٹتا ہے۔

﴿وَنُنشِئَكُمْ فِي مَا لَا تَعْلَمُونَ﴾ صورتوں اور ہیئتوں میں(۷)۔ حسن نے کہا: یعنی: ہم تمہیں بندر اور سور بنا دیں جیسا کہ تم سے پہلے لوگوں کے ساتھ کیا گیا(۸)۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ: ہم تمہیں قیامت میں تمہاری دنیاوی صورتوں کے علاوہ صورتوں میں پیدا کریں گے، چنانچہ مومن کا چہرہ سفیدی سے خوبصورت ہو جائے گا اور کافر کا چہرہ سیاہی سے بدصورت ہو جائے گا(۹)۔ سعید بن مسیب(۱۰): اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فِيمَا لَا تَعْلَمُونَ﴾ یعنی برہوت میں سیاہ پرندوں کے پوٹوں میں، گویا وہ ابابیل ہوں، اور برہوت: یمن میں ایک وادی ہے۔ مجاہد نے کہا: «فِيمَا لَا تَعْلَمُونَ»

(۱) السبعۃ ص ۶۲۳ میں ابن کثیر کی قرآت، اور التیسیر ص ۲۰۷۔ (۲) تفسیر البغوی ۴/۲۸۷۔ (۳) النکت والعیون ۵/۴۵۸۔ (۴) معانی القرآن للزجاج ۵/۱۱۴۔ (۵) غریب القرآن لابن قتیبہ ص ۴۵۰۔ (۶) تفسیر ۲۲/۳۴۷-۳۴۸ میں۔ (۷) تفسیر ابی اللیث ۳/۳۱۸۔ (۸) تفسیر البغوی ۴/۲۸۷۔ (۹) اعراب القرآن للنحاس ۴/۳۳۹ اس کی مانند۔ (۱۰) نسخوں میں سوائے (ظ) کے: جبیر ہے، اور ثابت شدہ (ظ) اور تفسیر البغوی ۴/۲۸۷ ہے اور کلام اسی سے ہے۔

...in whatever form We willed(1). It was said: the meaning is: We bring you into being in a world you do not know, and in a place you do not know.

Allah's saying: {And indeed, you have already known the first creation} meaning: when you were created from a sperm-drop, then from a clot, then from a lump of flesh(2), and you were nothing, narrated from Mujahid(3) and others. Qatadah and Al-Dahhak: it means the creation of Adam, peace be upon him(4). {Then why do you not remember?} meaning: then why do you not take heed? And in the report: It is most amazing that someone denies the next life while seeing the first life, and it is amazing that someone believes in the next life but does not strive for the abode of permanence(5).

The general reading is: "al-nash'ah" (shortened). Mujahid, Al-Hasan, Ibn Kathir, and Abu Amr read it: "al-nashā'ah" (extended), and its explanation has already passed in "Al-Ankabut"(6).

Allah's saying: {Have you seen that which you sow? (63) Is it you who makes it grow, or are We the Grower? (64) If We willed, We could make it [dry] debris, and you would remain wondering (65) [Saying], "Indeed, we are laden with debt (66) Rather, we have been deprived" (67)}.

Allah's saying: {Have you seen that which you sow?} This is another argument, meaning: tell me about what you till in your land and cast seed into; do you make it sprout and obtain it as a crop so that there are spikes and grain in it, or do We do that(7)? Your part is only the seed and the splitting of the earth. So if you admit that bringing out the spikes from the grain is not up to you, how can you deny the bringing out of the dead from the earth and their return?! And He attributed tilling to them and sowing/growing to Himself (the Exalted); because tilling is their action and it proceeds...

(1) Tafsir Mujahid 2/650, and narrated by Al-Tabari 22/346. (2) Al-Wasit 4/237. (3) In his Tafsir 2/650. (4) Narrated by Abd al-Razzaq in al-Tafsir 2/272, and Al-Tabari 22/347 from Qatadah. (5) Narrated by Ibn al-Jawzi in al-Muntazam 6/328 from Ali bin al-Husayn in a similar way. (6) 16/352. (7) Tafsir Al-Tabari 22/348.

...जिस भी रूप में हम चाहें(1)। यह कहा गया है: अर्थ यह है कि: हम तुम्हें ऐसी दुनिया में पैदा करते हैं जिसे तुम नहीं जानते, और ऐसी जगह में जिसे तुम नहीं जानते।

अल्लाह का कथन: {और वास्तव में, तुम पहली रचना को पहले ही जान चुके हो} अर्थात: जब तुम्हें एक बूंद (वीर्य) से बनाया गया, फिर जमे हुए खून से, फिर मांस के लोथड़े से(2), और तुम कुछ नहीं थे, मुजाहिद(3) और अन्य से वर्णित है। क़तादा और अद-दह्हाक: इसका अर्थ है आदम (उन पर शांति हो) की रचना(4)। {तो फिर तुम याद क्यों नहीं करते?} अर्थात: तो फिर तुम ध्यान क्यों नहीं देते? और एक रिपोर्ट में है: यह बहुत ही आश्चर्यजनक है कि कोई पहली रचना को देखकर दूसरी रचना (परलोक) को झुठलाता है, और आश्चर्य की बात है कि कोई दूसरी रचना पर विश्वास करता है लेकिन स्थायित्व के घर (परलोक) के लिए प्रयास नहीं करता(5)।

आम पाठ (क़िरात) है: "अल-नशा" (ह्रस्व)। मुजाहिद, अल-हसन, इब्न कसीर और अबू अम्र ने इसे "अल-नशाआह" (दीर्घ) पढ़ा है, और इसका स्पष्टीकरण "अल-अनकबूत"(6) में बीत चुका है।

अल्लाह का कथन: {क्या तुमने देखा है जो तुम बोते हो? (63) क्या तुम उसे उगाते हो या हम उगाने वाले हैं? (64) यदि हम चाहें, तो हम उसे [सूखा] कचरा बना सकते हैं, और तुम हैरान रह जाते (65) [यह कहते हुए], "वास्तव में, हम कर्ज में डूबे हुए हैं (66) बल्कि, हम वंचित रह गए हैं" (67)}।

अल्लाह का कथन: {क्या तुमने देखा है जो तुम बोते हो?} यह एक और तर्क है, अर्थात: मुझे उसके बारे में बताओ जो तुम अपनी ज़मीन में जोतते हो और उसमें बीज डालते हो; क्या तुम उसे अंकुरित करते हो और फसल के रूप में प्राप्त करते हो ताकि उसमें बालियां और अनाज हों, या हम ऐसा करते हैं(7)? तुम्हारा हिस्सा केवल बीज और ज़मीन को फाड़ना है। तो यदि तुम स्वीकार करते हो कि अनाज से बालियाँ निकालना तुम्हारे हाथ में नहीं है, तो तुम मृतकों को ज़मीन से निकालने और उनकी वापसी को कैसे नकार सकते हो?! और उसने जोतने (हल चलाने) का श्रेय उन्हें दिया और उगाने का श्रेय स्वयं (उच्च) को दिया; क्योंकि जोतना उनका कार्य है और यह चलता है...

(1) तफ़सीर मुजाहिद 2/650, और अल-तबरी 22/346 द्वारा वर्णित। (2) अल-वसीत 4/237। (3) उनकी तफ़सीर 2/650 में। (4) क़तादा से तफ़सीर 2/272 में अब्द अल-रज्ज़ाक और अल-तबरी 22/347 द्वारा वर्णित। (5) इब्न अल-जौज़ी द्वारा अल-मुंतज़म 6/328 में अली बिन अल-हुसैन से इसी तरह वर्णित। (6) 16/352। (7) तफ़सीर अल-तबरी 22/348।

جس بھی صورت میں ہم چاہیں(1)۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ: ہم تمہیں ایسے عالم میں پیدا کرتے ہیں جسے تم نہیں جانتے، اور ایسی جگہ جہاں تم نہیں جانتے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور بیشک تم پہلی پیدائش کو جان چکے ہو} یعنی: جب تم ایک نطفہ سے پیدا کیے گئے، پھر ایک لوتھڑے سے، پھر ایک بوٹی سے(2)، اور تم کچھ نہ تھے، مجاہد(3) وغیرہ سے مروی ہے۔ قتادہ اور ضحاک: یعنی آدم علیہ السلام کی تخلیق(4)۔ {تو پھر تم نصیحت کیوں نہیں حاصل کرتے؟} یعنی: تو پھر تم یاد کیوں نہیں کرتے؟ اور خبر میں ہے: تعجب ہے اس شخص پر جو پہلی تخلیق کو دیکھ کر دوسری زندگی کو جھٹلاتا ہے، اور تعجب ہے اس پر جو دوسری زندگی کی تصدیق کرتا ہے لیکن دائمی گھر کے لیے کوشش نہیں کرتا(5)۔

عام قراءت ہے: "النَّشْأَةَ" (بغیر مد کے)۔ اور مجاہد، حسن، ابن کثیر اور ابو عمرو نے اسے "النَّشَاءَةَ" (مد کے ساتھ) پڑھا ہے، اور اس کا بیان "العنکبوت"(6) میں گزر چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {بھلا دیکھو تو سہی کہ جو کچھ تم بوتے ہو؟ (63) کیا اسے تم اگاتے ہو یا ہم اگانے والے ہیں؟ (64) اگر ہم چاہیں تو اسے ریزہ ریزہ کر دیں پھر تم باتیں بناتے رہ جاؤ (65) کہ ہم تو زیربار ہو گئے (66) بلکہ ہم تو بالکل ہی محروم رہے (67)}۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {بھلا دیکھو تو سہی کہ جو کچھ تم بوتے ہو؟} یہ ایک اور حجت ہے، یعنی: مجھے اس کے بارے میں بتاؤ جو تم اپنی زمین میں کاشت کرتے ہو اور اس میں بیج ڈالتے ہو، کیا تم اسے اگاتے ہو اور اسے فصل کی صورت میں حاصل کرتے ہو کہ اس میں خوشہ اور اناج ہو، یا یہ ہم کرتے ہیں(7)؟ تمہاری طرف سے تو صرف بیج ڈالنا اور زمین کو چیرنا ہے، پس جب تم نے

اقرار کر لیا کہ اناج سے خوشہ نکالنا تمہارے بس میں نہیں، تو پھر تم مردوں کو زمین سے نکالنے اور ان کے دوبارہ زندہ ہونے کا انکار کیسے کرتے ہو؟! اور کاشتکاری کی نسبت ان کی طرف کی اور اگانے کی نسبت اپنی طرف؛ اس لیے کہ ہل چلانا ان کا فعل ہے اور وہ چلتا ہے...

(1) تفسیر مجاہد 2/650، اور طبری نے اسے ان سے نقل کیا 22/346۔ (2) الوسیط 4/237۔ (3) اپنی تفسیر 2/650 میں۔ (4) عبدالرزاق نے التفسیر 2/272 میں اور طبری نے 22/347 میں قتادہ سے روایت کیا ہے۔ (5) ابن الجوزی نے المنتظم 6/328 میں علی بن الحسین سے اسی طرح روایت کیا ہے۔ (6) 16/352۔ (7) تفسیر طبری 22/348۔

Page 210 Surah Al-Waqi'ah: Verses 63 - 67

...on their choice, and the sowing is by the action of Allah Almighty and grows according to His choice, not according to theirs (1). Likewise, what Abu Huraira narrated from the Prophet ﷺ that he said: "Let none of you say: 'I have sown (zara'tu),' but let him say: 'I have tilled (harathtu),' for the Sower is Allah." Abu Huraira said: Have you not heard the words of Allah Almighty: {Is it you who make it grow, or are We the Grower?} (2).

It is recommended for everyone who casts seeds into the ground to recite after seeking refuge (Isti'adha): {Have you seen that which you sow?} the verse, then say: "Rather, Allah is the Sower, the Grower, and the Deliverer. O Allah, bless Muhammad, and provide us with its fruit, and spare us from its harm, and make us among the grateful for Your blessings, and among those who remember Your favors, and bless it for us, O Lord of the worlds." It is said that this saying is a security for that crop from all pests; worms, locusts, and so on; we heard it from a reliable source, and it was tried and found to be so.

The meaning of {Is it you who make it grow} is: you make it (3). It may be said: "So-and-so is a sower (zarra')" as it is said: "a tiller (harrath)," meaning: he does what leads to becoming a crop that pleases the sowers. The term "zar'u" (sowing/crop) may be applied to seeding the land and tilling it (4) metaphorically.

I say: This is a prohibition for guidance and etiquette, not a prohibition of banning and obligation. Among it is the saying of the Prophet, peace and blessings be upon him: "Let none of you say: 'My slave ('abdi)' and 'My bondwoman (amati),' but let him say: 'My boy (ghulami),' 'My girl (jariyati),' 'My young man (fataya),' and 'My young woman (fatati).'" (5) And the discussion on it has already passed in "Yusuf" (6). Some scholars went so far as to say: ...

(1) Al-Nukat wa'l-Uyun 5/460, and what follows from it as well. (2) Narrated by Al-Bazzar (1289 Kashf al-Astar), Al-Tabari 22/348, and Ibn Hibban in his Sahih (5723), and Al-Tabarani in Al-Awsat (8024). Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 4/120: Narrated by Al-Tabarani in Al-Awsat and Al-Bazzar, and in it is Muslim bin Abi Muslim Al-Jarmi, and I did not find anyone who wrote his biography, and the rest of its men are trustworthy. We said: Muslim ibn Abi Muslim Al-Jarmi was mentioned by Ibn Hibban in Al-Thiqat 9/158, and authenticated by Al-Khatib in Tarikh Baghdad 13/100. (3) After it in (M): a crop (zar'an). (4) Karaba the land, yakrubuha, karban and kiraban: turned it

over for plowing, and stirred it for sowing. Al-Lisan (K-R-B). (5) Previous 6/213. (6) 11/354.

पृष्ठ २१० सूरह अल-वाक़िया: आयत ६३ - ६७

...उनकी पसंद पर, और खेती अल्लाह तआला के काम से है और उसकी पसंद पर उगती है, उनकी पसंद पर नहीं (१)। इसी तरह, जो अबू हुरैरा ने नबी ﷺ से रिवायत किया कि उन्होंने फरमाया: "तुममें से कोई यह न कहे: 'मैंने बोया (ज़रअतु)', बल्कि कहे: 'मैंने जोता (हरथतु)', क्योंकि बोने वाला अल्लाह है।" अबू हुरैरा ने कहा: क्या तुमने अल्लाह तआला का यह कौल नहीं सुना: {क्या तुम इसे उगाते हो, या हम उगाने वाले हैं?} (२)।

मिट्टी में बीज डालने वाले हर व्यक्ति के लिए मुस्तहब (पसंदीदा) है कि वह इस्तिआज़ा (अऊज़ु बिल्लाह...) के बाद पढ़े: {क्या तुमने देखा जो तुम बोते हो?} आयत, फिर कहे: "बल्कि अल्लाह ही बोने वाला, उगाने वाला और पहुँचाने वाला है। ऐ अल्लाह, मुहम्मद पर रहमत नाज़िल फरमा, और हमें इसका फल प्रदान कर, और हमें इसके नुकसान से बचा, और हमें अपनी नेमतों के लिए शुक्रगुज़ार बनाने वालों और अपने एहसानों को याद करने वालों में से बना, और हमारे लिए इसमें बरकत दे, ऐ तमाम जहानों के रब।" कहा जाता है कि यह दुआ उस फसल के लिए तमाम आफ़तों; कीड़ों, टिड्डियों वगैरह से सुरक्षा है; हमने इसे एक विश्वसनीय सूत्र से सुना है, और इसे आज़माया गया और ऐसा ही पाया गया।

{क्या तुम इसे उगाते हो} का अर्थ है: तुम इसे बनाते हो (३)। यह कहा जा सकता है: "फलां बोने वाला (ज़र्राअ) है" जैसे कहा जाता है: "जोतने वाला (हर्राथ)", यानी: वह ऐसा काम करता है जो उस फसल बनने की ओर ले जाता है जो बोने वालों को खुश करती है। "ज़रअ" (बुवाई/फसल) शब्द का प्रयोग भूमि को सींचने और जोतने (४) के लिए लाक्षणिक रूप से किया जा सकता है।

मैंने कहा: तो यह मार्गदर्शन और शिष्टाचार के लिए निषेध है, पाबंदी और अनिवार्यता का निषेध नहीं है। इसी में से [नबी] सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम का फरमान है: "तुममें से कोई यह न कहे: 'मेरा गुलाम (अब्दी)' और 'मेरी दासी (अमती)', बल्कि कहे: 'मेरा लड़का (गुलामी)', 'मेरी लड़की (जारियती)', 'मेरा युवक (फ़ताया)', और 'मेरी युवती (फ़ताती)'।" (५) और इस पर चर्चा "यूसुफ़" (६) में बीत चुकी है। कुछ विद्वानों ने तो यहाँ तक कह दिया कि: ...

(१) अल-नुकत वल-उयून ५/४६०, और इसके बाद का हिस्सा भी। (२) अल-बज़्ज़ार (१२८९ कश्फ़ अल-अस्तार), अल-तबरी २२/३४८, और इब्न हिब्बान ने अपनी सहीह (५७२३) में, और अल-तबरानी ने अल-औसत (८०२४) में इसे रिवायत किया है। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद ४/१२० में कहा:

इसे अल-तबरानी ने अल-औसत में और अल-बज़्ज़ार ने रिवायत किया है, और इसमें मुस्लिम बिन अबी मुस्लिम अल-जरमी है, और मुझे कोई नहीं मिला जिसने उसकी जीवनी लिखी हो, और इसके बाकी आदमी भरोसेमंद हैं। हमने कहा: मुस्लिम इब्न अबी मुस्लिम अल-जरमी का ज़िक्र इब्न हिब्बान ने अल-थिकात ९/१५८ में किया है, और अल-खतीब ने तारीख़ बग़दाद १३/१०० में इसकी तस्दीक की है। (३) (म) में इसके बाद है: फसल (ज़रअन्)। (४) करबा अल-अर्ज़, यकरुबुहा, करबन व किराबन: हल चलाने के लिए उसे पलटना, और बुवाई के लिए उसे उभारना। अल-लिसान (क-र-ब)। (५) पिछला ६/२१३। (६) ११/३५४।

صفحہ ۲۱۰ سورہ الواقعہ: آیات ۶۳ - ۶۷

...ان کے اختیار پر، اور کھیتی اللہ تعالیٰ کے فعل سے ہے اور اسی کے اختیار پر اگتی ہے نہ کہ ان کے اختیار پر (۱)۔ اور اسی طرح جو ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ نے نبی ﷺ سے روایت کیا کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "تم میں سے کوئی یہ نہ کہے: 'میں نے بویا (زرعتُ)'، بلکہ کہے: 'میں نے ہل چلایا (حرثتُ)'، کیونکہ بونے والا اللہ ہی ہے"۔ ابو ہریرہ نے کہا: کیا تم نے اللہ تعالیٰ کا یہ قول نہیں سنا: ﴿ءَأَنتُمْ تَزْرَعُونَهُ أَمْ نَحْنُ الزَّٰرِعُونَ﴾ {کیا تم اسے اگاتے ہو یا ہم اگانے والے ہیں؟} (۲)۔

اور زمین میں بیج ڈالنے والے ہر شخص کے لیے مستحب ہے کہ وہ استعاذہ کے بعد پڑھے: ﴿أَفَرَءَيْتُم مَّا تَحْرُثُونَ﴾ آیت، پھر کہے: "بلکہ اللہ ہی بونے والا، اگانے والا اور پہنچانے والا ہے، اے اللہ! محمد ﷺ پر درود نازل فرما، اور ہمیں اس کا پھل عطا فرما، اور ہمیں اس کے نقصان سے بچا، اور ہمیں اپنی نعمتوں پر شکر گزاروں اور اپنے احسانات کو یاد کرنے والوں میں سے بنا، اور ہمارے لیے اس میں برکت عطا فرما، اے رب العالمین"۔ اور کہا جاتا ہے کہ یہ قول اس فصل کے لیے تمام آفات؛ کیڑوں، ٹڈی دل وغیرہ سے امان ہے؛ ہم نے اسے ایک ثقہ (قابل بھروسہ) شخص سے سنا، اور آزمایا تو اسے ویسا ہی پایا۔

اور ﴿أَأَنتُمْ تَزْرَعُونَهُۥٓ﴾ کے معنی ہیں: تم اسے بناتے ہو (۳)۔ اور کہا جا سکتا ہے: "فلاں بونے والا (زراع) ہے" جیسے کہا جاتا ہے: "ہل چلانے والا (حراث)"، یعنی: وہ ایسا کام کرتا ہے جس کا نتیجہ ایسی فصل کی صورت میں نکلتا ہے جو کسانوں کو خوش کر دے۔ اور "زرع" کا لفظ زمین کو تیار کرنے اور اسے جوتنے (۴) پر مجازاً بولا جاتا ہے۔

میں کہتا ہوں: پس یہ ارشاد اور ادب کے طور پر ممانعت ہے، نہ کہ تحریم (حرام کرنے) اور وجوب کی ممانعت، اور اسی میں سے آپ ﷺ کا یہ قول ہے: "تم میں سے کوئی یہ نہ کہے: 'میرا

بندہ (عبدی)' اور 'میری لونڈی (امتی)'، بلکہ کہے: 'میرا لڑکا (غلامی)'، 'میری لڑکی (جاریتی)'، 'میرا نوجوان (فتای)' اور 'میری نوجوان لڑکی (فتاتی)'" (۵) اور اس بارے میں قول (بحث) "یوسف" (۶) میں گزر چکا ہے۔ اور بعض علماء نے مبالغہ کرتے ہوئے کہا: ...

(۱) النکت والعیون ۵/۴۶۰، اور اس کے بعد کا حصہ بھی۔ (۲) اسے البزار (۱۲۸۹ کشف الاستار)، الطبری ۲۲/۳۴۸، اور ابن حبان نے اپنی صحیح (۵۷۲۳)، اور الطبرانی نے الاوسط (۸۰۲۴) میں روایت کیا ہے۔ الہیثمی نے مجمع الزوائد ۴/۱۲۰ میں کہا: اسے الطبرانی نے الاوسط میں اور البزار نے روایت کیا ہے، اور اس میں مسلم بن ابی مسلم الجرمی ہے، اور مجھے ایسا کوئی نہیں ملا جس نے اس کا تذکرہ (سوانح) لکھا ہو، اور اس کے باقی راوی ثقہ ہیں۔ ہم کہتے ہیں: مسلم ابن ابی مسلم الجرمی کا ذکر ابن حبان نے الثقات ۹/۱۵۸ میں کیا ہے، اور خطیب نے تاریخ بغداد ۱۳/۱۰۰ میں اس کی توثیق کی ہے۔ (۳) (م) میں اس کے بعد ہے: زرعاً (کھیتی)۔ (۴) كَرَبَ الأرض یکربها کرباً وکراباً: ہل چلانے کے لیے اسے الٹنا پلٹنا، اور اسے کاشت کے لیے تیار کرنا۔ اللسان (کرب)۔ (۵) سابقہ ۶/۲۱۳۔ (۶) ۱۱/۳۵۴۔

Surah Al-Waqi'ah: Verses 63 - 67 211 One should not say: "I plowed and I succeeded," but rather say: "Allah helped me so I plowed, and He gave me by His grace what I attained." Al-Mawardi said(1): This verse includes two matters: First: Gratefulness to them for having grown their crops so they could live by them, so they should be thankful for His blessing upon them. Second: The proof that mandates consideration; that since He caused their crops to grow after the disappearance of its seeds, and its transition to a balanced state from rot and dust until it became green crops, then made it strong and many times greater than what it was, then bringing back from death is easier and more possible for Him. In this proof, there is sufficiency for those of sound nature. Then He said: {If We willed, We could make it debris} meaning: broken: meaning the crops. And 'hutam' (debris) is the fragile, perished thing from which no benefit is derived in food or nourishment. So He drew attention with that also to two matters: First: What He bestowed upon them of blessings in their crops since He did not make it debris, so they should be thankful. Second: That they should reflect on that within themselves, just as He makes the crops debris if He wills, He also destroys them if He wills so they may take heed and be deterred(2). {And you would be left wondering} meaning: wondering at its disappearance, and regretting what befell you, said Al-Hasan, Qatadah, and others(3). In 'Al-Sihah'(4): 'tafakkaha', meaning: wondered, and it is said: regretted. Allah the Almighty said: {And you would be left wondering} meaning: you regret. And 'tafakkahtu bi-sh-shay'': I enjoyed it. Yaman said: You regret your expenditures, its evidence is: {And he began to turn his hands over what he had spent on it} [Al-Kahf: 42]. Ikrimah said: Blaming one another(5) and regretting what passed from your disobedience to Allah, which necessitated your punishment until it reached you in your crops. Ibn Kaysan: You grieve(6). And the meaning is similar. (1) In 'Al-Nukat wa al-'Uyun' 5/460. (2) 'Al-Nukat wa al-'Uyun' 5/460. (3) 'I'rab al-Qur'an' by Al-Nahhas 4/340, and Al-Tabari narrated it from both of them 22/350. (4) Root: (f-k-h). (5) 'Tafsir al-Baghawi' 4/287, and the completion of Ikrimah's statement was mentioned from Al-Hasan not from Ikrimah, and Al-Zamakhshari also mentioned it in 'Al-Kashshaf' 4/57 from Al-Hasan. (6) 'Al-Nukat wa al-'Uyun' 5/460.

सूरा अल-वाक़िआ: आयतें 63 - 67 211 यह नहीं कहना चाहिए: "मैंने हल चलाया और फल पाया," बल्कि यह कहना चाहिए: "अल्लाह ने मेरी मदद की तो मैंने हल चलाया, और उसने अपने अनुग्रह से मुझे वह दिया जो मैंने प्राप्त किया।" अल-मावर्दी (1) ने कहा: इस आयत में दो बातें शामिल हैं: पहली: उन पर यह एहसान जताना कि उनकी फसलें उगाईं ताकि वे उनके सहारे जीवित रह सकें और अल्लाह की उन पर नेमतों का शुक्रिया अदा करें। दूसरी: वह प्रमाण जो विचार करने के लिए बाध्य करता है; कि चूँकि उसने उनकी फसलों को उसके बीजों के गायब होने के बाद उगाया, और सड़ने और धूल से उसकी स्थिति के स्थिर होने के बाद जब तक कि वह हरी फसल नहीं बन गई, फिर उसे उसके पिछले स्वरूप से कई गुना अधिक मजबूत बना दिया, तो जो मर चुका है उसे दोबारा जीवित करना उसके लिए आसान और अधिक संभव है। इस प्रमाण में, स्वस्थ स्वभाव वालों के लिए पर्याप्त सामग्री है। फिर उसने कहा: {यदि हम चाहते तो उसे चूरा बना देते} यानी: टूटा हुआ: यानी फसल को। और 'हुताम' (चूरा) वह नष्ट होने वाली चीज़ है जिसका भोजन या पोषण में कोई लाभ नहीं होता। तो उसने इसके माध्यम से भी दो बातों की ओर ध्यान आकर्षित किया: पहली: उन पर उनकी फसल में जो नेमतें बरसाईं चूँकि उसने उसे चूरा नहीं बनाया ताकि वे शुक्रगुज़ार हों। दूसरी: कि वे अपने आप में इस पर विचार करें, जैसे वह चाहे तो फसल को चूरा बना देता है, वैसे ही वह चाहे तो उन्हें नष्ट कर सकता है ताकि वे नसीहत लें और बाज आ जाएँ(2)। {तो तुम चकित रह जाते} यानी: उसके चले जाने पर चकित होते, और तुम पर जो बीता उस पर पछताते, यह अल-हसन, क़तादह और अन्य (3) ने कहा है। 'अल-सिहाह' (4) में है: 'तफ़क्कह' का अर्थ है: चकित होना, और यह भी कहा जाता है: पछताना। अल्लाह तआला ने कहा: {तो तुम चकित रह जाते} यानी: तुम पछताते। और 'तफ़क्कहतु बि-श-शय' का अर्थ है: मैंने उससे आनंद लिया। यमन ने कहा: तुम अपने खर्चों पर पछताओगे, इसका प्रमाण है: {और वह उन (खर्चों) पर अपने हाथ मलने लगा जो उसने उसमें खर्च किए थे} [अल-कहफ़: 42]। इकरीमा ने कहा: एक-दूसरे को दोष देना(5) और अल्लाह की उस नाफरमानी पर पछताना जो आपसे पहले हो चुकी थी, जिसने आपकी सज़ा को अनिवार्य बना दिया यहाँ तक कि वह आपकी फसल तक पहुँच गई। इब्न कैसान: तुम दुखी होगे(6)। और अर्थ समान हैं। (1) 'अल-नुकात वल-उयून' 5/460 में। (2) 'अल-नुकात वल-उयून' 5/460। (3) अल-नहस द्वारा 'इराब अल-कुरान' 4/340, और अल-तबरी ने उन दोनों से इसे 22/350 में उद्धृत किया है। (4) मूल शब्द: (f-k-h)। (5) 'तफ़सीर अल-बग़वी' 4/287, और इकरीमा के कथन की पूर्णता अल-हसन से उल्लिखित है न कि इकरीमा से, और इसी तरह अल-ज़मखशरी ने 'अल-कशाफ़' 4/57 में अल-हसन से इसका उल्लेख किया है। (6) 'अल-नुकात वल-उयून' 5/460।

سورة الواقعہ: آیات 63 - 67 211 یہ نہ کہے: "میں نے ہل چلایا تو میں نے پایا،" بلکہ کہے: "اللہ نے میری مدد کی تو میں نے ہل چلایا، اور اس نے اپنے فضل سے مجھے وہ دیا جو میں نے پایا۔" الماوردی (1) نے کہا: یہ آیت دو باتوں پر مشتمل ہے: پہلی: ان پر یہ احسان جتانا کہ ان کی کھیتی اگائی تاکہ وہ اس کے ذریعے زندہ رہیں اور اس کی ان پر نعمتوں کا شکر ادا کریں۔ دوسری: وہ برہان جو غور و فکر کو واجب کرتی ہے؛ کہ جب اس نے ان کی کھیتی کو اس کے بیجوں کے فنا ہونے کے بعد اگایا، اور اسے سڑاند اور مٹی سے نکال کر ایک مستحکم حالت میں تبدیل کیا یہاں تک کہ وہ سبز کھیتی بن گئی، پھر اسے پہلے سے کئی گنا زیادہ مضبوط بنا دیا، تو جو مر چکا ہے اسے دوبارہ زندہ کرنا اس کے لیے زیادہ آسان اور زیادہ قدرت والا کام ہے، اور اس برہان میں سلیم الفطرت لوگوں کے لیے کافی سامانِ عبرت ہے۔ پھر اس نے فرمایا: {اگر ہم چاہتے تو اسے ریزہ ریزہ کر دیتے} یعنی: ٹکڑے ٹکڑے: یعنی کھیتی کو۔ اور 'حطام' سے مراد وہ بوسیدہ اور ہلاک ہونے والی چیز ہے جس سے کھانے پینے میں کوئی فائدہ حاصل نہیں کیا جا سکتا۔ چنانچہ اس کے ذریعے بھی دو باتوں پر توجہ دلائی: پہلی: ان کی کھیتی میں ان پر کیا گیا احسان کہ اسے ریزہ ریزہ نہیں کیا تاکہ وہ شکر ادا کریں۔ دوسری: تاکہ وہ اس سے اپنے بارے میں عبرت حاصل کریں، جیسے وہ چاہے تو کھیتی کو ریزہ ریزہ کر دیتا ہے، اسی طرح وہ چاہے تو انہیں ہلاک کر سکتا ہے تاکہ وہ نصیحت پکڑیں اور رک جائیں (2)۔ {تو تم باتیں بناتے رہ جاتے} یعنی: اس کے جانے پر تعجب کرتے، اور جو تم پر گزری اس پر نادم ہوتے، یہ حسن، قتادہ اور دیگر (3) نے کہا ہے۔ اور 'الصحاح' (4) میں ہے: 'تَفَکَّہَ' یعنی: تعجب کیا، اور کہا جاتا ہے: نادم ہوا۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {تو تم باتیں بناتے رہ جاتے} یعنی: تم نادم ہوتے۔ اور 'تَفَکَّہْتُ بِالشَّيءِ' یعنی: میں نے اس سے فائدہ اٹھایا / لطف لیا۔ یمان نے کہا: تم اپنے اخراجات پر نادم ہو گے، اس کی دلیل ہے: {اور وہ اپنے

ہاتھوں کو ملنے لگا اس پر جو اس نے اس میں خرچ کیا تھا} [الکہف: 42]۔ عکرمہ نے کہا: تم ایک دوسرے کو ملامت کرو گے (5) اور اللہ کی اس نافرمانی پر نادم ہو گے جو تم سے پہلے سرزد ہوئی تھی، جس نے تمہاری سزا کو واجب کر دیا یہاں تک کہ وہ تمہاری کھیتی تک پہنچ گئی۔ ابن کیسان: تم غمگین ہو گے (6)۔ اور معنی قریب قریب ہیں۔ (1) النکت والعیون 5/460 میں۔ (2) النکت والعیون 5/460۔ (3) اعراب القرآن للنحاس 4/340، اور طبری نے ان دونوں سے روایت کی ہے 22/350۔ (4) مادہ: (فکہ)۔ (5) تفسیر البغوی 4/287، اور عکرمہ کے قول کا تتمہ حسن سے منقول ہے نہ کہ عکرمہ سے، اور اسی طرح زمخشری نے الکشاف 4/57 میں اسے حسن سے نقل کیا ہے۔ (6) النکت والعیون 5/460ا

212

Surah Al-Waqi'ah: Verses 65 - 67

And in it are two dialects: *tafakkahūn* (you wonder/jest) and *tafaknūn*(1). Al-Farra' said: The *noon* is the dialect of 'Ukl(2). In "Al-Sihah"(3): *at-tafakkun* means to regret what has passed. It was said: *at-tafakkuh* means talking about what does not concern you. From it, joking is called *fukāhah* (with damma on fa). As for *fakāhah* (with fatha) – it is the verbal noun of *fakiha ar-rajul* (with kasra on kaf) – and he is *fakihun* when he is of good spirit and humorous(4).

The general reading is: "faẓaltum" (so you would remain) with a fatha on the *ẓā*. Abdullah read: "faẓiltum" with a kasra on the *ẓā*(5), and Harun reported it from Hussein from Abu Bakr. Those who use the fatha follow the original form, and the original is: *ẓalaltum*, so the first *lām* was omitted for lightness. Those who use the kasra transferred the kasra of the first *lām* to the *ẓā* and then omitted it.

﴿إِنَّا لَمُغْرَمُونَ﴾ (Indeed, we are burdened with debt / penalized). Abu Bakr and Al-Mufaddal read: "A-innā" with two hamzas as an interrogative(6), and Asim reported it from Zirr bin Hubaysh. The rest read it with one hamza as a statement, meaning: they say: "Indeed, we are penalized," i.e., punished. Ibn Abbas and Qatadah both said: "Al-Gharām" means punishment(7). From it is the saying of Ibn al-Muhallam:

"I trusted that preserving (you) is my nature, and that my heart is ensnared and enamored by you."(8)

Mujahid and Ikrimah said: "Enthralled with us,"(9) and from it is the saying of An-Namir bin Tawlab:

"They were asked about remembering her, but it was kept hidden, while he remained a hostage and enamored with her."(10)

---

(1) Tahdhib al-Lugha 10/280, attributing it to Tamim. (2) Al-Adhdad by Abu Bakr al-Anbari p. 65 without attributing it to al-Farra'. (3) Entry: (f-k-n). (4) Al-Sihah (f-k-h). (5) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 4 / 340-341. (6) Al-Sab'ah p. 623, and At-Taysir p. 207. (7) Tafsir al-Baghawi 4 / 288, and Al-Tabari 22 / 352 from Qatadah. (8) An-Nukat wal-'Uyun 5 / 461. (9) Tafsir al-Baghawi 4 / 288. (10) Mukhtarat Ibn al-Shajari p. 16, and Muntaha al-Talab by Ibn Maymun 1/286.

212

सूरह अल-वाकि'आ: आयतें 65 - 67

और इसमें दो बोलियाँ हैं: 'तफ़क्काहून' और 'तफ़कनून'(1)। अल-फ़र्रा ने कहा: नून 'उक्ल की बोली है(2)। "अल-सिहाह"(3) में है: 'अत-तफ़क्कुन' का अर्थ है जो बीत गया उस पर पछताना। कहा गया है: 'अत-तफ़क्कुह' का अर्थ है उन बातों के बारे में बात करना जो आपसे संबंधित नहीं हैं। इसी से मज़ाक को 'फ़ुकाहह' (फ़ा पर दम्मा के साथ) कहा जाता है। जहाँ तक 'फ़काहह' (फ़ा पर फ़तहा के साथ) का सवाल है, तो यह 'फ़किह अर-रजुल' (काफ़ पर कसरा के साथ) का स्रोत है - और वह 'फ़किहुन' है जब वह अच्छे स्वभाव और विनोदी होता है(4)।

आम पठन है: "फ़ज़लतुम" (तो तुम रह जाते) ज़ा पर फ़तहा के साथ। अब्दुल्ला ने ज़ा पर कसरा के साथ "फ़ज़िलतुम" पढ़ा(5), और हारून ने इसे हुसैन से अबू बक्र के माध्यम से रिपोर्ट किया। जिसने फ़तहा के साथ पढ़ा उसने मूल का पालन किया, और मूल है: 'ज़ललतुम', इसलिए सरलता के लिए पहले 'लाम' को हटा दिया गया। जिसने कसरा के साथ पढ़ा, उसने पहले 'लाम' के कसरा को 'ज़ा' पर स्थानांतरित कर दिया और फिर उसे हटा दिया।

﴿إِنَّا لَمُغْرَمُونَ﴾ (निस्संदेह, हम पर बोझ/जुर्माना डाला गया है)। अबू बक्र और अल-मुफ़ज़्ज़ल ने प्रश्नवाचक के रूप में दो हम्ज़ाओं के साथ "अ-इन्ना" पढ़ा(6), और आसिम ने इसे ज़िर बिन हुबैश से रिपोर्ट किया। बाकी लोगों ने इसे एक हम्ज़ा के साथ एक बयान के रूप में पढ़ा, यानी वे कहते हैं: "निस्संदेह हम पर दंड है," अर्थात दंडित। इब्न अब्बास और क़तादा ने कहा: 'अल-ग़राम' का अर्थ है दंड(7), और इसी से इब्न अल-मुहल्लम का कथन है:

"मुझे भरोसा था कि तुम्हें याद रखना मेरा स्वभाव है, और मेरा दिल तुम्हारे वश में और तुम पर मोहित है।"(8)

मुजाहिद और इकरीमा ने कहा: "हम पर मोहित,"(9) और इसी से अन-नमीर बिन तौलब का कथन है:

"उसे याद करने के बारे में पूछा गया, लेकिन इसे गुप्त रखा गया, जबकि वह उसका बंधक और उस पर मोहित बना रहा।"(10)

(1) तहज़ीब अल-लुग़ा 10/280, इसे तमीम से जोड़ते हुए। (2) अल-अज़दाद अबू बक्र अल-अंबारी द्वारा पृष्ठ 65, अल-फ़र्रा का उल्लेख किए बिना। (3) प्रविष्टि: (फ़-क-न)। (4) अल-सिहाह (फ़-क-ह)। (5) इराब अल-कुरान अन-नहहास द्वारा 4 / 340-341। (6) अल-सब'आ पृष्ठ 623, और अत-तयसीर पृष्ठ 207। (7) तफ़सीर अल-बग़वी 4 / 288, और अल-तबरी 22 / 352 क़तादा से। (8) अन-नुकातु वल-उयून 5 / 461। (9) तफ़सीर अल-बग़वी 4 / 288। (10) मुख्तारत इब्न अल-शजरी पृष्ठ 16, और मुंतहा अल-तलब इब्न मैमुन द्वारा 1/286।

212

سورة الواقعہ: آیات 65 - 67

اور اس میں دو لغتیں ہیں: 'تَفَکَّھُون' اور 'تَفَکْنُون'(1)۔ فراء نے کہا: نون قبیلہ عُکْل کی لغت ہے(2)۔ "الصحاح"(3) میں ہے: 'التفکن' کا مطلب ہے ماضی پر افسوس کرنا۔ کہا گیا: 'التفکہ' کا مطلب ہے ایسی باتوں میں مشغول ہونا جو تم سے متعلق نہ ہوں، اسی سے مذاق کو 'فُکاہہ' (ف پر پیش کے ساتھ) کہا جاتا ہے۔ جہاں تک 'فَکاہہ' (ف پر زبر کے ساتھ) کا تعلق ہے، تو یہ 'فَکِہَ الرجل' (ک پر زیر کے ساتھ) کا مصدر ہے - اور وہ 'فَکِہٌ' ہے جب وہ خوش مزاج اور خوش طبع ہو(4)۔

عام قرأت: "فَظَلْتُمْ" ظ پر زبر کے ساتھ ہے۔ عبداللہ بن مسعود نے ظ پر زیر کے ساتھ "فَظِلْتُمْ" پڑھا(5)، اور ہارون نے اسے حسین سے، انہوں نے ابوبکر سے روایت کیا ہے۔ جس نے زبر کے ساتھ پڑھا اس نے اصل کے مطابق پڑھا، اور اصل "ظَلَلْتُمْ" ہے، تو تخفیف کے لیے پہلے 'لام' کو حذف کر دیا گیا۔ اور جس نے زیر کے ساتھ پڑھا، اس نے پہلے 'لام' کی زیر کو 'ظ' کی طرف منتقل کیا اور پھر اسے حذف کر دیا۔

﴿إِنَّا لَمُغْرَمُونَ﴾ ابوبکر اور مفضل نے دو ہمزہ کے ساتھ استفہامیہ انداز میں "أَئِنَّا" پڑھا(6)، اور اسے عاصم نے زر بن حبیش سے روایت کیا ہے۔ باقی قرأ نے ایک ہمزہ کے ساتھ خبریہ انداز میں پڑھا، یعنی وہ کہتے ہیں: "بیشک ہم پر تاوان ڈال دیا گیا ہے،" یعنی ہم عذاب دیے گئے ہیں۔ ابن عباس اور قتادہ دونوں نے کہا: 'الغرام' کے معنی عذاب کے ہیں(7)، اور اسی سے ابن المحلم کا قول ہے:

"مجھے یقین تھا کہ تیری حفاظت میری جبلت ہے، اور میرا دل تیری محبت میں گرفتار اور مغلوب ہے۔"(8)

مجاہد اور عکرمہ نے کہا: "ہم پر مسلط کر دیا گیا،"(9) اور اسی سے نمر بن تولب کا قول ہے:

"اس کی یاد کے بارے میں پوچھا گیا تو چھپایا گیا، حالانکہ وہ اس کی محبت کا اسیر اور اس پر فدا تھا۔"(10)

---

(1) تہذیب اللغۃ 10/280، اسے تمیم کی طرف منسوب کیا گیا ہے۔ (2) الاضداد از ابوبکر الانباری ص 65، بغیر فراء کی طرف نسبت کے۔ (3) مادہ: (فکن)۔ (4) الصحاح (فکہ)۔ (5) اعراب القرآن از نحاس 4 / 340-341۔ (6) السبعہ ص 623، اور التیسیر ص 207۔ (7) تفسیر بغوی 4 / 288، اور طبری نے 22 / 352 میں قتادہ سے روایت کیا ہے۔ (8) النکت والعیون 5 / 461۔ (9) تفسیر بغوی 4 / 288۔ (10) مختارات ابن الشجری ص 16، اور منتہی الطلب از ابن میمون 1/286۔

Surah Al-Waqi'ah: Verses 66 - 67 213

It is said: "Fulan (so-and-so) is infatuated ('ugrima) with Fulana (so-and-so)," meaning he is passionately attached to her. From this comes "al-gharam," which refers to a persistent evil/harm (1). Mujahid also said: "Verily, we are meeting with evil" (2). Muqatil ibn Hayyan said: "We are destroyed." Al-Nahhas (3) said: "Verily, we are laden with debt (lamughramun)" is derived from "al-gharam," which is destruction, as the poet said:

The day of al-Nisar and the day of al-Jifar were a punishment and were destruction (gharam) (4)

Al-Dahhak and Ibn Kisan said: It is from "al-ghurm" (debt/loss), and "al-mughram" is the one whose wealth has gone without compensation (5). That is: we have lost the grain that we sowed. Murrah al-Hamdani said: "We are held accountable."

{Nay, but we are deprived} meaning: we are deprived of the produce we sought (6). "Al-Mahrum" (the deprived) is the one who is prevented from sustenance (rizq). "Al-Mahrum" is the opposite of "al-marzuq" (the provided for), and it refers to the one who struggles for livelihood (al-muharif) according to the saying of Qatadah (7). On the authority of Anas: The Prophet ﷺ passed by the land of the Ansar and asked, "What prevents you from farming?" They said, "Drought." He said, "Do not do that, for Allah Almighty says: I am the Sower; if I wish, I sow with water, if I wish, I sow with wind, and if I wish, I sow with seed." Then he recited: {Have you seen what you sow? Is it you who makes it grow, or are We the Grower?} (8).

I say: In this report and the preceding hadith, there is what validates the view of those who include "Al-Zari'" (The Sower/Grower) among the names of Allah, Glory be to Him. However, the majority of scholars rejected it, and we have mentioned that in "al-Kitab al-Asna fi Sharh Asma' Allah al-Husna" (The Finest Book in Explaining the Beautiful Names of Allah) (9).

---

(1) Tahdhib al-Lugha 8/131. (2) Tafsir Mujahid 2/650, and Al-Tabari recorded it 22/352. (3) In I'rab al-Qur'an 4/341. (4) The speaker is Bishr ibn Abi Khazim al-Asadi, and it is in his Diwan p. 198. (5) Tafsir al-Baghawi 4/288. (6) Al-Wasit 4/238. (7) Recorded by Abd al-Razzaq in al-Tafsir 2/272, and al-Tabari 22/353. (8) We did not find it (the source of this specific hadith wording). (9) pp. 94 and 103.

सूरह अल-वक़िया: आयत 66 - 67 213

कहा जाता है: "फ़लां फ़लां पर आसक्त ('उग्रिमा) है," यानी वह उसके प्रति अत्यंत भावुक है। इसी से "अल-ग़राम" शब्द आया है, जिसका अर्थ है एक स्थायी बुराई/हानि (1)। मुजाहिद ने यह भी कहा: "निस्संदेह, हम बुराई से मिल रहे हैं" (2)। मुक़ातिल बिन हयान ने कहा: "हम नष्ट हो गए हैं।" अल-नहस (3) ने कहा: "निस्संदेह, हम पर बोझ लाद दिया गया है (लमुग़रामून)" शब्द "अल-ग़राम" से लिया गया है, जिसका अर्थ विनाश है, जैसा कि कवि ने कहा है:

अल-निसार का दिन और अल-जीफ़र का दिन सज़ा थे और वे विनाश (ग़राम) थे (4)

अल-ज़ह्हाक और इब्न किसन ने कहा: यह "अल-ग़ुर्म" (ऋण/हानि) से है, और "अल-मुग़रम" वह है जिसका धन बिना किसी मुआवज़े के चला गया हो (5)। अर्थात्: हमने वह अनाज खो दिया जिसे हमने बोया था। मुर्रह अल-हमदानी ने कहा: "हमारा हिसाब लिया जा रहा है।"

{बल्कि हम तो वंचित रह गए} यानी: हमें उस पैदावार से वंचित कर दिया गया जिसकी हमने तलाश की थी (6)। "अल-महरूम" (वंचित) वह है जिसे जीविका (रिज़्क़) से रोक दिया गया हो। "अल-महरूम" "अल-मरज़ूक़" (संपन्न) का विलोम है, और यह उस व्यक्ति को संदर्भित करता है जो आजीविका के लिए संघर्ष करता है (अल-मुहारिफ़), क़तादा (7) के कथन के अनुसार। अनस के अधिकार पर: नबी ﷺ अंसार की ज़मीन से गुज़रे और पूछा, "तुम्हें खेती करने से क्या चीज़ रोक रही है?" उन्होंने कहा, "सूखा।" उन्होंने कहा, "ऐसा मत करो, क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: मैं बोने वाला हूँ; अगर मैं चाहूँ, तो मैं पानी से बोता हूँ, अगर मैं चाहूँ, तो मैं हवा से बोता हूँ, और अगर मैं चाहूँ, तो मैं बीज से बोता हूँ।" फिर उन्होंने पढ़ा: {क्या तुमने देखा है जो तुम बोते हो? क्या तुम उसे उगाते हो, या हम उगाने वाले हैं?} (8)।

मैं कहता हूँ: इस रिवायत और इससे पिछली हदीस में वह बात है जो उन लोगों के विचार को सही ठहराती है जो "अल-ज़ारी" (बोने वाला/उगाने वाला) को अल्लाह के नामों में शामिल करते हैं। हालाँकि, अधिकांश विद्वानों ने इसे अस्वीकार कर दिया है, और हमने "अल-किताब अल-अस्ना फ़ी शरह अस्मा' अल्लाह अल-हुस्ना" (अल्लाह के सुंदर नामों की व्याख्या में बेहतरीन किताब) (9) में इसका उल्लेख किया है।

(1) तहज़ीब अल-लुग़ा 8/131। (2) तफ़सीर मुजाहिद 2/650, और अल-तबरी ने इसे 22/352 में उद्धृत किया है। (3) इ'राब अल-क़ुरआन 4/341 में। (4) वक्ता बिशर इब्न अबी खाज़िम अल-असदी हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ 198 में है। (5) तफ़सीर अल-बाग़वी 4/288। (6) अल-वसीत 4/238। (7) अल-तफ़सीर 2/272 में अब्द अल-रज़्ज़ाक़ द्वारा उद्धृत, और अल-तबरी 22/353। (8) हमें यह नहीं मिला (इस विशिष्ट हदीस शब्दों का स्रोत)। (9) पृष्ठ 94 और 103।

سورہ الواقعہ: آیات 66 - 67 213

کہا جاتا ہے: "فلاں شخص فلاں عورت پر فریفتہ (اُغرِمَ) ہو گیا،" یعنی اس کا دل اس میں اٹک گیا، اسی سے "الغرام" ہے، اور یہ لازم پکڑے رہنے والی شر/تکلیف ہے (1)۔ مجاہد نے یہ بھی فرمایا: "ہم پر چٹی پڑ گئی/نقصان ہو گیا" (2)۔ مقاتل بن حیان نے کہا: ہلاک ہونے والے۔ النحاس (3) نے کہا: "إِنَّا لَمُغْرَمُونَ" غرام سے ماخوذ ہے جس کا مطلب ہلاکت ہے، جیسا کہ شاعر نے کہا:

النسار کا دن اور الجفار کا دن عذاب تھے اور وہ ہلاکت (غرام) تھے (4)

ضحاک اور ابن کیسان نے کہا: یہ "الغُرم" (تاوان/نقصان) سے ہے، اور "المغرم" وہ ہے جس کا مال بغیر کسی بدلے کے چلا گیا ہو (5)، یعنی: ہم نے وہ غلہ گنوا دیا جو ہم نے بویا تھا۔ مرہ الہمدانی نے کہا: ہم سے حساب لیا جا رہا ہے۔

{بلکہ ہم تو محروم رہ گئے} یعنی: ہم اس پیداوار سے محروم کر دیے گئے جس کی ہم نے طلب کی تھی (6)۔ اور "المحرو م" وہ ہے جسے رزق سے روک دیا گیا ہو۔ المحروم، المرزوق کی ضد ہے، اور قتادہ (7) کے قول کے مطابق اس سے مراد وہ شخص ہے جو حصولِ معاش میں تگ و دو کرتا ہے لیکن کامیاب نہیں ہوتا (المحارف)۔ حضرت انس سے روایت ہے کہ نبی کریم ﷺ انصار کی ایک زمین کے پاس سے گزرے تو پوچھا: "تمہیں کھیتی باڑی کرنے سے کیا چیز روک رہی ہے؟" انہوں نے عرض کیا: "قحط سالی۔" آپ ﷺ نے فرمایا: "ایسا نہ کرو، کیونکہ اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: میں بونے والا ہوں، اگر چاہوں تو پانی کے ساتھ اگاؤں، اگر چاہوں تو ہوا کے ساتھ اگاؤں، اور اگر چاہوں تو بیج کے ساتھ اگاؤں۔" پھر آپ ﷺ نے یہ آیت تلاوت فرمائی: {بھلا دیکھو تو جو تم بوتے ہو؟ کیا تم اسے اگاتے ہو یا ہم اگانے والے ہیں؟} (8)۔

میں کہتا ہوں: اس خبر اور اس سے پہلی حدیث میں وہ بات ہے جو ان لوگوں کے قول کی تصحیح کرتی ہے جنہوں نے "الزارع" (اگانے والا) کو اللہ سبحانہ کے اسماء میں داخل کیا ہے، لیکن جمہور علماء نے اس کا انکار کیا ہے، اور ہم نے اس کا ذکر "الكتاب الأسنى في شرح أسماء الله الحسنى" (9) میں کیا ہے۔

---

(1) تهذيب اللغة 131/8۔ (2) تفسیر مجاهد 650/2 ، اور اسے الطبری نے 352/22 میں روایت کیا ہے۔ (3) في إعراب القرآن 341/4۔ (4) قائل بشر بن ابی خازم الاسدی ہے، اور یہ ان کے دیوان ص 198 میں ہے۔ (5) تفسير البغوي 288/4۔ (6) الوسيط 238/4۔ (7) اسے عبد الرزاق نے التفسیر 272/2 ، اور الطبری نے 353/22 میں روایت کیا ہے۔ (8) ہم اس (حدیث) کے مآخذ تک نہیں پہنچ سکے۔ (9) ص 94 اور 103۔

214 Surah Al-Waqi'ah: Verses 68 - 74

Allah Almighty says: {Have you seen the water which you drink? (68) Is it you who let it down from the clouds (al-muzn), or are We the Letters-down? (69) If We willed, We could make it bitter (salt), why then do you not give thanks? (70) Have you seen the fire which you ignite? (71) Is it you who produced its tree, or are We the Producer? (72) We have made it a reminder and a provision for the travelers. (73) So glorify the Name of your Lord, the Most Great. (74)}

Allah's saying: {Have you seen the water which you drink?} to revive yourselves with it, and quench your thirst; because drinking only follows eating, and for this reason food was mentioned first in the previous verse. Do you not see that you give your guest drink after you feed him? Al-Zamakhshari said: If you were to do the opposite, you would fall under the saying of Abu al-Ala:

When other people's guests are served pure milk ... they serve their guests cold, pure water (1)

An Arab man was given drink and he said: I only drink upon a full stomach (thamila) (2). {Is it you who let it down from the clouds (al-muzn)} meaning: the clouds, the singular is: muzna (3), a poet said: We are like the water of the clouds, there is no weakness in our lineage, nor is a miser counted among us (4)

This is the opinion of Ibn Abbas, Mujahid, and others, that al-muzn means clouds (5). From Ibn Abbas also and al-Thawri: al-muzn is the sky and the clouds (6). In "As-Sahah" (7): Abu Zaid said: al-muzna is the white cloud, and the plural is: muzn, and al-muzna is the rainfall, he said:

(1) Al-Kashshaf 4/57, and what follows is also from it. Al-mahd: pure milk that has not been mixed with water. Al-shabam: cold water. Lisan al-Arab (m-h-d) and (sh-b-m). (2) Al-Ishtiqāq by Ibn Durayd 2/365, and he said: meaning: on something in his stomach. It is said: a man becomes 'thamil' when he gets drunk. (3) Majaz al-Qur'an by Abu Ubaidah 2/252. (4) The speaker: Samuel ibn Adiya the Jew, and the verse is in his Diwan p. 69. Al-nisab: origin. A man 'kaham' and 'kahim': heavy, old, sluggish person of no use. Lisan al-Arab (n-s-b) and (k-h-m). (5) Narrated by al-Tabari 22/354 from Mujahid, Qatada, and Ibn Zaid; and Mujahid's saying in his Tafsir 2/651. (6) Narrated by al-Tabari 22/354 from Ibn Abbas, may Allah be pleased with both. (7) Entry: (m-z-n).

214 सूरा अल-वाक़ियाह: आयत 68 - 74

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {क्या तुमने उस पानी को देखा जिसे तुम पीते हो? (68) क्या तुमने उसे बादलों (अल-मुज़्न) से उतारा है या उसे उतारने वाले हम हैं? (69) यदि हम चाहते तो उसे खारा (कड़वा) बना देते, फिर तुम शुक्रगुज़ार क्यों नहीं होते? (70) क्या तुमने उस आग को देखा जिसे तुम जलाते हो? (71) क्या उसके वृक्ष को तुमने पैदा किया है या पैदा करने वाले हम हैं? (72) हमने उसे एक नसीहत और मुसाफिरों के लिए फायदे की चीज़ बनाया है। (73) अतः अपने महान रब के नाम की तस्बीह (महिमा गान) करो। (74)}

अल्लाह का कथन: {क्या तुमने उस पानी को देखा जिसे तुम पीते हो?} ताकि तुम इससे जीवित रहो और अपनी प्यास बुझाओ; क्योंकि पीना भोजन के बाद आता है, और इसी कारण पिछली आयत में भोजन का उल्लेख पहले किया गया है। क्या तुम नहीं देखते कि तुम अपने अतिथि को खाना खिलाने के बाद पानी पिलाते हो? अल-ज़मखशरी ने कहा: यदि तुम इसका उल्टा करते, तो तुम अबू अल-अला के कथन के पात्र होते:

जब लोगों के मेहमानों को शुद्ध दूध पिलाया जाता है ... वे अपने मेहमानों को ठंडा, निर्मल जल पिलाते हैं (1)

एक अरब व्यक्ति को पीने के लिए दिया गया तो उसने कहा: मैं केवल भरे पेट (थमीला) पर पीता हूँ (2)। {क्या तुमने उसे बादलों (अल-मुज़्न) से उतारा है} अर्थात: बादल, एकवचन: 'मुज़ना' (3)। एक कवि ने कहा: हम बादलों के पानी की तरह हैं, हमारे वंश में कोई कमजोरी नहीं है, और न ही हमारे बीच कोई कंजूस गिना जाता है (4)

यह इब्न अब्बास, मुजाहिद और अन्य लोगों का मत है कि 'अल-मुज़्न' का अर्थ बादल है (5)। इब्न अब्बास और अल-थौरी से भी: 'अल-मुज़्न' का अर्थ आकाश और बादल है (6)। "अस-साहा" (7) में है: अबू ज़ैद ने कहा: 'अल-मुज़ना' सफेद बादल है, और बहुवचन 'मुज़्न' है, और 'अल-मुज़ना' का अर्थ वर्षा है। उन्होंने कहा:

(1) अल-कश्शाफ 4/57, और इसके बाद का हिस्सा भी उसी से है। अल-महद: शुद्ध दूध जिसमें पानी नहीं मिलाया गया हो। अल-शबम: ठंडा पानी। लिसान अल-अरब (म-ह-द) और (श-ब-म)। (2) इब्न दुरैद द्वारा अल-इश्तिक़ाक़ 2/365, और उन्होंने कहा: अर्थात: उसके पेट में कुछ होने पर। कहा जाता है: एक आदमी 'थमीला' हो जाता है जब वह नशे में होता है। (3) अबू उबैदा द्वारा मजाज़ अल-

क़ुरआन 2/252। (4) कहने वाला: समवाल इब्न आदिया यहूदी, और यह शेर उनके दीवान पृष्ठ 69 में है। अल-निसब: मूल। एक व्यक्ति 'कहम' और 'कहीम': भारी, बूढ़ा, सुस्त, बेकार व्यक्ति। लिसान अल-अरब (न-स-ब) और (क-ह-म)। (5) अल-तबरी 22/354 ने मुजाहिद, कतादा और इब्न ज़ैद से इसे उद्धृत किया है; और मुजाहिद का कथन उनकी तफ़सीर 2/651 में है। (6) अल-तबरी 22/354 ने इब्न अब्बास (रज़ि.) से इसे उद्धृत किया है। (7) शब्द: (मज़न)।

٢١٤ سورة الواقعہ: آیات ٦٨ - ٧٤

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ أَفَرَأَيْتُمُ الْمَاءَ الَّذِي تَشْرَبُونَ ٦٨ أَأَنْتُمْ أَنْزَلْتُمُوهُ مِنَ الْمُزْنِ أَمْ نَحْنُ الْمُنْزِلُونَ ٦٩ لَوْ نَشَاءُ جَعَلْنَاهُ أُجَاجًا فَلَوْلَا تَشْكُرُونَ ٧٠ أَفَرَأَيْتُمُ النَّارَ الَّتِي تُورُونَ ٧١ أَأَنْتُمْ أَنْشَأْتُمْ شَجَرَتَهَا أَمْ نَحْنُ الْمُنْشِئُونَ ٧٢ نَحْنُ جَعَلْنَاهَا تَذْكِرَةً وَمَتَاعًا لِلْمُقْوِينَ ٧٣ فَسَبِّحْ بِاسْمِ رَبِّكَ الْعَظِيمِ ٧٤ ﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ کیا تم نے اس پانی کو دیکھا جسے تم پیتے ہو؟ ﴾ تاکہ تم اس سے اپنی جانوں کو زندہ رکھو، اور اپنی پیاس بجھاؤ؛ کیونکہ پینا کھانے کے تابع ہوتا ہے، اور اسی لیے پچھلی آیت میں کھانے کا ذکر پہلے آیا ہے، کیا تم نہیں دیکھتے کہ تم اپنے مہمان کو کھانا کھلانے کے بعد پانی پلاتے ہو۔ الزمخشری نے کہا: اگر تم اس کے برعکس کرتے تو تم ابو العلاء کے قول کے مصداق ہوتے:

جب لوگوں کے مہمانوں کو خالص دودھ پلایا جاتا ہے ... تو وہ اپنے مہمانوں کو ٹھنڈا، صاف پانی پلاتے ہیں (١)

بعض عربوں کو پانی پلایا گیا تو انہوں نے کہا: میں صرف بھرے پیٹ (ثمیلہ) پر پیتا ہوں (٢)۔ ارشادِ باری تعالیٰ: ﴿ کیا تم نے اسے بادلوں (المزن) سے اتارا ہے ﴾ یعنی: بادل، واحد: مُزْنہ (٣)، شاعر نے کہا: پس ہم بادلوں کے پانی کی طرح ہیں، ہماری اصل میں کوئی کمزوری نہیں ہے، اور نہ ہی ہم میں کوئی بخیل شمار کیا جاتا ہے (٤)

اور یہ ابن عباس، مجاہد اور دیگر کا قول ہے کہ 'المزن' سے مراد بادل ہیں (٥)۔ ابن عباس اور ثوری سے یہ بھی مروی ہے کہ: المزن سے مراد آسمان اور بادل ہیں (٦)۔ اور «الصحاح» (٧)

میں ہے: ابو زید نے کہا: 'المزنة' سفید بادل کو کہتے ہیں، اور اس کی جمع 'مزن' ہے، اور 'المزنة' سے مراد بارش ہے، کہا:

(١) الکشاف ٤/٥٧، اور اس کے بعد والا حصہ بھی وہیں سے ہے۔ 'المحض': خالص دودھ جس میں پانی نہ ملا ہو۔ 'الشبم': ٹھنڈا پانی۔ اللسان (محض) اور (شبم)۔ (٢) الاشتقاق از ابن درید ٢/٣٦٥ اور کہا: یعنی: اپنے پیٹ میں کسی چیز پر۔ اور کہا جاتا ہے: 'ثمل الرجل' جب وہ نشے میں ہو۔ (٣) مجاز القرآن از ابو عبیدہ ٢/٢٥٢۔ (٤) قائل: السموأل بن عادیا الیہودی، اور یہ شعر ان کے دیوان صفحہ ٦٩ میں ہے۔ 'النصاب': اصل۔ اور 'رجل کہام' یا 'کہیم': بھاری، بوڑھا، سست، بے مصرف شخص۔ اللسان (نصب) اور (کہم)۔ (٥) اسے طبری نے ٢٢/٣٥٤ میں مجاہد، قتادہ اور ابن زید سے روایت کیا ہے، اور مجاہد کا قول ان کی تفسیر ٢/٦٥١ میں ہے۔ (٦) اسے طبری نے ٢٢/٣٥٤ میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے۔ (٧) مادہ: (مزن)۔

Surah Al-Waqi'ah: Verses 69 - 74 215

Did you not see that Allah sent down a rain-cloud, and the dust of the gazelles in the covert is being repelled (1). {Is it We who bring it down?} Meaning: If you know that I sent it down, why do you not thank Me by sincere worship to Me? And why do you deny My power to recreate? {If We willed, We could make it bitter} Meaning: intensely salty, according to Ibn Abbas. Al-Hasan said: bitter (2), brackish water that you cannot benefit from for drinking, planting, or anything else (3). {Then why do you not...} Meaning: Why do you not thank the One who did that for you (4). His Almighty saying: {Have you seen the fire that you kindle?} Meaning: Tell me about the fire that you produce by striking [stones or wood] from green trees. {Is it you who produced its tree} Meaning the tree from which the fire-sticks are made, which are Markh and 'Afar (5). From it is their saying: "In every tree there is fire, but the Markh and the 'Afar have excelled," meaning they have more of it (6), as if they took from the fire what is sufficient for them. It is said: because they are quick to ignite. It is said: "I kindled the fire" when you strike it, and "the fire-stick produced fire" when fire comes out of it. There is another dialect: "wariyah al-zand yarī" with a kasra on both (7). {Or are We the Producers?} Meaning: the inventors, the creators. Meaning: if you know My power, then thank Me, and do not deny My power of Resurrection. His Almighty saying: {We have made it a reminder} Meaning the fire of this world is an admonition of the Great Fire, according to Qatadah. Mujahid said: a vision for people from darkness (8). It was authentically reported from the Prophet ﷺ that he said: "Indeed, this fire of yours that the children of Adam kindle is one part out of seventy parts of the fire of Hell." They said: "O Messenger of Allah, if it were..."

(1) The speaker is Aws ibn Hajar, and it is in his Diwan p. 57. Al-Kinas: the retreat of wild animals like gazelles and cows to seek shelter from the heat. Al-Lisan (Kanas). Ibn Qutaybah said in Al-Ma'ani Al-Kabir 2/606: "taqma'u" means it drives away the 'qama'ah', which is a blue fly. He says: Allah singled him out with this rain-cloud at a time other than the rainy season during the heat, while the flies have not disappeared or gone away. (2) Tafsir Al-Baghawi 4/288. (3) I'rab Al-Qur'an by Al-Nahhas 4/342. Al-Qu'a': the thick, bitter water. Al-Lisan (Qa'a'). (4) Ma'ani Al-Qur'an by Al-Zajjaj 5/115. (5) Tafsir Al-Baghawi 4/288. (6) Al-Kamil by Al-Mubarrad 1/275-276, and the proverb in Al-Mustaqsa by Al-Zamakhshari 2/183. (7) Al-Sihah (Wara). (8) Al-Nukat wal-'Uyun 5/461.

सूरा अल-वाक़िया: आयतें 69 - 74 215

क्या आपने नहीं देखा कि अल्लाह ने बादलों से बारिश बरसाई, और जंगल में हिरणों की धूल को दूर भगाया गया (1)। {क्या हम इसे उतारने वाले हैं?} यानी: अगर तुम जानते हो कि मैंने इसे उतारा है, तो तुम मेरी ईमानदारी से इबादत करके मेरा शुक्रिया क्यों नहीं अदा करते? और तुम दोबारा ज़िंदा करने की मेरी शक्ति का खंडन क्यों करते हो? {अगर हम चाहें तो इसे खारा बना दें} यानी: अत्यधिक नमकीन, इब्न अब्बास के अनुसार। अल-हसन ने कहा: कड़वा (2), खारा पानी जिसका उपयोग आप पीने, बोने या किसी और चीज़ के लिए नहीं कर सकते (3)। {तो क्यों नहीं तुम...} यानी: तुम उसका शुक्रिया क्यों नहीं अदा करते जिसने तुम्हारे लिए यह किया (4)। अल्लाह का फरमान: {क्या तुमने उस आग को देखा जिसे तुम सुलगाते हो?} यानी: मुझे उस आग के बारे में बताओ जिसे तुम हरे पेड़ों से रगड़ कर पैदा करते हो। {क्या तुमने इसके पेड़ को पैदा किया है} यानी वह पेड़ जिससे चकमक लकड़ी बनाई जाती है, जो मर्ख और अफ़ार हैं (5)। इसी से उनकी कहावत है: "हर पेड़ में आग होती है, लेकिन मर्ख और अफ़ार ने बाजी मार ली," यानी उनमें यह ज़्यादा होती है (6), जैसे कि उन्होंने आग से उतना ही लिया है जितना उनके लिए काफी है। यह कहा जाता है: क्योंकि वे जल्दी आग पकड़ते हैं। कहा जाता है: "मैंने आग सुलगाई" जब आप इसे रगड़ते हैं, और "चकमक पत्थर से आग निकली" जब उससे आग निकलती है। इसमें एक और बोली है: "वरिया अल-ज़ंद यरी" दोनों पर कसरा के साथ (7)। {या हम पैदा करने वाले हैं?} यानी: आविष्कारक, निर्माता। मतलब: अगर तुम मेरी शक्ति को जानते हो, तो मेरा शुक्रिया अदा करो, और दोबारा जीवित करने की मेरी शक्ति का खंडन मत करो। अल्लाह का फरमान: {हमने इसे एक याददिहानी बनाया है} यानी दुनिया की आग बड़ी आग (जहन्नम) की नसीहत है, क़तादा के अनुसार। मुजाहिद ने कहा: अंधेरे से लोगों के लिए एक रोशनी (8)। पैगंबर ﷺ से सही तरीके से रिवायत है कि उन्होंने फरमाया: "बेशक तुम्हारी यह आग जिसे आदम की औलाद सुलगाती है, जहन्नम की आग के सत्तर हिस्सों में से एक हिस्सा है।" उन्होंने कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, अगर यह..."

(1) कहने वाले: औस बिन हजर, और यह उनके दीवान पृष्ठ 57 में है। अल-किनास: हिरणों और गायों जैसे जंगली जानवरों के छिपने की जगह जहाँ वे गर्मी से बचते हैं। अल-लिसान (कनास)। इब्न क़ुतैबा ने अल-मा'नी अल-कबीर 2/606 में कहा: "तक़माउ" का अर्थ है कि यह 'क़माआ' को भगाता है, जो एक नीली मक्खी है। वे कहते हैं: अल्लाह ने उसे गर्मी के मौसम में बारिश के बिना इस बादल से नवाज़ा, जबकि मक्खियाँ अभी गायब नहीं हुई थीं या गई नहीं थीं। (2) तफ़सीर अल-बगवी 4/288।

(3) इ'राब अल-कुरान अल-नहस द्वारा 4/342। अल-क़ुआ': कड़वा, गाढ़ा पानी। अल-लिसान (क़आ')। (4) मानी अल-कुरान अल-ज़ज्जाज द्वारा 5/115। (5) तफ़सीर अल-बगवी 4/288। (6) अल-कामिल अल-मुबर्रद द्वारा 1/275-276, और अल-ज़मखशरी द्वारा अल-मुस्तक़सा में कहावत 2/183। (7) अल-सिहाह (वरा)। (8) अल-नुकत वल-'उयून 5/461।

سورة الواقعہ: آیات ۶۹ - ۷۴ ۲۱۵

کیا تم نے نہیں دیکھا کہ اللہ نے بادل برسایا، اور جھاڑیوں میں ہرنوں کی گرد کو ہٹایا گیا (۱)۔ ﴿أَمْ نَحْنُ الْمُنزِلُونَ﴾ یعنی: جب تم جانتے ہو کہ میں نے اسے اتارا ہے، تو پھر تم میری خالص عبادت کے ذریعے میرا شکر کیوں ادا نہیں کرتے؟ اور تم دوبارہ پیدا کرنے پر میری قدرت کا انکار کیوں کرتے ہو؟ ﴿لَوْ نَشَاءُ جَعَلْنَاهُ أُجَاجًا﴾ یعنی: سخت نمکین، ابن عباس نے یہی کہا ہے۔ حسن نے کہا: کڑوا (۲) ایسا کھاری پانی جس سے تم پینے، کھیتی باڑی یا کسی اور چیز میں فائدہ نہ اٹھا سکو (۳)۔ ﴿فَلَوْلَا﴾ یعنی: تم اس کا شکر کیوں نہیں ادا کرتے جس نے تمہارے ساتھ یہ سلوک کیا (۴)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَفَرَأَيْتُمُ النَّارَ الَّتِي تُورُونَ﴾ یعنی: مجھے اس آگ کے بارے میں بتاؤ جسے تم سبز درختوں سے رگڑ کر نکالتے ہو۔ ﴿أَنتُمْ أَنشَأْتُمْ شَجَرَتَهَا﴾ یعنی وہ درخت جس سے آگ نکالنے کی لکڑیاں بنائی جاتی ہیں، اور وہ مرخ اور عفار ہیں (۵)، اسی سے ان کا قول ہے: "ہر درخت میں آگ ہوتی ہے، لیکن مرخ اور عفار نے کمال کر دیا،" یعنی ان میں یہ زیادہ ہوتی ہے (۶)، گویا انہوں نے آگ سے اتنا حصہ لیا ہے جتنا ان کے لیے کافی ہے۔ اور کہا جاتا ہے: کیونکہ وہ جلد آگ پکڑتے ہیں۔ کہا جاتا ہے: "میں نے آگ روشن کی" جب تم اسے رگڑتے ہو، اور "لکڑی سے آگ نکلی" جب اس سے آگ نکلتی ہے۔ اس میں ایک اور لغت ہے: "وَرِيَ الزَّنْدُ يَرِي" دونوں میں کسرہ کے ساتھ (۷)۔ ﴿أَمْ نَحْنُ الْمُنشِئُونَ﴾ یعنی: ایجاد کرنے والے، پیدا کرنے والے۔ یعنی: جب تم میری قدرت کو پہچانتے ہو تو میرا شکر ادا کرو، اور دوبارہ جی اٹھنے پر میری قدرت کا انکار نہ کرو۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿نَحْنُ جَعَلْنَاهَا تَذْكِرَةً﴾ یعنی دنیا کی آگ بڑی آگ (جہنم) کے لیے نصیحت ہے، قتادہ نے یہی کہا ہے۔ مجاہد نے کہا: اندھیرے میں لوگوں کے لیے بصیرت (۸)۔ نبی کریم ﷺ سے

ثابت ہے کہ آپ نے فرمایا: "تمہاری یہ آگ جسے بنی آدم جلاتے ہیں، جہنم کی آگ کے ستر حصوں میں سے ایک حصہ ہے۔" صحابہ نے عرض کیا: یا رسول اللہ، اگر یہی..."

(۱) قائل: اوس بن حجر، اور یہ ان کے دیوان ص ۵۷ میں ہے۔ کناس: ہرنوں اور گائے جیسے وحشی جانوروں کے چھپنے کی جگہ جہاں وہ گرمی سے بچتے ہیں۔ اللسان (کنس)۔ ابن قتیبہ نے المعانی الکبیر ۶۰۶/۲ میں کہا: تقمَّع: یعنی یہ 'قمعہ' کو بھگاتا ہے، جو ایک نیلی مکھی ہے۔ وہ کہتے ہیں: اللہ نے اسے گرمی میں بارش کے علاوہ اس بادل سے نوازا، جبکہ مکھیاں غائب نہیں ہوئی تھیں اور نہ ہی گئی تھیں۔ (۲) تفسیر بغوی ۲۸۸/۴۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۴/ ۳۴۲۔ القعاع: کڑوا گاڑھا پانی۔ اللسان (قعع)۔ (۴) معانی القرآن للزجاج ۵/ ۱۱۵۔ (۵) تفسیر بغوی ۲۸۸/۴۔ (۶) الکامل للمبرد ۱/ ۲۷۵-۲۷۶، اور المثل فی المستقصی للزمخشری ۲/ ۱۸۳۔ (۷) الصحاح (وری)۔ (۸) النکت والعیون ۵/ ۴۶۱۔

Surah Al-Waqi'ah: Verses 73 - 74 216 ...for sufficiency. He said: "It has been favored over it by sixty-nine parts, each of them as hot as it." (1). {And a provision for the travelers (al-muqween)} Ad-Dahhak said: meaning: a benefit for travelers, they were named so because of their descent into 'al-qawa', which is the wilderness (2). Al-Farra' (3) said: Travelers are only called 'muqween' when they descend into 'al-qiyy', which is the empty land in which there is nothing. Likewise, 'al-qawa' and 'al-qawaa'' with elongation and shortening [of the vowel], and a 'qawaa'' house: one with no companion in it. It is said: the house 'aqwat' (became empty) and also 'qawiyat', meaning: it became empty of its inhabitants (4). Al-Nabigha said: O house of Mayya in al-`Alyaa' and as-Sanad / It has become empty, and long ages have passed over it (5) And 'Antarah said: May you be greeted, O remains [of a camp] whose time has grown old / It has become empty and desolate after Umm al-Haytham (6) It is said: 'aqwa', meaning: he became strong and his companions became strong (7). And 'aqwa': when he travels, meaning: he descends into 'al-qawaa' and 'al-qiyy'. Mujahid said: "{For the muqween}" [means] those who enjoy it among all people for cooking, bread-making, warming themselves, and illumination (8), and they are reminded by it of the fire of Hell, so refuge is sought with Allah from it. Ibn Zayd said: for the hungry in preparing their food (9). It is said: I have 'aqwaytu' since such and such a time, meaning: I have not eaten anything (10). And so-and-so spent the night 'al-qawaa'', and spent the night 'al-qafra': when he spends the night hungry without food (11). He said...

(1) Narrated by Al-Bukhari (3265), Muslim (2843), and Ahmad (8126) on the authority of Abu Hurayrah. (2) Al-Nukat wa Al-'Uyun 5/461, and Al-Tabari narrated it from him 22/357. (3) In Ma'ani al-Qur'an 3/129. (4) Al-Sihah (qwa). (5) Salaf 10/474. (6) Salaf 2/107. (7) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/343. (8) Tafsir al-Baghawi 4/288, and al-Sihah (qwa). (9) Al-Nukat wa Al-'Uyun 5/461, and Al-Tabari narrated it from him 22/358. (10) Tafsir al-Tabari 22/358. (11) Al-Sihah (qwa), and what follows it is also from it.

सूरह अल-वाकिया: आयत 73 - 74 216 ...पर्याप्तता के लिए। उन्होंने कहा: "इसे उन पर उनहत्तर भागों से श्रेष्ठता दी गई है, जिनमें से प्रत्येक इसकी गर्मी की तरह गर्म है" (1)। {और यात्रियों (अल-मुकवीन) के लिए एक प्रावधान} अद-दह्हाक ने कहा: अर्थात्: यात्रियों के लिए एक लाभ, उन्हें ऐसा इसलिए कहा गया क्योंकि वे 'अल-कवा' में उतरते हैं, जो कि निर्जन स्थान है (2)। अल-फर्रा (3) ने कहा: यात्रियों को 'मुकवीन' तभी कहा जाता है जब वे 'अल-किय' में उतरते हैं, जो वह खाली भूमि है जिसमें कुछ भी नहीं है। इसी प्रकार 'अल-कवा' और 'अल-कवा' दीर्घ और लघु [स्वर] के साथ, और 'कवा' घर: जिसमें कोई साथी न हो। कहा जाता है: घर 'अक्कात' (खाली हो गया) और 'क्कियत' भी, अर्थात: वह अपने निवासियों से खाली हो गया (4)। अल-नाबिगा ने कहा: ऐ अल-अल्या और अस-सनद में मय्या का घर / यह खाली हो गया है, और इस पर लंबा समय बीत गया है (5) और अंतरा ने कहा: तुम्हारा अभिवादन हो, ऐ उन अवशेषों [शिविर के] जिनका समय पुराना हो गया है / उम्म अल-हैथम के बाद यह खाली और उजाड़ हो गया है (6) कहा जाता है: 'अकवा', अर्थात्: वह शक्तिशाली हो गया और उसके साथी शक्तिशाली हो गए (7)। और 'अकवा': जब वह यात्रा करता है, अर्थात्: वह 'अल-कवा' और 'अल-किय' में उतरता है। मुजाहिद ने कहा: "{मुकवीन के लिए}" [का अर्थ है] खाना पकाने, रोटी बनाने, खुद को गर्म करने और रोशनी के लिए सभी लोगों के बीच इसका आनंद लेने वाले (8), और उन्हें इसके द्वारा नरक की आग की याद दिलाई जाती है, इसलिए उससे अल्लाह की पनाह मांगी जाती है। इब्न ज़ैद ने कहा: भूखों के लिए उनके भोजन को तैयार करने में (9)। कहा जाता है: मैं इतने और इतने समय से 'अक्कैतु' हूँ, अर्थात: मैंने कुछ नहीं खाया है (10)। और फलां ने 'अल-कवा' रात बिताई, और 'अल-कफरा' रात बिताई: जब वह बिना भोजन के भूखा रात बिताता है (11)। उन्होंने कहा...

(1) इसे अल-बुखारी (3265), मुस्लिम (2843), और अहमद (8126) ने अबू हुरैरा के अधिकार पर प्रेषित किया है। (2) अल-नुकात व अल-उयून 5/461, और अल-तब़री ने इसे उनसे 22/357 पर उद्धृत किया है। (3) उनकी 'मानी अल-कुरान' 3/129 में। (4) अल-सिहाह (कवा)। (5) सलफ 10/474। (6) सलफ 2/107। (7) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 4/343। (8) तफ़सीर अल-बग़वी 4/288, और अल-सिहाह (कवा)। (9) अल-नुकात व अल-उयून 5/461, और अल-तब़री ने इसे उनसे 22/358 पर उद्धृत किया है। (10) तफ़सीर अल-तब़री 22/358। (11) अल-सिहाह (कवा), और इसके बाद वाला भी उसी से है।

سورۃ الواقعہ: آیات 73 - 74 216 ...کفایت کے لیے۔ فرمایا: "اسے ان (دنیا کی آگ) پر انہتر حصوں سے فضیلت دی گئی ہے، ان میں سے ہر ایک اس کی تپش کی طرح ہے" (1)۔ {اور مسافروں (المقوین) کے لیے نفع} ضحاک نے کہا: یعنی: مسافروں کے لیے فائدہ، انہیں اس نام سے پکارا گیا؛ کیونکہ وہ 'القویٰ' میں اترتے ہیں، جو کہ صحرا ہے (2)۔ الفراء (3) نے کہا: مسافروں کو 'مُقوِین' صرف تب کہا جاتا ہے جب وہ 'القی' میں اتریں، اور وہ وہ خالی زمین ہے جس میں کچھ نہ ہو۔ اسی طرح 'القویٰ' اور 'القواء' مد اور قصر کے ساتھ ہیں، اور 'منزل قواء': جس میں کوئی مانوس کرنے والا نہ ہو، کہا جاتا ہے: گھر 'اَقوت' (خالی ہو گیا) اور 'قویت' بھی، یعنی: وہ اپنے رہنے والوں سے خالی ہو گیا (4)، نابغہ نے کہا: اے علیاء اور سند میں میہ کے گھر / تو خالی ہو گیا اور تجھ پر لمبا عرصہ بیت گیا (5) اور عنترہ نے کہا: سلام ہو تجھ پر اے کھنڈر جس کا عہد پرانا ہو گیا / ام ہیثم کے بعد تو خالی اور ویران ہو گیا (6) اور کہا جاتا ہے: 'اقویٰ'، یعنی: وہ قوی ہو گیا اور اس کے ساتھی قوی ہو گئے (7)، اور 'اقویٰ': جب وہ سفر کرے، یعنی: 'القواء' اور 'القی' میں اترے۔ مجاہد نے کہا: "{المقوین کے لیے}" یعنی تمام لوگ جو اس سے کھانا پکانے، روٹی بنانے، تاپنے اور روشنی حاصل کرنے میں فائدہ اٹھاتے ہیں (8)، اور اس کے ذریعے جہنم کی آگ یاد آتی ہے تو اس سے اللہ کی پناہ مانگی جاتی ہے۔ ابن زید نے کہا: بھوکوں کے لیے ان کا کھانا تیار کرنے میں (9)۔ کہا جاتا ہے: میں فلاں فلاں وقت سے 'اقویت' ہوں، یعنی: میں نے کچھ نہیں کھایا (10)، اور فلاں نے 'القواء' رات گزاری، اور 'القفر' رات گزاری: جب وہ بغیر کھانے کے بھوکا رات گزارے (11)۔ انہوں نے کہا...

(1) اسے بخاری (3265)، مسلم (2843)، اور احمد (8126) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے۔ (2) النکت والعیون 5/461، اور طبری نے ان سے اسے روایت کیا ہے 22/357۔

(3) ان کی کتاب معانی القرآن 3/129 میں۔ (4) الصحاح (قوا)۔ (5) سلف 10/474۔ (6) سلف 2/107۔ (7) نحاس کی اعراب القرآن 4/343۔ (8) تفسیر بغوی 4/288، اور الصحاح (قوا)۔ (9) النکت والعیون 5/461، اور طبری نے ان سے اسے روایت کیا ہے 22/358۔ (10) تفسیر طبری 22/358۔ (11) الصحاح (قوا)، اور اس کے بعد والا بھی اسی سے ہے۔

Surah Al-Waqi'ah: Verses 73 - 80 217

The poet said: "And I choose 'Al-Qawa' (empty lands/hunger) while my belly is folded, guarding against being called mean." (1) Al-Rabi' and Al-Suddi said: "Al-Muqween" (the travelers) are those who dismount and have no flint with them; meaning fire which they kindle to bake bread? Al-'Awfi narrated it from Ibn Abbas. Qutrub said: "Al-Muqwi" is from the contronyms (words with opposite meanings); it can mean the poor, and it can mean the rich. It is said: A man 'aqwa' if he has no provision. And 'aqwa' if his animals became strong and his wealth increased (2). Al-Mahdawi: The verse is applicable to all; because fire is needed by the traveler, the resident, the rich, and the poor. Al-Tha'labi recounted that most commentators follow the first opinion. Al-Qushayri: He specified the traveler's benefit from it; because his benefit from it is greater than the resident's benefit; because the people of the desert must have fire which they kindle at night; so that predators flee from them, and for many of their needs. His words, exalted be He: {So exalt the name of your Lord, the Most Great} meaning: Purify Allah from what the polytheists attributed to Him of partners, and the inability to resurrect. His words, exalted be He: {So I swear by the setting of the stars, (75) And indeed, it is an oath - if you could know - [most] great. (76) Indeed, it is a noble Qur'an (77) In a Register well-protected; (78) None touch it except the purified. (79) [It is] a revelation from the Lord of the worlds. (80)} It contains seven issues: The first: His words, exalted be He: {So I [do not] swear} "La" (No/Not) is an augmentative (for emphasis) in the opinion of most commentators, and the meaning is: "So I swear" (3); evidenced by His words: "And indeed, it is an oath." Al-Farra' said: It is a negation, and the meaning is:

---

(1) Al-Marzuqi cited it in his commentary on "Diwan al-Hamasa" 4/1715 and did not attribute it. The narration of its beginning according to him was: I used to choose 'al-qura' (hospitality) while my belly is folded Then he said: some narrated it as: "I used to choose 'al-qawa'," and claimed it is a shortened form of 'al-qawa'' (wasteland), which is nothing (incorrect). End. (2) Tafsir al-Baghawi 4/288. (3) Tafsir al-Baghawi 4/289.

कवि ने कहा: "और मैं 'अल-क़वा' (खाली भूमि/भूख) को चुनता हूँ जबकि मेरा पेट मुड़ा हुआ है, इस डर से कि कहीं मुझे नीच न कहा जाए।" (१) अल-रबी और अल-सुद्दी ने कहा: "अल-मुक़वीन" (मुसाफ़िर) वे हैं जो नीचे उतरते हैं और उनके पास कोई चकमक पत्थर नहीं होता; अर्थात आग जिसे वे रोटी पकाने के लिए जलाते हैं? अल-औफी ने इसे इब्न अब्बास से रिवायत किया है। कुत्रुब ने कहा: "अल-मुक़वी" विपरीत अर्थ वाले शब्दों में से है; इसका अर्थ गरीब भी हो सकता है और अमीर भी। कहा जाता है: एक आदमी 'अक़्वा' हो गया यदि उसके पास कोई भोजन न हो। और 'अक़्वा' यदि उसके जानवर शक्तिशाली हो गए और उसका धन बढ़ गया (२)। अल-महदवी: यह आयत सभी के लिए उपयुक्त है; क्योंकि आग की ज़रूरत मुसाफ़िर, निवासी, अमीर और गरीब सभी को होती है। अल-थलाबी ने बताया कि अधिकांश व्याख्याकार पहली राय का पालन करते हैं। अल-कुशयरी: उन्होंने इससे मुसाफ़िर के लाभ को विशेष रूप से बताया; क्योंकि उसका इससे लाभ निवासी के लाभ से अधिक है; क्योंकि रेगिस्तान के लोगों के पास आग होनी ही चाहिए जिसे वे रात में जलाते हैं; ताकि हिंसक जानवर उनसे दूर भागें, और उनकी कई ज़रूरतों के लिए। उनका कथन, वह महान है: {अतः अपने महान रब के नाम की तस्बीह (महिमागान) करो} अर्थात: अल्लाह को उन शरीकों (साझेदारों) से पाक करो जो मुशरिकों ने उसके साथ जोड़े हैं, और पुनरुत्थान करने की असमर्थता से। उनका कथन, वह महान है: {अतः मैं सितारों के डूबने के स्थानों की क़सम खाता हूँ, (७५) और निस्संदेह, यह एक महान शपथ है - यदि तुम जान सको। (७६) वास्तव में, यह एक सम्मानित कुरआन है (७७) एक सुरक्षित किताब में; (७८) इसे केवल वही स्पर्श करते हैं जो शुद्ध हैं। (७९) [यह] संसारों के रब की ओर से अवतरण है। (८०)} इसमें सात मुद्दे हैं: पहला: उनका कथन, वह महान है: {अतः मैं [नहीं] क़सम खाता हूँ} अधिकांश व्याख्याकारों की राय में "ला" (नहीं) अतिरिक्त (ज़ोर देने के लिए) है, और अर्थ है: "अतः मैं क़सम खाता हूँ" (३); उनके इस कथन के प्रमाण के साथ: "और निस्संदेह, यह एक शपथ है।" अल-फर्रा ने कहा: यह नकारात्मक है, और अर्थ है:

---

(१) अल-मरज़ूकी ने इसे "दीवान अल-हमासा" ४/१७१५ की अपनी व्याख्या में उद्धृत किया और इसे किसी के नाम नहीं किया। उनके अनुसार इसके आरंभ की रिवायत थी: मैं 'अल-क़ुरा' (अतिथि सत्कार) चुनता था जबकि मेरा पेट मुड़ा हुआ था फिर उन्होंने कहा: कुछ ने इसे "मैं 'अल-क़वा' चुनता था" के रूप में रिवायत किया है, और दावा किया कि यह 'अल-क़वा' (बंजर भूमि) का संक्षिप्त रूप है,

जो कुछ भी नहीं (गलत) है। समाप्त। (२) तफ़सीर अल-बग़वी ४/२८८। (३) तफ़सीर अल-बग़वी ४/२८९।

سورة الواقعہ: آیات ۷۳ - ۸۰ ۲۱۷

شاعر: وإني لأختار القوى طاوي الحشى محافظةً من أن يقال لئيم (۱) ربیع اور سدی نے کہا: "المُقوين" سے مراد وہ مسافر ہیں جو ایسی جگہ اتریں جہاں ان کے پاس چقماق (آگ جلانے کا آلہ) نہ ہو؛ یعنی ایسی آگ جس سے وہ روٹی پکائیں؟ عوفی نے اسے ابن عباس سے روایت کیا ہے۔ قطرب نے کہا: "المُقوی" اضداد (الٹ معنی والے الفاظ) میں سے ہے، اس کا معنی فقیر بھی ہوتا ہے اور غنی بھی۔ کہا جاتا ہے: "أقوى الرجل" یعنی جب اس کے پاس زادِ راہ نہ ہو۔ اور "أقوى" جب اس کے چوپائے طاقتور ہو جائیں اور اس کا مال بڑھ جائے(۲)۔ مہدوی نے کہا: یہ آیت سب کے لیے عام ہے؛ کیونکہ آگ کی ضرورت مسافر، مقیم، غنی اور فقیر سب کو ہوتی ہے۔ ثعلبی نے ذکر کیا ہے کہ اکثر مفسرین پہلے قول پر ہیں۔ قشیری نے کہا: اس سے نفع اٹھانے میں مسافر کی تخصیص اس لیے ہے کہ اس کا نفع مقیم کے نفع سے زیادہ ہے؛ کیونکہ اہل بادیہ کے لیے آگ ضروری ہے جسے وہ رات کو جلاتے ہیں تاکہ درندے ان سے دور بھاگیں، اور ان کی بہت سی ضرورتوں کے لیے بھی۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَسَبِّحْ بِاسْمِ رَبِّكَ الْعَظِيمِ﴾ یعنی: اللہ تعالیٰ کو ان شرکاء سے پاک قرار دیجئے جو مشرک اس کی طرف منسوب کرتے ہیں، اور دوبارہ زندہ کرنے سے عاجز ہونے کی تہمت سے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَلَا أُقْسِمُ بِمَوَاقِعِ النُّجُومِ (۷۵) وَإِنَّهُ لَقَسَمٌ لَّوْ تَعْلَمُونَ عَظِيمٌ (۷۶) إِنَّهُ لَقُرْءَانٌ كَرِيمٌ (۷۷) فِي كِتَبٍ مَّكْنُونٍ (۷۸) لَّا يَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ (۷۹) تَنزِيلٌ مِّن رَّبِّ الْعَالَمِينَ (۸۰) ﴾ اس میں سات مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَلَا أُقْسِمُ ﴾ اکثر مفسرین کے قول کے مطابق "لا" صلہ (تاکید کے لیے زائد) ہے، اور معنی ہے: "پس میں قسم کھاتا ہوں"(۳)؛ اس کی دلیل اللہ کا یہ قول ہے: "وَإِنَّهُ لَقَسَمٌ"۔ فراء نے کہا: یہ نفی ہے، اور معنی ہے:

(١) مرزوقی نے اسے شرح دیوان الحماسہ ١٧١٥/٤ میں ذکر کیا اور اسے منسوب نہیں کیا، اور ان کے ہاں اس کے پہلے مصرعے کی روایت یہ ہے: لقد كنت أختار القرى طاوي الحشا پھر کہا: بعض نے اسے یوں روایت کیا ہے: "لقد كنت أختار القوى"، اور ان کا خیال ہے کہ یہ "القواء" سے مقصور ہے، اور یہ درست نہیں ہے۔ اھـ (٢) تفسیر بغوی ٢٨٨/٤۔ (٣) تفسیر بغوی ٢٨٩/٤۔

Surat al-Waqi'ah: Verses 75 - 80 218 The matter is not as you say, then he started anew: "I swear"(1). A man might say: "No, by God, it was not like that." By this, he does not intend to negate the oath, but rather to negate preceding words. That is: it is not as you mentioned, but it is like this. It was said: "La" (No) means "Ala" (Indeed/ Behold) for alerting, as he said: "O dilapidated ruin, good morning to you"(2) By this, he alerted to the virtue of the Quran; so that they may ponder over it, and that it is not poetry, magic, or fortune-telling as they claimed(3). Al-Hasan, Hamid, and Isa bin Umar read: "Fala uqsimu"(4) without an Alif after the Lam upon investigation: it is a present verb, and a deleted subject is estimated. The estimation is: "Indeed I swear by that." If the future tense were intended, the 'Nun' would be mandatory, and the deletion of the 'Nun' with a verb intended for the future has occurred, but it is anomalous. Second: His (the Exalted) saying: {By the settings of the stars}. The settings of the stars: their falling places and setting places, in the words of Qatada and others(5). Ata bin Abi Rabah: Their positions. Al-Hasan: Their darkening and scattering on the Day of Resurrection(6). Al-Dahhak: They are the 'Anwa' (rain-bringing stars) about which the people of the Pre-Islamic period used to say when it rained: "We were rained upon by such and such star." Al-Mawardi(7): And His (the Exalted) saying: {So I swear not} is used in its literal sense of negating the oath. Al-Qushayri: It is an oath, and Allah the Exalted may swear by whatever He wills, but it is not for us to swear by other than Allah the Exalted and His eternal attributes.

(1) Tafsir al-Tabari 22/359 and he did not attribute it. (2) The speaker is Imru' al-Qais, and it is in his Diwan p. 27, and its completion is: "And can one who was alone in the ages be happy?" (3) Tafsir al-Baghawi 4/289. (4) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 151, and al-Muhtasib 2/309, and what follows it, and from al-Kashshaf 4/58. (5) Reported by al-Tabari 22/360-361 from Qatada and Mujahid, and Mujahid's statement in his Tafsir 2/652. (6) Tafsir al-Baghawi 4/289, and al-Tabari reported it 22/361 from al-Hasan. (7) In al-Nukat wa al-'Uyun 5/463, and what precedes it from it as well.

सूरह अल-वक़िया: आयत 75 - 80 218 बात वैसी नहीं है जैसी तुम कहते हो, फिर उन्होंने फिर से शुरू किया "मैं कसम खाता हूँ"(1)। और एक आदमी कह सकता है: "नहीं, खुदा की कसम ऐसा नहीं था।" इससे उसका इरादा कसम का इनकार करना नहीं है, बल्कि पिछली बात का इनकार करना है। यानी: मामला वैसा नहीं है जैसा आपने ज़िक्र किया, बल्कि वह ऐसा है। और यह भी कहा गया है: "ला" (नहीं) का अर्थ "अला" (सुनो/देखो) सचेत करने के लिए है, जैसा कि उन्होंने कहा: "हे उजड़े हुए अवशेष, तुम्हारी सुबह अच्छी हो"(2) इसके ज़रिए उन्होंने कुरान की फ़ज़ीलत (गुण) के बारे में सचेत किया; ताकि वे उस पर विचार करें, और यह कि यह कविता, जादू या भविष्यवाणी नहीं है जैसा कि उन्होंने दावा किया था(3)। अल-हसन, हामिद और ईसा बिन उमर ने पढ़ा: "फ़ला उक्सिमु"(4) जांच पर लाम के बाद अलिफ़ के बिना: यह वर्तमान क्रिया है, और एक लुप्त कर्ता का अनुमान लगाया जाता है, अनुमान है: "तो मैं उसकी कसम खाता हूँ", और यदि इससे भविष्य का इरादा होता, तो 'नून' अनिवार्य होता, और भविष्य के लिए इरादा की गई क्रिया के साथ 'नून' का विलोप हुआ है, और यह दुर्लभ है। दूसरा: अल्लाह ताला का कथन: {तारों के अस्त होने के स्थानों की (कसम)}। तारों के अस्त होने के स्थान: उनके गिरने और डूबने के स्थान, कतादा और अन्य के शब्दों में(5)। अता बिन अबी रबाह: उनके ठिकाने। अल-हसन: कयामत के दिन उनका धुंधला होना और बिखरना(6)। अल-दह्हाक: ये वे 'अनवा' (वर्षा नक्षत्र) हैं जिनके बारे में जाहिलियत (अज्ञानता) के ज़माने के लोग बारिश होने पर कहा करते थे: "हम पर फलां नक्षत्र के कारण बारिश हुई।" अल-मावर्दी(7): और अल्लाह ताला का कथन: {अतः मैं कसम नहीं खाता} कसम के इनकार के अपने वास्तविक अर्थ में प्रयुक्त होता है। अल-कुशैरी: यह एक कसम है, और अल्लाह ताला जो चाहे उसकी कसम खा सकता है, लेकिन हमारे लिए अल्लाह ताला और उसके शाश्वत गुणों के अलावा किसी और की कसम खाना जायज़ नहीं है।

(1) तफसीर अल-तबारी 22/359 और उन्होंने इसे किसी के नाम नहीं किया। (2) कहने वाला इमरुल क़ैस है, और यह उसके दीवान पृ. 27 में है, और इसका पूर्ण रूप है: "और क्या वह खुश हो सकता है जो युगों में अकेला था?" (3) तफसीर अल-बग़वी 4/289। (4) अल-किरात अल-शाज़्ज़ह पृ. 151, और अल-मुहतासिब 2/309, और उसके बाद का हिस्सा, और अल-कशाफ 4/58 से। (5) अल-तबारी 22/360-361 ने कतादा और मुजाहिद से इसे उद्धृत किया है, और मुजाहिद का कथन उनकी तफसीर 2/652 में है। (6) तफसीर अल-बग़वी 4/289, और अल-तबारी ने इसे अल-हसन से

22/361 पर उद्धृत किया है। (7) अल-नुक़त वल-'उयून 5/463 में, और उससे पहले का हिस्सा भी वहीं से है।

سورة الواقعہ: آیات 75 - 80 218 بات ویسی نہیں جیسی تم کہتے ہو، پھر «أُقْسِمُ»(1) سے نیا جملہ شروع کیا۔ کبھی آدمی کہتا ہے: "نہیں، خدا کی قسم ایسا نہیں تھا۔" تو اس سے اس کی مراد قسم کی نفی نہیں ہوتی، بلکہ پہلے کی گئی بات کی نفی ہوتی ہے۔ یعنی: معاملہ ایسا نہیں جیسا تم نے ذکر کیا، بلکہ وہ ایسا ہے۔ اور کہا گیا: «لا» بمعنی «ألا» ہے متنبہ کرنے کے لیے، جیسا کہ اس نے کہا: «أَلَا عِمْ صَبَاحاً أَيُّهَا الطَّلَلُ البَالِي»(2) (اے بوسیدہ کھنڈر، تیری صبح بخیر ہو) اور اس کے ذریعے قرآن کی فضیلت پر آگاہ کیا؛ تاکہ وہ اس میں غور و فکر کریں، اور یہ کہ وہ نہ شعر ہے، نہ جادو اور نہ ہی کہانت جیسا کہ انہوں نے گمان کیا(3)۔ اور حسن، حمید اور عیسیٰ بن عمر نے پڑھا: «فَلَا أُقْسِمُ»(4) تحقیق کے مطابق لام کے بعد الف کے بغیر: اور یہ فعلِ حال ہے، اور ایک محذوف مبتدا مقدر ہے، تقدیر یہ ہے: "پس میں اس کی قسم کھاتا ہوں"، اور اگر اس سے مستقبل مراد ہوتا تو نون (تاکید) لازم ہوتا، اور اس فعل کے ساتھ نون کا حذف ہونا جس سے مستقبل مراد ہو، مروی ہے لیکن وہ شاذ ہے۔ دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿بِمَوَاقِعِ النُّجُومِ﴾ (ستاروں کے گرنے کے مقامات کی)۔ ستاروں کے مواقع: ان کے گرنے اور غروب ہونے کے مقامات، قتادہ وغیرہ کے قول کے مطابق(5)۔ عطا بن ابی رباح: ان کی منزلیں۔ حسن: قیامت کے دن ان کا بے نور ہونا اور بکھر جانا(6)۔ ضحاک: یہ وہ انواء (بارش لانے والے ستارے) ہیں جن کے بارے میں اہل جاہلیت بارش ہونے پر کہا کرتے تھے: ہم پر فلاں ستارے کی وجہ سے بارش ہوئی۔ ماوردی(7): اور اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَلَا أُقْسِمُ﴾ قسم کی نفی کی اپنی حقیقت پر مستعمل ہے۔ قشیری: یہ قسم ہے، اور اللہ تعالیٰ کے لیے جائز ہے کہ وہ جس چیز کی چاہے قسم کھائے، لیکن ہمارے لیے اللہ تعالیٰ اور اس کی قدیم صفات کے علاوہ کسی اور کی قسم کھانا جائز نہیں۔

(1) تفسیر طبری 22/359 اور انہوں نے اسے منسوب نہیں کیا۔ (2) کہنے والا امرؤ القیس ہے، اور یہ اس کے دیوان ص 27 میں ہے، اور اس کا تکملہ ہے: وہل یَعِمَنْ من کان فی العُصر خالیا (3) تفسیر بغوی 4/289۔ (4) القراءات الشاذہ ص 151، والمحتسب 2/309، اور اس کے بعد کا حصہ، اور الکشاف 4/58 سے۔ (5) اسے طبری نے 22/ 360-361 پر قتادہ اور مجاہد سے روایت کیا، اور مجاہد کا قول ان کی تفسیر 2/652 میں ہے۔ (6) تفسیر بغوی 4/289، اور طبری نے اسے 22/361 پر حسن سے روایت کیا۔ (7) النکت والعیون 5/463 میں، اور اس سے پہلے کا حصہ بھی اسی سے ہے۔

Surah Al-Waqi'ah: Verses 75 - 80 / 219

I said: This is indicated by the reading of Al-Hasan: "I do swear," and what He, the Exalted, swore by among His creations in more than one place in His book. Ibn Abbas said: What is meant by the "positions of the stars" is the revelation of the Quran in stages (stars). Allah, the Exalted, sent it down from the Preserved Tablet from the highest heaven to the scribing emissaries (angels). Then the emissaries revealed it to Gabriel over twenty nights, and Gabriel revealed it to Muhammad, peace and blessings be upon them both, over twenty years, bringing it down according to the events occurring in his nation. This was narrated by Al-Mawardi (1) from Ibn Abbas and Al-Suddi.

Abu Bakr Al-Anbari said: Ismail bin Ishaq Al-Qadi told us, Hajjaj bin Al-Minhal told us, Hammam told us, from Al-Kalbi, from Abu Salih, from Ibn Abbas, who said: The Quran descended to the lowest heaven all at once, then it descended to earth in stages (stars), and it was separated after that into five verses at a time, sometimes less or more. That is the word of Allah the Exalted: "So I swear by the positions of the stars. And indeed, it is an oath, if you could know, [most] great. Indeed, it is a noble Qur'an." (2).

Al-Farra (3) narrated from Ibn Mas'ud that the "positions of the stars" refers to the decisive parts (Muhkam) of the Quran.

Hamza and Al-Kisa'i read it as: "bi-mawqi'" (singular) (4) in the sense of a collective noun, and this is the reading of Abdullah bin Mas'ud, Al-Nakha'i, Al-A'mash, Ibn Muhaysin, and Ruways from Ya'qub. The rest read it in the plural form (positions). As for those who used the singular form, it is because it is a generic noun where the singular represents the plural; and those who used the plural did so due to the diversity of its types (5).

Third: His saying, the Exalted: "Indeed, it is a noble Qur'an." It was said: The pronoun "it" refers to the Quran, meaning: indeed, the Quran is a great oath, said Ibn Abbas and others (6). And it was said: That which Allah swore by is great, "Indeed it is a noble Quran...".

---

(1) In 'Al-Nukat wal-'Uyun' 5/463. (2) Also narrated by Mujahid in his 'Tafsir' 2/651, and Al-Tabari 22/359 through Hakim bin Jubayr, from Sa'id bin Jubayr, from Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both, in a similar way. (3) In 'Ma'ani Al-Qur'an' 3/129

with its chain of narration to Ibn Mas'ud. (4) 'Al-Sab'ah' p. 624, 'Al-Taysir' p. 207, and 'Al-Nashr' 2/383. (5) 'Al-Hujjah lil-Farisi' 6/263. (6) 'Al-Nukat wal-'Uyun' 5/463.

सूरह अल-वक़िया: आयतें 75 - 80 / 219

मैंने कहा: यह अल-हसन के पाठ द्वारा इंगित किया गया है: "मैं शपथ खाता हूँ," और वह जिसके द्वारा उसने, महान ने, अपनी रचनाओं में अपनी पुस्तक के एक से अधिक स्थानों पर शपथ ली है। इब्न अब्बास ने कहा: "सितारों की स्थितियों" से तात्पर्य कुरान का चरणों (नजमों) में अवतरण है। अल्लाह ताला ने इसे संरक्षित पटल (लौह-ए-महफूज़) से उच्चतम स्वर्ग से लेख लिखने वाले दूतों (फरिश्तों) के पास उतारा। फिर दूतों ने इसे बीस रातों में जिब्रईल पर प्रकट किया, और जिब्रईल ने इसे बीस वर्षों में मुहम्मद पर प्रकट किया, उन दोनों पर शांति और आशीर्वाद हो, इसे उनकी उम्मत में होने वाली घटनाओं के अनुसार उतारा गया। इसे अल-मावर्दी (1) ने इब्न अब्बास और अल-सुद्दी से उद्धृत किया है।

अबू बक्र अल-अंबारी ने कहा: इस्माइल बिन इसहाक अल-क़ाज़ी ने हमें बताया, हज्जाज बिन अल-मिन्हाल ने हमें बताया, हम्माम ने हमें बताया, अल-कल्बी से, अबू सालेह से, इब्न अब्बास से, जिन्होंने कहा: कुरान एक ही बार में दुनिया के आसमान तक उतरा, फिर वह चरणों (नजमों) में पृथ्वी पर उतरा, और उसके बाद उसे पाँच-पाँच आयतों में, कभी कम या अधिक, अलग किया गया। वही अल्लाह ताला का वचन है: "तो मैं शपथ खाता हूँ तारों के गिरने के स्थानों की। और निःसंदेह यह एक बहुत बड़ी शपथ है, यदि तुम जान सको। निःसंदेह यह एक सम्मानित कुरान है।" (2)।

अल-फर्रा (3) ने इब्न मसूद से उल्लेख किया है कि "तारों की स्थितियाँ" कुरान के स्पष्ट (मुहकम) भागों को संदर्भित करता है।

हमजा और अल-किसाई ने इसे एकवचन में "बि-मौकि" (4) पढ़ा है, और यह अब्दुल्लाह बिन मसूद, अल-नखई, अल-आमश, इब्न मुहैसिन और याकूब से रुवैस का पाठ है। बाकी लोगों ने इसे बहुवचन में पढ़ा है। जिन्होंने एकवचन का प्रयोग किया, वह इसलिए क्योंकि यह एक जातिवाचक संज्ञा है जहाँ एकवचन बहुवचन का प्रतिनिधित्व करता है; और जिन्होंने बहुवचन का प्रयोग किया, उन्होंने इसके प्रकारों की विविधता के कारण ऐसा किया (5)।

तीसरा: अल्लाह ताला का कहना: "निःसंदेह यह एक सम्मानित कुरान है।" कहा गया है: सर्वनाम 'वह' कुरान को संदर्भित करता है, यानी: वास्तव में कुरान एक महान शपथ है, इब्न अब्बास और अन्य लोगों ने यह कहा (6)। और यह भी कहा गया: जिसके द्वारा अल्लाह ने शपथ ली वह महान है, "निःसंदेह यह कुरान है..."।

(1) 'अन-नुकात वल-'उयून' 5/463 में। (2) मुजाहिद ने अपनी 'तफसीर' 2/651 में और अल-तब़री 22/359 ने हकीम बिन जुबैर के माध्यम से, सईद बिन जुबैर से, इब्न अब्बास से इसी तरह उल्लेख किया है। (3) 'म'आनी अल-कुरान' 3/129 में इब्न मसूद तक की अपनी कथा श्रृंखला के साथ। (4) 'अस-सबआ' पृष्ठ 624, 'अत-तयसीर' पृष्ठ 207, और 'अन-नश्र' 2/383। (5) 'अल-हुज्जाह लिल-फारिसी' 6/263। (6) 'अन-नुकात वल-'उयून' 5/463।

سورہ الواقعہ: آیات 75 - 80 / 219

میں نے کہا: اس پر الحسن کی قراءت دلالت کرتی ہے: "میں قسم کھاتا ہوں"، اور وہ جس کی اللہ سبحانہ نے اپنی کتاب میں ایک سے زیادہ جگہوں پر اپنی مخلوقات میں سے قسم کھائی ہے۔ ابن عباس نے کہا: ستاروں کے مقامات سے مراد قرآن کا تھوڑا تھوڑا (نجوماً) نازل ہونا ہے، اللہ تعالیٰ نے اسے لوحِ محفوظ سے بلند آسمان سے لکھنے والے فرشتوں (سفرۃ) کی طرف نازل کیا، پھر ان فرشتوں نے اسے بیس راتوں میں جبرائیل علیہ السلام پر اتارا، اور جبرائیل علیہ السلام نے اسے بیس سالوں میں محمد صلی اللہ علیہ وسلم پر نازل کیا، وہ اسے ان کی امت میں پیش آنے والے واقعات کے مطابق نازل کرتے تھے، اسے ماوردی (1) نے ابن عباس اور سدی سے نقل کیا ہے۔

اور ابو بکر الانباری نے کہا: ہمیں اسماعیل بن اسحاق القاضی نے بیان کیا، ہمیں حجاج بن المنہال نے بیان کیا، ہمیں ہمام نے بیان کیا، کلبی سے، انہوں نے ابو صالح سے، انہوں نے ابن عباس سے، انہوں نے کہا: قرآن ایک ہی بار آسمانِ دنیا تک نازل ہوا، پھر وہ زمین پر تھوڑا تھوڑا (نجوماً) اترا، اور اس کے بعد اسے پانچ پانچ آیات، اور اس سے کم یا زیادہ کر کے تقسیم کیا گیا، پس یہی اللہ تعالیٰ کا قول ہے: "پس میں ستاروں کے گرنے کے مقامات کی قسم کھاتا ہوں۔ اور اگر تم جانو تو یہ بہت بڑی قسم ہے۔ بے شک یہ ایک معزز قرآن ہے" (2)۔

اور الفراء (3) نے ابن مسعود سے نقل کیا کہ ستاروں کے مقامات قرآن کے محکمات ہیں۔

اور حمزہ اور کسائی نے "بِمَوْقِع" (واحد) پڑھا ہے (4)، اور یہ عبداللہ بن مسعود، نخعی، اعمش، ابن محیصن، اور رویس کی یعقوب سے قراءت ہے۔ باقیوں نے جمع پڑھا ہے؛ پس جس نے واحد

پڑھا اس کی وجہ یہ ہے کہ یہ اسم جنس ہے جس میں واحد جمع کی طرف سے کفایت کرتا ہے، اور جس نے جمع پڑھا اس کی وجہ اس کی انواع کا اختلاف ہے (5)۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "بے شک یہ معزز قرآن ہے"۔ کہا گیا کہ 'ہا' کی ضمیر قرآن کی طرف لوٹتی ہے، یعنی: بے شک قرآن کی قسم عظیم ہے، یہ ابن عباس اور دیگر کا قول ہے (6)۔ اور یہ بھی کہا گیا: جس کی اللہ نے قسم کھائی وہ عظیم ہے "بے شک یہ قرآن ہے..."۔

---

(1) النکت والعیون 5/ 463 میں۔ (2) اسے مجاہد نے اپنی تفسیر 2/ 651، اور طبری نے 22/ 359 میں حکیم بن جبیر کے واسطے سے سعید بن جبیر سے، انہوں نے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے اسی طرح نقل کیا ہے۔ (3) ان کی کتاب معانی القرآن 3/ 129 میں ابن مسعود تک اپنی سند کے ساتھ (4) السبعة ص 624، التیسیر ص 207، اور النشر 2/ 383۔ (5) الحجة للفارسی 6/ 263۔ (6) النکت والعیون 5/ 463۔

Surah Al-Waqi'ah: Verses 77 - 80 220

"Noble" (Karīm) mentions what was sworn upon, meaning: I swear by the positions of the stars that this Quran is a noble Quran (1), it is not magic or fortune-telling, nor is it fabricated; rather, it is a noble and praiseworthy Quran. Allah Almighty made it a miracle for His Prophet ﷺ, and it is noble to the believers because it is the speech of their Lord and the healing for their hearts. It is noble to the people of heaven because it is the revelation and inspiration of their Lord.

It was said: {Noble} means uncreated. And it was said: "Noble" for the noble morals and meanings of matters it contains (2). And it was said: Because it honors its memorizer and exalts its reciter.

Fourth: The words of the Almighty: {In a well-guarded Book} preserved with Allah Almighty (3). And it was said: well-guarded: protected from falsehood (4). The "Book" here is a book in heaven, as said by Ibn Abbas (5). Jabir bin Zaid and Ibn Abbas also said: It is the Preserved Tablet (Al-Lawh Al-Mahfuz) (6). Ikrimah said: The Torah and the Gospel, in both of which there is mention of the Quran and the one to whom it was revealed. As-Suddi said: The Psalms (Zabur). Mujahid and Qatadah said: It is the Mus'haf (physical copy) which is in our hands (7).

Fifth: The words of the Almighty: {None shall touch it save the purified} There is a difference of opinion regarding the meaning of "None shall touch it": is it literal touching with the limb or a figurative meaning? Similarly, there is a difference regarding "the purified": who are they? Anas and Sa'id bin Jubayr said: None touch that Book except those purified from sins, and they are the angels (8). Likewise, Abu Al-Aliyah and Ibn Zayd said: They are those who were purified from sins like the Messengers.

---

(1) Al-Waseet 4/239. (2) Al-Nukat wal-Uyun 5/463. (3) Tafsir al-Baghawi 4/224. (4) Al-Nukat wal-Uyun 5/463, and what follows from it as well. (5) Narrated from him by Mujahid in his Tafsir 2/652, and al-Tabari 22/362. (6) Narrated from them both by al-Tabari 22/363. (7) Al-Nukat wal-Uyun 5/463, and Ikrimah's statement was narrated by al-Tabari 22/365. (8) Tafsir al-Baghawi 4/289, and what follows from it as well, and al-Tabari narrated it 22/364-366 from Sa'id bin Jubayr, Abu Al-Aliyah and Ibn Zayd, and Ibn Al-Mundhir mentioned it in Al-Awsat 2/103 from Anas.

सूरह अल-वाक़िया: आयत 77 - 80 220

"करीम" (सम्मानित/नेक) उस चीज़ का उल्लेख करता है जिसकी शपथ ली गई थी, अर्थात: मैं सितारों के गिरने के स्थानों की शपथ खाता हूँ कि निश्चय ही यह कुरान एक सम्मानित कुरान है (1), यह न तो जादू है और न ही भविष्यवाणी, और न ही यह मनगढ़ंत है; बल्कि यह एक सम्मानित और प्रशंसनीय कुरान है जिसे अल्लाह तआला ने अपने पैगंबर ﷺ के लिए एक चमत्कार बनाया। यह विश्वासियों के लिए सम्मानित है क्योंकि यह उनके रब का कलाम है और उनके सीनों (दिलों) की शिफा है। यह स्वर्ग के निवासियों के लिए सम्मानित है क्योंकि यह उनके रब का अवतरण और उसकी वह्य (प्रकाशना) है।

कहा गया: {करीम} का अर्थ है गैर-मखलूक (अनारंभिक)। और कहा गया: "करीम" इसलिए क्योंकि इसमें नेक अखलाक (नैतिकता) और कार्यों के उच्च अर्थ समाहित हैं (2)। और कहा गया: क्योंकि यह अपने याद करने वाले (हाफिज़) का सम्मान करता है और अपने पढ़ने वाले की महिमा बढ़ाता है।

चौथा: अल्लाह तआला का कथन: {एक सुरक्षित किताब में} जो अल्लाह तआला के पास सुरक्षित है (3)। और कहा गया: "मकनून" (सुरक्षित): असत्य से सुरक्षित (4)। यहाँ "किताब" से तात्पर्य स्वर्ग की एक किताब है, इब्न अब्बास ने यह कहा (5)। जाबिर बिन ज़ैद और इब्न अब्बास ने यह भी कहा: यह लौह-ए-महफ़ूज़ (सुरक्षित पट्टिका) है (6)। इकरामा ने कहा: तौरात और इंजील, उन दोनों में कुरान और जिस पर यह अवतरित हुआ, उसका उल्लेख है। अस-सुद्दी ने कहा: ज़बूर। मुजाहिद और कतादा ने कहा: यह वह मुसहफ (कुरान की प्रति) है जो हमारे हाथों में है (7)।

पांचवां: अल्लाह तआला का कथन: {इसे केवल वे ही छूते हैं जो पवित्र हैं} "ला यमस्सुहु" (इसे नहीं छूते) के अर्थ में मतभेद है: क्या यह शारीरिक रूप से छूना है या कोई और प्रतीकात्मक अर्थ है? इसी प्रकार "अल-मुताह्हिरून" (पवित्र लोग) कौन हैं, इस पर भी मतभेद है। अनस और सईद बिन जुबैर ने कहा: उस किताब को पापों से पवित्र लोगों के अलावा कोई नहीं छूता, और वे फरिश्ते हैं (8)। इसी तरह अबू अल-आलिया और इब्न ज़ैद ने कहा: वे वे हैं जो रसूलों की तरह पापों से पवित्र हुए।

---

(1) अल-वसीत 4/239। (2) अल-नुकत वल-उयून 5/463। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 4/224। (4) अल-नुकत वल-उयून 5/463, और उसके बाद वाला भी। (5) मुजाहिद ने अपनी तफ़सीर 2/652 में और अल-तब़री 22/362 में उनसे रिवायत की है। (6) अल-तब़री 22/363 ने उन दोनों से रिवायत की है। (7) अल-नुकत वल-उयून 5/463, और इकरामा का कथन अल-तब़री 22/365 द्वारा उद्धृत

है। (8) तफ़सीर अल-बग़वी 4/289, और उसके बाद वाला भी, और अल-तब़री 22/364-366 ने सईद बिन जुबैर, अबू अल-आलिया और इब्न ज़ैद से इसे रिवायत किया है, और इब्न अल-मुन्ज़िर ने अल-औसत 2/103 में अनस से इसका उल्लेख किया है।

سورہ الواقعہ: آیات ۷۷ - ۸۰ ۲۲۰

«کریم» اس چیز کا ذکر ہے جس پر قسم کھائی گئی، یعنی: میں ستاروں کے گرنے کے مقامات کی قسم کھاتا ہوں کہ بے شک یہ قرآن ایک باعزت قرآن ہے (۱)، نہ یہ جادو ہے، نہ کہانت (نجومیت)، اور نہ ہی یہ من گھڑت ہے، بلکہ یہ ایک باعزت اور قابل تعریف قرآن ہے، جسے اللہ تعالیٰ نے اپنے نبی ﷺ کے لیے ایک معجزہ بنایا، اور یہ مومنوں کے نزدیک باعزت ہے؛ کیونکہ یہ ان کے رب کا کلام ہے، اور ان کے سینوں کی شفا ہے، آسمان والوں کے نزدیک باعزت ہے؛ کیونکہ یہ ان کے رب کا نازل کردہ اور اس کی وحی ہے۔

اور کہا گیا: ﴿كَرِيمٌ﴾ یعنی: غیر مخلوق۔ اور کہا گیا: «کریم» اس لیے کہ اس میں کریم اخلاق اور معاملات کے بہترین معانی ہیں (۲)۔ اور کہا گیا: اس لیے کہ یہ اپنے حافظ کی عزت کرتا ہے، اور اپنے قاری کی تعظیم کرتا ہے۔

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿فِي كِتَابٍ مَّكْنُونٍ﴾ یعنی اللہ تعالیٰ کے ہاں محفوظ ہے (۳)۔ اور کہا گیا: مکنون: باطل سے محفوظ (۴)۔ اور یہاں "کتاب" سے مراد آسمان میں ایک کتاب ہے، یہ ابن عباس نے کہا (۵)۔ جابر بن زید اور ابن عباس نے یہ بھی کہا: یہ لوح محفوظ ہے (۶)۔ عکرمہ: تورات اور انجیل، ان دونوں میں قرآن اور جس پر وہ نازل ہوا اس کا ذکر ہے۔ السُّدِّيُّ: زبور۔ مجاہد اور قتادہ: یہ وہ مصحف ہے جو ہمارے ہاتھوں میں ہے (۷)۔

پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿لَّا يَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ﴾ اس میں «لَا يَمَسُّهُ» کے معنی میں اختلاف ہے کہ کیا یہ حقیقت میں ہاتھ سے چھونا ہے یا کوئی اور معنی ہے؟ اسی طرح «الْمُطَهَّرُونَ» کے بارے میں بھی اختلاف ہے کہ وہ کون ہیں؟ چنانچہ انس اور سعید بن جبیر نے

کہا: اس کتاب کو گناہوں سے پاک لوگوں کے علاوہ کوئی نہیں چھوتا، اور وہ فرشتے ہیں (۸)۔ اسی طرح ابو العالیہ اور ابن زید نے کہا: یہ وہ لوگ ہیں جو رسولوں کی طرح گناہوں سے پاک کیے گئے۔

---

(۱) الوسیط ۴ / ۲۳۹۔ (۲) النکت والعیون ۵ / ۴۶۳۔ (۳) تفسیر البغوی ۴ / ۲۲۴۔ (۴) النکت والعیون ۵ / ۴۶۳، اور اس کے بعد کا حصہ بھی۔ (۵) مجاہد نے اپنی تفسیر ۲ / ۶۵۲ میں، اور الطبری ۲۲ / ۳۶۲ میں ان سے روایت کی ہے۔ (۶) الطبری نے ان دونوں سے ۲۲ / ۳۶۳ میں روایت کی ہے۔ (۷) النکت والعیون ۵ / ۴۶۳، اور عکرمہ کا قول الطبری ۲۲ / ۳۶۵ نے روایت کیا ہے۔ (۸) تفسیر البغوی ۴ / ۲۸۹، اور اس کے بعد کا حصہ بھی، اور الطبری ۲۲ / ۳۶۴-۳۶۶ نے اسے سعید بن جبیر، ابو العالیہ اور ابن زید سے روایت کیا ہے، اور ابن المنذر نے الاوسط ۲ / ۱۰۳ میں انس سے اس کا ذکر کیا ہے۔

Page 221 Surah Al-Waqi'ah: Verses 79 - 80

...of the angels and the messengers from the children of Adam; for Gabriel who descends with it is purified, and the messengers to whom he brings it are purified. Al-Kalbi said: They are the noble and righteous scribes (1). All of this is one saying, and it is similar to what Malik chose when he said: The best I have heard regarding His saying: "None touch it except the purified" [Al-Waqi'ah: 79] is that it is equivalent to the verse in "Abasa wa Tawalla": "So whoever wills, let him remember it. [It is recorded] in honored sheets, Exalted and purified, [Carried] by the hands of messenger-scribes, Noble and dutiful." [Abasa: 12-16]. He means that the "purified" are the angels who were described with purity in Surah "Abasa" (2). It was said: The meaning of "none touch it" is that none descend with it "except the purified," i.e., the messengers from among the angels to the messengers from among the prophets (3). And it was said: None touch the Preserved Tablet (Al-Lawh Al-Mahfuz), which is the Hidden Book, except the purified angels (4). And it was said: Indeed, Israfil is the one entrusted with that; this was narrated by Al-Qushayri. Ibn al-Arabi said (5): "This is false; because the angels do not reach it at any time nor do they arrive at it in any way, and if that were the intended meaning, there would be no room for exception in it. As for those who said: It is that which is in the hands of the angels from the scrolls, then it is a plausible saying, and it is the choice of Malik." And it was said: What is meant by the book is the Mushaf (written copy of the Quran) which is in our hands (6), and this is the more apparent [view]. Malik and others narrated that in the letter of Amr bin Hazm, which the Messenger of Allah ﷺ wrote for him and its copy was: "From Muhammad the Prophet to Shurahbil bin Abd Kulal, Al-Harith bin Abd Kulal, and Nu'aym bin Abd Kulal, the chieftains of Dhu Ru'ayn, Ma'afir, and Hamdan: To proceed..." and it was in his letter: "None shall touch the Quran except one who is pure" (7).

Footnotes: (1) Tafsir al-Baghawi 4/289. (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 4/1726, and Malik's saying in Al-Muwatta 1/199. (3) Al-Nukat wa al-Uyun 5/464, and attributed it to Ibn Zayd. (4) Ma'ani al-Quran by Al-Zajjaj 5/116. (5) In Ahkam al-Quran by him 4/1725-1726. (6) Al-Nukat wa al-Uyun 5/464. (7) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 4/1726, and the hadith is with Malik in Al-Muwatta 1/199 - and through his path Abu Dawood in Al-Marasil (93) - from Abdullah bin Abi Bakr bin Hazm as a mursal report. Abu Dawood also narrated it in Al-Marasil =

पृष्ठ 221 सूरा अल-वाक़िया: आयतें 79 - 80

...फरिश्तों और आदम की संतानों में से रसूलों में से; क्योंकि जिब्रील जो इसे लेकर उतरते हैं, वे पवित्र हैं, और वे रसूल जिनके पास वे इसे लाते हैं, वे भी पवित्र हैं। अल-कल्बी ने कहा: वे नेक और सदाचारी लेखक (फ़रिश्ते) हैं (1)। यह सब एक ही बात है, और यह वैसा ही है जैसा मालिक ने चुना था जब उन्होंने कहा: अल्लाह के इस कथन के बारे में जो सबसे अच्छी बात मैंने सुनी है: "इसे केवल पवित्र लोग ही छूते हैं" [अल-वाक़िया: 79] वह यह है कि यह 'अबासा वा तवल्ला' की उस आयत के समान है: "तो जो चाहे इसे याद रखे। [यह दर्ज है] सम्मानित पन्नों में, जो ऊँचे और पवित्र हैं, संदेशवाहक-लेखकों के हाथों में, जो नेक और आज्ञाकारी हैं।" [अबासा: 12-16]। उनका मतलब है कि 'पवित्र' वे फरिश्ते हैं जिनका वर्णन सूरा 'अबासा' में पवित्रता के साथ किया गया है (2)। कहा गया है: "इसे कोई नहीं छूता" का अर्थ है कि "पवित्र लोगों के अलावा" इसे लेकर कोई नीचे नहीं उतरता, यानी फरिश्तों में से संदेशवाहक, पैगंबरों में से संदेशवाहकों के पास (3)। और यह भी कहा गया है: 'लौह-ए-महफ़ूज़' (सुरक्षित पटल) को, जो कि 'किताब-ए-मक्नून' (छिपी हुई किताब) है, पवित्र फरिश्तों के अलावा कोई नहीं छूता (4)। और यह भी कहा गया है: वास्तव में, इसराफील को इसके लिए नियुक्त किया गया है; इसे अल-कुशैरी ने वर्णित किया है। इब्न अल-अरबी ने कहा (5): "यह निराधार है; क्योंकि फरिश्ते किसी भी समय उस तक नहीं पहुँचते और न ही किसी भी स्थिति में वहां तक पहुँच पाते हैं, और यदि इसका यही अर्थ होता, तो इसमें अपवाद की कोई गुंजाइश नहीं होती। जहाँ तक उन लोगों की बात है जिन्होंने कहा: यह वह है जो फरिश्तों के हाथों में मौजूद पन्नों में है, तो यह एक संभावित कथन है, और यही मालिक की पसंद है।" और कहा गया है: किताब से तात्पर्य उस 'मुसहफ़' (कुरान की लिखित प्रति) से है जो हमारे हाथों में है (6), और यही अधिक स्पष्ट [मत] है। मालिक और अन्य लोगों ने रिवायत की है कि अम्र बिन हज़्म के उस पत्र में, जिसे अल्लाह के रसूल ﷺ ने उनके लिए लिखा था और उसकी प्रति थी: "मुहम्मद नबी की ओर से शुरहबील बिन अब्द कुलाल, अल-हारिस बिन अब्द कुलाल और नुअैम बिन अब्द कुलाल, ज़ु रुअैन, मा'फ़िर और हमदान के सरदारों के नाम: इसके बाद..." और उनके पत्र में था: "कुरान को केवल वही छुए जो पवित्र (ताहिर) हो" (7)।

पाद टिप्पणियाँ: (1) तफ़सीर अल-बग़वी 4/289। (2) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी 4/1726, और अल-मुवत्ता में मालिक का कथन 1/199। (3) अल-नुकत वल-उयून 5/464, और इसे इब्न ज़ैद से जोड़ा गया है। (4) मा'नी अल-कुरान अज़-ज़ज्जाज 5/116। (5) उनकी पुस्तक अहकाम अल-

कुरान में 4/1725-1726। (6) अल-नुकत वल-उयून 5/464। (7) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी 4/1726, और यह हदीस अल-मुवत्ता 1/199 में मालिक के पास है - और उनके माध्यम से अबू दाऊद ने अल-मरासील (93) में - अब्दुल्ला बिन अबी बक्र बिन हज़्म से मुरसल के रूप में। अबू दाऊद ने इसे अल-मरासील में भी निकाला है =

صفحہ 221 سورۃ الواقعہ: آیات 79 - 80

...فرشتوں اور اولادِ آدم میں سے رسولوں میں سے؛ چنانچہ جبرائیل جو اسے لے کر اترتے ہیں وہ پاکیزہ ہیں، اور وہ رسول جن کے پاس وہ یہ لاتے ہیں وہ بھی پاکیزہ ہیں۔ الکلبی نے کہا: وہ معزز اور نیک کاتب (فرشتے) ہیں (1)۔ یہ سب ایک ہی بات ہے، اور یہ اسی کے مشابہ ہے جسے امام مالک نے پسند کیا جب انہوں نے کہا: اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں جو سب سے بہتر بات میں نے سنی ہے: ﴿لَّا يَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ﴾ [الواقعہ: 79] یہ ہے کہ یہ سورہ 'عبس و تولیٰ' کی ان آیات کے درجے میں ہے: ﴿فَمَن شَاءَ ذَكَرَهُ . فِي صُحُفٍ مُّكَرَّمَةٍ . مَّرْفُوعَةٍ مُّطَهَّرَةٍ . بِأَيْدِي سَفَرَةٍ كِرَامٍ بَرَرَةٍ﴾ [عبس: 12-16]۔ ان کی مراد یہ ہے کہ 'مطہرون' (پاکیزہ لوگ) وہ فرشتے ہیں جنہیں سورہ 'عبس' میں پاکیزگی کے ساتھ بیان کیا گیا ہے (2)۔ اور کہا گیا: ﴿لَّا يَمَسُّهُ﴾ کا معنی یہ ہے کہ اسے لے کر نہیں اترتے ﴿إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ﴾ یعنی فرشتوں میں سے رسول، انبیاء میں سے رسولوں کی طرف (3)۔ اور کہا گیا: لوحِ محفوظ کو جسے 'کتابِ مکنون' (چھپی ہوئی کتاب) کہا گیا ہے، اسے پاکیزہ فرشتوں کے سوا کوئی نہیں چھوتا (4)۔ اور کہا گیا: بے شک اسرافیل اس پر مقرر ہیں، اسے قشیری نے بیان کیا ہے۔ ابن العربی (5) کہتے ہیں: "یہ باطل ہے؛ کیونکہ فرشتے کسی بھی وقت اس تک رسائی نہیں پاتے اور نہ ہی کسی حال میں وہاں پہنچتے ہیں، اور اگر اس سے یہی مراد ہوتی تو اس میں استثناء کی کوئی گنجائش نہ ہوتی۔ رہا ان کا قول جنہوں نے کہا: اس سے مراد وہ صحیفے ہیں جو فرشتوں کے ہاتھوں میں ہیں، تو یہ قولِ محتمل ہے، اور یہی امام مالک کا پسندیدہ قول ہے۔" اور کہا گیا: کتاب سے مراد وہ مصحف (قرآن کا نسخہ) ہے جو ہمارے ہاتھوں میں ہے (6)، اور یہی زیادہ ظاہر [موقف] ہے۔ امام مالک وغیرہ نے روایت کیا ہے کہ حضرت عمرو بن حزم کے خط میں جو رسول اللہ ﷺ نے ان کے لیے لکھا تھا اور اس کا متن یہ تھا: "نبی محمد (ﷺ)

کی طرف سے شرحبیل بن عبد کلال، حارث بن عبد کلال اور نعیم بن عبد کلال، ذو رعین، معافر اور ہمدان کے سرداروں کے نام: حمد و ثناء کے بعد..." اور ان کے خط میں یہ درج تھا: "قرآن کو صرف وہی چھوئے جو پاک ہو" (7)۔

حواشی: (1) تفسیر البغوی 4/289۔ (2) احکام القرآن لابن العربی 4/1726، اور موطا امام مالک 1/199 میں امام مالک کا قول۔ (3) النکت والعیون 5/464، اور اسے ابن زید کی طرف منسوب کیا گیا ہے۔ (4) معانی القرآن للزجاج 5/116۔ (5) ان کی کتاب احکام القرآن میں 4/1725-1726۔ (6) النکت والعیون 5/464۔ (7) احکام القرآن لابن العربی 4/1726، اور یہ حدیث امام مالک کے پاس موطا 1/199 میں ہے - اور ان کے واسطے سے ابو داؤد نے المراسیل (93) میں - عبداللہ بن ابی بکر بن حزم سے مرسل کے طور پر روایت کی ہے۔ اسے ابو داؤد نے المراسیل میں بھی نکالا ہے =

Ibn Umar said: The Prophet ﷺ said: "Do not touch the Quran except if you are pure" (1). And Umar's sister said to Umar at the time of his conversion to Islam, when he entered upon her and asked for the parchment: "None touch it except the purified" (Al-Waqi'ah: 79). So he stood up, performed ritual bathing (ghusl), and embraced Islam (2). This was previously mentioned at the beginning of Surah "Taha" (3). Based on this meaning, Qatadah and others said: "None touch it except the purified" from ritual impurities and filth. Al-Kalbi said: from polytheism (shirk). Al-Rabi' ibn Anas said: from sins and transgressions (4).

It was also said: "None touch it" means: none recite it "except the purified," meaning except the monotheists. This was stated by Muhammad ibn Fudayl and 'Abdah. 'Ikrimah said: Ibn Abbas used to forbid allowing any of the Jews and Christians to read the Quran (5).

Al-Farra' said (6): None find its taste, benefit, and blessing except the purified, i.e., those who believe in the Quran. Ibn al-Arabi said (7): This was the choice of al-Bukhari; the Prophet ﷺ said: "He has tasted the sweetness of faith who is pleased with Allah as his Lord, Islam as his religion, and Muhammad ﷺ as his Prophet." Al-Husayn ibn al-Fadl said:

= (92) and (94), and al-Daraqutni 1/121 from other chains as a mursal (disconnected) report. Abu Dawud said: This hadith was narrated with a connected chain, but it is not authentic. Al-Daraqutni said regarding one of its paths: It is mursal, and its narrators are trustworthy. And it was also recorded with a connected chain by Ibn Hibban in his Sahih (6559), al-Daraqutni 1/122, al-Hakim in al-Mustadrak 1/397, and al-Bayhaqi 4/89 at length. In its chain is Sulayman ibn Arqam, who is abandoned (matruk) in hadith. Some narrators erred and called him Sulayman ibn Dawud; see details in al-Jawhar al-Naqi 4/89. Ibn Abd al-Barr said in al-Istidhkar 8/10 and in al-Tamhid 17/397: This letter of Amr ibn Hazm was received by scholars with acceptance and practice; to them, it is more famous and manifest than a single connected chain. (1) Recorded by al-Tabarani in al-Kabir (13217), in al-Saghir (1162), al-Daraqutni 1/121, and al-Bayhaqi 1/88. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id: Narrated by al-Tabarani in al-Kabir and al-Saghir, and its men are deemed reliable. (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 4/1726. (3) 14/5-6, and the documentation of the report preceded there. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/464. (5) Tafsir al-Baghawi 4/289. (6) In his Ma'ani al-Quran

3/130, and the author quoted it from him via al-Mawardi in Al-Nukat wa al-'Uyun 5/464. (7) In his Ahkam al-Quran 4/1726, and the following hadith preceded in 8/207.

सूरह अल-वाकिआ: आयत 79 - 80 | 222

इब्न उमर ने कहा: पैगंबर ﷺ ने फरमाया: "कुरान को तभी स्पर्श करें जब आप शुद्ध हों" (1)। और उमर की बहन ने उमर से उनके इस्लाम धर्म अपनाने के समय कहा, जब वह उनके पास आए और चर्मपत्र मांगा: "इसे केवल शुद्ध ही स्पर्श करते हैं" (अल-वाकिआ: 79)। फिर वे उठे, स्नान (गुस्ल) किया और इस्लाम स्वीकार किया (2)। इसका उल्लेख पहले सूरह "ताहा" की शुरुआत में किया जा चुका है (3)। इसी अर्थ के आधार पर, कतादाह और अन्य ने कहा: "इसे केवल शुद्ध ही स्पर्श करते हैं" अशुद्धियों और गंदगी से। अल-कल्बी ने कहा: शिर्क(बहुदेववाद) से। अल-रबी इब्न अनस ने कहा: पापों और गलतियों से (4)।

कहा गया है: "इसे कोई स्पर्श नहीं करता" का अर्थ है: इसे कोई नहीं पढ़ता "सिवाय शुद्ध लोगों के" यानी केवल एकेश्वरवादियों के। यह मुहम्मद इब्न फुदैल और अब्दह द्वारा कहा गया था। इकरिमा ने कहा: इब्न अब्बास यहूदियों और ईसाइयों में से किसी को भी कुरान पढ़ने की अनुमति देने से मना करते थे (5)।

अल-फर्रा ने कहा (6): इसका स्वाद, लाभ और बरकत केवल शुद्ध लोगों को ही मिलती है, यानी वे जो कुरान पर विश्वास करते हैं। इब्न अल-अरबी ने कहा (7): यह अल-बुखारी की पसंद थी; पैगंबर ﷺ ने फरमाया: "उसने ईमान का स्वाद चख लिया जो अल्लाह को अपने रब के रूप में, इस्लाम को अपने धर्म के रूप में, और मुहम्मद ﷺ को अपने पैगंबर के रूप में पाकर प्रसन्न हुआ।" अल-हुसैन इब्न अल-फदल ने कहा:

= (92) और (94), और अल-दारकुतनी 1/121 अन्य मार्गों से मर्सल (टूटी हुई कड़ी) के रूप में। अबू दाऊद ने कहा: यह हदीस मुसनद (जुड़ी हुई) बताई गई है, लेकिन यह सही नहीं है। अल-दारकुतनी ने इसके एक मार्ग के बारे में कहा: यह मर्सल है, और इसके वर्णनकर्ता विश्वसनीय हैं। और इसे इब्न हिब्बान ने अपनी सहीह (6559), अल-दारकुतनी 1/122, अल-हाकिम ने अल-मुस्तदरक 1/397 में, और अल-बयहाकी ने 4/89 में विस्तार से जोड़ा है। इसकी श्रृंखला में सुलेमान इब्न अरकम है, जिसे हदीस में छोड़ दिया गया (मतरूक) है। कुछ वर्णनकर्ताओं ने गलती की और उसे सुलेमान इब्न दाऊद कहा; विवरण अल-जौहर अल-नकी 4/89 में देखें। इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-इस्तिदकार 8/10 और अल-तमहीद 17/397 में कहा: अम्र इब्न हज़्म के इस पत्र को विद्वानों ने स्वीकृति और अमल के साथ स्वीकार किया; उनके अनुसार यह एक अकेली जुड़ी हुई श्रृंखला से अधिक प्रसिद्ध और स्पष्ट है। (1)

अल-तबरानी ने अल-कबीर (13217), अल-सगीर (1162), अल-दारकुतनी 1/121, और अल-बयहाकी 1/88 में दर्ज किया। अल-हैथमी ने मजमा अल-जवाइद में कहा: अल-तबरानी द्वारा अल-कबीर और अल-सगीर में वर्णित, और इसके लोग विश्वसनीय माने जाते हैं। (2) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 4/1726। (3) 14/5-6, और रिपोर्ट का दस्तावेजीकरण वहां पहले किया गया था। (4) अल-नुकात व अल-'उयुन 5/464। (5) तफ़सीर अल-बगवी 4/289। (6) उनके मानी अल-कुरान 3/130 में, और लेखक ने अल-मावर्दी के माध्यम से अल-नुकात व अल-'उयुन 5/464 में उनसे इसे उद्धृत किया। (7) उनके अहकाम अल-कुरान 4/1726 में, और निम्नलिखित हदीस 8/207 में पहले दी गई थी।

ابن عمر نے کہا: نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "قرآن کو صرف طہارت کی حالت میں چھوؤ" (1)۔ اور عمر کی بہن نے عمر سے ان کے اسلام لانے کے وقت کہا، جب وہ ان کے پاس آئے اور صحیفہ طلب کیا: "اسے صرف پاک لوگ ہی چھوتے ہیں" (الواقعہ: 79)۔ چنانچہ وہ اٹھے، غسل کیا اور اسلام قبول کیا (2)۔ یہ بات پہلے سورہ "طہ" کے شروع میں گزر چکی ہے (3)۔ اسی معنی کی بنیاد پر قتادہ اور دیگر نے کہا: "اسے صرف پاک لوگ ہی چھوتے ہیں" یعنی حدث (بے وضو ہونا) اور نجاستوں سے پاک۔ الکلبی نے کہا: شرک سے پاک۔ الربیع ابن انس نے کہا: گناہوں اور خطاؤں سے پاک (4)۔

اور کہا گیا ہے: "اسے کوئی نہیں چھوتا" یعنی: اسے صرف "پاک لوگ" ہی پڑھتے ہیں، یعنی صرف موحدین (توحید پر ایمان رکھنے والے)۔ یہ بات محمد بن فضیل اور عبدہ نے کہی۔ عکرمہ نے کہا: ابن عباس یہودیوں اور عیسائیوں میں سے کسی کو قرآن پڑھنے کی اجازت دینے سے منع کرتے تھے (5)۔

اور الفراء نے کہا (6): اس کا ذائقہ، نفع اور برکت صرف پاک لوگ ہی پاتے ہیں، یعنی وہ جو قرآن پر ایمان رکھتے ہیں۔ ابن العربی نے کہا (7): اور یہی بخاری کا انتخاب ہے، نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "اس نے ایمان کا ذائقہ چکھ لیا جو اللہ کے رب ہونے، اسلام کے دین ہونے، اور محمد ﷺ کے نبی ہونے پر راضی ہو گیا"۔ اور الحسین بن الفضل نے کہا:

= (٩٢) و (٩٤)، والدارقطني ١٢١/١ من طرق أخرى مرسلاً، قال أبو داود: روي هذا الحديث مسنداً، ولا يصح. ا هـ. وقال الدارقطني عن إحدى طرقه: مرسل، ورواته ثقات. ا هـ. وأخرجه موصولاً ابن

حبان في صحيحه (٦٥٥٩)، والدارقطني ١٢٢/١ ، والحاكم في المستدرك ٣٩٧/١ ، والبيهقي ٨٩/٤ مطولاً، وفي إسناده: سليمان بن أرقم، وهو متروك الحديث، وقد أخطأ بعض الرواة فسماه سليمان بن داود، ينظر التفصيل في ذلك في الجوهر النقي ٨٩/٤ . قال ابن عبد البر في الاستذكار ١٠/٨ ، وفي التمهيد ٣٩٧/١٧ : وكتاب عمرو بن حزم هذا تلقاه العلماء بالقبول والعمل، وهو عندهم أشهر وأظهر من الإسناد الواحد المتصل. (١) أخرجه الطبراني في الكبير (١٣٢١٧)، وفي الصغير (١١٦٢)، والدارقطني ١٢١/١ ، والبيهقي ٨٨/١ . قال الهيثمي في مجمع الزوائد : رواه الطبراني في الكبير والصغير، ورجاله موثقون. (٢) أحكام القرآن لابن العربي ١٧٢٦/٤ . (٣) ٥-٦/١٤ ، وسلف تخريج الخبر هناك. (٤) النكت والعيون ٤٦٤/٥ . (٥) تفسير البغوي ٢٨٩/٤ . (٦) في معاني القرآن له ٣ / ١٣٠ ، والمصنف نقله عنه بواسطة الماوردي في النكت والعيون ٤٦٤/٥ . (٧) في أحكام القرآن له ١٧٢٦/٤ ، والحديث الآتي سلف ٢٠٧/٨ .

Surah Al-Waqi'ah: Verses 79 - 80 223

Its interpretation and explanation are only known by those whom Allah has purified from polytheism and hypocrisy. Abu Bakr al-Warraq said: Only the fortunate are guided to act upon it. And it is said: The meaning is that only the believers touch its reward. This was narrated by Mu'adh from the Prophet (peace be upon him) (1). Then it was said: The apparent meaning of the verse is information about the Sharia, i.e., none touch it except the purified according to the Sharia. If anything contrary to this is found, it is not according to the Sharia, and this was the choice of Judge Abu Bakr bin al-Arabi (2). He invalidated the idea that its wording is in the form of a statement but its meaning is a command. This meaning has already been mentioned in Surah "Al-Baqarah" (3). Al-Mahdawi: It is permissible for it to be a command, and the damma on the letter seen is an inflectional damma. And it is permissible for it to be a prohibition, and the damma on the seen is a structural damma, and the verb is jussive.

Sixth: Scholars differed concerning touching the Mus'haf without ablution (wudu). The majority are of the opinion that it is prohibited to touch it, due to the hadith of 'Amr bin Hazm. This is the school of thought of 'Ali, Ibn Mas'ud, Sa'd bin Abi Waqqas, Sa'id bin Zayd, 'Ata', al-Zuhri, al-Nakha'i, al-Hakam, Hammad, and a group of jurists including Malik and al-Shafi'i (4). Narrations differed regarding Abu Hanifa. It was narrated from him that the one in a state of minor ritual impurity (muhdith) may touch it (5). This was also narrated from a group of the Salaf, including Ibn 'Abbas, al-Sha'bi, and others (6). It was also narrated from him that he may touch its exterior, its margins, and what is not written on. As for the writing itself, none but the pure may touch it. Ibn al-Arabi (7): And this, if it is safe from what strengthens the argument against him; because the surroundings...

(1) Al-Nukat wal-'Uyun 5/464, and the hadith was recorded by Ibn 'Adi in Al-Kamil 1/309, and in its chain of narration: Isma'il bin Abi Ziyad, and he is a rejected narrator of hadith. (2) In Ahkam al-Qur'an for him 4/1726. (3) 3/490. (4) Al-Tamhid 17/397-399, and al-Istidhkar 8/10, and al-Shafi'i's words in al-Umm 1/221. (5) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/1727, and we have not come across this narration in the sources available to us. Rather, what has been reported is that it is forbidden for the muhdith to touch the Mus'haf - as the majority held - and another narration from some Hanafi scholars that it is disliked for him to touch the written area without the margins, because he has not touched the Qur'an in reality. The correct view is that it is disliked to touch all of it because the margins follow the writing, so touching them is

considered touching the writing. Bada'i' al-Sana'i' 1/264-266, and Hashiyat Ibn 'Abidin 1/173-174. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 5/252. (7) In Ahkam al-Qur'an for him 4/1727, and what precedes it from him as well.

सूरह अल-वाक़िया: आयत 79 - 80 223

इसकी व्याख्या और अर्थ केवल वही जानते हैं जिन्हें अल्लाह ने बहुदेववाद (शिर्क) और पाखंड (निफ़ाक़) से पवित्र किया है। अबू बक्र अल-वर्राक ने कहा: केवल सौभाग्यशाली ही इस पर अमल करने के लिए निर्देशित होते हैं। और कहा गया है: अर्थ यह है कि केवल मोमिन ही इसके प्रतिफल (सवाब) को स्पर्श करते हैं। इसे मुआज़ ने नबी ﷺ से वर्णित किया है (1)। फिर कहा गया: आयत का ज़ाहिरी अर्थ शरीयत के बारे में खबर है, यानी: शरीयत के अनुसार केवल 'पवित्र' ही इसे छूते हैं। यदि इसके विपरीत कुछ मिलता है, तो वह शरीयत के अनुसार नहीं है, और यह न्यायाधीश (काज़ी) अबू बक्र बिन अल-अरबी (2) का चुनाव था। उन्होंने इस विचार को अमान्य कर दिया कि इसके शब्द खबर (कथन) के रूप में हैं लेकिन इसका अर्थ एक आदेश है। यह अर्थ सूरह "अल-बक़राह" (3) में पहले ही आ चुका है। अल-महदवी: यह मुमकिन है कि यह एक आदेश हो, और सीन (स) अक्षर पर दम्मा (पेश) एक व्याकरणिक दम्मा हो। और यह भी मुमकिन है कि यह एक निषेध हो, और सीन पर दम्मा एक संरचनात्मक दम्मा हो, और क्रिया 'मज़ूम' (जज़्म वाली) हो।

छठी बात: विद्वानों ने बिना वज़ू के मुसहफ़ (कुरान की प्रति) छूने के बारे में मतभेद किया है। बहुमत (जमहूर) इसे छूने से मना करने के पक्ष में है; अम्र बिन हज़्म की हदीस के कारण। यह अली, इब्न मसूद, साद बिन अबी वक़्क़ास, सईद बिन ज़ैद, अता, अल-ज़ुहरी, अल-नख़ई, अल-हकम, हम्माद और मलिक और अल-शाफ़ई (4) सहित न्यायविदों के एक समूह का मत है। अबू हनीफ़ा के बारे में विवरण अलग-अलग हैं। उनसे रिवायत है कि 'मुहदिथ' (जिसका वज़ू न हो) इसे छू सकता है (5)। यह इब्न अब्बास, अल-शाबी और अन्य (6) सहित पूर्वजों (सलफ़) के एक समूह से भी रिवायत है। उनसे यह भी रिवायत है कि वह इसके बाहरी हिस्से, इसके हाशियों और उस जगह को छू सकता है जहाँ कुछ लिखा नहीं है। जहाँ तक लिखित अंश का सवाल है, तो इसे केवल पवित्र व्यक्ति ही छू सकता है। इब्न अल-अरबी (7): और यह, यदि वह उस चीज़ से सुरक्षित है जो उसके खिलाफ दलील को पुख्ता करती है; क्योंकि आसपास का क्षेत्र...

(1) अल-नुकत वल-उयून 5/464, और हदीस को इब्न अदी ने अल-कामिल 1/309 में दर्ज किया है, और इसके वर्णनकर्ताओं की श्रृंखला में: इस्माइल बिन अबी ज़ियाद है, और वह हदीस का एक अस्वीकृत वर्णनकर्ता है। (2) उनके लिए अहकाम अल-कुरान 4/1726 में। (3) 3/490। (4) अल-तमहीद 17/397-399, और अल-इस्तिज़कार 8/10, और अल-उम्म 1/221 में अल-शाफ़ई के शब्द। (5) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 4/1727, और हमें हमारे पास उपलब्ध स्रोतों में

यह रिवायत नहीं मिली है। बल्कि, जो बताया गया है वह यह है कि मुहदिथ के लिए मुसहफ़ को छूना हराम है - जैसा कि बहुमत का मानना है - और कुछ हनफी विद्वानों से एक और रिवायत है कि उसके लिए हाशियों के बिना लिखित हिस्से को छूना नापसंद है; क्योंकि उसने वास्तविकता में कुरान को नहीं छुआ है। सही मत यह है कि पूरे को छूना नापसंद है, क्योंकि हाशिये लिखित पाठ के अधीन होते हैं, इसलिए उन्हें छूना लिखित पाठ को छूने के समान है। बदा'इ अल-सना'इ 1/264-266, और हाशिया इब्न आबिदीन 1/173-174। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/252। (7) उनके लिए अहकाम अल-कुरान 4/1727 में, और उनसे पहले जो आया वह भी।

سورة الواقعہ: آیات ۷۹ - ۸۰ ۲۲۳

اس کی تفسیر اور تاویل وہی جانتا ہے جسے اللہ نے شرک اور نفاق سے پاک کر دیا ہو۔ ابو بکر الوراق نے کہا: اس پر عمل کی توفیق صرف سعادت مندوں کو ملتی ہے۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ اس کے ثواب کو صرف مومن ہی پاتے ہیں۔ اسے معاذ نے نبی ﷺ سے روایت کیا ہے (۱)۔ پھر کہا گیا: آیت کا ظاہر شرع کے بارے میں خبر ہے، یعنی: شرعی طور پر اسے صرف پاک لوگ ہی چھوتے ہیں، اگر اس کے خلاف پایا جائے تو وہ غیر شرعی ہے، اور یہ قاضی ابوبکر بن العربی کا اختیار ہے (۲)۔ اور انہوں نے اس بات کو باطل قرار دیا کہ اس کا لفظ خبر کا ہو اور معنی امر (حکم) کا ہو۔ یہ معنی سورہ "البقرہ" (۳) میں گزر چکا ہے۔ المہدوی: جائز ہے کہ یہ امر ہو، اور سین کا ضمہ اعرابی ضمہ ہو۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ نہی ہو اور سین کا ضمہ بنائی ضمہ ہو، اور فعل مجزوم ہو۔

چھٹی بات: علما نے بغیر وضو کے مصحف کو چھونے کے بارے میں اختلاف کیا ہے، جمہور اسے چھونے کی ممانعت پر ہیں؛ عمرو بن حزم کی حدیث کی وجہ سے۔ اور یہی علی، ابن مسعود، سعد بن ابی وقاص، سعید بن زید، عطا، زہری، نخعی، حکم، حماد، اور فقہا کی ایک جماعت بشمول مالک اور شافعی (۴) کا مذہب ہے۔ اور ابوحنیفہ سے روایت میں اختلاف ہے، چنانچہ ان سے مروی ہے کہ محدث اسے چھو سکتا ہے (۵)، اور یہ سلف کی ایک جماعت سے مروی ہے جن میں ابن عباس، شعبی اور دیگر شامل ہیں (۶)۔ اور ان سے یہ بھی مروی ہے کہ وہ اس کے ظاہر، حاشیوں اور اس جگہ کو چھو سکتا ہے جس پر کچھ لکھا ہوا نہ ہو، رہا لکھا ہوا حصہ تو اسے صرف پاک شخص ہی چھوئے گا۔ ابن العربی (۷): اور یہ، اگر اس چیز سے سلامت رہے جو اس کے خلاف حجت کو قوی کرتی ہے؛ کیونکہ حریم (ارد گرد کا حصہ)...

(۱) النکت والعیون ۵/۴۶۴، اور حدیث کو ابن عدی نے الکامل ۱/۳۰۹ میں روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں: اسماعیل بن ابی زیاد ہے، اور وہ منکر الحدیث ہے۔ (۲) ان کی کتاب احکام القرآن ۱۷۲۶/۴ میں۔ (۳) ۴۹۰/۳۔ (۴) التمہید ۳۹۷/۱۷ - ۳۹۹، والاستذکار ۱۰/۸، اور الام ۲۲۱/۱ میں شافعی کا کلام۔ (۵) احکام القرآن لابن العربی ۱۷۲۷/۴، اور ہمیں اپنے پاس موجود ذرائع میں یہ روایت نہیں ملی، بلکہ جو وارد ہوا ہے وہ یہ ہے کہ محدث کے لیے مصحف کو چھونا حرام ہے - جیسا کہ جمہور کا مذہب ہے - اور بعض احناف مشائخ سے دوسری روایت ہے کہ اس کے لیے حاشیوں کے بغیر لکھے ہوئے مقام کو چھونا مکروہ ہے؛ کیونکہ اس نے حقیقت میں قرآن کو نہیں چھوا، اور صحیح یہ ہے کہ پورے کو چھونا مکروہ ہے، کیونکہ حاشیہ لکھے ہوئے کے تابع ہوتا ہے، تو اس کا چھونا لکھے ہوئے کو چھونے کے برابر ہوا۔ بدائع الصنائع ۲۶۴/۱-۲۶۶، اور حاشیہ ابن عابدین ۱۷۳/۱-۱۷۴۔ (۶) المحرر الوجیز ۲۵۲/۵۔ (۷) ان کی کتاب احکام القرآن ۱۷۲۷/۴ میں، اور اس سے پہلے بھی ان سے یہی منقول ہے۔

Surah Al-Waqi'ah: Verses 79 - 87 224

What is prohibited is prohibited. And in what the Prophet ﷺ wrote to Amr ibn Hazm is the strongest evidence for it. Malik said: A person who is not pure should not carry it with a strap or on a cushion (1). Abu Hanifa said: There is no harm in that. He did not forbid carrying it with a strap or touching it through a barrier (2). It has been narrated from Al-Hakam, Hammad, and Dawud ibn Ali that there is no harm in carrying and touching it for a Muslim or a non-believer, whether pure or in a state of ritual impurity (3), except that Dawud said: It is not permissible for a polytheist to carry it. They argued for its permissibility based on the Prophet's ﷺ letter to Caesar, which was a matter of necessity, so there is no proof in it. Regarding children touching it, there are two opinions: First: Prohibition, based on the standard for adults. Second: Permissibility, because if it were prohibited, they wouldn't memorize the Quran since learning occurs in childhood; and because a child, though they might have purity, it is not complete since intention (niyah) is not valid from them. If it is permissible for them to carry it without complete purity, then it is permissible for them to carry it while in a state of ritual impurity.

Seventh: His Almighty's saying: {A revelation from the Lord of the worlds} meaning: sent down (4), like their saying: 'The Prince's strike' and 'The weaving of Yemen' (5). It was also said: "Revelation" is an attribute of His saying: {Indeed, it is a noble Quran} (6). And it was said: i.e., it is a revelation.

His Almighty's saying: {Then is it to this statement that you are indifferent? (81) And make [the thanks for] your provision that you deny [the Provider]? (82) Then why, when the soul at death reaches the throat (83) And you are at that moment looking on (84) And We are nearer to him than you, but you do not see (85) Then why do you not, if you are not to be recompensed (86) Bring it back, if you should be truthful? (87)}

His Almighty's saying: {Then is it to this statement} meaning: the Quran {that you are indifferent} meaning: deniers, as said by Ibn Abbas, Ata, and others (7). The 'Mudhin' (indifferent/hypocrite) is one whose outward appearance differs from their inward state (8), as if it were likened to...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 5/252, and what follows it from there as well, and from Tafsir al-Baghawi 4/289, and the saying of Malik in Al-Muwatta 1/199, and in Al-Mudawwanah 1/112. (2) Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama by Al-Tahawi 1/156. (3) Al-Tamheed 17/398-399, and Al-Istidhkar 8/12. (4) Al-Waseet 4/240. (5) Al-Hulal by Al-

Batalyawsi p. 155. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 5/252. (7) Al-Nukat wal-Uyun 5/464 from Ibn Abbas, and Al-Tabari recorded it from him 22/368. (8) Al-Waseet 4/240.

सूरह अल-वाक़िआ: आयतें ७९ - ८७ २२४

जो वर्जित है वह वर्जित है। नबी ﷺ ने अम्र बिन हज़्म को जो लिखा था, वह इसका सबसे मज़बूत प्रमाण है। इमाम मालिक ने कहा: एक अपवित्र व्यक्ति इसे न तो पट्टे से उठाए और न ही तकिए पर (१)। इमाम अबू हनीफा ने कहा: इसमें कोई बुराई नहीं है। उन्होंने इसे पट्टे के साथ ले जाने या किसी आड़ के माध्यम से छूने से नहीं रोका (२)। अल-हकम, हम्माद और दाऊद बिन अली से वर्णित है कि मुस्लिम या गैर-मुस्लिम, पवित्र हो या अपवित्र, इसे ले जाने और छूने में कोई बुराई नहीं है (३), सिवाय इसके कि दाऊद ने कहा: एक मुशरिक के लिए इसे ले जाना जायज़ नहीं है। उन्होंने इसके औचित्य के लिए नबी ﷺ द्वारा कैसर को भेजे गए पत्र का तर्क दिया, जो आवश्यकता की स्थिति थी, इसलिए इसमें कोई पुख्ता दलील नहीं है। बच्चों द्वारा इसे छूने के बारे में दो विचार हैं: पहला: मनाही, वयस्कों की तुलना में। दूसरा: अनुमति, क्योंकि अगर मना किया गया तो वे कुरान याद नहीं कर पाएंगे क्योंकि सीखना बचपन में होता है; और इसलिए कि बच्चा, हालांकि वह शुद्ध हो सकता है, उसकी पवित्रता पूर्ण नहीं होती क्योंकि उसकी नीयत मान्य नहीं होती। अतः जब उसे अपूर्ण पवित्रता के साथ ले जाना जायज़ है, तो उसे अपवित्र अवस्था में ले जाना भी जायज़ है।

सातवीं बात: अल्लाह तआला का फरमान: {सारे संसार के पालनहार की ओर से अवतरित} यानी: उतारा गया (४), जैसा कि वे कहते हैं: 'अमीर का प्रहार' और 'यमन की बुनाई' (५)। और यह भी कहा गया: "तन्ज़ील" अल्लाह के वचन {निश्चय ही यह एक सम्मानित कुरान है} का विशेषण है (६)। और यह भी कहा गया: अर्थात, यह एक ईश्वरीय प्रकाश है।

अल्लाह तआला का फरमान: {क्या फिर तुम इस बात को हलके में लेते हो? (८१) और अपना हिस्सा यह बना लिया है कि तुम झुठलाते हो? (८२) फिर क्यों नहीं, जब प्राण कंठ तक पहुँच जाते हैं (८३) और तुम उस समय देख रहे होते हो (८४) और हम उससे तुम्हारे मुक़ाबले में अधिक निकट होते हैं, किन्तु तुम देख नहीं पाते (८५) फिर यदि तुम किसी के अधीन नहीं हो (८६) तो उसे लौटा क्यों नहीं देते, यदि तुम सच्चे हो? (८७)}

अल्लाह तआला का फरमान: {क्या फिर इस बात के साथ} यानी: कुरान {तुम ढिलाई बरतते हो} यानी: झुठलाने वाले हो, यह इब्न अब्बास, अता और अन्य लोगों ने कहा है (७)। "मुधिन" वह है जिसका बाहरी रूप उसके आंतरिक रूप के विपरीत हो (८), मानो उसे तुलना दी गई हो...

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ५/२५२, और इसके बाद का हिस्सा भी, और तफ़सीर अल-बग़वी ४/२८९ से, और अल-मुवत्ता १/१९९ और अल-मुदव्वना १/११२ में मालिक का कथन। (२) अल-तहावी द्वारा मुख्तसर इख्तिलाफ अल-उलेमा १/१५६। (३) अल-तमहीद १७/३९८-३९९, और अल-इस्तिज़कार ८/१२। (४) अल-वसीत ४/२४०। (५) अल-बतल्यौसी द्वारा अल-हुलाल पृष्ठ १५५। (६) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ५/२५२। (७) इब्न अब्बास से अल-नुक़त वल-उयून ५/४६४, और अल-तबरी ने उनसे इसे उद्धृत किया २२/३६८। (८) अल-वसीत ४/२४०।

سورة الواقعہ: آیات ۷۹ - ۸۷ ۲۲۴

ممنوع چیز ممنوع ہی ہے۔ نبی کریم ﷺ نے جو خط عمرو بن حزم کو لکھا تھا وہ اس پر سب سے قوی دلیل ہے۔ امام مالک نے فرمایا: ایک غیر پاک شخص اسے نہ تسمہ (بیگ کے پٹے) سے اٹھائے اور نہ تکیہ پر (۱)۔ امام ابوحنیفہ نے فرمایا: اس میں کوئی حرج نہیں۔ انہوں نے اسے پٹے کے ذریعے اٹھانے یا کسی رکاوٹ کے ساتھ چھونے سے منع نہیں کیا (۲)۔ حکم، حماد اور داؤد بن علی سے مروی ہے کہ مسلمان ہو یا کافر، باوضو ہو یا بے وضو، اسے اٹھانے اور چھونے میں کوئی حرج نہیں (۳)، سوائے اس کے کہ داؤد نے کہا: مشرک کے لیے اسے اٹھانا جائز نہیں۔ انہوں نے اس کے جواز میں نبی کریم ﷺ کے قیصر کو بھیجے گئے خط سے استدلال کیا، جو کہ ضرورت کا مقام تھا، لہذا اس میں کوئی ٹھوس دلیل نہیں۔ بچوں کے اسے چھونے کے بارے میں دو اقوال ہیں: پہلا: ممانعت، بالغ پر قیاس کرتے ہوئے۔ دوسرا: جواز، کیونکہ اگر منع کیا گیا تو وہ قرآن حفظ نہیں کر پائیں گے کیونکہ حفظ بچپن ہی میں ہوتا ہے؛ اور اس لیے کہ بچہ اگرچہ پاک ہوتا ہے لیکن اس کی طہارت کامل نہیں ہوتی کیونکہ اس کی نیت درست نہیں ہوتی۔ پس جب اسے نامکمل طہارت کے ساتھ اٹھانا جائز ہے، تو بے وضو حالت میں اٹھانا بھی جائز ہے۔

ساتویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {تنزيل من رب العالمين} یعنی: نازل کیا ہوا (۴)، جیسے اہل عرب کہتے ہیں: 'امیر کی ضرب' اور 'یمن کی بنائی ہوئی' (۵)۔ اور یہ بھی کہا گیا: "تنزيل" اللہ تعالیٰ کے قول {إنه لقرآن كريم} کی صفت ہے (۶)۔ اور یہ بھی کہا گیا: یعنی یہ وحی الہی ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {افبهذا الحديث انتم مدهنون (۸۱) وتجعلون رزقكم انكم تكذبون (۸۲) فلولا اذا بلغت الحلقوم (۸۳) وانتم حينئذ تنظرون (۸۴) ونحن اقرب اليه منكم ولكن لا تبصرون (۸۵) فلولا ان كنتم غير مدينين (۸۶) ترجعونها ان كنتم صادقين (۸۷)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {افبهذا الحديث} یعنی: قرآن {انتم مدهنون} یعنی: جھٹلانے والے، یہ قول ابن عباس، عطا اور دیگر کا ہے (۷)۔ "مدهن" وہ شخص ہے جس کا ظاہر اس کے باطن کے خلاف ہو (۸)، گویا اسے تشبیہ دی گئی ہے...

(۱) المحرر الوجيز ۲۵۲/۵، اور اس کے بعد کا حصہ بھی، اور تفسیر بغوی ۲۸۹/٤، اور الموطأ ۱۹۹/۱ اور المدونہ ۱۱۲/۱ میں مالک کا قول۔ (۲) مختصر اختلاف العلماء للطحاوي ۱۵٦/۱۔ (۳) التمہید ۳۹۸/۱۷-۳۹۹، والاستذکار ۱۲/۸۔ (۴) الوسیط ۲٤۰/٤۔ (۵) الحلل للبطلیوسی ص۱۵۵۔ (۶) المحرر الوجیز ۲۵۲/۵۔ (۷) النکت والعیون ٤٦٤/۵ ابن عباس سے، اور الطبری نے ان سے اسے روایت کیا ۳٦۸/۲۲۔ (۸) الوسیط ۲٤۰/٤۔

Surah Al-Waqi'ah: Verses 81 - 87 225

...with oil in its outward smoothness. Muqatil bin Sulayman and Qatadah said: "Mudhinun" (taking lightly/compromising) means: disbelievers (1), similar to: {They wish that you would compromise (tudhin), so they would compromise (yudhinun)} [Al-Qalam: 9]. Al-Mu’arrij said: Al-Mudhin is the hypocrite or the disbeliever who softens his manner to hide his disbelief. "Idhan" and "Mudahanah" (compromising/ sycophancy) mean: denial, disbelief, and hypocrisy; its root is smoothness, and concealing the opposite of what is shown (2). Abu Qais bin al-Aslat said: "Firmness and strength are better than compromise, faltering, and cowardice." (3) "Adhana" and "dahana" are the same. Some said: "Dahantu" means I concealed, and "adhantu" means I cheated (4). Al-Dhahhak said: "Mudhinun" means those who turn away. Mujahid said: Those who side with the disbelievers in their disbelief in it (5). Ibn Kaysan said: Al-Mudhin is the one who does not understand what is God's right over him and fends it off with excuses. Some linguists said: "Mudhinun" means those who abandon certainty in accepting the Quran.

His (the Exalted) saying: {And you make your provision that you deny [the truth]}, Ibn Abbas said: You make your gratitude [to be] denial (6). Al-Haytham bin Adi mentioned: In the dialect of Azd Shanu’ah, "What is so-and-so's provision?" means: "What is his gratitude?" (7). It is appropriate to place the word "provision" in place of "gratitude" because gratitude for provision necessitates its increase, so gratitude becomes a provision in this sense. It was said: {And you make your provision} i.e., your gratitude for the provision, which if it came from you would become a provision for you, {that you deny} the provision, meaning you put denial in the place of gratitude. Just as His (the Exalted) saying: {And their prayer at the House was nothing but whistling and clapping} [Al-Anfal: 35], meaning: they were not praying, but they were whistling and clapping.

---

(1) Tafsir al-Baghawi 4/290, from Qatadah. (2) Al-Wasit 4/240. (3) Amali al-Qali p. 215, and al-Mufaddaliyyat p. 285; it appears in both as: "and al-fakkah" instead of "and al-fahhah". It is said: In so-and-so there is "fakkah," meaning laxity in his opinion. "Al-fahhah" is like a slip, ignorance, and the like. And a man is "ha'un la'un": a weak, anxious coward. Lisan al-Arab (f-k-k), (f-h-h), and (h-w-'). (4) As-Sihah (d-h-n). (5) An-Nukat wa al-'Uyun 5/465. (6) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 4/344. (7) Tafsir at-Tabari 22/368.

सूरह अल-वाक़िया: आयतें 81 - 87 225

...तेल की तरह अपनी बाहरी कोमलता में। मुक़ातिल बिन सुलेमान और क़तादा ने कहा: "मुधिनून" (हल्के में लेने वाले/समझौता करने वाले) का अर्थ है: काफ़िर (1), इसके समान है: {वे चाहते हैं कि आप समझौता करें (तुधिन), तो वे भी समझौता करें (युधिनून)} [अल-क़लम: 9]। अल-मुअरीज ने कहा: "मुधिन" वह मुनाफ़िक़ (पाखंडी) या काफ़िर है जो अपने कुफ़्र को छिपाने के लिए अपने व्यवहार में नरमी लाता है। "इधान" और "मुदाहनाह" (समझौता करना/चाटुकारिता) का अर्थ है: झुठलाना, कुफ़्र और निफ़ाक़ (पाखंड); इसका मूल अर्थ कोमलता है, और जो दिखाया जाता है उसके विपरीत को छिपाना है (2)। अबू क़ैस बिन अल-असलत ने कहा: "दृढ़ता और शक्ति समझौता करने, लड़खड़ाने और कायरता से बेहतर है।" (3) "अधना" और "दहाना" एक ही हैं। कुछ लोगों ने कहा: "दहन्तु" का अर्थ है मैंने छिपाया, और "अधन्तु" का अर्थ है मैंने धोखा दिया (4)। अल-दहाक ने कहा: "मुधिनून" का अर्थ है मुँह मोड़ने वाले। मुजाहिद ने कहा: वे लोग जो इसके साथ कुफ़्र करने में काफ़िरों का साथ देते हैं (5)। इब्न कैसान ने कहा: "मुधिन" वह है जो यह नहीं समझता कि उस पर अल्लाह का क्या अधिकार है और वह बहाने बनाकर उसे टाल देता है। कुछ भाषाविदों ने कहा: "मुधिनून" वे हैं जो क़ुरान को स्वीकार करने में दृढ़ निश्चय छोड़ देते हैं।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और आप अपना रिज़्क़ (प्रावधान) यह बनाते हैं कि आप झुठलाते हैं}, इब्न अब्बास ने कहा: आप अपने शुक्र (कृतज्ञता) को झुठलाना बना देते हैं (6)। अल-हैथम बिन अदी ने उल्लेख किया: अज़द शनुआह की बोली में, "फ़लां व्यक्ति का रिज़्क़ क्या है?" का अर्थ है: "उसका शुक्र क्या है?" (7)। "शुक्र" के स्थान पर "रिज़्क़" शब्द का प्रयोग करना इसलिए उचित है क्योंकि रिज़्क़ के लिए शुक्र करने से उसमें वृद्धि होती है, इसलिए शुक्र इस अर्थ में रिज़्क़ बन जाता है। यह कहा गया: {और आप अपना रिज़्क़ बनाते हैं} यानी आपके रिज़्क़ का शुक्र, जो यदि आपकी ओर से पाया जाता तो आपके लिए रिज़्क़ बन जाता, {कि आप झुठलाते हैं} रिज़्क़ को, यानी आप शुक्र के स्थान पर झूठ को रख देते हैं। जैसे अल्लाह तआला का फ़रमान: {और काबा के पास उनकी नमाज़ सीटी बजाने और ताली बजाने के सिवा कुछ न थी} [अल-अनफ़ाल: 35], यानी: वे नमाज़ नहीं पढ़ रहे थे, बल्कि वे सीटियाँ बजा रहे थे और तालियाँ बजा रहे थे।

---

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 4/290, क़तादा से। (2) अल-वसीत 4/240। (3) अमाली अल-क़ाली पृष्ठ 215, और अल-मुफ़ज़्ज़लिय्यात पृष्ठ 285; दोनों में इसके स्थान पर "व-अल-फ़क्काह" आया है, बजाय

"व-अल-फ़ह्हाह" के। कहा जाता है: फ़लां व्यक्ति में "फ़क्काह" है, यानी उसकी राय में ढिलाई है। "अल-फ़ह्हाह" एक चूक, अज्ञानता और इसी तरह की चीज़ है। और एक आदमी "हाउन लाउन" है: एक कमज़ोर, व्याकुल कायर। लिसान अल-अरब (f-k-k), (f-h-h), और (h-w-')। (4) अस-सिह़ाह (d-h-n)। (5) अन-नुकात व-अल-उयून 5/465। (6) इराब अल-क़ुरान, अन-नह़ास द्वारा 4/344। (7) तफ़सीर अल-तबरी 22/368।

سورہ الواقعہ: آیات 81 - 87 225

...تیل کی طرح اپنی ظاہری نرمی میں۔ مقاتل بن سلیمان اور قتادہ نے کہا: "مُدْهِنون" (ہلکا لینے والے/سمجھوتہ کرنے والے) کا مطلب ہے: کافر (1)، اس کی مثال یہ ہے: {وہ چاہتے ہیں کہ آپ نرمی کریں (تُدْهِنُ) تو وہ بھی نرمی کریں (فَيُدْهِنُونَ)} [القلم: 9]۔ المورج نے کہا: المدھن وہ منافق یا کافر ہے جو اپنے کفر کو چھپانے کے لیے اپنے رویے میں نرمی پیدا کرتا ہے۔ "إدھان" اور "مداھنة" (سمجھوتہ کرنا/خوشامد کرنا) کا مطلب ہے: جھٹلانا، کفر اور نفاق؛ اس کی اصل نرمی ہے، اور جو ظاہر کیا جا رہا ہے اس کے برعکس کو چھپانا ہے (2)۔ ابو قیس بن الاسلت نے کہا: "مستقل مزاجی اور قوت، سمجھوتہ بازی، لغزش اور بزدلی سے بہتر ہے۔" (3) "أدھن" اور "داھن" ایک ہی ہیں۔ کچھ لوگوں نے کہا: "داھنت" کا مطلب ہے میں نے چھپایا، اور "أدھنت" کا مطلب ہے میں نے دھوکہ دیا (4)۔ ضحاک نے کہا: "مُدْهِنون" کا مطلب ہے اعراض کرنے والے (منہ موڑنے والے)۔ مجاہد نے کہا: وہ لوگ جو اس کے ساتھ کفر کرنے میں کافروں کا ساتھ دیتے ہیں (5)۔ ابن کیسان نے کہا: "المدھن" وہ ہے جو اللہ کے اپنے اوپر حق کو نہیں سمجھتا اور اسے حیلوں بہانوں سے ٹال دیتا ہے۔ بعض لغویوں نے کہا: "مدھنون" وہ ہیں جو قرآن کو قبول کرنے میں پختہ ارادہ چھوڑ دیتے ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور تم اپنا رزق یہ بناتے ہو کہ تم جھٹلاتے ہو}، ابن عباس نے کہا: تم اپنے شکر کو جھٹلانا بنا لیتے ہو (6)۔ الہیثم بن عدی نے ذکر کیا: ازد شنوءہ کی لغت میں، "فلاں کا رزق کیا ہے؟" کا مطلب ہے: "اس کا شکر کیا ہے؟" (7)۔ "شکر" کی جگہ لفظ "رزق" کا استعمال اس لیے درست ہے کیونکہ رزق پر شکر اس میں اضافے کا باعث بنتا ہے، چنانچہ شکر اس معنی میں رزق بن جاتا ہے۔ کہا گیا: {اور تم اپنا رزق بناتے ہو} یعنی تمہارے رزق کا شکر، جو اگر تمہاری

طرف سے پایا جاتا تو تمہارے لیے رزق بن جاتا، {کہ تم جھٹلاتے ہو} رزق کو، یعنی تم شکر کی جگہ جھوٹ کو رکھ دیتے ہو۔ جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور بیت اللہ کے پاس ان کی نماز سیٹی بجانے اور تالی بجانے کے سوا کچھ نہ تھی} [الأنفال: 35]، یعنی: وہ نماز نہیں پڑھ رہے تھے، بلکہ وہ سیٹیاں بجا رہے تھے اور تالیاں بجا رہے تھے۔

---

(1) تفسير البغوى 4 / 290 عن قتاده۔ (2) الوسيط 4 / 240۔ (3) أمالي القالي ص 215، والمفضليات ص 285؛ ان دونوں کے ہاں "والفَكَّة" آیا ہے، بجائے: "والفَهَّة" کے۔ کہا جاتا ہے: فلاں شخص میں "فکہ" ہے، یعنی اس کی رائے میں سستی ہے۔ "الفہہ" کا مطلب ہے لغزش، نادانی اور اس جیسی چیز۔ اور ایک آدمی "هاعٌ لاعٌ" ہے: بزدل، کمزور اور بے صبر۔ لسان العرب (فکک)، (فہہ) اور (ہوع)۔ (4) الصحاح (دهن)۔ (5) النكت والعيون 5 / 465۔ (6) إعراب القرآن للنحاس 4 / 344۔ (7) تفسير الطبرى 22 / 368۔

[The place of prayer]. In it is a clarification that whatever good befalls the servants, they should not see it as coming from the intermediaries that are customarily seen as causes; rather, they should see it as coming from Allah the Almighty. Then they should meet it with gratitude if it is a blessing, or patience if it is something disliked; as an act of worship to Him and humility. It was narrated from Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him) that the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) recited: "And you make your gratitude that you deny [it]" as a reality(1). From Ibn Abbas also: what is meant by it is seeking rain through the stars (al-anwa'), which is the saying of the Arabs: "We were given rain by such and such a star," narrated by Ali bin Abi Talib from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him)(2). In "Sahih Muslim"(3) from Ibn Abbas who said: It rained on the people during the time of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), so the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Some people have become grateful, and some have become disbelievers. They [the grateful] said: This is the mercy of Allah. And some [the disbelievers] said: Such and such a star was correct. He said: Then these verses were revealed: 'Then I swear by the setting of the stars' until it reached: 'And you make your provision that you deny [it].'" It is also narrated from him that the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) went out on a journey and they became thirsty, so the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: "What do you think if I supplicate to Allah for you and you are given water, perhaps you would say: This rain is due to such and such a star." They said: "O Messenger of Allah, this is not the time of the stars." He said: So he prayed two units of prayer (rak'ahs) and supplicated to his Lord, then a wind rose, then a cloud rose, and it rained. The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) passed by with a group of his companions a man scooping water with his bowl, saying: "We were given water by such and such a star," and he did not say: "This is from the provision of Allah." So it was revealed: "And you make your provision that you deny [it]," meaning: your gratitude to Allah for His provision to you is that "you deny" the blessing and say: "We were given rain by such and such a star," like saying: "I turned my kindness to you into offense from you towards me, and I made my blessing to you such that you took me as an enemy"(4). In "Al-Muwatta"(5) from Zaid bin Khalid al-Juhani that he said: [The Prophet] led us in prayer...

---

(1) Al-Kashshaf 4/59, and the recitation is in Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 151, and Al-Muhtasib 2/310. (2) Al-Nukat wal-'Uyun 5/465, and the saying of Ibn Abbas was

narrated by al-Tabari 22/370, as for the marfu' report of Ali, it was narrated by Abdullah bin Ahmad in Ziyadat al-Musnad 2/97 (677), and al-Tabari 22/369. (3) Number (73), and also narrated by al-Wahidi in Asbab al-Nuzul p. 429, and the speech - and what follows it - is also from him. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 5/252. (5) 1/192, and the hadith preceded in 8/403, and his saying: "following a sky that was from the night." He meant a cloud where it came down at night, and the Arabs call the cloud and the water falling from it "sama" (sky). Al-Tamhid 16/285.

२२६ सूरह अल-वाक़िआ: आयत ८२ - ८७

[प्रार्थना का स्थान]। इसमें यह स्पष्टीकरण है कि सेवकों (बंदों) पर जो भी भलाई आती है, उन्हें उसे उन मध्यस्थों से नहीं देखना चाहिए जिन्हें आमतौर पर कारणों के रूप में देखा जाता है; बल्कि, उन्हें इसे अल्लाह सर्वशक्तिमान की ओर से देखना चाहिए। फिर उन्हें इसके बदले में शुक्रगुज़ार होना चाहिए यदि वह एक आशीर्वाद (नेमत) है, या धैर्य (सब्र) रखना चाहिए यदि वह कोई अप्रिय बात है; उसकी इबादत और विनम्रता के रूप में। अली बिन अबू तालिब (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से रिवायत है कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने पढ़ा: "और तुम अपना शुक्र यह बनाते हो कि तुम झुठलाते हो" हकीकत में(१)। इब्न अब्बास से भी: इससे मुराद सितारों के ज़रिए बारिश माँगना (अल-अनवा) है, जो अरबों का कहना है: "हमें फ़लाँ सितारे के कारण बारिश मिली," इसे अली बिन अबू तालिब ने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत किया है(२)। "सहीह मुस्लिम"(३) में इब्न अब्बास से रिवायत है, उन्होंने कहा: नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के समय में लोगों पर बारिश हुई, तो नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "कुछ लोग शुक्रगुज़ार हो गए हैं, और कुछ काफ़िर। उन्होंने (शुक्रगुज़ारों ने) कहा: यह अल्लाह की रहमत है। और उनमें से कुछ (काफ़िरों) ने कहा: फ़लाँ सितारा सच निकला। उन्होंने कहा: फिर यह आयत उतरी: 'तो मैं सितारों के डूबने के स्थानों की कसम खाता हूँ यहाँ तक कि पहुँचे: 'और तुम अपना रिज़्क (प्रावधान) यह बनाते हो कि तुम झुठलाते हो'।" उनसे यह भी रिवायत है कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) एक सफ़र पर निकले और उन्हें प्यास लगी, तो नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "तुम्हारा क्या ख्याल है अगर मैं तुम्हारे लिए अल्लाह से दुआ करूँऔर तुम्हें पानी मिल जाए, तो शायद तुम कहोगे: यह बारिश फ़लाँ सितारे की वजह से है।" उन्होंने कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, यह सितारों का समय नहीं है।" उन्होंने कहा: तो उन्होंने दो रकात नमाज़ पढ़ी और अपने रब से दुआ की, फिर हवा चली, फिर एक बादल उठा, और बारिश हुई। नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) अपने साथियों के एक समूह के साथ एक आदमी के पास से गुज़रे जो अपने प्याले से पानी निकाल रहा था और कह रहा था: "हमें फ़लाँ सितारे से पानी दिया गया," और उसने यह नहीं कहा: "यह अल्लाह के रिज़्क से है।" तो यह आयत उतरी: "और तुम अपना रिज़्क यह बनाते हो कि तुम झुठलाते हो," यानी: अल्लाह के रिज़्क पर तुम्हारा शुक्र यह है कि "तुम झुठलाते हो" नेमत को और कहते हो: "हमें फ़लाँ सितारे से बारिश मिली," जैसे आपका यह कहना: "मैंने तुम्हारे साथ जो एहसान किया उसे तुमने मेरी तरफ़ से बुराई बना दिया, और मैंने तुम्हारे लिए जो नेमत दी उसे तुमने ऐसे बना दिया कि तुमने मुझे अपना दुश्मन

बना लिया"(४)। "अल-मुवत्ता"(५) में ज़ैद बिन खालिद अल-जुहनी से रिवायत है कि उन्होंने कहा: [नबी] ने हमें नमाज़ पढ़ाई...

---

(१) अल-कशशाफ़ ४/५९, और क़िरात 'अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ा' पृष्ठ १५१ में है, और 'अल-मुहतसिब' २/३१०। (२) 'अन-नुकत वल-'उयून' ५/४६५, और इब्न अब्बास का कथन तबरानी २२/३७० द्वारा निकाला गया है, जहाँ तक अली की मरफ़ू रिपोर्ट का संबंध है, इसे अब्दुल्ला बिन अहमद ने 'ज़ियादात अल-मुसनद' २/९७ (६७७) में निकाला है, और तबरानी २२/३६९। (३) संख्या (७३), और अल-वाहिदी द्वारा 'अस्बाब अल-नुज़ूल' पृष्ठ ४२९ में भी निकाला गया है, और बात - और जो इसके बाद है - वह भी उन्हीं की है। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ५/२५२। (५) १/१९२, और हदीस ८/४०३ में पहले आ चुकी है, और उनका कहना: "आसमान (बारिश) के बाद जो रात को हुई।" उनका मतलब बादल से था जो रात में बरसा, और अरब बादल और उससे गिरने वाले पानी को "समा" (आसमान) कहते हैं। 'अल-तमहीद' १६/२८५।

صفحہ ۲۲۶ سورہ الواقعہ: آیات ۸۲ - ۸۷

[جائے نماز]۔ اس میں یہ بیان ہے کہ بندوں کو جو بھی بھلائی پہنچتی ہے تو انہیں نہیں چاہیے کہ وہ اسے ان ذرائع (واسطوں) کی طرف سے دیکھیں جو عام طور پر اسباب سمجھے جاتے ہیں، بلکہ انہیں چاہیے کہ وہ اسے اللہ تعالیٰ کی طرف سے دیکھیں، پھر اس کا شکر کریں اگر وہ نعمت ہے، یا صبر کریں اگر وہ کوئی ناپسندیدہ چیز ہے؛ اس کی عبادت اور بندگی کے طور پر۔ اور حضرت علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نے پڑھا: «وَتَجْعَلُونَ شُكْرَكُمْ أَنَّكُمْ تُكَذِّبُونَ» (اور تم اپنا شکر یہ بناتے ہو کہ تم جھٹلاتے ہو) حقیقت کے طور پر(۱)۔ اور ابن عباس رضی اللہ عنہ سے بھی مروی ہے: کہ اس سے مراد ستاروں کے ذریعے بارش طلب کرنا ہے، اور یہ عربوں کا قول ہے: "ہمیں فلاں ستارے کی وجہ سے بارش ملی،" اسے علی بن ابی طالب نے نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم سے روایت کیا ہے(۲)۔ اور "صحیح مسلم"(۳) میں ابن عباس سے روایت ہے، انہوں نے کہا: نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کے زمانے میں لوگوں پر بارش ہوئی، تو نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "آج کچھ لوگ شکر گزار ہو گئے ہیں اور کچھ کافر۔ انہوں نے (شکر گزاروں نے) کہا: یہ اللہ کی رحمت ہے۔ اور بعض (کافروں) نے کہا: فلاں ستارہ سچ نکلا۔ انہوں نے کہا: پس یہ آیت نازل ہوئی: «فَلَا أُقْسِمُ بِمَوَاقِعِ النُّجُومِ» (پس میں ستاروں کے ڈوبنے کے مقامات کی قسم کھاتا ہوں) یہاں تک کہ «وَتَجْعَلُونَ رِزْقَكُمْ أَنَّكُمْ تُكَذِّبُونَ» (اور تم اپنا رزق یہ بناتے ہو کہ تم جھٹلاتے ہو) تک پہنچے۔ اور ان ہی سے مروی ہے کہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم ایک سفر پر نکلے تو انہیں پیاس لگی، تو نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "تمہارا کیا خیال ہے اگر میں تمہارے لیے اللہ سے دعا کروں اور تمہیں پانی پلا دیا جائے، تو شاید تم کہو گے: یہ بارش فلاں ستارے کی وجہ سے ہے۔" انہوں نے کہا: اے اللہ

کے رسول، یہ ستاروں کا وقت نہیں ہے۔ انہوں نے کہا: تو آپ نے دو رکعت نماز پڑھی اور اپنے رب سے دعا کی، پھر ہوا چلی، پھر بادل آیا اور بارش ہوئی؛ پس نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم اپنے صحابہ کی ایک جماعت کے ساتھ ایک ایسے شخص کے پاس سے گزرے جو اپنے پیالے سے پانی بھر رہا تھا اور کہہ رہا تھا: "ہمیں فلاں ستارے کی وجہ سے پانی دیا گیا،" اور اس نے یہ نہیں کہا: "یہ اللہ کے رزق سے ہے،" تو نازل ہوا: «وَتَجْعَلُونَ رِزْقَكُمْ أَنَّكُمْ تُكَذِّبُونَ» یعنی: اللہ کے رزق پر تمہارا شکر یہ ہے کہ «أَنَّكُمْ تُكَذِّبُونَ» (تم جھٹلاتے ہو) نعمت کو اور کہتے ہو: ہمیں فلاں ستارے کی وجہ سے بارش ملی، جیسے تمہارا یہ قول: "میں نے تیرے ساتھ جو احسان کیا تو نے اسے میری طرف سے برائی بنا دیا، اور میں نے تجھ پر جو انعام کیا تو نے اس کے بدلے میں مجھے اپنا دشمن بنا لیا"(۴)۔ اور "موطا"(۵) میں زید بن خالد الجہنی سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: آپ نے ہمیں نماز پڑھائی...

---

(۱) الکشاف ۴/۵۹، اور قرات 'القراءات الشاذة' صفحہ ۱۵۱ میں ہے، اور المحتسب ۲/۳۱۰۔ (۲) النکت والعیون ۵/۴۶۵، اور ابن عباس کا قول طبری ۲۲/۳۷۰ نے نقل کیا ہے، جہاں تک علی رضی اللہ عنہ کی مرفوع روایت کا تعلق ہے تو اسے عبداللہ بن احمد نے 'زیادات المسند' ۲/۹۷ (۶۷۷) میں اور طبری ۲۲/۳۶۹ نے نقل کیا ہے۔ (۳) نمبر (۷۳)، اور اسے واحدی نے بھی 'أسباب النزول' صفحہ ۴۲۹ میں نقل کیا ہے، اور گفتگو - اور جو اس کے بعد ہے - وہ بھی انہی سے ہے۔ (۴) المحرر الوجیز ۵/۲۵۲۔ (۵) ۱/۱۹۲، اور حدیث پہلے گزر چکی ہے ۸/۴۰۳، اور ان کا قول: "آسمان کے پیچھے جو رات کو ہوا تھا"۔ اس سے ان کی مراد بادل تھا جو رات کو برسا، اور عرب بادل اور اس سے گرنے والے پانی کو "سماء" (آسمان) کہتے ہیں۔ التمہید ۱۶/۲۸۵۔

Surah Al-Waqi'ah: Verses 82 - 87 Page 227

The Messenger of Allah ﷺ led the morning prayer at Al-Hudaybiyyah following a rain that occurred during the night. When he finished, he turned to the people and said: "Do you know what your Lord has said?" They said: "Allah and His Messenger know best." He said: "This morning, some of My servants have become believers in Me and disbelievers in the stars. As for him who says: 'We have had rain by the grace of Allah and His mercy,' that one is a believer in Me and a disbeliever in the stars; and as for him who says: 'We have had rain by such and such a star,' that one is a disbeliever in Me and a believer in the stars."

Al-Shafi'i (1), may Allah have mercy on him, said: I do not like for anyone to say: "We have had rain by such and such a star," even though the 'naw'' (star) to us is a created time that neither harms nor benefits, and it neither rains nor holds back any rain. What I prefer to say is: "We had rain at such a time," just as you say: "We had rain in such a month." Whoever says: "We had rain by such a star," intending that the star brought down the water, as some of the people of polytheism from the Jahiliyyah meant by their statement, then he is a disbeliever, his blood is lawful if he does not repent.

Abu Umar bin Abdul-Barr (2) said: As for his statement ﷺ narrating from Allah the Sublime: "Some of My servants have become believers in Me and disbelievers," its meaning to me is of two aspects: One of them: the one who believes that the star is the cause of the rain falling, and it is the originator of the clouds instead of Allah Mighty and Majestic; that person is an explicit disbeliever who must be asked to repent and be killed (if he refuses), for his abandonment of Islam and rejection of the Quran. The other aspect: believing that Allah brings down the water by the star, and that it is a cause for the water according to what Allah has decreed and predestined in His knowledge. Even if this is a permissible interpretation, it also contains ingratitude for the favor of Allah Mighty and Majestic, and ignorance of His subtle wisdom in that He sends down water whenever He wills, sometimes with such a star, and sometimes without a star (3). Often the star 'khawa' (4) and no water falls with it, and that is from Allah Almighty, not from the star. Likewise, Abu Hurairah used to say when he woke up and it had rained: "We have had rain by..."

---

(1) In Al-Umm 1/223, and the author cited it from him through Ibn Abdul-Barr in Al-Tamhid 16/285. (2) In Al-Tamhid 16/286. (3) In the manuscripts except (ظ): "by such a star", and what is established from (ظ) and Al-Tamhid is 16/286. (4) In the

manuscripts except (ظ): "yanu'". And what is established from (ظ) and Al-Tamhid is 16/286. "Khawat al-nujum takhwi khayyan" means they became barren. It is said: "Khawat" and "akhwat" when a star sets and it does not rain in its period. Al-Lisan (Khawa).

सूरह अल-वाकिआ: आयतें 82 - 87 पृष्ठ 227

अल्लाह के रसूल ﷺ ने अल-हुदैबिया में रात के समय हुई बारिश के बाद सुबह की नमाज़ पढ़ाई। जब आप नमाज़ से फारिग हुए तो लोगों की ओर रुख किया और कहा: "क्या तुम जानते हो कि तुम्हारे रब ने क्या कहा है?" उन्होंने कहा: "अल्लाह और उसके रसूल बेहतर जानते हैं।" उन्होंने कहा: "आज सुबह मेरे बंदों में से कुछ मुझ पर ईमान लाने वाले और सितारों का इनकार करने वाले हो गए। जिस व्यक्ति ने कहा: 'अल्लाह के फज़्ल और उसकी रहमत से हम पर बारिश हुई', वह मुझ पर ईमान लाने वाला और सितारों का इनकार करने वाला है; और जिस व्यक्ति ने कहा: 'फलां-फलां सितारे के कारण हम पर बारिश हुई', वह मुझ पर कुफ्र करने वाला और सितारों पर ईमान लाने वाला है।"

इमाम अल-शाफ़ई (1) रहिमहुल्लाह ने कहा: मुझे यह पसंद नहीं है कि कोई कहे: "फलां-फलां सितारे (नऊ) के कारण हम पर बारिश हुई", भले ही हमारे अनुसार 'नऊ' एक सृजित समय है जो न तो लाभ पहुँचाता है और न ही नुकसान, और न ही वह बारिश करता है और न ही रोकता है। मैं जो कहना पसंद करता हूँ वह यह है: "फलां समय हम पर बारिश हुई", जैसे आप कहते हैं: "फलां महीने बारिश हुई।" और जो कोई कहता है: "फलां सितारे के कारण बारिश हुई", और उसका अभिप्राय यह है कि सितारे ने पानी बरसाया, जैसा कि जाहिलियत के युग के मुशरिकों का अर्थ होता था, तो वह काफिर है, यदि वह तौबा न करे तो उसका खून जायज़ है।

अबू उमर बिन अब्दुल-बर (2) ने कहा: जहाँ तक अल्लाह सुब्हानहु व तआला की ओर से नबी ﷺ के इस कथन का प्रश्न है: "मेरे बंदों में से कुछ मुझ पर ईमान लाने वाले और काफिर हो गए", तो मेरे अनुसार इसके दो अर्थ हैं: पहला: वह व्यक्ति जो यह विश्वास रखता है कि सितारा ही बारिश बरसने का कारण है, और अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल के बजाय वही बादलों को बनाने वाला है, तो वह स्पष्ट रूप से काफिर है जिससे तौबा कराई जानी चाहिए और (न करने पर) उसे कत्ल कर देना चाहिए; क्योंकि उसने इस्लाम को त्याग दिया और कुरान को झुठला दिया। दूसरा पहलू: यह विश्वास रखना कि अल्लाह सितारे के माध्यम से पानी बरसाता है, और यह कि वह पानी बरसने का एक माध्यम है जैसा कि अल्लाह ने अपनी हिकमत और ज्ञान से निर्धारित किया है। यद्यपि यह एक अनुमेय पहलू है, लेकिन इसमें भी अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल की नेमत की नाशुक्री है, और उसकी सूक्ष्म हिकमत से अज्ञानता है कि वह जब चाहता है पानी बरसाता है, कभी फलां सितारे के साथ, और कभी बिना सितारे के(3)। अक्सर सितारा 'खवा' (4) कर जाता है और उसके साथ पानी नहीं बरसता, और यह

अल्लाह तआला की ओर से है न कि सितारे की ओर से। इसी प्रकार अबू हुरायरा (रज़ि.) सुबह के समय बारिश होने पर कहा करते थे: "फलां सितारे के कारण हम पर बारिश हुई..."

---

(1) अल-उम्म 1/223 में, और लेखक ने इसे इब्न अब्दुल-बर के माध्यम से अल-तमहीद 16/285 में उद्धृत किया है। (2) अल-तमहीद 16/286 में। (3) (ظ) के अलावा अन्य प्रतियों में: "फलां सितारे के कारण", और जो (ظ) और अल-तमहीद 16/286 से प्रमाणित है। (4) (ظ) के अलावा अन्य प्रतियों में: "यनू"। और जो (ظ) और अल-तमहीद 16/286 से प्रमाणित है। "खवत अल-नुजुम तखवी खय्यन" का अर्थ है वे बांझ हो गए। कहा जाता है: "खवत" और "अखवत" जब कोई सितारा अस्त हो जाए और उसके समय में बारिश न हो। अल-लिसान (खवा)।

سورہ الواقعہ: آیات ۸۲ - ۸۷ صفحہ ۲۲۷

رسول اللہ ﷺ نے حدیبیہ میں رات کو ہونے والی بارش کے بعد صبح کی نماز پڑھائی، جب آپ فارغ ہوئے تو لوگوں کی طرف متوجہ ہوئے اور فرمایا: «کیا تم جانتے ہو کہ تمہارے رب نے کیا فرمایا ہے؟» انہوں نے عرض کیا: اللہ اور اس کا رسول ہی بہتر جانتے ہیں۔ آپ ﷺ نے فرمایا: «آج صبح میرے بندوں میں سے کچھ مجھ پر ایمان لانے والے اور ستاروں کے ساتھ کفر کرنے والے (ستاروں پر ایمان لانے والے) ہوگئے، جس نے کہا: اللہ کے فضل اور اس کی رحمت سے ہم پر بارش ہوئی، وہ مجھ پر ایمان لانے والا اور ستاروں کا انکار کرنے والا ہے، اور جس نے کہا: فلاں فلاں ستارے کی وجہ سے ہم پر بارش ہوئی، وہ ستاروں پر ایمان لانے والا اور مجھ سے کفر کرنے والا ہے»۔

امام شافعی (۱) رحمہ اللہ نے فرمایا: میں یہ پسند نہیں کرتا کہ کوئی کہے: 'فلاں فلاں ستارے (نوں) کی وجہ سے ہم پر بارش ہوئی'، اگرچہ ہمارے نزدیک 'نوں' (ستارہ) ایک مخلوق وقت ہے جو نہ نقصان پہنچاتا ہے نہ نفع، نہ بارش برساتا ہے نہ اسے روکتا ہے، اور میں یہ کہنا پسند کرتا ہوں کہ: 'فلاں وقت ہم پر بارش ہوئی'، جیسے آپ کہتے ہیں: 'فلاں مہینے ہم پر بارش ہوئی'، اور جس نے کہا: 'فلاں ستارے کی وجہ سے ہم پر بارش ہوئی'، اور اس کی مراد یہ ہو کہ ستارے نے پانی نازل کیا، جیسا کہ زمانہ جاہلیت کے بعض مشرکین کی مراد ہوتی تھی، تو وہ کافر ہے، اگر توبہ نہ کرے تو اس کا خون حلال ہے۔

اور ابو عمر بن عبد البر (۲) نے کہا: اور جہاں تک آپ ﷺ کے اللہ سبحانہ وتعالیٰ سے نقل کرتے ہوئے اس قول کا تعلق ہے: «میرے بندوں میں سے کچھ مجھ پر ایمان لانے والے اور کافر ہوگئے» تو میرے نزدیک اس کے دو معنی ہیں: ایک یہ کہ: وہ شخص جو یہ عقیدہ رکھے کہ 'نوں' (ستارہ)

ہی بارش کے نزول کا سبب ہے، اور وہی اللہ عزوجل کے بجائے بادلوں کو پیدا کرنے والا ہے، تو ایسا شخص واضح طور پر کافر ہے جس سے توبہ کرائی جائے گی اور (نہ کرنے پر) اسے قتل کر دیا جائے گا؛ کیونکہ اس نے اسلام کو چھوڑ دیا اور قرآن کو جھٹلا دیا۔ اور دوسرا پہلو یہ کہ: وہ یہ عقیدہ رکھے کہ اللہ تعالیٰ ستارے کے ذریعے پانی نازل کرتا ہے، اور یہ کہ وہ اللہ کی تقدیر اور اس کے سابقہ علم کے مطابق پانی کا ایک سبب ہے، اور یہ اگرچہ ایک جائز پہلو ہے، لیکن اس میں بھی اللہ عزوجل کی نعمت کی ناشکری (کفر) ہے، اور اس کی باریک حکمت سے جہالت ہے کہ وہ جب چاہتا ہے پانی نازل فرماتا ہے، کبھی فلاں ستارے کے وقت، اور کبھی ستارے کے بغیر (۳)۔ اور اکثر ایسا ہوتا ہے کہ ستارہ 'خوی' (۴) (خالی) جاتا ہے اور اس کے ساتھ کچھ پانی نازل نہیں ہوتا، اور وہ اللہ تعالیٰ کی طرف سے ہوتا ہے نہ کہ ستارے کی طرف سے۔ اور اسی طرح ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ جب صبح اٹھتے اور بارش ہو چکی ہوتی تو کہتے: 'ہم پر فلاں ستارے کی وجہ سے بارش ہوئی...'

---

(۱) الام ۱/۲۲۳ میں، اور مصنف نے اسے ابن عبد البر کے واسطے سے التمہید ۱۶/۲۸۵ میں نقل کیا ہے۔ (۲) التمہید ۱۶/۲۸۶ میں۔ (۳) (ظ) کے علاوہ نسخوں میں: 'بنوء كذا' (فلاں ستارے سے)، اور جو (ظ) اور التمہید ۱۶/۲۸۶ میں ثابت ہے۔ (۴) (ظ) کے علاوہ نسخوں میں: 'ينوء'۔ اور جو (ظ) اور التمہید ۱۶/۲۸۶ میں ثابت ہے، اور 'خوت النجوم تخوي خيا' کا مطلب ہے: قحط پڑ گیا، اور کہا گیا: 'خوت' اور 'اخوت' جب ستارہ ڈوب جائے اور اس کے وقت میں بارش نہ ہو۔ اللسان (خوا)۔

Surah Al-Waqi'ah: Verses 82 - 87, Page 228

...the victory, then he recites: {Whatever mercy Allah opens for mankind, there is none who can withhold it} [Fatir: 2]. Abu Umar (1) said: This, in my view, is similar to the saying of the Messenger of Allah ﷺ: "We have been given rain by the grace of Allah and His mercy" (2). From this chapter is the saying of Umar ibn al-Khattab to al-Abbas ibn Abd al-Muttalib when he prayed for rain through him: "O uncle of the Messenger of Allah, how much remains of the setting of the Pleiades (Thurayya)?" Al-Abbas said: "The scholars claim that it appears on the horizon for seven [nights] after its setting." Not even seven had passed when it rained, so Umar said: "Praise be to Allah, this is by the grace of Allah and His mercy." It is as if Umar (may Allah be pleased with him) knew that the setting of the Pleiades is a time when rain is hoped for and expected, so he asked him about it: "Has it ended, or does a remainder of it still exist (3)?"

Sufyan ibn Uyaynah narrated from Isma'il ibn Umayyah that the Prophet ﷺ heard a man during one of his travels saying: "We have been given rain by some of the whiskers of the lion (parts of a constellation)." The Messenger of Allah ﷺ said: "You have lied, rather it is the watering of Allah, the Mighty and Sublime." Sufyan said: "The whiskers of the lion are the forearm and the forehead" (4).

The general recitation is: "tukadhdhibun" from "takdhib" (denial). Al-Mufaddal narrated from Asim and Yahya ibn Waththab: "takdhibun" with a fatha on the 'ta' without emphasis (5). Its meaning is what we previously mentioned of the saying of those who say: "We were given rain by such and such setting star."

It is established from the hadith of Anas ibn Malik who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Three things will never cease to be in my Ummah: Boasting about lineage, wailing [over the dead], and [belief in] stars [bringing rain]" (6). The wording of Muslim (7) regarding this is: "Four things in my Ummah are from the affairs of Jahiliyyah (pre-Islamic ignorance) which they will not abandon: Boasting about lineage, slandering ancestry,"

---

(1) In al-Tamhid 16/286. (2) Mentioned previously. (3) al-Tamhid 16/286; Umar's report was recorded by al-Humaydi in his Musnad (1009), al-Tabari 22/370-371, and al-Bayhaqi in al-Sunan al-Kubra 3/359 at length. (4) al-Tamhid 16/284; the hadith was recorded by al-Tabari 21/521 and 22/370 from Yunus, from Sufyan. (5) Recitation of Asim in al-Sab'ah p. 624. (6) Recorded by Abu Ya'la (3911), and Ibn Abd al-Barr in al-

Tamhid 12/242 and 16/292. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 3/12: Narrated by Abu Ya'la, and its men are trustworthy. (7) In his Sahih (934), and it is with Ahmad (22912).

सूरह अल-वाक़िआ: आयतें 82 - 87, पृष्ठ 228

...विजय, फिर वह पढ़ता है: {अल्लाह लोगों के लिए जो दया खोल दे, तो उसे कोई रोकने वाला नहीं है} [फ़ातिर: 2]। अबू उमर (1) ने कहा: यह, मेरी नज़र में, अल्लाह के रसूल ﷺ के इस कथन के समान है: "हमें अल्लाह के अनुग्रह और उसकी दया से वर्षा मिली है" (2)। इसी अध्याय से उमर इब्न अल-खत्ताब का अल-अब्बास इब्न अब्द अल-मुत्तलिब से कहना है जब उन्होंने उनके माध्यम से वर्षा के लिए प्रार्थना की: "ऐ अल्लाह के रसूल के चाचा, सुरैया (कृतिका नक्षत्र) के डूबने में कितना समय शेष है?" अल-अब्बास ने कहा: "विद्वानों का दावा है कि यह डूबने के सात [रातों] बाद क्षितिज पर दिखाई देता है।" अभी सात दिन भी नहीं बीते थे कि वर्षा हो गई, तो उमर ने कहा: "अल्लाह का शुक्र है, यह अल्लाह के अनुग्रह और उसकी दया से है।" ऐसा लगता है जैसे उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) जानते थे कि सुरैया नक्षत्र का समय वह समय है जब वर्षा की आशा और उम्मीद की जाती है, इसलिए उन्होंने उनसे इसके बारे में पूछा: "क्या वह समाप्त हो गया है, या उसका कुछ हिस्सा बाकी है (3)?"

सुफ़यान इब्न उययना ने इस्माइल इब्न उमैया से रिवायत की है कि पैगंबर ﷺ ने अपनी एक यात्रा के दौरान एक व्यक्ति को यह कहते सुना: "हमें शेर की मूंछों (नक्षत्र के कुछ हिस्सों) के कारण वर्षा मिली है।" अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "तुमने झूठ बोला, बल्कि यह अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल द्वारा पानी पिलाना है।" सुफ़यान ने कहा: "शेर की मूंछें अग्रबाहु और माथा हैं" (4)।

आम पाठ (क़िरात) है: "तुकज़्ज़िबून" (तुम झुठलाते हो) "तकज़ीब" (झुठलाने) से। अल-मुफ़ज़्ज़ल ने आसिम और यह्या इब्न वथ्थाब से रिवायत की है: "तकज़िबून" 'ता' पर फ़त्हा के साथ और हल्का (5)। इसका अर्थ वही है जो हमने पहले उन लोगों के कथन से बताया है जो कहते हैं: "हमें फलां नक्षत्र से वर्षा मिली।"

अनस इब्न मालिक की हदीस से यह सिद्ध है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फ़रमाया: "तीन चीज़ें मेरी उम्मत में हमेशा रहेंगी: वंशावली पर गर्व करना, मातम करना, और सितारों [से वर्षा की उम्मीद रखना]" (6)। इस बारे में मुस्लिम (7) के शब्द हैं: "मेरी उम्मत में जाहिलियत (अज्ञानता के युग) के चार मामले ऐसे हैं जिन्हें वे नहीं छोड़ेंगे: वंशावली पर गर्व करना, खानदान पर ताना मारना,"

---

(1) अल-तमहीद 16/286 में। (2) पहले उल्लेख किया जा चुका है। (3) अल-तमहीद 16/286; उमर की रिपोर्ट अल-हुमैदी ने अपनी मसनद (1009) में, अल-तबरी 22/370-371 में, और अल-बैहकी ने

अल-सुनन अल-कुबरा 3/359 में विस्तार से दर्ज की है। (4) अल-तमहीद 16/284; हदीस अल-तबरी 21/521 और 22/370 द्वारा यूनुस से, सुफ़यान के हवाले से दर्ज की गई है। (5) अल-सबआ पृष्ठ 624 में आसिम का पाठ। (6) अबू याला (3911) द्वारा दर्ज, और इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमहीद 12/242 और 16/292 में। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 3/12 में कहा: इसे अबू याला ने रिवायत किया है, और इसके रावी विश्वसनीय हैं। (7) अपनी सहीह (934) में, और यह अहमद (22912) के पास है।

سورہ الواقعہ: آیات 82 - 87، صفحہ 228

...فتح، پھر وہ پڑھتا ہے: { اللہ لوگوں کے لیے جو رحمت کھول دے اسے کوئی روکنے والا نہیں } [فاطر: 2]۔ ابوعمر (1) نے کہا: یہ میرے نزدیک رسول اللہ ﷺ کے اس قول کی طرح ہے: "ہم پر اللہ کے فضل اور اس کی رحمت سے بارش ہوئی" (2)۔ اور اسی باب سے عمر بن خطاب کا عباس بن عبدالمطلب سے اس وقت کہنا ہے جب انہوں نے ان کے ذریعے بارش کی دعا کی: اے رسول اللہ کے چچا، ثریا (نچھتر) کے غروب ہونے میں کتنا باقی ہے؟ تو عباس نے کہا: علماء کا خیال ہے کہ یہ غروب ہونے کے بعد سات [راتوں] تک افق پر ظاہر رہتا ہے۔ ابھی سات راتیں بھی نہیں گزری تھیں کہ ان پر بارش ہو گئی، تو عمر نے کہا: الحمدللہ، یہ اللہ کے فضل اور اس کی رحمت سے ہے۔ اور ایسا لگتا ہے کہ عمر ؓ کو معلوم تھا کہ ثریا کا وقت وہ وقت ہے جس میں بارش کی امید اور توقع کی جاتی ہے، چنانچہ انہوں نے ان سے اس کے بارے میں پوچھا: "کیا وہ ختم ہو گیا، یا اس کا کچھ حصہ باقی ہے (3)؟"

اور سفیان بن عیینہ نے اسماعیل بن امیہ سے روایت کی ہے کہ نبی کریم ﷺ نے اپنے کسی سفر میں ایک شخص کو یہ کہتے سنا: "ہم پر شیر کے کچھ بالوں (برج اسد کے حصوں) کی وجہ سے بارش ہوئی"۔ تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "تم نے جھوٹ بولا، بلکہ یہ اللہ عزوجل کا پلایا ہوا پانی ہے"۔ سفیان نے کہا: شیر کے بال: بازو اور پیشانی ہیں (4)۔

اور عام قراءت: "تُكَذِّبون" ہے تکذیب (جھٹلانے) سے۔ اور المفضل نے عاصم اور یحییٰ بن وثاب سے روایت کیا ہے: "تَكَذِبُونَ" تا کے فتحہ کے ساتھ بغیر شد کے (5)۔ اور اس کا معنی وہی ہے جو ہم پہلے ان لوگوں کے قول سے بیان کر چکے ہیں جو کہتے ہیں: "ہم پر فلاں نچھتر سے بارش ہوئی"۔

اور انس بن مالک کی حدیث سے ثابت ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "تین چیزیں میری امت میں ہمیشہ رہیں گی: حسب و نسب پر فخر کرنا، نوحہ کرنا، اور نچھتروں [سے بارش کی امید رکھنا]" (6)۔ اور اس بارے میں مسلم (7) کے الفاظ ہیں: "میری امت میں جاہلیت کے چار کام ایسے ہیں جنہیں وہ نہیں چھوڑیں گے: حسب و نسب پر فخر کرنا، نسب میں طعنہ زنی کرنا،"

---

(1) التمہید 16/ 286 میں۔ (2) قریب ہی گزر چکا ہے۔ (3) التمہید 16/ 286، اور عمر کی خبر کو الحمیدی نے اپنی مسند (1009) میں، اور الطبری نے 22/ 370-371 میں، اور البیہقی نے السنن الکبریٰ 3/ 359 میں تفصیل سے نکالا ہے۔ (4) التمہید 16/ 284، اور حدیث کو الطبری نے 21/ 521 اور 22/ 370 میں یونس سے، سفیان کے حوالے سے نکالا ہے۔ (5) السبعہ ص 624 میں عاصم کی قراءت۔ (6) اسے ابویعلیٰ (3911) نے نکالا ہے، اور ابن عبدالبر نے التمہید 12/ 242 اور 16/ 292 میں۔ الہیثمی نے مجمع الزوائد 3/ 12 میں کہا: اسے ابویعلیٰ نے روایت کیا ہے، اور اس کے راوی ثقہ ہیں۔ (7) اپنی صحیح (934) میں، اور یہ احمد (22912) کے پاس ہے۔

...and seeking rain by stars, and wailing." Allah's saying: {Then why, when it [the soul] reaches the throat} i.e., why, when the breath or the soul reaches the throat(1). It was not mentioned previously because the meaning is known. Hatim said: "O Mawiya, wealth does not avail a young man, when one day the death rattle starts and the chest tightens with it"(2). In a Hadith: "The Angel of Death has assistants who cut the veins and gather the soul little by little until it reaches the throat, then the Angel of Death takes it"(3). {And you at that moment are looking} at My command and My authority(4). It was said: You look at the dying person unable to do anything for him. Ibn Abbas said: He means those present from the family of the deceased, waiting for when his soul will exit. Then it was said: It is a rebuttal to them in their saying to their brothers: {If they had stayed with us, they would not have died or been killed} [Al-Imran: 156], i.e., why did they not bring back the soul of one of them when it reached the throat? And it was said: The meaning is: why, when the soul of one of you reaches the throat during the throes of death while you are present, did you not keep his soul in his body, despite your eagerness for the extension of his life and your love for his survival. This is a rebuttal to their saying: {We die and we live and nothing destroys us except time} [Al-Jathiyah: 24]. And it was said: It is an address to the one in the throes of death, i.e., if what is happening to you is not from Allah, then why did you not keep the soul for yourself? {And We are nearer to him than you} i.e., by power, knowledge, and sight(5). Amer ibn Abd Qais said: I did not look at anything except that I saw Allah, Exalted is He, nearer to me than it. And it was said: He meant: and Our messengers who take charge of seizing [the soul] are {nearer to him than you} {but you do not see} i.e., you do not see them(6). Allah's saying: {Then why, if you are not to be recompensed} i.e., why, if you are not to be held accountable and not...

(1) Gharib al-Qur'an by Ibn Qutayba p. 452. (2) His Diwan p. 39, and 'al-hashraja' is the gurgling at death and the recurrence of breath. Al-Sahah (hashraj). (3) We did not find it. (4) Tafsir al-Baghawi 4/290. (5) Tafsir al-Baghawi 4/291. And the correct view is to affirm the attribute of closeness to Allah Almighty in a manner befitting His Majesty and Greatness, without comparison, interpretation, representation, or negation. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 5/253, and Tafsir al-Tabari 22/373.

...और सितारों के माध्यम से वर्षा मांगना, और विलाप करना।" अल्लाह का कथन: {फिर क्यों नहीं, जब वह [प्राण] गले तक पहुँच जाता है} यानी: फिर क्यों नहीं जब सांस या रूह (आत्मा) गले तक पहुँच जाती है(1)। इसका पहले उल्लेख नहीं किया गया क्योंकि अर्थ ज्ञात है। हातिम ने कहा: "हे माविया, धन एक युवक के किसी काम नहीं आता, जब एक दिन मौत की घड़घड़ाहट (गर्जना) शुरू हो जाए और उसके साथ सीना तंग हो जाए"(2)। एक हदीस में है: "निस्संदेह मौत के फरिश्ते के पास सहायक होते हैं जो नसों को काटते हैं और रूह को थोड़ा-थोड़ा करके इकट्ठा करते हैं यहाँ तक कि वह गले तक पहुँच जाती है, फिर मौत का फरिश्ता उसे निकाल लेता है"(3)। {और तुम उस समय देख रहे होते हो} मेरे आदेश और मेरे अधिकार को(4)। और कहा गया: तुम मरने वाले को देखते हो और उसके लिए कुछ करने में सक्षम नहीं होते। इब्न अब्बास ने कहा: उनका तात्पर्य मृतक के परिवार के उन लोगों से है जो उपस्थित होते हैं और इंतज़ार करते हैं कि उसकी रूह कब निकलेगी। फिर कहा गया: यह उनके उस कथन का उत्तर है जो उन्होंने अपने भाइयों से कहा था: {यदि वे हमारे पास होते तो न मरते और न मारे जाते} [आल इमरान: 156] अर्थात: उनमें से किसी की रूह जब गले तक पहुँच गई तो उन्होंने उसे वापस क्यों नहीं लौटा दिया? और कहा गया: इसका अर्थ है: फिर क्यों नहीं जब तुम में से किसी की जान निकलने के समय गले तक पहुँच गई और तुम वहाँ मौजूद थे, तो तुमने उसकी रूह को उसके शरीर में क्यों नहीं रोक लिया, जबकि तुम उसकी आयु लंबी करने के इच्छुक थे और उसे जीवित देखना चाहते थे। यह उनके इस कथन का खंडन है: {हम मरते हैं और जीते हैं और समय के सिवा हमें कोई नष्ट नहीं करता} [अल-जासिया: 24]। और यह भी कहा गया है कि यह उसे संबोधित है जिसकी जान निकल रही हो, अर्थात: यदि तुम पर जो बीत रही है वह अल्लाह की ओर से नहीं है, तो तुमने अपने लिए रूह को क्यों नहीं सुरक्षित रखा? {और हम उसके तुमसे अधिक निकट हैं} यानी: शक्ति, ज्ञान और दृष्टि के द्वारा(5)। आमिर बिन अब्द क़ैस ने कहा: मैंने कभी किसी चीज़ को नहीं देखा मगर मैंने अल्लाह तआला को उससे अधिक अपने करीब पाया। और कहा गया: उनका तात्पर्य है: और हमारे रसूल (फरिश्ते) जो रूह निकालने का कार्य करते हैं {उसके तुमसे अधिक निकट हैं} {लेकिन तुम नहीं देखते} यानी: तुम उन्हें नहीं देखते(6)। अल्लाह का कथन: {फिर क्यों नहीं, यदि तुम बदले में (हिसाब के अधीन) नहीं हो} यानी: फिर क्यों नहीं यदि तुम्हारा हिसाब नहीं होना और न ही...

(1) ग़रीब अल-क़ुरान, इब्न कुतैबा, पृष्ठ 452। (2) उनका दीवान पृष्ठ 39, और 'हशरजा' का अर्थ है मृत्यु के समय गले की घड़घड़ाहट और सांस का बार-बार आना। अल-सिहह (हशरज)। (3) हमें यह नहीं मिला। (4) तफ़सीर अल-बगवी 4/290। (5) तफ़सीर अल-बगवी 4/291। और सही बात यह है कि अल्लाह सर्वशक्तिमान के लिए निकटता के गुण को उसकी महिमा और महानता के अनुरूप सिद्ध किया जाए, बिना किसी उपमा, व्याख्या, चित्रण या निषेध के। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज 5/253, और तफ़सीर अल-तबरी 22/373।

...اور ستاروں کے ذریعے بارش مانگنا، اور نوحہ کرنا۔" اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَلَوْلَا إِذَا بَلَغَتِ الْحُلْقُومَ﴾ یعنی: تو کیوں نہ جب سانس یا روح حلق تک پہنچ جائے(۱)۔ اس کا پہلے ذکر نہیں کیا گیا کیونکہ معنی معلوم ہے، حاتم نے کہا: "اے ماویہ، مال و دولت نوجوان کے کام نہیں آتی، جب کسی دن نزع کی کیفیت (حشرجہ) طاری ہو اور اس سے سینہ تنگ ہو جائے"(۲)۔ اور حدیث میں ہے: "بے شک ملک الموت کے مددگار ہوتے ہیں جو رگوں کو کاٹتے ہیں، اور روح کو تھوڑا تھوڑا جمع کرتے ہیں، یہاں تک کہ وہ حلق تک پہنچ جاتی ہے، پھر ملک الموت اسے قبض کر لیتا ہے"(۳)۔ ﴿وَأَنتُمْ حِينَئِذٍ تَنظُرُونَ﴾ میرے حکم اور میری سلطنت کو(۴)۔ اور کہا گیا: تم میت کی طرف دیکھتے ہو اور اس کے لیے کچھ کرنے پر قادر نہیں ہوتے۔ ابن عباس نے کہا: اس سے مراد میت کے گھر والے ہیں جو وہاں موجود ہوتے ہیں اور انتظار کرتے ہیں کہ کب اس کی روح نکلے گی۔ پھر کہا گیا: یہ ان کے اپنے بھائیوں کے بارے میں قول کا رد ہے: ﴿لَوْ كَانُوا عِندَنَا مَا مَاتُوا وَمَا قُتِلُوا﴾ [آل عمران: ۱۵۶] یعنی: تو کیوں نہ انہوں نے ان میں سے کسی ایک کی روح کو واپس لوٹا دیا جب وہ حلق تک پہنچ گئی تھی۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: تو کیوں نہ جب تم میں سے کسی کی جان نزع کے وقت حلق تک پہنچ گئی اور تم وہاں موجود تھے، تو تم نے اس کی روح کو اس کے جسم میں روک لیا، باوجود اس کے کہ تم اس کی عمر کی طوالت کے حریص تھے اور اس کی بقا چاہتے تھے۔ اور یہ ان کے اس قول کا رد ہے: ﴿نَمُوتُ وَنَحْيَا وَمَا يُهْلِكُنَا إِلَّا الدَّهْرُ﴾ [الجاثیہ: ۲۴]۔ اور کہا گیا: یہ اس شخص سے خطاب ہے جو نزع کی حالت میں ہو، یعنی: اگر تم پر جو بیت رہی ہے وہ اللہ کی طرف سے نہیں ہے، تو تم نے اپنے لیے روح کو کیوں نہ بچا کر رکھا۔ ﴿وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنكُمْ﴾ یعنی: قدرت، علم اور دیکھنے کے اعتبار سے(۵)۔ عامر بن عبد قیس نے کہا: میں نے کسی چیز

کی طرف نہیں دیکھا مگر اللہ تعالیٰ کو اس سے زیادہ اپنے قریب پایا۔ اور کہا گیا: مراد ہے: اور ہمارے فرشتے جو روح قبض کرنے کے ذمہ دار ہیں ﴿أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنكُمْ﴾ ﴿وَلَكِن لَّا تُبْصِرُونَ﴾ یعنی: تم انہیں نہیں دیکھتے(۶)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَلَوْلَا إِن كُنتُمْ غَيْرَ مَدِينِينَ﴾ یعنی: تو کیوں نہ اگر تمہارا حساب نہیں ہونا اور نہ ہی...

(۱) غریب القرآن لابن قتیبہ ص ۴۵۲۔ (۲) ان کا دیوان ص ۳۹، اور الحشرجہ: موت کے وقت غرغرہ اور سانس کا بار بار آنا۔ الصحاح (حشرج)۔ (۳) ہمیں یہ نہیں ملی۔ (۴) تفسیر البغوی ۴ / ۲۹۰۔ (۵) تفسیر البغوی ۴ / ۲۹۱۔ اور صحیح بات یہ ہے کہ اللہ عزوجل کے لیے قرب کی صفت کو اس کے جلال اور عظمت کے شایانِ شان ثابت کیا جائے، بغیر کسی تشبیہ، تاویل، تمثیل یا تعطیل کے۔ (۶) المحرر الوجیز ۵ / ۲۵۳، اور تفسیر الطبری ۲۲ / ۳۷۳۔

Surah Al-Waqi'ah: Verses 86 - 96 230

recompensed for your deeds, and from it is the Almighty's saying: {Indeed, we are surely to be recompensed} i.e., recompensed and held accountable. And it has preceded (1). And it was said: not owned and not conquered. Al-Farra' and others said: 'dayyantuhu' means: I gave him ownership. And he recited for Al-Hutay'ah:

You were given charge over your children's affairs until you left them finer than flour. (2)

Meaning: You were given ownership. And 'danahu' means he humiliated him and enslaved him. It is said: 'dintuhu fa dana' (I subjected him and he became subjected). And the discussion on this has already passed in "Al-Fatihah" (3) regarding the Almighty's saying: {Owner of the Day of Judgment} [Verse: 4].

{You return it} you return the soul to the body. {If you are truthful} i.e., and you will not return it, so your claim that you are not owned and not held accountable is nullified. And "you return it" is an answer to the Almighty's saying: {Then why not, when the soul at death reaches the throat}, and to His saying: {Then why not, if you are not to be recompensed}, they were answered with one answer, as Al-Farra' said (4). And the Arabs sometimes repeated two particles while their meaning is one, and from it is the Almighty's saying: {Then if there comes to you guidance from Me - then whoever follows My guidance, there will be no fear concerning them, nor will they grieve} [Al-Baqarah: 38] answered with one answer; and they are two conditions. And it was said: one of them was deleted; because the other points to it. And it was said: there is putting forward and pushing back in it, its metaphor is: Why then and why not, if you are not to be recompensed, you return it, you return the soul of this dead person to his body when it reaches the throat.

The Almighty's saying: {Then if he was of those brought near [to Allah] * Then [for him is] rest and bounty and a garden of pleasure * And if he was of the companions of the right * Then [the greeting], "Peace be upon you," from the companions of the right * But if he was of the deniers [who were] astray * Then [for him is] accommodation of scalding water * And burning in Hellfire * Indeed, this is the true certainty * So exalt the name of your Lord, the Most Great}

The Almighty's saying: {Then if he was of those brought near [to Allah]} He mentioned the levels of creation at the time of death, and at...

(1) 19/ 163 - 164. (2) Al-Sihah (root: d-y-n) and what follows it is from there as well, and the verse is in the Diwan of Al-Hutay'ah p. 65, except that it appeared there as: 'faqad suwwasti' instead of 'laqad duyyinti'. (3) 1/ 221. (4) In 'Ma'ani al-Qur'an' by him 3/130, and what follows it is from him as well.

सूरह अल-वाक़िया: आयत 86 - 96 230

आपके कर्मों का बदला दिया जाएगा, और इसी से अल्लाह का कथन है: {निस्संदेह हमें बदला दिया जाने वाला है} यानी: बदला दिया जाएगा और हिसाब लिया जाएगा। और यह पहले आ चुका है (1)। और कहा गया: न तो वे किसी के अधीन हैं और न ही पराजित हैं। अल-फर्रा और अन्य ने कहा: 'दयनतुहू' का अर्थ है: मैंने उसे स्वामित्व दिया, और अल-हुतैया की एक कविता उद्धृत की:

"तुमने अपने बच्चों के मामलों का जिम्मा संभाला यहाँ तक कि तुमने उन्हें आटे से भी महीन कर दिया।" (2)

अर्थात्: तुम्हें स्वामित्व दिया गया। और 'दानहू' का अर्थ है: उसने उसे अपमानित किया और उसे गुलाम बना लिया। कहा जाता है: 'दिनतुहू फ दाना' (मैंने उसे वश में किया और वह वश में हो गया)। और इस पर चर्चा "अल-फातिहा" (3) में अल्लाह के इस कथन पर हो चुकी है: {न्याय के दिन का मालिक} [आयत: 4]।

{तुम उसे लौटा देते} तुम आत्मा को शरीर में लौटा देते। {यदि तुम सच्चे हो} यानी: और तुम उसे नहीं लौटा सकोगे, तो तुम्हारा यह दावा गलत साबित हुआ कि तुम किसी के अधीन नहीं हो और न ही तुम्हारा हिसाब होगा। और "तुम उसे लौटा देते" अल्लाह के इस कथन का उत्तर है: {तो फिर क्यों नहीं, जब प्राण कंठ तक पहुँच जाते हैं} और उसके कथन: {तो फिर क्यों नहीं, यदि तुम बदले में दिए जाने वाले नहीं हो}, इन दोनों का एक ही उत्तर दिया गया, जैसा कि अल-फर्रा ने कहा (4)। और अरब कभी-कभी दो शब्दों को दोहराते थे जबकि उनका अर्थ एक ही होता था, और इसी से अल्लाह का कथन है: {फिर यदि मेरी ओर से तुम्हारे पास कोई मार्गदर्शन आए - तो जो कोई मेरे मार्गदर्शन का अनुसरण करेगा, उन्हें न कोई भय होगा और न वे दुखी होंगे} [अल-बकराह: 38] एक ही उत्तर के साथ उत्तर दिया गया; और वे दो शर्तें हैं। और कहा गया: उनमें से एक को हटा दिया गया था; क्योंकि दूसरा उसकी ओर संकेत करता है। और कहा गया: इसमें शब्दों का आगे-पीछे होना है, इसका भावार्थ है: फिर क्यों और क्यों नहीं, यदि तुम्हें बदला नहीं दिया जाना है, तो तुम उसे लौटा देते, तुम इस मृत व्यक्ति की आत्मा को उसके शरीर में लौटा देते जब वह गले तक पहुँच जाती।

अल्लाह का कथन: {फिर यदि वह निकट किए गए लोगों में से था * तो [उसके लिए] चैन और सुगंध और नेमतों वाला बाग है * और यदि वह दाहिने हाथ वालों में से था * तो [उसके लिए] सलाम है तुम्हारी ओर से जो दाहिने हाथ वालों में से हैं * लेकिन यदि वह झुठलाने वाले गुमराहों में से था * तो

खौलते पानी की मेहमाननवाज़ी है * और नरक की आग में झोंका जाना है * निस्संदेह यह पूर्ण सत्य है * अतः अपने महान रब के नाम की महिमा का गुणगान करो}

अल्लाह का कथन: {फिर यदि वह निकट किए गए लोगों में से था} उन्होंने मृत्यु के समय सृष्टि के स्तरों का उल्लेख किया, और...

(1) 19/ 163 - 164. (2) अल-सिहाह (दीन) और उसके बाद का हिस्सा भी वहीं से है, और यह छंद अल-हुतैया के दीवान पृष्ठ 65 में है, सिवाय इसके कि वहां यह 'फक़द सुव्वस्ती' के रूप में आया है, 'लक़द दुय्यिन्ती' के बजाय। (3) 1/ 221. (4) उनकी पुस्तक 'मानी अल-कुरान' में 3/130, और इसके बाद का हिस्सा भी उन्हीं का है।

سورة الواقعہ: آیات 86 - 96 230

تمہارے اعمال کا بدلہ دیا جائے گا، اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿إِنَّا لَمَدِينُونَ﴾ یعنی: بدلہ پانے والے اور حساب دیے جانے والے۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے (1)۔ اور کہا گیا: نہ وہ کسی کی ملکیت میں ہیں اور نہ مغلوب ہیں۔ الفراء اور دیگر نے کہا: 'دَيَّنْتُه' یعنی میں نے اسے مالک بنا دیا، اور حطیئہ کا شعر پڑھا:

لقد دُيِنْتِ أمْرَ بَنيكِ حَتَّى تَرَكْتِهِمُ أَدَقَّ مِن الطَّحينِ(2)

یعنی: تم مالک بنا دی گئیں۔ اور 'دانہ' یعنی اس نے اسے ذلیل کیا اور غلام بنا لیا، کہا جاتا ہے: 'دِنْتُه فَدَانَ' (میں نے اسے مغلوب کیا اور وہ مغلوب ہو گیا)۔ اور اس پر کلام "الفاتحہ" (3) میں اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے وقت گزر چکا ہے: ﴿يَوْمِ الدِّينِ﴾ [آیت: 4]۔

﴿تَرْجِعُونَهَا﴾ تم روح کو جسم میں لوٹا دیتے ہو۔ ﴿إِن كُنتُمْ صَادِقِينَ﴾ یعنی: اور تم اسے ہرگز نہیں لوٹاؤ گے، تو تمہارا یہ دعویٰ باطل ہو گیا کہ تم کسی کی ملکیت میں نہیں ہو اور نہ تمہارا حساب ہوگا۔ اور "ترجعونہا" اللہ تعالیٰ کے اس قول کا جواب ہے: ﴿فَلَوْلَا إِذَا بَلَغَتِ الْحُلْقُومَ﴾، اور اس کے قول: ﴿فَلَوْلَا إِن كُنتُمْ غَيْرَ مَدِينِينَ﴾ کے لیے، ان دونوں کا ایک ہی جواب دیا گیا، جیسا کہ الفراء نے کہا (4)۔ اور کبھی عرب دو حرفوں کا اعادہ کرتے تھے جبکہ ان کا معنی ایک ہی ہوتا تھا، اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿فَإِمَّا يَأْتِيَنَّكُم مِّنِّي هُدًى فَمَن تَبِعَ هُدَايَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ﴾ [البقرہ: 38] دونوں کا ایک ہی جواب دیا گیا؛ اور وہ دو شرطیں ہیں۔ اور کہا گیا: ان میں سے ایک کو حذف کر دیا گیا؛ کیونکہ دوسرا اس پر دلالت کرتا ہے۔ اور کہا گیا: اس میں تقدیم و تاخیر ہے، اس کا مجازی مفہوم یہ ہے: تو کیوں نہ اور کیوں نہ اگر تم بدلہ پانے والے نہیں ہو تو تم اسے لوٹا دیتے، تم اس میت کی جان اس کے جسم میں لوٹا دیتے جب وہ حلق تک پہنچ جاتی۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَأَمَّا إِن كَانَ مِنَ الْمُقَرَّبِينَ * فَرَوْحٌ وَرَيْحَانٌ وَجَنَّتُ نَعِيمٍ * وَأَمَّا إِن كَانَ مِنْ أَصْحَابِ الْيَمِينِ * فَسَلَامٌ لَّكَ مِنْ أَصْحَابِ الْيَمِينِ * وَأَمَّا إِن كَانَ مِنَ الْمُكَذِّبِينَ الضَّالِّينَ * فَنُزُلٌ مِّنْ حَمِيمٍ * وَتَصْلِيَةُ جَحِيمٍ * إِنَّ هَذَا لَهُوَ حَقُّ الْيَقِينِ * فَسَبِّحْ بِاسْمِ رَبِّكَ الْعَظِيمِ﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَأَمَّا إِن كَانَ مِنَ الْمُقَرَّبِينَ﴾ اس میں موت کے وقت مخلوق کے طبقات کا ذکر ہے، اور...

(1) 19/ 163 - 164۔ (2) الصحاح (دین) اور اس کے بعد کا حصہ بھی اسی سے ہے، اور یہ شعر دیوان حطیئہ ص65 میں ہے، سوائے اس کے کہ وہاں 'فقد سوست' کی جگہ 'لقد دُيِّنْتِ' آیا ہے۔ (3) 1/ 221۔ (4) معانی القرآن میں ان کا قول 3/ 130، اور اس کے بعد کا حصہ بھی انہی کا ہے۔

Surah Al-Waqi'ah: Verses 88 - 96 231

[The Day of] Resurrection, and he explained their ranks, saying: "Then if he [the deceased] was of those brought near," and they are the foremost (1). {Then for him is rest and provision and a garden of pleasure}. The general reading is: "Farawhun" with a fatha on the 'ra' (2), and its meaning according to Ibn Abbas and others is: rest from the world (3). Al-Hasan said: "Al-Rawh" is mercy (4). Ad-Dahhak said: "Al-Rawh" is relaxation. Al-Qutaybi (5) said: The meaning is: he has a pleasant breeze in the grave. Abu al-Abbas ibn 'Ata said: "Al-Rawh" is looking at the Face of Allah, and "Al-Rayhan" is listening to His speech and revelation. "And a garden of pleasure" means not being veiled from Allah, Almighty and Majestic, therein. Al-Hasan, Qatadah, Nasr ibn 'Asim, Al-Jahdari, Ruways, and Zayd from Ya'qub read it as: "Furuhun" with a damma on the 'ra', and it is narrated from Ibn Abbas (6). Al-Hasan said: "Al-Ruh" is mercy; because it is like life for the deceased. Aisha, may Allah be pleased with her, said: The Prophet ﷺ read: "Furuhun" with a damma on the 'ra' (7), and its meaning is: staying and life for him in Paradise, and this is mercy.

"And provision (Rayhan)" Mujahid and Said ibn Jubayr said: i.e., sustenance (8). Muqatil said: It is sustenance in the language of Himyar; it is said: I went out seeking the 'rayhan' of Allah, i.e., His sustenance. Al-Namir ibn Tawlab said: "The peace of God and His 'rayhan' and His mercy, and a sky of flowing [rain] (9)"

(1) Tafsir al-Baghawi 4/291. (2) Al-Nashr 2/383. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/466, and narrated from him by al-Tabari 22/376-377, and Ibn Abi Hatim 10/3335 (18809). (4) Al-Kashshaf 4/60. (5) In his book Gharib al-Qur'an, p. 452. (6) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 152, Al-Muhtasib 2/310, and Al-Nashr 2/383. (7) Al-Kashshaf 4/60, and narrated by Ahmad (24352), Abu Dawud (3991), al-Tirmidhi (2938), and al-Nasa'i in al-Kubra (11502). (8) Tafsir al-Baghawi 4/233, and what follows is also from it, and narrated from them by al-Tabari 22/377, and Mujahid's saying in his Tafsir 2/653. (9) Previous page 122 of this volume.

सूरह अल-वाक़िआ: आयतें 88 - 96 231

[क़ियामत के दिन] पुनरुत्थान, और उन्होंने उनके दर्जों को स्पष्ट करते हुए कहा: "फिर यदि वह [मृतक] अल्लाह के निकटवर्ती लोगों में से था," और वे अग्रणी लोग हैं (1)। {तो [उसके लिए] सुख, और प्रावधान और नेमतों वाला बाग़ है}। आम पाठ (क़िरात) है: "फ़रौहुन" 'र' पर ज़बर (फ़तह) के साथ (2), और इब्न अब्बास और अन्य के अनुसार इसका अर्थ है: दुनिया से राहत (3)। हसन ने कहा: "अर-रौह" रहमत (दया) है (4)। ज़ह्हाक ने कहा: "अर-रौह" आराम है। अल-कुतैबी (5) ने कहा: इसका अर्थ है: उसके लिए कब्र में सुखद हवा है। अबू अल-अब्बास इब्न अता ने कहा: "अर-रौह" अल्लाह के दीदार को देखना है, और "रायहान" उसके कलाम और उसकी वही को सुनना है। "और नेमतों वाला बाग़" का अर्थ है कि उसमें अल्लाह अज़-व-जल से कोई पर्दा नहीं होगा। हसन, क़तादा, नसर बिन आसिम, अल-जहदरी, रुवैस और ज़ैद ने याकूब के हवाले से इसे पढ़ा: "फ़ुरूहून" 'र' पर पेश (ज़म्मा) के साथ, और यह इब्न अब्बास से भी वर्णित है (6)। हसन ने कहा: "अर-रुह" रहमत है; क्योंकि यह मृतक के लिए जीवन की तरह है। आइशा रज़ियल्लाहु अन्हा ने कहा: नबी ﷺ ने पढ़ा: "फ़ुरूहून" 'र' पर पेश के साथ (7), और इसका अर्थ है: उसके लिए जन्नत में स्थायित्व और जीवन, और यही रहमत है।

"और रायहान (प्रावधान)" मुजाहिद और सईद बिन जुबैर ने कहा: यानी रिज़्क़ (रोज़ी) (8)। मुक़ातिल ने कहा: यह हिम्यर की भाषा में रिज़्क़ है; कहा जाता है: मैं अल्लाह का रायहान तलाश करने निकला, यानी उसका रिज़्क़। अन-नमिर बिन तौलब ने कहा: "ईश्वर की शांति और उसका रायहान (रिज़्क़) और उसकी रहमत, और एक बरसने वाला आसमान (9)"

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 4/291। (2) अन-नश्र 2/383। (3) अन-नुकत वल-उयून 5/466, और इसे उनके हवाले से अल-तबरी 22/376-377, और इब्न अबी हातिम 10/3335 (18809) ने उद्धृत किया है। (4) अल-कश्शाफ़ 4/60। (5) उनकी पुस्तक ग़रीब अल-क़ुरआन में, पृ. 452। (6) अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ह पृ. 152, अल-मुहतासिब 2/310, और अन-नश्र 2/383। (7) अल-कश्शाफ़ 4/60, और इसे अहमद (24352), अबू दाऊद (3991), तिर्मिज़ी (2938), और नसाई ने अल-कुबरा (11502) में उद्धृत किया है। (8) तफ़सीर अल-बग़वी 4/233, और इसके बाद का हिस्सा भी इसी से है, और इसे उनसे अल-तबरी 22/377 ने उद्धृत किया है, और मुजाहिद का कथन उनकी तफ़सीर 2/653 में है। (9) इस खंड का पिछला पृष्ठ 122।

سورہ الواقعہ: آیات ۸۸ - ۹۶ ۲۳۱

بعث (قیامت)، اور ان کے درجات واضح کرتے ہوئے فرمایا: "پھر اگر وہ [متوفی] مقربین میں سے تھا،" اور وہ سابقون (سبقت لے جانے والے) ہیں (۱)۔ {تو [اس کے لیے] راحت، اور رزق اور نعمتوں والا باغ ہے}۔ عام قرأت ہے: "فَرَوْحٌ" 'ر' کے زبر (فتحہ) کے ساتھ (۲)، اور ابن عباس وغیرہ کے نزدیک اس کا معنی ہے: دنیا سے راحت (۳)۔ حسن بصری نے کہا: "الرَّوح" سے مراد رحمت ہے (۴)۔ ضحاک نے کہا: "الرَّوح" سے مراد آرام ہے۔ القُتَبی (۵) نے کہا: معنی یہ ہے کہ: اس کے لیے قبر میں پاکیزہ نسیم (ہوا) ہے۔ ابو العباس بن عطا نے کہا: "الرَّوح" اللہ کے چہرے کی طرف دیکھنا ہے، اور "الریحان" اس کے کلام اور اس کی وحی کا سننا ہے۔ "وجنّت نعیم" کا مطلب ہے کہ اس میں اللہ عزوجل سے کوئی پردہ نہیں ہوگا۔ حسن، قتادہ، نصر بن عاصم، الجحدری، رویس اور زید نے یعقوب سے نقل کرتے ہوئے اسے پڑھا: "فَرُوحٌ" 'ر' کے پیش (ضمہ) کے ساتھ، اور یہ ابن عباس سے بھی روایت ہے (۶)۔ حسن نے کہا: "الرُّوح" رحمت ہے؛ کیونکہ یہ مرحوم (جس پر رحم کیا گیا) کے لیے زندگی کی مانند ہے۔ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا فرماتی ہیں: نبی کریم ﷺ نے پڑھا: "فَرُوحٌ" 'ر' کے پیش کے ساتھ (۷)، اور اس کا معنی ہے: اس کے لیے جنت میں بقا اور زندگی، اور یہی رحمت ہے۔

"وَرَيْحَانٌ" مجاہد اور سعید بن جبیر نے کہا: یعنی: رزق (۸)۔ مقاتل نے کہا: یہ حِمیَر کی لغت میں رزق ہے، کہا جاتا ہے: میں اللہ کا ریحان طلب کرنے نکلا، یعنی: اس کا رزق؛ النَّمر بن تَوْلَب نے کہا: "اللہ کی سلامتی اور اس کا ریحان (رزق) اور اس کی رحمت، اور برسنے والا آسمان (۹)"

(۱) تفسیر البغوی ۴ / ۲۹۱ . (۲) النشر ۲ / ۳۸۳ . (۳) النکت والعیون ۵ / ۴۶۶ ، اور اسے ان سے طبری نے ۲۲ / ۳۷۶-۳۷۷ ، اور ابن ابی حاتم نے ۱۰ / ۳۳۳۵ (۱۸۸۰۹) میں روایت کیا ہے۔

(۴) الکشاف ۴ / ۶۰ . (۵) اپنی کتاب غریب القرآن صفحہ ۴۵۲ میں۔ (۶) القراءات الشاذة ص ۱۵۲ ، اور المحتسب ۲ / ۳۱۰ ، اور النشر ۲ / ۳۸۳ . (۷) الکشاف ۴ / ۶۰ ، اور اسے احمد (۲۴۳۵۲) ، ابو داؤد (۳۹۹۱) ، ترمذی (۲۹۳۸)، اور نسائی نے الکبری (۱۱۵۰۲) میں روایت کیا ہے۔ (۸) تفسیر البغوی ۴ / ۲۳۳ ، اور اس کے بعد والا حصہ بھی وہیں سے ہے، اور ان دونوں سے طبری نے ۲۲ / ۳۷۷ روایت کیا ہے، اور مجاہد کا قول ان کی اپنی تفسیر ۲ / ۶۵۳ میں ہے۔ (۹) اسی حصہ کا سابقہ صفحہ ۱۲۲۔

Qatadah said: It is Paradise. Al-Dahhak said: Mercy. And it was said: It is the well-known sweet basil (Rayhan) that is smelled. This was also said by Al-Hasan and Qatadah (1). Al-Rabi' bin Khaytham said: This is at death, and Paradise is hidden for him until he is resurrected. Abu Al-Jawza' said: This is when his soul is taken; he is received with bundles of sweet basil (2). Abu Al-'Aliyah said: No soul of those brought near (to Allah) leaves this world until he is brought a branch of sweet basil, so he smells it and then his soul is taken in it (3). The root of "Rayhan" and its derivation were mentioned at the beginning of Surah "Al-Rahman," so ponder over it. Al-Tha'labi listed many opinions regarding "Rawh" and "Rayhan" other than what we have mentioned; whoever wants them can find them there.

The Almighty's saying: {And if he was of the companions of the right} meaning: "if he was," this deceased person, {of the companions of the right} {Then peace for you from the companions of the right} meaning: you see nothing from them except what you like of peace, so do not grieve for them, for they are safe from the punishment of Allah. It was said: The meaning is: peace to you from them, meaning: you are safe from grieving for them. The meaning is the same. It was said: The companions of the right pray for you, O Muhammad, that Allah may bless you and grant you peace. It was said: The meaning is that they greet you with peace, O Muhammad (4). It was said: Its meaning is: You are safe, O servant, from what you dislike, for you are from the companions of the right, so "indeed you are" was omitted (5). It was said: He is greeted with peace out of honor.

Accordingly, regarding the place of peace, there are three opinions: First: when his soul is taken in this world, the Angel of Death greets him with peace, as said by Al-Dahhak. Ibn Mas'ud said: When the Angel of Death comes to take the soul of...

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/346, al-Nukat wa al-Uyun 5/467, Zad al-Masir 8/157, al-Muharrar al-Wajiz 5/254, and the saying of al-Hasan was narrated by al-Tabari 22/378. (2) Tafsir al-Sam'ani 5/362, and "al-Daba'ir" means groups. Lisan al-Arab (d-b-r). (3) Tafsir al-Baghawi 4/291, and narrated from him by al-Tabari 22/378. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/347, Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 5/118, Tafsir al-Baghawi 4/291, and Zad al-Masir 8/158. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/347, and Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 3/131.

और क़तादा ने कहा: इससे तात्पर्य स्वर्ग (जन्नत) है। अज़-ज़ह्याक ने कहा: दया (रहमत)। और कहा गया: यह वही प्रसिद्ध 'रैहान' (खुशबूदार पौधा) है जिसे सूंघा जाता है। यही बात हसन और क़तादा ने भी कही है (1)। रबी बिन ख़ैसम ने कहा: यह मृत्यु के समय होता है, और स्वर्ग उसके लिए तब तक छिपा कर रखा जाता है जब तक कि उसे दोबारा जीवित न किया जाए। अबू अल-जौज़ा ने कहा: यह उसकी आत्मा (रूह) कब्ज़ होने के समय होता है, उसका स्वागत रैहान के गुच्छों के साथ किया जाता है (2)। अबू अल-आलिया ने कहा: अल्लाह के निकटवर्ती लोगों (मुक़र्रबीन) में से किसी की आत्मा दुनिया से तब तक जुदा नहीं होती जब तक कि उसके पास रैहान की एक टहनी न लाई जाए, फिर वह उसे सूंघता है और उसकी आत्मा उसमें कब्ज़ कर ली जाती है (3)। 'रैहान' शब्द का मूल और इसकी व्युत्पत्ति सूरा 'अर-रहमान' की शुरुआत में आ चुकी है, अतः उस पर विचार करें। और अल-सालाबी ने 'रौह' और 'रैहान' के संबंध में हमारे द्वारा उल्लेखित कथनों के अलावा भी कई कथन सूचीबद्ध किए हैं, जो कोई उन्हें चाहता है वह उन्हें वहां पा सकता है।

अल्लाह तआला का कथन: {और यदि वह दाहिने हाथ वालों में से था} अर्थात: "यदि था" यह मृत व्यक्ति, {दाहिने हाथ वालों में से} {तो तुम्हारे लिए दाहिने हाथ वालों की ओर से शांति है} अर्थात: तुम उनसे शांति और सुरक्षा के अलावा कुछ नहीं देखोगे जो तुम्हें पसंद हो, इसलिए उनके लिए चिंतित न हों, क्योंकि वे अल्लाह के अज़ाब (दंड) से सुरक्षित हैं। और कहा गया: अर्थ यह है: तुम्हारे लिए उनकी ओर से शांति है, अर्थात तुम उनके लिए दुखी होने से सुरक्षित हो। और अर्थ एक ही है। और कहा गया: दाहिने हाथ वाले तुम्हारे लिए प्रार्थना (दुआ) करते हैं हे मुहम्मद कि अल्लाह तुम पर रहमत और शांति भेजे। और कहा गया: अर्थ यह है कि वे तुम पर सलाम भेजते हैं हे मुहम्मद (4)। और कहा गया: इसका अर्थ है: हे बंदे! तुम उस चीज़ से सुरक्षित रहे जिसे तुम नापसंद करते हो, क्योंकि तुम दाहिने हाथ वालों में से हो, इसलिए "बेशक तुम" को हटा दिया गया (5)। और कहा गया: सम्मान के रूप में उन्हें शांति (सलाम) के साथ बधाई दी जाती है।

इस प्रकार, शांति के अवसर के संबंध में तीन मत हैं: पहला: दुनिया में उसकी आत्मा कब्ज़ होने के समय मौत का फ़रिश्ता उसे सलाम करता है, यह अज़-ज़ह्याक ने कहा। और इब्न मसूद ने कहा: जब मौत का फ़रिश्ता आत्मा कब्ज़ करने आता है...

(1) इराब अल-कुरान अन-नहस द्वारा 4/346, अन-नुकत वल-उयून 5/467, जाद अल-मसीर 8/157, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/254, और हसन का कथन अल-तबारी 22/378 द्वारा उद्धृत है। (2) तफ़सीर अल-समआनी 5/362, और 'अज़-ज़बायर' का अर्थ है समूह/गुच्छे। लिसान अल-अरब (ज़-ब-र)। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 4/291, और अल-तबारी 22/378 द्वारा उनसे उद्धृत। (4) इराब अल-कुरान अन-नहस द्वारा 4/347, मानी अल-कुरान अज़-ज़ज्जाज द्वारा 5/118, तफ़सीर अल-बग़वी 4/291, और जाद अल-मसीर 8/158। (5) इराब अल-कुरान अन-नहस द्वारा 4/347, और मानी अल-कुरान अल-फ़र्रा द्वारा 3/131।

اور قتادہ نے کہا: اس سے مراد جنت ہے۔ ضحاک نے کہا: رحمت ہے۔ اور کہا گیا: یہ وہ معروف ریحان (خوشبودار پودا) ہے جسے سونگھا جاتا ہے۔ یہی بات حسن اور قتادہ نے بھی کہی ہے (۱)۔ ربیع بن خثیم نے کہا: یہ موت کے وقت ہے، اور جنت اس کے لیے پوشیدہ رکھی گئی ہے یہاں تک کہ اسے دوبارہ اٹھایا جائے۔ ابو الجوزاء نے کہا: یہ اس کی روح قبضہ ہونے کے وقت ہوتا ہے، اسے ریحان کے گچھوں کے ساتھ وصول کیا جاتا ہے (۲)۔ ابو العالیہ نے کہا: مقربین میں سے کسی کی روح دنیا سے اس وقت تک جدا نہیں ہوتی جب تک کہ اس کے پاس ریحان کی ایک ٹہنی نہ لائی جائے، پس وہ اسے سونگھتا ہے پھر اس کی روح اس میں قبض کر لی جاتی ہے (۳)۔ لفظ "ریحان" کی اصل اور اس کا اشتقاق سورہ "الرحمن" के शुरू में गुजर चुका है، پس اس پر غور کریں۔ اور ثعلبی نے "روح اور ریحان" کے بارے میں ہمارے ذکر کردہ اقوال کے علاوہ بھی بہت سے اقوال درج کیے ہیں، جو شخص انہیں چاہتا ہے وہ انہیں وہاں پا سکتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَأَمَّا إِن كَانَ مِنْ أَصْحَابِ الْيَمِينِ﴾ یعنی: "اگر ہو" یہ فوت ہونے والا ﴿مِنْ أَصْحَابِ الْيَمِينِ﴾ ﴿فَسَلَامٌ لَّكَ مِنْ أَصْحَابِ الْيَمِينِ﴾ یعنی: تم ان سے سلامتی کے علاوہ کچھ نہیں دیکھو گے جو تمہیں پسند ہو، پس ان کے لیے فکر مند نہ ہو، کیونکہ وہ اللہ کے عذاب سے سلامت ہیں۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: تمہارے لیے ان کی طرف سے سلامتی ہے، یعنی تم ان کی طرف سے غمگین ہونے سے محفوظ ہو۔ اور معنی ایک ہی ہے۔ اور کہا گیا: دائیں ہاتھ والے تمہارے لیے دعا کرتے ہیں اے محمد کہ اللہ تم پر رحمت اور سلامتی نازل فرمائے| اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ وہ تم پر سلام بھیجتے ہیں اے محمد (۴)۔ اور کہا گیا: اس کا معنی ہے: اے بندے! تم اس چیز سے سلامت

رہے جسے تم ناپسند کرتے ہو، کیونکہ تم دائیں ہاتھ والوں میں سے ہو، تو "إِنَّكَ" (بے شک تم) کو حذف کر دیا گیا (۵)۔ اور کہا گیا: اسے اعزام و اکرام کے طور پر سلام پیش کیا جاتا ہے۔

چنانچہ اس پر سلام کے موقع کے بارے میں تین اقوال ہیں: پہلا: دنیا میں اس کی روح قبض ہونے کے وقت موت کا فرشتہ اسے سلام کرتا ہے، یہ ضحاک نے کہا۔ اور ابن مسعود نے کہا: جب موت کا فرشتہ روح قبض کرنے آتا ہے...

---

(۱) إعراب القرآن للنحاس ٤ / ٣٤٦ ، والنكت والعيون ٥ / ٤٦٧ ، وزاد المسير ٨ / ١٥٧ ، والمحرر الوجيز ٥ / ٢٥٤ ، اور حسن کا قول طبری نے روایت کیا ہے ٢٢ / ٣٧٨۔ (٢) تفسير السمعاني ٥ / ٣٦٢ ، اور الضبائر سے مراد جماعتیں (گچھے) ہیں۔ اللسان (ضبر)۔ (٣) تفسير البغوي ٤ / ٢٩١ ، اور اسے ان سے طبری نے روایت کیا ہے ٢٢ / ٣٧٨۔ (٤) إعراب القرآن للنحاس ٤ / ٣٤٧ ، ومعاني القرآن للزجاج ٥ / ١١٨ ، وتفسير البغوي ٤ / ٢٩١ ، وزاد المسير ٨ / ١٥٨۔ (٥) إعراب القرآن للنحاس ٤ / ٣٤٧ ، ومعاني القرآن للفراء ٣ / ١٣١۔

Surah Al-Waqi'ah: Verses 91 - 96 233

The believer said: Your Lord sends you greetings of peace. This has already been mentioned in Surah "An-Nahl"(1) regarding the Almighty's saying: {Those whom the angels take in death [while] good} [Verse: 32]. Second: During his questioning in the grave, Munkar and Nakir greet him with peace. Third: Upon his resurrection on the Day of Judgment, the angels greet him with peace before his arrival there(2). I said: It is possible that peace is granted to him in all three instances, and that would be an honor after honor. And Allah knows best. The response to "In" (if) according to al-Mubarrad is omitted; the estimation is: whatever happens, "then peace to you from the companions of the right hand." If he was from the companions of the right hand, "then peace to you from the companions of the right hand." So the conditional response was omitted because what preceded it points to it, just as the response is omitted in your saying: "You are an oppressor if you did [it]," because what preceded points to it. Al-Akhfash's view is that the "fa" is the response to both "amma" and "in," meaning that the "fa" is the response to "amma" and it has taken the place of the response to "in" based on the aforementioned estimation, so the "fa" is the response to both in this regard. The meaning of "amma" according to az-Zajjaj is: moving from one thing to another, i.e., leave what we were in, and take up something else(3). His words (Exalted is He): {And if he was among the deniers [who were] astray} regarding the resurrection, {astray} from guidance and the path of truth(4). {Then an accommodation of scalding water} means: for them is sustenance from scalding water, as He said: {Then indeed you, O astray deniers, will be eating...} and as He said: {Then indeed for them will be upon it a mixture of scalding water} [As-Saffat: 67]. {And burning in Hellfire} entry into the fire. It is said: dwelling in Hell and enduring types of its punishment. It is said: "aslahu an-nar" and "salahu," meaning: he made him burn in it. The verbal noun here is added to the object, as it is said: "fulan i'ta' mal," meaning: he is given wealth. It was also recited: "wa tasliyati" with a kasra on the "ta," i.e., and an accommodation from the burning of Hell. Then Abu Amr assimilated the "ta" into...

(1) 12/320. (2) The three views in "An-Nukat wa al-Uyun" 5/467. (3) "Mushkil I'rab al-Qur'an" by Makki 2/714-715, and al-Mubarrad's statement in "Al-Muqtadab" 2/27. (4) "Tafsir al-Baghawi" 4/291.

सूरह अल-वाक़िया: आयतें 91 - 96 233

आस्तिक ने कहा: तुम्हारा रब तुम्हें सलाम भेजता है। और यह सूरह "अन-नह्ल"(1) में अल्लाह के इस कथन पर गुज़र चुका है: {वे जिनकी रूह फ़रिश्ते इस हाल में क़ब्ज़ करते हैं कि वे पाक-साफ़ होते हैं} [आयत: 32]। दूसरा: कब्र में सवाल-जवाब के दौरान मुनकर और नकीर उन्हें सलाम करते हैं। तीसरा: क़यामत के दिन उनके दोबारा ज़िंदा होने पर, वहाँ पहुँचने से पहले फ़रिश्ते उन्हें सलाम करते हैं(2)। मैंने कहा: यह संभव है कि तीनों स्थानों पर उन्हें सलाम किया जाए, और यह सम्मान के बाद सम्मान होगा। और अल्लाह ही बेहतर जानता है। अल-मुबर्रद के अनुसार "इन" (यदि) का जवाब हटा दिया गया है, अनुमान यह है: जो कुछ भी हो, "तो दाहिने हाथ वालों की ओर से तुम्हें सलाम है।" यदि वह दाहिने हाथ वालों में से था, "तो दाहिने हाथ वालों की ओर से तुम्हें सलाम है।" शर्त का जवाब हटा दिया गया क्योंकि जो उससे पहले आया वह उसकी ओर इशारा करता है, जैसे कि आपके यह कहने में जवाब हटा दिया जाता है: "यदि तुमने ऐसा किया तो तुम ज़ालिम हो," क्योंकि जो पहले आया वह इसकी ओर संकेत करता है। अल-अख़्फ़श का मत है कि "फ़ा" "अम्मा" और "इन" दोनों का जवाब है, जिसका अर्थ है कि "फ़ा" "अम्मा" का जवाब है और उपरोक्त अनुमान के अनुसार "इन" के जवाब की जगह ले ली है, इसलिए "फ़ा" इस संबंध में दोनों का जवाब है। अज़-ज़ज्जाज के अनुसार "अम्मा" का अर्थ है: एक चीज़ से दूसरी चीज़ की ओर जाना, यानी: जो हम जिस बारे में बात कर रहे थे उसे छोड़ो, और दूसरी चीज़ शुरू करो(3)। अल्लाह (महान) का कथन: {और यदि वह झुठलाने वाले गुमराहों में से था} पुनरुत्थान के बारे में {गुमराह}, हिदायत और सत्य के मार्ग से(4)। {तो खौलते पानी की मेहमाननवाज़ी है} यानी: उनके लिए खौलते पानी का रिज़्क है, जैसा कि उसने कहा: {फिर ऐ गुमराह झुठलाने वालों! तुम ज़रूर खाने वाले हो...} और जैसा कि उसने कहा: {फिर उनके लिए उस पर खौलते पानी का मिश्रण होगा} [अस-साफ़्फ़ात: 67]। {और जहन्नुम में झुलसना} आग में प्रवेश करना है। और कहा गया है: जहन्नुम में निवास करना और उसके विभिन्न प्रकार के अज़ाब को सहना। कहा जाता है: "असलाहु अन-नार" और "सलाहु", अर्थात: उसने उसे उसमें जलाया। यहाँ क्रियावाचक संज्ञा (मस्दर) कर्म (मफ़ऊल) से जुड़ी है, जैसा कि कहा जाता है: "फ़ुलां इता' माल", अर्थात: उसे धन दिया जाता है। और "वा तस्लियाती" ता के नीचे ज़ेर (कसरा) के साथ भी पढ़ा गया है, जिसका अर्थ है: जहन्नुम की जलन से मेहमाननवाज़ी। फिर अबू अम्र ने 'ता' का '...' में इद्ग़ाम किया।

(1) 12/320. (2) "अन-नुकत वल-उयून" 5/467 में तीन मत। (3) मक्की द्वारा "मुश्किल एराब अल-क़ुरआन" 2/714-715, और "अल-मुक़्तदब" 2/27 में अल-मुबर्रद का कथन। (4) "तफ़सीर अल-बग़वी" 4/291।

سورة الواقعہ: آیات 91 - 96 233

مومن نے کہا: تمہارا رب تمہیں سلام کہتا ہے۔ اور یہ بات سورہ «النحل»(1) میں اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے پاس گزر چکی ہے: ﴿الَّذِينَ تَتَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ طَيِّبِينَ﴾ [آیت : 32]۔ دوسرا: قبر میں اس سے سوال و جواب کے وقت منکر و نکیر اس پر سلام بھیجتے ہیں۔ تیسرا: قیامت میں اس کے دوبارہ اٹھائے جانے کے وقت، وہاں پہنچنے سے پہلے فرشتے اسے سلام کرتے ہیں(2)۔ میں نے کہا: یہ ممکن ہے کہ ان تینوں مقامات پر اسے سلام کیا جائے، اور یہ اعزاز کے بعد اعزاز ہوگا۔ واللہ اعلم۔ المبرد کے نزدیک «إِنْ» کا جواب محذوف ہے، تقدیر یہ ہے: جو کچھ بھی ہو، «فَسَلَامٌ لَّكَ مِنْ أَصْحَابِ الْيَمِينِ» اگر وہ اصحاب یمین میں سے ہو تو «فَسَلَامٌ لَّكَ مِنْ أَصْحَابِ الْيَمِينِ»۔ پس شرط کا جواب حذف کر دیا گیا کیونکہ اس سے پہلے آنے والی بات اس پر دلالت کرتی ہے، جیسا کہ تمہارے اس قول میں جواب حذف کر دیا جاتا ہے: "تم ظالم ہو اگر تم نے ایسا کیا"؛ کیونکہ پہلے والی بات اس پر دلالت کرتی ہے۔ الاخفش کا مذہب یہ ہے کہ «فاء» «أَمَّا» اور «إِنْ» دونوں کا جواب ہے، اور اس کا مطلب یہ ہے کہ «فاء» «أَمَّا» کا جواب ہے اور اس نے مذکورہ تقدیر پر «إِنْ» کے جواب کی جگہ لے لی ہے، پس «فاء» اس حد پر دونوں کا جواب ہے۔ اور الزجاج کے نزدیک «أَمَّا» کا معنی ہے: ایک چیز سے دوسری چیز کی طرف نکلنا، یعنی: جو کچھ ہم جس میں تھے اسے چھوڑو، اور دوسری بات شروع کرو(3)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَأَمَّا إِن كَانَ مِنَ الْمُكَذِّبِينَ الضَّالِّينَ﴾ بعث (دوبارہ جی اٹھنے) کو جھٹلانے والوں میں سے، ﴿الضَّالِّينَ﴾ ہدایت اور راہِ حق سے بھٹکے ہوئے(4)۔ ﴿فَنُزُلٌ مِّنْ حَمِيمٍ﴾ یعنی: پس ان کے لیے کھولتے ہوئے पानी की ضیافت ہے، جیسا کہ اللہ نے فرمایا: ﴿ثُمَّ إِنَّكُمْ أَيُّهَا الضَّالُّونَ الْمُكَذِّبُونَ لَآكِلُونَ﴾ اور جیسا کہ فرمایا: ﴿ثُمَّ إِنَّ لَهُمْ عَلَيْهَا لَشَوْبًا مِّنْ حَمِيمٍ﴾ [الصافات : 67]۔ ﴿وَتَصْلِيَةُ جَحِيمٍ﴾ جہنم میں داخل کیا جانا۔ اور کہا گیا: جہنم में قیام

اور اس کے عذاب کی قسمیں جھیلنا۔ کہا جاتا ہے: "أصلاه النارَ" اور "صَلاه"، یعنی: اس نے اسے اس میں جلایا۔ اور مصدر یہاں مفعول کی طرف مضاف ہے، جیسا کہ کہا جاتا ہے: "لفلان إعطاء مالٍ"، یعنی: اسے مال دیا جاتا ہے۔ اور اسے «وَتَصْلِيَةِ» تاء کے کسرہ کے ساتھ بھی پڑھا گیا ہے، یعنی: اور دوزخ کی تپش سے مہمانی۔ پھر ابو عمرو نے 'تاء' کا '...' میں ادغام کیا۔

(1) 12/320۔ (2) "النکت والعیون" میں تین اقوال 5/467۔ (3) مکی کی "مشکل إعراب القرآن" 2/714-715، اور المبرد کا قول "المقتضب" میں 2/27۔ (4) "تفسیر البغوی" 4/291۔

234 Surah Al-Waqi'ah: Verses 94 - 96

... Al-Jeem, and it is far-fetched (1). "Indeed, this is the absolute truth" (56:95) meaning: This which we have narrated is pure certainty and its essence. It is permissible to annex 'truth' (Haqq) to 'certainty' (Yaqin), while they are the same, due to the difference in their wording. Al-Mubarrad said: It is like your saying: 'The eye of certainty' (Ayn al-Yaqin), and 'pure certainty' (Mahd al-Yaqin). To the Kufans, this is like adding a thing to itself. To the Basrans, it means 'the truth of the matter is certainty', or 'the news is certain'. It was said: it is for emphasis. It was also said: the origin is that certainty is an adjective for truth, so the described is added to the adjective in a wide and metaphorical sense, like His saying: "And the home of the Hereafter..." (2) [Yusuf: 109]. Qatada said regarding this verse: Indeed, Allah will not leave anyone from people until He makes him reach certainty about this Quran. As for the believer, he attained certainty in this world, and that benefited him on the Day of Resurrection. As for the disbeliever, he attains certainty on the Day of Resurrection when certainty does not benefit him. "So glorify the name of your Lord, the Most Great" (56:96) meaning: Exalt Allah the Almighty above any evil. The preposition 'bi' (with/by) is extra, meaning: Glorify the name of your Lord, and the name is the named one (3). It was said: 'Glorify' means: pray by mentioning your Lord and His command (4). It was also said: mention the name of your Great Lord and glorify Him. On the authority of Uqbah bin Amir, he said: When "So glorify the name of your Lord, the Most Great" was revealed, the Prophet (peace be upon him) said: "Put it in your bowing (ruku')", and when "Glorify the name of your Lord, the Most High" [Al-A'la: 1] was revealed, the Prophet (peace be upon him) said: "Put it in your prostration (sujud)". Reported by Abu Dawood (5), and Allah knows best.

---

(1) Al-Qira'at al-Shadhah p. 152, Al-Kashshaf 4/60, and Al-Bahr al-Muhit 8/216. (2) Al-Insaf fi Masa'il al-Khilaf by al-Anbari 2/436-438, and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/348. (3) Al-Wasit 4/243. (4) Tafsir al-Baghawi 4/292. (5) Under No. (869), and also narrated by Ibn Majah (887), Ahmad (17414), and Al-Hakim 2/477, who said: It has a correct chain of narration, but they did not include it. Al-Dhahabi agreed with him.

२३४ सूरह अल-वाकि'आ: आयतें ९४ - ९६

...अल-जीम, और यह दूर की बात है (१)। "निस्संदेह, यह बिल्कुल सत्य है।" (५६:९५) अर्थात: यह जो हमने बयान किया है, वह शुद्ध और खालिस यकीन है। 'हक' (सत्य) को 'यकीन' (निश्चितता) के साथ जोड़ना जायज़ है, जबकि वे दोनों एक ही हैं; उनके शब्दों में अंतर के कारण। अल-मुबर्रद ने कहा: यह आपके कहने जैसा है: 'ऐन अल-यकीन' (यकीन की आंख), और 'महद अल-यकीन' (शुद्ध यकीन)। कुफियों के अनुसार, यह किसी चीज़ को स्वयं में जोड़ने के समान है। बसरियों के अनुसार इसका अर्थ है: 'मामले का हक यकीन है', या 'निश्चित समाचार'। यह भी कहा गया है कि यह ताकीद (ज़ोर देने) के लिए है। यह भी कहा गया है कि मूल रूप से यकीन 'हक' का विशेषण है, इसलिए वर्णित को व्यापक और आलंकारिक अर्थ में विशेषण के साथ जोड़ा गया है, जैसे उनके वचन में है: "और आख़िरत का घर..." (२) [यूसुफ: १०९]। क़तादा ने इस आयत के बारे में कहा: वास्तव में अल्लाह लोगों में से किसी को भी तब तक नहीं छोड़ेगा जब तक कि वह उसे इस कुरान के बारे में यकीन तक न पहुँचा दे। जहाँ तक मोमिन (आस्थावान) का सवाल है, उसने दुनिया में यकीन किया और उसे कयामत के दिन इसका लाभ मिला। जहाँ तक काफिर (अविश्वासी) का सवाल है, वह कयामत के दिन यकीन करेगा जब यकीन उसे लाभ नहीं देगा। "अतः अपने महान रब के नाम की तस्बीह (महिमागान) करो।" (५६:९६) अर्थात: अल्लाह तआला को बुराई से पाक समझो। इसमें 'बी' अतिरिक्त है, अर्थात: अपने रब के नाम की तस्बीह करो, और नाम ही नामित है (३)। यह भी कहा गया है कि: 'तस्बीह करो' अर्थात: अपने रब के ज़िक्र और उसके आदेश के साथ नमाज़ पढ़ो (४)। यह भी कहा गया है: अपने महान रब के नाम का ज़िक्र करो और उसकी तस्बीह करो। उकबा बिन आमिर से रिवायत है, उन्होंने कहा: जब आयत "अतः अपने महान रब के नाम की तस्बीह करो" नाजिल हुई, तो नबी ﷺ ने फरमाया: "इसे अपने रुकू में शामिल करो", और जब "अपने सबसे ऊंचे रब के नाम की तस्बीह करो" [अल-आला: १] नाजिल हुई, तो नबी ﷺ ने फरमाया: "इसे अपने सजदे में शामिल करो"। इसे अबू दाऊद (५) ने बयान किया है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

---

(१) अल-किरात अल-शाधाह पृष्ठ १५२, अल-कशशाफ ४/६०, और अल-बहर अल-मुहीत ८/२१६। (२) अल-इंसाफ फी मसाइल अल-खिलाफ अल-अंबारी २/४३६-४३८, और एराब अल-कुरान अल-नहस ४/३४८। (३) अल-वसीत ४/२४३। (४) तफसीर अल-बग़वी ४/२९२। (५) नंबर (८६९) के तहत, और इसे इब्न माजह (८८७), अहमद (१७४१४), और अल-हाकिम २/४७७ ने भी रिवायत किया है और

कहा: इसकी इसनाद सही है, लेकिन उन्होंने इसे शामिल नहीं किया। अल-धहबी ने उनसे सहमति व्यक्त की।

۲۳۴ سورة الواقعہ: آیات ۹۴ - ۹۶

الجیم، اور یہ بعید ہے (۱)۔ ﴿إِنَّ هَذَا لَهُوَ حَقُّ الْيَقِينِ﴾ یعنی: یہ جو ہم نے بیان کیا ہے وہ سراسر یقین اور خالص یقین ہے۔ 'حق' کی 'یقین' کی طرف اضافت جائز ہے، حالانکہ دونوں ایک ہی چیز ہیں؛ ان کے الفاظ کے اختلاف کی وجہ سے۔ مبرد نے کہا: یہ تمہارے قول کی طرح ہے: عین الیقین، اور محض الیقین، پس یہ کوفیوں کے نزدیک ایک چیز کی اپنی طرف اضافت کے باب سے ہے۔ اور بصریوں کے نزدیک: معاملے کا حق یقین ہے، یا خبر یقین ہے۔ اور کہا گیا: یہ تاکید کے لیے ہے۔ اور کہا گیا: یقین کی اصل یہ ہے کہ وہ حق کی صفت ہو، پس منعوت (جس کی صفت بیان کی جائے) کی صفت کی طرف اضافت وسعت اور مجاز کے طور پر کی گئی، جیسا کہ ان کا فرمان ہے: ﴿وَلَدَارُ الْآخِرَةِ﴾ (۲) [یوسف: ۱۰۹]۔ اور قتادہ نے اس آیت کے بارے میں کہا: بیشک اللہ لوگوں میں سے کسی کو نہیں چھوڑے گا یہاں تک کہ وہ اسے اس قرآن کے بارے میں یقین پر کھڑا کر دے، پس رہا مومن تو اس نے دنیا میں یقین کر لیا تو اس نے اسے قیامت کے دن نفع دیا، اور رہا کافر تو وہ قیامت کے دن یقین کرے گا جب یقین اسے فائدہ نہیں دے گا۔ ﴿فَسَبِّحْ بِاسْمِ رَبِّكَ الْعَظِيمِ﴾ یعنی: اللہ تعالیٰ کو برائی سے پاک بیان کرو۔ اور 'ب' زائد ہے، یعنی: اپنے رب کے نام کی تسبیح کرو، اور نام ہی مسمیٰ (جس کا نام رکھا جائے) ہے (۳)۔ اور کہا گیا: "فَسَبِّحْ" یعنی: اپنے رب کے ذکر اور اس کے حکم کے ساتھ نماز پڑھو (۴)۔ اور کہا گیا: پس اپنے عظیم رب کے نام کا ذکر کرو اور اس کی تسبیح بیان کرو۔ اور عقبہ بن عامر سے روایت ہے، انہوں نے کہا: جب ﴿فَسَبِّحْ بِاسْمِ رَبِّكَ الْعَظِيمِ﴾ نازل ہوئی تو نبی ﷺ نے فرمایا: "اسے اپنے رکوع میں رکھو"، اور جب ﴿سَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلَى﴾ [الأعلیٰ: ۱] نازل ہوئی تو نبی ﷺ نے فرمایا: "اسے اپنے سجدوں میں رکھو" اسے ابو داؤد (۵) نے روایت کیا ہے، واللہ اعلم۔

(١) القراءات الشاذة ص ١٥٢، والكشاف ٤/ ٦٠، والبحر المحيط ٨/ ٢١٦۔ (٢) الإنصاف فی مسائل الخلاف للأنباری ٢/ ٤٣٦-٤٣٨، وإعراب القرآن للنحاس ٤/ ٣٤٨۔ (٣) الوسيط ٤/ ٢٤٣۔ (٤) تفسير البغوی ٤/ ٢٩٢۔ (٥) رقم (٨٦٩) کے تحت، اور اسے ابن ماجہ (٨٨٧)، احمد (١٧٤١٤)، اور الحاکم ٢/ ٤٧٧ نے بھی روایت کیا اور کہا: یہ صحیح الاسناد ہے، لیکن انہوں نے اسے روایت نہیں کیا۔ اور ذہبی نے ان سے اتفاق کیا۔

Surah Al-Hadid

It is Medinan by consensus, and it consists of twenty-nine verses (1).

Narrated by Irbad bin Sariyah that the Prophet ﷺ used to recite the 'Musabbihat' before going to sleep, and would say: "Indeed, among them is a verse better than a thousand verses" (2), meaning by 'Musabbihat': Al-Hadid, Al-Hashr, As-Saff, Al-Jumu'ah, and At-Taghabun.

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful.

His saying, the Almighty: {Whatever is in the heavens and the earth glorifies Allah, and He is the Almighty, the All-Wise (1). To Him belongs the dominion of the heavens and the earth. He gives life and causes death, and He has power over all things (2). He is the First and the Last, the Ascendant and the Intimate, and He is All-Knowing of all things (3).}

His saying, the Almighty: {Whatever is in the heavens and the earth glorifies Allah}, meaning: glorified Allah and sanctified Him from evil.

Ibn Abbas said: "Whatever is in the heavens" refers to those He created among the angels, and "the earth" refers to everything in it, whether it has a soul or not, they all pray to Allah. It is said: it is the glorification of indication (tasbih al-dilalah). Az-Zajjaj (3) rejected this and said: If this were the glorification of indication and the appearance of the effects of craftsmanship, it would be understood; so why did He say: {But you do not understand their glorification} [Al-Isra: 44]? Rather, it is the glorification of speech. He argued with the saying of the Almighty: {And We subjected the mountains to glorify [Allah] along with David} [Al-Anbiya: 79]. If this were the glorification of indication, what would be the specialty for David?! I say: What he mentioned is the correct view, and its explanation and discussion have already passed in [the commentary on Surah] 'Subhan' (4) at the saying of the Almighty: {And there is not a thing but that it glorifies [Allah] with His praise} [Verse: 44]. {And He is the Almighty, the All-Wise}.

(1) Tafsir Al-Baghawi 4/293. (2) Reported by Abu Dawood (5057), At-Tirmidhi (2921), An-Nasa'i in Al-Kubra (7972), and Ahmad (17160). At-Tirmidhi said: This is a Hasan Gharib Hadith. (3) In 'Ma'ani al-Qur'an' for him, 5/121. (4) 13/89.

सूरह अल-हदीद

यह सर्वसम्मति से मदनी है, और इसमें उनतीस आयतें हैं (1)।

इरबाज़ बिन सारिया से वर्णित है कि नबी ﷺ सोने से पहले 'मुसब्बिहात' पढ़ा करते थे और कहते थे: "निस्संदेह, उनमें एक आयत ऐसी है जो एक हज़ार आयतों से बेहतर है" (2)। 'मुसब्बिहात' से उनका तात्पर्य था: अल-हदीद, अल-हश्र, अस-सफ़, अल-जुमुअह और अत-तगाबुन।

अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत कृपाशील, अत्यंत दयावान है।

अल्लाह तआला का फरमान: {आकाशों और धरती में जो कुछ भी है, अल्लाह की तस्बीह (महिमा गान) करता है, और वह अत्यंत प्रभुत्वशाली, तत्वदर्शी है (1)। आकाशों और धरती की बादशाही उसी की है। वही जीवन देता है और वही मृत्यु देता है, और वह हर चीज़ पर पूरी शक्ति रखता है (2)। वही आदि है और वही अंत है, और वही प्रत्यक्ष है और वही गुप्त है, और वह हर चीज़ का भली-भांति ज्ञाता है (3)।}

अल्लाह तआला का फरमान: {आकाशों और धरती में जो कुछ भी है, अल्लाह की तस्बीह करता है} अर्थात्: अल्लाह की महिमा की और उसे बुराई से पवित्र ठहराया।

इब्न अब्बास ने कहा: "आकाशों में जो कुछ है" से तात्पर्य फ़रिश्तों में से उसके द्वारा रचित जीव हैं, और "धरती" से तात्पर्य हर वह चीज़ है जिसमें जान है या नहीं, वे सभी अल्लाह के लिए प्रार्थना करते हैं। कहा गया है: यह संकेत की तस्बीह (तस्बीह-ए-दलाला) है। अज़-ज़ज्जाज (3) ने इसका खंडन किया और कहा: यदि यह संकेत की तस्बीह और शिल्प कौशल के प्रभावों का प्रकटीकरण होता, तो इसे समझा जा सकता था; फिर उसने यह क्यों कहा: {परंतु तुम उनकी तस्बीह को समझ नहीं पाते} [अल-इसरा: 44]? बल्कि, यह वाणी की तस्बीह है। उन्होंने अल्लाह तआला के इस कथन से प्रमाण दिया: {और हमने पहाड़ों को दाऊद के साथ वश में कर दिया, वे तस्बीह करते थे} [अल-अंबिया: 79]। यदि यह संकेत की तस्बीह होती, तो दाऊद के लिए विशिष्टता क्या होती?! मैं कहता हूँ: जो उन्होंने उल्लेख किया है वही सही है, और इसका विवरण और चर्चा 'सुब्हान' (4) [सूरह अल-इसरा] में अल्लाह तआला के इस कथन पर बीत चुकी है: {और कोई ऐसी चीज़ नहीं जो उसकी प्रशंसा के साथ उसकी तस्बीह न करती हो} [आयत: 44]। {और वह अत्यंत प्रभुत्वशाली, तत्वदर्शी है।}

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 4/293 । (2) इसे अबू दाऊद (5057), तिर्मिज़ी (2921), अन-नसाई ने अल-कुबरा (7972) में और अहमद (17160) ने उद्धृत किया है। तिर्मिज़ी ने कहा: यह हदीस हसन ग़रीब है। (3) उनके लिए 'मआनी अल-क़ुरआन' में 5/121 । (4) 13/89.

سورة الحديد

یہ سب کے قول کے مطابق مدنی ہے، اور اس کی انتیس آیات ہیں (1)۔

عرباض بن ساریہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ نبی کریم ﷺ سونے سے پہلے 'مسبحات' پڑھا کرتے تھے، اور فرماتے تھے: "بے شک ان میں ایک ایسی آیت ہے جو ہزار آیتوں سے بہتر ہے" (2)۔ مسبحات سے مراد 'الحدید'، 'الحشر'، 'الصف'، 'الجمعہ' اور 'التغابن' ہیں۔

اللہ کے نام سے جو نہایت مہربان، ہمیشہ رحم فرمانے والا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿سَبَّحَ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ (1) لَهُ مُلْكُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ يُحْيِي وَيُمِيتُ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (2) هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ (3)﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿سَبَّحَ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ یعنی: اللہ کی بزرگی بیان کی، اور اسے ہر برائی سے پاک قرار دیا۔

ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: اللہ کے لیے نماز پڑھی "آسمانوں میں موجود" فرشتوں میں سے جن کو اس نے پیدا کیا اور "زمین میں موجود" ہر اس چیز نے جس میں روح ہے یا جس میں روح نہیں ہے۔ اور کہا گیا: یہ 'تسبیحِ دلالت' ہے۔ زجاج (3) نے اس کا انکار کیا اور کہا: اگر یہ تسبیحِ دلالت اور کاریگری کے آثار کا ظہور ہوتا تو یہ بات سمجھ میں آنے والی ہوتی؛ تو پھر اس نے کیوں فرمایا: ﴿وَلَكِن لَّا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ﴾ [الاسراء: 44] (لیکن تم ان کی تسبیح کو نہیں سمجھتے)؟ بلکہ یہ 'تسبیحِ مقال' (زبان سے تسبیح) ہے۔ اور انہوں نے اللہ تعالیٰ کے اس قول سے استدلال کیا: ﴿وَسَخَّرْنَا مَعَ دَاوُدَ الْجِبَالَ يُسَبِّحْنَ﴾ [الانبیاء: 79] (اور ہم نے داؤد کے ساتھ پہاڑوں کو مسخر کر دیا جو تسبیح کرتے تھے)۔ اگر یہ تسبیحِ دلالت ہوتی تو داؤد علیہ السلام کے لیے کیا

خصوصیت ہوتی؟! میں کہتا ہوں: انہوں نے جو ذکر کیا وہی صحیح ہے، اور اس کی وضاحت اور اس پر گفتگو 'سبحان' (4) [سورہ بنی اسرائیل] میں اللہ تعالیٰ کے قول: ﴿وَإِن مِّن شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ﴾ [آیت: 44] (اور کوئی چیز ایسی نہیں جو اس کی حمد کے ساتھ اس کی تسبیح نہ کرتی ہو) کے پاس گزر چکی ہے۔ ﴿وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾ (اور وہ نہایت غالب، بڑی حکمت والا ہے)۔

(1) تفسیر البغوی 4/293۔ (2) اسے ابو داؤد (5057)، ترمذی (2921)، نسائی نے 'الکبریٰ' (7972) میں، اور احمد (17160) نے روایت کیا ہے۔ امام ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن غریب ہے۔ (3) ان کی کتاب 'معانی القرآن' میں 5/121۔ (4) 13/89۔

Surah Al-Hadid: Verses 2 - 6 236

Allah's saying: {To Him belongs the dominion of the heavens and the earth} meaning: He is unique in that. And 'dominion' (al-mulk) refers to sovereignty and the execution of commands, for He, Glory be to Him, is the King, the Capable, the Irresistible. It is said: He meant the treasures of rain, plants, and all provisions. {He gives life and causes death} He causes the living to die in this world and brings the dead to life for the Resurrection. And it was said: He gives life to the sperm-drops when they are inanimate and causes the living to die. The position of {He gives life and causes death} is nominative (raf') in meaning: 'and He is the One who gives life and causes death'. It is permissible for it to be accusative (nasb) as a circumstantial clause (hal) from the prepositional phrase 'To Him' (lahu), with the prepositional phrase being its agent (1). {And He is over all things competent} meaning: Allah is not incapable of anything.

Allah's saying: {He is the First and the Last, the Ascendant and the Intimate} opinions differed regarding the meanings of these names, and we have clarified them in the book 'Al-Asna' (2). Their explanation by the Messenger of Allah (peace be upon him) suffices every speaker, for he said in 'Sahih Muslim' from the hadith of Abu Hurairah: 'O Allah, You are the First, so there is nothing before You; You are the Last, so there is nothing after You; You are the Ascendant (Al-Zahir), so there is nothing above You; and You are the Intimate (Al-Batin), so there is nothing below You. Settle our debts and enrich us from poverty.' (3) By 'Al-Zahir' he meant the Dominant/Prevailing, and by 'Al-Batin' the Knower/All-Aware, and Allah knows best. {And He is Knowing of all things} of what was and what will be, so nothing is hidden from Him.

Allah's saying: {It is He who created the heavens and the earth in six days and then established Himself above the Throne. He knows what penetrates into the earth and what emerges from it and what descends from the heaven and what ascends therein; and He is with you wherever you are. And Allah, of what you do, is Seeing. (4) To Him belongs the dominion of the heavens and the earth. And to Allah are returned [all] matters. (5) He causes the night to enter the day and causes the day to enter the night, and He is Knowing of that within the breasts. (6)}

Allah's saying: {It is He who created the heavens and the earth in six days and then established Himself above the Throne}

(1) Ma'ani al-Qur'an by az-Zajjaj 5/121. (2) p. 133, 151, 209. (3) Muslim (2713): (61), and it is with Ahmad (8960).

सूरह अल-हदीद: आयतें 2 - 6 236

अल्लाह का फरमान है: {आकाशों और पृथ्वी की बादशाहत उसी की है} यानी: वह इसमें अकेला है। और 'बादशाहत' (अल-मुल्क) से तात्पर्य संप्रभुता और आदेशों के कार्यान्वयन से है, क्योंकि वह, पाक है वह, बादशाह है, सामर्थ्यवान है, सर्वजेता है। कहा गया है: उसका मतलब बारिश, पौधों और सभी प्रावधानों के खजाने से है। {वही जीवन देता है और वही मृत्यु देता है} वह इस दुनिया में जीवितों को मृत्यु देता है, और पुनरुत्थान के लिए मृतकों को जीवित करता है। और यह भी कहा गया है: वह वीर्य-बूंदों को जीवन देता है जब वे निर्जीव होते हैं, और जीवितों को मृत्यु देता है। {वही जीवन देता है और वही मृत्यु देता है} का स्थान अर्थ में रफ़ (नामांकित) है: 'और वह वही है जो जीवन देता है और मृत्यु देता है'। यह संभव है कि यह 'उसके लिए' (लहू) में जार-मजरूर से हाल (परिस्थिति) के रूप में नसब (कर्मवाचक) हो, और जार-मजरूर इसमें कारक हो (1)। {और वह हर चीज़ पर पूरी शक्ति रखने वाला है} यानी: अल्लाह के लिए कुछ भी असंभव नहीं है।

अल्लाह का फरमान है: {वही आदि है और वही अंत, वही प्रकट है और वही गुप्त} इन नामों के अर्थों के संबंध में मतभेद थे, और हमने अपनी पुस्तक 'अल-अस्मा' (2) में उन्हें स्पष्ट किया है। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) द्वारा उनका स्पष्टीकरण हर कहने वाले के लिए पर्याप्त है, क्योंकि उन्होंने 'सहीह मुस्लिम' में अबू हुरैरा की हदीस से कहा: 'ऐ अल्लाह, तू ही आदि है, तो तुझसे पहले कुछ नहीं; और तू ही अंत है, तो तेरे बाद कुछ नहीं; और तू ही ज़ाहिर (प्रकट) है, तो तेरे ऊपर कुछ नहीं; और तू ही बातिन (गुप्त) है, तो तेरे नीचे कुछ नहीं। हमारा कर्ज चुका दे और हमें गरीबी से बचाकर धनी बना दे।' (3) ज़ाहिर से उनका तात्पर्य 'प्रबल' से था, और बातिन से 'जानने वाले' से, और अल्लाह बेहतर जानता है। {और वह हर चीज़ का ज्ञान रखने वाला है} जो हो चुका या जो होगा, उस सब का, अतः उससे कुछ भी छिपा नहीं है।

अल्लाह का फरमान है: {वही है जिसने आकाशों और पृथ्वी को छह दिनों में पैदा किया, फिर अर्श (सिंहासन) पर प्रतिष्ठित हुआ। वह जानता है जो कुछ ज़मीन में जाता है और जो कुछ उससे निकलता है, और जो कुछ आसमान से उतरता है और जो कुछ उसमें चढ़ता है। और जहाँ कहीं भी तुम हो, वह तुम्हारे साथ है। और जो कुछ तुम करते हो, अल्लाह उसे देख रहा है। (4) आकाशों और पृथ्वी की बादशाहत उसी की है। और अल्लाह ही की ओर तमाम मामलात पलटाए जाते हैं। (5) वह रात को दिन में पिरोता है और दिन को रात में पिरोता है, और वह सीनों की छिपी हुई बातों को भी खूब जानता है। (6)}

अल्लाह का फरमान है: {वही है जिसने आकाशों और पृथ्वी को छह दिनों में पैदा किया, फिर अर्श पर प्रतिष्ठित हुआ}

---

(1) मआनी अल-कुरान अज़-ज़ज्जाज 5/121. (2) पृ. 133, 151, 209. (3) मुस्लिम (2713): (61), और यह अहमद के पास है (8960)।

سورہ الحدید: آیات ۲ - ٦ ۲۳٦

فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ یعنی: وہ اس میں منفرد ہے۔ اور 'ملک' سے مراد بادشاہت اور حکم کا نفاذ ہے، پس وہ پاک ہے، بادشاہ ہے، قادر ہے، غالب ہے۔ اور کہا گیا: اس سے مراد بارش، نباتات اور تمام رزق کے خزانے ہیں۔ ﴿يُحْيِي وَيُمِيتُ﴾ وہ دنیا میں زندوں کو مارتا ہے، اور بعثت کے لیے مردوں کو زندہ کرتا ہے۔ اور کہا گیا: وہ نطفوں کو زندہ کرتا ہے جب وہ مردہ ہوتے ہیں، اور زندوں کو مارتا ہے۔ اور ﴿يُحْيِي وَيُمِيتُ﴾ کا مقام معنی کے اعتبار سے رفع ہے: یعنی 'وہ زندہ کرتا ہے اور مارتا ہے'۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ 'لَهُ' میں جار و مجرور سے حال ہونے کی بنا پر نصب ہو، اور جار و مجرور اس میں عامل ہو (۱)۔ ﴿وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾ یعنی: اللہ کو کوئی چیز عاجز نہیں کر سکتی۔

فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ﴾ ان اسماء کے معانی میں اختلاف ہوا ہے اور ہم نے کتاب 'الأسنی' (۲) میں انہیں واضح کیا ہے۔ اور رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کی ان کی تشریح ہر کہنے والے سے بے نیاز کر دیتی ہے، آپ نے ابوہریرہ کی حدیث سے 'صحیح مسلم' میں فرمایا: 'اے اللہ، تو ہی اول ہے پس تجھ سے پہلے کچھ نہیں، اور تو ہی آخر ہے پس تیرے بعد کچھ نہیں، اور تو ہی ظاہر ہے پس تیرے اوپر کچھ نہیں، اور تو ہی باطن ہے پس تیرے نیچے کچھ نہیں، ہمارا قرض ادا کر دے اور ہمیں فقر سے غنی کر دے۔' (۳) ظاہر سے مراد غالب لیا، اور باطن سے مراد عالم، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ ﴿وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾ جو ہوا یا جو ہوگا، اس سے کچھ چھپا ہوا نہیں۔

فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿هُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ يَعْلَمُ مَا يَلِجُ فِي الْأَرْضِ وَمَا يَخْرُجُ مِنْهَا وَمَا يَنْزِلُ مِنَ السَّمَاءِ وَمَا يَعْرُجُ فِيهَا وَهُوَ مَعَكُمْ أَيْنَ مَا كُنْتُمْ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ

بَصِيرٌ ٤ لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَإِلى اللَّهِ تُرْجَعُ الْأُمُورُ ٥ يُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَيُولِجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ وَهُوَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ ٦﴾

فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿هُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ﴾

---

(١) معانی القرآن للزجاج ١٢١/٥۔ (٢) ص ١٣٣، ١٥١، ٢٠٩۔ (٣) مسلم (٢٧١٣) : (٦١)، اور یہ احمد کے ہاں ہے (٨٩٦٠)۔

Surah Al-Hadid: Verses 4 - 6 237

What was previously mentioned in "Al-A'raf" (1) is complete. Allah's statement: ﴿He knows what penetrates into the earth﴾ meaning: enters into it of rain and other things ﴿and what emerges from it﴾ of plants and other things ﴿and what descends from the heaven﴾ of provision, rain, and angels ﴿and what ascends into it﴾ meaning what ascends through it of angels and the deeds of servants (2). ﴿And He is with you﴾ meaning: with His power, authority, and knowledge (3) ﴿wherever you are. And Allah, of what you do, is Seeing﴾ He sees your actions and observes them, and nothing of them is hidden from Him. This verse has combined "He established Himself upon the Throne" and "He is with you," and taking both literally is a contradiction, so it indicates that interpretation (Ta'wil) is necessary, and avoiding interpretation is an admission of contradiction. Imam Abu al-Ma'ali said: Indeed, Muhammad ﷺ on the Night of Isra (Ascension) was no closer to Allah, the Mighty and Sublime, than Jonah son of Amittai when he was in the belly of the whale. And this has been mentioned before (4). Allah's statement: ﴿To Him belongs the dominion of the heavens and the earth﴾ this repetition is for emphasis, meaning: He is the true object of worship ﴿and to Allah are returned [all] matters﴾ meaning: the matters of the creation in the Hereafter. Al-Hasan, Al-A'raj, Ya'qub, Ibn 'Amir, Abu Haywah, Ibn Muhaysin, Humayd, Al-A'mash, Hamzah, Al-Kisa'i, and Khalaf read it as "tarji'u" (5) with a fatha on the Ta and a kasra on the Jim; the rest read it as "turja'u." Allah's statement: ﴿He causes the night to enter the day and causes the day to enter the night﴾ this was mentioned previously in "Al-Imran" (6). ﴿And He is Knowing of that within the breasts﴾ meaning: secrets are not hidden from Him (7), and whoever possesses this attribute, it is not permissible for anyone else to be worshipped.

---

(1) 9/237. (2) Ma'ani al-Qur'an by az-Zajjaj 5/122. (3) An-Nukat wal-'Uyun 5/470. (4) 18/96. (5) An-Nashr 2/208 - 209. (6) 5/85 - 86. (7) Tafsir al-Tabari 22/388.

सूरह अल-हदीद: आयत 4 - 6 237

"अल-अराफ़" (1) में जो पहले उल्लेख किया गया था वह पूर्ण है। अल्लाह का कथन: ﴿वह जानता है जो धरती में प्रवेश करता है﴾ यानी: बारिश और अन्य चीजें जो इसमें समा जाती हैं ﴿और जो उससे निकलता है﴾ पौधों और अन्य चीजों में से ﴿और जो आकाश से उतरता है﴾ जीविका, वर्षा और फरिश्तों में से ﴿और जो उसमें चढ़ता है﴾ यानी फरिश्ते और बंदों के कर्म जो उसमें ऊपर जाते हैं (2)। ﴿और वह तुम्हारे साथ है﴾ यानी: अपनी शक्ति, प्रभुत्व और ज्ञान के साथ (3) ﴿जहाँ कहीं भी तुम हो। और अल्लाह, जो कुछ तुम करते हो, उसे देख रहा है﴾ वह तुम्हारे कार्यों को देखता है और उन्हें देख रहा है, और उनमें से कुछ भी उससे छिपा नहीं है। इस आयत में "वह अर्श पर आसीन हुआ" और "वह तुम्हारे साथ है" को एक साथ लाया गया है, और दोनों को शाब्दिक रूप में लेना विरोधाभास है, इसलिए यह दर्शाता है कि व्याख्या (तावील) आवश्यक है, और व्याख्या से बचना विरोधाभास की स्वीकारोक्ति है। इमाम अबू अल-माली ने कहा: वास्तव में, मुहम्मद ﷺ मेराज की रात अल्लाह के उतने ही करीब थे जितने कि यूनुस इब्न मत्ता जब वे मछली के पेट में थे। और यह पहले भी बताया जा चुका है (4)। अल्लाह का कथन: ﴿आकाशों और पृथ्वी का साम्राज्य उसी का है﴾ यह दोहराव जोर देने के लिए है, अर्थात: वह वास्तव में पूज्य है ﴿और अल्लाह ही की ओर तमाम मामले लौटाए जाते हैं﴾ यानी: आख़िरत में मख्लूक (सृष्टि) के मामले। अल-हसन, अल-अराज, याकूब, इब्न आमिर, अबू हय्याह, इब्न मुहयसिन, हुमैद, अल-अमश, हमज़ा, अल-किसाई और खलफ़ ने इसे "तरजिउ" (5) पढ़ा है, ता पर ज़बर और जीम के नीचे ज़ेर के साथ; बाकी ने इसे "तुरजाउ" पढ़ा है। अल्लाह का कथन: ﴿वह रात को दिन में पिरोता है और दिन को रात में पिरोता है﴾ इसका उल्लेख पहले "आल-इमरान" (6) में किया जा चुका है। ﴿और वह सीनों के भेदों को जानने वाला है﴾ यानी: उससे कोई भी छिपी हुई बात छिपी नहीं है (7), और जिसके पास यह गुण हो, उसके सिवा किसी और की पूजा करना जायज़ नहीं है।

---

(1) 9/237. (2) ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-क़ुरान 5/122. (3) अन-नुकत वल-उयून 5/470. (4) 18/96. (5) अन-नश्र 2/208 - 209. (6) 5/85 - 86. (7) तफ़्सीर अल-तबरी 22/388।

سورہ الحدید: آیات 4 - 6 237

"الاعراف" (1) میں جو پہلے گزر چکا وہ مکمل ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ وہ جانتا ہے جو زمین میں داخل ہوتا ہے ﴾ یعنی: اس میں بارش وغیرہ کا داخل ہونا ﴿ اور جو اس سے نکلتا ہے ﴾ نباتات وغیرہ میں سے ﴿ اور جو آسمان سے اترتا ہے ﴾ رزق، بارش اور فرشتوں میں سے ﴿ اور جو اس میں چڑھتا ہے ﴾ یعنی فرشتے اور بندوں کے اعمال جو اس میں اوپر جاتے ہیں (2)۔ ﴿ اور وہ تمہارے ساتھ ہے ﴾ یعنی: اپنی قدرت، غلبہ اور علم کے ساتھ (3) ﴿ جہاں کہیں تم ہو، اور جو کچھ تم کرتے ہو اللہ اسے دیکھنے والا ہے ﴾ وہ تمہارے اعمال کو دیکھتا ہے اور ان کا مشاہدہ کرتا ہے، اور ان میں سے کوئی چیز اس سے پوشیدہ نہیں ہے۔ اس آیت میں "عرش پر مستوی ہوا" اور "وہ تمہارے ساتھ ہے" کے درمیان جمع کیا گیا ہے، اور دونوں کو ظاہر پر لینا تضاد ہے، لہذا یہ اس بات کی دلیل ہے کہ تاویل ضروری ہے، اور تاویل سے اعراض کرنا تضاد کا اعتراف ہے۔ امام ابو المعالی نے فرمایا: بے شک محمد ﷺ شبِ معراج اللہ عزوجل کے اس سے زیادہ قریب نہ تھے جتنا کہ یونس بن متی تھے جب وہ مچھلی کے پیٹ میں تھے۔ اور یہ بات پہلے گزر چکی ہے (4)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ آسمانوں اور زمین کی بادشاہت اسی کی ہے ﴾ یہ تکرار تاکید کے لیے ہے، یعنی: وہی حقیقت میں معبود ہے ﴿ اور اللہ ہی کی طرف تمام معاملات لوٹائے جاتے ہیں ﴾ یعنی: آخرت میں مخلوق کے معاملات۔ حسن، اعرج، یعقوب، ابن عامر، ابو حیوہ، ابن محیصن، حمید، اعمش، حمزہ، کسائی اور خلف نے اسے "تَرْجِعُ" (5) پڑھا ہے، تاء کے فتحہ اور جیم کے کسرہ کے ساتھ؛ باقی سب نے "تُرْجَعُ" پڑھا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ وہ رات کو دن میں داخل کرتا ہے اور دن کو رات میں داخل کرتا ہے ﴾ یہ پہلے "آل عمران" (6) میں گزر چکا ہے۔ ﴿ اور وہ سینوں کے بھیدوں کو

خوب جاننے والا ہے ﴾ یعنی: اس پر کوئی پوشیدہ بات مخفی نہیں رہتی (7)، اور جو اس صفت کا حامل ہو اس کے سوا کسی اور کی عبادت جائز نہیں ہے۔

---

(1) 9/237۔ (2) معانی القرآن للزجاج 5/122۔ (3) النکت والعیون 5/470۔ (4) 18/96۔ (5) النشر 2/208 - 209۔ (6) 5/85 - 86۔ (7) تفسیر الطبری 22/388۔

Surah Al-Hadid: Verses 7 - 9 238 The Almighty's saying: {Believe in Allah and His Messenger and spend out of that in which He has made you successors. For those of you who have believed and spent, there is a great reward. (7) And why do you not believe in Allah while the Messenger invites you to believe in your Lord and He has already taken your covenant, if you should be believers? (8) It is He who sends down upon His Servant clear verses to bring you out from darknesses into the light. And indeed, Allah is to you Kind and Merciful. (9)} The Almighty's saying: {Believe in Allah and His Messenger} means: believe that Allah is one, and that Muhammad is His messenger. (1) {and spend} means: give charity. It is said: spend in the way of Allah. It is also said: the intended meaning is the obligatory Zakat. And it is said: the intended meaning is other than that, from the various ways of obedience and what draws one closer to Him. (2) {out of that in which He has made you successors} is evidence that the origin of ownership belongs to Allah, the Glorified, and that the servant has no role in it except for the disposal that pleases Allah, so He rewards him for that with Paradise. So whoever spends from it in fulfillment of Allah's rights and finds it easy to spend from it, just as it is easy for a man to spend from someone else's wealth if he is permitted to do so, will have a generous reward and a great recompense. (3) Al-Hasan said: "made you successors in it" through your inheritance of it from those who were before you. (4) This indicates that it is not truly your wealth, and you are in it only in the position of deputies and agents, so seize the opportunity in it by establishing the truth before it is removed from you to those after you. (5) {For those of you who have believed and spent} and did good deeds {there is a great reward} which is Paradise. The Almighty's saying: {And why do you not believe in Allah} is a question intended as a rebuke. That is: what excuse do you have for not believing when all excuses have been removed?! {while the Messenger invites you} He explained by this that there is no ruling before the arrival of the Sharia (Divine Laws). Abu Amr recited: "and your covenant was taken" (uqidha mithaqukum) in the passive voice. (6) And the rest recited it as...

(1) Ma'ani al-Qur'an by Az-Zajjaj 5/122. (2) An-Nukat wa al-'Uyun 5/471. (3) Al-Kashshaf 4/61 similar to it. (4) An-Nukat wa al-'Uyun 5/471. (5) Al-Kashshaf 4/61. (6) As-Sab'ah p. 625, and At-Taysir p. 208.

सूरह अल-हदीद: आयतें 7 - 9 238 अल्लाह तआला का फरमान: {अल्लाह और उसके रसूल पर ईमान लाओ और उस (माल) में से खर्च करो जिसमें उसने तुम्हें उत्तराधिकारी बनाया है। सो तुममें से जो लोग ईमान लाए और उन्होंने खर्च किया, उनके लिए बड़ा प्रतिफल (अज्र) है। (7) और तुम्हें क्या हुआ है कि तुम अल्लाह पर ईमान नहीं लाते, जबकि रसूल तुम्हें तुम्हारे रब पर ईमान लाने के लिए बुला रहा है, और उसने तुमसे पक्का वादा ले लिया है, यदि तुम मोमिन हो? (8) वही है जो अपने बंदे पर स्पष्ट आयतें उतारता है ताकि वह तुम्हें अंधेरों से उजाले की ओर ले आए। और वास्तव में अल्लाह तुम पर बहुत करुणामय और दयावान है। (9)} अल्लाह तआला का फरमान: {अल्लाह और उसके रसूल पर ईमान लाओ} यानी: इस बात की पुष्टि करो कि अल्लाह एक है, और मुहम्मद उसके रसूल हैं। (1) {और खर्च करो} यानी सदका करो। कहा गया है: अल्लाह की राह में खर्च करो। और कहा गया है: इससे मुराद फर्ज़ ज़कात है। और यह भी कहा गया है: इससे मुराद उसके अलावा अन्य इबादतें और वे काम हैं जो अल्लाह के करीब ले जाते हैं। (2) {उसमें से जिसमें उसने तुम्हें उत्तराधिकारी बनाया है} यह इस बात का प्रमाण है कि स्वामित्व का मूल अल्लाह सुब्हानहू के लिए है, और बंदे के पास इसमें केवल उसी तरह खर्च करने का अधिकार है जिससे अल्लाह प्रसन्न हो, तो वह उसे इसके बदले में जन्नत प्रदान करता है। तो जो कोई इसमें से अल्लाह के अधिकारों को पूरा करने में खर्च करता है और उसके लिए इसमें से खर्च करना आसान होता है, जैसे किसी व्यक्ति के लिए दूसरे के धन से खर्च करना आसान होता है यदि उसे इसकी अनुमति दी गई हो, तो उसके लिए भरपूर सवाब और बड़ा बदला होगा। (3) हसन ने कहा: "उसमें उत्तराधिकारी बनाया" यानी तुमसे पहले वालों से विरासत में मिलने के कारण। (4) यह इस बात को दर्शाता है कि वास्तव में यह तुम्हारा धन नहीं है, और तुम इसमें केवल प्रतिनिधियों और एजेंटों के स्थान पर हो, इसलिए इसमें सच्चाई को स्थापित करके अवसर का लाभ उठाओ, इससे पहले कि यह तुमसे छीनकर तुम्हारे बाद आने वालों को दे दिया जाए। (5) {सो तुममें से जो लोग ईमान लाए और उन्होंने खर्च किया} और नेक काम किए {उनके लिए बड़ा प्रतिफल है} और वह जन्नत है। अल्लाह तआला का फरमान: {और तुम्हें क्या हुआ है कि तुम अल्लाह पर ईमान नहीं लाते} यह प्रश्न फटकार लगाने के लिए है। यानी: ईमान न लाने के लिए तुम्हारा क्या बहाना है जबकि सारे बहाने खत्म कर दिए गए हैं?! {जबकि रसूल तुम्हें बुला रहा है} इससे यह स्पष्ट किया गया कि शरीयत (कानूनों) के आने से पहले कोई आदेश नहीं था। अबू अम्र ने पढ़ा: "और तुम्हारा वादा ले लिया गया" (उखिज़ा मीसाक़ुकुम) यानी मज़हूल (passive) के तौर पर। (6) और बाकी सब ने...

(1) मआनी अल-कुरआन अज़-ज़ज्जाज 5/122. (2) अन-नुकत वल-उयून 5/471. (3) अल-कशशाफ 4/61 इसी प्रकार। (4) अन-नुकत वल-उयून 5/471. (5) अल-कशशाफ 4/61. (6) अस-सबा पृ. 625, और अत-तयसीर पृ. 208.

سورة الحديد: آیات ۷ - ۹ ۲۳۸ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ءَامِنُواْ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِۦ وَأَنفِقُواْ مِمَّا جَعَلَكُم مُّسْتَخْلَفِينَ فِيهِۖ فَٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ مِنكُمْ وَأَنفَقُواْ لَهُمْ أَجْرٌ كَبِيرٌ ۷ وَمَا لَكُمْ لَا تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ ۙ وَٱلرَّسُولُ يَدْعُوكُمْ لِتُؤْمِنُواْ بِرَبِّكُمْ وَقَدْ أَخَذَ مِيثَٰقَكُمْ إِن كُنتُم مُّؤْمِنِينَ ۸ هُوَ ٱلَّذِى يُنَزِّلُ عَلَىٰ عَبْدِهِۦٓ ءَايَٰتٍۭ بَيِّنَٰتٍ لِّيُخْرِجَكُم مِّنَ ٱلظُّلُمَٰتِ إِلَى ٱلنُّورِ ۚ وَإِنَّ ٱللَّهَ بِكُمْ لَرَءُوفٌ رَّحِيمٌ ۹﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ءَامِنُواْ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِۦ﴾ یعنی: تصدیق کرو کہ اللہ ایک ہے، اور بے شک محمد (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) اس کے رسول ہیں۔ (۱) ﴿وَأَنفِقُواْ﴾ یعنی صدقہ کرو۔ اور کہا گیا: اللہ کی راہ میں خرچ کرو۔ اور کہا گیا: اس سے مراد فرض زکوٰۃ ہے۔ اور کہا گیا: اس سے مراد اس کے علاوہ اطاعت کی دوسری صورتیں اور وہ کام ہیں جو اللہ کے قریب کرتے ہیں۔ (۲) ﴿مِمَّا جَعَلَكُم مُّسْتَخْلَفِينَ فِيهِ﴾ یہ اس بات کی دلیل ہے کہ اصل ملکیت اللہ سبحانہ و تعالی کی ہے، اور بندے کا اس میں اللہ کی مرضی کے مطابق تصرف کرنے کے سوا کوئی کردار نہیں ہے، تو اللہ اسے اس پر جنت کے ساتھ اجر دیتا ہے۔ پس جس نے اس میں سے اللہ کے حقوق کی ادائیگی میں خرچ کیا اور اس پر خرچ کرنا آسان ہوا، جیسا کہ ایک شخص کے لیے دوسرے کے مال سے خرچ کرنا آسان ہوتا ہے جب اسے اس کی اجازت دی گئی ہو، تو اس کے لیے بہترین جزا اور عظیم اجر ہوگا۔ (۳) حضرت حسن بصری رحمۃ اللہ علیہ نے فرمایا: "اس میں جانشین بنایا" تمہارے اپنے سے پہلوں سے وارث بننے کی وجہ سے۔ (۴) یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ حقیقت میں یہ تمہارے اموال نہیں ہیں، اور تم اس میں صرف نائب اور وکیل کے درجے میں ہو، لہذا اس میں حق قائم کرنے کے موقع کو غنیمت سمجھو اس سے پہلے کہ یہ تم سے چھین کر تمہارے بعد والوں کو دے دیا جائے۔ (۵) ﴿فَٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ مِنكُمْ وَأَنفَقُواْ﴾ اور نیک اعمال کیے ﴿لَهُمْ أَجْرٌ كَبِيرٌ﴾ اور وہ جنت ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمَا لَكُمْ لَا تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ﴾ یہ ایسا سوال ہے جس سے مقصود ملامت اور ڈانٹ ڈپٹ ہے۔ یعنی: ایمان نہ لانے میں تمہارا کیا عذر ہے جب کہ تمام رکاوٹیں

دور کر دی گئی ہیں؟! ﴿وَٱلرَّسُولُ يَدۡعُوكُمۡ﴾ اس سے یہ واضح کیا کہ شرائع (احکامِ دین) کے آنے سے پہلے کوئی حکم نہیں تھا۔ اور ابو عمرو نے پڑھا: «وقد أُخِذَ ميثاقُكم» فعلِ مجہول کے ساتھ (۶) اور باقیوں نے...

(۱) معانی القرآن للزجاج ۱۲۲/۵۔ (۲) النکت والعیون ۴۷۱/۵۔ (۳) الکشاف ۶۱/۴ بنحوہ۔ (۴) النکت والعیون ۴۷۱/۵۔ (۵) الکشاف ۶۱/۴۔ (۶) السبعۃ ص ۶۲۵، والتیسیر ص ۲۰۸۔

Surah Al-Hadid: Verses 8 - 10 239

...the active participle; meaning: Allah took your covenant. Mujahid said: It is the first covenant that was taken while they were in the loins of Adam, that Allah is your Lord and there is no god for you besides Him (1). And it was said: He took your covenant by placing intellects in you, and establishing for you the proofs and arguments that call for following the Messenger (2) ﷺ.

"If you are believers" meaning: since you were. And it was said: meaning: if you are believers in the arguments and proofs (3). And it was said: meaning: if you are believers in truth at any day; then now is the most appropriate of times for you to believe; because of the establishment of proofs and signs by the mission of Muhammad ﷺ, for his proofs have become valid (4). And it was said: if you were believers in Allah your Creator. And they used to acknowledge this. And it was said: it is an address to a people who believed, and the Prophet ﷺ took their covenant, then they apostatized. And His saying: "If you are believers" meaning: if you acknowledge the conditions of faith.

His saying, the Exalted: "It is He who sends down upon His Servant clear verses" He means the Quran (5). And it was said: the miracles; meaning: faith in Muhammad ﷺ became obligatory for you; because of the miracles with him, and the Quran is the largest and greatest of them. "To bring you out" meaning: by the Quran. And it was said: by the Messenger. And it was said: by the call. "From darknesses" which is polytheism and disbelief "into the light" which is faith (6). "And indeed, Allah is to you Kind and Merciful."

His saying, the Exalted: "And why do you not spend in the way of Allah while to Allah belongs the heritage of the heavens and the earth? Not equal among you are those who spent before the conquest and fought. Those are greater in degree than those who spent afterwards and fought. And to all Allah has promised the best [reward]. And Allah, of what you do, is Acquainted."

In it are five issues: The first: His saying, the Exalted: "And why do you not spend in the way of Allah" meaning: what thing prevents you from

---

(1) Tafsir Mujahid 2/ 656, and Al-Tabari related it from him 22/ 390. (2) Tafsir al-Baghawi 4/ 294. (3) Zad al-Masir 8/ 163. (4) Tafsir al-Tabari 22/ 390. (5) Al-Wasit 4/ 245. (6) Tafsir al-Baghawi 4/ 294.

सूरह अल-हदीद: आयत 8 - 10 239

...सक्रिय कृदंत; अर्थ: अल्लाह ने तुम्हारा वचन लिया। मुजाहिद ने कहा: यह वह पहला वचन है जो तब लिया गया था जब वे आदम की पीठ में थे, कि अल्लाह तुम्हारा रब है और उसके सिवा तुम्हारा कोई पूज्य नहीं है (1)। और कहा गया है: उसने तुम में बुद्धि रखकर, और तुम्हारे लिए वे प्रमाण और तर्क स्थापित करके तुम्हारा वचन लिया जो रसूल ﷺ के अनुसरण की ओर बुलाते हैं (2)।

"यदि तुम विश्वास रखने वाले हो" अर्थात्: चूँकि तुम थे। और कहा गया है: अर्थात्: यदि तुम प्रमाणों और तर्कों पर विश्वास रखने वाले हो (3)। और कहा गया है: अर्थात्: यदि तुम किसी भी दिन सत्य पर विश्वास रखने वाले हो; तो अब तुम्हारे विश्वास करने के लिए सबसे उपयुक्त समय है; क्योंकि मुहम्मद ﷺ के मिशन द्वारा प्रमाणों और संकेतों की स्थापना हो चुकी है, उनके प्रमाण वैध हो गए हैं (4)। और कहा गया है: यदि तुम अल्लाह अपने सृष्टिकर्ता पर विश्वास रखते थे। और वे इसे स्वीकार करते थे। और कहा गया है: यह उन लोगों के लिए संबोधन है जो ईमान लाए, और नबी ﷺ ने उनका वचन लिया, फिर वे फिर गए। और उनका कहना: "यदि तुम विश्वास रखने वाले हो" अर्थात्: यदि तुम ईमान की शर्तों को स्वीकार करते हो।

अल्लाह तआला का कथन: "वही है जो अपने बंदे पर स्पष्ट आयतें उतारता है" इससे उसका तात्पर्य कुरान से है (5)। और कहा गया है: चमत्कार; अर्थात्: मुहम्मद ﷺ पर ईमान लाना तुम पर अनिवार्य हो गया; क्योंकि उनके साथ चमत्कार हैं, और कुरान उनमें सबसे बड़ा और महान है। "ताकि वह तुम्हें बाहर निकाले" अर्थात्: कुरान के माध्यम से। और कहा गया है: रसूल के माध्यम से। और कहा गया है: दावत (आह्वान) के माध्यम से। "अंधेरों से" जो कि शिर्क और कुफ्र है "प्रकाश की ओर" जो कि ईमान है (6)। "और निस्संदेह अल्लाह तुम्हारे प्रति अत्यंत दयालु और कृपालु है।"

अल्लाह तआला का कथन: "और तुम्हें क्या हुआ है कि तुम अल्लाह की राह में खर्च नहीं करते, जबकि आकाशों और धरती की विरासत अल्लाह ही की है? तुममें से वे लोग बराबर नहीं हैं जिन्होंने (मक्का की) विजय से पहले खर्च किया और युद्ध किया। उनका दर्जा उन लोगों से बड़ा है जिन्होंने बाद में खर्च किया और युद्ध किया। और अल्लाह ने प्रत्येक से भलाई का वादा किया है। और जो कुछ तुम करते हो, अल्लाह उससे पूरी तरह परिचित है।"

इसमें पाँच मसले हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: "और तुम्हें क्या हुआ है कि तुम अल्लाह की राह में खर्च नहीं करते" अर्थात्: कौन सी चीज़ तुम्हें रोकती है...

(1) तफ़सीर मुजाहिद 2/ 656, और अल-तब़री ने इसे उनसे उद्धृत किया है 22/ 390। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 4/ 294। (3) ज़ाद अल-मसीर 8/ 163। (4) तफ़सीर अल-तब़री 22/ 390। (5) अल-वसीत 4/ 245। (6) तफ़सीर अल-बग़वी 4/ 294।

سورہ الحدید: آیات 8 - 10 239

اسم فاعل؛ یعنی: اللہ نے تمہارا میثاق لیا۔ مجاہد نے کہا: یہ وہ پہلا میثاق ہے جو اس وقت لیا گیا جب وہ آدم علیہ السلام کی پشت میں تھے کہ اللہ تمہارا رب ہے، اس کے سوا تمہارا کوئی معبود نہیں (1)۔ اور کہا گیا: تمہارا میثاق اس طرح لیا کہ تم میں عقلیں رکھ دیں، اور تم پر وہ دلائل اور حجتیں قائم کر دیں جو رسول ﷺ کی اتباع کی دعوت دیتی ہیں (2)۔

﴿إِن كُنتُم مُّؤْمِنِينَ﴾ یعنی: جب کہ تم ہو۔ اور کہا گیا: یعنی: اگر تم حجتوں اور دلائل پر ایمان رکھنے والے ہو (3)۔ اور کہا گیا: یعنی: اگر تم کبھی بھی سچائی پر ایمان رکھنے والے ہو؛ تو اب ایمان لانے کا بہترین وقت ہے؛ کیونکہ محمد ﷺ کی بعثت سے حجتیں اور نشانیاں قائم ہو چکی ہیں، آپ کے دلائل درست ثابت ہو چکے ہیں (4)۔ اور کہا گیا: اگر تم اللہ پر ایمان رکھنے والے ہو جو تمہارا خالق ہے۔ اور وہ اس کا اعتراف کرتے تھے۔ اور کہا گیا: یہ ان لوگوں سے خطاب ہے جو ایمان لائے، اور نبی ﷺ نے ان سے میثاق لیا، پھر وہ پھر گئے۔ اور آپ کا قول: ﴿إِن كُنتُم مُّؤْمِنِينَ﴾ یعنی: اگر تم ایمان کی شرائط کا اقرار کرتے ہو۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿هُوَ الَّذِي يُنَزِّلُ عَلَىٰ عَبْدِهِ آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ﴾ اس سے مراد قرآن ہے (5)۔ اور کہا گیا: معجزات؛ یعنی: تم پر محمد ﷺ پر ایمان لانا لازم ہو گیا؛ کیونکہ ان کے پاس معجزات ہیں، اور قرآن ان میں سب سے بڑا اور عظیم ہے۔ ﴿لِيُخْرِجَكُم﴾ یعنی: قرآن کے ذریعے۔ اور کہا گیا: رسول کے ذریعے۔ اور کہا گیا: دعوت کے ذریعے۔ ﴿مِّنَ الظُّلُمَاتِ﴾ اور وہ شرک اور کفر ہے ﴿إِلَى النُّورِ﴾ اور وہ ایمان ہے (6)۔ ﴿وَإِنَّ اللَّهَ بِكُمْ لَرَءُوفٌ رَّحِيمٌ﴾۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَمَا لَكُمْ أَلَّا تُنفِقُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلِلَّهِ مِيرَاثُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ لَا يَسْتَوِي مِنكُم مَّنْ أَنفَقَ مِن قَبْلِ الْفَتْحِ وَقَاتَلَ أُوْلَئِكَ أَعْظَمُ دَرَجَةً مِّنَ الَّذِينَ أَنفَقُوا مِن بَعْدُ وَقَاتَلُوا وَكُلًّا وَعَدَ اللَّهُ الْحُسْنَىٰ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ﴾۔

اس میں پانچ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَمَا لَكُمْ أَلَّا تُنفِقُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ﴾ یعنی: کون سی چیز تمہیں روکتی ہے کہ...

---

(1) تفسیر مجاہد 2/ 656، اور اسے طبری نے ان سے روایت کیا ہے 22/ 390۔ (2) تفسیر بغوی 4/ 294۔ (3) زاد المسیر 8/ 163۔ (4) تفسیر طبری 22/ 390۔ (5) الوسیط 4/ 245۔ (6) تفسیر بغوی 4/ 294۔

240 Surah Al-Hadid: Verse 10 Spending in the way of Allah, and in what brings you closer to your Lord, while you are going to die and leave behind your wealth, and it is going back to Allah the Almighty (1). So, the meaning of the speech is a rebuke for not spending. {And to Allah belongs the heritage of the heavens and the earth} i.e., they both return to Him upon the extinction of those within them, just as an inheritance returns to its rightful owner (2). Second: His Almighty's saying: {Those of you who spent before the victory and fought are not equal.} Most commentators are of the view that what is meant by the victory is the conquest of Mecca. Al-Sha'bi and Al-Zuhri said: it is the treaty of Hudaybiyyah (3). Qatadah said: There were two types of fighting, one better than the other, and two types of spending, one better than the other; fighting and spending before the conquest of Mecca were better than fighting and spending after that (4). There is an omission in the sentence, meaning: "Those of you who spent before the victory and fought are not equal" to those who spent after the victory and fought, so it was omitted because the speech points to it (5). Spending before the victory was greater because the people's need was more due to the weakness of Islam, and doing so was harder for the spenders then, and the reward is according to the exertion (6), and Allah knows best. Third: Ashhab narrated from Malik who said: People of merit and resolve should be given precedence, and Allah the Almighty said: "Those of you who spent before the victory and fought are not equal." Al-Kalbi said: It was revealed concerning Abu Bakr (RA); in it is clear evidence of the preference for Abu Bakr (RA) and his precedence, because he was the first to embrace Islam. On the authority of Ibn Mas'ud: The first to manifest Islam with his sword was the Prophet (PBUH) and Abu Bakr; and because he was the first to spend on the Prophet of Allah (PBUH). On the authority of Ibn Umar, he said: I was with the Prophet (PBUH) and Abu Bakr was with him, wearing a cloak pinned at his chest with a thorn, so Gabriel descended and said: O Prophet of Allah! Why do I see Abu Bakr wearing a cloak...

---

(1) Tafsir al-Baghawi 4/294. (2) Al-Nukat wal-'Uyun 5/471. (3) Tafsir al-Baghawi 4/294. (4) Al-Nukat wal-'Uyun 5/471, and Al-Tabari narrated it from him 22/393. (5) Al-Kashshaf 4/62. (6) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/1729, and what follows is also from it.

240 सूरह अल-हदीद: आयत 10 अल्लाह की राह में खर्च करना, और जो तुम्हें तुम्हारे रब के करीब लाता है, जबकि तुम मरने वाले हो और अपना धन पीछे छोड़ने वाले हो, और वह अल्लाह सर्वशक्तिमान के पास ही जाने वाला है (1)। अतः, इस बात का अर्थ खर्च न करने पर फटकार है। {और आकाशों और धरती की विरासत अल्लाह ही की है} यानी, वे दोनों उनमें रहने वालों के विलुप्त होने पर उसी की ओर लौट आते हैं, जैसे विरासत उसके हकदार मालिक के पास लौटती है (2)। दूसरा: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {तुममें से वे लोग बराबर नहीं हैं जिन्होंने विजय से पहले खर्च किया और युद्ध किया।} अधिकांश टीकाकारों का मानना है कि 'विजय' से तात्पर्य मक्का की विजय है। अल-शा'बी और अल-जुहरी ने कहा: यह हुदैबिया की संधि है (3)। कतादा ने कहा: दो प्रकार के युद्ध थे, जिनमें से एक दूसरे से बेहतर था, और दो प्रकार के खर्च थे, जिनमें से एक दूसरे से बेहतर था; मक्का की विजय से पहले युद्ध और खर्च उसके बाद के युद्ध और खर्च से बेहतर थे (4)। वाक्य में एक लोप है, जिसका अर्थ है: "तुममें से वे लोग बराबर नहीं हैं जिन्होंने विजय से पहले खर्च किया और युद्ध किया" और जिन्होंने विजय के बाद खर्च किया और युद्ध किया, अतः इसे हटा दिया गया क्योंकि कथन इसकी ओर संकेत करता है (5)। विजय से पहले खर्च करना अधिक बड़ा था क्योंकि इस्लाम की कमजोरी के कारण लोगों की ज़रूरत अधिक थी, और ऐसा करना तब खर्च करने वालों के लिए अधिक कठिन था, और इनाम परिश्रम के अनुसार होता है (6), और अल्लाह बेहतर जानता है। तीसरा: अशहब ने मालिक से रिवायत की जिन्होंने कहा: योग्यता और संकल्प वाले लोगों को वरीयता दी जानी चाहिए, और अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: "तुममें से वे लोग बराबर नहीं हैं जिन्होंने विजय से पहले खर्च किया और युद्ध किया।" अल-कल्बी ने कहा: यह अबू बक्र (रजि.) के बारे में अवतरित हुई थी; इसमें अबू बक्र (रजि.) की श्रेष्ठता और उनकी वरीयता का स्पष्ट प्रमाण है, क्योंकि वे इस्लाम स्वीकार करने वाले पहले व्यक्ति थे। इब्न मसूद से रिवायत है: अपनी तलवार से इस्लाम को प्रकट करने वाले पहले व्यक्ति पैगंबर (सल्ल.) और अबू बक्र थे; और क्योंकि वे अल्लाह के नबी (सल्ल.) पर खर्च करने वाले पहले व्यक्ति थे। इब्न उमर से रिवायत है, उन्होंने कहा: मैं पैगंबर (सल्ल.) के साथ था और अबू बक्र उनके साथ थे, उन्होंने एक चोगा पहना हुआ था जिसे सीने पर एक काँटे से टिकाया गया था, तो जिब्रईल अवतरित हुए और कहा: ऐ अल्लाह के नबी! मैं अबू बक्र को चोगा पहने हुए क्यों देख रहा हूँ...

---

(1) तफसीर अल-बगवी 4/294। (2) अल-नुकात वल-'उयुन 5/471। (3) तफसीर अल-बगवी 4/294। (4) अल-नुकात वल-'उयुन 5/471, और अल-तबारी ने इसे उनसे रिवायत किया है

22/393। (5) अल-कश्शाफ 4/62। (6) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरआन 4/1729, और इसके बाद का हिस्सा भी उसी से है।

٢٤٠ سورہ الحدید: آیت ١٠ اللہ کی راہ میں خرچ کرنا، اور اس چیز میں جو تمہیں تمہارے رب کے قریب کرے، جبکہ تم مرنے والے ہو اور اپنا مال پیچھے چھوڑنے والے ہو، اور وہ اللہ تعالیٰ کی طرف ہی جانے والا ہے(١)۔ پس کلام کا مفہوم خرچ نہ کرنے پر ملامت ہے۔ ﴿وَلِلَّهِ مِيرَاثُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ یعنی: وہ دونوں (آسمان و زمین) ان میں بسنے والوں کے فنا ہونے کے بعد اسی کی طرف لوٹنے والے ہیں، جیسے میراث اس کے مستحق کی طرف لوٹتی ہے(٢)۔ دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿لَا يَسْتَوِي مِنْكُمْ مَنْ أَنْفَقَ مِنْ قَبْلِ الْفَتْحِ وَقَاتَلَ﴾ اکثر مفسرین اس بات پر ہیں کہ فتح سے مراد فتح مکہ ہے۔ اور شعبی اور زہری نے کہا: (اس سے مراد) فتحِ حدیبیہ ہے(٣)۔ قتادہ نے کہا: دو طرح کے قتال تھے جن میں سے ایک دوسرے سے افضل تھا، اور دو طرح کے اخراجات تھے جن میں سے ایک دوسرے سے افضل تھا؛ فتحِ مکہ سے پہلے قتال اور خرچ کرنا اس کے بعد کے قتال اور خرچ سے افضل تھا(٤)۔ اور کلام میں حذف ہے، یعنی: "تم میں سے وہ لوگ برابر نہیں جنہوں نے فتح سے پہلے خرچ کیا اور قتال کیا" اور وہ جنہوں نے فتح کے بعد خرچ کیا اور قتال کیا، پس کلام کی دلالت کی وجہ سے اسے حذف کر دیا گیا(٥)۔ اور فتح سے پہلے خرچ کرنا اس لیے بڑا تھا کیونکہ اسلام کی کمزوری کی وجہ سے لوگوں کی ضرورت زیادہ تھی، اور اس وقت ایسا کرنا خرچ کرنے والوں پر زیادہ شاق (مشکل) تھا، اور اجر مشقت کے بقدر ہے(٦)، واللہ اعلم۔ تیسری بات: اشہب نے مالک سے روایت کی، انہوں نے کہا: صاحبِ فضل اور پختہ ارادے والوں کو مقدم رکھنا چاہیے، اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا ہے: "تم میں سے وہ لوگ برابر نہیں جنہوں نے فتح سے پہلے خرچ کیا اور قتال کیا"۔ اور کلبی نے کہا: یہ (آیت) ابوبکر رضی اللہ عنہ کے بارے میں نازل ہوئی؛ پس اس میں ابوبکر رضی اللہ عنہ کی فضیلت اور تقدیم کی واضح دلیل ہے؛ کیونکہ وہ سب سے پہلے اسلام لائے۔ اور ابن مسعود سے مروی ہے: اپنی تلوار سے سب سے

پہلے اسلام کا اظہار کرنے والے نبی کریم ﷺ اور ابوبکر تھے؛ اور اس لیے کہ وہ اللہ کے نبی ﷺ پر خرچ کرنے والے پہلے شخص تھے۔ اور ابن عمر سے مروی ہے، انہوں نے کہا: میں نبی کریم ﷺ کے پاس تھا اور آپ کے پاس ابوبکر تھے جنہوں نے ایک عبا پہنی ہوئی تھی جسے سینے پر کانٹے سے جوڑا ہوا تھا، پس جبرائیل علیہ السلام نازل ہوئے اور کہا: اے اللہ کے نبی! کیا بات ہے کہ میں ابوبکر کو عبا پہنے ہوئے دیکھ رہا ہوں...

---

(١) تفسیر البغوی ٤ / ٢٩٤۔ (٢) النکت والعیون ٥ / ٤٧١۔ (٣) تفسیر البغوی ٤ / ٢٩٤۔ (٤) النکت والعیون ٥ / ٤٧١، اور اسے طبری نے ان سے روایت کیا ٢٢ / ٣٩٣۔ (٥) الکشاف ٤ / ٦٢۔ (٦) احکام القرآن لابن العربی ٤ / ١٧٢٩، اور اس کے بعد کا حصہ بھی اسی سے ہے۔

Surah Al-Hadid: Verse 10 241

...fastened it on his chest with a pin? He said: "He spent his wealth on me before the Conquest." He said: "Then Allah says to you: Read peace to Abu Bakr and say to him: Are you pleased in this poverty of yours or are you discontent?" The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "O Abu Bakr, Allah, the Mighty and Sublime, sends peace upon you and says: Are you pleased in this poverty of yours or are you discontent?" Abu Bakr replied: "Would I be discontent with my Lord? I am pleased with my Lord! I am pleased with my Lord! I am pleased with my Lord!" He said: "Then Allah says to you: I am pleased with you as you are pleased with Me." Abu Bakr wept, and Jibril (peace be upon him) said: "By Him who sent you, O Muhammad, with the truth, the carriers of the Throne have been wearing cloaks since your companion here wore this cloak(1)." For this reason, the Sahaba (Companions) put him ahead of themselves and acknowledged his precedence and priority. And Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him) said: "The Prophet (peace be upon him) led, Abu Bakr followed (was second), and Umar was third. No man shall be brought to me who favors me over Abu Bakr but I will lash him with the penalty of a slanderer, eighty lashes, and reject his testimony(2)." So those who came earlier endured more hardship than those who came after them, and their insights were also deeper. Fourth: Advancement and delay can be in worldly rulings. As for the rulings of religion, Aisha (may Allah be pleased with her) said: "The Messenger of Allah (peace be upon him) commanded us to give people their proper status." And the greatest of statuses is the rank of prayer. He (peace be upon him) said during his illness: "Command Abu Bakr to lead the people in prayer."

---

(1) Al-Waseet 4/245-246, Asbab al-Nuzul by Al-Wahidi p. 431, Tafsir Al-Baghawi 4/294-295. The Hadith was narrated by Ibn Hibban in Al-Majruhin 2/185, Abu Nu'aym in Al-Hilya 7/105-106, and Al-Khatib Al-Baghdadi in Tarikh Baghdad 2/105 through various routes but without the final addition, which is from his saying (peace be upon him): "Then Allah says to you: 'I am pleased with you...'" to the end of the Hadith, and we have not found it. In the chain of some of its routes: Al-Ala bin Amr, Ibn Hibban said of him: It is not permissible to use him as evidence in any state. End quote. And in some of the others: Muhammad bin Babshadh, Al-Baghdadi said of him: In his Hadith are oddities and rejected matters. (2) Narrated by Ahmad (1020), Ibn Sa'd in Al-Tabaqat 6/130, Abu Ubaid in Gharib Al-Hadith 3/458, and Al-Tabarani in Al-Awsat (1661) through various routes and restricted to its first part with an addition. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 9/54: Narrated by Ahmad, and he said: "Then a

tribulation struck us," intending to show humility by that. Narrated by Al-Tabarani in Al-Awsat, and the men of Ahmad's chain are trustworthy. End quote. The meaning of his saying (may Allah be pleased with him): "Abu Bakr prayed (second)" means: He came second. The "musalli" (one who follows second) in horse racing is the second, named so because his head is at the "sala" (rump) of the first, which is what is to the right and left of the tail. Al-Nihaya (Salla).

सूरह अल-हदीद: आयत १० २४१

...इसे अपने सीने पर पिन से बाँध लिया? उन्होंने कहा: "उसने फतेह (मक्का विजय) से पहले अपना धन मुझ पर खर्च किया।" उन्होंने कहा: "तो अल्लाह तुमसे कहता है: अबू बक्र को सलाम पढ़ो और उससे कहो: क्या तुम अपनी इस गरीबी में राज़ी हो या नाराज़?" अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "ऐ अबू बक्र, अल्लाह रब्बुल इज़्ज़त तुम्हें सलाम कहता है और पूछता है: क्या तुम अपनी इस गरीबी में राज़ी हो या नाराज़?" अबू बक्र ने कहा: "क्या मैं अपने रब से नाराज़ होऊँगा? मैं अपने रब से राज़ी हूँ! मैं अपने रब से राज़ी हूँ! मैं अपने रब से राज़ी हूँ!" उन्होंने कहा: "तो अल्लाह तुमसे कहता है: मैं तुमसे राज़ी हूँ जैसे तुम मुझसे राज़ी हो।" अबू बक्र रोने लगे, और जिब्रील (अलैहिस्सलाम) ने कहा: "उसकी कसम जिसने आपको, ऐ मुहम्मद, हक के साथ भेजा है, अर्श को उठाने वाले फ़रिश्ते तब से टाट के कपड़े पहन रहे हैं जब से आपके इस साथी ने यह टाट पहना है(१)।" इसी कारण सहाबा ने उन्हें अपने ऊपर प्राथमिकता दी और उनकी अग्रता और श्रेष्ठता को स्वीकार किया। और अली बिन अबी तालिब (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा: "नबी ﷺ सबसे आगे रहे, अबू बक्र दूसरे स्थान पर और उमर तीसरे स्थान पर रहे। मेरे पास ऐसा कोई आदमी नहीं लाया जाएगा जो मुझे अबू बक्र पर तरजीह (प्राथमिकता) देता हो, वर्ना मैं उसे तोहमत लगाने वाले की सज़ा के तौर पर अस्सी कोड़े मारूँगा और उसकी गवाही रद्द कर दूँगा(२)।" अतः पहले आने वालों को बाद में आने वालों की तुलना में अधिक कठिनाइयों का सामना करना पड़ा, और उनकी अंतर्दृष्टि भी अधिक गहरी थी। चौथा: आगे बढ़ना और पीछे रहना दुनियावी फैसलों में हो सकता है। जहाँ तक दीन के फैसलों की बात है, आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) ने कहा: "अल्लाह के रसूल ﷺ ने हमें लोगों को उनके रुतबे के हिसाब से दर्जा देने का हुक्म दिया।" और दर्जों में सबसे महान नमाज़ का दर्जा है। उन्होंने ﷺ ने अपनी बीमारी के दौरान कहा: "अबू बक्र को हुक्म दो कि वह लोगों को नमाज़ पढ़ाएँ।"

---

(१) अल-वसीत ४/२४५-२४६, असबाब अल-नुज़ूल अल-वाहिदी द्वारा पृ. ४३१, तफ़्सीर अल-बग़वी ४/२९४-२९५। हदीस को इब्न हिब्बान ने अल-मजरूहीन २/१८५ में, अबू नुअैम ने अल-हिलया ७/१०५-१०६ में, और अल-खतीब अल-बग़दादी ने तारीख़ बग़दाद २/१०५ में विभिन्न माध्यमों से और अंतिम वृद्धि के बिना उद्धृत किया है, जो कि उनके ﷺ के कथन से है: "अल्लाह तुमसे कहता है: 'मैं तुमसे राज़ी हूँ...'" हदीस के अंत तक, और हमें यह नहीं मिला। इसके कुछ माध्यमों की सनद में: अल-अला बिन अम्र हैं, इब्न हिब्बान ने उनके बारे में कहा: किसी भी हाल में उनसे दलील लेना जायज़ नहीं है। समाप्त। और कुछ अन्य में: मुहम्मद बिन बाबशाद हैं, अल-बग़दादी ने उनके बारे में कहा:

उनकी हदीस में अजीब और अस्वीकार्य बातें हैं। (२) इसे अहमद (१०२०), इब्न साद ने अल-तबाक़ात ६/१३० में, अबू उबैद ने ग़रीब अल-हदीस ३/४५८ में, और अल-तबरानी ने अल-औसत (१६६१) में विभिन्न माध्यमों से और एक वृद्धि के साथ इसके पहले हिस्से तक सीमित रखते हुए उद्धृत किया है। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद ९/५४ में कहा: इसे अहमद ने रिवायत किया है, और उन्होंने कहा: "फिर हमें एक फितने ने घेर लिया", इसके माध्यम से वह विनम्रता दिखाना चाहते थे। इसे अल-तबरानी ने अल-औसत में रिवायत किया है, और अहमद के रावी भरोसेमंद हैं। समाप्त। और उनके (रज़ियल्लाहु अन्हु) कहने का अर्थ: "और अबू बक्र ने नमाज़ पढ़ी (दूसरे स्थान पर आए)" का अर्थ है: वह दूसरे स्थान पर आए। घुड़दौड़ में "मुसल्ली" (पीछा करने वाला) दूसरा होता है, इसे इसलिए यह नाम दिया गया है क्योंकि उसका सिर पहले घोड़े के"सला" (कूल्हे) के पास होता है, जो पूंछ के दाएं और बाएं होता है। अल-निहाया (सला)।

سورہ الحدید: آیت ۱۰ ۲۴۱

...اسے اپنے سینے پر خلال (پن) سے ٹانکا ہوا تھا؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "اس نے فتح سے پہلے مجھ پر اپنا مال خرچ کیا ہے۔" انہوں نے کہا: "بے شک اللہ آپ سے فرماتا ہے: ابو بکر کو سلام کہیں اور ان سے پوچھیں: کیا تم اپنی اس مفلسی میں راضی ہو یا ناراض؟" رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اے ابو بکر، اللہ عزوجل تمہیں سلام کہتا ہے اور فرماتا ہے: کیا تم اپنی اس مفلسی میں راضی ہو یا ناراض؟" ابو بکر نے کہا: "کیا میں اپنے رب پر ناراض ہوں گا؟ میں اپنے رب سے راضی ہوں! میں اپنے رب سے راضی ہوں! میں اپنے رب سے راضی ہوں!" آپ ﷺ نے فرمایا: "پس اللہ تم سے فرماتا ہے: میں تم سے راضی ہو گیا جیسے تم مجھ سے راضی ہو۔" پس ابو بکر رونے لگے، تو جبرائیل علیہ السلام نے کہا: "قسم ہے اس ذات کی جس نے آپ کو، اے محمد، حق کے ساتھ بھیجا ہے، عرش کے اٹھانے والے فرشتوں نے اس وقت سے کمبل (گدڑی) پہنے ہوئے ہیں جب سے آپ کے اس ساتھی نے یہ کمبل پہنا ہے(۱)۔" اور اسی وجہ سے صحابہ نے انہیں اپنے آپ پر مقدم رکھا، اور ان کی تقدیم اور سبقت کا اقرار کیا۔ اور علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ نے فرمایا: "نبی ﷺ سب سے آگے رہے، اور ابو بکر دوسرے نمبر پر رہے، اور عمر تیسرے نمبر پر؛ میرے پاس کوئی ایسا شخص نہ لایا جائے جو مجھے ابو بکر پر فضیلت دیتا ہو ورنہ میں اسے بہتان تراش کی حد یعنی اسی کوڑے لگاؤں گا اور اس کی گواہی ساقط کر دوں گا(۲)۔" پس پہلے آنے والوں نے بعد والوں کی نسبت زیادہ مشقتیں جھیلیں، اور ان کی بصیرتیں بھی زیادہ گہری تھیں۔ چوتھی بات: تقدیم و تاخیر دنیاوی احکام میں ہو سکتی ہے، رہا دینی احکام کا معاملہ تو حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نے فرمایا: "رسول اللہ ﷺ نے ہمیں حکم دیا کہ ہم لوگوں کو ان کے مراتب کے مطابق جگہ دیں۔"

اور مراتب میں سب سے عظیم مرتبہ نماز کا ہے۔ اور آپ ﷺ نے اپنی بیماری کے دوران فرمایا: "ابو بکر کو حکم دو کہ وہ لوگوں کو نماز پڑھائیں۔"

---

(۱) الوسیط ۴/ ۲۴۵ - ۲۴۶ ، واسباب النزول للواحدی ص ۴۳۱ ، وتفسیر البغوی ۴/ ۲۹۴ - ۲۹۵ ، اور حدیث کو ابن حبان نے المجروحین ۲/ ۱۸۵ میں، اور ابو نعیم نے الحلیۃ ۷/ ۱۰۵ - ۱۰۶ میں، اور خطیب بغدادی نے تاریخ بغداد ۲/ ۱۰۵ میں مختلف طرق سے روایت کیا ہے لیکن آخری زیادتی کے بغیر، جو کہ آپ ﷺ کے قول سے ہے: "پس اللہ تم سے فرماتا ہے: 'میں تم سے راضی ہو گیا...' " حدیث کے آخر تک، اور ہم اس پر مطلع نہیں ہو سکے۔ اور اس کے بعض طرق کی اسناد میں: العلاء بن عمرو ہے، جس کے بارے میں ابن حبان نے کہا: کسی بھی حال میں اس سے استدلال کرنا جائز نہیں ہے۔ انتہیٰ۔ اور بعض دیگر میں: محمد بن بابشاد ہے، جس کے بارے میں بغدادی نے کہا: اس کی حدیث میں عجیب اور منکر باتیں ہیں۔ (۲) اسے احمد (۱۰۲۰)، اور ابن سعد نے الطبقات ۶/ ۱۳۰ میں، اور ابو عبید نے غریب الحدیث ۳/ ۴۵۸ میں، اور طبرانی نے الاوسط (۱۶۶۱) میں مختلف طرق سے روایت کیا ہے اور وہ اس کے پہلے حصے پر ایک اضافے کے ساتھ اکتفا کرتے ہیں۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد ۹/ ۵۴ میں کہا: اسے احمد نے روایت کیا ہے، اور فرمایا: "پھر ہمیں ایک فتنے نے ڈھانپ لیا"، اس سے ان کا مقصد عاجزی کا اظہار کرنا تھا۔ اسے طبرانی نے الاوسط میں روایت کیا ہے، اور احمد کے رجال ثقہ ہیں۔ انتہیٰ۔ اور ان کے (رضی اللہ عنہ) قول "وصلَّی ابو بکر" کا مطلب یہ ہے کہ: وہ دوسرے نمبر پر آئے۔ اور گھڑ دوڑ میں "مصلی" دوسرا ہوتا ہے، اسے یہ نام اس لیے دیا گیا ہے کیونکہ اس کا سر پہلے کے "صلا" (کولہے) کے پاس ہوتا ہے، اور یہ دم کے دائیں اور بائیں کا حصہ ہوتا ہے۔ النہایہ (صلا)۔

242 Surah Al-Hadid, Verse 10

...hadith (1). And he said: "The one among the people who is most proficient in reciting the Book of Allah should lead them," and he said: "Let the older of you two lead you in prayer," from the hadith of Malik ibn al-Huwayrith, which has been mentioned previously (2). Al-Bukhari and other scholars understood from this that he meant greatness in status, as he ﷺ said: "Seniority is for the elder" (3), and he did not mean old age. Malik and others said: Old age has a right. Al-Shafi'i and Abu Hanifa also observed this, and it is more deserving of consideration; because if knowledge and age coincide in two good persons, knowledge is prioritized. As for worldly rulings, they are based on religious rulings; so whoever is prioritized in religion is prioritized in the world. In the narrations: "He is not one of us who does not respect our elders, show mercy to our young, and recognize the right of our scholar" (4). And from the hadith established in al-Afrad: "No young man honors an old man because of his age, but Allah will appoint for him someone to honor him when he reaches that age" (5). And they recited:

(1) Ahkam al-Qur’an by Ibn al-Arabi 4/1729, and what follows it as well. The hadith of Aisha was narrated by Abu Dawood (4842), who said: Maymun did not meet Aisha. Ended. Muslim mentioned it in the introduction to his Sahih 1/6. The other hadith was previously mentioned in 2/37. (2) The first hadith was previously mentioned in 2/36, and the second was previously mentioned in 8/62-63. (3) Ahkam al-Qur’an by Ibn al-Arabi 4/1730, and what follows it. We have not found the hadith as marfu’ (attributed directly to the Prophet), but Abd al-Razzaq narrated it in al-Musannaf (16238), and al-Darimi (3022) from Ali, Umar, and Zayd ibn Thabit that they used to assign al-wala’ (priority/loyalty) to the elder. It was also narrated by Ibn Abi Shaybah 11/404 from Umar, Abdullah, and Zayd, and al-Bayhaqi in al-Sunan al-Kubra 10/306 from Ali, Abdullah, and Zayd ibn Thabit as their own statement. Some narrated it as: "The wala’ is for the elder (al-kabir)". Al-Zayla’i mentioned it in Nasb al-Rayah 4/155 and attributed it to al-Qasim ibn Hazm al-Sarakusti in his book Gharib al-Hadith, saying: He said in another place: Ya’qub said: al-wala’ lil-kubr - with a damma on the kaf - and it refers to the eldest son of the man who was manumitted. Ended. (4) Ahkam al-Qur’an by Ibn al-Arabi 4/1730. Malik’s statement is in al-Mudawwanah 1/83. The hadith was narrated by Ahmad (6937), al-Bukhari in al-Adab al-Mufrad (358), and al-Tirmidhi (1920) from the hadith of Abdullah ibn Amr, without the phrase: “and recognizes the right of our scholar”. This was narrated by Ahmad (22755) and al-Tahawi in Sharh Mushkil al-Athar (1328) from the hadith of Ubadah ibn al-Samit (RA).

Al-Haythami said of it in Majma’ al-Zawa’id 1/127: Narrated by Ahmad and al-Tabarani in al-Kabir, and its chain is good (hasan). Ended. Al-Tirmidhi said of the hadith of Abdullah ibn Amr: A good sound (hasan sahih) hadith. (5) Ahkam al-Qur’an by Ibn al-Arabi 4/1730. The hadith was narrated by al-Tirmidhi (2022), and al-Uqayli in al-Du’afa’ al-Kabir 4/375 from Anas (RA). Al-Tirmidhi said: This is a strange (gharib) hadith; we only know it through this sheikh, Yazid ibn Bayan. Ended. Al-Uqayli said: It is not corroborated and is only known through him.

242 सूरह अल-हदीद, आयत 10

...हदीस (1)। और उन्होंने कहा: "लोगों की इमामत वह करे जो अल्लाह की किताब का सबसे अधिक ज्ञान रखने वाला हो" और उन्होंने कहा: "तुम दोनों में से जो बड़ा हो वह इमामत करे," यह मालिक बिन अल-हुवैरिस की हदीस से है जो पहले गुज़र चुकी है (2)। और बुखारी और अन्य विद्वानों ने इससे यह समझा कि उनका अर्थ मर्तबे (पद) की बड़ाई थी, जैसा कि उन्होंने ﷺ फरमाया: "वफ़ादारी/प्राथमिकता बड़ों के लिए है" (3) और उनका अर्थ आयु की अधिकता नहीं था। मालिक और अन्यों ने कहा है: आयु का एक अधिकार है। इमाम शाफ़ई और अबू हनीफ़ा ने भी इसका सम्मान किया है, और यह अधिक विचारणीय है; क्योंकि यदि ज्ञान और आयु दो अच्छे व्यक्तियों में एक साथ हों, तो ज्ञान को प्राथमिकता दी जाती है। जहाँ तक दुनिया के अहकामों का संबंध है, वे दीन के अहकामों पर आधारित हैं; अतः जिसे दीन में प्राथमिकता दी गई, उसे दुनिया में भी प्राथमिकता दी जाएगी। और हदीसों में आया है: "वह हम में से नहीं है जो हमारे बड़ों का सम्मान न करे, हमारे छोटों पर दया न करे, और हमारे विद्वान के अधिकार को न पहचाने" (4)। और अफ़राद में सिद्ध हदीस से है: "कोई भी युवक किसी वृद्ध का उसकी आयु के कारण सम्मान नहीं करता, परंतु अल्लाह उसकी वृद्धावस्था के समय उसके लिए किसी ऐसे व्यक्ति को नियुक्त कर देता है जो उसका सम्मान करे" (5)। और उन्होंने काव्य पढ़ा:

(1) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरआन 4/1729, और उसके बाद भी। आयशा (रज़ि.) की हदीस अबू दाऊद (4842) ने निकाली है और कहा: मैमुन ने आयशा को नहीं पाया। समाप्त। मुस्लिम ने इसे अपने सहीह की प्रस्तावना 1/6 में उल्लेख किया है। और दूसरी हदीस 2/37 में पहले आ चुकी है। (2) पहली हदीस 2/36 में, और दूसरी 8/62-63 में पहले आ चुकी है। (3) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरआन 4/1730, और उसके बाद भी। हमें यह हदीस मरफ़ू(सीधे नबी से) नहीं मिली, बल्कि इसे अब्द अल-रज्ज़ाक ने मुसन्नफ़ (16238) में, और दारीमी (3022) ने अली, उमर और ज़ैद बिन साबित से निकाला है कि वे बुज़ुर्गों को प्राथमिकता (वफ़ादारी) देते थे। इसे इब्न अबी शैबा 11/404 ने उमर, अब्दुल्ला और ज़ैद से भी निकाला है, और बैहक़ी ने सुनन अल-कुबरा 10/306 में अली, अब्दुल्ला और ज़ैद बिन साबित के कथन के रूप में निकाला है। कुछ के पास शब्द हैं: 'अल-वफ़ा अल-कबीर'। ज़ैलाई ने इसे नसब अल-राया 4/155 में उल्लेख किया है और इसे कासिम बिन हज़्म अल-सरकुस्ती की पुस्तक 'ग़रीब अल-हदीस' की ओर संदर्भित किया है, और कहा: उन्होंने दूसरी जगह कहा है: याकूब ने कहा: अल-वफ़ा अल-कुबर - काफ पर ज़म्मा के साथ -

और वह आज़ाद किए गए व्यक्ति का सबसे बड़ा बेटा है। समाप्त। (4) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरआन 4/1730, और मुदव्वना 1/83 में मालिक का कथन। हदीस अहमद (6937), बुखारी ने अदब अल-मुफ़रद (358) में, और तिरमिज़ी (1920) ने अब्दुल्ला बिन अम्र की हदीस से निकाली है, बिना उनके ﷺ के इस कथन के "और हमारे विद्वान के हक को पहचाने"। इसे अहमद (22755) और तह़ावी ने शरह मुश्किल अल-आसार (1328) में उबादा बिन सामित (रज़ि.) की हदीस से निकाला है। हैसमी ने मजमा अल-ज़वाइद 1/127 में इसके बारे में कहा: इसे अहमद और तबरानी ने 'अल-कबीर' में रिवायत किया है, और इसकी सनद हसन है। समाप्त। और तिरमिज़ी ने अब्दुल्ला बिन अम्र की हदीस के बारे में कहा: हसन सहीह हदीस। (5) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरआन 4/1730, और हदीस तिरमिज़ी (2022) ने निकाली है, और उक़ैली ने अल-ज़ुआफ़ा अल-कबीर 4/375 में अनस (रज़ि.) से। तिरमिज़ी ने कहा: यह एक ग़रीब हदीस है जिसे हम केवल इसी शेख यज़ीद बिन बयान के माध्यम से जानते हैं। समाप्त। उक़ैली ने कहा: इसका अनुसरण नहीं किया जाता और यह केवल उन्हीं के द्वारा जानी जाती है।

۲۴۲ سورہ الحدید، آیت ۱۰

حدیث (۱)۔ اور آپ ﷺ نے فرمایا: "لوگوں کی امامت وہ کرے جو اللہ کی کتاب کا سب سے زیادہ علم رکھتا ہو" اور فرمایا: "تم دونوں میں سے جو بڑا ہو وہ امامت کرے،" یہ مالک بن الحویرث کی حدیث سے ہے جو پہلے گزر چکی ہے (۲)۔ اور بخاری اور دیگر علماء نے اس سے یہ سمجھا کہ آپ ﷺ کی مراد رتبے کی بڑائی تھی، جیسا کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "ولاء (ترجیح/وفاداری) بڑوں کے لیے ہے" (۳) اور آپ ﷺ کی مراد عمر کی بڑائی نہیں تھی۔ جبکہ امام مالک اور دیگر نے کہا ہے: عمر کا ایک حق ہے۔ امام شافعی اور ابو حنیفہ نے بھی اس کا لحاظ رکھا ہے، اور یہ زیادہ لائقِ لحاظ ہے؛ کیونکہ جب علم اور عمر دو نیک آدمیوں میں جمع ہو جائیں، تو علم کو مقدم کیا جاتا ہے۔ جہاں تک دنیاوی احکام کا تعلق ہے، تو وہ دینی احکام پر مبنی ہیں؛ لہٰذا جسے دین میں مقدم کیا گیا، اسے دنیا میں بھی مقدم کیا جائے گا۔ اور احادیث میں ہے: "وہ ہم میں سے نہیں جو ہمارے بڑوں کی توقیر نہ کرے، ہمارے چھوٹوں پر رحم نہ کرے، اور ہمارے عالم کا حق نہ پہچانے" (۴)۔ اور افراد میں ثابت حدیث سے ہے: "جو بھی نوجوان کسی بوڑھے کی اس کی عمر کی وجہ سے عزت کرتا ہے، اللہ تعالیٰ اس کے بڑھاپے کے وقت کسی ایسے شخص کو مقرر کر دیتا ہے جو اس کی عزت کرے" (۵)۔ اور انہوں نے اشعار پڑھے:

(۱) احکام القرآن لابن العربی ۴/۱۷۲۹، اور اس کے بعد کا حصہ بھی۔ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث ابو داؤد (۴۸۴۲) نے نکالی ہے اور کہا: میمون نے حضرت عائشہ کو نہیں پایا۔ اھ اور مسلم نے اسے اپنی صحیح کے مقدمہ ۶/۱ میں ذکر کیا ہے۔ اور دوسری حدیث ۳۷/۲ میں پہلے گزر چکی ہے۔ (۲) پہلی حدیث ۳۶/۲ میں، اور دوسری ۶۲/۸ - ۶۳ میں پہلے گزر چکی ہے۔ (۳) احکام القرآن لابن العربی ۴/۱۷۳۰، اور اس کے بعد کا حصہ بھی۔ ہمیں یہ حدیث مرفوعاً نہیں ملی،

بلکہ اسے عبد الرزاق نے المصنف (۱۶۲۳۸) میں، اور دارمی (۳۰۲۲) نے حضرت علی، عمر اور زید بن ثابت سے روایت کیا ہے کہ وہ ولاء (ترجیح) بڑوں کے لیے قرار دیتے تھے۔ اسے ابن ابی شیبہ ۴۰۴/۱۱ نے حضرت عمر، عبد اللہ اور زید سے بھی نکالا ہے، اور بیہقی نے السنن الکبریٰ ۳۰۶/۱۰ میں حضرت علی، عبد اللہ اور زید بن ثابت کے قول کے طور پر نکالا ہے۔ بعض کے ہاں یہ الفاظ ہیں: الولاء للکبیر۔ زیلعی نے اسے نصب الرایہ ۴/۱۵۵ میں ذکر کیا ہے اور اسے قاسم بن حزم السرقسطی کی کتاب "غریب الحدیث" کی طرف منسوب کیا ہے، اور کہا: انہوں نے دوسری جگہ کہا ہے: یعقوب نے کہا: الولاء للکُبر - کاف پر پیش کے ساتھ - اور وہ آزاد کردہ شخص کا سب سے بڑا بیٹا ہے۔ انتہیٰ۔ (۴) احکام القرآن لابن العربی ۴/۱۷۳۰، اور مدونہ ۸۳/۱ میں امام مالک کا قول۔ حدیث احمد (۶۹۳۷)، بخاری نے ادب المفرد (۳۵۸) میں، اور ترمذی (۱۹۲۰) نے عبد اللہ بن عمرو کی حدیث سے نکالی ہے، بجز آپ ﷺ کے اس قول کے: "اور ہمارے عالم کے حق کو پہچانے"۔ اسے احمد (۲۲۷۵۵) اور طحاوی نے شرح مشکل الآثار (۱۳۲۸) میں عبادہ بن صامت رضی اللہ عنہ کی حدیث سے نکالا ہے۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد ۱۲۷/۱ میں اس کے بارے میں کہا: اسے احمد اور طبرانی نے الکبیر میں روایت کیا ہے، اور اس کی سند حسن ہے۔ اھ اور ترمذی نے عبد اللہ بن عمرو کی حدیث کے بارے میں کہا: حسن صحیح حدیث۔ (۵) احکام القرآن لابن العربی ۴/۱۷۳۰، اور حدیث ترمذی (۲۰۲۲) نے نکالی ہے، اور عقیلی نے الضعفاء الکبیر ۴/۳۷۵ میں حضرت انس رضی اللہ عنہ سے۔ ترمذی نے کہا: یہ ایک غریب حدیث ہے جسے ہم صرف اسی شیخ یزید بن بیان کے واسطے سے جانتے ہیں۔ اھ اور عقیلی نے کہا: اس کی متابعت نہیں کی جاتی اور یہ صرف انہی سے جانی جاتی ہے۔

٢٤٣ Surah Al-Hadid, Verses 10 - 12

O you who blame the elders out of insolence That entered you in youth, and out of vanity. Remember, if you wish to find fault with them, Your grandfather, and remember your father, O son of my brother. And know that youth is departing From you, while its burden is not departing. He who does not honor the elders, may his age Never reach the state of an elder. (1)

Fifth: His saying, Exalted be He: ﴿وَكُلًّا وَعَدَ اللَّهُ الْحُسْنَىٰ﴾ i.e.: the early ones who finished foremost, and the later ones who followed, Allah promised them all Paradise, with varying degrees (2). Ibn Amir recited: «وكُلٌّ» (wa kullun) in the nominative case, and likewise it is in the nominative in the Mushafs (copies of the Quran) of the people of Sham (3). The rest [of the reciters]: «وكُلًّا» (wa kullan) in the accusative case as it is in their Mushafs. So, whoever recites it in the accusative, it is due to the verb falling upon it, i.e.: Allah promised each the best. And whoever recites it in the nominative, it is because when the object precedes, the action of the verb weakens, and the 'h' (pronoun) is omitted from "wa'adahu" (promised it) (4).

His saying, Exalted be He: ﴿١١ مَن ذَا الَّذِى يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيُضَاعِفَهُۥ لَهُۥ وَلَهُۥٓ أَجْرٌ كَرِيمٌ يَوْمَ تَرَى الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ يَسْعَىٰ نُورُهُم بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَبِأَيْمَانِهِم بُشْرَاكُمُ الْيَوْمَ جَنَّاتٌ تَجْرِى مِن تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا ذَٰلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ ١٢﴾.

His saying, Exalted be He: ﴿مَن ذَا الَّذِى يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا﴾ is an encouragement to spend in the cause of Allah. This has already been discussed in [the commentary on Surah] «Al-Baqarah» (5). The Arabs say of anyone who performs a good deed: "He has given a loan." As he said:

And if you are repaid a loan, then repay it. For only the man repays, not the camel. (6)

---

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 4 / 1730, and it is attributed to Ibn Abd al-Samad al-Saragusti, and it was mentioned in it and in (M): "tughayyiruhum" instead of "tu'eebuhum". (2) Al-Kashshaf 4 / 63. (3) Al-Sab'ah p. 625, and Al-Taysir p. 208. (4) Al-Hujjah by al-Farisi 6 / 266 - 267. (5) 4 / 219. (6) The speaker is Labid, and it was previously mentioned in 4 / 222.

२४३ सूरह अल-हदीद, आयतें १० - १२

ऐ बुजुर्गों को दोष देने वाले, उस ढिठाई के कारण जो जवानी में तुममें समा गई, और घमंड के कारण। याद रखो, यदि तुम उन्हें दोष देना चाहते हो, तो अपने दादा को याद करो और अपने पिता को याद करो, ऐ मेरे भाई के बेटे। और जान लो कि यौवन तुमसे विदा हो रहा है, जबकि उसका बोझ विदा नहीं हो रहा है। जो बुजुर्गों का सम्मान नहीं करता, उसकी उम्र कभी बुजुर्ग होने की अवस्था तक न पहुँचे। (१)

पाँचवाँ: अल्लाह तआला का कथन: ﴿وَكُلًّا وَعَدَ اللَّهُ الْحُسْنَىٰ﴾ अर्थात: अग्रदूत जो सबसे आगे रहे, और बाद में आने वाले जो उनके पीछे चले, अल्लाह ने उन सभी से जन्नत का वादा किया है, यद्यपि उनके दर्जों में अंतर होगा (२)। इब्न आमिर ने इसे «وكُلٌّ» (वा कुल्लुन - पेश के साथ) पढ़ा है, और इसी तरह यह शाम के लोगों के मुसहफ़ (कुरान की प्रतियों) में पेश के साथ है (३)। बाकी [पाठकों] ने: «وكُلًّا» (वा कुल्लन - ज़बर के साथ) पढ़ा है जैसा कि उनके मुसहफ़ में है। तो, जो इसे ज़बर के साथ पढ़ता है, वह क्रिया के उस पर पड़ने के कारण है, अर्थात: अल्लाह ने प्रत्येक से भलाई का वादा किया। और जो इसे पेश के साथ पढ़ता है, तो इसलिए कि जब कर्म (object) पहले आता है, तो क्रिया का प्रभाव कम हो जाता है, और "वअदहु" में से 'हु' (सर्वनाम) हटा दिया गया है (४)।

अल्लाह तआला का कथन: ﴿مَن ذَا الَّذِى يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيُضَاعِفَهُۥ لَهُۥ وَلَهُۥٓ أَجْرٌ كَرِيمٌ يَوْمَ تَرَى الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ يَسْعَىٰ نُورُهُم بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَبِأَيْمَانِهِم بُشْرَاكُمُ الْيَوْمَ جَنَّاتٌ تَجْرِى مِن تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا ذَٰلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ﴾.

अल्लाह तआला का कथन: ﴿مَن ذَا الَّذِى يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا﴾ अल्लाह की राह में खर्च करने का प्रोत्साहन है। इसके बारे में «अल-बक़रह» (५) की व्याख्या में चर्चा हो चुकी है। अरब हर उस व्यक्ति के बारे में कहते हैं जिसने कोई अच्छा काम किया हो: "उसने ऋण दिया है।" जैसा कि कहा गया है:

और यदि तुम्हें ऋण का बदला दिया जाए, तो तुम भी बदला दो। क्योंकि केवल मनुष्य ही बदला देता है, ऊँट नहीं। (६)

---

(१) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान ४ / १७३०, और इसे इब्न अब्द अल-समद अल-सराकुस्ती से जोड़ा गया है, और इसमें और (म) में यह आया है: "तुग़य्यिरुहुम" के बजाय "तु'ईबुहुम"।

(२) अल-कशशाफ ४ / ६३। (३) अल-सबआ पृष्ठ ६२५, और अल-तयसीर पृष्ठ २०८। (४) अल-हुज्जाह अल-फारसी द्वारा ६ / २६६ - २६७। (५) ४ / २१९। (६) कहने वाले लबीद हैं, और यह पहले ४ / २२२ में आ चुका है।

٢٤٣ سورة الحديد، آيات ١٠ - ١٢

اے بزرگوں کو عیب لگانے والے اس سرکشی کی وجہ سے جو تم میں لڑکپن میں سما گئی اور غرور کی وجہ سے۔ یاد رکھ جب تو چاہے کہ انہیں عیب لگائے، اپنے دادا کو یاد کر اور اپنے باپ کو یاد کر اے میرے بھتیجے (بھائی کے بیٹے)۔ اور جان لے کہ جوانی تجھ سے رخصت ہو رہی ہے جبکہ اس کا بوجھ رخصت ہونے والا نہیں۔ جو بزرگوں کی عزت نہیں کرتا، اس کی عمر کبھی بزرگ ہونے کی حالت کو نہ پہنچے۔ (١)

پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَكُلًّا وَعَدَ اللَّهُ الْحُسْنَىٰ﴾ یعنی: وہ جو پہلے گزرے اور سبقت لے گئے، اور وہ جو بعد میں آئے اور پیچھے چلے، اللہ نے ان سب سے جنت کا وعدہ کیا ہے باوجود درجات کے فرق کے(٢)۔ ابن عامر نے اسے «وكُلٌّ» رفع (پیش) کے ساتھ پڑھا ہے، اور اسی طرح یہ اہل شام کے مصاحف میں رفع کے ساتھ ہے(٣)۔ باقی (قراء) نے اسے «وكُلًّا» نصب (زبر) کے ساتھ پڑھا ہے جیسا کہ ان کے مصاحف میں ہے۔ تو جس نے نصب پڑھا، وہ اس پر فعل کے واقع ہونے کی وجہ سے ہے، یعنی: اللہ نے ہر ایک سے بھلائی کا وعدہ کیا۔ اور جس نے رفع پڑھا، تو اس لیے کہ جب مفعول مقدم ہو جائے تو فعل کا عمل کمزور ہو جاتا ہے، اور «وَعَدَهُ» میں سے 'ہ' (ضمیر) محذوف ہے(٤)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿مَن ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيُضَاعِفَهُ لَهُ وَلَهُ أَجْرٌ كَرِيمٌ ١١ يَوْمَ تَرَى الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ يَسْعَىٰ نُورُهُم بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَبِأَيْمَانِهِم بُشْرَاكُمُ الْيَوْمَ جَنَّاتٌ تَجْرِي مِن تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا ذَٰلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ ١٢﴾۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿مَن ذَا الَّذِی یُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا﴾ اللہ کی راہ میں خرچ کرنے کی ترغیب دی گئی ہے۔ اور سورہ «البقرہ» (٥) میں اس پر گفتگو گزر چکی ہے۔ اور عرب ہر اس شخص کے بارے میں کہتے ہیں جس نے کوئی اچھا کام کیا ہو: اس نے قرض دیا۔ جیسا کہ کہا گیا ہے:

اور جب تجھے قرض کا بدلہ دیا جائے تو تو بھی بدلہ دے، بے شک جوان مرد ہی بدلہ دیتا ہے اونٹ نہیں۔ (٦)

---

(١) احکام القرآن از ابن العربی ٤ / ١٧٣٠، اور اسے ابن عبد الصمد السرقسطی کی طرف منسوب کیا گیا ہے، اور اس میں اور (م) میں «تُغَيِّرُهُمْ» کی جگہ «تُعِيبُهُمْ» وارد ہوا ہے۔ (٢) الکشاف ٤ / ٦٣۔ (٣) السبعہ ص ٦٢٥، اور التیسیر ص ٢٠٨۔ (٤) الحجہ از الفارسی ٦ / ٢٦٦ - ٢٦٧۔ (٥) ٢١٩/٤۔ (٦) قائل لبید ہیں، اور یہ پہلے ٤ / ٢٢٢ میں گزر چکا ہے۔

It was called a 'loan' (qard) because a loan is given out to be recovered in replacement. That is: Who is it that spends in the way of Allah so that Allah may multiply it for him manifold. Al-Kalbi said: 'A loan' means charity; 'goodly' means seeking reward from the heart without reminding the recipient of it or causing injury. "Then He will multiply it for him" - between seven to seven hundred times, up to whatever multiples Allah wills(1). It was said: The goodly loan is to say: 'Glory be to Allah, and praise be to Allah, and there is no god but Allah, and Allah is the Greatest,' narrated by Sufyan from Abu Hayyan. Zaid ibn Aslam said: It is spending on one's family. Al-Hasan said: It is volunteering in acts of worship. It was also said: It is doing good deeds. The Arabs say: 'I have with so-and-so a loan of truth (good loan), and a loan of evil (bad loan)'(2). Al-Qushayri said: The goodly loan is for the giver of charity to be sincere in intention, good-hearted, seeking thereby the face of Allah, without ostentation or seeking reputation, and that it be from lawful (halal) sources.

Among the aspects of a goodly loan is not to intend towards what is bad and give it out; due to His, the Almighty's, saying: "And do not aim toward the defective therefrom, spending [from that]" [Al-Baqarah: 267]. And to give charity while hoping for life; for the Prophet (peace be upon him) was asked about the best charity, and he said: "That you give it while you are healthy and stingy, fearing poverty and hoping for riches, and do not delay it until [death] reaches the throat and you say: 'To so-and-so this much, and to so-and-so that much'"(3). And to hide his charity; due to His, the Almighty's, saying: "But if you hide them and give them to the poor, it is better for you" [Al-Baqarah: 271]. And not to remind [the recipient] of his favor; due to His, the Almighty's, saying: "Do not invalidate your charities with reminders or injury" [Al-Baqarah: 264]. And to belittle the greatness of what he gives; because the whole world is little. And that it should be from his most beloved wealth; due to His, the Almighty's, saying: "Never will you attain the good [reward] until you spend [in the way of Allah] from that which you love" [Aal 'Imran: 92]. And that it should be much; for he (peace be upon him) said: "The best of slaves are the most expensive in price and the most precious to their people"(4).

"Then He will multiply it for him". Ibn Kathir and Ibn 'Amir read it as: "fa-yuda'ifahu" (without the alif) except Ibn 'Amir.

(1) Tafsir Al-Razi 29/221 and 28/30. (2) Al-Nukat wal-'Uyun 5/472, and the saying of Abu Hayyan was narrated by Ibn Abi Shaybah 13/510, and Ibn Abi Hatim in Tafsir

2/461 (2433), and the saying of Zaid bin Aslam was narrated by Ibn Abi Hatim in Tafsir 2/460 (2432). (3) Al-Wasit 4/247, and what follows it is also from it, and the Hadith was previously cited in 3/62 in the footnote. (4) Al-Wasit 4/247, and the Hadith was previously cited in 10/58.

सूरह अल-हदीद: आयत 11 - 12 244

इसे 'ऋण' (क़र्ज़) कहा गया क्योंकि ऋण बदले की वसूली के लिए दिया जाता है। अर्थात: वह कौन है जो अल्लाह के रास्ते में खर्च करता है ताकि अल्लाह उसे कई गुना बढ़ाकर लौटाए। अल-कल्बी ने कहा: 'ऋण' का अर्थ है दान (सदक़ा); 'उत्तम' (हसन) का अर्थ है दिल से सवाब की नियत रखना, बिना एहसान जताए और बिना दुख पहुँचाए। 'फिर वह उसे उसके लिए बढ़ा देगा' - सात से सात सौ गुना के बीच, अल्लाह के चाहने तक(1)। कहा गया है: उत्तम ऋण का अर्थ है यह कहना: 'सुब्हान अल्लाह, अल्हम्दुलिल्लाह, ला इलाहा इल्लल्लाह, और अल्लाहू अकबर,' सुफ़ियान ने अबू हय्यान से इसे बयान किया है। ज़ैद इब्न असलम ने कहा: यह परिवार पर किया गया खर्च है। अल-हसन ने कहा: यह इबादतों में स्वैच्छिक योगदान है। यह भी कहा गया है: यह नेक काम करना है। अरब कहते हैं: 'मेरे पास फलां का सच्चाई का ऋण (अच्छा ऋण) है, और बुराई का ऋण (बुरा ऋण) है'(2)। अल-कुशैरी ने कहा: उत्तम ऋण यह है कि दान देने वाले की नियत सच्ची हो, मन प्रसन्न हो, वह अल्लाह की प्रसन्नता चाहता हो, दिखावे और शोहरत के लिए न हो, और वह हलाल (वैध) कमाई से हो।

उत्तम ऋण के पहलुओं में से एक यह है कि खराब चीज़ देने का इरादा न किया जाए; अल्लाह तआला के इस कथन के कारण: 'और उसमें से खराब (चीज़) देने का इरादा न करो' [अल-बक़रह: 267]। और दान उस समय दिया जाए जब जीवन की आशा हो; क्योंकि पैगंबर मुहम्मद ﷺ से सबसे अच्छे दान के बारे में पूछा गया तो उन्होंने कहा: 'कि तुम उसे तब दो जब तुम स्वस्थ हो और कंजूस हो, गरीबी का डर हो और अमीरी की उम्मीद हो, और उसे तब तक न टालो जब तक कि [जान] गले तक न पहुँच जाए और तुम कहो: "फलां के लिए इतना, और फलां के लिए उतना"'(3)। और अपना दान गुप्त रखे; अल्लाह तआला के इस कथन के कारण: 'लेकिन यदि तुम उसे छिपाओ और गरीबों को दो, तो यह तुम्हारे लिए बेहतर है' [अल-बक़रह: 271]। और एहसान न जताए; अल्लाह तआला के इस कथन के कारण: 'अपने दान को एहसान जताकर और कष्ट पहुँचाकर व्यर्थ न करो' [अल-बक़रह: 264]। और जो कुछ वह दे रहा है उसे बड़ा न समझे; क्योंकि पूरी दुनिया ही कम है। और यह उसके सबसे प्रिय धन में से होना चाहिए; अल्लाह तआला के इस कथन के कारण: 'तुम तब तक नेकी को नहीं पहुँच सकोगे जब तक कि तुम उसमें से खर्च न करो जो तुम्हें प्रिय है' [आल 'इमरान: 92]। और यह कि वह अधिक हो; क्योंकि उन्होंने ﷺ कहा: 'सबसे अच्छे गुलाम वे हैं जो कीमत में सबसे महंगे और अपने लोगों के लिए सबसे कीमती हैं'(4)।

'फिर वह उसे उसके लिए बढ़ा देगा'। इब्न कसीर और इब्न आमिर ने इसे 'फयुद़इफ़हु' (अलिफ़ के बिना) पढ़ा है, सिवाय इब्न आमिर के।

(1) तफ़सीर अल-राज़ी 29/221 और 28/30। (2) अल-नुकात वल-'उयून 5/472, और अबू हय्यान की बात इब्न अबी शैबा 13/510 द्वारा उद्धृत की गई है, और तफ़सीर 2/461 (2433) में इब्न अबी हातिम द्वारा, और ज़ैद बिन असलम की बात तफ़सीर 2/460 (2432) में इब्न अबी हातिम द्वारा उद्धृत की गई है। (3) अल-वसीत 4/247, और इसके बाद का हिस्सा भी उसी से है, और हदीस पहले फुटनोट में 3/62 में उद्धृत की जा चुकी है। (4) अल-वसीत 4/247, और हदीस पहले 10/58 में उद्धृत की जा चुकी है।

سورة الحديد: آیت 11 - 12 244

اسے 'قرض' اس لیے کہا گیا کیونکہ قرض بدلے کی واپسی کے لیے نکالا جاتا ہے۔ یعنی: وہ کون ہے جو اللہ کی راہ میں خرچ کرتا ہے تاکہ اللہ اسے کئی گنا بڑھا کر اسے لوٹا دے۔ الکلبی نے کہا: 'قرضاً' یعنی صدقہ؛ 'حَسَنَاً' یعنی دل سے اجر کی نیت کرنا بغیر احسان جتائے اور بغیر تکلیف پہنچائے۔ ﴿فَيُضَعِفَهُ لَهُ﴾ سات سے سات سو گنا کے درمیان، جتنا اللہ چاہے(1)۔ کہا گیا ہے: قرضِ حسنہ یہ ہے کہ کہے: 'سبحان اللہ، والحمد للہ، ولا إلہ إلا اللہ، واللہ اکبر'، سفیان نے ابو حیان سے اسے روایت کیا ہے۔ زید بن اسلم نے کہا: یہ اہل و عیال پر خرچ کرنا ہے۔ الحسن نے کہا: یہ عبادات میں نفلی کام کرنا ہے۔ یہ بھی کہا گیا ہے: یہ نیک کام کرنا ہے، اور عرب کہتے ہیں: 'میرے ہاں فلاں کا سچائی کا قرض (اچھا قرض) ہے، اور برائی کا قرض (برا قرض) ہے'(2)۔ القشیری نے کہا: قرضِ حسنہ یہ ہے کہ صدقہ دینے والا سچی نیت والا ہو، خوش دل ہو، اس سے اللہ کی رضا چاہتا ہو، دکھاوے اور شہرت کے بغیر ہو، اور یہ حلال مال سے ہو۔

اور قرضِ حسنہ میں سے یہ ہے کہ گھٹیا چیز دینے کا ارادہ نہ کرے؛ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی وجہ سے: ﴿وَلَا تَيَمَّمُوا الْخَبِيثَ مِنْهُ تُنفِقُونَ﴾ [البقرة: 267] اور اس حال میں صدقہ کرے جب وہ زندگی کی امید رکھتا ہو؛ کیونکہ نبی کریم ﷺ سے بہترین صدقہ کے بارے میں پوچھا گیا تو آپ نے فرمایا: 'کہ تم اسے اس وقت دو جب تم تندرست اور بخیل ہو، تنگدستی کا خوف ہو اور مالداری کی امید ہو، اور اسے اتنا نہ ٹالو کہ جب [جان] حلق تک پہنچ جائے تو کہو: "فلاں کے لیے اتنا، اور فلاں کے لیے اتنا"'(3)۔ اور اپنا صدقہ چھپائے؛ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی وجہ سے: ﴿وَإِن تُخْفُوهَا وَتُؤْتُوهَا الْفُقَرَاءَ فَهو خَيْرٌ لَّكُمْ﴾ [البقرة: 271]۔ اور احسان نہ جتائے؛ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی وجہ سے: ﴿لَا تُبْطِلُوا صَدَقَتِكُم بِالْمَنِّ وَالْأَذَى﴾ [البقرة: 264]۔ اور جو وہ دے رہا ہے اسے بڑا نہ سمجھے؛

کیونکہ پوری دنیا ہی قلیل ہے۔ اور یہ اس کے محبوب ترین مال میں سے ہونا چاہیے؛ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی وجہ سے: ﴿لَن تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّىٰ تُنفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ﴾ [آل عمران: 92]۔ اور یہ کہ وہ زیادہ ہو؛ کیونکہ آپ ﷺ نے فرمایا: 'افضل غلام وہ ہیں جو قیمت میں سب سے مہنگے اور اپنے گھر والوں کے نزدیک سب سے قیمتی ہوں'(4)۔

'فَيُضَاعِفَهُ لَهُ'۔ ابن کثیر اور ابن عامر نے اسے 'فَيُضَعِّفُهُ' پڑھا ہے الف گرا کر، سوائے ابن عامر کے۔

(1) تفسیر الرازی 221/29 اور 30/28۔ (2) النکت والعیون 472/5، اور ابو حیان کا قول ابن ابی شیبہ 510/13 نے، اور ابن ابی حاتم نے تفسیر 461/2 (2433) میں نکالا ہے، اور زید بن اسلم کا قول ابن ابی حاتم نے تفسیر 460/2 (2432) میں نکالا ہے۔ (3) الوسیط 247/4، اور اس کے بعد کا حصہ بھی اسی سے ہے، اور حدیث پہلے 62/3 حاشیے میں گزر چکی ہے۔ (4) الوسیط 247/4، اور حدیث پہلے 58/10 میں گزر چکی ہے۔

245

Surah Al-Hadid, Verses 11 - 12

...and Ya'qub [vocalized] the 'fa' with nasb (a). Nafi' and the people of Kufa and Basra read: «fayuḍā'ifahu» with an alif and a lightened 'ayn, except that 'Asim [vocalized] the 'fa' with nasb. The rest read it with raf' (u)(1) as a conjunction to «yuqriḍu». With nasb, it serves as an answer to the interrogative. This was fully discussed in [Surah] Al-Baqarah (2). {And for him is a noble reward} meaning Paradise.

His saying, the Exalted: {The day you see the believing men and believing women}. The agent [governing] "Yawma" (The day) is: {And for him is a noble reward}(3). There is an ellipsis in the speech, i.e., {And for him is a noble reward} on {The day you see} in it {the believing men and believing women, their light proceeding} meaning: it passes on the bridge (Sirat), according to the saying of Al-Hasan (4), and it is the light in which they pass {before them} i.e., in front of them. {and on their right} Al-Farra' (5) said: The 'ba' is in the meaning of 'in' (fi), i.e., in their faith. Or in the meaning of 'from' (an), i.e., from their right. Ad-Dahhak (6) said: "their light" is their guidance, "and on their right" are their books [of deeds], and At-Tabari (7) chose this. Meaning: their faith and good deeds proceed before them, and in their right hands are their books of deeds. So, the 'ba' on this basis is in the meaning of 'in'. Based on this, it is permissible to pause on {before them}, and one should not pause if it means 'from'.

Sahl ibn Sa'd al-Sa'idi and Abu Haywah read: «wa bi-imanihim» with a kasra on the Alif (8), meaning faith which is the opposite of disbelief. They conjoined what is not an adverb (zarf) to an adverb; because the meaning of the adverb is the state (hal), and it is connected to something omitted. The meaning is: proceeding being {before them} and being {by their faith}, and His saying: {before them} is not connected to "yas'a" (proceeding) itself.

(1) Al-Sab'ah p. 625, Al-Taysir p. 81, and Al-Nashr 2/228. (2) 4/227. (3) Mushkil I'rab al-Qur'an by Makki 2/717. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/473. (5) Ma'ani al-Qur'an 3/122. (6) Tafsir al-Baghawi 4/295. (7) In his Tafsir 22/398 with his chain of narration from him. (8) Al-Qira'at al-Shadhah p. 152, Al-Muhtasib 2/311, and what follows it.

245

सूरह अल-हदीद, आयतें 11 - 12

...और याकूब ने 'फ़ा' को नसब (ज़बर) के साथ पढ़ा। नाफ़िअ और कूफ़ा और बसरा के लोगों ने पढ़ा: «फयुदाअइफ़हु» अलिफ़ के साथ और 'ऐन' को हल्का करके, सिवाय इसके कि आसिम ने 'फ़ा' को नसब दिया। बाकियों ने इसे (1) «युक़्रिदु» पर अतफ़ (संयोजन) के रूप में रफ़अ (पेश) के साथ पढ़ा। नसब के साथ, यह प्रश्नवाचक का उत्तर है। सूरह अल-बक़रह (2) में इसकी पूरी व्याख्या हो चुकी है। {और उसके लिए सम्मानजनक प्रतिफल है} यानी स्वर्ग।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {जिस दिन आप ईमान वाले पुरुषों और ईमान वाली स्त्रियों को देखेंगे}। "यौम" (दिन) में अमल करने वाला शब्द है: {और उसके लिए सम्मानजनक प्रतिफल है} (3)। वाक्य में कुछ लुप्त है, यानी: {और उसके लिए सम्मानजनक प्रतिफल है} उस {दिन जब आप देखेंगे} उसमें {ईमान वाले पुरुषों और ईमान वाली स्त्रियों को, उनका प्रकाश दौड़ रहा होगा} यानी: वह पुल (सिरात) पर चलता है, हसन (4) के अनुसार, और वह वह चमक है जिसमें वे चलते हैं {उनके सामने} यानी: उनके आगे। {और उनके दाहिनी ओर} अल-फ़र्रा (5) ने कहा: 'बा' यहाँ 'फ़ी' (में) के अर्थ में है, यानी: उनके ईमान में। या 'अन' (से) के अर्थ में, यानी: उनके दाहिनी ओर से। अद-दहाक (6) ने कहा: "उनका प्रकाश" उनका मार्गदर्शन है, और "उनके दाहिनी ओर" उनकी (कर्मों की) पुस्तकें हैं, और अल-तबरी (7) ने इसे चुना है। यानी: उनका ईमान और नेक अमल उनके सामने दौड़ते हैं, और उनके दाहिने हाथ में उनके कर्मों की किताबें होती हैं। तो इस आधार पर 'बा' का अर्थ 'फ़ी' है। इसके अनुसार {उनके सामने} पर रुकना जायज़ है, और यदि इसका अर्थ 'अन' हो तो नहीं रुकना चाहिए।

सह्ल बिन साद अल-सादी और अबू हयवा ने पढ़ा: «बि-ईमानिहिम» अलिफ़ के नीचे कसरह (जेर) के साथ (8), उनका मतलब उस ईमान से था जो कुफ़्र का विलोम है। उन्होंने उस चीज़ का अतफ़ (संयोजन) किया जो ज़र्फ़(क्रिया-विशेषण) नहीं है एक ज़र्फ़ पर; क्योंकि ज़र्फ़ का अर्थ 'हाल' (अवस्था) है, और यह एक छिपे हुए शब्द से जुड़ा है। अर्थ है: दौड़ता हुआ {उनके सामने} और {उनके ईमान के साथ}, और उनका कहना {उनके सामने} स्वयं "यसआ" (दौड़ना) से संबंधित नहीं है।

(1) अल-सबआ पृष्ठ 625, अल-तयसीर पृष्ठ 81, और अल-नश्र 2/228। (2) 4/227। (3) मुश्किल एराब अल-क़ुरआन मक्की द्वारा 2/717। (4) अल-नुकत वल-उयून 5/473। (5) मआनी अल-

क़ुरआन 3/122। (6) तफ़्सीर अल-बग़वी 4/295। (7) अपनी तफ़्सीर 22/398 में उनके सनद के साथ। (8) अल-क़िरात अल-शाज़ाह पृष्ठ 152, अल-मुहतसिब 2/311, और उसके बाद का हिस्सा।

۲۴۵

سورہ الحدید، آیات ۱۱ - ۱۲

...اور یعقوب نے 'فا' کو نصب کے ساتھ پڑھا ہے۔ نافع اور اہل کوفہ و بصرہ نے پڑھا: «فَيُضَاعِفَهُ» الف کے ساتھ اور عین کی تخفیف کے ساتھ، سوائے اس کے کہ عاصم نے 'فا' کو نصب دیا، اور باقیوں نے اسے (۱) «يُقْرِضُ» پر عطف کرتے ہوئے رفع کے ساتھ پڑھا۔ اور نصب کے ساتھ یہ استفہام کا جواب ہے۔ سورہ بقرہ (۲) میں اس پر مکمل بحث گزر چکی ہے۔ ﴿اور اس کے لیے عزت والا اجر ہے﴾ یعنی جنت۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿جس دن تم مومن مردوں اور مومن عورتوں کو دیکھو گے﴾۔ "یوم" میں عامل ﴿اور اس کے لیے عزت والا اجر ہے﴾ (۳) ہے۔ کلام میں حذف ہے، یعنی: ﴿اور اس کے لیے عزت والا اجر ہے﴾ اس ﴿دن جب تم دیکھو گے﴾ اس میں ﴿مومن مردوں اور مومن عورتوں کو، ان کا نور دوڑ رہا ہو گا﴾ یعنی: حسن (۴) کے قول کے مطابق وہ پل صراط پر چلتا ہے، اور یہ وہ روشنی ہے جس میں وہ گزرتے ہیں ﴿ان کے سامنے﴾ یعنی: ان کے آگے آگے ﴿اور ان کے دائیں ہاتھ میں﴾ الفراء (۵) نے کہا: باء 'فی' کے معنی میں ہے، یعنی: ان کے ایمان میں۔ یا 'عن' کے معنی میں ہے، یعنی: ان کے دائیں جانب سے۔ ضحاک (۶) نے کہا: "ان کا نور" ان کی ہدایت ہے اور "ان کے دائیں جانب" ان کے نامہ اعمال ہیں، اور طبری (۷) نے اسی کو اختیار کیا ہے۔ یعنی: ان کا ایمان اور نیک عمل ان کے سامنے دوڑتے ہیں، اور ان کے دائیں ہاتھوں میں ان کے اعمال کی کتابیں ہیں۔ پس اس بنا پر باء 'فی' کے معنی میں ہے۔ اس صورت میں ﴿ان کے سامنے﴾ پر وقف کرنا جائز ہے، اور اگر یہ 'عن' کے معنی میں ہو تو وقف نہیں کیا جائے گا۔

سہل بن سعد الساعدی اور ابو حیوہ نے «وَبِإِيمَانِهِم» الف کے کسرہ کے ساتھ پڑھا ہے (۸)، اس سے ان کی مراد وہ ایمان ہے جو کفر کی ضد ہے۔ اور انہوں نے ظرف پر اس چیز کا عطف کیا جو ظرف نہیں ہے؛ کیونکہ ظرف کا معنی 'حال' ہے، اور وہ محذوف سے متعلق ہے۔ اور معنی یہ ہے: دوڑتے ہوئے ﴿ان کے سامنے﴾ اور ﴿ان کے ایمان کے ساتھ﴾، اور ان کا قول ﴿ان کے سامنے﴾ خود "یسعیٰ" سے متعلق نہیں ہے۔

(۱) السبعة ص ۶۲۵، والتيسير ص ۸۱، والنشر ۲۲۸/۲۔ (۲) ۲۲۷/۴۔ (۳) مشكل إعراب القرآن لمكي ۷۱۷/۲۔ (۴) النكت والعيون ۴۷۳/۵۔ (۵) في معاني القرآن له ۱۲۲/۳۔ (۶) تفسير البغوي ۲۹۵/۴۔ (۷) في تفسيره ۳۹۸/۲۲ بإسناده عنه۔ (۸) القراءات الشاذة ص ۱۵۲، والمحتسب ۳۱۱/۲، وما بعده منه۔

Surah Al-Hadid: Verse 12 246

It was said: By "light" He meant the Quran. On the authority of Ibn Mas'ud: They are given their light according to their deeds. Some will be given light like a palm tree, some will be given light like a standing man, and the one with the least light will have it on his big toe, going out sometimes and being lit at others (1). Qatada said: It was mentioned to us that the Prophet of Allah ﷺ said: "Among the believers are those whose light shines as far as between Medina and Aden [Abyan in Yemen or Sana'a (2)], and less than that, until there are some among them whose light only illuminates where their feet are." Al-Hasan said: So that they may use it for illumination on the Bridge (Sirat), as previously mentioned. Muqatil said: To be a guide for them to Paradise (3). And Allah knows best.

His Almighty's saying: {Your glad tidings today are Gardens underneath which rivers flow} The estimation is: It is said to them: "Your glad tidings today" is entering Gardens. There must be an estimation of a deleted mudaf (possessive element); because "glad tidings" is an event (abstract), and "Garden" is an entity (concrete), so one cannot be the other (4). {underneath which rivers flow} i.e., beneath them flow rivers of milk, water, wine, and honey from under their dwellings.

{abiding therein forever} A 'hal' (circumstantial case) from the deleted "entering". The estimation is: "Your glad tidings today" is entering Gardens {underneath which rivers flow} while being destined to abide therein forever. The 'hal' cannot be from "your glad tidings" because it would cause a separation between the relative clause and the relative pronoun. It is possible that it comes from what the glad tidings indicate, as if He said: You are given glad tidings of abiding forever. It is also possible that the adverb "today" is the predicate for "your glad tidings", and "Gardens" is a substitute for "glad tidings", based on the estimation of a deleted mudaf, as previously mentioned. And "abiding" is a 'hal' as previously mentioned. Al-Farra' (5) allowed "Gardens" to be in the accusative case (nasb) as a 'hal', provided that "today"...

---

(1) Narrated by Ibn Abi Shaybah 13/299, and Al-Tabari 22/398. (2) What is between brackets in (d) is: or between Yemen and Sana'a. In (m): or between Medina and Sana'a. What is established is from (z), and Tafsir al-Baghawi 4/295, and Tafsir al-Tabari 22/397-398 with its chain from him, and also narrated by Abd al-Razzaq in Al-Tafsir 2/275. Al-Hamawi said in Mu'jam al-Buldan 4/89: Aden, with vowels, ending in noon: a famous city on the coast of the Indian Sea on the side of Yemen... and it is added to Abyan, which is a district of Aden. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/473. (4) Al-

Bayan by Ibn al-Anbari 2/421, and Al-Mushkil by Makki 2/717. (5) In his Ma'ani al-Qur'an 3/132, and the author quoted him via Makki bin Abi Talib in Al-Mushkil 2/717.

सूरह अल-हदीद: आयत 12 246

और कहा गया: नूर से उनका अभिप्राय 'कुरान' है। इब्न मसूद से वर्णित है: उन्हें उनके कर्मों के अनुसार नूर (प्रकाश) दिया जाएगा। उनमें से किसी को खजूर के पेड़ जैसा नूर दिया जाएगा, किसी को खड़े हुए व्यक्ति जैसा, और उनमें से सबसे कम नूर वाले के पैर के अंगूठे पर नूर होगा, जो कभी बुझ जाएगा और कभी जल उठेगा (1)। कतादा ने कहा: हमें बताया गया कि अल्लाह के नबी ﷺ ने फरमाया: "मोमिनों में से कुछ ऐसे हैं जिनका नूर मदीना और अदन [यमन का अब्यान या सना (2)] के बीच की दूरी जितना चमकता है, और उससे कम भी, यहाँ तक कि उनमें से कुछ ऐसे होंगे जिनका नूर केवल उनके पैरों की जगह को रोशन करेगा।" हसन ने कहा: ताकि वे इसके माध्यम से पुल (सिरात) पर रोशनी प्राप्त कर सकें, जैसा कि पहले बताया गया है। मुक़ातिल ने कहा: ताकि यह उनके लिए जन्नत का मार्गदर्शक बने (3)। और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल्लाह तआला का कथन: {आज तुम्हारे लिए खुशखबरी है उन बागों की जिनके नीचे नहरें बह रही हैं} इसका अर्थ यह है: उनसे कहा जाएगा: "आज तुम्हारी खुशखबरी" जन्नत में प्रवेश है। यहाँ एक लुप्त मुज़ाफ़ (सम्बन्धवाचक) का अनुमान लगाना आवश्यक है; क्योंकि 'खुशखबरी' एक घटना (अमूर्त) है, और 'जन्नत' एक वस्तु (मूर्त) है, इसलिए वे एक ही चीज़ नहीं हो सकते (4)। {जिनके नीचे नहरें बह रही हैं} अर्थात: उनके नीचे दूध, पानी, शराब और शहद की नहरें उनके निवासों के नीचे से बहती हैं।

{वे उसमें सदैव रहेंगे} यह लुप्त "प्रवेश" की स्थिति (हाल) है, इसका अर्थ है: "आज तुम्हारी खुशखबरी" उन बागों में प्रवेश करना है {जिनके नीचे नहरें बह रही हैं} जिसमें उनके सदैव रहने का अनुमान है। यह 'हाल' "तुम्हारी खुशखबरी" से नहीं हो सकता क्योंकि यह सम्बन्ध और सम्बन्धी के बीच अलगाव पैदा करेगा। यह भी संभव है कि यह उस चीज़ से हो जिसकी खुशखबरी दी गई है, जैसे कि उन्होंने कहा: तुम्हें सदैव रहने की खुशखबरी दी जाती है। यह भी संभव है कि क्रिया-विशेषण "आज" "तुम्हारी खुशखबरी" के लिए समाचार (खबर) हो, और "बाग" "खुशखबरी" का विकल्प (बदल) हो, जैसा कि पहले बताया गया है। और "सदैव रहने वाले" 'हाल' है जैसा कि पहले बताया गया है। अल-फर्रा (5) ने "बागों" को 'हाल' के रूप में नसब (कर्म कारक) में रखने की अनुमति दी है, इस शर्त पर कि "आज"...

(1) इब्न अबी शायबा 13/299, और अल-तबारी 22/398 द्वारा उद्धृत। (2) कोष्ठक के बीच जो (द) में है वह इस प्रकार है: या यमन और सना के बीच। और (म) में: या मदीना और सना के बीच। और जो प्रमाणित है वह (ज़) से है, और तफ़्सीर अल-बग़वी 4/295, और तफ़्सीर अल-तबारी 22/397-398 उनकी सनद के साथ, और इसे अब्द अल-रज्ज़ाक ने तफ़्सीर 2/275 में भी उद्धृत किया है। अल-हमवी ने मुअजम अल-बुल्दान 4/89 में कहा है: अदन, हरकतों के साथ, और अंत में नून: यमन की ओर से हिंद महासागर के तट पर एक प्रसिद्ध शहर है... और इसे अब्यान से जोड़ा जाता है, जो अदन का एक ज़िला है। (3) अल-नुकात वल-उयून 5/473। (4) इब्न अल-अंबारी द्वारा अल-बयान 2/421, और मक्की द्वारा अल-मुश्किल 2/717। (5) उनके मआनी अल-कुरान 3/132 में, और लेखक ने इसे मक्की बिन अबी तालिब के माध्यम से अल-मुश्किल 2/717 में उद्धृत किया है।

سورہ الحدید: آیت ۱۲ ٢٤٦

اور کہا گیا: نور سے مراد قرآن ہے۔ ابن مسعود سے مروی ہے: انہیں ان کے اعمال کے بقدر نور دیا جائے گا، چنانچہ ان میں سے کسی کو کھجور کے درخت جتنا نور دیا جائے گا، کسی کو کھڑے ہوئے آدمی جتنا، اور ان میں سے کم ترین نور اس کے پاؤں کے انگوٹھے پر ہوگا، جو کبھی بجھ جائے گا اور کبھی روشن ہو جائے گا (۱)۔ قتادہ نے کہا: ہمیں ذکر کیا گیا کہ اللہ کے نبی ﷺ نے فرمایا: «بے شک مومنوں میں وہ بھی ہیں جن کا نور مدینہ اور عدن [یمن کا ابین یا صنعاء (۲)] کے درمیانی فاصلے جتنا روشن ہوگا، اور اس سے کم بھی، یہاں تک کہ ان میں وہ بھی ہوں گے جن کا نور صرف ان کے قدموں کی جگہ کو روشن کرے گا»۔ حسن نے کہا: تاکہ وہ اس کے ذریعے پل صراط پر روشنی حاصل کریں، جیسا کہ پہلے گزر چکا۔ مقاتل نے کہا: تاکہ وہ ان کے لیے جنت کا راستہ دکھانے والا بنے (۳)۔ واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿بُشْرَاكُمُ الْيَوْمَ جَنَّتٌ تَجْرِي مِن تَحْتِهَا الْأَنْهَرُ﴾ تقدیر عبارت یہ ہے: ان سے کہا جائے گا: "آج تمہاری خوشخبری" جنتوں میں داخلہ ہے۔ یہاں مضاف کے حذف کا اندازہ لگانا ضروری ہے؛ کیونکہ خوشخبری ایک عمل (حدث) ہے اور جنت ایک مادی چیز (عین) ہے، لہذا وہ ایک دوسرے کے عین مطابق نہیں ہو سکتے (۴)۔ ﴿تَجْرِي مِن تَحْتِهَا الْأَنْهَرُ﴾ یعنی: ان کے نیچے سے دودھ، پانی، شراب اور شہد کی نہریں ان کے مکانات کے نیچے سے بہتی ہیں۔

﴿خَالِدِينَ فِيهَا﴾ محذوف لفظ "دخول" سے حال ہے، تقدیر عبارت یہ ہے: "آج تمہاری خوشخبری" ایسی جنتوں میں داخلہ ہے ﴿تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَرُ﴾ جس میں ان کے ہمیشہ رہنے کا اندازہ کیا گیا ہے، اور یہ حال "بشراکم" سے نہیں ہو سکتا؛ کیونکہ اس میں صلہ اور موصول کے درمیان فصل آ جائے گا۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ اس چیز سے ہو جس پر خوشخبری دلالت کرتی ہے، گویا اس

نے کہا: تمہیں ہمیشہ رہنے کی خوشخبری دی جاتی ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ ظرف "الْيَوْمَ" "بُشْرَاكُمُ" کی خبر ہو، اور "جَنَّاتٌ" مضاف کے حذف کی تقدیر پر خوشخبری سے بدل ہو، جیسا کہ پہلے گزر چکا۔ اور "خَالِدِينَ" حال ہے جیسا کہ پہلے گزر چکا۔ اور الفراء (۵) نے "جَنَّاتٍ" کو حال کی بنا پر منصوب پڑھنا جائز قرار دیا ہے، اس شرط پر کہ "الْيَوْمَ"...

---

(۱) اسے ابن ابی شیبہ ۲۹۹/۱۳ اور طبری ۳۹۸/۲۲ نے روایت کیا ہے۔ (۲) (د) میں قوسین کے درمیان اس طرح ہے: یا یمن اور صنعاء کے درمیان۔ اور (م) میں: یا مدینہ اور صنعاء کے درمیان۔ اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے، اور تفسیر بغوی ۲۹۵/۴، اور تفسیر طبری ۳۹۷/۲۲ - ۳۹۸ میں ان کی سند کے ساتھ، اور اسے عبد الرزاق نے بھی تفسیر ۲۷۵/۲ میں روایت کیا ہے۔ حموی نے معجم البلدان ۸۹/۴ میں کہا ہے: عَدَن، زبر کے ساتھ، اور آخر میں نون: یمن کی جانب سے بحر ہند کے ساحل پر ایک مشہور شہر ہے... اور اسے اَبْيَن کی طرف منسوب کیا جاتا ہے، جو عدن کا ایک ضلع ہے۔ (۳) النکت والعیون ۴۷۳/۵۔ (۴) البیان از ابن الانباری ۴۲۱/۲، اور المشکل از مکی ۷۱۷/۲۔ (۵) اپنی کتاب معانی القرآن ۱۳۲/۳ میں، اور مصنف نے اسے مکی بن ابی طالب کے واسطے سے المشکل ۷۱۷/۲ میں نقل کیا ہے۔

Surah Al-Hadid: Verses 12 - 15 247

...good news about "Bushrakum" (your glad tidings), and it is remote, as there is no meaning of a verb in "Jannat" (Gardens). And he allowed "Bushrakum" to be in the accusative case (nasb) based on the meaning: they give them the glad tidings, and "Jannat" is in the accusative case by the glad tidings, and in this there is a separation between the relative clause and the relative pronoun.

His Saying, the Almighty: {On the Day the hypocrite men and hypocrite women will say to those who believed, "Wait for us that we may acquire some of your light." It will be said, "Go back behind you and seek light." And a wall will be placed between them with a door, its interior containing mercy, but on the outside of it is punishment. (13) They will call out to them, "Were we not with you?" They will say, "Yes, but you afflicted yourselves and awaited [misfortune for us] and doubted, and wishful thinking deluded you until there came the command of Allah . And the Deceiver deluded you about Allah . (14) So today no ransom will be taken from you or from those who disbelieved. Your refuge is the Fire. It is your [proper] ally, and wretched is the destination." (15)}

His Saying, the Almighty: {On the Day the hypocrites will say} The governor (عامل) for "Day" is: "That is the great success". And it was said: it is a substitute for the first day (1). {Wait for us that we may acquire} The general reading is: by connecting the alif with the damma of the dha', from 'nadhara' (looked), and 'al-nadhar' means waiting, i.e.: wait for us. Al-A'mash, Hamza, and Yahya bin Wathab read: "An-dhiruna" (Wait for us) by breaking the alif and with a kasra on the dha' (2), from 'in-dhar' (postponing). Meaning: grant us respite and delay us, 'An-dhartuhu' means: I delayed him. And 'Istan-dhartuhu' means: I sought respite from him (3). Al-Farra' said (4): The Arabs say: 'An-dhirni' (grant me respite): 'Intadhirni' (wait for me), and he recited for Amr ibn Kulthum: O Aba Hind, do not hasten against us, and grant us respite so we may inform you with certainty. Meaning: wait for us. {that we may acquire some of your light} Meaning: we seek illumination from your light (5). Ibn Abbas and Abu Umama said: Darkness will envelop the people on the Day of Resurrection - Al-Mawardi said (6): I think it is after the final judgment - then they will be given light to walk in. The commentators said: Allah will give the believers light on the Day of Resurrection...

Footnotes: (1) Al-Mushkil by Makki 2/718. (2) Al-Sab'ah p. 625-626, Al-Taysir p. 208, Al-Nashr 2/384, and Tafsir al-Tabari 22/400. (3) Al-Sihah (Nadhar). (4) In Ma'ani al-Qur'an

3/133, and the following verse appeared previously 2/298. (5) Tafsir al-Baghawi 4/296. (6) In Al-Nukat wal-'Uyun 5/474 and what was before it as well, and Al-Tabari 22/401 narrated it from Ibn Abbas.

सूरह अल-हदीद: आयत 12 - 15 247

... "बुशराकुमु" (तुम्हारी खुशखबरी) के बारे में अच्छी खबर, और यह दूर की बात है, क्योंकि "जन्नत" (बागों) में क्रिया का कोई अर्थ नहीं है। और उन्होंने "बुशराकुमु" को इस अर्थ के आधार पर कर्म कारक (नस्ब) में रहने की अनुमति दी: वे उन्हें खुशखबरी देते हैं, और "जन्नत" खुशखबरी के कारण कर्म कारक में है, और इसमें संबंधवाचक उपवाक्य और संबंधवाचक सर्वनाम के बीच अलगाव है।

अल्लाह तआला का फरमान है: {उस दिन जब कपटी पुरुष और कपटी स्त्रियाँ उन लोगों से कहेंगे जो ईमान लाए हैं, "हमारी प्रतीक्षा करो कि हम तुम्हारे प्रकाश (नूर) का कुछ भाग ले लें।" कहा जाएगा, "अपने पीछे लौट जाओ और प्रकाश की तलाश करो।" फिर उनके बीच एक दीवार खड़ी कर दी जाएगी जिसमें एक द्वार होगा, जिसके भीतरी भाग में दया होगी, किन्तु उसके बाहरी भाग की ओर से अज़ाब (यातना) होगी। (13) वे उन्हें पुकारेंगे, "क्या हम तुम्हारे साथ न थे?" वे कहेंगे, "क्यों नहीं, किन्तु तुमने स्वयं को आज़माइश में डाला और प्रतीक्षा की (हमारे विनाश की) और संदेह किया और इच्छाओं ने तुम्हें धोखे में रखा यहाँ तक कि अल्लाह का आदेश आ पहुँचा। और अल्लाह के बारे में उस बड़े धोखेबाज़ (शैतान) ने तुम्हें धोखे में रखा। (14) तो आज न तुमसे कोई दंड मुक्ति (फ़िद्या) ली जाएगी और न ही उन लोगों से जिन्होंने कुफ़्र (अविश्वास) किया। तुम्हारा ठिकाना आग है, वही तुम्हारा साथी है, और वह बहुत बुरा ठिकाना है।" (15)}

अल्लाह तआला का फरमान है: {उस दिन जब कपटी कहेंगे} "दिन" (यौम) का कारक (आमिल्) है: "यही महान सफलता है"। और कहा गया है: यह पहले दिन का विकल्प है (1)। {हमारी प्रतीक्षा करो कि हम प्राप्त करें} आम पाठ (क़िरात) है: अलिफ़ को जोड़कर 'ज़ा' (ظ) पर पेश (धम्मा) के साथ, 'नज़र' से, और 'नज़र' का अर्थ है इंतज़ार, अर्थात: हमारा इंतज़ार करो। अल-आमश, हमज़ा और याह्या बिन वताब ने पढ़ा है: "अन-धिरूना" अलिफ़ को अलग करके और 'ज़ा' पर ज़ेर (कसरा) के साथ (2), 'इनज़ार' से। अर्थात: हमें मोहलत दो और हमें विलंब दो, 'अन-धर्तुहू' का अर्थ है: मैंने उसे विलंब दिया। और 'इस्तन-धर्तुहू' का अर्थ है: मैंने उससे मोहलत मांगी (3)। अल-फ़र्रा ने कहा (4): अरब कहते हैं: 'अन-धिर्नी' (मुझे मोहलत दो): 'इंत-धिर्नी' (मेरा इंतज़ार करो), और उन्होंने अम्र इब्न कुलथूम के लिए पढ़ा: ऐ अबा हिंद, हमारे विरुद्ध जल्दी न करो, और हमें मोहलत दो ताकि हम तुम्हें निश्चितता के साथ सूचित करें। अर्थात: हमारा इंतज़ार करो। {ताकि हम तुम्हारे नूर से कुछ प्राप्त करें} अर्थात: हम तुम्हारे नूर से रोशनी लें (5)। इब्न अब्बास और अबू उमामा ने कहा: कयामत के दिन लोगों को अंधेरा ढक लेगा - अल-मावर्दी ने कहा (6): मुझे लगता है कि यह न्याय के फैसले के बाद है

- फिर उन्हें नूर दिया जाएगा जिसमें वे चलेंगे। मुफ़स्सिरों (व्याख्याकारों) ने कहा: अल्लाह कयामत के दिन ईमान वालों को नूर देगा...

पादलेख (Footnotes): (1) अल-मुश्किल मक्की द्वारा 718/2। (2) अल-सबआ पृष्ठ 625-626, अल-तयसीर पृष्ठ 208, अल-नश्र 2/384, और तफ़सीर अल-तबरी 22/400। (3) अल-सिहाह (नज़र)। (4) मा'नी अल-कुरान 3/133 में, और आगे आने वाला शेर पहले गुज़र चुका है 2/298। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 4/296। (6) अल-नुकत वल-उयून 5/474 में और जो उससे पहले है वह भी उनसे है, और अल-तबरी ने इसे इब्न अब्बास से 22/401 पर उद्धृत किया है।

سورہ الحدید: آیات 12 - 15 247

"بُشْرَاكُمُ" (تمہاری خوشخبری) کے بارے میں اچھی خبر، اور یہ بعید ہے، کیونکہ "جَنَّات" میں فعل کا معنی نہیں ہے۔ اور انہوں نے جائز قرار دیا کہ "بُشْرَاكُمُ" نصب کی حالت میں ہو اس معنی پر کہ: وہ انہیں خوشخبری سناتے ہیں، اور "جَنَّات" خوشخبری کی وجہ سے نصب میں ہے، اور اس میں صلہ اور موصول کے درمیان تفریق ہے۔

ارشادِ باری تعالیٰ ہے: ﴿جس دن منافق مرد اور منافق عورتیں ان لوگوں سے کہیں گے جو ایمان لائے کہ ہمارا انتظار کرو تاکہ ہم تمہارے نور سے کچھ حاصل کر لیں۔ کہا جائے گا، "اپنے پیچھے لوٹ جاؤ اور نور تلاش کرو۔" پھر ان کے درمیان ایک دیوار کھڑی کر دی جائے گی جس میں ایک دروازہ ہوگا، جس کے اندرونی حصے میں رحمت ہوگی اور اس کے بیرونی حصے کی طرف سے عذاب ہوگا۔ (13) وہ انہیں پکاریں گے، "کیا ہم تمہارے ساتھ نہ تھے؟" وہ کہیں گے، "क्यों नहीं, لیکن تم نے خود کو فتنے میں ڈالا اور انتظار کیا (ہمارے زوال کا) اور شک کیا اور تمناؤں نے تمہیں دھوکے میں رکھا یہاں تک کہ اللہ کا حکم آ پہنچا۔ اور اللہ کے بارے میں تمہیں اس بڑے دھوکے باز (شیطان) نے دھوکے میں رکھا۔ (14) پس آج نہ تم سے کوئی فدیہ لیا جائے گا اور نہ ہی ان لوگوں سے جنہوں نے کفر کیا۔ تمہارا ٹھکانا آگ ہے، وہی تمہارا ساتھی ہے، اور وہ بہت برا ٹھکانا ہے۔" (15)﴾

ارشادِ باری تعالیٰ: ﴿جس دن منافق کہیں گے﴾ لفظ "یوم" (دن) کا عامل ہے: "یہی بڑی کامیابی ہے"۔ اور کہا گیا ہے: یہ پہلے دن سے بدل ہے (1)۔ ﴿ہمارا انتظار کرو کہ ہم حاصل کر لیں﴾ عام قراءت ہے: الف کے وصل اور ظاء کے ضمہ (پیش) کے ساتھ، 'نظر' سے، اور 'نظر' کا معنی ہے انتظار، یعنی: ہمارا انتظار کرو۔ اعمش، حمزہ اور یحییٰ بن وثاب نے پڑھا ہے: "أَنْظِرُونَا" الف کے

قطع اور ظاء کے کسرہ (زیر) کے ساتھ (2)، 'انظار' سے۔ یعنی: ہمیں مہلت دو اور ہمیں موخر کرو، 'انظرتہ' کا معنی ہے: میں نے اسے مہلت دی۔ اور 'استنظرتہ' کا مطلب ہے: میں نے اس سے مہلت مانگی (3)۔ الفراء نے کہا (4): عرب کہتے ہیں: 'انظرنی' (مجھے مہلت دو): 'انتظرنی' (میرا انتظار کرو)، اور انہوں نے عمرو بن کلثوم کا شعر پڑھا: اے ابا ہند! ہمارے بارے میں جلدی نہ کرو، اور ہمیں مہلت دو تاکہ ہم تمہیں یقین کے ساتھ خبر دیں۔ یعنی: ہمارا انتظار کرو۔ ﴿تمہارے نور سے کچھ حاصل کر لیں﴾ یعنی: ہم تمہارے نور سے روشنی حاصل کریں (5)۔ ابن عباس اور ابو امامہ نے کہا: قیامت کے دن لوگوں پر اندھیرا چھا جائے گا - الماوردی نے کہا (6): میرا خیال ہے کہ یہ فیصلے کے بعد ہے - پھر انہیں نور دیا جائے گا جس میں وہ چلیں گے۔ مفسرین نے کہا: اللہ قیامت کے دن مومنوں کو نور عطا فرمائے گا...

حواشی: (1) المشکل لمکی 718/2۔ (2) السبعہ ص 625-626، والتیسیر ص 208، والنشر 2/ 384، وتفسیر الطبري 22/ 400۔ (3) الصحاح (نظر)۔ (4) معانی القرآن میں 3/ 133، اور آنے والا شعر پہلے گزر چکا ہے 298/2۔ (5) تفسیر البغوی 4/ 296۔ (6) النکت والعیون میں 5/ 474 اور اس سے پہلے والا حصہ بھی ان سے ہے، اور طبری نے اسے ابن عباس سے 22/ 401 پر روایت کیا ہے۔

Surah Al-Hadid: Verses 13 - 15 248

[The light is according to] the extent of their deeds with which they walk upon the Siraat (the bridge). The hypocrites are also given light as a deception for them; the evidence for this is Allah's saying: "Indeed, He is deceiving them" (1) [An-Nisa: 142]. It was also said: they are only given light because they all are from the community of the call, unlike the disbelievers. Then the light of the hypocrite is snatched away due to his hypocrisy; this was stated by Ibn Abbas (2). Abu Umamah said: The believer is given light, and the disbeliever and the hypocrite are left without light (3). Al-Kalbi said: Rather, the hypocrites seek light from the light of the believers and are not given light themselves. While they are walking, Allah sends a wind and darkness upon them, thereby extinguishing the light of the hypocrites. That is [why] Allah says: "Our Lord, perfect for us our light," which the believers say out of fear that it might be snatched from them as it was from the hypocrites. When the hypocrites remain in darkness, unable to see where they step, they say to the believers: "Wait for us that we may acquire some of your light."

"It will be said: 'Go back behind you'" - meaning, the angels said to them: "Go back." And it was said: rather, it is the speech of the believers to them (4): "Go back behind you" to the place from where we took the light, and seek light for yourselves there, for you cannot take from our light. When they go back and isolate themselves seeking light, a wall is placed between them. It was also said: meaning, why did you not seek light from the worldly life by believing. "With a wall" (bi-surin) - meaning a wall (surin); the 'bi' is additional (5). This was said by Al-Kisa'i. The wall (sur) is a barrier between Paradise and Hellfire. It is narrated that this wall is in Jerusalem at a place known as the Valley of Gehinnom (6). "Its inside contains mercy" - meaning the side facing the believers - "and its outside is from its direction punishment" - meaning the side facing the hypocrites. Ka'b al-Ahbar said: It is the gate in Jerusalem known as the Gate of Mercy. Abdullah ibn Amr said: It is the eastern wall of Jerusalem, its interior containing the Mosque "and its outside is from its direction...

(1) Tafsir al-Baghawi 4/296. (2) Al-Nukat wa'l-'Uyun 5/474. (3) Narrated by Ibn Abi Hatim in his Tafsir 10/3327 (18822) and (18823) similarly. (4) Al-Nukat wa'l-'Uyun 5/475. (5) Tafsir al-Baghawi 4/296. (6) Tafsir al-Tabari 22/401-402, and the last saying

is narrated from Ibn Abbas, Ka'b, and Abdullah ibn Amr, and the author will mention them soon.

सूरा अल-हदीद: आयतें 13 - 15 248

[प्रकाश] उनके कर्मों की मात्रा के अनुसार है जिसके साथ वे सिरात (पुल) पर चलते हैं। पाखंडियों (मुनाफ़िक़ों) को भी उनके लिए धोखे के रूप में प्रकाश दिया जाता है; इसका प्रमाण अल्लाह का कथन है: "और वह उन्हें धोखा देने वाला है" (1) [अन-निसा: 142]। यह भी कहा गया है: उन्हें प्रकाश केवल इसलिए दिया जाता है क्योंकि वे सभी पुकार के पात्र (अहल अल-दावाह) हैं, काफिरों के विपरीत। फिर पाखंडी से उसका प्रकाश उसके पाखंड के कारण छीन लिया जाता है; यह इब्न अब्बास (2) ने कहा है। अबू उमामा ने कहा: आस्तिक को प्रकाश दिया जाता है, और काफिर और पाखंडी को बिना प्रकाश के छोड़ दिया जाता है (3)। अल-कल्बी ने कहा: बल्कि, पाखंडी आस्तिकों के प्रकाश से रोशनी लेते हैं और उन्हें प्रकाश नहीं दिया जाता है। जब वे चल रहे होते हैं, तो अल्लाह उनमें हवा और अंधेरा भेजता है, जिससे पाखंडियों का प्रकाश बुझ जाता है। इसीलिए अल्लाह का कथन है: "ऐ हमारे रब! हमारे लिए हमारे प्रकाश को पूर्ण कर दे," जिसे आस्तिक इस डर से कहते हैं कि कहीं उनसे वह छीन न लिया जाए जैसे पाखंडियों से छीन लिया गया था। जब पाखंडी अंधेरे में रह जाते हैं और अपने पैरों के स्थान नहीं देख पाते, तो वे आस्तिकों से कहते हैं: "हमारी प्रतीक्षा करो कि हम तुम्हारे प्रकाश से कुछ प्राप्त कर सकें।"

"कहा जाएगा, 'अपने पीछे लौट जाओ'" - अर्थात, फरिश्तों ने उनसे कहा: "लौट जाओ।" और कहा गया है: बल्कि, यह आस्तिकों का उनके लिए कथन है (4): "अपने पीछे उस स्थान पर वापस जाओ जहाँ से हमने प्रकाश लिया था, और वहाँ अपने लिए प्रकाश खोजो, क्योंकि तुम हमारे प्रकाश से कुछ नहीं ले सकते।" जब वे प्रकाश की खोज में वापस गए और अलग हो गए, तो उनके बीच एक दीवार खड़ी कर दी गई। यह भी कहा गया है: अर्थात, तुमने दुनिया में ईमान लाकर प्रकाश क्यों नहीं माँगा। "एक दीवार के साथ" (बिसूरिन) - अर्थात, एक दीवार (सूरिन); यहाँ 'बि' अतिरिक्त (सिलाह) है (5)। यह अल-किसाई ने कहा है। 'सूर' स्वर्ग और नर्क के बीच की एक बाधा है। यह रिवायत है कि वह दीवार यरुशलम (बैतुल-मुक़द्दस) में एक स्थान पर है जिसे जहन्नुम की घाटी के रूप में जाना जाता है (6)। "उसके भीतर दया है" - जिसका अर्थ है वह हिस्सा जो आस्तिकों की ओर है - "और उसका बाहरी हिस्सा उसकी दिशा से यातना है" - जिसका अर्थ है वह हिस्सा जो पाखंडियों की ओर है। का'ब अल-अहबार ने कहा: यह यरुशलम का वह द्वार है जिसे 'बाबे रहमत' (दया का द्वार) के रूप में जाना जाता है। अब्दुल्ला इब्न अम्र ने कहा: यह

यरुशलम की पूर्वी दीवार है, जिसके भीतरी भाग में मस्जिद है "और उसका बाहरी हिस्सा उसकी दिशा से...

(1) तफ़्सीर अल-बग़वी 4/296। (2) अल-नुकात वल-उयून 5/474। (3) इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़्सीर 10/3327 (18822) और (18823) में इसी तरह उद्धृत किया है। (4) अल-नुकात वल-उयून 5/475। (5) तफ़्सीर अल-बग़वी 4/296। (6) तफ़्सीर अल-तबरी 22/401-402, और अंतिम कथन इब्न अब्बास, का'ब और अब्दुल्ला इब्न अम्र से रिवायत है, और लेखक उन्हें शीघ्र ही प्रस्तुत करेंगे।

سورہ الحدید: آیات ۱۳ - ۱۵ ۲۴۸

[نور] ان کے اعمال کی مقدار کے مطابق ہے جس کے ساتھ وہ پل صراط پر چلتے ہیں۔ منافقوں کو بھی ان کے لیے دھوکے کے طور پر نور دیا جاتا ہے؛ اس کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: ﴿وَهُوَ خَادِعُهُمْ﴾ (۱) [النساء: ۱۴۲]۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ: انہیں صرف اس لیے نور دیا جاتا ہے کیونکہ وہ سب، کافروں کے برعکس، اہل دعوت میں سے ہیں۔ پھر منافق سے اس کے نفاق کی وجہ سے اس کا نور چھین لیا جاتا ہے؛ یہ ابن عباس (۲) نے کہا ہے۔ ابو امامہ نے کہا: مومن کو نور دیا جاتا ہے، اور کافر و منافق کو بغیر نور کے چھوڑ دیا جاتا ہے (۳)۔ الکلبی نے کہا: بلکہ، منافقین مومنین کے نور سے روشنی حاصل کرتے ہیں اور انہیں نور نہیں دیا جاتا، پھر جب وہ چل رہے ہوتے ہیں تو اللہ ان میں ہوا اور اندھیرا بھیج دیتا ہے، جس سے منافقوں کا نور بجھ جاتا ہے۔ پس یہی اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿رَبَّنَا أَتْمِمْ لَنَا نُورَنَا﴾، یہ بات مومن اس ڈر سے کہتے ہیں کہ کہیں ان سے بھی نور چھین نہ لیا جائے جیسے منافقوں سے چھین لیا گیا تھا۔ پھر جب منافق اندھیرے میں رہ جاتے ہیں اور انہیں اپنے قدم رکھنے کی جگہ نظر نہیں آتی تو وہ مومنوں سے کہتے ہیں: «انظُرُونَا نَقْتَبِسْ مِنْ نُورِكُمْ»۔

﴿قِيلَ ارْجِعُوا وَرَاءَكُمْ﴾ یعنی: فرشتوں نے ان سے کہا: "واپس چلے جاؤ"۔ اور کہا گیا ہے کہ: بلکہ یہ مومنوں کا ان سے قول ہے (۴): "اپنے پیچھے اس جگہ واپس چلے جاؤ جہاں سے ہم نے نور لیا تھا، اور وہاں اپنے لیے نور تلاش کرو، کیونکہ تم ہمارے نور سے کچھ حاصل نہیں کر سکتے"۔ پس جب وہ نور کی تلاش میں پیچھے مڑے اور الگ ہوئے تو ان کے درمیان ایک دیوار کھڑی کر دی گئی۔ اور کہا گیا ہے کہ: یعنی تم نے دنیا میں ایمان لا کر نور کیوں نہیں طلب کیا۔ «بِسُورٍ» یعنی: ایک دیوار؛ اور 'باء' یہاں زائد (صلہ) ہے (۵)۔ یہ الکسائی نے کہا ہے۔ 'سور' جنت اور دوزخ کے درمیان ایک رکاوٹ ہے۔ اور روایت ہے کہ وہ دیوار بیت المقدس میں ایک ایسی جگہ پر ہے جسے وادی جہنم کے نام سے جانا جاتا ہے (۶)۔ ﴿بَاطِنُهُ فِيهِ الرَّحْمَةُ﴾ یعنی: اس کا وہ حصہ جو مومنوں کی طرف ہے - ﴿وَظَاهِرُهُ مِنْ قِبَلِهِ الْعَذَابُ﴾ یعنی: اس کا وہ حصہ جو منافقوں کی طرف ہے۔ کعب

الاحبار نے کہا: یہ بیت المقدس کا وہ دروازہ ہے جو باب الرحمہ کے نام سے مشہور ہے۔ عبداللہ بن عمرو نے کہا: یہ بیت المقدس کی مشرقی دیوار ہے، جس کے اندرونی حصے میں مسجد ہے «وَظَاهِرُهُ مِنْ قِبَلِهِ...

(١) تفسیر البغوی ۴ / ۲۹٦ . (۲) النکت والعیون ٥ / ٤٧٤ . (۳) اسے ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر ١٠ / ٣٣٢٧ (١٨٨٢٢) اور (١٨٨٢٣) میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ (٤) النکت والعیون ٥ / ٤٧٥ . (٥) تفسیر البغوی ٤ / ٢٩٦ . (٦) تفسیر الطبری ٢٢ / ٤٠١ - ٤٠٢ ، اور آخری قول ابن عباس، کعب اور عبداللہ بن عمرو سے روایت ہے، اور مصنف جلد ہی انہیں پیش کریں گے۔

249

Surah Al-Hadid: Verses 13 - 15

'The punishment' means: Hell. Something similar is reported from Ibn Abbas (1). Ziyad bin Abi Sawada said: 'Ubada bin al-Samit stood on the eastern wall of Jerusalem and wept, saying: 'From here, the Messenger of Allah (peace be upon him) informed us that he saw Hell' (2). Qatadah said: It is a wall between Paradise and Hell, 'its interior contains mercy' meaning: Paradise, 'and its exterior is toward the punishment' meaning: Hell (3). Mujahid said: It is a veil as in 'Al-A'raf,' and the discussion on it has passed (4). It has also been said: The mercy in its interior is the light of the believers, and the punishment on its exterior is the darkness of the hypocrites (5).

The Almighty's saying: {They will call out to them} meaning: the hypocrites will call to the believers: {Were we not with you?} in the world, meaning: we prayed like you prayed [and we went on expeditions like you went on expeditions (6)] and we did as you did. {They will say, 'Yes'} meaning: the believers will say: 'Yes,' you were with us outwardly. {but you led yourselves into temptation} meaning: you used yourselves in temptation. Mujahid said: You destroyed yourselves through hypocrisy. It was also said: through sins, as stated by Abu Sinan. And it was said: through desires and pleasures, narrated by Abu Numayr al-Hamdani (7).

(1) Tafsir al-Baghawi 4/296 from Ka'b and Ibn Amr, and its previous extraction from them - and from Ibn Abbas - in the preceding comment. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 5/262, and the hadith was extracted by Ibn Hibban (7464), and al-Lalaka'i in the Creed of the People of the Sunnah and the Community (2266), and Abu Nu'aym in al-Hilya 6/129 via Sa'id bin Abdul Aziz, from Ziyad bin Abi Sawada, with it. Sa'id bin Abdul Aziz had become confused before his death, and Abu Hatim said of Ziyad bin Abi Sawada in al-Jarh wa al-Ta'dil 3/534: I do not think he heard from 'Ubada bin al-Samit. End quote. It was also extracted by al-Hakim in al-Mustadrak 2/478-479, from Muhammad bin Maymun, from Bilal bin Abdullah, from 'Ubada, with it, and he said: This is a hadith with a sahih chain of narration, though they did not extract it. Al-Dhahabi said: Rather, it is munkar (rejected), and its end is false; because 'Ubada did not meet the Messenger of Allah (peace be upon him) there, then who is Ibn Maymun and his teacher? In the version of Abu Mushir: from Sa'id from Ziyad bin Abi Sawada who said: 'Ubada was seen... So this mursal is better. End quote. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/475, and al-Tabari extracted it from him 22/404 in brief. (4) 11/226. (5) Al-Nukat wa

al-'Uyun 5/475. (6) What is between brackets appeared in (Zh) and (D) like this: 'and we read like you read.' What is confirmed is from (M), and Al-Nukat wa al-'Uyun 5/476 and the speech is from it. (7) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/476, and the saying of Mujahid in his Tafsir 2/657, and al-Tabari extracted it from him 22/404 - 405.

२४९

सूरा अल-हदीद: आयत १३ - १५

"अज़ाब" (दंड) का अर्थ है: नरक। इसी तरह इब्न अब्बास (१) से भी वर्णित है। ज़ियाद बिन अबी सवादा ने कहा: उबादा बिन अल-सामित यरूशलेम (बैतुल मुक़द्दस) की पूर्वी दीवार पर खड़े हुए और रोने लगे, और कहा: यहीं से अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने हमें बताया था कि उन्होंने नरक देखा था (२)। क़तादा ने कहा: यह स्वर्ग और नरक के बीच एक दीवार है, "उसके भीतरी भाग में दया है" अर्थात: स्वर्ग, "और उसका बाहरी भाग दंड की ओर है" अर्थात: नरक (३)। मुजाहिद ने कहा: यह एक पर्दा (हिजाब) है जैसा कि "अल-अ'राफ़" में है, और उस पर चर्चा पहले हो चुकी है (४)। यह भी कहा गया है: उसके भीतर की दया मोमिनों (विश्वासियों) का नूर (प्रकाश) है, और उसके बाहर का दंड मुनाफ़िक़ों (पाखंडियों) का अंधेरा है (५)।

अल्लाह तआला का कथन: {वे उन्हें पुकारेंगे} अर्थात्: मुनाफ़िक़ मोमिनों को पुकारेंगे: {क्या हम तुम्हारे साथ नहीं थे?} दुनिया में, यानी: हम वैसे ही नमाज़ पढ़ते थे जैसे तुम पढ़ते थे [और हम वैसे ही जिहाद (युद्ध) करते थे जैसे तुम करते थे (६)] और हम वैसा ही करते थे जैसा तुम करते थे। {वे कहेंगे, 'हाँ'} अर्थात्: मोमिन कहेंगे: "हाँ," तुम ज़ाहिरी तौर पर हमारे साथ थे। {लेकिन तुमने अपने आप को फ़ितने (आज़माइश/गुमराह) में डाल दिया} अर्थात्: तुमने अपने आप को फ़ितने में इस्तेमाल किया। मुजाहिद ने कहा: तुमने पाखंड के ज़रिए खुद को तबाह कर लिया। और कहा गया: गुनाहों के ज़रिए, यह अबू सिनान ने कहा है। और कहा गया: इच्छाओं और सुखों के ज़रिए, इसे अबू नुमैर अल-हमदानी (७) ने रिवायत किया है।

(१) तफ़सीर अल-बग़वी ४/२९६ काब और इब्न अम्र से, और पिछले टिप्पणी में उनके और इब्न अब्बास से इसका पहले उल्लेख हो चुका है। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ५/२६२, और हदीस इब्न हिब्बान (७४६४) द्वारा निकाली गई है, और अल-लालकाई ने अहले सुन्नत वल जमात (२२६६) के अक़ीदे में, और अबू नुऐम ने अल-हिल्या ६/१२९ में सईद बिन अब्दुल अज़ीज़ के माध्यम से ज़ियाद बिन अबी सवादा से इसे उद्धृत किया है। सईद बिन अब्दुल अज़ीज़ अपनी मृत्यु से पहले भ्रमित हो गए थे, और अबू हातिम ने अल-जरह वल-तादील ३/५३४ में ज़ियाद बिन अबी सवादा के बारे में कहा: मुझे नहीं लगता कि उन्होंने उबादा बिन अल-सामित से सुना है। अ० (समाप्त)। हाकिम ने अल-मुस्तदरक २/४७८-४७९ में मोहम्मद बिन मैमुन से, बिलाल बिन अब्दुल्ला से, उबादा से इसे उद्धृत

किया और कहा: यह एक सहीह इसनाद वाली हदीस है, हालांकि उन्होंने इसे नहीं निकाला। अल-ज़हबी ने कहा: बल्कि यह मुनकर है, और इसका अंत बातिल (झूठा) है; क्योंकि उबादा वहां अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से नहीं मिले थे, फिर इब्न मैमुन और उनके उस्ताद कौन हैं? अबू मुशिर के संस्करण में: सईद से ज़ियाद बिन अबी सवादा से कि: उबादा को देखा गया... तो यह मुरसल ज़्यादा बेहतर है। अ० (३) अल-नुकत वल-उयून ५/४७५, और अल-तबरी ने इसे उनसे २२/४०४ में संक्षेप में उद्धृत किया। (४) २२६/११ . (५) अल-नुकत वल-उयून ५/४७५ . (६) कोष्ठकों के बीच जो है वह (ज़) और (द) में इस प्रकार आया है: और हम वैसा ही पढ़ते हैं जैसा तुम पढ़ते हो। पुष्टि (म) से है, और अल-नुकत वल-उयून ५/४७६ और शब्द वहीं से हैं। (७) अल-नुकत वल-उयून ५/४७६, और मुजाहिद का कथन उनकी तफ़सीर २/६५७ में, और अल-तबरी ने इसे उनसे २२/४०४ - ४०५ में उद्धृत किया।

۲۴۹

سورة الحدید: آیات ۱۳ - ۱۵

"عذاب" سے مراد جہنم ہے۔ ابن عباس (۱) سے بھی اسی طرح مروی ہے۔ زیاد بن ابی سوادہ نے کہا: عبادہ بن صامت بیت المقدس کی مشرقی دیوار پر کھڑے ہوئے اور روئے، اور کہا: یہیں سے اللہ کے رسول ﷺ نے ہمیں خبر دی تھی کہ انہوں نے جہنم دیکھی ہے (۲)۔ قتادہ نے کہا: یہ جنت اور دوزخ کے درمیان ایک دیوار ہے، "جس کے اندرونی حصے میں رحمت ہے" یعنی جنت، "اور اس کے باہر کی طرف سے عذاب ہے" یعنی جہنم (۳)۔ مجاہد نے کہا: یہ ایک حجاب (پردہ) ہے جیسا کہ "الاعراف" میں ہے، اور اس پر گفتگو پہلے گزر چکی ہے (۴)۔ یہ بھی کہا گیا ہے: اس کے باطن میں جو رحمت ہے وہ مومنوں کا نور ہے، اور اس کے ظاہر میں جو عذاب ہے وہ منافقوں کی تاریکی ہے (۵)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {وہ انہیں پکاریں گے} یعنی منافقین مومنوں کو پکاریں گے: {کیا ہم تمہارے ساتھ نہ تھے؟} دنیا میں، یعنی: ہم اسی طرح نماز پڑھتے تھے جیسے تم پڑھتے تھے [اور ویسے ہی غزوے کرتے تھے جیسے تم کرتے تھے (۶)] اور ہم ویسے ہی عمل کرتے تھے جیسے تم کرتے تھے۔ {وہ کہیں گے، کیوں نہیں} یعنی مومن کہیں گے: "ہاں"، تم ظاہری طور پر ہمارے ساتھ تھے۔ {لیکن تم نے اپنے آپ کو فتنے میں ڈال دیا} یعنی تم نے اپنے آپ کو فتنے میں استعمال کیا۔ مجاہد نے کہا: تم نے نفاق کے ذریعے اپنے آپ کو ہلاک کر لیا۔ اور کہا گیا: گناہوں کے ذریعے، یہ ابو سنان نے کہا۔ اور کہا گیا: شہوات اور لذتوں کے ذریعے، اسے ابو نمیر الہمدانی (۷) نے روایت کیا ہے۔

(۱) تفسیر البغوی ۴ / ۲۹۶ کعب اور ابن عمرو سے، اور پچھلے حاشیے میں ان سے اور ابن عباس سے اس کی تخریج پہلے ہو چکی ہے۔ (۲) المحرر الوجیز ۵ / ۲۶۲، اور حدیث ابن حبان (۷۴۶۴) نے نکالی ہے، اور اللالکائی نے اعتقاد اہل السنت والجماعت (۲۲۶۶) میں، اور ابو نعیم نے الحلیہ ۶ / ۱۲۹ میں سعید بن عبدالعزیز کے واسطے سے، زیاد بن ابی سوادہ سے اسے بیان کیا ہے۔ سعید بن عبدالعزیز اپنی وفات سے پہلے خلط ملط (حافظہ کمزور) ہو گئے تھے، اور ابو حاتم نے الجرح والتعدیل ۳ / ۵۳۴ میں زیاد بن ابی سوادہ کے بارے میں کہا: میرا نہیں خیال کہ انہوں نے عبادہ بن صامت سے سنا ہے۔ اھ اور حاکم نے بھی المستدرک ۲ / ۴۷۸-۴۷۹ میں محمد بن میمون سے، بلال بن عبداللہ سے، عبادہ سے اسے نکالا ہے اور کہا: یہ صحیح الاسناد حدیث ہے، اگرچہ انہوں نے اسے نہیں نکالا۔ اور ذہبی نے کہا: بلکہ یہ منکر ہے، اور اس کا آخری حصہ باطل ہے؛ کیونکہ عبادہ وہاں رسول اللہ ﷺ سے نہیں ملے تھے، پھر ابن میمون اور ان کے شیخ کون ہیں؟ اور ابو مسہر کے نسخے میں ہے: سعید سے، زیاد بن ابی سوادہ سے، انہوں نے کہا: عبادہ کو دیکھا گیا... تو یہ مرسل زیادہ بہتر ہے۔ اھ (۳) النکت والعیون ۵ / ۴۷۵، اور طبری نے اسے ان سے ۲۲ / ۴۰۴ میں مختصراً نکالا ہے۔ (۴) ۲۲۶/۱۱ . (۵) النکت والعیون ۵ / ۴۷۵ . (۶) قوسین (بریکٹ) کے درمیان جو ہے وہ (ظ) اور (د) میں اس طرح آیا ہے: اور ہم ویسا ہی پڑھتے ہیں جیسا تم پڑھتے ہو۔ ثابت شدہ متن (م) سے ہے، اور النکت والعیون ۵ / ۴۷۶ اور کلام وہیں سے ہے۔ (۷) النکت والعیون ۵ / ۴۷۶ ، اور مجاہد کا قول ان کی تفسیر ۲ / ۶۵۷ میں، اور طبری نے اسے ان سے ۲۲ / ۴۰۴ - ۴۰۵ میں نکالا ہے۔

Surah Al-Hadid, Verses 14-15 - Page 250

"And you awaited [misfortune for us] and you doubted": meaning, you "awaited" death for the Prophet ﷺ and calamities for the believers. It is also said: you "awaited" repenting, and "you doubted", meaning: you doubted Monotheism and Prophethood. "And [your] wishful thinking deluded you": meaning, falsehoods (1). It was said: long hopes (2). And it was said: it is what they used to wish for in terms of the weakness of the believers and calamities befalling them (3). Qatadah said: the wishful thinking here is the deceptions of Satan. It was said: the world (worldly life), as said by Abdullah bin Abbas. Abu Sinan said: it is their saying: "We will be forgiven" (4). Bilal bin Sa'd said: your mentioning of your good deeds and forgetting your bad deeds is a delusion. "Until there came the command of Allah": meaning: death. It was also said: the victory of His Prophet ﷺ. Qatadah said: their being cast into the Fire (5).

"And there deluded you": meaning: deceived you "about Allah the Deceiver": meaning: Satan, as said by Ikrimah. It was said: the world, as said by Ad-Dahhak (6). Some scholars said: for the survivor, there is a lesson in those who passed; for the later one, there is a warning in the earlier one. The happy person is one who is not deluded by greed, nor relies on deceptions. He who remembers death forgets wishful thinking, and he who prolongs hope forgets action and neglects the final hour. "Al-Gharur" (the Deceiver) came in a form of hyperbole due to its abundance (7).

Abu Haywa, Muhammad bin al-Samaifa', and Simak bin Harb read it as "Al-Ghurur" with a dammah on the ghain (8), meaning: falsehoods, and it is a verbal noun (masdar).

From Ibn Abbas: The Prophet of Allah ﷺ drew lines for us, and he drew a line to one side and said: "Do you know what this is? This is the parable of the son of Adam and the parable of wishful thinking, and those lines are hopes; while he is wishing, death comes to him" (9). From Ibn Mas'ud, he said: The Messenger of Allah ﷺ drew a square line for us...

(1) Tafsir Abi Al-Layth 3/325. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 5/263. (3) Al-Wasit 4/249. (4) Al-Nukat wal-'Uyun 5/476, and recorded by al-Tabari 22/406 from Qatadah. (5) Al-Nukat wal-'Uyun 5/476, without his saying: It was said: the victory of His Prophet ﷺ. See Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 5/125. (6) Al-Nukat wal-'Uyun 5/476. (7) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/359. (8) Al-Qira'at al-Shadhah p. 152, and al-Muhtasib 2/311. (9) We have not come across it.

सूरह अल-हदीद, आयतें 14-15 - पृष्ठ 250

"और तुमने (हमारे लिए दुर्भाग्य का) इंतज़ार किया और तुमने संदेह किया": यानी, तुमने पैगंबर ﷺ के लिए मृत्यु और मोमिनों (ईमानवालों) के लिए विपत्तियों का "इंतज़ार" किया। यह भी कहा गया है: तुमने तौबा (तौबा करने के लिए) "इंतज़ार" किया, और "तुमने संदेह किया", यानी: तुमने एकेश्वरवाद और पैग़ंबरी में संदेह किया। "और तुम्हारी झूठी आरज़ूओं ने तुम्हें धोखे में रखा": यानी, बेतुकी बातें या झूठ (1)। कहा गया: लंबी उम्मीदें (2)। और कहा गया: यह वह था जिसकी वे मोमिनों की कमजोरी और उन पर आने वाली विपत्तियों के रूप में कामना करते थे (3)। कतादा ने कहा: यहाँ 'अमानिया' (आरज़ू) शैतान के धोखे हैं। कहा गया: दुनिया (सांसारिक जीवन), जैसा कि अब्दुल्ला बिन अब्बास ने कहा। अबू सिनान ने कहा: यह उनका यह कहना है कि: "हमें माफ कर दिया जाएगा" (4)। बिलाल बिन साद ने कहा: अपनी नेकियों को याद करना और अपनी बुराइयों को भूल जाना एक धोखा है। "यहाँ तक कि अल्लाह का हुक्म आ गया": यानी: मृत्यु। यह भी कहा गया: उनके पैगंबर ﷺ की जीत। कतादा ने कहा: उन्हें आग में डाला जाना (5)।

"और तुम्हें धोखे में रखा": यानी: तुम्हें बहकाया "अल्लाह के बारे में उस बड़े धोखेबाज़ ने": यानी: शैतान, जैसा कि इकरीमा ने कहा। कहा गया: दुनिया, जैसा कि अद-दहहाक ने कहा (6)। कुछ विद्वानों ने कहा: जीवित रहने वालों के लिए पिछले लोगों में एक सबक है, और बाद वालों के लिए पहले वालों में एक चेतावनी है। भाग्यशाली वह है जो लालच से धोखा नहीं खाता, और न ही चालों पर भरोसा करता है। जो व्यक्ति मृत्यु को याद रखता है वह झूठी आरज़ूओं को भूल जाता है, और जो आशा को लंबा करता है वह कर्म करना भूल जाता है और अंतिम समय से गाफिल (लापरवाह) हो जाता है। "अल-ग़रूर" (बड़ा धोखेबाज़) अधिकता के कारण अतिशयोक्ति के रूप में आया है (7)।

अबू हयवा, मुहम्मद बिन अस-समैफ़ा और सिमाक बिन हर्ब ने इसे "ग़ैन" पर 'धम्म' के साथ "अल-ग़ुरूर" पढ़ा (8), जिसका अर्थ है: झूठ, और यह एक भाववाचक संज्ञा (मस्दर) है।

इब्न अब्बास से रिवायत है कि: अल्लाह के नबी ﷺ ने हमारे लिए कुछ लकीरें खींचीं, और उनमें से एक लकीर एक तरफ खींची और कहा: "क्या तुम जानते हो यह क्या है? यह आदम के बेटे और उसकी आरज़ू का उदाहरण है, और वे लकीरें उम्मीदें हैं; जबकि वह आरज़ू कर रहा होता है, अचानक मृत्यु उसके पास आ जाती है" (9)। इब्न मसूद से रिवायत है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने हमारे लिए एक चौकोर लकीर खींची...

(1) तफ़सीर अबी अल-लैथ 3/325। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/263। (3) अल-वसीत 4/249। (4) अन-नुकत वल-'उयून 5/476, और अल-तब़री 22/406 ने इसे कतादा से उद्धृत किया है। (5) अन-नुकत वल-'उयून 5/476, उनके इस कथन के बिना: और कहा गया: उनके पैगंबर ﷺ की जीत। देखें मआनी अल-कुरान अज़-ज़ज्जाज 5/125। (6) अन-नुकत वल-'उयून 5/476। (7) एराब अल-कुरान अल-नहहास 4/359। (8) अल-किराआत अल-शाज़्ह पृष्ठ 152, और अल-मुहतासिब 2/311। (9) हमें इसका स्रोत नहीं मिला।

سورة الحديد، آيات 14-15 - صفحہ 250

"اور تم نے (ہمارے لیے بدقسمتی کا) انتظار کیا اور تم نے شک کیا": یعنی، تم نے نبی ﷺ کے لیے موت اور مومنین کے لیے گردشِ ایام کا "انتظار" کیا۔ اور کہا گیا: تم نے توبہ کا "انتظار" کیا اور "تم نے شک کیا" یعنی: تم نے توحید اور نبوت میں شک کیا۔ "اور تمہیں تمہاری آرزوؤں نے دھوکے میں رکھا": یعنی باطل باتیں (1)۔ کہا گیا: لمبی امیدیں (2)، اور کہا گیا: یہ وہ تھا جس کی وہ مومنین کی کمزوری اور ان پر آفات نازل ہونے کے حوالے سے تمنا کرتے تھے (3)۔ قتادہ نے کہا: یہاں آرزوؤں سے مراد شیطان کے دھوکے ہیں۔ کہا گیا: دنیا، جیسا کہ عبداللہ بن عباس نے فرمایا۔ ابوسنان نے کہا: یہ ان کا یہ قول ہے: "ہمیں بخش دیا جائے گا" (4)۔ بلال بن سعد نے کہا: اپنی نیکیوں کا ذکر کرنا اور اپنی برائیوں کو بھول جانا دھوکا ہے۔ "یہاں تک کہ اللہ کا حکم آپہنچا": یعنی: موت۔ اور کہا گیا: اللہ کے نبی ﷺ کی نصرت و کامیابی۔ قتادہ نے کہا: ان کا آگ میں ڈالا جانا (5)۔

"اور تمہیں دھوکا دیا": یعنی فریب دیا "اللہ کے بارے میں اس بڑے دھوکے باز نے": یعنی شیطان نے، جیسا کہ عکرمہ نے فرمایا۔ کہا گیا: دنیا، جیسا کہ ضحاک نے فرمایا (6)۔ بعض علماء نے کہا: باقی رہنے والے کے لیے ماضی میں عبرت ہے، اور پچھلے والوں کے لیے پہلوں میں تنبیہ ہے۔ خوش نصیب وہ ہے جو لالچ سے دھوکا نہ کھائے اور فریب پر بھروسہ نہ کرے۔ جس نے موت کو یاد رکھا وہ آرزو کو بھول گیا، اور جس نے امید لمبی کی وہ عمل بھول گیا اور اجل (موت) سے غافل ہوگیا۔ لفظ "الغَرور" (بہت دھوکا دینے والا) مبالغہ کے صیغے میں کثرت کی وجہ سے آیا ہے (7)۔

ابو حیوہ، محمد بن السمیفع اور سماک بن حرب نے اسے "غین" پر پیش کے ساتھ "الغُرور" پڑھا (8)، جس کا مطلب ہے: باطل باتیں، اور یہ ایک مصدر ہے۔

ابن عباس سے مروی ہے کہ: اللہ کے نبی ﷺ نے ہمارے لیے لکیریں کھینچیں، اور ان میں سے ایک لکیری ایک طرف کھینچی اور فرمایا: "کیا تم جانتے ہو یہ کیا ہے؟ یہ ابن آدم اور اس کی آرزو کی مثال ہے، اور وہ لکیریں امیدیں ہیں؛ ابھی وہ آرزو ہی کر رہا ہوتا ہے کہ اسے موت آ لیتی ہے" (9)۔ ابن مسعود سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے ہمارے لیے ایک چوکور لکیر کھینچی...

(1) تفسیر ابی اللیث 3/325۔ (2) المحرر الوجیز 5/263۔ (3) الوسیط 4/249۔ (4) النکت والعیون 5/476، اور اسے طبری نے قتادہ سے 22/406 پر نقل کیا ہے۔ (5) النکت والعیون 5/476، ان کے اس قول کے بغیر: اور کہا گیا: اللہ کے نبی ﷺ کی نصرت و کامیابی۔ زجاج کی معانی القرآن 5/125 دیکھیں۔ (6) النکت والعیون 5/476۔ (7) اعراب القرآن للنحاس 4/359۔ (8) القراءات الشاذہ ص 152، اور المحتسب 2/311۔ (9) ہمیں اس کی اصل نہیں ملی۔

Page 251

Surah Al-Hadid: Verses 14 - 17

[He] drew a line in the middle and made it go outside it, and he drew small lines to its right and its left, and said: "This is the son of Adam, and this is his lifespan surrounding him, and this is his hope which has surpassed his lifespan, and these small lines are the 'accidents' (trials/tribulations). If this one misses him, that one snaps at him; and if that one misses him, this one snaps at him." (1).

Allah Almighty's saying: {So today no ransom shall be taken from you} O hypocrites {nor from those who disbelieved} He made them lose hope of salvation. The general reading is: "yukh'adhu" (يُؤْخَذُ) with a 'Ya'; because the femininity is not real; and because it has been separated from the verb. Ibn 'Amir and Ya'qub read: "tukh'adhu" (تُؤْخَذُ) with a 'Ta' (2), and Abu Hatim chose it; due to the femininity of 'ransom' (fidya). The first was the choice of Abu 'Ubayd, meaning: no substitute, compensation, or another soul will be accepted from you. {Your abode is the Fire} meaning: your residence and home {it is your protector} meaning: more appropriate for you (3), and 'Mawla' (protector/guardian) is the one who manages a person's affairs, then it was used for one who was constant in something. It was said: meaning: the Fire takes charge of their affairs (4), in the sense that Allah, Blessed and Exalted be He, instills life and intellect in it, so it is distinguished by rage against the disbelievers, and for this reason, it was addressed in the saying of Allah Almighty: {On the Day We will say to Hell, 'Have you been filled?' and it will say, 'Are there any more?'} {And wretched is the destination} meaning: an evil return and destination.

Allah Almighty's saying: {Has the time not come for those who have believed that their hearts should become humble and submissive at the remembrance of Allah and what has come down of the truth? And let them not be like those who were given the Scripture before, and a long period passed over them, so their hearts became hardened; and many of them are defiantly disobedient (16) Know that Allah gives life to the earth after its death. We have already made clear to you the signs that perhaps you will understand (17)}.

Allah Almighty's saying: {Has the time not come for those who have believed} meaning: it draws near and the time arrives (5), the poet said:

(1) Narrated by al-Bukhari (6417). Ibn Hajar said in Fath al-Bari 11/238: 'Al-A'rad', plural of 'arad' - with two fat'has -: it is what is benefited from in the world in good

and evil. 'Nahashahu': it hit/struck him. (2) Al-Sab'ah p. 626, Al-Taysir p. 206, Al-Nashr 2/384, and Al-Kashf by Makki 2/310-311. (3) Majaz al-Qur'an by Abu 'Ubayda 2/252, and Gharib al-Qur'an by Ibn Qutayba p. 453. (4) Al-Waseet 4/249. (5) Al-Nukat wal-'Uyun 5/478, and what follows it.

पृष्ठ २५१

सूरह अल-हदीद: आयत १४ - १७

[उसने] बीच में एक रेखा खींची और उसे उससे बाहर कर दिया, और उसके दाईं और बाईं ओर छोटी रेखाएँ खींचीं और कहा: "यह आदम का बेटा है, और यह उसकी आयु है जो उसे घेरे हुए है, और यह उसकी आशा है जो उसकी आयु से आगे निकल गई है, और ये छोटी रेखाएँ'दुर्घटनाएँ (परेशानियाँ) हैं। यदि यह उससे चूक जाती है, तो वह उसे काट लेती है; और यदि वह चूक जाती है, तो यह उसे काट लेती है।" (१)।

अल्लाह तआला का कथन: {तो आज न तुम (मुनाफिकों) से कोई फ़िदिया (बदला) लिया जाएगा} {और न ही उन लोगों से जिन्होंने कुफ़्र किया} उसने उन्हें मोक्ष से निराश कर दिया। सामान्य पाठ है: "युख़ाज़ु" (يُؤْخَذُ) 'या' के साथ; क्योंकि स्त्रीत्व वास्तविक नहीं है; और क्योंकि इसे क्रिया से अलग कर दिया गया है। इब्न आमिर और याकूब ने 'ता' (تُؤْخَذُ) के साथ "तुख़ाज़ु" पढ़ा (२), और अबू हातिम ने इसे चुना; 'फ़िदिया' के स्त्रीत्व के कारण। पहला अबू उबैद की पसंद थी, अर्थात: आपसे कोई बदला, मुआवज़ा या कोई दूसरी जान स्वीकार नहीं की जाएगी। {तुम्हारा ठिकाना आग है} अर्थात: तुम्हारा स्थान और घर {वही तुम्हारी रक्षक है} अर्थात: तुम्हारे लिए अधिक उपयुक्त है (३), और 'मौला' (रक्षक/अभिभावक) वह है जो मनुष्य के मामलों का प्रबंधन करता है, फिर इसका उपयोग उसके लिए किया गया जो किसी चीज़ में निरंतर था। कहा गया है: अर्थात: आग उनके मामलों का अधिकार रखती है (४), इस अर्थ में कि अल्लाह बरकत और बुलंदी वाला उसमें जीवन और बुद्धि डालता है, इसलिए वह काफ़िरों पर क्रोध के कारण विशिष्ट है, और इसी कारण से अल्लाह तआला के इस कथन में उसे संबोधित किया गया है: {जिस दिन हम जहन्नुम से कहेंगे, 'क्या तू भर गई है?' और वह कहेगी, 'क्या कुछ और भी है?'} {और वह बहुत बुरा ठिकाना है} अर्थात: बुरा लौटने का स्थान और परिणाम।

अल्लाह तआला का कथन: {क्या उन लोगों के लिए जो ईमान लाए हैं, अभी समय नहीं आया कि उनके दिल अल्लाह की याद और जो सच उतरा है उसके आगे झुक जाएँ और वे उन लोगों की तरह न हो जाएँ जिन्हें पहले किताब दी गई थी, फिर उन पर एक लंबी मुद्दत बीत गई तो उनके दिल कठोर हो गए; और उनमें से बहुत से फासिक़ (आज्ञा न मानने वाले) हैं (१६) जान लो कि अल्लाह धरती को

उसकी मृत्यु के बाद जीवित करता है। हमने तुम्हारे लिए निशानियाँ स्पष्ट कर दी हैं ताकि तुम समझ सको (१७)}।

अल्लाह तआला का कथन: {क्या उन लोगों के लिए जो ईमान लाए हैं, अभी समय नहीं आया} अर्थात: यह निकट आता है और समय आता है (५), कवि ने कहा:

(१) इसे बुखारी (६४१७) ने निकाला है। इब्न हजर ने फतह अल-बारी ११/२३८ में कहा: 'अल-अ'राज़', 'अराज़' का बहुवचन - दो फतह के साथ -: यह वह है जिससे दुनिया में अच्छाई और बुराई में लाभ उठाया जाता है। 'नहशहु': उसे मार दिया/पहुँच गया। (२) अल-सबआ पृ. ६२६, अल-तयसीर पृ. २०६, अल-नशर २/३८४, और मक्की द्वारा अल-कश्फ २/३१०-३११। (३) अबू उबैदा द्वारा मजाज़ अल-क़ुरआन २/२५२, और इब्न कुतैबा द्वारा गरीब अल-क़ुरआन पृ. ४५३। (४) अल-वसीत ४/२४९। (५) अल-नुकात वल-'उयून ५/४७८, और उसके बाद का हिस्सा।

صفحہ ۲۵۱

سورہ الحدید: آیات ١٤ - ١٧

[آپ ﷺ] نے درمیان میں ایک لکیر کھینچی اور اسے اس سے باہر کر دیا، اور اس کے دائیں اور بائیں چھوٹی لکیریں کھینچیں اور فرمایا: "یہ ابنِ آدم ہے، اور یہ اس کی اجل (عمر) ہے جو اسے گھیرے ہوئے ہے، اور یہ اس کی امید ہے جو اس کی اجل سے تجاوز کر گئی ہے، اور یہ چھوٹی لکیریں 'اعراض' (حادثات و مصائب) ہیں۔ اگر یہ اس سے خطا کر جائے تو وہ اسے ڈس لیتی ہے، اور اگر وہ خطا کر جائے تو یہ اسے ڈس لیتی ہے۔" (١)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {پس آج تم سے کوئی فدیہ نہیں لیا جائے گا} اے منافقو {اور نہ ان لوگوں سے جنہوں نے کفر کیا} اس نے انہیں نجات سے مایوس کر دیا۔ عام قرأت "يُؤْخَذُ" (ی کے ساتھ) ہے؛ کیونکہ تانیث حقیقی نہیں ہے؛ اور اس لیے کہ فعل اور اس کے درمیان فاصلہ آگیا ہے۔ ابن عامر اور یعقوب نے "تُؤْخَذُ" (ت کے ساتھ) پڑھا (٢)، اور اسے ابو حاتم نے پسند کیا؛ فدیہ کی تانیث کی وجہ سےا پہلی قرأت ابو عبید کا انتخاب ہے، یعنی: تم سے کوئی بدل، معاوضہ یا کوئی دوسری جان قبول نہیں کی جائے گی۔ {تمہارا ٹھکانا آگ ہے} یعنی: تمہارا مقام اور منزل {وہی تمہاری مولا ہے} یعنی: تمہارے لیے زیادہ موزوں ہے (٣)، اور 'مولیٰ' وہ ہوتا ہے جو انسان کے معاملات کا نگران ہو، پھر یہ اس کے لیے استعمال ہونے لگا جو کسی چیز کا لازم ہو۔ اور کہا گیا: یعنی آگ ان کے معاملات کی مالک ہوگی (٤)، اس معنی میں کہ اللہ تبارک و تعالیٰ اس میں زندگی اور عقل پیدا کر دے گا پس وہ کافروں پر غیظ و غضب کی وجہ سے ممتاز ہوگی، اور اسی لیے اسے اللہ تعالیٰ کے اس قول میں مخاطب کیا گیا: {جس دن ہم جہنم سے کہیں گے 'کیا تو بھر گئی ہے؟' اور وہ کہے گی 'کیا کچھ اور بھی ہے؟'}۔ {اور وہ برا ٹھکانا ہے} یعنی: برا لوٹنے کا مقام اور انجام۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {کیا ایمان لانے والوں کے لیے وہ وقت نہیں آیا کہ ان کے دل اللہ کے ذکر اور جو حق نازل ہوا ہے اس کے لیے جھک جائیں؟ اور وہ ان لوگوں کی طرح نہ ہو جائیں جنہیں پہلے کتاب دی گئی تھی، پھر ان पर ایک طویل مدت گزر گئی تو ان کے دل سخت ہو گئے؛ اور ان میں سے بہت سے نافرمان ہیں (١٦) جان لو کہ اللہ زمین کو اس کی موت کے بعد زندہ کرتا ہے۔ ہم نے تمہارے لیے نشانیاں واضح کر دی ہیں تاکہ تم سمجھ سکو (١٧)}۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {کیا ایمان لانے والوں کے لیے وہ وقت نہیں آیا} یعنی: وہ وقت قریب آ گیا اور آ پہنچا (٥)، شاعر نے کہا:

(١) اسے بخاری (٦٤١٧) نے روایت کیا ہے۔ ابن حجر نے فتح الباری ٢٣٨/١١ میں کہا:
'الاعراض'، 'عرض' کی جمع ہے - دو فتحوں کے ساتھ -: اور یہ وہ ہے جس سے دنیا میں خیر اور شر میں نفع اٹھایا جاتا ہے۔ اور 'نہشہ': اسے پہنچا۔ (٢) السبعہ ص ٦٢٦، والتیسیر ص ٢٠٦، والنشر ٣٨٤/٢، والکشف لمکی ٣١٠/٢ - ٣١١۔ (٣) مجاز القرآن لابی عبیدہ ٢٥٢/٢، وغریب القرآن لابن قتیبہ ص ٤٥٣۔ (٤) الوسیط ٢٤٩/٤۔ (٥) النکت والعیون ٤٧٨/٥، اور اس کے بعد والا حصہ۔

Surah Al-Hadid: Verses 16 - 17 | 252

Has the time not come for me, O heart, to leave ignorance And for the clear gray hair to bring us wisdom? (1)

Its past tense is: *Anā* (shortened) - *Ya'nī* (2). It is said: *Āna laka* (prolonged) - meaning: it is time for you to do such and such, *Ya'īnu Aynan*, meaning: the time has come, similar to *Anā laka*, and it is an inversion of it (3). Ibn al-Sikkit recited:

Has the time not yet come for my blindness to be cleared And to refrain from Layla? Indeed, the time has come for me.

So he combined the two linguistic forms.

Al-Hasan recited: "*Alamma ya'ni*" (4), and its origin is "*Alam*" with the addition of "*ma*", which is a negation of someone saying: "such and such has already happened," while "*lam*" is a negation of his saying: "it was so."

In "Sahih Muslim" (5) from Ibn Mas'ud who said: There were only four years between our conversion to Islam and when Allah rebuked us with this verse: {Has the time not come for those who have believed that their hearts should become humble and submissive at the remembrance of Allah}.

Al-Khalil said: *Al-'Itāb* (rebuke) is a speech of intimacy and a reminder of grievance (6). You say: *'Atabtuhu Mu'ātabatan* (I rebuked him). {That their hearts should become humble} means: to become lowly and soft. {At the remembrance of Allah and what has come down of the truth}. It is narrated that joking and laughter increased among the companions of the Prophet ﷺ when they lived comfortably in Medina, so the verse was revealed (7); and when this verse was revealed, the Prophet ﷺ said: "Indeed, Allah finds you slow in attaining humility" (8). At that, they said: "We have become humble."

Ibn Abbas said: Indeed, Allah found the hearts of the believers slow, so He rebuked them thirteen years after the revelation of the Quran began (9).

---

(1) The speaker is Kuthayyir 'Azza, and it is in his Diwan p. 215, and the version of its second half is: "And for the approaching gray hair to bring me wisdom." (2) Tahdhib al-Lugha 15/553. (3) Al-Sihah (Ayn), and what follows from it as well. (4) Al-Qira'at al-Shadhah p. 152, and al-Muhtasib 2/312, and what follows from it. (5) No. (3027). (6) Al-Sihah (Atab), and what follows from it also, and the author quoted it via al-Mufhim 7/406, and what follows from it as well. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 5/264, and Ibn Abi

Hatim recorded it in al-Tafsir 10/3338 (18823) from Muqatil ibn Hayyan. (8) We did not locate it [the source]. (9) Al-Nukat wa al-Uyun 5/477, and Ibn Abi Hatim recorded it in al-Tafsir 10/3338 (18825).

सूरा अल-हादीद: आयतें 16 - 17 | 252

क्या मेरे लिए वह समय नहीं आया, ऐ दिल, कि मैं अज्ञानता को छोड़ दूँ और ये सफ़ेद बाल हमें बुद्धि प्रदान करें? (1)

इसका भूतकाल है: 'अना' (छोटा) - 'यानी' (2)। कहा जाता है: 'आना लका' (लंबा) - यानी: तुम्हारे लिए ऐसा-ऐसा करने का समय आ गया है, 'यईनु ऐनन', अर्थात: समय आ गया है, जो 'अना लका' जैसा ही है और उसी का एक रूप है (3)। इब्न अल-सिक्किट ने पढ़ा:

क्या अभी वह समय नहीं आया कि मेरा अंधापन दूर हो जाए और मैं लैला से दूर हो जाऊँ? हाँ, वास्तव में मेरे लिए वह समय आ गया है।

इस प्रकार उन्होंने दोनों भाषाई रूपों को मिला दिया।

अल-हसन ने पढ़ा: "अलम्मा यानी" (4), और इसका मूल "अलम" है जिसमें "मा" जोड़ा गया है, जो किसी के इस कथन का निषेध है कि: "ऐसा हो चुका है," जबकि "लम" उसके इस कथन का निषेध है कि: "ऐसा था।"

"सहीह मुस्लिम" (5) में इब्न मसूद से वर्णित है कि उन्होंने कहा: हमारे इस्लाम लाने और अल्लाह द्वारा इस आयत के माध्यम से हमें डांटने के बीच केवल चार साल का अंतर था: {क्या उन लोगों के लिए जो ईमान लाए हैं, वह समय नहीं आया कि उनके दिल अल्लाह के ज़िक्र से झुक जाएँ}।

अल-खलील ने कहा: 'अल-इताब' (उलाहना/डांट) घनिष्ठता का संवाद और नाराजगी की याद दिलाना है (6)। आप कहते हैं: 'अतब्तुहू मुआताबतन' (मैंने उसे उलाहना दिया)। {कि उनके दिल झुक जाएँ} का अर्थ है: विनम्र और कोमल हो जाएँ। {अल्लाह के ज़िक्र और जो सत्य उतरा है, उसके लिए}। यह वर्णित है कि जब पैगंबर ﷺ के साथी मदीना में आराम से रहने लगे, तो उनमें हंसी-मजाक बढ़ गया, तब यह आयत उतरी (7); और जब यह आयत उतरी, तो पैगंबर ﷺ ने कहा: "वास्तव में अल्लाह तुम्हें विनम्रता अपनाने में धीमा पाता है" (8)। तब उन्होंने कहा: "हम विनम्र हो गए।"

इब्न अब्बास ने कहा: वास्तव में अल्लाह ने मोमिनों के दिलों को धीमा पाया, इसलिए कुरान के अवतरण के तेरह साल बाद उन्हें उलाहना दिया (9)।

(1) कहने वाले कुथय्यिर अज़्ज़ा हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ 215 में है, और इसके दूसरे भाग का पाठ इस प्रकार है: "और ये सफ़ेद बाल मुझे बुद्धि प्रदान करें।" (2) तहज़ीब अल-लुग़ा 15/553। (3) अल-सिहाह (ऐन), और उसके बाद का हिस्सा भी वहीं से है। (4) अल-क़िरात अल-शाज़ा पृष्ठ 152, और अल-मुहतासिब 2/312, और उसके बाद का हिस्सा वहीं से है। (5) संख्या (3027)। (6) अल-सिहाह (अतव), और उसके बाद का हिस्सा भी वहीं से है, और लेखक ने इसे अल-मुफ़हिम 7/406 के माध्यम से उद्धृत किया है। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/264, और इब्न अबी हातिम ने इसे अल-तफसीर 10/3338 (18823) में मुक़ातिल बिन हय्यान से उद्धृत किया है। (8) हमें इसका स्रोत नहीं मिला। (9) अल-नुकत वल-उयून 5/477, और इब्न अबी हातिम ने इसे अल-तफसीर 10/3338 (18825) में उनसे उद्धृत किया है।

أَلَمْ يَأْنِ لِي يَا قَلْبُ أَنْ أَتْرُكَ الجَهْلا ... وَأَنْ يُحْدِثَ الشَّيْبُ المُبِينُ لَنَا عَقْلًا (١) (کیا میرے لیے وقت نہیں آیا، اے دل، کہ میں جہالت چھوڑ دوں، اور یہ کہ واضح بڑھاپا ہمارے لیے عقل پیدا کر دے؟) اس کا ماضی 'أنى' (قصر کے ساتھ) 'يأني' (٢) ہے۔ اور کہا جاتا ہے: 'آن لك' (مد کے ساتھ) کہ تم ایسا کرو، 'ئين أيناً' یعنی: وقت آ گیا، جیسے 'أنى لك' اور یہ اسی کا ایک الٹا روپ ہے (٣)۔ ابن السکیت نے یہ شعر پڑھا: أَلَمَّا يَئِنِ لِي أَنْ تُجَلَّى عَمَايَتِي ... وَأَقْصِرُ عَنْ لَيْلَى بَلَى قَدْ أَنَى لِيَا (کیا اب بھی وہ وقت نہیں آیا کہ میری گمراہی دور ہو جائے، اور میں لیلیٰ سے باز آ جاؤں؟ ہاں، بے شک میرے لیے وقت آ گیا ہے۔) پس انہوں نے دونوں لغوی صورتوں کو جمع کر دیا۔ اور حسن بصریؒ نے پڑھا: «أَلَمَّا يَأْنِ» (٤)، اور اس کی اصل «أَلَمْ» ہے جس میں «ما» کا اضافہ کیا گیا ہے، پس یہ قائل کے اس قول کی نفی ہے کہ: 'ایسا ہو چکا ہے'، جبکہ «لم» اس کے اس قول کی نفی ہے کہ: 'ایسا تھا'۔ اور «صحیح مسلم» (٥) میں ابن مسعودؓ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: ہمارے اسلام لانے اور اللہ تعالیٰ کے اس آیت کے ذریعے ہمیں عتاب کرنے کے درمیان صرف چار سال کا عرصہ تھا: ﴿أَلَمْ يَأْنِ لِلَّذِينَ آمَنُوا أَن تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ لِذِكْرِ اللَّهِ﴾ (کیا ایمان والوں کے لیے وہ وقت نہیں آیا کہ ان کے دل اللہ کے ذکر کے لیے جھک جائیں)۔ خلیلؒ نے کہا: 'العتاب' (عتاب/ڈانٹ) ناز و انداز کے ساتھ مخاطب کرنا اور ناراضگی کا تذکرہ کرنا ہے (٦)۔ تم کہتے ہو: 'عاتبته معاتبة'۔ ﴿أَن تَخْشَعَ﴾ یعنی: عاجز اور نرم ہو جائیں ﴿قُلُوبُهُمْ لِذِكْرِ اللَّهِ وَمَا نَزَلَ مِنَ الْحَقِّ﴾۔ روایت ہے کہ جب نبی ﷺ کے صحابہ مدینہ میں فارغ البال ہوئے تو ان میں ہنسی مذاق بڑھ گیا، تب یہ آیت نازل ہوئی (٧)؛ اور جب یہ آیت نازل ہوئی تو نبی ﷺ نے فرمایا: "بے شک اللہ تمہیں خشوع میں سست پا رہا ہے" (٨)۔ اس پر انہوں نے

کہا: ہم نے خشوع اختیار کیا۔ اور ابن عباسؓ نے فرمایا: اللہ تعالیٰ نے مومنوں کے دلوں کو سست پایا، چنانچہ نزولِ قرآن کے تیرہویں سال کے آغاز پر انہیں عتاب فرمایا (۹)۔

---

(۱) اس کے کہنے والے کثیر عزہ ہیں، اور یہ ان کے دیوان ص ۲۱۵ میں ہے، اور اس کے دوسرے مصرعے کی روایت یوں ہے: وأن يُحدِث الشيبُ الملمُّ لي العقلا۔ (۲) تہذیب اللغة ۱۵/ ۵۵۳۔ (۳) الصحاح (أين)، اور اس کے بعد والا حصہ بھی وہیں سے ہے۔ (٤) القراءات الشاذة ص ۱۵۲، اور المحتسب ۳۱۲/۲، اور اس کے بعد والا حصہ وہیں سے ہے۔ (٥) نمبر (۳۰۲۷)۔ (٦) الصحاح (عتب)، اور اس کے بعد والا حصہ بھی وہیں سے، اور مصنف نے اسے المفہم ٤٠٦/٧ کے واسطے سے نقل کیا ہے۔ (۷) المحرر الوجيز ٥/ ٢٦٤، اور اسے ابن ابی حاتم نے التفسير ۱۰/ ۳۳۳۸ (۱۸۸۲۳) میں مقاتل بن حیان سے روایت کیا ہے۔ (۸) ہمیں یہ (روایت) نہیں ملی۔ (۹) النكت والعيون ٥/ ٤٧٧، اور اسے ابن ابی حاتم نے التفسير ۱۰/ ۳۳۳۸ (۱۸۸۲٥) میں ان سے روایت کیا ہے۔

Surat al-Hadid: Verses 16 - 17 253

It was said: It was revealed concerning the hypocrites one year after the Hijrah. This is because they asked Salman to tell them about the wonders of the Torah, so there was revealed: {Alif, Lam, Ra. These are the verses of the clear Book} until His saying: {We relate to you the best of stories} [Yusuf: 1-3]; He informed them that these stories are better than others and more beneficial for them. So they stopped asking Salman, then they asked him again like the first time, so there was revealed: {Has the time not come for those who have believed that their hearts should become humbly submissive at the remembrance of Allah and what has come down of the truth?} According to this interpretation, those who believed were those who believed outwardly with the tongue (1).

Al-Suddi and others said: "{Has the time not come for those who have believed}" outwardly, while they concealed disbelief, "{that their hearts should become humbly submissive at the remembrance of Allah}." And it was said: It was revealed concerning the believers (2).

Sa'd said: It was said: O Messenger of Allah, if only you would relate stories to us, then there was revealed: {We relate to you}. They said after some time: If only you would talk to us, then there was revealed: {Allah has sent down the best statement} [Az-Zumar: 23]. They said after a period: If only you would remind us, so Allah Almighty revealed: {Has the time not come for those who have believed that their hearts should become humbly submissive at the remembrance of Allah and what has come down of the truth?} (3). Similarly, from Ibn Mas'ud who said: There were only four years between our becoming Muslim and our being rebuked with this verse, so we started looking at one another and saying: What have we done? Al-Hasan said: He found them slow while they were the most beloved of His creation to Him (4).

It was also said: This address is for those who believed in Moses and Jesus, but not Muhammad, peace be upon them; because He said following this: {And those who have believed in Allah and His messengers}, meaning: Has the time not come for those who believed in the Torah and the Gospel that their hearts should soften to the Quran, and that they should not be like the predecessors of the people of Moses and Jesus, for when a long time passed between them and their Prophet, their hearts hardened.

His saying, the Almighty: {And they be not}, meaning: and that they should not be, so it is in the accusative case (mansub) as a conjunction with "An" (that).

(1) Tafsir al-Baghawi 4 / 297. (2) An-Nukat wal-'Uyun 5 / 477, and attributed to Ibn Abbas, Ibn Mas'ud, and Al-Qasim bin Muhammad. (3) Asbab al-Nuzul by al-Wahidi p. 432 with its chain from him. (4) An-Nukat wal-'Uyun 5 / 477, and its graduation was mentioned recently from Ibn Mas'ud.

सूरह अल-हदीद: आयत 16 - 17 253

कहा गया है: यह हिजरत के एक साल बाद मुनाफ़िकों (पाखंडियों) के बारे में उतरी थी। ऐसा इसलिए क्योंकि उन्होंने सलमान से तौरात के अजूबों के बारे में बताने को कहा, तो यह उतरी: {अलिफ़, लाम, रा। ये स्पष्ट किताब की आयतें हैं} उसके इस कथन तक: {हम आपको बेहतरीन किस्से सुनाते हैं} [यूसुफ: 1-3]; उन्होंने उन्हें सूचित किया कि ये कहानियाँ दूसरों की तुलना में बेहतर हैं और उनके लिए अधिक फायदेमंद हैं। इसलिए वे सलमान से पूछने से रुक गए, फिर उन्होंने उनसे पहली बार की तरह ही पूछा, तो यह उतरी: {क्या उन लोगों के लिए समय नहीं आया जो ईमान लाए हैं कि उनके दिल अल्लाह के ज़िक्र और जो सच उतरा है उसके लिए झुक जाएँ?} इस व्याख्या के अनुसार, जो ईमान लाए थे वे वे थे जिन्होंने ज़ुबान से ज़ाहिरी तौर पर ईमान लाया था (1)।

अस-सुद्दी और अन्य ने कहा: "{क्या उन लोगों के लिए समय नहीं आया जो ईमान लाए हैं}" ज़ाहिर में, जबकि उन्होंने कुफ़्र (अविश्वास) को छुपाया था, "{कि उनके दिल अल्लाह के ज़िक्र के लिए झुक जाएँ}।" और कहा गया: यह मोमिनों (विश्वासियों) के बारे में उतरी (2)।

साद ने कहा: कहा गया: हे अल्लाह के रसूल, काश आप हमें किस्से सुनाते, तो उतरी: {हम आपको सुनाते हैं}। उन्होंने कुछ समय बाद कहा: काश आप हमसे बातें करते, तो उतरी: {अल्लाह ने बेहतरीन बात उतारी है} [अज़-ज़ुमर: 23]। उन्होंने कुछ समय बाद कहा: काश आप हमें याद दिलाते, तो अल्लाह तआला ने उतारा: {क्या उन लोगों के लिए समय नहीं आया जो ईमान लाए हैं कि उनके दिल अल्लाह के ज़िक्र और जो सच उतरा है उसके लिए झुक जाएँ?} (3)। इब्न मसूद से भी इसी तरह की रिवायत है, उन्होंने कहा: हमारे मुसलमान होने और इस आयत के ज़रिए हमारी डाँट-फटकार के बीच केवल चार साल का फासला था, तो हम एक-दूसरे की ओर देखने लगे और कहने लगे: हमने क्या नया किया है? अल-हसन ने कहा: उन्होंने उन्हें सुस्त पाया जबकि वे उनकी रचना में उन्हें सबसे प्रिय थे (4)।

कहा गया: यह संबोधन उन लोगों के लिए है जो मूसा और ईसा पर ईमान लाए थे, न कि मुहम्मद पर, उन सब पर शांति हो; क्योंकि उन्होंने इसके बाद कहा: {और जो लोग अल्लाह और उसके रसूलों पर ईमान लाए}, यानी: क्या उन लोगों के लिए समय नहीं आया जो तौरात और इंजील पर ईमान लाए थे कि उनके दिल कुरान के लिए नरम हो जाएँ और वे मूसा और ईसा की कौम के पूर्वजों की तरह न हों, क्योंकि जब उनके और उनके पैगंबर के बीच लंबा समय बीत गया, तो उनके दिल सख्त हो गए।

उनका कथन, सर्वशक्तिमान: {और वे न हों}, यानी: और कि वे न हों, इसलिए यह "अन" के साथ जुड़ने के कारण मंसूब (accusative case) है।

---

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 4 / 297। (2) अन-नुकात वल-उयून 5 / 477, इसे इब्न अब्बास, इब्न मसूद और अल-कासिम बिन मुहम्मद की ओर संबधित किया गया है। (3) अल-वाहिदी द्वारा अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. 432 उनकी सनद के साथ। (4) अन-नुकात वल-उयून 5 / 477, और इसका तखरीज हाल ही में इब्न मसूद से की गई है।

سورة الحديد: آيات 16 - 17 253

اور کہا گیا: یہ ہجرت کے ایک سال بعد منافقین کے بارے میں نازل ہوئی۔ اور وہ اس لیے کہ انہوں نے سلمان سے توراۃ کے عجائبات بیان کرنے کو کہا، تو نازل ہوئی: {الر تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْمُبِينِ} اللہ کے اس قول تک: {نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ أَحْسَنَ الْقَصَصِ} [یوسف: 1-3]؛ پس انہیں بتایا کہ یہ قصے دوسروں سے بہتر اور ان کے لیے زیادہ نفع بخش ہیں، چنانچہ وہ سلمان سے پوچھنے سے رک گئے، پھر انہوں نے دوبارہ ویسا ہی پوچھا تو نازل ہوئی: {أَلَمْ يَأْنِ لِلَّذِينَ آمَنُوا أَن تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ لِذِكْرِ اللهِ وَمَا نَزَلَ مِنَ الحَقِّ}۔ اس تاویل کے مطابق، ایمان لانے والے وہ ہیں جنہوں نے زبان سے ظاہری طور پر ایمان لایا (1)۔

سدی اور دیگر نے کہا: "{أَلَمْ يَأْنِ لِلَّذِينَ آمَنُوا}" ظاہر میں، اور انہوں نے کفر چھپایا تھا "{أَن تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ لِذِكْرِ اللهِ}"۔ اور کہا گیا: یہ مومنین کے بارے میں نازل ہوئی (2)۔

سعد نے کہا: کہا گیا: اے اللہ کے رسول، کاش آپ ہمیں قصے سناتے، تو نازل ہوئی: {نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ}۔ انہوں نے کچھ عرصے بعد کہا: کاش آپ ہم سے باتیں کرتے، تو نازل ہوئی: {اللَّهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ} [الزمر: 23]۔ انہوں نے کچھ وقت بعد کہا: کاش آپ ہمیں نصیحت فرماتے، تو اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: {أَلَمْ يَأْنِ لِلَّذِينَ آمَنُوا أَن تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ لِذِكْرِ اللهِ وَمَا نَزَلَ مِنَ الحَقِّ} (3)۔ اسی طرح ابن مسعود سے مروی ہے، انہوں نے کہا: ہمارے اسلام لانے اور اس آیت کے ذریعے ہم پر عتاب (ڈانٹ) ہونے کے درمیان صرف چار سال کا عرصہ تھا، تو ہم ایک دوسرے کی طرف دیکھنے لگے اور کہنے لگے: ہم نے کیا نیا کر دیا ہے؟ حسن نے کہا: اللہ نے انہیں سست پایا حالانکہ وہ اس کی مخلوق میں اسے سب سے زیادہ محبوب تھے (4)۔

اور کہا گیا: یہ خطاب ان لوگوں کے لیے ہے جو موسیٰ اور عیسیٰ علیہم السلام پر ایمان لائے، محمد صلی اللہ علیہ وسلم پر نہیں؛ کیونکہ اس کے بعد فرمایا: {وَالَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرُسُلِهِ} یعنی: کیا توراۃ اور انجیل پر ایمان لانے والوں کے لیے وقت نہیں آیا کہ ان کے دل قرآن کے لیے نرم ہو جائیں، اور وہ موسیٰ اور عیسیٰ کی قوم کے اگلوں کی طرح نہ ہو جائیں کہ جب ان کے اور ان کے نبی کے درمیان طویل مدت بیت گئی تو ان کے دل سخت ہو گئے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وَلَا يَكُونُوا} یعنی: اور یہ کہ وہ نہ ہوں، پس یہ "أن" پر عطف ہونے کی وجہ سے منصوب ہے۔

---

(1) تفسیر بغوی 4 / 297۔ (2) النکت والعیون 5 / 477، اسے ابن عباس، ابن مسعود اور قاسم بن محمد کی طرف منسوب کیا گیا ہے۔ (3) اسباب النزول للواحدی ص 432 ان کی سند کے ساتھ (4) النکت والعیون 5 / 477، اور اس کی تخریج ابھی ابن مسعود سے گزری ہے۔

...humbles." It was said: It is jussive due to prohibition (1), meaning: "And let them not be," and the evidence for this interpretation is the narration of Ruways from Ya'qub: "Do not be" with a 'ta' (2), which is the reading of 'Isa and Ibn Ishaq. It says: Do not follow the path of the Jews and Christians; they were given the Torah and the Gospel, but long ages passed over them.

Ibn Mas'ud said: When a long time had passed for the Children of Israel, their hearts hardened. So they invented a book of their own making that their souls found permissible. The Truth stood between them and many of their desires, until they cast the Book of Allah behind their backs as if they did not know. Then they said: "Present this book to the Children of Israel. If they follow you, leave them be; otherwise, kill them." Then they agreed to send it to one of their scholars and said: "If he follows us, no one will oppose us, and if he refuses, we will kill him, and no one will disagree with us after him." They sent for him. He wrote the Book of Allah on a piece of parchment, placed it in a [horn/container], and hung it around his neck, then wore his clothes over it. He went to them, and they presented their book to him and said: "Do you believe in this?" He struck his chest with his hand and said: "I believe in this," meaning what was hanging on his chest. Thus, the Children of Israel split into seventy-odd sects, and the best of their sects were the companions of the 'Horn'. Abdullah said: "Whoever among you lives will see evil, and it is enough for one of you, when he sees evil and cannot change it, that Allah knows from his heart that he hates it (3)."

Muqatil bin Hayyan said: It means the believers of the People of the Book; a long time passed for them and they felt the coming of the Prophet ﷺ was slow (4).

"AND THEIR HEARTS BECAME HARDENED; AND MANY OF THEM ARE DEFIANTLY DISOBEDIENT" means: those who innovated monasticism, the people of the cloisters. It was said: those who do not know the jurisprudence they should practice and oppose those who do know. And it was said: they are those who, in the knowledge of Allah Almighty, do not believe. A group of them remained firm on the religion of 'Isa until the Prophet ﷺ was sent, and then they believed in him.

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4 / 360. (2) Al-Nashr 2 / 384. (3) Reported in full by Ibn Abi Hatim in al-Tafsir 10 / 3339 (18829), and al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (7589), and reported in summary by al-Tabari 22 / 410, and what is between brackets is from

sources of referencing; 'al-Qarn': the quiver. Al-Lisan (q-r-n). (4) Tafsir al-Razi 29 / 230 from Muqatil bin Sulayman.

...विनम्र हों।" यह कहा गया है: यह निषेध के कारण जज़म (jussive) है (1), जिसका अर्थ है: "और वे न हों," और इस व्याख्या का प्रमाण याकूब से रुवैस का वर्णन है: "तुम न बनो" 'ता' के साथ (2), जो ईसा और इब्न इशाक का पाठ (qira'at) है। वह कहता है: यहूदियों और ईसाइयों के मार्ग पर न चलें; उन्हें तौरात और इंजील दी गई थी, लेकिन उन पर लंबा समय बीत गया।

इब्न मसूद ने कहा: जब बनी इसराइल पर लंबा समय बीत गया, तो उनके दिल सख्त हो गए। फिर उन्होंने अपनी ओर से एक किताब गढ़ी जिसे उनके मन ने जायज़ ठहराया। सच्चाई उनके और उनकी कई इच्छाओं के बीच बाधा बन रही थी, यहाँ तक कि उन्होंने अल्लाह की किताब को अपनी पीठ पीछे फेंक दिया जैसे कि वे जानते ही न हों। फिर उन्होंने कहा: "यह किताब बनी इसराइल के सामने पेश करो। अगर वे तुम्हारा अनुसरण करें, तो उन्हें छोड़ दो; अन्यथा, उन्हें मार डालो।" फिर वे इस बात पर सहमत हुए कि इसे अपने विद्वानों में से एक के पास भेजें, और उन्होंने कहा: "अगर वह हमारा अनुसरण करता है, तो कोई हमारा विरोध नहीं करेगा, और अगर उसने मना कर दिया, तो हम उसे मार डालेंगे, और उसके बाद कोई हमसे असहमत नहीं होगा।" उन्होंने उसे बुलावा भेजा। उसने अल्लाह की किताब को एक कागज (पार्चमेंट) पर लिखा और उसे एक [सींग/कंटेनर] में रख दिया और उसे अपने गले में लटका लिया, फिर उसके ऊपर अपने कपड़े पहन लिए। वह उनके पास आया, और उन्होंने अपनी किताब उसके सामने पेश की और कहा: "क्या तुम इस पर विश्वास करते हो?" उसने अपने हाथ से अपने सीने पर थपथपाया और कहा: "मैं इस पर विश्वास करता हूँ," जिसका अर्थ था जो उसके सीने पर लटका हुआ था। इस प्रकार, बनी इसराइल सत्तर से अधिक संप्रदायों में विभाजित हो गए, और उनके संप्रदायों में सबसे अच्छे 'सींग' वाले के साथी थे। अब्दुल्ला ने कहा: "तुममें से जो कोई जीवित रहेगा वह बुराई देखेगा, और तुममें से किसी के लिए यह पर्याप्त है कि जब वह बुराई देखे और उसे बदल न सके, तो अल्लाह उसके दिल से यह जान ले कि वह उससे नफरत करता है (3)।"

मुकातिल बिन हयान ने कहा: इसका अर्थ है अहले किताब के मोमिन; उन पर लंबा समय बीत गया और उन्होंने नबी ﷺ के आने में देरी महसूस की (4)।

"फिर उनके दिल सख़्त हो गए और उनमें से बहुत से नाफ़र्मान हैं" इसका अर्थ है: वे जिन्होंने वैराग्य (रहानियत) ईजाद किया, मठों के लोग। कहा गया: वे जो उस फ़िक़्ह (धर्मशास्त्र) को नहीं जानते

जिसका उन्हें पालन करना चाहिए और जो जानते हैं उनका विरोध करते हैं। और कहा गया: वे वे हैं जो अल्लाह तआला के ज्ञान में ईमान नहीं लाते। उनमें से एक समूह ईसा के दीन पर अडिग रहा यहाँ तक कि नबी ﷺ भेजे गए और वे उन पर ईमान ले आए।

(1) इ'राब अल-कुरान, अल-नहस द्वारा 4 / 360। (2) अल-नश्र 2 / 384। (3) इसे इब्न अबी हातिम ने तफ़सीर 10 / 3339 (18829) में और अल-बैहकी ने शुअ़ब अल-ईमान (7589) में पूर्ण रूप से उद्धृत किया है, और अल-तबरी 22 / 410 ने इसे संक्षिप्त रूप में उद्धृत किया है, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा स्रोत संदर्भ से है; 'अल-क़र्न': तरकश। अल-लिसान (क़-र-न)। (4) तफ़सीर अल-राज़ी 29 / 230 मुकातिल बिन सुलेमान से।

...عاجزی اختیار کریں۔" کہا گیا: یہ نہی کی وجہ سے مجزوم ہے(۱)، اس کا معنی ہے: "اور وہ ہرگز نہ ہوں،" اور اس تاویل کی دلیل یعقوب سے رویس کی روایت ہے: "لَا تَكُونُوا" (تم نہ ہو) تاء کے ساتھ(۲)، اور یہ عیسیٰ اور ابن اسحاق کی قرات ہے۔ وہ فرماتے ہیں: یہودیوں اور عیسائیوں کے راستے پر نہ چلو؛ انہیں تورات اور انجیل دی گئی تھی، پھر ان پر طویل عرصہ گزر گیا۔

ابن مسعود نے فرمایا: جب بنی اسرائیل پر طویل مدت گزر گئی تو ان کے دل سخت ہو گئے، چنانچہ انہوں نے اپنی طرف سے ایک کتاب ایجاد کر لی جسے ان کے نفسوں نے حلال کر لیا، اور حق ان کے اور ان کی بہت سی خواہشات کے درمیان حائل ہوتا تھا، یہاں تک کہ انہوں نے اللہ کی کتاب کو اپنی پیٹھ کے پیچھے پھینک دیا گویا وہ جانتے ہی نہیں۔ پھر انہوں نے کہا: "یہ کتاب بنی اسرائیل پر پیش کرو، اگر وہ تمہاری پیروی کریں تو انہیں چھوڑ دو، ورنہ انہیں قتل کر دو۔" پھر انہوں نے اتفاق کیا کہ اسے اپنے علماء میں سے ایک عالم کے پاس بھیجیں، اور کہا: "اگر اس نے ہماری پیروی کر لی تو کوئی ہماری مخالفت نہیں کرے گا، اور اگر اس نے انکار کیا تو ہم اسے قتل کر دیں گے، پھر اس کے بعد کوئی ہم سے اختلاف نہیں کرے گا۔" چنانچہ انہوں نے اسے بلایا۔ اس نے اللہ کی کتاب کو ایک کاغذ پر لکھا اور اسے ایک [سینگ/ترکش] میں رکھ کر اپنے گلے میں لٹکا لیا، پھر اس کے اوپر اپنے کپڑے پہن لیے۔ وہ ان کے پاس آیا، انہوں نے اپنی کتاب اس کے سامنے پیش کی اور کہا: "کیا تم اس پر ایمان لاتے ہو؟" اس نے اپنے ہاتھ سے اپنے سینے پر ضرب لگائی اور کہا: "میں اس پر ایمان لاتا ہوں،" یعنی جو اس کے سینے پر لٹکا ہوا تھا۔ پس بنی اسرائیل ستر سے زائد فرقوں میں بٹ گئے، اور ان کے فرقوں میں سب سے بہتر 'ذوالقرن' (سینگ والے) کے ساتھی تھے۔ عبداللہ (بن مسعود) نے فرمایا: "تم میں سے جو جئے گا وہ منکر (برائی)

دیکھے گا، اور تم میں سے کسی کے لیے یہ کافی ہے کہ جب وہ منکر دیکھے اور اسے بدلنے کی طاقت نہ رکھتا ہو تو اللہ اس کے دل سے یہ جان لے کہ وہ اسے ناپسند کرتا ہے(۳)۔"

اور مقاتل بن حیان نے کہا: یعنی: اہل کتاب کے وہ مومن جن پر طویل عرصہ گزر گیا اور انہوں نے نبی ﷺ کی بعثت میں تاخیر محسوس کی(۴)۔

﴿فَقَسَتْ قُلُوبُهُمْ وَكَثِيرٌ مِّنْهُمْ فَاسِقُونَ﴾ یعنی: وہ جنہوں نے رہبانیت ایجاد کی، گرجوں والے۔ اور کہا گیا: وہ جو اس فقہ کو نہیں جانتے جس پر انہیں عمل کرنا چاہیے اور جاننے والوں کی مخالفت کرتے ہیں۔ اور کہا گیا: وہ وہ ہیں جو اللہ تعالیٰ کے علم میں ایمان نہیں لاتے، ان میں سے ایک گروہ عیسیٰ کے دین پر ثابت قدم رہا یہاں تک کہ نبی ﷺ مبعوث ہوئے تو وہ آپ پر ایمان لے آئے۔

(۱) اعراب القرآن للنحاس ۴ / ۳۶۰ ۔ (۲) النشر ۲ / ۳۸۴ ۔ (۳) اسے ابن ابی حاتم نے التفسیر ۱۰ / ۳۳۳۹ (۱۸۸۲۹) میں اور بیہقی نے شعب الایمان (۷۵۸۹) میں مکمل طور پر روایت کیا ہے، اور طبری نے مختصراً ۲۲ / ۴۱۰ میں روایت کیا ہے، اور بریکٹ کے درمیان کی عبارت مآخذِ تخریج سے ہے، اور 'القَرْن': ترکش۔ اللسان (قرن)۔ (۴) تفسیر الرازی ۲۹ / ۲۳۰ عن مقاتل بن سلیمان۔

Surah Al-Hadid: Verses 16 - 17 Page 255

...by it, and a group of them turned away from the religion of Jesus, and they are the ones whom Allah called defiantly disobedient. Muhammad ibn Ka'b said: The companions in Mecca were experiencing drought and hardship. When they migrated, they encountered fertility and prosperity, so they became sluggish in what they used to be, and their hearts hardened. So Allah exhorted them, and they woke up.

Ibn al-Mubarak mentioned (1): Malik ibn Anas informed us, saying: It reached me that Jesus (peace be upon him) said to his people: Do not speak much without the remembrance of Allah Almighty, for your hearts will harden, and a hard heart is far from Allah, but you do not know. Do not look at people's sins as if you were lords, but look at them - or he said: at your own sins - as if you were slaves. People are of two kinds: the healthy and the afflicted. So have mercy on the afflicted and praise Allah for being healthy.

And this verse: "Has the time not come for those who have believed that their hearts should become humbly submissive at the remembrance of Allah" was the reason for the repentance of Al-Fudayl ibn Iyad and Ibn al-Mubarak - may Allah Almighty have mercy on them. Abu al-Mutarrif Abdul-Rahman ibn Marwan al-Qalansi mentioned, saying: Abu Muhammad al-Hasan ibn Rashiq narrated to us, saying: Ali ibn Yaqub al-Zayyat narrated to us, saying: Ibrahim ibn Hisham narrated to us, saying: Zakariyya ibn Abi Aban narrated to us, saying: Al-Layth ibn al-Harith narrated to us, saying: Al-Hasan ibn Dahir narrated to us, saying: Abdullah ibn al-Mubarak was asked about the beginning of his asceticism. He said: I was one day with my brothers in an orchard of ours, and that was when the fruits of various kinds were ripe. We ate and drank until night, then we slept. I was fond of playing the lute (oud) and the tanbur. I got up during part of the night and played a melody called: 'Rashin al-Sahar', and Sinan wanted to sing, while a bird was chirping above my head on a tree. The lute in my hand did not respond as I wanted, and suddenly it spoke as a human speaks - meaning the lute in his hand - saying: "Has the time not come for those who have believed that their hearts should become humbly submissive at the remembrance of Allah and what has come down of the truth?" I said: Yes, by Allah! And I broke the lute, and dismissed whoever was with me. That was the beginning of my asceticism and diligence (2). We received the poetry that Ibn al-Mubarak wanted to play on the lute:

Has it not come time for me that you should have mercy, And disobey the censurers and the blamers?

(1) In his book Al-Zuhd (135), and also narrated by Abu Nu'aym in Al-Hilya 6/328. (2) Narrated by Al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (7317) - and through him by Ibn Asakir in Tarikh Dimashq 32/407 with another chain from Ibn al-Mubarak, without mentioning his saying: 'So I played a melody called...' until '...to sing'.

सूरह अल-हदीद: आयत 16 - 17 पृष्ठ 255

...उससे, और उनमें से एक समूह ने ईसा (अलैहिस्सलाम) के धर्म को छोड़ दिया और वे वही हैं जिन्हें अल्लाह ने अवज्ञाकारी (फ़ासिक़) कहा। मुहम्मद बिन काब ने कहा: मक्का में सहाबा (पैगंबर के साथी) सूखे और तंगी का सामना कर रहे थे। जब उन्होंने प्रवास (हिजरत) किया, तो उन्हें खुशहाली और नेमतें मिलीं, जिससे वे अपने पिछले हाल से सुस्त पड़ गए और उनके दिल सख्त हो गए। फिर अल्लाह ने उन्हें नसीहत दी और वे संभल गए।

इब्न अल-मुबारक ने उल्लेख किया (1): मालिक बिन अनस ने हमें बताया, उन्होंने कहा: मुझ तक यह खबर पहुँची है कि ईसा (अलैहिस्सलाम) ने अपनी कौम से कहा: अल्लाह के ज़िक्र के बिना बहुत ज़्यादा बात न करो वरना तुम्हारे दिल सख्त हो जाएँगे, क्योंकि सख्त दिल अल्लाह से दूर होता है, लेकिन तुम नहीं जानते। लोगों के गुनाहों को ऐसे न देखो जैसे तुम मालिक हो, बल्कि उन्हें - या उन्होंने कहा: अपने गुनाहों को - ऐसे देखो जैसे तुम गुलाम हो। लोग दो तरह के होते हैं: वे जो सलामत हैं और वे जो मुसीबत में हैं। इसलिए मुसीबत ज़दा लोगों पर रहम करो और सलामती के लिए अल्लाह का शुक्र अदा करो।

और यह आयत: "क्या उन लोगों के लिए जो ईमान लाए हैं अभी वह समय नहीं आया कि उनके दिल अल्लाह की याद के लिए झुक जाएँ' फ़ुज़ैल बिन इयाज़ और इब्न अल-मुबारक - अल्लाह उन पर रहम करे - की तौबा का कारण बनी। अबू अल-मुतरिफ अब्दुर्रहमान इब्न मरवान अल-कलानसी ने उल्लेख किया, उन्होंने कहा: अबू मुहम्मद अल-हसन बिन रशीक ने हमसे बयान किया, उन्होंने कहा: अली बिन याकूब अल-ज़ैय्यात ने हमसे बयान किया, उन्होंने कहा: इब्राहिम बिन हिशाम ने हमसे बयान किया, उन्होंने कहा: ज़करिया बिन अबी अबान ने हमसे बयान किया, उन्होंने कहा: अल-लैथ बिन अल-हारिस ने हमसे बयान किया, उन्होंने कहा: अल-हसन बिन दाहिर ने हमसे बयान किया, उन्होंने कहा: अब्दुल्लाह बिन अल-मुबारक से उनके ज़ुहद (वैराग्य) की शुरुआत के बारे में पूछा गया। उन्होंने कहा: मैं एक दिन अपने भाइयों के साथ हमारे एक बाग़ में था, और यह वह समय था जब विभिन्न प्रकार के फल लगे हुए थे। हमने रात तक खाया और पिया फिर सो गए। मुझे ऊद (एक वाद्य यंत्र) और तंबूर बजाने का बहुत शौक था। मैं रात के एक हिस्से में उठा और एक धुन बजाई जिसे 'रशीन अल-सहर' कहा जाता है, और सिनान गाना चाहता था, जबकि मेरे सिर के ऊपर एक पेड़ पर एक पक्षी चहचहा रहा था। मेरे हाथ में जो ऊद था वह मेरी इच्छा के अनुसार काम नहीं कर रहा था, और अचानक वह इंसान की तरह बोलने लगा - यानी उनके हाथ वाला ऊद - और कहा: "क्या उन

लोगों के लिए जो ईमान लाए हैं अभी वह समय नहीं आया कि उनके दिल अल्लाह की याद और जो सत्य उतरा है उसके लिए झुक जाएँ" मैंने कहा: हाँ, अल्लाह की कसम! और मैंने ऊद तोड़ दिया, और जो मेरे साथ थे उन्हें वापस भेज दिया। यह मेरे जुहद और कोशिश (2) की शुरुआत थी। हमें वह कविता मिली है जिसे इब्न अल-मुबारक ऊद पर बजाना चाहते थे:

क्या मेरे लिए वह समय नहीं आया कि तू मुझ पर दया करे, और बुराई करने वालों और मलामत करने वालों की बात न माने?

(1) उनकी पुस्तक 'अल-जुहद' (135) में, और इसे अबू नुऐम ने 'अल-हिलिया' 6/328 में भी उद्धृत किया है। (2) इसे अल-बैहक़ी ने 'शुअब अल-ईमान' (7317) में उद्धृत किया है - और उनके माध्यम से इब्न असाकिर ने 'तारीख दमिश्क' 32/407 में इब्न अल-मुबारक से एक और सनद के साथ, बिना उनके इस कथन के उल्लेख के 'मैंने एक धुन बजाई जिसे कहा जाता है...' से '...गाने के लिए' तक।

سورة الحديد: آیات 16 - 17 صفحہ 255

...اس سے، اور ان میں سے ایک گروہ عیسیٰ (علیہ السلام) کے دین سے پھر گیا اور وہی وہ لوگ ہیں جنہیں اللہ نے فاسق قرار دیا۔ محمد بن کعب نے کہا: مکہ میں صحابہ کرام قحط زدہ تھے، جب انہوں نے ہجرت کی تو انہیں خوشحالی اور نعمتیں ملیں، تو وہ اس (حالت) سے سست پڑ گئے جس میں وہ پہلے تھے، پس ان کے دل سخت ہو گئے، تو اللہ نے انہیں نصیحت کی اور وہ بیدار ہو گئے۔

اور ابن المبارک نے ذکر کیا (1): ہمیں مالک بن انس نے بتایا، انہوں نے کہا: مجھے یہ خبر پہنچی ہے کہ عیسیٰ علیہ السلام نے اپنی قوم سے فرمایا: اللہ تعالیٰ کے ذکر کے بغیر زیادہ کلام نہ کرو کہ تمہارے دل سخت ہو جائیں گے، کیونکہ سخت دل اللہ سے دور ہوتا ہے، لیکن تم نہیں جانتے۔ اور لوگوں کے گناہوں کو اس طرح نہ دیکھو گویا تم مالک (رب) ہو، بلکہ انہیں - یا انہوں نے فرمایا: اپنے گناہوں کو - اس طرح دیکھو گویا تم غلام ہو، کیونکہ لوگ دو طرح کے ہیں، ایک وہ جو عافیت میں ہیں اور دوسرے وہ جو آزمائش (مبتلا) میں ہیں، پس آزمائش والوں پر رحم کرو، اور عافیت پر اللہ کا شکر ادا کرو۔

اور یہ آیت: «أَلَمْ يَأْنِ لِلَّذِينَ آمَنُوا أَن تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ لِذِكْرِ اللَّهِ» (کیا ایمان والوں کے لیے وہ وقت نہیں آیا کہ ان کے دل اللہ کے ذکر کے لیے جھک جائیں) فضیل بن عیاض اور ابن المبارک - اللہ ان دونوں پر رحم فرمائے - کی توبہ کا سبب بنی۔ ابومطرف عبدالرحمن بن مروان القلانسی نے ذکر کیا، انہوں نے کہا: ہمیں ابو محمد الحسن بن رشیق نے بتایا، انہوں نے کہا: ہمیں علی بن یعقوب الزیات نے بتایا، انہوں نے کہا: ہمیں ابراہیم بن ہشام نے بتایا، انہوں نے کہا: ہمیں زکریا بن ابی ابان نے بتایا، انہوں نے کہا: ہمیں لیث بن الحارث نے بتایا، انہوں نے کہا: ہمیں الحسن بن داہر نے بتایا، انہوں نے کہا: عبداللہ بن المبارک سے ان کے زہد کی ابتدا کے بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے فرمایا: میں

ایک دن اپنے بھائیوں کے ساتھ اپنے ایک باغ میں تھا، اور یہ وہ وقت تھا جب رنگ برنگے پھل لدے ہوئے تھے، ہم نے رات تک کھایا پیا پھر سو گئے، اور مجھے عود اور طنبور بجانے کا بہت شوق تھا، میں رات کے کچھ حصے میں اٹھا اور ایک آواز (دھن) بجائی جسے 'راشین السحر' کہا جاتا ہے، اور سنان گانا چاہتا تھا، جبکہ ایک پرندہ میرے سر کے اوپر درخت پر چہچہا رہا تھا، اور عود میرے ہاتھ میں میری مراد کے مطابق جواب نہیں دے رہا تھا، کہ اچانک وہ انسان کی طرح بولنے لگا - یعنی وہ عود جو ان کے ہاتھ میں تھا - اور کہنے لگا: «أَلَمْ يَأْنِ لِلَّذِينَ آمَنُوا أَن تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ لِذِكْرِ اللَّهِ وما نَزَلَ من الحقِّ» (کیا ایمان والوں کے لیے ابھی وہ وقت نہیں آیا کہ ان کے دل اللہ کے ذکر اور جو حق نازل ہوا ہے اس کے لیے جھک جائیں؟) میں نے کہا: ہاں، اللہ کی قسم! اور میں نے عود توڑ دیا، اور جو میرے پاس تھے انہیں رخصت کر دیا، تو یہ میرے زہد اور کوشش (2) کی ابتدا تھی۔ اور ہمیں اس شعر کے بارے میں معلوم ہوا ہے جو ابن المبارک عود پر بجانا چاہتے تھے:

أَلَمْ يَأْنِ لي منك أن تَرْحَمَا وتَعْصِ العَواذِلَ واللُّوَّمَا (کیا میرے لیے تیری طرف سے وہ وقت نہیں آیا کہ تو رحم کرے، اور ملامت کرنے والوں اور برا بھلا کہنے والوں کی بات نہ مانے؟)

(1) اپنی کتاب 'الزہد' (135) میں، اور اسے ابو نعیم نے 'الحلیہ' 6/328 میں بھی نکالا ہے۔ (2) اسے بیہقی نے 'شعب الایمان' (7317) میں نکالا ہے - اور ان کے طریق سے ابن عساکر نے 'تاریخ دمشق' 32/407 میں ابن المبارک سے ایک اور سند کے ساتھ، ان کے اس قول کے ذکر کے بغیر کہ: 'میں نے ایک آواز بجائی جسے کہا جاتا ہے...' سے ان کے قول: 'گانا چاہتا تھا' تک۔

Surah Al-Hadid: Verses 16 - 19

256

And she mourns for a lizard infatuated with you ... who stayed in mourning for your desertion. He spends the night when his night darkens ... observing the planets and the stars. And what would it be for the gazelle if he ... made lawful from connection what he had made unlawful.

As for Al-Fudayl ibn Iyad, the reason for his repentance was that he fell in love with a slave girl and made an appointment with her at night. While he was climbing the walls to reach her, he heard a reciter reading: "Has not the time come for those who have believed that their hearts should become humbly submissive at the remembrance of Allah" [57:16]. He turned back, saying: "Yes, by Allah, it has come!" Then night sheltered him in a ruin where there was a group of travelers. Some of them were saying to others: "Indeed, Fudayl is a highwayman." Fudayl said: "Woe is me! I see myself at night striving in disobedience to Allah, while a group of Muslims fear me! O Allah, I have repented to You, and I have made my repentance to You near Your Sacred House (Al-Haram) (1)."

His Almighty's saying: {Know that Allah gives life to the earth after its death} meaning: He gives life to the parched earth "after its death" with rain. Salih Al-Murri said: The meaning is: He softens the hearts after their hardness (2). Ja'far ibn Muhammad said: He gives it life with justice after oppression. It was said: Likewise, Allah gives life to the disbeliever with guidance to faith after his death through disbelief and misguidance. It was also said: Likewise, Allah revives the dead from the nations, and distinguishes between the one whose heart is submissive and the one whose heart is hard (3). {We have indeed made plain the signs for you, that you may understand} meaning: Allah's giving life to the earth after its death is evidence of Allah's power, and that He is the Reviver of the dead.

His Almighty's saying: {Indeed, the men who practice charity and the women who practice charity and [they who] have loaned Allah a goodly loan - it will be multiplied for them, and they will have a noble reward. And those who have believed in Allah and His messengers - those are [in the eyes of Allah] the sincere ones and the martyrs, with their Lord. For them is their reward and their light. But those who have disbelieved and denied Our signs - those are the companions of Hellfire.}

His Almighty's saying: {Indeed, the men who practice charity and the women who practice charity} - Ibn Kathir and Abu Bakr on the authority of Asim read it with the lightening [of the 'sad']...

(1) Narrated by Al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (7316). Al-khirbah: a place of ruins. Al-sabilah: travelers on the roads going about their needs. Al-Mu'jam al-Wasit (kh-r-b) and (s-b-l). (2) Al-Nukat wal-'Uyun 5/478. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 5/264 similarly.

सूरह अल-हदीद: आयत 16 - 19

256

और वह आपके प्यार में पागल एक छिपकली के लिए विलाप करती है... जो आपके वियोग में मातम मनाता रहा। वह रात बिताता है जब उसकी रात काली हो जाती है... ग्रहों और तारों को निहारता हुआ। और उस हिरण का क्या होगा यदि उसने... उस मिलन को वैध बना दिया जिसे उसने अवैध बना दिया था।

जहाँ तक अल-फुदैल इब्न इयाद की बात है, उनकी तौबा (पश्चाताप) का कारण यह था कि उन्हें एक दासी से प्रेम हो गया था। उन्होंने रात में उससे मिलने का वादा किया। जब वह उससे मिलने के लिए दीवारों पर चढ़ रहे थे, तो उन्होंने एक पाठक को यह पढ़ते हुए सुना: "क्या उन लोगों के लिए जो ईमान लाए हैं, वह समय नहीं आया कि अल्लाह की याद से उनके दिल पिघल जाएँ" [57:16]। वह यह कहते हुए पीछे मुड़ गए: "हाँ, अल्लाह की कसम, वह समय आ गया है!" फिर रात ने उन्हें एक खंडहर में शरण दी जहाँ मुसाफिरों का एक समूह था। उनमें से कुछ एक-दूसरे से कह रहे थे: "फुदैल एक लुटेरा है।" फुदैल ने कहा: "हाय अफ़सोस! मैं खुद को रात में अल्लाह की नाफ़रमानी में लिप्त पाता हूँ, और मुसलमानों का एक समूह मुझसे डरता है! ऐ अल्लाह, मैंने तेरी ओर तौबा की है, और मैंने अपनी तौबा को तेरे सम्मानित घर (अल-हरम) के पास रहने के साथ जोड़ दिया है (1)।"

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {जान लो कि अल्लाह धरती को उसकी मृत्यु के बाद जीवित करता है} यानी: वह सूखी धरती को "उसकी मृत्यु के बाद" बारिश से जीवित करता है। सालेह अल-मुरी ने कहा: इसका अर्थ है: वह कठोरता के बाद दिलों को नरम करता है (2)। जाफ़र इब्न मुहम्मद ने कहा: वह इसे ज़ुल्म के बाद न्याय से जीवित करता है। यह भी कहा गया है: इसी तरह अल्लाह काफ़िर को कुफ्र और गुमराही के बाद ईमान के मार्गदर्शन से जीवित करता है। और यह भी कहा गया है: इसी तरह अल्लाह जातियों के मृतकों को जीवित करता है, और विनम्र दिल वाले और कठोर दिल वाले के बीच अंतर करता है (3)। {हमने तुम्हारे लिए आयतें साफ़-साफ़ बयान कर दी हैं ताकि तुम समझ सको} यानी: धरती को उसकी मृत्यु के बाद जीवित करना अल्लाह की शक्ति का प्रमाण है, और यह कि वह मुर्दों को जीवित करने वाला है।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {बेशक दान देने वाले मर्द और दान देने वाली औरतें और जिन्होंने अल्लाह को अच्छा ऋण दिया है, उनके लिए इसे बढ़ा दिया जाएगा और उनके लिए सम्मानजनक

प्रतिफल है। और जो अल्लाह और उसके रसूलों पर ईमान लाए, वही लोग अपने रब के यहाँ सच्चे और शहीद हैं। उनके लिए उनका प्रतिफल और उनका नूर (प्रकाश) है। और जिन्होंने कुफ़्र किया और हमारी आयतों को झुठलाया, वही लोग जहन्नम वाले हैं।}

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {बेशक दान देने वाले मर्द और दान देने वाली औरतें} - इब्न कसीर और आसिम से अबू बक्र ने इसे 'साद' को हल्का पढ़कर पढ़ा है...

(1) इसे अल-बैहकी ने शुअब अल-ईमान (7316) में उद्धृत किया है। अल-खिरबह: विनाश का स्थान। अल-साबिलीह: सड़कों पर अपनी ज़रूरतों के लिए आने-जाने वाले मुसाफिर। अल-मुअजम अल-वसीत (ख-र-ब) और (स-ब-ल)। (2) अल-नुकत वल-उयून 5/478। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/264 इसी तरह।

سورة الحديد: آيات ١٦ - ١٩

٢٥٦

وترثي لضبّ بكم مغرمٍ ... أقام على هجركم مأتما يبيت إذا جنّه ليله ... يُراعي الكواكب والأنجم وماذا على الظبي لو أنه ... أحلّ من الوصل ما حرّما

اور فضیل بن عیاض، تو ان کی توبہ کا سبب یہ تھا کہ انہیں ایک لونڈی سے عشق ہو گیا تھا، چنانچہ انہوں نے رات کا وعدہ کیا۔ ابھی وہ اس کی طرف دیواریں پھاند رہے تھے کہ انہوں نے ایک قاری کو پڑھتے سنا: «أَلَمْ يَأْنِ لِلَّذِينَ آمَنُوا أَن تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ لِذِكْرِ اللَّهِ» (کیا ایمان والوں کے لیے ابھی وہ وقت نہیں آیا کہ ان کے دل اللہ کی یاد کے لیے جھک جائیں)۔ تو وہ الٹے پاؤں لوٹ گئے اور کہہ رہے تھے: کیوں نہیں، اللہ کی قسم وہ وقت آ گیا ہے! تو رات نے انہیں ایک کھنڈر میں پناہ دی جہاں مسافروں کی ایک جماعت تھی، اور ان میں سے بعض ایک دوسرے سے کہہ رہے تھے: یقیناً فضیل راستہ کاٹتا (ڈاکہ ڈالتا) ہے۔ تو فضیل نے کہا: ہائے افسوس! میں خود کو دیکھ رہا ہوں کہ رات کے وقت اللہ کی نافرمانیوں میں کوشاں ہوں، اور مسلمانوں کی ایک قوم مجھ سے ڈر رہی ہے! اے اللہ، میں نے تیری طرف توبہ کی، اور اپنی توبہ کو تیرے بیت حرام کے پڑوس میں قرار دیا (١)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يُحْيِي الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا ﴾ یعنی: وہ خشک زمین کو "اس کی موت کے بعد" بارش کے ذریعے زندہ کرتا ہے۔ اور صالح المری نے کہا: اس کا معنی یہ ہے کہ: وہ دلوں کو ان کی سختی کے بعد نرم کرتا ہے (٢)۔ اور جعفر بن محمد نے کہا: وہ اسے ظلم کے بعد عدل سے زندہ کرتا ہے۔ اور کہا گیا: اسی طرح اللہ کافر کو کفر اور گمراہی کی موت کے بعد ایمان کی ہدایت سے زندہ کرتا ہے۔ اور کہا گیا: اسی طرح اللہ امتوں کے مردوں کو زندہ کرتا ہے، اور

جس کا دل عاجزی کرنے والا ہے اور جس کا دل سخت ہے ان کے درمیان فرق کرتا ہے (۳)۔ ﴿ قَدْ بَيَّنَّا لَكُمُ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ ﴾ یعنی: اللہ کا زمین کو اس کی موت کے بعد زندہ کرنا اللہ کی قدرت پر دلیل ہے، اور یہ کہ وہ مردوں کو زندہ کرنے والا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ إِنَّ الْمُصَّدِّقِينَ وَالْمُصَّدِّقَاتِ وَأَقْرَضُوا اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا يُضَاعَفُ لَهُمْ وَلَهُمْ أَجْرٌ كريم * وَالَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرُسُلِهِ أُولَئِكَ هُمُ الصِّدِّيقُونَ وَالشُّهَدَاءُ عِنْدَ رَبِّهِمْ لَهُمْ أَجْرُهُمْ وَنُورُهُمْ وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا أُولَئِكَ أَصْحَابُ الْجَحِيمِ ﴾۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ إِنَّ الْمُصَّدِّقِينَ وَالْمُصَّدِّقَاتِ ﴾ ابن کثیر اور عاصم سے ابوبکر نے (صاد کی) تخفیف کے ساتھ پڑھا ہے...

(۱) اسے بیہقی نے شعب الایمان (۷۳۱۶) میں روایت کیا ہے۔ الخربہ: ویران جگہ۔ السابلہ: راستوں پر اپنی حاجتوں کے لیے آنے جانے والے مسافر۔ المعجم الوسیط (خرب) اور (سبل)۔ (۲) النکت والعیون ۵/۴۷۸۔ (۳) المحرر الوجیز ۵/۲۶۴ اسی طرح۔

Surah Al-Hadid: Verses 18 - 19 257

...the "Sad" in both of them(1), from "at-tasdiq" (the attestation), meaning: those who believe in what Allah Almighty has revealed. The rest read with "tashdid" (doubling), meaning: the men who give charity and the women who give charity, where the "Ta" was assimilated into the "Sad", and likewise in the Mushaf of Ubayy(2). It is an incentive for charities, and for this reason He said: {and loan to Allah a goodly loan} through charity and spending in the way of Allah. Al-Hasan said: Every mention of "goodly loan" in the Quran is voluntary (charity)(3). And it was said: it is the good deed from charity and others, done sincerely and truthfully. The verb was conjoined to the noun only because that noun is in the position of a verb, meaning: indeed those who believed and loaned {it will be multiplied for them} its likes. The general reading is with the "fatha" on the "Ayn" according to what has not been named its doer (passive voice). Al-A'mash read: "yuda'ifuhu" with a "kasra" on the "Ayn" and the addition of "Ha"(4). Ibn Kathir, Ibn Amir and Ya'qub read: "yudaffa'u" with a "fatha" on the "Ayn" and its doubling(5). {And for them is a noble reward} meaning: Paradise.

Allah Almighty's saying: {And those who have believed in Allah and His messengers - those are the Sincere ones and the Martyrs in the sight of their Lord. They have their reward and their light.} There is a difference of opinion regarding "the Martyrs": whether it is separate from what precedes it, or connected to it. Mujahid and Zayd bin Aslam said: indeed the martyrs and the sincere ones are the believers, and it is connected, and its meaning was narrated from the Prophet ﷺ, so one does not stop on this according to His saying: "the Sincere ones" and this is the statement of Ibn Mas'ud in the interpretation of the verse(6). Al-Qushayri said: Allah Almighty said: {those will be with the ones upon whom Allah has bestowed favor of the prophets, the steadfast affirmers of truth, the martyrs and the righteous} [An-Nisa: 69]. So the sincere ones are those who follow the prophets, and the martyrs are those who follow the sincere ones, and the righteous follow the martyrs, so it is permissible that...

(1) Al-Sab'ah p. 626, and Al-Taysir p. 208. (2) Al-Qira'at Al-Shadhdhah p. 152. (3) Its documentation was previously mentioned at verse (11) of this Surah. (4) We did not find it. (5) Al-Sab'ah pp. 184 - 185, Al-Taysir p. 81, and Al-Nashr 2/228. (6) Narrated from them by Al-Tabari 22/414 - 415, except that the report of Zayd bin Aslam was narrated from him, on the authority of Al-Bara' bin Azib who said: I heard the Messenger of Allah ﷺ saying: the believers of my Ummah are martyrs. He said: then the Prophet ﷺ recited: {And those who have believed in Allah and His messengers -

those are the Sincere ones and the Martyrs in the sight of their Lord}. And the statement of Mujahid is in his Tafsir 2/658, and see Al-Muktafa fi Al-Waqf wal-Ibtida' by Al-Dani pp. 555 - 556.

सूरा अल-हादीद: आयतें 18 - 19 257

...उन दोनों में "साद" (1), "तस्दीक" (सत्यापन) से है, जिसका अर्थ है: जो अल्लाह तआला द्वारा उतारे गए पर विश्वास करते हैं। अन्य पाठकों ने इसे "तशदीद" (शद्दा) के साथ पढ़ा है, जिसका अर्थ है: "अल-मुसद्दीकीना वल-मुसद्दीकात" (दान देने वाले पुरुष और महिलाएं), जहाँ "ता" को "साद" में मिला दिया गया था, और इसी तरह उबैय (2) की मुसहफ़ में भी है। यह दान देने का प्रोत्साहन है, और इसी कारण उसने कहा: {और अल्लाह को एक अच्छा ऋण दिया} दान और अल्लाह की राह में खर्च करने के माध्यम से। अल-हसन ने कहा: कुरान में "अच्छे ऋण" का हर उल्लेख स्वैच्छिक कार्यों (3) के लिए है। यह भी कहा गया है: यह दान और अन्य नेक कार्य हैं, जो नेक नियत से किए गए हों। क्रिया को संज्ञा के साथ जोड़ा गया है क्योंकि वह संज्ञा क्रिया के अनुमान में है, अर्थात: वास्तव में, जिन्होंने विश्वास किया और ऋण दिया {उनके लिए इसे गुणा किया जाएगा} उसके समान। सामान्य पाठ "ऐन" पर "फतह" के साथ है (पैसिव वॉइस)। अल-अमश ने इसे पढ़ा: "युदाईफुहु" "ऐन" पर "कसरा" और "हा" (4) के जोड़ने के साथ। इब्न कथीर, इब्न आमिर और याकूब ने इसे पढ़ा: "युदफ्फाऊ" "ऐन" पर "फतह" और उसके दोहरीकरण (शद्दा) (5) के साथ। {और उनके लिए एक सम्मानजनक प्रतिफल है} जिसका अर्थ है: जन्नत।

अल्लाह तआला का कथन: {और जो लोग अल्लाह और उसके रसूलों पर ईमान लाए हैं, वही अपने रब के पास सिद्दीक़ और शहीद हैं। उनके लिए उनका बदला और उनका नूर है।} "शहीदों" के संबंध में मतभेद है: क्या यह पहले वाले से अलग है या उससे जुड़ा हुआ है। मुजाहिद और ज़ैद बिन असलम ने कहा: वास्तव में, शहीद और सिद्दीक़ वही मोमिन हैं, और यह जुड़ा हुआ है। इसका अर्थ पैगंबर ﷺ से रिवायत किया गया है, इसलिए "सिद्दीक़ून" शब्द पर नहीं रुकना चाहिए। यह आयत (6) की व्याख्या में इब्न मसूद का कथन है। अल-कुशैरी ने कहा: अल्लाह तआला ने फरमाया: {तो ऐसे लोग उन लोगों के साथ होंगे जिन पर अल्लाह ने इनाम किया, यानी नबियों, सिद्दीक़ों, शहीदों और नेक लोगों के साथ} [अन-निसा: 69]। तो सिद्दीक़ वे हैं जो नबियों के पीछे चलते हैं, शहीद वे हैं जो सिद्दीक़ों के पीछे चलते हैं, और नेक लोग शहीदों के पीछे चलते हैं। तो यह जायज़ है कि...

(1) अल-सबआ पृष्ठ 626, और अल-तयसीर पृष्ठ 208। (2) अल-किराअत अल-शाद्दा पृष्ठ 152। (3) इस सूरा की आयत (11) में इसका प्रमाण दिया जा चुका है। (4) हमें यह नहीं मिला। (5) अल-सबआ पृष्ठ 184 - 185, अल-तयसीर पृष्ठ 81, और अल-नश्र 2/228। (6) अल-तबरी 22/414-415 ने उनके हवाले से इसे उद्धृत किया है, सिवाय इसके कि ज़ैद बिन असलम की रिपोर्ट उनके माध्यम से अल-

बरा' बिन आज़िब से है, जिन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को यह कहते हुए सुना: मेरी उम्मत के मोमिन शहीद हैं। उन्होंने कहा: फिर नबी ﷺ ने यह आयत पढ़ी: {और जो लोग अल्लाह और उसके रसूलों पर ईमान लाए हैं, वही अपने रब के पास सिद्दीक़ और शहीद हैं}। और मुजाहिद का विचार उनकी तफ़सीर 2/658 में है, दानी की "अल-मुक्तफा फ़ी अल-वक़्फ़ व-इब्तिदा" पृष्ठ 555 - 556 भी देखें।

سورہ الحدید: آیات ۱۸ - ۱۹ صفحہ ۲۵۷

...ان دونوں میں "صاد" (۱)، تصدیق سے ہے، یعنی: اللہ تعالیٰ کی نازل کردہ باتوں کی تصدیق کرنے والے۔ باقی قرأ نے اسے تشدید کے ساتھ پڑھا ہے، یعنی: صدقہ دینے والے مرد اور صدقہ دینے والی عورتیں، پس "تاء" کو "صاد" میں مدغم کر دیا گیا، اور اسی طرح ابیّ (۲) کے مصحف میں بھی ہے۔ یہ صدقات پر ابھارنا ہے، اور اسی لیے فرمایا: ﴿وَأَقْرَضُوا اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا﴾ صدقہ اور اللہ کی راہ میں خرچ کرنے کے ذریعے۔ حسن بصری نے کہا: قرآن میں جہاں بھی "قرضِ حسن" کا ذکر ہے وہ نفلی کام (۳) ہیں۔ اور کہا گیا ہے: یہ صدقہ وغیرہ سے وہ نیک عمل ہے جو اخلاص کے ساتھ کیا جائے۔ اور فعل کا عطف اسم پر اس لیے کیا گیا ہے کیونکہ وہ اسم فعل کی تقدیر میں ہے، یعنی: بے شک وہ لوگ جنہوں نے تصدیق کی اور قرض دیا ﴿يُضَعَّفُ لَهُمْ﴾ ان کے لیے اس کا کئی گنا بدلہ دیا جائے گا۔ عام قرأت "عین" کے فتحہ کے ساتھ ہے (فعل مجہول)۔ الاعمش نے اسے "عین" کے کسرہ اور "ہاء" کے اضافے (۴) کے ساتھ "يُضاعِفُه" پڑھا ہے۔ اور ابن کثیر، ابن عامر اور یعقوب نے "عین" کے فتحہ اور تشدید (۵) کے ساتھ "يُضَعَّفُ" پڑھا ہے۔ ﴿وَلَهُمْ أَجْرٌ كَرِيمٌ﴾ یعنی: جنت۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَالَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرُسُلِهِ أُولَئِكَ هُمُ الصِّدِّيقُونَ وَالشُّهَدَاءُ عِنْدَ رَبِّهِمْ لَهُمْ أَجْرُهُمْ وَنُورُهُمْ﴾ "الشہداء" کے بارے میں اختلاف ہے کہ آیا یہ ماقبل سے کٹا ہوا ہے یا اس کے ساتھ ملا ہوا ہے۔ مجاہد اور زید بن اسلم نے کہا: بے شک شہداء اور صدیقین وہی مومنین ہیں، اور یہ ملا ہوا ہے، اور اس کا معنی نبی ﷺ سے مروی ہے، پس اس پر اللہ کے قول "الصدیقون" پر وقف نہیں کیا جائے گا۔ اور آیت (۶) کی تاویل میں یہ ابن مسعود کا قول ہے۔ قشیری نے کہا: اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿فَأُولَئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ وَالصِّدِّيقِينَ وَالشُّهَدَاءِ وَالصَّالِحِينَ﴾ [النساء: ٦٩] پس صدیقین

وہ ہیں جو انبیاء کے نقشِ قدم پر چلتے ہیں، اور شہداء وہ ہیں جو صدیقین کے نقشِ قدم پر چلتے ہیں، اور صالحین شہداء کے نقشِ قدم پر چلتے ہیں، پس یہ جائز ہے کہ...

(۱) السبعۃ ص ٦٢٦، والتیسیر ص ٢٠٨۔ (٢) القراءات الشاذة ص ١٥٢۔ (٣) اس سورہ کی آیت (١١) پر اس کی تخریج پہلے گزر چکی ہے۔ (۴) ہمیں نہیں ملی۔ (۵) السبعۃ ص ١٨٤ - ١٨٥، والتیسیر ص ٨١، والنشر ٢٢٨/٢۔ (۶) طبری نے ان سے تخریج کی ہے ٢٢/ ٤١٤-٤١٥، سوائے اس کے کہ زید بن اسلم کی خبر ان سے، براء بن عازب کے واسطے سے مروی ہے، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: میری امت کے مومن شہید ہیں۔ کہا: پھر نبی ﷺ نے تلاوت فرمائی: ﴿والذین آمنوا باللہ ورسلہ فأولئک ہم الصدیقون والشہداء عند ربہم﴾۔ اور مجاہد کا قول ان کی تفسیر ٢/ ٦٥٨ میں ہے، اور دانی کی "المکتفی فی الوقف والابتداء" ص ٥٥٥ - ٥٥٦ بھی دیکھیں۔

258 Surah al-Hadid: Verses 18 - 19

This verse pertains to the group of those who believed in the messengers, meaning: "And those who believe in Allah and His messengers - it is they who are the truthful and the martyrs." The meaning of "martyrs" (ash-shuhada) could be those who testified to Allah's Oneness, so there would be ranks of truthful ones above others, as the Prophet ﷺ said: "The inhabitants of the highest levels of Paradise will be seen by those below them, just as you see a star on the horizon of the sky, and Abu Bakr and Umar are among them, and how blessed they are!"(1).

It was narrated from Ibn Abbas and Masruq that the martyrs are distinct from the truthful(2). Thus, the martyrs are separate from what precedes them, and pausing at the word: "the truthful" (as-siddiqun) is good(3). The meaning would be: "And the martyrs are with their Lord; for them is their reward and their light," i.e., they have the reward of their own souls and the light of their own souls. There are two views regarding them: First: They are the Messengers who testify for or against their nations regarding their belief or disbelief; this was said by al-Kalbi, and the evidence for it is the Almighty's saying: {And We bring you as a witness against these} [An-Nisa: 41]. Second: They are the nations of the Messengers who will testify on the Day of Resurrection, and there are two views on what they will testify to: One: they testify against themselves regarding the acts of obedience and disobedience they committed. This is the meaning of Mujahid's saying(4). Second: They testify for their Prophets that they conveyed the message to their nations; this was said by al-Kalbi. Muqatil offered a third view: they are those killed in the cause of Allah Almighty. Something similar was narrated from Ibn Abbas, who said: He meant the martyrs among the believers. The 'waw' (and) is a starting particle. According to this view, the truthful are distinct from the martyrs(5).

There is disagreement regarding their identification. Al-Dahhak said: They are eight individuals: Abu Bakr, Ali, Zaid...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 5/266; we did not find the Hadith with a chain of transmission. (2) Tafsir al-Baghawi 4/298, and it was narrated by al-Tabari 22/413, and from Masruq alone by Abd al-Razzaq in al-Tafsir 2/276. (3) Al-Anbari mentioned in 'Idah al-Waqf wal-Ibtida' 2/925, and al-Dani in 'al-Muktafa fi al-Waqf wal-Ibtida' p. 555 that pausing at the word of Allah Almighty: {the truthful} is complete. (4) Al-Nukat wal-Uyun 5/479, and what follows it is also from it. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/361.

258 सूरह अल-हदीद: आयत 18 - 19

यह आयत उन लोगों के समूह के बारे में है जिन्होंने रसूलों (पैगंबरों) पर विश्वास किया, अर्थात्: "और जो लोग अल्लाह और उसके रसूलों पर ईमान लाए, वही लोग सच्चे (सिद्दीकून) और शहीद हैं।" 'शहीद' का अर्थ वे हो सकते हैं जिन्होंने अल्लाह की एकता (तौहीद) की गवाही दी, इस प्रकार दर्जों में एक सच्चे के ऊपर दूसरा सच्चा होगा, जैसा कि नबी ﷺ ने फरमाया: "निस्संदेह जन्नत के ऊंचे दर्जों वाले लोगों को उनके नीचे वाले वैसे ही देखेंगे जैसे तुम आसमान के क्षितिज पर किसी सितारे को देखते हो, और बेशक अबू बक्र और उमर उनमें से हैं, और वे कितने धन्य हैं!"(1)।

इब्न अब्बास और मसरूक से रिवायत है कि शहीद सिद्दीकों से अलग हैं(2)। इस आधार पर शहीद उससे पहले वाले शब्द से अलग हैं, और "सिद्दीकून" शब्द पर रुकना (वक्फ) अच्छा है(3)। अर्थ यह होगा: "और शहीद अपने रब के पास हैं, उनके लिए उनका बदला (अज्र) और उनका नूर है" यानी उनके लिए उनके नफ़्स का अज्र और उनके नफ़्स का नूर है। उनके बारे में दो विचार हैं: पहला: वे रसूल हैं जो अपनी उम्मतों के खिलाफ तस्दीक (पुष्टि) और तकज़ीब (झुठलाने) की गवाही देंगे, यह अल-कल्बी ने कहा है, और इसका प्रमाण अल्लाह तआला का यह फरमान है: {और हम आपको इन लोगों पर गवाह बनाकर लाएंगे} [अन-निसा: 41]। दूसरा: वे रसूलों की उम्मतें हैं जो कयामत के दिन गवाही देंगी, और वे किस बात की गवाही देंगी इस बारे में दो विचार हैं: एक: वे अपने स्वयं के विरुद्ध उन आज्ञाकारिता और अवज्ञा के कार्यों की गवाही देंगे जो उन्होंने किए थे। यह मुजाहिद के कथन का अर्थ है(4)। दूसरा: वे अपने नबियों के पक्ष में गवाही देंगे कि उन्होंने अपनी उम्मतों तक संदेश पहुँचा दिया था, यह अल-कल्बी ने कहा है। मुकातिल ने तीसरा विचार दिया: वे वे लोग हैं जो अल्लाह तआला की राह में मारे गए। इब्न अब्बास से भी इसी तरह की रिवायत है, उन्होंने कहा: उनका अर्थ मोमिनों के शहीद थे। 'वाव' (और) इब्तिदा (आरंभ) का है। इस विचार के अनुसार, 'सिद्दीकून' को 'शहीदों' से अलग माना गया है(5)।

उनकी पहचान के बारे में मतभेद है। अल-दह्हाक ने कहा: वे आठ व्यक्ति हैं; अबू बक्र, अली, ज़ैद...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज 5/266, और हमें यह हदीस सनद (श्रृंखला) के साथ नहीं मिली। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 4/298, और इसे तबरी 22/413 ने रिवायत किया है, और मसरूक से अकेले अब्द अल-रज्ज़ाक ने तफ़सीर 2/276 में। (3) अल-अंबारी ने 'ईदाह अल-वक्फ वल-इब्तिदा' 2/925 में और अल-दानी ने 'अल-मुक्ताफ़ा फी अल-वक्फ वल-इब्तिदा' पृ. 555 में उल्लेख किया है कि

अल्लाह तआला के फरमान {सिद्दीकून} पर रुकना पूर्ण (ताम) है। (4) अन-नुकत वल-उयून 5/479, और इसके बाद का हिस्सा भी वहीं से है। (5) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास 4/361 द्वारा।

258 سورہ الحدید: آیات 18 - 19

یہ آیت ان لوگوں کے گروہ کے بارے میں ہے جنہوں نے رسولوں کی تصدیق کی، یعنی: «اور جو لوگ اللہ اور اس کے رسولوں پر ایمان لائے، وہی لوگ سچے (صدیقون) اور شہید ہیں»۔ اور شہداء سے مراد وہ ہو سکتے ہیں جنہوں نے اللہ کی وحدانیت کی گواہی دی، تو درجات میں ایک صدیق دوسرے صدیق سے بلند ہوگا، جیسا کہ نبی ﷺ نے فرمایا: «بے شک بلند درجات والے جنتیوں کو ان سے نچلے درجے والے ایسے دیکھیں گے جیسے تم آسمان کے افق پر کسی ستارے کو دیکھتے ہو، اور یقیناً ابوبکر اور عمر ان میں سے ہیں اور وہ کیا ہی خوب ہیں»(1)۔

ابن عباس اور مسروق سے روایت ہے کہ شہداء صدیقین سے الگ ہیں(2)۔ اس بنیاد پر شہداء اپنے ماقبل سے جدا ہے، اور لفظ «الصدّیقون» پر وقف کرنا حسن ہے(3)۔ اور معنی یہ ہے: «اور شہداء اپنے رب کے پاس ہیں، ان کے لیے ان کا اجر اور ان کا نور ہے» یعنی ان کے لیے ان کی جانوں کا اجر اور ان کا نور ہے۔ ان کے بارے میں دو اقوال ہیں: پہلا: وہ رسول ہیں جو اپنی امتوں پر تصدیق اور تکذیب کی گواہی دیں گے، یہ کلبی نے کہا ہے، اور اس کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: ﴿اور ہم آپ کو ان لوگوں پر گواہ بنا کر لائیں گے﴾ [النساء: 41]۔ دوسرا: وہ رسولوں کی امتیں ہیں جو قیامت کے دن گواہی دیں گی، اور وہ کس چیز کی گواہی دیں گی اس میں دو اقوال ہیں: پہلا: وہ اپنے نفسوں کے خلاف ان اطاعت اور نافرمانی کے کاموں کی گواہی دیں گی جو انہوں نے کیے۔ یہ مجاہد کے قول کا معنی ہے(4)۔ دوسرا: وہ اپنے انبیاء کے حق میں گواہی دیں گی کہ انہوں نے اپنی امتوں تک پیغام پہنچا دیا تھا، یہ کلبی نے کہا ہے۔ مقاتل نے تیسرا قول ذکر کیا: وہ اللہ تعالیٰ کی راہ میں شہید ہونے والے ہیں۔ ابن عباس سے بھی اسی طرح مروی ہے، انہوں نے کہا: ان سے

مراد مومنوں کے شہداء ہیں۔ اور 'واؤ' واؤ استیناف (ابتداء) ہے۔ اس قول کے مطابق 'صدیقون' 'شہداء' سے الگ ہے(5)۔

ان کے تعین میں اختلاف کیا گیا ہے، چنانچہ ضحاک نے کہا: وہ آٹھ افراد ہیں؛ ابوبکر، علی، زید...

(1) المحرر الوجیز 266/5، اور اس حدیث کی سند ہمیں نہیں ملی۔ (2) تفسیر البغوی 298/4، اور اسے طبری نے 413/22 میں روایت کیا ہے، اور مسروق سے اکیلے عبدالرزاق نے تفسیر 276/2 میں روایت کیا ہے۔ (3) انباری نے 'ایضاح الوقف والابتداء' 925/2 میں اور دانی نے 'المکتفی فی الوقف والابتداء' ص 555 میں ذکر کیا ہے کہ اللہ تعالیٰ کے ارشاد ﴿الصدِّیقُونَ﴾ پر وقف تام ہے۔ (4) النکت والعیون 479/5، اور اس کے بعد کا حصہ بھی اسی سے ہے۔ (5) اعراب القرآن لِلنحاس 361/4۔

Surah Al-Hadid: Verses 18 - 21 259

...and Uthman, Talha, Az-Zubayr, Sa'ad, and Hamza. Umar ibn al-Khattab (may Allah be pleased with him) followed them; Allah joined him with them because he believed his Prophet (1) ﷺ. Muqatil ibn Hayyan said: The truthful ones (As-Siddiqun) are those who believed in the messengers and did not disbelieve in them for the blink of an eye (2), like the believer of the family of Pharaoh, the companion of the family of Yasin, Abu Bakr As-Siddiq, and the companion of the People of the Ditch (3).

The Almighty's saying: {And those who disbelieved and denied Our signs} i.e., in the messengers and miracles {they are the companions of Hellfire} so there is no reward for them nor light.

The Almighty's saying: {Know that the life of this world is but play and diversion and adornment and boasting to one another and competition in increase of wealth and children - like the example of a rain whose [resulting] plant growth pleases the tillers; then it dries and you see it turned yellow; then it becomes [scattered] debris. And in the Hereafter is severe punishment and forgiveness from Allah and approval. And what is the worldly life except the enjoyment of delusion (20). Race toward forgiveness from your Lord and a Garden whose width is like the width of the heavens and earth, prepared for those who believed in Allah and His messengers. That is the bounty of Allah which He gives to whom He wills, and Allah is the possessor of great bounty (21)}.

The Almighty's saying: {Know that the life of this world is but play and amusement}. The point of connection is that a person might abandon Jihad fearing for his life from being killed and fearing the inevitability of death. So He explained that the worldly life is fleeting, thus it is not appropriate to abandon Allah's command to preserve what does not last.

And the "Ma" is a connective particle, its estimation is: Know that the life of this world is a vain play and joyful amusement then it ends (4). Qatada said: Play and amusement: eating and drinking. And it was said: it is according to what is known from its name. Mujahid said:

(1) Al-Waseet 4/251, and Tafsir al-Baghawi 4/298, and the completion of the phrase in both was as follows: and the ninth of them was Umar ibn al-Khattab, Allah joined him with them; because of what was known of his sincere intention. (2) Al-Waseet 4/251,

and he attributed it to the two fighters Ibn Hayyan, and Ibn Hayyan. (3) In (M): and the People of the Ditch. (4) Tafsir al-Baghawi 4/298.

सूरह अल-हदीद: आयत 18 - 21 259

...और उस्मान, तल्हा, अज़-ज़ुबैर, साद और हमज़ा। उमर इब्न अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) उनके पीछे आए; अल्लाह ने उन्हें उनके साथ शामिल कर दिया क्योंकि उन्होंने अपने पैगंबर ﷺ को सच माना था (1)। मुक़ातिल इब्न हय्यान ने कहा: सिद्दीक़ीन (सच्चे लोग) वे हैं जिन्होंने रसूलो पर ईमान लाया और पलक झपकने के लिए भी उन्हें नहीं झुठलाया (2), जैसे फ़िरौन के खानदान का मोमिन, यासीन के खानदान का साथी, अबू बक्र सिद्दीक़, और खंदक वालों का साथी (3)।

अल्लाह तआला का फरमान है: {और जिन्होंने कुफ्र किया और हमारी आयतों को झुठलाया} यानी: रसूलों और मोजिज़ों (चमत्कारों) को {वही लोग जहन्नम वाले हैं} तो उनके लिए न कोई सवाब है और न कोई नूर।

अल्लाह तआला का फरमान है: {जान लो कि दुनिया की ज़िन्दगी महज़ खेल और तमाशा और ज़ीनत (सजावट) और तुम्हारा आपस में फख्र करना और माल और औलाद में एक-दूसरे से बढ़ जाने की कोशिश है, जैसे कि बारिश की मिसाल जिसकी पैदावार किसानों को खुश कर देती है, फिर वह सूख जाती है तो तुम उसे पीला देखते हो, फिर वह चूरा-चूरा हो जाती है। और आख़िरत में सख्त अज़ाब है और अल्लाह की तरफ से मग़फिरत (क्षमा) और रज़ामंदी है। और दुनिया की ज़िन्दगी धोखे के सामान के सिवा कुछ नहीं (20)। दौड़ो अपने रब की मग़फिरत की तरफ और उस जन्नत की तरफ जिसकी चौड़ाई आसमान और ज़मीन की चौड़ाई जैसी है, जो उन लोगों के लिए तैयार की गई है जो अल्लाह और उसके रसूलों पर ईमान लाए। यह अल्लाह का फज़्ल (अनुग्रह) है जिसे वह चाहता है देता है, और अल्लाह बड़े फज़्ल वाला है (21)}।

अल्लाह तआला का फरमान: {जान लो कि दुनिया की ज़िन्दगी महज़ खेल और तमाशा है}। जुड़ाव का पहलू यह है कि इंसान मारे जाने के डर से और मौत के डर से जिहाद छोड़ सकता है, इसलिए अल्लाह ने स्पष्ट किया कि दुनिया की ज़िन्दगी खत्म होने वाली है, इसलिए जो चीज़ बाकी नहीं रहने वाली उसकी हिफाज़त के लिए अल्लाह के हुक्म को नहीं छोड़ना चाहिए।

और "मा" (मा'अ) एक संबंधक है, इसका अनुमान है: जान लो कि दुनिया की ज़िन्दगी बेकार का खेल और खुशी का तमाशा है जो फिर खत्म हो जाता है (4)। क़तादा ने कहा: खेल और तमाशा: खाना और पीना। और कहा गया: यह इसके नाम से जो प्रसिद्ध है उसी पर है। मुजाहिद ने कहा:

(1) अल-वसीत 4/251, और तफ़सीर अल-बग़वी 4/298, और दोनों में वाक्यांश का शेष भाग इस प्रकार आया: और उनमें नौवें उमर इब्न अल-खत्ताब थे, अल्लाह ने उन्हें उनके साथ मिला दिया; क्योंकि उनकी नियत की सच्चाई ज्ञात थी। (2) अल-वसीत 4/251, और उन्होंने इसे दो मुक़ातिलों इब्न हय्यान और इब्न हय्यान की ओर श्रेय दिया। (3) (म) में: और असहाब-ए-उखदूद (खंदक वाले)। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 4/298।

سورہ الحدید: آیات ۱۸ - ۲۱ ۲۵۹

اور عثمان، طلحہ، زبیر، سعد اور حمزہ۔ اور عمر بن الخطاب (رضی اللہ عنہ) نے ان کی پیروی کی، اللہ نے انہیں ان کے ساتھ شامل کر دیا جب انہوں نے اپنے نبی ﷺ کی تصدیق کی (۱)۔ اور مقاتل بن حیان نے کہا: صدیقین وہ لوگ ہیں جو رسولوں پر ایمان لائے اور انہوں نے پلک جھپکنے کی دیر بھی انہیں نہیں جھٹلایا (۲)، جیسے فرعون کے گھرانے کا مومن، آلِ یاسین کا صاحب، ابوبکر صدیق، اور اصحاب الاخدود کا صاحب (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا﴾ یعنی: رسولوں اور معجزات کے ساتھ ﴿أُولَئِكَ أَصْحَابُ الْجَحِيمِ﴾ پس ان کے لیے نہ کوئی اجر ہے اور نہ کوئی نور۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اعْلَمُوا أَنَّمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهْوٌ وَزِينَةٌ وَتَفَاخُرٌ بَيْنَكُمْ وَتَكَاثُرٌ فِي الْأَمْوَالِ وَالْأَوْلَادِ كَمَثَلِ غَيْثٍ أَعْجَبَ الْكُفَّارَ نَبَاتُهُ ثُمَّ يَهِيجُ فَتَرَاهُ مُصْفَرًّا ثُمَّ يَكُونُ حُطَامًا وَفِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ شَدِيدٌ وَمَغْفِرَةٌ مِّنَ اللَّهِ وَرِضْوَانٌ وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا مَتَاعُ الْغُرُورِ (۲۰) سَابِقُوا إِلَىٰ مَغْفِرَةٍ مِّن رَّبِّكُمْ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا كَعَرْضِ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ أُعِدَّتْ لِلَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرُسُلِهِ ذَٰلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَن يَشَاءُ وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ (۲۱)﴾۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اعْلَمُوا أَنَّمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهْوٌ﴾ ربط کی وجہ یہ ہے کہ انسان کبھی قتل ہونے کے خوف سے اور موت کے آنے کے ڈر سے جہاد چھوڑ دیتا ہے، تو واضح کیا کہ دنیا کی زندگی فانی ہے، لہٰذا اس چیز کی حفاظت کے لیے جو باقی نہیں رہنے والی، اللہ کے حکم کو نہیں چھوڑنا چاہیے۔

اور «ما» صلہ ہے، اس کی تقدیر یوں ہے: جان لو کہ دنیا کی زندگی باطل کھیل اور خوش کن تماشا ہے جو پھر ختم ہو جاتا ہے (۴)۔ قتادہ نے کہا: کھیل اور تماشا: کھانا اور پینا۔ اور کہا گیا: یہ اس کے معروف معنی پر ہے۔ مجاہد نے کہا:

(۱) الوسیط ۲۵۱/۴، اور تفسیر البغوی ۲۹۸/۴، اور ان دونوں میں عبارت کا بقیہ حصہ اس طرح ہے: اور ان میں نویں عمر بن الخطاب تھے، اللہ نے انہیں ان کے ساتھ ملحق کیا؛ ان کی نیت کی سچائی کے پیش نظر۔ (۲) الوسیط ۲۵۱/۴، اور اسے مقاتلین ابن حبان اور ابن حیان کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۳) (م) میں: اور اصحاب الاخدود۔ (۴) تفسیر البغوی ۲۹۸/۴۔

Surah Al-Hadid: Verses 20 - 21 260 "Every play is amusement" (1). This meaning has already been discussed in "Al-An'am" (2). It is said: Play (La'ib) is what makes one desire the world. Amusement (Lahw) is what distracts from the Hereafter, i.e., occupies one away from it. It is also said: Play is acquisition. Amusement is women (3). {And adornment} Adornment: that which one beautifies oneself with. The disbeliever beautifies himself with the world and does not work for the Hereafter (4), and likewise whoever beautifies themselves in anything other than obedience to Allah. {And mutual boasting among you} i.e., some of you boast over others with it. It is said: regarding physical build and strength. It is also said: regarding lineage according to the custom of the Arabs in boasting about forefathers (5). In "Sahih Muslim," from the Prophet ﷺ, he said: "Verily, Allah has revealed to me that you should be humble so that no one oppresses another, and no one boasts over another" (6). And it is authentically reported from him, peace and blessings be upon him, that he said: "Four things in my Ummah are from the matters of Jahiliyyah (Ignorance): Boasting about lineage..." (7) the Hadith. All of this has preceded. {And competition in increase of wealth and children} because it was the habit of Jahiliyyah to compete in having many children and wealth, while the competition of believers is in faith and obedience (8). Some later scholars said: "Play" is like the play of children, "Amusement" is like the amusement of youths, "Adornment" is like the adornment of women, "Mutual boasting" is like the boasting of peers, and "Mutual increase" is like the competition of the 'Dihqan' (9). It is said: the meaning is that the world is like these things in its vanishing and passing away (10). And from Ali (may Allah be pleased with him) that he said to Ammar: "Do not grieve over the world; for indeed the world is six things: food...

---

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/480. (2) 8/361. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/480. (4) Zad al-Masir 8/171. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/480. (6) Muslim (2865): (64), and previously 11/129. (7) Previously page 228 of this part. (8) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/480. (9) The Dihqan, with the letter Dal having a kasra or damma: The merchant, a Persian loanword. Lisan al-Arab (dh-h-q). (10) I'rab al-Quran by al-Nahhas 4/362.

सूरह अल-हदीद: आयतें 20 - 21 260 "प्रत्येक खेल तमाशा है" (1)। यह अर्थ "अल-अनआम" (2) में पहले ही आ चुका है। कहा गया है: खेल (लायब) वह है जो दुनिया के प्रति आकर्षित करता है। और तमाशा (लहव) वह है जो आख़िरत (परलोक) से विमुख कर दे, यानी उसे भुला दे। यह भी कहा गया है: खेल का अर्थ संग्रह करना है। और तमाशा का अर्थ स्त्रियाँ हैं (3)। {और शोभा} शोभा: वह चीज़ जिससे व्यक्ति स्वयं को सजाता है। काफ़िर (अविश्वासी) दुनिया से सजता है और आख़िरत के लिए कर्म नहीं करता (4), और इसी तरह वह भी जो अल्लाह की आज्ञाकारिता के अलावा किसी और चीज़ में खुद को सजाता है। {और आपस में एक-दूसरे पर गर्व करना} यानी, तुम में से कुछ लोग इस पर दूसरों पर गर्व करते हैं। कहा गया है: शारीरिक बनावट और शक्ति पर। और यह भी कहा गया है: पूर्वजों पर गर्व करने के अरबों के रिवाज के अनुसार वंश पर (5)। "सहीह मुस्लिम" में नबी ﷺ से वर्णित है कि उन्होंने कहा: "बेशक, अल्लाह ने मेरी ओर वह्य (प्रकाशना) भेजी है कि तुम विनम्र रहो ताकि कोई किसी पर अत्याचार न करे, और कोई किसी पर गर्व न करे" (6)। और उनसे (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) प्रामाणिक रूप से वर्णित है कि उन्होंने कहा: "मेरी उम्मत में चार चीजें जाहिलियत (अज्ञानता) के मामलों में से हैं: वंश पर गर्व करना..." (7) हदीस। यह सब पहले आ चुका है। {और धन और संतान में एक-दूसरे से बढ़ जाने की होड़} क्योंकि अज्ञानता (जाहिलियत) की प्रथा थी कि वे संतान और धन में बहुलता की होड़ करते थे, जबकि मोमिनों (ईमान वालों) की बहुलता ईमान और आज्ञाकारिता में है (8)। कुछ बाद के विद्वानों ने कहा: "खेल" बच्चों के खेल जैसा है, "तमाशा" युवाओं के तमाशे जैसा है, "शोभा" महिलाओं की शोभा जैसी है, "आपसी गर्व" बराबरी वालों के गर्व जैसा है, और "आपसी बढ़ौतरी" 'दिहकान' की बढ़ौतरी की होड़ जैसा है (9)। कहा गया है: इसका अर्थ यह है कि दुनिया लुप्त होने और नष्ट होने में इन चीजों के समान है (10)। और अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) से वर्णित है कि उन्होंने अम्मार से कहा: "दुनिया के लिए दुखी मत हो; क्योंकि दुनिया छह चीजें हैं: खाने वाली चीज़ें...

---

(1) अल-नुक़त वल-'उयून 5/480। (2) 8/361। (3) अल-नुक़त वल-'उयून 5/480। (4) ज़ाद अल-मसीर 8/171। (5) अल-नुक़त वल-'उयून 5/480। (6) मुस्लिम (2865): (64), और पहले 11/129। (7) इसी भाग का पिछला पृष्ठ 228। (8) अल-नुक़त वल-'उयून 5/480। (9) दिहक़ान, 'दाल' पर कसरा या दम्मा के साथ: व्यापारी, फारसी से लिया गया शब्द। लिसान अल-अरब (दहक)। (10) इराब अल-कुरान, अल-नहहास द्वारा 4/362।

سورہ الحدید: آیات ۲۰ - ۲۱ ۲۶۰ "ہر کھیل لہو ہے" (۱)۔ یہ معنی سورہ "الانعام" (۲) میں گزر چکا ہے۔ کہا گیا ہے: کھیل (لعب) وہ ہے جو دنیا کی رغبت دلائے۔ اور لہو وہ ہے جو آخرت سے غافل کر دے، یعنی اس سے دور کر دے۔ اور کہا گیا ہے: کھیل مال جمع کرنا ہے۔ اور لہو عورتیں ہیں (۳)۔ {اور زینت} زینت: وہ چیز جس سے انسان خود کو آراستہ کرتا ہے۔ پس کافر دنیا سے زینت حاصل کرتا ہے اور آخرت کے لیے عمل نہیں کرتا (۴)، اور اسی طرح وہ شخص جو اللہ کی اطاعت کے سوا کسی اور چیز میں زینت اختیار کرے۔ {اور تمہارا آپس میں ایک دوسرے پر فخر کرنا} یعنی تم میں سے بعض اس کے ذریعے دوسروں پر فخر کرتے ہیں۔ کہا گیا ہے: جسمانی ساخت اور قوت پر۔ اور کہا گیا ہے: آباؤ اجداد پر فخر کرنے کی عربوں کی عادت کے مطابق حسب و نسب پر (۵)۔ "صحیح مسلم" میں نبی ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے فرمایا: "بیشک اللہ نے میری طرف وحی کی ہے کہ تم عاجزی اختیار کرو یہاں تک کہ کوئی کسی پر زیادتی نہ کرے، اور نہ ہی کوئی کسی پر فخر کرے" (۶)۔ اور آپ ﷺ سے صحیح طور پر ثابت ہے کہ آپ نے فرمایا: "میری امت میں چار چیزیں جاہلیت کے کاموں میں سے ہیں: حسب و نسب پر فخر کرنا..." (۷) حدیث۔ یہ سب پہلے گزر چکا ہے۔ {اور مال اور اولاد میں ایک دوسرے سے آگے بڑھنے کی کوشش کرنا} کیونکہ جاہلیت کا طریقہ تھا کہ وہ اولاد اور مال کی کثرت پر فخر کرتے تھے، جبکہ مومنوں کی کثرت ایمان اور اطاعت میں ہے (۸)۔ بعض متاخرین نے کہا: "کھیل" بچوں کے کھیل کی طرح ہے، "لہو" نوجوانوں کے لہو و لعب کی طرح ہے، "زینت" عورتوں کی زینت کی طرح ہے، "آپس کا فخر" ہمسروں کے فخر کی طرح ہے، اور "ایک دوسرے سے بڑھنے کی کوشش" 'دہقان' کی کثرت کی ہوس کی طرح ہے (۹)۔ کہا گیا ہے: اس کا مطلب یہ ہے کہ دنیا زوال اور فنا ہونے میں ان چیزوں کی طرح ہے (۱۰)۔ اور حضرت علی رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ انہوں نے عمار سے فرمایا: "دنیا پر غم نہ کھاؤ؛ کیونکہ دنیا چھ چیزیں ہیں: کھائی جانے والی چیزیں...

(۱) النکت والعیون ۵ / ۴۸۰۔ (۲) ۳۶۱/۸۔ (۳) النکت والعیون ۵ / ۴۸۰۔ (۴) زاد المسیر ۱۷۱/۸۔ (۵) النکت والعیون ۵ / ۴۸۰۔ (۶) مسلم (۲۸۶۵) : (۶۴)، اور سلف ۱۲۹/۱۱۔ (۷) اس حصے کا سابقہ صفحہ ۲۲۸۔ (۸) النکت والعیون ۵ / ۴۸۰۔ (۹) الدہقان، 'دال' کے کسرہ یا ضمہ کے ساتھ: تاجر، یہ فارسی سے معرب لفظ ہے۔ لسان العرب (دہق)۔ (۱۰) اعراب القرآن للنحاس ۴ / ۳۶۲۔

٢٦١ Surah Al-Hadid: Verses 20 - 21

...and drink, clothing, scent, mount, and marriage; for the best of its food is honey, which is the vomit of a fly, and the most of its drink is water, in which all animals are equal, and its best clothing is silk, which is the weaving of a worm, and the best scent is musk, which is the blood of a deer (gland), and the best mount is the horse, upon which men are killed, and as for marriage, it is women, which is [urinary] passage in passage, and by Allah, indeed a woman adorns her best parts intending by it her ugliest.

Then Allah Almighty struck a parable for it (worldly life) with crops in rain, saying: {Like the example of rain} meaning: rain {whose growth pleases the tillers} the "kuffar" (disbelievers/tillers) here are: the farmers; because they cover (yakfurun) the seeds. The meaning is that the life of this world is like crops that please those who look at them, due to their greenness from plenty of rain, then it soon becomes dry stubble as if it never was, and if it pleases the farmers, then it is the utmost of what is considered good (1). This parable has already passed in "Yunus" and "Al-Kahf" (2). And it was said: "al-kuffar" here means the disbelievers in Allah, Mighty and Majestic; because they are more amazed by the adornment of the world than the believers (3). And this is a good saying; for the origin of amazement is for them and in them, and from them it appears, and it is the veneration for the world and what is in it. Among the monotheists there are branches of that which arise from their desires, and it diminishes and becomes thin with them when they remember the hereafter. The position of the [letter] "kaf" [in "kamathali"] is nominative (raf') as an adjective (4).

{Then it withers} meaning: it dries after its greenness {and you see it turned yellow} meaning: changed from what it was of freshness. {Then it becomes [scattered] debris} meaning: crumbs and straw, so its beauty departs, likewise is the world of the disbeliever (5). {And in the Hereafter is severe punishment} meaning: for the disbelievers. Stopping here is good (6), and it begins:

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 5/127. (2) 10/477, and at verse (45) of Surah Al-Kahf. (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 5/127, and Tafsir Abi al-Layth 3/328. (4) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 5/127. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/480. (6) We did not find it.

२६१ सूरा अल-हदीद: आयतें 20 - 21

...और पेय, वस्त्र, सुगंध, सवारी, और विवाह; इसके भोजन में सबसे उत्तम शहद है जो एक मक्खी की उल्टी है, और इसका अधिकांश पेय जल है जिसमें सभी जानवर समान हैं, और इसका सबसे अच्छा वस्त्र रेशम है जो एक कीड़े की बुनाई है, और सबसे अच्छी सुगंध कस्तूरी है जो एक हिरण का खून है, और सबसे अच्छी सवारी घोड़ा है जिस पर पुरुष मारे जाते हैं, और जहाँ तक विवाह का प्रश्न है, वह स्त्रियाँ हैं जो मार्ग में मार्ग है, और अल्लाह की कसम, वास्तव में एक स्त्री अपने सबसे सुंदर अंगों को संवारती है और इससे उसका इरादा अपने सबसे कुरूप अंगों से होता है।

फिर अल्लाह तआला ने इसके लिए बारिश में फसलों के साथ एक उदाहरण दिया, कहा: {जैसे बारिश का उदाहरण} अर्थात: वर्षा {जिसकी उपज किसानों को प्रसन्न करती है} यहाँ 'कुफ्फार' (काफ़िर/किसान) का अर्थ है: किसान; क्योंकि वे बीजों को ढकते हैं। अर्थ यह है कि सांसारिक जीवन उस फसल की तरह है जो प्रचुर वर्षा के कारण अपनी हरियाली से देखने वालों को प्रसन्न करती है, फिर जल्द ही वह सूखी भूसी बन जाती है जैसे कि वह कभी थी ही नहीं, और यदि वह किसानों को प्रसन्न करती है तो यह उस चीज़ की पराकाष्ठा है जिसे अच्छा माना जाता है (1)। यह उदाहरण पहले "यूनुस" और "अल-कहफ़" में आ चुका है (2)। और यह कहा गया: यहाँ 'कुफ्फार' से तात्पर्य अल्लाह पर विश्वास न करने वालों से है; क्योंकि वे मोमिनों की तुलना में दुनिया की सजावट से अधिक प्रभावित होते हैं (3)। और यह एक अच्छी बात है; क्योंकि विस्मय का मूल उन्हीं के लिए और उन्हीं में है, और उन्हीं से यह प्रकट होता है, और यह दुनिया और उसमें जो कुछ भी है उसका सम्मान है। एकेश्वरवादियों में इसकी शाखाएँ उनकी इच्छाओं से उत्पन्न होती हैं, और जब वे आखिरत को याद करते हैं तो उनके पास यह कम और सूक्ष्म हो जाती है। [कामथली में] 'काफ' का स्थान विशेषण (सिफ़त) के रूप में रफ़ (नॉमिनिटिव) है (4)।

{फिर वह सूख जाता है} अर्थात: अपनी हरियाली के बाद सूख जाता है {तो तुम उसे पीला हुआ देखते हो} अर्थात: अपनी ताजगी से बदल गया। {फिर वह चूरा-चूरा हो जाता है} अर्थात: टुकड़े और भूसा, तो उसकी सुंदरता के बाद वह नष्ट हो जाता है, वैसे ही काफिर की दुनिया है (5)। {और आखिरत में कठोर दंड है} अर्थात: काफिरों के लिए। यहाँ रुकना अच्छा है (6), और शुरू होता है:

(1) अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान 5/127। (2) 10/477, और सूरा अल-कहफ की आयत (45) पर। (3) अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान 5/127, और तफसीर अबी अल-लैथ 3/328। (4)

अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान 5/127। (5) अल-नुकत वा अल-उयुन 5/480। (6) हमें यह नहीं मिला।

٢٦١ سورہ الحدید: آیات 20 - 21

...اور پینا، لباس، خوشبو، سواری اور نکاح؛ پس اس کا بہترین کھانا شہد ہے جو کہ ایک مکھی کی قے ہے، اور اس کا اکثر پینا پانی ہے جس میں تمام جانور برابر ہیں، اور اس کا بہترین لباس ریشم ہے جو کہ ایک کیڑے کا بننا ہے، اور بہترین خوشبو کستوری ہے جو کہ ایک ہرن کا خون ہے، اور بہترین سواری گھوڑا ہے جس پر مرد مارے جاتے ہیں، اور رہا نکاح تو وہ عورتیں ہیں جو کہ راستے میں راستہ ہے، اور اللہ کی قسم، بے شک عورت اپنے بہترین حصوں کو سنوارتی ہے اور اس سے اس کا ارادہ اپنے بدصورت ترین حصوں سے ہوتا ہے۔

پھر اللہ تعالیٰ نے اس کے لیے بارش میں فصل کی مثال دی، پس فرمایا: {جیسے بارش کی مثال} یعنی: مینہ {جس کی اگاوٹ کسانوں کو خوش کرتی ہے} یہاں 'کفار' (کفر کرنے والے/کسان) سے مراد: کسان ہیں؛ کیونکہ وہ بیجوں کو ڈھانپتے ہیں۔ معنی یہ ہے کہ دنیاوی زندگی اس فصل کی طرح ہے جو کثرت بارش کی وجہ سے اپنی ہریالی سے دیکھنے والوں کو خوش کرتی ہے، پھر جلد ہی وہ خشک بھوسا بن جاتی ہے گویا وہ کبھی تھی ہی نہیں، اور اگر وہ کسانوں کو خوش کر دے تو یہ اس چیز کی انتہا ہے جسے اچھا سمجھا جاتا ہے (1)۔ یہ مثال پہلے "یونس" اور "الکہف" میں گزر چکی ہے (2)۔ اور کہا گیا: یہاں 'کفار' سے مراد اللہ عزوجل کا انکار کرنے والے ہیں؛ کیونکہ وہ مومنوں کے مقابلے میں دنیا کی زینت سے زیادہ متاثر ہوتے ہیں (3)۔ اور یہ ایک اچھی بات ہے؛ کیونکہ تعجب کی اصل ان کے لیے اور ان ہی میں ہے، اور ان ہی سے یہ ظاہر ہوتا ہے، اور یہ دنیا اور جو کچھ اس میں ہے اس کی تعظیم ہے۔ موحدین میں اس کی شاخیں ان کی خواہشات سے پیدا ہوتی ہیں، اور جب وہ آخرت کو یاد کرتے ہیں تو ان کے ہاں یہ کم اور باریک ہو جاتی ہے۔ [کمثلی میں] 'کاف' کا مقام صفت کے طور پر رفع (حالتِ فاعلی) ہے (4)۔

{پھر وہ خشک ہو جاتی ہے} یعنی: اپنی ہریالی کے بعد خشک ہو جاتی ہے {پس تو اسے زرد دیکھتا ہے} یعنی: اپنی تازگی سے بدل گئی۔ {پھر وہ ریزہ ریزہ ہو جاتی ہے} یعنی: ٹکڑے اور بھوسا، پس اس کے حسن کے بعد وہ ختم ہو جاتا ہے، اسی طرح کافر کی دنیا ہے (5)۔ {اور آخرت میں سخت عذاب ہے} یعنی: کافروں کے لیے۔ یہاں وقف کرنا حسن ہے (6)، اور شروع ہوتا ہے:

(1) معانی القرآن للزجاج 5/ 127۔ (2) 10/ 477، اور سورہ الکہف کی آیت (45) کے پاس۔ (3) معانی القرآن للزجاج 5/ 127، اور تفسیر ابی اللیث 3/ 328۔ (4) معانی القرآن للزجاج 5/ 127۔ (5) النکت والعیون 5/ 480۔ (6) ہمیں یہ نہیں ملا۔

٢٦٢ Surah Al-Hadid: Verses 20 - 21

“And forgiveness from Allah and [His] pleasure” i.e., for the believers. Al-Farra’ said (1): “And in the Hereafter is a severe punishment and forgiveness” - its interpretation is: either severe punishment or forgiveness, so one does not stop at “severe”. “And what is the worldly life except the enjoyment of delusion” - this is an emphasis of what preceded, meaning: it deludes the disbelievers, but for the believer, the world is a means of reaching Paradise (2). It was said: working for the worldly life is the enjoyment of delusion, to discourage working for this world and encourage working for the hereafter.

Allah's saying: “Race toward forgiveness from your Lord” means: hasten with righteous deeds that necessitate forgiveness for you from your Lord (3). It was also said: hasten with repentance (4); because it leads to forgiveness, said by Al-Kalbi. It was also said: the first Takbir with the Imam, said by Makhul. It was also said: the first row (5). “And a Paradise whose width is like the width of the heavens and the earth” if they were joined together (6). Al-Hasan said: meaning all the heavens and earths spread out, each one next to the other. It was said: he means for one man, i.e., each one has a Paradise of this extent. Ibn Kaysan said: He meant by it one Paradise among the Paradises. And the width is less than the length, and it is the custom of the Arabs that they express the vastness of something by its width rather than its length. He said: As if the lands of Allah, though they are wide, are like the snare of a hunter to the fearful one who is sought.

All of this has passed in “Al-Imran” (7). Tariq ibn Shihab said: A group of people from Al-Hirah said to Umar: “Have you seen Allah’s saying: ‘and a Paradise whose width is like the width of the heaven and the earth’, then where is Hellfire?” Umar said to them: “Have you seen the night when it has turned away and the day has come, where is the night?” They said: “You have drawn from what is in the Torah like it” (8).

---

(1) In Ma'ani al-Qur'an for him, 3/135. (2) Al-Wasit, 4/252. (3) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas, 4/363. (4) Majma' al-Bayan by Al-Tabarsi, 27/155. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun, 5/481. (6) Tafsir al-Baghawi, 4/299. (7) 5/313 - 317, and the verse's citation preceded there at 5/315. (8) Citation preceded at 5/315.

२६२ सूरा अल-हदीद: आयत २० - २१

“अल्लाह की ओर से क्षमा और उसकी प्रसन्नता” अर्थात: ईमान वालों के लिए। अल-फर्रा ने कहा (१): “और परलोक में कठोर यातना और क्षमा है” - इसका अर्थ है: या तो कठोर यातना होगी या क्षमा, इसलिए “कठोर” पर रुकना नहीं चाहिए। “और सांसारिक जीवन धोखे की सामग्री के सिवा कुछ नहीं है” - यह पिछले कथन की पुष्टि है, अर्थात: यह काफिरों को धोखा देता है, जबकि मोमिन के लिए दुनिया जन्नत तक पहुँचने का एक साधन है (२)। कहा गया है: दुनियावी जीवन के लिए काम करना धोखे की सामग्री है, दुनिया के लिए काम करने से हतोत्साहित करने और आखिरत के लिए काम करने के लिए प्रोत्साहित करने के लिए।

अल्लाह का कथन: “अपने रब की ओर से क्षमा की ओर दौड़ो” का अर्थ है: उन नेक कामों में जल्दी करो जो तुम्हारे रब की ओर से तुम्हारे लिए क्षमा का कारण बनें (३)। यह भी कहा गया है: तौबा (पश्चाताप) में जल्दी करो (४); क्योंकि यह क्षमा की ओर ले जाता है, यह अल-कल्बी ने कहा। यह भी कहा गया है: इमाम के साथ पहली तकबीर, यह मखुल ने कहा। यह भी कहा गया है: पहली पंक्ति (५)। “और ऐसी जन्नत जिसकी चौड़ाई आकाश और पृथ्वी की चौड़ाई के समान है” यदि वे एक-दूसरे से जुड़ी हों (६)। अल-हसन ने कहा: इसका अर्थ है कि सभी आकाश और पृथ्वी फैले हुए हैं, हर एक अपने साथी के साथ। कहा गया है: इसका अर्थ एक व्यक्ति के लिए है, अर्थात प्रत्येक के पास इस विस्तार की एक जन्नत है। इब्न कैसन ने कहा: उनका मतलब जन्नतों में से एक जन्नत था। और चौड़ाई लंबाई से कम होती है, और अरबों की यह आदत है कि वे किसी चीज़ की विशालता को उसकी चौड़ाई से व्यक्त करते हैं, न कि उसकी लंबाई से। उन्होंने कहा: जैसे कि अल्लाह की ज़मीन, हालाँकि वह विशाल है, डरपोक व्यक्ति के लिए जिसे ढूँढा जा रहा हो, शिकारी के फंदे के समान है।

यह सब “आल-इमरान” में गुज़र चुका है (७)। तारिक बिन शिहाब ने कहा: अल-हीरा के कुछ लोगों ने उमर से कहा: “क्या आपने अल्लाह का यह कथन देखा है: ‘और ऐसी जन्नत जिसकी चौड़ाई आकाश और पृथ्वी की चौड़ाई के समान है’, तो नर्क कहाँ है?” उमर ने उनसे कहा: “क्या तुमने रात को देखा है जब वह चली जाती है और दिन आ जाता है, तो रात कहाँ होती है?” उन्होंने कहा: “आपने तौरात में जो है उसके जैसा ही उदाहरण दिया है” (८)।

---

(१) उनकी मानी अल-कुरान में ३/१३५। (२) अल-वसीत ४/२५२। (३) नहस द्वारा इराब अल-कुरान ४/३६३। (४) तबरसी द्वारा मजमा अल-बयान २७/१५५। (५) अल-नुकत वा अल-उयुन ५/४८१। (६)

तफसीर अल-बगवी ४/२९९। (७) ५/३१३ - ३१७, और काव्य पंक्ति का संदर्भ वहां ५/३१५ पर पहले दिया जा चुका है। (८) संदर्भ ५/३१५ पर पहले दिया जा चुका है।

٢٦٢ سورة الحديد: الآيتان ٢٠ - ٢١

﴿وَمَغْفِرَةٌ مِّنَ اللَّهِ وَرِضْوَانٌ﴾ یعنی: ایمان والوں کے لیے۔ اور الفراء نے کہا (1): "اور آخرت میں سخت عذاب اور مغفرت ہے" اس کی تقدیر (مراد) یہ ہے: یا تو سخت عذاب ہوگا یا مغفرت، لہذا «شَدِيدٌ» پر وقف نہیں کیا جائے گا۔ ﴿وَمَا الْحَيَوةُ الدُّنْيَا إِلَّا مَتَعُ الْغُرُورِ﴾ یہ اس بات کی تاکید ہے جو پہلے گزر چکی ہے، یعنی: یہ کافروں کو دھوکہ دیتی ہے، رہا مومن تو دنیا اس کے لیے جنت تک پہنچنے کا سامان ہے (2)۔ اور کہا گیا: دنیاوی زندگی کے لیے عمل کرنا دھوکے کا سامان ہے، تاکہ دنیا کے لیے عمل کرنے سے بیزاری پیدا ہو اور آخرت کے لیے عمل کرنے کی ترغیب دی جائے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿سَابِقُوا إِلَى مَغْفِرَةٍ مِّن رَّبِّكُمْ﴾ یعنی: ان نیک اعمال کی طرف جلدی کرو جو تمہارے رب کی طرف سے تمہارے لیے مغفرت کا باعث بنیں (3)۔ اور کہا گیا: توبہ کی طرف جلدی کرو (4)؛ کیونکہ یہ مغفرت کی طرف لے جاتی ہے، یہ الکلبی نے کہا۔ اور کہا گیا: امام کے ساتھ پہلی تکبیر، یہ مکحول نے کہا۔ اور کہا گیا: پہلی صف (5)۔ ﴿وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا كَعَرْضِ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ﴾ اگر ان کا بعض بعض سے ملا دیا جائے (6)۔ حسن نے کہا: یعنی تمام آسمان اور زمینیں پھیلی ہوئی ہیں، ہر ایک اپنے ساتھی کے ساتھ۔ اور کہا گیا: ایک آدمی کے لیے مراد ہے، یعنی ہر ایک کے لیے اس وسعت کی ایک جنت ہے۔ ابن کیسان نے کہا: اس سے مراد جنتوں میں سے ایک جنت ہے۔ اور عرض (چوڑائی) طول (لمبائی) سے کم ہوتی ہے، اور عربوں کی عادت ہے کہ وہ کسی چیز کی وسعت کو اس کے طول کے بجائے اس کے عرض سے ظاہر کرتے ہیں۔ انہوں نے کہا: گویا اللہ کی زمین باوجود وسیع ہونے کے، اس خوفزدہ کے لیے جسے ڈھونڈا جا رہا ہو، شکاری کے جال کے حلقے کی مانند ہے۔

یہ سب کچھ "آل عمران" میں گزر چکا ہے (7)۔ اور طارق بن شہاب نے کہا: اہل حیرہ کے کچھ لوگوں نے عمر (رضی اللہ عنہ) سے کہا: آپ نے اللہ عزوجل کا یہ فرمان دیکھا ہے: ﴿وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا كَعَرْضِ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ﴾ تو آگ (جہنم) کہاں ہے؟ عمر نے ان سے کہا: کیا تم نے رات کو دیکھا ہے جب وہ چلی جاتی ہے اور دن آ جاتا ہے تو رات کہاں ہوتی ہے؟ انہوں نے کہا: آپ نے تورات میں جو ہے اس جیسی ہی بات پیش کی ہے (8)۔

---

(۱) ان کی معانی القرآن میں ۳ / ۱۳۵۔ (۲) الوسیط ۴ / ۲۵۲۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۴ / ۳۶۳۔ (۴) مجمع البیان للطبرسي ۲۷ / ۱۵۵۔ (۵) النکت والعیون ۵ / ۴۸۱۔ (۶) تفسیر البغوي ۴ / ۲۹۹۔ (۷) ۵ / ۳۱۳ - ۳۱۷ ، اور شعر کی تخریج وہاں ۵ / ۳۱۵ پر گزر چکی ہے۔ (۸) تخریج ۵ / ۳۱۵ پر گزر چکی ہے۔

Surah Al-Hadid: Verses 21 - 24 263

"Prepared for those who believe in Allah and His messengers." This mentions only faith as a condition, which strengthens hope (1). It was said: Faith is stipulated here, but more was added in "Al-Imran" where He said: "Prepared for the righteous who spend [in the cause of Allah] during ease and adversity and who restrain anger and who pardon the people" [Verse: 134]. "That is the favor of Allah, which He bestows upon whom He wills." Meaning: Paradise is not attained nor entered except by the mercy and grace of Allah Almighty (2). This was previously mentioned in "Al-A'raf" (3) and elsewhere. "And Allah is the possessor of great bounty."

The words of the Almighty: "No disaster strikes upon the earth or among yourselves except that it is in a register before We bring it into being - indeed that, for Allah, is easy. In order that you not despair over what has eluded you and not exult [in pride] over what He has given you. And Allah does not like everyone self-deluded and boastful - [Those] who are stingy and enjoin upon people stinginess. And whoever turns away - then indeed, Allah is the Free of need, the Praiseworthy."

The words of the Almighty: "No disaster strikes upon the earth." Muqatil said: Drought and scarcity of plants and fruits. It was also said: Calamities affecting crops (4). "Or among yourselves" through illnesses and ailments, according to Qatadah. Ibn Hayyan said: Through the establishment of legal punishments (Hudud). It was also said: Hardship in livelihood, which is the meaning of Ibn Jurayj's narration (5). "Except that it is in a register" meaning in the Preserved Tablet (Al-Lawh Al-Mahfuz). "Before We bring it into being." The pronoun in "bring it into being" refers to the souls, the earth, the disasters, or all of them. Ibn Abbas said: Before He creates the disaster (6). Said ibn Jubayr said: Before He creates the earth and the soul (7). "Indeed that, for Allah, is easy" meaning creating all of that and preserving it all is "easy for Allah."

(1) Al-Wasit 4/252. (2) Tafsir Al-Baghawi 4/299. (3) 223/9. (4) Al-Nukat wal-'Uyun 5/481 without attributing it to Muqatil. "Al-Jawa'ih" is the plural of "Ja'ihah," which is a severe distress or great calamity that wipes out wealth due to drought or strife. Lisan al-Arab (j-w-h). (5) Al-Nukat wal-'Uyun 5/482 and following. Also narrated from Qatadah by Abd al-Razzaq in Tafsir 2/275 and Al-Tabari 22/419. (6) Tafsir Al-Baghawi 4/299, and narrated by Al-Tabari 22/420. (7) Tafsir Al-Baghawi 4/299 without attribution, and following.

सूरा अल-हदीद: आयत 21 - 24 263

"उन लोगों के लिए तैयार की गई है जो अल्लाह और उसके रसूलों पर ईमान लाए।" इसमें केवल ईमान की शर्त रखी गई है, जिससे आशा प्रबल होती है (1)। कहा गया है: यहाँ ईमान की शर्त रखी गई है, और 'आल इमरान' में इसमें और इजाफा किया गया है जहाँ फ़रमाया गया: "उन परहेजगारों के लिए तैयार की गई है जो खुशहाली और तंगी (दोनों हालतों) में खर्च करते हैं और गुस्से को पी जाने वाले हैं और लोगों को माफ करने वाले हैं" [आयत: 134]। "यह अल्लाह का फज़ल (अनुग्रह) है, जिसे वह चाहता है उसे देता है।" अर्थात: जन्नत अल्लाह तआला की रहमत और उसके फज़ल के बिना न तो पाई जा सकती है और न ही उसमें प्रवेश किया जा सकता है (2)। यह बात 'अल-अअराफ़' (3) और अन्य स्थानों पर पहले भी आ चुकी है। "और अल्लाह बड़े फज़ल वाला है।"

अल्लाह तआला का इरशाद है: "जमीन में या तुम्हारे अपने आप में कोई भी मुसीबत ऐसी नहीं आती जो एक किताब में (लिखी हुई) न हो, इससे पहले कि हम उसे पैदा करें। बेशक यह अल्लाह के लिए बहुत आसान है। ताकि तुम उस चीज़ पर ग़म न करो जो तुमसे जाती रही और उस चीज़ पर न इतराओ जो उसने तुम्हें दी है। और अल्लाह किसी इतराने वाले शेखीखोर को पसंद नहीं करता। वे लोग जो कंजूसी करते हैं और लोगों को कंजूसी का हुक्म देते हैं। और जो कोई मुंह मोड़े, तो बेशक अल्लाह बेनियत (बेपरवाह) और खूबियों वाला है।"

अल्लाह तआला का इरशाद है: "जमीन में कोई भी मुसीबत ऐसी नहीं आती।" मुक़ातिल ने कहा: अकाल और पौधों व फलों की कमी। कहा गया: फसलों की तबाही (4)। "और न ही तुम्हारे अपने आप में" यानी बीमारियों और कष्टों के माध्यम से, यह क़तादा का कथन है। इब्न हयान ने कहा: हदों (सजाओं) के कार्यान्वयन के माध्यम से। कहा गया: आजीविका की तंगी, और इब्न जुरैज की रिवायत का यही अर्थ है (5)। "मगर यह कि वह एक किताब में है" यानी लौह-ए-महफूज में। "इससे पहले कि हम उसे पैदा करें" इसमें 'उसे' ज़मीर (सर्वनाम) नफ़्स (जान), जमीन, मुसीबतों या इन सब की ओर लौटता है। इब्न अब्बास ने कहा: मुसीबत पैदा करने से पहले (6)। सईद बिन जुबैर ने कहा: जमीन और नफ़्स पैदा करने से पहले (7)। "बेशक यह अल्लाह के लिए बहुत आसान है" यानी इन सबका पैदा करना और हिफाजत करना "अल्लाह के लिए आसान है"।

(1) अल-वसीत 4/252। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 4/299। (3) 223/9। (4) अन-नुकात वल-उयून 5/481, मुक़ातिल का नाम लिए बिना। 'जवाइह': 'जाइहा' का बहुवचन है, जिसका अर्थ है वह बड़ी

मुसीबत या तबाही जो सूखे या फितने के कारण धन-संपत्ति को नष्ट कर दे। लिसान (ज-व-ह)। (5) अन-नुकात वल-उयून 5/482 और उसके बाद। क़तादा से इसे अब्द अल-रज्जाक ने तफ़सीर 2/275 और अल-तबरी 22/419 में रिवायत किया है। (6) तफ़सीर अल-बग़वी 4/299 और इसे अल-तबरी 22/420 ने रिवायत किया है। (7) तफ़सीर अल-बग़वी 4/299 बिना हवाले के और उसके बाद का हिस्सा भी वहीं से है।

سورة الحديد: آيات 21 - 24 263

"ان لوگوں کے لیے تیار کی گئی ہے جو اللہ اور اس کے رسولوں پر ایمان لائے۔" اس میں صرف ایمان کی شرط رکھی گئی ہے، جس سے امید مضبوط ہوتی ہے (1)۔ کہا گیا ہے: یہاں ایمان کی شرط رکھی گئی، اور 'آل عمران' میں اس پر اضافہ کیا گیا، چنانچہ فرمایا: "ان پرہیزگاروں کے لیے تیار کی گئی ہے جو خوشحالی اور تنگ دستی میں خرچ کرتے ہیں اور غصے کو پی جانے والے ہیں اور لوگوں کو معاف کرنے والے ہیں" [آیت: 134]۔ "یہ اللہ کا فضل ہے، جسے وہ چاہتا ہے اسے دیتا ہے۔" یعنی: جنت اللہ تعالیٰ کی رحمت اور اس کے فضل کے بغیر نہ تو حاصل کی جا سکتی ہے اور نہ ہی اس میں داخلہ ممکن ہے (2)۔ یہ بات 'الاعراف' (3) اور دیگر مقامات پر پہلے بھی گزر چکی ہے۔ "اور اللہ بڑے فضل والا ہے۔"

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: "زمین میں یا تمہاری اپنی جانوں میں کوئی بھی مصیبت ایسی نہیں آتی جو ایک کتاب میں (लिखी हुई) نہ ہو، اس سے پہلے کہ ہم اسے پیدا کریں۔ بیشک یہ اللہ کے لیے بہت آسان ہے۔ تاکہ تم اس چیز پر غم نہ کرو جو تمہارے ہاتھ سے جاتی رہی اور اس چیز پر نہ اتراؤ جو اس نے تمہیں عطا کی۔ اور اللہ کسی اترانے والے شیخی خور کو پسند نہیں کرتا۔ وہ لوگ جو کنجوسی کرتے ہیں اور لوگوں کو کنجوسی کا حکم دیتے ہیں۔ اور جو کوئی منہ موڑے، تو بیشک اللہ بے نیاز اور تعریف والا ہے۔"

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: "زمین میں کوئی بھی مصیبت ایسی نہیں آتی۔" مقاتل نے کہا: قحط اور پودوں و پھلوں کی کمی۔ کہا گیا: فصلوں کی تباہی (4)۔ "اور نہ ہی تمہاری اپنی جانوں میں" یعنی بیماریوں اور تکلیفوں کے ذریعے، یہ قتادہ کا قول ہے۔ ابن حیان نے کہا: حدود (سزاؤں) کے نفاذ کے ذریعے۔ کہا گیا: معاش کی تنگی، اور ابن جریج کی روایت کا یہی مطلب ہے (5)۔ "مگر یہ کہ

وہ ایک کتاب میں ہے" یعنی لوحِ محفوظ میں۔ "اس سے پہلے کہ ہم اسے پیدا کریں" اس میں 'اسے' کی ضمیر جانوں، زمین، مصیبتوں یا ان سب کی طرف لوٹتی ہے۔ ابن عباس نے کہا: مصیبت پیدا کرنے سے پہلے (6)۔ سعید بن جبیر نے کہا: زمین اور جان پیدا کرنے سے پہلے (7)۔ "بیشک یہ اللہ کے لیے بہت آسان ہے" یعنی ان سب کا پیدا کرنا اور حفاظت کرنا "اللہ کے لیے آسان ہے"۔

(1) الوسیط 4/252۔ (2) تفسیر البغوی 4/299۔ (3) 223/9۔ (4) النکت والعیون 5/481 مقاتل کی طرف نسبت کیے بغیر۔ 'جوائح': 'جائحہ' کی جمع ہے، جس سے مراد وہ بڑی مصیبت یا افتاد ہے جو خشک سالی یا فتنے کی وجہ سے مال و متاع کو تباہ کر دے۔ لسان (ج-و-ح)۔ (5) النکت والعیون 5/482 اور اس کے بعد بھی وہیں سے ہے۔ اسے قتادہ سے عبد الرزاق نے تفسیر 2/275 اور طبری 22/419 میں روایت کیا ہے۔ (6) تفسیر البغوی 4/299 اور طبری نے 22/420 میں اس کی تخریج کی ہے۔ (7) تفسیر البغوی 4/299 بغیر نسبت کے، اور اس کے بعد بھی وہیں سے ہے۔

٢٦٤ Surah Al-Hadid: Verses 22-24

Simple. Al-Rabi' bin Salih said: When Sa'id bin Jubayr (may Allah be pleased with him) was taken, I wept. He said: "What makes you weep?" I said: "I weep for what I see happening to you, and for where you are going." He said: "Do not weep; for it was in the knowledge of Allah that it would happen. Have you not heard the words of the Almighty: {No disaster strikes upon the earth or among yourselves...} the verse(1)." Ibn Abbas said: "When Allah created the Pen, He said to it: 'Write.' So it wrote what was to be until the Day of Resurrection(2)." Because of this verse, a group of virtuous people left off medicine in their illnesses and did not use it, trusting in their Lord and relying on Him. They said: "Allah already knew the days of illness and the days of health. If all of creation strove to decrease or increase that, they could not." Allah Almighty said: {No disaster strikes upon the earth or among yourselves except that it is in a register before We bring it into being}.

It has been said: This verse is connected to what preceded it, which is that Allah, glorified be He, made easy for them what happens to them in Jihad of killing and wounding, and He explained that what keeps them back from Jihad, such as the preservation of wealth and the loss that occurs in it, is all written and decreed with no way to prevent it. A person only has to comply with the command.

Then He disciplined them, saying this: {In order that you not despair over what has eluded you} i.e., so that you do not grieve over the provision that you missed. This is because if they know that the provision has already been allocated, they will not despair over what they missed of it. And on the authority of Ibn Mas'ud, the Prophet of Allah (peace be upon him) said: "None of you will find the taste of faith until he knows that what befell him was not to miss him, and what missed him was not to befall him," then he recited: {In order that you not despair over what has eluded you} (3). Meaning: so that you do not grieve over what you missed of this world, for it was not decreed for you, and if it had been decreed...

(1) Tafsir Abi al-Layth 3/328. (2) Preceding 1/358. (3) We did not find it like this in a raised (marfu') form [attributed directly to the Prophet], rather Abd al-Razzaq narrated it in Al-Musannaf (20082) - and through his path Al-Tabarani in Al-Kabir (8790) - from Ma'mar, from Qatada that Ibn Mas'ud said: "Three things, if they are in a person, he will find the sweetness of faith: leaving off arguing even when right, lying when joking, and knowing that what befell him was not to miss him, and what missed him was not to befall him." Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 1/55:

Narrated by Al-Tabarani, and Qatada did not hear from Ibn Mas'ud. End quote. Regarding this topic, from Jabir, he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "A servant does not believe until he believes in destiny, its good and its evil, until he knows that what befell him was not to miss him, and what missed him was not to befall him." Al-Tirmidhi said: A strange (gharib) hadith, we only know it from the hadith of Abdullah bin Maymun, and Abdullah bin Maymun is a narrator whose hadith is rejected (munkar al-hadith).

२६४ सूरा अल-हादीद: आयतें २२-२४

सरल। अर-रबी' बिन सालेह ने कहा: जब सईद बिन जुबैर (रज़ियल्लाहु अन्हु) को ले जाया गया, तो मैं रोने लगा। उन्होंने कहा: "तुम क्यों रो रहे हो?" मैंने कहा: "मैं उस पर रोता हूँ जो मैं आप पर बीतता देख रहा हूँ, और जहाँ आप जा रहे हैं।" उन्होंने कहा: "मत रोओ; क्योंकि यह अल्लाह के ज्ञान में था कि ऐसा होगा। क्या तुमने अल्लाह तआला का यह वचन नहीं सुना: {धरती पर या तुम्हारे अपने प्राणों में कोई मुसीबत ऐसी नहीं आती...} आयत(१)।" इब्न अब्बास ने कहा: "जब अल्लाह ने कलम बनाई, तो उससे कहा: 'लिख।' तो उसने वह सब लिख दिया जो कियामत के दिन तक होने वाला था(२)।" इस आयत के कारण, नेक लोगों के एक समूह ने अपनी बीमारियों में दवा छोड़ दी और उसका उपयोग नहीं किया, अपने रब पर भरोसा करते हुए और उस पर तवक्कुल करते हुए। उन्होंने कहा: "अल्लाह बीमारी के दिनों और स्वास्थ्य के दिनों को पहले से ही जानता था। यदि पूरी सृष्टि इसे घटाने या बढ़ाने का प्रयास करती, तो वे ऐसा नहीं कर पाते।" अल्लाह तआला ने फरमाया: {धरती पर या तुम्हारे अपने प्राणों में कोई मुसीबत ऐसी नहीं आती जो एक किताब में दर्ज न हो, इससे पहले कि हम उसे पैदा करें}।

यह कहा गया है: यह आयत उससे पहले वाली बात से संबंधित है, और वह यह है कि अल्लाह सुब्हानहु व तआला ने उनके लिए जिहाद में मारे जाने और घायल होने जैसी परेशानियों को आसान कर दिया, और यह स्पष्ट कर दिया कि जिहाद से पीछे हटने का कारण जैसे माल की रक्षा और उसमें होने वाला घाटा, सब कुछ लिखित और निर्धारित है जिसे टाला नहीं जा सकता। इंसान को केवल आदेश का पालन करना है।

फिर उसने उन्हें शिष्टाचार सिखाते हुए कहा: {ताकि तुम उस पर निराश न हो जो तुमसे छूट गया} यानी: ताकि तुम उस रिज़्क़ (जीविका) पर दुखी न हो जो तुम्हें नहीं मिला। ऐसा इसलिए है क्योंकि जब वे जानते हैं कि रिज़्क़ का फैसला हो चुका है, तो वे उसके छूट जाने पर निराश नहीं होंगे। और इब्न मसूद से रिवायत है कि अल्लाह के नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "तुममें से कोई भी ईमान का स्वाद तब तक नहीं चखेगा जब तक वह यह न जान ले कि जो उसे पहुँचा है वह उससे चूकने वाला नहीं था, और जो उससे चूक गया वह उसे पहुँचने वाला नहीं था," फिर आपने पढ़ा: {ताकि तुम उस पर निराश न हो जो तुमसे छूट गया}(३)। यानी: ताकि तुम उस पर दुखी न हो जो तुम्हें दुनिया में नहीं मिला, क्योंकि वह तुम्हारे लिए तय नहीं किया गया था, और अगर वह तय किया गया होता...

(१) तफ़सीर अबी अल-लैथ ३/३२८। (२) सल्फ़ १/३५८। (३) हमें यह इस तरह मरफ़ू(सीधे नबी से जुड़ा हुआ) नहीं मिला, बल्कि अब्द अल-रज्ज़ाक ने अल-मुसन्नफ़ (२००८२) में - और उनके माध्यम से अल-तबरानी ने अल-कबीर (८७९०) में - म'मर से, क़तादा से उल्लेख किया है कि इब्न मसूद ने कहा: "तीन चीज़ें ऐसी हैं, यदि वे किसी व्यक्ति में हों, तो वह ईमान की मिठास पाएगा: हक पर होते हुए भी बहस छोड़ देना, मजाक में झूठ बोलना, और यह जानना कि जो उसे पहुँचा है वह उससे चूकने वाला नहीं था, और जो उससे चूक गया वह उसे पहुँचने वाला नहीं था।" अल-हेशमी ने मजमा अल-ज़वाइद १/५५ में कहा: इसे अल-तबरानी ने रिवायत किया है, और क़तादा ने इब्न मसूद से नहीं सुना। इति। और इस विषय में जाबिर से रिवायत है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "कोई बंदा तब तक ईमान नहीं लाता जब तक कि वह तक़दीर पर ईमान न लाए, उसके भले और बुरे पर, यहाँ तक कि वह यह जान ले कि जो उसे पहुँचा है वह उससे चूकने वाला नहीं था, और जो उससे चूक गया वह उसे पहुँचने वाला नहीं था।" अल-तिर्मिज़ी ने कहा: यह हदीस गरीब है, हम इसे केवल अब्दुल्ला बिन मैमुन की हदीस से जानते हैं, और अब्दुल्ला बिन मैमुन मुनकर अल-हदीस हैं।

٢٦٤ سورہ الحدید: آیات ٢٢ - ٢٤

سہل۔ ربیع بن صالح نے کہا: جب سعید بن جبیر ؓ کو گرفتار کیا گیا تو میں رونے لگا، انہوں نے کہا: تمہیں کیا چیز رلا رہی ہے؟ میں نے کہا: میں آپ کی حالت دیکھ کر اور جس انجام کی طرف آپ جا رہے ہیں اس پر رو رہا ہوں۔ انہوں نے کہا: مت رو؛ کیونکہ اللہ کے علم میں یہ ہونا طے تھا۔ کیا تم نے اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد نہیں سنا: ﴿مَا أَصَابَ مِنْ مُصِيبَةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي أَنْفُسِكُمْ﴾ پوری آیت(١)۔ اور ابن عباسؓ نے فرمایا: جب اللہ نے قلم کو پیدا کیا تو اس سے فرمایا: لکھ۔ تو اس نے وہ سب لکھ دیا جو قیامت تک ہونے والا تھا(٢)۔ اور اس آیت کی وجہ سے نیک لوگوں کی ایک جماعت نے اپنی بیماریوں میں دوا چھوڑ دی اور اسے استعمال نہیں کیا، اپنے رب پر بھروسہ اور اس پر توکل کرتے ہوئے؛ انہوں نے کہا: اللہ بیماری کے دنوں اور صحت کے دنوں کو جانتا ہے، پس اگر تمام مخلوق اس میں کمی یا زیادتی کی کوشش کرے تو وہ اس پر قادر نہیں ہوں گے، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿مَا أَصَابَ مِنْ مُصِيبَةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي أَنْفُسِكُمْ إِلَّا فِي كِتَابٍ مِنْ قَبْلِ أَنْ نَبْرَأَهَا﴾۔

اور یہ کہا گیا ہے کہ: یہ آیت اپنے ماقبل سے جڑی ہوئی ہے، اور وہ یہ ہے کہ اللہ سبحانہ وتعالیٰ نے ان پر جہاد میں پیش آنے والے قتل اور زخم کی تکلیف کو ہلکا کر دیا، اور یہ واضح کر دیا کہ جہاد سے پیچھے ہٹانے والی چیزیں جیسے مال کی حفاظت اور اس میں ہونے والا نقصان، سب کچھ لکھ دیا گیا ہے اور مقدر ہے جس کا کوئی دفاع نہیں، انسان پر صرف حکم کی تعمیل لازم ہے۔

پھر اللہ نے انہیں ادب سکھاتے ہوئے یہ فرمایا: ﴿لِكَيْلَا تَأْسَوْا عَلَى مَا فَاتَكُمْ﴾ یعنی: تاکہ تم اس رزق پر غمگین نہ ہو جو تم سے فوت ہو گیا۔ اور یہ اس لیے ہے کہ جب وہ جان لیں گے کہ رزق سے فراغت ہو چکی ہے تو وہ اس پر غمگین نہیں ہوں گے جو ان سے فوت ہو گیا۔ اور ابن مسعودؓ سے روایت ہے کہ اللہ کے نبی ﷺ نے فرمایا: "تم میں سے کوئی ایمان کا ذائقہ نہیں پائے گا یہاں تک کہ

وہ یہ جان لے کہ جو اسے پہنچا وہ اس سے چوکنے والا نہ تھا، اور جو اس سے چوک گیا وہ اسے پہنچنے والا نہ تھا" پھر آپ نے تلاوت فرمائی: ﴿لِكَيْلَا تَأْسَوْا عَلَى مَا فَاتَكُمْ﴾(۳)۔ یعنی: تاکہ تم دنیا کی اس چیز پر غمگین نہ ہو جو تم سے فوت ہو گئی، کیونکہ وہ تمہارے لیے مقدر نہ تھی، اور اگر مقدر ہوتی...

(۱) تفسیر ابی اللیث ۳۲۸/۳۔ (۲) سابقہ ۳۵۸/۱۔ (۳) ہمیں یہ اس طرح مرفوعاً نہیں ملی، بلکہ عبد الرزاق نے المصنف (۲۰۰۸۲) میں - اور ان کے واسطے سے طبرانی نے الکبیر (۸۷۹۰) میں - معمر سے، انہوں نے قتادہ سے روایت کیا ہے کہ ابن مسعود نے فرمایا: تین چیزیں جس میں ہوں وہ ایمان کی مٹھاس پائے گا: حق پر ہوتے ہوئے جھگڑا چھوڑ دینا، مذاق میں جھوٹ بولنا، اور یہ جاننا کہ جو اسے پہنچا وہ اس سے چوکنے والا نہ تھا، اور جو اس سے چوک گیا وہ اسے پہنچنے والا نہ تھا۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد ۱/۵۵ میں کہا: اسے طبرانی نے روایت کیا ہے، اور قتادہ نے ابن مسعود سے نہیں سنا۔ اھ اور اس باب میں جابرؓ سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "کوئی بندہ اس وقت تک مومن نہیں ہو سکتا جب تک کہ وہ تقدیر کے خیر اور شر پر ایمان نہ لائے، یہاں تک کہ وہ جان لے کہ جو اسے پہنچا وہ اس سے چوکنے والا نہ تھا، اور جو اس سے چوک گیا وہ اسے پہنچنے والا نہ تھا"۔ ترمذی نے کہا: یہ حدیث غریب ہے، ہم اسے صرف عبد اللہ بن میمون کی حدیث سے جانتے ہیں، اور عبد اللہ بن میمون منکر الحدیث ہیں۔

265 Surat al-Hadid: Verses 23 - 24

...for what has escaped you ﴾nor exult in what He has given you﴿, i.e., of worldly life, as said by Ibn Abbas. Said bin Jubayr said: from well-being and abundance (1). It was narrated by Ikrima from Ibn Abbas: There is no one who does not grieve and rejoice, but the believer makes his affliction a matter of patience and his gain a matter of gratitude (2). The forbidden grief and joy are those in which one exceeds the limits of what is permissible. Allah Almighty said: ﴾And Allah does not love any self-deluded boaster﴿, i.e., arrogant about what he has been given of worldly life, boasting about it to people. The general reading is: "ātākum" with a long 'alif', meaning: He gave you of worldly life. This was chosen by Abu Hatim. Abu al-Aliya, Nasr bin Asim, and Abu Amr read it as: "atākum" with a short 'alif', and it was chosen by Abu Ubaid (3). It means: it came to you, and it is a counterpart to "fātakum" (escaped you), and for this reason, He did not say: "afātakum". Ja'far bin Muhammad al-Sadiq said: O son of Adam, why do you grieve over what is lost, for loss will not return it to you? Or why do you rejoice over what is present, for death will not leave it in your hands (4)? It was said to Buzurjmihr: O wise one! Why do you not grieve for what has passed, nor rejoice for what is coming? He said: Because what is past cannot be mended by tears, and what is coming cannot be made lasting by delight (5). Al-Fudayl ibn Iyad said concerning this meaning: The world is a destroyer and a provider; what it destroys has no return, and what it provides announces its departure. It is said: The "mukhtāl" (self-deluded) is the one who looks at himself with an eye of pride. And the "fakhūr" (boaster) is the one who looks at people with an eye of contempt. Both are hidden polytheism (shirk). The boaster is like a "musarrāh" (an animal whose udder is tied) so that milk gathers in it...

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/482, and it was narrated from Ibn Abbas by Al-Tabari 22/421, and Ibn Abi Hatim in Tafsir 10/3340 (18832). (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/482, and it was narrated from him by Ibn Abi Shaybah 13/373-374, and Al-Tabari 22/421. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/365, al-Qira'at fi al-Sab'ah p. 626, al-Taysir p. 208, and al-Hujjah for al-Farisi 6/275. (4) Tafsir al-Baghawi 4/299. (5) Majma' al-Bayan by al-Tabarsi 27/156, and 'al-habrah' means joy. Al-Qamus (habara). Buzurjmihr was the minister of Anushirvan, his name is composed of two parts: 'buzurg', which is the Arabicized form of 'buzurg' (Persian), meaning great; and 'mihr', meaning sun. Taj al-'Arus (bazraj), and I'jam al-A'lam by Mahmoud Mustafa pp. 73-74.

पृष्ठ २६५ सूरह अल-हदीद: आयत २३ - २४

...जो तुमसे छूट गया ﴿और न उन चीज़ों पर इतराओ जो उसने तुम्हें दी हैं﴾, यानी: दुनिया की चीज़ों पर, जैसा कि इब्न अब्बास ने कहा है। सईद बिन जुबैर ने कहा: सुख और समृद्धि से (१)। इकरिमा ने इब्न अब्बास से रिवायत की है: ऐसा कोई नहीं है जो दुखी या खुश न होता हो, लेकिन मोमिन अपनी मुसीबत पर सब्र करता है और अपनी उपलब्धि पर शुक्र अदा करता है (२)। मना किया गया दुख और खुशी वह है जिसमें इंसान उस हद को पार कर जाए जो जायज़ नहीं है। अल्लाह तआला ने फरमाया: ﴿और अल्लाह किसी भी अहंकारी डींग मारने वाले को पसंद नहीं करता﴾, यानी: दुनिया की दी गई चीज़ों पर घमंड करने वाला, लोगों के सामने उन पर गर्व करने वाला। आम पाठ (क़िरात) "आताकुम" (ātākum) है अलिफ खींचकर, यानी: उसने तुम्हें दुनिया की चीज़ें दीं। इसे अबू हातिम ने चुना है। अबू अल-आलिया, नस्र बिन आसिम और अबू अम्र ने इसे "अताकुम" (atākum) संक्षिप्त अलिफ के साथ पढ़ा है, और इसे अबू उबैद ने चुना है (३)। इसका अर्थ है: वह तुम्हारे पास आया, और यह "फ़ातकुम" (जो तुमसे छूट गया) के बराबर है, और इसी कारण उसने "अफ़ातकुम" नहीं कहा। जाफ़र बिन मुहम्मद अल-सादिक ने कहा: ऐ आदम के बेटे, तुम उस चीज़ पर क्यों अफ़सोस करते हो जो खो गई है, क्योंकि उसे खोना उसे वापस नहीं लाएगा? या तुम उस चीज़ पर क्यों खुश होते हो जो मौजूद है, क्योंकि मौत उसे तुम्हारे हाथों में नहीं छोड़ेगी (४)? बुज़ुर्जिमिह्र से कहा गया: ऐ हकीम! आप गुज़री हुई चीज़ पर दुखी क्यों नहीं होते, और आने वाली चीज़ पर खुश क्यों नहीं होते? उन्होंने कहा: क्योंकि जो गुज़र चुका है उसे आंसुओं से सुधारा नहीं जा सकता, और जो आने वाला है उसे खुशी से स्थायी नहीं बनाया जा सकता (५)। फ़ुदैल इब्न अयाद ने इस अर्थ में कहा: दुनिया मिटाने वाली और देने वाली है; जो उसने मिटा दिया उसकी वापसी नहीं है, और जो उसने दिया वह विदाई की घोषणा करता है। कहा जाता है: "मुख्ताल" (अहंकारी) वह है जो खुद को गर्व की नज़र से देखता है। और "फ़ख़ूर" (डींग मारने वाला) वह है जो लोगों को हिकारत (तिरस्कार) की नज़र से देखता है। और दोनों ही गुप्त शिर्क(अल्लाह के साथ किसी को शरीक करना) हैं। घमंडी व्यक्ति "मुसर्राह" (वह पशु जिसके थन बांध दिए जाते हैं) के समान है जिसके थन इसलिए बांध दिए जाते हैं ताकि उसमें दूध जमा हो जाए...

(१) अल-नुकत व अल-'उयुन ५/४८२, और इसे इब्न अब्बास से अल-तब़री २२/४२१, और इब्न अबी हातिम ने तफ़सीर १०/३३४० (१८८३२) में उद्धृत किया है। (२) अल-नुकत व अल-'उयुन ५/४८२, और इसे इब्न अबी शयबाह १३/३७३-३७४, और अल-तब़री २२/४२१ ने रिवायत किया है। (३) इ'राब

अल-कुरान अल-नह्हास ४/३६५, अल-किरात फ़ी अल-सबअह पृ. ६२६, अल-तयसीर पृ. २०८, और अल-हुज्जाह अल-फ़ारिसी ६/२७५। (४) तफ़सीर अल-बग़वी ४/२९९। (५) मजमा अल-बयान अल-तबरसी २७/१५६, और 'ह़बरह' का अर्थ खुशी है। अल-कामूस (ह़बर)। बुज़ुर्जिमिह़: अनुशीखां का वज़ीर, उसका नाम दो भागों से बना है: 'बुज़ुर्ग', जो फारसी शब्द 'बुज़ुर्ग' का अरबी रूप है, जिसका अर्थ है महान; और 'मिह्र', जिसका अर्थ है सूरज। ताज अल-अरूस (बज़्रज), और इ'जाम अल-अलाम महमूद मुस्तफ़ा पृ. ७३-७४।

صفحہ ۲۶۵ سورۃ الحدید: آیات ۲۳ - ۲۴

...تم سے فوت ہو گیا ﴿اور نہ ان چیزوں پر اتراؤ جو اس نے تمہیں دی ہیں﴾، یعنی: دنیا میں سے، یہ ابن عباس کا قول ہے۔ سعید بن جبیر نے کہا: عافیت اور خوشحالی میں سے (۱)۔ عکرمہ نے ابن عباس سے روایت کیا ہے: کوئی ایسا نہیں ہے جو غمگین اور خوش نہ ہوتا ہو، لیکن مومن اپنی مصیبت پر صبر کرتا ہے اور اپنی غنیمت (کامیابی) پر شکر ادا کرتا ہے (۲)۔ وہ غم اور خوشی جس سے منع کیا گیا ہے وہ ہیں جن میں انسان ان حدود سے تجاوز کر جائے جو جائز نہیں ہیں، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿اور اللہ کسی بھی تکبر کرنے والے، شیخی خورے کو پسند نہیں کرتا﴾، یعنی: جو کچھ اسے دنیا سے دیا گیا ہے اس پر تکبر کرنے والا، اور اس پر لوگوں کے سامنے فخر کرنے والا۔ عام قرأت "آتاکم" (مد کے ساتھ) ہے، یعنی: اس نے تمہیں دنیا میں سے عطا کیا۔ اسے ابو حاتم نے پسند کیا ہے۔ اور ابو العالیہ، نصر بن عاصم اور ابو عمرو نے "اتاکم" (بغیر مد کے) پڑھا ہے، اور اسے ابو عبید نے منتخب کیا ہے (۳)۔ یعنی: وہ تمہارے پاس آیا، اور یہ "فاتکم" کے برابر ہے، اور اسی وجہ سے اس نے "افاتکم" نہیں کہا۔ جعفر بن محمد الصادق نے فرمایا: اے ابن آدم، تجھے کیا ہوا کہ تو اس چیز پر افسوس کرتا ہے جو کھو گئی ہے جسے فوت ہونا تجھے واپس نہیں دلا سکتا؟ یا تو اس چیز پر خوش ہوتا ہے جو موجود ہے جسے موت تیرے ہاتھوں میں نہیں چھوڑے گی (۴)؟ بزرجمہر سے کہا گیا: اے حکیم! تجھے کیا ہوا کہ تو اس پر غم نہیں کرتا جو گزر گیا، اور نہ اس پر خوش ہوتا ہے جو آنے والا ہے؟ اس نے کہا: اس لیے کہ جو گزر گیا اسے آنسوؤں سے درست نہیں کیا جا سکتا، اور جو آنے والا ہے اسے خوشی کے ذریعے ہمیشہ باقی نہیں رکھا جا سکتا (۵)۔ فضیل بن عیاض نے اسی معنی میں کہا: دنیا مٹانے والی اور فائدہ دینے والی ہے، پس جو اس نے مٹا دیا اس کی واپسی نہیں، اور جو اس نے فائدہ دیا وہ کوچ کا اعلان کرتا ہے۔ اور کہا

گیا ہے: "مختال" (تکبر کرنے والا) وہ ہے جو اپنی طرف فخر کی نظر سے دیکھتا ہے۔ اور "فخور" (شیخی خور) وہ ہے جو لوگوں کی طرف حقارت کی نظر سے دیکھتا ہے۔ اور یہ دونوں پوشیدہ شرک ہیں۔ اور فخر کرنے والا اس "مصرّاہ" (وہ جانور جس کے تھن باندھ دیے جاتے ہیں) کے مانند ہے جس کے تھن اس لیے باندھے جاتے ہیں تاکہ اس میں دودھ جمع ہو جائے...

(۱) النکت والعیون ۵/ ۴۸۲، اور اسے ابن عباس سے الطبری نے ۲۲/ ۴۲۱، اور ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر ۱۰/ ۳۳۴۰ (۱۸۸۳۲) میں روایت کیا ہے۔ (۲) النکت والعیون ۵/ ۴۸۲، اور اسے ابن ابی شیبہ ۱۳/ ۳۷۳ - ۳۷۴، اور الطبری ۲۲/ ۴۲۱ نے روایت کیا ہے۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۴/ ۳۶۵، والقراءۃ فی السبعۃ ص ۶۲۶، والتیسیر ص ۲۰۸، والحجۃ للفارسی ۶/ ۲۷۵۔ (۴) تفسیر البغوی ۴/ ۲۹۹۔ (۵) مجمع البیان للطبرسی ۲۷/ ۱۵۶، اور "الحبرۃ" کا معنی خوشی ہے۔ القاموس (حبر)۔ بزرجمہر: انوشیروان کا وزیر تھا، اس کا نام دو حصوں سے مرکب ہے: "بزرج"، جو بزرک کا معرب ہے یعنی بڑا۔ اور "مہر" بمعنی سورج۔ تاج العروس (بزرج)، اور اعجام الاعلام لمحمود مصطفی ص ۷۳ - ۷۴۔

Page 266 Surah Al-Hadid: Verses 23 - 24

...milk, so the buyer imagines that this is customary when it is not so; likewise, he who sees in himself a state and adornment while he is a pretender, he is the boastful. Allah Almighty's saying: {Those who are stingy}: meaning, He does not like the arrogant {who are stingy}. Thus, {those who} is in the genitive case, as an adjective for 'arrogant'(1). It was said: it is in the nominative case as a subject(2), meaning: those who are stingy, Allah is independent of them. It was said: He meant the leaders of the Jews who were stingy in explaining the description of Muhammad ﷺ found in their books; so that people would not believe in him, and their livelihood would disappear, as stated by Al-Suddi and Al-Kalbi. Said bin Jubayr said: {Those who are stingy} means: with knowledge(3) {and command people to be stingy} meaning: not to teach people anything. Zayd bin Aslam said: It is stinginess in performing the right of Allah, Mighty and Majestic. And it was said: It is stinginess with charity and duties, as stated by Amir bin Abdullah Al-Ash'ari. Tawus said: It is stinginess with what is in one's hands(4). These three sayings are close in meaning. The thinkers distinguished between stinginess and generosity with two differences: First: the stingy person is one who finds pleasure in withholding, while the generous person is one who finds pleasure in giving. Second: the stingy person is one who gives when asked, while the generous person is one who gives without being asked. {And whoever turns away} meaning: from faith {then indeed Allah is Free of need of him}(5). It is also possible that when He encouraged charity, He informed them that those who are stingy with it, and command people to be stingy with it, then indeed Allah is independent of them. The general reading (qira'ah) is: "al-bukhl" with a damma on the 'ba' and a sukun on the 'kha'. Anas, Ubayd bin Umayr, Yahya bin Ya'mar, Mujahid, Humayd, Ibn Muhaysin, Hamza, and al-Kisa'i read it as: "al-bakhal".

(1) Tafsir al-Baghawi 4/299. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/366. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/482. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/482, and what follows it also. (5) Tafsir Abi al-Layth 3/329.

पृष्ठ २६६ सूरह अल-हदीद: आयत २३ - २४

...दूध, तो खरीदार यह कल्पना करता है कि यह प्रथागत है जबकि ऐसा नहीं है; इसी तरह, वह जो अपने आप में एक अवस्था और श्रृंगार देखता है जबकि वह एक ढोंगी है, वह घमंडी है। अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {जो कंजूसी करते हैं}: यानी, वह घमंडी {जो कंजूसी करते हैं} को पसंद नहीं करता। इस प्रकार, {जो} कर्मकारक (genitive case) में है, 'घमंडी' के विशेषण के रूप में(१)। यह कहा गया: यह कर्ताकारक (nominative case) में है(२), यानी: जो कंजूसी करते हैं, अल्लाह उनसे बेनवाज़ (स्वतंत्र) है। यह कहा गया: उनका अर्थ यहूदियों के उन नेताओं से था जो अपनी पुस्तकों में मुहम्मद ﷺ के वर्णन को स्पष्ट करने में कंजूसी करते थे; ताकि लोग उन पर विश्वास न करें, और उनकी आजीविका समाप्त हो जाए, जैसा कि सुद्दी और कल्बी ने कहा। सईद बिन जुबैर ने कहा: {जो कंजूसी करते हैं} का अर्थ है: ज्ञान के साथ(३) {और लोगों को कंजूसी करने का आदेश देते हैं} अर्थात: लोगों को कुछ भी न सिखाने के लिए। ज़ैद बिन असलम ने कहा: यह अल्लाह, शक्तिशाली और प्रतापी के अधिकार को निभाने में कंजूसी है। और यह कहा गया: यह दान और कर्तव्यों के साथ कंजूसी है, जैसा कि आमिर बिन अब्दुल्ला अल-अशरी ने कहा। ताऊस ने कहा: यह उसके साथ कंजूसी है जो उसके हाथों में है(४)। ये तीनों बातें अर्थ में निकट हैं। विचारकों ने कंजूसी और उदारता के बीच दो अंतर बताए हैं: पहला: कंजूस वह है जिसे रोकने में आनंद मिलता है। और उदार वह है जिसे देने में आनंद मिलता है। दूसरा: कंजूस वह है जो मांगे जाने पर देता है, जबकि उदार वह है जो बिना मांगे देता है। {और जो मुँह फेर लेता है} यानी: ईमान से {तो निश्चित रूप से अल्लाह उससे बेनवाज़ है}(५)। यह भी संभव है कि जब उसने दान के लिए प्रोत्साहित किया, तो उसने उन्हें सूचित किया कि जो लोग इसके साथ कंजूसी करते हैं, और लोगों को इसके साथ कंजूसी करने का आदेश देते हैं, तो वास्तव में अल्लाह उनसे बेनवाज़ है। आम पाठ (क़िरात) है: "अल-बुख्ल" 'बा' पर दम्मा और 'खा' पर सुकून के साथ। अनस, उबैद बिन उमैर, याह्या बिन यामर, मुजाहिद, हुमैद, इब्न मुहयसिन, हमज़ा और अल-किसाई ने इसे "अल-बखल" के रूप में पढ़ा।

(१) तफ़सीर अल-बग़वी ४/२९९। (२) इराब अल-कुरान अल-नहस द्वारा ४/३६६। (३) अल-नुकत वा अल-उयुन ५/४८२। (४) अल-नुकत वा अल-उयुन ५/४८२, और इसके बाद का भी। (५) तफ़सीर अबी अल-लैथ ३/३२९।

صفحہ ٢٦٦ سورہ الحدید: آیت ٢٣ - ٢٤

...دودھ، تو خریدار یہ گمان کرتا ہے کہ یہ معمول کے مطابق ہے حالانکہ ایسا نہیں ہے؛ اسی طرح وہ شخص جو اپنے آپ میں کوئی حالت اور زینت دیکھتا ہے جبکہ وہ اس کا دعویدار ہے، تو وہ فخر کرنے والا (متکبر) ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿الَّذِينَ يَبْخَلُونَ﴾ یعنی: وہ اترانے والے ﴿الَّذِينَ يَبْخَلُونَ﴾ (جو بخل کرتے ہیں) کو پسند نہیں فرماتا۔ پس ﴿الَّذِينَ﴾ حالتِ جر میں ہے، 'مختال' (اترانے والے) کی صفت کے طور پر(١)۔ اور کہا گیا: یہ مبتدا ہونے کی وجہ سے حالتِ رفع میں ہے(٢)، یعنی: جو بخل کرتے ہیں تو اللہ ان سے بے نیاز ہے۔ کہا گیا: اس سے مراد یہودیوں کے وہ سردار تھے جو اپنی کتابوں میں موجود محمد ﷺ کی صفت بیان کرنے میں بخل کرتے تھے؛ تاکہ لوگ آپ پر ایمان نہ لائیں اور ان کی کمائی (مراعات) ختم نہ ہو جائے، یہ سدی اور کلبی کا قول ہے۔ سعید بن جبیر نے کہا: ﴿الَّذِينَ يَبْخَلُونَ﴾ کا مطلب ہے: علم کے ساتھ(٣) ﴿وَيَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبُخْلِ﴾ یعنی: لوگوں کو کچھ نہ سکھانے کا حکم دیتے ہیں۔ زید بن اسلم نے کہا: یہ اللہ عزوجل کا حق ادا کرنے میں بخل ہے۔ اور کہا گیا: یہ صدقہ اور واجبات میں بخل ہے، یہ عامر بن عبداللہ الاشعری کا قول ہے۔ طاؤس نے کہا: یہ ان چیزوں میں بخل ہے جو اس کے ہاتھوں میں ہیں(٤)۔ یہ تینوں اقوال معنی میں ایک دوسرے کے قریب ہیں۔ اہلِ فکر نے بخل اور سخاوت کے درمیان دو فرق بیان کیے ہیں: پہلا: بخیل وہ ہے جو روک کر رکھنے میں لذت محسوس کرتا ہے۔ اور سخی وہ ہے جو دینے میں لذت محسوس کرتا ہے۔ دوسرا: بخیل وہ ہے جو مانگنے پر دیتا ہے، اور سخی وہ ہے جو بن مانگے دیتا ہے۔ ﴿وَمَن يَتَوَلَّ﴾ یعنی: ایمان سے ﴿FĀINNA ALLĀHA GHANIYYUN ‘ANHU﴾(٥) (تو بے شک اللہ اس سے بے نیاز ہے)۔ یہ بھی جائز ہے کہ جب اللہ نے صدقہ پر ابھارا تو انہیں آگاہ کر دیا کہ جو لوگ اس میں بخل کرتے ہیں اور لوگوں کو اس کا حکم دیتے ہیں، تو یقیناً اللہ ان سے

بے نیاز ہے۔ عام قراءت ہے: «بالبُخْل» باء پر ضمہ اور خاء کے سکون کے ساتھ اور انس، عبید بن عمیر، یحییٰ بن یعمر، مجاہد، حمید، ابن محیصن، حمزہ اور کسائی نے اسے «بِالبَخَل» پڑھا ہے۔

(١) تفسیر البغوی ٢٩٩/٤۔ (٢) اعراب القرآن للنحاس ٣٦٦/٤۔ (٣) النکت والعیون ٤٨٢/٥۔ (٤) النکت والعیون ٤٨٢/٥، اور اس کے بعد والا بھی اسی سے ہے۔ (٥) تفسیر ابی اللیث ٣٢٩/٣۔

267 Surah Al-Hadid: Verses 24 - 26

...with two fat'has(1), and it is the dialect of the Ansar. Abu al-Aliya and Ibn al-Samayfa' read "bi-al-bakhal" with a fat'ha on the 'ba' and a sukun on the 'kha'. And from Nasr bin Asim: "al-bukhl" with two dammas, and all of these are well-known dialects. The difference between stinginess (al-bukhl) and greed (al-shuhh) was previously mentioned at the end of "Al Imran"(2). Nafi' and Ibn 'Amir read: "Verily Allah is the Rich, the Praiseworthy" without "huwa" (he)(3). The rest read: "huwa al-ghani" (He is the Rich), where "huwa" is a pronoun of separation (fasl). It is also permissible for it to be a subject (mubtada'), with "al-ghani" being its predicate (khabar), and the entire clause being the predicate of "inna". For those who omit it, it is better for it to be a pronoun of separation, because omitting a pronoun of separation is easier than omitting a subject(4).

His Saying, the Exalted: {We have already sent Our messengers with clear evidences and sent down with them the Scripture and the balance that the people may maintain [their affairs] in justice. And We sent down iron, wherein is great military might and benefits for the people, and so that Allah may make evident those who support Him and His messengers unseen. Indeed, Allah is Powerful and Exalted in Might (25). And We have already sent Noah and Abraham and placed in their descendants prophethood and scripture; and among them is he who is guided, but many of them are defiantly disobedient (26).}

His Saying, the Exalted: {We have already sent Our messengers with clear evidences} i.e., with clear miracles and manifest laws(5). It was also said: Sincerity to Allah the Exalted in worship, establishing prayer, and giving zakat; this is what the messengers called for, from Noah onwards down to Muhammad ﷺ. {And We sent down with them the Scripture} i.e., the Books, meaning: We revealed to them the news of what was before them. {And the balance} Ibn Zaid said: It is what is used for weighing and dealing(6) {that the people may maintain [their affairs] in justice} i.e., with fairness in their transactions(7). His saying: "with justice"

(1) Al-Sab'a p. 233, and Al-Taysir p. 96. (2) 5 / 441. (3) Al-Sab'a p. 627, and Al-Taysir p. 208. (4) Al-Hujja by Al-Farsi 6 / 276. (5) Al-Kashshaf 4 / 66. (6) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4 / 367. (7) Tafsir Abi al-Layth 3 / 329.

पृष्ठ २६७ सूरह अल-हदीद: आयत २४ - २६

...दो फतह (ज़बर) के साथ(१), और यह अंसार की बोली है। अबू अल-आलिया और इब्न अल-समयफ़ा' ने "बिल्-बखल" (बा पर फतह और खा पर सुकून के साथ) पढ़ा है। और नस्र बिन आसिम से: "अल-बुख्लु" (दो धम्म यानी पेश के साथ), और ये सभी प्रसिद्ध बोलियाँ हैं। कंजूसी (बुख्ल) और लालच (शुह) के बीच का अंतर पहले "आल इमरान" के अंत में बताया जा चुका है(२)। नाफ़े और इब्न आमिर ने पढ़ा: "बेशक अल्लाह ही बेनयाज़ और खूबियों वाला है" (इन्नल-ल्लाहा अल-ग़निय्युल-हमीद) बिना "हुवा" (वह) के(३)। बाकियों ने पढ़ा: "हुवा अल-ग़निय्यु" (वही बेनयाज़ है) इस आधार पर कि यह ज़मीर-ए-फस्ल है। यह मुब्तदा (विषय) भी हो सकता है, और "अल-ग़निय्यु" उसकी ख़बर (विधेय), और पूरा जुमला "इन्ना" की ख़बर हो। जिन्होंने इसे हटा दिया है, उनके लिए बेहतर है कि इसे ज़मीर-ए-फस्ल माना जाए; क्योंकि फस्ल को हटाना मुब्तदा को हटाने से आसान है(४)।

अल्लाह तआला का फरमान है: {बेशक हमने अपने रसूलों को वाज़ेह दलीलों के साथ भेजा और उनके साथ किताब और तराजू (मीज़ान) उतारी ताकि लोग इंसाफ़ पर कायम रहें, और हमने लोहा उतारा जिसमें सख्त जंग (ताकत) और लोगों के लिए फायदे हैं, और ताकि अल्लाह जान ले कि कौन बिन देखे उसकी और उसके रसूलों की मदद करता है। बेशक अल्लाह कुव्वत वाला ज़बरदस्त है (२५)। और बेशक हमने नूह और इब्राहिम को भेजा और उनकी औलाद में नबुव्वत और किताब रख दी, तो उनमें से कुछ हिदायत पाने वाले हैं और उनमें से अक्सर नाफरमान हैं (२६)।}

अल्लाह तआला का फरमान: {बेशक हमने अपने रसूलों को वाज़ेह दलीलों के साथ भेजा} यानी: साफ़ मोजज़ों और ज़ाहिर शरीअतों के साथ(५)। और कहा गया है: इबादत में अल्लाह तआला के लिए इखलास, नमाज़ कायम करना और ज़कात देना, इसी की रसूलों ने दावत दी, नूह से लेकर मुहम्मद ﷺ तक। {और उनके साथ किताब उतारी} यानी: किताबें, यानी: हमने उनकी तरफ उनसे पहले की खबरों की वह्य भेजी। {और तराजू} इब्न ज़ैद ने कहा: यह वह चीज़ है जिससे तौला और लेन-देन किया जाता है(६) {ताकि लोग इंसाफ़ पर कायम रहें} यानी: अपने मामलात में अदल के साथ(७)। और उनका कहना: "इंसाफ़ के साथ"

(१) अल-सबआ पृ. २३३, और अल-तयसीर पृ. ९६। (२) ५ / ४४१। (३) अल-सबआ पृ. ६२७, और अल-तयसीर पृ. २०८। (४) अल-हुज्जाह अल-फारसी ६ / २७६। (५) अल-कशाफ ४ / ६६। (६) इराब अल-कुरान अन-नहहास ४ / ३६७। (७) तफसीर अबी अल-लैथ ३ / ३२९।

صفحہ ۲٦۷ سورہ الحدید: آیات ۲٤ - ۲٦

...دو فتحوں (زبر) کے ساتھ(۱)، اور یہ انصار کی لغت ہے۔ ابو العالیہ اور ابن السمیفع نے «بِالْبَخَلِ» (باء پر زبر اور خاء پر جزم کے ساتھ) پڑھا ہے۔ اور نصر بن عاصم سے مروی ہے: «الْبُخْلِ» (دو پیش کے ساتھ)، اور یہ سب مشہور لغتیں ہیں۔ بخل اور شح (لالچ) کے درمیان فرق پہلے «آل عمران» کے آخر میں گزر چکا ہے(۲)۔ نافع اور ابن عامر نے پڑھا: «فإِنَّ اللهَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ» لفظ «هُوَ» کے بغیر(۳)۔ جبکہ باقی قراء نے: «هُوَ الْغَنِيُّ» پڑھا، اس بنیاد پر کہ «هُوَ» ضمیرِ فصل ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ مبتدا ہو اور «الْغَنِيُّ» اس کی خبر، और पूरा जुमला «إِنَّ» کی خبر ہو۔ اور جنہوں نے اسے حذف کیا ہے، ان کے نزدیک بہتر یہی ہے کہ اسے فصل مانا جائے؛ کیونکہ فصل کو حذف کرنا مبتدا کو حذف کرنے سے زیادہ آسان ہے(٤)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ وَأَنزَلْنَا الْحَدِيدَ فِيهِ بَأْسٌ شَدِيدٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ وَلِيَعْلَمَ اللهُ مَن يَنصُرُهُ وَرُسُلَهُ بِالْغَيْبِ إِنَّ اللهَ قَوِيٌّ عَزِيزٌ (۲۵) وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا وَإِبْرَاهِيمَ وَجَعَلْنَا فِي ذُرِّيَّتِهِمَا النُّبُوَّةَ وَالْكِتَابَ فَمِنْهُم مُّهْتَدٍ وَكَثِيرٌ مِّنْهُمْ فَاسِقُونَ (۲٦)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ﴾ یعنی: واضح معجزات اور ظاہر شریعتوں کے ساتھ(۵)۔ اور کہا گیا ہے: عبادت में اللہ تعالیٰ کے لیے اخلاص، نماز قائم کرنا اور زکوٰۃ دینا، رسولوں نے اسی کی دعوت دی، نوح علیہ السلام سے لے کر محمد ﷺ تک۔ ﴿وَأَنزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ﴾ یعنی: کتابیں، یعنی: ہم نے ان کی طرف ان سے پہلے کے حالات کی وحی بھیجی۔ ﴿وَالْمِيزَانَ﴾ ابن زید نے کہا: یہ وہ چیز ہے جس سے تولا اور لین دین کیا جاتا ہے(٦) ﴿لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ﴾ یعنی: اپنے معاملات میں عدل کے ساتھ(۷)۔ اور ان کا قول: «بِالْقِسْطِ»

(١) السبعه ص ٢٣٣، اور التيسير ص ٩٦. (٢) ٥ / ٤٤١. (٣) السبعه ص ٦٢٧، اور التيسير ص ٢٠٨. (٤) الحجة للفارسى ٦ / ٢٧٦. (٥) الكشاف ٤ / ٦٦. (٦) إعراب القرآن للنحاس ٤ / ٣٦٧. (٧) تفسير أبي الليث ٣ / ٣٢٩.

Surah Al-Hadid: Verses 25 - 26 268

...indicates that he meant the well-known balance (scale). A group [of scholars] said: He meant justice by it (1). Al-Qushayri said: If we take it to mean the well-known scale, then the meaning is: We sent down the Book and set up the scale. This follows the linguistic style of: "I fed her straw and cold water." (2) [Note: meaning 'I fed her straw and gave her cold water' as a form of zeugma]. This is supported by His Almighty's saying: {And the heaven He raised and imposed the balance} then He said: {And establish weight in justice} [Ar-Rahman: 7-9], and discussion on it has passed. {And We sent down iron, wherein is great military might...} Umar [may Allah be pleased with him] narrated that the Messenger of Allah ﷺ said: "Allah sent down four blessings from the sky to the earth: iron, fire, water, and salt." (3). It was narrated by 'Ikrimah from Ibn Abbas that he said: Three things descended with Adam, peace be upon him: the Black Stone (Hajar al-Aswad), and it was whiter than snow; the staff of Moses, which was from the myrtle of Paradise and was ten cubits long, matching Moses' height; and iron. With iron, three things were sent down: the anvil, the pincers, and the 'miq'ah', which is the hammer, as mentioned by Al-Mawardi (4). Al-Tha'labi said: Ibn Abbas said: Adam descended from Paradise with five iron tools belonging to blacksmiths: the anvil, the pincers, the 'miq'ah', the hammer, and the needle. Al-Qushayri related this and said: The 'miq'ah' is that with which something is sharpened; it is said: 'waqa'tu al-hadidah aqauha', meaning: I sharpened it (5). In 'As-Sihah' (6): The 'miq'ah' is the place frequented by the hawk (7) to land upon, or the wood used by the fuller to beat clothes on, or the hammer and the long whetstone.

Footnotes: (1) Zad al-Masir 8/174. (2) Previously mentioned 1/291. (3) Mentioned by Al-Wahidi in Al-Wasit 4/253, Ad-Daylami in Al-Firdaws 1/175, Al-Baghawi in Tafsir 4/299, At-Tabarsi in Majma' al-Bayan 27/157, and Ibn Hajar in Al-Kafi al-Shaf p. 164, but from Ibn Umar [may Allah be pleased with both of them]. Ibn Hajar attributed it to Al-Tha'labi and said: "Its chain of narration contains someone I do not know." (4) In An-Nukat wa al-'Uyun 5/483, it says: "the length of Moses," instead of: "with the length of Moses." (5) Tahdhib al-Lugha 3/37. (6) Entry: (waqa'). (7) Al-Bazi: One of the hawks used for hunting, a type of falcon. Al-Lisan (Baza).

सूरह अल-हदीद: आयत 25 - 26 268

...यह दर्शाता है कि उनका अर्थ प्रसिद्ध तराजू (संतुलन) था। विद्वानों के एक समूह ने कहा: इससे उनका तात्पर्य न्याय से था (1)। अल-क़ुशैरी ने कहा: यदि हम इसे प्रसिद्ध तराजू के रूप में लेते हैं, तो इसका अर्थ है: हमने किताब उतारी और तराजू स्थापित किया। यह इस भाषाई शैली के अंतर्गत आता है: "मैंने उसे भूसा और ठंडा पानी खिलाया" (2) [अर्थात: 'मैंने उसे भूसा खिलाया और ठंडा पानी पिलाया' - यह एक काव्य अलंकार है]। इसका समर्थन अल्लाह तआला के इस कथन से होता है: {और आकाश को उसने बुलंद किया और तराजू स्थापित किया} फिर उसने कहा: {और न्याय के साथ वजन स्थापित करो} [अर-रहमान: 7-9], और इस पर चर्चा पहले हो चुकी है। {और हमने लोहा उतारा, जिसमें कड़ा युद्ध-बल है...} हज़रत उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है कि रसूलुल्लाह ﷺ ने फरमाया: "अल्लाह ने आसमान से ज़मीन पर चार बरकतें उतारीं: लोहा, आग, पानी और नमक" (3)। इकरीमा ने इब्न अब्बास से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: आदम (अलैहिस्सलाम) के साथ तीन चीज़ें नीचे आईं: हजर-ए-अस्वद, जो बर्फ से भी ज़्यादा सफेद था; मूसा का डंडा, जो जन्नत की मेंहदी (आस) की लकड़ी का था और मूसा की लंबाई के बराबर दस हाथ लंबा था; और लोहा। लोहे के साथ तीन चीज़ें उतारी गईं: निहाई (संदन), चिमटा (कुल्बेतन) और 'मिकआ', जो हथौड़ा है, जैसा कि अल-मावर्दी ने उल्लेख किया है (4)। अल-सालबी ने कहा: इब्न अब्बास ने कहा: आदम जन्नत से लोहारों के पांच लोहे के औज़ार लेकर उतरे थे: निहाई, चिमटा, मिकआ, हथौड़ा और सुई। अल-क़ुशैरी ने इसे उद्धृत किया और कहा: मिकआ वह है जिससे चीज़ को तेज़ (धारदार) किया जाता है; कहा जाता है: 'वकातु अल-हदीदा अकाउहा', जिसका अर्थ है: मैंने इसे तेज़ किया (5)। 'अस-सिहाह' (6) में है: 'मिकआ' वह जगह है जहाँ बाज़ (7) उतरने का आदी होता है, या धोबी की वह लकड़ी जिस पर वह कपड़े पीटता है, या हथौड़ा और लंबा सान-पत्थर।

पाद-टिप्पणी: (1) ज़ाद अल-मसीर 8/174। (2) पूर्व पृष्ठ 1/291। (3) अल-वाहिदी ने अल-वसीत 4/253 में, अद-दैलमी ने अल-फिरदौस 1/175 में, अल-बग़वी ने तफ़सीर 4/299 में, अत-तबरसी ने मजमा अल-बयान 27/157 में और इब्न हजर ने अल-काफी अल-शाफ पृष्ठ 164 में इसका उल्लेख किया है, लेकिन इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) के हवाले से। इब्न हजर ने इसे अल-सालबी की ओर मंसूब किया और कहा: "इसकी सनद में कोई ऐसा व्यक्ति है जिसे मैं नहीं जानता।" (4) अन-नुकत वल-उयून 5/483 में, इसमें 'मूसा की लंबाई के बराबर' के बजाय 'मूसा की लंबाई की तरह' है। (5)

तहज़ीब अल-लुग़ा 3/37। (6) शब्द: (वक़ा)। (7) अल-बाज़ी: शिकार करने वाले बाज़ों में से एक, शिकरा की एक किस्म। अल-लिसान (बज़ा)।

سورة الحديد: آيات 25 - 26 268

...اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ ان کی مراد معروف ترازو ہے۔ ایک جماعت نے کہا: اس سے مراد عدل ہے (1)۔ القشیری نے کہا: اگر ہم اسے معروف ترازو پر محمول کریں، تو معنی یہ ہے: ہم نے کتاب نازل کی اور ترازو قائم کیا، تو یہ اس قبیل سے ہے: "میں نے اسے بھوسہ اور ٹھنڈا پانی کھلایا" (2) [یعنی میں نے اسے بھوسہ کھلایا اور ٹھنڈا پانی پلایا، یہاں ایک فعل حذف ہے]۔ اس پر اللہ تعالیٰ کا یہ قول دلالت کرتا ہے: {اور آسمان کو اس نے بلند کیا اور ترازو رکھ دی} پھر فرمایا: {اور وزن کو انصاف کے ساتھ قائم کرو} [الرحمن: 7-9]، اور اس پر گفتگو گزر چکی ہے۔ {اور ہم نے لوہا اتارا، جس میں سخت جنگی قوت ہے...} حضرت عمر (رضی اللہ عنہ) سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اللہ تعالیٰ نے آسمان سے زمین پر چار برکتیں نازل فرمائیں: لوہا، آگ، پانی اور نمک" (3)۔ عکرمہ نے ابن عباس سے روایت کی، انہوں نے کہا: آدم (علیہ السلام) کے ساتھ تین چیزیں نازل ہوئیں: حجر اسود اور وہ برف سے زیادہ سفید تھا، اور موسیٰ کا عصا جو جنت کے مہندی (آس) کے درخت کا تھا، اس کی لمبائی موسیٰ کے قد کے برابر دس ہاتھ تھی، اور لوہا۔ لوہے کے ساتھ تین چیزیں اتاری گئیں: سندان (نہائی)، کلبتان (چمٹا) اور میقعہ، اور وہ ہتھوڑا ہے، اسے الماوردی نے ذکر کیا ہے (4)۔ اور الثعلبی نے کہا: ابن عباس نے فرمایا: آدم جنت سے اترے اور ان کے ساتھ لوہاروں کے اوزاروں میں سے لوہے کی پانچ چیزیں تھیں: سندان، کلبتان، میقعہ، ہتھوڑا اور سوئی۔ اور اسے القشیری نے نقل کیا اور کہا: میقعہ وہ چیز ہے جس سے دھار تیز کی جائے؛ کہا جاتا ہے: 'وقعت الحديدة أقعها'، یعنی: میں نے اسے تیز کیا (5)۔ اور "الصحاح" (6) میں ہے: میقعہ وہ جگہ ہے جہاں باز (7) بیٹھنے کا عادی ہو، اور دھوبی کی وہ لکڑی جس پر وہ کپڑے کوٹتا ہے، اور ہتھوڑا اور لمبی سل۔

حواشی: (1) زاد المسیر 8/174۔ (2) سابق 1/291۔ (3) اسے الواحدی نے الوسیط 4/253 میں، الدیلمی نے الفردوس 1/175 میں، البغوی نے التفسیر 4/299 میں، الطبرسی نے مجمع البیان 27/157 میں، اور ابن حجر نے الکافی الشاف ص 164 میں ذکر کیا ہے، لیکن ابن عمر (رضی اللہ عنہما) سے مروی ہے۔ ابن حجر نے اسے الثعلبی کی طرف منسوب کیا اور کہا: "اس کی اسناد میں وہ ہے جسے میں نہیں جانتا"۔ (4) النکت والعیون 483/5 میں، اور اس میں ہے: "جیسے موسیٰ کا قد"، بجائے: "موسیٰ کے قد کے ساتھ"۔ (5) تہذیب اللغۃ 37/3۔ (6) مادہ: (وقع)۔ (7) البازی: شکار کرنے والے پرندوں میں سے ایک، شکرے کی ایک قسم۔ اللسان (بزا)۔

Surah Al-Hadid: Verses 25 - 26 269 It was narrated that iron was sent down on a Tuesday. "In which is great might" means: for the shedding of blood. For this reason, bloodletting and cupping are discouraged on Tuesdays, because it is a day on which blood was shed. It was narrated from the Messenger of Allah ﷺ that he said: "On Tuesday there is an hour in which blood does not stop flowing." (1) And it was said: "We sent down iron" means: We originated it and created it, as He (the Almighty) says: "And He sent down for you eight pairs of livestock" (2) [Az-Zumar: 6]. This is the opinion of Al-Hasan. So, it is from the earth, not sent down from the sky (3). The people of meaning (linguists/interpreters) said: i.e., He extracted iron from minerals and taught them how to work it through His revelation (4). "In which is great might" means: weapons, horses, and shields (5). And it was said: i.e., there is an intense fear of being killed (6). "And benefits for mankind": Mujahid said: it means: shields (7). It was also said: it means the benefit people derive from iron utensils, such as knives, axes, needles, and the like (8). "And that Allah may know who supports Him": i.e., He sent down iron so that He may know who supports Him. It was also said: it is connected to His saying: "so that mankind may stand up with justice", i.e., We sent our messengers and sent down the Book with them, and these things; so that people deal with truth, "And that Allah may know who supports Him", and so that Allah may see who supports His religion (9) "and" supports "His messengers in the unseen". Ibn Abbas said: supporting them means: they do not call them liars.

(1) Narrated by Abu Dawud (3862) on the authority of Abu Bakrah Nufay' al-Harith al-Thaqafi (RA), and the narrator from him is his daughter Kaysah, whose status is unknown. Ibn Hajar said so in Lisan al-Mizan 529/7. Al-Mundhiri said in Mukhtasar Sunan Abi Dawud 349/5: In its chain is: Abu Bakrah Bakkar bin Abdul Aziz bin Abu Bakrah. Yahya bin Ma'in said: His hadith is nothing. Ibn Adi said: I hope there is no harm in it. End quote. Ibn al-Jawzi included it in the Fabricated Traditions (1624). And the meaning of 'yarqa' (يرقأ) is 'to stop'. Al-Lisan (R-Q-A). (2) Zad al-Masir 8/174. (3) Al-Nukat wal-'Uyun 5/483. (4) Tafsir al-Baghawi 4/300. (5) Al-Kura' (الكراع): weapons; it was also said: a name encompassing horses and weapons. Al-Junnah (الجُنَّة): what shields you from weapons and hides you from them. Al-Lisan (K-R-'A) and (J-N-N). (6) Al-Nukat wal-'Uyun 5/483. (7) Tafsir Mujahid 2/658, and al-Tabari narrated it from him 22/426. (8) Gharib al-Qur'an by Ibn Qutaybah, p. 454. (9) Tafsir al-Baghawi 4/300.

सूरा अल-हदीद: आयतें 25 - 26 269 यह रिवायत है कि लोहा मंगलवार को उतारा गया था। "जिसमें भारी युद्ध-शक्ति है" का अर्थ है: खून बहाने के लिए। इसी कारण से, मंगलवार को नस खोलने (flebotomy) और हिजामा (cupping) करने से मना किया गया है; क्योंकि यह वह दिन है जिसमें खून बहाया गया था। अल्लाह के रसूल ﷺ से रिवायत है कि उन्होंने कहा: "मंगलवार को एक ऐसी घड़ी होती है जिसमें खून रुकता नहीं है।" (1) और यह कहा गया है कि: "हमने लोहा उतारा" का अर्थ है: हमने उसे पैदा किया और उसकी रचना की, जैसा कि अल्लाह तआला का फरमान है: "और उसने तुम्हारे लिए मवेशियों के आठ जोड़े उतारे" (2) [अज़-ज़ुमर: 6]। यह हसन बसरी का कथन है। इस प्रकार, यह ज़मीन से है, आसमान से उतारा हुआ नहीं (3)। विद्वानों ने कहा है: अर्थात, उसने खनिजों से लोहा निकाला और उन्हें अपने वह्य (प्रकाशना) के माध्यम से इसे बनाने का तरीका सिखाया (4)। "जिसमें भारी युद्ध-शक्ति है" का अर्थ है: हथियार, घोड़े और ढाल (5)। और यह भी कहा गया है: अर्थात, इसमें मारे जाने का कड़ा डर है (6)। "और लोगों के लिए लाभ हैं": मुजाहिद ने कहा: इसका अर्थ है: ढाल (7)। यह भी कहा गया है: इसका अर्थ है लोगों का लोहे से बनी वस्तुओं से लाभ उठाना, जैसे चाकू कुल्हाड़ी, सुई और इसी तरह की अन्य चीज़ें (8)। "ताकि अल्लाह जान ले कि कौन उसकी मदद करता है": अर्थात, उसने लोहा उतारा ताकि वह जान ले कि कौन उसकी मदद करता है। यह भी कहा गया है: यह अल्लाह के इस कथन पर आधारित है: "ताकि लोग न्याय पर कायम रहें", अर्थात, हमने अपने रसूलों को भेजा और उनके साथ किताब और ये चीज़ें उतारीं; ताकि लोग सच्चाई के साथ व्यवहार करें, "ताकि अल्लाह जान ले कि कौन उसकी मदद करता है", और ताकि अल्लाह देख ले कि कौन उसके धर्म की मदद करता है (9) "और" उसके"रसूलों की परोक्ष (बिन देखे) में" मदद करता है। इब्न अब्बास ने कहा: उनकी मदद करने का अर्थ है: वे उन्हें झुठलाते नहीं हैं।

(1) इसे अबू दाऊद (3862) ने अबू बकरा नुफ़ै अल-हारिस अल-सक़फ़ी (रज़ि.) से रिवायत किया है, और उनसे रिवायत करने वाली उनकी बेटी कैसाह हैं, जिनकी स्थिति अज्ञात है। इब्न हजर ने लिसान अल-मीज़ान 7/529 में ऐसा ही कहा है। अल-मुन्ज़िरी ने मुख्तसर सुनन अबी दाऊद 5/349 में कहा है: इसके इसनाद में है: अबू बकरा बक्कार बिन अब्दुल अज़ीज़ बिन अबी बकरा। यहया बिन मुईन ने कहा: उसकी हदीस कुछ भी नहीं है। इब्न अदी ने कहा: मुझे उम्मीद है कि इसमें कोई बुराई नहीं है। समाप्त। इब्न अल-जौज़ी ने इसे गढ़ी हुई हदीसों (अल-मौदूआत) (1624) में गिना है। और 'यरक़ा' (يرقأ) का अर्थ है: रुकना। अल-लिसान (र-क़-अ)। (2) ज़ाद अल-मसीर 8/174। (3) अल-नुकात

वल-'उयून 5/483। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 4/300। (5) अल-कुरा' (الكراع): हथियार; यह भी कहा गया है: एक नाम जो घोड़ों और हथियारों को सम्मिलित करता है। अल-जुन्नाह (الجُنَّة): वह चीज़ जो आपको हथियारों से छुपाती है और उनसे बचाती है। अल-लिसान (क-र-अ) और (ज-न-न)। (6) अल-नुकात वल-'उयून 5/483। (7) तफ़सीर मुजाहिद 2/658, और अल-तबरी ने इसे उनसे रिवायत किया है 22/426। (8) ग़रीब अल-क़ुरआन इब्न कुतयबाह द्वारा, पृष्ठ 454। (9) तफ़सीर अल-बग़वी 4/300।

سورہ الحدید: آیات ۲۵ - ۲۶ ۲۶۹ اور روایت ہے کہ لوہا منگل کے دن اتارا گیا۔ «فِيهِ بَأْسٌ شَدِيدٌ» (جس میں بڑی جنگی قوت ہے) یعنی: خون بہانے کے لیے۔ اسی لیے منگل کے دن فصد (رگ کھولنا) اور حجامہ سے منع کیا گیا ہے؛ کیونکہ یہ وہ دن ہے جس میں خون بہایا گیا تھا۔ اللہ کے رسول ﷺ سے روایت ہے کہ آپ نے فرمایا: «منگل کے دن ایک ایسی گھڑی ہوتی ہے جس میں خون نہیں رکتا»(۱)۔ اور کہا گیا ہے کہ: «أَنْزَلْنَا الْحَدِيدَ» (ہم نے لوہا اتارا) یعنی: ہم نے اسے پیدا کیا اور اسے بنایا، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَأَنزَلَ لَكُم مِّنَ الْأَنْعَامِ ثَمَانِيَةَ أَزْوَاجٍ﴾(۲) [الزمر: ۶] (اور اس نے تمہارے لیے مویشیوں کے آٹھ جوڑے اتارے)۔ اور یہ حسن (بصری) کا قول ہے۔ پس یہ زمین سے ہوگا، آسمان سے اترا ہوا نہیں(۳)۔ اہل معانی نے کہا: یعنی: اس نے معدنیات سے لوہا نکالا اور انہیں اپنی وحی کے ذریعے اس کی صنعت سکھائی(٤)۔ «فِيهِ بَأْسٌ شَدِيدٌ» یعنی: اسلحہ، گھوڑے اور ڈھال(٥)۔ اور کہا گیا ہے: یعنی: اس میں قتل ہونے کا سخت خوف ہے(٦)۔ ﴿وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ﴾ (اور لوگوں کے لیے فائدے ہیں) مجاہد نے کہا: یعنی: ڈھال(۷)۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: یعنی لوگوں کا لوہے کے برتنوں اور اوزاروں سے فائدہ اٹھانا، جیسے چھری، کلہاڑی، سوئی اور اس جیسی دیگر چیزیں(۸)۔ ﴿وَلِيَعْلَمَ اللَّهُ مَن يَنصُرُهُ﴾ (تاکہ اللہ جان لے کہ کون اس کی مدد کرتا ہے) یعنی: اس نے لوہا اتارا؛ تاکہ وہ جان لے کہ کون اس کی مدد کرتا ہے۔ اور کہا گیا ہے کہ: یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول پر عطف ہے: «لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ» یعنی: ہم نے اپنے رسول بھیجے اور ان کے ساتھ کتاب اتاری، اور یہ چیزیں؛ تاکہ لوگ حق کے ساتھ معاملہ کریں، «وَلِيَعْلَمَ اللَّهُ مَن يَنصُرُهُ» اور تاکہ اللہ دیکھ لے کہ کون اس کے دین کی مدد کرتا ہے(۹) ﴿و﴾ اور مدد کرتا ہے ﴿رُسُلَهُ بِالْغَيْبِ﴾ (اس کے رسولوں کی بن دیکھے)۔ ابن عباس نے کہا: ان کی مدد کرنے کا مطلب ہے: وہ انہیں جھٹلاتے نہیں ہیں۔

(١) اسے ابوداؤد (٣٨٦٢) نے ابوبکرہ نفیع الحارث الثقفیؓ سے روایت کیا ہے، اور ان سے روایت کرنے والی ان کی بیٹی کیسہ ہیں، جن کا حال معلوم نہیں۔ ابن حجر نے لسان المیزان ٧/٥٢٩ میں اسی طرح کہا ہے۔ اور المنذری نے مختصر سنن ابی داؤد ٥/٣٤٩ میں کہا: اس کی اسناد میں ہے: ابوبکرہ بکار بن عبدالعزیز بن ابی بکرہ۔ یحییٰ بن معین نے کہا: اس کی حدیث کچھ نہیں ہے۔ اور ابن عدی نے کہا: مجھے امید ہے کہ اس میں کوئی حرج نہیں۔ انتہی۔ اور ابن الجوزی نے اسے الموضوعات (١٦٢٤) میں شمار کیا ہے۔ اور 'یرقا' (یرقأ) کا معنی ہے: رک جانا۔ اللسان (ر-ق-ا)۔ (٢) زاد المسیر ٨/١٧٤۔ (٣) النکت والعیون ٥/٤٨٣۔ (٤) تفسیر البغوی ٤/٣٠٠۔ (٥) الکراع (الکراع): اسلحہ؛ اور کہا گیا ہے: ایک ایسا نام جو گھوڑوں اور اسلحہ کو جمع کرتا ہے۔ الجُنَّة (الجنہ): وہ چیز جو تمہیں اسلحہ سے چھپا دے اور تم اس کے ذریعے اس سے چھپ جاؤ۔ اللسان (ک-ر-ع) اور (ج-ن-ن)۔ (٦) النکت والعیون ٥/٤٨٣۔ (٧) تفسیر مجاہد ٢/٦٥٨، اور اسے الطبری نے ان سے روایت کیا ہے ٢٢/٤٢٦۔ (٨) غریب القرآن لابن قتیبہ ص ٤٥٤۔ (٩) تفسیر البغوی ٤/٣٠٠۔

and they believe in them "in the unseen (bil-ghayb)" meaning: while they do not see them. {Indeed, Allah is Powerful, Exalted in Might.} "Powerful" in His taking/seizing, "Exalted in Might" meaning: invincible and dominant. This has been mentioned before (1). And it is said: "in the unseen" means with sincerity. The Almighty's saying: {And We have already sent Noah and Abraham} detailed what was summarized about sending messengers with books, and informed that He sent Noah and Abraham and placed prophethood in their descendants (2) {and placed in their descendants prophethood and scripture} i.e., We made some of their descendants prophets, and some of them nations reciting the books revealed from heaven: the Torah, the Gospel, the Psalms, and the Criterion (3). Ibn Abbas said: "the scripture" is writing with the pen (4) {And among them is [he who is] guided} i.e., whoever followed Abraham and Noah is {guided}. And it was said: "{And among them is [he who is] guided}" i.e., from their descendants are guided ones. {but many of them are defiantly disobedient} disbelievers departing from obedience.

The Almighty's saying: {Then We followed their footsteps with Our messengers and followed [them] with Jesus, the son of Mary, and gave him the Gospel. And We placed in the hearts of those who followed him compassion and mercy and monasticism, which they innovated; We did not prescribe it for them except [that they did so] seeking the approval of Allah . But they did not observe it with due observance. So We gave the ones who believed among them their reward, but many of them are defiantly disobedient.} There are four issues in it: First: The Almighty's saying: {Then We followed} i.e., We sent after them {on their footsteps} i.e., on the footsteps of the descendants. And it was said: on the footsteps of Noah and Abraham (5) {with Our messengers} Moses, Elijah, David, Solomon, Jonah, and others {and followed [them] with Jesus, the son of Mary} for he is from the descendants of Abraham from his mother's side {and gave him the Gospel} which is the book revealed to him. Its derivation was previously mentioned at the beginning of Surah Al-Imran (6). Second: The Almighty's saying: {And We placed in the hearts of those who followed him} on his religion, meaning the disciples.

(1) 14 / 412 - 413. (2) Tafsir Abi al-Layth 3/330. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 5/269. (4) Al-Kashshaf 4/67. (5) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 4/367. (6) 5/11.

सूरा अल-हदीद: आयतें 25 - 27 270

और वे उन पर विश्वास करते हैं "परोक्ष (बिल-ग़ैब) में" अर्थात्: जबकि वे उन्हें नहीं देख रहे होते हैं। {निस्संदेह अल्लाह शक्तिशाली, प्रभुत्वशाली है।} "शक्तिशाली" उसकी पकड़ में, "प्रभुत्वशाली" अर्थात्: अजेय और प्रबल। यह पहले बताया जा चुका है (1)। और कहा गया है: "परोक्ष में" का अर्थ है इखलास (निष्ठा) के साथ। अल्लाह का कथन: {और हमने नूह और इब्राहीम को भेजा} उसने किताबों के साथ रसूलो को भेजने के बारे में संक्षेप में जो बताया था, उसे विस्तार से बताया, और सूचित किया कि उसने नूह और इब्राहीम को भेजा और उनकी संतानों में पैग़म्बरी रखी (2) {और उनकी संतानों में पैग़म्बरी और किताब रखी} यानी, हमने उनकी संतानों में से कुछ को पैग़म्बर बनाया, और उनमें से कुछ उम्मतें जो आसमान से उतारी गई किताबों को पढ़ती हैं: तौरात, इंजील, ज़बूर और फ़ुरक़ान (3)। इब्न अब्बास ने कहा: "किताब" कलम से लिखना है (4) {तो उनमें से कुछ मार्गदर्शक हैं} यानी, जिसने इब्राहीम और नूह का अनुसरण किया वह {मार्गदर्शक} है। और कहा गया: "{तो उनमें से कुछ मार्गदर्शक हैं}" यानी, उनकी संतान में से हिदायत पाने वाले हैं। {लेकिन उनमें से बहुत से अवज्ञाकारी हैं} आज्ञाकारिता से बाहर निकले हुए काफ़िर।

अल्लाह का कथन: {फिर हमने उनके पदचिह्नों पर अपने रसूलों को भेजा और उनके बाद मरयम के बेटे ईसा को भेजा और उन्हें इंजील प्रदान की। और हमने उन लोगों के दिलों में जो उनके पीछे चले, दया और करुणा और वैराग्य (रूहबानियत) डाल दिया, जिसे उन्होंने स्वयं ही गढ़ लिया था; हमने उन पर उसे अनिवार्य नहीं किया था, सिवाय अल्लाह की प्रसन्नता की खोज के। परन्तु उन्होंने उसका वैसा निर्वाह नहीं किया जैसा उसका हक़ था। तो उनमें से जो ईमान लाए, हमने उन्हें उनका बदला दिया, और उनमें से बहुत से अवज्ञाकारी हैं।} इसमें चार विषय हैं: पहला: अल्लाह का कथन: {फिर हमने पीछे भेजा} यानी, हमने उनके पीछे भेजा {उनके पदचिह्नों पर} यानी, संतान के पदचिह्नों पर। और कहा गया: नूह और इब्राहीम के पदचिह्नों पर (5) {अपने रसूलो के साथ} मूसा, इलियास, दाऊद, सुलेमान, यूनुस और अन्य {और उनके बाद मरयम के बेटे ईसा को भेजा} क्योंकि वह अपनी माँ की ओर से इब्राहीम की संतान में से हैं {और उन्हें इंजील प्रदान की} जो उन पर उतारी गई किताब है। इसका व्युत्पत्ति (derivation) पहले सूरा आल-इमरान के आरंभ में बताया जा चुका है (6)। दूसरा: अल्लाह का कथन: {और हमने उन लोगों के दिलों में डाल दिया जो उनके पीछे चले} उनके धर्म पर, यानी हवारियों (शिष्यों) के।

(1) 14 / 412 - 413 । (2) तफ़सीर अबी अल-लैथ 3/330 । (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/269 । (4) अल-कश्शाफ़ 4/67 । (5) इ'राब अल-क़ुरआन अन-नह़्ह़ास 4/367 द्वारा। (6) 5/11 ।

سورة الحديد: آيات ٢٥ - ٢٧ ٢٧٠

اور وہ ان پر ایمان لاتے ہیں «بِالْغَيْبِ» یعنی: جبکہ وہ انہیں نہیں دیکھ رہے۔ ﴿إِنَّ اللَّهَ قَوِيٌّ عَزِيزٌ﴾ «قوی» اپنی پکڑ میں «عزیز» یعنی: غالب اور زبردست۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے (۱)۔ اور کہا گیا: «بِالْغَيْبِ» اخلاص کے ساتھ۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا وَإِبْرَاهِيمَ﴾ اس نے رسولوں کو کتابیں دے کر بھیجنے کی جو تفصیل مجمل بیان کی تھی اسے واضح کیا، اور خبر دی کہ اس نے نوح اور ابراہیم کو بھیجا اور نبوت کو ان کی نسل میں رکھا (۲) ﴿وَجَعَلْنَا فِي ذُرِّيَّتِهِمَا النُّبُوَّةَ وَالْكِتَابَ﴾ یعنی: ہم نے ان کی اولاد میں سے کچھ کو انبیاء بنایا، اور ان میں سے بعض ایسی امتیں ہیں جو آسمان سے نازل کردہ کتابیں پڑھتی ہیں: تورات، انجیل، زبور اور فرقان (۳)۔ ابن عباس نے فرمایا: کتاب قلم سے لکھنا ہے (۴) ﴿فَمِنْهُم مُّهْتَدٍ﴾ یعنی: جس نے ابراہیم اور نوح کی پیروی کی وہ ﴿مُّهْتَدٍ﴾ (ہدایت یافتہ) ہے۔ اور کہا گیا: «فَمِنْهُم مُّهْتَدٍ» یعنی: ان کی اولاد میں سے ہدایت یافتہ لوگ ہیں۔ ﴿وَكَثِيرٌ مِّنْهُمْ فَاسِقُونَ﴾ یعنی کافر، اطاعت سے نکل جانے والے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ثُمَّ قَفَّيْنَا عَلَى ءَاثَرِهِم بِرُسُلِنَا وَقَفَّيْنَا بِعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ وَآتَيْنَاهُ الْإِنجِيلَ وَجَعَلْنَا فِي قُلُوبِ الَّذِينَ اتَّبَعُوهُ رَأْفَةً وَرَحْمَةً وَرَهْبَانِيَّةً ابْتَدَعُوهَا مَا كَتَبْنَاهَا عَلَيْهِمْ إِلَّا ابْتِغَاءَ رِضْوَانِ اللَّهِ فَمَا رَعَوْهَا حَقَّ رِعَايَتِهَا فَآتَيْنَا الَّذِينَ ءَامَنُوا مِنْهُمْ أَجْرَهُمْ وَكَثِيرٌ مِّنْهُمْ فَاسِقُونَ﴾ اس میں چار مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ثُمَّ قَفَّيْنَا﴾ یعنی: ہم نے ان کے پیچھے بھیجا ﴿عَلَى ءَاثَرِهِم﴾ یعنی: اولاد کے نقش قدم پر۔ اور کہا گیا: نوح اور ابراہیم کے نقش قدم پر (۵) ﴿بِرُسُلِنَا﴾ موسیٰ، الیاس، داؤد، سلیمان، یونس اور دیگر ﴿وَقَفَّيْنَا بِعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ﴾ پس وہ اپنی ماں کی طرف سے ابراہیم کی اولاد میں سے ہیں ﴿وَآتَيْنَاهُ الْإِنجِيلَ﴾ اور یہ وہ کتاب ہے جو ان پر نازل ہوئی۔ اس کا اشتقاق سورۃ آل عمران کے شروع میں

گزر چکا ہے (۶)۔ دوسرا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَجَعَلْنَا فِي قُلُوبِ الَّذِينَ اتَّبَعُوهُ﴾ ان کے دین پر، یعنی حواری۔

(۱) ۱۴ / ۴۱۲ - ۴۱۳۔ (۲) تفسیر ابی اللیث ۳/ ۳۳۰۔ (۳) المحرر الوجیز ۵/ ۲۶۹۔ (۴) الکشاف ۴/ ۶۷۔ (۵) اعراب القرآن للنحاس ۴/ ۳۶۷۔ (۶) ۵/ ۱۱۔

Surah Al-Hadid: Verse 27 271

...and their followers (1) {compassion and mercy} meaning: affection, so they used to love one another (2). It was also said: this is an indication that they were commanded in the Gospel to reconcile and stop harming people, and Allah softened their hearts for that, unlike the Jews whose hearts became hardened and who distorted the words from their places. Compassion (Ra'fah): gentleness, and mercy (Rahmah): sympathy. It was said: Ra'fah is lightening the burden, and Rahmah is bearing the weight (3). It was said: Ra'fah is the most intense mercy. The speech ends there. Then He said: {and monasticism they invented} meaning: from their own selves. It is better for monasticism to be in the accusative case by implying a verb (4). Abu Ali said: 'They invented it as monasticism they invented.' Al-Zajjaj said (5): meaning: they invented it as monasticism, just as you say: 'I saw Zaid and Amr I spoke to.' It was said: it is conjoined with compassion and mercy (6), and the meaning according to this is that Allah Almighty gave it to them, but they changed it and innovated in it. Al-Mawardi said (7): There are two readings for it; one of them: with a fatha on the 'Ra', which is fear from dread (Rahab). The second: with a damma on the 'Ra' (8), and it is attributed to the monks (Ruhban), like 'Rudhwaniyya' from 'Rudhwān'; that is because they burdened themselves with hardships in abstaining from food, drink, marriage, and attachment to caves and cloisters (9). That is because their kings changed and altered [the religion], and a few people remained who became monks and devoted themselves to worship. Al-Dahhak said: Kings after Jesus, peace be upon him, committed forbidden acts for three hundred years. Those who remained on the path of Jesus denounced them, so they killed them. A group who remained after them said: 'If we forbid them, they will kill us, and we cannot afford to stay among them.' So they secluded themselves from the people and took up...

(1) Zad al-Masir 8/176. (2) Tafsir al-Baghawi 4/300. (3) Al-Nukat wa al-Uyun 5/484, and 'al-kall' means: a misfortune that occurs. Lisan (KLL). (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/367. (5) In Ma'ani al-Qur'an for him 5/130. (6) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/368. (7) In Al-Nukat wa al-Uyun 5/484. (8) Al-Kashshaf 4/67, and al-Bahr al-Muhit 8/228. (9) Tafsir al-Baghawi 4/300.

सूरा अल-हदीद: आयत 27 271

...और उनके अनुयायी (1) {करुणा और दया} अर्थात: स्नेह, इसलिए वे एक-दूसरे से प्रेम करते थे (2)। यह भी कहा गया है: यह इस बात का संकेत है कि उन्हें सुसमाचार (इंजील) में सुलह करने और लोगों को नुकसान पहुँचाना छोड़ने का आदेश दिया गया था, और अल्लाह ने इसके लिए उनके दिलों को नरम कर दिया था, उन यहूदियों के विपरीत जिनके दिल सख्त हो गए थे और जिन्होंने शब्दों को उनके स्थानों से बदल दिया था। करुणा (रफ़ह): कोमलता, और दया (रहमत): सहानुभूति। यह कहा गया है: रफ़ह बोझ को हल्का करना है, और रहमत वजन उठाना है (3)। यह भी कहा गया है: रफ़ह सबसे तीव्र दया है। यहाँ बात पूरी होती है। फिर उसने कहा: {और वैराग्य (मठवाद) जो उन्होंने स्वयं गढ़ा} अर्थात: अपनी ओर से। बेहतर यह है कि 'वैराग्य' एक क्रिया के निहित होने के कारण कर्म कारक (मंसूब) में हो (4), अबू अली ने कहा: 'उन्होंने इसे वैराग्य के रूप में गढ़ा जिसे उन्होंने गढ़ा।' अल-ज़ज्जाज ने कहा (5): यानी: उन्होंने इसे वैराग्य के रूप में गढ़ा, जैसे आप कहते हैं: 'मैंने जैद और अम्र को देखा जिससे मैंने बात की।' यह भी कहा गया है कि यह करुणा और दया के साथ जुड़ा हुआ है (6), और इस अर्थ के अनुसार अल्लाह ने उन्हें यह प्रदान किया था, फिर उन्होंने इसे बदल दिया और इसमें नई बातें गढ़ीं। अल-मावर्दी ने कहा (7): इसके दो पाठ हैं; एक: 'रा' पर फतहा के साथ, जो 'रहब' (डर) से भय है। दूसरा: 'रा' पर धम्मा के साथ (8), और यह भिक्षुओं (रुहबान) से संबंधित है, जैसे 'रुज़वानिया' 'रुज़वान' से है; ऐसा इसलिए है क्योंकि उन्होंने भोजन, पेय, विवाह और गुफाओं और मठों के प्रति लगाव से परहेज करने में खुद पर कठिनाइयाँ लाद लीं (9)। ऐसा इसलिए था क्योंकि उनके राजाओं ने [धर्म को] बदल दिया और विकृत कर दिया, और कुछ लोग बचे रहे जिन्होंने वैराग्य अपना लिया और खुद को इबादत के लिए समर्पित कर दिया। अद-दहाक ने कहा: ईसा (अलैहिस्सलाम) के बाद राजाओं ने तीन सौ वर्षों तक वर्जित कार्य किए। जो लोग ईसा के मार्ग पर बचे थे, उन्होंने उन्हें रोका, तो उन्होंने उन्हें मार डाला। उनके बाद बचे हुए एक समूह ने कहा: 'अगर हम उन्हें मना करेंगे, तो वे हमें मार डालेंगे, और हमारे लिए उनके बीच रहना मुमकिन नहीं है।' इसलिए वे लोगों से अलग हो गए और उन्होंने अपना लिया...

(1) जाद अल-मसीर 8/176। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 4/300। (3) अल-नुक़त वल-उयून 5/484, और 'अल-कल्ल' का अर्थ है: होने वाली विपत्ति। लिसान (KLL)। (4) नहस द्वारा इराद अल-क़ुरान 4/367। (5) उनके लिए मआनी अल-कुरान में 5/130। (6) नहस द्वारा इराद अल-कुरान 4/368।

(7) अल-नुकत वल-उयून 5/484 में। (8) अल-कश्शाफ़ 4/67, और अल-बहर अल-मुहीत 8/228। (9) तफ़सीर अल-बग़वी 4/300।

سورہ الحدید: آیت ۲۷ ۲۷۱

...اور ان کے پیروکار (۱) ﴿رَأْفَةً وَرَحْمَةً﴾ یعنی: محبت، تو وہ ایک دوسرے سے محبت کرتے تھے (۲)۔ اور یہ بھی کہا گیا: یہ اس بات کی طرف اشارہ ہے کہ انہیں انجیل میں صلح کرنے اور لوگوں کو ایذا پہنچانے سے رکنے کا حکم دیا گیا تھا، اور اللہ نے ان کے دلوں کو اس کے لیے نرم کر دیا، برخلاف ان یہودیوں کے جن کے دل سخت ہو گئے اور انہوں نے کلمات کو ان کی جگہوں سے بدل دیا۔ اور رافت: نرمی ہے، اور رحمت: شفقت ہے۔ اور کہا گیا: رافت: بوجھ کو ہلکا کرنا، اور رحمت: بوجھ اٹھانا (۳)۔ اور کہا گیا: رافت سب سے شدید رحمت ہے۔ اور بات مکمل ہوئی۔ پھر فرمایا: ﴿وَرَهْبَانِيَّةً ابْتَدَعُوهَا﴾ یعنی: اپنی طرف سے۔ اور بہتر یہ ہے کہ 'رہبانیت' کسی فعل کے مقدر ہونے کی وجہ سے منصوب ہو (۴)، ابو علی نے کہا: اور انہوں نے اسے ایسی رہبانیت کے طور پر ایجاد کیا جسے انہوں نے خود ایجاد کیا۔ اور زجاج نے کہا (۵): یعنی: انہوں نے اسے رہبانیت کے طور پر ایجاد کیا، جیسے آپ کہیں: میں نے زید اور عمرو کو دیکھا جن سے میں نے بات کی۔ اور کہا گیا: یہ رافت اور رحمت پر معطوف ہے (۶)، اور اس کے مطابق معنی یہ ہے کہ اللہ تعالیٰ نے انہیں یہ عطا کی تھی پھر انہوں نے اسے بدل دیا اور اس میں بدعت ایجاد کی۔ ماوردی نے کہا (۷): اس میں دو قراتیں ہیں؛ ایک: 'را' کے فتحہ کے ساتھ، اور یہ 'رہب' سے خوف کے معنی میں ہے۔ دوسری: 'را' کے ضمہ کے ساتھ (۸)، اور یہ 'رہبان' (درویشوں) کی طرف منسوب ہے، جیسے 'رضوان' سے 'رضوانیہ'؛ اور یہ اس لیے کہ انہوں نے کھانے پینے، نکاح اور غاروں اور خانقاہوں سے وابستگی سے پرہیز میں اپنے نفسوں پر مشقتیں برداشت کیں (۹)، اور یہ اس لیے ہوا کہ ان کے بادشاہوں نے [دین کو] بدل دیا اور تبدیل کر دیا، اور چند لوگ باقی رہ گئے جنہوں نے رہبانیت اختیار کر لی اور دنیا سے کٹ گئے۔ ضحاک نے کہا: عیسیٰ علیہ السلام کے بعد بادشاہوں

نے تین سو سال تک حرام کام کیے، تو جو لوگ عیسیٰ علیہ السلام کے طریقے پر باقی تھے انہوں نے ان پر انکار کیا تو انہوں نے انہیں قتل کر دیا، تو ان کے بعد باقی رہنے والے ایک گروہ نے کہا: اگر ہم انہیں روکیں گے تو وہ ہمیں قتل کر دیں گے، اور ہمارے لیے ان کے درمیان رہنا ممکن نہیں، چنانچہ وہ لوگوں سے الگ تھلگ ہو گئے اور انہوں نے بنا لیا...

(١) زاد المسير ٨/١٧٦۔ (٢) تفسير البغوی ٤/٣٠٠۔ (٣) النكت والعيون ٥/٤٨٤، اور 'الكلّ' كا مطلب ہے: پیش آنے والی مصیبت۔ اللسان (كلل)۔ (٤) اعراب القرآن للنحاس ٤/٣٦٧۔ (٥) ان کے نزدیک معانی القرآن میں ٥/١٣٠۔ (٦) اعراب القرآن للنحاس ٤/٣٦٨۔ (٧) النكت والعيون ٥/٤٨٤ میں۔ (٨) الكشاف ٤/٦٧، اور البحر المحيط ٨/٢٢٨۔ (٩) تفسير البغوی ٤/٣٠٠۔

monasteries(1). Qatada said: The monasticism they invented was the rejection of women and the taking of monasteries. In a marfu' (ascribed to the Prophet) narration: It is their joining the deserts and mountains(2). {We did not prescribe it for them} meaning: We did not make it obligatory upon them nor did We command them with it, as stated by Ibn Zayd(3). And the words of the Almighty: {except to seek the pleasure of Allah} meaning: We did not command them except with what pleases Allah, as stated by Ibn Muslim. Al-Zajjaj(4) said: "{We did not prescribe it for them}" its meaning is: We did not prescribe anything for them at all. And "{seeking the pleasure of Allah}" would be a substitute for the pronoun "ha" (it) in "katabnaha" (We prescribed it), and the meaning is: We did not prescribe it for them, except the seeking of Allah's pleasure. It was also said: "{except seeking}" is a disconnected exception(5), and the estimation is: We did not prescribe it for them, but they invented it seeking the pleasure of Allah. {But they did not observe it with its due observance} meaning: They did not fulfill its obligations as they should have. This is specific; because those who did not observe it were some of the people. They only used monkhood as a means to seek leadership over people and consume their wealth, as the Almighty said: {O you who have believed, indeed many of the scholars and the monks devour the wealth of people unjustly and avert [them] from the way of Allah} [At-Tawbah: 34]. This refers to a people whose monkhood led them to seek leadership in the end. Sufyan al-Thawri narrated from 'Ata ibn al-Sa'ib, from Sa'id ibn Jubayr, from Ibn Abbas regarding the Almighty's saying: {and monasticism which they invented} he said: There were kings after Jesus who changed the Torah and the Gospel. Among them were believers who read the Torah and the Gospel, and called to the religion of Allah Almighty. Some people said to their king: If you were to kill this group. The believers said: We will spare you from ourselves. So one group said: Build a pillar for us, raise us up in it, and give us something with which we can lift our food.

---

(1) Al-Nukat wal-'Uyun 5/484, and in it: they withdrew from women, instead of: they withdrew from people. (2) Al-Nukat wal-'Uyun 5/484 and the second saying in it is: it is their joining the mountains, and their staying in the deserts, and a marfu' narration is reported in it. Ends. And the saying of Qatada was extracted by Al-Tabari 22/428, and the marfu' hadith will come on p. 274-275 of this volume from Ibn Mas'ud, and its documentation is there. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/367, and extracted from him by 'Abd al-Razzaq in al-Tafsir 2/276, and al-Tabari 22/428. (4) In Ma'ani al-Qur'an

3/130. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/367 - 368, and what follows it is also from him.

सूरह अल-हदीद: आयत 27 272

मठ(1)। और क़तादा ने कहा: वह वैराग्य (रूहबानियत) जिसका उन्होंने आविष्कार किया, महिलाओं का त्याग और मठों को अपनाना था। एक मरफ़ू' (पैगंबर से संबंधित) हदीस में है: यह उनका रेगिस्तानों और पहाड़ों में चले जाना है(2)। {हमने इसे उनके लिए निर्धारित नहीं किया था} यानी: हमने इसे उन पर अनिवार्य नहीं किया था और न ही उन्हें इसका आदेश दिया था, यह इब्न ज़ैद(3) ने कहा है। और सर्वशक्तिमान का कथन: {सिवाय अल्लाह की प्रसन्नता की तलाश के} यानी: हमने उन्हें केवल उसी का आदेश दिया जो अल्लाह को प्रसन्न करता है, यह इब्न मुस्लिम ने कहा है। अल-ज़ज्जाज(4) ने कहा: "{हमने इसे उनके लिए निर्धारित नहीं किया था}" का अर्थ है: हमने उन पर बिल्कुल भी कुछ निर्धारित नहीं किया था। और "अल्लाह की प्रसन्नता की तलाश" "कतबनाहा" में सर्वनाम "हा" (इसे) का स्थान ले लेगा, और अर्थ है: हमने उन पर इसे निर्धारित नहीं किया, सिवाय अल्लाह की प्रसन्नता की तलाश के। और यह भी कहा गया है: "{सिवाय तलाश के}" एक विच्छेदित अपवाद (इस्तिसना मुनक़ति')(5) है, और अनुमान यह है: हमने इसे उनके लिए निर्धारित नहीं किया था, लेकिन उन्होंने अल्लाह की प्रसन्नता की तलाश में इसे स्वयं ही गढ़ लिया। {लेकिन उन्होंने इसका वैसा पालन नहीं किया जैसा कि इसके पालन का हक था} यानी: उन्होंने इसके दायित्वों को उस तरह पूरा नहीं किया जैसा उन्हें करना चाहिए था। यह विशिष्ट है; क्योंकि जिन्होंने इसका पालन नहीं किया वे लोगों में से कुछ ही थे। उन्होंने केवल लोगों पर नेतृत्व पाने और उनके धन को हड़पने के लिए वैराग्य को माध्यम बनाया, जैसा कि सर्वशक्तिमान ने कहा: {हे ईमान वालों, वास्तव में बहुत से विद्वान और सन्यासी लोगों का धन अन्यायपूर्ण तरीके से खाते हैं और अल्लाह के मार्ग से रोकते हैं} [अत-तौबाह: 34]। यह उन लोगों के बारे में है जिनका वैराग्य अंत में उन्हें नेतृत्व की तलाश तक ले गया। सुफ़ियान अल-थौरी ने अता इब्न अल-साइब से, सईद इब्न जुबैर से, इब्न अब्बास से सर्वशक्तिमान के इस कथन के बारे में उल्लेख किया है: {और वैराग्य जिसे उन्होंने स्वयं गढ़ लिया} उन्होंने कहा: ईसा के बाद ऐसे राजा हुए जिन्होंने तौरात और इंजील को बदल दिया। उनमें से कुछ ईमान वाले थे जो तौरात और इंजील पढ़ते थे, और सर्वशक्तिमान अल्लाह के धर्म की ओर बुलाते थे। कुछ लोगों ने अपने राजा से कहा: यदि आप इस समूह को मार दें। ईमान वालों ने कहा: हम स्वयं को आपसे दूर कर लेंगे। तो एक समूह ने कहा: हमारे लिए एक मीनार बना दो, हमें उसमें ऊपर चढ़ा दो, और हमें कुछ ऐसा दो जिससे हम अपना भोजन ऊपर खींच सकें।

(1) अल-नुकत वल-उयून 5/484, और उसमें है: उन्होंने महिलाओं से दूरी बना ली, 'लोगों से दूरी बना ली' के स्थान पर। (2) अल-नुकत वल-उयून 5/484 और उसमें दूसरा कथन इस प्रकार है: यह उनका पहाड़ों में चले जाना और रेगिस्तानों में रहना है, और इसमें एक मरफ़ू' रिपोर्ट दी गई है। समाप्त। और क़तादा का कथन अल-तबारी 22/428 द्वारा उद्धृत किया गया है, और मरफ़ू' हदीस इस खंड के पृष्ठ 274-275 पर इब्न मसूद से आएगी, और इसका संदर्भ वहाँ दिया गया है। (3) इराब अल-कुरान अल-नहस द्वारा 4/367, और इसे उनके हवाले से अब्द अल-रज्जाक ने अल-तफ़्सीर 2/276 में, और अल-तबारी ने 22/428 में उद्धृत किया है। (4) उनकी पुस्तक मानी अल-कुरान 3/130 में। (5) इराब अल-कुरान अल-नहस द्वारा 4/367 - 368, और इसके बाद का हिस्सा भी उन्हीं से है।

سورہ الحدید: آیت ۲۷ ۲۷۲

عبادت گاہیں(۱)۔ اور قتادہ نے کہا: رہبانیت جس کی انہوں نے ایجاد کی تھی، عورتوں کو ترک کرنا اور عبادت گاہیں بنانا تھا۔ ایک مرفوع خبر میں ہے: یہ ان کا صحراؤں اور پہاڑوں میں نکل جانا ہے(۲)۔ ﴿مَا كَتَبْنَهَا عَلَيْهِمْ﴾ یعنی: ہم نے اسے ان پر فرض نہیں کیا تھا اور نہ ہی انہیں اس کا حکم دیا تھا، یہ ابن زید(۳) کا قول ہے۔ اور اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِلَّا ابْتِغَاءَ رِضْوَانِ اللَّهِ﴾ یعنی: ہم نے انہیں صرف اسی چیز کا حکم دیا جو اللہ کو راضی کرتی ہے، یہ ابن مسلم کا قول ہے۔ اور زجاج(۴) نے کہا: "مَا كَتَبْنَهَا عَلَيْهِمْ" کا مطلب ہے: ہم نے ان پر سرے سے کچھ بھی نہیں لکھا تھا۔ اور "ابْتِغَاءَ رِضْوَانِ اللَّهِ" کلمہ "کتبناہا" میں ضمیر "ہا" سے بدل واقع ہو رہا ہے، اور معنی یہ ہے: ہم نے ان پر اسے نہیں لکھا تھا، سوائے اللہ کی رضا جوئی کے۔ اور کہا گیا ہے: "إِلَّا ابْتِغَاءَ" استثناء منقطع(۵) ہے، اور اس کا اندازہ یہ ہے: ہم نے اسے ان پر نہیں لکھا تھا، بلکہ انہوں نے اسے اللہ کی رضا تلاش کرنے کے لیے خود ایجاد کیا۔ ﴿فَمَا رَعَوْهَا حَقَّ رِعَايَتِهَا﴾ یعنی: پھر انہوں نے اس کا حق ادا نہیں کیا جیسا کہ کرنے کا حق تھا۔ اور یہ خاص ہے؛ کیونکہ جنہوں نے اس کی رعایت نہیں کی وہ قوم کے بعض لوگ تھے۔ انہوں نے رہبانیت کو لوگوں پر سرداری حاصل کرنے اور ان کے مال کھانے کا ذریعہ بنایا، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا إِنَّ كَثِيرًا مِّنَ الْأَحْبَارِ وَالرُّهْبَانِ لَيَأْكُلُونَ أَمْوَلَ النَّاسِ بِالْبَطِلِ وَيَصُدُّونَ عَن سَبِيلِ اللَّهِ﴾ [التوبة: ٣٤] اور یہ ان لوگوں کے بارے میں ہے جنہیں رہبانیت نے آخر کار سرداری کی طلب تک پہنچا دیا۔ اور سفیان ثوری نے عطاء بن السائب سے، انہوں نے سعید بن جبیر سے اور انہوں نے ابن عباس سے اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے بارے میں روایت کیا: ﴿وَرَهْبَانِيَّةٌ ابْتَدَعُوهَا﴾ انہوں نے کہا: عیسیٰ علیہ السلام کے بعد ایسے بادشاہ ہوئے جنہوں نے تورات اور انجیل کو بدل ڈالا۔ ان میں کچھ مومن لوگ تھے جو تورات اور

انجیل پڑھتے تھے اور اللہ تعالیٰ کے دین کی طرف دعوت دیتے تھے، تو کچھ لوگوں نے اپنے بادشاہ سے کہا: اگر آپ اس گروہ کو قتل کر دیں۔ مومنوں نے کہا: ہم خود ہی تمہیں اپنی طرف سے کافی ہو جاتے ہیں۔ تو ایک گروہ نے کہا: ہمارے لیے ایک ستون (مینار) بنا دو، ہمیں اس میں اوپر چڑھا دو، اور ہمیں کوئی ایسی چیز دے دو جس سے ہم اپنا کھانا اوپر کھینچ لیں۔

---

(۱) النکت والعیون ۵ / ۴۸۴، اور اس میں ہے: 'عورتوں سے الگ ہو گئے'، بجائے اس کے کہ 'لوگوں سے الگ ہو گئے'۔ (۲) النکت والعیون ۵ / ۴۸۴ اور اس میں دوسرا قول اس طرح ہے: کہ یہ ان کا پہاڑوں میں نکل جانا، اور صحراؤں میں رہنا ہے، اور اس میں ایک مرفوع خبر مروی ہے۔ اھ اور قتادہ کا قول طبری ۴۲۸/۲۲ نے نکالا ہے، اور حدیث مرفوع اسی جلد کے ص ۲۷۴-۲۷۵ پر ابن مسعود سے آئے گی، اور وہاں اس کی تخریج موجود ہے۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۴ / ۳۶۷، اور ان کے حوالے سے عبد الرزاق نے تفسیر ۲ / ۲۷۶ میں، اور طبری نے ۴۲۸/۲۲ میں اسے نکالا ہے۔ (۴) ان کی کتاب معانی القرآن ۳ / ۱۳۰ میں۔ (۵) اعراب القرآن للنحاس ۴ / ۳۶۷ - ۳۶۸، اور اس کے بعد والا حصہ بھی انہی سے ہے۔

Surah Al-Hadid: Verse 27 273 ...and our drink, and we do not come back to you. And a group said: Let us wander in the earth and travel, and drink as the wild beasts drink in the wilderness, so if you overcome us, then kill us. And another group said: Build for us houses in the deserts, and we will dig wells, and plant legumes, so you will not see us - and not one of these people was without a close relative among them - so they did so. Those people followed the path of Jesus, and they were succeeded by people after them who had altered the Book, and they said: We will travel and worship as those people worshipped, while they were in their polytheism, having no knowledge of the faith of those who preceded them and whom they imitated. That is the saying of the Almighty: "And monasticism which they innovated; We did not prescribe it for them except seeking the pleasure of Allah" the verse(1). He says: These righteous people innovated it, "but they did not observe it" the later ones "with the right observance." "So We gave those who believed among them their reward," meaning those who innovated it first and observed it, "but many of them are defiantly disobedient," meaning the later ones. So when Allah sent Muhammad ﷺ and there remained but few of them, they came from caves, hermitages, and dens and believed in Muhammad (2) ﷺ. Third: This verse indicates that every innovation is a bid'ah (heresy/novelty), so whoever initiates something good should persist in it, and not turn away from it to its opposite; otherwise he falls into the [reproach of the] verse(3). It is narrated from Abu Umama al-Bahili - whose name was: Suday bin Ajlan - he said: You started the night prayer of Ramadan (Qiyam Ramadan) and it was not prescribed for you, only fasting was prescribed for you, so persist in the night prayer since you have started it and do not leave it. For some people from the Children of Israel innovated innovations that Allah did not prescribe for them, seeking the pleasure of Allah through them, but they did not observe them with the right observance, so Allah rebuked them for abandoning them and said: "And monasticism which they innovated; We did not prescribe it for them except seeking the pleasure of Allah, but they did not observe it with the right observance"(4).

---

(1) Tafsir al-Baghawi 4/301, and the narration was recorded by an-Nasa'i in al-Mujtaba 8/231-233, and in al-Kubra (5908) and (11503) through al-Fadl bin Musa, from Sufyan, with it. And al-Ustuwanah: the pillar. Al-Mu'jam al-Wasit (Ustuwanah). (2) Tafsir al-Baghawi 4/301. (3) Ahkam al-Qur'an by al-Jassas 3/416 - 417. (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1733, and the report was recorded by at-Tabari 22/433 from Abu Umama as a mawquf report. And at-Tabarani recorded it from him as a marfu' report in al-Awsat (7446), and said: This hadith is not narrated from Abu Umama except with

this chain of narration, Ismail bin Amr was unique in it. He is Ismail bin Amr bin Najih al-Bajali al-Kufi then =

सूरह अल-हदीद: आयत 27 273 ...और हमारा पीना, और हम तुम्हारे पास वापस नहीं आएंगे। और एक समूह ने कहा: हमें धरती में भटकने और घूमने दो, और हम वैसे ही पियेंगे जैसे जंगली जानवर जंगल में पीते हैं, इसलिए यदि तुम हम पर काबू पा लो, तो हमें मार डालना। और दूसरे समूह ने कहा: हमारे लिए रेगिस्तानों में घर बनाओ, और हम कुएं खोदेंगे, और फलियां बोएंगे, ताकि तुम हमें न देख सको - और इनमें से कोई भी ऐसा व्यक्ति नहीं था जिसका उनमें से कोई करीबी रिश्तेदार न हो - इसलिए उन्होंने ऐसा ही किया। वे लोग ईसा के मार्ग पर चले, और उनके बाद ऐसे लोग आए जिन्होंने किताब को बदल दिया था, और उन्होंने कहा: हम वैसे ही यात्रा करेंगे और पूजा करेंगे जैसे उन लोगों ने की थी, जबकि वे अपने बहुदेववाद (शिर्क) में थे, उन्हें उन लोगों के ईमान का कोई ज्ञान नहीं था जो उनसे पहले आए थे और जिनका उन्होंने अनुकरण किया था। यही सर्वशक्तिमान का कहना है: "और वैराग्य (रहानियत) जिसे उन्होंने स्वयं निकाला था; हमने उसे उन पर अनिवार्य नहीं किया था सिवाय अल्लाह की प्रसन्नता प्राप्त करने के" आयत (1)। वह कहता है: इन नेक लोगों ने इसे शुरू किया, "लेकिन उन्होंने उसका पालन नहीं किया" बाद वालों ने "जैसा कि उसका पालन करने का हक था।" "तो हमने उनमें से उन लोगों को उनका प्रतिफल दिया जो ईमान लाए," यानी वे जिन्होंने इसे पहले शुरू किया और इसका पालन किया, "लेकिन उनमें से बहुत से अवज्ञाकारी हैं," यानी बाद वाले। फिर जब अल्लाह ने मुहम्मद ﷺ को भेजा और उनमें से बहुत कम बचे थे, तो वे गुफाओं, मठों और कंदराओं से बाहर आए और मुहम्मद ﷺ पर ईमान लाए (2)। तीसरा: यह आयत इस बात का प्रमाण है कि हर नई चीज़ बिदअत (नवाचार) है, इसलिए जो कोई किसी भलाई की शुरुआत करे उसे उस पर डटे रहना चाहिए, और उसके विपरीत नहीं मुड़ना चाहिए; अन्यथा वह आयत (3) के दायरे में आ जाता है। अबू उमामा अल-बाहीली से वर्णित है - जिनका नाम सुदी बिन अजलान था - उन्होंने कहा: तुमने रमजान की रात की नमाज़ (क़ियाम रमज़ान) शुरू की और यह तुम पर अनिवार्य नहीं थी, केवल रोज़ा तुम पर अनिवार्य था, इसलिए जब तुमने इसे शुरू कर दिया है तो क़ियाम पर कायम रहो और इसे मत छोड़ो। क्योंकि बनी इसराइल के कुछ लोगों ने ऐसी नई चीज़ें शुरू कीं जो अल्लाह ने उन पर अनिवार्य नहीं की थीं, उनके माध्यम से अल्लाह की प्रसन्नता चाहते थे, लेकिन उन्होंने उनका वैसा पालन नहीं किया जैसा पालन करने का हक था, इसलिए अल्लाह ने उन्हें उन्हें छोड़ने के लिए फटकार लगाई और कहा: "और वैराग्य जिसे उन्होंने स्वयं निकाला था; हमने उसे उन पर अनिवार्य नहीं किया था सिवाय अल्लाह की प्रसन्नता प्राप्त करने के लेकिन उन्होंने उसका वैसा पालन नहीं किया जैसा पालन करने का हक था" (4)।

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 4/301, और असर को अन-नसाई ने अल-मुज्तबा 8/231-233 में, और अल-कुबरा (5908) और (11503) में अल-फ़ज़ल बिन मूसा के माध्यम से सुफ़यान से उद्धृत किया है। और अल-उस्तुवाना: स्तंभ। अल-मुअजम अल-वसीत (उस्तुवाना)। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 4/301। (3) अहकाम अल-क़ुरआन अल-जस्सास द्वारा 3/416 - 417। (4) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरआन 3/1733, और रिपोर्ट अल-तब़री द्वारा 22/433 में अबू उमामा से मौक़ूफ़ के रूप में उद्धृत की गई है। और अल-तबरानी ने अल-अवसत (7446) में उनसे मरफ़ूअ के रूप में इसे उद्धृत किया और कहा: यह हदीस अबू उमामा से केवल इसी सनद (वर्णन की श्रृंखला) के साथ वर्णित है, इस्माइल बिन अमर इसमें अकेले हैं। वह इस्माइल बिन अमर बिन नजीह अल-बजली अल-कूफी हैं फिर =

سورہ الحدید: آیت ۲۷ ۲۷۳ ...اور ہمارا پینا، اور ہم تمہاری طرف واپس نہیں آئیں گے۔ اور ایک گروہ نے کہا: ہمیں زمین میں بھٹکنے اور سیاحت کرنے دو، اور ہم ویسے ہی پئیں گے جیسے جنگلی جانور بیابان میں پیتے ہیں، پس اگر تم ہمیں پا لو تو ہمیں قتل کر دینا۔ اور ایک گروہ نے کہا: ہمارے لیے بیابانوں میں گھر بناؤ، اور ہم کنوئیں کھودیں گے، اور دالیں کاشت کریں گے، پس تم ہمیں نہیں دیکھو گے - اور ان میں سے کوئی ایسا نہیں تھا جس کا ان میں سے کوئی قریبی رشتہ دار نہ ہو - تو انہوں نے ایسا ہی کیا۔ پس وہ لوگ عیسیٰ علیہ السلام کے نقش قدم پر چلے، اور ان کے بعد ایسے لوگ آئے جنہوں نے کتاب کو بدل دیا تھا، تو انہوں نے کہا: ہم بھی اسی طرح سیاحت اور عبادت کریں گے جیسے وہ لوگ کرتے تھے، حالانکہ وہ اپنے شرک پر تھے، انہیں ان لوگوں کے ایمان کا کوئی علم نہیں تھا جو ان سے پہلے گزرے تھے اور جن کی انہوں نے پیروی کی تھی۔ پس یہی اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: "اور رہبانیت جسے انہوں نے خود ایجاد کیا تھا، ہم نے اسے ان پر لازم نہیں کیا تھا سوائے اللہ کی رضا جوئی کے" آیت(۱)۔ وہ فرماتا ہے: اسے ان نیک لوگوں نے ایجاد کیا تھا "پھر انہوں نے اس کا لحاظ نہ رکھا" بعد میں آنے والوں نے "جیسا کہ اس کے لحاظ رکھنے کا حق تھا"۔ "تو ہم نے ان میں سے ایمان لانے والوں کو ان کا اجر عطا کیا" یعنی جنہوں نے اسے پہلے ایجاد کیا اور اس کا لحاظ رکھا "اور ان میں سے اکثر نافرمان ہیں" یعنی بعد میں آنے والے۔ پھر جب اللہ نے محمد ﷺ کو مبعوث فرمایا اور ان میں سے چند ہی باقی رہ گئے تھے، تو وہ غاروں، خانقاہوں اور غاروں سے نکل کر آئے اور محمد ﷺ پر ایمان لائے (۲)۔ تیسری بات: یہ آیت اس بات پر دلالت کرتی ہے کہ ہر نئی بات بدعت ہے، پس جو کوئی کسی بھلائی کی ابتدا کرے اسے چاہیے کہ اس پر قائم رہے، اور اس کے برعکس کی طرف نہ مڑے؛ ورنہ وہ آیت کے تحت آئے گا(۳)۔ اور ابو امامہ الباہلی سے مروی ہے - جن کا نام صدی بن عجلان ہے - انہوں نے

کہا: تم نے قیامِ رمضان شروع کیا حالانکہ وہ تم پر فرض نہیں کیا گیا تھا، تم پر صرف روزہ فرض کیا گیا تھا، لہٰذا جب تم نے اسے شروع کر دیا ہے تو قیام پر ہمیشگی اختیار کرو اور اسے مت چھوڑو، کیونکہ بنی اسرائیل میں سے کچھ لوگوں نے ایسی بدعتیں ایجاد کیں جو اللہ نے ان پر فرض نہیں کی تھیں، وہ ان کے ذریعے اللہ کی رضا چاہتے تھے لیکن انہوں نے ان کا ویسا حق ادا نہیں کیا جیسا حق ادا کرنے کا حق تھا، تو اللہ نے انہیں چھوڑ دینے پر ملامت کی اور فرمایا: "اور رہبانیت جسے انہوں نے خود ایجاد کیا تھا، ہم نے اسے ان پر لازم نہیں کیا تھا سوائے اللہ کی رضا جوئی کے، پھر انہوں نے اس کا ویسا لحاظ نہ رکھا جیسا اس کا حق تھا"(۴)۔

---

(۱) تفسیر البغوی ۳۰۱/۴، اور یہ روایت نسائی نے المجتبیٰ ۲۳۱/۸-۲۳۳، اور الکبریٰ (۵۹۰۸) اور (۱۱۵۰۳) میں الفضل بن موسیٰ کے طریق سے سفیان سے روایت کی ہے۔ اور الاسطوانہ: ستون۔ المعجم الوسیط (اسطوانہ)۔ (۲) تفسیر البغوی ۳۰۱/۴۔ (۳) احکام القرآن للجصاص ۴۱۶/۳ - ۴۱۷۔ (۴) احکام القرآن لابن العربی ۱۷۳۳/۳، اور یہ خبر طبری نے ۲۲/۴۳۳ میں ابو امامہ سے موقوفاً روایت کی ہے۔ اور طبرانی نے اوسط (۷۴۴۶) میں ان سے مرفوعاً روایت کی ہے، اور کہا: یہ حدیث ابو امامہ سے صرف اسی سند کے ساتھ مروی ہے، اسماعیل بن عمرو اس میں منفرد ہیں۔ وہ اسماعیل بن عمرو بن نجیح البجلی الکوفی ہیں پھر =

Surah Al-Hadid: Verse 27 274 Fourthly: In the verse, there is evidence for isolation from people in hermitages and houses, and that is recommended when times are corrupt and friends and brothers change. The explanation of this has already passed in Surah "Al-Kahf"(1) in full, and praise be to Allah. And in "Musnad Ahmad bin Hanbal" from the hadith of Abu Umama al-Bahili (may Allah be pleased with him), he said: We went out with the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) on one of his expeditions. He said: A man passed by a cave in which there was some water, so he thought to himself that he should stay in that cave, and what was in it of water would sustain him, and he would obtain the herbs around it, and abandon the world. He said: If I come to the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) and mention that to him, then if he gives me permission, I will do it, otherwise I will not. So he came to him and said: O Prophet of Allah! I passed by a cave in which there is water and herbs that can sustain me, so I thought to myself that I should stay in it and abandon the world. He said: So the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Indeed, I was not sent with Judaism or Christianity, but I was sent with the easy-going monotheism (Hanifiyyah). By Him in whose hand is the soul of Muhammad, a morning or an evening outing in the way of Allah is better than the world and what is in it, and for one of you to stand in the first row is better than his prayer for sixty years"(2). And the Kufans narrated from Ibn Mas’ud, he said: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said to me: "Do you know which of the people is most knowledgeable?" He said: I said: Allah and His Messenger know best. He said: "The most knowledgeable of people is the one who sees the truth most clearly when people differ about it, even if he is deficient in action, even if he crawls on his buttocks. Do you know where the Children of Israel took monasticism from? Tyrants appeared over them after Jesus, acting in disobedience to Allah. So the people of faith became angry and fought them. The people of faith were defeated three times, and only a few of them remained. They said: If they annihilate us, no one will remain for the religion to call to it, so come let us separate in..." = Al-Asbahani, Ibn 'Adi said: He narrated hadiths that are not followed. Abu Hatim and al-Daraqutni said: Weak. Mizan al-I'tidal 1/239. (1) 13/217. (2) Ahmad (22291), and also narrated by al-Tabarani in al-Kabir (7868). Al-Haythami said in Majma’ al-Zawa’id 5/279: Narrated by Ahmad and al-Tabarani, and in it is: Ali bin Yazid al-Alhani, and he is weak. End. And on the same topic from Abu Huraira (may Allah be pleased with him) with a similar story narrated by al-Tirmidhi (1650), and Ahmad (9762). Al-Tirmidhi said: Hasan hadith.

सूरह अल-हदीद: आयत 27 274 चौथा: आयत में मठों और घरों में लोगों से अलगाव का प्रमाण है, और समय के भ्रष्ट होने और दोस्तों और भाइयों के बदल जाने पर इसकी सिफारिश की जाती है। इसका स्पष्टीकरण सूरह "अल-कहफ़"(1) में विस्तार से आ चुका है, और अल्लाह का शुक्र है। और "मुस्नद अहमद बिन हंबल" में अबू उमामा अल-बाहीली (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की हदीस से है, उन्होंने कहा: हम अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के साथ उनके एक सैन्य अभियान पर निकले थे। उन्होंने कहा: एक व्यक्ति एक गुफा के पास से गुजरा जिसमें कुछ पानी था, तो उसने मन में सोचा कि वह उस गुफा में ठहर जाए, और उसमें जो पानी था वह उसका पोषण करेगा, और वह उसके आसपास की जड़ी-बूटियाँ प्राप्त करेगा, और दुनिया को त्याग देगा। उसने कहा: अगर मैं नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के पास जाऊं और उनसे इसका जिक्र करूंतो अगर वे मुझे अनुमति दे दें, तो मैं ऐसा करूंगा, अन्यथा मैं नहीं करूंगा। तो वह उनके पास आया और कहा: हे अल्लाह के नबी! मैं एक ऐसी गुफा के पास से गुजरा हूँ जिसमें पानी और जड़ी-बूटियाँ हैं जो मेरा पोषण कर सकती हैं, इसलिए मैंने मन में सोचा कि मैं उसी में ठहर जाऊँ और दुनिया को त्याग दूँ। उन्होंने कहा: तो नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने कहा: "निश्चित रूप से, मुझे यहूदी धर्म या ईसाई धर्म के साथ नहीं भेजा गया था, बल्कि मुझे उदार एकेश्वरवाद (हनीफिय्याह) के साथ भेजा गया था। उस सत्ता की कसम जिसके हाथ में मुहम्मद की जान है, अल्लाह की राह में सुबह या शाम का निकलना दुनिया और उसमें जो कुछ भी है उससे बेहतर है, और आप में से किसी का पहली कतार में खड़ा होना साठ साल की नमाज़ से बेहतर है"(2)। और कूफ़ियों ने इब्न मसूद से रिवायत की है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने मुझसे कहा: "क्या तुम जानते हो कि लोगों में सबसे अधिक ज्ञानी कौन है?" उन्होंने कहा: मैंने कहा: अल्लाह और उसका रसूल बेहतर जानते हैं। उन्होंने कहा: "लोगों में सबसे अधिक ज्ञानी वह है जो सत्य को सबसे स्पष्ट रूप से देखता है जब लोग इसमें मतभेद करते हैं, भले ही वह कर्म में कम हो, भले ही वह अपने कूल्हों के बल रेंगता हो। क्या तुम जानते हो कि बनी इसराइल ने वैराग्य (रहबानियत) कहाँ से अपनाया? ईसा के बाद उन पर अत्याचारी प्रकट हुए, जो अल्लाह की अवज्ञा के काम करते थे। तो ईमान वाले क्रोधित हुए और उनसे लड़े। ईमान वाले तीन बार पराजित हुए, और उनमें से केवल कुछ ही बचे। उन्होंने कहा: यदि वे हमें नष्ट कर देंगे, तो धर्म के लिए उसे बुलाने वाला कोई नहीं बचेगा, तो आओ हम अलग हो जाएं.." = अल-अस्बहानी, इब्न अदी ने कहा: उन्होंने ऐसी हदीसें बयान की हैं जिनका पालन नहीं किया जाता। अबू हातिम और अल-दाराकुतनी ने कहा: कमजोर। मिज़ान अल-एतिदाल 1/239. (1) 13/217. (2) अहमद (22291), और अल-तबरानी ने अल-कबीर (7868) में भी इसे उद्धृत किया है। अल-हैथमी

ने मजमा अल-ज़वाइद 5/279 में कहा: अहमद और अल-तबरानी द्वारा रिवायत किया गया, और इसमें है: अली बिन यज़ीद अल-अलहानी, और वह कमज़ोर है। अंत। और इसी विषय पर अबू हुरैरा (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) से इसी तरह की कहानी अल-तिर्मिज़ी (1650) और अहमद (9762) द्वारा उद्धृत की गई है। अल-तिर्मिज़ी ने कहा: हसन हदीस।

سورہ الحدید: آیت ۲۷ ۲۷٤ چوتھی بات: آیت میں گرجوں اور گھروں میں لوگوں سے گوشہ نشینی اختیار کرنے کی دلیل موجود ہے، اور زمانے کے بگڑنے اور دوستوں اور بھائیوں کے بدل جانے کے وقت یہ پسندیدہ عمل ہے۔ اس کا بیان سورہ "الکہف"(۱) میں مکمل طور پر گزر چکا ہے، اور اللہ کا شکر ہے۔ اور "مسند احمد بن حنبل" میں ابو امامہ باہلی رضی اللہ عنہ کی حدیث سے مروی ہے، انہوں نے کہا: ہم رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے ساتھ آپ کے ایک لشکر میں نکلے۔ انہوں نے کہا: ایک آدمی ایک غار کے پاس سے گزرا جس میں کچھ پانی تھا، تو اس نے اپنے دل میں سوچا کہ وہ اسی غار میں رہائش اختیار کر لے، وہاں موجود پانی اس کے لیے کافی ہوگا اور آس پاس سے جڑی بوٹیاں کھا لے گا، اور دنیا سے کنارہ کش ہو جائے گا۔ اس نے کہا: اگر میں نبی صلی اللہ علیہ وسلم کے پاس جاؤں اور ان سے اس کا ذکر کروں، تو اگر انہوں نے مجھے اجازت دے دی تو میں ایسا کروں گا، ورنہ نہیں۔ چنانچہ وہ آپ کے پاس آیا اور کہا: اے اللہ کے نبی! میں ایک غار کے پاس سے گزرا جس میں میرے گزر بسر کے لیے پانی اور جڑی بوٹیاں ہیں، تو میرے دل میں یہ خیال آیا کہ میں اسی میں مقیم ہو جاؤں اور دنیا کو چھوڑ دوں۔ انہوں نے کہا: تو نبی صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "بے شک میں یہودیت یا نصرانیت دے کر نہیں بھیجا گیا، بلکہ مجھے آسان اور سیدھے دین (حنیفیت) کے ساتھ بھیجا گیا ہے، اور اس ذات کی قسم جس کے قبضے میں محمد کی جان ہے، اللہ کی راہ میں ایک صبح یا ایک شام نکلنا دنیا اور جو کچھ اس میں ہے اس سے بہتر ہے، اور تم میں سے کسی کا پہلی صف میں کھڑا ہونا اس کی ساٹھ سال کی نماز سے بہتر ہے"(۲)۔ اور کوفیوں نے ابن مسعود سے روایت کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے مجھ سے فرمایا: "کیا تم جانتے ہو کہ لوگوں میں سب سے زیادہ علم والا کون ہے؟" انہوں نے کہا: میں نے عرض کیا: اللہ اور اس کا رسول بہتر جانتے ہیں۔ آپ نے فرمایا: "لوگوں میں

سب سے زیادہ علم والا وہ ہے جو حق کو سب سے زیادہ پہچاننے والا ہو جب لوگ اس میں اختلاف کریں، اگرچہ وہ عمل میں کوتاہی کرنے والا ہو، اگرچہ وہ اپنی سرین کے بل رینگتا ہو۔ کیا تم جانتے ہو کہ بنی اسرائیل نے رہبانیت کہاں سے اختیار کی؟ عیسیٰ کے بعد ان پر جابر حکمران غالب آگئے جو اللہ کی نافرمانی کے کام کرتے تھے، تو اہل ایمان غصے میں آئے اور ان سے لڑے، اہل ایمان تین مرتبہ شکست کھا گئے، تو ان میں سے تھوڑے ہی باقی بچے، انہوں نے کہا: اگر انہوں نے ہمیں ختم کر دیا تو دین کی طرف بلانے والا کوئی باقی نہیں رہے گا، تو آؤ ہم الگ الگ ہو کر..." = الاصبہانی، ابن عدی نے کہا: انہوں نے ایسی حدیثیں بیان کی ہیں جن کی پیروی نہیں کی جاتی۔ ابو حاتم اور دارقطنی نے کہا: ضعیف ہے۔ میزان الاعتدال ۱/۲۳۹۔ (۱) ۱۳/۲۱۷۔ (۲) احمد (۲۲۲۹۱)، اور اسے طبرانی نے الکبیر (۷۸۶۸) میں بھی روایت کیا ہے۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد ۵/۲۷۹ میں کہا: اسے احمد اور طبرانی نے روایت کیا ہے، اور اس میں علی بن یزید الالہانی ہے جو ضعیف ہے۔ انتہیٰ۔ اور اس باب میں ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ سے اسی طرح کا قصہ ترمذی (۱۶۵۰) اور احمد (۹۷۶۲) نے روایت کیا ہے۔ ترمذی نے کہا: حدیث حسن ہے۔

Surah Al-Hadid: Verse 27 275

...the earth until Allah sends the Unlettered Prophet whom Jesus promised us - meaning Muhammad ﷺ - then they dispersed into mountain caves and invented monasticism. Among them were those who held onto their religion, and among them were those who disbelieved - and he recited: {And monasticism...} the verse - Do you know what the monasticism of my Ummah is? It is migration (Hijrah), Jihad, fasting, prayer, Hajj, Umrah, and saying 'Allahu Akbar' on high places. O Ibn Mas'ud, those before you among the Jews differed into seventy-one sects; three of them were saved, and the rest perished (1). One sect opposed (2) the kings and fought them for the sake of Allah's religion and the religion of Jesus - peace be upon him - until they were killed. Another sect did not have the power to oppose (3) the kings; they stayed among their people, calling them to the religion of Allah and the religion of Jesus son of Mary. The kings seized them, killed them, and cut them with saws. And another sect had no power to oppose the kings, nor to stay among their people calling them to the religion of Allah and the religion of Jesus son of Mary, so they wandered in the mountains and practiced monasticism there. It is about them that Allah Almighty said: {But monasticism which they invented...} - the verse - "Whoever believes in me, follows me, and confirms my truth, has observed it with its due observance. And whoever does not believe in me, they are the defiantly disobedient" (4). Meaning those who turned to Judaism and Christianity. It was also said:

(1) In (Z): "their rest". And similarly in the following place. (2) In (Z) and (Q): "warat" (hid). And in (M): "wazat". What is established is from the sources of graduation, and from "Al-Nihayah" (A-Z-Y) where it said: And in the Hadith: "and a group 'azat' (opposed) the kings" meaning: resisted them. It is said: so-and-so is 'izaa' (opposite/ equal) to so-and-so: if he was a resister to him. (3) In (Z): "muwarat" (hiding). And in (M): "muwazat". And similarly in the following place. (4) From his words: "And the Kufans narrated... to his words: and even if he was crawling on his buttocks." From "Ahkam al-Quran" by Ibn al-Arabi 4/1732. And from his words: "Do you know where the children of Israel took monasticism... to the end of the Hadith." From "Tafsir al-Baghawi" 4/300-301. The Hadith was narrated by Ibn Abi Hatim in "Tafsir Ibn Kathir" 8/29, and al-Tabarani in "al-Kabir" (10357) through Bukayr bin Ma'ruf, from Muqatil bin Hayyan, from al-Qasim bin Abd al-Rahman, from his father, from Ibn Mas'ud in a similar way, disconnected (maqtū'). Al-Haythami said in "Majma' al-Zawa'id" 7/260-261: Al-Tabarani narrated it with two chains of narration, the men of one of them are men of the Sahih except Bukayr bin Ma'ruf, whom Ahmad and others

authenticated, and there is weakness in him. It was also narrated by al-Marwazi in "al-Sunnah" (54), al-Tabari 22/430-431, al-Tabarani in "al-Kabir" (10531), and al-Hakim in "al-Mustadrak" 2/480 through al-Sa'q bin Hazn, from Aqil, from Abu Ishaq al-Hamdani, from Suwayd bin Ghaflah, from Ibn Mas'ud in a similar way, disconnected. Al-Hakim said: This is a Sahih chain of narration and they (Bukhari and Muslim) did not include it. Al-Dhahabi said: It is not Sahih, for although al-Sa'q bin Hazn was reliable, his Sheikh is a rejected narrator of Hadith, as stated by al-Bukhari. End.

सूरह अल-हदीद: आयत 27 275

...धरती पर जब तक अल्लाह उस उम्मी नबी को न भेज दे जिसका ईसा ने हमसे वादा किया था - यानी मुहम्मद ﷺ - फिर वे पहाड़ों की गुफाओं में बिखर गए और उन्होंने वैराग्य (रहानियत) ईजाद कर लिया। उनमें से कुछ अपनी दीन पर जमे रहे, और उनमें से कुछ ने कुफ्र (अविश्वास) किया - और उन्होंने आयत पढ़ी: {और वैराग्य...} - क्या तुम्हें पता है कि मेरी उम्मत का वैराग्य क्या है? वह है हिजरत, जिहाद, रोज़ा, नमाज़, हज, उमराह और ऊंचे स्थानों पर अल्लाह की बड़ाई (तकबीर) बयान करना। ऐ इब्ने मसूद, तुमसे पहले यहूदियों के बीच इकहत्तर फिरके हो गए थे; उनमें से तीन बच गए और बाकी सब तबाह हो गए (1)। एक फिरके ने राजाओं का सामना किया (2) और अल्लाह के दीन और ईसा अलैहिस्सलाम के दीन के लिए उनसे लड़े यहाँ तक कि वे मारे गए। एक फिरके में राजाओं का सामना करने (3) की शक्ति नहीं थी; वे अपनी कौम के बीच रहे और उन्हें अल्लाह के दीन और मरियम के बेटे ईसा के दीन की ओर बुलाते रहे। राजाओं ने उन्हें पकड़ लिया, उन्हें मार डाला और उन्हें आरों से काट दिया। और एक फिरके में न तो राजाओं का सामना करने की शक्ति थी और न ही वे अपनी कौम के बीच रहकर उन्हें अल्लाह के दीन और मरियम के बेटे ईसा के दीन की ओर बुलाने की हिम्मत रखते थे, इसलिए वे पहाड़ों में निकल गए और वहां वैराग्य का जीवन बिताने लगे। इन्हीं के बारे में अल्लाह तआला ने कहा है: {लेकिन वैराग्य जो उन्होंने खुद ईजाद किया था...} - आयत - "जिसने मुझ पर ईमान लाया, मेरा अनुसरण किया और मेरी सच्चाई की पुष्टि की, उसने वास्तव में इसका वैसा ही पालन किया जैसा कि इसका पालन करने का हक था। और जो मुझ पर ईमान नहीं लाए, वही अवज्ञाकारी हैं" (4)। यानी वे लोग जो यहूदी और ईसाई बन गए। और यह भी कहा गया है:

(1) (ज़) में: "उनका शेष"। और इसी तरह आगे के स्थान पर भी। (2) (ज़) और (क़) में: "वारत"। और (म) में: "वाज़त"। जो स्थापित है वह तखरीज के स्रोतों से है, और "अल-निहाया" (अज़ी) से जहाँ कहा गया है: और हदीस में है: "और एक गिरोह 'आज़त' (सामना किया) राजाओं का" यानी: उनका प्रतिरोध किया। कहा जाता है: फुलां 'इज़ा' है फुलां के यदि वह उसका प्रतिरोध करने वाला था। (3) (ज़) में: "मुवारत"। और (म) में: "मुवाज़त"। और इसी तरह आगे के स्थान पर भी। (4) उनके शब्दों से: "और कुफियों ने रिवायत की... उनके शब्दों तक: और चाहे वह अपने नितंबों के बल रेंग रहा हो।" इब्न अल-अरबी की "अहकाम अल-क़ुरान" 4/1732 से। और उनके शब्दों से: "क्या तुम्हें पता है कि बनी इस्राइल ने वैराग्य कहाँ से लिया... हदीस के अंत तक।" "तफ़सीर अल-बग़वी" 4/300-301 से। इस हदीस को इब्न अबी हातिम ने "तफ़सीर इब्न कसीर" 8/29 में, और अल-तबरानी ने "अल-

कबीर" (10357) में बुकैर बिन मारूफ के माध्यम से, मुक़ातिल बिन हयान से, अल-क़ासिम बिन अब्द अल-रहमान से, उनके पिता से, इब्न मसूद से इसी तरह मक़्तू' (टूटी हुई कड़ी के साथ) रिवायत किया है। अल-हैथमी ने "मजमा' अल-ज़वाइद" 7/260-261 में कहा: अल-तबरानी ने इसे दो सनदों के साथ रिवायत किया है, उनमें से एक के आदमी सहीह के आदमी हैं सिवाय बुकैर बिन मारूफ के, जिन्हें अहमद और अन्य ने विश्वसनीय बताया है, और उनमें कमजोरी है। इसे अल-मरवाज़ी ने "अल-सुन्ना" (54) में, अल-तबरी 22/430-431, अल-तबरानी ने "अल-कबीर" (10531) में, और अल-हाकिम ने "अल-मुस्तदरक" 2/480 में अल-सअक़ बिन हज़न के माध्यम से, अकील से, अबू इसहाक़ अल-हमदानी से, सुवैद बिन ग़फ़ला से, इब्न मसूद ؓ से इसी तरह मक़्तू' रिवायत किया है। अल-हाकिम ने कहा: यह सनद सहीह है और उन्होंने (बुखारी और मुस्लिम) इसे शामिल नहीं किया। अल-धहाबी ने कहा: यह सहीह नहीं है, क्योंकि हालांकि अल-सअक़ बिन हज़न विश्वसनीय थे, लेकिन उनके शेख 'मुनकर' (अस्वीकार्य) हदीस बयान करने वाले हैं, जैसा कि अल-बुखारी ने कहा है। समाप्त।

سورہ الحدید: آیت ۲۷ ۲۷۵

...زمین اس وقت تک جب تک کہ اللہ اس نبی اُمّی کو مبعوث نہ فرما دے جس کا ہم سے عیسیٰ نے وعدہ کیا تھا - یعنی محمد ﷺ - پھر وہ پہاڑوں کی غاروں میں بکھر گئے اور انہوں نے رہبانیت ایجاد کر لی، تو ان میں سے کچھ وہ تھے جنہوں نے اپنے دین پر استقامت دکھائی، اور ان میں سے کچھ نے کفر کیا - اور انہوں نے آیت پڑھی: ﴿وَرَهْبَانِيَّةً﴾ - کیا تم جانتے ہو کہ میری امت کی رہبانیت کیا ہے؟ وہ ہجرت، جہاد، روزہ، نماز، حج، عمرہ اور بلند مقامات پر اللہ کی بڑائی (تکبیر) بیان کرنا ہے۔ اے ابن مسعود، تم سے پہلے کے یہود اکہتر فرقوں میں بٹ گئے تھے؛ ان میں سے تین نے نجات پائی، اور باقی سب ہلاک ہو گئے (۱)۔ ایک گروہ نے بادشاہوں کا مقابلہ کیا (۲) اور اللہ کے دین اور عیسیٰ علیہ السلام کے دین کی خاطر ان سے لڑے یہاں تک کہ وہ قتل کر دیے گئے۔ ایک گروہ میں بادشاہوں کا مقابلہ کرنے (۳) کی طاقت نہیں تھی؛ وہ اپنی قوم کے درمیان رہے اور انہیں اللہ کے دین اور عیسیٰ ابن مریم کے دین کی طرف بلاتے رہے۔ بادشاہوں نے انہیں پکڑ لیا، انہیں قتل کر دیا اور انہیں آریوں سے چیر ڈالا۔ اور ایک گروہ میں نہ تو بادشاہوں کا مقابلہ کرنے کی طاقت تھی اور نہ ہی وہ اپنی قوم کے درمیان رہ کر انہیں اللہ کے دین اور عیسیٰ ابن مریم کے دین کی طرف بلانے کی ہمت رکھتے تھے، چنانچہ وہ پہاڑوں میں نکل گئے اور وہاں رہبانیت کی زندگی اختیار کر لی۔ یہی وہ لوگ ہیں جن کے بارے میں اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَرَهْبَانِيَّةً ابْتَدَعُوهَا﴾ - آیت - "جس نے مجھ پر ایمان لایا، میری پیروی کی اور میری تصدیق کی، اس نے حقیقت میں اس کا ویسا ہی حق ادا کیا جیسا کہ اس کی رعایت کا حق تھا۔ اور جو مجھ پر ایمان نہیں لائے، وہی نافرمان ہیں" (۴)۔ یعنی وہ لوگ جو یہودی اور عیسائی بن گئے۔ اور کہا گیا ہے:

(١) (ظ) میں: "سائرھم" (ان کے باقی)۔ اور اسی طرح اگلے مقام پر بھی۔ (٢) (ظ) اور (ق) میں: "وارت"۔ اور (م) میں: "وازت"۔ اور جو ثابت ہے وہ تخریج کے مصادر سے ہے، اور "النہایہ" (ازی) سے جہاں کہا گیا ہے: اور حدیث میں ہے: "اور ایک گروہ 'آزت' (مقابلہ کیا) بادشاہوں کا" یعنی: ان کی مزاحمت کی۔ کہا جاتا ہے: فلاں 'إزاء' ہے فلاں کے: اگر وہ اس کا مقابلہ کرنے والا تھا۔ (٣) (ظ) میں: "بموارة"۔ اور (م) میں: "بموازاة"۔ اور اسی طرح اگلے مقام پر بھی۔ (٤) ان کے قول سے: "اور کوفیوں نے روایت کی... ان کے قول تک: اور چاہے وہ اپنی پیٹھ کے بل رینگ رہا ہو۔" ابن العربی کی "احکام القرآن" ٤/ ١٧٣٢ سے۔ اور ان کے قول سے: "کیا تم جانتے ہو کہ بنی اسرائیل نے رہبانیت کہاں سے لی... حدیث کے آخر تک۔" "تفسیر البغوی" ٤/ ٣٠٠ - ٣٠١ سے۔ اس حدیث کو ابن ابی حاتم نے "تفسیر ابن کثیر" ٨/ ٢٩ میں، اور الطبرانی نے "الکبیر" (١٠٣٥٧) میں بکیر بن معروف کے واسطے سے، مقاتل بن حیان سے، القاسم بن عبد الرحمن سے، اپنے والد سے، ابن مسعود سے اسی طرح منقطع (مقطوع) روایت کیا ہے۔ الہیثمی نے "مجمع الزوائد" ٧/ ٢٦٠ - ٢٦١ میں کہا: الطبرانی نے اسے دو سندوں کے ساتھ روایت کیا ہے، ان میں سے ایک کے رجال صحیح کے رجال ہیں سوائے بکیر بن معروف کے، جنہیں احمد اور دیگر نے ثقہ قرار دیا ہے، اور ان میں کمزوری ہے۔ اسے المروزی نے "السنہ" (٥٤) میں، الطبری ٢٢/ ٤٣٠ - ٤٣١، الطبرانی نے "الکبیر" (١٠٥٣١) میں، اور الحاکم نے "المستدرک" ٢/ ٤٨٠ میں الصعق بن حزن کے واسطے سے، عقیل سے، ابو اسحاق الہمدانی سے، سوید بن غفلہ سے، ابن مسعودؓ سے اسی طرح مقطوع روایت کیا ہے۔ الحاکم نے کہا: یہ سند صحیح ہے اور ان دونوں (بخاری و مسلم) نے اسے روایت نہیں کیا۔ اور الذہبی نے کہا: یہ صحیح نہیں ہے، کیونکہ اگرچہ الصعق بن حزن ثقہ تھے، لیکن ان کے شیخ منکر الحدیث ہیں، جیسا کہ البخاری نے کہا ہے۔ انتہیٰ۔

276 Surah Al-Hadid: Verses 27 - 29

These are the ones who reached Muhammad ﷺ but did not believe in him, so they are the defiantly disobedient (1). In this verse, there is solace for the Prophet ﷺ; meaning: the earlier peoples also persisted in disbelief, so do not wonder at the people of your era if they persist in disbelief. And Allah knows best.

Allah's statement: {O you who have believed, fear Allah and believe in His Messenger; He will [then] give you a double portion of His mercy and make for you a light by which you will walk and forgive you; and Allah is Forgiving and Merciful (28). [This is] so that the People of the Scripture may know that they are not able [to obtain] anything from the bounty of Allah and that [all] bounty is in the hand of Allah; He gives it to whom He wills. And Allah is the possessor of great bounty (29).}

His statement: {O you who have believed} means: believed in Moses and Jesus. {fear Allah and believe in His Messenger} in Muhammad ﷺ. {He will [then] give you a double portion of His mercy} meaning: two shares of reward for your faith in Jesus and Muhammad, peace be upon them both (2). This is similar to His statement: {Those will be given their reward twice for what they patiently endured} [Al-Qasas: 54], and the explanation has already been given (3). "Al-Kifl" means luck and portion, and it has been mentioned in "An-Nisa" (4). Originally, it is a garment that a rider wraps himself in to protect him from falling, as said by Ibn Jurayj (5). Al-Azhari (6) said something similar, stating (7): its derivation is from the garment that the camel rider puts around the hump when riding behind someone else, so he doesn't fall. Its interpretation is: He will give you two portions that protect you from the destructive power of sins, just as the 'Kifl' protects the rider (8). Abu Musa al-Ash'ari said: "Kiflayn" means double, in the language of Abyssinia (9). From Ibn Zayd: "Kiflayn" means the reward of this world...

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/368. (2) This phrase was repeated in (ظ) a second time, and the text is from al-Nukat wa al-'Uyun 5/485. (3) 16/295. (4) 6/485. (5) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 3/137 without attribution. (6) In Tahdhib al-Lughah 10/250. (7) Not in (ظ). (8) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 5/131. (9) Al-Muharrar al-Wajiz 5/271, and Ibn Abi Shaybah narrated it 10/417, and Mujahid in al-Tafsir 2/658, and al-Tabari 22/438.

२७६ सूरह अल-हदीद: आयतें २७ - २९

ये वे लोग हैं जिन्होंने मुहम्मद ﷺ को पाया लेकिन उन पर विश्वास नहीं किया, इसलिए वे अवज्ञाकारी हैं (१)। इस आयत में पैगंबर ﷺ के लिए सांत्वना है; यानी: पहले के लोगों ने भी कुफ़्र (अविश्वास) पर ज़िद की थी, इसलिए अपने युग के लोगों पर आश्चर्य न करें यदि वे कुफ़्र पर ज़िद करते हैं। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

अल्लाह का कथन: {ऐ ईमान वालों! अल्लाह से डरो और उसके रसूल पर ईमान लाओ, वह तुम्हें अपनी रहमत का दुगना हिस्सा देगा और तुम्हारे लिए एक नूर (प्रकाश) पैदा करेगा जिसके साथ तुम चलोगे और तुम्हें माफ कर देगा; और अल्लाह बड़ा क्षमाशील, अत्यंत दयावान है (२८)। ताकि किताब वाले जान लें कि वे अल्लाह के फज़ल (अनुग्रह) में से किसी चीज़ पर अधिकार नहीं रखते और यह कि फज़ल अल्लाह ही के हाथ में है, वह जिसे चाहता है उसे देता है। और अल्लाह बड़े फज़ल वाला है (२९)।}

उसका कथन: {ऐ ईमान वालों} यानी: जो मूसा और ईसा पर ईमान लाए। {अल्लाह से डरो और उसके रसूल पर ईमान लाओ} यानी मुहम्मद ﷺ पर। {वह तुम्हें अपनी रहमत का दुगना हिस्सा देगा} यानी: ईसा और मुहम्मद (उन दोनों पर अल्लाह की शांति हो) (२) पर तुम्हारे ईमान के लिए दुगना इनाम। यह उसके इस कथन के समान है: {ये वे लोग हैं जिन्हें उनका इनाम दो बार दिया जाएगा उनके धैर्य के कारण} [अल-क़सस: ५४], और इसके बारे में पहले ही कहा जा चुका है (३)। 'किफ़्ल' का अर्थ भाग्य और हिस्सा है, और इसका उल्लेख 'अन-निसा' (४) में आ चुका है। मूल रूप से, यह एक कपड़ा है जिसे सवार खुद पर लपेट लेता है ताकि वह गिरने से बचा रहे, जैसा कि इब्न ज़ुरैज (५) ने कहा। अल-अज़हरी (६) ने भी इसी तरह कहा (७): इसकी व्युत्पत्ति उस कपड़े से है जिसे ऊंट सवार कूबड़ के चारों ओर तब लगाता है जब वह किसी और के पीछे बैठता है, ताकि वह गिर न जाए। इसकी व्याख्या यह है: वह तुम्हें दो हिस्से देगा जो तुम्हें पापों के विनाश से बचाएंगे, जैसे 'किफ़्ल' सवार की रक्षा करता है (८)। अबू मूसा अल-अशअरी ने कहा: 'किफ़्लैन' का अर्थ हबशी भाषा में दोगुना है (९)। इब्न ज़ैद से: 'किफ़्लैन' का अर्थ दुनिया का इनाम है...

(१) इराब अल-कुरान, अन-नहास ४/३६८। (२) यह वाक्यांश (ظ) में दूसरी बार दोहराया गया था, और पाठ अन-नुकत वल-उयून ५/४८५ से है। (३) १६/२९५। (४) ६/४८५। (५) मानी अल-कुरान, अल-फर्रा ३/१३७ बिना श्रेय के। (६) तहज़ीब अल-लुग़ह १०/२५० में। (७) (ظ) में नहीं है। (८) मानी अल-कुरान,

अल-ज़ज्जाज ५/१३१। (९) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ५/२७१, और इब्न अबी शयबा १०/४१७ द्वारा उद्धृत, और मुजाहिद तफ़सीर में २/६५८, और अल-तबरी २२/४३८।

۲۷۶ سورہ الحدید: آیات ۲۷ - ۲۹

یہ وہ لوگ ہیں جنہوں نے محمد ﷺ کو پایا لیکن ان پر ایمان نہ لائے، پس وہی فاسق ہیں (۱)۔ اور اس آیت میں نبی ﷺ کے لیے تسلی ہے؛ یعنی: پہلے لوگوں نے بھی کفر پر اصرار کیا تھا، پس اپنے دور کے لوگوں پر تعجب نہ کریں اگر وہ کفر پر اصرار کریں۔ اور اللہ بہتر جاننے والا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اے ایمان والو! اللہ سے ڈرو اور اس کے رسول پر ایمان لاؤ، وہ تمہیں اپنی رحمت کا دوہرا حصہ دے گا اور تمہارے لیے ایک نور پیدا کرے گا جس کے ساتھ تم چلو گے اور تمہیں بخش دے گا؛ اور اللہ بخشنے والا، نہایت رحم کرنے والا ہے (۲۸)۔ تاکہ اہل کتاب جان لیں کہ وہ اللہ کے فضل میں سے کسی چیز پر قدرت نہیں رکھتے اور یہ کہ فضل اللہ ہی کے ہاتھ میں ہے، وہ جسے چاہتا ہے عطا فرماتا ہے، اور اللہ بڑے فضل والا ہے (۲۹)۔}

اللہ کا فرمان: {اے ایمان والو} یعنی: جو موسیٰ اور عیسیٰ پر ایمان لائے۔ {اللہ سے ڈرو اور اس کے رسول پر ایمان لاؤ} یعنی محمد ﷺ پر۔ {وہ تمہیں اپنی رحمت کا دوہرا حصہ دے گا} یعنی: عیسیٰ اور محمد (ان دونوں پر اللہ کی سلامتی ہو) (۲) پر تمہارے ایمان کی وجہ سے دوگنا اجر۔ یہ اللہ تعالیٰ کے اس فرمان کی طرح ہے: {ان لوگوں کو ان کا اجر دو مرتبہ دیا جائے گا ان کے صبر کی وجہ سے} [القصص: ۵۴]، اور اس کے بارے میں پہلے بات ہو چکی ہے (۳)۔ اور 'کفل' کا معنی ہے نصیب اور حصہ، اور یہ 'النساء' (۴) میں گزر چکا ہے۔ اصل میں یہ وہ کپڑا ہے جسے سوار لپیٹ لیتا ہے تاکہ اسے گرنے سے بچائے، جیسا کہ ابن جریج (۵) نے کہا۔ الازہری (۶) نے بھی اسی طرح کہا (۷): اس کا مشتق اس کپڑے سے ہے جسے اونٹ سوار کوہان کے گرد لپیٹتا ہے جب وہ کسی کے پیچھے بیٹھا ہو تاکہ وہ گر نہ جائے۔ اس کی تاویل یہ ہے: وہ تمہیں دو حصے دے گا جو تمہیں گناہوں کی ہلاکت سے بچائیں گے، جیسے 'کفل' سوار کی حفاظت کرتا ہے (۸)۔ ابو

موسیٰ الاشعری نے کہا: 'کفلین' کا مطلب حبشی زبان میں دوگنا ہے (۹)۔ ابن زید سے مروی ہے: 'کفلین' دنیا کا اجر ہے...

(۱) اعراب القرآن للنحاس ۴/ ۳۶۸۔ (۲) یہ عبارت (ظ) میں دوسری بار دہرائی گئی ہے، اور کلام النکت والعیون ۵/ ۴۸۵ سے ہے۔ (۳) ۱۶/ ۲۹۵۔ (۴) ۶/ ۴۸۵۔ (۵) معانی القرآن للفراء ۳/ ۱۳۷ بغیر نسبت کے۔ (۶) تہذیب اللغہ ۱۰/ ۲۵۰ میں۔ (۷) (ظ) میں نہیں ہے۔ (۸) معانی القرآن للزجاج ۵/ ۱۳۱۔ (۹) المحرر الوجیز ۵/ ۲۷۱، اور اسے ابن ابی شیبہ ۱۰/ ۴۱۷ نے نکالا ہے، اور مجاہد نے تفسیر میں ۲/ ۶۵۸، اور الطبری نے ۲۲/ ۴۳۸ میں۔

Surah Al-Hadid: Verses 28 - 29 277

...and the Hereafter (1). It was said: When the verse: "Those will be given their reward twice for what they patiently endured" [Al-Qasas: 54] was revealed, the believers from the People of the Scripture took pride over the companions of the Prophet (peace be upon him), so this verse (2) was revealed. Some scholars have used this verse as evidence that a good deed is only rewarded with one like it. They said: "Good deed" (Al-Hasana) is a general term that applies to every type of faith and is applied in its generality. So, if "good deed" refers to one type, then its reward is only one like it. But if it refers to a good deed that encompasses two types, the reward for it would be twofold; the evidence for this is this verse, where He says: "two portions from His mercy" (kiflayn min rahmatih). "Al-Kifl" means portion, like "al-mithl" (the like). Thus, He granted the one who fears Allah and believes in His Messenger two portions: one portion for fearing Allah and one portion for believing in His Messenger. This indicates that the good deed for which ten rewards are granted is the one that combines ten types of good deeds, which is the faith for which Allah Almighty listed ten attributes in His saying: "Indeed, the Muslim men and Muslim women..." [Al-Ahzab: 35] to the end of the verse. So these ten types, their rewards are their likes, such that for each type there is a like reward. This is a flawed interpretation because it departs from the general apparent meaning of His saying: "Whoever comes with a good deed will have ten times its like" [Al-An'am: 160], in a way that general specification cannot accommodate. For that which combines ten good deeds is not rewarded for each good deed except with one like it. This would invalidate the principle that the reward for a good deed is ten times its like, and the reports indicate otherwise. They have been mentioned previously (3). If it were as mentioned, there would be no distinction between a good deed and an evil deed.

"And make for you a light": meaning: a clarification and guidance, from Mujahid. Ibn Abbas said: It is the Quran (4). It was also said: a radiance "by which you will walk" in the Hereafter on the Bridge (Sirat), and on the Day of Resurrection to Paradise. And it was said: you walk with it among people calling them to Islam, so you will be leaders in the religion...

---

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/485, and narrated by Al-Tabari 22/438. (2) Al-Kashshaf 4/68, and Tafsir Al-Razi 29/247. (3) 9/136, 16/223. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/486, Tafsir Al-Baghawi 4/302, and Al-Tabari narrated it from them 22/442, and the saying of Mujahid is in his Tafsir 2/658.

सूरह अल-हदीद: आयतें 28 - 29 277

...और परलोक (1)। कहा गया है: जब यह आयत उतरी: "ये वे लोग हैं जिन्हें उनका प्रतिफल दो बार दिया जाएगा, क्योंकि उन्होंने धैर्य रखा" [अल-क़सस: 54], तो अहले किताब (ग्रंथ वालों) के ईमान वालों ने पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के साथियों पर गर्व किया, तब यह आयत (2) उतरी। कुछ विद्वानों ने इस आयत से यह दलील दी है कि एक पुण्य (नेकी) का प्रतिफल केवल उसके बराबर ही होता है। उन्होंने कहा: 'अल-हसना' (पुण्य) एक सामान्य नाम है जो ईमान के हर प्रकार पर लागू होता है, और यह अपनी सामान्यता पर रहता है। यदि पुण्य का शब्द एक प्रकार पर लागू होता है, तो उसका प्रतिफल केवल उसके बराबर ही है। और यदि यह ऐसे पुण्य पर लागू हो जिसमें दो प्रकार शामिल हों, तो उसका प्रतिफल दोगुना होगा; इस आयत के प्रमाण के साथ, क्योंकि अल्लाह ने फरमाया: "अपनी दया से दो हिस्से" (किफ्लैन मिन रहमतिहि)। 'किफ्ल' का अर्थ है हिस्सा, जैसे 'मिस्ल' (समान)। अतः अल्लाह ने उस व्यक्ति के लिए दो हिस्से रखे जिसने अल्लाह का डर रखा और उसके रसूल पर ईमान लाया; एक हिस्सा अल्लाह के डर के लिए और एक हिस्सा रसूल पर ईमान लाने के लिए। इससे पता चलता है कि जिस पुण्य के लिए दस गुना प्रतिफल रखा गया है, वह वह है जिसमें दस प्रकार की नेकियाँ शामिल हों, और वह ईमान है जिसके गुण में अल्लाह तआला ने दस प्रकारों को जमा किया है, जैसा कि उसका फरमान है: "निस्संदेह, मुस्लिम पुरुष और मुस्लिम स्त्रियाँ..." [अल-अहज़ाब: 35] पूरी आयत। तो ये दस प्रकार थे जिनका प्रतिफल उनके समान था, इस प्रकार हर प्रकार के लिए एक समान प्रतिफल होगा। यह एक गलत व्याख्या है; क्योंकि यह अल्लाह के इस फरमान के स्पष्ट सामान्य अर्थ के विरुद्ध है: "जो कोई पुण्य लेकर आएगा, उसके लिए उसके दस गुना है" [अल-अनआम: 160], जिसे सामान्यता का विशेषीकरण स्वीकार नहीं कर सकता। क्योंकि जो दस पुण्यों को समेटे हुए है, उसे प्रत्येक पुण्य के लिए केवल उसके बराबर ही बदला दिया जाता है। इससे यह बात निरर्थक हो जाएगी कि पुण्य का बदला उसके दस गुना है, जबकि हदीसें इसका प्रमाण देती हैं। उनका उल्लेख पहले हो चुका है (3)। यदि वैसा ही होता जैसा बताया गया है, तो पुण्य और पाप के बीच कोई अंतर नहीं रह जाता।

"और तुम्हारे लिए एक प्रकाश (नूर) बना देगा": यानी: स्पष्टता और मार्गदर्शन, मुजाहिद से वर्णित है। इब्न अब्बास ने कहा: यह कुरान है (4)। और कहा गया: एक चमक "जिसके साथ तुम चलोगे" परलोक में पुल (सिरात) पर, और कयामत के दिन जन्नत की ओर। और कहा गया: तुम लोगों के बीच इसके साथ चलोगे और उन्हें इस्लाम की ओर बुलाओगे, तो तुम धर्म के मार्गदर्शक (नेता) बनोगे...

(1) अन-नुकत वल-उयून 5/485, और इसे अत-तबरी ने 22/438 पर उद्धृत किया है। (2) अल-कशशाफ 4/68, और तफ़सीर अर-राज़ी 29/247। (3) 9/136, 16/223। (4) अन-नुकत वल-उयून 5/486, तफ़सीर अल-बग़वी 4/302, और अत-तबरी ने उनसे 22/442 पर उद्धृत किया, और मुजाहिद का कथन उनकी तफ़सीर 2/658 में है।

سورہ الحدید: آیات ۲۸ - ۲۹ ۲۷۷

...اور آخرت (۱)۔ اور کہا گیا ہے کہ جب یہ آیت نازل ہوئی: ﴿أُوْلَئِكَ يُؤْتَوْنَ أَجْرَهُم مَّرَّتَيْنِ بِمَا صَبَرُوا﴾ (یہی وہ لوگ ہیں جنہیں ان کا اجر دو بار دیا جائے گا اس وجہ سے کہ انہوں نے صبر کیا) [القصص: ۵۴] تو اہل کتاب کے مومنوں نے نبی ﷺ کے صحابہ پر فخر کیا، تب یہ آیت (۲) نازل ہوئی۔ بعض علماء نے اس آیت سے یہ استدلال کیا ہے کہ نیکی کا اجر صرف اس کے برابر ہی ملتا ہے۔ انہوں نے کہا: 'حسنه' (نیکی) ایک عام نام ہے جو ایمان کی ہر قسم پر لاگو ہوتا ہے، اور یہ اپنے عموم پر رہتا ہے۔ چنانچہ جب حسنہ ایک قسم پر لاگو ہوتا ہے تو اس پر سوائے ایک گنا ثواب کے اور کچھ نہیں۔ اور اگر یہ ایسی نیکی پر صادق آئے جو دو اقسام پر مشتمل ہو، تو اس کا ثواب دو گنا ہو گا؛ اس آیت کی دلیل سے کیونکہ اس نے فرمایا: ﴿كِفْلَيْنِ مِن رَّحْمَتِهِ﴾ (اپنی رحمت سے دو حصے)۔ 'کفل' کا معنی حصہ ہے، جیسے 'مثل'۔ پس اللہ نے اس شخص کے لیے دو حصے رکھے جو اللہ سے ڈرا اور اس کے رسول پر ایمان لایا؛ ایک حصہ تقویٰ کے لیے اور ایک حصہ رسول پر ایمان کے لیے۔ پس اس سے ثابت ہوا کہ وہ نیکی جس کے لیے دس گنا اجر رکھا گیا ہے وہ ہے جس میں دس قسم کی نیکیاں جمع ہوں، اور وہ ایمان ہے جس کی صفت میں اللہ تعالیٰ نے دس اقسام جمع فرمائی ہیں، جیسا کہ اس کا فرمان ہے: ﴿إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَتِ﴾ (بے شک مسلمان مرد اور مسلمان عورتیں...) [الاحزاب: ۳۵] پوری آیت۔ تو یہ دس اقسام تھیں جن کا ثواب ان کے برابر تھا، اس طرح ہر قسم کے لیے اس کے برابر اجر ہوگا۔ یہ ایک غلط تاویل ہے؛ کیونکہ یہ اللہ تعالیٰ کے اس فرمان کے ظاہری عموم سے خارج ہے: ﴿مَن جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا﴾ (جو کوئی ایک نیکی لائے گا تو اس کے لیے اس جیسی دس نیکیاں ہیں) [الانعام: ۱۶۰]، ایسی صورت میں جو تخصیص عموم کی گنجائش نہیں رکھتی۔ کیونکہ جس نے دس نیکیوں کو جمع کیا ہو، اسے ہر نیکی

کا صرف اس کے برابر ہی بدلہ دیا جاتا ہے۔ اس طرح یہ بات باطل ہو جائے گی کہ نیکی کا بدلہ دس گنا ہے، جبکہ احادیث اس پر دلالت کرتی ہیں۔ اور ان کا ذکر پہلے ہو چکا ہے (۳)۔ اگر ویسا ہی ہوتا جیسا ذکر کیا گیا تو نیکی اور بدی کے درمیان کوئی فرق نہ رہتا۔

﴿وَيَجْعَل لَّكُمْ نُورًا﴾ یعنی: وضاحت اور ہدایت، مجاہد سے روایت ہے۔ ابن عباس نے فرمایا: وہ قرآن ہے (۴)۔ اور کہا گیا: روشنی ﴿تَمْشُونَ بِهِ﴾ جس کے ذریعے تم آخرت میں پل صراط پر چلو گے، اور قیامت کے دن جنت کی طرف۔ اور کہا گیا: تم لوگوں کے درمیان اس کے ساتھ چلو گے اور انہیں اسلام کی دعوت دو گے، پس تم دین میں پیشوا بنو گے...

---

(۱) النکت والعیون ۵/۴۸۵، اور طبری نے اسے ۲۲/۴۳۸ پر نقل کیا ہے۔ (۲) الکشاف ۴/۶۸، اور تفسیر الرازی ۲۹/۲۴۷۔ (۳) ۹/۱۳۶، ۱۶/۲۲۳۔ (۴) النکت والعیون ۵/۴۸۶، اور تفسیر البغوی ۴/۳۰۲، اور طبری نے ان دونوں سے ۲۲/۴۴۲ پر نقل کیا، اور مجاہد کا قول ان کی تفسیر ۲/۶۵۸ میں ہے۔

278 Surah Al-Hadid: Verses 28 - 29 Islam will not remove from you the leadership you were in. This is because they feared their leadership would vanish if they believed in Muhammad (peace be upon him). In reality, what they would miss is taking small bribes from the weak by distorting God's laws, not true religious leadership. "And He will forgive you your sins, and Allah is Forgiving, Merciful." The Almighty's saying: "Liyalla ya'lama ahl al-kitab" (So that the People of the Book may not know) means: so that they may know. "An la" is an extra emphasizing particle, according to Al-Akhfash. Al-Farra said: Its meaning is "because they know," and "la" is an extra particle in any speech where negation is introduced(1). Qatadah said: The People of the Book envied the Muslims, so this was revealed: "Liyalla ya'lama ahl al-kitab"(2). Meaning: so that the People of the Book may know that they "cannot control anything of the bounty of Allah and that all bounty is in the hand of Allah." Mujahid said: The Jews said: "A prophet is about to emerge from among us who will cut off hands and feet." When he emerged from among the Arabs, they disbelieved. So it was revealed: "Liyalla ya'lama," meaning: so that the People of the Book may know "an la yaqdiroon," meaning: that they cannot control/possess. Similar to the Almighty's saying: "That it did not return to them a word [in response]" [Taha: 89]. From Al-Hasan: "Layla ya'lama ahl al-kitab," and this was also narrated from Ibn Mujahid. Qutrub narrated: with a kasra on the lam and a sukun on the ya(4). Opening the lam of the preposition is a known dialect. The reason for the sukun of the ya is that the hamza of "an" was dropped, so it became "lan," then the nun was merged into the lam, becoming "lalla." When the lams gathered, the middle one was replaced by a ya, as they say in "ama": "ayma." The same goes for the recitation of those who read "layla" with a kasra on the lam, except that he kept the lam on its well-known dialect, so it is stronger from this perspective. From Ibn Mas'ud: "Likayla ya'lama"(5), and from Hattan bin Abdullah: "Li'an ya'lama"(6).

---

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/486, Al-Akhfash's words in his Ma'ani al-Qur'an 2/705, and Al-Farra's words in his Ma'ani al-Qur'an 3/137. (2) Reported by Abd al-Razzaq in al-Tafsir 2/276, and al-Tabari 22/443-444. (3) Tafsir al-Baghawi 4/302. (4) Al-Qira'at al-Shadhah p. 153, and al-Muhtasib 2/314 onwards. (5) Al-Qira'at al-Shadhah p. 153 from Abdullah bin Abi Salama, and al-Kashaf 4/68 without attribution. (6) Al-Qira'at al-Shadhah p. 153.

278 सूरह अल-हदीद: आयतें 28 - 29 इस्लाम आपसे उस नेतृत्व को नहीं छीनेगा जिसमें आप थे। यह इसलिए है क्योंकि उन्हें डर था कि यदि वे मुहम्मद (उन पर शांति हो) पर विश्वास करेंगे तो उनका नेतृत्व चला जाएगा। वास्तव में, वे जो खो देते, वह अल्लाह के नियमों को विकृत करके कमजोरों से ली जाने वाली छोटी सी रिश्वत थी, न कि धर्म में वास्तविक नेतृत्व। "और वह तुम्हारे पापों को क्षमा कर देगा, और अल्लाह क्षमाशील, दयावान है।" अल्लाह तआला का कथन: "लियल्ला याला'मा अहल अल-किताब" (ताकि किताब वाले न जान सकें) का अर्थ है: ताकि वे जान सकें। अल-अख़फ़श के अनुसार "अन ला" एक अतिरिक्त बल देने वाला शब्द है। अल-फ़र्रा ने कहा: इसका अर्थ है: "क्योंकि वे जानते हैं," और "ला" किसी भी ऐसी बात में एक अतिरिक्त शब्द है जहाँ निषेध आता है(1)। कतादा ने कहा: किताब वालों ने मुसलमानों से ईर्ष्या की, इसलिए यह अवतरित हुआ: "लियल्ला याला'मा अहल अल-किताब"(2)। अर्थात: ताकि किताब वाले जान सकें कि वे "अल्लाह के अनुग्रह में से किसी भी चीज़ पर अधिकार नहीं रखते और सारा अनुग्रह अल्लाह के हाथ में है।" मुजाहिद ने कहा: यहूदियों ने कहा: "जल्द ही हमारे बीच से एक पैगंबर निकलेगा जो हाथ और पैर काट देगा।" जब वह अरबों के बीच से निकला, तो उन्होंने इनकार कर दिया। अतः यह अवतरित हुआ: "लियल्ला याला'मा," जिसका अर्थ है: ताकि किताब वाले जान सकें"अन ला यकदिरून," अर्थात: कि वे [नियंत्रित/अधिकार] नहीं कर सकते(3)। जैसे अल्लाह तआला का कथन है: "कि वह उन्हें कोई उत्तर नहीं देता था" [ताहा: 89]। अल-हसन से: "लैला याला'मा अहल अल-किताब," और यह इब्न मुजाहिद से भी वर्णित है। कुतरुब ने वर्णित किया: लाम पर कसरा और या पर सुकून के साथ(4)। उपसर्ग के लाम को 'फ़तह' (अ-स्वर) के साथ पढ़ना एक प्रसिद्ध भाषा (बोली) है। या पर सुकून का कारण यह है कि "अन" का हमज़ा हटा दिया गया था, इसलिए वह "लन" बन गया, फिर नून को लाम में मिला दिया गया, जिससे वह "लल्ला" बन गया। जब कई लाम इकट्ठे हो गए, तो बीच वाले को 'या' से बदल दिया गया, जैसा कि वे "अमा" में "अयमा" कहते हैं। इसी तरह उन लोगों के पढ़ने के बारे में भी कहा गया है जिन्होंने लाम के नीचे कसरा के साथ "लैला" पढ़ा, सिवाय इसके कि उन्होंने लाम को उसकी प्रसिद्ध भाषा पर रहने दिया, इसलिए वह इस दृष्टि से अधिक प्रबल है। इब्न मसूद से: "लिकैला याला'मा"(5), और हत्तान बिन अब्दुल्ला से: "लिअँ याला'मा"(6)।

---

(1) अल-नुक़त वल-उयून 486/5, अल-अख़फ़श की मा'अनी अल-क़ुरआन 705/2 में, और अल-फ़र्रा की मा'अनी अल-क़ुरआन 137/3 में। (2) इसे अब्द अल-रज़्ज़ाक ने तफ़सीर 276/2 में और अल-तबरी ने 443/22-444 में उल्लेख किया है। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 302/4। (4) अल-क़िरात

अल-शाज़्ह पृष्ठ 153, और अल-मुहतसिब 314/2 और उसके बाद। (5) अल-क़िरात अल-शाज़्ह पृष्ठ 153, अब्दुल्ला बिन अबी सलमा से, और अल-कशाफ़ 68/4 में बिना किसी श्रेय के। (6) अल-क़िरात अल-शाज़्ह पृष्ठ 153।

۲۷۸ سورہ الحدید: آیات ۲۸ - ۲۹ اسلام تمہاری وہ سرداری ختم نہیں کرے گا جس میں تم تھے، اور یہ اس لیے ہے کیونکہ وہ ڈرتے تھے کہ اگر وہ محمد صلی اللہ علیہ وسلم پر ایمان لے آئے تو ان کی سرداری ختم ہو جائے گی۔ درحقیقت، جو چیز ان کے ہاتھ سے نکل جاتی وہ اللہ کے احکام میں تحریف کر کے کمزوروں سے لی جانے والی معمولی رشوت تھی، نہ کہ دین میں حقیقی سرداری۔ ﴿وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنوبكم وَاللَّهُ غَفُورٌ رَّحِيمٌ﴾۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿لِئَلَّا يَعْلَمَ أَهْلُ الْكِتَابِ﴾ یعنی: تاکہ (اہلِ کتاب) جان لیں، اور «أن لا» یہاں صلہ زائدہ مؤکدہ (تاکیدی حرف) ہے؛ یہ اخفش کا قول ہے۔ اور فراء نے کہا: اس کا معنی ہے: تاکہ وہ جان لیں، اور «لا» ہر اس کلام میں زائد ہوتا ہے جس میں نفی داخل ہو(۱)۔ قتادہ نے کہا: اہل کتاب نے مسلمانوں سے حسد کیا تو یہ آیت نازل ہوئی: ﴿لِئَلَّا يَعْلَمَ أَهْلُ الْكِتَابِ﴾(۲)۔ یعنی: تاکہ اہل کتاب جان لیں کہ وہ ﴿لَّا يَقْدِرُونَ عَلَى شَيْءٍ مِّن فَضْلِ اللَّهِ وَأَنَّ الْفَضْلَ بِيَدِ اللَّهِ﴾۔ مجاہد نے کہا: یہودیوں نے کہا تھا: قریب ہے کہ ہم میں سے ایک ایسا نبی نکلے جو ہاتھ اور پاؤں کاٹ دے گا۔ پھر جب وہ (نبی) عربوں میں سے ظاہر ہوا تو انہوں نے کفر کیا، پس نازل ہوا: ﴿لِئَلَّا يَعْلَمَ﴾ یعنی: تاکہ اہل کتاب جان لیں «أَنْ لا يَقْدِرُونَ» یعنی: کہ وہ قدرت نہیں رکھتے(۳)، جیسے اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿أَلَّا يَرْجِعُ إِلَيْهِمْ قَوْلًا﴾ [طہ: ۸۹]۔ حسن بصری سے مروی ہے: «لَيْلَّا يَعْلَمَ أَهْلُ الْكِتَابِ» اور یہی ابن مجاہد سے بھی مروی ہے۔ اور قطرب نے روایت کیا: لام کے کسرہ اور یاء کے سکون کے ساتھ(۴)۔ اور جر کے لام کو زبر (فتحہ) کے ساتھ پڑھنا ایک معروف لغت ہے۔ یاء کے ساکن ہونے کی وجہ یہ ہے کہ «أن» کا ہمزہ حذف کر دیا گیا تو وہ «لَنْ» بن گیا، پھر نون کا لام میں ادغام کر دیا گیا، تو وہ «لَلَّا» بن گیا، پھر جب لامات جمع ہو گئے تو درمیانی لام کو یاء سے بدل دیا گیا، جیسے وہ «أما» میں «أَيْما» کہتے ہیں۔ اسی طرح ان کی قرات کے بارے میں بھی کہا گیا ہے جنہوں نے «لیَلَّا» لام کے کسرہ کے ساتھ پڑھا، سوائے اس

کے کہ انہوں نے لام کو اس کی مشہور لغت پر باقی رکھا، لہذا یہ اس جہت سے زیادہ قوی ہے۔ ابن مسعود سے مروی ہے: «لِكَيْلَا يَعْلَمَ»(۵)، اور حطان بن عبداللہ سے: «لأنْ يَعْلَمَ»(۶)۔

---

(۱) النکت والعیون ۴۸۶/۵، اور اخفش کا کلام ان کی کتاب معانی القرآن ۷۰۵/۲ میں، اور فراء کا کلام ان کی کتاب معانی القرآن ۱۳۷/۳ میں۔ (۲) اسے عبدالرزاق نے التفسیر ۲۷۶/۲ میں اور طبری نے ۴۴۳/۲۲-۴۴۴ میں روایت کیا ہے۔ (۳) تفسیر البغوی ۳۰۲/۴۔ (۴) القراءات الشاذة ص ۱۵۳، اور المحتسب ۳۱۴/۲، اور اس کے بعد بھی۔ (۵) القراءات الشاذة ص ۱۵۳ عبداللہ بن ابی سلمہ سے، اور الکشاف ۶۸/۴ میں بغیر کسی نسبت کے۔ (۶) القراءات الشاذة ص ۱۵۳۔

Surah Al-Hadid: Verses 28 - 29 279

And from 'Ikrimah: "That he may know" (1), which is contrary to the established script. "From the grace of Allah": It is said: Islam. And it is said: Reward. Al-Kalbi said: From Allah's provision. It is also said: Allah's countless blessings (2). "And that the grace is in the hand of Allah": it is not in their hands such that they could divert prophethood from Muhammad (peace be upon him) to whomever they like. It is also said: "And that the grace is in the hand of Allah" meaning: it belongs to Him, He grants it to whom He wills. In "Al-Bukhari": Al-Hakam ibn Nafi' narrated to us, he said: Shu'ayb narrated to us, on the authority of Az-Zuhri, he said: Salim ibn Abdullah informed me: that Abdullah ibn Umar said: I heard the Messenger of Allah (peace be upon him) say while standing on the pulpit: "Your stay in comparison to the nations that passed before you is like the time between the Asr prayer and sunset. The people of the Torah were given the Torah, and they acted upon it until midday, then they became unable, so they were given one qirat (karat) each. Then the people of the Gospel were given the Gospel, and they acted upon it until the Asr prayer, then they became unable, so they were given one qirat each. Then you were given the Quran, and you acted upon it until sunset, so you were given two qirats each. The people of the Torah said: 'Our Lord, these have worked less and received more reward?' He said: 'Have I wronged you in any part of your reward?' They said: 'No.' He said: 'That is My grace, which I bestow upon whom I will.'" In another narration: "The Jews and Christians became angry and said: 'Our Lord...'" to the end of the Hadith (3). "And Allah is the possessor of great bounty."

Completion of the interpretation of Surah Al-Hadid, and praise be to Allah.

---

(1) Ash-Shadhdhah Readings p. 153 from Abdullah, and Al-Kashshaf 4/68 without attributing it. (2) An-Nukat wal-'Uyun 5/486 without mentioning his statement: And it is said: Reward. (3) Al-Bukhari (7467), and it is with Ahmad (6029), and the other narration is under numbers (2268) and (2269), and it is with Ahmad (4508).

सूरह अल-हदीद: आयत 28 - 29 279

इक्रिमाह से: "ताकि वह जान ले" (1), जो स्थापित लिपि के विपरीत है। "अल्लाह की कृपा से": कहा गया है: इस्लाम। और कहा गया है: इनाम। अल-कल्बी ने कहा: अल्लाह के रिज़्क़ (प्रावधान) से। यह भी कहा गया है: अल्लाह की अनगिनत नेमतें (2)। "और यह कि कृपा अल्लाह के हाथ में है": यह उनके हाथों में नहीं है कि वे मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से नबुव्वत को हटाकर जिसे चाहें उसे दे दें। यह भी कहा गया है: "और यह कि कृपा अल्लाह के हाथ में है" यानी: यह उसी का है, वह जिसे चाहता है उसे देता है। "अल-बुखारी" में: अल-हकम इब्न नाफी' ने हमसे बयान किया, उन्होंने कहा: शुएब ने हमसे अज़-ज़ुहरी के हवाले से बयान किया, उन्होंने कहा: सालिम इब्न अब्दुल्लाह ने मुझे सूचित किया: कि अब्दुल्लाह इब्न उमर ने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को मिंबर पर खड़े होकर कहते सुना: "पिछली उम्मतों के मुक़ाबले में तुम्हारा वक़्त असर की नमाज़ से सूरज डूबने तक के समय जैसा है। तौरात वालों को तौरात दी गई, उन्होंने दोपहर तक उस पर अमल किया, फिर वे असमर्थ हो गए, तो उन्हें एक-एक क़िरात दिया गया। फिर इंजील वालों को इंजील दी गई, उन्होंने असर की नमाज़ तक उस पर अमल किया, फिर वे असमर्थ हो गए, तो उन्हें एक-एक क़िरात दिया गया। फिर तुम्हें क़ुरआन दिया गया, तुमने सूरज डूबने तक उस पर अमल किया, तो तुम्हें दो-दो क़िरात दिए गए। तौरात वालों ने कहा: 'ऐ हमारे रब, इन्होंने काम कम किया और इनाम ज़्यादा पाया?' अल्लाह ने कहा: 'क्या मैंने तुम्हारे हक़ में कुछ कमी की है?' उन्होंने कहा: 'नहीं।' अल्लाह ने फ़रमाया: 'यह मेरा फ़ज़्ल (कृपा) है, मैं जिसे चाहता हूँ उसे देता हूँ।'" एक रिवायत में है: "यहूदी और ईसाई नाराज़ हो गए और कहा: 'ऐ हमारे रब...'" हदीस के अंत तक (3)। "और अल्लाह बड़े फ़ज़्ल (बड़ी कृपा) वाला है।"

सूरह अल-हदीद की व्याख्या (तफ़सीर) समाप्त हुई, और सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है।

---

(1) अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ा पृ. 153 अब्दुल्लाह से, और अल-कश्शाफ़ 4/68 जिसमें इसे किसी के नाम नहीं किया गया। (2) अन-नुकत वल-उयून 5/486 उनके इस कथन के उल्लेख के बिना: और कहा गया है: सवाब (इनाम)। (3) बुखारी (7467), और यह अहमद (6029) के पास है, और दूसरी रिवायत संख्या (2268) और (2269) के तहत है, और यह अहमद (4508) के पास है।

سورة الحدید: آیات ۲۸ - ۲۹ ۲۷۹

اور عکرمہ سے مروی ہے "تاکہ وہ جان لے"(۱)، اور یہ مروجہ رسمِ خط کے خلاف ہے۔ "اللہ کے فضل سے" کہا گیا: اسلام۔ اور کہا گیا: ثواب۔ اور الکلبی نے کہا: اللہ کے رزق سے۔ اور کہا گیا: اللہ کی بے شمار نعمتیں(۲)۔ "اور یہ کہ فضل اللہ کے ہاتھ میں ہے" ان کے ہاتھوں میں نہیں کہ وہ نبوت کو محمد ﷺ سے پھیر کر ان کی طرف کر دیں جنہیں وہ پسند کرتے ہیں۔ اور کہا گیا: "اور یہ کہ فضل اللہ کے ہاتھ میں ہے" یعنی: وہ اسی کا ہے، وہ جسے چاہتا ہے عطا فرماتا ہے۔ اور "بخاری" میں ہے: ہمیں الحکم بن نافع نے بیان کیا، کہا: ہمیں شعیب نے زہری سے بیان کیا، کہا: مجھے سالم بن عبداللہ نے خبر دی: کہ عبداللہ بن عمر نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو منبر پر کھڑے ہوئے یہ فرماتے سنا: "تمہارا ٹھہرنا تم سے پہلے گزرنے والی امتوں کے مقابلے میں ایسا ہے جیسے نمازِ عصر سے غروبِ آفتاب تک کا وقت، تورات والوں کو تورات دی گئی، انہوں نے دوپہر تک اس پر عمل کیا، پھر وہ عاجز آ گئے، تو انہیں ایک ایک قیراط دیا گیا، پھر انجیل والوں کو انجیل دی گئی، انہوں نے نمازِ عصر تک اس پر عمل کیا، پھر وہ عاجز آ گئے، تو انہیں ایک ایک قیراط دیا گیا، پھر تمہیں قرآن دیا گیا، تم نے غروبِ آفتاب تک اس پر عمل کیا، تو تمہیں دو دو قیراط دیے گئے۔ تورات والوں نے کہا: اے ہمارے رب! یہ لوگ عمل میں کم اور اجر میں زیادہ ہیں؟ اللہ نے فرمایا: کیا میں نے تمہارے اجر میں سے کچھ تم پر ظلم کیا (کمی کی) ہے؟ انہوں نے کہا: نہیں۔ تو اللہ نے فرمایا: یہ میرا فضل ہے میں جسے چاہتا ہوں عطا کرتا ہوں۔" اور ایک روایت میں ہے: "پس یہودی اور نصاریٰ غصے میں آ گئے اور کہا: اے ہمارے رب" (۳) حدیث کے آخر تک۔ "اور اللہ بڑے فضل والا ہے"۔

سورة الحدید کی تفسیر مکمل ہوئی، اور تمام تعریفیں اللہ ہی کے لیے ہیں۔

(١) القراءات الشاذة ص ١٥٣ از عبد الله، اور الكشاف ٦٨/٤ اور اس کی نسبت نہیں کی۔ (٢) النكت والعيون ٤٨٦/٥ ان کے قول: اور کہا گیا: ثواب، کے ذکر کے بغیر۔ (٣) البخاری (٧٤٦٧)، اور یہ احمد (٦٠٢٩) کے پاس ہے، اور دوسری روایت نمبر (٢٢٦٨) اور (٢٢٦٩) کے تحت ہے، اور یہ احمد (٤٥٠٨) کے پاس ہے۔

Interpretation of Surah Al-Mujadila

It consists of twenty-two verses.

It is Medinan according to everyone, except for a narration from 'Ata': that the first ten verses are Medinan and the rest are Meccan. Al-Kalbi said: All of it was revealed in Medina except for His saying: "There is no private conversation of three but He is the fourth of them" [Verse: 7], which was revealed in Mecca (1).

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful.

His saying, Exalted be He: "Allah has indeed heard the speech of the one who argues with you concerning her husband and complains to Allah, and Allah hears your dialogue. Indeed, Allah is Hearing and Seeing."

In it are two issues:

First: His saying, Exalted be He: "Allah has indeed heard the speech of the one who argues with you concerning her husband and complains to Allah." The one who complained to Allah is Khawla bint Tha'labah. It is also said: bint Hakim. And it is said: her name is Jamila. But Khawla is more correct. Her husband was Aws bin al-Samit, the brother of 'Ubada bin al-Samit. Umar ibn al-Khattab (may Allah be pleased with him) passed by her during his caliphate—while people were with him—on a donkey, so she stopped him for a long time and admonished him, saying: "O Umar, you used to be called 'Umayr (little Umar), then it was said to you: 'Umar, then it was said to you: 'Commander of the Faithful'. So fear Allah, O Umar; for whoever is certain of death fears missing out, and whoever is certain of the reckoning fears the punishment." He stood listening to her words. It was said to him: "O Commander of the Faithful, do you stand like this for this old woman?" He said: "By Allah, even if she kept me from the beginning of the day until its end, I would not leave except for the prescribed prayer. Do you know who this old woman is? She is Khawla bint Tha'labah, whose speech Allah heard from above seven heavens. Shall the Lord of the worlds hear her speech and Umar not hear it (2)?!"

---

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/487. (2) Al-Ta'rif wa al-I'lam by Al-Suhayli p. 164 - 165, and the report was narrated by Al-Darimi in Al-Radd 'ala al-Jahmiyyah p. 21, =

सूरह अल-मुजादिला की व्याख्या (तफसीर)

यह बाईस आयतें हैं।

सभी के अनुसार यह मदनी है, सिवाय अता की एक रिवायत के कि इसकी पहली दस आयतें मदनी हैं और बाकी मक्की। अल-कल्बी ने कहा: आयत "तीन व्यक्तियों की कोई गुप्त कानाफूसी ऐसी नहीं होती जिसमें चौथा वह (अल्लाह) न हो" [आयत: 7] के अलावा यह पूरी सूरह मदीना में नाजिल हुई, यह आयत मक्का में नाजिल हुई (1)।

अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत कृपाशील और दयावान है।

अल्लाह तआला का फरमान: "निश्चित ही अल्लाह ने उस (स्त्री) की बात सुन ली है जो अपने पति के विषय में आपसे बहस कर रही थी और अल्लाह से शिकायत कर रही थी, और अल्लाह आप दोनों की बातचीत सुन रहा था। वास्तव में अल्लाह सब कुछ सुनने वाला और देखने वाला है।"

इसमें दो मसले हैं:

पहला: अल्लाह तआला का फरमान: "निश्चित ही अल्लाह ने उस (स्त्री) की बात सुन ली है जो अपने पति के विषय में आपसे बहस कर रही थी और अल्लाह से शिकायत कर रही थी।" जिसने अल्लाह से शिकायत की, वह खौला बिन्त सालाबा थीं। कहा गया है: बिन्त हकीम। और कहा गया है: उनका नाम जमीला था। खौला अधिक सही है। उनके पति औस बिन अस-सामित थे, जो उबादा बिन अस-सामित के भाई थे। उमर इब्न अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) अपने खिलाफत के दौरान उनके पास से गुजरे - लोग उनके साथ थे - एक गधे पर सवार होकर। उन्होंने उन्हें काफी देर तक रोके रखा और उन्हें उपदेश दिया, कहा: "ऐ उमर, तुम्हें 'उमैर' कहा जाता था, फिर तुम्हें 'उमर' कहा जाने लगा, फिर तुम्हें 'अमीर-उल-मोमिनीन' कहा गया। तो अल्लाह से डरो ऐ उमर; क्योंकि जिसे मौत का यकीन है वह मौका हाथ से निकल जाने से डरता है, और जिसे हिसाब का यकीन है वह अज़ाब से डरता है।" वह खड़े होकर उनकी बात सुनते रहे। उनसे कहा गया: "ऐ अमीर-उल-मोमिनीन, क्या आप इस बुढ़िया के लिए इतनी देर तक खड़े रहेंगे?" उन्होंने कहा: "अल्लाह की कसम, अगर वह मुझे सुबह से शाम तक रोके रखती, तो मैं केवल फर्ज नमाज के लिए ही हटता। क्या तुम जानते हो यह बुढ़िया कौन है? यह खौला बिन्त सालाबा हैं, जिनकी बात अल्लाह ने सात आसमानों के ऊपर से सुनी। क्या आलमीन का रब उनकी बात सुने और उमर न सुने (2)?!"

(1) अन-नुकत वल-उयून 5/487। (2) सुहैली की अत-तारीफ वल-इलाम पृष्ठ 164-165, और यह खबर दारमी ने 'अर-रद्द अला अल-जहमिया' पृष्ठ 21 में उद्धृत की है, =

تفسیر سورہ المجادلہ

اور یہ بائیس آیات ہیں۔

سب کے نزدیک یہ مدنی ہے، سوائے عطاء کی ایک روایت کے کہ اس کی پہلی دس آیات مدنی ہیں اور باقی مکی ہیں۔ الکلبی نے کہا: سوائے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے: ﴿مَا يَكُونُ مِن نَّجْوَى ثَلَاثَةٍ إِلَّا هُوَ رَابِعُهُمْ﴾ [الآیہ: 7] کہ یہ مکہ میں نازل ہوئی، باقی پوری سورت مدینہ میں نازل ہوئی (1)۔

اللہ کے نام سے شروع جو نہایت مہربان اور بار بار رحم کرنے والا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿قَدْ سَمِعَ اللَّهُ قَوْلَ الَّتِي تُجَادِلُكَ فِي زَوْجِهَا وَتَشْتَكِي إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ يَسْمَعُ تَحَاوُرَكُمَا إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ بَصِيرٌ ﴾

اس میں دو مسئلے ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿قَدْ سَمِعَ اللَّهُ قَوْلَ الَّتِي تُجَادِلُكَ فِي زَوْجِهَا وَتَشْتَكِي إِلَى اللَّهِ﴾ وہ خاتون جنہوں نے اللہ سے شکایت کی وہ خولہ بنت ثعلبہ تھیں۔ کہا گیا: بنت حکیم۔ اور کہا گیا: ان کا نام جمیلہ تھا۔ اور خولہ ہی زیادہ صحیح ہے۔ ان کے شوہر اوس بن صامت تھے جو عبادہ بن صامت کے بھائی تھے۔ عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ اپنی خلافت کے دوران ان کے پاس سے گزرے - لوگ ان کے ساتھ تھے - آپ ایک گدھے پر سوار تھے۔ انہوں نے آپ کو کافی دیر تک روکے رکھا اور نصیحت کی، انہوں نے کہا: اے عمر! تمہیں عمیر (چھوٹا عمر) پکارا جاتا تھا، پھر تمہیں عمر کہا جانے لگا، پھر تمہیں امیر المومنین کہا گیا، پس اے عمر! اللہ سے ڈرو، کیونکہ جسے موت کا یقین ہو وہ وقت نکل جانے سے ڈرتا ہے، اور جسے حساب کا یقین ہو وہ عذاب سے ڈرتا ہے۔ آپ کھڑے ان کی باتیں سن رہے تھے، آپ سے کہا گیا: اے امیر المومنین! کیا آپ اس بڑھیا کے لیے اتنی دیر

کھڑے رہیں گے؟ آپ نے فرمایا: اللہ کی قسم! اگر وہ مجھے دن کے آغاز سے انجام تک روکے رکھتی تو میں نمازِ فرض کے علاوہ کہیں نہ جاتا۔ کیا تم جانتے ہو یہ بڑھیا کون ہے؟ یہ خولہ بنت ثعلبہ ہیں، اللہ نے سات آسمانوں کے اوپر سے ان کی بات سنی، کیا رب العالمین ان کی بات سنے اور عمر نہ سنے(2)؟!

---

(1) النکت والعیون 5/ 487۔ (2) التعریف والإعلام للسہیلی ص 164 - 165، اور یہ روایت دارمی نے 'الرد علی الجہمیہ' ص 21 میں نکالی ہے، =

Aisha (may Allah be pleased with her) said: "Blessed be He whose hearing encompasses everything. I was listening to the words of Khawlah bint Tha'labah, and some of it was hidden from me, while she was complaining about her husband to the Messenger of Allah (PBUH). She was saying: 'O Messenger of Allah! He consumed my youth, and I spread my belly for him [bore him many children], until I grew old and stopped having children, he declared Zihar upon me. O Allah, I complain to You!' She did not leave until Gabriel descended with this verse: {Allah has indeed heard the speech of the one who argues with you concerning her husband and complains to Allah...} Recorded by Ibn Majah in 'As-Sunan' (1).

And what is in Al-Bukhari from Aisha: She said: "Praise be to Allah whose hearing encompasses all sounds. The arguing woman came to complain to the Messenger of Allah (PBUH) while I was in a corner of the house, not hearing what she said. Then Allah Almighty revealed: {Allah has indeed heard the speech of the one who argues with you concerning her husband} (2)."

Al-Mawardi said (3): "She is Khawlah bint Tha'labah. It was said: daughter of Khuwaylid. This is not a contradiction; because one is her father and the other is her grandfather, so she was attributed to both of them. Her husband was Aws bin al-Samit (4)."

Al-Tha'labi said: "Ibn Abbas said: She is Khawlah bint Khuwaylid al-Khazrajiyya, she was under..."

= Ibn Abi Hatim in the Tafsir 10/3342 (18841) from the path of Jarir bin Hazim, from Abu Yazid al-Madani who said: I met a woman of Umar, called Khawlah bint Tha'labah... the report with similar meaning, and Ibn al-Arabi mentioned it in Ahkam al-Quran 4/1734-1735. (1) No. (2063), and also recorded by Abu Ya'la (4780), al-Tabari 22/454, al-Hakim in al-Mustadrak 2/481, and al-Wahidi in Asbab al-Nuzul p. 433. Al-Hakim said: This is a Sahih chain of narration and they [Bukhari/Muslim] did not record it, and al-Dhahabi agreed with him. End. Meaning of "narthurtu lahu batni": she meant she was a young woman bearing children for him. A "Thawr woman": one with many children. Al-Nihaya (Narth). (2) Al-Bukhari in the Book of Tawhid, Chapter on Allah's saying: {And Allah is All-Hearing, All-Seeing}, before Hadith (7386) as a Mu'allaq report with a firm expression, and Ahmad joined it (24195) and the wording is his, and Ibn Majah (188), and al-Nasa'i in al-Mujtaba 6/168, and al-Wahidi in Asbab

al-Nuzul p. 434. (3) In al-Nukat wal-Uyun 5/487. (4) After it in (M): brother of 'Ubadah bin al-Samit.

सूरह अल-मुजादिला: आयत १ | २८१

आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) ने कहा: "वह धन्य है जिसकी सुनने की शक्ति हर चीज़ को घेरे हुए है। मैं खौला बिन्त सा'लबा की बातों को सुन रही थी और उनमें से कुछ मुझ पर ओझल थीं, जबकि वह अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से अपने पति की शिकायत कर रही थीं। वह कह रही थीं: 'ऐ अल्लाह के रसूल! उसने मेरी जवानी खा ली, और मैंने उसके लिए अपना पेट बिछा दिया (संतान जनती रही), यहाँ तक कि जब मैं बूढ़ी हो गई और मेरी संतान बंद हो गई, तो उसने मुझसे ज़िहार कर लिया। ऐ अल्लाह, मैं तुझसे ही शिकायत करती हूँ!' वह अभी गई भी नहीं थीं कि जिब्रील इस आयत के साथ उतरे: 'अल्लाह ने उस स्त्री की बात सुन ली है जो अपने पति के बारे में आपसे बहस करती है और अल्लाह से शिकायत करती है।' इसे इब्न माजह ने 'अस-सुनन' (१) में उद्धृत किया है।

और अल-बुखारी में आयशा से यह है: उन्होंने कहा: "अल्लाह की प्रशंसा है जिसकी सुनने की शक्ति सभी आवाज़ों को घेरे हुए है। बहस करने वाली स्त्री अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास शिकायत करने आई थी और मैं घर के एक कोने में थी, मुझे सुनाई नहीं दे रहा था कि वह क्या कह रही थी। फिर अल्लाह महान और शक्तिशाली ने अवतरित किया: {अल्लाह ने उस स्त्री की बात सुन ली है जो अपने पति के बारे में आपसे बहस करती है} (२)।"

अल-मावर्दी ने कहा (३): "वह खौला बिन्त सा'लबा हैं। और कहा गया: खुवैलद की बेटी। यह कोई विरोधाभास नहीं है; क्योंकि उनमें से एक उनके पिता हैं और दूसरे उनके दादा, इसलिए उनका संबंध दोनों से जोड़ा गया। उनके पति औस बिन अस-सामित (४) थे।"

अल-स'लबी ने कहा: "इब्न अब्बास ने कहा: वह खौला बिन्त खुवैलद अल-खज़रजिया थीं, वह ... के अधीन थीं।"

= इब्न अबी हातिम ने तफ़सीर १०/३३४२ (१८८४१) में जरीर बिन हाज़िम के माध्यम से, अबू यज़ीद अल-मदनी से उल्लेख किया है: मैं उमर की एक महिला से मिला, जिसे खौला बिन्त सा'लबा कहा जाता था... इसी अर्थ की रिपोर्ट, और इब्न अल-अरबी ने इसे अहकाम अल-क़ुरान ४/१७३४-१७३५ में उल्लेख किया है। (१) संख्या (२०६३), और इसे अबू याला (४७८०), अल-तबरी २२/४५४, अल-हाकिम मुस्तदरक २/४८१, और अल-वाहिदी असबाब अल-नुज़ूल पृ. ४३३ में भी उद्धृत किया गया है। हाकिम ने कहा: यह सहीह सनद है लेकिन उन्होंने (बुखारी/मुस्लिम) इसे प्रकाशित नहीं किया, और

अल-धहाबी ने उनके साथ सहमति व्यक्त की। अर्थ: 'नसरतु लहू बतनी': उसका मतलब था कि वह एक जवान महिला थी जो उसके लिए बच्चे पैदा करती थी। एक 'सौर महिला': बहुत सारे बच्चों वाली। अन-निहाया (नसर)। (२) अल-बुखारी 'किताब अल-तौहीद' में, अल्लाह के कथन के अध्याय में: {और अल्लाह सब कुछ सुनने वाला, सब कुछ देखने वाला है}, हदीस (७३८६) से पहले एक मुअल्लाक रिपोर्ट के रूप में, और अहमद ने इसे जोड़ा (२४१९५) और शब्द उनके हैं, और इब्न माजह (१८८), और अल-नसाई अल-मुज्तबा ६/१६८ में, और अल-वाहिदी असबाब अल-नुज़ूल पृ. ४३४ में। (३) अल-नुकत वल-उयून ५/४८७ में। (४) इसके बाद (म) में: उबादा बिन अल-सामित के भाई।

حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نے فرمایا: "برکت والا ہے وہ جس کی سماعت ہر چیز کو محیط ہے۔ میں خولہ بنت ثعلبہ کی باتیں سن رہی تھی اور کچھ باتیں مجھ سے مخفی تھیں، وہ اللہ کے رسول صلی اللہ علیہ وسلم سے اپنے شوہر کی شکایت کر رہی تھیں۔ وہ کہہ رہی تھیں: 'اے اللہ کے رسول! اس نے میری جوانی کھا لی، اور میں نے اس کے لیے اپنا پیٹ بچھا دیا (بچے جنے)، یہاں تک کہ جب میں بوڑھی ہوگئی اور اولاد کا سلسلہ منقطع ہو گیا تو اس نے مجھ سے ظہار کر لیا۔ اے اللہ، میں تجھ سے ہی فریاد کرتی ہوں!' وہ ابھی وہیں تھیں کہ حضرت جبرائیل علیہ السلام یہ آیت لے کر نازل ہوئے: «قد سمع اللہ قول التی تجادلک فی زوجہا وتشتکی الی اللہ» (اللہ نے اس عورت کی بات سن لی جو اپنے شوہر کے بارے میں آپ سے تکرار کر رہی تھی اور اللہ سے شکایت کر رہی تھی)۔ اسے ابن ماجہ نے 'السنن' (۱) میں روایت کیا ہے۔

اور جو بخاری میں اس بارے میں عائشہ سے مروی ہے: انہوں نے کہا: "اللہ کا شکر ہے جس کی سماعت تمام آوازوں کو محیط ہے۔ وہ جھگڑا کرنے والی خاتون اللہ کے رسول صلی اللہ علیہ وسلم کے پاس شکایت لے کر آئی تھی اور میں گھر کے ایک گوشے میں تھی، مجھے سنائی نہیں دے رہا تھا کہ وہ کیا کہہ رہی ہے۔ پھر اللہ عزوجل نے نازل فرمایا: {اللہ نے اس عورت کی بات سن لی ہے جو اپنے شوہر کے معاملے میں آپ سے تکرار کر رہی تھی} (۲)۔"

الماوردی (۳) نے کہا: "وہ خولہ بنت ثعلبہ ہیں۔ اور کہا گیا: بنت خویلد۔ اس میں کوئی اختلاف نہیں ہے؛ کیونکہ ان میں سے ایک ان کے والد اور دوسرے دادا ہیں، چنانچہ ان کی نسبت دونوں کی طرف کی گئی، اور ان کے شوہر اوس بن الصامت (۴) تھے۔"

الثعلبی نے کہا: "ابن عباس نے کہا: وہ خولہ بنت خویلد الخزرجیہ تھیں، وہ زیرِ... تھیں۔"

= ابن ابی حاتم نے تفسیر ۱۰/۳۳۴۲ (۱۸۸۴۱) میں جریر بن حازم کے واسطے سے، ابو یزید المدنی سے روایت کیا: میں حضرت عمر کی ایک خاتون سے ملا جنہیں خولہ بنت ثعلبہ کہا جاتا تھا... اسی مفہوم کی روایت، اور ابن العربی نے احکام القرآن ۴/۱۷۳۴-۱۷۳۵ میں اسے ذکر کیا ہے۔ (۱) نمبر (۲۰۶۳)، اور اسے ابو یعلی (۴۷۸۰)، الطبری ۲۲/۴۵۴، الحاکم المستدرک ۲/۴۸۱، اور الواحدی اسباب النزول ص ۴۳۳ میں بھی روایت کیا گیا ہے۔ حاکم نے کہا: یہ حدیث صحیح الاسناد ہے لیکن انہوں نے (بخاری و مسلم نے) اسے روایت نہیں کیا، اور ذہبی نے ان کی موافقت کی۔ 'نثرت لہ بطنی' کا مطلب: اس کی مراد یہ تھی کہ وہ جوان تھی اور اس کے ہاں بچے پیدا ہوتے تھے۔ 'امراۃ ثور': کثیر الاولاد خاتون۔ النہایہ (نثر)۔ (۲) بخاری کتاب التوحید میں، اللہ کے قول {وکان اللہ سمیعاً بصیراً} کے باب میں، حدیث (۷۳۸۶) سے پہلے معلق طور پر، اور اسے احمد (۲۴۱۹۵) نے موصول کیا اور الفاظ انہی کے ہیں، اور ابن ماجہ (۱۸۸)، اور النسائی المجتبیٰ ۶/۱۶۸، اور الواحدی اسباب النزول ص ۴۳۴۔ (۳) النکت والعیون ۵/۴۸۷ میں۔ (۴) اس کے بعد (م) میں ہے: عبادہ بن الصامت کے بھائی۔

Surah Al-Mujadilah: Verse 1 282 Aws bin al-Samit was the brother of Ubadah bin al-Samit. His wife was beautiful of body. Her husband saw her prostrating, and he looked at her back and was pleased with what he saw. When she finished, he wanted her, but she refused, so he became angry with her. Urwa said: He was a man prone to fits of insanity (lamam), and one of his fits overtook him, so he said to her: "You are to me like the back of my mother." – In the Pre-Islamic period (Jahiliyyah), Iila' and Dhihar were considered types of divorce – She asked the Prophet ﷺ, and he said to her: "She has become forbidden to him." She said: "By Allah, he did not mention divorce." Then she said: "I complain to Allah of my poverty, my loneliness, my desolation, and my separation from my husband and cousin, for whom I have borne many children (literally: emptied my womb for him)(1)." He said: "She has become forbidden to him." She kept appealing to him and he kept repeating his answer until the verse was revealed. Al-Hasan narrated: She said: "O Messenger of Allah! Allah has abrogated the customs of Jahiliyyah, and my husband has pronounced Dhihar against me." The Messenger of Allah ﷺ said: "Nothing has been revealed to me regarding this." She said: "O Messenger of Allah, revelation comes to you about everything, but this is kept from you?!" He said: "It is as I told you." She said: "To Allah I complain, not to His Messenger." Then Allah revealed: {Allah has indeed heard the statement of she who disputes with you concerning her husband and complains to Allah} the verse (2). Al-Daraqutni narrated from the hadith of Qatada that Anas bin Malik told him: Aws bin al-Samit pronounced Dhihar against his wife Khuwayla bint Tha'laba, so she complained about that to the Messenger of Allah ﷺ. The Messenger of Allah ﷺ said: "Free a slave." He said: "I do not have the means for that." He said: "Fast for two consecutive months." He said: "As for me, if I fail to eat during the day(3), my eyesight fails." He said: "Then feed sixty poor people." He said: "I do not..."

(1) A woman "nafadat karshaha" (emptied her womb), meaning she is "nafud": she has many children. Lisan al-Arab (nafada), and the report was mentioned by al-Ayni in 'Umdat al-Qari 20/281 similarly. (2) Al-Nukat wa al-Uyun 5/487-488, and we have not found it elsewhere. (3) After it in (d), (z), (q), and (m): "three times", and what is confirmed is from (zh), and al-Daraqutni (3853, Mu'assasat al-Risala edition), and Al-Wahidi also narrated it through his chain in Asbab al-Nuzul pp. 434-435. In the printed edition of al-Daraqutni (edited by Abdullah Hashim al-Yamani) 3/316, there is an addition of the word: "twice" after his saying: "to eat during the day." The editor of Asbab al-Nuzul also added it, perhaps relying on the aforementioned printed edition of al-Daraqutni. In the chain of narrators of the hadith: Sa'id bin Bashir al-Dimashqi,

the narrator from Qatada, who is weak (Taqrib al-Tahdhib, and al-Jarh wa al-Ta'dil by al-Razi 4/6-7, and al-Mughni fi al-Du'afa' by al-Dhahabi 1/256). And al-Tabari narrated it 22/447-448 from Qatada from his statement similarly.

सूरह अल-मुजादिला: आयत 1 282 औस बिन अस-सामित, उबादा बिन अस-सामित के भाई थे। उनकी पत्नी सुंदर शरीर वाली थीं। उनके पति ने उन्हें सजदा करते हुए देखा, और उनके पिछले हिस्से को देखकर वे प्रभावित हुए। जब वह फारिग हुईं, तो उन्होंने उनकी इच्छा की, लेकिन उन्होंने मना कर दिया, जिससे वे उन पर क्रोधित हो गए। उर्वा ने कहा: वह एक ऐसे व्यक्ति थे जिन्हें जुनून (पागलपन के दौरे) था, और उनके जुनून का कुछ असर उन पर हुआ, तो उन्होंने उनसे कहा: "तुम मेरे लिए मेरी माँ की पीठ की तरह हो।" - और जाहिलिया (इस्लाम से पहले का काल) में ईला और ज़िहार को तलाक माना जाता था - उन्होंने नबी ﷺ से पूछा, तो उन्होंने उनसे कहा: "वह उस पर हराम हो गई है।" उन्होंने कहा: "अल्लाह की कसम, उन्होंने तलाक का जिक्र नहीं किया।" फिर उन्होंने कहा: "मैं अल्लाह से अपनी गरीबी, अकेलेपन, घबराहट और अपने पति और चचेरे भाई से अलगाव की शिकायत करती हूँ, जिनके लिए मैंने अपना पेट खाली कर दिया (अर्थात कई बच्चे पैदा किए)(1)।" उन्होंने कहा: "वह उस पर हराम हो गई है।" वे उनसे बार-बार बहस करती रहीं और वे वही दोहराते रहे जब तक कि उन पर आयत नाजिल (अवतरित) नहीं हुई। अल-हसन ने रिवायत की है: उन्होंने कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल! अल्लाह ने जाहिलिया की रीतियों को मंसूख (रद्द) कर दिया है, और मेरे पति ने मुझसे ज़िहार किया है।" अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "इस बारे में मुझ पर कोई वह्य (प्रकाशना) नहीं उतरी है।" उन्होंने कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, आप पर हर चीज की वह्य आती है और यह आपसे छिपा लिया गया?!" उन्होंने फरमाया: "यह वही है जो मैंने तुमसे कहा।" उन्होंने कहा: "मैं अल्लाह से शिकायत करती हूँ, उसके रसूल से नहीं।" तब अल्लाह ने नाजिल फरमाया: {अल्लाह ने यकीनन उस औरत की बात सुन ली है जो अपने पति के बारे में आपसे बहस कर रही थी और अल्लाह से शिकायत कर रही थी} आयत (2)। अल-दारकुतनी ने कतादा की हदीस से रिवायत की है कि अनस बिन मलिक ने उनसे कहा: औस बिन अस-सामित ने अपनी पत्नी खुवैला बिंत थलबा से ज़िहार किया, तो उन्होंने अल्लाह के रसूल ﷺ से इसकी शिकायत की। अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "एक गर्दन (गुलाम) आजाद करो।" उन्होंने कहा: "मेरे पास इसके लिए साधन नहीं हैं।" उन्होंने फरमाया: "लगातार दो महीने के रोजे रखो।" उन्होंने कहा: "जहाँ तक मेरा सवाल है, अगर मैं दिन में खाने से चूक जाता हूँ(3) तो मेरी नजर कमजोर हो जाती है।" उन्होंने फरमाया: "तो साठ गरीबों को खाना खिलाओ।" उन्होंने कहा: "मेरे पास..."

(1) "नफदत अल-मरअतु करशाहा", यानी वह "नफूज़" है: बहुत बच्चों वाली। लिसान अल-अरब (नफद), और अल-ऐनी ने उम्दत अल-कारी 20/281 में इसी तरह की खबर दी है। (2) अल-नुकत

वल-उयून 5/487-488, और हमें इसके अलावा कहीं और नहीं मिला। (3) इसके बाद (द), (ज़), (क) और (म) में है: "तीन बार", और (ज़ह) से जो साबित है, और अल-दारकुतनी (3853) मुअस्सस अल-रिसाला संस्करण), और अल-वाहिदी ने भी अपनी सनद से असबाब अल-नुज़ूल पृ. 434-435 में इसे उद्धृत किया है। अल-दारकुतनी के मुद्रित संस्करण (अब्दुल्लाह हाशिम अल-यमानी द्वारा संपादित) 3/316 में उनके इस कथन के बाद: "दिन में खाने के" के बाद "दो बार" शब्द की वृद्धि हुई है। इसी तरह असबाब अल-नुज़ूल के संपादक ने भी इसे जोड़ा है, शायद उन्होंने अल-दारकुतनी के उपर्युक्त मुद्रित संस्करण पर भरोसा किया। हदीस की सनद में: सईद बिन बशीर अल-दिमश्की, कतादा से रिवायत करने वाले, जो कमजोर हैं (तक़रीब अल-तहज़ीब, और अल-रजी द्वारा अल-जरह वल-ता'दील 4/6-7, और अल-ज़हबी द्वारा अल-मुग्नी फि अल-दुआफा 1/256)। और अल-तबरी ने इसे कतादा से उनके इसी तरह के कथन से 22/447-448 उद्धृत किया है।

سورہ المجادلہ: آیت 1 282 اوس بن الصامت، عبادہ بن الصامت کے بھائی تھے، اور ان کی بیوی خوبصورت جسم کی مالک تھیں، تو ان کے شوہر نے انہیں سجدہ کرتے ہوئے دیکھا، پس انہوں نے ان کے پچھلے حصے کو دیکھا تو انہیں وہ پسند آیا، پھر جب وہ فارغ ہوئیں تو انہوں نے ان کا ارادہ کیا، تو انہوں نے انکار کر دیا، جس پر وہ ان سے ناراض ہو گئے، عروہ نے کہا: وہ ایک ایسے شخص تھے جنہیں جنون (کے دورے) لاحق ہوتے تھے، پس انہیں جنون کا کچھ اثر ہوا تو انہوں نے ان سے کہا: "تم مجھ پر میری ماں کی پیٹھ کی طرح ہو" - اور جاہلیت میں ایلاء اور ظہار طلاق (کی اقسام) شمار ہوتے تھے - پس انہوں نے نبی ﷺ سے سوال کیا تو آپ ﷺ نے ان سے فرمایا: "وہ اس پر حرام ہو گئی ہے"۔ انہوں نے کہا: اللہ کی قسم، انہوں نے طلاق کا ذکر نہیں کیا۔ پھر انہوں نے کہا: میں اللہ سے اپنی محتاجی، اپنی تنہائی، اپنی وحشت اور اپنے شوہر اور ابنِ عم سے جدائی کی شکایت کرتی ہوں، حالانکہ میں نے ان کے لیے اپنا پیٹ خالی کر دیا (یعنی بہت سی اولاد جنی)(1)۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "وہ اس پر حرام ہو گئی ہے"۔ پس وہ مسلسل آپ ﷺ سے تکرار کرتی رہیں اور آپ ﷺ جواب دیتے رہے یہاں تک کہ ان پر آیت نازل ہوئی۔ اور حسن نے روایت کی: انہوں نے کہا: اے اللہ کے رسول! اللہ نے جاہلیت کی رسموں کو منسوخ فرما دیا ہے، اور میرے شوہر نے مجھ سے ظہار کر لیا ہے۔ تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اس بارے میں مجھ پر کچھ وحی نہیں کی گئی"۔ انہوں نے کہا: اے اللہ کے رسول، آپ پر ہر چیز کے بارے میں وحی آتی ہے اور اسے آپ سے چھپا لیا گیا؟! تو آپ ﷺ نے فرمایا: "یہ وہی ہے جو میں نے تم سے کہا"۔ انہوں نے کہا: میں اللہ سے شکایت کرتی ہوں، اس کے رسول سے نہیں۔ پس اللہ نے نازل فرمایا: {یقیناً اللہ نے اس عورت کی بات سن لی ہے جو اپنے شوہر کے بارے میں آپ سے جھگڑ رہی تھی اور اللہ سے شکایت کر رہی تھی} آیت (2)۔ اور دارقطنی نے قتادہ کی حدیث سے روایت کی کہ انس بن مالک نے ان سے بیان کیا، انہوں نے کہا: اوس بن الصامت نے اپنی بیوی خویلہ بنت ثعلبہ سے

ظہار کیا، تو انہوں نے رسول اللہ ﷺ سے اس کی شکایت کی، تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "ایک غلام آزاد کرو"۔ انہوں نے کہا: میرے پاس اس کی طاقت نہیں۔ فرمایا: "مسلسل دو ماہ کے روزے رکھو"۔ انہوں نے کہا: جہاں تک میری بات ہے، اگر میں دن میں کھانے سے چوک جاؤں(3) تو میری بینائی کمزور ہو جاتی ہے۔ فرمایا: "پھر ساٹھ مسکینوں کو کھانا کھلاؤ"۔ انہوں نے کہا: میں---

(1) عورت نے اپنا پیٹ خالی کر دیا، یعنی وہ "نفوض" ہے: کثیر الاولاد۔ اللسان (نفض)، اور عینی نے عمدۃ القاری 20/281 میں اسی طرح کی خبر ذکر کی ہے۔ (2) النکت والعیون 5/487-488، اور ہمیں کسی دوسرے کے ہاں اس کا علم نہیں ہوا۔ (3) اس کے بعد (د)، (ز)، (ق) اور (م) میں ہے: "تین مرتبہ"، اور (ظ) سے ثابت ہے، اور دارقطنی (3853) طبع مؤسسۃ الرسالہ)، اور واحدی نے بھی اسے اپنی سند سے اسباب النزول ص 434-435 میں نکالا ہے، اور دارقطنی کے مطبوعہ نسخہ (تحقیق عبداللہ ہاشم الیمانی) 3/316 میں لفظ "مرتین" (دو مرتبہ) کا اضافہ ہے، ان کے اس قول کے بعد: "أن آكل في اليوم"۔ اور اسی طرح اسباب النزول کے محقق نے بھی اس کا اضافہ کیا ہے، شاید انہوں نے دارقطنی کے مذکورہ مطبوعہ نسخے پر اعتماد کیا۔ اور حدیث کی سند میں: سعید بن بشیر الدمشقی ہے، جو قتادہ سے روایت کرنے والا ہے، اور وہ ضعیف ہے (تقریب التہذیب، اور رازی کی الجرح والتعدیل 4/6-7، اور ذہبی کی المغنی فی الضعفاء 1/256)۔ اور اسے طبری نے 22/447-448 پر قتادہ سے ان کے قول کے طور پر اسی طرح نکالا ہے۔

Surah Al-Mujadilah: Verse 1 283

I find nothing except that you help me with aid and support. He said: So the Messenger of Allah (PBUH) helped him with fifteen Sa' until Allah gathered it for him, and Allah is Merciful (1). He said: They used to see that he had the like of it, and that was for sixty needy people. In At-Tirmidhi and "Sunan Ibn Majah": It is reported that Salama bin Sakhr Al-Bayadi performed Zihar against his wife, and that the Prophet (PBUH) said to him: "Free a slave." He said: I slapped the side of my neck with my hand and said: No, by the One who sent you with the truth, I do not possess anything other than this. He said: "Then fast for two consecutive months." I said: O Messenger of Allah! Did what happened to me happen except because of fasting? He said: "Then feed sixty needy people." (The Hadith) (2). Ibn al-Arabi mentioned in his "Ahkam" (3): It is narrated that Khawlah bint Dulayj's husband performed Zihar against her, so she came to the Prophet (PBUH) and asked him about that. The Prophet (PBUH) said: "She has become forbidden to him." She said: I complain to Allah about my need. [Then she returned and the Messenger of Allah (PBUH) said: "She has become forbidden to him." She said: To Allah I complain of my need to Him] while Aisha was washing the right side of his head, then she moved to the other side, and revelation had descended upon him. She went to repeat [her question], but Aisha said: Keep quiet, for revelation has descended. When the Quran was revealed, the Messenger of Allah (PBUH) said to her husband: "Free a slave." He said: I cannot find one. He said: "Fast for two consecutive months." He said: If I do not eat three times a day, I fear my eyesight will fail (4). He said: "Then feed sixty needy people." He said: Then help me. He said: So he helped him with something. Abu Ja'far an-Nahhas said: The people of Tafsir are agreed that she is Khawlah and her husband is Aws bin al-Samit. They differed about her lineage; some said: she is an Ansari woman and she is the daughter of Tha'labah, some said: she is the daughter of Dulayj, and it was said: she is the daughter of Khuwaylid, and some said: she is the daughter of al-Samit (5), and...

(1) After it in (M): {Indeed, Allah is All-Hearing, All-Seeing}. (2) At-Tirmidhi (3299), and Ibn Majah (2066), and the wording is for At-Tirmidhi. It was also narrated by Abu Dawood (2213), and Ahmad (16421). At-Tirmidhi said: This is a Hasan (good) Hadith, and Sulayman bin Yasar did not, in my view, hear from Salama bin Sakhr. It is said: Salama bin Sakhr, and Sulayman bin Sakhr. End quote. (3) In Ahkam al-Quran by him 4/1736, and what is between brackets is from it. The Hadith was narrated by at-Tabari in Tafsir 22/446-447, and al-Bayhaqi in as-Sunan al-Kubra 7/384-385 from Abu al-

Aliyah in a Marfoo' manner similarly, and Az-Zamakhshari mentioned it in al-Kashshaf 4/69 in summary. (4) In (D) and (Z): "yaghshu" (covers). (5) Al-Muharrar al-Wajiz 5/272 similarly.

सूरा अल-मुजादिला: आयत १ २८३

मुझे कुछ नहीं मिलता सिवाय इसके कि आप मेरी मदद और सहायता करें। उन्होंने कहा: तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने पंद्रह सा' (एक मापदंड) के साथ उनकी मदद की यहाँ तक कि अल्लाह ने उनके लिए इसे इकट्ठा कर दिया, और अल्लाह दयालु है (१)। उन्होंने कहा: वे देखते थे कि उनके पास उसके बराबर था, और वह साठ गरीबों के लिए था। तिर्मिज़ी और "सुनन इब्न माजा" में है: कि सलामा बिन सख्र अल-बयादी ने अपनी पत्नी से 'ज़िहार' (एक प्रकार का तलाक) किया, और नबी ﷺ ने उनसे कहा: "एक गुलाम आज़ाद करो।" उन्होंने कहा: मैंने अपने हाथ से अपनी गर्दन के किनारे पर मारा और कहा: नहीं, उस सत्ता की कसम जिसने आपको हक के साथ भेजा है, मेरे पास इसके सिवा कुछ नहीं है। उन्होंने कहा: "तो लगातार दो महीने के रोज़े रखो।" मैंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल! क्या रोज़े की वजह से ही मुझ पर वह नहीं बीता जो बीता। उन्होंने कहा: "तो साठ गरीबों को खाना खिलाओ।" (हदीस) (२)। इब्न अल-अरबी ने अपनी "अहकाम" (३) में उल्लेख किया है: रिवायत है कि खौला बिंत दुलैज के पति ने उनसे 'ज़िहार' किया, तो वह नबी ﷺ के पास आईं और उनसे इसके बारे में पूछा। नबी ﷺ ने कहा: "वह उस पर हराम हो गई है।" उन्होंने कहा: मैं अपनी ज़रूरत की शिकायत अल्लाह से करती हूँ। [फिर वह लौटीं और अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "वह उस पर हराम हो गई है।" उन्होंने कहा: मैं अपनी ज़रूरत की शिकायत उसी से करती हूँ] और आयशा उनके सिर का दाहिना हिस्सा धो रही थीं, फिर वह दूसरी तरफ मुड़ीं, और उन पर वह्य (प्रकाशना) अवतरित हो रही थी। वह अपनी बात दोहराने गईं, तो आयशा ने कहा: चुप रहो; क्योंकि वह्य अवतरित हुई है। जब कुरान उतरा, तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने उनके पति से कहा: "एक गुलाम आज़ाद करो।" उन्होंने कहा: मुझे नहीं मिलता। उन्होंने कहा: "लगातार दो महीने रोज़े रखो।" उन्होंने कहा: अगर मैं दिन में तीन बार न खाऊं तो मुझे डर है कि मेरी आँखों की रोशनी कम हो जाएगी (४)। उन्होंने कहा: "तो साठ गरीबों को खाना खिलाओ।" उन्होंने कहा: तो मेरी मदद कीजिए। उन्होंने कहा: तो उन्होंने किसी चीज़ से उनकी मदद की। अबू जाफर अल-नहहास ने कहा: तफ़्सीर वाले इस पर सहमत हैं कि वह खौला हैं और उनके पति औस बिन अल-सामित हैं, और उनके वंश के बारे में उनमें मतभेद है, तो कुछ ने कहा: वह अंसारिया हैं और वह सालाबा की बेटी हैं, और कुछ ने कहा: वह दुलैज की बेटी हैं, और कहा गया है: वह खुवैलद की बेटी हैं, और कुछ ने कहा: वह अल-सामित की बेटी हैं (५), और...

(१) इसके बाद (म) में है: {बेशक अल्लाह सब कुछ सुनने वाला और देखने वाला है}। (२) तिर्मिज़ी (३२९९), और इब्न माजा (२०६६), और शब्द तिर्मिज़ी के हैं। इसे अबू दाऊद (२२१३) और अहमद

(१६४२१) ने भी निकाला है। तिर्मिज़ी ने कहा: यह हदीस हसन है, और सुलेमान बिन यसार ने मेरे विचार में सलामा बिन सख्र से नहीं सुना। कहा जाता है: सलामा बिन सख्र, और सुलेमान बिन सख्र। समाप्त। (३) उनकी अहकाम अल-कुरान १७३६/४ में, और जो कोष्ठक के बीच है वह उसी से है। हदीस को अल-तबरी ने तफ़्सीर ४४६/२२ - ४४७ में निकाला है, और अल-बैहकी ने अल-सुनन अल-कुबरा ७/३८४ - ३८५ में अबू अल-आलिया से इसी तरह मरफूअ के रूप में निकाला है, और अल-ज़मख्शरी ने इसे अल-कश्शाफ ६९/४ में संक्षेप में दिया है। (४) (द) और (ज़) में: "यग्शू" (ढंकना/धुंधला होना)। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २७२/५ इसी तरह।

سورہ المجادلہ: آیت ۱ ۲۸۳

مجھے کچھ نہیں ملتا سوائے اس کے کہ آپ میری مدد اور تعاون فرمائیں۔ فرمایا: تو رسول اللہ ﷺ نے پندرہ صاع کے ساتھ ان کی مدد کی یہاں تک کہ اللہ نے ان کے لیے اسے جمع کر دیا، اور اللہ رحم کرنے والا ہے (۱)۔ انہوں نے کہا: وہ دیکھتے تھے کہ ان کے پاس اس کے برابر تھا، اور وہ ساٹھ مسکینوں کے لیے تھا۔ ترمذی اور "سنن ابن ماجہ" میں ہے: کہ سلمہ بن صخر البیاضی نے اپنی بیوی سے 'ظہار' کیا، اور نبی ﷺ نے ان سے فرمایا: "ایک غلام آزاد کرو۔" انہوں نے کہا: میں نے اپنے ہاتھ سے اپنی گردن کے کنارے پر مارا اور کہا: نہیں، اس ذات کی قسم جس نے آپ کو حق کے ساتھ بھیجا ہے، میرے پاس اس کے سوا کچھ نہیں ہے۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "تو مسلسل دو ماہ کے روزے رکھو۔" میں نے کہا: اے اللہ کے رسول! کیا روزے کی وجہ سے ہی مجھ پر وہ گزرا جو گزرا۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "تو ساٹھ مسکینوں کو کھانا کھلاؤ۔" (حدیث) (۲)۔ ابن العربی نے اپنی "احکام" (۳) میں ذکر کیا ہے: روایت ہے کہ خولہ بنت دلیج کے شوہر نے ان سے 'ظہار' کیا، تو وہ نبی ﷺ کے پاس آئیں اور ان سے اس بارے میں پوچھا| نبی ﷺ نے فرمایا: "وہ اس پر حرام ہو گئی ہے۔" انہوں نے کہا: میں اپنی ضرورت کی شکایت اللہ سے کرتی ہوں۔ [پھر وہ لوٹیں تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "وہ اس پر حرام ہو گئی ہے" تو انہوں نے کہا: میں اپنی حاجت کی شکایت اسی سے کرتی ہوں] اور عائشہ ان کے سر کا دایاں حصہ دھو رہی تھیں، پھر وہ دوسری جانب مڑیں، اور ان پر وحی نازل ہو رہی تھی۔ وہ اپنی بات دہرانے لگیں، تو عائشہ نے کہا: خاموش رہو؛ کیونکہ وحی نازل ہوئی ہے۔ جب قرآن نازل ہوا تو رسول اللہ ﷺ نے ان کے شوہر سے فرمایا: "ایک غلام آزاد کرو۔" انہوں نے کہا: مجھے نہیں ملتا| فرمایا: "لگاتار دو ماہ روزے رکھو۔" انہوں نے کہا: اگر میں دن میں تین بار نہ کھاؤں تو مجھے ڈر ہے کہ میری بصارت کمزور ہو جائے گی (۴)۔

فرمایا: "تو ساٹھ مسکینوں کو کھانا کھلاؤ۔" انہوں نے کہا: تو میری مدد فرمائیے۔ فرمایا: تو آپ ﷺ نے کسی چیز سے ان کی مدد فرمائی۔ ابو جعفر النحاس نے کہا: اہل تفسیر اس پر متفق ہیں کہ وہ خولہ ہیں اور ان کے شوہر اوس بن الصامت ہیں، اور ان کے نسب میں ان کا اختلاف ہے، بعض نے کہا: وہ انصاریہ ہیں اور وہ ثعلبہ کی بیٹی ہیں، اور بعض نے کہا: وہ دلیج کی بیٹی ہیں، اور کہا گیا: وہ خویلد کی بیٹی ہیں، اور بعض نے کہا: وہ الصامت کی بیٹی ہیں (۵)، اور...

(۱) اس کے بعد (م) میں ہے: {بے شک اللہ سب کچھ سننے والا، دیکھنے والا ہے}۔ (۲) ترمذی (۳۲۹۹)، اور ابن ماجہ (۲۰۶۶)، اور لفظ ترمذی کے ہیں۔ اسے ابو داؤد (۲۲۱۳) اور احمد (۱۶۴۲۱) نے بھی روایت کیا ہے۔ ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن ہے، اور سلیمان بن یسار نے میرے نزدیک سلمہ بن صخر سے نہیں سنا۔ کہا جاتا ہے: سلمہ بن صخر، اور سلیمان بن صخر۔ اھ

(۳) ان کی احکام القرآن ۱۷۳۶/۴ میں، اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔

حدیث کو طبری نے تفسیر ۴۴۶/۲۲ - ۴۴۷ میں نکالا ہے، اور بیہقی نے السنن الکبریٰ ۷/۳۸۴ - ۳۷۵ میں ابو العالیہ سے مرسلاً اسی طرح روایت کیا ہے، اور زمخشری نے اسے الکشاف ۶۹/۴ میں اختصار کے ساتھ ذکر کیا ہے۔ (۴) (د) اور (ظ) میں: "یغشو"۔ (۵) المحرر الوجیز ۲۷۲/۵ اسی طرح۔

Some said: She was a female slave belonging to Abd-Allah ibn Ubayy, and she is the one concerning whom Allah revealed: "And do not compel your slave girls to prostitution if they desire chastity" [An-Nur: 33] because he used to force her into adultery (1). It was also said: She is the daughter of Hakim. An-Nahhas said: This is not contradictory; she might be attributed once to her father, once to her mother, and once to her grandfather. It is possible she was a slave of Abd-Allah ibn Ubayy, so she was called "Ansarite by loyalty" because he was counted among the Ansar, even though he was among the hypocrites.

Second: It was recited: "Qad sami'a Allah" (Allah has heard) with idgham (merging of letters), and "Qad sami'a Allah" with izhar (clear pronunciation) (2). The origin of "sama'" (hearing) is the perception of sounds, which is the choice of Sheikh Abu al-Hasan. Ibn Fawrak said: The correct view is that it is the perception of what is heard. Al-Hakim Abu Abd Allah said regarding the meaning of "As-Sami'" (The All-Hearing): He is the Perceiver of sounds that creatures perceive with their ears, without Him having an ear. This means that sounds are not hidden from Him, even though He is not described with the sensory organ complex of the ear, like a deaf person who, because he lacks this sense, is not capable of perceiving sound. Hearing and seeing are attributes like knowledge, power, life, and will; they are essential attributes that the Creator, glorified and exalted, has always been characterized by (3).

"Shaka" (complained) and "Ishtaka" (expressed a grievance) have the same meaning. It was recited: "tuhawiruka" (4) meaning: she responds to you in conversation. "Tujadiluka" means: she questions you.

The saying of the Almighty: "Those who pronounce 'zihar' among you towards their wives, they are not their mothers. Their mothers are none but those who gave birth to them. And indeed, they utter an objectionable statement and a falsehood. And indeed, Allah is Pardoning and Forgiving." (2)

There are twenty-three issues concerning this:

(1) Al-Wahidi mentioned in "Asbab al-Nuzul" (pp. 339-340) from Muqatil that the verse "And do not compel your slave girls to prostitution..." was revealed regarding six female slaves of Abd-Allah ibn Ubayy, whom he used to force and take their earnings. They were: Mu'adhah, Musaykah, Umaymah, 'Amrah, Arwa, and Qutaylah... the report. (2) Al-Nashr 2/3-4, and the idgham is from Abu 'Amr, Hamzah, Al-Kisa'i, Khalaf,

and Hisham. (3) Al-Asna p. 278, and the words of Al-Hakim Abu Abd Allah - who is Al-Halimi - in his book "Shu'ab al-Iman" 1/199. (4) This is the recitation of Ibn Mas'ud, "Al-Qira'at al-Shadhdhah" p. 153.

कुछ ने कहा: वह अब्दुल्लाह इब्न उबैय की एक दासी थी, और वही वह है जिसके बारे में अल्लाह ने नाजिल फरमाया: "और अपनी दासियों को व्यभिचार (वेश्यावृत्ति) के लिए मजबूर न करो यदि वे पवित्र रहना चाहती हैं" [अन-नूर: 33] क्योंकि वह उन्हें व्यभिचार के लिए मजबूर करता था (1)। यह भी कहा गया है: वह हकीम की बेटी है। अन-नहहास ने कहा: यह विरोधाभासी नहीं है; उसे एक बार उसके पिता, एक बार उसकी माँ और एक बार उसके दादा के नाम से पुकारा जा सकता है। यह संभव है कि वह अब्दुल्लाह इब्न उबैय की दासी थी, इसलिए उसे "वफ़ादारी के आधार पर अनसारिया" कहा गया क्योंकि वह अनसारों में गिना जाता था, भले ही वह पाखंडियों में से था।

दूसरा: इसे "क़द समिअ अल्लाह" (अल्लाह ने सुन लिया है) के रूप में इदघाम (अक्षरों के विलय) के साथ पढ़ा गया, और "क़द समिअ अल्लाह" इज़हार (स्पष्ट उच्चारण) के साथ भी (2)। "समा" (सुनने) का मूल अर्थ सुनी जाने वाली चीज़ों का बोध है, जो शेख अबू अल-हसन की पसंद है। इब्न फ़ौरक ने कहा: सही विचार यह है कि यह सुनाई देने वाली चीज़ों का बोध है। अल-हाकिम अबू अब्दुल्ला ने "अस-समी" (सब कुछ सुनने वाला) के अर्थ के बारे में कहा: वह उन आवाज़ों को समझने वाला है जिन्हें जीव अपने कानों से समझते हैं, बिना इसके कि उसके पास कान हो। इसका तात्पर्य यह है कि आवाज़ें उससे छिपी नहीं हैं, भले ही उसे कान के जटिल इंद्रिय अंग के रूप में वर्णित न किया गया हो, जैसे कि एक बहरा व्यक्ति, क्योंकि उसके पास यह इंद्रिय नहीं है, वह ध्वनि को समझने में सक्षम नहीं होता है। सुनना और देखना ज्ञान, शक्ति, जीवन और इच्छा की तरह गुण हैं; ये वे आवश्यक गुण हैं जिनसे सृष्टिकर्ता, महिमामय और उच्च, हमेशा से वर्णित रहा है (3)।

"शका" और "इश्तका" का अर्थ एक ही है। इसे "तुहाविरुका" (4) पढ़ा गया जिसका अर्थ है: वह बातचीत में आपको जवाब दे रही है। "तुजादिलुका" का अर्थ है: वह आपसे सवाल कर रही है।

अल्लाह तआला का कथन: "तुममें से जो लोग अपनी पत्नियों से 'ज़िहार' (माँ कहकर संबोधित करना) करते हैं, वे उनकी माँ नहीं हैं। उनकी माताएँ तो केवल वही हैं जिन्होंने उन्हें जन्म दिया है। और वास्तव में वे एक बहुत ही निंदनीय और झूठी बात कहते हैं। और वास्तव में अल्लाह बड़ा माफ़ करने वाला और क्षमाशील है।" (2)

इसमें तेईस मामले हैं:

(1) अल-वाहिदी ने "अस्बाब अल-नुज़ूल" (पृष्ठ 339-340) में मुक़ातिल से उल्लेख किया है कि आयत "और अपनी दासियों को व्यभिचार के लिए मजबूर न करो..." अब्दुल्लाह इब्न उबैय की छह दासियों के बारे में नाजिल हुई थी, जिन्हें वह मजबूर करता था और उनकी कमाई लेता था। वे थीं: मुआज़ाह, मुसैकाह, उमैमाह, अमराह, अरवा और क़ुतैला... समाचार। (2) अल-नश्र 2/3-4, और इदघाम अबू अम्र, हमज़ा, अल-किसाई, खलफ़ और हिशाम से है। (3) अल-अस्मा पृष्ठ 278, और अल-हाकिम अबू अब्दुल्ला - जो अल-हलीमी हैं - के शब्द उनकी पुस्तक "शुआब अल-ईमान" 1/199 में। (4) यह इब्न मसूद का पाठ है, "अल-किरात अल-शाज़्ज़ाह" पृष्ठ 153।

بعض کا کہنا ہے: وہ عبد اللہ بن ابی کی ایک لونڈی تھی، اور وہی وہ ہے جس کے بارے میں اللہ نے نازل فرمایا: ﴿وَلَا تُكْرِهُوا فَتَيَاتِكُمْ عَلَى الْبِغَاءِ إِنْ أَرَدْنَ تَحَصُّنًا﴾ [النور: 33] کیونکہ وہ انہیں زنا پر مجبور کرتا تھا (1)۔ اور کہا گیا ہے: وہ حکیم کی بیٹی ہے۔ نحاس نے کہا: یہ متضاد نہیں ہے، جائز ہے کہ اسے کبھی اس کے باپ کی طرف، کبھی ماں کی طرف اور کبھی دادا کی طرف منسوب کیا جائے، اور یہ بھی ممکن ہے کہ وہ عبد اللہ بن ابی کی لونڈی ہو، چنانچہ اسے "ولاء کے اعتبار سے انصاریہ" کہا گیا کیونکہ وہ منافقین میں سے ہونے کے باوجود انصار کی فہرست میں شامل تھا۔

دوسرا مسئلہ: «قد سَمِعَ الله» (اللہ نے سن لیا) کو ادغام کے ساتھ بھی پڑھا گیا ہے اور «قَدْ سَمِعَ الله» اظہار کے ساتھ بھی (2)۔ اور اصل میں سماع (سننے) سے مراد سنی جانے والی چیزوں کا ادراک ہے، اور یہی شیخ ابو الحسن کا اختیار کردہ قول ہے۔ ابن فورک نے کہا: صحیح یہ ہے کہ یہ مسموع (سنی ہوئی چیز) کا ادراک ہے۔ الحاکم ابو عبد اللہ نے "السمیع" کے معنی میں کہا: وہ ان آوازوں کا ادراک کرنے والا ہے جن کا ادراک مخلوق اپنے کانوں سے کرتی ہے بغیر اس کے کہ اس کے لیے کوئی کان ہو، اور اس کا تعلق اس بات سے ہے کہ آوازیں اس پر مخفی نہیں ہیں، اگرچہ وہ کان میں موجود حسی مرکب کے ساتھ متصف نہیں ہے، جیسے انسانوں میں سے بہرا شخص، جب اس کے پاس یہ حس نہیں ہوتی تو وہ آواز کے ادراک کا اہل نہیں رہتا۔ سمع (سننا) اور بصر (دیکھنا) علم، قدرت، حیات اور ارادہ کی طرح دو صفتیں ہیں، پس یہ دونوں ذات کی صفات میں سے ہیں، خالق سبحانہ وتعالیٰ ہمیشہ سے ان دونوں سے متصف رہا ہے (3)۔

«شکی» اور «اشتکی» ایک ہی معنی میں ہیں۔ اور پڑھا گیا ہے: «تُحاوِرُك» (4) یعنی: وہ آپ سے کلام میں رجوع کر رہی ہے۔ اور «تُجَادِلُكَ» یعنی: وہ آپ سے سوال کر رہی ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿الَّذِينَ يُظَاهِرُونَ مِنكُم مِّن نِّسَائِهِم مَّا هُنَّ أُمَّهَاتِهِمْ ۖ إِنْ أُمَّهَاتُهُمْ إِلَّا اللَّائِي وَلَدْنَهُمْ ۚ وَإِنَّهُمْ لَيَقُولُونَ مُنكَرًا مِّنَ الْقَوْلِ وَزُورًا ۚ وَإِنَّ اللَّهَ لَعَفُوٌّ غَفُورٌ (٢)﴾

اس میں تیئس مسائل ہیں:

(1) الواحدی نے "اسباب النزول" ص 339-340 میں مقاتل سے ذکر کیا کہ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَلَا تُكْرِهُوا فَتَيَاتِكُمْ عَلَى الْبِغَاءِ...﴾ الآیۃ، عبد اللہ بن ابی کی چھ لونڈیوں کے بارے میں نازل ہوا، وہ انہیں مجبور کرتا تھا اور ان کی اجرت لیتا تھا، وہ یہ تھیں: معاذہ، مسیکہ، امیمہ، عمرہ، اروىٰ، اور قتیلہ... الخبر۔ (2) النشر 2/3 - 4، اور ادغام ابو عمرو، حمزہ، کسائی، خلف اور ہشام سے ہے۔ (3) الاسنی ص 278، اور الحاکم ابو عبد اللہ - جو کہ الحلیمی ہیں - کا کلام ان کی کتاب شعب الایمان 199/1 میں۔ (4) اور یہ ابن مسعود کی قرأت ہے، القراءات الشاذہ ص 153۔

Surah Al-Mujadilah: Verse 2 285

First: The Almighty's saying: {Those who pronounce Zihar} (1). Ibn Amir, Hamzah, Al-Kisa'i, and Khalaf recited it: "yaththahharuna" with a fatha on the 'ya', a shadda on the 'za', and an 'alif'. Nafi', Ibn Kathir, Abu Amr, and Ya'qub recited it: "yaththahharuna" without the 'alif', with a shadda on both the 'ha' and 'za', and a fatha on the 'ya'. Abu al-Aliyah, Asim, and Zirr ibn Hubaysh recited it: "yudhahiruna" with a damma on the 'ya', a light 'za', an 'alif', and a kasra on the 'ha' (2). This was previously mentioned in "Al-Ahzab" (3). In the recitation of Ubayy: "yatadhaharuna" (4), which is the meaning of the recitation of Ibn Amir and Hamzah.

Mentioning the back is a metaphor for the meaning of riding. A human woman's abdomen is what is ridden, but the back was used as a metaphor for it because non-human creatures are ridden on their backs, so the back was used to represent riding (5). It is said: "He descended from his wife," meaning he divorced her, as if he descended from a mount. The meaning of "You are to me like my mother's back" is: you are forbidden to me; it is not permissible for me to ride you.

Second: The essence of Zihar is likening one back to another back, and the cause for the legal ruling in it is likening a permissible back to a forbidden back (6). Therefore, the jurists agreed that whoever says to his wife, "You are to me like my mother's back," is committing Zihar (7). Most of them are of the opinion that if he says to her, "You are to me like my daughter's back, or my sister's, or any other mahram (unmarriageable kin)," he is committing Zihar. This is the school of Malik, Abu Hanifa, and others. There is a difference of opinion regarding Shafi'i (may Allah have mercy on him); it was narrated from him something similar to Malik's view because he likened his wife to a forbidden back.

(1) Thus in the manuscripts, and it is the recitation of Nafi', Ibn Kathir, Abu Amr, and Ya'qub, and it will appear as such in all subsequent instances in this Surah. (2) Al-Sab'ah p. 628, Al-Taysir pp. 206-207, Al-Nashr 2/385. (3) We did not find it there; rather, the discussion there was referred to this Surah. (4) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 153. (5) Tahdhib al-Lughah 6/248-249. (6) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/1736, and the issue of Zihar and its rulings in Al-Mudawwanah 3/49-84, Bada'i' al-Sana'i' 5/24-3, Al-Umm 5/261-272, and Al-Mughni 11/54-119; let whoever wishes to elaborate refer to them. (7) Al-Ijma' by Ibn al-Mundhir p. 92.

सूरा अल-मुजादिला: आयत २ २८५

पहला: अल्लाह तआला का फ़रमान: ﴿ٱلَّذِينَ يُظَٰهِرُونَ﴾ (जो अपनी पत्नियों से जिहार करते हैं) (१)। इब्न आमिर, हमज़ा, अल-किसाई और खलफ़ ने इसे पढ़ा है: "यज़्ज़हहरूना" (yaththahharuna) 'या' पर फ़त्हा, 'ज़ा' पर शद्दा और 'अलिफ़' के साथ। नाफ़ि', इब्न कसीर, अबू अम्र और याकूब ने इसे पढ़ा है: "यज़्ज़हहरूना" 'अलिफ़' के बिना, 'हा' और 'ज़ा' दोनों पर शद्दा और 'या' पर फ़त्हा के साथ। अबू अल-आलिया, आसिम और ज़िर्र बिन हुबैश ने इसे पढ़ा है: "युज़ाहीरूना" (yudhahiruna) 'या' पर दम्मा, हल्का 'ज़ा', 'अलिफ़' और 'हा' के नीचे कसरा के साथ (२)। यह "अल-अहज़ाब" (३) में पहले ही बताया जा चुका है। उबै की क़िरअत में यह "यतज़ाहीरूना" (४) है, जिसका अर्थ इब्न आमिर और हमज़ा की क़िरअत के समान है।

पीठ (ज़हर) का उल्लेख सवारी करने के अर्थ में एक रूपक है। मानव स्त्री के पेट की सवारी की जाती है, लेकिन इसके लिए पीठ शब्द का उपयोग रूपक के रूप में किया गया है; क्योंकि गैर-मानव जीवों की पीठ पर सवारी की जाती है, इसलिए सवारी के अर्थ को व्यक्त करने के लिए पीठ का उपयोग किया गया (५)। कहा जाता है: "वह अपनी पत्नी से उतर गया," यानी उसने उसे तलाक़ दे दी, जैसे कि वह किसी सवारी से उतरा हो। "तुम मुझ पर मेरी माँ की पीठ की तरह हो" का अर्थ है: तुम मुझ पर वर्जित (हराम) हो; मेरे लिए तुम्हारी सवारी करना (यानी सहवास करना) जायज़ नहीं है।

दूसरा: जिहार की वास्तविकता एक पीठ को दूसरी पीठ के समान बताना है, और इसके लिए कानूनी निर्णय का कारण एक हलाल (वैध) पीठ को हराम (अवैध) पीठ के समान बताना है (६)। इसलिए, न्यायविदों (फ़ुक़हा) ने सहमति व्यक्त की है कि जो कोई अपनी पत्नी से कहता है: "तुम मुझ पर मेरी माँ की पीठ की तरह हो," वह जिहार कर रहा है (७)। उनमें से अधिकांश की राय है कि यदि वह उससे कहता है: "तुम मुझ पर मेरी बेटी की पीठ, या मेरी बहन, या किसी अन्य महरम (जिनसे निकाह हराम है) की पीठ की तरह हो," तो वह जिहार कर रहा है। यह मलिक, अबू हनीफ़ा और अन्य का मत है। इस बारे में शाफ़ई (रहमतुल्लाहि अलैहि) के विचारों में मतभेद है; उनसे मलिक के मत के समान ही रिवायत की गई है; क्योंकि उसने अपनी पत्नी को एक हराम पीठ के समान बताया है।

(१) पांडुलिपियों में ऐसा ही है, और यह नाफ़ि', इब्न कसीर, अबू अम्र और याकूब की क़िरअत है, और इस सूरा के आने वाले सभी स्थानों पर इसी तरह आएगा। (२) अल-सबआ पृष्ठ ६२८, अल-तयसीर पृष्ठ

२०६-२०७, अल-नश्र २/३८५। (३) हमें वहाँ यह नहीं मिला; बल्कि, वहाँ की चर्चा को इस सूरा पर भेज दिया गया था। (४) अल-क़िरअत अल-शाद्दाह पृष्ठ १५३। (५) तहज़ीब अल-लुग़ाह ६/२४८-२४९। (६) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरआन ४/१७३६, और अल-मुदव्वना ३/४९-८४ में जिहार का मसला और इसके अहकाम, बदई अल-सनई ५/२४-३, अल-उम्म ५/२६१-२७२, और अल-मुग़नी ११/५४-११९; जो विस्तार से जानना चाहता है वह उन्हें देख सकता है। (७) इब्न अल-मुन्ज़िर की अल-इज्मा पृष्ठ ९२।

سورہ المجادلہ: آیت ۲ ۲۸۵

پہلی بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿الَّذِينَ يُظَهِّرُونَ﴾ (۱)۔ ابن عامر، حمزہ، کسائی اور خلف نے اسے «يَظَّهَرُونَ» (یائے مفتوحہ، ظائے مشددہ اور الف کے ساتھ) پڑھا ہے۔ نافع، ابن کثیر، ابو عمرو اور یعقوب نے «يَظَّهَرُونَ» (الف کے حذف، ہا اور ظا کی تشدید اور یا کے فتحہ کے ساتھ) پڑھا ہے۔ ابو العالیہ، عاصم اور زر بن حبیش نے «يُظَاهِرُونَ» (یائے مضمومہ، ظائے مخففہ، الف اور ہا کے کسرہ کے ساتھ) پڑھا ہے (۲)۔ یہ تذکرہ سورہ "الاحزاب" (۳) میں گزر چکا ہے۔ ابی کی قرات میں «يَتَظَاهَرُونَ» (۴) ہے، اور یہی ابن عامر اور حمزہ کی قرات کا مفہوم ہے۔

پیٹھ (ظہر) کا تذکرہ سواری کے معنی کے لیے کنایہ ہے، اور انسان کے پیٹ پر سواری کی جاتی ہے، لیکن اس کے لیے پیٹھ کا لفظ کنایتاً استعمال کیا گیا ہے؛ کیونکہ غیر انسانی مخلوقات کی پیٹھ پر سواری کی جاتی ہے، لہٰذا پیٹھ کو سواری سے کنایہ کیا گیا (۵)۔ کہا جاتا ہے: "وہ اپنی بیوی سے اتر گیا"، یعنی اس نے اسے طلاق دے دی، گویا وہ کسی سواری سے اترا ہو۔ "تم مجھ پر میری ماں کی پیٹھ کی طرح ہو" کا مطلب ہے: تم مجھ پر حرام ہو، میرے لیے تمہاری سواری (یعنی صحبت) حلال نہیں ہے۔

دوسری بات: ظہار کی حقیقت ایک پیٹھ کو دوسری پیٹھ سے تشبیہ دینا ہے، اور اس سے حکم کے وجوب کی وجہ ایک حلال پیٹھ کو حرام پیٹھ سے تشبیہ دینا ہے (۶)۔ اسی لیے فقہاء کا اس بات پر اتفاق ہے کہ جس نے اپنی بیوی سے کہا: "تم مجھ پر میری ماں کی پیٹھ کی طرح ہو"، تو وہ ظہار کرنے والا ہے (۷)۔ ان میں سے اکثر کی رائے یہ ہے کہ اگر اس نے اس سے کہا: "تم مجھ پر میری بیٹی، بہن یا کسی دوسری محرم عورت کی پیٹھ کی طرح ہو"، تو وہ ظہار کرنے والا ہے، اور یہی امام مالک، امام ابو حنیفہ اور دیگر کا مسلک ہے۔ امام شافعی رحمہ اللہ کے بارے میں اس

میں اختلاف ہے، چنانچہ ان سے امام مالک کے قول جیسا مروی ہے؛ کیونکہ اس نے اپنی بیوی کو ایک حرام پیٹھ سے تشبیہ دی ہے۔

(۱) نسخوں میں اسی طرح ہے، اور یہ نافع، ابن کثیر، ابو عمرو اور یعقوب کی قرات ہے، اور اسی طرح اس سورہ کے تمام آنے والے مقامات پر آئے گا۔ (۲) السبعة ص ۶۲۸، التیسیر ص ۲۰۶-۲۰۷، النشر ۲/۳۸۵۔ (۳) ہمیں وہاں یہ نہیں ملا، بلکہ وہاں کی گفتگو کو اس سورہ کے حوالے کر دیا گیا ہے۔ (۴) القراءات الشاذة ص ۱۵۳۔ (۵) تهذیب اللغة ۶/۲۴۸-۲۴۹۔ (۶) احکام القرآن لابن العربی ۴/۱۷۳۶، اور مسئلہ ظہار اور اس کے احکام المدونہ ۳/۴۹-۸۴ میں، بدائع الصنائع ۵/۲۴-۳، الام ۵/۲۶۱-۲۷۲، اور المغنی ۱۱/۵۴-۱۱۹؛ جو تفصیل چاہتا ہو وہ ان کی طرف رجوع کرے۔ (۷) الاجماع لابن المنذر ص ۹۲۔

...perpetually like the mother. It was narrated from him by Abu Thawr: that Zihar only occurs with the mother alone. This is the opinion of Qatada and al-Sha'bi. The first [opinion] is the statement of al-Hasan, al-Nakha'i, al-Zuhri, al-Awza'i, and al-Thawri(1).

Third: The origin of Zihar is for a man to say to his wife: "You are to me like the back of my mother." God mentioned "the back" as a metaphor for the belly and out of modesty. If he says: "You are to me like my mother," without mentioning the back, or says: "You are to me as my mother," then if he intended Zihar, his intention is taken. If he intended divorce, she would be absolutely divorced according to Malik. If he had no intention of divorce or Zihar, he would be a Mu-zahir (one who has committed Zihar). The explicit wording of Zihar does not shift by intention to divorce, just as explicit divorce and its well-known metaphors do not shift to Zihar. The metaphors of Zihar specifically can shift by intention to final divorce(2).

Fourth: The words of Zihar are of two types: explicit and metaphorical. Explicit is: "You are to me like the back of my mother," and "You are with me," "You are from me," and "You are with me, like the back of my mother." Similarly: "You are to me like my mother's belly," or: "like her head," or "her vulva," or the like. Similarly, "your vulva," "your head," "your back," "your belly," or "your leg is to me like the back of my mother," then he is a Mu-zahir. This is like saying: "your hand," "your leg," "your head," or "your vulva is divorced," then she becomes divorced from him. Al-Shafi’i said in one of his two opinions: It is not Zihar. This is a weak [view] from him, because he agreed with us that it is correct to attribute divorce to it specifically in reality, contrary to Abu Hanifa, so it is correct to attribute Zihar to it. Whenever he likens her to his mother or to one of his grandmothers from his father's or mother's side, it is Zihar without dispute. If he likens her to others among the unmarriageable relatives (Maharim) who are never permissible to him, like a daughter, sister, paternal aunt, or maternal aunt, he is a Mu-zahir according to most jurists, and according to Imam Al-Shafi’i in the correct opinion of the school of thought, as we mentioned(3).

Metaphorical [wording] is to say: "You are to me like my mother," or: "as my mother," then intention is considered. If he intended Zihar, it is Zihar. If he did not intend Zihar, he is not a Mu-zahir according to Al-Shafi’i and Abu Hanifa.

---

(1) Al-Mughni by Ibn Qudamah 11/58. (2) Al-Kafi by Ibn Abd al-Barr 2/603 - 604. (3) Al-Mughni 11/60 and thereafter.

सूरह अल-मुजादिला: आयत 2 | 286

...माँ की तरह शाश्वत। उनसे अबू थौर द्वारा वर्णित किया गया है: कि जिहार (Zihar) केवल माँ के साथ ही होता है। यह कतादा और अल-शाबी का मत है। पहला [मत] अल-हसन, अल-नखई, अल-जुहरी, अल-औज़ाई और अल-थौरी (1) का कथन है।

तीसरा: जिहार का मूल यह है कि एक आदमी अपनी पत्नी से कहे: "तुम मेरे लिए मेरी माँ की पीठ की तरह हो।" ईश्वर ने 'पीठ' का उल्लेख पेट के रूपक के रूप में और शालीनता के कारण किया है। यदि वह कहता है: "तुम मेरे लिए मेरी माँ की तरह हो," पीठ का उल्लेख किए बिना, या कहता है: "तुम मेरे लिए मेरी माँ जैसी हो;" तो यदि उसने जिहार का इरादा किया था, तो उसकी नियत (इरादा) मानी जाएगी। यदि उसने तलाक का इरादा किया था, तो मलिक के अनुसार वह पूर्ण रूप से तलाकशुदा होगी। यदि तलाक या जिहार का उसका कोई इरादा नहीं था, तो वह 'मुज़ाहिर' (जिहार करने वाला) होगा। जिहार के स्पष्ट शब्दों को तलाक के इरादे से तलाक में नहीं बदला जा सकता, ठीक उसी तरह जैसे स्पष्ट तलाक और उसके प्रसिद्ध रूपकों को जिहार में नहीं बदला जा सकता। जिहार के रूपक विशेष रूप से इरादे से अंतिम तलाक (तलाक-ए-बत्त) में बदल सकते हैं (2)।

चौथा: जिहार के शब्द दो प्रकार के होते हैं: स्पष्ट और रूपक। स्पष्ट है: "तुम मेरे लिए मेरी माँ की पीठ की तरह हो," और "तुम मेरे पास हो," "तुम मुझसे हो," और "तुम मेरे साथ हो, मेरी माँ की पीठ की तरह।" इसी तरह: "तुम मेरे लिए मेरी माँ के पेट की तरह हो," या: "उसके सिर की तरह," या "उसके गुप्तांग की तरह," या इसी तरह। इसी तरह, "तुम्हारा गुप्तांग," "तुम्हारा सिर," "तुम्हारी पीठ," "तुम्हारा पेट," या "तुम्हारा पैर मेरे लिए मेरी माँ की पीठ की तरह है," तो वह मुज़ाहिर है। यह वैसा ही है जैसे कहना: "तुम्हारा हाथ" या "तुम्हारा पैर" या "तुम्हारा सिर" या "तुम्हारा गुप्तांग तलाकशुदा है," तो उसे तलाक हो जाता है। अल-शाफ़ई ने अपने दो कथनों में से एक में कहा: यह जिहार नहीं है। यह उनकी ओर से एक कमज़ोर [विचार] है, क्योंकि उन्होंने हमसे सहमति व्यक्त की है कि वास्तव में तलाक को विशेष रूप से इसके साथ जोड़ना सही है, अबू हनीफा के विपरीत, इसलिए इसके साथ जिहार को जोड़ना सही है। जब भी वह उसे अपनी माँ या पिता या माँ की ओर से अपनी दादी-नानी में से किसी के समान बताता है, तो यह बिना किसी विवाद के जिहार है। यदि वह उसे अन्य महरम (जिनसे विवाह वर्जित है) रिश्तेदारों के समान बताता है जो उसके लिए कभी भी जायज़ नहीं हैं, जैसे बेटी, बहन, बुआ या मौसी, तो वह अधिकांश न्यायविदों के अनुसार मुज़ाहिर होगा, और इमाम अल-शाफ़ई के अनुसार संप्रदाय के सही मत में, जैसा कि हमने उल्लेख किया है (3)।

रूपक [शब्द] कहना है: "तुम मेरे लिए मेरी माँ की तरह हो," या: "मेरी माँ जैसी," तो इसमें नियत (इरादा) पर विचार किया जाता है। यदि उसने जिहार का इरादा किया, तो वह जिहार है, और यदि उसने जिहार का इरादा नहीं किया, तो अल-शाफ़ई और अबू हनीफा के अनुसार वह मुज़ाहिर नहीं है।

---

(1) इब्न कुदामा द्वारा अल-मुग़नी 11/58। (2) इब्न अब्द अल-बर्र द्वारा अल-काफी 2/603 - 604। (3) अल-मुग़नी 11/60 और उसके बाद।

...ماں کی طرح ابدی۔ ان سے ابوثور نے روایت کی ہے: کہ ظہار صرف ماں کے ساتھ ہی ہوتا ہے۔ یہ قتادہ اور شعبی کا مذہب ہے۔ پہلا [قول] حسن، نخعی، زہری، اوزاعی اور ثوری (1) کا قول ہے۔

تیسرا: ظہار کی اصل یہ ہے کہ آدمی اپنی بیوی سے کہے: "تو مجھ پر میری ماں کی پیٹھ کی طرح ہے۔" اللہ نے پیٹھ کا ذکر پیٹ سے کنایہ کے طور پر اور پردہ داری کے لیے کیا ہے۔ پس اگر اس نے کہا: "تو مجھ پر میری ماں کی طرح ہے،" اور پیٹھ کا ذکر نہ کیا، یا کہا: "تو مجھ پر میری ماں جیسی ہے؛" تو اگر اس نے ظہار کا ارادہ کیا تھا تو اس کی نیت کا اعتبار ہوگا، اور اگر اس نے طلاق کا ارادہ کیا تھا تو امام مالک کے نزدیک وہ قطعی طور پر طلاق یافتہ ہوگی۔ اور اگر طلاق یا ظہار میں سے اس کی کوئی نیت نہ تھی تو وہ مظاہر (ظہار کرنے والا) ہوگا۔ اور ظہار کے صریح الفاظ نیت سے طلاق کی طرف نہیں پھرتے، جس طرح صریح طلاق اور اس کے معروف کنایات ظہار کی طرف نہیں پھرتے۔ اور ظہار کے کنایہ الفاظ خاص طور پر نیت سے طلاقِ بت (قطعی طلاق) کی طرف پھر جاتے ہیں (2)۔

چوتھا: ظہار کے الفاظ دو قسم کے ہیں: صریح اور کنایہ؛ صریح یہ ہے: "تو مجھ پر میری ماں کی پیٹھ کی طرح ہے،" اور "تو میرے پاس ہے،" "تو مجھ سے ہے،" اور "تو میرے ساتھ ہے، میری ماں کی پیٹھ کی طرح۔" اسی طرح: "تو مجھ پر میری ماں کے پیٹ کی طرح ہے،" یا: "اس کے سر کی طرح،" یا: "اس کی شرمگاہ کی طرح،" یا اس جیسا کچھ۔ اسی طرح، "تیری شرمگاہ،" یا "تیرا سر،" یا "تیری پیٹھ،" یا "تیرا پیٹ،" یا "تیرا پاؤں مجھ پر میری ماں کی پیٹھ کی طرح ہے،" تو وہ مظاہر ہے۔ جیسے اس کا قول: "تیرا ہاتھ" یا "تیرا پاؤں" یا "تیرا سر" یا "تیری شرمگاہ طالق (طلاق یافتہ) ہے،" تو اس پر طلاق واقع ہو جائے گی۔ امام شافعی نے اپنے دو اقوال میں سے ایک

میں فرمایا: یہ ظہار نہیں ہے۔ اور یہ ان کی طرف سے ایک کمزور [رائے] ہے؛ کیونکہ انہوں نے ہم سے اس بات پر اتفاق کیا ہے کہ حقیقت میں طلاق کی نسبت اس کی طرف کرنا صحیح ہے، بخلاف ابوحنیفہ کے، لہذا اس کی طرف ظہار کی نسبت کرنا بھی صحیح ہے۔ اور جب بھی وہ اسے اپنی ماں یا اپنے باپ یا ماں کی طرف سے اپنی کسی دادی یا نانی سے تشبیہ دے، تو یہ بلا اختلاف ظہار ہے۔ اور اگر اس نے اسے ان کے علاوہ دیگر محرمات سے تشبیہ دی جو اس کے لیے کسی حال میں حلال نہیں ہیں، جیسے بیٹی، بہن، پھوپھی اور خالہ، تو اکثر فقہاء کے نزدیک وہ مظاہر ہوگا، اور امام شافعی کے نزدیک مذہب کے صحیح قول پر، جیسا کہ ہم نے ذکر کیا (3)۔

اور کنایہ یہ ہے کہ وہ کہے: "تو مجھ پر میری ماں کی طرح ہے،" یا: "میری ماں جیسی،" تو اس میں نیت کا اعتبار کیا جائے گا۔ پس اگر اس نے ظہار کا ارادہ کیا تو وہ ظہار ہوگا، اور اگر اس نے ظہار کا ارادہ نہیں کیا تو امام شافعی اور ابوحنیفہ کے نزدیک وہ مظاہر نہیں ہوگا۔

---

(1) المغنی لابن قدامہ 11/58۔ (2) الکافی لابن عبد البر 2/603 - 604۔ (3) المغنی 11/60 اور اس کے بعد۔

287 Surah Al-Mujadilah: Verse 2

The school of Malik (may Allah have mercy on him) has already been mentioned regarding this. The evidence for it is that he generalized the comparison of his wife to his mother, thus it was considered Zihar. Its origin is when the "back" (dahr) is mentioned, and this is strong; for the meaning of the word is present in it — and the word conveys its meaning — and the ruling of the back was not necessary due to the literal word, but he was bound by its meaning, which is prohibition. This was stated by Ibn al-Arabi (1).

Fifth: If he likens the whole of his wife to some parts of his mother's body, he is considered a perpetrator of Zihar, contrary to Abu Hanifa who said: If he likens her to a part of the body that he is permitted to look at, he is not a perpetrator of Zihar. This is incorrect; because looking at her for pleasure is not permissible for him, and the comparison occurred in that context, which is what the one doing Zihar intended. Imam al-Shafi'i said in one opinion: It is not Zihar except in the case of the back alone. This is faulty; because every limb of hers is forbidden, so comparing any of them is Zihar like the back; and because the one doing Zihar only intends to compare what is permissible to what is forbidden; thus it is binding based on the meaning.

Sixth: If he compares his wife to a foreign (unrelated) woman: if he mentions the back, it is Zihar; following the first case. If he does not mention the back, our scholars differed: some said it is Zihar, others said it is divorce. Abu Hanifa and al-Shafi'i said: It is nothing. Ibn al-Arabi (2) said: This is faulty; because he likened a permissible part of the woman to a forbidden one, so it was bound by its ruling like the back. For us, names are defined by their meanings, and for them, by their literal words, and this is a contradiction of their own principles.

I say: The disagreement regarding Zihar involving a foreign woman is strong according to Malik. Among his companions, some do not see Zihar except with blood relatives specifically, and do not consider Zihar with others. Some do not consider it anything at all. Some consider it divorce in the case of a foreign woman. According to Malik, if he says: "Like the back of my son or my servant," or "Like the back of Zaid or like the back of a foreign woman," it is Zihar and intercourse is not permissible for him at the time of his oath. It has also been narrated from him that Zihar with those other than blood relatives is nothing (3), as said by the Kufi and al-Shafi'i. Al-Awza'i said: If he said to her: "You are to me like the back of so-and-so" - a man - then it is an oath for which he must make expiation. And Allah knows best.

(1) In his Ahkam al-Qur'an 4/1737, and also after it. (2) In his Ahkam al-Qur'an 4/1737, and also before it. (3) Al-Kafi 2/604.

२८७ सूरह अल-मुजादिला: आयत २

मलिक (अल्लाह उन पर रहम करे) का इस बारे में नज़रिया पहले ही बताया जा चुका है। इसका सबूत यह है कि उन्होंने अपनी पत्नी की तुलना अपनी माँ से करने को आम रखा, इसलिए इसे 'ज़िहार' (Zihar) माना गया। इसकी जड़ तब है जब 'पीठ' (दहर) का ज़िक्र किया जाए, और यह मज़बूत राय है; क्योंकि शब्द का अर्थ इसमें मौजूद है - और शब्द अपने अर्थ को दर्शाता है - और पीठ का हुक्म उसके शाब्दिक शब्द के कारण ज़रूरी नहीं था, बल्कि उसे उसके अर्थ यानी निषेध (हराम) द्वारा बाध्य किया गया था। यह इब्न अल-अरबी (१) द्वारा कहा गया है।

पाँचवाँ: यदि वह अपनी पत्नी की तुलना अपनी माँ के शरीर के किसी हिस्से से करता है, तो उसे ज़िहार करने वाला माना जाएगा, अबू हनीफा के विपरीत जिन्होंने कहा: यदि वह उसकी तुलना शरीर के उस हिस्से से करता है जिसे देखना उसके लिए जायज़ है, तो वह ज़िहार करने वाला नहीं होगा। यह सही नहीं है; क्योंकि सुख के लिए उसे देखना उसके लिए जायज़ नहीं है, और तुलना इसी संदर्भ में हुई, जो ज़िहार करने वाले का इरादा था। इमाम अल-शाफ़ई ने एक राय में कहा: ज़िहार केवल पीठ के मामले में ही होता है। यह गलत है; क्योंकि उसका हर अंग हराम है, इसलिए उनमें से किसी की भी तुलना करना पीठ की तरह ज़िहार है; और इसलिए कि ज़िहार करने वाला केवल जायज़ की तुलना हराम से करने का इरादा रखता है; इसलिए यह अर्थ के आधार पर बाध्यकारी है।

छठा: यदि वह अपनी पत्नी की तुलना किसी अन्य (अजनबी) स्त्री से करता है: यदि वह पीठ का ज़िक्र करता है, तो यह ज़िहार है; पहले मामले के आधार पर। यदि वह पीठ का ज़िक्र नहीं करता है, तो हमारे विद्वानों में मतभेद है: कुछ ने कहा कि यह ज़िहार है, दूसरों ने कहा कि यह तलाक़ है। अबू हनीफा और अल-शाफ़ई ने कहा: यह कुछ भी नहीं है। इब्न अल-अरबी (२) ने कहा: यह गलत है; क्योंकि उसने स्त्री के एक जायज़ हिस्से की तुलना एक हराम हिस्से से की, इसलिए यह पीठ की तरह ही इसके हुक्म से बंधा हुआ था। हमारे लिए, नाम उनके अर्थों से परिभाषित होते हैं, और उनके लिए, उनके शाब्दिक शब्दों से, और यह उनके अपने सिद्धांतों का खंडन है।

मैंने कहा: मालिक के अनुसार अजनबी स्त्री के साथ ज़िहार के बारे में असहमति मज़बूत है। उनके साथियों में से कुछ लोग ज़िहार केवल सगे रिश्तेदारों (मेहरम) के साथ ही देखते हैं, और दूसरों के साथ ज़िहार नहीं मानते। कुछ इसे कुछ भी नहीं मानते। कुछ इसे अजनबी स्त्री के मामले में तलाक़ मानते हैं। मालिक के अनुसार, यदि वह कहता है: "मेरे बेटे या मेरे गुलाम की पीठ की तरह," या "ज़ैद

की पीठ की तरह या किसी अजनबी स्त्री की पीठ की तरह," तो यह ज़िहार है और उसकी शपथ के समय संभोग जायज़ नहीं है। उनसे यह भी रिवायत है कि सगे रिश्तेदारों के अलावा अन्य के साथ ज़िहार कुछ भी नहीं है (३), जैसा कि कूफ़ी और अल-शाफ़ई ने कहा है। अल-औज़ाई ने कहा: यदि उसने उससे कहा: "तुम मुझ पर फलां व्यक्ति की पीठ की तरह हो" - एक आदमी - तो यह एक शपथ है जिसके लिए उसे कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) देना होगा। और अल्लाह बेहतर जानता है।

(१) उनकी किताब अहकाम अल-क़ुरान ४/१७३७ और उसके बाद में भी। (२) उनकी किताब अहकाम अल-क़ुरान ४/१७३७ और उससे पहले भी। (३) अल-काफ़ी २/६०४।

۲۸۷ سورة المجادلہ: آیت ۲

امام مالک رحمہ اللہ کا مذہب اس بارے میں پہلے گزر چکا ہے، اور اس پر دلیل یہ ہے کہ انہوں نے اپنی بیوی کی اپنی ماں سے تشبیہ کو مطلق رکھا، پس وہ ظہار ہو گیا۔ اس کی اصل یہ ہے کہ جب پیٹھ کا ذکر کیا جائے، اور یہ قول قوی ہے؛ کیونکہ لفظ کا معنی اس میں موجود ہے - اور لفظ اپنے معنی کے ساتھ ہوتا ہے - اور پیٹھ کا حکم اس کے لفظ کی وجہ سے لازم نہیں ہوا بلکہ اسے اس کے معنی یعنی تحریم (حرام ہونے) کی وجہ سے لازم کیا گیا، یہ ابن العربی (۱) نے کہا ہے۔

پانچویں بات: اگر اس نے اپنی پوری بیوی کو اپنی ماں کے کسی عضو سے تشبیہ دی تو وہ مظاہر ہو جائے گا، برخلاف امام ابو حنیفہ کے، جن کا قول ہے کہ: اگر اس نے ایسی جگہ سے تشبیہ دی جس کی طرف دیکھنا اس کے لیے جائز ہے تو وہ مظاہر نہیں ہوگا۔ اور یہ صحیح نہیں ہے؛ کیونکہ لطف اندوز ہونے کے طور پر اس کی طرف دیکھنا اس کے لیے جائز نہیں ہے، اور تشبیہ اسی میں واقع ہوئی ہے اور مظاہر نے اسی کا قصد کیا ہے، اور امام شافعی نے ایک قول میں فرمایا کہ: ظہار صرف پیٹھ ہی میں ہوتا ہے۔ اور یہ فاسد ہے؛ کیونکہ اس کا ہر عضو حرام ہے، پس اس کے ساتھ تشبیہ دینا پیٹھ کی طرح ظہار ہی ہوگا؛ اور اس لیے کہ مظاہر حلال کو حرام کے ساتھ تشبیہ دینے کا ارادہ کرتا ہے، لہٰذا یہ معنی کے اعتبار سے لازم ہوگا۔

چھٹی بات: اگر اس نے اپنی بیوی کو کسی اجنبی عورت سے تشبیہ دی، تو اگر پیٹھ کا ذکر کیا تو وہ ظہار ہوگا؛ پہلی بات پر محمول کرتے ہوئے، اور اگر پیٹھ کا ذکر نہ کیا تو اس میں ہمارے علماء کا اختلاف ہے؛ بعض نے کہا: ظہار ہوگا، اور بعض نے کہا: طلاق ہوگی۔ اور ابو حنیفہ اور شافعی نے کہا: کچھ بھی نہیں ہوگا۔ ابن العربی (۲) نے کہا: یہ فاسد ہے؛ کیونکہ اس نے عورت کے ایک حلال حصے کو حرام کے ساتھ تشبیہ دی، پس وہ پیٹھ کی طرح اپنے حکم کے ساتھ مقید ہو گیا، اور

اسماء ہمارے نزدیک اپنے معانی کے ساتھ ہوتے ہیں اور ان کے نزدیک اپنے الفاظ کے ساتھ، اور یہ ان کی طرف سے اصل کی نقض (خلاف ورزی) ہے۔

میں کہتا ہوں: اجنبی عورت کے بارے میں ظہار میں اختلاف امام مالک کے نزدیک قوی ہے، اور ان کے اصحاب میں سے کچھ وہ ہیں جو صرف محرم عورتوں کے ساتھ ہی ظہار کے قائل ہیں اور ان کے علاوہ کسی اور کے ساتھ ظہار کو تسلیم نہیں کرتے۔ اور بعض اسے کچھ نہیں سمجھتے۔ اور بعض اسے اجنبی عورت کے حق میں طلاق قرار دیتے ہیں۔ اور امام مالک کے نزدیک اگر کسی نے کہا: "میرے بیٹے یا غلام کی پیٹھ کی طرح" یا "زید کی پیٹھ کی طرح یا کسی اجنبی عورت کی پیٹھ کی طرح"، تو یہ ظہار ہے اور اس کی قسم کے وقت اس کے لیے وطء (جماع) حلال نہیں۔ اور ان سے یہ بھی مروی ہے کہ محرمات کے علاوہ دیگر عورتوں کے ساتھ ظہار کچھ بھی نہیں ہے (۳)، جیسا کہ اہل کوفہ اور شافعی نے کہا ہے۔ اور اوزاعی نے کہا: اگر اس نے اس سے کہا: تو مجھ پر فلاں (مرد) کی پیٹھ کی طرح ہے، تو یہ ایک قسم ہے جس کا وہ کفارہ دے گا۔ واللہ اعلم۔

(۱) ان کی کتاب احکام القرآن ۴/ ۱۷۳۷ اور اس کے بعد میں بھی۔ (۲) ان کی کتاب احکام القرآن ۴/ ۱۷۳۷ اور اس سے پہلے بھی۔ (۳) الکافی ۶۰۴/۲۔

Surah Al-Mujadila: Verse 2 288

Seventh: If he says: "You are forbidden to me like the back of my mother," it is zihar and not divorce. This is because his saying "You are forbidden to me" could mean prohibition through divorce, making her a divorcee, or it could mean prohibition through zihar. Since he explicitly stated it, it is taken as an explanation of one of the two possibilities which is then judged accordingly (1).

Eighth: Zihar is binding for every wife, whether the marriage has been consummated or not, under any circumstances, from a husband whose divorce is valid. Similarly, according to Malik, it applies to those of his female slaves whom he is permitted to have intercourse with; if he performs zihar regarding them, it becomes binding for them. Abu Hanifa and al-Shafi'i said: It is not binding. Judge Abu Bakr ibn al-Arabi (2) said: This is a very difficult issue for us because Malik says: If he says to his slave girl: "You are forbidden to me," it is not binding. So how can explicit prohibition be void regarding her while a metaphor is valid? However, a slave girl is included in the general meaning of His saying: "from among your women" [An-Nisa: 23] because He meant those who are lawful for you (4). The meaning here is that it is a term related to intimacy without terminating the contract, so it is valid regarding a slave girl, its origin being an oath by Allah the Almighty.

Ninth: Zihar becomes binding before marriage if he marries the woman regarding whom he performed zihar, according to Malik. It is not binding according to al-Shafi'i and Abu Hanifa, because of His saying, Exalted is He: "from among their women," and this woman is not among his women (5). The origin of this issue was previously discussed in Surah 'Bara'ah' (6) regarding His saying: "And among them are those who made a covenant with Allah" [Verse: 75].

Tenth: Zihar performed by a dhimmi (non-Muslim citizen) is not binding. This was said by Abu Hanifa. Al-Shafi'i said: The zihar of a dhimmi is valid. Our evidence is His saying, Exalted is He: "from among you," meaning: from the Muslims. This implies the exclusion of the dhimmi from the address. If it is said: This is an argument based on the implication of the address (dalil al-khitab). We say: It is an argument based on derivation (ishtiqaq),

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi, 4/1737. (2) In his Ahkam al-Qur'an, 4/1739, and what precedes it is also from him. (3) In (M): "from among their women". (4) In (M): their lawful ones. (5) Al-Mughni, 11/75. (6) 10/309.

सूरा अल-मुजादिला: आयत 2 288

सातवां: यदि वह कहता है: "तुम मेरे लिए मेरी माँ की पीठ की तरह हराम हो," तो यह ज़िहार है और तलाक नहीं; क्योंकि उसका यह कहना: "तुम मुझ पर हराम हो," तलाक के माध्यम से निषेध की संभावना रखता है, जिससे वह तलाकशुदा हो जाती है, और ज़िहार के माध्यम से निषेध की संभावना भी रखता है। चूँकि उसने इसे स्पष्ट कर दिया, इसलिए इसे दो संभावनाओं में से एक की व्याख्या माना गया जिसके अनुसार निर्णय लिया जाता है (1)।

आठवां: ज़िहार हर उस पत्नी के लिए अनिवार्य है जिससे संभोग हुआ हो या न हुआ हो, किसी भी स्थिति में, उस पति की ओर से जिसका तलाक मान्य हो। इसी प्रकार, मालिक के अनुसार, यह उन दासियों पर भी लागू होता है जिनके साथ संभोग करना उसके लिए जायज़ है; यदि वह उनके संबंध में ज़िहार करता है, तो उन पर ज़िहार अनिवार्य हो जाता है। अबू हनीफ़ा और अल-शाफ़ई ने कहा: यह अनिवार्य नहीं है। काज़ी अबू बक्र इब्न अल-अरबी (2) ने कहा: यह हमारे लिए एक बहुत ही कठिन मुद्दा है; क्योंकि मालिक कहते हैं: यदि वह अपनी दासी से कहता है: "तुम मुझ पर हराम हो," तो यह अनिवार्य नहीं है। तो उसके मामले में स्पष्ट निषेध कैसे शून्य हो सकता है, जबकि उसका रूपक (कनाया) मान्य है? लेकिन दासी उनके इस कथन के सामान्य अर्थ में आती है: "तुम्हारी महिलाओं में से" (3) [अन-निसा: 23] क्योंकि उनका तात्पर्य उन महिलाओं से था जो तुम्हारे लिए वैध हैं (4)। इसका अर्थ यह है कि यह एक ऐसा शब्द है जो विवाह अनुबंध को समाप्त किए बिना संभोग से संबंधित है, इसलिए यह दासी के मामले में मान्य है, इसका मूल अल्लाह सर्वशक्तिमान की शपथ है।

नौवां: निकाह से पहले ज़िहार तब अनिवार्य हो जाता है जब वह उस महिला से निकाह करता है जिसके संबंध में उसने मालिक के अनुसार ज़िहार किया था। अल-शाफ़ई और अबू हनीफ़ा के अनुसार यह अनिवार्य नहीं है; क्योंकि अल्लाह तआला का कथन है: "उनकी महिलाओं में से" और यह महिला उसकी महिलाओं में से नहीं है (5)। इस मुद्दे का मूल पहले सूरा 'बारा' (तौबा) (6) में अल्लाह तआला के इस कथन पर बीत चुका है: "और उनमें से वे हैं जिन्होंने अल्लाह से वाचा (अहद) की" [आयत: 75]।

दसवां: एक ज़ुम्मी (गैर-मुस्लिम नागरिक) द्वारा किया गया ज़िहार अनिवार्य नहीं है। अबू हनीफ़ा ने यही कहा है। अल-शाफ़ई ने कहा: ज़ुम्मी का ज़िहार मान्य है; और हमारा प्रमाण अल्लाह तआला का यह कथन है: "तुममें से", अर्थात: मुसलमानों में से। यह संबोधन से ज़ुम्मी के निष्कासन को दर्शाता है।

यदि यह कहा जाए: यह संबोधन के अर्थ (दलील अल-ख़िताब) के माध्यम से एक तर्क है। हम कहते हैं: यह व्युत्पत्ति (इश्तिक़ाक़) के माध्यम से एक तर्क है,

(1) अहकाम अल-क़ुरआन इब्न अल-अरबी 4/1737। (2) उनकी पुस्तक अहकाम अल-क़ुरआन 4/1739 में, और इससे पहले का अंश भी उन्हीं का है। (3) (M) में: "उनकी महिलाओं में से"। (4) (M) में: उनके लिए वैध। (5) अल-मुग़नी 11/75। (6) 10/309।

سورة المجادلہ: آیت ۲ ۲۸۸

ساتویں بات: اگر اس نے کہا: "تو مجھ پر میری ماں کی پشت کی طرح حرام ہے"، تو یہ ظہار ہوگا، طلاق نہیں۔ اس لیے کہ اس کا قول: "تو مجھ پر حرام ہے"، طلاق کے ذریعے تحریم کا احتمال رکھتا ہے تو وہ مطلقہ ہوگی، اور ظہار کے ذریعے تحریم کا بھی احتمال رکھتا ہے۔ چنانچہ جب اس نے صراحت کر دی تو یہ دونوں احتمالوں میں سے ایک کی تفسیر بن گئی جس کے مطابق فیصلہ کیا جائے گا (۱)۔

آٹھویں بات: ظہار ہر اس بیوی کے بارے میں لازم ہے جس سے صحبت کی گئی ہو یا نہ کی گئی ہو، وہ کسی بھی حال میں ہو، ایسے شوہر کی طرف سے جس کی طلاق واقع ہو جاتی ہو۔ اسی طرح امام مالک کے نزدیک ان لونڈیوں کے بارے میں بھی جن سے اسے وطی (صحبت) کرنا حلال ہو، اگر وہ ان سے ظہار کرے گا تو ان میں ظہار لازم ہو جائے گا۔ جبکہ امام ابو حنیفہ اور امام شافعی نے فرمایا: لازم نہیں ہوگا۔ قاضی ابوبکر بن العربی (۲) فرماتے ہیں: یہ مسئلہ ہمارے لیے انتہائی دشوار ہے؛ کیونکہ امام مالک فرماتے ہیں: اگر اس نے اپنی لونڈی سے کہا: "تو مجھ پر حرام ہے" تو ظہار لازم نہیں ہوتا| اب یہ کیسے ہو سکتا ہے کہ اس کے بارے میں صریح تحریم تو باطل ہو جائے اور اس کا کنایہ صحیح ہو؟ لیکن لونڈی اللہ تعالیٰ کے اس قول کے عموم میں داخل ہے: ﴿مِن نِّسَآئِكُمْ﴾ (۳) [النساء: ۲۳] کیونکہ اس سے مراد تمہاری حلال عورتیں ہیں (۴)۔ اس کا معنی یہ ہے کہ یہ ایک ایسا لفظ ہے جس کا تعلق عقد نکاح کو ختم کیے بغیر بضع (شرگاہ) سے ہے، چنانچہ یہ لونڈی کے بارے میں صحیح ہوا، اس کی اصل اللہ تعالیٰ کی قسم کھانا ہے۔

نویں بات: نکاح سے پہلے ظہار لازم ہو جاتا ہے جب وہ اس عورت سے نکاح کر لے جس سے اس نے امام مالک کے نزدیک ظہار کیا تھا۔ اور امام شافعی اور امام ابو حنیفہ کے نزدیک لازم نہیں

ہوتا؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿مِن نِّسَآئِهِم﴾ اور یہ عورت اس کی بیویوں میں سے نہیں ہے (۵)۔ اس مسئلے کی اصل پہلے سورہ "برات" (توبہ) (۶) میں اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے ذیل میں گزر چکی ہے: ﴿وَمِنْهُم مَّنْ عَٰهَدَ اللَّهَ﴾ [آیت: ۷۵]۔

دسویں بات: ذمی کا ظہار لازم نہیں ہوتا۔ امام ابو حنیفہ نے بھی یہی کہا ہے۔ امام شافعی نے فرمایا: ذمی کا ظہار صحیح ہے۔ ہماری دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: ﴿مِنكُمْ﴾ یعنی: مسلمانوں میں سے۔ یہ اس بات کا متقاضی ہے کہ ذمی اس خطاب سے خارج ہے۔ اگر یہ کہا جائے کہ: یہ دلیل خطاب سے استدلال ہے۔ ہم کہیں گے: یہ اشتقاق سے استدلال ہے،

(۱) احکام القرآن لابن العربی ۱۷۳۷/۴۔ (۲) اپنی کتاب احکام القرآن ۱۷۳۹/۴ میں، اور اس سے پہلے کا حصہ بھی ان کا ہے۔ (۳) (م) میں: ﴿مِن نِّسَآئِهِم﴾۔ (۴) (م) میں: محللاتہم۔ (۵) المغنی ۷۵/۱۱۔ (۶) ۳۰۹/۱۰۔

Surah Al-Mujadilah: Verse 2 289 The meaning: The marriages of disbelievers are invalid and deserve to be annulled; therefore, no ruling of divorce or Zihar (pre-Islamic form of divorce) applies to them. This is like the words of the Almighty: "And bring to witness two just men from among you" [At-Talaq: 2]. If marriages lack the conditions of validity, they are invalid, and Zihar does not apply in an invalid marriage under any circumstances (1). Eleventh: His words, the Almighty, "from among you" implies the validity of a slave's Zihar, contrary to those who forbid it. Ath-Tha'labi narrated it from Malik; because he is among the Muslims, and the rulings of marriage are established for him, and if freeing a slave or feeding is impossible for him, then he is capable of fasting. Twelfth: Malik, may God have mercy on him, said: There is no Zihar for women; Allah the Almighty only said: "And those who pronounce Zihar from among you against their women" and He did not say: "And those [women] who pronounce Zihar from among you against their husbands." Zihar is only for men. Ibn al-Arabi said (3): Thus it was narrated from Ibn al-Kasim, Salim, Yahya bin Sa'id, Rabi'ah, and Abu az-Zinad, and it is correct in meaning; because the [power to] bind and loosen, [permissibility and prohibition] in marriage is in the hands of men, the woman has nothing of it, and this is a consensus. Abu Umar said (4): There is no Zihar for women in the view of the majority of scholars. Al-Hasan bin Ziyad said: It is Zihar. Ath-Thawri, Abu Hanifah, and Muhammad said: A woman's Zihar against a man is nothing, whether it was before marriage or after it. Al-Shafi'i said: There is no Zihar for a woman against a man. Al-Awza'i said: If a woman says to her husband: "You are to me like the back of my mother So-and-so," then it is an oath for which she must make expiation. Isaac said the same; he said: A woman does not become one who pronounces Zihar against a man, but she owes an oath for which she makes expiation. Az-Zuhri said: I think she should perform the expiation of Zihar, and this statement of hers does not prevent her husband from approaching her; it was narrated from him by Ma'mar. Ibn Jurayj narrated from Ata' that he said: She prohibited what Allah made lawful, so she owes the expiation of an oath. This is the opinion of Abu Yusuf. Muhammad bin al-Hasan said: There is nothing upon her (5).

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/1738, and what follows is also from him. (2) In (m): "from among them" (feminine). (3) In Ahkam al-Qur'an 4/1739, and what is between brackets we have corrected from it. (4) In al-Istidhkar 17/126 - 128. (5) Al-Istidhkar 17/126 - 127, and the opinion of Az-Zuhri and Ata' was reported by Abd al-Razzaq in al-Musannaf (11593) and (11595).

सूरा अल-मुजादिला: आयत 2 289 अर्थ: काफिरों (अविश्वासियों) के विवाह अमान्य हैं और रद्द किए जाने के योग्य हैं; इसलिए, उन पर तलाक या ज़िहार (तलाक का एक पूर्व-इस्लामी रूप) का कोई हुक्म लागू नहीं होता है। यह सर्वशक्तिमान के शब्दों की तरह है: "और अपने में से दो न्यायप्रिय पुरुषों को गवाह बनाओ" [अत-तलाक: 2]। यदि विवाहों में वैधता की शर्तों की कमी है, तो वे अमान्य हैं, और किसी भी स्थिति में अमान्य विवाह में ज़िहार लागू नहीं होता है (1)। ग्यारहवाँ: सर्वशक्तिमान का यह कहना कि "तुममें से", एक दास के ज़िहार की वैधता का संकेत देता है, उन लोगों के विपरीत जो इसे मना करते हैं। अल-थलाबी ने इसे मलिक से वर्णित किया है; क्योंकि वह मुसलमानों में से है, और निकाह (विवाह) के नियम उसके लिए स्थापित हैं, और यदि उसके लिए किसी दास को मुक्त करना या खिलाना असंभव है, तो वह उपवास (रोज़ा) रखने में सक्षम है। बारहवाँ: मलिक (ईश्वर उन पर दया करे) ने कहा: महिलाओं पर कोई ज़िहार नहीं है; अल्लाह तआला ने केवल यही कहा है: "और तुममें से जो अपनी पत्नियों से ज़िहार करते हैं" और उसने यह नहीं कहा: "और वे [महिलाएँ] जो तुममें से अपने पतियों से ज़िहार करती हैं।" ज़िहार केवल पुरुषों के लिए है। इब्न अल-अरबी ने कहा (3): इब्न अल-कासिम, सालिम, याह्या बिन सईद, रबिया और अबू अज़-ज़िनाद से भी ऐसा ही वर्णित है, और यह अर्थ में सही है; क्योंकि निकाह में [अनुमति और निषेध] का अधिकार पुरुषों के हाथ में है, महिला का इसमें कुछ भी नहीं है, और यह सर्वसम्मति (इज्मा) है। अबू उमर (4) ने कहा: अधिकांश विद्वानों की राय में महिलाओं पर कोई ज़िहार नहीं है। अल-हसन बिन ज़ियाद ने कहा: यह ज़िहार है। अल-थौरी, अबू हनीफ़ा और मुहम्मद ने कहा: एक महिला का पुरुष के प्रति ज़िहार कुछ भी नहीं है, चाहे वह निकाह से पहले हो या बाद में। अल-शाफ़ई ने कहा: किसी महिला का पुरुष के प्रति कोई ज़िहार नहीं है। अल-अवज़ाई ने कहा: यदि कोई महिला अपने पति से कहती है: "तुम मेरे लिए मेरी माँ फलां की पीठ की तरह हो," तो यह एक कसम है जिसका उसे कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) करना चाहिए। इसहाक ने भी यही कहा; उन्होंने कहा: एक महिला पुरुष के प्रति ज़िहार करने वाली नहीं होती, बल्कि उस पर एक कसम है जिसका उसे कफ़्फ़ारा करना होगा। अज़-ज़ुहरी ने कहा: मेरी राय में उसे ज़िहार का कफ़्फ़ारा करना चाहिए, और उसका यह कहना उसके पति को उसके पास आने से नहीं रोकता; इसे मा'मार ने उनसे वर्णित किया है। इब्न जुरैज ने अता से वर्णित किया कि उन्होंने कहा: उसने उसे हराम (निषिद्ध) कर दिया जिसे अल्लाह ने हलाल (वैध) किया था, इसलिए उस पर कसम का कफ़्फ़ारा है। यह अबू यूसुफ का मत है। मुहम्मद बिन अल-हसन ने कहा: उस पर कुछ भी नहीं है (5)।

(1) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 4/1738, और उसके बाद का हिस्सा भी उन्हीं से है। (2) (म) में: "उनमें से" (स्त्रीलिंग)। (3) उनके अहकाम अल-कुरान 4/1739 में, और कोष्ठक के बीच की सामग्री को हमने उससे ठीक किया है। (4) अल-इस्तिधकार 17/126 - 128 में। (5) अल-इस्तिधकार 17/126 - 127, और अज़-ज़ुहरी और अता के मत को अब्द अल-रज्जाक ने अल-मुसन्निफ़ (11593) और (11595) में उद्धृत किया है।

سورۃ المجادلہ: آیت ۲ ۲۸۹ اور معنی یہ ہے کہ: کفار کے نکاح فاسد ہیں اور فسخ کے مستحق ہیں، لہٰذا ان سے طلاق یا ظہار کا کوئی حکم متعلق نہیں ہوتا، اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی طرح ہے: ﴿وَأَشْهِدُوا ذَوَيْ عَدْلٍ مِّنكُمْ﴾ [الطلاق: ۲] اور جب نکاح صحت کی شرائط سے خالی ہوں تو وہ فاسد ہیں، اور فاسد نکاح میں کسی حال میں ظہار نہیں ہوتا (۱)۔ گیارہویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: «مِنكُمْ» غلام کے ظہار کے صحیح ہونے کا تقاضا کرتا ہے، ان لوگوں کے برعکس جنہوں نے اسے منع کیا ہے۔ ثعلبی نے اسے مالک سے روایت کیا ہے؛ اس لیے کہ وہ مسلمانوں کے زمرے میں شامل ہے، اور نکاح کے احکام اس کے حق میں ثابت ہیں، اور اگر اس کے لیے غلام آزاد کرنا اور کھانا کھلانا ناممکن ہو، تو وہ روزہ رکھنے پر قادر ہے۔ بارہویں بات: اور مالک رحمہ اللہ نے فرمایا: عورتوں پر ظہار نہیں ہے، اللہ تعالیٰ نے صرف یہ فرمایا ہے: «وَالَّذِينَ يُظْهِرُونَ مِنكُم مِّن نِّسَائِهِمْ» اور یہ نہیں فرمایا: "اور وہ عورتیں جو تم میں سے اپنے شوہروں سے ظہار کرتی ہیں"۔ ظہار صرف مردوں پر ہے۔ ابن العربی (۳) نے کہا: اسی طرح ابن القاسم، سالم، یحییٰ بن سعید، ربیعہ اور ابوالزناد سے روایت ہے، اور معنی کے لحاظ سے یہی صحیح ہے؛ کیونکہ نکاح میں [گرہ لگانا اور کھولنا، حلال اور حرام کرنا] مردوں کے ہاتھ میں ہے، عورت کے ہاتھ میں اس میں سے کچھ نہیں، اور اس پر اجماع ہے۔ ابو عمر (۴) نے کہا: جمہور علماء کے قول کے مطابق عورتوں پر ظہار نہیں ہے۔ حسن بن زیاد نے کہا کہ یہ ظہار ہے۔ ثوری، ابو حنیفہ اور محمد نے کہا: عورت کا مرد سے ظہار کوئی چیز نہیں ہے، خواہ وہ نکاح سے پہلے ہو یا بعد میں۔ شافعی نے فرمایا: عورت کا مرد سے کوئی ظہار نہیں ہے۔ اوزاعی نے کہا: اگر عورت اپنے شوہر سے کہے: "تم مجھ پر میری ماں فلاں کی پیٹھ کی طرح ہو"، تو یہ ایک قسم ہے جس کا وہ کفارہ دے گی۔ اسی طرح اسحاق نے کہا، انہوں نے فرمایا: عورت مرد سے ظہار کرنے والی نہیں ہوتی، لیکن اس پر

ایک قسم ہے جس کا وہ کفارہ دے گی۔ زہری نے کہا: میری رائے ہے کہ وہ ظہار کا کفارہ دے، اور اس کا یہ قول اسے اور اس کے شوہر کے درمیان ملاپ سے نہیں روکتا، اسے معمر نے ان سے روایت کیا ہے۔ ابن جریج نے عطا سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: اس نے اسے حرام کیا جسے اللہ نے حلال کیا تھا، اس پر قسم کا کفارہ ہے۔ اور یہی ابو یوسف کا قول ہے۔ محمد بن الحسن نے کہا: اس پر کچھ نہیں ہے (۵)۔

(۱) احکام القرآن لابن العربی ۱۷۳۸/۴، اور اس کے بعد کا حصہ بھی انہی سے ہے۔ (۲) (م) میں: «منهن» ہے۔ (۳) ان کی کتاب احکام القرآن ۱۷۳۹/۴ میں، اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان ہے اسے ہم نے وہیں سے درست کیا ہے۔ (۴) الاستذکار ۱۲۶/۱۷ - ۱۲۸ میں۔ (۵) الاستذکار ۱۲۶/۱۷ - ۱۲۷، اور زہری اور عطا کے قول کو عبد الرزاق نے المصنف (۱۱۵۹۳) اور (۱۱۵۹۵) میں روایت کیا ہے۔

Surah Al-Mujadilah: Verse 2 Page 290

Thirteenth: One who suffers from bouts of insanity but speaks coherently at times, if he pronounces Zihar (comparing his wife to his mother's back), his Zihar is binding. This is based on the narration regarding Khawlah bint Tha'labah, whose husband was Aws bin Al-Samit. He had bouts of insanity, and during one such bout, he pronounced Zihar against her (1).

Fourteenth: One who is angry and pronounces Zihar or divorce against his wife, his anger does not waive the ruling for him. In some versions of this Hadith: Yusuf bin Abdullah bin Salam said: Khawlah, the wife of Aws bin Al-Samit, told me: "There was something between him and me, so he said: 'You are to me like the back of my mother.' Then he went out to the gathering of his people." Her saying "There was something between him and me" is evidence of a dispute that distressed him (2), so he pronounced Zihar. Anger is idle talk that does not override a ruling nor change Sharia law, and the same applies to one who is intoxicated. And this is:

Fifteenth: The ruling of Zihar and divorce applies to him in his state of intoxication if he understands what he says and organizes his speech (3); because of Allah's saying: {Until you know what you are saying} [An-Nisa: 43], as previously explained in "An-Nisa" (4). And Allah knows best.

Sixteenth: The one who has pronounced Zihar must not approach his wife, nor have physical contact with her, nor derive any pleasure from her until he performs expiation (Kaffarah), contrary to Al-Shafi'i in one of his views; because the statement "You are to me like the back of my mother" implies the prohibition of all forms of enjoyment (5) by its wording and meaning. If he has intercourse with her before expiating, she is:

Seventeenth: He should seek forgiveness from Allah Almighty and refrain from her until he performs a single expiation (6). And he said...

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 4/1739, and the Hadith was cited at the beginning of the Surah. (2) In the manuscripts: "Ahwajathu" (it necessitated him). What is established is from (M) and Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 4/1739 and the words are from it. The Hadith with this wording was narrated by Ibn Abi 'Asim in Al-Ahad wal-Mathani (3258), and Al-Tabari in the Tafsir 22/455 through Ma'mar bin Abdullah, from Yusuf bin Abdullah bin Salam. Ma'mar bin Abdullah bin Hanzalah is unknown. It was also narrated by Ahmad (27319), and Abu Dawood (2214) and (2215) with the

wording: "So I argued with him about something" instead of: "There was something between me and him." Al-Hafiz graded it as Hasan in Al-Fath 9/433. (3) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 4/1739. (4) 6/335. (5) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 4/1740. (6) Al-Kafi by Ibn Abd al-Barr 2/606.

सूरह अल-मुजादिला: आयत 2 पृष्ठ 290

तेरहवाँ: जिसे उन्माद (दौरे) पड़ते हों लेकिन कुछ समय के लिए उसकी बातचीत व्यवस्थित हो, यदि वह जिहार (अपनी पत्नी की तुलना अपनी माँ की पीठ से करना) करता है, तो उसका जिहार लागू होगा; जैसा कि हदीस में वर्णित है: खौला बिंत सा'लबा, जिनके पति औस बिन अस-सामित थे, उन्हें उन्माद के दौरे पड़ते थे, और उनके एक दौरे के दौरान उन्होंने अपनी पत्नी से जिहार कर लिया (1)।

चौदहवाँ: जो कोई गुस्से में अपनी पत्नी से जिहार या तलाक करता है, उसका गुस्सा उस पर से फैसले को नहीं हटाता। इस हदीस के कुछ वृत्तांतों में: यूसुफ बिन अब्दुल्ला बिन सलाम ने कहा: औस बिन अस-सामित की पत्नी खौला ने मुझे बताया: "मेरे और उनके बीच कुछ हुआ था, तो उन्होंने कहा: 'तुम मुझ पर मेरी माँ की पीठ की तरह हो।' फिर वह अपनी कौम की सभा में चले गए।" उनका यह कहना: "मेरे और उनके बीच कुछ हुआ था", एक ऐसे विवाद का प्रमाण है जिसने उन्हें परेशान कर दिया था (2), इसलिए उन्होंने जिहार किया। गुस्सा एक निरर्थक बात है जो किसी फैसले को रद्द नहीं करती और न ही शरीयत के कानून को बदलती है, और यही बात नशे में धुत व्यक्ति पर भी लागू होती है। और वह है:

पंद्रहवाँ: जिहार और तलाक का फैसला नशे की स्थिति में उस पर लागू होता है यदि वह समझता है कि वह क्या कह रहा है और अपनी बात को व्यवस्थित करता है (3); अल्लाह के इस कथन के कारण: {जब तक तुम यह न जान लो कि तुम क्या कह रहे हो} [अन-निसा: 43] जैसा कि "अन-निसा" (4) में पहले स्पष्ट किया जा चुका है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

सोलहवाँ: जिहार करने वाला अपनी पत्नी के करीब न जाए, न ही उससे शारीरिक संपर्क करे, और न ही उससे किसी भी प्रकार का सुख प्राप्त करे जब तक कि वह कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) न कर ले, अल-शाफ़ई के उनके एक विचार के विपरीत; क्योंकि यह कहना: "तुम मुझ पर मेरी माँ की पीठ की तरह हो", इसके शब्दों और अर्थ के अनुसार हर प्रकार के आनंद के निषेध का अर्थ देता है (5)। यदि वह कफ़्फ़ारा देने से पहले उसके साथ सहवास करता है, तो वह है:

सत्रहवाँ: वह अल्लाह सर्वशक्तिमान से क्षमा मांगे और उससे तब तक दूर रहे जब तक कि वह एक कफ़्फ़ारा न दे दे (6)। और उन्होंने कहा...

(1) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 4/1739, और हदीस की व्याख्या सूरा की शुरुआत में दी गई है। (2) पांडुलिपियों में: "अहवजतुह"। जो स्थापित है वह (M) से है और इब्न अल-अरबी की

अहकाम अल-क़ुरान 4/1739 से है और शब्द वहीं से हैं। इस शब्द के साथ हदीस को इब्न अबी आसिम ने अल-आहाद वल-मथानी (3258) में और अल-तबरी ने तफ़सीर 22/455 में मा'मर बिन अब्दुल्ला के माध्यम से यूसुफ बिन अब्दुल्ला बिन सलाम से उद्धृत किया है। मा'मर बिन अब्दुल्ला बिन हनज़ला अज्ञात हैं। इसे अहमद (27319), और अबू दाऊद (2214) और (2215) ने भी इस शब्द के साथ उद्धृत किया है: "तो मैंने उनसे किसी बात पर बहस की।" "मेरे और उनके बीच कुछ था" के बजाय। अल-हाफ़िज़ ने अल-फ़तह 9/433 में इसे 'हसन' (अच्छा) बताया है। (3) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान 4/1739। (4) 6/335। (5) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान 4/1740। (6) इब्न अब्द अल-बर्र की अल-काफ़ी 2/606।

سورة المجادلہ: آیت ۲ صفحہ ۲۹۰

تیرھواں: جس شخص کو جنون کے دورے پڑتے ہوں لیکن کچھ اوقات میں اس کی گفتگو درست ہو جائے، اگر وہ ظہار کرے تو اس کا ظہار لازم ہو جائے گا؛ کیونکہ حدیث میں روایت ہے کہ خولہ بنت ثعلبہ، جن کے شوہر اوس بن صامت تھے، انہیں جنون کی شکایت تھی، تو ان پر جنون کا کچھ اثر ہوا اور انہوں نے اپنی بیوی سے ظہار کر لیا (۱)۔

چودھواں: جو غصے کی حالت میں اپنی بیوی سے ظہار یا طلاق کرے، تو اس کا غصہ اس سے حکم کو ساقط نہیں کرتا۔ اس حدیث کے بعض طریقوں میں ہے: یوسف بن عبداللہ بن سلام نے کہا: مجھ سے اوس بن صامت کی بیوی خولہ نے بیان کیا، وہ کہتی ہیں: میرے اور ان کے درمیان کچھ بات ہوئی تو انہوں نے کہا: 'تم مجھ پر میری ماں کی پشت کی طرح ہو'۔ پھر وہ اپنی قوم کی مجلس میں چلے گئے۔ تو ان کا یہ قول: "मेरे और उनके बीच कुछ था"؛ اس جھگڑے کی دلیل ہے جس نے انہیں تنگ کر دیا تھا (۲)، چنانچہ انہوں نے ظہار کیا۔ اور غصہ لغو (فضول) بات ہے جو نہ کسی حکم کو اٹھاتی ہے اور نہ شرعی قانون کو بدلتی ہے، اور اسی طرح نشہ میں دھت شخص کا حال ہے۔ اور وہ ہے:

پندرھواں: اس پر نشے کی حالت میں ظہار اور طلاق کا حکم لازم ہوتا ہے اگر وہ اپنی بات کو سمجھتا ہو اور کلام درست کر رہا ہو (۳)؛ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وجہ سے: {یہاں تک کہ تم جان لو کہ تم کیا کہہ رہے ہو} [النساء: ۴۳] جیسا کہ "النساء" (۴) کے بیان میں پہلے گزر چکا ہے۔ واللہ اعلم۔

سولہواں: ظہار کرنے والا اپنی بیوی کے قریب نہ جائے، نہ اس سے مباشرت کرے، اور نہ ہی اس سے کسی قسم کی لذت حاصل کرے جب تک کہ وہ کفارہ نہ ادا کر دے، امام شافعی کے ان کے ایک قول کے برعکس؛ کیونکہ اس کا یہ قول: "تم مجھ پر میری ماں کی پشت کی طرح ہو"، اپنے لفظ اور معنی کے اعتبار سے ہر قسم کے استمتاع (فائدہ اٹھانے) کی تحریم کا تقاضا کرتا ہے (۵)۔ پس اگر وہ کفارہ دینے سے پہلے اس سے صحبت کر لے، تو وہ:

سترھواں: اللہ تعالیٰ سے استغفار کرے اور اس سے رکا رہے یہاں تک کہ وہ ایک کفارہ ادا کر دے (۶)۔ اور کہا...

(۱) احکام القرآن لابن العربی ۱۷۳۹/۴، اور اس حدیث کی تخریج سورت کے آغاز میں ہو چکی ہے۔ (۲) قلمی نسخوں میں: "احوجتہ"۔ اور جو ثابت ہے وہ (م) اور احکام القرآن لابن العربی ۱۷۳۹/۴ سے ہے اور کلام اسی سے ہے، اور حدیث کو ان الفاظ کے ساتھ ابن ابی عاصم نے الآحاد والمثانی (۳۲۵۸) میں روایت کیا ہے، اور طبری نے تفسیر ۴۵۵/۲۲ میں معمر بن عبداللہ کے واسطے سے یوسف بن عبداللہ بن سلام سے روایت کیا ہے۔ اور معمر بن عبداللہ بن حنظلہ مجہول ہے۔ اور اسے احمد (۲۷۳۱۹)، اور ابوداؤد (۲۲۱۴) اور (۲۲۱۵) نے بھی ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: "میں نے کسی بات پر ان سے رجوع کیا"۔ بجائے اس کے کہ: "میرے اور ان کے درمیان کچھ تھا"۔ اور حافظ نے الفتح ۴۳۳/۹ میں اسے حسن قرار دیا ہے۔ (۳) احکام القرآن لابن العربی ۱۷۳۹/۴۔ (۴) ۳۳۵/۶۔ (۵) احکام القرآن لابن العربی ۱۷۴۰/۴۔ (۶) الکافی لابن عبد البر ۶۰۶/۲۔

291

Surah al-Mujadila: Ayah 2

Mujahid and others said: He owes two expiations (kaffarahs)(1). Sa'id narrated from Qatada and Matar(2), from Raja' bin Haywa, from Qubaysa bin Dhu'ayb, from 'Amr bin al-'As regarding Zihar (a pre-Islamic form of divorce): If he has intercourse before performing expiation, he owes two expiations. And Ma'mar from Qatada said: Qubaysa bin Dhu'ayb said: He owes two expiations(3). A group of Imams narrated - including Ibn Majah and an-Nasa'i from Ibn 'Abbas: A man performed Zihar from his wife, then had intercourse with her before performing expiation. He came to the Prophet ﷺ and mentioned that to him. He ﷺ asked: "What led you to do that?" He replied: "O Messenger of Allah! I saw the whiteness of her anklet in the moonlight, and I could not restrain myself from falling upon her." The Prophet ﷺ laughed and ordered him not to approach her until he had performed expiation(4). Ibn Majah and ad-Daraqutni narrated from Sulayman bin Yasar, from Salama bin Sakhr, that he performed Zihar during the time of the Prophet ﷺ, then had intercourse with his wife before performing expiation. He came to the Messenger of Allah ﷺ and mentioned that to him, so he ordered him to perform one expiation(5). Eighteenth [point]: If he performs Zihar from four wives in one sentence, such as saying: "You are all to me like my mother's back," he has performed Zihar from each of them. It is not permissible for him to have intercourse with any of them [until he expiates], and one expiation is sufficient for him. Ash-Shafi'i said: Four expiations are required of him. There is no evidence in the verse for any of that; because the plural wording only occurred regarding the general body of believers, and the reliance is on the meaning(6). Ad-Daraqutni(7) narrated from Ibn 'Abbas who said: 'Umar bin al-Khattab (may Allah be pleased with him) used to say: If a man has four wives under him and performs Zihar from them, one expiation is sufficient for him. But if he performs Zihar from one after...

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-'Arabi 4/1742. (2) In (d), (z), and (m): Mutarrif. What is established is from (q) and Sunan ad-Daraqutni (3857), and the wording is from it, which is the correct version. It is stated in at-Ta'liq al-Mughni on ad-Daraqutni: Ahmad bin Hanbal, ad-Daraqutni, and al-Bayhaqi said: Qubaysa bin Dhu'ayb did not hear from 'Amr bin al-'As. (3) Ad-Daraqutni (3858). (4) An-Nasa'i in al-Mujtaba 6/167, and Ibn Majah (2065). It was also recorded by Abu Dawud (2225) and at-Tirmidhi (1199), who said: This is a Hasan Gharib Sahih (good, singular, authentic) Hadith. (5) Ibn Majah (2064) and ad-Daraqutni (3859), with his wording. It was also recorded by

at-Tirmidhi (1198), who said: This is a Hasan Gharib Hadith. (6) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-'Arabi 4/1740. (7) In his Sunan (3865).

पृष्ठ २९१

सूरा अल-मुजादिला: आयत २

मुजाहिद और अन्य ने कहा: उस पर दो कफ्फारा (प्रायश्चित) हैं(१)। सईद ने क़तादा और मतार(२) से, रजा बिन हयवा से, कुबयसा बिन ज़ुऐब से, अम्र बिन अल-आस से 'ज़िहार' के बारे में रिवायत की: यदि वह कफ्फारा देने से पहले संभोग करता है, तो उस पर दो कफ्फारा हैं। और मअमर ने क़तादा से रिवायत की कि कुबयसा बिन ज़ुऐब ने कहा: उस पर दो कफ्फारा हैं(३)। इमामों के एक समूह ने रिवायत की - जिनमें इब्न माजा और अन-नसाई शामिल हैं, इब्न अब्बास से: एक व्यक्ति ने अपनी पत्नी से 'ज़िहार' किया, फिर कफ्फारा देने से पहले उससे संभोग कर लिया। वह नबी ﷺ के पास आया और उन्हें यह बताया। आपने ﷺ पूछा: "तुम्हें ऐसा करने के लिए किस बात ने उकसाया?" उसने कहा: "हे अल्लाह के रसूल! मैंने चाँदनी में उसकी पायल की सफेदी देखी, और मैं स्वयं को उस पर गिरने से नहीं रोक सका।" नबी ﷺ हँसे और उसे आदेश दिया कि जब तक वह कफ्फारा न दे दे, उसके पास न जाए(४)। इब्न माजा और अद-दारकुतनी ने सुलेमान बिन यसार से, सलमा बिन सखर से रिवायत की कि उन्होंने नबी ﷺ के समय में 'ज़िहार' किया, फिर कफ्फारा देने से पहले अपनी पत्नी से संभोग कर लिया। वह अल्लाह के रसूल ﷺ के पास आए और उन्हें यह बताया, तो आपने उन्हें एक ही कफ्फारा देने का आदेश दिया(५)। अठारहवाँ बिंदु: यदि कोई व्यक्ति एक ही वाक्य में चार पत्नियों से 'ज़िहार' करता है, जैसे कि कहना: "तुम सब मेरे लिए मेरी माँ की पीठ की तरह हो," तो उसने उनमें से प्रत्येक से 'ज़िहार' किया। उसके लिए उनमें से किसी के साथ संभोग करना जायज़ नहीं है, और एक ही कफ्फारा उसके लिए पर्याप्त है। अल-शाफई ने कहा: उस पर चार कफ्फारा अनिवार्य हैं। आयत में इनमें से किसी भी बात का कोई प्रमाण नहीं है; क्योंकि बहुवचन शब्द केवल आम मोमिनों के संबंध में आया है, और अर्थ पर ही भरोसा है(६)। अद-दारकुतनी(७) ने इब्न अब्बास से रिवायत की है जिन्होंने कहा: उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) कहा करते थे: यदि किसी व्यक्ति के पास चार पत्नियाँ हों और वह उन सभी से 'ज़िहार' कर ले, तो उसके लिए एक कफ्फारा पर्याप्त है। लेकिन अगर वह एक के बाद एक से 'ज़िहार' करे...

(१) अहकाम अल-क़ुरान, इब्न अल-अरबी ४/१७४२। (२) (द), (ज़) और (म) में: मुतर्रिफ। स्थापित पाठ (क़) और सुनन अद-दारकुतनी (३८५७) से है, और शब्द उसी से हैं, जो सही है। अद-दारकुतनी पर 'अत-तालीक़ अल-मुग़नी' में कहा गया है: अहमद बिन हंबल, अद-दारकुतनी और अल-बैहक़ी ने कहा: कुबयसा बिन ज़ुऐब ने अम्र बिन अल-आस से नहीं सुना। (३) अद-दारकुतनी (३८५८)। (४)

अन-नसाई 'अल-मुज्तबा' ६/१६७ में, और इब्न माजा (२०६५)। इसे अबू दाऊद (२२२५) और अत-तिरमिज़ी (१११९) ने भी रिवायत किया है और कहा: यह एक हसन ग़रीब सहीह हदीस है। (५) इब्न माजा (२०६४) और अद-दारकुतनी (३८५९), शब्द उन्हीं के हैं। इसे अत-तिरमिज़ी (१११८) ने भी रिवायत किया है और कहा: यह एक हसन ग़रीब हदीस है। (६) अहकाम अल-क़ुरान, इब्न अल-अरबी ४/१७४०। (७) उनकी सुनन (३८६५) में।

صفحہ ۲۹۱

سورۃ المجادلہ: آیت ۲

مجاہد اور دیگر نے کہا: اس پر دو کفارے ہیں(۱)۔ سعید نے قتادہ اور مطر(۲) سے، رجاء بن حیوہ سے، قبیصہ بن ذویب سے، عمرو بن العاص سے ظہار کے بارے میں روایت کیا: جب (ظہار کرنے والا) کفارہ ادا کرنے سے پہلے وطی (ہم بستری) کر لے، تو اس پر دو کفارے ہیں۔ اور معمر نے قتادہ سے روایت کیا، انہوں نے کہا: قبیصہ بن ذویب نے کہا: اس پر دو کفارے ہیں(۳)۔ اور ائمہ کی ایک جماعت نے روایت کیا - جن میں ابن ماجہ اور نسائی شامل ہیں - ابن عباس سے: کہ ایک شخص نے اپنی بیوی سے ظہار کیا، پھر کفارہ ادا کرنے سے پہلے اس سے ہم بستری کر لی، پس وہ نبی ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوا اور آپ سے اس کا ذکر کیا۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "تجھے اس پر کس چیز نے ابھارا؟" اس نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول! میں نے چاندنی کی روشنی میں اس کی پازیب کی سفیدی دیکھی، تو میں خود پر قابو نہ رکھ سکا اور اس سے ہم بستری کر لی۔ پس نبی ﷺ مسکرائے اور اسے حکم دیا کہ جب تک کفارہ ادا نہ کر لے اس کے قریب نہ جائے(۴)۔ اور ابن ماجہ اور دارقطنی نے سلیمان بن یسار سے، انہوں نے سلمہ بن صخر سے روایت کیا کہ انہوں نے نبی ﷺ کے زمانے میں ظہار کیا، پھر کفارہ ادا کرنے سے پہلے اپنی بیوی سے ہم بستری کر لی، پس وہ رسول اللہ ﷺ کے پاس آئے اور آپ سے اس کا ذکر کیا، تو آپ نے انہیں ایک ہی کفارہ ادا کرنے کا حکم دیا(۵)۔ اٹھارہویں بات: اگر کوئی شخص ایک ہی کلمہ میں چار عورتوں سے ظہار کرے، جیسے اس کا یہ کہنا: "تم سب مجھ پر میری ماں کی پیٹھ کی طرح ہو"، تو وہ ان میں سے ہر ایک سے ظہار کرنے والا ہوگا، اور اس کے لیے ان میں سے کسی ایک سے بھی وطی کرنا جائز نہ ہوگا، اور اسے ایک ہی کفارہ کافی ہوگا۔ اور امام شافعی نے فرمایا: اس پر چار

کفارے لازم ہیں۔ اور آیت میں ان میں سے کسی بات پر کوئی دلیل نہیں ہے؛ کیونکہ جمع کا لفظ تو عام مومنین کے حق میں وارد ہوا ہے، اور دارومدار معنی پر ہے(۶)۔ اور دارقطنی(۷) نے ابن عباس سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ فرمایا کرتے تھے: جب کسی مرد کے نکاح میں چار عورتیں ہوں اور وہ ان سب سے ظہار کر لے، تو اسے ایک ہی کفارہ کافی ہے۔ پس اگر وہ ایک کے بعد ایک سے ظہار کرے...

(۱) احکام القرآن لابن العربی ۴/ ۱۷۴۲ ۔ (۲) (د)، (ظ) اور (م) میں: مطرف۔ اور ثابت شدہ متن (ق) اور سنن دارقطنی (۳۸۵۷) سے ہے اور کلام اسی کا ہے، اور وہی درست ہے۔ دارقطنی پر التعلیق المغنی میں کہا گیا ہے: احمد بن حنبل، دارقطنی اور بیہقی نے کہا: قبیصہ بن ذویب نے عمرو بن العاص سے نہیں سنا۔ (۳) دارقطنی (۳۸۵۸) ۔ (۴) نسائی فی المجتبی ۶/ ۱۶۷، اور ابن ماجہ (۲۰۶۵)، اور اسے ابو داؤد (۲۲۲۵) اور ترمذی (۱۱۹۹) نے بھی روایت کیا ہے اور کہا: یہ حدیث حسن غریب صحیح ہے۔ (۵) ابن ماجہ (۲۰۶۴) اور دارقطنی (۳۸۵۹) اور لفظ اسی کے ہیں، اور اسے ترمذی (۱۱۹۸) نے بھی روایت کیا ہے اور کہا: یہ حدیث حسن غریب ہے۔ (۶) احکام القرآن لابن العربی ۴/ ۱۷۴۰ ۔ (۷) اپنی سنن (۳۸۶۵) میں۔

Surah Al-Mujadila: Verse 2 292

...another, he is obligated to pay an expiation for each of them (1). This is a consensus.

Nineteenth: If he says to four women: "If I marry you, you are to me like the back of my mother," and then marries one of them, he shall not approach her until he offers expiation. Then, the oath is dropped for the rest of them. It has also been said: he shall not have intercourse with the remaining ones until he offers expiation. The first view is the [official] school of thought (2).

Twentieth: If he says to his wife: "You are to me like the back of my mother, and you are irrevocably divorced," both the divorce and the Zihar apply to him. He does not offer expiation until she marries another husband after him (3), and he shall not have intercourse with her if he [re-]marries her until he offers expiation. But if he says to her: "You are irrevocably divorced, and you are to me like the back of my mother," the divorce occurs, but Zihar does not; because a woman irrevocably divorced cannot be followed by divorce [or Zihar].

Twenty-first: Some scholars said: Zihar of a woman with whom the marriage has not been consummated is not valid. Al-Muzani said: Zihar from a woman in a revocable divorce is not valid. This is nothing [incorrect]; because the rulings of marriage in both cases are established, and just as divorce applies to her, so does Zihar; based on analogy and reasoning. And Allah knows best.

Twenty-second: The Almighty's saying: {they are not their mothers} i.e., their wives are not their mothers. The general reading is: "ummahātihim" with a kasra on the 'ta' according to the dialect of the people of Hijaz, like the Almighty's saying: {This is not a human} [Yusuf: 31]. Abu Ma'mar, Al-Sulami, and others read it: "ummahātuhum" with a damma (nominative case) (4) according to the dialect of Tamim. Al-Farra' said (5): The people of Najd and Banu Tamim say: "mā hādhā basharun" and "mā hunna ummahātuhum" with the nominative case. {Their mothers are none but those who gave birth to them} i.e., their mothers are none but the birth-givers. And in the proverb: "Your child is the one who caused your heels to bleed" (6) [referring to the act of giving birth]. The discussion regarding the word "al-la'i" (those who) was previously mentioned in [Surah] Al-Ahzab (7).

---

(1) Al-Iqna' by Ibn al-Mundhir 1/320. (2) Al-Kafi by Ibn Abd al-Barr 2/605, and what follows it there as well. (3) In (m) it adds: "another". What is established from the

manuscripts and Al-Kafi by Ibn Abd al-Barr 2/605. (4) Al-Sab'ah p. 628 from Asim in the narration of Al-Mufaddal from him. (5) In his 'Ma'ani al-Quran' 3/139. (6) Meaning: the one you gave birth to. Majma' al-Amthal by al-Maydani 1/39. (7) We did not find it there.

सूरा अल-मुजादिला: आयत 2 292

...अन्य, तो उसे उनमें से प्रत्येक के लिए एक कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) देना होगा (1)। और यह एक आम सहमति (इजमा) है।

उन्नीसवीं: यदि वह चार स्त्रियों से कहता है: "यदि मैंने तुम लोगों से विवाह किया, तो तुम मेरे लिए मेरी माँ की पीठ के समान हो," और फिर उनमें से किसी एक से विवाह कर लेता है, तो वह उसके पास तब तक न जाए जब तक वह कफ़्फ़ारा न दे दे। फिर बाकी स्त्रियों के संबंध में उसकी शपथ समाप्त हो जाती है। यह भी कहा गया है कि वह शेष स्त्रियों के साथ तब तक संभोग न करे जब तक वह कफ़्फ़ारा न दे दे। पहला विचार ही अधिकृत मत (मज़हब) है (2)।

बीसवीं: यदि उसने अपनी पत्नी से कहा: "तुम मेरे लिए मेरी माँ की पीठ के समान हो, और तुम्हें मुकम्मल तलाक (तलाक-ए-बत्ता) है।" तो उस पर तलाक और जिहार दोनों लागू होंगे। वह तब तक कफ़्फ़ारा नहीं देगा जब तक कि वह बाद में किसी अन्य पति से विवाह न कर ले (3), और यदि वह उससे [पुन:] विवाह करता है तो वह उसके पास तब तक न जाए जब तक कफ़्फ़ारा न दे दे। लेकिन यदि उसने उससे कहा: "तुम्हें मुकम्मल तलाक है, और तुम मेरे लिए मेरी माँ की पीठ के समान हो," तो तलाक तो हो जाएगा, लेकिन जिहार लागू नहीं होगा; क्योंकि जिस स्त्री को मुकम्मल तलाक दे दिया गया हो, उस पर फिर तलाक [या जिहार] लागू नहीं होता।

इक्कीसवीं: कुछ विद्वानों ने कहा: उस स्त्री से जिहार करना वैध नहीं है जिसके साथ वैवाहिक संबंध स्थापित न हुए हों। अल-मुज़नी ने कहा: 'तलाक-ए-रजई' (वापस ली जाने वाली तलाक) वाली स्त्री से जिहार वैध नहीं है। लेकिन यह बात निराधार है; क्योंकि दोनों ही स्थितियों में वैवाहिक नियम स्थापित रहते हैं, और जैसे तलाक उन पर लागू होता है, वैसे ही जिहार भी लागू होगा; यह सादृश्य (कयास) और विवेक पर आधारित है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

बाईसवीं: अल्लाह का कथन: {वे उनकी माएँ नहीं हैं} अर्थात: उनकी पत्नियाँ उनकी माएँ नहीं हैं। सामान्य पाठ है: "उम्माहातिहिम" (ummahatihim), हिजाज के लोगों की बोली के अनुसार 'ता' पर ज़ेर (कसरा) के साथ, जैसा कि अल्लाह का कथन है: {यह मनुष्य नहीं है} [यूसुफ: 31]। अबू मुअम्मर, अल-सुलमी और अन्य लोगों ने इसे "उम्माहातुहुम" (ummahatuhum) पेश (दम्मा) के साथ पढ़ा है (4), जो तमीम कबीले की बोली है। अल-फर्रा ने कहा (5): नजद के लोग और बनू तमीम कहते हैं: "मा हाज़ा बशुरुन" और "मा हुन्ना उम्माहातुहुम" पेश के साथ। {उनकी माएँ तो केवल वही हैं जिन्होंने

उन्हें जन्म दिया है} अर्थात: उनकी माएँ केवल जन्म देने वाली माताएँ ही हैं। और मुहावरे में कहा जाता है: "तुम्हारी संतान वही है जिसने तुम्हारी एड़ियों को लहूलुहान किया" (6) [अर्थात जन्म देने के संदर्भ में]। "अल्लाइ" (Al-la'i) शब्द के बारे में चर्चा 'अल-अहज़ाब' में पहले आ चुकी है (7)।

---

(1) इब्न अल-मुन्ज़िर की 'अल-इकना' 1/320। (2) इब्न अब्द अल-बर्र की 'अल-काफी' 2/605, और उसके बाद का हिस्सा भी। (3) (m) प्रति में इसके बाद "अन्य" शब्द है। हस्तलिपियों और इब्न अब्द अल-बर्र की 'अल-काफी' 2/605 से प्रमाणित यही है। (4) 'अल-साबआ', पृ. 628, आसिम से अल-मुफ़द्दल के वर्णन में। (5) उनकी पुस्तक 'मआनी अल-क़ुरआन' 3/139 में। (6) अर्थात्: जिससे आपने जन्म दिया। अल-मैदानी की 'मजमा अल-अम्साल' 1/39। (7) हमने इसे वहां नहीं पाया।

سورہ المجادلہ: آیت ۲ ۲۹۲

دوسری، تو اس پر ان میں سے ہر ایک کے بدلے ایک کفارہ لازم ہوگا (۱)۔ اور یہ اجماع ہے۔

انیسویں: اگر اس نے چار عورتوں سے کہا: "اگر میں نے تم سے نکاح کیا تو تم مجھ پر میری ماں کی پشت کی طرح ہو،" پھر ان میں سے ایک سے نکاح کر لیا، تو وہ اس کے قریب نہ جائے جب تک کفارہ نہ ادا کر دے، پھر باقی عورتوں کے حق میں اس کی قسم ساقط ہو گئی۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ: وہ باقیوں سے جماع نہ کرے جب تک کفارہ ادا نہ کر دے۔ اور پہلا قول ہی مذہب ہے (۲)۔

بیسویں: اور اگر اس نے اپنی بیوی سے کہا: "تو مجھ پر میری ماں کی پشت کی طرح ہے، اور تجھے طلاقِ بتہ (قطعی طلاق) ہے،" تو اس پر طلاق اور ظہار دونوں لازم ہوں گے، اور وہ کفارہ نہیں دے گا جب تک کہ وہ اس کے بعد کسی اور شوہر سے نکاح نہ کر لے (۳)، اور جب وہ اس سے نکاح کرے تو اس سے جماع نہ کرے جب تک کفارہ نہ دے دے۔ لیکن اگر اس نے اس سے کہا: "تجھے طلاقِ بتہ ہے، اور تو مجھ پر میری ماں کی پشت کی طرح ہے،" تو طلاق واقع ہو جائے گی، اور ظہار لازم نہیں ہوگا؛ کیونکہ جو عورت بائنہ (قطعی طور پر جدا) ہو چکی ہو، اسے طلاق [یا ظہار] لاحق نہیں ہوتی۔

اکیسویں: بعض علماء نے کہا: غیر مدخولہ (جس سے رخصتی نہ ہوئی ہو) کا ظہار صحیح نہیں ہے۔ اور مزنی نے کہا: مطلقہ رجعیہ کا ظہار صحیح نہیں ہے۔ اور یہ قول درست نہیں ہے؛ کیونکہ دونوں صورتوں میں زوجیت کے احکام ثابت ہیں، اور جس طرح اسے طلاق لاحق ہوتی ہے، اسی طرح اسے ظہار بھی لاحق ہوگا؛ قیاس اور نظر کی بنا پر۔ واللہ اعلم۔

بائیسویں: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿مَا هُنَّ أُمَّهَاتِهِمْ﴾ یعنی: ان کی بیویاں ان کی مائیں نہیں ہیں۔ اور عام قراءت "أُمَّهَاتِهِم" تاء کے کسرہ (زیر) کے ساتھ ہے جو اہل حجاز کی لغت ہے، جیسے اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿مَا هَٰذَا بَشَرًا﴾ [یوسف: ۳۱]۔ اور ابو معمر، سلمی اور دیگر نے اسے "أُمَّهَاتُهُمْ" رفع (پیش) کے ساتھ پڑھا ہے (۴) جو بنو تمیم کی لغت ہے۔ فراء نے کہا (۵): اہل نجد اور بنو تمیم "مَا هَٰذَا بَشَرٌ" اور "مَا هُنَّ أُمَّهَاتُهُمْ" رفع کے ساتھ کہتے ہیں۔ ﴿إِنْ أُمَّهَاتُهُمْ إِلَّا اللَّائِي وَلَدْنَهُمْ﴾ یعنی: ان کی مائیں وہی ہیں جنہوں نے انہیں جنا ہے۔ اور ضرب المثل ہے: "تیرا بچہ وہی ہے جس نے تیری ایڑیاں لہولہان کیں" (۶)۔ اور "اللائی" کے بارے میں کلام "الاحزاب" میں گزر چکا ہے (۷)۔

---

(۱) الإقناع لابن المنذر ۳۲۰/۱۔ (۲) الكافي لابن عبد البر ۶۰۵/۲، اور اس کے بعد کا حصہ بھی۔

(۳) (م) میں اس کے بعد ہے: "آخر"۔ اور نسخہ جات اور الکافی لابن عبد البر ۶۰۵/۲ سے یہی ثابت ہے۔ (۴) السبعہ ص ۶۲۸ عاصم سے مفضل کی روایت میں۔ (۵) معانی القرآن للفراء ۱۳۹/۳۔

(۶) یعنی: جسے تو نے جنا۔ مجمع الامثال للمیدانی ۳۹/۱۔ (۷) ہمیں وہاں یہ نہیں ملا۔

Surah Al-Mujadila: Verses 2 - 4 293

Twenty-third: His words, Exalted is He: {And indeed, they utter an objectionable statement and a falsehood} meaning: A terrible statement not recognized in Sharia. And 'Al-Zoor' is: falsehood (1) {And indeed, Allah is Ever-Pardoning and Forgiving} since He made the expiation a release for them from this objectionable statement.

His words, Exalted is He: {And those who pronounce 'zihar' from their wives and then return to what they said - then [there must be] the freeing of a slave before they touch one another. That is what you are admonished with; and Allah is Acquainted with what you do. (3) And he who does not find [a slave] - then a fast for two consecutive months before they touch one another; and he who is unable - then the feeding of sixty poor persons. That is for you to believe in Allah and His Messenger; and those are the limits [set by] Allah. And for the disbelievers is a painful punishment. (4)}

In it are twelve issues:

The first: His words, Exalted is He: {And those who pronounce 'zihar' from their wives} - this is a subject (ibtida'), and the predicate (khabar) is: {then [there must be] the freeing of a slave}, and 'upon them' is omitted because the speech indicates it (2), meaning: then upon them is the freeing of a slave. And it is said: meaning: their expiation is the freeing of a slave. The consensus among scholars regarding 'zihar' is a man saying to his wife: 'You are to me like the back of my mother' (3). And it is the objectionable statement and falsehood that Allah intended with His words: {And indeed, they utter an objectionable statement and a falsehood}. Whoever says this statement, intercourse with his wife becomes forbidden for him. Whoever returns to what he said, the expiation for zihar becomes obligatory upon him; according to the words of the Almighty: {And those who pronounce 'zihar' from their wives and then return to what they said - then [there must be] the freeing of a slave}. This indicates that the expiation for zihar is not obligatory by the statement alone until 'return' (al-awd) is added to it (4). This is a problematic point on which people have differed in seven opinions (5): First: That it is the intention to have intercourse, which is the well-known opinion of the Iraqis, Abu Hanifa and his companions (6).

---

(1) Tafsir al-Baghawi 4 / 304. (2) Ma'ani al-Qur'an for al-Zajjaj 5 / 134. (3) Al-Ijma' p. 92. (4) Al-Kafi by Ibn Abd al-Barr 2 / 604. (5) The seven opinions in Ahkam al-Qur'an by

Ibn al-Arabi 4 / 1740 - 1741, and al-Istidhkar 17 / 129 onwards, and al-Mughni 11 / 73 onwards. (6) Bada'i' al-Sana'i' 5 / 22.

सूरह अल-मुजादिला: आयतें 2 - 4 293

तेईसवीं बात: अल्लाह का कहना: {और वास्तव में वे एक आपत्तिजनक बात और झूठ कहते हैं} यानी: एक भयानक बात जो शरीयत में ज्ञात नहीं है। और 'ज़ूर' का अर्थ झूठ है (1) {और वास्तव में अल्लाह बहुत माफ़ करने वाला और क्षमा करने वाला है} क्योंकि उन्होंने कफ़ारा (प्रायश्चित) को उनके लिए इस आपत्तिजनक बात से मुक्ति का साधन बनाया।

अल्लाह का कहना: {और जो लोग अपनी पत्नियों से 'ज़िहार' करते हैं, फिर जो उन्होंने कहा है उससे फिरते हैं, तो एक-दूसरे को छूने से पहले एक गुलाम आज़ाद करना होगा। यह वह है जिसकी तुम्हें नसीहत दी जाती है; और अल्लाह उससे पूरी तरह अवगत है जो तुम करते हो। (3) फिर जिसे (गुलाम) न मिले, तो एक-दूसरे को छूने से पहले दो महीने लगातार रोज़े रखने होंगे; और जो इसके लायक न हो, तो साठ गरीबों को खाना खिलाना होगा। यह इसलिए है ताकि तुम अल्लाह और उसके रसूल पर ईमान लाओ; और ये अल्लाह की सीमाएं हैं। और इनकार करने वालों के लिए दुखद दंड है। (4)}

इसमें बारह मसले (मुद्दे) हैं:

पहला: अल्लाह का कहना: {और जो लोग अपनी पत्नियों से ज़िहार करते हैं} - यह शुरुआत (इब्तिदा) है, और इसकी खबर (विधेय) है: {तो एक गुलाम आज़ाद करना होगा}, और 'उन पर' को हटा दिया गया है क्योंकि संदर्भ इसे दर्शाता है (2), यानी: तो उन पर एक गुलाम आज़ाद करना अनिवार्य है। और कहा गया है: यानी: उनका कफ़ारा एक गुलाम को आज़ाद करना है। विद्वानों के बीच ज़िहार पर सहमति यह है कि एक आदमी अपनी पत्नी से कहे: 'तुम मेरे लिए मेरी माँ की पीठ की तरह हो' (3)। और यह वही आपत्तिजनक और झूठ बात है जिसे अल्लाह ने अपने शब्दों में कहा है: {और वास्तव में वे एक आपत्तिजनक बात और झूठ कहते हैं}। जो कोई यह बात कहता है, उसके लिए अपनी पत्नी के साथ संभोग वर्जित हो जाता है। जो कोई अपनी कही हुई बात पर लौटता है, उस पर ज़िहार का कफ़ारा अनिवार्य हो जाता है; अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्दों के अनुसार: {और जो लोग अपनी पत्नियों से ज़िहार करते हैं फिर जो उन्होंने कहा है उससे फिरते हैं - तो एक गुलाम आज़ाद करना होगा}। यह दर्शाता है कि ज़िहार का कफ़ारा केवल कहने मात्र से अनिवार्य नहीं होता जब तक कि उसमें 'लौटना' (अल-औद) न जुड़ जाए (4)। यह एक पेचीदा बिंदु है जिस पर लोगों के बीच सात राय

(5) में मतभेद है: पहला: कि यह संभोग करने का इरादा है, जो इराकियों, अबू हनीफा और उनके साथियों की प्रसिद्ध राय है (6)।

---

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 4 / 304। (2) मआनी अल-क़ुरआन ज़ज्जाज के लिए 5 / 134। (3) अल-इज्मा पृष्ठ 92। (4) अल-काफी इब्न अब्द अल-बर्र द्वारा 2 / 604। (5) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरआन में सात राय 4 / 1740 - 1741, और अल-इस्तिज़कार 17 / 129 के बाद, और अल-मुग़नी 11 / 73 के बाद। (6) बदाए अल-सनाए 5 / 22।

سورة المجادلة: آیات ۲ - ۴ ۲۹۳

تئیسویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَإِنَّهُمْ لَيَقُولُونَ مُنكَرًا مِّنَ الْقَوْلِ وَزُورًا﴾ یعنی: ایسی ناپسندیدہ بات جو شریعت میں معروف نہیں ہے۔ اور 'زور' سے مراد جھوٹ ہے (۱) ﴿وَإِنَّ اللَّهَ لَعَفُوٌّ غَفُورٌ﴾ چونکہ اللہ نے کفارہ کو ان کے لیے اس ناپسندیدہ قول سے خلاصی کا ذریعہ بنایا۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَالَّذِينَ يُظٰهِرُونَ مِن نِّسَائِهِمْ ثُمَّ يَعُودُونَ لِمَا قَالُوا فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مِّن قَبْلِ أَن يَتَمَاسَّا ذَٰلِكُمْ تُوعَظُونَ بِهِ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خبير (۳) فَمَن لَّمْ يَجِدْ فَصِيَامُ شَهْرَيْنِ مُتَتَابِعَيْنِ مِن قَبْلِ أَن يَتَمَاسَّا فَمَن لَّمْ يَسْتَطِعْ فَإِطْعَامُ سِتِّينَ مِسْكِينًا ذَٰلِكَ لِتُؤْمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَتِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ أَلِيمٌ (۴)﴾

اس میں بارہ مسائل ہیں:

پہلا مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَالَّذِينَ يُظٰهِرُونَ مِن نِّسَائِهِمْ﴾ یہ ابتدا (مبتدا) ہے، اور خبر ہے: ﴿فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ﴾ اور 'علیہم' (ان پر) محذوف ہے کیونکہ کلام اس پر دلالت کرتا ہے (۲)، یعنی: تو ان پر ایک غلام آزاد کرنا ہے۔ اور کہا گیا ہے: یعنی ان کا کفارہ ایک غلام آزاد کرنا ہے۔ ظہار کے بارے میں علماء کے نزدیک متفقہ قول یہ ہے کہ آدمی اپنی بیوی سے کہے: 'تم مجھ پر میری ماں کی پیٹھ کی طرح ہو' (۳)۔ اور یہ وہی ناپسندیدہ اور جھوٹا قول ہے جس سے اللہ کی مراد اس کا فرمان ہے: ﴿وَإِنَّهُمْ لَيَقُولُونَ مُنكَرًا مِّنَ الْقَوْلِ وَزُورًا﴾۔ پس جس نے یہ بات کہی، اس پر اپنی بیوی سے جماع حرام ہو گیا۔ پھر جو اپنی کہی ہوئی بات سے رجوع کرے، اس پر ظہار کا کفارہ لازم ہو جاتا ہے؛ اللہ عزوجل کے ارشاد کی وجہ سے: ﴿والذين يُظٰهِرون من نِسَائهم ثم يعودون لِمَا قالوا فتحرير رقبة﴾۔ یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ ظہار کا کفارہ صرف قول سے لازم نہیں ہوتا جب تک کہ اس کے ساتھ 'عود' (رجوع) نہ مل جائے (۴)۔ اور یہ ایک مشکل مقام ہے جس میں لوگوں کے

سات اقوال (۵) میں اختلاف ہے: پہلا قول: یہ کہ اس سے مراد جماع کا ارادہ ہے، اور یہ عراقیوں یعنی امام ابوحنیفہ اور ان کے اصحاب کا مشہور قول ہے (۶)۔

---

(۱) تفسیر البغوی ۴ / ۳۰۴۔ (۲) معانی القرآن للزجاج ۵ / ۱۳۴۔ (۳) الإجماع ص ۹۲۔ (۴) الکافی لابن عبد البر ۲ / ۶۰۴۔ (۵) احکام القرآن لابن العربی ۴ / ۱۷۴۰ - ۱۷۴۱ میں سات اقوال، اور الاستذکار ۱۷ / ۱۲۹ اور اس کے بعد، اور المغنی ۱۱ / ۷۳ اور اس کے بعد۔ (۶) بدائع الصنائع ۵ / ۲۲۔

It was narrated from Malik: If he resolves to have intercourse with her, it constitutes a "return" (al-awd), and if he does not resolve so, it is not a "return."

The second: The resolution to keep her after pronouncing zihar from her; this was stated by Malik.

The third: Resolving upon both. This is the opinion of Malik in his "Muwatta"(1). Malik said regarding the words of Allah, the Almighty: {And those who pronounce zihar from their wives and then [wish to] go back on what they said} – he said: I heard that the interpretation of this is that a man pronounces zihar from his wife, then resolves to have intercourse with her and keep her; if he resolves upon that, then the expiation (kaffarah) becomes obligatory for him. If he divorces her and does not resolve to keep her and have intercourse with her after his zihar, then there is no expiation upon him. Malik said: And if he marries her after that, he shall not touch her until he pays the expiation for zihar.

The fourth opinion: That it is the intercourse itself; if he does not have intercourse, it is not a "return." This was said by Al-Hasan and also Malik(2).

The fifth: Imam Ash-Shafi'i(3), may Allah have mercy on him, said: It is that he keeps her as a wife after zihar while being able to divorce; because when he pronounced zihar, he intended prohibition. If he followed it with divorce, he acted contrary to what he started by imposing prohibition, and there is no expiation upon him. If he refrains from divorce, he has returned to what he was upon, so the expiation becomes obligatory for him.

The sixth: That zihar imposes a prohibition that nothing lifts except expiation. The meaning of "return" according to those who hold this view is that he cannot make intercourse with her lawful except with an expiation he offers beforehand. This was said by Abu Hanifa, his companions, and Al-Layth bin Sa'd(4).

The seventh: It is the repetition of the wording of zihar. This is the opinion of the people of Zahir (literalists) who negate analogy (qiyas)(5).

(1) 2/560. (2) Al-Muntaqa by Al-Baji 4/49. (3) In Al-Umm 8/265. (4) Al-Istidhkar 17/132. (5) Al-Muhalla 10/52.

294 सूरा अल-मुजादिला: आयत 3 - 4

मलिक से रिवायत है: यदि वह उससे संभोग करने का इरादा करता है, तो उसे "लौटना" (अल-औद) माना जाएगा, और यदि वह इरादा नहीं करता है, तो उसे "लौटना" नहीं माना जाएगा।

दूसरा: जिहार के बाद उसे पास रखने का इरादा करना; यह मलिक ने कहा है।

तीसरा: दोनों का इरादा करना। यह मलिक की उनकी "मुवत्ता"(1) में राय है। मलिक ने अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में कहा: {और जो लोग अपनी पत्नियों से जिहार करते हैं फिर जो उन्होंने कहा उससे पलट जाते हैं} – उन्होंने कहा: मैंने सुना है कि इसकी व्याख्या यह है कि एक आदमी अपनी पत्नी से जिहार करता है, फिर उससे संभोग करने और उसे रखने का फैसला करता है; यदि वह उस पर फैसला कर लेता है, तो उस पर कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) अनिवार्य हो जाता है। और यदि वह उसे तलाक दे देता है और जिहार के बाद उसे रखने और संभोग करने का फैसला नहीं करता है, तो उस पर कोई कफ़्फ़ारा नहीं है। मलिक ने कहा: और यदि वह उसके बाद उससे शादी करता है, तो वह उसे तब तक नहीं छुएगा जब तक कि वह जिहार का कफ़्फ़ारा अदा न कर दे।

चौथी राय: कि यह स्वयं संभोग ही है; यदि वह संभोग नहीं करता है, तो वह "लौटना" नहीं है। यह अल-हसन और मलिक ने भी कहा है(2)।

पाँचवाँ: इमाम अल-शाफ़ई(3) (अल्लाह उन पर रहम करे) ने कहा: वह यह है कि वह जिहार के बाद उसे पत्नी के रूप में रखे जबकि वह तलाक देने में सक्षम हो; क्योंकि जब उसने जिहार किया, तो उसने हराम (निषेध) करने का इरादा किया। यदि वह उसके साथ तलाक जोड़ देता है, तो उसने निषेध लगाने की जो शुरुआत की थी उसके विपरीत कार्य किया है, और उस पर कोई कफ़्फ़ारा नहीं है। यदि वह तलाक से रुक जाता है, तो वह उसी स्थिति में लौट आया है जिसमें वह था, इसलिए उस पर कफ़्फ़ारा अनिवार्य हो जाता है।

छठा: यह कि जिहार एक निषेध लागू करता है जिसे केवल कफ़्फ़ारा द्वारा ही हटाया जा सकता है। इस मत के मानने वालों के अनुसार "लौटने" का अर्थ यह है कि वह कफ़्फ़ारा पेश किए बिना संभोग को वैध नहीं कर सकता। यह अबू हनीफ़ा, उनके साथियों और अल-लैथ बिन साद(4) ने कहा है।

सातवाँ: यह जिहार के शब्दों को दोहराना है। यह ज़ाहिरियों (अक्षरात्मक व्याख्याकारों) का मत है जो क़यास (सादृश्य) को नकारते हैं(5)।

(1) 2/560. (2) अल-मुंतक़ा लिल-बाजी 4/49. (3) अल-उम 8/265 में. (4) अल-इस्तिज़कार 17/132. (5) अल-मुहल्ला 10/52.

۲۹۴ سورہ المجادلہ: آیات ۳ - ۴

امام مالک سے روایت ہے: اگر اس نے اس سے وطی (جماع) کرنے کا پختہ ارادہ کر لیا، تو یہ 'عود' (رجوع) ہو گیا، اور اگر پختہ ارادہ نہ کیا تو یہ 'عود' نہ ہو گا۔

دوسرا قول: ظہار کے بعد عورت کو اپنے نکاح میں روک رکھنے کا عزم کرنا، یہ امام مالک کا قول ہے۔

تیسرا قول: ان دونوں باتوں کا عزم کرنا۔ اور یہی امام مالک کا قول ان کی کتاب 'موطأ'(۱) میں ہے۔ امام مالک نے اللہ عزوجل کے اس فرمان: {اور وہ لوگ جو اپنی بیویوں سے ظہار کرتے ہیں پھر اس قول سے رجوع کر لیتے ہیں جو انہوں نے کہا تھا} کے بارے میں کہا: میں نے سنا ہے کہ اس کی تفسیر یہ ہے کہ آدمی اپنی بیوی سے ظہار کرے، پھر اس سے جماع کرنے اور اسے اپنے پاس روک رکھنے پر یکسو ہو جائے؛ تو اگر وہ اس پر یکسو ہو گیا تو اس پر کفارہ واجب ہو گیا۔ اور اگر اس نے اسے طلاق دے دی اور ظہار کے بعد اسے روک رکھنے اور اس سے جماع کرنے پر یکسو نہ ہوا، تو اس پر کوئی کفارہ نہیں۔ مالک نے کہا: اور اگر اس نے اس کے بعد اس سے نکاح کر لیا تو وہ اسے ہاتھ نہ لگائے جب تک کہ وہ ظہار کا کفارہ ادا نہ کر دے۔

چوتھا قول: یہ کہ 'عود' خود وطی (جماع) ہی ہے، پس اگر جماع نہیں کیا تو وہ 'عود' نہ ہو گا، یہ حسن بصری اور امام مالک کا بھی ایک قول ہے(۲)۔

پانچواں قول: اور امام شافعی(۳) رحمہ اللہ نے فرمایا: وہ یہ ہے کہ ظہار کے بعد طلاق دینے پر قدرت کے باوجود اسے بطورِ زوجہ روکے رکھنا؛ کیونکہ جب اس نے ظہار کیا تو اس کا مقصد تحریم (حرام کرنا) تھا، پس اگر وہ اس کے ساتھ طلاق جوڑ دیتا ہے، تو اس نے اس تحریم کے

خلاف کیا جس کا اس نے آغاز کیا تھا، اس لیے اس پر کوئی کفارہ نہیں۔ اور اگر اس نے طلاق دینے سے ہاتھ روک لیا، تو وہ اپنی پہلی حالت پر لوٹ آیا، لہٰذا اس پر کفارہ واجب ہو گیا۔

چھٹا قول: یہ کہ ظہار ایسی حرمت کو واجب کرتا ہے جسے کفارہ کے سوا کوئی چیز ختم نہیں کرتی۔ اور اس قول کے قائلین کے نزدیک 'عود' کا معنی یہ ہے کہ وہ کفارہ ادا کیے بغیر اس سے جماع کو حلال نہیں کر سکتا، یہ امام ابو حنیفہ، ان کے اصحاب اور لیث بن سعد(۴) کا قول ہے۔

ساتواں قول: وہ ظہار کے لفظ کی تکرار کرنا ہے۔ اور یہ ان اہل ظاہر (ظاہری مسلک والوں) کا قول ہے جو قیاس کا انکار کرتے ہیں(۵)۔

(۱) ۵۶۰/۲۔ (۲) المنتقی للباجی ۴۹/۴۔ (۳) کتاب الأم ۲۶۵/۸ میں۔ (۴) الاستذکار ۱۷/۱۳۲۔ (۵) المحلی ۵۲/۱۰۔

They said: If he repeats the wording of zihar, then that is the "return" (al-'awd). If he does not repeat it, then it is not a return. This is attributed to Bukayr bin al-Ashaj (1), Abu al-Aliyah, and Abu Hanifa (2) as well, and it is the opinion of al-Farra' (3). Abu al-Aliyah said: The literal meaning of the verse supports it, because it says: {Then those who return to what they said}, meaning: to the repetition of what they said. Ali bin Abi Talha narrated from Ibn Abbas regarding the saying of Allah, Mighty and Majestic: {And those who pronounce zihar from their wives and then return to what they said}, that it means he says to her: "You are to me like the back of my mother." If he says that to her, she is not lawful for him until he performs the expiation (kaffarah) for zihar (4).

Ibn al-Arabi (5) said: As for the statement that it is the return to the wording of zihar, it is absolutely false and cannot be correct from Bukayr. Rather, it resembles the ignorance of Dawud and his followers. The stories of those who committed zihar have been narrated, and in the mention of the expiation required of them, there is no mention of them repeating the statement. Furthermore, the meaning contradicts it; because Allah Almighty described it as an evil statement and a lie. So how can it be said to him: "If you repeat the forbidden statement and the prohibited cause, the expiation becomes obligatory for you"? This is unreasonable. Do you not see that every cause that necessitates expiation does not require repetition, such as killing, or sexual intercourse while fasting, or otherwise.

I say: His statement "it resembles the ignorance of Dawud and his followers" is an attack on him. Those we mentioned before have indeed held Dawud's opinion. WWW.NAFSEISLAM.COM

As for Ash-Shafi'i's opinion: that it is refraining from divorce despite being able to do so, it is refuted by three primary points:

---

(1) Al-Istidhkar 17/134. Bukayr is: Ibn Abdullah bin al-Ashaj, Abu Abdullah, and it is said: Abu Yusuf al-Qurashi, a freedman of Banu Makhzum, counted among the junior Tabi'in (d. 127 AH). Al-Kashif 1/109, and Siyar A'lam al-Nubala' by adh-Dhahabi 6/170.
(2) We did not find his statement in the sources available to us. Perhaps the author confused it with what is mentioned by Ibn Hazm in Al-Muhalla 10/51, where Ibn Hazm mentioned the reasoning for Abu Hanifa's opinion - previously mentioned in the sixth opinion above - with the text: "Zihar is a statement they used to say in the

pre-Islamic period of ignorance (Jahiliyyah), and they were forbidden from it. So whoever says it has returned to what was said." End quote. See also Al-Istidhkar 17/132 and Tafsir Ibn Kathir 8/39. (3) In his Ma'ani al-Qur'an 3/139. (4) Narrated by at-Tabari 22/460-461 through Mu'awiyah from Ali bin Abi Talha. (5) In his Ahkam al-Qur'an 4/1741.

उन्होंने कहा: यदि वह जिहार (zihar) के शब्दों को दोहराता है, तो वह 'लौटना' (अल-अवद) है, और यदि वह नहीं दोहराता है, तो वह लौटना नहीं है। यह बुकैर बिन अल-अशज (१), अबू अल-अलिया और अबू हनीफा (२) के लिए भी जिम्मेदार ठहराया गया है, और यह अल-फर्रा (३) का विचार है। अबू अल-अलिया ने कहा: आयत का स्पष्ट अर्थ इसका समर्थन करता है; क्योंकि उसने कहा: {फिर वे जो कुछ उन्होंने कहा था उसकी ओर लौटते हैं} अर्थात: जो उन्होंने कहा था उसे दोबारा कहने की ओर। अली बिन अबी तल्हा ने इब्न अब्बास से अल्लाह, पराक्रमी और प्रतापी के इस कथन के बारे में उल्लेख किया है: {और जो लोग अपनी पत्नियों से जिहार करते हैं और फिर जो उन्होंने कहा था उसकी ओर लौटते हैं}, इसका मतलब है कि वह उससे कहता है: "तुम मेरे लिए मेरी माँ की पीठ की तरह हो।" यदि वह उससे यह कहता है, तो वह उसके लिए तब तक वैध नहीं है जब तक कि वह जिहार का प्रायश्चित (कफ़्फ़ारा) न कर ले (४)।

इब्न अल-अरबी (५) ने कहा: जहाँ तक इस कथन का संबंध है कि यह जिहार के शब्दों की ओर लौटना है, तो यह पूरी तरह से गलत है और बुकैर से सही नहीं हो सकता। बल्कि, यह दाऊद और उनके अनुयायियों की अज्ञानता जैसा प्रतीत होता है। जिहार करने वालों की कहानियाँ सुनाई गई हैं, और उन पर प्रायश्चित के उल्लेख में, उनके द्वारा कथन को दोहराने का कोई उल्लेख नहीं है। इसके अलावा, अर्थ इसका खंडन करता है; क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने इसे एक बुरा कथन और झूठ बताया है। तो उसे कैसे कहा जा सकता है: "यदि तुम वर्जित कथन और निषिद्ध कारण को दोहराते हो, तो तुम पर प्रायश्चित अनिवार्य हो जाता है"? यह तर्कहीन है। क्या आप नहीं देखते कि प्रायश्चित की आवश्यकता वाला प्रत्येक कारण दोहराव की शर्त नहीं रखता, जैसे कि हत्या, या उपवास के दौरान संभोग, या अन्य।

मैंने कहा: उनका यह कथन कि "यह दाऊद और उनके अनुयायियों की अज्ञानता जैसा प्रतीत होता है", उन पर एक हमला है। जिन लोगों का हमने ऊपर उल्लेख किया है, उन्होंने दाऊद के विचार को ही माना है। WWW.NAFSEISLAM.COM

जहाँ तक अल-शाफ़ई के विचार का प्रश्न है: कि यह तलाक देने की क्षमता होने के बावजूद तलाक छोड़ देना है, तो तीन मुख्य बातें इसका खंडन करती हैं:

(१) अल-इस्तिधकार १७/१३४, और बुकैर है: इब्न अब्दुल्लाह बिन अल-अशज, अबू अब्दुल्लाह, और कहा जाता है: अबू यूसुफ अल-कुरैशी, बनू मखज़ूम के एक मुक्त गुलाम, जो छोटे ताबिईन (मृत्यु १२७ हिजरी) में गिने जाते हैं। अल-काशिफ १/१०९, और अल-धहाबी की सियार आलम अल-नुबाला ६/१७०। (२) हमें उपलब्ध स्रोतों में उनका कथन नहीं मिला। शायद लेखक ने इसे इब्न हज़्म की अल-मुहल्ला १०/५१ में जो कुछ है, उसके साथ भ्रमित कर दिया, जहाँ इब्न हज़्म ने अबू हनीफा के विचार के तर्क का उल्लेख किया - जिसका उल्लेख ऊपर छठे विचार में किया गया है - पाठ के साथ: "जिहार एक कथन है जिसे वे जाहिलियत (अज्ञानता के काल) में कहा करते थे, और उन्हें इससे मना किया गया था। तो जिसने भी इसे कहा, वह उस ओर लौट आया जो कहा गया था।" समाप्त। अनिवार्य रूप से अल-इस्तिधकार १७/१३२ और तफ़सीर इब्न कसीर ८/३९ देखें। (३) उनके मानी अल-कुरान ३/१३९ में। (४) इसे अल-तबरी २२/४६०-४६१ ने मुआविया के माध्यम से अली बिन अबी तल्हा से निकाला है। (५) उनके अहकाम अल-कुरान ४/१७४१ में।

۲۹۵ سورہ المجادلہ: آیات ۳ - ۴

انہوں نے کہا: جب وہ ظہار کے لفظ کو دہرائے، تو وہ 'عود' (لوٹنا) ہے، اور اگر نہ دہرائے تو وہ عود نہیں ہے۔ اور اسے بکیر بن الاشج (۱)، ابوالعالیہ اور ابوحنیفہ (۲) کی طرف بھی منسوب کیا جاتا ہے، اور یہی الفراء (۳) کا قول ہے۔ ابوالعالیہ نے کہا: اور آیت کا ظاہر اس کی گواہی دیتا ہے؛ کیونکہ اس نے فرمایا: «ثُمَّ يَعُودُونَ لِمَا قَالُوا» یعنی: جو انہوں نے کہا تھا اسے دوبارہ کہنے کی طرف۔ اور علی بن ابی طلحہ نے ابن عباس سے اللہ عزوجل کے اس قول کے بارے میں روایت کیا ہے: «والذين يظهرون من نسائهم ثم يعودون لِمَا قالوا» وہ یہ ہے کہ وہ اس سے کہے: "تو مجھ پر میری ماں کی پیٹھ کی طرح ہے۔" تو جب وہ اس سے یہ کہے، تو وہ اس کے لیے حلال نہیں جب تک کہ وہ ظہار کا کفارہ ادا نہ کر دے (۴)۔

ابن العربی (۵) نے کہا: رہا یہ قول کہ یہ ظہار کے لفظ کی طرف لوٹنا ہے، تو یہ قطعی طور پر باطل ہے، بکیر سے یہ صحیح ثابت نہیں ہوتا، بلکہ یہ داؤد (ظاہری) اور ان کے متبعین کی جہالت معلوم ہوتی ہے۔ ظہار کرنے والوں کے قصے روایت ہوئے ہیں اور ان پر کفارے کے ذکر میں ان کی طرف سے قول کے لوٹانے (دہرانے) کا کوئی ذکر نہیں ہے، اور معنی بھی اس کی نفی کرتا ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے اسے قولِ منکر (ناپسندیدہ بات) اور جھوٹ قرار دیا ہے، تو اسے کیسے کہا جا سکتا ہے کہ: "جب تم نے حرام قول اور ممنوع سبب کو دہرایا تو تم پر کفارہ واجب ہو گیا"؟ اور یہ بات عقل میں نہیں آتی؛ کیا تم نہیں دیکھتے کہ ہر وہ سبب جو کفارے کو واجب کرتا ہے اس میں اعادہ (دہرانا) شرط نہیں ہوتا، جیسے قتل، روزے میں جماع یا اس کے علاوہ دیگر اسباب۔

میں نے کہا: ان کا قول: "یہ داؤد اور ان کے متبعین کی جہالت معلوم ہوتی ہے"۔ یہ ان پر ان کا حملہ ہے، حالانکہ جن کا ہم نے ذکر کیا انہوں نے داؤد ہی کا قول اختیار کیا ہے۔

WWW.NAFSEISLAM.COM

اور رہا امام شافعی کا قول: کہ یہ طلاق دینے پر قدرت کے باوجود طلاق کو چھوڑ دینا ہے، تو اسے تین بنیادی باتیں رد کرتی ہیں:

---

(۱) الاستذکار ۱۷/ ۱۳۴، اور بکیر یہ ہیں: ابن عبداللہ بن الاشج، ابوعبداللہ، اور کہا جاتا ہے: ابویوسف القرشی، بنو مخزوم کے آزاد کردہ غلام، صغار تابعین (وفات ۱۲۷ھ) میں شمار ہوتے ہیں۔ الکاشف ۱/ ۱۰۹، اور سیر اعلام النبلاء للذہبی ۶/ ۱۷۰۔ (۲) ہمیں دستیاب ذرائع میں ان کا قول نہیں ملا، شاید مصنف کو ابن حزم کی المحلی ۱۰/ ۵۱ میں موجود قول سے التباس ہوا، جہاں ابن حزم نے ابوحنیفہ کے قول کی علت ذکر کی ہے - جو اوپر چھٹے قول میں گزری ہے - ان الفاظ کے ساتھ: "اور ظہار وہ قول ہے جو وہ جاہلیت میں کہا کرتے تھے، پھر انہیں اس سے روک دیا گیا، تو جس نے بھی اسے کہا وہ اس کی طرف لوٹ آیا جو کہا گیا تھا"۔ انتہیٰ۔ اور لازماً الاستذکار ۱۷/ ۱۳۲، اور تفسیر ابن کثیر ۸/ ۳۹ ملاحظہ کریں۔ (۳) ان کی کتاب معانی القرآن ۳/ ۱۳۹ میں۔ (۴) اسے الطبری نے ۲۲/ ۴۶۰ - ۴۶۱ میں معاویہ کے واسطے سے علی بن ابی طلحہ سے روایت کیا ہے۔ (۵) ان کی کتاب احکام القرآن ۴/ ۱۷۴۱ میں۔

سورة المجادلة: الآيتان ٣ - ٤ (Surah Al-Mujadilah: Verses 3 - 4) ٢٩٦ (296)

First: He said: "Then" (thumma), and this, on its face, implies a delay (an interval).

Second: That His saying, the Almighty: "Then return," implies the existence of an action on their part, and the passage of time is not an action from him.

Third: That a revocable divorce (talaq raj'i) does not negate remaining under ownership, so the ruling of zihar (comparing one's wife to one's mother) is not dropped, like ila' (taking an oath of continence). If it is said: if he sees her like a mother, he would not keep her; as it is not permissible to keep a mother through marriage. And this is the main argument of the people of Transoxiana (Ma Wara' al-Nahr). We say(1): If he resolves to go against what he said, and sees her differently from a mother, he makes expiation and returns to his family. The realization of this saying is: that the resolve is an internal statement, and this is a man who said something that necessitated permissibility (tahlil), which is marriage, and said something that necessitated prohibition (tahrim), which is zihar, then he returned to what he said which is permissibility, and it is not correct to consider it a beginning of a new contract; because the contract remains, so nothing remains except that it is a resolve that contradicts what he believed and said to himself from the zihar that he informed about by his saying: "You are to me like my mother's back," and if that is the case, he expiates and returns to his family, because of His saying: "before they touch each other." And this is a profound explanation [in its field].

Second point: Some scholars of interpretation (ta'wil) said: The verse contains transposition (taqdim and ta'khir), and the meaning is: "And those who pronounce zihar to their wives then return" to what they were doing of sexual intercourse "then the freeing of a slave" for what they said, i.e., they must free a slave because of what they said. The prepositional phrase in His saying: "for what they said" is related to the elided (omitted) part which is the predicate of the subject (mubtada'), which is: "upon them", as stated by Al-Akhfash(2). Al-Zajjaj(3) said: The meaning is: then they return to the desire for intercourse because of what they said. It was also said: the meaning is those who used to perform zihar from their wives in the Pre-Islamic period (Jahiliyyah), then they return to what they had said in the Pre-Islamic period in...

(1) The speaker is Ibn al-Arabi in his Ahkam al-Qur'an 4/1740 - 1741, and what is between brackets is from him, as is what precedes it. (2) Al-Nahhas quoted it from him in his I'rab al-Qur'an 4/373, see also Ma'ani al-Qur'an by Al-Akhfash 2/705 - 706. (3) In his Ma'ani al-Qur'an 5/135.

सूरह अल-मुजादिला: आयत 3 - 4 296

पहला: उन्होंने कहा: "फिर" (थुम्मा), और यह प्रत्यक्ष रूप से विलंब (अंतराल) का संकेत देता है।

दूसरा: अल्लाह तआला का यह कथन: "फिर वे लौटते हैं" एक क्रिया के अस्तित्व की मांग करता है, और समय का बीतना उनकी ओर से कोई क्रिया नहीं है।

तीसरा: प्रतिसंहरणीय तलाक (तलाक-ए-रजई) स्वामित्व में बने रहने के विपरीत नहीं है, इसलिए जिहार (पत्नी को माँ के समान कहना) का नियम समाप्त नहीं होता, जैसे ईला (शपथ लेना)। यदि कहा जाए: यदि वह उसे माँ की तरह देखता है, तो वह उसे नहीं रखेगा; क्योंकि निकाह के माध्यम से माँ को रखना जायज नहीं है। और यही मा वरा अन्नहर (ट्रांसोक्सियाना) के लोगों का मुख्य तर्क है। हमने कहा(1): यदि वह अपनी कही हुई बात के विपरीत संकल्प करता है, और उसे माँ के विपरीत देखता है, तो वह कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) देता है और अपने परिवार की ओर लौटता है। इस कथन की व्याख्या यह है: कि संकल्प एक आंतरिक कथन है, और यह वह व्यक्ति है जिसने एक ऐसी बात कही जिसने हलाल होने (निकाह) की आवश्यकता जताई, और फिर एक ऐसी बात कही जिसने हराम होने (जिहार) की आवश्यकता जताई, फिर वह अपनी पहली बात पर लौट आया जो हलाल होना है, और यह नए अनुबंध की शुरुआत नहीं हो सकती क्योंकि पिछला अनुबंध अभी भी शेष है। अतः केवल यही बचता है कि यह एक ऐसा संकल्प है जो उस बात के विपरीत है जिसका उसने विश्वास किया और अपने मन में कहा था, यानी वह जिहार जिसकी उसने अपने इस कथन से सूचना दी थी: "तुम मेरे लिए मेरी माँ की पीठ के समान हो"। और यदि ऐसा है, तो वह कफ़्फ़ारा देगा और अपने परिवार के पास लौटेगा, क्योंकि अल्लाह का कथन है: "इससे पहले कि वे एक-दूसरे को छुएं'। और यह एक बहुत ही व्यापक व्याख्या है [अपने क्षेत्र में]।

दूसरी बात: व्याख्या (तावील) के कुछ विशेषज्ञों ने कहा: आयत में शब्दों का क्रम आगे-पीछे (तक़दीम व ताखीर) है, और अर्थ यह है: "और जो लोग अपनी पत्नियों से जिहार करते हैं फिर लौटते हैं" उस संभोग की ओर जो वे पहले करते थे "तो एक गर्दन (गुलाम) को आज़ाद करना है" उनके कहने के कारण, यानी: उनके कहने के कारण उन पर एक गुलाम आज़ाद करना अनिवार्य है। अल्लाह के कथन: "लिमा क़ालू" (जो उन्होंने कहा उसके लिए) में शब्द 'लिमा' उस छुपे हुए शब्द से संबंधित है जो 'मुब्तदा' (कर्ता) की खबर है, और वह है: 'अलैहिम' (उन पर), यह अल-अखफश(2) ने कहा है। और अल-ज़ज्जाज(3) ने कहा: अर्थ यह है कि: फिर वे अपने कहने के कारण संभोग की इच्छा की

ओर लौटते हैं। और कहा गया है: अर्थ वे लोग हैं जो जाहिलियत (अज्ञानता के काल) में अपनी पत्नियों से जिहार करते थे, फिर वे जाहिलियत में कही गई अपनी बात की ओर लौटते हैं...

(1) कहने वाले इब्न अल-अरबी हैं अपनी पुस्तक अहकाम अल-क़ुरान 4/1740 - 1741 में, और जो कोष्ठक के बीच है वह भी उन्हीं का है, और जो उससे पहले है वह भी। (2) अल-नहस ने इसे अपनी पुस्तक एराब अल-क़ुरान 4/373 में उनसे उद्धृत किया है, और देखें अल-अखफश की मआनी अल-क़ुरान 2/705 - 706। (3) उनकी पुस्तक मआनी अल-क़ुरान 5/135 में।

سورہ المجادلہ: آیات ۳ - ٤ ۲۹٦

پہلا نکتہ: انہوں نے کہا: لفظ «ثُمَّ» (پھر) اپنے ظاہر کے اعتبار سے تاخیر (تراخی) کا تقاضا کرتا ہے۔

دوسرا نکتہ: اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد: «ثُمَّ يَعُودُونَ» (پھر وہ لوٹتے ہیں) اس بات کا تقاضا کرتا ہے کہ ان کی طرف سے کوئی فعل صادر ہو، اور محض وقت کا گزر جانا ان کا فعل نہیں ہے۔

تیسرا نکتہ: طلاق رجعی ملکیت میں بقا کے منافی نہیں ہے، اس لیے ظہار کا حکم ساقط نہیں ہوتا، جیسے کہ ایلاء میں۔ اگر یہ کہا جائے کہ: جب اس نے اسے ماں کی طرح قرار دے دیا، تو وہ اسے روک کر نہیں رکھ سکتا؛ کیونکہ نکاح کے ذریعے ماں کو روک کر رکھنا صحیح نہیں ہے۔ اور یہی ماوراء النہر کے علماء کا اصل استدلال ہے۔ ہم نے کہا(۱): جب وہ اپنی کہی ہوئی بات کے خلاف پکا ارادہ کر لے، اور اسے ماں کے سوا کچھ اور سمجھے، تو وہ کفارہ دے گا اور اپنے اہل کی طرف لوٹ جائے گا۔ اس قول کی حقیقت یہ ہے: کہ پختہ ارادہ (عزم) ایک نفسانی کلام ہے، اور یہ وہ شخص ہے جس نے ایک ایسی بات کہی جو حلال ہونے (نکاح) کا تقاضا کرتی تھی، اور پھر ایک ایسی بات کہی جو حرام ہونے (ظہار) کا تقاضا کرتی تھی، پھر وہ اپنی پہلی بات یعنی حلال ہونے کی طرف لوٹ آیا۔ اس کا یہ لوٹنا نئے عقد کا آغاز نہیں ہو سکتا، کیونکہ عقد تو پہلے سے قائم ہے، تو اب صرف یہ بات رہ جاتی ہے کہ یہ ایک ایسا عزم ہے جو اس کے اس عقیدے اور نفسانی کلام کے خلاف ہے جو اس نے ظہار کے بارے میں کہا تھا کہ: "تو مجھ پر میری ماں کی پشت کی طرح ہے"۔ اور جب صورتحال یہ ہو، تو وہ کفارہ دے گا اور اپنے اہل کے پاس لوٹ جائے گا، کیونکہ اللہ کا ارشاد ہے: «مِنْ قَبْلِ أَنْ يَتَمَاسَّا» (اس سے پہلے کہ وہ ایک دوسرے کو چھوئیں)۔ اور یہ اپنے فن میں ایک انتہائی بلیغ تفسیر ہے۔

دوسری بات: بعض اہل تاویل نے کہا: آیت میں تقدیم و تاخیر ہے، اور معنی یہ ہے: «والذین یظاھرون من نسائھم ثم یعودون» (اور وہ لوگ جو اپنی عورتوں سے ظہار کرتے ہیں پھر لوٹتے ہیں) اس جماع کی طرف جس پر وہ پہلے تھے «فتحریر رقبة» (تو ایک گردن آزاد کرنا ہے) ان کے کہنے کی وجہ سے، یعنی: ان کے قول کی وجہ سے ان پر ایک غلام آزاد کرنا لازم ہے۔ پس اللہ کے قول «لِمَا قَالُوا» میں جار اس محذوف سے متعلق ہے جو مبتدا کی خبر ہے، اور وہ ہے: «علیھم» (ان پر)، یہ بات الاخفش(۲) نے کہی ہے۔ اور الزجاج(۳) نے کہا: معنی یہ ہے کہ: پھر وہ اپنے قول کی وجہ سے جماع کے ارادے کی طرف لوٹتے ہیں۔ اور کہا گیا ہے: معنی وہ لوگ ہیں جو زمانہ جاہلیت میں اپنی عورتوں سے ظہار کیا کرتے تھے، پھر وہ زمانہ جاہلیت میں کہی ہوئی اپنی بات کی طرف لوٹتے ہیں...

(۱) کہنے والے ابن العربی ہیں اپنی کتاب احکام القرآن ٤/ ١٧٤٠ - ١٧٤١ میں، اور جو کچھ خطین (بریکٹ) کے درمیان ہے وہ انہی کا ہے، اور اس سے پہلے والا حصہ بھی۔ (۲) النحاس نے اسے اپنی کتاب اعراب القرآن ٤ / ٣٧٣ میں ان سے نقل کیا ہے، اور دیکھئے الاخفش کی معانی القرآن ۲ / ۷۰۵ - ۷۰٦۔ (۳) ان کی کتاب معانی القرآن ٥ / ١٣٥ میں۔

Page 297 Surah Al-Mujadila: Verses 3 - 4 Islam, the expiation (kaffara) for one who returns is to free a slave (1). Al-Farra' (2): The letter 'Lam' (لـ) is in the sense of 'an' (عن - from), and the meaning is: then they return from what they said and intend intercourse. Al-Akhfash said: 'Lima qalou' (what they said) and 'Ila ma qalou' (to what they said) are the same, and 'Lam' and 'Ila' (to) alternate. He said: "Praise be to Allah, who has guided us to this" [Al-A'raf: 43] and said: "Guide them to the path of Hellfire" [As-Saffat: 23], and said: "Because your Lord has inspired it" [Az-Zalzalah: 5] and said: "And it was revealed to Noah" [Hud: 36]. Third: His Almighty's saying: "The freeing of a slave" means: he must emancipate a slave. It is said: I freed him, meaning: I made him free. Then this slave must be complete and free from any defect. Among its completeness is being a Muslim according to Malik and Ash-Shafi'i, like the slave in the expiation for killing. According to Abu Hanifa and his companions, a non-Muslim slave and one with a trace of servitude, such as a mukatib (a slave with a contract for freedom) and others, are sufficient (3). Fourth: If he emancipates two halves of two slaves, it is not sufficient for us nor for Abu Hanifa. Ash-Shafi'i said: It is sufficient; because half of two slaves is in the sense of one slave (4); and because expiation through emancipation is through wealth, so it is permissible for it to be subject to division and partitioning, like feeding. Our evidence is His Almighty's saying: "The freeing of a slave," and this name refers to one person, and part of a slave is not a 'slave'. This is not something subject to piecing together; because the worship related to a slave is not fulfilled by halves of two slaves; its origin is if two men shared two sacrificial animals. And because if he ordered two men to perform Hajj on his behalf for one Hajj, it would not be permissible for one of them to perform half of it; likewise this. Also, if he willed for a slave to be bought and freed on his behalf, it would not be permissible to free half of two slaves on his behalf, likewise in our issue. With this, their argument is invalidated. Feeding and others cannot be partitioned in expiation according to us. Fifth: His Almighty's saying: "Before they touch each other" meaning: have intercourse with her, so it is not permissible for the one who practiced zihar...

(1) Gharib al-Qur’an by Ibn Qutaybah, pp. 456-457. (2) In Ma'ani al-Qur'an, 3/139. (3) The issue is in Ahkam al-Qur’an by Al-Jassas 3/425, Al-Mughni 11/81, Al-Kafi 2/606, Al-Umm 5/266, and Al-Mabsut 7/2. (4) Bidayat al-Mujtahid 3/158.

पृष्ठ २९७ सूरा अल-मुजादिला: आयत ३ - ४ इस्लाम, जो लौटता है उसके लिए प्रायश्चित (कफ़्फ़ारा) एक गुलाम को मुक्त करना है (१)। अल-फर्रा (२): अक्षर 'लाम' (ل) 'अन' (عن - से) के अर्थ में है, और अर्थ है: फिर वे अपनी कही हुई बात से पीछे हट जाते हैं और संभोग का इरादा रखते हैं। अल-अख़्फ़श ने कहा: 'लिमा क़ालू' (जो उन्होंने कहा) और 'इला मा क़ालू' (उसकी ओर जो उन्होंने कहा) एक ही हैं, और 'लाम' और 'इला' (की ओर) आपस में बदलते रहते हैं। उन्होंने कहा: "सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जिसने हमें इसके लिए मार्ग दिखाया" [अल-अराफ: ४३] और कहा: "उन्हें नरक के मार्ग की ओर ले चलो" [अस-सफ़ात: २३], और कहा: "क्योंकि तुम्हारे रब ने उसे प्रेरित किया" [अज़-ज़लज़ला: ५] और कहा: "और नूह की ओर वह्य (प्रकाशना) की गई" [हूद: ३६]। तीसरा: महामहिम का कथन: "एक गर्दन (गुलाम) को मुक्त करना" अर्थात: उसे एक गुलाम को स्वतंत्र करना होगा। कहा जाता है: मैंने उसे आज़ाद कर दिया, अर्थात: मैंने उसे स्वतंत्र कर दिया। फिर यह गुलाम पूर्ण होना चाहिए और हर दोष से मुक्त होना चाहिए। मलिक और अल-शाफ़ई के अनुसार इसकी पूर्णता में उसका मुस्लिम होना शामिल है, जैसे हत्या के कफ़्फ़ारा में गुलाम। अबू हनीफा और उनके साथियों के अनुसार, एक गैर-मुस्लिम गुलाम और जिसमें गुलामी का कोई अंश हो, जैसे मुकातिब (स्वतंत्रता के अनुबंध वाला गुलाम) और अन्य, पर्याप्त हैं (३)। चौथा: यदि वह दो गुलामों के आधे-आधे हिस्से को आज़ाद करता है, तो यह हमारे लिए और न ही अबू हनीफ़ा के लिए पर्याप्त है। अल-शाफ़ई ने कहा: यह पर्याप्त है; क्योंकि दो गुलामों का आधा हिस्सा एक गुलाम के अर्थ में है (४); और क्योंकि आज़ादी के माध्यम से कफ़्फ़ारा धन का एक तरीका है, इसलिए इसमें विभाजन और बँटवारा होना जायज़ है, जैसे खिलाना। हमारा प्रमाण अल्लाह का कथन है: "एक गर्दन (गुलाम) को मुक्त करना," और यह नाम एक व्यक्ति को दर्शाता है, और गुलाम का एक हिस्सा 'गुलाम' नहीं है। यह ऐसी चीज़ नहीं है जिसे जोड़-तोड़ से बनाया जाए; क्योंकि गुलाम से संबंधित इबादत में दो गुलामों के आधे हिस्से उसकी जगह नहीं ले सकते; इसका मूल यह है कि यदि दो व्यक्ति दो बलिदान पशुओं में शामिल हों। और क्योंकि यदि उसने दो व्यक्तियों को अपनी ओर से एक हज करने का आदेश दिया, तो उनमें से किसी एक के लिए इसका आधा हिस्सा करना जायज़ नहीं होगा; वैसे ही यह भी। इसके अलावा, यदि उसने वसीयत की कि उसकी ओर से एक गुलाम खरीदा जाए और उसे आज़ाद किया जाए, तो उसकी ओर से दो गुलामों का आधा हिस्सा आज़ाद करना जायज़ नहीं होगा, वैसे ही हमारे मामले में भी। इसके साथ ही उनका तर्क अमान्य हो जाता है। हमारे यहाँ कफ़्फ़ारा में खिलाना और अन्य चीज़ें विभाजित नहीं की जा सकतीं। पाँचवाँ: महामहिम का कथन: "इससे पहले कि वे एक-दूसरे को छुएं' अर्थात: उसके साथ संभोग करें, अतः जिहार करने वाले के लिए जायज़ नहीं है...

(१) इब्न कुतैबा द्वारा गरीब अल-कुरान, पृष्ठ ४५६-४५७। (२) मा'नी अल-कुरान, ३/१३९ में। (३) अल-जस्सास द्वारा अहकाम अल-कुरान ३/४२५, अल-मुगनी ११/८१, अल-काफी २/६०६, अल-उम्म ५/२६६, और अल-मबसूत ७/२ में मामला है। (४) बिदायत अल-मुज्तहिद ३/१५८।

صفحہ ۲۹۷ سورۃ المجادلہ: آیات ۳ - ۴ اسلام، تو جو رجوع کرے اس کا کفارہ ایک گردن (غلام) کو آزاد کرنا ہے (۱)۔ الفراء (۲): 'لام' (لـ) 'عن' (سے) کے معنی میں ہے، اور مطلب یہ ہے کہ: پھر وہ اپنی کہی ہوئی بات سے رجوع کرتے ہیں اور جماع کا ارادہ رکھتے ہیں۔ الاخفش نے کہا: 'لما قالوا' اور 'إلى ما قالوا' ایک ہی ہیں، اور 'لام' اور 'إلى' (طرف) باری باری استعمال ہوتے ہیں۔ انہوں نے کہا: ﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدَانَا لِهَذَا﴾ [الاعراف: ۴۳] اور فرمایا: ﴿فَاهْدُوهُمْ إِلَى صِرَاطِ الْجَحِيمِ﴾ [الصافات: ۲۳]، اور فرمایا: ﴿بِأَنَّ رَبَّكَ أَوْحَى لَهَا﴾ [الزلزلہ: ۵] اور فرمایا: ﴿وَأُوحِيَ إِلَى نُوحٍ﴾ [ہود: ۳۶]۔ تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ﴾ یعنی: اس پر ایک گردن آزاد کرنا لازم ہے، کہا جاتا ہے: میں نے اسے آزاد کر دیا، یعنی: میں نے اسے آزاد بنا دیا۔ پھر اس غلام کا ہر عیب سے پاک اور کامل ہونا ضروری ہے، اور اس کے کمال میں مالک اور شافعی کے نزدیک اس کا مسلمان ہونا شامل ہے، جیسا کہ قتل کے کفارہ میں غلام کا ہوتا ہے۔ امام ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب کے نزدیک کافر غلام اور جس میں غلامی کا شائبہ ہو، جیسے مکاتب وغیرہ، کفارہ میں کافی ہیں (۳)۔ چوتھی بات: پس اگر اس نے دو غلاموں کے آدھے آدھے حصے آزاد کیے، تو یہ ہمارے نزدیک اور نہ ہی امام ابو حنیفہ کے نزدیک کافی ہے۔ امام شافعی نے کہا: کافی ہے؛ کیونکہ دو غلاموں کا آدھا حصہ ایک غلام کے معنی میں ہے (۴)؛ اور اس لیے کہ کفارہ بذریعہ آزادی مالی طریقہ ہے، لہٰذا اس میں تقسیم اور جزویت کا ہونا جائز ہے، جیسے کھانا کھلانا| اور ہماری دلیل اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: "پس ایک گردن کو آزاد کرنا" اور یہ نام ایک شخص پر دلالت کرتا ہے، اور غلام کا کچھ حصہ 'گردن' (غلام) نہیں کہلاتا، اور یہ ایسی چیز نہیں جس میں جوڑ توڑ (تلفیق) داخل ہو سکے؛ کیونکہ غلام سے متعلق عبادت میں دو غلاموں کے آدھے حصے اس کا مقام حاصل نہیں کر سکتے؛ اس کی اصل یہ ہے کہ اگر دو آدمی دو قربانیوں میں شریک ہوں؛ اور

اس لیے کہ اگر اس نے دو آدمیوں کو اپنی طرف سے ایک حج کرنے کا حکم دیا، تو ان میں سے ایک کے لیے اس کا آدھا حصہ کرنا جائز نہ ہوگا، اسی طرح یہ بھی ہے۔ نیز اس لیے کہ اگر اس نے وصیت کی کہ اس کی طرف سے ایک غلام خریدا جائے اور اسے آزاد کیا جائے، تو اس کی طرف سے دو غلاموں کے آدھے حصے آزاد کرنا جائز نہ ہوگا، اسی طرح ہمارے مسئلے میں بھی ہے، اور اس سے ان کی دلیل باطل ہو جاتی ہے۔ اور کھانا کھلانا وغیرہ ہمارے نزدیک کفارے میں منقسم نہیں ہوتا۔ پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿مِنْ قَبْلِ أَنْ يَتَمَاسَّا﴾ یعنی: وہ اس سے جماع کرے، پس مظاہر (ظہار کرنے والے) کے لیے جائز نہیں کہ...

(۱) غریب القرآن لابن قتیبہ ص ۴۵۶ - ۴۵۷۔ (۲) فی معانی القرآن لہ ۳/ ۱۳۹۔ (۳) یہ مسئلہ احکام القرآن للجصاص ۳/ ۴۲۵، المغنی ۱۱/ ۸۱، الکافی ۲/ ۶۰۶، الام ۵/ ۲۶۶، اور المبسوط ۲/ ۷ میں ہے۔ (۴) بدایۃ المجتہد ۳/ ۱۵۸۔

Page 298 Surah Al-Mujadilah: Verses 3 - 4

Intercourse before expiation (1). If he has intercourse with her before expiation, he has sinned and disobeyed, and the expiation is not waived for him. It was narrated from Mujahid that if he has intercourse before starting the expiation, another expiation is required of him (2). Others said that the expiation required for Zihar (a type of divorce formula) is waived for him, and nothing is required of him at all, because Allah Almighty made expiation obligatory and commanded it before contact. If he delays it until contact has occurred, its time has passed. The correct view is that the expiation remains mandatory, because by having intercourse he committed a sin, so that does not waive the expiation, and he must perform it as a compensatory act, just as if he had delayed prayer past its time (3). In the hadith of Aws ibn al-Samit, when he told the Prophet ﷺ that he had intercourse with his wife, he ordered him to make expiation (4). This is a clear text, whether the expiation was by freeing a slave, fasting, or feeding. Abu Hanifa said: If his expiation is by feeding, it is permissible for him to have intercourse and then feed (5). As for things other than intercourse, such as kissing, touching, and seeking pleasure, they are not forbidden according to the majority of scholars. This was said by Al-Hasan and Sufyan, and it is the correct view in the Shafi'i school of thought (6). Others said: All of that is forbidden and encompasses all meanings of 'contact' (mass), which is the view of Malik and one of the two opinions of Al-Shafi'i (7). This has been mentioned previously. Sixth: The saying of Allah Almighty: {This is what you are exhorted with} meaning: you are commanded with it {And Allah is All-Aware of what you do} regarding expiation and other things. Seventh: Whoever does not find a slave or the means to buy one, or owns one but is in dire need...

---

(1) Tafsir al-Baghawi 4/305. (2) Its citation was previously mentioned. (3) Al-Istidhkār 17/123, and Ahkam al-Qur'an by al-Jassas 3/420. (4) It was not mentioned in the aforementioned hadith of Aws that he had intercourse with his wife, rather it was mentioned in the hadith of Salama ibn Sakhr, as mentioned at the beginning of the Surah, in the seventeenth issue. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 5/275, and we did not find it in the expected sources among his books, but al-Kasani mentioned it in Bada'i' al-Sana'i' 5/37 and attributed it to Malik. (6) Tafsir al-Baghawi 4/305, and al-Istidhkār 17/123, and it was narrated by al-Tabari 22/461 from al-Hasan and Sufyan. (7) Al-Mughni 11/67.

पृष्ठ २९८ सूरा अल-मुजादिला: आयत ३ - ४

प्रायश्चित (कफ़्फ़ारा) से पहले संभोग (१)। यदि वह प्रायश्चित से पहले संभोग करता है, तो उसने पाप और अवज्ञा की है, और प्रायश्चित उससे माफ नहीं होता। मुजाहिद से वर्णित है कि यदि उसने प्रायश्चित शुरू करने से पहले संभोग किया, तो उस पर एक और प्रायश्चित अनिवार्य होगा (२)। दूसरों का कहना है कि ज़िहार के कारण अनिवार्य प्रायश्चित उससे हट जाता है और उस पर कुछ भी अनिवार्य नहीं रहता, क्योंकि अल्लाह तआला ने प्रायश्चित को अनिवार्य किया और संभोग से पहले इसका आदेश दिया। यदि उसने इसे संभोग होने तक टाला, तो उसका समय बीत गया। सही बात यह है कि प्रायश्चित अनिवार्य रहता है, क्योंकि संभोग करके उसने एक पाप किया है, इसलिए यह प्रायश्चित को समाप्त नहीं करता, और वह इसे कज़ा (बाद में पूरा करना) के रूप में करेगा, ठीक वैसे ही जैसे यदि उसने नमाज़ को उसके समय से टाल दिया हो (३)। औस बिन अल-सामित की हदीस में, जब उन्होंने पैगंबर ﷺ को बताया कि उन्होंने अपनी पत्नी के साथ संभोग किया है, तो उन्होंने उन्हें प्रायश्चित करने का आदेश दिया (४)। यह एक स्पष्ट पाठ है, चाहे प्रायश्चित गुलाम को आज़ाद करने, उपवास करने या भोजन कराने के रूप में हो। अबू हनीफ़ा ने कहा: यदि उसका प्रायश्चित भोजन कराना है, तो उसके लिए संभोग करना और फिर भोजन कराना जायज़ है (५)। जहाँ तक संभोग के अलावा अन्य बातों जैसे चुंबन, स्पर्श और आनंद लेने का सवाल है, तो अधिकांश विद्वानों के अनुसार वे वर्जित नहीं हैं। अल-हसन और सुफियान ने यही कहा है, और शाफ़ई संप्रदाय में यही सही मत है (६)। कुछ ने कहा: यह सब वर्जित है और 'स्पर्श' (मस्स) के सभी अर्थों को शामिल करता है, जो मालिक का मत है और शाफ़ई के दो मतों में से एक है (७)। यह पहले बताया जा चुका है। छठी बात: अल्लाह तआला का कथन: {यह वह है जिसकी तुम्हें नसीहत की जाती है} यानी: तुम्हें इसका आदेश दिया जाता है {और अल्लाह उससे पूरी तरह अवगत है जो तुम करते हो} प्रायश्चित और अन्य चीज़ों के बारे में। सातवीं बात: जिसे न गुलाम मिले और न उसकी कीमत, या उसके पास गुलाम हो लेकिन उसे उसकी अत्यधिक आवश्यकता हो...

---

(१) तफ़्सीर अल-बग़वी ४/३०५। (२) इसका संदर्भ पहले दिया जा चुका है। (३) अल-इस्तिज़कार १७/१२३, और अल-जस्सास द्वारा अहकाम अल-क़ुरान ३/४२०। (४) औस की पूर्वोक्त हदीस में यह नहीं आया है कि उन्होंने अपनी पत्नी के साथ संभोग किया, बल्कि यह सलमा बिन सख़र की हदीस में आया है, जैसा कि सूरा की शुरुआत में, सत्रहवें मुद्दे के पास गुज़रा है। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ५/२७५, और हमें यह उनकी पुस्तकों के अपेक्षित स्रोतों में नहीं मिला, लेकिन अल-कसानी ने इसे

बदाए' अल-सनाए' ५/३७ में उल्लेख किया है और इसे मालिक की ओर संदर्भित किया है। (६) तफ़्सीर अल-बग़वी ४/३०५, और अल-इस्तिज़कार १७/१२३, और इसे अल-तबरी २२/४६१ ने अल-हसन और सुफियान से वर्णित किया है। (७) अल-मुग़नी ११/६७।

صفحہ ۲۹۸ سورۃ المجادلۃ: آیات ۳ - ۴

کفارہ سے پہلے جماع (۱)۔ پس اگر اس نے کفارہ سے پہلے جماع کر لیا تو اس نے گناہ اور نافرمانی کی، اور اس سے کفارہ ساقط نہیں ہوتا۔ مجاہد سے منقول ہے کہ اگر اس نے کفارہ شروع کرنے سے پہلے جماع کر لیا تو اس پر ایک اور کفارہ لازم ہو گا (۲)۔ دوسروں سے مروی ہے کہ ظہار کی وجہ سے واجب ہونے والا کفارہ اس سے ساقط ہو جاتا ہے اور اس پر کچھ بھی لازم نہیں رہتا، کیونکہ اللہ تعالیٰ نے کفارہ واجب کیا اور چھونے (مَس) سے پہلے اس کا حکم دیا، پس جب اس نے اسے چھونے تک مؤخر کر دیا تو اس کا وقت فوت ہو گیا۔ اور صحیح بات کفارہ کا ثابت رہنا ہے، کیونکہ اس نے جماع کے ذریعے گناہ کا ارتکاب کیا ہے، پس یہ کفارہ کو ساقط کرنے والا نہیں ہو سکتا، اور وہ اسے قضاء کے طور پر ادا کرے گا، جیسے کہ اگر اس نے نماز کو اس کے وقت سے مؤخر کر دیا ہو (۳)۔ اور اوس بن الصامت کی حدیث میں جب انہوں نے نبی ﷺ کو بتایا کہ انہوں نے اپنی بیوی سے جماع کر لیا ہے، تو آپ ﷺ نے انہیں کفارہ کا حکم دیا (۴)۔ اور یہ نص ہے، خواہ کفارہ غلام آزاد کرنا ہو، روزہ رکھنا ہو یا کھانا کھلانا ہو۔ امام ابو حنیفہ نے فرمایا: اگر اس کا کفارہ کھانا کھلانا ہو تو جائز ہے کہ وہ جماع کرے، پھر کھانا کھلائے (۵)۔ رہا جماع کے علاوہ بوسہ، مباشرت اور لذت حاصل کرنا، تو اکثر علماء کے قول کے مطابق وہ حرام نہیں ہے۔ حسن اور سفیان نے یہی کہا ہے، اور یہی شافعی مذہب کا صحیح قول ہے (۶)۔ اور کہا گیا: یہ سب حرام ہے اور چھونے (مَس) کے تمام معانی اس میں شامل ہیں، اور یہ مالک کا قول اور شافعی کے دو اقوال میں سے ایک ہے (۷)۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے۔ چھٹی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ ذَٰلِكُمْ تُوعَظُونَ بِهِ ﴾ یعنی: تمہیں اس کا حکم دیا جاتا ہے ﴿ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ ﴾ کفارہ اور دیگر

کاموں سے۔ ساتویں بات: جس شخص کو غلام نہ ملے اور نہ اس کی قیمت، یا وہ اس کا مالک ہو لیکن اسے اس کی شدید ضرورت ہو...

---

(۱) تفسیر البغوی ۳۰۵/۴۔ (۲) اس کی تخریج قریب ہی گزر چکی ہے۔ (۳) الاستذکار ۱۲۳/۱۷، اور احکام القرآن للجصاص ۴۲۰/۳۔ (۴) اوس کی مذکورہ بالا حدیث میں یہ نہیں آیا کہ انہوں نے اپنی بیوی سے جماع کیا، بلکہ یہ سلمہ بن صخر کی حدیث میں وارد ہوا ہے، جیسا کہ سورت کے آغاز میں، سترہویں مسئلہ کے پاس گزرا ہے۔ (۵) المحرر الوجیز ۲۷۵/۵، اور ہمیں ان کی کتابوں میں یہ تلاش کے باوجود نہیں ملا، البتہ کاسانی نے بدائع الصنائع ۳۷/۵ میں اس کا ذکر کیا ہے اور اسے مالک کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۶) تفسیر البغوی ۳۰۵/۴، اور الاستذکار ۱۲۳/۱۷، اور اسے طبری نے ۴۶۱/۲۲ میں حسن اور سفیان سے روایت کیا ہے۔ (۷) المغنی ۶۷/۱۱۔

Surah Al-Mujadilah: Ayahs 3 - 4

Page 299

...to him for his service, or if he owned the price of it but needed it for his expenses, or if he had a dwelling and nothing else, and found nothing besides it, then he may fast according to Al-Shafi'i. Abu Hanifa said: He does not fast, and freeing a slave is mandatory for him, even if he needed that. Malik said: If he has a house and a servant, he is obliged to free a slave (1), and if he is unable to free a slave, then:

Eighth: He must fast for two consecutive months. If he breaks the fast during them without an excuse, he must start them over. If he breaks it due to an excuse such as travel or illness, it was said: he continues from where he left off; this was stated by Ibn al-Musayyib, Al-Hasan, Ata ibn Abi Rabah, Amr ibn Dinar, and Al-Sha'bi. This is one of the two opinions of Al-Shafi'i, and it is the correct view of his school (2). Malik said: If he falls ill during the fast for the kaffarah (expiation) of dhihar, he continues when he recovers. The school of Abu Hanifa (may Allah be pleased with him) is that he starts over. This is also one of the two opinions of Al-Shafi'i (3).

Ninth: If he started fasting and then found a slave [to free], he completes the fast and it suffices him according to Malik and Al-Shafi'i; because he was commanded to do that when he entered into it. However, the fast is nullified and he must free the slave according to Abu Hanifa and his companions (4); by analogy to a young girl undergoing 'iddah (waiting period) by months who sees blood before its completion; she must start over counting menstrual cycles by consensus of scholars. If he starts a journey during his fasting and breaks the fast, he starts the fast over according to Malik, Al-Shafi'i, and Abu Hanifa; due to the [divine] statement: "consecutive". But he continues in the opinion of Al-Hasan Al-Basri (5); because it is an excuse [and by analogy with Ramadan, for if a time intervenes during the kaffarah in which fasting is not permissible, such as the two Eids and the month of Ramadan, the sequence is broken] (6).

Tenth: If the one performing dhihar has intercourse during the day within the two months, the sequence is broken according to the opinion of Al-Shafi'i. If it is at night, it is not broken; because it is not a time for fasting. Malik and Abu Hanifa said: it is broken...

(1) The issue is in 'Al-Ishraf' by Ibn al-Mundhir 4/250-251, 'Al-Mughni' 11/85-86, and 'Al-Umm' 5/269. (2) 'Al-Mughni' 11/88 similarly, and it was narrated from them by Al-

Tabari 22/462-464. (3) The issue is in 'Al-Ishraf' by Ibn al-Mundhir 4/249, 'Al-Kafi' by Ibn Abd al-Barr 2/607, and 'Al-Mabsut' 7/12. (4) The issue is in 'Al-Ishraf' 4/250, 'Al-Mudawwanah' 3/64, 'Al-Umm' 5/270, and 'Al-Mabsut' 7/12. (5) The issue is in 'Al-Ishraf' 4/249, 'Al-Muntaqa' by Al-Baji 4/44, 'Al-Umm' 5/270, and 'Al-Mabsut' 7/12. (6) What is between brackets was not mentioned in (Dh).

सूरह अल-मुजादिला: आयत ३ - ४

पृष्ठ २९९

...उसकी सेवा के लिए, या यदि उसके पास उसकी कीमत थी लेकिन उसे अपने खर्चों के लिए उसकी आवश्यकता थी, या यदि उसके पास एक घर था और उसके अलावा कुछ नहीं था, और उसके अलावा कुछ नहीं पाया, तो वह अल-शाफई के अनुसार उपवास (रोज़ा) रख सकता है। अबू हनीफा ने कहा: वह उपवास नहीं करता है, और उस पर एक गुलाम आज़ाद करना अनिवार्य है, भले ही उसे उसकी आवश्यकता हो। मलिक ने कहा: यदि उसके पास घर और नौकर है, तो उसे गुलाम आज़ाद करना होगा (१), और यदि वह गुलाम आज़ाद करने में असमर्थ है, तो वह है:

आठवीं बात: उसे लगातार दो महीने तक उपवास रखना चाहिए। यदि वह बिना किसी बहाने के उनके बीच उपवास तोड़ देता है, तो वह उन्हें फिर से शुरू करेगा। यदि वह यात्रा या बीमारी जैसे किसी बहाने से इसे तोड़ता है, तो कहा गया: वह वहीं से जारी रखेगा जहाँ उसने छोड़ा था; यह इब्न अल-मुसय्यब, अल-हसन, अता इब्न अबी रबाह, अम्र इब्न दीनार और अल-शाबी ने कहा था। यह अल-शाफई के दो मतों में से एक है, और यह उनके संप्रदाय का सही विचार है (२)। मलिक ने कहा: यदि वह ज़िहार के कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) के उपवास के दौरान बीमार हो जाता है, तो स्वस्थ होने पर वह जारी रखता है। अबू हनीफा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) का मत है कि वह फिर से शुरू करता है। यह अल-शाफई के दो मतों में से एक है (३)।

नौवीं बात: यदि उसने उपवास शुरू किया और फिर गुलाम पा लिया, तो वह उपवास पूरा करेगा और मलिक और अल-शाफई के अनुसार यह उसके लिए पर्याप्त है; क्योंकि जब उसने इसमें प्रवेश किया तो उसे ऐसा करने का आदेश दिया गया था। और उपवास रद्द हो जाता है और अबू हनीफा और उनके साथियों (४) के अनुसार उसे गुलाम आज़ाद करना चाहिए; उन छोटी लड़कियों की तुलना में जो महीनों के हिसाब से 'इद्दत' (प्रतीक्षा अवधि) बिता रही हैं और उसके समाप्त होने से पहले खून देख लेती हैं; विद्वानों की सर्वसम्मति से वह मासिक धर्म को फिर से शुरू करती है। और यदि वह अपने उपवास के दौरान यात्रा शुरू करता है और उपवास तोड़ देता है, तो वह मलिक, अल-शाफई और अबू हनीफा के अनुसार उपवास फिर से शुरू करता है; उनके इस कथन के कारण: "लगातार"। और अल-हसन अल-बसरी (५) के कथन में वह जारी रखता है; क्योंकि यह एक बहाना है [और रमज़ान के साथ सादृश्य द्वारा, क्योंकि यदि कफ़्फ़ारा के दौरान ऐसा समय आता है जिसमें

उपवास करना जायज़ नहीं है, जैसे कि दो ईदें और रमज़ान का महीना, तो निरंतरता टूट जाती है] (६)।

दसवीं बात: यदि ज़िहार करने वाला दो महीनों के दौरान दिन में संभोग करता है, तो अल-शाफई के विचार में निरंतरता टूट जाती है, और रात में, यह नहीं टूटती है; क्योंकि यह उपवास का समय नहीं है। मलिक और अबू हनीफा ने कहा: यह टूट जाती है...

(१) यह मसला इब्न अल-मुन्ज़िर की 'अल-इशराफ़' ४ / २५० - २५१, 'अल-मुग़नी' ११ / ८५ - ८६, और 'अल-उम्म' ५ / २६९ में है। (२) 'अल-मुग़नी' ११ / ८८ इसी तरह, और अल-तबरी ने उन्हें २२ / ४६२ - ४६४ से उद्धृत किया है। (३) यह मसला इब्न अल-मुन्ज़िर की 'अल-इशराफ़' ४ / २४९, इब्न अब्द अल-बर्र की 'अल-काफ़ी' २ / ६०७, और 'अल-मबसूत' ७ / १२ में है। (४) यह मसला 'अल-इशराफ़' ४ / २५०, 'अल-मुदव्वना' ३ / ६४, 'अल-उम्म' ५ / २७०, और 'अल-मबसूत' ७ / १२ में है। (५) यह मसला 'अल-इशराफ़' ४ / २४९, अल-बाजी की 'अल-मुन्तका' ४ / ४४, 'अल-उम्म' ५ / २७०, और 'अल-मबसूत' ७ / १२ में है। (६) कोष्ठकों के बीच जो है वह (ज़) में नहीं आया है।

سورة المجادلہ: آیات ۳ - ۴

صفحہ ۲۹۹

... اس کی خدمت کے لیے، یا وہ اس کی قیمت کا مالک تھا لیکن اسے اپنے اخراجات کے لیے اس کی ضرورت تھی، یا اس کے پاس ایک مکان تھا جس کے سوا اس کا کوئی اور نہیں تھا، اور اس کے سوا کچھ نہیں پایا، تو امام شافعی کے نزدیک اسے روزہ رکھنے کا اختیار ہے۔ اور امام ابو حنیفہ نے فرمایا: وہ روزہ نہیں رکھے گا بلکہ اس پر غلام آزاد کرنا واجب ہے، اگرچہ اسے اس کی ضرورت ہو۔ اور امام مالک نے فرمایا: اگر اس کے پاس گھر اور خادم ہو، تو اس پر غلام آزاد کرنا لازم ہے (۱)، پھر اگر وہ غلام سے عاجز ہو، تو وہ یہ ہے:

آٹھویں بات: اسے مسلسل دو ماہ کے روزے رکھنے چاہئیں۔ اگر اس نے ان کے دوران بغیر کسی عذر کے روزہ توڑ دیا تو وہ انہیں دوبارہ شروع کرے گا۔ اور اگر کسی عذر جیسے سفر یا بیماری کی وجہ سے روزہ توڑ دیا، تو کہا گیا: وہ وہیں سے شروع کرے گا جہاں چھوڑا تھا؛ یہ ابن المسیب، الحسن، عطا بن ابی رباح، عمرو بن دینار اور الشعبي نے کہا ہے۔ اور یہ امام شافعی کے دو اقوال میں سے ایک ہے، اور یہی ان کے مذہب کا صحیح قول ہے (۲)۔ اور امام مالک نے فرمایا: اگر وہ ظہار کے کفارے کے روزوں میں بیمار ہو جائے، تو تندرست ہونے پر وہ وہیں سے جاری رکھے گا۔ اور امام ابو حنیفہ رضی اللہ عنہ کا مذہب یہ ہے کہ وہ از سر نو شروع کرے۔ اور یہ امام شافعی کے دو اقوال میں سے ایک ہے (۳)۔

نویں بات: اگر اس نے روزہ شروع کیا پھر غلام پایا، تو وہ روزہ پورا کرے گا اور امام مالک اور امام شافعی کے نزدیک اسے کفایت کرے گا؛ کیونکہ جب وہ اس میں داخل ہوا تھا تو اسے یہی حکم

دیا گیا تھا۔ اور امام ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب (۴) کے نزدیک روزہ باطل ہو جائے گا اور وہ غلام آزاد کرے گا؛ اس چھوٹی لڑکی پر قیاس کرتے ہوئے جو مہینوں के हिसाब से عدت گزار رہی ہو اور عدت ختم ہونے سے پہلے خون دیکھ لے، تو وہ علماء کے اجماع کے مطابق دوبارہ حیض سے عدت شروع کرے گی۔ اور اگر اس نے اپنے روزوں کے دوران سفر شروع کیا اور روزہ توڑ دیا، تو امام مالک، شافعی اور ابو حنیفہ کے نزدیک وہ روزہ از سر نو شروع کرے گا؛ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وجہ سے: "متتابعین" (مسلسل)۔ اور حسن بصری (۵) کے قول کے مطابق وہ وہیں سے جاری رکھے گا؛ کیونکہ یہ عذر ہے [اور رمضان پر قیاس کرتے ہوئے، کیونکہ اگر کفارے کے روزوں کے درمیان ایسا وقت آ جائے جس میں روزہ رکھنا حلال نہ ہو، جیسے عیدین اور رمضان کا مہینہ، تو تسلسل ٹوٹ جاتا ہے] (۶)۔

دسویں بات: اگر ظہار کرنے والا دو مہینوں کے دوران دن میں جماع کر لے، تو امام شافعی کے قول کے مطابق تسلسل باطل ہو جاتا ہے، اور رات میں باطل نہیں ہوتا؛ کیونکہ وہ روزے کا وقت نہیں ہے۔ اور امام مالک اور امام ابو حنیفہ نے فرمایا: باطل ہو جاتا ہے...

(۱) یہ مسئلہ ابن المنذر کی 'الاشراف' ۴ / ۲۵۰ - ۲۵۱، 'المغنی' ۱۱ / ۸۵ - ۸۶، اور 'الام' ۵ / ۲۶۹ میں ہے۔ (۲) 'المغنی' ۱۱ / ۸۸ اسی طرح، اور انہیں طبری نے ۲۲ / ۴۶۲ - ۴۶۴ میں نکالا ہے۔ (۳) یہ مسئلہ ابن المنذر کی 'الاشراف' ۴ / ۲۴۹، اور ابن عبد البر کی 'الکافی' ۲ / ۶۰۷، اور 'المبسوط' ۷ / ۱۲ میں ہے۔ (۴) یہ مسئلہ 'الاشراف' ۴ / ۲۵۰، اور 'المدونۃ' ۳ / ۶۴، اور 'الام' ۵ / ۲۷۰، اور 'المبسوط' ۷ / ۱۲ میں ہے۔ (۵) یہ مسئلہ 'الاشراف' ۴ / ۲۴۹، اور باجی کی 'المنتقی' ۴ / ۴۴، اور 'الام' ۵ / ۲۷۰، اور 'المبسوط' ۷ / ۱۲ میں ہے۔ (۶) وہ جو قوسین کے درمیان ہے (ظ) میں نہیں آیا۔

Page 300 Surah Al-Mujadilah: Verses 3 - 4

In any case, the expiation (kaffara) becomes obligatory upon him from the start (1); because of the Almighty's saying: "before they touch each other." This condition applies to the whole two months and to parts thereof. So, if he has intercourse before their completion, it is not the fasting commanded, and he must restart it. Just as if someone said: "Pray before you speak to Zaid." Then he spoke to Zaid during the prayer. Or if he said: "Pray before you see Zaid." Then he saw him during the prayer, he would have to restart it; because this prayer is not the one commanded. Likewise is this situation, and Allah knows best. Eleventh: He whose illness is prolonged such that recovery is not expected, is treated like one who is incapable due to old age, and it is permissible for him to switch from fasting to feeding [the poor]. If his illness was one from which recovery is expected, and his need for intercourse with his wife became intense, the preferred choice for him is to wait for recovery until he is able to fast. If he expiated by feeding and did not wait for the ability to fast, it would suffice him (2). Twelfth: Whoever pronounces zihar while in hardship and then becomes wealthy, fasting does not suffice him. And whoever pronounces zihar while wealthy and then becomes poor before expiating, he shall fast. Consideration is given to his state on the day he expiates. If he has intercourse with her during his poverty and hardship and does not fast until he becomes wealthy, he is required to emancipate a slave. If he started fasting and then became wealthy, if a significant portion of his fast had passed, like a week or so, he continues. But if it was a day or two or the like, he leaves fasting and returns to emancipation, though that is not obligatory upon him. Do you not see that it is not obligatory for one who finds water after having started prayer with tayammum to break it and start purification, according to Malik. Thirteenth: If he emancipated two slaves for two expiations of zihar and killing, or breaking fast in Ramadan, and shared between them in each one of them, it would not suffice him. It is like one who emancipated one slave for two expiations. Similarly, if he fasted four months for both until he fasted two months for each. It has been said: that suffices him (3). And if he pronounces zihar from two of his wives and emancipates a slave for one of them without specifying which, it is not permissible for him to have intercourse...

---

(1) The issue is in Al-Mughni 11/91-92, Al-Umm 5/265, Al-Mudawwana 3/66, and Al-Mabsut 7/14. (2) Al-Kafi 2/608, and what follows it from there as well. (3) Al-Kafi 2/608-609, and what follows it from there as well.

पृष्ठ ३०० सूरह अल-मुजादिला: आयत ३ - ४

किसी भी स्थिति में, शुरुआत से ही उस पर कफ्फारा (प्रायश्चित) अनिवार्य हो जाता है (१); अल्लाह तआला के इस कथन के कारण: "इससे पहले कि वे एक-दूसरे को स्पर्श करें।" यह शर्त पूरे दो महीनों और उनके हिस्सों पर लागू होती है। अत; यदि वह उनके समाप्त होने से पहले संभोग करता है, तो यह वह आदेशित उपवास नहीं है, और उसे इसे फिर से शुरू करना होगा। ठीक वैसे ही जैसे किसी ने कहा हो: "ज़ैद से बात करने से पहले नमाज़ पढ़ो।" फिर उसने नमाज़ के दौरान ज़ैद से बात की। या उसने कहा: "ज़ैद को देखने से पहले नमाज़ पढ़ो।" फिर उसने नमाज़ के दौरान उसे देख लिया, तो उसे इसे फिर से शुरू करना होगा; क्योंकि यह नमाज़ वह आदेशित नमाज़ नहीं है। इसी तरह यह मामला भी है, और अल्लाह बेहतर जानता है। ग्यारहवाँ: जिसका रोग इतना लंबा हो जाए कि ठीक होने की कोई उम्मीद न रहे, तो उसकी स्थिति वृद्धावस्था के कारण असमर्थ व्यक्ति की तरह है, और उसके लिए उपवास के बजाय खिलाने (खाना खिलाना) का विकल्प चुनना जायज़ है। यदि उसका रोग ऐसा था जिससे ठीक होने की उम्मीद थी और अपनी पत्नी के साथ संभोग की उसकी आवश्यकता तीव्र हो गई, तो उसके लिए बेहतर विकल्प यह था कि वह ठीक होने तक प्रतीक्षा करे जब तक कि वह उपवास करने में सक्षम न हो जाए। यदि उसने खाना खिलाकर कफ्फारा अदा कर दिया और उपवास की क्षमता की प्रतीक्षा नहीं की, तो यह उसके लिए पर्याप्त होगा (२)। बारहवाँ: जिसने तंगहाली की स्थिति में ज़िहार (एक प्रकार का तलाक का शब्द कहना) किया और फिर खुशहाल (अमीर) हो गया, तो उसके लिए रोज़ा पर्याप्त नहीं है। और जिसने खुशहाली में ज़िहार किया और फिर कफ्फारा अदा करने से पहले तंगहाल हो गया, तो वह रोज़ा रखेगा। केवल उसी दिन की स्थिति देखी जाएगी जिस दिन वह कफ्फारा अदा करता है। यदि उसने अपनी दरिद्रता और तंगी के दौरान उसके साथ संभोग किया और खुशहाल होने तक रोज़ा नहीं रखा, तो उस पर गुलाम आज़ाद करना अनिवार्य है। यदि उसने रोज़ा रखना शुरू कर दिया और फिर खुशहाल हो गया, यदि उसके रोज़े का एक अच्छा हिस्सा बीत चुका है जैसे जुमा (हफ़्ता) या इसके जैसा, तो वह जारी रखेगा। और यदि एक या दो दिन या इसके जैसा बीता है, तो वह रोज़ा छोड़ देगा और आज़ाद करने (गुलाम) की ओर लौटेगा, और यह उस पर अनिवार्य नहीं है। क्या आप नहीं देखते कि जिस व्यक्ति के पास पानी आ गया हो जबकि वह तयम्मुम के साथ नमाज़ में दाखिल हो चुका हो, तो इमाम मालिक के अनुसार उसके लिए नमाज़ तोड़ना और फिर से वुज़ू शुरू करना अनिवार्य नहीं है। तेरहवाँ: यदि उसने ज़िहार और हत्या या रमज़ान में रोज़ा तोड़ने के दो कफ्फारों के लिए दो गुलाम आज़ाद किए, और उनमें से

प्रत्येक में दोनों को शामिल किया, तो यह उसके लिए पर्याप्त नहीं होगा। यह उस व्यक्ति की तरह है जिसने दो कफ्फारों की ओर से एक गुलाम आज़ाद किया। इसी तरह यदि उसने उन दोनों की ओर से चार महीने के रोज़े रखे ताकि प्रत्येक की ओर से दो महीने के रोज़े हो जाएँ। कहा गया है कि: यह उसके लिए पर्याप्त होगा (३)। और यदि उसने अपनी दो पत्नियों से ज़िहार किया और उनमें से किसी एक के लिए बिना नाम लिए एक गुलाम आज़ाद किया, तो उसके लिए संभोग करना जायज़ नहीं है...

---

(१) यह मसला अल-मुग़नी ११/९१-९२, अल-उम्म ५/२६५, अल-मुदव्वना ३/६६, और अल-मबसूत ७/१४ में है। (२) अल-काफी २/६०८, और उसके बाद का हिस्सा भी वहीं से है। (३) अल-काफी २/६०८-६०९, और उसके बाद का हिस्सा भी वहीं से है।

صفحہ ۳۰۰ سورۃ المجادلہ: آیات ۳ - ۴

بہر حال، اس پر ابتداء ہی سے کفارہ واجب ہو گیا (۱)؛ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وجہ سے: "اس سے پہلے کہ وہ ایک دوسرے کو چھوئیں۔" اور یہ شرط پورے دو مہینوں اور ان کے حصوں کی طرف لوٹتی ہے، پس اگر اس نے ان کے ختم ہونے سے پہلے جماع کر لیا، تو یہ وہ روزہ نہیں ہے جس کا حکم دیا گیا ہے، لہٰذا اس پر اس کا اعادہ (دوبارہ شروع کرنا) لازم ہے، جیسا کہ اگر کسی نے کہا ہو: "زید سے بات کرنے سے پہلے نماز پڑھو۔" پھر اس نے نماز میں زید سے بات کر لی۔ یا اس نے کہا: "زید کو دیکھنے سے پہلے نماز پڑھو۔" پھر اس نے نماز میں اسے دیکھ لیا، تو اس پر اس کا اعادہ لازم ہے؛ کیونکہ یہ نماز وہ نماز نہیں ہے جس کا حکم دیا گیا ہے، اسی طرح یہ بھی ہے، واللہ اعلم۔ گیارہویں بات: اور جس کی بیماری اتنی طویل ہو جائے کہ اس کے ٹھیک ہونے کی امید نہ رہے، تو وہ بڑھاپے کی وجہ سے عاجز شخص کے درجے میں ہے، اور اس کے لیے روزے سے کھانا کھلانے کی طرف رجوع کرنا جائز ہے۔ اور اگر اس کی بیماری ایسی ہو جس سے شفا کی امید ہو اور اپنی بیوی سے جماع کی اس کی ضرورت شدید ہو جائے، تو اس کے لیے بہتر انتخاب یہ تھا کہ وہ صحت یاب ہونے کا انتظار کرے یہاں تک کہ وہ روزہ رکھنے پر قادر ہو جائے۔ اور اگر اس نے کھانا کھلا کر کفارہ ادا کر دیا اور روزہ رکھنے کی قدرت کا انتظار نہیں کیا، تو یہ اسے کفایت کر جائے گا (۲)۔ بارہویں بات: اور جس نے تنگدستی کی حالت میں ظہار کیا پھر وہ مالدار ہو گیا، تو اس کا روزہ اسے کفایت نہیں کرے گا۔ اور جس نے مالداری کی حالت میں ظہار کیا پھر کفارہ ادا کرنے سے پہلے وہ تنگدست ہو گیا، تو وہ روزہ رکھے۔ حال کا اعتبار اسی دن کیا جائے گا جس دن وہ کفارہ ادا کر رہا ہے۔ اور اگر اس نے اپنی محرومی اور تنگی کی حالت میں اس سے جماع کر لیا اور مالدار ہونے تک روزہ نہیں رکھا، تو اس پر غلام آزاد کرنا لازم ہے۔

اور اگر اس نے روزہ رکھنا شروع کر دیا پھر مالدار ہو گیا، پس اگر اس کے روزے کا ایک معقول حصہ گزر چکا ہو جیسے ایک ہفتہ یا اس جیسی مدت، تو وہ اسی پر قائم رہے۔ اور اگر ایک دو دن یا اس جیسی مدت گزری ہو، تو روزہ چھوڑ دے اور غلام آزاد کرنے کی طرف لوٹ آئے، اور یہ اس پر واجب نہیں ہے۔ کیا آپ نہیں دیکھتے کہ جس شخص پر پانی ظاہر ہو جائے درآنحالیکہ وہ تیمم کے ساتھ نماز میں داخل ہو چکا ہو، تو امام مالک کے نزدیک اس کے لیے نماز توڑنا اور نئے سرے سے طہارت شروع کرنا واجب نہیں ہے۔ تیرہویں بات: اور اگر اس نے ظہار اور قتل یا رمضان میں روزہ توڑنے کے دو کفاروں کی طرف سے دو غلام آزاد کیے، اور ان دونوں میں سے ہر ایک میں ان کو شریک کیا، تو یہ اسے کفایت نہیں کرے گا۔ یہ اس شخص کے درجے میں ہے جس نے دو کفاروں کی طرف سے ایک غلام آزاد کیا۔ اور اسی طرح اگر اس نے ان دونوں کی طرف سے چار ماہ کے روزے رکھے یہاں تک کہ ان میں سے ہر ایک کی طرف سے دو ماہ کے روزے ہو جائیں۔ اور کہا گیا ہے کہ: یہ اسے کفایت کر جائے گا (۳)۔ اور اگر اس نے اپنی دو بیویوں سے ظہار کیا، پھر ان میں سے کسی ایک کی طرف سے متعین کیے بغیر ایک غلام آزاد کیا، تو اس کے لیے جماع کرنا جائز نہیں ہے...

---

(۱) یہ مسئلہ المغنی ۱۱/۹۱-۹۲، الام ۵/۲۶۵، المدونہ ۳/۶۶، اور المبسوط ۷/۱۴ میں ہے۔ (۲) الکافی ۲/۶۰۸، اور اس کے بعد کا حصہ بھی وہیں سے ہے۔ (۳) الکافی ۲/۶۰۸-۶۰۹، اور اس کے بعد کا حصہ بھی وہیں سے ہے۔

Surah Al-Mujadilah: Verses 3 - 4 301 ...one of them until he performs an expiation for the other. If he designated the expiation for one of them, it is permissible for him to have intercourse with her before performing the expiation for the other. If he committed zihar (a pre-Islamic form of divorce) from four wives and freed three slaves on their behalf and fasted for two months, neither the freeing nor the fasting would suffice him; because he only fasted fifteen days for each one. However, if he expiates for them by feeding, it is permissible for him to feed two hundred [and forty] needy people. If he is unable, he may distribute it, unlike freeing slaves and fasting; because fasting for two months cannot be divided, while feeding can be divided(1).

Section containing six issues: First: Allah, the Almighty and Majestic, mentioned the expiation here in order. So, there is no way to fast except in the case of inability to free a slave, and likewise, there is no way to feed except when unable to fast. So, whoever cannot bear fasting, must feed sixty needy people, giving each needy person two muds (a measure) according to the Prophet's ﷺ mud. If he feeds one mud according to Hisham's mud—which is two muds minus a third—or feeds one and a half muds according to the Prophet's ﷺ mud, it suffices him. Abu Umar ibn Abd al-Barr(2) said: The best of that is two muds according to the Prophet's ﷺ mud; because Allah, the Almighty and Majestic, did not say regarding the expiation of zihar: {from the average of that with which you feed your [own] families} [Al-Ma'idah: 89], so the goal must be satiation. WWW.NAFSEISLAM.COM Ibn al-Arabi(3) said: Malik said in the narration of Ibn al-Qasim and Ibn Abd al-Hakam: One mud according to Hisham's mud, which is satiation here; because Allah the Almighty mentioned "food" generally and did not mention the "average." In the narration of Ashhab, he said: Two muds according to the Prophet's ﷺ mud. It was said to him: Had you not said: Hisham's mud? He said: Yes, but two muds according to the Prophet's ﷺ mud is dearer to me. Ibn al-Qasim also said the same from him. I say: This is the narration of Ibn Wahb and Mutarrif from Malik: that he gives two muds to each needy person.

(1) Al-Kafi 2/608-609. The text in brackets was not in the original manuscripts but was restored from it. Similarly, the word "farraqa" (divided) was not in the manuscripts or Al-Kafi; it is from (M), and it is necessary. (2) In Al-Kafi 2/607, and what precedes it is from it as well. (3) In Ahkam al-Quran by him 4/1744, and Malik's words - which follow - are in Al-Mudawwanah 3/68-69. (4) What is between brackets was not found in (D).

सूरा अल-मुजादिला: आयत 3 - 4 301 ...उनमें से एक जब तक कि वह दूसरे के लिए प्रायश्चित (कफ्फारा) न कर ले। यदि उसने उनमें से एक के लिए कफ्फारा निर्धारित कर दिया है, तो उसके लिए दूसरे का कफ्फारा अदा करने से पहले उसके साथ संभोग करना जायज़ है। यदि किसी ने चार पत्नियों से 'ज़िहार' (एक प्रकार का तलाक) किया, और उनकी ओर से तीन दास मुक्त किए और दो महीने रोज़े रखे, तो न तो दास मुक्ति और न ही रोज़ा उसके लिए पर्याप्त होगा; क्योंकि उसने प्रत्येक के लिए केवल पंद्रह दिन रोज़ा रखा। यदि वह खाना खिलाकर उनका कफ्फारा अदा करता है, तो उसके लिए दो सौ [और चालीस] ज़रूरत मंदों को खाना खिलाना जायज़ है। यदि वह असमर्थ है, तो वह इसे विभाजित कर सकता है, दासों को मुक्त करने और रोज़े रखने के विपरीत; क्योंकि दो महीने के रोज़ों को विभाजित नहीं किया जा सकता, जबकि खाना खिलाने को विभाजित किया जा सकता है (1)।

अनुभाग जिसमें छह मसले हैं: पहला: अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने यहाँ कफ्फारा क्रमवार बताया है, इसलिए रोज़े रखने का कोई विकल्प नहीं है सिवाय गर्दन (दास) छुड़ाने में असमर्थता के और इसी तरह खाना खिलाने का कोई विकल्प नहीं है सिवाय रोज़े रखने में असमर्थता के। अत; जो रोज़ा रखने की शक्ति नहीं रखता, उस पर साठ ज़रूरत मंदों को खाना खिलाना अनिवार्य है, प्रत्येक ज़रूरत मंद को नबी ﷺ के'मुद्द' (एक माप) के अनुसार दो मुद्द। यदि वह हिशाम के मुद्द के अनुसार एक मुद्द खिलाता है - जो कि दो मुद्द में एक तिहाई कम है - या नबी ﷺ के मुद्द के अनुसार डेढ़ मुद्द खिलाता है, तो यह उसके लिए पर्याप्त है। अबू उमर इब्न अब्द अल-बर्र (2) ने कहा: सबसे उत्तम नबी ﷺ के मुद्द के अनुसार दो मुद्द है; क्योंकि अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने ज़िहार के कफ्फारे के बारे में यह नहीं कहा: {उस औसत दर्जे के भोजन से जो तुम अपने घर वालों को खिलाते हो} [अल-माइदह: 89], इसलिए तृप्ति का लक्ष्य रखना अनिवार्य है। WWW.NAFSEISLAM.COM इब्न अल-अरबी (3) ने कहा: मालिक ने इब्न अल-कासिम और इब्न अब्द अल-हकम की रिवायत में कहा: हिशाम के मुद्द के अनुसार एक मुद्द, और यहाँ इसका अर्थ तृप्ति है; क्योंकि अल्लाह तआला ने 'भोजन' का उल्लेख सामान्य रूप से किया है और 'औसत' का उल्लेख नहीं किया है। अश्हब की रिवायत में उन्होंने कहा: नबी ﷺ के मुद्द के अनुसार दो मुद्द। उनसे कहा गया: क्या आपने यह नहीं कहा था: हिशाम का मुद्द? उन्होंने कहा: हाँ, लेकिन नबी ﷺ के मुद्द के अनुसार दो मुद्द मुझे अधिक प्रिय है। इब्न अल-कासिम ने भी उनके बारे में यही कहा है। मैं कहता हूँ: यह इब्न वहब और मुतर्रिफ की मालिक से रिवायत है: कि वह प्रत्येक ज़रूरत मंद को दो मुद्द देता है।

(1) अल-काफी 608/2 - 609, और कोष्ठक के बीच की सामग्री प्रतियों में नहीं थी, हमने उसे उससे पुनर्प्राप्त किया, और इसी तरह शब्द: 'फर्रका' (विभाजित)। हस्तलिखित प्रतियों या अल-काफी में नहीं था, यह (एम) से है, और यह आवश्यक है। (2) अल-काफी 607/2 में, और इससे पहले भी वहीं से है। (3) उनकी 'अहकाम अल-कुरान' में 1744/4, और मालिक की बात - जो आगे आ रही है - 'अल-मुदव्वना' 68/3 - 69 में है। (4) जो कोष्ठक के बीच है वह (डी) में नहीं था।

سورة المجادلہ: آیت ۳ - ۴ ۳۰۱ ...ان میں سے ایک یہاں تک کہ وہ دوسری کا کفارہ ادا کر دے۔ اور اگر اس نے ان میں سے ایک کی طرف سے کفارہ متعین کر دیا تو اس کے لیے جائز ہے کہ دوسری کا کفارہ ادا کرنے سے پہلے اس کے ساتھ ہمبستری کر لے۔ اور اگر کسی نے چار بیویوں سے ظہار کیا، پس ان کی طرف سے تین گردنیں (غلام) آزاد کیں، اور دو ماہ کے روزے رکھے، تو نہ اسے آزاد کرنا کفایت کرے گا اور نہ روزہ؛ کیونکہ اس نے صرف ہر ایک کی طرف سے پندرہ دن روزے رکھے۔ پس اگر وہ کھانا کھلا کر ان کا کفارہ ادا کرے تو جائز ہے کہ وہ دو سو [اور چالیس] مسکینوں کو کھانا کھلائے۔ اور اگر وہ قدرت نہ رکھتا ہو تو تقسیم کر دے، برخلاف غلام آزاد کرنے اور روزے کے؛ کیونکہ دو ماہ کے روزوں کو تقسیم نہیں کیا جاتا، جبکہ کھانا کھلانا تقسیم ہو جاتا ہے (۱)۔

فصل اور اس میں چھ مسائل ہیں: پہلا: اللہ عزوجل نے یہاں کفارہ ترتیب وار ذکر کیا ہے، پس روزے کی کوئی راہ نہیں سوائے غلام آزاد کرنے سے عاجز ہونے کے، اور اسی طرح کھانا کھلانے کی کوئی راہ نہیں سوائے روزے کی استطاعت نہ ہونے کے۔ پس جو روزے کی طاقت نہ رکھتا ہو، اس پر ساٹھ مسکینوں کو کھانا کھلانا واجب ہے، ہر مسکین کے لیے نبی ﷺ کے مد کے حساب سے دو مد۔ اور اگر اس نے ہشام کے مد سے ایک مد کھلایا، اور وہ دو مد میں سے ایک تہائی کم ہے، یا نبی ﷺ کے مد سے ڈیڑھ مد کھلایا، تو اسے کفایت کرے گا۔ ابو عمر بن عبد البر (۲) نے کہا: اس میں سب سے افضل نبی ﷺ کے مد کے مطابق دو مد ہیں؛ کیونکہ اللہ عزوجل نے ظہار کے کفارے میں یہ نہیں فرمایا: {اس اوسط درجے کے کھانے سے جو تم اپنے گھر والوں کو کھلاتے ہو} [المائدہ: ۸۹] پس پیٹ بھرنے کا قصد واجب ہے۔

WWW.NAFSEISLAM.COM ابن العربی (۳) نے کہا: اور مالک نے ابن القاسم اور ابن عبد

الحکم کی روایت میں کہا: ہشام کے مد کے حساب سے ایک مد، اور یہاں اس سے مراد پیٹ بھرنا ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے مطلقاً کھانے کا ذکر کیا ہے اور اوسط کا ذکر نہیں کیا۔ اور اشہب کی روایت میں کہا: نبی ﷺ کے مد کے حساب سے دو مد۔ ان سے کہا گیا: کیا آپ نے یہ نہیں کہا تھا: ہشام کا مد؟ انہوں نے کہا: ہاں، اور نبی ﷺ کے مد کے حساب سے دو مد مجھے زیادہ پسند ہیں۔ اسی طرح ابن القاسم نے بھی ان سے یہی کہا ہے۔ میں کہتا ہوں: اور یہ ابن وہب اور مطرف کی مالک سے روایت ہے: کہ وہ ہر مسکین کو دو مد دیتا ہے،

(۱) الکافی ۶۰۸/۲ - ۶۰۹، اور قوسین کے درمیان جو ہے وہ نسخوں میں نہیں تھا، ہم نے اس سے اس کا استدراک کیا، اور اسی طرح لفظ: 'فرق'۔ خطی نسخوں اور الکافی میں نہیں تھا، یہ (م) سے ہے، اور یہ ضروری ہے۔ (۲) الکافی ۶۰۷/۲ میں، اور اس سے پہلے بھی وہیں سے ہے۔ (۳) ان کی احکام القرآن ۱۷۴۴/۴ میں، اور مالک کا کلام - جو آگے آ رہا ہے - المدونہ ۶۸/۳ - ۶۹ میں ہے۔ (۴) جو قوسین کے درمیان ہے وہ (د) میں نہیں تھا۔

...with the mudd (a measure) of the Prophet (1) ﷺ. This is the school of thought of Abu Hanifa and his companions (2). The school of Al-Shafi'i (3) and others is: one mudd for each poor person; he is not required to give more than that because he is expiating through feeding, and he is not required to spend more than a mudd, based on the expiation for breaking a fast or an oath. Our evidence is the saying of the Almighty: "feeding sixty poor persons," and the general term 'feeding' includes satiety, which usually does not happen with one mudd unless more is added to it.

Ashhab also said: I said to Malik: Does satiety differ between us and you? He said: Yes, satiety for us is a mudd according to the mudd of the Prophet ﷺ, and satiety for you is more; because the Prophet ﷺ prayed for blessing for us and not for you, so you eat more than we eat (4).

Abu Al-Hasan Al-Qabisi said: The people of Medina only used Hisham's mudd for the expiation of zihar (an old form of divorce) to be strict with those who practice zihar, whom Allah testified against as saying something objectionable and false.

Ibn al-Arabi said (5): Discussion has occurred here regarding Hisham's mudd as you see, and I wish time would crush its memory and erase its mark from books; for Medina is the place where revelation descended, the Messenger settled there, and zihar occurred among them. When they were told: "feeding sixty poor persons," they understood it and knew what was meant was satiety. Its measure was known to them, established among them, and this satiety has been mentioned frequently in reports. This continued during the days of the Rightly Guided Caliphs until Satan whispered in Hisham's ear, so he saw that the Prophet's ﷺ mudd did not satisfy him, nor his entourage and peers. So he was seduced into adopting a mudd in which there would be his satiety, so he made it two ratls (another measure), and forced people to use it. If it gets wet, it returns to about three ratls; so he changed the Sunnah and removed the place of blessing. He said...

(1) Al-Nawadir wal-Ziyadat by Ibn Abi Zayd al-Qayrawani 5/307, and Al-Bayan wal-Tahsil by Ibn Rushd 5/170. (2) Al-Mabsut 7/16. (3) Al-Umm 5/272. (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/1744, and the Prophet's ﷺ prayer for the people of Medina for blessing will come soon. (5) In Ahkam al-Qur'an 4/1744 - 1745. Hisham is Ibn Abd al-Malik, the Umayyad Caliph, as stated by Abu Dawood in his Sunan (3280) on the authority of Muhammad ibn Muhammad ibn Khallad.

302 सूरह अल-मुजादिला: आयत 3 - 4

...नबी ﷺ के मुद्द (एक माप) के साथ (1)। यह अबू हनीफ़ा और उनके साथियों का मत है (2)। और अल-शाफ़ई (3) और अन्य का मत है: प्रत्येक गरीब व्यक्ति के लिए एक मुद्द, उससे अधिक आवश्यक नहीं है; क्योंकि वह खिलाकर प्रायश्चित कर रहा है, और मुद्द से अधिक देना उस पर अनिवार्य नहीं है, इसका आधार रोज़ा तोड़ने या कसम खाने का प्रायश्चित है। हमारा प्रमाण सर्वशक्तिमान अल्लाह का वचन है: "साठ गरीबों को खिलाना", और खिलाने का सामान्य अर्थ तृप्ति है, और वह सामान्यतः एक मुद्द से तब तक नहीं होता जब तक कि उसमें कुछ और न जोड़ा जाए।

अशहब ने भी कहा: मैंने मलिक से पूछा: क्या हमारे और आपके बीच तृप्ति में अंतर है? उन्होंने कहा: हाँ, हमारे यहाँ तृप्ति नबी ﷺ के मुद्द के अनुसार एक मुद्द है, और आपके यहाँ तृप्ति अधिक है; क्योंकि नबी ﷺ ने हमारे लिए बरकत की दुआ की थी, आपके लिए नहीं, इसलिए आप हमसे अधिक खाते हैं (4)।

अबू अल-हसन अल-क़ाबिसी ने कहा: मदीना के लोगों ने ज़िहार (तलाक का एक पुराना रूप) के प्रायश्चित में हिशाम के मुद्द को केवल उन ज़िहार करने वालों के प्रति कड़ाई करने के लिए अपनाया, जिनके बारे में अल्लाह ने गवाही दी है कि वे एक आपत्तिजनक और झूठी बात कहते हैं।

इब्न अल-अरबी (5) ने कहा: यहाँ हिशाम के मुद्द के बारे में चर्चा हुई है जैसा कि आप देख रहे हैं, और मेरी इच्छा है कि समय इसकी स्मृति को मिटा दे और किताबों से इसका नाम मिटा दे; क्योंकि मदीना वह स्थान है जहाँ वह्य उतरी, रसूल वहाँ ठहरे, और ज़िहार वहीं हुआ। जब उनसे कहा गया: "साठ गरीबों को खिलाना", तो वे इसे समझ गए और जान गए कि इसका अर्थ तृप्ति है। इसका माप उनके पास ज्ञात था, उनके बीच स्थापित था, और इस तृप्ति का उल्लेख वृत्तांतों में अक्सर आया है। यह स्थिति हिदायत पाए हुए खुलफ़ा-ए-राशिदीन के दिनों में भी बनी रही, यहाँ तक कि शैतान ने हिशाम के कान में फूँक मारी, तो उसने देखा कि नबी ﷺ का मुद्द उसे तृप्त नहीं करता, और न ही उसके करीबियों और साथियों को। इसलिए उसे एक ऐसा मुद्द अपनाने के लिए बहकाया गया जिसमें उसकी तृप्ति हो, तो उसने इसे दो रतल (एक अन्य माप) बना दिया, और लोगों को इसे अपनाने के लिए मजबूर किया। यदि यह गीला हो जाता है, तो यह लगभग तीन रतल तक पहुँच जाता है; तो उसने सुन्नत को बदल दिया और बरकत के स्थान को खो दिया। उन्होंने कहा...

(1) इब्न अबी ज़ैद अल-क़ैरवानी द्वारा अल-नवादिर वल-ज़ियादात 5/307, और इब्न रुश्द द्वारा अल-बयान वल-तहसील 5/170। (2) अल-मबसूत 7/16। (3) अल-उम्म 5/272। (4) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरआन 4/1744, और नबी ﷺ की मदीना वालों के लिए बरकत की दुआ जल्द ही आएगी। (5) अहकाम अल-क़ुरआन 4/1744 - 1745 में। हिशाम, उमय्यद खलीफा इब्न अब्द अल-मलिक है, जैसा कि अबू दाऊद ने अपनी सुनन (3280) में मुहम्मद इब्न मुहम्मद इब्न खल्लाद के हवाले से स्पष्ट किया है।

302 سورہ المجادلہ: آیات 3 - 4

...نبی ﷺ کے مد (ایک پیمانہ) کے ساتھ (1)۔ یہ امام ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب کا مسلک ہے (2)۔ اور امام شافعی (3) اور دیگر کا مسلک ہے: ہر مسکین کے لیے ایک مد، اس سے زیادہ اس پر لازم نہیں ہے؛ کیونکہ وہ کھلانے کے ذریعے کفارہ دے رہا ہے، اور مد سے زیادہ صرف کرنا اس پر لازم نہیں، اس کی اصل روزہ افطار کرنے اور قسم کا کفارہ ہے۔ ہماری دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: «فَإِطْعَامُ سِتِّينَ مِسْكِينًا» (ساٹھ مسکینوں کو کھانا کھلانا) اور مطلق کھلانے سے مراد پیٹ بھرنا ہے، اور یہ عام طور پر ایک مد سے حاصل نہیں ہوتا سوائے اس کے کہ اس پر اضافہ کیا جائے۔

اسی طرح اشہب نے کہا: میں نے مالک سے پوچھا: کیا ہمارے اور آپ کے ہاں پیٹ بھرنے میں فرق ہے؟ انہوں نے فرمایا: ہاں، ہمارے ہاں پیٹ بھرنا نبی ﷺ کے مد کے برابر ایک مد ہے، اور تمہارے ہاں پیٹ بھرنا اس سے زیادہ ہے؛ کیونکہ نبی ﷺ نے ہمارے لیے برکت کی دعا فرمائی ہے تمہارے لیے نہیں، اس لیے تم ہم سے زیادہ کھاتے ہو (4)۔

ابو الحسن القابسی نے کہا: اہل مدینہ نے کفارہ ظہار میں ہشام کے مد کو صرف ظہار کرنے والوں پر سختی کرنے کے لیے اختیار کیا جن کے بارے میں اللہ نے گواہی دی ہے کہ وہ ناپسندیدہ اور جھوٹی بات کہتے ہیں۔

ابن العربی (5) نے کہا: جیسا کہ آپ دیکھ رہے ہیں یہاں ہشام کے مد کے بارے میں گفتگو ہوئی ہے، اور میری تمنا ہے کہ وقت اس کا تذکرہ مٹا دے اور کتابوں سے اس کا نقش مٹ جائے؛ کیونکہ مدینہ وہ جگہ ہے جہاں وحی نازل ہوئی، رسول اللہ ﷺ نے وہاں قیام فرمایا، اور ان کے ہاں ظہار کا

واقعہ پیش آیا۔ جب ان سے کہا گیا: «فَإِطْعَامُ سِتِّينَ مِسْكِينًا» تو وہ اسے سمجھ گئے اور جان گئے کہ اس سے مراد پیٹ بھرنا ہے۔ اس کی مقدار ان کے ہاں معلوم تھی، ان کے ہاں طے شدہ تھی، اور احادیث و اخبار میں اس پیٹ بھرنے کا تذکرہ بکثرت آیا ہے، اور یہی صورتحال خلفائے راشدین مہدیین کے دور تک جاری رہی، یہاں تک کہ شیطان نے ہشام کے کان میں پھونک ماری، تو اس نے دیکھا کہ نبی ﷺ کا مد اسے سیر نہیں کرتا، اور نہ ہی اس کے حاشیہ نشینوں اور امثال کو، تو اسے سوجھی کہ وہ ایک ایسا مد اپنائے جس میں اس کا پیٹ بھر جائے، چنانچہ اس نے اسے دو رطل کا بنا دیا، اور لوگوں کو اس پر مجبور کیا، پس جب وہ گیلا ہوتا ہے تو تقریباً تین رطل تک پہنچ جاتا ہے؛ چنانچہ اس نے سنت کو بدل دیا اور برکت کی جگہ کو ختم کر دیا۔ اس نے کہا...

(1) النوادر والزیادات لابن ابی زید القیروانی 307/5، والبیان والتحصیل لابن رشد 170/5۔ (2) المبسوط 16/7۔ (3) الام 272/5۔ (4) احکام القرآن لابن العربی 1744/4، اور اہل مدینہ کے لیے برکت کی دعا ﷺ عنقریب آئے گی۔ (5) احکام القرآن میں 1744/4 - 1745، اور ہشام سے مراد اموی خلیفہ ہشام بن عبد الملک ہے، جیسا کہ ابو داؤد نے اپنی سنن (3280) میں محمد بن محمد بن خلاد سے صراحت کی ہے۔

Surah Al-Mujadila: Verses 3 - 4 303 The Prophet ﷺ, when he prayed to his Lord for the people of Medina that blessing remains in their 'mudd' and 'saa' (units of measure), just as he blessed Abraham in Mecca (1). So blessing flowed by the prayer of the Prophet ﷺ in his 'mudd'. But Satan sought to change this Sunnah and take away this blessing, and no one responded to him in that except Hisham. Thus, it was the right of the scholars to ignore his mention and erase his trace if they didn't change his command. As for referring to his mention in rulings and making it an explanation for what Allah and His Messenger mentioned after it was an explanation for the Sahaba upon whom it was revealed, it is a grave matter. Therefore, Ashhab's narration mentioning two 'mudds' with the 'mudd' of the Prophet ﷺ in the expiation of 'Zihar' was more beloved to us than the narration that it is with Hisham's 'mudd'. Do you not see how Malik pointed out this knowledge by saying to Ashhab: "Satiety with us is with the 'mudd' of the Prophet ﷺ, and satiety with you is more; because the Prophet ﷺ prayed for blessing for us." By this I say, that if worship is performed according to the Sunnah, if it is with the body, it is quicker to acceptance, and if it is with wealth, its small amount is heavier in the scales, more blessed in the hand of the recipient, better in his mouth, less harmful in his stomach, and more strengthening for his back. And Allah knows best. Second: According to Malik and Al-Shafi'i, it is not sufficient to feed fewer than sixty needy people. Abu Hanifa and his companions said: If he feeds one needy person every day half a 'saa' until the number is complete, it suffices him (2). Third: Al-Qadi Abu Bakr al-Arabi said (3): It is a strange matter that Abu Hanifa said: Imposing legal restriction (hajr) on a free person is void. He argued with the saying of the Almighty: "then the freeing of a slave" and did not distinguish between the prudent and the foolish. This is weak jurisprudence that does not suit his status, for this verse is general. Judgment by legal restriction was common among the companions of the Messenger of Allah ﷺ, and logic requires it. Whoever is under restriction due to youth or guardianship and reaches the age of folly, it is forbidden to give him money, so how can his actions regarding it be valid? The specific rules over the general.

---

(1) Narrated by Muslim (1360): (455) from Abdullah bin Zaid (may Allah be pleased with him). (2) The issue is in Al-Ishraf 4/253, Al-Mudawwana 3/68, Al-Umm 5/272, and Al-Mabsut 7/17. (3) In Ahkam al-Quran by him 4/1746.

सूरह अल-मुजादिला: आयत ३ - ४ ३०३ नबी ﷺ ने जब अपने रब से मदीना वालों के लिए दुआ की कि उनके'मुद' और 'सा' (माप की इकाइयाँ) में बरकत रहे, जैसे कि इब्राहीम अलैहिस्सलाम के लिए मक्का में बरकत दी गई थी (१), तो नबी ﷺ की दुआ से उनके मुद में बरकत जारी हो गई। लेकिन शैतान ने इस सुन्नत को बदलने और इस बरकत को खत्म करने की कोशिश की, और हिशाम के अलावा किसी ने उसकी बात नहीं मानी। इसलिए विद्वानों का यह हक था कि अगर वे उसके आदेश को नहीं बदल सकते थे, तो उसके उल्लेख को नज़रअंदाज़ कर देते और उसके नामोनिशान को मिटा देते। जहाँ तक फैसलों में उसके उल्लेख का हवाला देने और उसे अल्लाह और उसके रसूल द्वारा बताई गई बातों की व्याख्या बनाने का सवाल है, जबकि वह उन सहाबा के लिए व्याख्या थी जिन पर यह उतरा था, तो यह एक गंभीर मामला है। इसीलिए ज़िहार के कफ़ारे में नबी ﷺ के मुद के साथ दो मुद का उल्लेख करने वाली अशहब की रिवायत हमें हिशाम के मुद वाली रिवायत से अधिक प्रिय थी। क्या आप नहीं देखते कि मालिक ने अशहब से यह कहकर इस ज्ञान की ओर इशारा किया: "हमारे यहाँ तृप्ति नबी ﷺ के मुद से होती है, और आपके यहाँ तृप्ति अधिक है; क्योंकि नबी ﷺ ने हमारे लिए बरकत की दुआ की थी।" इससे मैं कहता हूँ कि यदि इबादत सुन्नत के अनुसार की जाए, यदि वह शरीर से हो, तो वह स्वीकृति के लिए अधिक शीघ्र होती है, और यदि वह धन से हो, तो उसकी थोड़ी मात्रा भी तराज़ू में भारी होती है, लेने वाले के हाथ में अधिक बरकत वाली, उसके मुँह में बेहतर, उसके पेट में कम हानिकारक और उसकी पीठ के लिए अधिक बलवर्धक होती है। और अल्लाह बेहतर जानता है। दूसरा: मालिक और शाफ़ई के अनुसार, साठ से कम मिस्कीनों (ज़रूरतमंदों) को खाना खिलाना पर्याप्त नहीं है। अबू हनीफ़ा और उनके साथियों ने कहा: यदि वह हर दिन एक मिस्कीन को आधा सा' खिलाता है जब तक कि संख्या पूरी न हो जाए, तो यह उसके लिए पर्याप्त है (२)। तीसरा: अल-काज़ी अबू बक्र अल-अरबी ने कहा (३): यह एक अजीब बात है कि अबू हनीफ़ा ने कहा: एक स्वतंत्र व्यक्ति पर कानूनी प्रतिबंध (हज्र) लगाना बातिल (अमान्य) है। उन्होंने सर्वशक्तिमान के इस कथन से तर्क दिया: "तो एक गुलाम की आज़ादी" और समझदार और मूर्ख के बीच अंतर नहीं किया। यह कमज़ोर फ़िक़्ह (न्यायशास्त्र) है जो उनके पद के अनुकूल नहीं है, क्योंकि यह आयत सामान्य है। रसूलुल्लाह ﷺ के साथियों के बीच कानूनी प्रतिबंध द्वारा निर्णय लेना आम था, और तर्क भी यही कहता है। जो कोई बचपन या संरक्षकता के कारण प्रतिबंध के अधीन है और मूर्खता की अवस्था में पहुँच जाता है, उसे धन देना मना है, तो उसके द्वारा उस धन में किया गया कार्य कैसे मान्य हो सकता है? विशिष्ट नियम सामान्य नियम पर भारी पड़ता है।

(१) मुस्लिम द्वारा रिवायत (१३६०): (४५५) अब्दुल्ला बिन ज़ैद (रज़ियल्लाहु अन्हु) से। (२) यह मसला अल-इशराफ़ ४/२५३, अल-मुदव्वना ३/६८, अल-उम्म ५/२७२, और अल-मबसूत ७/१७ में है। (३) उनकी किताब अहकाम अल-क़ुरान ४/१७४६ में।

سورہ المجادلہ: آیات ۳ - ۴ ۳۰۳ نبی ﷺ نے جب اپنے رب سے اہل مدینہ کے لیے دعا کی کہ ان کے مد اور صاع (پیمائش کے یونٹ) میں برکت رہے، جس طرح مکہ میں ابراہیم علیہ السلام کے لیے برکت دی گئی تھی (۱)، تو نبی ﷺ کی دعا سے ان کے مد میں برکت جاری ہو گئی۔ لیکن شیطان نے اس سنت کو بدلنے اور اس برکت کو ختم کرنے کی کوشش کی، اور ہشام کے علاوہ کسی نے اس کا ساتھ نہیں دیا۔ لہٰذا علماء کا یہ حق تھا کہ اگر وہ اس کے حکم کو نہیں بدل سکتے تھے، تو اس کے تذکرے کو نظر انداز کر دیتے اور اس کے نشانات مٹا دیتے، رہی یہ بات کہ احکام میں اس کے تذکرے کا حوالہ دیا جائے اور اسے اللہ اور اس کے رسول کے بتائے ہوئے احکام کی تشریح قرار دیا جائے حالانکہ وہ ان صحابہ کے نزدیک مفسر تھا جن پر وحی نازل ہوئی تھی، تو یہ ایک سنگین معاملہ ہے۔ اسی لیے ظہار کے کفارے میں نبی ﷺ کے مد کے ساتھ دو مد کا ذکر کرنے والی اشہب کی روایت ہمیں ہشام کے مد والی روایت سے زیادہ محبوب تھی۔ کیا آپ نہیں دیکھتے کہ مالک نے اشہب سے یہ کہہ کر اس علم کی طرف توجہ دلائی: "ہمارے ہاں سیری نبی ﷺ کے مد سے ہوتی ہے، اور تمہارے ہاں سیری زیادہ ہے؛ کیونکہ نبی ﷺ نے ہمارے لیے برکت کی دعا کی تھی۔" اس سے میں کہتا ہوں کہ اگر عبادت سنت کے مطابق ادا کی جائے، اگر وہ بدن سے ہو تو قبولیت کی طرف زیادہ تیز ہوتی ہے، اور اگر مال سے ہو تو اس کی تھوڑی مقدار بھی میزان میں زیادہ وزنی، لینے والے کے ہاتھ میں زیادہ بابرکت، اس کے منہ میں زیادہ خوشگوار، اس کے پیٹ میں کم نقصان دہ اور اس کی کمر کو سیدھا رکھنے میں زیادہ معاون ہوتی ہے۔ واللہ اعلم۔ دوسری بات: امام مالک اور امام شافعی کے نزدیک ساٹھ مسکینوں سے کم کو کھانا کھلانا کافی نہیں ہے۔ اور ابوحنیفہ اور ان کے اصحاب نے کہا: اگر وہ ایک ہی مسکین کو ہر روز آدھا صاع کھلائے یہاں تک کہ تعداد مکمل ہو جائے، تو یہ اسے کافی ہو گا (۲)۔ تیسری بات: القاضی

ابوبکر العربی نے کہا (۳): عجیب بات یہ ہے کہ امام ابوحنیفہ نے فرمایا: آزاد شخص پر پابندی (حجر) لگانا باطل ہے۔ انہوں نے اللہ تعالیٰ کے اس قول سے استدلال کیا: ﴿فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ﴾ اور سمجھدار اور بے وقوف کے درمیان فرق نہیں کیا۔ یہ کمزور فقہ ہے جو ان کے مرتبے کے لائق نہیں، کیونکہ یہ آیت عام ہے، اور رسول اللہ ﷺ کے صحابہ میں حجر کے ذریعے فیصلے کرنا عام تھا، اور عقل بھی اسی کا تقاضا کرتی ہے، اور جس پر بچپن یا ولایت کی وجہ سے حجر ہو اور وہ بے وقوفی کی حالت میں پہنچ جائے، اسے مال دینے سے منع کیا گیا ہے، تو اس کا مال میں تصرف کیسے نافذ ہو سکتا ہے، اور خاص عام پر مقدم ہوتا ہے۔

---

(۱) اسے مسلم نے (۱۳۶۰): (۴۵۵) عبداللہ بن زید ♦ سے روایت کیا ہے۔ (۲) یہ مسئلہ الاشراف ۴/۲۵۳، المدونہ ۳/۶۸، الام ۵/۲۷۲، اور المبسوط ۷/۱۷ میں ہے۔ (۳) ان کی کتاب احکام القرآن ۴/۱۷۴۶ میں۔

304 Surah Al-Mujadilah: Verses 4 - 6

Fourth: The ruling on Zihar, according to some scholars, abrogates what they used to follow, which was considering Zihar as a divorce. This meaning has been narrated from Ibn Abbas, Abu Qilaba, and others(1).

Fifth: His Almighty's saying: {That is so that you may believe in Allah and His Messenger}. This means: that which we have described regarding the severity of the expiation (kaffarah) is "so that you may believe," meaning: so that you may believe that Allah has commanded it(2). Some scholars have inferred that this expiation is itself belief in Allah the Almighty; because when He mentioned and mandated it, He said: {That is so that you may believe in Allah and His Messenger}, meaning: that is so you may be obedient to Allah the Almighty, standing within His limits and not exceeding them. He called the act of expiation—since it is an act of obedience and observance of the limit—faith. Thus, it is established that everything similar to it is faith. If it is said: The meaning of His saying: {That is so that you may believe in Allah and His Messenger} means: so that you do not return to Zihar, which is an objectionable saying and a falsehood. It is said in response: It is possible that this is intended, and the first meaning is also intended. Thus, the meaning would be: that is so you do not return to the objectionable saying and falsehood, but rather leave them; in obedience to Allah the Almighty since He had prohibited them, and so you avoid the woman from whom you did Zihar until you make expiation, as Allah prohibited touching her, and you make expiation as Allah the Almighty commanded it and mandated its payment from you. By all this, you would be believers in Allah and His Messenger; because they are limits that you preserve, and acts of obedience that you perform, and obedience to Allah and His Messenger ﷺ is faith. And with Allah is success.

Sixth: His Almighty's saying: {And these are the limits of Allah}. This means: He has clarified the acts of disobedience and the acts of obedience. Disobedience is Zihar, and obedience is the expiation. {And for the disbelievers is a painful punishment}. Meaning: for whoever does not believe in the rulings of Allah the Almighty is the punishment of Hell.

His Almighty's saying: {Indeed, those who oppose Allah and His Messenger are abased as those before them were abased. And We have certainly sent down clear signs. And for the disbelievers is a humiliating punishment. (5) On the Day when

Allah will resurrect them all and inform them of what they did. Allah has kept account of it, while they forgot it. And Allah is, over all things, Witness. (6)}

His Almighty's saying: {Indeed, those who oppose Allah and His Messenger}, having mentioned the believers who stand within His limits,

---

(1) Al-Nasikh wa al-Mansukh by al-Nahhas 3/52-53, and the saying of Ibn Abbas was narrated by al-Tabari 22/455, and the saying of Abu Qilaba was narrated by Abd al-Razzaq in al-Musannaf (11578), and al-Tabari 22/456. (2) Al-Waseet 4/261.

३०४ सूरह अल-मुजादिला: आयत ४ - ६

चौथा: कुछ विद्वानों के अनुसार ज़िहार (पत्नी को माँ कहना) का नियम उस प्रथा को निरस्त करता है जिसका वे पहले पालन करते थे, जहाँ ज़िहार को तलाक माना जाता था। यह अर्थ इब्न अब्बास, अबू किलाबा और अन्य से वर्णित है(१)।

पाँचवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {यह इसलिए है ताकि तुम अल्लाह और उसके रसूल पर ईमान लाओ} अर्थात: कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) की गंभीरता में हमने जो वर्णन किया है, वह "ताकि तुम ईमान लाओ" के लिए है, जिसका अर्थ है: ताकि तुम इस बात की पुष्टि करो कि अल्लाह ने इसका आदेश दिया है(२)। कुछ विद्वानों ने यह निष्कर्ष निकाला है कि यह कफ़्फ़ारा स्वयं अल्लाह तआला पर ईमान है; क्योंकि जब उन्होंने इसका उल्लेख किया और इसे अनिवार्य किया, तो उन्होंने कहा: {यह इसलिए है ताकि तुम अल्लाह और उसके रसूल पर ईमान लाओ}, अर्थात: यह इसलिए है ताकि तुम अल्लाह तआला के आज्ञाकारी बनो, उसकी सीमाओं पर रुकने वाले बनो और उनका उल्लंघन न करो। उन्होंने प्रायश्चित करने को - क्योंकि यह एक आज्ञाकारिता और सीमा का पालन है - ईमान कहा। इस प्रकार यह सिद्ध होता है कि इसके समान हर चीज़ ईमान है। यदि यह कहा जाए: उनके कथन का अर्थ: {यह इसलिए है ताकि तुम अल्लाह और उसके रसूल पर ईमान लाओ} का अर्थ है: ताकि तुम ज़िहार की ओर न लौटो, जो कि एक अनुचित बात और झूठ है। तो उससे कहा गया: यह संभव है कि यह भी उद्देश्य हो, और पहला भी उद्देश्य हो। तो अर्थ होगा: यह इसलिए है ताकि तुम अनुचित बात और झूठ की ओर न लौटो, बल्कि उन्हें छोड़ दो; अल्लाह तआला की आज्ञाकारिता में क्योंकि उसने उन्हें वर्जित कर दिया था, और ताकि तुम उस स्त्री से बचो जिससे तुमने ज़िहार किया है जब तक कि तुम कफ़्फ़ारा न दे दो, क्योंकि अल्लाह ने उसे छूने से मना किया है, और तुम कफ़्फ़ारा दो क्योंकि अल्लाह तआला ने कफ़्फ़ारा का आदेश दिया और उसे तुम पर अनिवार्य किया। इस सब के माध्यम से तुम अल्लाह और उसके रसूल पर ईमान रखने वाले बन जाओगे; क्योंकि ये वे सीमाएँ हैं जिनकी तुम रक्षा करते हो, और आज्ञाकारिताएँ हैं जिन्हें तुम निभाते हो, और अल्लाह और उसके रसूल ﷺ की आज्ञाकारिता ही ईमान है। और सफलता अल्लाह की ओर से है।

छठा: अल्लाह तआला का कथन: {और ये अल्लाह की सीमाएँ हैं} अर्थात: उसने अपनी अवज्ञा और अपनी आज्ञाकारिता को स्पष्ट कर दिया है। अवज्ञा ज़िहार है, और आज्ञाकारिता कफ़्फ़ारा है। {और काफ़िरों के लिए दुखद दंड है} अर्थात: जो कोई अल्लाह तआला के आदेशों की पुष्टि नहीं करता, उसके लिए जहन्नुम का दंड है।

अल्लाह तआला का कथन: {बेशक जो लोग अल्लाह और उसके रसूल का विरोध करते हैं, वे अपमानित किए गए जैसे उनसे पहले वाले अपमानित किए गए थे। और हमने स्पष्ट आयतें उतार दी हैं। और काफ़िरों के लिए अपमानजनक दंड है। (५) जिस दिन अल्लाह उन सबको पुनर्जीवित करेगा और उन्हें उनके कार्यों से अवगत कराएगा। अल्लाह ने उनका हिसाब रखा है, जबकि वे उसे भूल गए। और अल्लाह हर चीज़ का गवाह है। (६)}

अल्लाह तआला का कथन: {बेशक जो लोग अल्लाह और उसके रसूल का विरोध करते हैं}, जब उन्होंने उन ईमान वालों का उल्लेख किया जो उसकी सीमाओं पर रुकते हैं,

---

(१) अन-नासिख वल-मन्सूख अन-नहहास ३/५२ - ५३ द्वारा, और इब्न अब्बास का कथन अत्तबरी २२/४५५ द्वारा निकाला गया है, और अबू किलाबा का कथन अब्द अर-रज्जाक ने अल-मुसन्निफ (११५७८) में, और अत्तबरी २२/४५६ ने निकाला है। (२) अल-वसीत ४/२६१।

۳۰۴ سورة المجادلة: آیات ۴ - ۶

چوتھی بات: بعض علماء کے نزدیک ظہار کا حکم اس طریقے کے لیے ناسخ ہے جس پر وہ پہلے تھے یعنی ظہار کو طلاق سمجھنا، اور اس کا معنی ابن عباس، ابو قلابہ اور دیگر سے مروی ہے(۱)۔

پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ذَٰلِكَ لِتُؤْمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ﴾ یعنی: کفارہ میں جو ہم نے سختی بیان کی ہے وہ "تاکہ تم ایمان لاؤ" کے لیے ہے، یعنی: تاکہ تم اس بات کی تصدیق کرو کہ اللہ نے اس کا حکم دیا ہے(۲)۔ بعض علماء نے اس سے یہ استدلال کیا ہے کہ یہ کفارہ اللہ سبحانہ و تعالی پر ایمان لانا ہے؛ کیونکہ جب اس نے اس کا ذکر کیا اور اسے واجب کیا تو فرمایا: ﴿ذَٰلِكَ لِتُؤْمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ﴾ یعنی: یہ اس لیے ہے تاکہ تم اللہ تعالیٰ کے فرمانبردار بنو، اس کی حدود پر رکنے والے بنو اور ان سے تجاوز نہ کرو، چنانچہ اس نے کفارہ ادا کرنے کو - کیونکہ یہ اطاعت اور حد کی رعایت ہے - ایمان کا نام دیا، تو یہ ثابت ہوا کہ ہر وہ چیز جو اس کے مشابہ ہے وہ ایمان ہے۔ اگر یہ کہا جائے: اس کے قول کا معنی: "ذَٰلِكَ لِتُؤْمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ" یہ ہے کہ تم دوبارہ ظہار نہ کرو جو کہ ناپسندیدہ بات اور جھوٹ ہے۔ تو اسے جواب دیا گیا: یہ ممکن ہے کہ یہ بھی مقصود ہو، اور پہلا معنی بھی مقصود ہو، تو معنی یہ ہوگا: یہ اس لیے ہے تاکہ تم ناپسندیدہ بات اور جھوٹ کی طرف نہ لوٹو، بلکہ انہیں چھوڑ دو؛ اللہ سبحانہ و تعالی کی اطاعت میں کیونکہ اس نے ان دونوں کو حرام قرار دیا تھا، اور تاکہ تم اس عورت سے اجتناب کرو جس سے تم نے ظہار کیا ہے یہاں تک کہ تم کفارہ ادا کر دو، کیونکہ اللہ نے اسے چھونے سے منع کیا ہے، اور تم کفارہ ادا کرو کیونکہ اللہ تعالیٰ نے کفارہ کا حکم دیا اور اس کی ادائیگی تم پر لازم کی، چنانچہ تم اس سب کے ذریعے اللہ اور اس کے رسول پر ایمان لانے والے بن جاؤ گے؛ کیونکہ یہ وہ حدود ہیں جن کی تم حفاظت

کرتے ہو، اور وہ اطاعتیں ہیں جو تم بجا لاتے ہو، اور اللہ اور اس کے رسول ﷺ کی اطاعت ہی ایمان ہے۔ اور اللہ ہی توفیق دینے والا ہے۔

چھٹی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَتِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ﴾ یعنی: اس نے اپنی نافرمانی اور اپنی اطاعت کو واضح کر دیا، چنانچہ نافرمانی ظہار ہے، اور اطاعت کفارہ ہے۔ ﴿وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾ یعنی: جو اللہ تعالیٰ کے احکام کی تصدیق نہیں کرتا اس کے لیے جہنم کا عذاب ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِنَّ الَّذِينَ يُحَادُّونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ كُبِتُوا كَمَا كُبِتَ الَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ وَقَدْ أَنزَلْنَا ءَايَاتٍ بَيِّنَاتٍ وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ مُّهِينٌ (٥) يَوْمَ يَبْعَثُهُمُ اللَّهُ جَمِيعاً فَيُنَبِّئُهُم بِمَا عَمِلُوا أَحْصَاهُ اللَّهُ وَنَسُوهُ وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ (٦)﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِنَّ الَّذِينَ يُحَادُّونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ﴾ جب ان مومنوں کا ذکر کیا جو اس کی حدود پر رکنے والے ہیں،

---

(١) الناسخ والمنسوخ للنحاس ٣/ ٥٢ - ٥٣، اور ابن عباس کا قول طبری نے نکالاہے ٢٢/ ٤٥٥، اور ابو قلابہ کا قول عبد الرزاق نے المصنف (١١٥٧٨) میں، اور طبری نے ٢٢ / ٤٥٦ میں نکالا ہے۔ (٢) الوسیط ٤ / ٢٦١ ۔

Surah Al-Mujadilah: Verses 5 - 6 305 Mention of those who oppose and contend with it. Al-muhaddah (contention) means enmity and opposition regarding the limits (of Allah), which is similar to the Almighty's saying: {That is because they opposed Allah and His Messenger} [Al-Anfal: 13]. It was said: "they oppose Allah" means: the friends (awliya) of Allah (1), as stated in the report: "Whoever insults a friend of Mine, has challenged Me to war" (2). Al-Zajjaj (3) said: Al-muhaddah is to be in a boundary that opposes the boundary of your companion. Its root is "prevention," and from it comes: al-hadid (iron), and from it: al-haddad for a gatekeeper (4). {They were suppressed/abased}: Abu Ubaydah and al-Akhfash said: They were destroyed. Qatadah said: They were disgraced as those before them were disgraced. Ibn Zayd said: They were punished. Al-Suddi said: They were cursed (5). Al-Farra (6) said: They were enraged on the day of the Trench (Khandaq). It was said: on the day of Badr. And the intended are the polytheists (7). It was said: the hypocrites. {As those before them were suppressed/abased}. It was said: "{They were suppressed/abased}" means: they will be suppressed, which is a glad tiding from Allah Almighty to the believers of victory, and the speech was expressed in the past tense to bring the subject closer (to certainty). It was said: it is in the dialect of Madhhij (8). {And We have indeed sent down clear signs} concerning those who opposed Allah and His Messenger from among those before them in what We did to them. {And for the disbelievers is a humiliating punishment}. The Almighty's saying: {On the Day}: It is in the accusative case (mansub) by "a humiliating punishment" or by a hidden verb, its estimation being: And remember [it] as a glorification of the Day (9). {Allah will resurrect them all} meaning: men and women, He will resurrect them from their graves in...

(1) Tafsir Abi al-Layth 3/335. (2) Salaf 18/475. (3) Narrated from him by al-Mawardi in al-Nukat wa al-Uyun 5/489. (4) Al-Sihah (root h-d-d). (5) Al-Nukat wa al-Uyun 5/489 without the saying of Ibn Zayd, and the speech of Abu Ubaydah is in Majaz al-Qur'an 2/255, and the saying of Qatadah was extracted by al-Tabari 22/466. (6) In Ma'ani al-Qur'an 3/139. (7) Al-Wasit 4/263. (8) Al-Nukat wa al-Uyun 5/489. (9) Al-Kashshaf 4/73.

सूरह अल-मुजादिला: आयतें 5 - 6 305 उन लोगों का उल्लेख है जो इसके विरुद्ध और विरोधी हैं। 'मुहाददह' (विरोध) का अर्थ है अल्लाह की सीमाओं के संबंध में शत्रुता और विरोध, जो सर्वशक्तिमान के इस कथन के समान है: {ऐसा इसलिए है क्योंकि उन्होंने अल्लाह और उसके रसूल का विरोध किया} [अल-अन्फाल: 13]। यह कहा गया था: "वे अल्लाह का विरोध करते हैं" का अर्थ है: अल्लाह के प्रिय (औलिया) (1), जैसा कि हदीस में कहा गया है: "जिसने मेरे किसी वली (प्रिय) का अपमान किया, उसने मुझे युद्ध के लिए चुनौती दी" (2)। अल-ज़ज्जाज (3) ने कहा: 'मुहाददह' का अर्थ है ऐसी सीमा में होना जो आपके साथी की सीमा के विपरीत हो। इसका मूल शब्द 'रोकथाम' है, और इसी से 'अल-हदीद' (लोहा) बना है, और इसी से दरबान के लिए 'अल-हद्दाद' शब्द आया है (4)। {वे दबा दिए गए/अपमानित किए गए}: अबू उबैदाह और अल-अखफ़श ने कहा: वे नष्ट कर दिए गए। कतादा ने कहा: वे वैसे ही अपमानित हुए जैसे उनसे पहले के लोग अपमानित हुए थे। इब्न ज़ैद ने कहा: उन्हें दंडित किया गया। अल-सुद्दी ने कहा: उन्हें लानत (अभिशाप) दी गई (5)। अल-फ़र्रा (6) ने कहा: उन्हें खंदक (खाई) के दिन क्रोधित किया गया था। यह भी कहा गया: बद्र के दिन। और इससे तात्पर्य बहुदेववादियों (मुशरिकों) से है (7)। यह भी कहा गया: पाखंडियों (मुनाफिकों) से। {जैसे उनसे पहले के लोग दबा दिए गए थे}। यह कहा गया: "{वे दबा दिए गए}" का अर्थ है: वे दबा दिए जाएंगे, जो सर्वशक्तिमान अल्लाह की ओर से विश्वासियों के लिए जीत की खुशखबरी है, और यह बात भूतकाल में कही गई है ताकि सूचित की गई घटना की निश्चितता को दर्शाया जा सके। यह भी कहा गया: यह मध्हिज की बोली में है (8)। {और हमने वास्तव में स्पष्ट आयतें उतारी हैं} उन लोगों के बारे में जिन्होंने अल्लाह और उसके रसूल का विरोध किया, उनसे पहले के लोगों में से, जो हमने उनके साथ किया। {और अविश्वासियों के लिए अपमानजनक दंड है}। सर्वशक्तिमान का कथन: {उस दिन}: यह 'अपमानजनक दंड' द्वारा या एक छिपे हुए क्रिया द्वारा कर्म कारक (मंसूब) में है, इसका अनुमान है: और उस दिन की महिमा को याद करो (9)। {अल्लाह उन सभी को दोबारा जीवित करेगा} अर्थात: पुरुषों और महिलाओं को, वह उन्हें उनकी कब्रों से पुनर्जीवित करेगा...

(1) तफ़सीर अबी अल-लैथ 3/335। (2) पूर्वोक्त 18/475। (3) अल-मावर्दी द्वारा अल-नुकात व अल-उयून 5/489 में उनसे उद्धृत। (4) अल-सिहाह (जड़ ह-द-द)। (5) अल-नुकात व अल-उयून 5/489 इब्न ज़ैद के कथन के बिना, और अबू उबैदाह का कथन मजाज़ अल-क़ुरान 2/255 में है, और कतादा का कथन अल-तबरी 22/466 द्वारा निकाला गया है। (6) मआनी अल-क़ुरान 3/139 में। (7) अल-वसीत 4/263। (8) अल-नुकात व अल-उयून 5/489। (9) अल-कश्शाफ 4/73।

سورہ المجادلہ: آیات ۵ - ۶ ۳۰۵ ان لوگوں کا ذکر ہے جو اس کی مخالفت اور دشمنی کرتے ہیں۔ 'محادّہ' کا مطلب ہے حدود (اللہ کی مقرر کردہ حدوں) میں دشمنی اور مخالفت کرنا، اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی طرح ہے: {ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ شَاقُّوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ} [الانفال: ۱۳] (یہ اس لیے کہ انہوں نے اللہ اور اس کے رسول کی مخالفت کی)۔ اور کہا گیا: "وہ اللہ کی مخالفت کرتے ہیں" یعنی: اللہ کے اولیاء کی (۱)، جیسا کہ حدیث قدسی میں ہے: "جس نے میرے کسی ولی کی توہین کی، اس نے مجھ سے اعلان جنگ کیا" (۲)۔ زجاج (۳) نے کہا: 'محادّہ' یہ ہے کہ تم ایسی حد میں ہو جو تمہارے ساتھی کی حد کے خلاف ہو۔ اس کی اصل 'روکنا' ہے، اور اسی سے 'الحدید' (لوہا) ہے، اور اسی سے دربان کے لیے 'الحَدَّاد' کا لفظ ہے (۴)۔ {كُبِتُوا} (وہ ذلیل کر دیے گئے): ابو عبیدہ اور اخفش نے کہا: وہ ہلاک کر دیے گئے۔ قتادہ نے کہا: وہ اسی طرح ذلیل کیے گئے جیسے ان سے پہلے کے لوگ ذلیل کیے گئے۔ ابن زید نے کہا: انہیں عذاب دیا گیا۔ سدی نے کہا: ان پر لعنت کی گئی (۵)۔ فراء (۶) نے کہا: وہ خندق کے دن غصے میں بھر گئے تھے۔ کہا گیا: بدر کے دن۔ اور مراد مشرکین ہیں (۷)۔ کہا گیا: منافقین۔ {كَمَا كُبِتَ الَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ} (جیسے ان سے پہلے والے ذلیل کیے گئے)۔ کہا گیا: "كُبِتُوا" کا مطلب ہے: وہ عنقریب ذلیل کر دیے جائیں گے، اور یہ اللہ تعالیٰ کی طرف سے مومنوں کے لیے فتح کی بشارت ہے، اور کلام کو ماضی کے صیغے میں اس بات کی یقینی ہونے کو ظاہر کرنے کے لیے لایا گیا ہے۔ کہا گیا: یہ قبیلہ مذحج کی لغت میں ہے (۸)۔ {وَقَدْ أَنزَلْنَا ءَايَتٍ بَيِّنَتٍ} (اور بے شک ہم نے واضح آیات نازل کی ہیں) ان لوگوں کے بارے میں جنہوں نے اللہ اور اس کے رسول کی مخالفت کی ان سے پہلے کے لوگوں میں سے، ان کے ساتھ جو ہم نے کیا اس کے بارے میں۔ {وَلِلْكَفِرِينَ عَذَابٌ مُّهِينٌ} (اور کافروں کے لیے رسوا کن عذاب ہے)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: {يَوْمَ} یہ "عَذَابٌ مُّهِينٌ" کی وجہ سے منصوب ہے یا کسی فعلِ مقدر کی وجہ سے،

جس کی تقدیر یہ ہے: اور اس دن کی عظمت کو یاد کرو (۹)۔ {يَبْعَثُهُمُ اللَّهُ جَمِيعًا} یعنی: مردوں اور عورتوں سب کو وہ ان کی قبروں سے اٹھائے گا...

(۱) تفسیر ابی اللیث ۳/ ۳۳۵۔ (۲) سلف ۱۸/ ۴۷۵۔ (۳) اور اسے ان سے ماوردی نے النکت والعیون ۵/ ۴۸۹ میں نقل کیا ہے۔ (۴) الصحاح (حدد)۔ (۵) النکت والعیون ۵/ ۴۸۹ ابن زید کے قول کے بغیر، اور ابو عبیدہ کا کلام ان کی کتاب مجاز القرآن ۲/ ۲۵۵ میں ہے، اور قتادہ کا قول طبری نے ۲۲/ ۴۶۶ میں نکالا ہے۔ (۶) معانی القرآن ۳/ ۱۳۹ میں۔ (۷) الوسیط ۴/ ۲۶۳۔ (۸) النکت والعیون ۵/ ۴۸۹۔ (۹) الکشاف ۴/ ۷۳۔

Surah Al-Mujadilah: Verses 5 - 7 306

...one state(1) {Then He will inform them} i.e., inform them {of what they did} in the worldly life. {Allah has kept account of it} against them in the records of their deeds, {and they forgot it} themselves until He reminded them of it in their records; so that it may be more conclusive as proof against them. {And Allah is Witness over all things} observant and watching, nothing is hidden from Him.

Allah Almighty's saying: {Have you not seen that Allah knows whatever is in the heavens and whatever is on the earth? There is no secret consultation among three except that He is their fourth, nor among five except that He is their sixth, nor less than that nor more except that He is with them wherever they may be. Then He will inform them of what they did on the Day of Resurrection. Indeed, Allah is Knowing of all things.}

Allah Almighty's saying: {Have you not seen that Allah knows whatever is in the heavens and whatever is on the earth} so no secret or public matter is hidden from Him. {There is no secret consultation} the general reading is with the letter 'ya' (ma yakunu); because of the separator between them. Abu Ja'far bin Al-Qa'qa', Al-A'raj, Abu Haywah, and 'Isa read: "ma takunu" with the letter 'ta'(2); to feminize the verb. And Al-Najwa: means whispering(3), it is a verbal noun (masdar), and a verbal noun can be used as a description; it is said: 'people are najwa', i.e., possessors of secret talk, and from this is Allah Almighty's saying: {And when they were in private consultation}(4) [Al-Isra: 47].

And Allah Almighty's saying: {three} it is in the genitive case (khafd) by adding "Najwa" to it(5). Al-Farra'(6) said: "three" is an adjective for Najwa, so it took the genitive case, and if you wish, you can add "Najwa" to it. If it were in the accusative case (nasb) by assuming a hidden verb, it would be permissible. And it is the reading of Ibn Abi 'Abalah: "three" and "five" in the accusative case as a circumstantial state (hal), by assuming 'they are talking secretly'; because 'najwa' indicates it, as said by Al-Zamakhshari(7). And it is permissible to put "three" in the nominative case (raf') as a substitute (badal) for the position of "Najwa"(8). Then it was said: every secret whisper is najwa. And it was said: Najwa is what happens in seclusion.

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/374. (2) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 153, al-Muhtasib 2/315, and al-Nashr 2/385. (3) Gharib al-Qur'an by Ibn Qutaybah p. 457. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 5/276. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/375. (6) In Ma'ani al-Qur'an

by him 3/140. (7) In al-Kashshaf 4/73, and see al-Bahr al-Muhit 8/235. (8) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/375.

सूरह अल-मुजादिला: आयत ५ - ७ ३०६

...एक स्थिति(१) {फिर वह उन्हें सूचित करेगा} यानी : उन्हें बताएगा {जो उन्होंने किया} दुनिया में {अल्लाह ने उसे गिन रखा है} उनके विरुद्ध उनके कर्मों के अभिलेखों में {और वे उसे भूल गए} वे खुद भी यहाँ तक कि उसने उन्हें उनके अभिलेखों में याद दिलाया; ताकि उनके विरुद्ध प्रमाण अधिक प्रभावी हो। {और अल्लाह हर चीज़ पर गवाह है} जानकार और देखने वाला, उससे कुछ भी छिपा नहीं है।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {क्या तुमने नहीं देखा कि अल्लाह जानता है जो कुछ आसमानों में है और जो कुछ ज़मीन में है? तीन व्यक्तियों की कोई कानाफूसी (गुप्त परामर्श) ऐसी नहीं होती जिसमें वह चौथा न हो, और न ही पाँच की जिसमें वह छठा न हो, और न इससे कम और न इससे अधिक मगर वह उनके साथ होता है जहाँ कहीं भी वे हों। फिर वह उन्हें कयामत के दिन उनके किए हुए कार्यों से सूचित करेगा। निस्संदेह अल्लाह हर चीज़ का ज्ञाता है।}

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {क्या तुमने नहीं देखा कि अल्लाह जानता है जो कुछ आसमानों में है और जो कुछ ज़मीन में है} तो उससे कोई रहस्य या प्रकट बात छिपी नहीं है। {कानाफूसी नहीं होती} आम पाठ 'या' (मा यकूनु) के साथ है; उनके बीच के अंतराल के कारण। और अबू जाफर बिन अल-क़ाक़ा, अल-आरज, अबू हयवाह और ईसा ने पढ़ा: "मा तकूनु" 'ता'(२) के साथ; क्रिया को स्त्रीलिंग बनाने के लिए। और अल-नजवा: कानाफूसी(३) है, और यह एक भाववाचक संज्ञा (मस्दर) है, और भाववाचक संज्ञा का उपयोग विशेषण के रूप में किया जा सकता है, कहा जाता है: 'कौम नजवा', यानी : गुप्त परामर्श करने वाले लोग, और इसी से अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {और जब वे कानाफूसी कर रहे थे}(४) [अल-इसरा: ४७]।

और अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {तीन} इसे "नजवा" के साथ जोड़कर जर (मजरूर) किया गया है(५)। अल-फर्रा(६) ने कहा: "तीन" नजवा के लिए एक विशेषण है इसलिए यह जर की स्थिति में आया, और यदि आप चाहें तो "नजवा" को इसके साथ जोड़ सकते हैं। यदि इसे क्रिया के छिपाव पर नसब (कर्म कारक) में रखा जाए, तो यह जायज़ है। और यह इब्न अबी अबलाह का पाठ है: "तीन" और "पाँच" हाल (अवस्था) के रूप में नसब के साथ, 'वे कानाफूसी कर रहे हैं' के अर्थ में; क्योंकि 'नजवा' इसका संकेत देता है, जैसा कि अल-ज़मखशरी(७) ने कहा है। और "तीन" को "नजवा" के

स्थान से बदल (بدل) के रूप में रफ़ (कर्ता कारक) देना भी जायज़ है(८)। फिर कहा गया: हर कानाफूसी नजवा है। और कहा गया: नजवा वह है जो एकांत में होता है।

---

(१) अल-नहहास द्वारा एराब अल-कुरान ४/३७४। (२) अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ह पृष्ठ १५३, अल-मुहतासिब २/३१५, और अल-नश्र २/३८५। (३) इब्न कुतैबा द्वारा गरीब अल-कुरान पृष्ठ ४५७। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज ५/२७६। (५) अल-नहहास द्वारा एराब अल-कुरान ४/३७५। (६) उनकी किताब मानी अल-कुरान में ३/१४०। (७) अल-कश्शाफ ४/७३ में, और देखें अल-बह्र अल-मुहीत ८/२३५। (८) अल-नहहास द्वारा एराब अल-कुरान ४/३७५।

سورة المجادلہ: آیات ۵ - ۷ ۳۰۶

ایک حالت(۱) ﴿فَيُنَبِّئُهُم﴾ یعنی: وہ انہیں خبر دے گا ﴿بِمَا عَمِلُوا﴾ جو کچھ انہوں نے دنیا میں کیا ﴿أَحْصَىٰهُ اللَّهُ﴾ اللہ نے ان کے خلاف ان کے نامہ اعمال میں اسے محفوظ کر رکھا ہے ﴿وَنَسُوهُ﴾ اور وہ خود اسے بھول گئے یہاں تک کہ اس نے انہیں ان کے نامہ اعمال میں یاد دلایا؛ تاکہ ان کے خلاف حجت (دلیل) زیادہ مؤثر ہو۔ ﴿وَاللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ﴾ اور اللہ ہر چیز پر گواہ ہے، مطلع اور دیکھنے والا، اس پر کوئی چیز چھپی نہیں ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ مَا يَكُونُ مِن نَّجْوَىٰ ثَلَاثَةٍ إِلَّا هُوَ رَابِعُهُمْ وَلَا خَمْسَةٍ إِلَّا هُوَ سَادِسُهُمْ وَلَا أَدْنَىٰ مِن ذَٰلِكَ وَلَا أَكْثَرَ إِلَّا هُوَ مَعَهُمْ أَيْنَ مَا كَانُوا ثُمَّ يُنَبِّئُهُم بِمَا عَمِلُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ ﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ﴾ پس اس پر کوئی راز اور کوئی اعلانیہ بات مخفی نہیں ہے۔ ﴿مَا يَكُونُ مِن نَّجْوَىٰ﴾ عام قراءت 'یاء' کے ساتھ (ما یکون) ہے؛ ان کے درمیان حائل (فاصلے) کی وجہ سے۔ اور ابوجعفر بن القعقاع، الاعرج، ابو حیوہ اور عیسیٰ نے پڑھا: "ما تَكُونُ" 'تاء'(۲) کے ساتھ؛ فعل کی تانیث کے لیے۔ اور النجویٰ: سرگوشی(۳) ہے، اور یہ مصدر ہے، اور مصدر کے ذریعے صفت بیان کی جا سکتی ہے، کہا جاتا ہے: 'قوم نجویٰ' یعنی: سرگوشی کرنے والے لوگ، اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿وَإِذْ هُمْ نَجْوَىٰ﴾(۴) [الاسراء: ۴۷]۔

اور اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ثَلَاثَةٍ﴾ اسے "نجویٰ" کی طرف مضاف کر کے جر (خفض) دیا گیا ہے(۵)۔ الفراء(۶) نے کہا: "ثلاثةٍ" نجویٰ کی صفت ہے اس لیے مجرور ہوئی، اور اگر تم چاہو تو "نجویٰ" کو اس کی طرف مضاف کر سکتے ہو۔ اور اگر فعل کے اضمار (چھپا ہونے) پر نصب دیا جائے تو

جائز ہے۔ اور یہ ابن ابی عبلہ کی قراءت ہے: "ثلاثةً" اور "خمسةً" حال کے طور پر نصب کے ساتھ، 'وہ سرگوشی کر رہے ہیں' کے اضمار پر؛ کیونکہ 'نجویٰ' اس پر دلالت کرتا ہے، یہ زمخشری(۷) نے کہا ہے۔ اور "ثلاثة" کو "نجویٰ" کے محل سے بدل کی بنا پر رفع دینا بھی جائز ہے(۸)۔ پھر کہا گیا: ہر سرگوشی نجویٰ ہے۔ اور کہا گیا: نجویٰ وہ ہے جو تنہائی میں ہو۔

---

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۴/ ۳۷۴۔ (۲) القراءات الشاذة ص ۱۵۳، والمحتسب ۲/ ۳۱۵، والنشر ۲/ ۳۸۵۔ (۳) غريب القرآن لابن قتيبة ص ۴۵۷۔ (۴) المحرر الوجيز ۵/ ۲۷۶۔ (۵) إعراب القرآن للنحاس ۴/ ۳۷۵۔ (۶) ان کی کتاب معاني القرآن ۳/ ۱۴۰ میں۔ (۷) الکشاف ۴/ ۷۳ میں، اور دیکھیے البحر المحیط ۸/ ۲۳۵۔ (۸) إعراب القرآن للنحاس ۴/ ۳۷۵۔

three secretively whispering something to each other; and "sirar" is what occurs between two people (1). "Except He is their fourth" [knowing and hearing their secret conversation; this is indicated by the opening of the verse with 'knowledge' and then its conclusion with 'knowledge'. It was said: 'najwa' (secret conversation) is from 'najwa', which is an elevated part of the earth (2), so two people conversing secretly are alone with their secret, like an elevated area is secluded from what is around it. The meaning is: that God's hearing encompasses all speech, and God has already heard the dispute of the woman whose husband had divorced her by 'zihar']. "Nor fewer than that nor more" [Salam, Ya'qub, Abu al-Aliyah, Nasr, and Isa read it with the nominative case (3) based on the position of 'min najwa' before the entry of 'min' because its estimation is: 'what would be a secret conversation', and 'three' can be nominative based on the position of 'la' with 'adna', just as you say: 'la hawla wala quwwata illa billah', with the fatha on 'hawl' and the nominative on 'quwwa'. It is also possible for both to be nominative as a subject, like your saying: 'la hawlun wala quwwatun illa billah' (4). This was explained in detail in [the commentary on Surah] Al-Baqarah (5)]. Al-Zuhri and Ikrimah read: "akbar" (larger) with the letter 'ba' (6). The general reading is with 'tha' ('akthar' - more) and a fatha on the 'ra' based on its pronunciation, while its grammatical position is genitive. Al-Farra' (7) said regarding His saying: "There is no secret private conversation of three except He is the fourth of them, nor of five except He is the sixth of them": He said: the meaning is not fixed (8), and the specific numbers are not intended; because He, Most High - and He knows best - intended that He is with every number, few or many, knowing what they say secretly and openly, and nothing hidden is concealed from Him. For this reason, He sufficed with mentioning some numbers and not others. And it was said: the meaning is that God is with them through His knowledge wherever they are, without cessation or movement.

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 5 / 490. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 5 / 137. (3) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 153, and al-Nashr 2 / 385. (4) Al-Kashshaf 4 / 74. (5) 4 / 260 - 261. (6) Al-Kashshaf 4 / 74, and al-Bahr al-Muhit 8 / 235. (7) In his 'Ma'ani al-Qur'an' 3 / 140, and what precedes it is also from him. (8) In (Z): implicit (mudmar). In (D): implicit (madmur). And so it is in Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 3 / 140. Perhaps the correct version is what we established from (Q), (Z), and (M). It is said: 'samada samda al-amr' means he intended its purpose and relied on it. Lisan al-Arab (under 'qasad').

सूरा अल-मुजादिला: आयत ७ ३०७

तीन कुछ गुप्त रूप से फुसफुसाते हैं; और 'सिरार' वह है जो दो लोगों के बीच होता है (१)। "पर वह उनका चौथा होता है" [उनकी गुप्त बातचीत को जानते और सुनते हुए; आयत के आरम्भ में 'ज्ञान' और फिर उसके अंत में 'ज्ञान' के उल्लेख से यही संकेत मिलता है। यह भी कहा गया है कि: 'नजवा' (गुप्त बातचीत) 'नजवा' शब्द से निकला है जिसका अर्थ है ज़मीन का एक ऊँचा हिस्सा (२), इसलिए गुप्त रूप से बात करने वाले दो लोग अपने रहस्य के साथ वैसे ही अकेले होते हैं जैसे कोई ऊँची जगह अपने आसपास की चीज़ों से अलग होती है। अर्थ यह है: कि अल्लाह की सुनने की शक्ति सभी बातों को घेरे हुए है, और अल्लाह उस महिला के तर्क को सुन चुका है जिसके पति ने उससे 'ज़िहार' (एक प्रकार का तलाक़) किया था]। "और न इससे कम और न इससे अधिक" [सलाम, याकूब, अबू अल-आलिया, नसर और ईसा ने इसे 'रफ़' (पेश) के साथ पढ़ा है (३) 'मिन नजवा' के स्थान के आधार पर 'मिन' के प्रवेश से पहले क्योंकि इसका अनुमान है: 'जो एक गुप्त बातचीत होती है', और 'सलासातिन' (तीन) 'ला' के साथ 'अदना' के स्थान के आधार पर 'रफ़' में हो सकता है, जैसे आप कहते हैं: 'ला हौला वला कुव्वता इल्ला बिल्लाह', 'हौल' पर फत्हा और 'कुव्वत' पर रफ़ के साथ। यह भी संभव है कि दोनों शुरुआत (मुबतदा) के रूप में रफ़ में हों, जैसे आपका कहना: 'ला हौलुन वला कुव्वतुन इल्ला बिल्लाह' (४)। इसका विस्तृत वर्णन सूरा 'अल-बक़रह' (५) में दिया जा चुका है]। अज़-ज़ुहरी और इकरीमा ने 'बा' अक्षर के साथ "अकबर" (बड़ा) पढ़ा है (६)। और आम पाठ 'सा' ('अकसर' - अधिक) के साथ है और उच्चारण के आधार पर 'रा' पर फत्हा है, जबकि व्याकरण की दृष्टि से इसका स्थान 'जर' (ज़ेर) है। अल-फ़र्रा (७) ने अल्लाह के इस कथन के बारे में कहा: "तीन की कोई गुप्त बातचीत ऐसी नहीं होती जिसमें वह उनका चौथा न हो, और न पाँच की जिसमें वह उनका छठा न हो": उन्होंने कहा: इसका अर्थ सीमित नहीं है (८), और संख्याएँ अभिप्रेत नहीं हैं; क्योंकि अल्लाह - और वह सबसे बेहतर जानता है - का उद्देश्य केवल यह था कि वह हर संख्या के साथ है, चाहे वह कम हो या अधिक, वह जानता है कि वे गुप्त रूप से और खुले तौर पर क्या कहते हैं, और कोई भी छिपी हुई बात उससे छिपी नहीं है। इसी कारण से, उसने कुछ संख्याओं का उल्लेख करने और अन्यों को न करने पर संतोष किया। और यह भी कहा गया है: इसका अर्थ यह है कि अल्लाह जहाँ कहीं भी वे होते हैं, अपने ज्ञान के साथ उनके साथ होता है, बिना हटने या स्थानांतरित होने के।

(१) अल-नुकत व अल-उयून ५ / ४९०। (२) मा'नी अल-कुरान अज़-ज़ज्जाज ५ / १३७। (३) अल-किराआत अल-शाज़ह पृ. १५३, और अल-नश्र २ / ३८५। (४) अल-कशशाफ़ ४ / ७४। (५) ४ / २६० -

२६१। (६) अल-कशशाफ़ ४ / ७४, और अल-बहर अल-मुहीत ८ / २३५। (७) उनकी 'मा'नी अल-कुरान' ३ / १४० में, और इससे पहले का हिस्सा भी उन्हीं का है। (८) (ज़) में: अंतर्निहित (मुदमार)। (द) में: अंतर्निहित (मदमूर)। और अल-फ़र्रा की मा'नी अल-कुरान ३ / १४० में भी ऐसा ही है। शायद सही वही है जो हमने (क़), (ज़) और (म) से प्रमाणित किया है। कहा जाता है: 'समदा समदा अल-अम्र' का अर्थ है उसने उसका उद्देश्य निर्धारित किया और उस पर भरोसा किया। लिसान अल-अरब (क़सद के तहत)।

سورة المجادلہ: آیت ۷ ۳۰۷

تین خفیہ طور پر کسی چیز کے بارے میں سرگوشی کرتے ہیں؛ اور 'سرار' وہ ہے جو دو لوگوں کے درمیان ہو (۱)۔ ﴿إِلَّا هُوَ رَابِعُهُمْ﴾ (مگر وہ ان کا چوتھا ہوتا ہے) ان کی سرگوشی کو جانتا اور سنتا ہے؛ اس پر آیت کا آغاز 'علم' سے ہونا اور پھر اس کا اختتام 'علم' پر ہونا دلالت کرتا ہے۔ اور کہا گیا ہے: 'نجویٰ' (سرگوشی) 'نَجوۃ' سے ہے اور وہ زمین کا بلند حصہ ہوتا ہے (۲)، پس سرگوشی کرنے والے اپنے راز کے ساتھ اس طرح تنہا ہوتے ہیں جیسے زمین کا بلند حصہ اپنے ارد گرد کی چیزوں سے کٹا ہوا ہوتا ہے، اور معنی یہ ہے کہ: اللہ کی سماعت تمام کلام کا احاطہ کیے ہوئے ہے، اور اللہ نے اس عورت کا جھگڑا سن لیا جس کے شوہر نے اس سے ظہار کیا تھا۔ ﴿وَلَا أَدْنَىٰ مِن ذَٰلِكَ وَلَا أَكْثَرَ﴾ (اور نہ اس سے کم اور نہ زیادہ) سلام، یعقوب، ابو العالیہ، نصر اور عیسیٰ نے اسے 'من نجویٰ' کے مقام پر 'من' کے داخل ہونے سے پہلے رفع کے ساتھ پڑھا ہے (۳) کیونکہ اس کا اندازہ یہ ہے: 'ما یکون نجویٰ' (جو سرگوشی ہو)، اور 'ثلاثۃ' کا 'لا' کے مقام پر 'ادنیٰ' کے ساتھ مرفوع ہونا جائز ہے جیسے آپ کا قول ہے: 'لا حول ولا قوۃَ الا باللہ'، 'حول' کے فتحہ اور 'قوۃ' کے رفع کے ساتھ اور یہ بھی جائز ہے کہ دونوں مبتدا ہونے کی وجہ سے مرفوع ہوں، جیسے آپ کا کہنا: 'لا حولٌ ولا قوۃٌ الا باللہ' (۴)۔ سورہ بقرہ (۵) میں اس کی وضاحت مکمل طور پر گزر چکی ہے۔ اور زہری اور عکرمہ نے 'با' کے ساتھ "أکبر" پڑھا ہے (۶)۔ اور عام قرآت 'ثا' (أکثر) اور 'را' کے فتحہ کے ساتھ لفظ کے اعتبار سے ہے جبکہ اس کا مقام جر ہے۔ اور فراء (۷) نے اللہ کے اس قول کے بارے میں کہا: "تین کی کوئی سرگوشی نہیں ہوتی مگر وہ ان کا چوتھا ہوتا ہے اور نہ پانچ کی مگر وہ ان کا چھٹا ہوتا ہے": انہوں نے کہا: معنی محدود نہیں ہے (۸)، اور تعداد مقصود نہیں ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے - اور وہ خوب جانتا ہے - صرف یہ ارادہ کیا

ہے کہ وہ ہر تعداد کے ساتھ ہے، خواہ کم ہو یا زیادہ، وہ جانتا ہے جو کچھ وہ پوشیدہ اور علانیہ کہتے ہیں، اور کوئی چھپی ہوئی بات اس سے مخفی نہیں، پس اسی وجہ سے اس نے بعض اعداد کے ذکر پر اکتفا کیا نہ کہ بعض پر۔ اور کہا گیا ہے: اس کا معنی یہ ہے کہ اللہ اپنے علم کے ساتھ ان کے ساتھ ہے جہاں کہیں وہ ہوں، بغیر زوال یا انتقال کے۔

(١) النکت والعیون ٥ / ٤٩٠۔ (٢) معانی القرآن للزجاج ٥ / ١٣٧۔ (٣) القراءات الشاذة ص ١٥٣، والنشر ٢ / ٣٨٥۔ (٤) الکشاف ٤ / ٧٤۔ (٥) ٤ / ٢٦٠ - ٢٦١۔ (٦) الکشاف ٤ / ٧٤، والبحر المحیط ٨ / ٢٣٥۔ (٧) ان کی معانی القرآن ٣ / ١٤٠ میں، اور اس سے پہلے کا حصہ بھی ان ہی سے ہے۔ (٨) (ظ) میں: مضمر۔ اور (د) میں: مضمور۔ اور فراء کی معانی القرآن ٣ / ١٤٠ میں بھی ایسا ہی ہے۔ اور شاید درست وہی ہے جو ہم نے (ق)، (ز) اور (م) سے ثابت کیا ہے، کہا جاتا ہے: 'صمد صمد الامر': اس نے اس کا قصد کیا اور اس پر اعتماد کیا۔ اللسان (قصد)۔

Surah Al-Mujadila: Verses 7 - 8 308

And this was revealed concerning a group of hypocrites who had done something secretly, so Allah informed [the Prophet] that it is not hidden from Him. This was said by Ibn Abbas (1). Qatada and Mujahid said: It was revealed concerning the Jews. {Then He will inform them of what they did} whether good or bad {on the Day of Resurrection. Indeed, Allah is Knowing of all things}.

The Almighty's saying: {Have you not seen those who were forbidden from secret counsel but then return to what they were forbidden and conspire in sin and aggression and disobedience to the Messenger? And when they come to you, they greet you with that [greeting] with which Allah does not greet you and say within themselves, "Why does Allah not punish us for what we say?" Sufficient for them is Hell, which they will [enter to] burn, and wretched is the destination (8)}

There are three issues in this: First: The Almighty's saying: {Have you not seen those who were forbidden from secret counsel}. It was said: This is concerning the Jews and the hypocrites, according to what we have previously mentioned. And it was said: [it refers to] the Muslims (2). Ibn Abbas said: It was revealed concerning the Jews and the hypocrites; they used to hold secret counsels among themselves, look at the believers, and wink at each other. The believers would then say: Perhaps news has reached them about our brothers and relatives among the Muhajirun and Ansar of a killing, a calamity, or a defeat, and that would grieve them. Their complaints to the Prophet (peace be upon him) increased, so he forbade them from secret counsel, but they did not desist, so it was revealed (3). Muqatil said: There was a truce between the Prophet (peace be upon him) and the Jews. When a man from among the believers passed by them, they would hold secret counsels among themselves until the believer would think ill [of what was being said] and deviate from his path. So the Messenger of Allah (peace be upon him) forbade them (4), but they did not desist, so it was revealed. Abd al-Rahman bin Zayd bin Aslam said: A man would come to the Prophet (peace be upon him) to ask him for a need and whisper to him. At that time, there was war on the land, so they [the people] would imagine that he was whispering about war, a trial, or an important matter, and they would be alarmed by that, so it was revealed (5).

(1) Tafsir al-Razi 29/265 similar to it. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/490. (3) Asbab al-Nuzul by al-Wahidi p. 436, and Tafsir al-Baghawi 4/308. (4) In the manuscript copies: "Allah forbade them," and what is established is from (M), and Tafsir Ibn Abi Hatim 10/3343

(18842), and Zad al-Masir 8/188 - 189. (5) Narrated by al-Tabari 22/474 - 475 similar to it.

सूरह अल-मुजादिला: आयत 7 - 8 308

और यह उन मुनाफ़िक़ों (कपटी लोगों) के एक समूह के बारे में नाज़िल हुआ जिन्होंने गुपचुप तरीके से कुछ किया था, तो अल्लाह ने सूचित किया कि यह उससे छुपा नहीं है। यह इब्न अब्बास (1) द्वारा कहा गया था। क़तादा और मुजाहिद ने कहा: यह यहूदियों के बारे में नाज़िल हुआ। {फिर वह उन्हें उनके किए हुए कार्यों के बारे में सूचित करेगा} चाहे वह अच्छा हो या बुरा {क़ियामत के दिन। निःसंदेह, अल्लाह हर चीज़ का ज्ञाता है}।

अल्लाह तआला का फरमान है: {क्या आपने उन लोगों को नहीं देखा जिन्हें कानाफूसी (गुप्त मंत्रणा) से मना किया गया था, फिर वे वही करने लगे जिससे उन्हें मना किया गया था, और वे गुनाह, ज़्यादती और रसुल की नाफरमानी के बारे में कानाफूसी करते हैं? और जब वे आपके पास आते हैं, तो वे आपको ऐसे शब्द से सलाम करते हैं जिससे अल्लाह ने आपको सलाम नहीं किया, और अपने मन में कहते हैं, "अल्लाह हमें उस पर सज़ा क्यों नहीं देता जो हम कहते हैं?" उनके लिए जहन्नुम ही काफी है जिसमें वे झुलसेंगे, और वह कितना बुरा ठिकाना है (8)}

इसमें तीन मसले (मुद्दे) हैं: पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {क्या आपने उन लोगों को नहीं देखा जिन्हें कानाफूसी से मना किया गया था}। कहा गया है: यह यहूदियों और मुनाफ़िक़ों के बारे में है, जैसा कि हमने पहले उल्लेख किया है। और कहा गया है: [यह] मुसलमानों के बारे में है (2)। इब्न अब्बास ने कहा: यह यहूदियों और मुनाफ़िक़ों के बारे में नाज़िल हुआ; वे आपस में कानाफूसी किया करते थे, मोमिनों (ईमान वालों) को देखते थे और एक-दूसरे को आंखों से इशारा करते थे। तो मोमिन कहते थे: शायद उन्हें मुहाजिरों और अंसार में से हमारे भाइयों और रिश्तेदारों के बारे में किसी हत्या, विपत्ति या हार की खबर मिली है, और इससे वे दुखी होते थे। रसूलुल्लाह ﷺ के पास उनकी शिकायतें बढ़ गईं, तो आपने उन्हें कानाफूसी से मना कर दिया, लेकिन वे बाज़ नहीं आए, तो यह आयत नाज़िल हुई (3)। मुक़ातिल ने कहा: नबी ﷺ और यहूदियों के बीच एक समझौता था। जब कोई मोमिन व्यक्ति उनके पास से गुज़रता, तो वे आपस में कानाफूसी करने लगते यहाँ तक कि मोमिन को बुरा ख्याल आने लगता और वह अपना रास्ता बदल लेता। तो रसूलुल्लाह ﷺ ने उन्हें मना किया (4) लेकिन वे बाज़ नहीं आए, तो यह आयत नाज़िल हुई। अब्दुर रहमान बिन ज़ैद बिन असलम ने कहा: कोई आदमी नबी ﷺ के पास अपनी ज़रूरत लेकर आता और आपसे कानाफूसी करता। उस समय ज़मीन पर युद्ध की स्थिति थी, तो वे [लोग] गुमान करते कि वह युद्ध, किसी मुसीबत या किसी

महत्वपूर्ण मामले के बारे में कानाफूसी कर रहा है, और वे इससे घबरा जाते, तो यह आयत नाज़िल हुई (5)।

(1) तफ़सीर अल-राज़ी 29/265 इसी तरह। (2) अल-नुक़्त वल-उयून 5/490। (3) अल-वाहिदी द्वारा अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. 436, और तफ़सीर अल-बग़वी 4/308। (4) हस्तलिखित प्रतियों में: "अल्लाह ने उन्हें मना किया," और (M) से जो प्रमाणित है, और तफ़सीर इब्न अबी हातिम 10/3343 (18842), और ज़ाद अल-मसीर 8/188 - 189। (5) इसे अल-तबरी 22/474 - 475 द्वारा इसी तरह उद्धृत किया गया है।

سورة المجادلہ: آیات ۷ - ۸ ۳۰۸

اور یہ منافقوں کی ایک ایسی قوم کے بارے میں نازل ہوا جنہوں نے چھپ کر کوئی کام کیا تھا، تو اللہ نے بتا دیا کہ وہ اس پر پوشیدہ نہیں ہے، یہ قول ابن عباس (۱) کا ہے۔ اور قتادہ و مجاہد نے کہا: یہ یہودیوں کے بارے میں نازل ہوئی۔ ﴿پھر وہ انہیں ان کے اعمال کے بارے میں بتائے گا﴾ بھلے ہوں یا برے ﴿قیامت کے دن، بے شک اللہ ہر چیز کا جاننے والا ہے﴾۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿کیا آپ نے ان لوگوں کو نہیں دیکھا جنہیں سرگوشی سے منع کیا گیا تھا پھر وہ اسی کام کی طرف لوٹتے ہیں جس سے انہیں منع کیا گیا تھا اور وہ گناہ، زیادتی اور رسول کی نافرمانی کی سرگوشیاں کرتے ہیں؟ اور جب وہ آپ کے پاس آتے ہیں تو آپ کو ان الفاظ میں سلام کرتے ہیں جن سے اللہ نے آپ کو سلام نہیں کیا اور اپنے دلوں میں کہتے ہیں کہ اللہ ہمیں اس پر سزا کیوں نہیں دیتا جو ہم کہتے ہیں؟ ان کے لیے جہنم کافی ہے جس میں وہ داخل ہوں گے، سو وہ بہت برا ٹھکانا ہے (۸)﴾

اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿کیا آپ نے ان لوگوں کو نہیں دیکھا جنہیں سرگوشی سے منع کیا گیا تھا﴾۔ کہا گیا ہے: یہ یہودیوں اور منافقوں کے بارے میں ہے جیسا کہ ہم پہلے ذکر کر چکے ہیں۔ اور کہا گیا ہے: [یہ] مسلمانوں کے بارے میں ہے (۲)۔ ابن عباس نے فرمایا: یہ یہودیوں اور منافقوں کے بارے میں نازل ہوئی؛ وہ آپس میں سرگوشیاں کیا کرتے تھے، اور مسلمانوں کی طرف دیکھتے اور آنکھوں سے اشارے کرتے تھے، تو مسلمان کہتے: شاید انہیں مہاجرین اور انصار میں سے ہمارے بھائیوں اور رشتہ داروں کے بارے میں کسی قتل، مصیبت یا شکست کی خبر پہنچی ہے، اور اس سے وہ غمزدہ ہوتے، تو نبی ﷺ سے ان کی شکایتیں بڑھ گئیں، چنانچہ آپ نے انہیں سرگوشی سے منع فرما دیا، مگر وہ باز نہ آئے، تو یہ آیت نازل ہوئی (۳)۔

مقاتل نے کہا: نبی ﷺ اور یہودیوں کے درمیان صلح کا معاہدہ تھا، چنانچہ جب مسلمانوں میں سے کوئی شخص ان کے پاس سے گزرتا تو وہ آپس میں سرگوشیاں کرتے یہاں تک کہ مسلمان برا گمان کرنے لگتا اور اپنا راستہ بدل لیتا، تو رسول اللہ ﷺ نے انہیں منع فرمایا (۴) مگر وہ باز نہ آئے، تو یہ آیت نازل ہوئی۔ عبد الرحمن بن زید بن اسلم نے کہا: کوئی آدمی نبی ﷺ کے پاس اپنی ضرورت لے کر آتا اور آپ سے سرگوشی کرتا، اور ان دنوں زمین پر جنگ کی کیفیت تھی، تو وہ [لوگ] گمان کرتے کہ وہ جنگ، یا کسی مصیبت، یا کسی اہم معاملے میں سرگوشی کر رہا ہے، اور وہ اس سے گھبرا جاتے، تو یہ آیت نازل ہوئی (۵)۔

(۱) تفسیر الرازی ۲۹/۲۶۵ اسی کی مانند۔ (۲) النکت والعیون ۵/۴۹۰۔ (۳) اسباب النزول للواحدی ص ۴۳۶، اور تفسیر البغوی ۴/۳۰۸۔ (۴) قلمی نسخوں میں ہے: "تو اللہ نے انہیں منع فرمایا،" اور جو (م) سے ثابت ہے، اور تفسیر ابن ابی حاتم ۱۰/۳۳۴۳ (۱۸۸۴۲)، اور زاد المسیر ۸/۱۸۸ - ۱۸۹۔ (۵) اسے طبری نے ۲۲/۴۷۴ - ۴۷۵ میں اسی طرح روایت کیا ہے۔

Surah Al-Mujadilah: Verse 8 309 Second: Abu Sa'id al-Khudri reported: One night we were talking when the Messenger of Allah (peace be upon him) came out to us and said: "What is this secret talk? Were you not forbidden from secret talk?" We said: "We repent to Allah, O Messenger of Allah; we were mentioning the Messiah - meaning the Dajjal - out of fear of him." He said: "Shall I not tell you of what I fear for you more than him?" We said: "Yes, O Messenger of Allah." He said: "Hidden Shirk (associating partners with Allah), which is when a man stands up to pray because he sees someone else watching him." Mentioned by al-Mawardi (1). Hamzah, Khalaf, and Ruways from Ya'qub recited: "Wayantajuna" (2) on the pattern of yafta'ilun, which is the recitation of Abdullah and his companions (3). The rest recited: "Wayatanajawna" on the pattern of yatafa'alun, and this was chosen by Abu 'Ubayd and Abu Hatim because of Allah's saying: "Idha tanajaytum" and "tanajaw". Al-Nahhas said: Sibawayh narrated that tafa'alu and ifta'alu come with the same meaning, like takhasamu and ikhtasamu, and taqatalu and iqtatalu. Accordingly, "yatanajawna" and "yantajuna" are the same (4). The meaning of {by sin and aggression} is: lies and injustice. {and disobedience to the Messenger} means: opposing him. Al-Dahhak, Mujahid, and Humayd recited: "Ma'siyat al-Rasul" (5) in the plural. Third: Allah's saying: {And when they come to you, they greet you with a greeting that Allah does not greet you with}. There is no disagreement among the narrators that it refers to the Jews. They used to come to the Prophet (peace be upon him) and say: "As-Saam 'alayka" (Death be upon you). They intended peace outwardly, while meaning death inwardly. So the Prophet (peace be upon him) would say: "'Alaykum" (Upon you) in one narration, and in another: "Wa 'alaykum" (And upon you) (6). Ibn al-Arabi said (7): It is problematic. And they would say: If he were... (1) In al-Nukat wa al-'Uyun 5/490-491. The Hadith was recorded by Ahmad (11252) and Ibn Majah (4204). Al-Busiri said in al-Zawa'id 2/237: Its chain of narration is good. End. In sources, it appears as "Al-Masih" instead of "Al-Masikh". (2) Al-Sab'ah p. 628, al-Taysir p. 209, and al-Nashr 2/385. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/376. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 5/276. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 5/277, and al-Bahr al-Muhit 8/236. (6) Their citation will follow soon. (7) In Ahkam al-Qur'an 4/1746-1747, and what precedes it as well.

सूरा अल-मुजादिला: आयत 8 309 दूसरा: अबू सईद अल-खुदरा ने रिवायत किया कि: हम एक रात बात कर रहे थे, जब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) हमारे पास आए और कहा: "यह कानाफूसी कैसी है? क्या तुम्हें कानाफूसी से मना नहीं किया गया था?" हमने कहा: "हम अल्लाह से तौबा करते हैं, ऐ अल्लाह के रसूल; हम मसीह - यानी दज्जाल - का ज़िक्र कर रहे थे, उससे डरते हुए।" उन्होंने कहा: "क्या मैं तुम्हें वह न बताऊं जिससे मैं तुम्हारे लिए उससे भी ज़्यादा डरता हूँ?" हमने कहा: "हाँ, ऐ अल्लाह के रसूल।" उन्होंने कहा: "छिपा हुआ शिर्क(अल्लाह के साथ किसी को शरीक करना), वह यह है कि एक आदमी इसलिए नमाज़ के लिए खड़ा हो क्योंकि वह देखता है कि कोई उसे देख रहा है।" इसे अल-मावर्दी (1) ने ज़िक्र किया है। हमज़ा, खलफ़ और वैंस ने याकूब से रिवायत करते हुए "वयंतजून" (2) पढ़ा, जो 'यफ़तअलून' के वज़न पर है, और यह अब्दुल्ला और उनके साथियों (3) की क़िरअत है। बाक़ी लोगों ने "व्यतनाजौन" पढ़ा, जो 'यतफ़ाअलून' के वज़न पर है, और इसे अबू उबैद और अबू हातिम ने चुना है; क्योंकि अल्लाह का फरमान है: "इज़ा तनाजयतुम" और "तनाजौ"। अल-नहहास ने कहा: सिबावेह ने ज़िक्र किया है कि 'तफ़ाअलू' और 'इफ़्तअलू' एक ही अर्थ में आते हैं, जैसे 'तखासमू' और 'इख्तासमू', और 'तक़ातलू' और 'इक्तांतलू'। इस आधार पर "व्यतनाजौन" और "वयंतजून" एक ही हैं (4)। {गुनाह और ज़्यादती के साथ} का अर्थ है: झूठ और ज़ुल्म। {और रसूल की नाफरमानी} का अर्थ है: उनका विरोध करना। अल-दह्हाक, मुजाहिद और हुमैद ने "म'सियात अल-रसूल" (5) जमा (बहुवचन) में पढ़ा है। तीसरा: अल्लाह का फरमान: {और जब वे तुम्हारे पास आते हैं, तो वे तुम्हें उस तरह से सलाम करते हैं जिस तरह से अल्लाह ने तुम्हें सलाम नहीं किया}। रावियों के बीच इस बात पर कोई मतभेद नहीं है कि इसका मतलब यहूदी हैं। वे नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के पास आते थे और कहते थे: "अस-साम अलैका" (तुम पर मौत हो)। वे ज़ाहिरी तौर पर सलाम करना चाहते थे, जबकि अंदरूनी तौर पर उनका मतलब मौत था। तो नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) फ़रमाते थे: "अलैकुम" (तुम पर भी) एक रिवायत में, और दूसरी रिवायत में: "व अलैकुम" (और तुम पर भी) (6)। इब्न अल-अरबी (7) ने कहा: यह पेचीदा है। और वे कहते थे: यदि वह... (1) अल-नुकात व अल-उयून 5/490-491 में। हदीस अहमद (11252) और इब्न माजह (4204) द्वारा दर्ज की गई है। अल-बुसीरी ने अल-ज़वाइद 2/237 में कहा: इसकी सनद (सूत्र) हसन है। समाप्त। स्रोतों में "अल-मसीह" आया है, "अल-मसीख" के बजाय। (2) अल-सबआ पृ. 628, अल-तयसीर पृ. 209, और अल-नश्र 2/385। (3) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 4/376। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/276। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़

5/277, और अल-बहर अल-मुहीत 8/236। (6) इनका उल्लेख जल्द ही आएगा। (7) उनकी किताब अहकाम अल-कुरान 4/1746-1747 में, और उससे पहले भी।

سورة المجادلہ: آیت ۸ ۳۰۹ دوسرا: ابو سعید الخدری نے روایت کیا، انہوں نے کہا: ہم ایک رات باتیں کر رہے تھے کہ رسول اللہ ﷺ ہمارے پاس تشریف لائے اور فرمایا: «یہ کیسی سرگوشی ہے؟ کیا تمہیں سرگوشی سے منع نہیں کیا گیا تھا؟» ہم نے کہا: اے اللہ کے رسول، ہم اللہ سے توبہ کرتے ہیں؛ ہم مسیح - یعنی دجال - کا ذکر کر رہے تھے، اس کے ڈر سے۔ آپ ﷺ نے فرمایا: «کیا میں تمہیں وہ بات نہ بتاؤں جس کا مجھے تمہارے حق میں اس (دجال) سے بھی زیادہ خوف ہے؟» ہم نے کہا: کیوں نہیں اے اللہ کے رسول! آپ ﷺ نے فرمایا: «شرکِ خفی (پوشیدہ شرک) کہ ایک آدمی نماز کے لیے کھڑا ہو اور وہ کسی دوسرے آدمی کی وجہ سے اپنی نماز سنوار کر پڑھے (تاکہ وہ اسے دیکھے)» اسے ماوردی نے ذکر کیا ہے (۱)۔ حمزہ، خلف اور رویس نے یعقوب سے «وَيَتْنَجُونَ» (۲) پڑھا ہے جو 'یفتعلون' کے وزن پر ہے، اور یہ عبداللہ بن مسعود اور ان کے اصحاب (۳) کی قرات ہے۔ باقی قراء نے «وَيَتَنَاجَوْنَ» پڑھا ہے جو 'یتفاعلون' کے وزن پر ہے، اور اسے ابو عبید اور ابو حاتم نے اختیار کیا ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: «إِذَا تَنَاجَيْتُمْ» اور «تَنَاجَوْا»۔ النحاس کہتے ہیں: سیبویہ نے ذکر کیا ہے کہ 'تفاعلوا' اور 'افتعلوا' ایک ہی معنی میں آتے ہیں، جیسے 'تخاصموا' اور 'اختصموا'، اور 'تقاتلوا' اور 'اقتتلوا'۔ اس لحاظ سے «يَتَنَاجَوْنَ» اور «يَتْنَجُونَ» ایک ہی ہیں (۴)۔ اور ﴿بِالْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ﴾ کا معنی ہے: جھوٹ اور ظلم۔ ﴿وَمَعْصِيَتِ الرَّسُولِ﴾ یعنی: آپ کی مخالفت کرنا۔ ضحاک، مجاہد اور حمید نے «وَمَعْصِيَاتِ الرَّسُولِ» (۵) جمع کے ساتھ پڑھا ہے۔ تیسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَإِذَا جَاءُوكَ حَيَّوْكَ بِمَا لَمْ يُحَيِّكَ بِهِ اللَّهُ﴾ ناقلین کے درمیان اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ اس سے مراد یہودی ہیں، وہ نبی ﷺ کے پاس آتے اور کہتے: "السام علیک" (تم پر موت ہو)۔ وہ بظاہر سلام کرنا چاہتے تھے جبکہ باطنی طور پر ان کی مراد موت ہوتی تھی۔ تو نبی ﷺ جواب میں فرماتے: «علیکم» (تم پر بھی) ایک روایت میں، اور دوسری روایت میں فرمایا: «وعلیکم» (۶)۔ ابن العربی (۷) نے کہا: یہ بات مشکل (پیچیدہ) ہے۔ اور وہ

کہتے تھے: اگر وہ... (۱) النکت والعیون ۵/۴۹۰ - ۴۹۱ میں، اور حدیث کو احمد (۱۱۲۵۲) اور ابن ماجہ (۴۲۰۴) نے روایت کیا ہے۔ بوصیری نے الزوائد ۲/ ۲۳۷ میں کہا: اس کی سند حسن ہے۔ ختم۔ اور مصادر میں "المسیح" وارد ہوا ہے، "المسیخ" کی بجائے۔ (۲) السبعۃ ص ۶۲۸، والتیسیر ص ۲۰۹، والنشر ۲/ ۳۸۵۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۴/ ۳۷۶۔ (۴) المحرر الوجیز ۵/ ۲۷۶۔ (۵) المحرر الوجیز ۵/ ۲۷۷، والبحر المحیط ۸/ ۲۳۶۔ (۶) ان کی تخریج عنقریب آئے گی۔ (۷) احکام القرآن ۴/ ۱۷۴۶ - ۱۷۴۷ میں، اور اس سے پہلے بھی۔

... Muhammad as a prophet when we were granted respite by Allah for reviling and belittling him. They were ignorant of the fact that the Creator, Exalted is He, is Forbearing and does not hasten to punish those who revile Him, so how much more so for those who revile His Prophet? It has been established that the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: "None is more patient against harm than Allah; they claim He has a female companion and a son, yet He grants them health and provides for them."(1) So Allah the Exalted revealed this; as a disclosure of their secrets, an exposure of their hidden thoughts, and a miracle for His Messenger (peace and blessings of Allah be upon him).

It has been established from Qatadah, from Anas: that a Jew came to the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) and his companions and said: "As-Samu Alaykum" (Death be upon you). The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) replied and said: "Do you know what he said?" They said: Allah and His Messenger know best. He said: "He said such-and-such, bring him back to me." They brought him back, and he asked: "Did you say: As-Samu Alaykum?" He replied: Yes. At that, the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: "When the people of the Book greet you, say: 'And upon you what you said'." Then Allah the Exalted revealed: {And when they come to you, they greet you with a greeting wherewith Allah greets you not}(2). I say: At-Tirmidhi recorded it and said: This is a Hasan Sahih Hadith.

It was established from Aisha that she said: Some Jews came to the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) and said: "As-Samu Alayka, O Abul-Qasim." I said: "As-Samu Alaykum, and may Allah do such and such to you." He (peace be upon him) said: "Gently, O Aisha! For Allah does not like coarseness or foul language." I said: "O Messenger of Allah, do you not see what they are saying?!" He said: "Do you not see that I return to them what they say? I say: 'Wa Alaykum' (And upon you)." Then this verse was revealed: {with a greeting wherewith Allah greets you not}, meaning: Allah greeted you with peace, while they say: "As-Samu Alaykum" (Death be upon you). "As-Sam" means death(3). Al-Bukhari and Muslim recorded it with this meaning(4).

And in the "Two Sahihs" from the hadith of Anas bin Malik (may Allah be pleased with him) who said: The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: "When [the people of the Book] greet..."

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/1746 and thereafter from it as well, and we did not find the hadith with anyone else. (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/1746 - 1747, and the hadith was recorded by At-Tirmidhi (3301), and Al-Wahidi in Asbab al-Nuzul p. 436 - 437. (3) Al-Wasit 4/264. (4) Al-Bukhari (6256), and Muslim (2165), and the hadith in its wording is in At-Tabari 22/470 - 471, and through him Al-Wahidi in Asbab al-Nuzul p. 436.

पृष्ठ ३१० सूरह अल-मुजादिला: आयत ८

...मुहम्मद को नबी के रूप में, जब अल्लाह ने हमें उन्हें बुरा-भला कहने और उनका अनादर करने के कारण मोहलत दी। वे इस बात से अनभिज्ञ थे कि सृष्टिकर्ता, जो अत्यंत उच्च है, सहनशील है और उन्हें दंड देने में जल्दबाजी नहीं करता जो उसे बुरा-भला कहते हैं, तो फिर उनके लिए क्या ही कहना जो उसके नबी को बुरा-भला कहते हैं? यह प्रमाणित है कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "अल्लाह से बढ़कर कोई भी कष्ट पर सब्र करने वाला नहीं है; वे उसके लिए पत्नी और संतान का दावा करते हैं, फिर भी वह उन्हें स्वास्थ्य प्रदान करता है और उन्हें जीविका देता है।" (१) अतः अल्लाह तआला ने इसे उनके रहस्यों को उजागर करने, उनके अंतर्मन को प्रकट करने और अपने रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के लिए एक चमत्कार के रूप में अवतरित किया।

क़तादाह से, अनस के माध्यम से यह प्रमाणित है: कि एक यहूदी रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) और उनके साथियों के पास आया और कहा: "अस-सामु अलैकुम" (तुम्हें मृत्यु आए)। नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उत्तर दिया और कहा: "क्या तुम जानते हो कि इसने क्या कहा?" उन्होंने कहा: अल्लाह और उसका रसूल बेहतर जानते हैं। उन्होंने कहा: "इसने ऐसा-वैसा कहा, इसे मेरे पास वापस लाओ।" वे उसे वापस ले आए, तो आपने पूछा: "क्या तुमने कहा: अस-सामु अलैकुम?" उसने कहा: हाँ। तब नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "जब अहल-ए-किताब (किताब वाले) तुम्हें सलाम करें, तो कहो: 'और तुम पर भी वही जो तुमने कहा'।" तब अल्लाह तआला ने अवतरित किया: {और जब वे तुम्हारे पास आते हैं, तो वे तुम्हें उस तरह सलाम करते हैं जिस तरह अल्लाह ने तुम्हें सलाम नहीं किया} (२)। मैं कहता हूँ: इसे तिर्मिज़ी ने उद्धृत किया है और कहा है: यह हदीस हसन सहीह है।

आयशा से प्रमाणित है कि उन्होंने कहा: यहूदियों के कुछ लोग नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास आए और बोले: "अस-सामु अलैका या अबुल-क़ासिम" (ऐ अबुल-क़ासिम, आप पर मृत्यु आए)। मैंने कहा: "अस-सामु अलैकुम, और अल्लाह तुम्हारे साथ ऐसा और वैसा करे।" उन्होंने (अलैहिस्सलाम) फरमाया: "रुको ऐ आयशा! अल्लाह अभद्र व्यवहार और अपशब्दों को पसंद नहीं करता।" मैंने कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, क्या आपने नहीं देखा कि वे क्या कह रहे हैं?!" उन्होंने फरमाया: "क्या तुमने नहीं देखा कि मैं उन्हें वही लौटा देता हूँ जो वे कहते हैं? मैं कहता हूँ: 'व अलैकुम' (और तुम पर भी)।" फिर यह आयत अवतरित हुई: {उस तरह से जिससे अल्लाह ने तुम्हें सलाम नहीं किया}, अर्थात: अल्लाह ने तुम्हें शांति (सलाम) के साथ सलाम किया, जबकि वे कहते हैं:

"अस-सामु अलैकुम"। और 'साम' का अर्थ मृत्यु है (३)। बुखारी और मुस्लिम ने इसे इसी अर्थ के साथ उद्धृत किया है (४)।

और "सहीहैन" (बुखारी व मुस्लिम) में अनस बिन मलिक (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से है कि उन्होंने कहा: नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "जब [अहल-ए-किताब] सलाम करें..."

(१) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरआन ४/१७४६ और उसके बाद भी, और हमें यह हदीस किसी और के पास नहीं मिली। (२) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरआन ४/१७४६ - १७४७, और हदीस को तिर्मिज़ी (३३०१) ने और अल-वाहिदी ने अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. ४३६ - ४३७ में उद्धृत किया है। (३) अल-वसीत ४/२६४। (४) बुखारी (६२५६), और मुस्लिम (२१६५), और हदीस अपने शब्दों में तबरी ४७०/२२ - ४७१ में है, और उनके माध्यम से अल-वाहिदी ने अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. ४३६ में दी है।

صفحہ ۳۱۰ سورۃ المجادلہ: آیت ۸

... محمد (ﷺ) کو بطورِ نبی جب اللہ نے ہمیں ان کو سب و شتم کرنے اور ان کی تحقیر کرنے کی وجہ سے مہلت دی۔ وہ اس بات سے جاہل تھے کہ باری تعالیٰ حلیم (بردبار) ہے، وہ اسے برا بھلا کہنے والے کو سزا دینے میں جلدی نہیں کرتا، تو اس کے لیے کیا ہی کہنا جو اس کے نبی کو برا بھلا کہے۔ اور یہ ثابت ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: «اللہ سے بڑھ کر اذیت پر صبر کرنے والا کوئی نہیں ہے؛ وہ اس کے لیے بیوی اور اولاد کا دعویٰ کرتے ہیں، اور وہ انہیں عافیت دیتا ہے اور رزق فراہم کرتا ہے»(۱)۔ پس اللہ تعالیٰ نے یہ (آیت) ان کے بھیدوں کو کھولنے، ان کے باطن کو رسوا کرنے اور اپنے رسول ﷺ کے لیے ایک معجزہ کے طور پر نازل فرمائی۔

اور قتادہ سے مروی ہے، وہ انس سے روایت کرتے ہیں: کہ ایک یہودی رسول اللہ ﷺ اور آپ کے صحابہ کے پاس آیا اور کہا: السام علیکم (تم پر موت ہو)۔ تو نبی ﷺ نے اسے جواب دیا اور فرمایا: «کیا تم جانتے ہو اس نے کیا کہا؟» انہوں نے کہا: اللہ اور اس کا رسول بہتر جانتے ہیں۔ فرمایا: «اس نے ایسا ایسا کہا، اسے میرے پاس واپس لاؤ»، تو وہ اسے واپس لائے، آپ نے پوچھا: «کیا تم نے کہا: السام علیکم؟» اس نے کہا: جی ہاں۔ تب نبی ﷺ نے فرمایا: «جب اہل کتاب تمہیں سلام کریں تو کہو: تم پر بھی وہی جو تم نے کہا» تو اللہ تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرمائی: ﴿وَإِذَا جَاءُوكَ حَيَّوْكَ بِمَا لَمْ يُحَيِّكَ بِهِ اللَّهُ﴾(۲)۔ میں کہتا ہوں: اسے ترمذی نے نکالا ہے اور کہا ہے: یہ حدیث حسن صحیح ہے۔

اور حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے ثابت ہے کہ انہوں نے کہا: یہودیوں میں سے کچھ لوگ نبی ﷺ کے پاس آئے اور کہا: اے ابوالقاسم! آپ پر موت ہو۔ تو میں نے کہا: تم پر موت ہو، اور اللہ تمہارے ساتھ ایسا ویسا کرے۔ تو آپ علیہ السلام نے فرمایا: «ٹھہرو اے عائشہ! اللہ تعالیٰ بدکلامی

اور فحش گوئی کو پسند نہیں فرماتا» تو میں نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول! کیا آپ نے نہیں دیکھا جو وہ کہہ رہے ہیں؟! تو آپ نے فرمایا: «کیا تم نے نہیں دیکھا کہ میں ان کی بات ان پر لوٹا دیتا ہوں، میں کہتا ہوں: وعلیکم (اور تم پر بھی)»۔ پس یہ آیت نازل ہوئی: ﴿بِمَا لَمْ يُحَيِّكَ بِهِ اللهُ﴾ یعنی: اللہ نے تمہیں سلامتی کے ساتھ سلام کیا ہے، جبکہ وہ کہتے ہیں: السام علیکم۔ اور 'سام' کا مطلب موت ہے(۳)۔ اسے بخاری اور مسلم نے اس کے ہم معنی الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے(۴)۔

اور «صحیحین» میں حضرت انس بن مالک رضی اللہ عنہ کی حدیث سے مروی ہے، انہوں نے کہا: نبی ﷺ نے فرمایا: «جب [اہل کتاب] سلام کریں...»

(۱) احکام القرآن لابن العربی ۱۷۴۶/۴ اور اس کے بعد بھی، اور ہمیں یہ حدیث کسی اور کے پاس نہیں ملی۔ (۲) احکام القرآن لابن العربی ۱۷۴۶/۴ - ۱۷۴۷، اور حدیث کو ترمذی (۳۳۰۱) نے، اور واحدی نے اسباب النزول ص ۴۳۶ - ۴۳۷ میں نکالا ہے۔ (۳) الوسیط ۲۶۴/۴۔ (۴) بخاری (۶۲۵۶)، اور مسلم (۲۱۶۵)، اور حدیث اپنے الفاظ کے ساتھ طبری ۴۷۰/۲۲ - ۴۷۱ میں ہے، اور ان کے واسطے سے واحدی نے اسباب النزول ص ۴۳۶ میں دی ہے۔

Surah Al-Mujadila: Verse 8 / 311

...upon you, O People of the Book, then say: 'And upon you' (Wa-'alaykum). This is how the narration goes: 'And upon you'(1) with the 'waw' (and). Scholars have commented on this; because the conjunction 'waw' implies partnership, it would necessitate that we enter with them into what they prayed against us for, whether it be death or weariness of our religion, which is boredom(2). It is said: 'sa'ima yas'amu sa'amatan wa sa'man' (to get bored/weary). Some said: the 'waw' is additional, as it was added in the poet's saying: 'When we crossed the yard of the neighborhood AND he turned away'(3) Meaning: When we crossed, he turned away, so the 'waw' was added. Others said: it is for inception (isti'naf), as if he said: 'And death be upon you.' Others said: it follows its usual rule of conjunction and does not harm us; because our prayer against them is answered, but theirs against us is not, as the Prophet ﷺ said. [Abu] Az-Zubayr narrated that he heard Jabir bin Abdullah say: Some Jews greeted the Messenger of Allah ﷺ, saying: 'As-Saamu 'alayka' (Death be upon you), O Abu Al-Qasim. He replied: 'And upon you.' Aisha said and was angry: Didn't you hear what they said? He said: 'Yes, I heard and responded to them, and indeed we are answered against them, and they are not answered against us.' Related by Muslim(4). The narration with the 'waw' has a better meaning, and its inclusion is a more authentic and famous narration(5).

There has been disagreement regarding returning greetings to the People of the Dhimma (protected non-Muslims), whether it is obligatory like returning greetings to Muslims. This was the view of Ibn Abbas, al-Sha'bi, and Qatada, due to the command for that. Malik, in what Ashhab and Ibn Wahb narrated from him, went towards the view that it is not obligatory; if you respond, then say: 'Alayka' (Upon you). And he [the author] chose...

---

(1) Al-Bukhari (6258), Muslim (2163): (7), and it is with Ahmad (11948). The narration: 'Alaykum' (Upon you) without the 'waw' is in Muslim (2165): (...) from Aisha (may Allah be pleased with her). (2) This is the interpretation of Qatada, as in Al-Mufhim 5/490, and previously in 6/499. (3) Al-Mufhim 5/490-491, and what follows from it as well. The beginning of the verse is by Imru' al-Qais, found in his Diwan p. 15, and its second half is: 'By us, the belly of a sand-dune having piles of sand.' (4) In his Sahih under no. (2166), and what is between brackets is from it; it did not appear in the manuscripts. See previously 6/499. (5) Al-Mufhim 5/491, and previous discussion was in Surah An-Nisa 6/500.

सूरह अल-मुजादिला: आयत 8 / 311

...तुम्हारे ऊपर, ऐ किताब वाले लोगो, तो कहो: 'और तुम्हारे ऊपर' (वा-अलैकुम)। रिवायत इसी तरह है: "और तुम्हारे ऊपर"(1) 'वाव' (और) के साथ। विद्वानों ने इस पर टिप्पणी की है; क्योंकि संयोजक 'वाव' भागीदारी का संकेत देता है, इसलिए इससे यह आवश्यक हो जाएगा कि हम उनके साथ उस चीज़ में शामिल हो जाएँ जो उन्होंने हमारे विरुद्ध प्रार्थना की थी, चाहे वह मृत्यु हो या हमारे धर्म से ऊब, जो कि अरुचि है(2)। कहा जाता है: 'सइमा यस्अमु सआमतन व सअमन' (ऊब जाना/थक जाना)। कुछ ने कहा: 'वाव' अतिरिक्त है, जैसा कि कवि के कथन में जोड़ा गया था: "जब हमने मुहल्ले के आँगन को पार किया और वह मुड़ गया"(3) अर्थात: जब हमने पार किया, वह मुड़ गया, तो 'वाव' जोड़ा गया। दूसरों ने कहा: यह आरंभ (इस्तिनाफ) के लिए है, जैसे कि उसने कहा हो: 'और मृत्यु तुम पर हो।' दूसरों ने कहा: यह जोड़ने के अपने सामान्य नियम पर है और इससे हमें कोई नुकसान नहीं होता; क्योंकि उनके विरुद्ध हमारी प्रार्थना स्वीकार की जाती है, लेकिन हमारे विरुद्ध उनकी प्रार्थना स्वीकार नहीं की जाती, जैसा कि नबी ﷺ ने कहा। [अबू] अज़-ज़ुबैर ने रिवायत की है कि उन्होंने जाबिर बिन अब्दुल्लाह को यह कहते हुए सुना: यहूदियों के कुछ लोगों ने अल्लाह के रसूल ﷺ को सलाम किया और कहा: 'अस-सामु अलैका' (तुम पर मौत हो), ऐ अबू अल-क़ासिम। उन्होंने उत्तर दिया: "और तुम पर भी।" आयशा ने कहा और वह क्रोधित थीं: क्या आपने नहीं सुना कि उन्होंने क्या कहा? उन्होंने कहा: "हाँ, मैंने सुना और उन्हें उत्तर दिया, और वास्तव में हमारे हक में उनके खिलाफ दुआ कबूल होती है, और उनके हक में हमारे खिलाफ कबूल नहीं होती।" इसे मुस्लिम(4) ने संकलित किया है। 'वाव' के साथ वाली रिवायत का अर्थ बेहतर है, और इसकी पुष्टि करना अधिक सही और प्रसिद्ध रिवायत है(5)।

अहले ज़िम्मा (संरक्षित गैर-मुस्लिमों) को सलाम का उत्तर देने के बारे में मतभेद रहा है कि क्या यह मुसलमानों को उत्तर देने की तरह अनिवार्य है। इब्न अब्बास, अल-शाबी और क़तादा का यही विचार था; उस चीज़ के आदेश के कारण। अश्हब और इब्न वहाब ने इमाम मालिक से जो रिवायत की है, उसके अनुसार उनका विचार था कि यह अनिवार्य नहीं है; यदि आप उत्तर दें, तो कहें: 'अलैका' (तुम पर)। और उन्होंने चुना है...

---

(1) अल-बुखारी (6258), मुस्लिम (2163): (7), और यह अहमद (11948) के पास है। रिवायत: "अलैकुम" (तुम पर) बिना 'वाव' के मुस्लिम (2165) में है: (...) आयशा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से।

(2) यह क़तादा की व्याख्या है, जैसा कि अल-मुफ़हिम 5/490 में है, और पहले 6/499 में। (3) अल-मुफ़हिम 5/490-491, और उसके बाद का हिस्सा भी। शेर का पहला भाग इम्रुल क़ैस का है, जो उनके दीवान के पृष्ठ 15 पर है, और इसका दूसरा भाग है: "रेत के टीले का पेट जिसमें ढेर सारी रेत है।" (4) उनकी सहीह में नंबर (2166) के तहत, और कोष्ठक के बीच जो है वह वहीं से है; यह पांडुलिपियों में नहीं आया था। पहले देखें 6/499। (5) अल-मुफ़हिम 5/491, और पिछली चर्चा सूरह अन-निसा 6/500 में हुई थी।

سورہ المجادلہ: آیت 8 / 311

...تم پر، اے اہل کتاب، تو کہو: 'اور تم پر' (وعلیکم)۔ روایت اسی طرح ہے: "وعلیکم"(۱) 'واو' (اور) کے ساتھ علماء نے اس پر کلام کیا ہے؛ کیونکہ حرفِ عطف 'واو' شرکت کا تقاضا کرتا ہے، تو اس سے لازم آئے گا کہ ہم ان کے ساتھ اس چیز میں داخل ہو جائیں جس کی انہوں نے ہمارے خلاف دعا کی، چاہے وہ موت ہو، یا ہمارے دین سے بیزاری، جو کہ اکتاہٹ ہے(۲)۔ کہا جاتا ہے: 'سئم یسأم سآمةً وسأماً' (اکتا جانا)۔ بعض نے کہا: 'واو' زائد ہے، جیسا کہ شاعر کے قول میں زائد ہے: "پس جب ہم نے قبیلے کے صحن کو پار کیا اور وہ مڑا"(۳) یعنی: جب ہم نے پار کیا، وہ مڑا، تو 'واو' زیادہ کر دیا گیا۔ بعض نے کہا: یہ استئناف (آغازِ کلام) کے لیے ہے، گویا اس نے کہا: 'اور تم پر موت ہو'۔ دوسروں نے کہا: یہ عطف کے اپنے قاعدے پر ہے اور یہ ہمیں نقصان نہیں پہنچاتا؛ کیونکہ ان کے خلاف ہماری دعا قبول ہوتی ہے، اور ہمارے خلاف ان کی (دعا) قبول نہیں ہوتی، جیسا کہ نبی ﷺ نے فرمایا۔ [ابو] الزبیر نے روایت کی ہے کہ انہوں نے جابر بن عبداللہ کو کہتے سنا: یہودیوں کے کچھ لوگوں نے رسول اللہ ﷺ کو سلام کیا، تو انہوں نے کہا: 'السام علیک' (تم پر موت ہو) اے ابو القاسم۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "وعلیکم" (اور تم پر)۔ حضرت عائشہ نے کہا اور وہ غصے میں تھیں: کیا آپ نے نہیں سنا انہوں نے کیا کہا؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "ہاں، میں نے سنا اور انہیں جواب دے دیا، اور بے شک ہمارے حق میں ان کے خلاف دعا قبول ہوتی ہے، اور ان کی ہمارے خلاف قبول نہیں ہوتی" اسے مسلم(۴) نے روایت کیا ہے۔ 'واو' والی روایت کا معنی بہتر ہے، اور اس کا اثبات زیادہ صحیح روایت اور مشہور ہے(۵)۔

اہلِ ذمہ (غیر مسلم شہری) کو سلام کا جواب دینے کے بارے میں اختلاف پایا جاتا ہے کہ کیا یہ مسلمانوں کے جواب کی طرح واجب ہے؟ ابن عباس، شعبی اور قتادہ اسی طرف گئے ہیں؛ اس کے

حکم کی وجہ سے۔ اور امام مالک سے جو اشہب اور ابن وہب نے روایت کیا ہے اس میں وہ اس طرف گئے ہیں کہ یہ واجب نہیں ہے؛ اگر تم جواب دو تو کہو: 'علیک' (تجھ پر)۔ اور (مصنف نے) اختیار کیا...

---

(۱) بخاری (۶۲۵۸)، اور مسلم (۲۱۶۳): (۷)، اور یہ احمد (۱۱۹۴۸) کے ہاں ہے، اور روایت: "علیکم" بغیر واو کے مسلم (۲۱۶۵): (...) میں حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے ہے۔ (۲) یہ قتادہ کی تاویل ہے، جیسا کہ المفہم ۵/ ۴۹۰ میں ہے، اور اس سے پہلے ۶/ ۴۹۹ میں۔ (۳) المفہم ۵/ ۴۹۰ - ۴۹۱، اور اس کے بعد کا حصہ بھی، اور اس شعر کا پہلا مصرعہ امراء القیس کا ہے، جو کہ ان کے دیوان ص ۱۵ پر ہے، اور اس کا دوسرا مصرعہ ہے: بنا بطن حقف ذي رکام عقنقل (۴) اپنی صحیح میں نمبر (۲۱۶۶) کے تحت، اور جو کچھ قوسین (بریکٹ) کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے، اور یہ نسخوں میں نہیں تھا، اور پہلے ۶/ ۴۹۹ میں گزر چکا ہے۔ (۵) المفہم ۵/ ۴۹۱، اور پہلے سورہ نساء ۶/ ۵۰۰ میں کلام گزر چکا ہے۔

Surah Al-Mujadilah: Verse 8 312

Ibn Tawus suggests responding to them with: "Alak al-salam" (Peace be upon you), meaning: let it rise above you. Some of our companions preferred: "al-silam" - with a kasra on the sin - meaning: stones. What Malik said is more appropriate, following the Sunnah, and Allah knows best (1).

Masruq narrated from Aisha that she said: Some Jewish people came to the Prophet ﷺ and said: "As-Samu 'alaika" (Death be upon you), O Abu al-Qasim. He said: "Wa 'alaikum" (And upon you). Aisha said: I said: Rather, death and disgrace (al-dham) be upon you. The Messenger of Allah ﷺ said: "O Aisha, do not be coarse." She said: Did you not hear what they said! He said: "Did I not return to them what they said, when I said: 'And upon you'?" In another narration, he said: Aisha perceived their intent and cursed them. The Messenger of Allah ﷺ said: "Stop, O Aisha, for Allah does not love coarseness and indecency." He added: So Allah Blessed and Exalted revealed: {And when they come to you, they greet you with that with which Allah does not greet you} to the end of the verse (2). "Al-dham" with a lightened 'm' means defect or flaw, and the proverb says: A beautiful woman is never devoid of a flaw ("dhaman"), meaning a defect. It can be with or without a hamza; it is said: "dha'amahu yadh'amuhu" like "da'aba 'alayhi yad'abu" (3), and the passive participle is "madh'uman" with a hamza, as in: {disgraced and expelled} [Al-A'raf: 18]. It is also said: "dhamahu yadhumuhu" lightened, like "ramahu yarumuhu".

His Almighty's saying: {And they say within themselves, "Why does Allah not punish us for what we say?"} They said: If Muhammad were a prophet, Allah would have punished us for what we say, so why does Allah not punish us (4). It is also said: They said: He responds to us and says: "Wa 'alaikum as-sam" (And upon you be death), and "as-sam" is death; so if he were a prophet, his prayer against us would have been answered and we would have died (5). This is a matter of wonder regarding them; for they were People of the Book, and they knew that prophets might get angry, yet they...

(1) Al-Mufhim 5/492, and Malik's words in Al-Muntaqa by Al-Baji 7/280-281, and Ibn Tawus's saying was recorded by Ibn Abu Shaybah 8/632, and previously in 6/500. (2) Both were recorded by Muslim (2165): (11) and (...) respectively. (3) In (M): "dhab yudhab". What is confirmed from the manuscripts and Al-Mufhim 5/493, and the speech - and what follows it - is also from him. The proverb is in Jamharat al-Amthal by Al-Askari 2/398 and its meaning is: No one is free from something for which they

can be blamed. (4) Ma'ani al-Qur'an by Az-Zajjaj 5/137. (5) Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra' 3/141.

सूरह अल-मुजादिला: आयत 8 312

इब्न तावुस का सुझाव है कि उन्हें यह जवाब दिया जाए: "अलैक अस-सलाम" (शांति आप पर हो), जिसका अर्थ है: यह आपके ऊपर उठ जाए। हमारे कुछ साथियों ने "अल-सिलाम" - सीन के नीचे ज़ेर (कसरह) के साथ - को चुना है, जिसका अर्थ है: पत्थर। सुन्नत का अनुसरण करते हुए मालिक ने जो कहा वह अधिक उपयुक्त है, और अल्लाह बेहतर जानता है (1)।

मसरुक ने आयशा से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: यहूदियों के कुछ लोग नबी ﷺ के पास आए और बोले: "अस-सामु अलैका" (आप पर मौत हो), ऐ अबू अल-कासिम। आपने कहा: "व अलैकुम" (और आप पर भी)। आयशा ने कहा: मैंने कहा: बल्कि आप पर मौत और अपमान (अल-धम) हो। अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "ऐ आयशा, अभद्र न बनो।" उन्होंने कहा: क्या आपने नहीं सुना कि उन्होंने क्या कहा! आपने फरमाया: "क्या मैंने उन्हें वह नहीं लौटा दिया जो उन्होंने कहा था, जब मैंने कहा: 'व अलैकुम'?" एक अन्य रिवायत में है: आयशा ने उनकी बात को समझ लिया और उन्हें बुरा-भला कहा, तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "रुक जाओ ऐ आयशा, क्योंकि अल्लाह अश्लीलता और बदज़ुबानी को पसंद नहीं करता।" और आगे फरमाया: तो अल्लाह तबारक व ताला ने यह आयत नाज़िल फरमाई: {और जब वे आपके पास आते हैं, तो आपको उस तरीके से सलाम करते हैं जिससे अल्लाह ने आपको सलाम नहीं किया} आयत के अंत तक (2)। "अल-धम" मीम को हल्का करके बोलने का अर्थ है दोष, और कहावत है: कोई भी सुंदरी दोष (धामन) से खाली नहीं होती। यानी दोष, और इसे हमजा के साथ और बिना हमजा के भी बोला जाता है, जैसे कहा जाता है: "धआ-महु यध-अमुहु", जैसे "द-अब अलैहि यद-अबू" (3)। इसका कर्मवाच्य (passive participle) हमजा के साथ "मध-ऊमन" है, जैसा कि आयत में है: {तिरस्कृत और निष्कासित} [अल-आराफ: 18]। और हल्का करके"धामहु यधूमुहु" भी कहा जाता है, जैसे "रा-महु यरूमूहु"।

अल्लाह ताला का फरमान: {और वे अपने मन में कहते हैं, "अल्लाह हमें उस पर सजा क्यों नहीं देता जो हम कहते हैं?"} उन्होंने कहा: यदि मुहम्मद नबी होते, तो अल्लाह हमें उस पर सजा देता जो हम कहते हैं, तो अल्लाह हमें सजा क्यों नहीं देता (4)। यह भी कहा गया है कि उन्होंने कहा: वह हमें उत्तर देते हैं और कहते हैं: "व अलैकुम अस-साम" (और आप पर मौत हो), और "अस-साम" का अर्थ मौत है; तो यदि वे नबी होते, तो उनके हमारे खिलाफ की गई दुआ स्वीकार कर ली जाती और हम मर जाते (5)। यह उनकी ओर से आश्चर्य की बात है; क्योंकि वे अहले किताब (किताब वाले) थे, और वे जानते थे कि नबी क्रोधित हो सकते हैं, फिर भी वे...

(1) अल-मुफ्हिम 5/492, और अल-बाजी की अल-मुंतका में मालिक के शब्द 7/280-281, और इब्न तावुस का कथन इब्न अबी शैबा 8/632 द्वारा निकाला गया है, और पहले 6/500 में। (2) दोनों को मुस्लिम (2165): (11) और (...) द्वारा क्रमशः निकाला गया है। (3) (M) में: "धाब युधाब"। पांडुलिपियों और अल-मुफ्हिम 5/493 से जो पुष्ट है, और भाषण - और उसके बाद जो है - भी उन्हीं से है। कहावत अल-अस्करी की जमहरत अल-अमशाल 2/398 में है और इसका अर्थ है: कोई भी ऐसी चीज़ से खाली नहीं है जिसकी बुराई की जा सके। (4) अज़-ज़ज्जाज द्वारा मआनी अल-कुरान 5/137। (5) अल-फर्रा द्वारा मआनी अल-कुरान 3/141।

ابن طاوس کا قول ہے کہ ان کو جواب میں یوں کہو: "علاک السلام"، یعنی: تم سے بلند ہو جائے۔ اور ہمارے بعض اصحاب نے "السلام" - سین کے نیچے زیر کے ساتھ - کو پسند کیا ہے، جس کا مطلب ہے: پتھر۔ مالک کا قول سنت کی پیروی میں زیادہ بہتر ہے، اور اللہ بہتر جانتا ہے (1)۔

مسروق نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: یہودیوں کے کچھ لوگ نبی کریم ﷺ کے پاس آئے اور کہا: "السام علیک" (تم پر موت ہو) اے ابوالقاسم۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "وعلیکم" (اور تم پر بھی)۔ حضرت عائشہ کہتی ہیں: میں نے کہا: بلکہ تم پر موت اور ملامت (الذام) ہو۔ تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اے عائشہ، بدزبان نہ بنو"۔ انہوں نے کہا: کیا آپ نے نہیں سنا جو انہوں نے کہا! آپ ﷺ نے فرمایا: "کیا میں نے ان کا قول ان پر نہیں لوٹا دیا جب میں نے کہا: 'وعلیکم'؟" ایک روایت میں ہے کہ عائشہ ان کی بات کو سمجھ گئیں اور انہیں برا بھلا کہا، تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اے عائشہ، ٹھہر جاؤ، کیونکہ اللہ فحش کلامی اور بدزبانی کو پسند نہیں کرتا"۔ اور مزید فرمایا: تو اللہ تبارک و تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرمائی: {اور جب وہ آپ کے پاس آتے ہیں تو آپ کو ان الفاظ میں سلام کرتے ہیں جن سے اللہ نے آپ کو سلام نہیں کیا} آیت کے آخر تک (2)۔ "الذام" میم کی تخفیف کے ساتھ، عیب کو کہتے ہیں، اور ضرب المثل ہے: کوئی بھی حسین عورت عیب (ذاماً) سے خالی نہیں ہوتی۔ یعنی عیب، اور یہ ہمزہ کے ساتھ اور بغیر ہمزہ کے بھی بولا جاتا ہے، کہا جاتا ہے: "ذأمہ یذأمہ"، جیسے "دأب علیہ یدأب" (3)۔ اور اس کا مفعول ہمزہ کے ساتھ "مذءوماً" ہے، جیسے آیت میں ہے: {مذؤوماً مدحوراً} [الاعراف: 18]۔ اور تخفیف کے ساتھ "ذامہ یذومہ" بھی کہا جاتا ہے، جیسے "رامہ یرومہ"۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور وہ اپنے دلوں میں کہتے ہیں کہ اللہ ہمیں اس بات پر عذاب کیوں نہیں دیتا جو ہم کہتے ہیں؟} انہوں نے کہا: اگر محمد نبی ہوتے تو اللہ ہمیں اس بات پر عذاب دیتا جو ہم کہتے ہیں، تو اللہ ہمیں عذاب کیوں نہیں دیتا (4)۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ انہوں نے کہا: وہ ہمیں جواب دیتے ہیں اور کہتے ہیں: "وعلیکم السام"، اور "السام" موت ہے؛ تو اگر وہ نبی ہوتے تو ان کی بددعا ہمارے حق میں قبول ہو جاتی اور ہم مر جاتے (5)۔ اور یہ ان کی طرف سے تعجب کی بات ہے؛ کیونکہ وہ اہل کتاب تھے، اور وہ جانتے تھے کہ انبیاء غصہ ہو سکتے ہیں، چنانچہ وہ...

(1) المفہم 492/5، اور باجی کی المنتقی میں مالک کا کلام 280/7 - 281، اور ابن طاوس کا قول ابن ابی شیبہ 632/8 نے نقل کیا ہے، اور اس سے پہلے 500/6 میں۔ (2) ان دونوں کو مسلم نے (2165): (11) اور (...) بالترتیب روایت کیا ہے۔ (3) (م) میں: "ذاب یذاب"۔ اور قلمی نسخوں اور المفہم 493/5 سے جو ثابت ہے، اور کلام - اور جو اس کے بعد ہے - بھی اسی سے ہے۔ یہ ضرب المثل عسکری کی "جمہرۃ الامثال" 398/2 میں ہے اور اس کا مطلب ہے: کوئی بھی ایسی چیز سے خالی نہیں جس پر ملامت کی جا سکے۔ (4) زجاج کی "معانی القرآن" 137/5۔ (5) فراء کی "معانی القرآن" 141/3۔

313 Surah Al-Mujadila: Verses 8 - 10 ...He hastens the punishment for those who anger Him. "Hell will be sufficient for them" [58:8], meaning: Hell is enough of a punishment for them tomorrow [in the Hereafter]. "And wretched is the destination" [58:8], meaning: the return. The Almighty's saying: "O you who have believed, when you converse privately, do not converse about sin and aggression and disobedience to the Messenger but converse about righteousness and piety. And fear Allah, to whom you will be gathered." [58:9] His saying: "O you who have believed, when you converse privately": He forbade the believers from whispering among themselves as the hypocrites and Jews do. He said: "O you who have believed, when you converse privately," meaning: you talk secretly. "Do not converse [falā tatanājaw]": This is the common recitation. Yahya bin Wathab, Asim, and Ruways from Ya'qub read it as: "Do not converse [falā tantajaw]" (1) from al-intihā'. "...about sin and aggression and disobedience to the Messenger but converse about righteousness" meaning: in obedience, "and piety" meaning: abstaining from what Allah has forbidden. It was also said: the address is to the hypocrites, meaning: O you who believe in their own claim (2). And it was said: meaning, O you who believed in Moses. "And fear Allah, to whom you will be gathered," meaning: assembled in the Hereafter. The Almighty's saying: "Private conversation is only from Satan that he may grieve those who have believed, but he will not harm them at all except by permission of Allah. And upon Allah let the believers rely." [58:10] In it are two issues: The first: His saying: "Private conversation is only from Satan," meaning: from the beautification of the devils, "that he may grieve those who have believed" when they imagine that the Muslims were afflicted in the military expeditions, or when they saw (3) their gathering to plot against the Muslims, and sometimes they would converse secretly with the Prophet ﷺ so the Muslims would think they were disparaging them to the Prophet ﷺ. "But he will not harm them at all except by permission of Allah" meaning: by His will (4). It was said: by His knowledge. From Ibn Abbas: by His command. "And upon Allah let the believers rely" meaning:

---

(1) An-Nashr 2/385. (2) Zad al-Masir 8/190, attributed to 'Ata and Muqatil. (3) In (m): if they conducted. (4) Al-Kashshaf 4/75.

313 सूरा अल-मुजादिला: आयतें 8 - 10 ...वह उन्हें सज़ा देने में जल्दी करता है जो उसे नाराज़ करते हैं। "उनके लिए जहन्नुम ही काफी है" [58:8], यानी: कल (परलोक में) सज़ा के तौर पर उनके लिए जहन्नुम पर्याप्त है। "और वह बहुत बुरा ठिकाना है" [58:8], यानी: लौटने की जगह। अल्लाह तआला का फरमान: "ऐ ईमान वालो! जब तुम आपस में गुप्त परामर्श (कानाफूसी) करो, तो गुनाह, ज़्यादती और रसूल की नाफरमानी की बातें न करो, बल्कि नेकी और परहेज़गारी की बातें करो। और अल्लाह से डरो जिसकी तरफ तुम सब इकट्ठे किए जाओगे।" [58:9] उसका फरमान: "ऐ ईमान वालो! जब तुम गुप्त परामर्श करो": उसने मोमिनों को आपस में उस तरह कानाफूसी करने से मना किया जैसे मुनाफिक (पाखंडी) और यहूदी करते थे। उसने कहा: "ऐ ईमान वालो! जब तुम गुप्त परामर्श करो," यानी: गुप्त बातें करो। "तो (ऐसी) कानाफूसी न करो [फला तताजव]": यह आम किरअत (पढ़ने का तरीका) है। यह्या बिन वत्साब, आसिम, और याकूब से रुवैस ने इसे इस तरह पढ़ा है: "फला तंतजव" (1) 'अल-इंतिहा' से। "...गुनाह, ज़्यादती और रसूल की नाफरमानी की, बल्कि नेकी की कानाफूसी करो" यानी: आज्ञाकारिता की, "और परहेज़गारी की" यानी: अल्लाह ने जिन चीज़ों से मना किया है उनसे बचने की। और यह भी कहा गया है: यह संबोधन मुनाफिकों के लिए है, यानी: ऐ वे लोगो जो अपने दावे के अनुसार ईमान लाए हो (2)। और कहा गया: यानी ऐ वे लोगो जो मूसा पर ईमान लाए। "और अल्लाह से डरो जिसकी तरफ तुम सब इकट्ठे किए जाओगे," यानी: आख़िरत (परलोक) में जमा किए जाओगे। अल्लाह तआला का फरमान: "कानाफूसी तो केवल शैतान की ओर से होती है ताकि वह उन लोगों को दुखी करे जो ईमान लाए हैं, हालाँकि वह अल्लाह की अनुमति के बिना उन्हें कोई नुकसान नहीं पहुँचा सकता। और मोमिनों को अल्लाह ही पर भरोसा करना चाहिए।" [58:10] इसमें दो मसले (विषय) हैं: पहला: उसका फरमान: "कानाफूसी तो केवल शैतान की ओर से होती है," यानी: शैतानों के बहकावे से, "ताकि वह उन लोगों को दुखी करे जो ईमान लाए हैं" जब वे यह कल्पना करें कि मुसलमान सैन्य अभियानों में संकट में पड़ गए हैं, या जब वे मुसलमानों के खिलाफ साजिश करने के लिए उनके इकट्ठा होने को देखें (3), और कभी-कभी वे नबी ﷺ के साथ गुप्त बातचीत करते थे जिससे मुसलमानों को लगता था कि वे नबी ﷺ के पास उनकी बुराई कर रहे हैं। "हालाँकि वह अल्लाह की अनुमति के बिना उन्हें कोई नुकसान नहीं पहुँचा सकता" यानी: उसकी इच्छा (मशियत) से (4)। कहा गया: उसके ज्ञान से। इब्ने अब्बास से रिवायत है: उसके आदेश से। "और मोमिनों को अल्लाह ही पर भरोसा करना चाहिए" यानी:

(1) अन-नश्र 2/385। (2) ज़ाद अल-मसीर 8/190, अता और मुकातिल के हवाले से। (3) (म) में: यदि वे चलाएं। (4) अल-कश्शाफ 4/75।

۳۱۳ سورة المجادلہ: آیات 8 - 10 ...وہ ان کو عذاب دینے میں جلدی کرتا ہے جو اسے ناراض کرتے ہیں۔ ﴿حَسْبُهُمْ جَهَنَّمُ﴾ یعنی: انہیں کل (قیامت کے دن) سزا کے طور پر جہنم کافی ہے ﴿فَبِئْسَ الْمَصِيرُ﴾ یعنی: لوٹنے کی جگہ۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا إِذَا تَنَاجَيْتُمْ فَلَا تَتَنَاجَوْا بِالْإِثْمِ وَالْعُدْوَنِ وَمَعْصِيَتِ الرَّسُولِ وَتَنَاجَوْا بِالْبِرِّ وَالتَّقْوَى وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ ٩﴾ ارشاد باری تعالیٰ: ﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا إِذَا تَنَاجَيْتُمْ﴾ اس میں مومنوں کو منافقوں اور یہودیوں کی طرح آپس میں سرگوشیاں کرنے سے روکا گیا، پس فرمایا: «يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَنَاجَيْتُمْ» یعنی: تم نے خفیہ گفتگو کی۔ ﴿فَلَا تَتَنَاجَوْا﴾ یہ عام قراءت ہے۔ اور یحییٰ بن وثاب، عاصم اور یعقوب سے رویس نے اسے: «فلا تَنْتَجُوا»(۱) پڑھا ہے جو انتحاء سے ہے ﴿بِالْإِثْمِ وَالْعُدْوَنِ وَمَعْصِيَتِ الرَّسُولِ وَتَنَاجَوْا بِالْبِرِّ﴾ یعنی: اطاعت کی ﴿وَالتَّقْوَى﴾ ان چیزوں سے پرہیز کی جن سے اللہ نے روکا ہے۔ اور کہا گیا ہے: یہ خطاب منافقین سے ہے، یعنی: اے وہ لوگو جو اپنے زعم میں ایمان لائے(۲)۔ اور کہا گیا: یعنی اے وہ لوگو جو موسیٰ پر ایمان لائے۔ ﴿وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ﴾ یعنی: تم آخرت میں جمع کیے جاؤ گے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنَّمَا النَّجْوَى مِنَ الشَّيْطَانِ لِيَحْزُنَ الَّذِينَ ءَامَنُوا وَلَيْسَ بِضَارِّهِمْ شَيْئًا إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ ١٠﴾ اس میں دو مسئلے ہیں: پہلا: ارشاد باری تعالیٰ: ﴿إِنَّمَا النَّجْوَى مِنَ الشَّيْطَانِ﴾ یعنی: شیطانوں کے مزین کرنے سے ﴿لِيَحْزُنَ الَّذِينَ ءَامَنُوا﴾ جب انہیں یہ وہم ہو کہ مسلمان لشکروں میں مصیبت کا شکار ہوئے، یا جب وہ(۳) مسلمانوں کے خلاف سازش کے لیے ان کا اکٹھا ہونا دیکھیں، اور بسا اوقات وہ نبی ﷺ سے سرگوشی کرتے تو مسلمان یہ گمان کرتے کہ وہ نبی ﷺ کے پاس ان کی تنقیص کر رہے ہیں ﴿وَلَيْسَ بِضَارِّهِمْ شَيْئًا إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ﴾ یعنی: اس کی مشیت سے(۴)۔ اور کہا گیا: اس کے علم سے۔ اور ابن عباس سے مروی ہے: اس کے حکم سے۔ ﴿وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ﴾ یعنی:

(١) النشر ٢/ ٣٨٥۔ (٢) زاد المسير ٨/ ١٩٠ اور اسے عطاء اور مقاتل کی طرف منسوب کیا ہے۔

(٣) (م) میں: إذا أجروا۔ (٤) الكشاف ٤/ ٧٥۔

Surah Al-Mujadila: Verse 10 314 ...they entrust their affairs to Him (1), and delegate all their matters to His aid, seeking refuge in Him from Satan and from every evil. For He is the One who allowed Satan to instill whispers as a trial and test for the servant; and had He willed, He would have averted him from it. Second: In "As-Sahihayn" (2) on the authority of Ibn Umar: The Messenger of Allah (PBUH) said: "When there are three, let not two talk in secret excluding the one." And on the authority of Abdullah bin Mas'ud, he said: The Messenger of Allah (PBUH) said: "If you are three, let not two talk in secret excluding the other until you mix with people, for that would grieve him" (3). Thus, this Hadith explains the ultimate reason for the prohibition, which is for the third person to find someone to talk to, as Ibn Umar did. He was talking to a man when another came wanting to speak secretly with him. He did not speak secretly with him until he called a fourth person, then said to him and the first one: "Step back," and then he spoke secretly with the man who sought secret conversation. Reported by "Al-Muwatta" (4). It also contains an indication of the reasoning in his saying: "for that would grieve him," meaning: something occurs in his soul that makes him sad. This is because he might think to himself that the conversation is about him regarding what he dislikes, or that they did not see him worthy of being included in their conversation, along with other suggestions from Satan and self-talk. All of this happens because he is left alone. If there were others with him, he would be safe from that. Accordingly, all numbers are equal in this; for instance, four should not talk secretly excluding one, nor ten, nor a thousand, because that reason exists for him. In fact, its presence in a large number is more possible and impactful, so prohibition is more appropriate. The number three was specifically mentioned because it is the first number in which that situation can occur. The apparent meaning of the Hadith covers all times and conditions, which is the view of Ibn Umar, Malik, and the majority. Whether the secret conversation is in...

---

(1) Al-Waseet 4/265. (2) Al-Bukhari (6288), and Muslim (2183) and the wording is his. (3) Reported by Al-Bukhari (6290), and Muslim (2184) and the wording is his. (4) 2/988, and the author cited it from him through Al-Qurtubi in Al-Mufhim 5/524-525, and the speech - and what follows - is also from him.

सूरह अल-मुजादिला: आयत 10 314 ...वे अपना मामला उसी को सौंपते हैं (1), और अपने सभी मामलों को उसकी सहायता के लिए छोड़ देते हैं, और शैतान से और हर बुराई से उसी की शरण मांगते हैं। क्योंकि वही है जिसने शैतान को वसवसों (बुरे विचारों) के साथ हावी होने दिया; यह बंदे के लिए एक परीक्षा और इम्तिहान है; और अगर वह चाहता, तो उसे उससे हटा देता। दूसरा: "अस-सहीहैन" (2) में इब्न उमर से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "जब तीन व्यक्ति हों, तो दो को तीसरे को छोड़कर आपस में कानाफूसी नहीं करनी चाहिए।" और अब्दुल्ला बिन मसूद से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "अगर तुम तीन हो, तो दो को दूसरे को छोड़कर तब तक कानाफूसी नहीं करनी चाहिए जब तक कि तुम लोगों में मिल न जाओ, क्योंकि इससे उसे दुख होगा" (3)। इस हदीस में मना करने का अंतिम उद्देश्य बताया गया है, और वह यह है कि तीसरे व्यक्ति को कोई बात करने वाला मिले, जैसा कि इब्न उमर ने किया। वह एक आदमी से बात कर रहे थे कि एक और आदमी आया जो उनसे कानाफूसी करना चाहता था। उन्होंने उससे तब तक कानाफूसी नहीं की जब तक कि उन्होंने चौथे व्यक्ति को नहीं बुला लिया, फिर उससे और पहले वाले से कहा: "पीछे हट जाओ," और फिर उस आदमी से कानाफूसी की जिसने कानाफूसी करने की इच्छा जताई थी। इसे "अल-मुवत्ता" (4) ने निकाला है। इसमें इस बात की भी सूचना है कि इसके पीछे का कारण "इससे उसे दुख होगा" शब्द में है, यानी: उसके मन में ऐसी बात आएगी जिससे उसे दुख हो। ऐसा इसलिए क्योंकि वह अपने मन में यह मान सकता है कि बातचीत उसके बारे में ऐसी चीज के लिए हो रही है जिसे वह नापसंद करता है, या यह कि उन्होंने उसे अपनी बातचीत में शामिल करने के योग्य नहीं समझा, इसके अलावा शैतान के डाले हुए अन्य विचारों और मन की बातों के कारण। यह सब उसके अकेले रह जाने के कारण होता है, यदि उसके साथ कोई और होता, तो वह इससे सुरक्षित रहता। इस आधार पर, सभी संख्याएं इसमें समान हैं, उदाहरण के लिए चार को एक को छोड़कर, या दस को, या एक हजार को कानाफूसी नहीं करनी चाहिए; क्योंकि वह कारण उसके हक में मौजूद है; बल्कि बड़ी संख्या में इसका होना अधिक संभव और प्रभावशाली है, इसलिए मना करना अधिक उचित होगा। तीन का उल्लेख विशेष रूप से इसलिए किया गया क्योंकि यह पहली संख्या है जिसमें यह अर्थ उत्पन्न हो सकता है। हदीस का प्रत्यक्ष अर्थ सभी समय और परिस्थितियों को शामिल करता है, और यही इब्न उमर, मालिक और बहुमत का मत है। चाहे कानाफूसी...

(1) अल-वसीत 4/265। (2) अल-बुखारी (6288), और मुस्लिम (2183) और शब्द उन्हीं के हैं। (3) अल-बुखारी (6290), और मुस्लिम (2184) ने इसे निकाला है और शब्द उन्हीं के हैं। (4) 2/988, और लेखक ने इसे अल-मुफ्हिम 5/524-525 में अल-कुर्तुबी के माध्यम से उद्धृत किया है, और बात - और उसके बाद जो है - वह भी उन्हीं की है।

سورة المجادلہ: آیت 10 314 ... وہ اپنا معاملہ اسی کے سپرد کرتے ہیں (1)، اور اپنے تمام معاملات اس کی مدد کے حوالے کرتے ہیں، اور شیطان سے اور ہر برائی سے اس کی پناہ مانگتے ہیں۔ وہی ہے جس نے شیطان کو وسوسوں کے ساتھ مسلط کیا؛ بندے کی آزمائش اور امتحان کے طور پر، اور اگر وہ چاہتا تو اسے اس سے ہٹا دیتا۔ دوسرا: "صحیحین" (2) میں ابن عمر سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جب تین ہوں تو دو، تیسرے کو چھوڑ کر سرگوشی نہ کریں"۔ اور عبداللہ بن مسعود سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اگر تم تین ہو تو دو، دوسرے کو چھوڑ کر اس وقت تک سرگوشی نہ کریں جب تک کہ تم لوگوں میں گھل مل نہ جاؤ، کیونکہ اس سے اسے دکھ ہوگا" (3)۔ اس حدیث میں ممانعت کی اصل وجہ بتائی گئی ہے، اور وہ یہ ہے کہ تیسرے شخص کو کوئی بات کرنے والا مل جائے، جیسا کہ ابن عمر نے کیا تھا۔ وہ ایک شخص سے بات کر رہے تھے کہ ایک اور شخص آیا جو ان سے سرگوشی کرنا چاہتا تھا۔ انہوں نے اس وقت تک اس سے سرگوشی نہیں کی جب تک کہ چوتھے شخص کو نہ بلا لیا، پھر اس سے اور پہلے والے سے کہا: "پیچھے ہٹ جاؤ،" اور پھر اس شخص سے سرگوشی کی جس نے سرگوشی کا مطالبہ کیا تھا۔ اسے "الموطا" (4) نے روایت کیا ہے۔ اس میں اس بات کی طرف بھی اشارہ ہے کہ ممانعت کی وجہ "تاکہ اسے دکھ نہ ہو" کے قول میں ہے، یعنی: اس کے دل میں ایسی بات آئے جس سے اسے دکھ ہو۔ وہ اس طرح کہ وہ اپنے دل میں یہ خیال کرے کہ اس کے بارے میں ایسی بات ہو رہی ہے جسے وہ ناپسند کرتا ہے، یا یہ کہ انہوں نے اسے اپنی بات چیت میں شامل کرنے کے قابل نہیں سمجھا، اس کے علاوہ شیطان کے ڈالے ہوئے دیگر وسوسوں اور نفس کی باتوں کی وجہ سے۔ یہ سب اس کے تنہا رہ جانے کی وجہ سے ہوتا ہے، اگر اس کے ساتھ کوئی اور ہوتا تو وہ اس سے محفوظ رہتا۔ اس بنا پر، تمام تعداد اس میں برابر ہیں، مثلاً چار، ایک

کو چھوڑ کر سرگوشی نہ کریں، نہ دس، نہ ایک ہزار؛ کیونکہ وہ وجہ اس کے حق میں موجود ہے؛ بلکہ زیادہ تعداد میں اس کا ہونا زیادہ ممکن اور موثر ہے، اس لیے ممانعت زیادہ اولیٰ ہوگی۔ تین کا ذکر خاص طور پر اس لیے کیا گیا کیونکہ یہ پہلی تعداد ہے جس میں یہ بات پیدا ہو سکتی ہے۔

حدیث کا ظاہری مفہوم تمام زمانوں اور حالات کو شامل ہے، اور اسی کی طرف ابن عمر، مالک اور جمہور گئے ہیں۔ چاہے سرگوشی...

---

(1) الوسیط 4/ 265۔ (2) البخاری (6288)، اور مسلم (2183) اور الفاظ ان ہی کے ہیں۔ (3) اسے البخاری (6290)، اور مسلم (2184) نے روایت کیا اور الفاظ ان ہی کے ہیں۔ (4) 988/2، اور مصنف نے اسے قرطبی کے واسطے سے "المفہم" 5/ 524 - 525 میں نقل کیا ہے، اور کلام - اور اس کے بعد جو ہے - وہ بھی ان ہی کا ہے۔

315 Surah Al-Mujadila: Verses 10 - 11 ...recommended, permissible, or obligatory, for sadness occurs through it. Some people have gone to the view that this was in the beginning of Islam; because that was in the state of the hypocrites, for the hypocrites would converse secretly without the believers. When Islam spread, that was dropped. Some said: that is specific to travel in places where a man does not feel safe with his companion. As for in residence and among buildings, then no (1); for he finds someone to help him, unlike travel which is a place for potential assassination and lack of a rescuer. And Allah knows best. His, the Exalted, saying: {O you who have believed, when you are told, "Space yourselves" in assemblies, then make space; Allah will make space for you. And when you are told, "Arise," then arise; Allah will raise those who have believed among you and those who were given knowledge, by degrees. And Allah is Acquainted with what you do. (11)} In it are seven issues: The first: His, the Exalted, saying: {O you who have believed, when you are told, "Space yourselves" in assemblies}. Since He clarified that the Jews greeted him with what Allah did not greet him with, and censured them for that, He followed it with the command to improve manners in sitting with the Messenger of Allah (PBUH), so as not to crowd the assembly for him. He commanded the Muslims to have compassion and harmony so that they make space for each other, so they can manage to listen to the Messenger of Allah (PBUH) and look at him. Qatada and Mujahid said: They used to compete in the assembly of the Prophet (PBUH), so they were commanded to make space for each other (2). Ad-Dahhak said the same (3). Ibn Abbas said: What is meant by that are the assemblies of fighting when they line up for war (4). Al-Hasan and Yazid ibn Abi Habib said: When the Prophet (PBUH) fought the polytheists, his companions would contend for space...

---

(1) Al-Mufhim 5/525. (2) I'rab al-Quran by al-Nahhas 4/378, and al-Tabari recorded it from them 22/476-477, and Mujahid's saying in his Tafsir 2/660. (3) Recorded by al-Tabari 22/477. (4) Zad al-Masir 8/191-192, and al-Tabari recorded it from him 22/478.

315 सूरह अल-मुजादिला: आयत 10 - 11 ...सिफारिशी, जायज़ या अनिवार्य है, क्योंकि इससे दुख होता है। कुछ लोगों का मानना है कि यह इस्लाम की शुरुआत में था; क्योंकि वह मुनाफिको (पाखंडियों) की स्थिति में था, जहाँ मुनाफिक मोमिनों (विश्वासियों) के बिना गुप्त बातचीत करते थे। जब इस्लाम फैल गया, तो इसे छोड़ दिया गया। कुछ ने कहा: यह उन स्थानों पर यात्रा के लिए विशिष्ट है जहाँ एक व्यक्ति अपने साथी के साथ सुरक्षित महसूस नहीं करता है। जहाँ तक निवास और इमारतों के बीच की बात है, तो नहीं (1); क्योंकि वहाँ उसे कोई मदद करने वाला मिल जाता है, यात्रा के विपरीत जहाँ हत्या और बचाने वाले की कमी की संभावना होती है। और अल्लाह बेहतर जानता है। अल्लाह तआला का फरमान: {हे ईमान वालो! जब तुमसे कहा जाए कि सभाओं में जगह बनाओ, तो जगह बना लिया करो; अल्लाह तुम्हारे लिए जगह बनाएगा। और जब कहा जाए कि उठ खड़े हो जाओ, तो उठ खड़े हुआ करो; अल्लाह उन लोगों के दर्जे बुलंद करेगा जो तुममें से ईमान लाए और जिन्हें ज्ञान दिया गया। और जो कुछ तुम करते हो, अल्लाह उसकी पूरी खबर रखता है। (11)} इसमें सात मसले (विषय) हैं: पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {हे ईमान वालो! जब तुमसे कहा जाए कि सभाओं में जगह बनाओ}। चूंकि उसने स्पष्ट किया कि यहूदी उन्हें वैसी दुआ देते थे जैसी अल्लाह ने उन्हें नहीं दी थी, और इसके लिए उनकी निंदा की, तो उसके साथ अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की मजलिस (सभा) में बैठने के शिष्टाचार को बेहतर बनाने का आदेश दिया, ताकि वे उनके लिए मजलिस को तंग न करें। और मुसलमानों को करुणा और सद्भाव का आदेश दिया ताकि वे एक-दूसरे के लिए जगह बनाएं जिससे वे अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को सुनने और उन्हें देखने में सक्षम हो सकें। क़तादा और मुजाहिद ने कहा: वे नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की मजलिस में प्रतिस्पर्धा करते थे, इसलिए उन्हें एक-दूसरे के लिए जगह बनाने का आदेश दिया गया (2)। यही बात अद-दहाक ने भी कही (3)। इब्न अब्बास ने कहा: इससे मुराद जंग की मजलिसें हैं जब वे युद्ध के लिए कतारबद्ध होते थे (4)। अल-हसन और यज़ीद बिन अबी हबीब ने कहा: जब नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) मुशरिकों (बहुदेववादियों) से लड़ते थे, तो उनके साथी आपस में होड़ करते थे...

---

(1) अल-मुफ़हिम 525/5। (2) इ'राब अल-कुरान लिन-नह्हास 378/4, और इसे तबरी ने उनसे 476/22 - 477 पर निकाला है, और मुजाहिद का कथन उनकी तफ़सीर 660/2 में है। (3) इसे तबरी ने 477/22 पर निकाला है। (4) ज़ाद अल-मसीर 191/8 - 192, और इसे तबरी ने उनसे 478/22 पर निकाला है।

315 سورہ المجادلہ: آیات 10 - 11 ...مستحب یا مباح یا واجب ہے، کیونکہ اس سے غم واقع ہوتا ہے۔ بعض لوگوں کا خیال ہے کہ یہ اسلام کے آغاز میں تھا؛ کیونکہ وہ منافقین کی حالت میں تھا، چنانچہ منافقین مومنین کے بغیر سرگوشیاں کرتے تھے۔ جب اسلام پھیل گیا تو وہ ختم ہو گیا۔ بعض نے کہا: یہ ان مقامات پر سفر کے لیے مخصوص ہے جہاں آدمی اپنے ساتھی سے محفوظ نہ ہو، رہی بات بستی اور عمارتوں کے درمیان رہنے کی، تو نہیں (1)؛ کیونکہ وہاں اسے کوئی مددگار مل جاتا ہے، برخلاف سفر کے کہ وہ قتل و غارت اور مددگار نہ ہونے کا مقام ہوتا ہے۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اے ایمان والو! جب تم سے کہا جائے کہ مجلسوں میں جگہ کشادہ کرو تو جگہ کشادہ کر دیا کرو، اللہ تمہارے لیے کشادگی فرمائے گا۔ اور جب کہا جائے کہ اٹھ کھڑے ہو جاؤ تو اٹھ کھڑے ہوا کرو، تم میں سے جو لوگ ایمان لائے اور جنہیں علم دیا گیا، اللہ ان کے درجے بلند فرمائے گا۔ اور اللہ تمہارے اعمال سے باخبر ہے۔ (11)﴾ اس میں سات مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اے ایمان والو! جب تم سے کہا جائے کہ مجلسوں میں جگہ کشادہ کرو﴾۔ جب اللہ نے واضح کیا کہ یہودی آپ صلی اللہ علیہ وسلم کو اس طرح سلام کرتے تھے جس طرح اللہ نے نہیں کیا تھا، اور اس پر ان کی مذمت کی، تو اس کے ساتھ رسول اللہ ﷺ کی مجلس میں بیٹھنے کے آداب کو بہتر بنانے کا حکم دیا، تاکہ وہ آپ کے لیے مجلس کو تنگ نہ کریں۔ اور مسلمانوں کو شفقت اور ہم آہنگی کا حکم دیا یہاں تک کہ وہ ایک دوسرے کے لیے جگہ بنائیں، تاکہ وہ رسول اللہ ﷺ کی باتیں سننے اور آپ کو دیکھنے کے قابل ہو سکیں۔ قتادہ اور مجاہد نے کہا: وہ نبی ﷺ کی مجلس میں ایک دوسرے پر سبقت لے جانے کی کوشش کرتے تھے، چنانچہ انہیں حکم دیا گیا کہ وہ ایک دوسرے کے لیے جگہ بنائیں (2)۔ ضحاک نے بھی یہی کہا (3)۔ ابن عباس نے کہا: اس سے مراد قتال کی مجلسیں ہیں جب وہ جنگ کے لیے صف بستہ ہوتے تھے (4)۔ حسن اور یزید بن ابی

حبیب نے کہا: نبی ﷺ جب مشرکین سے قتال فرماتے تو آپ کے صحابہ آپس میں ایک دوسرے سے آگے بڑھنے کی کوشش کرتے...

---

(1) المفہم 525/5- (2) اعراب القرآن للنحاس 378/4، اور اسے طبری نے ان دونوں سے 476/22 - 477 میں روایت کیا ہے، اور مجاہد کا قول ان کی تفسیر 660/2 میں ہے۔ (3) اسے طبری نے 477/22 میں روایت کیا ہے۔ (4) زاد المسیر 191/8 - 192، اور اسے طبری نے ان سے 478/22 میں روایت کیا ہے۔

316 Surah Al-Mujadilah: Verse 11

...on the first row, so they would not make room for each other, out of a desire for fighting and martyrdom, so it [the verse] was revealed(1). Thus it becomes like His saying: {positions for battle} [Al-Imran: 121].

Muqatil said: The Prophet ﷺ was in the Suffah, and the place was crowded on Friday. The Prophet ﷺ used to honor the people of Badr from the Muhajireen and Ansar. A group of the people of Badr came, among whom was Thabit bin Qais bin Shamas, and they had been preceded to the gathering. They stood facing the Prophet ﷺ on their feet, waiting for space to be made for them, but people did not make room for them. This was hard on the Prophet ﷺ, so he said to those around him who were [not] from the people of Badr: "Stand up, O so-and-so, and you, O so-and-so," numbering those standing from the people of Badr. This was hard on those who were made to stand, and the Prophet ﷺ recognized the dislike on their faces. The hypocrites winked and spoke saying: "These [people] have not been fair, for they loved being near their Prophet, yet they were preceded to the place." Then Allah Almighty revealed this verse(2).

"Tafassahu": meaning: make room. And "Fasaha" so-and-so for his brother in his gathering, "Yafsuhu Fas-han", meaning: he made space for him; and from it their saying: a spacious land (Baladun Faseeh), and you have "Fushah" (leeway/room) in such-and-such. And "Fasaha Yafsuhu" - like "Mana'a Yamna'u" - meaning: he expanded the gathering. And "Fasuha Yafsuhu Fasahatan" - like "Karuma Yakrumu Karamatan" - meaning: it became wide; and from it: a spacious place (Makanun Faseeh)(3).

Second: As-Sulami, Zirr bin Hubaysh, and 'Asim read: "In the gatherings" (plural - al-Majalis)(4). Qatadah, Dawud ibn Abi Hind, and Al-Hasan read - with variation from him: "If it is said to you, tafasahu"(5). The rest read: "Make room in the gathering" (singular - al-Majlis). Whoever used the plural, it is because His saying: "Make room in the gatherings" indicates that for every person there is a seat. Similarly if war is intended. Similarly, it is possible that the Prophet's ﷺ mosque is intended, and the plural was used;

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/378 in a similar brief manner, and Tafsir al-Baghawi 4/309 in a similar manner. (2) Asbab al-Nuzul by al-Wahidi p. 437 without mentioning Thabit bin Qais, and what is between brackets is from it and from (M). It was also

narrated from him by Ibn Abi Hatim in al-Tafsir 10/3343 - 3344 (18846). (3) Al-Sihah (Fasaha), Tahdhib al-Lugha 4/327, and Lisan al-Arab (Fasaha). (4) Al-Sab'ah p. 628, and al-Taysir p. 209 from 'Asim. (5) Al-Qira'at al-Shadh-dhah p. 153, al-Muhtasab 2/315, and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/378.

316 सूरह अल-मुजादिला: आयत 11

...पहली पंक्ति पर, इसलिए वे युद्ध और शहादत की इच्छा के कारण एक-दूसरे के लिए जगह नहीं बनाते थे, इसलिए यह [आयत] अवतरित हुई(1)। इस प्रकार यह उनके इस कथन की तरह हो गया: {युद्ध के लिए स्थान} [आल-इमरान: 121]।

मुकातिल ने कहा: पैगंबर ﷺ सुफ्फ़ा में थे, और जुमे के दिन जगह कम थी। पैगंबर ﷺ मुहाजिरों और अंसार में से बद्र के लोगों का सम्मान करते थे। बद्र के लोगों में से कुछ लोग आए, जिनमें साबित बिन कैस बिन शमास भी थे, और वे सभा में पहले से मौजूद लोगों के बाद आए थे। वे पैगंबर ﷺ के सामने खड़े हो गए, इस इंतज़ार में कि उनके लिए जगह बनाई जाए, लेकिन लोगों ने उन्हें जगह नहीं दी। यह पैगंबर ﷺ के लिए कठिन था, इसलिए उन्होंने अपने आसपास के उन लोगों से कहा जो बद्र के लोगों में से [नहीं] थे: "ऐ फलां, तुम खड़े हो जाओ, और ऐ फलां, तुम," बद्र के लोगों की संख्या के बराबर जो खड़े थे। जिन्हें खड़ा किया गया था, उनके लिए यह कठिन था, और पैगंबर ﷺ ने उनके चेहरों पर नापसंदगी देखी। मुनाफिकों (पाखंडियों) ने इशारा किया और कहा: "इन लोगों ने न्याय नहीं किया है, क्योंकि वे अपने पैगंबर के करीब होना चाहते थे, फिर भी वे पहले आ गए थे;" तब अल्लाह सर्वशक्तिमान ने यह आयत अवतरित की(2)।

"तफसहू": यानी: जगह बनाओ। और "फ़सह" फलां ने अपने भाई के लिए उसकी मजलिस में, "यफ़सहु फ़सहन", यानी: उसने उसके लिए जगह बनाई; और इसी से उनका कहना है: एक विशाल देश (बलदुन फ़सीह), और आपके लिए फलां चीज़ में "फ़ुशह" (गुंजाइश) है। और "फ़सह यफ़सहु" - जैसे "मन-अ यमन-उ" - यानी: उसने मजलिस में विस्तार किया। और "फ़सुह यफ़सुहु फ़साहतन" - जैसे "करुम यकरुमु करामतन" - यानी: वह विशाल हो गया; और इसी से: एक विशाल स्थान (मकानुन फ़सीह)(3)।

दूसरा: अल-सुलामी, जिर्र बिन हुबैश और आसिम ने पढ़ा: "मजलिसों में" (बहुवचन - अल-मजालिस) (4)। कतादा, दाऊद इब्न अबी हिंद और अल-हसन ने उनसे भिन्नता के साथ पढ़ा: "यदि तुमसे कहा जाए, तफ़ासहू"(5)। बाकी लोगों ने पढ़ा: "मजलिस में जगह बनाओ" (एकवचन - अल-मजलिस)। जिसने बहुवचन का उपयोग किया; वह इसलिए क्योंकि उनका कहना: "मजलिसों में जगह बनाओ" यह संकेत देता है कि हर एक व्यक्ति के लिए एक बैठने का स्थान है। इसी प्रकार यदि इससे युद्ध का

इरादा हो। इसी प्रकार, यह संभव है कि पैगंबर ﷺ की मस्जिद का इरादा हो, और बहुवचन का उपयोग किया गया हो;

---

(1) इ'राब अल-कुरान अन-नहहास द्वारा 4/378 संक्षेप में, और तफ़सीर अल-बग़वी 4/309 इसी तरह। (2) असबाब अल-नुज़ूल अल-वाहिदी द्वारा पृष्ठ 437 साबित बिन कैस के उल्लेख के बिना, और कोष्ठक के बीच जो है वह उनसे और (M) से है, और इब्न अबी हातिम ने तफ़सीर 10/3343 - 3344 (18846) में इसका उल्लेख किया है। (3) अल-सिहाह (फ़सह), तहज़ीब अल-लुग़ा 4/327, और लिसान अल-अरब (फ़सह)। (4) अल-सबआ पृष्ठ 628, और अल-तयसीर पृष्ठ 209 आसिम से। (5) अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ह पृष्ठ 153, अल-मुहतासिब 2/315, और इ'राब अल-कुरान अन-नहहास द्वारा 4/378।

316 سورہ المجادلہ: آیت 11

...پہلی صف پر، پس وہ ایک دوسرے کے لیے جگہ کشادہ نہیں کرتے تھے؛ لڑائی اور شہادت کی رغبت کی وجہ سے، تو یہ [آیت] نازل ہوئی(1)۔ چنانچہ یہ اللہ کے اس قول کی طرح ہو گیا: {لڑائی کے ٹھکانے} [آل عمران: 121]۔

اور مقاتل نے کہا: نبی ﷺ صفہ میں تھے، اور جمعہ کے دن جگہ میں تنگی تھی، اور نبی ﷺ مہاجرین اور انصار میں سے اہل بدر کی عزت افزائی فرماتے تھے، چنانچہ اہل بدر میں سے کچھ لوگ آئے جن میں ثابت بن قیس بن شماس بھی تھے، اور مجلس میں ان سے پہلے لوگ آ چکے تھے، پس وہ نبی ﷺ کے سامنے اپنے پیروں پر کھڑے ہو گئے، اس انتظار میں کہ ان کے لیے جگہ کشادہ کی جائے گی، لیکن لوگوں نے ان کے لیے جگہ نہیں چھوڑی، تو یہ بات نبی ﷺ پر شاق گزری، پس آپ ﷺ نے اپنے اردگرد کے ان لوگوں سے جو اہل بدر میں سے [نہیں] تھے فرمایا: "اے فلاں تم اٹھ جاؤ، اور اے فلاں تم بھی" اہل بدر کے کھڑے ہونے والوں کی تعداد کے مطابق، تو یہ ان لوگوں پر گراں گزرا جنہیں اٹھایا گیا تھا، اور نبی ﷺ نے ان کے چہروں پر ناپسندیدگی بھانپ لی، تو منافقوں نے آنکھ ماری اور باتیں کیں کہ انہوں نے کہا: ان لوگوں نے انصاف نہیں کیا حالانکہ وہ اپنے نبی کے قریب ہونا چاہتے تھے تو جگہ میں سبقت لے گئے؛ تو اللہ عزوجل نے یہ آیت نازل فرمائی(2)۔

«تفسحوا»: یعنی: کشادہ ہو جاؤ۔ اور «فَسَحَ» فلاں نے اپنے بھائی کے لیے اپنی مجلس میں، «يَفْسَحُ فَسْحًا»، یعنی: اس کے لیے جگہ کشادہ کی؛ اور اسی سے ان کا قول ہے: کشادہ شہر (بلد فسيح)، اور تمہارے لیے فلاں چیز میں «فُسْحة» (گنجائش) ہے۔ اور «فَسَح يَفْسَحُ» - جیسے «منع يَمْنَعُ» -

یعنی: مجلس میں وسعت پیدا کی۔ اور «فَسُحَ يَفْسُحُ فَسَاحَةً» - جیسے «كَرُمَ يَكْرُمُ كرامة» یعنی: کشادہ ہو گیا؛ اور اسی سے ہے: کشادہ جگہ (مكان فسيح)(3)۔

دوسری بات: السلمی، زر بن حبیش اور عاصم نے «فِي المَجَالِسِ» (جمع) پڑھا ہے(4)۔ اور قتادہ، داود بن ابی ہند اور حسن نے اختلاف کے ساتھ پڑھا ہے: «إِذَا قِيلَ لَكُمْ تَفَاسَحُوا»(5)، باقیوں نے: «تَفَسَّحُوا فِي المَجْلِسِ» (واحد) پڑھا ہے، پس جس نے جمع پڑھا؛ وہ اس لیے کہ اللہ کا قول: «تَفَسَّحُوا فِي المَجَالِسِ» یہ بتاتا ہے کہ ہر ایک کے لیے ایک بیٹھنے کی جگہ ہے۔ اور اسی طرح اگر اس سے جنگ مراد ہو۔ اور اسی طرح یہ بھی جائز ہے کہ نبی ﷺ کی مسجد مراد ہو، اور جمع کیا گیا ہو؛

---

(1) اعراب القرآن للنحاس 378/4 اسی طرح مختصراً، اور تفسير البغوی 309/4 اسی طرح۔ (2) اسباب النزول للواحدي ص 437 ثابت بن قیس کے ذکر کے بغیر، اور جو کچھ قوسین میں ہے وہ ان سے اور (م) سے ہے، اور ابن ابی حاتم نے اسے تفسیر میں 3343/10 - 3344 (18846) پر نکالا ہے۔ (3) الصحاح (فسح)، اور تهذيب اللغة 327/4، اور لسان العرب (فسح)۔ (4) السبعة ص 628، اور التيسير ص 209 عاصم سے۔ (5) القراءات الشاذة ص 153، والمحتسب 315/2، اور اعراب القرآن للنحاس 378/4۔

317 Surah Al-Mujadilah: Verse 11

Because for every sitting person, there is a seat. Likewise, it is permissible if "the council" (singular) refers to the gathering of the Prophet ﷺ, and it is also permissible that it refers to a plural sense as a collective noun, such as their saying: "The dinar and the dirham have increased" (1).

I say: The correct view regarding the verse is that it is general for every gathering where Muslims meet for goodness and reward, whether it is a council of war, remembrance (dhikr), or a Friday assembly; for everyone is more entitled to the place they preceded others to, but one should make room for his brother as long as it does not harm him, meaning tight space does not push him out of his spot (2). Al-Bukhari and Muslim narrated from Ibn Umar, from the Prophet ﷺ, that he said: "A man should not make another man stand up from his seat and then sit in it" (3). And from him, from the Prophet ﷺ, that he forbade making a man stand up from his seat so another can sit in it, but rather [he said]: make room and expand. Ibn Umar used to dislike for a man to stand up from his seat and then he [Ibn Umar] sit in his place. This is the wording of Al-Bukhari (4).

Thirdly: If a person sits in a spot in the mosque, it is not permissible for anyone else to make him get up so they can sit in his place; because Muslim narrated from Abu al-Zubair from Jabir from the Prophet ﷺ, who said: "None of you should make his brother stand up on Friday, then go to his seat and sit in it, but rather he should say: make room" (5).

Sub-section: If the person sitting in a place gets up so that another may sit in his spot, it should be examined; if the place he moved to is similar to the first in terms of hearing the Imam's speech, it is not disliked for him, but if it is further from the Imam, it is disliked for him; because there is a loss of his share [of benefit].

Fourthly: If a person commands someone to go early to the mosque to take a spot for him to sit in, it is not disliked. When the one who commanded comes, the other stands up from that spot; as it is narrated that Ibn Sirin used to send his servant...

(1) Al-Hujjah for Al-Farisi 6 / 280. (2) Al-Mufhim 5 / 510 - 511 similarly. (3) Al-Bukhari (6269), and Muslim (2177), and the wording is Al-Bukhari's. (4) In his Sahih (6270), and also narrated by Muslim (2177): (28) and (29), and it is with Ahmad (4659). (5) Muslim (2178).

317 सूरा अल-मुजादिला: आयत 11

क्योंकि बैठने वाले प्रत्येक व्यक्ति के लिए एक बैठने का स्थान होता है। इसी तरह, यह जायज़ है यदि 'मजलिस' (बैठने का स्थान - एकवचन) से मुराद नबी ﷺ की सभा हो, और यह भी मुमकिन है कि इससे मुराद श्रेणी के अर्थ में बहुवचन हो, जैसे कि कहा जाता है: "दीनार और दिरहम बहुत हो गए" (1)।

मैंने कहा: आयत के बारे में सही बात यह है कि यह हर उस सभा के लिए सामान्य है जिसमें मुसलमान भलाई और पुण्य के लिए इकट्ठा होते हैं, चाहे वह युद्ध की परिषद हो, ज़िक्र (स्मरण) की सभा हो, या जुमे (शुक्रवार) की सभा हो; क्योंकि हर कोई उस स्थान का अधिक हकदार है जिस पर वह पहले पहुँचा है, लेकिन उसे अपने भाई के लिए जगह बनानी चाहिए जब तक कि इससे उसे कष्ट न हो, यानी तंगी उसे उसके स्थान से बाहर न कर दे (2)। बुखारी और मुस्लिम ने इब्न उमर से रिवायत किया है, नबी ﷺ से, उन्होंने कहा: "कोई व्यक्ति किसी दूसरे व्यक्ति को उसकी जगह से न उठाए और फिर उसकी जगह न बैठे" (3)। और उन्हीं से, नबी ﷺ से रिवायत है कि उन्होंने किसी व्यक्ति को उसकी जगह से उठाकर दूसरे को वहां बैठाने से मना किया, बल्कि [फरमाया]: जगह बनाओ और विस्तार करो। इब्न उमर इसे नापसंद करते थे कि कोई व्यक्ति अपनी जगह से उठे और फिर वह उसकी जगह पर बैठें। यह बुखारी के शब्द हैं (4)।

तीसरा: यदि कोई व्यक्ति मस्जिद में किसी स्थान पर बैठा है, तो किसी दूसरे के लिए उसे वहां से उठाना जायज़ नहीं है ताकि वह उसकी जगह बैठ जाए; क्योंकि मुस्लिम ने अबू अल-जुबैर से, उन्होंने जाबिर से, उन्होंने नबी ﷺ से रिवायत किया है, जिन्होंने फरमाया: "तुममें से कोई भी जुमे के दिन अपने भाई को खड़ा न करे, फिर उसके बैठने के स्थान पर जाकर खुद न बैठे, बल्कि उसे कहना चाहिए: जगह बनाओ" (5)।

उप-शाखा: यदि किसी स्थान पर बैठा व्यक्ति खड़ा हो जाए ताकि कोई दूसरा उसकी जगह बैठ जाए, तो देखा जाएगा; यदि वह स्थान जहाँ वह गया है, इमाम की बात सुनने के मामले में पहले जैसा ही है, तो उसके लिए यह नापसंद नहीं है, लेकिन यदि वह इमाम से और दूर है, तो उसके लिए यह नापसंद है; क्योंकि इसमें उसके हिस्से (फायदे) का नुकसान है।

चौथा: यदि कोई व्यक्ति किसी दूसरे को मस्जिद में जल्दी जाने का आदेश देता है ताकि वह उसके लिए बैठने की जगह ले ले, तो यह नापसंद नहीं है। जब आदेश देने वाला आता है, तो वह उस स्थान से खड़ा हो जाता है; जैसा कि रिवायत है कि इब्न सिरीन अपने गुलाम को भेजते थे...

(1) अल-हुज्जाह अल-फारसी 6 / 280। (2) अल-मुफहिम 5 / 510 - 511 इसी तरह। (3) बुखारी (6269), और मुस्लिम (2177), शब्द बुखारी के हैं। (4) उनकी सहीह (6270) में, मुस्लिम ने भी रिवायत किया (2177): (28) और (29), और यह अहमद (4659) में है। (5) मुस्लिम (2178)।

317 سورة المجادلہ: آیت 11

کیونکہ ہر بیٹھنے والے کے لیے ایک مجلس (بیٹھنے کی جگہ) ہوتی ہے۔ اسی طرح، یہ جائز ہے اگر "المجلس" (واحد) سے مراد نبی ﷺ کی مجلس ہو، اور یہ بھی جائز ہے کہ اس سے مراد جنس کے اعتبار سے جمع ہو، جیسے کہ ان کا قول ہے: "دینار اور درہم زیادہ ہو گئے" (1)۔

میں نے کہا: آیت کے بارے میں صحیح بات یہ ہے کہ یہ ہر اس مجلس کے لیے عام ہے جس میں مسلمان خیر اور ثواب کے لیے جمع ہوتے ہیں، خواہ وہ جنگ کی مجلس ہو یا ذکر کی، یا جمعہ کے دن کی مجلس؛ کیونکہ ہر شخص اس جگہ کا زیادہ حقدار ہے جہاں وہ پہلے پہنچا ہے، لیکن وہ اپنے بھائی کے لیے گنجائش پیدا کرے جب تک کہ اس سے اسے تکلیف نہ ہو، یعنی تنگی اسے اس کی جگہ سے باہر نہ نکال دے (2)۔ بخاری اور مسلم نے ابن عمر سے، انہوں نے نبی ﷺ سے روایت کیا ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "کوئی شخص کسی دوسرے کو اس کی جگہ سے نہ اٹھائے اور پھر اس کی جگہ نہ بیٹھے" (3)۔ اور ان سے مروی ہے کہ نبی ﷺ نے اس بات سے منع فرمایا کہ کسی آدمی کو اس کی مجلس سے اٹھایا جائے اور دوسرا وہاں بیٹھے، بلکہ [فرمایا]: جگہ دو اور وسعت پیدا کرو۔ اور ابن عمر اس بات کو ناپسند کرتے تھے کہ کوئی شخص اپنی جگہ سے اٹھے اور پھر وہ خود اس کی جگہ بیٹھیں ۔ یہ بخاری کے الفاظ ہیں (4)۔

تیسرا مسئلہ: جب لوگوں میں سے کوئی ایک مسجد میں کسی جگہ بیٹھ جائے تو دوسرے کے لیے اسے اٹھانا جائز نہیں تاکہ وہ خود اس کی جگہ بیٹھے؛ کیونکہ مسلم نے ابو الزبیر سے، انہوں نے جابر سے، انہوں نے نبی ﷺ سے روایت کیا ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "تم میں سے کوئی بھی جمعہ کے دن اپنے بھائی کو کھڑا نہ کرے، پھر اس کے بیٹھنے کی جگہ پر جا کر خود نہ بیٹھے، بلکہ اسے کہنا چاہیے: جگہ دو" (5)۔

ذیلی مسئلہ: جگہ پر بیٹھنے والا اگر کھڑا ہو جائے تاکہ کوئی دوسرا اس کی جگہ بیٹھ جائے، تو دیکھا جائے گا؛ اگر وہ جگہ جہاں وہ گیا ہے، امام کی بات سننے میں پہلی جگہ کی طرح ہے، تو اس کے لیے یہ ناپسندیدہ نہیں ہے، لیکن اگر وہ امام سے زیادہ دور ہے، تو اس کے لیے یہ مکروہ ہے؛ کیونکہ اس میں اس کے حصے (فائدے) کا نقصان ہے۔

چوتھا مسئلہ: اگر کوئی انسان کسی دوسرے کو حکم دے کہ وہ جامع مسجد جلدی جائے تاکہ اس کے لیے بیٹھنے کی جگہ لے لے، تو یہ مکروہ نہیں ہے۔ جب حکم دینے والا آتا ہے تو وہ اس جگہ سے کھڑا ہو جاتا ہے؛ جیسا کہ روایت ہے کہ ابن سیرین اپنے غلام کو بھیجا کرتے تھے...

(1) الحجۃ للفارسی 6 / 280۔ (2) المفہم 5 / 510 - 511 اسی طرح۔ (3) بخاری (6269)، اور مسلم (2177)، اور لفظ بخاری کے ہیں۔ (4) ان کی صحیح (6270) میں، اور اسے مسلم نے بھی نکالا (2177): (28) اور (29)، اور یہ احمد (4659) کے پاس ہے۔ (5) مسلم (2178)۔

...to a place reserved for him on Friday, so he sits in it. When he comes, people stand up for him (1). Branch: Based on this, whoever sends a rug or a prayer mat to be spread for him in a spot in the mosque (2)... Fifth: Muslim (3) narrated from Abu Huraira (may Allah be pleased with him) that the Prophet (peace and blessings be upon him) said: "If any of you gets up —and in Abu 'Awana's narration: 'whoever gets up'— from his seat and then returns to it, he has more right to it." Our scholars said: This indicates the correctness of the view that it is mandatory for the person sitting to have exclusive right to his place until he leaves it; because if he has more right to it after getting up, then before that, he has even more right. It has been said: that this is recommended (mandub); because it is a place not owned by anyone, neither before sitting nor after. This is subject to scrutiny; it can be said: even if we grant that it is not owned, it is specific to him until he finishes his purpose there, so it becomes as if he owns its utility; since others are prevented from crowding him in it (4). And Allah knows best. Sixth: His Almighty's saying: {Allah will make room for you} means: in your graves. And it is said: in your hearts. And it is said: He will expand for you in this world and the hereafter (5). {And when you are told to rise, then rise} Nafi', Ibn 'Amir, and 'Asim recited with a damma on the letter 'shin' in both instances (6). The rest recited it with a kasra, and they are two linguistic variants like: {they are devoted} [Al-A'raf: 138] and {they used to build} [Al-A'raf: 137]. The meaning is: rise for prayer, Jihad, and doing good deeds, as stated by most commentators (8). Mujahid and Al-Dahhak said: When called to prayer.

(1) Mentioned by Ibn Qudamah in Al-Mughni 3/233. (2) After this, there is a blank space in the manuscripts, which some scribes expressed by saying: "a blank in the original (al-umm)". End. Al-'Ujayli - famously known as Al-Jamal - mentioned the issue in Al-Futuhat Al-Ilahiyyah 4/305, and its completion came as follows: "...until he arrives and sits on it; that is forbidden (haram) because it involves restricting a part of the mosque without benefit. And it was said: it is disliked (makruh). The first view is the relied-upon one as in Hawashi al-Manhaj." End. (3) In his Sahih (2179), and it is in Ahmad's collection (7568). (4) Al-Mufhim 5/511. (5) Al-Kashaf 4/75 similarly. (6) Al-Sab'ah p. 629, and Al-Taysir p. 209. (7) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 3/141, and the recitation of both has already been mentioned in 9/317. (8) Tafsir al-Baghawi 4/309.

सूरह अल-मुजादिला: आयत 11 318

...जुमे के दिन उसके लिए एक सभा में, तो वह उसमें बैठता है। जब वह आता है, तो लोग उसके लिए खड़े हो जाते हैं (1)। शाखा: इसी आधार पर, जो कोई मस्जिद के किसी स्थान में अपने लिए बिछाने के लिए कालीन या जाय-नमाज़ भेजता है (2)... पाँचवाँ: मुस्लिम (3) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत की है कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "यदि तुम में से कोई - और अबू 'अवाना की हदीस में है: 'जो कोई खड़ा होता है' - अपनी जगह से खड़ा होता है और फिर वापस आता है, तो वह उसका अधिक हकदार है।" हमारे विद्वानों ने कहा: यह इस राय की शुद्धता को दर्शाता है कि बैठने वाले के लिए उसके स्थान को तब तक विशिष्ट रखना अनिवार्य है जब तक कि वह वहां से न उठ जाए; क्योंकि यदि वह खड़े होने के बाद भी उसका अधिक हकदार है, तो उससे पहले तो वह और भी अधिक हकदार है। यह भी कहा गया है: कि यह मुस्तहब (पसंदीदा) है; क्योंकि यह ऐसी जगह है जो किसी के स्वामित्व में नहीं है, न बैठने से पहले और न बाद में। यह विचारणीय है; यह कहा जा सकता है: कि हम मानते हैं कि यह स्वामित्व में नहीं है, लेकिन यह उसके लिए विशिष्ट है जब तक कि वह वहां अपना काम पूरा न कर ले, इसलिए ऐसा हो जाता है जैसे कि वह उसके उपयोग का स्वामी हो; क्योंकि दूसरों को वहां भीड़ लगाने से रोका गया है (4)। और अल्लाह बेहतर जानता है। छठा: अल्लाह तआला का कथन: {अल्लाह तुम्हारे लिए जगह बना देगा} अर्थात: तुम्हारी कब्रों में। और कहा गया: तुम्हारे दिलों में। और कहा गया: वह दुनिया और आखिरत में तुम्हारे लिए विस्तार करेगा (5)। {और जब तुमसे कहा जाए कि उठ खड़े हो, तो उठ खड़े हो} नफी', इब्न आमिर और आसिम ने दोनों में 'शिन' पर ज़म्म (पेश) के साथ पढ़ा है (6)। बाकी लोगों ने इसे कसर (ज़ेर) के साथ पढ़ा, और ये दो भाषाई शैलियाँ हैं जैसे: {वे समर्पित हैं} [अल-अराफ़: 138] और {वे निर्माण करते थे} [अल-अराफ़: 137]। अर्थ है: नमाज़, जिहाद और नेक काम के लिए उठो, जैसा कि अधिकांश मुफस्सिरों (टीकाकारों) ने कहा है (8)। मुजाहिद और ज़हक ने कहा: जब नमाज़ के लिए पुकारा जाए।

(1) इब्न कुदामा ने अल-मुग़नी 3/233 में इसका उल्लेख किया है। (2) इसके बाद हस्तलिपियों में एक खाली स्थान है, जिसे कुछ लिपिकों ने इस प्रकार व्यक्त किया है: "मूल (अल-उम्म) में खाली जगह"। इति। अल-उजैली - जिन्हें अल-जमल के नाम से जाना जाता है - ने अल-फुतुहात अल-इलाहियाह 4/305 में इस मसले का उल्लेख किया है, और इसकी पूर्णता इस प्रकार है: "...जब तक कि वह खुद न आ जाए और उस पर न बैठ जाए; ऐसा करना हराम है क्योंकि इसमें बिना किसी लाभ के मस्जिद

के एक हिस्से को घेरना शामिल है। और कहा गया: यह मकरूह है। पहला विचार ही विश्वसनीय है जैसा कि हाशिया अल-मनहज में है।" इति। (3) उनके सहीह (2179) में, और यह अहमद (7568) के पास है। (4) अल-मुफ़हिम 5/511। (5) अल-कशाफ 4/75 में इसी तरह। (6) अल-सब'ह पृ. 629, और अल-तयसीर पृ. 209। (7) अल-फर्रा' की मानी अल-कुरान 3/141, और दोनों में पढ़ने का तरीका 9/317 में पहले आ चुका है। (8) तफ़सीर अल-बग़वी 4/309।

سورہ المجادلہ: آیت 11 318

...جمعہ کے دن اس کے لیے ایک مجلس کی طرف، تو وہ اس میں بیٹھتا ہے۔ جب وہ آتا ہے، تو لوگ اس کے لیے کھڑے ہو جاتے ہیں (1)۔ فرع: اسی بنیاد پر، جو کوئی مسجد کے کسی مقام میں اپنے لیے بچھانے کے لیے قالین یا جائے نماز بھیجتا ہے (2)۔۔۔ پانچویں بات: مسلم (3) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کی ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: ”جب تم میں سے کوئی شخص - اور ابوعوانہ کی حدیث میں ہے: ’جو کوئی کھڑا ہو‘ - اپنی جگہ سے کھڑا ہو، پھر اس کی طرف لوٹ آئے، تو وہ اس کا زیادہ حقدار ہے۔“ ہمارے علماء نے کہا: یہ اس قول کی صحت پر دلالت کرتا ہے کہ بیٹھنے والے کے لیے اس کے مقام کی تخصیص اس وقت تک واجب ہے جب تک وہ وہاں سے اٹھ نہ جائے؛ کیونکہ جب وہ اٹھنے کے بعد اس کا زیادہ حقدار ہے تو اس سے پہلے تو بدرجہ اولیٰ حقدار ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: کہ یہ مستحب ہے؛ کیونکہ یہ ایسی جگہ ہے جو کسی کی ملکیت میں نہیں ہے، نہ بیٹھنے سے پہلے اور نہ بعد میں۔ اور اس میں کلام کی گنجائش ہے؛ اور وہ یہ کہ کہا جائے: ہم نے تسلیم کیا کہ وہ ملکیت نہیں ہے، لیکن وہ اس کے ساتھ مخصوص ہے جب تک کہ وہ اپنی ضرورت سے فارغ نہ ہو جائے، پس وہ ایسا ہو گیا گویا کہ وہ اس کے فائدے کا مالک ہے؛ کیونکہ دوسروں کو اس پر ہجوم کرنے سے منع کیا گیا ہے (4)۔ واللہ اعلم۔ چھٹی بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿يَفْسَحِ اللَّهُ لَكُمْ﴾ یعنی: تمہاری قبروں میں۔ اور کہا گیا: تمہارے دلوں میں۔ اور کہا گیا: وہ دنیا اور آخرت میں تمہارے لیے وسعت پیدا کرے گا (5)۔ ﴿وَإِذَا قِيلَ انشُزُوا فَانشُزُوا﴾ نافع، ابن عامر اور عاصم نے دونوں میں ’شین‘ کے ضمہ (پیش) کے ساتھ پڑھا ہے (6)۔ اور باقیوں نے کسرہ (زیر) کے ساتھ پڑھا، اور یہ دو لغتیں ہیں جیسے: ﴿يَعْكُفُونَ﴾ [الاعراف: 138] اور ﴿يَعْرِشُونَ﴾ (7) [الاعراف: 137]۔ اور معنی ہے: نماز، جہاد اور نیک کام

کی طرف اٹھ کھڑے ہو، یہ بات اکثر مفسرین نے کہی ہے (8)۔ اور مجاہد اور ضحاک نے کہا: جب نماز کے لیے پکارا جائے۔

(1) اسے ابن قدامہ نے المغنی 233/3 میں ذکر کیا ہے۔ (2) اس کے بعد قلمی نسخوں میں سفیدی (خالی جگہ) ہے، اور بعض کاتبین نے اسے ان الفاظ میں بیان کیا ہے: "الأم (اصل کتاب) میں سفیدی"۔ اھ اور اس مسئلے کو العجیلی - جو الجمل کے نام سے مشہور ہیں - نے الفتوحات الالہیہ 305/4 میں ذکر کیا ہے اور اس کی تکمیل اس طرح آئی ہے: "حتیٰ کہ وہ خود حاضر ہو کر اس پر بیٹھ جائے، پس یہ مسجد کو بلا فائدہ گھیرنے کی وجہ سے حرام ہے۔ اور کہا گیا: مکروہ ہے۔ اور پہلا قول ہی معتمد ہے جیسا کہ حواشی المنہج میں ہے۔" اھ (3) اپنی صحیح (2179) میں، اور یہ احمد (7568) کے ہاں ہے۔ (4) المفہم 511/5۔ (5) الکشاف 75/4 میں اسی طرح ہے۔ (6) السبعہ ص 629، اور التیسیر ص 209۔ (7) معانی القرآن للفراء 141/3، اور ان دونوں میں قرات پہلے 317/9 میں گزر چکی ہے۔ (8) تفسیر البغوی 309/4۔

Surah Al-Mujadila: Verse 11 319 Then rise up to it. This is because some men were reluctant to stand up for prayer, so it was revealed (1). Al-Hasan and Mujahid also said: meaning: rise up for war (2). Ibn Zayd said: This was in the house of the Prophet ﷺ; every man among them wanted his last interaction to be with the Prophet ﷺ, so Allah Almighty said: {And when you are told, "Rise up"} away from the Prophet ﷺ {then rise up}, for he has needs, so do not linger (3). Qatadah said: The meaning is: Respond if you are called to a matter of goodness. And this is the correct view (4); because it is general. The term "Nashz" (rising up) means elevation, derived from the elevation of the land. It is said: "Nashaza, yanshurzu, or yanshirzu" when one moves away from their place, i.e., rises from it. A "nashiz" woman is one who distances herself from her husband. The origin of this is from "an-nashz", and "an-nashz" is what rises from the ground and is set apart (5), as mentioned by An-Nahhas. Seventh: The saying of the Almighty: {Allah will exalt those who believe among you and those who have been granted knowledge, by degrees}. That is: in reward in the Hereafter, and in honor in this world. So, He exalts the believer over the non-believer, and the scholar over the non-scholar (6). Ibn Mas'ud said: Allah praised the scholars in this verse, and the meaning is: that Allah exalts those who were given knowledge over those who believed but were not given knowledge by "degrees" (7), meaning: degrees in their religion if they do what they were commanded to do (8). It was said: The wealthy people disliked being crowded by those wearing wool, so they would rush to sit near the Prophet ﷺ, so the address was directed to them. And the Prophet ﷺ saw a wealthy man pulling his clothes away in aversion from some poor people who wanted to sit by him, so he said: "O so-and-so, did you fear that your wealth would pass to him or his poverty to you?" (9). And it was explained...

---

(1) Tafsir al-Baghawi 4/309 from 'Ikrimah and al-Dahhak, and reported by al-Tabari 22/479 from al-Dahhak. (2) al-Nukat wa al-'Uyun 5/492, and the saying of Mujahid in his Tafsir 2/660, and reported from him by al-Tabari 22/479. (3) al-Nukat wa al-'Uyun 5/492, and reported by al-Tabari 22/480. (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-'Arabi 4/1748. (5) Tahdhib al-Lugha 11/304-305, and al-Sihah and al-Lisan (under "nashaz") similarly. (6) Zad al-Masir 8/193. (7) Tafsir Abi al-Layth 3/337. (8) Reported by al-Tabari 22/481 from Ibn Zayd. (9) We have not found it (this tradition).

सूरह अल-मुजादिला: आयत 11 319 फिर उसके लिए खड़े हो जाओ। यह इसलिए है क्योंकि कुछ लोग नमाज़ के लिए खड़े होने में हिचकिचा रहे थे, इसलिए यह आयत नाज़िल हुई (1)। अल-हसन और मुजाहिद ने भी कहा: अर्थात: युद्ध के लिए खड़े हो जाओ (2)। इब्न ज़ैद ने कहा: यह पैगंबर ﷺ के घर में हुआ था; उनमें से हर आदमी चाहता था कि पैगंबर ﷺ के साथ उसका अंतिम समय हो, तो अल्लाह तआला ने फरमाया: {और जब तुमसे कहा जाए, "उठ खड़े हो"} पैगंबर ﷺ के पास से {तो उठ खड़े हो}, क्योंकि उन्हें कुछ काम हैं, तो ठहरो मत (3)। कतादाह ने कहा: इसका अर्थ है: यदि तुम्हें किसी नेक काम के लिए बुलाया जाए तो उत्तर दो। और यही सही विचार है (4); क्योंकि यह सामान्य है। "नशज़" (उठना) का अर्थ है ऊँचाई, जो ज़मीन की ऊँचाई से लिया गया है। कहा जाता है: "नशज़ा, यंशुर्ज़ु, या यंशिर्ज़ु" जब कोई अपने स्थान से हट जाता है, यानी उससे ऊपर उठता है। एक "नाशिज़" महिला वह है जो अपने पति से दूरी बना लेती है। इसका मूल "अन-नशज़" से है, और "अन-नशज़" वह है जो ज़मीन से ऊपर उठता है और अलग हो जाता है (5), जैसा कि अन-नह्हास ने उल्लेख किया है। सातवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {अल्लाह तुममें से उन लोगों को जो ईमान लाए और जिन्हें ज्ञान दिया गया है, श्रेणियों में ऊँचा करेगा}। अर्थात: परलोक में प्रतिफल में, और इस दुनिया में सम्मान में। अत; वह मोमिन को गैर-मोमिन पर, और विद्वान को गैर-विद्वान पर ऊँचा करता है (6)। इब्न मसूद ने कहा: अल्लाह ने इस आयत में विद्वानों की प्रशंसा की है, और अर्थ यह है: कि अल्लाह उन लोगों को जिन्हें ज्ञान दिया गया था, उन लोगों पर जिन्हें ईमान तो दिया गया था पर ज्ञान नहीं दिया गया था, "श्रेणियों" (7) से ऊँचा करता है, अर्थात: उनके धर्म में श्रेणियाँ यदि वे वही करते हैं जिसका उन्हें आदेश दिया गया था (8)। यह कहा गया था: धनी लोग ऊनी कपड़े पहनने वालों द्वारा भीड़ किए जाने को नापसंद करते थे, इसलिए वे पैगंबर ﷺ की मजलिस में बैठने के लिए दौड़ पड़ते थे, इसलिए संबोधन उनके लिए था। और पैगंबर ﷺ ने एक धनी व्यक्ति को कुछ गरीब लोगों से घृणा में अपने कपड़े समेटते हुए देखा जो उसके पास बैठना चाहते थे, तो उन्होंने कहा: "ऐ फलां, क्या तुम्हें डर था कि तुम्हारी अमीरी उसके पास चली जाएगी या उसकी गरीबी तुम्हारे पास आ जाएगी?" (9)। और स्पष्ट किया...

---

(1) तफ़्सीर अल-बग़वी 4/309 इकरीमा और अल-दह्क़ाक से, और अल-तब़री 22/479 द्वारा अल-दह्क़ाक से उद्धृत। (2) अल-नुक़त वल-'उयून 5/492, और मुजाहिद का उनके तफ़्सीर 2/660 में कथन, और अल-तब़री 22/479 द्वारा उनसे उद्धृत। (3) अल-नुक़त वल-'उयून 5/492, और अल-तब़री 22/480 द्वारा उद्धृत। (4) इब्न अल-अरबी द्वारा अह्काम अल-क़ुरान 4/1748। (5) तहज़ीब

अल-लुग़ा 11/304-305, और अल-सिह़ाह़ और अल-लिसान ("नशज़") के तहत) में इसी तरह। (6) ज़ाद अल-मसीर 8/193। (7) तफ़्सीर अबी अल-लैस 3/337। (8) इब्न ज़ैद से अल-तब़री 22/481 द्वारा उद्धृत। (9) हमें यह नहीं मिला।

سورۃ المجادلہ: آیت 11 319 پھر اس کی طرف کھڑے ہو جاؤ۔ اور یہ اس لیے کہ کچھ لوگ نماز کے لیے سستی کر رہے تھے، تو یہ آیت نازل ہوئی (1)۔ حسن اور مجاہد نے بھی کہا: یعنی: جہاد کے لیے اٹھ کھڑے ہو (2)۔ ابن زید نے کہا: یہ نبی ﷺ کے گھر میں تھا، ان میں سے ہر شخص چاہتا تھا کہ نبی ﷺ کے ساتھ اس کی آخری ملاقات ہو، تو اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَإِذَا قِيلَ انشُزُوا﴾ یعنی نبی ﷺ کے پاس سے اٹھ جاؤ ﴿فَانشُزُوا﴾ کیونکہ ان کے پاس کچھ کام ہیں، پس وہاں مت ٹھہرو (3)۔ قتادہ نے کہا: معنی یہ ہے کہ: جب تمہیں کسی نیک کام کی طرف بلایا جائے تو جواب دو۔ اور یہی صحیح قول ہے (4)؛ کیونکہ یہ عام ہے۔ "نشز" کا معنی بلندی ہے، جو زمین کے بلند حصے (نشز) سے لیا گیا ہے، کہا جاتا ہے: "نشز ینشز وینشز" جب وہ اپنی جگہ سے ہٹ جائے، یعنی اس سے بلند ہو جائے۔ اور "ناشز" عورت وہ ہے جو اپنے شوہر سے دوری اختیار کر لے۔ اس کی اصل "النشز" سے ہے، اور "النشز" وہ ہے جو زمین سے بلند ہو اور الگ ہو جائے (5)، اسے النحاس نے ذکر کیا ہے۔ ساتویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿يَرْفَعِ اللَّهُ الَّذِينَ ءَامَنُوا مِنكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَتٍ﴾ یعنی: آخرت میں ثواب میں، اور دنیا میں عزت و کرامت میں، چنانچہ وہ مومن کو غیر مومن پر، اور عالم کو غیر عالم پر بلند کرتا ہے (6)۔ ابن مسعود نے کہا: اللہ نے اس آیت میں علماء کی تعریف کی ہے، اور معنی یہ ہے: کہ اللہ ان لوگوں کو جنہیں علم دیا گیا ہے، ان لوگوں پر جو ایمان لائے لیکن انہیں علم نہیں دیا گیا، "درجات" کے اعتبار سے بلند کرتا ہے (7) یعنی: ان کے دین میں درجات اگر وہ ان کاموں پر عمل کریں جن کا انہیں حکم دیا گیا ہے (8)۔ اور کہا گیا ہے کہ: مالدار لوگ ناپسند کرتے تھے کہ اون پہننے والے (غریب) ان کے ساتھ بھیڑ کریں، تو وہ نبی ﷺ کی مجلس میں بیٹھنے کے لیے سبقت لے جاتے تھے، چنانچہ خطاب ان سے ہے۔ اور آپ ﷺ نے ایک مالدار شخص کو دیکھا کہ وہ بعض فقراء سے کراہت کرتے ہوئے اپنا کپڑا سمیٹ رہا ہے جو اس کے پاس بیٹھنا چاہتے تھے، تو آپ ﷺ نے فرمایا: "اے فلاں، کیا تجھے ڈر تھا کہ تیری

مالداری اس کی طرف چلی جائے گی یا اس کی فقیری تیری طرف آ جائے گی؟" (9)۔ اور بیان کیا...

---

(1) تفسیر البغوی 4/309 عکرمہ اور ضحاک سے، اور طبری نے 22/479 پر ضحاک سے نقل کیا ہے۔ (2) النکت والعیون 5/492، اور مجاہد کا قول ان کی تفسیر 2/660 میں، اور اسے طبری نے 22/479 پر ان سے نقل کیا ہے۔ (3) النکت والعیون 5/492، اور اسے طبری نے 22/480 پر نقل کیا ہے۔ (4) احکام القرآن لابن العربی 4/1748۔ (5) تہذیب اللغۃ 11/304 - 305، اور الصحاح اور اللسان (مادہ: نشز) میں اسی طرح ہے۔ (6) زاد المسیر 8/193۔ (7) تفسیر ابی اللیث 3/337۔ (8) اسے طبری نے 22/481 پر ابن زید سے نقل کیا ہے۔ (9) ہمیں اس کی اصل نہیں ملی۔

Surah Al-Mujadilah: Verse 11 320 In this verse, it is shown that elevation with Allah Almighty is through knowledge and faith, not by being first to occupy the front seats of gatherings. It was said: those who were given knowledge means those who read the Quran. And Yahya bin Yahya said from Malik: "Allah will raise those who have believed among you," meaning the companions, "and those who were given knowledge, by degrees." Allah raises the scholar and the seeker of truth through it. I say: Generality is more appropriate in this matter and more suited to the meaning of the verse; thus, the believer is raised first by his faith, then by his knowledge secondly(1). In "Al-Sahih", it is mentioned that Umar bin Al-Khattab (may Allah be pleased with him) used to give precedence to Abdullah bin Abbas over the [older] companions. They spoke to him about that, so he invited them and invited him, and asked them about the interpretation of: "When the victory of Allah has come and the conquest" [An-Nasr: 1]. They remained silent, so Ibn Abbas said: It is the appointed time of the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) which Allah informed him of. Umar said: I do not know of it except what you know(2). In "Al-Bukhari", from Abdullah bin Abbas, he said: 'Uyaynah bin Hisn bin Hudhayfah bin Badr arrived and stayed with his nephew Al-Hurr bin Qays bin Hisn, and he was among the people whom Umar used to bring close, and the reciters (scholars) were the companions of Umar's councils and his consultants, whether they were middle-aged or young men. The Hadith, and it has already passed at the end of "Al-A'raf"(3). In "Sahih Muslim", Nafi' bin Abd al-Harith met Umar at 'Usfan, and Umar used to appoint him over Mecca. He asked: Whom have you appointed over the people of the valley? He replied: Ibn Abza. He asked: And who is Ibn Abza? He said: A freed slave among our freed slaves. Umar said: You have appointed a freed slave over them! He replied: He is a reciter of the Book of Allah, and he is knowledgeable in the laws of inheritance. Umar said: Indeed, your Prophet (peace and blessings be upon him) said: "Indeed, Allah raises people with this Book and debases others by it."(4) And the beginning of the book has passed, and the discussion has passed in...

---

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 4/1749. (2) Al-Bukhari (3627). (3) 9/421-422. (4) Previous 17/224.

सूरह अल-मुजादिला: आयत 11 320 इस आयत में यह बताया गया है कि अल्लाह तआला के यहाँ सम्मान ज्ञान और ईमान से है, न कि सभाओं में अग्रिम पंक्तियों में बैठने से। और कहा गया है: 'जिन्हें ज्ञान दिया गया' से तात्पर्य वे लोग हैं जिन्होंने कुरान पढ़ा। और याह्या बिन याह्या ने मलिक से रिवायत किया: "अल्लाह तुममें से उन लोगों को ऊँचा उठाएगा जो ईमान लाए," यानी सहाबा, "और जिन्हें ज्ञान दिया गया, उन्हें कई दर्जों तक।" अल्लाह इसके ज़रिए विद्वान और सत्य के खोजी को ऊँचा उठाता है। मैंने कहा: इस मामले में व्यापकता अधिक उपयुक्त है और आयत के अर्थ के लिए अधिक उचित है, इसलिए मोमिन को पहले उसके ईमान के कारण उठाया जाता है, और फिर उसके ज्ञान के कारण(1)। 'सहीह' में है कि उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) अब्दुल्ला बिन अब्बास को [बड़े] सहाबा पर तरजीह देते थे। उन्होंने उनसे इस बारे में बात की, तो उन्होंने उन्हें और उन्हें (इब्न अब्बास को) बुलाया, और उनसे व्याख्या पूछी: "जब अल्लाह की मदद और विजय आ जाए" [अन-नस्र: 1]। वे चुप रहे, तो इब्न अब्बास ने कहा: यह अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की वफ़ात का समय है जिसकी सूचना अल्लाह ने उन्हें दी थी। उमर ने कहा: मैं इसके बारे में वही जानता हूँ जो तुम जानते हो(2)। 'बुखारी' में अब्दुल्ला बिन अब्बास से रिवायत है, उन्होंने कहा: उयैना बिन हिसन बिन हुज़ैफ़ा बिन बद्र आए और अपने भतीजे अल-हुर्र बिन क़ैस बिन हिसन के पास ठहरे, और वह उन लोगों में से थे जिन्हें उमर अपने करीब रखते थे, और कुरान के विद्वान (कुर्रा) उमर की मजलिसों और उनके परामर्शदाताओं के साथी थे, चाहे वे अधेड़ हों या युवक। हदीस, और यह 'अल-आराफ़' के अंत में गुज़र चुकी है(3)। 'सहीह मुस्लिम' में है कि नाफ़े बिन अब्दुल हारिस उस्फान में उमर से मिले, और उमर उन्हें मक्का पर नियुक्त किया करते थे। उमर ने पूछा: आपने घाटी के लोगों पर किसे नियुक्त किया है? उन्होंने कहा: इब्न अब्ज़ा को। उमर ने पूछा: और इब्न अब्ज़ा कौन है? उन्होंने कहा: हमारे आज़ाद किए गए गुलामों में से एक। उमर ने कहा: आपने उन पर एक आज़ाद गुलाम को नियुक्त किया है! उन्होंने जवाब दिया: वह अल्लाह की किताब का कारी (पढ़ने वाला) है, और वह फराइज (उत्तराधिकार के नियमों) का विद्वान है। उमर ने कहा: बेशक तुम्हारे नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा था: "बेशक अल्लाह इस किताब के ज़रिए कुछ लोगों को बुलंदी अता करता है और दूसरों को ज़लील करता है।"(4) और किताब का शुरुआती हिस्सा गुज़र चुका है, और चर्चा गुज़र चुकी है...

---

(1) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 4/1749। (2) अल-बुखारी (3627)। (3) 9/421-422। (4) पूर्ववर्ती 17/224।

سورة المجادلة: آیت 11 320 اس آیت میں یہ بتایا گیا ہے کہ اللہ تعالیٰ کے ہاں بلندی علم اور ایمان کی وجہ سے ہے، نہ کہ مجلسوں کی اگلی صفوں میں جگہ پانے سے۔ اور کہا گیا: 'جنہیں علم دیا گیا' سے مراد وہ لوگ ہیں جنہوں نے قرآن پڑھا ہے۔ یحییٰ بن یحییٰ نے مالک سے روایت کیا: "اللہ تم میں سے ان لوگوں کے درجات بلند کرے گا جو ایمان لائے،" یعنی صحابہ، "اور جنہیں علم دیا گیا ان کے درجات۔" اللہ اس کے ذریعے عالم اور طالبِ حق کو بلند فرماتا ہے۔ میں نے کہا: اس مسئلے میں عموم (عمومیت) زیادہ قرینِ قیاس ہے اور آیت کے معنی کے لیے زیادہ موزوں ہے، چنانچہ مومن کو پہلے اس کے ایمان کی وجہ سے بلند کیا جاتا ہے، اور پھر اس کے علم کی وجہ سے(1)۔ 'صحیح' میں ہے کہ حضرت عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ عبداللہ بن عباس رضی اللہ عنہما کو [بڑے] صحابہ پر مقدم رکھتے تھے۔ صحابہ نے آپ سے اس بارے میں بات کی، تو آپ نے ان سب کو اور ابن عباس کو بلایا، اور ان سے تفسیر پوچھی: "جب اللہ کی مدد اور فتح آ جائے" [النصر: 1]۔ وہ خاموش رہے، تو ابن عباس نے کہا: اس سے مراد رسول اللہ ﷺ کی وفات کا وقت ہے جس کی اللہ نے آپ کو اطلاع دی تھی۔ حضرت عمر نے فرمایا: میں اس سے وہی جانتا ہوں جو تم جانتے ہو(2)۔ 'بخاری' میں عبداللہ بن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت ہے، انہوں نے کہا: عیینہ بن حصن بن حذیفہ بن بدر آئے اور اپنے بھتیجے حُر بن قیس بن حصن کے پاس قیام کیا، اور وہ ان لوگوں میں سے تھے جنہیں حضرت عمر اپنے قریب رکھتے تھے، اور قرآء (قرآن کے عالم) حضرت عمر کی مجلسوں اور ان کے مشیروں کے ساتھی تھے، خواہ وہ عمر رسیدہ ہوں یا جوان۔ حدیث، اور یہ 'الاعراف' کے آخر میں گزر چکی ہے(3)۔ 'صحیح مسلم' میں ہے کہ نافع بن عبدالحارث عسفان میں حضرت عمر سے ملے، اور حضرت عمر انہیں مکہ کا گورنر مقرر کیا کرتے تھے۔ حضرت عمر نے پوچھا: تم نے اہل وادی پر کسے مقرر کیا ہے؟ انہوں نے کہا: ابن ابزیٰ کو۔ آپ نے پوچھا: ابن ابزیٰ کون ہے؟ انہوں نے کہا: ہمارے آزاد کردہ غلاموں میں سے ایک

غلام۔ حضرت عمر نے فرمایا: تم نے ان پر ایک غلام کو خلیفہ بنا دیا! انہوں نے جواب دیا: وہ اللہ کی کتاب کا قاری ہے، اور وہ فرائض (علم وراثت) کا عالم ہے۔ حضرت عمر نے فرمایا: بے شک تمہارے نبی ﷺ نے فرمایا تھا: "بے شک اللہ اس کتاب کے ذریعے کچھ لوگوں کو بلند کرتا ہے اور دوسروں کو گرا دیتا ہے"(4) اور کتاب کا آغاز گزر چکا ہے، اور اس بارے میں گفتگو گزر چکی ہے...

---

(1) احکام القرآن، ابن العربی 4/1749۔ (2) البخاري (3627)۔ (3) 9/421 - 422۔ (4) سلف 17/224۔

Surah Al-Mujadila: Verses 11 - 12 321 The virtue of knowledge and scholars [is mentioned] in more than one place in this book (1), and praise be to Allah. It is narrated from the Prophet ﷺ that he said: "Between the scholar and the worshiper are a hundred degrees; between every two degrees is the distance a well-trained horse covers in seventy years" (2). And from him ﷺ: "The superiority of the scholar over the worshiper is like the superiority of the moon on the night of the full moon over all other stars" (3). And from him, peace and blessings be upon him: "Three [groups] will intercede on the Day of Resurrection: the Prophets, then the scholars, then the martyrs" (4). How great is a rank that is intermediary between prophecy and martyrdom, by the testimony of the Messenger of Allah ﷺ. And from Ibn Abbas: Solomon was given a choice between knowledge, wealth, and kingship; he chose knowledge, so he was given wealth and kingship along with it (5). The Almighty's saying: {O you who have believed, when you [wish to] private consult the Messenger, present before your consultation a charity. That is better for you and purer. But if you do not find [the means], then indeed, Allah is Forgiving and Merciful (12)} There are three issues in it: The first: The Almighty's saying: {O you who have believed, when you [wish to] private consult the Messenger} "Najaytum" [means] you spoke in private. Ibn Abbas said: It was revealed because the Muslims used to ask the Messenger of Allah ﷺ many questions until they became a burden to him. So Allah, Mighty and Majestic, wanted to alleviate [the burden on] His Prophet ﷺ, so when He said that, many of [the people] desisted...

Footnotes: (1) 1/430 and 5/63-64, and others. (2) Al-Kashshaf 4/76, and the hadith was narrated by Ibn Adi in Al-Kamil 4/1453 from the path of Abdullah bin Muharrar, from Az-Zuhri, from Abu Salama, from Abu Huraira, and he said: This is a rejected (munkar) narration with this chain; I do not know it being narrated from Az-Zuhri except by Ibn Muharrar and Muhammad bin Abdul-Malik, and both are weak. Ended. Ibn Abd al-Barr mentioned in Jami' Bayan al-'Ilm (129) that Ibn Awn narrated it from Ibn Sirin, from Abu Huraira in a marfu' form, and said: And those below Ibn Awn are not to be relied upon. Ended. It was previously mentioned in 7/60 from the saying of Ibn Muhayriz. (3) Previously mentioned in 10/431. (4) Narrated by Ibn Majah (4313) from Uthman bin Affan, Al-Busiri said in Az-Zawa'id: This chain is weak due to the weakness of 'Allaq bin Abi Muslim. Ibn Hajar said in Al-Kafi Ash-Shaf p. 165: Narrated by Ibn Majah, Abu Ya'la, Al-Uqayli and Al-Bayhaqi in Ash-Shu'ab from the hadith of Uthman, and in it is Anbasa bin Abdul Rahman, who is abandoned (matruk). (5) Al-Kashshaf 4/76, and the saying of Ibn Abbas was mentioned by Ad-Daylami in Al-

Firdaws 2/192, and Ibn Asakir narrated it in the History of Damascus 22/275 from Ibn Abbas in a marfu' form.

सूरह अल-मुजादिला: आयतें 11 - 12 321 ज्ञान और विद्वानों के गुण इस पुस्तक के कई स्थानों पर वर्णित हैं (1), और अल्लाह का शुक्र है। नबी ﷺ से रिवायत है कि उन्होंने फ़रमाया: "विद्वान और इबादत करने वाले के बीच सौ दर्जे हैं; हर दो दर्जों के बीच की दूरी एक प्रशिक्षित घोड़े द्वारा सत्तर वर्षों में तय की जाने वाली दूरी के बराबर है" (2)। और आप ﷺ से ही रिवायत है: "इबादत करने वाले पर विद्वान की श्रेष्ठता वैसी ही है जैसे चौदहवीं के चाँद की श्रेष्ठता अन्य सभी सितारों पर होती है" (3)। और आप ﷺ से ही मन्क़ूल है: "क़यामत के दिन तीन समूह शफ़ाअत (सिफारिश) करेंगे: नबी, फिर विद्वान, फिर शहीद" (4)। अल्लाह के रसूल ﷺ की गवाही के अनुसार, वह स्थान कितना महान है जो नबी होने और शहीद होने के बीच का माध्यम है। इब्न अब्बास से रिवायत है: सुलेमान (अलैहिस्सलाम) को ज्ञान, धन और राज्य के बीच चुनने का विकल्प दिया गया, तो उन्होंने ज्ञान को चुना, तो उन्हें इसके साथ धन और राज्य भी दिया गया (5)। अल्लाह तआला का फ़रमान: {हे ईमान वालों! जब तुम रसूल से एकांत में बात करना चाहो, तो अपनी बातचीत से पहले कुछ दान करो। यह तुम्हारे लिए बेहतर और अधिक पवित्र है। फिर यदि तुम (दान के लिए कुछ) न पाओ, तो निश्चय ही अल्लाह अत्यंत क्षमाशील, दयावान है (12)} इसमें तीन विषय हैं: पहला: अल्लाह तआला का फ़रमान: {हे ईमान वालों! जब तुम रसूल से एकांत में बात करना चाहो} "नाजयतुम" का अर्थ है तुमने गुप्त रूप से बात की। इब्न अब्बास ने कहा: यह आयत इसलिए उतरी क्योंकि मुसलमान अल्लाह के रसूल ﷺ से बहुत अधिक सवाल किया करते थे यहाँ तक कि उन पर बोझ बन गए थे। तो अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने अपने नबी ﷺ पर से बोझ कम करना चाहा, तो जब उन्होंने यह बात कही, तो बहुत से लोग...

पाद-टिप्पणियाँ (फ़ुटनोट्स): (1) 1/430 और 5/63-64, और अन्य। (2) अल-कशशाफ़ 4/76, और हदीस को इब्न अदी ने अल-कामिल 4/1453 में अब्दुल्ला बिन मुहर्रर के माध्यम से, अज़-ज़ुहरी से, अबू सलमा से, अबू हुरैरा से रिवायत किया है, और कहा: इस सनद के साथ यह हदीस मुनकर (अस्वीकार्य) है, मैं नहीं जानता कि इब्न मुहर्रर और मुहम्मद बिन अब्दुल-मलिक के अलावा किसी और ने इसे अज़-ज़ुहरी से रिवायत किया हो, और दोनों कमज़ोर हैं। इब्न अब्दुल बर्र ने जामि बयान अल-इल्म (129) में उल्लेख किया है कि इब्न औन ने इसे इब्न सिरीन से, अबू हुरैरा से मरफ़ू' (नबी तक पहुँचने वाली सनद) के रूप में रिवायत किया है, और कहा: इब्न औन के बाद वाले लोगों पर हुज्जत (प्रमाण) नहीं दी जा सकती। और इब्न मुहयरीज के कथन से 7/60 में पहले गुज़र चुका है। (3) 10/431 में पहले गुज़र चुका है। (4) इसे इब्न माजह (4313) ने उस्मान बिन अफ़्फ़ान से रिवायत किया है, अल-बुसीरी ने अज़-ज़वाइद में कहा: यह सनद कमज़ोर है; अल्लाक़ बिन अबी मुस्लिम की

कमज़ोरी के कारण। इब्न हजर ने अल-काफ़ी अश-शाफ़ पृ. 165 में कहा: इसे इब्न माजह, अबू याला, अल-उक़ैली और अल-बैहक़ी ने अश-शुअब में उस्मान की हदीस से रिवायत किया है, और इसमें अनबसा बिन अब्दुल रहमान है, जो मतूरूक (परित्यक्त) है। (5) अल-कशशाफ़ 4/76, और इब्न अब्बास का कथन अद-दयलमी ने अल-फिरदौस 2/192 में उल्लेख किया है, और इब्न असाकिर ने तारीख़ मदीना दमिश्क़ 22/275 में इब्न अब्बास से मरफ़ू' रूप में रिवायत किया है।

سورہ المجادلہ: آیات ۱۱ - ۱۲ ۳۲۱ علم اور علماء کی فضیلت اس کتاب کے کئی مقامات پر بیان ہوئی ہے (۱)، اور تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں۔ نبی کریم ﷺ سے روایت ہے کہ آپ نے فرمایا: "عالم اور عابد کے درمیان سو درجے ہیں، ہر دو درجوں کے درمیان اتنی مسافت ہے جتنی ایک سدھایا ہوا گھوڑا ستر سال میں طے کرتا ہے" (۲)۔ اور آپ ﷺ سے روایت ہے: "عابد پر عالم کی فضیلت ایسی ہے جیسے چودھویں کے چاند کی فضیلت تمام ستاروں پر ہوتی ہے" (۳)۔ اور آپ ﷺ سے ہی منقول ہے: "قیامت کے دن تین گروہ شفاعت کریں گے: انبیاء، پھر علماء، پھر شہداء" (۴)۔ اللہ کے رسول ﷺ کی گواہی کے مطابق وہ مرتبہ کتنا عظیم ہے جو نبوت اور شہادت کے درمیان واسطہ ہے۔ ابن عباس سے روایت ہے: سلیمان (علیہ السلام) کو علم، مال اور بادشاہت کے درمیان اختیار دیا گیا، تو انہوں نے علم کو چنا، پس انہیں علم کے ساتھ مال اور بادشاہت بھی عطا کر دی گئی (۵)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اے لوگو جو ایمان لائے ہو! جب تم رسول سے سرگوشی (تخلیے میں بات) کرنا چاہو تو اپنی سرگوشی سے پہلے کچھ صدقہ پیش کرو، یہ تمہارے لیے بہتر اور زیادہ پاکیزہ ہے، پھر اگر تم (صدقہ کے لیے کچھ) نہ پاؤ تو بیشک اللہ بڑا بخشنے والا نہایت مہربان ہے (۱۲)﴾ اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اے لوگو جو ایمان لائے ہو! جب تم رسول سے سرگوشی کرنا چاہو﴾ "ناجیتم" یعنی تم نے پوشیدہ بات کی۔ ابن عباس نے فرمایا: یہ آیت اس وجہ سے نازل ہوئی کہ مسلمان رسول اللہ ﷺ سے بہت زیادہ سوالات کیا کرتے تھے یہاں تک کہ ان پر بوجھ بن گئے، تو اللہ عزوجل نے اپنے نبی ﷺ سے بوجھ ہلکا کرنا چاہا، چنانچہ جب اللہ نے یہ فرمایا تو بہت سے لوگوں نے...

حواشی: (۱) ۱/۴۳۰ اور ۵/۶۳ - ۶۴، وغیرہ۔ (۲) الکشاف ۴/۷۶، اور حدیث کو ابن عدی نے الکامل ۴/۱۴۵۳ میں عبداللہ بن محرر کے واسطے سے، زہری سے، ابوسلمہ سے، ابوہریرہ سے

روایت کیا ہے، اور کہا: یہ اس سند کے ساتھ منکر ہے، میں زہری سے اسے ابن محرر اور محمد بن عبدالملک کے سوا کسی سے روایت ہوتے نہیں جانتا، اور دونوں ضعیف ہیں۔ ابن عبدالبر نے جامع بیان العلم (۱۲۹) میں ذکر کیا ہے کہ ابن عون نے اسے ابن سیرین سے، ابوہریرہ سے مرفوعاً روایت کیا ہے، اور کہا: ابن عون کے علاوہ دیگر پر حجت قائم نہیں کی جا سکتی۔ اور ابن محیریز کے قول سے ۷/۶۰ میں پہلے گزر چکا ہے۔ (۳) ۱۰/۴۳۱ میں پہلے گزر چکا ہے۔ (۴) اسے ابن ماجہ (۴۳۱۳) نے عثمان بن عفان سے روایت کیا ہے، البوصیری نے الزوائد میں کہا: یہ سند ضعیف ہے؛ علاق بن ابی مسلم کے ضعف کی وجہ سے۔ ابن حجر نے الکافی الشاف ص ۱۶۵ میں کہا: اسے ابن ماجہ، ابو یعلی، العقیلی اور البیہقی نے الشعب میں عثمان کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس میں عنبسہ بن عبدالرحمن ہے، جو متروک ہے۔ (۵) الکشاف ۴/۷۶، اور ابن عباس کا قول دیلمی نے الفردوس ۲/۱۹۲ میں ذکر کیا ہے، اور ابن عساکر نے تاریخ مدینہ دمشق ۲۲/۲۷۵ میں ابن عباس سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔

people, then Allah granted them ease with the verse that follows it. Al-Hasan said: It was revealed because some Muslims used to take the Prophet ﷺ aside and converse with him privately. Other Muslims thought that they were speaking ill of them in private, which distressed them. So, Allah Almighty commanded them to give charity before a private conversation to deter them from seeking private audiences (1).

Zaid bin Aslam said: It was revealed because the hypocrites and the Jews used to converse privately with the Prophet ﷺ and say: "He is all ear," meaning he listens to everything told to him, and he would not prevent anyone from private conversation. This distressed the Muslims because Satan would suggest to them that they were plotting with him that armies had gathered to fight him. He said: Then Allah Blessed and Exalted be He revealed: "O you who have believed, when you converse privately, do not converse about sin and aggression and disobedience to the Messenger" [Verse 9]. But they did not stop. So, Allah revealed this verse. Then the people of falsehood stopped private conversations because they did not offer charity before their private talk. This also distressed the believers, and they abstained from private conversation because many of them lacked the means to give charity. So, Allah eased it for them with what follows the verse.

Second: Ibn al-Arabi said (2): This report from Zaid contains evidence that rulings are not established solely based on [human perceived] interests, for Allah Almighty said: "That is better for you and purer," then He abrogated it, despite it being better and purer. This is a powerful refutation of the Mu'tazilites regarding the binding nature of [perceived] interests. However, the narrator of the hadith from Zaid is his son Abd al-Rahman, whom scholars have weakened. Yet the matter in the statement of Allah Almighty: "That is better for you and purer" is a mutawatir (mass-transmitted) text refuting the Mu'tazilites. And Allah knows best.

Third: At-Tirmidhi (3) narrated from Ali bin Alqama al-Anmari, from Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him) who said: When it was revealed: "O you who have believed, when you [wish to] consult the Messenger, present before your consultation a charity..."

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/493, and the statement of Ibn Abbas was recorded by al-Tabari 22/484, and Ibn Abi Hatim in the Tafsir (10/3344 18848). (2) In Ahkam al-Qur'an 4/1750, and what preceded it is also from him. (3) In his Sunan (3300).

सूरह अल-मुजादिला: आयत 12 322

लोग, फिर अल्लाह ने उनके बाद वाली आयत के ज़रिए उन्हें राहत दी। अल-हसन ने कहा: यह इस कारण अवतरित हुई कि मुसलमानों के कुछ लोग नबी ﷺ के साथ अकेले में बात करते थे और उनसे कानाफूसी करते थे। तो मुसलमानों के एक समूह ने उनके बारे में सोचा कि वे गुप्त बातचीत में उनकी बुराई कर रहे हैं, जिससे उन्हें कष्ट हुआ। तो अल्लाह तआला ने उन्हें गुप्त बातचीत के समय दान देने का आदेश दिया; ताकि उन्हें अकेले में मिलने से रोका जा सके(1)।

ज़ैद बिन असलम ने कहा: यह इस कारण अवतरित हुई कि मुनाफ़िक़ (पाखंडी) और यहूदी नबी ﷺ के साथ गुप्त बातचीत करते थे और कहते थे: "वह तो कान हैं," यानी जो भी उनसे कहा जाता है वह सब सुनते हैं, और वह किसी को अपनी गुप्त बातचीत से नहीं रोकते थे। इससे मुसलमानों को कष्ट होता था; क्योंकि शैतान उनके मन में यह डालता था कि वे उनके खिलाफ लड़ने के लिए सेनाओं के इकट्ठा होने के बारे में गुप्त बातचीत कर रहे हैं। उन्होंने कहा: फिर अल्लाह तबारक व तआला ने अवतरित किया: "ऐ ईमान वालो! जब तुम गुप्त बातचीत करो, तो पाप, ज़्यादती और रसूल की नाफ़रमानी की बातें न करो" आयत [9]। लेकिन वे नहीं रुके, तो अल्लाह ने यह आयत उतारी। तब असत्य वालों ने गुप्त बातचीत बंद कर दी; क्योंकि उन्होंने अपनी बातचीत से पहले दान नहीं दिया था। और यह ईमान वालों के लिए भी कठिन हो गया, और वे गुप्त बातचीत से कतराने लगे; क्योंकि उनमें से कई दान देने में असमर्थ थे। फिर अल्लाह ने उनके लिए बाद वाली आयत के ज़रिए आसानी कर दी।

दूसरा: इब्न अल-अरबी ने कहा (2): ज़ैद की इस रिपोर्ट में वह चीज़ है जो संकेत देती है कि नियम केवल हितों (मसालिह) के आधार पर तय नहीं होते हैं, क्योंकि अल्लाह तआला ने कहा: "यह तुम्हारे लिए बेहतर और अधिक पवित्र है" फिर इसे निरस्त (मन्सूख़) कर दिया, जबकि यह बेहतर और अधिक पवित्र था। हितों की बाध्यता के मामले में मुअतज़िला के खिलाफ यह एक बड़ा खंडन है। लेकिन ज़ैद से हदीस के रावी उनके बेटे अब्दुर रहमान हैं, जिन्हें विद्वानों ने कमज़ोर बताया है। लेकिन अल्लाह तआला के इस कथन में कि: "यह तुम्हारे लिए बेहतर और अधिक पवित्र है" मुअतज़िला के खंडन में एक मुतवातिर (निरंतर) पाठ है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

तीसरा: तिर्मिज़ी (3) ने अली बिन अलक़मा अल-अनमारी के माध्यम से अली बिन अबी तालिब (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: जब यह आयत उतरी: "ऐ ईमान वालो! जब तुम रसूल से गुप्त परामर्श करो, तो अपने परामर्श से पहले कुछ दान दे दिया करो..."

(1) अल-नुकात वल-उयून 5/493, और इब्न अब्बास का कथन अल-तबरीज 22/484, और इब्न अबी हातिम ने तफ़सीर में (10/3344 18848) निकाला है। (2) अहकाम अल-क़ुरआन 4/1750 में, और इससे पहले भी उन्हीं से है। (3) अपनी सुनन (3300) में।

سورہ المجادلہ: آیت ۱۲ ۳۲۲

لوگ، پھر اللہ نے اس کے بعد والی آیت کے ذریعے ان پر وسعت فرمائی۔ حسن بصریؒ نے فرمایا: یہ آیت اس لیے نازل ہوئی کہ مسلمانوں کی ایک جماعت نبی کریم ﷺ سے علیحدگی میں گفتگو اور سرگوشی کیا کرتی تھی، تو مسلمانوں کی ایک دوسری جماعت کو گمان ہوا کہ وہ سرگوشی میں ان کی برائی کر رہے ہیں، جس سے انہیں تکلیف ہوئی، تو اللہ تعالیٰ نے انہیں سرگوشی کے وقت صدقہ دینے کا حکم دیا؛ تاکہ انہیں تنہائی میں ملنے سے روک دے (۱)۔

اور زید بن اسلم نے کہا: یہ آیت اس وجہ سے نازل ہوئی کہ منافقین اور یہودی نبی کریم ﷺ سے سرگوشیاں کرتے تھے اور کہتے تھے کہ: "وہ تو بس کان ہی کان ہیں"، یعنی جو بھی ان سے کہا جاتا ہے وہ سب سن لیتے ہیں، اور وہ کسی کو سرگوشی سے منع نہیں فرماتے تھے۔ یہ بات مسلمانوں پر گراں گزرتی تھی؛ کیونکہ شیطان ان کے دلوں میں یہ وسوسہ ڈالتا تھا کہ وہ آپ ﷺ سے اس بات پر سرگوشی کر رہے ہیں کہ ان سے لڑنے کے لیے لشکر جمع ہو گئے ہیں۔ انہوں نے کہا: پھر اللہ تبارک و تعالیٰ نے نازل فرمایا: "اے ایمان والو! جب تم آپس میں سرگوشی کرو تو گناہ، زیادتی اور رسول کی نافرمانی کی سرگوشی نہ کرو" [آیت ۹]، لیکن وہ باز نہ آئے، تو اللہ نے یہ آیت نازل فرمائی۔ پس اہل باطل سرگوشی سے رک گئے؛ کیونکہ انہوں نے اپنی سرگوشی سے پہلے صدقہ پیش نہیں کیا تھا، اور یہ بات اہل ایمان پر بھی گراں گزری، اور وہ سرگوشی سے رک گئے؛ کیونکہ ان میں سے بہت سے لوگ صدقہ دینے کی قدرت نہیں رکھتے تھے، تو اللہ تعالیٰ نے ان پر اس کے بعد والی آیت کے ذریعے تخفیف فرما دی۔

دوسری بات: ابن العربیؒ نے کہا (۲): زید کی اس روایت میں ایسی بات ہے جو اس پر دلالت کرتی ہے کہ احکام محض مصالح (انسانی مصلحتوں) کے تابع نہیں ہوتے، کیونکہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا:

"یہ تمہارے لیے بہتر اور زیادہ پاکیزہ ہے" پھر اسے منسوخ کر دیا، باوجود اس کے کہ وہ بہتر اور زیادہ پاکیزہ تھا۔ مصالح کی پابندی کے بارے میں یہ معتزلہ پر ایک بہت بڑا رد ہے، لیکن زید سے حدیث کے راوی ان کے بیٹے عبد الرحمٰن ہیں، جنہیں علماء نے ضعیف قرار دیا ہے۔ تاہم اللہ تعالیٰ کے ارشاد: "یہ تمہارے لیے بہتر اور زیادہ پاکیزہ ہے" میں معتزلہ کے رد پر نصِ متواتر موجود ہے۔ واللہ اعلم۔

تیسری بات: امام ترمذیؒ نے (۳) علی بن علقمہ الانماری سے، انہوں نے حضرت علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ سے روایت کیا کہ انہوں نے فرمایا: جب یہ آیت نازل ہوئی: ﴿اے ایمان والو! جب تم رسول سے سرگوشی کرو تو اپنی سرگوشی سے پہلے صدقہ پیش کرو﴾

(۱) النکت والعیون ۴۹۳/۵، اور ابن عباس کا قول طبری نے ۴۸۴/۲۲ میں نکالا ہے، اور ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر میں (۱۰/۳۳۴۴ ۱۸۸۴۸)۔ (۲) اپنی کتاب احکام القرآن ۴/۱۷۵۰ میں، اور اس سے پہلے والی بات بھی انہی سے ہے۔ (۳) اپنی سنن (۳۳۰۰) میں۔

323 Surah Al-Mujadila: Verse 12

I asked him(1), and the Prophet ﷺ said to me: "What do you think of a dinar?" I said: "They cannot afford it." He said: "Then half a dinar?" I said: "They cannot afford it." He said: "How much then?" I said: "A barleycorn." He said: "You are truly ascetic." He said: then it was revealed: "Are you afraid of presenting charities before your private consultation?" (the verse). He said: So through me, Allah lightened the burden for this nation. Abu Isa said: This is a Good (Hasan) Strange (Gharib) Hadith; we only know it from this perspective. And the meaning of his saying: a barleycorn, means the weight of a barleycorn in gold. Ibn al-Arabi said(2): And this points to two fine fundamental issues: First: the abrogation (naskh) of an act of worship before its performance. Second: considering estimated amounts by analogy (qiyas), contrary to Abu Hanifa's view.

I said: It appears that the abrogation only occurred after the act of charity was performed. It has been narrated from Mujahid: that the first person to give charity in that regard was Ali bin Abi Talib ؓ, and he had a private consultation with the Prophet ﷺ. It is narrated that he gave a ring as charity(3). Al-Qushayri and others mentioned from Ali bin Abi Talib that he said: In the Book of Allah is a verse that no one acted upon before me, and no one will act upon after me, which is: "O you who believe! When you consult the Messenger in private, spend something in charity before your private consultation." I had a dinar, so I sold it. Whenever I consulted the Messenger in private, I would give a dirham in charity until it was gone. Then it was abrogated by the other verse: "Are you afraid of presenting charities before your private consultation?"(4). Similarly, Ibn Abbas said: Allah abrogated it with the verse that follows it(5).

(1) This word does not appear in the printed version of al-Tirmidhi. (2) In "Ahkam al-Qur'an", vol. 4, p. 1749. (3) "Ahkam al-Qur'an" by Ibn al-Arabi, vol. 4, pp. 1749-1750, and he said after it: "All of this is not authentic." Mujahid's statement is in his "Tafsir", vol. 2, pp. 660-661, and Abd al-Razzaq narrated it from him in "at-Tafsir", vol. 2, p. 280, and at-Tabari, vol. 22, pp. 482-483, where it states he gave a dinar as charity. (4) "Asbab al-Nuzul" by al-Wahidi, p. 438, and it was narrated from him by Ibn Abi Shaybah, vol. 12, p. 81, and at-Tabari, vol. 22, p. 483, and al-Hakim in "al-Mustadrak", vol. 2, pp. 481-482, who said: "This is an authentic (Sahih) Hadith according to the criteria of the two Sheikhs (al-Bukhari and Muslim), though they did not record it." Al-Dhahabi agreed with him. However, in the printed version of "al-Mustadrak" - which is the Islamic Publications Office edition, and likewise in the Dar al-Kutub al-Ilmiyah

edition - it appears as a Marfu' (attributed to the Prophet) report, which is an error, as the context of the Hadith indicates the speaker is Ali, and he was the one giving charity when privately consulting the Prophet ﷺ. This is also because there is no mention of the Messenger of Allah ﷺ in al-Dhahabi's summary of "al-Mustadrak", nor in Ibn Hajar's "Ithaf al-Mahara" (14585) when mentioning the chain of this Hadith and attributing it to al-Hakim. (5) "al-Kashshaf", vol. 4, p. 76, and what follows it is also from there, and Ibn al-Jawzi narrated it from him in "Nawasikh al-Qur'an", pp. 235-236.

३२३ सूरह अल-मुजादिला: आयत १२

मैंने उनसे पूछा(१), नबी ﷺ ने मुझसे कहा: "तुम्हारा एक दीनार के बारे में क्या ख्याल है?" मैंने कहा: "वे इसे वहन नहीं कर सकते।" उन्होंने कहा: "तो आधा दीनार?" मैंने कहा: "वे इसे वहन नहीं कर सकते।" उन्होंने कहा: "तो फिर कितना?" मैंने कहा: "एक जौ के दाने के बराबर।" उन्होंने कहा: "तुम वास्तव में बहुत ही कम इच्छा रखने वाले (ज़ाहिद) हो।" उन्होंने कहा: तब यह आयत उतरी: "क्या तुम अपनी कानाफूसी से पहले सदक़ा (दान) देने से डर गए?" (आयत)। उन्होंने कहा: तो मेरे माध्यम से अल्लाह ने इस उम्मा (समुदाय) के लिए बोझ हल्का कर दिया। अबू ईसा ने कहा: यह एक हसन गरीब हदीस है; हम इसे केवल इसी तरीके से जानते हैं। और उनके इस कथन का अर्थ: 'जौ का दाना' है: सोने में एक जौ के दाने का वजन। इब्न अल-अरबी ने कहा(२): और यह दो अच्छे बुनियादी मसलों की ओर संकेत करता है: पहला: किसी इबादत (उपासना) के अमल में आने से पहले उसका मंसूख़ (रद्द) होना। दूसरा: क़ियास (तुलना) के द्वारा अनुमानित राशियों पर विचार करना, जो अबू हनीफ़ा के विचार के विपरीत है।

मैंने कहा: ऐसा प्रतीत होता है कि नस्क़ (रद्द होना) सदक़ा करने के बाद ही हुआ। मुजाहिद से रिवायत है कि: इस मामले में सबसे पहले सदक़ा करने वाले अली बिन अबी तालिब ؓ थे, और उन्होंने नबी ﷺ के साथ गुप्त परामर्श किया। रिवायत है कि उन्होंने एक अंगूठी सदक़ा की थी(३)। अल-कुशैरी और अन्य लोगों ने अली बिन अबी तालिब से उल्लेख किया है कि उन्होंने कहा: अल्लाह की किताब में एक आयत है जिस पर मुझसे पहले किसी ने अमल नहीं किया और मेरे बाद भी कोई अमल नहीं करेगा, और वह है: "ऐ ईमान वालो! जब तुम रसूल से कानाफूसी (गुप्त परामर्श) करना चाहो, तो अपनी कानाफूसी से पहले कुछ सदक़ा पेश करो।" मेरे पास एक दीनार था, इसलिए मैंने उसे बेच दिया। जब भी मैं रसूल से कानाफूसी करता, तो मैं एक दिरहम सदक़ा देता यहाँ तक कि वह ख़त्म हो गया; फिर इसे दूसरी आयत द्वारा मंसूख़ कर दिया गया: "क्या तुम अपनी कानाफूसी से पहले सदक़ा देने से डर गए?"(४)। इसी तरह इब्न अब्बास ने कहा: अल्लाह ने इसे इसके बाद वाली आयत से मंसूख़ कर दिया(५)।

(१) यह शब्द तिरमिज़ी के मुद्रित संस्करण में नहीं है। (२) उनकी पुस्तक "अहकाम अल-कुरआन", ४/ १७४९ में। (३) इब्न अल-अरबी की "अहकाम अल-कुरआन", ४/ १७४९ - १७५०, और उन्होंने इसके बाद कहा: "यह सब सही नहीं है।" मुजाहिद का कथन उनकी तफ़सीर, २/ ६६० - ६६१ में है, और अब्द अल-रज़्ज़ाक़ ने इसे अपनी तफ़सीर, २/ २८० में उद्धृत किया है, और अल-तबरी, २२/

४८२ - ४८३ में, जिसमें है कि उन्होंने एक दीनार सदक़ा किया था। (४) अल-वाहिदी की "अस्बाब अल-नुज़ूल", पृ. ४३८, और इब्न अबी शयबा, १२/ ८१, और अल-तबरी, २२/ ४८३, और अल-हाकिम ने मुस्तदरक, २/ ४८१ - ४८२ में इसे उद्धृत किया है, और कहा: "यह शेख़ैन (बुखारी और मुस्लिम) की शर्तों पर एक सही हदीस है लेकिन उन्होंने इसे शामिल नहीं किया।" अल-ज़हबी ने उनसे सहमति व्यक्त की। लेकिन, यह मुस्तदरक के मुद्रित संस्करण में पाया गया है - जो कि मकतब अल-मतबूआत अल-इस्लामिया का संस्करण है, और इसी तरह दार अल-कुतुब अल-इल्मिया के संस्करण में भी - एक 'मरफ़ू' हदीस के रूप में, जो कि एक गलती है, क्योंकि हदीस का संदर्भ बताता है कि कहने वाले अली हैं, और वही थे जो नबी ﷺ से कानाफूसी करते समय सदक़ा देते थे, और इसलिए भी कि अल-ज़हबी द्वारा मुस्तदरक के सारांश में और न ही इब्न हजर की "इतहाफ़ अल-महरा" (१४५८५) में इस हदीस के उल्लेख के समय रसूल अल्लाह ﷺ का ज़िक्र नहीं आया है। (५) अल-कशशाफ़, ४/ ७६, और इसके बाद का हिस्सा भी वहीं से है, और इब्न अल-जौज़ी ने इसे "नवासिख अल-कुरआन", पृ. २३५-२३६ में उद्धृत किया है।

میں نے ان سے پوچھا(١)، نبی ﷺ نے مجھ سے فرمایا: ”تمہارا ایک دینار کے بارے میں کیا خیال ہے؟“ میں نے کہا: ”وہ اس کی طاقت نہیں رکھتے۔“ آپ ﷺ نے فرمایا: ”تو پھر نصف دینار؟“ میں نے کہا: ”وہ اس کی طاقت نہیں رکھتے۔“ آپ ﷺ نے فرمایا: ”پھر کتنا؟“ میں نے کہا: ”ایک جو کے برابر۔“ آپ ﷺ نے فرمایا: ”تم تو بہت زاہد ہو۔“ انہوں نے کہا: پھر یہ آیت نازل ہوئی: «أَأَشْفَقْتُمْ أَن تُقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَاكُمْ صَدَقَاتٍ» (کیا تم اس بات سے ڈر گئے کہ اپنی سرگوشی سے پہلے صدقات پیش کرو)۔ انہوں نے کہا: پس میرے ذریعے اللہ تعالیٰ نے اس امت سے تخفیف فرما دی۔ ابو عیسیٰ نے کہا: یہ حدیث حسن غریب ہے، ہم اسے صرف اسی طریق سے جانتے ہیں۔ اور ان کے قول ”شعیرہ“ (جو) کا مطلب ہے: سونے میں ایک جو کے برابر وزن۔ ابن العربی نے کہا(٢): اور یہ دو عمدہ اصولی مسائل پر دلالت کرتا ہے: پہلا: عبادت کے انجام پانے سے پہلے ہی اس کا منسوخ ہو جانا۔ دوسرا: قیاس کے ذریعے مقدرات (متعین مقداروں) میں غور و فکر کرنا، جو ابو حنیفہ کے موقف کے خلاف ہے۔

میں نے کہا: ظاہر یہ ہے کہ نسخ صدقہ کے عمل کے بعد ہی واقع ہوا۔ اور مجاہد سے مروی ہے کہ: سب سے پہلے جس نے اس سلسلے میں صدقہ دیا وہ علی بن ابی طالب ؓ تھے، اور انہوں نے نبی ﷺ سے سرگوشی کی۔ مروی ہے کہ انہوں نے ایک انگوٹھی صدقہ کی تھی(٣)۔ القشیری اور دوسروں نے علی بن ابی طالب سے نقل کیا ہے کہ انہوں نے فرمایا: اللہ کی کتاب میں ایک آیت ہے جس پر مجھ سے پہلے کسی نے عمل نہیں کیا اور نہ ہی میرے بعد کوئی عمل کرے گا، اور وہ یہ ہے: «يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذا ناجَيْتُمُ الرَّسولَ فَقَدِّموا بينَ يَدَي نَجواكُم صَدَقَةً» (اے ایمان والو! جب تم رسول سے سرگوشی کرو تو اپنی سرگوشی سے پہلے کچھ صدقہ پیش کرو) میرے پاس ایک دینار

تھا جسے میں نے بیچ دیا، تو جب بھی میں رسول ﷺ سے سرگوشی کرتا، ایک درہم صدقہ دیتا یہاں تک کہ وہ ختم ہو گیا۔ پھر دوسری آیت کے ذریعے یہ منسوخ ہو گئی: «أَأَشْفَقْتُمْ أَن تُقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَاكُمْ صَدَقَاتٍ»(٤)۔ اسی طرح ابن عباس نے فرمایا: اللہ نے اسے اس کے بعد والی آیت سے منسوخ کر دیا(٥)۔

(١) یہ لفظ ترمذی کے مطبوعہ نسخے میں نہیں ہے۔ (٢) اپنی کتاب "احکام القرآن"، ۴/ ۱۷۴۹ میں۔ (٣) ابن العربی کی "احکام القرآن"، ۴/ ۱۷۴۹ - ۱۷۵۰، اور انہوں نے اس کے بعد کہا: "یہ سب صحیح نہیں ہے۔" مجاہد کا قول ان کی تفسیر، ۲/ ۶۶۰ - ۶۶۱ میں ہے، اور عبد الرزاق نے اسے اپنی تفسیر، ۲/ ۲۸۰ میں، اور طبری نے ۲۲/ ۴۸۲ - ۴۸۳ میں روایت کیا ہے، اور اس میں ہے کہ انہوں نے ایک دینار صدقہ کیا تھا۔ (۴) واحدی کی "اسباب النزول"، ص ۴۳۸، اور اسے ابن ابی شیبہ نے ۸۱/۱۲ میں، طبری نے ۲۲/ ۴۸۳ میں، اور حاکم نے مستدرک، ۲/ ۴۸۱ - ۴۸۲ میں روایت کیا ہے، اور کہا: "یہ شیخین کی شرط پر صحیح حدیث ہے لیکن انہوں نے اسے نقل نہیں کیا۔" اور ذہبی نے ان کی موافقت کی۔ اھ مگر یہ مستدرک کے مطبوعہ نسخے میں - جو کہ مکتب المطبوعات الاسلامیہ کا ایڈیشن ہے، اور اسی طرح دار الکتب العلمیہ کے ایڈیشن میں بھی - مرفوعاً ذکر ہوئی ہے، جو کہ غلطی ہے، کیونکہ حدیث کا سیاق بتاتا ہے کہ اس کے قائل علیؓ ہیں، اور وہی تھے جو نبی ﷺ سے سرگوشی کے وقت صدقہ دیا کرتے تھے، اور اس لیے بھی کہ ذہبی کی تلخیص مستدرک میں اور نہ ہی ابن حجر کی "اتحاف المہرة" (۱۴۵۸۵) میں اس حدیث کی سند کے ذکر اور حاکم کی طرف منسوب کرتے وقت رسول اللہ ﷺ کا ذکر آیا ہے۔ (۵) الکشاف، ۴/ ۷۶، اور اس के बाद का حصہ بھی وہیں سے ہے، اور ابن الجوزی نے اسے "نواسخ القرآن"، ص ۲۳۵-۲۳۶ میں روایت کیا ہے۔

Ibn Umar said: Ali (may Allah be pleased with him) had three things; if I had even one of them, it would have been more beloved to me than red camels: his marriage to Fatimah, his being given the banner on the day of Khaybar, and the verse of Najwa (private consultation) (1). {That is better for you} meaning: than withholding it {and purer} for your hearts from sins {and if you do not find} meaning the poor (2) {then indeed, Allah is Forgiving and Merciful}. Allah the Almighty says: {Have you feared that you should offer charities before your private consultation? Since you did not do it and Allah has forgiven you, then establish prayer and give zakah and obey Allah and His Messenger. And Allah is Acquainted with what you do (13)} There are two issues regarding this: First: His saying, the Almighty: {Have you feared?} An interrogation meaning affirmation. Ibn Abbas said: "{Have you feared?}" means: did you become stingy with charity? (3) and it was said: you feared. And 'Ishfaq' is: fear of something disliked (4). Meaning: you feared and became stingy with charity, and it was hard for you {to offer charities before your private consultation}. Muqatil bin Hayyan said: That was only for ten nights, then it was abrogated. Al-Kalbi said: That was only for one night (5). Ibn Abbas said: Only an hour of the day remained until it was abrogated. And Qatadah said the same (6). And Allah knows best.
WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) Al-Tabarsi mentioned it with this wording in Majma' al-Bayan 15/28, and Ibn Abi Asim extracted it in al-Sunnah (1199) except that it says: "closing of doors" instead of "the verse of Najwa". Ibn Adi also extracted it in al-Kamil 4/1496, and Ibn Asakir in Tarikh Dimashq 42/120 from Umar (may Allah be pleased with him), and in it: "and his residing in the mosque with the Messenger of Allah ﷺ, what is permissible for him there is permissible for him," instead of "the verse of Najwa". Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 9/121: Narrated by Abu Ya'la in al-Kabir, and in it is Abdullah bin Ja'far bin Najih, and he is abandoned (matruk). (2) Tafsir al-Baghawi 4/311. (3) Al-Wasit 4/266. (4) Tafsir al-Tabari 22/486. (5) Tafsir al-Baghawi 4/311, except that it was reported from al-Kalbi that he said: "It was only for an hour of the day." And similarly, Abd al-Razzaq extracted it in al-Tafsir 2/280. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 5/280, and Abd al-Razzaq extracted it in al-Tafsir 2/280 from Qatadah.

सूरह अल-मुजादिलाह: आयतें 12 - 13 324

इब्न उमर ने कहा: अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) के पास तीन चीजें थीं; यदि उनमें से एक भी मेरे पास होती, तो वह मुझे लाल ऊंटों से अधिक प्रिय होती: फातिमा से उनका विवाह, खैबर के दिन उन्हें झंडा दिया जाना और नजवा (निजी परामर्श) की आयत (1)। {यह तुम्हारे लिए बेहतर है} अर्थात्: इसे रोके रखने से {और पवित्र} तुम्हारे दिलों के लिए पापों से {और यदि तुम्हें न मिले} अर्थात् गरीब (2) {तो वास्तव में अल्लाह क्षमाशील और दयालु है}। अल्लाह सर्वशक्तिमान फरमाता है: {क्या तुम डर गए कि अपने निजी परामर्श से पहले दान दोगे? जब तुमने ऐसा नहीं किया और अल्लाह ने तुम्हें क्षमा कर दिया, तो नमाज़ कायम करो और ज़कात दो और अल्लाह और उसके रसूल की आज्ञा का पालन करो। और अल्लाह उससे वाकिफ़ है जो तुम करते हो (13)} इसमें दो मसले हैं: पहला: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {क्या तुम डर गए?} एक प्रश्न जिसका अर्थ पुष्टि करना है। इब्न अब्बास ने कहा: "{क्या तुम डर गए?}" का अर्थ है: क्या तुम दान के मामले में कंजूस हो गए? (3) और कहा गया: तुम डर गए। और 'इश्फ़ाक़' है: किसी अप्रिय चीज़ का डर (4)। अर्थात्: तुम डर गए और दान के मामले में कंजूस हो गए, और तुम्हारे लिए {अपने निजी परामर्श से पहले दान देना} कठिन हो गया। मुक़ातिल बिन हय्यान ने कहा: वह केवल दस रातों के लिए था, फिर उसे निरस्त (मन्सूख़) कर दिया गया। अल-कल्बी ने कहा: वह केवल एक रात के लिए था (5)। इब्न अब्बास ने कहा: दिन का केवल एक घंटा बचा था कि उसे निरस्त कर दिया गया। और क़तादा ने भी यही कहा (6)। और अल्लाह बेहतर जानता है। WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) अल-तबरसी ने इसे मजमा अल-बयान 15/28 में इन शब्दों के साथ उल्लेख किया है, और इब्न अबी आसिम ने इसे अल-सुन्नाह (1199) में उद्धृत किया है, सिवाय इसके कि इसमें "दरवाजे बंद करना" आया है, "नजवा की आयत" के बजाय। इब्न अदी ने भी इसे अल-कामिल 4/1496 में और इब्न असाकिर ने तारीख़ दमिश्क 42/120 में उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) से उद्धृत किया है, और इसमें है: "और अल्लाह के रसूल ﷺ के साथ मस्जिद में उनका निवास, उनके लिए वहां वह सब जायज़ है जो उनके(नबी के) लिए जायज़ है", "नजवा की आयत" के बजाय। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 9/121 में कहा: इसे अबू याला ने अल-कबीर में वर्णित किया है, और इसमें अब्दुल्ला बिन जाफ़र बिन नजीह हैं, और वह परित्यक्त (मतरूक) हैं। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 4/311। (3) अल-वसीत 4/266। (4) तफ़सीर अल-तब़री 22/486। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 4/311, सिवाय इसके कि अल-कल्बी से यह वर्णित है कि उन्होंने कहा: "यह दिन के केवल एक घंटे के लिए था।" और इसी

तरह अब्दुल रज्ज़ाक़ ने इसे तफ़सीर 2/280 में उद्धृत किया है। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/280, और अब्दुल रज्ज़ाक़ ने इसे तफ़सीर 2/280 में क़तादा से उद्धृत किया है।

سورہ المجادلہ: آیات 12 - 13 324

ابن عمر رضی اللہ عنہما نے فرمایا: علی رضی اللہ عنہ کو تین چیزیں ایسی حاصل تھیں کہ اگر ان میں سے ایک بھی میرے پاس ہوتی تو وہ مجھے سرخ اونٹوں سے زیادہ عزیز ہوتی: فاطمہ رضی اللہ عنہا سے ان کا نکاح، خیبر کے دن انہیں جھنڈا دیا جانا، اور آیتِ نجویٰ (1)۔ {یہ تمہارے لیے بہتر ہے} یعنی: اسے روکنے سے {اور زیادہ پاکیزہ ہے} تمہارے دلوں کے لیے گناہوں سے {پھر اگر تم نہ پاؤ} یعنی فقراء (2) {تو یقیناً اللہ بخشنے والا مہربان ہے}۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {کیا تم اس بات سے ڈر گئے کہ اپنی سرگوشی سے پہلے کچھ صدقات پیش کرو؟ پھر جب تم نے ایسا نہ کیا اور اللہ نے تمہاری توبہ قبول کر لی تو نماز قائم رکھو اور زکوٰۃ دیتے رہو اور اللہ اور اس کے رسول کی فرمانبرداری کرتے رہو، اور جو کچھ تم کرتے ہو اللہ اس سے باخبر ہے (13)} اس میں دو مسئلے ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {کیا تم ڈر گئے؟} استفہام ہے جس کا معنی تقریر (اقرار کروانا) ہے۔ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: "{کیا تم ڈر گئے؟}" یعنی: کیا تم نے صدقہ دینے میں بخل کیا؟ (3) اور کہا گیا: تم ڈر گئے۔ اور 'اشفاق' کے معنی ہیں: ناپسندیدہ چیز سے ڈرنا (4)۔ یعنی: تم ڈر گئے اور صدقہ دینے میں بخل کیا، اور تم پر گراں گزرا {کہ اپنی سرگوشی سے پہلے کچھ صدقات پیش کرو}۔ مقاتل بن حیان نے کہا: یہ حکم صرف دس راتوں تک رہا، پھر منسوخ ہو گیا۔ کلبی نے کہا: یہ صرف ایک رات رہا (5)۔ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: دن کا صرف ایک گھنٹہ باقی تھا کہ یہ منسوخ ہو گیا۔ قتادہ رحمہ اللہ نے بھی اسی طرح کہا (6)۔ واللہ اعلم۔

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) طبرسی نے اسے مجمع البیان 15/28 میں انہی الفاظ کے ساتھ ذکر کیا ہے، اور ابن ابی عاصم نے اسے 'السنہ' (1199) میں روایت کیا ہے، سوائے اس کے کہ اس میں 'آیتِ نجویٰ' کی جگہ

'دروازوں کا بند کرنا' آیا ہے۔ ابن عدی نے اسے 'الکامل' 4/1496 میں اور ابن عساکر نے 'تاریخ دمشق' 42/120 میں عمر رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے، اور اس میں ہے: "اور رسول اللہ ﷺ کے ساتھ مسجد میں ان کا رہنا، ان کے لیے وہاں وہی حلال ہے جو آپ ﷺ کے لیے حلال ہے"، 'آیتِ نجویٰ' کی جگہ۔ ہیثمی نے 'مجمع الزوائد' 9/121 میں کہا: اسے ابو یعلیٰ نے 'الکبیر' میں روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں عبد اللہ بن جعفر بن نجیح ہے، جو کہ متروک ہے۔ (2) تفسیر بغوی 4/311۔ (3) الوسیط 4/266۔ (4) تفسیر طبری 22/486۔ (5) تفسیر بغوی 4/311، سوائے اس کے کہ کلبی سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: "یہ دن کے صرف ایک گھنٹے کے لیے تھا۔" اور اسی طرح عبد الرزاق نے اسے اپنی تفسیر 2/280 میں روایت کیا ہے۔ (6) المحرر الوجیز 5/280، اور عبد الرزاق نے اسے اپنی تفسیر 2/280 میں قتادہ سے روایت کیا ہے۔

325 Surah Al-Mujadila: Verses 13 - 16

Second: His, the Almighty's, saying: "So if you did not do it and Allah has forgiven you" means: Allah abrogated that ruling. This is addressed to those who found something to give as charity. "Establish prayer and give zakah," so the obligation of zakah abrogated this charity(1). This indicates the permissibility of abrogation before performance, and what was narrated from Ali (may Allah be pleased with him) is weak(2); because Allah Almighty said: "So if you did not do it," and this indicates that no one gave anything in charity. And Allah knows best. "And obey Allah" in His obligatory duties "and His Messenger" in his traditions (Sunnah) "and Allah is Aware of what you do."

His, the Almighty's, saying: "Have you not considered those who turned to a people with whom Allah is angry? They are neither of you nor of them, and they swear to untruth while they know (14) Allah has prepared for them a severe punishment. Indeed, it was evil that they were doing (15) They have taken their oaths as a cover, so they averted [people] from the way of Allah, and for them is a humiliating punishment (16)".

His, the Almighty's, saying: "Have you not considered those who turned to a people with whom Allah is angry?" Qatadah said: They are the hypocrites who took the Jews as allies(3). "They are neither of you nor of them." He says: The hypocrites are not from the Jews nor from the Muslims, rather they are "wavering" (4) between that [An-Nisa: 143] and they used to carry the news of the Muslims to them.

Al-Suddi and Muqatil said: It was revealed concerning Abdullah bin Ubayy and Abdullah bin Nabtal, the hypocrites; one of them used to sit with the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) and then carry his talk to the Jews. While the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) was in one of his rooms, he said: "A man will enter upon you now whose heart is the heart of a tyrant, and he looks with the eyes of a devil." Then Abdullah bin Nabtal entered - and he was blue-eyed, dark-skinned, short, with a light beard - and the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said to him: "Why do you and your companions insult me?" So he swore by Allah that he did not do that. Then he said to him...

(1) Tafsir Abu al-Layth 3/337. (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/1750, as mentioned recently. (3) Narrated by Abd al-Razzaq in at-Tafsir 2/280, and at-Tabari 22/487. (4) In (M): "mudhabdhabun". What is established is from the manuscripts and Tafsir al-Baghawi 4/311, and the speech is from it.

325 सूरह अल-मुजादिला: आयत 13 - 16

दूसरा: अल्लाह तआला का यह कहना: "तो यदि तुमने ऐसा नहीं किया और अल्लाह ने तुम्हें क्षमा कर दिया" का अर्थ है: अल्लाह ने उस हुक्म को निरस्त कर दिया। और यह संबोधन उनके लिए है जिन्होंने वह पाया जिससे वे दान दे सकें। "नमाज़ क़ायम करो और ज़कात दो," तो ज़कात की अनिवार्यता ने इस दान को निरस्त कर दिया (1)। यह कार्य करने से पहले निरस्तीकरण की अनुमति को दर्शाता है, और अली (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से जो रिवायत है वह कमज़ोर है (2); क्योंकि अल्लाह तआला ने कहा: "तो यदि तुमने ऐसा नहीं किया," और यह दर्शाता है कि किसी ने भी कुछ भी दान नहीं दिया। और अल्लाह बेहतर जानता है। "और अल्लाह की आज्ञा का पालन करो" उसके फ़राएज़ (अनिवार्य कर्तव्यों) में "और उसके रसूल की" उनकी सुन्नतों (परंपराओं) में "और अल्लाह उससे अवगत है जो तुम करते हो।"

अल्लाह तआला का यह कहना: "क्या तुमने उन लोगों को नहीं देखा जिन्होंने ऐसे लोगों से दोस्ती की जिन पर अल्लाह का प्रकोप हुआ है? वे न तो तुममें से हैं और न उनमें से, और वे झूठ पर शपथ खाते हैं जबकि वे जानते हैं (14) अल्लाह ने उनके लिए कड़ा दंड तैयार किया है। वास्तव में, जो वे कर रहे थे वह बहुत बुरा था (15) उन्होंने अपनी शपथों को ढाल बना लिया, फिर उन्होंने [लोगों को] अल्लाह के मार्ग से रोक दिया, तो उनके लिए अपमानजनक दंड है (16)"

अल्लाह तआला का यह कहना: "क्या तुमने उन लोगों को नहीं देखा जिन्होंने ऐसे लोगों से दोस्ती की जिन पर अल्लाह का प्रकोप हुआ है?" क़तादा ने कहा: वे मुनाफ़िक़ (पाखंडी) हैं जिन्होंने यहूदियों से दोस्ती की (3)। "वे न तो तुममें से हैं और न उनमें से।" वह कहता है: मुनाफ़िक़ न यहूदियों में से हैं और न ही मुसलमानों में से, बल्कि वे इसके बीच "डगमगाने वाले" (4) हैं [अन-निसा: 143] और वे मुसलमानों की ख़बरें उन तक पहुँचाते थे।

अल-सुद्दी और मुक़ातिल ने कहा: यह अब्दुल्लाह बिन उबैय और अब्दुल्लाह बिन नबतल पाखंडियों के बारे में अवतरित हुई; उनमें से एक नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के साथ बैठता था फिर उनकी बातें यहूदियों तक पहुँचाता था। जब नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) अपने एक कमरे में थे, तो आपने कहा: "अब तुम्हारे पास एक ऐसा व्यक्ति प्रवेश करेगा जिसका दिल एक ज़ालिम का दिल है, और वह शैतान की आँखों से देखता है।" फिर अब्दुल्लाह बिन नबतल प्रविष्ट हुआ - और वह नीली आँखों वाला, गहरे रंग का, छोटे कद का और हल्की दाढ़ी वाला था - तो नबी (सल्लल्लाहु अलैहि

व सल्लम) ने उससे कहा: "तुम और तुम्हारे साथी मुझे क्यों गाली देते हो?" तो उसने अल्लाह की शपथ ली कि उसने ऐसा नहीं किया। फिर आपने उससे कहा...

(1) तफ़सीर अबू अल-लैथ 3/337। (2) अहकाम अल-क़ुरआन इब्न अल-अरबी 4/1750 द्वारा, जैसा कि हाल ही में उल्लेख किया गया है। (3) अब्द अल-रज्ज़ाक ने तफ़सीर 2/280 में और अल-तब़री ने 22/487 में रिवायत किया है। (4) (एम) में: "मुज़बज़बून"। जो स्थापित है वह पांडुलिपियों और तफ़सीर अल-बग़वी 4/311 से है, और भाषण उसी से है।

325 سورہ المجادلہ: آیات 13 - 16

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "پس جب تم نے ایسا نہ کیا اور اللہ نے تمہاری توبہ قبول کر لی" یعنی: اللہ نے اس حکم کو منسوخ کر دیا۔ اور یہ خطاب ان لوگوں کے لیے ہے جنہوں نے وہ چیز پائی جس سے وہ صدقہ دے سکیں۔ "پس نماز قائم کرو اور زکوٰۃ دو" چنانچہ زکوٰۃ کی فرضیت نے اس صدقہ کو منسوخ کر دیا (1)۔ اور یہ فعل سے پہلے نسخ کے جواز پر دلالت کرتا ہے، اور حضرت علی رضی اللہ عنہ سے جو روایت ہے وہ ضعیف ہے (2)؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "پس جب تم نے ایسا نہ کیا"، اور یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ کسی نے کچھ بھی صدقہ نہیں دیا تھا۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ "اور اللہ کی اطاعت کرو" اس کے فرائض میں "اور اس کے رسول کی" ان کی سنتوں میں "اور اللہ اس سے باخبر ہے جو تم کرتے ہو"۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: "کیا آپ نے ان لوگوں کو نہیں دیکھا جنہوں نے ایسی قوم سے دوستی کی جن پر اللہ کا غضب ہوا ہے؟ وہ نہ تم میں سے ہیں اور نہ ان میں سے، اور وہ جھوٹ پر قسمیں کھاتے ہیں حالانکہ وہ جانتے ہیں (14) اللہ نے ان کے لیے سخت عذاب تیار کر رکھا ہے۔ یقیناً وہ جو کچھ کرتے تھے بہت برا تھا (15) انہوں نے اپنی قسموں کو ڈھال بنا لیا ہے پس وہ اللہ کی راہ سے روکتے ہیں، تو ان کے لیے رسوا کن عذاب ہے (16)"

اللہ تعالیٰ کا فرمان: "کیا آپ نے ان لوگوں کو نہیں دیکھا جنہوں نے ایسی قوم سے دوستی کی جن پر اللہ کا غضب ہوا ہے؟" قتادہ نے کہا: وہ منافقین ہیں جنہوں نے یہودیوں سے دوستی کی (3) "وہ نہ تم میں سے ہیں اور نہ ان میں سے" وہ فرماتے ہیں: منافق نہ یہودیوں میں سے ہیں اور نہ مسلمانوں میں سے، بلکہ وہ اس کے درمیان "ڈانوا ڈول" (4) ہیں [النساء: 143] اور وہ مسلمانوں کی خبریں ان تک پہنچاتے تھے۔

سدی اور مقاتل نے کہا: یہ عبداللہ بن ابی اور عبداللہ بن نبتل منافقین کے بارے میں نازل ہوئی؛ ان میں سے ایک نبی کریم ﷺ کے پاس بیٹھتا تھا پھر آپ ﷺ کی باتیں یہودیوں تک پہنچاتا تھا۔ اسی دوران کہ نبی کریم ﷺ اپنے حجروں میں سے ایک حجرے میں تھے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "ابھی تمہارے پاس ایک ایسا آدمی داخل ہوگا جس کا دل ایک جابر کا دل ہے، اور وہ شیطان کی آنکھوں سے دیکھتا ہے"۔ پس عبداللہ بن نبتل داخل ہوا - اور وہ نیلی آنکھوں والا، سانولے رنگ کا، پستہ قد اور ہلکی داڑھی والا تھا - تو آپ ﷺ نے اس سے فرمایا: "تم اور تمہارے ساتھی مجھے کیوں گالیاں دیتے ہو؟" تو اس نے اللہ کی قسم کھائی کہ اس نے ایسا نہیں کیا۔ تو آپ ﷺ نے اس سے فرمایا...

(1) تفسیر ابو اللیث 3/337۔ (2) احکام القرآن لابن العربی 4/1750، جیسا کہ حال ہی میں گزرا۔ (3) اسے عبد الرزاق نے التفسیر 2/280 میں اور طبری نے 22/487 میں روایت کیا ہے۔ (4) (م) میں: "مذبذبون" ہے۔ اور جو ثابت ہے وہ قلمی نسخوں اور تفسیر بغوی 4/311 سے ہے، اور کلام اسی سے ہے۔

The Prophet (PBUH) said: "You have done [it]." So he went and brought his companions, and they swore by Allah that they had not insulted him; so this verse was revealed (1). And Ibn Abbas said concerning its meaning, as narrated by Ikrimah from him, he said: The Prophet (PBUH) was sitting in the shade of a tree that was about to vanish from him, when he said: "In an hour, a blue-eyed man will come to you, looking at you with the look of a devil." While we were in that state, a blue-eyed man approached, so the Prophet (PBUH) called him and said: "Why do you and your companions insult me?" He said: "Let me bring them to you." So he went and brought them, and they all swore that nothing of the sort had happened; then Allah Almighty revealed: {On the Day when Allah will resurrect them all} until His saying: {they are the losers} (2). And the Jews are mentioned in the Quran as {those upon whom is the wrath of Allah}.

{Allah has prepared for them} meaning: for these hypocrites {a severe punishment} in Hell, which is the lowest level. {Indeed, evil is what they used to do} meaning: miserable are their deeds. {They took their oaths as a cover} seeking protection with them from being killed (3).

And Al-Hasan and Abu Al-Aliyah read: "īmānahum" (their faith) with a kasra on the hamza here and in "Al-Munafiqun" (4). Meaning: their confession they took as a shield, so their tongues believed out of fear of being killed, while their hearts disbelieved. {So for them is a humiliating punishment} in this world by being killed, and in the Hereafter by fire. And 'al-sadd' (averting) is: prevention {from the way of Allah} meaning: from Islam. And it was said: in their killing due to disbelief; for what they showed of hypocrisy. And it was said: meaning by spreading false rumors, discouraging Muslims from Jihad, and frightening them (5).

(1) Asbab al-Nuzul by al-Wahidi pp. 438-439, and Tafsir al-Baghawi 4/311. (2) Asbab al-Nuzul by al-Wahidi p. 439 with its chain from Ibn Abbas, and it was also narrated by Ahmad (2407), al-Bazzar (2270 Kashf al-Astar), al-Tabari 22/489, al-Tabarani in al-Kabir (12309), and al-Hakim 2/482 from multiple paths, from Sa'id ibn Jubayr, from Ibn Abbas, with it. And we did not find the narration of Ikrimah. And he said: This is a Sahih hadith according to the condition of Muslim, and they did not record it. End. And al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 7/122: Narrated by Ahmad and al-Bazzar, and the narrators of both are narrators of the Sahih. (3) Al-Wasit 4/267. (4) Al-Muhtasib 2/315. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/494, and Zad al-Masir 8/197 similarly.

सूरह अल-मुजादिला: आयत 14 - 16 / 326

पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने कहा: "तुमने [ऐसा] किया है।" तो वह गया और अपने साथियों को ले आया, और उन्होंने अल्लाह की कसम खाई कि उन्होंने उन्हें अपशब्द नहीं कहे थे; तब यह आयत नाजिल हुई (1)। और इब्न अब्बास ने इसके अर्थ के बारे में कहा, जैसा कि उनके हवाले से इकरीमा ने रिवायत की है, उन्होंने कहा: पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) एक पेड़ की छाया में बैठे थे जो उनसे खत्म होने ही वाली थी, जब उन्होंने कहा: "अभी एक घंटे में, तुम्हारे पास एक नीली आँखों वाला आदमी आएगा, जो तुम्हें शैतान की नज़र से देखेगा।" जब हम इसी स्थिति में थे, तभी एक नीली आँखों वाला आदमी आया, तो पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने उसे बुलाया और कहा: "तुम और तुम्हारे साथी मुझे अपशब्द क्यों कहते हो?" उसने कहा: "मुझे उन्हें आपके पास लाने दें।" फिर वह गया और उन्हें ले आया, और उन सभी ने कसम खाई कि ऐसा कुछ नहीं हुआ था; तब अल्लाह सर्वशक्तिमान ने नाजिल किया: {जिस दिन अल्लाह उन सबको दोबारा जीवित करेगा} उनके इस कथन तक: {वही घाटे में रहने वाले हैं} (2)। और कुरान में यहूदियों का उल्लेख {वे जिन पर अल्लाह का क्रोध हुआ} के रूप में किया गया है।

{अल्लाह ने उनके लिए तैयार किया है} यानी: इन मुनाफ़िकों (पाखंडियों) के लिए {एक कठोर दंड} नर्क में, जो कि सबसे निचला स्तर है। {बेशक, वे जो करते थे वह बुरा है} यानी: उनके कर्म बहुत बुरे हैं। {उन्होंने अपनी कसमों को एक ढाल बना लिया} जिससे वे खुद को कत्ल होने से बचाते हैं (3)।

और अल-हसन और अबू अल-आलिया ने यहाँ और "अल-मुनाफ़िक़ून" में हमज़ा पर कसरा के साथ "ईमानहुम" (उनका विश्वास) पढ़ा (4)। यानी: उनके इकरार (स्वीकारोक्ति) को उन्होंने ढाल बना लिया, इसलिए उनकी ज़बानों ने कत्ल होने के डर से विश्वास किया, जबकि उनके दिलों ने कुफ्र (अविश्वास) किया। {तो उनके लिए अपमानजनक दंड है} दुनिया में कत्ल के ज़रिए, और आख़िरत (परलोक) में आग के ज़रिए। और 'अल-सद्द' (रोकना) है: मना करना {अल्लाह की राह से} यानी: इस्लाम से। और कहा गया: कुफ्र के कारण उनके कत्ल में; उनके द्वारा दिखाए गए पाखंड के कारण। और कहा गया: यानी झूठी अफवाहें फैलाकर, मुसलमानों को जिहाद से हतोत्साहित करके और उन्हें डराकर (5)।

(1) असबाब अल-नुज़ुल अल-वाहिदी द्वारा पृ. 438-439, और तफ़सीर अल-बग़वी 4/311। (2) असबाब अल-नुज़ुल अल-वाहिदी द्वारा पृ. 439 इब्न अब्बास से इसकी श्रृंखला के साथ, और इसे

अहमद (2407), अल-बज्ज़ार (2270 कश्फ अल-अस्तार), अल-तबरी 22/489, अल-तबरानी अल-कबीर (12309) में, और अल-हाकिम 2/482 में कई रास्तों से, सईद बिन जुबैर से, इब्न अब्बास से रिवायत किया गया है। और हमें इकरीमा की रिवायत नहीं मिली। और उन्होंने कहा: यह मुस्लिम की शर्त पर एक सहीह हदीस है, और उन्होंने इसे दर्ज नहीं किया। समाप्त। और अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 7/122 में कहा: अहमद और अल-बज्ज़ार द्वारा रिवायत किया गया, और दोनों के रावी सहीह के रावी हैं। (3) अल-वसीत 4/267। (4) अल-मुहतसिब 2/315। (5) अल-नुकात व अल-'उयून 5/494, और ज़ाद अल-मसीर 8/197 इसी तरह।

سورة المجادلہ: آیات ١٤ - ١٦ / ٣٢٦

نبی ﷺ نے فرمایا: «تم نے [ایسا] کیا ہے» پس وہ گیا، اور اپنے ساتھیوں کو لے آیا تو انہوں نے اللہ کی قسم کھائی کہ انہوں نے آپ کو برا بھلا نہیں کہا؛ تو یہ آیت نازل ہوئی (١)۔ اور ابن عباس رضی اللہ عنہما نے اس کا معنی بیان کیا، عکرمہ نے ان سے روایت کیا، انہوں نے کہا: نبی ﷺ ایک درخت کے سائے میں بیٹھے تھے جو آپ سے ختم ہونے ہی والا تھا، جب آپ نے فرمایا: «ابھی تمہارے پاس ایک نیلی آنکھوں والا آدمی آئے گا، جو تمہیں شیطان کی نظر سے دیکھے گا» پس ہم اسی حالت میں تھے کہ ایک نیلی آنکھوں والا شخص آیا، تو نبی ﷺ نے اسے بلایا اور فرمایا: «تم اور تمہارے ساتھی مجھے کیوں برا بھلا کہتے ہو؟» اس نے کہا: مجھے اجازت دیں کہ میں انہیں آپ کے پاس لے آؤں۔ پھر وہ گیا اور انہیں لے آیا، تو ان سب نے قسم کھائی کہ ایسا کچھ نہیں ہوا تھا؛ تو اللہ عزوجل نے نازل فرمایا: ﴿جس دن اللہ ان سب کو دوبارہ اٹھائے گا﴾ اس قول تک: ﴿وہی نقصان اٹھانے والے ہیں﴾ (٢)۔ اور قرآن میں یہودیوں کا ذکر ﴿اللہ ان پر غضبناک ہوا﴾ کے طور پر ہے۔

﴿اللہ نے ان کے لیے تیار کیا ہے﴾ یعنی: ان منافقوں کے لیے ﴿سخت عذاب﴾ جہنم میں، جو کہ سب سے نچلا طبقہ ہے۔ ﴿بے شک وہ جو کچھ کرتے تھے بہت برا ہے﴾ یعنی: ان کے اعمال بہت برے ہیں ﴿انہوں نے اپنی قسموں کو ڈھال بنا لیا﴾ جس کے ذریعے وہ قتل سے بچتے ہیں (٣)۔

اور حسن اور ابو العالیہ نے یہاں اور سورۃ «الْمُنَافِقُونَ» میں ہمزہ کے کسرہ کے ساتھ «إِيمَانَهُمْ» (ان کا ایمان) پڑھا (٤)۔ یعنی: ان کے اقرار کو انہوں نے ڈھال بنا لیا، چنانچہ ان کی زبانوں نے قتل کے ڈر سے ایمان ظاہر کیا، جبکہ ان کے دل کافر رہے۔ ﴿پس ان کے لیے رسوا کن عذاب ہے﴾ دنیا میں قتل کے ذریعے، اور آخرت میں آگ کے ذریعے۔ اور 'الصَّدُّ' کا معنی ہے: روکنا ﴿اللہ کی راہ

سے﴾ یعنی: اسلام سے۔ اور کہا گیا: کفر کی بنا پر ان کے قتل کے بارے میں؛ اس نفاق کی وجہ سے جو انہوں نے ظاہر کیا۔ اور کہا گیا: یعنی جھوٹی خبریں پھیلا کر، مسلمانوں کو جہاد سے بددل کر کے، اور انہیں ڈرا دھمکا کر (٥)۔

(١) اسباب النزول للواحدي ص ٤٣٨ - ٤٣٩، وتفسير البغوي ٣١١/٤۔ (٢) اسباب النزول للواحدي ص ٤٣٩ اپنی سند کے ساتھ ابن عباس سے، اور اسے احمد (٢٤٠٧)، البزار (٢٢٧٠ كشف الأستار)، الطبري ٤٨٩/٢٢، الطبراني الكبير (١٢٣٠٩)، اور الحاكم ٤٨٢/٢ نے مختلف طرق سے سعید بن جبیر سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کیا ہے۔ اور ہمیں عکرمہ کی روایت نہیں ملی۔ انہوں نے کہا: یہ حدیث مسلم کی شرط پر صحیح ہے، اور ان دونوں نے اسے روایت نہیں کیا۔ اھ اور ہیثمی نے مجمع الزوائد ١٢٢/٧ میں کہا: اسے احمد اور بزار نے روایت کیا ہے، اور دونوں کے راوی صحیح کے راوی ہیں۔ (٣) الوسيط ٢٦٧/٤۔ (٤) المحتسب ٣١٥/٢۔ (٥) النكت والعيون ٤٩٤/٥، اور اسی طرح زاد المسير ١٩٧/٨ میں ہے۔

Surah Al-Mujadila: Verses 17 - 19 327

The Almighty says: "Never will their wealth or their children avail them against Allah at all. Those are the companions of the Fire; they will abide therein eternally (17) On the Day Allah will resurrect them all, and they will swear to Him as they swear to you and think that they are [standing] on something. Unquestionably, it is they who are the liars (18) Satan has overcome them and made them forget the remembrance of Allah. Those are the party of Satan. Unquestionably, the party of Satan—they are the losers (19)"

The Almighty's saying: {Never will their wealth or their children avail them against Allah at all} means: anything from His punishment. Muqatil said: The hypocrites said: Muhammad claims that he will be victorious on the Day of Resurrection. Then we are wretched! By Allah, we shall surely be victorious on the Day of Resurrection by ourselves, our children, and our wealth, if there be a Resurrection. So it was revealed: {On the Day Allah will resurrect them all} (1) i.e.: for them is a humiliating punishment on the day He resurrects them {and they will swear to Him as they swear to you} today, and this is a strange matter, which is their attempt to deceive with an oath tomorrow. And knowledge has become necessary. Ibn Abbas said: It is their saying: {By Allah, our Lord, we were not polytheists} (2) [Al-An'am: 23]. {and think that they are [standing] on something} by their denial and their swearing. Ibn Zaid said: They thought it would benefit them in the Hereafter. It was said: "and they think" in this world "that they are on something" because in the Hereafter they will know the truth by necessity. And the first is more apparent. From Ibn Abbas, he said: The Prophet ﷺ said: "A caller will call on the Day of Resurrection: Where are the adversaries of Allah? Then the Qadariyyah will stand with blackened faces, blue eyes, drooping jaws, and saliva flowing, saying: By Allah, we did not worship besides You a sun, nor a moon, nor an idol, nor a statue, nor did we take a god besides You." Ibn Abbas said: They spoke the truth by Allah! Polytheism came to them from where they did not know; then he recited: {and think that they are [standing] on something. Unquestionably, it is they who are the liars} - they are, by Allah, the Qadariyyah. Three times (3).

The Almighty's saying: {Satan has overcome them} i.e.: prevailed and gained mastery (4), i.e.: by his whispering in this world. It was said: he became strong over them. Al-Mufaddal said: he surrounded them (5). A fourth [interpretation] is possible, namely:

(1) Al-Kashshaf 4/77, and Al-Muharrar al-Wajiz 5/281 similarly and without attribution. (2) Tafsir Abi al-Layth 3/338 without attribution. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 5/281 and

attributed it to Al-Tha'labi, and Ibn Mardawayh extracted it from him as in Al-Durr Al-Manthur 6/138 - 139. (4) Gharib al-Qur'an by Ibn Qutaybah p. 458. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/494.

सूरा अल-मुजादिला: आयतें 17 - 19 327

अल्लाह तआला का इरशाद है: "उनके माल और उनकी संतानें अल्लाह (के अज़ाब) के मुक़ाबले में उनके कुछ काम न आएँगी। वही आग वाले (जहन्नमी) हैं, वे उसमें हमेशा रहेंगे (17) जिस दिन अल्लाह उन सबको (दोबारा) उठा खड़ा करेगा, तो वे उसके सामने (भी) वैसी ही क़समें खाएँगे जैसी तुम्हारे सामने खाते हैं और वे समझेंगे कि वे किसी चीज़ (बुनियाद) पर हैं। आगाह रहो! निस्संदेह वे ही झूठे हैं (18) शैतान उन पर हावी हो गया है, अतः उसने उन्हें अल्लाह की याद भुला दी है। वही शैतान का गिरोह है। आगाह रहो! निस्संदेह शैतान का गिरोह ही घाटे में रहने वाला है (19)"

अल्लाह तआला का इरशाद: {उनके माल और उनकी संतानें अल्लाह (के अज़ाब) के मुक़ाबले में उनके कुछ काम न आएँगी} अर्थात: उसके अज़ाब से कुछ भी। मुक़ातिल ने कहा: मुनाफ़िकों (पाखंडियों) ने कहा: मुहम्मद दावा करते हैं कि क़ियामत के दिन उनकी मदद की जाएगी। तब तो हम बदबख़्त हुए! खुदा की कसम, अगर क़ियामत हुई तो हम क़ियामत के दिन अपनी जानों, अपनी औलाद और अपने माल के ज़रिए ज़रूर विजयी होंगे। तो ये आयत नाज़िल हुई: {जिस दिन अल्लाह उन सबको (दोबारा) उठा खड़ा करेगा} (1) यानी: उनके लिए उस दिन अपमानजनक अज़ाब है जिस दिन वह उन्हें उठाएगा {तो वे उसके सामने (भी) वैसी ही क़समें खाएँगे जैसी तुम्हारे सामने खाते हैं} आज, और यह एक अजीब बात है जो कि कल (आख़िरत में) क़सम के ज़रिए उनका धोखा देना है। और ज्ञान अनिवार्य हो गया है। इब्न अब्बास ने कहा: यह उनका कहना है: {अल्लाह की क़सम जो हमारा रब है, हम मुशरिक नहीं थे} (2) [अल-अनआम: 23]। {और वे समझेंगे कि वे किसी चीज़ पर हैं} अपने इनकार और अपनी क़समों के ज़रिए। इब्न ज़ैद ने कहा: उन्होंने सोचा कि यह उन्हें आख़िरत में फ़ायदा पहुँचाएगा। कहा गया है: "और वे समझते हैं" दुनिया में "कि वे किसी चीज़ पर हैं" क्योंकि आख़िरत में वे विवश होकर सत्य को जान लेंगे। और पहला (मत) अधिक स्पष्ट है। इब्न अब्बास से रिवायत है, उन्होंने कहा: नबी ﷺ ने फरमाया: "क़ियामत के दिन एक पुकारने वाला पुकारेगा: अल्लाह के विरोधी कहाँ हैं? तब कदरिया (एक संप्रदाय) खड़े होंगे जिनके चेहरे काले, आँखें नीली, जबड़े झुके हुए और लार टपकती होगी, वे कहेंगे: अल्लाह की क़सम, हमने तेरे सिवा न सूरज की इबादत की, न चाँद की, न किसी मूर्ति की और न ही किसी बुत की, और न ही तेरे सिवा किसी को माबूद बनाया"। इब्न अब्बास ने कहा: अल्लाह की कसम उन्होंने सच कहा! शिर्क(बहुदेववाद) उनके पास वहाँ से आया जहाँ से वे नहीं जानते थे; फिर उन्होंने यह आयत पढ़ी: {और वे समझेंगे कि वे

किसी चीज़ पर हैं। आगाह रहो! निस्संदेह वे ही झूठे हैं} - वे, खुदा की कसम, कदरिया हैं। तीन बार (3)।

अल्लाह तआला का इरशाद: {शैतान उन पर हावी हो गया है} अर्थात: वह उन पर प्रबल हो गया और ऊपर आ गया (4), यानी: दुनिया में अपने वसवसों (बहकावे) के ज़रिए। कहा गया: वह उन पर शक्तिशाली हो गया। मुफ़द्दल ने कहा: उसने उन्हें घेर लिया (5)। एक चौथा विकल्प संभव है, अर्थात:

(1) अल-कशाफ़ 4/77, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/281 इसी तरह और बिना किसी संदर्भ के। (2) तफ़सीर अबी अल-लैथ 3/338 बिना किसी संदर्भ के। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/281 और इसे सालबी की ओर मंसूब किया गया है, और इब्न मरदूविया ने इसे उनसे निकाला जैसा कि अल-दुर्र अल-मनसूर 6/138 - 139 में है। (4) इब्न कुतैबा की ग़रीब अल-क़ुरआन पृ. 458। (5) अल-नुकत वल-उयून 5/494।

سورہ المجادلہ: آیات ۱۷ - ۱۹ ۳۲۷

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿لَنْ تُغْنِيَ عَنْهُمْ أَمْوَالُهُمْ وَلَا أَوْلَادُهُمْ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا أُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ (١٧) يَوْمَ يَبْعَثُهُمُ اللَّهُ جَمِيعًا فَيَحْلِفُونَ لَهُ كَمَا يَحْلِفُونَ لَكُمْ وَيَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ عَلَى شَيْءٍ أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ الْكَاذِبُونَ (١٨) اسْتَحْوَذَ عَلَيْهِمُ الشَّيْطَانُ فَأَنْسَاهُمْ ذِكْرَ اللَّهِ أُولَئِكَ حِزْبُ الشَّيْطَانِ أَلَا إِنَّ حِزْبَ الشَّيْطَانِ هُمُ الْخَاسِرُونَ (١٩)﴾

فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿لَنْ تُغْنِيَ عَنْهُمْ أَمْوَالُهُمْ وَلَا أَوْلَادُهُمْ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا﴾ یعنی: اللہ کے عذاب سے انہیں کچھ بھی فائدہ نہ دے سکیں گے۔ مقاتل نے کہا: منافقین نے کہا: محمد (ﷺ) کا دعویٰ ہے کہ قیامت کے دن ان کی مدد کی جائے گی، تب تو ہم بدبخت ہو گئے! خدا کی قسم، اگر قیامت آئی تو ہم قیامت کے دن اپنی جانوں، اپنی اولاد اور اپنے مال کے ذریعے ضرور مدد حاصل کریں گے۔ چنانچہ یہ آیت نازل ہوئی: ﴿يَوْمَ يَبْعَثُهُمُ اللَّهُ جَمِيعًا﴾ (۱) یعنی: جس دن اللہ ان سب کو اٹھائے گا ان کے لیے رسوا کن عذاب ہوگا ﴿فَيَحْلِفُونَ لَهُ كَمَا يَحْلِفُونَ لَكُمْ﴾ آج کے دن، اور یہ ایک عجیب بات ہے جو کہ کل (آخرت میں) ان کا قسموں کے ذریعے مغالطہ دینا ہے۔ حالانکہ وہاں معرفت (حق کا علم) ضروری ہو چکی ہوگی۔ حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: یہ ان کا یہ قول ہے: ﴿وَاللَّهِ رَبِّنَا مَا كُنَّا مُشْرِكِينَ﴾ (۲) [الأنعام: ۲۳]۔ ﴿وَيَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ عَلَى شَيْءٍ﴾ اپنے انکار اور قسموں کی وجہ سے۔ ابن زید نے کہا: انہوں نے گمان کیا کہ یہ انہیں آخرت میں نفع دے گا۔ اور ایک قول یہ ہے کہ:

«وَيَحْسَبُونَ» دنیا میں «أَنَّهُمْ عَلَى شَيْءٍ» کیونکہ آخرت میں تو وہ اضطراری طور پر حق کو جان لیں گے۔ اور پہلا قول زیادہ ظاہر ہے۔ ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت ہے، انہوں نے کہا: نبی کریم ﷺ نے فرمایا: ”قیامت کے دن ایک منادی پکارے گا: اللہ کے مخالفین کہاں ہیں؟ چنانچہ قدریہ کھڑے ہوں گے، ان کے چہرے سیاہ، آنکھیں نیلی، کلّے لٹکے ہوئے اور لعاب بہ رہا ہوگا، وہ

کہیں گے: اللہ کی قسم، ہم نے تیرے سوا نہ سورج کی عبادت کی، نہ چاند کی، نہ کسی بت کی اور نہ ہی کسی مورتی کی، اور نہ ہی تیرے سوا کسی کو معبود بنایا"۔ ابن عباس نے فرمایا: اللہ کی قسم انہوں نے سچ کہا! شرک ان کے پاس وہاں سے آیا جہاں سے وہ نہیں جانتے تھے؛ پھر انہوں نے تلاوت کی: ﴿وَيَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ عَلَى شَيْءٍ أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ الْكَاذِبُونَ﴾ خدا کی قسم وہ قدریہ ہی ہیں۔ تین بار فرمایا (۳)۔

قولہ تعالیٰ: ﴿اسْتَحْوَذَ عَلَيْهِمُ الشَّيْطَانُ﴾ یعنی: غلبہ پا لیا اور قابض ہو گیا (۴)، یعنی: دنیا میں اپنے وسوسوں کے ذریعے۔ اور کہا گیا: ان پر قوی ہو گیا۔ مفضل نے کہا: اس نے انہیں گھیر لیا (۵)۔ اور چوتھے احتمال کی بھی گنجائش ہے، یعنی:

(۱) الکشاف ۴/ ۷۷، اور المحرر الوجیز ۵/ ۲۸۱ اسی طرح بغیر حوالہ کے۔ (۲) تفسیر ابی اللیث ۳/ ۳۳۸ بغیر حوالہ کے۔ (۳) المحرر الوجیز ۵/ ۲۸۱ اور اسے ثعلبی کی طرف منسوب کیا، اور ابن مردویہ نے ان سے اس کی تخریج کی جیسا کہ الدر المنثور ۶/ ۱۳۸ - ۱۳۹ میں ہے۔ (۴) غریب القرآن لابن قتیبہ ص ۴۵۸۔ (۵) النکت والعیون ۵/ ۴۹۴۔

He gathered them (1) and joined them. It is said: "Ahuwadha al-shay'," meaning: he collected it and joined parts of it together. And if he gathered them, he overcame them, prevailed over them, and encompassed them. {And made them forget the remembrance of Allah} meaning: His commands to act in obedience to Him. It is also said: His deterrents in forbidding disobedience to Him. Forgetfulness can mean negligence, and it can mean abandonment (2), and both aspects are possible here. {Those are the party of Satan} his group and clan. {Unquestionably, the party of Satan - they are the losers} in their trade; because they sold Paradise for Hellfire, and sold guidance for misguidance.

The Almighty's saying: {Indeed, those who oppose Allah and His Messenger are among the most debased (20). Allah has written, "I will surely overcome, I and My messengers." Indeed, Allah is Powerful and Exalted in Might (21).}

The Almighty's saying: {Indeed, those who oppose Allah and His Messenger} was mentioned at the beginning of the Surah. {those are among the most debased} meaning: among the most humiliated, none are more humiliated than them. {Allah has written, "I will surely overcome"} meaning: Allah decreed that (3). It is said: He wrote it in the Preserved Tablet, narrated from Qatada (4). Al-Farra' said: "written" means "said". {"I"} is for emphasis (5). {"and My messengers"} those of them sent with war; for they are victorious in war, and those of them sent with proof; for they are victorious through proof (6). Muqatil said: The believers said: If Allah grants us the conquest of Mecca, Taif, Khaybar, and their surroundings, we hope that Allah will grant us victory over Persia and Rome. Then Abdullah ibn Ubayy ibn Salul said: Do you think Rome and Persia are like the villages you have overcome?! By Allah, they are greater in number and more severe in might than for you to think that of them; so it was revealed: "I will surely overcome, I and My messengers." Its likeness: {And Our word has already preceded for Our servants, the messengers, [that] indeed, they would be those given victory, and [that] indeed, Our soldiers will be the victors} [As-Saffat: 171-173].

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 5 / 140. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/ 495, and in its printed version it appeared as: "shirk" instead of "tark" (abandonment). It is an error. (3) Tafsir Abi al-Layth 3/ 339. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4 / 382, and the first saying was not attributed to Qatada, and al-Farra's words are in his Ma'ani al-Qur'an 3 / 142. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4 / 382. (6) Tafsir Abi al-Layth 3 / 339.

उसने उन्हें इकट्ठा किया (1) और उन्हें मिला दिया। कहा जाता है: "अहवज़ अल-शय", यानी: उसने उसे जमा किया और उसके कुछ हिस्सों को दूसरों से मिला दिया। और अगर उसने उन्हें इकट्ठा किया, तो उसने उन्हें हरा दिया, उन पर हावी हो गया और उन्हें घेर लिया। {और उन्हें अल्लाह की याद भुला दी} यानी: उसकी आज्ञाकारिता में कार्य करने के उसके आदेश। यह भी कहा गया है: उसकी अवज्ञा को रोकने में उसकी चेतावनियाँ। विस्मृति का अर्थ लापरवाही हो सकता है, और इसका अर्थ त्याग (2) भी हो सकता है, और यहाँ दोनों पहलू संभव हैं। {वही शैतान का गिरोह हैं} उसका समूह और गोत्र। {सुन लो, बेशक शैतान का गिरोह ही घाटे में रहने वाले हैं} अपने सौदे में; क्योंकि उन्होंने जन्नत को जहन्नुम के बदले बेच दिया, और मार्गदर्शन को गुमराह के बदले बेच दिया।

अल्लाह तआला का फरमान: {बेशक जो लोग अल्लाह और उसके रसूल का विरोध करते हैं, वही सबसे अपमानित लोगों में से हैं (20)। अल्लाह लिख चुका है कि "मैं और मेरे रसूल ही अवश्य विजयी होंगे।" बेशक अल्लाह शक्तिशाली और प्रभुत्वशाली है (21)।}

अल्लाह तआला का फरमान: {बेशक जो लोग अल्लाह और उसके रसूल का विरोध करते हैं} यह सूरा के शुरू में आ चुका है। {वही सबसे अपमानित लोगों में से हैं} यानी: सबसे अपमानित लोगों में से, उनसे अधिक अपमानित कोई नहीं है। {अल्लाह लिख चुका है कि मैं अवश्य विजयी होऊँगा} यानी: अल्लाह ने यह फैसला कर दिया (3)। कहा गया: लौह-ए-महफ़ूज़ में लिखा है, कतादा से वर्णित है (4)। अल-फर्रा ने कहा: "लिखा" का अर्थ "कहा" है। {"मैं"} ताकीद (बल देने) के लिए है (5)। {"और मेरे रसूल"} उनमें से जो युद्ध के साथ भेजे गए; वे युद्ध से विजयी हैं, और जो प्रमाण के साथ भेजे गए, वे प्रमाण से विजयी हैं (6)। मुक़ातिल ने कहा: ईमान वालों ने कहा: अगर अल्लाह हमें मक्का, ताइफ़, खैबर और उनके आस-पास के क्षेत्रों पर विजय दिला दे, तो हम उम्मीद करते हैं कि अल्लाह हमें फ़ारस और रोम पर भी जीत दिलाएगा। तब अब्दुल्लाह इब्न उबई इब्न सलूल ने कहा: क्या तुम समझते हो कि रोम और फ़ारस उन बस्तियों की तरह हैं जिन पर तुम जीत चुके हो?! खुदा की कसम, वे संख्या में अधिक हैं और शक्ति में उनसे कहीं अधिक हैं जितना तुम उनके बारे में सोचते हो; तो यह आयत उतरी: "मैं और मेरे रसूल ही अवश्य विजयी होंगे।" इसकी मिसाल: {और हमारे उन बंदों के हक़ में, जो रसूल हैं, हमारा यह वचन पहले ही हो चुका है कि वही सहायता पाएँगे, और हमारा लश्कर ही विजयी होगा} [अस-साफ़्फ़ात: 171-173]।

(1) मआनी अल-कुरान, अल-ज़ज्जाज 5 / 140। (2) अन-नुकात वल-उयून 5/ 495, और इसके छपे हुए संस्करण में "शर्क" आ गया है, "तर्क" (त्याग) के स्थान पर। वह एक गलती है। (3) तफ़सीर अबी अल-लैथ 3/ 339। (4) इराब अल-कुरान, अल-नहहास 4 / 382, और पहली बात कतादा को नहीं सौंपी गई थी, और अल-फर्रा के शब्द उनकी मआनी अल-कुरान 3 / 142 में हैं। (5) इराब अल-कुरान, अल-नहहास 4 / 382। (6) तफ़सीर अबी अल-लैथ 3 / 339।

جَمَعَهُمْ (1) اور انہیں اکٹھا کر لیا۔ کہا جاتا ہے: أحوذ الشيء، یعنی: اسے جمع کیا اور اس کے بعض حصوں کو بعض سے ملا دیا۔ اور جب اس نے انہیں اکٹھا کر لیا تو وہ ان پر غالب آ گیا، ان پر قوت پا لی اور ان کا احاطہ کر لیا۔ ﴿فَأَنسَىٰهُمْ ذِكْرَ اللَّهِ﴾ یعنی: اس کی اطاعت میں عمل کرنے کے بارے میں اس کے احکامات۔ اور کہا گیا: اس کی نافرمانی سے روکنے میں اس کی زجر و توبیخ۔ اور نسیان (بھول جانا) غفلت کے معنی میں بھی ہو سکتا ہے، اور ترک (چھوڑ دینے) (2) کے معنی میں بھی، اور یہاں دونوں پہلوؤں کا احتمال ہے۔ ﴿أُولَٰئِكَ حِزْبُ الشَّيْطَٰنِ﴾ اس کی جماعت اور اس کا گروہ۔ ﴿أَلَا إِنَّ حِزْبَ الشَّيْطَٰنِ هُمُ الْخَسِرُونَ﴾ اپنی تجارت میں؛ اس لیے کہ انہوں نے جنت کے بدلے جہنم خرید لی، اور ہدایت کے بدلے گمراہی خرید لی۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنَّ الَّذِينَ يُحَادُّونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ أُولَٰئِكَ فِي الْأَذَلِّينَ ٢٠ كَتَبَ اللَّهُ لَأَغْلِبَنَّ أَنَا وَرُسُلِي إِنَّ اللَّهَ قَوِيٌّ عَزِيزٌ ٢١﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنَّ الَّذِينَ يُحَادُّونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ﴾ سورہ کے شروع میں گزر چکا ہے۔ ﴿أُولَٰئِكَ فِي الْأَذَلِّينَ﴾ یعنی: ذلیل ترین لوگوں میں سے، ان سے زیادہ کوئی ذلیل نہیں۔ ﴿كَتَبَ اللَّهُ لَأَغْلِبَنَّ﴾ یعنی: اللہ نے یہ فیصلہ کر دیا (3)۔ اور کہا گیا: لوح محفوظ میں لکھ دیا، قتادہ سے مروی ہے (4)۔ الفراء نے کہا: "كتب" (لکھا) "قال" (کہا) کے معنی میں ہے۔ ﴿أَنَا﴾ تاکید (5) کے لیے ہے ﴿وَرُسُلِي﴾ ان میں سے جو جنگ کے ساتھ بھیجے گئے؛ تو وہ جنگ کے ذریعے غالب ہیں، اور جو حجت (دلیل) کے ساتھ بھیجے گئے، تو وہ حجت کے ذریعے غالب ہیں (6)۔ مقاتل نے کہا: مومنوں نے کہا: اگر اللہ ہمارے لیے مکہ، طائف، خیبر اور ان کے گرد و نواح کو فتح کر دے تو ہمیں امید ہے کہ اللہ ہمیں فارس اور روم پر بھی غالب کر دے گا۔ تو عبداللہ بن ابی بن سلول نے کہا: کیا تم گمان کرتے ہو کہ

روم اور فارس ان بستیوں کی طرح ہیں جن پر تم غالب آئے ہو؟! اللہ کی قسم وہ تعداد میں کہیں زیادہ ہیں اور تم ان کے بارے میں جو سوچ رہے ہو اس سے کہیں زیادہ سخت گرفت والے ہیں۔ چنانچہ یہ نازل ہوئی: "لَأَغْلِبَنَّ أَنَا وَرُسُلِي"۔ اس کی نظیر: ﴿وَلَقَدْ سَبَقَتْ كَلِمَتُنَا لِعِبَادِنَا الْمُرْسَلِينَ . إِنَّهُمْ لَهُمُ الْمَنصُورُونَ . وَإِنَّ جُندَنَا لَهُمُ الْغَالِبُونَ﴾ [الصافات: ۱۷۱-۱۷۳]۔

---

(1) معانی القرآن للزجاج 5 / 140۔ (2) النکت والعیون 5/ 495 ، اور اس کے مطبوعہ نسخے میں "الشرک" واقع ہوا ہے "الترک" کی جگہ۔ اور وہ غلطی ہے۔ (3) تفسیر ابی اللیث 3/ 339 ۔ (4) إعراب القرآن للنحاس 4 / 382 ، اور پہلا قول قتادہ کی طرف منسوب نہیں کیا گیا، اور الفراء کی بات ان کی کتاب معانی القرآن 3 / 142 میں ہے۔ (5) إعراب القرآن للنحاس 4 / 382 ۔ (6) تفسیر ابی اللیث 3 / 339 ۔

329 Surah Al-Mujadilah: Verse 22

Allah the Almighty says: "You will not find a people who believe in Allah and the Last Day having affection for those who oppose Allah and His Messenger, even if they were their fathers or their sons or their brothers or their kindred. Those - He has decreed within their hearts faith and supported them with spirit from Him. And We will admit them to gardens beneath which rivers flow, wherein they abide eternally. Allah is pleased with them, and they are pleased with Him - those are the party of Allah. Unquestionably, the party of Allah - they are the successful." (22)

In it are two matters: The first: His saying: "You will not find a people who believe in Allah and the Last Day having affection," meaning: loving and befriending "those who oppose Allah and His Messenger" as mentioned before, "even if they were their fathers." As-Suddi said: It was revealed regarding [Abdullah bin] Abdullah bin Ubayy; he sat with the Prophet ﷺ, and the Prophet ﷺ drank some water, so he said to him: "By Allah, O Messenger of Allah, whatever you have left over of your drink, let me give it to my father to drink; perhaps Allah will purify his heart by it." So he left some for him, and he brought it to him. Abdullah [the father] said to him: "What is this?" He replied: "It is the leftover drink of the Prophet ﷺ; I brought it for you to drink, perhaps Allah will purify your heart by it." His father said to him: "Why didn't you bring me your mother's urine, for it is purer than that?" He [the son] became angry and went to the Prophet ﷺ and said: "O Messenger of Allah! Have you not given me permission to kill my father?" The Prophet ﷺ said: "Rather, be gentle with him and be kind to him" (1).

And Ibn Jurayj said: I was told that Abu Quhafa insulted the Prophet ﷺ, so Abu Bakr —his son—struck him a blow that caused him to fall on his face. Then he came to the Prophet ﷺ and mentioned that to him. He [the Prophet] said: "Did you really do that? Do not repeat it." He said: "By Him who sent you with the truth as a prophet, if the sword had been near me, I would have killed him" (2). And Ibn Mas'ud said: It was revealed regarding Abu Ubaidah bin al-Jarrah, who killed his father Abdullah bin al-Jarrah on the day of Uhud (3), and it is said: on the day of Badr. Al-Jarrah was confronting Abu Ubaidah, and Abu Ubaidah was avoiding him. When he persisted, Abu Ubaidah targeted him and killed him. Then Allah revealed when he killed his father: "You will not find a people who believe in Allah and the Last Day..."

(1) Zad al-Masir 8/199, and what is between the brackets is from it. (2) Asbab al-Nuzul by al-Wahidi p. 440, and al-Suyuti attributed it in al-Durr al-Manthur 6/186 to Ibn al-

Mundhir. (3) Asbab al-Nuzul by al-Wahidi p. 440, and al-Zajjaj mentioned it in Ma'ani al-Qur'an 5/141, and al-Baghawi 4/312.

329 सूरह अल-मुजादिला: आयत 22

अल्लाह तआला का फरमान: "तुम उन लोगों को नहीं पाओगे जो अल्लाह और परलोक के दिन पर विश्वास रखते हैं, कि वे उन लोगों से प्रेम (दोस्ती) करें जिन्होंने अल्लाह और उसके रसूल का विरोध किया है, चाहे वे उनके पिता हों या उनके बेटे या उनके भाई या उनके कुटुंब। ये वे लोग हैं जिनके दिलों में उसने ईमान लिख दिया है और अपनी ओर से एक रूह के साथ उनकी सहायता की है। और वह उन्हें उन जन्नतों में दाखिल करेगा जिनके नीचे नदियाँ बहती होंगी, जिनमें वे हमेशा रहेंगे। अल्लाह उनसे राजी हो गया और वे उससे राजी हो गए। ये अल्लाह का गिरोह (पार्टी) हैं। जान लो कि अल्लाह का गिरोह ही सफल होने वाला है।" (22)

इसमें दो मसले हैं: पहला: उसका फरमान: "तुम उन लोगों को नहीं पाओगे जो अल्लाह और आख़िरत के दिन पर ईमान रखते हैं कि वे मुहब्बत करें" यानी: वे प्यार और दोस्ती करें उन लोगों से "जिन्होंने अल्लाह और उसके रसूल का विरोध किया" जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है, "चाहे वे उनके पिता ही क्यों न हों।" अस-सुद्दी ने कहा: यह [अब्दुल्लाह बिन] अब्दुल्लाह बिन उबैय के बारे में उतरी; वह नबी ﷺ के पास बैठा था, नबी ﷺ ने पानी पिया, तो उसने उनसे कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, अल्लाह की कसम! आपके पीने के बाद जो बच गया है, उसे मुझे दे दें ताकि मैं अपने पिता को पिला सकूँ शायद अल्लाह इसके ज़रिए उसके दिल को पाक कर दे।" तो उन्होंने उसके लिए कुछ छोड़ दिया, और वह उसे लेकर उसके पास आया। अब्दुल्लाह [पिता] ने उससे पूछा: "यह क्या है?" उसने कहा: "यह नबी ﷺ के पीने का बचा हुआ हिस्सा है; मैं इसे तुम्हारे लिए लाया हूँ ताकि तुम इसे पियो, शायद अल्लाह इसके ज़रिए तुम्हारा दिल पाक कर दे।" उसके पिता ने उससे कहा: "तुम अपनी माँ का पेशाब मेरे पास क्यों नहीं लाए, वह इससे ज़्यादा पाक है?" वह [बेटा] गुस्से में आ गया और नबी ﷺ के पास आया और कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल! क्या आप मुझे अपने पिता की हत्या करने की अनुमति नहीं देंगे?" नबी ﷺ ने फरमाया: "बल्कि उसके साथ नरमी से पेश आओ और उसके साथ अच्छा व्यवहार करो" (1)।

और इब्न जुरैज ने कहा: मुझे बताया गया कि अबू कुहाफा ने नबी ﷺ को गाली दी, तो अबू बक्र—उनके बेटे—ने उन्हें एक ऐसा ज़ोरदार तमाचा मारा कि वे अपने मुँह के बल गिर पड़े। फिर वे नबी ﷺ के पास आए और उन्हें यह बात बताई। उन्होंने [नबी] फरमाया: "क्या तुमने वाकई ऐसा किया! दोबारा ऐसा मत करना।" उन्होंने कहा: "उस सत्ता की कसम जिसने आपको हक के साथ नबी बनाकर भेजा है, अगर तलवार मेरे करीब होती तो मैं उसे मार डालता" (2)। और इब्न मसूद ने कहा:

यह अबू उबैदा बिन अल-जर्राह के बारे में उतरी, जिन्होंने उहुद के दिन (3) अपने पिता अब्दुल्लाह बिन अल-जर्राह को मार डाला था, और कहा जाता है: बद्र के दिन। अल-जर्राह अबू उबैदा का मुकाबला कर रहा था, और अबू उबैदा उससे बच रहे थे। जब उसने बहुत ज़्यादा पीछा किया, तो अबू उबैदा ने उसकी ओर रुख किया और उसे मार डाला। तब अल्लाह ने आयत उतारी जब उन्होंने अपने पिता को मार डाला: "तुम उन लोगों को नहीं पाओगे जो अल्लाह और आख़िरत के दिन पर ईमान रखते हैं..."

(1) ज़ाद अल-मसीर 8/199, और कोष्ठक के बीच की सामग्री उसी से है। (2) अल-वाहिदी द्वारा अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. 440, और अस-सुयूती ने इसे अल-दुर्र अल-मनसूर 6/186 में इब्न अल-मुन्ज़िर के हवाले से उद्धृत किया है। (3) अल-वाहिदी द्वारा अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. 440, और अल-ज़ज्जाज ने इसे अपनी मा'आनी अल-कुरान 5/141 में और अल-बग़वी ने 4/312 में उल्लेख किया है।

٣٢٩ سورة المجادلہ: الآیۃ ٢٢

قولہ تعالیٰ : ﴿لَا تَجِدُ قَوْمًا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ يُوَادُّونَ مَنْ حَادَّ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَلَوْ كَانُوا آبَاءَهُمْ أَوْ أَبْنَاءَهُمْ أَوْ إِخْوَانَهُمْ أَوْ عَشِيرَتَهُمْ ۚ أُولَٰئِكَ كَتَبَ فِي قُلُوبِهِمُ الْإِيمَانَ وَأَيَّدَهُم بِرُوحٍ مِّنْهُ ۖ وَيُدْخِلُهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِن تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا ۚ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ ۚ أُولَٰئِكَ حِزْبُ اللَّهِ ۚ أَلَا إِنَّ حِزْبَ اللَّهِ هُمُ الْمُفْلِحُونَ﴾ (٢٢)

اس میں دو مسئلے ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ لَا تَجِدُ قَوْماً يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الآخِرِ يُوادُّونَ ﴾ یعنی: وہ محبت اور دوستی کریں ﴿ مَنْ حَادَّ اللَّهَ وَرَسُولَهُ ﴾ جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے ﴿ وَلَوْ كَانُوا آباءَهُمْ ﴾۔ السُّدی کہتے ہیں: یہ [عبداللہ بن] عبداللہ بن ابی کے بارے میں نازل ہوئی، وہ نبی ﷺ کے پاس بیٹھا تھا، نبی ﷺ نے پانی پیا، تو اس نے آپ ﷺ سے کہا: اللہ کی قسم اے اللہ کے رسول! آپ نے اپنے پینے سے جو بچا دیا ہے وہ مجھے پلا دیں تاکہ میں اپنے باپ کو پلاؤں؛ شاید اللہ اس کے ذریعے اس کے دل کو پاک کر دے۔ تو آپ ﷺ نے اس کے لیے کچھ بچا دیا، اور وہ اسے لے کر اپنے باپ کے پاس آیا۔ عبداللہ [باپ] نے اس سے کہا: یہ کیا ہے؟ اس نے کہا: یہ نبی ﷺ کے پینے کا بچا ہوا حصہ ہے؛ میں تمہارے پاس لایا ہوں تاکہ تم اسے پی لو، شاید اللہ اس کے ذریعے تمہارا دل پاک کر دے۔ اس کے باپ نے اس سے کہا: تم میرے پاس اپنی ماں کا پیشاب کیوں نہیں لائے، وہ تو اس سے زیادہ پاک ہے؟ تو وہ [بیٹا] غصے میں آ گیا اور نبی ﷺ کے پاس آیا اور کہا: اے اللہ کے رسول! کیا آپ نے مجھے اپنے باپ کے قتل کی اجازت نہیں دی؟ تو نبی ﷺ نے فرمایا: "بلکہ اس کے ساتھ نرمی برتو اور اس کے ساتھ حسنِ سلوک کرو" (١)۔

اور ابن جریج نے کہا: مجھے بتایا گیا کہ ابوقحافہ نے نبی ﷺ کو گالی دی تو ابوبکر—ان کے بیٹے —نے انہیں ایسا تھپڑ مارا جس سے وہ اپنے منہ کے بل گر پڑے۔ پھر وہ نبی ﷺ کے پاس آئے اور

اس کا تذکرہ آپ ﷺ سے کیا۔ آپ ﷺ نے فرمایا: ”کیا تم نے واقعی ایسا کیا! دوبارہ ایسا مت کرنا۔“ انہوں نے کہا: اس ذات کی قسم جس نے آپ کو حق کے ساتھ نبی بنا کر بھیجا ہے، اگر تلوار میرے قریب ہوتی تو میں اسے قتل کر دیتا (۲)۔ اور ابن مسعود نے کہا: یہ آیت ابوعبیدہ بن الجراح کے بارے میں نازل ہوئی، انہوں نے احد کے دن (۳) اپنے باپ عبداللہ بن الجراح کو قتل کر دیا تھا، اور کہا جاتا ہے: بدر کے دن۔ الجراح ابوعبیدہ کے سامنے آ رہا تھا اور ابوعبیدہ اس سے کترا رہے تھے۔ جب اس نے بہت اصرار کیا تو ابوعبیدہ نے اس کا قصد کیا اور اسے قتل کر دیا۔ تو اللہ نے اس وقت جب انہوں نے اپنے باپ کو قتل کیا یہ آیت نازل فرمائی: ﴿ لَا تَجِدُ قَوْماً يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الآخِرِ ﴾

(۱) زاد المسیر ۸/۱۹۹، اور جو کچھ قوسین میں ہے وہ اسی سے ہے۔ (۲) اسباب النزول للواحدی ص ۴۴۰، اور سیوطی نے اسے الدر المنثور ۶/۱۸۶ میں ابن المنذر کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۳) اسباب النزول للواحدی ص ۴۴۰، اور اسے زجاج نے اپنی کتاب معانی القرآن ۵/۱۴۱ میں اور بغوی نے ۴/۳۱۲ میں ذکر کیا ہے۔

Surah Al-Mujadilah, Verse 22 - Page 330

The verse (1). Al-Waqidi said: This is what the people of Sham say. I asked men from Banu al-Harith ibn Fihr, and they said: His father died before Islam. {Or their sons} means: Abu Bakr called his son Abdullah to combat on the day of Badr, so the Prophet (peace be upon him) said: "Spare us yourself, O Abu Bakr; do you not know that you are to me like hearing and sight?" (2). {Or their brothers} means Mus'ab ibn 'Umayr killed his brother 'Ubayd ibn 'Umayr on the day of Uhud (3). {Or their kindred} means 'Umar ibn al-Khattab killed his maternal uncle al-'As ibn Hisham ibn al-Mughirah on the day of Badr, and 'Ali and Hamzah killed 'Utbah, Shaybah, and al-Walid on the day of Badr (4). It was also said: The verse was revealed regarding Hatib ibn Abi Balta'ah, when he wrote to the people of Mecca about the Prophet's (peace be upon him) march in the year of the Conquest (5), as will be explained at the beginning of Surah 'Al-Mumtahanah', God willing. It clarified that faith is spoiled by loyalty to the disbelievers, even if they are relatives. Second: Malik - may Allah have mercy on him - inferred from this verse the hostility towards the Qadariyyah and the avoidance of sitting with them. Ashhab said from Malik: Do not sit with the Qadariyyah and be hostile towards them for the sake of Allah; because of His, the Almighty's, saying: ...

---

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/1751, and it was narrated by al-Tabarani in Al-Kabir (360), and al-Hakim in Al-Mustadrak 3/264-265, and Abu Nu'aym in Al-Hilyah 1/101 from Abdullah bin Shaudhab in a disconnected form (mursal). Al-Hafiz said in Al-Talkhis al-Habir 4/102: This is problematic (mu'dal), and Al-Waqidi used to deny it.... (2) Asbab al-Nuzul by al-Wahidi p. 440, and narrated by al-Waqidi in Al-Maghazi 1/257, and mentioned from him by al-Bayhaqi in Al-Sunan al-Kubra 8/186. It was stated in Al-Waqidi that the son of Abu Bakr's name was: Abdul Rahman, and al-Wahidi did not explicitly mention his name in Asbab al-Nuzul. Perhaps the correct view is what al-Waqidi mentioned; because Ibn al-Jawzi mentioned in his book Talqih Fuhum Ahl al-Athar p. 107-108 the children of Abu Bakr, and counted among them Abdullah and Abdul Rahman...., and explained that Abdul Rahman is the one who witnessed the day of Badr with the polytheists, then became a Muslim. As for Abdullah, he witnessed Taif with the Prophet (peace be upon him), was wounded, and remained until the caliphate of his father.... (3) In (M): Badr, and what is confirmed from the manuscripts and Asbab al-Nuzul by al-Wahidi p. 440, is his statement. (4) Asbab al-Nuzul by al-Wahidi p. 440, and Al-Maghazi by al-Waqidi 1/69. (5) Tafsir al-Baghawi 4/312, and what follows it from him as well.

सूरह अल-मुजादिला, आयत 22 - पृष्ठ 330

आयत (1)। अल-वाकिदी ने कहा: शाम (सीरिया) के लोग भी ऐसा ही कहते हैं। मैंने बनू अल-हारिस इब्न फिहर के पुरुषों से पूछा, तो उन्होंने कहा: उनके पिता की मृत्यु इस्लाम से पहले हो गई थी। {या उनके बेटे} का अर्थ है: अबू बक्र ने बद्र के दिन अपने बेटे अब्दुल्लाह को द्वंद्वयुद्ध के लिए बुलाया, तो पैगंबर (उन पर शांति हो) ने कहा: "ऐ अबू बक्र, अपनी जान बख्शें; क्या आप नहीं जानते कि आप मेरे लिए सुनने और देखने की तरह हैं?" (2)। {या उनके भाई} का अर्थ है मुसाब इब्न उमैर ने उहुद के दिन अपने भाई उबैद इब्न उमैर को मार डाला (3)। {या उनके परिजन} का अर्थ है उमर इब्न अल-खत्ताब ने बद्र के दिन अपने मामा अल-आस इब्न हिशाम इब्न अल-मुग़ीरा को मार डाला, और अली और हमज़ा ने बद्र के दिन उत्बा, शैबा और अल-वलीद को मार डाला (4)। यह भी कहा गया है कि: यह आयत हातिब इब्न अबी बल्ताह के बारे में उतरी थी, जब उन्होंने मक्का के लोगों को पैगंबर (उन पर शांति हो) के विजय के वर्ष में कूच करने के बारे में लिखा था (5), जैसा कि इंशा अल्लाह सूरह 'अल-मुमताहना' की शुरुआत में स्पष्ट किया जाएगा। इसने स्पष्ट किया कि काफ़िरों के प्रति वफादारी से ईमान (आस्था) खराब हो जाता है, भले ही वे रिश्तेदार ही क्यों न हों। दूसरा: मलिक - अल्लाह उन पर रहम करे - ने इस आयत से कादरिया के प्रति शत्रुता और उनके साथ बैठने से बचने का निष्कर्ष निकाला। अशहब ने मलिक से कहा: कादरिया के साथ न बैठें और अल्लाह के लिए उनके प्रति शत्रुता रखें; क्योंकि अल्लाह ताला का कहना है: ...

---

(1) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 4/1751, और इसे अल-तबरानी ने अल-कबीर (360) में और अल-हाकिम ने अल-मुस्तदरक 3/264-265 में, और अबू नुऐम ने अल-हिलिया 1/101 में अब्दुल्ला बिन शौधब से मुर्सल रूप में वर्णित किया है। अल-हाफ़िज़ ने अल-तल्खीस अल-हबीर 4/102 में कहा: यह मुअदल (कठिन) है, और अल-वाकिदी इसका खंडन किया करते थे। (2) अल-वाहिदी द्वारा अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. 440, और अल-वाकिदी द्वारा अल-मगाज़ी 1/257 में वर्णित, और अल-बैहकी द्वारा अल-सुनन अल-कुबरा 8/186 में उनके हवाले से उल्लेख किया गया है। अल-वाकिदी में आया है कि अबू बक्र के पुत्र का नाम था: अब्दुल रहमान, और अल-वाहिदी ने अस्बाब अल-नुज़ूल में स्पष्ट रूप से उनके नाम का उल्लेख नहीं किया है। शायद अल-वाकिदी ने जो उल्लेख किया है वही सही है; क्योंकि इब्न अल-जौज़ी ने अपनी पुस्तक 'तलक़ीह फुहूम अहल अल-असर' पृ. 107-108 में अबू बक्र की संतानों का उल्लेख किया है, और उनमें अब्दुल्ला और अब्दुल रहमान को गिना है..., और स्पष्ट किया है कि अब्दुल रहमान वह है जिसने मुशरिकों के साथ बद्र के युद्ध में भाग

लिया, फिर इस्लाम स्वीकार कर लिया। जहाँ तक अब्दुल्ला की बात है, उन्होंने पैगंबर (उन पर शांति हो) के साथ ताइफ़ में भाग लिया, घायल हुए और अपने पिता के खिलाफत काल तक रहे। (3) (M) में: बद्र, और जो पांडुलिपियों से प्रमाणित है, और अल-वाहिदी द्वारा अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. 440, उनकी बात है। (4) अल-वाहिदी द्वारा अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. 440, और अल-वाकिदी द्वारा अल-मगाज़ी 1/69। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 4/312, और उसके बाद का हिस्सा भी उन्हीं से है।

سورہ المجادلہ، آیت ۲۲ - صفحہ ۳۳۰

آیت (۱)۔ واقدی کہتے ہیں: اہل شام بھی یہی کہتے ہیں۔ اور میں نے بنو الحارث بن فہر کے مردوں سے پوچھا تو انہوں نے کہا: ان کے والد اسلام سے پہلے ہی وفات پا چکے تھے۔ ﴿أَوْ أَبْنَآءَهُمْ﴾ یعنی: ابوبکر نے بدر کے دن اپنے بیٹے عبداللہ کو مبارزت (مقابلے) کے لیے پکارا، تو نبی ﷺ نے فرمایا: "اے ابوبکر، اپنی جان بچاؤ (ہمیں اپنی ذات سے فائدہ پہنچنے دو)؛ کیا تم نہیں جانتے کہ میرے نزدیک تمہارا مقام کان اور آنکھ کی طرح ہے" (۲)۔ ﴿أَوْ إِخْوَانَهُمْ﴾ یعنی مصعب بن عمیر نے احد کے دن اپنے بھائی عبید بن عمیر کو قتل کیا (۳)۔ ﴿أَوْ عَشِيرَتَهُمْ﴾ یعنی عمر بن الخطاب نے بدر کے دن اپنے ماموں العاص بن ہشام بن المغیرہ کو قتل کیا، اور علی اور حمزہ نے بدر کے دن عتبہ، شیبہ اور ولید کو قتل کیا (٤)۔ اور کہا گیا ہے کہ: یہ آیت حاطب بن ابی بلتعہ کے بارے میں نازل ہوئی، جب انہوں نے فتح مکہ کے سال اہل مکہ کو نبی ﷺ کی روانگی کے بارے میں لکھا تھا (٥)، جیسا کہ انشاء اللہ سورہ 'الممتحنہ' کے شروع میں بیان آئے گا۔ واضح کیا کہ ایمان کافروں سے دوستی کرنے سے خراب ہو جاتا ہے، خواہ وہ قریبی رشتہ دار ہی کیوں نہ ہوں۔ دوسرا: امام مالک - رحمہ اللہ - نے اس آیت سے قدریہ سے دشمنی رکھنے اور ان کے ساتھ بیٹھنے سے پرہیز کرنے پر استدلال کیا ہے۔ اشہب نے امام مالک سے نقل کیا ہے: قدریہ کے پاس نہ بیٹھو اور اللہ کی خاطر ان سے دشمنی رکھو؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ...

---

(۱) احکام القرآن لابن العربی ٤/١٧٥١، اور اسے طبرانی نے الکبیر (٣٦٠) میں، اور الحاکم نے المستدرک ٣/٢٦٤-٢٦٥ میں، اور ابو نعیم نے الحلیہ ١/١٠١ میں عبداللہ بن شوذب سے مرسلاً روایت کیا ہے۔ الحافظ نے التلخیص الحبیر ٤/١٠٢ میں کہا: یہ معضل ہے، اور واقدی اس کا انکار کیا کرتے تھے.... (۲) اسباب النزول للواحدی ص ٤٤٠، اور اسے واقدی نے المغازی ١/٢٥٧ میں

روایت کیا، اور بیہقی نے السنن الکبری ٨/١٨٦ میں ان کے حوالے سے ذکر کیا ہے۔ اور واقدی کے ہاں یہ مذکور ہے کہ ابن ابی بکر کا نام عبد الرحمن تھا، اور واحدی نے اسباب النزول میں ان کا نام صراحت سے ذکر نہیں کیا۔ شاید درست وہی ہے جو واقدی نے ذکر کیا؛ کیونکہ ابن الجوزی نے اپنی کتاب 'تلقیح فہوم اہل الاثر' ص ١٠٧-١٠٨ میں ابوبکر کی اولاد کا ذکر کیا اور ان میں عبداللہ اور عبد الرحمن کو شمار کیا....، اور واضح کیا کہ عبد الرحمن وہی ہیں جنہوں نے مشرکین کے ساتھ بدر میں شرکت کی، پھر اسلام لائے۔ جہاں تک عبداللہ کا تعلق ہے، انہوں نے نبی ﷺ کے ساتھ طائف میں شرکت کی، زخمی ہوئے اور اپنے والد کی خلافت تک رہے۔ (٣) (م) میں: بدر، اور جو نسخہ جات سے ثابت ہے، اور اسباب النزول للواحدی ص ٤٤٠، ان کا کلام ہے۔ (٤) اسباب النزول للواحدی ص ٤٤٠، والمغازی للواقدی ١/٦٩۔ (٥) تفسیر البغوی ٤/٣١٢، اور جو اس کے بعد ہے وہ بھی انہی سے ہے۔

331

Surah Al-Mujadilah: Verse 22

"You will not find a people who believe in Allah and the Last Day having affection for those who oppose Allah and His Messenger" (1).

I said: In the meaning of the people of Qadar (Divine Decree), it includes all people of injustice and aggression. And it was narrated from Al-Thawri that he said: They used to see that it was revealed concerning those who associate with the Sultan (the ruler). And from Abdul Aziz bin Abi Rawwad (2) that he met Al-Mansur during circumambulation (Tawaf), and when he recognized him, he fled from him and recited it (the verse). And from the Prophet ﷺ that he used to say: "O Allah, do not let a profligate person have a favor upon me, for I found in what You revealed: 'You will not find a people who believe in Allah and the Last Day...' up to His saying: 'Those - He has written faith in their hearts'" (3) meaning: He created belief in their hearts (4), meaning those who do not ally themselves with those who oppose Allah (5). It was said: "wrote" means "affirmed", as said by Al-Rabi' bin Anas. It was also said: "made" (6), like His saying: {So write us down among the witnesses} [Al-Imran: 53] meaning: make us. And His saying: {I will write it for those who are righteous} [Al-A'raf: 156]. It was also said: "kataba" means "gathered", and from it comes the word "Al-Katiba" (a battalion), meaning: they were not among those who say: we believe in some and disbelieve in some (7).

And the general recitation is with a fatha on the kaf in "kataba" and a fatha on the nun in "Al-Iman" meaning: Allah wrote, and it is the best (reading); because of His saying: {and supported them with a spirit from Him}. Abu Al-Aliyah, Zirr bin Hubaish, and Al-Mufaddal on the authority of Asim read: "kutiba" in the passive voice, and "Al-Imanu" with a damma on the nun (8).

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/1751, except that it appeared in it: Ibn Wahb, instead of: Ashhab. It appeared in one of its manuscripts, as pointed out by its editor. (2) In (D) and (M): Dawud. (3) Al-Kashshaf 4/78-79, and the hadith was cited by Al-Daylami in Al-Firdaws (2011), and Ibn Mardawayh as in Al-Kafi al-Shaf by Ibn Hajar p. 166. (4) Al-Waseet 4/268. (5) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 5/142. (6) Zad al-Masir 8/199. (7) Tafsir al-Razi 29/277. (8) Al-Sab'ah p. 630.

331

सूरह अल-मुजादिला: आयत 22

"तुम उन लोगों को नहीं पाओगे जो अल्लाह और परलोक के दिन पर ईमान रखते हैं कि वे उन लोगों से प्रेम करें जो अल्लाह और उसके रसूल का विरोध करते हैं" (1)।

मैंने कहा: क़दर (तक़दीर) के लोगों के अर्थ में अन्याय और आक्रामकता के सभी लोग शामिल हैं। और अल-थौरी से रिवायत है कि उन्होंने कहा: वे मानते थे कि यह उन लोगों के बारे में अवतरित हुई थी जो सुल्तान (शासक) का साथ देते थे। और अब्दुल अज़ीज़ बिन अबी रवाद (2) से रिवायत है कि वह तवाफ़ के दौरान अल-मंसूर से मिले, और जब उन्होंने उसे पहचाना, तो वे उससे भाग गए और इस आयत को पढ़ा। और नबी ﷺ से रिवायत है कि वह कहा करते थे: "ऐ अल्लाह, किसी दुराचारी का मुझ पर कोई उपकार न होने दे, क्योंकि मैंने आपकी वही (प्रकाशना) में पाया है: 'तुम उन लोगों को नहीं पाओगे जो अल्लाह और परलोक के दिन पर ईमान रखते हैं...' अल्लाह के इस कथन तक: 'वही लोग हैं जिनके दिलों में उसने ईमान लिख दिया है'" (3) यानी: उनके दिलों में तस्दीक़ (पुष्टि) पैदा कर दी (4), यानी वे लोग जो अल्लाह का विरोध करने वालों से दोस्ती नहीं करते (5)। कहा गया: "लिखा" का अर्थ है "स्थापित किया", अल-रबी' बिन अनस ने ऐसा कहा। और यह भी कहा गया: "बनाया" (6), जैसे अल्लाह का कथन है: {अतः हमें गवाहों के साथ लिख ले} [आल-इमरान: 53] यानी: हमें बना दे। और उसका कथन: {मैं इसे उन लोगों के लिए लिखूँगा जो डरते हैं} [अल-अराफ़: 156]। यह भी कहा गया: "कतबा" का अर्थ है "इकट्ठा किया", और इसी से "अल-कतीबा" (सैन्य टुकड़ी) बना है, यानी: वे उन लोगों में से नहीं थे जो कहते हैं: हम कुछ पर विश्वास करते हैं और कुछ का इनकार करते हैं (7)।

और आम पाठ (किरात) "कतबा" (kataba) में 'काफ' पर ज़बर के साथ और "अल-ईमान" (al-iman) में 'नून' पर ज़बर के साथ है, जिसका अर्थ है: अल्लाह ने लिखा, और यही सबसे बेहतर है; क्योंकि अल्लाह का कथन है: {और उसने अपनी ओर से एक रूह के साथ उनकी सहायता की}। अबू अल-आलिया, ज़िर्र बिन हुबैश और आसिम की ओर से अल-मुफ़द्दल ने पढ़ा है: "कुतिबा" (kutiba) कर्मवाच्य में, और "अल-ईमानु" (al-imanu) नून पर पेश के साथ (8)।

(1) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 4/1751, सिवाय इसके कि इसमें आया है: इब्न वहाब, अश्हब के बजाय। यह इसकी एक पाण्डुलिपि में आया है, जैसा कि इसके संपादक ने संकेत दिया है।

(2) (द) और (म) में: दाऊद। (3) अल-कश्शाफ़ 4/78-79, और हदीस को अल-दयलमी ने अल-फ़िरदौस (2011) में उद्धृत किया है, और इब्न मरदवेह ने जैसा कि इब्न हजर की अल-काफ़ी अल-शाफ़ पृ. 166 में है। (4) अल-वसीत 4/268। (5) अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-क़ुरान 5/142। (6) ज़ाद अल-मसीर 8/199। (7) तफ़सीर अल-राज़ी 29/277। (8) अल-सबआ पृ. 630।

331

سورة المجادلہ: آیت 22

«لا تَجِدُ قَوْمًا يُؤمنونَ باللهِ واليومِ الآخِرِ يُوادُّون من حادَّ الله ورسولَه»(1) (آپ ایسی قوم نہیں پائیں گے جو اللہ اور یومِ آخرت پر ایمان رکھتی ہو اور وہ ان لوگوں سے دوستی کرے جو اللہ اور اس کے رسول کی مخالفت کرتے ہیں)۔

میں نے کہا: اہلِ قدر کے معنی میں تمام ظلم و عدوان والے لوگ شامل ہیں۔ اور الثوری سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: وہ سمجھتے تھے کہ یہ ان لوگوں کے بارے میں نازل ہوئی جو سلطان کی صحبت اختیار کرتے تھے۔ اور عبدالعزیز بن ابی رواد (2) سے روایت ہے کہ وہ طواف کے دوران المنصور سے ملے، جب انہوں نے اسے پہچانا تو اس سے بھاگ گئے اور یہ آیت پڑھی۔ اور نبی کریم ﷺ سے مروی ہے کہ آپ فرمایا کرتے تھے: «اے اللہ، کسی بدکار کا مجھ پر کوئی احسان نہ ہونے دے، کیونکہ میں نے تیری وحی میں پایا ہے: 'تم ایسی قوم نہیں پاؤ گے جو اللہ اور یومِ آخرت پر ایمان رکھتی ہو...' یہاں تک کہ آپ کا فرمان ہے: 'یہی وہ لوگ ہیں جن کے دلوں میں اس نے ایمان لکھ دیا ہے'»(3) یعنی: ان کے دلوں میں تصدیق پیدا کر دی(4)، یعنی وہ لوگ جنہوں نے اللہ کے دشمنوں سے دوستی نہیں کی(5)۔ اور کہا گیا: 'لکھا' یعنی 'ثابت کیا'، یہ ربیع بن انس نے کہا۔ اور کہا گیا: 'بنا دیا'(6)، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿فَاكْتُبْنَا مَعَ الشَّهِدِينَ﴾ [آل عمران: 53] یعنی: ہمیں بنا دے۔ اور اس کا قول: ﴿فَسأكتبها للذين يتقون﴾ [الاعراف: 156]۔ اور یہ بھی کہا گیا: 'کتب' یعنی 'جمع کیا'، اور اسی سے 'الکتیبہ' (لشکر) ہے، یعنی: وہ ان لوگوں میں سے نہیں تھے جو کہتے ہیں: ہم بعض پر ایمان لاتے ہیں اور بعض کا انکار کرتے ہیں(7)۔

اور عام قراءت: 'کتب' کے 'کاف' پر زبر کے ساتھ اور 'ایمان' کے 'نون' پر زبر کے ساتھ ہے، بمعنی: اللہ نے لکھا، اور یہی سب سے بہتر ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَأَيَّدَهُم بِرُوحٍ مِّنْهُ﴾۔ اور ابو العالیہ، زر بن حبیش اور مفضل نے عاصم سے روایت کیا ہے کہ 'کتب' مجہول کے ساتھ اور 'الایمان' کے 'نون' پر پیش کے ساتھ پڑھا ہے(8)۔

(1) احکام القرآن لابن العربی 4/1751، سوائے اس کے کہ اس میں ابن وہب واقع ہوا ہے، اشہب کے بجائے۔ اور یہ اس کے ایک قلمی نسخے میں وارد ہوا ہے، جیسا کہ اس کے محقق نے اشارہ کیا ہے۔ (2) (د) اور (م) میں: داؤد۔ (3) الکشاف 4/78-79، اور حدیث کو دیلمی نے الفردوس (2011) میں نقل کیا ہے، اور ابن مردویہ نے جیسا کہ ابن حجر کی الکافی الشاف ص 166 میں ہے۔ (4) الوسیط 4/268۔ (5) معانی القرآن للزجاج 5/142۔ (6) زاد المسیر 8/199۔ (7) تفسیر الرازی 29/277۔ (8) السبعہ ص 630۔

Surah Al-Mujadilah: Verse 22 332

Zirr ibn Hubaysh read: «وَعَشِيرَاتِهِمْ» (and their kinsfolk) with an 'alif' and a 'kasra' on the 'ta' in the plural form, and it was narrated by Al-A'mash from Abu Bakr on the authority of 'Asim(1). And it is said: «كَتَبَ فِي قُلُوبِهِمْ» (He has written in their hearts) meaning: on their hearts, as in His saying: ﴿فِي جُذُوعِ النَّخْلِ﴾ [Taha: 71] (in the trunks of palm trees). He specifically mentioned the hearts because they are the seat of faith. «وَأَيَّدَهُمْ» (And strengthened them) means He empowered and supported them with a spirit from Him. Al-Hasan said: With help from Him. Ar-Rabi' ibn Anas said: With the Quran and its proofs. Ibn Jurayj said: With light, faith, proof, and guidance. It is also said: With mercy from Allah. Some said: He supported them with Gabriel, peace be upon him(2). ﴿وَيُدْخِلُهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِن تَحْتِهَا الْأَنْهَرُ خَالِدِينَ فِيهَا رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ﴾ (And admit them to gardens beneath which rivers flow, to abide therein forever. Allah is pleased with them) meaning: He accepted their deeds, ﴿وَرَضُوا عَنْهُ﴾ (and they are pleased with Him) meaning: they rejoiced in what He gave them. ﴿أُولَئِكَ حِزْبُ اللَّهِ أَلَا إِنَّ حِزْبَ اللَّهِ هُمُ الْمُفْلِحُونَ﴾ (Those are the party of Allah. Unquestionably, the party of Allah - they are the successful). Sa'id ibn Abi Sa'id al-Jurjani narrated from some of his teachers that David, peace be upon him, said: "O my God! Who are Your party and around Your throne?" So Allah revealed to him: "O David, those who lower their gaze, whose hearts are pure, whose hands are safe (from sin), those are My party and around My throne"(3).

Nafs Islam The Surah is completed, and praise be to Allah. WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) Al-Qira'at al-Shadhah, p. 154 on the authority of Ali (may Allah be pleased with him), and Al-Bahr al-Muhit, 8/239. (2) Tafsir al-Baghawi, 4/313, without mentioning the saying of Ibn Jurayj, and Ibn Atiyyah mentioned it in Al-Muharrar al-Wajiz, 5/282 without attributing it to him. (3) We did not find it.

सूरा अल-मुजादिला: आयत 22 332

ज़िर इब्न हुबैश ने पढ़ा: «وَعَشِيرَاتِهِمْ» (और उनके सगे-संबंधी) 'अलिफ़' और 'ता' पर 'कसरा' के साथ बहुवचन के रूप में, और इसे अल-अमाश ने अबू बक्र के माध्यम से आसिम से रिवायत किया है(1)। और कहा गया है: «كَتَبَ فِي قُلُوبِهِمْ» (उनके दिलों में लिख दिया है) का अर्थ है: उनके दिलों पर, जैसा कि उनके इस कथन में है: ﴿فِي جُذُوعِ النَّخْلِ﴾ [ताहा: 71] (खजूर के तनों में)। उन्होंने विशेष रूप से दिलों का उल्लेख किया क्योंकि वे ईमान (आस्था) का स्थान हैं। «وَأَيَّدَهُمْ» (और उन्हें शक्ति प्रदान की) का अर्थ है कि उन्होंने उन्हें अपनी ओर से एक रूह (आत्मा/शक्ति) के साथ सशक्त और समर्थित किया। अल-हसन ने कहा: अपनी ओर से मदद के साथ। अर-रबी इब्न अनस ने कहा: कुरान और उसके प्रमाणों के साथ। इब्न जुरैज ने कहा: प्रकाश, विश्वास, प्रमाण और मार्गदर्शन के साथ। यह भी कहा गया है: अल्लाह की दया के साथ। कुछ ने कहा: उन्होंने जिब्रईल अलैहिस्सलाम के साथ उनका समर्थन किया(2)। ﴿وَيُدْخِلُهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِن تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ﴾ (और उन्हें ऐसे बागों में दाखिल करेगा जिनके नीचे नहरें बहती होंगी, वे उनमें हमेशा रहेंगे। अल्लाह उनसे राजी हुआ), अर्थात: उन्होंने उनके कार्यों को स्वीकार किया, ﴿وَرَضُوا عَنْهُ﴾ (और वे उससे राजी हुए), अर्थात: जो कुछ उसने उन्हें दिया उससे वे प्रसन्न हुए। ﴿إِنَّ حِزْبَ اللَّهِ أَلَا إِنَّ حِزْبَ اللَّهِ هُمُ الْمُفْلِحُونَ أُولَٰئِكَ﴾ (यही अल्लाह का गिरोह है। सावधान रहो, बेशक अल्लाह का गिरोह ही सफल होने वाला है)। सईद इब्न अबी सईद अल-जुर्जानी ने अपने कुछ शिक्षकों से रिवायत की है कि दाऊद अलैहिस्सलाम ने कहा: "हे मेरे ईश्वर! आपका गिरोह कौन है और आपके अर्श (सिंहासन) के चारों ओर कौन है?" तो अल्लाह ने उन पर वही (प्रकाश) भेजा: "हे दाऊद, वे जिनकी निगाहें नीची रहती हैं, जिनके दिल शुद्ध हैं, जिनके हाथ (गुनाहों से) सुरक्षित हैं, वे ही मेरा गिरोह हैं और मेरे अर्श के चारों ओर हैं"(3)।

नफ़्स इस्लाम सूरा संपन्न हुई, और अल्लाह का शुक्र है। WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) अल-किराअत अल-शाद्दा, पृष्ठ 154, अली (रजी.) के अधिकार पर, और अल-बहर अल-मुहीत, 8/239। (2) तफ़सीर अल-बगवी, 4/313, इब्न जुरैज के कथन का उल्लेख किए बिना, और इब्न अतिय्या ने इसे अल-मुहर्रर अल-वजीज़, 5/282 में इसका श्रेय दिए बिना उल्लेख किया है। (3) हमें यह नहीं मिला।

سورة المجادلہ: آیت ۲۲ ۳۳۲

اور زر بن حبیش نے پڑھا: «وَعَشِيرَاتِهِمْ» الف کے ساتھ اور تاء کے نیچے کسرہ (زیر) کے ساتھ جمع کے طور پر، اور اسے الاعمش نے ابوبکر سے، انہوں نے عاصم سے روایت کیا ہے(۱)۔ اور کہا گیا: «كَتَبَ فِي قُلُوبِهِمْ» یعنی: ان کے دلوں پر، جیسا کہ اللہ کے اس فرمان میں ہے: ﴿فِي جُذُوعِ النَّخْلِ﴾ [طہ: ۷۱] اور دلوں کا خاص طور پر ذکر کیا گیا کیونکہ وہ ایمان کی جگہ ہیں۔ «وَأَيَّدَهُمْ» (اور انہیں قوت بخشی) یعنی انہیں اپنی طرف سے ایک روح کے ذریعے قوت اور نصرت عطا کی، حسن (بصری) نے کہا: اپنی طرف سے مدد کے ساتھ۔ اور ربیع بن انس نے کہا: قرآن اور اس کے دلائل کے ساتھ۔ اور ابن جریج نے کہا: نور، ایمان، برہان اور ہدایت کے ساتھ۔ اور کہا گیا: اللہ کی طرف سے رحمت کے ساتھ۔ اور بعض نے کہا: انہیں جبرائیل علیہ السلام کے ذریعے قوت بخشی(۲)۔ ﴿وَيُدْخِلُهُمْ جَنَّتٍ تَجْرِي مِن تَحْتِهَا الْأَنْهَرُ خَالِدِينَ فِيهَا رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ﴾ یعنی: ان کے اعمال قبول فرمائے ﴿وَرَضُوا عَنْهُ﴾ پس وہ اس پر خوش ہوئے جو اس نے انہیں عطا فرمایا ﴿أُوْلَئِكَ حِزْبُ اللَّهِ أَلَا إِنَّ حِزْبَ اللَّهِ هُمُ الْمُفْلِحُونَ﴾ سعید بن ابی سعید الجرجانی نے اپنے بعض مشائخ سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا کہ داؤد علیہ السلام نے عرض کی: الٰہی! تیرا گروہ کون ہے اور تیرے عرش کے گرد کون ہیں؟ تو اللہ نے ان کی طرف وحی فرمائی: «اے داؤد! وہ جن کی نظریں نیچی رہتی ہیں، جن کے دل پاکیزہ ہیں، جن کے ہاتھ (گناہوں سے) سلامت ہیں، وہی میرا گروہ ہیں اور میرے عرش کے گرد ہیں»(۳)۔

نفس اسلام سورت ختم ہوئی اور اللہ کا شکر ہے۔ WWW.NAFSEISLAM.COM

(۱) القراءات الشاذه ص ۱۵۴ حضرت علی رضی اللہ عنہ سے، اور البحر المحیط ۲۳۹/۸۔ (۲) تفسیر البغوی ۳۱۳/۴، ابن جریج کا قول ذکر کیے بغیر، اور ابن عطیہ نے اسے المحرر الوجیز ۲۸۲/۵ میں اس کی نسبت کیے بغیر ذکر کیا ہے۔ (۳) ہمیں یہ نہیں ملا۔

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful.

Surah Al-Hashr

It is Medinan according to the consensus of all. It consists of twenty-four verses(1). Ibn Abbas narrated that the Messenger of Allah ﷺ said: "Whoever recites Surah Al-Hashr, nothing remains of Paradise, Hell, the Throne, the Chair (Kursi), the heavens, the earth, the crawling creatures, the wind, the clouds, the birds, the beasts, the trees, the mountains, the sun, the moon, and the angels except that they pray for him and seek forgiveness for him. If he dies during his day or night, he dies as a martyr." Narrated by Al-Tha'labi(2). Al-Tha'alibi narrated from Yazid Al-Raqashi, from Anas, that the Messenger of Allah ﷺ said: "Whoever recites the end of Surah Al-Hashr: {Had We sent down this Quran upon a mountain...} - to the end of it - and dies during his night, he dies as a martyr"(3).

Al-Tirmidhi narrated from Ma'qil ibn Yasar, saying: The Messenger of Allah ﷺ said: "Whoever says three times in the morning: 'I seek refuge in Allah, the All-Hearing, the All-Knowing, from the accursed Satan,' and recites three verses from the end of Surah Al-Hashr, Allah appoints seventy thousand angels to pray for him until the evening, and if he dies on that day, he dies as a martyr; and whoever recites it in the evening, the same applies." He said: A gharib (strange/uncommon) hadith(4).

His saying, the Almighty: {Whatever is in the heavens and whatever is on the earth exalts Allah, and He is the Exalted in Might, the Wise 1} has preceded.

(1) Tafsir Al-Baghawi 4/313. (2) We did not find it with anyone else. (3) Al-Suyuti mentioned it similarly in Al-Durr Al-Manthur 6/202 and attributed it to Ibn Mardawayh. (4) The phrase appeared in some manuscripts and (M): "hasan gharib", but it was not found in Al-Tirmidhi (2922), and it is in Ahmad (20306). Al-Dhahabi cited it in Mizan Al-I'tidal 1/631 and said: Al-Tirmidhi did not consider it "hasan", and it is a very gharib hadith.

अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत कृपाशील, परम दयालु है।

सूरह अल-हश्र

सभी के सर्वसम्मत विचार में यह मदनी है। और यह चौबीस आयतें हैं(1), इब्न अब्बास ने रिवायत किया कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फ़रमाया: "जिसने सूरह अल-हश्र पढ़ी, जन्नत, जहन्नुम, अर्श, कुर्सी, आसमानों, धरती, कीड़े-मकोड़ों, हवा, बादलों, पक्षियों, चौपायों, पेड़ों, पहाड़ों, सूरज, चाँद और फ़रिश्तों में से कोई चीज़ ऐसी नहीं बचती जो उसके लिए प्रार्थना न करे और उसके लिए क्षमा न माँगे। यदि वह अपने उस दिन या रात में मर जाता है, तो वह शहीद के रूप में मरता है।" इसे अल-थलाबी ने उद्धृत किया है(2)। और अल-थआलिबी ने यज़ीद अल-रक़ाशी से, उन्होंने अनस से रिवायत की कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फ़रमाया: "जिसने सूरह अल-हश्र का अंतिम भाग पढ़ा: {यदि हम इस क़ुरआन को किसी पहाड़ पर उतारते...} - इसके अंत तक - और वह अपनी उस रात में मर गया, तो वह शहीद के रूप में मरा"(3)।

और अल-तिर्मिज़ी ने माक़िल बिन यसार से रिवायत किया, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फ़रमाया: "जो व्यक्ति सुबह के समय तीन बार कहता है: 'मैं सुनने वाले, जानने वाले अल्लाह की पनाह माँगता हूँ दुत्कारे हुए शैतान से', और सूरह अल-हश्र की आख़िरी तीन आयतें पढ़ता है, तो अल्लाह उसके लिए सत्तर हज़ार फ़रिश्ते नियुक्त कर देता है जो शाम होने तक उसके लिए दुआ करते हैं, और यदि वह उस दिन मर गया तो शहीद मरेगा; और जो इसे शाम को पढ़ता है उसके लिए भी यही है।" उन्होंने कहा: यह हदीस ग़रीब है(4)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {अल्लाह की महिमा का गुणगान किया है उन सब चीज़ों ने जो आसमानों में हैं और जो धरती में हैं, और वह प्रभुत्वशाली, तत्वदर्शी है 1} पहले आ चुका है।

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 4/313। (2) हमें यह किसी और के पास नहीं मिला। (3) अल-सुयुति ने इसे अल-दुर्र अल-मन्सूर 6/202 में इसी तरह पेश किया है और इसे इब्न मर्दवेह की ओर समर्पित किया है। (4) यह वाक्यांश कुछ हस्तलिखित प्रतियों और (M) में आया है: "हसन ग़रीब", और यह तिर्मिज़ी (2922) में नहीं मिला, जबकि यह अहमद (20306) में है, और अल-ज़हबी ने इसे मीज़ान अल-इतिदाल 1/631 में पेश किया है, और कहा: तिर्मिज़ी ने इसे हसन नहीं कहा, और यह बहुत ही ग़रीब हदीस है।

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

سورہ الحشر

تمام اقوال کے مطابق یہ مدنی ہے، اور یہ چوبیس آیات پر مشتمل ہے(1)۔ ابن عباس رضی اللہ عنہما سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس نے سورہ الحشر پڑھی، تو جنت، دوزخ، عرش، کرسی، آسمان، زمین، حشرات الارض، ہوا، بادل، پرندے، چوپائے، درخت، پہاڑ، سورج، چاند اور فرشتے سب اس پر درود (رحمت کی دعا) بھیجتے ہیں اور اس کے لیے مغفرت طلب کرتے ہیں۔ پھر اگر وہ اس دن یا رات میں مر جائے تو وہ شہید مرا۔" اسے ثعلبی نے روایت کیا ہے(2)۔ اور ثعالبی نے یزید رقاشی سے، انہوں نے حضرت انس رضی اللہ عنہ سے روایت کیا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس نے سورہ الحشر کا آخری حصہ پڑھا: ﴿لَوْ أَنزَلْنَا هَذَا الْقُرْآنَ عَلَىٰ جَبَلٍ﴾ - آخر تک - اور اس رات مر گیا تو وہ شہید مرا"(3)۔

اور امام ترمذی نے معقل بن یسار رضی اللہ عنہ سے روایت کیا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس نے صبح کے وقت تین بار کہا: 'أعوذ بالله السميع العليم من الشيطان الرجيم' اور سورہ الحشر کی آخری تین آیات پڑھیں، تو اللہ تعالیٰ اس کے لیے ستر ہزار فرشتے مقرر فرما دیتا ہے جو شام تک اس کے لیے دعا کرتے رہتے ہیں، اور اگر وہ اس دن مر جائے تو شہید مرے گا، اور جس نے شام کے وقت اسے پڑھا تو اس کے لیے بھی یہی حکم ہے"۔ انہوں نے کہا: یہ حدیث غریب ہے(4)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿سَبَّحَ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ ۖ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ١﴾ (اللہ کی تسبیح کی ہر اس چیز نے جو آسمانوں میں ہے اور جو زمین میں ہے، اور وہی زبردست حکمت والا ہے) پہلے گزر چکا ہے۔

(1) تفسیر البغوی 313/4۔ (2) ہمیں یہ کسی اور کے ہاں نہیں ملی۔ (3) اسے سیوطی نے الدر المنثور 202/6 میں اسی طرح ذکر کیا ہے اور اسے ابن مردویہ کی طرف منسوب کیا ہے۔ (4) یہ عبارت بعض خطی نسخوں اور (م) میں آئی ہے: حسن غریب، اور یہ ترمذی (2922) میں موجود نہیں ہے، جبکہ یہ احمد (20306) میں ہے اور اسے ذہبی نے میزان الاعتدال 631/1 میں نقل کیا ہے اور کہا ہے: ترمذی نے اسے حسن نہیں کہا، اور یہ بہت ہی غریب حدیث ہے۔

334 Surah Al-Hashr: Verse 2

Allah Almighty says: {It is He who expelled those who disbelieved among the People of the Book from their homes at the first gathering. You did not think they would leave, and they thought that their fortresses would protect them from Allah; but [the decree of] Allah came upon them from where they had not expected, and He cast terror into their hearts [so] they destroyed their houses by their [own] hands and the hands of the believers. So take warning, O people of vision. (2)}

Allah Almighty's saying: {It is He who expelled those who disbelieved among the People of the Book from their homes at the first gathering} contains three issues: The first: Allah Almighty's saying: {It is He who expelled those who disbelieved among the People of the Book from their homes}. Said ibn Jubayr said: I said to Ibn Abbas: "Surah Al-Hashr?" He said: "Say, Surah Al-Nadir." They were a group of Jews from the descendants of Harun (Aaron), peace be upon him, who settled in Medina during the tribulations of the Children of Israel, waiting for Muhammad ﷺ. Their matter was as Allah stated (1). The second: Allah Almighty's saying: {at the first gathering}. Al-Hashr means: gathering (2); and it is based on four aspects: two gatherings in this world, and two in the Hereafter. As for the one in this world, it refers to the saying of the Almighty: {It is He who expelled those who disbelieved among the People of the Book from their homes at the first gathering}. Al-Zuhri said: They were from a tribe that had not been afflicted by exile before, and Allah Almighty had decreed exile for them; otherwise, He would have punished them in this world (3). The first gathering into which they were gathered in this world was to Sham (the Levant) (4). Ibn Abbas and Ikrimah said: Whoever doubts that the place of gathering is in Sham should read this verse, and that the Prophet ﷺ said to them: "Leave." They said: "To where?" He said: "To the land of gathering." Qatada said: "This is the first of the gathering."

---

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 4/1752, and the report was narrated by Al-Bukhari (4029) and Muslim (3031). (2) From here to the end of Qatada's following statement is from Al-Tadhkirah p. 198. (3) Tafsir al-Baghawi 4/313, and narrated from him by Abd al-Razzaq in Al-Tafsir 2/282, Abu Ubayd in Al-Amwal (81), and Al-Tabari 22/497-498. (4) Narrated by Abd al-Razzaq in Al-Tafsir 2/282, Al-Tabari 22/498-499, and Al-Bayhaqi in Dala'il al-Nubuwwah 3/176-177.

334 सूरा अल-हश्र: आयत 2

अल्लाह तआला फरमाता है: {वही है जिसने अहले किताब में से उन लोगों को जिन्होंने कुफ्र किया, उनके घरों से पहले हश्र (निकाले जाने) के समय निकाल बाहर किया। तुम्हें गुमान भी न था कि वे निकलेंगे, और उन्होंने समझा था कि उनके क़िले उन्हें अल्लाह (की पकड़) से बचा लेंगे, फिर अल्लाह उन पर वहाँ से आया जहाँ से उन्हें गुमान भी न था, और उसने उनके दिलों में रोब (डर) डाल दिया, वे अपने ही हाथों से और मोमिनों के हाथों से अपने घरों को उजाड़ने लगे। तो ऐ आँखों वालों! इब्रत (शिक्षा) हासिल करो। (2)}

अल्लाह तआला का फरमान: {वही है जिसने अहले किताब में से उन लोगों को जिन्होंने कुफ्र किया, उनके घरों से पहले हश्र के लिए निकाल बाहर किया} इसमें तीन मसले हैं: पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {वही है जिसने अहले किताब में से उन लोगों को जिन्होंने कुफ्र किया, उनके घरों से...} सईद बिन जुबैर ने कहा: मैंने इब्न अब्बास से पूछा: सूरा अल-हश्र? उन्होंने कहा: सूरा अन-नदीर कहो। वे यहूदियों का एक गिरोह था जो हारून (अ.) की नस्ल से थे, वे बनी इसराइल के फितनों के दौरान मदीना में बस गए थे; मुहम्मद ﷺ के इंतज़ार में, और उनका मामला वैसा ही हुआ जैसा अल्लाह ने बयान फरमाया (1)। दूसरा: अल्लाह तआला का फरमान: {पहले हश्र के लिए}। हश्र का अर्थ है: इकट्ठा करना (2); और इसके चार पहलू हैं: दो दुनिया में और दो आखिरत में; जहाँ तक दुनिया का सवाल है, तो अल्लाह का फरमान: {वही है जिसने अहले किताब में से उन लोगों को जिन्होंने कुफ्र किया... पहले हश्र के लिए}। अल-ज़ुहरी ने कहा: वे एक ऐसे कबीले से थे जिन्हें पहले कभी जिलावतन (निर्वासन) नहीं किया गया था, और अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने उनके लिए जिलावतन लिख दिया था; अगर ऐसा न होता तो वह उन्हें दुनिया में अज़ाब देता (3)। और पहला हश्र जो दुनिया में उन्हें इकट्ठा किया गया वह शाम की तरफ था (4)। इब्न अब्बास और इकरीमा ने कहा: जिसे इस बात में शक हो कि महशर (इकट्ठा होने की जगह) शाम है, उसे यह आयत पढ़नी चाहिए, और यह कि नबी ﷺ ने उनसे कहा: "निकल जाओ"। उन्होंने पूछा: "कहाँ?" फरमाया: "महशर की ज़मीन की तरफ"। क़तादा ने कहा: यह पहला महशर है।

---

(1) अहकामुल कुरान इब्नुल अरबी 4/1752, और इस रिवायत को बुखारी (4029) और मुस्लिम (3031) ने उद्धृत किया है। (2) यहाँ से क़तादा के निम्नलिखित कथन के अंत तक अल-तज़किरा पृ. 198 से है। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 4/313, और इसे अब्द अल-रज्ज़ाक ने अपनी तफ़सीर 2/282

में, अबू उबैद ने अल-अमवाल (81) में, और अल-तबरी ने 22/497-498 में उद्धृत किया है। (4) इसे अब्द अल-रज्ज़ाक ने तफ़सीर 2/282 में, अल-तबरी ने 22/498-499 में, और अल-बैहकी ने दलायल अल-नुबुव्वह 3/176-177 में उद्धृत किया है।

۳۳۴ سورة الحشر: آیت ۲

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {وہی ہے جس نے اہل کتاب میں سے ان لوگوں کو جنہوں نے کفر کیا، ان کے گھروں سے پہلے حشر (نکالے جانے) کے وقت نکال باہر کیا۔ تمہیں گمان بھی نہ تھا کہ وہ نکلیں گے، اور انہوں نے سمجھا تھا کہ ان کے قلعے انہیں اللہ (کی پکڑ) سے بچا لیں گے، پھر اللہ ان پر وہاں سے آیا جہاں سے انہیں گمان ہی نہ تھا، اور اس نے ان کے دلوں میں رعب ڈال دیا، وہ اپنے ہی ہاتھوں سے اور مومنوں کے ہاتھوں سے اپنے گھروں کو اجاڑنے لگے۔ تو اے آنکھوں والو! عبرت حاصل کرو۔ (۲)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وہی ہے جس نے اہل کتاب میں سے ان لوگوں کو جنہوں نے کفر کیا، ان کے گھروں سے پہلے حشر کے لیے نکال باہر کیا} اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وہی ہے جس نے اہل کتاب میں سے ان لوگوں کو جنہوں نے کفر کیا، ان کے گھروں سے...} سعید بن جبیر کہتے ہیں: میں نے ابن عباس سے پوچھا: سورۃ الحشر؟ انہوں نے کہا: سورہ نضیر کہو۔ وہ یہودیوں کا ایک گروہ تھا جو ہارون علیہ السلام کی اولاد میں سے تھے، وہ بنی اسرائیل کے فتنوں کے دوران مدینہ میں آ بسے تھے؛ محمد ﷺ کے انتظار میں، اور ان کا معاملہ ویسا ہی ہوا جیسا اللہ نے بیان فرمایا (۱)۔ دوسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پہلے حشر کے لیے}۔ حشر کا مطلب ہے: جمع کرنا (۲)؛ اور اس کے چار پہلو ہیں: دو دنیا میں اور دو آخرت میں؛ جہاں تک دنیا کا تعلق ہے، تو اللہ کا فرمان: {وہی ہے جس نے اہل کتاب میں سے ان لوگوں کو جنہوں نے کفر کیا... پہلے حشر کے لیے}۔ الزہری کہتے ہیں: وہ ایسے قبیلے سے تھے جنہیں پہلے کبھی جلاوطن نہیں کیا گیا تھا، اور اللہ عزوجل نے ان کے لیے جلاوطنی لکھ دی تھی؛ اگر ایسا نہ ہوتا تو وہ انہیں دنیا میں عذاب دیتا (۳)۔ اور پہلا حشر جس میں انہیں دنیا میں جمع کیا گیا وہ شام کی طرف تھا (۴)۔ ابن

عباس اور عکرمہ نے کہا: جسے اس بات میں شک ہو کہ محشر (جمع ہونے کی جگہ) شام ہے، اسے یہ آیت پڑھنی چاہیے، اور یہ کہ نبی ﷺ نے ان سے فرمایا: "نکل جاؤ"۔ انہوں نے پوچھا: "کہاں؟" فرمایا: "محشر کی زمین کی طرف"۔ قتادہ نے کہا: یہ پہلا محشر ہے۔

---

(۱) احکام القرآن لابن العربی ۴/۱۷۵۲، اور یہ روایت بخاری (۴۰۲۹) اور مسلم (۳۰۳۱) نے نقل کی ہے۔ (۲) یہاں سے قتادہ کے اگلے قول کے آخر تک التذکرہ ص ۱۹۸ سے ہے۔ (۳) تفسیر البغوی ۴/۳۱۳، اور اسے عبد الرزاق نے تفسیر ۲/۲۸۲ میں، ابو عبید نے الاموال (۸۱) میں، اور طبری نے ۲۲/۴۹۷-۴۹۸ میں نقل کیا ہے۔ (۴) اسے عبد الرزاق نے تفسیر ۲/۲۸۲ میں، طبری نے ۲۲/۴۹۸-۴۹۹ میں، اور بیہقی نے دلائل النبوۃ ۳/۱۷۶-۱۷۷ میں نقل کیا ہے۔

Surah Al-Hashr: Verse 2 335

Ibn Abbas said: They were the first of the People of the Book to be gathered and expelled from their homes (1). It was said: They were expelled to Khaybar, and the meaning of "at the first gathering" (li-awwali al-hashr) is their expulsion from their fortresses to Khaybar, and its end was when Umar (may Allah be pleased with him) expelled them from Khaybar to Najd and Adhru'at. Some said: Tayma and Jericho, and that was due to their disbelief and breach of their covenant (2). As for the second gathering: it is their gathering near the Day of Resurrection. Qatadah said: A fire will come and gather people from the East to the West, staying with them wherever they spend the night, resting with them wherever they take their midday nap, and consuming those who fall behind (3). This is established in the Sahih (authentic traditions), and we have mentioned it in the book "Al-Tadhkirah" (4). Similarly, Ibn Wahb narrated from Malik, saying: I said to Malik: Is it their expulsion from their homes? He said to me: The gathering is on the Day of Resurrection, the gathering of the Jews. He said: And the Messenger of Allah ﷺ expelled the Jews to Khaybar when they were asked about money and they hid it, so he made them permissible by that. Ibn al-Arabi said (5): Gathering has a beginning, a middle, and an end; the first is the expulsion of Banu al-Nadir, the middle is the expulsion of Khaybar, and the last is the gathering on the Day of Resurrection. Al-Hasan said: They are Banu Qurayzah. But the rest of the commentators disagreed with him and said: Banu Qurayzah were not gathered, but they were killed. This was narrated by Al-Tha'labi.

Third: Al-Kiya Al-Tabari said (6): Making peace with the people of war (Ahl al-Harb) on the condition of leaving their homes without anything is not permissible now. This was only at the beginning of Islam, then it was abrogated. Now there must be combat against them, or taking them captive, or imposing the Jizya (tribute) upon them.

Allah Almighty's saying: {You did not think they would leave} means: because of the greatness of the Jews' affairs, their defense, and their strength in...

---

(1) Gharib al-Quran by Ibn Qutaybah p. 459, except for the saying of Qatadah which is from al-Nukat wa al-Uyun 5/499, and the saying of Ibn Abbas was narrated by al-Bazzar (3426 Kashf al-Astar), and Ibn Abi Hatim in his Tafsir 10/3345 (18850). Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 10/343: Narrated by al-Bazzar, and in it is: Abu Sa'id al-Baqqal, who is mostly weak. (2) Al-Ta'rif wa al-I'lam p. 165, and Adhru'at, Tayma, and Jericho are from the lands of the Levant, as said by al-Suhayli. (3) Al-Nukat

wa al-Uyun 5/499, and Abd al-Razzaq narrated it from him in the Tafsir 2/282, and al-Tabari 22/499. (4) p. 198. (5) In Ahkam al-Quran 4/1752, and what precedes it is also from him. (6) In Ahkam al-Quran 4/405.

सूरह अल-हश्र: आयत 2 335

इब्न अब्बास ने कहा: वे किताब वालों (अहले किताब) में से पहले थे जिन्हें इकट्ठा किया गया और उनके घरों से निकाला गया (1)। कहा गया है: उन्हें खैबर निकाला गया था, और "पहली सभा (हश्र)" का अर्थ उनके किलों से खैबर की ओर निकाला जाना है, और इसका अंत उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) द्वारा उन्हें खैबर से नज्द और अज़्रुआत निकालने पर हुआ। कुछ ने कहा: तैमा और अरीहा, और यह उनके कुफ्र और संधि तोड़ने के कारण था (2)। जहाँ तक दूसरी सभा (हश्र) का सवाल है: तो यह कयामत के करीब उनकी सभा है। कतादा ने कहा: एक आग आएगी जो लोगों को पूरब से पश्चिम की ओर इकट्ठा करेगी, जहाँ वे रात बिताएंगे वहीं वह उनके साथ ठहरेगी, जहाँ वे दोपहर में आराम करेंगे वहीं वह उनके साथ ठहरेगी, और जो पीछे रह जाएगा उसे खा जाएगी (3)। यह सहीह हदीसों में साबित है, और हमने इसका उल्लेख अपनी पुस्तक "अल-तज़किरा" (4) में किया है। इसी तरह, इब्न वहब ने मालिक से रिवायत की है, उन्होंने कहा: मैंने मालिक से पूछा: क्या यह उनके घरों से निकाला जाना है? उन्होंने मुझसे कहा: हश्र (सभा) कयामत के दिन यहूदियों का इकट्ठा होना है। उन्होंने कहा: और अल्लाह के रसूल ﷺ ने यहूदियों को खैबर निकाला जब उनसे माल के बारे में पूछा गया और उन्होंने उसे छुपाया, तो उन्होंने इसे उनके लिए हलाल कर दिया। इब्न अल-अरबी ने कहा (5): हश्र की एक शुरुआत, एक मध्य और एक अंत है; पहला बनू अल-नज़ीर का निष्कासन है, मध्य खैबर का निष्कासन है, और अंतिम कयामत के दिन का हश्र है। अल-हसन से रिवायत है: वे बनू कुरैज़ा हैं। लेकिन अन्य टीकाकारों (मुफस्सिरीन) ने उनसे असहमति जताई और कहा: बनू कुरैज़ा को इकट्ठा नहीं किया गया था बल्कि उन्हें मार दिया गया था। इसे अल-सालाबी ने उद्धृत किया है।

तीसरा: अल-किया अल-तबरी ने कहा (6): युद्ध करने वालों (अहले हर्ब) के साथ इस शर्त पर सुलह करना कि वे बिना किसी चीज़ के अपने घरों से निकल जाएँ अब जायज़ नहीं है। यह केवल इस्लाम के शुरुआती दौर में था, फिर इसे निरस्त (मन्सूख) कर दिया गया। अब उनसे लड़ना होगा, या उन्हें बंदी बनाना होगा, या उन पर जजिया लगाना होगा।

अल्लाह तआला का कथन: {तुमने नहीं सोचा था कि वे निकलेंगे} इसका अर्थ है: यहूदियों के मामले की महानता, उनकी सुरक्षा और उनकी ताकत के कारण...

---

(1) गरीब अल-कुरान इब्न कुतैबा पृ. 459, कतादा के कथन को छोड़कर जो अल-नुकात व अल-उयून 5/499 से है, और इब्न अब्बास का कथन अल-बज़ार (3426 कशफ अल-अस्तार) और इब्न

अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर 10/3345 (18850) में उद्धृत किया है। अल-हेशमी ने मजमा अल-ज़वाइद 10/343 में कहा: अल-बज़ार द्वारा रिवायत किया गया, और इसमें अबू सईद अल-बक्कल है, जो अक्सर कमजोर माना जाता है। (2) अल-तारीफ व अल-इलाम पृ. 165, और अज़्ज़ुआत, तैमा और अरीहा शाम के क्षेत्रों में से हैं, जैसा कि अल-सुहैली ने कहा है। (3) अल-नुकात व अल-उयून 5/499, और अब्दुल रज्ज़ाक ने तफ़सीर 2/282 में इसे रिवायत किया है, और अल-तबरी 22/499। (4) पृ. 198। (5) अहकाम अल-कुरान 4/1752 में, और इससे पहले का भी उन्हीं से है। (6) अहकाम अल-कुरान 4/405 में।

سورہ الحشر: آیت ۲ ۳۳۵

ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: وہ اہل کتاب میں سے پہلے لوگ تھے جنہیں اکٹھا کیا گیا اور ان کے گھروں سے نکالا گیا (۱)۔ کہا گیا ہے: انہیں خیبر کی طرف نکالا گیا، اور "پہلے حشر" (لأوَّلِ الحَشْرِ) کا مطلب ان کا اپنے قلعوں سے نکل کر خیبر جانا ہے، اور اس کا اختتام حضرت عمر رضی اللہ عنہ کا انہیں خیبر سے نجد اور اذرعات کی طرف نکالنا تھا۔ بعض نے کہا: تیماء اور اریحاء، اور یہ ان کے کفر اور عہد شکنی کی وجہ سے تھا (۲)۔ جہاں تک دوسرے حشر کا تعلق ہے: تو وہ قیامت کے قریب ان کا اکٹھا ہونا ہے۔ قتادہ نے کہا: ایک آگ آئے گی جو لوگوں کو مشرق سے مغرب کی طرف ہنکا کر لے جائے گی، جہاں وہ رات گزاریں گے وہ آگ بھی وہیں ٹھہرے گی، جہاں وہ قیلولہ (دوپہر کا آرام) کریں گے وہ آگ بھی وہیں ٹھہرے گی، اور جو پیچھے رہ جائے گا اسے کھا جائے گی (۳)۔ یہ صحیح احادیث سے ثابت ہے، اور ہم نے اسے اپنی کتاب "التذکرہ" (۴) میں ذکر کیا ہے۔ اسی طرح ابن وہب نے امام مالک سے روایت کیا، انہوں نے کہا: میں نے امام مالک سے پوچھا: کیا یہ ان کا اپنے گھروں سے جلا وطن ہونا ہے؟ انہوں نے مجھ سے فرمایا: حشر تو قیامت کے دن یہودیوں کا اکٹھا ہونا ہے۔ انہوں نے کہا: اور رسول اللہ ﷺ نے یہودیوں کو خیبر کی طرف جلا وطن کیا جب ان سے مال کے بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے اسے چھپایا، تو آپ ﷺ نے اس وجہ سے ان کے (خون و مال) کو حلال کر دیا۔ ابن العربی نے کہا (۵): حشر کی ایک ابتدا، ایک وسط اور ایک انتہا ہے؛ پہلا بنو نضیر کی جلا وطنی ہے، درمیانی خیبر کی جلا وطنی ہے، اور آخری قیامت کے دن کا حشر ہے۔ حسن بصری سے مروی ہے کہ: وہ بنو قریظہ ہیں۔ لیکن دیگر مفسرین نے ان سے اختلاف کیا اور کہا: بنو قریظہ کو اکٹھا کر کے جلا وطن نہیں کیا گیا تھا بلکہ وہ قتل کیے گئے تھے۔ اسے ثعلبی نے حکایت کیا ہے۔

تیسری بات: الکیا الطبری نے کہا (۶): اہل حرب سے اس شرط پر صلح کرنا کہ وہ بغیر کسی چیز کے اپنے گھر بار چھوڑ کر چلے جائیں، اب جائز نہیں ہے۔ یہ صرف اسلام کے ابتدائی دور میں تھا، پھر اسے منسوخ کر دیا گیا۔ اب ان سے قتال کرنا، یا انہیں قیدی بنانا، یا ان پر جزیہ لگانا ضروری ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿مَا ظَنَنْتُمْ أَن يَخْرُجُوا﴾ (تمہیں گمان نہ تھا کہ وہ نکلیں گے) اس سے مراد ہے: یہودیوں کے معاملے کی سنگینی، ان کی مدافعت اور ان کی قوت کی وجہ سے...

---

(۱) غریب القرآن لابن قتیبہ ص ۴۵۹، سوائے قتادہ کے قول کے جو النکت والعیون ۵/ ۴۹۹ سے ہے، اور ابن عباس کا قول البزار (۳۴۲۶ کشف الاستار) اور ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر ۱۰/ ۳۳۴۵ (۱۸۸۵۰) میں نکالا ہے۔ الہیثمی نے مجمع الزوائد ۱۰/ ۳۴۳ میں کہا: اسے البزار نے روایت کیا ہے، اور اس میں ابو سعد البقال ہے، جو اکثر ضعیف سمجھا جاتا ہے۔ (۲) التعریف والاعلام ص ۱۶۵، اور اذرعات، تیماء اور اریحاء بلادِ شام میں سے ہیں، جیسا کہ السہیلی نے کہا۔ (۳) النکت والعیون ۵/ ۴۹۹، اور عبد الرزاق نے اسے اپنی تفسیر ۲/ ۲۸۲ میں نکالا ہے، اور الطبری ۲۲/ ۴۹۹۔ (۴) ص ۱۹۸۔ (۵) احکام القرآن ۴/ ۱۷۵۲ میں، اور اس سے پہلے کا مواد بھی انہی سے ہے۔ (۶) احکام القرآن ۴/ ۴۰۵ میں۔

336 Surah Al-Hashr: Verse 2

...the hearts of Muslims, and the unity of their word. {And they thought that their fortresses would protect them} It was said: these are Al-Watih, An-Natah, As-Salalim, and Al-Katibah (1). {from Allah} meaning: from His command; and they were people of armor—meaning many weapons—and strong fortresses, yet nothing protected them from it. {But Allah came upon them} meaning: His command and His punishment (2). {from where they did not expect} meaning: they did not think (3). It was said: from where they did not know. And it was said: 'from where they did not expect' refers to the killing of Ka'b ibn al-Ashraf; this was stated by Ibn Jurayj, Al-Suddi, and Abu Salih (4).

The Almighty's saying: {And He cast terror into their hearts} by the killing of their leader Ka'b ibn al-Ashraf. The one who killed him was Muhammad ibn Maslamah, Abu Na'ilah Silkan ibn Salamah ibn Waqsh—who was the foster brother of Ka'b ibn al-Ashraf—Abbad ibn Bishr ibn Waqsh, Al-Harith ibn Aws ibn Mu'adh, and Abu Abs ibn Jabr. His story is famous in the Biography [of the Prophet] (5). In 'The Sahih': the Prophet (peace and blessings be upon him) said: 'I have been made victorious by terror [cast into the hearts of the enemy] at a distance of one month's journey' (6), so how could he not be victorious by it at a distance of one mile from Medina to the neighborhood of Bani al-Nadir? This is a special privilege for Muhammad (peace and blessings be upon him) over others (7).

The Almighty's saying: {They destroyed their houses} The general reading is with the lightened pronunciation [single 'r'] from 'akhraba', meaning: they demolish. Al-Sulami, Al-Hasan, Nasr ibn Asim, Abu al-Aliya, Qatadah, and Abu Amr read: 'yukharribun' with doubling [tashdid] (8) from 'takhreeb.' Abu Amr said: I only chose the doubling because 'ikhrab' means leaving something ruined without inhabitants, while Bani al-Nadir did not leave them just ruined; rather they destroyed them by demolition, which is supported by...

(1) Al-Ta'rif wal-I'lam p. 166. (2) Tafsir al-Baghawi 4 / 315. (3) Tafsir Abi al-Layth 3 / 342. (4) Al-Nukat wal-Uyun 5 / 499 on the authority of Ibn Jubayr and Al-Suddi. (5) Al-Sirah al-Nabawiyyah by Ibn Hisham 1 / 55. (6) Previous 4 / 258. (7) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 4 / 1753. (8) Al-Sab'ah p. 632, Al-Taysir p. 209, Al-Nashr 2 / 386, Al-Muharrar al-Wajiz 5 / 284.

336 सूरह अल-हश्र: आयत 2

...मुसलमानों के दिल, और उनके शब्दों की एकता। {और उन्होंने सोचा था कि उनके किले उन्हें बचा लेंगे} कहा गया: वे अल-वतीह, अन-नताह, अस-सलालिम और अल-कतीबाह हैं (1)। {अल्लाह से} यानी: उसके आदेश से; वे 'हलका' वाले लोग थे - यानी बहुत सारे हथियार - और मजबूत किले, फिर भी किसी भी चीज़ ने उन्हें उससे नहीं बचाया। {लेकिन अल्लाह उन पर आया} यानी: उसका आदेश और उसकी सज़ा (2)। {जहाँ से उन्होंने उम्मीद नहीं की थी} यानी: उन्होंने नहीं सोचा था (3)। और कहा गया: जहाँ से वे नहीं जानते थे। और यह भी कहा गया: 'जहाँ से उन्होंने उम्मीद नहीं की थी' का अर्थ है काब इब्न अल-अशरफ़ की हत्या; यह इब्न जुरायज, अल-सुद्दी और अबू सालेह ने कहा है (4)।

अल्लाह का कथन: {और उसने उनके दिलों में डर डाल दिया} उनके नेता काब इब्न अल-अशरफ़ की हत्या के द्वारा। उसे मारने वाले मुहम्मद इब्न मसलमाह, अबू नाइला सिलकान इब्न सलामाह इब्न वक्श - जो काब इब्न अल-अशरफ़ के दूध-भाई थे - अब्बाद इब्न बिश्र इब्न वक्श, अल-हारिस इब्न औस इब्न मुआज और अबू अब्स इब्न जबर थे। उनकी कहानी सीरत (जीवनी) में प्रसिद्ध है (5)। 'सहीह' में है: नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: 'मुझे एक महीने की यात्रा की दूरी से रोब (डर) के ज़रिए जीत दी गई है' (6), तो मदीना से बनी अन-नज़ीर के इलाके तक एक मील की दूरी पर उन्हें इसके ज़रिए जीत क्यों नहीं मिलेगी? यह मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के लिए दूसरों के मुक़ाबले एक विशेष गुण है (7)।

अल्लाह का कथन: {वे अपने घरों को उजाड़ रहे थे} आम क़िरात (पठन) 'अखरबा' से हल्केपन (तख़फ़ीफ़) के साथ है, यानी: वे गिरा रहे हैं। अल-सुलमी, अल-हसन, नस्र इब्न आसिम, अबू अल-आलिया, क़तादा और अबू अम्र ने तशदीद (ज़ोर) के साथ 'युख़र्रिबून' पढ़ा है (8), जो 'तख़रीब' से है। अबू अम्र ने कहा: मैंने तशदीद को इसलिए चुना क्योंकि 'इख़राब' का मतलब है किसी चीज़ को बिना किसी निवासी के उजाड़ छोड़ देना, जबकि बनी अन-नज़ीर ने उन्हें सिर्फ उजाड़ नहीं छोड़ा; बल्कि उन्होंने उन्हें गिरा कर नष्ट कर दिया, जिसका समर्थन किया जाता है...

(1) अल-तारीफ़ वल-इलाम पृष्ठ 166। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 4 / 315। (3) तफ़सीर अबी अल-लैथ 3 / 342। (4) अल-नुकात वल-उयून 5 / 499 इब्न जुबैर और अल-सुद्दी से। (5) इब्न हिशाम द्वारा अस-सीरत अल-नबविय्याह 1 / 55। (6) पिछला 4 / 258। (7) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-

क़ुरान 4 / 1753। (8) अल-सबआ पृष्ठ 632, अल-तयसीर पृष्ठ 209, अल-नश्र 2 / 386, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5 / 284।

336 سورہ الحشر: آیت 2

...مسلمانوں کے سینے، اور ان کے کلمے کا اجتماع۔ {اور انہوں نے گمان کیا تھا کہ ان کے قلعے انہیں بچا لیں گے} کہا گیا: وہ الوطیح، النطاۃ، السلالم اور الکتیبہ ہیں (1)۔ {اللہ سے} یعنی: اس کے حکم سے؛ وہ اہل حلقہ تھے - یعنی بہت سے ہتھیار والے - اور مضبوط قلعے، پھر بھی کوئی چیز انہیں اس سے نہ بچا سکی۔ {پس اللہ ان پر آ گیا} یعنی: اس کا حکم اور اس کا عذاب (2)۔ {وہاں سے جہاں سے انہیں گمان نہ تھا} یعنی: انہوں نے سوچا نہ تھا (3)۔ کہا گیا: وہاں سے جہاں سے وہ نہیں جانتے تھے۔ اور کہا گیا: 'جہاں سے انہیں گمان نہ تھا' کعب بن الاشرف کے قتل کے ذریعے، یہ ابن جریج، السدی اور ابو صالح نے کہا (4)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور اس نے ان کے دلوں میں رعب ڈال دیا} ان کے سردار کعب بن الاشرف کے قتل کے ذریعے۔ جس نے اسے قتل کیا وہ محمد بن مسلمہ تھے، اور ابو نائلہ سلکان بن سلامہ بن وقش - جو کعب بن الاشرف کے رضاعی بھائی تھے - اور عباد بن بشر بن وقش، اور الحارث بن اوس بن معاذ، اور ابو عبس بن جبر۔ ان کا قصہ سیرت میں مشہور ہے (5)۔ اور 'صحیح' میں ہے: کہ نبی ﷺ نے فرمایا: 'میری مدد ایک ماہ کی مسافت سے رعب کے ذریعے کی گئی ہے' (6)، تو مدینہ سے بنو نضیر کے علاقے تک ایک میل کی مسافت پر اس کے ذریعے مدد کیوں نہیں ہو گی۔ اور یہ محمد ﷺ کے لیے ایک خصوصیت ہے جو کسی اور کو حاصل نہیں (7)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وہ اپنے گھروں کو اجاڑ رہے تھے} عام قراءت 'اخرب' سے تخفیف کے ساتھ ہے، یعنی: وہ مسمار کرتے ہیں۔ السلمی، الحسن، نصر بن عاصم، ابو العالیہ، قتادہ اور ابو عمرو نے 'یُخَرِّبون' تشدید کے ساتھ پڑھا ہے (8) تخریب سے۔ ابو عمرو نے کہا: میں نے تشدید کو اس لیے ترجیح دی کیونکہ 'اخرَاب' کا مطلب کسی چیز کو بنا کسی رہائشی کے ویران چھوڑ دینا ہے، اور

بنو نضیر نے اسے محض ویران نہیں چھوڑا تھا؛ بلکہ اسے مسمار کر کے اجاڑا تھا، اس کی تائید ہوتی ہے...

(1) التعريف والإعلام ص 166- (2) تفسير البغوي 4 / 315- (3) تفسير أبي الليث 3 / 342- (4) النكت والعيون 5 / 499 عن ابن جبير والسدي- (5) السيرة النبوية لابن هشام 1 / 55- (6) سابق 4 / 258- (7) أحكام القرآن لابن العربى 4 / 1753- (8) السبعة ص 632، والتيسير ص 209، والنشر 2 / 386، والمحرر الوجيز 5 / 284-

Surah Al-Hashr: Verse 2 337

His (the Exalted) saying: {by their own hands and the hands of the believers}. Others said: 'Takhreeb' and 'Ikhraab' (destruction) have the same meaning, and the emphasis (tashdid) signifies intensification (taktheer)(1). Sibawayh narrated that the meanings of 'fa'ala' and 'af'ala' are interchangeable, such as 'akhrabtuhu' and 'kharrabtuhu' (I destroyed it), and 'afrahtuhu' and 'farrahtuhu' (I made him happy)(2). Abu Ubaid and Abu Hatim chose the first interpretation.

Qatadah and al-Dahhak said: The believers were destroying from the outside to enter, and the Jews were destroying from the inside to use [the materials] to build what was destroyed of their fortress(3). It was narrated that they made peace with the Messenger of Allah (peace be upon him) on the condition that they would not be against him or for him. But when the day of Badr became clear, they said: "He is the Prophet described in the Torah, no banner of his is turned back." Then, when the Muslims were defeated on the day of Uhud, they doubted and broke their covenant. Ka'b ibn al-Ashraf went out with forty riders to Makkah and allied with Quraysh against him at the Kaaba. So, [the Prophet] ordered Muhammad ibn Maslamah al-Ansari, who killed Ka'b by trickery, then [the Prophet] attacked them in the morning with battalions and said to them: "Leave Medina." They replied: "Death is more beloved to us than that," and they called for war. It was said: they asked for a ten-day respite from the Messenger of Allah (peace be upon him) to prepare for departure. Then Abdullah ibn Ubayy the hypocrite and his companions secretly sent word to them: "Do not leave the fortress; if they fight you, we are with you and will not desert you, and if you are expelled, we will surely leave with you." So they barricaded the alleys and fortified them for twenty-one nights. When Allah cast terror into their hearts and they despaired of help from the hypocrites, they sought a peace treaty, but he [the Prophet] refused anything but their expulsion (evacuation)(4), as will be explained.

Az-Zuhri, Ibn Zayd, and Urwah ibn al-Zubayr said: When the Prophet (peace be upon him) made peace with them on the condition that they could take whatever their camels could carry, they would find a piece of wood or a pillar attractive, so they would demolish their houses and carry that on their camels, and the believers would destroy the rest(5). From Ibn Zayd also: They used to destroy them so that [others] would not inhabit them.

(1) Al-Hujjah lil-Farisi 6/283, and An-Nukat wal-'Uyun 5/500. (2) I'rab al-Qur'an lil-Nuhas 4/386. (3) Tafsir al-Baghawi 4/315 from Qatadah, and An-Nukat wal-'Uyun 5/500 from al-Dahhak, and it was narrated from both of them by al-Tabari 22/501-502. (4) Al-Kashaf 4/79-80. (5) An-Nukat wal-'Uyun 5/500 from Ibn Zayd and Ibn al-Zubayr, and narrated by Abd al-Razzaq in the Tafsir 2/282, and al-Tabari 22/501 from az-Zuhri.

सूरा अल-हश्र: आयत 2 337

अल्लाह का कथन: {अपने हाथों से और मोमिनों के हाथों से}। दूसरों ने कहा: 'तखरीब' और 'इखराब' (विनाश) का एक ही अर्थ है, और तश्दीद (ज़ोर) का अर्थ बहुतायत (तक्सीर) है (1)। सिबावेह ने उल्लेख किया है कि 'फ'अला' और 'अफ'अला' के अर्थ एक दूसरे के पूरक हैं, जैसे 'अखरबतुहु' और 'खरबतुहु' (मैंने इसे नष्ट कर दिया), और 'अफराहतुहु' और 'फर्रहतुहु' (मैंने उसे खुश किया) (2)। अबू उबैद और अबू हातिम ने पहली व्याख्या को चुना।

कतादह और अल-दहाक ने कहा: मोमिन अंदर जाने के लिए बाहर से नष्ट कर रहे थे, और यहूदी अंदर से नष्ट कर रहे थे ताकि अपने किले के नष्ट हुए हिस्से को फिर से बना सकें(3)। यह रिवायत है कि उन्होंने अल्लाह के रसूल ﷺ के साथ इस शर्त पर संधि की थी कि वे न तो उनके विरुद्ध होंगे और न ही उनके पक्ष में। लेकिन जब बद्र का दिन स्पष्ट हुआ, तो उन्होंने कहा: "यह वही नबी हैं जिनका वर्णन तौरात में किया गया है, उनका कोई झंडा वापस नहीं मोड़ा जाता।" फिर जब उहुद के दिन मुसलमानों को हार का सामना करना पड़ा, तो उन्हें संदेह हुआ और उन्होंने अपना वादा तोड़ दिया। काब बिन अल-अशरफ चालीस घुड़सवारों के साथ मक्का गया और काबा के पास कुरैश के साथ उनके विरुद्ध गठबंधन किया। तब [नबी] ने मुहम्मद बिन मसलमा अल-अंसारी को आदेश दिया, जिन्होंने धोखे से काब को मार डाला, फिर [नबी] ने सुबह बटालियनों के साथ उन पर हमला किया और उनसे कहा: "मदीना छोड़ दो।" उन्होंने जवाब दिया: "मृत्यु हमें इससे अधिक प्रिय है," और उन्होंने युद्ध का आह्वान किया। यह कहा गया है: उन्होंने अल्लाह के रसूल ﷺ से प्रस्थान की तैयारी के लिए दस दिनों की मोहलत मांगी। फिर अब्दुल्लाह बिन उबैय मुनाफिक और उसके साथियों ने चुपके से उन्हें संदेश भेजा: "किले से बाहर न निकलें; यदि वे आपसे लड़ते हैं, तो हम आपके साथ हैं और आपको नहीं छोड़ेंगे, और यदि आपको निकाला गया, तो हम निश्चित रूप से आपके साथ निकलेंगे।" इसलिए उन्होंने गलियों में बाधाएं खड़ी कीं और इक्कीस रातों तक उनकी किलेबंदी की। जब अल्लाह ने उनके दिलों में डर डाल दिया और वे मुनाफिकों की मदद से निराश हो गए, तो उन्होंने सुलह की मांग की, लेकिन उन्होंने [नबी] ने उनके निष्कासन (निकाले जाने) के अलावा किसी भी बात से इनकार कर दिया (4), जैसा कि आगे स्पष्ट किया जाएगा।

अज़-ज़ुहरी, इब्न ज़ैद और उरवाह बिन अल-ज़ुबैर ने कहा: जब नबी ﷺ ने उनके साथ इस शर्त पर संधि की कि उनके पास वह सब होगा जो ऊंट उठा सकें, तो वे लकड़ी या खंभे को आकर्षक पाते थे, इसलिए वे अपने घरों को ध्वस्त कर देते थे और उसे अपने ऊंटों पर लाद लेते थे, और मोमिन बाकी

को नष्ट कर देते थे (5)। इब्न ज़ैद से यह भी है: वे उन्हें इसलिए नष्ट कर रहे थे ताकि कोई और उनमें न रह सके।

---

(1) अल-हुज्जाह लिल-फारिसी 6/283, और अन-नुकात वल-उयून 5/500। (2) एराब अल-कुरान लिल-नहास 4/386। (3) तफ़्सीर अल-बग़वी 4/315 कतादह से, और अन-नुकात वल-उयून 5/500 अल-दहाक से, और इसे अल-तबरी 22/501-502 द्वारा उन दोनों से रिवायत किया गया है। (4) अल-कशाफ 4/79-80। (5) अन-नुकात वल-उयून 5/500 इब्न ज़ैद और इब्न अल-ज़ुबैर से, और तफ़्सीर में अब्द अल-रज्ज़ाक द्वारा 2/282, और अल-तबरी 22/501 अज़-ज़ुहरी से रिवायत किया गया है।

سورة الحشر: آیت ۲ ۳۳۷

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿بِأَيْدِيهِمْ وَأَيْدِي الْمُؤْمِنِينَ﴾ (اپنے ہاتھوں اور مومنوں کے ہاتھوں سے)۔ دوسروں نے کہا: 'تخریب' اور 'إخراب' (بربادی) ایک ہی معنی میں ہیں، اور تشدید کثرت (تکثیر) کے معنی میں ہے(۱)۔ سیبویہ نے حکایت کی ہے کہ: 'فعَّلت' اور 'أفعلت' کے معانی ایک دوسرے کی جگہ استعمال ہوتے ہیں، جیسے 'أخربته' اور 'خرَّبته' (میں نے اسے برباد کیا)، اور 'أفرحته' اور 'فرَّحته' (میں نے اسے خوش کیا)(۲)۔ ابو عبید اور ابو حاتم نے پہلے قول کو پسند کیا۔

قتادہ اور ضحاک نے کہا: مومنین باہر سے مسمار کر رہے تھے تاکہ داخل ہو سکیں، اور یہودی اندر سے مسمار کر رہے تھے تاکہ اپنے قلعے کا جو حصہ تباہ ہوا اسے دوبارہ بنائیں(۳)۔ مروی ہے کہ انہوں نے رسول اللہ ﷺ سے اس بات پر صلح کی تھی کہ وہ نہ آپ کے خلاف ہوں گے اور نہ آپ کے ساتھ، لیکن جب غزوہ بدر کا دن ظاہر ہوا تو انہوں نے کہا: یہی وہ نبی ہیں جن کی صفت تورات میں بیان کی گئی ہے، ان کا کوئی جھنڈا واپس نہیں ہوتا۔ پھر جب احد کے دن مسلمانوں کو ہزیمت ہوئی تو وہ شک میں پڑ گئے اور عہد توڑ دیا، چنانچہ کعب بن اشرف چالیس سواروں کے ساتھ مکہ گیا اور کعبہ کے پاس قریش سے آپ کے خلاف حلیف بن گیا۔ تب آپ علیہ السلام نے محمد بن مسلمہ انصاری کو حکم دیا، جنہوں نے کعب کو دھوکے سے قتل کر دیا، پھر آپ نے صبح کے وقت لشکروں کے ساتھ ان پر حملہ کیا اور ان سے فرمایا: "مدینہ سے نکل جاؤ۔" انہوں نے کہا: "موت ہمیں اس سے زیادہ محبوب ہے،" اور انہوں نے جنگ کا نعرہ لگایا۔ کہا گیا ہے کہ: انہوں نے رسول اللہ ﷺ سے نکلنے کی تیاری کے لیے دس دن کی مہلت مانگی، تو عبداللہ بن ابی منافق اور اس کے ساتھیوں نے انہیں خفیہ پیغام بھیجا: "قلعے سے نہ نکلو، اگر وہ تم سے لڑیں گے تو ہم تمہارے ساتھ ہیں، تمہیں تنہا نہیں چھوڑیں گے، اور اگر تم نکالے گئے تو ہم بھی تمہارے

ساتھ ضرور نکلیں گے۔" چنانچہ انہوں نے گلیوں میں رکاوٹیں کھڑی کیں اور اکیس راتوں تک قلعہ بند رہے، پھر جب اللہ نے ان کے دلوں میں رعب ڈال دیا اور وہ منافقوں کی مدد سے مایوس ہو گئے تو انہوں نے صلح کی درخواست کی، لیکن آپ نے جلاوطنی کے سوا کسی اور بات کو ماننے سے انکار کر دیا(۴)، جیسا کہ آگے بیان آئے گا۔

زہری، ابن زید اور عروہ بن زبیر نے کہا: جب نبی ﷺ نے ان سے اس بات پر صلح کی کہ ان کے لیے وہ سب ہوگا جو اونٹ اٹھا سکیں، تو وہ کسی لکڑی اور ستون کو اچھا پاتے تو اپنے گھروں کو گرا دیتے اور اسے اپنے اونٹوں پر لاد لیتے، اور مومن باقی ماندہ کو مسمار کر دیتے۔ (۵) ابن زید سے یہ بھی مروی ہے کہ وہ انہیں مسمار کر رہے تھے تاکہ کوئی اور ان میں نہ رہ سکے۔

---

(۱) الحجہ للفارسی ۶ / ۲۸۳ ، والنکت والعیون ۵ / ۵۰۰۔ (۲) إعراب القرآن للنحاس ۴ / ۳۸۶۔ (۳) تفسیر البغوی ۴ / ۳۱۵ قتادہ سے، والنکت والعیون ۵ / ۵۰۰ ضحاک سے، اور طبری نے ان دونوں سے روایت کیا ہے ۲۲ / ۵۰۱ - ۵۰۲۔ (۴) الکشاف ۴ / ۷۹ - ۸۰۔ (۵) النکت والعیون ۵ / ۵۰۰ ابن زید اور ابن زبیر سے، اور اسے عبد الرزاق نے التفسیر ۲ / ۲۸۲ میں، اور طبری نے ۲۲ / ۵۰۱ زہری سے روایت کیا ہے۔

Surah Al-Hashr: Verse 2 338

...the Muslims after them. Ibn Abbas said: Whenever the Muslims prevailed over one of their houses, they [the Jews of Banu Nadir] would demolish it to widen the area of fighting, and they would breach their houses from the back to the next one; to fortify themselves in it, and to throw at the Muslims from what they had been driven out of (1). It was said: To block their alleys with it (2). Ikrimah said: 'By their own hands' means in destroying the interiors and what was in them, so that the Muslims would not take it. And 'by the hands of the believers' means in destroying their exteriors; so that they could reach them by that (3). Ikrimah said: Their houses were decorated, so they envied the Muslims for living in them, thus they destroyed them from within, and the Muslims destroyed them from without. It was also said: 'They destroy their houses' by breaking the peace treaty (4), and 'by the hands of the believers' by fighting them; this was also said by Al-Zuhri. Abu Amr ibn al-Ala said: 'By their own hands' refers to their leaving them behind. And 'by the hands of the believers' refers to their being expelled from them. Ibn al-Arabi said (5): Action for corruption, if done by hand, is literal, and if by breaking a covenant, it is metaphorical; however, Al-Zuhri's view on the metaphorical meaning is better than that of Abu Amr ibn al-Ala.

His words, the Almighty: "So take warning, O people of vision!" meaning: take heed, O people of intellect and wisdom. It was also said: O you who witnessed that with your eyes (6), as it is the plural of 'sight'. Among the lessons here is that they took refuge in fortresses against Allah, but Allah brought them down from them. Another aspect is that He gave power over them to those who used to support them. Also, among its aspects: they destroyed their own property with their own hands. Whoever does not learn from others, will learn through his own self. In the authentic proverbs: "The fortunate one is he who is warned by others" (7).

---

(1) Tafsir al-Baghawi 4/315. (2) Al-Kashshaf 4/80. (3) Al-Nukat wa'l-Uyun 5/500 without attributing it to Ikrimah, and what follows is also from him. (4) In the copies: 'al-muwa'adah' (promising), and what is confirmed from Al-Nukat wa'l-Uyun 5/500 and the context is from it, and 'al-muwadah' and 'al-tawadu' mean something like reconciliation and peace. Lisan al-Arab (w-d-'). (5) In Ahkam al-Quran by him 4/1754. (6) Ma'ani al-Quran by al-Farra 3/143. (7) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 4/1754, and the proverb is in Majma' al-Amthal by al-Maydani 1/343, and it appears in a marfu' hadith narrated by Ibn Abi Asim in al-Sunnah (178), and al-Quda'i in Musnad al-Shihab (76) on the authority of Abdullah.

सूरह अल-हश्र: आयत २ ३३८

...उनके बाद के मुसलमान। इब्न अब्बास ने कहा: जब भी मुसलमान उनके घरों में से किसी एक पर हावी हो जाते, तो वे [बनु नादिर के यहूदी] लड़ाई के क्षेत्र को चौड़ा करने के लिए उसे ध्वस्त कर देते थे, और वे अपने घरों को पीछे से अगले घर तक तोड़ते थे; ताकि उसमें खुद को मजबूत कर सकें और मुसलमानों पर उन चीजों से हमला कर सकें जिनसे उन्हें निकाल दिया गया था (१)। यह भी कहा गया: ताकि वे उनसे अपनी गलियों को बंद कर सकें(२)। इकरिमा ने कहा: 'अपने हाथों से' का अर्थ उनके भीतर और उसमें जो कुछ था उसे नष्ट करना है; ताकि मुसलमान उसे न ले सकें। और 'मोमिनों (ईमानवालों) के हाथों से' का अर्थ उनके बाहरी हिस्सों को नष्ट करना है; ताकि वे उसके द्वारा उन तक पहुँच सकें(३)। इकरिमा ने कहा: उनके घर सजे हुए थे, इसलिए उन्होंने मुसलमानों से ईर्ष्या की कि वे उनमें रहेंगे, इसलिए उन्होंने उन्हें भीतर से नष्ट कर दिया, और मुसलमानों ने उन्हें बाहर से नष्ट कर दिया। यह भी कहा गया: 'वे अपने घरों को नष्ट करते हैं' शांति संधि को तोड़कर (४), और 'मोमिनों के हाथों से' उनसे लड़कर; यह बात अल-जुहरी ने भी कही थी। अबू अम्र इब्न अल-अला ने कहा: 'अपने हाथों से' का अर्थ उनका उन्हें छोड़ देना है। और 'मोमिनों के हाथों से' का अर्थ उन्हें वहाँ से निकाला जाना है। इब्न अल-अरबी ने कहा (५): भ्रष्टाचार के लिए कार्रवाई, यदि हाथ से की जाए, तो वह वास्तविक है, और यदि वाचा तोड़ने से हो, तो वह लाक्षणिक है; हालाँकि, लाक्षणिक अर्थ पर अल-जुहरी का विचार अबू अम्र इब्न अल-अला के विचार से बेहतर है।

अल्लाह का कथन: "अतः हे दृष्टि वालो! शिक्षा ग्रहण करो।" अर्थात: हे बुद्धि और विवेक वालो! सीख लो। यह भी कहा गया: हे वे जिन्होंने अपनी आँखों से उसे देखा (६), क्योंकि यह 'दृष्टि' का बहुवचन है। यहाँ विचार करने योग्य बातों में से एक यह है कि उन्होंने अल्लाह के विरुद्ध किलों की शरण ली, लेकिन अल्लाह ने उन्हें उनसे नीचे उतार दिया। एक अन्य पहलू यह है कि उसने उन पर उन्हीं लोगों को शक्ति दी जो उनका समर्थन किया करते थे। इसके पहलुओं में यह भी है: उन्होंने अपनी संपत्ति को अपने हाथों से नष्ट कर दिया। जो दूसरों से नहीं सीखता, वह अपने आप से सीखता है। सही कहावतों में है: "सौभाग्यशाली वह है जो दूसरों से मिली चेतावनी से सीख ले" (७)।

---

(१) तफ़सीर अल-बगवी ४/३१५। (२) अल-कश्शाफ ४/८०। (३) अल-नुकात वल-उयून ५/५०० इसे इकरिमा को जिम्मेदार ठहराए बिना, और जो उसके बाद आता है वह भी उनसे है। (४) प्रतियों में: 'अल-मुवादाह' (वादा करना), और अल-नुकात वल-उयून ५/५०० से जो पुष्ट होता है और संदर्भ उसी

से है, और 'अल-मुवादाह' और 'अल-तवादु' का अर्थ सुलह और शांति जैसा है। लिसान अल-अरब (व-द-अ)। (५) उनकी पुस्तक अहकाम अल-कुरान ४/१७५४ में। (६) अल-फर्रा द्वारा मआनी अल-कुरान ३/१४३। (७) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान ४/१७५४, और यह कहावत अल-मैदानी की मजमा अल-अमशाल १/३४३ में है, और यह इब्न अबी आसिम द्वारा अस-सुन्नत (१७८) में वर्णित एक मरफू हदीस में दिखाई देती है, और अल-कुदाई द्वारा मुसनद अल-शिहाब (७६) में अब्दुल्ला से।

سورہ الحشر: آیت ۲ ۳۳۸

...ان کے بعد مسلمان۔ ابن عباس نے کہا: جب بھی مسلمان ان کے گھروں میں سے کسی پر غالب آتے، تو وہ [بنو نضیر کے یہودی] اسے منہدم کر دیتے تاکہ لڑائی کی جگہ وسیع ہو جائے، اور وہ اپنے گھروں کو پیچھے سے اگلے گھر تک توڑتے تھے؛ تاکہ ان میں پناہ لے سکیں، اور مسلمانوں پر ان چیزوں سے حملہ کر سکیں جن سے انہیں نکال دیا گیا تھا (۱)۔ کہا گیا: تاکہ وہ اس سے اپنی گلیوں کو بند کر دیں (۲)۔ عکرمہ نے کہا: 'اپنے ہاتھوں سے' کا مطلب ان کے اندرونی حصوں اور اس میں موجود چیزوں کو تباہ کرنا ہے؛ تاکہ مسلمان اسے نہ لے سکیں۔ اور 'مومنوں کے ہاتھوں سے' کا مطلب ان کے بیرونی حصوں کو تباہ کرنا ہے؛ تاکہ وہ اس کے ذریعے ان تک پہنچ سکیں (۳)۔ عکرمہ نے کہا: ان کے گھر سجے ہوئے تھے، اس لیے انہوں نے مسلمانوں سے حسد کیا کہ وہ ان میں رہیں گے، چنانچہ انہوں نے انہیں اندر سے تباہ کر دیا، اور مسلمانوں نے انہیں باہر سے تباہ کر دیا۔ یہ بھی کہا گیا: 'وہ اپنے گھروں کو برباد کرتے ہیں' معاہدہ توڑ کر (۴)، اور 'مومنوں کے ہاتھوں سے' ان سے لڑ کر؛ یہی بات الزہری نے بھی کہی تھی۔ ابو عمرو بن العلاء نے کہا: 'اپنے ہاتھوں سے' کا مطلب ان کا انہیں چھوڑ دینا ہے۔ اور 'مومنوں کے ہاتھوں سے' کا مطلب انہیں وہاں سے نکالا جانا ہے۔ ابن العربی نے کہا (۵): بگاڑ کے لیے کارروائی، اگر ہاتھ سے ہو تو وہ حقیقت ہے، اور اگر عہد توڑنے سے ہو تو وہ مجازی ہے؛ تاہم، مجازی معنی پر الزہری کا قول ابو عمرو بن العلاء کے قول سے بہتر ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "پس اے آنکھوں والو! عبرت حاصل کرو۔" یعنی: اے عقل و دانش والو! نصیحت حاصل کرو۔ کہا گیا: اے وہ جس نے اسے اپنی آنکھوں سے دیکھا (۶)، کیونکہ یہ 'بصر' کی جمع ہے۔ یہاں عبرت کے پہلوؤں میں سے ایک یہ ہے کہ انہوں نے اللہ کے خلاف قلعوں میں

پناہ لی لیکن اللہ نے انہیں ان سے اتار دیا۔ ایک پہلو یہ بھی ہے کہ اس نے ان پر انہی کو مسلط کر دیا جو ان کی مدد کیا کرتے تھے۔ اس کے پہلوؤں میں یہ بھی ہے: انہوں نے اپنے مال اپنے ہاتھوں سے برباد کیے۔ جو دوسروں سے عبرت حاصل نہیں کرتا، وہ اپنے آپ سے عبرت حاصل کرتا ہے۔ صحیح مثالوں میں ہے: "خوش نصیب وہ ہے جسے دوسروں سے نصیحت ملے" (۷)۔

---

(۱) تفسیر البغوی ۴/۳۱۵۔ (۲) الکشاف ۴/۸۰۔ (۳) النکت والعیون ۵/۵۰۰ اسے عکرمہ کی طرف منسوب کیے بغیر، اور جو اس کے بعد آتا ہے وہ بھی ان سے ہے۔ (۴) نسخوں میں: 'المواعدة' (وعدہ کرنا)، اور النکت والعیون ۵/۵۰۰ سے جو ثابت ہے اور کلام اسی سے ہے، اور 'الموادعة' اور 'التوادع' سے مراد مصالحت اور صلح جیسی چیز ہے۔ لسان العرب (و-د-ع)۔ (۵) ان کی کتاب احکام القرآن ۴/۱۷۵۴ میں۔ (۶) معانی القرآن للفراء ۳/۱۴۳۔ (۷) احکام القرآن لابن العربی ۴/۱۷۵۴، اور یہ مثال میدانی کی مجمع الامثال ۱/۳۴۳ میں ہے، اور یہ ابن ابی عاصم کی السنۃ (۱۷۸) میں مروی ایک مرفوع حدیث میں آئی ہے، اور القضاعی کی مسند الشہاب (۷۶) میں عبداللہ سے۔

339

Surah Al-Hashr: Verses 3 - 5

Allah Almighty says: {And if it had not been that Allah had decreed for them expulsion, He would have punished them in this world, and in the Hereafter for them is the punishment of the Fire. (3) That is because they opposed Allah and His Messenger. And whoever opposes Allah - then indeed, Allah is severe in penalty. (4)}

Allah's saying: {And if it had not been that Allah had decreed for them expulsion} means: if He had not ordained that He would expel them from their homes, and that they would remain for a period so that some of them might believe and some who believe might be born to them. {He would have punished them in this world} means: by killing and captivity, as He did with Banu Qurayza. *Al-Jala'* (expulsion) is the leaving of one's homeland, it is said: 'He *jala* (left) by himself' (*jala'an*), and 'Another *ajlahu* (made him leave)' (*ijla'an*). There are two differences between *jala'* (expulsion) and *ikhraj* (removal/eviction) - even though their meanings are the same in terms of distancing: First, *jala'* is what occurs with family and children, whereas *ikhraj* can occur while family and children remain. Second, *jala'* is only for a group, while *ikhraj* can be for an individual or a group. This was stated by Al-Mawardi.

Allah's saying: {That} means: that expulsion {is because they opposed Allah} means: they showed enmity towards Him and disobeyed His command. {And whoever opposes Allah} Talha bin Musarrif and Muhammad bin al-Samayfa' read it as: "And whoever opposes (yushaqiq) Allah" with the manifestation of the doubling (of the letter qaf), like the one in [Surah] Al-Anfal, while the rest merged them (idgham).

Allah Almighty says: {Whatever you have cut down of [their] palm trees or left them standing on their trunks - it was by permission of Allah and so He would disgrace the defiantly disobedient. (5)}

There are five issues in this:

= Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him). Its chain of narration includes Abu Ishaq, who is Amr bin Abdullah al-Sabi'i, who became confused (in old age), and he was a *mudallis* (concealer), and he used *'an'ana* (narrating without explicitly stating hearing) and did not declare hearing. What is preserved is that it is a *mawquf* narration attributed to Ibn Mas'ud, recorded by Muslim (2645). (1) Tafsir of Abi al-Layth 3/343. (2) Tafsir of al-Baghawi 4/315. (3) Majaz al-Qur'an by Abu Ubaida 2/256.

(4) In al-Nukat wa al-Uyun 5/501. (5) Tafsir of Abi al-Layth 3/343. (6) Majma' al-Bayan by al-Tabarsi 22/28, and al-Bahr al-Muhit 8/244. (7) And it is Allah Almighty's saying: {And whoever opposes Allah and His Messenger - then indeed, Allah is severe in penalty} [Verse: 13] and it was previously mentioned 9/469.

339

सूरह अल-हश्र: आयतें 3 - 5

अल्लाह तआला का फरमान है: {और यदि यह बात न होती कि अल्लाह ने उनके लिए निर्वासन लिख दिया था, तो वह उन्हें इस दुनिया में ही दंड दे देता, और उनके लिए परलोक में आग का दंड है। (3) यह इसलिए कि उन्होंने अल्लाह और उसके रसूल का विरोध किया। और जो कोई अल्लाह का विरोध करता है - तो निश्चय ही, अल्लाह कठोर दंड देने वाला है। (4)}

अल्लाह का फरमान: {और यदि यह बात न होती कि अल्लाह ने उनके लिए निर्वासन लिख दिया था} यानी: यदि उसने यह फैसला न किया होता कि वह उन्हें उनके घरों से निकाल देगा, और यह कि वे कुछ समय तक रहेंगे ताकि उनमें से कुछ ईमान ले आएं और उनके यहाँ ईमान वाले पैदा हों। {तो वह उन्हें इस दुनिया में ही दंड दे देता} यानी: हत्या और कैद के ज़रिए, जैसा कि उसने बनू कुरैज़ा के साथ किया। निर्वासन (अल-जला): वतन छोड़ना, कहा जाता है: वह खुद से निकला (जलाअन), और दूसरे ने उसे निकाला (इज्लाअन)। 'जला' और 'इखराज' (निकाला जाना) के बीच दो अंतर हैं - हालांकि दोनों का अर्थ दूर करने के मामले में एक ही है -: पहला: 'जला' वह है जो परिवार और बच्चों के साथ हो, और 'इखराज' परिवार और बच्चों के रहने के साथ भी हो सकता है। दूसरा: 'जला' केवल एक समूह के लिए होता है, और 'इखराज' एक व्यक्ति और समूह दोनों के लिए होता है, यह अल-मावर्दी ने कहा है।

अल्लाह का फरमान: {यह} यानी: वह निर्वासन {इसलिए कि उन्होंने अल्लाह का विरोध किया} यानी: उससे दुश्मनी की, और उसके आदेश का उल्लंघन किया। {और जो कोई अल्लाह का विरोध करता है} तल्हा बिन मुसर्रिफ और मुहम्मद बिन अल-समैफा ने इसे पढ़ा: "और जो कोई अल्लाह का विरोध (युशाक़िक़) करता है" तशदीद के इज़हार के साथ, जैसा कि "अल-अनफ़ाल" में है, और बाकियों ने इदगाम (मिलाकर) किया।

अल्लाह तआला का फरमान है: {तुमने जो भी खजूर के पेड़ काटे या उन्हें उनके तनों पर खड़ा छोड़ दिया - तो वह अल्लाह की अनुमति से था और ताकि वह अवज्ञाकारियों को अपमानित करे। (5)}

इसमें पांच मुद्दे हैं:

= इब्न मसूद रज़ियल्लाहु अन्हु। इसके इसनाद में: अबू इसहाक है जो: अम्र बिन अब्दुल्ला अल-सबीई है, वह भ्रमित हो गया था, और वह एक मुदल्लीस (तथ्य छिपाने वाला) था, और उसने अन-अना (बिना स्पष्ट सुने रिवायत करना) किया और सुनने का स्पष्ट उल्लेख नहीं किया। जो सुरक्षित है वह यह है कि यह इब्न मसूद पर मौकूफ़ है, जिसे मुस्लिम (2645) ने संकलित किया है। (1) तफ़सीर अबी अल-लैथ 3/343। (2) तफ़सीर अल-बगवी 4/315। (3) मजाज़ अल-कुरान अबी उबैदा 2/256 के लिए। (4) अल-नुकात वल-उयून 5/501 में। (5) तफ़सीर अबी अल-लैथ 3/343। (6) तबरसी का मजमा अल-बयान 22/28, और अल-बहर अल-मुहीत 8/244। (7) और वह अल्लाह तआला का कथन है: {और जो अल्लाह और उसके रसूल का विरोध करता है - तो निश्चय ही अल्लाह कठोर दंड देने वाला है} [आयत: 13] और यह पहले आ चुका है 9/469।

سورہ الحشر: آیات ۳ - ۵

اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿وَلَوْلَا أَن كَتَبَ اللَّهُ عَلَيْهِمُ الْجَلَاءَ لَعَذَّبَهُمْ فِي الدُّنْيَا وَلَهُمْ فِي الْآخِرَةِ عَذَابُ النَّارِ (٣) ذَٰلِكَ بِأَنَّهُمْ شَاقُّوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَمَن يُشَاقِّ اللَّهَ فَإِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ (٤)﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَوْلَا أَن كَتَبَ اللَّهُ عَلَيْهِمُ الْجَلَاءَ﴾ یعنی: اگر یہ بات نہ ہوتی کہ اللہ نے ان کے لیے جلاوطنی کا فیصلہ کر دیا تھا، کہ وہ انہیں ان کے گھروں سے نکال دے گا، اور یہ کہ وہ ایک مدت تک باقی رہیں گے تاکہ ان میں سے کچھ ایمان لے آئیں اور ان کے ہاں ایمان والے پیدا ہوں۔ ﴿لَعَذَّبَهُمْ فِي الدُّنْيَا﴾ یعنی: قتل اور قید کے ذریعے، جیسا کہ اس نے بنو قریظہ کے ساتھ کیا۔ اور الجلاء: وطن چھوڑنا ہے، کہا جاتا ہے: 'جلا بنفسه جلاءً' (وہ خود جلاوطن ہوا)، اور 'اجلاه غيره إجلاءً'۔ 'جلاء' اور 'اخراج' (نکالنے) کے درمیان دو فرق ہیں - اگرچہ دور کرنے کے معنی میں دونوں ایک ہی ہیں -: پہلا: 'جلاء' وہ ہے جو اہل و عیال اور اولاد کے ساتھ ہو، اور 'اخراج' اہل و عیال کے باقی رہنے کے ساتھ بھی ہو سکتا ہے۔ دوسرا: 'جلاء' صرف ایک جماعت کے لیے ہوتا ہے، اور 'اخراج' ایک فرد اور جماعت دونوں کے لیے ہوتا ہے، یہ ماوردی نے کہا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ذَٰلِكَ﴾ یعنی: وہ جلاوطنی ﴿بِأَنَّهُمْ شَاقُّوا اللَّهَ﴾ یعنی: انہوں نے اس سے دشمنی کی، اور اس کے حکم کی مخالفت کی۔ ﴿وَمَن يُشَاقِّ اللَّهَ﴾ طلحہ بن مصرف اور محمد بن سمیفع نے اسے پڑھا: «وَمَنْ يُشَاقِقِ الله» تضعیف (حرف کی تکرار) کے اظہار کے ساتھ، جیسا کہ سورہ «الانفال» میں ہے، اور باقیوں نے ادغام کیا۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿مَا قَطَعْتُم مِّن لِّينَةٍ أَوْ تَرَكْتُمُوهَا قَائِمَةً عَلَىٰ أُصُولِهَا فَبِإِذْنِ اللَّهِ وَلِيُخْزِيَ الْفَاسِقِينَ (٥)﴾

اس میں پانچ مسائل ہیں:

= ابن مسعود رضی اللہ عنہ۔ اور اس کی سند میں: ابو اسحاق ہے جو: عمرو بن عبداللہ السبیعی ہے، وہ اختلاط (ذہنی انتشار) کا شکار ہو گیا تھا، اور وہ مدلس تھا، اور اس نے 'عنعنہ' سے کام لیا اور سماع (سننے) کی صراحت نہیں کی۔ اور محفوظ یہ ہے کہ یہ ابن مسعود پر موقوف ہے، اسے مسلم (۲۶۴۵) نے روایت کیا ہے۔ (١) تفسير أبي الليث ٣/ ٣٤٣ . (٢) تفسير البغوي ٤/ ٣١٥ . (٣) مجاز القرآن لأبي عبيدة ٢/ ٢٥٦ . (٤) في النكت والعيون ٥/ ٥٠١ . (٥) تفسير أبي الليث ٣/ ٣٤٣ . (٦) مجمع البيان للطبرسي ٢٢/ ٢٨ ، والبحر المحيط ٨/ ٢٤٤ . (٧) اور وہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿وَمَن يُشَاقِقِ اللهَ وَرَسُولَهُ فَإِنَّ اللهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ﴾ [الآية: ١٣] اور یہ پہلے گزر چکا ہے ٩/ ٤٦٩ .

Surah Al-Hashr: Verse 5

340

First: His words, the Exalted: "Whatever palm tree you cut down" [Surah Al-Hashr: 5]. "Whatever" (mā) is in the accusative case as the object of "you cut down" (1), as if He said: "Whatever thing you cut down." This was because when the Prophet ﷺ camped at the fortresses of Banu al-Nadir—which was al-Buwayrah—when they broke the treaty by assisting Quraysh against him on the day of Uhud, he ordered the cutting and burning of their palm trees. They differed on the number of trees; Qatada and al-Dahhak said they cut and burned six palm trees. Muhammad ibn Ishaq said they cut one palm tree and burned one. This was done with the approval or by the command of the Messenger of Allah ﷺ, either to weaken them or to clear space by cutting them. This distressed them, so they—the Jews of the People of the Book—said: "O Muhammad, do you not claim to be a prophet who seeks reform? Is it reform to cut palm trees and burn trees? (2) And have you found in what Allah revealed to you a permission for corruption on earth?" This distressed the Prophet ﷺ, and the believers felt it within themselves until they disagreed. Some said: "Do not cut from what Allah has given us as spoils." Others said: "Cut them to enrage them." Then the verse was revealed, confirming those who forbade cutting and absolving those who cut from sin, informing that both cutting and leaving them were by Allah's permission (3). Their poet, Simak the Jew, said regarding this:

Did we not inherit the Wise Book in the time of Moses and did not turn away? While you are shepherds of lean sheep in the plains of Tihamah and al-Akhyaf. You see shepherding as glory for you, even when every era is harsh upon you. O you witnesses, desist from injustice and from offensive speech. Perhaps the nights and the turns of time will favor the just and fair one, Over the killing of al-Nadir and their expulsion, and the hamstrung palms that were not harvested (4).

Then Hassan ibn Thabit replied to him:

---

(1) Al-Kashshaf 4 / 81. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 5 / 501. The report of cutting the palms of Banu al-Nadir and burning them was narrated by al-Bukhari (4032) and Muslim (1746): (30) on the authority of Ibn Umar, may Allah be pleased with them. (3) Asbab al-Nuzul by al-Wahidi, p. 443. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 5 / 501.

सूरत अल-हश्र: आयत 5

340

पहला: अल्लाह का फरमान: "जो भी खजूर का पेड़ तुमने काट डाला" [सूरत अल-हश्र: 5]। "मा" यहाँ "क़तअ्तुम" के कर्म के रूप में नसब (accusative) की स्थिति में है (1), मानो उसने कहा: जो कुछ भी तुमने काटा। और यह इसलिए था क्योंकि जब नबी ﷺ बनू नज़ीर के किलों—जो अल-बुवैरा में थे—पर उतरे, जब उन्होंने उहुद के दिन कुरैश की मदद करके संधि तोड़ दी थी, तो आपने उनके खजूर के पेड़ों को काटने और जलाने का आदेश दिया। उनकी संख्या के बारे में मतभेद है; क़तादा और ज़ह्हाक ने कहा कि उन्होंने उनके खजूर के पेड़ों में से छह पेड़ काटे और जलाए। मुहम्मद बिन इसहाक़ ने कहा कि उन्होंने एक पेड़ काटा और एक जलाया। और यह अल्लाह के रसूल ﷺ की स्वीकृति या उनके आदेश से था; या तो उन्हें कमज़ोर करने के लिए, या उन्हें काटकर जगह बनाने के लिए। यह बात उन पर भारी गुजरी, तो उन्होंने—जो कि किताब वाले यहूदी थे—कहा: ऐ मुहम्मद, क्या तुम यह दावा नहीं करते कि तुम एक ऐसे नबी हो जो सुधार चाहते हो? क्या खजूर के पेड़ों को काटना और पेड़ों को जलाना सुधार है? (2) और क्या तुमने अल्लाह द्वारा उतारे गए संदेश में धरती पर भ्रष्टाचार की अनुमति पाई है? यह बात नबी ﷺ पर भारी गुजरी, और मोमिनों ने भी अपने मन में इसे महसूस किया यहाँ तक कि वे आपस में असहमत हो गए। कुछ ने कहा: अल्लाह ने जो हमें माल-ए-गनीमत दिया है, उसमें से मत काटो। दूसरों ने कहा: काटो; ताकि हम उन्हें इससे चिढ़ाएं। फिर यह आयत उन लोगों की पुष्टि में उतरी जिन्होंने काटने से मना किया था, और काटने वालों को पाप से मुक्त किया, और बताया कि उनका काटना और उन्हें छोड़ना अल्लाह की अनुमति से था (3)। और उनके कवि सिमाक यहूदी ने इस बारे में कहा:

क्या हमने मूसा के समय में हिकमत वाली किताब विरासत में नहीं पाई और हम उससे नहीं मुड़े? जबकि तुम तिहामा और अल-अख़यफ़ के मैदानों में दुबली भेड़ों के चरवाहे थे। तुम चरवाही को अपने लिए गौरव समझते हो, जबकि हर दौर तुम पर कठोर है। ऐ गवाहों, अन्याय और अपमानजनक बात से रुक जाओ। शायद रातें और समय का चक्र न्यायप्रिय और निष्पक्ष का साथ दे, बनू नज़ीर की हत्या और उनके निर्वासन, और खजूरों को काटने पर जिन्हें चुना नहीं गया (4)।

फिर हस्सान बिन साबित ने उन्हें उत्तर दिया:

(1) अल-कश्शाफ़ 4 / 81। (2) अल-नुकत वल-उयून 5 / 501। बनू नज़ीर के खजूर के पेड़ों को काटने और जलाने की खबर बुखारी (4032) और मुस्लिम (1746): (30) ने इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से उद्धृत की है। (3) असबाब अन-नुज़ूल, अल-वाहिदी, पृष्ठ 443। (4) अल-नुकत वल-उयून 5 / 501।

سورة الحشر: الآية ٥

٣٤٠

پہلی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿مَا قَطَعْتُم مِّن لِّينَةٍ﴾ «ما» کا محل اعرابی «قَطَعْتُمْ» کی وجہ سے نصب میں ہے (١)، گویا کہ اس نے کہا: تم نے جو کچھ بھی کاٹا۔ اور وہ اس لیے کہ نبی کریم ﷺ جب بنو نضیر کے قلعوں—جو کہ البویرہ میں تھے—کے پاس اترے جب انہوں نے یومِ احد میں قریش کی مدد کر کے عہد توڑ دیا تھا، تو آپ ﷺ نے ان کے کھجور کے درختوں کو کاٹنے اور جلانے کا حکم دیا۔ ان کی تعداد کے بارے میں اختلاف ہے، فقال قتادة والضحاک: انہوں نے ان کے کھجور کے درختوں میں سے چھ درخت کاٹے اور جلائے۔ محمد بن اسحاق نے کہا کہ انہوں نے ایک درخت کاٹا اور ایک جلایا۔ اور یہ رسول اللہ ﷺ کی منظوری یا آپ کے حکم سے تھا؛ یا تو انہیں کمزور کرنے کے لیے، یا انہیں کاٹ کر جگہ وسیع کرنے کے لیے۔ یہ بات ان پر گراں گزری تو انہوں نے—جو کہ اہل کتاب کے یہودی تھے—کہا: اے محمد، کیا تم یہ دعویٰ نہیں کرتے کہ تم ایسے نبی ہو جو اصلاح چاہتے ہو، کیا اصلاح یہ ہے کہ کھجور کے درخت کاٹے جائیں اور درخت جلائے جائیں؟ (٢) اور کیا تم نے اللہ کی اتاری ہوئی وحی میں زمین میں فساد کی اجازت پائی ہے؟ یہ بات نبی کریم ﷺ پر گراں گزری، اور مومنین نے بھی اپنے دلوں میں اسے محسوس کیا یہاں تک کہ وہ آپس میں اختلاف کرنے لگے، بعض نے کہا: اللہ نے جو ہمیں مالِ غنیمت دیا ہے اس میں سے مت کاٹو۔ اور بعض نے کہا: کاٹو؛ تاکہ ہم انہیں اس سے غصہ دلائیں۔ پھر یہ آیت ان لوگوں کی تصدیق میں نازل ہوئی جنہوں نے کاٹنے سے منع کیا تھا، اور کاٹنے والوں کو گناہ سے پاک قرار دیا، اور خبر دی کہ ان کا کاٹنا اور انہیں چھوڑ دینا اللہ کے حکم سے ہے (٣)۔ اور ان کے شاعر سماک یہودی نے اس بارے میں کہا:

أَلَسْنَا وَرِثْنَا الكِتَابَ الحَكِيمَ عَلَى عَهْدِ موسى ولم نَصْدِفِ وأنتم رِعاءٌ لِشاءٍ عِجَافِ بِسَهْلِ تِهامة والأَخْيَفِ تَرَوْنَ الرعاية مجداً لكم لدى كلِّ دهرٍ لكم مُجْحِفِ فيا أيها الشاهدون انتهوا عن الظلم والمنطق المؤنفِ لعلَّ الليالي وصَرْفَ الدهور يُدِلْنَ من العادل المنصف بقتلِ النَّضيرِ وإجلائها وَعَقْرِ النخيل ولم تُقْطَفِ (٤)

فأجابه حسان بن ثابت:

---

(١) الكشاف ٤ / ٨١ . (٢) النكت والعيون ٥ / ٥٠١ ، اور بنو نضير کے کھجور کے درختوں کو کاٹنے اور جلانے کی خبر امام بخاری (٤٠٣٢) اور مسلم (١٧٤٦) : (٣٠) نے ابن عمر رضی الله عنہما سے روایت کی ہے۔ (٣) أسباب النزول للواحدي ص ٤٤٣ . (٤) النكت والعيون ٥ / ٥٠١ .

Surah Al-Hashr: Verse 5 341

A people who aided Quraysh have been lost, And they have no helper in their own town. They were given the Book but they neglected it, And they are blind to the Torah, a people ruined. You disbelieved in the Quran and you refused To believe in what the Warner (the Prophet) said. And the leaders of Bani Lu’ayy cared little For the spreading flames at al-Buwayra. (1)

Abu Sufyan bin al-Harith bin Abd al-Muttalib replied to him:

May Allah make such deeds endure, And may the blazing fire burn in its regions. You shall know which of us is safe from it, And you shall know which of our lands is harmed. Had the palm trees there been riding camels, They would have said, 'No place for you to stay, so move on.' (2)

Second: The Prophet ﷺ set out towards them in Rabi' al-Awwal, at the beginning of the fourth year of the Hijra. They took refuge in their strongholds. He ordered the cutting down and burning of the palm trees, and at that time the prohibition of wine was revealed. Abdullah ibn Ubayy ibn Salul and his fellow hypocrites secretly sent word to Banu al-Nadir: "We are with you; if you are fought against, we will fight with you, and if you are expelled, we will go out with you." They were deceived by this. But when the reality arrived, they abandoned them and surrendered them. They gave up and asked the Messenger of Allah ﷺ to spare their lives and exile them, on the condition that they could take away whatever their camels could carry of their wealth except for weapons. So they set off in that manner for Khaybar, and some of them went to the Levant. Among those who went to Khaybar were their leaders, such as Huyayy ibn Akhtab, Sallam ibn Abi al-Huqayq, and Kinana ibn al-Rabi'. So Khaybar submitted to them (3).

---

(1) Al-Sirah al-Nabawiyyah by Ibn Hisham 2/272, and the verses are in the explanation of the Diwan of Hassan by Abd al-Rahman al-Barquqi, p. 250. Its commentator said: His saying 'A people were lost' means: they lost one another. And his saying 'ruined' (bur) means: astray or perished, from 'al-bawar' which means destruction. And his saying 'leaders of Bani Lu'ay' means: their best people. And 'Al-Buwayra' is the location of Banu Qurayza. The last verse will come within the account of Ibn Umar, and its citation is there. (2) Al-Sirah al-Nabawiyyah by Ibn Hisham 2/272, and it contains 'its paths' instead of 'its regions'. Abu Sufyan bin Al-Harith is the son of Abd al-Muttalib, the cousin of the Prophet ﷺ. He had not embraced Islam at that time; he

embraced it later at the Conquest of Mecca. 'Bi-nuzhin' means: far away/unaffected. 'Tadir' is from 'al-dayr', meaning harm. So Abu Sufyan says: The land of Banu al-Nadir was destroyed, and its destruction only harms the land of those who neighbor it, and your land [meaning the land of the Ansar] is the one that neighbors it, so it is the one that is harmed, not our land [meaning the land of Quraysh]. Fath al-Bari 7/333-334. The first and second verses were mentioned by al-Bukhari (4032) within the report of Ibn Umar that follows shortly, as we pointed out there. (3) Al-Sirah al-Nabawiyyah by Ibn Hisham 2/190-191, where it is mentioned that this expedition was in the year four, and likewise mentioned =

सूरा अल-हश्र: आयत 5 341

एक समूह जिसने कुरैश की सहायता की थी, वे नष्ट हो गए हैं, और उनके अपने शहर में उनका कोई सहायक नहीं है। उन्हें किताब दी गई थी लेकिन उन्होंने उसे गँवा दिया, और वे तौरात के प्रति अंधे और विनाश की ओर हैं। तुमने कुरआन का इनकार किया और तुमने उस बात को मानने से इनकार कर दिया जो चेतावनी देने वाले (पैगंबर) ने कही थी। और बनी लुअई के सरदारों को अल-बुवैरा में फैलती आग की कोई परवाह नहीं थी। (1)

अबू सुफियान बिन अल-हारिस बिन अब्द अल-मुत्तलिब ने उन्हें उत्तर दिया:

अल्लाह ऐसे कर्मों को जारी रखे, और इसके क्षेत्रों में धधकती आग जलती रहे। तुम जान जाओगे कि हममें से कौन इससे सुरक्षित है, और तुम जान जाओगे कि हमारी कौन सी भूमि को नुकसान हुआ है। यदि वहां के खजूर के पेड़ सवारी वाले ऊंट होते, तो वे कहते, 'तुम्हारे लिए यहाँ कोई जगह नहीं है, इसलिए आगे बढ़ो।' (2)

दूसरा: पैगंबर ﷺ हिजरत के चौथे वर्ष की शुरुआत में, रबी अल-अव्वल में उनकी ओर निकले। उन्होंने अपने किलों में खुद को सुरक्षित कर लिया। उन्होंने खजूर के पेड़ों को काटने और जलाने का आदेश दिया, और उसी समय शराब की मनाही का हुक्म नाजिल हुआ। अब्दुल्ला बिन उबई बिन सलूल और उसके साथी पाखंडियों ने बनी अल-नदीर को गुप्त संदेश भेजा: "हम तुम्हारे साथ हैं; अगर तुमसे लड़ा गया, तो हम तुम्हारे साथ लड़ेंगे, और अगर तुम्हें निकाला गया, तो हम तुम्हारे साथ निकलेंगे।" वे इस धोखे में आ गए। लेकिन जब हकीकत सामने आई, तो उन्होंने उन्हें बीच राह में छोड़ दिया और उन्हें सरेंडर करने पर मजबूर कर दिया। उन्होंने हार मान ली और अल्लाह के रसूल ﷺ से विनती की कि वे उनके खून से हाथ रोक लें और उन्हें देश निकाला दे दें, इस शर्त पर कि वे अपने ऊंटों पर जितना माल ले जा सकें, ले जाएं, सिवाय हथियारों के। इस तरह वे खैबर के लिए रवाना हुए, और उनमें से कुछ शाम (सीरिया) चले गए। जो खैबर गए उनमें उनके बड़े नेता शामिल थे, जैसे हुयै बिन अख्तब, सलाम बिन अबी अल-हुकैय्य और किनाना बिन अल-रबी। इस प्रकार खैबर उनके अधीन हो गया (3)।

---

(1) इब्न हिशाम की सीरत अल-नबविया 2/272, और ये पंक्तियाँ अब्द अल-रहमान अल-बरकुकी द्वारा हसन के दीवान की व्याख्या में हैं, पृष्ठ 250। इसके व्याख्याकार ने कहा: 'तफाक़दा माशर' का अर्थ है: उन्होंने एक-दूसरे को खो दिया। 'बूर' का अर्थ है: गुमराह या मृत, 'बवार' से जिसका अर्थ

विनाश है। 'बनी लुअई के सरदार' का अर्थ है: उनके सबसे अच्छे लोग। और अल-बुवैरा बनी कुरैज़ा का स्थान है। अंतिम पंक्ति इब्न उमर की खबर के अंतर्गत आएगी, और उसका हवाला वहां है। (2) इब्न हिशाम की सीरत अल-नबविया 2/272, और इसमें 'नवाहीहा' की जगह 'तरैकिहा' आया है। अबू सुफियान बिन अल-हारिस अब्द अल-मुत्तलिब का पुत्र और पैगंबर ﷺ का चचेरा भाई था। उस समय उसने इस्लाम स्वीकार नहीं किया था; उसने बाद में मक्का विजय के समय इस्लाम स्वीकार किया। 'बि-नज़हिन' का अर्थ है: दूर/अप्रभावित। 'तदीर' का अर्थ है नुकसान। अबू सुफियान कहता है: बनी अल-नदीर की भूमि तबाह हो गई, और इसकी तबाही केवल उसी भूमि को नुकसान पहुँचाती है जो इसके पड़ोस में है, और तुम्हारी भूमि [यानी अंसार की भूमि] इसके पड़ोस में है, इसलिए वही प्रभावित होती है, न कि हमारी भूमि [कुरैश की भूमि]। फ़तह अल-बारी 7/333-334। पहली और दूसरी पंक्तियों का उल्लेख अल-बुखारी (4032) ने इब्न उमर की रिपोर्ट के भीतर किया है। (3) इब्न हिशाम की सीरत अल-ںबविया 2/190-191, जहाँ उल्लेख है कि यह अभियान चौथे वर्ष में था, और इसी तरह उल्लेख है =

سورة الحشر: آیت 5 341

وہ گروہ ہلاک ہوا جس نے قریش کی مدد کی، اور ان کے اپنے شہر میں ان کا کوئی مددگار نہیں ہے۔ انہیں کتاب دی گئی تھی لیکن انہوں نے اسے ضائع کر دیا، اور وہ تورات سے اندھے اور برباد ہیں۔ تم نے قرآن کا انکار کیا اور تم نے اس کی تصدیق کرنے سے انکار کر دیا جو ڈرانے والے [نبی ﷺ] نے کہی تھی۔ اور بنی لؤی کے سرداروں پر البویرہ کی پھیلتی ہوئی آگ گراں نہ گزری۔ (1)

پس انہیں ابو سفیان بن الحارث بن عبد المطلب نے جواب دیا:

اللہ اس عمل کو جاری رکھے، اور اس کے اطراف میں بھڑکتی ہوئی آگ جلتی رہے۔ تم جان جاؤ گے کہ ہم میں سے کون اس سے دور (محفوظ) ہے، اور تم جان جاؤ گے کہ ہماری کون سی زمین نقصان اٹھاتی ہے۔ اگر وہاں کے کھجور کے درخت سواری کے اونٹ ہوتے، تو وہ کہتے، 'تمہارے رہنے کی کوئی جگہ نہیں ہے، پس کوچ کر جاؤ۔' (2)

دوسری بات: نبی کریم ﷺ ہجرت کے چوتھے سال کے آغاز میں، ربیع الاول میں ان کی طرف نکلے۔ انہوں نے اپنے قلعوں میں پناہ لی۔ آپ ﷺ نے کھجور کے درختوں کو کاٹنے اور جلانے کا حکم دیا، اور اسی وقت شراب کی حرمت نازل ہوئی۔ عبداللہ بن ابی بن سلول اور اس کے ساتھی منافقین نے بنی النضیر کو خفیہ پیغام بھیجا: "ہم تمہارے ساتھ ہیں؛ اگر تم سے لڑائی کی گئی تو ہم تمہارے ساتھ لڑیں گے، اور اگر تمہیں نکالا گیا تو ہم تمہارے ساتھ نکلیں گے۔" وہ اس سے دھوکے میں آگئے۔ لیکن جب حقیقت سامنے آئی تو انہوں نے انہیں چھوڑ دیا اور انہیں دشمن کے حوالے کر دیا، اور وہ بے بس ہو گئے۔ انہوں نے رسول اللہ ﷺ سے درخواست کی کہ ان کا خون بہانے سے

ہاتھ روک لیں اور انہیں جلا وطن کر دیں، اس شرط پر کہ وہ اپنے اونٹوں پر جتنا مال لاد سکیں لے جائیں، سوائے ہتھیاروں کے۔ چنانچہ وہ اسی طرح خیبر کی طرف روانہ ہوئے، اور ان میں سے کچھ شام چلے گئے۔ جو خیبر گئے ان میں ان کے بڑے سردار شامل تھے، جیسے حی بن اخطب، سلام بن ابی الحقیق، اور کنانہ بن الربیع۔ پس خیبر ان کے تابع ہو گیا (3)۔

---

(1) السیرة النبویة لابن هشام 2/272، اور یہ اشعار عبد الرحمن البرقوقي کی شرح دیوان حسان ص 250 میں ہیں۔ اس کے شارح نے کہا: 'تفاقد معشر' کا مطلب ہے: انہوں نے ایک دوسرے کو کھو دیا۔ 'بُور' کا مطلب ہے: گمراہ یا ہلاک ہونے والے، 'بوار' سے جس کا مطلب ہلاکت ہے۔ 'سراة بني لؤي' کا مطلب ہے: ان کے بہترین لوگ۔ اور البویرہ بنی قریظہ کا مقام ہے۔ آخری شعر ابن عمر کی خبر کے ضمن میں آئے گا، اور اس کی تخریج وہاں موجود ہے۔ (2) السیرة النبویة لابن هشام 2/272، اور اس میں 'نواحیها' کی جگہ 'طرائقها' وارد ہوا ہے۔ اور ابو سفیان بن الحارث: وہ عبد المطلب کے بیٹے اور نبی کریم ﷺ کے چچا زاد بھائی ہیں، اور اس وقت وہ مسلمان نہیں ہوئے تھے، وہ بعد میں فتح مکہ کے موقع پر مسلمان ہوئے۔ 'بنزہ' کا مطلب ہے: دور۔ 'تضیر' کا مطلب نقصان ہے۔ پس ابو سفیان کہتا ہے: بنی النضیر کی زمین اجڑ گئی، اور اس کا اجاڑنا صرف ان زمینوں کو نقصان پہنچاتا ہے جو اس کے پڑوس میں ہوں، اور تمہاری زمین [یعنی انصار کی زمین] اس کے پڑوس میں ہے تو وہی متاثر ہوگی نہ کہ ہماری زمین [یعنی قریش کی زمین]۔ فتح الباری 7/333-334۔ پہلے اور دوسرے شعر کا تذکرہ بخاری (4032) نے کیا ہے۔ (3) السیرة النبویة لابن هشام 2/190-191، جہاں ذکر ہے کہ یہ غزوہ سن چار میں تھا، اور اسی طرح ذکر ہے =

Surah Al-Hashr: Verse 5

342

Third: It is established in "Sahih Muslim" and others on the authority of Ibn Umar that the Messenger of Allah (peace be upon him) cut down and burned the date palms of Bani al-Nadir. Regarding this, Hassan [ibn Thabit] said: It was easy for the chiefs of Bani Lu'ayy ** a fire at Al-Buwayrah, spreading wide. Regarding this, the verse was revealed: "Whatever palm trees you cut down..." (1). People differed regarding the destruction of the enemy's land, burning it, and cutting its fruits, into two opinions: First: That it is permissible, as stated in "Al-Mudawwanah" (2). Second: If the Muslims know that [the land] will be theirs, they do not do it; but if they despair [of owning it], they do it, as stated by Malik in "Al-Wadihah". The companions of Al-Shafi'i argue based on this. Ibn al-Arabi (3) said: The first opinion is correct. The Messenger of Allah (peace be upon him) knew that the date palms of Bani al-Nadir would be his, but he cut and burned them to cause damage to them and weaken them so they would leave. Destroying some property for the benefit of the rest is a legally permissible interest and rationally intended.

Fourth: Al-Mawardi said: In this verse, there is evidence that every mujtahid (independent jurist) is correct. Al-Kiya al-Tabari (4) said: Even if ijtihad (independent legal reasoning) is unlikely in such a case given the presence of the Prophet (peace be upon him) among...

= Al-Baladhuri in *Futuh al-Buldan* p. 31, and Al-Suhayli mentioned in *Al-Rawd al-Unuf* 3/250 that Ibn Ishaq mentioned this raid in this place—i.e., after the Battle of Uhud—and it should have been mentioned after Badr, according to what was narrated by Aqil bin Khalid and others on the authority of Al-Zuhri who said: The raid of Bani al-Nadir was six months after Badr. End quote. Al-Zuhri's report is in his *Maghazi* p. 71, and it was extracted by Al-Baladhuri in *Futuh al-Buldan* p. 31, but it states that the battle of Bani al-Nadir from the Jews was six months from the day of Uhud. Al-Bukhari mentioned it as a *mu'allaq* (suspended) report before Hadith (4028) on the authority of Al-Zuhri from Urwa, and Abd al-Razzaq connected it in *Al-Musannaf* 5/357, and Ibn al-Qayyim rejected it in *Zad al-Ma'ad* 3/223, and Al-Waqidi mentioned in *Al-Maghazi* 1/363 that it was in Rabi' al-Awwal at the head of thirty-seven months from the migration of the Prophet (peace be upon him). (1) Muslim (1746): (30), and it was also extracted by Al-Bukhari (4032), and he added: Abu Sufyan bin al-Harith answered him: May Allah perpetuate that action ** and burning the blaze in its

surroundings You will know which of us is distant from it ** and you will know which of our lands is harmed And it was mentioned recently. (2) 7/3-8, and the author quoted it via Ibn al-Arabi in his *Ahkam al-Qur'an* 4/1756, and what follows it is from him as well. (3) In his *Ahkam al-Qur'an* 4/1756. (4) In his *Ahkam al-Qur'an* 4/406.

सूरह अल-हश्र: आयत 5

342

तीसरा: "सहीह मुस्लिम" और अन्य ग्रंथों में इब्न उमर से यह प्रमाणित है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने बनी अल-नदीर के खजूर के पेड़ों को काट दिया और जला दिया था। इस पर हसन [इब्न साबित] ने कहा: बनी लुअई के सरदारों के लिए यह आसान था ** अल-बुवैरा में एक आग जो चारों तरफ फैल गई। और इसी के बारे में यह आयत उतरी: "खजूर के जो पेड़ तुमने काटे..." आयत (1)। शत्रु के घर को तबाह करने, उसे जलाने और उसके फलों को काटने के बारे में लोगों के दो मत हैं: पहला: यह कि यह जायज़ (वैध) है, जैसा कि "अल-मुदव्वनाह" (2) में कहा गया है। दूसरा: यदि मुसलमानों को पता हो कि वह उनका हो जाएगा, तो वे ऐसा नहीं करते; और यदि वे निराश हो जाएं तो वे ऐसा करते हैं, जैसा कि मलिक ने "अल-वादिहा" में कहा है। शाफई के अनुयायी इसी पर बहस करते हैं। इब्न अल-अरबी (3) ने कहा: पहला मत सही है। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) जानते थे कि बनी अल-नदीर के खजूर के पेड़ उनके होंगे, फिर भी उन्होंने उन्हें काटा और जलाया; ताकि यह उनके लिए नुकसानदेह हो और उन्हें कमजोर कर दे ताकि वे वहां से निकल जाएं। बाकी की भलाई के लिए कुछ संपत्ति को नष्ट करना शरीयत में जायज़ है और तर्कसंगत रूप से सही है।

चौथा: अल-मावर्दी ने कहा: इस आयत में इस बात का प्रमाण है कि प्रत्येक मुजतहिद (स्वतंत्र न्यायविद्) सही है। अल-किया अल-तब़री (4) ने कहा: भले ही पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की मौजूदगी में इस तरह का इज्तिहाद (स्वतंत्र कानूनी तर्क) होना दूर की बात लगती हो...

= फुतुह अल-बुलदान पृष्ठ 31 में अल-बलाधुरी, और अल-सुहैली ने अल-रौद अल-उनुफ 3/250 में उल्लेख किया है कि इब्न इशाक ने इस आक्रमण का उल्लेख इस स्थान पर किया है—अर्थात उहुद की लड़ाई के बाद—और इसे बद्र के बाद उल्लेख किया जाना चाहिए था, जैसा कि अकील बिन खालिद और अन्य लोगों द्वारा अल-ज़ुहरी के अधिकार पर सुनाया गया था जिन्होंने कहा था: बनी अल-नदीर का आक्रमण बद्र के छह महीने बाद हुआ था। उद्धरण समाप्त। अल-ज़ुहरी की रिपोर्ट उनके मग़ाज़ी पृष्ठ 71 में है, और इसे अल-बलाधुरी द्वारा फुतुह अल-बुलदान पृष्ठ 31 में निकाला गया था, लेकिन इसमें कहा गया है कि यहूदियों से बनी अल-नदीर की लड़ाई उहुद के दिन से छह महीने बाद थी। अल-बुखारी ने इसे हदीस (4028) से पहले अल-ज़ुहरी से उर्वा के माध्यम से एक 'मुअल्लक'

रिपोर्ट के रूप में उल्लेख किया, और अब्द अल-रज्जाक ने इसे अल-मुसन्नफ़ 5/357 में जोड़ा, और इब्न अल-कय्यम ने इसे ज़ाद अल-माद 3/223 में खारिज कर दिया, और अल-वक़िदी ने अल-मग़ाज़ी 1/363 में उल्लेख किया कि यह पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के प्रवास के सैंतीसवें महीने की शुरुआत में रबी अल-अव्वल में था। (1) मुस्लिम (1746): (30), और इसे अल-बुखारी (4032) द्वारा भी निकाला गया था, और उन्होंने जोड़ा: अबू सुफियान बिन अल-हारिस ने उन्हें उत्तर दिया: अल्लाह उस कार्य को जारी रखे ** और उसके चारों ओर की आग को जलाता रहे तुम जान जाओगे कि हममें से कौन उससे दूर है ** और तुम जान जाओगे कि हमारी कौन सी भूमि को नुकसान पहुँचा है और इसका हाल ही में उल्लेख किया गया था। (2) 7/3-8, और लेखक ने इसे इब्न अल-अरबी के माध्यम से उनकी अहकाम अल-कुरान 4/1756 में उद्धृत किया, और इसके बाद जो आता है वह भी उन्हीं से है। (3) उनकी अहकाम अल-कुरान 4/1756 में। (4) उनकी अहकाम अल-कुरान 4/406 में।

سورة الحشر: آیت ۵

۳۴۲

تیسرا: "صحیح مسلم" اور دیگر کتب میں ابن عمر سے ثابت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے بنی النضیر کے کھجور کے درختوں کو کاٹ دیا اور جلا دیا، اس بارے میں حسان (بن ثابت) کہتے ہیں: بنی لؤی کے سرداروں پر یہ آسان تھا ** بویرہ میں لگی آگ جو پھیل گئی تھی۔ اسی بارے میں یہ آیت نازل ہوئی: "تم نے کھجور کے جو درخت کاٹے..." آیت (۱)۔ دشمن کے گھر کو تباہ کرنے، اسے جلانے اور اس کے پھلوں کو کاٹنے کے بارے میں لوگوں کے دو اقوال ہیں: پہلا: یہ کہ یہ جائز ہے، جیسا کہ "المدوّنہ" (۲) میں کہا گیا ہے۔ دوسرا: اگر مسلمانوں کو علم ہو کہ وہ ان کا ہو جائے گا، تو وہ ایسا نہ کریں، اور اگر وہ مایوس ہو جائیں تو ایسا کریں، جیسا کہ امام مالک نے "الواضحہ" میں کہا ہے۔ شفاعی کے اصحاب اسی پر بحث کرتے ہیں۔ ابن العربی (۳) کہتے ہیں: پہلا قول صحیح ہے۔ رسول اللہ ﷺ کو معلوم تھا کہ بنی النضیر کے کھجور کے درخت ان کے ہوں گے، لیکن آپ ﷺ نے انہیں کاٹا اور جلایا تاکہ یہ ان کے لیے نقصان دہ ہو اور انہیں کمزور کر دے تاکہ وہ وہاں سے نکل جائیں۔ باقی مال کی اصلاح کے لیے کچھ مال کو تلف کرنا شرعاً جائز مصلحت ہے اور عقلاً مقصود ہے۔

چوتھا: الماوردی نے کہا: اس آیت میں اس بات کی دلیل ہے کہ ہر مجتہد درست ہے۔ الکیا الطبری (۴) نے کہا: اگرچہ نبی ﷺ کی موجودگی میں اس طرح کا اجتہاد بعید معلوم ہوتا ہے...

= البلاذری نے فتوح البلدان ص ۳۱ میں، اور السہیلی نے الروض الانف ۳/۲۵۰ میں ذکر کیا ہے کہ ابن اسحاق نے اس غزوے کا ذکر اس مقام پر کیا ہے - یعنی غزوہ احد کے بعد - حالانکہ اس کا

ذکر بدر کے بعد ہونا چاہیے تھا، کیونکہ عقیل بن خالد وغیرہ نے زہری سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: بنی النضیر کا غزوہ بدر کے چھ ماہ بعد ہوا تھا۔ اھ زہری کی خبر ان کے مغازی ص ۷۱ میں ہے، اور اسے بلاذری نے فتوح البلدان ص ۳۱ میں نکالا ہے لیکن اس میں مذکور ہے کہ یہودیوں سے بنی النضیر کا معرکہ یوم احد سے چھ ماہ بعد تھا۔ بخاری نے اسے حدیث (۴۰۲۸) سے پہلے زہری سے عروہ کے واسطے سے بطور تعلیق ذکر کیا ہے، اور عبد الرزاق نے اسے المصنف ۵/۳۵۷ میں موصول کیا ہے، اور ابن القیم نے زاد المعاد ۳/۲۲۳ میں اس کا رد کیا ہے، اور الواقدی نے المغازی ۱/۳۶۳ میں ذکر کیا کہ یہ ہجرت نبوی ﷺ کے سینتیس ماہ مکمل ہونے پر ربیع الاول میں ہوا تھا۔ (۱) مسلم (۱۷۴۶) : (۳۰)، اور اسے بخاری (۴۰۳۲) نے بھی نکالا ہے، اور اضافہ کیا ہے: ابو سفیان بن الحارث نے انہیں جواب دیا: اللہ اس عمل کو دائمی رکھے ** اور اس کے اطراف میں لگی آگ جلتی رہے تم جان جاؤ گے کہ ہم میں سے کون اس سے دور ہے ** اور تم جان جاؤ گے کہ ہماری کون سی زمین نقصان اٹھاتی ہے اور یہ حال ہی میں گزر چکا ہے۔ (۲) ۳/۷ - ۸، اور مصنف نے اسے ابن العربی کے واسطے سے ان کی کتاب احکام القرآن ۴/ ۱۷۵۶ سے نقل کیا ہے، اور اس کے بعد کا حصہ بھی انہی سے ہے۔ (۳) ان کی کتاب احکام القرآن ۴/ ۱۷۵۶ میں۔ (۴) ان کی کتاب احکام القرآن ۴/ ۴۰۶ میں۔

Surah Al-Hashr: Verse 5 (Page 343)

...manifested them. There is no doubt that the Messenger of Allah (PBUH) saw that and remained silent, so they received the ruling from his tacit approval only. Ibn al-Arabi said (1): This is invalid; because the Messenger of Allah (PBUH) was with them, and there is no independent reasoning (ijtihad) in the presence of the Messenger of Allah (PBUH). Rather, it indicates the Prophet's (PBUH) ijtihad in what was not revealed to him; taking the general harm to the disbelievers and entering into permission for everyone for what decrees their destruction and ruin, and that is His saying: "and that He might disgrace the defiantly disobedient."

Fifth: There was disagreement about what the 'Linah' (palm tree) is, based on ten opinions: First: all palm trees except the 'Ajwa' date palm, stated by al-Zuhri, Malik, Sa'id ibn Jubayr, Ikrimah, and al-Khalil (2). It was narrated from Ibn Abbas, Mujahid, and al-Hasan: that it is all palm trees, and they did not exclude Ajwa or anything else (3). From Ibn Abbas also: it is a type of palm tree. From al-Thawri: it is the noble (choice) palm trees (4). From Abu Ubaidah (5): it is all types of dates except Ajwa and al-Barni. Ja'far ibn Muhammad said: it is the Ajwa specifically (6). He mentioned that the 'Atiq' and 'Ajwa' were with Noah (peace be upon him) in the ark. The 'Atiq' is the male palm. And the 'Ajwa' was the origin of all females, therefore it was difficult for the Jews to cut it down, narrated by al-Mawardi (7). It was said: It is a type of palm tree whose fruit is called 'al-Lawn', its dates are the best dates, it is intensely yellow, its pit can be seen from the outside, and it is firm against the tooth; a palm tree of it is more beloved to them than a servant (8). It was said: It is the palm tree close to the ground. And al-Akhfash recited:

Footnotes: (1) In 'Ahkam al-Qur'an' 4/1757. (2) 'Ahkam al-Qur'an' by Ibn al-Arabi 4/1756, without attributing it to Sa'id ibn Jubayr, and al-Nahhas attributed it to him in 'I'rab al-Qur'an' 4/391, and al-Tabari recorded it 22/507 from Ikrimah, al-Zuhri, Ibn Abbas, and others. (3) 'Zad al-Masir' 8/208 from Ibn Abbas. And 'I'rab al-Qur'an' by al-Nahhas 4/391 from Mujahid, and it is in his tafsir 2/663, and 'Ahkam al-Qur'an' by Ibn al-Arabi 4/1756 from al-Hasan. (4) 'Tafsir al-Baghawi' 4/316, and al-Tabari recorded from both of them 22/509. (5) In 'Majaz al-Qur'an' 2/256. (6) 'Ahkam al-Qur'an' by Ibn al-Arabi 4/1756. (7) In 'al-Nukat wa al-'Uyun' 5/502. (8) 'Tafsir al-Baghawi' 4/316 and attributed it to Muqatil; and 'al-Wasif' is the servant, whether a boy or a girl. 'Lisan al-Arab' (w-s-f).

सूरह अल-हशर: आयत 5 (पृष्ठ 343)

...उन्हें प्रकट किया। इसमें कोई संदेह नहीं है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उसे देखा और चुप रहे, इसलिए उन्होंने केवल उनकी मौन स्वीकृति से हुक्म प्राप्त किया। इब्न अल-अरबी ने कहा (1): यह अमान्य है; क्योंकि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) उनके साथ थे, और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की उपस्थिति में कोई इज्तिहाद (स्वतंत्र तर्क) नहीं है। बल्कि, यह उन विषयों में पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के इज्तिहाद को इंगित करता है जो उन पर प्रकट नहीं किए गए थे; काफिरों को होने वाले सामान्य नुकसान को ध्यान में रखते हुए और उन सभी के लिए अनुमति में शामिल होते हुए जो उनके विनाश और बर्बादी का फैसला करता है, और वह अल्लाह का यह कथन है: "और ताकि वह अवज्ञाकारियों को अपमानित करे।"

पाँचवाँ: 'लीना' (खजूर का पेड़) क्या है, इस पर दस मतों में मतभेद था: पहला: अजवा खजूर को छोड़कर सभी खजूर के पेड़, जैसा कि अल-ज़ुहरी, मलिक, सईद इब्न जुबैर, इकरामाह और अल-खलील ने कहा (2)। इब्न अब्बास, मुजाहिद और अल-हसन से रिवायत है: कि यह सभी खजूर के पेड़ हैं, और उन्होंने अजवा या किसी और को बाहर नहीं रखा (3)। इब्न अब्बास से यह भी रिवायत है: कि यह एक प्रकार का खजूर का पेड़ है। अल-थौरी से: कि ये उत्कृष्ट खजूर के पेड़ हैं (4)। अबू उबैदाह से (5): कि ये अजवा और अल-बर्नी को छोड़कर सभी प्रकार के खजूर हैं। जाफर इब्न मुहम्मद ने कहा: यह विशेष रूप से अजवा है (6)। उन्होंने उल्लेख किया कि 'अतीक' और 'अजवा' नूह (उन पर शांति हो) के साथ नाव में थे। 'अतीक' नर खजूर है। और 'अजवा' सभी मादाओं का मूल था, इसलिए यहूदियों के लिए इसे काटना कठिन था, जिसे अल-मावर्दी ने बयान किया है (7)। कहा गया है: यह खजूर का एक प्रकार है जिसके फल को 'अल-लौन' कहा जाता है, इसके खजूर सबसे अच्छे खजूर हैं, यह बहुत पीला होता है, इसकी गुठली बाहर से देखी जा सकती है, और यह दांतों के लिए सख्त होता है; इसका एक खजूर का पेड़ उनके लिए एक सेवक (वसीफ़) से अधिक प्रिय होता है (8)। कहा गया: यह जमीन के करीब वाला खजूर का पेड़ है। और अल-अखफश ने पढ़ा:

पाद टिप्पणियाँ: (1) उनकी पुस्तक 'अहकाम अल-कुरआन' 4/1757 में। (2) इब्न अल-अरबी द्वारा 'अहकाम अल-कुरआन' 4/1756, सईद इब्न जुबैर को इसका श्रेय दिए बिना, और अल-नहस ने 'इराब अल-कुरआन' 4/391 में इसे उन्हें श्रेय दिया, और अल-तबरी ने इसे 22/507 में इकरामाह, अल-ज़ुहरी, इब्न अब्बास और अन्य से उद्धृत किया। (3) इब्न अब्बास से 'ज़ाद अल-मसीर' 8/208। और मुजाहिद से अल-नहस द्वारा 'इराब अल-कुरआन' 4/391, और यह उनकी तफ़सीर 2/663 में

है, और अल-हसन से इब्न अल-अरबी द्वारा 'अहकाम अल-कुरआन' 4/1756। (4) 'तफ़सीर अल-बग़वी' 4/316, और अल-तबरी ने उन दोनों से 22/509 पर उद्धृत किया। (5) 'मजाज़ अल-कुरआन' 2/256 में। (6) इब्न अल-अरबी द्वारा 'अहकाम अल-कुरआन' 4/1756। (7) 'अल-नुकात वल-उयून' 5/502 में। (8) 'तफ़सीर अल-बग़वी' 4/316 और इसे मुकातिल को श्रेय दिया; और 'वसीफ़': सेवक है, चाहे वह लड़का हो या लड़की। 'लिसान अल-अरब' (व-स-फ़)।

سورہ الحشر: آیت 5 (صفحہ 343)

...انہیں ظاہر کیا۔ اس میں کوئی شک نہیں کہ رسول اللہ ﷺ نے اسے دیکھا اور خاموش رہے، چنانچہ انہوں نے حکم صرف آپ کی خاموش منظوری سے حاصل کیا۔ ابن العربی نے کہا (1): یہ باطل ہے؛ کیونکہ رسول اللہ ﷺ ان کے ساتھ تھے، اور رسول اللہ ﷺ کی موجودگی میں کوئی اجتہاد نہیں ہے۔ بلکہ، یہ ان امور میں نبی ﷺ کے اجتہاد پر دلالت کرتا ہے جو آپ پر وحی نہیں ہوئے تھے؛ کفار کو پہنچنے والی عمومی تکلیف کو مدنظر رکھتے ہوئے اور ان تمام امور کی اجازت میں داخل ہوتے ہوئے جو ان کی ہلاکت اور بربادی کا فیصلہ کرتے ہیں، اور وہ اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: "اور تاکہ وہ نافرمانوں کو ذلیل کرے۔"

پانچواں مسئلہ: 'لینہ' (کھجور کا درخت) کیا ہے، اس میں دس اقوال کے مطابق اختلاف پایا جاتا ہے: پہلا قول: عجوہ کے علاوہ کھجور کے تمام درخت، یہ زہری، مالک، سعید بن جبیر، عکرمہ اور خلیل کا قول ہے (2)۔ ابن عباس، مجاہد اور حسن سے مروی ہے کہ: یہ کھجور کے تمام درخت ہیں، اور انہوں نے عجوہ یا کسی اور چیز کو مستثنیٰ نہیں کیا (3)۔ ابن عباس سے یہ بھی مروی ہے کہ: یہ کھجور کی ایک قسم ہے۔ ثوری سے مروی ہے کہ: یہ عمدہ کھجور کے درخت ہیں (4)۔ ابو عبیدہ سے مروی ہے (5) کہ: یہ عجوہ اور برنی کے علاوہ کھجور کی تمام اقسام ہیں۔ جعفر بن محمد نے کہا: یہ خاص طور پر عجوہ ہے (6)۔ انہوں نے ذکر کیا کہ 'عتیق' اور 'عجوہ' نوح علیہ السلام کے ساتھ کشتی میں تھے۔ 'عتیق' نر کھجور کا درخت ہے۔ اور 'عجوہ' تمام مادہ درختوں کی اصل تھی، اسی لیے یہودیوں پر اسے کاٹنا بہت گراں گزرا، اسے ماوردی نے نقل کیا ہے (7)۔ ایک قول ہے کہ: یہ کھجور کی ایک قسم ہے، جس کے پھل کو 'اللون' کہا جاتا ہے، اس کی کھجور بہترین کھجور ہے، یہ انتہائی زرد ہوتی ہے کہ اس کی گٹھلی باہر سے نظر آتی ہے، اور یہ دانتوں

کو لگتی ہے (سخت ہوتی ہے)؛ اس کا ایک کھجور کا درخت ان کے نزدیک ایک خادم (وصیف) سے زیادہ محبوب ہوتا ہے (8)۔ ایک قول ہے کہ: یہ زمین کے قریب والا کھجور کا درخت ہے۔ اور اخفش نے یہ شعر پڑھا:

حواشی: (1) ان کی کتاب احکام القرآن 4 / 1757 میں۔ (2) احکام القرآن لابن العربی 4 / 1756، بغیر سعید بن جبیر کی طرف منسوب کیے، اور نحاس نے اعراب القرآن 4 / 391 میں اسے ان کی طرف منسوب کیا، اور طبری نے 22 / 507 میں عکرمہ، زہری، ابن عباس اور دیگر سے روایت کیا ہے۔ (3) زاد المسیر 8 / 208 ابن عباس سے۔ اور اعراب القرآن للناحس 4 / 391 مجاہد سے، اور یہ ان کی تفسیر 2 / 663 میں ہے، اور احکام القرآن لابن العربی 4 / 1756 حسن سے۔ (4) تفسیر البغوی 4 / 316، اور طبری نے ان دونوں سے 22 / 509 میں روایت کیا۔ (5) مجاز القرآن 2 / 256 میں۔ (6) احکام القرآن لابن العربی 4 / 1756۔ (7) النکت والعیون 5 / 502 میں۔ (8) تفسیر البغوی 4 / 316 اور اسے مقاتل کی طرف منسوب کیا؛ اور وصیف: خادم ہے، لڑکا ہو یا لڑکی۔ لسان العرب (وصف)۔

344 Surah Al-Hashr: Verse 5

The pigeon grieved me when it sang of the parting of loved ones from atop a linah (1). It was said: Linah is the small palm shoot (fasilah); because it is softer (alyan) than a full palm tree. This is supported by the poet's saying: They planted its linah by a flowing stream, then surrounded the palm trees with thickets (2). It was said: Linah refers to all trees; due to their softness in life, Dhu al-Rumma said: Rows of hidden feathers resting upon a linah, the dew of his night quivers in his plumage (3). The tenth opinion: It is the daqal (low-quality dates), as stated by Al-Asma'i. He said: The people of Medina say: tables are not considered bloated/full (4) until the colors (varieties) are present, meaning: the daqal. Ibn al-Arabi said (5): The correct view is what Al-Zuhri and Malik said, for two reasons: First, they are more knowledgeable about their city and its trees. Second, the etymology supports it, and linguists validate it; for linah's weight/root is lawnah, and it was altered according to their rules, becoming linah, so it's a "color" (variety). When the 'h' (ta marbuta) is added, the first letter is vocalized with a 'kasra'; like bark (chest - with fatha on the 'b') and birka (with kasra) because of the 'h'. It was said: linah, its origin is lu'nah, so the 'waw' was flipped to 'ya' due to the 'kasra' of the letter before it. The plural of linah is lin. It was said: liyan, Imru' al-Qais said, describing the neck of his horse: And a neck like a tall liyan tree, kindled therein by a misguided person's fires (6).

---

(1) We did not find its source. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/502, without attribution. Al-Himyari cited it in Al-Rawd al-Mi'tar p. 617, except it says 'al-fasil' instead of 'al-nakhil'. It was attributed to some descendants of Yathrib bin Qaniyah, the first to settle in the City of the Prophet (PBUH), which was named after him. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/502, and the verse is in the Diwan of Dhu al-Rumma 1/488, but it says 'ri'ah' instead of 'linah'. Its commentator said: 'Turaq' means layers on top of each other. 'Khawafi' are feathers below the primaries. 'Ri'ah' is a high place. 'Yataraqraq' means comes and goes. (4) In (kh): "la yantafikh" (not bloated). In Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 4/1757, the wording is: "la nanha" (we do not turn away). Al-Asma'i's saying was mentioned by Al-Azhari in Tahdhib al-Lugha 15/371. (5) In his Ahkam al-Quran 4/1757. (6) Al-Sihah (entry: l-w-n), and the verse is in the Diwan of Imru' al-Qais p. 165, but it says 'al-luban' instead of 'al-liyan'. Its commentator said: 'al-salifa' is the neck. 'Like tall luban' means like the tree in height. 'Al-luban' is the frankincense tree.

344 सूरह अल-हश्र: आयत 5

कबूतर ने मुझे दुखी कर दिया जब उसने एक 'लीना' (1) के ऊपर से प्रियजनों के बिछड़ने के बारे में गाया। कहा गया है: 'लीना' खजूर का छोटा पौधा (फ़सीला) है; क्योंकि यह खजूर के पेड़ से अधिक कोमल (अलयन) होता है। कवि का यह कहना भी इसी ओर संकेत करता है: उन्होंने बहती धारा के किनारे उसकी 'लीना' को लगाया, फिर खजूर के पेड़ों को झाड़ियों से घेर दिया (2)। कहा गया है: 'लीना' सभी वृक्षों को कहते हैं; जीवन की कोमलता के कारण, ज़ु अल-रुम्मा ने कहा: छिपे हुए पंखों की कतारें एक 'लीना' पर टिकी हुई हैं, उसकी रात की ओस उसके पंखों में थरथराती है (3)। दसवां मत: यह 'दकल' (कम गुणवत्ता वाले खजूर) है, जैसा कि अल-असमी ने कहा। उन्होंने कहा: मदीना के लोग कहते हैं: दस्तरखान तब तक भरा हुआ (4) नहीं माना जाता जब तक कि 'रंग' (विभिन्न प्रकार के खजूर) मौजूद न हों, उनका अर्थ 'दकल' से है। इब्न अल-अरबी ने कहा (5): सही बात वही है जो अल-ज़ुहरी और मालिक ने कही; दो कारणों से: पहला: वे अपने शहर और उसके पेड़ों को बेहतर जानते हैं। दूसरा: व्युत्पत्ति (etymology) इसका समर्थन करती है, और भाषाविद् इसकी पुष्टि करते हैं; क्योंकि 'लीना' का मूल वज़न 'लौना' है, और यह उनके नियमों के अनुसार बदलकर 'लीना' हो गया, तो यह 'लौ़न' (रंग/किस्म) है। जब अंत में 'हा' जुड़ता है, तो पहला अक्षर 'कसरा' (इ की मात्रा) के साथ पढ़ा जाता है; जैसे 'बर्क (सीना - 'बा' पर ज़बर के साथ) और 'बिर्का' ('बा' के नीचे ज़ेर के साथ) 'हा' के कारण। कहा गया है: 'लीना', इसका मूल 'लुअना' है, फिर 'वाव' को 'या' में बदल दिया गया क्योंकि उससे पहले वाले अक्षर पर 'कसरा' है। 'लीना' का बहुवचन 'लीन' है। कहा गया है: 'लियाँ', इम्रुल क़ैस ने अपने घोड़े की गर्दन का वर्णन करते हुए कहा: और गर्दन एक लंबे 'लियाँ' के पेड़ की तरह, जिसमें किसी भटके हुए ने आग सुलगा दी हो (6)।

---

(1) हमें इसका स्रोत नहीं मिला। (2) अल-नुकात वल-'उयून 5/502, बिना संदर्भ के। अल-हिमयरी ने अल-रौद अल-मितार पृ. 617 में इसका उल्लेख किया है, सिवाय इसके कि वहां 'अल-नखील' की जगह 'अल-फ़सील' है। यह यसरिब बिन कानिया की कुछ संतानों से संबंधित बताया गया है, जो नबी (स.अ.व.) के शहर में बसने वाले पहले व्यक्ति थे, और शहर का नाम उन्हीं के नाम पर रखा गया था। (3) अल-नुकात वल-'उयून 5/502, और यह शेर ज़ु अल-रुम्मा के दीवान 1/488 में है, लेकिन वहां 'लीना' की जगह 'रिआ' शब्द है। उसके व्याख्याकार ने कहा: 'तुराक' का अर्थ है एक-दूसरे के ऊपर की परतें। 'ख़वाफ़ी' प्राथमिक पंखों के नीचे के पंख हैं। 'रिआ' ऊंचे स्थान को कहते हैं। 'यतरक़रक़' का अर्थ है आना-जाना। (4) (ख़) में: "ला यनतफ़िख" (नहीं फूलता)। इब्न अल-अरबी की अहकाम

अल-क़ुरान 4/1757 में शब्द हैं: "ला नन्हा" (हम विमुख नहीं होते)। अल-असमी का कथन अल-अज़हरी ने तहज़ीब अल-लुग़ा 15/371 में उद्धृत किया है। (5) उनकी पुस्तक अहकाम अल-क़ुरान 4/1757 में। (6) अल-सिहाह (धातु: ल-व-न), और शेर इम्रुल क़ैस के दीवान पृ. 165 में है, लेकिन वहां 'लियाँ' की जगह 'लबान' शब्द है। उसके व्याख्याकार ने कहा: 'सालिफ़ा' गर्दन है। 'लंबे लबान की तरह' का अर्थ है ऊंचाई में पेड़ की तरह। 'लबान' लोबान का पेड़ है।

کبوتر نے مجھے غمگین کر دیا جب اس نے ایک 'لینہ' (1) کے اوپر سے پیاروں کی جدائی کا نغمہ گایا۔ اور کہا گیا: 'لینہ' چھوٹی کھجور (فسیلہ) ہے؛ کیونکہ یہ کھجور کے درخت سے زیادہ نرم (الین) ہوتی ہے۔ شاعر کا یہ قول اسی معنی میں ہے: انہوں نے بہتے چشمے کے کنارے اس کی 'لینہ' لگائی، پھر کھجور کے درختوں کو جھاڑیوں سے گھیر دیا (2)۔ اور کہا گیا: 'لینہ' تمام درخت ہیں؛ زندگی کی وجہ سے ان میں نرمی ہوتی ہے، ذو الرمہ نے کہا: چھپے ہوئے پروں کی قطاریں ایک 'لینہ' پر ٹکی ہوئی ہیں، اس کی رات کی اوس اس کے پروں میں تھرتھراتی ہے (3)۔ دسواں قول: یہ 'دقل' (ادنی درجے کی کھجوریں) ہے، یہ اصمعی نے کہا۔ انہوں نے کہا: اہل مدینہ کہتے ہیں: دسترخوان اس وقت تک بھرا ہوا (4) نہیں لگتا جب تک اس پر 'الوان' (مختلف اقسام) نہ ہوں، ان کی مراد 'دقل' سے ہے۔ ابن العربی نے کہا (5): صحیح قول وہ ہے جو زہری اور مالک نے کہا؛ دو وجوہات کی بنا پر: اول: وہ اپنے شہر اور اس کے درختوں کو زیادہ جانتے ہیں۔ دوم: لغوی تحقیق اس کی تائید کرتی ہے، اور ماہرین لغت اسے صحیح قرار دیتے ہیں؛ کیونکہ 'لینہ' کا وزن 'لونہ' ہے، اور یہ ان کے قواعد کے مطابق بدل کر 'لینہ' ہو گیا، تو یہ 'لون' (قسم) ہے۔ جب اس میں 'ہا' داخل ہوتی ہے تو اس کا پہلا حرف مکسور ہو جاتا ہے؛ جیسے 'برک' (سینہ - باء کے فتحہ کے ساتھ) اور 'برکہ' (باء کے کسرہ کے ساتھ) 'ہا' کی وجہ سے۔ اور کہا گیا: 'لینہ'، اس کی اصل 'لؤنہ' ہے، پھر 'واؤ' کو 'یاء' سے بدل دیا گیا کیونکہ اس سے پہلے کسرہ ہے۔ 'لینہ' کی جمع 'لین' ہے۔ اور کہا گیا: 'لیان'، امرؤالقیس نے اپنے گھوڑے کی گردن کی تعریف کرتے ہوئے کہا: اور گردن ایک لمبے 'لیان' کے درخت کی طرح، جس میں کسی بھٹکے ہوئے نے آگ دہکا دی ہو (6)۔

(1) ہمیں اس کا حوالہ نہیں ملا۔ (2) النکت والعیون 5/502، بغیر کسی نسبت کے۔ الحمیری نے اسے الروض المعطار ص 617 میں نقل کیا ہے، سوائے اس کے کہ اس میں 'النخیل' کی جگہ 'الفسیل' ہے۔ جیسا کہ اسے یثرب بن قانیہ کی کسی اولاد کی طرف منسوب کیا گیا ہے جو مدینہ منورہ میں سب سے پہلے آ کر بسے تھے، اور شہر کا نام انہی کے نام پر رکھا گیا۔ (3) النکت والعیون 5/502، اور یہ شعر دیوان ذو الرمہ 1/488 میں ہے مگر اس میں 'لینہ' کی جگہ 'ریعہ' آیا ہے۔ اس کے شارح نے کہا: طراق: یعنی ایک دوسرے کے اوپر تہیں ۔ الخوافی: پرندے کے پروں کے وہ پر جو بڑے پروں کے نیچے ہوتے ہیں۔ الریعہ: بلند جگہ۔ یترقرق: آنا جانا۔ (4) (خ) میں: "لا ینتفخ" (نہیں پھولتا)۔ اور ابن العربی کی احکام القرآن 4/1757 میں ان کا کلام یوں ہے: "لا ننحی" (ہم اعراض نہیں کرتے)۔ اور اصمعی کا قول ازہری نے تہذیب اللغہ 15/371 میں ذکر کیا ہے۔ (5) ان کی کتاب احکام القرآن 4/1757 میں۔ (6) الصحاح (مادہ: لون)، اور یہ شعر دیوان امرؤالقیس ص 165 میں ہے، مگر اس میں 'اللیان' کی جگہ 'اللبان' آیا ہے، اس کے شارح نے کہا: السالفہ: گردن۔ اور لمبے لبان کی طرح: یعنی لمبائی میں درخت کی طرح۔ اللبان: لبان کا درخت، جو کہ کندر (لوبان) ہے۔

Al-Akhfash said: It was only named "Linah" (palm tree) as a derivation from "Lawn" (color), not from "Lin" (softness) (1). Al-Mahdawi said: There is disagreement regarding its derivation; it is said it comes from "Lawn," and its origin is "Lunah." It is also said its origin is "Linah," from "Lana Yalinu" (to be soft).

Abdullah recited: "Whatever palm trees you cut down or left standing (quwwaman) on their roots" (2), meaning: standing on their trunks. Al-A'mash recited: "Whatever palm trees you cut down or left standing (quwwaman) on their roots" (3). The meaning is: you did not cut them down. It was also recited as: "quwwaman 'ala asliha" (standing on its root). There are two views on this: First, it is a plural of "Asl" (root), like "Rahn" and "Ruhun." Second, the Damma (vowel) suffices for the Waw. It was also recited as: "qa'iman 'ala usulihi" (standing on its roots), referring back to the word "Ma" (whatever) (4). {By the permission of Allah} means: by His command. {And so that He may disgrace the defiantly disobedient} means: to humiliate the disbelieving Jews by it (the cutting of trees), by His Prophet, and by His books.

Allah Almighty says: {And what Allah restored [of property] to His Messenger from them - you did not spur for it [in an expedition] any horses or camels, but Allah gives His messengers power over whom He wills, and Allah is over all things competent. (6) And what Allah restored to His Messenger from the people of the towns - it is for Allah and for the Messenger and for [his] near relatives and orphans and the needy and the [stranded] traveler - so that it will not be a perpetual distribution among the rich from among you. And whatever the Messenger has given you - take; and what he has forbidden you - refrain from. And fear Allah; indeed, Allah is severe in penalty. (7)}

The saying of the Almighty: {And what Allah restored to His Messenger from them}—this verse and the one following it up to the saying "severe in penalty" contain ten matters:

First: The saying of the Almighty: {And what Allah restored} means: what Allah Almighty returned {to His Messenger} from the wealth of Banu al-Nadir. {You did not spur for it} means you did not make [the animals] move swiftly for it. "Iyjaf" (spurring) means making [the animal] move fast in walking, which is speed (5). It is said: "Wajafa al-farsu" (the horse moved fast) when it quickens its pace, and "awjaftuhu ana" (I made it move fast) means I moved it.

(1) Al-Nukat wal-'Uyun 5/502. (2) Ma'ani al-Quran by al-Farra 3/144, but it was mentioned there as: "usulihi" instead of "asuliha". (3) Al-Bahr al-Muhit 8/244. (4) Al-Kashshaf 4/81. (5) Al-Nukat wal-'Uyun 5/503.

सूरह अल-हश्र: आयतें 5 - 7 | पृष्ठ 345

अल-अखफश ने कहा: इसे "लीना" (खजूर का पेड़) नाम दिया गया है, जो "लौन" (रंग) से लिया गया है, "लीन" (नरमी) से नहीं (1)। अल-महदवी ने कहा: इसके व्युत्पत्ति के बारे में मतभेद है; कहा गया है कि यह "लौन" से है, और इसका मूल "लूनह" है। और कहा गया है कि इसका मूल "लीना" है, जो "लाना यलीनु" (नरम होना) से बना है।

अब्दुल्लाह ने पढ़ा: "तुमने जो भी खजूर के पेड़ काटे या उन्हें उनकी जड़ों (कुव्वमन) पर खड़ा छोड़ दिया" (2), यानी: अपने तने पर खड़े हुए। अल-अ'मश ने पढ़ा: "तुमने जो भी खजूर के पेड़ काटे या उन्हें उनकी जड़ों (कुव्वमन) पर खड़ा छोड़ दिया" (3)। इसका अर्थ है: तुमने उन्हें नहीं काटा। और इसे "कुव्वमन अला अस्लिहा" (अपनी जड़ पर खड़ा) भी पढ़ा गया है। इसमें दो पहलू हैं: पहला: यह "अस्ल" (जड़) का बहुवचन है, जैसे "रहन" और "रुहुन"। दूसरा: इसमें वाव के बजाय दम्मा (पेश) काफी है। और इसे "काइमन अला उसूलिही" (अपनी जड़ों पर खड़ा) भी पढ़ा गया है, जो "मा" शब्द की ओर लौटता है (4)। {अल्लाह की अनुमति से} यानी: उसके आदेश से। {और ताकि वह अवज्ञाकारियों को अपमानित करे} यानी: ताकि इसके(पेड़ों को काटने) द्वारा, उसके नबी और उसकी किताबों द्वारा काफ़िर यहूदियों को अपमानित करे।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और जो माल अल्लाह ने उनसे अपने रसूल को लौटाया है, उसके लिए तुमने न घोड़े दौड़ाए और न ऊंट, लेकिन अल्लाह अपने रसूलों को जिस पर चाहता है प्रभुत्व प्रदान करता है, और अल्लाह हर चीज़ पर सामर्थ्य रखता है। (6) बस्तियों वालों का जो माल अल्लाह ने अपने रसूल को लौटाया, वह अल्लाह, रसूल, रिश्तेदारों, अनाथों, निर्धनों और मुसाफिरों के लिए है, ताकि वह तुम्हारे धनवानों के बीच ही चक्कर न काटता रहे। और रसूल तुम्हें जो कुछ दे उसे ले लो और जिससे तुम्हें रोक दे उससे रुक जाओ। और अल्लाह से डरो; निस्संदेह अल्लाह कठोर दंड देने वाला है। (7)}

अल्लाह तआला का यह कथन: {और जो माल अल्लाह ने उनसे अपने रसूल को लौटाया}—यह आयत और इसके बाद वाली आयत "कठोर दंड देने वाला" तक, इसमें दस मसले हैं:

पहला: अल्लाह तआला का कथन: {और जो अल्लाह ने लौटाया} यानी: जो अल्लाह तआला ने बनू नज़ीर के धन में से {अपने रसूल को} लौटा दिया। {तुमने उस पर न दौड़ाए} यानी तुमने उस पर (सवारी को) तेज़ी से नहीं चलाया। "ईजाफ़" का अर्थ है चलने में (सवारी को) तेज़ी से ले जाना, और

वह गति है (5)। कहा जाता है: "वजफ़ल फरसु" जब घोड़ा तेज़ दौड़ता है, और "अवजफ्तुहू अना" यानी मैंने उसे तेज़ चलाया।

---

(1) अन-नुकातु वल-उयून 502/5। (2) मआनी अल-कुरआन अल-फर्रा 144/3, हालांकि वहां "उसूलिहा" के बजाय "उसूलिही" आया है। (3) अल-बहरुल मुहीत 244/8। (4) अल-कश्शाफ 81/4। (5) अन-नुकातु वल-उयून 503/5।

اور اخفش نے کہا: اسے "لینہ" (کھجور کا درخت) اس لیے کہا گیا ہے کہ یہ "لون" (رنگ) سے مشتق ہے، "لین" (نرمی) سے نہیں (١)۔ مہدوی نے کہا: اس کے اشتقاق میں اختلاف ہے؛ کہا گیا ہے کہ یہ "لون" سے ہے، اور اس کی اصل "لونہ" ہے۔ اور کہا گیا ہے کہ اس کی اصل "لینہ" ہے، جو "لان یلین" (نرم ہونا) سے ہے۔

اور عبداللہ نے پڑھا: "تم نے جو بھی کھجور کے درخت کاٹے یا انہیں ان کی جڑوں (قوّماً) پر کھڑا رہنے دیا" (٢) یعنی: اپنے تنوں پر کھڑے ہوئے۔ اور اعمش نے پڑھا: "تم نے جو بھی کھجور کے درخت کاٹے یا تم نے انہیں ان کی جڑوں (قوّماً) پر کھڑا چھوڑ دیا" (٣)۔ معنی یہ ہے کہ: تم نے انہیں نہیں کاٹا۔ اور اسے "قوّماً علیٰ أصلِہا" بھی پڑھا گیا ہے۔ اس میں دو پہلو ہیں: پہلا: یہ "اصل" کی جمع ہے، جیسے "رہن" اور "رُہُن"۔ دوسرا: اس میں واؤ کے بدلے ضمہ (پیش) پر اکتفا کیا گیا ہے۔ اور اسے "قائماً علیٰ أصولہ" بھی پڑھا گیا ہے، جو لفظ "ما" کی طرف لوٹتا ہے (٤)۔ {پس اللہ کے حکم سے} یعنی: اس کے حکم سے۔ {اور تاکہ وہ نافرمانوں کو ذلیل کرے} یعنی: تاکہ اس (درختوں کے کاٹنے) کے ذریعے، اس کے نبی اور اس کی کتابوں کے ذریعے کافر یہودیوں کو ذلیل کرے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور جو اللہ نے ان سے اپنے رسول کو پلٹا دیا تو تم نے ان پر نہ گھوڑے دوڑائے اور نہ اونٹ، لیکن اللہ اپنے رسولوں کو جس پر چاہتا ہے مسلط کر دیتا ہے، اور اللہ ہر چیز پر قادر ہے۔ (٦) جو اللہ نے بستیوں والوں سے اپنے رسول کو پلٹا دیا تو وہ اللہ، رسول، رشتہ داروں، یتیموں، مسکینوں اور مسافروں کے لیے ہے تاکہ وہ تمہارے امیروں کے درمیان ہی گردش

نہ کرتا رہے۔ اور رسول تمہیں جو کچھ دیں وہ لے لو اور جس سے منع کریں اس سے رک جاؤ۔ اور اللہ سے ڈرو، یقیناً اللہ سخت سزا دینے والا ہے۔ (۷)}

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور جو اللہ نے ان سے اپنے رسول کو پلٹا دیا}—یہ آیت اور اس کے بعد والی آیت "شدید العقاب" تک، اس میں دس مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: {اور جو اللہ نے پلٹا دیا} یعنی: جو اللہ تعالیٰ نے بنو نضیر کے مالوں میں سے {اپنے رسول کو} لوٹا دیا۔ {تو تم نے اس پر نہ دوڑائے} یعنی تم نے اس پر (سواریوں کو) تیزی سے نہیں چلایا۔ اور "ایجاف" کا مطلب ہے چلنے میں (سواری کو) تیز کرنا، اور وہ ہے تیز رفتاری (٥)۔ کہا جاتا ہے: "وجَف الفرسُ" جب گھوڑا تیز دوڑے، اور "اوجفتہ انا" یعنی میں نے اسے تیز چلایا۔

---

(١) النکت والعیون ٥/٥٠٢۔ (٢) معانی القرآن للفراء ٣/ ١٤٤ سوائے اس کے کہ اس میں "اصولہا" کی جگہ "اصولہ" آیا ہے۔ (٣) البحر المحیط ٨ / ٢٤٤۔ (٤) الکشاف ٤ / ٨١۔ (٥) النکت والعیون ٥/٥٠٣۔

346

Surah Al-Hashr: Verses 6 - 7

...and exhausted it, and from it is the saying of Tamim bin Muqbil: Defenders with white [swords], whose polishing is recent, against the riders sometimes when the riders gallop.(1) And 'al-rikab' refers to camels, its singular is 'rahila' (riding beast)(2). He says: You did not travel a long distance to reach it, nor did you encounter war or hardship in it; it was only two miles away from Medina, as stated by Al-Farra'(3). So they walked to it, and they did not ride horses or camels, except for the Prophet ﷺ, for he rode a camel, and it was said: a donkey bridled with palm fiber. He conquered it through a peace treaty, expelled them, and took their wealth(4). The Muslims asked the Prophet ﷺ to divide it among them, so it was revealed: "And what Allah restored [of property] to His Messenger from them - you did not spur for it [in an expedition] any horses or camels" the verse. So he made the wealth of Banu Al-Nadir exclusively for the Prophet ﷺ to place wherever he wished, so the Prophet ﷺ divided it among the Migrants (Muhajirun). - Al-Waqidi said: and it was narrated by Ibn Wahb from Malik - and he did not give the Helpers (Ansar) anything from it except for three needy individuals, among them Abu Dujana Simak bin Kharasha, Sahl bin Hunaif, and Al-Harith bin Al-Simmah(5). And it was said: He only gave to two men, Sahl and Abu Dujana. It is said: He gave Sa'd bin Mu'adh the sword of Ibn Abi Al-Huqayq, and it was a sword with a renown among them(6). None from Banu Al-Nadir embraced Islam except for two men: Sufyan bin 'Umayr, and Sa'd bin Wahb, they embraced Islam for their wealth, so they secured it(7).

And in "Sahih Muslim" from 'Umar, he said: The wealth of Banu Al-Nadir was among what Allah restored to...

---

(1) As-Sirah an-Nabawiyyah by Ibn Hisham 2/193 - 194, and the verse is in the Diwan of Tamim bin Abi bin Muqbil p. 372, and 'al-dhawd': driving away, repelling, and pushing. 'Al-beed': plural of 'abyad' which is the sword. Al-Mu'jam al-Wasit (dhawd) and (beed). (2) Tafsir al-Razi 29/284. (3) In Ma'ani al-Qur'an 3/144. (4) Tafsir al-Razi 29/285, except for his saying: and it was said: a donkey bridled with palm fiber. From al-Kashshaf 4/79. (5) Tafsir al-Baghawi 4/316 except for what is between brackets. (6) Al-Maghazi by al-Waqidi 1/379, and the first saying was reported by al-Tabari 22/526 from Abdullah bin Abi Bakr. (7) Al-Durar by Ibn 'Abd al-Barr p. 185, and it mentioned in it that they are: Yamin bin 'Umayr, and Abu Sa'id bin Wahb, and similarly they were mentioned in As-Sirah an-Nabawiyyah by Ibn Hisham 2/192.

346

सूरह अल-हश्र: आयतें 6 - 7

...और उसे थका दिया, और इसी से तमीम बिन मुकबिल का कथन है: रक्षक सफेद [तलवारों] के साथ, जिनकी चमक नई है, घुड़सवारों से कभी-कभी जब घुड़सवार तेज़ी से दौड़ते हैं।(1) और 'अल-रिकाब' का अर्थ है ऊँट, इसका एकवचन 'राहीला' (सवारी का जानवर) है(2)। वह कहता है: आपने वहां तक पहुँचने के लिए कोई लंबी दूरी तय नहीं की, और न ही वहां युद्ध या कठिनाई का सामना किया; यह मदीना से केवल दो मील की दूरी पर था, जैसा कि अल-फर्रा ने कहा है(3)। इसलिए वे वहां पैदल चलकर गए, और उन्होंने घोड़ों या ऊंटों की सवारी नहीं की, सिवाय पैगंबर ﷺ के, क्योंकि उन्होंने एक ऊँट की सवारी की थी, और कहा गया है: खजूर के रेशों से बनी लगाम वाला एक गधा। उन्होंने इसे सुलह के माध्यम से खोला, उन्हें निकाल दिया, और उनका धन ले लिया(4)। मुसलमानों ने पैगंबर ﷺ से इसे उनके बीच बांटने के लिए कहा, तो यह आयत अवतरित हुई: "और जो कुछ अल्लाह ने अपने रसूल को उनमें से वापस दिलाया है - उसके लिए तुमने [किसी अभियान में] न तो घोड़े दौड़ाए और न ऊँट"। इस प्रकार, उन्होंने बनू अल-नादिर के धन को विशेष रूप से पैगंबर ﷺ के लिए बना दिया ताकि वे जहाँ चाहें वहाँ रख सकें, इसलिए पैगंबर ﷺ ने इसे मुहाजिरों (प्रवासियों) के बीच बांट दिया। - अल-वाकिदी ने कहा: और इसे इब्न वहब ने मलिक से वर्णित किया है - और उन्होंने अंसार (मददगारों) को इसमें से कुछ भी नहीं दिया सिवाय तीन जरूरतमंद व्यक्तियों के, जिनमें अबू दुजाना सिमाक बिन खराशा, सहल बिन हुनैन और अल-हारिस बिन अल-सिम्मा शामिल थे(5)। और कहा गया है: उन्होंने केवल दो पुरुषों, सहल और अबू दुजाना को दिया। यह कहा जाता है: उन्होंने साद बिन मुआज़ को इब्न अबी अल-हुकैय्य की तलवार दी, जो उनके बीच प्रसिद्ध तलवार थी(6)। बनू अल-नादिर में से किसी ने भी इस्लाम स्वीकार नहीं किया सिवाय दो पुरुषों के सुफियान बिन उमैर और साद बिन वहब, उन्होंने अपने धन के लिए इस्लाम स्वीकार किया, इसलिए उन्होंने इसे सुरक्षित कर लिया(7)।

और "सहीह मुस्लिम" में उमर से वर्णित है, उन्होंने कहा: बनू अल-नादिर का धन उन चीज़ों में से था जो अल्लाह ने वापस दिलाई थीं...

---

(1) इब्न हिशाम द्वारा अस-सीराह अन-नबवियाह 2/193 - 194, और पद्य तमीम बिन अबी बिन मुकबिल के दीवान पृ. 372 में है, और 'अल-धौद': भगाना, पीछे हटाना और धकेलना। 'अल-बीद':

सफेद का बहुवचन जो तलवार है। अल-मुअजम अल-वसीत (धौद) और (बीद)। (2) तफ़सीर अल-राज़ी 29/284। (3) उनकी पुस्तक मानी अल-कुरान 3/144 में। (4) तफ़सीर अल-राज़ी 29/285, उनके इस कथन को छोड़कर: और कहा गया है: खजूर के रेशों से बनी लगाम वाला एक गधा। अल-कश्शाफ 4/79 से। (5) तफ़सीर अल-बगवी 4/316 कोष्ठक के बीच की सामग्री को छोड़कर। (6) अल-वाकिदी द्वारा अल-मग़ाज़ी 1/379, और पहली बात अल-तबरी 22/526 द्वारा अब्दुल्ला बिन अबी बक्र से उद्धृत की गई थी। (7) इब्न अब्द अल-बर्र द्वारा अल-दुरार पृ. 185, और इसमें उल्लेख किया गया है कि वे हैं: यामीन बिन उमैर, और अबू सईद बिन वहब, और इसी तरह उनका उल्लेख इब्न हिशाम द्वारा अस-सीराह अन-नबवियाह 2/192 में किया गया है।

٣٤٦

سورة الحشر: الآيتان ٦ - ٧

...اور اسے تھکا دیا، اور اسی سے تمیم بن مقبل کا قول ہے: مذاويد بالبيض الحديث صقالها عن الركب أحياناً إذا الركب أوجفوا(١) اور 'الركاب' سے مراد اونٹ ہیں، جس کا واحد 'راحلۃ' ہے(٢)۔ وہ کہتا ہے: تم نے وہاں تک پہنچنے کے لیے کوئی لمبا فاصلہ طے نہیں کیا، اور نہ ہی وہاں کوئی جنگ یا مشقت دیکھی؛ وہ مدینہ سے صرف دو میل کے فاصلے پر تھا، جیسا کہ الفراء نے کہا ہے(٣)۔ چنانچہ وہ وہاں پیدل چل کر گئے، اور انہوں نے گھوڑوں یا اونٹوں پر سواری نہیں کی، سوائے نبی ﷺ کے، جنہوں نے اونٹ پر سواری کی؛ اور کہا گیا ہے: کھجور کے ریشوں کی لگام والا گدھا۔ آپ ﷺ نے اسے صلح کے ذریعے فتح کیا، انہیں جلاوطن کیا، اور ان کا مال لے لیا(٤)۔ مسلمانوں نے نبی ﷺ سے مطالبہ کیا کہ وہ مال ان میں تقسیم کر دیں تو یہ آیت نازل ہوئی: «وَمَا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَىٰ رَسُولِهِ مِنْهُمْ فَمَا أَوْجَفْتُمْ عَلَيْهِ» آیت کے آخر تک۔ چنانچہ آپ ﷺ نے بنو نضیر کا مال خاص طور پر نبی ﷺ کے لیے کر دیا تاکہ آپ جہاں چاہیں اسے رکھیں، پس نبی ﷺ نے اسے مہاجرین کے درمیان تقسیم کر دیا۔ - واقدی کہتے ہیں: اور اسے ابن وہب نے مالک سے روایت کیا ہے - اور آپ ﷺ نے انصار کو اس میں سے کچھ نہیں دیا سوائے تین ضرورت مند آدمیوں کے، جن میں ابو دجانہ سماک بن خرشہ، سہل بن حنیف، اور الحارث بن الصمہ شامل تھے(٥)۔ اور کہا گیا ہے: آپ نے صرف دو آدمیوں کو دیا، سہل اور ابو دجانہ۔ اور کہا جاتا ہے: آپ نے سعد بن معاذ کو ابن ابی الحقیق کی تلوار دی، جو ان کے ہاں ایک مشہور تلوار تھی(٦)۔ اور بنو نضیر میں سے صرف دو آدمی مسلمان ہوئے: سفیان بن عمیر، اور سعد بن وہب، وہ اپنے مال کی خاطر مسلمان ہوئے پس انہوں نے اسے محفوظ کر لیا(٧)۔

اور "صحیح مسلم" میں عمر سے مروی ہے، انہوں نے کہا: بنو نضیر کا مال ان اموال میں سے تھا جو اللہ نے عطا فرمائے تھے...

---

(١) السیرۃ النبویۃ لابن ہشام ١٩٣/٢ - ١٩٤، اور یہ شعر دیوان تمیم بن ابی بن مقبل ص ٣٧٢ میں ہے، اور 'الذود': ہنکانا، بھگانا اور دھکیلنا۔ اور 'البیض': ابیض کی جمع ہے جو کہ تلوار ہے۔ المعجم الوسیط (ذود) اور (بیض)۔ (٢) تفسیر الرازی ٢٨٤/٢٩۔ (٣) ان کی کتاب معانی القرآن ١٤٤/٣ میں۔ (٤) تفسیر الرازی ٢٨٥/٢٩، سوائے ان کے قول کے: اور کہا گیا: کھجور کے ریشوں کی لگام والا گدھا۔ یہ الکشاف ٧٩/٤ سے ہے۔ (٥) تفسیر البغوی ٣١٦/٤ سوائے اس کے جو قوسین کے درمیان ہے۔ (٦) المغازی للواقدی ٣٧٩/١، اور پہلا قول طبری نے ٥٢٦/٢٢ میں عبداللہ بن ابی بکر سے روایت کیا ہے۔ (٧) الدرر لابن عبد البر ص ١٨٥، اور اس میں مروی ہے کہ وہ یامین بن عمیر اور ابو سعید بن وہب ہیں، اور اسی طرح وہ ابن ہشام کی السیرۃ النبویۃ ١٩٢/٢ میں بھی مذکور ہیں۔

Surat Al-Hashr: Verses 6-7 347

...His Messenger, for which the Muslims did not urge horses or camels. It was specifically for the Prophet ﷺ. He would spend a year's maintenance on his family, and what remained he would use for horses and weapons as equipment for the cause of Allah Almighty (1).

Al-Abbas said to Umar (may Allah be pleased with both): "Judge between me and this liar, sinner, treacherous, and traitorous person" - meaning Ali (may Allah be pleased with him), regarding what Allah granted His Messenger from the wealth of Banu al-Nadir. Umar said: "Do you both know that the Prophet ﷺ said: 'We are not inherited; what we leave behind is charity'?" They said: "Yes." Umar said: "Indeed, Allah, the Exalted and Majestic, specifically granted His Messenger ﷺ something and did not grant it to anyone else. He said: 'And what Allah restored [of property] to His Messenger from the people of the towns - it is for Allah and for the Messenger.' I do not know if he read the verse before it or not. So the Messenger of Allah ﷺ divided the wealth of Banu al-Nadir among you. By Allah, he did not keep it for himself over you, nor did he take it away from you, until this wealth remained. The Messenger of Allah ﷺ would take a year's maintenance from it, then make what remained like the rest of the wealth..." the full hadith was recorded by Muslim (2). It was also said: When Banu al-Nadir left their homes and wealth, the Muslims asked to have a share like spoils of war. Then Allah Almighty explained that it was fay' (booty gained without actual fighting). Some fighting had occurred because they were besieged for days and fought and were killed, then they made peace upon evacuation. There was no actual fighting in the true sense, but rather the beginnings of fighting and the siege took place, and Allah specifically granted that wealth to His Messenger ﷺ. Mujahid (3) said: Allah Almighty informed them and reminded them that He supported His Messenger ﷺ and supported them without horses or equipment. {But Allah gives His messengers power over whom He wills} meaning: of His enemies. This is a clarification that those properties were specifically for the Messenger of Allah ﷺ and not for his companions.

The Second point: His saying, the Almighty: {And what Allah restored [of property] to His Messenger from the people of the towns}. Ibn Abbas said: They are [the people of] Qurayzah and al-Nadir, both in Medina, and Fadak, which is three days' journey from Medina, and Khaybar. And towns...

(1) Muslim (1757), and it is with Bukhari (2904), and Ahmad (171). "Al-Kura'" refers to animals suitable for war. (2) Under number (1757): (49), and it is with Bukhari (3094), and Ahmad (425). (3) In his Tafsir 2/663, and recorded from him by al-Tabari 22/514.

सूरह अल-हश्र: आयतें 6-7 347

...उसके रसूल, जिसके लिए मुसलमानों ने घोड़े या ऊंट नहीं दौड़ाए थे। यह विशेष रूप से पैगंबर ﷺ के लिए था। वह अपने परिवार पर एक साल का खर्च करते थे, और जो बचता था उसे अल्लाह के रास्ते में घोड़ों और हथियारों के उपकरण के रूप में रखते थे (1)।

अल-अब्बास ने उमर (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से कहा: "मेरे और इस झूठे, पापी, विश्वासघाती और धोखेबाज व्यक्ति के बीच फैसला करें" - उनका मतलब अली (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से था, उस माल के बारे में जो अल्लाह ने बनू अल-नदीर की संपत्ति से अपने रसूल को दिया था। उमर ने कहा: "क्या आप दोनों जानते हैं कि पैगंबर ﷺ ने कहा था: 'हमारा कोई उत्तराधिकारी नहीं होता; हम जो छोड़ जाते हैं वह सदका (दान) है'?" उन्होंने कहा: "हाँ।" उमर ने कहा: "निस्संदेह, अल्लाह, जो प्रतापी और महिमामय है, ने विशेष रूप से अपने रसूल ﷺ को कुछ दिया और इसे उनके अलावा किसी और को नहीं दिया। उसने कहा: 'और जो अल्लाह ने बस्तियों के लोगों से अपने रसूल को लौटाया, वह अल्लाह और रसूल के लिए है' - मुझे नहीं पता कि उन्होंने इससे पहले वाली आयत पढ़ी थी या नहीं। तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने बनू अल-नदीर की संपत्ति को तुम्हारे बीच बाँट दिया। अल्लाह की कसम, उन्होंने इसे तुम पर तरजीह नहीं दी और न ही इसे तुम से छीना, यहाँ तक कि यह माल बच गया। अल्लाह के रसूल ﷺ इसमें से एक साल का खर्च लेते थे, फिर जो बचता था उसे आम माल की तरह कर देते थे..." पूरी हदीस मुस्लिम (2) द्वारा संकलित की गई है। और कहा गया है: जब बनू अल-नदीर ने अपने घरों और माल को छोड़ दिया, तो मुसलमानों ने युद्ध की लूट की तरह हिस्सा माँगा। तब अल्लाह तआला ने स्पष्ट किया कि यह 'फ़य' (बिना युद्ध के प्राप्त धन) है। कुछ लड़ाई हुई थी क्योंकि उन्हें कई दिनों तक घेरा गया था और उन्होंने लड़ाई की और मारे गए, फिर उन्होंने चले जाने पर समझौता कर लिया। वास्तव में कोई लड़ाई नहीं हुई थी, बल्कि लड़ाई की शुरुआत और घेराबंदी हुई थी, और अल्लाह ने उस माल को विशेष रूप से अपने रसूल ﷺ के लिए रखा था। मुजाहिद (3) ने कहा: अल्लाह तआला ने उन्हें सूचित किया और उन्हें याद दिलाया कि उसने अपने रसूल ﷺ की मदद की और बिना घोड़ों या साजो-सामान के उनकी मदद की। {लेकिन अल्लाह अपने रसूलों को जिस पर चाहता है प्रभुत्व दे देता है} अर्थात: अपने शत्रुओं में से। इसमें यह स्पष्टीकरण है कि वे संपत्तियाँ विशेष रूप से अल्लाह के रसूल ﷺ के लिए थीं, न कि उनके साथियों के लिए।

दूसरी बात: अल्लाह तआला का यह कहना: {और जो अल्लाह ने बस्तियों के लोगों से अपने रसूल को लौटाया}। इब्न अब्बास ने कहा: वे [बस्तियाँ] कुरैज़ा और अल-नदीर हैं, दोनों मदीना में हैं, और फ़दक, जो मदीना से तीन दिन की दूरी पर है, और खैबर। और बस्तियाँ...

---

(1) मुस्लिम (1757), और यह बुखारी (2904), और अहमद (171) के पास है। "अल-कुरा" का अर्थ युद्ध के लिए उपयुक्त जानवर हैं। (2) संख्या (1757) के तहत: (49), और यह बुखारी (3094), और अहमद (425) के पास है। (3) अपनी तफ़सीर 2/663 में, और इसे उनसे अल-तबरी 22/514 ने उद्धृत किया है।

سورة الحشر: آیات ٦ - ٧ ٣٤٧

رسول، جس پر مسلمانوں نے گھوڑے یا اونٹ نہیں دوڑائے تھے، اور وہ خاص طور پر نبی ﷺ کے لیے تھا۔ آپ اپنے گھر والوں پر ایک سال کا نفقہ (خرچ) کرتے تھے، اور جو باقی بچتا اسے اللہ تعالیٰ کی راہ میں گھوڑوں اور ہتھیاروں کی تیاری میں لگاتے تھے (۱)۔

اور عباس نے عمر رضی اللہ عنہما سے کہا: "मेरे اور اس جھوٹے، گناہ گار، غدار اور خائن کے درمیان فیصلہ کریں" - مراد علیؓ تھے، اس بارے میں جو اللہ نے اپنے رسول کو بنو نضیر کے اموال میں سے عطا کیا تھا۔ عمر نے کہا: "کیا آپ دونوں جانتے ہیں کہ نبی ﷺ نے فرمایا تھا: 'ہمارا کوئی وارث نہیں ہوتا، ہم جو چھوڑ جائیں وہ صدقہ ہے'؟" ان دونوں نے کہا: "جی ہاں۔" عمر نے کہا: "بے شک اللہ عزوجل نے اپنے رسول ﷺ کو ایک خصوصیت عطا فرمائی تھی اور ان کے سوا کسی اور کو اس کے ساتھ خاص نہیں کیا تھا۔ اللہ نے فرمایا: 'اور جو کچھ اللہ نے بستیوں والوں سے اپنے رسول کو دلوایا، وہ اللہ اور رسول کے لیے ہے' - مجھے نہیں معلوم کہ انہوں نے اس سے پہلے والی آیت پڑھی تھی یا نہیں - پس رسول اللہ ﷺ نے بنو نضیر کے اموال تمہارے درمیان تقسیم کیے، پس اللہ کی قسم! انہوں نے اسے تم پر ترجیح نہیں دی اور نہ ہی اسے تم سے چھین کر رکھا یہاں تک کہ یہ مال باقی بچ گیا۔ پس رسول اللہ ﷺ اس میں سے ایک سال کا نفقہ لیتے تھے، پھر جو باقی بچتا اسے عام مال کی طرح کر دیتے..." مکمل حدیث مسلم نے روایت کی ہے (۲)۔ اور کہا گیا: جب بنو نضیر نے اپنے گھر اور مال چھوڑ دیے، تو مسلمانوں نے مطالبہ کیا کہ ان کا بھی غنیمت کی طرح حصہ ہو، تو اللہ تعالیٰ نے واضح کیا کہ وہ 'فئی' ہے، اور کچھ لڑائی ہوئی تھی؛ کیونکہ ان کا کئی دنوں تک محاصرہ کیا گیا اور انہوں نے لڑائی کی اور مارے گئے، پھر انہوں نے جلاوطنی پر صلح کر لی۔ اور حقیقت میں لڑائی نہیں ہوئی تھی، بلکہ لڑائی کی ابتدا اور

محاصرہ ہوا تھا، اور اللہ نے ان اموال کو اپنے رسول ﷺ کے لیے خاص کر دیا۔ اور مجاہد (۳) نے کہا: اللہ تعالیٰ نے انہیں بتایا اور یاد دلایا کہ اس نے اپنے رسول ﷺ کی مدد فرمائی اور ان کی مدد بغیر گھوڑوں اور سامان کے کی۔ ﴿لیکن اللہ اپنے رسولوں کو جس پر چاہتا ہے مسلط کر دیتا ہے﴾ یعنی: اپنے دشمنوں میں سے۔ اور اس میں یہ بیان ہے کہ وہ اموال خاص طور پر رسول اللہ ﷺ کے لیے تھے، نہ کہ آپ کے صحابہ کے لیے۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور جو کچھ اللہ نے بستیوں والوں سے اپنے رسول کو دلوایا﴾۔ ابن عباس نے کہا: وہ [بستیاں] قریظہ اور نضیر ہیں، جو دونوں مدینہ میں ہیں، اور فدک، جو مدینہ سے تین دن کی مسافت پر ہے، اور خیبر۔ اور بستیوں...

---

(۱) مسلم (۱۷۵۷)، اور یہ بخاری (۲۹۰٤)، اور احمد (۱۷۱) کے پاس ہے، اور 'الکراع' سے مراد وہ چوپائے ہیں جو جنگ کے لیے موزوں ہوں۔ (۲) نمبر (۱۷۵۷) کے تحت: (٤۹)، اور یہ بخاری (۳۰۹٤)، اور احمد (٤۲۵) کے پاس ہے۔ (۳) اپنی تفسیر ٦٦۳/۲ میں، اور اسے طبری نے ۵۱٤/۲۲ میں روایت کیا ہے۔

Surah Al-Hashr: Verse 7 348

...Uraynah (1). And Yanbu', Allah made it for His Messenger. And He clarified that in that wealth which He specially allocated to the Messenger, peace be upon him, there are shares for others besides the Messenger, out of His consideration for His servants. Scholars have discussed this verse and the one before it, whether their meaning is the same or different from the verse in Al-Anfal. A group of scholars said: Allah Almighty's saying: {What Allah has bestowed on His Messenger from the people of the cities} is abrogated by what is in Surah Al-Anfal regarding the fifth (Khums) being for those named for it, and the four-fifths for those who fought. At the beginning of Islam, the spoils were divided among these categories, and those who fought for it received nothing. This is the saying of Yazid bin Ruman, Qatadah, and others (2). Something similar is narrated from Malik. Another group said: It is what was gained by peace without the galloping of horses or camels, so it belongs to those whom Allah Almighty named as 'Fai' (spoils gained without fighting). The first part is specifically for the Prophet ﷺ; once he took what he needed, the rest was for the welfare of the Muslims. Mu'ammar said: The first is for the Prophet ﷺ, and the second is the Jizya and Kharaj, for the categories mentioned therein. The third is the spoils in Surah Al-Anfal for the victors (3). A group among them, including Al-Shafi'i, said: The meaning of the two verses is one, meaning: what is obtained from the wealth of the disbelievers without fighting is divided into five shares; four of them are for the Prophet ﷺ. The remaining fifth was divided into five shares: a share for the Messenger of Allah ﷺ as well, a share for the kinsfolk – who are Banu Hashim and Banu al-Muttalib – because they were forbidden from receiving Sadaqah (charity), so He made a right for them in the Fai', a share for the orphans, a share for the needy, and a share for the wayfarer (4). As for after the death of the Messenger of Allah ﷺ, what was of the Fai' for the Messenger of Allah ﷺ is spent, according to one saying of Al-Shafi'i, on the Mujahideen stationed for battle on the frontiers; because they stand in the place of the Messenger, peace and blessings be upon him. In another saying of his: It is spent on the welfare of Muslims, such as securing frontiers, digging rivers, and building...

(1) Tafsir al-Baghawi 4/317. (2) An-Nasikh wal-Mansukh by al-Nahhas 3/56, and Nawasikh al-Qur'an by Ibn al-Jawzi p. 237, and narrated by al-Tabari 22/517-518 from Yazid bin Ruman and Qatadah. (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/1759. (4) Al-Umm 4/77, and Ahkam al-Qur'an by al-Shafi'i collected by Imam al-Bayhaqi 1/153 onwards.

सूरह अल-हश्र: आयत 7 348

...उरैना (1)। और यनबू, अल्लाह ने इसे अपने रसूल के लिए बनाया। और उन्होंने स्पष्ट किया कि उस धन में जिसे उन्होंने रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के लिए विशेष रूप से आवंटित किया था, रसूल के अलावा अन्य लोगों के लिए भी हिस्से हैं, जो उनके सेवकों के प्रति उनके विचार के कारण है। विद्वानों ने इस आयत और इससे पहले वाली आयत पर चर्चा की है, कि क्या उनका अर्थ एक ही है या अल-अनफाल की आयत से अलग है। विद्वानों के एक समूह ने कहा: अल्लाह सर्वशक्तिमान का यह कहना: {जो अल्लाह ने अपने रसूल को बस्तियों के लोगों से प्रदान किया है} वह अल-अनफाल की उस आयत द्वारा निरस्त कर दिया गया है जिसमें पांचवें हिस्से (खुम्स) को नामित व्यक्तियों के लिए और शेष चार-पांचवें हिस्से को लड़ने वालों के लिए बताया गया है। इस्लाम की शुरुआत में, लूट का माल इन्हीं श्रेणियों में विभाजित किया जाता था, और लड़ने वालों को कुछ नहीं मिलता था। यह यज़ीद बिन रुमान, कतादा और अन्य लोगों का कथन है (2)। इसी तरह की बात मालिक से भी वर्णित है। एक अन्य समूह ने कहा: यह वह माल है जो बिना घोड़ों या ऊंटों को दौड़ाये शांति से प्राप्त किया गया हो, इसलिए यह उन लोगों के लिए है जिन्हें अल्लाह सर्वशक्तिमान ने 'फ़ै (बिना युद्ध के प्राप्त लूट) के रूप में नामित किया है। पहला हिस्सा विशेष रूप से नबी ﷺ के लिए है; एक बार जब उन्होंने अपनी ज़रूरत की चीज़ें ले लीं, तो बाकी मुसलमानों के कल्याण के लिए था। मुअम्मर ने कहा: पहला नबी ﷺ के लिए है, और दूसरा जिज़्या और खराज है, जिसमें उल्लेखित श्रेणियों के लिए है। तीसरा अल-अनफाल में विजेताओं के लिए लूट है (3)। उनमें से एक समूह, जिसमें अल-शाफ़ई शामिल हैं, ने कहा: दोनों आयतों का अर्थ एक ही है, अर्थात्: जो कुछ काफिरों के धन से बिना युद्ध के प्राप्त होता है, उसे पांच हिस्सों में विभाजित किया जाता है; उनमें से चार नबी ﷺ के लिए हैं। शेष पांचवां हिस्सा पांच हिस्सों में विभाजित किया गया था: एक हिस्सा अल्लाह के रसूल ﷺ के लिए भी, एक हिस्सा रिश्तेदारों के लिए - जो बनू हाशिम और बनू अल-मुत्तलिब हैं - क्योंकि उन्हें सदका (दान) लेने से मना किया गया था, इसलिए उसने उनके लिए फ़ै में हक बनाया, एक हिस्सा अनाथों के लिए, एक हिस्सा गरीबों के लिए, और एक हिस्सा मुसाफिरों के लिए (4)। जहाँ तक अल्लाह के रसूल ﷺ की मृत्यु के बाद की बात है, तो अल्लाह के रसूल ﷺ के लिए जो फ़ै था, उसे अल-शाफ़ई के एक कथन के अनुसार उन मुजाहिदीन पर खर्च किया जाता है जो सीमाओं पर युद्ध के लिए तैनात हैं; क्योंकि वे रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के स्थान पर खड़े हैं। उनके एक अन्य कथन में: यह मुसलमानों

के कल्याण पर खर्च किया जाता है, जैसे कि सीमाओं को सुरक्षित करना, नदियाँ खोदना और निर्माण करना...

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 4/317। (2) अल-नासिख वल-मनसूख अल-नहस द्वारा 3/56, और नवाज़िख अल-कुरान इब्न अल-जौज़ी द्वारा पृष्ठ 237, और अल-तबरी 22/517-518 द्वारा यजीद बिन रुमान और कतादा से वर्णित। (3) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी द्वारा 4/1759। (4) अल-उम्म 4/77, और अहकाम अल-कुरान अल-शाफ़ई द्वारा इमाम अल-बैहकी 1/153 और उसके बाद द्वारा एकत्रित।

سورہ الحشر: آیت 7 348

...عرینہ (1)۔ اور ینبع، اللہ نے اسے اپنے رسول کے لیے بنایا۔ اور اس نے واضح کیا کہ اس مال میں جسے اس نے رسول (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) کے لیے خاص کیا تھا، رسول کے علاوہ دوسروں کے لیے بھی حصے ہیں، جو اس کے بندوں کے لیے اس کی مصلحت کے پیش نظر ہے۔ علماء نے اس آیت اور اس سے پہلی آیت کے بارے میں کلام کیا ہے کہ کیا ان کا معنی ایک ہی ہے یا سورہ انفال والی آیت سے مختلف ہے۔ علماء کی ایک جماعت نے کہا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {مَا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَىٰ رَسُولِهِ مِنْ أَهْلِ الْقُرَىٰ} وہ سورہ انفال والی اس آیت سے منسوخ ہے جس میں پانچواں حصہ (خمس) ان کے لیے قرار دیا گیا ہے جن کا نام لیا گیا، اور بقیہ چار حصے لڑنے والوں کے لیے۔ اسلام کے شروع میں مالِ غنیمت انہی اصناف پر تقسیم ہوتا تھا اور لڑنے والوں کو اس میں سے کچھ نہیں ملتا تھا۔ یہ یزید بن رومان، قتادہ اور دیگر کا قول ہے (2)۔ اسی طرح کی بات امام مالک سے بھی منقول ہے۔ ایک اور گروہ نے کہا: یہ وہ مال ہے جو بغیر گھوڑے یا اونٹ دوڑائے صلح سے حاصل ہو، چنانچہ وہ ان لوگوں کے لیے ہے جن کا نام اللہ تعالیٰ نے 'فئی' کے طور پر لیا ہے۔ پہلا حصہ خاص طور پر نبی ﷺ کے لیے ہے؛ جب وہ اس میں سے اپنی ضرورت لے لیتے تو باقی مسلمانوں کے مفادات کے لیے ہوتا۔ معمر نے کہا: پہلا نبی ﷺ کے لیے ہے، اور دوسرا جزیہ اور خراج ہے، جو اس میں مذکور اصناف کے لیے ہے۔ تیسرا سورہ انفال میں غازیوں کے لیے مالِ غنیمت ہے (3)۔ ان میں سے ایک جماعت بشمول امام شافعی نے کہا: دونوں آیتوں کا معنی ایک ہی ہے، یعنی: جو مال کفار سے بغیر لڑائی کے حاصل ہو اسے پانچ حصوں میں تقسیم کیا جائے گا؛ چار حصے نبی ﷺ کے لیے۔ اور باقی پانچواں حصہ پانچ حصوں پر تقسیم ہوتا تھا: ایک حصہ رسول اللہ ﷺ کے لیے بھی، ایک حصہ ذوی القربیٰ کے لیے - جو کہ بنو ہاشم اور بنو مطلب ہیں -

کیونکہ انہیں صدقہ سے روک دیا گیا تھا، لہذا ان کے لیے فئی میں حق رکھا گیا، ایک حصہ یتیموں کے لیے، ایک حصہ مسکینوں کے لیے، اور ایک حصہ مسافر کے لیے (4)۔ جہاں تک رسول اللہ ﷺ کی وفات کے بعد کا تعلق ہے، تو رسول اللہ ﷺ کے لیے جو فئی تھا وہ امام شافعی کے ایک قول کے مطابق ان مجاہدین پر خرچ کیا جائے گا جو سرحدوں پر جنگ کے لیے مستعد ہیں؛ کیونکہ وہ رسول اللہ ﷺ کے قائم مقام ہیں۔ ان کے ایک دوسرے قول میں: اسے مسلمانوں کے مفادات میں خرچ کیا جائے گا جیسے سرحدوں کی حفاظت، نہریں کھودنا اور تعمیرات...

(1) تفسیر بغوی 317/4۔ (2) الناسخ والمنسوخ نحاس 56/3، اور نواسخ القرآن از ابن جوزی ص 237، اور اسے طبری نے 517/22 - 518 میں یزید بن رومان اور قتادہ سے روایت کیا ہے۔ (3) احکام القرآن از ابن عربی 1759/4۔ (4) الام 77/4، اور احکام القرآن از شافعی، مجموعہ امام بیہقی 153/1 اور مابعد۔

Surah Al-Hashr: Ayah 7 349

The bridges/vaults, the most important is prioritized over the less important, and this is in four-fifths of the *fai'* (spoils obtained without fighting) (1). As for the share he had from the one-fifth of the *fai'* and booty, it is for the interests of the Muslims after his death (peace be upon him) without dispute, as he (peace and blessings be upon him) said: "I have nothing from your spoils except one-fifth, and the one-fifth is returned to you" (2). The discussion on this has already passed in Surah "Al-Anfal" (3). Likewise, what he left of wealth is not inherited, but rather it is charity spent on the interests of Muslims, as he (peace be upon him) said: "We [prophets] are not inherited from; what we leave is charity" (4). It was said: the *fai'* property was for his Prophet (peace be upon him); because of the Almighty's saying: {What Allah has bestowed on His Messenger...} so He attributed it to him; except that he did not accumulate (5) wealth, but rather he used to take according to the needs of his family, and spend the rest on the interests of the Muslims.

Judge Abu Bakr ibn al-Arabi said (6): There is no doubt that they are three meanings in three verses; as for the first verse, it is His saying: {He it is Who expelled those who disbelieved among the People of the Book from their homes at the first gathering...} then the Almighty said: {And what Allah restored to His Messenger from them...} meaning from the People of the Book, conjoined to them. {you did not spur horses or camels for it...} He means as we explained; so you have no right to it, and for this reason Umar said: it was exclusively for the Messenger of Allah (peace be upon him), meaning Banu al-Nadir and what was like it. So this is one verse and a unified meaning. The second verse: the Almighty's saying: {What Allah restored to His Messenger from the people of the towns is for Allah and for the Messenger...} and this is a new sentence, different from the first, for a beneficiary other than the first. And he called the third verse the verse of booty, and there is no doubt that it is another meaning with a second entitlement for another beneficiary, however, the first and second verses shared that each of them included something.

(1) Al-Awsat by Ibn al-Mundhir 11/95. (2) Previously 9/444. (3) 10/24 and what follows. (4) Its documentation preceded recently. (5) i.e., not collecting, it is said: "mal mu'athal" (accumulated wealth), and "majd mu'athal" (established glory). i.e., collected with an origin, and the "athlah" of a thing: its origin. Al-Nihayah (Athl). (6) In his Ahkam al-Qur'an 4/1760 - 1761.

सूरह अल-हश्र: आयत 7 349

पुलों/तिजोरियों में, सबसे महत्वपूर्ण को कम महत्वपूर्ण पर वरीयता दी जाती है, और यह 'फ़य' (बिना लड़ाई के प्राप्त माल) के चार-पाँचवें हिस्से में है (1)। जहाँ तक फ़य और गनीमत के पाँचवें हिस्से में से उनके हिस्से का सवाल है, तो यह उनकी मृत्यु (उन पर शांति हो) के बाद बिना किसी विवाद के मुसलमानों के हितों के लिए है, जैसा कि उन्होंने (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) कहा: "तुम्हारी गनीमत में से मेरा कुछ नहीं है सिवाय पाँचवें हिस्से के, और वह पाँचवाँ हिस्सा तुम्हें लौटा दिया जाता है" (2)। इस पर चर्चा सूरह "अल-अनफाल" (3) में पहले ही हो चुकी है। इसी प्रकार, उन्होंने जो धन छोड़ा है वह विरासत में नहीं मिलता है, बल्कि वह दान (सदका) है जो मुसलमानों के हितों पर खर्च किया जाता है, जैसा कि उन्होंने (उन पर शांति हो) कहा: "हम [पैगंबरों] की विरासत नहीं होती; जो हम छोड़ जाते हैं वह सदका है" (4)। यह भी कहा गया है: फ़य की संपत्ति उनके पैगंबर (उन पर शांति हो) के लिए थी; क्योंकि सर्वशक्तिमान का कथन है: {अल्लाह ने अपने रसूल को जो कुछ भी लौटाया...} इसलिए उन्होंने इसे उन्हें सौंपा; सिवाय इसके कि वह धन जमा (5) नहीं करते थे, बल्कि वह अपने परिवार की जरूरतों के अनुसार लेते थे, और बाकी मुसलमानों के हितों पर खर्च करते थे।

काजी अबू बक्र इब्न अल-अरबी ने कहा (6): इसमें कोई संदेह नहीं है कि ये तीन आयतों में तीन अर्थ हैं; जहाँ तक पहली आयत का प्रश्न है, वह उनका कथन है: {वही है जिसने किताब वालों में से उन लोगों को जिन्होंने कुफ्र किया उनके घरों से पहले जमावड़े के समय निकाल दिया...} फिर सर्वशक्तिमान ने कहा: {और अल्लाह ने उनसे अपने रसूल को जो कुछ भी लौटाया...} यानी किताब वालों में से, उनसे जुड़ा हुआ। {तुमने उस पर न घोड़े दौड़ाये और न ऊँट...} उनका मतलब है जैसा कि हमने स्पष्ट किया; इसलिए उस पर तुम्हारा कोई अधिकार नहीं है, और इसी कारण उमर ने कहा: यह विशेष रूप से अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) के लिए था, यानी बनू अल-नदीर और उनके जैसे अन्य के लिए। तो यह एक आयत और एक एकीकृत अर्थ है। दूसरी आयत: सर्वशक्तिमान का कथन: {अल्लाह ने बस्तियों वालों से अपने रसूल को जो कुछ भी लौटाया, वह अल्लाह और रसूल के लिए है...} और यह एक नया वाक्य है, जो पहले से अलग है, पहले के अलावा किसी अन्य लाभार्थी के लिए। और उन्होंने तीसरी आयत को गनीमत की आयत कहा, और इसमें कोई संदेह नहीं है कि यह एक अन्य लाभार्थी के लिए दूसरे अधिकार के साथ एक और अर्थ है, हालांकि, पहली और दूसरी आयत में समानता यह थी कि उनमें से प्रत्येक में कुछ शामिल था।

(1) अल-अवसत इब्न अल-मुंधीर द्वारा 11/95। (2) पूर्व में 9/444। (3) 10/24 और उसके बाद। (4) इसका दस्तावेजीकरण हाल ही में किया गया था। (5) अर्थात, संग्रह न करना, कहा जाता है: "माल मुअथल" (संचित धन), और "मजद मुअथल" (स्थापित महिमा)। अर्थात, एक मूल के साथ एकत्र किया गया, और किसी वस्तु का "अथला": उसका मूल। अल-निहाया (अथल)। (6) उनकी अहकाम अल-कुरान में 4/1760 - 1761।

سورة الحشر: آیت 7 349

پلوں/خزانوں میں، سب سے اہم کو غیر اہم پر فوقیت دی جاتی ہے، اور یہ مالِ فئے (بغیر لڑائی کے حاصل شدہ مال) کے چار پانچویں حصے میں ہے (1)۔ جہاں تک فئے اور غنیمت کے پانچویں حصے میں سے ان کے حصے کا تعلق ہے، تو وہ ان کی وفات (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) کے بعد بلا اختلاف مسلمانوں کے مفادات کے لیے ہے، جیسا کہ آپ (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) نے فرمایا: "تمہارے غنائم میں سے میرا کچھ نہیں ہے سوائے پانچویں حصے کے، اور وہ پانچواں حصہ تمہیں واپس کر دیا جاتا ہے" (2)۔ اس پر گفتگو سورہ "الانفال" (3) میں گزر چکی ہے۔ اسی طرح، آپ نے جو مال چھوڑا وہ وراثت میں نہیں جاتا، بلکہ وہ صدقہ ہے جو مسلمانوں کے مفادات پر خرچ کیا جاتا ہے، جیسا کہ آپ (علیہ السلام) نے فرمایا: "ہم [انبیاء] کے وارث نہیں بنائے جاتے؛ جو کچھ ہم چھوڑ جائیں وہ صدقہ ہے" (4)۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: مالِ فئے آپ (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) کے لیے تھا؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {جو کچھ اللہ نے اپنے رسول کو لوٹایا...} چنانچہ اللہ نے اسے آپ کی طرف منسوب کیا؛ سوائے اس کے کہ آپ مال جمع (5) نہیں کرتے تھے، بلکہ آپ اپنی اہل و عیال کی ضرورت کے مطابق لیتے تھے، اور باقی مسلمانوں کے مفادات میں خرچ کر دیتے تھے۔

قاضی ابوبکر بن العربی نے کہا (6): اس میں کوئی شک نہیں کہ یہ تین آیات میں تین معانی ہیں؛ جہاں تک پہلی آیت کا تعلق ہے، وہ اللہ کا یہ فرمان ہے: {وہی ہے جس نے اہل کتاب میں سے ان لوگوں کو جنہوں نے کفر کیا ان کے گھروں سے پہلے حشر کے وقت نکال دیا...} پھر اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور اللہ نے ان سے اپنے رسول کو جو کچھ فئے کے طور پر دیا...} یعنی اہل کتاب میں سے، ان پر عطف کرتے ہوئے {تم نے اس پر نہ گھوڑے دوڑائے اور نہ اونٹ...} آپ کا

مطلب ہے جیسا کہ ہم نے واضح کیا؛ لہٰذا تمہارا اس میں کوئی حق نہیں ہے، اور اسی لیے حضرت عمرؓ نے فرمایا: یہ خاص طور پر رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے لیے تھا، یعنی بنو نضیر اور جو ان کی طرح تھے۔ تو یہ ایک ہی آیت اور ایک ہی معنی ہے۔ دوسری آیت: اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اللہ نے بستیوں والوں سے اپنے رسول کو جو کچھ فئے کے طور پر دیا، وہ اللہ اور رسول کے لیے ہے...} اور یہ ایک نئی بات ہے جو پہلی سے الگ ہے، پہلے کے علاوہ کسی اور مستحق کے لیے۔ اور تیسری آیت کو آیتِ غنیمت کا نام دیا گیا، اور اس میں کوئی شک نہیں کہ یہ ایک اور مستحق کے لیے دوسرے استحقاق کے ساتھ ایک اور معنی ہے، تاہم، پہلی اور دوسری آیت اس بات میں شریک تھیں کہ ان میں سے ہر ایک میں کوئی چیز شامل تھی۔

(1) الاوسط لابن المنذر 95/11۔ (2) سلف 444/9۔ (3) 24/10 اور اس کے بعد۔ (4) اس کی تخریج حال ہی میں گزری ہے۔ (5) یعنی جمع کرنے والا نہیں، کہا جاتا ہے: مال مؤثَّل (جمع شدہ مال)، اور مجد مؤثَّل (پائیدار بزرگی)۔ یعنی جس کی جڑ ہو اور وہ جمع ہو، اور کسی چیز کا "أثلة": اس کی اصل۔ النہایہ (أثل)۔ (6) ان کی کتاب احکام القرآن میں 4/ 1760 - 1761۔

350 Surah Al-Hashr: Verse 7

"Allah gave [booty] to His Messenger." The first verse implied that it was obtained without fighting, while the verse of Al-Anfal implied it was obtained through fighting. The third verse, which is the Almighty's saying: "What Allah gave as booty to His Messenger from the people of the cities," is devoid of mentioning whether it was obtained through fighting or without fighting. From here, the disagreement arose. One group said: It is attached to the first, and it is all the money from reconciliation and the like. Another group said: It is attached to the second, which is the verse of Al-Anfal. Those who said it is attached to the verse of Al-Anfal differed: is it abrogated—as mentioned before—or decisive (muhkamah)? Attaching it, with Allah's testimony, to the one before it is more appropriate because it contains a renewal of benefit and meaning. It is well known that interpreting a letter from a verse—let alone the verse itself—to mean a renewed benefit is more appropriate than interpreting it for a repeated benefit.

Ibn Wahb narrated from Malik regarding the Almighty's saying: "And what you made no charge for with horses or camels," it is (1) [the booty of] Banu Al-Nadir; there was no fifth (khums) in it, and no horses or camels were charged for it. It was purely for the Messenger of Allah (peace be upon him), so he divided it among the Muhajirun and three of the Ansar, as previously mentioned. And His saying: "What Allah gave as booty to His Messenger from the people of the cities" refers to [the booty of] Qurayza, and Qurayza and the Trench were on the same day. Ibn al-Arabi said (2): Malik's saying: "The second verse is about Banu Qurayza," is an indication that its meaning goes back to the verse of Al-Anfal, and it is subject to abrogation. This is stronger than the saying of it being decisive. We do not choose anything other than what we have divided and explained, that the second verse has a renewed meaning according to what we have proven. And Allah knows best.

I say: What he chose is good. It has been said that Surah Al-Hashr was revealed after Al-Anfal, so it is impossible for the earlier to abrogate the later (3). Ibn Abi Najih said: Wealth is of three types: spoils of war (maghnam), booty (fay'), or charity (sadaqah); there is not a dirham of it except that Allah has clarified its place (4). And this is more likely.

---

(1) In (d) and (m): Banu. What is established is from (z), (kh), and (z), which matches what is in "Ahkam al-Qur'an" by Ibn al-Arabi 4/1759-1760, and the speech is from him. (2) In his "Ahkam al-Qur'an" 4/1761. (3) "Nawasikh al-Qur'an" by Ibn al-Jawzi, p.

238. (4) Al-Suyuti cited it in "Al-Durr al-Manthur" 3/185 and attributed it to Ibn al-Mundhir.

३५० सूरह अल-हश्र: आयत ७

"अल्लाह ने अपने रसूल को (ग़नीमत) दी।" पहली आयत का तात्पर्य यह था कि यह बिना लड़ाई के प्राप्त हुई है, जबकि अल-अनफ़ाल की आयत का तात्पर्य था कि यह लड़ाई के माध्यम से प्राप्त हुई है। तीसरी आयत, जो सर्वशक्तिमान का कथन है: "अल्लाह ने अपने रसूल को बस्तियों के लोगों से जो कुछ दिया," इसमें यह उल्लेख नहीं है कि यह लड़ाई के साथ प्राप्त हुई या बिना लड़ाई के, यहीं से मतभेद उत्पन्न हुआ। एक समूह ने कहा: यह पहली आयत से जुड़ी है, और यह सुलह आदि का सारा धन है। दूसरे समूह ने कहा: यह दूसरी आयत से जुड़ी है, जो अल-अनफ़ाल की आयत है। जिन लोगों ने कहा कि यह अल-अनफ़ाल की आयत से जुड़ी है, उनमें मतभेद हुआ; क्या यह निरस्त (मन्सूख़) है - जैसा कि पहले बताया गया है - या सुदृढ़ (मुहकम)? अल्लाह की गवाही के साथ इसे पहले वाली आयत से जोड़ना अधिक उपयुक्त है; क्योंकि इसमें लाभ और अर्थ का नवीनीकरण है। यह ज्ञात है कि आयत के एक अक्षर को - आयत की तो बात ही छोड़िए - एक नवीनीकृत लाभ के लिए व्याख्यायित करना, उसे दोहराए गए लाभ के लिए व्याख्यायित करने से बेहतर है।

इब्न वहाब ने मलिक से सर्वशक्तिमान के कथन के बारे में उल्लेख किया: "और जिनके लिए तुमने घोड़े या ऊँट नहीं दौड़ाए," यह (१) [बनी] अल-नदीर है, इसमें पाँचवाँ हिस्सा (खुम्स) नहीं था, और इसके लिए कोई घोड़ा या ऊँट नहीं दौड़ाया गया था। यह अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के लिए विशुद्ध रूप से था, इसलिए उन्होंने इसे मुहाजिरों और अंसार के तीन लोगों के बीच विभाजित कर दिया, जैसा कि पहले बताया गया है। और उनका कथन: "अल्लाह ने अपने रसूल को बस्तियों के लोगों से जो कुछ दिया" वह कुरैज़ा है, और कुरैज़ा और खंदक एक ही दिन हुए थे। इब्न अल-अरबी ने कहा (२): मलिक का यह कहना कि: "दूसरी आयत बनी कुरैज़ा के बारे में है," यह संकेत है कि इसका अर्थ अल-अनफ़ाल की आयत की ओर वापस जाता है, और यह निरसन (नस्ख़) के अधीन है, और यह सुदृढ़ होने के कथन से अधिक प्रबल है। हम वही चुनते हैं जो हमने विभाजित और स्पष्ट किया है, कि दूसरी आयत का एक नवीनीकृत अर्थ है जैसा कि हमने प्रमाणित किया है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

मैंने कहा: उन्होंने जो चुना है वह अच्छा है। यह कहा गया है कि सूरह "अल-हश्र" अल-अनफ़ाल के बाद उतरी थी, इसलिए पहले वाले के लिए बाद वाले को निरस्त करना असंभव है (३)। इब्न अबी नजीह ने कहा: धन तीन प्रकार का होता है: मग़नम (ग़नीमत), फ़य, या सदक़ा; इसका एक दिरहम

भी ऐसा नहीं है जिसके स्थान को अल्लाह ने स्पष्ट न किया हो (४)। और यह अधिक उपयुक्त लगता है।

---

(१) (द) और (म) में: 'बनी'। (ज़), (ख) और (ज़) से जो प्रमाणित है वह इब्न अल-अरबी की "अहकाम अल-कुरआन" ४/१७५९-१७६० के अनुरूप है, और यह बात उन्हीं की है। (२) उनकी पुस्तक "अहकाम अल-कुरआन" ४/१७६१ में। (३) इब्न अल-जौज़ी की "नवाखिस अल-कुरआन" पृष्ठ २३८। (४) अल-सुयुती ने इसे "अल-दुर्र अल-मन्शूर" ३/१८५ में उल्लेख किया है और इसे इब्न अल-मुन्ज़िर को श्रेय दिया है।

"اللہ نے اپنے رسول کو (مالِ فئے) عطا فرمایا۔" پہلی آیت کا تقاضا یہ تھا کہ یہ بغیر قتال کے حاصل ہوا ہے، اور آیتِ انفال کا تقاضا یہ تھا کہ یہ قتال کے ساتھ حاصل ہوا ہے۔ تیسری آیت، جو کہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: "جو کچھ اللہ نے اپنے رسول کو بستیوں والوں سے دلایا،" اس میں قتال کے ساتھ یا بغیر قتال کے حاصل ہونے کا ذکر نہیں ہے؛ چنانچہ اختلاف یہاں سے پیدا ہوا۔ ایک گروہ نے کہا: یہ پہلی کے ساتھ ملحق ہے، اور یہ صلح وغیرہ کا تمام مال ہے۔ ایک دوسرے گروہ نے کہا: یہ دوسری کے ساتھ ملحق ہے، جو کہ آیتِ انفال ہے۔ جن لوگوں نے کہا کہ یہ آیتِ انفال کے ساتھ ملحق ہے، ان میں اختلاف ہوا کہ آیا یہ منسوخ ہے - جیسا کہ پہلے گزرا - یا محکم؟ اللہ کی شہادت کے ساتھ اسے اس سے پہلے والی آیت کے ساتھ ملحق کرنا زیادہ بہتر ہے؛ کیونکہ اس میں فائدے اور معنی کی تجدید ہے۔ اور یہ معلوم ہے کہ آیت کے ایک حرف کو - آیت کو تو چھوڑ ہی دیں - تجدیدی فائدے پر محمول کرنا، اسے لوٹائے ہوئے فائدے پر محمول کرنے سے زیادہ بہتر ہے۔

ابن وہب نے مالک سے اللہ تعالیٰ کے قول: "پس تم نے ان پر نہ گھوڑے دوڑائے اور نہ اونٹ" کے بارے میں روایت کیا کہ یہ (۱) [بنی] نضیر کا مال ہے، اس میں خمس نہیں تھا، اور اس پر گھوڑے اور اونٹ نہیں دوڑائے گئے تھے۔ یہ اللہ کے رسول ﷺ کے لیے خالص تھا، چنانچہ آپ نے اسے مہاجرین اور تین انصار کے درمیان تقسیم فرما دیا، جیسا کہ پہلے گزرا۔ اور اللہ کا قول: "جو کچھ اللہ نے اپنے رسول کو بستیوں والوں سے دلایا" وہ [بنی] قریظہ کا مال ہے، اور قریظہ اور خندق ایک ہی دن پیش آئے تھے۔ ابن العربی نے کہا (۲): مالک کا یہ قول کہ: "دوسری آیت بنی قریظہ کے بارے میں ہے،" اس بات کی طرف اشارہ ہے کہ اس کا معنی آیتِ انفال کی طرف لوٹتا ہے،

اور اس پر نسخ واقع ہوتا ہے، اور یہ اسے محکم کہنے کے قول سے زیادہ قوی ہے۔ ہم صرف وہی اختیار کرتے ہیں جو ہم نے تقسیم کیا اور بیان کیا کہ دوسری آیت کا ایک نیا معنی ہے جیسا کہ ہم نے اس پر دلیل دی ہے۔ اور اللہ بہتر جاننے والا ہے۔

میں نے کہا: جو انہوں نے اختیار کیا وہ اچھا ہے۔ اور کہا گیا ہے کہ سورۃ "الحشر" انفال کے بعد نازل ہوئی، لہذا یہ ناممکن ہے کہ پہلے والی بعد والی کو منسوخ کر دے (٣)۔ ابن ابی نجیح نے کہا: مال تین طرح کا ہے: مغنم، یا فئے، یا صدقہ؛ اور اس کا ایک درہم بھی ایسا نہیں ہے جس کا مصرف اللہ نے بیان نہ فرما دیا ہو (٤)۔ اور یہ زیادہ مشابہ ہے۔

---

(١) (د) اور (م) میں: 'بنی'۔ (ظ)، (خ) اور (ز) سے جو ثابت ہے وہ ابن العربی کی "احکام القرآن" ٤/١٧٥٩-١٧٦٠ کے موافق ہے، اور یہ عبارت انہی کی ہے۔ (٢) ان کی کتاب "احکام القرآن" ٤/١٧٦١ میں۔ (٣) ابن الجوزی کی "نواسخ القرآن" صفحہ ٢٣٨۔ (٤) السیوطی نے "الدر المنثور" ٣/١٨٥ میں اس کا ذکر کیا اور اسے ابن المنذر کی طرف منسوب کیا۔

Surah Al-Hashr: Verse 7 351 Third: The funds in which the leaders and rulers have a hand are of three types: What is taken from the Muslims for the purpose of their purification, such as charities (Sadaqat) and Zakat. Second: War booty (Ghanimah), which is what falls into the hands of the Muslims from the wealth of the disbelievers through war, coercion, and victory. Third: Fai' (booty acquired without fighting), which is what returned to the Muslims from the wealth of the disbelievers spontaneously and purely without fighting or charging horses and camels, such as peace treaties (Sulh), Jizya (tribute), Kharaj (land tax), and tithes ('Ushur) taken from the disbelievers' merchants. Similar to this is if the polytheists flee and leave their wealth behind, or if one of them dies in the abode of Islam without an heir. As for charity (Sadaqa), its expenditure is for the poor, the needy, and those employed to collect it, according to what Allah Almighty mentioned, and it has already been discussed in Surah "Bara'ah" (1). As for the war booty (Ghanimah), at the beginning of Islam it was for the Prophet ﷺ to do with as he wished, as He said in Surah "Al-Anfal": "Say: 'The spoils belong to Allah and the Messenger'" [Verse: 1], then it was abrogated by the Almighty's saying: "And know that whatever you take as spoils of war..." [Verse 41: from Surah Al-Anfal]. Its explanation has already been given in Al-Anfal (2). As for the Fai', its division and the division of the one-fifth (Khums) are equal. According to Malik, the matter regarding both belongs to the Imam (leader). If he sees fit to withhold them for calamities that befall the Muslims, he may do so. If he sees fit to divide them both or one of them, he divides it all among the people, making no distinction between the Arabs and their freed slaves. He begins with the poor among men and women until they are enriched. The relatives of the Messenger of Allah ﷺ are given their share of the Fai' according to what the Imam deems appropriate, and it has no known limit. Opinions differed regarding giving to the wealthy among them; most people are in favor of giving to him because it is their right. Malik said: Only the poor among them are given from it; because it was made a compensation for them from the charity (3). Al-Shafi'i said: Whatever was obtained from the wealth of the disbelievers without fighting was divided during the era of the Prophet ﷺ into twenty-five shares: twenty for the Prophet ﷺ to do with as he wished. And the one-fifth (Khums) is divided as the Khums of the booty is divided. Abu Ja'far Ahmad ibn al-Dawudi said: This is a saying...

---

(1) 10 / 244 and onwards. (2) 10 / 19 and onwards. (3) Al-Kafi by Ibn Abd al-Barr 1/478.

सूरा अल-हश्र: आयत 7 351 तीसरा: वह धन जिसमें शासकों और प्रशासकों का हिस्सा होता है, तीन प्रकार के होते हैं: वह जो मुसलमानों से उनके शुद्धिकरण के उद्देश्य से लिया जाता है, जैसे सदक़ा और ज़कात। दूसरा: गनीमत (युद्ध में प्राप्त लूट), जो युद्ध, बल और विजय के माध्यम से काफिरों के धन से मुसलमानों के हाथों में आता है। तीसरा: फ़ै(बिना युद्ध के प्राप्त लूट), जो काफिरों के धन से बिना युद्ध या घोड़ों और ऊंटों को दौड़ाए सहजता और शुद्धता से मुसलमानों को वापस मिल गया, जैसे सुलह, जिज़्या, खराज और काफिर व्यापारियों से लिए गए उश्र (दशमांश)। इसी के समान है यदि मुशरिक भाग जाएँ और अपना धन छोड़ जाएँ या उनमें से कोई इस्लाम की भूमि में मर जाए और उसका कोई उत्तराधिकारी न हो। जहाँ तक सदक़ा का प्रश्न है, उसका व्यय गरीबों, जरूरतमंदों और इसे एकत्र करने वालों के लिए है, जैसा कि अल्लाह तआला ने उल्लेख किया है, और इसकी चर्चा सूरा "बारात" (1) में हो चुकी है। जहाँ तक गनीमत का प्रश्न है, इस्लाम के प्रारंभ में यह पैगंबर ﷺ के लिए था कि वे इसमें जो चाहें करें, जैसा कि उन्होंने सूरा "अल-अनफाल" में कहा है: "कहो: 'लूट का माल अल्लाह और उसके रसूल का है'" [आयत: 1]। फिर इसे सर्वशक्तिमान के इस कथन द्वारा निरस्त कर दिया गया: "और जान लो कि जो कुछ भी तुम्हें युद्ध की लूट के रूप में प्राप्त हो..." [आयत 41: सूरा अल-अनफाल से]। इसकी व्याख्या अल-अनफाल (2) में पहले ही दी जा चुकी है। जहाँ तक फ़ै का संबंध है, उसका विभाजन और पांचवें हिस्से (खुम्स) का विभाजन समान है। मालिक के अनुसार, दोनों के संबंध में मामला इमाम (शासक) के पास है। यदि वह मुसलमानों पर आने वाली आपदाओं के लिए उन्हें रोक कर रखना उचित समझे, तो वह ऐसा कर सकता है। यदि वह उन दोनों को या उनमें से एक को विभाजित करना उचित समझे, तो वह उसे लोगों के बीच विभाजित कर देता है, और अरबों और उनके मुक्त किए गए दासों के बीच समानता रखता है। वह पुरुषों और महिलाओं के गरीबों से शुरू करता है जब तक कि वे समृद्ध न हो जाएं। अल्लाह के रसूल ﷺ के रिश्तेदारों को फ़ै में से उनका हिस्सा दिया जाता है जैसा कि इमाम उचित समझे, और इसकी कोई ज्ञात सीमा नहीं है। उनमें से धनवानों को देने के संबंध में मतभेद था; अधिकांश लोग उन्हें देने के पक्ष में हैं क्योंकि यह उनका अधिकार है। मालिक ने कहा: उनमें से केवल उनके गरीबों को ही दिया जाता है; क्योंकि इसे उनके लिए सदक़ा (3) के बदले में बनाया गया था। अल-शाफ़ी ने कहा: काफिरों के धन से बिना युद्ध के जो कुछ भी प्राप्त हुआ, उसे पैगंबर ﷺ के युग के दौरान पच्चीस शेयरों में विभाजित किया गया था: बीस पैगंबर ﷺ के लिए कि वे जो चाहें करें। और पांचवां हिस्सा (खुम्स) वैसे ही विभाजित किया जाता है जैसे गनीमत का खुम्स विभाजित किया जाता है। अबू जाफ़र अहमद इब्न अल-दाऊदी ने कहा: यह एक कथन है...

(1) 10 / 244 और उसके बाद। (2) 10 / 19 और उसके बाद। (3) इब्न अब्द अल-बर्र द्वारा अल-काफी 1/478।

سورۃ الحشر: آیت ۷ ۳۵۱ تیسری بات: وہ اموال جن میں ائمہ اور حکام کا عمل دخل ہے، وہ تین اقسام کے ہیں: وہ جو مسلمانوں سے ان کی پاکیزگی کی خاطر لیا جاتا ہے، جیسے صدقات اور زکوٰۃ۔ دوسرا: غنائم، اور یہ وہ مال ہے جو مسلمانوں کے ہاتھوں میں کافروں کے مال سے جنگ، جبر اور غلبہ کے ذریعے حاصل ہوتا ہے۔ تیسرا: الْفَيْء (فئی)، اور یہ وہ مال ہے جو کافروں کے مال سے بغیر کسی لڑائی اور دوڑ دھوپ کے مسلمانوں کی طرف لوٹ آیا، جیسے صلح، جزیہ، خراج اور کافر تاجروں سے لیے گئے عشر۔ اسی کی طرح یہ بھی ہے کہ مشرک بھاگ جائیں اور اپنا مال چھوڑ جائیں، یا ان میں سے کوئی دارالاسلام میں مر جائے اور اس کا کوئی وارث نہ ہو۔ جہاں تک صدقہ کا تعلق ہے، تو اس کا مصرف فقراء، مساکین اور اس پر کام کرنے والے ہیں، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے ذکر فرمایا ہے، اور یہ سورہ "برات" (۱) میں گزر چکا ہے۔ اور جہاں تک غنائم کا تعلق ہے، تو وہ ابتدائے اسلام میں نبی ﷺ کے لیے تھے، آپ ان میں جو چاہتے تصرف فرماتے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے سورہ "انفال" میں فرمایا: "کہہ دیجئے: 'انفال (غنیمت کا مال) اللہ اور رسول کے لیے ہے'" [آیت: ۱]، پھر یہ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد سے منسوخ ہو گیا: "اور جان لو کہ جو کچھ بھی تم بطور غنیمت حاصل کرو..." [آیت ۴۱: سورہ انفال سے]۔ اور اس کا بیان سورہ انفال (۲) میں گزر چکا ہے۔ جہاں تک فئی کا تعلق ہے، تو اس کی تقسیم اور خمس (پانچویں حصے) کی تقسیم برابر ہے۔ اور امام مالک کے نزدیک ان دونوں کا معاملہ امام کے سپرد ہے، اگر وہ مسلمانوں پر آنے والی مصیبتوں کے لیے انہیں روکنا مناسب سمجھے تو کر سکتا ہے، اور اگر وہ ان دونوں کو یا کسی ایک کو تقسیم کرنا مناسب سمجھے، تو اسے لوگوں کے درمیان تقسیم کر دے گا، اور اس میں عربوں اور ان کے آزاد کردہ غلاموں کے درمیان برابری رکھے گا۔ وہ مردوں اور عورتوں میں سے فقراء سے شروع کرے گا یہاں تک کہ وہ غنی ہو جائیں، اور رسول اللہ ﷺ

کے قریبی رشتہ داروں کو فئی میں سے ان کا حصہ دیا جائے گا جیسا کہ امام مناسب سمجھے، اور اس کی کوئی معلوم حد نہیں ہے۔ اور ان میں سے مالدار کو دینے کے بارے میں اختلاف ہوا؛ چنانچہ اکثر لوگ اسے دینے کے حق میں ہیں، کیونکہ یہ ان کا حق ہے۔ اور امام مالک نے فرمایا: ان میں سے صرف ان کے فقراء کو ہی دیا جائے گا؛ کیونکہ اسے ان کے لیے صدقہ (۳) کا بدل بنایا گیا ہے۔ اور امام شافعی نے فرمایا: کافروں کے مال سے لڑائی کے بغیر جو کچھ حاصل ہوا، وہ نبی ﷺ کے زمانے میں پچیس حصوں میں تقسیم کیا جاتا تھا: بیس حصے نبی ﷺ کے لیے تھے جن میں آپ جو چاہتے کرتے تھے۔ اور پانچواں حصہ (خمس) اسی طرح تقسیم کیا جاتا ہے جیسے مالِ غنیمت کا خمس تقسیم کیا جاتا ہے۔ ابوجعفر احمد بن الداؤدی نے کہا: یہ قول ہے...

---

(۱) ۱۰ / ۲۴۴ اور اس کے بعد۔ (۲) ۱۰ / ۱۹ اور اس کے بعد۔ (۳) الکافی لابن عبد البر ۴۷۸/۱۔

Surah Al-Hashr: Verse 7 352

(1) No one we know preceded him in this; rather, it was exclusively for him, as was established in the Sahih on the authority of Umar, explaining the verse. If this were the case, then His saying: {exclusively for you [O Muhammad] and not for the [rest of the] believers} [Al-Ahzab: 50] would indicate that it is permissible to gift to others, and that His saying: {pure [for them] on the Day of Resurrection} [Al-A'raf: 32] allows others to share it with them. Ash-Shafi'i's comprehensive statement on this has already passed, and praise be to Allah. Ash-Shafi'i's school of thought is that the path for one-fifth of the fay' (spoils of war obtained without fighting) is the same as the path for one-fifth of the ghanimah (spoils of war obtained through fighting), and that four-fifths of it were for the Prophet (PBUH), and after him, it is for the interests of the Muslims. He has another opinion: that after him, it is specifically for those who prepare themselves for combat, as previously mentioned.

Fourth: Our scholars said: Every fund is distributed in the land where it was collected, and it is not transferred from that land until they [its inhabitants] are enriched, then it is transferred to the nearest among others, unless a severe famine falls upon a land other than where it was collected, in which case it is transferred to the people in need wherever they are, as Umar ibn al-Khattab did during the years of Ramadah (a severe drought and famine), which lasted five or six years. It has been said: two years. And it was said: one year in which the plague intensified along with hunger. If it is not as we described, and the Imam deems it appropriate to suspend the fay', he suspends it for the misfortunes of the Muslims, gives from it to the newborn, starting with those whose father is poor. Fay' is permissible for the wealthy. And he makes people equal in it, except that he prefers those in need and poverty. Preference in it is only according to the extent of need. From it, debtors are given what they can use to pay off their debts. From it, prizes and grants are given if they are deserving, and judges, rulers, and those beneficial to the Muslims are provided for. The most deserving of a greater share among them are those most beneficial to the Muslims. Whoever takes something from the fay' in the register must participate in battle if a military campaign is launched (2).

Fifth: His Almighty saying: {so that it will not be a perpetual distribution [among the rich]} The general reading is: "yakuna" with a ya'. "dawlatan" in the accusative case, meaning: so that the fay' will not be a perpetual distribution (3). Abu Ja'far, Al-A'raj, and Hisham - on the authority of Ibn...

(1) Its source was previously cited at the sixth verse of this Surah. (2) Al-Kafi by Ibn Abd al-Barr 1/478, and the years of Ramadah were in the eighteenth year of the Hijrah, and the account is in the History of al-Tabari 4/96-101. "Al-Manfus": the newborn. Mu'jam Matn al-Lughah (nafs). (3) Mushkil I'rab al-Qur'an by Makki 2/725.

सूरह अल-हश्र: आयत 7 352

(1) किसी ने भी जिसे हम जानते हैं इससे पहले ऐसा नहीं किया; बल्कि यह विशेष रूप से उनके लिए था, जैसा कि उमर से आयत की व्याख्या करते हुए सहीह में स्थापित किया गया है। यदि ऐसा होता, तो उनका यह कहना: {विशेष रूप से आपके लिए, मोमिनों के अलावा} [अल-अहज़ाब: 50] यह संकेत देता कि इसे दूसरों को उपहार में देना जायज़ है, और यह कि उनका यह कहना: {कयामत के दिन विशुद्ध रूप से} [अल-अराफ़: 32] दूसरों को उनके साथ साझा करने की अनुमति देता है। इस पर अल-शाफ़ई का व्यापक कथन पहले ही गुज़र चुका है, और अल्लाह की प्रशंसा है। शाफ़ई विचारधारा यह है कि 'फ़य' (बिना युद्ध के प्राप्त युद्ध-सामग्री) के पांचवें हिस्से का मार्ग वही है जो 'ग़नीमत' (युद्ध के माध्यम से प्राप्त युद्ध-सामग्री) के पांचवें हिस्से का है, और इसका चार-पांचवां हिस्सा पैगंबर (स.अ.व.) के लिए था, और उनके बाद यह मुसलमानों के हितों के लिए है। उनका एक और मत है: कि उनके बाद यह विशेष रूप से उन लोगों के लिए है जो खुद को युद्ध के लिए तैयार रखते हैं, जैसा कि पहले बताया गया है।

चौथा: हमारे विद्वानों ने कहा: प्रत्येक धन का वितरण उसी भूमि में किया जाता है जहाँ उसे एकत्र किया गया था, और उसे उस भूमि से तब तक नहीं हटाया जाता जब तक कि वे (वहाँ के निवासी) समृद्ध न हो जाएँ फिर उसे दूसरों में से निकटतम लोगों को हस्तांतरित कर दिया जाता है, जब तक कि उस भूमि के अलावा जहाँ उसे एकत्र किया गया था, कोई गंभीर अकाल न पड़ जाए, ऐसी स्थिति में उसे ज़रूरत मंद लोगों के पास पहुँचाया जाता है, चाहे वे कहीं भी हों, जैसा कि उमर इब्न अल-खत्ताब ने 'रमादा' (गंभीर सूखे और अकाल) के वर्षों के दौरान किया था, जो पाँच या छह साल तक चला था। कहा गया है: दो साल। और यह भी कहा गया है: एक साल जिसमें भूख के साथ-साथ प्लेग भी फैल गया था। यदि वह वैसा नहीं है जैसा हमने वर्णन किया है, और इमाम 'फ़य' को रोकने को उचित समझते हैं, तो वह इसे मुसलमानों की आपदाओं के लिए रोक लेते हैं, और इसमें से नवजात को देते हैं, उन लोगों से शुरुआत करते हैं जिनके पिता गरीब हैं। 'फ़य' अमीरों के लिए जायज़ है। और वह इसमें लोगों को बराबर रखते हैं, सिवाय इसके कि वह ज़रूरत मंदों और फकीरों को प्राथमिकता देते हैं। इसमें प्राथमिकता केवल आवश्यकता की सीमा के अनुसार होती है। इससे ऋणियों को वह दिया जाता है जिससे वे अपना कर्ज चुका सकें। इससे पुरस्कार और अनुदान दिए जाते हैं यदि वे इसके पात्र हों, और न्यायाधीशों, शासकों और मुसलमानों के लिए फायदेमंद लोगों को

जीविका दी जाती है। उनमें से अधिक हिस्से के सबसे पात्र वे हैं जो मुसलमानों के लिए सबसे अधिक फायदेमंद हैं। जिसने रजिस्टर में 'फ़य' से कुछ लिया, उसे युद्ध छिड़ने पर युद्ध करना चाहिए (2)।

पांचवां: अल्लाह का कहना: {ताकि यह [अमीरों के बीच] निरंतर वितरण न बना रहे} सामान्य पाठ है: "यकुना" 'य' के साथ। "दौलतन" कर्म कारक में, जिसका अर्थ है: ताकि 'फ़य' निरंतर वितरण न बना रहे (3)। अबू जाफर, अल-अरज और हिशाम ने इब्न... के अधिकार पर पढ़ा।

(1) इसका स्रोत पहले इस सूरा की छठी आयत में उद्धृत किया गया है। (2) इब्न अब्द अल-बर्र द्वारा अल-काफी 1/478, और रमादा के वर्ष हिजरत के अठारहवें वर्ष में थे, और इसका विवरण तबरी के इतिहास 4/96-101 में है। "अल-मनफ़ुस": नवजात शिशु। मुअजम मतन अल-लुग़ह (नफ़्स)। (3) मक्की द्वारा मुश्किल इराब अल-कुरान 2/725।

سورہ الحشر: آیت ۷ ۳۵۲

(۱) ہم جس کو جانتے ہیں اس میں کسی نے ان سے پہل نہیں کی، بلکہ یہ خاص طور پر ان کے لیے تھا، جیسا کہ صحیح میں عمرؓ سے آیت کی وضاحت کرتے ہوئے ثابت ہے۔ اور اگر یہ ایسا ہوتا تو اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد: ﴿خَالِصَةً لَّكَ مِن دُونِ الْمُؤْمِنِينَ﴾ [الأحزاب: ۵۰] اس بات پر دلالت کرتا کہ دوسروں کو ہبہ کرنا جائز ہے، اور اللہ کا یہ قول: ﴿خَالِصَةً يَوْمَ الْقِيَمَةِ﴾ [الأعراف: ۳۲] یہ جائز کرتا کہ دوسرے بھی ان کے ساتھ اس میں شریک ہوں۔ اور اس بارے میں امام شافعیؒ کا مفصل قول گزر چکا ہے، اور تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں۔ امام شافعیؒ کا مسلک یہ ہے کہ مالِ فے کے پانچویں حصے کا مصرف وہی ہے جو مالِ غنیمت کے پانچویں حصے کا ہے، اور اس کے چار حصے نبی کریم ﷺ کے لیے تھے، اور آپؐ کے بعد وہ مسلمانوں کے مفادات کے لیے ہیں۔ ان کا ایک دوسرا قول یہ ہے کہ: وہ آپؐ کے بعد خاص طور پر ان لوگوں کے لیے ہے جو جنگ کے لیے تیار رہتے ہوں، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے۔

چوتھی بات: ہمارے علماء نے کہا: ہر وہ مال اسی شہر میں تقسیم کیا جائے گا جہاں سے اسے جمع کیا گیا ہو، اور اسے اس شہر سے منتقل نہیں کیا جائے گا یہاں تک کہ وہاں کے لوگ غنی ہو جائیں، پھر دوسروں میں سے قریب ترین کی طرف منتقل کیا جائے گا، سوائے اس کے کہ جس شہر سے وہ جمع کیا گیا اس کے علاوہ کسی اور جگہ سخت قحط پڑ جائے، تو اسے حاجت مندوں کی طرف منتقل کر دیا جائے گا جہاں کہیں بھی وہ ہوں، جیسا کہ عمر بن خطابؓ نے قحط (رمادہ) کے برسوں میں کیا تھا، اور وہ پانچ یا چھ سال تھے، اور کہا گیا ہے کہ دو سال۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ ایک سال جس میں بھوک کے ساتھ طاعون کی شدت تھی۔ اگر صورتحال ایسی نہ ہو جیسا کہ ہم نے بیان کیا، اور امام فے کو روکنا مناسب سمجھے، تو وہ اسے مسلمانوں کی ناگہانی آفات

کے لیے روک لے، اور اس میں سے نوزائیدہ بچوں کو دے، اور اس سے شروع کرے جس کا باپ فقیر ہو۔ اور مالِ فے امیروں کے لیے بھی حلال ہے۔ اور وہ اس میں لوگوں کے درمیان برابری کرے گا سوائے اس کے کہ وہ ضرورت مندوں اور محتاجوں کو ترجیح دے۔ اور اس میں فضیلت صرف ضرورت کی مقدار کے مطابق ہوگی۔ اور اس میں سے قرض داروں کو اتنا دیا جائے گا جس سے وہ اپنے قرض ادا کر سکیں۔ اور اس میں سے انعامات اور صلے دیے جائیں گے اگر کوئی اس کا اہل ہو، اور قاضیوں، حکمرانوں اور ان لوگوں کو رزق دیا جائے گا جن میں مسلمانوں کے لیے نفع ہو۔ اور ان میں سب سے زیادہ حصے کا حقدار وہ ہوگا جو مسلمانوں کے لیے سب سے زیادہ نفع بخش ہو۔ اور جس نے دیوان (رجسٹر) میں فے سے کچھ لیا، اس پر لازم ہے کہ جب جنگ ہو تو وہ جنگ میں شریک ہو (۲)۔

پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿كَيْ لَا يَكُونَ دُولَةً﴾ عام قرات "يَكُونَ" ی کے ساتھ ہے۔ "دُولَةً" نصب کے ساتھ، یعنی: تاکہ مالِ فے گردش کرنے والی چیز نہ بن جائے (۳)۔ اور ابوجعفر، اعرج اور ہشام نے ابن--- سے روایت کیا ہے۔

(۱) اس کی تخریج اس سورہ کی چھٹی آیت کے پاس گزر چکی ہے۔ (۲) الکافی لابن عبدالبر ۴۷۸/۱، اور عام الرمادہ (قحط کا سال) ہجرت کا اٹھارہواں سال تھا، اور اس کی خبر تاریخ طبری ۹۶/۴-۱۰۱ میں ہے۔ اور "المنفوس": نوزائیدہ بچہ۔ معجم متن اللغہ (نفس)۔ (۳) مشکل اعراب القرآن لمکی ۷۲۵/۲۔

353 Surah Al-Hashr: Verse 7

'Amir and Abu Haywah read: "takun" with a "ta," and "dulatun" in the nominative case (1), meaning: so that a turn/circuit (of wealth) does not occur. Thus, it (takun) is a complete verb (tammah). And "dulatun" is nominative as the subject (ism) of "kana," and it has no predicate (khabar). It is also permissible for it to be a deficient verb (naqisah), and its predicate would be: "among the rich among you." If it is a complete verb, then the phrase "among the rich among you" is connected to "dulatun" in the sense of: circulation among the rich among you. It is also permissible for "among the rich among you" to be an adjective (wasf) for "dulatun." The common reading is "dulatan" with a dammah on the dal. Al-Sulami and Abu Haywah read it in the accusative (2). 'Isa ibn 'Umar, Yunus, and Al-Asma'i said: they are two dialects with the same meaning (3). Abu 'Amr ibn al-'Ala' said: "Ad-Dawlah" - with a fatha - is victory in war and elsewhere, and it is the verbal noun (masdar). With a dammah (Ad-Dulah), it is the name of the thing that is circulated of wealth (4). Abu 'Ubaydah said similarly: "Ad-Dulah" is the name of the thing being circulated, and "Ad-Dawlah" is the action. The meaning of the verse is: We did that regarding this fay' (spoils); so that the leaders, the rich, and the powerful do not divide it among themselves to the exclusion of the poor and the weak; because the people of the Pre-Islamic period (Jahiliyyah) used to, when they gained spoils, the leader would take a quarter of it for himself, which is "al-mirba'," then he would also pick from it after the quarter whatever he wished (5), and regarding this, their poet said: "To you belongs the quarter (mirba') from it, and the choice portions (safaya)"(6) He says: so that it is not dealt with as it was in Jahiliyyah. So Allah made this for His Messenger ﷺ, to distribute it in the places He commanded, and there is no "khumus" (one-fifth) in it. If there is a "khumus," it falls among all Muslims.

Sixth: The Almighty's saying: {And whatever the Messenger gives you, take it; and whatever he forbids you, abstain from it} meaning: what...

(1) Al-Taysir p. 209 from Hisham, Al-Nashr 2/386, Al-Muhtasib 2/154 from Abu Ja'far, and what follows it, and from Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at al-Sab' by Makki 2/316. (2) Al-Qira'at al-Shadhah p. 154 from Al-Sulami. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 5/286 from 'Isa ibn 'Umar, and Al-Nukat wa al-'Uyun 5/503 from Yunus and Al-Asma'i. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/503. (5) Tafsir al-Baghawi 4/318. (6) This is the opening of a verse by 'Abdullah ibn 'Anamah al-Dabbi, and its closing is: "And your judgment, the energetic one, and the remnants." And it was mentioned previously in 10/24.

353 सूरह अल-हश्र: आयत 7

आमिर और अबू हयवाह ने पढ़ा है: "तकून" को "ता" के साथ और "दूलतुन" को रफ़ (पेशा) के साथ (1), यानी: ताकि (दौलत का) कोई चक्कर न चले। इस तरह यह एक पूर्ण क्रिया (ताम्माह) है। और "दूलतुन" को "काना" के कर्ता के रूप में रफ़ दिया गया है, और इसका कोई समाचार (खबर) नहीं है। यह भी संभव है कि यह अपूर्ण क्रिया (नाक़िसाह) हो, और इसका समाचार "तुम्हारे अमीरों के बीच" हो। यदि यह पूर्ण क्रिया है, तो "तुम्हारे अमीरों के बीच" वाक्यांश "दूलतुन" से जुड़ा है जिसका अर्थ है: तुम्हारे अमीरों के बीच घूमना। यह भी जायज़ है कि "तुम्हारे अमीरों के बीच" को "दूलतुन" का विशेषण माना जाए। आम पाठकों का पठन दाल पर पेश के साथ "दूलतन" है। अल-सुलमी और अबू हयवाह ने इसे नसब के साथ पढ़ा है (2)। ईसा इब्न उमर, यूनुस और अल-अस्माई ने कहा: ये एक ही अर्थ वाली दो बोलियां हैं (3)। अबू अम्र इब्न अल-अला ने कहा: 'अद-दवलह' - फ़तहा (जबर) के साथ - युद्ध और अन्य चीज़ों में जीत को कहते हैं, और यह क्रियावाचक संज्ञा (मस्दर) है। और दम्माह (पेश) के साथ (अद-दूलह): यह उस धन का नाम है जो आपस में घुमाया जाता है (4)। अबू उबैदाह ने भी यही कहा: 'अद-दूलह' उस वस्तु का नाम है जो घूमती है, और 'अद-दवलह' क्रिया है। आयत का अर्थ है: हमने इस 'फ़य' (युद्ध सामग्री) के बारे में ऐसा इसलिए किया ताकि नेता, अमीर और शक्तिशाली लोग इसे गरीबों और कमजोरों के बिना आपस में ही न बाँट लें; क्योंकि अज्ञानता के काल (जाहिलिया) के लोग जब माल-ए-ग़नीमत प्राप्त करते थे, तो नेता उसका एक चौथाई हिस्सा (मिर्बा) अपने लिए ले लेता था, और फिर उस एक चौथाई के बाद जो चाहता चुन लेता था (5)। इसके बारे में उनके कवि ने कहा: "इसका एक चौथाई (मिर्बा) और चुनिंदा हिस्सा (सफ़ाया) तुम्हारा है"(6) वह कहते हैं: ताकि इसमें वैसा व्यवहार न किया जाए जैसा अज्ञानता के काल में किया जाता था। इसलिए अल्लाह ने इसे अपने रसूल ﷺ के लिए तय किया, ताकि वे इसे उन जगहों पर बाँटें जहाँ उन्होंने आदेश दिया है, इसमें 'ख़ुमुस' (पाँचवाँ हिस्सा) नहीं है। यदि 'ख़ुमुस' आता है, तो वह सभी मुसलमानों के बीच होता है।

छठा: सर्वशक्तिमान का कथन: {और रसूल तुम्हें जो कुछ दे उसे ले लो, और जिस चीज़ से तुम्हें मना करे उससे रुक जाओ} यानी: जो...

(1) अल-तयसीर पृ. 209 हिशाम से, अल-नश्र 2/386, अल-मुहतासिब 2/154 अबू जाफ़र से, और जो इसके बाद है, और मक्की की अल-कश्फ़ 'अन वुजूह अल-क़िराअत अल-सब' 2/316 से। (2) अल-क़िराअत अल-शाज़ह पृ. 154 अल-सुलमी से। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/286 ईसा इब्न

उमर से, और अल-नुकात वा अल-उयून 5/503 यूनुस और अल-अस्माई से। (4) अल-नुकात वा अल-उयून 5/503। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 4/318। (6) यह अब्दुल्ला इब्न अनमह अल-दब्बी के एक शेर का पहला मिसरा है, और इसका दूसरा मिसरा है: "और तुम्हारा निर्णय, ऊर्जावान और अवशेष।" और यह पहले 10/24 में उल्लेखित है।

عامر اور ابو حیوۃ نے پڑھا: «تکون» تا کے ساتھ، اور «دُولة» رفع کے ساتھ(۱)، یعنی: تاکہ کوئی گردش (دولت کا ارتکاز) واقع نہ ہو۔ پس یہ (فعل) تامہ ہے۔ اور «دُولة» کان کے اسم کی وجہ سے مرفوع ہے، اور اس کی کوئی خبر نہیں ہے۔ یہ بھی جائز ہے کہ یہ (کان) ناقصہ ہو، اور اس کی خبر: «بَيْنَ الأَغْنِيَاءِ مِنكُمْ» ہو۔ اور اگر یہ تامہ ہو تو اس کا قول: «بَيْنَ الأَغْنِيَاءِ مِنكُمْ» کا تعلق «دُولة» سے ہے جس کا معنی ہے: تمہارے مالداروں کے درمیان گردش۔ یہ بھی جائز ہے کہ «بَيْنَ الأَغْنِيَاءِ مِنكُمْ» لفظ «دُولة» کی صفت ہو۔ عام قراءت دال کے ضمہ کے ساتھ «دُولَةً» ہے۔ السلمي اور ابو حیوۃ نے اسے نصب کے ساتھ پڑھا ہے(۲)۔ عیسیٰ بن عمر، یونس اور الاصمعي نے کہا: یہ دونوں ایک ہی معنی کی دو زبانیں (لغات) ہیں(۳)۔ ابو عمرو بن العلاء نے کہا: الدَّوْلَة - فتحہ کے ساتھ - جنگ وغیرہ میں غلبہ اور فتح کو کہتے ہیں، اور یہ مصدر ہے۔ اور ضمہ کے ساتھ (الدُّولة): اس چیز کا نام ہے جو مال میں سے گردش کرتی ہے(٤)۔ ابو عبیدہ نے بھی یہی کہا: الدُّولة: اس چیز کا نام ہے جو گردش کرتی ہے، اور الدَّوْلَة: فعل ہے۔ آیت کا معنی یہ ہے کہ: ہم نے اس فیء (مالِ غنیمت) میں ایسا اس لیے کیا؛ تاکہ اسے سردار، مالدار اور طاقتور لوگ غریبوں اور کمزوروں کے علاوہ اپنے درمیان ہی تقسیم نہ کر لیں؛ کیونکہ جاہلیت کے لوگ جب غنیمت حاصل کرتے، تو سردار اس کا چوتھائی حصہ (مرباع) اپنے لیے لے لیتا، پھر وہ مرباع کے بعد اس میں سے جو چاہتا اپنے لیے پسند کر لیتا(٥)، اسی کے بارے میں ان کے شاعر نے کہا: لک المِرْباعُ منها والصَّفَايا(٦) وہ کہتا ہے: تاکہ اس میں ویسا عمل نہ کیا جائے جیسا جاہلیت میں کیا جاتا تھا۔ پس اللہ نے اسے اپنے رسول ﷺ کے لیے کر دیا، کہ وہ اسے ان مقامات پر تقسیم فرمائیں جہاں کا حکم دیا گیا ہے، اس میں خمس نہیں ہے، پس جب خمس آئے تو وہ تمام مسلمانوں کے درمیان ہوتا ہے۔

چھٹی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَمَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانتَهُوا﴾ یعنی: جو...

(١) التيسير ص٢٠٩ عن ہشام، والنشر ٣٨٦/٢، والمحتسب ١٥٤/٢ عن أبي جعفر، وما بعده منہ، ومن الكشف عن وجوه القراءات السبع لمكي ٣١٦/٢. (٢) القراءات الشاذة ص١٥٤ عن السلمي. (٣) المحرر الوجيز ٢٨٦/٥ عن عيسى بن عمر، والنكت والعيون ٥٠٣/٥ عن يونس والأصمعي. (٤) النكت والعيون ٥٠٣/٥. (٥) تفسير البغوي ٣١٨/٤. (٦) یہ عبد اللہ بن عَنمة الضبي کے شعر کا پہلا مصرع ہے، اور اس کا دوسرا مصرع ہے: وحُكْمُـک والنـشيطـة والـفـضـول اور یہ پہلے ٢٤/١٠ میں گزر چکا ہے۔

...gave you from the wealth of the spoils, so take it; and what he forbade you from taking and embezzlement, then desist," said Al-Hasan and others. Al-Suddi: "What he gave you from the Fai' wealth, then accept it; and what he withheld from you, then do not seek it." Ibn Jurayj said: "What he brought you of my obedience, then do it; and what he forbade you from my disobedience, then avoid it." Al-Mawardi said: It was said: It is taken generally for all his commands and prohibitions; he does not command except for righteousness, and does not forbid except from corruption.

I say: This is the meaning of the statement before it. So there are three opinions.

Seventh: Al-Mahdawi said: His words, "Whatever the Messenger gives you, take it; and whatever he forbids you, abstain from it" necessitates that everything the Prophet (PBUH) commanded is a command from Allah Almighty. Although the verse is about spoils, all his (PBUH) commands and prohibitions are included in it. Al-Hakam bin 'Umair—who was a companion—said: The Prophet (PBUH) said: "Verily, this Quran is difficult and demanding, hard for those who abandon it, and easy for those who follow and seek it. And my Hadith is difficult and demanding, and it is the judgement; so whoever holds fast to my Hadith and preserves it, joins the Quran. And whoever disregards the Quran and my Hadith has lost this world and the hereafter. You are commanded to take my word, embrace my command, and follow my Sunnah; so whoever is pleased with my word has been pleased with the Quran, and whoever mocks my word has mocked the Quran. Allah Almighty said: 'Whatever the Messenger gives you, take it; and whatever he forbids you, abstain from it'." (2)

Eighth: Abdurrahman bin Zayd said: Ibn Mas'ud met a man in the state of Ihram wearing his (ordinary) clothes, and said to him: "Take this off." The man said: "Can you recite to me an ayah from the Book of Allah regarding this?" He said: "Yes, 'Whatever the Messenger gives you, take it; and whatever he forbids you, abstain from it'." (3)

---

(1) In 'Al-Nukat wa al-'Uyun' 5/504, and what precedes it is also from it. The statement of Al-Hasan was reported by Ibn Abi Shaybah 12/495, and Al-Tabari 22/522. (2) Reported by Al-Khatib Al-Baghdadi in 'Al-Jami' li-Akhlaq al-Rawi' (1630) limited to its first part. In its chain is: Isa bin Ibrahim Al-Qurashi, who is 'munkar al-hadith' (rejected in narration). Al-Dhahabi mentioned it in 'Mizan al-I'tidal' 3/308-309 and counted it among his rejected narrations. (3) Al-Kashshaf 4/82-83, and reported by

Ibn Abd al-Barr in 'Jami' Bayan al-'Ilm' (2238) from Abdurrahman bin Zayd, without mentioning Ibn Mas'ud.

354 सूरह अल-हश्र: आयत 7

"...ग़नीमत के माल से तुम्हें जो दिया उसे ले लो, और उसने तुम्हें जिस चीज़ (लेने या गबन करने) से रोका उससे रुक जाओ," यह अल-हसन और अन्यों ने कहा। अल-सुद्दी: "उसने तुम्हें 'फ़ै के माल से जो दिया, उसे स्वीकार करो; और जिसे तुम्हें देने से मना किया, उसकी मांग मत करो।" इब्न जुरैज ने कहा: "मेरी आज्ञाकारिता के रूप में वह तुम्हारे पास जो लाया उसे करो, और मेरी अवज्ञा के रूप में उसने जिससे तुम्हें मना किया उससे बचो।" अल-मावर्दी ने कहा: यह भी कहा गया है: इसे सामान्य रूप से उसके सभी आदेशों और निषेधों पर लागू माना जाता है; वह केवल भलाई का आदेश देता है और केवल बुराई से मना करता है।

मैं कहता हूँ: यह पिछले कथन का ही अर्थ है। तो ये तीन राय हैं।

सातवां: अल-महदावी ने कहा: अल्लाह का यह फरमान: "रसूल तुम्हें जो कुछ दे उसे ले लो, और जिससे तुम्हें रोक दे उससे रुक जाओ" यह अनिवार्य बनाता है कि नबी ﷺ ने जो कुछ भी आदेश दिया है वह अल्लाह तआला का आदेश है। हालांकि आयत ग़नीमत के बारे में है, लेकिन उनके ﷺ के सभी आदेश और निषेध इसमें शामिल हैं। अल-हकम बिन उमैर ने—जो एक सहाबी थे—कहा: नबी ﷺ ने फरमाया: "बेशक यह कुरान कठिन और चुनौतीपूर्ण है, उन लोगों के लिए मुश्किल है जो इसे छोड़ देते हैं, और उन लोगों के लिए आसान है जो इसका पालन करते हैं और इसे खोजते हैं। और मेरी हदीस भी कठिन और चुनौतीपूर्ण है, और वही निर्णय है; तो जिसने मेरी हदीस को मजबूती से पकड़ा और उसे सुरक्षित रखा, वह कुरान के साथ जुड़ गया। और जिसने कुरान और मेरी हदीस की उपेक्षा की, उसने दुनिया और आख़िरत खो दी। तुम्हें मेरा वचन मानने, मेरे आदेश को अपनाने और मेरी सुन्नत का पालन करने का आदेश दिया गया है; तो जो मेरे वचन से प्रसन्न हुआ वह कुरान से प्रसन्न हुआ, और जिसने मेरे वचन का मज़ाक उड़ाया उसने कुरान का मज़ाक उड़ाया। अल्लाह तआला ने फरमाया: 'रसूल तुम्हें जो कुछ दे उसे ले लो, और जिससे तुम्हें रोक दे उससे रुक जाओ'।" (2)

आठवां: अब्दुर्रहमान बिन ज़ैद ने कहा: इब्न मसूद एक ऐसे व्यक्ति से मिले जो एहराम की स्थिति में था और अपने (सामान्य) कपड़े पहने हुए था, तो उन्होंने उससे कहा: "इसे उतार दो।" उस व्यक्ति ने कहा: "क्या आप इस बारे में अल्लाह की किताब से कोई आयत पढ़कर सुना सकते हैं?" उन्होंने कहा: "हाँ, 'रसूल तुम्हें जो कुछ दे उसे ले लो, और जिससे तुम्हें रोक दे उससे रुक जाओ'।" (3)

(1) 'अल-नुकात वल-उयून' 5/504 में, और इससे पहले का हिस्सा भी वहीं से है। अल-हसन का कथन इब्न अबी शैबा 12/495 और अल-तबरी 22/522 द्वारा उद्धृत किया गया है। (2) इसे अल-खतीब अल-बग़दादी ने 'अल-जामिअ लि-अखलाक अल-रावी' (1630) में केवल इसके पहले हिस्से तक सीमित रखते हुए उद्धृत किया है। इसकी श्रृंखला (सनद) में: ईसा बिन इब्राहिम अल-कुरैशी है, जो 'मुनकरुल हदीस' (अस्वीकार्य हदीस वाला) है। अल-ज़हबी ने इसे 'मीज़ान अल-इतिदाल' 3/308-309 में वर्णित किया है और इसे उसकी अस्वीकार्य बातों में गिना है। (3) अल-कशशाफ 4/82-83, और इब्न अब्द अल-बर्र ने 'जामिअ बयान अल-इल्म' (2238) में अब्दुर्रहमान बिन ज़ैद से इसे उद्धृत किया है, बिना इब्न मसूद का ज़िक्र किए।

354 سورہ الحشر: آیت 7

"...مالِ غنیمت میں سے جو کچھ تمہیں عطا کیا اسے لے لو، اور جس (لینے یا خیانت کرنے) سے تمہیں منع کیا، اس سے رک جاؤ،" یہ حسن اور دیگر نے کہا۔ السُدّی: "جو مالِ فئی سے تمہیں دیا اسے قبول کرو، اور جس سے تمہیں روک دیا اس کا مطالبہ نہ کرو۔" ابن جریج نے کہا: "میری اطاعت کے طور پر جو وہ لائے اسے بجا لاؤ، اور میری نافرمانی کے طور پر جس سے اس نے تمہیں روکا اس سے بچو۔" الماوردی (1) نے کہا: اور یہ بھی کہا گیا ہے: یہ اس کے تمام اوامر و نواہی پر عموم کے طور پر محمول ہے؛ وہ نیکی ہی کا حکم دیتا ہے اور صرف فساد ہی سے روکتا ہے۔

میں کہتا ہوں: یہی پچھلے قول کا معنی ہے۔ چنانچہ یہ تین اقوال ہیں۔

ساتویں بات: المہداوی نے کہا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: «وَمَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا» یہ اس بات کو واجب کرتا ہے کہ نبی ﷺ نے جس چیز کا بھی حکم دیا وہ اللہ تعالیٰ ہی کا حکم ہے۔ اور اگرچہ یہ آیت غنیمت کے بارے میں ہے، لیکن آپ ﷺ کے تمام اوامر و نواہی اس میں داخل ہیں۔ حکم بن عمیر - جو کہ ایک صحابی تھے - نے کہا: نبی ﷺ نے فرمایا: "بے شک یہ قرآن مشکل اور دشوار ہے، ان پر گراں ہے جو اسے چھوڑ دیں، اور ان پر آسان ہے جو اس کی پیروی اور طلب کریں۔ اور میری حدیث بھی مشکل اور دشوار ہے، اور وہی فیصلہ ہے؛ پس جس نے میری حدیث کو مضبوطی سے تھاما اور اس کی حفاظت کی، وہ قرآن کے ساتھ جڑ گیا۔ اور جس نے قرآن اور میری حدیث کی تذلیل کی، اس نے دنیا اور آخرت کھو دی۔ اور تمہیں حکم دیا گیا ہے کہ میرا قول قبول کرو، میرے امر کو اپناؤ اور میری سنت کی پیروی کرو؛ پس جو میرے قول پر راضی

ہوا وہ قرآن پر راضی ہوا، اور جس نے میرے قول کا مذاق اڑایا اس نے قرآن کا مذاق اڑایا۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: «وَمَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا»" (2)۔

آٹھویں بات: عبد الرحمن بن زید نے کہا: ابن مسعود کی ملاقات ایک ایسے شخص سے ہوئی جو حالتِ احرام میں تھا اور اپنے (عام) کپڑے پہنے ہوئے تھا، تو انہوں نے اس سے کہا: "اسے اتار دو۔" اس شخص نے کہا: "کیا آپ میرے سامنے اس بارے میں اللہ کی کتاب کی کوئی آیت پڑھ سکتے ہیں؟" انہوں نے کہا: "ہاں، «وَمَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا»" (3)۔

---

(1) النکت والعیون 5/ 504 میں، اور اس سے پہلے کا حصہ بھی وہیں سے ہے، اور حسن کا قول ابن ابی شیبہ 12/ 495 اور الطبری 22/ 522 نے نقل کیا ہے۔ (2) اسے الخطیب البغدادی نے الجامع لأخلاق الراوي (1630) میں صرف اس کے پہلے حصے تک محدود رکھتے ہوئے نقل کیا ہے، اور اس کی سند میں: عیسیٰ بن ابراہیم القرشی ہے، جو منکر الحدیث ہے، اور الذہبی نے اسے میزان الاعتدال 3/ 308 - 309 میں ذکر کیا اور اسے اس کی منکرات میں شمار کیا۔ (3) الکشاف 4/ 82 - 83 ، اور ابن عبد البر نے اسے جامع بیان العلم (2238) میں عبد الرحمن بن زید سے روایت کیا، ابن مسعود کا ذکر کیے بغیر۔

Surah Al-Hashr: Verse 7 Page 355

Ubayd Allah bin Muhammad bin Harun Al-Firyabi said: I heard Al-Shafi'i (may Allah be pleased with him) say: Ask me about whatever you wish, I will inform you from the Book of Allah Almighty and the Sunnah of your Prophet ﷺ. He said: So I said to him: What do you say—may Allah reform you—regarding a person in Ihram killing a wasp? He said: Then he said: In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful. Allah Almighty said: {And whatever the Messenger gives you, take it; and whatever he forbids you from, abstain from it} [Al-Hashr: 7]. And Sufyan bin 'Uyaynah narrated to us, from Abdul-Malik bin 'Umayr, from Rib'i bin Hirash, from Hudhayfah bin Al-Yaman, who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Follow the two after me, Abu Bakr and Umar." And Sufyan bin 'Uyaynah narrated to us, from Mis'ar bin Kidam, from Qays bin Muslim, from Tariq bin Shihab, from Umar bin Al-Khattab (may Allah be pleased with him) that he ordered the killing of wasps (1).

Our scholars said: This is a most excellent answer; he issued a fatwa allowing the killing of wasps during Ihram, and explained that he follows Umar in this, and that the Prophet ﷺ commanded following him, and that Allah, Glory be to Him, commanded accepting what the Prophet ﷺ says. So the permissibility of killing it is derived from the Book and the Sunnah. This meaning has already been mentioned from the statement of Ikrimah when he was asked about the mothers of children (concubines who bore children) and he said: They are free. In Surah "An-Nisa" at the verse of Allah Almighty: {Obey Allah and obey the Messenger and those in authority among you} Verse: 59.

And in "Sahih Muslim" and others from Alqamah, from Ibn Mas'ud who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Allah has cursed the women who tattoo and those who have themselves tattooed, and those who pluck their eyebrows, and those who create spaces between their teeth for beauty, those who change [the creation of Allah]..."

(1) Reported in its entirety by Al-Bayhaqi in As-Sunan al-Kubra 5/212 through the path of Abdullah bin Wahb al-Daynuri, from Al-Firyabi, with it. And it is with Abu Nu'aym in Al-Hilya 9/109-110 through the path of Muhammad Yazid bin Hakim, who said: I saw Muhammad bin Idris Al-Shafi'i in the Sacred Mosque, and carpets had been placed for him to sit on. A man from the people of Khorasan came to him and said: O Abu Abdullah, what do you say about eating a young wasp? He said: It is forbidden. The Khorasani said: Forbidden?! He said: Yes, from the Book of Allah, the Sunnah of the

Messenger of Allah ﷺ, and reason... the report, then he mentioned the verse mentioned above, and the report of following [the two], and the report of Umar but with another chain of transmission from him. And his ﷺ saying: "Follow the two after me, Abu Bakr and Umar" was reported by At-Tirmidhi (3662) with two chains of transmission, one of them: from Ahmad bin Mani', from Ibn 'Uyaynah, with it. And the other: from Al-Hasan bin Al-Sabbah, from Sufyan bin 'Uyaynah, from Za'idah, from Abdul-Malik bin 'Umayr, with it. And it is with Ahmad (23245). At-Tirmidhi said: Sufyan bin 'Uyaynah used to practice tadlis (obfuscation of sources) in this hadith; sometimes he mentioned it from Za'idah, from Abdul-Malik bin 'Umayr, and sometimes he did not mention: from Za'idah. He also said: This is a good (hasan) hadith. End. And under number (3663) through the path of Amr bin Haram, from Rib'i, with it. And Umar's statement was cited by Al-Shafi'i in Al-Umm 7/198, and previously 8/183. (2) 6/430.

सूरह अल-हश्र: आयत 7 पृष्ठ 355

उबैद अल्लाह बिन मुहम्मद बिन हारून अल-फिर्याबी ने कहा: मैंने अल-शाफ़ई (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) को कहते हुए सुना: मुझसे जो चाहो पूछो, मैं तुम्हें अल्लाह तआला की किताब और तुम्हारे नबी ﷺ की सुन्नत से बताऊंगा। उन्होंने कहा: तो मैंने उनसे कहा: आपका क्या कहना है - अल्लाह आपका सुधार करे - एहराम की स्थिति में ततैया (wasp) को मारने के बारे में? उन्होंने कहा: फिर उन्होंने कहा: बिस्मिल्लाह हिर्रहमान निर्रहीम। अल्लाह तआला ने फरमाया: {और जो कुछ रसूल तुम्हें दें उसे ले लो, और जिससे तुम्हें रोकें उससे रुक जाओ} [अल-हश्र: 7]। और सुफ़ियान बिन उययना ने हमें अब्दुल-मलिक बिन उमैर से, उन्होंने रिबी बिन हिराश से, उन्होंने हुजैफ़ा बिन अल-यमान से रिवायत की, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "मेरे बाद दो लोगों का अनुसरण करो, अबू बक्र और उमर।" और सुफ़ियान बिन उययना ने हमें मिस्र बिन किदाम से, उन्होंने क़ैस बिन मुस्लिम से, उन्होंने तारिक बिन शिहाब से, उन्होंने उमर बिन अल-खत्ताब (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) से रिवायत की कि उन्होंने ततैया को मारने का आदेश दिया (1)।

हमारे विद्वानों ने कहा: यह अत्यंत सुंदर उत्तर है; उन्होंने एहराम में ततैया मारने की अनुमति का फतवा दिया, और स्पष्ट किया कि वह इसमें उमर का अनुसरण करते हैं, और यह कि नबी ﷺ ने उनके अनुसरण का आदेश दिया था, और यह कि अल्लाह सुभानहु व तआला ने नबी ﷺ की बात को स्वीकार करने का आदेश दिया है। अतः इसे मारने की अनुमति कुरान और सुन्नत से प्राप्त होती है। यह अर्थ इकरीमा के उस कथन से पहले ही गुजर चुका है जब उनसे बच्चों की माताओं (उम्मे वलद) के बारे में पूछा गया था तो उन्होंने कहा था: वे स्वतंत्र हैं। सूरह "अन-निसा" में अल्लाह तआला के इस कथन के पास: {अल्लाह की आज्ञा का पालन करो और रसूल का पालन करो और तुममें से जो अधिकार वाले हैं उनका भी} आयत: 59।

और "सहीह मुस्लिम" और अन्य में अलक़मा से, उन्होंने इब्न मसूद से रिवायत की, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "अल्लाह ने लानत (धिक्कार) भेजी है उन महिलाओं पर जो गोदना (टैटू) गुदवाती हैं और जो गोदती हैं, और उन महिलाओं पर जो भौहें बनवाती हैं, और जो खूबसूरती के लिए अपने दांतों के बीच जगह बनाती हैं, अल्लाह की रचना को बदलने वाली..."

(1) इसे अल-बैहकी ने अस-सुनन अल-कुबरा 5/212 में अब्दुल्ला बिन वहब अद-दीनवरी के माध्यम से, अल-फिर्याबी से, उन्हीं के साथ निकाला है। और यह अबू नुएम के पास अल-हिल्या 9/109-110

में मुहम्मद यज़ीद बिन हकीम के माध्यम से है, जिन्होंने कहा: मैंने मुहम्मद बिन इदरीस अल-शाफ़ई को मस्जिद अल-हरम में देखा, उनके बैठने के लिए कालीन बिछाए गए थे। खुरासान के लोगों में से एक व्यक्ति उनके पास आया और कहा: ऐ अबू अब्दुल्ला, ततैया के बच्चे को खाने के बारे में आपका क्या कहना है? उन्होंने कहा: हराम (वर्जित) है। खुरासानी ने कहा: हराम?! उन्होंने कहा: हाँ, अल्लाह की किताब, अल्लाह के रसूल ﷺ की सुन्नत और तर्क से... रिपोर्ट, फिर उन्होंने ऊपर वर्णित आयत का उल्लेख किया, और अनुसरण की रिपोर्ट, और उमर की रिपोर्ट लेकिन उनके माध्यम से एक और विश्वसनीय श्रृंखला के साथ। और उनका ﷺ कहना: "मेरे बाद दो लोगों का अनुसरण करो, अबू बक्र और उमर" इसे अल-तिर्मिज़ी (3662) ने दो श्रृंखलाओं के साथ निकाला है, उनमें से एक: अहमद बिन मनीअ से, इब्न उययना से। और दूसरा: अल-हसन बिन अल-सब्बाह से, सुफ़ियान बिन उययना से, ज़ाइदा से, अब्दुल-मलिक बिन उमैर से। और यह अहमद (23245) के पास है। तिर्मिज़ी ने कहा: सुफ़ियान बिन उययना इस हदीस में तदलीस (सूत्रों को छिपाना) करते थे, तो कभी उन्होंने इसे ज़ाइदा से, अब्दुल-मलिक बिन उमैर से वर्णित किया, और कभी इसमें ज़ाइदा का उल्लेख नहीं किया। उन्होंने यह भी कहा: यह एक हसन (अच्छी) हदीस है। समाप्त। और संख्या (3663) के तहत अम्र बिन हरम के माध्यम से, रिबी से। और उमर का कथन अल-शाफ़ई द्वारा अल-उम्म 7/198 में, और पहले 8/183 में उद्धृत किया गया था। (2) 6/430।

سورہ الحشر: آیت 7 صفحہ 355

عبید اللہ بن محمد بن ہارون الفریابی نے کہا: میں نے شافعی (رضی اللہ عنہ) کو کہتے سنا: مجھ سے جو چاہو پوچھو، میں تمہیں اللہ تعالیٰ کی کتاب اور تمہارے نبی ﷺ کی سنت سے بتاؤں گا۔ انہوں نے کہا: تو میں نے ان سے کہا: آپ کا کیا خیال ہے - اللہ آپ کی اصلاح فرمائے - محرم (حالتِ احرام میں شخص) کے بارے میں جو بھڑ (تتیا) کو مار دیتا ہے؟ انہوں نے کہا: تو انہوں نے کہا: بسم اللہ الرحمن الرحیم۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور جو کچھ رسول تمہیں دیں اسے لے لو، اور جس سے تمہیں روک دیں اس سے رک جاؤ} [الحشر: 7]۔ اور ہمیں سفیان بن عیینہ نے، عبدالملک بن عمیر سے، انہوں نے ربعی بن حراش سے، انہوں نے حذیفہ بن الیمان سے روایت کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "میرے بعد ان دو کی پیروی کرنا، ابوبکر اور عمر"۔ اور ہمیں سفیان بن عیینہ نے، مسعر بن کدام سے، انہوں نے قیس بن مسلم سے، انہوں نے طارق بن شہاب سے، انہوں نے عمر بن الخطاب (رضی اللہ عنہ) سے روایت کی کہ انہوں نے بھڑ کو مارنے کا حکم دیا (1)۔

ہمارے علماء نے کہا: یہ نہایت ہی عمدہ جواب ہے؛ انہوں نے احرام میں بھڑ مارنے کے جواز کا فتویٰ دیا، اور واضح کیا کہ وہ اس میں عمر کی پیروی کرتے ہیں، اور یہ کہ نبی ﷺ نے ان کی پیروی کا حکم دیا تھا، اور یہ کہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے نبی ﷺ کی بات کو قبول کرنے کا حکم دیا ہے۔ چنانچہ اسے مارنے کا جواز کتاب اور سنت سے مستنبط ہے۔ یہ مفہوم پہلے عکرمہ کے اس قول سے گزر چکا ہے جب ان سے امہات الاولاد (لونڈیاں جن سے اولاد ہو) کے بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے کہا: وہ آزاد ہیں۔ سورہ "النساء" میں اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے پاس: {اللہ کی

اطاعت کرو اور رسول کی اطاعت کرو اور تم میں سے جو صاحبِ امر (حکام) ہیں ان کی بھی}

آیت: 59-

اور "صحیح مسلم" وغیرہ میں علقمہ سے، انہوں نے ابن مسعود سے روایت کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اللہ نے لعنت کی ہے گودنے والیوں اور گودوانے والیوں پر، اور بھنویں نوچنے (بنانے) والیوں پر، اور حسن کے لیے دانتوں کے درمیان جگہ بنانے والیوں پر، جو اللہ کی تخلیق کو بدلنے والی ہیں..."

(1) اسے مکمل طور پر بیہقی نے السنن الکبریٰ 5/212 میں عبداللہ بن وہب الدینوری کے واسطے سے، فریابی سے، اسی کے ساتھ روایت کیا ہے۔ اور یہ ابو نعیم کے پاس الحلیہ 9/109-110 میں محمد یزید بن حکیم کے واسطے سے ہے، جنہوں نے کہا: میں نے محمد بن ادریس الشافعی کو مسجد الحرام میں دیکھا، ان کے بیٹھنے کے لیے قالین بچھائے گئے تھے۔ خراسان کے لوگوں میں سے ایک شخص ان کے پاس آیا اور کہا: اے ابو عبداللہ، بھڑ کے بچے کو کھانے کے بارے میں آپ کا کیا کہنا ہے؟ انہوں نے کہا: حرام ہے۔ خراسانی نے کہا: حرام؟! انہوں نے کہا: ہاں، کتاب اللہ، رسول اللہ ﷺ کی سنت اور عقل سے... روایت، پھر انہوں نے اوپر مذکورہ آیت کا ذکر کیا، اور پیروی کی روایت، اور عمر کی روایت لیکن ان سے ایک اور سند کے ساتھ اور ان ﷺ کا فرمان: "میرے بعد ان دو کی پیروی کرنا، ابوبکر اور عمر" اسے ترمذی (3662) نے دو سندوں کے ساتھ روایت کیا ہے، ان میں سے ایک: احمد بن منیع سے، ابن عیینہ سے، اسی کے ساتھ اور دوسری: حسن بن الصباح سے، سفیان بن عیینہ سے، زائدہ سے، عبدالملک بن عمیر سے، اسی کے ساتھ اور یہ احمد (23245) کے پاس ہے۔ ترمذی نے کہا: سفیان بن عیینہ اس حدیث میں تدلیس کرتے تھے، تو بسا اوقات انہوں نے اسے زائدہ سے، عبدالملک بن عمیر سے ذکر کیا، اور بسا اوقات اس میں زائدہ کا ذکر نہیں کیا۔ انہوں نے یہ بھی کہا: یہ حدیث حسن ہے۔ انتہیٰ۔ اور نمبر (3663) کے تحت

عمرو بن ہرم کے واسطے سے، ربعی سے، اسی کے ساتھ اور عمر کا قول شافعی نے الام 7/198 میں، اور اس سے پہلے 8/183 میں نقل کیا ہے۔ (2) 6/430۔

Surah Al-Hashr: Verse 7 | 356

“...the creation of Allah.” This reached a woman from Bani Asad called Umm Ya'qub. She came and said: "I have heard that you cursed such and such!" He replied: "Why should I not curse those whom the Messenger of Allah ﷺ cursed, while it is in the Book of Allah?" She said: "I have read what is between the two covers [of the Quran] and I did not find what you say in it?!" He said: "If you had read it, you would have found it! Have you not read: {And whatever the Messenger has given you - take; and what he has forbidden you - refrain from}!" She said: "Yes." He said: "Then he has forbidden it..." the Hadith. The discussion on this was previously completed comprehensively in [Surah] “An-Nisa” (1).

Ninth: His, the Almighty's, saying: {And whatever the Messenger has given you - take}. Although it comes with the word “giving” (al-itaa’): which is handing over, its meaning is command; as evidenced by His saying: {and what he has forbidden you - refrain from}. So He countered it with prohibition, and prohibition is only countered by command. The evidence for understanding this is what we mentioned before (2), along with his saying, peace and blessings be upon him: “If I command you to do something, do of it as much as you can, and if I forbid you from something, avoid it” (3). Al-Kalbi said: It was revealed concerning the leaders of the Muslims, who said regarding the wealth of the polytheists that the Messenger of Allah ﷺ gained: "O Messenger of Allah, take your special share (safi) and the fourth (rub'), and leave the rest for us; for this is what we used to do in the Jahiliyyah (pre-Islamic era)." And they recited to him:

To you belongs the fourth (mirba') of it and the special shares (safaya) ... and your judgment, and the ‘nashitah’ and the ‘fudul’.

Then Allah Almighty revealed this verse (4).

Tenth: His, the Almighty's, saying: {And fear Allah}, meaning: Allah's punishment, for it is severe for those who disobey Him (5). It was said: Fear Allah in His commands and prohibitions, so do not neglect them (6). {Indeed, Allah is severe in penalty} for whoever opposes what He has commanded.

---

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 4/1762 - 1763 in full, and the Hadith is in Muslim (2125), and the phrase: “The Messenger of Allah ﷺ said” was not included in it. And the Hadith was mentioned previously in 7/142. (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 4 / 1762. (3) Previously mentioned in 5/216 - 217. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/504, and the

verse is by Abdullah bin Ghanamah al-Dabbi, and previously mentioned in 10/24. (5) Tafsir Abi al-Layth 3/344. (6) Al-Kashshaf 4/82.

सुरा अल-हश्र: आयत 7 | 356

“...अल्लाह की रचना।” यह बात बनी असद की एक महिला तक पहुँची जिसे उम्म याकूब कहा जाता था। वह आई और कहा: "मुझे खबर मिली है कि आपने फलां-फलां पर लानत भेजी है!" उन्होंने कहा: "मैं उन पर लानत क्यों न भेजूं जिन पर अल्लाह के रसूल ﷺ ने लानत भेजी है, जबकि यह अल्लाह की किताब में है!" उसने कहा: "मैंने दो पन्नों (कुरान) के बीच जो कुछ है उसे पढ़ा है और मुझे वह नहीं मिला जो आप कह रहे हैं?!" उन्होंने कहा: "अगर तुमने उसे पढ़ा होता तो उसे पा लिया होता! क्या तुमने नहीं पढ़ा: {और रसूल तुम्हें जो कुछ दें, उसे ले लो; और जिससे तुम्हें रोक दें, उससे रुक जाओ}!" उसने कहा: "हाँ।" उन्होंने कहा: "तो उन्होंने इससे मना किया है..." हदीस। इसके बारे में चर्चा 'अन-निसा' में पूरी हो चुकी है (1)।

नौवीं बात: अल्लाह तआला का फरमान: {और रसूल तुम्हें जो कुछ दें, उसे ले लो}। हालाँकि यह 'देने' (इताय) शब्द के साथ आया है: जिसका अर्थ है सौंपना, लेकिन इसका अर्थ 'आदेश' है; जिसका प्रमाण अल्लाह का यह फरमान है: {और जिससे तुम्हें रोक दें, उससे रुक जाओ}, तो इसे निषेध के साथ रखा गया है, और निषेध का मुकाबला केवल आदेश से ही किया जाता है। इसे समझने का प्रमाण वह है जिसका उल्लेख हमने पहले (2) किया है, साथ ही उनका (शांति और आशीर्वाद उन पर हो) यह कहना है: “जब मैं तुम्हें किसी काम का आदेश दूँ, तो उसे अपनी क्षमता के अनुसार करो, और जब मैं तुम्हें किसी चीज़ से मना करूँ तो उससे बचो” (3)। अल-कल्बी ने कहा: यह मुसलमानों के नेताओं के बारे में नाजिल हुआ था, उन्होंने मुशरिकों के माल के बारे में कहा जो अल्लाह के रसूल ﷺ को प्राप्त हुआ था: "हे अल्लाह के रसूल, अपना विशेष हिस्सा (सफी) और चौथाई (रूब') ले लीजिए, और बाकी हमारे लिए छोड़ दीजिए; क्योंकि हम जाहिलिया के समय में ऐसा ही करते थे।" और उन्होंने उन्हें सुनाया:

चौथाई हिस्सा आपका है और विशेष हिस्से... और आपका फैसला, और 'नाशीता' और 'फुदूल' ।

तब अल्लाह तआला ने यह आयत नाजिल की (4)।

दसवीं बात: अल्लाह तआला का फरमान: {और अल्लाह से डरो}, अर्थात: अल्लाह के अज़ाब से, क्योंकि वह उन लोगों के लिए सख्त है जो उसकी नाफरमानी करते हैं (5)। कहा गया है: अल्लाह के आदेशों और निषेधों में उससे डरो, इसलिए उन्हें बर्बाद न करो (6)। {निश्चय ही अल्लाह सजा देने में बहुत सख्त है} उसके लिए जो उसके आदेश का विरोध करता है।

(1) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 4/1762 - 1763 पूरी तरह से, और हदीस मुस्लिम (2125) में है, और इसमें यह वाक्यांश नहीं आया है: "अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा"। और हदीस पहले 7/142 में आ चुकी है। (2) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 4 / 1762। (3) पहले 5/216 - 217 में उल्लेख किया गया है। (4) अल-नुकत वल-उयून 5/504, और शेर अब्दुल्ला बिन गानामा अद-दाब्बी का है, और पहले 10/24 में उल्लेख किया गया है। (5) तफ़्सीर अबी अल-लैथ 3/344। (6) अल-कशशाफ 4/82।

"...اللہ کی مخلوق۔" یہ بات بنی اسد کی ایک خاتون تک پہنچی جنہیں ام یعقوب کہا جاتا تھا، وہ آئیں اور کہا: "مجھے خبر ملی ہے کہ آپ نے فلاں اور فلاں پر لعنت کی ہے!" انہوں نے کہا: "میں ان پر لعنت کیوں نہ کروں جن پر رسول اللہ ﷺ نے لعنت کی ہے، جبکہ یہ اللہ کی کتاب میں موجود ہے!" انہوں نے کہا: "میں نے دو لوحوں (قرآن) کے درمیان جو کچھ ہے وہ پڑھا ہے لیکن مجھے اس میں وہ بات نہیں ملی جو آپ کہہ رہے ہیں؟!" انہوں نے کہا: "اگر تم نے اسے پڑھا ہوتا تو تم اسے پا لیتیں! کیا تم نے نہیں پڑھا: {اور جو کچھ رسول تمہیں دیں اسے لے لو اور جس سے تمہیں روک دیں اس سے رک جاؤ}!" انہوں نے کہا: "جی ہاں۔" انہوں نے کہا: "تو انہوں نے اس سے منع فرمایا ہے..." حدیث۔ اس بارے میں بحث 'النساء' میں مکمل طور پر گزر چکی ہے (1)۔

نویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور جو کچھ رسول تمہیں دیں اسے لے لو} اگرچہ یہ دینے (ایتاء) کے لفظ کے ساتھ آیا ہے: جس کا مطلب تھمانا ہے، لیکن اس کا مفہوم حکم ہے؛ جس کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: {اور جس سے تمہیں روک دیں اس سے رک جاؤ}، چنانچہ اسے ممانعت کے مقابلے میں لایا گیا ہے، اور ممانعت کا مقابلہ صرف حکم سے ہی کیا جاتا ہے۔ اس بات کو سمجھنے کی دلیل وہ ہے جو ہم نے پہلے ذکر کی (2)، ساتھ ہی آپ ﷺ کا یہ فرمان بھی ہے: "جب میں تمہیں کسی بات کا حکم دوں تو اپنی استطاعت کے مطابق اس پر عمل کرو، اور جب میں تمہیں کسی چیز سے منع کروں تو اس سے بچو" (3)۔ الکلبی نے کہا: یہ آیت مسلمانوں کے سرداروں کے بارے میں نازل ہوئی، انہوں نے مشرکین کے ان اموال کے بارے میں کہا جو رسول اللہ ﷺ کو حاصل ہوئے تھے: "اے اللہ کے رسول، اپنا خاص حصہ (صفی) اور چوتھائی (ربع) لے لیں، اور

باقی ہمارے لیے چھوڑ دیں؛ کیونکہ ہم جاہلیت میں ایسا ہی کیا کرتے تھے۔" اور انہوں نے آپ کو یہ شعر سنایا:

چوتھائی حصہ تمہارا ہے اور خاص حصے... اور تمہارا حکم، اور 'ناشیطہ' اور 'فضول'۔

تب اللہ تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرمائی (4)۔

دسویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور اللہ سے ڈرو} یعنی: اللہ کے عذاب سے، کیونکہ وہ اس کی نافرمانی کرنے والوں کے لیے سخت ہے (5)۔ اور کہا گیا ہے: اللہ کے اوامر اور نواہی میں اس سے ڈرو، پس انہیں ضائع نہ کرو (6)۔ {بے شک اللہ سخت عذاب دینے والا ہے} اس کے لیے جو اس کے حکم کی مخالفت کرے۔

---

(1) احکام القرآن لابن العربی 4/ 1762 - 1763 مکمل، اور حدیث مسلم (2125) میں ہے، اور اس میں یہ عبارت نہیں آئی: "رسول اللہ ﷺ نے فرمایا"۔ اور حدیث پہلے 7/142 میں گزر چکی ہے۔ (2) احکام القرآن لابن العربی 4 / 1762 ۔ (3) پہلے 5/216 - 217 میں گزر چکی ہے۔ (4) النکت والعیون 5/ 504، اور یہ شعر عبد اللہ بن غنمہ الضبی کا ہے، اور پہلے 10/24 میں گزر چکا ہے۔ (5) تفسیر ابی اللیث 3/ 344 ۔ (6) الکشاف 4/ 82 ۔

Surah Al-Hashr: Ayah 8 357

The Almighty says: ﴿(Fai' is) for the poor emigrants who were expelled from their homes and their properties, seeking bounty from Allah and [His] pleasure and aiding Allah and His Messenger. Those are the truthful.﴾ (8)

Meaning: The spoils of war (Al-Fay') and booty are "for the poor emigrants." It is also said: "[to be distributed] so that it will not be a perpetual distribution among the rich from among you," but instead for "the poor." (1) It is also said: this is an explanation of His saying: "and for the near of kin and the orphans and the needy and the wayfarer," (2) for when they were mentioned by their categories, it was said: the wealth is for these; because they are poor and emigrants, and they were expelled from their homes; so they are the most deserving of people. And it was said: "but Allah gives His Messengers power over whom He wills" for the poor emigrants; so that the wealth does not become a monopoly for the rich of this world. And it was said: and Allah is severe in punishment for the emigrants; meaning: severe in punishment for the disbelievers because of the poor emigrants and for their sake. Included among these poor are those previously mentioned in His saying: "and for the near of kin and the orphans." It was also said: it is linked to what preceded, even though the conjunction 'and' (waw) was not used, like saying: this money is for Zaid, for Bakr, for so-and-so, for so-and-so.

The emigrants here are those who emigrated to the Prophet ﷺ out of love for him and to support him. Qatada said: These emigrants are those who left their homes, properties, families, and homelands, out of love for Allah and His Messenger, to the extent that one of them would tie a stone to his stomach to keep his spine straight from hunger, and a man would dig a hole in winter having no cover other than it (3). Abd al-Rahman bin Abza and Sa'id bin Jubayr said: There were people among the emigrants, one of whom might have a slave, a wife, a house, and a she-camel for pilgrimage and battle, yet Allah attributed poverty to them and designated a share for them in Zakat (4). The meaning of "were expelled from their homes" is that the disbelievers of Mecca expelled them, meaning they made it necessary for them to leave, and they were a hundred men. ﴿Seeking﴾ means looking for. ﴿bounty from Allah﴾ meaning: spoils in this world ﴿and pleasure﴾ in the Hereafter, meaning:

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/396. (2) al-Muharrar al-Wajiz 5/286. (3) Tafsir al-Baghawi 4/318, and al-Tabari recorded it from him 22/523. (4) Recorded by al-Tabari 22/523 from Sa'id bin Jubayr and Sa'id bin Abd al-Rahman bin Abza.

सूरह अल-हश्र: आयत 8 357

अल्लाह तआला फ़रमाता है: ﴿(यह फ़य का माल) उन गरीब मुहाजिरों (प्रवासियों) के लिए है जिन्हें उनके घरों और उनकी संपत्तियों से निकाल दिया गया था, जो अल्लाह का अनुग्रह और उसकी प्रसन्नता की तलाश में थे और अल्लाह और उसके रसूल की मदद कर रहे थे। वही लोग सच्चे हैं।﴾ (8)

यानी: फ़य और गनीमत का माल "गरीब मुहाजिरों के लिए" है। और कहा गया: "ताकि यह तुम्हारे अमीरों के बीच ही घूमता न रहे" बल्कि "गरीबों के लिए" हो (1)। और कहा गया: यह उनके इस कथन का स्पष्टीकरण है: "और रिश्तेदारों, अनाथों, गरीबों और मुसाफिरों के लिए" (2) क्योंकि जब उन्हें उनके वर्गों के साथ उल्लेख किया गया, तो कहा गया: धन इनके लिए है; क्योंकि वे गरीब और मुहाजिर हैं, और उन्हें उनके घरों से निकाल दिया गया है; इसलिए वे इसके सबसे अधिक हकदार लोग हैं। और कहा गया: "लेकिन अल्लाह अपने रसूलों को जिस पर चाहता है प्रभुत्व प्रदान करता है" गरीब मुहाजिरों के लिए; ताकि धन दुनिया के अमीरों के बीच की जागीर न बन जाए। और कहा गया: और अल्लाह मुहाजिरों की खातिर कड़ा दंड देने वाला है; यानी: गरीब मुहाजिरों के कारण और उनके वास्ते काफिरों को कड़ा दंड देने वाला है। इन गरीबों में वे भी शामिल हैं जिनका ज़िक्र पहले अल्लाह के इस कथन में आया है: "और रिश्तेदारों और अनाथों के लिए"। और कहा गया: यह पिछली बात से जुड़ा हुआ है, और इसमें 'वाव' (और) का उपयोग नहीं किया गया है, जैसे आप कहें: यह धन ज़ैद का है, बक्र का है, फलां का है, फलां का है।

और यहाँ मुहाजिरों से मुराद वे लोग हैं जिन्होंने नबी ﷺ के प्रति प्रेम और उनकी सहायता के लिए हिजरत की। क़तादा ने कहा: ये मुहाजिर वे हैं जिन्होंने अल्लाह और उसके रसूल के प्रेम में अपने घर, संपत्ति, परिवार और मातृभूमि को छोड़ दिया, यहाँ तक कि उनमें से कोई व्यक्ति भूख के कारण अपनी पीठ सीधी रखने के लिए अपने पेट पर पत्थर बांध लेता था, और कोई व्यक्ति सर्दियों में गड्ढा खोद लेता था जिसके अलावा उसके पास ओढ़ने के लिए कुछ नहीं होता था (3)। अब्दुर्रहमान बिन अब्ज़ा और सईद बिन जुबैर ने कहा: मुहाजिरों में से कुछ लोग ऐसे थे जिनके पास गुलाम, पत्नी, घर और ऊंटनी होती थी जिस पर वे हज करते और युद्ध में जाते थे, फिर भी अल्लाह ने उन्हें गरीबी की ओर निस्बत दी और ज़कात में उनके लिए एक हिस्सा रखा (4)। "उन्हें उनके घरों से निकाल दिया गया" का अर्थ है कि मक्का के काफिरों ने उन्हें निकाला, यानी उन्हें निकलने पर मजबूर कर दिया, और वे सौ व्यक्ति थे। ﴿तलाश करते हैं﴾ यानी मांगते हैं। ﴿अल्लाह का अनुग्रह﴾ यानी दुनिया में गनीमत ﴿और प्रसन्नता﴾ यानी परलोक में, अर्थात:

(1) इ'राब अल-कुरान लिन-नहस 4/ 396। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/ 286। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 4/ 318, और तबरी ने इसे उनसे उद्धृत किया है 22/ 523। (4) इसे तबरी ने 22/ 523 में सईद बिन जुबैर और सईद बिन अब्दुर्रहमान बिन अब्ज़ा से उद्धृत किया है।

سورہ الحشر: آیت 8 357

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿(مالِ فئے) ان نادار مہاجرین کے لیے ہے جو اپنے گھروں اور اپنے مالوں سے نکال دیے گئے، وہ اللہ کا فضل اور اس کی خوشنودی تلاش کرتے ہیں اور اللہ اور اس کے رسول کی مدد کرتے ہیں۔ یہی لوگ سچے ہیں۔﴾ (8)

یعنی: فئے اور مالِ غنیمت "نادار مہاجرین کے لیے" ہے۔ اور کہا گیا: "تاکہ وہ (مال) تمہارے امیروں ہی کے درمیان گردش نہ کرتا رہے" بلکہ "فقراء" کے لیے ہو (1)۔ اور کہا گیا: یہ اللہ کے اس قول کا بیان ہے: "اور رشتہ داروں، یتیموں، مسکینوں اور مسافروں کے لیے" (2) جب انہیں ان کی اقسام کے ساتھ ذکر کیا گیا، تو کہا گیا: مال ان لوگوں کے لیے ہے؛ کیونکہ وہ فقراء اور مہاجرین ہیں، اور انہیں ان کے گھروں سے نکال دیا گیا ہے؛ چنانچہ وہ اس کے سب سے زیادہ حقدار لوگ ہیں۔ اور کہا گیا: "لیکن اللہ اپنے رسولوں کو جس پر چاہتا ہے مسلط (غالب) کر دیتا ہے" فقراء مہاجرین کے لیے؛ تاکہ مال دنیا کے مالداروں کے درمیان گردش نہ کرتا رہے۔ اور کہا گیا: اور اللہ مہاجرین کی خاطر سخت سزا دینے والا ہے؛ یعنی: فقراء مہاجرین کی وجہ سے اور ان کی خاطر کافروں کو سخت سزا دینے والا ہے۔ ان فقراء میں وہ لوگ بھی شامل ہیں جن کا ذکر پہلے اللہ کے اس قول میں گزرا ہے: "اور رشتہ داروں اور یتیموں کے لیے"۔ اور کہا گیا: یہ پچھلی بات پر عطف ہے، اور اس میں حرفِ عطف 'واؤ' نہیں لایا گیا جیسے تمہارا قول: یہ مال زید کا ہے، بکر کا ہے، فلاں کا ہے، فلاں کا ہے۔

اور یہاں مہاجرین سے مراد وہ لوگ ہیں جنہوں نے نبی ﷺ کی محبت اور آپ کی نصرت کے لیے ہجرت کی۔ قتادہ نے کہا: یہ وہ مہاجرین ہیں جنہوں نے اللہ اور اس کے رسول کی محبت میں گھر بار، مال، اہل و عیال اور وطن چھوڑ دیے، یہاں تک کہ ان میں سے کوئی شخص بھوک کی وجہ

سے اپنی کمر سیدھی رکھنے کے لیے پیٹ پر پتھر باندھتا تھا، اور کوئی شخص سردیوں میں گڑھا کھود لیتا تھا جس کے سوا اس کا کوئی اوڑھنا بچھونا نہ ہوتا تھا (3)۔ عبدالرحمن بن ابزی اور سعید بن جبیر نے کہا: مہاجرین میں ایسے لوگ بھی تھے جن کے پاس غلام، بیوی، گھر اور اونٹنی ہوتی تھی جس پر وہ حج اور جہاد کرتے تھے، پھر بھی اللہ نے انہیں فقر کی طرف منسوب کیا اور زکوٰۃ میں ان کا حصہ رکھا (4)۔ "اپنے گھروں سے نکال دیے گئے" کا مطلب ہے کہ کفارِ مکہ نے انہیں نکالا، یعنی انہیں نکلنے پر مجبور کر دیا، اور وہ سو آدمی تھے۔ ﴿تلاش کرتے ہیں﴾ یعنی مانگتے ہیں۔ ﴿اللہ کا فضل﴾ یعنی دنیا میں غنیمت ﴿اور خوشنودی﴾ یعنی آخرت میں، یعنی:

---

(1) إعراب القرآن للنحاس 4/ 396۔ (2) المحرر الوجيز 5/ 286۔ (3) تفسير البغوي 4/ 318، اور طبری نے اسے ان سے روایت کیا ہے 22/ 523۔ (4) اسے طبری نے 22/ 523 میں سعید بن جبیر اور سعید بن عبدالرحمن بن ابزی سے روایت کیا ہے۔

...the pleasure of their Lord. {And support Allah and His Messenger} in Jihad for the sake of Allah. {Those are the truthful ones} in their doing so. It is narrated that Umar ibn al-Khattab (may Allah be pleased with him) delivered a sermon in al-Jabiya and said: "Whoever wants to ask about the Quran, let him come to Ubayy ibn Ka'b. Whoever wants to ask about the inheritance laws (fara'id), let him come to Zaid ibn Thabit. Whoever wants to ask about jurisprudence (fiqh), let him come to Mu'adh ibn Jabal. And whoever wants to ask about money, let him come to me, for Almighty Allah has made me its treasurer and distributor. Indeed, I will start with the wives of the Prophet (peace be upon him) and give to them, then with the first emigrants (Muhajirun); my companions and I were expelled from Mecca, from our homes and our wealth." (1).

The Almighty's saying: {And those who, before them, had settled in the homeland and [adopted] the faith. They love those who emigrated to them and find not any want in their breasts of what the emigrants were given but give [them] preference over themselves, even though they are in privation. And whoever is protected from the stinginess of his soul - it is those who will be the successful.} (9)

There are eleven issues in it: First: The Almighty's saying: {And those who, before them, had settled in the homeland and [adopted] the faith}. There is no dispute that those who settled in the homeland are the Ansar who settled in Medina before the Emigrants migrated to it (2). And "faith" (al-iman) is in the accusative case due to a verb other than "settled" (tabawwa'u); because settling only occurs in places. And {before them} is connected to "settled". The meaning is: And those who settled in the homeland before the Emigrants, and believed in faith and were sincere in it; because faith is not a place to be settled in, just as the Almighty says: {So resolve upon your plan and [call upon] your associates} [Yunus: 71], meaning: and call your associates; mentioned by Abu Ali, Al-Zamakhshari (3), and others. It is of the type of saying:

(1) Al-Nukat wal-'Uyun 5/505 and attributed to Ali ibn Rabah al-Lakhmi, and Abu Ubaid extracted it in Al-Amwal (548). Al-Tabarani also extracted it in Al-Awsat (3795) through Ikrimah, from Ibn Abbas, similarly. He said: This hadith was not narrated from Dawud ibn al-Husayn except by his son Sulayman, and Abdullah ibn Muhammad ibn Amarah al-Ansari was the only one to narrate it. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 1/135: Narrated by al-Tabarani in Al-Kabir and Al-Awsat, and its

men are trustworthy. (2) Tafsir al-Baghawi 4/319. (3) In Al-Kashshaf 4/83, and what follows is also from it.

358 सूरा अल-हश्र: आयतें 8 - 9

...अपने रब की प्रसन्नता। {और वे अल्लाह और उसके रसूल की सहायता करते हैं} अल्लाह की राह में जिहाद करके। {वही लोग सच्चे हैं} अपने इस कार्य में। यह वर्णित है कि उमर इब्न अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने अल-जाबिया में खुत्बा दिया और कहा: "जो कोई कुरान के बारे में पूछना चाहता है, वह उबैय इब्न काब के पास आए। जो कोई विरासत के नियमों (फ़राएज़) के बारे में पूछना चाहता है, वह ज़ैद इब्न साबित के पास आए। जो कोई फ़िक़्ह (धर्मशास्त्र) के बारे में पूछना चाहता है, वह मुआज़ इब्न जबल के पास आए। और जो कोई धन के बारे में पूछना चाहता है, वह मेरे पास आए; क्योंकि अल्लाह तआला ने मुझे उसका खजांची और वितरक बनाया है। ध्यान रहे, मैं पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की पत्नियों से शुरू करूँगा और उन्हें दूँगा, फिर पहले हिजरत करने वालों (मुहाजिरीन) को; मैं और मेरे साथी मक्का से, अपने घरों और अपनी संपत्ति से निकाल दिए गए थे।" (1)।

अल्लाह तआला का कथन: {और वे लोग जिन्होंने उनसे पहले ही इस घर (मदीना) में और ईमान में जगह बना ली थी, वे उनसे प्रेम करते हैं जो हिजरत करके उनके पास आए, और वे अपने दिलों में उस चीज़ की कोई ज़रूरत महसूस नहीं करते जो उन्हें दी गई, और वे (उन्हें) अपने आप पर प्राथमिकता देते हैं, चाहे वे स्वयं तंगहाली में हों। और जो कोई अपने मन के लालच से बचा लिया गया, तो वही लोग सफल होने वाले हैं।} (9)

इसमें ग्यारह मसले (विषय) हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: {और वे लोग जिन्होंने उनसे पहले ही इस घर में और ईमान में जगह बना ली थी}। इसमें कोई विवाद नहीं है कि जिन्होंने घर में जगह बनाई वे अंसार हैं जो मुहाजिरीन के आने से पहले मदीना में बस गए थे (2)। और "ईमान" (विश्वास) शब्द 'तबव्वऊ' (बसना) के अलावा किसी अन्य क्रिया के कारण 'नसब' (कर्म कारक) में है; क्योंकि बसना केवल स्थानों में होता है। और {उनसे पहले} शब्द 'बसने' से जुड़ा है। अर्थ यह है: और वे लोग जो मुहाजिरीन से पहले घर में बस गए थे, और ईमान लाए और उसमें निष्ठावान रहे; क्योंकि ईमान कोई ऐसी जगह नहीं है जहाँ बसा जा सके जैसा कि अल्लाह तआला का कथन है: {तो तुम अपने मामले और अपने साझेदारों को इकट्ठा कर लो} [यूनुस: 71] अर्थात: और अपने साझेदारों को बुला लो; इसका उल्लेख अबू अली, अल-ज़मखशरी (3) और अन्य लोगों ने किया है। यह उस तरह के कथन में से है:

(1) अन-नुकात वल-उयून 5/505 और इसे अली इब्न रबाह अल-लखमी से जोड़ा गया है, और अबू उबैद ने इसे अल-अमवाल (548) में निकाला है। अल-तबरानी ने भी इसे अल-औसत (3795) में इकरीमा के माध्यम से, इब्न अब्बास से इसी तरह निकाला है। उन्होंने कहा: दाऊद इब्न अल-हुसैन से यह हदीस उनके बेटे सुलेमान के अलावा किसी ने नहीं सुनाई, और अब्दुल्ला इब्न मुहम्मद इब्न अमारा अल-अंसारी इसे सुनाने वाले अकेले व्यक्ति थे। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 1/135 में कहा: इसे अल-तबरानी ने अल-कबीर और अल-औसत में सुनाया है, और इसके वर्णनकर्ता विश्वसनीय हैं। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 4/319। (3) अल-कश्शाफ़ 4/83 में, और उसके बाद का हिस्सा भी उसी से है।

...اپنے رب کی رضا۔ ﴿وَيَنصُرُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُۥٓ﴾ اللہ کی راہ میں جہاد میں۔ ﴿أُولَٰٓئِكَ هُمُ الصَّٰدِقُونَ﴾ اپنے اس فعل میں۔ اور مروی ہے کہ حضرت عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ نے جابیہ میں خطبہ دیا اور فرمایا: جو شخص قرآن کے بارے میں پوچھنا چاہے وہ ابی بن کعب کے پاس آئے، جو وراثت کے مسائل (فرائض) کے بارے میں پوچھنا چاہے وہ زید بن ثابت کے پاس آئے، جو فقہ کے بارے میں پوچھنا چاہے وہ معاذ بن جبل کے پاس آئے، اور جو مال کے بارے میں پوچھنا چاہے وہ میرے پاس آئے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے مجھے اس کا خزانچی اور تقسیم کرنے والا بنایا ہے۔ آگاہ رہو کہ میں نبی ﷺ کی ازواج مطہرات سے ابتدا کروں گا اور انہیں دوں گا، پھر اولین مہاجرین سے؛ میں اور میرے ساتھی مکہ سے، اپنے گھروں اور اپنے مالوں سے نکالے گئے (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَالَّذِينَ تَبَوَّءُو الدَّارَ وَالْإِيمَانَ مِن قَبْلِهِمْ يُحِبُّونَ مَنْ هَاجَرَ إِلَيْهِمْ وَلَا يَجِدُونَ فِي صُدُورِهِمْ حَاجَةً مِّمَّا أُوتُوا وَيُؤْثِرُونَ عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ ۚ وَمَن يُوقَ شُحَّ نَفْسِهِۦ فَأُولَٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ﴾ (۹)

اس میں گیارہ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَالَّذِينَ تَبَوَّءُو الدَّارَ وَالْإِيمَانَ مِن قَبْلِهِمْ﴾ اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ جنہوں نے گھر میں جگہ بنائی وہ انصار ہیں جو مہاجرین کے وہاں آنے سے پہلے مدینہ میں آباد ہو چکے تھے (۲)۔ اور "الایمان" (ایمان) 'تبوؤا' کے علاوہ کسی اور فعل کی وجہ سے نصب میں ہے؛ کیونکہ جگہ بنانا (تبوُّء) صرف مقامات میں ہوتا ہے۔ اور ﴿مِن قَبْلِهِمْ﴾ کا تعلق 'تبوؤا' سے ہے، اور معنی یہ ہے: اور وہ لوگ جو مہاجرین سے پہلے گھر میں آباد ہوئے، اور ایمان لائے اور اسے خالص کیا؛ کیونکہ ایمان کوئی ایسی جگہ نہیں ہے جہاں آباد ہوا جا سکے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿فَأَجْمِعُوا أَمْرَكُمْ وَشُرَكَاءَكُمْ﴾ [یونس: ۷۱] یعنی: اور اپنے شریکوں

کو بلا لو؛ اس کا ذکر ابو علی، زمخشری (۳) اور دیگر نے کیا ہے۔ اور یہ اس طرح کے قول میں سے ہے:

(۱) النکت والعیون ۵/ ۵۰۵ اور اسے علی بن رباح اللخمی کی طرف منسوب کیا، اور اسے ابو عبید نے الاموال (۵۴۸) میں روایت کیا ہے۔ اسے طبرانی نے الاوسط (۳۷۹۵) میں عکرمہ کے واسطے سے ابن عباس سے اسی طرح روایت کیا ہے۔ اور کہا: اس حدیث کو داؤد بن الحصین سے ان کے بیٹے سلیمان کے علاوہ کسی نے روایت نہیں کیا، اس میں عبداللہ بن محمد بن عمارہ الانصاری منفرد ہیں۔ اور ہیثمی نے مجمع الزوائد ۱/ ۱۳۵ میں کہا: اسے طبرانی نے الکبیر اور الاوسط میں روایت کیا ہے، اور اس کے رجال ثقہ ہیں۔ (۲) تفسیر بغوی ۴/ ۳۱۹۔ (۳) الکشاف ۴/ ۸۳ میں، اور اس کے بعد کا حصہ بھی وہیں سے ہے۔

Surah Al-Hashr: Verse 9 359

"I fed her straw and cold water."(1)

It is permissible to interpret it by assuming a missing word (mudhaf), as if he said: they inhabited the home and the places of faith. It is also permissible to interpret it based on what 'tabawwa'a' indicates, as if he said: they adhered to the home and adhered to faith, thus never leaving them. It is also possible that inhabiting faith is by way of metaphor, as you say: he inhabited the core (samim) of so-and-so's tribe(2). And 'al-tabawwu' means establishment and stability. It does not mean that the Ansar believed before the Muhajirun, but rather he meant they believed before the Prophet's ﷺ migration to them.

Second: There is also disagreement as to whether this verse is separate from what preceded it, or linked by conjunction? Some interpreted it as being linked to His saying: "[It is] for the poor emigrants," and that the verses in Al-Hashr are all linked to one another. Had they contemplated that and been fair, they would have found it to be contrary to what they went for; because Allah Almighty says: "It is He who expelled those who disbelieved among the People of the Scripture from their homes at the first gathering. You did not think they would leave..." until His saying: "the defiantly disobedient." So He informed about Banu al-Nadir and Banu Qaynuqa'. Then He said: "And what Allah restored [of property] to His Messenger from them - you did not spur for it [in expedition] any horses or camels, but Allah gives His messengers power over whom He wills." So He informed that this was for the Messenger ﷺ; because no force was used against it when they left it. And what preceded regarding fighting them and cutting their trees, they had turned away from it, and that matter was concluded. Then He said: "And what Allah restored to His Messenger from the people of the towns - it is for Allah and for the Messenger and for [his] near relatives and orphans and the needy and the [stranded] traveler." This is a statement not linked to the first. Likewise: "And [also for] those who were settled in the Home and [adopted] the faith" is a beginning of speech in praise of the Ansar and commending them; for they surrendered that booty (fay') to the Muhajirun; as if he said: the booty is for the poor Muhajirun, and the Ansar love them, they did not envy them for what became pure for them from the booty. Likewise: "And [there is a share for] those who came after them" is a beginning of speech, and the predicate is: "saying, 'Our Lord, forgive us'."

Ismail bin Ishaq said: His words: "And those who were settled in the home", "And those who came..."

---

(1) Previously mentioned 1/291. (2) Al-Mubarrad said in Al-Kamil 3/1093: As-Samim: the pure part of anything. It is said: so-and-so is from the 'samim' (core) of his people, meaning: from the purest of them.

सूरा अल-हशर: आयत 9 359

"मैंने उसे भूसा और ठंडा पानी खिलाया।"(1)

इसका अर्थ लुप्त मुज़ाफ़ (संबंधित शब्द) को मानकर किया जा सकता है, जैसे कि उसने कहा हो: उन्होंने घर और ईमान (श्रद्धा) के स्थानों को निवास बनाया। और इसे 'तबाव्वा' (निवास किया) शब्द के संकेत के आधार पर भी समझा जा सकता है, जैसे कि उसने कहा हो: वे घर में रहे और ईमान पर अडिग रहे, और उन दोनों को नहीं छोड़ा। यह भी संभव है कि ईमान को निवास बनाना एक रूपक (metaphor) हो, जैसे आप कहते हैं: उसने फलां कबीले के मूल (समीम) में निवास किया(2)। और 'तबाव्वु' का अर्थ है स्थापित होना और स्थिरता। इसका अर्थ यह नहीं है कि अंसार मुहाजिरों से पहले ईमान लाए थे, बल्कि उनका अर्थ यह था कि वे पैगंबर ﷺ के उनके पास हिजरत करने से पहले ईमान लाए थे।

दूसरा: इस बारे में भी मतभेद है कि क्या यह आयत अपने से पहले की आयतों से अलग है, या उनसे जुड़ी हुई है? कुछ लोगों ने इसका अर्थ यह निकाला है कि यह "निर्धन मुहाजिरों के लिए" आयत से जुड़ी है और अल-हशर की सभी आयतें एक-दूसरे से जुड़ी हुई हैं। यदि वे इस पर विचार करते और निष्पक्ष होते, तो वे इसे इसके विपरीत पाते; क्योंकि अल्लाह तआला कहता है: "वही है जिसने किताब वालों में से उन लोगों को जिन्होंने कुफ्र किया, उनके घरों से पहले हशर (निकाले जाने) के समय निकाल दिया। तुम्हें गुमान न था कि वे निकलेंगे..." उनके इस वचन तक: "अवज्ञाकारी"। अतः उसने बनू अल-नज़ीर और बनू कैनुक़ा के बारे में बताया। फिर उसने कहा: "और जो कुछ अल्लाह ने अपने रसूल को उनसे (माल-ए-फ़य के रूप में) वापस दिलाया, उसके लिए न तो तुमने घोड़े दौड़ाए और न ऊँट, बल्कि अल्लाह अपने रसूलों को जिस पर चाहता है प्रभुत्व प्रदान करता है।" तो उसने बताया कि वह रसूल ﷺ के लिए था; क्योंकि जब उन्होंने उसे छोड़ा तो उस पर कोई हमला नहीं किया गया था। और उनके बारे में लड़ाई और उनके पेड़ों को काटने का जो जिक्र पहले आया है, वे उससे हट गए थे और वह मामला समाप्त हो गया था। फिर उसने कहा: "जो कुछ अल्लाह ने बस्तियों वालों से अपने रसूल को वापस दिलाया, वह अल्लाह का है और रसूल का और (उनके) रिश्तेदारों, अनाथों, निर्धनों और मुसाफ़िरों का है।" और यह बात पहले वाली बात से जुड़ी हुई नहीं है। इसी तरह: "और जिन्होंने (मदीना के) घर और ईमान में जगह बना ली" अंसार की प्रशंसा और उनकी सराहना में एक नई बात की शुरुआत है; क्योंकि उन्होंने उस 'फ़य' को मुहाजिरों को सौंप दिया था; जैसे कि उसने कहा हो: 'फ़य' निर्धन मुहाजिरों के लिए है, और अंसार उनसे प्रेम करते हैं, उन्होंने उस 'फ़य' के लिए उनसे

ईर्ष्या नहीं की जो उनके लिए स्पष्ट हो गया था। इसी तरह "और जो उनके बाद आए" नई बात की शुरुआत है, और इसकी खबर (predicate) है: "वे कहते हैं: ऐ हमारे रब, हमें क्षमा कर दे"।

और इस्माइल बिन इसहाक ने कहा: उनका कहना: "और जिन्होंने घर में जगह बना ली", "और जो आए"...

---

(1) पूर्व 1/291. (2) अल-मुबर्रद ने अल-कामिल 3/1093 में कहा: अल-समीम: हर चीज़ का शुद्ध हिस्सा, कहा जाता है: फलां अपने कबीले के'समीम' से है, यानी उनके शुद्धतम लोगों में से।

سورة الحشر: آیت 9 359

"میں نے اسے بھوسہ اور ٹھنڈا پانی کھلایا۔"(1)

اس کا محمول مضاف کے حذف پر جائز ہے، گویا کہ اس نے کہا: انہوں نے گھر اور ایمان کے مقامات کو ٹھکانہ بنایا۔ اور اس کا محمول اس بات پر بھی جائز ہے جس پر 'تبوّأ' دلالت کرتا ہے، گویا کہ اس نے کہا: وہ گھر میں رہے اور ایمان پر جمے رہے، پس ان دونوں سے جدا نہ ہوئے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ ایمان کو ٹھکانہ بنانا بطور مثال ہو، جیسا کہ تم کہتے ہو: اس نے فلاں قبیلے کے اصل (صمیم) میں جگہ بنا لی(2)۔ اور 'تبوؤ' کا مطلب ہے تمکن (قدرت) اور استحکام۔ اور اس کا یہ مطلب نہیں ہے کہ انصار مہاجرین سے پہلے ایمان لائے، بلکہ اس کی مراد یہ ہے کہ وہ نبی ﷺ کی ان کی طرف ہجرت سے پہلے ایمان لائے۔

دوسری بات: اس میں بھی اختلاف ہے کہ آیا یہ آیت اپنے سے پہلے والی آیات سے کٹی ہوئی ہے یا ان پر معطوف (جڑی ہوئی) ہے؟ پس ایک گروہ نے یہ تاویل کی کہ یہ اللہ کے اس قول پر معطوف ہے: "لِلْفُقَرَاءِ الْمُهَاجِرِينَ" (ان غریب مہاجرین کے لیے) اور یہ کہ سورہ حشر کی تمام آیات ایک دوسرے پر معطوف ہیں۔ اور اگر وہ اس میں غور کرتے اور انصاف سے کام لیتے تو اسے اس کے برعکس پاتے جو وہ کہہ رہے ہیں؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: "وہی ہے جس نے اہل کتاب میں سے ان لوگوں کو جنہوں نے کفر کیا ان کے گھروں سے پہلے حشر (نکالے جانے) کے وقت نکال دیا، تمہیں گمان نہ تھا کہ وہ نکلیں گے..." یہاں تک کہ فرمایا: "نافرمانوں"۔ پس اس نے بنو نضیر اور بنو قینقاع کے بارے میں خبر دی۔ پھر فرمایا: "اور جو کچھ اللہ نے اپنے رسول کو ان سے (بطور فئے) لوٹایا، اس پر نہ تو تم نے گھوڑے دوڑائے اور نہ اونٹ، لیکن اللہ اپنے رسولوں کو جس پر چاہتا ہے مسلط کر دیتا ہے"۔ پس اس نے خبر دی کہ وہ رسول ﷺ کے لیے تھا؛ کیونکہ

جب انہوں نے اسے چھوڑا تو اس پر کوئی فوج کشی نہیں کی گی تھی۔ اور ان کے بارے میں لڑائی اور ان کے درخت کاٹنے کا جو ذکر پہلے گزرا، وہ اس سے رجوع کر چکے تھے اور وہ معاملہ ختم ہو چکا تھا۔ پھر فرمایا: "جو کچھ اللہ نے بستیوں والوں سے اپنے رسول کو لوٹایا، وہ اللہ کا ہے اور رسول کا اور (ان کے) قرابت داروں، یتیموں، مسکینوں اور مسافروں کا ہے"۔ اور یہ کلام پہلے پر معطوف نہیں ہے۔ اسی طرح: "وَالَّذِينَ تَبَوَّءُوا الدَّارَ وَالْإِيمَانَ" (اور جنہوں نے اس گھر اور ایمان میں جگہ بنا لی) انصار کی مدح اور ان کی ثناء میں کلام کا آغاز ہے؛ کیونکہ انہوں نے وہ مالِ فئے مہاجرین کے لیے چھوڑ دیا تھا؛ گویا کہ اس نے کہا: فئے غریب مہاجرین کے لیے ہے، اور انصار ان سے محبت کرتے ہیں، انہوں نے اس فئے پر ان سے حسد نہیں کیا جو ان کے لیے خالص ہو گیا تھا۔ اسی طرح "وَالَّذِينَ جَاءُوا مِنْ بَعْدِهِمْ" (اور جو ان کے بعد آئے) کلام کا آغاز ہے، اور اس کی خبر ہے: "يَقُولُونَ رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا" (وہ کہتے ہیں اے ہمارے رب ہمیں بخش دے)۔

اور اسماعیل بن اسحاق نے کہا: ان کا یہ قول: "وَالَّذِينَ تَبَوَّءُوا الدَّارَ"، "وَالَّذِينَ جَاءُوا"۔

---

(1) سابقہ 291/1۔ (2) المبرد نے الکامل 1093/3 میں کہا: الصمیم: ہر چیز کا خالص حصہ، کہا جاتا ہے: فلاں اپنی قوم کے 'صمیم' میں سے ہے، یعنی ان کے خالص لوگوں میں سے۔

Surah Al-Hashr: Ayah 9 | 360

...is linked to what preceded it, and that they are partners in the *fai'* (spoils of war taken without fighting), meaning: this wealth is for the Emigrants (Muhajirin) and those who settled in the home (Ansar).

Malik ibn Aws said: Umar ibn Al-Khattab ؓ recited this verse: {Zakat is only for the poor} [At-Tawbah: 60] and said: "This is for these [people]." Then he recited: {And know that whatever you take as spoils of war, a fifth of it is for Allah} [Al-Anfal: 41] and said: "This is for these [people]." Then he recited: {Whatever Allah has restored to His Messenger} until he reached: {For the poor emigrants}, {And those who settled in the home and in faith}, {And those who came after them}. Then he said: "By Allah, if I live, the shepherd in Saru Himyar will surely receive his share of it without his forehead sweating for it" (1).

It is said: He called the Emigrants and the Ansar and consulted them regarding what Allah had opened for him of that. He said to them: "Establish the matter and contemplate it, then come back to me in the morning." He thought about it during the night, and it became clear to him that these verses were revealed regarding that. When they came to him in the morning, he said: "Last night I passed by the verses in Surah 'Al-Hashr'" and recited: {And what Allah restored [of property] to His Messenger from the people of the towns} up to his words: {For the poor emigrants}. When he reached: {It is they who are the truthful}, he said: "It is not for them only." Then he recited: {And those who came after them} up to his words: {Kind and Merciful}. Then he said: "No one of the people of Islam remains except that they are included in this. And Allah knows best."

Third: Malik narrated from Zayd ibn Aslam, from his father, that Umar said: "If it were not for those who come after us among the people, no village would be conquered except that I would distribute it, just as the Messenger of Allah ﷺ distributed Khaybar" (2). In the widespread narrations from many paths: that Umar left the *Sawad* (cultivated lands) of Iraq and Egypt and what appeared to him of the spoils (3); so that they might be for the allowances of the fighters and the provisions of the dependents and offspring, and that Az-Zubayr and Bilal...

(1) Reported with this wording by Abd al-Razzaq in at-Tafsir 2/284, and Abu Ubayd in al-Amwal (526), and it is in al-Bukhari (4033) and Muslim (1757) at length with a similar meaning. Abu Ubayd said in Gharib al-Hadith 3/267 from Abu Amr: As-Saru: what descends from the ruggedness of the mountain and rises from the slope of the

valley, so what is between them is Saru. (2) Reported by al-Bukhari (2334) through Abd al-Rahman, from Malik, with it, and it is in Ahmad (284), and through him Abu Dawud (3020) and Salaf 9/10. (3) Al-Awsat by Ibn al-Mundhir 11/44-45, and Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama by al-Jassas 3/495. As-Sawad: a group of palm trees and trees; because of its greenness and blackness, and As-Sawad: what is around Kufa of villages and districts. Al-Lisan (S-W-D).

सूरा अल-हश्र: आयत 9 | 360

...यह पहले से जुड़ा हुआ है, और यह कि वे 'फ़ै (बिना युद्ध के प्राप्त धन) में भागीदार हैं, अर्थात: यह धन मुहाजिरों (प्रवासियों) और उन लोगों के लिए है जिन्होंने घर (मदीना) में ठिकाना बनाया (अंसार)।

मालिक बिन औस ने कहा: उमर बिन अल-खत्ताब ؓ ने यह आयत पढ़ी: {सदक़ा (ज़कात) तो केवल फकीरों के लिए है} [अत-तौबा: 60] और कहा: "यह इनके लिए है।" फिर उन्होंने पढ़ा: {और जान लो कि जो कुछ तुम्हें गनीमत (युद्ध में प्राप्त धन) के रूप में मिले, उसका पाँचवाँ हिस्सा अल्लाह के लिए है} [अल-अनफ़ाल: 41] और कहा: "यह इनके लिए है।" फिर उन्होंने पढ़ा: {अल्लाह ने अपने रसूल को जो कुछ लौटाया} यहाँ तक कि वे पहुँचे: {उन गरीब मुहाजिरों के लिए}, {और उन लोगों के लिए जो घर और ईमान में बस गए}, {और उन लोगों के लिए जो उनके बाद आए}। फिर उन्होंने कहा: "खुदा की कसम, अगर मैं जीवित रहा, तो सरु हिम्यार के चरवाहे को भी उसका हिस्सा मिलेगा, इसके लिए उसके माथे पर पसीना भी नहीं आएगा" (1)।

और कहा गया है: उन्होंने मुहाजिरों और अंसार को बुलाया और अल्लाह ने जो कुछ उन्हें दिया था, उसके बारे में उनसे सलाह ली। उन्होंने उनसे कहा: "इस मामले पर गौर करो और सोच-विचार करो, फिर सुबह मेरे पास आओ।" उन्होंने रात भर इस पर विचार किया और उन पर स्पष्ट हो गया कि ये आयतें उसी बारे में उतरी हैं। जब वे सुबह उनके पास आए, तो उन्होंने कहा: "कल रात मैंने सूरा 'अल-हश्र' की आयतें पढ़ीं" और तिलावत की: {अल्लाह ने बस्तियों वालों से अपने रसूल को जो कुछ भी लौटाया} से लेकर {उन गरीब मुहाजिरों के लिए} तक। जब वे इस कथन पर पहुँचे: {वही लोग सच्चे हैं}, तो उन्होंने कहा: "यह केवल उनके लिए नहीं है।" फिर उन्होंने तिलावत की: {और जो लोग उनके बाद आए} से लेकर {अति कृपालु और दयावान} तक। फिर उन्होंने कहा: "इस्लाम के लोगों में से कोई भी ऐसा नहीं बचा है जो इसमें शामिल न हो गया हो। और अल्लाह ही बेहतर जानता है।"

तीसरा: मालिक ने ज़ैद बिन असलम से, उन्होंने अपने पिता से रिवायत की है कि उमर ने कहा: "अगर बाद में आने वाले मुसलमानों का ख्याल न होता, तो जो भी बस्ती फतह होती, मैं उसे विभाजित कर देता, जैसा कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने खैबर को विभाजित किया था" (2)। और कई माध्यमों से व्यापक रिवायतों में है कि: उमर ने इराक और मिस्र की खेती योग्य भूमि (सवाद) और जो कुछ गनीमत के रूप में मिला उसे वैसे ही रहने दिया (3); ताकि वे योद्धाओं के भत्तों और आश्रितों और संतानों के भोजन के लिए हों, और यह कि ज़ुबैर और बिलाल...

(1) इसे इन्हीं शब्दों के साथ अब्दुल रज्ज़ाक ने अत-तफ़सीर 2/284 में, और अबू उबैद ने अल-अमवाल (526) में उद्धृत किया है, और यह बुखारी (4033) और मुस्लिम (1757) में इसी तरह के अर्थ के साथ विस्तार से है। अबू उबैद ने गरीब अल-हदीस 3/267 में अबू अम्र से कहा: सरु: वह जो पहाड़ के पथरीलेपन से नीचे गिरता है, और घाटी की ढलान से ऊपर उठता है, उनके बीच का भाग सरु है। (2) इसे बुखारी (2334) ने अब्दुल रहमान के माध्यम से मालिक से रिवायत किया है, और यह अहमद (284) में है, और उनके माध्यम से अबू दाऊद (3020) और सलफ़ 9/10 में है। (3) इब्न अल-मुन्ज़िर द्वारा अल-औसत 11/44-45, और अल-जस्सास द्वारा मुख़्तसर इख़्तिलाफ़ अल-उलमा 3/495। अस-सवाद: खजूर और पेड़ों का समूह; इसकी हरियाली और कालेपन के कारण, और अस-सवाद: कूफ़ा के आसपास के गाँव और ज़िले। अल-लिसान (स-व-द)।

معطوف على ما قبل، وأنهم شركاء في الفيء، أي: هذا المال للمهاجرين والذين تبوؤوا الدار.

وقال مالك بن أوس: قرأ عمر بن الخطاب ؓ هذه الآية: {إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ} [التوبة: 60] فقال: هذه لهؤلاء. ثم قرأ: {وَاعْلَمُوا أَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَأَنَّ لِلَّهِ خُمُسَهُ} [الأنفال: 41] فقال: هذه لهؤلاء. ثم قرأ: {مَا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَى رَسُولِهِ} حتى بلغ: {لِلْفُقَرَاءِ الْمُهَاجِرِينَ}، {وَالَّذِينَ تَبَوَّؤُوا الدَّارَ وَالْإِيمَانَ}، {وَالَّذِينَ جَاءُوا مِنْ بَعْدِهِمْ} ثم قال: لئن عشت ليأتينَّ الراعي وهو بِسَرْوِ حِمْيَرَ نصيبه منها لم يَعْرَق فيها جبينه (1).

وقيل: إنه دعا المهاجرين والأنصار واستشارهم فيما فتح الله عليه من ذلك، وقال لهم: تثبّتوا الأمر وتدبّروه، ثم اغدوا عليَّ. ففكّر في ليلته فتبين له أن هذه الآيات في ذلك أنزلت. فلما غدَوْا عليه قال: قد مررت البارحة بالآيات التي في سورة «الحشر» وتلا: «مَا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَى رَسُولِهِ مِنْ أَهْلِ الْقُرَى» إلى قوله: «لِلْفُقَرَاءِ الْمُهَاجِرِينَ» فلما بلغ قوله: «أُولَئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ» قال: ما هي لهؤلاء فقط. وتلا قوله: «وَالَّذِينَ جَاءُوا مِنْ بَعْدِهِمْ» إلى قوله: «رَؤُوفٌ رَحِيمٌ». ثم قال: ما بقي أحد من أهل الإسلام إلا وقد دخل في ذلك. والله أعلم.

الثالثة: روى مالك، عن زيد بن أسلم، عن أبيه، أن عمر قال: لولا من يأتي من آخر الناس ما فُتحت قرية إلا قسمتها، كما قسم رسول الله ﷺ خيبر (2). وفي الروايات المستفيضة من الطرق الكثيرة: أن عمر أبقى سواد العراق ومصر وما ظهر عليه من الغنائم (3)؛ لتكون من أعطيات المقاتلة وأرزاق الحشوة والذراري، وأن الزبير وبلالاً...

(1) أخرجه بهذا اللفظ عبد الرزاق في التفسير 2/ 284، وأبو عبيد في الأموال (526)، وهو عند البخاري (4033)، ومسلم (1757) مطولاً بنحوه. قال أبو عبيد في غريب الحديث 3/ 267 عن أبي عمرو: السرو: ما انحدر من حزونة الجبل، وارتفع عن منحدر الوادي، فما بينهما سرو. (2) أخرجه البخاري (2334) من طريق عبد الرحمن، عن مالك، به، وهو عند أحمد (284)، ومن طريقه أبو داود (3020) وسلف 9/10. (3) الأوسط لابن المنذر 11/ 44 - 45، ومختصر اختلاف العلماء للجصاص 3/ 495. والسواد: جماعة النخل والشجر؛ لخضرته واسوداده، والسواد: ما حوالي الكوفة من القرى والرساتيق. اللسان (سود).

Page 361 Surah Al-Hashr: Verse 9

And more than one of the Companions wanted him to distribute what was opened up to them (spoils of war), but he disliked that from them. There was a difference of opinion regarding what he did in that regard. It was said: He sought the goodwill of the hearts of the army; so whoever consented to forgo his share without a price to leave it for the Muslims, it was done. And whoever refused, he gave him the price of his share (1). So whoever said: He only kept the land after seeking the goodwill of the people's hearts, made his action like the action of the Prophet ﷺ; because he divided Khaybar; for his purchase of it and the relinquishment of those who relinquished out of their own free will is equivalent to its distribution. It was also said: He kept it without giving anything to the members of the armies. And it was said: He interpreted in that the words of Allah Almighty: {For the poor emigrants...} to His words: {Our Lord, indeed You are Kind and Merciful} based on what preceded (2). And Allah knows best.

Fourth: Scholars differed regarding the division of real estate (landed property). Malik said: The Imam has the right to make it a waqf (endowment) for the interests of Muslims. Abu Hanifa said: The Imam has a choice between dividing it or making it a waqf for the interests of Muslims. Al-Shafi'i said: The Imam does not have the right to withhold it from them without their consent, but rather distributes it among them, like other wealth. Whoever is willing to give up his right, the Imam may make it a waqf for them, and he is entitled to that. And whoever is not willing, he is more entitled to his property (3). Umar (may Allah be pleased with him) sought the goodwill of the hearts of the conquerors and purchased it from them (4).

I say: Based on this, His words: {And those who came after them} are cut off from what preceded it, and that they were exhorted to pray for the predecessors and praise them.

Fifth: Ibn Wahb said: I heard Malik mentioning the virtue of Medina over other regions, saying: Medina was established by faith and migration, while other villages were conquered by the sword. Then he recited: {And those who were settled in the Home and [adopted] the faith before them, they love those who emigrated to them} the verse (5). And the discussion on this has already passed, as well as on the virtue of prayer in the two mosques: the Mosque...

(1) Ahkam al-Quran by al-Harrasi 4/407, similarly. (2) Ahkam al-Quran by al-Jassas 3/433, similarly. (3) Al-Tamhid 6/458. (4) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 4/1763. (5) Ahkam al-Quran by al-Harrasi 4/407.

पृष्ठ ३६१ सूरह अल-हश्र: आयत ९

और एक से अधिक सहाबा (साथियों) ने चाहा कि वे उन पर जो कुछ खुला (युद्ध का माल) है, उसे बाँट दें, लेकिन उन्होंने इसे नापसंद किया। इस बारे में उनके द्वारा किए गए कार्य में मतभेद है। कहा गया है: उन्होंने सेना के लोगों के दिलों की रजामंदी चाही; अतः जो कोई मुसलमानों के लिए अपनी हिस्सेदारी को बिना किसी मूल्य के छोड़ने पर सहमत हो गया, वह छोड़ दिया गया। और जिसने मना किया, उसे उसके हिस्से की कीमत दी गई (१)। अतः जिसने कहा: उन्होंने लोगों के दिलों की रजामंदी के बाद ही भूमि को रखा, उसने उनके कार्य को पैगंबर ﷺ के कार्य के समान माना; क्योंकि उन्होंने खैबर को विभाजित किया था; क्योंकि उसका खरीदना और अपनी मर्जी से छोड़ने वालों का छोड़ना उसके विभाजन के समान है। और यह भी कहा गया है: उन्होंने सेना के लोगों को कुछ भी दिए बिना इसे रखा। और यह भी कहा गया है: उन्होंने इसमें अल्लाह सुभानहु व ताआला के शब्दों की व्याख्या की: {निर्धन मुहाजिरों के लिए...} उनके शब्दों तक: {हे हमारे रब, वास्तव में तू अत्यंत दयालु और कृपालु है} जैसा कि पहले बताया गया है (२)। और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

चौथा: अचल संपत्ति (भूमि) के विभाजन के संबंध में विद्वानों के बीच मतभेद था; मलिक ने कहा: इमाम को अधिकार है कि वह इसे मुसलमानों के हितों के लिए वक्फ (बंदोबस्त) कर दे। अबू हनीफा ने कहा: इमाम के पास इसे विभाजित करने या मुसलमानों के हितों के लिए वक्फ बनाने के बीच विकल्प है। अल-शाफी ने कहा: इमाम को उनकी सहमति के बिना इसे रोकने का अधिकार नहीं है, बल्कि वह इसे अन्य संपत्तियों की तरह उनमें विभाजित करेगा। जो कोई अपने हक को छोड़ने के लिए राजी है, इमाम उसे उनके लिए वक्फ बना सकता है, और उसे इसका अधिकार है। और जो कोई राजी नहीं है, वह अपनी संपत्ति का अधिक हकदार है (३)। उमर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने विजेताओं के दिलों की रजामंदी चाही और उनसे इसे खरीदा (४)।

मैंने कहा: इस आधार पर उनके शब्द: {और वे जो उनके बाद आए} पिछले शब्दों से कटे हुए हैं, और यह कि उन्हें पूर्ववर्तियों के लिए दुआ करने और उनकी प्रशंसा करने के लिए प्रेरित किया गया था।

पाँचवाँ: इब्न वहाब ने कहा: मैंने मलिक को अन्य क्षेत्रों पर मदीना के गुण का उल्लेख करते हुए सुना, उन्होंने कहा: मदीना विश्वास और प्रवास (हिजरत) द्वारा स्थापित किया गया था, जबकि अन्य बस्तियाँ तलवार के बल पर जीती गई थीं। फिर उन्होंने पढ़ा: {और वे जो उनसे पहले घर और विश्वास में बस

गए थे, वे उनसे प्रेम करते हैं जिन्होंने उनकी ओर प्रवास किया} आयत (५)। और इस पर चर्चा हो चुकी है, साथ ही दो मस्जिदों में नमाज के गुण पर भी: मस्जिद...

(१) अहकाम अल-कुरान लिल-हररासी ४/४०७, इसी तरह। (२) अहकाम अल-कुरान लिल-जस्सास ३/४३३, इसी तरह। (३) अल-तमहीद ६/४५८। (४) अहकाम अल-कुरान लिल-इब्न अल-अरबी ४/१७६३। (५) अहकाम अल-कुरान लिल-हररासी ४/४०७।

صفحہ ۳۶۱ سورۃ الحشر: آیت ۹

اور ایک سے زائد صحابہ نے چاہا کہ وہ ان پر جو کچھ فتح ہوا ہے (مالِ غنیمت) اسے تقسیم کر دیں، لیکن انہوں نے اس بات کو ناپسند کیا، اور اس بارے میں اختلاف ہوا کہ انہوں نے کیا کیا، تو کہا گیا: انہوں نے لشکر والوں کے دلوں کی خوشنودی چاہی؛ چنانچہ جو شخص بغیر قیمت کے اپنا حصہ چھوڑنے پر راضی ہو گیا تاکہ اسے مسلمانوں کے لیے باقی رکھا جائے، تو ایسا ہی ہوا۔ اور جس نے انکار کیا، اسے اس کے حصے کی قیمت دے دی گئی (۱)۔ چنانچہ جس نے کہا: انہوں نے لوگوں کے دلوں کی خوشنودی کے بعد ہی زمین کو باقی رکھا، اس نے ان کے فعل کو نبی ﷺ کے فعل جیسا قرار دیا؛ کیونکہ آپ ﷺ نے خیبر کو تقسیم کیا تھا؛ کیونکہ اس کا خریدنا اور جس نے اپنی خوشی سے چھوڑا اس کا چھوڑنا، اس کی تقسیم کے قائم مقام ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا: انہوں نے لشکر والوں کو کچھ دیے بغیر اسے باقی رکھا۔ اور یہ بھی کہا گیا: انہوں نے اس میں اللہ سبحانہ و تعالیٰ کے اس قول کی تاویل کی: ﴿لِلْفُقَرَاء الْمُهَاجِرِينَ﴾ سے لے کر اس کے قول ﴿رَبَّنَا إِنَّكَ رَؤُوفٌ رَّحِيمٌ﴾ تک جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے (۲)۔ واللہ اعلم۔

چوتھی بات: علما کا غیر منقولہ جائیداد (زمین) کی تقسیم میں اختلاف ہے؛ چنانچہ امام مالک نے فرمایا: امام کو اختیار ہے کہ اسے مسلمانوں کے مفادات کے لیے وقف کر دے۔ اور امام ابو حنیفہ نے فرمایا: امام کو اختیار ہے کہ اسے تقسیم کر دے یا مسلمانوں کے مفادات کے لیے وقف کر دے۔ اور امام شافعی نے فرمایا: امام کو ان کی رضامندی کے بغیر اسے روکنے کا حق نہیں ہے، بلکہ اسے دیگر اموال کی طرح ان میں تقسیم کرے گا۔ چنانچہ جو شخص اپنے حق سے خوشی خوشی دستبردار ہو جائے، تو امام کے لیے جائز ہے کہ اسے ان کے لیے وقف کر دے، اور وہ اس کا

حقدار ہے۔ اور جو راضی نہ ہو، تو وہ اپنے مال کا زیادہ حقدار ہے (۳)۔ اور عمر رضی اللہ عنہ نے غنیمت حاصل کرنے والوں کے دلوں کی خوشنودی چاہی اور اسے ان سے خرید لیا (۴)۔

میں کہتا ہوں: اور اسی بنا پر اللہ کا یہ قول: ﴿وَالَّذِينَ جَاؤُوا مِن بَعْدِهِمْ﴾ اپنے ما قبل سے منقطع ہے، اور یہ کہ انہیں اگلوں کے لیے دعا کرنے اور ان کی ثنا خوانی کی ترغیب دی گئی ہے۔

پانچویں بات: ابن وہب نے کہا: میں نے امام مالک کو دوسرے علاقوں پر مدینہ کی فضیلت کا تذکرہ کرتے ہوئے سنا، تو انہوں نے فرمایا: مدینہ ایمان اور ہجرت کے ذریعے بسایا گیا، جبکہ دیگر بستیاں تلوار کے زور پر فتح ہوئیں۔ پھر انہوں نے یہ آیت پڑھی: ﴿وَالَّذِينَ تَبَوَّؤُوا الدَّارَ وَالْإِيمَانَ مِن قَبْلِهِمْ يُحِبُّونَ مَنْ هَاجَرَ إِلَيْهِمْ﴾ آیت (۵)۔ اور اس بارے میں گفتگو گزر چکی ہے، اور دونوں مسجدوں میں نماز کی فضیلت کے بارے میں بھی: مسجد...

(۱) أحكام القرآن للهراسى ٤٠٧/٤ بنحوه۔ (۲) أحكام القرآن للجصاص ٤٣٣/٣ بنحوه۔ (۳) التمهيد ٦/٤٥٨۔ (٤) أحكام القرآن لابن العربى ١٧٦٣/٤۔ (٥) أحكام القرآن للهراسى ٤٠٧/٤۔

Surah Al-Hashr: Verse 9 Page 362

Al-Haram and the Mosque of Medina, so there is no meaning for repetition (1).

Sixth point: Allah Almighty's saying: {And they find no desire in their hearts for what was given [to the Emigrants]} meaning they do not envy the Emigrants for what they were specifically given of the spoils (Al-Fay') and other things; this is what the people said (2). This implies the omission of two possessors; the meaning is: the pinch of need from the loss of what they were given. Everything a person finds in their heart that they need to remove is a 'need'. The Emigrants were in the homes of the Ansar. When the Prophet (peace and blessings be upon him) gained the wealth of Banu al-Nadir as spoils, he called the Ansar and thanked them for what they had done for the Emigrants by hosting them in their homes and sharing their wealth with them. Then he said: "If you wish, I will divide what Allah has granted me from Banu al-Nadir between you and them, and the Emigrants will remain as they are, living in your homes and sharing your wealth. Or if you wish, I will give it all to them, and they will leave your homes." Sa'd ibn Ubadah and Sa'd ibn Mu'adh said: "Rather, divide it among the Emigrants, and let them remain in our homes as they were." The Ansar cried out: "We are pleased and we submit, O Messenger of Allah." Then the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "O Allah, have mercy on the Ansar and the children of the Ansar." The Messenger of Allah (peace be upon him) gave to the Emigrants and did not give anything to the Ansar except for the three whom we mentioned (3). It is possible he meant by: {And they find no desire in their hearts for what was given} that even if it was little, [rather] they were content with it and satisfied with it. They were in this state during the life of the Prophet (peace be upon him) in this world, and remained so after his death (peace be upon him) in worldly matters. The Prophet (peace be upon him) had warned them, saying: "You will see after me selfishness (others being preferred over you), so be patient until you meet me at the Pond" (4).

Seventh point: Allah Almighty's saying: {And they give preference over themselves even though they are in poverty}. In Al-Tirmidhi, narrated by Abu Hurayrah: A man had a guest stay overnight, and he had nothing but his own food and his children's food; so he said...

---

(1) 8/188 and 12/151. (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi, 4/1763. (3) Narrated by al-Waqidi in al-Maghazi, 1/378-379 from Umm al-Ala (may Allah be pleased with her), and the three were previously mentioned on page 346 of this volume. (4) Ahkam al-

Qur'an by Ibn al-Arabi, 4/1763-1764, the brackets are from it, and the hadith was previously cited in 11/61.

सूरह अल-हश्र: आयत 9 पृष्ठ 362

अल-हरम और मदीना की मस्जिद, इसलिए दोहराव का कोई अर्थ नहीं है (1)।

छठी बात: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और वे अपने दिलों में उस चीज़ के लिए कोई चाहत (लालच) नहीं पाते जो [मुहाजिरीन को] दी गई} यानी वे मुहाजिरीन (प्रवासियों) से उस गनीमत (अल-फ़ै) और अन्य चीज़ों के लिए ईर्ष्या नहीं करते जो उन्हें विशेष रूप से दी गई थीं; लोगों ने ऐसा ही कहा है (2)। इसमें दो संबंधियों के लोप का अनुमान है; अर्थ है: जो उन्हें दिया गया था उसके खोने से होने वाली कमी की ज़रूरत। एक व्यक्ति अपने दिल में जो कुछ भी महसूस करता है जिसे उसे हटाने की ज़रूरत होती है वह 'ज़रूरत' है। मुहाजिरीन अंसार के घरों में थे। जब नबी (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) ने बनू अल-नदीर की संपत्ति गनीमत के रूप में प्राप्त की, तो उन्होंने अंसार को बुलाया और मुहाजिरीन को अपने घरों में बसाने और उनके साथ अपनी संपत्ति साझा करने के लिए उनका धन्यवाद किया। फिर उन्होंने कहा: "यदि आप चाहें, तो मैं वह सब बाँट दूँगा जो अल्लाह ने मुझे बनू अल-नदीर से प्रदान किया है, आपके और उनके बीच, और मुहाजिरीन वैसे ही रहेंगे जैसे वे हैं, आपके घरों में रहकर और आपकी संपत्ति साझा करते हुए। या यदि आप चाहें, तो मैं यह सब उन्हें दे दूँगा, और वे आपके घरों से निकल जाएँगे।" साद इब्न उबादा और साद इब्न मुआज़ ने कहा: "बल्कि, इसे मुहाजिरीन के बीच बाँट दें, और उन्हें हमारे घरों में वैसे ही रहने दें जैसे वे थे।" अंसार पुकार उठे: "हम प्रसन्न हैं और हम स्वीकार करते हैं, हे अल्लाह के रसूल।" फिर अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) ने कहा: "हे अल्लाह, अंसार और अंसार की संतानों पर दया कर।" अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) ने मुहाजिरीन को दिया और अंसार को कुछ भी नहीं दिया सिवाय उन तीन के जिनका हमने उल्लेख किया है (3)। यह संभव है कि उनका मतलब यह हो: {और वे अपने दिलों में उस चीज़ के लिए कोई चाहत नहीं पाते जो उन्हें दी गई} कि भले ही वह कम हो, [बल्कि] वे उससे संतुष्ट और प्रसन्न थे। वे इस दुनिया में नबी (उन पर शांति हो) के जीवन के दौरान इसी स्थिति में थे, और उनकी मृत्यु (उन पर शांति हो) के बाद भी सांसारिक मामलों में इसी तरह रहे। नबी (उन पर शांति हो) ने उन्हें चेतावनी देते हुए कहा था: "तुम मेरे बाद स्वार्थ (दूसरों को तुम पर प्राथमिकता दी जाना) देखोगे, इसलिए धैर्य रखना जब तक कि तुम मुझसे हौज़ (तालाब) पर न मिलो" (4)।

सातवीं बात: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और वे अपने ऊपर दूसरों को प्राथमिकता देते हैं चाहे वे स्वयं तंगी में हों}। तिरमिज़ी में अबू हुरैरा से रिवायत है: एक आदमी के पास रात भर के लिए

एक मेहमान रुका, और उसके पास अपने और अपने बच्चों के भोजन के अलावा कुछ नहीं था; तो उसने कहा...

---

(1) 8/188 और 12/151। (2) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 4/1763। (3) अल-वाक़िदी ने अल-मग़ाज़ी 1/378-379 में उम्म अल-अला (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से रिवायत की है, और उन तीनों का उल्लेख पहले इस खंड के पृष्ठ 346 पर किया गया था। (4) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 4/1763-1764, कोष्ठक उसी से हैं, और हदीस पहले 11/61 में उद्धृत की गई थी।

سورہ الحشر: آیت 9 صفحہ 362

حرم اور مسجدِ نبوی، لہذا تکرار کا کوئی فائدہ نہیں (1)۔

چھٹی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور وہ اپنے سینوں میں اس چیز کی کوئی حاجت (خواہش) نہیں پاتے جو [مہاجرین کو] دی گئی} یعنی وہ مہاجرین سے اس مالِ فئے اور دیگر چیزوں پر حسد نہیں کرتے جو انہیں خاص طور پر دی گئی تھیں؛ لوگوں نے یہی کہا ہے (2)۔ اس میں دو مضافوں کے محذوف ہونے کا تقدیر ہے؛ مطلب یہ ہے: جو انہیں دیا گیا اس کے مفقود ہونے سے کسی ضرورت کا احساس ہونا۔ انسان اپنے دل میں جو کچھ بھی ایسا پاتا ہے جسے دور کرنے کی ضرورت ہو وہ 'حاجت' ہے۔ مہاجرین انصار کے گھروں میں مقیم تھے۔ جب نبی کریم ﷺ نے بنو نضیر کا مال بطور غنیمت حاصل کیا، تو آپ ﷺ نے انصار کو بلایا اور مہاجرین کو اپنے گھروں میں جگہ دینے اور ان کے ساتھ اپنے مال میں شریک کرنے پر ان کا شکریہ ادا کیا۔ پھر فرمایا: "اگر تم چاہو تو میں بنو نضیر سے اللہ نے مجھے جو مال عطا کیا ہے وہ تمہارے اور ان کے درمیان تقسیم کر دوں، اور مہاجرین تمہارے گھروں اور مالوں میں جس طرح مقیم ہیں اسی طرح رہیں گے۔ اور اگر تم چاہو تو میں یہ سارا مال انہیں دے دوں اور وہ تمہارے گھروں سے نکل جائیں۔" سعد بن عبادہ اور سعد بن معاذ رضی اللہ عنہما نے عرض کیا: "بلکہ آپ اسے مہاجرین کے درمیان تقسیم فرما دیں، اور وہ ہمارے گھروں میں اسی طرح رہیں جیسے پہلے تھے۔" انصار پکار اٹھے: "اے اللہ کے رسول! ہم راضی ہیں اور ہم نے تسلیم کیا۔" تب رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اے اللہ! انصار اور انصار کی اولاد پر رحم فرما۔" رسول اللہ ﷺ نے مہاجرین کو عطا فرمایا اور انصار کو کچھ نہ دیا سوائے ان تین کے جن کا ہم ذکر کر چکے ہیں (3)۔ یہ بھی ممکن ہے کہ اس سے مراد یہ ہو: {اور وہ اپنے سینوں میں اس چیز کی کوئی حاجت نہیں پاتے جو انہیں دی گئی} یعنی اگر وہ تھوڑی بھی

ہو [بلکہ] وہ اسی پر قناعت کرتے ہیں اور اس سے راضی رہتے ہیں۔ وہ نبی کریم ﷺ کی زندگی میں اسی حالت پر رہے، اور آپ ﷺ کی وفات کے بعد بھی دنیاوی معاملات میں اسی روش پر قائم رہے۔ نبی کریم ﷺ نے انہیں پہلے ہی خبردار کرتے ہوئے فرمایا تھا: "تم میرے بعد دوسروں کو خود پر ترجیح دیئے جاتے (خود غرضی) دیکھو گے، پس صبر کرنا یہاں تک کہ تم مجھ سے حوض پر ملو" (4)۔

ساتویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور وہ اپنے نفسوں پر دوسروں کو ترجیح دیتے ہیں اگرچہ وہ خود تنگ دستی میں ہوں}۔ ترمذی میں حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے: ایک شخص کے ہاں مہمان ٹھہرا، اس کے پاس اپنی اور اپنے بچوں کی خوراک کے سوا کچھ نہ تھا؛ تو اس نے کہا...

---

(1) 8/188 اور 12/151۔ (2) احکام القرآن لابن العربی 4/1763۔ (3) اسے واقدی نے المغازی 1/378-379 میں ام العلاء رضی اللہ عنہا سے روایت کیا ہے، اور ان تینوں کا ذکر پہلے اس جلد کے صفحہ 346 پر گزر چکا ہے۔ (4) احکام القرآن لابن العربی 4/1763-1764 اور قوسین کے درمیان والی عبارت اسی سے ہے، اور حدیث پہلے 11/61 میں گزر چکی ہے۔

363 Surah Al-Hashr: Verse 9 ...to his wife: "Put the children to sleep, turn off the lamp, and serve the guest what you have." Then this verse was revealed: "and give [them] preference over themselves, even though they are in privation." He said: This is a Hasan Sahih (good authentic) Hadith. Muslim also recorded it (1). And narrated by Abu Huraira, who said: A man came to the Messenger of Allah (PBUH) and said: "I am exhausted (with hunger)." He sent someone to one of his wives, and she said: "By Him Who sent you with the Truth, I have nothing but water." Then he sent to another, and she said the same, until all of them said the same thing: "No, by Him Who sent you with the Truth, I have nothing but water." He said: "Who will host this (man) tonight, may Allah have mercy on him?" A man from the Ansar stood up and said: "I will, O Messenger of Allah." So he went with him to his home and said to his wife: "Do you have anything?" She said: "No, except the food for my children." He said: "Distract them with something, and when our guest enters, turn off the lamp and let him see that we are eating. When he moves to eat, get up to the lamp and turn it off." He said: So they sat and the guest ate. When morning came, he went to the Prophet (PBUH) who said: "Allah was pleased with what you both did with your guest tonight" (2). In another narration by Abu Huraira: A man came to the Messenger of Allah (PBUH) to be hosted, but he had nothing to host him with. He said: "Is there not a man who will host this person, may Allah have mercy on him?" A man from the Ansar called Abu Talha stood up. He went with him to his home, and recounted the hadith similar to the one before, and mentioned the revelation of the verse therein (3). Al-Mahdawi mentioned from Abu Huraira that this was revealed concerning Thabit ibn Qays and a man from the Ansar – Thabit stayed with him – called Abu Al-Mutawakkil. Abu Al-Mutawakkil had nothing but his own food and his children's food. He said to his wife: "Turn off the lamp and put the children to sleep"; and he presented what he had to his guest. Similarly, Al-Nahhas mentioned, saying: Abu Huraira said: Thabit ibn Qays stayed as a guest with a man from the Ansar – called Abu Al-Mutawakkil – who had nothing but his own food and his children's food, so he said to his wife:

---

(1) Al-Tirmidhi (3304), and Muslim (2054): (173). (2) Muslim (2054), and it is with Al-Bukhari (4889), and Al-Wahidi in "Asbab al-Nuzul" p. 445 - 446 similarly. (3) Muslim (2054): (...).

३६३ सूरह अल-हश्र: आयत ९ ...अपनी पत्नी से: "बच्चों को सुला दो, दीपक बुझा दो, और जो कुछ तुम्हारे पास है वह मेहमान के सामने पेश करो।" तब यह आयत उतरी: "और वे (उन्हें) अपने आप पर प्राथमिकता देते हैं, चाहे वे खुद तंगी में क्यों न हों।" उन्होंने कहा: यह एक हसन सहीह (उत्तम प्रामाणिक) हदीस है। मुस्लिम ने भी इसे दर्ज किया है (१)। और अबू हुरैरा से रिवायत है, उन्होंने कहा: एक आदमी अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास आया और कहा: "मैं भूख से निढाल हूँ।" उन्होंने अपनी एक पत्नी के पास संदेश भेजा, तो उन्होंने कहा: "उसकी कसम जिसने आपको हक के साथ भेजा है, मेरे पास पानी के सिवा कुछ नहीं है।" फिर उन्होंने दूसरी के पास भेजा, तो उन्होंने भी वही कहा, यहाँ तक कि उन सभी ने वही बात कही: "नहीं, उसकी कसम जिसने आपको हक के साथ भेजा है, मेरे पास पानी के सिवा कुछ नहीं है।" उन्होंने (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) कहा: "कौन इस रात इसकी मेज़बानी करेगा, अल्लाह उस पर रहम करे?" अंसार में से एक व्यक्ति खड़ा हुआ और कहा: "मैं करूँगा, ऐ अल्लाह के रसूल।" फिर वह उसे अपने घर ले गया और अपनी पत्नी से कहा: "क्या तुम्हारे पास कुछ है?" उसने कहा: "नहीं, सिवाय मेरे बच्चों के खाने के।" उसने कहा: "उन्हें किसी चीज़ से बहला दो, और जब हमारा मेहमान आए, तो दीपक बुझा देना और उसे यह दिखाना कि हम खा रहे हैं। जब वह खाने के लिए झुके, तो दीपक के पास जाकर उसे बुझा देना।" उन्होंने कहा: सो वे बैठ गए और मेहमान ने खाना खाया। जब सुबह हुई तो वह नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास गया, तो उन्होंने कहा: "अल्लाह तुम्हारे उस काम से बहुत खुश हुआ जो तुम दोनों ने आज रात अपने मेहमान के साथ किया" (२)। अबू हुरैरा की एक अन्य रिवायत में: एक आदमी अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास मेहमान बनने आया, लेकिन उनके पास उसे खिलाने के लिए कुछ नहीं था। उन्होंने कहा: "क्या कोई ऐसा आदमी नहीं है जो इसकी मेज़बानी करे, अल्लाह उस पर रहम करे?" अंसार में से एक आदमी खड़ा हुआ जिसे अबू तल्हा कहा जाता था। वह उसे अपने घर ले गया, और पिछली हदीस की तरह ही वाकया बयान किया, और उसमें आयत के उतरने का ज़िक्र किया (३)। अल-महदवी ने अबू हुरैरा से ज़िक्र किया है कि यह साबित बिन क़ैस और अंसार के एक व्यक्ति के बारे में उतरी थी - साबित उसके यहाँ ठहरे थे - जिसे अबू अल-मुतवक्किल कहा जाता था। अबू अल-मुतवक्किल के पास अपने और अपने बच्चों के खाने के सिवा कुछ नहीं था। उसने अपनी पत्नी से कहा: "दीपक बुझा दो और बच्चों को सुला दो"; और जो कुछ उसके पास था वह अपने मेहमान के सामने पेश कर दिया। इसी तरह अल-नहहास ने ज़िक्र किया, उन्होंने कहा: अबू हुरैरा ने कहा: साबित बिन क़ैस अंसार के एक व्यक्ति के पास मेहमान

बनकर ठहरे - जिसे अबू अल-मुतवक्किल कहा जाता था - जिसके पास अपने और अपने बच्चों के खाने के सिवा कुछ नहीं था, तो उसने अपनी पत्नी से कहा:

---

(१) अल-तिर्मिज़ी (३३०४), और मुस्लिम (२०५४): (१७३)। (२) मुस्लिम (२०५४), और यह अल-बुखारी (४८८९) के पास भी है, और अल-वाहिदी की "अस्बाब अल-नुज़ूल" पृष्ठ ४४५ - ४४६ में इसी तरह है। (३) मुस्लिम (२०५४): (...)।

۳۶۳ سورہ الحشر: آیت ۹ ...اپنی بیوی سے: "بچوں کو سلا دو، چراغ بجھا دو، اور جو کچھ تمہارے پاس ہے وہ مہمان کے سامنے پیش کرو۔" تو یہ آیت نازل ہوئی: «وَيُؤْثِرُونَ عَلَى أَنفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ» (اور وہ دوسروں کو اپنی جانوں پر ترجیح دیتے ہیں، خواہ خود انہیں تنگی ہی کیوں نہ ہو)۔ انہوں نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے۔ اسے مسلم نے بھی روایت کیا ہے (۱)۔ اور ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے، انہوں نے کہا: ایک شخص رسول اللہ ﷺ کے پاس آیا اور کہا: "میں بھوک سے نڈھال ہوں۔" آپ ﷺ نے اپنی ایک زوجہ کے پاس پیغام بھیجا، تو انہوں نے کہا: "اس کی قسم جس نے آپ کو حق کے ساتھ بھیجا ہے، میرے پاس پانی کے سوا کچھ نہیں ہے۔" پھر آپ ﷺ نے دوسری کے پاس بھیجا، تو انہوں نے بھی یہی کہا، یہاں تک کہ ان سب نے یہی بات کہی: "نہیں، اس کی قسم جس نے آپ کو حق کے ساتھ بھیجا ہے، میرے پاس پانی کے سوا کچھ نہیں ہے۔" آپ ﷺ نے فرمایا: "آج کی رات اس کی کون مہمانی کرے گا، اللہ اس پر رحم کرے؟" انصار میں سے ایک شخص کھڑا ہوا اور کہا: "میں کروں گا، اے اللہ کے رسول!" پھر وہ اسے اپنے گھر لے گیا اور اپنی بیوی سے کہا: "کیا تمہارے پاس کچھ ہے؟" اس نے کہا: "نہیں، سوائے میرے بچوں کے کھانے کے۔" اس نے کہا: "انہیں کسی چیز سے بہلا دو، اور جب ہمارا مہمان آئے، تو چراغ بجھا دینا اور اسے یہ دکھانا کہ ہم کھا رہے ہیں۔ جب وہ کھانے کے لیے ہاتھ بڑھائے، تو چراغ کی طرف اٹھنا اور اسے بجھا دینا۔" انہوں نے کہا: چنانچہ وہ بیٹھ گئے اور مہمان نے کھانا کھایا۔ جب صبح ہوئی تو وہ نبی ﷺ کے پاس گیا، تو آپ ﷺ نے فرمایا: "اللہ تمہارے اس عمل سے بہت خوش ہوا جو تم دونوں نے آج رات اپنے مہمان کے ساتھ کیا" (۲)۔ اور ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی ایک روایت میں ہے کہ: ایک شخص رسول اللہ ﷺ کے پاس مہمانی کے لیے آیا، لیکن آپ ﷺ کے پاس کچھ نہ تھا کہ اس کی مہمانی کریں۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "کیا کوئی ایسا شخص نہیں ہے جو اس کی مہمانی کرے، اللہ اس پر رحم کرے؟" انصار میں سے ایک شخص کھڑا ہوا

جسے ابو طلحہ کہا جاتا تھا۔ وہ اسے اپنے گھر لے گیا، اور پچھلی حدیث کی طرح واقعہ بیان کیا، اور اس میں آیت کے نزول کا ذکر کیا (۳)۔ المهدوی نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے ذکر کیا ہے کہ یہ آیت ثابت بن قیس اور انصار کے ایک شخص کے بارے میں نازل ہوئی - ثابت ان کے ہاں ٹھہرے تھے - جنہیں ابو المتوکل کہا جاتا تھا۔ ابو المتوکل کے پاس اپنے اور اپنے بچوں کے کھانے کے سوا کچھ نہیں تھا۔ انہوں نے اپنی بیوی سے کہا: "چراغ بجھا دو اور بچوں کو سلا دو"؛ اور جو کچھ ان کے پاس تھا اپنے مہمان کے سامنے پیش کر دیا۔ اسی طرح النحاس نے ذکر کیا، انہوں نے کہا: ابوہریرہ رضی اللہ عنہ نے فرمایا: ثابت بن قیس انصار کے ایک شخص کے ہاں مہمان ٹھہرے - جنہیں ابو المتوکل کہا جاتا تھا - جن کے پاس اپنے اور اپنے بچوں کے کھانے کے سوا کچھ نہیں تھا، تو انہوں نے اپنی بیوی سے کہا:

---

(۱) الترمذی (۳۳۰۴)، اور مسلم (۲۰۵۴): (۱۷۳)۔ (۲) مسلم (۲۰۵۴)، اور یہ البخاری (۴۸۸۹) کے پاس بھی ہے، اور الواحدی کی "اسباب النزول" ص ۴۴۵ - ۴۴۶ میں اسی طرح ہے۔ (۳) مسلم (۲۰۵۴): (...)۔

Surah Al-Hashr: Verse 9. Page 364.

"Extinguish the lamp and put the children to sleep." Then it was revealed: "{...and give [them] preference over themselves, even though they are in privation. And whoever is protected from the stinginess of his soul - it is those who will be the successful.}" (Surah Al-Hashr: 9). It was said: The doer of that was Abu Talha (1). Abu Nasr Abd al-Rahim bin Abd al-Karim al-Qushayri mentioned: Ibn Umar said: A sheep's head was given as a gift to a man from the companions of the Messenger of Allah ﷺ. He said: "Indeed, my brother so-and-so and his family are more in need of this than us." So he sent it to them. It continued to be sent from one to another until it had passed through seven houses, until it returned to the first ones. Then it was revealed: "{...and give [them] preference over themselves...}" (2). Al-Tha'labi mentioned it from Anas, who said: A sheep's head was given as a gift to a man from the companions - and he was in hardship - so he directed it to a neighbor of his. Seven people in seven houses passed it around, then it returned to the first one. Then it was revealed: "{...and give [them] preference over themselves...}" the verse (3).

Ibn Abbas said: The Prophet ﷺ said to the Ansar on the day of Bani Al-Nadir: "If you wish, I will divide among the Muhajirun from your homes and your wealth, and they will share with you in this spoils. And if you wish, your homes and wealth can remain yours, and nothing from the spoils will be divided for you." The Ansar said: "Rather, we will divide from our homes and wealth for our brothers, and we prefer them with the spoils." Then it was revealed: "{...and give [them] preference over themselves...}" the verse (4). And the first (explanation) is more correct (5).

In "The Two Sahihs" (Al-Bukhari and Muslim) from Anas: A man used to give some date palms from his land to the Prophet ﷺ until [the lands of] Qurayza and Al-Nadir were conquered. After that, he began to return what he had given. The wording is from Muslim (6). Al-Zuhri narrated from Anas bin Malik: When the Muhajirun came - from Mecca - to Medina, they came with nothing in their hands, while the Ansar were people of land and real estate, so the Ansar shared with them...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 5/287 similarly, and the mention of Abu Talha preceded in the hadith of Muslim (2054). (2) Reported by Al-Hakim in Al-Mustadrak 2/483-484, and Al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (3479). Al-Hakim said: This is a hadith with a sahih isnad but they (Bukhari and Muslim) did not include it. Al-Dhahabi said: It contains Ubayd Allah bin al-Walid, whom they considered weak. (3) Mentioned by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 8/214 similarly, and reported by Al-Wahidi in Asbab al-Nuzul p. 446 from Ibn

Umar, may Allah be pleased with both of them. (4) Tafsir al-Baghawi 4/320, and Zad al-Masir 8/214. (5) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/1764. (6) Number (1771), and Al-Bukhari (3128).

सूरह अल-हश्र: आयत 9। पृष्ठ 364।

"दीपक बुझा दो और बच्चों को सुला दो।" फिर यह अवतरित हुआ: "{...और वे उन्हें अपने आप पर तरजीह देते हैं, चाहे वे खुद तंगहाली में ही क्यों न हों। और जो कोई अपनी आत्मा के लालच से बचा लिया गया, तो ऐसे ही लोग सफल होने वाले हैं।}" (सूरह अल-हश्र: 9)। कहा गया कि: ऐसा करने वाले अबू तल्हा (1) थे। अबू नस्र अब्द अल-रहीम बिन अब्द अल-करीम अल-कुशैरी ने उल्लेख किया: इब्न उमर ने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ के साथियों में से एक व्यक्ति को उपहार के रूप में एक भेड़ का सिर दिया गया था। उन्होंने कहा: "वास्तव में, मेरे भाई फलां और उनका परिवार हमसे ज्यादा इसके हकदार हैं।" इसलिए उन्होंने उसे उनके पास भेज दिया। वह एक से दूसरे तक भेजा जाता रहा यहाँ तक कि वह सात घरों से होकर गुज़रा और अंत में पहले वाले के पास ही वापस आ गया। तब यह अवतरित हुआ: "{...और वे उन्हें अपने आप पर तरजीह देते हैं...}" (2)। अल-तआल्बी ने अनस से इसका उल्लेख किया है, जिन्होंने कहा: सहाबा में से एक व्यक्ति को उपहार के रूप में एक भेड़ का सिर दिया गया था - और वह तंगी में था - इसलिए उसने उसे अपने एक पड़ोसी के पास भेज दिया। सात घरों में सात लोगों ने उसे बारी-बारी से भेजा, फिर वह पहले वाले के पास वापस आ गया। तब यह आयत अवतरित हुई: "{...और वे उन्हें अपने आप पर तरजीह देते हैं...}" (3)।

इब्न अब्बास ने कहा: नबी ﷺ ने बनी अल-नदीर के दिन अंसार से कहा: "यदि तुम चाहो, तो मैं तुम्हारे घरों और तुम्हारी धन-दौलत में से मुहाजिरीन को हिस्सा दूँगा, और वे इस गनीमत (लूट के माल) में तुम्हारे साथ शरीक होंगे। और यदि तुम चाहो, तो तुम्हारे घर और धन-दौलत तुम्हारे पास ही रहेंगे, और गनीमत में से तुम्हें कुछ नहीं दिया जाएगा।" अंसार ने कहा: "बल्कि, हम अपने भाइयों के लिए अपने घरों और धन-दौलत में से हिस्सा देंगे, और हम उन्हें गनीमत में प्राथमिकता देंगे।" तब यह आयत अवतरित हुई: "{...और वे उन्हें अपने आप पर तरजीह देते हैं...}" (4)। और पहली (व्याख्या) अधिक सही है (5)।

"सहीहैन" में अनस से रिवायत है: एक व्यक्ति नबी ﷺ को अपनी ज़मीन के कुछ खजूर के पेड़ दे दिया करता था, यहाँ तक कि कुरैज़ा और अल-नदीर पर विजय प्राप्त हो गई। उसके बाद, उसने वह वापस करना शुरू कर दिया जो उसने दिया था। यह मुस्लिम (6) के शब्द हैं। अल-ज़ुहरी ने अनस बिन मलिक से रिवायत की: जब मुहाजिरीन - मक्का से - मदीना आए, तो वे खाली हाथ आए थे, जबकि अंसार ज़मीन और जायदाद के मालिक थे, तो अंसार ने उनके साथ साझा किया...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/287 इसी तरह, और अबू तल्हा का उल्लेख मुस्लिम (2054) की हदीस में पहले आ चुका है। (2) इसे अल-हाकिम ने अल-मुस्तदरक 2/483-484 में, और अल-बैहकी ने शुअ़ब अल-ईमान (3479) में रिपोर्ट किया है। अल-हाकिम ने कहा: यह हदीस सही इसनाद वाली है लेकिन उन्होंने (बुखारी और मुस्लिम) इसे शामिल नहीं किया। अल-धहाबी ने कहा: इसमें उबैदुल्ला बिन अल-वलीद है, जिसे उन्होंने कमज़ोर माना है। (3) इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 8/214 में इसी तरह उल्लेख किया है, और अल-वाहिदी ने असबाब अल-नुज़ूल पृ. 446 में इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिपोर्ट किया है। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 4/320, और ज़ाद अल-मसीर 8/214। (5) अहकाम अल-कुरआन, इब्न अल-अरबी 4/1764। (6) संख्या (1771), और अल-बुखारी (3128)।

سورہ الحشر: آیت 9۔ صفحہ 364۔

"چراغ گل کر دو اور بچوں کو سلا دو۔" تو یہ آیت نازل ہوئی: «وَيُؤْثِرُونَ عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ» سے لے کر اس کے قول تک: «فَأُولَـٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ» (سورہ الحشر: 9)۔ اور کہا گیا ہے کہ: اس کے کرنے والے ابو طلحہ (1) تھے۔ اور قشیری ابو نصر عبد الرحیم بن عبد الکریم نے ذکر کیا: اور ابن عمر نے کہا: رسول اللہ ﷺ کے صحابہ میں سے ایک شخص کو بکری کا سر تحفے میں دیا گیا۔ تو اس نے کہا: "میرا فلاں بھائی اور اس کا خاندان ہم سے زیادہ اس کا محتاج ہے۔" تو اس نے اسے ان کی طرف بھیج دیا، وہ ایک سے دوسرے کی طرف بھیجا جاتا رہا یہاں تک کہ سات گھروں میں گھومنے کے بعد پہلے ہی شخص کے پاس واپس آگیا۔ تو یہ آیت نازل ہوئی: «وَيُؤْثِرُونَ عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ» (2)۔ ثعلبی نے اسے انس سے روایت کرتے ہوئے ذکر کیا ہے کہ: صحابہ میں سے ایک شخص کو بکری کا سر ہدیہ کیا گیا - اور وہ تنگ دست تھا - تو اس نے اسے اپنے ایک پڑوسی کی طرف بھیج دیا، وہ سات گھروں میں سات افراد کے پاس گھوما، پھر پہلے ہی کی طرف لوٹ آیا، تو آیت نازل ہوئی: «وَيُؤْثِرُونَ عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ» (3)۔

ابن عباس نے کہا: نبی کریم ﷺ نے بنی نضیر کے دن انصار سے فرمایا: "اگر تم چاہو تو تمہارے گھروں اور مالوں سے مہاجرین میں تقسیم کر دوں، اور وہ اس مالِ غنیمت میں تمہارے شریک ہو جائیں، اور اگر تم چاہو تو تمہارے گھر اور مال تمہارے ہی رہیں، اور غنیمت میں سے تمہیں کچھ تقسیم نہ کیا جائے۔" تو انصار نے کہا: "بلکہ ہم اپنے بھائیوں کو اپنے گھروں اور مالوں سے حصہ دیں گے، اور ہم انہیں غنیمت پر ترجیح دیں گے۔" تو یہ آیت نازل ہوئی: «وَيُؤْثِرُونَ عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ» (4)۔ اور پہلی بات زیادہ صحیح ہے (5)۔

"صحیحین" میں حضرت انس سے مروی ہے کہ: ایک شخص نبی کریم ﷺ کو اپنی زمین کے کھجور کے درخت دے دیا کرتا تھا یہاں تک کہ قریظہ اور نضیر فتح ہو گئے، تو اس کے بعد وہ اسے واپس لینے لگا جو اس نے دیا تھا۔ یہ مسلم کے الفاظ ہیں (6)۔ زہری نے انس بن مالک سے روایت کی ہے: جب مہاجرین - مکہ سے - مدینہ آئے، تو وہ اس حال میں آئے کہ ان کے ہاتھ میں کچھ نہ تھا، اور انصار زمینوں اور جائیدادوں والے تھے، تو انصار نے ان کے ساتھ حصہ بانٹا...

(1) المحرر الوجیز 287/5 اسی طرح، اور ابو طلحہ کا ذکر مسلم کی حدیث (2054) میں پہلے گزر چکا ہے۔ (2) اسے حاکم نے المستدرک 483/2 - 484 میں، اور بیہقی نے شعب الایمان (3479) میں روایت کیا ہے۔ حاکم نے کہا: یہ صحیح الاسناد حدیث ہے لیکن ان دونوں (بخاری و مسلم) نے اسے روایت نہیں کیا۔ اور ذہبی نے کہا: اس میں عبید اللہ بن ولید ہے جسے انہوں نے ضعیف قرار دیا ہے۔ (3) اسے ابن الجوزی نے زاد المسیر 214/8 میں اسی طرح ذکر کیا ہے، اور واحدی نے اسباب النزول ص 446 میں ابن عمر رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے۔ (4) تفسیر البغوی 4/320، اور زاد المسیر 214/8۔ (5) احکام القرآن لابن العربی 4/1764۔ (6) نمبر (1771)، اور بخاری (3128)۔

Surah Al-Hashr: Verse 9 365

...on the condition that they give them half of the fruits of their wealth every year, and they take care of the work and the provisions for them. The mother of Anas bin Malik was called Umm Sulaim, and she was the mother of Abdullah bin Abi Talha, who was a maternal brother to Anas. Umm Anas had given the Messenger of Allah (peace be upon him) date palms of hers, so the Messenger of Allah (peace be upon him) gave them to Umm Ayman, his freedwoman, the mother of Usama bin Zaid. Ibn Shihab said: Anas bin Malik informed me: When the Messenger of Allah (peace be upon him) finished fighting the people of Khaybar and returned to Medina, the Muhajirun returned to the Ansar their gifts (manai'h) which they had granted them from their fruits. He said: So the Messenger of Allah (peace be upon him) returned to my mother her date palms, and the Messenger of Allah (peace be upon him) gave Umm Ayman in their place from his own orchard. Muslim also narrated it (1).

Eighth: Altruism (Al-Ithar): It is to prefer others over oneself and one's worldly gains, out of desire for religious benefits. This arises from strength of certainty, confirmation of love, and patience through hardship (2). It is said: "I preferred him with such-and-such," meaning: I singled him out for it and favored him with it (3). The object of "preferring" is omitted, meaning: they prefer them over themselves with their wealth and homes, not out of abundance, but despite their need for them (4), according to what has been previously explained.

In "Muwatta Malik": It reached him from Aisha, the wife of the Prophet (peace be upon him), that a poor person asked her while she was fasting, and there was nothing in her house but a loaf of bread. She said to a female servant of hers: "Give it to him." She said: "You have nothing to break your fast with?" She said: "Give it to him." She said: So she did it. She said: When evening came, a household, or a person, sent us a gift like what was never gifted to us before: a sheep and its shroud (meat cooked in its fat/skin). Then Aisha called me and said: "Eat from this, for this is better than your loaf of bread" (5).

Our scholars said: This is from profitable wealth, and a pure deed with Allah Almighty, whose reward He hastens.

(1) No. (1771), and it is with Al-Bukhari (2630). 'Adhaq': plural of 'idhq', which is the date palm tree. 'Maniha': a gift. Al-Nihaya (Adhaq) and (Manh). (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 4/1765. (3) Al-Lisan (Athar). (4) Tafsir al-Razi 29/287. (5) Al-Muwatta 2/997, and through its chain by Al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (3482).

सूरा अल-हश्र: आयत 9 365

...इस शर्त पर कि वे उन्हें हर साल अपने धन के आधे फल दें, और वे उनके लिए काम और रसद का ध्यान रखें। अनस बिन मलिक की माँ को उम्म सुलैय्यम कहा जाता था, और वह अब्दुल्ला बिन अबी तल्हा की माँ थीं, जो अनस के सौतेले भाई थे। उम्म अनस ने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को अपने खजूर के कुछ पेड़ दिए थे, तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उन्हें उम्म अयमान को दे दिया, जो उनकी स्वतंत्र की गई दासी थीं, उसामा बिन ज़ैद की माँ। इब्न शिहाब ने कहा: अनस बिन मलिक ने मुझे बताया: जब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) खैबर के लोगों से युद्ध समाप्त कर मदीना लौटे, तो मुहाजिरों ने अंसार को उनके वे उपहार (मनैह) लौटा दिए जो उन्होंने अपने फलों में से उन्हें दिए थे। उन्होंने कहा: तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने मेरी माँ को उनके खजूर के पेड़ लौटा दिए, और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उनके स्थान पर उम्म अयमान को अपने बाग से (पेड़) दे दिए। इसे मुस्लिम ने भी उद्धृत किया है (1)।

आठवां: ईसार (परोपकार): यह धार्मिक लाभों की इच्छा में, अपने और अपने सांसारिक हितों पर दूसरों को प्राथमिकता देना है। यह दृढ़ विश्वास की शक्ति, प्रेम की पुष्टि और कठिनाई पर धैर्य से उत्पन्न होता है (2)। कहा जाता है: "मैंने उसे इस चीज़ के साथ प्राथमिकता दी," यानी: मैंने उसे इसके लिए चुना और उसे इससे नवाजा (3)। 'ईसार' का कर्म (object) हटा दिया गया है, जिसका अर्थ है: वे उन्हें अपने धन और घरों के साथ अपने ऊपर प्राथमिकता देते हैं, समृद्धि के कारण नहीं, बल्कि उनके प्रति अपनी आवश्यकता के बावजूद (4), जैसा कि पहले बताया जा चुका है।

"मुवत्ता मलिक" में है: उन्हें नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की पत्नी आयशा से यह बात पहुँची कि एक गरीब ने उनसे उस समय (दान) मांगा जब वह रोज़े से थीं, और उनके घर में एक रोटी के अलावा कुछ नहीं था। उन्होंने अपनी एक दासी से कहा: "इसे उसे दे दो।" उसने कहा: "आपके पास इफ्तार करने के लिए कुछ नहीं है?" उन्होंने कहा: "इसे उसे दे दो।" उसने कहा: तो उसने ऐसा ही किया। उसने कहा: जब शाम हुई, तो एक घर वालों ने, या एक व्यक्ति ने, हमें एक उपहार भेजा जो हमें पहले कभी नहीं मिला था: एक बकरी और उसका कफ़न (चर्बी/खाल में पका हुआ मांस)। तब आयशा ने मुझे बुलाया और कहा: "इसमें से खाओ, यह तुम्हारी उस रोटी से बेहतर है" (5)।

हमारे विद्वानों ने कहा: यह लाभप्रद धन में से है, और अल्लाह तआला के यहाँ एक पवित्र कार्य है, जिसका प्रतिफल वह शीघ्र प्रदान करता है।

(1) नंबर (1771), और यह अल-बुखारी (2630) में भी है। 'अज़ाक़': 'इज़क़' का बहुवचन है, जिसका अर्थ खजूर का पेड़ है। 'मनीहा': उपहार। अल-निहाया (अज़ाक़) और (मन्ह)। (2) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 4/1765। (3) अल-लिसान (असर)। (4) तफ़सीर अल-राज़ी 29/287। (5) अल-मुवत्ता 2/997, और इसके माध्यम से अल-बैहकी ने शुआब अल-ईमान (3482) में।

سورة الحشر: آیت 9 365

...اس شرط پر کہ وہ انہیں ہر سال اپنے مالوں کے پھلوں کا آدھا حصہ دیں، اور وہ ان کے کام اور اخراجات کے ذمہ دار ہوں۔ انس بن مالک کی والدہ کا نام ام سلیم تھا، اور وہ عبداللہ بن ابی طلحہ کی والدہ تھیں، جو انس کے مادری بھائی تھے۔ ام انس نے رسول اللہ ﷺ کو اپنے کھجوروں کے کچھ درخت تحفے میں دیے تھے، تو رسول اللہ ﷺ نے وہ اپنی آزاد کردہ لونڈی ام ایمن (ام اسامہ بن زید) کو دے دیے۔ ابن شہاب کہتے ہیں: مجھے انس بن مالک نے بتایا: جب رسول اللہ ﷺ خیبر والوں سے لڑائی سے فارغ ہو کر مدینہ واپس تشریف لائے، تو مہاجرین نے انصار کو ان کے وہ عطیات (منائح) واپس کر دیے جو انہوں نے اپنے پھلوں میں سے انہیں دیے تھے۔ انہوں نے کہا: چنانچہ رسول اللہ ﷺ نے میری والدہ کو ان کے کھجور کے درخت واپس کر دیے، اور رسول اللہ ﷺ نے ان کی جگہ ام ایمن کو اپنے باغ سے (درخت) دے دیے۔ اسے مسلم نے بھی روایت کیا ہے (1)۔

آٹھویں بات: ایثار: ایثار سے مراد دینی فوائد کی رغبت میں، دوسرے کو اپنی ذات اور اپنے دنیاوی مفادات پر مقدم رکھنا ہے۔ یہ یقین کی قوت، محبت کی پختگی اور مشقت پر صبر سے پیدا ہوتا ہے (2)۔ کہا جاتا ہے: "آثرته بكذا" یعنی: میں نے اسے اس چیز کے ساتھ خاص کیا اور فضیلت دی (3)۔ ایثار کا مفعول محذوف ہے، یعنی: وہ انہیں اپنے مالوں اور گھروں کے معاملے میں اپنی ذات پر ترجیح دیتے ہیں، یہ کسی مالداری کی وجہ سے نہیں بلکہ ان کی اپنی ضرورت کے باوجود ہوتا ہے (4)، جیسا کہ پہلے بیان ہو چکا ہے۔

"موطأ مالک" میں ہے: انہیں نبی ﷺ کی زوجہ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے یہ بات پہنچی کہ ایک مسکین نے ان سے سوال کیا جبکہ وہ روزے سے تھیں، اور ان کے گھر میں سوائے ایک روٹی کے کچھ نہ تھا۔ انہوں نے اپنی ایک لونڈی سے کہا: "یہ اسے دے دو"۔ اس نے کہا: "آپ کے

پاس افطار کے لیے کچھ نہیں ہے؟" انہوں نے فرمایا: "اسے دے دو"۔ اس نے کہا: چنانچہ اس نے ایسا ہی کیا۔ وہ کہتی ہیں: جب شام ہوئی تو کسی گھر والوں نے یا کسی شخص نے ہمیں وہ چیز ہدیہ کی جو پہلے کبھی نہیں کی تھی: ایک بکری اور اس کا کفن (چربی یا کھال میں بھنا ہوا گوشت)۔ تب عائشہ رضی اللہ عنہا نے مجھے بلایا اور فرمایا: "اس میں سے کھاؤ، یہ تمہاری اس روٹی سے بہتر ہے" (5)۔

ہمارے علماء نے کہا: یہ نفع بخش مال میں سے ہے، اور اللہ تعالیٰ کے ہاں ایک پاکیزہ عمل ہے جس کا بدلہ وہ جلد عطا فرماتا ہے۔

(1) نمبر (1771)، اور یہ بخاری (2630) میں بھی ہے، اور 'عذاق': 'عذق' کی جمع ہے جس کے معنی کھجور کا درخت ہے، اور 'منیحہ': عطیہ یا تحفہ۔ النہایہ (عذق) اور (منح)۔ (2) احکام القرآن از ابن العربی 4/1765۔ (3) اللسان (اثر)۔ (4) تفسیر رازی 29/287۔ (5) الموطأ 2/997، اور اسی کی سند سے بیہقی نے شعب الایمان (3482) میں۔

Surah Al-Hashr: Verse 9 366

...whatever he wills, and that does not decrease what is stored for him. Whoever leaves something for the sake of Allah will not feel its loss. Aisha, may Allah be pleased with her, in this action of hers, is among those whom Allah praised, for they prefer others over themselves despite their own poverty. And whoever does that has been protected from the stinginess of his own soul and has succeeded with a success after which there is no loss. And the meaning of "a sheep and its shroud" is that the Arabs - or some of the Arabs, or some of their elites - this was among their food; they would take a sheep or a lamb, skin it, then cover it entirely with wheat dough, shrouding it with it. Then they would hang it in the oven (tannur), so none of its fat would come out except into that shroud; and that was considered fine food among them(1). An-Nasa'i narrated from Nafi' that Ibn 'Umar fell ill and craved grapes. So a cluster was bought for him for a dirham. A poor man came and asked, so he said: "Give it to him." Someone then went and bought it back for a dirham, then brought it to Ibn 'Umar. The poor man came back and asked again, so he said: "Give it to him." Someone went again and bought it back for a dirham, then brought it back to him. The requester wanted to come back again, but was prevented. Had Ibn 'Umar known that he had not tasted that cluster(2); because what has been given for the sake of Allah is not taken back. Ibn al-Mubarak mentioned, saying: Muhammad bin Mutarrif informed us, saying: Abu Hazim narrated to us, from Abdurrahman bin Sa'id bin Yarbu', from Malik ad-Dar: that 'Umar bin al-Khattab, may Allah be pleased with him, took four hundred dinars, put them in a pouch, then said to a young boy: "Take this to Abu 'Ubaidah bin al-Jarrah, then linger..."

(1) Al-Istidhkar 27/406-407. In its printed version it says: "and he succeeded, so there is no need for goodness after him" instead of "and he succeeded with a success after which there is no loss." And al-wadak is the grease and fat of the meat that is extracted from it. Lisan al-Arab (wadak). (2) We did not find it in An-Nasa'i's Al-Mujtaba or Al-Kubra. Ibn Abd al-Barr narrated it in Al-Istidhkar 27/407 via Al-Qayrawan, from Ahmad bin Shu'ayb An-Nasa'i, from Al-Hasan bin Al-Hasan Al-Marwadhi, and At-Tabarani in Al-Kabir (13067) - and through him Abu Nu'aym in Hilyat al-Awliya' 1/297 - via Nu'aym bin Hammad, both from Ibn al-Mubarak, from 'Umar bin Muhammad bin Zayd bin Abdullah bin 'Umar, from Nafi', with it. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 9/347: Narrated by At-Tabarani, and its narrators are narrators of the Sahih, except for Nu'aym bin Hammad, who is trustworthy. End

of quote. Abu Nu'aym narrated it in Al-Hilya 1/297 via Habib bin Abdurrahman, from Nafi', that Ibn 'Umar craved grapes... similarly.

सूरह अल-हश्र: आयत 9 366

...जो वह चाहता है, और इससे वह कम नहीं होता जो उसके लिए संचित है। और जिसने अल्लाह के लिए कुछ छोड़ा, उसे उसकी कमी महसूस नहीं हुई। आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) अपने इस कार्य में उन लोगों में से थीं जिनकी अल्लाह ने प्रशंसा की है कि वे अपनी तंगी के बावजूद दूसरों को स्वयं पर प्राथमिकता देते हैं। और जिसने ऐसा किया, वह अपने मन की कंजूसी से बच गया और ऐसी सफलता प्राप्त की जिसके बाद कोई नुकसान नहीं है। और "बकरी और उसका कफन" का अर्थ यह है कि अरब - या कुछ अरब, या उनके कुछ गणमान्य लोग - यह उनके भोजन में से था; वे बकरी या भेड़ के बच्चे को लेते, उसकी खाल उतारते, फिर उसे पूरी तरह से गेहूं के आटे से ढक देते, उसे उसमें कफन की तरह लपेट देते। फिर वे उसे तंदूर में लटका देते, तो उसकी चर्बी का कोई अंश उस कफन के अलावा कहीं बाहर नहीं निकलता था; और यह उनके यहाँ बेहतरीन भोजन माना जाता था(1)। नसाई ने नाफ़े से रिवायत की है कि इब्न उमर बीमार हुए और उन्हें अंगूर की इच्छा हुई। उनके लिए एक दिरहम में एक गुच्छा खरीदा गया। एक गरीब आदमी आया और उसने माँगा, तो उन्होंने कहा: "उसे दे दो।" एक व्यक्ति गया और उसने उसे एक दिरहम में वापस खरीद लिया, फिर उसे इब्न उमर के पास ले आया। फिर वह गरीब आदमी आया और उसने माँगा, तो उन्होंने कहा: "उसे दे दो।" फिर एक व्यक्ति गया और उसने उसे एक दिरहम में वापस खरीद लिया, फिर उसे उनके पास ले आया। मांगने वाले ने फिर से आना चाहा, लेकिन उसे रोक दिया गया। यदि इब्न उमर को पता होता कि उस गुच्छे को उसने चखा नहीं था(2); क्योंकि जो अल्लाह के लिए निकल गया, उसमें वापस नहीं जाया जाता। इब्न अल-मुबारक ने उल्लेख किया, कहा: हमें मुहम्मद बिन मुत़र्रिफ ने बताया, कहा: हमसे अबू हाज़िम ने बयान किया, अब्दुर्रहमान बिन सईद बिन यर्बू से, मलिक अद-दार से: कि उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने चार सौ दीनार लिए, उन्हें एक पोटली में रखा, फिर एक लड़के से कहा: "इसे अबू उबैदा बिन अल-जर्राह के पास ले जाओ, फिर थोड़ा रुकना..."

(1) अल-इस्तिज़कार 27/406-407। इसके मुद्रित संस्करण में है: "और वह सफल हुआ, तो उसके बाद एहसान की कोई आवश्यकता नहीं है" इसके स्थान पर: "और उसने ऐसी सफलता प्राप्त की जिसके बाद कोई नुकसान नहीं है।" और 'वदक' मांस की चिकनाई और चर्बी है जो उससे निकलती है। लिसान (वदक)। (2) हमें यह नसाई की अल-मुज्तबा और अल-कुबरा में नहीं मिला। इब्न अब्द अल-बर्र ने इसे अल-इस्तिज़कार 27/407 में अल-क़ैरवान के माध्यम से, अहमद बिन शुऐब अन-नसाई से, अल-हसन बिन अल-हसन अल-मरवज़ी से, और अत-तबरानी ने अल-कबीर (13067) में

रिवायत किया है - और उन्हीं के माध्यम से अबू नुऐम ने हिल्यत अल-औलिया 1/297 में - नुऐम बिन हम्माद के माध्यम से, दोनों इब्न अल-मुबारक से, उमर बिन मुहम्मद बिन ज़ैद बिन अब्दुल्लाह बिन उमर से, नाफ़े से, इसी के साथ। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 9/347 में कहा: इसे तबरानी ने रिवायत किया है, और इसके रावी सहीह के रावी हैं, सिवाय नुऐम बिन हम्माद के, और वह विश्वसनीय हैं। समाप्त। अबू नुऐम ने हिल्या 1/297 में हबीब बिन अब्दुर्रहमान के माध्यम से, नाफ़े से रिवायत किया है कि इब्न उमर को अंगूर की इच्छा हुई... इसी तरह।

سورہ الحشر: آیت 9 366

...جو وہ چاہے، اور اس سے وہ چیز کم نہیں ہوتی جو اس کے لیے بچا کر رکھی گئی ہو۔ اور جس نے اللہ کے لیے کوئی چیز چھوڑی، اسے اس کی کمی محسوس نہ ہوئی۔ اور عائشہ رضی اللہ عنہا اپنے اس فعل میں ان لوگوں میں سے تھیں جن کی اللہ نے تعریف کی ہے کہ وہ اپنی ضرورت کے باوجود دوسروں کو اپنے نفس پر ترجیح دیتے ہیں۔ اور جس نے ایسا کیا، وہ اپنے نفس کے بخل سے بچا لیا گیا، اور وہ ایسی کامیابی پا گیا جس کے بعد کوئی نقصان نہیں ہے۔ اور "بکری اور اس کا کفن" کا مفہوم یہ ہے کہ عرب - یا بعض عرب، یا ان کے بعض معززین - یہ ان کے کھانوں میں سے تھا؛ وہ بکری یا بھیڑ کے بچے کو لیتے جب اسے ذبح کر لیتے تو اسے پورے کا پورا گندم کے آٹے کے پیڑے سے ڈھانپ دیتے، اور اسے اس کا کفن بنا دیتے، پھر اسے تنور میں لٹکا دیتے، تو اس کی چکنائی میں سے کوئی چیز اس کفن کے علاوہ باہر نہیں نکلتی تھی؛ اور یہ ان کے نزدیک بہترین کھانا ہوتا تھا(1)۔ اور نسائی نے نافع سے روایت کیا ہے کہ ابن عمر بیمار ہوئے اور انہیں انگور کی خواہش ہوئی، تو ان کے لیے ایک درہم میں ایک خوشہ خریدا گیا۔ ایک مسکین آیا اور اس نے سوال کیا، تو آپ نے فرمایا: "اسے دے دو۔" ایک شخص نے مخالفت کی (یعنی چپکے سے جا کر) اسے ایک درہم میں خرید لیا، پھر اسے ابن عمر کے پاس لے آیا. پھر وہ مسکین آیا اور سوال کیا، تو آپ نے فرمایا: "اسے دے دو۔" پھر ایک شخص نے مخالفت کی اور اسے ایک درہم میں خرید لیا، پھر اسے آپ کے پاس لے آیا۔ سائل نے دوبارہ آنا چاہا، تو اسے روک دیا گیا۔ اور اگر ابن عمر کو معلوم ہوتا کہ اس خوشے کو اس نے چکھا نہیں تھا(2)؛ کیونکہ جو چیز اللہ کے لیے نکل گئی اس میں رجوع نہیں کیا جاتا۔ اور ابن المبارک نے ذکر کیا، کہا: ہمیں محمد بن مطرف نے بتایا، کہا: ہم سے ابو حازم نے بیان کیا، عبد الرحمن بن سعید بن یربوع سے، مالک الدار سے: کہ

عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ نے چار سو دینار لیے، انہیں ایک تھیلی میں رکھا، پھر غلام سے کہا: "اسے ابو عبیدہ بن الجراح کے پاس لے جاؤ، پھر تھوڑی دیر ٹھہرنا..."

(1) الاستذکار 406/27 - 407، اور اس کے مطبوعہ نسخے میں ہے: "وأفلح فلا حاجة لإحسان بعده" بجائے "وأفلح فلاحاً لا خسارة بعده" کے۔ اور "ودك" گوشت کی چکنائی اور چربی کو کہتے ہیں جو اس سے نکلتی ہے۔ اللسان (ودک)۔ (2) ہمیں یہ نسائی کی المجتبی اور الکبری میں نہیں ملا، اور اسے ابن عبد البر نے الاستذکار 407/27 میں القیروان کے واسطے سے، احمد بن شعیب النسائی سے، انہوں نے الحسن بن الحسن المروذی سے، اور الطبرانی نے الکبیر (13067) میں روایت کیا ہے - اور ان کے واسطے سے ابو نعیم نے حلیۃ الاولیاء 297/1 میں - نعیم بن حماد کے واسطے سے، دونوں ابن المبارک سے، انہوں نے عمر بن محمد بن زید بن عبد اللہ بن عمر سے، انہوں نے نافع سے، اسی طرح روایت کیا ہے۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد 347/9 میں کہا: اسے طبرانی نے روایت کیا ہے، اور اس کے رجال صحیح کے رجال ہیں، سوائے نعیم بن حماد کے، اور وہ ثقہ ہیں۔ اھ اور اسے ابو نعیم نے الحلیۃ 297/1 میں حبیب بن عبد الرحمن کے واسطے سے، انہوں نے نافع سے روایت کیا ہے کہ ابن عمر کو انگور کی خواہش ہوئی... اسی طرح۔

an hour in the house until you see what he does with it. The boy went to him with it and said: The Commander of the Faithful says to you: Use this for some of your needs. He said: May Allah connect him with His mercy. Then he said: Come here, O girl, take these seven to so-and-so, and these five to so-and-so, until he had spent them all. The boy returned to Umar and told him. He found that Umar had prepared a similar amount for Mu'adh ibn Jabal and said: Take this to Mu'adh ibn Jabal, and linger in the house for an hour until you see what he does. So he went to him with it and said: The Commander of the Faithful says to you: Use this for some of your needs. He said: May Allah have mercy on him and connect him with His mercy. He said: O girl, go to the house of so-and-so with such-and-such, and the house of so-and-so with such-and-such. Mu'adh's wife looked out and said: And us! By Allah, we are poor, so give us. There were only two dinars left in the cloth, so he threw (1) them to her. The boy returned to Umar and told him. Umar was delighted by that and said: They are brothers! One from another (2). Something similar was narrated from Aisha (may Allah be pleased with her) regarding Mu'awiyah giving to her, and it was ten thousand, and Al-Munkadir had come to her (3).

If it is said: Authentic reports have been narrated prohibiting giving away everything one owns in charity. It is replied: That is only disliked for someone whose patience with poverty cannot be trusted, and it is feared that he might resort to begging if he loses what he spends. As for the Ansar, whom Allah praised for preferring others over themselves, they were not like that; rather, they were as Allah Almighty said: {And the patient in poverty and hardship and during battle} [Al-Baqarah: 177].

---

(1) In (M): "has come". What is established from the manuscripts and sources of extraction is "daha": threw or cast. Lisan al-Arab (daha). (2) Al-Zuhd by Ibn al-Mubarak (511) - and from his route it was also narrated by al-Tabarani in al-Kabir 20/33 (46), and Abu Nu'aym in al-Hilyah 1/237 - from Muhammad ibn Mutarrif with it. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id: Narrated by al-Tabarani in al-Kabir, and Malik al-Dar: I do not know him, and the rest of its men are trustworthy. End. His words: "talkka'a" (lingered). In both places, it occurred in Ibn al-Mubarak and al-Tabarani as: "talla". In Abu Nu'aym, it occurred in the first place as: "talabbatha" (stayed), and in the second place as: "talla". Ibn al-Athir said in al-Nihayah (laha): And Umar's hadith that he sent money in a pouch to Abu Ubayda, and said to the boy: Go with it to him, then "talla-hu" (stay) for an hour in the house... meaning: busy yourself and make

excuses. (3) After it in (D) and (Zha) is blank space, and the report was narrated by Ibn Sa'd in al-Tabaqat 5/28.

सूरा अल-हश्र: आयत 9 367

...घर में एक घंटा ताकि देख सको कि वह इसके साथ क्या करता है। लड़का उसे लेकर उनके पास गया और कहा: अमीरल मुअमिनीन आपसे कहते हैं: इसे अपनी कुछ ज़रूरतों के लिए इस्तेमाल करें। उन्होंने कहा: अल्लाह उन्हें अपनी रहमत से जोड़े। फिर उन्होंने कहा: ऐ दासी, इधर आओ, ये सात फलां को दे आओ, और ये पांच फलां को, यहाँ तक कि उन्होंने सब खर्च कर दिए। लड़का उमर के पास लौटा और उन्हें बताया। उन्होंने पाया कि उमर ने मुअज़ बिन जबल के लिए भी उतनी ही राशि तैयार की थी और कहा: इसे मुअज़ बिन जबल के पास ले जाओ, और घर में एक घंटा ठहरो जब तक कि तुम देख न लो कि वह क्या करता है। तो वह उसे लेकर उनके पास गया और कहा: अमीरल मुअमिनीन आपसे कहते हैं: इसे अपनी कुछ ज़रूरतों के लिए इस्तेमाल करें। उन्होंने कहा: अल्लाह उन पर रहम करे और उन्हें जोड़े। उन्होंने कहा: ऐ दासी, फलां के घर इतना लेकर जाओ, और फलां के घर इतना। मुअज़ की पत्नी ने झाँका और कहा: और हम! खुदा की कसम, हम भी मोहताज हैं, तो हमें भी दो। कपड़े में सिर्फ दो दीनार बचे थे, तो उन्होंने वे दोनों उसकी तरफ उछाल (1) दिए। लड़का उमर के पास लौटा और उन्हें बताया। उमर इससे बहुत खुश हुए और कहा: वे भाई हैं! एक दूसरे का हिस्सा (2)। आयशा (रज़ि.) से भी इसी तरह की बात मुआविआ द्वारा उन्हें दिए जाने के बारे में मिलती है, और वह दस हज़ार थे, और अल-मुनकादिर उनके पास आए थे (3)।

यदि यह कहा जाए: अपनी पूरी संपत्ति दान करने की मनाही के बारे में सही खबरें आई हैं। तो उससे कहा जाएगा: यह केवल उस व्यक्ति के लिए नापसंद है जिसके गरीबी पर सब्र करने का भरोसा न हो, और डर हो कि खर्च करने के बाद वह माँगने पर उतर आएगा। जहाँ तक अंसार का सवाल है, जिनकी अल्लाह ने खुद पर दूसरों को तरजीह देने के लिए तारीफ की है, वे ऐसे नहीं थे; बल्कि वे वैसे ही थे जैसा कि अल्लाह तआला ने कहा है: {और तंगदस्ती और मुसीबत के वक़्त और जिहाद के वक़्त सब्र करने वाले} [अल-बक़रह: 177]।

---

(1) (M) में: "आया है"। पाण्डुलिपियों और स्रोतों से जो साबित है वह "दहा" है: फेंका या डाला। लिसानुल अरब (दहा)। (2) अज़-ज़ुहद इब्न अल-मुबारक (511) - और उनके ज़रिए से अल-तबरानी ने अल-कबीर 20/33 (46) में, और अबू नुऐम ने अल-हिलया 1/237 में मुहम्मद बिन मुतर्फ से इसे रिवायत किया है। अल-हैतमी ने मजमा-अज़-ज़वाइद में कहा: इसे अल-तबरानी ने अल-कबीर में रिवायत किया है, और मालिक अद-दार: मैं उसे नहीं जानता, और बाकी रावी भरोसेमंद हैं। समाप्त।

और उनका शब्द: "तलक्का-अ" (देर की)। दोनों जगहों पर, इब्न अल-मुबारक और अल-तबरानी के यहाँ यह "तल्ला" के रूप में आया है। अबू नुऐम के यहाँ पहली जगह "तलब्बथा" (रुका) और दूसरी जगह "तल्ला" आया है। इब्न अल-असीर ने अन-निहाया में कहा: और उमर की हदीस कि उन्होंने अबू उबैदा को एक थैली में पैसे भेजे, और लड़के से कहा: इसे उनके पास ले जाओ, फिर घर में एक घंटा "तल्लाह" (ठहरो)... यानी: खुद को व्यस्त रखना और बहाना बनाना। (3) (D) और (Zha) में इसके बाद खाली जगह है, और यह खबर इब्न साद ने अल-तबाक़ात 5/28 में दी है।

سورہ الحشر: آیت 9 367

...گھر میں ایک گھنٹہ یہاں تک کہ دیکھ لے کہ وہ اس کا کیا کرتا ہے۔ لڑکا اسے لے کر ان کے پاس گیا، اور کہا: امیر المومنین آپ سے کہتے ہیں: اسے اپنی کسی ضرورت میں استعمال کریں۔ انہوں نے کہا: اللہ انہیں اپنی رحمت سے جوڑے۔ پھر کہا: اے لونڈی، ادھر آؤ، یہ سات فلاں کو دے آؤ، اور یہ پانچ فلاں کو، یہاں تک کہ سب ختم کر دیں۔ لڑکا عمر کے پاس واپس آیا اور انہیں بتایا۔ انہوں نے پایا کہ عمر نے معاذ بن جبل کے لیے بھی اسی طرح کی رقم تیار کر رکھی تھی، اور کہا: اسے معاذ بن جبل کے پاس لے جاؤ، اور گھر میں ایک گھنٹہ ٹھہرنا یہاں تک کہ دیکھ لو کہ وہ کیا کرتے ہیں۔ چنانچہ وہ اسے لے کر ان کے پاس گیا اور کہا: امیر المومنین آپ سے کہتے ہیں: اسے اپنی کسی ضرورت میں استعمال کریں۔ انہوں نے کہا: اللہ ان پر رحم کرے اور انہیں جوڑے، اور کہا: اے لونڈی، فلاں کے گھر اتنا لے جاؤ، اور فلاں کے گھر اتنا۔ معاذ کی بیوی نے جھانکا اور کہا: اور ہم! اللہ کی قسم، ہم بھی مسکین ہیں، ہمیں بھی کچھ دیجیے۔ کپڑے میں صرف دو دینار باقی رہ گئے تھے، تو انہوں نے وہ دونوں اس کی طرف اچھال (1) دیے۔ لڑکا عمر کے پاس واپس آیا اور انہیں بتایا۔ عمر اس سے خوش ہوئے اور فرمایا: وہ بھائی ہیں! ایک دوسرے سے ہیں (2)۔ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے بھی اسی طرح مروی ہے کہ معاویہ نے انہیں دس ہزار دیے تھے، اور منکدر ان کے پاس آئے تھے (3)۔

اگر یہ کہا جائے کہ: اپنی تمام جائیداد صدقہ کرنے کی ممانعت میں صحیح خبریں وارد ہوئی ہیں، تو اس سے کہا جائے گا کہ: یہ صرف اس شخص کے حق میں ناپسندیدہ ہے جس کے فقر پر صبر کا بھروسہ نہ ہو، اور اندیشہ ہو کہ خرچ کر دینے کے بعد وہ سوال (مانگنے) پر اتر آئے گا۔ رہے انصار جن کی اللہ نے اپنی ذات پر دوسروں کو ترجیح دینے کی تعریف فرمائی، تو وہ ایسے نہ

تھے، بلکہ وہ ایسے تھے جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿اور تنگی اور تکلیف میں اور لڑائی کے وقت صبر کرنے والے﴾ [البقرہ: 177]۔

---

(1) (م) میں ہے: "قد جاء"۔ اور نسخوں اور مآخذ سے ثابت شدہ لفظ "دحا" ہے: پھینکا اور ڈالا۔ لسان العرب (دحا)۔ (2) الزہد لابن المبارک (511) - اور ان کے طریق سے اسے طبرانی نے الکبیر 33/20 (46) میں، اور ابو نعیم نے الحلیہ 1/237 میں محمد بن مطرف سے روایت کیا ہے۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد میں کہا: اسے طبرانی نے الکبیر میں روایت کیا، اور مالک الدار: میں اسے نہیں جانتا، اور باقی راوی ثقہ ہیں۔ اھ اور ان کا قول: "تلكأ" (دیر کی)۔ دونوں جگہوں پر، ابن المبارک اور طبرانی کے ہاں یہ "تلة" کے طور پر آیا ہے۔ ابو نعیم کے ہاں پہلی جگہ "تلبث" اور دوسری جگہ "تلة" آیا ہے۔ ابن الاثیر نے النہایہ میں کہا: اور حضرت عمر کی حدیث کہ انہوں نے حضرت ابو عبیدہ کو ایک تھیلی میں مال بھیجا، اور لڑکے سے کہا: اسے لے کر ان کے پاس جاؤ، پھر گھر میں ایک گھنٹہ "تله" (ٹھہرو)... یعنی: خود کو مصروف رکھنا اور ٹال مٹول کرنا۔ (3) (د) اور (ظ) میں اس کے بعد سفیدی (خالی جگہ) ہے، اور یہ خبر ابن سعد نے الطبقات 5/28 میں نقل کی ہے۔

Altruism (Ithar) among them was better than withholding. However, withholding is better than altruism for those who lack patience and might end up begging(1). It was narrated that a man came to the Prophet ﷺ with a piece of gold the size of an egg and said: "This is a charity." The Prophet ﷺ threw it back at him and said: "One of you comes with all he possesses to give it in charity, then sits down begging from people"(2), and Allah knows best.

Ninth: Sacrificing one's soul (life) is above sacrificing wealth, even if it affects the person themselves. Among the common proverbs is:

"Sacrificing the soul is the ultimate goal of generosity."(3)

Among the elegant expressions of the Sufis regarding the definition of love is that it is altruism (Ithar). Do you not see that when the wife of Al-Aziz reached the peak of her love for Yusuf (peace be upon him), she preferred him over herself and said: "It was I who sought to seduce him" [Yusuf: 51]. The best sacrifice of the soul is sacrifice in protecting the Messenger of Allah ﷺ. In the Sahih, it is reported that Abu Talhah shielded the Prophet ﷺ on the day of Uhud. The Prophet ﷺ was looking out to see the people, so Abu Talhah said to him: "Do not look out, O Messenger of Allah! Lest they hit you! My neck before your neck!" He protected the Messenger of Allah ﷺ with his hand until it was paralyzed(4).

Hudhayfah al-Adawi said: "On the day of Yarmouk, I went out looking for a cousin of mine—and I had some water with me—saying: 'If there is a spark of life left in him, I will give him a drink.' I found him and asked, 'Shall I give you a drink?' He nodded yes. Then I heard a man saying, 'Ah! Ah!' My cousin pointed for me to go to him, and it was Hisham...

---

(1) Ahkam al-Quran by al-Harrasi 4/408. (2) Narrated by Abu Dawud (1673) and (1674), and Ibn Hibban in his Sahih (3372), and the wording is his. In its chain of narration: Muhammad ibn Ishaq, who is a Mudallis, and did not explicitly state the transmission (tahdith). (3) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 4/1765, and what follows it is also from it. The proverb is the second half of a verse by Muslim ibn al-Walid, mentioned by al-Askari in Jamharat al-Amthal 1/95, and its first half is: He is generous with his life when the generous one is stingy with it. (4) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 4/1765, and the report was narrated by al-Bukhari (3811), Muslim (1811), and Ahmad (12024) on the authority of Anas (may Allah be pleased with him).

सूरह अल-हश्र: आयत 9 | 368

उनके बीच परोपकार (ईसार) कंजूसी से बेहतर था। और कंजूसी उन लोगों के लिए बेहतर है जिनमें धैर्य नहीं है और वे मांगने (भीख) के लिए मजबूर हो सकते हैं(1)। यह वर्णित है कि एक व्यक्ति पैगंबर ﷺ के पास अंडे के समान सोने का एक टुकड़ा लेकर आया और कहा: "यह सदका (दान) है।" पैगंबर ﷺ ने उसे उसकी ओर फेंक दिया और कहा: "तुम में से एक अपनी पूरी संपत्ति लेकर आता है और उसे दान कर देता है, फिर लोगों के सामने हाथ फैलाकर बैठ जाता है"(2), और अल्लाह बेहतर जानता है।

नौवां: जान का परोपकार (ईसार) धन के परोपकार से ऊपर है, भले ही वह स्वयं व्यक्ति पर लौट आए। और प्रचलित कहावतों में से है:

"जान का बलिदान उदारता की चरम सीमा है।"(3)

प्रेम की परिभाषा में सूफियों की सुंदर अभिव्यक्तियों में से एक यह है कि यह परोपकार (ईसार) है। क्या आप नहीं देखते कि जब अज़ीज़ की पत्नी यूसुफ (उन पर शांति हो) के प्रति अपने प्रेम में चरम पर पहुँच गई, तो उसने उन्हें खुद पर प्राथमिकता दी और कहा: "वह मैं ही थी जिसने उसे लुभाने की कोशिश की थी" [यूसुफ: 51]। जान का सबसे अच्छा दान अल्लाह के रसूल ﷺ की रक्षा में जान देना है। सहीह (बुखारी) में है कि उहुद के दिन अबू तल्हा ने पैगंबर ﷺ के लिए ढाल का काम किया था। पैगंबर ﷺ लोगों को देखने के लिए बाहर देख रहे थे, तो अबू तल्हा ने उनसे कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल! बाहर न झांकें, कहीं वे आपको चोट न पहुँचा दें! मेरी गर्दन आपकी गर्दन से पहले हो!" उन्होंने अपने हाथ से अल्लाह के रसूल ﷺ की रक्षा की, यहाँ तक कि उनका हाथ सुन्न (पंगु) हो गया(4)।

हुजैफा अल-अदवी ने कहा: "यरमुक के दिन मैं अपने एक चचेरे भाई की तलाश में निकला - और मेरे पास थोड़ा पानी था - और मैं कह रहा था: 'अगर उसमें जान की कोई किरण बाकी होगी, तो मैं उसे पिलाऊंगा।' मैंने उसे पाया और पूछा, 'क्या मैं तुम्हें पानी पिलाऊं?' उसने सिर हिलाकर हाँ कहा। तभी मैंने एक आदमी को 'आह! आह!' कहते सुना। मेरे चचेरे भाई ने मुझे उसकी ओर जाने का इशारा किया, और वह हिशाम था...

---

(1) अल-हर्रासी द्वारा अहकाम अल-कुरान 4/408। (2) अबू दाऊद (1673) और (1674), और इब्न हिब्बान ने अपनी सहीह (3372) में उद्धृत किया है, और शब्द उन्हीं के हैं। इसके वर्णन की श्रृंखला

में: मुहम्मद इब्न इसहाक, जो एक मुदल्लिस हैं, और उन्होंने स्पष्ट रूप से हदीस के सीधे प्रसारण (तहदीस) का उल्लेख नहीं किया है। (3) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 4/1765, और इसके बाद का हिस्सा भी इसी से है। कहावत मुस्लिम इब्न अल-वलीद के एक शेर का दूसरा हिस्सा है, जिसका उल्लेख अल-अस्करी ने जमहरत अल-अमसाल 1/95 में किया है, और इसका पहला हिस्सा है: वह अपनी जान उदारता से देता है जब उदार व्यक्ति भी कंजूसी करता है। (4) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 4/1765, और यह रिपोर्ट अनस (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के अधिकार पर अल-बुखारी (3811), मुस्लिम (1811) और अहमद (12024) द्वारा उद्धृत की गई है।

اور ان میں ایثار بخل سے بہتر تھا۔ اور بخل ان لوگوں کے لیے بہتر ہے جو صبر نہیں کر پاتے اور مانگنے (سوال کرنے) پر مجبور ہو جاتے ہیں۸{(۱)}۔ روایت ہے کہ ایک شخص نبی کریم ﷺ کے پاس انڈے کے برابر سونے کا ٹکڑا لے کر آیا اور کہا: "یہ صدقہ ہے۔" آپ ﷺ نے وہ اس کی طرف پھینک دیا اور فرمایا: "تم میں سے کوئی اپنی پوری ملکیت لے کر آتا ہے اور اسے صدقہ کر دیتا ہے، پھر لوگوں کے سامنے ہاتھ پھیلا کر بیٹھ جاتا ہے"۸{(۲)}، اور اللہ ہی بہتر جانتا ہے۔

نواں: جان کا ایثار مال کے ایثار سے بالا تر ہے، اگرچہ وہ جان کی طرف لوٹ آئے۔ اور مشہور امثال میں سے ہے:

"اور جان کا ایثار جود و سخا کی آخری حد ہے۔"۸{(۳)}

محبت کی تعریف میں صوفیاء کے لطیف جملوں میں سے ایک یہ ہے کہ وہ ایثار ہے۔ کیا آپ نہیں دیکھتے کہ جب عزیز کی بیوی یوسف علیہ السلام کی محبت میں حد سے گزر گئی تو اس نے انہیں اپنے آپ پر ترجیح دی اور کہا: "میں نے ہی اسے ورغلانے کی کوشش کی تھی" [یوسف: ۵۱]۔ اور جان کا بہترین ایثار اللہ کے رسول ﷺ کی حفاظت میں جان نچھاور کرنا ہے۔ چنانچہ صحیح (بخاری) میں ہے کہ حضرت ابو طلحہ رضی اللہ عنہ نے غزوہ احد کے دن نبی کریم ﷺ کے لیے ڈھال کا کام کیا۔ نبی کریم ﷺ دشمن کی فوج کو دیکھنے کے لیے جھانک رہے تھے تو ابو طلحہ نے آپ ﷺ سے عرض کیا: "یا رسول اللہ! آپ نہ جھانکیں، کہیں وہ آپ کو نشانہ نہ بنا لیں! میری گردن آپ کی گردن کے آگے ڈھال ہو!" انہوں نے اپنے ہاتھ سے رسول اللہ ﷺ کا دفاع کیا یہاں تک کہ وہ ہاتھ شل ہو گیا۸{(۴)}۔

اور حذیفہ العدوی نے کہا: "یرموک کے دن میں اپنے چچازاد بھائی کی تلاش میں نکلا - میرے پاس تھوڑا پانی بھی تھا - اور میں کہہ رہا تھا: 'اگر اس میں کچھ رمق باقی ہوئی تو میں اسے پلا دوں گا۔' چنانچہ میں نے اسے پا لیا اور پوچھا: 'کیا میں تمہیں پانی پلاؤں؟' اس نے سر کے اشارے سے کہا: ہاں۔ اتنے میں میں نے ایک اور آدمی کی آواز سنی جو 'آہ! آہ!' کر رہا تھا۔ میرے چچازاد بھائی نے میری طرف اشارہ کیا کہ میں اس کے پاس جاؤں، تو وہ ہشام تھا...

---

(۱) احکام القرآن للہراسی ۴/ ۴۰۸۔ (۲) اسے ابو داؤد (۱۶۷۳) اور (۱۶۷۴) نے، اور ابن حبان نے اپنی صحیح (۳۳۷۲) میں روایت کیا ہے اور الفاظ انہی کے ہیں۔ اور اس کی سند میں محمد بن اسحاق ہیں جو مدلس ہیں اور انہوں نے تحدیث (سماع) کی صراحت نہیں کی۔ (۳) احکام القرآن لابن العربی ۴/ ۱۷۶۵، اور اس کے بعد کا حصہ بھی اسی سے ہے۔ اور یہ مثل مسلم بن الولید کے ایک شعر کا دوسرا مصرعہ ہے، جسے العسکری نے جمہرۃ الامثال ۱/ ۹۵ میں ذکر کیا ہے، اور اس کا پہلا مصرعہ ہے: یجود بالنفس اذ ضن الجواد بھا (۴) احکام القرآن لابن العربی ۴/ ۱۷۶۵، اور اس خبر کو بخاری (۳۸۱۱)، مسلم (۱۸۱۱) اور احمد (۱۲۰۲۴) نے حضرت انس رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے۔

Ibn al-Aas said: I asked: "Shall I give you water?" He gestured yes. Then he heard another saying: "Ah! Ah!" So Hisham gestured for me to go to him. I went to him and found he had died. I returned to Hisham and found he had died. I returned to my cousin and found he had died. Abu Yazid al-Bistami said: "No one ever overcame me like a young man from the people of Balkh did! He came to us as a pilgrim and said to me: 'O Abu Yazid, what is the limit of asceticism (zuhd) among you?' I said: 'If we find, we eat. And if we lose, we are patient.' He said: 'This is how the dogs of Balkh are with us.' I said: 'And what is the limit of asceticism among you?' He said: 'If we lose, we are grateful, and if we find, we prefer others (over ourselves)' (1)." Dhu al-Nun al-Misri was asked: "What is the limit of the ascetic whose heart is expanded?" He said: "Three things: distributing what is gathered, leaving the search for what is missing, and preference (of others) over sustenance." It is narrated from Abu al-Hasan al-Antaki that more than thirty men gathered with him in a village of Rayy, and they had a limited number of loaves of bread that would not satisfy all of them. So they broke the loaves, extinguished the lamp, and sat for food. When it was cleared away, the food was in the same state—none of them had eaten anything from it, out of preference for their companions over themselves. Tenth point: His Almighty's saying: {Even though they were in poverty (khasasa)}. Khasasa is the need that disturbs one's state. Its root is from ikhtisas (exclusivity), which is being alone in a matter. Thus, khasasa is being alone in need; meaning: even if they had destitution and need. From this is the poet's saying: "As for the spring, if there is poverty, the sick live by it and the destitute becomes wealthy" (2). Eleventh point: His Almighty's saying: {And whoever is protected from the greed of his soul - those are the successful}. Greed (shuh) and stinginess (bukhl) are the same (3). It is said: A man is shahi-h: between shuh and shahaha (4). Amr ibn Kulthum said:

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 5/287-288, and in it: we were patient, instead of: we were grateful. (2) We did not find its author. (3) Al-Nukat wal-Uyun 5/507. (4) Tafsir al-Tabari 22/529.

369 सूरह अल-हश्र: आयत 9

इब्न अल-आस ने कहा: मैंने पूछा: "क्या मैं तुम्हें पानी पिलाऊं?" उन्होंने हाँ में इशारा किया। फिर उन्होंने एक और व्यक्ति को सुना: "आह! आह!" तो हिशाम ने इशारा किया कि मैं उसके पास जाऊँ। मैं उसके पास गया तो देखा कि वह मर चुका था। मैं हिशाम के पास वापस लौटा तो देखा कि वह मर चुका था। मैं अपने चचेरे भाई के पास लौटा तो देखा कि वह मर चुका था। अबू यज़ीद अल-बिस्तामी ने कहा: "किसी ने मुझ पर वैसी जीत हासिल नहीं की जैसी बल्ख के एक युवक ने की! वह हमारे पास हाजी बनकर आया और मुझसे कहा: 'हे अबू यज़ीद, आपके यहाँ ज़ुहद (वैराग्य) की सीमा क्या है?' मैंने कहा: 'अगर हमें मिल जाता है, तो हम खाते हैं। और अगर हम खो देते हैं, तो हम सब्र (धैर्य) करते हैं।' उसने कहा: 'हमारे यहाँ बल्ख के कुत्ते भी ऐसे ही हैं।' मैंने कहा: 'और आपके यहाँ ज़ुहद की सीमा क्या है?' उसने कहा: 'अगर हम खो देते हैं, तो हम शुक्र (कृतज्ञता) करते हैं, और अगर हमें मिल जाता है, तो हम दूसरों को प्राथमिकता देते हैं (ईसार करते हैं)' (1)।" ज़ु-न-नुन अल-मिसरी से पूछा गया: "प्रफुल्लित हृदय वाले ज़ाहिद (वैरागी) की क्या पहचान है?" उन्होंने कहा: "तीन बातें: जमा की हुई चीज़ों को बांट देना, खोई हुई चीज़ की तलाश छोड़ देना, और भोजन के समय दूसरों को प्राथमिकता देना।" अबू अल-हसन अल-अंताकी से रिवायत है कि उनके पास रे शहर के एक गाँव में तीस से अधिक आदमी जमा हुए, और उनके पास रोटियों की सीमित संख्या थी जो उन सभी के लिए पर्याप्त नहीं थी। इसलिए उन्होंने रोटियाँ तोड़ीं, चिराग बुझा दिया और खाने के लिए बैठ गए। जब दस्तरखान हटाया गया, तो खाना उसी हालत में था - उनमें से किसी ने भी कुछ नहीं खाया था, अपने साथियों को खुद पर प्राथमिकता देने के कारण। दसवीं बात: अल्लाह तआला का फरमान: {भले ही वे तंगहाली (खसासा) में हों}। खसासा वह ज़रूरत है जिससे इंसान की स्थिति बिगड़ने लगती है। इसकी जड़ 'इख़्तिसास' (विशिष्टता) से है, जिसका अर्थ है किसी मामले में अकेला होना। अतः खसासा का अर्थ है ज़रूरत में अकेला होना; यानी: भले ही उन्हें अभाव और ज़रूरत हो। इसी से कवि का कथन है: "वसंत के लिए, यदि गरीबी है, बीमार इसके सहारे जीते हैं और दरिद्र धनवान हो जाता है" (2)। ग्यारहवीं बात: अल्लाह तआला का फरमान: {और जो अपने मन के लालच से बच गया, वही सफल है}। लालच (शुह) और कंजूसी (बुख्ल) एक ही हैं (3)। कहा जाता है: एक आदमी 'शहीह' है: शुह और शहाहा के बीच (4)। अम्र इब्न कुलथुम ने कहा:

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/287-288, और इसमें: हमने सब्र किया, इसके बजाय: हमने शुक्र किया। (2) हमें इसके लेखक का पता नहीं चला। (3) अल-नुकत वल-उयून 5/507. (4) तफ़सीर अल-तबरी 22/529.

ابن العاص کہتے ہیں: میں نے پوچھا: "کیا میں تمہیں پانی پلاؤں؟" انہوں نے اشارہ کیا کہ ہاں۔ پھر انہوں نے ایک اور کو کہتے سنا: "آہ! آہ!" تو ہشام نے اشارہ کیا کہ میں اس کی طرف جاؤں۔ میں اس کے پاس آیا تو دیکھا کہ وہ وفات پا چکا تھا۔ میں ہشام کی طرف واپس پلٹا تو وہ بھی وفات پا چکا تھا۔ میں اپنے چچا زاد بھائی کی طرف واپس پلٹا تو وہ بھی وفات پا چکا تھا۔ ابو یزید بسطامی نے کہا: "مجھ پر کسی نے قابو نہیں پایا جیسا کہ بلخ کے ایک نوجوان نے پایا! وہ ہمارے پاس حج کے لیے آیا اور مجھ سے کہا: 'اے ابو یزید، تمہارے نزدیک زہد کی حد کیا ہے؟' میں نے کہا: 'اگر ہمیں ملے تو ہم کھا لیتے ہیں، اور اگر نہ ملے تو صبر کرتے ہیں۔' اس نے کہا: 'ہمارے نزدیک بلخ کے کتے بھی ایسے ہی ہیں۔' میں نے پوچھا: 'تو تمہارے نزدیک زہد کی حد کیا ہے؟' اس نے کہا: 'اگر ہمیں نہ ملے تو ہم شکر کرتے ہیں، اور اگر ملے تو ہم (دوسروں کو) ایثار کرتے ہیں (1)۔'" ذوالنون مصری سے پوچھا گیا: "اس زاہد کی کیا نشانی ہے جس کا سینہ کشادہ ہو؟" انہوں نے فرمایا: "تین چیزیں: جمع شدہ چیزوں کو تقسیم کرنا، کھوئی ہوئی چیز کی تلاش ترک کرنا، اور کھانے کے وقت ایثار کرنا۔" ابو الحسن انطاکی سے روایت ہے کہ ان کے پاس رے کے ایک گاؤں میں تیس سے زائد آدمی جمع ہوئے، اور ان کے پاس روٹیوں کے چند ہی ٹکڑے تھے جو ان سب کے لیے کافی نہ تھے۔ تو انہوں نے روٹیاں توڑیں، چراغ بجھا دیا اور کھانے کے لیے بیٹھ گئے۔ جب (دسترخوان) اٹھایا گیا تو کھانا اپنی جگہ ویسے ہی موجود تھا؛ کسی نے اس میں سے کچھ نہ کھایا تھا، اپنے ساتھیوں کو اپنے آپ پر ترجیح دینے (ایثار) کی وجہ سے۔ دسویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ﴾ خصاصہ: وہ ضرورت جس سے حالت بگڑ جائے۔ اس کی اصل اختصاص سے ہے، جو کسی معاملے میں تنہا ہونا ہے۔ پس خصاصہ: ضرورت میں اکیلا ہونا ہے؛

یعنی: اگرچہ انہیں فاقہ اور ضرورت ہو۔ اسی سے شاعر کا قول ہے: "بہار تو وہ ہے کہ جب فقر و فاقہ ہو، بیمار اس سے جینے لگے اور نادار مالدار ہو جائے" (2)۔ گیارہویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَمَنْ يُوقَ شُحَّ نَفْسِهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ﴾ شح اور بخل ایک ہی چیز ہیں (3)۔ کہا جاتا ہے: "رجل شحیح": یعنی شح اور شحاحہ کے درمیان (4)۔ عمرو بن کلثوم نے کہا:

---

(1) المحرر الوجیز 5 / 287 - 288، اور اس میں ہے: "صبرنا" بجائے "شکرنا" کے۔ (2) ہمیں اس کے کہنے والے کا علم نہیں ہوسکا۔ (3) النکت والعیون 5 / 507۔ (4) تفسیر الطبری 22 / 529۔

Surah Al-Hashr: Verse 9 370 You see the mean and stingy person when it is passed over him for his money in it, he is debased. (1) Some linguists consider *shuhh* (stinginess/greed) to be more intense than *bukhl* (miserliness). In 'Al-Sihah' (2): *shuhh* is miserliness accompanied by greed. You say: *shahih-ta* (with *kasra*) - *tashahhu*. And you also say *shahah-ta*, *tashuhhu*, and *tashihhu*. A man is *shahih*, and a group is *shihah* and *ashihhah*. The meaning intended in the verse is: *shuhh* regarding Zakat and what is not mandatory, such as maintaining family ties, hospitality, and the like. He is not *shahih* or *bakhil* (miser) who spends on these things, even if he holds back from himself. And whoever spends generously on himself but does not spend on what we mentioned of Zakat and acts of obedience, then he has not been protected from the *shuhh* of his soul. Al-Aswad narrated from Ibn Mas'ud that a man came to him and said: "I fear that I have perished." He asked: "Why is that?" He replied: "I heard Allah, the Almighty and Majestic, say: 'And whoever is protected from the stinginess of his soul - it is those who will be the successful.' And I am a stingy man; I can hardly let anything out of my hand." Ibn Mas'ud said: "That is not the *shuhh* that Allah Almighty mentioned in the Qur'an. Rather, the *shuhh* that Allah Almighty mentioned in the Qur'an is to consume your brother's wealth unjustly. That, however, is *bukhl* (miserliness), and what a wretched thing *bukhl* is." (3) Thus, may Allah be pleased with him, he distinguished between *shuhh* and *bukhl*. Tawus said: *Bukhl* is for a person to be miserly with what is in his hand, and *shuhh* is to be greedy for what is in people's hands, desiring to have what they have by lawful or unlawful means, never satisfied. Ibn Jubayr: *shuhh* is withholding Zakat and hoarding what is forbidden. Ibn 'Uyaynah: *shuhh* is injustice. Al-Layth: neglecting obligatory duties and violating prohibitions. Ibn Abbas: Whoever follows his whims and does not accept faith, that is the *shahih*. (4) (1) Mu'allaqa of Amr ibn Kulthum with explanation by Abu Al-Hassan bin Kaysan, p. 46. Its commentator said: *al-lajiz*: ill-tempered. *umirrat*: passed over him. The meaning is: when wine is repeatedly served to him, his chest expands and he spends his money. (2) Entry (sh-h-h). (3) *Al-Nukat wa al-'Uyun* 5/506-507. Narrated by Ibn Abi Shaybah 9/98, Al-Tabari 22/529-530, and Al-Hakim 2/490 from various chains from Al-Aswad bin Hilal. Al-Hakim said: This is a Sahih Hadith according to the conditions of the two Sheikhs (Bukhari and Muslim), though they did not record it. Al-Dhahabi said: It follows Muslim's conditions. (4) *Al-Nukat wa al-'Uyun* 5/506-507.

सूरह अल-हश्र: आयत 9 370 तुम उस कंजूस और लालची व्यक्ति को देखते हो जब उस पर उसके धन के लिए उसे पेश किया जाता है, तो वह उसमें तुच्छ होता है। (1) कुछ भाषाविदों ने 'शुह' (अत्यधिक कंजूसी) को 'बुख़्ल' (कृपणता) से अधिक तीव्र माना है। 'अल-सिहाह' (2) में है: 'शुह' लालच के साथ कृपणता है। कहा जाता है: 'शहिह-ता' (कसरा के साथ) - 'तशाहू'। और 'शाह-ता' भी कहा जाता है, 'तशुह' और 'तशिह'। एक व्यक्ति 'शहीह' है, और एक समूह 'शिहह' और 'अशिहह' है। आयत का अर्थ है: ज़कात और गैर-अनिवार्य कार्यों जैसे रिश्तेदारों के साथ संबंध निभाना, मेहमाननवाज़ी और इसी तरह की चीज़ों में 'शुह' करना। वह व्यक्ति 'शहीह' या 'बख़ील' नहीं है जो इन चीज़ों में खर्च करता है, भले ही वह अपने ऊपर खर्च करने से हाथ रोक ले। और जिसने अपने ऊपर खूब खर्च किया लेकिन उन चीज़ों में खर्च नहीं किया जिनका हमने ज़कात और आज्ञाकारिता के कार्यों में उल्लेख किया है, तो उसे उसके अपने नफ़्स (आत्मा) के'शुह' से नहीं बचाया गया है। अल-अस्वद ने इब्न मसूद से रिवायत की है कि एक व्यक्ति उनके पास आया और कहा: "मुझे डर है कि मैं तबाह हो गया हूँ।" उन्होंने पूछा: "ऐसा क्यों?" उसने कहा: "मैंने अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल को कहते सुना है: 'और जो अपने नफ़्स की हिर्स (लालच/कंजूसी) से बचा लिया गया, तो वही लोग सफल होने वाले हैं।' और मैं एक बहुत कंजूस आदमी हूँ; मेरे हाथ से कुछ निकलता ही नहीं है।" इब्न मसूद ने कहा: "यह वह 'शुह' नहीं है जिसका अल्लाह तआला ने कुरान में ज़िक्र किया है। बल्कि कुरान में जिस 'शुह' का अल्लाह तआला ने ज़िक्र किया है, वह है अपने भाई का माल ज़ुल्म से खा जाना। लेकिन वह 'बुख़्ल' है, और 'बुख़्ल' कितनी बुरी चीज़ है।" (3) इस प्रकार उन्होंने 'शुह' और 'बुख़्ल' के बीच अंतर किया। ताऊस ने कहा: 'बुख़्ल' यह है कि मनुष्य अपने हाथ की चीज़ों में कंजूसी करे, और 'शुह' यह है कि वह दूसरों के हाथ की चीज़ों का लालच करे, यह चाहे कि हलाल हो या हराम वह उसे मिल जाए, वह कभी संतुष्ट नहीं होता। इब्न जुबैर: 'शुह' ज़कात को रोकना और हराम चीज़ों को जमा करना है। इब्न उययना: 'शुह' ज़ुल्म है। लैथ: फ़राएज़ (अनिवार्य कर्तव्यों) को छोड़ना और हराम कामों का उल्लंघन करना। इब्न अब्बास: जो अपनी इच्छाओं (हवा) का पालन करता है और ईमान को स्वीकार नहीं करता, वही 'शहीह' है। (4) (1) अम्र इब्न कुलथुम का मुअल्लक़ा, अबू अल-हसन बिन कैसान द्वारा व्याख्या के साथ, पृष्ठ 46। टीकाकार ने कहा: 'अल-लजिज़': बदमिज़ाज। 'उमिर्रत': उस पर घुमाया गया। अर्थ यह है कि: जब शराब उसके पास बार-बार लाई जाती है, तो उसका दिल बड़ा हो जाता है और वह अपना धन खर्च करता है। (2) शब्द (श-ह-ह)। (3) अन-नुकात वल-'उयून 5/506-507। इसे इब्न अबी शैबा 9/98, अल-तबरी 22/529-530 और अल-हाकिम 2/490 ने अल-अस्वद बिन हिलाल से विभिन्न सूत्रों के माध्यम से निकाला है। अल-हाकिम ने कहा: यह हदीस बुखारी

और मुस्लिम की शर्तों के अनुसार सही है, लेकिन उन्होंने इसे उद्धृत नहीं किया। अल-ज़हबी ने कहा: यह मुस्लिम की शर्तों पर है। (4) अन-नुकात वल-'उयून 5/506-507।

سورہ الحشر: آیت 9 370 تم اس بدخو اور انتہائی بخیل کو دیکھتے ہو جب اس پر اس کے مال کے لیے اسے لایا جاتا ہے تو وہ اس میں ذلیل ہوتا ہے۔ (1) بعض اہل لغت نے 'شح' (انتہائی کنجوسی) کو 'بخل' سے زیادہ شدید قرار دیا ہے۔ 'الصحاح' (2) میں ہے: 'شح' حرص کے ساتھ بخل کا نام ہے۔ آپ کہتے ہیں: 'شححت' (بالکسر) - 'تَشَحُّ'۔ اور 'شححت' بھی کہتے ہیں 'تَشُحُّ' اور 'تَشِحُّ'۔ ایک آدمی 'شحیح' ہے، اور ایک گروہ 'شحاح' اور 'أشحۃ' ہے۔ آیت سے مراد یہ ہے: زکوۃ اور غیر واجب امور جیسے رشتہ داروں سے صلہ رحمی، مہمان نوازی اور اس جیسی چیزوں میں 'شح' کرنا۔ وہ شخص 'شحیح' یا 'بخیل' نہیں ہے جو ان امور میں خرچ کرے، اگرچہ وہ اپنے اوپر خرچ کرنے سے ہاتھ روک لے۔ اور جس نے اپنے اوپر تو وسعت دی لیکن ان زکوۃ اور اطاعت کے کاموں میں خرچ نہ کیا جن کا ہم نے ذکر کیا، تو اسے اس کے نفس کے 'شح' سے نہیں بچایا گیا۔ الاسود نے ابن مسعود سے روایت کی کہ ایک شخص ان کے پاس آیا اور کہا: "مجھے ڈر ہے کہ میں ہلاک ہو چکا ہوں؟" انہوں نے پوچھا: "وہ کیا بات ہے؟" اس نے کہا: "میں نے اللہ عزوجل کو فرماتے سنا ہے: 'اور جو اپنے نفس کے لالچ سے بچا لیا گیا، تو وہی لوگ فلاح پانے والے ہیں۔' اور میں ایک کنجوس آدمی ہوں؛ میرے ہاتھ سے بمشکل ہی کچھ نکلتا ہے۔" ابن مسعود نے کہا: "یہ وہ 'شح' نہیں ہے جس کا اللہ تعالیٰ نے قرآن میں ذکر کیا ہے، بلکہ قرآن میں اللہ تعالیٰ نے جس 'شح' کا ذکر کیا ہے وہ یہ ہے کہ تم اپنے بھائی کا مال ظلم سے کھا جاؤ۔ البتہ وہ 'بخل' ہے، اور بخل کتنی بری چیز ہے۔" (3) پس انہوں نے رضی اللہ عنہ 'شح' اور 'بخل' کے درمیان فرق واضح کیا۔ طاؤس نے کہا: 'بخل' یہ ہے کہ انسان اپنے ہاتھ کی چیزوں میں کنجوسی کرے، اور 'شح' یہ ہے کہ وہ لوگوں کے ہاتھ کی چیزوں کا لالچ کرے، چاہے کہ ان کے پاس جو کچھ ہے وہ حلال یا حرام طریقے سے اسے مل جائے، وہ قناعت نہیں کرتا۔ ابن جبیر: 'شح' زکوۃ کی ادائیگی سے رکنا اور حرام کو جمع کرنا ہے۔ ابن عیینہ: 'شح' ظلم ہے۔ اللیث: فرائض کو ترک کرنا اور محرمات کی

پامالی کرنا۔ ابن عباس: جس نے اپنی خواہش کی پیروی کی اور ایمان کو قبول نہ کیا، وہی 'شحیح' ہے۔ (4) (1) معلقہ عمرو بن کلثوم مع شرح ابی الحسن بن کیسان ص 46، شارح نے کہا: 'اللجز': بد اخلاق۔ اور 'أُمِرَّت': اس پر پھیری گئی۔ مطلب یہ ہے کہ: جب اس پر شراب کا دور بار بار چلایا جاتا ہے تو اس کا سینہ کشادہ ہو جاتا ہے اور وہ اپنا مال خرچ کرتا ہے۔ (2) مادہ (شحح)۔ (3) النکت والعیون 5/506-507۔ اسے ابن ابی شیبہ 9/98، الطبری 22/529-530 اور الحاکم 2/490 نے مختلف اسناد سے الاسود بن ہلال سے روایت کیا ہے۔ حاکم نے کہا: یہ حدیث شیخین (بخاری و مسلم) کی شرط پر صحیح ہے، لیکن انہوں نے اسے بیان نہیں کیا۔ اور الذہبی نے کہا: یہ مسلم کی شرط پر ہے۔ (4) النکت والعیون 5/506-l 507

Surah Al-Hashr: Verse 9 371

Ibn Zaid said: Whoever does not take anything [for something] that Allah has forbidden him, and miserliness does not lead him [to withhold anything from something] that Allah has commanded him, then Allah has protected him from the miserliness of his soul (1).

Anas said: The Prophet ﷺ said: "He is free from miserliness who pays the Zakat, honors the guest, and gives during a calamity" (2). And from him, the Prophet ﷺ used to pray: "O Allah, I seek refuge in You from the miserliness of my soul, its extravagance, and its whisperings" (3).

Abu al-Hayyaj al-Asadi said: I saw a man in tawaf (circumambulation) praying: "O Allah, protect me from the miserliness of my soul." He did not add anything to that. So I said to him [why]? He said: If I am protected from the miserliness of my soul, I will not steal, I will not commit adultery, and I will not do [evil]. It turned out the man was Abd al-Rahman ibn Awf (4).

I say: This is indicated by his ﷺ saying: "Beware of injustice, for injustice is darkness on the Day of Resurrection, and beware of miserliness, for miserliness destroyed those who were before you; it incited them to shed their blood and to make lawful what was forbidden to them." We have explained it at the end of "Aal Imran" (5). Khosrow said to his companions: What is more harmful to the son of Adam? They said: Poverty. Khosrow said: Miserliness is more harmful than poverty; because the poor person, if he finds [food], is satisfied, but the miserly person, if he finds [wealth], is never satisfied (6).

(1) Tafsir al-Baghawi 4/78, and narrated from him by al-Tabari 22/531-532, and what is between brackets is from them and from (M). (2) Narrated by al-Tabari 22/530-531, and al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (10842) via Muhammad ibn Ishaq, from Sulayman ibn Abd al-Rahman al-Dimashqi, from Isma'il ibn 'Ayyash, from Mujammi' ibn Jariyah, from his uncle, from Anas. Muhammad ibn Ishaq is ibn 'Amr ibn 'Imran Abu al-Hasan al-Qurashi the Mu'adhin, known as Ibn al-Haris, son-in-law of Hisham ibn Ammar. Mentioned by Ibn 'Asakir in Tarikh Madinat Dimashq 26/52 and he did not mention any disparagement or accreditation for him, and he died in the year (228 AH). It was also narrated by Hannad in al-Zuhd (1060), al-Tabarani in al-Kabir (4097), and Ibn Hibban in al-Thiqat 4/202 via Mujammi' ibn Yahya, from his uncle Khalid ibn Zaid, as a mursal report. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 3/68: Al-Tabarani narrated them in al-Kabir, and in it is: Ibrahim ibn Isma'il ibn Mujammi', and he is weak. Ibn Hajar

improved its chain in al-Isabah 3/58. (3) Reported by al-Daylami in al-Firdaws 1/460. (4) Narrated by al-Tabari 22/530, and Ibn 'Asakir in Tarikh Madinat Dimashq 41/283. (5) 5/441, and the extraction of the hadith preceded there. (6) Rawdat al-Uqala by Ibn Hibban p. 238.

सूरह अल-हश्र: आयत 9 371

इब्न ज़ैद ने कहा: जिसने ऐसी कोई चीज़ नहीं ली [किसी चीज़ के लिए] जिससे अल्लाह ने उसे मना किया है, और कंजूसी ने उसे [किसी चीज़ से कुछ रोकने के लिए] प्रेरित नहीं किया जिसका अल्लाह ने उसे आदेश दिया है, तो अल्लाह ने उसे उसके नफ्स (आत्मा) के लालच और कंजूसी से बचा लिया (1)।

अनस ने कहा: पैगंबर ﷺ ने फरमाया: "वह कंजूसी से मुक्त है जो ज़कात अदा करता है, मेहमान की मेज़बानी करता है, और विपत्ति के समय दान देता है" (2)। और उनसे रिवायत है कि पैगंबर ﷺ यह दुआ माँगा करते थे: "ऐ अल्लाह, मैं अपने नफ्स की कंजूसी, इसकी फिज़ूलखर्ची और इसके वसवसों से तेरी पनाह माँगता हूँ" (3)।

अबू अल-हय्याज अल-असदी ने कहा: मैंने तवाफ़ के दौरान एक आदमी को यह दुआ करते हुए देखा: "ऐ अल्लाह, मुझे मेरे नफ्स की कंजूसी से बचा।" उन्होंने इसमें कुछ और नहीं जोड़ा। तो मैंने उनसे पूछा [क्यों]? उन्होंने कहा: यदि मैं अपने नफ्स की कंजूसी से बच गया, तो मैं चोरी नहीं करूँगा, मैं व्यभिचार नहीं करूँगा, और मैं [कोई बुरा काम] नहीं करूँगा। पता चला कि वह व्यक्ति अब्दुल रहमान बिन औफ़ (4) थे।

मैं कहता हूँ: यह उनके ﷺ के इस कथन से स्पष्ट होता है: "अन्याय से बचो, क्योंकि अन्याय कयामत के दिन अंधकार होगा, और कंजूसी से बचो, क्योंकि कंजूसी ने उन लोगों को नष्ट कर दिया जो तुमसे पहले थे; इसने उन्हें अपना खून बहाने और हराम (निषिद्ध) चीज़ों को हलाल (वैध) समझने पर उकसाया।" हमने इसे "आल इमरान" (5) के अंत में स्पष्ट किया है। किसरा (खुसरो) ने अपने साथियों से पूछा: आदम के बेटे के लिए सबसे हानिकारक चीज़ क्या है? उन्होंने कहा: गरीबी। किसरा ने कहा: कंजूसी गरीबी से अधिक हानिकारक है; क्योंकि गरीब व्यक्ति, अगर उसे मिल जाए, तो वह तृप्त हो जाता है, लेकिन कंजूस व्यक्ति, अगर उसे मिल जाए, तो वह कभी तृप्त नहीं होता (6)।

(1) तफ़्सीर अल-बग़वी 4/78, और उनसे अल-तबरी 22/531-532 द्वारा उद्धृत, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उनसे और (M) से है। (2) अल-तबरी 22/530-531 द्वारा उद्धृत, और अल-बैहकी ने 'शुअब अल-ईमान' (10842) में मुहम्मद बिन इस्हाक़ के माध्यम से, सुलेमान बिन अब्दुर्रहमान अल-दिमशक़ी से, इस्माइल बिन अय्याश से, मुजम्मी बिन जारिया से, उनके चाचा से, अनस से रिवायत की है। मुहम्मद बिन इस्हाक़, इब्न अम्र बिन इमरान अबू अल-हसन अल-कुरैशी मुअज़्ज़िन हैं, जो इब्न

अल-हरिस के नाम से जाने जाते हैं, हिशाम बिन अम्मार के दामाद। इब्न असाकिर ने 'तारीख़ मदीना दमिश्क' 26/52 में उनका ज़िक्र किया है और उनके बारे में कोई आलोचना या प्रशंसा नहीं की है, और उनका निधन वर्ष (228 हिजरी) में हुआ था। इसे हन्नाद ने 'अल-ज़ुहद' (1060) में, अल-तबरानी ने 'अल-कबीर' (4097) में, और इब्न हिब्बान ने 'अल-सिक़ात' 4/202 में मुजम्मी बिन यहया के माध्यम से, उनके चाचा खालिद बिन ज़ैद से मुर्सल के रूप में उद्धृत किया है। अल-हैथमी ने 'मजमा अल-ज़वाइद' 3/68 में कहा: अल-तबरानी ने उन्हें 'अल-कबीर' में उद्धृत किया है, और इसमें इब्राहिम बिन इस्माइल बिन मुजम्मी हैं, जो कमज़ोर हैं। इब्न हजर ने 'अल-इसबाह' 3/58 में इसकी सनद को हसन (अच्छा) बताया है। (3) अल-दैलामी ने 'अल-फ़िरदौस' 1/460 में उद्धृत किया है। (4) अल-तबरी 22/530 और इब्न असाकिर ने 'तारीख़ मदीना दमिश्क' 41/283 में उद्धृत किया है। (5) 5/441, और हदीस का तखरीज पहले वहाँ हो चुका है। (6) इब्न हिब्बान द्वारा 'रौदतुल उकला', पृष्ठ 238।

ابن زید نے کہا: جس نے ایسی کوئی چیز نہیں لی [کسی چیز کے بدلے] جس سے اللہ نے اسے روکا ہے، اور اسے بخل نے [کسی چیز سے کچھ روکنے پر] آمادہ نہیں کیا جس کا اللہ نے اسے حکم دیا ہے، تو اللہ نے اسے اس کے نفس کے بخل سے بچا لیا (۱)۔

اور حضرت انس رضی اللہ عنہ نے کہا: نبی اکرم ﷺ نے فرمایا: "وہ بخل سے بری ہو گیا جس نے زکوٰۃ ادا کی، مہمان کی خاطر تواضع کی، اور مصیبت کے وقت دیا" (۲)۔ اور ان سے مروی ہے کہ نبی اکرم ﷺ یہ دعا مانگا کرتے تھے: "اے اللہ، میں تیرے ذریعے اپنے نفس کے بخل، اس کی اسراف (فضول خرچی) اور اس کے وسوسوں سے پناہ مانگتا ہوں" (۳)۔

اور ابو الہیاج الاسدی نے کہا: میں نے طواف کے دوران ایک شخص کو یہ دعا مانگتے دیکھا: اے اللہ، مجھے میرے نفس کے بخل سے بچا۔ انہوں نے اس پر کچھ اضافہ نہیں کیا۔ تو میں نے ان سے پوچھا [کیوں]؟ انہوں نے کہا: جب میں اپنے نفس کے بخل سے بچ گیا تو میں چوری نہیں کروں گا، میں زنا نہیں کروں گا، اور میں [کوئی برا کام] نہیں کروں گا۔ تو پتہ چلا کہ وہ شخص حضرت عبد الرحمن بن عوف رضی اللہ عنہ تھے (٤)۔

میں کہتا ہوں: اس پر آپ ﷺ کا یہ قول دلالت کرتا ہے: "ظلم سے بچو، کیونکہ ظلم قیامت کے دن اندھیروں کا باعث ہو گا، اور بخل سے بچو، کیونکہ بخل نے تم سے پہلے لوگوں کو ہلاک کر دیا؛ اس نے انہیں ان کا خون بہانے اور اپنی حرام کردہ چیزوں کو حلال کرنے پر اکسایا۔" اور ہم نے اسے "آل عمران" کے آخر میں بیان کیا ہے (٥)۔ اور کسریٰ نے اپنے ساتھیوں سے پوچھا: ابن آدم کے لیے کون سی چیز سب سے زیادہ نقصان دہ ہے؟ انہوں نے کہا: فقر (غربت)۔ کسریٰ نے کہا:

بخل فقر سے زیادہ نقصان دہ ہے؛ کیونکہ فقیر اگر پا لے تو سیر ہو جاتا ہے، اور بخیل اگر پا لے تو کبھی سیر نہیں ہوتا (٦)۔

(١) تفسیر البغوی ٧٨/٤، اور اسے ان سے الطبری نے ٥٣١/٢٢ - ٥٣٢ میں روایت کیا ہے، اور جو کچھ قوسین (بریکٹ) کے درمیان ہے وہ ان سے اور (م) سے ہے۔ (٢) اسے الطبری نے ٥٣٠/٢٢ - ٥٣١ میں، اور بیہقی نے شعب الایمان (١٠٨٤٢) میں محمد بن اسحاق کے واسطے سے، سلیمان بن عبد الرحمن الدمشقی سے، اسماعیل بن عیاش سے، مجمع بن جاریہ سے، ان کے چچا سے، انس سے روایت کیا ہے۔ اور محمد بن اسحاق، ابن عمرو بن عمران ابو الحسن القرشی الموذن ہیں جو ابن الحریص کے نام سے مشہور ہیں، ہشام بن عمار کے داماد۔ ابن عساکر نے تاریخ مدینہ دمشق ٢٦/٥٢ میں ان کا تذکرہ کیا ہے اور ان کے بارے میں کوئی جرح یا تعدیل بیان نہیں کی، اور ان کی وفات سن (٢٢٨ھ) میں ہوئی۔ اور اسے ہناد نے الزہد (١٠٦٠) میں، طبرانی نے الکبیر (٤٠٩٧) میں، اور ابن حبان نے الثقات ٢٠٢/٤ میں مجمع بن یحییٰ کے واسطے سے، ان کے چچا خالد بن زید سے مرسلاً روایت کیا ہے۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد ٦٨/٣ میں کہا: ان دونوں کو طبرانی نے الکبیر میں روایت کیا ہے، اور اس میں ابراہیم بن اسماعیل بن مجمع ہے، اور وہ ضعیف ہے۔ اھ۔ اور ابن حجر نے الاصابہ ٥٨/٣ میں اس کی سند کو حسن قرار دیا ہے۔ (٣) اسے دیلمی نے الفردوس ٤٦٠/١ میں ذکر کیا ہے۔ (٤) اسے الطبری نے ٥٣٠/٢٢ میں، اور ابن عساکر نے تاریخ مدینہ دمشق ٢٨٣/٤١ میں روایت کیا ہے۔ (٥) ٤٤١/٥، اور حدیث کی تخریج وہاں پہلے گزر چکی ہے۔ (٦) روضۃ العقلاء لابن حبان ص ٢٣٨۔

372 Surah Al-Hashr: Verse 10

The Almighty's words: "And [there is a share for] those who came after them, saying, 'Our Lord, forgive us and our brothers who preceded us in faith and put not in our hearts [any] resentment toward those who have believed. Our Lord, indeed You are Kind and Merciful.'" (10)

In it are four issues: First: The Almighty's words: "And those who came after them" mean the successors (Tabi'un) and whoever entered Islam until the Day of Resurrection (1). Ibn Abi Layla said: People are in three ranks: the Migrants (Muhajirun), those who settled in the home [of Madinah] and adopted the faith (Ansar), and those who came after them. So strive not to leave these ranks (2).

Some said: Be a sun, and if you cannot, then be a moon, and if you cannot, then be a shining star, and if you cannot, then be a small star, and in terms of light, do not cease. The meaning of this is: be a Muhajir. If you say: I cannot find [that path], then be an Ansari. If you cannot find [that], then act according to their deeds. If you cannot do that, then love them and seek forgiveness for them as Allah commanded you. Mus'ab ibn Sa'd narrated: People are in three ranks; two ranks have passed and one rank remains. The best thing you can be is to be in this remaining rank (3).

From Ja'far ibn Muhammad ibn Ali, from his father, from his grandfather Ali ibn al-Husayn (peace be upon them), a man came to him and said: O son of the daughter of the Messenger of Allah (peace be upon him), what do you say about Uthman? He said to him: O my brother, are you among the people about whom Allah said: "[For] the poor emigrants..." [the verse]? He said: No. He said: By Allah, if you are not from the people of that verse, then are you among the people about whom Allah said: "And those who settled in the home and [adopted] the faith..." [the verse]? He said: No. He said: By Allah, if you are not among the people of the third verse, you will surely exit Islam! And it is the Almighty's words: "And those who came after them, saying, 'Our Lord, forgive us and our brothers who preceded us...'"

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/1766. (2) Tafsir al-Baghawi 4/321, and reported from him by al-Tabari 22/533, and Ibn Abi Hatim in al-Tafsir 6/1868 (10303). (3) Al-Nukat wa'l-'Uyun 5/507.

३७२ सूरह अल-हश्र: आयत १०

अल्लाह तआला का फरमान है: "और वे जो उनके बाद आए, कहते हैं: ऐ हमारे रब! हमें बख्श दे और हमारे उन भाइयों को भी जो हमसे पहले ईमान लाए और हमारे दिलों में ईमान वालों के लिए कोई बैर न रख। ऐ हमारे रब! बेशक तू अत्यंत दयालु, परम दयावान है।" (१०)

इसमें चार मसले हैं: पहला: अल्लाह तआला का फरमान: "और जो उनके बाद आए" का अर्थ है ताबेईन और वे जो कयामत के दिन तक इस्लाम में दाखिल हुए (१)। इब्न अबी लैला ने कहा: लोग तीन दर्जों पर हैं: मुहाजिर, वे जिन्होंने घर (मदीना) और ईमान को ठिकाना बनाया (अंसार), और वे जो उनके बाद आए। अतः कोशिश करो कि इन दर्जों से बाहर न निकलो (२)।

कुछ ने कहा: सूरज बनो, अगर न बन सको तो चाँद बनो, अगर न बन सको तो चमकता हुआ सितारा बनो, अगर न बन सको तो छोटा सितारा बनो, और रौशनी के मामले में मत रुको। इसका अर्थ यह है: मुहाजिर बनो। यदि तुम कहो: मैं नहीं पाता, तो अंसार बनो। यदि तुम यह न पाओ तो उनके जैसे अमल करो, यदि ऐसा न कर सको तो उनसे मुहब्बत करो और उनके लिए मगफिरत (क्षमा) की दुआ करो जैसा कि अल्लाह ने तुम्हें हुक्म दिया है। मुसअब बिन साद ने रिवायत की: लोग तीन दर्जों पर हैं, दो दर्जे गुज़र चुके और एक दर्जा बाकी है, तो सबसे अच्छी बात यह है कि तुम इस बाकी बचे दर्जे में रहो (३)।

जाफर बिन मुहम्मद बिन अली, अपने पिता से, अपने दादा अली बिन अल-हुसैन से रिवायत करते हैं कि उनके पास एक आदमी आया और कहा: ऐ अल्लाह के रसूल ﷺ की बेटी के बेटे, आप उस्मान के बारे में क्या कहते हैं? उन्होंने कहा: ऐ मेरे भाई, क्या तुम उन लोगों में से हो जिनके बारे में अल्लाह ने कहा है: "फकीर मुहाजिरों के लिए..." [आयत]? उसने कहा: नहीं। उन्होंने कहा: खुदा की कसम, अगर तुम उस आयत वालों में से नहीं हो, तो क्या तुम उन लोगों में से हो जिनके बारे में अल्लाह ने कहा: "और जिन्होंने घर और ईमान को ठिकाना बनाया..." [आयत]? उसने कहा: नहीं। उन्होंने कहा: खुदा की कसम, अगर तुम तीसरी आयत वालों में से नहीं हो, तो तुम इस्लाम से निकल जाओगे! और वह अल्लाह तआला का यह फरमान है: "और जो उनके बाद आए, कहते हैं: ऐ हमारे रब! हमें बख्श दे और हमारे उन भाइयों को भी जो हमसे पहले ईमान लाए..."

(१) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी ४/१७६६। (२) तफ़सीर अल-बघवी ४/३२१, और उनसे अल-तबरी २२/५३३, और इब्न अबी हातिम ने तफ़सीर में १८६८/६ (१०३०३) में रिवायत किया है। (३) अल-नुकात वल-उयून ५/५०७।

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَالَّذِينَ جَآءُو مِنْ بَعْدِهِمْ يَقُولُونَ رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا وَلِإِخْوَنِنَا الَّذِينَ سَبَقُونَا بِالْإِيمَنِ وَلَا تَجْعَلْ فِي قُلُوبِنَا غِلًّا لِّلَّذِينَ ءَامَنُوا رَبَّنَا إِنَّكَ رَؤُوفٌ رَّحِيمٌ ١٠﴾

اس میں چار مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَالَّذِينَ جَآءُو مِنْ بَعْدِهِمْ﴾ یعنی تابعین اور وہ لوگ جو قیامت تک اسلام میں داخل ہوئے (۱)۔ ابن ابی لیلیٰ نے کہا: لوگ تین درجات پر ہیں: مہاجرین، اور وہ جنہوں نے گھر (مدینہ) اور ایمان کو ٹھکانہ بنایا (انصار)، اور وہ جو ان کے بعد آئے۔ پس کوشش کرو کہ ان درجات سے باہر نہ نکلو (۲)۔

اور بعض نے کہا: سورج بنو، اگر نہ بن سکو تو چاند بنو، اگر نہ بن سکو تو چمکتا ہوا ستارہ بنو، اگر نہ بن سکو تو چھوٹا ستارہ بنو، اور روشنی کے حوالے سے منقطع نہ ہوؤ۔ اس کا مطلب یہ ہے کہ: مہاجر بنو۔ اگر تم کہو: میں نہیں پاتا، تو انصاری بنو۔ اگر تم وہ نہ پاؤ تو ان کے اعمال جیسے عمل کرو، اگر تم ایسا نہ کر سکو تو ان سے محبت کرو اور ان کے لیے مغفرت طلب کرو جیسا کہ اللہ نے تمہیں حکم دیا ہے۔ مصعب بن سعد سے مروی ہے کہ: لوگ تین منزلوں پر ہیں، دو منزلیں گزر گئیں اور ایک باقی رہ گئی، تو سب سے بہتر یہ ہے کہ تم اس منزل میں رہو جو باقی ہے (۳)۔

اور جعفر بن محمد بن علی سے مروی ہے، وہ اپنے والد سے، وہ اپنے دادا علی بن الحسین (رضی اللہ عنہما) سے، کہ ان کے پاس ایک شخص آیا اور کہا: اے رسول اللہ ﷺ کی صاحبزادی کے فرزند، آپ عثمان کے بارے میں کیا کہتے ہیں؟ انہوں نے کہا: اے میرے بھائی، کیا تم ان لوگوں میں سے ہو جن کے بارے میں اللہ نے فرمایا: ﴿لِلْفُقَرَاءِ الْمُهَاجِرِينَ﴾ [آیت]؟ اس نے کہا: نہیں۔ انہوں نے کہا: اللہ کی قسم، اگر تم اس آیت والوں میں سے نہیں ہو، تو کیا تم ان لوگوں میں سے ہو جن کے بارے میں اللہ نے فرمایا: ﴿وَالَّذِينَ تَبَوَّؤُوا الدَّارَ وَالْإِيمَانَ﴾ [آیت]؟ اس نے کہا: نہیں۔ انہوں نے کہا: اللہ

کی قسم، اگر تم تیسری آیت والوں میں سے نہیں ہو تو تم اسلام سے نکل جاؤ گے! اور وہ اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: ﴿وَالَّذِينَ جَاءُوا مِنْ بَعْدِهِمْ يَقُولُونَ رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا وَلِإِخْوَانِنَا الَّذِينَ سَبَقُونَا ...﴾

(۱) احکام القرآن لابن العربی ۴/۱۷۶۶۔ (۲) تفسیر البغوی ۴/۳۲۱، اور اسے ان سے طبری نے ۲۲/۵۳۳ میں، اور ابن ابی حاتم نے تفسیر میں ۶/۱۸۶۸ (۱۰۳۰۳) پر روایت کیا ہے۔ (۳) النکت والعیون ۵/۵۰۷۔

373 Surah Al-Hashr: Verse 10

"...with faith" the verse. It has been said: Muhammad bin Ali bin Al-Husayn (may Allah be pleased with them) narrated from his father that a group of people from Iraq came to him and insulted Abu Bakr and Umar - may Allah be pleased with them - and then Uthman - may Allah be pleased with him. They did this excessively, so he said to them: "Are you from the first Muhajireen?" They said: "No." He said: "Then are you from those who settled in the home [of Medina] and [adopted] the faith before them?" They said: "No." He said: "You have disassociated yourselves from these two groups! I bear witness that you are not among those whom Allah, Almighty and Majestic, spoke of: 'And those who came after them, saying: Our Lord, forgive us and our brothers who preceded us in faith, and put not in our hearts any resentment toward those who have believed. Our Lord, indeed You are Kind and Merciful.' Get up, may Allah deal with you as He will!" Al-Nahhas mentioned it (1).

The Second [point]: This verse is evidence for the obligation of loving the Companions; because He granted a portion of the *fay'* (war booty acquired without fighting) to those who come after them, as long as they maintain love for them, loyalty to them, and seek forgiveness for them. And whoever insults them or one of them, or believes evil of them, has no right to the *fay'*. This is narrated from Malik and others. Malik said: "Whoever hates any of the companions of Muhammad ﷺ, or has resentment in his heart against them, has no right to the Muslims' *fay'*." Then he recited: "And those who came after them..." the verse (2).

The Third [point]: This verse indicates that the correct view among scholarly opinions is the division of movable property and the keeping of real estate and land as a collective for all Muslims—as Umar (may Allah be pleased with him) did—unless the ruler exercises *ijtihad* (independent legal reasoning) and carries out an order, then his action is implemented, due to people's disagreement on it. This verse is decisive in that; because Allah the Almighty informed about the *fay'* and made it for three groups: the Muhajireen and the Ansar—who are known—and "those who came after them, saying: 'Our Lord, forgive us and our brothers who preceded us in faith.'" It is general for all followers and those coming after them until the Day of Judgment. In the Sahih Hadith: The Prophet ﷺ went out to the graveyard and said: "Peace be upon you, home of a believing people, and we, if Allah wills, will join you. I wish I had seen our brothers." They said: "O Messenger of Allah, are we not your brothers?" He said: "Rather, you are my companions, and our brothers are those who have not yet come, and I will be their predecessor at..."

(1) And Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 5/288. (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/166, and Malik's statement was narrated by Abu Nu'aym in al-Hilya 6/327.

३७३ सूरा अल-हश्र: आयत १०

"...ईमान के साथ" आयत। यह कहा गया है कि: मुहम्मद बिन अली बिन अल-हुसैन (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) ने अपने पिता से रिवायत की है कि: इराक के कुछ लोग उनके पास आए और अबू बक्र और उमर (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) को बुरा-भला कहा, फिर उस्मान (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) को भी। उन्होंने यह बहुत अधिक किया, तो उन्होंने उनसे कहा: "क्या तुम पहले मुहाजिरीन में से हो?" उन्होंने कहा: "नहीं।" उन्होंने कहा: "तो क्या तुम उन लोगों में से हो जिन्होंने उनसे पहले घर (मदीना) और ईमान को अपना लिया था?" उन्होंने कहा: "नहीं।" उन्होंने कहा: "तुमने इन दोनों समूहों से खुद को अलग कर लिया है! मैं गवाह हूँ कि तुम उन लोगों में से नहीं हो जिनके बारे में अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने फरमाया है: 'और वे जो उनके बाद आए, कहते हैं: ऐ हमारे रब! हमें और हमारे उन भाइयों को क्षमा कर दे जो हमसे पहले ईमान लाए, और हमारे दिलों में उन लोगों के लिए कोई द्वेष न रख जो ईमान लाए हैं। ऐ हमारे रब! वास्तव में तू बड़ा ही दयालु और कृपालु है।' उठो, अल्लाह तुम्हारे साथ वैसा ही करे जैसा वह चाहे!" इसे अल-नहहास ने उल्लेख किया है (१)।

दूसरा [बिंदु]: यह आयत सहाबा (साथियों) से प्रेम करने की अनिवार्यता का प्रमाण है; क्योंकि उसने उनके बाद आने वालों के लिए 'फय' (बिना युद्ध के प्राप्त युद्ध सामग्री) में हिस्सा रखा है, जब तक वे उनके प्रति प्रेम, निष्ठा और उनके लिए क्षमा प्रार्थना करते रहेंगे। और जो उन्हें या उनमें से किसी को गाली देता है, या उनके बारे में बुरा सोचता है, उसका 'फय' में कोई अधिकार नहीं है। यह मालिक और अन्य लोगों से वर्णित है। मालिक ने कहा: "जो कोई मुहम्मद ﷺ के साथियों में से किसी से नफरत करता है, या उसके दिल में उनके प्रति कोई द्वेष है, तो मुसलमानों के'फय' में उसका कोई अधिकार नहीं है।" फिर उन्होंने पढ़ा: "और जो उनके बाद आए..." आयत (२)।

तीसरा [बिंदु]: यह आयत इस बात का संकेत देती है कि विद्वानों की राय में सही यह है कि चल संपत्ति का बंटवारा किया जाए और अचल संपत्ति और भूमि को सभी मुसलमानों के बीच सामूहिक रूप से रखा जाए—जैसा कि उमर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने किया था—जब तक कि शासक इज्तिहाद (स्वतंत्र कानूनी तर्क) न करे और कोई आदेश लागू न करे, तब उसका कार्य प्रभावी होगा, क्योंकि लोगों में इस पर मतभेद है। यह आयत इस संबंध में निर्णायक है; क्योंकि अल्लाह तआला ने 'फय' के बारे में बताया और इसे तीन समूहों के लिए बनाया: मुहाजिरीन और अंसार—जो ज्ञात हैं—और "वे जो उनके बाद आए, कहते हैं: 'ऐ हमारे रब! हमें और हमारे उन भाइयों को क्षमा कर दे जो हमसे पहले ईमान लाए'।" यह कयामत के दिन तक आने वाले सभी अनुयायियों और उनके बाद

आने वालों के लिए सामान्य है। सही हदीस में है: नबी ﷺ कब्रिस्तान गए और कहा: "तुम पर शांति हो, ईमान वाले लोगों के घर, और हम भी, यदि अल्लाह ने चाहा, तो तुम्हारे साथ मिलने वाले हैं। मेरी इच्छा थी कि मैं अपने भाइयों को देख पाता।" उन्होंने कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, क्या हम आपके भाई नहीं हैं?" उन्होंने कहा: "बल्कि, तुम मेरे साथी हो, और हमारे भाई वे हैं जो अभी तक नहीं आए हैं, और मैं उनसे पहले..."

(१) और इब्न अतियाह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ५/२८८ में। (२) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरआन ४/१६६, और मालिक का कथन अबू नुएम द्वारा अल-हिल्या ६/३२७ में वर्णित है।

"ایمان کے ساتھ" والی آیت۔ اور یہ کہا گیا ہے کہ: محمد بن علی بن الحسین رضی اللہ عنہما نے اپنے والد سے روایت کی کہ: اہل عراق میں سے کچھ لوگ ان کے پاس آئے، پس انہوں نے ابوبکر اور عمر رضی اللہ عنہما کو برا بھلا کہا، پھر عثمان رضی اللہ عنہ کو - اور یہ کثرت سے کیا۔ تو انہوں نے ان سے کہا: کیا تم پہلے مہاجرین میں سے ہو؟ انہوں نے کہا: نہیں۔ تو انہوں نے کہا: کیا تم ان لوگوں میں سے ہو جنہوں نے ان سے پہلے دار (مدینہ) اور ایمان میں جگہ بنا لی تھی؟ انہوں نے کہا: نہیں۔ تو انہوں نے کہا: تم ان دونوں گروہوں سے بری ہو گئے! میں گواہی دیتا ہوں کہ تم ان لوگوں میں سے نہیں ہو جن کے بارے میں اللہ عزوجل نے فرمایا ہے: «اور وہ جو ان کے بعد آئے، کہتے ہیں: اے ہمارے رب! ہمیں اور ہمارے ان بھائیوں کو بخش دے جنہوں نے ایمان میں ہم پر سبقت لی، اور ہمارے دلوں میں ایمان لانے والوں کے لیے کوئی کینہ نہ رکھ، اے ہمارے رب! بے شک تو بڑا مہربان اور نہایت رحم والا ہے» کھڑے ہو جاؤ، اللہ تمہارے ساتھ وہی کرے جو اسے منظور!! اسے النحاس نے ذکر کیا ہے (۱)۔

دوسرا [نکتہ]: یہ آیت صحابہ کرام کی محبت کے واجب ہونے پر دلیل ہے؛ کیونکہ اللہ نے ان کے بعد والوں کے لیے 'فئی' (بغیر جنگ کے حاصل شدہ مالِ غنیمت) میں اس وقت حصہ رکھا ہے جب تک وہ ان کی محبت اور وفاداری پر قائم رہیں اور ان کے لیے استغفار کریں، اور یہ کہ جو انہیں یا ان میں سے کسی کو برا بھلا کہے یا ان کے بارے میں برا عقیدہ رکھے تو 'فئی' میں اس کا کوئی حق نہیں ہے۔ یہ امام مالک اور دیگر سے مروی ہے۔ امام مالک نے فرمایا: جو محمد ﷺ کے صحابہ میں سے کسی سے بغض رکھے، یا اس کے دل میں ان کے خلاف کینہ ہو، تو مسلمانوں کی 'فئی' میں اس کا کوئی حق نہیں؛ پھر انہوں نے تلاوت کی: «اور وہ جو ان کے بعد آئے» آیت (۲)۔

تیسرا [نکتہ]: یہ آیت اس بات پر دلالت کرتی ہے کہ علماء کے اقوال میں سے صحیح یہ ہے کہ منقولہ مال تقسیم کیا جائے، اور جائیداد و زمین کو تمام مسلمانوں کے لیے مشترکہ رکھا جائے - جیسا کہ حضرت عمر رضی اللہ عنہ نے کیا تھا - سوائے اس کے کہ حکمران اجتہاد کرے اور کوئی حکم نافذ کر دے تو اس کا عمل نافذ ہوگا، کیونکہ لوگوں میں اس پر اختلاف ہے۔ اور یہ آیت اس کا فیصلہ کرنے والی ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے 'فئی' کے بارے میں خبر دی اور اسے تین گروہوں کے لیے مقرر کیا: مہاجرین اور انصار - جو کہ معلوم ہیں - اور «وہ جو ان کے بعد آئے، کہتے ہیں: اے ہمارے رب! ہمیں اور ہمارے ان بھائیوں کو بخش دے جنہوں نے ایمان میں ہم پر سبقت لی»۔ پس یہ تمام تابعین اور قیامت تک ان کے بعد آنے والوں کے لیے عام ہے۔ اور صحیح حدیث میں ہے: کہ نبی کریم ﷺ قبرستان تشریف لے گئے اور فرمایا: «تم پر سلام ہو اے مومن قوم کے گھر والو، اور ہم بھی ان شاء اللہ تمہارے ساتھ ملنے والے ہیں، میری خواہش تھی کہ میں اپنے بھائیوں کو دیکھتا»۔ انہوں نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، کیا ہم آپ کے بھائی نہیں ہیں؟ تو آپ ﷺ نے فرمایا: «بلکہ تم میرے صحابہ ہو، اور ہمارے بھائی وہ ہیں جو ابھی نہیں آئے، اور میں حوض پر ان کا پیش رو ہوں...»

(۱) اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۲۸۸/۵ میں۔ (۲) احکام القرآن لابن العربی ١٦٦/٤ ، اور امام مالک کا قول ابو نعیم نے الحلیة ٣٢٧/٦ میں روایت کیا ہے۔

the Basin (Al-Hawd)." So he ﷺ made clear that their brothers are all those who come after them (1). Not as Al-Suddi and Al-Kalbi said: that they are those who migrated after that (2). And from Al-Hasan also regarding ﴿And those who came after them﴾: those who headed to the Prophet ﷺ in Medina after the cessation of migration (Hijrah).

Fourth: His words, Exalted is He: ﴿saying﴾ is in the accusative case as a 'hal' (circumstantial) position (3), meaning: while saying: ﴿"Our Lord, forgive us and our brothers who preceded us in faith"﴾. There are two perspectives on this: First: They were commanded to seek forgiveness for those who preceded this nation from the believers of the People of the Book. Aisha (may Allah be pleased with her) said: They were commanded to seek forgiveness for them, but they cursed them instead. Second: They were commanded to seek forgiveness for the foremost forerunners among the Muhajireen and the Ansar (4).

Ibn Abbas said: Allah Almighty commanded seeking forgiveness for the companions of Muhammad ﷺ, while He knew they would be put to trial. Aisha said: You were commanded to seek forgiveness for the companions of Muhammad but you cursed them; I heard your Prophet ﷺ saying: "This nation will not pass away until the last of it curses the first of it" (5). Ibn Umar said: I heard the Messenger of Allah ﷺ saying: "If you see those who curse my companions, say: May Allah curse the worst of you" (6). Al-Awwam bin Hawshab said: I reached the early part of this nation saying: Mention the virtues of the companions of the Messenger of Allah ﷺ so that hearts may be inclined towards them, and do not mention what occurred between them lest you incite (7) people against them (8).

---

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1767/4, and the Hadith is narrated by Muslim (249) and Ahmad (7993). (2) Al-Nukat wal-'Uyun 507/5. (3) I'rab al-Quran by al-Nahhas 398/4. (4) Al-Nukat wal-'Uyun 507/5, and the statement of Aisha is narrated by Ibn Abi Hatim in Tafsir 10/3347 (18856). (5) Narrated by al-Baghawi in Tafsir 321/4, and regarding the Prophet's saying: "until the last of it curses the first of it" from Uwais al-Qarni from the Prophet ﷺ who said: "Observe me regarding my companions, for indeed from the signs of the Hour is that the last of this nation will curse the first of it..." the Hadith, narrated by Abu Nu'aym in al-Hilyah 87/2. (6) Narrated by al-Tabarani in al-Awsat (8362), and al-Dhahabi in Mizan al-I'tidal 256/2. Al-Tabarani said: No one narrated this Hadith from Ubaydullah except Sayf, and it was narrated uniquely by al-

Nadr. Al-Dhahabi said: Al-Tirmidhi narrated it from Abu Bakr bin Nafi', from al-Ataki, and he said: This is rejected (munkar). (7) In (D) and (M): "so they became bold." The established text is from (Z) and sources of documentation. (8) Narrated by Ibn Adi in al-Kamil 1350/4, and through his chain Ibn Asakir in History of Damascus 215/23 in its entirety, =

हौज।" तो उन्होंने ﷺ स्पष्ट किया कि उनके भाई वे सभी हैं जो उनके बाद आते हैं (१)। वैसा नहीं जैसा अल-सुद्दी और अल-कल्बी ने कहा कि: वे वे लोग हैं जिन्होंने उसके बाद हिजरत की (२)। और अल-हसन से भी ﴿और जो उनके बाद आए﴾ के बारे में: जो हिजरत रुकने के बाद मदीना में नबी ﷺ के पास जाने का इरादा रखते थे।

चौथा: अल्लाह ताला का कहना: ﴿कहते हुए﴾ हाल (परिस्थिति) की स्थिति में है (३), अर्थात: यह कहते हुए: ﴿"ऐ हमारे रब, हमें और हमारे उन भाइयों को क्षमा कर दे जो हमसे पहले ईमान लाए"﴾। इसमें दो मत हैं: पहला: उन्हें आदेश दिया गया था कि वे अहले किताब के उन मोमिनों के लिए क्षमा मांगें जो इस उम्मत से पहले थे। आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) ने कहा: उन्हें उनके लिए क्षमा मांगने का आदेश दिया गया था, लेकिन उन्होंने उन्हें बुरा-भला कहा। दूसरा: उन्हें मुहाजिरों और अंसार के अग्रदूतों के लिए क्षमा मांगने का आदेश दिया गया था (४)।

इब्न अब्बास ने कहा: अल्लाह ताला ने मुहम्मद ﷺ के साथियों के लिए क्षमा मांगने का आदेश दिया, जबकि वह जानता था कि उनकी परीक्षा ली जाएगी। आयशा ने कहा: तुम्हें मुहम्मद के साथियों के लिए क्षमा मांगने का आदेश दिया गया था लेकिन तुमने उन्हें बुरा-भला कहा; मैंने तुम्हारे नबी ﷺ को यह कहते सुना: "यह उम्मत तब तक खत्म नहीं होगी जब तक कि इसका पिछला हिस्सा इसके पहले हिस्से पर लानत न भेजे" (५)। इब्न उमर ने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को यह कहते सुना: "यदि तुम उन लोगों को देखो जो मेरे साथियों को बुरा-भला कहते हैं, तो कहो: अल्लाह तुममें से बुरे पर लानत भेजे" (६)। अल-अव्वम बिन हउशब ने कहा: मैंने इस उम्मत के शुरुआती लोगों को यह कहते हुए पाया: अल्लाह के रसूल ﷺ के साथियों की खूबियों का जिक्र करो ताकि उनके प्रति दिल जुड़ जाएं और उनके बीच जो कुछ हुआ उसका जिक्र न करो कि कहीं तुम लोगों को उनके खिलाफ न भड़का दो (७) (८)।

---

(१) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान १७६७/४, और हदीस मुस्लिम (२४९) और अहमद (७९९३) द्वारा वर्णित है। (२) अल-नुकात वल-उयून ५०७/५। (३) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान ३९८/४। (४) अल-नुकात वल-उयून ५०७/५, और आयशा का कथन तफसीर १०/३३४७ (१८८५६) में इब्न अबी हातिम द्वारा वर्णित है। (५) तफसीर ३२१/४ में अल-बगवी द्वारा वर्णित, और नबी ﷺ के इस कथन के संबंध में: "जब तक कि इसका पिछला हिस्सा इसके पहले हिस्से पर लानत न भेजे" उवैस

अल-क़रनी से नबी ﷺ के हवाले से कि उन्होंने कहा: "मेरे साथियों के मामले में मेरा ख्याल रखना, क्योंकि कयामत की निशानियों में से एक यह है कि इस उम्मत का पिछला हिस्सा इसके पहले हिस्से पर लानत भेजेगा,..." हदीस, अबू नुऐम द्वारा अल-हिल्या ८७/२ में वर्णित है। (६) अल-तबरानी द्वारा अल-अवसत (८३६२) में वर्णित, और अल-ज़हबी द्वारा मीज़ान अल-एतिदाल २५६/२ में। अल-तबरानी ने कहा: उबैदुल्ला से सैफ के अलावा किसी ने यह हदीस बयान नहीं की, और अल-नद्र ने इसे अकेले बयान किया। अल-ज़हबी ने कहा: अल-तिर्मिज़ी ने इसे अबू बक्र बिन नाफी से, अल-अतकी से बयान किया और कहा: यह मुनकर (अस्वीकार्य) है। (७) (द) और (म) में: "तो वे साहसी हो गए।" स्थापित पाठ (ज़) और तख़रीज के स्रोतों से है। (८) इब्न अदी द्वारा अल-कामिल १३५०/४ में वर्णित, और उनके माध्यम से इब्न असाकिर ने तारीख़ दमिश्क २१५/२३ में इसे पूर्णतः वर्णित किया है, =

حوض»۔ پس آپ ﷺ نے واضح فرمایا کہ ان کے بھائی وہ سب ہیں جو ان کے بعد آئیں گے (۱)۔ ایسا نہیں جیسا کہ سدی اور کلبی نے کہا: کہ وہ وہ لوگ ہیں جنہوں نے اس کے بعد ہجرت کی (۲)۔ اور حسن سے بھی منقول ہے ﴿اور وہ جو ان کے بعد آئے﴾ کے بارے میں: وہ لوگ جو ہجرت کے منقطع ہونے کے بعد مدینہ میں نبی ﷺ کی طرف جانے کا قصد رکھتے تھے۔

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿يَقُولُونَ﴾ (وہ کہتے ہیں) حال کے محل میں نصب ہے (۳)، یعنی یہ کہتے ہوئے: ﴿اے ہمارے رب! ہمیں اور ہمارے ان بھائیوں کو بخش دے جو ہم سے پہلے ایمان لائے﴾۔ اس میں دو پہلو ہیں: پہلا: انہیں حکم دیا گیا کہ وہ اس امت سے پہلے اہل کتاب کے مومنوں کے لیے استغفار کریں۔ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نے فرمایا: پس انہیں حکم دیا گیا کہ وہ ان کے لیے استغفار کریں، لیکن انہوں نے انہیں برا بھلا کہا۔ دوسرا: انہیں مہاجرین اور انصار میں سے سبقت لے جانے والے اولین لوگوں کے لیے استغفار کرنے کا حکم دیا گیا (۴)۔

ابن عباس نے فرمایا: اللہ تعالیٰ نے صحابہ محمد ﷺ کے لیے استغفار کا حکم دیا، حالانکہ وہ جانتا تھا کہ وہ آزمائے جائیں گے۔ حضرت عائشہ نے فرمایا: تمہیں صحابہ محمد کے لیے استغفار کا حکم دیا گیا تھا لیکن تم نے انہیں برا بھلا کہا؛ میں نے تمہارے نبی ﷺ کو فرماتے سنا: "یہ امت اس وقت تک ختم نہیں ہوگی جب تک کہ اس کا آخری حصہ اس کے پہلے حصے پر لعنت نہ بھیجے" (۵)۔ ابن عمر نے فرمایا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے سنا: "جب تم ان لوگوں کو دیکھو جو میرے صحابہ کو برا بھلا کہتے ہیں، تو کہو: اللہ تم میں سے برے پر لعنت کرے" (۶)۔ العوام بن حوشب نے فرمایا: میں نے اس امت کے ابتدائی لوگوں کو یہ کہتے پایا: رسول اللہ ﷺ کے صحابہ

کی خوبیاں بیان کرو تاکہ دل ان کی طرف مائل ہو جائیں، اور ان کے درمیان پیش آنے والے واقعات کا ذکر نہ کرو کہ کہیں تم لوگوں کو ان کے خلاف نہ اکسا دو (۷) (۸)۔

---

(۱) أحكام القرآن لابن العربي ۱۷۶۷/۴، اور حدیث کو مسلم (۲۴۹) اور احمد (۷۹۹۳) نے روایت کیا ہے۔ (۲) النكت والعيون ۵۰۷/۵۔ (۳) إعراب القرآن للنحاس ۳۹۸/۴۔ (۴) النكت والعيون ۵۰۷/۵، اور حضرت عائشہ کا قول ابن ابی حاتم نے التفسیر ۱۰/۳۳۴۷ (۱۸۸۵۶) میں روایت کیا ہے۔ (۵) اسے بغوی نے التفسیر ۳۲۱/۴ میں روایت کیا ہے، اور اس باب میں نبی ﷺ کے اس قول کے حوالے سے: "یہاں تک کہ اس کا آخری حصہ اس کے پہلے حصے پر لعنت بھیجے" اویس قرنی سے مروی ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "میرے صحابہ کے معاملے میں میرا لحاظ رکھو، کیونکہ قیامت کی نشانیوں میں سے ایک یہ ہے کہ اس امت کا آخری حصہ اس کے پہلے حصے پر لعنت بھیجے گا،..." حدیث، اسے ابو نعیم نے الحلیہ ۸۷/۲ میں روایت کیا ہے۔ (۶) اسے طبرانی نے الاوسط (۸۳۶۲) میں اور ذہبی نے میزان الاعتدال ۲۵۶/۲ میں روایت کیا، طبرانی نے کہا: عبید اللہ سے یہ حدیث سیف کے علاوہ کسی نے روایت نہیں کی، نضر اس میں اکیلے ہیں۔ اور ذہبی نے کہا: اسے ترمذی نے ابوبکر بن نافع سے، انہوں نے عتکی سے روایت کیا اور کہا: یہ منکر ہے۔ (۷) (د) اور (م) میں: "پس وہ جری ہو گئے۔" اور ثابت شدہ عبارت (ظ) اور تخریج کے مصادر سے ہے۔ (۸) اسے ابن عدی نے الکامل ۱۳۵۰/۴ میں روایت کیا، اور ان کے واسطے سے ابن عساکر نے تاریخ دمشق ۲۱۵/۲۳ میں مکمل روایت کیا ہے، =

Al-Sha'bi said: The Jews and Christians surpassed the Rafidha (Shiites) in one trait. The Jews were asked: Who are the best people of your faith? They replied: The companions of Moses. The Christians were asked: Who are the best people of your faith? They replied: The companions of Jesus. But the Rafidha were asked: Who are the worst people of your faith? They replied: The companions of Muhammad. They were commanded to seek forgiveness for them, but instead, they reviled them. Therefore, the sword shall remain unsheathed against them until the Day of Resurrection; no banner of theirs shall rise, no step of theirs shall be firm, and they shall never unite on a single word. Whenever they kindle a fire for war, Allah extinguishes it by spilling their blood and refuting their arguments. May Allah protect us and you from misleading whims (1). {And do not place in our hearts any rancor toward those who have believed} meaning: hatred and envy, {Our Lord, indeed You are Kind and Merciful}.

His (Almighty) saying: {Have you not considered those who were hypocrites, saying to their brothers who disbelieved among the People of the Scripture, "If you are expelled, we will surely leave with you, and we will not obey, in regard to you, anyone - ever; and if you are fought, we will surely aid you." But Allah testifies that they are liars (11)}.

This is an expression of wonder at the Jews being deceived by the hypocrites' promises of victory, despite knowing that they do not believe in any religion or book. Among the group of hypocrites were Abdullah bin Ubayy bin Salul, Abdullah bin Nabtal, and Rifa'ah bin Zayd. It was also said: Rafi'ah bin Taboot and Aws bin Qayzi (2). They were from the Ansar but they acted hypocritically and said to the Jews of Qurayzah and Al-Nadir: {If you are expelled, we will surely leave with you}. It was also said: this is what Banu Al-Nadir said to Qurayzah (3). And His saying: {and we will not obey, in regard to you, anyone - ever} meaning Muhammad (peace be upon him), that we will not obey him in fighting you. This contains proof of the truthfulness of Muhammad's (peace be upon him) prophethood from the perspective of knowledge of the unseen (4); because they were expelled but they did not go out with them, and they were fought but they did not aid them (5), as Allah Almighty said: {But Allah testifies that they are liars}.

= And Al-Khatib Al-Baghdadi in "Al-Jami' li-Akhlaq al-Rawi" (1398), abbreviated. In its chain of transmission is Shihab bin Kharash; Ibn Adi said of him: Shihab has

narrations that are not numerous, and in some of his reports there is that which is rejected... (1) Tafsir al-Baghawi 4/321, and Ibn al-Jawzi cited it from him in "Al-Mawdu'at" (413) at length. (2) Narrated by al-Tabari 22/535 from Mujahid, mentioning Rifa'ah, or Rafi'ah bin Taboot, without mentioning Rifa'ah bin Zayd; al-Razi mentioned it in his Tafsir 29/288, and Mujahid's statement in Al-Tafsir 2/664. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 5/289. (4) Al-Kashshaf 4/85. (5) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 5/147.

अल-शाबी ने कहा: यहूदियों और ईसाइयों ने राफिदा (शिया) को एक गुण में पीछे छोड़ दिया। यहूदियों से पूछा गया: आपके धर्म के सबसे अच्छे लोग कौन हैं? उन्होंने कहा: मूसा के साथी। ईसाइयों से पूछा गया: आपके धर्म के सबसे अच्छे लोग कौन हैं? उन्होंने कहा: ईसा के साथी। लेकिन राफिदा से पूछा गया: आपके धर्म के सबसे बुरे लोग कौन हैं? उन्होंने कहा: मुहम्मद के साथी। उन्हें उनके लिए क्षमा माँगने का आदेश दिया गया था, लेकिन इसके बजाय उन्होंने उन्हें अपशब्द कहे। इसलिए, कयामत के दिन तक उनके खिलाफ तलवार खिंची रहेगी; उनका कोई झंडा नहीं लहराएगा, उनके कदम स्थिर नहीं रहेंगे, और वे कभी एक बात पर सहमत नहीं होंगे। जब भी वे युद्ध की आग जलाएंगे, अल्लाह उनके खून बहाकर और उनके तर्कों को गलत साबित करके उसे बुझा देगा। अल्लाह हमें और आपको गुमराह करने वाली इच्छाओं से बचाए (१)। {और हमारे दिलों में उन लोगों के प्रति कोई विद्वेष न रख जो ईमान लाए हैं} यानी: नफरत और ईर्ष्या, {ऐ हमारे रब! बेशक तू अत्यंत दयालु और करुणामय है}।

अल्लाह तआला का फरमान है: {क्या आपने उन लोगों को नहीं देखा जिन्होंने मुनाफ़िक़ी (पाखंड) की, वे अपने उन भाइयों से कह रहे थे जिन्होंने अहल-ए-किताब (ग्रंथ वालों) में से कुफ़्र (अविश्वास) किया, "यदि तुम्हें निकाला गया, तो हम अवश्य तुम्हारे साथ निकलेंगे, और हम तुम्हारे बारे में कभी किसी की बात नहीं मानेंगे; और यदि तुमसे युद्ध किया गया, तो हम अवश्य तुम्हारी सहायता करेंगे।" पर अल्लाह गवाही देता है कि वे झूठे हैं (११)}।

यह यहूदियों के मुनाफ़िक़ों (पाखंडियों) द्वारा जीत के वादों से धोखे में आने पर आश्चर्य है, बावजूद इसके कि वे जानते थे कि वे किसी धर्म या किताब को नहीं मानते। मुनाफ़िक़ों में अब्दुल्ला बिन उबै इब्न सलूल, अब्दुल्ला बिन नब्तल और रिफ़ाआह बिन ज़ैद शामिल थे। यह भी कहा गया है: रफ़िआह बिन ताबूत और औस बिन क़ैज़ी (२)। वे अंसार में से थे लेकिन उन्होंने मुनाफ़िक़ी की और कुरैज़ा और अल-नदीर के यहूदियों से कहा: {यदि तुम्हें निकाला गया, तो हम अवश्य तुम्हारे साथ निकलेंगे}। यह भी कहा गया है: यह बनू अल-नदीर ने कुरैज़ा से कहा था (३)। और उसका कहना: {और हम तुम्हारे बारे में कभी किसी की बात नहीं मानेंगे} यानी मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम), कि हम आपसे लड़ने में उनकी बात नहीं मानेंगे। इसमें ग़ैब (परोक्ष) के ज्ञान के नज़रिए से मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की नुबुव्वत (पैगंबरी) की सच्चाई का प्रमाण है (४); क्योंकि उन्हें निकाला गया लेकिन वे उनके साथ नहीं निकले, और उनसे युद्ध किया गया लेकिन उन्होंने उनकी

सहायता नहीं की (५), जैसा कि अल्लाह तआला ने फरमाया: {पर अल्लाह गवाही देता है कि वे झूठे हैं}।

= और अल-ख़तीब अल-बग़दादी ने "अल-जामि' लि-अख़लाक़ अल-रावी" (१३९८) में संक्षेप में। इसके इस्नाद (प्रसारण की श्रृंखला) में: शिहाब बिन ख़राश है, इब्न अदी ने उसके बारे में कहा: शिहाब की हदीसें बहुत अधिक नहीं हैं, और उसकी कुछ रिवायतों में वह है जिसे नकारा जाता है... (१) तफ़सीर अल-बग़वी ४/३२१, और इब्न अल-जौज़ी ने इसे उनसे "अल-मौदूआत" (४१३) में विस्तार से उद्धृत किया है। (२) इसे तबरी ने २२/५३५ में मुजाहिद से रिवायत किया है, और इसमें रिफ़ाआह, या रफ़िआह बिन ताबूत का ज़िक्र किया है, और रिफ़ाआह बिन ज़ैद का ज़िक्र किए बिना; राज़ी ने अपनी तफ़सीर २१/२८८ में इसका ज़िक्र किया है, और तफ़सीर २/६६४ में मुजाहिद का कथन। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ५/२८९। (४) अल-कश्शाफ ४/८५। (५) मआनी अल-कुरान अल-ज़ज्जाज ५/१४७ द्वारा।

اور شعبی نے کہا: یہودیوں اور عیسائیوں کو رافضہ (شیعہ) پر ایک خصلت کی بنا پر فضیلت حاصل ہے، یہودیوں سے پوچھا گیا: تمہاری ملت کے بہترین لوگ کون ہیں؟ انہوں نے کہا: موسیٰ علیہ السلام کے ساتھی۔ عیسائیوں سے پوچھا گیا: تمہاری ملت کے بہترین لوگ کون ہیں؟ انہوں نے کہا: عیسیٰ علیہ السلام کے ساتھی۔ اور رافضہ سے پوچھا گیا: تمہاری ملت کے بدترین لوگ کون ہیں؟ انہوں نے کہا: محمد ﷺ کے ساتھی، حالانکہ انہیں حکم دیا گیا تھا کہ ان کے لیے استغفار کریں، لیکن انہوں نے انہیں برا بھلا کہا، پس ان پر قیامت تک تلوار سونت لی گئی ہے، ان کا کوئی جھنڈا بلند نہ ہوگا، ان کے قدم جم نہ سکیں گے، اور ان کی بات کبھی ایک نہ ہوگی، جب بھی وہ جنگ کی آگ بھڑکائیں گے، اللہ ان کا خون بہا کر اور ان کی دلیل کو باطل کر کے اسے بجھا دے گا۔ اللہ ہمیں اور آپ کو گمراہ کن خواہشات سے پناہ دے (۱)۔ {اور ہمارے دلوں میں ان لوگوں کے لیے کوئی کینہ نہ رکھ جو ایمان لائے ہیں} یعنی: حسد اور بغض {اے ہمارے رب! بے شک تو نہایت مہربان اور رحم فرمانے والا ہے}۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {کیا تم نے ان لوگوں کو نہیں دیکھا جنہوں نے منافقت کی، وہ اپنے ان بھائیوں سے کہہ رہے تھے جنہوں نے اہل کتاب میں سے کفر کیا، "اگر تمہیں نکالا گیا تو ہم ضرور تمہارے ساتھ نکلیں گے، اور ہم تمہارے بارے میں کبھی کسی کی بات نہیں مانیں گے؛ اور اگر تم سے لڑائی کی گئی تو ہم ضرور تمہاری مدد کریں گے"۔ اور اللہ گواہی دیتا ہے کہ وہ جھوٹے ہیں (۱۱)}۔

یہ یہودیوں کے منافقین کے فتح کے وعدوں سے دھوکہ کھانے پر تعجب ہے، باوجود اس کے کہ وہ جانتے تھے کہ وہ کسی دین یا کتاب کے قائل نہیں ہیں۔ منافقین کے گروہ میں عبداللہ بن ابی ابن

سلول، عبداللہ بن نبتل، اور رفاعہ بن زید شامل تھے۔ اور کہا گیا ہے: رافعہ بن تابوت، اور اوس بن قیظی (۲)، وہ انصار میں سے تھے لیکن انہوں نے منافقت کی، اور بنو قریظہ اور بنو نضیر کے یہودیوں سے کہا: {اگر تمہیں نکالا گیا تو ہم ضرور تمہارے ساتھ نکلیں گے}۔ اور کہا گیا ہے: یہ بنو نضیر کا بنو قریظہ سے قول تھا (۳)۔ اور اس کا قول: {اور ہم تمہارے بارے میں کبھی کسی کی بات نہیں مانیں گے} ان کی مراد محمد ﷺ ہیں، کہ ہم تمہارے خلاف لڑائی میں ان کی بات نہیں مانیں گے۔ اور اس میں غیب کے علم کی جہت سے محمد ﷺ کی نبوت کی سچائی پر دلیل ہے (۴)؛ کیونکہ انہیں نکالا گیا لیکن وہ ان کے ساتھ نہیں نکلے، اور ان سے لڑائی کی گئی لیکن انہوں نے ان کی مدد نہیں کی (۵)، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور اللہ گواہی دیتا ہے کہ وہ جھوٹے ہیں}۔

= اور الخطیب البغدادی نے "الجامع لاخلاق الراوی" (۱۳۹۸) میں اختصار کے ساتھ اس کی اسناد میں: شہاب بن خراش ہے، ابن عدی نے اس کے بارے میں کہا: شہاب کی احادیث زیادہ نہیں ہیں، اور اس کی بعض روایات میں وہ کچھ ہے جو ناپسندیدہ ہے... (۱) تفسیر البغوی ۴ / ۳۲۱، اور اسے ابن الجوزی نے ان سے "الموضوعات" (۴۱۳) میں تفصیل سے نقل کیا ہے۔ (۲) اسے الطبری نے ۲۲/ ۵۳۵ میں مجاہد سے روایت کیا ہے، اور اس میں رفاعہ، یا رافعہ بن تابوت کا ذکر کیا ہے، اور رفاعہ بن زید کا ذکر نہیں کیا؛ اور رازی نے اپنی تفسیر ۲۹/ ۲۸۸ میں اس کا ذکر کیا ہے، اور تفسیر ۲/ ۶۶۴ میں مجاہد کا قول ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۵/ ۲۸۹۔ (۴) الکشاف ۴/ ۸۵۔ (۵) معانی القرآن للزجاج ۵/ ۱۴۷۔

{He bears witness that they are indeed liars} [11] means: in their words and actions.

Allah's saying: {If they are expelled, they will not go out with them; and if they are fought, they will not help them. And even if they should help them, they will surely turn their backs; then they will not be helped (12)}

Allah's saying: {If they are expelled, they will not go out with them; and if they are fought, they will not help them. And even if they should help them, they will surely turn their backs} means: defeated (1). {then they will not be helped} It is said: the meaning of "they will not help them" means voluntarily. "And even if they should help them" reluctantly, "they will surely turn their backs". It is also said: the meaning of "they will not help them" is that they will not persist in helping them. This is based on the two pronouns referring to the same group. It is also said: they are different. The meaning is: if the Jews are expelled, the hypocrites will not go out with them, and if they are fought, they will not help them, "and even if they help them" meaning: and if the Jews help the hypocrites, "they will surely turn their backs". It is also said: {If they are expelled, they will not go out with them} means: Allah knew about them that they would not go out if they were expelled. {and if they are fought, they will not help them} means: Allah knew that about them. Then He said: {they will surely turn their backs}, so He informed about what He had already informed would not happen, how it would have been if it had happened? (2) And it is like His saying, Most High: {But if they were returned, they would certainly revert to that which they were forbidden} [Al-An'am: 28]. It is also said: the meaning of "and if they should help them" means: and if We willed that they should help them, We would have made that attractive to them. "they will surely turn their backs".

Allah's saying: {You [believers] are more feared in their hearts than Allah. That is because they are a people who do not understand (13)}

Allah's saying: {You} O company of Muslims {are more feared} meaning: fear and awe (3) {in their hearts than Allah} meaning the hearts of Banu al-Nadir. It is also said: in the hearts of the hypocrites (4).

---

(1) Tafsir Abi al-Layth 3/346. (2) Al-Kashshaf 4/85, and Tafsir al-Razi 29/289. (3) Tafsir al-Baghawi 4/322. (4) Zad al-Masir 8/217-218, and attributed the first opinion to al-Farra', and the second to Muqatil, and al-Farra's opinion is in Ma'ani al-Qur'an 3/146.

३७६ | सूरा अल-हश्र: आयत १२ - १३

{गवाही देता है कि वे निश्चित रूप से झूठे हैं} [११] का अर्थ है: अपनी बात और काम में।

अल्लाह का वचन: {यदि उन्हें निकाला गया, तो वे उनके साथ नहीं निकलेंगे; और यदि उनसे युद्ध किया गया, तो वे उनकी सहायता नहीं करेंगे। और यदि उन्होंने उनकी सहायता की भी, तो वे अपनी पीठ फेर लेंगे; फिर उन्हें सहायता नहीं दी जाएगी (१२)}

अल्लाह का वचन: {यदि उन्हें निकाला गया, तो वे उनके साथ नहीं निकलेंगे; और यदि उनसे युद्ध किया गया, तो वे उनकी सहायता नहीं करेंगे। और यदि उन्होंने उनकी सहायता की भी, तो वे अपनी पीठ फेर लेंगे} का अर्थ है: पराजित होकर (१)। {फिर उन्हें सहायता नहीं दी जाएगी} कहा गया है: "वे उनकी सहायता नहीं करेंगे" का अर्थ स्वेच्छा से है। "और यदि उन्होंने उनकी सहायता की भी" अनिच्छा से, "तो वे अपनी पीठ फेर लेंगे"। यह भी कहा गया है: "वे उनकी सहायता नहीं करेंगे" का अर्थ है कि वे उनकी सहायता में बने नहीं रहेंगे। यह इस आधार पर है कि दोनों सर्वनाम एक ही समूह को संदर्भित करते हैं। यह भी कहा गया है: वे अलग हैं। अर्थ है: यदि यहूदियों को निकाला गया, तो कपटी (मुनाफ़िक़) उनके साथ नहीं निकलेंगे, और यदि उनसे युद्ध किया गया, तो वे उनकी सहायता नहीं करेंगे, "और यदि उन्होंने उनकी सहायता की भी" अर्थात: और यदि यहूदियों ने कपटियों की सहायता की, "तो वे अपनी पीठ फेर लेंगे"। यह भी कहा गया है: {यदि उन्हें निकाला गया, तो वे उनके साथ नहीं निकलेंगे} अर्थात: अल्लाह ने उनके बारे में जान लिया कि यदि उन्हें निकाला गया तो वे नहीं निकलेंगे। {और यदि उनसे युद्ध किया गया, तो वे उनकी सहायता नहीं करेंगे} अर्थात: अल्लाह ने उनके बारे में वह जान लिया। फिर उसने कहा: {वे अपनी पीठ फेर लेंगे}, तो उसने उस बारे में बताया जिसके बारे में उसने पहले ही बता दिया था कि वह नहीं होगा, कि अगर वह होता तो कैसा होता? (२) और यह उसके वचन के समान है: {और यदि वे वापस भेजे जाते, तो वे फिर वही करते जिससे उन्हें रोका गया था} [अल-अन'आम: २८]। यह भी कहा गया है: "और यदि उन्होंने उनकी सहायता की भी" का अर्थ है: और यदि हम चाहते कि वे उनकी सहायता करें, तो हम उनके लिए उसे आकर्षक बना देते। "वे अपनी पीठ फेर लेंगे"।

अल्लाह का वचन: {तुम उनके दिलों में अल्लाह से अधिक डर का कारण हो। यह इसलिए है क्योंकि वे ऐसे लोग हैं जो समझ नहीं रखते (१३)}

अल्लाह का वचन: {तुम} हे मुसलमानों के समूह {अधिक डर का कारण हो} अर्थात: भय और खौफ (३) {उनके दिलों में अल्लाह से अधिक} अर्थात बनू अन-नदीर के दिलों में। यह भी कहा गया है: कपटियों के दिलों में (४)।

---

(१) तफ़सीर अबी अल-लैथ ३/३४६। (२) अल-कश्शाफ ४/८५, और तफ़सीर अल-राज़ी २९/२८९। (३) तफ़सीर अल-बगवी ४/३२२। (४) ज़ाद अल-मसीर ८/२१७-२१८, और पहली राय अल-फर्रा की ओर और दूसरी मुक़ातिल की ओर संकेत की गई है, और अल-फर्रा की राय उनके मा'आनी अल-कुरान ३/१४६ में है।

{گواہی دیتا ہے کہ وہ یقیناً جھوٹے ہیں} [۱۱] یعنی: اپنے قول اور فعل میں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اگر وہ نکالے گئے تو وہ ان کے ساتھ نہ نکلیں گے اور اگر ان سے لڑائی کی گئی تو وہ ان کی مدد نہ کریں گے اور اگر وہ ان کی مدد کریں بھی تو پیٹھ پھیر کر بھاگ جائیں گے پھر انہیں مدد نہ ملے گی (۱۲)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اگر وہ نکالے گئے تو وہ ان کے ساتھ نہ نکلیں گے اور اگر ان سے لڑائی کی گئی تو وہ ان کی مدد نہ کریں گے اور اگر وہ ان کی مدد کریں بھی تو پیٹھ پھیر کر بھاگ جائیں گے} یعنی: شکست خوردہ ہو کر (۱)۔ {پھر انہیں مدد نہ ملے گی} کہا گیا: "وہ ان کی مدد نہ کریں گے" کا مطلب خوشی سے ہے۔ "اور اگر وہ ان کی مدد کریں بھی" مجبوراً، "تو پیٹھ پھیر کر بھاگ جائیں گے"۔ اور کہا گیا: "وہ ان کی مدد نہ کریں گے" کا مطلب یہ ہے کہ وہ ان کی مدد پر قائم نہیں رہیں گے۔ یہ اس صورت میں ہے جب دونوں ضمیریں ایک ہی گروہ کی طرف لوٹ رہی ہوں۔ اور کہا گیا کہ وہ مختلف ہیں۔ مطلب یہ ہے کہ: اگر یہودیوں کو نکالا گیا تو منافقین ان کے ساتھ نہیں نکلیں گے، اور اگر ان سے لڑائی ہوئی تو وہ ان کی مدد نہیں کریں گے، "اور اگر وہ ان کی مدد کریں بھی" یعنی: اور اگر یہودیوں نے منافقین کی مدد کی، "تو وہ پیٹھ پھیر لیں گے"۔ اور کہا گیا: {اگر وہ نکالے گئے تو وہ ان کے ساتھ نہ نکلیں گے} یعنی: اللہ نے ان کے بارے میں جان لیا کہ اگر وہ نکالے گئے تو وہ نہیں نکلیں گے۔ {اور اگر ان سے لڑائی کی گئی تو وہ ان کی مدد نہ کریں گے} یعنی: اللہ نے ان کے بارے میں یہ جان لیا۔ پھر فرمایا: {وہ پیٹھ پھیر لیں گے}، تو اس بات کی خبر دی جس کے بارے میں پہلے ہی بتا دیا تھا کہ وہ نہیں ہوگی، کہ اگر وہ ہوتی تو کیسی ہوتی؟ (۲) اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی طرح ہے: {اور اگر وہ واپس بھیجے جائیں تو پھر وہی کام

کریں جن سے انہیں روکا گیا تھا} [الأنعام: ۲۸]۔ اور کہا گیا: "اور اگر وہ ان کی مدد کریں بھی" کا مطلب ہے: اور اگر ہم چاہتے کہ وہ ان کی مدد کریں تو ہم اسے ان کے لیے مزین کر دیتے۔ "وہ پیٹھ پھیر لیں گے"۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {تم ان کے سینوں میں اللہ سے بھی زیادہ ہیبت ناک ہو، یہ اس لیے کہ وہ ایسے لوگ ہیں جو سمجھ نہیں رکھتے (۱۳)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {تم} اے مسلمانوں کی جماعت {زیادہ ہیبت ناک ہو} یعنی: خوف اور ڈر (۳) {ان کے سینوں میں اللہ سے بھی زیادہ} یعنی بنو النضیر کے سینوں میں۔ اور کہا گیا: منافقین کے سینوں میں (۴)۔

---

(۱) تفسیر ابی اللیث ۳/۳۴۶۔ (۲) الکشاف ۴/۸۵، اور تفسیر الرازی ۲۹/۲۸۹۔ (۳) تفسیر البغوی ۴/۳۲۲۔ (۴) زاد المسیر ۸/۲۱۷-۲۱۸، اور پہلی رائے الفراء کی طرف اور دوسری مقاتل کی طرف منسوب کی، اور الفراء کا قول ان کی کتاب معانی القرآن ۳/۱۴۶ میں ہے۔

Surah Al-Hashr: Verses 13 - 14 (Page 377)

It is possible that it refers to both groups, meaning: they fear you more than they fear their Lord with that fear. {That is because they are a people who do not understand} i.e., they do not understand the extent of God’s greatness and power (1).

His Almighty saying: {They will not fight you all together except in fortified townships, or from behind walls. Their enmity among themselves is very great. You would think they were united, but their hearts are divided: that is because they are a people who have no sense.}

His Almighty saying: {They will not fight you all together} refers to the Jews (2) {except in fortified townships} i.e., with walls and houses, thinking that they would prevent them from reaching you. {or from behind walls} i.e., from behind walls they take cover behind; out of their cowardice and fear.

The general reading is: "Judur" (plural of wall), which is the choice of Abu Ubaidah and Abu Hatim; because it corresponds to His saying: "in fortified townships", which is plural. Ibn Abbas, Mujahid, Ibn Kathir, Ibn Muhaysin, and Abu Amr read: "Jidar" in the singular (3); because the singular conveys the meaning of the plural (4). It was narrated from some Meccans: "Jadr" with the 'fatha' on the 'Jim' and 'sukun' on the 'Dal' (5), which is a dialect for 'Jidar' (wall). It is also possible that its meaning is: from behind their palm trees and trees (6), as it is said: 'ajdara al-nakhl' (the palm trees sprouted) when their heads emerge at the beginning of spring. 'Al-jadr' is a plant, the singular of which is 'jadrah' (7). It was also read: "Judr" with 'damma' on the 'Jim' and 'sukun' on the 'Dal' (8), plural of 'Jidar' (wall). It is possible that the 'Alif' is in the singular, like the 'Alif' in 'Kitab' (book), and in the plural, like the 'Alif' in 'Ziraf' (tall). A similar example is: 'Naqatun Hijan' (a white camel) and 'Nuqun Hijan' (white camels); because you say it in the dual form as well.

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/399. (2) Tafsir al-Baghawi 4/322. (3) Al-Sab'a p. 632, al-Taysir p. 209, and al-Nashr 2/386. (4) Al-Hujjah by al-Farisi 6/284. (5) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 154 on the authority of Ibn Kathir in a narration. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 5/289. (7) Tahdhib al-Lughah 10/634. (8) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 154, and al-Muhtasib 2/316, and what follows it is also from it.

सूरह अल-हश्र: आयत १३ - १४ (पृष्ठ ३७७)

यह संभव है कि यह दोनों समूहों को संदर्भित करता है, जिसका अर्थ है: वे उस डर के साथ अपने भगवान से अधिक आपसे डरते हैं। {वह इसलिए क्योंकि वे ऐसे लोग हैं जो नहीं समझते} यानी, वे ईश्वर की महानता और शक्ति की सीमा को नहीं समझते (१)।

अल्लाह का कथन: {वे सब मिलकर आपसे नहीं लड़ेंगे, सिवाय किलाबंद बस्तियों में, या दीवारों के पीछे से। उनके बीच आपसी शत्रुता बहुत अधिक है। तुम समझोगे कि वे एकजुट हैं, पर उनके दिल फटे हुए हैं: वह इसलिए क्योंकि वे ऐसे लोग हैं जो बुद्धि नहीं रखते।}

अल्लाह का कथन: {वे सब मिलकर आपसे नहीं लड़ेंगे} का अर्थ यहूदी हैं (२) {सिवाय किलाबंद बस्तियों में} यानी, दीवारों और घरों के साथ, यह सोचते हुए कि वे उन्हें आप तक पहुँचने से रोकेंगे। {या दीवारों के पीछे से} यानी, उन दीवारों के पीछे से जिनके पीछे वे छिपते हैं; अपनी कायरता और डर के कारण।

आम पाठ (क़िरात) है: "जुदुरुन" (दीवारें) बहुवचन में, जो अबू उबैदाह और अबू हातिम का चुनाव है; क्योंकि यह उनके इस कथन के अनुरूप है: "किलाबंद बस्तियों में", जो कि बहुवचन है। इब्न अब्बास, मुजाहिद, इब्न कसीर, इब्न मुहैसिन और अबू अम्र ने एकवचन में "जिदारिन" पढ़ा है (३); क्योंकि एकवचन बहुवचन का अर्थ व्यक्त करता है (४)। कुछ मक्कावासियों से "जदरिन" (जीम पर फतह और दाल पर सुकून के साथ) (५) रिवायत किया गया है, जो 'जिदार' (दीवार) की एक बोली है। यह भी संभव है कि इसका अर्थ हो: उनके खजूर के पेड़ों और पेड़ों के पीछे से (६), जैसा कि कहा जाता है: 'अजदरल-नखलु' जब वसंत की शुरुआत में खजूर के पेड़ों के सिर निकल आते हैं। 'अल-जदर' एक पौधा है, जिसका एकवचन 'जदरह' है (७)। इसे "जुद्रिन" (जीम पर दम्मा और दाल पर सुकून के साथ) (८) भी पढ़ा गया है, जो 'जिदार' (दीवार) का बहुवचन है। यह संभव है कि 'अलिफ' एकवचन में हो, जैसे 'किताब' में अलिफ, और बहुवचन में, जैसे 'ज़िराफ़' में अलिफ। इसका एक उदाहरण है: 'नाकतुन हिजान' (एक सफेद ऊंटनी) और 'नुक़ुन हिजान' (सफेद ऊंटनियाँ); क्योंकि आप इसे द्विवचन में भी कहते हैं।

(१) इराब अल-कुरान लिन-नहहास ४/३९९। (२) तफ़्सीर अल-बग़वी ४/३२२। (३) अल-सब'आ पृ. ६३२, अल-तयसीर पृ. २०९, और अल-नश्र २/३८६। (४) अल-हुज्जाह लिल-फ़ारसी ६/२८४। (५) अल-किरात अल-शाज़्ज़ह पृ. १५४, इब्न कसीर के हवाले से एक रिवायत में। (६) अल-मुहर्रर अल-वजीज़

५/२८९। (७) तहज़ीबी अल-लुग़ह १०/६३४। (८) अल-किरात अल-शाज़्ह पृ. १५४, और अल-मुहतसिब २/३१६, और इसके बाद वाला भी उसी से है।

سورہ الحشر: آیات ۱۳ - ۱۴ (صفحہ ۳۷۷)

اور اس بات کا احتمال ہے کہ اس سے مراد دونوں گروہ ہوں، یعنی: وہ آپ سے اس خوف کے ساتھ اپنے رب سے زیادہ ڈرتے ہیں۔ {یہ اس لیے کہ وہ سمجھ بوجھ نہ رکھنے والے لوگ ہیں} یعنی: وہ اللہ کی عظمت اور اس کی قدرت کی قدر نہیں پہچانتے (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وہ سب مل کر تم سے نہیں لڑیں گے سوائے قلعہ بند بستیوں میں یا دیواروں کے پیچھے سے۔ ان کی آپس میں سخت دشمنی ہے، تم انہیں متحد سمجھتے ہو حالانکہ ان کے دل الگ الگ ہیں، یہ اس لیے کہ وہ عقل نہ رکھنے والے لوگ ہیں۔}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وہ سب مل کر تم سے نہیں لڑیں گے} یعنی یہودی (۲) {سوائے قلعہ بند بستیوں میں} یعنی دیواروں اور گھروں کے ذریعے، وہ یہ گمان کرتے ہیں کہ وہ انہیں تم سے محفوظ رکھیں گے۔ {یا دیواروں کے پیچھے سے} یعنی ان دیواروں کے پیچھے سے جن سے وہ چھپتے ہیں؛ بزدلی اور ہیبت کی وجہ سے۔

عام قراءت: "جُدُرٍ" جمع کے طور پر ہے، اور یہی ابو عبیدہ اور ابو حاتم کا انتخاب ہے؛ کیونکہ یہ اللہ تعالیٰ کے فرمان "قلعہ بند بستیوں میں" کے مشابہ ہے جو کہ جمع ہے۔ اور ابن عباس، مجاہد، ابن کثیر، ابن محیصن اور ابو عمرو نے اسے واحد "جِدَارٍ" پڑھا ہے (۳)؛ کیونکہ واحد جمع کی جگہ کفایت کرتا ہے (۴)۔ اور بعض اہل مکہ سے "جَدْرٍ" (جیم کے فتحہ اور دال کے سکون کے ساتھ) مروی ہے (۵)، جو جدار (دیوار) کی ایک لغت ہے۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ اس کا معنی ہو: ان کے کھجور کے درختوں اور درختوں کے پیچھے سے (۶)، کہا جاتا ہے: 'أجدر النخل' یعنی جب موسم بہار کے شروع میں کھجور کے درختوں کے سرے نکل آئیں۔ اور "الجدر" ایک پودا ہے، اس کا واحد "جدرہ" ہے (۷)۔ اور "جُدْرٍ" (جیم کے ضمہ اور دال کے سکون کے ساتھ) بھی

پڑھا گیا ہے (۸)، جو جدار کی جمع ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ الف واحد میں ہو جیسے "کتاب" کا الف، اور جمع میں جیسے "ظراف" کا الف۔ اور اس کی مثال یہ ہے: "ناقۃ ہجان" اور "نوق ہجان"؛ کیونکہ تم اسے تثنیہ میں بھی کہتے ہو:

(۱) اعراب القرآن للنحاس ۴/۳۹۹۔ (۲) تفسیر البغوی ۴/۳۲۲۔ (۳) السبعۃ ص ۶۳۲، والتیسیر ص ۲۰۹، والنشر ۲/۳۸۶۔ (۴) الحجۃ للفارسی ۶/۲۸۴۔ (۵) القراءات الشاذۃ ص ۱۵۴ ابن کثیر کی ایک روایت سے۔ (۶) المحرر الوجیز ۵/۲۸۹۔ (۷) تہذیب اللغۃ ۱۰/۶۳۴۔ (۸) القراءات الشاذۃ ص ۱۵۴، والمحتسب ۲/۳۱۶، اور اس کے بعد والا حصہ بھی اسی سے ہے۔

Surah Al-Hashr: Verse 14 378

...hajanān (two distinct words), so the singular and plural forms became similar in wording but different in meaning, as stated by Ibn Jinni(1).

Allah’s saying: {Their internal enmity is strong} means their animosity towards each other. Mujahid said: "{Their internal enmity is strong}" means through words and threats like "we will certainly do such and such." As-Suddi said: It refers to the division of their hearts so that they do not agree on a single matter(2). It is also said: "{Their internal enmity is strong}" means that when they do not encounter an enemy, they attribute strength and valor to themselves, but when they meet the enemy, they are defeated. {You would think they were united, but their hearts are divided} refers to the Jews and the hypocrites, as stated by Mujahid. Another report from him says: it refers to the hypocrites. Ath-Thawri said: They are the polytheists and the People of the Book. Qatadah said: "{You would think they were united}" means gathered together on a matter and an opinion. "{But their hearts are divided}" means scattered. The people of falsehood have differing views, differing testimonies, and differing desires, yet they are united in their enmity towards the people of truth. It is also reported from Mujahid: He meant that the religion of the hypocrites is contrary to the religion of the Jews(3). This is to strengthen the hearts of the believers against them. A poet said:

"To Allah I complain of a distance that has split the staff; today it is divided, while yesterday it was united."(4)

In the reading of Ibn Mas’ud: "And their hearts are *ashatt*"(5) meaning more intensely scattered, i.e., more severely divided(6). {That is because they are a people who do not reason} means that this dispersion and disbelief are because they have no intellect with which to understand Allah's command(7).

(1) In *Al-Khasa'is* 2/101. (2) *An-Nukat wal-'Uyun* 5/36. (3) *Tafsir al-Baghawi* 4/322, Mujahid's statement in his *Tafsir* 2/665, and reported by at-Tabari 22/538. (4) The speaker is Qays ibn al-Mulawwah, and it is in his *Diwan* p. 191. *Niyyah* and *Nawa* both mean distance. *Al-Lisan* (root: n-w-y). (5) *Al-Qira'at al-Shadhdhah* p. 154. (6) *An-Nukat wal-'Uyun* 5/508. (7) *Tafsir Abi al-Layth* 3/346.

सूरह अल-हश्र: आयत 14 378

...हजानान (दो अलग शब्द), इसलिए एकवचन और बहुवचन शब्द उच्चारण में समान हो गए, लेकिन अर्थ में भिन्न, जैसा कि इब्न जिन्नी (1) ने कहा है।

अल्लाह का कथन: {उनका आपसी वैर बहुत सख्त है} का अर्थ है एक-दूसरे के प्रति उनकी दुश्मनी। मुजाहिद ने कहा: "{उनका आपसी वैर बहुत सख्त है}" यानी बातों और धमकियों के ज़रिए जैसे "हम ऐसा और वैसा ज़रूर करेंगे।" अस-सुद्दी ने कहा: इसका अर्थ उनके दिलों का मतभेद है ताकि वे किसी एक बात पर सहमत न हों (2)। यह भी कहा गया है: "{उनका आपसी वैर बहुत सख्त है}" यानी जब वे किसी दुश्मन का सामना नहीं करते हैं, तो वे खुद को ताकतवर और बहादुर बताते हैं, लेकिन जब वे दुश्मन से मिलते हैं, तो वे हार जाते हैं। {तुम उन्हें एक साथ समझते हो, जबकि उनके दिल अलग-अलग हैं} का अर्थ यहूदी और पाखंडी (मुनाफिक) हैं, जैसा कि मुजाहिद ने कहा है। उनसे एक और रिवायत है: इसका अर्थ पाखंडी हैं। अल-थौरी ने कहा: वे मुशरिक और किताब वाले (अहले किताब) हैं। कतादह ने कहा: "{तुम उन्हें एक साथ समझते हो}" यानी किसी मामले और राय पर इकट्ठे। "{जबकि उनके दिल अलग-अलग हैं}" यानी बिखरे हुए। झूठ बोलने वालों की राय अलग होती है, उनकी गवाही अलग होती है, और उनकी इच्छाएं अलग होती हैं, फिर भी वे सत्य के मार्ग पर चलने वालों की दुश्मनी में एकजुट होते हैं। मुजाहिद से यह भी वर्णित है: उनका मतलब था कि पाखंडियों का धर्म यहूदियों के धर्म के विपरीत है (3)। यह उनके खिलाफ मोमिनों (विश्वासियों) के दिलों को मज़बूत करने के लिए है। एक कवि ने कहा:

"मैं अल्लाह से उस दूरी की शिकायत करता हूँ जिसने लाठी को चीर दिया है; आज वह बिखरी हुई है, जबकि कल वह एकजुट थी।" (4)

इब्न मसूद के पाठ में: "और उनके दिल 'अशत्त' हैं" (5) यानी अधिक बिखरे हुए, अर्थात अधिक मतभेद वाले (6)। {यह इसलिए है क्योंकि वे ऐसे लोग हैं जो समझ नहीं रखते} यानी वह बिखराव और कुफ्र (अविश्वास) इसलिए है क्योंकि उनके पास ऐसी बुद्धि नहीं है जिससे वे अल्लाह के आदेश को समझ सकें(7)।

(1) अल-ख़साइस 2/101 में। (2) अन-नुकात वल-'उयून 5/36। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 4/322, और मुजाहिद का उनकी तफ़सीर 2/665 में कथन, और इसे अत-तबरी ने 22/538 में उद्धृत किया है। (4) कहने वाला: क़ैस बिन अल-मुलाव्वह, और यह उनके दीवान पृष्ठ 191 में है, और 'नियत' और

'नवा' दोनों का अर्थ दूरी है। अल-लिसान (न-व-य)। (5) अल-क़िराआत अल-शाज़्ह पृष्ठ 154। (6) अन-नुकात वल-'उयून 5/508। (7) तफ़सीर अबी अल-लैथ 3/346।

سورة الحشر: آیت ۱۴ ۳۷۸

...ہجانان، تو واحد اور جمع کے لفظ تلفظ میں مشابہ ہو گئے، لیکن معنی میں مختلف، یہ ابن جنی (۱) نے کہا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿بَأْسُهُم بَيْنَهُمْ شَدِيدٌ﴾ یعنی ان کی ایک دوسرے کے خلاف دشمنی بہت سخت ہے۔ مجاہد نے کہا: "﴿بَأْسُهُم بَيْنَهُمْ شَدِيدٌ﴾" یعنی باتوں اور دھمکیوں کے ذریعے کہ ہم ایسا ایسا کریں گے۔ سُدّی نے کہا: اس سے مراد ان کے دلوں کا اختلاف ہے یہاں تک کہ وہ کسی ایک بات پر متفق نہ ہوں (۲)۔ اور کہا گیا ہے: "﴿بَأْسُهُم بَيْنَهُمْ شَدِيدٌ﴾" یعنی جب وہ کسی دشمن سے نہیں ملتے تو خود کو سختی اور طاقت والا ظاہر کرتے ہیں، لیکن جب دشمن کا سامنا ہوتا ہے تو بھاگ کھڑے ہوتے ہیں۔ ﴿تَحْسَبُهُمْ جَمِيعًا وَقُلُوبُهُمْ شَتَّىٰ﴾ یعنی یہودی اور منافقین، یہ مجاہد نے کہا ہے۔ ان سے یہ بھی مروی ہے کہ اس سے مراد منافقین ہیں۔ ثوری نے کہا: وہ مشرک اور اہل کتاب ہیں۔ قتادہ نے کہا: "﴿تَحْسَبُهُمْ جَمِيعًا﴾" یعنی کسی معاملے اور رائے پر اکٹھے۔ "﴿وَقُلُوبُهُمْ شَتَّىٰ﴾" یعنی متفرق۔ اہل باطل کی رائیں مختلف ہوتی ہیں، ان کی گواہیاں مختلف ہوتی ہیں، ان کی خواہشات مختلف ہوتی ہیں، اور وہ اہل حق کی دشمنی میں اکٹھے ہوتے ہیں۔ مجاہد سے یہ بھی منقول ہے کہ: ان کی مراد یہ تھی کہ منافقین کا دین یہودیوں کے دین کے مخالف ہے (۳)۔ اور یہ ان کے خلاف مومنوں کے دلوں کو مضبوط کرنے کے لیے ہے۔ شاعر نے کہا:

"میں اللہ سے اس دوری کی شکایت کرتا ہوں جس نے لاٹھی کو چیر دیا؛ وہ آج بکھری ہوئی ہے جبکہ کل وہ جڑی ہوئی تھی۔"(۴)

اور ابن مسعود کی قرات میں ہے: "وقلوبهم أشتّ" (۵) یعنی زیادہ بکھرے ہوئے، یعنی زیادہ اختلاف والے (۶)۔ ﴿ذَٰلِكَ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَّا يَعْقِلُونَ﴾ یعنی وہ بکھراؤ اور کفر اس وجہ سے ہے کہ ان کے پاس ایسی عقل نہیں ہے جس سے وہ اللہ کے حکم کو سمجھ سکیں (۷)۔

(۱) الخصائص ۲/۱۰۱ میں۔ (۲) النکت والعیون ۵/۳۶۔ (۳) تفسیر بغوی ۴/۳۲۲، اور مجاہد کا قول ان کی اپنی تفسیر ۲/۶۶۵ میں، اور طبری نے اسے ۲۲/۵۳۸ میں نقل کیا ہے۔ (۴) کہنے والا: قیس بن الملوح، اور یہ ان کے دیوان ص ۱۹۱ میں ہے، اور 'نِيَّة' اور 'نوی' دونوں کا مطلب دوری ہے۔ اللسان (نوی)۔ (۵) القراءات الشاذہ ص ۱۵۴۔ (۶) النکت والعیون ۵/۵۰۸۔ (۷) تفسیر ابی اللیث ۳/۳۴۶۔

379

Surah Al-Hashr: Verses 15 - 17

Allah the Almighty said: {Like those who shortly before them tasted the evil result of their conduct, and for them is a painful punishment (15)}

Ibn Abbas said: It refers to Banu Qaynuqa; Allah gave power over them before Banu al-Nadir (1). Qatada said: It means Banu al-Nadir; Allah gave power over them before Banu Qurayza. Mujahid: It refers to the disbelievers of Quraysh on the day of Badr (2). It is also said: It is general for everyone upon whom vengeance was taken for their disbelief before Banu al-Nadir, from Noah to Muhammad (3) ﷺ. The meaning of {evil result (wabal)} is the recompense for their disbelief. Those who said they are Banu Qurayza made {the evil result of their conduct} their surrender to the judgment of Sa'd ibn Mu'adh, who ruled that the fighters be killed and the progeny be taken captive. This is the saying of al-Dahhak (4). And those who said the intended are Banu al-Nadir said: "the evil result of their conduct" was the exile and expulsion. There were two years between [the affairs of] al-Nadir and Qurayza (5). The Battle of Badr was six months before the campaign against Banu al-Nadir; therefore He said: "shortly before". Some have said: the campaign against Banu al-Nadir was after the Battle of Uhud (6). {And for them is a painful punishment} in the Hereafter.

Allah the Almighty said: {Like the example of Satan when he says to man, "Disbelieve." But when he disbelieves, he says, "Indeed, I am disassociated from you. Indeed, I fear Allah, Lord of the worlds." (16) So the outcome for both of them is that they will be in the Fire, abiding eternally therein. And that is the recompense of the wrongdoers. (17)}

Allah the Almighty said: {Like the example of Satan when he says to man, "Disbelieve."} This is a parable struck for the hypocrites and the Jews in their letting each other down and lack of loyalty in their support (7). The conjunction was omitted, and He did not say: "And like the example of Satan"; because omitting the conjunction is frequent, as you say: you are intelligent, you are generous, you are knowledgeable.

(1) Tafsir al-Baghawi 4/322, and al-Tabari recorded it 22/539. (2) Al-Nukat wal-Uyun 5/509, and Mujahid's saying in his Tafsir 2/665, and al-Tabari recorded it 22/540. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 5/290 similarly. (4) Al-Nukat wal-Uyun 5/509, and the report of Sa'd ibn Mu'adh's arbitration regarding Banu Qurayza was recorded by al-Bukhari

(3043), and Muslim (1768), and it is with Ahmad (11168) from Abu Sa'id al-Khudri (may Allah be pleased with him). (5) Tafsir al-Baghawi 4/322. (6) Discussion on this preceded on pages 340-341 of this volume. (7) Tafsir al-Baghawi 4/322.

३७९

सूरह अल-हश्र: आयतें १५ - १७

अल्लाह तआला का फ़रमान: {उन लोगों की तरह जो उनसे कुछ ही पहले अपनी करनी का वबाल चख चुके हैं और उनके लिए दुखद यातना है (१५)}

इब्ने अब्बास ने कहा: इससे मुराद बनू क़ैनुक़ा' हैं, अल्लाह ने बनू अल-नज़ीर से पहले उन पर अधिकार दिया (१)। क़तादा ने कहा: इसका मतलब बनू अल-नज़ीर है, अल्लाह ने बनू क़ुरैज़ा से पहले उन पर अधिकार दिया। मुजाहिद: इससे मुराद बद्र के दिन क़ुरैश के काफ़िर हैं (२)। और कहा गया है: यह उन सभी के लिए सामान्य है जिनसे नूह से लेकर मुहम्मद ﷺ तक बनू अल-नज़ीर से पहले उनके कुफ़्र पर बदला लिया गया (३)। और {वबाल} का अर्थ है उनके कुफ़्र का बदला। और जिन्होंने कहा: वे बनू क़ुरैज़ा हैं, उन्होंने {अपने मामले का वबाल} सा'द इब्न मुआज़ के फैसले को स्वीकार करना ठहराया, जिन्होंने उनके लड़ाकों की हत्या और संतानों को बंदी बनाने का फैसला सुनाया था। यह अल-ज़ह्हाक का कथन है (४)। और जिन्होंने कहा: मुराद बनू अल-नज़ीर हैं, उन्होंने कहा: "अपने मामले का वबाल" से मुराद निर्वासन और निष्कासन है। अल-नज़ीर और क़ुरैज़ा के बीच दो साल का अंतर था (५)। और बद्र की घटना बनू अल-नज़ीर के अभियान से छह महीने पहले हुई थी; इसलिए उसने कहा: "निकट भविष्य में (कुछ ही पहले)"। कुछ लोगों ने कहा है: बनू अल-नज़ीर का अभियान उहुद की लड़ाई के बाद हुआ था (६)। {और उनके लिए दुखद यातना है} आख़िरत (परलोक) में।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {उस शैतान की तरह जब उसने इंसान से कहा, "कुफ़्र कर।" फिर जब उसने कुफ़्र कर लिया, तो उसने कहा, "निश्चय ही मैं तुझसे बरी (अलग) हूँ। निश्चय ही मैं अल्लाह, विश्व के रब से डरता हूँ।" (१६) सो उन दोनों का अंत यह हुआ कि वे दोनों आग में होंगे, उसमें सदैव रहने वाले। और यही ज़ालिमों का बदला है। (१७)}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {उस शैतान की तरह जब उसने इंसान से कहा, "कुफ़्र कर।"} यह मुनाफ़िक़ों (पाखंडियों) और यहूदियों के लिए उनके एक-दूसरे को नीचा दिखाने और उनके समर्थन में वफ़ादारी की कमी के लिए एक उदाहरण पेश किया गया है (७)। और संयोजन शब्द (और) को हटा दिया गया है, और उसने यह नहीं कहा: "और शैतान की तरह"; क्योंकि संयोजन को हटाना बहुत आम है, जैसा कि आप कहते हैं: आप बुद्धिमान हैं, आप उदार हैं, आप विद्वान हैं।

(१) तफ़्सीर अल-बग़वी ४/३२२, और इसे अत-तबरी २२/५३९ ने उद्धृत किया है। (२) अन-नुकातु वल-उयून ५/५०९, और मुजाहिद का कथन अपनी तफ़्सीर २/६६५ में, और इसे अत-तबरी २२/५४० ने उद्धृत किया है। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ५/२९० इसी तरह। (४) अन-नुकातु वल-उयून ५/५०९, और बनू क़ुरैज़ा के बारे में सा'द इब्न मुआज़ के फैसले की ख़बर बुख़ारी (३०४३), और मुस्लिम (१७६८) ने उद्धृत की है, और यह अहमद (१११६८) के पास अबू सईद अल-ख़ुदरी ؓ से है। (५) तफ़्सीर अल-बग़वी ४/३२२। (६) इस खंड के पृष्ठ ३४०-३४१ पर इस पर पिछली चर्चा। (७) तफ़्सीर अल-बग़वी ४/३२२।

۳۷۹

سورة الحشر: آیات ۱۵ - ۱۷

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {ان لوگوں کی طرح جو ان سے کچھ ہی پہلے اپنے کیے کا وبال چکھ چکے ہیں اور ان کے لیے دردناک عذاب ہے (۱۵)}

ابن عباس نے کہا: اس سے مراد بنو قینقاع ہیں، اللہ نے بنو نضیر سے پہلے ان پر قابو دیا (۱)۔ قتادہ نے کہا: اس کا مطلب بنو نضیر ہے، اللہ نے بنو قریظہ سے پہلے ان پر قابو دیا۔ مجاہد: اس سے مراد غزوہ بدر کے دن قریش کے کفار ہیں (۲)۔ اور کہا گیا ہے: یہ ان سب کے لیے عام ہے جن سے ان کے کفر پر بنو نضیر سے پہلے انتقام لیا گیا، نوح سے لے کر محمد ﷺ تک (۳)۔ اور {وَبَالَ} کا معنی ان کے کفر کا بدلہ ہے۔ اور جنہوں نے کہا: وہ بنو قریظہ ہیں، انہوں نے {وَبَالَ أَمْرِهِمْ} ان کا سعد بن معاذ کے حکم پر اترنا قرار دیا، چنانچہ انہوں نے ان میں سے لڑنے والوں کو قتل کرنے اور اولاد کو قیدی بنانے کا فیصلہ کیا۔ یہ ضحاک کا قول ہے (۴)۔ اور جنہوں نے کہا: مراد بنو نضیر ہیں، انہوں نے کہا: "وَبَالَ أَمْرِهِمْ" جلا وطنی اور اخراج ہے۔ بنو نضیر اور بنو قریظہ کے درمیان دو سال کا فاصلہ تھا (۵)۔ اور وقعہ بدر غزوہ بنو نضیر سے چھ ماہ پہلے ہوا تھا؛ اسی لیے فرمایا: "قریباً" (کچھ ہی پہلے)۔ اور بعض لوگوں نے کہا ہے: غزوہ بنو نضیر وقعہ احد کے بعد ہوا تھا (۶)۔ {وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ} آخرت میں۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {شیطان کی طرح جب اس نے انسان سے کہا کہ کفر کر، پھر جب اس نے کفر کیا تو کہنے لگا کہ میں تم سے بیزار ہوں، میں تو اللہ رب العالمین سے ڈرتا ہوں (۱۶) سو ان دونوں کا انجام یہ ہوا کہ وہ آگ میں ہیں، اس میں ہمیشہ رہنے والے، اور یہی ظالموں کا بدلہ ہے (۱۷)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {شیطان کی طرح جب اس نے انسان سے کہا کہ کفر کر} یہ منافقین اور یہودیوں کے لیے ایک مثال دی گئی ہے ان کے ایک دوسرے کو چھوڑ دینے اور ان کی حمایت میں وفاداری نہ ہونے کے بارے میں (۷)۔ اور حرف عطف حذف کر دیا گیا، اور یہ نہیں کہا گیا: "اور شیطان کی طرح"؛ کیونکہ حرف عطف کا حذف ہونا کثیر ہے، جیسے کہ آپ کہتے ہیں: تم عقل مند ہو، تم سخی ہو، تم عالم ہو۔

حواشی: (۱) تفسیر بغوی ۴/۳۲۲، اور اسے طبری نے ۲۲/۵۳۹ میں روایت کیا ہے۔ (۲) النکت والعیون ۵/۵۰۹، اور مجاہد کا قول ان کی تفسیر ۲/۶۶۵ میں، اور طبری نے ۲۲/۵۴۰ میں اسے روایت کیا ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۵/۲۹۰ اسی طرح۔ (۴) النکت والعیون ۵/۵۰۹، اور بنو قریظہ میں سعد بن معاذ کے فیصلے کی خبر بخاری (۳۰۴۳) اور مسلم (۱۷۶۸) نے روایت کی ہے، اور یہ احمد (۱۱۱۶۸) کے ہاں ابو سعید خدریؓ سے ہے۔ (۵) تفسیر بغوی ۴/۳۲۲۔ (۶) اس پارے کے ص ۳۴۰-۳۴۱ پر اس کا ذکر گزر چکا ہے۔ (۷) تفسیر بغوی ۴/۳۲۲۱

Surah Al-Hashr: Verses 16 - 17 380

It has been narrated from the Prophet (PBUH): The person to whom Satan said: "Disbelieve," was a monk with whom a woman afflicted by madness was left so he could pray for her. Satan beautified her to him, so he had intercourse with her and she became pregnant. Then he killed her out of fear of being exposed. Satan then guided her people to her location. They came and took down the monk to kill him. Satan came and promised him that if he prostrated to him, he would save him from them. So he prostrated to him, then Satan disavowed him and surrendered him. This was mentioned by Judge Isma'il and Ali ibn al-Madini from Sufyan ibn 'Uyaynah, from 'Amr ibn Dinar, from 'Urwah ibn 'Amir, from 'Ubayd ibn Rifa'ah al-Zuraqi, from the Prophet (PBUH) (1).

Ibn Abbas and Wahb ibn Munabbih mentioned his story in detail. Their wordings differ. Ibn Abbas said regarding the words of Allah Almighty: "Like the example of Satan": There was a monk in the period (between prophets) called Barsisa, who had worshipped in his hermitage for seventy years, not disobeying Allah for the blink of an eye, until he exhausted Iblis. So Iblis gathered the rebellious devils and said: "Can I find one of you who will suffice me against Barsisa?" Al-Abyad (the White one) - who is the companion of prophets, the one who targeted the Prophet (PBUH) in the form of Gabriel to whisper to him in the guise of revelation, then Gabriel came and intervened between them, then pushed him with his hand until he fell in the farthest part of India; that is the meaning of the Almighty's words: "Possessed of power and with the Owner of the Throne, secure [in position]" [At-Takwir: 20] - said: "I will suffice you against him." So he set out, dressed in the attire of monks, and shaved the middle of his head until he reached Barsisa's hermitage. He called out to him, but he did not answer him. He (Barsisa) would not turn away from his prayer except for one day every ten days, and he would not break his fast except every ten days. He used to continue for ten days, twenty, and more. When Al-Abyad saw that he did not answer him, he turned to worship at the base of his hermitage. When Barsisa finished his prayer, he saw Al-Abyad standing and praying in a goodly manner like that of monks. He regretted not answering him and said: "What is your need?" He replied: "To be with you, to learn from your manners, take from your deeds, and gather together for worship." He (Barsisa) said: "I am in..."

(1) At-Ta'rif wal-I'lam p. 167. It was narrated by Ibn Abi al-Dunya in Maka'id al-Shaytan (61), and Ibn al-Jawzi in Al-Muntazam 2/158 and in Talbis Iblis p. 26 via Abd al-Rahman ibn Yunus from Sufyan ibn 'Uyaynah. The narration of 'Ubayd ibn Rifa'ah from the

Prophet (PBUH) is Mursal (disconnected). It was also narrated by Ibn al-Jawzi in Al-Muntazam 2/158 from Wahb ibn Munabbih in detail, and it will follow.

सूरह अल-हश्र: आयत 16 - 17 380

नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से रिवायत है कि: जिस इंसान से शैतान ने कहा था: "कुफ़्र कर (इनकार कर)", वह एक राहब (तपस्वी) था जिसके पास एक औरत छोड़ी गई थी जिसे जुनून (पागलपन) का दौरा पड़ता था ताकि वह उसके लिए दुआ करे। शैतान ने उसे उसके लिए सजा-धजा कर पेश किया, तो उसने उसके साथ संभोग किया और वह गर्भवती हो गई। फिर उसने पकड़े जाने के डर से उसे मार डाला। शैतान ने उसके कबीले के लोगों को उसकी जगह का पता बता दिया, तो वे आए और राहब को मारने के लिए नीचे उतार लाए। तब शैतान आया और उससे वादा किया कि अगर वह उसे सजदा करे तो वह उसे उनसे बचा लेगा। उसने उसे सजदा किया, फिर शैतान ने उससे किनारा कर लिया और उसे उनके हवाले कर दिया। इसे काजी इस्माइल और अली बिन अल-मदीनी ने सुफियान बिन उययना से, अम्र बिन दीनार से, उर्वा बिन आमिर से, उबैद बिन रिफा अल-ज़ुराकी से, नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के हवाले से ज़िक्र किया है (1)।

इब्न अब्बास और वहब बिन मुनब्बहि ने उसकी खबर को विस्तार से बयान किया है। उनके शब्द अलग-अलग हैं। इब्न अब्बास ने अल्लाह तआला के इस फरमान के बारे में कहा: "शैतान की मिसाल की तरह": फतरा (दो नबियों के बीच का समय) में एक राहब था जिसे बरसीसा कहा जाता था, उसने सत्तर साल तक अपनी इबादतगाह में अल्लाह की इबादत की थी, एक पल के लिए भी अल्लाह की नाफरमानी नहीं की थी, यहाँ तक कि इबलीस थक गया। इबलीस ने सरकश शैतानों को इकट्ठा किया और कहा: "क्या मुझे तुम में से कोई ऐसा मिल सकता है जो बरसीसा के मामले में मेरे लिए काफी हो?" अल-अबयाज़ ने कहा - जो नबियों का साथी है, और वही है जिसने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) पर जिब्रील की सूरत में वहय के वेश में वसवसा डालने का इरादा किया था, तो जिब्रील आए और उन दोनों के बीच आ गए, फिर उसे अपने हाथ से धक्का दिया यहाँ तक कि वह भारत के सुदूर इलाके में जा गिरा; यही अल्लाह तआला के इस फरमान का मतलब है: "शक्ति वाला, अर्श के मालिक के पास ऊँचे मर्तबे वाला" [अत-तक्वीर: 20] - उसने कहा: "मैं तुम्हारे लिए काफी हूँ।" फिर वह चला और राहबों जैसा वेश धारण किया, और अपने सिर का बीच का हिस्सा मुंडवाया यहाँ तक कि वह बरसीसा की इबादतगाह पर पहुँचा। उसने उसे पुकारा लेकिन उसने जवाब नहीं दिया। वह हर दस दिन में सिर्फ एक दिन अपनी नमाज़ से फारिग होता था, और हर दस दिन में ही इफ्तार करता था। वह लगातार दस दिन, बीस दिन और उससे भी ज्यादा रोज़े रखता था। जब अल-अबयाज़ ने देखा कि वह जवाब नहीं दे रहा है, तो वह उसकी इबादतगाह की जड़ में इबादत करने लगा। जब

बरसीसा अपनी नमाज़ से फारिग हुआ, तो उसने अल-अबयाज़ को राहबों के अच्छे वेश में खड़े होकर नमाज़ पढ़ते देखा। उसे जवाब न देने पर पछतावा हुआ और उसने पूछा: "तुम्हारी क्या हाजत (ज़रूरत) है?" उसने कहा: "कि मैं तुम्हारे साथ रहूँ, तुम्हारे अदब से अदब सीखूँ, तुम्हारे अमल से फायदा उठाऊँ और हम इबादत पर इकट्ठा हों।" उसने कहा: "मैं तो..."

(1) अत-तारीफ वल-इलाम पृष्ठ 167। इसे इब्न अबी अल-दुनिया ने 'मकाइद अल-शैतान' (61) में, और इब्न अल-जौज़ी ने 'अल-मुंतज़म' 158/2 में और 'तल्बीस इबलीस' पृष्ठ 26 में अब्दुर्रहमान बिन यूनुस के रास्ते सुफियान बिन उययना से रिवायत किया है। उबैद बिन रिफा की नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से रिवायत मुरसल है। इसे इब्न अल-जौज़ी ने 'अल-मुंतज़म' 158/2 में वहब बिन मुनब्बहि से भी विस्तार से रिवायत किया है, जो आगे आएगा।

سورہ الحشر: آیات ۱۶ - ۱۷ ۳۸۰

نبی کریم ﷺ سے مروی ہے کہ: جس انسان سے شیطان نے کہا تھا کہ: "کفر کر"، وہ ایک راہب تھا جس کے پاس ایک ایسی عورت چھوڑی گئی تھی جسے جنون (کا دورہ) پڑتا تھا تاکہ وہ اس کے لیے دعا کرے۔ شیطان نے اسے اس کے لیے مزین کر کے دکھایا، تو اس نے اس سے جماع کیا اور وہ حاملہ ہو گئی۔ پھر رسوائی کے خوف سے اس نے اسے قتل کر دیا۔ شیطان نے اس کی قوم کو اس کی جگہ کا پتہ بتا دیا، تو وہ آئے اور راہب کو قتل کرنے کے لیے نیچے اتار لائے۔ شیطان آیا اور اس سے وعدہ کیا کہ اگر وہ اسے سجدہ کرے تو وہ اسے ان سے بچا لے گا۔ اس نے اسے سجدہ کیا، پھر شیطان اس سے دستبردار ہو گیا اور اسے ان کے حوالے کر دیا۔ اسے قاضی اسماعیل اور علی بن المدینی نے سفیان بن عیینہ سے، انہوں نے عمرو بن دینار سے، انہوں نے عروہ بن عامر سے، انہوں نے عبید بن رفاعہ الزرقی سے اور انہوں نے نبی کریم ﷺ سے نقل کیا ہے (۱)۔

ابن عباس اور وہب بن منبہ نے اس کا قصہ تفصیل سے ذکر کیا ہے۔ ان دونوں کے الفاظ مختلف ہیں۔ ابن عباس نے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں فرمایا: "جس طرح شیطان کی مثال ہے": فترت (دو نبیوں کے درمیانی زمانہ) میں ایک راہب تھا جسے برصیصا کہا جاتا تھا، اس نے ستر سال تک اپنی خانقاہ میں اللہ کی عبادت کی تھی، پلک جھپکنے کی دیر بھی اللہ کی نافرمانی نہیں کی تھی، یہاں تک کہ ابلیس تھک گیا۔ ابلیس نے سرکش شیطانوں کو جمع کیا اور کہا: "کیا تم میں سے کوئی ایسا ہے جو برصیصا کے معاملے میں میرے لیے کافی ہو؟" الابیض نے کہا - اور وہ انبیاء کا ساتھی ہے، اور وہی ہے جس نے وحی کے لبادے میں وسوسہ ڈالنے کے لیے حضرت جبرائیل کی صورت میں نبی ﷺ کا رخ کیا تھا، تو جبرائیل علیہ السلام آئے اور ان دونوں کے درمیان حائل

ہو گئے، پھر اسے اپنے ہاتھ سے دھکا دیا یہاں تک کہ وہ انتہائے ہند میں جا گرا؛ وہی اللہ تعالیٰ کے اس قول کا مفہوم ہے: "قوت والا، صاحبِ عرش کے پاس بلند مرتبہ رکھنے والا" [التکویر: ۲۰] - اس نے کہا: "میں تمہارے لیے کافی ہوں۔" چنانچہ وہ چلا اور راہبوں جیسا لباس پہنا، اور اپنے سر کا درمیانی حصہ منڈوایا یہاں تک کہ وہ برصیصا کی خانقاہ تک پہنچ گیا۔ اس نے اسے آواز دی مگر اس نے جواب نہ دیا۔ وہ اپنی نماز سے ہر دس دن میں صرف ایک دن فارغ ہوتا تھا، اور ہر دس دن میں ہی افطار کرتا تھا۔ وہ مسلسل دس دن، بیس دن اور اس سے بھی زیادہ روزے رکھتا تھا۔ جب الابیض نے دیکھا کہ وہ جواب نہیں دے رہا تو وہ اس کی خانقاہ کی جڑ میں عبادت میں مشغول ہو گیا۔ جب برصیصا اپنی نماز سے فارغ ہوا تو اس نے الابیض کو راہبوں کی اچھی ہیئت میں کھڑے نماز پڑھتے دیکھا۔ اسے جواب نہ دینے پر افسوس ہوا اور پوچھا: "تمہیں کیا حاجت ہے؟" اس نے کہا: "یہ کہ میں تمہارے ساتھ رہوں، تمہارے ادب سے ادب سیکھوں، تمہارے عمل سے فیض پاؤں، اور ہم مل کر عبادت کریں۔" اس نے کہا: "میں تو..."

(۱) التعریف والإعلام ص ۱۶۷، اور اسے ابن ابی الدنیا نے 'مکاید الشیطان' (۶۱) میں، اور ابن الجوزی نے 'المنتظم' ۲/۱۵۸ میں اور 'تلبیس ابلیس' ص ۲۶ میں عبدالرحمن بن یونس کے واسطے سے سفیان بن عیینہ سے روایت کیا ہے۔ عبید بن رفاعہ کی نبی ﷺ سے روایت مرسل ہے۔ اسے ابن الجوزی نے بھی 'المنتظم' ۲/۱۵۸ میں وہب بن منبہ سے مفصل روایت کیا ہے، جو آگے آئے گا۔

Surah Al-Hashr: Verses 16 - 17 381 ...distracted from you. Then he turned to his prayer, and Al-Abyad (the devil in disguise) also turned to prayer. When Barsisa saw the intensity of his diligence and worship, he said to him: "What is your need?" He replied: "That you permit me to ascend to you." So he permitted him, and Al-Abyad stayed with him for a year, not breaking his fast except once every forty days, and not turning away from his prayer except every forty days, and sometimes it extended to eighty. When Barsisa saw his diligence, his own soul felt inferior. Then Al-Abyad said: "I have supplications through which Allah heals the sick, the afflicted, and the insane." So he taught them to him. Then he went to Iblis and said: "By Allah, I have indeed destroyed the man." Then he approached a man and throttled him, then said to his family—having taken the form of a human—: "Your companion is possessed by madness; shall I treat him?" They said: "Yes." He said: "I am not strong enough against his jinn, but take him to Barsisa, for he has the Greatest Name of Allah, which if asked by, He gives, and if called upon by, He answers." So they brought him, and he recited those supplications, and the devil left him. Then Al-Abyad started doing this to people, guiding them to Barsisa so they would be cured. Then he went to a young girl from the daughters of kings, among three brothers. Their father was a king who had died and was succeeded by his brother, and her uncle was a king among the Children of Israel. He (the devil) tormented and throttled her, then came to them in the form of a physician to treat her and said: "Her devil is a defiant one that cannot be endured, but take her to Barsisa and leave her with him. When her devil comes, he will pray for her and she will be cured." They said: "He will not respond to us regarding this." He said: "Then build a hermitage beside his hermitage, then put her in it and say: 'She is a trust with you, so seek reward in caring for her.'" They asked him for that, but he refused. So they built a hermitage and put the girl in it. When he finished his prayer, he saw the girl and her beauty, and he was bewildered. The devil came to her and throttled her, so he finished his prayer and prayed for her, and the devil left her. Then he returned to his prayer, and the devil came to her and throttled her again, exposing her and tempting Barsisa. Then the devil came to him and said: "Woe to you! Have intercourse with her! You will not find anyone like her, and then you can repent afterwards." He kept at him until he committed adultery with her, and she became pregnant, and her pregnancy became apparent. Then the devil said to him: "Woe to you! You have been disgraced. Would you like to kill her and then repent so you won't be exposed? If they come to you and ask you, say: 'Her devil came and took her away.'" So Barsisa killed her and buried her at night, and the devil took a piece of her garment...

सूरह अल-हश्र: आयत 16 - 17 381 ...आपसे विचलित हो गया। फिर वह अपनी प्रार्थना में लग गया, और अल-अयाद (सफेदपोश शैतान) भी प्रार्थना में लग गया। जब बरसीसा ने उसकी परिश्रम और इबादत की तीव्रता देखी, तो उससे कहा: "तुम्हारी क्या ज़रूरत है?" उसने उत्तर दिया: "कि आप मुझे अपने पास आने की अनुमति दें।" उसने उसे अनुमति दे दी, और अल-अयाद एक साल तक उसके साथ रहा, हर चालीस दिन में केवल एक बार रोज़ा खोलता था, और हर चालीस दिन में केवल एक बार अपनी प्रार्थना से मुड़ता था, और कभी-कभी यह अस्सी दिन तक खिंच जाता था। जब बरसीसा ने उसका परिश्रम देखा, तो उसे अपने आप पर कमतरी महसूस हुई। फिर अल-अयाद ने कहा: "मेरे पास कुछ ऐसी दुआएँ हैं जिनसे अल्लाह बीमारों, पीड़ितों और पागलों को ठीक कर देता है।" उसने उसे वे दुआएँ सिखा दीं। फिर वह इब्लीस (शैतान) के पास गया और कहा: "अल्लाह की कसम, मैंने उस आदमी को बर्बाद कर दिया है।" फिर वह एक आदमी के पास गया और उसका गला घोंटा, फिर उसके परिवार से कहा - एक इंसान का रूप धारण करके-: "आपका साथी पागलपन का शिकार है; क्या मैं उसका इलाज करूँ?" उन्होंने कहा: "हाँ।" उसने कहा: "मैं उसके जिन्न के खिलाफ पर्याप्त शक्तिशाली नहीं हूँ, लेकिन उसे बरसीसा के पास ले जाओ, क्योंकि उसके पास अल्लाह का 'इस्म-ए-आज़म' (महानतम नाम) है, जिससे यदि कुछ माँगा जाए तो वह देता है, और यदि पुकारा जाए तो वह उत्तर देता है।" वे उसे लाए, उसने वे दुआएँ पढ़ीं, और शैतान उसे छोड़कर चला गया। फिर अल-अयाद लोगों के साथ ऐसा ही करने लगा, उन्हें बरसीसा की ओर निर्देशित करने लगा ताकि वे ठीक हो जाएँ। फिर वह राजाओं की बेटियों में से एक युवती के पास गया, जिसके तीन भाई थे। उनका पिता एक राजा था जिसकी मृत्यु हो गई थी और उसके भाई ने उसका स्थान लिया था, और उसका चाचा इस्राएल की संतानों में एक राजा था। उसने (शैतान ने) उसे सताया और उसका गला घोंटा, फिर एक हकीम के रूप में उनके पास आया और कहा: "इसका शैतान एक विद्रोही है जिसे सहन नहीं किया जा सकता, लेकिन उसे बरसीसा के पास ले जाओ और उसे उसके पास छोड़ दो। जब उसका शैतान आएगा, तो वह उसके लिए दुआ करेगा और वह ठीक हो जाएगी।" उन्होंने कहा: "वह इसके लिए हमें जवाब नहीं देगा।" उसने कहा: "तो उसकी इबादतगाह के पास एक कोठरी बना दो, फिर उसे उसमें रख दो और कहो: 'वह आपके पास एक अमानत है, इसलिए उसकी देखभाल का सवाब हासिल करें।'" उन्होंने उससे इसके लिए पूछा, लेकिन उसने मना कर दिया। इसलिए उन्होंने एक कोठरी बनाई और लड़की को उसमें रख दिया। जब वह अपनी प्रार्थना से निवृत्त हुआ, तो उसने लड़की को और उसकी सुंदरता को देखा, और वह चकित रह गया। शैतान उसके पास आया और उसका गला घोंटा, तो उसने अपनी प्रार्थना पूरी की और उसके लिए दुआ की, और शैतान उसे

छोड़कर चला गया। फिर वह अपनी प्रार्थना में लौट आया, और शैतान उसके पास आया और फिर से उसका गला घोंटा, उसे निर्वस्त्र कर दिया और बरसीसा को उसके ज़रिए उकसाया। फिर शैतान उसके पास आया और कहा: "धिक्कार है तुम पर! उसके साथ संभोग करो! तुम्हें उसके जैसी कोई नहीं मिलेगी, और फिर उसके बाद तुम तौबा (पश्चाताप) कर लेना।" वह उसे उकसाता रहा यहाँ तक कि उसने उसके साथ व्यभिचार कर लिया, और वह गर्भवती हो गई और उसका गर्भ प्रकट हो गया। तब शैतान ने उससे कहा: "धिक्कार है तुम पर! तुम बदनाम हो गए हो। क्या तुम उसे मारकर फिर तौबा करना चाहोगे ताकि तुम बेनकाब न हो? यदि वे तुम्हारे पास आएँ और तुमसे पूछें, तो कहना: 'उसका शैतान आया और उसे ले गया।'" तो बरसीसा ने उसे मार डाला और रात में उसे दफना दिया, और शैतान ने उसके कपड़े का एक कोना ले लिया...

سورہ الحشر: آیات ۱۶ - ۱۷ ۳۸۱ ...آپ سے غافل کر دیا۔ پھر وہ اپنی نماز کی طرف متوجہ ہوا، اور ابیض (سفید لباس میں شیطان) بھی نماز میں مصروف ہو گیا۔ جب برصیصا نے اس کی محنت اور عبادت کی شدت دیکھی تو اس سے کہا: "تمہاری کیا حاجت ہے؟" اس نے کہا: "یہ کہ آپ مجھے اپنے پاس آنے کی اجازت دیں تاکہ میں آپ کے درجے تک پہنچ سکوں۔" اس نے اسے اجازت دے دی، پس ابیض اس کے ساتھ ایک سال رہا، وہ ہر چالیس دن میں صرف ایک دن روزہ افطار کرتا تھا، اور ہر چالیس دن میں صرف ایک بار اپنی نماز سے فارغ ہوتا تھا، اور کبھی یہ مدت اسی دن تک پہنچ جاتی تھی۔ جب برصیصا نے اس کی محنت دیکھی تو اس کی نظر میں اپنی عبادت کم تر معلوم ہونے لگی۔ پھر ابیض نے کہا: "میرے پاس کچھ ایسی دعائیں ہیں جن کے ذریعے اللہ بیمار، مصیبت زدہ اور مجنون کو شفا دیتا ہے۔" اس نے وہ دعائیں اسے سکھا دیں۔ پھر وہ ابلیس کے پاس آیا اور کہا: "اللہ کی قسم، میں نے اس شخص کو ہلاک کر دیا ہے۔" پھر وہ ایک آدمی کے سامنے آیا اور اس کا گلا گھونٹا، پھر اس کے گھر والوں سے کہا - جبکہ وہ انسانی صورت میں تھا -: "تمہارے ساتھی کو جنون لاحق ہے؛ کیا میں اس کا علاج کروں؟" انہوں نے کہا: "ہاں۔" اس نے کہا: "میں اس کے جن پر قابو پانے کی طاقت نہیں رکھتا، لیکن اسے برصیصا کے پاس لے جاؤ، کیونکہ اس کے پاس اللہ کا اسمِ اعظم ہے، جس کے وسیلے سے اگر مانگا جائے تو وہ عطا کرتا ہے، اور اگر پکارا جائے تو جواب دیتا ہے۔" پس وہ اسے لے آئے، اس نے وہ دعائیں پڑھیں اور شیطان اس سے دور ہو گیا۔ پھر ابیض لوگوں کے ساتھ یہی کرنے لگا اور انہیں برصیصا کی طرف بھیجنے لگا تاکہ وہ شفا پائیں۔ پھر وہ بادشاہوں کی بیٹیوں میں سے ایک لڑکی کے پاس گیا جس کے تین بھائی تھے۔ ان کا باپ بادشاہ تھا جو فوت ہو چکا تھا اور اس کا بھائی جانشین بنا تھا، اور اس کا چچا بنی اسرائیل میں ایک بادشاہ تھا۔ شیطان نے اسے تکلیف دی اور اس

کا گلا گھونٹا، پھر ایک طبیب کی صورت میں ان کے پاس آیا اور کہا: "اس کا شیطان ایک سرکش ہے جو قابو میں نہیں آتا، لیکن اسے برصیصا کے پاس لے جاؤ اور اسے اس کے پاس چھوڑ دو، جب اس کا شیطان آئے گا تو وہ اس کے لیے دعا کرے گا اور وہ ٹھیک ہو جائے گی۔" انہوں نے کہا: "وہ اس کے لیے ہمیں جواب نہیں دے گا۔" اس نے کہا: "تو اس کی عبادت گاہ کے پہلو میں ایک حجرہ بنا دو، پھر اسے اس میں رکھ دو اور کہو: 'یہ آپ کے پاس امانت ہے، پس اس کی دیکھ بھال میں ثواب کی نیت رکھیں۔'" انہوں نے اس سے یہ درخواست کی تو اس نے انکار کر دیا۔ پس انہوں نے ایک حجرہ بنایا اور لڑکی کو اس میں رکھ دیا۔ جب وہ اپنی نماز سے فارغ ہوا تو اس نے لڑکی کو دیکھا اور اس کی خوبصورتی کو پایا، تو وہ شش و پنج میں پڑ گیا۔ شیطان اس کے پاس آیا اور اس کا گلا گھونٹا، پس وہ اپنی نماز سے فارغ ہوا اور اس کے لیے دعا کی تو شیطان چلا گیا۔ پھر وہ اپنی نماز کی طرف متوجہ ہوا تو شیطان پھر آیا اور اس کا گلا گھونٹا، اور وہ اس کے جسم کو بے پردہ کرتا اور برصیصا کو بہکاتا۔ پھر شیطان اس کے پاس آیا اور کہا: "وائے ہو تجھ پر! اس کے ساتھ صحبت کر لے! تجھے اس جیسی کوئی نہیں ملے گی اور پھر اس کے بعد توبہ کر لینا۔" وہ اسے مسلسل اکساتا رہا یہاں تک کہ اس نے اس سے بدکاری کر لی، وہ حاملہ ہو گئی اور اس کا حمل ظاہر ہو گیا۔ تب شیطان نے اس سے کہا: "وائے ہو تجھ پر! تو رسوا ہو گیا، کیا تو اسے قتل کر کے پھر توبہ کر سکتا ہے تاکہ رسوا نہ ہو؟ اگر وہ تیرے پاس آئیں اور تجھ سے پوچھیں تو کہنا: 'اس کا شیطان آیا اور اسے لے گیا۔'" پس برصیصا نے اسے قتل کر دیا اور رات کو دفن کر دیا، اور شیطان نے اس کے کپڑے کا ایک کونا لے لیا...

Surah Al-Hashr: Verses 16 - 17 382

...until it remained sticking out of the soil, and Barsisa returned to his prayer. Then the devil came to her brothers in a dream and said: "Indeed, Barsisa has done such and such to your sister, killed her, and buried her in such and such a mountain." They were shocked and said to Barsisa: "What did you do with our sister?" He replied: "Her devil took her away." So they believed him and left. Then the devil came to them in a dream again and said: "Indeed, she is buried in such and such a place, and the edge of her garment is sticking out of the soil." They went and found her, so they demolished his cell, brought him down, strangled him, and took him to the King. He confessed against himself, so the King ordered his execution. When he was crucified, the devil said: "Do you recognize me?" He said: "No, by Allah!" The devil said: "I am your companion who taught you the prayers. Did you not fear Allah? Were you not ashamed, while you were the most devout of the Children of Israel! Then your deed was not enough for you until you disgraced yourself, confessed against yourself, and disgraced those like you among people! If you die in this state, none like you will ever succeed after you." He said: "What should I do?" The devil said: "Obey me in one thing and I will save you from them and blind their eyes." He asked: "What is that?" The devil said: "Prostrate to me just once." He said: "I will do it." So he prostrated to him instead of Allah. Then the devil said: "O Barsisa, this is what I wanted from you; the end of your affair was that you disbelieved in your Lord. Indeed, I am free of you; indeed, I fear Allah, the Lord of the worlds" (1).

Wahb ibn Munabbih said: "There was a worshiper among the Children of Israel, and he was among the most devout people of his time. There were three brothers in his time who had a sister, and she was a virgin; they had no other sister. A military expedition was called for the three of them, so they had no one to leave their sister with, no one they trusted her with, and no one to place her with. He said: Their opinion converged on leaving her with the worshiper of the Children of Israel, and he was trustworthy in their eyes. So they came to him and asked him to let her stay with him, so she would be under his care and protection until they returned from their expedition. He refused them and sought refuge in Allah from them and their sister. He said: But they kept persisting with him..."

(1) Tafsir al-Baghawi 4/322 - 324, Tafsir Ibn Abi Hatim 10/3348 (18860), and narrated by al-Tabari 22/543 from Muhammad bin Sa'd, from his father, from his uncle, from his father, from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both), and the narrator from Ibn Abbas is Atiyyah bin Sa'd al-Awfi and those before him in the chain of

narrators are weak, and al-Khara'iti also narrated it in I'tilal al-Qulub pp. 115-116 with another chain from Ibn Abbas, and similarly in a shortened form.

सूरह अल-हश्र: आयत 16 - 17 382

...जब तक कि वह मिट्टी से बाहर नहीं रह गई, और बरसीसा अपनी प्रार्थना पर लौट आया। फिर शैतान उसके भाइयों के पास सपने में आया और कहा: "निश्चित रूप से, बरसीसा ने तुम्हारी बहन के साथ ऐसा और वैसा किया है, उसे मार डाला और उसे फलां पहाड़ में दफन कर दिया।" उन्हें यह बहुत बड़ा लगा और उन्होंने बरसीसा से कहा: "तुमने हमारी बहन के साथ क्या किया?" उसने कहा: "उसका शैतान उसे ले गया।" तो उन्होंने उसकी बात मान ली और चले गए। फिर शैतान उनके पास सपने में आया और कहा: "निश्चित रूप से, वह फलां स्थान पर दफन है, और उसकी चादर का कोना मिट्टी से बाहर है।" वे गए और उसे पा लिया, तो उन्होंने उसकी इबादतगाह को ढहा दिया, उसे नीचे उतारा, उसका गला घोंटा, और उसे राजा के पास ले गए। उसने अपना जुर्म कबूल कर लिया, तो राजा ने उसे मारने का आदेश दिया। जब उसे सूली पर चढ़ाया गया, तो शैतान ने कहा: "क्या तुम मुझे पहचानते हो?" उसने कहा: "नहीं, खुदा की कसम!" शैतान ने कहा: "मैं तुम्हारा वह साथी हूँ जिसने तुम्हें दुआएँ सिखाई थीं। क्या तुम अल्लाह से नहीं डरे? क्या तुम्हें शर्म नहीं आई, जबकि तुम बनी इसराइल के सबसे बड़े आबिद थे! फिर भी तुम्हारी करतूत काफी नहीं थी कि तुमने खुद को रुसवा किया, अपने खिलाफ गवाही दी, और अपने जैसे लोगों को रुसवा किया! अगर तुम इसी हालत में मर गए, तो तुम्हारे बाद तुम्हारे जैसा कोई कभी सफल नहीं होगा।" उसने कहा: "मैं क्या करूँ?" शैतान ने कहा: "एक बात में मेरी बात मान लो और मैं तुम्हें उनसे बचा लूँगा और उनकी आँखों पर पर्दा डाल दूँगा।" उसने पूछा: "वह क्या है?" शैतान ने कहा: "मुझे सिर्फ एक बार सजदा करो।" उसने कहा: "मैं करूँगा।" तो उसने अल्लाह के बजाय उसे सजदा किया। फिर शैतान ने कहा: "ऐ बरसीसा, मैं तुमसे यही चाहता था; तुम्हारे मामले का अंजाम यह हुआ कि तुमने अपने रब का इनकार कर दिया। बेशक, मैं तुमसे अलग हूँ; बेशक, मैं अल्लाह, तमाम जहानों के रब से डरता हूँ" (1)।

वहाब बिन मुनब्बिह ने कहा: "بनी इसराइल में एक आबिद (उपासक) था, जो अपने समय के सबसे बड़े इबादत करने वालों में से था। उसके समय में तीन भाई थे जिनकी एक बहन थी, और वह कुंवारी थी; उनके पास उसके सिवा कोई और बहन नहीं थी। उन तीनों को युद्ध के लिए बुलाया गया, तो उनके पास अपनी बहन को छोड़ने के लिए कोई नहीं था, न कोई ऐसा जिस पर वे भरोसा कर सकें और न ही कोई जहाँ वे उसे रख सकें। उन्होंने कहा: उनकी राय बनी इसराइल के आबिद के पास उसे छोड़ने पर बनी, क्योंकि वह उनकी नज़र में भरोसेमंद था। तो वे उसके पास आए और उससे अपनी बहन को उसके पास छोड़ने की गुजारिश की, ताकि वह उनकी अनुपस्थिति में उसके संरक्षण

और पड़ोस में रहे जब तक कि वे अपने युद्ध से वापस न आ जाएं। उसने इससे इनकार कर दिया और उनसे और उनकी बहन से अल्लाह की पनाह मांगी। उसने कहा: लेकिन वे उसके पीछे पड़े रहे..."

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 4/322 - 324, तफ़सीर इब्न अबी हातिम 10/3348 (18860), और अल-तबारी 22/543 ने मुहम्मद बिन साद से, अपने पिता से, अपने चाचा से, अपने पिता से, इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत किया है, और इब्न अब्बास से रिवायत करने वाला अतिया बिन साद अल-अवफी और सनद के उससे पहले के लोग ज़ईफ़ (कमज़ोर) हैं, और अल-खराइती ने इत्तिलाल अल-कुलूब पृ. 115-116 में इब्न अब्बास से एक और सनद के साथ, और इसी तरह संक्षेप में रिवायत किया है।

سورة الحشر: آیت ۱۶ - ۱۷ ۳۸۲

...یہاں تک کہ وہ مٹی سے باہر رہ گئی، اور برصیصا اپنی نماز کی طرف لوٹ آیا۔ پھر شیطان اس کے بھائیوں کے پاس خواب میں آیا اور کہا: "بے شک برصیصا نے تمہاری بہن کے ساتھ ایسا ایسا کیا ہے، اسے قتل کر دیا اور فلاں پہاڑ میں دفن کر دیا"۔ انہوں نے اسے بہت بڑی بات سمجھا اور برصیصا سے کہا: "ہماری بہن کا کیا ہوا؟" اس نے کہا: "اس کا شیطان اسے لے گیا"۔ تو انہوں نے اس کی تصدیق کی اور چلے گئے۔ پھر شیطان ان کے پاس خواب میں آیا اور کہا: "بے شک وہ فلاں جگہ دفن ہے، اور اس کی چادر کا ایک کونا مٹی سے باہر نکلا ہوا ہے"۔ چنانچہ وہ گئے اور اسے پا لیا، تو انہوں نے اس کی عبادت گاہ (صومعہ) کو گرا دیا، اسے نیچے اتارا، اس کا گلا گھونٹا، اور اسے بادشاہ کے پاس لے گئے۔ اس نے اپنے خلاف اعتراف کر لیا، تو بادشاہ نے اسے قتل کرنے کا حکم دیا۔ جب اسے سولی پر چڑھایا گیا تو شیطان نے کہا: "کیا تم مجھے پہچانتے ہو؟" اس نے کہا: "نہیں، اللہ کی قسم!" شیطان نے کہا: "میں تمہارا وہ ساتھی ہوں جس نے تمہیں دعائیں سکھائی تھیں، کیا تم اللہ سے نہیں ڈرے؟ کیا تمہیں حیا نہیں آئی حالانکہ تم بنی اسرائیل کے سب سے بڑے عابد تھے! پھر تمہاری یہ کرتوت کافی نہ تھی کہ تم نے خود کو رسوا کیا، اپنے خلاف اعتراف کیا، اور اپنے جیسے لوگوں کو رسوا کیا! اگر تم اسی حالت میں مر گئے تو تمہارے بعد تمہارے جیسوں میں سے کوئی بھی فلاح نہیں پائے گا"۔ اس نے کہا: "میں کیا کروں؟" شیطان نے کہا: "صرف ایک بات میں میری اطاعت کرو اور میں تمہیں ان سے بچا لوں گا اور ان کی آنکھوں پر پردہ ڈال دوں گا"۔ اس نے پوچھا: "وہ کیا ہے؟" شیطان نے کہا: "مجھے صرف ایک سجدہ کرو"۔ اس نے کہا: "میں ایسا ہی کروں گا"۔ پس اس نے اللہ کے بجائے اسے سجدہ کیا۔ تو شیطان نے کہا: "اے برصیصا، میں تم سے یہی چاہتا تھا؛ تمہارے معاملے کا انجام یہ ہوا کہ تم نے

اپنے رب کے ساتھ کفر کیا، بیشک میں تم سے بری ہوں، بیشک میں اللہ رب العالمین سے ڈرتا ہوں" (١)۔

اور وہب بن منبہ نے کہا: "بنی اسرائیل میں ایک عابد تھا، جو اپنے زمانے کے سب سے بڑے عابدوں میں سے تھا، اور اس کے زمانے میں تین بھائی تھے جن کی ایک بہن تھی، اور وہ کنواری تھی، ان کی اس کے سوا کوئی اور بہن نہ تھی۔ ان تینوں کو جنگ پر جانا پڑا، تو ان کے پاس کوئی ایسا نہ تھا جس کے پاس اپنی بہن کو چھوڑ کر جائیں، نہ کوئی ایسا جس پر وہ بھروسہ کر سکیں، اور نہ ہی کہیں رکھنے کی جگہ تھی۔ انہوں نے کہا: پس ان کی رائے بنی اسرائیل کے عابد کے پاس اسے چھوڑنے پر متفق ہوئی، اور وہ ان کی نظر میں قابلِ اعتماد تھا، چنانچہ وہ اس کے پاس آئے اور اس سے درخواست کی کہ وہ اسے اپنے پاس چھوڑ جائیں تاکہ وہ ان کے غزوے سے واپسی تک اس کی حفاظت اور پڑوس میں رہے، لیکن اس نے انکار کیا اور ان سے اور ان کی بہن سے اللہ کی پناہ مانگی۔ اس نے کہا: لیکن وہ اس کے پیچھے پڑے رہے..."

(١) تفسیر البغوی ٤/٣٢٢ - ٣٢٤ ، اور تفسیر ابن ابی حاتم ١٠/٣٣٤٨ (١٨٨٦٠)، اور طبری نے ٥٤٣/٢٢ پر محمد بن سعد سے، انہوں نے اپنے والد سے، انہوں نے اپنے چچا سے، انہوں نے اپنے والد سے، انہوں نے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے، اور ابن عباس سے روایت کرنے والا عطیہ بن سعد العوفی اور اس سے پہلے کے اسناد کے رجال ضعیف ہیں، اور اسے خرائطی نے بھی اعتلال القلوب ص ١١٥ - ١١٦ میں ابن عباس سے دوسری سند کے ساتھ، اور اسی طرح مختصراً روایت کیا ہے۔

Surah Al-Hashr: Verses 16 - 17 383

...until he obeyed them (1) and said: "House her in a house facing my hermitage." So they housed her in that house, then they left and left her. She remained in the vicinity of that worshipper for a long time; food would be lowered to her from his hermitage, and he would place it at the door of the hermitage, then close his door and go up into his hermitage. Then he would order her, and she would come out of her house to take what had been placed for her. He (the narrator) said: So Satan was subtle with him and continued to entice him toward good deeds, and emphasized to him the danger of the girl leaving her house during the day, frightening him that someone might see her and become infatuated with her. He said: He remained like that for a long time. Then Iblis (Satan) came to him and enticed him toward goodness and reward, saying to him: "If you were to walk to her with her food until you placed it inside her house, it would be greater for your reward." He said: He kept at him until he walked to her with her food and placed it in her house. He said: He remained like that for a long time. Then Iblis came to him and enticed him toward goodness and urged him on it, saying: "If you were to speak to her and talk to her, she would find comfort in your conversation, for she has become very lonely." He said: He kept at him until he talked to her for a time, looking down at her from the top of his hermitage. He said: Then Iblis came to him after that and said: "If you were to go down to her and sit at the door of your hermitage and talk to her, and she sat at the door of her house and talked to you, it would be more comforting for her." He kept at him until he brought him down and seated him at the door of his hermitage talking to her, and the girl would come out of her house and sit at her door. They spent a long time talking. Then Iblis came to him and enticed him toward goodness and reward in what he was doing for her, saying: "If you were to go out from the door of your hermitage and sit near the door of her house, it would be more comforting for her." He kept at him until he did so. He said: They spent a long time like that. Then Iblis came to him and enticed him toward goodness and the good reward for what he was doing for her, saying to him: "If you were to draw close to the door of her house and talk to her while she does not leave her house." So he did so, and he would come down from his hermitage and sit at the door of her house to talk to her. They remained like that for a while.

---

(1) In some copies: "made them greedy". What is established is from 'Al-Muntazam' by Ibn al-Jawzi 2/159 and beyond, and the text is from him with his chain of narration on the authority of Wahb ibn Munabbih. It was also narrated by Al-Bukhari in 'At-

Tarikh al-Kabir' 5/213, Abd al-Razzaq in 'At-Tafsir' 2/285, At-Tabari 22/541, and Al-Hakim 2/482 on the authority of Ali ibn Abi Talib in a similar brief manner. Al-Hakim said: "This hadith has a sound chain of narration, though they (Bukhari and Muslim) did not record it." Al-Dhahabi agreed with him. And At-Tabari narrated it in 'At-Tafsir' 22/542 on the authority of Ibn Mas'ud, may Allah be pleased with him, in a similar brief manner.

सूरह अल-हश्र: आयतें 16 - 17 383

...यहाँ तक कि उसने उनकी बात मान ली (1) और कहा: "इसे मेरे इबादतखाने के सामने वाले एक घर में ठहरा दो।" चुनाँचे उन्होंने उसे उस घर में ठहरा दिया, फिर वे चले गए और उसे छोड़ दिया। तो वह एक लंबे समय तक उस इबादतगुज़ार (आबिद) के पड़ोस में रही, वह अपने इबादतखाने से उसके लिए खाना नीचे उतारता और उसे इबादतखाने के दरवाज़े पर रख देता, फिर अपना दरवाज़ा बंद करके इबादतखाने में ऊपर चला जाता। फिर वह उसे हुक्म देता, तो वह अपने घर से निकलती और वह खाना ले लेती जो उसके लिए रखा गया होता। (रावी ने) कहा: फिर शैतान उसके साथ नरमी से पेश आया और उसे लगातार नेकी की तरफ उकसाता रहा, और लड़की के दिन के समय घर से बाहर निकलने को उसके लिए एक गंभीर बात बनाकर पेश किया, और उसे डराया कि कहीं कोई उसे देख न ले और उसके पीछे न पड़ जाए। कहा: तो वह एक समय तक इसी हाल में रहा। फिर इब्लीस उसके पास आया और उसे खैर और सवाब का लालच दिया और उससे कहा: "अगर तुम खुद उसका खाना लेकर उसके पास जाओ और उसे उसके घर में रख दो, तो यह तुम्हारे लिए ज़्यादा सवाब का कारण होगा।" कहा: तो वह लगातार उसे बहकाता रहा यहाँ तक कि वह खुद खाना लेकर उसके पास गया और उसे उसके घर में रख दिया। कहा: तो वह एक समय तक इसी हाल में रहा। फिर इब्लीस उसके पास आया और उसे नेकी का लालच दिया और उसे उस पर उभारा, और कहा: "अगर तुम उससे बातचीत करो और उसका दिल बहलाओ तो वह तुम्हारी बातों से खुश होगी, क्योंकि वह बहुत ज़्यादा अकेलापन महसूस कर रही है।" कहा: तो वह लगातार उसे उकसाता रहा यहाँ तक कि उसने एक समय तक उससे बातचीत की, वह अपने इबादतखाने के ऊपर से उसे देखता था। कहा: फिर उसके बाद इब्लीस उसके पास आया और कहा: "अगर तुम नीचे उसके पास उतर जाओ और अपने इबादतखाने के दरवाज़े पर बैठकर उससे बात करो, और वह अपने घर के दरवाज़े पर बैठकर तुमसे बात करे, तो यह उसे ज़्यादा सुकून देगा।" तो वह लगातार उसे बहकाता रहा यहाँ तक कि उसे नीचे उतार लाया और उसे अपने इबादतखाने के दरवाज़े पर बिठा दिया जहाँ वह उससे बातें करता, और लड़की अपने घर से निकलकर अपने दरवाज़े पर बैठ जाती। तो वे एक लंबे समय तक बातें करते रहे। फिर इब्लीस उसके पास आया और उसे उस नेकी और सवाब का लालच दिया जो वह उसके साथ कर रहा था, और कहा: "अगर तुम अपने इबादतखाने के दरवाज़े से निकलकर उसके घर के दरवाज़े के पास बैठ जाओ तो यह उसे और ज़्यादा राहत देगा।" वह लगातार उसे बहकाता रहा यहाँ तक कि उसने ऐसा ही किया। कहा: तो वे एक लंबे समय तक इसी

तरह रहे। फिर इब्लीस उसके पास आया और उसे नेकी की और इस काम पर मिलने वाले अच्छे सवाब का लालच दिया और उससे कहा: "काश तुम उसके घर के दरवाज़े के बिलकुल पास हो जाओ और उससे बातें करो जबकि वह अपने घर से न निकले।" चुनाँचे उसने ऐसा ही किया, वह अपने इबादतखाने से उतरता और उसके घर के दरवाज़े पर बैठकर उससे बातें करता। तो वे कुछ समय तक इसी हाल में रहे।

---

(1) प्रतियों में है: "أطمعهم" (उन्हें लालची बनाया)। और जो प्रमाणित है वह इब्न अल-जौज़ी की 'अल-मुंतज़म' 2/159 और उसके बाद से है, और यह बात वहब बिन मुनब्बिह से उनकी सनद (प्रमाण-शृंखला) के साथ है। और इसे बुखारी ने 'अत-तारीख अल-कबीर' 5/213 में, अब्द अल-रज़्ज़ाक ने 'अत-तफ़सीर' 2/285 में, तबरी ने 22/541 में, और हाकिम ने 2/482 में हज़रत अली बिन अबी तालिब से इसी तरह संक्षेप में वर्णित किया है। हाकिम ने कहा: "यह हदीस सही सनद वाली है, लेकिन उन दोनों (बुखारी और मुस्लिम) ने इसे रिकॉर्ड नहीं किया।" और अज़-ज़हबी ने उनसे सहमति जताई। और इसे तबरी ने 'अत-तफ़सीर' 22/542 में हज़रत इब्न मसूद रज़ियल्लाहु अन्हु से इसी तरह संक्षेप में वर्णित किया है।

سورة الحشر: آیات ۱۶ - ۱۷ ۳۸۳

...یہاں تک کہ اس نے ان کی بات مان لی (۱) پس کہا: "اسے میرے حجرے کے سامنے والے ایک گھر میں ٹھہرا دو۔" چنانچہ انہوں نے اسے اس گھر میں ٹھہرا دیا، پھر وہ چلے گئے اور اسے چھوڑ دیا۔ پس وہ ایک عرصہ تک اس عابد (عبادت گزار) کے پڑوس میں رہی، وہ اپنے حجرے سے اس کے لیے کھانا نیچے اتارتا اور اسے حجرے کے دروازے پر رکھ دیتا، پھر اپنا دروازہ بند کر کے حجرے میں چڑھ جاتا۔ پھر اسے حکم دیتا تو وہ اپنے گھر سے نکلتی اور وہ کھانا اٹھا لیتی جو اس کے لیے رکھا گیا ہوتا۔ (راوی نے) کہا: پھر شیطان اس کے ساتھ نرمی سے پیش آیا اور اسے مسلسل نیکی کی ترغیب دیتا رہا، اور لڑکی کے دن کے وقت گھر سے باہر نکلنے کو اس کے لیے ایک سنگین معاملہ بنا کر پیش کیا، اور اسے ڈرایا کہ کہیں کوئی اسے دیکھ نہ لے اور اس کے پیچھے نہ پڑ جائے۔ کہا: پس وہ ایک مدت تک اسی حال میں رہا۔ پھر ابلیس اس کے پاس آیا اور اسے خیر اور اجر کی ترغیب دی اور اس سے کہا: "اگر تم خود اس کا کھانا لے کر اس کے پاس جایا کرو یہاں تک کہ اسے اس کے گھر میں رکھ دو، تو یہ تمہارے لیے زیادہ بڑے اجر کا باعث ہو گا۔" کہا: پس وہ مسلسل اسے ورغلاتا رہا یہاں تک کہ وہ خود کھانا لے کر اس کے پاس گیا اور اسے اس کے گھر میں رکھ دیا۔ کہا: پس وہ ایک مدت تک اسی حال میں رہا۔ پھر ابلیس اس کے پاس آیا اور اسے نیکی کی ترغیب دی اور اس پر ابھارا، اور کہا: "اگر تم اس سے بات چیت کرو اور اس کا دل بہلاؤ تو وہ تمہاری باتوں سے مانوس ہو جائے گی، کیونکہ وہ بہت زیادہ تنہائی اور وحشت محسوس کر رہی ہے۔" کہا: پس وہ مسلسل اسے اکساتا رہا یہاں تک کہ اس نے ایک عرصہ تک اس سے بات چیت کی، وہ اپنے حجرے کے اوپر سے اسے دیکھتا تھا۔ کہا: پھر اس کے بعد ابلیس اس کے پاس آیا اور کہا: "اگر تم نیچے اس کے پاس اتر جاؤ اور اپنے حجرے کے دروازے

پر بیٹھ کر اس سے بات کرو، اور وہ اپنے گھر کے دروازے پر بیٹھ کر تم سے بات کرے، تو یہ اس کے لیے زیادہ باعثِ انس ہو گا۔" پس وہ مسلسل اسے ورغلاتا رہا یہاں تک کہ اسے نیچے اتار لایا اور اسے اپنے حجرے کے دروازے پر بٹھا دیا جہاں وہ اس سے باتیں کرتا، اور لڑکی اپنے گھر سے نکل کر اپنے دروازے پر بیٹھ جاتی۔ پس وہ ایک عرصہ تک باتیں کرتے رہے۔ پھر ابلیس اس کے پاس آیا اور اسے اس نیکی اور ثواب کی ترغیب دی جو وہ اس کے ساتھ کر رہا تھا، اور کہا: "اگر تم اپنے حجرے کے دروازے سے نکل کر اس کے گھر کے دروازے کے قریب بیٹھ جاؤ تو یہ اس کے لیے زیادہ باعثِ سکون ہو گا۔" وہ مسلسل اسے ورغلاتا رہا یہاں تک کہ اس نے ایسا ہی کیا۔ کہا: پس وہ ایک عرصہ تک اسی طرح رہے۔ پھر ابلیس اس کے پاس آیا اور اسے نیکی کی اور اس عمل پر ملنے والے بہترین ثواب کی ترغیب دی اور اس سے کہا: "کاش تم اس کے گھر کے دروازے کے بالکل قریب ہو جاؤ اور اس سے باتیں کرو جبکہ وہ اپنے گھر سے نہ نکلے۔" چنانچہ اس نے ایسا ہی کیا، وہ اپنے حجرے سے اترتا اور اس کے گھر کے دروازے پر بیٹھ کر اس سے باتیں کرتا۔ پس وہ ایک عرصہ اسی حال میں رہے۔

---

(۱) نسخوں میں ہے: "أطمعهم" (انہیں لالچ دیا)۔ اور جو ثابت شدہ ہے وہ ابن الجوزی کی 'المنتظم' ۲/۱۵۹ اور اس کے بعد سے ہے، اور یہ کلام وہب بن منبہ سے ان کی سند کے ساتھ ہے۔ اور اسے امام بخاری نے 'التاریخ الکبیر' ۵/۲۱۳ میں، عبد الرزاق نے 'التفسیر' ۲/۲۸۵ میں، طبری نے ۲۲/۵۴۱ میں، اور حاکم نے ۲/۴۸۲ میں حضرت علی بن ابی طالب سے اسی طرح مختصر طور پر روایت کیا ہے۔ حاکم نے کہا: "یہ حدیث صحیح الاسناد ہے، لیکن ان دونوں (بخاری و مسلم) نے اسے روایت نہیں کیا۔" اور ذہبی نے ان سے اتفاق کیا۔ اور اسے طبری نے 'التفسیر' ۲۲/۵۴۲ میں حضرت ابن مسعود رضی اللہ عنہ سے اسی طرح مختصر طور پر روایت کیا ہے۔

Surah Al-Hashr: Verses 16 - 17 384

Then Iblis (Satan) came to him and said: "If you were to enter the house with her and talk to her, and not let her show her face to anyone, it would be better for you." He kept at him until he entered the house and started talking to her all day long, and when evening came, he would climb back into his hermitage. He said: Then Iblis came to him after that, and kept beautifying her for him until the worshiper struck her thigh and kissed her. Iblis kept making her attractive in his eyes and enticing him until he fell upon her and she became pregnant, giving birth to a boy. Then Iblis came to him and said: "What do you think if the brothers of this girl come and see she has given birth to your child! What will you do?! I do not feel safe for you that you will be exposed or that they will expose you! So go to her son, slaughter him, and bury him; for she will keep your secret for fear that her brothers will find out what you did to her." So he did it. Then Iblis said to him: "Do you think she will keep it from her brothers what you did to her and that you killed her son? Take her, slaughter her, and bury her with her son." He kept at him until he slaughtered her and threw her into the pit with her son, covered it with a great rock, leveled the earth over it, and went up to his hermitage to worship. He remained like that for as long as Allah willed, until her brothers returned from the war. They came and asked him about her, so he announced her death to them, prayed for mercy upon her, cried for them, and said: "She was the best of women, and this is her grave, so look at it." Her brothers went to the grave, wept over her grave, prayed for mercy upon her, and stayed by her grave for days, then they departed to their families. When night fell upon them and they took to their beds, Satan came to them in their sleep in the form of a traveling man. He started with the eldest of them and asked him about their sister. He told him what the worshiper had said, about her death and his prayer for her, and how he had shown them her grave site. Satan called him a liar and said: "He did not tell you the truth about your sister's affair. He made your sister pregnant and she gave birth to a boy, so he slaughtered him and slaughtered her with him out of fear of you, and threw her into a pit he dug behind the door where she was, to the right of whoever enters." He continued, "Go and enter the house where she was, to the right of whoever enters it, for you will find them both there together just as I told you." He said: And he came to the middle brother in his sleep and told him the same. Then he came to the youngest of them and told him the same. When the people woke up, they woke up wondering at what each of them had seen. They turned to one another, each saying, "I have seen something strange," and they told each other

what they had seen. The eldest of them said, "This is just a dream, it is nothing. Let us move on and leave this." The youngest said, "No..."

सूरह अल-हश्र: आयत 16-17 384

फिर इबलीस (शैतान) उसके पास आया और कहा: "यदि तुम उसके साथ घर में जाते और उससे बात करते, और उसे अपना चेहरा किसी को न दिखाने देते, तो यह तुम्हारे लिए बेहतर होता।" वह उसके पीछे लगा रहा जब तक कि वह घर में नहीं चला गया, और वह दिन भर उससे बात करने लगा, और जब शाम होती, तो वह अपने मठ में वापस चढ़ जाता। उन्होंने कहा: फिर इबलीस उसके बाद उसके पास आया, और उसके लिए उसे तब तक संवारता रहा जब तक कि उस आबिद (उपासक) ने उसकी जांघ पर हाथ नहीं मार दिया और उसे चूम लिया। इबलीस उसकी आँखों में उसे सुंदर बनाता रहा और उसे फुसलाता रहा यहाँ तक कि वह उसके पास गया और वह गर्भवती हो गई, और उसने एक लड़के को जन्म दिया। तब इबलीस उसके पास आया और कहा: "तुम क्या सोचते हो अगर इस लड़की के भाई आ जाएँ और देखें कि उसने तुम्हारे बच्चे को जन्म दिया है! तुम क्या करोगे?! मुझे तुम्हारे लिए डर है कि तुम बदनाम हो जाओगे या वे तुम्हें बदनाम कर देंगे! इसलिए उसके बेटे के पास जाओ, उसे ज़बह करो और उसे दफना दो; क्योंकि वह अपने भाइयों के डर से तुम्हारा राज़ छिपा लेगी कि तुमने उसके साथ क्या किया।" तो उसने वैसा ही किया। तब इबलीस ने उससे कहा: "क्या तुम्हें लगता है कि वह अपने भाइयों से यह छिपाएगी कि तुमने उसके साथ क्या किया और उसके बेटे को मार डाला? उसे पकड़ो, उसे ज़बह करो और उसे उसके बेटे के साथ दफना दो।" वह तब तक उसके पीछे लगा रहा जब तक कि उसने उसे ज़बह नहीं कर दिया और उसे उसके बेटे के साथ गड्ढे में डाल दिया, उसे एक विशाल चट्टान से ढक दिया, उसके ऊपर मिट्टी बराबर कर दी, और इबादत करने के लिए अपने मठ में चला गया। वह तब तक ऐसे ही रहा जब तक अल्लाह ने चाहा, यहाँ तक कि उसके भाई युद्ध से लौटे। वे आए और उससे उसके बारे में पूछा, तो उसने उन्हें उसकी मृत्यु की सूचना दी, उसके लिए दया की प्रार्थना की, उनके लिए रोया और कहा: "वह सबसे अच्छी महिला थी, और यह उसकी कब्र है, इसे देख लो।" उसके भाई कब्र पर आए, उसकी कब्र पर रोए, उसके लिए दया की प्रार्थना की, और कुछ दिनों तक उसकी कब्र पर रहे, फिर वे अपने परिवारों के पास चले गए। जब रात हुई और वे अपने बिस्तरों पर गए, तो शैतान उनके पास नींद में एक यात्री के रूप में आया। उसने उनमें से सबसे बड़े से शुरुआत की और उससे उनकी बहन के बारे में पूछा। उसने उसे आबिद की बात, उसकी मृत्यु और उसके लिए उसकी प्रार्थना के बारे में बताया, और उसने उन्हें उसकी कब्र की जगह कैसे दिखाई थी। शैतान ने उसे झूठा कहा और कहा: "उसने तुम्हारी बहन के मामले के बारे में सच नहीं बताया। उसने तुम्हारी बहन को गर्भवती

किया और उसने एक लड़के को जन्म दिया, इसलिए उसने उसे और उसके साथ उसे भी ज़बह कर दिया तुम्हारे डर से, और उसे एक गड्ढे में फेंक दिया जो उसने उस दरवाजे के पीछे खोदा था जहाँ वह थी, प्रवेश करने वाले के दाईं ओर।" उसने आगे कहा, "जाओ और उस घर में प्रवेश करो जहाँ वह थी, प्रवेश करने वाले के दाईं ओर, क्योंकि तुम उन दोनों को वहीं एक साथ पाओगे जैसा कि मैंने तुम्हें बताया था।" उन्होंने कहा: और वह बीच वाले भाई के पास उसकी नींद में आया और उसे भी वैसा ही बताया। फिर वह उनमें से सबसे छोटे के पास आया और उसे भी वैसा ही बताया। जब वे लोग जागे, तो वे चकित होकर जागे कि उनमें से प्रत्येक ने क्या देखा था। वे एक-दूसरे की ओर मुड़े, हर कोई कह रहा था, "मैंने कुछ अजीब देखा है," और उन्होंने एक-दूसरे को बताया कि उन्होंने क्या देखा था। उनमें से सबसे बड़े ने कहा, "यह सिर्फ एक सपना है, यह कुछ भी नहीं है। चलो आगे बढ़ें और इसे छोड़ दें।" सबसे छोटे ने कहा, "नहीं..."

سورة الحشر: آیات ۱۶ - ۱۷ ۳۸۴

پھر ابلیس اس کے پاس آیا اور کہنے لگا: "کاش تم اس کے ساتھ گھر میں داخل ہوتے، اس سے باتیں کرتے اور اسے اپنا چہرہ کسی کو نہ دکھانے دیتے، تو یہ تمہارے لیے بہتر ہوتا۔" وہ اس کے پیچھے پڑا رہا یہاں تک کہ وہ گھر میں داخل ہو گیا، پھر وہ سارا دن اس سے باتیں کرتا رہا، اور جب شام ہوتی تو اپنی خانقاہ میں چڑھ جاتا۔ اس نے کہا: پھر ابلیس اس کے بعد اس کے پاس آیا، اور اس کے لیے اسے خوبصورت بنا کر پیش کرتا رہا یہاں تک کہ اس عابد نے اس کی ران پر ہاتھ مارا اور اسے بوسہ دیا۔ ابلیس اس کی نظروں میں اسے مسلسل سنوارتا رہا اور اسے بہکاتا رہا یہاں تک کہ وہ اس سے ہمکنار ہو گیا، اور وہ حاملہ ہو گئی، اور اس کے ہاں لڑکا پیدا ہوا۔ پھر ابلیس اس کے پاس آیا اور اس سے کہا: "تمہارا کیا خیال ہے اگر اس لڑکی کے بھائی آ گئے اور دیکھا کہ اس نے تمہارے بچے کو جنم دیا ہے! تم کیا کرو گے؟! میں تمہارے بارے میں اس بات سے بے خوف نہیں ہوں کہ تم رسوا ہو جاؤ گے یا وہ تمہیں رسوا کر دیں گے! پس اس کے بیٹے کا قصد کرو، اسے ذبح کر دو اور دفن کر دو؛ کیونکہ وہ اپنے بھائیوں کے ڈر سے کہ وہ اس پر مطلع ہو جائیں گے جو تم نے اس کے ساتھ کیا ہے، تمہارا راز چھپائے گی۔" پس اس نے ایسا ہی کیا۔ پھر ابلیس نے اس سے کہا: "کیا تمہیں لگتا ہے کہ وہ اپنے بھائیوں سے یہ چھپائے گی کہ تم نے اس کے ساتھ کیا کیا اور اس کے بیٹے کو قتل کر دیا؟ اسے پکڑو، اسے ذبح کرو اور اسے اس کے بیٹے کے ساتھ دفن کر دو۔" وہ اس کے پیچھے پڑا رہا یہاں تک کہ اس نے اسے ذبح کر دیا اور اسے اس کے بیٹے کے ساتھ گڑھے میں ڈال دیا، اس پر ایک بڑی چٹان رکھ دی، مٹی برابر کر دی، اور عبادت کے لیے اپنی خانقاہ میں چڑھ گیا۔ وہ جب تک اللہ نے چاہا اسی طرح رہا، یہاں تک کہ اس کے بھائی جنگ سے واپس آ گئے۔ وہ اس کے پاس آئے اور اس کے بارے میں پوچھا، تو اس نے انہیں

اس کی موت کی خبر دی، اس پر رحم کی دعا کی، ان کے لیے رویا اور کہا: "وہ بہترین عورت تھی، اور یہ اس کی قبر ہے اسے دیکھ لو۔" پس اس کے بھائی قبر پر آئے، اس کی قبر پر روئے، اس پر رحم کی دعا کی، اور کئی دن اس کی قبر پر رہے پھر اپنے گھروں کو لوٹ گئے۔ جب رات چھا گئی اور وہ اپنے بستروں پر لیٹ گئے، تو شیطان ان کے پاس نیند میں ایک مسافر کی صورت میں آیا۔ اس نے ان کے بڑے سے آغاز کیا اور اس سے ان کی بہن کے بارے میں پوچھا۔ اس نے اسے عابد کی بات، اس کی موت اور اس پر اس کے رحم کی دعا کے بارے میں بتایا، اور یہ کہ اس نے انہیں اس کی قبر کی جگہ کیسے دکھائی۔ شیطان نے اسے جھٹلایا اور کہا: "تمہاری بہن کے معاملے میں اس نے تم سے سچ نہیں کہا۔ اس نے تمہاری بہن کو حاملہ کیا اور اس کے ہاں لڑکا پیدا ہوا، تو اس نے تمہارے ڈر سے اسے اور اس کے ساتھ اسے بھی ذبح کر دیا، اور اسے ایک گڑھے میں پھینک دیا جو اس نے اس دروازے کے پیچھے کھودا تھا جہاں وہ تھی، داخل ہونے والے کے دائیں جانب۔" اس نے مزید کہا، "جاؤ اور اس گھر میں داخل ہو جاؤ جہاں وہ تھی، داخل ہونے والے کے دائیں جانب، تم ان دونوں کو وہیں اکٹھا پاؤ گے جیسا کہ میں نے تمہیں بتایا ہے۔" اس نے کہا: اور وہ منجھلے بھائی کے پاس اس کی نیند میں آیا اور اسے بھی ویسا ہی کہا۔ پھر وہ ان کے سب سے چھوٹے کے پاس آیا اور اس سے بھی ویسا ہی کہا۔ جب لوگ بیدار ہوئے، تو ہر ایک نے جو دیکھا تھا اس پر حیران ہو کر بیدار ہوئے۔ وہ ایک دوسرے کی طرف متوجہ ہوئے، ہر ایک کہہ رہا تھا: "میں نے ایک عجیب چیز دیکھی ہے،" اور ہر ایک نے دوسرے کو وہ بتایا جو اس نے دیکھا تھا۔ ان کے بڑے نے کہا: "یہ ایک خواب ہے، کچھ بھی نہیں، ہمارے ساتھ چلو اور اسے چھوڑ دو۔" ان کے چھوٹے نے کہا: "نہیں---"

Surah Al-Hashr: Verses 16 - 17

385

I went until I reached that place and looked into it. He said: They all went together until they entered the house where their sister was. They opened the door and searched the place he had described to them in their dream. They found their sister and her son slaughtered in the pit just as they were told. They asked the worshipper (monk) about it, and he confirmed what Iblis (Satan) had said about what he had done to them. They sought help from their king against him, so he was brought down from his hermitage and brought forward to be crucified. When they bound him (1) to the cross, Satan came to him and said: "You know that I am your companion who tempted you with the woman until she became pregnant, then you killed her and killed her son. If you obey me today and disbelieve in God who created you, I will save you from your predicament." He said: So the worshipper disbelieved in God. When he disbelieved, Satan left him to his companions, and they crucified him. He said: Concerning this, the following verse was revealed: "Like the example of Satan when he says to man, 'Disbelieve.' But when he disbelieves, he says, 'Indeed, I am free of you. Indeed, I fear Allah, Lord of the worlds.'" up to the words: "the recompense of the wrongdoers."

Ibn Abbas said: Allah set this as an example for the hypocrites with the Jews. This is because Allah commanded His Prophet, peace be upon him, to expel Banu al-Nadir from Medina. The hypocrites secretly told them not to leave their homes, saying, "If they fight you, we will be with you, and if they expel you, we will be with you." So they fought the Prophet ﷺ, but the hypocrites deserted them and disassociated themselves from them, just as Satan disassociated himself from Barsisa the worshipper. After that, monks would only travel in secrecy and concealment. The people of vice and debauchery coveted the scholars and accused them of slander and foul deeds, until the incident of Jurayj the Monk occurred, and Allah cleared him. After that, the monks became more open and appeared before the people (2).

It was also said: The meaning is: The example of the hypocrites in their treachery (3) towards Banu al-Nadir is like the example of Iblis when he said to the disbelievers of Quraysh: "No one can overcome you today from among the people, and indeed, I am your neighbor" (4) verse [48 from ...]

(1) In (m): they stopped him. (2) Tafsir al-Baghawi 4/325, and "I guarded against the thing with Taqiyya": I was cautious of it. Lisan (waqa), and the news of Jurayj's story

was previously mentioned in 5/139. (3) In (d): their promise. (4) Ma'ani al-Qur'an for al-Zajjaj 5/148.

सूरह अल-हश्र: आयतें 16 - 17

385

"मैं तब तक चला जब तक मैं उस स्थान पर नहीं पहुँच गया और उसमें देखा। उसने कहा: वे सब एक साथ चले जब तक कि वे उस घर में दाखिल नहीं हुए जहाँ उनकी बहन थी, उन्होंने दरवाजा खोला और उस स्थान की तलाशी ली जिसका वर्णन उसने उन्हें उनके सपने में किया था, उन्होंने अपनी बहन और उसके बेटे को गड्ढे में कटा हुआ पाया जैसा कि उन्हें बताया गया था, उन्होंने इबादत करने वाले (साधु) से इसके बारे में पूछा, तो उसने इब्लिस (शैतान) की बात की पुष्टि की कि उसने उनके साथ क्या किया था। उन्होंने उसके खिलाफ अपने राजा से मदद मांगी, तो उसे उसके मठ से नीचे उतारा गया और सूली पर चढ़ाने के लिए लाया गया। जब उन्होंने उसे लकड़ी (सूली) पर बांधा (1), तो शैतान उसके पास आया और उससे कहा: 'तुम जानते हो कि मैं तुम्हारा वही साथी हूँ जिसने तुम्हें उस औरत के साथ बहकाया यहाँ तक कि वह गर्भवती हो गई, फिर तुमने उसे और उसके बेटे को मार डाला। अगर तुम आज मेरी बात मान लो और उस खुदा का इनकार (कुफ्र) कर दो जिसने तुम्हें पैदा किया है, तो मैं तुम्हें इस मुसीबत से बचा लूँगा।' उसने कहा: तो इबादत करने वाले ने खुदा का इनकार किया। जब उसने इनकार किया, तो शैतान ने उसे उसके साथियों के हवाले छोड़ दिया और उन्होंने उसे सूली पर चढ़ा दिया। उसने कहा: इसी के बारे में यह आयत नाजिल हुई: 'शैतान की मिसाल की तरह जब वह इंसान से कहता है, 'कुफ्र कर (इनकार कर)।' फिर जब वह कुफ्र कर लेता है, तो वह कहता है, 'बेशक, मैं तुमसे बरी हूँ। बेशक, मैं अल्लाह, जहानों के रब से डरता हूँ।'' 'ज़ालिमों के बदले' तक।"

"इब्न अब्बास ने कहा: अल्लाह ने यह मिसाल यहूदियों के साथ मुनाफ़िक़ों (पाखंडियों) के लिए दी है। और वह इसलिए कि अल्लाह तआला ने अपने नबी ﷺ को मदीना से बनी नज़ीर को निकालने का हुक्म दिया, तो मुनाफ़िक़ों ने उन्हें गुप्त रूप से संदेश भेजा कि तुम अपने घरों से मत निकलो, अगर वे तुमसे लड़ेंगे तो हम तुम्हारे साथ होंगे, और अगर वे तुम्हें निकालेंगे तो हम तुम्हारे साथ होंगे। तो उन्होंने नबी ﷺ से लड़ाई की, लेकिन मुनाफ़िक़ों ने उन्हें धोखा दिया और उनसे वैसे ही अलग हो गए जैसे शैतान बरसीसा इबादत करने वाले से अलग हो गया था। इसके बाद साधु (राहब) केवल डर और छिपकर ही चलते थे। बुराई और अनाचार करने वालों ने विद्वानों (अहबार) पर लालच की और उन पर तोहमतें और गंदी बातें लगाईं, यहाँ तक कि जुरैज राहब का मामला हुआ और अल्लाह ने उसे पाक साफ साबित किया, जिसके बाद राहब फैल गए और लोगों के सामने प्रकट होने लगे (2)।"

"और कहा गया: मतलब यह है: बनी नज़ीर के साथ उनकी गद्दारी (3) में मुनाफ़िक़ों की मिसाल इब्लिस की मिसाल की तरह है जब उसने कुरैश के काफ़िरों से कहा था: 'आज लोगों में से तुम पर कोई ग़ालिब (हावी) नहीं हो सकता, और बेशक मैं तुम्हारा पड़ोसी हूँ' (4) आयत [48...]"

(1) (म) में: उन्होंने उसे रोक दिया। (2) तफ़सीर अल-बगवी 4/325, और 'वत्तकयतुश-शय'अ तक़िय्या': मैंने उससे सावधानी बरती। अल-लिसान (वका), और जुरैज की ख़बर पहले 5/139 में बयान हो चुकी है। (3) (द) में: उनका वादा। (4) मा'आनी अल-कुरआन अज़-ज़ज्जाज 5/148।

سورہ الحشر: آیات ۱۶ - ۱۷

۳۸۵

"میں چلا یہاں تک کہ اس جگہ پہنچا اور اس میں دیکھا۔ اس نے کہا: وہ سب مل کر چلے یہاں تک کہ اس گھر میں داخل ہوئے جہاں ان کی بہن تھی، انہوں نے دروازہ کھولا اور اس جگہ کی تلاش کی جس کا ذکر اس نے ان کے خواب میں کیا تھا، انہوں نے اپنی بہن اور اس کے بیٹے کو گڑھے میں ذبح شدہ پایا جیسا کہ ان سے کہا گیا تھا، انہوں نے عابد (راہب) سے اس کے بارے میں پوچھا، تو اس نے ابلیس کی اس بات کی تصدیق کی جو اس نے ان کے ساتھ کیا تھا۔ انہوں نے اپنے بادشاہ سے اس کے خلاف مدد مانگی، چنانچہ اسے اس کی خانقاہ سے اتارا گیا اور اسے صلیب دینے کے لیے لایا گیا۔ جب انہوں نے اسے لکڑی (صلیب) پر باندھا(۱) تو شیطان اس کے پاس آیا اور اس سے کہا: 'تجھے معلوم ہے کہ میں تیرا وہ ساتھی ہوں جس نے تجھے اس عورت کے فتنے میں ڈالا یہاں تک کہ وہ حاملہ ہوگئی، پھر تو نے اسے اور اس کے بیٹے کو قتل کر دیا۔ پس اگر تو آج میری بات مانے اور اس خدا کا انکار کرے جس نے تجھے پیدا کیا ہے، تو میں تجھے اس مصیبت سے نجات دلا دوں گا۔' اس نے کہا: چنانچہ عابد نے اللہ کا کفر (انکار) کیا۔ جب اس نے کفر کیا تو شیطان نے اسے اس کے ساتھیوں کے حوالے کر دیا اور انہوں نے اسے صلیب دے دی۔ اس نے کہا: اسی بارے میں یہ آیت نازل ہوئی: «كَمَثَلِ الشَّيْطَانِ اِذْ قَالَ لِلْاِنْسَانِ اكْفُرْ فَلَمَّا كَفَرَ قَالَ اِنِّی بَرِیْٓءٌ مِّنْكَ اِنِّی اَخَافُ اللّٰهَ رَبَّ الْعَالَمِیْنَ» یعنی: 'شیطان کی مثال کی طرح جب وہ انسان سے کہتا ہے کہ کفر کر، پھر جب وہ کفر کر لیتا ہے تو کہتا ہے کہ میں تجھ سے بیزار ہوں، بے شک میں اللہ سے ڈرتا ہوں جو تمام جہانوں کا رب ہے' «جَزَاءُ الظّٰلِمِیْنَ» (ظالموں کا بدلہ) تک۔"

"ابن عباس نے کہا: اللہ نے یہ مثال یہودیوں کے ساتھ منافقین کے لیے بیان فرمائی۔ اور وہ اس لیے کہ اللہ تعالیٰ نے اپنے نبی ﷺ کو مدینہ سے بنی نضیر کو جلاوطن کرنے کا حکم دیا، تو منافقین نے انہیں چھپ کر پیغام بھیجا کہ تم اپنے گھروں سے نہ نکلو، اگر وہ تم سے لڑیں گے تو ہم تمہارے ساتھ ہوں گے، اور اگر وہ تمہیں نکالیں گے تو ہم تمہارے ساتھ ہوں گے۔ چنانچہ انہوں نے نبی ﷺ سے جنگ کی، تو منافقین نے انہیں چھوڑ دیا اور ان سے اسی طرح بیزاری کا اظہار کیا جیسے شیطان نے برصیصا عابد سے بیزاری ظاہر کی تھی۔ اس کے بعد راہب صرف تقیہ اور چھپ کر ہی چلتے تھے۔ اور فسق و فجور والوں نے علماء پر لالچ کی اور ان پر بہتان اور بری باتیں لگائیں، یہاں تک کہ جریج راہب کا قصہ ہوا اور اللہ نے اسے بری کر دیا، اس کے بعد راہبوں میں سکون ہوا اور وہ لوگوں کے سامنے ظاہر ہونے لگے(۲)۔"

"اور کہا گیا: معنی یہ ہے: بنی نضیر کے ساتھ اپنی غداری(۳) میں منافقین کی مثال ابلیس کی مثال جیسی ہے جب اس نے کفار قریش سے کہا تھا: «لَا غَالِبَ لَكُمُ الْيَوْمَ مِنَ النَّاسِ وَإِنِّي جَارٌ لَّكُمْ» (یعنی: آج لوگوں میں سے کوئی تم پر غالب آنے والا نہیں اور میں تمہارا حامی و مددگار ہوں)(۴) آیت [...۴۸]

(۱) (م) میں: انہوں نے اسے روک دیا۔ (۲) تفسیر بغوی ۴/۳۲۵، اور 'اتقیت الشیء تقیہ': میں نے اس سے احتیاط برتی۔ اللسان (وقی)، اور جریج کی خبر پہلے ۵/۱۳۹ میں گزر چکی ہے۔ (۳) (د) میں: ان کا وعدہ۔ (۴) معانی القرآن لِلزجاج ۵/۱۴۸۔

386 Surah Al-Hashr: Verses 16 - 18 [Surah Al-Anfal]. Mujahid said: What is meant by "man" here is all people in the deception of Satan towards them (1). The meaning of the Almighty's saying: {When he says to man, "Disbelieve"} means: He misled him until he said: I am a disbeliever. And Satan's saying: {Indeed, I fear Allah, Lord of the worlds} is not a reality; rather, it is in the way of disavowal from man, so it is a confirmation of the Almighty's saying: {Indeed, I am free of you}. Nafi', Ibn Kathir, and Abu Amr read with the opening of the 'ya' in "inni" (إني). The rest read it with sukun (2). {So the outcome for both of them} means: the outcome for Satan and that man {is that they will be in the Fire, abiding eternally therein}. It is in the accusative case (nasb) as a circumstantial expression (hal). The dual form is apparent for those who made the verse specific to the monk and Satan. For those who considered it general to the species, the meaning is: the outcome for the two groups or two categories. The word "āqibatahumā" is in the accusative case as the predicate (khabar) of "kāna", and the subject (ism) is "annahumā fī al-nār". Al-Hasan read: "fa-kāna āqibatuhumā" with the nominative case (raf') (3), in contrast to that. Al-A'mash read: "khālidāni fīhā" with the nominative case (4), which is contrary to the written script. Its nominative case is as the predicate of "anna" and the prepositional phrase is canceled (5). The Almighty's saying: {O you who have believed, fear Allah. And let every soul look to what it has put forth for tomorrow - and fear Allah. Indeed, Allah is Acquainted with what you do. (18)} The Almighty's saying: {O you who have believed, fear Allah} in His commands and prohibitions, and in performing His obligatory duties and avoiding His sins. {And let every soul look to what it has put forth for tomorrow} means: the Day of Resurrection (6). The Arabs use "tomorrow" as a metaphor for the future. It was also said: mentioning tomorrow is to draw attention to the fact that the Hour is near, as the poet said:

---

(1) Tafsir Mujahid 2/665, and Al-Tabari related it from him 22/544-545. (2) Al-Sab'ah p. 632, and Al-Nashr 2/386. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/401, and the reading is in "Al-Qira'at al-Shadhah" p. 154. (4) Al-Qira'at al-Shadhah p. 154. (5) Al-Mushkil by Makki 2/726. (6) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/402.

386 सूरह अल-हश्र: आयतें 16 - 18 [सूरह अल-अनफाल]। मुजाहिद ने कहा: यहाँ "इंसान" से तात्पर्य सभी लोग हैं जिन्हें शैतान ने अपने धोखे में रखा है (1)। अल्लाह तआला के इस कथन का अर्थ: {जब वह इंसान से कहता है, "कुफ़्र कर"} यानी: उसने उसे गुमराह किया यहाँ तक कि उसने कहा: मैं काफ़िर हूँ। और शैतान का यह कहना: {मैं अल्लाह, रब्बुल आलमीन से डरता हूँ} हकीकत नहीं है; बल्कि यह इंसान से अपना पल्ला झाड़ने के लिए है, तो यह अल्लाह के इस कथन की पुष्टि है: {बेशक मैं तुझसे बरी हूँ}। नाफ़े इब्न कसीर और अबू अम्र ने "इन्नी" (إني) में 'या' को ज़बर (फ़तहा) के साथ पढ़ा है। बाकी लोगों ने इसे साकिन (सुकून) के साथ पढ़ा है (2)। {फिर उन दोनों का परिणाम यह हुआ} यानी: शैतान और उस इंसान का अंजाम {कि वे दोनों आग में होंगे, उसमें हमेशा रहने वाले}। यह 'हाल' (परिस्थिति) के रूप में नसब (ज़बर) की स्थिति में है। द्विवचन उन लोगों के लिए स्पष्ट है जिन्होंने इस आयत को विशेष रूप से उस भिक्षु और शैतान के लिए माना है। और जिन्होंने इसे संपूर्ण मानव जाति के लिए माना है, तो अर्थ है: दोनों समूहों या दो श्रेणियों का अंजाम। और "आक़िबतहुमा" नसब में है क्योंकि यह 'काना' की खबर है, और इसका इस्म "अन्नहुमा फ़िन नार" है। अल-हसन ने इसे रफ़अ (पेश) के साथ "फ़-काना आक़िबतहुमा" पढ़ा है (3), जो इसके विपरीत है। और अल-अमश ने इसे रफ़अ के साथ "ख़ालिदानि फ़ीहा" पढ़ा है (4), और यह लिखित लिपि के खिलाफ है। इसका रफ़अ 'अन्ना' की खबर होने के नाते है और जार-मजरूर (अधिश्रित) निरस्त है (5)। अल्लाह तआला का कथन: {ऐ ईमान वालो! अल्लाह से डरो। और हर जान को देखना चाहिए कि उसने कल के लिए क्या भेजा है - और अल्लाह से डरो। बेशक अल्लाह उससे ख़बरदार है जो तुम करते हो। (18)} अल्लाह तआला का कथन: {ऐ ईमान वालो! अल्लाह से डरो} उसके आदेशों और निषेधों में, उसके फ़राएज़ (अनिवार्य कर्तव्यों) की अदायगी में और उसके गुनाहों से बचने में। {और हर जान को देखना चाहिए कि उसने कल के लिए क्या भेजा है} यानी: कयामत का दिन (6)। अरब लोग भविष्य के लिए 'कल' का प्रतीक के रूप में उपयोग करते हैं। और यह भी कहा गया है: कल का उल्लेख इस बात पर ध्यान आकर्षित करने के लिए है कि कयामत करीब है, जैसा कि कवि ने कहा है:

---

(1) तफ़सीर मुजाहिद 2/665, और अल-तबरी ने इसे उनसे उद्धृत किया है 22/544-545। (2) अल-सबअ पृ. 632, और अल-नश्र 2/386। (3) इ'राबुल कुरआन अल-नहहास 4/401, और यह क़िरअत "अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ह" पृ. 154 में है। (4) अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ह पृ. 154। (5) अल-मुश्किल मक्की द्वारा 2/726। (6) इ'राबुल कुरआन अल-नहहास 4/402।

۳۸۶ سورہ الحشر: آیات ۱۶ - ۱۸ سورہ الانفال]۔ اور مجاہد نے کہا: یہاں انسان سے مراد تمام لوگ ہیں شیطان کے ان کو دھوکہ دینے میں (۱)۔ اور اللہ تعالیٰ کے ارشاد: ﴿إِذْ قَالَ لِلإِنْسَانِ اكْفُرْ﴾ کا معنی ہے: اس نے اسے گمراہ کیا یہاں تک کہ اس نے کہا: میں کافر ہوں۔ اور شیطان کا یہ قول: ﴿إِنِّي أَخَافُ اللَّهَ رَبَّ الْعَالَمِينَ﴾ حقیقت نہیں ہے، بلکہ یہ انسان سے اظہارِ براءت کے طور پر ہے، پس یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تاکید ہے: ﴿إِنِّي بَرِيءٌ مِنْكَ﴾۔ اور نافع، ابن کثیر اور ابو عمرو نے «إني» میں 'یا' کو زبر (فتحہ) کے ساتھ پڑھا ہے۔ اور باقی قراء نے اسے ساکن پڑھا ہے (۲)۔ ﴿فَكَانَ عَاقِبَتَهُمَا﴾ یعنی: شیطان اور اس انسان کا انجام ﴿أَنَّهُمَا فِي النَّارِ خَالِدَيْنِ فِيهَا﴾ یہ حال ہونے کی وجہ سے منصوب ہے۔ اور تثنیہ (دو کا صیغہ) ان لوگوں کے نزدیک ظاہر ہے جنہوں نے اس آیت کو راہب اور شیطان کے لیے خاص مانا ہے۔ اور جس نے اسے جنس (انسانی) کے لیے مانا ہے، تو معنی یہ ہوگا: دونوں گروہوں یا دونوں اصناف کا انجام۔ اور «عَاقِبَتَهُمَا» کو 'کان' کی خبر ہونے کی وجہ سے منصوب پڑھا گیا ہے، اور اس کا اسم «أَنَّهُمَا فِي النَّارِ» ہے۔ اور حسن بصری نے اسے رفع (پیش) کے ساتھ «فَكَانَ عَاقِبَتُهُمَا» پڑھا ہے (۳)، جو کہ اس کے برعکس ہے۔ اور اعمش نے اسے رفع کے ساتھ «خَالِدَانِ فِيهَا» پڑھا ہے (۴)، اور یہ رسمِ عثمانی کے خلاف ہے۔ اور اس کا رفع 'انَّ' کی خبر ہونے کی بنا پر ہے اور ظرف لغو (ملغی) ہے (۵)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَلْتَنْظُرْ نَفْسٌ مَا قَدَّمَتْ لِغَدٍ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ ١٨﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ﴾ اس کے اوامر و نواہی میں، اس کے فرائض کی ادائیگی میں، اور اس کی معصیتوں (گناہوں) سے بچنے میں۔ ﴿وَلْتَنْظُرْ نَفْسٌ مَا قَدَّمَتْ لِغَدٍ﴾ یعنی: قیامت کا دن (۶)۔ اور عرب مستقبل سے مراد 'کل' (غد) لیتے ہیں۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: کل کا ذکر اس لیے کیا گیا ہے تاکہ اس بات پر آگاہ کیا جائے کہ قیامت قریب ہے، جیسا کہ شاعر نے کہا ہے:

(۱) تفسیر مجاہد ۲/ ۶۶۵، اور طبری نے اسے ان سے روایت کیا ہے ۲۲/ ۵۴۴ - ۵۴۵۔ (۲) السبعہ ص ۶۳۲، اور النشر ۲/ ۳۸۶۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۴/ ۴۰۱، اور یہ قرأت "القراءات الشاذہ" ص ۱۵۴ میں ہے۔ (۴) القراءات الشاذہ ص ۱۵۴۔ (۵) المشکل لمکی ۲/ ۷۲۶۔ (۶) اعراب القرآن للنحاس ۴/ | ۴۰۲

Surah Al-Hashr: Verses 18 - 19 387

"And indeed, tomorrow is near for those who watch." (1)

Al-Hasan and Qatada said: He brought the Hour so close that He made it like tomorrow. There is no doubt that everything that is coming is near (2), and death is inevitably coming. The meaning of "what it has sent forth" means: of good or evil (3).

"And fear Allah" - This was repeated for emphasis, like saying: Hurry, hurry! Be firm, be firm! It is also said: The first 'taqwa' (piety/fear of Allah) is repentance for past sins. The second is avoiding disobedience in the future. "Indeed, Allah is Acquainted with what you do" - Sa'id bin Jubayr said: meaning, with what will come from you (4). And Allah knows best.

His (Exalted) saying: {And be not like those who forgot Allah, so He made them forget themselves. Those are the defiantly disobedient. (19)}

His (Exalted) saying: {And be not like those who forgot Allah} i.e., they abandoned His command. {so He made them forget themselves} [meaning] to do good for themselves; this was said by Ibn Hibban. It is also said: They forgot the right of Allah, so He made them forget the right of their own souls; this was said by Sufyan. It is also said: "They forgot Allah" by neglecting to thank Him and glorify Him. {so He made them forget themselves} through punishment, such that they forget one another; this was related by Ibn 'Isa. Sahl bin Abdullah said: "They forgot Allah" at the time of committing sins, {so He made them forget themselves} at the time of repentance (5).

The Exalted attributed the action to Himself in "He made them forget" because it was due to His command and prohibition which they abandoned. It is also said: its meaning is: He found them abandoning His command and prohibition, like your saying: 'I praised the man' when you find him praiseworthy. And it is said: "They forgot Allah" in times of ease, {so He made them forget themselves} in times of hardship.

---

(1) This is the second half of a verse cited by Ibn Hibban in 'Rawdat al-'Uqala', p. 27, without attribution. Its first half is: Do you not see that today is the quickest to pass? The verse is mentioned among verses he did not attribute, but they belong to Abu al-Atahiya in his 'Diwan', p. 21, without mentioning the aforementioned verse. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 5/291 from Qatada, and it was extracted from him by al-Tabari

22/547. (3) Al-Nukat wa'l-'Uyun 5/510 from Ibn Zayd, and it was extracted from him by al-Tabari 22/547. (4) Al-Nukat wa'l-'Uyun 5/511. (5) Al-Nukat wa'l-'Uyun 5/511, and the saying of Sufyan was extracted by al-Tabari 22/548.

सूरह अल-हश्र: आयत १८ - १९ ३८७

"और वास्तव में कल देखने वालों के लिए निकट है।" (१)

अल-हसन और कतादा ने कहा: उसने कियामत की घड़ी को इतना निकट कर दिया कि उसे कल के समान बना दिया। इसमें कोई संदेह नहीं है कि आने वाली हर चीज़ निकट है (२), और मृत्यु अनिवार्य रूप से आने वाली है। "जो उसने आगे भेजा है" का अर्थ है: भलाई या बुराई में से (३)।

"और अल्लाह से डरो" - इसे बल देने के लिए दोहराया गया है, जैसे कहना: जल्दी करो, जल्दी करो! दृढ़ रहो, दृढ़ रहो! यह भी कहा गया है: पहला 'तक़वा' (धर्मपरायणता/अल्लाह का डर) पिछले पापों के लिए पश्चाताप है। दूसरा भविष्य में अवज्ञा से बचना है। "निस्संदेह अल्लाह उससे अवगत है जो तुम करते हो" - सईद बिन जुबैर ने कहा: अर्थात, जो कुछ तुम्हारी ओर से होगा (४)। और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल्लाह का कथन: {और उन लोगों की तरह न हो जाना जिन्होंने अल्लाह को भुला दिया, तो अल्लाह ने उन्हें स्वयं अपने आप को ही भुलवा दिया। वही लोग अवज्ञाकारी हैं। (१९)}

अल्लाह का कथन: {और उन लोगों की तरह न हो जाना जिन्होंने अल्लाह को भुला दिया} यानी उन्होंने उसके आदेश को छोड़ दिया। {तो अल्लाह ने उन्हें स्वयं अपने आप को ही भुलवा दिया} ताकि वे अपने लिए कुछ भला कर सकें; यह इब्न हिब्बान ने कहा है। यह भी कहा गया है: वे अल्लाह के अधिकार को भूल गए, इसलिए उसने उन्हें उनकी अपनी आत्माओं के अधिकार को भुलवा दिया; यह सुफ़यान ने कहा था। यह भी कहा गया है: "उन्होंने अल्लाह को भुला दिया" उसका शुक्र अदा करने और उसकी महिमा करने को छोड़ कर। {तो अल्लाह ने उन्हें स्वयं अपने आप को ही भुलवा दिया} दंड के माध्यम से, जिससे वे एक-दूसरे को भूल जाते हैं; यह इब्न ईसा द्वारा वर्णित है। सहल बिन अब्दुल्ला ने कहा: "वे अल्लाह को भूल गए" पाप करते समय, {इसलिए उसने उन्हें स्वयं को भुलवा दिया} तौबा (पश्चाताप) के समय (५)।

अल्लाह ने "उसने उन्हें भुलवा दिया" में क्रिया को अपनी ओर श्रेय दिया क्योंकि यह उसके आदेश और निषेध के कारण था जिसे उन्होंने छोड़ दिया था। यह भी कहा गया है: इसका अर्थ है: उसने उन्हें अपने आदेश और निषेध को छोड़ते हुए पाया, जैसे कि आपका कहना: 'मैंने आदमी की प्रशंसा की' जब आपने उसे प्रशंसनीय पाया। और कहा जाता है: "उन्होंने अल्लाह को भुला दिया" सुख के समय, {तो अल्लाह ने उन्हें स्वयं को भुलवा दिया} कठिनाई के समय।

(१) यह इब्न हिब्बान द्वारा 'रौदत अल-उक़ाला', पृ. २७ में उद्धृत एक शेर का दूसरा भाग है, बिना श्रेय के। इसका पहला भाग इस प्रकार है: क्या तुम नहीं देखते कि आज जाने में सबसे तेज़ है? शेर का उल्लेख उन शेरों के बीच किया गया है जिन्हें उन्होंने श्रेय नहीं दिया, लेकिन वे अबू अल-अताहिया के उनके'दीवान', पृ. २१ में हैं, बिना पूर्वोक्त शेर के उल्लेख के। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ५/२९१ कतादा से, और इसे अल-तबरी २२/५४७ द्वारा निकाला गया था। (३) अल-नुकात वल-उयून ५/५१० इब्न ज़ैद से, और इसे अल-तबरी २२/५४७ द्वारा निकाला गया था। (४) अल-नुकात वल-उयून ५/५११। (५) अल-नुकात वल-उयून ५/५११, और सुफ़यान के कथन को अल-तबरी २२/५४८ द्वारा निकाला गया था।

سورہ الحشر: آیات ۱۸ - ۱۹ ۳۸۷

"اور بے شک کل دیکھنے والوں کے لیے قریب ہے۔" (۱)

الحسن اور قتادہ نے کہا: اس نے قیامت کی گھڑی کو اتنا قریب کر دیا کہ اسے کل کی طرح بنا دیا۔ اس میں کوئی شک نہیں کہ ہر آنے والی چیز قریب ہے (۲)، اور موت ناگزیر طور پر آنے والی ہے۔ «ما قَدَّمت» کا مطلب ہے: نیکی یا بدی میں سے (۳)۔

﴿وَاتَّقُوا اللَّهَ﴾ (اور اللہ سے ڈرو) اس کا اعادہ تاکید کے لیے ہے، جیسے تمہارا یہ کہنا: جلدی کرو، جلدی کرو! مضبوط رہو، مضبوط رہو! اور یہ بھی کہا گیا ہے: پہلا 'تقویٰ' گزشتہ گناہوں پر توبہ ہے۔ اور دوسرا مستقبل میں نافرمانی سے بچنا ہے۔ ﴿إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ﴾ (بے شک اللہ اس سے باخبر ہے جو تم کرتے ہو) سعید بن جبیر نے کہا: یعنی جو کچھ تمہاری طرف سے ہوگا (۴)۔ واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ نَسُوا اللَّهَ فَأَنسَاهُمْ أَنفُسَهُمْ أُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ (۱۹)﴾ (اور تم ان لوگوں کی طرح نہ ہو جانا جنہوں نے اللہ کو بھلا دیا، تو اللہ نے انہیں خود ان کی اپنی جانوں کو بھلوا دیا۔ یہی لوگ نافرمان ہیں۔)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ نَسُوا اللَّهَ﴾ یعنی انہوں نے اس کے حکم کو ترک کر دیا۔ ﴿فَأَنسَاهُمْ أَنفُسَهُمْ﴾ کہ وہ اپنی جانوں کے لیے کوئی بھلائی کریں، یہ ابن حبان نے کہا۔ اور کہا گیا ہے: وہ اللہ کا حق بھول گئے، تو اس نے انہیں ان کی اپنی جانوں کا حق بھلوا دیا، یہ سفیان نے کہا۔ اور کہا گیا ہے: «نَسُوا اللہ» (انہوں نے اللہ کو بھلا دیا) اس کا شکر اور اس کی تعظیم ترک کر کے۔ ﴿فَأَنسَاهُمْ أَنفُسَهُمْ﴾ عذاب کے ذریعے کہ وہ ایک دوسرے کو بھول جائیں، اسے ابن عیسیٰ نے نقل کیا

ہے۔ سہل بن عبداللہ نے کہا: «نَسُوا اللہ» (انہوں نے اللہ کو بھلا دیا) گناہوں کے وقت، ﴿فَأَنسَىٰهُمْ أَنفُسَهُمْ﴾ توبہ کے وقت (۵)۔

اللہ تعالیٰ نے «أنسَاهُمْ» (انہیں بھلوا دیا) میں فعل کو اپنی طرف منسوب کیا کیونکہ یہ اس کے حکم اور ممانعت کی وجہ سے تھا جسے انہوں نے ترک کر دیا تھا۔ اور کہا گیا ہے: اس کا مطلب ہے: اس نے انہیں اپنے حکم اور ممانعت کو چھوڑنے والا پایا، جیسے تمہارا یہ کہنا: میں نے آدمی کی تعریف کی، جب تم نے اسے قابلِ تعریف پایا۔ اور کہا گیا ہے: «نَسُوا اللہ» (انہوں نے اللہ کو بھلا دیا) خوشحالی میں، ﴿فَأَنسَىٰهُمْ أَنفُسَهُمْ﴾ سختیوں میں۔

---

(۱) یہ ایک شعر کا دوسرا مصرعہ ہے جسے ابن حبان نے 'روضۃ العقلاء' ص ۲۷ میں نقل کیا ہے، اور اس کی نسبت نہیں کی، اور اس کا پہلا مصرعہ اس طرح ہے: ألم تَرَ أنَّ اليوم أسرع ذاهب (کیا تم نہیں دیکھتے کہ آج سب سے تیزی سے جانے والا ہے) اور شعر کو ان اشعار کے ضمن میں ذکر کیا جن کی نسبت انہوں نے نہیں کی، اور وہ ابو العتاہیہ کے دیوان ص ۲۱ میں ہیں، مذکورہ بالا شعر کے ذکر کے بغیر۔ (۲) المحرر الوجیز ۲۹۱/۵ قتادہ سے، اور اسے ان سے طبری ۵۴۷/۲۲ نے نکالا ہے۔ (۳) النکت والعیون ۵۱۰/۵ ابن زید سے، اور اسے ان سے طبری ۵۴۷/۲۲ نے نکالا ہے۔ (۴) النکت والعیون ۵۱۱/۵۔ (۵) النکت والعیون ۵۱۱/۵، اور سفیان کا قول طبری ۵۴۸/۲۲ نے نکالا ہے۔

"Those are the defiantly disobedient." Ibn Jubayr said: The sinners. Ibn Zayd said: The liars(1). The root of 'fisq' is exiting, meaning: those who exited from obedience to Allah.

His Almighty saying: "Not equal are the companions of the Fire and the companions of Paradise. The companions of Paradise are the attainers [of success]." (20)

His Almighty saying: "Not equal are the companions of the Fire and the companions of Paradise" means: in merit and rank. "The companions of Paradise are the attainers" means: the near ones, the honored ones. It was also said: those saved from the Fire(2). Discussion on the meaning of this verse has already passed in "Al-Ma'idah"(3) at His Almighty saying: "Say, 'Not equal are the evil and the good'" [Verse: 100] and in Surah "As-Sajdah"(4) at His Almighty saying: "Then is he who was a believer like him who was defiantly disobedient? They are not equal." [Verse: 18] and in Surah "Sad"(5): "Or should We treat those who believe and do righteous deeds like corrupters in the land? Or should We treat those who fear Allah like the wicked?" [Verse: 28]. So there is no need for repetition, and praise be to Allah.

His Almighty saying: "If We had sent down this Qur'an upon a mountain, you would have seen it humbled and coming apart from fear of Allah. And these examples We present to the people that perhaps they will give thought." (21)

His Almighty saying: "If We had sent down this Qur'an upon a mountain, you would have seen it humbled" is an encouragement to reflect on the exhortations of the Qur'an, and a clarification that there is no excuse for leaving contemplation; for if the mountains were addressed with this Qur'an while having intellect composed in them, they would have submitted to its exhortations, and you would have seen them, despite their hardness and gravity, humbled and coming apart, meaning: splitting from the fear of Allah. "Humbled" (khashi'an) means: lowly/submissive. "Coming apart" (mutasaddi'an) means: splitting(6). It was said: "humbled" before Allah in what He charged it with of His obedience. "Coming apart" from the fear of Allah that it might disobey Him and be punished. And it was said:

---

(1) An-Nukat wa Al-'Uyun 5/511. (2) An-Nukat wa Al-'Uyun 5/511. (3) 8/225 - 226. (4) 17/37. (5) 18/188 - 189. (6) Ma'ani al-Qur'an by az-Zajjaj 5/150.

सूरह अल-हश्र: आयतें 19 - 21 388

"वही लोग अवज्ञाकारी हैं।" इब्न जुबैर ने कहा: पापी। और इब्न जैद ने कहा: झूठे(1)। 'फ़िस्क' का मूल अर्थ है: बाहर निकलना, अर्थात: वे लोग जो अल्लाह की आज्ञाकारिता से बाहर निकल गए।

अल्लाह तआला का कथन: "आग वाले (नर्कवासी) और जन्नत वाले (स्वर्गवासी) बराबर नहीं हैं। जन्नत वाले ही सफल होने वाले हैं।" (20)

अल्लाह तआला का कथन: "आग वाले और जन्नत वाले बराबर नहीं हैं" अर्थात: श्रेष्ठता और पद में। "जन्नत वाले ही सफल होने वाले हैं" अर्थात: निकटवर्ती, सम्मानित लोग। और कहा गया है: नर्क से बचने वाले(2)। इस आयत के अर्थ पर चर्चा "अल-मायदा"(3) में अल्लाह तआला के इस कथन पर हो चुकी है: "कह दो, गंदा और अच्छा बराबर नहीं हैं" [आयत: 100] और सूरह "अस-सजदा"(4) में अल्लाह तआला के इस कथन पर: "तो क्या वह जो ईमान वाला था, उस व्यक्ति के समान है जो अवज्ञाकारी था? वे बराबर नहीं हैं।" [आयत: 18] और सूरह "साद"(5) में: "क्या हम उन लोगों को जो ईमान लाए और जिन्होंने अच्छे कर्म किए, धरती में बिगाड़ पैदा करने वालों के समान कर देंगे? या हम डर रखने वालों को पापियों के समान कर देंगे?" [आयत: 28]। इसलिए दोहराने का कोई अर्थ नहीं है, और अल्लाह की प्रशंसा है।

अल्लाह तआला का कथन: "यदि हम इस कुरआन को किसी पहाड़ पर उतारते, तो तुम उसे देखते कि वह अल्लाह के डर से दबा जा रहा है और फटा पड़ता है। और ये मिसालें हम लोगों के लिए बयान करते हैं ताकि वे सोच-विचार करें।" (21)

अल्लाह तआला का कथन: "यदि हम इस कुरआन को किसी पहाड़ पर उतारते, तो तुम उसे देखते कि वह दबा जा रहा है" कुरआन के उपदेशों पर विचार करने का प्रोत्साहन है, और यह स्पष्ट करना है कि चिंतन छोड़ने का कोई बहाना नहीं है; क्योंकि यदि पहाड़ों को इस कुरआन के साथ संबोधित किया जाता और उनमें बुद्धि होती, तो वे इसके उपदेशों के आगे झुक जाते, और तुम उन्हें उनकी कठोरता और भारीपन के बावजूद दबा हुआ और फटा हुआ देखते, अर्थात: अल्लाह के डर से विदीर्ण होता हुआ। 'ख़ाशिअ' (दबा हुआ): विनम्र। 'मुतस़द्दिअ' (फटा हुआ): विदीर्ण(6)। कहा गया है: अल्लाह के लिए 'ख़ाशिअ' (विनम्र) उस चीज़ में जिसका उसने उसे अपनी आज्ञाकारिता का आदेश दिया। अल्लाह के डर से 'मुतस़द्दिअ' कि कहीं वह उसकी अवज्ञा न करे और उसे दंडित किया जाए। और कहा गया है:

(1) अन-नुकात वल-उयून 511/5. (2) अन-नुकात वल-उयून 511/5. (3) 225/8 - 226. (4) 37/17. (5) 188/18 - 189. (6) मआनी अल-क़ुरआन अज़-ज़ज्जाज 150/5.

سورہ الحشر: آیات ۱۹ - ۲۱ ۳۸۸

"وہی لوگ نافرمان ہیں۔" ابن جبیر نے کہا: گناہ گار۔ اور ابن زید نے کہا: جھوٹے(۱)۔ اور فسق کی اصل ہے: نکل جانا، یعنی: وہ لوگ جو اللہ کی اطاعت سے نکل گئے۔

قولہ تعالیٰ: "آگ والے اور جنت والے برابر نہیں ہیں۔ جنت والے ہی کامیاب ہونے والے ہیں۔" (۲۰)

قولہ تعالیٰ: "آگ والے اور جنت والے برابر نہیں ہیں" یعنی: فضیلت اور مرتبے میں۔ "جنت والے ہی کامیاب ہونے والے ہیں" یعنی: مقرب، معزز لوگ۔ اور کہا گیا: آگ سے نجات پانے والے(۲)۔ اور اس آیت کے معنی میں کلام "المائدہ"(۳) میں اللہ تعالیٰ کے اس قول کے پاس گزر چکا ہے: "کہہ دو، گندی اور پاکیزہ چیزیں برابر نہیں ہوتیں" [آیت: ۱۰۰] اور سورہ "السجدہ"(۴) میں اللہ تعالیٰ کے اس قول کے پاس: "بھلا جو شخص مومن ہو وہ اس کی طرح ہو سکتا ہے جو نافرمان ہو؟ یہ دونوں برابر نہیں ہو سکتے۔" [آیت: ۱۸] اور سورہ "ص"(۵) میں: "کیا ہم ان لوگوں کو جو ایمان لائے اور جنہوں نے نیک عمل کیے، ان لوگوں کے برابر کر دیں گے جو زمین میں فساد مچانے والے ہیں؟ یا ہم پرہیزگاروں کو گناہ گاروں جیسا کر دیں گے؟" [آیت: ۲۸]۔ پس تکرار کا کوئی فائدہ نہیں، اور اللہ ہی کے لیے تمام تعریفیں ہیں۔

قولہ تعالیٰ: "اگر ہم اس قرآن کو کسی پہاڑ پر نازل کرتے تو تم دیکھتے کہ وہ اللہ کے خوف سے جھکا جا رہا ہے اور پھٹا پڑتا ہے۔ اور یہ مثالیں ہم لوگوں کے لیے بیان کرتے ہیں تاکہ وہ غور و فکر کریں۔" (۲۱)

قولہ تعالیٰ: "اگر ہم اس قرآن کو کسی پہاڑ پر نازل کرتے تو تم دیکھتے کہ وہ جھکا جا رہا ہے" قرآن کے مواعظ (نصیحتوں) پر غور و فکر کرنے کی ترغیب ہے، اور یہ بیان کرنا ہے کہ تدبر

چھوڑنے کا کوئی عذر نہیں؛ کیونکہ اگر پہاڑوں کو اس قرآن کے ساتھ مخاطب کیا جاتا اور ان میں عقل کی ترکیب ہوتی، تو وہ اس کی نصیحتوں کے آگے جھک جاتے، اور تم انہیں ان کی سختی اور بھاری پن کے باوجود جھکا ہوا اور پھٹا ہوا دیکھتے، یعنی: اللہ کے خوف سے ٹکڑے ٹکڑے ہوتا ہوا۔ اور خاشع: عاجز و فروتن۔ اور متصدع: پھٹا ہوا(۶)۔ اور کہا گیا ہے: اللہ کے لیے "خاشعاً" (جھکا ہوا) اس چیز میں جس کی اس نے اسے اپنی اطاعت کا مکلف کیا۔ اللہ کے خوف سے "متصدعاً" (پھٹا ہوا) کہ کہیں وہ اس کی نافرمانی نہ کرے اور وہ اسے سزا دے۔ اور کہا گیا ہے:

---

(۱) النکت والعیون ۵/۵۱۱ . (۲) النکت والعیون ۵/۵۱۱ . (۳) ۸/۲۲۵ - ۲۲۶ . (۴) ۱۷/۳۷ . (۵) ۱۸/۱۸۸ - ۱۸۹ . (۶) معانی القرآن للزجاج ۵/۱۵۰ .

Surah Al-Hashr: Verses 21 - 23 389

It is by way of an example for the disbelievers (1). His (the Almighty's) saying: {And these examples We present to the people}: meaning, if this Quran were revealed to a mountain, it would have humbled itself at His promise and split asunder out of fear of His threat, yet you, O those overcome by its inimitability, do not desire His promise nor fear His threat?! It is also said: The address is to the Prophet ﷺ, meaning: If We had revealed this Quran, O Muhammad, upon a mountain, it would not have remained firm and would have split from its descent upon it. Yet We revealed it to you and made you firm for it, so this is a favor upon him that He made him firm for what the mountains could not withstand. It is also said: It is an address to the nation, and that if Allah Almighty had warned the mountains with this Quran, they would have split from the fear of Allah. Humans are less powerful but more steadfast; so they fulfill its right if they obey, and they are capable of rejecting it if they disobey, because they are promised reward and deterred by punishment (2).

His (the Almighty's) saying: {He is Allah, besides Whom there is no god, the Knower of the unseen and the witnessed; He is the Most Merciful, the Especially Merciful.} His (the Almighty's) saying: {He is Allah, besides Whom there is no god, the Knower of the unseen and the witnessed}. Ibn Abbas said: Knower of the secret and the open. It was also said: What was and what will be. Sahl said: Knower of the Hereafter and this world (3). It was also said: "The unseen" is what the servants do not know nor have seen, and "the witnessed" is what they have known and witnessed (4). {He is the Most Merciful, the Especially Merciful} has been mentioned previously (5).

His (the Almighty's) saying: {He is Allah, besides Whom there is no god, the Sovereign, the Pure, the Perfection, the Giver of Faith, the Overseer, the Exalted in Might, the Compeller, the Superior. Exalted is Allah above whatever they associate with Him.} His (the Almighty's) saying: {He is Allah, besides Whom there is no god, the Sovereign, the Pure}: meaning, the One free from every...

---

(1) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 5/150. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/512. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/512. (4) Tafsir Abi al-Layth 3/348. (5) 1/159 - 160.

सूरा अल-हश्र: आयतें 21 - 23 389

यह काफ़िरों के लिए एक उदाहरण के रूप में है (1)। अल्लाह तआला का फ़रमान: {और ये मिसालें हम लोगों के लिए बयान करते हैं}: यानी, अगर यह क़ुरआन किसी पहाड़ पर उतारा जाता, तो वह अल्लाह के वादे के सामने झुक जाता और उसके डराने (वईद) से फट जाता, और तुम ऐ वो जो इसके मोज़िज़े (चमत्कार) से अभिभूत हो, न उसके वादे की चाहत रखते हो और न ही उसके डराने से डरते हो?! और कहा गया है: यह संबोधन नबी ﷺ के लिए है, यानी: ऐ मुहम्मद, अगर हम इस क़ुरआन को किसी पहाड़ पर उतारते तो वह टिक न पाता और उस पर इसके उतरने से वह फट जाता, और हमने इसे आप पर उतारा और आपको इसके लिए स्थिरता प्रदान की, तो यह उन पर अल्लाह का एक एहसान है कि उसने उन्हें उस चीज़ के लिए स्थिर रखा जिसे पहाड़ भी सहन नहीं कर सकते थे। और कहा गया है: यह उम्मत (समुदाय) के लिए संबोधन है, और यह कि अगर अल्लाह तआला पहाड़ों को इस क़ुरआन के ज़रिए चेतावनी देता तो वे अल्लाह के डर से फट जाते। और इंसान ताक़त में कम है लेकिन स्थिरता में अधिक है, इसलिए यदि वह आज्ञा मानता है तो वह इसके हक़ को पूरा करता है, और यदि वह अवज्ञा करता है तो वह इसे अस्वीकार करने में सक्षम है; क्योंकि उससे इनाम का वादा किया गया है और सज़ा से डराया गया है (2)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {वही अल्लाह है जिसके सिवा कोई माबूद (ईश्वर) नहीं, परोक्ष (ग़ैब) और प्रत्यक्ष (शहादत) का जानने वाला; वही अत्यंत दयालु, परम कृपालु है।} अल्लाह तआला का फ़रमान: {वही अल्लाह है जिसके सिवा कोई माबूद नहीं, परोक्ष और प्रत्यक्ष का जानने वाला}। इब्न अब्बास ने कहा: छिपे और खुले का जानने वाला। और कहा गया: जो हो चुका और जो होने वाला है। सहल ने कहा: आख़िरत और दुनिया का जानने वाला (3)। और कहा गया: 'ग़ैब' (परोक्ष) वह है जिसे बंदे नहीं जानते और न ही उन्होंने देखा है, और 'शहादत' (प्रत्यक्ष) वह है जिसे उन्होंने जाना और देखा है (4)। {वही अत्यंत दयालु, परम कृपालु है} इसका उल्लेख पहले हो चुका है (5)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {वही अल्लाह है जिसके सिवा कोई माबूद नहीं, बादशाह, अत्यंत पवित्र, सलामती देने वाला, ईमान देने वाला, निगहबान, प्रभुत्वशाली, ज़बरदस्त, बड़ाई वाला। अल्लाह पाक है उन चीज़ों से जिन्हें वे शरीक ठहराते हैं।} अल्लाह तआला का फ़रमान: {वही अल्लाह है जिसके सिवा कोई माबूद नहीं, बादशाह, अत्यंत पवित्र}: यानी, हर उस चीज़ से पवित्र जो...

(1) मआनी अल-क़ुरआन - ज़ज्जाज 5/150। (2) अल-नुक़त वल उयून 5/512। (3) अल-नुक़त वल उयून 5/512। (4) तफ़्सीर अबी अल-लैथ 3/348। (5) 1/159 - 160।

سورة الحشر: آیات ۲۱ - ۲۳ ۳۸۹

یہ کافروں کے لیے بطور مثال ہے(۱)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَتِلْكَ الْأَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ﴾ یعنی: اگر یہ قرآن کسی پہاڑ پر اتارا جاتا تو وہ اس کے وعدے کے سامنے جھک جاتا اور اس کی وعید (ڈراوے) سے پھٹ جاتا، اور تم اے وہ لوگو جو اس کے معجزے سے مغلوب ہو، نہ اس کے وعدے کی رغبت رکھتے ہو اور نہ اس کی وعید سے ڈرتے ہو؟! اور کہا گیا: یہ خطاب نبی ﷺ سے ہے، یعنی: اے محمد! اگر ہم یہ قرآن کسی پہاڑ پر نازل کرتے تو وہ ٹھہر نہ پاتا اور اس پر نزول کی وجہ سے پھٹ جاتا، اور ہم نے اسے آپ پر نازل کیا اور آپ کو اس کے لیے ثابت قدمی عطا کی، تو یہ ان پر ایک احسان ہے کہ اللہ نے انہیں اس چیز پر ثابت قدم رکھا جس کی پہاڑ تاب نہ لا سکے۔ اور کہا گیا: یہ امت کے لیے خطاب ہے، اور یہ کہ اگر اللہ تعالیٰ پہاڑوں کو اس قرآن کے ذریعے ڈراتا تو وہ اللہ کے خوف سے پھٹ جاتے۔ اور انسان طاقت میں کم ہے مگر ثبات (مستقلی) میں زیادہ ہے، چنانچہ اگر وہ اطاعت کرے تو اس کا حق ادا کرتا ہے، اور اگر نافرمانی کرے تو اسے رد کرنے پر قادر ہے؛ کیونکہ اس سے ثواب کا وعدہ کیا گیا ہے اور عذاب سے ڈرایا گیا ہے(۲)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ ﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ﴾ ابن عباس نے کہا: پوشیدہ اور ظاہر کا جاننے والا۔ اور کہا گیا: جو ہو چکا اور جو ہونے والا ہے۔ اور سہل نے کہا: آخرت اور دنیا کا جاننے والا(۳)۔ اور کہا گیا: «الْغَيْبِ» وہ ہے جسے بندے نہیں جانتے اور نہ ہی انہوں نے دیکھا ہے۔ اور «الشَّهَادَةِ» وہ ہے جسے انہوں نے جانا اور دیکھا ہے(٤)۔ ﴿هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ﴾ اس کا ذکر پہلے گزر چکا ہے(٥)۔

الله تعالیٰ کا ارشاد: ﴿هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ السَّلَامُ الْمُؤْمِنُ الْمُهَيْمِنُ الْعَزِيزُ الْجَبَّارُ الْمُتَكَبِّرُ سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُشْرِكُونَ ﴾ الله تعالیٰ کا ارشاد: ﴿هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ﴾ یعنی: ہر اس عیب سے پاک جو...

---

(١) معانی القرآن للزجاج ٥/ ١٥٠۔ (٢) النکت والعیون ٥/ ٥١٢۔ (٣) النکت والعیون ٥/ ٥١٢۔ (٤) تفسیر أبی اللیث ٣/ ٣٤٨۔ (٥) ١/ ١٥٩ - ١٦٠۔

٣٩٠ Surah Al-Hashr: Verse 23

...flaw, and the one pure from every defect. And 'Al-Qadas' - with the movement (vowel on the second letter) - means: the bucket, in the dialect of the people of Hijaz; because it is used for purification. From it comes 'Al-Qadus': for one of the vessels with which water is extracted from the well by the 'Saniyah'(1). Sibawayh used to say: 'Quddus' and 'Subbuh', with the opening (fatha) of their first letter. Abu Hatim narrated from Ya'qub that he heard from Al-Kisa'i an eloquent Bedouin nicknamed Abu Al-Dinar reciting: «Al-Qaddus» with the opening of the Qaf(2). Tha'lab said: Every name on the pattern of 'Fa'ul' has its first letter with a fatha, like 'Saffud', 'Kallub', 'Tannur', 'Sammur', and 'Shabbut', except for 'Subbuh' and 'Quddus', for which the damma (u-sound) is more common in them, though they may also be recited with fatha. Likewise 'Dharruh' - with damma - and it may be with fatha(3).

{As-Salam} meaning: The One who possesses safety from deficiencies. Ibn al-Arabi said: The scholars - may Allah have mercy on them - agreed that the meaning of our saying regarding Allah «As-Salam» is relational, its estimation being: 'Possessor of safety'. Then they differed in the interpretation of this relation into three views: First: It means He who is safe from every defect, and free from every flaw. Second: It means Possessor of peace, i.e., the One who grants peace to His servants in Paradise, as He said: {Peace! a word from a Merciful Lord} [Ya-Sin: 58]. Third: It means He from whose injustice the creation is safe(4).

I say: This is the view of Al-Khattabi, and according to it - and the one before it - it would be an attribute of action. But according to its being the One free from defects and flaws, it would be an attribute of essence. And it was said: Al-Salam means: the One who grants safety to His servants(5).

{Al-Mu'min} meaning: The One who confirms His messengers by making their miracles manifest through them, and confirms to the believers what He promised them of reward, and confirms to the disbelievers what He threatened them with of punishment(6). And it was said: «Al-Mu'min»...

(1) Al-Asna p. 229, and what follows from it as well; and 'As-Saniyah': the irrigator, which is the she-camel on which water is drawn. Lisan (S-N-A). (2) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 4/404 similarly. (3) Al-Asna p. 229; 'Al-Saffud': an iron rod with which meat is roasted. 'Al-Kallub' has the same meaning. 'Al-Sammur': a well-known animal whose skins are made into expensive furs. 'Al-Shabbut': a type of fish. 'Al-Dharruh': a small creature slightly larger than a fly. Lisan (S-F-D), (K-L-B), (S-M-R), (Sh-B-T), and

(Dh-R-H) respectively. (4) Al-Asna pp. 220 - 221. (5) Al-Asna p. 219. (6) Tafsir al-Baghawi 4/326.

३९० सूरह अल-हश्र: आयत २३

...कमी, और हर दोष से पवित्र। और 'अल-क़दस' - हरकत (दूसरे अक्षर पर स्वर) के साथ - का अर्थ है: बाल्टी, हिजाज़ के लोगों की बोली में; क्योंकि इससे शुद्धता प्राप्त की जाती है। इसी से 'अल-क़ादूस' निकला है: उन बर्तनों में से एक के लिए जिनसे कुएं से 'सानिया'(१) द्वारा पानी निकाला जाता है। सिबवैह कहा करते थे: 'क़ुद्दूस' और 'सुब्बूह', उनके पहले अक्षर पर फ़त्हा (अ-ध्वनि) के साथ। अबू हातिम ने याकूब से रिवायत की है कि उन्होंने अल-किसाई के पास एक वाक्पटु बद्दू, जिसका उपनाम अबू अल-दीनार था, को «अल-क़द्दूस» पढ़ते सुना, 'क़ाफ़' पर फ़त्हा के साथ(२)। सा'लब ने कहा: 'फ़उल' के वज़न (पैटर्न) पर हर नाम का पहला अक्षर फ़त्हा वाला होता है, जैसे 'सफ़्फ़ूद', 'कल्लूब', 'तन्नूर', 'सम्मूर' और 'शब्बूत', सिवाय 'सुब्बूह' और 'क़ुद्दूस' के, जिनमें धम्मा (उ-ध्वनि) अधिक प्रचलित है, हालाँकि वे फ़त्हा के साथ भी पढ़े जा सकते हैं। इसी तरह 'ज़र्रूह' - धम्मा के साथ - और इसे फ़त्हा के साथ भी पढ़ा जा सकता है(३)।

{अस-सलाम} यानी: कमियों से सुरक्षा वाला। इब्न अल-अरबी ने कहा: विद्वान - अल्लाह उन पर दया करे - इस बात पर सहमत हैं कि अल्लाह के बारे में हमारे «अस-सलाम» कहने का अर्थ संबंध (निस्बत) है, इसका अनुमान है: 'सुरक्षा वाला'। फिर उन्होंने इस संबंध की व्याख्या में तीन मतों पर मतभेद किया: पहला: इसका अर्थ है वह जो हर दोष से सुरक्षित है, और हर कमी से मुक्त है। दूसरा: इसका अर्थ है शांति वाला, यानी: जन्नत में अपने बंदों पर सलाम (शांति) भेजने वाला, जैसा कि उसने कहा: {सलाम, कृपालु रब की ओर से एक शब्द} [या-सीन: ५८]। तीसरा: इसका अर्थ है वह जिसकी ज़ुल्म (अन्याय) से सृष्टि सुरक्षित है(४)।

मैं कहता हूँ: यह अल-खत्ताबी का कथन है, और इसके अनुसार - और इससे पहले वाले के अनुसार - यह क्रिया का गुण (सिफ़त-ए-फ़ेल) होगा। और इस आधार पर कि वह दोषों और कमियों से मुक्त है, यह सत्ता का गुण (सिफ़त-ए-ज़ात) होगा। और कहा गया: अस्सलाम का अर्थ है: अपने बंदों को सुरक्षा देने वाला(५)।

{अल-मुमिन} यानी: अपने रसूलों के माध्यम से उनके चमत्कारों को प्रकट करके उनकी पुष्टि करने वाला, और मोमिनों से उनके इनाम के वादे की पुष्टि करने वाला, और काफिरों को उनकी सज़ा की धमकी की पुष्टि करने वाला(६)। और कहा गया: «अल-मुमिन»...

(१) अल-अस्ना पृ. २२९, और इसके बाद का हिस्सा भी; और 'अस-सानिया': सिंचाई करने वाली, और यह वह ऊंटनी है जिस पर पानी खींचा जाता है। लिसान (स-न-अ)। (२) इ'राब अल-कुरान अन-नहहास ४/४०४ इसी तरह। (३) अल-अस्ना पृ. २२९; 'अस-सफ़्फ़ूद': लोहे की छड़ जिससे मांस भूना जाता है। 'अल-कल्लूब' का भी यही अर्थ है। 'अस-सम्मूर': एक प्रसिद्ध जानवर जिसकी खाल से कीमती फर बनाए जाते हैं। 'अश-शब्बूत': मछली का एक प्रकार। 'अज़-ज़र्रूह': मक्खी से थोड़ा बड़ा एक छोटा जीव। लिसान क्रमशः (स-फ़-द), (क-ल-ब), (स-म-र), (श-ब-त) और (ज़-र-ह)। (४) अल-अस्ना पृ. २२० - २२१। (५) अल-अस्ना पृ. २१९। (६) तफ़्सीर अल-बग़वी ४/३२६।

نقص، اور ہر عیب سے پاک۔ اور 'القَدَس' - تحریک (زبر) کے ساتھ - یعنی: ڈول، اہل حجاز کی زبان میں؛ کیونکہ اس سے پاکیزگی حاصل کی جاتی ہے۔ اسی سے 'القادوس' ہے: ان برتنوں میں سے ایک کے لیے جن کے ذریعے کنویں سے 'سانیہ'(١) کے ذریعے پانی نکالا جاتا ہے۔ سیبویہ کہا کرتے تھے: 'قُدُّوس' اور 'سُبُّوح'، ان کے پہلے حرف پر فتحہ (زبر) کے ساتھ۔ ابو حاتم نے یعقوب سے روایت کی کہ انہوں نے کسائی کے ہاں ایک فصیح بدوی، جس کی کنیت ابو الدinar تھی، کو «القَدُّوس» پڑھتے سنا، قاف پر فتحہ کے ساتھ(٢)۔ ثعلب نے کہا: 'فَعُّول' کے وزن پر ہر اسم کا پہلا حرف مفتوح (زبر والا) ہوتا ہے، جیسے 'سَفُّود'، 'كَلُّوب'، 'تَنُّور'، 'سَمُّور' اور 'شَبُّوط'، سوائے 'سُبُّوح' اور 'قُدُّوس' کے کہ ان میں ضمہ (پیش) زیادہ مستعمل ہے، اگرچہ ان میں فتحہ بھی جائز ہے۔ اسی طرح 'ذَرُّوح' - ضمہ کے ساتھ - اور کبھی فتحہ کے ساتھ بھی آتا ہے(٣)۔

﴿السَّلَمُ﴾ یعنی: نقائص سے سلامتی والا۔ ابن العربی نے کہا: علماء - اللہ ان پر رحم کرے - اس پر متفق ہیں کہ اللہ کے بارے میں ہمارے قول «السَّلَام» کا معنی نسبت ہے، اس کی تقدیر (مراد) ہے: 'سلامتی والا'۔ پھر انہوں نے اس نسبت کی ترجمانی میں تین اقوال پر اختلاف کیا ہے: پہلا: اس کا معنی وہ جو ہر عیب سے سلامت ہے، اور ہر نقص سے بری ہے۔ دوسرا: اس کا معنی سلامتی والا، یعنی: جنت میں اپنے بندوں پر سلام بھیجنے والا، جیسا کہ اس نے فرمایا: ﴿سَلَٰمٌ قَوْلًا مِّن رَّبٍّ رَّحِيمٍ﴾ [یس: ٥٨]۔ تیسرا: اس کا معنی وہ جس کے ظلم سے مخلوق محفوظ رہے(٤)۔

میں کہتا ہوں: یہ خطابی کا قول ہے، اور اس پر - اور اس سے پہلے والے پر - یہ صفتِ فعل ہوگی۔ اور اس بنیاد پر کہ وہ عیوب و نقائص سے بری ہے، یہ صفتِ ذات ہوگی۔ اور کہا گیا: السلام کا معنی ہے: اپنے بندوں کو سلامتی دینے والا(٥)۔

﴿الْمُؤْمِنُ﴾ یعنی: اپنے رسولوں کے معجزات ظاہر کر کے ان کی تصدیق کرنے والا، اور مومنوں سے ثواب کا جو وعدہ کیا ہے اس کی تصدیق کرنے والا، اور کافروں کو عذاب کی جو وعید سنائی ہے اس کی تصدیق کرنے والا(۶)۔ اور کہا گیا: «المؤمن»...

(۱) الاسنی ص ۲۲۹، اور اس کے بعد کا حصہ بھی، اور 'السانیة': سیراب کرنے والی، اور یہ وہ اونٹنی ہے جس پر پانی کھینچا جاتا ہے۔ اللسان (سنا)۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۴۰۴/۴ اسی طرح۔ (۳) الاسنی ص ۲۲۹، اور 'السفود': لوہے کی سیخ جس پر گوشت بھونا جاتا ہے۔ 'الکلوب' بھی اسی معنی میں ہے۔ 'السمور': ایک معروف جانور جس کی کھالوں سے قیمتی پوستین (فر) بنائی جاتی ہیں۔ 'الشبوط': مچھلی کی ایک قسم۔ 'الذروح': مکھی سے کچھ بڑا ایک چھوٹا جاندار۔ اللسان علی الترتیب (سفد)، (کلب)، (سمر)، (شبط) اور (ذرح)۔ (۴) الاسنی ص ۲۲۰ - ۲۲۱۔ (۵) الاسنی ص ۲۱۹۔ (۶) تفسیر البغوی ۳۲۶/۴۔

Surah Al-Hashr: Verse 23 391

He who secures His allies from His punishment (1), and secures His servants from His injustice (2). It is said: He secured him, from 'aman' (security), which is the opposite of fear, as Allah Almighty said: ﴿وَءَامَنَهُم مِّنْ خَوْفٍ﴾ [Quraysh: 4] {And has secured them from fear}, so He is Al-Mu'min (The Bestower of Security).

Al-Nabigha said: And by Al-Mu'min (the Granter of Security - Allah), the birds that seek refuge, whom the riders of Makkah stroke between Al-Ghayl and Al-Sanad (3).

Mujahid said: The Mu'min is the One who unified Himself by His saying: ﴿شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَٰهَ إِلَّا هُوَ﴾ (4) [Al-Imran: 18] {Allah witnesses that there is no deity except Him}. Ibn Abbas said: On the Day of Resurrection, the people of monotheism will be brought out of the Fire. The first to come out will be those whose names match the names of prophets, until no one whose name matches a prophet's name remains. Then Allah Almighty will say to the rest: "You are the Muslims and I am As-Salam (the Source of Peace), and you are the Mu'minun (the believers) and I am Al-Mu'min (the Bestower of Security)," so He brings them out of the Fire by the blessing of these two names (5). ﴿الْمُهَيْمِنُ الْعَزِيزُ﴾ {The Overseer, The Almighty} - the discussion of 'Al-Muhaymin' was previously mentioned in "Al-Ma'idah" (6), and 'Al-Aziz' in several other places (7). ﴿الْجَبَّارُ﴾ {The Compeller} - Ibn Abbas said: He is the Great. And the 'jabarut' (omnipotence/majesty) of Allah is His greatness. According to this saying, it is an attribute of the Essence (8), derived from their saying: 'nakhlatun jabbara' (a palm tree so tall that it cannot be reached by hand). Imru' al-Qays said: Tall ones, like a giant ('jabbar') palm with thick branches, they raised clusters of red unripe dates (9).

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) Tafsir Abi Al-Layth 3/348. (2) Tafsir Al-Tabari 22/552. (3) Diwan Al-Nabigha p. 35, except that it says "Al-Sa'd" instead of "Al-Sanad". Al-Yusi said in 'Zahr al-Akam' 1/80: By "those seeking refuge" (al-aa'idhat) he meant these birds, and "the Mu'min" is Allah Almighty. His saying "the riders of Makkah stroke them" means they touch them and do not disturb them. Al-Ghayl and Al-Sa'd are two thickets between Makkah and Madinah. The meaning is: I swear by Allah Almighty who secured the birds that seek refuge from being hunted or taken. (4) Ma'ani al-Quran by Al-Zajjaj 5/150 without attribution. (5) We did not find its source. (6) 8/35. (7) 2/403. (8) Tafsir Al-Baghawi 4/327. (9) Al-Asna pp. 376-377, and the verse is in the commentary on Diwan Imru' al-Qays p. 57. Its commentator said: 'Al-Sawamiq' are high, tall palm trees. 'Al-

Jabbar' is that which has exceeded the hand's reach due to its height. 'Al-Athith' is abundant. 'Aalayna qinwanan' means =

सूरा अल-हश्र: आयत २३ ३९१

वह जो अपने करीबियों को अपने दंड से सुरक्षित करता है (१), और अपने सेवकों को अपने अन्याय से सुरक्षित करता है (२)। कहा जाता है: उसने उसे सुरक्षित किया, 'अमन' (सुरक्षा) से, जो भय का विलोम है, जैसा कि अल्लाह तआला ने कहा: ﴿وَءَامَنَهُم مِّنْ خَوْفٍ﴾ [कुरैश: ४] {और उन्हें भय से सुरक्षित किया}, अतः वह अल-मोमिन (सुरक्षा देने वाला) है।

अल-नाबिगा ने कहा: और अल-मोमिन (अल्लाह) की कसम, वे पक्षी जो शरण लेते हैं, जिन्हें मक्का के सवार अल-ग़ैल और अल-सनद के बीच सहलाते हैं (३)।

मुजाहिद ने कहा: मोमिन वह है जिसने अपने इस कथन से अपनी एकता घोषित की: ﴿شَهِدَ ٱللَّهُ أَنَّهُۥ لَآ إِلَٰهَ إِلَّا هُوَ﴾ (४) [आल इमरान: १८] {अल्लाह गवाही देता है कि उसके सिवा कोई पूज्य नहीं है}। इब्न अब्बास ने कहा: जब कयामत का दिन होगा, तो एकेश्वरवाद के लोगों को आग से निकाला जाएगा। सबसे पहले वे निकलेंगे जिनके नाम नबियों के नामों से मिलते होंगे, यहाँ तक कि जब कोई ऐसा नहीं बचेगा जिसका नाम किसी नबी के नाम से मिलता हो, तो अल्लाह तआला शेष लोगों से कहेगा: "तुम मुस्लिम हो और मैं अस-सलाम (शांति का स्रोत) हूँ, और तुम मोमिन (ईमान वाले) हो और मैं अल-मोमिन (सुरक्षा देने वाला) हूँ," और वह इन दो नामों की बरकत से उन्हें आग से निकाल देगा (५)। ﴿ٱلْعَزِيزُ ٱلْمُهَيْمِنُ﴾ {निगरान, प्रभुत्वशाली} - 'अल-मुहैमिन' पर चर्चा पहले "अल-माइदा" (६) में हो चुकी है, और 'अल-अज़ीज़' पर कई अन्य स्थानों पर (७)। ﴿ٱلْجَبَّارُ﴾ {प्रबल/जब्बार} - इब्न अब्बास ने कहा: वह महान है। और अल्लाह का 'जबरूत' उसकी महानता है। इस कथन के अनुसार, यह ज़ात (सत्ता) का एक गुण है (८), उनके इस मुहावरे से लिया गया है: 'नख्लतुन जब्बारा' (एक खजूर का पेड़ जो इतना ऊँचा हो गया है कि हाथ से नहीं पकड़ा जा सकता)। इमरुल क़ैस ने कहा: ऊंचे ताड़, जैसे एक विशाल ('जब्बार') वृक्ष जिसकी शाखाएं घनी हैं, उन्होंने लाल कच्चे खजूरों के गुच्छे ऊपर उठाए (९)।

WWW.NAFSEISLAM.COM

(१) तफ़सीर अबी अल-लैथ ३/३४८। (२) तफ़सीर अल-तबरी २२/५५२। (३) दीवान अल-नाबिगा पृष्ठ ३५, सिवाय इसके कि इसमें "अल-सनद" के स्थान पर "अल-सअद" आया है। अल-यूसी ने 'ज़हर अल-अकाम' १/८० में कहा: "शरण लेने वालों" से उसका तात्पर्य ये पक्षी थे, और "मोमिन" अल्लाह तआला है। उसका यह कहना कि "मक्का के सवार उन्हें सहलाते हैं" का अर्थ है कि वे उन्हें छूते हैं

और उन्हें परेशान नहीं करते। अल-ग़ैल और अल-सअद मक्का और मदीना के बीच दो घने वन हैं। अर्थ यह है: मैं अल्लाह तआला की कसम खाता हूँ जिसने शरण लेने वाले पक्षियों को शिकार होने या पकड़े जाने से सुरक्षित किया। (४) अल-ज़ज्जाज द्वारा मआनी अल-कुरान ५/१५० बिना किसी संदर्भ के। (५) हमें इसका स्रोत नहीं मिला। (६) ८/३५। (७) २/४०३। (८) तफ़सीर अल-बग़वी ४/३२७। (९) अल-असना पृष्ठ ३७६-३७७, और यह शेर इमरुल क़ैस के दीवान की व्याख्या के पृष्ठ ५७ पर है। इसके व्याख्याकार ने कहा: 'अल-सवामिक' ऊँचे, लंबे खजूर के पेड़ हैं। 'अल-जब्बार' वह है जो अपनी ऊँचाई के कारण हाथ की पहुँच से बाहर हो गया हो। 'अल-अथीथ' बहुत अधिक है। 'आलैना क़िनवानन' का अर्थ है =

سورة الحشر: آیت ۲۳ ۳۹۱

وہ جو اپنے اولیاء کو اپنے عذاب سے امن دیتا ہے (۱)، اور اپنے بندوں کو اپنے ظلم سے محفوظ رکھتا ہے (۲)، کہا جاتا ہے: آمنہ، 'امان' سے، جو خوف کی ضد ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَءَامَنَهُم مِّنْ خَوْفٍ﴾ [قریش: ۴] {اور انہیں خوف سے امن دیا}، پس وہ مؤمن (امن دینے والا) ہے، نابغہ نے کہا: والـمُؤْمِنِ الـعَائِذَاتِ الـطَّيـرِ يَـمْسَـحُـهـا رُكْبَـانُ مَـكَّـةَ بـيـنَ الـغَـيـلِ والـسَّـنَـدِ (۳) (اور اس مؤمن (اللہ) کی قسم! ان پرندوں کی جو پناہ مانگتے ہیں، جنہیں مکہ کے سوار غیل اور سند کے درمیان سہلاتے ہیں)

اور مجاہد نے کہا: مؤمن وہ ہے جس نے اپنے اس قول کے ذریعے اپنی توحید بیان کی: ﴿شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ﴾ (۴) [آل عمران: ۱۸]۔ اور ابن عباس نے کہا: جب قیامت کا دن ہوگا تو اہل توحید کو آگ سے نکالا جائے گا، اور سب سے پہلے وہ نکلیں گے جن کا نام کسی نبی کے نام کے موافق ہوگا، یہاں تک کہ جب کوئی ایسا باقی نہ رہے گا جس کا نام کسی نبی کے نام کے موافق ہو، تو اللہ تعالیٰ ان کے باقی ماندہ لوگوں سے فرمائے گا: تم مسلم ہو اور میں السلام ہوں، اور تم مؤمن ہو اور میں مؤمن ہوں، چنانچہ وہ انہیں ان دو ناموں کی برکت سے آگ سے نکال دے گا (۵)۔ ﴿الْمُهَيْمِنُ الْعَزِيزُ﴾ مہیمن کے بارے میں کلام "المائدہ" (۶) میں گزر چکا ہے، اور "العزیز" کے بارے میں مختلف مقامات پر (۷)۔ ﴿الْجَبَّارُ﴾ ابن عباس نے کہا: وہ عظیم ہے۔ اور اللہ کی جبروت اس کی عظمت ہے۔ اس قول کے مطابق یہ صفتِ ذات ہے (۸)، ان کے اس قول سے: نخلہ جَبَّارہ (وہ کھجور کا درخت جو اتنا بلند ہو جائے کہ ہاتھ وہاں تک نہ پہنچ سکے)۔ امرؤ القیس نے کہا: سَوامِقُ جَبَّارٍ أثِيثٍ فُروعُهُ وعَالَيْنَ قِنْواناً من البُسْرِ أَحْمَرا (۹) (بلند و بالا، کسی جبار (عظیم قامت) درخت کی مانند جس کی شاخیں گنجان ہیں، انہوں نے سرخ کچی کھجوروں کے خوشے بلند کیے)

(١) تفسیر ابی اللیث ٣/٣٤٨۔ (٢) تفسیر الطبری ٢٢/٥٥٢۔ (٣) دیوان النابغہ ص ٣٥، مگر اس میں "السند" کی جگہ "السعد" آیا ہے۔ الیوسی نے زہر الاکم ٨٠/١ میں کہا: اس نے "عائذات" سے ان پرندوں کو مراد لیا ہے، اور "المؤمن" سے مراد اللہ تعالیٰ ہے، اور اس کا قول: "یمسحہا رکبان مکہ" یعنی: وہ ان پر ہاتھ پھیرتے ہیں اور انہیں چھیڑتے نہیں۔ غیل اور سعد مکہ اور مدینہ کے درمیان دو گھنے جنگل ہیں۔ مطلب یہ ہے: میں اس اللہ تعالیٰ کی قسم کھاتا ہوں جس نے پناہ لینے والے پرندوں کو شکار ہونے یا پکڑے جانے سے امن دیا۔ (٤) معانی القرآن للزجاج ٥/١٥٠ بغیر کسی حوالے کے۔ (٥) ہمیں یہ روایت نہیں ملی۔ (٦) ٨/٣٥۔ (٧) ٢/٤٠٣۔ (٨) تفسیر البغوی ٤/٣٢٧۔ (٩) الأسنی ص ٣٧٦ - ٣٧٧، اور یہ شعر دیوان امرؤ القیس کی شرح ص ٥٧ میں ہے، اس کے شارح نے کہا: السوامق: اونچے، لمبے کھجور کے درخت۔ الجبار: جو اپنی لمبائی کی وجہ سے ہاتھ کی پہنچ سے باہر ہو جائے۔ الاثیث: بہت زیادہ۔ عالین قنوانا: یعنی =

Surah Al-Hashr: Verse 23 | Page 392

...meaning the palm tree that has gone out of reach of the hand.

Thus, this name indicates the greatness of Allah and His holiness from being reached by deficiencies and attributes of createdness. It was said: it is from *al-jabr*, which is reform/restoration. It is said: I set the bone (*jabartu al-'azm*) and it became set (*fa-jabar*), if you fixed it after a break. So He is *fa'aal* (intensive form) from *jabr*, when He fixes the broken and enriches the poor (1).

Al-Farra said: it is from *ajbarahu* (he forced him) to an affair, meaning: he overpowered him. He said: I have not heard the form *fa'aal* from the form *af'ala* except in *jabbar* and *darraak* from *adraka*. It is said: *Al-Jabbar* is for the one whose power cannot be resisted.

{The Supreme (Al-Mutakabbir)} The One Who acts with pride through His Lordship, so nothing is like Him. It was said: The One Who is above every evil, the One Who is too great for what does not befit Him of the attributes of createdness and blame. The origin of *kibr* (pride) and *kibriya* (greatness): resistance and lack of submissiveness (2).

Hamid bin Thawr said: "It became like how a young camel becomes, so it possessed the pride of a difficult one, though it is submissive" (3).

Greatness/Pride in the attributes of Allah is praise, and in the attributes of creatures is blame (4).

And in the "Sahih" from Abu Hurayrah that the Messenger of Allah (peace be upon him) said in what he narrates from his Lord, Blessed and Exalted is He, that He said: "Pride is My cloak, and greatness is My robe, so whoever disputes with Me in either of them, I will break him, then I will cast him into the Fire" (5).

It was said: *Al-Mutakabbir*, its meaning is: The Most High. It was said: its meaning is: The Great (*Al-Kabir*); because He is more majestic than to [be reached...]

= These palm trees have reached maturity and ripened so their branches swayed, and he intended to liken what is on the litters (*hawdaj*) of red and yellow wool with their height to these tall palm trees and the colors in them. (1) Tafsir al-Baghawi 4/327. (2) Tafsir al-Baghawi 4/327. (3) Diwan of Hamid bin Thawr al-Hilali p. 58, except it mentions: *al-Talih* instead of *al-Fasil*, and *Rukub* instead of *Dhalul*. 'Affat al-ard': the plants covered it. 'Afa al-ba'ir': the camel became fat and its back hair became thick and long until it covered its tail. *Al-Talih*: the emaciated, exhausted camel. Al-Qamus

al-Muhit (*Afa*) and (*Talh*). (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/514. (5) Narrated by Ahmad (9359) without mentioning the word: *qasamtuhu*. It is with al-Hakim 1/61 with the wording: "Pride is My cloak, so whoever disputes with Me for My cloak, I will break him." Al-Hakim said: This is a Sahih Hadith according to the condition of Muslim, but they (Bukhari & Muslim) did not narrate it with this wording. Muslim narrated it [2620] through al-Agharr from Abu Hurayrah with a different wording. Az-Zahabi said: Muslim narrated it from the Hadith of al-Agharr from Abu Hurayrah [and Abu Sa'id al-Khudri who both said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: Might is His robe, and pride is His cloak, so whoever disputes with Me, I will punish him] or something similar. End.

सूरह अल-हश्र: आयत २३ | पृष्ठ ३९२

...यानी वह खजूर का पेड़ जो हाथ की पहुँच से बाहर हो गया हो।

अतः यह नाम अल्लाह की महानता और उनकी पवित्रता को दर्शाता है कि उन तक कोई कमी या नश्वरता के गुण न पहुँच सकें। कहा गया है: यह 'अल-जब्र' से है, जिसका अर्थ है सुधार/पुनर्स्थापना। कहा जाता है: मैंने हड्डी जोड़ी (जबरतु अल-अज़्म) तो वह जुड़ गई (फा-जबर), जब आपने टूटने के बाद उसे ठीक कर दिया। तो वह 'जबर' से 'फ़अ्वाल' (अतिशय रूप) है, जब वह टूटे हुए को ठीक करता है और गरीब को धनी बनाता है (१)।

अल-फ़र्रा ने कहा: यह 'अजबराहू' (उसने उसे मजबूर किया) से है, यानी: उसने उसे विवश किया। उन्होंने कहा: मैंने 'अफ़अ्ला' रूप से 'फ़अ्वाल' रूप केवल 'जब्बार' और 'अदरका' से 'दराक़' में ही सुना है। कहा गया है: 'अल-जब्बार' उसके लिए है जिसकी शक्ति का सामना न किया जा सके।

{अत्यंत गौरवशाली (अल-मुतकब्बिर)} वह जो अपने प्रभुत्व के माध्यम से गौरव करता है, इसलिए उसके जैसा कुछ भी नहीं है। कहा गया है: हर बुराई से ऊपर रहने वाला, नश्वरता और निंदा के उन गुणों से बहुत महान जो उसके योग्य नहीं हैं। 'किब्र' (अहंकार) और 'किब्रिया' (महानता) का मूल है: प्रतिरोध और अधीनता की कमी (२)।

हामिद बिन थौर ने कहा: "वह वैसा ही हो गया जैसे एक युवा ऊंट हो जाता है, तो उसमें एक कठिन ऊंट का गौरव आ गया, हालांकि वह विनम्र है" (३)।

अल्लाह के गुणों में महानता/गौरव प्रशंसा है, और प्राणियों के गुणों में यह निंदा है (४)।

और "सहीह" में अबू हुरैरा से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने अपने रब, जो धन्य और सर्वोच्च है, से रिवायत करते हुए कहा कि उन्होंने फरमाया: "महानता मेरी चादर है, और भव्यता मेरा तहबंद है, तो जो कोई इन दोनों में से किसी एक में मुझसे विवाद करेगा, मैं उसे तोड़ दूंगा, फिर उसे आग में डाल दूंगा" (५)।

कहा गया है: मुतकब्बिर, इसका अर्थ है: सर्वोच्च। कहा गया है: इसका अर्थ है: बड़ा (अल-कबीर); क्योंकि वह इससे कहीं अधिक महान है कि...

= ये खजूर के पेड़ पक गए और तैयार हो गए तो उनकी टहनियाँ झूमने लगीं, और उसका इरादा ऊंटों के हौदों पर मौजूद लाल और पीले ऊन की तुलना उनकी ऊँचाई के साथ इन ऊँचे खजूर के पेड़ों और उनमें मौजूद रंगों से करना था। (१) तफ़सीर अल-बग़वी ४/३२७। (२) तफ़सीर अल-बग़वी ४/३२७। (३) दीवान हामिद बिन थौर अल-हिलाली पृष्ठ ५८, सिवाय इसके कि इसमें 'अल-फ़सील' के स्थान पर 'अल-तलीह' और 'ज़लूल' के स्थान पर 'रुकूब' आया है। 'अफ़त अल-अर्ज़': पौधों ने उसे ढक दिया। 'अफ़ा अल-बइर': ऊँट मोटा हो गया और उसकी पीठ के बाल घने और लंबे हो गए यहाँ तक कि उसकी पूंछ ढक गई। अल-तलीह: दुर्बल, थका हुआ ऊँट। अल-क़ामूस अल-मुहीत (अफ़ा) और (तल्ह)। (४) अल-नुकत व अल-उयून ५/५१४। (५) इसे अहमद (९३५९) ने 'क़समतुहु' शब्द का उल्लेख किए बिना उद्धृत किया है। यह अल-हाकिम १/६१ के पास इन शब्दों के साथ है: "महानता मेरी चादर है, तो जो कोई मेरी चादर के लिए मुझसे विवाद करेगा, मैं उसे तोड़ दूंगा।" अल-हाकिम ने कहा: यह मुस्लिम की शर्त पर एक सहीह हदीस है, लेकिन उन दोनों (बुखारी और मुस्लिम) ने इसे इन शब्दों के साथ उद्धृत नहीं किया है। मुस्लिम ने इसे [२६२०] अल-अग़र्र के माध्यम से अबू हुरैरा से अलग शब्दों के साथ उद्धृत किया है। अज़-ज़हबी ने कहा: मुस्लिम ने इसे अल-अग़र्र की हदीस से अबू हुरैरा [और अबू सईद अल-ख़ुदरी से उद्धृत किया है जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: सम्मान उसका तहबंद है, और महानता उसकी चादर है, तो जो कोई मुझसे विवाद करेगा, मैं उसे दंडित करूँगा] या इसके समान शब्दों के साथ। समाप्त।

یعنی وہ کھجور کا درخت جو ہاتھ کی پہنچ سے باہر ہو گیا ہو۔

پس یہ نام اللہ کی عظمت اور اس کی اس بات سے پاکیزگی پر دلالت کرتا ہے کہ اسے نقائص اور حادث صفات چھو سکیں۔ کہا گیا: یہ 'جبر' سے ہے، جس کے معنی اصلاح کے ہیں۔ کہا جاتا ہے: میں نے ہڈی جوڑی (جبرت العظم) تو وہ جڑ گئی (فجبر)، جب آپ نے اسے ٹوٹنے کے بعد ٹھیک کر دیا۔ پس وہ 'جبر' سے 'فعال' (مبالغہ کا صیغہ) ہے، جب وہ ٹوٹے ہوئے کو جوڑتا ہے اور فقیر کو غنی کر دیتا ہے (۱)۔

اور الفراء نے کہا: یہ اسے کسی کام پر مجبور کرنے (اجبرہ علی الامر) سے ہے، یعنی: اسے مغلوب کر لیا۔ انہوں نے کہا: میں نے 'افعل' کے وزن سے 'فعال' کا صیغہ سوائے 'جبار' کے اور 'ادرک' سے 'دراک' کے نہیں سنا۔ اور کہا گیا: 'جبار' اس کے لیے ہے جس کی گرفت ناقابل برداشت ہو۔

﴿الْمُتَكَبِّرُ﴾ وہ جس نے اپنی ربوبیت کے ساتھ کبریائی اختیار کی، پس کوئی چیز اس کی مثل نہیں ہے۔ اور کہا گیا: ہر برائی سے بلند و برتر، ان حادث اور قابل مذمت صفات سے بہت عظیم جو اس کے شایان شان نہیں ہیں۔ اور کبر اور کبریائی کی اصل: امتناع (رکاوٹ) اور انقیاد (فرمانبرداری) کی کمی ہے (۲)۔

اور حمید بن ثور نے کہا: عَفَت مثل ما يعفو الفصيل فأصبحت ... بها كبرياءُ الصَّعْبِ وهي ذلولُ (۳) (وہ اس طرح ہو گیا جیسے اونٹ کا بچہ ہو جاتا ہے، پس اس میں ایک سرکش اونٹ کی کبریائی آ گئی حالانکہ وہ مطیع ہے)۔

اللہ کی صفات میں کبریائی تعریف ہے، اور مخلوق کی صفات میں یہ مذمت ہے (۴)۔

اور "صحیح" میں ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے اپنے رب تبارک و تعالیٰ سے روایت کرتے ہوئے فرمایا کہ اس نے فرمایا: "کبریائی میری چادر ہے، اور عظمت میرا تہبند ہے، پس جس نے ان دونوں میں سے کسی ایک میں مجھ سے جھگڑا کیا، میں اسے توڑ دوں گا، پھر اسے آگ میں جھونک دوں گا" (۵)۔

اور کہا گیا: المتکبر، اس کے معنی ہیں: بلند و برتر۔ اور کہا گیا: اس کے معنی ہیں: بڑا (الکبیر)؛ کیونکہ وہ اس سے کہیں زیادہ جلیل القدر ہے کہ...

= یہ کھجوریں پک کر تیار ہو گئیں تو ان کی شاخیں جھومنے لگیں، اور اس نے کجاووں پر موجود سرخ اور زرد اون کی ان کی اونچائی کے ساتھ ان بلند کھجوروں اور ان میں موجود رنگوں سے تشبیہ دینے کا ارادہ کیا۔ (۱) تفسیر البغوی ۴/۳۲۷۔ (۲) تفسیر البغوی ۴/۳۲۷۔ (۳) دیوان حمید بن ثور الہلالی ص ۵۸، مگر اس میں 'الفصیل' کی جگہ 'الطلیح' اور 'ذلول' کی جگہ 'رکوب' وارد ہوا ہے۔ 'عفت الارض': اسے نباتات نے ڈھانپ لیا۔ 'عفا البعیر': اونٹ فربہ ہو گیا اور اس کی پیٹھ کے بال گھنے اور لمبے ہو گئے یہاں تک کہ اس کی دم کو ڈھانپ لیا۔ 'الطلیح': لاغر، تھکا ہوا اونٹ۔ القاموس المحیط (عفا) اور (طلح)۔ (۴) النکت والعیون ۵/۵۱۴۔ (۵) اسے احمد (۹۳۵۹) نے 'قصمتہ' کے لفظ کے ذکر کے بغیر روایت کیا ہے۔ اور یہ حاکم ۱/۶۱ کے ہاں ان الفاظ کے ساتھ ہے: "کبریائی میری چادر ہے، پس جس نے میری چادر کے بارے میں مجھ سے جھگڑا کیا، میں اسے توڑ دوں گا"۔ حاکم نے کہا: یہ حدیث مسلم کی شرط پر صحیح ہے، لیکن ان دونوں (بخاری و مسلم) نے اسے ان الفاظ کے ساتھ روایت نہیں کیا، اسے مسلم نے [۲۶۲۰] الاغر کے واسطے سے ابوہریرہ سے ان الفاظ کے علاوہ روایت کیا ہے۔ اور ذہبی نے کہا: اسے مسلم نے الاغر کی حدیث سے ابوہریرہ [اور ابوسعید خدری سے روایت کیا ہے کہ ان دونوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے

فرمایا: عزت اس کا تہبند ہے، اور کبریائی اس کی چادر ہے، پس جو مجھ سے جھگڑا کرے گا، میں اسے عذاب دوں گا] یا اس جیسی روایت۔ اھ

393 Surah Al-Hashr: Verses 23 - 24

...affects pride. It might be said: 'tazallama' in the sense of 'zalama' (he was wronged), and 'tashtama' in the sense of 'shatama' (he insulted) (1), and 'istaqarra' in the sense of 'qarra' (he settled). Likewise, 'Al-Mutakabbir' (The Proud) is in the sense of 'Al-Kabir' (The Great). It is not like how a creature is described with the form 'tafa'ala' when attributed to what is not part of him.

Then He purified Himself, saying: {Exalted is Allah} meaning: as a sanctification for His majesty and greatness {above whatever they associate with Him}.

The Almighty says: {He is Allah, the Creator, the Inventor, the Shaper; to Him belong the best names. Whatever is in the heavens and earth is exalting Him. And He is the Exalted in Might, the Wise. 24}.

The Almighty's saying: {He is Allah, the Creator, the Inventor, the Shaper} "Al-Khaliq" (The Creator) here means the Ordainer. "Al-Bari" (The Inventor) is the Originator, the Inventor (2). "Al-Musawwir" (The Shaper) is the one who forms images and assembles them in different forms (3). Shaping is organized based on creating (khalq) and inventing (baraya) and follows them. The meaning of shaping (taswir) is planning and formation. Allah created man in the wombs of mothers in three stages: He made him a clot, then a lump of flesh, then He made him an image, which is the formation by which there is an image and form through which he is known and distinguished from others by his features. So blessed is Allah, the best of creators (4). An-Nabigha (5) said:

The Creator, the Inventor, the Shaper in the wombs of water until it becomes blood.

Some people have made 'creating' (khalq) to mean 'shaping' (taswir) (6), but it is not so; rather, shaping is last, ordaining is first, and inventing is between them. Among it is the Truth's saying: {and when you created from clay the likeness of a bird} [Al-Ma'idah: 110]. And Zuhair said:

You certainly perform what you have planned, while some people plan but do not perform (7).

(1) Al-Wasit 4/279. (2) Al-Nukat wal-'Uyun 5/514. (3) Al-Asna p. 349. (4) Al-Asna p. 350. (5) He is Al-Ja'di, and the verse is in his Diwan p. 133. (6) They are Ibn al-Arabi and Ibn al-Hassar as mentioned by Al-Qurtubi in Al-Asna p. 336, and the speech is from him. (7) Previously 1/341.

393 सूरह अल-हश्र: आयत 23 - 24

...घमंड करना। और कहा जा सकता है: 'तज़ल्लमा' का अर्थ 'ज़लमा' (अन्याय सहना) है, और 'तशत्तमा' का अर्थ 'शतमा' (गाली देना) (1), और 'इस्तकर्रा' का अर्थ 'कर्रा' (बस जाना) है। इसी प्रकार 'अल-मुतलब्बिर' (अति अभिमानी) का अर्थ 'अल-कबीर' (महान) है। यह वैसा नहीं है जैसा किसी प्राणी का वर्णन 'तफ़ाअला' रूप से किया जाता है जब उसे उस चीज़ की ओर जोड़ा जाता है जो उसमें नहीं है।

फिर उसने स्वयं को पवित्र करते हुए कहा: {अल्लाह पवित्र है} अर्थात: उसकी महिमा और महानता की पवित्रता के लिए {उससे जो वे उसके साथ साझी ठहराते हैं}।

अल्लाह तआला का कथन है: {वही अल्लाह है, पैदा करने वाला, अस्तित्व देने वाला, रूप देने वाला; उसी के लिए सबसे अच्छे नाम हैं। जो कुछ आकाशों और पृथ्वी में है उसकी तस्बीह (पवित्रता का गुणगान) कर रहा है। और वह प्रभुत्वशाली, तत्वदर्शी है। 24}।

अल्लाह तआला का कथन: {वही अल्लाह है, पैदा करने वाला, अस्तित्व देने वाला, रूप देने वाला} "अल-खालिक" (पैदा करने वाला) यहाँ निर्धारक है। "अल-बारी" (अस्तित्व देने वाला) उत्पत्तिकर्ता, आविष्कारक है (2)। "अल-मुसव्विर" (रूप देने वाला) छवियों को बनाने वाला और उन्हें विभिन्न रूपों में संयोजित करने वाला है (3)। रूप देना, सृजन (खल्क) और निर्माण (बराया) पर आधारित है और उनके बाद आता है। रूप देने (तस्वीर) का अर्थ नियोजन और गठन है। अल्लाह ने माँ के गर्भ में मनुष्य को तीन रूपों में बनाया: उसे एक थक्का बनाया, फिर मांस का लोथड़ा बनाया, फिर उसे एक छवि बनाया, और यह वह गठन है जिसके द्वारा एक छवि और रूप होता है जिससे वह पहचाना जाता है और अपनी विशेषताओं द्वारा दूसरों से अलग होता है। तो धन्य है अल्लाह, सबसे अच्छा पैदा करने वाला (4)। अल-नाबीघा (5) ने कहा:

पैदा करने वाला, अस्तित्व देने वाला, रूप देने वाला गर्भाशय के पानी में जब तक कि वह रक्त न बन जाए।

कुछ लोगों ने 'सृजन' (खल्क) का अर्थ 'रूप देना' (तस्वीर) माना है (6), लेकिन ऐसा नहीं है; बल्कि, रूप देना अंत में है, निर्धारण पहले है, और निर्माण उन दोनों के बीच है। इसी के बारे में सत्य (अल्लाह) का कथन है: {और जब तू मिट्टी से पक्षी के समान बनाता था} [अल-माइदा: 110]। और ज़ुहैर ने कहा:

और आप निश्चय ही वह पूरा करते हैं जिसका आपने निर्धारण किया, जबकि कुछ लोग निर्धारण तो करते हैं लेकिन उसे पूरा नहीं करते (7)।

(1) अल-वसीत 4/279. (2) अल-नुकात वल-उयून 5/514. (3) अल-अस्ना पृ. 349. (4) अल-अस्ना पृ. 350. (5) वह अल-जादी है, और शेर उसके दीवान पृ. 133 में है। (6) वे इब्न अल-अरबी और इब्न अल-हस्सार हैं जैसा कि अल-कुर्तुबी ने अल-अस्ना पृ. 336 में उल्लेख किया है, और यह बात उन्हीं की है। (7) पहले उल्लेखित 1/341।

393 سورہ الحشر: آیات 23 - 24

...تکبر سے کام لینا۔ اور کہا جا سکتا ہے: 'تظلم' بمعنی 'ظلم' (مظلوم ہونا)، اور 'تشتم' بمعنی 'شتم' (گالی دینا) (1)، اور 'استقر' بمعنی 'قر' (ٹھرنا)۔ اسی طرح 'المتکبر' بمعنی 'الکبیر' (بڑا) ہے۔ اور یہ ویسا نہیں ہے جیسا کہ مخلوق کو 'تفعّل' کے وزن پر بیان کیا جاتا ہے جب اسے ایسی چیز کی طرف منسوب کیا جائے جو اس میں نہ ہو۔

پھر اس نے اپنی ذات کی پاکیزگی بیان کرتے ہوئے فرمایا: {اللہ پاک ہے} یعنی: اس کی جلالت اور عظمت کی تنزیہ کے لیے {اس سے جو وہ شریک ٹھہراتے ہیں}۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {وہی اللہ ہے پیدا کرنے والا، وجود بخشنے والا، صورت بنانے والا؛ اسی کے لیے بہترین نام ہیں۔ آسمانوں اور زمین میں جو کچھ ہے اس کی تسبیح کر رہا ہے۔ اور وہ غالب، حکمت والا ہے۔ 24}۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {وہی اللہ ہے پیدا کرنے والا، وجود بخشنے والا، صورت بنانے والا} یہاں "الخالق" (پیدا کرنے والا) سے مراد تقدیر (اندازہ) کرنے والا ہے۔ "الباری" (وجود بخشنے والا) پیدا کرنے والا اور موجد ہے (2)۔ "المصور" (صورت بنانے والا) تصویروں کو بنانے والا اور انہیں مختلف شکلوں پر ترتیب دینے والا ہے (3)۔ پس صورت گری، خلق (پیدائش) اور برایہ (نمودار کرنے) پر مبنی اور ان کے تابع ہے۔ صورت گری (تصویر) کا معنی خاکہ بنانا اور تشکیل دینا ہے۔ اللہ نے انسان کو ماؤں کے پیٹ میں تین تخلیقوں میں پیدا کیا: اسے لوتھڑا (علقہ) بنایا، پھر گوشت کا ٹکڑا (مضغہ) بنایا، پھر اسے ایک صورت بنایا، اور یہ وہ تشکیل ہے جس کے ذریعے ایک صورت اور ہیئت بنتی ہے جس سے وہ پہچانا جاتا ہے اور اپنی علامت سے دوسروں سے ممتاز ہوتا ہے۔ پس بابرکت ہے اللہ جو سب سے بہتر پیدا کرنے والا ہے (4)۔ نابغہ (5) نے کہا:

خالق، باری، مصور، رحموں کے پانی میں یہاں تک کہ وہ خون بن جائے۔

کچھ لوگوں نے 'خلق' کو 'تصویر' (صورت گری) کے معنی میں لیا ہے (6)، حالانکہ ایسا نہیں ہے، بلکہ صورت گری آخر میں ہے، تقدیر (اندازہ) اول ہے، اور برایہ ان کے درمیان ہے۔ اسی میں سے حق تعالیٰ کا قول ہے: {اور جب تو مٹی سے پرندے کی سی شکل بناتا تھا} [المائدہ: 110]۔ اور زہیر نے کہا:

اور تو جو اندازہ کرتا ہے اسے پورا کرتا ہے جبکہ بعض لوگ اندازہ تو کرتے ہیں لیکن پورا نہیں کر پاتے (7)۔

(1) الوسیط 4/279۔ (2) النکت والعیون 5/514۔ (3) الأسنی ص 349۔ (4) الأسنی ص 350۔ (5) وہ الجعدی ہے، اور شعر اس کے دیوان ص 133 میں ہے۔ (6) یہ ابن العربی اور ابن الحصار ہیں جیسا کہ قرطبی نے الأسنی ص 336 میں ذکر کیا ہے، اور یہ کلام انہی کا ہے۔ (7) سابقہ 1/341۔

394 Surah Al-Hashr: Verse 24

He says: You decree what You decree then You bring it into existence, i.e., You execute it according to Your decree, while others decree what is not completed for them and their will does not happen in it; either due to their deficiency in conceiving the decree, or due to their inability to complete their will. We have covered all of this in "Al-Kitab al-Asna fi Sharh Asma' Allah al-Husna" (1), and praise be to Allah.

And from Hatib bin Abi Balta'ah that he read: "al-Bari' al-Musawwar" with a fatha on the 'waw' and a nasb on the 'ra', meaning: the one who brings forth the formed, i.e., distinguishes what He forms through the variation of shapes. Mentioned by Al-Zamakhshari (2).

{To Him belong the best names. Whatever is in the heavens and earth is exalting Him. And He is the Exalted in Might, the Wise.} Discussion on this has preceded (3).

And from Abu Hurairah, he said: I asked my close friend Abu al-Qasim, the Messenger of Allah ﷺ, about the Greatest Name of Allah, and he said: "O Abu Hurairah, adhere to the end of Surah Al-Hashr and recite it frequently." I repeated it to him, and he repeated it back to me. I repeated it again, and he repeated it back to me (4). Jabir bin Zaid said: Indeed, the Greatest Name of Allah is 'Allah'; because of the location of this verse (5). And from Anas bin Malik: That the Messenger of Allah ﷺ said: "Whoever recites Surah Al-Hashr, Allah forgives for him what preceded of his sins and what followed" (6). And from Abu Umama, he said: The Prophet ﷺ said: "Whoever recites the ends of Surah Al-Hashr in the night or day, and Allah takes him in that night or that day, then Allah has made Paradise mandatory for him" (7).

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) P. 336 and thereafter. (2) In Al-Kashshaf 4/87-88, and the reading is in "Al-Qira'at al-Shadhdhah" p. 154 from Al-Yamani. (3) 1/428, 2/403, and 13/89. (4) Narrated by Al-Thalabī as in "Al-Kāfī al-Shāf" by Ibn Hajar p. 167 from the narration of ʻAlī bin Ruzayq, from Hishām bin Saʻd, from Zayd bin Aslam, from ʻAtā' bin Yasār, from Abu Hurairah, through it. ʻAlī bin Ruzayq: mentioned by Ibn Mākūlā in "al-Ikmāl" 4/53 and he said: the Egyptian reciter, narrates from Ibn Lahīʻah, Harmalah bin Yahyā narrated from him. Hishām bin Saʻd is Abu ʻAbbād al-Madani, truthful but has errors. Al-Tahdhīb. (5) Narrated by Al-Bukhārī in "Al-Tārīkh al-Kabīr" 1/209, Ibn Abī Shaybah 10/273, and Al-Tabarī 22/555. (6) Narrated by Al-Thalabī as in "Al-Kāfī al-Shāf" p. 167 from the narration of Yazīd bin Abān, from Anas, through it. Yazīd bin Abān is: Abu ʻAmr al-

Raqāshī the storyteller, an ascetic but weak narrator. Al-Tahdhīb. (7) Narrated by Al-Bayhaqī in "Shu‘ab al-Īmān" (2501), and Al-Qazwīnī in "al-Tadwīn" 4/26 through the path of Muhammad bin Ziyād al-Alhānī, from Abu Umāmah, through it. Al-Bayhaqī said: Salīm bin ‘Uthmān is alone in this from Muhammad bin Ziyād. We say: Salīm bin ‘Uthmān is: Al-Fawzī al-Himsī, accused and frail. "Al-Mughnī fī al-Du‘afā'" 1/284.

३९४ सूरह अल-हश्र: आयत २४

वह कहते हैं: आप वही तय करते हैं जो आप तय करते हैं, फिर उसे अस्तित्व में लाते हैं, यानी: आप उसे अपनी मर्जी के अनुसार पूरा करते हैं, जबकि अन्य लोग वह तय करते हैं जो उनके लिए पूरा नहीं होता और उसमें उनकी मर्जी पूरी नहीं होती; या तो अपने फैसले की कल्पना करने में उनकी कमी के कारण, या अपनी मर्जी को पूरा करने में उनकी अक्षमता के कारण। हमने इस सब को "अल-किताब अल-अस्ना फी शरह अस्मा' अल्लाह अल-हुस्ना" (१) में विस्तार से बताया है, और अल्लाह की स्तुति हो।

और हातिब बिन अबी बल्ता'ह से रिवायत है कि उन्होंने पढ़ा: "अल-बारी' अल-मुसव्वर" वाव पर फतह और रा पर नसब के साथ, यानी: वह जो आकृतियों के अंतर के माध्यम से जो कुछ वह बनाता है उसे अलग करता है। अल-ज़मखशरी (२) द्वारा उल्लेखित।

{उसी के सबसे अच्छे नाम हैं। आसमानों और ज़मीन में जो कुछ भी है वह उसकी तस्बीह कर रहा है। और वह प्रभुत्वशाली, तत्वदर्शी है।} इस पर चर्चा पहले हो चुकी है (३)।

और अबू हुरैरा से रिवायत है, उन्होंने कहा: मैंने अपने घनिष्ठ मित्र अबुल कासिम, अल्लाह के रसूल ﷺ से अल्लाह के सबसे बड़े नाम (इस्म-ए-आज़म) के बारे में पूछा, तो उन्होंने कहा: "ऐ अबू हुरैरा, सूरह अल-हश्र के अंत को पकड़ लो और इसे कसरत से पढ़ो।" मैंने इसे उनसे दोहराया, और उन्होंने मुझ पर दोहराया। मैंने इसे फिर से दोहराया, और उन्होंने मुझ पर फिर से दोहराया (४)। जाबिर बिन ज़ैद ने कहा: वास्तव में, अल्लाह का सबसे बड़ा नाम 'अल्लाह' ही है; इस आयत के स्थान के कारण (५)। और अनस बिन मालिक से रिवायत है: कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फ़रमाया: "जिसने सूरह अल-हश्र पढ़ी, अल्लाह उसके पिछले और अगले गुनाहों को माफ़ कर देता है" (६)। और अबू उमामा से रिवायत है, उन्होंने कहा: नबी ﷺ ने फ़रमाया: "जिसने रात या दिन में सूरह अल-हश्र की आखिरी आयतें पढ़ीं, और अल्लाह ने उसी रात या उसी दिन उसकी रूह कब्ज़ कर ली, तो अल्लाह ने उसके लिए जन्नत वाजिब कर दी है" (७)।

WWW.NAFSEISLAM.COM

(१) पृष्ठ ३३६ और उसके बाद। (२) अल-कश्शाफ ४/८७-८८ में, और यह पाठ अल-यमानी से "अल-किरात अल-शाज्जाह" पृष्ठ १५४ में है। (३) १/४२८, २/४०३ और १३/८९। (४) इसे अल-थलाबी ने इब्न हजर की "अल-काफी अल-शाफ" पृष्ठ १६७ में अली बिन रुज़ैक की रिवायत से, हिशाम बिन साद से,

ज़ैद बिन असलम से, अता बिन यसार से, अबू हुरैरा से निकाला है। अली बिन रुज़ैक: इब्न माकुला ने "अल-इकमल" ४/५३ में उनका उल्लेख किया है और कहा: मिस्र के कारी, इब्न लहीया से रिवायत करते हैं, हरमलह बिन यहया ने उनसे रिवायत की। हिशाम बिन साद अबू अब्बाद अल-मदनी हैं, सच्चे हैं लेकिन उनमें कुछ वहम हैं। अल-तहजीब। (५) इसे बुखारी ने "अल-तारीख अल-कबीर" १/२०९ में, इब्न अबी शयबा ने १०/२७३ में और तबरी ने २२/५५५ में निकाला है। (६) इसे अल-थलाबी ने "अल-काफी अल-शाफ" पृष्ठ १६७ में यजीद बिन अबान की रिवायत से, अनस से निकाला है। यजीद बिन अबान है: अबू अम्र अल-रकाशी किस्सागो, एक ज़ाहिद लेकिन कमज़ोर रावी। अल-तहजीब। (७) इसे अल-बैहकी ने "शुअब अल-इमान" (२५०१) में और कज़विनी ने "अल-तदवीन" ४/२१ में मुहम्मद बिन ज़ियाद अल-अल्हानी के ज़रिए, अबू उमामा से निकाला है। अल-बैहकी ने कहा: सलीम बिन उस्मान मुहम्मद बिन ज़ियाद से इस रिवायत में अकेले हैं। हमने कहा: सलीम बिन उस्मान फौज़ी हम्सी हैं, जो आरोपित और कमज़ोर हैं। "अल-मुगनी फी अल-दुआफा" १/२८४।

وہ فرماتا ہے: تُو جو کچھ مقدر کرتا ہے پھر اسے وجود بخشتا ہے، یعنی: اپنی تقدیر کے مطابق اسے نافذ فرماتا ہے، جبکہ تیرے سوا کوئی ایسا اندازہ لگاتا ہے جس کی تکمیل اس کے لیے ممکن نہیں ہوتی اور نہ ہی اس کی مراد اس میں پوری ہوتی ہے؛ یا تو اپنے اندازے کے تصور میں اس کی کوتاہی کی وجہ سے، یا اپنی مراد کی تکمیل سے اس کی عاجزی کی وجہ سے۔ ہم نے یہ سب کچھ «الکتاب الأسنی فی شرح أسماء الله الحسنی» (۱) میں بیان کر دیا ہے اور تمام تعریفیں اللہ ہی کے لیے ہیں۔

اور حاطب بن ابی بلتعہ سے روایت ہے کہ انہوں نے پڑھا: «البارئُ المصوَّرُ» واؤ کے فتحہ اور راء کے نصب کے ساتھ، یعنی: وہ جو صورتوں کے فرق کے ساتھ اپنی مخلوق کو ممتاز کرتا ہے۔ اسے زمخشری (۲) نے ذکر کیا ہے۔

﴿اسی کے لیے بہترین نام ہیں۔ آسمانوں اور زمین میں جو کچھ بھی ہے اس کی تسبیح بیان کر رہا ہے اور وہی غالب، حکمت والا ہے﴾ اس پر کلام پہلے گزر چکا ہے (۳)۔

اور حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے، انہوں نے کہا: میں نے اپنے جانی دوست ابوالقاسم اللہ کے رسول ﷺ سے اللہ کے اسمِ اعظم کے بارے میں پوچھا تو آپ ﷺ نے فرمایا: "اے ابوہریرہ، تم سورۃ الحشر کے آخری حصے کو لازم پکڑ لو اور اس کی تلاوت کثرت سے کیا کرو"۔ میں نے پھر آپ سے پوچھا، تو آپ نے وہی جواب دیا، میں نے پھر پوچھا تو آپ نے وہی جواب دہرایا (۴)۔ اور جابر بن زید نے کہا: بے شک اللہ کا اسمِ اعظم لفظ 'اللہ' ہی ہے؛ اس آیت کے مقام کی وجہ سے (۵)۔ اور حضرت انس بن مالک سے روایت ہے: کہ اللہ کے رسول ﷺ نے فرمایا:

"جس نے سورۃ الحشر پڑھی، اللہ اس کے اگلے اور پچھلے گناہ معاف فرما دیتا ہے" (۶)۔ اور حضرت ابوامامہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے، انہوں نے کہا: نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "جس نے رات یا دن میں سورۃ الحشر کی آخری آیات تلاوت کیں، پھر اسی رات یا اسی دن اللہ نے اسے وفات دے دی، تو اللہ نے اس کے لیے جنت واجب کر دی" (۷)۔

WWW.NAFSEISLAM.COM

(۱) ص ۳۳۶ اور اس کے بعد۔ (۲) الکشاف ۴/ ۸۷ - ۸۸ میں، اور یہ قرأت یمانی سے «القراءات الشاذة» ص ۱۵۴ میں ہے۔ (۳) ۱/ ۴۲۸، ۲/ ۴۰۳ اور ۱۳/ ۸۹۔ (۴) اسے ثعلبی نے جیسا کہ ابن حجر کی «الکافی الشاف» ص ۱۶۷ میں ہے، علی بن رزیق کی روایت سے، ہشام بن سعد سے، زید بن اسلم سے، عطا بن یسار سے، ابوہریرہ سے روایت کیا ہے۔ علی بن رزیق: ان کا ذکر ابن ماکولا نے «الاکمال» ۴/ ۵۳ میں کیا ہے اور کہا: مصری قاری ہیں، ابن لہیعہ سے روایت کرتے ہیں، ان سے حرملہ بن یحییٰ نے روایت کی۔ ہشام بن سعد ابوعباد المدنی ہیں، سچے ہیں لیکن انہیں وہم ہو جاتے ہیں۔ التہذیب۔ (۵) اسے بخاری نے «التاریخ الکبیر» ۱/ ۲۰۹ میں، ابن ابی شیبہ نے ۱۰/ ۲۷۳ میں اور طبری نے ۲۲/ ۵۵۵ میں روایت کیا ہے۔ (۶) اسے ثعلبی نے «الکافی الشاف» ص ۱۶۷ میں یزید بن ابان کی روایت سے، انس سے نقل کیا ہے۔ یزید بن ابان: ابوعمرو الرقاشی قصہ گو ہیں، ایک زاہد مگر ضعیف راوی ہیں۔ التہذیب۔ (۷) اسے بیہقی نے «شعب الایمان» (۲۵۰۱) میں، اور قزوینی نے «التدوین» ۴/ ۲۶ میں محمد بن زیاد الالہانی کے واسطے سے، ابوامامہ سے روایت کیا ہے۔ بیہقی نے کہا: سلیم بن عثمان اس روایت میں محمد بن زیاد سے منفرد ہیں۔ ہم کہتے ہیں: سلیم بن عثمان: الفوزی الحمصی ہیں، جو متہم اور کمزور ہیں۔ «المغنی فی الضعفاء» ۱/ ۲۸۴۔

Surah Al-Mumtahanah

It is Madinan according to everyone's opinion (1), and it consists of thirteen verses (2). Al-Mumtahinah - with a kasra on the 'ha' - means: the tester; the action is attributed to it metaphorically, just as Surah 'Bara'ah' is called the 'Scatterer' and the 'Exposer'; because of what it revealed of the hypocrites' faults. Whoever says for this surah: Al-Mumtahanah - with a fatha on the 'ha' - refers it to the woman about whom it was revealed, who is Umm Kulthum bint 'Uqba bin Abi Mu'ayt. Allah Almighty said: {test them; Allah knows best their faith} the verse. She was the wife of Abdur-Rahman ibn Awf, and she bore him Ibrahim ibn Abdur-Rahman (3).

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful.

The word of Allah Almighty: {O you who have believed, do not take My enemies and your enemies as allies, extending to them affection while they have disbelieved in what came to you of the truth, having driven out the Prophet and yourselves [only] because you believe in Allah, your Lord. If you have come out for jihad in My cause and seeking My pleasure, [do not take them as allies] secreting to them affection while I am most knowing of what you have concealed and what you have declared. And whoever does it among you has certainly strayed from the soundness of the way. 1}

The word of Allah Almighty: {O you who have believed, do not take My enemies and your enemies as allies} The verb 'ittakhadh' (take) takes two objects, which are "your enemies" and "allies". The word 'aduww' (enemy) is on the pattern of 'fa'ul' from 'ada' (transgressed), like 'afuw' from 'afa' (forgave). Because it is on the weight of a verbal noun, it is applied to the group just as it is applied to the individual (4). In this verse, there are seven issues:

The first: Allah Almighty's word: {O you who have believed, do not take My enemies and your enemies} The Imams narrated - and the wording is Muslim's - on the authority of Ali, may Allah be pleased with him, who said: The Messenger of Allah, peace and blessings be upon him, sent us - me, Al-Zubayr, and Al-Miqdad - and said:

---

(1) Al-Nukat wal-Uyun 5/516. (2) Tafsir Abi Al-Layth 3/350. (3) Al-Ta'rif wal-I'lam pp. 167-168. (4) Al-Kashshaf 4/89.

सूरह अल-मुमतहना

यह सबकी राय के अनुसार मदनी है (1), और इसमें तेरह आयतें हैं (2)। अल-मुमतहिनह - 'हा' पर कसरा के साथ - इसका अर्थ है: परीक्षा लेने वाली; क्रिया को इसके साथ रूपक के रूप में जोड़ा गया है, जैसे सूरह 'बारा'ह' को 'बिखेरने वाली' और 'उजागर करने वाली' कहा जाता है; क्योंकि उसने मुनाफ़िक़ों (पाखंडियों) के दोषों को उजागर किया था। और जो कोई इस सूरह के बारे में कहता है: अल-मुमतहना - 'हा' पर फतह के साथ - तो उसने इसे उस महिला से जोड़ा है जिसके बारे में यह अवतरित हुई थी, और वह उम्मे कुलसुम बिन्त उकबा बिन अबी मुअैत हैं। अल्लाह तआला ने फरमाया: {तो उनकी परीक्षा लो, अल्लाह उनके ईमान को बेहतर जानता है} आयत। वह अब्दुर रहमान बिन औफ़ की पत्नी थीं, और उन्होंने उनके लिए इब्राहिम बिन अब्दुर रहमान को जन्म दिया (3)।

अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत दयालु और परम कृपालु है।

अल्लाह तआला का कथन: {हे ईमान वालों! मेरे और अपने शत्रुओं को मित्र न बनाओ, तुम उनके प्रति मित्रता प्रदर्शित करते हो, जबकि जो सत्य तुम्हारे पास आया है, उसका उन्होंने इनकार किया है। वे रसूल को और तुम्हें इसलिए निकाल देते हैं कि तुम अपने रब अल्लाह पर ईमान लाए हो। यदि तुम मेरे मार्ग में जिहाद करने और मेरी प्रसन्नता चाहने के लिए निकले हो, तो तुम उनसे छिपकर मित्रता करते हो, जबकि मैं उसे भली-भांति जानता हूँ जो तुमने छिपाया और जो तुमने प्रकट किया। और जो तुममें से ऐसा करेगा, वह सीधे मार्ग से भटक गया। 1}

अल्लाह तआला का कथन: {हे ईमान वालों! मेरे और अपने शत्रुओं को मित्र न बनाओ} यहाँ 'इत्तखज़' (बनाना) क्रिया के दो कर्म (objects) हैं, जो "अपने शत्रुओं" और "मित्रों" हैं। 'अदुव' (शत्रु) शब्द 'अदा' से 'फऊल' के वजन पर है, जैसे 'अफ़ूव' 'अफ़ा' से है। चूँकि यह मस्तर (verbal noun) के वजन पर है, इसलिए इसे बहुवचन के लिए उसी तरह इस्तेमाल किया गया है जैसे एकवचन के लिए (4)। इस आयत में सात मामले हैं:

पहला: अल्लाह तआला का कथन: {हे ईमान वालों! मेरे और अपने शत्रुओं को मित्र न बनाओ} इमामों ने रिवायत किया है - और शब्द मुस्लिम के हैं - हज़रत अली रज़ियल्लाहु अन्हु से, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ने हमें - मुझे, जुबैर और मिक़दाद को - भेजा और कहा:

(1) अल-नुकात वल-उयून 5/516। (2) तफ़सीर अबी अल-लैथ 3/350। (3) अल-तारीफ़ वल-इलाम पृष्ठ 167-168। (4) अल-कश्शाफ़ 4/89।

سورہ الممتحنہ

یہ سب کے قول کے مطابق مدنی ہے(۱)، اور یہ تیرہ آیات پر مشتمل ہے(۲)۔ الممتحِنہ - 'حا' کے نیچے زیر کے ساتھ - یعنی: امتحان لینے والی؛ فعل کو اس کی طرف مجازی طور پر منسوب کیا گیا ہے، جیسا کہ سورہ 'براۃ' کو 'بکھیرنے والی' اور 'رسوا کرنے والی' کہا جاتا ہے؛ اس وجہ سے کہ اس نے منافقین کے عیوب کو ظاہر کر دیا۔ اور جس نے اس سورہ کے بارے میں 'الممتحَنہ' کہا - 'حا' پر زبر کے ساتھ - تو اس نے اسے اس عورت کی طرف منسوب کیا جس کے بارے میں یہ نازل ہوئی، اور وہ ام کلثوم بنت عقبہ بن ابی معیط ہیں۔ اللہ تعالی نے فرمایا: ﴿پس ان کا امتحان لو، اللہ ان کے ایمان کو زیادہ جاننے والا ہے﴾ آیت۔ وہ عبد الرحمن بن عوف کی زوجہ تھیں، ان سے ان کے بیٹے ابراہیم بن عبد الرحمن پیدا ہوئے(۳)۔

بسم اللہ الرحمن الرحیم

اللہ تعالی کا ارشاد: ﴿اے ایمان والو! میرے اور اپنے دشمنوں کو دوست نہ بناؤ کہ تم ان کی طرف دوستی کے پیغام بھیجتے ہو حالانکہ وہ اس حق کے منکر ہو چکے ہیں جو تمہارے پاس آیا ہے، وہ رسول کو اور تمہیں اس لیے (بستی سے) نکالتے ہیں کہ تم اپنے رب اللہ پر ایمان لائے ہو۔ اگر تم میری راہ میں جہاد کرنے اور میری رضا جوئی کی خاطر (گھروں سے) نکلے ہو، تم ان کی طرف خفیہ طور پر دوستی کے پیغام بھیجتے ہو حالانکہ میں خوب جانتا ہوں جو کچھ تم نے چھپایا اور جو کچھ تم نے ظاہر کیا۔ اور تم میں سے جو بھی ایسا کرے گا وہ یقیناً سیدھی راہ سے بھٹک گیا ۱﴾

اللہ تعالی کا ارشاد: ﴿اے ایمان والو! میرے اور اپنے دشمنوں کو دوست نہ بناؤ﴾ یہاں فعل 'اتخذ' دو مفعولوں کی طرف متعدی ہوا ہے، اور وہ ہیں "اپنے دشمنوں" اور "دوست"۔ اور 'عدو' (دشمن)

فعول کے وزن پر ہے 'عدا' سے، جیسے 'عفو' 'عفا' سے ہے۔ اور مصدر کے وزن پر ہونے کی وجہ سے اسے جماعت پر اسی طرح استعمال کیا گیا جیسے واحد پر کیا جاتا ہے(٤)۔ اور اس آیت میں سات مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالی کا ارشاد: ﴿اے ایمان والو! میرے اور اپنے دشمنوں کو دوست نہ بناؤ﴾ ائمہ نے روایت کیا ہے - اور الفاظ مسلم کے ہیں - حضرت علی رضی اللہ عنہ سے، انہوں نے کہا: ہمیں رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے بھیجا، مجھے، زبیر اور مقداد کو، پس آپ نے فرمایا:

---

(١) النکت والعیون ٥/٥١٦ ۔ (٢) تفسیر ابی اللیث ٣/ ٣٥٠ ۔ (٣) التعریف والاعلام ص ١٦٧ - ١٦٨ ۔ (٤) الکشاف ٤/ ٨٩ ۔

396 Surah Al-Mumtahanah: Verse 1

"Go to the Meadow of Khakh, for there is a woman traveling in a camel-litter who has a letter; take it from her." So we set out, our horses galloping, until we reached the woman. We said: "Produce the letter." She said: "I have no letter." We said: "Either you produce the letter or we will strip off your clothes." So she took it out from her braid. We brought it to the Messenger of Allah (peace be upon him), and it contained: From Hatib bin Abi Balta'a to some polytheists of the people of Mecca, informing them of some of the affairs of the Messenger of Allah (peace be upon him). The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "O Hatib, what is this?" He said: "Do not be hasty with me, O Messenger of Allah. I was a man attached to the Quraysh - Sufyan said: he was an ally to them and was not one of them - and among the Emigrants with you, there are those who have relatives through whom they protect their families. So I wished, since I lacked that lineage among them, to establish a favor among them by which they would protect my relatives. I did not do it out of disbelief or apostasy from my religion, nor out of satisfaction with disbelief after Islam." The Prophet (peace be upon him) said: "He has spoken the truth." Umar said: "Let me, O Messenger of Allah, strike the neck of this hypocrite." He said: "He witnessed Badr, and how do you know, perhaps Allah looked upon the people of Badr and said: 'Do what you wish, for I have forgiven you.'" Then Allah Almighty revealed: {O you who have believed, do not take My enemy and your enemy as allies}(1).

It was said: The woman's name was Sarah, a client of the Quraysh. The letter said: "Furthermore, the Messenger of Allah (peace be upon him) has set out towards you with an army like the night, flowing like a flood. I swear by Allah, if he had set out against you alone, Allah would have granted him victory over you and fulfilled His promise to him regarding you, for Allah is his guardian and helper." Mentioned by some exegetes (2).

Al-Qushayri and al-Tha'labi mentioned: that Hatib bin Abi Balta'a was a man from the people of Yemen, and he had an alliance in Mecca with the Banu Asad bin Abd al-Uzza, the clan of al-Zubayr bin al-Awwam. It was said: He was an ally of al-Zubayr bin al-Awwam (3), then Sarah, the client of Abu Amr bin Sayfi bin... came from Mecca.

---

(1) Al-Bukhari (3007), Muslim (2494), Abu Dawood (2650), Al-Tirmidhi (3305), Al-Nasa'i in Al-Kubra (11521), Ahmad (600), and Al-Wahidi in Asbab al-Nuzul pp. 448-449. Rawdat Khakh: a place between Mecca and Medina. Al-Da'inah: the woman, so named because she travels (tad'anu) with her husband wherever he travels. Al-

Nihayah (Kh-kh and D-'-n). (2) At-Ta'rif wal-I'lam p. 168. (3) Al-Isti'ab (2/280 in the margin of Al-Isabah), and Al-Isabah 2/192-193.

396 सूरह अल-मुमंतहना: आयत 1

"रौज़ह-ए-खाख जाओ, वहाँ ऊँट के हौदे में सफ़र करने वाली एक महिला है जिसके पास एक पत्र है; वह उससे ले लो।" तो हम चल पड़े, हमारे घोड़े तेज़ी से दौड़ रहे थे, यहाँ तक कि हम उस महिला के पास पहुँच गए। हमने कहा: "वह पत्र निकालो।" उसने कहा: "मेरे पास कोई पत्र नहीं है।" हमने कहा: "या तो तुम पत्र निकालोगी या फिर हम तुम्हारे कपड़े उतार देंगे।" तो उसने अपनी चोटी से उसे बाहर निकाला। हम उसे अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास ले आए, और उसमें था: हातिब बिन अबी बल्तआ की ओर से मक्का के कुछ मुशरिकों के नाम, उन्हें अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के कुछ मामलों की जानकारी देते हुए। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "हे हातिब, यह क्या है?" उसने कहा: "हे अल्लाह के रसूल, मेरे साथ जल्दबाज़ी न करें। मैं कुरैश के साथ जुड़ा हुआ एक व्यक्ति था - सुफ़यान ने कहा: वह उनके सहयोगी थे, और उनमें से नहीं थे - और आपके साथ रहने वाले मुहाजिरों में से ऐसे लोग हैं जिनके रिश्तेदार हैं जिनके ज़रिए वे अपने परिवारों की रक्षा करते हैं। इसलिए मैंने चाहा कि चूँकि मेरे पास उनके बीच वह वंशावली नहीं है, तो मैं उनके साथ कोई एहसान करूँ जिससे वे मेरे रिश्तेदारों की रक्षा करें। मैंने यह कुफ़्र या अपने धर्म से फिरने के कारण नहीं किया, और न ही इस्लाम के बाद कुफ़्र से संतुष्ट होने के कारण।" नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "इसने सच कहा है।" उमर ने कहा: "हे अल्लाह के रसूल, मुझे इस मुनाफ़िक़ की गर्दन उड़ाने दें।" आपने फ़रमाया: "यह बद्र में मौजूद था, और तुम्हें क्या पता, शायद अल्लाह ने बद्र वालों को देखा और फ़रमाया: 'जो चाहो करो, मैंने तुम्हें क्षमा कर दिया है'"। तब अल्लाह तआला ने नाज़िल किया: {ऐ ईमान वालो! मेरे और अपने दुश्मनों को अपना दोस्त न बनाओ} (1)।

कहा गया है: महिला का नाम सारा था, जो कुरैश के गुलामों में से थी। पत्र में था: "इसके बाद, अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) एक ऐसी सेना के साथ तुम्हारी ओर बढ़ रहे हैं जो रात की तरह (विशाल) है, और बाढ़ की तरह बह रही है। मैं अल्लाह की कसम खाता हूँ, अगर वह अकेले भी तुम्हारी ओर बढ़ते, तो अल्लाह उन्हें तुम पर जीत दिलाता और तुम्हारे बारे में अपना वादा पूरा करता, क्योंकि अल्लाह उनका संरक्षक और मददगार है।" कुछ मुफ़स्सिरीन ने इसका उल्लेख किया है (2)।

अल-कुशायरी और अल-थालाबी ने उल्लेख किया है: कि हातिब बिन अबी बल्तआ यमन के लोगों में से एक व्यक्ति थे, और मक्का में बनू असद बिन अब्द अल-उज़्ज़ा के साथ उनका गठबंधन था, जो

अल-ज़ुबैर बिन अल-अव्वम का कबीला था। कहा गया है: वह अल-ज़ुबैर बिन अल-अव्वम के सहयोगी थे (3), फिर अबू अम्र बिन सैफ़ी की गुलाम सारा मक्का से आई...

---

(1) अल-बुखारी (3007), मुस्लिम (2494), अबू दाऊद (2650), अल-तिर्मिज़ी (3305), अल-नसाई अल-कुबरा (11521) में, अहमद (600), और अल-वाहिदी असबाब अल-नुज़ूल पृ. 448-449 में। रौज़ह-ए-खाख: मक्का और मदीना के बीच एक स्थान। अज़-ज़ईना: महिला, जिसे इसलिए कहा जाता है क्योंकि वह अपने पति के साथ जहाँ कहीं वह जाता है, यात्रा (तज़अन) करती है। अन-निहाया (ख-ख और ज़-अ-न)। (2) अत-तारीफ़ वल-इलाम पृ. 168। (3) अल-इस्तियाब (अल-इसाबा के हाशिये पर 2/280), और अल-इसाबा 2/192-193।

۳۹۶ سورہ الممتحنہ: آیت ۱

«روضہ خاخ میں جاؤ، وہاں ایک کجاوہ نشین عورت ہے جس کے پاس ایک خط ہے، اسے اس سے لے لو»، تو ہم روانہ ہوئے، ہمارے گھوڑے ہمیں دوڑائے جا رہے تھے، یہاں تک کہ ہم اس عورت تک پہنچ گئے، ہم نے کہا: خط نکالو۔ اس نے کہا: میرے پاس کوئی خط نہیں ہے۔ ہم نے کہا: تم ضرور خط نکالو گی یا ہم تمہارے کپڑے اتار دیں گے۔ تو اس نے اپنی چوٹی سے اسے نکالا۔ ہم اسے رسول اللہ ﷺ کے پاس لائے تو اس میں درج تھا: حاطب بن ابی بلتعہ کی جانب سے مکہ کے بعض مشرکین کے نام، وہ انہیں رسول اللہ ﷺ کے بعض امور کی خبر دے رہے تھے۔ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «اے حاطب، یہ کیا ہے؟» اس نے کہا: اے اللہ کے رسول، مجھ پر جلد بازی نہ فرمائیں، میں قریش میں ایک چمٹا ہوا (ملصق) آدمی تھا - سفیان نے کہا: وہ ان کے حلیف تھے، ان میں سے نہ تھے - اور آپ کے ساتھ جو مہاجرین ہیں ان کی قرابتیں (رشتہ داریاں) ہیں جن کے ذریعے وہ اپنے اہل و عیال کی حفاظت کرتے ہیں، تو میں نے چاہا کہ جب مجھ میں ان جیسی کوئی رشتہ داری نہیں ہے تو ان پر کوئی احسان کروں جس کے ذریعے وہ میرے رشتہ داروں کی حفاظت کریں، اور میں نے یہ کفر یا اپنے دین سے ارتداد کی وجہ سے نہیں کیا، اور نہ ہی اسلام کے بعد کفر پر راضی ہونے کی وجہ سے۔ تو نبی ﷺ نے فرمایا: «اس نے سچ کہا ہے»۔ عمر نے کہا: اے اللہ کے رسول، مجھے چھوڑیں میں اس منافق کی گردن مار دوں۔ آپ نے فرمایا: «یہ بدر میں حاضر ہوا تھا، اور تمہیں کیا معلوم شاید اللہ تعالیٰ نے اہل بدر پر جھانک کر دیکھا ہو اور فرمایا ہو: جو چاہو کرو میں نے تمہیں بخش دیا ہے» تو اللہ عزوجل نے نازل فرمایا: {اے لوگو جو ایمان لائے ہو! میرے اور اپنے دشمنوں کو دوست نہ بناؤ} (۱)۔

کہا گیا ہے: عورت کا نام سارہ تھا جو قریش کے مولیٰ (آزاد کردہ غلاموں) میں سے تھی۔ اور خط میں تھا: اما بعد، بے شک رسول اللہ ﷺ تمہاری طرف ایک ایسے لشکر کے ساتھ متوجہ ہوئے ہیں جو رات کی طرح (سیاہ و عظیم) ہے اور سیلاب کی طرح بہتا ہوا آرہا ہے، اور اللہ کی قسم اگر وہ اکیلے بھی تمہاری طرف آتے تو اللہ انہیں تم پر ضرور غلبہ عطا فرماتا، اور تمہارے بارے میں اپنا وعدہ پورا کرتا، کیونکہ اللہ ان کا ولی اور مددگار ہے۔ بعض مفسرین نے اس کا ذکر کیا ہے (۲)۔

اور قشیری اور ثعلبی نے ذکر کیا ہے: کہ حاطب بن ابی بلتعہ اہل یمن کے ایک آدمی تھے، اور مکہ میں بنو اسد بن عبد العزیٰ جو زبیر بن عوام کا قبیلہ تھا، ان کے ساتھ ان کا حلیفانہ تعلق تھا۔ اور کہا گیا ہے: وہ زبیر بن عوام کے حلیف تھے (۳)، تو مکہ سے ابو عمرو بن صیفی بن ... کی لونڈی سارہ آئی۔

---

(۱) بخاری (۳۰۰۷)، مسلم (۲۴۹۴)، ابوداؤد (۲۶۵۰)، ترمذی (۳۳۰۵)، نسائی الکبریٰ میں (۱۱۵۲۱)، احمد (۶۰۰)، اور واحدی اسباب النزول ص ۴۴۸ - ۴۴۹ میں۔ اور روضہ خاخ: مکہ اور مدینہ کے درمیان ایک جگہ کا نام ہے۔ والظعینة: عورت، اور اسے اس لیے یہ نام دیا گیا کیونکہ وہ شوہر کے ساتھ سفر کرتی ہے جہاں بھی وہ سفر کرے۔ النہایہ (خوخ) اور (ظعن)۔ (۲) التعریف والإعلام ص ۱۶۸۔ (۳) الاستیعاب (۲/ ۲۸۰ الاصابہ کے حاشیہ پر)، اور الاصابہ ۲/ ۱۹۲ - ۱۹۳۔

Hashim (1) bin Abd Manaf to Medina while the Messenger of Allah (ﷺ) was preparing for the conquest of Mecca—and it was said: this was during the time of al-Hudaybiyyah—so the Messenger of Allah (ﷺ) said to her: “Have you come as a migrant, O Sarah?” She said: “No.” He said: “Have you come as a Muslim?” She said: “No.” He said: “Then what brought you?” She said: “You were the family, the supporters, the origin, and the kin, and the supporters have gone—meaning they were killed on the day of Badr—and I have fallen into severe need, so I came to you so that you might give to me and clothe me.” Then he, peace and blessings be upon him, said: “Where are you regarding the youth of the people of Mecca?”—and she was a singer—she said: “Nothing has been requested of me since the event of Badr.” So the Messenger of Allah (ﷺ) urged the Banu Abd al-Muttalib and Banu al-Muttalib to give to her, so they clothed her, gave to her, and provided her with transportation. She set out for Mecca, and Hatib came to her and said: “I will give you ten dinars and a cloak on the condition that you deliver this letter to the people of Mecca.” And he wrote in the letter: “The Messenger of Allah (ﷺ) intends [to march against] you, so take your precautions.” So Sarah left, and Gabriel descended and informed the Prophet (ﷺ) of that. So he sent Ali, Az-Zubayr, and Abu Marthad al-Ghanawi—and in a narration: Ali, Az-Zubayr, and al-Miqdad; and in another narration: he sent Ali and Ammar bin Yasir; and in another narration: Ali, Ammar, Umar, Az-Zubayr, Talhah, al-Miqdad, and Abu Marthad—and they were all horsemen. He said to them: “Go until you reach Rawdat Khakh, for there is a woman traveler there, and she has a letter from Hatib to the polytheists. Take it from her and let her go. If she does not give it to you, then strike her neck [kill her].” They caught up with her in that place and said to her: “Where is the letter?” She swore she had no letter. They searched her belongings but found no letter. They were about to return, but Ali said: “By Allah, we have not lied, nor were we lied to!” He unsheathed his sword and said: “Produce the letter, or by Allah, I will strip you and strike your neck.” When she saw his seriousness, she pulled it out from her braids—and in a narration: from her waistband—so they let her go and returned with the letter to the Messenger of Allah (ﷺ). He sent for Hatib and said: “Do you recognize the letter?” He said: “Yes.” And the narration mentioned something similar to what preceded (2). And it was narrated that the Prophet (ﷺ) granted safety...

---

(1) In (M): Hisham. (2) Al-Maghazi by al-Waqidi 2/797-799, and Al-Sirah al-Nabawiyyah by Ibn Hisham 2/398-399, and Tafsir Abi al-Layth 3/350-351, and al-Baghawi

4/328-329, and al-Kashshaf 4/88. The author's statement: “This was during the time of al-Hudaybiyyah” was narrated by Ibn al-Mundhir from Qatadah, and Ibn Mardawayh from Anas, as in al-Durr al-Manthur 6/203. The hadith has been previously cited nearby; the narration of sending Ali, Az-Zubayr, and Abu Marthad al-Ghanawi is in al-Bukhari (6259) and Muslim (2494): (...) and sending Ali, Az-Zubayr, and al-Miqdad is in al-Bukhari (3007) and Muslim (2494).

हाशिम (1) बिन अब्द मनाफ [के परिवार से कोई] मदीना आया जबकि अल्लाह के रसूल ﷺ मक्का की जीत की तैयारी कर रहे थे - और कहा गया है कि यह हुदैबिया के समय की बात है - तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने उससे कहा: "हे सारा, क्या तुम मुहाजिर (प्रवासी) बनकर आई हो?" उसने कहा: "नहीं।" उन्होंने कहा: "क्या तुम मुस्लिम बनकर आई हो?" उसने कहा: "नहीं।" उन्होंने कहा: "तो तुम्हें क्या चीज़ यहाँ ले आई?" उसने कहा: "आप लोग परिवार, समर्थक, मूल और रिश्तेदार थे, और समर्थक चले गए - यानी बद्र के दिन मारे गए - और मुझे बहुत ज़रूरत थी इसलिए मैं आपके पास आई ताकि आप मुझे कुछ दें और कपड़े पहनाएं।" तब उन्होंने (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) कहा: "तुम मक्का के युवाओं के बारे में कहाँ हो?" - और वह एक गायिका थी - उसने कहा: "बद्र की घटना के बाद मुझसे कुछ भी नहीं माँगा गया है।" इसलिए अल्लाह के रसूल ﷺ ने बनू अब्द अल-मुत्तलिब और बनू अल-मुत्तलिब को उसे देने के लिए प्रोत्साहित किया, इसलिए उन्होंने उसे कपड़े पहनाए, उसे दिया और उसे सवारी प्रदान की। वह मक्का के लिए रवाना हुई, और हातिब उसके पास आया और कहा: "मैं तुम्हें दस दीनार और एक चादर दूंगा इस शर्त पर कि तुम यह पत्र मक्का के लोगों तक पहुँचाओ।" और उसने पत्र में लिखा: "अल्लाह के रसूल ﷺ का इरादा तुम्हारे विरुद्ध [कूच करने] का है, इसलिए अपनी सावधानी बरतें।" सारा चली गई, और जिब्रील उतरे और पैगंबर ﷺ को इसके बारे में सूचित किया। इसलिए उन्होंने अली, अज़-ज़ुबैर और अबू मर्सद अल-ग़नवी को भेजा - और एक रिवायत में: अली, अज़-ज़ुबैर और अल-मिक़दाद; और दूसरी रिवायत में: उन्होंने अली और अम्मार बिन यासिर को भेजा; और एक अन्य रिवायत में: अली, अम्मार, उमर, अज़-ज़ुबैर, तल्हा, अल-मिक़दाद और अबू मर्सद को भेजा - और वे सभी घुड़सवार थे। उन्होंने उनसे कहा: "जाओ जब तक तुम रौदत खाख तक न पहुँच जाओ, क्योंकि वहाँ एक महिला यात्री है, और उसके पास मुशरिकों के लिए हातिब का एक पत्र है। उससे वह ले लो और उसे जाने दो। यदि वह तुम्हें उसे नहीं देती है, तो उसकी गर्दन मार दो [उसे मार डालो]।" उन्होंने उसे उस स्थान पर पकड़ लिया और उससे कहा: "पत्र कहाँ है?" उसने कसम खाई कि उसके पास कोई पत्र नहीं है। उन्होंने उसके सामान की तलाशी ली लेकिन कोई पत्र नहीं मिला। वे लौटने वाले थे, लेकिन अली ने कहा: "अल्लाह की कसम, हमने झूठ नहीं बोला, और न ही हमसे झूठ बोला गया है!" उन्होंने अपनी तलवार म्यान से निकाल ली और कहा: "पत्र निकालो, या अल्लाह की कसम, मैं तुम्हें नग्न कर दूँगा और तुम्हारी गर्दन मार दूँगा।" जब उसने उनकी गंभीरता देखी, तो उसने उसे अपनी चोटियों से निकाला - और एक रिवायत में: अपनी

कमर के कपड़े से - इसलिए उन्होंने उसे जाने दिया और अल्लाह के रसूल ﷺ के पास पत्र लेकर लौट आए। उन्होंने हातिब को बुलवाया और कहा: "क्या तुम पत्र को पहचानते हो?" उसने कहा: "हाँ।" और हदीस का उल्लेख पहले की तरह किया गया (2)। और यह रिवायत है कि पैगंबर ﷺ ने सुरक्षा दी...

---

(1) (म) में: हिशाम। (2) अल-वक़िदी की अल-मगाज़ी 2/797-799, इब्न हिशाम की अल-सीराह अल-नबवियाह 2/398-399, और तफ़सीर अबी अल-लैथ 3/350-351, और अल-बग़वी 4/328-329, और अल-कशशाफ़ 4/88। और लेखक का कथन: "यह हुदैबिया के समय में था" इसे इब्न अल-मुन्ज़िर ने क़तादा से और इब्न मरदवैह ने अनस से उद्धृत किया है जैसा कि अल-दुर्र अल-मन्सूर 6/203 में है। और हदीस की व्याख्या पहले हो चुकी है, और अली, ज़ुबैर और अबू मर्सद अल-ग़नवी को भेजने का विवरण बुखारी (6259) और मुस्लिम (2494) में है: (...) और अली, ज़ुबैर और मिक़दाद को भेजने का विवरण बुखारी (3007) और मुस्लिम (2494) में है।

ہاشم (۱) بن عبد مناف [کے گھرانے سے] مدینہ آئی جبکہ اللہ کے رسول ﷺ فتح مکہ کی تیاری کر رہے تھے - اور کہا گیا ہے کہ یہ صلح حدیبیہ کے زمانے میں تھا - تو اللہ کے رسول ﷺ نے ان سے فرمایا: "اے سارہ، کیا تم ہجرت کر کے آئی ہو؟" انہوں نے کہا: "نہیں۔" آپ نے فرمایا: "کیا تم مسلمان ہو کر آئی ہو؟" انہوں نے کہا: "نہیں۔" آپ نے فرمایا: "پھر تم کس لیے آئی ہو؟" انہوں نے کہا: "آپ لوگ اہل و عیال، مربی، اصل اور قبیلہ تھے، اور مربی چلے گئے - یعنی وہ بدر کے دن مارے گئے - اور میں سخت حاجت مند ہو گئی تھی تو آپ کے پاس آئی ہوں تاکہ آپ مجھے کچھ عطا فرمائیں اور لباس پہنائیں۔" تو آپ علیہ الصلوۃ والسلام نے فرمایا: "مکہ کے نوجوانوں سے تمہارا کیا معاملہ ہے؟" - اور وہ ایک مغنیہ (گانے والی) تھی - اس نے کہا: "بدر کے واقعے کے بعد مجھ سے کسی چیز کی فرمائش نہیں کی گئی۔" چنانچہ اللہ کے رسول ﷺ نے بنو عبد المطلب اور بنو المطلب کو اسے دینے کی ترغیب دی، تو انہوں نے اسے لباس پہنایا، اسے مال دیا اور اسے سواری فراہم کی۔ وہ مکہ کے لیے روانہ ہوئی، اور حاطب اس کے پاس آیا اور کہا: "میں تمہیں دس دینار اور ایک چادر دوں گا اس شرط پر کہ تم یہ خط مکہ والوں تک پہنچا دو۔" اور اس نے خط میں لکھا: "بے شک اللہ کے رسول ﷺ تمہارا ارادہ رکھتے ہیں، لہٰذا اپنا بچاؤ کر لو۔" پس سارہ نکلی، اور جبرائیل علیہ السلام نازل ہوئے اور نبی ﷺ کو اس کی اطلاع دی۔ چنانچہ آپ نے علی، زبیر اور ابو مرثد الغنوی کو بھیجا - اور ایک روایت میں: علی، زبیر اور مقداد کو۔ اور ایک روایت میں ہے: علی اور عمار بن یاسر کو بھیجا۔ اور ایک روایت میں ہے: علی، عمار، عمر، زبیر، طلحہ، مقداد اور ابو مرثد کو - اور وہ سب گھڑ سوار تھے۔ آپ نے ان سے فرمایا: "جاؤ یہاں تک کہ تم روضہ خاکھ تک پہنچ جاؤ، وہاں ایک مسافر عورت ہوگی جس کے پاس حاطب کا

مشرکوں کے نام خط ہے، وہ اس سے لے لو اور اسے چھوڑ دو، اور اگر وہ تمہیں خط نہ دے تو اس کی گردن اڑا دو۔" چنانچہ انہوں نے اسے اس جگہ پا لیا اور اس سے کہا: "خط کہاں ہے؟" اس نے قسم کھائی کہ اس کے پاس کوئی خط نہیں ہے۔ انہوں نے اس کے سامان کی تلاشی لی لیکن انہیں کوئی خط نہ ملا۔ وہ واپس لوٹنے کا ارادہ کرنے لگے تو علی نے فرمایا: "اللہ کی قسم، نہ ہم نے جھوٹ بولا ہے اور نہ ہم سے جھوٹ بولا گیا ہے!" اور انہوں نے اپنی تلوار سونت لی اور کہا: "خط نکالو ورنہ اللہ کی قسم میں تمہیں برہنہ کر دوں گا اور تمہاری گردن اڑا دوں گا۔" جب اس نے سنجیدگی دیکھی تو اسے اپنی مینڈھیوں (بالوں کی چٹیا) سے نکالا - اور ایک روایت میں: اپنی کمر بند سے - چنانچہ انہوں نے اسے چھوڑ دیا اور خط لے کر رسول اللہ ﷺ کی طرف لوٹ آئے۔ آپ نے حاطب کو بلا بھیجا اور فرمایا: "کیا تم اس خط کو پہچانتے ہو؟" انہوں نے کہا: "جی ہاں۔" اور حدیث کا ذکر اسی طرح ہے جیسا کہ پہلے گزر چکا (۲)۔ اور روایت ہے کہ نبی ﷺ نے امان دی...

---

(۱) (م) میں: ہشام۔ (۲) الواقدی کی المغازی ۷۹۷/۲ - ۷۹۹، اور ابن ہشام کی السیرۃ النبویہ ۳۹۸/۲ - ۳۹۹، اور تفسیر ابی اللیث ۳/ ۳۵۰ - ۳۵۱، اور البغوی ۳۲۸/۴ - ۳۲۹، اور الکشاف ۸۸/۴۔ اور مصنف کا قول: "یہ حدیبیہ کے زمانے میں تھا" اسے ابن المنذر نے قتادہ سے اور ابن مردویہ نے انس سے روایت کیا ہے جیسا کہ الدر المنثور ۲۰۳/۶ میں ہے۔ اور حدیث کی تخریج پہلے ہو چکی ہے، اور علی، زبیر اور ابو مرثد الغنوی کو بھیجنے کی روایت بخاری (۶۲۵۹) اور مسلم (۲۴۹۴) میں ہے: (...) اور علی، زبیر اور مقداد کو بھیجنے کی روایت بخاری (۳۰۰۷) اور مسلم (۲۴۹۴) میں ہے۔

Surah Al-Mumtahanah: Verse 1, page 398

...all the people on the day of the Conquest [of Mecca] except for four, she was one of them (1).

Second: The Surah is a primary source for the prohibition of taking disbelievers as allies. This has been mentioned in other places. Among them are His Almighty's words: "Let not believers take disbelievers as allies rather than believers" [Al-Imran: 28], "O you who have believed, do not take as intimates those other than yourselves" [Al-Imran: 118], "O you who have believed, do not take the Jews and the Christians as allies" (2) [Al-Ma'idah: 51]. There are many similar verses. It was mentioned that when Hatib heard: "O you who have believed," he fainted with joy from being addressed with faith.

Third: His Almighty's words: "conveying to them affection" means outwardly; because Hatib's heart was sound; as evidenced by the Prophet ﷺ saying to them: "As for your companion, he has spoken the truth," and this is a clear text regarding the soundness of his heart and the purity of his belief (3).

The 'Ba' in 'bil-mawadda' (with affection) is extra (4), as you would say: "I read the Surah" and "I read with the Surah," and "I threw to him what was in my soul" and "with what was in my soul." It is also possible that it is fixed, meaning that the object of 'tulqun' (you convey) is omitted, its meaning being: you convey to them news of the Messenger of Allah ﷺ because of the affection between you and them. Similarly, "you confide to them with affection" means: because of affection (5). Al-Farra' said (6): "conveying to them affection" is part of the connection of "allies," and the inclusion of 'Ba' in 'al-mawadda' or its omission is the same. It is possible that it relates to "do not take" as a circumstantial clause (hal) from its pronoun. And to "allies" as an adjective for it. It is also possible that it is a new sentence (isti'naf). The meaning of "conveying to them affection" is: you inform them of the secrets of the Muslims, and you give them sincere advice.

---

(1) Al-Kashshaf 4/88-89, and the report was narrated by Al-Tabarani in Al-Awsat (6573), and Al-Bayhaqi in Dala'il al-Nubuwwah 5/60-61 on the authority of Anas (may Allah be pleased with him). Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 6/167-168: Narrated by Al-Tabarani in Al-Awsat, and in it: Al-Hakam bin Abdul Malik, who is weak. End. It was also narrated by Abu Dawud (2683), and Al-Nasa'i in Al-Mujtaba 7/105-106 on the authority of Sa'd bin Abi Waqqas (may Allah be pleased with him) who said: On

the day of the conquest of Mecca, the Messenger of Allah ﷺ granted safety to the people except for four men and two women... the hadith. Without mentioning the names of the two women. (2) Mentioned previously 5/87, 272 and 8/46. (3) Ahkam al-Qur’an by Ibn al-Arabi 4/1771. (4) I'rab al-Qur’an by Al-Nahhas 4/410. (5) Al-Kashshaf 4/89. (6) In Ma’ani al-Qur’an 3/147-149.

सूरा अल-मुमताहिना: आयत 1, पृष्ठ 398

...फतह [मक्का] के दिन सभी लोग, केवल चार को छोड़कर, वह उनमें से एक थी (1)।

दूसरा: यह सूरा काफिरों (अविश्वासियों) के साथ दोस्ती करने की मनाही के लिए एक आधार है। इसका उल्लेख अन्य स्थानों पर भी आ चुका है। इनमें अल्लाह तआला का यह कथन शामिल है: "मोमिनों को चाहिए कि मोमिनों को छोड़कर काफिरों को अपना दोस्त न बनाएँ' [आल-इमरान: 28], "ऐ ईमान वालो! अपने अलावा किसी और को अपना राज़दार न बनाओ" [आल-इमरान: 118], "ऐ ईमान वालो! यहूदियों और ईसाइयों को अपना दोस्त न बनाओ" (2) [अल-माइदा: 51]। इसी तरह के कई और भी हैं। यह उल्लेख किया गया है कि जब हातिब ने सुना: "ऐ ईमान वालो," तो वह ईमान के संबोधन से खुशी के मारे बेहोश हो गए।

तीसरा: अल्लाह तआला का कथन: "तुम उनसे दोस्ती का संदेश भेजते हो" का अर्थ बाहरी तौर पर है; क्योंकि हातिब का दिल साफ था; जैसा कि नबी ﷺ ने उनके बारे में कहा: "जहाँ तक तुम्हारे साथी का सवाल है, उसने सच बोला है," और यह उनके दिल की सलामती और उनके अकीदे (विश्वास) की शुद्धता के बारे में एक स्पष्ट प्रमाण है (3)।

'बिल-मवद्दा' (मोहब्बत के साथ) में 'बा' अतिरिक्त है (4), जैसे कि आप कहते हैं: "मैंने सूरा पढ़ी" और "मैंने सूरा के साथ पढ़ा," और "मैंने अपने दिल की बात उसे बताई" और "अपने दिल की बात के साथ बताई।" यह भी संभव है कि यह स्थिर हो, जिसका अर्थ है कि 'तुलकून' (तुम भेजते हो) का कर्म लुप्त है, इसका अर्थ यह है कि: तुम अल्लाह के रसूल ﷺ की खबरें उनके पास भेजते हो उस मोहब्बत की वजह से जो तुम्हारे और उनके बीच है। इसी तरह "तुम उनके पास चुपके से मोहब्बत का संदेश भेजते हो" यानी: मोहब्बत की वजह से (5)। अल-फर्रा ने कहा (6): "तुम उनसे दोस्ती का संदेश भेजते हो" 'औलिया' (दोस्तों) के संबंध से है, और 'अल-मवद्दा' में 'बा' का शामिल होना या न होना बराबर है। यह भी संभव है कि यह "ला तत्तखिदू" (मत बनाओ) से इसके सर्वनाम से 'हाल' (अवस्था) के रूप में संबंधित हो। और "औलिया" के लिए एक विशेषण (सिफत) के रूप में। यह भी संभव है कि यह एक नया वाक्य (इस्तिनाफ) हो। "तुम उनसे दोस्ती का संदेश भेजते हो" का अर्थ है: तुम उन्हें मुसलमानों की गुप्त बातें बताते हो, और उन्हें सलाह देते हो।

---

(1) अल-कशाफ 4/88-89, और रिवायत को अल-तबरानी ने अल-औसत (6573) में और अल-बैहकी ने दलायल अल-नुबुव्वह 5/60-61 में अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) से उद्धृत किया है। अल-

हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 6/167-168 में कहा: अल-तबरानी ने अल-औसत में रिवायत की है, और इसमें: अल-हकम बिन अब्दुल मलिक है, जो कमज़ोर है। समाप्त। इसे अबू दाऊद (2683) और अन-नसाई ने अल-मुज्तबा 7/105-106 में साद बिन अबी वक्कास (रज़ियल्लाहु अन्हु) से भी उद्धृत किया है, जिन्होंने कहा: जब मक्का की फतह का दिन था, तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने चार लोगों और दो महिलाओं को छोड़कर लोगों को सुरक्षा दी... हदीस। दो महिलाओं के नामों का उल्लेख किए बिना। (2) पहले उल्लेख किया गया 5/87, 272 और 8/46। (3) अहकाम अल-कुरआन इब्न अल-अरबी द्वारा 4/1771। (4) एराब अल-कुरआन अल-नहस द्वारा 4/410। (5) अल-कशाफ 4/89। (6) मआनी अल-कुरआन 3/147-149 में।

سورة الممتحنہ: آیت ۱ ، صفحہ ۳۹۸

...فتح [مکہ] کے دن تمام لوگ سوائے چار کے، وہ ان میں سے ایک تھی (۱)۔

دوسری بات: یہ سورہ کفار سے دوستی اور موالات کی ممانعت میں اصل ہے۔ اور یہ بات پہلے بھی کئی مقامات پر گزر چکی ہے۔ ان میں سے اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: ﴿ لَا يَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِن دُونِ الْمُؤْمِنِينَ ۖ﴾ [آل عمران: ۲۸] ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا بِطَانَةً مِّن دُونِكُمْ﴾ [آل عمران: ۱۱۸] ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا الْيَهُودَ وَالنَّصَارَىٰ أَوْلِيَاءَ ۘ﴾ (۲) [المائدۃ: ۵۱]۔ اور اس جیسی بہت سی آیات ہیں۔ مروی ہے کہ حاطب نے جب سنا: «یا أیھا الذین آمنوا» تو ایمان کے خطاب کی خوشی میں ان پر غشی طاری ہوگئی۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿تُلْقُونَ إِلَيْهِم بِالْمَوَدَّةِ﴾ یعنی ظاہری طور پر؛ کیونکہ حاطب کا دل سلامت تھا؛ اس دلیل کے ساتھ کہ نبی ﷺ نے ان کے بارے میں فرمایا: «تمہارے ساتھی نے سچ کہا ہے» اور یہ ان کے دل کی سلامتی اور عقیدے کے اخلاص پر واضح نص ہے(۳)۔

لفظ «بِالْمَوَدَّةِ» میں 'باء' زائدہ ہے(٤)، جیسے آپ کہتے ہیں: میں نے سورہ پڑھی، اور میں نے سورہ کے ساتھ پڑھی، اور میں نے اپنے دل کی بات اسے بتائی، اور اپنے دل کی بات کے ساتھ بتائی۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ ثابت ہو، اس معنی میں کہ «تُلْقُونَ» کا مفعول محذوف ہے، جس کا مطلب یہ ہے کہ: تم ان تک اللہ کے رسول ﷺ کی خبریں پہنچاتے ہو اس محبت کی وجہ سے جو تمہارے اور ان کے درمیان ہے۔ اسی طرح ﴿تُسِرُّونَ إِلَيْهِم بِالْمَوَدَّةِ﴾ یعنی: محبت کی وجہ سے(۵)۔ الفراء نے کہا(٦): «تُلْقُونَ إِلَيْهِم بِالْمَوَدَّةِ» لفظ «أولیاء» کا صلہ ہے، اور لفظ 'مودۃ' میں 'باء' کا داخل ہونا یا نہ ہونا برابر ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ «لا تَتَّخِذُوا» کے ضمیر سے 'حال' کے طور پر متعلق ہو، اور «أولیاء» کی صفت کے طور پر۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ یہ استئناف (نیا جملہ) ہو۔

اور «تُلْقُونَ إِلَيْهِم بِالْمَوَدَّةِ» کا معنی یہ ہے کہ: تم انہیں مسلمانوں کے چھپے ہوئے بھید بتاتے ہو، اور ان کی خیر خواہی کرتے ہو۔

---

(١) الكشاف ٤/ ٨٨ - ٨٩ ، اور یہ روایت طبرانی نے الاوسط (٦٥٧٣) میں اور بیہقی نے دلائل النبوة ٥ / ٦٠ - ٦١ میں حضرت انس ؓ سے بیان کی ہے۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد ٦ / ١٦٧ - ١٦٨ میں کہا: اسے طبرانی نے الاوسط میں روایت کیا ہے، اور اس میں الحکم بن عبد الملک ہے، جو ضعیف ہے۔ اھ اور اسے ابوداؤد (٢٦٨٣) اور نسائی نے المجتبیٰ ٧/ ١٠٥ - ١٠٦ میں حضرت سعد بن ابی وقاص ؓ سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: جب فتح مکہ کا دن تھا تو رسول اللہ ﷺ نے چار مردوں اور دو عورتوں کے علاوہ سب لوگوں کو امان دے دی... الحدیث۔ دونوں عورتوں کے ناموں کے ذکر کے بغیر۔ (٢) پہلے گزر چکا ٥/ ٨٧ ، ٢٧٢ اور ٨ / ٤٦ . (٣) أحكام القرآن لابن العربي ٤/ ١٧٧١ . (٤) إعراب القرآن للنحاس ٤/ ٤١٠ . (٥) الكشاف ٤ / ٨٩ . (٦) ان کی کتاب معاني القرآن میں ٣/ ١٤٧ - ١٤٩ .

Surah Al-Mumtahanah: Verse 1 399

And Al-Zajjaj said it (1). Fourth: Whoever frequently spies on the vulnerabilities of Muslims, alerts others about them, and informs their enemies of their news, does not become a disbeliever by that if his action was for a worldly purpose and his belief remains sound, as Hatib did when he intended to gain favor, and did not intend apostasy from the religion (2). Fifth: If we say: he does not become a disbeliever by that, then is he killed as a punishment (Hadd), or not? People differed on this. Malik, Ibn al-Qasim, and Ashhab said: The Imam (leader) exercises his judgment (ijtihad) in this. Abd al-Malik said: If that is his habit, he is killed; because he is a spy, and Malik has spoken for the killing of a spy - which is correct - because of the harm caused to Muslims, and his striving for corruption on earth. Perhaps Ibn al-Majishun (3) only considered repetition in this because Hatib was caught in his first act. And Allah knows best. Sixth: If the spy is a disbeliever, Al-Awza'i said: It constitutes a breach of his covenant. Asbagh said: The enemy spy (harbi) is killed, while the Muslim and Dhimmi spies are punished unless they support (4) enemies against Islam, in which case they are killed. It has been narrated from Ali bin Abi Talib (RA) that the Prophet (PBUH) was brought a spy for the polytheists named Furat bin Hayyan, and he ordered him to be killed. He cried out: "O assembly of Ansar, am I to be killed while I testify that there is no god but Allah and that Muhammad is the Messenger of Allah?" So the Prophet (PBUH) ordered him to be released and he was let go. Then he said: "Indeed, among you are those whom I entrust to their faith, among them Furat bin Hayyan" (5).

---

(1) In Ma'ani al-Qur'an, 5/155. (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi, 4/1771, and what follows is also from it. (3) In Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi, 4/1772: Ibn al-Jarud. It was noted in its margin that in one version it appears as: Ibn al-Majishun. (4) In Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi, 4/1772: "to enter into a covenant." It was noted in its margin the word: "yuzahira" (support/aid). (5) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi, 4/1772. The hadith was narrated like this by Ibn Adi in Al-Kamil, 4/1332. In its chain of narration: Jubarah bin al-Mughallis, who is weak. Al-Tahdhib. It was also narrated by al-Bazzar (2748 Kashf al-Astar) from Ali (RA) in a similar manner. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id, 9/381: Narrated by al-Bazzar, and in it is Dhirar bin Surad, who is weak. End. It is also in Abu Dawud (2652), and Ahmad (18965) from Furat bin Hayyan similarly. And from some companions of the Prophet (PBUH), it is in Ahmad (16593). Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 9/380-381: Narrated by Ahmad, and its narrators are the men of Sahih except Harithah bin Mudarrab, who is trustworthy.

सूरह अल-मुमताहिना: आयत १ ३९९

और अल-ज़ज्जाज ने यह कहा है (१)। चौथा: जो कोई अक्सर मुसलमानों की कमजोरियों पर नज़र रखता है, उनके बारे में सचेत करता है, और उनके शत्रुओं को उनकी ख़बरों से अवगत कराता है, तो वह इस वजह से काफ़िर नहीं होता यदि उसका कार्य किसी सांसारिक उद्देश्य के लिए था और उसका विश्वास सही रहता है, जैसा कि हातिब ने किया था जब उनका उद्देश्य एहसान हासिल करना था, और उनका धर्म से फिर जाने (धर्मत्याग) का कोई इरादा नहीं था (२)। पाँचवाँ: यदि हम कहें कि: वह इसके कारण काफ़िर नहीं होता, तो क्या उसे सज़ा (हद) के तौर पर मार दिया जाएगा, या नहीं? इस पर लोगों में मतभेद है। मालिक, इब्न अल-कासिम और अशहब ने कहा: इमाम (नेता) इस मामले में अपने विवेक (इजतिहाद) का इस्तेमाल करता है। अब्दुल मलिक ने कहा: यदि यह उसकी आदत है, तो उसे मार दिया जाए; क्योंकि वह एक जासूस है, और मालिक ने जासूस की हत्या के पक्ष में बात की है - जो सही है - मुसलमानों को होने वाले नुकसान और पृथ्वी पर भ्रष्टाचार फैलाने के उसके प्रयास के कारण। शायद इब्न अल-माजीशुन (३) ने इसमें पुनरावृत्ति को इसलिए माना क्योंकि हातिब को उसके पहले ही कृत्य में पकड़ लिया गया था। और अल्लाह बेहतर जानता है। छठा: यदि जासूस काफ़िर है, तो अल-औज़ाई ने कहा: यह उसके समझौते का उल्लंघन होगा। असबाग ने कहा: युद्धरत जासूस (हरबी) को मार दिया जाता है, जबकि मुस्लिम और धिम्मी जासूसों को दंडित किया जाता है जब तक कि वे इस्लाम के खिलाफ (४) शत्रुओं का समर्थन न करें, जिस स्थिति में उन्हें मार दिया जाता है। अली बिन अबी तालिब (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास मुशरिकों का एक जासूस लाया गया जिसका नाम फ़ुरात बिन हय्यान था, और आपने उसे मार डालने का आदेश दिया। वह चिल्लाया: "ऐ अंसार के गिरोह, क्या मुझे मार दिया जाएगा जबकि मैं गवाही देता हूँ कि अल्लाह के सिवा कोई माबूद नहीं और मुहम्मद अल्लाह के रसूल हैं?" तो नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उसे छोड़ने का आदेश दिया और उसे छोड़ दिया गया। फिर आपने कहा: "बेशक, तुम में से कुछ ऐसे हैं जिन्हें मैं उनके ईमान के हवाले करता हूँ, उनमें फ़ुरात बिन हय्यान भी है" (५)।

---

(१) उनके द्वारा 'मआनी अल-कुरान' में ५/१५५। (२) इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-कुरान' ४/१७७१, और उसके बाद का हिस्सा भी इसी से है। (३) इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-कुरान' ४/१७७२ में: इब्न अल-जारूद। इसके हाशिये (मार्जिन) में उल्लेख किया गया है कि एक प्रति में यह 'इब्न अल-माजीशुन' के रूप में आया है। (४) इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-कुरान' ४/१७७२ में:

"आपस में वादा करना"। इसके हाशिये में 'युज़ाहिरा' (समर्थन करना) शब्द की ओर संकेत किया गया है। (५) इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-कुरान' ४/१७७२। इस हदीस को इब्न अदी ने 'अल-कामिल' ४/१३३२ में इसी तरह उल्लेख किया है। इसकी रिवायत की श्रृंखला में: जुबारा बिन अल-मुग़ल्लिस है, जो कमज़ोर है। अत-तहज़ीब। इसे अल-बज़ार (२७४८ कश्फ़ अल-अस्तर) ने भी अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) से इसी तरह रिवायत किया है। अल-हैथमी ने 'मजमा अल-ज़वाइद' ९/३८१ में कहा है: इसे अल-बज़ार ने रिवायत किया है, और इसमें दिरार बिन सुरद है, जो कमज़ोर है। समाप्त। यह अबू दाऊद (२६५२) और अहमद (१८९६५) के पास फुरात बिन हय्यान से इसी तरह मौजूद है। और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के कुछ साथियों से, यह अहमद (१६५९३) के पास है। अल-हैथमी ने 'मजमा अल-ज़वाइद' ९/३८०-३८१ में कहा है: इसे अहमद ने रिवायत किया है, और इसके रावी (वर्णनकर्ता) सहीह के पुरुष हैं सिवाय हारिथा बिन मुदर्रिब के, जो भरोसेमंद है।

سورہ الممتحنہ: آیت ۱ ۳۹۹

اور اسے الزجاج نے کہا ہے (۱)۔ چوتھی بات: جو کثرت سے مسلمانوں کی کمزوریوں کی ٹوہ میں رہے، ان کے بارے میں آگاہ کرے، اور دشمن کو ان کی خبروں سے باخبر کرے، وہ اس کی وجہ سے کافر نہیں ہوتا بشرطیکہ اس کا یہ عمل کسی دنیاوی غرض کے لیے ہو اور اس کا عقیدہ اس پر سلامت ہو، جیسا کہ حاطب نے کیا تھا جب ان کا مقصد احسان حاصل کرنا تھا، اور انہوں نے دین سے ارتداد کی نیت نہیں کی تھی (۲)۔ پانچویں بات: جب ہم یہ کہیں کہ: وہ اس کی وجہ سے کافر نہیں ہوتا، تو کیا اسے حد کے طور پر قتل کیا جائے گا، یا نہیں؟ اس میں لوگوں کا اختلاف ہے۔ امام مالک، ابن القاسم اور اشہب نے کہا: امام اس میں اجتہاد کرے گا۔ اور عبدالملک نے کہا: اگر یہ اس کی عادت ہو تو اسے قتل کیا جائے گا؛ کیونکہ وہ جاسوس ہے، اور امام مالک نے جاسوس کے قتل کا قول کیا ہے - اور یہ صحیح ہے - مسلمانوں کو پہنچنے والے نقصان اور زمین میں فساد کی کوشش کی وجہ سے۔ اور شاید ابن الماجشون (۳) نے اس میں تکرار (عادت) کا اعتبار اس لیے کیا کیونکہ حاطب اپنے پہلے ہی فعل پر پکڑے گئے تھے۔ واللہ اعلم۔ چھٹی بات: اگر جاسوس کافر ہو، تو اوزاعی نے کہا: یہ اس کے عہد کا ٹوٹنا ہو گا۔ اور اصبغ نے کہا: حربی جاسوس کو قتل کیا جائے گا، جبکہ مسلم اور ذمی جاسوس کو سزا دی جائے گی الا یہ کہ وہ اسلام کے خلاف (دشمنوں کی) پشت پناہی (۴) کریں، تو انہیں قتل کر دیا جائے گا۔ اور علی بن ابی طالب ؓ سے روایت ہے کہ نبی کریم ﷺ کے پاس مشرکین کا ایک جاسوس لایا گیا جس کا نام فرات بن حیان تھا، آپ نے اسے قتل کرنے کا حکم دیا۔ وہ پکار اٹھا: اے گروہِ انصار، کیا مجھے قتل کیا جائے گا حالانکہ میں گواہی دیتا ہوں کہ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں اور محمد اللہ کے رسول ہیں! تو نبی کریم ﷺ نے اسے

چھوڑنے کا حکم دیا، پس اس کا راستہ چھوڑ دیا گیا۔ پھر آپ ﷺ نے فرمایا: "بیشک تم میں سے کچھ وہ ہیں جنہیں میں ان کے ایمان کے سپرد کرتا ہوں، ان میں فرات بن حیان بھی ہے" (۵)۔

---

(۱) ان کی کتاب معانی القرآن ۵/ ۱۵۵ میں۔ (۲) ابن العربی کی احکام القرآن ۴/ ۱۷۷۱، اور اس کے بعد کا حصہ بھی اسی سے ہے۔ (۳) ابن العربی کی احکام القرآن ۴/ ۱۷۷۲ میں: ابن الجارود۔ اور اس کے حاشیہ میں اشارہ کیا گیا ہے کہ ایک نسخے میں یہ 'ابن الماجشون' وارد ہوا ہے۔ (۴) ابن العربی کی احکام القرآن ۴/ ۱۷۷۲ میں: "ایک دوسرے سے عہد کرنا"۔ اور اس کے حاشیہ میں لفظ 'یظاہرا' (پشت پناہی کرنا) کی طرف اشارہ کیا گیا ہے۔ (۵) ابن العربی کی احکام القرآن ۴/ ۱۷۷۲، اور اس حدیث کو ابن عدی نے الکامل ۴/ ۱۳۳۲ میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ اور اس کی سند میں: جبارہ بن المغلس ہے، جو ضعیف ہے۔ التہذیب۔ اور اسے بزار (۲۷۴۸ کشف الاستار) نے بھی علیؓ سے اسی طرح روایت کیا ہے۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد ۹/ ۳۸۱ میں کہا ہے: اسے بزار نے روایت کیا ہے، اور اس میں ضرار بن صرد ہے، جو ضعیف ہے۔ اھ اور یہ ابو داؤد (۲۶۵۲) اور احمد (۱۸۹۶۵) کے ہاں فرات بن حیان سے اسی طرح موجود ہے۔ اور نبی کریم ﷺ کے بعض اصحاب سے، یہ احمد (۱۶۵۹۳) کے ہاں ہے۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد ۹/ ۳۸۰-۳۸۱ میں کہا ہے: اسے احمد نے روایت کیا ہے، اور اس کے رجال صحیح کے رجال ہیں سوائے حارثہ بن مضرب کے، اور وہ ثقہ ہیں۔

Surah Al-Mumtahanah: Verse 1 400

His saying: "while they have disbelieved" is a circumstantial clause (ḥāl), either from "do not take" or from "you offer", meaning: do not take them as allies or show them affection, while this is their state. Al-Jahdari read: "for what has come to you"(1), meaning: they disbelieved because of the truth that has come to you.

Seventh: His saying, the Exalted: "They expel the Messenger" is an inception of speech (isti'nāf), like an explanation for their disbelief and defiance, or a circumstantial clause (ḥāl) from "disbelieved". "And you, because you believe in Allah, your Lord" is an explanation for "they expel". The meaning is: they expel the Messenger, and they expel you from Mecca; because you believe in Allah, i.e., because of your faith in Allah(2). Ibn Abbas said: Hatib was among those who were expelled with the Prophet ﷺ. And it is said: in the speech there is a transposition (precedence and delay), and the estimation is: do not take My enemy and your enemy as allies if you have gone out to strive in My cause. And it is said: there is an omission in the speech, and the meaning is: if you have gone out to strive in My cause and seeking My pleasure, then do not offer them affection. And it is said: "If you have gone out to strive in My cause and seeking My pleasure" is a condition, and its response is preceded. The meaning is: if you have gone out to strive in My cause, do not take My enemy and your enemy as allies(3). "Jihadan" (striving) and "ibtigha'a" (seeking) are in the accusative case because they are objects of purpose (maf'ūl lahu) (4). His saying: "you secretly show them affection" is a substitute (badal) for "you offer" and explanatory of it. And verbs can be substituted for verbs, as He, the Exalted, said: "And whoever does that will meet a penalty. Doubled for him will be the punishment" [Al-Furqan: 68]. Sibawayh recited:

Whenever you come to us, you alight with us in our lands you will find abundant wood and a blazing fire.(5)

And it is said: it is on the estimation: you are secretly showing them affection. So it would be an inception (isti'nāf). And all of this is a reproach to Hatib. And it indicates his merit, his honor, his sincerity to the Messenger of Allah ﷺ, and the sincerity of his faith.

---

(1) Al-Kashshaf 4/89, and what follows is also from it. (2) Al-Kashshaf 4/89. (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 5/156. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/41-42, and what follows is also from it. (5) Previously cited 2/85.

सूरह अल-मुमतहना: आयत 1 400

उनका यह कथन: "जबकि उन्होंने इनकार किया है" एक हाल (अवस्था सूचक उपवाक्य) है, या तो "मत बनाओ" से, या "तुम डालते हो" से, यानी: उन्हें मित्र न बनाओ और न ही उनसे प्रेम करो, जबकि यह उनकी स्थिति है। अल-जहदरी ने पढ़ा है: "उस चीज़ के लिए जो तुम्हारे पास आई"(1) यानी: उन्होंने उस हक़ (सत्य) के कारण इनकार किया जो तुम्हारे पास आया है।

सातवीं बात: अल्लाह तआला का कथन: "वे रसूल को निकालते हैं" एक नया वाक्य (इस्तिनाफ़) है, जैसे उनके कुफ़्र (इनकार) और सरकशी की व्याख्या हो, या "इनकार किया" से एक 'हाल' है। "और तुम्हें भी, इसलिए कि तुम अल्लाह, अपने रब पर ईमान लाए हो" यह 'निकालते हैं' का कारण (इल्लत) है। इसका अर्थ है: वे रसूल को निकालते हैं, और तुम्हें मक्का से निकालते हैं; इसलिए कि तुम अल्लाह पर ईमान लाओ, यानी: अल्लाह पर तुम्हारे ईमान के कारण(2)। इब्न अब्बास ने कहा: हातिब उन लोगों में से थे जिन्हें नबी ﷺ के साथ निकाला गया था। और यह भी कहा गया है: वाक्य में शब्दों का आगे-पीछे (तक़दीम व ताख़ीर) होना है, और मूल वाक्य यह है: मेरे और अपने दुश्मनों को अपना मित्र न बनाओ यदि तुम मेरे मार्ग में जिहाद करने के लिए निकले हो। और यह भी कहा गया है: वाक्य में कुछ शब्द लुप्त (हज़फ़) हैं, और अर्थ यह है: यदि तुम मेरे मार्ग में जिहाद करने और मेरी प्रसन्नता चाहने के लिए निकले हो, तो उनकी ओर प्रेम का संदेश न भेजो। और यह भी कहा गया है: "यदि तुम मेरे मार्ग में जिहाद करने और मेरी प्रसन्नता चाहने के लिए निकले हो" एक शर्त है, और उसका जवाब पहले आ चुका है। अर्थ यह है: यदि तुम मेरे मार्ग में जिहाद के लिए निकले हो तो मेरे और अपने दुश्मनों को मित्र न बनाओ(3)। "जिहादन" (संघर्ष के लिए) और "इब्तिग़ाअ" (चाहने के लिए) को नसब (जबर) दिया गया है क्योंकि वे 'मफ़ऊल लहू' (उद्देश्य कर्म) हैं(4)। उनका कथन: "तुम उनसे छिपकर प्रेम करते हो" यह "तुम डालते हो" का बदल (पर्याय) है और उसकी व्याख्या करता है। और क्रियाएँ क्रियाओं का बदल हो सकती हैं, जैसा कि अल्लाह तआला ने फरमाया: "और जो कोई ऐसा करेगा वह गुनाह का बदला पाएगा। उसके लिए अज़ाब (यातना) दोगुना कर दिया जाएगा" [अल-फ़ुरक़ान: 68]। सीबवैह ने ये शेर पढ़ा:

जब भी तुम हमारे पास आओगे, हमारे घरों में हमारे पास ठहरोगे तो तुम्हें बहुत सारी लकड़ियाँ और दहकती हुई आग मिलेगी।(5)

और यह भी कहा गया है: यह इस अनुमान पर है कि: तुम उनसे छिपकर प्रेम कर रहे हो। तो यह एक नया वाक्य (इस्तिनाफ़) होगा। और यह सब हातिब (रज़ि.) के लिए एक उलाहना है। और यह उनकी महानता, उनके सम्मान, अल्लाह के रसूल ﷺ के प्रति उनकी निष्ठा और उनके ईमान की सच्चाई को दर्शाता है।

---

(1) अल-कशशाफ 4/89, और इसके बाद वाला हिस्सा भी उसी से है। (2) अल-कशशाफ 4/89। (3) मा'नी अल-क़ुरआन अज़-ज़ज्जाज 5/156। (4) एराब अल-क़ुरआन अज़-नहहास 4/41-42, और इसके बाद वाला हिस्सा भी उसी से है। (5) पिछला उद्धरण 2/85।

سورہ الممتحنہ: آیت ۱ ۴۰۰

اور اللہ کا قول: «وَقَدْ كَفَرُوا» حال ہے، یا تو «لَا تَتَّخِذُوا» سے، یا پھر «تُلْقُونَ» سے، یعنی: انہیں دوست نہ بناؤ اور نہ ان سے محبت کرو، جبکہ ان کا حال یہ ہے۔ اور الجحدری نے پڑھا ہے: «لما جاءكم»(۱) یعنی: انہوں نے اس حق کی وجہ سے کفر کیا جو تمہارے پاس آیا۔

ساتویں بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿يُخْرِجُونَ الرَّسُولَ﴾ کلام کا آغاز (استئناف) ہے، گویا ان کے کفر اور سرکشی کی تفسیر ہے، یا «كَفَرُوا» سے حال ہے۔ ﴿وَإِيَّاكُمْ أَن تُؤْمِنُوا بِاللَّهِ رَبِّكُمْ﴾ «یخرجون» کی علت (وجہ) ہے۔ معنی یہ ہے: وہ رسول کو نکالتے ہیں، اور تمہیں مکہ سے نکالتے ہیں؛ اس لیے کہ تم اللہ پر ایمان لاؤ، یعنی: اللہ پر تمہارے ایمان لانے کی وجہ سے(۲)۔ ابن عباس نے فرمایا: اور حاطب ان لوگوں میں سے تھے جو نبی ﷺ کے ساتھ نکالے گئے تھے۔ اور کہا گیا ہے: کلام میں تقدیم و تاخیر ہے، اور تقدیر (اصل عبارت) یہ ہے: میرے اور اپنے دشمنوں کو دوست نہ بناؤ اگر تم میری راہ میں جہاد کرنے کے لیے نکلے ہو۔ اور کہا گیا ہے: کلام میں حذف ہے، اور معنی یہ ہے: اگر تم میری راہ میں جہاد کرنے اور میری رضا چاہنے کے لیے نکلے ہو، تو ان کی طرف دوستی کے پیغام نہ بھیجو۔ اور کہا گیا ہے: «إن كنتم خرجتم جهادًا في سبيلي وابتغاء مرضاتي» شرط ہے، اور اس کا جواب مقدم ہے۔ اور معنی یہ ہے: اگر تم میری راہ میں جہاد کے لیے نکلے ہو تو میرے اور اپنے دشمنوں کو دوست نہ بناؤ(۳)۔ «جِهَادًا» اور «ابْتِغَاءَ» کو نصب (زبر) دیا گیا ہے کیونکہ یہ مفعول لہ (سبب بتانے والا مفعول) ہیں(۴)۔ اور ان کا قول: «تُسِرُّونَ إِلَيْهِم بِالْمَوَدَّةِ» یہ «تلقون» سے بدل ہے اور اس کی وضاحت کرتا ہے۔ اور افعال افعال سے بدل ہوتے ہیں، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَمَن يَفْعَلْ ذَٰلِكَ يَلْقَ أَثَامًا . يُضَاعَفْ لَهُ الْعَذَابُ﴾ [الفرقان: ۶۸]۔ اور سیبویہ نے یہ شعر پڑھا ہے:

جب بھی تم ہمارے پاس آؤ گے، ہمارے گھروں میں ہمارے پاس قیام کرو گے تو تم وافر لکڑیاں اور دہکتی ہوئی آگ پاؤ گے۔(۵)

اور کہا گیا ہے: یہ اس تقدیر پر ہے: تم ان سے چھپ کر دوستی کر رہے ہو۔ تو یہ استئناف (نیا جملہ) ہو گا۔ اور یہ سب حاطب (رضی اللہ عنہ) پر ملامت ہے۔ اور یہ ان کی فضیلت، ان کی کرامت، رسول اللہ ﷺ کے لیے ان کی خیر خواہی اور ان کے ایمان کی سچائی پر دلالت کرتا ہے۔

---

(۱) الکشاف ۴/ ۸۹، اور اس کے بعد والا حصہ بھی اسی سے ہے۔ (۲) الکشاف ۴/ ۸۹۔ (۳) معانی القرآن للزجاج ۵/ ۱۵۶۔ (۴) إعراب القرآن للنحاس ۴/ ۴۱ - ۴۲، اور اس کے بعد والا حصہ بھی اسی سے ہے۔ (۵) سلف (سابقہ حوالہ) ۲/ ۸۵۔

Surah Al-Mumtahanah: Verses 1 - 2 401 For indeed, reproach only comes from a lover to their beloved. As was said: I reproach the affectionate friend, if avoidance from him alarms me. If reproach goes, then there is no love, and love remains as long as reproach remains (1). And the meaning of "with affection" (bil-mawaddah) is: with advice in the letter to them (2). And the 'ba' (particle) is extra, as we mentioned, or fixed and not extra. The Almighty's saying: {And I am most knowing of what you have hidden and what you have declared} - what you concealed and what you revealed. And the 'ba' in "bi-ma" is extra; it is said: "I knew such" and "I knew with such". And it was said: And I know better than anyone else what you hide and what you declare (3), so "than anyone else" was omitted. As it is said: So-and-so is more knowledgeable and better than others. Ibn Abbas said: And I know what you have hidden in your hearts, and what you have declared with your tongues of affirmation and monotheism. {And whoever among you does it} i.e., whoever among you reveals [secrets] to them and writes to them {has indeed strayed from the straight path} i.e., missed the intended way. The Almighty's saying: {If they should gain dominance over you, they would be to you as enemies and extend against you their hands and their tongues with evil, and they wish you would disbelieve (2)} The Almighty's saying: {If they should gain dominance over you (yathqafūkum)} - they meet you (4) and come across you, from which comes: 'al-muthāqafah', meaning seeking to catch an opening in sword fighting and the like (5). And it was said: "yathqafūkum" means they triumph over you and gain power over you (6). {they would be to you as enemies and extend against you their hands and their tongues with evil} i.e.: their hands for beating and killing,

(1) The speaker is Ali bin al-Jahm, and the two verses are in 'Bahjat al-Majalis' 728/2. (2) Tafsir Abi al-Layth 3/351. (3) I'rab al-Qur'an for al-Nahhas 4/411. (4) Ma'ani al-Qur'an for al-Zajjaj 5/156. (5) Asas al-Balaghah for al-Zamakhshari (thaqifa), and al-Jahiz said in 'al-Bayan wa al-Tabyin' 1/147: If they say: he shot and hit the target, and hit the bullseye: he is the one above whom there is no one. (6) Al-Kashshaf 4/90, and what follows is also from it.

सूरह अल-मुमताहना: आयत १ - २ ४०१ दरअसल, उलाहना केवल एक प्रेमी की ओर से ही अपने प्रिय को होता है। जैसा कि कहा गया है: मैं स्नेह रखने वाले मित्र को उलाहना देता हूँ, यदि उससे दूरी मुझे चिंतित करती है। जब उलाहना चला जाता है, तो कोई प्रेम नहीं रहता, और प्रेम तब तक रहता है जब तक उलाहना रहता है (१)। और "प्रेम के साथ" (बिल्-मवद्दह) का अर्थ है: उन्हें लिखे गए पत्र में सलाह के साथ (२)। और 'बा' (अव्यय) अतिरिक्त है, जैसा कि हमने उल्लेख किया है, या स्थिर है और अतिरिक्त नहीं है। अल्लाह का कहना: {और मैं सबसे अधिक जानता हूँ जो कुछ तुम ने छिपाया और जो तुम ने प्रकट किया} - जो तुमने मन में रखा और जो तुमने जाहिर किया। और "बि-मा" में 'बा' अतिरिक्त है; कहा जाता है: "मैंने ऐसा जाना" और "मैंने ऐसे के साथ जाना"। और कहा गया: और मैं हर किसी से बेहतर जानता हूँ जो तुम छिपाते हो और जो तुम प्रकट करते हो (३), इसलिए "हर किसी से" शब्द हटा दिया गया। जैसा कि कहा जाता है: अमुक व्यक्ति दूसरों की तुलना में अधिक ज्ञानी और बेहतर है। इब्न अब्बास ने कहा: और मैं जानता हूँ कि तुमने अपने सीनों में क्या छिपाया है, और अपनी ज़बानों से इक़रार और तौहीद का क्या प्रकट किया है। {और तुम में से जो कोई ऐसा करेगा} यानी, तुम में से जो कोई उन्हें [भेद] बताएगा और उन्हें पत्र लिखेगा {तो वह सीधे रास्ते से भटक गया} यानी, सही मार्ग से चूक गया। अल्लाह का कहना: {यदि वे तुम पर प्रभुत्व प्राप्त कर लें, तो वे तुम्हारे शत्रु बन जाएँगे और बुराई के साथ तुम पर अपने हाथ और अपनी ज़बानें बढ़ाएंगे, और वे चाहते हैं कि तुम काफ़िर हो जाओ (२)} अल्लाह का कहना: {यदि वे तुम पर प्रभुत्व प्राप्त कर लें (यसक़फ़ुकुम)} - वे तुमसे मिलें (४) और तुम्हारा सामना करें, जिससे 'मुसाक़फ़ा' शब्द बना है, जिसका अर्थ है: तलवारबाज़ी आदि में अवसर की तलाश करना (५)। और कहा गया: "यसक़फ़ुकुम" का अर्थ है कि वे तुम पर विजय प्राप्त करें और तुम पर नियंत्रण पा लें (६)। {वे तुम्हारे शत्रु बन जाएँगे और बुराई के साथ तुम पर अपने हाथ और अपनी ज़बानें बढ़ाएंगे} यानी: अपने हाथ मारने और मारने के लिए,

(१) कहने वाले अली बिन अल-जहम हैं, और ये दो पद 'बहजत अल-मजालिस' ७२८/२ में हैं। (२) तफ़सीर अबी अल-लैथ ३/३५१। (३) इराब अल-क़ुरआन - अल-नहहास ४/४११। (४) मआनी अल-क़ुरआन - अल-ज़ज्जाज ५/१५६। (५) असास अल-बलाग़ा - अल-ज़मख़्शरी (सक़िफ़ा), और अल-जाहिज़ ने 'अल-बयान व अल-तबीन' १/१४७ में कहा है: यदि वे कहें: उसने निशाना साधा और निशाने पर मारा, और कागज़ की आँख (बीचों-बीच) में मारा: तो वह ऐसा व्यक्ति है जिसके ऊपर कोई नहीं है। (६) अल-कश्शाफ़ ४/९०, और उसके बाद का हिस्सा भी उसी से है।

سورہ الممتحنہ: آیات ۱ - ۲ ۴۰۱ بیشک گلہ و شکوہ صرف ایک محبت کرنے والے کی طرف سے اپنے محبوب کے لیے ہوتا ہے۔ جیسا کہ کہا گیا: میں محبت رکھنے والے دوست سے گلہ کرتا ہوں، اگر اس کی طرف سے دوری مجھے پریشان کرے۔ جب گلہ ختم ہو جائے تو کوئی محبت باقی نہیں رہتی، اور محبت تب تک رہتی ہے جب تک گلہ باقی رہتا ہے (۱)۔ اور «بِالْمَوَدَّةِ» کا معنی ہے: ان کی طرف خط میں نصیحت کے ساتھ (۲)۔ اور 'با' زائد ہے، جیسا کہ ہم نے ذکر کیا، یا ثابت ہے اور زائد نہیں ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَأَنَا أَعْلَمُ بِمَا أَخْفَيْتُمْ وَمَا أَعْلَنْتُمْ﴾ یعنی جو تم نے چھپایا اور جو ظاہر کیا۔ اور «بما» میں 'با' زائد ہے، کہا جاتا ہے: "علمت كذا" (میں نے یہ جانا) اور "علمت بكذا"۔ اور کہا گیا: اور میں ہر کسی سے زیادہ جانتا ہوں جو تم چھپاتے ہو اور جو تم ظاہر کرتے ہو (۳)، تو "ہر کسی سے" کو حذف کر دیا گیا۔ جیسا کہ کہا جاتا ہے: فلاں دوسروں سے زیادہ علم والا اور افضل ہے۔ ابن عباس نے فرمایا: اور میں جانتا ہوں جو تم نے اپنے سینوں میں چھپایا، اور جو تم نے اپنی زبانوں سے اقرار اور توحید کا اظہار کیا۔ ﴿وَمَن يَفْعَلْهُ مِنكُمْ﴾ یعنی: تم میں سے جو کوئی ان سے راز کی باتیں کرے اور انہیں خط لکھے ﴿فَقَدْ ضَلَّ سَوَاءَ السَّبِيلِ﴾ یعنی: وہ سیدھے راستے سے بھٹک گیا۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِن يَثْقَفُوكُمْ يَكُونُوا لَكُمْ أَعْدَاءً وَيَبْسُطُوا إِلَيْكُمْ أَيْدِيَهُمْ وَأَلْسِنَتَهُمْ بِالسُّوءِ وَوَدُّوا لَوْ تَكْفُرُونَ (۲)﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِن يَثْقَفُوكُمْ﴾ یعنی وہ تم سے ملیں (۴) اور تمہارا سامنا کریں، اور اسی سے ہے: "المثاقفة"، یعنی: تلوار بازی وغیرہ میں موقع کی تلاش کرنا (۵)۔ اور کہا گیا: «يَثْقَفُوكُمْ» کا مطلب ہے وہ تم پر غالب آ جائیں اور تم پر قدرت حاصل کر لیں (۶) ﴿يَكُونُوا لَكُمْ أَعْدَاءً وَيَبْسُطُوا إِلَيْكُمْ أَيْدِيَهُمْ وَأَلْسِنَتَهُمْ بِالسُّوءِ﴾ یعنی: اپنے ہاتھ مارنے اور قتل کرنے کے لیے،

(۱) قائل علی بن الجہم ہیں، اور یہ دو اشعار 'بہجة المجالس' ۷۲۸/۲ میں ہیں۔ (۲) تفسیر ابی اللیث ۳/ ۳۵۱۔ (۳) إعراب القرآن للنحاس ۴/ ۴۱۱۔ (۴) معانی القرآن للزجاج ۵/ ۱۵۶۔ (۵) أساس البلاغة

للزمخشري (ثقف)، اور جاحظ نے 'البيان والتبيين' ١/ ١٤٧ میں کہا ہے: اگر وہ کہیں: اس نے تیر چلایا اور نشانہ لگایا، اور ٹھیک نشانے پر مارا: تو وہ ایسا ہے جس کے اوپر کوئی نہیں۔ (۶) الکشاف ۴/ ۹۰، اور اس کے بعد کا حصہ بھی اسی سے ہے۔

...and their tongues with insults. {and they wish you would disbelieve} in Muhammad; so do not be sincere with them; for they are not sincere with you. His, the Almighty's, saying: {Never will your relative or your children benefit you; on the Day of Resurrection He will judge between you. And Allah is Seeing of what you do. 3} His, the Almighty's, saying: {Never will your relatives... benefit you}: When Hatib excused himself by saying that he had children and relatives among them, the Lord, Mighty and Majestic, explained that family and children will be of no avail on the Day of Resurrection if He is disobeyed for their sake (1). {He will judge between you}: So He will enter the believers into Paradise and the disbelievers into the Fire (2). There are seven readings for "yafṣilu": Asim read: "yafṣilu" with a fatḥah on the yā' and a kasrah on the ṣād, light (without shaddah). Hamza and al-Kisa'i read it with a shaddah, but in the passive voice (3). Talhah and al-Nakha'i read it with the letter 'nūn' and a kasrah on the ṣād with a shaddah (4). It was also narrated from 'Alqama similarly with 'nūn' but light. Qatada and Abu Haywah read: "yufṣilu" with a ḍammah on the yā' and a kasrah on the ṣād, light, from "afṣala" (5). The rest read: "yufṣalu" with a ḍammah on the yā', light fā', and fatḥah on the ṣād, in the passive voice (6), and this was chosen by Abu 'Ubayd. Those who read it light did so because of His saying: {and He is the best of judges} [Al-An'am: 57] and His saying: {Indeed, the Day of Judgement...} [An-Naba: 17]. Those who read it with a shaddah did so because it is more expressive of a frequent, repeated, and recurring action. Those who used the passive voice did so because the doer is known. And those who used the active voice referred the pronoun back to Allah Almighty (7). Those who read it with 'nūn' did so for glorification. {And Allah is Seeing of what you do}.

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/411. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 5/283. (3) Al-Sab'ah p. 633, and al-Taysir p. 210. (4) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 155. (5) Al-Kashshaf 4/90, and al-Bahr al-Muhit 8/254. (6) Al-Sab'ah p. 633, and al-Taysir p. 210. (7) Al-Hujjah by al-Farisi 6/285-286, and al-Kashf by Makki 2/318, similarly.

४०२ सूरह अल-मुमतहना: आयत २ - ३

...और अपनी ज़ुबानों से बुराई करते हैं। {और वे चाहते हैं कि काश तुम भी कुफ़्र (अविश्वास) करने लगो} मुहम्मद के साथ; तो उनके साथ नेक-नियती न बरतो; क्योंकि वे तुम्हारे साथ नेक-नियती नहीं बरतते। अल्लाह तआला का फरमान: {क़यामत के दिन न तुम्हारे रिश्तेदार तुम्हारे काम आएँगे और न तुम्हारी औलाद; वह तुम्हारे बीच फैसला कर देगा। और जो कुछ तुम करते हो, अल्लाह उसे देख रहा है। ३} अल्लाह तआला का फरमान: {न तुम्हारे रिश्तेदार... काम आएँगे}: जब हातिब ने यह उज़्र (बहाना) पेश किया कि उनके बीच उनके बच्चे और रिश्तेदार हैं, तो रब अज़्ज़ व जल्ल ने स्पष्ट किया कि क़यामत के दिन परिवार और औलाद कुछ काम नहीं आएँगे यदि उनके कारण अल्लाह की नाफरमानी की गई हो (१)। {वह तुम्हारे बीच फैसला कर देगा}: तो वह मोमिनों को जन्नत में और काफिरों को आग (जहन्नुम) में दाखिल करेगा (२)। "यफ़सिलु" (yafṣilu) शब्द में सात किराअतें (पठन शैलियाँ) हैं: आसिम ने पढ़ा: "यफ़सिलु" या (yā') पर फत्हा और साद (ṣād) के नीचे कसरा के साथ, हल्का (बिना शद्दह के)। हमजा और किसाई ने इसे शद्दह के साथ पढ़ा, लेकिन मजहूल (पैसिव वॉयस) में (३)। तल्हा और नखई ने इसे 'नून' के साथ और साद के नीचे कसरा और शद्दह के साथ पढ़ा (४)। अलकमा से भी इसी तरह नून के साथ लेकिन हल्का रिवायत किया गया है। कतादा और अबू हैवा ने पढ़ा: "युफ़सिलु" या पर ज़म्मा और साद के नीचे कसरा के साथ, हल्का, "अफ़सला" से (५)। बाकी लोगों ने पढ़ा: "युफ़सलु" या पर ज़म्मा, फ (fā') हल्का, और साद पर फत्हा के साथ, मजहूल (पैसिव वॉयस) क्रिया पर (६), और अबू उबैद ने इसी को चुना। जिन्होंने इसे हल्का पढ़ा, उनके लिए दलील अल्लाह का यह फरमान है: {और वह सबसे अच्छा फैसला करने वाला है} [अल-अनाम: ५७] और उसका फरमान: {बेशक फैसले का दिन...} [अन-नबा: १७]। और जिन्होंने शद्दह के साथ पढ़ा, इसलिए कि वह बार-बार होने वाले और अधिकता वाले कार्य को अधिक स्पष्ट करता है। जिन्होंने इसे मजहूल (पैसिव वॉयस) में पढ़ा, उनके लिए फाइल (कर्ता) ज्ञात है। और जिन्होंने इसे फाइल के रूप में पढ़ा, उन्होंने ज़मीर (सर्वनाम) को अल्लाह तआला की ओर फेरा (७)। और जिन्होंने इसे 'नून' के साथ पढ़ा, वह ताज़ीम (महिमा) के लिए है। {और जो कुछ तुम करते हो, अल्लाह उसे देख रहा है}।

(१) एराबुल कुरान लिन-नहहास ४/४११। (२) अल-मुहर्ररुल वजीज ५/२८३। (३) अस-सबा पृ. ६३३, और अत-तयसीर पृ. २१०। (४) अल-किराअतुल शाज़्ज़ह पृ. १५५। (५) अल-कशशाफ ४/९०, और

अल-बहरुल मुहीत ८/२५४। (६) अस-सबा पृ. ६३३, और अत-तयसीर पृ. २१०। (७) अल-हुज्जह लिल-फारसी ६/२८५-२८६, और अल-कश्फ लि-मक्की २/३१८, इसी तरह।

۴۰۲ سورة الممتحنہ: آیات ۲ - ۳

...اور اپنی زبانوں سے برائی کرتے ہیں۔ ﴿وَوَدُّوا لَوْ تَكْفُرُونَ﴾ یعنی محمد (صلی اللہ علیہ وسلم) کے ساتھ کفر کرنے لگو؛ پس تم ان کے ساتھ خیر خواہی نہ کرو؛ کیونکہ وہ تمہارے ساتھ خیر خواہی نہیں کرتے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿لَن تَنفَعَكُمْ أَرْحَامُكُمْ وَلَا أَوْلَادُكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ يَفْصِلُ بَيْنَكُمْ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ ۳﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿لَن تَنفَعَكُمْ أَرْحَامُكُمْ﴾: جب حاطب نے یہ عذر پیش کیا کہ ان کے درمیان ان کی اولاد اور رشتہ دار ہیں، تو رب عزوجل نے واضح فرمایا کہ قیامت کے دن رشتہ دار اور اولاد کچھ کام نہ آئیں گے اگر ان کی خاطر اللہ کی نافرمانی کی گئی ہو (۱)۔ ﴿يَفْصِلُ بَيْنَكُمْ﴾: پس وہ مومنوں کو جنت میں داخل کرے گا اور کافروں کو آگ میں (۲)۔ لفظ "یفصل" میں سات قراتیں ہیں: عاصم نے "يَفْصِل" پڑھا، یاء پر فتحہ اور صاد کے نیچے کسرہ کے ساتھ، بغیر تشدید کے۔ حمزہ اور کسائی نے اسے مشدد پڑھا مگر فعل مجہول کے طور پر (۳)۔ طلحہ اور نخعی نے اسے 'نون' کے ساتھ اور صاد کے نیچے کسرہ اور تشدید کے ساتھ پڑھا (۴)۔ علقمہ سے بھی اسی طرح نون کے ساتھ مخفف (بغیر تشدید) روایت کیا گیا ہے۔ قتادہ اور ابو حیوہ نے "يُفْصِل" پڑھا، یاء پر ضمہ اور صاد کے نیچے کسرہ کے ساتھ، تخفیف کے ساتھ، فعل "أفصل" سے (۵)۔ باقی قراء نے "يُفْصَل" پڑھا، مضموم یاء، مخفف فاء اور مفتوح صاد کے ساتھ، فعل مجہول پر (۶)، اور اسی کو ابو عبید نے اختیار کیا ہے۔ جس نے تخفیف کے ساتھ پڑھا، اس کی دلیل اللہ کا یہ قول ہے: ﴿وَهُوَ خَيْرُ الْفَصِلِينَ﴾ [الأنعام: ۵۷] اور اس کا قول: ﴿إِنَّ يَوْمَ الْفَصْلِ﴾ [النبأ: ۱۷]۔ اور جس نے تشدید کے ساتھ پڑھا، اس لیے کہ وہ کثرت اور تکرار والے فعل میں زیادہ واضح ہے۔ جس نے اسے مجہول پڑھا اس لیے کہ فاعل معلوم ہے۔ اور جس نے اسے فاعل کے طور پر پڑھا اس نے

ضمیر اللہ تعالیٰ کی طرف لوٹائی (۷)۔ اور جس نے نون کے ساتھ پڑھا وہ تعظیم کے لیے ہے۔ ﴿وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ﴾۔

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۴۱۱/۴۔ (۲) المحرر الوجيز ۵ / ۲۸۳۔ (۳) السبعة ص ۶۳۳، والتيسير ص ۲۱۰۔ (۴) القراءات الشاذة ص ۱۵۵۔ (۵) الكشاف ۴ / ۹۰، والبحر المحيط ۸ / ۲۵۴۔ (۶) السبعة ص ۶۳۳، والتيسير ص ۲۱۰۔ (۷) الحجة للفارسي ۶ / ۲۸۵ - ۲۸۶، والكشف لمكي ۲ / ۳۱۸ اسی کی مثل۔

Surah Al-Mumtahina: Verses 4 - 5 Page 403

The Almighty's saying: {There has already been for you an excellent pattern in Abraham and those with him, when they said to their people, "Indeed, we are disassociated from you and from whatever you worship other than Allah. We have denied you, and there has appeared between us and you animosity and hatred forever until you believe in Allah alone" - except for the saying of Abraham to his father, "I will surely ask forgiveness for you, but I have no [power to do] for you anything against Allah. Our Lord, upon You we have relied, and to You we have returned, and to You is the destination. (4) Our Lord, make us not [objects of] torment for the disbelievers and forgive us, our Lord. Indeed, it is You who is the Exalted in Might, the Wise." (5)}

His saying, the Almighty: {There has already been for you an excellent pattern in Abraham} When He forbade alliance with the disbelievers, He mentioned the story of Abraham, peace be upon him, and that among his biography is disassociation from the disbelievers, meaning: follow him and take him as an example, except in his seeking forgiveness for his father (1). 'Iswah' and 'Uswah' is that which is followed, like 'Qidwah' and 'Qudwah' (2). It is said: 'He is your iswah', meaning: like you, and you are like him. Asim recited: 'Uswah' with a damma on the hamza; they are two dialects (3).

{And those with him} means: Abraham's companions from among the believers (4). Ibn Zayd said: They are the prophets (5). {When they said to their people} the disbelievers (6). {Indeed, we are disassociated from you and from whatever you worship other than Allah} meaning: the idols. 'Bura'aoo' (disassociated) is the plural of 'Baree' (free/innocent) (7), like 'Shareek' and 'Shuraka', and 'Thareef' and 'Thurafa'.

The general recitation is on the pattern of 'Fu'ala'. Issa bin Omar and Ibn Abi Ishaq recited: 'Bira' with a kasra on the 'ba' on the pattern of 'Fi'al' (8), like 'Qaseer' and 'Qisar' (short), 'Taweel' and 'Tiwal' (long), and 'Thareef' and 'Thiraf'. It is permissible to omit the hamza so you say: 'Bara', and nunate it. And it was read: 'Baraa' as a description by the infinitive.

(1) Tafsir Al-Baghawi 4/330. (2) Tafsir Abi Al-Layth 3/352. (3) Al-Sab'ah p. 633, and Al-Taysir p. 178. (4) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 5/156. (5) Narrated from him by al-Tabari 22/566. (6) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/518. (7) Tafsir Al-Baghawi 4/330. (8) Al-Qira'at al-Shadhah p. 155, and al-Muhtasib 2/319.

सूरह अल-मुमताहिना: आयत 4 - 5 पृष्ठ 403

अल्लाह तआला का फरमान: {तुम्हारे लिए इब्राहीम और उनके साथियों में एक अच्छा आदर्श रहा है, जब उन्होंने अपनी कौम से कहा था कि "हम तुमसे और अल्लाह के सिवा जिन्हें तुम पूजते हो, उनसे विरक्त (अलग) हैं। हमने तुम्हारा इनकार किया और हमारे और तुम्हारे बीच हमेशा के लिए शत्रुता और द्वेष प्रकट हो गया है जब तक कि तुम अकेले अल्लाह पर ईमान न लाओ" - सिवाय इब्राहीम के अपने पिता से इस कथन के कि "मैं तुम्हारे लिए क्षमा की प्रार्थना अवश्य करूँगा, और मैं अल्लाह के मुक़ाबले में तुम्हारे लिए किसी चीज़ का अधिकार नहीं रखता। ऐ हमारे रब! हमने तुझी पर भरोसा किया और तेरी ही ओर हमने रुजू (वापसी) की और तेरी ही ओर वापस लौटकर जाना है। (4) ऐ हमारे रब! हमें इनकार करने वालों के लिए आज़माइश (फ़ितना) न बना और हमें क्षमा कर दे, ऐ हमारे रब! निस्संदेह तू ही प्रभुत्वशाली, तत्वदर्शी है।" (5)}

अल्लाह तआला का फरमान: {तुम्हारे लिए इब्राहीम में एक अच्छा आदर्श रहा है} जब काफिरों से दोस्ती करने से मना किया गया, तो इब्राहीम अलैहिस्सलाम की कहानी का ज़िक्र किया गया, और यह कि उनकी सीरत में काफिरों से विरक्ति (बेज़ारी) शामिल है, यानी: उनका अनुसरण करो और उन्हें आदर्श मानो, सिवाय उनके अपने पिता के लिए क्षमा मांगने के(1)। 'इस्वा' और 'उस्वा' वह है जिसका अनुसरण किया जाए, जैसे 'क़िदवा' और 'क़ुदवा' (2)। कहा जाता है: 'वह तुम्हारी इस्वा है', यानी: तुम्हारी तरह, और तुम उसकी तरह हो। असीम ने हमज़ा पर पेश (धम्मा) के साथ 'उस्वा' पढ़ा है; ये दो भाषाएँ(लहजे) हैं (3)।

{और उनके साथ वाले} यानी: ईमान वालों में से इब्राहीम के साथी (4)। इब्न ज़ैद ने कहा: वे नबी हैं (5)। {जब उन्होंने अपनी कौम से कहा} यानी काफिरों से (6)। {हम तुमसे और अल्लाह के सिवा जिन्हें तुम पूजते हो, उनसे विरक्त हैं} यानी: मूर्तियों से। 'बुरआऊ' (विरक्त): 'बरी' (मुक्त) का बहुवचन है (7), जैसे 'शरीक' और 'शुरका', और 'ज़रीफ़' और 'ज़ुरफ़ा'।

आम पाठ (क़िराअत) 'फ़ुअला' के वज़न पर है। ईसा बिन उमर और इब्न अबी इसहाक़ ने 'बिरा' पढ़ा है, 'बा' के नीचे ज़ेर (कसरा) के साथ 'फ़िआल' के वज़न पर (8), जैसे 'क़सीर' और 'क़िसार', 'तवील' और 'तिवाल', और 'ज़रीफ़' और 'ज़िराफ़'। हमज़ा को छोड़ना भी जायज़ है ताकि तुम कहो: 'बरा', और तनवीन लगाओ। और 'बराय' भी पढ़ा गया है, मस्तर (Infinitive) के साथ वर्णन के रूप में।

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 4/330। (2) तफ़सीर अबी अल-लैथ 3/352। (3) अल-सबआ पृ. 633, और अल-तयसीर पृ. 178। (4) ज़ज्जाज द्वारा मआनी अल-क़ुरान 5/156। (5) इसे तबरी ने उनसे उद्धृत किया है 22/566। (6) अल-नुकत वल-उयून 5/518। (7) तफ़सीर अल-बग़वी 4/330। (8) अल-क़िराअत अल-शाद्दा पृ. 155, और अल-मुहतासिब 2/319।

سورہ الممتحنہ: آیات 4 - 5 صفحہ 403

قولہ تعالیٰ: {تمہارے لیے ابراہیم اور ان کے ساتھیوں میں ایک بہترین نمونہ رہا ہے، جب انہوں نے اپنی قوم سے کہا کہ "ہم تم سے اور اللہ کے سوا جن کی تم عبادت کرتے ہو ان سے بیزار ہیں۔ ہم نے تمہارا انکار کیا اور ہمارے اور تمہارے درمیان ہمیشہ کے لیے دشمنی اور بغض ظاہر ہو گیا ہے یہاں تک کہ تم اکیلے اللہ پر ایمان لاؤ" - سوائے ابراہیم کے اپنے باپ سے اس قول کے کہ "میں تمہارے لیے ضرور مغفرت طلب کروں گا، اور میں اللہ کے مقابلے میں تمہارے لیے کسی چیز کا اختیار نہیں رکھتا۔ اے ہمارے رب! ہم نے تجھی پر بھروسہ کیا اور تیری ہی طرف ہم نے رجوع کیا اور تیری ہی طرف لوٹنا ہے۔ (4) اے ہمارے رب! ہمیں کافروں کے لیے آزمائش (فتنہ) نہ بنا اور ہمیں بخش دے، اے ہمارے رب! بے شک تو ہی غالب، حکمت والا ہے۔" (5)}

قولہ تعالیٰ: {تمہارے لیے ابراہیم میں ایک بہترین نمونہ رہا ہے} جب کافروں سے دوستی کرنے سے منع کیا گیا تو حضرت ابراہیم علیہ السلام کا قصہ ذکر کیا گیا، اور یہ کہ ان کی سیرت میں کافروں سے بیزاری شامل ہے، یعنی: ان کی پیروی کرو اور انہیں آئیڈیل مانو، سوائے ان کے اپنے باپ کے لیے مغفرت مانگنے کے (1)۔ 'اِسوۃ' اور 'اُسوۃ': وہ ہے جس کی پیروی کی جائے، جیسے 'قِدوہ' اور 'قُدوہ' (2)۔ کہا جاتا ہے: 'وہ تمہاری اسوہ ہے'، یعنی: تمہاری طرح، اور تم اس کی طرح ہو۔ عاصم نے 'اُسوہ' ہمزہ پر پیش کے ساتھ پڑھا ہے؛ یہ دو لغتیں (لہجے) ہیں (3)۔

{اور وہ جو ان کے ساتھ تھے} یعنی: مومنین میں سے ابراہیم کے ساتھی (4)۔ ابن زید نے کہا: وہ انبیاء ہیں (5)۔ {جب انہوں نے اپنی قوم سے کہا} یعنی کافروں سے (6)۔ {ہم تم سے اور اللہ کے سوا جن کی تم عبادت کرتے ہو بیزار ہیں} یعنی: بتوں سے۔ اور 'بُرآؤ': 'بَرِیء' کی جمع ہے (7)، جیسے 'شریک' اور 'شرکاء'، اور 'ظریف' اور 'ظرفاء'۔

عام قراءت 'فُعَلَاء' کے وزن پر ہے۔ عیسیٰ بن عمر اور ابن ابی اسحاق نے 'بِرَاء' پڑھا ہے 'با' کے نیچے زیر کے ساتھ 'فِعَال' کے وزن پر (8)، جیسے 'قصیر' اور 'قصار'، 'طویل' اور 'طوال'، اور 'ظریف' اور 'ظراف'۔ ہمزہ کو چھوڑنا بھی جائز ہے یہاں تک کہ تم کہو: 'بَرَا'، اور تنوین لگاؤ۔ اور 'بَرَاء' بھی پڑھا گیا ہے، مصدر کے ساتھ صفت کے طور پر۔

(1) تفسیر البغوی 4 / 330۔ (2) تفسیر ابی اللیث 3 / 352۔ (3) السبعہ ص 633، والتیسیر ص 178۔ (4) معانی القرآن للزجاج 5 / 156۔ (5) اسے طبری نے ان سے روایت کیا 22 / 566۔ (6) النکت والعیون 5 / 518۔ (7) تفسیر البغوی 4 / 330۔ (8) القراءات الشاذہ ص 155، والمحتسب 2 / 319۔

Surah Al-Mumtahanah: Verses 4 - 5 404

And it was read: «Bura'un» (بُراء) with the substitution of dammah for kasrah, like 'rukhal' and 'rubab'(1). The verse is a textual evidence for the command to emulate Ibrahim, peace be upon him, in his actions. This confirms that the laws of those before us are laws for us in what Allah and His Messenger have informed us(2). ﴿We have rejected you﴾ i.e.: in what you believed in of idols. It was said: i.e.: in your actions, and we disbelieved them and denied that you were upon truth(3). ﴿and there has appeared between us and you animosity and hatred forever﴾ i.e.: this is our custom with you as long as you remain upon your disbelief ﴿until you believe in Allah alone﴾ then at that time enmity turns into friendship ﴿except for the saying of Ibrahim to his father, "I will surely ask forgiveness for you"﴾ so do not follow him in seeking forgiveness so that you seek forgiveness for the polytheists; for it was because of a promise he had made to him, as stated by Qatada, Mujahid and others(4). It was said: the meaning of the exception is that Ibrahim abandoned his people and distanced himself from them except in seeking forgiveness for his father(5), then he explained his excuse in Surah «At-Tawbah»(6). And in this is an indication of the preference of our Prophet, peace and blessings be upon him, over all other prophets; because when we were commanded to follow him, we were commanded absolutely in the words of the Almighty: ﴿And whatever the Messenger has given you - take; and what he has forbidden you - refrain from﴾ [Al-Hashr: 7] and when we were commanded to follow Ibrahim, peace be upon him, some of his actions were excepted. It was said: it is a severed exception (istithna' munqati'), i.e.: but Ibrahim's saying to his father: "I will surely ask forgiveness for you" only occurred because he thought he had submitted (became Muslim), so when it became clear to him that he had not submitted, he disassociated himself from him. Based on this, it is permissible...

---

(1) Al-Kashshaf 4/91, and the reading in 'The Irregular Readings' p. 155 on the authority of Isa bin Umar. 'Al-Rikhal' is the plural of 'Rakhl': which is the female offspring of sheep. 'Al-Rubab' is the plural of 'Al-Rubba': which is a sheep that has recently given birth. Lisan al-Arab (R-kh-l) and (R-b-b). (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/1773. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/518. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/518 on the authority of Qatada, and it was narrated from him by Abd al-Razzaq in Al-Tafsir 2/287, and al-Tabari 22/568, and the saying of Mujahid in his Tafsir 2/667, and it was narrated from him by al-Tabari 22/567-568. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/518 and attributed to Al-Kalbi. (6) At verse (114), and it was previously mentioned in 10/400.

सूरह अल-मुमतहना: आयत 4 - 5 404

और इसे पढ़ा गया है: «बुरा'उन» (بُرَاء) ज़ेर के स्थान पर पेश के साथ, जैसे 'रुखाल' और 'रुबाब'(1)। यह आयत इब्राहीम अलैहिस्सलाम के कार्यों में उनके अनुसरण के आदेश के बारे में एक स्पष्ट प्रमाण है। यह इस बात की पुष्टि करता है कि हमसे पहले के लोगों के लिए जो शरीयत थी, वह हमारे लिए भी शरीयत है, जहाँ तक अल्लाह और उसके रसूल ने हमें सूचित किया है(2)। ﴿हमने तुम्हारा इनकार किया﴾ अर्थात: उन मूर्तियों का जिनमें तुम विश्वास करते थे। यह भी कहा गया है: अर्थात: तुम्हारे कार्यों का, और हमने उन्हें झुठलाया और इनकार किया कि तुम सत्य पर थे(3)। ﴿और हमारे और तुम्हारे बीच हमेशा के लिए दुश्मनी और नफरत पैदा हो गई है﴾ अर्थात: जब तक तुम अपने कुफ्र पर अडिग रहोगे, तब तक तुम्हारे साथ हमारा यही व्यवहार रहेगा ﴿यहाँ तक कि तुम अकेले अल्लाह पर ईमान ले आओ﴾ तब उस समय शत्रुता मित्रता में बदल जाएगी ﴿सिवाय इब्राहीम के अपने पिता से इस कथन के "मैं तुम्हारे लिए अवश्य क्षमा माँगूँगा"﴾ अतः क्षमा माँगने में उनका अनुसरण न करें जिससे कि तुम मुशरिकों के लिए क्षमा माँगने लगो; क्योंकि यह एक वादे के कारण था जो उन्होंने उनसे किया था, ऐसा क़तादा, मुजाहिद और अन्य लोगों ने कहा है(4)। यह भी कहा गया है: अपवाद का अर्थ यह है कि इब्राहीम ने अपने पिता के लिए क्षमा माँगने के सिवाय अपनी जाति को छोड़ दिया और उनसे दूरी बना ली(5), फिर सूरह «अत-तौबा» में उनका बहाना स्पष्ट किया गया है(6)। इसमें हमारे नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की अन्य सभी नबियों पर श्रेष्ठता का प्रमाण है; क्योंकि जब हमें उनके अनुसरण का आदेश दिया गया, तो वह पूर्ण आदेश था, जैसा कि अल्लाह तआला ने फरमाया है: ﴿और जो कुछ रसूल तुम्हें दें उसे ले लो और जिस चीज़ से तुम्हें रोकें उससे रुक जाओ﴾ [अल-हश्र: 7] और जब हमें इब्राहीम अलैहिस्सलाम के अनुसरण का आदेश दिया गया, तो उनके कुछ कार्यों को अपवाद स्वरूप छोड़ दिया गया। यह भी कहा गया है: यह एक 'इस्तिथना मुंक़ाते' (कटा हुआ अपवाद) है, अर्थात: लेकिन इब्राहीम का अपने पिता से यह कहना कि: "मैं तुम्हारे लिए अवश्य क्षमा माँगूँगा", केवल इसलिए हुआ क्योंकि उन्होंने सोचा था कि वह मुसलमान हो गए हैं, फिर जब उन पर यह स्पष्ट हो गया कि वह मुसलमान नहीं हुए हैं, तो उन्होंने उनसे अपना नाता तोड़ लिया। इसके आधार पर, यह जायज़ है...

---

(1) अल-कश्शाफ 4/91, और ईसा बिन उमर के अधिकार पर 'अल-क़िरा'आत अल-शाज़ाह' (असामान्य पाठ) पृष्ठ 155 में। 'अल-रिखाल' रक्ल का बहुवचन है: जो भेड़ों की मादा संतान है। और 'अल-रुबाब' अल-रुब्बा का बहुवचन है: वह भेड़ जिसने हाल ही में बच्चे को जन्म दिया हो। लिसान

अल-अरब (र-ख-ल) और (र-ब-ब)। (2) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरआन 4/1773। (3) अल-नुकत वल-उयून 5/518। (4) अल-नुकत वल-उयून 5/518 क़तादा के अधिकार पर, और इसे उनसे अब्द अल-रज्जाक ने अल-तफ़सीर 2/287 में, और अल-तबरी ने 22/568 में उद्धृत किया है, और उनके तफ़सीर 2/667 में मुजाहिद का कथन, और इसे उनसे अल-तबरी 22/567-568 में उद्धृत किया गया है। (5) अल-नुकत वल-उयून 5/518 और इसे अल-कलबी की ओर श्रेय दिया गया है। (6) आयत (114) पर, और पहले 10/400 में उल्लेख किया गया है।

سورہ الممتحنہ: آیات 4 - 5 404

اور اسے «بُراء» بھی پڑھا گیا ہے، کسرہ کے بدلے ضمہ کے ساتھ، جیسے 'رُخَال' اور 'رُباب'(1)۔ یہ آیت حضرت ابراہیم علیہ السلام کے افعال میں ان کی اقتدا کرنے کے حکم میں نص ہے۔ یہ اس بات کی توثیق کرتی ہے کہ ہم سے پہلے والوں کی شریعت ہمارے لیے بھی شریعت ہے ان معاملات میں جن کی خبر اللہ اور اس کے رسول نے ہمیں دی ہے(2)۔ ﴿ہم نے تمہارا انکار کیا﴾ یعنی: ان بتوں کا جن پر تم ایمان لائے۔ اور کہا گیا: یعنی: تمہارے افعال کا، اور ہم نے انہیں جھٹلایا اور اس بات کا انکار کیا کہ تم حق پر ہو(3)۔ ﴿اور ہمارے اور تمہارے درمیان ہمیشہ کے لیے دشمنی اور بغض ظاہر ہو گیا ہے﴾ یعنی: جب تک تم اپنے کفر پر قائم رہو گے، تمہارے ساتھ ہمارا یہی طرز عمل رہے گا ﴿یہاں تک کہ تم اکیلے اللہ پر ایمان لے آؤ﴾ تو اس وقت یہ دشمنی دوستی میں بدل جائے گی ﴿سوائے ابراہیم کے اپنے باپ سے اس قول کے کہ: "میں تمہارے لیے ضرور بخشش مانگوں گا"﴾ پس استغفار میں ان کی پیروی نہ کرو کہ تم مشرکین کے لیے استغفار کرنے لگو؛ کیونکہ یہ ان کے ایک وعدے کی وجہ سے تھا جو انہوں نے اس سے کیا تھا، یہ قول قتادہ، مجاہد اور دیگر کا ہے(4)۔ کہا گیا: استثناء کا مطلب یہ ہے کہ ابراہیم نے اپنی قوم کو چھوڑ دیا اور ان سے دوری اختیار کی سوائے اپنے باپ کے لیے استغفار کرنے کے(5)، پھر ان کا عذر سورہ «التوبہ» میں بیان کر دیا گیا(6)۔ اس میں ہمارے نبی صلی اللہ علیہ وسلم کی تمام انبیاء پر فضیلت کی دلیل ہے؛ کیونکہ جب ہمیں آپ کی اقتدا کا حکم دیا گیا تو وہ مطلق حکم تھا، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿اور رسول تمہیں جو کچھ دیں اسے لے لو اور جس چیز سے تمہیں روکیں اس سے رک جاؤ﴾ [الحشر: 7] اور جب ہمیں ابراہیم علیہ السلام کی اقتدا کا حکم دیا گیا تو ان کے بعض افعال کو مستثنیٰ قرار دیا گیا۔ کہا گیا: یہ استثناء منقطع ہے، یعنی: لیکن ابراہیم کا اپنے باپ سے یہ

کہنا کہ: "میں تمہارے لیے ضرور بخشش مانگوں گا"، صرف اس لیے ہوا کیونکہ انہیں گمان تھا کہ وہ مسلمان ہو گیا ہے، پھر جب ان پر ظاہر ہو گیا کہ وہ مسلمان نہیں ہوا، تو انہوں نے اس سے برأت کا اظہار کیا۔ اس بنا پر جائز ہے...

---

(1) الکشاف 4/91، اور القراءات الشاذہ ص 155 میں عیسیٰ بن عمر سے۔ الرخال، رخل کی جمع ہے: اور یہ بھیڑوں کے بچوں میں سے مادہ ہے۔ اور الرباب، الربّی کی جمع ہے: اور یہ وہ بکری ہے جس نے حال ہی میں بچہ دیا ہو۔ اللسان (رخل) اور (ربب)۔ (2) احکام القرآن لابن العربی 4/1773۔ (3) النکت والعیون 5/518۔ (4) النکت والعیون 5/518 قتادہ سے، اور اسے ان سے عبد الرزاق نے التفسیر 2/287 میں، اور الطبری نے 22/568 میں روایت کیا ہے، اور اپنی تفسیر 2/667 میں مجاہد کا قول، اور اسے ان سے الطبری نے 22/567-568 میں روایت کیا ہے۔ (5) النکت والعیون 5/518 اور اسے کلبی کی طرف منسوب کیا۔ (6) آیت (114) کے پاس، اور پہلے 10/400 میں گزر چکا۔

Seeking forgiveness for someone who is thought to have submitted (become Muslim), but you did not find such a thought, so why do you ally with them?! {But I cannot avail you anything against Allah} This is from the saying of Ibrahim (Abraham), peace be upon him, to his father, meaning: I cannot ward off any of Allah's punishment from you if you associate partners with Him. {Our Lord, upon You we have relied} This is from the supplication of Ibrahim, peace be upon him, and his companions. It was said: He taught the believers to say this (1), meaning: Disassociate from the disbelievers, rely on Allah, and say: "Our Lord, upon You we have relied," meaning: we depended [on You]. {And to You we have returned} meaning: we went back [to You]. {And to You is the destination} return to You is in the Hereafter. {Our Lord, make us not [objects of] trial for those who disbelieve} meaning: do not make our enemy prevail over us, lest they think they are on the truth and be tempted by that (2). And it was said: Do not give them power over us so that they persecute and torture us (3). {And forgive us, our Lord. Indeed, it is You who is the Exalted in Might, the Wise.}

Allah's saying: {There has already been for you in them an excellent example for anyone whose hope is in Allah and the Last Day. And whoever turns away - then indeed, Allah is the Free of need, the Praiseworthy. (6) Perhaps Allah will put, between you and those to whom you have been enemies among them, affection. And Allah is competent, and Allah is Forgiving and Merciful. (7)}

Allah's saying: {There has already been for you in them} meaning: in Ibrahim and those with him of the prophets and saints (4). {an excellent example} meaning: in disassociating from the disbelievers. And it was said: It was repeated for emphasis. And it was said: The second was revealed after the first by a period, and many repetitions in the Qur'an are of this nature. {And whoever turns away} meaning: from Islam and accepting these exhortations {then indeed, Allah is the Free of need} meaning: He did not command them to worship Him because of His need for them. {the Praiseworthy} in Himself and His attributes. When this was revealed, the Muslims became hostile towards their polytheist relatives, so Allah knew the intensity of the Muslims' grief in that, and revealed: {Perhaps Allah will put, between you and those to whom you have been enemies among them, affection} and this

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 3 / 150. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 5 / 157. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 5 / 518, attributed to Ibn Abbas, and recorded by al-Tabari 22 / 569. (4) Tafsir al-Tabari 22 / 570.

सूरह अल-मुमतहना: आयतें 4 - 7 405

उस व्यक्ति के लिए क्षमा मांगना जिसके बारे में यह माना जाता है कि उसने इस्लाम स्वीकार कर लिया है, लेकिन आपको ऐसा कोई विचार नहीं मिला, तो फिर आप उनके साथ मित्रता क्यों करते हैं?! {लेकिन मैं अल्लाह के विरुद्ध तुम्हारे लिए कुछ भी नहीं कर सकता} यह इब्राहीम (अलैहिस्सलाम) का अपने पिता से कहना है, जिसका अर्थ है: यदि आप अल्लाह के साथ किसी को शरीक ठहराते हैं, तो मैं आपसे अल्लाह के किसी भी अज़ाब (दंड) को दूर नहीं कर सकता। {ऐ हमारे रब, हमने तुझी पर भरोसा किया} यह इब्राहीम (अलैहिस्सलाम) और उनके साथियों की दुआ में से है। और कहा गया है: उन्होंने ईमान वालों को यह कहना सिखाया (1), अर्थात: काफिरों से अलग हो जाओ, अल्लाह पर भरोसा करो और कहो: "ऐ हमारे रब, हमने तुझी पर भरोसा किया" अर्थात: हमने [तुझ पर] आश्रय लिया। {और हम तेरी ही ओर मुड़े} अर्थात: हम लौट आए। {और तेरी ही ओर वापस लौटना है} आख़िरत (परलोक) में तेरी ही ओर लौटना है। {ऐ हमारे रब, हमें उन लोगों के लिए आज़माइश (परीक्षा) न बना जिन्होंने इनकार किया} अर्थात: हमारे दुश्मन को हम पर प्रबल न बना; ताकि वे यह न समझें कि वे सत्य पर हैं, और इससे गुमराह हो जाएं(2)। और कहा गया है: उन्हें हम पर प्रभुत्व न दे ताकि वे हमें सताएं और कष्ट दें (3)। {और ऐ हमारे रब, हमें क्षमा कर दे। निस्संदेह तू ही अत्यंत प्रभुत्वशाली, तत्वदर्शी है।}

अल्लाह तआला का फरमान: {निश्चित रूप से तुम्हारे लिए उनमें एक अच्छा उदाहरण है, उस व्यक्ति के लिए जो अल्लाह और अंतिम दिन की आशा रखता हो। और जो कोई मुँह फेरे - तो वास्तव में अल्लाह बेनवाज़ (बेपरवाह), प्रशंसनीय है। (6) शायद अल्लाह तुम्हारे और उन लोगों के बीच जिनसे तुम्हारी शत्रुता है, प्रेम पैदा कर दे। और अल्लाह सामर्थ्यवान है, और अल्लाह बहुत क्षमाशील, दयावान है। (7)}

अल्लाह तआला का फरमान: {निश्चित रूप से तुम्हारे लिए उनमें} अर्थात: इब्राहीम और उनके साथ के नबियों और वलियों (ईश्वर के प्रिय मित्रों) में (4)। {एक अच्छा उदाहरण} अर्थात: काफिरों से संबंध तोड़ने में। और कहा गया है: यह ज़ोर देने के लिए दोहराया गया है। और कहा गया है: दूसरा पहले के कुछ समय बाद उतरा, और कुरान में इस तरह की कई पुनरावृत्तियाँ हैं। {और जो कोई मुँह फेरे} अर्थात: इस्लाम से और इन उपदेशों को स्वीकार करने से {तो वास्तव में अल्लाह बेनवाज़ (बेपरवाह) है} अर्थात: उसने अपनी ज़रूरत के कारण उन्हें इबादत (उपासना) का आदेश नहीं दिया। {प्रशंसनीय} अपनी ज़ात (स्वयं) और अपने गुणों में। जब यह आयत उतरी, तो मुसलमानों ने अपने

मुशरिक (बहुदेववादी) रिश्तेदारों के साथ शत्रुता की, तो अल्लाह ने इस बारे में मुसलमानों के दुःख की तीव्रता को जान लिया, इसलिए यह आयत उतरी: {शायद अल्लाह तुम्हारे और उन लोगों के बीच जिनसे तुम्हारी शत्रुता है, प्रेम पैदा कर दे} और यह

(1) मआनी अल-कुरान, अल-फर्रा 3 / 150 । (2) मआनी अल-कुरान, अज़-ज़ज्जाज 5 / 157 । (3) अन-नुकत वल-उयून 5 / 518 और इसे इब्न अब्बास की ओर मंसूब किया गया है, और इसे अत्तबरी ने निकाला है 22 / 569 । (4) तफसीर अत्तबरी 22 / 570 ।

سورہ الممتحنہ: آیات ۴ - ۷ ۴۰۵

استغفار اس کے لیے جس کے بارے میں گمان ہو کہ وہ اسلام لے آیا ہے، اور تم نے ایسا کوئی گمان نہیں پایا، تو تم ان سے دوستی کیوں کرتے ہو؟! ۔ ﴿وَمَآ أَمْلِكُ لَكَ مِنَ ٱللَّهِ مِن شَىْءٍ﴾ یہ حضرت ابراہیم علیہ السلام کا اپنے باپ سے قول ہے، یعنی: اگر تو اللہ کے ساتھ شریک ٹھہرائے تو میں تجھ سے اللہ کے عذاب میں سے کچھ بھی دور نہیں کر سکتا۔ ﴿رَبَّنَا عَلَيْكَ تَوَكَّلْنَا﴾ یہ ابراہیم علیہ السلام اور ان کے ساتھیوں کی دعا میں سے ہے۔ اور کہا گیا: مومنوں کو سکھایا کہ وہ یہ کہیں(۱)، یعنی: کافروں سے بیزاری اختیار کرو، اور اللہ پر بھروسہ کرو، اور کہو: "اے ہمارے رب، ہم نے تجھی پر بھروسہ کیا" یعنی: ہم نے اعتماد کیا۔ ﴿وَإِلَيْكَ أَنَبْنَا﴾ یعنی: ہم رجوع ہوئے۔ ﴿وَإِلَيْكَ ٱلْمَصِيرُ﴾ تیری ہی طرف آخرت میں لوٹنا ہے۔ ﴿رَبَّنَا لَا تَجْعَلْنَا فِتْنَةً لِّلَّذِينَ كَفَرُوا﴾ یعنی: ہمارے دشمن کو ہم پر غالب نہ کر؛ کہ وہ یہ گمان کرنے لگیں کہ وہ حق پر ہیں، پس وہ اس سے فتنے میں پڑ جائیں(۲)۔ اور کہا گیا: انہیں ہم پر مسلط نہ کر کہ وہ ہمیں فتنے میں ڈالیں اور ہمیں عذاب دیں(۳)۔ ﴿وَٱغْفِرْ لَنَا رَبَّنَآ ۖ إِنَّكَ أَنتَ ٱلْعَزِيزُ ٱلْحَكِيمُ﴾۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِيهِمْ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِّمَن كَانَ يَرْجُواْ ٱللَّهَ وَٱلْيَوْمَ ٱلْءَاخِرَ ۚ وَمَن يَتَوَلَّ فَإِنَّ ٱللَّهَ هُوَ ٱلْغَنِىُّ ٱلْحَمِيدُ ۝ عَسَى ٱللَّهُ أَن يَجْعَلَ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَ ٱلَّذِينَ عَادَيْتُم مِّنْهُم مَّوَدَّةً ۚ وَٱللَّهُ قَدِيرٌ ۚ وَٱللَّهُ غَفُورٌ رَّحِيمٌ ۝﴾۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِيهِمْ﴾ یعنی: ابراہیم اور ان کے ساتھ والے انبیاء اور اولیاء میں(٤)۔ ﴿أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ﴾ یعنی: کافروں سے براءت (بیزاری) میں۔ اور کہا گیا: تاکید کے لیے تکرار کی گئی۔ اور کہا گیا: دوسرا پہلے کے کچھ عرصہ بعد نازل ہوا، اور قرآن میں اس طرز پر تکرار بہت ہے۔ ﴿وَمَن يَتَوَلَّ﴾ یعنی: اسلام سے اور ان نصیحتوں کی قبولیت سے ﴿فَإِنَّ ٱللَّهَ هُوَ ٱلْغَنِىُّ﴾ یعنی: اس نے ان

کو اپنی حاجت کے لیے عبادت کا حکم نہیں دیا۔ ﴿ٱلۡحَمِيدُ﴾ اپنی ذات اور صفات میں۔ اور جب یہ نازل ہوئی، مسلمانوں نے اپنے مشرک رشتہ داروں سے دشمنی کی، تو اللہ نے اس معاملے میں مسلمانوں کے رنج و غم کی شدت کو جان لیا پس نازل فرمایا: ﴿عَسَى ٱللَّهُ أَن يَجۡعَلَ بَيۡنَكُمۡ وَبَيۡنَ ٱلَّذِينَ عَادَيۡتُم مِّنۡهُم مَّوَدَّةٗ﴾ اور یہ

(١) معانی القرآن للفراء ٣ / ١٥٠ . (٢) معانی القرآن للزجاج ٥ / ١٥٧ . (٣) النکت والعیون ٥ / ٥١٨ اور اسے ابن عباس کی طرف منسوب کیا گیا ہے، اور اسے طبری نے روایت کیا ہے ٢٢ / ٥٦٩ . (٤) تفسیر طبری ٢٢ / ٥٧٠ .

...by the disbeliever becoming Muslim. A group of them accepted Islam after the conquest of Mecca and mixed with the Muslims(١), such as Abu Sufyan bin Harb, Al-Harith bin Hisham, Suhayl bin Amr, and Hakim bin Hizam(٢). It is also said that 'affection' refers to the Prophet ﷺ marrying Umm Habiba bint Abi Sufyan; at that, Abu Sufyan's disposition softened and his intensity in enmity relaxed(٣).

Ibn Abbas said: The affection after the conquest was the Prophet ﷺ marrying Umm Habiba bint Abi Sufyan. She was married to Abdullah bin Jahsh, and she and her husband were among the emigrants to Abyssinia. As for her husband, he converted to Christianity and asked her to follow his religion, but she refused and remained patient in her faith, and her husband died as a Christian. The Prophet ﷺ sent word to the Negus proposing to her. The Negus asked his companions: "Who among you is closest to her?" They said: "Khalid bin Said bin Al-Aas." He said: "Then marry her to your Prophet." So he did, and the Negus paid her a dowry of four hundred dinars from himself. It is also said: The Prophet ﷺ proposed to her through Uthman bin Affan, and when he married her to him, he sent word to the Negus regarding her, so he paid the dowry on his behalf and sent her to him. Abu Sufyan, while still a polytheist, said when he heard of the Prophet ﷺ marrying his daughter: "That stallion's nose is not to be struck"(٤) [meaning he is a noble match].

---

(١) Asbab al-Nuzul by al-Wahidi, p. ٤٥٠. (٢) The report of Abu Sufyan's conversion is in As-Sira an-Nabawiyya by Ibn Hisham ٤٠٣/٢, and reported by al-Bayhaqi in Dala'il al-Nubuwwah ١٠٣/٥ from az-Zuhri as a mursal report. The report of Al-Harith bin Hisham's conversion is in As-Sira an-Nabawiyya ٤١٣/٢, and Suhayl bin Amr's conversion in Tabaqat Ibn Sa'd ٤٠٤/٧. As for Hakim bin Hizam, al-Bayhaqi reported it in Dala'il al-Nubuwwah ٤٠/٥ with his chain from Musa bin Uqbah. (٣) Al-Kashshaf ٩١/٤. 'Al-Arikhah' means nature or disposition. 'His disposition softened' means his pride was broken. 'Ash-Shakimah' means pride and seeking victory over injustice. Lisan al-Arab under (A-R-K) and (Sh-K-M). (٤) Al-Kashshaf ٩١/٨. Ibn Abbas's statement: "Affection after the conquest was the marriage of the Prophet ﷺ to Umm Habiba bint Abi Sufyan." Reported by Ibn Sa'd in At-Tabaqat ٩٩/٨, and Ibn Adi in Al-Kamil ٢١٢٩/٦, and in its chain is Muhammad bin al-Sa'ib al-Kalbi, who has rejected narrations. Ibn Hajar said in Al-Kafi al-Shaf pp. ١٦٧ - ١٦٨ after citing the report at length: "Thus Al-Tha'labi mentioned it without a chain, and its parts are scattered in his hadiths. Abu Dawood [٢١٠٧] and Al-Hakim [٢٢/٤] reported from the narration of az-Zuhri from

Urwah from Umm Habiba that she was married to Abdullah bin Jahsh, and he died in Abyssinia, so the Negus married her to the Prophet ﷺ and gave her a dowry of four thousand on his behalf, and sent her to the Messenger of Allah ﷺ with Shurahbil ibn Hasana. Al-Hakim [٢٠/٤] reported from az-Zuhri who said: The Messenger of Allah ﷺ married Umm Habiba bint Abi Sufyan, and she was previously under Abdullah bin Jahsh al-Asadi. He had emigrated with her from Mecca to Abyssinia, then he was tried, converted to Christianity and died a Christian. Allah kept Umm Habiba steadfast in Islam until she returned to Medina, then the Messenger of Allah ﷺ proposed to her and Uthman bin Affan married her to him. Az-Zuhri said: They claimed that the Prophet ﷺ wrote to the Negus and he married her to him, and he paid... ="

६०٦ सूरा अल-मुमतहना: आयत ७ - ٦

...कि काफ़िर मुसलमान हो जाए। और उनमें से एक समूह ने मक्का विजय के बाद इस्लाम स्वीकार कर लिया और मुसलमानों के साथ मिल-जुल गए(१), जैसे अबू सुफियान बिन हर्ब, अल-हारिस बिन हिशाम, सुहैल बिन अम्र और हकीम बिन हिज़ाम(२)। और यह भी कहा गया है कि 'मवद्दत' (प्रेम) का अर्थ पैगंबर ﷺ का अबू सुफियान की बेटी उम्म हबीबा से निकाह करना है; उस समय अबू सुफियान का स्वभाव नरम पड़ गया और शत्रुता में उनकी तीव्रता कम हो गई(३)।

इब्न अब्बास ने कहा: विजय के बाद मवद्दत से तात्पर्य पैगंबर ﷺ का अबू सुफियान की बेटी उम्म हबीबा से निकाह करना था। वह अब्दुल्ला बिन जहश की पत्नी थीं, और वह और उनके पति हबशा (इथियोपिया) की ओर हिजरत करने वालों में से थे। जहाँ तक उनके पति की बात है, वह ईसाई बन गया और उसने उनसे भी अपना धर्म अपनाने को कहा, लेकिन उन्होंने इनकार कर दिया और अपने धर्म पर धैर्यपूर्वक अडिग रहीं, और उनके पति की मृत्यु ईसाई धर्म पर ही हुई। तब पैगंबर ﷺ ने नजाशी (इथियोपिया का राजा) के पास उनसे विवाह का प्रस्ताव भेजा। नजाशी ने अपने साथियों से पूछा: "तुममें से उनके सबसे करीब (वली) कौन है?" उन्होंने कहा: "खालिद बिन सईद बिन अल-आस।" उसने कहा: "तो उनका निकाह अपने पैगंबर से कर दो।" तो उन्होंने ऐसा ही किया, और नजाशी ने अपनी ओर से उन्हें चार सौ दीनार महर (स्त्रीधन) दिया। यह भी कहा गया है कि पैगंबर ﷺ ने उस्मान बिन अफ़्फ़ान के माध्यम से प्रस्ताव भेजा, और जब उन्होंने उनका विवाह आपसे कर दिया, तो आपने नजाशी को इस बारे में पत्र भेजा, तो उसने आपकी ओर से महर अदा किया और उन्हें आपके पास भेज दिया। अबू सुफियान ने, जो उस समय मुशरिक (मूर्तिपूजक) थे, जब पैगंबर ﷺ द्वारा अपनी बेटी से विवाह की खबर सुनी तो कहा: "वह ऐसा सांड (महान व्यक्ति) है जिसकी नाक पर प्रहार नहीं किया जा सकता" (यानी वह एक सम्मानित और उपयुक्त रिश्ता है)(४)।

---

(१) असबाब अल-नुज़ूल, अल-वाहिदी द्वारा, पृष्ठ ४५०। (२) अबू सुफियान के इस्लाम अपनाने की रिपोर्ट इब्न हिशाम की अल-सीरा अल-नबविया २/४०३ में है, और अल-बयहकी ने दलाल अल-नुबुव्वह ५/१०३ में अल-ज़ुहरी से एक मुरसल रिपोर्ट के रूप में उद्धृत किया है। अल-हारिस बिन हिशाम के इस्लाम अपनाने की रिपोर्ट अल-सीरा अल-नबविया २/४१३ में है, और सुहैल बिन अम्र की रिपोर्ट तबकात इब्न साद ७/४०४ में है। जहाँ तक हकीम बिन हिज़ाम की रिपोर्ट का सवाल है, अल-बयहकी ने इसे दलाल अल-नुबुव्वह ५/४० में मूसा बिन उकबा की सनद (श्रृंखला) के साथ उद्धृत

किया है। (३) अल-कशशाफ़ ९१/६। 'अल-अरीका' का अर्थ स्वभाव या प्रकृति है। 'उसका स्वभाव नरम हो गया': जब किसी का गर्व टूट जाए। 'अल-शकीमा' का अर्थ स्वाभिमान और अन्याय पर विजय चाहना है। लिसान अल-अरब, (A-R-K) और (Sh-K-M) के अंतर्गत। (६) अल-कशशाफ़ ९१/८। इब्न अब्बास का कथन: "विजय के बाद मवद्दत पैगंबर ﷺ का अबू सुफियान की बेटी उम्म हबीबा से विवाह था।" इसे इब्न साद ने अल-तबकात ८/९९ में और इब्न आदि ने अल-कामिल ७/२१२९ में उद्धृत किया है, और इसकी श्रृंखला में मुहम्मद बिन अल-साइब अल-कलबी है, जिसकी हदीसें अस्वीकार्य (मुनकर) होती हैं। इब्न हजर ने अल-काफ़ी अल-शाफ़ पृष्ठ ١٦٨ - ١٦٧ पर पूरी रिपोर्ट देने के बाद कहा: "इस तरह अल-थलाबी ने इसे बिना श्रृंखला के उल्लेख किया है, और इसके अंश उनकी हदीसों में बिखरे हुए हैं। अबू दाऊद [२१०७] और अल-हाकिम [६/२२] ने अल-ज़ुहरी की रिवायत से, उन्होंने उरवा से, उन्होंने उम्म हबीबा से रिवायत की है कि वह अब्दुल्ला बिन जहश की पत्नी थीं, वह हबशा की धरती पर मर गया, तो नजाशी ने उनका निकाह पैगंबर ﷺ से कर दिया और आपकी ओर से चार हज़ार महर दिया, और उन्हें शुराहबील इब्न हसना के साथ अल्लाह के रसूल ﷺ के पास भेज दिया। अल-हाकिम [६/२०] ने अल-ज़ुहरी से रिवायत की, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने अबू सुफियान की बेटी उम्म हबीबा से विवाह किया, और वह पहले अब्दुल्ला बिन जहश अल-असदी के निकाह में थीं। वह उन्हें मक्का से हबशा लेकर हिजरत कर गए थे, फिर वह भटक गया और ईसाई होकर मर गया। अल्लाह ने उम्म हबीबा को इस्लाम पर अडिग रखा यहाँ तक कि वह मदीना लौट आईं, फिर अल्लाह के रसूल ﷺ ने उनसे निकाह का प्रस्ताव दिया तो उस्मान बिन अफ़्फ़ान ने उनका निकाह आपसे कर दिया। अल-ज़ुहरी ने कहा: उन्होंने दावा किया कि पैगंबर ﷺ ने नजाशी को लिखा था तो उसने उनका निकाह आपसे कर दिया, और महर अदा किया... ="

٤٠٦ سورة الممتحنہ: آیات ٦ - ٧

...کہ کافر مسلمان ہو جائے۔ اور فتح مکہ کے بعد ان میں سے ایک گروہ مسلمان ہو گیا، اور مسلمانوں کے ساتھ گھل مل گیا(١)، جیسے ابوسفیان بن حرب، حارث بن ہشام، سہیل بن عمرو، اور حکیم بن حزام(٢)۔ اور کہا گیا کہ 'مودت' (محبت) سے مراد نبی ﷺ کا ابوسفیان کی صاحبزادی ام حبیبہؓ سے نکاح کرنا ہے؛ جس کی وجہ سے ابوسفیان کی طبیعت نرم پڑ گئی، اور دشمنی میں ان کی شدت کم ہو گئی(٣)۔

ابن عباسؓ فرماتے ہیں: فتح کے بعد مودت سے مراد نبی ﷺ کا ابوسفیان کی صاحبزادی ام حبیبہؓ سے نکاح کرنا تھا۔ وہ پہلے عبداللہ بن جحش کے نکاح میں تھیں، اور وہ اور ان کے شوہر ہجرتِ حبشہ کرنے والوں میں سے تھے۔ جہاں تک ان کے شوہر کا تعلق ہے، وہ عیسائی ہو گیا اور اس نے ان سے بھی اپنے دین کی پیروی کا مطالبہ کیا، لیکن انہوں نے انکار کر دیا اور اپنے دین پر صبر کے ساتھ قائم رہیں، اور ان کا شوہر عیسائیت پر ہی مر گیا۔ تو نبی ﷺ نے نجاشی کے پاس نکاح کا پیغام بھیجا۔ نجاشی نے اپنے ساتھیوں سے پوچھا: "تم میں سے ان کا زیادہ حقدار (ولی) کون ہے؟" انہوں نے کہا: "خالد بن سعید بن العاص"۔ اس نے کہا: "پھر ان کا نکاح اپنے نبی سے کر دو"۔ تو انہوں نے کر دیا، اور نجاشی نے اپنی طرف سے چار سو دینار مہر ادا کیا۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ نبی ﷺ نے عثمان بن عفانؓ کے ذریعے پیغام بھیجا، جب انہوں نے ان کا نکاح آپ ﷺ سے کر دیا تو آپ ﷺ نے اس بارے میں نجاشی کو پیغام بھیجا، تو اس نے آپ ﷺ کی طرف سے مہر ادا کیا اور انہیں آپ ﷺ کی طرف روانہ کر دیا۔ ابوسفیان نے، جو اس وقت مشرک تھے، جب نبی ﷺ کی اپنی بیٹی سے شادی کی خبر سنی تو کہا: "وہ ایک ایسا شہسوار ہے جس کی ناک پر چوٹ نہیں ماری جا سکتی" (یعنی وہ ایک باعزت اور موزوں جوڑ ہیں)(٤)۔

(۱) اسباب النزول للواحدی ص ٤٥٠۔ (۲) ابوسفیان کے اسلام لانے کی خبر ابن ہشام کی السیرۃ النبویہ ۲/٤۰۳ میں ہے، اور بیہقی نے دلائل النبوہ ۵/۱۰۳ میں زہری سے مرسل روایت کی ہے۔ حارث بن ہشام کے اسلام لانے کی خبر السیرۃ النبویہ ۲/٤۱۳ میں ہے، اور سہیل بن عمرو کے اسلام لانے کی خبر طبقات ابن سعد ۷/٤۰٤ میں ہے۔ جہاں تک حکیم بن حزام کی خبر کا تعلق ہے، اسے بیہقی نے دلائل النبوہ ۵/٤۰ میں موسیٰ بن عقبہ کی سند سے روایت کیا ہے۔ (۳) الکشاف ۹۱/٤۔ 'عریکہ' کے معنی طبیعت کے ہیں۔ 'لانت عریکتہ': جب کسی کا غرور ٹوٹ جائے۔ اور 'شکیمہ' کے معنی غیرت اور ظلم پر بدلہ لینے کے ہیں۔ اللسان (عرک) اور (شکم)۔ (٤) الکشاف ۹۱/۸۔ اور ابن عباسؓ کا قول: "فتح کے بعد مودت سے مراد نبی ﷺ کا ابوسفیان کی صاحبزادی ام حبیبہؓ سے نکاح کرنا تھا"۔ اسے ابن سعد نے الطبقات ۸/۹۹ میں اور ابن عدی نے الکامل ٦/۲۱۲۹ میں روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں محمد بن السائب الکلبی ہے جس کی روایتیں منکر ہوتی ہیں۔ ابن حجر نے الکافی الشاف ص ۱٦۷ - ۱٦۸ میں اس خبر کو تفصیل سے ذکر کرنے کے بعد کہا: "اسی طرح اسے ثعلبی نے بغیر سند کے ذکر کیا ہے، اور اس کا مجموعہ ان کی احادیث میں بکھرا ہوا ہے، اور ابوداؤد [۲۱۰۷] اور حاکم [٤/۲۲] نے زہری کی روایت سے، انہوں نے عروہ سے، انہوں نے ام حبیبہؓ سے روایت کی ہے کہ وہ عبداللہ بن جحش کے نکاح میں تھیں، وہ سرزمینِ حبشہ میں فوت ہو گیا، تو نجاشی نے ان کا نکاح نبی ﷺ سے کر دیا اور آپ ﷺ کی طرف سے چار ہزار مہر ادا کیا، اور انہیں شرحبیل بن حسنہ کے ساتھ رسول اللہ ﷺ کی طرف روانہ کر دیا۔ اور حاکم [٤/۲۰] نے زہری سے روایت کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے ابوسفیان کی صاحبزادی ام حبیبہؓ سے نکاح کیا، وہ اس سے پہلے عبداللہ بن جحش الاسدی کے نکاح میں تھیں۔ وہ انہیں مکہ سے حبشہ لے کر ہجرت کر گئے تھے، پھر وہ فتنے میں پڑ گیا اور عیسائی ہو کر مر گیا۔ اللہ نے ام حبیبہؓ کو اسلام پر ثابت قدم رکھا یہاں تک کہ وہ مدینہ واپس آ گئیں، پھر رسول اللہ ﷺ نے ان کو

نکاح کا پیغام دیا تو عثمان بن عفانؓ نے ان کا نکاح آپ ﷺ سے کر دیا۔ زہری نے کہا: ان کا دعویٰ ہے کہ نبی ﷺ نے نجاشی کو خط لکھا تو اس نے ان کا نکاح آپ ﷺ سے کر دیا، اور مہر ادا کیا...

"=

Surat al-Mumtahina: Verses 7-8 407

«Yuqda'u» (يقدع) with the letter 'dal' without a dot. It is said: "This is a stallion whose nose is not struck," meaning its nose is not beaten. This is when it is noble (1).

His saying (the Almighty): {Allah does not forbid you from those who do not fight you because of religion and do not expel you from your homes - from being righteous toward them and acting justly toward them. Indeed, Allah loves those who act justly. (8)}

His saying (the Almighty): {Allah does not forbid you from those who do not fight you because of religion} contains three issues:

First: This verse is a permission from Allah Almighty to maintain ties with those who did not show hostility to the believers and did not fight them. Ibn Zayd said: This was at the beginning of Islam during the truce and the absence of the command to fight, then it was abrogated (2). Qatadah said: It was abrogated by: {kill the polytheists wherever you find them} (3) [At-Tawbah: 5].

It was said: This ruling was for a reason, which was the peace treaty. When the peace treaty ended with the conquest of Mecca, the ruling was abrogated, and the script remained recited. It was also said: It is specific to the allies of the Prophet ﷺ and those with whom he had a covenant that he did not break; Al-Hasan said this. Al-Kalbi: They are Khuza'ah and Banu Al-Harith ibn Abd Manaf. And he said

= forty ounces from him. Al-Waqidi narrated in Al-Maghazi, and Ibn Sa'd extracted it from him in At-Tabaqat 8/98-99, and through him Al-Hakim [4/22] from the narration of Ja'far ibn Muhammad, from his father who said: The Messenger of Allah ﷺ sent Amr ibn Umayyah to An-Najashi to propose to Umm Habibah on his behalf, and he gave her four hundred dinars as dowry from himself. Al-Waqidi said: Abdullah ibn Ja'far told me, from Abdul Wahid ibn Abi Awn, who said: When Abu Sufyan ibn Harb heard of the Prophet's ﷺ marriage to his daughter, he said: "That is a stallion whose nose is not struck." Abu Nu'aym said in Al-Dala'il: The Messenger of Allah ﷺ sent Amr ibn Umayyah al-Damri to An-Najashi, so he married him to Umm Habibah bint Abu Sufyan, and gave her four hundred dinars as dowry on his behalf, and sent her to him. He said: This was in the sixth year of Hijra after his return from Khaybar, and I do not know of any disagreement on that. End of Ibn Hajar's words.

The issue of his ﷺ marriage to Umm Habibah was mentioned in detail by Ibn Abd al-Barr in (Al-Isti'ab 3/13 on the margins of Al-Isabah) and Al-Maqrizi in (Imta' al-Asma'

bima lil-Nabi min al-Ahwal wal-Amwal wal-Hafada wal-Mata' 63/6) and what follows it, so let whoever wants to expand on it look there.

(1) Taj al-Arus and al-Nihayah (qada'), and it also appeared in al-Isti'ab (8/13 on the margins of al-Isabah), and it is narrated with the letter 'ra' as in al-Mustadrak by al-Hakim 4/22, and Asbab al-Nuzul by al-Wahidi p. 450, and al-Nihayah (qara') meaning: a noble person who is not turned back.

(2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/1773, and al-Tabari extracted it from him 22/573.

(3) Extracted by Abd al-Razzaq in at-Tafsir 2/287, al-Tabari 22/573, al-Nahhas in al-Nasikh wal-Mansukh 3/67, and Ibn al-Jawzi in Nawasikh al-Qur'an p. 239.

सूरह अल-मुमंतहिना: आयत 7 - 8 407

«युक्दअ» (يقدع) बिना नुक्ते वाली 'दाल' के साथ, कहा जाता है: "यह वह नर पशु है जिसकी नाक नहीं ठोकी जाती," यानी उसकी नाक पर प्रहार नहीं किया जाता। और यह तब होता है जब वह कुलीन (नस्ली) हो (1)।

अल्लाह तआला का कथन: ﴾ अल्लाह तुम्हें उन लोगों से नहीं रोकता जिन्होंने धर्म के कारण तुमसे युद्ध नहीं किया और न तुम्हें तुम्हारे घरों से निकाला, कि तुम उनके साथ अच्छा व्यवहार करो और उनके प्रति न्याय करो। निस्संदेह अल्लाह न्याय करने वालों को पसंद करता है 8 ﴿

अल्लाह तआला का कथन: ﴾ अल्लाह तुम्हें उन लोगों से नहीं रोकता जिन्होंने धर्म के कारण तुमसे युद्ध नहीं किया ﴿ इसमें तीन मसले (विषय) हैं:

पहला: यह आयत अल्लाह तआला की ओर से उन लोगों के साथ संबंध रखने की अनुमति है जिन्होंने मोमिनों से दुश्मनी नहीं की और उनसे युद्ध नहीं किया। इब्न ज़ैद ने कहा: यह इस्लाम के शुरुआती दौर में था जब समझौता था और युद्ध का आदेश नहीं दिया गया था, फिर इसे निरस्त (मनसूख) कर दिया गया (2)। क़तादा ने कहा: इसे इस आयत ने निरस्त कर दिया: ﴾ मुशरिकों (बहुदेववादियों) को जहाँ कहीं पाओ, कत्ल करो ﴿ (3) [अत-तौबा: 5]।

कहा गया: यह नियम एक कारण से था, और वह था शांति समझौता, फिर जब मक्का की विजय के साथ शांति समझौता समाप्त हो गया, तो नियम निरस्त हो गया और उसका पाठ शेष रह गया। कहा गया: यह नबी ﷺ के सहयोगियों और उन लोगों के लिए विशेष है जिनके बीच उनका समझौता था जिसे उन्होंने नहीं तोड़ा, यह अल-हसन ने कहा। कलबी: वे खुज़ाआ और बनू अल-हारिस बिन अब्द मनाफ हैं। और उन्होंने कहा...

= उससे चालीस औंस। अल-वाकिदी ने अल-मगाज़ी में रिवायत की और इब्न साद ने इसे 'अत-तबाक़ात' 8/98-99 में उनसे उद्धृत किया और उनके माध्यम से अल-हाकिम [4/22] ने जाफर बिन मुहम्मद की रिवायत से, उनके पिता से, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने अम्र बिन उमय्या को नज्जाशी के पास भेजा ताकि वह उनकी ओर से उम्म हबीबा को विवाह का प्रस्ताव दें, और उनकी ओर से चार सौ दीनार महर (स्त्रीधन) दिया। अल-वाकिदी ने कहा: मुझे अब्दुल्ला बिन जाफर ने अब्दुल वाहिद बिन अबी औन से बताया, जिन्होंने कहा: जब अबू सुफियान बिन हर्ब को अपनी बेटी से नबी ﷺ के निकाह की खबर मिली, तो उन्होंने कहा: "वह वह नर पशु है जिसकी नाक नहीं ठोकी

जाती।" और अबू नुऐम ने 'अद-दलाइल' में कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने अम्र बिन उमय्या अल-ज़मरी को नज्जाशी के पास भेजा, तो उसने उम्म हबीबा बिंत अबू सुफियान का निकाह उनसे कर दिया, और उनकी ओर से चार सौ दीनार महर दिया, और उन्हें उनके पास भेज दिया। उन्होंने कहा: और यह हिजरत के छठे वर्ष में खैबर से लौटने के बाद हुआ था, और मुझे इसमें किसी मतभेद का पता नहीं है। इब्न हजर की बात समाप्त हुई।

और उम्म हबीबा से उनके ﷺ निकाह का मसला इब्न अब्द अल-बर्र ने (अल-इस्तिआब 3/13 'अल-इसाबा' के हाशिये पर) और अल-मक़रीज़ी ने 'इमतात अल-अस्मा बिमा लिल-नबी मिन अल-अहवाल वल-अमवाल वल-हफदह वल-मता' 6/63 और उसके बाद विस्तार से बताया है, इसलिए जो विस्तार चाहता है वह वहां देख सकता है।

(1) ताज अल-अरूस और अल-निहाया (क़दअ), और इसी तरह अल-इस्तिआब (8/13 अल-इसाबा के हाशिये पर) में आया है, और इसे 'रा' के साथ भी रिवायत किया गया है जैसा कि हाकिम की मुस्तदरक 4/22 में है, और वाहिदी की अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. 450, और अल-निहाया (क़रअ) यानी: एक कुलीन व्यक्ति जिसे वापस नहीं किया जाता।

(2) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरआन 4/1773, और तबरी ने इसे उनसे उद्धृत किया है 22/573।

(3) अब्द अल-रज्ज़ाक ने तफसीर 2/287 में, तबरी 22/573, नहस ने अल-नासिह वल-मनसूख 3/67 में, और इब्न अल-जौज़ी ने नवासिख अल-कुरआन पृ. 239 में इसे उद्धृत किया है।

سورة الممتحنہ: آیات ۷ - ۸ ۴۰۷

«یقدع» (یقدع) بغیر نقطے والی دال کے ساتھ، کہا جاتا ہے: "یہ وہ نر ہے جس کی ناک نہیں ٹھونکی جاتی،" یعنی اس کی ناک پر ضرب نہیں لگائی جاتی۔ اور یہ اس وقت ہوتا ہے جب وہ شریف (نسلی) ہو(۱).

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ اللہ تمہیں ان لوگوں سے نہیں روکتا جنہوں نے دین کے معاملے میں تم سے جنگ نہیں کی اور نہ تمہیں تمہارے گھروں سے نکالا، کہ تم ان کے ساتھ بھلائی کرو اور ان کے ساتھ انصاف سے کام لو۔ بے شک اللہ انصاف کرنے والوں کو پسند کرتا ہے ۸ ﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ اللہ تمہیں ان لوگوں سے نہیں روکتا جنہوں نے دین کے معاملے میں تم سے جنگ نہیں کی ﴾ اس میں تین مسائل ہیں:

پہلا: یہ آیت اللہ تعالیٰ کی طرف سے ان لوگوں کے ساتھ صلہ رحمی کی رخصت ہے جنہوں نے مومنوں سے دشمنی نہیں کی اور ان سے جنگ نہیں کی۔ ابن زید نے کہا: یہ اسلام کے شروع میں صلح اور قتال کا حکم نہ ہونے کے وقت تھا، پھر یہ منسوخ ہو گئی(۲)۔ قتادہ نے کہا: اسے اس آیت نے منسوخ کر دیا: ﴿ مشرکوں کو جہاں پاؤ قتل کرو ﴾ (۳) [التوبہ: ۵].

کہا گیا: یہ حکم ایک وجہ سے تھا، اور وہ صلح تھی، پھر جب فتح مکہ کے ساتھ صلح ختم ہو گئی، تو حکم منسوخ ہو گیا اور تلاوت باقی رہ گئی۔ کہا گیا: یہ نبی ﷺ کے حلیفوں اور ان لوگوں کے لیے خاص ہے جن کے اور آپ ﷺ کے درمیان عہد تھا جسے انہوں نے نہیں توڑا، یہ حسن نے کہا۔ کلبی: وہ خزاعہ اور بنو حارث بن عبد مناف ہیں۔ اور انہوں نے کہا...

= اس سے چالیس اوقیہ۔ الواقدی نے المغازی میں روایت کی اور ابن سعد نے اسے الطبقات ۹۸/۸ - ۹۹ میں ان سے نقل کیا اور ان کے واسطے سے الحاکم [۴/ ۲۲] نے جعفر بن محمد کی روایت سے، اپنے والد سے، جنہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے عمرو بن امیہ کو نجاشی کے پاس بھیجا تاکہ وہ ان کی طرف سے ام حبیبہ کو نکاح کا پیغام دیں، اور ان کا مہر اپنی طرف سے چار سو دینار دیا۔ الواقدی نے کہا: مجھ سے عبداللہ بن جعفر نے عبد الواحد بن ابی عون سے بیان کیا، انہوں نے کہا: جب ابوسفیان بن حرب کو اپنی بیٹی سے نبی ﷺ کے نکاح کی خبر پہنچی تو انہوں نے کہا: "وہ وہ نر ہے جس کی ناک نہیں ٹھونکی جاتی۔" اور ابونعیم نے الدلائل میں کہا: رسول اللہ ﷺ نے عمرو بن امیہ الضمری کو نجاشی کے پاس بھیجا، تو اس نے ام حبیبہ بنت ابوسفیان کا نکاح آپ ﷺ سے کر دیا، اور آپ کی طرف سے چار سو دینار مہر دیا، اور انہیں آپ ﷺ کے پاس بھیج دیا۔ انہوں نے کہا: اور یہ ہجرت کے چھٹے سال میں خیبر سے واپسی کے بعد ہوا تھا، اور میں اس میں کسی اختلاف کا علم نہیں رکھتا۔ ابن حجر کا کلام ختم ہوا۔

اور ام حبیبہ سے آپ ﷺ کے نکاح کا مسئلہ ابن عبد البر نے (الاستیعاب ۳/۱۳ الاصابہ کے حاشیے پر) اور المقریزی نے 'امتاع الاسماع بما للنبی من الاحوال والاموال والحفده والمتاع ۶۳/۶' اور اس کے بعد تفصیل سے ذکر کیا ہے، تو جو وسعت چاہے وہ وہاں دیکھ لے۔

(۱) تاج العروس اور النہایہ (قدع)، اور اسی طرح الاستیعاب (۸/۱۳ الاصابہ کے حاشیے پر) میں آیا ہے، اور اسے 'را' کے ساتھ بھی روایت کیا گیا ہے جیسا کہ المستدرک للحاکم ۲۲/۴ میں ہے، اور اسباب النزول للواحدی ص ۴۵۰، اور النہایہ (قرع) یعنی: ایک معزز شخص جسے لوٹایا نہیں جاتا۔

(۲) احکام القرآن لابن العربی ۴/ ۱۷۷۳، اور اسے الطبری نے ان سے نقل کیا ہے ۵۷۳/۲۲.

(۳) اسے عبدالرزاق نے التفسیر ۲۸۷/۲ میں، الطبری ۵۷۳/۲۲، النحاس نے الناسخ والمنسوخ ۶۷/۳ میں، اور ابن الجوزی نے نواسخ القرآن ص ۲۳۹ میں نقل کیا ہے۔

408 Surah Al-Mumtahina: Verse 8

Abu Salih said: They are the Khuza'a tribe (1). Mujahid said: It specifically refers to those who believed but did not migrate (2). It was also said: It refers to women and children, because they are among those who do not fight; so Allah permitted showing kindness to them. Some commentators recounted this (3). Most scholars of interpretation said: It is a decisive (muhkama) verse. They argued that Asma bint Abi Bakr asked the Prophet ﷺ: Should I maintain ties with my mother when she came to me while being a polytheist? He said: "Yes." It was recorded by Al-Bukhari and Muslim (4). It was also said: The verse was revealed concerning her. Amir ibn Abdullah ibn al-Zubayr narrated from his father: Abu Bakr al-Siddiq divorced his wife Qutaylah in the Jahiliyyah (pre-Islamic era), and she was the mother of Asma bint Abi Bakr. She came to them during the period of the truce between the Messenger of Allah ﷺ and the disbelievers of Quraysh. She gave Asma bint Abi Bakr al-Siddiq an earring and other things, but she disliked accepting them from her until she came to the Messenger of Allah ﷺ and mentioned that to him. Then Allah Almighty revealed: {Allah does not forbid you from those who do not fight you because of religion}. Al-Mawardi (5) and others mentioned this report, and Abu Dawud al-Tayalisi recorded it in his "Musnad" (6). Second: His Almighty's saying: {that you be kind to them}. "That" (an) is in the genitive case as a substitute for... [cutoff]

(1) Al-Nasikh wal-Mansukh by Al-Nahhas 3/66-67. (2) Tafsir Mujahid 2/668, and Al-Tabari recorded it from him 22/575. (3) Al-Nukat wal-Uyun 5/519, and among those who said that is Al-Zajjaj in his Ma'ani al-Qur'an 5/158. (4) Tafsir Al-Tabari 22/574, Al-Nasikh wal-Mansukh by Al-Nahhas 3/68, and the hadith is in Bukhari (2620), Muslim (1003), and Salaf 6/14. (5) In Al-Nukat wal-Uyun 5/520. (6) Numbered (1639), and also recorded by Ahmad (16111), Ibn Sa'd in Al-Tabaqat 8/252, Al-Tabari 22/572, Al-Nahhas in Al-Nasikh wal-Mansukh 3/72-73, Al-Hakim 2/485-486, and Al-Wahidi in Asbab al-Nuzul p. 450 through Mus'ab ibn Thabit, from Amir ibn Abdullah ibn al-Zubayr. Al-Hakim said: This is a hadith with a sahih (authentic) chain, though they (Bukhari and Muslim) did not record it. Al-Dhahabi agreed with him. We say: In its chain is Mus'ab ibn Thabit, and he is weak. The origin of the report is in Bukhari (5978) and Muslim (1003) from Asma bint Abi Bakr al-Siddiq, may Allah be pleased with them both, and she is the one who asked the Prophet ﷺ.

४०८ सूरा अल-मुमताहिना: आयत ८

अबू सालेह ने कहा: वे खुज़ाआ हैं (१)। मुजाहिद ने कहा: यह विशेष रूप से उन लोगों के बारे में है जो विश्वास तो लाए लेकिन हिजरत (प्रवास) नहीं की (२)। और कहा गया: इससे तात्पर्य स्त्रियों और बच्चों से है; क्योंकि वे उनमें से हैं जो युद्ध नहीं करते; इसलिए अल्लाह ने उनके साथ अच्छा व्यवहार करने की अनुमति दी। कुछ व्याख्याकारों ने इसका वर्णन किया है (३)। व्याख्या के अधिकांश विद्वानों ने कहा: यह आयत मुहकमा (परिवर्तित न होने वाली) है। उन्होंने इस बात से तर्क दिया कि असमा बिंत अबी बक्र ने नबी ﷺ से पूछा: क्या मैं अपनी माँ के साथ अच्छा व्यवहार करूँ जब वह मेरे पास आई है जबकि वह मुशरिक (मूर्तिपूजक) है? उन्होंने कहा: "हाँ।" इसे बुखारी और मुस्लिम ने उल्लेख किया है (४)। और कहा गया: यह आयत उन्हीं के बारे में अवतरित हुई थी। आमिर बिन अब्दुल्ला बिन अल-ज़ुबैर ने अपने पिता से रिवायत की है: कि अबू बक्र अस-सिद्दीक ने जाहिलियत (इस्लाम से पूर्व का समय) में अपनी पत्नी कुतैला को तलाक दे दिया था, और वह असमा बिंत अबी बक्र की माँ थीं। वह उनके पास उस अवधि के दौरान आई जब अल्लाह के रसूल ﷺ और कुरैश के काफ़िरों के बीच संधि थी। उन्होंने असमा बिंत अबी बक्र अस-सिद्दीक को एक झुमका और कुछ अन्य चीज़ें भेंट कीं, लेकिन उन्होंने उन्हें स्वीकार करना नापसंद किया जब तक कि वह अल्लाह के रसूल ﷺ के पास न आईं और उनसे इसका ज़िक्र न किया। तब अल्लाह तआला ने आयत उतारी: {अल्लाह तुम्हें उन लोगों से नहीं रोकता जिन्होंने धर्म के कारण तुमसे युद्ध नहीं किया}। अल-मावर्दी (५) और अन्यों ने इस समाचार का उल्लेख किया है, और अबू दाऊद अत-तयालिसी ने अपनी "मुसनद" (६) में इसका उल्लेख किया है। दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: {कि तुम उनके साथ भलाई करो}। "कि" (अन) यहाँ एक बदले के रूप में है... [अधूरा]

(१) अन-नासिख वल-मंसूख, अन-नह्हास ३/६६-६७ द्वारा। (२) तफ़सीर मुजाहिद २/६६८, और अत-तब़री ने २२/५७५ पर इसे उनसे उद्धृत किया है। (३) अन-नुकात वल-उयून ५/५१९, और जिन्होंने यह कहा उनमें अज़-ज़ज्जाज भी शामिल हैं उनकी पुस्तक मआनी अल-क़ुरआन ५/१५८ में। (४) तफ़सीर अत-तब़री २२/५७४, अन-नासिख वल-मंसूख, अन-नह्हास ३/६८ द्वारा, और हदीस बुखारी (२६२०), मुस्लिम (१००३), और सलफ १४/६ में है। (५) अन-नुकात वल-उयून ५/५२० में। (६) संख्या (१६३९), और इसे अहमद (१६१११), इब्न साद ने अत-तब़क़ात ८/२५२ में, अत-तब़री ने २२/५७२ में, अन-नह्हास ने अन-नासिख वल-मंसूख ३/७२-७३ में, अल-हाकिम ने २/४८५-४८६ में, और अल-वाहिदी ने अस्बाब अन-नुज़ूल पृ. ४५० में मुसब बिन साबित के माध्यम से, आमिर बिन अब्दुल्ला बिन

अल-ज़ुबैर से रिवायत किया है। अल-हाकिम ने कहा: यह सही सनद वाली हदीस है, हालांकि उन्होंने (बुखारी और मुस्लिम ने) इसे नहीं निकाला। अज़-ज़हबी ने उनसे सहमति जताई। हम कहते हैं: इसकी सनद में मुसब बिन साबित है, और वह कमज़ोर है। इस खबर का मूल बुखारी (५९७८) और मुस्लिम (१००३) में असमा बिंत अबी बक्र अस-सिद्दीक (रज़ि.) से है, और वही हैं जिन्होंने नबी ﷺ से पूछा था।

۴۰۸ سورة الممتحنہ: آیت ۸

ابوصالح نے کہا: وہ بنو خزاعہ ہیں (۱)۔ اور مجاہد نے کہا: یہ ان لوگوں کے لیے خاص ہے جو ایمان لائے اور ہجرت نہیں کی (۲)۔ اور کہا گیا: اس سے مراد عورتیں اور بچے ہیں؛ کیونکہ وہ ان لوگوں میں سے ہیں جو لڑائی نہیں کرتے، اس لیے اللہ نے ان کے ساتھ حسن سلوک کی اجازت دی۔ بعض مفسرین نے اسے بیان کیا ہے (۳)۔ اور اکثر اہل تاویل نے کہا: یہ آیت محکم ہے۔ انہوں نے اس بات سے دلیل لی کہ اسماء بنت ابی بکر نے نبی ﷺ سے پوچھا: کیا میں اپنی والدہ کے ساتھ حسن سلوک کروں جب وہ میرے پاس آئیں حالانکہ وہ مشرکہ تھیں؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "ہاں"۔ اسے بخاری اور مسلم نے روایت کیا ہے (۴)۔ اور کہا گیا: یہ آیت انہی کے بارے میں نازل ہوئی۔ عامر بن عبداللہ بن زبیر نے اپنے والد سے روایت کی: کہ ابوبکر صدیق نے اپنی بیوی قتیلہ کو جاہلیت میں طلاق دے دی تھی، اور وہ اسماء بنت ابی بکر کی والدہ تھیں، تو وہ ان کے پاس اس مدت کے دوران آئیں جب رسول اللہ ﷺ اور کفار قریش کے درمیان صلح تھی۔ انہوں نے اسماء بنت ابی بکر صدیق کو ایک بالی اور کچھ چیزیں تحفے میں دیں، تو انہوں نے اسے قبول کرنا ناپسند کیا یہاں تک کہ وہ رسول اللہ ﷺ کے پاس آئیں اور ان سے اس کا ذکر کیا، تو اللہ تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرمائی: ﴿اللہ تمہیں ان لوگوں سے منع نہیں کرتا جنہوں نے تم سے دین کے معاملے میں جنگ نہیں کی﴾۔ اس خبر کا ذکر ماوردی (۵) وغیرہ نے کیا ہے، اور ابوداؤد طیالسی نے اسے اپنی "مسند" (۶) میں روایت کیا ہے۔ دوسرا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿کہ تم ان کے ساتھ بھلائی کرو﴾ "أن" بدل کے طور پر محلِ جر میں ہے... [نا مکمل]

(۱) الناسخ والمنسوخ، نحاس ۳/ ۶۶-۶۷۔ (۲) تفسیر مجاہد ۲/ ۶۶۸، اور طبری نے اسے ان سے روایت کیا ۲۲/ ۵۷۵۔ (۳) النکت والعیون ۵/ ۵۱۹، اور جن لوگوں نے یہ کہا ان میں زجاج اپنی

کتاب معانی القرآن ۵/ ۱۵۸ میں بھی شامل ہیں۔ (۴) تفسیر طبری ۲۲/ ۵۷۴، الناسخ والمنسوخ، نحاس ۳/ ۶۸، اور حدیث بخاری (۲۶۲۰)، مسلم (۱۰۰۳) اور سلف ۶/ ۱۴ میں ہے۔ (۵) النکت والعیون ۵/ ۵۲۰ میں۔ (۶) نمبر (۱۶۳۹)، اور اسے احمد (۱۶۱۱۱)، ابن سعد نے الطبقات ۸/ ۲۵۲، طبری نے ۲۲/ ۵۷۲، نحاس نے الناسخ والمنسوخ ۳/ ۷۲-۷۳، حاکم نے ۲/ ۴۸۵-۴۸۶، اور واحدی نے اسباب النزول ص ۴۵۰ میں مصعب بن ثابت کے واسطے سے عامر بن عبداللہ بن زبیر سے روایت کیا ہے۔ حاکم نے کہا: یہ صحیح الاسناد حدیث ہے، اگرچہ انہوں نے (بخاری و مسلم) اسے روایت نہیں کیا۔ اور ذہبی نے ان سے اتفاق کیا ہے۔ ہم کہتے ہیں: اس کی سند میں مصعب بن ثابت ہے، جو کہ ضعیف ہے۔ اور اس خبر کی اصل بخاری (۵۹۷۸) اور مسلم (۱۰۰۳) میں اسماء بنت ابی بکر صدیق رضی اللہ عنہما سے ہے، اور وہی ہیں جنہوں نے نبی ﷺ سے سوال کیا تھا۔

409 Surah Al-Mumtahanah: Verses 8 - 9

"The ones" (1), meaning: Allah does not forbid you from being kind to those who did not fight you. They are the tribe of Khuza'ah, who made a peace treaty with the Prophet ﷺ on the condition that they would not fight him and would not help anyone against him. So he commanded kindness to them and fulfillment towards them until their term, as narrated by al-Farra' (2). {And that you deal justly with them} means: you give them a portion of your wealth as a gift, and 'al-qist' (justice) here does not mean fairness in judgment; for justice is obligatory towards those who fight and those who do not, as said by Ibn al-Arabi (3).

Third: Al-Qadi Abu Bakr said in the book "Al-Ahkam" (4): "Some of those who are highly regarded for their meticulousness used this as evidence for the obligation of a Muslim son's maintenance for his disbelieving father. This is a great 'wahla' (oversight/error) (5), because permission for something or the absence of its prohibition does not indicate its obligation; rather, it only indicates specific permissibility. It has been made clear to us that Isma'il bin Ishaq al-Qadi was visited by a 'dhimmi' (non-Muslim protected citizen), so he honored him. Those present questioned him for doing so, and he recited this verse to them."

The words of the Almighty: {Allah only forbids you from those who fight you because of religion and expel you from your homes and aid in your expulsion - [forbids] that you make allies of them. And whoever makes allies of them, then it is those who are the wrongdoers. (9)}

The words of the Almighty: {Allah only forbids you from those who fight you because of religion} meaning: they fought you for your faith. {And expel you from your homes}—they are the tyrants of the people of Makkah. {And aid} i.e., they helped in driving you out (6), and they were the polytheists of Makkah (7). {that you make allies of them}—the word "that" (an) is in the position of genitive (jarr) as a 'badal' (substitute) (8) for what preceded in {that you be kind to them}. {And whoever makes allies of them} i.e., takes them as guardians, supporters, and friends, {then it is those who are the wrongdoers}.

---

(1) I'rab al-Quran by al-Nahhas 4/414. (2) In Ma'ani al-Quran by him 3/150. (3) In Ahkam al-Quran by him 4/1773. (4) 4/1774. (5) "Wahila" in something and from it "wahlan": he made a mistake and forgot it. Lisan (al-Arab) (wahl). (6) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 5/158. (7) Tafsir al-Baghawi 4/332. (8) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 5/158.

409 सूरा अल-मुमतहाना: आयतें 8 - 9

"जो लोग" (1), यानी: अल्लाह आपको उन लोगों के साथ दया और उपकार करने से नहीं रोकता जिन्होंने आपसे युद्ध नहीं किया। वे खुज़आ कबीले के लोग थे, जिन्होंने पैगंबर ﷺ के साथ इस शर्त पर संधि की थी कि वे उनसे युद्ध नहीं करेंगे और न ही उनके विरुद्ध किसी की सहायता करेंगे, इसलिए उन्होंने उनके साथ उनकी अवधि तक दया और वफ़ादारी बरतने का आदेश दिया, जैसा कि अल-फ़र्रा (2) ने वर्णन किया है। {और उनके साथ न्याय करें} का अर्थ है: आप उन्हें अपने धन का एक हिस्सा उपहार के रूप में दें, और यहाँ 'अल-क़िस्त' (न्याय) का अर्थ निष्पक्षता नहीं है; क्योंकि न्याय तो युद्ध करने वालों और न करने वालों दोनों के प्रति अनिवार्य है, जैसा कि इब्न अल-अरबी (3) ने कहा है।

तीसरा: अल-कादी अबू बक्र ने अपनी किताब "अल-अहकाम" (4) में कहा: कुछ सूक्ष्मता बरतने वालों ने इसे एक मुस्लिम पुत्र द्वारा अपने काफ़िर पिता के भरण-पोषण के दायित्व के प्रमाण के रूप में इस्तेमाल किया। यह एक बड़ी "वहला" (भूल/त्रुटि) (5) है, क्योंकि किसी चीज़ की अनुमति या उसके निषेध का अभाव उसके अनिवार्य होने का संकेत नहीं देता, बल्कि यह केवल विशिष्ट अनुमति को दर्शाता है। यह हमारे सामने स्पष्ट किया गया है कि इस्माइल बिन इशाक अल-कादी के पास एक 'धम्मी' (गैर-मुस्लिम नागरिक) आया, तो उन्होंने उसका सम्मान किया, और वहाँ उपस्थित लोगों ने इस पर आपत्ति जताई, तो उन्होंने उन्हें यह आयत सुनाई।

अल्लाह तआला का कथन: {अल्लाह आपको केवल उन लोगों से रोकता है जिन्होंने धर्म के कारण आपसे युद्ध किया और आपको आपके घरों से निकाला और आपके निष्कासन में सहायता की - [रोकता है] कि आप उन्हें मित्र बनाएँ। और जो उन्हें अपना मित्र बनाएगा, तो वे ही लोग अत्याचारी हैं। (9)}

अल्लाह तआला का कथन: {अल्लाह आपको केवल उन लोगों से रोकता है जिन्होंने धर्म के कारण आपसे युद्ध किया} यानी: धर्म के लिए आपसे युद्ध किया। {और आपको आपके घरों से निकाला} वे मक्का के अभिमानी लोग थे। {और सहायता की} यानी: आपको निकालने में मदद की (6), और वे मक्का के मुशरिक (बहुदेववादी) थे (7)। {कि आप उन्हें मित्र बनाएँ} "कि" (अन) यहाँ जर (षष्ठी विभक्ति) की स्थिति में है, जो {कि आप उनके साथ दया करें} के विकल्प (बदल) (8) के रूप में है।

{और जो उन्हें मित्र बनाएगा} यानी: उन्हें संरक्षक, सहायक और मित्र बना लेगा {तो वे ही लोग अत्याचारी हैं}।

---

(1) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास 4/414 द्वारा। (2) उनके द्वारा लिखित मआनी अल-कुरान 3/150 में। (3) उनके द्वारा लिखित अहकाम अल-कुरान 4/1773 में। (4) 4/1774। (5) किसी चीज़ में "वहल" और उससे "वहलन": उसने गलती की और उसे भूल गया। लिसान (अल-अरब) (वहल)। (6) मआनी अल-कुरान, अल-ज़ज्जाज 5/158 द्वारा। (7) तफ़सीर अल-बग़वी 4/332। (8) मआनी अल-कुरान, अल-ज़ज्जाज 5/158 द्वारा।

409 سورة الممتحنہ: آیات 8 - 9

"الذین" (1)، یعنی: اللہ تمہیں ان لوگوں کے ساتھ نیکی اور حسنِ سلوک کرنے سے منع نہیں کرتا جنہوں نے تم سے لڑائی نہیں کی۔ یہ بنو خزاعہ تھے، جنہوں نے نبی ﷺ کے ساتھ اس شرط پر صلح کی تھی کہ وہ آپ سے نہیں لڑیں گے اور نہ ہی آپ کے خلاف کسی کی مدد کریں گے، تو آپ ﷺ نے ان کی مدت تک ان کے ساتھ نیکی اور وفاداری کا حکم دیا، جیسا کہ الفراء (2) نے روایت کیا ہے۔ {اور ان کے ساتھ انصاف کرو} یعنی: تم انہیں اپنے مال میں سے بطور ہدیہ ایک حصہ دو، اور یہاں 'القسط' (انصاف) سے مراد عدل نہیں ہے؛ کیونکہ عدل تو لڑنے والوں اور نہ لڑنے والوں دونوں پر واجب ہے، جیسا کہ ابن العربی (3) نے کہا ہے۔

تیسری بات: القاضی ابو بکر نے اپنی کتاب "الاحکام" (4) میں کہا: کچھ باریک بین حضرات نے اس سے ایک مسلمان بیٹے کے اپنے کافر باپ کے نفقہ (خرچے) کے وجوب پر استدلال کیا ہے۔ یہ ایک بڑی "وہلہ" (بھول/غلط فہمی) (5) ہے، کیونکہ کسی چیز کی اجازت یا اس کی ممانعت کا ترک کرنا اس کے وجوب پر دلالت نہیں کرتا، بلکہ یہ صرف مخصوص مباح ہونے پر دلالت کرتا ہے۔ ہمارے سامنے یہ بات واضح کی گئی ہے کہ اسماعیل بن اسحاق القاضی کے پاس ایک ذمی آیا، تو انہوں نے اس کا اکرام کیا، وہاں موجود لوگوں نے اس پر گرفت کی، تو انہوں نے ان پر یہ آیت تلاوت کی۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اللہ تمہیں صرف ان لوگوں سے منع کرتا ہے جنہوں نے دین کے بارے میں تم سے لڑائی کی اور تمہیں تمہارے گھروں سے نکالا اور تمہارے نکالنے پر ایک دوسرے کی مدد کی کہ تم ان سے دوستی کرو اور جو ان سے دوستی کرے گا سو وہی لوگ ظالم ہیں۔ (9)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اللہ تمہیں صرف ان لوگوں سے منع کرتا ہے جنہوں نے دین کے بارے میں تم سے لڑائی کی} یعنی: دین کی وجہ سے تم سے جنگ کی۔ {اور تمہیں تمہارے گھروں سے نکالا} وہ مکہ کے سرکش لوگ تھے۔ {اور مدد کی} یعنی: تمہارے نکالنے میں تعاون کیا (6)، اور وہ مکہ کے مشرکین تھے (7)۔ {کہ تم ان سے دوستی کرو} "ان" یہاں جر کی محل میں ہے، جو {کہ تم ان سے نیکی کرو} سے بدل (8) کے طور پر ہے۔ {اور جو ان سے دوستی کرے گا} یعنی: انہیں سرپرست، مددگار اور دوست بنائے گا {سو وہی لوگ ظالم ہیں}۔

---

(1) اعراب القرآن للنحاس 4/414۔ (2) ان کی تصنیف معانی القرآن 3/150 میں۔ (3) ان کی تصنیف احکام القرآن 4/1773 میں۔ (4) 4/1774۔ (5) کسی چیز میں "وہِل" اور اس سے "وہلاً": اس نے غلطی کی اور اسے بھول گیا۔ لسان (العرب) (وھل)۔ (6) معانی القرآن للزجاج 5/158۔ (7) تفسیر البغوی 4/332۔ (8) معانی القرآن للزجاج 5/158۔

Surah Al-Mumtahinah: Verse 10 410

Allah Almighty says: {O you who have believed, when the believing women come to you as emigrants, examine them. Allah is most knowing as to their faith. And if you know them to be believers, then do not return them to the disbelievers; they are not lawful [wives] for them, nor are they lawful [husbands] for them. But give the disbelievers what they have spent. And there is no blame upon you if you marry them when you have given them their due compensation. And hold not to marriage bonds with disbelieving women, and ask for what you have spent and let them ask for what they have spent. That is the judgement of Allah; He judges between you. And Allah is Knowing and Wise. (10)}

His saying, the Almighty: {O you who have believed, when the believing women come to you as emigrants, examine them} contains sixteen issues:

The First Issue: Allah's saying: {O you who have believed, when the believing women come to you...} When He commanded the Muslims to cease alliance with the polytheists, this necessitated the migration of Muslims from the lands of polytheism to the lands of Islam. Since marriage was one of the strongest reasons for alliance, He clarified the rulings regarding the migration of women. Ibn Abbas said: The peace treaty was made with the polytheists of Quraysh in the year of Al-Hudaybiyyah, on the condition that whoever came from the people of Makkah, he (the Prophet) would return him to them. Then Subay'ah bint al-Harith al-Aslamiyyah came after the completion of the document, while the Prophet ﷺ was still at Hudaybiyyah. Her husband, who was a disbeliever—and it was Sayfi bin al-Rahib, or it was said: Musafir al-Makhzumi—came and said: "O Muhammad, return my wife to me, for you have stipulated that! And the ink of the document has not yet dried." So Allah Almighty revealed this verse (1).

It was also said: Umm Kulthum bint 'Uqbah bin Abi Mu'ayt came, and her family came asking the Messenger of Allah ﷺ to return her (2). And it was said: She fled from her husband Amr ibn al-Aas, and her two brothers, 'Umarah and al-Walid, followed them (3). The Messenger of Allah ﷺ sent back her two brothers and kept her. They said to the Prophet ﷺ: "Return her to us according to the condition,"

(1) Asbab al-Nuzul by al-Wahidi p. 451, and Tafsir al-Baghawi 4/332 on the authority of Ibn Abbas, and al-Nukat wa al-'Uyun 5/521 and attributed it to al-Kalbi. In (m) it appeared: Sa'idah instead of Subay'ah. (2) Reported by al-Bukhari (2711) and (2712) on the authority of some companions of the Messenger of Allah (3) .ﷺ In (d), (z), (z),

and (m): "with her". The established version is from (h), which matches what is mentioned in al-Sirah al-Nabawiyyah by Ibn Hisham 2/325-326, and Tabaqat Ibn Sa'd 8/230.

सूरह अल-मुमतहना: आयत 10 410

अल्लाह तआला का फरमान है: {ऐ ईमान वालो! जब मोमिन औरतें तुम्हारे पास हिजरत करके आएँ, तो उनकी जाँच कर लिया करो। उनके ईमान को अल्लाह ही बेहतर जानता है। फिर अगर तुम्हें मालूम हो जाए कि वे मोमिन हैं, तो उन्हें काफिरों की तरफ वापस न करो। न वे उनके लिए हलाल हैं और न वे उनके लिए हलाल हैं। और उन्होंने (काफिरों ने) जो कुछ खर्च किया हो, वह उन्हें दे दो। और इसमें तुम पर कोई गुनाह नहीं कि उनसे निकाह कर लो, जब तुम उन्हें उनके महर (हक़-ए-ज़ौज़ियत) दे दो। और काफिर औरतों को अपने निकाह में न रोके रखो, और तुमने जो कुछ खर्च किया हो, वह माँग लो और उन्हें भी चाहिए कि वे माँग लें जो उन्होंने खर्च किया हो। यह अल्लाह का फैसला है, वह तुम्हारे बीच फैसला करता है। और अल्लाह सब कुछ जानने वाला, हिकमत वाला है। (10)}

अल्लाह तआला का फरमान: {ऐ ईमान वालो! जब मोमिन औरतें तुम्हारे पास हिजरत करके आएँ, तो उनकी जाँच कर लिया करो} इसमें सोलह मसले हैं:

पहला मसला: अल्लाह तआला का फरमान: {ऐ ईमान वालो! जब मोमिन औरतें तुम्हारे पास आएँ..} जब उसने मुसलमानों को मुशरिकों (बहुदेववादियों) के साथ दोस्ती छोड़ने का हुक्म दिया, तो इससे मुसलमानों का शिर्क के देशों से इस्लाम के देशों की ओर हिजरत करना ज़रूरी हो गया। और चूंकि निकाह दोस्ती के सबसे मज़बूत कारणों में से एक था, इसलिए उसने औरतों की हिजरत के अहकाम (नियम) बयान किए। इब्न अब्बास ने कहा: हुदैबिया के साल कुरैश के मुशरिकों के साथ इस शर्त पर सुलह (समझौता) हुई थी कि मक्का वालों में से जो कोई भी उनके पास आएगा, वह उसे वापस कर देंगे। फिर दस्तावेज़ पूरा होने के बाद सुबैआ बिन्त अल-हारिस अल-असलमिया आई, जबकि नबी ﷺ अभी हुदैबिया में ही थे। उसका शौहर आया, जो काफिर था — और वह सैफ़ी बिन अल-राहिब था, या कहा गया कि मुसाफिर अल-मखज़ूमी था — उसने कहा: "ऐ मुहम्मद, मेरी बीवी मुझे वापस कर दो, क्योंकि तुमने इसकी शर्त रखी थी! और अभी तो दस्तावेज़ की स्याही भी नहीं सूखी है।" तब अल्लाह तआला ने यह आयत नाज़िल फरमाई (1)।

और कहा गया कि: उम्म कुलथुम बिन्त उकबा बिन अबी मुअैत आईं, तो उनके घरवाले रसूलुल्लाह ﷺ के पास उन्हें वापस ले जाने के लिए आए (2)। और कहा गया कि: वह अपने पति अम्र इब्न अल-आस से भाग गई थीं, और उनके दो भाई उमारा और अल-वलीद उनके पीछे आए (3)। रसूलुल्लाह

ﷺ ने उनके दोनों भाइयों को वापस भेज दिया और उन्हें (उम्म कुलथुम को) रोक लिया। उन्होंने नबी ﷺ से कहा: "शर्त के मुताबिक उन्हें हमें वापस कर दें,"

(1) असबाब अल-नुज़ूल अल-वाहिदी पृ. 451, और तफ़सीर अल-बग़वी 4/332 इब्न अब्बास के हवाले से, और अल-नुकत वा अल-उयून 5/521 और इसे अल-कल्बी के नाम से मंसूब किया गया। (म) में सुबैआ के बजाय सईदा शब्द आया है। (2) इसे अल-बुखारी (2711) और (2712) ने रसूलुल्लाह ﷺ के कुछ सहाबियों के हवाले से रिवायत किया है। (3) (द), (ज़), (ज़) और (म) में: "उनके साथ"। (ह) से पुष्ट संस्करण वह है जो इब्न हिशाम द्वारा अल-सीरा अल-नबविया 2/325-326 और तबाक़ात इब्न साद 8/230 में वर्णित है।

سورة الممتحنہ: آیت ۱۰ ۴۱۰

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اے ایمان والو! جب تمہارے پاس مومن عورتیں ہجرت کر کے آئیں تو ان کا امتحان لو، اللہ ان کے ایمان کو خوب جانتا ہے، پھر اگر تمہیں معلوم ہو جائے کہ وہ مومنہ ہیں تو انہیں کافروں کی طرف واپس نہ کرو، نہ وہ ان کے لیے حلال ہیں اور نہ وہ ان کے لیے حلال ہیں، اور ان (کافروں) نے جو کچھ خرچ کیا ہے وہ انہیں دے دو، اور تم پر اس میں کوئی گناہ نہیں کہ ان سے نکاح کر لو جب تم انہیں ان کے مہر دے دو، اور کافر عورتوں کی عصمتوں (نکاح) کو نہ تھامے رکھو، اور جو کچھ تم نے خرچ کیا ہے وہ مانگ لو اور وہ بھی مانگ لیں جو انہوں نے خرچ کیا ہے، یہ اللہ کا حکم ہے وہ تمہارے درمیان فیصلہ کرتا ہے، اور اللہ علم والا حکمت والا ہے۔ (۱۰)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اے ایمان والو! جب تمہارے پاس مومن عورتیں ہجرت کر کے آئیں تو ان کا امتحان لو﴾ اس میں سولہ مسائل ہیں:

پہلا مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اے ایمان والو! جب تمہارے پاس مومن عورتیں آئیں...﴾ جب اللہ نے مسلمانوں کو مشرکین سے دوستی ترک کرنے کا حکم دیا تو اس کا تقاضا یہ تھا کہ مسلمان دار الشرک سے دار الاسلام کی طرف ہجرت کریں، اور چونکہ نکاح دوستی کے مضبوط ترین اسباب میں سے تھا، اس لیے عورتوں کی ہجرت کے احکام بیان فرمائے۔ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: صلحِ حدیبیہ کے سال مشرکینِ قریش کے ساتھ اس بات پر صلح ہوئی کہ اہلِ مکہ میں سے جو بھی (مسلمان ہو کر) آئے گا اسے واپس کر دیا جائے گا۔ تحریر مکمل ہونے کے بعد سبیعہ بنت حارث اسلمیہ آئیں جبکہ نبی کریم ﷺ ابھی حدیبیہ میں ہی تھے، ان کا شوہر جو کافر تھا—اور وہ صیفی بن راہب تھا، یا کہا گیا کہ مسافر مخزومی تھا—آیا اور کہا: اے محمد! میری بیوی مجھے

واپس کر دیں کیونکہ آپ نے یہ شرط مانی تھی! اور ابھی تو تحریر کی سیاہی بھی خشک نہیں ہوئی، تو اللہ تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرمائی(۱)۔

اور کہا گیا کہ: ام کلثوم بنت عقبہ بن ابی معیط آئیں، تو ان کے گھر والے رسول اللہ ﷺ کے پاس آئے کہ انہیں واپس کر دیں(۲)۔ اور کہا گیا کہ: وہ اپنے شوہر عمرو بن عاص سے بھاگ کر آئی تھیں اور ان کے پیچھے ان کے دو بھائی عمارہ اور ولید آئے(۳)۔ رسول اللہ ﷺ نے ان کے بھائیوں کو واپس کر دیا اور انہیں روک لیا، تو انہوں نے نبی کریم ﷺ سے کہا: شرط کے مطابق انہیں ہمیں واپس کریں،

(۱) اسباب النزول للواحدی ص ۴۵۱، وتفسیر البغوی ۴/۳۳۲ عن ابن عباس، والنکت والعیون ۵/۵۲۱ وعزاہ للکلبی، اور (م) میں سبیعہ کے بجائے سعیدہ آیا ہے۔ (۲) اسے بخاری (۲۷۱۱) اور (۲۷۱۲) نے بعض صحابہ کرام رضی اللہ عنہم سے روایت کیا ہے۔ (۳) (د)، (ظ)، (ز) اور (م) میں: "ان کے ساتھ"۔ اور (ح) سے ثابت شدہ وہی ہے جو سیرت ابن ہشام ۲/۳۲۵-۳۲۶ اور طبقات ابن سعد ۸/۲۳۰ میں وارد ہوا ہے۔

The Prophet (peace be upon him) said: "The condition was regarding men, not women." So Allah Almighty revealed this verse (1). And from Urwa, he said: One of the conditions Suhayl ibn Amr stipulated for the Prophet (peace be upon him) on the Day of Al-Hudaybiyah was: "No one shall come to you from us - even if they are on your religion - except that you return them to us," until Allah Almighty revealed concerning the believing women what He revealed, pointing out that the condition for returning women was abrogated by that (2). It is said: The one who came was Umaymah bint Bishr, who was with Thabit ibn al-Shimrakh. She fled from him while he was a disbeliever at that time. Then Sahl ibn Hunaif married her, and she bore him Abdullah, as stated by Yazid ibn Abi Habib (3). Likewise, Al-Mawardi said: Umaymah bint Bishr was with Thabit ibn al-Shimrakh. Al-Mahdawi said: Ibn Wahb narrated from Khalid that this verse was revealed concerning Umaymah bint Bishr of Banu Amr ibn Awf. She was the wife of Hassan ibn al-Dahdah, and she married Sahl ibn Hunaif after her migration (4). Muqatil said: She was Sa'idah, the wife of Saifi ibn al-Rahib, a polytheist from the people of Mecca (5). However, most of the scholars are of the view that she was Umm Kulthum bint Uqbah.

Second: Scholars differed on whether women were included in the peace treaty explicitly or generally. A group of them said: The condition for returning them was explicitly stated in the peace treaty, so Allah abrogated their return from the contract and prohibited it, while keeping it for men as it was. This indicates that the Prophet (peace be upon him) can exercise his judgment (ijtihad) in rulings, but Allah does not let him remain in error. Another group of scholars said: Their return was not explicitly stipulated in the contract; rather, the contract was general regarding the return of whoever embraced Islam. Thus, the apparent generality included them along with men. Then Allah Almighty explained their exclusion from its generality and distinguished between them and men for two reasons: First: They possess private parts that are forbidden to them. Second: They...

(1) Tafsir Abi al-Layth 3/354, and Ibn Hajar mentioned it in Fath al-Bari 9/419 and attributed it to Ibn Abi Hatim from Muqatil ibn Hayyan. (2) Al-Nasikh wal-Mansukh by al-Nahhas 3/107, and the hadith's documentation was previously mentioned soon. (3) In the manuscripts: Zayd ibn Habib, and what is established from al-Nukat wal-Uyun 5/521 and the text is from it. It mentioned: Ibn al-Dahdahah instead of Ibn al-Shimrakh. See necessarily Usud al-Ghabah 7/25 and al-Isabah 12/133. (4) And Ibn Abi

Hatim recorded it 10/3349 (18865) from Yazid ibn Abi Habib. (5) Al-Nukat wal-Uyun 5/521, and Ibn Abi Hatim recorded it from him in the Tafsir 10/3350 (18866).

सूरह अल-मुमतहिना: आयत १० ४११

नबी ﷺ ने फरमाया: "शर्त पुरुषों के बारे में थी, महिलाओं के बारे में नहीं।" तो अल्लाह तआला ने यह आयत (१) उतारी। उर्वा से रिवायत है, उन्होंने कहा: हुदैबिया के दिन सुहैल बिन अम्र ने नबी ﷺ पर जो शर्तें रखी थीं उनमें से एक यह थी कि: "हम में से कोई भी आपके पास न आए - भले ही वह आपके धर्म पर हो - मगर यह कि आप उसे हमारे पास वापस भेज दें," यहाँ तक कि अल्लाह तआला ने मोमिन महिलाओं के बारे में वह उतारा जो उतारा, यह इशारा करते हुए कि महिलाओं को वापस करने की शर्त इससे मंसूख (रद्द) हो गई (२)। कहा गया है कि जो महिला आई थी वह उमैमा बिंत बिश्र थी, जो साबित बिन अल-शिमराख के पास थी। वह उससे भाग निकली जबकि वह उस समय काफिर था। फिर सहल बिन हुनैन ने उससे शादी कर ली और उससे अब्दुल्ला पैदा हुआ, यह यज़ीद बिन अबी हबीब (३) ने कहा है। अल-मावर्दी ने भी इसी तरह कहा है: उमैमा बिंत बिश्र साबित बिन अल-शिमराख के पास थी। अल-महदवी ने कहा: इब्न वहाब ने खालिद से रिवायत की है कि यह आयत बनू अम्र बिन औफ की उमैमा बिंत बिश्र के बारे में उतरी थी। वह हस्सान बिन अल-दहदाह की पत्नी थी, और उसने अपनी हिजरत के बाद सहल बिन हुनैन (४) से शादी की। मुकातिल ने कहा: वह सईदह थी, जो मक्का के एक मुशरिक सैफी बिन अल-राहिब की पत्नी थी (५)। और अधिकांश विद्वानों का मत है कि वह उम्म कुलसूम बिंत उकबा थी।

दूसरा: विद्वानों में इस बात पर मतभेद है कि क्या महिलाएं शांति समझौते में शब्दों के माध्यम से शामिल थीं या सामान्य रूप से; उनमें से एक समूह ने कहा: उनके वापस लौटने की शर्त समझौते में स्पष्ट शब्दों में थी, तो अल्लाह ने समझौते से उनकी वापसी को मंसूख कर दिया और उसे रोक दिया, और पुरुषों के लिए इसे वैसा ही रहने दिया जैसा था। यह इस बात का प्रमाण है कि नबी ﷺ आदेशों में अपनी राय (इतिहाद) का प्रयोग कर सकते हैं, लेकिन अल्लाह उन्हें गलती पर कायम नहीं रहने देता। विद्वानों के एक अन्य समूह ने कहा: समझौते में उनके वापस लौटने की शर्त स्पष्ट रूप से नहीं थी, बल्कि समझौता इस्लाम स्वीकार करने वालों को वापस करने के बारे में सामान्य था। तो सामान्यता का ज़ाहिर (स्पष्ट अर्थ) पुरुषों के साथ उन्हें भी शामिल करता था, फिर अल्लाह तआला ने इसकी सामान्यता से उनके बाहर होने को स्पष्ट किया, और उनके और पुरुषों के बीच दो कारणों से अंतर किया: पहला: वे गुप्तांग वाली हैं जो उन पर हराम हैं। दूसरा: वे...

(१) तफसीर अबी अल-लैस ३/३५४, और इब्न हजर ने इसे फतह अल-बारी ९/४१९ में उल्लेख किया है और इसे मुकातिल इब्न हयान के माध्यम से इब्न अबी हातिम से जोड़ा है। (२) अल-नासिह वल-मंसूख

अल-नहहास ३/१०७, और हदीस का स्रोत जल्द ही पहले दिया जा चुका है। (३) पांडुलिपियों में: ज़ैद बिन हबीब, और अल-नुकात वल-उयून ५/५२१ से जो प्रमाणित है और पाठ उसी से है, और इसमें उल्लेख किया गया है: इब्न अल-दहदाहा, इब्न अल-शिमराख के बजाय। अनिवार्य रूप से उसुद अल-ग़ाबा ७/२५ और अल-इसाबा १२/१३३ देखें। (४) और इब्न अबी हातिम ने इसे १०/३३४९ (१८८६५) यज़ीद बिन अबी हबीब से उद्धृत किया है। (५) अल-नुकात वल-उयून ५/५२१, और इब्न अबी हातिम ने तफसीर १०/३३५० (१८८६६) में उनसे इसे उद्धृत किया है।

سورة الممتحنہ: آیت ۱۰ ۴۱۱

نبی ﷺ نے فرمایا: "شرط مردوں کے بارے میں تھی، عورتوں کے بارے میں نہیں" تو اللہ تعالیٰ نے یہ آیت (۱) نازل فرمائی۔ عروہ سے روایت ہے، انہوں نے کہا: حدیبیہ کے دن سہیل بن عمرو نے نبی ﷺ پر جو شرائط عائد کی تھیں ان میں سے ایک یہ تھی کہ: "ہمارے ہاں سے کوئی آپ کے پاس نہ آئے - خواہ وہ آپ کے دین پر ہی کیوں نہ ہو - مگر یہ کہ آپ اسے ہماری طرف لوٹا دیں،" یہاں تک کہ اللہ تعالیٰ نے مومن عورتوں کے بارے میں وہ نازل فرمایا جو نازل فرمایا، اس بات کی طرف اشارہ کرتے ہوئے کہ عورتوں کو واپس کرنے کی شرط اس سے منسوخ ہوگئی (۲)۔ کہا گیا ہے کہ جو خاتون آئیں وہ امیمہ بنت بشر تھیں، وہ ثابت بن الشمراخ کے پاس تھیں، پس وہ اس سے بھاگ نکلیں جبکہ وہ اس وقت کافر تھا، پھر ان سے سہل بن حنیف نے نکاح کر لیا اور ان سے عبداللہ پیدا ہوئے، یہ یزید بن ابی حبیب (۳) نے کہا ہے۔ اسی طرح ماوردی نے کہا ہے: امیمہ بنت بشر ثابت بن الشمراخ کے پاس تھیں۔ اور مہدوی نے کہا: ابن وہب نے خالد سے روایت کی ہے کہ یہ آیت بنو عمرو بن عوف کی امیمہ بنت بشر کے بارے میں نازل ہوئی۔ وہ حسان بن الدحداح کی بیوی تھیں، اور انہوں نے اپنی ہجرت کے بعد سہل بن حنیف (۴) سے نکاح کیا۔ مقاتل نے کہا: وہ سعید ہ تھیں جو مکہ کے ایک مشرک صیفی بن الراہب کی بیوی تھیں (۵)۔ اور اکثر اہل علم کا قول ہے کہ وہ ام کلثوم بنت عقبہ تھیں۔

دوسرا: اہل علم کا اس میں اختلاف ہے کہ آیا عورتیں معاہدہ صلح میں لفظاً داخل تھیں یا عموماً؛ پس ان میں سے ایک جماعت نے کہا: معاہدہ صلح میں ان کی واپسی کی شرط صراحت کے ساتھ لفظوں میں تھی، تو اللہ نے معاہدے سے ان کی واپسی کو منسوخ کر دیا اور اس سے روک دیا، اور مردوں کے بارے میں اسے اپنی حالت پر برقرار رکھا اور یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ نبی

ﷺ احکام میں اجتہاد کر سکتے ہیں، لیکن اللہ انہیں غلطی پر برقرار نہیں رہنے دیتا۔ اور اہل علم کی ایک جماعت نے کہا: معاہدے میں ان کی واپسی کی شرط لفظاً نہیں تھی، بلکہ معاہدہ اسلام لانے والوں کی واپسی کے بارے میں مطلق تھا۔ تو عموم کا ظاہر مردوں کے ساتھ انہیں بھی شامل تھا، پھر اللہ تعالیٰ نے اپنے عموم سے ان کے خارج ہونے کو واضح کیا، اور ان کے اور مردوں کے درمیان دو وجوہات کی بنا پر فرق کیا: پہلا: وہ شرمگاہوں والی ہیں جو ان پر حرام ہیں۔ دوسرا: وہ...

(۱) تفسیر ابی اللیث ۳/ ۳۵۴، اور اسے ابن حجر نے فتح الباری ۹/ ۴۱۹ میں ذکر کیا ہے اور اسے مقاتل ابن حیان سے ابن ابی حاتم کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۲) الناسخ والمنسوخ للنحاس ۳/ ۱۰۷، اور حدیث کی تخریج عنقریب پہلے گزر چکی ہے۔ (۳) نسخوں میں: زید بن حبیب، اور جو النکت والعیون ۵/ ۵۲۱ میں ثابت ہے اور عبارت وہیں سے ہے، اور اس میں وارد ہوا ہے: ابن الدحداحہ، بجائے: ابن الشمراخ۔ اور لزماً اسد الغابہ ۷/ ۲۵ اور الاصابہ ۱۲/ ۱۳۳ دیکھیں۔ (۴) اور اسے ابن ابی حاتم نے ۱۰/ ۳۳۴۹ (۱۸۸۶۵) یزید بن ابی حبیب سے روایت کیا ہے۔ (۵) النکت والعیون ۵/ ۵۲۱ ، اور ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر میں ۱۰/ ۳۳۵۰ (۱۸۸۶۶) ان سے روایت کیا ہے۔

...more tender-hearted and quicker to change than them. As for those among them who remained in their polytheism, they were returned to them(1).

Thirdly: His Almighty's saying: {Then examine them}. It was said: It was for those of them who intended to harm their husbands and said: "I will migrate to Muhammad ﷺ," so he ﷺ was commanded to examine them. There was a difference of opinion on how he used to examine them, based on three opinions:

The first: Ibn Abbas said: The trial was that she would be made to swear by Allah that she did not leave out of hatred for her husband, nor a desire to move from one land to another, nor seeking worldly gain, nor out of love for a man among us; rather, it was out of love for Allah and His Messenger(2). If she swore by Allah, besides Whom there is no deity, to that effect, the Prophet ﷺ would give her husband his dower (mahr) and what he had spent on her, and would not return her(3). That is His Almighty's saying: {And if you know them to be believers, then do not return them to the disbelievers; they are not lawful for them, nor are they lawful for them}.

The second: That the trial was for her to testify that there is no god but Allah and that Muhammad is the Messenger of Allah; Ibn Abbas also said this(4).

The third: By what He clarified later in the Surah in His Almighty's saying: {O Prophet, when the believing women come to you...}(5) Aisha (may Allah be pleased with her) said: The Messenger of Allah ﷺ only used to examine with the verse in which Allah said: {When the believing women come to you to pledge allegiance to you}. Narrated by Ma'mar, from Al-Zuhri, from Aisha. Al-Tirmidhi recorded it and said: This is a good authentic (hasan sahih) hadith(6).

Fourthly: Most scholars are of the opinion that this abrogates what the Prophet ﷺ had covenanted with the Quraysh, that he would return to them whoever came to him from among them as a Muslim; so women were abrogated from that. This is the school of thought...

(1) An-Nukat wa al-'Uyun 5/521, and what follows it from there also. (2) An-Nukat wa al-'Uyun 5/521-522, and narrated by At-Tabari 22/575. (3) Tafsir al-Baghawi 4/333. (4) Narrated by At-Tabari 22/576-577. (5) An-Nukat wa al-'Uyun 5/522. (6) Al-Tirmidhi (3306), and also recorded by Al-Bukhari (7214), Muslim (1866), and Ahmad (25300).

सूरह अल-मुमतहना: आयत 10 | 412

...उनसे अधिक कोमल हृदय और अधिक शीघ्रता से बदलने वाले। जहाँ तक उनमें से उन महिलाओं का प्रश्न है जो अपने बहुदेववाद (शिर्क) पर बनी रहीं, तो वे उन्हें वापस कर दी गईं[1]।

तीसरा: अल्लाह तआला का कथन: {तो उनकी परीक्षा लो}। कहा गया है: यह उनमें से उन महिलाओं के लिए था जो अपने पतियों को हानि पहुँचाना चाहती थीं और कहती थीं: "मैं मुहम्मद ﷺ की ओर हिजरत (प्रवास) करूँगी", इसलिए उन्हें ﷺ उनकी परीक्षा लेने का आदेश दिया गया। वह उनकी परीक्षा किस प्रकार लेते थे, इस पर तीन मत हैं:

पहला: इब्न अब्बास ने कहा: परीक्षा यह थी कि उससे अल्लाह की शपथ दिलाई जाती थी कि वह अपने पति के प्रति घृणा के कारण, या एक भूमि से दूसरी भूमि की इच्छा में, या दुनियावी लाभ की तलाश में, या हममें से किसी व्यक्ति के प्रेम के कारण नहीं निकली है; बल्कि अल्लाह और उसके रसूल के प्रेम में निकली है[2]। जब वह अल्लाह की शपथ ले लेती थी, जिसके अतिरिक्त कोई पूज्य नहीं है, तो नबी ﷺ उसके पति को उसका महर (दहेज) और जो उसने उस पर खर्च किया था, दे देते थे और उसे वापस नहीं करते थे[3]। यही अल्लाह तआला का कथन है: {फिर यदि तुम्हें उनके ईमान वाली होने का ज्ञान हो जाए, तो उन्हें काफिरों की ओर न लौटाओ। न वे उनके लिए वैध हैं और न वे उनके लिए वैध हैं}।

दूसरा: परीक्षा यह थी कि वह गवाही दे कि अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं है और मुहम्मद अल्लाह के रसूल हैं, यह भी इब्न अब्बास ने कहा है[4]।

तीसरा: जैसा कि अल्लाह तआला के इस कथन के बाद सूरह में स्पष्ट किया गया है: {हे नबी! जब ईमान वाली स्त्रियाँ आपके पास आएँ..}[5] आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) ने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ केवल उसी आयत से परीक्षा लेते थे जिसमें अल्लाह ने कहा है: {जब ईमान वाली स्त्रियाँ आपके पास आपसे बैअत (प्रतिज्ञा) करने के लिए आएँ}। इसे मअमर ने ज़ुहरी से, उन्होंने आयशा से रिवायत किया है। तिर्मिज़ी ने इसे उद्धृत किया और कहा: यह एक हदीस हसन सहीह है[6]।

चौथा: अधिकांश विद्वान इस मत के हैं कि यह उस संधि को निरस्त (मनसूख़) करने वाला है जो नबी ﷺ ने कुरैश के साथ की थी, कि वह उनके पास से मुसलमान बनकर आने वाले किसी भी व्यक्ति को वापस लौटा देंगे; तो महिलाओं को इससे अलग कर दिया गया। और यही विचारधारा है...

(1) अन-नुकात वल-उयून 5/521, और इसके बाद का हिस्सा भी। (2) अन-नुकात वल-उयून 5/521-522, और इसे तबरी ने 22/575 में रिवायत किया है। (3) तफ़सीर अल-बगवी 4/333। (4) इसे तबरी ने 22/576-577 में रिवायत किया है। (5) अन-नुकात वल-उयून 5/522। (6) तिर्मिज़ी (3306), और इसे बुखारी (7214), मुस्लिम (1866) और अहमद (25300) ने भी रिवायत किया है।

...ان سے زیادہ نرم دل اور جلد بدلنے والے۔ رہا ان میں سے ان کا معاملہ جو اپنے شرک پر قائم رہیں، تو وہ انہیں لوٹا دی گئیں[1]۔

تیسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پس ان کا امتحان لو}۔ کہا گیا: یہ ان عورتوں کے بارے میں تھا جو اپنے شوہروں کو نقصان پہنچانا چاہتی تھیں اور کہتی تھیں: "میں محمد ﷺ کی طرف ہجرت کروں گی"، اسی لیے آپ ﷺ کو ان کے امتحان کا حکم دیا گیا۔ اس بارے میں کہ آپ ﷺ ان کا کس طرح امتحان لیتے تھے، تین اقوال ہیں:

پہلا: ابن عباس نے کہا: امتحان یہ تھا کہ اس سے اللہ کی قسم لی جاتی تھی کہ وہ اپنے شوہر سے بغض کی بنا پر نہیں نکلی، نہ ایک زمین سے دوسری زمین کی رغبت میں، نہ دنیا کی طلب میں، اور نہ ہی ہم میں سے کسی مرد کے عشق میں؛ بلکہ اللہ اور اس کے رسول کی محبت میں نکلی ہے[2]۔ جب وہ اللہ کی قسم کھا لیتی جس کے سوا کوئی معبود نہیں، تو نبی ﷺ اس کے شوہر کو اس کا مہر اور جو کچھ اس نے اس پر خرچ کیا تھا دے دیتے، اور اسے واپس نہ کرتے[3]۔ یہی اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {پھر اگر تمہیں معلوم ہو جائے کہ وہ مومنہ ہیں، تو انہیں کافروں کی طرف واپس نہ کرو، نہ وہ ان کے لیے حلال ہیں اور نہ وہ ان کے لیے حلال ہیں}۔

دوسرا: یہ کہ امتحان یہ گواہی دینا تھا کہ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں اور محمد اللہ کے رسول ہیں، یہ بھی ابن عباس نے کہا ہے[4]۔

تیسرا: اس کے ذریعے جو اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بعد سورت میں بیان ہوا ہے: {اے نبی! جب آپ کے پاس مومن عورتیں آئیں...}[5] حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نے فرمایا: رسول اللہ ﷺ

صرف اسی آیت سے امتحان لیتے تھے جس میں اللہ نے فرمایا ہے: {جب آپ کے پاس مومن عورتیں بیعت کرنے کے لیے آئیں}۔ اسے معمر نے زہری سے، انہوں نے عائشہ سے روایت کیا ہے۔ اسے ترمذی نے روایت کیا اور کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے[6]۔

چوتھا: اکثر علماء اس پر ہیں کہ یہ اس معاہدے کا ناسخ ہے جو آپ ﷺ نے قریش سے کیا تھا، کہ جو کوئی بھی ان میں سے مسلمان ہو کر آپ کے پاس آئے گا آپ اسے واپس کر دیں گے، تو اس میں سے عورتوں کو خارج (منسوخ) کر دیا گیا۔ اور یہی مذہب ہے...

(1) النکت والعیون 521/5، اور اس کے بعد کا حصہ بھی۔ (2) النکت والعیون 521/5 - 522، اور اسے طبری نے 575/22 میں روایت کیا ہے۔ (3) تفسیر البغوی 333/4۔ (4) اسے طبری نے 576/22 - 577 میں روایت کیا ہے۔ (5) النکت والعیون 522/5۔ (6) ترمذی (3306)، اور اسے بخاری (7214)، مسلم (1866) اور احمد (25300) نے بھی روایت کیا ہے۔

413 Surah Al-Mumtahina: Verse 10

...those who see the abrogation of the Sunnah by the Qur'an(1). Some scholars said: All of it is abrogated regarding men and women, and it is not permissible for the Imam to make a truce with the enemy on the condition that he returns to them whoever comes to him as a Muslim; because the residence of a Muslim in the land of polytheism is not permissible. This is the school of the Kufans(2). Making a peace treaty on that basis is permissible according to Malik. The Kufans argued for their position with the hadith of Isma'il ibn Abi Khalid, from Qais ibn Abi Hazim, from Khalid ibn al-Walid, that the Messenger of Allah (peace be upon him) sent him to a people from Khath'am, and they sought protection through prostration, but he killed them. The Messenger of Allah (peace be upon him) paid half the blood money for them, and said: "I am free from every Muslim who resides with a polytheist in the territory of war, their two fires should not see each other." They said: This is an abrogation of returning Muslims to polytheists, since the Messenger of Allah (peace be upon him) was free from those who resided with them in the territory of war(3). The school of Malik and al-Shafi'i is that this ruling is not abrogated. Al-Shafi'i said(4):

(1) An-Nasikh wal-Mansukh by an-Nahhas 3/74 and what follows from it as well. (2) Sharh Ma'ani al-Athar by at-Tahawi 3/261 - 262. (3) An-Nasikh wal-Mansukh by an-Nahhas 3/113, and what follows from it as well, and the hadith was narrated by Ibn Abi 'Asim in 'al-Diyat' (248), at-Tahawi in 'Sharh Mushkil al-Athar' (3233), and at-Tabarani in 'al-Kabir' (3836) through Hafs ibn Ghiyath, from Isma'il ibn Abi Khalid, with it. Al-Haythami said in 'Majma' al-Zawa'id' 5/253: Narrated by at-Tabarani and its men are trustworthy. We said: It is with Abu Dawood (2645), and at-Tirmidhi (1604) through Abu Mu'awiya, from Isma'il ibn Abi Khalid, from Qais ibn Abi Hazim, from Jarir ibn Abdullah that the Messenger of Allah (peace be upon him) sent a military detachment to Khath'am... the hadith similarly. Abu Dawood said after it: Narrated by Hushaim and Ma'mar and Khalid al-Wasiti and a group who did not mention Jarir. And at-Tirmidhi narrated it (1605), and Sa'id ibn Mansur 2/249, and Ibn Abi Shaybah 14/340 from paths, from Isma'il ibn Abi Khalid, from Qais ibn Abi Hazim as 'mursal'. At-Tirmidhi said: This is more correct... and I heard Muhammad [meaning al-Bukhari] saying: The correct view is the hadith of Qais from the Prophet (peace be upon him) is 'mursal'. And his saying (peace be upon him): "their two fires should not see each other." At-Tahawi said in 'Sharh al-Mushkil' 8/275 - 276: Meaning: this one calls to Allah, and that one calls to Satan. Or: It is not permissible for a Muslim to reside in the lands of polytheists, such that he is with them to the extent that each one of

them sees the fire of his companion. (4) In 'al-Umm' 4/117, and the author cited it from him via an-Nahhas in 'an-Nasikh wal-Mansukh' 3/113.

४१३ सूरा अल-मुमतहिना: आयत १०

...जो सुन्नत को कुरान द्वारा निरस्त मानते हैं(१)। कुछ विद्वानों ने कहा: यह पुरुषों और महिलाओं के बारे में पूरी तरह से निरस्त है, और इमाम के लिए दुश्मन के साथ इस शर्त पर समझौता करना जायज नहीं है कि वह उसके पास मुसलमान होकर आने वाले को वापस कर दे; क्योंकि मुशरिकों (बहुदेववादियों) की भूमि में एक मुसलमान का रहना जायज नहीं है। यह कूफ़ावासियों का मत है(२)। मलिक के अनुसार इस आधार पर संधि करना जायज है। कूफ़ावासियों ने अपने मत के लिए इस्माइल बिन अबी खालिद की हदीस का प्रमाण दिया, जो क़ैस बिन अबी हाज़िम से, और वह खालिद बिन वलीद से है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने उन्हें खशम के कुछ लोगों के पास भेजा, उन्होंने सजदे के ज़रिए सुरक्षा माँगी, तो उन्होंने उन्हें मार दिया। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने उनके लिए आधा दियत (रक्त-धन) दिया और कहा: "मैं हर उस मुसलमान से अलग हूँ जो युद्ध क्षेत्र (दारुल हरब) में किसी मुशरिक के साथ रहता है, उनकी दो आग एक-दूसरे को नहीं देखनी चाहिए।" उन्होंने कहा: यह मुसलमानों को मुशरिकों के पास वापस भेजने के लिए निरस्त करने वाला (नासिख) है, क्योंकि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने युद्ध क्षेत्र में उनके साथ रहने वालों से खुद को अलग कर लिया था(३)। मलिक और अल-शाफ़ई का मत है कि यह हुक्म निरस्त नहीं है। अल-शाफ़ई ने कहा(४):

(१) अन-नासिख़ वल-मन्सूख़ अन-नहहास ३/७४ और उसके बाद भी। (२) शर्ह मआनी अल-आसार अत-तहावी ३/२६१ - २६२। (३) अन-नासिख़ वल-मन्सूख़ अन-नहहास ३/११३, और उसके बाद भी, और हदीस इब्न अबी आसिम ने 'अद-दियत' (२४८), अत-तहावी ने 'शर्ह मुश्किल अल-आसार' (३२३३), और अत-तबरानी ने 'अल-कबीर' (३८३६) में हफ़्स इब्न गियास के माध्यम से, इस्माइल इब्न अबी खालिद से वर्णित की है। अल-हैथमी ने 'मजमा अल-ज़वाइद' ५/२५३ में कहा: इसे अत-तबरानी ने रिवायत किया है और इसके रावी (वर्णनकर्ता) विश्वसनीय हैं। हमने कहा: यह अबू दाऊद (२६४५) और अत-तिर्मिज़ी (१६०४) में अबू मुआविया के माध्यम से, इस्माइल इब्न अबी खालिद से, क़ैस इब्न अबी हाज़िम से, जरीर इब्न अब्दुल्लाह से है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने खशम की ओर एक सैन्य टुकड़ी भेजी... इसी तरह की हदीस। अबू दाऊद ने इसके बाद कहा: इसे हुशैम, मअमर और खालिद अल-वासिती और एक समूह ने रिवायत किया है जिन्होंने जरीर का उल्लेख नहीं किया। और इसे अत-तिर्मिज़ी (१६०५), और सईद बिन मंसूर २/२४९, और इब्न अबी शैबा १४/३४० ने विभिन्न मार्गों से, इस्माइल बिन अबी खालिद से, क़ैस बिन अबी हाज़िम से 'मुरसल'

(अपूर्ण श्रृंखला) के रूप में वर्णित किया है। अत-तिर्मिज़ी ने कहा: यह अधिक सही है... और मैंने मुहम्मद [यानी अल-बुखारी] को यह कहते सुना: सही बात यह है कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से क़ैस की हदीस मुरसल है। और उनका (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) कहना: "उनकी दो आग एक-दूसरे को नहीं देखनी चाहिए।" अत-तह़ावी ने 'शर्ह़ अल-मुश्किल' ८/२७५ - २७६ में कहा: अर्थात: यह अल्लाह की ओर बुलाती है, और वह शैतान की ओर बुलाती है। या: किसी मुसलमान के लिए मुशरिकों के देशों में रहना जायज नहीं है, कि वह उनके साथ इतना रहे कि उनमें से प्रत्येक अपने साथी की आग को देख सके। (४) अल-उम्म ४/११७ में, और लेखक ने इसे अन-नह़्ह़ास के माध्यम से 'अन-नाि़सिख़ वल-मन्सूख़' ३/११३ में उद्धृत किया है।

۴۱۳ سورة الممتحنہ: آیت ۱۰

من یری نسخ السُنَّة بالقرآن(۱) (جو سنت کے قرآن کے ذریعے منسوخ ہونے کے قائل ہیں)۔ اور بعض علماء نے کہا: یہ سب مردوں اور عورتوں میں منسوخ ہے، اور امام کے لیے جائز نہیں کہ وہ دشمن سے اس شرط پر صلح کرے کہ جو اس کے پاس مسلمان ہو کر آئے اسے واپس کر دے؛ کیونکہ مشرکین کی زمین میں مسلمان کا قیام جائز نہیں ہے۔ اور یہ کوفیوں کا مذہب ہے(۲)۔ اور اس پر صلح کا معاہدہ کرنا امام مالک کے نزدیک جائز ہے۔ کوفیوں نے اپنے موقف کے لیے اسماعیل بن ابی خالد کی حدیث سے استدلال کیا، جو قیس بن ابی حازم سے، وہ خالد بن ولید سے روایت کرتے ہیں کہ رسول اللہ ﷺ نے انہیں خثعم کے ایک گروہ کی طرف بھیجا، انہوں نے سجدہ کر کے امان چاہی، تو انہوں نے انہیں قتل کر دیا، رسول اللہ ﷺ نے ان کی آدھی دیت ادا کی، اور فرمایا: "میں ہر اس مسلمان سے بری ہوں جو مشرک کے ساتھ دار الحرب میں رہے، ان دونوں کی آگ ایک دوسرے کو نظر نہ آئے۔" انہوں نے کہا: تو یہ مسلمانوں کو مشرکین کی طرف واپس کرنے کے لیے ناسخ ہے، کیونکہ رسول اللہ ﷺ ان لوگوں سے بری الذمہ ہو گئے جو دار الحرب میں ان کے ساتھ مقیم تھے(۳)۔ اور مالک اور شافعی کا مذہب یہ ہے کہ یہ حکم منسوخ نہیں ہے۔ شافعی نے کہا(۴):

(۱) الناسخ والمنسوخ للنحاس ۳/۷۴ اور اس کے بعد بھی۔ (۲) شرح معانی الآثار للطحاوی ۳/۲۶۱ - ۲۶۲۔ (۳) الناسخ والمنسوخ للنحاس ۳/۱۱۳، اور اس کے بعد بھی، اور حدیث کی تخریج ابن ابی عاصم نے الدیات (۲۴۸)، طحاوی نے شرح مشکل الآثار (۳۲۳۳)، اور طبرانی نے الکبیر (۳۸۳۶) میں حفص بن غیاث کے طریقے سے، اسماعیل بن ابی خالد سے کی ہے۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد ۵/۲۵۳ میں کہا: اسے طبرانی نے روایت کیا اور اس کے رجال ثقہ ہیں۔ ہم نے کہا: یہ ابو

داؤد (۲۶۴۵)، اور ترمذی (۱۶۰۴) کے پاس ابو معاویہ کے طریقے سے، اسماعیل بن ابی خالد سے، قیس بن ابی حازم سے، جریر بن عبداللہ سے ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے خثعم کی طرف ایک سریہ بھیجا... اسی طرح کی حدیث۔ اور ابو داؤد نے اس کے بعد کہا: اسے ہشیم، معمر اور خالد الواسطی اور ایک جماعت نے روایت کیا جنہوں نے جریر کا ذکر نہیں کیا۔ اور اسے ترمذی (۱۶۰۵)، سعید بن منصور ۲/۲۴۹، اور ابن ابی شیبہ ۱۴/۳۴۰ نے مختلف طرق سے، اسماعیل بن ابی خالد سے، قیس بن ابی حازم سے مرسل روایت کیا ہے۔ ترمذی نے کہا: یہ زیادہ صحیح ہے... اور میں نے محمد [یعنی بخاری] کو کہتے سنا: صحیح یہ ہے کہ نبی ﷺ سے قیس کی حدیث مرسل ہے۔ اور آپ ﷺ کا قول: "ان دونوں کی آگ ایک دوسرے کو نظر نہ آئے۔" طحاوی نے شرح المشکل ۸/۲۷۵ - ۲۷۶ میں کہا: یعنی: یہ اللہ کی طرف بلاتی ہے، اور وہ شیطان کی طرف بلاتی ہے۔ یا: مسلمان کے لیے حلال نہیں کہ وہ مشرکین کے ممالک میں رہے، پس وہ ان کے ساتھ اس حد تک رہے کہ ان میں سے ہر ایک اپنے ساتھی کی آگ دیکھ سکے۔ (۴) الام ۴/۱۱۷ میں، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے الناسخ والمنسوخ ۳/۱۱۳ میں نقل کیا ہے۔

Surah Al-Mumtahanah: Verse 10 414

No one has the authority to enter this contract except the Caliph or a man he commands, because he oversees all wealth. So, whoever other than the Caliph enters into this contract, it is rejected.

Fifth: His words, the Almighty: {Allah knows best about their faith} meaning: this test is for you, and Allah knows best about their faith (1); because He is the Overseer of secrets. {If you find them to be believers} meaning: by what is apparent of faith. It was said: if you knew them to be believers before the test {then do not return them to the disbelievers. They are not lawful for them, nor are they lawful for them} meaning: Allah has not made a believing woman lawful for a disbeliever, nor the marriage of a believer to a polytheist woman (2).

And this is the clearest evidence that what necessitated the separation of a Muslim woman from her husband is her Islam, not her migration. Abu Hanifa said: what separated them is the difference of lands. And there is a hint to this in Malik's school of thought, rather an explicit statement. But the first [opinion] is correct; because Allah Almighty said: "They are not lawful for them, nor are they lawful for them," so He explained that the reason is the lack of lawfulness due to Islam, and not due to the difference of land (3). And Allah knows best. Abu Omar (4) said: there is no difference between the two lands, neither in the Book, nor in the Sunnah, nor in analogy. Rather, consideration is given to the two religions; by their difference the ruling occurs and by their agreement, not by the land. And Allah's help is sought.

Sixth: His words, the Almighty: {And give them what they have spent} Allah Almighty commanded that if a Muslim woman is withheld, what her husband spent should be returned to him, and that is out of fulfillment of the treaty; because when he was prevented from his family due to the sanctity of Islam, He commanded the return of the money so that they would not suffer loss in both ways: the wife and the money (5).

Seventh: There is no fine except if the disbelieving husband demands it. So if he appears and demands, we withhold her...

---

(1) Tafsir al-Baghawi 4 / 333. (2) Tafsir Abi al-Layth 3 / 354. (3) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 4 / 1775. (4) In al-Istidhkar 16 / 332. (5) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 4 / 1775.

सूरा अल-मुमताहिना: आयत 10 414

इस अनुबंध का अधिकार खलीफा या उसके द्वारा आदेशित व्यक्ति के अलावा किसी के पास नहीं है; क्योंकि वह सभी धन का प्रबंधन करता है। इसलिए, खलीफा के अलावा जो कोई भी यह अनुबंध करता है, वह अस्वीकार्य है।

पाँचवां: सर्वशक्तिमान का कथन: {अल्लाह उनके ईमान को बेहतर जानता है} अर्थात: यह परीक्षा आपके लिए है, और अल्लाह उनके ईमान को बेहतर जानता है (1); क्योंकि वह गुप्त बातों का स्वामी है। {यदि आप उन्हें ईमान वाला पाते हैं} अर्थात: ईमान के जो लक्षण प्रकट होते हैं उनसे। कहा गया है: यदि आप परीक्षा से पहले उन्हें ईमान वाली जानते थे {तो उन्हें काफिरों के पास वापस न भेजें। वे उनके लिए हलाल नहीं हैं और न ही वे उनके लिए हलाल हैं} अर्थात: अल्लाह ने किसी ईमान वाली स्त्री को काफिर के लिए हलाल नहीं किया है, और न ही किसी ईमान वाले का किसी मुशरिक (बहुदेववादी) स्त्री से विवाह (2)।

और यह इस बात का सबसे स्पष्ट प्रमाण है कि जिस चीज़ ने एक मुस्लिम महिला को उसके पति से अलग करना अनिवार्य किया, वह उसका इस्लाम है, न कि उसका हिजरत (प्रवास)। अबू हनीफ़ा ने कहा: जिसने उन्हें अलग किया वह 'दार' (क्षेत्रों) का अंतर है। और मलिक के विचार में इसकी ओर संकेत है, बल्कि स्पष्ट कथन है। लेकिन पहला [विचार] सही है; क्योंकि अल्लाह तआला ने कहा: "वे उनके लिए हलाल नहीं हैं और न ही वे उनके लिए हलाल हैं," तो उन्होंने स्पष्ट किया कि कारण इस्लाम के कारण हलाल न होना है, न कि 'दार' का अंतर (3)। और अल्लाह बेहतर जानता है। अबू उमर (4) ने कहा: दोनों 'दार' के बीच कोई अंतर नहीं है, न तो किताब (कुरान) में, न सुन्नत में और न ही कयास (तर्क) में। बल्कि, विचार दोनों धर्मों का है; उनके अंतर से निर्णय होता है और उनकी सहमति से, न कि 'दार' से। और अल्लाह से ही मदद मांगी जाती है।

छठा: सर्वशक्तिमान का कथन: {और उन्हें वह दे दो जो उन्होंने खर्च किया है} अल्लाह तआला ने आदेश दिया कि यदि किसी मुस्लिम महिला को रोक लिया जाए, तो उसके पति ने जो खर्च किया है उसे वापस कर दिया जाए, और यह संधि के पालन का हिस्सा है; क्योंकि जब उसे इस्लाम की पवित्रता के कारण अपने परिवार से रोक दिया गया, तो उसने धन वापस करने का आदेश दिया ताकि उन पर दोनों तरफ से नुकसान न हो: पत्नी और धन (5)।

सातवां: कोई जुर्माना नहीं है जब तक कि काफिर पति इसकी मांग न करे। अतः यदि वह उपस्थित होकर मांग करता है, तो हम उसे रोक लेंगे...

---

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 4 / 333। (2) तफ़सीर अबी अल-लैथ 3 / 354। (3) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 4 / 1775। (4) अल-इस्तिधकार 16 / 332 में। (5) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 4 / 1775।

یہ معاہدہ خلیفہ یا اس کے حکم کردہ شخص کے علاوہ کسی کے لیے جائز نہیں ہے؛ کیونکہ وہ تمام مال کا والی ہوتا ہے۔ پس جس نے - خلیفہ کے علاوہ - یہ معاہدہ کیا، تو وہ مردود ہے۔

پانچواں: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اللہ ان کے ایمان کو خوب جانتا ہے} یعنی: یہ امتحان تمہارے لیے ہے، اور اللہ ان کے ایمان کو خوب جانتا ہے (1)؛ کیونکہ وہ سینوں کے بھیدوں کا مالک ہے۔ {پس اگر تمہیں معلوم ہو جائے کہ وہ مومن ہیں} یعنی: ایمان کے اس اظہار سے جو ظاہر ہوتا ہے۔ اور کہا گیا ہے: اگر تم نے امتحان سے پہلے انہیں مومن جان لیا تھا {تو انہیں کافروں کی طرف واپس نہ کرو۔ نہ وہ ان کے لیے حلال ہیں اور نہ وہ ان کے لیے حلال ہوتے ہیں} یعنی: اللہ نے کسی مومنہ کو کافر کے لیے حلال نہیں کیا، اور نہ ہی کسی مومن کا نکاح مشرکہ عورت سے (2)۔

اور یہ اس بات کی واضح ترین دلیل ہے کہ جس چیز نے مسلمان عورت کو اس کے شوہر سے جدا کرنا واجب کیا وہ اس کا اسلام ہے، نہ کہ اس کی ہجرت۔ اور امام ابو حنیفہ نے فرمایا: جس چیز نے ان کے درمیان تفریق پیدا کی وہ دار (ممالک) کا اختلاف ہے۔ اور امام مالک کے مذہب میں اس کی طرف اشارہ ہے، بلکہ صریح عبارت ہے۔ اور صحیح قول پہلا ہی ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "نہ وہ ان کے لیے حلال ہیں اور نہ وہ ان کے لیے حلال ہوتے ہیں" تو واضح کر دیا کہ علت اسلام کی وجہ سے عدمِ حلت ہے، نہ کہ دار کا اختلاف (3)۔ واللہ اعلم۔ اور ابو عمر (4) نے کہا: دونوں داروں کے درمیان کوئی فرق نہیں ہے، نہ کتاب میں، نہ سنت میں اور نہ ہی قیاس میں، بلکہ اصل اعتبار تو دونوں دینوں کا ہے، پس ان کے اختلاف سے حکم واقع ہوتا ہے اور ان کے اتفاق سے، نہ کہ دار سے۔ واللہ المستعان۔

چھٹا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور انہیں وہ دے دو جو انہوں نے خرچ کیا ہے} اللہ تعالیٰ نے حکم دیا کہ جب مسلمان عورت کو روک لیا جائے تو اس کے شوہر کو وہ مال واپس کر دیا جائے جو اس نے خرچ کیا، اور یہ عہد کی وفاداری میں سے ہے؛ کیونکہ جب اسے اسلام کی حرمت کی وجہ سے اس کے اہل و عیال سے روک دیا گیا، تو مال کی واپسی کا حکم دیا تاکہ ان پر دونوں طرف سے نقصان واقع نہ ہو: بیوی اور مال (5)۔

ساتواں: اور کوئی جرمانہ نہیں ہے سوائے اس کے کہ جب کافر شوہر مطالبہ کرے، پس جب وہ حاضر ہو کر مطالبہ کرے تو ہم اسے روکیں گے...

---

(1) تفسیر البغوی 4 / 333۔ (2) تفسیر ابی اللیث 3 / 354۔ (3) احکام القرآن لابن العربی 4 / 1775۔ (4) فی الاستذکار 16 / 332۔ (5) احکام القرآن لابن العربی 4 / 1775۔

Surah Al-Mumtahina: Verse 10 415 ...and we are fined. If she died before the husband's arrival, we do not pay the dowry (Mahr) because the prevention [of access] did not occur. If the named dowry was wine or pork, we do not pay anything because they have no value. Al-Shafi'i has two opinions regarding this verse: One is that this is abrogated. Al-Shafi'i said: If a free woman from the people of the truce comes to us as a Muslim migrant from the Abode of War (Dar al-Harb) to the Imam in the Abode of Islam (Dar al-Islam) or in the Abode of War, anyone who requests her from her guardians - other than her husband - is denied without compensation. If her husband requests her for himself or someone else through his proxy, there are two opinions: one is that compensation is given, and the saying is what Allah, the Almighty, said. Another opinion is that the polytheist husband whose wife came as a Muslim is not given compensation. If the Imam stipulated returning the women, the condition would be [voided/breached]. Whoever says this also says: The condition of the Messenger of Allah (PBUH) for the people of Hudaybiyyah - that it included returning those who came from them, including women - was a valid condition, so Allah Almighty abrogated it, and returning compensation was part of the abrogation. When Allah Almighty and then His Messenger (PBUH) decreed not to return women, the condition of whoever stipulated returning women became abrogated, and no compensation is due for it; because an abrogated condition is void, and there is no compensation for void conditions (1). Eighth: Allah Almighty commanded returning the equivalent of what they spent to the husbands, and the one addressed by this is the Imam, who executes it from the public treasury (Bayt al-Mal) that has no designated recipient (2). Muqatil said: The dowry is returned by the Muslim who marries her, and if no Muslim marries her, the disbelieving husband receives nothing (3). Qatada said: The ruling on returning the dowry only applies to women from the people of the covenant (Ahl al-Ahd); as for those with whom there is no covenant with the Muslims, the dowry is not returned to them. And the matter is as he said. Ninth: His saying, the Almighty: "And there is no blame upon you that you marry them" means when they become Muslim and their waiting period (Iddah) ends; because of what is established regarding the prohibition of marrying polytheist women [and those in their waiting period] (4). If she becomes Muslim before consummation...

---

(1) Al-Nasikh wal-Mansukh by Al-Nahhas 3/110-111, and what is in brackets is from it, and from Al-Umm by Al-Shafi'i 4/115-117. (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/1775-1776. (3) Zad al-Masir 8/241. (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/1776, and what is in brackets did not appear in (d) and (z).

सूरह अल-मुमताहिना: आयत १० ४१५ ...और हमने जुर्माना भरा। यदि वह पति के आने से पहले मर गई, तो हम मेहर (दहेज) का भुगतान नहीं करेंगे; क्योंकि मिलन में बाधा उत्पन्न नहीं हुई थी। यदि मेहर में शराब या सुअर का मांस तय किया गया था, तो हम कुछ भी भुगतान नहीं करेंगे; क्योंकि उनका कोई मूल्य नहीं है। इस आयत के संबंध में अल-शफीई के दो मत हैं: पहला यह कि यह मंसूख (निरस्त) है। अल-शफीई ने कहा: यदि कोई स्वतंत्र महिला, जो संधि वाले लोगों में से है, दारुल हर्ब (युद्ध क्षेत्र) से मुस्लिम बनकर दारुल इस्लाम (इस्लाम क्षेत्र) में इमाम के पास आती है, तो पति के अलावा कोई और अभिभावक उसे मांगे, तो उसे बिना किसी मुआवजे के मना कर दिया जाएगा। यदि उसका पति उसे अपने लिए या अपनी वकालत के माध्यम से मांगता है, तो इसमें दो मत हैं: पहला यह कि मुआवजा दिया जाएगा, जैसा कि अल्लाह ने फरमाया है। दूसरा मत यह है कि उस मुशरिक (बहुदेववादी) पति को कोई मुआवजा नहीं दिया जाएगा जिसकी पत्नी मुस्लिम बनकर आई है। यदि इमाम ने महिलाओं को वापस करने की शर्त रखी थी, तो वह शर्त [बातिल] मानी जाएगी। जिसने यह कहा, उसने यह भी कहा: हुदैबिया के लोगों के लिए अल्लाह के रसूल ﷺ की शर्त - कि इसमें वहां से आने वालों को वापस करना शामिल था, जिनमें महिलाएं भी थीं - एक सही शर्त थी, फिर अल्लाह तआला ने इसे मंसूख कर दिया और मुआवजे की वापसी भी उसी का हिस्सा थी। जब अल्लाह तआला और उसके रसूल ﷺ ने महिलाओं को वापस न करने का फैसला किया, तो महिलाओं को वापस करने की शर्त रखने वाले की शर्त मंसूख हो गई, और उस पर कोई मुआवजा नहीं है; क्योंकि मंसूख शर्त बातिल है, और बातिल के लिए कोई मुआवजा नहीं होता (१)। आठवीं: अल्लाह तआला ने पतियों को उतना वापस करने का आदेश दिया जितना उन्होंने खर्च किया था, और इसका संबोधन इमाम से है, जो इसे बैतुल-माल (सार्वजनिक कोष) से अदा करेगा जिसका कोई विशेष उपयोग तय नहीं है (२)। मुकातिल ने कहा: मेहर वह मुसलमान लौटाएगा जो उससे निकाह करेगा, और यदि कोई मुसलमान उससे निकाह नहीं करता, तो काफिर पति को कुछ नहीं मिलेगा (३)। कतादा ने कहा: मेहर लौटाने का हुक्म केवल अहले-अहद (संधि वाले लोगों) की महिलाओं के लिए है; जहाँ तक उन लोगों का सवाल है जिनके और मुसलमानों के बीच कोई संधि नहीं है, उन्हें मेहर नहीं लौटाई जाएगी। और मामला वैसा ही है जैसा उन्होंने कहा। नौवीं: अल्लाह तआला का फरमाना: "और तुम पर कोई गुनाह नहीं कि तुम उनसे निकाह कर लो" का अर्थ है जब वे इस्लाम स्वीकार कर लें और उनकी इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) समाप्त हो जाए; क्योंकि मुशरिक महिलाओं [और इद्दत वाली महिलाओं] से निकाह की मनाही सिद्ध है (४)। यदि वह सहवास से पहले इस्लाम स्वीकार कर ले...

(१) अन-नासिख वल-मंसूख, अन-नह़हास ३/११० - १११, और कोष्ठक के भीतर की सामग्री वहीं से है, और अल-उम्म, अल-शफीई ४/११५ - ११७ से। (२) अहकामुल कुरआन, इब्न अल-अरबी ४/१७७५ - १७७६। (३) ज़ाद अल-मसीर ८/२४१। (४) अहकामुल कुरआन, इब्न अल-अरबी ४/१७७६, और कोष्ठक के भीतर की सामग्री (द) और (ज़) में नहीं थी।

سورہ الممتحنہ: آیت ۱۰ ۴۱۵ ...اور ہم نے جرمانہ بھرا۔ پس اگر وہ شوہر کے آنے سے پہلے مر گئی، تو ہم مہر ادا نہیں کریں گے؛ کیونکہ ملاقات میں رکاوٹ پیدا نہیں ہوئی تھی۔ اور اگر مہر میں شراب یا خنزیر کا ذکر تھا، تو ہم کچھ بھی ادا نہیں کریں گے؛ کیونکہ ان کی کوئی قیمت نہیں ہے۔ اس آیت کے بارے میں امام شافعی کے دو اقوال ہیں: ایک یہ کہ یہ منسوخ ہے۔ شافعی نے کہا: اگر صلح والے لوگوں میں سے کوئی آزاد عورت مسلمان ہو کر دار الحرب سے دار الاسلام میں امام کے پاس یا دار الحرب ہی میں ہجرت کر کے آئے، تو اس کے کسی ولی نے اسے مانگا - سوائے اس کے شوہر کے - تو اسے بغیر کسی معاوضے کے منع کر دیا جائے گا۔ اور اگر اس کا شوہر خود اپنے لیے یا اپنی وکالت کے ذریعے اسے مانگے، تو اس میں دو قول ہیں: ایک یہ کہ اسے معاوضہ دیا جائے گا، اور قول وہی ہے جو اللہ عزوجل نے فرمایا ہے۔ اور اس میں ایک دوسرا قول یہ ہے کہ اس مشرک شوہر کو معاوضہ نہیں دیا جائے گا جس کی بیوی مسلمان ہو کر آئی ہے۔ پس اگر امام نے عورتوں کو واپس کرنے کی شرط رکھی ہو، تو وہ شرط [کالعدم] ہو جائے گی، اور جس نے یہ کہا اس نے یہ بھی کہا کہ: رسول اللہ ﷺ کی اہل حدیبیہ کے لیے یہ شرط - کہ اس میں وہاں سے آنے والوں کو واپس کرنا شامل تھا، جن میں عورتیں بھی تھیں - ایک صحیح شرط تھی، پھر اللہ تعالیٰ نے اسے منسوخ کر دیا اور معاوضے کی واپسی بھی اسی منسوخی کا حصہ تھی، پس جب اللہ تعالیٰ اور پھر اس کے رسول ﷺ نے یہ فیصلہ کر دیا کہ عورتیں واپس نہیں کی جائیں گی، تو عورتوں کی واپسی کی شرط رکھنے والے کی شرط منسوخ ہو گئی، اور اس پر کوئی معاوضہ نہیں ہے؛ کیونکہ منسوخ شرط باطل ہے، اور باطل کا کوئی معاوضہ نہیں ہوتا (۱)۔ آٹھویں بات: اللہ تعالیٰ نے شوہروں کو اتنا واپس کرنے کا حکم دیا جتنا انہوں نے خرچ کیا تھا، اور اس کے مخاطب امام ہیں، جو اسے بیت المال سے ادا کریں گے جس کا کوئی مخصوص مصرف متعین نہیں ہے

(۲)۔ مقاتل نے کہا: مہر وہ مسلمان واپس کرے گا جو اس سے نکاح کرے گا، پس اگر مسلمانوں میں سے کوئی اس سے نکاح نہ کرے، تو کافر شوہر کے لیے کچھ نہیں ہے (۳)۔ قتادہ نے کہا: مہر کی واپسی کا حکم صرف اہل عہد کی عورتوں کے بارے میں ہے، لیکن جن کے اور مسلمانوں کے درمیان کوئی عہد نہیں ہے ان کو مہر واپس نہیں کی جائے گی۔ اور معاملہ ویسا ہی ہے جیسا انہوں نے کہا۔ نویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ أَن تَنكِحُوهُنَّ﴾ یعنی جب وہ اسلام لے آئیں اور ان کی عدت گزر جائے؛ کیونکہ مشرک عورت [اور معتدہ] سے نکاح کی حرمت ثابت ہے (۴)۔ پس اگر وہ دخول سے پہلے اسلام لے آئے...

---

(۱) الناسخ والمنسوخ للنحاس ۳/ ۱۱۰ - ۱۱۱ ، اور جو کچھ قوسین میں ہے وہ وہیں سے ہے، اور الأم للشافعي ۴/ ۱۱۵ - ۱۱۷ سے۔ (۲) أحكام القرآن لابن العربى ۴/ ۱۷۷۵ - ۱۷۷۶ ۔ (۳) زاد المسير ۸/ ۲۴۱ ۔ (۴) أحكام القرآن لابن العربى ۴/ ۱۷۷۶ ، اور جو قوسین میں ہے وہ (د) اور (ظ) میں نہیں ہے۔

Marriage is established immediately, and she has the right to remarry.

The Tenth Point: The Almighty's saying: {when you have given them their due compensation} permitted marrying them on condition of the dowry; because Islam separated her from her disbelieving husband (1).

The Eleventh Point: The Almighty's saying: {And hold not to the marriage bonds of disbelieving women}. The general reading is with light pronunciation (without doubling); from 'imsaak' (holding/restraining). This is the choice of Abu Ubayd; due to the Almighty's saying: {then retain them in kindness} [Al-Baqarah: 231]. Al-Hasan, Abu al-Aliyah, and Abu Amr read it as: «wa la tumassiku» (2) with doubling (tashdid) from 'tamassuk' (adhering). It is said: massaka yumassiku tamassukan, meaning: amsaka yumsiku. And it was read: «wa la tamassaku» (3) with fatha on the 'ta', meaning: do not adhere.

And 'al-isam' is the plural of 'al-ismah': which is that which one holds onto. What is meant by 'ismah' here is marriage. He says: whoever has a disbelieving wife in Mecca, he should not count her [as a wife], for she is not a wife to him, as her marriage bond has been severed (4); due to the difference of abodes (dar). From Al-Nakha'i: it refers to a Muslim woman who joins the abode of war (dar al-harb) and then disbelieves (5).

Disbelievers used to marry Muslim women, and Muslims used to marry polytheistic women, then that was abrogated in this verse (6). So Umar ibn al-Khattab then divorced two of his wives in Mecca who were polytheists: Qaribah bint Abi Umayyah, whom Muawiyah ibn Abi Sufyan then married while they were both still polytheists in Mecca; and Umm Kulthum bint Amr al-Khuza'iyyah, the mother of Abdullah ibn al-Mughirah, whom Abu Jahm ibn Hudhafah then married while they were both still polytheists (7).

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 5/286; the ninth and tenth issues were not mentioned in (H). (2) Al-Sab'ah p. 634, and Al-Taysir p. 210, and Al-Hujjah lil-Farisi 6/286. (3) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 155 according to Abu Amr and Al-Hasan. (4) Tafsir al-Baghawi 4/333. (5) Al-Kashshaf 4/93. (6) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 4/1776. (7) Tafsir al-Baghawi 4/333; the report is in Sirat Ibn Hisham 2/327, from Ibn Ishaq, from Al-Zuhri, and narrated by Al-Tabari 22/584, and also narrated by Al-Bukhari within the hadith of the Treaty of Hudaybiyyah (2731) and (2732).

विवाह तुरंत स्थापित हो जाता है, और उसे पुनर्विवाह करने का अधिकार है।

दसवां बिंदु: सर्वशक्तिमान का कथन: {जब तुम उन्हें उनका मेहर (मुआवज़ा) दे दो} ने मेहर की शर्त पर उनसे निकाह करने की अनुमति दी; क्योंकि इस्लाम ने उसे उसके काफिर पति से अलग कर दिया (१)।

ग्यारहवां बिंदु: सर्वशक्तिमान का कथन: {और काफिर औरतों के निकाह के बंधन को न थामे रखो}। सामान्य पाठ 'तकफीफ' (बिना दबाव के) के साथ है; 'इमसाक' (रोकने) से। यह अबू उबैद का पसंदीदा विकल्प है; सर्वशक्तिमान के इस कथन के कारण: {तो उन्हें भले तरीके से रोके रखो} [अल-बकराह: २३१]। अल-हसन, अबू अल-आलिया और अबू अम्र ने इसे पढ़ा है: «व ला तुमास्सिकू» (२) 'तमस्सुक' (मजबूती से पकड़ना) से 'तशदीद' (दबाव) के साथ। कहा जाता है: मस्सका युमास्सिकु तमस्सुकन, जिसका अर्थ है: अमसका युमसिकु। और इसे «व ला तमस्सकू» (३) 'ता' पर ज़बर के साथ भी पढ़ा गया है, जिसका अर्थ है: मत पकड़ो।

और 'अल-इसम', 'अल-इस्माह' का बहुवचन है: जिससे कोई चिपकता है या सहारा लेता है। यहाँ 'इस्माह' से तात्पर्य निकाह (विवाह) है। वह कहता है: मक्का में जिसकी कोई काफिर पत्नी हो, वह उसकी गिनती न करे, क्योंकि वह उसके लिए पत्नी नहीं है, उसका वैवाहिक बंधन टूट गया है (४); निवास स्थानों (दार) के अंतर के कारण। अन-नखई से वर्णित है: यह उस मुस्लिम महिला के बारे में है जो दार-अल-हरब (युद्ध क्षेत्र) में चली जाती है और फिर काफिर हो जाती है (५)।

काफिर मुस्लिम महिलाओं से शादी करते थे, और मुस्लिम मुशरिक (मूर्तिपूजक) महिलाओं से शादी करते थे, फिर इस आयत (६) में इसे निरस्त (मंसूख) कर दिया गया। तब उमर इब्न अल-खत्ताब ने मक्का में अपनी दो मुशरिक पत्नियों को तलाक दे दिया: करीबह बिंत अबी उमय्याह, जिससे बाद में मुआविया इब्न अबी सुफयान ने शादी कर ली, जबकि वे दोनों मक्का में अपने मुशरिक धर्म पर थे; और उम्म कुलथुम बिंत अम्र अल-खुजाईया, जो अब्दुल्ला इब्न अल-मुग़ीरा की माँ थीं, जिनसे अबू जहम इब्न हुजैफ़ा ने शादी की, जबकि वे दोनों मुशरिक थे (७)।

---

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज ५/२८६; नौवां और दसवां मुद्दा (ह) में नहीं आया। (२) अस-सबआ पृ. ६३४, और अत-तयसीर पृ. २१०, और अल-हुज्जह लिल-फारसी ६/२८६। (३) अल-किरात अल-

शाज्जाह पृ. १५५ अबू अम्र और अल-हसन के अनुसार। (४) तफ़सीर अल-बग़वी ४/३३३। (५) अल-कश्शाफ ४/९३। (६) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी ४/१७७६ द्वारा। (७) तफ़सीर अल-बग़वी ४/३३३; और समाचार सीरत इब्न हिशाम २/३२७ में है, इब्न इशाक से, ज़ुहरी से, और इसे अल-तबरी २२/५८४ द्वारा संकलित किया गया है, और इसे अल-बुखारी द्वारा हुदैबिया की संधि (२७३१) और (२७३२) की हदीस के भीतर भी संकलित किया गया है।

نکاح فوراً ثابت ہو جاتا ہے، اور اسے نکاح کا حق حاصل ہے۔

دسویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {جب تم انہیں ان کے مہر دے دو} نے مہر کی شرط پر ان سے نکاح کو حلال کیا؛ کیونکہ اسلام نے اس کے اور اس کے کافر شوہر کے درمیان جدائی کر دی (۱)۔

گیارہویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور کافر عورتوں کے نکاح کے بندھنوں کو نہ تھامے رکھو}۔ عام قرات تخفیف کے ساتھ ہے؛ 'امساک' (روکنے) سے۔ یہ ابو عبید کا اختیار کردہ قول ہے؛ اللہ تعالیٰ کے فرمان کی وجہ سے: {تو انہیں بھلے طریقے سے روکے رکھو} [البقرہ: ۲۳۱]۔ اور حسن، ابو العالیہ اور ابو عمرو نے 'تسمک' سے مشدد «وَلَا تُمَسِّكُوا» (۲) پڑھا ہے۔ کہا جاتا ہے: مَسَّک یُمَسِّک تمسُّکًا، بمعنی: أمسک یُمسک۔ اور «وَلَا تَمَسَّكُوا» (۳) تا کے زبر کے ساتھ بھی پڑھا گیا ہے، یعنی: تم وابستہ نہ رہو۔

اور 'العِصَم'، 'العِصْمَة' کی جمع ہے: یعنی وہ چیز جس سے وابستگی اختیار کی جائے۔ اور یہاں عصمت سے مراد نکاح ہے۔ وہ کہتا ہے: مکہ میں جس کی کوئی کافر عورت ہو تو وہ اس کا اعتبار نہ کرے، پس وہ اس کی بیوی نہیں ہے، کیونکہ اس کی عصمت (نکاح کا بندھن) منقطع ہو چکی ہے (۴)؛ داروں (ملکوں) کے اختلاف کی وجہ سے۔ اور نخعی سے مروی ہے: یہ وہ مسلمان عورت ہے جو دار الحرب جا ملے اور پھر کافر ہو جائے (۵)۔

اور کافر مسلمان عورتوں سے نکاح کرتے تھے، اور مسلمان مشرک عورتوں سے نکاح کرتے تھے، پھر اس آیت (۶) میں اسے منسوخ کر دیا گیا۔ پس عمر بن الخطاب نے اس وقت مکہ میں اپنی

دو مشرک بیویوں کو طلاق دے دی: قریبہ بنت ابی امیہ، جن سے پھر معاویہ بن ابی سفیان نے نکاح کر لیا اور وہ دونوں مکہ میں اپنے شرک پر تھے؛ اور ام کلثوم بنت عمرو الخزاعیہ جو عبداللہ بن المغیرہ کی ماں تھیں، جن سے ابو جہم بن حذافہ نے نکاح کر لیا اور وہ دونوں اپنے شرک پر تھے (۷)۔

---

(۱) المحرر الوجیز ۵/۲۸۶، اور نویں اور دسویں مسائل (ح) میں نہیں آئے۔ (۲) السبعہ ص ۶۳۴، اور التیسیر ص ۲۱۰، اور الحجة للفارسی ۶/۲۸۶۔ (۳) القراءات الشاذة ص ۱۵۵ ابو عمرو اور حسن کے نزدیک۔ (۴) تفسیر البغوی ۴/۳۳۳۔ (۵) الکشاف ۴/۹۳۔ (۶) احکام القرآن لابن العربی ۴/۱۷۷۶۔ (۷) تفسیر البغوی ۴/۳۳۳، اور یہ خبر سیرت ابن ہشام ۲/۳۲۷ میں ہے، ابن اسحاق سے، زہری سے، اور اسے طبری نے ۲۲/۵۸۴ میں روایت کیا ہے، اور بخاری نے بھی اسے صلح حدیبیہ کی حدیث (۲۷۳۱) اور (۲۷۳۲) کے ضمن میں روایت کیا ہے۔

Surah Al-Mumtahina: Verse 10 417

When Umar took charge, Abu Sufyan said to Muawiya: "Divorce Qariba, so that Umar does not see his spoils in your house." But Muawiya refused to do that(1). Arwa bint Rabi'ah bin al-Harith ibn Abd al-Muttalib was with Talha bin Ubaidullah, and Islam separated them. Then Khalid bin Sa'id bin al-Aas married her in Islam. She was among the women of the disbelievers who fled to the Prophet ﷺ, so he detained her and married her to Khalid(2).

The Prophet ﷺ had married his daughter Zainab - while she was a non-believer - to Abu al-Aas bin al-Rabi'. She then converted to Islam, and her husband converted after her. Abd al-Razzaq mentioned, from Ibn Jurayj, from a man, from Ibn Shihab, who said: Zainab, the daughter of the Prophet ﷺ, converted to Islam and migrated after the Prophet ﷺ in the first migration, while her husband Abu al-Aas bin al-Rabi' Abd al-Uzza was a polytheist in Mecca. The hadith continues, stating that he converted to Islam afterwards. Al-Sha'bi said the same. Al-Sha'bi said: Zainab the daughter of the Messenger of Allah ﷺ was the wife of Abu al-Aas bin al-Rabi'. She converted to Islam and then joined the Prophet ﷺ. Later, her husband came to Medina, and she gave him protection. He then converted to Islam, and the Prophet ﷺ returned her to him(3).

Abu Dawood said: On the authority of Ikrima, from Ibn Abbas: "Based on the first marriage, and nothing new occurred." Muhammad bin Amr said in his hadith: "After six years." Al-Hasan bin Ali said: "After two years"(4). Abu Umar(5) said: "If this is correct, then it is not outside of two possibilities: either she did not menstruate until he converted to Islam...

= With the wording: "On that day, Umar divorced two women who were with him in polytheism. Muawiya bin Abi Sufyan married one of them, and Safwan bin Umayya married the other." The story of the divorce of Umm Kulthum bint Amr was recorded by Ibn Bashkuwal in 'Ghawamid al-Asma al-Mubhamah' (2/717) via Al-Zuhri, from Urwa. It is mentioned in the sources of extraction: 'Umm Ubaidullah bin Umar' instead of 'Umm Abdullah bin al-Mughirah'. It is also mentioned in Ibn Hisham and 'Ghawamid al-Asma al-Mubhamah': 'Hudhayfa' instead of 'Hudhafah'. (1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi (4/1776). (2) Tafsir al-Baghawi (4/333), and it was recorded by al-Tabari (22/584-585) from al-Zuhri. (3) The statement of al-Zuhri is with Abd al-Razzaq in 'Al-Musannaf' (12649). The statement of al-Sha'bi is in Tafsir al-Baghawi (4/333), and it was recorded from him by Abd al-Razzaq (12640), and through him by

al-Tabarani in 'Al-Kabir' (20/201, 452). Al-Haythami said in 'Majma' al-Zawa'id' (5/5): "Reported by al-Tabarani and it contains Jabir al-Ju'fi, who is weak, but has been authenticated." End quote. It was also recorded through another route by Sa'id bin Mansur in 'Al-Sunan' (2/73). (4) Sunan Abi Dawood (2240), and also recorded by al-Tirmidhi (1143), Ibn Majah (2009), and Ahmad (1876) via Dawud bin Husain, from Ikrima, with it. Al-Tirmidhi said: "This hadith's chain of narration is not bad..." (5) In 'Al-Istidhkar' (16/326).

सूरह अल-मुमतहना: आयत १० ४१७

जब उमर ने कार्यभार संभाला, तो अबू सुफ़यान ने मुआविया से कहा: "क़रीबा को तलाक़ दे दो, ताकि उमर अपने घर में उसकी लूट न देख सके।" लेकिन मुआविया ने ऐसा करने से इनकार कर दिया(१)। अर्वा बिन्त रबीआ बिन अल-हारिस इब्न अब्द अल-मुत्तलिब तलहा बिन उबैदुल्लाह के साथ थीं, और इस्लाम ने उन्हें अलग कर दिया। फिर खालिद बिन सईद बिन अल-आस ने इस्लाम में उनसे निकाह किया। वह उन काफिर महिलाओं में से थीं जो पैगंबर ﷺ के पास भाग कर आई थीं, इसलिए उन्होंने उन्हें रोक लिया और खालिद से उनका निकाह करा दिया(२)।

पैगंबर ﷺ ने अपनी बेटी ज़ैनब का निकाह - जब वह गैर-मुस्लिम थीं - अबू अल-आस बिन अल-रबी से किया था। फिर उन्होंने इस्लाम कबूल कर लिया, और उनके पति ने उनके बाद इस्लाम कबूल किया। अब्द अल-रज्जाक ने इब्न जुरैज से, एक व्यक्ति से, इब्न शिहाब से उल्लेख किया है, जिन्होंने कहा: पैगंबर ﷺ की बेटी ज़ैनब ने इस्लाम कबूल किया और पहली हिजरत में पैगंबर ﷺ के बाद हिजरत की, जबकि उनके पति अबू अल-आस बिन अल-रबी अब्द अल-उज्ज़ा मक्का में एक मुशरिक थे। हदीस आगे बढ़ती है, जिसमें कहा गया है कि उन्होंने बाद में इस्लाम कबूल कर लिया। अल-शबी ने भी यही कहा। अल-शबी ने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ की बेटी ज़ैनब अबू अल-आस बिन अल-रबी की पत्नी थीं। उन्होंने इस्लाम कबूल किया और फिर पैगंबर ﷺ के पास चली गईं। बाद में, उनके पति मदीना आए, और उन्होंने उन्हें सुरक्षा दी। फिर उन्होंने इस्लाम कबूल कर लिया, और पैगंबर ﷺ ने उन्हें उनके पास वापस भेज दिया(३)।

अबू दाऊद ने कहा: इक्रिमा के अधिकार पर, इब्न अब्बास से: "पहले निकाह के आधार पर, और कुछ भी नया नहीं हुआ।" मुहम्मद बिन अम्र ने अपनी हदीस में कहा: "छह साल बाद।" अल-हसन बिन अली ने कहा: "दो साल बाद"(४)। अबू उमर(५) ने कहा: "यदि यह सही है, तो यह दो संभावनाओं से बाहर नहीं है: या तो उन्हें इस्लाम कबूल करने तक मासिक धर्म नहीं हुआ था...

= इन शब्दों के साथ: "उस दिन, उमर ने दो महिलाओं को तलाक़ दे दिया जो उनके साथ मुशरिक थीं। मुआविया बिन अबी सुफ़यान ने उनमें से एक से निकाह किया, और सफ़वान बिन उमय्या ने दूसरी से निकाह किया।" उम्म कुलथुम बिन्त अम्र के तलाक़ की कहानी इब्न बशकुवाल द्वारा 'ग़वामिद अल-अस्मा अल-मुभमा' (२/७१७) में अल-जुहरी के माध्यम से, उरवा से दर्ज की गई है। निष्कर्षण के स्रोतों में उल्लेख है: 'उम्म उबैदुल्लाह बिन उमर' के बजाय 'उम्म अब्दुल्लाह बिन अल-

मुग़ीरा'। इब्न हिशाम और 'ग़वामिद अल-अस्मा अल-मुभमा' में भी उल्लेख है: 'हुज़ैफ़ा' के बजाय 'हुज़ाफ़ा'। (१) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान (४/१७७६)। (२) तफ़सीर अल-बग़वी (४/३३३), और इसे अल-तबरी (२२/५८४-५८५) ने अल-जुहरी से दर्ज किया था। (३) अल-जुहरी का कथन अब्द अल-रज्जाक के पास 'अल-मुसन्नाफ़' (१२६४९) में है। अल-शबी का कथन तफ़सीर अल-बग़वी (४/३३३) में है, और इसे अब्द अल-रज्जाक (१२६४०) द्वारा उनसे दर्ज किया गया था, और उनके माध्यम से अल-तबरानी द्वारा 'अल-कबीर' (२०/२०१, ४५२) में। अल-हैथमी ने 'मजमा अल-ज़वाइद' (५/५) में कहा: "अल-तबरानी द्वारा रिपोर्ट किया गया और इसमें जाबिर अल-जुफ़ी है, जो कमज़ोर है, लेकिन प्रमाणित किया गया है।" उद्धरण समाप्त। इसे सईद बिन मंसूर द्वारा 'अल-सुनन' (२/७३) में एक अन्य मार्ग के माध्यम से भी दर्ज किया गया था। (४) सुनन अबी दाऊद (२२४०), और अल-तिर्मिज़ी (११४३), इब्न माजाह (२००९), और अहमद (१८७६) द्वारा दाऊद बिन हुसैन के माध्यम से, इक्रिमा से भी दर्ज किया गया। अल-तिर्मिज़ी ने कहा: "इस हदीस की रिवायत की श्रृंखला खराब नहीं है..." (५) 'अल-इस्तिज़कार' (१६/३२६) में।

سورہ الممتحنہ: آیت ۱۰ ۴۱۷

جب عمر خلیفہ بنے تو ابو سفیان نے معاویہ سے کہا: قریبہ کو طلاق دے دو؛ تاکہ عمر تمہارے گھر میں اپنا مالِ غنیمت نہ دیکھ سکیں، تو معاویہ نے اس سے انکار کر دیا(۱)۔ اور طلحہ بن عبید اللہ کے پاس اروی بنت ربیعہ بن الحارث بن عبد المطلب تھیں، تو اسلام نے ان کے درمیان جدائی کر دی، پھر اسلام میں ان سے خالد بن سعید بن العاص نے نکاح کیا، اور وہ ان کافر عورتوں میں سے تھیں جو نبی ﷺ کی طرف بھاگ کر آئی تھیں، تو آپ نے انہیں روک لیا اور ان کا نکاح خالد سے کر دیا(۲)۔

اور نبی ﷺ نے اپنی بیٹی زینب کا نکاح کیا - اور وہ (زینب) کافرہ تھیں - ابو العاص بن الربیع سے، پھر وہ اسلام لائیں اور ان کے شوہر ان کے بعد اسلام لائے۔ عبد الرزاق نے ابن جریج سے، انہوں نے ایک شخص سے، انہوں نے ابن شہاب سے ذکر کیا، انہوں نے کہا: نبی ﷺ کی بیٹی زینب اسلام لائیں، اور پہلی ہجرت میں نبی ﷺ کے بعد ہجرت کی، اور ان کے شوہر ابو العاص بن الربیع عبد العزیٰ مکہ میں مشرک تھے۔ حدیث مکمل ہوئی، اور اس میں ہے: کہ وہ ان کے بعد اسلام لائے۔ اور اسی طرح شعبی نے کہا۔ شعبی نے کہا: رسول اللہ ﷺ کی بیٹی زینب ابو العاص بن الربیع کی بیوی تھیں، پس وہ اسلام لائیں پھر نبی ﷺ سے جا ملیں، پھر ان کے شوہر مدینہ آئے، تو انہوں نے (زینب نے) انہیں پناہ دی، پس وہ اسلام لائے، تو نبی ﷺ نے انہیں (زینب کو) ان کی طرف لوٹا دیا(۳)۔

اور ابو داؤد نے کہا: عکرمہ سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کی: پہلے نکاح پر ہی، اور کوئی نئی چیز پیدا نہیں کی۔ محمد بن عمرو نے اپنی حدیث میں کہا: چھ سال بعد۔ اور حسن بن علی

نے کہا: دو سال بعد(۴)۔ ابو عمر(۵) نے کہا: اگر یہ صحیح ہے، تو یہ دو صورتوں سے خالی نہیں: یا تو وہ اسلام لانے تک حائضہ نہیں ہوئیں...

= اس لفظ کے ساتھ: پس عمر نے اس دن دو عورتوں کو طلاق دی، جو ان کے ساتھ شرک میں تھیں، تو ان میں سے ایک سے معاویہ بن ابی سفیان نے نکاح کیا، اور دوسری سے صفوان بن امیہ نے۔ اھ اور ام کلثوم بنت عمرو کی طلاق کا قصہ ابن بشکوال نے 'غوامض الاسماء المبہمہ' ۷۱۷/۲ میں زہری کے طریق سے، عروہ سے روایت کیا ہے۔ اور تخریج کے مصادر میں وارد ہوا ہے: ام عبید اللہ بن عمر، بجائے: ام عبد اللہ بن المغیرہ۔ اور ابن ہشام اور 'غوامض الاسماء المبہمہ' کے ہاں بھی وارد ہوا ہے: حذیفہ، بجائے: حذافہ۔ (۱) احکام القرآن لابن العربی ۱۷۷۶/۴۔ (۲) تفسیر البغوی ۳۳۳/۴، اور اسے طبری نے ۵۸۴/۲۲ - ۵۸۵ پر زہری سے روایت کیا ہے۔ (۳) زہری کا قول عبد الرزاق کے ہاں المصنف (۱۲۶۴۹) میں ہے۔ اور شعبی کا قول البغوی ۳۳۳/۴ کے ہاں، اور اسے ان سے عبد الرزاق (۱۲۶۴۰) نے روایت کیا، اور ان کے طریق سے طبرانی نے الکبیر ۲۰۱/۲۰ (۴۵۲) میں۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد ۵/۵ میں کہا: اسے طبرانی نے روایت کیا اور اس میں جابر الجعفی ہے، اور وہ ضعیف ہے، اور اس کی توثیق کی گئی ہے۔ اھ اور اسے ایک اور طریق سے سعید بن منصور نے السنن ۷۳/۲ میں روایت کیا ہے۔ (۴) سنن ابی داؤد (۲۲۴۰)، اور اسے ترمذی (۱۱۴۳)، ابن ماجہ (۲۰۰۹)، اور احمد (۱۸۷۶) نے بھی داؤد بن حصین کے طریق سے، عکرمہ سے، روایت کیا ہے۔ ترمذی نے کہا: یہ حدیث ہے جس کی سند میں کوئی حرج نہیں... (۵) الاستذکار ۳۲۶/۱۶ میں۔

Surah Al-Mumtahinah: Verse 10 418

...her husband, or that the matter concerning her is abrogated by the words of Allah, the Mighty and Sublime: {And their husbands have more right to take them back in that} [Al-Baqarah: 228], meaning: during their waiting period ('iddah). This is a point of consensus among scholars, that what was meant by it was the waiting period. Ibn Shihab al-Zuhri - may Allah have mercy on him - said regarding this story of Zaynab: It was before the mandatory shares (al-fara'id) were revealed. Qatadah said: This was before Surah "Bara'ah" was revealed, severing the treaties between them and the polytheists. And Allah knows best.

Twelfth: His saying, the Most High: {the bonds of unbelieving women} [bi-'isam al-kawafir]. What is meant by "unbelieving women" (al-kawafir) here is idol worshippers, those whose marriage is not permissible from the outset; thus, it is specific to unbelieving women from other than the People of the Book. It is also said: It is general, from which the women of the People of the Book were abrogated. Had the literal meaning of the verse been followed, no disbelieving woman would be lawful in any way. According to the first opinion, if a pagan or a Magian becomes a Muslim and his wife does not, a separation is made between them. This is the opinion of some people of knowledge. Among them are those who said: the completion of her waiting period is waited for. As for those who said they are separated at once and the completion of the waiting period is not waited for when Islam is presented to her and she does not submit, it is Malik ibn Anas, and it is the opinion of al-Hasan, Tawus, Mujahid, 'Ata', 'Ikrimah, Qatadah, and al-Hakam; they argued with the words of the Most High: "and hold not to the bonds of unbelieving women"(1).

Al-Zuhri said: The waiting period is waited for. This is the opinion of al-Shafi'i and Ahmad(2). They argued that Abu Sufyan ibn Harb embraced Islam before his wife Hind bint 'Utbah; his conversion was at Marr al-Zahran, then he returned to Makkah while Hind was there, an unbeliever remaining in her unbelief. She grabbed his beard and said: "Kill the straying old man." Then she embraced Islam a few days after him, so they remained in their marriage; because her waiting period had not expired. They said: Likewise, Hakim ibn Hizam embraced Islam before his wife, then she embraced Islam after him, so they remained in their marriage(3).

---

(1) Al-Nasikh wal-Mansukh by al-Nahhas 3/113-114, and the opinion of Malik in al-Muwatta' 2/545, and al-Mudawwanah 2/298, and the opinion of al-Hasan was reported by Ibn Abi Shaybah 5/104-105. The issue was also mentioned by Ibn al-

Mundhir in al-Ishraf 4/210 and attributed to those mentioned above. (2) Al-Nasikh wal-Mansukh by al-Nahhas 3/114-115, and the opinion of al-Shafi'i in al-Umm 4/185, and the opinion of Ahmad in al-Mughni 8/10. (3) Al-Istidhkar 16/324-325, and what follows it is also from there; see al-Umm 4/185 and 5/41, and Marr al-Zahran: =

सूरत अल-मुमतहिना: आयत १० ४१८

...उसका पति, या तो इसमें आदेश अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल के इस कथन द्वारा निरस्त (मंसूख) है: {और उनके पति उस [अवधि] के दौरान उन्हें वापस लेने के अधिक हकदार हैं} [अल-बक़राह: २२८], जिसका अर्थ है: उनकी इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) में। और विद्वानों के बीच इसमें कोई मतभेद नहीं है कि इसका अर्थ इद्दत ही है। इब्न शिहाब अल-जुहरी - अल्लाह उन पर दया करे - ने ज़ैनब की इस कहानी के बारे में कहा: यह फ़राइज़ (अनिवार्य नियमों) के अवतरित होने से पहले की बात है। कतादाह ने कहा: यह सूरह 'बाराह' (तौबा) के अवतरित होने से पहले था, जिसने उनके और मुशरिकों के बीच समझौतों को खत्म कर दिया था। और अल्लाह बेहतर जानता है।

बारहवाँ: सर्वशक्तिमान का कथन: {काफ़िर औरतों के साथ वैवाहिक बंधन} [बिइसम अल-कवाफ़िर]। यहाँ 'कवाफ़िर' (अविश्वासी स्त्रियाँ) से तात्पर्य मूर्ति पूजक हैं, जिनसे निकाह शुरू करना जायज़ नहीं है। अतः यह किताब वालों (अहले किताब) के अलावा अन्य काफ़िर औरतों के लिए विशिष्ट है। और कहा गया है: यह सामान्य है, जिसमें से किताब वालों की महिलाओं को निरस्त कर दिया गया था। और यदि कोई आयत के शाब्दिक अर्थ पर चले, तो किसी भी सूरत में कोई काफ़िर औरत हलाल नहीं होगी। पहले मत के अनुसार, यदि कोई मूर्तिपूजक या पारसी (मजूसी) इस्लाम स्वीकार करता है और उसकी पत्नी इस्लाम स्वीकार नहीं करती है, तो उनके बीच अलगाव कर दिया जाएगा। और यह कुछ ज्ञान वालों (विद्वानों) का कथन है। उनमें से कुछ ने कहा: उसकी इद्दत पूरी होने तक प्रतीक्षा की जाएगी। तो जिसने कहा कि उनके बीच उसी समय अलगाव कर दिया जाएगा और इद्दत पूरी होने का इंतज़ार नहीं किया जाएगा जब उसे इस्लाम पेश किया जाए और वह इस्लाम स्वीकार न करे, वे मलिक इब्न अनस हैं, और यही अल-हसन, ताऊस, मुजाहिद, अता, इकरीमा, कतादाह और अल-हकम का मत है; और उन्होंने सर्वशक्तिमान के इस कथन से दलील दी: "और काफ़िर औरतों के वैवाहिक बंधन को न थामे रहो"(१)।

और अल-जुहरी ने कहा: वह इद्दत के अंत तक प्रतीक्षा करेगा। और यही अल-शाफ़ई और अहमद का मत है(२)। उन्होंने दलील दी कि अबू सुफ़ियान इब्न हर्ब ने अपनी पत्नी हिंद बिन्त उत्बा से पहले इस्लाम स्वीकार किया था; उनका इस्लाम मार्र अल-ज़हरान में हुआ था, फिर वह मक्का लौटे जबकि हिंद वहाँ काफ़िर थी और अपने कुफ़्र पर टिकी हुई थी, तो उसने उनकी दाढ़ी पकड़ ली और कहा: इस गुमराह बूढ़े को मार डालो। फिर वह कुछ दिनों बाद मुसलमान हो गई, तो वे अपने निकाह पर बने रहे; क्योंकि उसकी इद्दत अभी समाप्त नहीं हुई थी। उन्होंने कहा: इसी तरह हकीम इब्न हिज़ाम

अपनी पत्नी से पहले मुसलमान हुए, फिर वह उनके बाद मुसलमान हुई, तो वे अपने निकाह पर रहे(३)।

---

(१) अल-नासिख़ वल-मंसूख़ - अल-नहहास ३/११३-११४, और अल-मुवत्ता में मलिक का कथन २/५४५, और अल-मुदव्वना २/२९८, और अल-हसन का कथन इब्न अबी शैबा द्वारा ५/१०४-१०५। इस मुद्दे का उल्लेख इब्न अल-मुन्ज़िर ने अल-इशराफ़ ४/२१० में भी किया है और उपरोक्त लोगों के लिए इसे संदर्भित किया है। (२) अल-नासिख़ वल-मंसूख़ - अल-नहहास ३/११४-११५, और अल-उम्म में अल-शाफ़ई का कथन ४/१८५, और अल-मुग़नी में अहमद का कथन ८/१०। (३) अल-इस्तिज़कार १६/३२४-३२५, और इसके बाद का हिस्सा भी वहीं से है; और देखें अल-उम्म ४/१८५ और ५/४१, और मार्र अल-ज़हरान: =

سورة الممتحنہ: آیت ۱۰ ۴۱۸

...اس کا شوہر، یا پھر اس میں حکم اللہ عز وجل کے اس ارشاد سے منسوخ ہے: ﴿وَبُعُولَتُهُنَّ أَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ فِي ذَٰلِكَ﴾ [البقرہ: ۲۲۸] یعنی: ان کی عدت کے دوران۔ اور علماء کے درمیان اس میں کوئی اختلاف نہیں ہے کہ اس سے مراد عدت ہی ہے۔ ابن شہاب الزہری - رحمہ اللہ - نے زینب کے اس قصے کے بارے میں کہا: یہ فرائض کے نازل ہونے سے پہلے کا واقعہ ہے۔ قتادہ نے کہا: یہ سورہ "براءت" کے نازل ہونے سے پہلے تھا، جس نے ان کے اور مشرکین کے درمیان عہد و پیمان ختم کر دیے تھے۔ واللہ اعلم۔

بارہویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿بِعِصَمِ الْكَوَافِرِ﴾ یہاں 'کوافر' (کافر عورتوں) سے مراد بت پرست ہیں، جن سے نکاح کی ابتدا کرنا جائز نہیں ہے۔ چنانچہ یہ اہل کتاب کے علاوہ دوسری کافر عورتوں کے ساتھ خاص ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: یہ عام ہے، اس میں سے اہل کتاب کی عورتوں کو منسوخ (مستثنیٰ) کر دیا گیا تھا۔ اور اگر آیت کے ظاہر پر عمل کیا جائے تو کسی بھی صورت میں کوئی کافر عورت حلال نہ ہوتی۔ پہلے قول کے مطابق اگر کوئی بت پرست یا مجوسی اسلام قبول کر لے اور اس کی بیوی اسلام نہ لائے تو ان کے درمیان تفریق (جدائی) کر دی جائے گی۔ اور یہ بعض اہل علم کا قول ہے۔ ان میں سے بعض نے کہا: اس کی عدت پوری ہونے کا انتظار کیا جائے گا۔ چنانچہ جس نے یہ کہا کہ ان کے درمیان فی الفور تفریق کر دی جائے گی اور عدت پوری ہونے کا انتظار نہیں کیا جائے گا جب اس پر اسلام پیش کیا جائے اور وہ اسلام قبول نہ کرے، وہ مالک بن انس ہیں، اور یہی حسن، طاؤس، مجاہد، عطا، عکرمہ، قتادہ اور حکم کا قول ہے؛ اور انہوں نے اللہ تعالیٰ کے اس قول سے استدلال کیا: "اور کافر عورتوں کی عصمتوں (نکاح کے بندھنوں) کو نہ تھامے رہو"(۱)۔

اور الزہری نے کہا: وہ عدت کا انتظار کرے گا۔ اور یہی شافعی اور احمد کا قول ہے(۲)۔ انہوں نے یہ دلیل دی کہ ابوسفیان بن حرب نے اپنی بیوی ہند بنت عتبہ سے پہلے اسلام قبول کیا تھا؛ ان کا اسلام مر الظہران کے مقام پر ہوا تھا، پھر وہ مکہ واپس آئے تو ہند وہاں کافرہ تھیں اور اپنے کفر پر قائم تھیں، تو انہوں نے ان کی داڑھی پکڑ لی اور کہا: اس گمراہ بوڑھے کو قتل کر دو۔ پھر وہ چند دنوں بعد مسلمان ہو گئیں، تو وہ اپنے نکاح پر قائم رہے؛ کیونکہ ان کی عدت ابھی ختم نہیں ہوئی تھی۔ انہوں نے کہا: اسی طرح حکیم بن حزام اپنی بیوی سے پہلے مسلمان ہوئے، پھر وہ ان کے بعد مسلمان ہوئیں، تو وہ اپنے نکاح پر رہے(۳)۔

---

(۱) الناسخ والمنسوخ للنحاس ۳/ ۱۱۳ - ۱۱۴، اور الموطأ میں مالک کا قول ۲/ ۵۴۵، اور المدونة ۲/ ۲۹۸، اور حسن کا قول ابن ابی شیبہ نے ۵/ ۱۰۴ - ۱۰۵ میں روایت کیا ہے۔ اس مسئلہ کا ذکر ابن المنذر نے الإشراف ۴/ ۲۱۰ میں بھی کیا ہے اور مذکورہ بالا حضرات کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۲) الناسخ والمنسوخ للنحاس ۳/ ۱۱۴ - ۱۱۵، اور الشافعی کا قول الأم ۴/ ۱۸۵ میں، اور احمد کا قول المغنی ۸/ ۱۰ میں۔ (۳) الاستذکار ۱۶/ ۳۲۴ - ۳۲۵، اور اس کے بعد کا حصہ بھی وہیں سے ہے؛ نیز دیکھیں الأم ۴/ ۱۸۵ اور ۵/ ۴۱، اور مر الظہران: =

Ash-Shafi'i said: There is no validity in the argument of those who cite the words of the Almighty: "And do not hold to marriage ties with disbelieving women," because Muslim women are forbidden to disbelievers, just as disbelieving women, idolaters, and Zoroastrians are not permissible for Muslims, according to the words of Allah, the Mighty and Majestic: "They are not lawful for them, nor are they lawful for them." Then the Sunnah clarified that Allah's intent in this statement is that they are not lawful for one another unless the remaining partner accepts Islam within the waiting period ('Iddah).

As for the Kufans—namely Sufyan, Abu Hanifa, and his companions—they said regarding dhimmi disbelievers: if the woman accepts Islam, Islam is presented to the husband; if he accepts it, fine, otherwise they are separated. They said: if they were both 'harbis' (from the territory of war), she remains his wife until she has had three menstrual cycles (1), provided they are both together in the territory of war or the territory of Islam. But if one of them is in the territory of Islam and the other is in the territory of war, the marriage tie between them is severed. Thus, they took the territory (abode) into consideration, but this is of no consequence. This has been discussed before.

Thirteenth [Point]: This disagreement only pertains to the woman with whom the marriage has been consummated. If the marriage was not consummated, we know of no disagreement regarding the severance of the marriage tie between them, as there is no waiting period for her. Similarly, Malik says regarding a woman who apostatizes while her husband is Muslim: the marriage tie between them is severed. His evidence is: "And do not hold to marriage ties with disbelieving women," which is also the view of Al-Hasan al-Basri and Al-Hasan bin Salih bin Hayy. The school of Ash-Shafi'i and Ahmad is that they wait for her until the completion of the waiting period (2).

Fourteenth [Point]: If both spouses were Christians and the wife accepts Islam, there is also a difference of opinion. The school of Malik, Ahmad, and Ash-Shafi'i is to wait until the completion of the waiting period. This is also the view of Mujahid (3). Similarly, regarding an idolater whose wife accepts Islam, if he accepts Islam within her waiting period, he has more right to her, as it was...

= A village near Makkah. Mu'jam al-Buldan 4/63. The report of Hind bint 'Utbah's conversion to Islam was recorded by Ibn Sa'd in Al-Tabaqat 8/236 with a chain of narration from Abdullah bin al-Zubayr, and Al-Bukhari (3825) cited part of it from Aisha (may Allah be pleased with her). (1) Al-Istidhkar 16/331. (2) Al-Nasikh wal-Mansukh by al-Nahhas 3/115-116, and the mention of opinions previously shortly. (3) Al-Nasikh wal-Mansukh by al-Nahhas 3/116; Malik's view in Al-Mudawwanah 2/298; Ahmad's view in Al-Mughni 10/6; Ash-Shafi'i's view in Al-Umm 5/43; and Mujahid's view was recorded by Ibn Abi Shaybah 5/93.

अल-शाफ़ई ने कहा: उन लोगों के लिए कोई ठोस तर्क नहीं है जो सर्वशक्तिमान के शब्दों का प्रमाण देते हैं: "और काफिर औरतों के निकाह के बंधन को न थामे रहो," क्योंकि मुस्लिम महिलाएँ काफिरों के लिए हराम हैं, ठीक उसी तरह जैसे काफ़िर महिलाएँ बुतपरस्त और पारसी मुसलमानों के लिए हलाल नहीं हैं, अल्लाह अज्ज़ व जल्ल के इस फरमान के अनुसार: "न वे उनके लिए हलाल हैं और न वे उनके लिए हलाल हैं।" फिर सुन्नत ने स्पष्ट किया कि इस बात से अल्लाह का अभिप्राय यह है कि वे एक-दूसरे के लिए तब तक हलाल नहीं हैं जब तक कि उनमें से शेष साथी इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) के भीतर इस्लाम स्वीकार न कर ले।

जहाँ तक कूफ़ियों का सवाल है - यानी सुफ़यान, अबू हनीफ़ा और उनके साथी - उन्होंने ज़िम्मी काफ़िरों के बारे में कहा: यदि महिला इस्लाम स्वीकार कर लेती है, तो पति के सामने इस्लाम पेश किया जाता है; यदि वह स्वीकार कर लेता है, तो ठीक, अन्यथा उन्हें अलग कर दिया जाता है। उन्होंने कहा: यदि वे दोनों हर्बी (युद्ध क्षेत्र के निवासी) थे, तो वह उसकी पत्नी बनी रहती है जब तक कि उसे तीन बार मासिक धर्म न हो जाए (1), बशर्ते वे दोनों एक साथ युद्ध क्षेत्र में हों या इस्लामी क्षेत्र में हों। और यदि उनमें से एक इस्लामी क्षेत्र में हो और दूसरा युद्ध क्षेत्र में, तो उनके बीच का वैवाहिक बंधन टूट जाता है। इस प्रकार उन्होंने निवास स्थान (दार) का विचार किया, लेकिन यह कोई मान्य बात नहीं है। यह पहले बताया जा चुका है।

तेरहवाँ बिंदु: यह मतभेद केवल उसी महिला के बारे में है जिसके साथ विवाह संपन्न (संभोग) हो चुका हो। यदि संभोग नहीं हुआ है, तो उनके बीच निकाह के टूटने में हमें कोई मतभेद ज्ञात नहीं है; क्योंकि उस पर कोई इद्दत नहीं है। इसी तरह, इमाम मालिक उस महिला के बारे में कहते हैं जो धर्मत्याग (मुर्तद) कर लेती है जबकि उसका पति मुस्लिम है: उनके बीच का वैवाहिक बंधन टूट गया। उनकी दलील है: "और काफिरों के निकाह के बंधन को न थामे रहो," और यही अल-हसन अल-बसरी और अल-हसन बिन सालेह बिन हय्य का भी मत है। शाफ़ई और अहमद का मत यह है कि उसकी इद्दत पूरी होने का इंतज़ार किया जाएगा (2)।

चौदहवाँ बिंदु: यदि पति-पत्नी दोनों ईसाई थे और पत्नी ने इस्लाम स्वीकार कर लिया, तो इसमें भी मतभेद है। मालिक, अहमद और शाफ़ई का मत इद्दत पूरी होने तक रुकना है। और यही मुजाहिद

का भी कहना है (3)। इसी प्रकार, बुतपरस्त जिसकी पत्नी इस्लाम ले आए, यदि वह उसकी इद्दत के दौरान इस्लाम स्वीकार कर लेता है, तो वह उसका अधिक हकदार है, जैसा कि...

= मक्का के पास एक गाँव। मुअज़म अल-बुलदान 4/63। और हिंद बिन्त उतबा के इस्लाम स्वीकार करने की ख़बर इब्न साद ने अल-तबाक़ात 8/236 में अब्दुल्ला बिन अल-ज़ुबैर से रिवायत के साथ पेश की है, और अल-बुखारी (3825) ने इसका कुछ हिस्सा आयशा (रज़िअल्लाहु अन्हा) से रिवायत किया है। (1) अल-इस्तिज़कार 16/331। (2) अन-नासिह वल-मंसूख, अल-नहहास द्वारा 3/115-116, और इन मतों का उल्लेख पहले आ चुका है। (3) अन-नासिह वल-मंसूख, अल-नहहास द्वारा 3/116; अल-मुदव्वना 2/298 में इमाम मालिक का मत; अल-मुग़नी 10/6 में इमाम अहमद का मत; अल-उम्म 5/43 में इमाम शाफ़ई का मत; और मुजाहिद का मत इब्न अबी शैबा 5/93 द्वारा पेश किया गया।

امام شافعی نے فرمایا: ان لوگوں کے لیے کوئی دلیل نہیں جو اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد سے استدلال کرتے ہیں: "اور کافر عورتوں کی عصمتوں (نکاح) کو نہ تھامے رہو" اس لیے کہ مسلمان عورتیں کافروں پر حرام ہیں، جس طرح کہ کافر عورتیں، مشرکہ اور مجوسیہ عورتیں مسلمانوں کے لیے حلال نہیں ہیں، اللہ عزوجل کے اس ارشاد کے مطابق: "نہ وہ ان کے لیے حلال ہیں اور نہ وہ ان کے لیے حلال ہیں" پھر سنت نے واضح کیا کہ اس قول سے اللہ کی مراد یہ ہے کہ وہ ایک دوسرے کے لیے حلال نہیں ہیں الا یہ کہ ان میں سے باقی ماندہ فریق عدت کے دوران اسلام قبول کر لے۔

رہے کوفی - اور وہ سفیان، ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب ہیں - تو انہوں نے ذمی کافروں کے بارے میں کہا: جب عورت اسلام قبول کر لے، تو شوہر پر اسلام پیش کیا جائے گا، اگر وہ اسلام لے آئے تو ٹھیک، ورنہ ان کے درمیان جدائی کر دی جائے گی۔ انہوں نے کہا: اگر وہ دونوں حربی ہوں تو وہ اس کی بیوی ہے یہاں تک کہ اسے تین حیض آ جائیں (۱)۔ بشرطیکہ وہ دونوں دار الحرب میں ہوں یا دار الاسلام میں۔ اور اگر ان میں سے ایک دار الاسلام میں ہو اور دوسرا دار الحرب میں، تو ان کے درمیان رشتہ نکاح منقطع ہو جائے گا، پس انہوں نے دار کا لحاظ کیا، اور یہ کوئی (مضبوط) بات نہیں ہے۔ اور یہ بات پہلے گزر چکی ہے۔

تیرہویں بات: یہ اختلاف صرف مدخولہ (وہ عورت جس سے صحبت ہو چکی ہو) کے بارے میں ہے، اگر وہ غیر مدخولہ ہو تو ان کے درمیان رشتہ نکاح ٹوٹنے میں ہمیں کسی اختلاف کا علم نہیں؛ کیونکہ اس پر کوئی عدت نہیں ہے۔ امام مالک اس عورت کے بارے میں فرماتے ہیں جو مرتد ہو جائے جبکہ اس کا شوہر مسلمان ہو: ان کے درمیان رشتہ نکاح منقطع ہو گیا۔ ان کی دلیل یہ ہے: "اور کافر عورتوں کی عصمتوں کو نہ تھامے رہو" اور یہی حسن بصری اور حسن بن صالح بن

حی کا قول ہے۔ شافعی اور احمد کا مذہب یہ ہے کہ اس کی عدت مکمل ہونے کا انتظار کیا جائے گا (۲)۔

چودہویں بات: اگر میاں بیوی دونوں نصرانی ہوں اور بیوی اسلام قبول کر لے، تو اس میں بھی اختلاف ہے، اور مالک، احمد اور شافعی کا مذہب عدت مکمل ہونے تک توقف کرنا ہے۔ اور یہی مجاہد کا قول ہے (۳)۔ اسی طرح بت پرست جس کی بیوی اسلام قبول کر لے، کہ اگر وہ اس کی عدت میں اسلام لے آئے تو وہ اس کا زیادہ حقدار ہے، جیسا کہ...

= مکہ کے قریب ایک گاؤں۔ معجم البلدان ۴/۶۳۔ اور ہند بنت عتبہ کے اسلام لانے کی خبر ابن سعد نے الطبقات ۸/۲۳۶ میں اپنی سند کے ساتھ عبداللہ بن زبیر سے نقل کی ہے، اور بخاری (۳۸۲۵) نے اس کا ایک حصہ عائشہ رضی اللہ عنہا سے نقل کیا ہے۔ (۱) الاستذکار ۱۶/۳۳۱۔ (۲) الناسخ والمنسوخ للنحاس ۳/۱۱۵-۱۱۶، اور اقوال کا ذکر قریب ہی گزر چکا ہے۔ (۳) الناسخ والمنسوخ للنحاس ۳/۱۱۶، اور المدونہ ۲/۲۹۸ میں مالک کا قول، اور المغنی ۱۰/۶ میں احمد کا قول، اور الام ۵/۴۳ میں شافعی کا قول، اور مجاہد کا قول ابن ابی شیبہ نے ۵/۹۳ میں نکالا ہے۔

Safwan bin Umayyah and 'Ikrimah bin Abi Jahl were more entitled to their two wives when they became Muslims during their 'iddah (waiting period), according to the hadith of Ibn Shihab. Malik mentioned it in "Al-Muwatta"(1). Ibn Shihab said: There was about a month between Safwan's conversion to Islam and his wife's conversion. Ibn Shihab said: It has not reached us that any woman migrated to the Messenger of Allah (peace be upon him) while her husband was an unbeliever residing in the abode of war (Dar al-Harb), without her migration separating her from her husband, unless her husband arrived as a migrant before her waiting period expired. Some scholars said: The marriage between them is annulled. Yazid bin Alqamah said: My grandfather became Muslim and my grandmother did not, so Umar (may Allah be pleased with him) separated them. This is the view of Tawus. A group of others including 'Ata, Al-Hasan, and 'Ikrimah said: There is no way to reach her except through a new proposal (2).

The fifteenth point: His (Exalted be He) saying: {And ask for what you have spent, and let them ask for what they have spent}. The commentators said: If any Muslim women went back to the unbelievers from the people of the covenant (ahl al-'ahd) as apostates, the unbelievers would be told: Give back her mahr (dowry). And the Muslims would be told if any of the unbelieving women came as a Muslim migrant: Return her mahr to the unbelievers. This was fair and just between the two situations. This was Allah's ruling specifically for that time and that particular event by consensus of the Ummah, as stated by Ibn al-Arabi (3).

The sixteenth point: His (Exalted be He) saying: {That is the judgment of Allah}, meaning: what is mentioned in this verse. {He judges between you, and Allah is Knowing and Wise}. This has been discussed in several places.

His (Exalted be He) saying: {And if any of your wives have gone from you to the disbelievers and you have caught up [in battle], then give to those whose wives have gone the like of what they had spent. And fear Allah in whom you are believers (11)}

It contains three issues:

---

(1) 2/544. (2) "Al-Nasikh wal-Mansukh" by Al-Nahhas 3/116, and the statement of Yazid was mentioned about him by Ibn Abi Hatim in "Al-Jarh wal-Ta'dil" 9/282, and Ibn Abi Shaybah reported it from him in 5/91 with the wording: A man from Banu Tha'lab called Abbad bin Al-Nu'man had a wife from Banu Tamim. She became Muslim, so

Umar called him and said: Either you become Muslim or I will take her from you. He refused to become Muslim, so Umar took her from him. The statement of Tawus, 'Ata, and Al-Hasan was reported from them by Ibn Abi Shaybah 5/90, and Ibn al-Mundhir mentioned it from them in "Al-Ishraf" 4/209. (3) In his "Ahkam al-Qur'an" 4/1776.

सूरह अल-मुम्तहिना: आयत 10 - 11 420

इब्न शिहाब की हदीस के अनुसार, सफवान बिन उमय्या और इकरीमा बिन अबी जहल अपनी पत्नियों के अधिक हकदार थे जब वे उनकी इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) के दौरान मुस्लिम हो गए। मलिक ने इसका उल्लेख "अल-मुवत्त"(1) में किया है। इब्न शिहाब ने कहा: सफवान के इस्लाम स्वीकार करने और उनकी पत्नी के इस्लाम स्वीकार करने के बीच लगभग एक महीने का अंतर था। इब्न शिहाब ने कहा: हमें यह जानकारी नहीं मिली है कि कोई महिला अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) के पास हिजरत (प्रवास) करके आई हो जबकि उसका पति दार अल-हर्ब (युद्ध क्षेत्र) में रहने वाला काफिर हो, और उसकी हिजरत ने उसके और उसके पति के बीच अलगाव न पैदा किया हो, जब तक कि उसका पति उसकी इद्दत समाप्त होने से पहले प्रवासी के रूप में न आ जाए। कुछ विद्वानों ने कहा है: उनके बीच निकाह (विवाह) रद्द हो जाता है। यज़ीद बिन अलक़मा ने कहा: मेरे दादा ने इस्लाम स्वीकार कर लिया लेकिन मेरी दादी ने नहीं किया, इसलिए उमर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने उन्हें अलग कर दिया। यह ताऊस का मत है। अता, अल-हसन और इकरीमा सहित अन्य लोगों के एक समूह ने कहा: नए प्रस्ताव (रिश्ते) के बिना उसके पास पहुँचने का कोई रास्ता नहीं है(2)।

पंद्रहवाँ बिंदु: अल्लाह तआला का कथन: {और जो तुम ने खर्च किया है उसे मांगो, और जो उन्होंने खर्च किया है उसे वे मांगें}। टीकाकारों ने कहा: यदि अहद (संधि) वाले लोगों में से कोई मुस्लिम महिला मुर्तद (धर्मत्यागी) होकर काफिरों के पास चली जाती, तो काफिरों से कहा जाता: उसका महर (दहेज) दो। और मुसलमानों से कहा जाता यदि काफिरों में से कोई महिला मुस्लिम मुहाजिर (प्रवासी) बनकर आती: काफिरों को उसका महर लौटा दो। यह दोनों स्थितियों के बीच न्याय और इंसाफ था। उम्मत की सर्वसम्मति से यह अल्लाह का हुक्म विशेष रूप से उस समय और उस घटना के लिए था, जैसा कि इब्न अल-अरबी ने कहा है(3)।

सोलहवाँ बिंदु: अल्लाह तआला का कथन: {यह अल्लाह का फैसला है}, अर्थात: जो इस आयत में वर्णित है। {वह तुम्हारे बीच फैसला करता है, और अल्लाह जानने वाला, तत्वदर्शी है}। इसका उल्लेख पहले भी कई स्थानों पर हो चुका है।

अल्लाह तआला का कथन: {और यदि तुम्हारी पत्नियों में से कोई चीज काफिरों के पास चली जाए, फिर तुम बदला लो, तो उन्हें जिनकी पत्नियां चली गई हैं, उतना ही दो जितना उन्होंने खर्च किया था। और उस अल्लाह से डरो जिस पर तुम ईमान रखते हो (11)}

इसमें तीन मुद्दे हैं:

---

(1) 2/544। (2) "अल-नासिह वल-मंसूख" अल-नहहास द्वारा 3/116, और यज़ीद का बयान इब्न अबी हातिम द्वारा "अल-जर्ह वल-तअदील" 9/282 में उनके बारे में उल्लेख किया गया है, और इब्न अबी शैबा ने इसे उनसे 5/91 में इन शब्दों के साथ उद्धृत किया है: बनू सालब का एक व्यक्ति जिसे अब्बाद बिन अल-नुमान कहा जाता था, उसकी पत्नी बनू तमीम से थी। वह मुस्लिम हो गई, तो उमर ने उसे बुलाया और कहा: या तो तुम मुस्लिम हो जाओ, या मैं उसे तुमसे छीन लूँगा। उसने मुस्लिम होने से इनकार कर दिया, तो उमर ने उसे उससे छीन लिया। ताऊस, अता और अल-हसन का बयान इब्न अबी शैबा 5/90 द्वारा उनसे उद्धृत किया गया है, और इब्न अल-मुन्ज़िर ने "अल-इशराफ" 4/209 में उनके बारे में इसका उल्लेख किया है। (3) उनकी "अहकाम अल-कुरान" 4/1776 में।

سورة الممتحنہ: آیات ۱۰ - ۱۱ ۴۲۰

ابن شہاب کی حدیث کے مطابق، صفوان بن امیہ اور عکرمہ بن ابی جہل اپنی بیویوں کے زیادہ حقدار تھے جب وہ ان کی عدت کے دوران مسلمان ہوئے۔ مالک نے اس کا ذکر "الموطا"(۱) میں کیا ہے۔ ابن شہاب نے کہا: صفوان کے اسلام لانے اور ان کی بیوی کے اسلام لانے کے درمیان تقریباً ایک ماہ کا فاصلہ تھا۔ ابن شہاب نے کہا: ہمیں یہ خبر نہیں ملی کہ کوئی عورت رسول اللہ ﷺ کی طرف ہجرت کر کے آئی ہو جبکہ اس کا شوہر دار الحرب میں رہنے والا کافر ہو، سوائے اس کے کہ اس کی ہجرت نے اس کے اور اس کے شوہر کے درمیان جدائی نہ ڈال دی ہو، الا یہ کہ اس کا شوہر اس کی عدت ختم ہونے سے پہلے مہاجر بن کر آ جائے۔ بعض علماء نے کہا ہے: ان کے درمیان نکاح فسخ ہو جاتا ہے۔ یزید بن علقمہ نے کہا: میرے دادا مسلمان ہوئے اور میری دادی مسلمان نہیں ہوئیں، تو عمر رضی اللہ عنہ نے ان کے درمیان جدائی کر دی۔ یہی طاؤس کا قول ہے۔ ان کے علاوہ عطا، حسن اور عکرمہ سمیت ایک جماعت نے کہا: نئے نکاح (خطبہ) کے بغیر اس پر کوئی راستہ نہیں ہے(۲)۔

پندرھواں مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور مانگ لو جو تم نے خرچ کیا، اور وہ مانگ لیں جو انہوں نے خرچ کیا}۔ مفسرین نے کہا: اہل عہد کے کافروں کی طرف جو مسلمان عورتیں مرتد ہو کر چلی جاتیں، تو کافروں سے کہا جاتا: اس کا مہر لاؤ۔ اور مسلمانوں سے کہا جاتا جب کافر عورتوں میں سے کوئی مسلمان مہاجرہ بن کر آتی: کافروں کو اس کا مہر واپس کر دو۔ یہ دونوں حالتوں کے درمیان انصاف اور عدل تھا۔ امت کے اجماع کے ساتھ یہ اللہ کا حکم خاص طور پر اس زمانے اور اس واقعے کے لیے تھا، جیسا کہ ابن العربی نے کہا ہے(۳)۔

سولھواں مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {یہ اللہ کا حکم ہے} یعنی: جو اس آیت میں مذکور ہے۔ {وہ تمہارے درمیان فیصلہ کرتا ہے، اور اللہ علم والا، حکمت والا ہے}۔ یہ پہلے بھی کئی مقامات پر گزر چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور اگر تمہاری بیویوں میں سے کچھ کافروں کے پاس چلا جائے، پھر تم بدلہ لو، تو جن کی بیویاں چلی گئی ہیں انہیں اتنا ہی دو جتنا انہوں نے خرچ کیا تھا۔ اور اس اللہ سے ڈرو جس پر تم ایمان رکھتے ہو (١١)}

اس میں تین مسائل ہیں:

---

(١) ٢/٥٤٤۔ (٢) الناسخ والمنسوخ للنحاس ٣/ ١١٦، اور یزید کا قول ان کے بارے میں ابن ابی حاتم نے الجرح والتعدیل ٩/ ٢٨٢ میں ذکر کیا ہے، اور ابن ابی شیبہ نے ان سے ٥/ ٩١ میں ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: بنو ثعلب کا ایک آدمی جسے عباد بن النعمان کہا جاتا تھا، اس کے نکاح میں بنو تمیم کی ایک عورت تھی، وہ مسلمان ہو گئی، تو عمر نے اسے بلایا اور کہا: یا تو تم مسلمان ہو جاؤ، یا میں اسے تم سے چھین لوں گا۔ اس نے مسلمان ہونے سے انکار کر دیا، تو عمر نے اسے اس سے چھین لیا۔ طاؤس، عطا اور حسن کا قول ابن ابی شیبہ ٥/ ٩٠ نے ان سے روایت کیا ہے، اور ابن المنذر نے الاشراف ٤/ ٢٠٩ میں ان سے اس کا ذکر کیا ہے۔ (٣) ان کی احکام القرآن میں ٤/ ١٧٧٦۔

Surah Al-Mumtahanah: Verse 11 421 The first point: Regarding the Almighty’s saying: {And if any of your wives have gone from you}, the report says: The Muslims said: We are satisfied with what Allah has decreed, and they wrote to the polytheists, but they refused. So it was revealed: {And if any of your wives have gone from you to the disbelievers and you have an aftermath (of war), then give to those whose wives have gone the equivalent of what they had spent} (1). Al-Zuhri narrated from Urwah, from Aisha (may Allah be pleased with her), she said: Allah, the Mighty and Sublime, judged between you, and He, Exalted is His Praise, said: "And ask for what you have spent, and let them ask for what they have spent." So the Muslims wrote to them: Allah, the Mighty and Sublime, has judged between us that if a woman comes to you from us, you should send her dowry (Mahr) to us, and if a woman comes to us from you, we will send her dowry to you. But they wrote back: As for us, we do not know of anything for you with us; if you have anything for us, then send it. Then Allah, the Mighty and Sublime, revealed: {And if any of your wives have gone from you to the disbelievers and you have an aftermath (of war), then give to those whose wives have gone the equivalent of what they had spent} (2).

Ibn Abbas said regarding the Almighty's saying: {That is the judgment of Allah; He judges between you}, meaning: between the Muslims and the disbelievers among the people of the covenant from the people of Mecca, returning some of it to others. Al-Zuhri said: Were it not for the covenant, he would have withheld the women and not returned their dowries to them (3). Qatadah and Mujahid said: They were only commanded to give to those whose wives had left the equivalent of what they had spent from the 'fay' (war booty obtained without fighting) and 'ghanimah' (spoils of war). They also said: This applies to those with whom we have a covenant, and those with whom we do not have a covenant. And they said: The meaning of "you have an aftermath (fa'aqabtum)" is that you have taken retaliation/ equalization. {Give to those whose wives have gone the equivalent of what they had spent} means the bridal gifts (sadaqat). It is general for all disbelievers. Qatadah also said: If any of your wives have gone from you to the disbelievers with whom you have a covenant, then give those whose wives have gone the equivalent of what they had spent. Then this was abrogated by Surah "Bara'ah" (At-Tawbah) (4). Al-Zuhri said: This ceased in the year of

the Conquest (of Mecca). Sufyan al-Thawri said: It is not acted upon today (5). Others said: It is still established.

(1) Al-Kashshaf 4/94, in a similar manner. (2) An-Nasikh wal-Mansukh by an-Nahhas 3/119. (3) Tafsir al-Baghawi 4/333, and narrated from him by at-Tabari 22/587. (4) An-Nasikh wal-Mansukh by an-Nahhas 3/119-120, and the saying of Mujahid in his Tafsir 2/669, and narrated from him by at-Tabari 22/588-589. And the saying of Qatadah was narrated from him by at-Tabari 22/589 without mentioning abrogation. (5) An-Nasikh wal-Mansukh by an-Nahhas 3/119.

सूरह अल-मुमताहिना: आयत 11 421 पहला बिंदु: अल्लाह ताआला के इस कथन के बारे में: {और यदि तुम्हारी पत्नियों में से कोई तुमसे चली जाए}, समाचार में है: मुसलमानों ने कहा: हम अल्लाह के फैसले से संतुष्ट हैं, और उन्होंने मुशरिकों (बहुदेववादियों) को लिखा, लेकिन उन्होंने इनकार कर दिया। तब यह आयत उतरी: {और यदि तुम्हारी पत्नियों में से कोई तुमसे काफ़िरों के पास चली जाए और तुम युद्ध के बाद बदले में कुछ प्राप्त करो, तो उन्हें जिनकी पत्नियाँ चली गई हैं, उतना दे दो जितना उन्होंने खर्च किया था} (1)। अल-जुहरी ने उरवाह से, उन्होंने आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से रिवायत की, उन्होंने कहा: अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ला ने तुम्हारे बीच फैसला किया और उसकी प्रशंसा महान है, उसने कहा: "और माँगो जो तुमने खर्च किया है, और उन्हें माँगने दो जो उन्होंने खर्च किया है।" तो मुसलमानों ने उन्हें लिखा: अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ला ने हमारे बीच यह फैसला किया है कि यदि हमारी कोई महिला तुम्हारे पास आए तो तुम उसका महर (दहेज) हमें भेज दो, और यदि तुम्हारी कोई महिला हमारे पास आए तो हम उसका महर तुम्हें भेज देंगे। उन्होंने वापस लिखा: जहाँ तक हमारा सवाल है, हमारे पास तुम्हारे लिए कुछ नहीं है; यदि तुम्हारे पास हमारे लिए कुछ है, तो उसे भेज दो। तब अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ला ने अवतरित किया: {और यदि तुम्हारी पत्नियों में से कोई तुमसे काफ़िरों के पास चली जाए और तुम युद्ध के बाद बदले में कुछ प्राप्त करो, तो उन्हें जिनकी पत्नियाँ चली गई हैं, उतना दे दो जितना उन्होंने खर्च किया था} (2)।

इब्न अब्बास ने अल्लाह के इस कथन के बारे में कहा: {यह अल्लाह का फैसला है; वह तुम्हारे बीच फैसला करता है}, अर्थात: मुसलमानों और मक्का के अहद (संधि) वाले काफ़िरों के बीच, एक-दूसरे का हक लौटाते हुए। अल-जुहरी ने कहा: यदि संधि न होती, तो वह महिलाओं को रोक लेते और उनका महर उन्हें नहीं लौटाते (3)। क़तादह और मुजाहिद ने कहा: उन्हें केवल यह आदेश दिया गया था कि वे उन्हें, जिनकी पत्नियाँ चली गई थीं, 'फ़ै (बिना युद्ध के प्राप्त धन) और 'ग़नीमत' (युद्ध में प्राप्त धन) में से उतना ही दें जितना उन्होंने खर्च किया था। उन्होंने यह भी कहा: यह उनके बारे में है जिनके साथ हमारा अहद है और जिनके साथ हमारा अहद नहीं है। और उन्होंने कहा: "फ़-आक़ब्तुम" का अर्थ है कि तुमने बदला लिया। {तो उन्हें जिनकी पत्नियाँ चली गई हैं, उतना दे दो जितना उन्होंने खर्च किया था} का अर्थ है महर (सदक़ात)। यह सभी काफ़िरों के लिए सामान्य है। क़तादह ने यह भी कहा: यदि तुम्हारी पत्नियों में से कोई उन काफ़िरों के पास चली जाए जिनके बीच तुम्हारे और उनके बीच संधि है, तो उन्हें जिनकी पत्नियाँ चली गई हैं, उतना दे दो जितना उन्होंने खर्च किया था। फिर इसे सूरह "बारात" (अत-तौबा) में निरस्त

(मन्सूख़) कर दिया गया (4)। अल-जुहरी ने कहा: यह मक्का विजय के वर्ष समाप्त हो गया। सुफ़यान अल-थौरी ने कहा: आज इस पर अमल नहीं किया जाता (5)। कुछ लोगों ने कहा: यह अभी भी लागू है।

(1) अल-कश्शाफ़ 4/94 इसी तरह। (2) अन-नासिख़ वल-मन्सूख़ अन-नह़्हास द्वारा 3/119। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 4/333, और अत-तब़री ने इसे उनसे 22/587 में रिवायत किया है। (4) अन-नासिख़ वल-मन्सूख़ अन-नह़्हास द्वारा 3/119 - 120, और मुजाहिद का कथन उनकी तफ़सीर 2/669 में, और अत-तब़री ने उनसे 22/588 - 589 में रिवायत किया है। और क़तादह का कथन अत-तब़री ने उनसे 22/589 में निरस्तीकरण के उल्लेख के बिना रिवायत किया है। (5) अन-नासिख़ वल-मन्सूख़ अन-नह़्हास द्वारा 3/119।

سورہ الممتحنہ: آیت ۱۱ ٤٢١ پہلی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَإِن فَاتَكُمْ شَيْءٌ مِّنْ أَزْوَاجِكُمْ﴾ (اور اگر تمہاری بیویوں میں سے کوئی تم سے چلی جائے) کے بارے میں روایت ہے کہ مسلمانوں نے کہا: ہم اللہ کے فیصلے پر راضی ہیں، اور انہوں نے مشرکین کو لکھا، لیکن انہوں نے انکار کر دیا، تو یہ آیت نازل ہوئی: ﴿وَإِن فَاتَكُمْ شَيْءٌ مِّنْ أَزْوَاجِكُمْ إِلَى الْكُفَّارِ فَعَاقَبْتُمْ فَآتُوا الَّذِينَ ذَهَبَتْ أَزْوَاجُهُم مِّثْلَ مَا أَنفَقُوا﴾ (اور اگر تمہاری بیویوں میں سے کوئی کافروں کے پاس چلی جائے پھر تمہاری باری آئے تو جن کی بیویاں چلی گئی ہیں انہیں اتنا دے دو جتنا انہوں نے خرچ کیا تھا)(۱)۔ زہری نے عروہ سے، انہوں نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کی، انہوں نے کہا: اللہ عزوجل نے تمہارے درمیان فیصلہ کیا اور اس کی ثناء بلند ہے، اس نے فرمایا: "اور مانگو جو تم نے خرچ کیا ہے، اور وہ مانگیں جو انہوں نے خرچ کیا ہے"۔ مسلمانوں نے انہیں لکھا: اللہ عزوجل نے ہمارے درمیان یہ فیصلہ کیا ہے کہ اگر ہماری کوئی عورت تمہارے پاس آئے تو تم اس کا مہر ہمیں بھیج دو، اور اگر تمہاری کوئی عورت ہمارے پاس آئے تو ہم اس کا مہر تمہیں بھیج دیں گے۔ انہوں نے جواب میں لکھا: جہاں تک ہمارا تعلق ہے، ہمارے پاس تمہارے لیے کچھ نہیں ہے؛ اگر تمہارے پاس ہمارے لیے کچھ ہے تو وہ بھیج دو۔ تب اللہ عزوجل نے نازل فرمایا: ﴿وَإِن فَاتَكُمْ شَيْءٌ مِّنْ أَزْوَاجِكُمْ إِلَى الْكُفَّارِ فَعَاقَبْتُمْ فَآتُوا الَّذِينَ ذَهَبَتْ أَزْوَاجُهُم مِّثْلَ مَا أَنفَقُوا﴾(۲)۔

اور ابن عباس نے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں فرمایا: ﴿ذلكم حُكْمُ اللهِ يَحْكُمُ بَيْنَكُمْ﴾ یعنی: مسلمانوں اور اہل مکہ کے معاہدہ والے کافروں کے درمیان، ایک دوسرے کا حق لوٹاتے ہوئے۔ زہری نے کہا: اگر معاہدہ نہ ہوتا تو وہ عورتوں کو روک لیتے اور ان کا مہر انہیں نہ لوٹاتے(۳)۔ قتادہ اور مجاہد نے کہا: انہیں صرف یہ حکم دیا گیا تھا کہ جن کی بیویاں چلی گئی ہیں انہیں 'فے' اور 'غنیمت' میں سے اتنا دے دیں جتنا انہوں نے خرچ کیا تھا۔ انہوں نے یہ بھی کہا: یہ ان کے بارے میں ہے جن کے درمیان ہمارا معاہدہ ہے، اور جن کے درمیان معاہدہ نہیں ہے۔ اور انہوں نے کہا: "فعاقبتم" کا معنی ہے تم نے بدلہ لیا۔ ﴿فَآتُوا الَّذِينَ ذَهَبَتْ أَزْوَاجُهُم مِّثْلَ مَا أَنفَقُوا﴾ یعنی صدقات (مہر)۔ یہ تمام کافروں کے لیے عام ہے۔ قتادہ نے یہ بھی کہا: اگر تمہاری بیویوں میں سے کوئی ان کافروں کے پاس چلی جائے جن کے اور تمہارے

درمیان معاہدہ ہے، تو جن کی بیویاں چلی گئی ہیں انہیں اتنا دے دو جتنا انہوں نے خرچ کیا تھا۔ پھر اسے سورہ "برات" (التوبہ) میں منسوخ کر دیا گیا(٤)۔ زہری نے کہا: یہ فتح مکہ کے سال ختم ہو گیا۔ سفیان ثوری نے کہا: آج اس پر عمل نہیں کیا جاتا(٥)۔ ایک گروہ نے کہا: یہ ثابت (برقرار) ہے۔

(١) الکشاف ٤/ ٩٤ اسی طرح۔ (٢) الناسخ والمنسوخ از نحاس ٣/ ١١٩۔ (٣) تفسیر بغوی ٤/ ٣٣٣، اور اسے طبری نے ٢٢/ ٥٨٧ میں روایت کیا ہے۔ (٤) الناسخ والمنسوخ از نحاس ٣/ ١١٩ - ١٢٠، اور مجاہد کا قول ان کی تفسیر ٢/ ٦٦٩ میں، اور اسے طبری نے ٢٢/ ٥٨٨ - ٥٨٩ میں روایت کیا ہے۔ اور قتادہ کا قول طبری نے ٢٢/ ٥٨٩ میں منسوخ ہونے کے ذکر کے بغیر روایت کیا ہے۔ (٥) الناسخ والمنسوخ از نحاس ٣/ ١١٩۔

422 Surah Al-Mumtahanah: Verse 11

The ruling also remains now. Al-Qushayri narrated it.

The Second [point]: The words of the Almighty: {and you retaliated [and taken spoils]} (fa-ʿāqabtum). The general recitation is "fa-ʿāqabtum". ʿAlqama, Al-Nakhaʿi, Humayd, and Al-A'raj recited it as "fa-ʿaqqabtum" with a shadda (doubling of the 'q'). Mujahid recited "fa-a'qabtum" and said: it means you did as they did to you. Al-Zuhri recited "fa-ʿaqabtum" without the 'alif'. Masruq and Shaqiq bin Salama recited "fa-ʿaqibtum" with a kasra on the 'q' (1), and said: you gained spoils. All are different dialects with the same meaning. It is said: 'āqaba, ʿaqqaba, ʿaqaba, a'qaba, taʿaqqaba, i'taqaba, and taʿāqaba all mean: when one gains spoils (2). Al-Qutabi said (3): "fa-ʿāqabtum" means you went on a military expedition, following one after another. Ibn Bahr said: meaning you punished the apostate woman with death, so her husband receives her dower from the spoils of the Muslims (4).

The Third [point]: The words of the Almighty: {give those whose wives have gone away the equivalent of what they had spent.} Ibn Abbas said: He means: if a believing woman joins the disbelievers of the people of Mecca, and there is no treaty between you and them, and she has a Muslim husband before you, and you gain spoils, then give this Muslim husband his dower from the spoils before they are divided into fifths (5). Al-Zuhri said: It is given from the Fai' wealth (6). And from him: It is given from the dower of whoever joins us (7). It was also said: meaning: if they refuse to pay the dower of this woman who went to them, then cast off the treaty with them until you prevail over them, then take that from them. Al-A'mash said: This is abrogated. Ata' said: Rather, its ruling remains firm. All this has been mentioned previously.

Al-Qushayri: The verse was revealed regarding Umm al-Hakam bint Abi Sufyan, who apostatized and left her husband.

(1) Al-Qira'at al-Shadhdha, p. 155; Al-Muhtasib, 2/319-320; and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas, 4/416. (2) Tafsir al-Baghawi, 4/334. (3) In his "Gharib al-Qur'an", p. 462. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun, 5/523. (5) Narrated by al-Tabari, 22/591, in a similar vein. (6) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi, 4/1778; narrated by al-Tabari, 22/593, in a similar vein. (7) Al-Kashshaf, 4/94; mentioned by al-Nahhas in I'rab al-Qur'an, 4/416, in a similar vein.

422 सूरह अल-मुमतहना: आयत 11

यह हुक्म अब भी है। अल-कुशायरी ने इसे रिवायत किया है।

दूसरी बात: अल्लाह तआला का फरमान: {तो तुमने बदला लिया} (फ-आक़ब्तुम)। आम क़िरात (पठन) "फ-आक़ब्तुम" है। अल्क़मा, अल-नख़ई, हुमैद और अल-आरज ने इसे "फ-अक़्क़ब्तुम" (क़ाफ़ पर तश्दीद के साथ) पढ़ा है। मुजाहिद ने "फ़-अक़बतुम" पढ़ा और कहा: तुमने वैसा ही किया जैसा उन्होंने तुम्हारे साथ किया था। अल-जुहरी ने इसे "फ-अक़बतुम" (बिना अलिफ़ के) पढ़ा। मस्रूक और शक़ीक़ बिन सलमा ने "फ़-अक़िब्तुम" (क़ाफ़ के नीचे ज़ेर के साथ) पढ़ा (1), और कहा: तुम्हें ग़नीमत (युद्ध की लूट) मिली। ये सभी एक ही अर्थ वाली भाषाएँ हैं। कहा जाता है: आक़बा, अक़्क़बा, अक़बा, अक़्क़बा, त-अक़्क़बा, इअतक़बा और तआक़बा का अर्थ है: जब उसे ग़नीमत मिले (2)। अल-कुतबी ने कहा (3): "फ-आक़ब्तुम" का अर्थ है: तुमने जंग की, एक के बाद एक हमले किए। इब्न बहर ने कहा: यानी तुमने मुर्तद (धर्म त्यागने वाली) महिला को क़त्ल की सज़ा दी, तो उसके पति को मुसलमानों की ग़नीमत में से उसका मेहर मिलेगा (4)।

तीसरी बात: अल्लाह तआला का फरमान: {तो जिन (मुसलमानों) की बीवियाँ चली गई हैं, उन्हें उतना दे दो जितना उन्होंने खर्च किया था।} इब्न अब्बास ने कहा: वह कहता है: यदि कोई मोमिन महिला मक्का के काफ़िरों से जा मिले और तुम्हारे और उनके बीच कोई संधि न हो, और उसका पहले से कोई मुस्लिम पति हो, और तुम्हें ग़नीमत मिले, तो इस मुस्लिम पति को ग़नीमत के माल में से उसका मेहर दे दो, इससे पहले कि उसे पांच हिस्सों (खुम्स) में बांटा जाए (5)। अल-जुहरी ने कहा: यह 'फ़ै (बिना युद्ध प्राप्त धन) के माल से दिया जाएगा (6)। और उन्हीं से रिवायत है: यह उनके मेहर से दिया जाएगा जो हमारे पास आ गए हैं (7)। यह भी कहा गया: यानी अगर वे उस महिला का मेहर देने से मना कर दें जो उनके पास चली गई है, तो उनके साथ संधि समाप्त कर दो यहाँ तक कि तुम उन पर विजय पा लो, फिर उनसे वह (मेहर) ले लो। अल-अअ्माश ने कहा: यह हुक्म मंसूख़ (रद्द) हो गया है। अता ने कहा: बल्कि इसका हुक्म आज भी लागू है। यह सब पहले गुज़र चुका है।

अल-कुशायरी: यह आयत उम्मे अल-हकम बिंत अबी सुफियान के बारे में नाज़िल हुई, जिसने धर्म त्याग दिया था और अपने पति को छोड़ दिया था।

(1) अल-क़िरात अल-शज़्ज़ा, पृ. 155; अल-मुहतासिब, 2/319-320; और इराब अल-कुरान अल-नहस द्वारा, 4/416। (2) तफ़सीर अल-बग़वी, 4/334। (3) उनकी किताब "ग़रीब अल-क़ुरान" में, पृ.

462। (4) अल-नुकात व अल-'उयून, 5/523। (5) इसे अल-तबरी ने 22/591 में इसी तरह रिवायत किया है। (6) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी द्वारा, 4/1778; इसे अल-तबरी ने 22/593 में इसी तरह रिवायत किया है। (7) अल-कश्शाफ़, 4/94; अल-नहस ने इराब अल-कुरान, 4/416 में इसे इसी तरह पेश किया है।

422 سورہ الممتحنہ: آیت 11

حکم اب بھی یہی ہے۔ القشیری نے اسے بیان کیا ہے۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پھر تم نے بدلہ لیا (یا مالِ غنیمت حاصل کیا)} (فَعَاقَبْتُمْ)۔ عام قرأت "فَعَاقَبْتُمْ" ہے۔ علقمہ، النخعی، حمید اور الاعرج نے اسے "فَعَقَّبْتُمْ" (قاف پر تشدید کے ساتھ) پڑھا ہے۔ مجاہد نے "فأعقبتم" پڑھا اور کہا: تم نے ویسا ہی کیا جیسا انہوں نے تمہارے ساتھ کیا تھا۔ زہری نے "فَعَقَبْتُمْ" (بغیر الف کے) پڑھا ہے۔ مسروق اور شقیق بن سلمہ نے "فعقِبتم" (قاف کے نیچے زیر کے ساتھ) پڑھا (1)، اور کہا: تم نے غنیمت پالی۔ یہ تمام ایک ہی معنی کی لغتیں ہیں۔ کہا جاتا ہے: عاقب، عقَّب، عقب، أعقب، تعقّب، اعتقب اور تعاقب، ان سب کا مطلب ہے: جب اسے غنیمت ملے (2)۔ القتبی نے کہا (3): "فعاقبتم" کا مطلب ہے: تم نے جنگ کی، ایک کے بعد ایک حملے کیے۔ ابن بحر نے کہا: یعنی تم نے مرتد عورت کو قتل کی سزا دی، تو اس کے شوہر کو مسلمانوں کی غنیمت میں سے اس کا مہر دیا جائے گا (4)۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {تو جن کی بیویاں چلی گئی ہیں انہیں اتنا دے دو جتنا انہوں نے خرچ کیا تھا}۔ ابن عباس فرماتے ہیں: اللہ فرماتا ہے: اگر کوئی مومن عورت مکہ کے کفار کے پاس چلی جائے اور تمہارے اور ان کے درمیان کوئی معاہدہ نہ ہو، اور اس کا پہلے سے کوئی مسلمان شوہر ہو، اور تمہیں غنیمت ملے، تو اس مسلمان شوہر کو غنیمت کے مال میں سے اس کا مہر دے دو اس سے پہلے کہ اسے پانچ حصوں میں تقسیم کیا جائے (5)۔ زہری نے کہا: یہ مالِ فئے میں سے دیا جائے گا (6)۔ ان ہی سے روایت ہے: یہ ان کے مہر سے دیا جائے گا جو ہمارے پاس شامل ہوئے (7)۔ یہ بھی کہا گیا: یعنی اگر وہ اس عورت کا مہر بھرنے سے انکار کر دیں جو ان کے پاس چلی گئی ہے، تو ان سے معاہدہ توڑ دو یہاں تک کہ تم ان پر غالب آ جاؤ، پھر ان سے وہ

(رقم) لے لو۔ الاعمش نے کہا: یہ منسوخ ہے۔ عطا نے کہا: بلکہ اس کا حکم برقرار ہے۔ یہ تمام باتیں پہلے گزر چکی ہیں۔

القشیری: یہ آیت ام الحکم بنت ابی سفیان کے بارے میں نازل ہوئی، جو مرتد ہو گئی تھی اور اپنے شوہر کو چھوڑ دیا تھا۔

(1) القراءات الشاذة ص 155، اور المحتسب 319/2 - 320، اور إعراب القرآن للنحاس 416/4۔ (2) تفسیر البغوی 334/4۔ (3) ان کی کتاب "غریب القرآن" ص 462 میں۔ (4) النکت والعیون 523/5۔ (5) اسے طبری نے 591/22 میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ (6) أحکام القرآن لابن العربی 1778/4، اور اسے طبری نے 593/22 میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ (7) الکشاف 94/4، اور النحاس نے إعراب القرآن 416/4 میں اسے اسی طرح ذکر کیا ہے۔

Surah Al-Mumtahanah: Verses 11 - 12 423

...Iyad bin Ghanm al-Qurashi, and no woman from Quraysh apostatized except her, then she returned to Islam (1). Al-Tha'labi related from Ibn Abbas: They were six women who turned back from Islam and joined the polytheists from among the wives of the emigrating believers: Umm al-Hakam bint Abi Sufyan, who was married to Iyad bin Abi Shaddad al-Fihri. And Fatima bint Abi Umayyah bin al-Mughirah, sister of Umm Salama, who was under Umar ibn al-Khattab; when Umar emigrated, she refused and apostatized. And Barwa' bint Uqba, who was under Shammās bin Uthman. And 'Abda bint Abd al-'Uzza, who was under Hisham bin al-Aas. And Umm Kulthum bint Jarwal, who was under Umar ibn al-Khattab. And Shahba bint Ghaylan. So the Prophet ﷺ gave them the dowries of their wives from the booty (2). {And fear Allah} be wary of transgressing what you have been commanded. Allah Almighty says: {O Prophet, when the believing women come to you pledging to you that they will not associate anything with Allah, nor will they steal, nor will they commit adultery, nor will they kill their children, nor will they bring forth a slander they have invented between their arms and legs, nor will they disobey you in what is right - then accept their pledge and ask forgiveness for them from Allah. Indeed, Allah is Forgiving and Merciful (12)}. In it are eight issues: First: Allah Almighty's saying: {O Prophet, when the believing women come to you pledging to you...} When the Messenger of Allah ﷺ conquered Makkah, the women of the people of Makkah came to pledge allegiance to him, so he was commanded to take from them a pledge that they would not associate partners with Allah (3). In "Sahih Muslim" on the authority of Aisha, the wife of the Prophet ﷺ, she said: When the believing women emigrated to the Messenger of Allah ﷺ, they were tested by the words of Allah Almighty: "O Prophet, when the believing women come to you pledging to you that they will not associate anything with Allah, nor will they steal, nor will they commit adultery..." until the end of the verse. Aisha said: So whoever among them acknowledged this...

(1) Cited by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 8/243-244, and he did not attribute it. (2) Tafsir al-Baghawi 4/334, and al-Kashshaf 4/94, and both did not mention: Shahba bint Ghaylan, rather it was mentioned in them instead: Hind bint Abi Jahl and she was under Hisham bin al-Aas. It was also mentioned that Abda bint al-Uzza was under Amr bin Abd Wudd, not under Hisham bin al-Aas. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 5/286.

सूरा अल-मुम्तहिना: आयत 11 - 12 423

...इयाद बिन ग़नम अल-क़ुरैशी, और उनके अलावा कुरैश की किसी महिला ने धर्मत्याग नहीं किया, फिर वह इस्लाम में लौट आईं (1)। अल-थलाबी ने इब्न अब्बास से रिवायत की है: वे छह महिलाएं थीं जो इस्लाम से फिर गईं और मुहाजिर मोमिनों की पत्नियों में से मुशरिकों के साथ मिल गईं: उम्म अल-हकम बिंत अबी सुफियान, जो इयाद बिन अबी शद्दाद अल-फ़िहरी की पत्नी थीं। और फातिमा बिंत अबी उमय्याह बिन अल-मुग़ीरा, उम्म सलमा की बहन, जो उमर इब्न अल-खत्ताब के अधीन थीं; जब उमर ने हिजरत की, तो उन्होंने इनकार कर दिया और धर्मत्याग कर दिया। और बरवा बिंत उक़बा, जो शम्मास बिन उस्मान के अधीन थीं। और अब्दा बिंत अब्द अल-उज़्ज़ा, जो हिशाम बिन अल-आस के अधीन थीं। और उम्म कुलसुम बिंत जरवाल, जो उमर इब्न अल-खत्ताब के अधीन थीं। और शाहबा बिंत गैलान। तो पैगंबर ﷺ ने उन्हें उनकी पत्नियों का मेहर गनीमत (युद्ध में प्राप्त धन) से दे दिया (2)। {और अल्लाह से डरो} जो तुम्हें आज्ञा दी गई है उसका उल्लंघन करने से बचो। अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: {हे नबी, जब मोमिन औरतें तुम्हारे पास आकर बैअत (शपथ) करें कि वे अल्लाह के साथ किसी को शरीक (साझीदार) नहीं ठहराएँगी और न चोरी करेंगी और न व्यभिचार करेंगी और न अपनी सन्तान की हत्या करेंगी और न कोई ऐसा कलंक लगायेंगी जिसे उन्होंने अपने हाथों और पैरों के बीच गढ़ा हो, और न भलाई के कामों में तुम्हारी अवज्ञा करेंगी, तो तुम उनकी बैअत स्वीकार कर लो और उनके लिए अल्लाह से क्षमा माँगो। निस्संदेह अल्लाह क्षमाशील और दयावान है (12)}। इसमें आठ मसले हैं: पहला: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {हे नबी, जब मोमिन औरतें तुम्हारे पास आकर बैअत करें...} जब अल्लाह के रसूल ﷺ ने मक्का फतह किया, तो मक्का के लोगों की औरतें उनके पास बैअत करने आईं, तो उन्हें आदेश दिया गया कि वे उनसे यह वचन लें कि वे अल्लाह के साथ किसी को शरीक नहीं करेंगी (3)। "सहीह मुस्लिम" में पैगंबर ﷺ की पत्नी आयशा से रिवायत है, उन्होंने कहा: जब मोमिन औरतें अल्लाह के रसूल ﷺ की ओर हिजरत करती थीं, तो अल्लाह सर्वशक्तिमान के इस कथन द्वारा उनकी परीक्षा ली जाती थी: "हे नबी, जब मोमिन औरतें तुम्हारे पास आकर बैअत करें कि वे अल्लाह के साथ किसी को शरीक नहीं ठहराएँगी और न चोरी करेंगी और न व्यभिचार करेंगी..." आयत के अंत तक। आयशा ने कहा: तो उनमें से जिसने इसे स्वीकार किया...

(1) इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 8/243-244 में इसका उल्लेख किया है, और उन्होंने इसका श्रेय नहीं दिया। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 4/334, और अल-कश्शाफ 4/94, और दोनों में शाहबा बिंत

गैलान का उल्लेख नहीं है, बल्कि उनके स्थान पर उल्लेख किया गया है: हिंद बिंत अबी जहल और वह हिशाम बिन अल-आस के अधीन थीं। यह भी उल्लेख किया गया है कि अब्दा बिंत अल-उज़्ज़ा अम्र बिन अब्द वुद्द के अधीन थीं, न कि हिशाम बिन अल-आस के। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/286।

سورة الممتحنہ: آیات ۱۱ - ۱۲ ۴۲۳

...عیاض بن غنم القرشی، اور ان کے علاوہ قریش کی کسی عورت نے ارتداد اختیار نہیں کیا، پھر وہ اسلام کی طرف لوٹ آئیں(۱)۔ ثعلبی نے ابن عباس سے روایت کی ہے: وہ چھ عورتیں تھیں جو اسلام سے پھر گئیں اور مہاجر مومنوں کی بیویوں میں سے مشرکوں کے ساتھ جا ملیں: ام الحکم بنت ابی سفیان جو عیاض بن ابی شداد الفہری کے نکاح میں تھیں۔ اور فاطمہ بنت ابی امیہ بن المغیرہ جو ام سلمہ کی بہن تھیں، وہ عمر بن الخطاب کے نکاح میں تھیں؛ جب عمر نے ہجرت کی تو انہوں نے انکار کر دیا اور مرتد ہو گئیں۔ اور بروع بنت عقبہ جو شماس بن عثمان کے نکاح میں تھیں۔ اور عبدہ بنت عبد العزیٰ جو ہشام بن العاص کے نکاح میں تھیں۔ اور ام کلثوم بنت جرول جو عمر بن الخطاب کے نکاح میں تھیں۔ اور شہبہ بنت غیلان۔ تو نبی کریم ﷺ نے انہیں ان کی بیویوں کے مہر مالِ غنیمت سے ادا کر دیے (۲)۔ ﴿وَاتَّقُوا اللَّهَ﴾ اور اللہ سے ڈرو یعنی جو تمہیں حکم دیا گیا ہے اس کی حد سے تجاوز نہ کرو۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اے نبی! جب آپ کے پاس مومن عورتیں آ کر اس بات پر بیعت کریں کہ وہ اللہ کے ساتھ کسی چیز کو شریک نہیں ٹھہرائیں گی اور نہ چوری کریں گی اور نہ زنا کریں گی اور نہ اپنی اولاد کو قتل کریں گی اور نہ وہ کوئی بہتان گھڑ لائیں گی جو ان کے ہاتھوں اور پیروں کے درمیان ہو اور نہ وہ کسی معروف (بھلے کام) میں آپ کی نافرمانی کریں گی، تو آپ ان سے بیعت لے لیں اور ان کے لیے اللہ سے مغفرت طلب کریں، بے شک اللہ بہت بخشنے والا، نہایت رحم کرنے والا ہے (۱۲)﴾۔ اس میں آٹھ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اے نبی! جب آپ کے پاس مومن عورتیں آ کر بیعت کریں...﴾ جب رسول اللہ ﷺ نے مکہ فتح کیا تو مکہ کی عورتیں آپ کے پاس بیعت کے لیے آئیں، تو حکم دیا گیا کہ ان سے اس بات پر عہد لیں کہ وہ شرک نہیں کریں گی (۳)۔ "صحیح مسلم" میں ام المومنین عائشہ رضی اللہ عنہا

سے مروی ہے، انہوں نے کہا: جب مومنہ عورتیں رسول اللہ ﷺ کی طرف ہجرت کر کے آتی تھیں تو اللہ تعالیٰ کے اس قول کے ذریعے ان کا امتحان لیا جاتا تھا: «اے نبی! جب آپ کے پاس مومن عورتیں آ کر بیعت کریں کہ وہ اللہ کے ساتھ کسی چیز کو شریک نہیں ٹھہرائیں گی اور نہ چوری کریں گی اور نہ زنا کریں گی» آیت کے آخر تک۔ عائشہ نے کہا: پس ان میں سے جس نے اس کا اقرار کر لیا...

(۱) ابن الجوزی نے "زاد المسیر" ۲۴۳/۸ - ۲۴۴ میں اسے نقل کیا ہے اور اس کی نسبت کسی کی طرف نہیں کی۔ (۲) "تفسیر بغوی" ۳۳۴/۴ اور "کشان" ۹۴/۴، ان دونوں میں شہبہ بنت غیلان کا ذکر نہیں ہے، بلکہ ان کی جگہ ہند بنت ابی جہل کا ذکر ہے جو ہشام بن العاص کے نکاح میں تھیں۔ یہ بھی منقول ہے کہ عبدہ بنت العزیٰ عمرو بن عبد ود کے نکاح میں تھیں، نہ کہ ہشام بن العاص کے۔ (۳) "المحرر الوجیز" ۲۸۶/۵۔

Surah Al-Mumtahina, Verse 12 424 ...believing women, he acknowledged the test. When they acknowledged that by their words, the Messenger of Allah (ﷺ) said to them: "Go, for I have accepted your pledge (allegiance)." By Allah, the hand of the Messenger of Allah (ﷺ) never touched the hand of any woman; he only accepted their pledge through words. Aisha said: By Allah, the Messenger of Allah (ﷺ) never took a pledge from women except according to what Allah, the Almighty and Majestic, commanded him. The palm of the Messenger of Allah (ﷺ) never touched the palm of any woman. When he took the pledge from them, he would say: "I have accepted your pledge by speech" (1).

It is also narrated that he (peace and blessings be upon him) accepted the pledge from women with a cloth between his hand and theirs, and he would set conditions for them (2). It was said: When he finished taking the pledge from the men, he sat on Safa with Umar below him. He began setting conditions for the women's pledge, and Umar would shake hands with them (3). And it was narrated that he tasked a woman who stood on Safa to take the pledge from them (4). Ibn al-Arabi said: That is weak; reliance should only be placed on what is in the Sahih (authentic collections).

Umm Atiyyah said: When the Messenger of Allah (ﷺ) arrived in Medina, he gathered the women of the Ansar in a house, then sent Umar ibn al-Khattab to us. He stood at the door and gave greetings, and we returned the greeting. He said: "I am the messenger of the Messenger of Allah (ﷺ) to you, that you should not associate anything with Allah." We said: "Yes." Then he extended his hand from outside the house and we extended our hands from inside the house, then he said: "O Allah, bear witness" (5).

(1) Muslim (1866), and it is in al-Bukhari (5288). (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 5/161 similarly. The report was narrated by al-Tabarani in al-Kabir 25/201 (454), and in al-Awsat (2876) from Ma'qil ibn Yasar. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 6/39: Narrated by al-Tabarani in al-Kabir and al-Awsat, and it contains Attab ibn Harb, who is weak. End quote. Al-Mawardi mentioned it in al-Nukat wa'l-Uyun 5/524 and attributed it to al-Sha'bi; Abu Dawud narrated it from him in al-Marasil (373). (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 5/161 similarly, and al-Nukat wa'l-Uyun 5/524 and attributed to Muqatil; Ibn Abi Hatim narrated it in the Tafsir 10/3350 (18870). (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/1779 and what follows. Al-Mawardi mentioned in al-Nukat wa'l-Uyun 5/524 that he ordered Umaymah bint Ruqayqah — Khadija's sister, maternal aunt of Fatima daughter of the Messenger of Allah (ﷺ) — after she pledged allegiance to him, to accept the pledge from women on his behalf. The

report was narrated by al-Tirmidhi (1597), al-Nasa'i in al-Mujtaba 7/152, Ibn Majah (2874), and Ahmad (27006). Al-Tirmidhi said: This is a Hasan Sahih hadith, we only know it from the hadith of Muhammad ibn al-Munkadir. (5) Narrated with this wording by Ahmad (20797), Abu Ya'la (226), Ibn Hibban in his Sahih (3041), and al-Tabarani...

सूरह अल-मुमतहिना, आयत 12 424 मोमिन औरतें, तो उसने उस परीक्षा को स्वीकार किया। जब उन्होंने अपनी बातों से इसे स्वीकार किया, तो अल्लाह के रसूल (ﷺ) ने उनसे कहा: "जाओ, मैंने तुम्हारी बैअत (वफादारी का संकल्प) स्वीकार कर ली है।" अल्लाह की कसम, अल्लाह के रसूल (ﷺ) के हाथ ने कभी किसी महिला के हाथ को नहीं छुआ; उन्होंने केवल शब्दों के माध्यम से उनकी बैअत स्वीकार की। आयशा ने कहा: अल्लाह की कसम, अल्लाह के रसूल (ﷺ) ने कभी भी महिलाओं से वह बैअत नहीं ली जो अल्लाह, सर्वशक्तिमान और प्रतापी ने उन्हें आदेश दिया था, उसके अलावा। अल्लाह के रसूल (ﷺ) की हथेली ने कभी किसी महिला की हथेली को नहीं छुआ। जब वह उनसे बैअत लेते थे, तो वे कहते थे: "मैंने तुम्हारी बैअत बोलकर स्वीकार कर ली है" (1)।

यह भी रिवायत है कि उन्होंने (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) महिलाओं से बैअत ली जबकि उनके और उनके हाथों के बीच एक कपड़ा था, और वे उनके लिए शर्तें रखते थे (2)। यह कहा गया: जब वे पुरुषों से बैअत लेने से फारिग हुए, तो वे सफा पर बैठ गए और उमर उनके नीचे थे। उन्होंने महिलाओं की बैअत के लिए शर्तें रखनी शुरू कीं, और उमर उनसे हाथ मिलाते थे (3)। और यह भी रिवायत है कि उन्होंने सफा पर खड़ी एक महिला को उनकी ओर से बैअत लेने का काम सौंपा (4)। इब्न अल-अरबी ने कहा: यह कमजोर (रवायत) है; केवल सहीह (प्रामाणिक संग्रहों) में जो है उसी पर भरोसा किया जाना चाहिए।

उम्म अतीया ने कहा: जब अल्लाह के रसूल (ﷺ) मदीना आए, तो उन्होंने अंसार की महिलाओं को एक घर में इकट्ठा किया, फिर उमर इब्न अल-खत्ताब को हमारे पास भेजा। वे दरवाजे पर खड़े हुए और सलाम किया, और हमने सलाम का जवाब दिया। उन्होंने कहा: "मैं तुम्हारी ओर अल्लाह के रसूल (ﷺ) का संदेशवाहक हूँ, कि तुम अल्लाह के साथ किसी को शरीक न करो।" हमने कहा: "हाँ।" फिर उन्होंने घर के बाहर से अपना हाथ बढ़ाया और हमने घर के अंदर से अपने हाथ बढ़ाए, फिर उन्होंने कहा: "ऐ अल्लाह, गवाह रहना" (5)।

(1) मुस्लिम (1866), और यह बुखारी (5288) में है। (2) ज़ज्जाज द्वारा मा'आनी अल-कुरान 5/161 में इसी तरह। इस रिपोर्ट को अल-तबरानी ने अल-कबीर 25/201 (454) में और अल-अवसत (2876) में मा'किल इब्न यसार से रिवायत किया है। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 6/39 में कहा: इसे अल-तबरानी ने अल-कबीर और अल-अवसत में रिवायत किया है, और इसमें अत्ताह इब्न हर्ब है, जो कमजोर है। उद्धरण समाप्त। अल-मावर्दी ने इसे अल-नुकात वल-उयून 5/524 में उल्लेख किया और इसे अल-शाबी से संबंधित किया; अबू दाऊद ने इसे अल-मरासील (373) में उनसे रिवायत

किया। (3) ज़ज्जाज द्वारा मा'आनी अल-कुरान 5/161 में इसी तरह, और अल-नुकात वल-उयून 5/524 और मुकातिल से संबंधित; इब्न अबी हातिम ने इसे तफ़सीर 3350/10 (18870) में रिवायत किया। (4) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 4/1779 और उसके बाद। अल-मावर्दी ने अल-नुकात वल-उयून 5/524 में उल्लेख किया कि उन्होंने उमैमा बिंत रुकैया - खदीजा की बहन, अल्लाह के रसूल (ﷺ) की बेटी फातिमा की मौसी - को आदेश दिया कि उनके बैअत करने के बाद, वे उनकी ओर से महिलाओं की बैअत लें। रिपोर्ट को अल-तिर्मिज़ी (1597), अल-निसाई ने अल-मुजतबा 7/152 में, इब्न माजाह (2874), और अहमद (27006) ने रिवायत किया है। अल-तिर्मिज़ी ने कहा: यह हसन सहीह हदीस है, हम इसे केवल मुहम्मद इब्न अल-मुनकादिर की हदीस से जानते हैं। (5) अहमद (20797), अबू याला (226), इब्न हिब्बान ने अपनी सहीह (3041) में, और अल-तबरानी ने इन शब्दों के साथ रिवायत किया है...

سورة الممتحنہ، آیت ۱۲ ٤٢٤ ...مومنات، تو انہوں نے اس آزمائش کا اقرار کیا۔ جب انہوں نے اپنی باتوں سے اس کا اقرار کیا تو رسول اللہ ﷺ نے ان سے فرمایا: "جاؤ، میں نے تم سے بیعت لے لی ہے۔" اور اللہ کی قسم، رسول اللہ ﷺ کے ہاتھ نے کبھی کسی عورت کے ہاتھ کو نہیں چھوا، سوائے اس کے کہ آپ ﷺ نے ان سے کلام کے ذریعے بیعت لی۔ حضرت عائشہؓ فرماتی ہیں: اللہ کی قسم، رسول اللہ ﷺ نے عورتوں سے کبھی کسی بات پر بیعت نہیں لی سوائے اس کے جس کا اللہ عزوجل نے آپ کو حکم دیا تھا، اور رسول اللہ ﷺ کی ہتھیلی نے کبھی کسی عورت کی ہتھیلی کو نہیں چھوا۔ جب آپ ﷺ ان سے بیعت لیتے تو ان سے فرماتے: "میں نے تم سے کلام کے ذریعے بیعت لی ہے" (۱)۔

اور مروی ہے کہ آپ علیہ الصلوٰۃ والسلام نے عورتوں سے بیعت لی اور آپ کے ہاتھ اور ان کے ہاتھوں کے درمیان کپڑا تھا، اور آپ ان پر شرائط لگاتے تھے (۲)۔ اور کہا گیا: جب آپ مردوں کی بیعت سے فارغ ہوئے تو صفا پر تشریف فرما ہوئے اور آپ کے ساتھ حضرت عمرؓ آپ سے نیچے بیٹھے تھے۔ آپ عورتوں پر بیعت کی شرائط لگانے لگے اور حضرت عمرؓ ان سے مصافحہ کر رہے تھے (۳)۔ اور یہ بھی مروی ہے کہ آپ نے ایک عورت کو مامور کیا جو صفا پر کھڑی تھی، پس اس نے ان سے بیعت لی (٤)۔ ابن العربی کہتے ہیں: یہ ضعیف ہے، اور اعتماد صرف اسی پر ہونا چاہیے جو صحیح (کتب) میں ہے۔

اور حضرت ام عطیہؓ فرماتی ہیں: جب رسول اللہ ﷺ مدینہ تشریف لائے تو انصار کی عورتوں کو ایک گھر میں جمع کیا، پھر ہماری طرف عمر بن خطابؓ کو بھیجا، وہ دروازے پر کھڑے ہوئے اور سلام کیا، تو ہم نے سلام کا جواب دیا۔ انہوں نے کہا: میں تمہاری طرف رسول اللہ ﷺ کا قاصد ہوں، (اس بات پر) کہ تم اللہ کے ساتھ کسی کو شریک نہ ٹھہراؤ۔ ہم نے کہا: جی ہاں۔ تو انہوں نے گھر

کے باہر سے اپنا ہاتھ بڑھایا اور ہم نے گھر کے اندر سے اپنے ہاتھ بڑھائے، پھر انہوں نے کہا: اے اللہ، گواہ رہنا (٥)۔

(١) مسلم (١٨٦٦)، اور یہ بخاری (٥٢٨٨) میں ہے۔ (٢) معانی القرآن للزجاج ١٦١/٥ اسی طرح، اور اس روایت کو طبرانی نے الکبیر ٢٠١/٢٥ (٤٥٤) میں، اور الاوسط (٢٨٧٦) میں معقل بن یسارؓ سے روایت کیا ہے۔ ہیثمی مجمع الزوائد ٣٩/٦ میں فرماتے ہیں: اسے طبرانی نے الکبیر اور الاوسط میں روایت کیا ہے، اور اس میں عتاب بن حرب ہے جو ضعیف ہے۔ انتہیٰ۔ اور ماوردی نے اسے النکت والعیون ٥٢٤/٥ میں ذکر کیا اور اسے شعبی کی طرف منسوب کیا، اور اسے ابو داؤد نے المراسیل (٣٧٣) میں ان سے روایت کیا ہے۔ (٣) معانی القرآن للزجاج ١٦١/٥ اسی طرح، اور النکت والعیون ٥٢٤/٥ میں اور اسے مقاتل کی طرف منسوب کیا، اور اسے ابن ابی حاتم نے التفسیر ٣٣٥٠/١٠ (١٨٨٧٠) میں روایت کیا ہے۔ (٤) احکام القرآن لابن العربی ١٧٧٩/٤ اور اس کے بعد سے، اور ماوردی نے النکت والعیون ٥٢٤/٥ میں ذکر کیا ہے کہ آپ ﷺ نے امیمہ بنت رقیقہ کو — جو خدیجہؓ کی بہن اور رسول اللہ ﷺ کی صاحبزادی فاطمہؓ کی خالہ تھیں — اپنی بیعت کے بعد حکم دیا کہ وہ آپ کی طرف سے عورتوں سے بیعت لیں۔ اور یہ روایت ترمذی (١٥٩٧)، نسائی المجتبیٰ ١٥٢/٧ ، ابن ماجہ (٢٨٧٤)، اور احمد (٢٧٠٠٦) نے روایت کی ہے۔ ترمذی کہتے ہیں: یہ حدیث حسن صحیح ہے، ہم اسے صرف محمد بن المنکدر کی حدیث سے جانتے ہیں۔ (٥) اسے ان الفاظ کے ساتھ احمد (٢٠٧٩٧)، ابو یعلی (٢٢٦)، ابن حبان نے اپنی صحیح (٣٠٤١) میں، اور طبرانی نے... روایت کیا ہے۔

Surah Al-Mumtahanah: Verse 12 425 Amr ibn Shu'ayb narrated from his father, from his grandfather: When the Prophet ﷺ used to take the pledge of allegiance from women, he would call for a cup of water, dip his hand in it, then command the women and they would dip their hands in it (1). Second: It is narrated that when the Prophet ﷺ said: "That they will not associate anything with Allah," Hind bint Utbah said while she was veiled, fearing that the Prophet ﷺ would recognize her for what she had done to Hamzah on the day of Uhud: By Allah, you are taking from us a commitment that I have not seen you take from men—for he had taken the pledge from men that day for Islam and Jihad only—The Prophet ﷺ then said: "And they will not steal." Hind said: Abu Sufyan is a stingy man, and I take from his wealth our sustenance. Abu Sufyan said: It is lawful for you. Then the Prophet ﷺ laughed and recognized her, and said: "Are you Hind?" She said: May Allah forgive what is past. Then he said: "And they will not commit adultery." Hind said: Does a free woman commit adultery! Then he said: "And they will not kill their children." That is: they should not bury infant daughters alive, nor abort fetuses. Hind said: We raised them small, and you killed them as adults on the day of Badr, so you and they know better. Muqatil narrated that she said: We raised them small, and you killed them as adults, and you and they know better. Then Umar ibn al-Khattab laughed until he lay on his back (2). Hanzalah bin Abi Sufyan—who was her eldest son—was killed on the day of Badr (3). Then he said: "Nor produce any forgery which they have fabricated between their hands and their feet, nor disobey you in..."

= In Al-Kabir 25/45 (85). Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id: Narrated by Abu Dawud [1139] with much brevity, and narrated by Ahmad, Abu Ya'la, and al-Tabarani, and its men are trustworthy. End. (1) Ibn Sa'd recorded it in Al-Tabaqat 8/11 via Muhammad ibn Umar al-Waqidi, who is weak. It was also recorded by al-Tabarani in Al-Kabir 17/149 (376) from Urwah ibn Mas'ud al-Thaqafi (may Allah be pleased with him). Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 6/39: Narrated by al-Tabarani, and in it is: Abdullah bin Ukim, Abu Bakr al-Dahiri, and he is weak. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/524-525, and Al-Baghawi 4/334-335, and it was recorded by al-Tabari 22/596 from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them), without mentioning Muqatil's saying, and it was recorded from him by Ibn Abi Hatim in al-Tafsir 10/3351 (18872), and Ibn Kathir cited the report in al-Tafsir 8/98-99 via al-Tabari and said: This is a strange report, and in some of it is reprehensibility, and Allah knows best. End. The report of Hind's maintenance with her husband Abu Sufyan is in al-Bukhari (2211) and Muslim (1714) from Aisha (may Allah be pleased with her). (3) Tafsir al-Baghawi 4/335, and

the report is in al-Sirah al-Nabawiyyah by Ibn Hisham 1/708, and the one who killed him was: Zayd ibn Harithah, the freed slave of the Messenger of Allah ﷺ, and it is said: Hamzah, Ali, and Zayd shared in it.

सूरह अल-मुमताहना: आयत 12 425 अम्र इब्न शुऐब ने अपने पिता से, उन्होंने अपने दादा से रिवायत की है: जब पैगंबर ﷺ महिलाओं से बैअत (वफादारी की शपथ) लेते थे, तो वे पानी का एक प्याला मंगाते थे, अपना हाथ उसमें डुबोते थे, फिर महिलाओं को आदेश देते थे और वे अपने हाथ उसमें डुबोती थीं (1)। दूसरा: रिवायत है कि जब पैगंबर ﷺ ने कहा: "कि वे अल्लाह के साथ किसी को शरीक नहीं करेंगी," तो हिंद बिंत उत्बा ने, जो नकाब पहने हुए थीं - इस डर से कि पैगंबर ﷺ उन्हें पहचान न लें क्योंकि उन्होंने उहुद के दिन हमजा के साथ जो किया था - कहा: अल्लाह की कसम, आप हमसे ऐसी बात पर बैअत ले रहे हैं जो मैंने आपको पुरुषों से लेते हुए नहीं देखा - क्योंकि उन्होंने उस दिन पुरुषों से केवल इस्लाम और जिहाद पर बैअत ली थी - तो पैगंबर ﷺ ने कहा: "और वे चोरी नहीं करेंगी।" हिंद ने कहा: अबू सुफ़ियान एक कंजूस आदमी है, और मैं उसके माल से हमारा गुज़ारा निकाल लेती हूँ। अबू सुफ़ियान ने कहा: वह तुम्हारे लिए हलाल (वैध) है। तब पैगंबर ﷺ हँसे और उन्हें पहचान लिया, और कहा: "क्या तुम हिंद हो?" उन्होंने कहा: जो बीत गया अल्लाह उसे माफ करे। फिर उन्होंने कहा: "और वे व्यभिचार नहीं करेंगी।" हिंद ने कहा: क्या कोई स्वतंत्र महिला व्यभिचार करती है! फिर उन्होंने कहा: "और वे अपनी संतानों की हत्या नहीं करेंगी।" यानी: वे अपनी जीवित दफन की गई बच्चियों को नहीं मारेंगी, और न ही भ्रूण हत्या करेंगी। हिंद ने कहा: हमने उन्हें छोटा पाला, और आपने उन्हें बदर के दिन बड़े होने पर मार डाला, तो आप और वे बेहतर जानते हैं। मुकातिल ने रिवायत की है कि उन्होंने कहा: हमने उन्हें छोटा पाला, और आपने उन्हें बड़े होने पर मार डाला, और आप और वे अधिक जानते हैं। तब उमर इब्न अल-खत्ताब इतना हँसे कि वे पीठ के बल लेट गए (2)। हनज़ला बिन अबी सुफ़ियान - जो उनका बड़ा बेटा था - बदर के दिन मारा गया था (3)। फिर उन्होंने कहा: "और न वे कोई ऐसा आरोप (कलंक) लगाएंगी जिसे उन्होंने अपने हाथों और पैरों के बीच गढ़ा हो, और न वे तुम्हारी अवज्ञा करेंगी..."

= अल-कबीर 25/45 (85) में। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद में कहा: इसे अबू दाऊद [1139] ने बहुत संक्षेप में रिवायत किया है, और इसे अहमद, अबू याला और अल-तबरानी ने रिवायत किया है, और इसके रावी (रिवायत करने वाले) भरोसेमंद हैं। समाप्त। (1) इब्न साद ने इसे अल-तबाक़ात 8/11 में मुहम्मद बिन उमर अल-वाकिदी के माध्यम से निकाला है, जो कमजोर है। इसे अल-तबरानी ने अल-कबीर 17/149 (376) में उरवा बिन मसूद अल-थकफी (रज़िअल्लाहु अन्हु) से भी निकाला है। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 6/39 में कहा: इसे अल-तबरानी ने रिवायत किया है, और इसमें है: अब्दुल्ला बिन उकैम, अबू बक्र अल-दाहिरी, और वे कमजोर हैं। (2) अल-नुकात वल-उयून

5/524-525, और अल-बगवी 4/334-335, और इसे अल-तबरी 22/596 ने इब्न अब्बास (रज़िअल्लाहु अन्हुमा) से निकाला है, मुकातिल के कथन का उल्लेख किए बिना, और इसे इब्न अबी हातिम ने तफ़सीर 10/3351 (18872) में उनसे निकाला है, और इब्न कसीर ने तफ़सीर 8/98-99 में अल-तबरी के माध्यम से यह खबर दी है और कहा: यह एक अजीब रिवायत है, और इसके कुछ हिस्सों में नकारा (अस्वीकार्यता) है, और अल्लाह बेहतर जानता है। समाप्त। और हिंद का अपने पति अबू सुफ़ियान के साथ खर्च का किस्सा बुखारी (2211) और मुस्लिम (1714) में आयशा (रज़िअल्लाहु अन्हा) से है। (3) तफ़सीर अल-बगवी 4/335, और यह खबर इब्न हिशाम की सीरत अल-नबविया 1/708 में है और जिसने उसे मारा वह था: ज़ैद बिन हारिसा, रसूल अल्लाह ﷺ के आज़ाद किए हुए गुलाम, और कहा जाता है कि: इसमें हमज़ा, अली और ज़ैद शामिल थे।

سورہ الممتحنہ: آیت ۱۲ ۴۲۵ اور عمرو بن شعیب نے اپنے والد سے، انہوں نے اپنے دادا سے روایت کی ہے: کہ نبی ﷺ جب خواتین سے بیعت لیتے تھے تو پانی کا ایک پیالہ منگواتے، اس میں اپنا ہاتھ ڈبوتے، پھر خواتین کو حکم دیتے تو وہ بھی اس میں اپنے ہاتھ ڈبوتیں (۱)۔ دوسرا: روایت ہے کہ نبی ﷺ نے جب فرمایا: «علی أَلَّا يُشْرِكْنَ بالله شيئا» (اس بات پر کہ وہ اللہ کے ساتھ کسی کو شریک نہیں کریں گی) تو ہند بنت عتبہ نے - جو نقاب پوش تھیں؛ اس خوف سے کہ نبی ﷺ انہیں پہچان نہ لیں کیونکہ انہوں نے غزوہ احد میں حضرت حمزہ کے ساتھ جو سلوک کیا تھا - کہا: اللہ کی قسم! آپ ہم سے ایسی بات کا عہد لے رہے ہیں جو میں نے آپ کو مردوں سے لیتے ہوئے نہیں دیکھا - اور اس دن آپ نے مردوں سے صرف اسلام اور جہاد پر بیعت لی تھی - تو نبی ﷺ نے فرمایا: «ولا يَسْرِقْن» (اور وہ چوری نہیں کریں گی)۔ ہند نے کہا: ابو سفیان ایک بخیل آدمی ہے، اور میں ان کے مال سے ہماری ضرورت کے مطابق لے لیتی ہوں۔ ابو سفیان نے کہا: وہ تمہارے لیے حلال ہے۔ تب نبی ﷺ ہنس پڑے اور انہیں پہچان لیا، اور فرمایا: "کیا تم ہند ہو؟" انہوں نے کہا: اللہ ماضی کو معاف فرمائے۔ پھر آپ نے فرمایا: «ولا يزنين» (اور وہ بدکاری نہیں کریں گی)۔ ہند نے کہا: کیا کوئی آزاد عورت بھی بدکاری کرتی ہے! پھر آپ نے فرمایا: «ولا يقتلن أولادهنَّ» (اور وہ اپنی اولاد کو قتل نہیں کریں گی)۔ یعنی: وہ زندہ درگور کی گئی بچیوں کو قتل نہ کریں، اور نہ ہی حمل ساقط کریں۔ ہند نے کہا: ہم نے انہیں بچپن میں پالا، اور آپ نے انہیں بدر کے دن بڑے ہونے پر قتل کر دیا، تو آپ اور وہ بہتر جانتے ہیں۔ مقاتل نے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: ہم نے انہیں بچپن میں پالا، اور تم نے انہیں بڑے ہونے پر قتل کر دیا، اور تم اور وہ زیادہ جانتے ہو۔ اس پر عمر ابن الخطاب اتنا ہنسے کہ وہ چت لیٹ گئے (۲)۔ اور حنظلہ بن ابی سفیان - جو ان کا بڑا بیٹا تھا - بدر کے دن قتل ہوا تھا (۳)۔ پھر آپ نے فرمایا: «ولا يأتين ببهتان يفترينه بين أيديهنَّ

وأرجلهنَّ ولا يَعْصِيَنَكَ في» (اور نہ وہ کوئی ایسا بہتان لائیں گی جسے انہوں نے اپنے ہاتھوں اور پاؤں کے درمیان گھڑا ہو، اور نہ وہ تمہاری نافرمانی کریں گی...)

= الکبیر ۴۵/۲۵ (۸۵) میں۔ الہیثمی نے مجمع الزوائد میں کہا: اسے ابو داؤد [۱۱۳۹] نے بہت اختصار کے ساتھ روایت کیا ہے، اور اسے احمد، ابو یعلی اور الطبرانی نے روایت کیا ہے، اور اس کے راوی ثقہ ہیں۔ انتہی۔ (۱) اسے ابن سعد نے الطبقات ۱۱/۸ میں محمد بن عمر الواقدی کے طریق سے روایت کیا ہے، اور وہ ضعیف ہے۔ اور اسے الطبرانی نے بھی الکبیر ۱۴۹/۱۷ (۳۷۶) میں عروہ بن مسعود الثقفی رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے۔ الہیثمی نے مجمع الزوائد ۳۹/۶ میں کہا: اسے الطبرانی نے روایت کیا ہے، اور اس میں عبد اللہ بن عکیم، ابو بکر الداہری ہے، اور وہ ضعیف ہے۔ (۲) النکت والعیون ۵۲۴/۵ - ۵۲۵، اور البغوی ۳۳۴/۴ - ۳۳۵، اور اسے الطبری ۵۹۶/۲۲ نے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے، مقاتل کے قول کا ذکر کیے بغیر، اور اسے ان سے ابن ابی حاتم نے التفسیر ۳۳۵۱/۱۰ (۱۸۸۷۲) میں روایت کیا ہے، اور ابن کثیر نے التفسیر ۹۸/۸ - ۹۹ میں الطبری کے طریق سے اسے نقل کیا اور کہا: یہ ایک غریب اثر ہے، اور اس کے کچھ حصے میں نکارت ہے، واللہ اعلم۔ انتہی۔ اور ہند کا اپنے شوہر ابو سفیان کے ساتھ خرچ کا قصہ بخاری (۲۲۱۱) اور مسلم (۱۷۱۴) میں عائشہ رضی اللہ عنہا سے مروی ہے۔ (۳) تفسیر البغوی ۳۳۵/۴، اور یہ واقعہ ابن ہشام کی السیرۃ النبویۃ ۷۰۸/۱ میں ہے اور جسے اس نے قتل کیا وہ ہے: زید بن حارثہ، رسول اللہ ﷺ کے آزاد کردہ غلام، اور کہا جاتا ہے: اس میں حمزہ، علی اور زید شریک تھے۔

Surah Al-Mumtahanah: Verse 12 426

...good.". It was said: The meaning of "between their hands" refers to their tongues spreading slander. And the meaning of "between their feet" refers to their private parts. It was also said: What was "between their hands" refers to kissing or touching, and "between their feet" refers to intercourse. Another interpretation is that they should not attribute a child from someone else to their husbands. This is the opinion of the majority (1). A woman would pick up a child and attribute it to her husband, saying: "This is my child from you." This was considered a fabrication and slander. It was also said: "Between her hands and her feet" is a metaphor for the child; because her womb where she carries the child is in front of her (between her hands), and her private part from which she gives birth is between her feet (2). This is general regarding bringing a child and attributing it to the husband, even if the prohibition of adultery preceded it. It is narrated that when Hind heard this, she said: "By Allah, slander is a foul thing; you command nothing but what is most upright and noble character (3)!"

Then He said: {And will not disobey you in [any] right.} Qatada said: They should not wail (in mourning). No woman among them should be alone except with a mahram. Said ibn al-Musayyib, Muhammad ibn al-Sa'ib, and Zayd ibn Aslam said: It means they should not scratch their faces, nor tear their clothes, nor cry out in woe, nor let their hair down, nor speak to men unless they are a mahram (4). Umm 'Atiyyah narrated from the Prophet ﷺ that it refers to wailing (5). This is the opinion of Ibn Abbas (6). Shahr ibn Hawshab narrated from Umm Salama from the Prophet ﷺ regarding: "And will not disobey you in [any] right," he said: "It is wailing" (7). Mus'ab ibn Nuh said: I met an old woman among those who pledged allegiance to the Prophet ﷺ, and she told me from him ﷺ regarding His saying: "And will not disobey you in [any] right," he said: "Wailing" (8).

---

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/525. (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/1780. (3) Tafsir al-Baghawi 4/335, and al-Muharrar al-Wajiz 5/287. (4) Tafsir al-Baghawi 4/335 from Ibn al-Musayyib and Muhammad ibn al-Sa'ib, and Zad al-Masir 8/247 from Zayd ibn Aslam. (5) Narrated by al-Bukhari (1306), Muslim (936), and Ahmad (20791). (6) Zad al-Masir 8/247, and narrated by al-Bukhari (4893) from Ibn Abbas regarding His saying: {And will not disobey you in [any] right} he said: It is a condition that Allah stipulated for women. (7) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/525, and the hadith was narrated by al-Tirmidhi (3307), Ibn Majah (1579), and Ahmad (26720). Al-Tirmidhi said: This is a good

(hasan) hadith. (8) Narrated by Ibn Sa'd in al-Tabaqat 8/8, Ahmad (16556), and al-Tabari 22/598-599. In its chain of narration is Mus'ab ibn Nuh, who is unknown. Ta'jil al-Manfa'ah 2/264-265.

सूरह अल-मुम्तहिना: आयत 12 426

...नेक।" कहा गया है: "उनके हाथों के बीच" का अर्थ चुगली करने वाली उनकी जीभ है। और "उनके पैरों के बीच" का अर्थ उनके गुप्तांग हैं। यह भी कहा गया है: "उनके हाथों के बीच" से तात्पर्य चुंबन या स्पर्श है, और "उनके पैरों के बीच" से तात्पर्य संभोग है। एक अन्य व्याख्या यह है कि उन्हें अपने पतियों पर किसी और की संतान का आरोप नहीं लगाना चाहिए। यह बहुसंख्यकों का मत है (1)। एक महिला किसी बच्चे को उठा लेती थी और उसे अपने पति से जोड़ देती थी और कहती थी: "यह तुमसे मेरा बच्चा है।" इसे एक मनगढ़ंत और झूठा आरोप (बोहतन) माना जाता था। यह भी कहा गया है: "उसके हाथों और पैरों के बीच" बच्चे के लिए एक रूपक है; क्योंकि उसका पेट जहाँ वह बच्चे को ढोती है, उसके सामने (हाथों के बीच) होता है, और उसका गुप्तांग जिससे वह जन्म देती है, उसके पैरों के बीच होता है (2)। यह एक बच्चे को लाने और उसे पति से जोड़ने के बारे में सामान्य है, भले ही व्यभिचार (ज़िना) का निषेध पहले ही आ चुका हो। यह वर्णित है कि जब हिंद ने यह सुना, तो उसने कहा: "अल्लाह की कसम, बोहतन एक घृणित चीज़ है; आप केवल सबसे सही और महान चरित्र का ही आदेश देते हैं (3)!"

फिर उन्होंने कहा: {और वे नेक काम में तुम्हारी अवज्ञा नहीं करेंगी।} क़तादा ने कहा: वे मातम में विलाप (नूह) नहीं करेंगी। उनमें से कोई भी स्त्री किसी मेहरम के बिना अकेली नहीं रहेगी। सईद बिन अल-मुसय्यब, मुहम्मद बिन अल-साइब और ज़ैद बिन असलम ने कहा: इसका अर्थ है कि वे चेहरे को खरोंचेंगी नहीं, कपड़े नहीं फाड़ेंगी, विलाप नहीं करेंगी, अपने बाल नहीं खोलेंगी और पुरुषों से बात नहीं करेंगी जब तक कि वे मेहरम न हों (4)। उम्मे अतिया ने नबी ﷺ से रिवायत की है कि यह विलाप (नूह) के बारे में है (5)। यही इब्न अब्बास का भी मत है (6)। शहर बिन हौशब ने उम्मे सलमा से नबी ﷺ के हवाले से रिवायत की है: "और वे नेक काम में तुम्हारी अवज्ञा नहीं करेंगी," उन्होंने कहा: "यह विलाप (नूह) है" (7)। मुसाब बिन नूह ने कहा: मैं उन महिलाओं में से एक बूढ़ी महिला से मिला जिन्होंने नबी ﷺ के प्रति निष्ठा की शपथ ली थी, और उन्होंने मुझे उनके ﷺ के हवाले से अल्लाह के इस कथन के बारे में बताया: "और वे नेक काम में तुम्हारी अवज्ञा नहीं करेंगी," उन्होंने कहा: "विलाप (नूह)" (8)।

---

(1) अल-नुकात वल-उयून 5/525। (2) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी द्वारा 4/1780। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 4/335, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/287। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 4/335

इब्न अल-मुसय्यब और मुहम्मद बिन अल-साइब से, और ज़ाद अल-मसीर 8/247 ज़ैद बिन असलम से। (5) अल-बुखारी (1306), मुस्लिम (936), और अहमद (20791) द्वारा वर्णित। (6) ज़ाद अल-मसीर 8/247, और अल-बुखारी (4893) द्वारा इब्न अब्बास से अल्लाह के इस कथन के बारे में वर्णित: {और वे नेक काम में तुम्हारी अवज्ञा नहीं करेंगी} उन्होंने कहा: यह एक शर्त है जो अल्लाह ने महिलाओं के लिए निर्धारित की है। (7) अल-नुकात वल-उयून 5/525, और हदीस अल-तिर्मिज़ी (3307), इब्न माजाह (1579), और अहमद (26720) द्वारा वर्णित है। अल-तिर्मिज़ी ने कहा: यह एक हसन हदीस है। (8) इब्न साद द्वारा अल-तबाकात 8/8, अहमद (16556), और अल-तबरी 22/598-599 में वर्णित। इसकी रिवायत करने वालों की श्रृंखला में मुसाब बिन नूह है, जो अज्ञात है। ता'जील अल-मनफ'आह 2/264-265।

سورة الممتحنہ: آیت ۱۲ ۴۲۶

معروف"۔ کہا گیا: "ان کے ہاتھوں کے درمیان" کا مطلب غیبت کرنے والی ان کی زبانیں ہیں۔ اور "ان کے پیروں کے درمیان" کا مطلب ان کی شرمگاہیں ہیں۔ اور کہا گیا: جو ان کے ہاتھوں کے درمیان تھا: بوسہ لینا یا چھونا۔ اور ان کے پیروں کے درمیان: جماع۔ اور کہا گیا: مطلب یہ ہے کہ وہ اپنے شوہروں کے ساتھ کسی اور کا بچہ لاحق نہ کریں۔ اور یہی جمہور کا قول ہے (۱)۔ عورت کسی بچے کو اٹھا لیتی اور اسے اپنے شوہر سے منسوب کر دیتی اور کہتی: یہ میرا بچہ تم سے ہے۔ تو یہ بہتان اور افترا میں سے تھا۔ اور کہا گیا: اس کے ہاتھوں اور پیروں کے درمیان بچے سے کنایہ ہے؛ کیونکہ اس کا پیٹ جس میں وہ بچہ اٹھاتی ہے اس کے سامنے (ہاتھوں کے درمیان) ہے، اور اس کی شرمگاہ جس سے وہ جنم دیتی ہے اس کے پیروں کے درمیان ہے (۲)۔ اور یہ بچہ لانے اور اسے شوہر سے منسوب کرنے کے بارے میں عام ہے، اگرچہ زنا کی ممانعت اس سے پہلے آ چکی تھی۔ اور روایت ہے کہ جب ہند نے یہ سنا تو کہا: اللہ کی قسم، بہتان ایک بری چیز ہے؛ آپ صرف درست اور مکارم اخلاق کا حکم دیتے ہیں (۳)!

پھر فرمایا: ﴿وَلَا يَعْصِينَكَ فِي مَعْرُوفٍ﴾ قتادہ نے کہا: وہ نوحہ نہ کریں۔ اور ان میں سے کوئی بھی عورت کسی محرم کے بغیر تنہا نہ ہو۔ اور سعید بن المسیب، محمد بن السائب اور زید بن اسلم نے کہا: وہ یہ ہے کہ وہ چہرے نہ نوچیں، گریبان نہ پھاڑیں، واویلا نہ کریں، بال نہ بکھیریں، اور مردوں سے بات نہ کریں سوائے محرم کے (۴)۔ اور ام عطیہ نے نبی ﷺ سے روایت کی کہ یہ نوحہ کے بارے میں ہے (۵)۔ اور یہی ابن عباس کا قول ہے (۶)۔ اور شہر بن حوشب نے ام سلمہ سے انہوں نے نبی ﷺ سے روایت کی: "اور وہ کسی نیک کام میں آپ کی نافرمانی نہیں کریں گی" تو آپ نے فرمایا: "وہ نوحہ ہے" (۷)۔ اور مصعب بن نوح نے کہا: میں نے ان خواتین میں سے

ایک بوڑھی عورت کو پایا جنہوں نے نبی ﷺ کی بیعت کی تھی، تو انہوں نے مجھے اللہ کے اس قول کے بارے میں آپ ﷺ سے روایت بیان کی: "اور وہ کسی نیک کام میں آپ کی نافرمانی نہیں کریں گی" تو آپ نے فرمایا: "نوحہ" (۸)۔

---

(١) النكت والعيون ٥/٥٢٥۔ (٢) أحكام القرآن لابن العربي ٤/١٧٨٠۔ (٣) تفسير البغوي ٤/٣٣٥ ، والمحرر الوجيز ٥/٢٨٧۔ (٤) تفسير البغوي ٤/٣٣٥ عن ابن المسيب ومحمد بن السائب، وزاد المسير ٨/٢٤٧ عن زيد بن أسلم۔ (٥) أخرجه البخاري (١٣٠٦)، ومسلم (٩٣٦)، وأحمد (٢٠٧٩١)۔ (٦) زاد المسير ٨/٢٤٧ ، وأخرجه البخاري (٤٨٩٣) عن ابن عباس في قوله تعالى: ﴿وَلَا يَعْصِينَكَ فِي مَعْرُوفٍ﴾ قال: إنما هو شرط شرطه الله للنساء۔ (٧) النكت والعيون ٥/٥٢٥، والحديث أخرجه الترمذي (٣٣٠٧)، وابن ماجه (١٥٧٩)، وأحمد (٢٦٧٢٠)۔ قال الترمذي : هذا حديث حسن۔ (٨) أخرجه ابن سعد في الطبقات ٨/٨ ، وأحمد (١٦٥٥٦)، والطبري ٢٢/٥٩٨ - ٥٩٩ ، وفي إسناده : مصعب بن نوح، وهو مجهول۔ تعجيل المنفعة ٢/ ٢٦٤ - ٢٦٥۔

٤٢٧ Surah Al-Mumtahanah: Verse 12

In "Sahih Muslim" from Umm Atiyyah, when this verse was revealed: "that they will not associate anything with Allah" until the saying: "and will not disobey you in [any] right," he said: "Wailing (for the dead) was part of it." She said: I said: O Messenger of Allah, except for the family of so-and-so; for they used to help me during the pre-Islamic period (Jahiliyyah), so I must help them. So the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Except for the family of so-and-so." (1) And from her, she said: The Messenger of Allah (peace be upon him) took a pledge from us along with the allegiance that we would not wail, and no woman among us fulfilled it except five: Umm Sulaym, Umm al-Ala, the daughter of Abu Sabra the wife of Mu'adh, or the daughter of Abu Sabra, and the wife of Mu'adh. (2)

It was said: "Al-Ma'ruf" (the right/good) here is obedience to Allah and His Messenger; this was said by Maymun ibn Mahran. (3) Bakr ibn Abd Allah al-Muzani said: They shall not disobey you in any matter that contains their guidance. Al-Kalbi said: It is general for every good deed that Allah, the Mighty and Sublime, and His Messenger commanded. (4) It was narrated that Hind said then: We did not sit in this gathering of ours with any intention in our hearts to disobey you in anything. (5)

Third: Allah, the Mighty and Sublime, and His Messenger, peace and blessings be upon him, mentioned various characteristics in the description of the pledge, in which the pillars of prohibition in religion were explicitly stated, and he did not mention the pillars of command. These are also six: the testimony of faith, prayer, zakat, fasting, Hajj, and bathing after ritual impurity (ghusl). This is because prohibition is permanent in all times and all circumstances, so the reminder to condition the permanent was more emphatic. It was also said: These prohibitions were common among women who committed them, and the honor of lineage did not deter them, so they were specifically mentioned for this reason. Similar to it is his saying, peace and blessings be upon him, to the delegation of Abd al-Qays: "And I forbid you from [using] the dubba' (gourd), the hantam (green pitcher), the naqir (hollowed-out stump), and the muzaffat (pitch-covered vessel)." So he alerted them to abandon the sin of drinking wine over other sins; because it was their desire and habit, and if a person abandons his desire from...

(1) Muslim (936): (36), and it is with Ahmad (20796). (2) Reported by al-Bukhari (1306), Muslim (936), and Ahmad (27305). (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/525. (4) Al-Nukat wa

al-'Uyun 5/526. (5) Al-Wasit 4/355, al-Baghawi 4/335, and al-Kashshaf 4/95, within a long report, and mentioned recently.

६२७ सूरह अल-मुमताहना: आयत १२

"सहीह मुस्लिम" में उम्मे अतिय्या से रिवायत है कि जब यह आयत अवतरित हुई: "कि वे अल्लाह के साथ किसी को शरीक नहीं करेंगी" से लेकर यहाँ तक "और किसी अच्छे काम में तुम्हारी नाफरमानी नहीं करेंगी", उन्होंने कहा: "इसमें विलाप (नियाहा) भी शामिल था।" उन्होंने कहा: मैंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, फलां के परिवार को छोड़कर; क्योंकि उन्होंने जाहिलियत (अज्ञानता के काल) में मेरी मदद की थी, इसलिए मेरे लिए उनकी मदद करना ज़रूरी है। तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "फलां के परिवार को छोड़कर।" (१)। उन्हीं से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने बैअत (वफादारी की शपथ) के साथ हमसे यह वादा लिया कि हम विलाप नहीं करेंगे, तो हममें से केवल पांच महिलाओं ने इसे निभाया: उम्मे सुलैम, उम्मे अल-अला, अबू सबरा की बेटी जो मुआज़ की पत्नी थीं, या अबू सबरा की बेटी, और मुआज़ की पत्नी। (२)

और कहा गया है: यहाँ 'मारूफ़' (अच्छाई) से तात्पर्य अल्लाह और उसके रसूल की आज्ञाकारिता है, यह मैमुन इब्न महरान ने कहा है। (३)। बक्र इब्न अब्दुल्लाह अल-मुज़नी ने कहा: वे तुम्हारे मार्गदर्शन वाले हर मामले में तुम्हारी अवज्ञा नहीं करेंगी। अल-कल्बी ने कहा: यह हर उस अच्छे काम के लिए सामान्य है जिसका अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ला और उसके रसूल ने आदेश दिया है। (४)। रिवायत है कि हिन्द ने उस समय कहा था: हम अपनी इस सभा में इस इरादे से नहीं बैठी हैं कि किसी भी चीज़ में आपकी नाफरमानी करें। (५)

तीसरी बात: अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ला और उसके रसूल (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) ने बैअत के विवरण में कई गुणों का उल्लेख किया है, जिनमें धर्म में निषेध (नही) के स्तंभों को स्पष्ट रूप से बताया गया है, और आदेश (अम्र) के स्तंभों का उल्लेख नहीं किया गया है। वे भी छह हैं: शहादत, नमाज़, ज़कात, रोज़ा, हज, और जनाबत से गुस्ल (स्नान) करना। ऐसा इसलिए है क्योंकि निषेध हर समय और हर स्थिति में स्थायी होता है, इसलिए स्थायी को शर्त बनाने की चेतावनी अधिक दृढ़ थी। यह भी कहा गया है: ये निषेध उन महिलाओं में बहुत थे जो इन्हें करती थीं और वंश का सम्मान उन्हें इनसे नहीं रोकता था, इसलिए विशेष रूप से इनका उल्लेख किया गया। इसी तरह अल्लाह के रसूल (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) का अब्दुल क़ैस के प्रतिनिधिमंडल से कहना है: "और मैं तुम्हें कद्दू के बर्तन (दुब्बा), हरे घड़े (हंतम), खुदी हुई लकड़ी के बर्तन (नक़ीर) और तारकोल लगे बर्तन (मुज़फ्फत) के इस्तेमाल से मना करता हूँ।" तो उन्होंने उन्हें अन्य पापों के बजाय शराब पीने के पाप

को छोड़ने के लिए सचेत किया; क्योंकि यह उनकी इच्छा और आदत थी, और यदि कोई व्यक्ति अपनी इच्छा को छोड़ देता है...

(१) मुस्लिम (९३६): (३६), और यह अहमद (२०७९६) के पास है। (२) इसे बुखारी (१३०६), मुस्लिम (९३६) और अहमद (२७३०५) ने उद्धृत किया है। (३) अल-नुकत वल-उयून ५/५२५। (४) अल-नुकत वल-उयून ५/५२६। (५) अल-वसीत ४/३५५, अल-बग़वी ४/३३५, और अल-कश्शाफ ४/९५, एक लंबी रिपोर्ट के हिस्से के रूप में, और हाल ही में उल्लेख किया गया है।

"صحیح مسلم" میں ام عطیہ سے مروی ہے کہ جب یہ آیت نازل ہوئی: "کہ وہ اللہ کے ساتھ کسی کو شریک نہ کریں گی" سے لے کر اس قول تک: "اور کسی بھلے کام میں تمہاری نافرمانی نہ کریں گی" تو انہوں نے کہا: "اس میں نوحہ کرنا بھی شامل تھا"۔ انہوں نے کہا: میں نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، سوائے فلاں کے خاندان کے؛ کیونکہ انہوں نے جاہلیت میں میرا ساتھ دیا تھا، اس لیے میرے لیے ضروری ہے کہ میں ان کا ساتھ دوں۔ تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "سوائے فلاں کے خاندان کے" (١)۔ ان ہی سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے بیعت کے ساتھ ہم سے یہ عہد لیا کہ ہم نوحہ نہیں کریں گی، تو ہم میں سے صرف پانچ عورتوں نے اسے پورا کیا: ام سلیم، ام العلاء، ابو سبرہ کی بیٹی جو معاذ کی بیوی تھیں، یا ابو سبرہ کی بیٹی، اور معاذ کی بیوی (٢)۔

اور کہا گیا ہے: یہاں "معروف" سے مراد اللہ اور اس کے رسول کی اطاعت ہے، یہ میمون بن مہران نے کہا ہے (٣)۔ بکر بن عبد اللہ المزنی نے کہا: وہ ہر اس معاملے میں تمہاری نافرمانی نہیں کریں گی جس میں ان کی بھلائی ہو۔ الکلبی نے کہا: یہ ہر اس نیک کام کے لیے عام ہے جس کا اللہ عزوجل اور اس کے رسول نے حکم دیا ہے (٤)۔ مروی ہے کہ ہند نے اس وقت کہا تھا: ہم اپنی اس مجلس میں اس نیت سے نہیں بیٹھیں کہ کسی بھی چیز میں آپ کی نافرمانی کریں (٥)۔

تیسری بات: اللہ عزوجل اور اس کے رسول علیہ الصلاۃ والسلام نے بیعت کی صفت میں مختلف خصلتوں کا ذکر فرمایا، جن میں دین میں ممانعت (نہی) کے ارکان کو صراحت کے ساتھ بیان کیا گیا ہے، اور امر (حکم) کے ارکان کا ذکر نہیں فرمایا۔ وہ بھی چھ ہیں: شہادت، نماز، زکوۃ، روزہ، حج، اور جنابت سے غسل کرنا۔ اس کی وجہ یہ ہے کہ ممانعت ہر وقت اور ہر حال میں دائمی ہوتی ہے، لہذا دائمی کو مشروط کرنے پر تنبیہ زیادہ تاکید والی تھی۔ اور کہا گیا ہے: یہ ممنوعات ان

عورتوں میں بہت تھیں جو ان کا ارتکاب کرتی تھیں اور نسب کا شرف انہیں ان سے نہیں روکتا تھا، اس لیے خاص طور پر ان کا ذکر کیا گیا۔ اسی طرح آپ علیہ الصلاۃ والسلام کا وفد عبد القیس سے فرمانا ہے: "اور میں تمہیں کدو کے برتن (دباء)، سبز مٹکے (حنتم)، لکڑی کے کھدے ہوئے برتن (نقیر) اور روغن لگی صراحی (مزفت) سے روکتا ہوں"۔ پس آپ نے انہیں دیگر گناہوں کے بجائے شراب نوشی کے گناہ کو چھوڑنے پر متنبہ فرمایا؛ کیونکہ یہ ان کی خواہش اور عادت تھی، اور جب انسان اپنی خواہش کو چھوڑ دیتا ہے...

(۱) مسلم (۹۳۶): (۳۶)، اور یہ احمد (۲۰۷۹۶) کے ہاں ہے۔ (۲) اسے بخاری (۱۳۰۶)، مسلم (۹۳۶) اور احمد (۲۷۳۰۵) نے روایت کیا ہے۔ (۳) النکت والعیون ۵/۵۲۵ ۔ (۴) النکت والعیون ۵/۵۲۶ ۔ (۵) الوسیط ۴/۳۵۵ ، البغوی ۴/۳۳۵ ، اور الکشاف ۴/۹۵ ، ایک طویل روایت کے ضمن میں، اور پہلے گزر چکا ہے۔

428 Surah Al-Mumtahina: Verse 12 ...disobediences, it becomes easy for him to abandon the rest of them for which he has no desire (1). Fourth: When the Prophet ﷺ said in the pledge (Bay'ah): "and they shall not steal," Hind said: O Messenger of Allah, Abu Sufyan is a stingy man. Is there any harm if I take what is sufficient for me and my children? He said: "No, except according to what is customary." Hind feared that she might limit herself to what he gives her and thus perish, or take more than that and thus be a thief violating the mentioned pledge. So the Prophet ﷺ said to her: "No," meaning: There is no harm on you in what you take according to what is customary. Meaning: without reaching out for more than what is needed. Ibn al-Arabi said (2): This only applies to what he does not store away from her behind a veil, nor secures with a lock; for if the wife breaks into it and takes from it, she would be a thief committing a sin by it, and her hand would be cut off. Fifth: Ubada ibn al-Samit said: The Messenger of Allah ﷺ took from us a pledge as he took from the women: "That you do not associate anything with Allah, do not steal, do not commit adultery, do not kill your children, do not slander (ya'dah) one another, and do not disobey in any good command I give you" (3). The meaning of "ya'dah" is to perform magic. And "al-adh" means magic. That is why Ibn Bahr and others said regarding Allah's saying: {and they do not bring forth a slander}, that it is magic (4). Al-Dahhak said: This is a prohibition against slander, meaning: they should not slander any man or woman. "With a slander" means with magic. And Allah knows best. {they fabricate between their hands and their feet}. The majority are of the opinion that the meaning of "with a slander" refers to a child they falsely claim as their own between their hands, such as taking a foundling. "And their feet" refers to what she gives birth to from adultery. And this has been mentioned previously.

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/1782-1783, and the Hadith was narrated by al-Bukhari (1398), Muslim (17), and al-Dubba': pumpkins. And al-Hantam: green glazed jars in which wine was carried to Medina. And al-Muzaffat: a vessel coated with pitch (tar). These are all containers in which they used to make nabidh, and the fermentation would accelerate in them. Al-Nihaya (dbb), (hntm), and (zft). (2) In Ahkam al-Qur'an 4/1783, and what precedes it is also from him. The Hadith was mentioned recently. (3) Narrated with this wording by al-Shafi'i in Al-Sunan al-Ma'thurah 2/268, and it is in Muslim (1709): (43), and Ahmad (22732). (4) Al-Nukat wal-'Uyun 5/525.

428 सूरह अल-मुमतहिना: आयत 12 ...अवज्ञाओं को, तो उसके लिए शेष को छोड़ना आसान हो जाता है जिसके लिए उसके पास कोई इच्छा नहीं है (1)। चौथा: जब पैगंबर ﷺ ने बैअत (शपथ) में कहा: "और वे चोरी नहीं करेंगी," तो हिंद ने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, अबू सुफियान एक कंजूस आदमी है। क्या मेरे लिए वह लेने में कोई हर्ज है जो मेरे और मेरे बच्चों के लिए पर्याप्त हो? उन्होंने कहा: "नहीं, सिवाय दस्तूर के मुताबिक (मारूफ़ के साथ)।" हिंद को डर था कि वह शायद उसी तक सीमित रहे जो वह उसे देता है और इस तरह बर्बाद हो जाए, या उससे अधिक ले ले और इस तरह उल्लिखित बैअत का उल्लंघन करने वाली चोर बन जाए। तो पैगंबर ﷺ ने उससे कहा: "नहीं," यानी: जो तुम दस्तूर के मुताबिक लेती हो उसमें तुम पर कोई हर्ज नहीं है। यानी: जरूरत से ज्यादा लिए बिना। इब्न अल-अरबी ने कहा (2): यह केवल उस चीज़ के बारे में है जिसे वह उससे पर्दे के पीछे छिपाकर नहीं रखता, और न ही ताले से सुरक्षित करता है; क्योंकि यदि पत्नी इसे तोड़ती है और उसमें से लेती है, तो वह इसके द्वारा पाप करने वाली चोर होगी, और उसका हाथ काट दिया जाएगा। पाँचवाँ: उबादा बिन अल-सामित ने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने हमसे वैसे ही बैअत ली जैसे उन्होंने महिलाओं से ली थी: "कि तुम अल्लाह के साथ किसी को शरीक न करो, चोरी न करो, व्यभिचार न करो, अपनी संतानों की हत्या न करो, एक-दूसरे पर जादू(य'दह) न करो, और किसी भी नेक काम में मेरी नाफरमानी न करो जिसका मैं तुम्हें आदेश दूँ" (3)। "य'दह" का अर्थ है: जादू करना। और "अल-अध" का अर्थ है: जादू। इसीलिए इब्न बह्र और अन्य लोगों ने अल्लाह के इस कथन के बारे में कहा: {और वे कोई ऐसा आरोप (बुहतान) न लाएँ}, कि यह जादू है (4)। अल-दहॉक ने कहा: यह बुहतान (झूठा आरोप) के खिलाफ मनाही है, अर्थात: वे किसी पुरुष या महिला पर जादू न करें। "बुहतान के साथ" यानी: जादू के साथ। और अल्लाह बेहतर जानता है। {जो वे अपने हाथों और पैरों के बीच गढ़ लेती हैं}। बहुसंख्यक इस राय पर हैं कि "बुहतान के साथ" का अर्थ उस बच्चे से है जिसे वे अपने हाथों के बीच झूठ-मूठ अपना बता देती हैं, जैसे कि किसी लावारिस बच्चे को उठा लेना। "और उनके पैरों" से तात्पर्य उस बच्चे से है जिसे उसने व्यभिचार (ज़िना) से जन्म दिया हो। और यह पहले भी आ चुका है।

(1) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 4/1782-1783, और हदीस बुखारी (1398), मुस्लिम (17) द्वारा वर्णित है, और अद-दुब्बा': कद्दू। और अल-हनतम: हरे रंग के मर्तबान जिनमें मदीना में शराब लाई जाती थी। और अल-मुज़फ़्फ़त: वह बर्तन जिसे राल (तार) से लेपा गया हो। ये सभी वे बर्तन हैं जिनमें वे नबीज़ बनाते थे और उनमें खमीर जल्दी उठ जाता था। अन-निहाया (dbb), (hntm),

और (zft)। (2) अहकाम अल-कुरान 4/1783 में, और जो इससे पहले है वह भी उन्हीं से है। हदीस हाल ही में गुज़री है। (3) अल-शाफ़ई द्वारा अल-सुनन अल-म'सूराह 2/268 में इन शब्दों के साथ वर्णित है, और यह मुस्लिम (1709): (43), और अहमद (22732) में है। (4) अल-नुकत वल-उयून 5/525.

428 سورة الممتحنہ: آیت 12 ...نافرمانیوں کو، تو اس کے لیے بقیہ کو چھوڑنا آسان ہو جاتا ہے جن کی اسے خواہش نہیں ہوتی(1)۔ چوتھی بات: جب نبی ﷺ نے بیعت میں فرمایا: «اور وہ چوری نہ کریں» تو ہند نے کہا: اے اللہ کے رسول، ابوسفیان ایک بخیل آدمی ہیں، تو کیا مجھ پر کوئی حرج ہے کہ میں اتنا لے لوں جو میرے اور میرے بچوں کے لیے کافی ہو؟ آپ ﷺ نے فرمایا: «نہیں، مگر دستور کے مطابق (معروف کے ساتھ)»۔ ہند کو اندیشہ ہوا کہ کہیں وہ صرف اسی پر اکتفا نہ کر لیں جو وہ انہیں دیتے ہیں اور ضائع ہو جائیں، یا اس سے زیادہ لے لیں اور اس طرح مذکورہ بیعت کی خلاف ورزی کرنے والی چور بن جائیں۔ تو نبی ﷺ نے ان سے فرمایا: «نہیں» یعنی: تم پر اس میں کوئی حرج نہیں جو تم نے معروف کے مطابق لیا۔ یعنی: ضرورت سے زیادہ لیے بغیر۔ ابن العربی کہتے ہیں(2): اور یہ صرف اس صورت میں ہے جب وہ چیز اس سے پردے میں چھپا کر نہ رکھی گئی ہو، اور نہ ہی اسے تالے سے مقفل کیا گیا ہو، کیونکہ اگر بیوی اسے توڑ دے اور اس میں سے لے لے، تو وہ اس کی وجہ سے گناہگار چور ہوگی، اور اس کا ہاتھ کاٹا جائے گا۔ پانچویں بات: عبادہ بن صامت نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے ہم سے ویسے ہی بیعت لی جیسے عورتوں سے لی تھی: «کہ تم اللہ کے ساتھ کسی کو شریک نہ ٹھہراؤ، اور چوری نہ کرو، اور زنا نہ کرو، اور اپنی اولاد کو قتل نہ کرو، اور ایک دوسرے پر جادو (یعضہ) نہ کرو، اور کسی نیک کام میں میری نافرمانی نہ کرو جس کا میں تمہیں حکم دوں»(3)۔ «یعضہ» کا معنی ہے: جادو کرنا۔ اور «العضہ» کا معنی ہے جادو۔ اسی لیے ابن بحر وغیرہ نے اللہ تعالیٰ کے اس قول: ﴿اور وہ کوئی بہتان نہ لائیں﴾ کے بارے میں کہا ہے کہ یہ جادو ہے(4)۔ اور ضحاک نے کہا: یہ بہتان سے ممانعت ہے، یعنی: وہ کسی مرد یا عورت پر جادو نہ کریں۔ «ببہتان» یعنی: جادو کے ساتھ واللہ اعلم۔ ﴿جسے وہ اپنے ہاتھوں اور پاؤں کے درمیان گھڑ لاتی ہیں﴾ اور جمہور اس بات پر ہیں کہ «ببہتان» کا مطلب وہ بچہ ہے جسے وہ اپنے ہاتھوں کے درمیان جھوٹ موٹ اپنا بتا دیتی ہیں

جیسے کہ کسی لاوارث بچے کو اٹھا لینا۔ «اور ان کے پاؤں» سے مراد وہ ہے جسے اس نے زنا سے جنا ہو۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے۔

(1) احکام القرآن لابن العربی 4 / 1782 - 1783، اور حدیث کی تخریج بخاری (1398) اور مسلم (17) نے کی ہے۔ الدباء: کدو۔ الحنتم: سبز رنگ کے مٹکے جن میں مدینہ شراب لائی جاتی تھی۔ المزفت: وہ برتن جسے تارکول ملا ہوا روغن لگایا گیا ہو۔ یہ سب وہ برتن ہیں جن میں وہ نبیذ بناتے تھے تو اس میں تیزی سے نشہ آ جاتا تھا۔ النہایہ (دبب)، (حنتم) اور (زفت)۔ (2) ان کی کتاب احکام القرآن 4 / 1783 میں، اور اس سے پہلے والا حصہ بھی وہیں سے ہے۔ حدیث ابھی قریب ہی گزری ہے۔ (3) اسے انہی الفاظ کے ساتھ شافعی نے السنن الماثورہ 2 / 268 میں روایت کیا ہے، اور یہ مسلم (1709): (43) اور احمد (22732) کے ہاں بھی ہے۔ (4) النکت والعیون 5 / 525-

Surah Al-Mumtahanah: Verse 12 429

The sixth [point]: His words, the Almighty: "and they will not disobey you in [any] right [thing]" (Al-Mumtahanah: 12). In Al-Bukhari (1) from Ibn Abbas concerning His words: "and they will not disobey you in [any] right [thing]," he said: "It is simply a condition that Allah set for women." There is disagreement regarding its meaning as we have mentioned. The correct view is that it is general for everything that the Prophet ﷺ commands and forbids; so it includes wailing [for the dead], tearing clothes, cutting hair, and being in seclusion with a non-mahram, among other things. All of these are major sins and are among the acts of the Age of Ignorance (Jahiliyyah).

In Sahih Muslim, from Abu Malik Al-Ash'ari, the Prophet ﷺ said: "Four things in my Ummah are from the affairs of Jahiliyyah," and he mentioned wailing (2) among them. Yahya bin Abi Kathir narrated from Abu Salama, from Abu Hurayrah, who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "These wailing women will be placed on the Day of Resurrection in two ranks, a rank on the right and a rank on the left, barking as dogs bark, on a day whose duration is fifty thousand years, then they will be ordered to the Fire." And from him, he said: The Messenger of Allah ﷺ said: "The angels do not pray over a wailing woman nor one who laments loudly." It is narrated from Umar bin Al-Khattab (may Allah be pleased with him) that he heard a wailing woman, so he went to her and struck her with a whip until her headscarf fell from her head. It was said: "O Commander of the Faithful, the woman, the woman! Her headscarf has fallen." He said: "She has no sanctity." Al-Tha'labi (may Allah have mercy on him) recorded all of this (3).

As for specifying His words: "in [any] right [thing]" along with the strength of His words: "and they will not disobey you," there are two opinions on this:

---

(1) Number (4893). (2) Muslim (934), and see p. 228 of this volume. (3) The first hadith was narrated by Al-Tabarani in Al-Awsat (5225) through Sulayman bin Dawud Al-Yamami, from Yahya ibn Abi Kathir, through him, except that the words of the Prophet ﷺ: "on a day whose duration is fifty thousand years, then they will be ordered to the Fire" were not included. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 3/14: Narrated by Al-Tabarani in Al-Awsat, and in it is: Sulayman bin Dawud Al-Yamami, and he is weak. End quote. The second hadith was narrated by Al-Tayalisi (2457), and through him Ahmad (8746), and Abu Ya'la (6137). Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 3/13: Narrated by Ahmad and Abu Ya'la, and in it is: Abu Muraya [and it was misspelled in the printed Majma' as: Marana. Ibn Hajar said in Tabsir al-Muntabih

4/1271: Muraya, with damma and takhfif, and after the alif a ya. Abu Muraya al-'Ijli's name is: Abdullah bin 'Amr. End quote. Ibn Hibban mentioned him in al-Thiqat 5/31], and I found no one who declared him reliable nor criticized him, and the rest of its men are reliable. End quote. And the report of Umar bin Al-Khattab was mentioned by Al-Dhahabi in Al-Kaba'ir under the forty-ninth major sin.

सूरा अल-मुमताहना: आयत 12 429

छठा [बिंदु]: अल्लाह तआला का कथन: "और वे नेक काम में आपकी अवज्ञा नहीं करेंगी" (अल-मुमताहना: 12)। बुखारी (1) में इब्न अब्बास से अल्लाह के कथन के बारे में वर्णित है: "और वे नेक काम में आपकी अवज्ञा नहीं करेंगी", उन्होंने कहा: "यह केवल एक शर्त है जो अल्लाह ने महिलाओं के लिए रखी है।" इसके अर्थ के बारे में मतभेद है जैसा कि हमने उल्लेख किया है। सही बात यह है कि यह उन सभी चीजों के लिए सामान्य है जिसका नबी ﷺ आदेश देते हैं और जिससे मना करते हैं; इसलिए इसमें मातम करना (विलाप), कपड़े फाड़ना, बाल काटना और किसी गैर-महरम के साथ एकांत में रहना आदि शामिल हैं। ये सभी बड़े पाप हैं और जाहिलियत (अज्ञानता के काल) के कार्यों में से हैं।

सहीह मुस्लिम में अबू मालिक अल-अशारी से वर्णित है कि नबी ﷺ ने फरमाया: "मेरी उम्मत में चार चीजें जाहिलियत के मामलों में से हैं," और उन्होंने उनमें विलाप (2) का उल्लेख किया। यहया बिन अबी कसीर ने अबू सलमा से, उन्होंने अबू हुरैरा से रिवायत की है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "ये विलाप करने वाली महिलाएं कयामत के दिन दो पंक्तियों में खड़ी की जाएंगी, एक पंक्ति दाईं ओर और एक पंक्ति बाईं ओर, वे कुत्तों की तरह भौंकेंगी, उस दिन जिसकी अवधि पचास हजार वर्ष होगी, फिर उन्हें आग (नर्क) की ओर ले जाने का आदेश दिया जाएगा।" और उन्हीं से वर्णित है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "फरिश्ते विलाप करने वाली महिला और जोर-जोर से रोने वाली महिला के लिए दुआ नहीं करते हैं।" उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) से वर्णित है कि उन्होंने एक विलाप करने वाली महिला को सुना, तो वे उसके पास आए और उसे दुर्रे (कोड़े) से मारा यहाँ तक कि उसका दुपट्टा उसके सिर से गिर गया। कहा गया: "ऐ अमीर-उल-मोमिनीन, महिला, महिला! उसका दुपट्टा गिर गया है।" उन्होंने कहा: "उसके लिए कोई सम्मान नहीं है।" अल-सालबि (अल्लाह उन पर रहम करे) ने इन सबको उल्लेख किया है (3)।

जहाँ तक उनके इस कथन को "नेक काम में" विशिष्ट करने की बात है, जबकि "वे आपकी अवज्ञा नहीं करेंगी" की शब्दावली मजबूत है, तो इसमें दो मत हैं:

---

(1) संख्या (4893)। (2) मुस्लिम (934), और इस भाग के पृष्ठ 228 पर पहले भी दिया गया है। (3) पहली हदीस अल-तबरानी द्वारा अल-औसत (5225) में सुलेमान बिन दाऊद अल-यमामी के माध्यम से, यहया इब्न अबी कसीर से रिवायत की गई है, सिवाय इसके कि नबी ﷺ के शब्द: "उस दिन

जिसकी अवधि पचास हजार वर्ष होगी, फिर उन्हें आग की ओर ले जाने का आदेश दिया जाएगा" इसमें नहीं है। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 3/14 में कहा: अल-तबरानी ने अल-औसत में इसे रिवायत किया है, और इसमें: सुलेमान बिन दाऊद अल-यमामी हैं, और वह कमजोर हैं। उद्धरण समाप्त। दूसरी हदीस को अल-तयालिसी (2457) ने, और उनके माध्यम से अहमद (8746) और अबू याला (6137) ने रिवायत किया है। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 3/13 में कहा: अहमद और अबू याला ने इसे रिवायत किया है, और इसमें: अबू मुराया हैं [और मजमा के मुद्रित संस्करण में यह गलत छप गया था: मराना। इब्न हजर ने तबसीर अल-मुन्ताबीह 4/1271 में कहा: मुराया, ज़म्मा और तख़फ़ीफ़ के साथ, और अलिफ़ के बाद या के साथ। अबू मुराया अल-'इजली का नाम: अब्दुल्ला बिन अम्र है। उद्धरण समाप्त। इब्न हिब्बान ने अल-सिक़ात 5/31 में उनका उल्लेख किया है], और मुझे कोई ऐसा नहीं मिला जिसने उनकी विश्वसनीयता की पुष्टि की हो और न ही उनकी आलोचना की हो, और इसके बाकी पुरुष विश्वसनीय हैं। उद्धरण समाप्त। और उमर बिन अल-खत्ताब की खबर अल-धहाबी ने अल-कबा'इर में उनचासवें बड़े पाप के तहत उल्लेख की है।

سورہ الممتحنہ: آیت ۱۲ ۴۲۹

چھٹی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَا يَعْصِينَكَ فِي مَعْرُوفٍ﴾ (اور وہ بھلے کام میں تمہاری نافرمانی نہ کریں گی)۔ بخاری (۱) میں ابن عباس سے اللہ تعالیٰ کے قول: "اور وہ معروف (بھلے کام) میں تمہاری نافرمانی نہ کریں گی" کے بارے میں مروی ہے، انہوں نے کہا: "یہ محض ایک شرط ہے جو اللہ نے عورتوں کے لیے مقرر کی ہے"۔ اس کے معنی میں اختلاف ہے جیسا کہ ہم نے ذکر کیا۔ صحیح یہ ہے کہ یہ ان تمام چیزوں کے لیے عام ہے جن کا نبی ﷺ حکم دیتے ہیں اور جن سے منع فرماتے ہیں؛ چنانچہ اس میں نوحہ کرنا، کپڑے پھاڑنا، بال کاٹنا، اور محرم کے بغیر تنہائی (خلوت) وغیرہ شامل ہیں۔ یہ سب کبیرہ گناہ ہیں اور زمانہ جاہلیت کے افعال میں سے ہیں۔

"صحیح مسلم" میں ابو مالک الاشعری سے روایت ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "मेरी उम्मत में चार चीजें जाहिलियत के कामों में से हैं" और ان میں نوحہ (۲) کا ذکر کیا۔ یحییٰ بن ابی کثیر نے ابو سلمہ سے، انہوں نے ابو ہریرہ سے روایت کی کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "یہ نوحہ کرنے والیاں قیامت کے دن دو صفوں میں کھڑی کی جائیں گی، ایک صف دائیں طرف اور ایک صف بائیں طرف، وہ اس دن کتوں کی طرح بھونکیں گی جس کی مقدار پچاس ہزار سال ہو گی، پھر انہیں آگ کی طرف لے جانے کا حکم دیا جائے گا"۔ اور انہی سے روایت ہے، فرمایا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "فرشتے کسی نوحہ کرنے والی اور چیخ و پکار کرنے والی عورت پر رحمت کی دعا نہیں کرتے"۔ حضرت عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ انہوں نے ایک نوحہ کرنے والی عورت کی آواز سنی، تو اس کے پاس آئے اور اسے درے سے مارا یہاں تک کہ اس کے سر سے دوپٹہ گر گیا۔ کہا گیا: "اے امیر المومنین، عورت، عورت! اس کا دوپٹہ گر گیا ہے"۔ تو انہوں نے

فرمایا: "اس کی کوئی حرمت (احترام) نہیں ہے"۔ الثعلبی رحمہ اللہ نے ان تمام کو روایت کیا ہے (۳)۔

رہا اللہ کے قول: "مَعْرُوفٍ" (بھلے کام) کی تخصیص کا معاملہ، حالانکہ اس کے قول: "وَلَا يَعْصِينَكَ" (وہ تمہاری نافرمانی نہ کریں گی) میں قوت ہے، تو اس میں دو اقوال ہیں:

---

(۱) رقم (۴۸۹۳)۔ (۲) مسلم (۹۳۴)، اور اسی جلد کے صفحہ ۲۲۸ پر گزر چکا ہے۔ (۳) پہلی حدیث طبرانی نے "الاوسط" (۵۲۲۵) میں سلیمان بن داؤد الیمامی کے واسطے سے، یحییٰ بن ابی کثیر سے روایت کی ہے، سوائے اس کے کہ اس میں نبی ﷺ کا یہ قول نہیں ہے: "اس دن جس کی مقدار پچاس ہزار سال ہو گی، پھر انہیں آگ کی طرف لے جانے کا حکم دیا جائے گا"۔ الہیثمی نے "مجمع الزوائد" ۳/۱۴ میں کہا: اسے طبرانی نے "الاوسط" میں روایت کیا ہے، اور اس میں سلیمان بن داؤد الیمامی ہیں، اور وہ ضعیف ہیں۔ انتہیٰ۔ دوسری حدیث طیالسی نے (۲۴۵۷)، اور ان کے واسطے سے احمد (۸۷۴۶)، اور ابو یعلی (۶۱۳۷) نے روایت کی ہے۔ الہیثمی نے "مجمع الزوائد" ۳/۱۳ میں کہا: اسے احمد اور ابو یعلی نے روایت کیا ہے، اور اس میں ابو مُرایہ ہیں [اور مجمع کے مطبوعہ نسخے میں یہ 'مرانہ' ہو گیا تھا۔ ابن حجر نے "تبصیر المنتبہ" ۴/۱۲۷۱ میں کہا: مُرایہ، پیش اور تخفیف کے ساتھ، اور الف کے بعد 'یا' ہے۔ ابو مرایہ العجلی کا نام عبد اللہ بن عمرو ہے۔ انتہیٰ۔ اور ابن حبان نے انہیں "الثقات" ۵/۳۱ میں ذکر کیا ہے]، اور مجھے کوئی ایسا نہیں ملا جس نے ان کی توثق یا جرح کی ہو، اور اس کے باقی راوی ثقہ ہیں۔ انتہیٰ۔ اور حضرت عمر بن خطاب کی خبر کو الذہبی نے "الکبائر" میں انچاسویں کبیرہ گناہ کے تحت ذکر کیا ہے۔

430

Surah Al-Mumtahanah: Verse 12

One of them: That it is an explanation of the meaning for emphasis, as Allah Almighty said: {Say, "My Lord, judge with truth"} [Al-Anbiya: 112], because if He had said: judge, it would have been sufficient. Second: He only stipulated "al-ma'ruf" (what is good/recognized) in the pledge to the Prophet (PBUH); so that it would be a reminder that others are more worthy of that, and it is more binding for them, and more definitive in removing ambiguity.

Seventh: Al-Bukhari narrated from 'Ubadah ibn al-Samit who said: We were with the Prophet (PBUH) and he said: "Will you pledge allegiance to me that you will not associate anything with Allah, nor commit adultery, nor steal?" He recited the verse from Surah An-Nisa. Most of Sufyan's wording was: He recited in the verse: "So whoever among you fulfills [the pledge], his reward is with Allah. And whoever commits any of those [sins] and is punished for it, it is an expiation for him. And whoever commits any of those and Allah conceals it for him, then it is up to Allah; if He wills, He punishes him, and if He wills, He forgives him."(1)

And in the Sahihayn (Bukhari and Muslim), from Ibn Abbas who said: I attended the prayer on the day of Eid al-Fitr with the Messenger of Allah (PBUH), Abu Bakr, Umar, and Uthman. All of them used to perform the prayer before the sermon, then deliver the sermon. Then the Prophet of Allah (PBUH) came down, and it is as if I am looking at him as he seated the men with his hand, then he came forward, cutting through them until he reached the women accompanied by Bilal and said: {O Prophet, when the believing women come to you pledging to you that they will not associate anything with Allah, nor will they steal, nor will they commit adultery, nor will they kill their children, nor will they bring forth a slander they have invented between their arms and legs} until he finished the entire verse. Then he said when he finished: "Are you upon that [pledge]?" Only one woman spoke and replied to him: "Yes, O Messenger of Allah." Al-Hasan did not know who she was. He said: "Then give charity." And Bilal spread out his garment, and they started throwing rings and large rings into Bilal's garment. This is Al-Bukhari's wording(2).

Eighth: Al-Mahdawi said: The Muslims agreed that the Imam does not have the right to stipulate this upon them, and the command for that is recommended, not obligatory. Some scholars of contemplation said: If the trial (Mihna) is needed due to the distance of the house, it is up to the Imam of the Muslims to establish the trial.

(1) Al-Bukhari (4894), and it is with Muslim (1709): (42). (2) No. (4895), and it is with Muslim (884), and Ahmad (3063). Abd al-Razzaq said after Al-Bukhari's narration (978): "Al-Fatakh" are large rings that existed in the Pre-Islamic era.

430

सूरह अल-मुमतहना: आयत 12

पहला: यह कि यह जोर देने के लिए अर्थ की व्याख्या है, जैसा कि अल्लाह तआला ने कहा: {कहो, "मेरे रब, हक के साथ फैसला कर"} [अल-अंबिया: 112], क्योंकि अगर उसने कहा होता: फैसला कर, तो काफी होता। दूसरा: पैगंबर (स.अ.व.) के प्रति निष्ठा की शपथ में केवल "अल-मारुफ़" (जो अच्छा/मान्यता प्राप्त है) की शर्त रखी गई थी; ताकि यह एक अनुस्मारक हो कि अन्य इसके अधिक योग्य हैं, और यह उनके लिए अधिक बाध्यकारी है, और अस्पष्टता को दूर करने में अधिक निर्णायक है।

सातवां: अल-बुखारी ने उबादा इब्न अल-सामित से रिवायत किया है कि उन्होंने कहा: हम पैगंबर (स.अ.व.) के साथ थे और उन्होंने कहा: "क्या तुम मुझसे इस बात की बैअत (शपथ) करोगे कि तुम अल्लाह के साथ किसी को शरीक नहीं करोगे, न व्यभिचार करोगे, और न चोरी करोगे?" उन्होंने सूरह अन-निसा की आयत पढ़ी। सुफियान के अधिकांश शब्द थे: उन्होंने आयत में पढ़ा: "तो तुम में से जो कोई [शपथ] पूरी करता है, उसका बदला अल्लाह के पास है। और जो कोई इनमें से कोई [पाप] करता है और उसे इसके लिए सजा दी जाती है, तो यह उसके लिए कफ्फारा (प्रायश्चित) है। और जो कोई इनमें से कोई काम करता है और अल्लाह उसे छुपा लेता है, तो वह अल्लाह पर निर्भर है; यदि वह चाहे तो उसे दंड दे, और यदि वह चाहे तो उसे क्षमा कर दे।" (1)

और सहीहैन (बुखारी और मुस्लिम) में, इब्न अब्बास से रिवायत है कि उन्होंने कहा: मैं अल्लाह के रसूल (स.अ.व.), अबू बक्र, उमर और उस्मान के साथ ईद-उल-फितर के दिन नमाज में शामिल हुआ। वे सभी खुतबे (भाषण) से पहले नमाज अदा करते थे, फिर खुतबा देते थे। फिर अल्लाह के नबी (स.अ.व.) नीचे आए, और जैसे मैं उन्हें देख रहा हूँ जब उन्होंने अपने हाथ से पुरुषों को बैठाया, फिर वे आगे बढ़े, उनके बीच से निकलते हुए जब तक कि वे बिलाल के साथ महिलाओं तक नहीं पहुँच गए और कहा: {हे नबी, जब मोमिन औरतें आपके पास यह बैअत करने के लिए आएं कि वे अल्लाह के साथ किसी को शरीक नहीं करेंगी, और न वे चोरी करेंगी, और न वे व्यभिचार करेंगी, और न वे अपनी संतानों की हत्या करेंगी, और न वे कोई ऐसा लांछन (झूठ) गढ़ेंगी जो उनके हाथों और पैरों के बीच हो} यहाँ तक कि उन्होंने पूरी आयत पूरी कर ली। फिर उन्होंने पूरा करने के बाद कहा: "क्या तुम इस पर (कायम) हो?" केवल एक महिला बोली और उन्हें उत्तर दिया: "हाँ, हे अल्लाह के रसूल।"

अल-हसन नहीं जानते थे कि वह कौन थी। उन्होंने कहा: "फिर सदका (दान) करो।" और बिलाल ने अपना कपड़ा फैलाया, और वे बिलाल के कपड़े में अंगूठियां और बड़ी अंगूठियां डालने लगीं। यह अल-बुखारी के शब्द हैं (2)।

आठवां: अल-महदवी ने कहा: मुसलमानों ने इस बात पर सहमति व्यक्त की है कि इमाम को उन पर यह शर्त लगाने का अधिकार नहीं है, और इसका आदेश अनुशंसित (नदब) है, अनिवार्य नहीं। चिंतन के कुछ विद्वानों ने कहा: यदि घर की दूरी के कारण परीक्षा (मिहना) की आवश्यकता हो, तो मुसलमानों के इमाम पर परीक्षा आयोजित करना अनिवार्य है।

(1) अल-बुखारी (4894), और यह मुस्लिम (1709) के पास है: (42)। (2) संख्या (4895), और यह मुस्लिम (884) और अहमद (3063) के पास है। अब्द अल-रज्जाक ने अल-बुखारी की रिवायत (978) के बाद कहा: "अल-फतख" वे बड़ी अंगूठियां हैं जो अज्ञानता के काल (जाहिलियत) में थीं।

430

سورہ الممتحنہ: آیت ۱۲

پہلا: یہ کہ یہ تاکید کے لیے معنی کی تفسیر ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿قُل رَبِّ احْكُم بِالْحَقِّ﴾ [الانبیاء: ۱۱۲] کیونکہ اگر وہ فرماتا: فیصلہ کر، تو کافی ہوتا۔ دوسرا: نبی کریم ﷺ کی بیعت میں "معروف" کی شرط اس لیے لگائی گئی تاکہ یہ اس بات پر تنبیہ ہو کہ دوسرے اس کے زیادہ حقدار ہیں، اور ان کے لیے زیادہ لازم ہے، اور اشکال کو دور کرنے والا ہے۔

ساتویں: بخاری نے عبادہ بن صامت سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: ہم نبی ﷺ کے پاس تھے تو آپ ﷺ نے فرمایا: «کیا تم مجھ سے اس بات پر بیعت کرو گے کہ اللہ کے ساتھ کسی کو شریک نہیں کرو گے، اور نہ زنا کرو گے، اور نہ چوری کرو گے» آپ ﷺ نے سورہ نساء کی آیت پڑھی۔ سفیان کے اکثر الفاظ یہ تھے: آپ ﷺ نے آیت میں پڑھا: «پس تم میں سے جس نے (عہد) پورا کیا، اس کا اجر اللہ پر ہے، اور جس نے ان میں سے کسی چیز کا ارتکاب کیا اور اسے سزا مل گئی، تو وہ اس کے لیے کفارہ ہے، اور جس نے ان میں سے کسی چیز کا ارتکاب کیا اور اللہ نے اسے چھپا لیا، تو وہ اللہ کے سپرد ہے، اگر چاہے تو اسے عذاب دے اور اگر چاہے تو اسے معاف کر دے»(۱)۔

اور صحیحین میں ابن عباس سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: میں رسول اللہ ﷺ، ابوبکر، عمر اور عثمان کے ساتھ عید الفطر کی نماز میں حاضر ہوا۔ وہ سب خطبے سے پہلے نماز پڑھاتے تھے، پھر خطبہ دیتے۔ پھر اللہ کے نبی ﷺ نیچے تشریف لائے، گویا میں اب بھی دیکھ رہا ہوں جب آپ ﷺ اپنے ہاتھ سے مردوں کو بٹھا رہے تھے، پھر آپ ﷺ ان کے درمیان سے گزرتے ہوئے بلال کے ساتھ عورتوں کے پاس آئے اور فرمایا: ﴿يَأَيُّهَا النَّبِيُّ إِذَا جَاءَكَ الْمُؤْمِنَتُ يُبَايِعْنَكَ عَلَى أَن لَّا يُشْرِكْنَ بِاللَّهِ

شَيْئًا وَلَا يَسْرِقْنَ وَلَا يَزْنِينَ وَلَا يَقْتُلْنَ أَوْلَادَهُنَّ وَلَا يَأْتِينَ بِبُهْتَانٍ يَفْتَرِينَهُ بَيْنَ أَيْدِيهِنَّ وَأَرْجُلِهِنَّ﴾ یہاں تک کہ آپ ﷺ نے پوری آیت مکمل کر لی۔ پھر جب فارغ ہوئے تو فرمایا: «کیا تم اس پر (قائم) ہو؟» تو ایک عورت نے کہا اور اس کے علاوہ کسی نے جواب نہ دیا: جی ہاں، اے اللہ کے رسول۔ حسن نہیں جانتے کہ وہ کون تھی۔ آپ ﷺ نے فرمایا: «پس صدقہ کرو» اور بلال نے اپنا کپڑا پھیلایا، تو وہ بلال کے کپڑے میں چھلے اور انگوٹھیاں ڈالنے لگیں۔ یہ بخاری کے الفاظ ہیں(۲)۔

آٹھویں: مہدوی نے کہا: مسلمانوں کا اس بات پر اجماع ہے کہ امام کے لیے یہ جائز نہیں کہ وہ ان پر اس کی شرط لگائے، اور اس کا حکم مستحب ہے نہ کہ لازم۔ اور بعض اہل نظر نے کہا: اگر گھر کی دوری کی وجہ سے امتحان (محنہ) کی ضرورت ہو، تو مسلمانوں کے امام پر لازم ہے کہ وہ امتحان لے۔

(۱) بخاری (۴۸۹۴)، اور یہ مسلم (۱۷۰۹) کے پاس ہے: (۴۲)۔ (۲) نمبر (۴۸۹۵)، اور یہ مسلم (۸۸۴) کے پاس ہے، اور احمد (۳۰۶۳)۔ عبد الرزاق نے بخاری کی روایت (۹۷۸) کے بعد کہا: الفَتَخ : بڑے چھلے جو جاہلیت کے دور میں ہوا کرتے تھے۔

431 Surah al-Mumtahanah: Verse 13

The words of the Almighty: "O you who have believed, do not make allies of a people with whom Allah has become angry. They have despaired of [reward in] the Hereafter just as the disbelievers despair of [meeting] the inhabitants of the graves. (13)"

His words: "O you who have believed, do not make allies of a people with whom Allah has become angry" means: the Jews (1). This is because some of the poor Muslims used to inform the Jews of the believers' news and maintain relations with them, gaining some of their fruits in return, so they were forbidden from that (2). "They have despaired of the Hereafter" means: the Jews, as stated by Ibn Zayd (3). It is also said: they are the hypocrites. Al-Hasan said: they are the Jews and the Christians. Ibn Mas'ud said: it means they left acting for the Hereafter and preferred this world. It is also said: the meaning is they despaired of the reward of the Hereafter, as stated by Mujahid (4). And the meaning of "as the disbelievers despair" means: the living among the disbelievers "of the inhabitants of the graves" that they would return to them, as stated by Al-Hasan and Qatada (5). Ibn 'Arafah said: they are those who said: "And nothing destroys us except time" [Al-Jathiyah: 24]. Mujahid said: the meaning is: just as the disbelievers who are in the graves have despaired of returning to this world (6).

It was said: God Almighty concluded the Surah with what He began it with, which is to stop befriending the disbelievers, and it is an address to Hatib bin Abi Balta'ah and others. Ibn Abbas said: "O you who have believed, do not take as allies," meaning: do not befriend them nor give them sincere advice. God returned with His grace and favor to Hatib bin Abi Balta'ah.. He means that the disbelievers of Quraish have despaired of the good of the Hereafter, just as the buried disbelievers have despaired of any share they might have in the Hereafter from the mercy of God Almighty. Al-Qasim bin Abi Bazzah said regarding His words: "They have despaired of the Hereafter as the disbelievers despair of the companions of the graves": He said: Whoever among the disbelievers died has despaired of goodness. And Allah knows best.

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/526 and attributed to Muqatil. (2) Tafsir Abi al-Layth 3/356. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/417. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/526, and Mujahid's statement in his Tafsir 2/670, and narrated by al-Tabari 22/604. (5) Narrated from both by al-Tabari 22/602-603, and Qatada's statement also in Abd al-Razzaq's Tafsir 2/289. (6) Narrated by al-Tabari 22/604.

431 सूरा अल-मुमतहना: आयत 13

अल्लाह तआला का फरमान है: "ऐ ईमान वालो! उन लोगों से दोस्ती न करो जिन पर अल्लाह का ग़ज़ब (प्रकोप) हुआ है। वे आख़िरत (परलोक) से उसी तरह मायूस हो चुके हैं जिस तरह काफ़िर कब्र वालों से मायूस हैं। (13)"

उनका फरमान: "ऐ ईमान वालो! उन लोगों से दोस्ती न करो जिन पर अल्लाह का ग़ज़ब हुआ है" का अर्थ है: यहूदी (1)। ऐसा इसलिए था क्योंकि कुछ गरीब मुसलमान यहूदियों को मोमिनों की खबरें दिया करते थे और उनसे संबंध रखते थे, ताकि बदले में उनके फल प्राप्त कर सकें, इसलिए उन्हें ऐसा करने से मना किया गया (2)। "वे आख़िरत से मायूस हो चुके हैं" का अर्थ है: यहूदी, जैसा कि इब्न ज़ैद ने कहा (3)। यह भी कहा गया है कि वे मुनाफिक (पाखंडी) हैं। अल-हसन ने कहा: वे यहूदी और ईसाई हैं। इब्न मसूद ने कहा: इसका अर्थ यह है कि उन्होंने आख़िरत के लिए कर्म करना छोड़ दिया और दुनिया को तरजीह दी। यह भी कहा गया है कि इसका अर्थ है कि वे आख़िरत के सवाब (पुण्य) से मायूस हो गए, जैसा कि मुजाहिद ने कहा (4)। और "जैसा कि काफ़िर मायूस हैं" का अर्थ है: काफ़िरों में से जीवित लोग "कब्र वालों से" कि वे उनकी ओर लौट आएंगे, जैसा कि अल-हसन और कतादा ने कहा (5)। इब्न अराफ़ा ने कहा: ये वे लोग हैं जिन्होंने कहा: "और हमें केवल समय ही नष्ट करता है" [अल-जाथिया: 24]। मुजाहिद ने कहा: अर्थ यह है: जैसे कब्रों में पड़े काफ़िरों को दुनिया में लौटने की कोई उम्मीद नहीं रही (6)।

कहा गया है: अल्लाह तआला ने सूरा का समापन उसी बात से किया जिससे इसकी शुरुआत की थी, यानी काफ़िरों से दोस्ती छोड़ने की, और यह हातिब बिन अबी बल्तआ और अन्य लोगों के लिए संबोधन है। इब्न अब्बास ने कहा: "ऐ ईमान वालो, दोस्ती न करो" यानी: न उनसे दोस्ती करो और न ही उन्हें नेक सलाह दो। अल्लाह ने अपनी कृपा और अनुग्रह से हातिब बिन अबी बल्तआ की ओर ध्यान दिया.. उनका अर्थ है कि कुरैश के काफ़िरों ने आख़िरत की भलाई से उम्मीद छोड़ दी है, ठीक वैसे ही जैसे कब्रों में दफ़न काफ़िरों ने आख़िरत में अल्लाह तआला की रहमत से मिलने वाले किसी भी हिस्से से उम्मीद छोड़ दी है। अल-कासिम बिन अबी बज़्ज़ा ने अल्लाह के इस फरमान के बारे में कहा: "वे आख़िरत से मायूस हो चुके हैं जैसे काफ़िर कब्र वालों से मायूस हैं": उन्होंने कहा: काफ़िरों में से जो मर गया, वह भलाई से मायूस हो गया। और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

(1) अल-नुकत वल-उयून 5/526 और मुकातिल के हवाले से। (2) तफ़सीर अबी अल-लैथ 3/356। (3) एराब अल-कुरान लिन-नहहास 4/417। (4) अल-नुकत वल-उयून 5/526, और मुजाहिद का उनकी तफ़सीर 2/670 में बयान, और इसे अल-तबरी 22/604 ने उद्धृत किया है। (5) अल-तबरी 22/602-603 द्वारा उन दोनों से उद्धृत, और कतादा का बयान अब्द अल-रज्ज़ाक की तफ़सीर 2/289 में भी है। (6) इसे अल-तबरी 22/604 ने उद्धृत किया है।

431 سورة الممتحنہ: آیت 13

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿اے ایمان والو! تم ان لوگوں سے دوستی نہ کرو جن پر اللہ کا غضب ہوا ہے، وہ آخرت سے اس طرح مایوس ہو چکے ہیں جس طرح کافر قبر والوں سے مایوس ہیں۔ ﴿۱۳﴾﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اے ایمان والو! تم ان لوگوں سے دوستی نہ کرو جن پر اللہ کا غضب ہوا ہے﴾ یعنی: یہودی (1)۔ اور یہ اس لیے تھا کہ مسلمانوں میں سے کچھ غریب لوگ یہودیوں کو مومنوں کی خبریں بتاتے تھے اور ان سے میل جول رکھتے تھے تاکہ ان کے پھلوں میں سے کچھ حاصل کر سکیں، تو انہیں اس سے منع کر دیا گیا (2)۔ ﴿وہ آخرت سے مایوس ہو چکے ہیں﴾ یعنی: یہودی، یہ ابن زید کا قول ہے (3)۔ اور کہا گیا ہے: وہ منافقین ہیں۔ اور حسن نے کہا: وہ یہودی اور نصاریٰ ہیں۔ ابن مسعود نے کہا: اس کا مطلب یہ ہے کہ انہوں نے آخرت کے لیے عمل کرنا چھوڑ دیا اور دنیا کو ترجیح دی۔ اور کہا گیا ہے: مطلب یہ ہے کہ وہ آخرت کے ثواب سے مایوس ہو گئے، یہ مجاہد کا قول ہے (4)۔ اور ﴿جس طرح کافر مایوس ہیں﴾ کا مطلب ہے: کافروں میں سے زندہ لوگ ﴿قبر والوں سے﴾ کہ وہ ان کی طرف واپس لوٹیں گے، یہ حسن اور قتادہ کا قول ہے (5)۔ ابن عرفہ نے کہا: یہ وہ لوگ ہیں جنہوں نے کہا: ﴿ہمیں تو بس زمانہ ہی ہلاک کرتا ہے﴾ [الجاثیہ: 24]۔ اور مجاہد نے کہا: مطلب یہ ہے: جس طرح وہ کافر جو قبروں میں ہیں دنیا میں واپس آنے سے مایوس ہو چکے ہیں (6)۔

اور کہا گیا ہے: اللہ تعالیٰ نے سورت کا اختتام اسی بات پر کیا جس سے اس کا آغاز کیا تھا، یعنی کافروں سے دوستی ترک کرنا، اور یہ حاطب بن ابی بلتعہ اور دوسروں سے خطاب ہے۔ ابن عباس نے کہا: "اے ایمان والو، دوستی نہ کرو" یعنی: نہ ان سے دوستی کرو اور نہ انہیں مخلصانہ مشورہ دو Imperial۔ اللہ تعالیٰ نے اپنے فضل و کرم سے حاطب بن ابی بلتعہ کی طرف رجوع

کیا.. ان کی مراد یہ ہے کہ کفارِ قریش آخرت کی بھلائی سے مایوس ہو چکے ہیں، جیسے کہ وہ کافر جو قبروں میں دفن ہیں آخرت میں اللہ تعالیٰ کی رحمت سے ملنے والے کسی بھی حصے سے مایوس ہو چکے ہیں۔ القاسم بن ابی بزہ نے اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے بارے میں کہا: "وہ آخرت سے مایوس ہو چکے ہیں جیسے کافر قبر والوں سے مایوس ہیں": انہوں نے کہا: کفار میں سے جو مر گیا، وہ بھلائی سے مایوس ہو گیا۔ واللہ اعلم۔

(1) النکت والعیون 526/5 اور اسے مقاتل کی طرف منسوب کیا گیا ہے۔ (2) تفسیر ابی اللیث 356/3۔ (3) اعراب القرآن للنحاس 4 / 417۔ (4) النکت والعیون 526/5، اور مجاہد کا قول ان کی تفسیر 2/ 670 میں، اور اسے طبری نے 22 / 604 میں نقل کیا ہے۔ (5) اسے ان دونوں سے طبری نے 22 / 602 - 603 میں نقل کیا ہے، اور قتادہ کا قول عبدالرزاق کی تفسیر 2 / 289 میں بھی ہے۔ (6) اسے طبری نے 22 / 604 میں نقل کیا ہے۔

Surat As-Saff It is Medinan according to the consensus of all, as mentioned by Al-Mawardi (1). And it was said: It is Meccan, mentioned by Al-Nahhas (2) from Ibn Abbas. It consists of fourteen verses. In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful The Almighty's saying: {Whatever is in the heavens and whatever is on the earth glorifies Allah, and He is the Almighty, the All-Wise (1)} Previously mentioned (3). The Almighty's saying: {O you who have believed, why do you say what you do not do? (2) It is most hateful in the sight of Allah that you say what you do not do (3)} In it are five issues: The First: The Almighty's saying: {O you who have believed, why do you say what you do not do?} Ad-Darimi Abu Muhammad narrated in his "Musnad": Muhammad bin Kathir informed us, from Al-Awza'i, from Yahya bin Abi Kathir, from Abu Salama, from Abdullah bin Salam who said: We, a group of companions of the Messenger of Allah ﷺ, sat down and discussed among ourselves, saying: "If we knew which deeds were most beloved to Allah Almighty, we would do them." Then Allah Almighty revealed: {Whatever is in the heavens and whatever is on the earth glorifies Allah, and He is the Almighty, the All-Wise. O you who have believed, why do you say what you do not do?} until its end. Abdullah said: So the Messenger of Allah ﷺ recited it to us until its end. Abu Salama said: Ibn Salam recited it to us. Yahya said: Abu Salama recited it to us, and Yahya recited it to us, and he recited it to us [sentence ends here]

---

(1) In Al-Nukat wal-'Uyun 5/527. (2) In An-Nasikh wal-Mansukh 3/122. (3) Page 235 of this volume.

सूरह अस-सफ़ यह सभी के मतानुसार मदनी है, जैसा कि अल-मावर्दी (1) ने उल्लेख किया है। और यह भी कहा गया है कि: यह मक्की है, अल-नहस (2) ने इब्न अब्बास के हवाले से इसका उल्लेख किया है। यह चौदह आयतें हैं। अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत कृपाशील और दयावान है अल्लाह तआला का कथन: {आकाशों और धरती में जो कुछ भी है, वह अल्लाह की तस्बीह (महिमागान) करता है, और वह प्रभुत्वशाली, तत्वदर्शी है (1)} पूर्व में उल्लेख किया जा चुका है (3)। अल्लाह तआला का कथन: {ऐ ईमान वालो! तुम वह बात क्यों कहते हो जो तुम करते नहीं? (2) अल्लाह के निकट यह अत्यंत अप्रिय बात है कि तुम वह कहो जो तुम करते नहीं (3)} इसमें पाँच मसले हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: {ऐ ईमान वालो! तुम वह बात क्यों कहते हो जो तुम करते नहीं?} अद-दारिमी अबू मुहम्मद ने अपने "मुसनद" में रिवायत की है: हमें मुहम्मद बिन कसीर ने सूचित किया, अल-औज़ाई से, उन्होंने यह्या बिन अबी कसीर से, उन्होंने अबू सलमा से, उन्होंने अब्दुल्ला बिन सलाम से, जिन्होंने कहा: हम अल्लाह के रसूल ﷺ के साथियों का एक समूह बैठे थे और हमने आपस में चर्चा की, हमने कहा: "काश हमें पता होता कि अल्लाह तआला को कौन से कार्य सबसे अधिक प्रिय हैं, तो हम उन्हें करते।" तब अल्लाह तआला ने नाज़िल फ़रमाया: {आकाशों और धरती में जो कुछ भी है, वह अल्लाह की तस्बीह करता है, और वह प्रभुत्वशाली, तत्वदर्शी है। ऐ ईमान वालो! तुम वह बात क्यों कहते हो जो तुम करते नहीं?} इसके अंत तक। अब्दुल्ला ने कहा: तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने इसे हमारे सामने इसके अंत तक पढ़ा। अबू सलमा ने कहा: फिर इब्न सलाम ने हमारे सामने पढ़ा। यह्या ने कहा: फिर अबू सलमा ने हमारे सामने पढ़ा, और यह्या ने हमारे सामने पढ़ा, और उन्होंने हमारे सामने पढ़ा...

---

(1) अन-नुकत वल-'उयून 5/527 में। (2) अन-नासिख वल-मंसूख़ 3/122 में। (3) इस भाग का पृष्ठ 235।

سورۃ الصف سب کے قول کے مطابق یہ مدنی ہے، جیسا کہ الماوردی (1) نے ذکر کیا ہے۔ اور کہا گیا ہے کہ: یہ مکی ہے، اسے النحاس (2) نے ابن عباس سے روایت کیا ہے۔ اور یہ چودہ آیات ہیں۔ اللہ کے نام سے جو نہایت مہربان اور بار بار رحم کرنے والا ہے اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ اللہ کی تسبیح کی ہے ہر اس چیز نے جو آسمانوں میں ہے اور جو زمین میں ہے، اور وہی غالب، حکمت والا ہے (1) ﴾ پہلے گزر چکا ہے (3)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ اے ایمان والو! تم وہ بات کیوں کہتے ہو جو تم کرتے نہیں ہو؟ (2) اللہ کے نزدیک یہ بات سخت ناپسندیدہ ہے کہ تم وہ کہو جو تم کرتے نہیں (3) ﴾ اس میں پانچ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ اے ایمان والو! تم وہ بات کیوں کہتے ہو جو تم کرتے نہیں ہو؟ ﴾ الدارمی ابو محمد نے اپنی "مسند" میں روایت کیا ہے: ہمیں محمد بن کثیر نے خبر دی، اوزاعی سے، انہوں نے یحییٰ بن ابی کثیر سے، انہوں نے ابو سلمہ سے، انہوں نے عبداللہ بن سلام سے، انہوں نے کہا: ہم رسول اللہ ﷺ کے صحابہ کی ایک جماعت بیٹھے تھے، ہم نے آپس میں تذکرہ کیا اور کہا: "کاش ہمیں معلوم ہوتا کہ کون سا عمل اللہ تعالیٰ کو سب سے زیادہ محبوب ہے تو ہم اسے ضرور کرتے۔" تو اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: ﴿ اللہ کی تسبیح کی ہے ہر اس چیز نے جو آسمانوں میں ہے اور جو زمین میں ہے، اور وہی غالب، حکمت والا ہے۔ اے ایمان والو! تم وہ بات کیوں کہتے ہو جو تم کرتے نہیں ہو؟ ﴾ یہاں تک کہ اسے مکمل کیا۔ عبداللہ نے کہا: تو رسول اللہ ﷺ نے اسے ہمارے سامنے آخر تک پڑھا، ابو سلمہ نے کہا: پھر ابن سلام نے ہمارے سامنے پڑھا، یحییٰ نے کہا: پھر ابو سلمہ نے ہمارے سامنے پڑھا، اور یحییٰ نے ہمارے سامنے پڑھا، اور انہوں نے ہمارے سامنے پڑھا...

---

(1) النکت والعیون 527/5 میں۔ (2) الناسخ والمنسوخ 122/3 میں۔ (3) اسی جلد کا صفحہ 235۔

Surah Al-Saff, Verses 2 - 3. Page 433.

Al-Awza'i, and Muhammad read it to us (1). Ibn Abbas said: Abdullah bin Rawahah said: "If we knew the deeds most beloved to Allah, we would perform them." When the command for Jihad was revealed, they disliked it (2).

Al-Kalbi said: The believers said: "O Messenger of Allah, if we knew the deeds most beloved to Allah, we would hasten to them." Then was revealed: {O you who have believed, shall I guide you to a transaction that will save you from a painful punishment?} (As-Saff: 10). They stayed for a period saying: "If we knew what it was, we would have bought it with our wealth, lives, and families." Then Allah Almighty guided them to it by His saying: {You believe in Allah and His Messenger and strive in the cause of Allah with your wealth and your lives.} (As-Saff: 11). They were tested on the day of Uhud and they fled, so it was revealed rebuking them for failing to fulfill their pledge (3).

Muhammad bin Ka'b said: When Allah Almighty informed His Prophet ﷺ of the reward of the martyrs of Badr, the companions said: "O Allah, witness! If we meet in battle, we will exert all our effort in it." They fled on the day of Uhud, so Allah rebuked them for that. Qatadah and al-Dahhak said: It was revealed concerning people who used to say: "We fought and were tested," but they did not (4).

Suhaib said: There was a man who had harmed the Muslims on the day of Badr and afflicted them, so I killed him. A man said...

---

(1) Sunan al-Darimi (2390), and it was also narrated by al-Tirmidhi (3309), and al-Wahidi in Asbab al-Nuzul p. 453 through two chains from Muhammad bin Kathir. However, it appeared in Asbab al-Nuzul in a summarized form. Al-Tirmidhi said: Muhammad bin Kathir was contradicted in the chain of this Hadith from al-Awza'i. Ibn al-Mubarak narrated from al-Awza'i, from Yahya bin Abi Kathir, from Hilal bin Abi Maymunah, from 'Ata' bin Yasar, from Abdullah bin Salam, or from Abu Salamah from Abdullah bin Salam. We say: It is in Ahmad (23789) through Ya'mur, from Ibn al-Mubarak. It was also narrated by al-Hakim 2/486-487 from the chain of al-Walid bin Mazid and Abu Ishaq al-Fazari, both from al-Awza'i, from Yahya bin Abi Kathir, from Abu Salamah bin Abd al-Rahman, from Abdullah bin Salam, similarly. He authenticated it according to the conditions of the two Sheikhs, and al-Dhahabi agreed with him. Ibn Hajar said in Fath al-Bari 8/419: We have heard this Surah [meaning al-Saff] in a series (musalsal) in a Hadith at the beginning of which its

reason for revelation was mentioned, and its chain of narration is authentic, rarely does its like occur in series with such high elevation. (2) We did not find it. (3) Asbab al-Nuzul by al-Wahidi p. 454 without attribution, and Ibn Abi Hatim narrated it in al-Tafsir 10/3354 (18885) from Muqatil. (4) Tafsir al-Baghawi 4/337, and the statement of Qatadah and al-Dahhak was narrated from them by al-Tabari 22/608-609.

सूरह अस-सफ़, आयत 2 - 3. पृष्ठ 433.

अल-औज़ाई, और मुहम्मद ने इसे हमें पढ़कर सुनाया (1)। इब्न अब्बास ने कहा: अब्दुल्लाह बिन रवाहा ने कहा: "अगर हमें अल्लाह के सबसे प्रिय कर्मों का पता होता, तो हम उन्हें करते।" जब जिहाद का आदेश उतरा, तो उन्हें यह नापसंद लगा (2)।

अल-कल्बी ने कहा: विश्वासियों ने कहा: "हे अल्लाह के रसूल, अगर हमें अल्लाह के सबसे प्रिय कर्मों का पता होता, तो हम उनकी ओर दौड़ पड़ते।" तब यह उतरा: {हे ईमान वालो! क्या मैं तुम्हें वह व्यापार बताऊं जो तुम्हें दुखद दंड से बचा ले?} (अस-सफ़: 10)। वे कुछ समय तक कहते रहे: "अगर हमें पता होता कि वह क्या है, तो हम उसे अपने धन, जान और परिवार से खरीद लेते।" फिर अल्लाह तआला ने उन्हें अपने इस कथन के माध्यम से उसका मार्गदर्शन किया: {तुम अल्लाह और उसके रसूल पर ईमान लाओ और अल्लाह की राह में अपने धन और अपनी जान से जिहाद करो।} (अस-सफ़: 11)। उहुद के दिन उनकी परीक्षा हुई, और वे भाग गए, तो यह उन्हें वचन पूरा न करने पर फटकार लगाते हुए उतरा (3)।

मुहम्मद बिन कअब ने कहा: जब अल्लाह तआला ने अपने नबी ﷺ को बद्र के शहीदों के प्रतिफल के बारे में बताया, तो सहाबा ने कहा: "हे अल्लाह, गवाह रहना! अगर हम फिर युद्ध में मिले, तो हम इसमें अपनी पूरी शक्ति झोंक देंगे।" वे उहुद के दिन भाग गए, तो अल्लाह ने उन्हें इसके लिए फटकार लगाई। क़तादाह और अल-दह्हाक ने कहा: यह उन लोगों के बारे में उतरा जो कहते थे: "हमने जिहाद किया और वीरता दिखाई," जबकि उन्होंने ऐसा नहीं किया था (4)।

सुहैब ने कहा: एक आदमी था जिसने बद्र के दिन मुसलमानों को कष्ट पहुँचाया था और उन्हें भारी नुकसान पहुँचाया था, तो मैंने उसे मार डाला। एक आदमी ने कहा...

---

(1) सुनन अल-दरिमी (2390), और इसे अल-तिर्मिज़ी (3309) ने भी उद्धृत किया है, और अल-वाहिदी ने अस्बाब अल-नुज़ुल पृ. 453 में मुहम्मद बिन कसीर के माध्यम से दो मार्गों से दिया है। हालांकि, यह अस्बाब अल-नुज़ुल में संक्षिप्त रूप में आया है। अल-तिर्मिज़ी ने कहा: इस हदीस के अल-औज़ाई से संबंध में मुहम्मद बिन कसीर का विरोध किया गया है। इब्न अल-मुबारक ने अल-औज़ाई से, याह्या बिन अबी कसीर से, हिलाल बिन अबी मैमुना से, अता बिन यसार से, अब्दुल्लाह बिन सलाम से, या अबू सलमा से अब्दुल्लाह बिन सलाम से रिवायत की है। हमने कहा: यह अहमद (23789) के पास यअमुर के माध्यम से इब्न अल-मुबारक से है। इसे अल-हाकिम 2/486-487 ने भी

अल-वलीद बिन मज़ीद और अबू इसहाक़ अल-फ़ज़ारी के माध्यम से, दोनों ने अल-औज़ाई से, याह्या बिन अबी कसीर से, अबू सलमा बिन अब्द अल-रहमान से, अब्दुल्लाह बिन सलाम से, इसी तरह से उद्धृत किया है। उन्होंने इसे दो शेखों की शर्तों के अनुसार सही बताया और अल-ज़हाबी ने उनसे सहमति जताई। इब्न हजर ने फतह अल-बारी 8/419 में कहा: हमें इस सूरह [यानी अस-सफ़] को सुनने का अवसर मिला, जो एक ऐसी हदीस में श्रृंखला (मुसलसल) के रूप में आई है जिसके शुरू में इसके उतरने का कारण बताया गया है, और इसकी सनद सही है, मुसलसल हदीसों में इसके जैसा बहुत कम मिलता है। (2) हमने इसे नहीं पाया। (3) अल-वाहिदी द्वारा अस्बाब अल-नुज़ुल पृ. 454 बिना श्रेय के और इब्न अबी हातिम ने इसे तफ़सीर 10/3354 (18885) में मुक़ातिल से उद्धृत किया है। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 4/337, और क़तादाह और अल-दह्हाक के कथन को अल-तबरी 22/608-609 ने उद्धृत किया है।

سورہ الصف، آیت 2 - 3۔ صفحہ 433۔

اوزاعی، اور اسے ہمیں محمد نے پڑھ کر سنایا (1)۔ ابن عباس نے کہا: عبداللہ بن رواحہ نے کہا: "اگر ہمیں معلوم ہوتا کہ اللہ کو کون سے اعمال سب سے زیادہ پسند ہیں تو ہم وہ عمل کرتے۔" پھر جب جہاد کا حکم نازل ہوا تو انہوں نے اسے ناپسند کیا (2)۔

کلبی نے کہا: مومنوں نے کہا: "اے اللہ کے رسول، اگر ہمیں اللہ کے نزدیک پسندیدہ ترین اعمال کا علم ہوتا تو ہم ان کی طرف لپکتے۔" پھر یہ آیت نازل ہوئی: {اے ایمان والو! کیا میں تمہیں ایسی تجارت بتاؤں جو تمہیں دردناک عذاب سے بچا لے؟} (الصف: 10)۔ وہ کچھ عرصہ یہی کہتے رہے: "کاش ہمیں معلوم ہوتا کہ وہ کیا ہے، تو ہم اسے اپنے مال، جان اور اہل و عیال کے بدلے خرید لیتے۔" پھر اللہ تعالیٰ نے اپنے اس ارشاد کے ذریعے ان کی رہنمائی فرمائی: {تم اللہ اور اس کے رسول پر ایمان لاؤ اور اللہ کی راہ میں اپنے مالوں اور اپنی جانوں کے ساتھ جہاد کرو۔} (الصف: 11)۔ پھر احد کے دن ان کا امتحان لیا گیا تو وہ بھاگ کھڑے ہوئے، چنانچہ یہ آیت ان کی عہد شکنی پر ملامت کے طور پر نازل ہوئی (3)۔

محمد بن کعب نے کہا: جب اللہ تعالیٰ نے اپنے نبی ﷺ کو شہدائے بدر کے ثواب کی خبر دی تو صحابہ نے کہا: "اے اللہ، گواہ رہنا! اگر ہمارا مقابلہ (دشمن سے) ہوا تو ہم اپنی پوری طاقت صرف کر دیں گے۔" پھر وہ احد کے دن بھاگ گئے تو اللہ نے انہیں اس پر ملامت کی۔ قتادہ اور ضحاک نے کہا: یہ ان لوگوں کے بارے میں نازل ہوئی جو کہتے تھے: "ہم نے جہاد کیا اور آزمائشیں جھیلیں،" حالانکہ انہوں نے ایسا نہیں کیا تھا (4)۔

صہیب نے کہا: ایک شخص تھا جس نے بدر کے دن مسلمانوں کو بہت تکلیف پہنچائی اور نقصان دیا تھا، تو میں نے اسے قتل کر دیا۔ ایک شخص نے کہا...

(1) سنن الدارمی (2390)، اور اسے امام ترمذی (3309) نے بھی روایت کیا ہے، اور واحدی نے اسباب النزول ص 453 میں محمد بن کثیر کے واسطے سے دو طریقوں سے روایت کیا ہے۔ البتہ اسباب النزول میں یہ مختصراً مروی ہے۔ امام ترمذی فرماتے ہیں: اس حدیث کی اوزاعی سے سند میں محمد بن کثیر کی مخالفت کی گئی ہے۔ اور ابن المبارک نے اوزاعی سے، انہوں نے یحییٰ بن ابی کثیر سے، انہوں نے ہلال بن ابی میمونہ سے، انہوں نے عطا بن یسار سے، انہوں نے عبداللہ بن سلام سے، یا ابو سلمہ سے، انہوں نے عبداللہ بن سلام سے روایت کی ہے۔ اھ ہم کہتے ہیں: یہ مسند احمد (23789) میں یعمر کے طریق سے ابن المبارک سے مروی ہے۔ حاکم نے بھی اسے 2/486-487 میں ولید بن مزید اور ابو اسحاق الفزاری کے طریق سے روایت کیا ہے، دونوں نے اوزاعی سے، انہوں نے یحییٰ بن ابی کثیر سے، انہوں نے ابو سلمہ بن عبد الرحمن سے، انہوں نے عبداللہ بن سلام سے اسی طرح روایت کی ہے۔ اور اسے شیخین کی شرط پر صحیح قرار دیا اور ذہبی نے ان کی موافقت کی۔ ابن حجر نے فتح الباری 8/419 میں کہا: ہمیں اس سورہ [یعنی الصف] کا سماع ایک ایسی حدیث میں مسلسل طور پر حاصل ہوا جس کے شروع میں اس کے نزول کا سبب ذکر کیا گیا ہے، اور اس کی سند اتنی صحیح ہے کہ مسلسل احادیث میں اس جیسی عالی سند بہت کم واقع ہوئی ہے۔ (2) ہمیں یہ نہیں مل سکا۔ (3) اسباب النزول للواحدی ص 454 بلا حوالہ، اور اسے ابن ابی حاتم نے التفسیر 10/3354 (18885) میں مقاتل سے روایت کیا ہے۔ (4) تفسیر البغوی 4/337، اور قتادہ و ضحاک کا قول طبری 22/608-609 نے روایت کیا ہے۔

"O Prophet of Allah, I have killed so-and-so," and the Prophet ﷺ rejoiced at that. Then Umar ibn al-Khattab and Abd al-Rahman ibn Awf said: "O Suhaib, have you not informed the Messenger of Allah ﷺ that you killed so-and-so? For so-and-so has claimed his killing for himself." So he informed him, and he (the Prophet) said: "Is that so, O Abu Yahya?" He said: "Yes, by Allah, O Messenger of Allah." Thus the verse was revealed concerning the claimant (1). Ibn Zayd said: It was revealed regarding the hypocrites; they used to say to the Prophet ﷺ and his companions: "If you go out and fight, we will go out with you and fight." But when they went out, they turned back from them and stayed behind (2).

Second: This verse makes it obligatory for everyone who commits themselves to a deed that involves obedience, to fulfill it (3).

In "Sahih Muslim," from Abu Musa (4), that he sent for the reciters of the people of Basra, and three hundred men who had read the Quran entered upon him. He said: "You are the best of the people of Basra and their reciters, so recite it, and do not let time grow long upon you, lest your hearts become hardened, as the hearts of those before you became hardened. We used to recite a Surah which we used to liken in length and severity to 'Bara'ah,' but I have been made to forget it, except that I have memorized from it: 'If the son of Adam had two valleys of wealth, he would seek a third valley, and nothing fills the belly of the son of Adam except dust.' And we used to recite a Surah which we used to liken to one of the 'Musabbihat,' but I have been made to forget it, except that I have memorized from it: {O you who believe! Why do you say what you do not do?} So it is written as a testimony on your necks for which you will be questioned on the Day of Resurrection." Ibn al-Arabi said (5): "And all of this is established in religion." As for the Almighty's saying:

---

(1) Al-Kashshaf 4/96, and it was also cited by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 8/250 in a similar manner, and Ibn Hajar attributed it in al-Kafi al-Shaf p. 169 to al-Tha'labi, and the meaning of his saying: "and the most hurtful of them" means: he afflicted them. Al-Lisan (N-K-Y). (2) Tafsir al-Baghawi 4/337, and al-Tabari extracted it from him 22/609. (3) Ahkam al-Quran by al-Jassas 3/442. (4) Under number (1050), except that it did not state in it: "from Abu Musa," rather it stated: "from Abu Harb ibn Abi al-Aswad, from his father [and he is: Zalim ibn Amr al-Dili], who said: Abu Musa al-Ash'ari sent for the reciters of the people of Basra... the report." (5) In Ahkam al-Quran by him 4/1787, and what is between the brackets is from it, and all the

following speech is from him up to his saying: "And the correct view in my opinion is that fulfilling it is obligatory in every case except for an excuse."

"हे अल्लाह के नबी, मैंने फलां को मार डाला है," और नबी ﷺ इस बात से प्रसन्न हुए। फिर उमर इब्न अल-खत्ताब और अब्दुर्रहमान इब्न औफ़ ने कहा: "हे सुहैब, क्या आपने अल्लाह के रसूल ﷺ को सूचित नहीं किया कि आपने फलां को मार डाला है! क्योंकि फलां ने उसके मारे जाने का स्वयं झूठा दावा किया है।" तब उन्होंने उन्हें सूचित किया और उन्होंने (नबी ने) कहा: "क्या ऐसा ही है, हे अबू याह्या?" उन्होंने कहा: "हाँ, अल्लाह की शपथ, हे अल्लाह के रसूल।" अतः यह आयत दावा करने वाले के बारे में उतरी (1)। इब्न जैद ने कहा: यह मुनाफ़िकों (पाखंडियों) के बारे में उतरी; वे नबी ﷺ और उनके साथियों से कहते थे: "यदि तुम बाहर निकलोगे और लड़ोगे, तो हम तुम्हारे साथ निकलेंगे और लड़ेंगे," लेकिन जब वे बाहर निकले, तो वे उनसे पीछे हट गए और रुक गए (2)।

दूसरी बात: यह आयत हर उस व्यक्ति पर अनिवार्य करती है जिसने स्वयं पर कोई ऐसा कार्य करने का दायित्व लिया है जिसमें आज्ञाकारिता हो, कि वह उसे पूरा करे (3)।

और "सहीह मुस्लिम" में अबू मूसा (4) से वर्णित है कि उन्होंने बसरा के लोगों के पाठकों (क़ारियों) को बुलवाया, तो उनके पास तीन सौ ऐसे लोग आए जिन्होंने कुरान पढ़ रखा था। उन्होंने कहा: "तुम बसरा के लोगों में सबसे श्रेष्ठ और उनके पाठक हो, इसलिए इसका पाठ करो, और तुम पर लंबा समय न बीत जाए कि तुम्हारे हृदय कठोर हो जाएं जैसा कि तुम से पहले वालों के हृदय कठोर हो गए थे। और हम एक सूरा पढ़ते थे जिसे हम लंबाई और तीव्रता में 'बारात' (तौबा) के समान समझते थे, पर मुझे वह भुला दिया गया, सिवाय इसके कि मैंने उसमें से यह याद रखा है: 'यदि आदम के बेटे के पास धन की दो घाटियाँ हों, तो वह तीसरी घाटी की खोज करेगा, और आदम के बेटे के पेट को मिट्टी के अतिरिक्त कुछ नहीं भरता।' और हम एक सूरा पढ़ते थे जिसे हम 'मुसब्बिहात' में से किसी एक के समान समझते थे, पर मुझे वह भुला दिया गया, सिवाय इसके कि मैंने उसमें से यह याद रखा है: {हे ईमान वालो! तुम वह क्यों कहते हो जो तुम करते नहीं हो} तो वह तुम्हारी गर्दन पर एक गवाही के रूप में लिख दिया जाएगा जिसके बारे में तुमसे प्रलय (कयामत) के दिन पूछा जाएगा।" इब्न अल-अरबी ने कहा (5): "और यह सब धर्म में स्थापित है।" जहाँ तक अल्लाह तआला के कथन का प्रश्न है:

---

(1) अल-कश्शाफ़ 4/96, और इब्न अल-जौज़ी ने भी इसे ज़ाद अल-मसीर 8/250 में इसी प्रकार उद्धृत किया है, और इब्न हजर ने अल-काफ़ी अल-शाफ़ पृ. 169 में इसे अल-थलाबी को समर्पित किया है। उनके कहने का अर्थ है: "और उनमें सबसे अधिक कष्टदायक," अर्थात: उन्हें कष्ट पहुँचाया।

अल-लिसान (न-क-य)। (2) तफ़्सीर अल-बग़वी 4/337, और अल-तब़री ने इसे उनसे उद्धृत किया है 22/609। (3) अहकाम अल-कुरान, अल-जस्सास 3/442 द्वारा। (4) संख्या (1050) के तहत, सिवाय इसके कि इसमें यह नहीं आया: "अबू मूसा से," बल्कि इसमें आया है: "अबू हर्ब इब्न अबी अल-असवद से, उनके पिता से [और वे हैं: ज़ालिम इब्न अम्र अल-दिली], जिन्होंने कहा: अबू मूसा अल-अशअरी ने बसरा के पाठकों को बुलवाया... रिपोर्ट।" (5) उनके द्वारा अहकाम अल-कुरान में 4/1787, और कोष्ठक के बीच जो कुछ है वह उसी से है, और आगे की सभी बात उनकी है उनके इस कथन तक: "और मेरे विचार में सही यह है कि इसे पूरा करना हर स्थिति में अनिवार्य है सिवाय किसी वैध बहाने के।"

434 سورة الصف: آيات ٢ - ٣

اے اللہ کے نبی، میں نے فلاں کو قتل کیا ہے، تو نبی ﷺ اس بات سے خوش ہوئے۔ تو عمر بن خطاب اور عبدالرحمن بن عوف نے کہا: اے صہیب، کیا آپ نے اللہ کے رسول ﷺ کو نہیں بتایا کہ آپ نے فلاں کو قتل کیا ہے! کیونکہ فلاں نے اس کے قتل کا جھوٹا دعویٰ کیا ہے، تو آپ نے انہیں بتایا تو انہوں نے فرمایا: "اے ابویحییٰ، کیا ایسا ہی ہے؟" انہوں نے کہا: ہاں، اللہ کی قسم یا رسول اللہ، تو یہ آیت اس جھوٹے دعویدار کے بارے میں نازل ہوئی(١)۔ اور ابن زید نے کہا: یہ منافقین کے بارے میں نازل ہوئی، وہ نبی ﷺ اور آپ کے صحابہ سے کہتے تھے: اگر تم نکلو اور لڑو، تو ہم بھی تمہارے ساتھ نکلیں گے اور لڑیں گے، پھر جب وہ نکلے، تو وہ ان سے پھر گئے اور پیچھے رہ گئے(٢)۔

دوسری بات: یہ آیت ہر اس شخص پر واجب کرتی ہے جس نے اپنے آپ پر کوئی ایسا کام لازم کیا جس میں اطاعت ہو، کہ وہ اسے پورا کرے(٣)۔

اور "صحیح مسلم" میں ابوموسیٰ(٤) سے مروی ہے کہ انہوں نے اہل بصرہ کے قراء کو بلا بھیجا، تو ان کے پاس تین سو آدمی آئے جنہوں نے قرآن پڑھ رکھا تھا، تو انہوں نے کہا: تم اہل بصرہ کے بہترین لوگ اور ان کے قراء ہو، تو اس کی تلاوت کرو، اور تم پر لمبا عرصہ نہ گزر جائے کہ تمہارے دل سخت ہو جائیں، جیسا کہ تم سے پہلوں کے دل سخت ہو گئے تھے۔ اور ہم ایک سورۃ پڑھا کرتے تھے جسے ہم لمبائی اور شدت میں "براءۃ" سے تشبیہ دیتے تھے، تو میں اسے بھلا دیا گیا، سوائے اس کے کہ میں نے اس میں سے یہ یاد رکھا: "اگر ابن آدم کے پاس مال کی دو وادیاں ہوں، تو وہ تیسری وادی طلب کرے گا، اور ابن آدم کے پیٹ کو مٹی کے سوا کچھ نہیں بھرتا۔" اور ہم ایک سورۃ پڑھا کرتے تھے جسے ہم "مسبحات" میں سے کسی سے تشبیہ دیتے تھے، تو میں

اسے بھلا دیا گیا، سوائے اس کے کہ میں نے اس میں سے یہ یاد رکھا: {اے ایمان والو، تم وہ کیوں کہتے ہو جو تم کرتے نہیں ہو} تو وہ تمہاری گردنوں میں ایک شہادت لکھ دی جائے گی جس کے بارے میں تم سے قیامت کے دن پوچھا جائے گا۔ ابن العربی نے کہا(۵): اور یہ سب دین میں ثابت ہے۔ جہاں تک اللہ تعالیٰ کے فرمان کا تعلق ہے:

---

(۱) الکشاف ۹٦/٤، اور اسے ابن الجوزی نے بھی زاد المسیر ۸/ ۲۵۰ میں اسی طرح ذکر کیا ہے، اور ابن حجر نے الکافی الشاف ص۱٦۹ میں اسے الثعلبی کی طرف منسوب کیا ہے، اور ان کے قول "وانکاھم" کا مطلب ہے: یعنی انہیں تکلیف پہنچائی۔ اللسان (نکی)۔ (۲) تفسیر البغوی ٤/ ۳۳۷، اور اسے الطبری نے ان سے نقل کیا ہے ٦۰۹/۲۲۔ (۳) احکام القرآن للجصاص ۳/ ٤٤۲۔ (٤) نمبر (۱۰۵۰) کے تحت، مگر اس میں یہ نہیں آیا: "ابوموسیٰ سے"، بلکہ اس میں آیا ہے: "ابوحرب بن ابی الاسود سے، انہوں نے اپنے والد سے [اور وہ ظالم بن عمرو الدیلی ہیں]، کہا: ابوموسیٰ الاشعری نے اہل بصرہ کے قراء کو بلا بھیجا... الخبر۔" (۵) ان کی کتاب احکام القرآن میں ٤/ ۱۷۸۷، اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ اسی میں سے ہے، اور آنے والی تمام کلام ان کی ہے ان کے اس قول تک: "اور میرے نزدیک صحیح یہ ہے کہ اسے پورا کرنا ہر حال میں واجب ہے سوائے کسی عذر کے۔"

435 Surah As-Saff: Verses 2 - 3

“O you who have believed, why do you say what you do not do?” This is established in the religion both in wording and in meaning in this Surah. As for his saying: “A testimony on your necks for which you will be asked on the Day of Resurrection,” its meaning is established in the religion; for whoever commits to something, it becomes binding upon him legally. What is committed to is of two types: First, the vow (nadhr), which is of two types: a vow of seeking closeness (taqarrub) initially, such as saying: “For Allah upon me is prayer, fasting, charity,” and similar acts of devotion. Fulfilling this is obligatory by consensus. And a permissible vow: which is what is tied to a condition of desire, such as saying: “If my absent one returns, then for me is charity,” or tied to a condition of fear, such as saying: “If Allah protects me from such evil, then for me is charity.” The scholars differed on this; Malik and Abu Hanifa said: fulfilling it is obligatory(1). Al-Shafi'i said in one of his views: it is not necessary to fulfill it(2). The generality of the verse is a proof for us; because in its absolute sense, it encompasses the blame of whoever says what he does not do in any way, whether absolute or restricted by a condition. His companions said: The vow is only what is intended as a proximity (qurba) from the category of proximities. This, even if it was of the category of proximity, but he did not intend proximity by it, rather he intended to prevent himself from an action or to urge himself towards an action. We said: legal proximities are hardships(3) and burdens, even if they are acts of worship. This taking upon oneself [in] committing to this proximity with hardship, to bring benefit or repel harm, does not deviate from the paths of legal obligation, and it still falls under the intention of seeking closeness. Ibn al-Arabi said: If the statement from him was a promise, it must either be linked to a cause, such as saying: “If you get married, I will help you with a dinar,” or “If I buy such a thing, I will give you [this].” This is binding by consensus of the jurists. If it was a bare promise, it was said: it is binding due to its attachment(4). They relied on the occasion of the verse, for it was narrated that they were saying: “If we knew which deeds are best or most beloved to Allah, we would do them,” so Allah Almighty revealed this verse. And it is a hadith that is acceptable.

---

(1) Al-Nawadir wal-Ziyadat by Ibn Abi Zayd al-Qayrawani 18/4, and Bada'i' al-Sana'i' 355/6. (2) Al-Umm 61/7. (3) In Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi: requirements. (4) In Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi: in its absolute sense.

435 सूरा अस-साफ़: आयतें 2 - 3

“हे ईमान वालों! तुम वह क्यों कहते हो जो तुम करते नहीं हो?” यह इस सूरा में शब्द और अर्थ दोनों में धर्म में स्थापित है। जहाँ तक उनके इस कथन का प्रश्न है: “तुम्हारी गर्दन पर एक गवाही जिसके बारे में तुमसे कयामत के दिन पूछा जाएगा,” तो इसका अर्थ धर्म में स्थापित है; क्योंकि जो कोई किसी बात का वचन देता है, वह कानूनी रूप से उसके लिए अनिवार्य हो जाता है। वचन दो प्रकार के होते हैं: पहला: मन्नत (नज़्र), जो दो प्रकार की होती है: शुरुआत में ही निकटता (तक़र्रुब) की मन्नत, जैसे कि कहना: “अल्लाह के लिए मुझ पर प्रार्थना, उपवास और दान अनिवार्य है,” और इसी तरह के अन्य इबादत के कार्य। इसे पूरा करना सर्वसम्मति से अनिवार्य है। और एक जायज़ मन्नत: जो किसी इच्छा की शर्त पर आधारित हो, जैसे कि कहना: “यदि मेरा खोया हुआ व्यक्ति वापस आ जाए, तो मैं दान दूँगा,” या किसी डर की शर्त पर आधारित हो, जैसे कि कहना: “यदि अल्लाह मुझे इस बुराई से बचा ले, तो मैं दान दूँगा।” विद्वानों ने इस पर मतभेद किया है; मलिक और अबू हनीफ़ा ने कहा: इसे पूरा करना अनिवार्य है(1)। शाफ़ई ने अपने एक विचार में कहा: इसे पूरा करना आवश्यक नहीं है(2)। आयत की व्यापकता हमारे लिए प्रमाण है; क्योंकि अपनी पूर्णता में, यह उस व्यक्ति की निंदा करती है जो वह कहता है जो वह किसी भी तरह से नहीं करता है, चाहे वह बिना किसी शर्त के हो या किसी शर्त से बंधा हो। उनके साथियों ने कहा: मन्नत केवल वही है जिसका उद्देश्य निकटता (क़ुरबा) की श्रेणी से निकटता प्राप्त करना हो। यह, भले ही निकटता की श्रेणी से हो, लेकिन उसने इससे निकटता का इरादा नहीं किया था, बल्कि उसने स्वयं को किसी कार्य से रोकने या किसी कार्य के लिए प्रेरित करने का इरादा किया था। हमने कहा: कानूनी निकटताएँ कठिनाइयाँ(3) और बोझ हैं, भले ही वे इबादत के कार्य हों। इस निकटता को कठिनाई के साथ निभाने का यह संकल्प, लाभ प्राप्त करने या हानि को दूर करने के लिए, कानूनी दायित्व के मार्गों से विचलित नहीं होता है, और यह अभी भी निकटता प्राप्त करने के इरादे के अंतर्गत आता है। इब्न अल-अरबी ने कहा: यदि उनकी ओर से दिया गया बयान एक वादा था, तो वह या तो किसी कारण से जुड़ा होना चाहिए, जैसे कि कहना: “यदि तुम शादी करते हो, तो मैं एक दीनार से तुम्हारी मदद करूँगा,” या “यदि मैं ऐसी चीज़ खरीदता हूँ, तो मैं तुम्हें [यह] दूँगा।” यह न्यायविदों की सर्वसम्मति से अनिवार्य है। यदि यह केवल एक वादा था, तो कहा गया: यह इसके जुड़ाव के कारण अनिवार्य है(4)। उन्होंने आयत के कारण पर भरोसा किया, क्योंकि यह वर्णित है कि वे कह रहे थे: “यदि हमें पता होता कि कौन से कार्य अल्लाह को सबसे प्रिय या

सबसे अच्छे हैं, तो हम उन्हें करते," इसलिए अल्लाह सर्वशक्तिमान ने यह आयत अवतरित की। और यह एक ऐसी हदीस है जो स्वीकार्य है।

---

(1) इब्न अबी ज़ैद अल-क़ैरवानी द्वारा अन-नवादिर वल-ज़ियादात 18/4, और बदई अल-सनई 355/6। (2) अल-उम्म 61/7। (3) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान में: आवश्यकताएं। (4) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान में: इसके पूर्ण अर्थ में।

٤٣٥ سورہ الصف: آیات ٢ - ٣

﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ﴾ یعنی "اے ایمان والو! تم وہ کیوں کہتے ہو جو تم کرتے نہیں ہو؟" یہ اس سورہ میں لفظی اور معنوی طور پر دین میں ثابت ہے۔ اور جہاں تک ان کے قول کا تعلق ہے: "تمہاری گردنوں میں ایک گواہی جس کے بارے میں تم سے قیامت کے دن پوچھا جائے گا،" تو یہ معنی دین میں ثابت ہے؛ کیونکہ جو شخص کسی چیز کا التزام (اپنے اوپر لازم) کرتا ہے، وہ شرعی طور پر اس پر لازم ہو جاتی ہے۔ التزام کی دو قسمیں ہیں: پہلی: نذر، اور اس کی بھی دو قسمیں ہیں: ایک وہ نذر جو براہِ راست تقرب الٰہی کے لیے ہو، جیسے کوئی کہے: "اللہ کے لیے مجھ پر نماز، روزہ اور صدقہ لازم ہے،" اور اس جیسی دیگر نیکیاں۔ اس کا پورا کرنا اجماع کے ساتھ لازم ہے۔ دوسری نذرِ مباح: اور وہ وہ ہے جسے کسی رغبت (خواہش) کی شرط پر معلق کیا جائے، جیسے کوئی کہے: "اگر میرا غائب آ جائے تو مجھ پر صدقہ لازم ہے،" یا کسی خوف کی شرط پر معلق ہو، جیسے: "اگر اللہ مجھے فلاں برائی سے بچا لے تو مجھ پر صدقہ لازم ہے۔" اس بارے میں علماء کا اختلاف ہے؛ امام مالک اور امام ابو حنیفہ نے فرمایا: اس کا پورا کرنا لازم ہے(١)۔ اور امام شافعی نے اپنے ایک قول میں فرمایا: اسے پورا کرنا لازم نہیں ہے(٢)۔ ہمارے لیے اس آیت کا عموم دلیل ہے؛ کیونکہ یہ اپنے اطلاق میں اس شخص کی مذمت کو شامل کرتی ہے جو وہ بات کہتا ہے جسے وہ نہیں کرتا، خواہ وہ بات مطلق ہو یا کسی شرط کے ساتھ مقید۔ ان کے ساتھیوں (شافعیہ) نے کہا: نذر صرف وہی ہوتی ہے جس سے مقصود ان اعمال کے ذریعے تقرب حاصل کرنا ہو جو تقرب کی جنس سے ہوں۔ اور یہ عمل اگرچہ تقرب کی جنس سے ہے، لیکن اس سے تقرب کا ارادہ نہیں کیا گیا، بلکہ اس سے مقصود اپنے آپ کو کسی کام سے روکنا یا کسی کام پر آمادہ کرنا تھا۔ ہم کہتے ہیں: شرعی تقربات مشقتیں(٣) اور تکالیف ہیں، اگرچہ

وہ عبادتیں ہی کیوں نہ ہوں۔ اور مشقت کے ساتھ اس تقرب کا التزام کرنا، کسی نفع کے حصول یا نقصان کو دور کرنے کے لیے، یہ شرعی تکلیف (ذمہ داری) کے طریقوں سے خارج نہیں ہے، اور نہ ہی یہ تقرب کے قصد سے الگ ہے۔ ابن العربی کہتے ہیں: اگر اس کا قول بطور وعدہ ہو، تو وہ دو حال سے خالی نہیں ہوگا: یا تو وہ کسی سبب کے ساتھ وابستہ ہوگا، جیسے کہے: "اگر تم نے شادی کی تو میں ایک دینار سے تمہاری مدد کروں گا،" یا "اگر میں نے فلاں چیز خریدی تو تمہیں [فلاں چیز] دوں گا۔" تو فقہاء کے اجماع کے مطابق یہ لازم ہے۔ اور اگر محض ایک وعدہ تھا، تو کہا گیا: یہ اس کے تعلق کی وجہ سے لازم ہو جاتا ہے(٤)۔ اور انہوں نے آیت کے سببِ نزول سے استدلال کیا، کیونکہ مروی ہے کہ صحابہ کرام کہہ رہے تھے: "اگر ہمیں معلوم ہوتا کہ کون سا عمل اللہ کے نزدیک سب سے زیادہ پسندیدہ یا بہتر ہے تو ہم اسے ضرور کرتے،" تو اللہ تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرمائی۔ اور یہ ایسی حدیث ہے جس میں کوئی حرج نہیں ہے۔

---

(١) النوادر والزیادات از ابن ابی زید القیروانی ١٨/٤ ، اور بدائع الصنائع ٣٥٥/٦ ۔ (٢) الام ٦١/٧ ۔ (٣) احکام القرآن از ابن العربی میں: مقتضیات۔ (٤) احکام القرآن از ابن العربی میں: اپنے اطلاق کے ساتھ۔

436 Surah As-Saff: Verses 2-3

It was narrated from Mujahid that when Abdullah bin Rawahah heard it, he said: "I will remain confined in the path of Allah until I am killed" (1). The correct view according to me is that a promise must be fulfilled in all cases except for an excuse. I said: Malik said: As for a promise like a man asking another to give him a gift, and he says: "Yes," then it appears to him not to do so, I do not see that as binding on him. Ibn al-Qasim said: If he promises creditors, saying: "I bear witness that I have gifted him from where I should pay you" (2), then this is binding on him. But if he says: "Yes, I will do it," then it appears to him otherwise, I do not see it as binding. I said: Meaning: it is not legally enforced upon him. However, regarding noble character and good conduct, then yes. Allah Almighty praised the one who was truthful in his promise and fulfilled his vow, saying: {And those who fulfill their promise when they make a promise} [Al-Baqarah: 177], and He said: {And mention in the Book, Ishmael. Indeed, he was true to his promise} [Maryam: 54], and its explanation has preceded. Third: Al-Nakha'i said: Three verses prevented me from narrating stories to people: {Do you enjoin righteousness upon the people and forget yourselves} [Al-Baqarah: 44], {And I do not intend to differ from you in that which I forbid you} [Hud: 88], and {O you who have believed, why do you say what you do not do?} [As-Saff: 2]. Abu Nu'aym al-Hafiz related from the hadith of Malik bin Dinar, from Thumamah, that Anas bin Malik said: The Messenger of Allah (ﷺ) said: "On the night I was taken on the Night Journey (Isra), I came across a people whose lips were being cut with scissors of fire. Every time they were cut, they grew back. I asked: 'Who are these, O Gabriel?' He said: 'These are the preachers of your nation who say what they do not do, and they read the Book of Allah but do not act upon it'" (3). It was narrated from some of the predecessors that it was said to him: "Speak to us." He remained silent. Then it was said to him: "Speak to us." He said: "Are you ordering me to say what I do not do?"

---

(1) Tafsir Mujahid 2/671, and Abdullah bin Al-Mubarak included it in Al-Jihad (3), and Al-Tabari 22/607-608. (2) In (kh), (d), and (m): "from where he should pay you." What is established is from (f), (z), and Al-Tamhid 3/208, and the speech is from him. (3) Hilyat al-Awliya 2/386-387, and Al-Bayhaqi also included it in Shu'ab al-Iman (1773) via Sadaqah bin Musa and Al-Hasan bin Ja'far, from Malik bin Dinar, with it. Sadaqah bin Musa is weak. The meaning of "wafat" is: it became complete and long. Al-Nihayah (wafa). Abu Ya'la (4069), Al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (4965), and Abu Nu'aym in Al-

Hilyah 8/172 also narrated it via two paths from Sulayman al-Taymi, from Anas similarly, and the two chains of narration are authentic.

436 सूरह अस-सफ़: आयत 2-3

मुजाहिद से रिवायत है कि जब अब्दुल्ला बिन रवाहा ने इसे सुना, तो उन्होंने कहा: "मैं अल्लाह की राह में तब तक रुका रहूँगा जब तक कि मैं मार न दिया जाऊँ (1)। मेरे अनुसार सही बात यह है कि बहाने के अलावा हर हाल में वादे को पूरा करना वाजिब है। मैंने कहा: मलिक ने कहा: जहाँ तक उस वादे का सवाल है जैसे कि एक आदमी दूसरे से उसे तोहफा देने के लिए कहे, और वह कहे: "हाँ," फिर उसे लगे कि वह ऐसा न करे, तो मैं नहीं समझता कि यह उस पर लाज़िम (अनिवार्य) है। इब्न अल-कासिम ने कहा: अगर उसने कर्जदारों से वादा किया और कहा: "मैं तुम्हें गवाह बनाता हूँ कि मैंने उसे वहीं से तोहफा दिया है जहाँ से मुझे तुम्हें अदा करना था" (2), तो यह उस पर लाज़िम है। लेकिन अगर वह कहे: "हाँ, मैं करूँगा," फिर उसे कुछ और लगे, तो मैं इसे उस पर लाज़िम नहीं समझता। मैंने कहा: अर्थात: उसे कानूनी रूप से इसके लिए मजबूर नहीं किया जाएगा। लेकिन नेक अख़्लाक़ और अच्छी शराफ़त के मामले में, हाँ। अल्लाह तआला ने उस व्यक्ति की प्रशंसा की है जो अपने वादे में सच्चा था और अपनी मन्नत पूरी की, फरमाया: {और जब वे वादा करें तो उसे पूरा करने वाले} [अल-बक़रह: 177], और फरमाया: {और किताब में इस्माइल का जिक्र करो। बेशक, वह अपने वादे का सच्चा था} [मरयम: 54], और इसका विवरण पहले आ चुका है। तीसरी बात: अल-नखई ने कहा: तीन आयतों ने मुझे लोगों को किस्से सुनाने से रोक दिया: {क्या तुम लोगों को नेकी का हुक्म देते हो और अपने आप को भूल जाते हो} [अल-बक़रह: 44], {और मेरा यह इरादा नहीं कि जिस चीज़ से तुम्हें रोकूँ उसके खिलाफ खुद करूँ} [हूद: 88], और {ऐ ईमान वालो! तुम वह बात क्यों कहते हो जो करते नहीं हो?} [अस-सफ़: 2]। अबू नुऐम अल-हाफ़िज़ ने मलिक बिन दीनार की हदीस से, सुमामा से रिवायत की कि अनस बिन मलिक ने कहा: रसूलुल्लाह (ﷺ) ने फरमाया: "जिस रात मुझे (मिराज पर) ले जाया गया, मैं ऐसे लोगों के पास से गुज़रा जिनके होंठ आग की कैंचियों से काटे जा रहे थे। जब भी वे काटे जाते, वे फिर से पूरे हो जाते। मैंने पूछा: 'ऐ जिब्रील! ये कौन हैं?' उन्होंने कहा: 'ये आपकी उम्मत के वे खतीब (वक्ता) हैं जो वह कहते हैं जो करते नहीं, और वे अल्लाह की किताब पढ़ते हैं लेकिन उस पर अमल नहीं करते'" (3)। कुछ पूर्वजों (सलफ) से रिवायत है कि उनसे कहा गया: "हमें हदीस सुनाएँ।" वे खामोश रहे। फिर उनसे कहा गया: "हमें हदीस सुनाएँ।" उन्होंने कहा: "क्या तुम मुझे वह कहने का हुक्म देते हो जो मैं खुद नहीं करता?"

---

(1) तफ़सीर मुजाहिद 2/671, और अब्दुल्ला बिन अल-मुबारक ने अल-जिहाद (3) में इसे शामिल किया है, और अल-तब़री 22/607-608। (2) (ख़), (द), और (म) में: "जहाँ से उसे तुम्हें अदा करना

चाहिए।" जो स्थापित है वह (फ़), (ज़) और अल-तमहीद 3/208 से है, और शब्द उन्हीं के हैं। (3) हिल्यतुल औलिया 2/386-387, और अल-बैहकी ने भी इसे शुअबुल ईमान (1773) में सदाक़ा बिन मूसा और अल-हसन बिन जाफ़र के माध्यम से मलिक बिन दीनार से रिवायत किया है। सदाक़ा बिन मूसा कमज़ोर है। "वफ़त" का अर्थ है: वह पूरी और लंबी हो गई। अल-निहाया (वफ़ा)। अबू यला (4069), अल-बैहकी ने शुअबुल ईमान (4965) में, और अबू नुऐम ने अल-हिल्या 8/172 में सुलेमान अल-तैमी के माध्यम से अनस से इसी तरह रिवायत की है और दोनों सनदें सही हैं।

٤٣٦ سورة الصف: آیت ٢ - ٣

مجاہد سے روایت ہے کہ جب عبداللہ بن رواحہ نے اسے سنا تو کہا: "میں اللہ کی راہ میں قید رہوں گا یہاں تک کہ میں قتل کر دیا جاؤں" (١)۔ اور میرے نزدیک صحیح بات یہ ہے کہ عذر کے سوا ہر حال میں وعدہ پورا کرنا واجب ہے۔ میں نے کہا: مالک نے کہا: جہاں تک اس وعدے کا تعلق ہے جیسے کوئی شخص دوسرے سے کہے کہ اسے ہبہ (تحفہ) دے، اور وہ کہے: "ہاں،" پھر اسے لگے کہ وہ ایسا نہ کرے، تو میں نہیں دیکھتا کہ یہ اس پر لازم ہے۔ ابن القاسم نے کہا: اگر اس نے قرض خواہوں سے وعدہ کیا اور کہا: "میں تمہیں گواہ بناتا ہوں کہ میں نے اسے وہاں سے ہبہ کر دیا ہے جہاں سے مجھے تمہیں ادا کرنا تھا" (٢)، تو یہ اس پر لازم ہے۔ لیکن اگر وہ کہے: "ہاں، میں کروں گا،" پھر اسے کچھ اور لگے، تو میں اسے اس پر لازم نہیں سمجھتا۔ میں نے کہا: یعنی: اس پر قانونی طور پر فیصلہ نہیں دیا جائے گا۔ لیکن مکارم اخلاق اور مروت کے باب میں، ہاں! اور اللہ تعالیٰ نے اس کی تعریف فرمائی ہے جو اپنے وعدے میں سچا رہا اور اپنی نذر پوری کی، فرمایا: ﴿وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذَا عَاهَدُوا﴾ [البقرہ: ١٧٧]، اور فرمایا: ﴿وَاذْكُرْ فِي الْكِتَابِ إِسْمَعِيلَ إِنَّهُ كَانَ صَادِقَ الْوَعْدِ﴾ [مریم: ٥٤]، اور اس کا بیان پہلے گزر چکا ہے۔ تیسری بات: النخعی نے کہا: تین آیتوں نے مجھے لوگوں کو وعظ کرنے سے روک دیا: ﴿أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ﴾ [البقرہ: ٤٤]، ﴿وَمَا أُرِيدُ أَنْ أُخَالِفَكُمْ إِلَى مَا أَنْهَاكُمْ عَنْهُ﴾ [ہود: ٨٨]، اور ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ﴾ [الصف: ٢]۔ اور ابو نعیم الحافظ نے مالک بن دینار کی حدیث سے، ثمامہ کے واسطے سے روایت کیا کہ انس بن مالک نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس رات مجھے معراج کرائی گئی، میں ایسے لوگوں کے پاس سے گزرا جن کے ہونٹ آگ کی قینچیوں سے کاٹے جا رہے تھے۔ جب بھی وہ کاٹے جاتے, وہ پھر سے پورے ہو جاتے۔ میں نے پوچھا: 'اے جبریل! یہ کون ہیں؟'

انہوں نے کہا: 'یہ آپ کی امت کے وہ خطیب ہیں جو وہ کہتے ہیں جو کرتے نہیں، اور وہ اللہ کی کتاب پڑھتے ہیں لیکن اس پر عمل نہیں کرتے'" (٣)۔ اور بعض سلف سے مروی ہے کہ ان سے کہا گیا: "ہمیں حدیث سنائیں۔" وہ خاموش رہے۔ پھر ان سے کہا گیا: "ہمیں حدیث سنائیں۔" انہوں نے کہا: "کیا تم مجھے اس بات کا حکم دیتے ہو جو میں خود نہیں کرتا؟"

---

(١) تفسیر مجاہد ٦٧١/٢، اور اسے عبداللہ بن المبارک نے الجہاد (٣) میں نکالا ہے، اور الطبری ٦٠٧/٢٢ - ٦٠٨۔ (٢) (خ)، (د) اور (م) میں ہے: "کہ وہ تمہیں ادا کرے"۔ اور جو ثابت ہے وہ (ف)، (ز) اور التمہید ٢٠٨/٣ سے ہے، اور کلام اسی کا ہے۔ (٣) حلیۃ الاولیاء ٣٨٦/٢ - ٣٨٧، اور اسے بیہقی نے شعب الایمان (١٧٧٣) میں صدقہ بن موسیٰ اور الحسن بن جعفر کے طریق سے، مالک بن دینار سے روایت کیا ہے۔ اور صدقہ بن موسیٰ ضعیف ہے۔ اور "وفت" کے معنی ہیں: وہ مکمل اور طویل ہو گئی۔ النہایہ (وفا)۔ اور اسے ابو یعلیٰ (٤٠٦٩)، بیہقی نے شعب الایمان (٤٩٦٥) اور ابو نعیم نے الحلیہ ١٧٢/٨ میں سلیمان التیمی کے طریق سے انس سے اسی طرح نکالا ہے اور دونوں سندیں صحیح ہیں۔

So hasten the wrath of Allah (1)!

Fourthly: The Almighty's saying: {Why do you say what you do not do?} is an interrogative for the purpose of denial and rebuke, regarding a person saying something good about themselves that they do not perform; as for the past, it would be a lie, and as for the future, it would be a breach of promise, and both are blameworthy. Sufyan bin Uyaynah interpreted the Almighty's saying: {Why do you say what you do not do?} to mean: Why do you say what is not within your control, for you do not know whether you will do it or not. Based on this, the speech is taken literally as a denial of such speech.

Fifthly: The Almighty's saying: {Great is the hatred in the sight of Allah that you say what you do not do} may be used to argue for the obligation of fulfilling vows made in persistence and anger, according to one of the two opinions of Ash-Shafi'i (2). And "an" (that) is in the nominative case as a subject, and what precedes it is the predicate, as if he said: your saying what you do not do is blameworthy. It is permissible for it to be the predicate of a deleted subject (3). Al-Kisa'i said: "an" is in the nominative case; because "kabura" (has become great) is a verb in the same position as: "How bad a man is your brother" (4). And "maqtan" (hatred) is in the accusative case as a specification (tamyiz), the meaning: their saying what they do not do is great in hatred (5). It was also said: it is a circumstantial state (hal). "Al-Maqt" and "al-Maqanah" are two verbal nouns; it is said: a man is "maqit" and "mamqut" when people do not love him (6).

The Almighty's saying: {Indeed, Allah loves those who fight in His cause in a row as though they are a [single] structure joined firmly}.

It contains three issues:

---

(1) Al-Kashshaf 4/97. (2) Ahkam al-Qur'an for al-Harasi 4/413, and the vow of persistence and anger (nadhr al-lajaj wal-ghadab) is for one to prevent himself from an action, or urge himself to it, by linking the commitment of an act of worship to performing it or abstaining from it. It is also called the oath of persistence and anger, and it is also called: the oath of closure (yamin al-ghalaq) and the vow of closure. Al-Majmu' 8/376. (3) Al-Mushkil by Makki 2/730. (4) Ma'ani al-Qur'an for al-Farra' 3/153. (5) Ma'ani al-Qur'an for al-Zajjaj 5/163. (6) Al-Sihah (Maqt).

तो अल्लाह के प्रकोप को शीघ्र बुलाओ (1)!

चौथा: अल्लाह तआला का कथन: {तुम वह क्यों कहते हो जो तुम करते नहीं?} यह इनकार और डांट के लहज़े में एक प्रश्न है, कि इंसान अपने बारे में ऐसी भलाई की बात कहे जो वह करता नहीं है; जहाँ तक अतीत की बात है, तो यह झूठ है, और जहाँ तक भविष्य की बात है, तो यह वादाखिलाफी है, और दोनों ही निंदनीय हैं। सुफ़यान बिन उयैना ने अल्लाह तआला के कथन {तुम वह क्यों कहते हो जो तुम करते नहीं?} की व्याख्या इस प्रकार की है: तुम वह बात क्यों कहते हो जिसका अधिकार तुम्हारे पास नहीं है, इसलिए तुम्हें पता नहीं कि तुम उसे करोगे या नहीं। इस आधार पर, बात को उसके स्पष्ट अर्थ में लिया जाएगा जो ऐसी बात कहने के इनकार पर आधारित है।

पांचवां: अल्लाह तआला का कथन: {अल्लाह के नज़दीक यह बड़ी नफरत की बात है कि तुम वह कहो जो तुम करते नहीं} इसका उपयोग हठ और गुस्से में की गई मन्नत (नज़्र) को पूरा करने की अनिवार्यता पर तर्क के रूप में किया जा सकता है, जो इमाम शाफ़ेई के दो कथनों में से एक है (2)। और "अन" (कि) मुब्तदा (विषय) होने के कारण रफ़अ (nominative) की स्थिति में है, और जो उससे पहले है वह ख़बर (विधेय) है, मानो उन्होंने कहा हो: तुम्हारा वह कहना जो तुम करते नहीं, निंदनीय है। यह एक लुप्त मुब्तदा की ख़बर भी हो सकती है (3)। अल-किसाई ने कहा: "अन" रफ़अ के स्थान पर है; क्योंकि "कबुरा" (बड़ा होना) "बिअ-सा रजुलन अख़ूका" (बुरा आदमी है तुम्हारा भाई) जैसा एक क्रिया पद है (4)। और "मक़्तन" (नफरत) तमीज़ (विशिष्टीकरण) के रूप में नसब (accusative) की स्थिति में है, अर्थ है: उनका वह कहना जो वे करते नहीं, नफरत में बड़ा है (5)। यह भी कहा गया है कि यह 'हाल' (स्थिति) है। 'अल-मक़्त' और 'अल-मक़ानह' दो मसदर (धातु रूप) हैं; कहा जाता है: एक व्यक्ति 'मक़ीत' और 'ममक़ूत' है जब लोग उससे प्यार नहीं करते (6)।

अल्लाह तआला का कथन: {निश्चय ही अल्लाह उन लोगों से प्रेम करता है जो उसके मार्ग में पंक्तियों में डटकर लड़ते हैं, जैसे कि वे एक सीसा पिलाई हुई दीवार हों}।

इसमें तीन मुद्दे हैं:

---

(1) अल-कशाफ़ 97/4। (2) अल-हरासी के अहकाम अल-कुरान 4/413, और हठ और क्रोध की मन्नत (नज़्र-ए-लजाज व गज़ब) वह है कि कोई व्यक्ति स्वयं को किसी कार्य से रोके या उसे करने के

लिए प्रेरित करे, किसी इबादत की प्रतिबद्धता को उसे करने या छोड़ने से जोड़कर। इसे हठ और क्रोध की शपथ (यमीन) भी कहा जाता है, और इसे यमीन अल-ग़लक और नज़्र अल-ग़लक भी कहा जाता है। अल-मजमूँ 376/8। (3) मक्की द्वारा अल-मुशकिल 2/730। (4) अल-फर्रा के मानी अल-कुरान 3/153। (5) अल-ज़ज्जाज के मानी अल-कुरान 5/163। (6) अल-सिहाह (मक़्त)।

سورة الصف: آیات ۲ - ۴ ۴۳۷

تو اللہ کی ناراضگی کو جلدی طلب کرو (۱)!

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ ﴾ (تم وہ کیوں کہتے ہو جو تم کرتے نہیں؟) یہ انکار اور توبیخ (ڈانٹ ڈپٹ) کے طور پر ایک استفہام ہے، کہ انسان اپنے بارے میں ایسی خیر کی بات کہے جو وہ خود نہیں کرتا؛ اگر ماضی کی بات ہو تو یہ جھوٹ ہے، اور اگر مستقبل کی ہو تو یہ وعدہ خلافی ہے، اور دونوں ہی مذموم ہیں۔ سفیان بن عیینہ نے اللہ تعالیٰ کے اس فرمان کی تاویل یوں کی ہے کہ: تم وہ بات کیوں کہتے ہو جس کا اختیار تمہارے پاس نہیں ہے، تمہیں معلوم نہیں کہ تم اسے کرو گے یا نہیں کرو گے۔ اس بنیاد پر کلام کو اس کے ظاہر پر محمول کیا جائے گا جو ایسی بات کہنے کے انکار پر مبنی ہے۔

پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ كَبُرَ مَقْتًا عِندَ اللَّهِ أَن تَقُولُوا مَا لَا تَفْعَلُونَ ﴾ (اللہ کے نزدیک یہ بہت بڑی ناپسندیدہ بات ہے کہ تم وہ کہو جو تم کرتے نہیں) اس سے لجاج (ہٹ دھرمی) اور غصے کی حالت میں نذر (منت) پورا کرنے کے وجوب پر استدلال کیا جا سکتا ہے، جو امام شافعیؒ کے دو اقوال میں سے ایک قول ہے (۲)۔ اور "أن" مبتدا ہونے کی وجہ سے حالتِ رفع میں ہے، اور اس سے پہلے والا حصہ خبر ہے، گویا یوں کہا گیا: تمہارا وہ کہنا جو تم نہیں کرتے، مذموم ہے۔ یہ بھی جائز ہے کہ یہ محذوف مبتدا کی خبر ہو (۳)۔ الکسائی کہتے ہیں: "أن" رفع کے مقام پر ہے کیونکہ "كَبُرَ" ایسا فعل ہے جو "بِئس رجلاً أخوك" کے ہم معنی ہے (۴)۔ اور "مقتاً" تمیز ہونے کی بنا پر حالتِ نصب میں ہے، معنی ہے: ان کا وہ کہنا جو وہ نہیں کرتے، نفرت کے اعتبار سے بہت بڑا ہے (۵)۔ ایک قول یہ ہے کہ یہ 'حال' ہے۔ مقت اور مقانہ دو مصدر ہیں؛ کہا جاتا ہے: "رجل مقيت وممقوت" یعنی وہ شخص جسے لوگ ناپسند کرتے ہوں (۶)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِهِ صَفًّا كَأَنَّهُم بُنْيَانٌ مَّرْصُوصٌ ﴾ (بے شک اللہ ان لوگوں سے محبت کرتا ہے جو اس کی راہ میں صف بستہ ہو کر لڑتے ہیں گویا کہ وہ ایک سیسہ پلائی ہوئی دیوار ہیں)۔

اس میں تین مسائل ہیں:

---

(۱) الکشاف ۴/ ۹۷۔ (۲) أحکام القرآن للہراسی ۴/ ۴۱۳، اور نذرِ لجاج و غضب یہ ہے کہ انسان خود کو کسی کام سے روکے یا اسے کرنے پر ابھارے، کسی عبادت کی وابستگی کو اسے کرنے یا چھوڑنے سے جوڑ کر۔ اسے یمینِ لجاج و غضب بھی کہا جاتا ہے، اور اسے یمین الغلق اور نذر الغلق بھی کہتے ہیں۔ المجموع ۸/ ۳۷۶۔ (۳) المشکل لمکی ۲/ ۷۳۰۔ (۴) معانی القرآن للفراء ۳/ ۱۵۳۔ (۵) معانی القرآن للزجاج ۵/ ۱۶۳۔ (۶) الصحاح (مقت)۔

438

Surah As-Saff: Verse 4

First: The words of the Almighty: {Indeed, Allah loves those who fight in His cause in a row} i.e., they line up in a row(1): the object is omitted, meaning: they line themselves up in a row. {as if they were a [single] structure joined firmly}. Al-Farra'(2) said: Joined with lead. Al-Mubarrad said: It is from "rassatu al-bina'" (joining the building) when you solidify it and bring it close until it becomes like one piece(3). And it was said: it is from "al-rasis", which is the tight joining of teeth together.

"Al-tarass" means sticking together. From it: "and join closely in the row"(4). The meaning of the verse is: He loves the one who stands firm in Jihad for the sake of Allah, and remains in his place as firm as a building(5). Sa'id bin Jubayr said: This is a teaching from Allah Almighty to the believers on how they should be when fighting their enemy.

Second: Some people of interpretation have inferred from this that fighting on foot is better than fighting on horseback; because cavalry do not line up in this manner(6). Al-Mahdawi: That is not correct; because of what has been mentioned regarding the virtue of the cavalryman in reward and booty. Cavalrymen are not excluded from the meaning of the verse; because its meaning is steadfastness.

Third: It is not permissible to leave the row except for a necessity that arises for a person, or for a message sent by the Imam, or for a benefit that appears in the situation, such as an opportunity to be seized, and there is no disagreement about it(7). Regarding leaving the row for a duel, there is a disagreement on two opinions: One: that there is no harm in that, as a way to intimidate the enemy, seeking martyrdom, and inciting combat. Our companions said: no one should come forward seeking that; because it contains ostentation and going out to what Allah has forbidden regarding meeting the enemy. Rather, it should be...

(1) Tafsir al-Baghawi 4/337. (2) In Ma'ani al-Qur'an 3/153. (3) Tafsir al-Razi 29/312, and he did not attribute it. (4) Lisan al-Arab (R-S-S) similarly. (5) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 5/164. (6) Al-Kashshaf 4/97, and al-Tabari mentioned it in Tafsir 22/611 similarly. (7) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/1789, and also what follows it.

438

सूरा अस-साफ़: आयत 4

पहला: सर्वशक्तिमान का कथन: {निस्संदेह, अल्लाह उन लोगों से प्यार करता है जो उसके मार्ग में एक पंक्ति में होकर लड़ते हैं} अर्थात: वे एक पंक्ति (1) बनाते हैं: यहाँ कर्म (object) अप्रत्यक्ष है, अर्थात: वे स्वयं को एक पंक्ति में व्यवस्थित करते हैं। {जैसे कि वे सीसा पिलाई हुई एक इमारत हों}। अल-फर्रा (2) ने कहा: सीसे से जुड़ी हुई। अल-मुबर्रद ने कहा: यह 'रस्सतु अल-बिना' (इमारत को जोड़ना) से है जब आप उसे ठोस बनाते हैं और इतना करीब लाते हैं कि वह एक टुकड़े जैसा हो जाए (3)। और यह भी कहा गया है: यह 'अल-रसीस' से है, जिसका अर्थ है दाँतों का एक साथ सटा होना।

'अल-तरास' का अर्थ है सटकर खड़ा होना। इसी से है: 'और पंक्ति में सटकर खड़े हो जाओ' (4)। आयत का अर्थ है: वह उसे प्यार करता है जो अल्लाह की राह में जिहाद में अडिग रहता है, और अपनी जगह पर वैसे ही कायम रहता है जैसे किसी इमारत की मजबूती (5)। सईद बिन जुबैर ने कहा: यह अल्लाह सर्वशक्तिमान की ओर से विश्वासियों के लिए एक शिक्षा है कि अपने दुश्मन से लड़ते समय उन्हें कैसा होना चाहिए।

दूसरा: व्याख्या करने वाले कुछ लोगों ने इससे यह निष्कर्ष निकाला है कि पैदल लड़ना घुड़सवार होकर लड़ने से बेहतर है; क्योंकि घुड़सवार इस तरह पंक्तिबद्ध नहीं होते (6)। अल-महदवी: यह सही नहीं है; क्योंकि घुड़सवार के पुण्य और युद्ध के माल (गनीमत) में श्रेष्ठता के बारे में जो बताया गया है। घुड़सवार आयत के अर्थ से बाहर नहीं हैं; क्योंकि इसका अर्थ अडिगता है।

तीसरा: किसी व्यक्ति के लिए पंक्ति छोड़ना तब तक जायज नहीं है जब तक कि उसे कोई विशेष आवश्यकता न हो, या इमाम द्वारा भेजे गए किसी संदेश के लिए, या उस स्थिति में दिखाई देने वाले किसी लाभ के लिए, जैसे कि किसी अवसर का लाभ उठाना, और इसमें कोई मतभेद नहीं है (7)। द्वंद्वयुद्ध (मुकाबले) के लिए पंक्ति छोड़ने के बारे में दो मतों पर विवाद है: एक: इसमें कोई बुराई नहीं है, दुश्मन को डराने के लिए, शहादत चाहने के लिए और लड़ाई को उकसाने के लिए। हमारे साथियों ने कहा: कोई भी इसकी तलाश में आगे नहीं बढ़ना चाहिए; क्योंकि इसमें दिखावा है और दुश्मन से मिलने के बारे में अल्लाह ने जो मना किया है, उसकी ओर जाना है। बल्कि यह होना चाहिए...

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 4/337। (2) मआनी अल-कुरान 3/153 में। (3) तफ़सीर अल-राज़ी 29/312, और उन्होंने इसे उद्धृत नहीं किया। (4) लिसान अल-अरब (र-स-स) इसी प्रकार। (5)

मआनी अल-कुरान अज़-ज़ज्जाज द्वारा 5/164। (6) अल-कशशाफ़ 4/97, और अल-तब़री ने तफ़सीर 22/611 में इसी तरह उल्लेख किया है। (7) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी द्वारा 4/1789, और उसके बाद भी।

438

سورة الصف: آیت 4

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {بے شک اللہ ان لوگوں سے محبت کرتا ہے جو اس کی راہ میں صف بستہ ہو کر لڑتے ہیں} یعنی: وہ صف باندھتے ہیں(1): اور مفعول محذوف ہے، یعنی: وہ خود کو صف میں کھڑا کرتے ہیں۔ {گویا وہ سیسہ پلائی ہوئی دیوار (عمارت) ہیں}۔ الفراء(2) نے کہا: سیسے سے جڑی ہوئی۔ مبرد نے کہا: یہ "رصصت البناء" (میں نے عمارت کو جوڑا) سے ہے جب آپ عمارت کو پختہ کریں اور اسے اتنا قریب کر دیں کہ وہ ایک ٹکڑا بن جائے(3)۔ اور کہا گیا: یہ "الرصیص" سے ہے، جس کا مطلب دانتوں کا ایک دوسرے کے ساتھ جڑنا ہے۔

"التراص": آپس میں جڑنا۔ اسی سے ہے: "اور وہ صف میں مل کر کھڑے ہوئے"(4)۔ آیت کا مفہوم: اللہ ان لوگوں سے محبت کرتا ہے جو اللہ کی راہ میں جہاد میں ثابت قدم رہتے ہیں اور اپنی جگہ پر ایسے جمے رہتے ہیں جیسے عمارت کی پختگی(5)۔ سعید بن جبیر نے کہا: یہ اللہ تعالیٰ کی طرف سے مومنوں کے لیے ایک تعلیم ہے کہ وہ اپنے دشمن سے لڑتے وقت کیسے ہوں۔

دوسرا: بعض اہل تاویل نے اس سے یہ استدلال کیا ہے کہ پیدل لڑنا سوار ہو کر لڑنے سے بہتر ہے؛ کیونکہ گھڑ سوار اس طرح صف بستہ نہیں ہوتے(6)۔ المہدوی: یہ درست نہیں ہے؛ کیونکہ گھڑ سوار کی فضیلت، اجر اور غنیمت کے بارے میں جو احادیث وارد ہوئی ہیں۔ اور گھڑ سوار آیت کے مفہوم سے خارج نہیں ہیں؛ کیونکہ اس کا مطلب ثابت قدمی ہے۔

تیسرا: صف سے نکلنا جائز نہیں سوائے اس ضرورت کے جو انسان کو پیش آئے، یا اس پیغام کے لیے جو امام بھیجے، یا اس فائدے کے لیے جو اس موقع پر ظاہر ہو، جیسے کسی موقع سے فائدہ

اٹھانا، اور اس میں کوئی اختلاف نہیں ہے(7)۔ مقابلے (مبارزہ) کے لیے صف سے نکلنے کے بارے میں دو اقوال پر اختلاف ہے: ایک: یہ کہ دشمن کو مرعوب کرنے، شہادت کی طلب اور قتال پر ابھارنے کے لیے اس میں کوئی حرج نہیں ہے۔ اور ہمارے اصحاب نے کہا: کوئی بھی اس کی طلب میں تنہا آگے نہ بڑھے؛ کیونکہ اس میں ریا کاری ہے اور اس چیز کی طرف نکلنا ہے جس سے اللہ نے دشمن کے ساتھ مقابلے کے وقت منع کیا ہے۔ بلکہ یہ ہونا چاہیے کہ...

(1) تفسير البغوي 4 / 337 . (2) ان کے لیے معانی القرآن 3 / 153 میں۔ (3) تفسير الرازي 29 / 312 اور انہوں نے اسے منسوب نہیں کیا۔ (4) لسان العرب (رصص) اسی طرح۔ (5) معانی القرآن للزجاج 5 / 164 . (6) الكشاف 4 / 97، اور طبری نے اپنی تفسیر 22 / 611 میں اسی طرح ذکر کیا ہے۔ (7) أحكام القرآن لابن العربي 4 / 1789، اور اس کے بعد بھی۔

Surah As-Saff: Verses 4 - 5 439

Duels when requested by the disbeliever, as occurred in the battles of the Prophet (PBUH) on the day of Badr, and in the battle of Khaybar, and this was the practice of the predecessors. The complete discussion on this has passed in 'Al-Baqarah' regarding Allah's saying: {And do not throw [yourselves] with your [own] hands into destruction} (1) [Verse 195].

The saying of the Exalted: {And [recall] when Moses said to his people, 'O my people, why do you harm me while you certainly know that I am the messenger of Allah to you?' And when they deviated, Allah caused their hearts to deviate. And Allah does not guide the defiantly disobedient people} (5).

His saying: {And [recall] when Moses said to his people}: When He mentioned the command of Jihad, He clarified that Moses and Jesus commanded monotheism and strove in the cause of Allah, and punishment befell those who opposed them, meaning: O Muhammad, mention this story to your people (2).

His saying: {O my people, why do you harm me}: And that was when they accused him of a physical defect (al-adrah), as previously mentioned at the end of Surah 'Al-Ahzab' (3). Among the harm is what was mentioned in the story of Qarun (Korah): that he conspired with a woman to claim immorality against Moses (4). Among the harm is their saying: {Make for us a god as they have gods} (5) [Al-A'raf: 138]. And their saying: {So go, you and your Lord, and fight} (6) [Al-Ma'idah: 24]. And their saying: You killed Aaron. This has been previously mentioned (7).

{while you certainly know that I am the messenger of Allah to you}: and a messenger is to be respected and honored (8). The word 'qad' preceded 'ta'lamun' for emphasis; as if he said: and you know with a certain knowledge in which you have no doubt.

---

(1) 3/260. (2) Zad al-Masir 8/253. (3) At verse (69). (4) Arais al-Majalis p. 218. (5) Mentioned previously 9/317. (6) Mentioned previously 7/399. (7) 9/348. (8) Tafsir al-Baghawi 4/337.

सूरह अस-सफ़: आयत 4 - 5 439

द्वंद्वयुद्ध जब काफ़िर इसकी मांग करे, जैसा कि बद्र के दिन और खैबर के युद्ध में नबी (स.अ.व.) के युद्धों में हुआ था, और यही पूर्वजों का तरीका रहा है। इस पर विस्तृत चर्चा 'अल-बक़रह' में अल्लाह के इस कथन पर हो चुकी है: {और अपने हाथों खुद को तबाही में न डालो} (1) [आयतः 195]।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और (याद करो) जब मूसा ने अपनी क़ौम से कहा, 'ऐ मेरी क़ौम! तुम मुझे क्यों सताते हो जबकि तुम जानते हो कि मैं तुम्हारी तरफ़ अल्लाह का रसूल हूँ?' फिर जब वे टेढ़े रहे तो अल्लाह ने उनके दिलों को टेढ़ा कर दिया। और अल्लाह नाफ़र्मान लोगों को हिदायत नहीं देता} (5)।

अल्लाह का फ़रमान: {और जब मूसा ने अपनी क़ौम से कहा}: जब जिहाद के आदेश का उल्लेख किया गया, तो स्पष्ट किया गया कि मूसा और ईसा ने एकेश्वरवाद का आदेश दिया और अल्लाह की राह में जिहाद किया, और उन पर सज़ा हुई जिन्होंने उनका विरोध किया, यानी: ऐ मुहम्मद, अपनी क़ौम को यह किस्सा सुनाओ (2)।

अल्लाह का फ़रमान: {ऐ मेरी क़ौम! तुम मुझे क्यों सताते हो}: और यह तब था जब उन्होंने उन पर एक शारीरिक दोष का आरोप लगाया था, जैसा कि सूरह 'अल-अहज़ाब' (3) के अंत में गुज़र चुका है। कष्टों में वह भी शामिल है जिसका उल्लेख क़ारून के किस्से में है: कि उसने एक महिला को उकसाया कि वह मूसा पर बदचलनी का आरोप लगाए (4)। कष्टों में उनका यह कहना भी शामिल है: {हमारे लिए भी वैसा ही माबूद (ईश्वर) बना दीजिए जैसा उनके माबूद हैं} (5) [अल-आराफ़: 138]। और उनका यह कहना: {तो आप और आपका रब जाइए और दोनों लड़िए} (6) [अल-माइदा: 24]। और उनका यह कहना: आपने हारून को मार डाला। यह पहले बताया जा चुका है (7)।

{जबकि तुम जानते हो कि मैं तुम्हारी तरफ़ अल्लाह का रसूल हूँ}: और रसूल का सम्मान और ताज़ीम की जाती है (8)। 'क़द' शब्द 'तअलमून' से पहले ताकीद (ज़ोर देने) के लिए आया है; जैसे कि उन्होंने कहा: और तुम यकीनी तौर पर जानते हो जिसमें तुम्हें कोई शक नहीं है।

---

(1) 3/260. (2) ज़ाद अल-मसीर 8/253. (3) आयत (69) पर। (4) अराइस अल-मजालिस पृ. 218. (5) पहले गुज़र चुका है 9/317. (6) पहले गुज़र चुका है 7/399. (7) 9/348. (8) तफ़सीर अल-बग़वी 4/337।

سورة الصف: الآيتان ۴ - ۵ ۴۳۹

مبارزت (دو بدو مقابلہ) جب کافر اس کا مطالبہ کرے، جیسا کہ نبی ﷺ کی جنگوں میں یومِ بدر اور غزوہ خیبر میں ہوا تھا، اور اسی پر سلف (بزرگ) چلے ہیں۔ اس پر مکمل گفتگو 'البقرہ' میں اللہ تعالیٰ کے اس قول کے پاس گزر چکی ہے: ﴿وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ﴾ (۱) [الآية: ۱۹۵]۔

قولہ تعالیٰ: ﴿وَإِذْ قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ يَقَوْمِ لِمَ تُؤْذُونَنِي وَقَد تَّعْلَمُونَ أَنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ فَلَمَّا زَاغُوا أَزَاغَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَسِقِينَ ۵﴾

قولہ تعالیٰ: ﴿وَإِذْ قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ﴾ جب جہاد کے حکم کا ذکر کیا گیا، تو بیان فرمایا کہ موسیٰ اور عیسیٰ نے توحید کا حکم دیا اور اللہ کی راہ میں جہاد کیا، اور ان لوگوں پر عذاب نازل ہوا جنہوں نے ان کی مخالفت کی، یعنی: اے محمد! اپنی قوم کو یہ قصہ سنائیے (۲)۔

قولہ تعالیٰ: ﴿يَقَوْمِ لِمَ تُؤْذُونَنِي﴾ اور یہ اس وقت ہوا جب انہوں نے آپ پر جسمانی عیب (ادرہ) کا الزام لگایا، جیسا کہ سورہ 'الاحزاب' (۳) کے آخر میں گزر چکا ہے۔ ایذا رسانی میں وہ بھی شامل ہے جو قارون کے قصے میں مذکور ہے: کہ اس نے ایک عورت کو ورغلایا کہ وہ موسیٰ علیہ السلام پر بدکاری کا بہتان لگائے (۴)۔ ایذا رسانی میں ان کا یہ کہنا بھی ہے: ﴿أَجْعَل لَّنَا إِلَهًا كَمَا لَهُمْ ءَالِهَةٌ﴾ (۵) [الأعراف: ۱۳۸]۔ اور ان کا قول: ﴿فَاذْهَبْ أَنْتَ وَرَبُّكَ فَقَاتِلَا﴾ (۶) [المائدة: ۲۴]۔ اور ان کا یہ کہنا: آپ نے ہارون کو قتل کر دیا۔ یہ پہلے گزر چکا ہے (۷)۔

﴿وَقَد تَّعْلَمُونَ أَنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ﴾ اور رسول کا احترام اور تعظیم کی جاتی ہے (۸)۔ اور لفظ 'قد'، 'تعلمون' پر تاکید کے لیے داخل ہوا ہے؛ گویا کہ فرمایا: اور تم یقینی علم رکھتے ہو جس میں تمہیں کوئی شک نہیں۔

(١) ٣/٢٦٠ . (٢) زاد المسير ٨/٢٥٣ . (٣) عند الآية (٦٩). (٤) عرائس المجالس ص ٢١٨ . (٥) سلفت ٩/٣١٧ . (٦) سلفت ٧/٣٩٩ . (٧) ٩/٣٤٨ . (٨) تفسير البغوي ٤/٣٣٧ .

Surah As-Saff: Verses 5 - 6 / 440

{So when they deviated} meaning: they turned away from the truth {Allah caused their hearts to deviate} meaning: He turned them away from guidance(1). And it was said: "So when they deviated" from obedience, "Allah caused their hearts to deviate" from guidance(2). And it was said: "So when they deviated" from faith, "Allah caused their hearts to deviate" from the reward. And it was said: When they abandoned what they were commanded of respecting the Messenger (peace and blessings be upon him) and obeying the Lord, Allah created misguidance in their hearts; as a punishment for their action.

Allah Almighty's saying: {And [mention] when Jesus, the son of Mary, said, "O children of Israel, indeed I am the messenger of Allah to you confirming what came before me of the Torah and bringing good tidings of a messenger to come after me, whose name is Ahmad." But when he came to them with clear evidences, they said, "This is obvious magic." (6)}

Allah Almighty's saying: {And [mention] when Jesus, the son of Mary, said} meaning: and mention this story to them as well. And he said: "O children of Israel" and did not say: "O my people" as Moses said; because he has no paternal lineage among them, so they would be his people.

{indeed I am the messenger of Allah to you} meaning: with the Gospel. {confirming what came before me of the Torah} because my description is in the Torah, and that I did not come to you with anything that contradicts the Torah, so that you would be repelled from me. {and bringing good tidings of a messenger} confirming.

"And bringing good tidings" is in the accusative case as a 'hal' (circumstantial adverb) (3), and the operator in it is the meaning of sending. And "to you" is a prepositional phrase linked to the Messenger.

{to come after me, whose name is Ahmad} Nafi', Ibn Kathir, and Abu Amr read: "min ba'diya" with the fatha of the Ya(4). It is the reading of Al-Sulami, Zirr bin Hubaysh, and Abu Bakr, from Asim. And Abu Hatim chose it;

(1) Zad al-Masir 8/253. (2) Al-Nukat wal-'Uyun 5/528, and what follows it is from there as well. (3) I'rab al-Quran by al-Nahhas 4/420. (4) Al-Sab'a p. 635, and Al-Nashr 2/387.

सूरह अस-सफ़: आयतें 5 - 6 / 440

{फिर जब वे भटक गए} यानी: वे सत्य से विमुख हो गए {तो अल्लाह ने उनके दिलों को भटका दिया} यानी: उन्हें मार्गदर्शन से फेर दिया(1)। और कहा गया है: "फिर जब वे भटक गए" आज्ञाकारिता से, "तो अल्लाह ने उनके दिलों को भटका दिया" मार्गदर्शन से(2)। और कहा गया है: "फिर जब वे भटक गए" ईमान से, "तो अल्लाह ने उनके दिलों को भटका दिया" प्रतिफल से। और कहा गया है: जब उन्होंने पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) के सम्मान और रब की आज्ञाकारिता के बारे में जो आदेश दिया गया था उसे छोड़ दिया, तो अल्लाह ने उनके कार्यों की सजा के रूप में उनके दिलों में पथभ्रष्टता पैदा कर दी।

अल्लाह तआला का फरमान: {और [याद करो] जब मरियम के बेटे ईसा ने कहा, "हे इसराइल की संतानों, वास्तव में मैं तुम्हारी ओर अल्लाह का रसूल हूँ, जो मुझसे पहले की तौरात की पुष्टि करने वाला हूँ और एक ऐसे रसूल की खुशखबरी देने वाला हूँ जो मेरे बाद आएगा, जिसका नाम अहमद होगा।" फिर जब वह उनके पास स्पष्ट प्रमाणों के साथ आया, तो उन्होंने कहा, "यह स्पष्ट जादू है।" (6)}

अल्लाह तआला का फरमान: {और [याद करो] जब मरियम के बेटे ईसा ने कहा} यानी: और उन्हें यह कहानी भी सुनाओ। और उन्होंने कहा: "हे इसराइल की संतानों" और यह नहीं कहा: "हे मेरी कौम" जैसा कि मूसा ने कहा था; क्योंकि उनके बीच उनका कोई पितृ वंश नहीं है, कि वे उनकी कौम हों।

{वास्तव में मैं तुम्हारी ओर अल्लाह का रसूल हूँ} यानी: इंजील के साथ। {जो मुझसे पहले की तौरात की पुष्टि करने वाला हूँ} क्योंकि मेरा विवरण तौरात में है, और यह कि मैं तुम्हारे पास ऐसा कुछ लेकर नहीं आया जो तौरात के विरुद्ध हो, कि तुम मुझसे दूर हो जाओ। {और एक रसूल की खुशखबरी देने वाला} पुष्टि करते हुए।

"व मुबश्शिरन" (और खुशखबरी देने वाला) 'हाल' (अवस्था) के रूप में मंसूब है(3), और इसमें अमल करने वाला कारक भेजने का अर्थ है। और "इलयकुम" (तुम्हारी ओर) रसूल से संबंधित जुड़ाव है।

{जो मेरे बाद आएगा जिसका नाम अहमद होगा} नाफ़े इब्न कसीर और अबू अम्र ने पढ़ा: "मिन बादिया" या के फत्हा (ज़बर) के साथ(4)। यह सुलामी, ज़र बिन हुबैश और अबू बक्र की आसिम से रिवायत की गई किरअत है। और अबू हातिम ने इसे चुना है;

(1) ज़ाद अल-मसीर 8/253। (2) अल-नुकत वल-उयून 5/528, और इसके बाद का हिस्सा भी वहीं से है। (3) इराब अल-कुरान लिन-नहस 4/420। (4) अल-सबा पृ. 635, और अल-नश्र 2/387।

سورہ الصف: آیات ۵ - ۶ / ۴۴۰

﴿فَلَمَّا زَاغُوا﴾ یعنی: وہ حق سے مائل ہو گئے ﴿أَزَاغَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ﴾ یعنی: اللہ نے ان کے دلوں کو ہدایت سے پھیر دیا (۱)۔ اور کہا گیا ہے: «فَلَمَّا زَاغُوا» فرمانبرداری سے، «أَزَاغَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ» ہدایت سے (۲)۔ اور کہا گیا ہے: «فَلَمَّا زَاغُوا» ایمان سے، «أَزَاغَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ» ثواب سے۔ اور کہا گیا: جب انہوں نے رسول (صلی اللہ علیہ وسلم) کی تعظیم اور رب کی اطاعت کے بارے میں دیے گئے احکامات کو چھوڑ دیا، تو اللہ نے ان کے عمل کی سزا کے طور پر ان کے دلوں میں گمراہی پیدا کر دی۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَإِذْ قَالَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ يَبَنِي إِسْرَاوِيلَ إِنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ مُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيَّ مِنَ التَّوْرَيةِ وَمُبَشِّرًا بِرَسُولٍ يَأْتِي مِنْ بَعْدِي اسْمُهُ أَحْمَدُ فَلَمَّا جَاءَهُمْ بِالْبَيِّنَتِ قَالُوا هَذَا سِحْرٌ مُبِينٌ ٦﴾۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَإِذْ قَالَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ﴾ یعنی: اور انہیں یہ قصہ بھی یاد دلاؤ۔ اور فرمایا: «یا بنی اسرائیل» اور «یا قوم» نہیں کہا جیسا کہ موسیٰ علیہ السلام نے کہا تھا؛ کیونکہ ان میں ان کا کوئی نسب نہیں ہے کہ وہ ان کی قوم ہوتے۔

﴿إِنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ﴾ یعنی: انجیل کے ساتھ ﴿مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيَّ مِنَ التَّوْرَيةِ﴾ اس لیے کہ تورات میں میری صفت موجود ہے، اور یہ کہ میں تمہارے پاس کوئی ایسی چیز لے کر نہیں آیا جو تورات کے خلاف ہو، کہ تم مجھ سے متنفر ہو جاؤ۔ ﴿وَمُبَشِّرًا بِرَسُولِ﴾ تصدیق کرنے والا۔

«وَمُبَشِّرًا» حال ہونے کی بنا پر منصوب ہے (۳)، اور اس میں عامل ارسال کا معنی ہے۔ اور «إلیکم» رسول کا صلہ ہے۔

﴿يَأۡتِي مِنۢ بَعۡدِي اسۡمُهُۥٓ أَحۡمَدُ﴾ نافع، ابن کثیر اور ابو عمرو نے «مِنْ بَعْدِيَ» یاء کے فتحہ کے ساتھ پڑھا ہے (۴)۔ اور یہی سلمی، زر بن حبیش اور ابوبکر کی عاصم سے مروی قراءت ہے۔ اور ابو حاتم نے اسے اختیار کیا ہے؛

(۱) زاد المسير ۲۵۳/۸۔ (۲) النكت والعيون ۵۲۸/۵، اور اس کے بعد کا حصہ بھی وہیں سے ہے۔

(۳) إعراب القرآن للنحاس ۴۲۰/۴۔ (۴) السبعة ص ۶۳۵، اور النشر ۳۸۷/۲۔

Surah Al-Saff: Verse 6 441

Because it is a noun, like the 'Kaf' in 'ba'daka' (after you), and the 'Ta' in 'qumta' (you stood). The rest read it with sukun. And it was read: "min ba'di ismihu Ahmad" by dropping the 'Ya' from the pronunciation (1).

And "Ahmad" is the name of our Prophet ﷺ. It is a proper name derived from a quality, not from a verb. That quality is "af'alu" (the superlative form) intended for preference. Thus, the meaning of "Ahmad" is: the most praising of those who praise their Lord. All the Prophets, peace be upon them, praise Allah, but our Prophet Ahmad is the one who praises Him most.

As for "Muhammad," it is also derived from a quality, which carries the meaning of: "Mahmud" (one who is praised), but it contains the sense of intensity and repetition. "Al-Muhammad" is one who is praised time after time. Just as "Al-Mukarram" is honored time after time, and similarly "Al-Mumaddah" and the like. So the name Muhammad matches its meaning, and Allah, Glorified be He, named him before he named himself. This is one of the signs of his prophethood, as his name was true of him; he is praised in this world for the guidance he provided and the benefit of knowledge and wisdom he brought. And he is praised in the Hereafter through intercession. Thus, the meaning of praise was repeated as the word necessitates.

Furthermore, he was not "Muhammad" until he was "Ahmad"; he praised his Lord, so He made him a Prophet and honored him. Therefore, the name Ahmad preceded the name Muhammad. Jesus (peace be upon him) mentioned him and said: "His name is Ahmad." And Moses (peace be upon him) mentioned him when his Lord said to him: "That is the nation of Ahmad," so he said: "O Allah, make me from the nation of Ahmad." So He mentioned him as Ahmad before mentioning him as Muhammad because his praising of his Lord was prior to people's praising of him. When he was brought into existence and sent, he became Muhammad in reality. Likewise, in the intercession, he praises his Lord with praises that He reveals to him, so he becomes the most praising of people to his Lord, then he intercedes and is praised for his intercession (2).

It is narrated that the Prophet ﷺ said: "My name in the Torah is Aheed; because I deflect (uheed) my nation from the Fire; my name in the Psalms is Al-Mahi (the Eraser); Allah erased idol worship through me; and my name in the Gospel: [sentence continues on the next page]."

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/421, and attributed it to Ibn Muhaysin, Hamza, and al-Kisa'i. (2) From the words: "And Ahmad, the name of our Prophet ﷺ..." to here from Al-Ta'rif wal-I'lam p. 169, and Al-Rawd al-Unuf 1/182-183.

सूरा अस-सफ़: आयत 6 441

क्योंकि यह एक संज्ञा है, जैसे 'बादका' (आपके बाद) का 'काफ' और 'कुमता' (आप खड़े हुए) का 'ता'। अन्य लोग इसे सुकुन के साथ पढ़ते हैं। और इसे इस प्रकार भी पढ़ा गया: "मिन बादि इस्मुहु अहमद", उच्चारण से 'या' को हटाकर (1)।

और "अहमद" हमारे नबी ﷺ का नाम है। यह एक विशेषण से बना संज्ञा है, क्रिया से नहीं। वह विशेषण "अफ़अलु" (अतिशयोक्ति रूप) है जिसका उद्देश्य श्रेष्ठता दिखाना है। अतः"अहमद" का अर्थ है: अपने रब की प्रशंसा करने वालों में सबसे अधिक प्रशंसा करने वाला। सभी पैगंबर, उन पर अल्लाह की शांति हो, अल्लाह की प्रशंसा करते हैं, और हमारे नबी अहमद उनकी सबसे अधिक प्रशंसा करने वाले हैं।

जहाँ तक "मुहम्मद" का संबंध है, यह भी एक विशेषण से लिया गया है, जिसका अर्थ है "महमूद" (प्रशंसित), लेकिन इसमें तीव्रता और दोहराव का अर्थ है। "अल-मुहम्मद" वह है जिसकी बार-बार प्रशंसा की जाती है। जैसे "अल-मुकर्रम" का बार-बार सम्मान किया जाता है, और इसी तरह "अल-मुमद्दह" आदि। तो मुहम्मद नाम अपने अर्थ के अनुरूप है, और अल्लाह सुभानहु व तआला ने उनका नाम खुद रखने से पहले ही रख दिया था। यह उनकी नबी होने की निशानियों में से एक है, क्योंकि उनका नाम उन पर सच बैठता था; दुनिया में उनकी प्रशंसा की जाती है उस मार्गदर्शन के लिए जो उन्होंने दिया और उस ज्ञान व हिकमत के लिए जिससे उन्होंने लाभ पहुँचाया। और आख़िरत (परलोक) में शफ़ाअत (सिफारिश) के माध्यम से उनकी प्रशंसा की जाएगी। इस प्रकार प्रशंसा का अर्थ दोहराया गया जैसा कि शब्द की आवश्यकता है।

फिर, वह तब तक "मुहम्मद" नहीं थे जब तक कि वह "अहमद" नहीं थे; उन्होंने अपने रब की प्रशंसा की, इसलिए उन्होंने उन्हें नबी बनाया और उन्हें सम्मानित किया। इसलिए अहमद नाम मुहम्मद नाम से पहले आया। ईसा (अलैहिस्सलाम) ने उनका उल्लेख किया और कहा: "उनका नाम अहमद है"। और मूसा (अलैहिस्सलाम) ने इसका उल्लेख तब किया जब उनके रब ने उनसे कहा: "वह अहमद की उम्मत है", तो उन्होंने कहा: "ऐ अल्लाह, मुझे अहमद की उम्मत में से बना दे।" तो उन्होंने मुहम्मद कहने से पहले उन्हें अहमद के रूप में उल्लेख किया; क्योंकि उनके रब की उनकी प्रशंसा लोगों की उनकी प्रशंसा से पहले थी। जब वे अस्तित्व में आए और भेजे गए, तो वे वास्तव में मुहम्मद बन गए। इसी तरह, शफ़ाअत में, वह अपने रब की उन प्रशंसाओं के साथ प्रशंसा करते हैं जो वह उन पर

खोलते हैं, इसलिए वे अपने रब के लिए लोगों में सबसे अधिक प्रशंसा करने वाले बन जाते हैं, फिर वे शफ़ाअत करते हैं और उनकी शफ़ाअत के लिए उनकी प्रशंसा की जाती है (2)।

वर्णित है कि नबी ﷺ ने कहा: "तौरात में मेरा नाम अहीद है; क्योंकि मैं अपनी उम्मत को आग से बचाता (उहीद) हूँ; ज़बूर में मेरा नाम अल-माही (मिटाने वाला) है; अल्लाह ने मेरे माध्यम से मूर्ति पूजा को मिटा दिया; और इंजील में मेरा नाम: [अगले पृष्ठ पर जारी]"।

---

(1) अल-नहस द्वारा इ'राब अल-कुरान 4/421, और इसे इब्न मुहैसिन, हमज़ा और अल-किसाई से जोड़ा गया है। (2) उनके शब्दों से: "और अहमद, हमारे नबी ﷺ का नाम है..." यहाँ तक 'अत-तारीफ़ वल-इलाम' पृ. 169, और 'अर-रौद अल-उनुफ' 1/182-183 से।

سورة الصف: آیت ٦ ٤٤١

کیونکہ یہ ایک اسم ہے، جیسے 'بعدک' کا کاف اور 'قمت' کی تا۔ باقی قراء نے اسے سکون کے ساتھ پڑھا ہے۔ اور ایک قرأت "من بعدي اسمه أحمد" یاء کو لفظ سے حذف کر کے بھی ہے (۱)۔

اور "احمد" ہمارے نبی ﷺ کا نام ہے۔ یہ صفت سے منقول ایک اسمِ علم ہے، فعل سے نہیں۔ وہ صفت "أفعل" ہے جس سے برتری (تفضیل) مراد لی جاتی ہے۔ چنانچہ "احمد" کے معنی ہیں: اپنے رب کی سب سے زیادہ حمد کرنے والا۔ تمام انبیاء علیہم السلام اللہ کی حمد کرنے والے ہیں، اور ہمارے نبی احمد ان سب میں سب سے زیادہ حمد کرنے والے ہیں۔

رہی بات "محمد" کی، تو وہ بھی ایک صفت سے منقول ہے، جس کے معنی "محمود" (جس کی تعریف کی جائے) کے ہیں، لیکن اس میں مبالغہ اور تکرار کا معنی پایا جاتا ہے۔ "المحمد" وہ ہے جس کی بار بار تعریف کی گئی ہو۔ جیسے "المکرم" جس کی بار بار تکریم کی گئی ہو، اور اسی طرح "الممدح" وغیرہ۔ تو محمد کا نام اس کے معنی کے عین مطابق ہے، اور اللہ سبحانہ نے ان کا نام خود رکھنے سے پہلے ہی رکھ دیا تھا۔ یہ ان کی نبوت کی نشانیوں میں سے ایک ہے، کیونکہ ان کا نام ان پر صادق آتا تھا؛ چنانچہ دنیا میں ان کی تعریف کی جاتی ہے اس علم و حکمت کی وجہ سے جس کی طرف انہوں نے ہدایت دی اور نفع پہنچایا۔ اور آخرت میں شفاعت کے ذریعے ان کی تعریف کی جائے گی۔ پس حمد کا معنی بار بار دہرایا گیا جیسا کہ لفظ کا تقاضا ہے۔

پھر یہ کہ وہ "محمد" نہیں ہوئے یہاں تک کہ وہ "احمد" تھے؛ انہوں نے اپنے رب کی حمد کی تو اس نے انہیں نبوت عطا فرمائی اور انہیں شرف بخشا، اسی لیے "احمد" کا نام "محمد" کے نام پر مقدم رہا۔ چنانچہ عیسیٰ علیہ السلام نے ان کا تذکرہ کرتے ہوئے فرمایا: "اس کا نام احمد ہے"۔ اور

موسیٰ علیہ السلام نے ان کا ذکر اس وقت کیا جب ان کے رب نے ان سے فرمایا: "وہ احمد کی امت ہے"، تو انہوں نے عرض کیا: "اے اللہ، مجھے احمد کی امت میں سے بنا دے"۔ پس اللہ نے محمد کہنے سے پہلے ان کا ذکر احمد کے طور پر کیا؛ کیونکہ ان کا اپنے رب کی حمد کرنا لوگوں کے ان کی حمد کرنے سے پہلے تھا۔ پھر جب وہ وجود میں آئے اور مبعوث ہوئے تو وہ حقیقت میں محمد بن گئے۔ اسی طرح شفاعت میں، وہ اپنے رب کی ان تعریفوں کے ساتھ حمد کریں گے جو وہ ان پر کھولے گا، تو وہ اپنے رب کی سب سے زیادہ حمد کرنے والے انسان ہوں گے، پھر وہ شفاعت کریں گے اور ان کی شفاعت پر ان کی تعریف کی جائے گی (۲)۔

مروی ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "میرا نام تورات میں احید ہے؛ کیونکہ میں اپنی امت کو آگ سے دور رکھتا (احید) ہوں، اور میرا نام زبور میں الماحی ہے؛ اللہ نے میرے ذریعے بت پرستوں کو مٹا دیا، اور میرا نام انجیل میں: [اگلے صفحے پر جاری]"۔

---

(۱) اعراب القرآن للنحاس ٤/٤٢١ اور اسے ابن محیصن، حمزہ اور کسائی کی طرف منسوب کیا گیا ہے۔ (۲) ان کے قول: "اور احمد، ہمارے نبی ﷺ کا نام ہے..." سے لے کر یہاں تک 'التعریف والاعلام' ص١٦٩، اور 'الروض الانف' ١/١٨٢-١٨٣ سے۔

Ahmad, and my name in the Qur'an is Muhammad; because I am praised among the people of heaven and earth(1). And in the Sahih: "I have five names: I am Muhammad, and Ahmad, and I am Al-Mahi (the Eraser) through whom Allah erases disbelief, and I am Al-Hashir (the Gatherer) at whose feet people will be gathered, and I am Al-'Aqib (the Final one)." And it has been mentioned before(2).

{But when he came to them with clear proofs} It was said: Jesus(3). And it was said: Muhammad, peace and blessings be upon them both(4). {they said, "This is obvious magic."} Al-Kisa'i and Hamza read it as: "a magician"(5) as an adjective for the man. It is narrated that this was the reading of Ibn Mas'ud. The rest read it as: "magic" as an adjective for what the Messenger brought.

Allah's words: {And who is more unjust than one who invents about Allah a lie while he is being invited to Islam? And Allah does not guide the wrongdoing people. (7)}

Allah's words: {And who is more unjust} meaning: no one is more unjust {than one who invents about Allah a lie} This has been mentioned in other places(6). {while he is being invited to Islam} This is an expression of amazement at those who disbelieved in Jesus and Muhammad after the miracles that appeared for them.

And Talha bin Musarrif read: "wa huwa yadda'i" with a fatha on the Ya and Dal, a shadda on the Dal, and a kasra on the 'Ain(7), meaning: he attributes himself. 'Yadda'i' and 'yantasibu' (to attribute oneself) are the same. {And Allah does not guide the wrongdoing people} meaning: whoever is in His judgment that his end will be in misguidance.

(1) Al-Nukat wal-'Uyun 5/529, and Al-Dhahabi cited it in Mizan al-I'tidal 1/185 in the biography of Ishaq bin Bishr in a similar way, attributing it to Ibn Adi with his chain of narration from Ibn Abbas as a marfu' (elevated) hadith. It contains: Ishaq bin Bishr, and he is a liar and abandoned (narrator). Al-Shawkani also cited it in Al-Fawa'id al-Majmu'ah fi al-Ahadith al-Mawdu'ah p. 326, and said: There is a fabricator in its chain of narration. (2) Al-Bukhari (4896), Muslim (2354), and previously 10/451. (3) Tafsir Abi al-Layth 3/358. (4) Tafsir al-Tabari 22/613. (5) Al-Sab'ah p. 249, and Al-Taysir p. 101. (6) 8/339 and 457. (7) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 155, and Al-Muhtasib 2/321 and beyond. However, the reading appeared in the printed version of Al-Qira'at al-Shadhdhah as follows: "wa huwa yud'a ilal-Islam" (and he is invited to Islam). See also the footnote related to it.

442 सूरह अस-सफ़: आयतें 6 - 7

"अहमद, और कुरान में मेरा नाम मुहम्मद है; क्योंकि आकाश और पृथ्वी के निवासियों के बीच मेरी प्रशंसा की जाती है"(1)। और सहीह (हदीस) में है: "मेरे पाँच नाम हैं: मैं मुहम्मद हूँ, और अहमद, और मैं अल-माही (मिटाने वाला) हूँ जिसके माध्यम से अल्लाह कुफ्र (अविश्वास) को मिटा देता है, और मैं अल-हाशिर (एकत्र करने वाला) हूँ जिसके कदमों पर लोगों को इकट्ठा किया जाएगा, और मैं अल-आकिब (अंतिम नबी) हूँ।" और यह पहले बताया जा चुका है(2)।

{लेकिन जब वह उनके पास स्पष्ट प्रमाण लेकर आया} कहा गया: ईसा(3)। और कहा गया: मुहम्मद, उन दोनों पर अल्लाह की शांति और कृपा हो(4)। {उन्होंने कहा, "यह तो स्पष्ट जादू है।"} अल-किसाई और हमजा ने इसे "साहिर" (जादूगर)(5) पढ़ा है, जो उस व्यक्ति का विशेषण है। यह भी वर्णित है कि यह इब्न मसूद का पाठ था। बाकी लोगों ने इसे "सिह्र" (जादू) पढ़ा है, जो रसूल द्वारा लाए गए संदेश का विशेषण है।

अल्लाह का कथन: {और उस व्यक्ति से बढ़कर अन्यायी कौन होगा जो अल्लाह पर झूठ गढ़े, जबकि उसे इस्लाम की ओर आमंत्रित किया जा रहा हो? और अल्लाह अत्याचारी लोगों को मार्ग नहीं दिखाता। (7)}

अल्लाह का कथन: {और कौन अधिक अन्यायी है} अर्थात: कोई भी उससे अधिक अन्यायी नहीं है {जो अल्लाह पर झूठ गढ़े} इसका उल्लेख अन्य स्थानों पर भी आ चुका है(6)। {जबकि उसे इस्लाम की ओर आमंत्रित किया जा रहा हो} यह उन लोगों पर आश्चर्य व्यक्त करना है जिन्होंने ईसा और मुहम्मद के सामने प्रकट हुए चमत्कारों के बाद भी उनके प्रति अविश्वास व्यक्त किया।

और तल्हा बिन मुसर्रिफ ने पढ़ा: "वहुवा यद्दई" (या और दाल पर फतह, दाल पर शद्दा और ऐन पर कसरा के साथ)(7), जिसका अर्थ है: वह स्वयं को जोड़ता है। 'यद्दई' और 'यंतासिबू' (स्वयं को संबद्ध करना) एक ही बात है। {और अल्लाह अत्याचारी लोगों को मार्ग नहीं दिखाता} अर्थात्: वह व्यक्ति जिसके बारे में अल्लाह का निर्णय है कि उसका अंत पथभ्रष्टता में होगा।

(1) अल-नुकत वल-उयून 5/529, और अल-धहाबी ने इसे मीज़ान अल-इतिदाल 1/185 में इसी तरह इशाक बिन बिशर की जीवनी में उद्धृत किया है और इब्न अब्बास से अपनी रिवायत के साथ इसे इब्न अदी से संबद्ध किया है। इसमें इशाक बिन बिशर है, जो एक झूठा और परित्यक्त (कथावाचक) है। अल-शौकानी ने इसे अल-फवाइद अल-मजमुआह फी अल-अहादीस अल-मौदुआह पृ. 326 में भी

उद्धृत किया है, और कहा: इसकी सनद (सूत्र) में एक गढ़ने वाला (झूठा) है। (2) बुखारी (4896), मुस्लिम (2354), और पहले 10/451। (3) तफसीर अबी अल-लैथ 3/358। (4) तफसीर अल-तबरी 22/613। (5) अल-सबआ पृ. 249, और अल-तयसीर पृ. 101। (6) 8/339 और 457। (7) अल-क़िरात अल-शाधाह पृ. 155, और अल-मुहतासिब 2/321 और उसके बाद। हालाँकि, अल-क़िरात अल-शाधाह के मुद्रित संस्करण में यह पाठ इस प्रकार आया है: "वहुवा युदा इलल-इस्लाम" (और उसे इस्लाम की ओर बुलाया जाता है)। इससे संबंधित फुटनोट भी देखें।

442 سورہ الصف: آیت 6 - 7

"احمد، اور قرآن میں میرا نام محمد ہے؛ کیونکہ میں آسمان اور زمین والوں میں محمود (قابلِ تعریف) ہوں"(1)۔ اور صحیح میں ہے: "मेरे पांच नाम हैं: میں محمد ہوں، اور احمد، اور میں الماحی (مٹانے والا) ہوں جس کے ذریعے اللہ کفر کو مٹاتا ہے، اور میں الحاشر (جمع کرنے والا) ہوں جس کے قدموں پر لوگ جمع کیے جائیں گے، اور میں العاقب (سب کے بعد آنے والا) ہوں"۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے(2)۔

{پھر جب وہ ان کے پاس واضح نشانیاں لے کر آیا} کہا گیا: عیسیٰ(3)۔ اور کہا گیا: محمد صلی اللہ علیہما وسلم(4)۔ {وہ کہنے لگے، "یہ تو کھلا جادو ہے۔" } الکسائی اور حمزہ نے اسے "ساحر" (جادوگر)(5) پڑھا ہے، جو کہ اس شخص (رسول) کی صفت کے طور پر ہے۔ روایت ہے کہ یہ ابن مسعود کی قرأت تھی۔ باقیوں نے اسے "سحر" (جادو) پڑھا ہے، جو رسول جو کچھ لائے اس کی صفت کے طور پر ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اس سے بڑھ کر ظالم کون ہے جو اللہ پر جھوٹ گھڑے جبکہ اسے اسلام کی طرف بلایا جا رہا ہو؟ اور اللہ ظالم لوگوں کو ہدایت نہیں دیتا۔ (7)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور کون زیادہ ظالم ہے} یعنی: اس سے بڑھ کر کوئی ظالم نہیں {جس نے اللہ پر جھوٹ گھڑا} اس کا ذکر کئی جگہوں پر ہو چکا ہے(6)۔ {حالانکہ اسے اسلام کی طرف بلایا جا رہا ہو} یہ ان لوگوں پر تعجب ہے جنہوں نے حضرت عیسیٰ اور حضرت محمد کے معجزات دیکھنے کے بعد بھی کفر کیا۔

اور طلحہ بن مصرف نے پڑھا: "وَهُوَ يَدَّعِي" (یا اور دال کے فتحہ، دال کی شد اور عین کے کسرہ کے ساتھ)(7)، یعنی: وہ منسوب ہوتا ہے۔ 'یدعی' اور 'ینتسب' کے معنی ایک ہی ہیں۔ {اور اللہ ظالم قوم کو ہدایت نہیں دیتا} یعنی: جس کے بارے میں اللہ کا فیصلہ ہو چکا ہو کہ اس کا خاتمہ گمراہی پر ہوگا۔

(1) النکت والعیون 5/529، اور اسے ذہبی نے میزان الاعتدال 1/185 میں اسحاق بن بشر کے تذکرے میں اسی طرح بیان کیا ہے اور اسے ابن عدی کی طرف منسوب کیا ہے جنہوں نے اسے حضرت ابن عباس سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ اس میں اسحاق بن بشر ہے، جو کذاب (جھوٹا) اور متروک ہے۔ شوکانی نے بھی اسے الفوائد المجموعة في الأحاديث الموضوعة ص 326 میں ذکر کیا ہے، اور کہا: اس کی سند میں وضاع (حدیث گھڑنے والا) ہے۔ (2) بخاری (4896)، مسلم (2354)، اور پہلے 10/451۔ (3) تفسیر ابی اللیث 3/358۔ (4) تفسیر طبری 22/613۔ (5) السبعة ص 249، اور التیسیر ص 101۔ (6) 8/339 اور 457۔ (7) القراءات الشاذة ص 155، اور المحتسب 2/321 اور اس کے بعد۔ البتہ القراءات الشاذة کے مطبوعہ نسخے میں یہ قرأت اس طرح ہے: "وهو يدعى إلى الإسلام"۔ اس سے متعلق حاشیے کو بھی دیکھیں۔

Surah As-Saff: Verse 8 443

His words: {They want to extinguish the light of Allah with their mouths, but Allah will perfect His light, although the disbelievers dislike it (8)}

His words: {They want to extinguish the light of Allah with their mouths} 'Extinguishing' (al-itfa') is 'quenching' (al-ikhmad); they are used for fire, and they are used in what follows the course of light and manifestation (1). They differ in one way, which is that 'extinguishing' (al-itfa') is used for both little and much, while 'quenching' (al-ikhmad) is only used for much and not little. It is said: "I extinguished (atfa'tu) the lamp," and it is not said: "I quenched (akhmadtu) the lamp." In "the light of Allah" there are five opinions here: First: that it is the Quran, they want to invalidate it and deny it with speech, said by Ibn Abbas and Ibn Zayd. Second: that it is Islam, they want to repel it with speech, said by al-Suddi. Third: that it is Muhammad ﷺ, they want his destruction with rumors, said by al-Dahhak. Fourth: Allah's proofs and signs, they want to invalidate them by denying them, said by Ibn Bahr. Fifth: that it is like a proverb, meaning: whoever wants to extinguish the light of the sun with his mouth, finds it impossible, and likewise whoever wants to invalidate the Truth, narrated by Ibn Isa (2). The reason for the revelation of this verse, as narrated by Ata' from Ibn Abbas: that the Prophet ﷺ was slow in receiving revelation for forty days. Ka'b ibn al-Ashraf said: O assembly of Jews, rejoice! For Allah has extinguished the light of Muhammad in what was being revealed to him, and what was for completing his matter. The Messenger of Allah ﷺ became sad, so Allah Almighty revealed this verse, and the revelation continued after it, narrated by all of Al-Mawardi (3) may Allah have mercy on him. {but Allah will perfect His light} meaning: by making it manifest in the horizons. Ibn Kathir, Hamza, al-Kisa'i, and Hafs from Asim read: "{Allah will perfect His light} (mutimmu nurihi)" (4) with 'idhafa' (annexation) based on the intention of separation, as in His words:

---

(1) In 'al-Nukat wal-'Uyun' 5/530: and light. And speech - and what follows it - from him. (2) The five opinions are in 'al-Nukat wal-'Uyun' 5/530, and the saying of Ibn Zayd was extracted from him by al-Tabari 22/614. (3) In 'al-Nukat wal-'Uyun' 5/530. (4) 'al-Sab'ah' p. 635, and 'al-Taysir' p. 210.

सूरा अस-सफ्फ: आयत 8 443

परमात्मा के शब्द: {वे अपने मुँह से अल्लाह के नूर (प्रकाश) को बुझाना चाहते हैं, जबकि अल्लाह अपने नूर को पूरा करके रहेगा, चाहे काफिरों को बुरा ही क्यों न लगे (8)}

परमात्मा के शब्द: {वे अपने मुँह से अल्लाह के नूर को बुझाना चाहते हैं} 'बुझाना' (इतफ़ा) 'शांत करने' (इख़माद) के समान है; ये आग के लिए इस्तेमाल किए जाते हैं, और ये रोशनी और प्रकटीकरण के संदर्भ में भी उपयोग किए जाते हैं (1)। वे एक तरह से भिन्न हैं, वह यह कि 'इतफ़ा' का उपयोग थोड़े और अधिक दोनों के लिए किया जाता है, जबकि 'इख़माद' का उपयोग केवल अधिक के लिए किया जाता है, थोड़े के लिए नहीं। कहा जाता है: "मैंने दीया बुझाया (अतफ़तुल मिस्बाह)", और यह नहीं कहा जाता: "मैंने दीया शांत किया (अख़मदतुल मिस्बाह)"। "अल्लाह के नूर" के बारे में यहाँ पाँच मत हैं: पहला: कि यह कुरआन है, वे अपनी बातों से इसे अमान्य करना और झुठलाना चाहते हैं, यह इब्न अब्बास और इब्न जैद ने कहा है। दूसरा: कि यह इस्लाम है, वे इसे बातों के माध्यम से रोकना चाहते हैं, यह अल-सुद्दी ने कहा है। तीसरा: कि यह मुहम्मद ﷺ हैं, वे अफवाहों के माध्यम से उनके विनाश की इच्छा रखते हैं, यह अल-दह्हाक ने कहा है। चौथा: अल्लाह के प्रमाण और संकेत, वे उन्हें नकार कर अमान्य करना चाहते हैं, यह इब्न बहर ने कहा है। पाँचवाँ: यह एक उदाहरण की तरह है, यानी: जो कोई अपने मुँह से सूरज की रोशनी को बुझाना चाहता है, वह इसे असंभव पाता है, और इसी तरह जो कोई सत्य को अमान्य करना चाहता है, यह इब्न ईसा (2) द्वारा वर्णित है। इस आयत के उतरने का कारण, जैसा कि अता ने इब्न अब्बास से रिवायत किया है: कि पैगंबर ﷺ पर चालीस दिनों तक वह्य (ईश्वरीय संदेश) आने में देरी हुई। का'ब इब्न अल-अशरफ ने कहा: ऐ यहूदियों के समूह, खुश हो जाओ! क्योंकि अल्लाह ने मुहम्मद के नूर को उस चीज़ में बुझा दिया है जो उन पर उतारी जा रही थी, और जो उनके कार्य को पूरा करने के लिए थी। अल्लाह के रसूल ﷺ दुखी हुए, तो अल्लाह सर्वशक्तिमान ने यह आयत उतारी, और उसके बाद वह्य का सिलसिला जारी रहा, यह अल-मावर्दी (3) (अल्लाह उन पर दया करे) द्वारा वर्णित है। {जबकि अल्लाह अपने नूर को पूरा करके रहेगा} अर्थात: इसे क्षितिज में प्रकट करके। इब्न कसीर, हमजा, अल-किसाई, और हफ्स अन आसिम ने इसे पढ़ा है: "{अल्लाह अपने नूर को पूरा करने वाला है} (मुतइम्मु नूरीहि)" (4) अलग होने के इरादे से इज़फ़त (संबंध) के साथ, जैसा कि उनके शब्दों में है:

(1) 'अल-नुकत वल-उयून' 5/530 में: और नूर। और बात - और उसके बाद की चीज़ें - उनसे हैं। (2) पाँच मत 'अल-नुकत वल-उयून' 5/530 में हैं, और इब्न जैद का कथन अल-तबरी 22/614 द्वारा निकाला गया है। (3) 'अल-नुकत वल-उयून' 5/530 में। (4) 'अल-सबआ' पृष्ठ 635, और 'अल-तयसीर' पृष्ठ 210।

سورہ الصف: آیت ۸ ۴۴۳

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿يُرِيدُونَ لِيُطْفِئُوا نُورَ اللَّهِ بِأَفْوَاهِهِمْ وَاللَّهُ مُتِمُّ نُورِهِ وَلَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ ﴿٨﴾﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿يُرِيدُونَ لِيُطْفِئُوا نُورَ اللَّهِ بِأَفْوَاهِهِمْ﴾ 'اطفاء' بجھانا (الاخماد) ہے؛ یہ آگ کے لیے استعمال ہوتے ہیں، اور یہ روشنی اور ظہور کے معاملات میں بھی استعمال ہوتے ہیں (۱)۔ وہ ایک جہت سے مختلف ہیں، وہ یہ کہ 'اطفاء' تھوڑے اور زیادہ دونوں میں استعمال ہوتا ہے، جبکہ 'اخماد' صرف زیادہ میں استعمال ہوتا ہے، تھوڑے میں نہیں۔ کہا جاتا ہے: "أطفأتُ السراج" (میں نے چراغ بجھایا)، اور یہ نہیں کہا جاتا: "أخمدتُ السراج"۔ اور "نور اللہ" کے بارے میں یہاں پانچ اقوال ہیں: پہلا: یہ کہ یہ قرآن ہے، وہ اپنی باتوں سے اسے باطل کرنا اور جھٹلانا چاہتے ہیں، یہ ابن عباس اور ابن زید نے کہا ہے۔ دوسرا: یہ کہ یہ اسلام ہے، وہ اسے اپنی باتوں سے روکنا چاہتے ہیں، یہ السدی نے کہا ہے۔ تیسرا: یہ کہ یہ محمد ﷺ ہیں، وہ جھوٹی باتوں (افواہوں) سے آپ کی ہلاکت چاہتے ہیں، یہ الضحاک نے کہا ہے۔ چوتھا: اللہ کے دلائل اور نشانیاں، وہ انہیں جھٹلا کر باطل کرنا چاہتے ہیں، یہ ابن بحر نے کہا ہے۔ پانچواں: یہ کہ یہ ایک مثال ہے، یعنی: جو شخص اپنے منہ سے سورج کی روشنی بجھانا چاہے، تو وہ اسے ناممکن پاتا ہے، اسی طرح وہ شخص ہے جو حق کو باطل کرنا چاہے، یہ ابن عیسیٰ (۲) نے بیان کیا ہے۔ اور اس آیت کے نزول کا سبب، جو عطاء نے ابن عباس سے روایت کیا ہے: کہ نبی ﷺ پر وحی چالیس دن تک رک گئی تھی۔ کعب بن اشرف نے کہا: اے گروہِ یہود، خوش ہو جاؤ! اللہ نے محمد کے نور کو اس چیز میں بجھا دیا ہے جو ان پر نازل ہو رہی تھی، اور ان کے معاملے کی تکمیل کے لیے تھی۔ رسول اللہ ﷺ غمگین ہوئے، تو اللہ تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرمائی، اور اس کے بعد وحی کا سلسلہ جاری رہا، اسے الماوردی (۳) رحمہ اللہ نے روایت کیا ہے۔ ﴿وَاللَّهُ مُتِمُّ نُورِهِ﴾ یعنی: اسے آفاق میں ظاہر کر کے۔ ابن کثیر، حمزہ، الکسائی

اور حفص عن عاصم نے اسے پڑھا ہے: "﴿وَاللَّهُ مُتِمُّ نُورِهِ﴾" (۴) اضافت کے ساتھ علیحدگی کی نیت پر، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے:

---

(۱) 'النکت والعیون' ۵/۵۳۰ میں: اور نور۔ اور کلام - اور جو اس کے بعد ہے - ان سے ہے۔ (۲) پانچ اقوال 'النکت والعیون' ۵/۵۳۰ میں ہیں، اور ابن زید کا قول ان سے طبری نے ۲۲/۶۱۴ میں نکالا ہے۔ (۳) 'النکت والعیون' ۵/۵۳۰ میں۔ (۴) 'السبعة' ص ۶۳۵، اور 'التیسیر' ص ۲۱۰۔

444 Surah Al-Saff: Verses 8 - 9

"Every soul shall taste death" [Al-Imran: 185] and its like, according to what has been previously explained in "Al-Imran" (1). The rest [recite it as]: "completing His light" because it refers to the future, so it acted. "Although the disbelievers dislike it" from all categories.

The Almighty's saying: "It is He who has sent His Messenger with guidance and the religion of truth to manifest it over all religion, although they who associate others with Allah dislike it. (9)"

The Almighty's saying: "It is He who has sent His Messenger with guidance" meaning: Muhammad with truth and right guidance. "To manifest it over all religion" meaning: through arguments. And from manifestation is victory by hand in fighting, and the meaning of manifestation is not that no other religion remains, but rather the meaning is: the people of Islam will be superior and victorious. And among the [meanings of] manifestation is that no religion will remain except Islam at the end of time. Mujahid said: That is when Jesus descends; there will be no religion on earth except the religion of Islam (2).

Abu Hurairah said: "To manifest it over all religion" through the emergence of Jesus (3). And at that time, no disbeliever will remain except that he submits to Islam. In "Sahih Muslim" from Abu Hurairah, he said: The Messenger of Allah (PBUH) said: "The son of Mary will surely descend as a just judge; he will break the cross, kill the swine, abolish the Jizya (poll tax), and young camels will be neglected and no one will strive for them. Rancor, mutual hatred, and jealousy will certainly vanish, and people will be called to wealth but no one will accept it" (4). It was said: "To manifest it" meaning: to inform Muhammad (PBUH) about all other religions, so that he is knowledgeable about them, knowing the ways of their falsehood, and what they have distorted and changed from them. "Over all religion" meaning: the religions; because "religion" is a verbal noun used to express a plural.

---

(1) 5 / 447. (2) Al-Kashaf 4 / 99. (3) Narrated by Al-Tabari 11 / 423 and 22 / 615. (4) Muslim (155): (243), and it is with Ahmad (10404), and Al-Qilas: plural of Qalus, which is a young she-camel. Al-Nihayah (Qalas).

444 सूरह अस-सफ़: आयत 8 - 9

"प्रत्येक जीव मृत्यु का स्वाद चखने वाला है" [आल-इमरान: 185] और इसके समान, जैसा कि "आल-इमरान" (1) में पहले स्पष्ट किया जा चुका है। अन्य लोग [पढ़ते हैं]: "अपने प्रकाश (नूर) को पूरा करने वाला" क्योंकि यह भविष्य के लिए है, इसलिए इसने कार्य किया। "भले ही काफ़िरों को बुरा लगे" सभी श्रेणियों में से।

अल्लाह का कथन: "वही है जिसने अपने रसूल को हिदायत (मार्गदर्शन) और सत्य धर्म के साथ भेजा ताकि उसे सब धर्मों पर प्रभावी कर दे, चाहे मुशरिकों (बहुदेववादियों) को बुरा ही लगे। (9)"

अल्लाह का कथन: "वही है जिसने अपने रसूल को हिदायत के साथ भेजा" अर्थात: मुहम्मद को सत्य और सुमार्ग के साथ। "ताकि उसे सब धर्मों पर प्रभावी कर दे" अर्थात: प्रमाणों के द्वारा। और प्रभाव का एक अर्थ लड़ाई में शक्ति के द्वारा प्रभुत्व भी है, और प्रभाव का अर्थ यह नहीं है कि कोई दूसरा धर्म शेष न रहे, बल्कि अर्थ यह है: इस्लाम के अनुयायी उच्च और विजयी होंगे। और प्रभाव में यह भी शामिल है कि अंत समय में इस्लाम के सिवा कोई धर्म शेष न रहे। मुजाहिद ने कहा: यह तब होगा जब ईसा अवतरित होंगे; धरती पर इस्लाम के सिवा कोई धर्म नहीं होगा (2)।

अबू हुरैरा ने कहा: "उसे सब धर्मों पर प्रभावी कर दे" ईसा के निकलने से (3)। और उस समय कोई काफ़िर नहीं बचेगा जो इस्लाम न स्वीकार कर ले। "सहीह मुस्लिम" में अबू हुरैरा से वर्णित है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "मरियम के पुत्र निश्चय ही एक न्यायप्रिय शासक के रूप में उतरेंगे; वह सलीब (क्रॉस) को तोड़ देंगे, सूअर को मार डालेंगे, जिज़्या (कर) हटा देंगे, और जवान ऊँटों को छोड़ दिया जाएगा और उन पर सवारी करने के लिए कोई कोशिश नहीं करेगा। द्वेष, नफरत और ईर्ष्या निश्चित रूप से समाप्त हो जाएगी, और लोगों को धन की ओर बुलाया जाएगा लेकिन कोई उसे स्वीकार नहीं करेगा" (4)। यह भी कहा गया है: "उसे प्रभावी कर दे" अर्थात: मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को अन्य सभी धर्मों से अवगत करा दे, ताकि वह उनके बारे में जानकार हों, उनके असत्य होने के पहलुओं को जानते हों, और जो उन्होंने उनमें फेरबदल और परिवर्तन किया है उसे जानते हों। "सब धर्मों पर" अर्थात: धर्मों; क्योंकि 'दीन' (धर्म) एक स्रोत (मस्दर) है जिसे बहुवचन के लिए व्यक्त किया जाता है।

(1) 5 / 447. (2) अल-कशाफ 4 / 99. (3) अल-तबरी 11 / 423 और 22 / 615 द्वारा उद्धृत। (4) मुस्लिम (155): (243), और यह अहमद (10404) के यहाँ है, और अल-क़िलास: क़लूस का बहुवचन है, जो जवान ऊँटनी है। अल-निहाया (क़लस)।

444 سورة الصف: آیات 8 - 9

"ہر جان کو موت کا ذائقہ چکھنا ہے" [آل عمران: 185] اور اس جیسی دیگر آیات، جیسا کہ "آل عمران" (1) میں پہلے بیان ہو چکا ہے۔ باقیوں نے [پڑھا]: "اپنے نور کو پورا کرنے والا" کیونکہ یہ مستقبل میں ہے، چنانچہ اس نے عمل کیا۔ "اگرچہ کافروں کو ناگوار گزرے" تمام اصناف میں سے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: "وہی ہے جس نے اپنے رسول کو ہدایت اور دینِ حق کے ساتھ بھیجا تاکہ اسے تمام ادیان پر غالب کر دے، اگرچہ مشرکین کو ناگوار گزرے۔ (9)"

اللہ تعالیٰ کا قول: "وہی ہے جس نے اپنے رسول کو ہدایت کے ساتھ بھیجا" یعنی: محمد (صلی اللہ علیہ وسلم) کو حق اور رہنمائی کے ساتھ۔ "تاکہ اسے تمام ادیان پر غالب کر دے" یعنی: دلائل کے ذریعے۔ اور غلبہ سے مراد لڑائی میں ہاتھ کے ذریعے غلبہ بھی ہے، اور غلبہ سے مراد یہ نہیں ہے کہ ادیان میں سے کوئی دوسرا دین باقی ہی نہ رہے، بلکہ مراد یہ ہے کہ: اہل اسلام بلند و غالب ہوں گے۔ اور اظہار (غلبہ) میں سے یہ بھی ہے کہ آخری زمانے میں اسلام کے سوا کوئی دین باقی نہ رہے۔ مجاہد نے کہا: یہ تب ہوگا جب عیسیٰ علیہ السلام نازل ہوں گے، زمین پر اسلام کے سوا کوئی دین نہیں ہوگا (2)۔

حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ نے فرمایا: "تاکہ اسے تمام ادیان پر غالب کر دے" عیسیٰ علیہ السلام کے خروج کے ساتھ (3)۔ اور اس وقت کوئی کافر نہیں رہے گا مگر وہ اسلام لے آئے گا۔ اور "صحیح مسلم" میں ابو ہریرہ سے مروی ہے کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "ابن مریم ضرور ایک عادل حکمران بن کر نازل ہوں گے، پس وہ صلیب کو توڑ دیں گے، خنزیر کو قتل کر دیں گے، جزیہ ختم کر دیں گے، اور جوان اونٹنیاں چھوڑ دی جائیں گی، ان پر (سوار ہونے

کی) کوشش نہیں کی جائے گی، اور کینہ، بغض اور حسد ضرور ختم ہو جائے گا، اور لوگوں کو مال کی طرف بلایا جائے گا تو اسے کوئی قبول نہیں کرے گا" (4)۔ اور کہا گیا: "تاکہ اسے ظاہر کر دے" یعنی: محمد صلی اللہ علیہ وسلم کو تمام ادیان پر مطلع کر دے، یہاں تک کہ وہ ان کے عالم ہوں، ان کے باطل ہونے کی وجوہات سے واقف ہوں، اور جو انہوں نے ان میں تحریف اور تبدیلی کی ہے اسے جانتے ہوں۔ "تمام دین پر" یعنی: ادیان؛ کیونکہ دین ایک مصدر ہے جس سے جمع کا اظہار کیا جاتا ہے۔

---

(1) 5 / 447. (2) الکشاف 4 / 99. (3) اسے طبری نے 11 / 423 اور 22 / 615 میں روایت کیا ہے۔ (4) مسلم (155): (243)، اور یہ احمد (10404) کے ہاں ہے، اور القلاص: قلوص کی جمع ہے، اور وہ جوان اونٹنی ہے۔ النہایہ (قلص)۔

Surah As-Saff: Verses 10 - 13, Page 445

Allah Almighty says: "O you who have believed, shall I guide you to a transaction that will save you from a painful punishment? (10) [It is that] you believe in Allah and His Messenger and strive in the cause of Allah with your wealth and your lives. That is best for you, if you should know. (11) He will forgive for you your sins and admit you to gardens beneath which rivers flow and pleasant dwellings in gardens of perpetual residence. That is the great attainment. (12) And [you will obtain] another [favor] that you love - victory from Allah and an imminent conquest; and give good tidings to the believers. (13)"

There are five issues regarding this: The first: His Almighty saying: "O you who have believed, shall I guide you to a transaction." Muqatil said: This was revealed concerning Uthman bin Maz'un. He said to the Messenger of Allah (peace be upon him): "If you would permit me, I would divorce Khawlah, become a monk, castrate myself, forbid meat for myself, and never sleep at night nor break my fast during the day!" The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Indeed, my Sunnah includes marriage, and there is no monasticism in Islam. The monasticism of my Ummah is Jihad in the cause of Allah, and the castration of my Ummah is fasting. Do not forbid the good things that Allah has made lawful for you. Part of my Sunnah is to sleep and stand (in prayer), and to break my fast and fast. Whoever turns away from my Sunnah is not of me." Uthman said: "By Allah, O Prophet of Allah, I wish I knew which trade is most beloved to Allah so I may trade in it," so this was revealed (1).

It was said: "guide you" means: I will guide you. And the "transaction" is Jihad. Allah Almighty said: "Indeed, Allah has purchased from the believers their lives and their properties" [At-Tawbah: 111].

This is a discourse for all believers. It was also said: for the People of the Book.

---

(1) We did not find it exactly like this, but its meaning was reported in several hadiths, including: what was narrated by Al-Bukhari (5073), Muslim (1402), and Ahmad (1588) from Sa'd bin Abi Waqqas who said: The Prophet (peace be upon him) rejected celibacy for Uthman bin Maz'un, and if he had allowed him, we would have castrated ourselves. Also: what was narrated by Ahmad (13807), Ibn Abi Asim in 'Al-Jihad' (33), and Abu Ya'la in his Musnad (4204) from Anas, from the Prophet (peace be upon him) who said: "Every Prophet had a form of monasticism, and the monasticism of this Ummah is Jihad in the path of Allah." And: what was narrated by Al-Bukhari (5075)

and Muslim (1404) from Abdullah who said: We were on a military expedition with the Messenger of Allah (peace be upon him) and we had nothing, so we said: "Should we castrate ourselves?" He forbade us from that, then he permitted us to marry a woman for a garment, then he recited to us: "O you who have believed, do not prohibit the good things which Allah has made lawful to you." And what Al-Bukhari (5063) narrated from Anas regarding the three who asked about the Prophet's (peace be upon him) worship, and when they were informed, it was as if they considered it little... so the Messenger of Allah (peace be upon him) came and said: "Are you the ones who said such and such? By Allah, I am the most fearful of Allah among you and the most conscious of Him, but I fast and break my fast, I pray and I sleep, and I marry women. Whoever turns away from my Sunnah is not of me." It is also in Muslim (1401) similarly.

सूरह अस-सफ़: आयत 10 - 13, पृष्ठ 445

अल्लाह तआला का फरमान है: "हे ईमान वालो! क्या मैं तुम्हें एक ऐसे व्यापार का पता बताऊं जो तुम्हें दुखद यातना से बचा ले? (10) तुम अल्लाह और उसके रसूल पर ईमान लाओ और अल्लाह की राह में अपने माल और अपनी जानों से जिहाद करो। यह तुम्हारे लिए उत्तम है, यदि तुम जानो। (11) वह तुम्हारे गुनाह माफ़ कर देगा और तुम्हें ऐसे बाग़ों में प्रवेश देगा जिनके नीचे नहरें बहती होंगी, और स्थायी निवास के बाग़ों में उत्तम घर देगा। यही बड़ी सफलता है। (12) और एक दूसरी चीज़ जिसे तुम पसंद करते हो: अल्लाह की ओर से सहायता और निकट विजय; और ईमान वालों को शुभ सूचना दे दो। (13)"

इसमें पांच मुद्दे हैं: पहला: अल्लाह का यह कहना: "हे ईमान वालो! क्या मैं तुम्हें एक ऐसे व्यापार का पता बताऊं।" मुक़ातिल ने कहा: यह उस्मान बिन मज़ून के बारे में उतरी। उन्होंने अल्लाह के रसूल ﷺ से कहा था: "यदि आप मुझे अनुमति दें, तो मैं खौला को तलाक दे दूँ, संन्यासी बन जाऊँ खुद को नपुंसक बना लूँ, मांस खाना छोड़ दूँ, और रात भर कभी न सोऊं और दिन में कभी रोज़ा न तोड़ूँ!" अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "निश्चित रूप से निकाह मेरी सुन्नत है, और इस्लाम में कोई वैराग्य नहीं है। मेरी उम्मत का वैराग्य अल्लाह की राह में जिहाद है, और मेरी उम्मत का नपुंसकता रोज़ा है। अल्लाह ने तुम्हारे लिए जो पवित्र चीज़ें हलाल की हैं उन्हें हराम न करो। मेरी सुन्नत में यह भी है कि मैं सोता भी हूँ और जागता भी हूँ, और रोज़ा तोड़ता भी हूँ और रोज़ा रखता भी हूँ। जो मेरी सुन्नत से मुँह मोड़ेगा वह मुझसे नहीं है।" उस्मान ने कहा: "अल्लाह की कसम, ऐ अल्लाह के नबी, मेरी इच्छा है कि मुझे पता चले कि अल्लाह को कौन सा व्यापार सबसे प्रिय है ताकि मैं उसमें व्यापार करूँ" तब यह आयत उतरी (1)।

कहा गया है: "पता बताऊं" का अर्थ है: मैं तुम्हें बताऊंगा। और "व्यापार" से तात्पर्य जिहाद है। अल्लाह तआला ने फरमाया: "बेशक अल्लाह ने ईमान वालों से उनकी जानें और उनके माल खरीद लिए हैं" [अत-तौबाह: 111]।

यह संबोधन सभी ईमान वालों के लिए है। और कहा गया है: अहले किताब के लिए।

---

(1) हमें यह बिल्कुल इसी तरह नहीं मिला, बल्कि इसका अर्थ कई हदीसों में आया है, जिनमें शामिल हैं: जिसे बुखारी (5073), मुस्लिम (1402) और अहमद (1588) ने साद बिन अबी वक़्क़ास से रिवायत किया है कि: नबी ﷺ ने उस्मान बिन मज़ून को वैराग्य से मना कर दिया था, और यदि वह उन्हें

अनुमति दे देते तो हम सब नपुंसक बन जाते। और: जिसे अहमद (13807), इब्न अबी आसिम ने 'जिहाद' (33) में, और अबू याला ने अपनी 'मुसनद' (4204) में अनस से, नबी ﷺ से रिवायत किया है: "प्रत्येक नबी का एक वैराग्य था, और इस उम्मत का वैराग्य अल्लाह की राह में जिहाद है।" और: जिसे बुखारी (5075) और मुस्लिम (1404) ने अब्दुल्ला से रिवायत किया है: हम अल्लाह के रसूल ﷺ के साथ युद्ध पर थे और हमारे पास कुछ नहीं था, तो हमने कहा: "क्या हम खुद को नपुंसक बना लें?" तो उन्होंने हमें इससे मना कर दिया, फिर हमें एक कपड़े के बदले महिला से निकाह करने की अनुमति दी, फिर हमारे सामने यह पढ़ा: "हे ईमान वालो! अल्लाह ने तुम्हारे लिए जो पवित्र चीज़ें हलाल की हैं, उन्हें हराम न करो।" और जिसे बुखारी (5063) ने अनस से रिवायत किया है उन तीन लोगों के बारे में जिन्होंने नबी ﷺ की इबादत के बारे में पूछा था, और जब उन्हें बताया गया तो उन्होंने इसे कम समझा... तो अल्लाह के रसूल ﷺ आए और कहा: "क्या तुम्हीं ने ऐसा और वैसा कहा था? अल्लाह की कसम, मैं तुम सब में अल्लाह से सबसे ज़्यादा डरने वाला और उसका सबसे ज़्यादा ख्याल रखने वाला हूँ, लेकिन मैं रोज़ा भी रखता हूँ और तोड़ता भी हूँ, मैं नमाज़ भी पढ़ता हूँ और सोता भी हूँ, और मैं महिलाओं से निकाह भी करता हूँ। जो मेरी सुन्नत से मुँह मोड़ेगा वह मुझसे नहीं है।" यह मुस्लिम (1401) में भी इसी तरह है।

سورة الصف: آیات ۱۰ - ۱۳، صفحہ ٤٤٥

قولہ تعالیٰ: ﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَى تِجَرَةٍ تُنجِيكُم مِّنْ عَذَابٍ أَلِيمٍ ﴿١٠﴾ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَتُجَهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنفُسِكُمْ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ إِن كُنتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿١١﴾ يَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَيُدْخِلْكُمْ جَنَّتٍ تَجْرِي مِن تَحْتِهَا الْأَنْهَرُ وَمَسَكِنَ طَيِّبَةً فِي جَنَّتِ عَدْنٍ ذَلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ ﴿١٢﴾ وَأُخْرَى تُحِبُّونَهَا نَصْرٌ مِّنَ اللَّهِ وَفَتْحٌ قَرِيبٌ وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ ﴿١٣﴾﴾

اس میں پانچ مسائل ہیں: پہلی: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَى تِجَرَةٍ﴾ مقاتل نے کہا: یہ عثمان بن مظعون کے بارے میں نازل ہوئی، اور وہ اس طرح کہ انہوں نے رسول اللہ ﷺ سے عرض کیا: "اگر آپ مجھے اجازت دیں تو میں خولہ کو طلاق دے دوں، رہبانیت اختیار کر لوں، خود کو خصی (نامرد) کر لوں، گوشت حرام کر لوں، اور رات بھر کبھی نہ سوؤں اور دن میں کبھی روزہ نہ افطار کروں!" تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بے شک نکاح میری سنت میں سے ہے، اور اسلام میں کوئی رہبانیت نہیں ہے، درحقیقت میری امت کی رہبانیت اللہ کی راہ میں جہاد ہے، اور میری امت کا خصی ہونا روزہ ہے، اور جو پاکیزہ چیزیں اللہ نے تمہارے لیے حلال کی ہیں انہیں حرام نہ کرو۔ اور میری سنت میں سے یہ ہے کہ میں سوتا بھی ہوں اور (نماز کے لیے) اٹھتا بھی ہوں، اور روزہ افطار بھی کرتا ہوں اور رکھتا بھی ہوں، پس جو میری سنت سے اعراض کرے گا وہ مجھ سے نہیں ہے۔" تو عثمان نے کہا: اللہ کی قسم اے اللہ کے نبی، میں یہ چاہتا ہوں کہ مجھے معلوم ہو کہ اللہ کو کون سی تجارت سب سے زیادہ پسند ہے تاکہ میں اس میں تجارت کروں، تو یہ آیت نازل ہوئی (1)۔

اور کہا گیا: "أَدُلُّكُمْ" یعنی: میں عنقریب تمہیں بتاؤں گا۔ اور تجارت: جہاد ہے، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ﴾ [التوبہ: 111]۔

اور یہ تمام مومنوں کے لیے خطاب ہے۔ اور کہا گیا: اہل کتاب کے لیے۔

---

(1) ہمیں یہ واقعہ بعینہ اس طرح نہیں ملا، بلکہ اس کا مفہوم کئی احادیث میں مروی ہے، جن میں سے: جسے بخاری (5073)، مسلم (1402) اور احمد (1588) نے سعد بن ابی وقاص رضی اللہ عنہ سے روایت کیا کہ: رسول اللہ ﷺ نے عثمان بن مظعون پر تبتیل (ترکِ دنیا) کو رد کر دیا تھا، اور اگر آپ انہیں اجازت دے دیتے تو ہم سب خصی ہو جاتے۔ اور ان میں سے: جسے احمد (13807)، ابن ابی عاصم نے 'الجہاد' (33) میں، اور ابو یعلی نے اپنی مسند (4204) میں انس سے، نبی ﷺ سے روایت کیا: "ہر نبی کے لیے رہبانیت تھی، اور اس امت کی رہبانیت اللہ کی راہ میں جہاد ہے۔" اور ان میں سے: جسے بخاری (5075) اور مسلم (1404) نے عبداللہ سے روایت کیا: ہم رسول اللہ ﷺ کے ساتھ غزوے میں تھے اور ہمارے پاس کچھ نہ تھا، تو ہم نے کہا: کیا ہم خصی ہو جائیں؟ تو آپ ﷺ نے ہمیں اس سے منع کر دیا، پھر ہمیں رخصت دی کہ ہم کپڑے کے بدلے عورت سے نکاح کر لیں، پھر ہمارے سامنے یہ آیت پڑھی: ﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا تُحَرِّمُوا طَيِّبَاتِ مَا أَحَلَّ اللَّهُ لَكُمْ﴾۔ اور ان میں سے جسے بخاری (5063) نے انس سے ان تین افراد کے بارے میں روایت کیا جنہوں نے نبی ﷺ کی عبادت کے بارے میں پوچھا تھا، پھر جب انہیں بتایا گیا تو گویا انہوں نے اسے کم سمجھا... تو رسول اللہ ﷺ تشریف لائے اور فرمایا: "کیا تم ہی وہ لوگ ہو جنہوں نے ایسا ایسا کہا تھا؟ اللہ کی قسم، میں تم سب سے زیادہ اللہ سے ڈرنے والا اور تم سب سے زیادہ اس کا تقویٰ اختیار کرنے والا ہوں، لیکن میں روزہ رکھتا بھی ہوں اور افطار بھی کرتا ہوں، میں نماز بھی پڑھتا ہوں اور سوتا بھی ہوں، اور میں عورتوں سے نکاح بھی کرتا ہوں۔ پس جو میری سنت سے اعراض کرے گا وہ مجھ سے نہیں ہے۔" اور یہ مسلم (1401) میں بھی اسی طرح ہے۔

Surah As-Saff: Verses 10 - 13 446 The Second: His saying: {that will save you} i.e., deliver you {from a painful punishment} i.e., agonizing. This has been mentioned before (1). The general reading is: "tunjīkum" with the 'noon' being silent, from "al-injā'" (saving). Al-Hasan, Ibn 'Amir, and Abu Haywah read it as: "tunajjīkum" with a shadda (2), from "al-tanjiyah" (delivering). Then he explained the trade, which is the matter at hand: The Third: He said: {You believe in Allah and His Messenger and strive in the cause of Allah with your wealth and your lives} He mentioned wealth first because it is what is started with in spending. {That} i.e., this action {is better for you} than your wealth and yourselves {if you should know}. According to Al-Mubarrad and Al-Zajjaj (3), "You believe" means "Believe," which is why "He will forgive you" came in the jussive case as an answer to a command. In the reading of Abdullah [Ibn Mas'ud], it is "Believe in Allah." Al-Farra' said: "He will forgive you" is the answer to the interrogation, and this is only correct based on interpretation of meaning. This is because "You believe in Allah and strive" is an explanatory apposition (atf bayan) to His saying: "Shall I guide you to a trade that will save you from a painful punishment?" as if it was not known what the trade was, so it was explained by faith and jihad, meaning they are the trade. So it is as if He said: "If you believe in Allah and strive, He will forgive you." Al-Zamakhshari (4) said: Al-Farra's view is that the object of guidance is the trade, and trade is explained as faith and jihad. It is as if it were said: "If you trade through faith and jihad, He will forgive you." Al-Mahdawi said: If you do not make this estimation, the issue would not be sound, because the estimation would become: "If I guide you, He will forgive you," whereas forgiveness is only characterized by acceptance and faith, not by mere guidance. Al-Zajjaj said (5): It is not that if He guides them to what benefits them, He forgives them; rather, He forgives them if they believe and strive. Zaid bin Ali read: "tu'minū" (that you may believe) and "tujāhidū" (that you may strive), implying the hidden 'lām' of command, as in the saying: (1) 1/301. (2) Al-Sab'ah p. 635, and al-Taysir p. 210. (3) In his "Ma'ani al-Qur'an" 5/166, and the reading of Ibn Mas'ud is in it, and in "Ma'ani al-Qur'an" by al-Farra' 3/154, and what follows it is from him as well. (4) Al-Kashshaf 4/100. (5) In his "Ma'ani al-Qur'an" 5/166.

सूरह अस-साफ़: आयतें 10 - 13 446 दूसरा: उनका कहना: {जो तुम्हें बचाएगा} यानी, तुम्हें छुड़ाएगा {एक दर्दनाक अज़ाब से} यानी, दुखदायी। यह पहले भी आ चुका है (1)। आम पाठ (क़िरात) है: "तुनजीकुम" (tunjīkum) 'नून' के साकिन के साथ, "अल-इन्जा" (बचाना) से। अल-हसन, इब्न आमिर और अबू हय्याह ने इसे पढ़ा है: "तुनज्जीकुम" (tunajjīkum) शद्दा के साथ (2), "अत-तन्जिया" (बचाने) से। फिर उन्होंने व्यापार (तिजारत) की व्याख्या की, जो कि विषय है: तीसरा: उन्होंने कहा: {तुम अल्लाह और उसके रसूल पर ईमान लाओ और अल्लाह की राह में अपने माल और अपनी जानों से जिहाद करो} माल का ज़िक्र पहले किया गया क्योंकि खर्च करने की शुरुआत इसी से होती है। {यह} यानी, यह कार्य {तुम्हारे लिए बेहतर है} तुम्हारे माल और तुम्हारी जानों से {अगर तुम जानते हो}। अल-मुबर्रद और अल-ज़ज्जाज (3) के अनुसार "तुम ईमान लाते हो" का अर्थ "ईमान लाओ" है, और इसी कारण "वह तुम्हें क्षमा कर देगा" जज्म की स्थिति में आया है जैसे कि यह किसी आदेश का उत्तर हो। अब्दुल्ला [इब्न मसूद] के पाठ में है "अल्लाह पर ईमान लाओ।" अल-फर्रा ने कहा: "वह तुम्हें क्षमा कर देगा" प्रश्न का उत्तर है, और यह केवल अर्थ पर आधारित होने पर ही सही है। ऐसा इसलिए है क्योंकि "तुम अल्लाह पर ईमान लाओ और जिहाद करो" उनके कथन का स्पष्टीकरण (अतफ़ बयान) है: "क्या मैं तुम्हें एक ऐसे व्यापार का पता बताऊं जो तुम्हें दर्दनाक अज़ाब से बचा ले?" जैसे कि यह पता न हो कि व्यापार क्या है, फिर ईमान और जिहाद के माध्यम से उसकी व्याख्या की गई, यानी अर्थ में वे ही व्यापार हैं। तो यह ऐसा है जैसे उन्होंने कहा: क्या तुम अल्लाह पर ईमान लाओगे और जिहाद करोगे, तो वह तुम्हें क्षमा कर देगा। अल-ज़मख़्शरी (4): अल-फर्रा के कथन का पहलू यह है कि मार्गदर्शन (दलालत) का संबंध व्यापार से है, और व्यापार की व्याख्या ईमान और जिहाद से की गई है। मानो यह कहा गया हो: क्या तुम ईमान और जिहाद के माध्यम से व्यापार करोगे, तो वह तुम्हें क्षमा कर देगा। अल-महदवी ने कहा: यदि आप यह अनुमान नहीं लगाते हैं, तो मामला सही नहीं होगा; क्योंकि अनुमान यह हो जाएगा: यदि मैं तुम्हारा मार्गदर्शन करूँतो वह तुम्हें क्षमा कर देगा, जबकि क्षमा तो केवल स्वीकृति और ईमान से संबंधित है, न कि केवल मार्गदर्शन से। अल-ज़ज्जाज ने कहा (5): ऐसा नहीं है कि यदि वह उन्हें उस चीज़ की ओर निर्देशित करता है जो उन्हें लाभ पहुँचाती है, तो वह उन्हें क्षमा कर देता है, बल्कि वह उन्हें तब क्षमा करता है जब वे ईमान लाते हैं और जिहाद करते हैं। ज़ैद बिन अली ने पढ़ा: "तुअमिनू" (ईमान लाओ) और "तुजाहिदू" (जिहाद करो) आदेश के अदृश्य 'लाम' के आधार पर, जैसे कि कहा जाता है: (1) 1/301. (2) अस-सबअह पृ. 635, और अत-तयसीर पृ. 210. (3) उनकी पुस्तक "मआनी अल-कुरान" 5/166 में, और

इब्न मसूद का पाठ इसमें है, और अल-फर्रा की "मआनी अल-कुरान" 3/154 में, और उसके बाद का हिस्सा भी उन्हीं से है। (4) अल-कशाफ 4/100. (5) उनकी पुस्तक "मआनी अल-कुरान" 5/166 में।

سورہ الصف: آیات ۱۰ - ۱۳ ۴۴۶ دوسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {تُنجِيكُم} یعنی: تمہیں نجات دے گا {مِنْ عَذَابٍ أَلِيمٍ} یعنی: دردناک عذاب سے۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے (۱)۔ عام قراءت ہے: «تُنجِيكُمْ» نون کے سکون کے ساتھ، لفظ 'انجاء' (بچانا) سے۔ جبکہ حسن، ابن عامر اور ابو حیوہ نے اسے «تُنَجِّيكُمْ» تشدید کے ساتھ پڑھا ہے (۲)، 'تنجیہ' (نجات دلانے) سے۔ پھر تجارت کی وضاحت کی، جو کہ اصل مسئلہ ہے: تیسرا: فرمایا: {تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَتُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنفُسِكُمْ} اموال کا تذکرہ پہلے کیا گیا کیونکہ خرچ کرنے میں ان سے ابتدا کی جاتی ہے۔ {ذَلِكُمْ} یعنی: یہ عمل {خَيْرٌ لَّكُمْ} تمہارے لیے بہتر ہے تمہارے اموال اور جانوں سے {إِن كُنتُمْ تَعْلَمُونَ}۔ مبرد اور زجاج (۳) کے نزدیک «تُؤْمِنُونَ» (تم ایمان لاتے ہو) «آمنوا» (ایمان لاؤ) کے معنی میں ہے، اسی لیے «يَغْفِرْ لَكُمْ» مجزوم آیا ہے کیونکہ یہ امر (حکم) کا جواب ہے۔ عبداللہ [بن مسعود] کی قراءت میں ہے «آمنوا باللہ»۔ فراء نے کہا کہ «يَغْفِرْ لَكُمْ» استفہام (سوال) کا جواب ہے، اور یہ تب ہی صحیح ہو سکتا ہے جب اسے معنی پر محمول کیا جائے، وہ اس طرح کہ «تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَتُجَاهِدُونَ» کو اللہ تعالیٰ کے اس قول: «هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَى تِجَارَةٍ تُنجِيكُم مِّنْ عَذَابٍ أَلِيمٍ» کا عطف بیان مانا جائے، گویا تجارت معلوم نہیں تھی کہ کیا ہے، پھر ایمان اور جہاد کے ذریعے اس کی وضاحت کی گئی، پس معنی کے اعتبار سے تجارت یہی دونوں ہیں۔ تو گویا فرمایا: کیا تم اللہ پر ایمان لاؤ گے اور جہاد کرو گے، تو وہ تمہیں بخش دے گا۔ زمخشری (۴): فراء کے قول کی توجیہ یہ ہے کہ رہنمائی (دلالت) کا تعلق تجارت سے ہے، اور تجارت کی تفسیر ایمان اور جہاد سے کی گئی ہے۔ گویا کہا گیا: کیا تم ایمان اور جہاد کے ذریعے تجارت کرو گے، تو وہ تمہیں بخش دے گا۔ مہدوی نے کہا: اگر یہ تقدیر (فرض) نہ مانی جائے تو مسئلہ درست نہیں ہوگا؛ کیونکہ پھر مطلب یہ ہو جائے گا: اگر میں تمہاری رہنمائی کروں تو وہ تمہیں بخش دے گا، حالانکہ مغفرت کا تعلق قبولیت اور ایمان سے ہے، صرف رہنمائی سے نہیں۔ زجاج نے کہا (۵): ایسا نہیں ہے کہ اگر وہ

انہیں نفع بخش چیز کی طرف رہنمائی کرے تو وہ انہیں بخش دے، بلکہ وہ انہیں تب بخشتا ہے جب وہ ایمان لاتے ہیں اور جہاد کرتے ہیں۔ زید بن علی نے امر کے لام کو مقدر مانتے ہوئے «تؤمنوا» اور «تجاهدوا» پڑھا ہے، جیسے کہ اللہ کا قول ہے: (۱) ۱/ ۳۰۱۔ (۲) السبعۃ ص ۶۳۵، والتیسیر ص ۲۱۰۔ (۳) ان کی کتاب معانی القرآن ۱۶۶/۵ میں، اور ابن مسعود کی قراءت اس میں ہے، اور فراء کی معانی القرآن ۱۵۴/۳ میں، اور اس کے بعد کا حصہ بھی انہی سے ہے۔ (۴) الکشاف ۴/ ۱۰۰۔ (۵) ان کی کتاب معانی القرآن ۱۶۶/۵ میں۔

Surah As-Saff: Verses 10 - 13 / 447

Muhammad, may every soul be a ransom for your soul, if you fear any destruction. (1)

He intended: "to ransom" [lit. let every soul ransom]. Some of them practiced assimilation (idgham) and said: "He will forgive (yaghfir) you" (2) and it is better to avoid assimilation; because the letter 'R' is a repeated, strong letter, so it is not appropriate to assimilate it into 'L'; because the stronger is not assimilated into the weaker.

The fourth point: His Almighty saying: {And pleasant dwellings}. Abu al-Husayn (3) al-Ajurri narrated from al-Hasan who said: I asked 'Imran bin al-Husayn and Abu Hurairah about the interpretation of this verse: {And pleasant dwellings}, and they said: You have come to the expert; we asked the Messenger of Allah (peace be upon him) about it and he said: "A palace of pearl in Paradise, containing seventy houses of red ruby, in each house seventy rooms of green emerald, in each room seventy couches, on each couch seventy beds of every color, on each bed seventy women from the Al-Hur Al-Ayn (houris), in each room seventy tables, on each table seventy kinds of food, in each room seventy servants and maidservants, and Allah, Blessed and Exalted be He, gives the believer the strength in one morning for all of that."

{In Gardens of Eden} i.e., residence. {That is the supreme success} i.e., permanent and great happiness. And the root of success (fawz) is achieving what is sought.

---

(1) Al-Kashshaf 4/100, Al-Qira’at in Al-Bahr Al-Muhit 8/263, and the verse preceded 4/432. (2) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 5/167, and he attributed it to Abu 'Amr bin al-'Ala, and what follows is from him too. (3) Thus in the copies, and perhaps: Muhammad bin al-Husayn al-Ajurri in his book "Al-Nasihah", as Al-Suyuti attributed it to him in Al-La'ali al-Masnu'ah fi al-Ahadith al-Mawdu'ah 2/376. The hadith was also recorded by Ibn al-Mubarak in Al-Zuhd (1577), Al-Bazzar in Al-Bahr al-Zakhar (3563), Al-Tabari 11/558-559, and Ibn Abi Hatim in the Tafsir 10/1839 (10302), and Al-Tabarani in Al-Kabir 18/160 (353) through several paths, from Al-Hasan, from them. Ibn al-Jawzi mentioned it in Al-Mawdu'at (1704) and said: This is a fabricated hadith attributed to the Messenger of Allah (peace be upon him), and in its chain: Jisr bin Farqad. Yahya said: He is nothing, and his hadith is not written. Abu Hatim bin Hibban said: He has gone beyond the bounds of justice. He said. Ibn 'Iraq al-Kinani also mentioned it in Tanzeeh al-Shari'ah al-Marfu'ah 2/382-383. He said. Ibn Kathir said in Al-Bidayah wa

al-Nihayah 20/286: This hadith is strange, rather it is more likely fabricated. Since the report is weak, it cannot be connected [to the Prophet], for this Jisr is very weak.

सूरह अस-सफ़: आयतें 10 - 13 / 447

मुहम्मद, हर जान तुम पर न्योछावर हो, अगर तुम्हें किसी बरबादी का डर हो। (1)

उनका अर्थ था: "न्योछावर करने के लिए"। उनमें से कुछ ने ध्वनियों को मिला दिया (इदगाम) और कहा: "वह तुम्हें क्षमा कर देगा (यग़फिर लकुम)" (2) और इदगाम छोड़ना बेहतर है; क्योंकि 'र' एक दोहराव वाली, मजबूत ध्वनि है, इसलिए इसे 'ल' में मिलाना उचित नहीं है; क्योंकि जो अधिक मजबूत है वह कमजोर में विलीन नहीं होता है।

चौथा बिंदु: सर्वशक्तिमान का कथन: {और पवित्र निवास}। अबू अल-हुसैन (3) अल-अजुरी ने अल-हसन से रिवायत की है, जिन्होंने कहा: मैंने इमरान बिन अल-हुसैन और अबू हुरैरा से इस आयत की व्याख्या के बारे में पूछा: {और पवित्र निवास}, तो उन्होंने कहा: तुम जानकार के पास आए हो; हमने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से इसके बारे में पूछा तो उन्होंने कहा: "जन्नत में मोती का एक महल है, जिसमें लाल याकूत के सत्तर घर हैं, प्रत्येक घर में हरे पन्ना के सत्तर कमरे हैं, प्रत्येक कमरे में सत्तर तख्त हैं, प्रत्येक तख्त पर हर रंग के सत्तर बिस्तर हैं, प्रत्येक बिस्तर पर हूरों में से सत्तर स्त्रियां हैं, प्रत्येक कमरे में सत्तर दस्तरखान हैं, प्रत्येक दस्तरखान पर सत्तर प्रकार के भोजन हैं, प्रत्येक कमरे में सत्तर गुलाम और दासियां हैं, और अल्लाह बरकत वाला और बुलंद ईमान वाले को एक ही सुबह में इतनी ताकत देता है कि वह इन सबका अनुभव कर सके।"

{अदन के बागों में} यानी: निवास। {यही बड़ी सफलता है} यानी: स्थायी और महान सुख। और सफलता (फ़ौज़) का मूल अर्थ चाही गई चीज़ को हासिल करना है।

---

(1) अल-कशाफ़ 4/100, अल-बहर अल-मुहित 8/263 में अल-क़िरात, और पद्य पहले आ चुका है 4/432. (2) अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान 5/167 और उन्होंने इसे अबू अम्र बिन अल-अला को जिम्मेदार ठहराया, और उसके बाद का हिस्सा भी उन्हीं से है। (3) प्रतियों में ऐसा ही है, और शायद: मुहम्मद बिन अल-हुसैन अल-अजुरी अपनी पुस्तक "अल-नसीहा" में, जैसा कि अल-सुयुती ने अल-लाली अल-मसनुआ फी अल-अहादीथ अल-मौदुआ 2/376 में उन्हें श्रेय दिया है। हदीस को इब्न अल-मुबारक ने अल-जुहद (1577), अल-बज़्ज़ार ने अल-बहर अल-ज़खार (3563), अल-तबरी 11/558-559, और इब्न अबी हातिम ने तफ़सीर 10/1839 (10302) में भी निकाला है, और अल-तबरानी ने अल-कबीर 18/160 (353) में अल-हसन के माध्यम से कई रास्तों से। इब्न अल-जौज़ी ने अल-मौदुआत (1704) में इसका उल्लेख किया और कहा: यह अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि

वसल्लम) के नाम पर गढ़ी गई (मौजढ़) हदीस है, और इसकी श्रृंखला में: जिस्र बिन फरकड़। याह्या ने कहा: वह कुछ भी नहीं है, और उसकी हदीस नहीं लिखी जाती है। अबू हातिम बिन हिब्बान ने कहा: वह न्याय की सीमा से बाहर निकल गया है। इब्न इराक अल-किनानी ने भी इसे तन्ज़ीह अल-शरिया अल-मरफुआ 2/382-383 में उल्लेख किया है। इब्न कसीर ने अल-बिदाया वा अल-निहाया 20/286 में कहा: यह हदीस अजीब है, बल्कि यह अधिक संभावना है कि यह गढ़ी गई है। चूँकि खबर कमज़ोर है, इसका जुड़ाव संभव नहीं है, क्योंकि यह जिस्र बहुत कमज़ोर है।

سورہ الصف: آیات ۱۰ - ۱۳ / ٤٤٧

محمد، ہر جان تم پر فدا ہو، جب تمہیں کسی تباہی کا ڈر ہو۔ (۱)

اس کی مراد تھی: "فدا کرنے کے لیے"۔ بعض نے ادغام کیا اور کہا: "یغفر لکم" (۲) اور بہتر یہ ہے کہ ادغام کو چھوڑ دیا جائے؛ کیونکہ 'ر' ایک تکرار والا مضبوط حرف ہے، اس لیے اسے 'ل' میں مدغم کرنا اچھا نہیں؛ کیونکہ زیادہ قوی کمزور میں مدغم نہیں ہوتا۔

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَمَسَٰكِنَ طَيِّبَةً﴾۔ ابو الحسین(۳) الآجری نے حسن سے روایت کیا، انہوں نے کہا: میں نے عمران بن الحصین اور ابو ہریرہ سے اس آیت کی تفسیر کے بارے میں پوچھا: «وَمَسَاكِنَ طَيِّبَةً» تو انہوں نے کہا: تم ایک جانکار کے پاس آئے ہو، ہم نے رسول اللہ ﷺ سے اس کے بارے میں پوچھا تو آپ ﷺ نے فرمایا: "جنت میں موتی کا ایک محل ہے، جس میں سرخ یاقوت کے ستر گھر ہیں، ہر گھر میں سبز زمرد کے ستر کمرے ہیں، ہر کمرے میں ستر تخت ہیں، ہر تخت پر ہر رنگ کے ستر بچھونے ہیں، ہر بچھونے پر حور عین میں سے ستر عورتیں ہیں، ہر کمرے میں ستر دسترخوان ہیں، ہر دسترخوان پر ستر قسم کے کھانے ہیں، ہر کمرے میں ستر غلام اور کنیزیں ہیں، اور اللہ تبارک و تعالیٰ مومن کو ایک ہی صبح میں اتنی قوت عطا فرماتا ہے کہ وہ ان تمام تک پہنچ سکے۔"

﴿فِي جَنَّٰتِ عَدۡنٖ﴾ یعنی: رہائش۔ ﴿ذَٰلِكَ ٱلۡفَوۡزُ ٱلۡعَظِيمُ﴾ یعنی: دائمی اور بڑی خوشی۔ اور فوز کی اصل مطلوب کو پا لینا ہے۔

---

(۱) الکشاف ٤ / ۱۰۰، اور البحر المحیط ۸ / ۲٦۳ میں قرات، اور بیت پہلے گزر چکا ٤ / ٤۳۲۔

(۲) معانی القرآن للزجاج ٥ / ۱٦۷ اور اسے ابو عمرو بن العلاء کی طرف منسوب کیا، اور اس کے

بعد کا حصہ بھی انہی سے ہے۔ (۳) نسخوں میں اسی طرح ہے، اور شاید: محمد بن الحسین الآجری اپنی کتاب «النصیحة» میں، جیسا کہ سیوطی نے «اللآلئ المصنوعة في الأحادیث الموضوعة» ۲ / ۳۷٦ میں ان کی طرف منسوب کیا ہے۔ حدیث کو ابن المبارک نے الزہد (۱۵۷۷)، بزار نے البحر الزخار (۳۵٦۳)، طبری نے ۱۱ / ۵۵۸-۵۵۹، اور ابن ابی حاتم نے تفسیر ۱۰ / ۱۸۳۹ (۱۰۳۰۲) میں بھی نقل کیا ہے، اور طبرانی نے الکبیر ۱۸ / ۱٦۰ (۳۵۳) میں کئی سندوں سے حسن سے روایت کیا ہے۔ ابن الجوزی نے اسے الموضوعات (۱۷۰٤) میں ذکر اور کہا: یہ رسول اللہ ﷺ پر منسوب موضوع حدیث ہے، اور اس کی سند میں: جسر بن فرقد ہے، یحییٰ نے کہا: وہ کچھ نہیں ہے، اس کی حدیث نہیں لکھی جاتی۔ ابو حاتم بن حبان نے کہا: وہ عدالت کی حد سے نکل گیا۔ ابن عراق الکنانی نے بھی اسے تنزیه الشریعة المرفوعة ۲ / ۳۸۲-۳۸۳ میں ذکر کیا۔ ابن کثیر نے البدایہ والنہایہ ۲۰ / ۲۸٦ میں کہا: یہ حدیث غریب ہے، بلکہ زیادہ قریب یہ ہے کہ یہ موضوع ہے، اور جب خبر ضعیف ہو تو اس کا اتصال ممکن نہیں، کیونکہ یہ جسر بہت زیادہ ضعیف ہے۔

Fifthly: His words, the Exalted: "And another [favor] that you love..." [Surat As-Saff: 13]. Al-Akhfash and Al-Farra said: "another" (ukhra) is conjoined to "commerce" (tijarah), so it is in the genitive case (1). It was also said: its position is nominative, meaning: and for you is another trait and commerce that you love: "victory from Allah" meaning: it is victory from Allah, so "victory" (nasrun) on this is an explanation for "another" (2). It was also said: it is nominative as a substitute for "another", meaning: and for you is victory from Allah (3). "And a near conquest" meaning: spoils in the immediate world (4), and it was said: the conquest of Mecca. Ibn Abbas said: He means the conquest of Persia and Rome (5). "And give glad tidings to the believers" of Allah's pleasure with them.

His words, the Exalted: "O you who have believed, be supporters of Allah, as Jesus, the son of Mary, said to the disciples, 'Who are my supporters for Allah?' The disciples said, 'We are supporters of Allah.' Then a faction of the Children of Israel believed and a faction disbelieved. So We supported those who believed against their enemy, and they became dominant." [Surat As-Saff: 14].

He emphasized the matter of Jihad, meaning: be the disciples of your Prophet; so that Allah may make you dominant over those who oppose you, just as He made the disciples of Jesus dominant over those who opposed them.

Ibn Kathir, Abu Amr, and Nafi' recited: "ansaran lillahi" (supporters for Allah) with nunation (tanwin) (6). They said: because its meaning is: remain firm and be helpers for Allah with the sword against His enemies (7). The rest from the people of Basra, Kufa, and Ash-Sham recited: "ansara Allahi" (supporters of Allah) without nunation, and they omitted the preposition "lam" from Allah's name. Abu 'Ubayd chose this because of his saying: "We are the supporters of Allah" (nahnu ansaru Allahi) without nunation, and its meaning is: be supporters of Allah's religion (8). Then it was said: there is an ellipsis in the speech, meaning: say to them, O Muhammad: be supporters of Allah. And it was said: it is a new sentence.

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Akhfash 2/708. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra 3/154. (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 5/166. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 5/304. (5) Al-Wasit 4/293, and the first saying is attributed to al-Kalbi, and the second to 'Ata. (6) Al-Sab'ah p. 635, and al-Taysir p. 210. (7) Tafsir Abi al-Layth 3/359. (8) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/423.

पाँचवाँ: अल्लाह तआला का कथन: "और एक दूसरी भी जो तुम चाहते हो..." [सूरह अस-सफ़: 13]। अल-अखफ़श और अल-फ़र्रा ने कहा: "दूसरी" (उख़रा) का संबंध "व्यापार" (तिजारा) से है, इसलिए यह जर्र (genitive) की स्थिति में है (1)। यह भी कहा गया है: इसका स्थान रफ़अ (nominative) है, यानी: और तुम्हारे लिए एक और विशेषता और व्यापार है जिसे तुम पसंद करते हो: "अल्लाह की ओर से मदद" यानी: यह अल्लाह की ओर से मदद है, तो इस आधार पर "मदद" (नसरुन) "दूसरी" की व्याख्या है (2)। यह भी कहा गया है: यह "दूसरी" के स्थान पर बदल (substitute) के रूप में रफ़अ की स्थिति में है, यानी: और तुम्हारे लिए अल्लाह की ओर से मदद है (3)। "और एक निकट की विजय" यानी: दुनिया में मिलने वाली गनीमत (4), और कहा गया है: मक्का की विजय। इब्न अब्बास ने कहा: उनका अर्थ फारस और रोम की विजय है (5)। "और ईमान वालों को खुशखबरी सुना दीजिए" उनके साथ अल्लाह की प्रसन्नता की।

अल्लाह तआला का कथन: "ऐ ईमान वालो! अल्लाह के मददगार बन जाओ, जैसा कि मरयम के बेटे ईसा ने हवारियों (शिष्यों) से कहा था, 'अल्लाह की राह में कौन मेरे मददगार हैं?' हवारियों ने कहा, 'हम अल्लाह के मददगार हैं।' फिर इस्राईल की सन्तान में से एक गिरोह ईमान लाया और एक गिरोह ने कुफ़्र किया। तो हमने ईमान वालों की उनके दुश्मनों के मुक़ाबले में मदद की, और वे प्रभावी हो गए।" [सूरह अस-सफ़: 14]।

उसने जिहाद के मामले पर जोर दिया, यानी: अपने नबी के हवारी बनो; ताकि अल्लाह तुम्हें उन पर विजयी बना दे जो तुम्हारा विरोध करते हैं, जैसे उसने ईसा के हवारियों को उन पर विजयी बनाया जिन्होंने उनका विरोध किया था।

इब्न कसीर, अबू अम्र और नाफ़े ने पढ़ा है: "अंसारन लिल्लाहि" (अल्लाह के लिए मददगार) तनवीन के साथ (6)। उन्होंने कहा: क्योंकि इसका अर्थ है: डटे रहो और अपने दुश्मनों के खिलाफ तलवार के साथ अल्लाह के मददगार बनो (7)। बसरा, कूफ़ा और शाम के बाकी लोगों ने पढ़ा है: "अंसाराल्लाहि" (अल्लाह के मददगार) बिना तनवीन के और उन्होंने अल्लाह के नाम से लाम-ए-इज़ाफ़त को हटा दिया। अबू उबैद ने इसे चुना क्योंकि उनके कथन: "हम अल्लाह के मददगार हैं" (नहनु अंसारुल्लाहि) में तनवीन नहीं है, और इसका अर्थ है: अल्लाह के धर्म के मददगार बनो (8)।

फिर यह कहा गया: कलाम में कुछ छिपा हुआ है, यानी: ऐ मुहम्मद, उनसे कहो: अल्लाह के मददगार बनो। और कहा गया है: यह प्रारंभ है।

(1) मा'नी अल-कुरान अल-अखफ़श 2/708। (2) मा'नी अल-कुरान अल-फ़र्रा 3/154। (3) मा'नी अल-कुरान अज़-ज़ज्जाज 5/166। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/304। (5) अल-वसीत 4/293, और पहली बात अल-कल्बी की ओर और दूसरी अता की ओर मंसूब है। (6) अस-सबअ पृ. 635, और अत-तयसीर पृ. 210। (7) तफ़सीर अबी अल-लैथ 3/359। (8) इराब अल-कुरान अन-नहहास 4/423।

پانچواں: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَأُخْرَىٰ تُحِبُّونَهَا﴾ الاخفش اور الفراء نے کہا: «أُخرى» کا عطف «تِجَارَةً» پر ہے، پس یہ محلِ جر میں ہے(۱)۔ اور کہا گیا: اس کا محل رفع ہے، یعنی: اور تمہارے لیے ایک اور خصلت اور تجارت ہے جسے تم پسند کرتے ہو ﴿نَصْرٌ مِّنَ اللَّهِ﴾ یعنی: وہ اللہ کی طرف سے نصرت ہے، تو اس پر «نصر» کلمہ «أُخْرَىٰ» کی تفسیر ہے(۲)۔ اور کہا گیا: یہ «أُخْرَىٰ» سے بدل ہونے کی وجہ سے مرفوع ہے، یعنی: اور تمہارے لیے اللہ کی طرف سے نصرت ہے(۳)۔ ﴿وَفَتْحٌ قَرِيبٌ﴾ یعنی: دنیا میں جلد ملنے والی غنیمت(٤)، اور کہا گیا: فتح مکہ۔ اور ابن عباس نے کہا: ان کی مراد فارس اور روم کی فتح ہے(٥)۔ ﴿وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ﴾ اللہ کی ان سے رضا مندی کی خوشخبری دے دیں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا أَنصَارَ اللَّهِ كَمَا قَالَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ لِلْحَوَارِيِّينَ مَنْ أَنصَارِي إِلَى اللَّهِ ۖ قَالَ الْحَوَارِيُّونَ نَحْنُ أَنصَارُ اللَّهِ ۖ فَآمَنَت طَّائِفَةٌ مِّن بَنِي إِسْرَائِيلَ وَكَفَرَت طَّائِفَةٌ ۖ فَأَيَّدْنَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَىٰ عَدُوِّهِمْ فَأَصْبَحُوا ظَاهِرِينَ ١٤﴾

جہاد کے معاملے کی تاکید فرمائی، یعنی: اپنے نبی کے حواری بن جاؤ؛ تاکہ اللہ تمہیں تمہارے مخالفین پر غلبہ عطا فرمائے، جیسے عیسیٰ کے حواریوں کو ان کے مخالفین پر غلبہ عطا فرمایا۔

ابن کثیر، ابو عمرو اور نافع نے تنوین کے ساتھ «أنصاراً لله» پڑھا ہے(٦)۔ انہوں نے کہا: اس لیے کہ اس کا معنی ہے: ثابت قدم رہو اور تلوار کے ساتھ اللہ کے دشمنوں پر اس کے مددگار بنو(۷)۔ اور بصرہ، کوفہ اور شام کے باقی قراء نے بغیر تنوین کے «أنصارَ الله» پڑھا ہے، اور انہوں نے اسمِ جلالت سے لامِ اضافہ حذف کر دیا۔ اور ابو عبید نے اسے پسند کیا کیونکہ ان کے قول ﴿نَحْنُ

أَنْصَارُ اللهِ﴾ میں تنوین نہیں ہے، اور اس کا معنی ہے: اللہ کے دین کے مددگار بنو(۸)۔ پھر کہا گیا: کلام میں ایک پوشیدہ بات ہے، یعنی: اے محمد، ان سے کہو: اللہ کے مددگار بنو۔ اور کہا گیا: یہ ابتدا ہے۔

(۱) معانی القرآن للاحفش ۷۰۸/۲۔ (۲) معانی القرآن للفراء ۱۵٤/۳۔ (۳) معانی القرآن للزجاج ۱٦٦/٥۔ (٤) المحرر الوجیز ۳۰٤/٥۔ (٥) الوسیط ۲۹۳/٤، اور پہلا قول الکلبی کی طرف اور دوسرا عطا کی طرف منسوب ہے۔ (٦) السبعة ص٦۳٥، والتیسیر ص۲۱۰۔ (۷) تفسیر ابی اللیث ۳٥۹/۳۔ (۸) إعراب القرآن للنحاس ٤۲۳/٤۔

An address from Allah, meaning: Be helpers, as the companions of Jesus did, so they were, by the praise of Allah, helpers and apostles (Hawariyyun).

And the Hawariyyun are the elite of the Messengers. Ma'mar said: That was by the praise of Allah, meaning: they supported him and they were seventy men, and they are those who pledged allegiance to him on the night of al-Aqaba(1). It is said: they were from the Quraysh, and Qatadah named them: Abu Bakr, Umar, [Uthman], Ali, Talhah, az-Zubair, Sa'd ibn Malik, Abu Ubaidah - whose name is 'Amir - Uthman ibn Maz'un, Hamza ibn Abd al-Muttalib, and he did not mention Sa'id among them, but mentioned Ja'far ibn Abi Talib altogether(2). {AS JESUS THE SON OF MARY SAID TO THE DISCIPLES}, and they were his chosen ones, twelve men, and their names have already been mentioned in "Al-Imran"(3), and they were the first of the Children of Israel to believe in him, according to Ibn Abbas(4). Muqatil said: Allah said to Jesus: If you enter the village, go to the river where the fullers (washers) are, and ask them for support. So Jesus went to them and said: Who are my helpers to Allah? They said: We support you. So they believed him and supported him. And the meaning of {WHO ARE MY HELPERS TOWARDS ALLAH} means: who are my helpers with Allah, just as you say: adding a group of camels (dhawd) to another group (dhawd), meaning: with the group. It is said: meaning: who are my helpers in what brings closer to Allah. This has already passed in "Al-Imran"(5). {THEN A PARTY OF THE CHILDREN OF ISRAEL BELIEVED AND A PARTY DISBELIEVED}, and the two parties in the time of Jesus split after he was raised to heaven, as was previously explained in "Al-Imran"(6). {SO WE STRENGTHENED THOSE WHO BELIEVED AGAINST THEIR ENEMY}, those who disbelieved in Jesus. {AND THEY BECAME VICTORIOUS}, meaning: dominant(7). Ibn Abbas said: Allah supported those who believed in...

(1) Reported by Abd al-Razzaq in Tafsir 2/290, al-Tabari 22/620-621, and Ibn Abd al-Barr in al-Isti'ab (1/29 in the margin of al-Isaba) on the authority of Ma'mar, from Qatadah. (2) Al-Ta'rif wa al-I'lam p. 170, and what is between brackets is from it, and the report is reported on the authority of Qatadah by Abd al-Razzaq in Tafsir 2/290, al-Tabari 22/621, and al-Tha'labi in 'Ara'is al-Majalis p. 394, except that they added: Abd al-Rahman ibn Awf. (3) 5/149 and their names were not mentioned there, rather the reason for naming them was mentioned. (4) Al-Kashshaf 4/101 without attribution. (5) 5/148, and 'al-dhawd' of camels: between three to ten, and the meaning: if you combine a small amount with a small amount, it becomes a lot. Al-Sihah (dhawd). (6) 5/154. (7) Gharib al-Qur'an by Ibn Qutayba p. 464.

अल्लाह की ओर से एक संबोधन, अर्थात्: सहायक बनो, जैसा कि ईसा के साथियों ने किया था, इसलिए वे अल्लाह की प्रशंसा से सहायक और हवारी (शिष्य) थे।

और हवारी रसूलो के खास लोग हैं। मअमर ने कहा: यह अल्लाह की प्रशंसा से था, अर्थात्: उन्होंने उनकी मदद की और वे सत्तर व्यक्ति थे, और वे वही हैं जिन्होंने अल-अकबा की रात उनसे बैअत (शपथ) की थी(1)। कहा जाता है: वे क़ुरैश से थे, और क़तादा ने उनका नाम लिया: अबू बक्र, उमर, [उस्मान], अली, तलहा, ज़ुबैर, साद बिन मालिक, और अबू उबैदा - जिनका नाम आमिर है - उस्मान बिन मज़ून, और हमज़ा बिन अब्दुल मुत्तलिब, और उन्होंने उनमें सईद का उल्लेख नहीं किया, लेकिन जाफ़र बिन अबी तालिब का सामूहिक रूप से उल्लेख किया(2)। {जैसा कि ईसा मरयम के पुत्र ने हवारियों (शिष्यों) से कहा था} और वे उनके चुने हुए बारह पुरुष थे, और उनके नाम पहले "आल-इमरान" में आ चुके हैं(3), और वे इस्राईल की संतान में से उन पर विश्वास करने वाले पहले व्यक्ति थे, यह इब्न अब्बास ने कहा है(4)। मुक़ातिल ने कहा: अल्लाह ने ईसा से कहा: जब तुम गाँव में प्रवेश करो, तो उस नदी के पास जाओ जहाँ धोबी हैं, और उनसे मदद माँगो। तो ईसा उनके पास आए और कहा: अल्लाह की राह में मेरे सहायक कौन हैं? उन्होंने कहा: हम आपकी मदद करते हैं। तो उन्होंने उन्हें सच्चा माना और उनकी मदद की। और {अल्लाह की ओर मेरे सहायक कौन हैं} का अर्थ है: अल्लाह के साथ मेरे सहायक कौन हैं, जैसे आप कहते हैं: ऊंटों के एक समूह (धौद) को दूसरे समूह (धौद) के साथ जोड़ना, यानी: समूह के साथ। कहा जाता है: अर्थात्: अल्लाह के करीब लाने वाले कार्यों में मेरे सहायक कौन हैं। यह पहले "आल-इमरान" में आ चुका है(5)। {फिर इस्राईल की संतान में से एक गिरोह ईमान लाया और एक गिरोह ने कुफ्र किया} और ईसा के समय में दोनों गिरोह उनके आसमान पर उठाए जाने के बाद अलग हो गए, जैसा कि "आल-इमरान" (6) में पहले स्पष्ट किया जा चुका है। {तो हमने ईमान वालों को उनके दुश्मनों पर शक्ति दी} जिन्होंने ईसा का इनकार किया। {तो वे विजयी हो गए} अर्थात्: प्रबल(7)। इब्न अब्बास ने कहा: अल्लाह ने ईमान वालों की मदद की...

(1) अब्द अल-रज्जाक ने तफ़सीर 2/290 में, अल-तबरी 22/620-621 में, और इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-इस्तियाब (अल-इसाबा के हाशिये में 1/29) में मअमर से, क़तादा के माध्यम से इसे उद्धृत किया है। (2) अत-तारीफ़ वल-इलाम पृ. 170, और जो कोष्ठक के बीच है वह उसी से है, और रिपोर्ट क़तादा से अब्द अल-रज्जाक द्वारा तफ़सीर 2/290 में, अल-तबरी 22/621 में, और अल-थलाबी द्वारा

अराइस अल-मजालिस पृ. 394 में उद्धृत की गई है, सिवाय इसके कि उन्होंने इसमें अब्द अल-रहमान इब्न औफ़ को जोड़ा है। (3) 5/149 और वहां उनके नामों का उल्लेख नहीं किया गया है, बल्कि उनके नामकरण का कारण बताया गया है। (4) अल-कश्शाफ 4/101 बिना संदर्भ के। (5) 5/148, और ऊंटों का 'धौद': तीन से दस के बीच, और अर्थ है: यदि आप थोड़े को थोड़े के साथ मिलाते हैं, तो वह बहुत हो जाता है। अल-सिहाह (धौद)। (6) 5/154। (7) इब्न कुतैबा द्वारा गरीब अल-कुरान पृ. 464।

اللہ کی طرف سے خطاب، یعنی: انصار بنو، جیسا کہ عیسیٰ علیہ السلام کے ساتھیوں نے کیا تھا، پس وہ اللہ کی حمد سے انصار (مددگار) اور حواری تھے۔

اور حواری: رسولوں کے خاص لوگ ہیں۔ معمر نے کہا: یہ اللہ کی حمد سے تھا، یعنی: انہوں نے ان کی نصرت کی اور وہ ستر آدمی تھے، اور وہ وہی ہیں جنہوں نے لیلۃ العقبہ میں ان کی بیعت کی تھی(1)۔ اور کہا گیا: وہ قریش سے تھے، اور قتادہ نے ان کے نام بتائے: ابوبکر، عمر، [عثمان]، علی، طلحہ، زبیر، سعد بن مالک، اور ابوعبیدہ - جن کا نام عامر ہے - عثمان بن مظعون، اور حمزہ بن عبدالمطلب، اور انہوں نے ان میں سعید کا ذکر نہیں کیا، لیکن جعفر بن ابی طالب کا سب کا ذکر کیا(2)۔ ﴿كَمَا قَالَ عِيْسَى ابْنُ مَرْيَمَ لِلْحَوارِيّٖنَ﴾ اور وہ ان کے منتخب بارہ آدمی تھے، اور ان کے نام "آل عمران" میں گزر چکے ہیں(3)، اور وہ بنی اسرائیل میں سے ان پر ایمان لانے والے پہلے لوگ تھے، یہ ابن عباس نے کہا ہے(4)۔ مقاتل نے کہا: اللہ نے عیسیٰ علیہ السلام سے فرمایا: جب تم بستی میں داخل ہو تو اس نہر کے پاس جاؤ جس پر دھوبی ہیں، اور ان سے مدد مانگو۔ تو عیسیٰ ان کے پاس آئے اور فرمایا: اللہ کی طرف میرے مددگار کون ہیں؟ انہوں نے کہا: ہم آپ کی مدد کرتے ہیں۔ پس انہوں نے انہیں سچا مانا اور ان کی مدد کی۔ اور ﴿مَنْ اَنْصَارِيْٓ اِلَى اللّٰهِ﴾ کا معنی ہے: اللہ کے ساتھ میرے مددگار کون ہیں، جیسا کہ آپ کہتے ہیں: اونٹوں کی تھوڑی تعداد (ذود) کو دوسری تعداد (ذود) کے ساتھ ملانا، یعنی: ذود کے ساتھ اور کہا گیا: یعنی: اللہ کے قریب کرنے والے کاموں میں میرے مددگار کون ہیں۔ اور یہ "آل عمران" میں گزر چکا ہے(5)۔ ﴿فَاٰمَنَتْ طَّآئِفَةٌ مِّنْۢ بَنِيْٓ اِسْرَآءِيْلَ وَ كَفَرَتْ طَّآئِفَةٌ﴾ اور عیسیٰ علیہ السلام کے زمانے میں دو گروہ ان کے آسمان پر اٹھائے جانے کے بعد الگ ہو گئے، جیسا کہ "آل عمران" (6) میں پہلے اس کا بیان گزر چکا ہے۔

﴿فَاَيَّدْنَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا عَلٰى عَدُوِّهِمْ﴾ جنہوں نے عیسیٰ علیہ السلام کا انکار کیا۔ ﴿فَاَصْبَحُوْا ظٰهِرِيْنَ﴾ یعنی: غالب آنے والے(7)۔ ابن عباس نے کہا: اللہ نے ایمان والوں کی مدد فرمائی...

(1) اسے عبدالرزاق نے تفسیر 2/290 میں، طبری نے 22/620-621 میں، اور ابن عبدالبر نے الاستیعاب (الاصابہ کے حاشیہ میں 1/29) میں معمر سے، قتادہ کے واسطے سے روایت کیا ہے۔ (2) التعریف والاعلام صفحہ 170، اور بریکٹ کے درمیان کی عبارت اسی سے ہے، اور خبر کو قتادہ سے عبدالرزاق نے تفسیر 2/290 میں، طبری نے 22/621 میں، اور ثعلبی نے عرائس المجالس صفحہ 394 میں روایت کیا ہے، سوائے اس کے کہ انہوں نے اضافہ کیا ہے: عبدالرحمن بن عوف۔ (3) 5/149 اور وہاں ان کے نام ذکر نہیں کیے گئے، بلکہ ان کے نام رکھنے کی وجہ ذکر کی گئی ہے۔ (4) الکشاف 4/101 بغیر کسی حوالے کے۔ (5) 5/148، اور اونٹوں کا 'ذود': تین سے دس کے درمیان، اور معنی ہے: جب آپ تھوڑے کو تھوڑے کے ساتھ جمع کریں تو وہ زیادہ ہو جاتا ہے۔ الصحاح (ذود)۔ (6) 5/154۔ (7) غریب القرآن لابن قتیبہ صفحہ 464۔

Surah As-Saff: Verse 14 450

...the time of Jesus by manifesting Muhammad over the religion of the disbelievers (1). Mujahid said: They were aided in their time against those who disbelieved in Jesus. It was also said: We have now aided the Muslims against the two misguided sects: those who said: God was [on earth] then ascended, and those who said: He was the Son of God, so God raised him to Himself; because Jesus son of Mary did not fight anyone, and there was no fighting in the religion of his companions after him. Zaid bin Ali and Qatada said: "so they became dominant": dominant through argument and proof; because they said in what is narrated: Do you not know that Jesus used to sleep, and God does not sleep, and that Jesus used to eat, and God Almighty does not eat! And it was said: This verse was revealed regarding the messengers (apostles) of Jesus, peace and blessings be upon him.

Ibn Ishaq said (2): Those whom Jesus sent from the disciples (Hawariyyun) and followers were: Peter (3) and Paul to Rome, and Andrew (4) and Matthew (5) to the land whose people eat humans. And Thomas (6) to the land of Babylon in the land of the East. And Philip (7) to Carthage, which is Africa. And John (8) to Ephesus (9), the village of the People of the Cave. And James to Jerusalem, which is Bayt al-Maqdis. And Bartholomew (Ibn Talma) to Arabia (10), which is the land of Hijaz. And Simon to the land of the Berbers.

(1) Tafsir al-Baghawi 4/339, similarly. (2) Reported from him by al-Tabari in 'The History of the Messengers and Kings' 2/603. The manuscripts differed in the spelling of these names, so we confirmed it from history as it is, then we pointed out the differences in the manuscripts. Their names were also mentioned by al-Thalabi in 'Arā'is al-Majālis' p. 394, and al-Mawardi in 'al-Muhabbar' p. 464 similarly to what is mentioned here. See necessarily: 'Al-I'lām bi-Usūl al-A'lām' by Dr. Abd al-Rahim, and the Bible Dictionary. (3) In (F), (D), and (Kh): Putrus, and in (Zha): Yatrus. (4) In (Kh): Andaris. (5) In (F): Matta, and in (Kh): Matna. (6) In (F) and (Kh): Bunas, and in (D): Atunas. (7) In (F): Qalis, and in (Kh): Filis. (8) It was vocalized in (A) as: Yahnus. (9) In (F), (D), and (Kh): Aqsus. In (Zha): Afsus (Ephesus). (10) In the manuscripts: Al-A'rabiyyah.

सूरह अस-सफ़: आयत 14 450

...ईसा के समय में मुहम्मद को काफ़िरों के धर्म पर प्रकट करके(१)। मुजाहिद ने कहा: उन्हें उनके समय में ईसा के इनकार करने वालों पर सहायता दी गई। और यह भी कहा गया: हमने अब मुसलमानों को दो गुमराह समूहों के खिलाफ सहायता दी है, वह जो कहते हैं: अल्लाह [जमीन पर] था फिर ऊपर चला गया, और वह जो कहते हैं: वह अल्लाह का बेटा था तो अल्लाह ने उसे अपनी ओर उठा लिया; क्योंकि मरियम के बेटे ईसा ने किसी से युद्ध नहीं किया, और उनके बाद उनके साथियों के धर्म में कोई युद्ध नहीं था। ज़ैद बिन अली और क़तादा ने कहा: "तो वे विजयी हो गए": प्रमाण और दलील के साथ विजयी; क्योंकि जो रिवायत है उसमें उन्होंने कहा: क्या तुम नहीं जानते कि ईसा सोते थे, और अल्लाह नहीं सोता, और ईसा खाते थे, और अल्लाह महान नहीं खाता! और यह भी कहा गया: यह आयत ईसा (उन पर शांति हो) के प्रेरितों (दूतों) के बारे में उतरी है।

इब्न इस्हाक़ ने कहा (२): जिन्हें ईसा ने भेजा था वे हवारियों और अनुयायियों में से थे: पीटर (३) और पॉल रोम गए, और एंड्रयू (४) और मैथ्यू (५) उस भूमि पर गए जहाँ के लोग इंसानों को खाते थे। और थॉमस (६) पूर्व की भूमि में बेबीलोन की भूमि पर गए। और फिलिप (७) कार्थेज गए, जो अफ्रीका है। और जॉन (८) एफिसस (९) गए, जो गुफा वालों (अहल अल-कहफ़) का गाँव है। और जेम्स यरूशलेम गए जो बैत अल-मक़दिस है। और बार्थोलोम्यू (इब्न तलमा) अरब (१०) गए जो हिजाज़ की भूमि है। और साइमन बर्बरों की भूमि पर गए।

(१) तफ़सीर अल-बग़वी ४/३३९, इसी तरह। (२) इसे अल-तबरी ने 'तारिख अल-रुसुल वल-मुलूक' २/६०३ में उनसे उद्धृत किया है। इन नामों की वर्तनी में हस्तलिपियों में अंतर था, इसलिए हमने इसे इतिहास से वैसा ही पुष्ट किया जैसा वह है, फिर हमने हस्तलिपियों के अंतर की ओर इशारा किया। उनके नामों का उल्लेख अल-थलाबी ने 'अरैस अल-मजालिस' पृष्ठ ३९४ में और अल-मावर्दी ने 'अल-मुहब्बर' पृष्ठ ४६४ में भी इसी तरह किया है जैसा यहाँ उल्लेख किया गया है। अवश्य देखें: डॉ. अब्द अल-रहीम द्वारा 'अल-इलाम बि-उसूल अल-अलाम', और बाइबिल डिक्शनरी। (३) (फ़), (द), और (ख़) में: पुत्रुस, और (ज़) में: यत्रुस। (४) (ख़) में: अंदारिस। (५) (फ़) में: मत्ता, और (ख़) में: मत्तना। (६) (फ़) और (ख़) में: बुनास, और (द) में: अतुनास। (७) (फ़) में: क़लीस, और (ख़) में: फ़िलिस। (८) (अ) में इसे इस प्रकार लिखा गया है: यहनुस। (९) (फ़), (द), और (ख़) में: अक़सस। (ज़) में: अफ़सस (एफिसस)। (१०) हस्तलिपियों में: अल-अरबिय्या।

سورہ الصف: آیت ۱۴ ۴۵۰

...عیسیٰ کے زمانے میں محمدؐ کو کافروں کے دین پر ظاہر کر کے (۱)۔ اور مجاہد نے کہا: ان کے زمانے میں ان لوگوں کے خلاف تائید کی گئی جنہوں نے عیسیٰ کا کفر کیا۔ اور کہا گیا: اب ہم نے مسلمانوں کو دو گمراہ فرقوں کے خلاف مدد دی ہے، ایک وہ جس نے کہا: اللہ تھا پھر اوپر چلا گیا، اور دوسرا وہ جس نے کہا: وہ اللہ کا بیٹا تھا تو اللہ نے اسے اپنی طرف اٹھا لیا؛ کیونکہ عیسیٰ ابن مریم نے کسی سے قتال (جنگ) نہیں کی، اور ان کے بعد ان کے ساتھیوں کے دین میں کوئی قتال نہیں تھا۔ زید بن علی اور قتادہ نے کہا: "پس وہ غالب آگئے": حجت اور برہان (دلیل) کے ذریعے غالب؛ کیونکہ انہوں نے کہا اس میں جو مروی ہے: کیا تم نہیں جانتے کہ عیسیٰ سوتے تھے، اور اللہ نہیں سوتا، اور عیسیٰ کھاتے تھے، اور اللہ تعالیٰ نہیں کھاتا!۔ اور کہا گیا: یہ آیت عیسیٰ علیہ السلام کے رسولوں کے بارے میں نازل ہوئی۔

ابن اسحاق (۲) نے کہا: اور وہ جنہیں عیسیٰ نے حواریوں اور پیروکاروں میں سے بھیجا تھا وہ یہ تھے: پطرس (۳) اور پولس روم گئے، اور اندراوس (۴) اور متی (۵) اس زمین کی طرف جہاں کے لوگ آدمیوں کو کھاتے تھے۔ اور توما (۶) مشرق کی زمین میں بابل کی سرزمین کی طرف۔ اور فلپس (۷) قرطاجنہ کی طرف جو افریقہ ہے۔ اور یوحنا (۸) دفسوس (۹) کی طرف جو اصحاب کہف کی بستی ہے۔ اور یعقوب یروشلم کی طرف جو بیت المقدس ہے۔ اور ابن تلما عرابیہ (۱۰) کی طرف جو حجاز کی سرزمین ہے۔ اور شمعون بربروں کی زمین کی طرف۔

(۱) تفسیر البغوی ۳۳۹/۴ بنحوہ۔ (۲) اسے ان سے طبری نے 'تاریخ الرسل والملوک' ۶۰۳/۲ میں روایت کیا ہے، اور ان ناموں کے لکھنے میں قلمی نسخوں میں اختلاف پایا گیا ہے، چنانچہ ہم نے اسے تاریخ سے اسی طرح ثابت کیا ہے جیسے وہ ہے، پھر ہم نے قلمی نسخوں کے اختلاف کی

طرف اشارہ کیا ہے، اور ان کے نام ثعلبی کے ہاں 'عرائس المجالس' ص ۳۹۴ اور ماوردی کے ہاں 'المحبر' ص ۴۶۴ میں بھی اسی طرح آئے ہیں جیسے یہاں ذکر کیا گیا ہے، اور ضرور ملاحظہ کریں: ڈاکٹر عبدالرحیم کی 'الاعلام باصول الاعلام' اور قاموس الکتاب المقدس۔ (۳) (ف) اور (د) اور (خ) میں: فطرس، اور (ظ) میں: یطرس۔ (۴) (خ) میں: انداریس۔ (۵) (ف) میں: متا، اور (خ) میں: ومتنا۔ (۶) (ف) اور (خ) میں: بوناس، اور (د) میں: اتوناس۔ (۷) (ف) میں: قلیس، اور (خ) میں: فیلیس۔ (۸) اسے (ع) میں اس طرح ضبط کیا گیا ہے: یَحْنُس۔ (۹) (ف) اور (د) اور (خ) میں: اقسوس۔ اور (ظ) میں: افسوس۔ (۱۰) قلمی نسخوں میں: الاعرابیہ۔

... and Judah and Bardas(1) to Alexandria and its surroundings. So Allah supported them with proof, {so they became dominant} meaning: superior, from your saying: I appeared (zahar-tu) on the wall, i.e., I ascended above it. And Allah, Glory be to Him and Exalted, knows best what is correct, and to Him is the return and the final destination.

Surah al-Jumu'ah Medinan according to all opinions, and it consists of eleven verses(2). In "Sahih Muslim" from Abu Hurairah that the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "The best day on which the sun has risen is Friday; on it Adam was created, on it he was admitted into Paradise, and on it he was expelled from it, and the Hour will not be established except on Friday."(3) And from him, he said: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "We are the last [the first] on the Day of Resurrection, and we are the first to enter Paradise, although they were given the Book before us, and we were given it after them. They disagreed, so Allah guided us to the truth they disagreed about. This is their day about which they disagreed, Allah guided us to it – he said: Friday – so today is for us, tomorrow for the Jews, and the day after tomorrow for the Christians."(4)

In the name of Allah, the Entirely Merciful, the Especially Merciful His, the Almighty's, saying: {Whatever is in the heavens and whatever is on the earth is exalting Allah, the Sovereign, the Pure, the Exalted in Might, the Wise. ①} The discussion about it has preceded. And Abu al-Aliyah and Nasr ibn Asim recited: "Al-Maliku al-Quddusu al-'Azizu..."

---

(1) In (F), (Kh), and (Zha): and Budus. (2) Tafsir al-Baghawi 4/339. (3) Muslim (854): (18), and it is with Ahmad (9409). (4) Narrated by Muslim (855): (20), and what is between brackets is from him, and al-Bukhari (876), and Ahmad (7310).

४५१ सूरा अल-जुमुअह: आयत १

... और यहूदा और बरदास(१) अलेक्जेंड्रिया और उसके आसपास के इलाकों की ओर। तो अल्लाह ने प्रमाण के साथ उनका समर्थन किया {तो वे प्रभावी हो गए} यानी: श्रेष्ठ, आपकी इस बात से: मैं दीवार पर प्रकट हुआ (जहर-तु), यानी, मैं उसके ऊपर चढ़ गया। और अल्लाह, वह पवित्र और महान है, सच्चाई को सबसे बेहतर जानता है, और उसी की ओर लौटना और ठिकाना है।

सूरा अल-जुमुअह सभी के मत के अनुसार यह मदनी है, और इसमें ग्यारह आयतें हैं(२)। "सहीह मुस्लिम" में अबू हुरैरा से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "सबसे अच्छा दिन जिस पर सूरज निकला है वह जुमा (शुक्रवार) का दिन है; इसी दिन आदम की रचना की गई थी, इसी दिन उन्हें जन्नत में दाखिल किया गया था, और इसी दिन उन्हें वहाँ से निकाला गया था, और कयामत का दिन जुमा के दिन ही आएगा।"(३) और उन्हीं से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "हम कयामत के दिन आख़िरी [पहले] होंगे, और हम जन्नत में दाखिल होने वाले पहले होंगे, हालांकि उन्हें हमसे पहले किताब दी गई थी, और हमें उनके बाद दी गई। उन्होंने मतभेद किया, तो अल्लाह ने हमें उस सच्चाई की ओर निर्देशित किया जिस पर उन्होंने मतभेद किया था। तो यह उनका दिन है जिसके बारे में उन्होंने मतभेद किया था, अल्लाह ने हमें इसके लिए निर्देशित किया - उन्होंने कहा: जुमा का दिन - इसलिए आज का दिन हमारे लिए है, कल यहूदियों के लिए है, और परसों ईसाइयों के लिए है।"(४)

अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत दयालु और अत्यंत कृपाशील है अल्लाह तआला का कथन: {आकाशों में जो कुछ है और पृथ्वी में जो कुछ है, सब अल्लाह की तस्बीह (महिमा गान) करते हैं, जो बादशाह है, निहायत पाक है, ज़बरदस्त है, हिकमत वाला है। ①} इस पर चर्चा पहले हो चुकी है। और अबू अल-आलिया और नसर इब्न असीम ने पढ़ा: "अल-मलिकु अल-कुद्दुसु अल-अज़ीज़ु..."

---

(१) (फ), (ख) और (ज़) में: और बुदुस। (२) तफ़सीर अल-बग़वी ४/३३९। (३) मुस्लिम (८५४): (१८) और यह अहमद (९४०९) के पास है। (४) मुस्लिम (८५५): (२०) द्वारा उद्धृत, और कोष्ठक के बीच जो है वह उनसे है, और अल-बुखारी (८७६), और अहमद (७३१०)।

451 سورة الجمعہ: آیت 1

... اور یہودا اور بردس(1) اسکندریہ اور اس کے گردونواح کی طرف۔ تو اللہ نے دلیل کے ساتھ ان کی تائید کی ﴿فَأَصْبَحُوا ظَاهِرِينَ﴾ یعنی: غالب آگئے، آپ کے قول سے: میں دیوار پر ظاہر ہوا (ظہرتُ)، یعنی، میں اس پر چڑھ گیا۔ اور اللہ سبحانہ وتعالیٰ حق بات کو بہتر جاننے والا ہے، اور اسی کی طرف لوٹنا اور ٹھکانا ہے۔

سورۃ الجمعہ سب کے قول کے مطابق مدنی ہے، اور یہ گیارہ آیات پر مشتمل ہے(2)۔ "صحیح مسلم" میں ابو ہریرہ سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بہترین دن جس پر سورج طلوع ہوا جمعہ کا دن ہے؛ اس میں آدم علیہ السلام پیدا کیے گئے، اسی میں وہ جنت میں داخل کیے گئے، اور اسی میں وہاں سے نکالے گئے، اور قیامت جمعہ کے دن ہی قائم ہوگی"(3)۔ اور انہی سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "ہم قیامت کے دن سب سے آخر میں آنے والے [سب سے پہلے] ہوں گے، اور ہم جنت میں داخل ہونے والے پہلے ہوں گے، باوجود اس کے کہ انہیں ہم سے پہلے کتاب دی گئی تھی، اور ہمیں ان کے بعد دی گئی۔ پس انہوں نے اختلاف کیا، تو اللہ نے ہمیں اس حق کی طرف ہدایت دی جس میں انہوں نے اختلاف کیا تھا۔ پس یہ ان کا وہ دن ہے جس میں انہوں نے اختلاف کیا، اللہ نے ہمیں اس کی ہدایت دی - فرمایا: جمعہ کا دن - پس آج کا دن ہمارے لیے ہے، کل یہودیوں کے لیے ہے، اور پرسوں عیسائیوں کے لیے ہے"(4)۔

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿يُسَبِّحُ لِلَّهِ مَا فِي السَّمٰوٰتِ وَ مَا فِي الْاَرْضِ الْمَلِكِ الْقُدُّوْسِ الْعَزِيْزِ الْحَكِيْمِ ①﴾ اس پر کلام پہلے گزر چکا ہے۔ اور ابو العالیہ اور نصر بن عاصم نے پڑھا: «الْمَلِكُ الْقُدُّوْسُ الْعَزِيْزُ...»

(1) (ف)، (خ) اور (ظ) میں ہے: اور بودس۔ (2) تفسیر البغوی 4/ 339۔ (3) مسلم (854): (18) اور یہ احمد (9409) کے ہاں ہے۔ (4) اسے مسلم نے (855): (20) میں نکالا ہے، اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ ان کی طرف سے ہے، اور بخاری (876)، اور احمد (7310)۔

Surah Al-Jumu'ah: Verses 1 - 2

452

"Al-Hakim" (The Wise) is all in the nominative case (1); meaning: He is the King.

Allah Almighty says: {It is He who has sent among the unlettered a Messenger from themselves reciting to them His verses and purifying them and teaching them the Book and wisdom - although they were before in clear error (2)}.

The Almighty's saying: {It is He who has sent among the unlettered a Messenger from themselves}. Ibn Abbas said: The unlettered (Ummiyyun) are all the Arabs, those of them who wrote and those who did not write; because they were not people of a Book (scripture). It was also said: The unlettered are those who do not write. Such were the Quraysh (2). Mansur narrated from Ibrahim that he said: The unlettered (Ummi) is the one who reads but does not write (3). This has already been discussed in "Al-Baqarah" (4).

{a Messenger from themselves} meaning Muhammad ﷺ. There is no tribe of the Arabs except that the Messenger of Allah ﷺ has kinship among them and they have fathered him. Ibn Ishaq said: Except for the tribe of Taghlib; for Allah Almighty purified His Prophet ﷺ from them because of their Christianity, so He did not make for them a lineage to him. And he was unlettered, not reading from a book, nor did he learn ﷺ.

Al-Mawardi (5) said: If it is asked: What is the aspect of grace in sending an unlettered Prophet? The answer to it is from three aspects: First: to coincide with what preceded of the glad tidings of the prophets. Second: for the similarity of his condition to their conditions, so he would be closer to their agreement. Third: to negate suspicion regarding his teaching what he called to from the books he read, and the wisdoms he recited.

I say: All of this is evidence of his miracle and the truth of his prophethood.

The Almighty's saying: {reciting to them His verses} meaning: the Quran {and purifying them} meaning: making their hearts pure through faith, as said by Ibn Abbas. It was also said: He purifies them from the filth of disbelief and sins, as said by Ibn...

(1) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 156 from Shaqiq bin Salamah, Ru'bah, and Abu al-Dinar al-A'rabi; and Al-Kashshaf 102/4. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/6. (3) Recorded by Al-

Tabari 153/2, and Ibn Abi Hatim in the Tafsir 152/1 (791) through Sufyan, from Mansur, with it. (4) 216/2. (5) In Al-Nukat wa al-'Uyun 6/6.

सूरह अल-जुमुआ: आयत 1 - 2

452

"अल-हकीम" (बुद्धिमान) सभी प्रथमा विभक्ति (nominative) में हैं (1); यानी: वह राजा है।

अल्लाह तआला का फरमान है: {वही है जिसने अनपढ़ों में उन्हीं में से एक रसूल भेजा जो उनके सामने उसकी आयतें पढ़ता है और उन्हें शुद्ध करता है और उन्हें किताब और हिकमत सिखाता है, हालांकि वे इससे पहले खुली गुमराही में थे (2)}।

अल्लाह तआला का फरमान: {वही है जिसने अनपढ़ों में उन्हीं में से एक रसूल भेजा}। इब्न अब्बास ने कहा: 'उम्मीयून' (अनपढ़) सभी अरब हैं, चाहे वे लिखते हों या न लिखते हों; क्योंकि वे किसी किताब (धर्मग्रंथ) वाले नहीं थे। यह भी कहा गया है: 'उम्मीयून' वे हैं जो लिखते नहीं हैं। कुरैश भी ऐसे ही थे (2)। मंसूर ने इब्राहिम से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: 'उम्मी' वह है जो पढ़ता है लेकिन लिखता नहीं है (3)। इसका ज़िक्र "अल-बक़रह" (4) में हो चुका है।

{उन्हीं में से एक रसूल} यानी मुहम्मद ﷺ। अरबों का कोई ऐसा कबीला नहीं है जिसमें अल्लाह के रसूल ﷺ की रिश्तेदारी न हो और उन्होंने उन्हें जन्म न दिया हो। इब्न इसहाक ने कहा: सिवाय तग़लिब कबीले के, क्योंकि अल्लाह तआला ने अपने नबी ﷺ को उनकी ईसाइयत के कारण उनसे पाक रखा, इसलिए उनके लिए उनके ऊपर कोई विलादत (जन्म का संबंध) नहीं रखी। और वह अनपढ़ थे, न किसी किताब से पढ़ते थे और न ही उन्होंने कुछ सीखा था ﷺ।

अल-मावर्दी (5) ने कहा: यदि पूछा जाए: एक अनपढ़ नबी भेजने में उपकार का पहलू क्या है? तो इसका उत्तर तीन पहलुओं से है: पहला: यह कि यह पिछले नबियों की खुशखबरी के अनुरूप है। दूसरा: उनकी स्थिति को उनके हालातों के समान बनाने के लिए, ताकि वह उनकी सहमति के अधिक निकट हो। तीसरा: उस संदेह को दूर करने के लिए कि उन्होंने जो कुछ पेश किया है वह उन किताबों से सीखा है जिन्हें उन्होंने पढ़ा है, या उन हिकमतों से जिन्हें उन्होंने सुनाया है।

मैं कहता हूँ: यह सब उनके चमत्कार और उनकी नबूवत की सच्चाई का प्रमाण है।

अल्लाह तआला का फरमान: {उनके सामने उसकी आयतें पढ़ता है} यानी: कुरान {और उन्हें शुद्ध करता है} यानी: उनके दिलों को ईमान के ज़रिए पाक करता है, यह इब्न अब्बास ने कहा। यह भी कहा गया है: उन्हें कुफ्र और गुनाहों की गंदगी से पाक करता है, यह इब्न... ने कहा।

(1) अल-किराअत अल-शाद्दाह पेज 156, शकीक बिन सलमा, रुबा और अबू अल-दीनार अल-अरबी से; और अल-कश्शाफ 102/4। (2) अल-नुकात वल-उयून 5/6। (3) इसे अल-तबरी 153/2 ने निकाला है, और इब्न अबी हातिम ने तफ़सीर 152/1 (791) में सुफ़ियान के रास्ते से मंसूर से। (4) 216/2। (5) अल-नुकात वल-उयून 6/6 में।

سورة الجمعہ: آیت 1 - 2

452

«الْحَكِيمُ» تمام مقامات پر رفع کے ساتھ ہے (1)؛ یعنی: وہی بادشاہ ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {وہی ہے جس نے ان پڑھوں (امّیوں) میں ان ہی میں سے ایک رسول بھیجا جو ان پر اس کی آیتیں پڑھتا ہے اور انہیں پاک کرتا ہے اور انہیں کتاب اور حکمت سکھاتا ہے، حالانکہ وہ اس سے پہلے کھلی گمراہی میں تھے (2)}۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وہی ہے جس نے ان پڑھوں میں ان ہی میں سے ایک رسول بھیجا}۔ ابن عباس نے فرمایا: امّیون تمام عرب ہیں، خواہ وہ لکھتے ہوں یا نہ لکھتے ہوں؛ کیونکہ وہ اہل کتاب نہیں تھے۔ اور کہا گیا ہے: امّیون وہ ہیں جو لکھتے نہیں ہیں۔ قریش بھی ایسے ہی تھے (2)۔ منصور نے ابراہیم سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: امّی وہ ہے جو پڑھتا ہے لیکن لکھتا نہیں ہے (3)۔ اس کا تذکرہ سورہ "البقرہ" (4) میں گزر چکا ہے۔

{ان ہی میں سے ایک رسول} یعنی محمد ﷺ۔ عربوں کا کوئی قبیلہ ایسا نہیں ہے مگر یہ کہ اللہ کے رسول ﷺ کی ان میں رشتہ داری ہے اور انہوں نے آپ ﷺ کو جنا ہے۔ ابن اسحاق نے کہا: سوائے قبیلہ تغلب کے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے اپنے نبی ﷺ کو ان کی نصرانیت کی وجہ سے ان سے پاک رکھا، چنانچہ ان کے لیے آپ ﷺ پر کوئی ولادت (پیدائشی رشتہ) نہیں رکھی۔ اور آپ ﷺ امّی تھے، کسی کتاب سے نہیں پڑھتے تھے، اور نہ ہی آپ ﷺ نے کچھ سیکھا تھا۔

الماوردی (5) نے کہا: اگر یہ پوچھا جائے کہ امّی نبی بھیجنے میں احسان کا کیا پہلو ہے؟ تو اس کا جواب تین طرح سے ہے: پہلا: یہ پچھلے انبیاء کی بشارتوں کے مطابق ہے۔ دوسرا: آپ ﷺ کی

حالت کو ان کی حالت کے مشابہ بنانے کے لیے، تاکہ یہ ان کی موافقت کے قریب تر ہو۔ تیسرا: اس بدگمانی کو دور کرنے کے لیے کہ آپ ﷺ نے جو دعوت دی ہے وہ ان کتابوں سے سیکھی ہے جو آپ ﷺ نے پڑھی ہوں، یا ان حکمتوں سے جو آپ ﷺ نے تلاوت کی ہوں۔

میں کہتا ہوں: یہ سب آپ ﷺ کے معجزے اور آپ ﷺ کی نبوت کی سچائی کی دلیل ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {ان پر اس کی آیتیں پڑھتا ہے} یعنی: قرآن {اور انہیں پاک کرتا ہے} یعنی: ایمان کے ذریعے ان کے دلوں کو پاک کرتا ہے، یہ ابن عباس کا قول ہے۔ اور کہا گیا ہے: انہیں کفر اور گناہوں کی گندگی سے پاک کرتا ہے، یہ ابن... کا قول ہے۔

(1) القراءات الشاذة ص 156، شقیق بن سلمہ، رؤبہ اور ابوالدینار الاعرابی سے؛ اور الکشاف 102/4۔ (2) النکت والعیون 5/6۔ (3) اسے الطبری 153/2 نے نکالا ہے، اور ابن ابی حاتم نے التفسیر 152/1 (791) میں سفیان کے واسطے سے منصور سے۔ (4) 216/2۔ (5) النکت والعیون 6/6 میں۔

Surah Al-Jumu'ah: Verses 2 - 3 453

...Jurayj and Muqatil. Al-Suddi said: He takes the zakat of their wealth(1) {and teaches them the Book} meaning: the Qur'an {and wisdom} the Sunnah, as Al-Hasan said. Ibn Abbas said: "The Book" is writing with a pen; because writing became widespread among the Arabs through the Sharia when they were commanded to record it in writing. Malik ibn Anas said: "Wisdom" is understanding (fiqh) in religion. This was previously discussed in Surah "Al-Baqarah"(2). {And although they were before} i.e., before him and before he was sent to them. {in clear error} i.e., straying from the truth.

Allah Almighty's saying: {And [to] others of them who have not yet joined them. And He is the Exalted in Might, the Wise (3)}

Allah Almighty's saying: {And [to] others of them} is a conjunction with "the unlettered," meaning: He was sent to the unlettered and sent to others of them. It is also permissible for it to be in the accusative case by conjunction with the "ha" and "mim" in "and purifies them and teaches them"(3); i.e., He teaches them and teaches others of the believers; because if teaching continues until the end of time, it is all attributed to its beginning, so it is as if He is the one who took charge of everything that originated from it.

{who have not yet joined them} i.e., they were not in their time and will come after them(4). Ibn Umar and Sa'id ibn Jubayr said: They are the non-Arabs (Ajam)(5). In "Sahih Al-Bukhari and Muslim" from Abu Hurayrah, he said: We were sitting with the Prophet ﷺ when Surah "Al-Jumu'ah" was revealed to him. When he recited: "And [to] others of them who have not yet joined them," a man said: "Who are these, O Messenger of Allah?" The Prophet ﷺ did not reply until he asked once, twice, or thrice. He said: Salman al-Farisi was among us. He said: Then the Prophet ﷺ placed his hand on Salman, then said: "Even if faith were at the Pleiades, men from among these would attain it"(6). In another narration: "Even if...

---

(1) Al-Nukat wa'l-Uyun 6/6 and what follows it as well. (2) 2/403, and Malik's saying was narrated by al-Tabari 2/576, and Ibn Abi Hatim in al-Tafsir 2/532 (2829). (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/425-426. (4) Tafsir Abi al-Layth 3/362. (5) Zad al-Masir 8/259. (6) Al-Bukhari (4897), and Muslim (2546): (231), and it is in Ahmad (9406).

सूरह अल-जुमुआ: आयत २ - ३ ४५३

...जुरैज और मुकातिल। अल-सुद्दी ने कहा: वह उनके धन की ज़कात लेता है(१) {और उन्हें किताब सिखाता है} यानी: कुरान {और हिकमत (बुद्धिमत्ता)} सुन्नत, जैसा कि अल-हसन ने कहा। इब्न अब्बास ने कहा: "किताब" कलम से लिखना है; क्योंकि अरबों के बीच शरीयत के माध्यम से लेखन व्यापक हो गया जब उन्हें इसे लिखित रूप में दर्ज करने का आदेश दिया गया। मलिक इब्न अनस ने कहा: "हिकमत" धर्म में समझ (फ़िक़्ह) है। इस पर पहले सूरह "अल-बकराह"(२) में चर्चा की जा चुकी है। {और यद्यपि वे पहले थे} यानी: उनसे पहले और उनके पास भेजे जाने से पहले। {स्पष्ट मार्गभ्रष्टता में} यानी: सत्य से भटकना।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और उनमें से अन्य लोगों के लिए भी जो अभी उनसे नहीं मिले हैं। और वह प्रभुत्वशाली, तत्वदर्शी है (३)}

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और उनमें से अन्य} "अनपढ़ों" (उम्मियों) के साथ एक संयोजन है, अर्थात: उसे अनपढ़ों के पास भेजा गया और उनमें से अन्य लोगों के पास भी भेजा गया। यह "उन्हें पवित्र करता है और उन्हें सिखाता है"(३) में "हा" और "मीम" के साथ संयोजन द्वारा कर्म कारक में होना भी संभव है; अर्थात: वह उन्हें सिखाता है और अन्य विश्वासियों को भी सिखाता है; क्योंकि यदि शिक्षण समय के अंत तक जारी रहता है, तो यह सब इसकी शुरुआत के लिए जिम्मेदार है, इसलिए ऐसा लगता है कि वही वह है जिसने इससे उत्पन्न होने वाली हर चीज़ का कार्यभार संभाला है।

{जो अभी उनसे नहीं मिले हैं} अर्थात: वे उनके समय में नहीं थे और उनके बाद आएंगे(४)। इब्न उमर और सईद इब्न जुबैर ने कहा: वे गैर-अरब (अजम) हैं(५)। "सहीह अल-बुखारी और मुस्लिम" में अबू हुरैरा से रिवायत है, उन्होंने कहा: हम नबी ﷺ के पास बैठे थे, जब उन पर सूरह "अल-जुमुआ" अवतरित हुई। जब उन्होंने पढ़ा: "और उनमें से अन्य लोगों के लिए भी जो अभी उनसे नहीं मिले हैं," तो एक आदमी ने कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, ये कौन लोग हैं?" नबी ﷺ ने उसे तब तक उत्तर नहीं दिया जब तक कि उसने एक, दो या तीन बार नहीं पूछा। उन्होंने कहा: हमारे बीच सलमान अल-फ़ारसी थे। उन्होंने कहा: फिर नबी ﷺ ने अपना हाथ सलमान पर रखा, फिर कहा: "अगर ईमान सुरैया (कृत्तिका नक्षत्र) के पास भी होता, तो इन लोगों में से कुछ पुरुष उसे पा लेते"(६)। एक अन्य रिवायत में है: "अगर...

(१) अल-नुकात वल-उयून ६/६ और उसके बाद भी। (२) २/४०३, और मलिक का कथन अल-तबरी २/५७६ द्वारा उद्धृत किया गया है, और इब्न अबी हातिम ने अल-तफ़सीर २/५३२ (२८२९) में। (३) इराब अल-कुरान अल-नहस ४/४२५-४२६ द्वारा। (४) तफ़सीर अबी अल-लैथ ३/३६२। (५) ज़ाद अल-मसीर ८/२५९। (६) बुखारी (४८९७), और मुस्लिम (२५४६): (२३१), और यह अहमद (९४०६) के पास है।

سورہ الجمعہ: آیات ۲ - ۳ ٤٥٣

...جریج اور مقاتل۔ سدی نے کہا: وہ ان کے اموال کی زکوٰۃ لیتا ہے(۱) ﴿وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَبَ﴾ یعنی: قرآن ﴿وَالْحِكْمَةَ﴾ سنت، یہ حسن بصری کا قول ہے۔ ابن عباس نے کہا: «الکتاب» سے مراد قلم سے لکھنا ہے؛ کیونکہ عربوں میں شریعت کے ذریعے لکھنا اس وقت عام ہوا جب انہیں اسے تحریر میں لانے کا حکم دیا گیا۔ مالک بن انس نے کہا: «حکمت» سے مراد دین میں تفقہ (سمجھ بوجھ) ہے۔ اس پر بحث سورہ «البقرہ»(۲) میں گزر چکی ہے۔ ﴿وَإِن كَانُوا مِن قَبْلُ﴾ یعنی: ان (آپ ﷺ) سے پہلے اور ان کی طرف بھیجے جانے سے پہلے۔ ﴿لَفِي ضَلَلٍ مُّبِينٍ﴾ یعنی: حق سے دور بھٹکے ہوئے تھے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَآخَرِينَ مِنْهُمْ لَمَّا يَلْحَقُوا بِهِمْ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ (٣)﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَآخَرِينَ مِنْهُمْ﴾ یہ «الأُمیین» پر عطف ہے یعنی: آپ کو امیوں میں مبعوث کیا گیا اور ان کے علاوہ دوسروں میں بھی مبعوث کیا گیا۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ «وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ»(۳) میں ہاء اور میم (ضمیر) پر عطف ہونے کی وجہ سے منصوب ہو؛ یعنی: وہ انہیں تعلیم دیتا ہے اور دوسرے مومنوں کو بھی تعلیم دیتا ہے؛ کیونکہ اگر تعلیم زمانے کے آخر تک مسلسل چلتی رہے تو وہ سب اپنی ابتدا کی طرف منسوب ہو گی، تو گویا وہی ہے جس نے اس سے پیدا ہونے والے ہر کام کا ذمہ لیا۔

﴿لَمَّا يَلْحَقُوا بِهِمْ﴾ یعنی: وہ ان کے زمانے میں نہیں تھے بلکہ ان کے بعد آئیں گے(٤)۔ ابن عمر اور سعید بن جبیر نے کہا: وہ عجم (غیر عرب) ہیں(٥)۔ اور «صحیح بخاری و مسلم» میں ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: ہم نبی ﷺ کے پاس بیٹھے تھے کہ آپ پر سورہ «الجمعہ» نازل ہوئی۔ جب آپ نے یہ پڑھا: «وَآخَرِينَ مِنْهُمْ لَمَّا يَلْحَقُوا بِهِمْ»۔ ایک شخص نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول! یہ کون لوگ ہیں؟ نبی ﷺ نے اسے کوئی جواب نہ دیا یہاں تک کہ اس نے

ایک، دو یا تین بار سوال کیا۔ ابوہریرہ کہتے ہیں: ہم میں سلمان فارسی رضی اللہ عنہ بھی موجود تھے۔ انہوں نے کہا: تو نبی ﷺ نے اپنا ہاتھ سلمان پر رکھا، پھر فرمایا: «اگر ایمان ثریا (ستارے) کے پاس بھی ہوتا تو ان لوگوں میں سے کچھ مرد اسے حاصل کر لیتے»(٦)۔ ایک روایت میں ہے: «اگر...

---

(١) النکت والعیون ٦/٦ اور اس کے بعد کا حصہ بھی۔ (٢) ٤٠٣/٢ ، اور امام مالک کا قول طبری نے ٥٧٦/٢ میں اور ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر ٢/ ٥٣٢ (٢٨٢٩) میں روایت کیا ہے۔ (٣) إعراب القرآن للنحاس ٤/ ٤٢٥-٤٢٦۔ (٤) تفسیر ابی اللیث ٣/ ٣٦٢۔ (٥) زاد المسیر ٢٥٩/٨۔ (٦) بخاری (٤٨٩٧)، اور مسلم (٢٥٤٦): (٢٣١)، اور یہ احمد (٩٤٠٦) کے ہاں موجود ہے۔

"If faith were at the Pleiades, a man from Persia—or he said: from the sons of Persia—would go and fetch it," as narrated by Muslim (1).

Ikrimah said: They are the Followers (Tabi'un) (2). Mujahid said: They are all the people, meaning: after the Arabs among whom Muhammad ﷺ was sent (3). Ibn Zayd and Muqatil bin Hayyan said: They are those who enter Islam after the Prophet ﷺ until the Day of Resurrection (4). Sahl bin Sa'd al-Sa'idi narrated that the Prophet ﷺ said: "Indeed, in the loins of my Ummah are men and women who will enter Paradise without account," then he recited: {And others of them who have not yet joined them} (5). The first opinion is more established.

It has been narrated that the Prophet ﷺ said: "I saw myself watering black sheep, then I followed them with white-spotted sheep, so interpret it, O Abu Bakr?" He said: "O Messenger of Allah, as for the black ones, they are the Arabs, and as for the white-spotted ones, they are the non-Arabs (Ajam) who follow you after the Arabs." The Prophet ﷺ said: "That is how the Angel interpreted it," meaning Gabriel, peace be upon him. Narrated by Ibn Abi Layla from a man among the companions of the Prophet ﷺ, who is Ali bin Abi Talib (6).

(1) Number (2546): (230), and it is with Ahmad (8081). (2) Tafsir al-Baghawi 4/340. (3) Tafsir Mujahid 2/673, and Al-Tabari extracted it from him 22/631. (4) Tafsir al-Baghawi 4/340 from Ibn Zayd, and Al-Tabari extracted it from him 22/631, and Al-Muharrar al-Wajiz 5/307 from Muqatil similarly. (5) Extracted by Ibn Abi Asim in Al-Sunnah (309), Al-Tabarani in Al-Kabir (6005), and Ibn Abi Hatim in Al-Tafsir 10/3355 (18891) similarly. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 10/408: Al-Tabarani narrated it and its chain of transmission is good. (6) We did not find it exactly like this, but Al-Hakim extracted it 4/395 via Hussain bin Abdul-Rahman, from Ibn Abi Layla, from Ayyub, as a Marfu' (elevated) report similarly. And via Zayd bin Aslam, from Ibn Umar (may Allah be pleased with them both) as a Marfu' report similarly and with an addition. Al-Hakim said: This hadith is on the condition of Al-Bukhari, and they did not extract it. Al-Dhahabi agreed with him. Ahmad (23801), Ibn Abi Asim in Al-Ahad wal-Mathani (951), Abu Ya'la (904), and Al-Bazzar (2785) extracted it, and the wording is his, from Abu al-Tufail, from the Prophet ﷺ that he said: I saw in a dream black sheep followed by white-spotted sheep, so I interpreted that the black sheep are the Arabs, and the white-spotted ones are the non-Arabs. With an addition in other sources. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 7/183: Al-Bazzar narrated it, and in it is: Ali bin

Zayd, who is trustworthy but has poor memory, and the rest of its men are trustworthy. Ibn Hajar mentioned in Fath al-Bari 13/413 that Abu Dharr al-Harawi extracted it in his book Al-Ru'ya from Ibn Mas'ud, and at its end it says: "Interpret it, O Abu Bakr." He said: The matter will be mine after you, and Umar will follow me after that. He said: "That is how the Angel interpreted it." And in its chain: Ayyub bin Jabir, who is weak, and this addition is rejected. [End of note].

सूरा अल-जुमुआ: आयत 3 | 454

"अगर दीन (धर्म) सुरैया (नक्षत्र) के पास भी होता, तो फारस का एक व्यक्ति—या उन्होंने कहा: फारस के बेटों में से—वहां जाकर उसे हासिल कर लेता," जैसा कि मुस्लिम के शब्दों में वर्णित है (1)।

इक्रमा ने कहा: वे ताबिऊन (अनुगामी) हैं (2)। मुजाहिद ने कहा: वे सभी लोग हैं, यानी: उन अरबों के बाद जिनके बीच मुहम्मद ﷺ को भेजा गया था (3)। इब्न ज़ैद और मुक़ातिल बिन हय्यान ने कहा: वे वे लोग हैं जो नबी ﷺ के बाद कयामत के दिन तक इस्लाम में प्रवेश करेंगे (4)। सहल बिन साद अल-सादी ने रिवायत की है कि नबी ﷺ ने फरमाया: "मेरी उम्मत की नस्लों में ऐसे पुरुष और महिलाएँ हैं जो बिना हिसाब के जन्नत में दाखिल होंगे," फिर उन्होंने पढ़ा: {और उनमें से दूसरे जो अभी तक उनसे नहीं मिले हैं} (5)। और पहली बात अधिक प्रमाणित है।

यह रिवायत है कि नबी ﷺ ने फरमाया: "मैंने खुद को काली भेड़ों को पानी पिलाते देखा, फिर मैंने उनके पीछे सफेद धब्बों वाली भेड़ों को देखा, तो ऐ अबू बक्र! इसकी व्याख्या करो?" उन्होंने कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, जहाँ तक काली भेड़ों का सवाल है, वे अरब हैं, और जहाँ तक सफेद धब्बों वाली भेड़ों का सवाल है, वे गैर-अरब (अजम) हैं जो अरबों के बाद आपका अनुसरण करेंगे।" नबी ﷺ ने फरमाया: "फरिश्ते (देवदूत) ने भी इसी तरह व्याख्या की है," यानी: जिब्रील अलैहिस्सलाम। इसे इब्न अबी लैला ने नबी ﷺ के सहाबा में से एक व्यक्ति से रिवायत किया है, और वह अली बिन अबी तालिब (6) हैं।

(1) संख्या (2546): (230), और यह अहमद (8081) के पास है। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 4/340। (3) तफ़सीर मुजाहिद 2/673, और अल-तबरी ने इसे उनसे निकाला 22/631। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 4/340 इब्न ज़ैद से, और अल-तबरी ने इसे उनसे निकाला 22/631, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/307 मुक़ातिल से इसी तरह। (5) इसे इब्न अबी आसिम ने सुन्नत (309) में, अल-तबरानी ने अल-कबीर (6005) में, और इब्न अबी हातिम ने तफ़सीर 10/3355 (18891) में इसी तरह निकाला है। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 10/408 में कहा: अल-तबरानी ने इसे रिवायत किया है और इसकी सनद (सूत्र) अच्छी है। (6) हमें यह बिल्कुल इस तरह नहीं मिला, बल्कि अल-हाकिम ने इसे 4/395 में हुसैन बिन अब्दुल-रहमान के माध्यम से, इब्न अबी लैला से, अय्यूब से, इसी तरह मरफू (नबी से जुड़ी) रिवायत के रूप में निकाला है। और ज़ैद बिन असलम के माध्यम से, इब्न उमर (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से इसी तरह मरफू रिवायत के रूप में और कुछ बढ़ोतरी के साथ।

अल-हाकिम ने कहा: यह हदीस बुखारी की शर्त पर है, और उन्होंने इसे नहीं निकाला। अल-ज़हबी ने उनसे सहमति जताई। अहमद (23801), इब्न अबी आसिम ने अल-अहाद वल-मथानी (951), अबू याला (904), और अल-बज़ार (2785) ने इसे निकाला है, और शब्द उन्हीं के हैं, अबू अल-तुफैल से, नबी ﷺ से कि उन्होंने फरमाया: मैंने सपने में देखा कि काली भेड़ों के पीछे सफेद धब्बों वाली भेड़ें आ रही हैं, तो मैंने व्याख्या की कि काली भेड़ें अरब हैं, और सफेद धब्बों वाली गैर-अरब हैं। अन्य स्रोतों में बढ़ोतरी के साथ। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 7/183 में कहा: अल-बज़ार ने इसे रिवायत किया है, और इसमें है: अली बिन ज़ैद, और वह विश्वसनीय हैं लेकिन उनकी याददाश्त कमज़ोर है, और इसके बाकी पुरुष विश्वसनीय हैं। इब्न हजर ने फतह अल-बारी 13/413 में उल्लेख किया है कि अबू ज़र अल-हरवी ने इसे अपनी पुस्तक अल-रुया में इब्न मसूद से निकाला है, और इसके अंत में आया है: "ऐ अबू बक्र, इसकी व्याख्या करो।" उन्होंने कहा: आपके बाद मामला मेरे पास होगा, और उसके बाद उमर मेरे पीछे होंगे। उन्होंने कहा: "फरिश्ते ने भी इसी तरह व्याख्या की है।" और इसकी सनद में: अय्यूब बिन जाबिर है, और वह कमज़ोर है, और यह बढ़ोतरी मुनकर (अस्वीकार्य) है। समाप्त।

"اگر دین ثریا (ستارے) کے پاس ہوتا تو فارس کا ایک شخص—یا فرمایا: فارس کے بیٹوں میں سے—وہاں تک پہنچ کر اسے حاصل کر لیتا،" جیسا کہ مسلم کے الفاظ میں ہے (۱)۔

اور عکرمہ نے کہا: وہ تابعین ہیں (۲)۔ مجاہد نے کہا: وہ تمام لوگ ہیں، یعنی: ان عربوں کے بعد جن میں محمد ﷺ مبعوث ہوئے (۳)۔ ابن زید اور مقاتل بن حیان نے کہا: وہ وہ لوگ ہیں جو نبی ﷺ کے بعد قیامت تک اسلام میں داخل ہوں گے (٤)۔ سہل بن سعد الساعدی نے روایت کی کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "میری امت کی پشتوں میں ایسے مرد اور عورتیں ہیں جو بغیر حساب کے جنت میں داخل ہوں گے،" پھر آپ نے تلاوت فرمائی: {وآخَرِينَ مِنْهُمْ لَمَّا يَلْحَقُوا بِهِمْ} (۵)۔ اور پہلا قول زیادہ ثابت ہے۔

اور روایت کیا گیا ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "میں نے خواب میں دیکھا کہ میں کالی بکریوں کو پانی پلا رہا ہوں، پھر ان کے پیچھے سفید دھبوں والی بکریاں آئیں، اے ابوبکر! اس کی تعبیر بیان کرو؟" انہوں نے کہا: "اے اللہ کے رسول، کالی بکریاں تو عرب ہیں، اور سفید دھبوں والی بکریاں عجمی ہیں جو عربوں کے بعد آپ کی پیروی کریں گی۔" نبی ﷺ نے فرمایا: "فرشتے (جبریل علیہ السلام) نے بھی یہی تعبیر کی ہے۔" اسے ابن ابی لیلیٰ نے نبی ﷺ کے صحابہ میں سے ایک شخص سے روایت کیا، اور وہ علی بن ابی طالب (٦) ہیں۔

(۱) رقم (۲۵٤٦) : (۲۳۰)، اور یہ احمد (۸۰۸۱) کے پاس ہے۔ (۲) تفسیر البغوی ٤/۳٤۰۔ (۳) تفسیر مجاہد ۲/٦۷۳، اور اسے طبری نے ان سے روایت کیا ۲۲/٦۳۱۔ (۴) تفسیر البغوی ٤/۳٤۰ ابن زید سے، اور طبری نے ان سے روایت کیا ۲۲/٦۳۱، اور المحرر الوجیز ۵/۳۰۷ مقاتل سے اسی طرح۔ (۵) اسے ابن ابی عاصم نے السنۃ (۳۰۹) میں، طبرانی نے الکبیر (٦۰۰۵) میں، اور

ابن ابی حاتم نے التفسیر ۱۰/۳۳۵۵ (۱۸۸۹۱) میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد ۴۰۸/۱۰ میں کہا: اسے طبرانی نے روایت کیا اور اس کی سند جید ہے۔ (٦) ہمیں یہ بالکل اس طرح نہیں ملا، بلکہ حاکم نے اسے ۴/۳۹۵ میں حصین بن عبد الرحمن کے واسطے سے، ابن ابی لیلیٰ سے، ایوب سے مرفوعاً اسی طرح روایت کیا ہے۔ اور زید بن اسلم کے واسطے سے، ابن عمر رضی اللہ عنہما سے مرفوعاً اسی طرح اور کچھ اضافے کے ساتھ۔ حاکم نے کہا: یہ حدیث بخاری کی شرط پر ہے، اور انہوں نے اسے روایت نہیں کیا۔ اور ذہبی نے ان سے اتفاق کیا۔ اور اسے احمد (۲۳۸۰۱)، ابن ابی عاصم نے الآحاد والمثانی (۹۵۱)، ابو یعلیٰ (۹۰٤)، اور بزار (۲۷۸۵) نے روایت کیا، اور الفاظ بزار کے ہیں، ابو الطفیل سے، نبی ﷺ سے کہ آپ نے فرمایا: میں نے خواب میں دیکھا کہ کالی بکریوں کے پیچھے سفید دھبوں والی بکریاں آ رہی ہیں، تو میں نے تعبیر کی کہ کالی بکریاں عرب ہیں، اور سفید دھبوں والی عجمی ہیں۔ دیگر مصادر میں کچھ اضافے کے ساتھ۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد ۷/۱۸۳ میں کہا: اسے بزار نے روایت کیا، اور اس میں ہے: علی بن زید، اور وہ ثقہ ہیں لیکن حافظہ کمزور ہے، اور اس کے باقی رجال ثقہ ہیں۔ ابن حجر نے فتح الباری ۴۱۳/۱۳ میں ذکر کیا کہ ابو ذر الہروی نے اسے اپنی کتاب الرویا میں ابن مسعود سے روایت کیا، اور اس کے آخر میں ہے: "اے ابوبکر، اس کی تعبیر بیان کرو۔" انہوں نے کہا: آپ کے بعد معاملہ میرے پاس ہوگا، اور اس کے بعد عمر میرے پیچھے ہوں گے۔ فرمایا: "فرشتے نے بھی یہی تعبیر کی ہے۔" اور اس کی سند میں: ایوب بن جابر ہے، اور وہ ضعیف ہے، اور یہ اضافہ منکر ہے۔ انتہیٰ۔

Surah Al-Jumu'ah: Verses 4 - 5

455

Allah Almighty said: {That is the favor of Allah, which He bestows on whom He wills. And Allah is the possessor of great bounty (4)}

Ibn Abbas said: Where the non-Arabs were joined with Quraysh. It was said: It means Islam, Allah's favor which He gives to whom He wills, as stated by Al-Kalbi(1). It was said: It means revelation and prophethood, as stated by Muqatil. A fourth opinion: It is wealth spent in obedience, which is the meaning of Abu Salih's statement. Muslim narrated from Abu Salih, from Abu Hurairah, that the poor among the Muhajirun came to the Messenger of Allah ﷺ and said: The wealthy people have gone with the highest ranks and everlasting bliss. He asked, "How is that?" They said: They pray as we pray, they fast as we fast, they give charity but we do not give charity, and they manumit slaves but we do not manumit. The Messenger of Allah ﷺ said: "Shall I not teach you something by which you can catch up with those who have preceded you, and excel over those who come after you, and no one will be better than you except one who does as you do?" They said: Yes, O Messenger of Allah. He said: "Glorify Allah (Tasbih), magnify Him (Takbir), and praise Him (Tahmid) thirty-three times after every prayer." Abu Salih said: So the poor Muhajirun returned to the Messenger of Allah ﷺ and said: Our wealthy brothers heard what we did and they did the same. The Messenger of Allah ﷺ said: "That is the favor of Allah, which He bestows on whom He wills"(2). A fifth opinion: It is people's submission to believing the Prophet ﷺ, and their entry into his religion and support for him(3), and Allah knows best.

Allah Almighty said: {The example of those who were entrusted with the Torah and then did not uphold it is like that of a donkey who carries volumes [of books]. Wretched is the example of the people who deny the signs of Allah. And Allah does not guide the wrongdoing people (5)}

He set an example for the Jews when they abandoned acting upon the Torah and did not believe in Muhammad ﷺ {entrusted with the Torah} means: they were tasked with acting upon it, according to Ibn Abbas. Al-Jurjani said: It is from 'hamala' (bearing a burden)(4).

(1) Al-Nukat wa al-Uyun 6/7-8, and what follows is also from it. (2) Muslim (595), and it is in Bukhari (843) similarly. (3) Al-Nukat wa al-Uyun 8/6. (4) Zad al-Masir 8/260.

सूरह अल-जुमुआ: आयतें 4 - 5

455

अल्लाह तआला ने फरमाया: {यह अल्लाह का फ़ज़्ल (कृपा) है जिसे वह जिसे चाहता है देता है। और अल्लाह बड़े फ़ज़्ल वाला है (4)}

इब्न अब्बास ने कहा: जहाँ गैर-अरबों को कुरैश के साथ मिला दिया गया। यह भी कहा गया है: इसका अर्थ इस्लाम है, अल्लाह की कृपा जो वह जिसे चाहता है देता है, जैसा कि अल-कल्बी (1) ने कहा है। यह भी कहा गया है: इसका अर्थ वह्य (प्रकाशना) और नबूवत (पैगंबरी) है, जैसा कि मुकातिल ने कहा है। चौथा विचार: यह वह धन है जिसे आज्ञाकारिता में खर्च किया जाता है, जो अबू सालेह के कथन का अर्थ है। मुस्लिम ने अबू सालेह से, अबू हुरैरा के हवाले से वर्णन किया है कि मुहाजिरों के गरीबों ने अल्लाह के रसूल ﷺ के पास आकर कहा: धनवान लोग ऊँचे दर्जे और स्थायी सुख ले गए। उन्होंने पूछा, "वह कैसे?" उन्होंने कहा: वे प्रार्थना करते हैं जैसे हम प्रार्थना करते हैं, वे उपवास करते हैं जैसे हम उपवास करते हैं, वे दान देते हैं और हम दान नहीं दे सकते, और वे दासों को मुक्त करते हैं और हम मुक्त नहीं कर सकते। अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "क्या मैं तुम्हें ऐसी चीज़ न सिखाऊँ जिससे तुम अपने से आगे निकलने वालों को पा लो, और अपने बाद आने वालों से आगे निकल जाओ, और तुमसे बेहतर कोई न हो सिवाय उस व्यक्ति के जो वही करे जो तुमने किया?" उन्होंने कहा: हाँ, ऐ अल्लाह के रसूल। उन्होंने फरमाया: "हर नमाज़ के बाद तैंतीस बार सुब्हानअल्लाह, अल्लाहू अकबर और अल्हम्दुलिल्लाह कहो।" अबू सालेह ने कहा: फिर गरीब मुहाजिर अल्लाह के रसूल ﷺ के पास वापस आए और कहा: हमारे धनवान भाइयों ने सुना कि हमने क्या किया और उन्होंने भी वैसा ही किया। अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "यह अल्लाह का फ़ज़्ल है जिसे वह जिसे चाहता है देता है" (2)। पाँचवाँ विचार: यह लोगों का नबी ﷺ को सच्चा मानने के लिए समर्पण है, और उनके धर्म में प्रवेश और उनकी सहायता करना है (3), और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल्लाह तआला ने फरमाया: {उन लोगों की मिसाल जिन्हें तौरात का भार सौंपा गया था और फिर उन्होंने उसे नहीं उठाया, उस गधे की मिसाल है जो किताबें लादे हुए हो। उन लोगों की मिसाल कितनी बुरी है जिन्होंने अल्लाह की आयतों को झुठलाया। और अल्लाह अत्याचारी लोगों को मार्ग नहीं दिखाता (5)}

यहूदियों के लिए एक मिसाल दी गई जब उन्होंने तौरात पर अमल करना छोड़ दिया और मुहम्मद ﷺ पर ईमान नहीं लाए। {तौरात का भार सौंपा गया} अर्थात: उन्हें उस पर अमल करने का काम सौंपा गया था, इब्न अब्बास के अनुसार। अल-जुर्जानी ने कहा: यह 'हमाला' (बोझ उठाना) से है (4)।

(1) अल-नुकात व अल-उयून 6/7-8, और इसके बाद का भी उसी से है। (2) मुस्लिम (595), और यह बुखारी (843) में भी इसी तरह है। (3) अल-नुकात व अल-उयून 8/6। (4) ज़ाद अल-मसीर 8/260।

سورة الجمعہ: آیات ۴ - ۵

۴۵۵

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ذَٰلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَن يَشَاءُ ۚ وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ ٤﴾

ابن عباس نے کہا: جہاں عجمیوں کو قریش کے ساتھ ملحق کر دیا گیا۔ اور کہا گیا: یعنی اسلام، اللہ کا فضل جسے وہ چاہتا ہے دیتا ہے، یہ الکلبی کا قول ہے (۱)۔ اور کہا گیا: یعنی وحی اور نبوت، یہ مقاتل کا قول ہے۔ چوتھا قول: یہ وہ مال ہے جو اطاعت میں خرچ کیا جاتا ہے، اور یہی ابوصالح کے قول کا معنی ہے۔ اور مسلم نے ابوصالح سے، انہوں نے ابوہریرہ سے روایت کی ہے کہ فقراء مہاجرین رسول اللہ ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوئے اور عرض کیا: دولت مند لوگ بلند درجات اور دائمی نعمتیں لے گئے۔ آپ ﷺ نے پوچھا: "وہ کیا ہے؟" انہوں نے کہا: وہ نماز پڑھتے ہیں جیسے ہم نماز پڑھتے ہیں، وہ روزے رکھتے ہیں جیسے ہم روزے رکھتے ہیں، وہ صدقہ کرتے ہیں اور ہم صدقہ نہیں کرتے، اور وہ غلام آزاد کرتے ہیں اور ہم آزاد نہیں کرتے۔ تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "کیا میں تمہیں ایسی چیز نہ سکھاؤں جس سے تم اپنے سے سبقت لے جانے والوں کو پا لو، اور اپنے بعد والوں سے آگے نکل جاؤ، اور تم سے بہتر کوئی نہ ہو سوائے اس کے جو ویسا ہی عمل کرے جیسا تم نے کیا؟" انہوں نے عرض کیا: کیوں نہیں اے اللہ کے رسول! آپ ﷺ نے فرمایا: "ہر نماز کے بعد ۳۳ بار سبحان اللہ، اللہ اکبر اور الحمدللہ کہو"۔ ابوصالح کہتے ہیں: پھر فقراء مہاجرین رسول اللہ ﷺ کے پاس واپس آئے اور عرض کیا: ہمارے مالدار بھائیوں نے سن لیا جو ہم نے کیا، پس انہوں نے بھی ویسا ہی کیا۔ تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "یہ اللہ کا فضل ہے جسے وہ چاہتا ہے عطا فرماتا ہے" (۲)۔ پانچواں قول: یہ لوگوں کا نبی ﷺ کی تصدیق کی طرف مائل ہونا، ان کے دین میں داخل ہونا اور ان کی نصرت کرنا ہے (۳)۔ واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿مَثَلُ الَّذِينَ حُمِّلُوا التَّوْرَاةَ ثُمَّ لَمْ يَحْمِلُوهَا كَمَثَلِ الْحِمَارِ يَحْمِلُ أَسْفَارًا ۚ بِئْسَ مَثَلُ الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِ اللَّهِ ۚ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ ٥﴾

یہود کے لیے ایک مثال بیان کی گئی جب انہوں نے تورات پر عمل کرنا چھوڑ دیا، اور محمد ﷺ پر ایمان نہیں لائے۔ ﴿حُمِّلُوا التَّوْرَاةَ﴾ یعنی: انہیں اس پر عمل کرنے کا مکلف بنایا گیا، ابن عباس سے روایت ہے۔ اور جرجانی نے کہا: یہ حمالہ سے ہے (۴)۔

(۱) النکت والعیون ۷/۶ - ۸ ، اور اس کے بعد کا بھی اسی سے ہے۔ (۲) مسلم (۵۹۵)، اور یہ بخاری (۸۴۳) میں بھی اسی طرح ہے۔ (۳) النکت والعیون ۸/۶ ۔ (۴) زاد المسیر ۲۶۰/۸ ۔

456 Surah Al-Jumu'ah: Verse 5

In the sense of responsibility, meaning: they were entrusted with the rulings of the Torah. ﴿كَمَثَلِ الْحِمَارِ يَحْمِلُ أَسْفَارًا﴾ "Like a donkey that carries scrolls" [62:5]. These are the plural of 'sifr': which is a large book(1); because it reveals (yasfuru) the meaning when it is read. Maimun ibn Mihran said: "A donkey does not know if it is carrying scrolls on its back or manure(2); so are the Jews." This is a warning from Allah Almighty to those who carry the Book to learn its meanings and know what is in it; so that they do not incur the same blame as those people did. A poet said:

Beasts of burden for scrolls, they have no knowledge of their excellence, except like the knowledge of camels. By your life, the camel knows not, when it departs at dawn with its loads or returns at dusk, what is in the sacks.(3)

And Yahya ibn Yaman said: "One of them writes down the Hadith without understanding or contemplating it. When one of them is asked about a matter, he sits as if he were a scribe/clerk(4)." A poet said:

Indeed, narrators, in ignorance of what they carry, are like camels upon which seashells (wada') are carried. The shell is not benefited by the camels carrying it, nor do the camels benefit from carrying the shell.(5)

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra' 3/155. (2) In (M): Zabeel (basket). (3) From here to the end of Al-Baluti's poetry is from Jami' Bayan al-'Ilm by Ibn Abd al-Barr 2/1031-1032. The two verses are by Marwan ibn Sulayman ibn Yahya ibn Abi Hafsah, satirizing a group of poetry narrators for not knowing what it is despite their excessive narrations. The verses are in 'Uyun al-Akhbar by Ibn Qutaybah 2/130, except that it says 'al-muti' (beasts of burden) instead of 'al-ba'ir' (camel). Al-Mubarrad also mentioned them in Al-Kamil 2/1037, and Al-Jurjani in Dala'il al-I'jaz p. 254, but they use 'ash'ar' (poems) instead of 'asfar' (scrolls). Al-Marsafi said in Raghbat al-Amil 7/37: 'Zawaamil' is the plural of 'zaamilah': which is a camel that carries luggage and food. 'Awsāq' is the plural of 'wasq': which is a camel-load. 'Gharā'ir' is the plural of 'ghirārah': which are containers called 'jawāliq' (sacks). (4) Narrated by Ibn Abd al-Barr in Jami' Bayan al-'Ilm (1976), and the text - and what is before and after it - is from him. (5) Jami' Bayan al-'Ilm 2/1032, attributed to Ammar al-Kalbi. Al-Yusi cited them in Zahr al-Akm 2/138 without attribution, but the first part of the verse was: "Indeed, narrators without understanding of what they memorized." Al-Yusi said: 'Wada'':

white beads extracted from the sea. Singular: 'wada'ah'. Plural: 'wada'' - with a sukun on the 'dal' as well - and 'wada'at'.

456 सूरह अल-जुमुअ: आयत 5

जिम्मेदारी के अर्थ में, यानी: उन्हें तौरात के नियमों का अमीन बनाया गया। ﴿كَمَثَلِ ٱلْحِمَارِ يَحْمِلُ أَسْفَارًۢا﴾ "उस गधे के समान जो किताबें लादे हुए हो" [62:5]। 'असफ़ार' 'सिफ़्र' का बहुवचन है: और यह एक बड़ी किताब होती है(1); क्योंकि पढ़े जाने पर यह अर्थ प्रकट (यसफुरु) करती है। मैमुन इब्न मेहरान ने कहा: "गधे को यह नहीं पता होता कि उसकी पीठ पर किताबें हैं या गोबर(2); यहूदियों का हाल भी ऐसा ही है।" इसमें अल्लाह तआला की ओर से उन लोगों के लिए चेतावनी है जिन्होंने किताब उठाई कि वे उसके अर्थों को सीखें और जानें कि उसमें क्या है; ताकि उन पर वैसी ही निंदा न आए जैसी उन लोगों पर आई। कवि ने कहा:

वे किताबों के बोझ ढोने वाले हैं, जिन्हें उनके गुणों का कोई ज्ञान नहीं है सिवाय उतना जितना ऊंटों को होता है। तेरी उम्र की कसम, ऊंट नहीं जानता जब वह सुबह चलता है या शाम को लौटता है कि उसके बोझों के अंदर क्या है।(3)

याह्या इब्न यमन ने कहा: "उनमें से एक हदीस लिखता है लेकिन उसे समझता नहीं और न ही उस पर विचार करता है। फिर जब उनमें से किसी से किसी मसले के बारे में पूछा जाता है तो वह ऐसे बैठ जाता है जैसे वह कोई मुंशी हो(4)।" कवि ने कहा:

बेशक रावी अपनी लादी हुई चीज़ से अनभिज्ञता में, उन ऊंटों की तरह हैं जिन पर कौड़ियाँ (वद') लदी हों। न कौड़ियों को ऊंटों द्वारा लादे जाने से कोई लाभ होता है, और न ही ऊंट कौड़ियाँ लादने से लाभान्वित होते हैं।(5)

---

(1) मा'अनी अल-कुरान, अल-फर्रा 3/155। (2) संस्करण (M) में: ज़बील (टोकरी)। (3) यहाँ से अल-बलुती की कविताओं के अंत तक इब्न अब्द अल-बर्र की 'जामी बयान अल-इल्म' 2/1031-1032 से है। ये दो छंद मरवान इब्न सुलेमान इब्न याह्या इब्न अबी हफसा के हैं, वे कविता के वर्णनकर्ताओं के एक समूह की निंदा कर रहे हैं कि वे बहुत अधिक वर्णन करने के बावजूद यह नहीं जानते कि वह क्या है। ये छंद इब्न कुतैबा की 'उयून अल-अखबार' 2/130 में भी हैं, सिवाय इसके कि वहां 'अल-बईर' (ऊंट) के बजाय 'अल-मुती' (सवारी के जानवर) आया है। अल-मुबर्रद ने 'अल-कामिल' 2/1037 में और अल-जुरजानी ने 'दलाएल अल-इजाज़' पृष्ठ 254 में भी इनका उल्लेख किया है, लेकिन वहां 'असफ़ार' के बजाय 'अशआर' (कविताएं) आया है। अल-मरसफ़ी ने 'रगबत अल-आमिल' 7/37 में कहा: 'ज़ावामिल' 'ज़ामिला' का बहुवचन है, जो वह ऊंट है जिस पर सामान और

भोजन लादा जाता है। 'अवसाक' 'वसक' का बहुवचन है, यानी ऊंट का भार। 'ग़रैर' 'ग़िरारा' का बहुवचन है, यानी वे थैले जिन्हें जवालिक़ कहा जाता है। (4) इसे इब्न अब्द अल-बर्र ने 'जामी बयान अल-इल्म' (1976) में उद्धृत किया है, और यह पाठ - और इसके पहले और बाद का हिस्सा - उन्हीं का है। (5) 'जामी बयान अल-इल्म' 2/1032, इन्हें अम्मार अल-कलबी को सौंपा गया है। अल-यूसी ने 'ज़हर अल-अकम' 2/138 में इन्हें बिना किसी श्रेय के उद्धृत किया है, सिवाय इसके कि उनके यहाँ पहले छंद की शुरुआत इस प्रकार थी: "बेशक वर्णनकर्ता उस चीज़ की समझ के बिना जिसे उन्होंने याद किया है"। अल-यूसी ने कहा: 'वदा'': समुद्र से निकलने वाले सफ़ेद मोती (कौड़ियाँ)। एकवचन: 'वद'ह'। बहुवचन: 'वदा'' - दाल पर सुकूँ के साथ भी - और 'वद'आत' ।

456 سورة الجمعہ: آیت 5

ذمہ داری کے معنی میں، یعنی: انہیں تورات کے احکام کا امین بنایا گیا۔ ﴿كَمَثَلِ الْحِمَارِ يَحْمِلُ أَسْفَارًا﴾ "اس گدھے کی طرح جو کتابیں لادے ہوئے ہو" [62:5]۔ 'اسفار' 'سِفر' کی جمع ہے: اور یہ بڑی کتاب ہوتی ہے(1)؛ کیونکہ جب اسے پڑھا جاتا ہے تو یہ معنی کو ظاہر (اسفار) کرتی ہے۔ میمون بن مہران نے کہا: "گدھے کو یہ معلوم نہیں ہوتا کہ اس کی پیٹھ پر کتابیں ہیں یا گوبر(2)؛ یہودیوں کا حال بھی ایسا ہی ہے۔" اس میں اللہ تعالیٰ کی طرف سے ان لوگوں کے لیے تنبیہ ہے جنہوں نے کتاب اٹھائی کہ وہ اس کے معانی سیکھیں اور جانیں کہ اس میں کیا ہے؛ تاکہ ان پر وہی ملامت نہ آئے جو ان لوگوں پر آئی۔ شاعر نے کہا:

وہ کتابوں کے بوجھ ڈھونے والے ہیں، جنہیں ان کی خوبیوں کا کوئی علم نہیں ہے مگر اتنا جتنا اونٹوں کو ہوتا ہے۔ تیری جان کی قسم، اونٹ نہیں جانتا جب وہ صبح کوچ کرتا ہے یا شام کو واپس آتا ہے کہ اس کے بوجھوں (بوروں) کے اندر کیا ہے۔(3)

اور یحییٰ بن یمان نے کہا: "ان میں سے ایک حدیث لکھتا ہے لیکن اسے سمجھتا نہیں اور نہ اس پر غور کرتا ہے۔ پھر جب ان میں سے کسی سے کسی مسئلے کے بارے میں پوچھا جاتا ہے تو وہ ایسے بیٹھ جاتا ہے جیسے وہ کوئی کاتب (ملازم) ہو(4)۔" شاعر نے کہا:

بے شک راوی اپنی لادی ہوئی چیز سے ناواقفیت میں، ان اونٹوں کی طرح ہیں جن پر کوڑیاں (وَدَع) لدی ہوں۔ نہ کوڑیوں کو اونٹوں کے لادنے سے کوئی فائدہ ہوتا ہے، اور نہ اونٹ کوڑیاں لادنے سے فائدہ اٹھاتے ہیں۔(5)

(1) معانی القرآن للفراء 155/3۔ (2) نسخہ (م) میں: زبیل (ٹوکری)۔ (3) یہاں سے البلوطی کے اشعار کے آخر تک ابن عبد البر کی 'جامع بیان العلم' 1031/2-1032 سے ہے۔ یہ دو اشعار مروان بن سلیمان بن یحییٰ بن ابی حفصہ کے ہیں، وہ اشعار کے راویوں کے ایک گروہ کی مذمت کر رہا ہے کہ وہ کثرت سے روایت کرنے کے باوجود یہ نہیں جانتے کہ وہ کیا ہے۔ یہ دو اشعار ابن قتیبہ کی 'عیون الاخبار' 130/2 میں بھی ہیں، سوائے اس کے کہ وہاں "البعیر" (اونٹ) کی جگہ "المطی" (سواری کے جانور) آیا ہے۔ المبرد نے انہیں 'الکامل' 1037/2 میں اور الجرجانی نے 'دلائل الاعجاز' صفحہ 254 میں بھی ذکر کیا ہے، لیکن وہاں "الأسفار" کی جگہ "الأشعار" آیا ہے۔ المرصفی نے 'رغبت الآمل' 37/7 میں کہا: "الزوامل" "زاملہ" کی جمع ہے، اور یہ وہ اونٹ ہے جس پر سامان اور کھانا لادا جاتا ہے۔ "الأوساق" "وَسْق" کی جمع ہے، یعنی اونٹ کا بوجھ۔ "الغرائر" "الغرارۃ" کی جمع ہے، یعنی وہ تھیلے جنہیں جوالق کہا جاتا ہے۔ (4) اسے ابن عبد البر نے 'جامع بیان العلم' (1976) میں نقل کیا ہے، اور یہ کلام - اور اس سے پہلے اور بعد کا حصہ - انہی کا ہے۔ (5) 'جامع بیان العلم' 1032/2، انہیں عمار الکلبی کی طرف منسوب کیا گیا ہے۔ الیوسی نے انہیں 'زہر الأکم' 138/2 میں نقل کیا ہے اور منسوب نہیں کیا، سوائے اس کے کہ ان کے ہاں پہلے مصرعے کا آغاز یوں ہے: "بے شک راوی اس چیز کو سمجھے بغیر جسے انہوں نے یاد کیا ہے"۔ الیوسی نے کہا: "الودع": سمندر سے نکلنے والے سفید موتی (کوڑیاں)۔ واحد: "ودعہ"۔ جمع: "ودع" - دال کے سکون کے ساتھ بھی - اور "ودعات"۔

Surah Al-Jumu'ah: Verse 5 457 Munthir ibn Sa'id al-Balluti - may Allah have mercy on him - said, and he spoke well (1): Cry out (2) with whatever you wish, and you will find supporters. Burden (3) books, and you will find a donkey. He carries whatever books you have placed; his likeness (4) is as the likeness of a donkey. He carries books and knows not whether what is (5) in them is correct or erroneous. If they are asked, they say: "Thus we have narrated; we have not lied [no], nor have we transgressed." The great among them becomes small in the gathering, because he followed (6) the people of ignorance. "And then they did not carry it" meaning: they did not act upon it (7). He likened them - while the Torah is in their hands and they do not act upon it - to a donkey carrying books, having nothing from it but the weight of the load without benefit. And "carrying" (yahmilu) is in the position of a circumstantial accusative (hal), meaning: carrying (hamilan) (8). It is permissible for it to be in the genitive position (jarr) as a description (sifah); because the donkey is like the mean person (9). He said: "And indeed I pass by the mean person who reviles me" (10)

(1) The verses are in Jami' Bayan al-'Ilm 2/1032 with a slight difference, and what is between brackets is from it, with the addition of a verse after the fourth verse, which is: The best of them is he who said: "This is a narration whose meaning he has no knowledge of." (2) In (d) and (z): "Anfiq" (spend). (3) In (zha): "Waram". And "Zamma": he spoke. Al-Mu'jam al-Wasit (z-m-m). (4) In (m): "yahmiluhu" (he carries it). (5) An addition from (kha) and (m). (6) In (q): "qaddara" (he estimated). (7) Tafsir Abi al-Layth 3/362. (8) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 4/426. (9) Al-Kashshaf 4/103, and what follows it is also from it. (10) The first part of a verse by a man from Bani Salul, as mentioned by Sibawayh in Al-Kitab 3/24, and al-Asma'i attributed it in al-Asma'iyyat p. 126 to Shammar bin 'Amr al-Hanafi, one of the poets of Bani Hanifa in Yamama, except that it appeared there as: "I passed" (marartu) instead of "I pass" (amurru). The narration of its second half was as follows: =

सूरह अल-जुमुआ: आयत 5 457 मुनज़िर बिन सईद अल-बलूती - अल्लाह उन पर रहम करे - ने कहा, और उन्होंने बहुत अच्छा कहा (1): जो चाहो आवाज़ दो (2), तुम्हें समर्थक मिल जाएंगे। किताबों का बोझ लादो (3), तुम्हें गधा मिल जाएगा। वह उन किताबों को ढोता है जो तुमने रखी हैं; उसका उदाहरण (4) उस गधे के उदाहरण जैसा है। वह किताबें ढोता है और उसे पता नहीं होता कि उनमें (5) क्या सही है और क्या गलत। यदि उनसे पूछा जाए, तो वे कहते हैं: "हमने ऐसा ही बयान किया है; न हमने झूठ बोला है [नहीं] और न ही हमने उल्लंघन किया है।" मजलिस में उनका बड़ा छोटा हो जाता है, क्योंकि उसने अज्ञानियों का अनुसरण (6) किया। "और फिर उन्होंने उसे नहीं उठाया" यानी: उन्होंने उस पर अमल नहीं किया (7)। उसने उनकी तुलना - जबकि तौरात उनके हाथों में है और वे उस पर अमल नहीं करते - उस गधे से की जो किताबें ढोता है, और उसे बोझ के वजन के अलावा कोई फायदा नहीं होता। और "ढोता है" (यहमिलु) यहाँ हाल (अवस्था) के स्थान पर है, यानी: ढोने वाला (हामिलन) (8)। और यह सिफ़त (विशेषण) के रूप में जर (विभक्ति) के स्थान पर भी हो सकता है; क्योंकि गधा एक नीच व्यक्ति की तरह होता है (9)। उन्होंने कहा: "और वास्तव में मैं उस नीच व्यक्ति के पास से गुजरता हूँ जो मुझे अपशब्द कहता है" (10)

(1) ये छंद जामी' बयान अल-इल्म 2/1032 में थोड़े अंतर के साथ हैं, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है, और चौथे छंद के बाद एक अतिरिक्त छंद के साथ, जो है: उनमें से सबसे बेहतर वह है जिसने कहा: "यह वह रिवायत है जिसके अर्थ का उसे ज्ञान नहीं है।" (2) (द) और (ज़) में: "अन्फ़िक़" (खर्च करो)। (3) (ज़ा) में: "वरम"। और "ज़म्मा": उसने बात की। अल-मुअजम अल-वसीत (ज़-म-म)। (4) (म) में: "यहमिलुहु" (वह उसे ढोता है)। (5) (खा) और (म) से वृद्धि। (6) (क़) में: "क़द्दर" (उसने अंदाज़ा लगाया)। (7) तफ़्सीर अबी अल-लैथ 3/362। (8) एराब अल-क़ुरान नह्हास 4/426 द्वारा। (9) अल-कशशाफ़ 4/103, और इसके बाद का हिस्सा भी उसी से है। (10) बनी सलूल के एक व्यक्ति के छंद का पहला हिस्सा, जैसा कि सीबवैह ने अल-किताब 3/24 में उल्लेख किया है, और अल-अस्मई ने अल-अस्मइय्यात पृष्ठ 126 में इसे यमामा में बनी हनीफ़ा के कवियों में से एक शम्मर बिन अम्र अल-हनफ़ी का बताया है, सिवाय इसके कि वहां यह "मररतु" (मैं गुज़रा) के बजाय "अमुर्रु" (मैं गुज़रता हूँ) आया है। उन दोनों के पास इसके दूसरे हिस्से की रिवायत इस प्रकार थी: =

سورہ الجمعہ: آیت 5 457 منذر بن سعید البلوطی - رحمہ اللہ - نے کہا، اور خوب کہا (1): جو چاہو آواز دو (2)، تمہیں مددگار مل جائیں گے۔ کتابیں لاد دو (3)، تمہیں گدھا مل جائے گا۔ وہ ان کتابوں کو اٹھاتا ہے جو تم نے رکھی ہیں؛ اس کی مثال (4) گدھے کی مثال کی طرح ہے۔ وہ کتابیں اٹھاتا ہے اور اسے پتہ نہیں ہوتا کہ ان میں (5) کیا صحیح ہے اور کیا غلط اگر ان سے پوچھا جائے تو وہ کہتے ہیں: "ہم نے ایسا ہی روایت کیا ہے؛ نہ ہم نے جھوٹ بولا ہے [نہیں] اور نہ ہی ہم نے حد سے تجاوز کیا ہے۔" ان کا بڑا مجلس میں چھوٹا ہو جاتا ہے، کیونکہ اس نے جاہلوں کی پیروی (6) کی۔ "پھر انہوں نے اسے نہیں اٹھایا" یعنی: انہوں نے اس پر عمل نہیں کیا (7)۔ اس نے ان کی تشبیہ - جبکہ تورات ان کے ہاتھوں میں ہے اور وہ اس پر عمل نہیں کرتے - اس گدھے سے دی جو کتابیں اٹھاتا ہے، اور اسے بوجھ کے وزن کے سوا کوئی فائدہ نہیں ہوتا۔ اور "یحمل" (اٹھاتا ہے) یہاں حال کی جگہ پر ہے، یعنی: اٹھانے والا (حاملاً) (8)۔ اور یہ صفت کے طور پر جر کی جگہ پر بھی ہو سکتا ہے؛ کیونکہ گدھا کمینے شخص کی طرح ہوتا ہے (9)۔ انہوں نے کہا: "اور یقیناً میں اس کمینے شخص کے پاس سے گزرتا ہوں جو مجھے برا بھلا کہتا ہے" (10)

(1) یہ اشعار جامع بیان العلم 2/1032 میں معمولی فرق کے ساتھ موجود ہیں، اور قوسین کے درمیان کا حصہ اسی سے ہے، اور چوتھے شعر کے بعد ایک اضافی شعر کے ساتھ، جو ہے: ان میں سے بہتر وہ ہے جس نے کہا: "یہ وہ روایت ہے جس کے معنی کا اسے علم نہیں ہے۔" (2) (د) اور (ز) میں: "انفق" (خرچ کر)۔ (3) (ظ) میں: "ورم"۔ اور "زم": اس نے بات کی۔ المعجم الوسیط (ز-م-م)۔ (4) (م) میں: "یحملہ" (وہ اسے اٹھاتا ہے)۔ (5) (خ) اور (م) سے اضافہ۔ (6) (ق) میں: "قدّر" (اس نے اندازہ لگایا)۔ (7) تفسیر ابی اللیث 3/362۔ (8) اعراب القرآن للنحاس 4/426۔ (9) الکشاف 4/103، اور اس کے بعد کا حصہ بھی اسی سے ہے۔ (10) بنی سلول کے ایک

شخص کے شعر کا پہلا حصہ، جیسا کہ سیبویہ نے الکتاب 3/24 میں ذکر کیا ہے، اور اصمعی نے الاصمعیات ص 126 میں اسے یمامہ کے بنی حنیفہ کے شعراء میں سے ایک شمر بن عمرو الحنفی کی طرف منسوب کیا ہے، سوائے اس کے کہ وہاں یہ "مررت" (میں گزرا) کے بجائے "امر" (میں گزرتا ہوں) آیا ہے۔ ان دونوں کے ہاں اس کے دوسرے مصرعے کی روایت اس طرح تھی: =

Surah Al-Jumu'ah: Verses 5 - 7 458

{Evil is the example of the people...} The example we have set for them; the possessive noun was omitted (1). {And Allah does not guide the wrongdoing people.} Meaning: those whom He pre-knows will be disbelievers.

His saying, the Exalted: {Say, "O you who have become Jews, if you claim that you are allies of Allah, excluding the [other] people, then wish for death, if you should be truthful." (6) But they will not wish for it, ever, because of what their hands have put forth. And Allah is Knowing of the wrongdoers. (7)}

When the Jews claimed virtue and said: {We are the sons of Allah and His beloved ones} [Al-Ma'idah: 18], Allah the Exalted said: {If you claim that you are allies of Allah, excluding the [other] people,} for allies possess honor with Allah. {Then wish for death, if you should be truthful} so that you may proceed to what the allies of Allah proceed to. {But they will not wish for it, ever, because of what their hands have put forth} meaning: what they previously sent forth of denying Muhammad ﷺ. If they had wished for it, they would have died, and that would have invalidated their claim and the alliance they asserted. In a Hadith, the Prophet ﷺ said when this verse was revealed: "By Him in whose hand is Muhammad's soul, if they had wished for death, not a single Jew would have remained on the face of the earth but would have died."(2). This is news of the unseen and a miracle for the Prophet ﷺ. The meaning of this verse has already passed in "Al-Baqarah" in His saying: {Say, "If the home of the Hereafter with Allah is for you alone, excluding the [other] people..."}

= So I went on then said it does not concern me And Al-Mubarrad also cited it in Al-Kamil 2/983 and did not attribute it, and the second half of the verse came as follows: So I pass then say it does not concern me

(1) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 4/427. (2) Narrated by Ibn Ishaq as in 'Al-Ujab fi Bayan al-Asbab' by Ibn Hajar 1/286, and through him by al-Tabari 2/268, from Ibn Abbas as a mawquf narration, with the wording: "If they had wished for it on the day he said that to them, no Jew would have remained on the face of the earth but would have died." It was also narrated by Abd al-Razzaq in at-Tafsir 1/52, and through him by al-Tabari 2/268, and Ibn Abi Hatim in at-Tafsir 1/177 (938) from Ibn Abbas similarly mawquf. Ibn Hajar said in 'Al-Ujab' 1/286 about its chain of transmission: "This is a sound chain." And it was also narrated by Ahmad (2226), Al-Bazzar (2189 Kashf al-Astar), and Abu Ya'la (2604) from Ibn Abbas as a marfu' narration, and in it: "....and if

the Jews had wished for death, they would have died and seen their seats in the Fire. And if those who were challenged to Mubahala by the Messenger of Allah ﷺ had gone out, they would have returned finding no family or wealth." Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 6/314: "Narrated by Al-Bazzar and its men are the men of Sahih." End. See also Al-Sirah al-Nabawiyyah by Ibn Hisham 1/542.

सूरह अल-जुमु'आ: आयतें 5 - 7 458

{उस कौम की मिसाल बुरी है...} वह मिसाल जो हमने उनके लिए दी है; यहाँ मुज़ाफ़ (सम्बन्धवाचक संज्ञा) को हटा दिया गया है (1)। {और अल्लाह ज़ालिम लोगों को हिदायत नहीं देता।} यानी: जिनके बारे में उसके ज्ञान में पहले से ही है कि वे काफ़िर होंगे।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {कह दीजिए, "ऐ वे लोगों जो यहूदी बने हो, अगर तुम्हारा दावा है कि तुम ही अल्लाह के वली (दोस्त) हो, लोगों को छोड़कर, तो फिर मौत की तमन्ना करो अगर तुम सच्चे हो।" (6) और वे कभी भी इसकी तमन्ना न करेंगे उन (गुनाहों) के कारण जो उनके हाथ पहले भेज चुके हैं। और अल्लाह ज़ालिमों को खूब जानने वाला है। (7)}

जब यहूदियों ने श्रेष्ठता का दावा किया और कहा: {हम अल्लाह के बेटे और उसके प्यारे हैं} [अल-माइदा: 18], तो अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {अगर तुम्हारा दावा है कि तुम ही अल्लाह के वली हो, लोगों को छोड़कर,} क्योंकि अल्लाह के पास वलियों के लिए सम्मान है। {तो फिर मौत की तमन्ना करो अगर तुम सच्चे हो} ताकि तुम उस चीज़ की ओर चले जाओ जिसकी ओर अल्लाह के वली जाते हैं। {और वे कभी भी इसकी तमन्ना न करेंगे उन (गुनाहों) के कारण जो उनके हाथ पहले भेज चुके हैं} यानी: मुहम्मद ﷺ को झुठलाकर उन्होंने जो पहले भेजा है। अगर वे मौत की तमन्ना करते, तो वे मर जाते, और इससे उनकी बात और विलायत (मित्रता) का दावा गलत साबित हो जाता। एक हदीस में है कि नबी ﷺ ने फ़रमाया जब यह आयत उतरी: "उसकी कसम जिसके हाथ में मुहम्मद की जान है, अगर वे मौत की तमन्ना करते, तो ज़मीन की पीठ पर कोई यहूदी शेष न रहता, बल्कि मर जाता"(2)। इसमें ग़ैब (अदृश्य) की ख़बर और नबी ﷺ के लिए एक मोजज़ा (चमत्कार) है। और इस आयत का अर्थ "अल-बक़रह" में अल्लाह तआला के इस फ़रमान में गुज़र चुका है: {कह दीजिए, "अगर अल्लाह के पास आखिरत का घर केवल तुम्हारे लिए ही है, और लोगों को छोड़कर..."}

= तो मैं आगे बढ़ गया और फिर कहा कि इससे मेरा कोई सरोकार नहीं है इसे अल-मुबर्रद ने 'अल-कामिल' 2/983 में भी उद्धृत किया है और इसका श्रेय नहीं दिया है, और इसके उत्तरार्ध का वर्णन इस प्रकार आया है: तो मैं गुज़र जाता हूँ फिर कहता हूँ कि इससे मेरा कोई सरोकार नहीं है

(1) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास 4/427। (2) इब्न इसहाक़ ने इसे वैसे ही निकाला है जैसा इब्न हजर की 'अल-उजब फी बयान अल-असबाब' 1/286 में है, और उनके माध्यम से अल-तबरी 2/268 ने, इब्न अब्बास से मौक़ूफ़ के रूप में, इन शब्दों के साथ: "अगर वे उस दिन मौत की तमन्ना

करते जब उन्होंने उनसे यह कहा था, तो ज़मीन पर कोई यहूदी शेष न रहता जो न मरता।" इसे अब्द अल-रज़्ज़ाक़ ने अपनी तफ़सीर 1/52 में भी निकाला है, और उनके माध्यम से अल-तबरी 2/268 ने, और इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर 1/177 (938) में इब्न अब्बास से इसी तरह मौक़ूफ़ के रूप में। इब्न हजर ने 'अल-उजब' 1/286 में इसके सनद के बारे में कहा: "और यह सनद सही है।" इसे अहमद (2226), अल-बज्ज़ार (2189 कश्फ़ अल-अस्तर), और अबू याला (2604) ने भी इब्न अब्बास से मरफ़ू' के रूप में निकाला है, और इसमें है: "....और अगर यहूदी मौत की तमन्ना करते तो मर जाते और आग में अपनी जगहें देख लेते, और अगर अल्लाह के रसूल ﷺ से मुबाहुला करने वाले निकल आते, तो वे वापस लौटते तो न अपना परिवार पाते और न धन।" अल-हैथमी ने 'मजमा अल-ज़वाइद' 6/314 में कहा: "इसे अल-बज्ज़ार ने रिवायत किया है और इसके रावी सहीह के रावी हैं।" समाप्त। देखिए अल-सीराह अल-नबवियाह, इब्न हिशाम 1/542।

سورة الجمعة: آیات ۵ - ۷ ۴۵۸

﴿ بِئْسَ مَثَلُ الْقَوْمِ ﴾ اس قوم کی مثال بری ہے: وہ مثال جو ہم نے ان کے لیے بیان کی؛ پس مضاف حذف کر دیا گیا (۱)۔ ﴿ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّلِمِينَ ﴾ اور اللہ ظالم قوم کو ہدایت نہیں دیتا۔ یعنی: جس کے بارے میں اس کے علم میں پہلے سے ہے کہ وہ کافر ہوگا۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ قُلْ يَأَيُّهَا الَّذِينَ هَادُوا إِن زَعَمْتُمْ أَنَّكُمْ أَوْلِيَاءُ لِلَّهِ مِن دُونِ النَّاسِ فَتَمَنَّوُا الْمَوْتَ إِن كُنتُمْ صَدِقِينَ (٦) وَلَا يَتَمَنَّوْنَهُ أَبَدًا بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالظَّلِمِينَ (٧) ﴾ "کہہ دیجئے: اے وہ لوگو جو یہودی بنے ہو! اگر تمہارا خیال ہے کہ تم ہی لوگوں کے سوا اللہ کے دوست ہو تو موت کی تمنا کرو اگر تم سچے ہو (6) اور وہ کبھی بھی اس کی تمنا نہ کریں گے ان (اعمال) کے سبب جو ان کے ہاتھ آگے بھیج چکے ہیں اور اللہ ظالموں کو خوب جاننے والا ہے (7)"۔

جب یہودیوں نے فضیلت کا دعویٰ کیا، اور کہا: ﴿ نَحْنُ أَبْنَاءُ اللَّهِ وَأَحِبَّاؤُهُ ﴾ "ہم اللہ کے بیٹے اور اس کے پیارے ہیں" [المائدہ: ۱۸] تو اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ إِن زَعَمْتُمْ أَنَّكُمْ أَوْلِيَاءُ لِلَّهِ مِن دُونِ النَّاسِ ﴾ "اگر تمہارا خیال ہے کہ تم ہی لوگوں کے سوا اللہ کے دوست ہو"، کیونکہ دوستوں کے لیے اللہ کے ہاں عزت و تکریم ہے۔ ﴿ فَتَمَنَّوُا الْمَوْتَ إِن كُنتُمْ صَدِقِينَ ﴾ "تو موت کی تمنا کرو اگر تم سچے ہو" تاکہ تم اس کی طرف چلے جاؤ جس کی طرف اللہ کے دوست جاتے ہیں۔ ﴿ وَلَا يَتَمَنَّوْنَهُ أَبَدًا بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ ﴾ "اور وہ کبھی بھی اس کی تمنا نہ کریں گے ان (اعمال) کے سبب جو ان کے ہاتھ آگے بھیج چکے ہیں" یعنی: محمد ﷺ کی تکذیب کی صورت میں جو انہوں نے پہلے بھیجا۔ پس اگر وہ اس کی تمنا کرتے، تو مر جاتے، اور اس میں ان کے قول اور ان کے دوستی کے دعوے کا بطلان ہوتا۔

اور حدیث میں ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا جب یہ آیت نازل ہوئی: «اس ذات کی قسم جس کے ہاتھ میں محمد کی جان ہے، اگر وہ موت کی تمنا کرتے، تو روئے زمین پر کوئی یہودی باقی نہ رہتا مگر

مر جاتا»(۲)۔ اور اس میں غیب کی خبر، اور نبی ﷺ کے لیے معجزہ ہے۔ اور اس آیت کا معنی سورۃ «البقرہ» میں اللہ تعالیٰ کے اس قول میں گزر چکا ہے: ﴿ قُلْ إِن كَانَتْ لَكُمُ الدَّارُ الْآخِرَةُ عِندَ اللَّهِ خَالِصَةً مِّن دُونِ... ﴾ "کہہ دیجئے: اگر اللہ کے ہاں آخرت کا گھر لوگوں کے سوا خالصتاً تمہارے ہی لیے ہے..."۔

= پھر میں چلا گیا اور کہا کہ یہ میرا مطلب نہیں ہے اسے مبرد نے بھی 'الکامل' ۲ / ۹۸۳ میں نقل کیا ہے اور اسے منسوب نہیں کیا، اور اس کے دوسرے مصرعے کی روایت اس طرح آئی ہے:
پس میں گزر جاتا ہوں پھر کہتا ہوں کہ یہ میرا مطلب نہیں ہے

(۱) اعراب القرآن للنحاس ٤ / ٤٢٧۔ (۲) اسے ابن اسحاق نے روایت کیا ہے جیسا کہ ابن حجر کی 'العجاب فی بیان الاسباب' ۱ / ۲۸٦ میں ہے، اور ان کے واسطے سے طبری ۲ / ۲٦۸ نے ابن عباس سے موقوفاً ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: اگر وہ اس دن موت کی تمنا کرتے جب ان سے یہ کہا گیا تھا، تو روئے زمین پر کوئی یہودی باقی نہ رہتا مگر مر جاتا۔ اور اسے عبد الرزاق نے بھی التفسیر ۱ / ۵۲ میں روایت کیا، اور ان کے واسطے سے طبری ۲ / ۲٦۸، اور ابن ابی حاتم نے التفسیر ۱ / ۱۷۷ (۹۳۸) میں ابن عباس سے اسی طرح موقوفاً روایت کیا۔ ابن حجر نے العجاب ۱ / ۲۸٦ میں اس کی سند کے بارے میں کہا: اور یہ سند صحیح ہے۔ اور اسے احمد (۲۲۲٦)، بزار (۲۱۸۹ کشف الاستار)، اور ابو یعلیٰ (۲٦۰٤) نے بھی ابن عباس سے مرفوعاً روایت کیا ہے، اور اس میں ہے: ".... اور اگر یہودی موت کی تمنا کرتے تو مر جاتے اور آگ میں اپنے ٹھکانے دیکھ لیتے، اور اگر رسول اللہ ﷺ سے مباہلہ کرنے والے نکلتے تو وہ واپس لوٹتے تو نہ اپنا گھر بار پاتے اور نہ مال۔" ہیثمی نے مجمع الزوائد ٦ / ۳۱٤ میں کہا: اسے بزار نے روایت کیا اور اس کے رجال صحیح کے رجال ہیں۔ انتہیٰ۔ اور دیکھئے السیرۃ النبویہ لابن ہشام ۱ / ۵٤۲۔

Surah Al-Jumu'ah: Verses 7 - 9

459

[the people, then long for death if you are truthful] (1) [Verse: 94].

His (Exalted is He) saying: {Say, "Indeed, the death from which you flee - indeed, it will meet you. Then you will be returned to the Knower of the unseen and the witnessed, and He will inform you about what you used to do." (8)}

Al-Zajjaj said (2): It is not said: "Indeed Zaid so he is departing", and here He said: "indeed, it will meet you" because of what is in the meaning of "which" (the relative pronoun) of condition and recompense, i.e.: if you flee from it, then indeed it will meet you, and it is an exaggeration in indicating that fleeing from it is of no avail. Zuhair said: And whoever fears the causes of death, they shall reach him, even if he tries to reach the causes of heaven with a ladder. (3) I say: It is permissible for the speech to end at His saying: "from which you flee," then begin: "indeed, it will meet you" (4). And Tarafa said: Death is enough - know it - as an admonisher for him for whom death has been ordained. So remember death and be wary of its mention; indeed in death there are lessons for the person of intellect. Everything shall meet its fate, whether staying or on a journey. And deaths are around him, lying in wait; caution does not save him from death. (5)

His (Exalted is He) saying: {O you who have believed, when [the adhan] is called for the prayer on the day of Jumu'ah [Friday], then proceed to the remembrance of Allah and leave business. That is better for you, if you only knew. (9)}

It contains thirteen issues: The first: His (Exalted is He) saying: {O you who have believed, when [the adhan] is called for the prayer on the day of Jumu'ah} He read...

---

(1) 2/ 257-258. (2) In "Ma'ani al-Quran" by him 5/171. (3) Preceded in 3/9. (4) "Ma'ani al-Quran" by al-Zajjaj 5/171. (5) We did not find them.

सूरा अल-जुमुआ: आयत ७ - ९

४५९

[लोगों, तो मृत्यु की कामना करो यदि तुम सच्चे हो] (१) [आयत: ९४]।

अल्लाह का कथन: {कह दो, "निश्चित रूप से वह मृत्यु जिससे तुम भागते हो - वह निश्चित रूप से तुमसे मिलेगी। फिर तुम्हें अदृश्य और दृश्य के जानने वाले की ओर लौटाया जाएगा, और वह तुम्हें उस बारे में सूचित करेगा जो तुम किया करते थे।" (८)}

अल-ज़ज्जाज ने कहा (२): यह नहीं कहा जाता: "निश्चित रूप से ज़ैद तो वह प्रस्थान करने वाला है", और यहाँ उसने कहा: "तो वह निश्चित रूप से तुमसे मिलेगी" क्योंकि "अल्लज़ी" (जो) के अर्थ में जो शर्त और जज़ा (प्रतिफल) है, अर्थात: यदि तुम उससे भागोगे, तो वह निश्चित रूप से तुमसे मिलेगी, और यह इस बात का संकेत देने में अतिशयोक्ति है कि उससे भागना व्यर्थ है। जुहैर ने कहा: और जो मृत्यु के कारणों से डरता है, वे उसे पा ही लेंगे, चाहे वह सीढ़ी लगाकर आकाश के कारणों तक पहुँचने की कोशिश करे। (३) मैंने कहा: यह जायज़ है कि बात यहाँ समाप्त हो जाए: "जिससे तुम भागते हो", फिर शुरू हो: "तो वह निश्चित रूप से तुमसे मिलेगी" (४)। और तरफ़ा ने कहा: और मृत्यु ही पर्याप्त है - जान लो - एक उपदेशक के रूप में उसके लिए जिसके लिए मृत्यु निर्धारित की गई है। तो मृत्यु को याद करो और उसके ज़िक्र से सावधान रहो; वास्तव में बुद्धिमान व्यक्ति के लिए मृत्यु में सबक हैं। हर चीज़ अपनी मृत्यु से मिलेगी, चाहे वह ठहरने के स्थान पर हो या यात्रा पर। और मौतें उसके चारों ओर घात लगाए बैठी हैं; सावधानी उसे मृत्यु से नहीं बचाती। (५)

अल्लाह का कथन: {हे ईमान वालो, जब जुमुआ (शुक्रवार) के दिन नमाज़ के लिए अज़ान दी जाए, तो अल्लाह के स्मरण की ओर दौड़ो और व्यापार छोड़ दो। यह तुम्हारे लिए बेहतर है, यदि तुम जानते हो। (९)}

इसमें तेरह मुद्दे हैं: पहला: अल्लाह का कथन: {हे ईमान वालो, जब जुमुआ के दिन नमाज़ के लिए अज़ान दी जाए} उसने पढ़ा...

---

(१) २/ २५७-२५८। (२) उनकी पुस्तक "मआनी अल-क़ुरआन" में ५/१७१। (३) पहले आ चुका है ३/९। (४) अल-ज़ज्जाज की "मआनी अल-क़ुरआन" ५/१७१। (५) हमें ये पंक्तियाँ नहीं मिलीं।

سورة الجمعہ: آیات ۷ - ۹

۴۵۹

[لوگوں، تو موت کی تمنا کرو اگر تم سچے ہو] (۱) [آیت: ۹۴]۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {کہہ دو، "بے شک وہ موت جس سے تم بھاگتے ہو، وہ تو تمہیں مل کر رہے گی۔ پھر تم غیب اور ظاہر کے جاننے والے کی طرف لوٹائے جاؤ گے، پھر وہ تمہیں بتائے گا جو کچھ تم کیا کرتے تھے۔" (۸)}

الزجاج (۲) نے کہا: یہ نہیں کہا جاتا: "ان زیداً فمنطلق" (بے شک زید تو جانے والا ہے)، اور یہاں فرمایا: "فإنه ملاقیکم" (تو بے شک وہ تمہیں ملنے والی ہے) کیونکہ "الذی" کے معنی میں جو شرط اور جزاء ہے، یعنی: اگر تم اس سے بھاگو گے، تو وہ تمہیں مل کر رہے گی، اور یہ اس بات پر دلالت میں مبالغہ ہے کہ اس سے فرار نفع بخش نہیں ہے۔ زہیر نے کہا: اور جو موت کے اسباب سے ڈرتا ہے وہ اسے پا لیں گے، اگرچہ وہ سیڑھی لگا کر آسمان کے اسباب تک پہنچنا چاہے۔ (۳) میں نے کہا: اور یہ بھی جائز ہے کہ کلام یہاں ختم ہو جائے: "الذی تفرون منه" (جس سے تم بھاگتے ہو)، پھر نیا جملہ شروع ہو: "فإنه ملاقیکم" (تو بے شک وہ تمہیں ملنے والی ہے) (۴)۔ اور طرفہ نے کہا: اور موت بطور نصیحت کرنے والے کے کافی ہے - جان لے - اس کے لیے جس پر موت مقدر ہو چکی ہے۔ پس موت کو یاد کر اور اس کے ذکر سے خبردار رہ؛ بے شک موت میں عقل مند کے لیے عبرتیں ہیں۔ ہر چیز اپنی موت سے ملے گی، چاہے وہ قیام گاہ میں ہو یا سفر کی حالت میں۔ اور موتیں اس کے گرد گھات لگائے ہوئے ہیں؛ احتیاط اسے موت سے نہیں بچاتی۔ (۵)

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اے ایمان والو، جب جمعہ کے دن نماز کے لیے پکارا جائے (اذان دی جائے) تو اللہ کے ذکر کی طرف دوڑو اور خرید و فروخت چھوڑ دو۔ یہ تمہارے لیے بہتر ہے اگر تم جانتے ہو۔ (۹)}

اس میں تیرہ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اے ایمان والو، جب جمعہ کے دن نماز کے لیے پکارا جائے} پڑھا...

---

(۱) ۲/ ۲۵۸-۲۵۷۔ (۲) ان کی کتاب معانی القرآن میں ۵/ ۱۷۱۔ (۳) پہلے گزر چکا ہے ۳/ ۹۔ (۴) معانی القرآن للزجاج ۵/ ۱۷۱۔ (۵) ہمیں یہ اشعار نہیں ملے۔

Surah Al-Jumu'ah: Verse 9 460 Abdullah bin al-Zubayr, al-A'mash and others [recited]: "al-Jum'ah" with a sukun on the meem for ease (1). These are two linguistic variations. Their plural is: juma' and jumu'aat. Al-Farra' (2) said: It is said: al-Jum'ah - with a sukun on the meem - and al-Jumu'ah - with a dammah on the meem - and al-Jama'ah - with a fatha on the meem - so it is an attribute of the day, i.e., it gathers people. Just as it is said: dhuhakah for one who laughs a lot. Ibn 'Abbas said: The Quran was revealed with heaviness and magnification (tafkhim), so recite it as jumu'ah, meaning: with a dammah on the meem (3). Al-Farra' (4) and Abu 'Ubayd said: And the lightened form [with sukun] is more regular and better, like ghurfah and ghuraf, turfah and turaf, and hujrah and hujar. Opening the meem [jama'ah] is the dialect of the Bani 'Aqil. It was also said: it is the dialect of the Prophet ﷺ. It is narrated from Salman that the Prophet ﷺ said: "It was named Jumu'ah only because Allah gathered in it the creation of Adam" (5). It was also said: because Allah Almighty finished the creation of everything in it, so the creatures were gathered in it. It was said: so that congregations gather in it. And it was said: due to the gathering of people in it for prayer (6). And "min" [from] is in the sense of "fi" [in], i.e., in the day (7), as in His Almighty's saying: {Show me what they have created of the earth} [Fatir: 40], meaning: in the earth. Second: Abu Salama said: The first to say: "Amma ba'du" [furthermore] was Ka'b bin Lu'ayy, and he was the first to name Jumu'ah as Jumu'ah. Friday used to be called: al-'Arubah (8).

(1) Al-Qira'at al-Shadhdhah, p. 97 from al-A'mash. (2) In Ma'ani al-Quran, 3/156. (3) Reported by al-Suyuti in al-Itqan 1/93-94 and attributed it to al-Dani with his chain from Ibn 'Abbas, may Allah be pleased with them both. (4) In Ma'ani al-Quran, 3/156. (5) Reported by Ahmad (23718), and al-Nasa'i in al-Mujtaba 3/104 from Salman at length. Witnessing the creation of Adam on Friday is what Muslim (854): (18), and Ahmad (9409) reported from Abu Hurairah that the Messenger of Allah ﷺ said: "The best day on which the sun has risen is Friday; on it Adam was created..." the Hadith, and it was mentioned at the beginning of the Surah. (6) Tafsir al-Baghawi 4/341. (7) Al-Bayan 2/438. (8) Tafsir al-Baghawi 4/341. Ibn Hajar mentioned in Fath al-Bari 2/404 that Judge Abu Ahmad al-Ghassani narrated through the path of Abu Bakr bin Abd al-Rahman [that the first to say: Amma ba'du, was Ka'b bin Lu'ayy] and its chain is weak. End. He mentioned in 2/353 that al-Zubayr narrated in his book "Al-Nasab" from Abu Salama bin Abd al-Rahman bin 'Awf as a broken (maqtou') report [that the first to name Friday Jumu'ah was Ka'b bin Lu'ayy].

सूरा अल-जुमुआ: आयत 9 460 अब्दुल्लाह बिन अल-ज़ुबैर, अल-अमश और अन्य लोगों ने इसे 'अल-जुमअह' (मीम पर सुकून के साथ) पढ़ा है ताकि पढ़ने में आसानी हो (1)। ये दोनों बोलियां हैं। इनका बहुवचन 'जुमअ' और 'जुमुआत' है। अल-फ़र्रा (2) ने कहा: इसे 'अल-जुमअह' (मीम पर सुकून के साथ), 'अल-जुमुअह' (मीम पर पेश के साथ) और 'अल-जमअह' (मीम पर ज़बर के साथ) कहा जाता है। इस तरह यह दिन की एक विशेषता बन जाती है, यानी: वह दिन जो लोगों को इकट्ठा करता है। जैसे बहुत हंसने वाले को 'धुहकह' कहा जाता है। इब्न अब्बास ने कहा: कुरान भारीपन और महिमा (तफ़्ख़ीम) के साथ नाजिल हुआ है, इसलिए इसे 'जुमुअह' पढ़ें, यानी: मीम पर पेश के साथ (3)। अल-फ़र्रा (4) और अबू उबैद ने कहा: हल्का रूप (सुकून के साथ) अधिक मानक और बेहतर है, जैसे 'गुर्फ़ह' और 'गुर्फ़, 'तुर्फ़ह' और 'तुर्फ़, और 'हुजरह' और 'हुजर'। मीम को ज़बर के साथ पढ़ना बनी अक़ील की बोली है। और कहा गया है कि यह नबी ﷺ की भाषा है। सलमान से रिवायत है कि नबी ﷺ ने फरमाया: "इसका नाम जुमुआ इसलिए रखा गया क्योंकि अल्लाह ने इसमें आदम की रचना को पूर्ण किया" (5)। यह भी कहा गया है: क्योंकि अल्लाह तआला ने इसमें हर चीज़ की रचना पूरी की, इसलिए इसमें सभी मखलूक (रचनाएँ) इकट्ठी हो गईं। यह भी कहा गया है: ताकि इसमें जमातें इकट्ठी हों। और यह भी कहा गया है: नमाज़ के लिए लोगों के इकट्ठा होने के कारण (6)। और 'मिन' यहाँ 'फ़ी' (में) के अर्थ में है, यानी: उस दिन में (7), जैसा कि अल्लाह तआला का फरमान है: {मुझे दिखाओ कि उन्होंने पृथ्वी में (मिन अल-अर्द) क्या पैदा किया है} [फातिर: 40] यानी: पृथ्वी में। दूसरा बिंदु: अबू सलमा ने कहा: "अम्मा बा'दु" (इसके बाद) कहने वाले पहले व्यक्ति का'ब बिन लुअई थे, और वही पहले व्यक्ति थे जिन्होंने जुमुआ का नाम जुमुआ रखा था। और जुमुआ के दिन को पहले 'अल-अरूबह' कहा जाता था (8)।

(1) अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ह, पृष्ठ 97, अल-अमश से। (2) मआनी अल-कुरान में, 3/156। (3) अल-सुयुती ने अल-इत्क़ान 1/93-94 में उल्लेख किया और इसे अल-दानी की ओर इब्न अब्बास (रज़ि.) से उनकी सनद के साथ श्रेय दिया। (4) मआनी अल-कुरान में, 3/156। (5) इसे अहमद (23718) और अल-नसाई ने अल-मुज्तबा 3/104 में सलमान से विस्तार से उद्धृत किया है। शुक्रवार को आदम की रचना की गवाही मुस्लिम (854): (18) और अहमद (9409) ने अबू हुरैरा से दी है कि रसूलुल्लाह ﷺ ने फरमाया: "सबसे अच्छा दिन जिस पर सूरज निकला है वह शुक्रवार है, इसमें आदम पैदा किए गए..." हदीस का अंत, और इसका उल्लेख सूरा की शुरुआत में हो चुका है। (6) तफ़्सीर अल-बग़वी 4/341। (7) अल-बयान 2/438। (8) तफ़्सीर अल-बग़वी 4/341। इब्न हजर ने फतह अल-बारी

2/404 में उल्लेख किया कि काजी अबू अहमद अल-ग़स्सानी ने अबू बक्र बिन अब्द अल-रहमान के माध्यम से रिवायत की [कि 'अम्मा बा'दु' कहने वाले पहले व्यक्ति का'ब बिन लुअई थे] और इसकी सनद कमज़ोर है। समाप्त। उन्होंने 2/353 में उल्लेख किया कि अल-ज़ुबैर ने अपनी पुस्तक "अल-नसब" में अबू सलमा बिन अब्द अल-रहमान बिन औफ़ से मक़्तूअ (टूटी हुई सनद) के रूप में रिवायत की [कि जुमुआ का नाम सबसे पहले का'ब बिन लुअई ने रखा था]।

سورة الجمعہ: آیت 9 460 عبداللہ بن الزبیر، الاعمش اور دیگر نے اسے "الْجُمْعَة" میم کے سکون کے ساتھ پڑھا ہے تاکہ آسانی ہو (1)۔ یہ دو لغتیں (لہجے) ہیں۔ ان کی جمع: جُمَع، اور جُمُعات ہے۔ فراء (2) نے کہا: کہا جاتا ہے: الْجُمْعَة - میم کے سکون کے ساتھ - اور الْجُمُعَة - میم کے ضمہ (پیش) کے ساتھ - اور الْجَمَعَة - میم کے فتحہ (زبر) کے ساتھ - پس یہ دن کی صفت ہو جاتی ہے، یعنی: وہ دن جو لوگوں کو جمع کرتا ہے۔ جیسا کہ بہت ہنسنے والے کو "ضُحَكة" کہا جاتا ہے۔ ابن عباس نے فرمایا: قرآن ثقالت (بھاری پن) اور تفخیم کے ساتھ نازل ہوا ہے، لہذا اسے "جُمُعَة" پڑھو، یعنی: میم کے ضمہ کے ساتھ (3)۔ فراء (4) اور ابو عبید نے کہا: تخفیف (سکون کے ساتھ) زیادہ قیاسی اور بہتر ہے، جیسے غُرْفَة اور غُرَف، طُرْفَة اور طُرَف، اور حُجْرَة اور حُجَر۔ میم کا فتحہ بنی عقیل کی لغت ہے۔ اور کہا گیا ہے کہ یہ نبی ﷺ کی لغت ہے۔ اور سلمان رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "اس کا نام جمعہ اس لیے رکھا گیا کہ اللہ نے اس میں آدم علیہ السلام کی تخلیق کو مکمل فرمایا" (5)۔ اور کہا گیا: اس لیے کہ اللہ تعالیٰ اس میں ہر چیز کی تخلیق سے فارغ ہوا، تو اس میں تمام مخلوقات جمع ہو گئیں۔ اور کہا گیا: تاکہ اس میں جماعتیں جمع ہوں۔ اور کہا گیا: نماز کے لیے اس میں لوگوں کے جمع ہونے کی وجہ سے (6)۔ اور "من" یہاں "فی" کے معنی میں ہے، یعنی: اس دن میں (7)، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿أَرُونِي مَاذَا خَلَقُوا مِنَ الْأَرْضِ﴾ [فاطر: 40] یعنی: زمین میں۔ دوسرا مسئلہ: ابو سلمہ نے کہا: سب سے پہلے "أما بعد" کہنے والے کعب بن لؤی تھے، وہی سب سے پہلے شخص تھے جنہوں نے جمعہ کا نام جمعہ رکھا۔ اور جمعہ کے دن کو "العَرُوبة" کہا جاتا تھا (8)۔

(1) القراءات الشاذة ص 97 عن الأعمش۔ (2) معانی القرآن میں 3/156۔ (3) سیوطی نے الاتقان 1/93-94 میں اسے ذکر کیا اور الدانی کی طرف ان کی ابن عباس رضی اللہ عنہما سے سند کے

ساتھ منسوب کیا۔ (4) معانی القرآن میں 3/156۔ (5) اسے احمد (23718) اور نسائی نے المجتبیٰ 3/104 میں سلمان سے تفصیل سے روایت کیا، اور جمعہ کے دن آدم کی تخلیق کی گواہی وہ ہے جو مسلم (854): (18) اور احمد (9409) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کی کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بہترین دن جس پر سورج طلوع ہوا وہ جمعہ کا دن ہے، اس میں آدم پیدا کیے گئے..." حدیث کا بقیہ حصہ، اور یہ سورہ کے آغاز میں گزر چکا ہے۔ (6) تفسیر البغوی 4/341۔ (7) البیان 2/438۔ (8) تفسیر البغوی 4/341، اور ابن حجر نے فتح الباری 2/404 میں ذکر کیا کہ قاضی ابو احمد الغسانی نے ابوبکر بن عبد الرحمن کے طریق سے روایت کی [کہ سب سے پہلے أما بعد کہنے والے کعب بن لؤی تھے] اور اس کی سند ضعیف ہے۔ اھ اور 2/353 میں ذکر کیا کہ الزبیر نے اپنی کتاب "النسب" میں ابو سلمہ بن عبد الرحمن بن عوف سے مقطوعاً روایت کی [کہ سب سے پہلے جس نے جمعہ کا نام جمعہ رکھا وہ کعب بن لؤی تھے]۔

Surah Al-Jumu'ah: Verse 9 461

It is said: The first to name it 'Jumu'ah' (Friday) were the Ansar. Ibn Sirin said: The people of Madinah gathered before the Prophet ﷺ arrived in Madinah, and before [the verses concerning] Jumu'ah were revealed, and they were the ones who named it Jumu'ah. This was because they said: 'The Jews have a day on which they gather every seven days, and it is Saturday. The Christians have a day like that, which is Sunday. So come, let us gather so we may designate a day for ourselves wherein we remember Allah, pray, and remind one another'—or as they put it—so they said: 'Saturday is for the Jews and Sunday is for the Christians, so make it the day of Al-'Arubah (an ancient name for Friday).' They gathered at the place of As'ad ibn Zurarah - Abu Umamah (may Allah be pleased with him) - who led them in two units of prayer that day and reminded them. They named it 'Yawm al-Jumu'ah' (the Day of Gathering) when they congregated. As'ad slaughtered a sheep for them, and they had dinner and lunch from it due to their small number (1). This was the first Friday [gathering] in Islam.

I say: It is narrated that they were twelve men, as will follow. In this narration, it is stated that the one who gathered them and led the prayer was As'ad ibn Zurarah, and similarly in the hadith of Abd al-Rahman ibn Ka'b ibn Malik from his father Ka'b, as will follow (2). Al-Bayhaqi said (3): We narrated from Musa ibn Uqbah, from Ibn Shihab al-Zuhri, that Mus'ab ibn 'Umayr was the first to establish the Friday prayer in Madinah for the Muslims before the Messenger of Allah ﷺ arrived there. Al-Bayhaqi remarked: It is possible that Mus'ab gathered them with the assistance of As'ad ibn Zurarah, so Ka'b attributed it to him. And Allah knows best.

As for the first Friday prayer that the Prophet ﷺ held with his companions, historians and biographers stated: The Messenger of Allah ﷺ arrived as a migrant and stopped at Quba, staying with the Banu Amr ibn 'Awf on a Monday, twelve nights having passed of the month of Rabi' al-Awwal, when the forenoon sun (Duha) was intense - and history is dated from that year. He stayed in Quba until Thursday and founded their mosque. Then he departed on Friday for Madinah, and the time for Friday prayer reached him among the Banu Salim ibn 'Awf in a valley of theirs where the people had taken that spot as a mosque. So he gathered them and delivered a sermon (khutbah). It was the first sermon he delivered in Madinah (4).

(1) Tafsir al-Baghawi 4/341, and recorded by Abd al-Razzaq in Al-Musannaf (5144), and Abd ibn Humayd as in Fath al-Bari 2/353 and authenticated it. (2) Pages 481-482

of this volume. (3) In his Dala'il al-Nubuwwah 2/441. (4) Al-Sirah al-Nabawiyyah by Ibn Hisham 1/494, 500, and Tarikh al-Tabari 2/394-396, and what is between brackets =

सूरह अल-जुमुआ: आयत 9 461

यह कहा जाता है: इसे 'जुमुआ' (शुक्रवार) नाम देने वाले सबसे पहले अंसार थे। इब्न सीरीन ने कहा: मदीना के लोग पैगंबर ﷺ के मदीना आने से पहले और जुमुआ (की आयत) नाजिल होने से पहले इकट्ठा हुए थे, और वही थे जिन्होंने इसका नाम जुमुआ रखा था। इसका कारण यह था कि उन्होंने कहा: 'यहूदियों के पास एक दिन है जिसमें वे हर सात दिनों में एक बार इकट्ठा होते हैं, और वह शनिवार है। ईसाइयों के पास भी वैसा ही एक दिन है, जो रविवार है। तो आओ, हम भी इकट्ठा हों ताकि हम अपने लिए एक दिन तय करें जिसमें हम अल्लाह को याद करें, नमाज पढ़ें और एक-दूसरे को नसीहत करें' - या जैसा कि उन्होंने कहा - तो उन्होंने कहा: 'शनिवार यहूदियों के लिए है और रविवार ईसाइयों के लिए है, तो इसे अल-अरुबा (शुक्रवार का प्राचीन नाम) का दिन बनाओ।' वे असद बिन ज़रारा - अबू उमामा (रज़ियल्लाहु अन्हु) - के पास इकट्ठा हुए, जिन्होंने उस दिन उन्हें दो रकअत नमाज पढ़ाई और उन्हें नसीहत दी। जब वे इकट्ठा हुए तो उन्होंने इसका नाम 'यौम अल-जुमुआ' (एकत्र होने का दिन) रखा। असद ने उनके लिए एक भेड़ ज़बह की, और उनकी संख्या कम होने के कारण उन्होंने उसी से दोपहर और रात का भोजन किया (1)। यह इस्लाम में पहला जुमुआ (जुम्मा) था।

मैंने कहा: यह रिवायत है कि वे बारह आदमी थे, जैसा कि आगे आएगा। इस रिवायत में बताया गया है कि जिसने उन्हें इकट्ठा किया और नमाज पढ़ाई वह असद बिन ज़रारा थे, और इसी तरह अब्द अल-रहमान बिन काब बिन मालिक की हदीस में उनके पिता काब से है जैसा कि आगे आएगा (2)। अल-बैहकी ने कहा (3): हमने मूसा बिन उकबा से, इब्न शिहाब अल-जुहरी के हवाले से रिवायत की है कि मुस्अब बिन उमैर पहले व्यक्ति थे जिन्होंने अल्लाह के रसूल ﷺ के वहां पहुंचने से पहले मदीना में मुसलमानों के लिए जुमुआ की नमाज का आयोजन किया था। अल-बैहकी ने कहा: यह संभव है कि मुस्अब ने असद बिन ज़रारा की मदद से उन्हें इकट्ठा किया हो, इसलिए काब ने इसे उनकी ओर मंसूब किया। और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

जहाँ तक पहली जुमुआ की नमाज का सवाल है जिसे पैगंबर ﷺ ने अपने साथियों के साथ पढ़ा, तो सीरत और इतिहास के विशेषज्ञों ने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ हिजरत करके आए और रबी उल अव्वल के महीने की बारह रातें गुजरने के बाद सोमवार के दिन, जब धूप (चाश्त) तेज थी, बनू अम्र बिन औफ़ के पास क़ुबा में रुके- और उसी साल से इतिहास गिना जाता है। वह गुरुवार तक क़ुबा में रहे और उनकी मस्जिद की नींव रखी। फिर वह शुक्रवार को मदीना के लिए निकले, और जुमुआ का

वक्त उन्हें बनू सालिम बिन औफ़ के कबीले में एक घाटी में मिला जहाँ लोगों ने उस स्थान को मस्जिद बना लिया था। तो उन्होंने उन्हें इकट्ठा किया और खुतबा दिया। यह मदीना में दिया गया उनका पहला खुतबा था (4)।

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 4/341, और इसे अब्द अल-रज्ज़ाक ने अल-मुसन्नफ़ (5144) में और अब्द बिन हुमैद ने जैसा कि फ़तह अल-बारी 2/353 में है, उद्धृत किया और इसे सही ठहराया। (2) इस खंड के पृष्ठ 481-482। (3) उनकी दलाइल अल-नुबुव्वह 2/441 में। (4) इब्न हिशाम की अल-सीराह अल-नबविय्याह 1/494, 500, और तारीख अल-तबरी 2/394-396, और कोष्ठक के बीच क्या है =

سورہ الجمعہ: آیت 9 461

اور کہا گیا: سب سے پہلے اس کا نام جمعہ انصار نے رکھا، ابن سیرین نے کہا: اہل مدینہ نبی ﷺ کے مدینہ تشریف لانے سے پہلے اور جمعہ (کی آیت) نازل ہونے سے پہلے جمع ہوئے تھے، اور وہی ہیں جنہوں نے اس کا نام جمعہ رکھا؛ اور اس کی وجہ یہ تھی کہ انہوں نے کہا: 'یہودیوں کے لیے ایک دن ہے جس میں وہ ہر سات دن میں ایک بار جمع ہوتے ہیں، اور وہ ہفتہ ہے۔ عیسائیوں کے لیے بھی اسی طرح ایک دن ہے، جو اتوار ہے۔ تو آؤ ہم بھی جمع ہوں تاکہ اپنے لیے ایک دن مقرر کریں جس میں ہم اللہ کو یاد کریں، نماز پڑھیں، اور ایک دوسرے کو نصیحت کریں' - یا جیسا کہ انہوں نے کہا - تو انہوں نے کہا: 'ہفتہ یہودیوں کے لیے ہے اور اتوار عیسائیوں کے لیے، تو اسے یومِ عروبہ (جمعہ کا پرانا نام) بناؤ۔' پس وہ اسعد بن زرارہ - ابو امامہ ؓ- کے پاس جمع ہوئے، جنہوں نے اس دن انہیں دو رکعت نماز پڑھائی اور انہیں نصیحت کی، پس جب وہ جمع ہوئے تو انہوں نے اس کا نام یومِ جمعہ رکھا۔ اسعد نے ان کے لیے ایک بکری ذبح کی، تو انہوں نے ان کی کم تعداد کی وجہ سے اسی سے رات اور دن کا کھانا کھایا (1)۔ پس یہ اسلام میں پہلا جمعہ تھا۔

میں نے کہا: اور روایت ہے کہ وہ بارہ آدمی تھے جیسا کہ آگے آئے گا۔ اور اس روایت میں آیا ہے: کہ جس نے انہیں جمع کیا اور نماز پڑھائی وہ اسعد بن زرارہ تھے، اور اسی طرح عبد الرحمن بن کعب بن مالک کی حدیث میں اپنے والد کعب سے ہے جیسا کہ آگے آئے گا (2)۔ اور بیہقی نے کہا (3): اور ہم نے موسیٰ بن عقبہ سے، ابن شہاب زہری کے حوالے سے روایت کی کہ مصعب بن عمیر پہلے شخص تھے جنہوں نے مدینہ میں مسلمانوں کے لیے جمعہ قائم کیا اس سے پہلے کہ رسول اللہ ﷺ وہاں تشریف لاتے۔ بیہقی نے کہا: یہ احتمال ہے کہ مصعب نے اسعد بن زرارہ کی مدد سے انہیں جمع کیا ہو، تو کعب نے اسے ان کی طرف منسوب کر دیا۔ واللہ اعلم۔

جہاں تک پہلے جمعہ کا تعلق ہے جو نبی ﷺ نے اپنے صحابہ کے ساتھ قائم کیا، تو اہل سیر و تاریخ نے کہا: رسول اللہ ﷺ ہجرت کر کے تشریف لائے یہاں تک کہ پیر کے دن ربیع الاول کی بارہ راتیں گزرنے کے بعد جب چاشت کی دھوپ تیز تھی، قبا میں بنو عمرو بن عوف کے ہاں قیام فرمایا - اور اسی سال سے تاریخ کا شمار ہوتا ہے - پس آپ نے جمعرات تک قبا میں قیام فرمایا، اور ان کی مسجد کی بنیاد رکھی۔ پھر جمعہ کے دن مدینہ کے لیے نکلے، تو جمعہ کا وقت آپ کو بنو سالم بن عوف کے ہاں ان کی ایک وادی میں ملا جہاں ان لوگوں نے اس جگہ کو مسجد بنا رکھا تھا، پس آپ نے انہیں جمع کیا اور خطبہ دیا۔ اور یہ مدینہ میں آپ کا پہلا خطبہ تھا (4)۔

(1) تفسیر بغوی 4/341، اور اسے عبد الرزاق نے المصنف (5144) میں، اور عبد بن حمید نے جیسا کہ فتح الباری 2/353 میں ہے، روایت کیا اور اسے صحیح قرار دیا۔ (2) اس جلد کے صفحات 481-482۔ (3) ان کی دلائل النبوۃ 2/441 میں۔ (4) السیرۃ النبویۃ لابن ہشام 1/494، 500، اور تاریخ طبری 2/394-396، اور جو کچھ قوسین میں ہے =

Surah Al-Jumu'ah: Verse 9 462

And he said in it: "Praise be to Allah. I praise Him and seek His help, and I ask His forgiveness and guidance, and I believe in Him and do not disbelieve in Him, and I am an enemy to whoever disbelieves in Him. I bear witness that there is no god but Allah alone, who has no partner. And I bear witness that Muhammad is His servant and His messenger, whom He sent with guidance, the religion of truth, light, exhortation, and wisdom, after a period of absence of messengers, a scarcity of knowledge, a wandering of people, an interruption of time, the approach of the Hour, and the nearness of death. Whoever obeys Allah and His messenger has followed the right path, and whoever disobeys Allah and His messenger has gone astray, exceeded the limits, and strayed far away. I enjoin upon you the fear of Allah (Taqwa), for it is the best thing that a Muslim can enjoin upon another Muslim: to urge him towards the Hereafter and to command him to fear Allah. Beware of what Allah has warned you of Himself, for the fear of Allah, for those who act upon it with awe and dread of their Lord, is a true help towards what you seek of the matters of the Hereafter. And whoever rectifies what is between him and his Lord in secret and in public, intending nothing but the face of Allah, it will be a mention for him in his immediate affairs and a treasure for what is after death, when a person is in need of what he has sent forth. And whatever was besides that, he would wish there were a long distance between him and it. 'And Allah warns you of Himself, and Allah is Kind to [His] servants' [Al-Imran: 30]. He is the one whose word is true and who fulfilled His promise; there is no breach of that, for He, the Almighty, says: 'The Word that comes from Me cannot be changed, and I am not unjust to [My] servants' [Qaf: 29]. So fear Allah in your immediate and future affairs, in secret and in public; for: 'And whoever fears Allah - He will remove for him his misdeeds and make great for him his reward' [At-Talaq: 5]. And whoever fears Allah has certainly achieved a great success. Indeed, the fear of Allah wards off His detestation, wards off His punishment, and wards off His wrath. Indeed, the fear of Allah brightens faces, pleases the Lord, and raises the degree. So take your share and do not neglect the side of Allah, for His Book has taught you and His path has been laid out for you; so that He may know those who are truthful and know the liars. Do good as Allah has done good to you, and be enemies to His enemies, and strive for Allah with the striving due to Him; He has chosen you and named you Muslims. '...that those who perished [through disbelief] might perish upon evidence and those who lived [in faith] might live upon evidence' [Al-Anfal: 42], and there is no power or might except with Allah. So

remember Allah Almighty much, and work for what is after death, for whoever rectifies what is between him and Allah, Allah will suffice him in what is between him and people; that is because Allah judges people..."

= From it, and the speech without mentioning the sermon is from Tafsir al-Baghawi 4/341, and Al-Bayhaqi included it in Dala'il al-Nubuwwah 2/524-525 through Ibn Ishaq in a similar manner.

सूरा अल-जुमुआ: आयत 9 462

और उसने इसमें कहा: "प्रशंसा अल्लाह के लिए है। मैं उसकी प्रशंसा करता हूँ और उससे सहायता मांगता हूँ, और मैं उसकी क्षमा और मार्गदर्शन चाहता हूँ, और मैं उस पर विश्वास करता हूँ और उसके साथ कुफ्र नहीं करता, और मैं उससे शत्रुता रखता हूँ जो उसके साथ कुफ्र करता है। मैं गवाही देता हूँ कि अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं है, वह अकेला है, उसका कोई साझीदार नहीं है। और मैं गवाही देता हूँ कि मुहम्मद उसके बंदे और उसके रसूल हैं, जिन्हें उसने मार्गदर्शन, सत्य के धर्म, प्रकाश, उपदेश और ज्ञान के साथ भेजा, रसूलो के एक अंतराल के बाद, ज्ञान की कमी, लोगों की गुमराही, समय के अंतराल, प्रलय की निकटता और मृत्यु के करीब होने पर। जो कोई अल्लाह और उसके रसूल की आज्ञा मानता है, उसने सही रास्ता पा लिया, और जो कोई अल्लाह और उसके रसूल की अवज्ञा करता है, वह गुमराह हो गया, सीमा लांघ गया और बहुत दूर भटक गया। मैं तुम्हें अल्लाह के डर (तक़वा) की वसीयत करता हूँ, क्योंकि यह सबसे अच्छी चीज़ है जिसकी एक मुसलमान दूसरे मुसलमान को वसीयत कर सकता है: उसे परलोक (आख़िरत) के लिए प्रोत्साहित करना और उसे अल्लाह से डरने का आदेश देना। अल्लाह ने तुम्हें अपने आप से जिस चीज़ से डराया है, उससे डरो, क्योंकि अल्लाह का डर उन लोगों के लिए जो अपने रब के खौफ और डर के साथ उस पर अमल करते हैं, परलोक के उन मामलों में सच्ची मदद है जो तुम चाहते हो। और जो कोई अपने और अपने रब के बीच के मामलों को गुप्त और प्रकट रूप से सुधारता है, जिसका इरादा केवल अल्लाह की प्रसन्नता प्राप्त करना है, तो यह उसके लिए उसके वर्तमान मामलों में एक उल्लेख और मृत्यु के बाद के लिए एक खजाना होगा, जब व्यक्ति को उस चीज़ की आवश्यकता होगी जो उसने आगे भेजी है। और जो इसके अलावा होगा, वह चाहेगा कि उसके और उसके बीच एक लंबी दूरी हो। 'और अल्लाह तुम्हें अपने आप से डराता है, और अल्लाह बंदों पर अत्यंत दयालु है' [आल-इमरान: 30]। वह वह है जिसकी बात सच्ची है और जिसने अपना वादा पूरा किया; उसमें कोई फेरबदल नहीं है, क्योंकि वह सर्वोच्च कहता है: 'मेरे यहाँ बात बदली नहीं जाती और मैं बंदों पर ज़ुल्म करने वाला नहीं हूँ' [क़ाफ़: 29]। अतः अपने वर्तमान और भविष्य के मामलों में, गुप्त और प्रकट रूप से अल्लाह से डरो; क्योंकि: 'और जो कोई अल्लाह से डरेगा, वह उसके गुनाह मिटा देगा और उसे बड़ा प्रतिफल देगा' [अत-तलाक़: 5]। और जो कोई अल्लाह से डरता है, वह वास्तव में बड़ी सफलता प्राप्त करता है। वास्तव में, अल्लाह का डर उसकी घृणा से बचाता है, उसकी सजा से बचाता है और उसके क्रोध से बचाता है। वास्तव में, अल्लाह का डर चेहरों को उज्ज्वल करता है, रब को प्रसन्न करता है और दर्जा

बढ़ाता है। तो अपना हिस्सा लो और अल्लाह के मामले में लापरवाही न करो, क्योंकि उसकी किताब ने तुम्हें सिखाया है और उसका रास्ता तुम्हारे लिए स्पष्ट कर दिया गया है; ताकि वह जान ले कि कौन सच्चे हैं और झूठों को जान ले। अच्छा व्यवहार करो जैसा कि अल्लाह ने तुम्हारे साथ अच्छा व्यवहार किया है, और उसके शत्रुओं से शत्रुता रखो, और अल्लाह की राह में वैसा जिहाद करो जैसा उसका हक है; उसने तुम्हें चुन लिया है और तुम्हारा नाम मुसलमान रखा है। '...ताकि जो नष्ट हो (कुफ्र के कारण), वह प्रमाण के आधार पर नष्ट हो और जो जीवित रहे (ईमान के साथ), वह प्रमाण के आधार पर जीवित रहे' [अल-अनफाल: 42], और अल्लाह के बिना कोई शक्ति या सामर्थ्य नहीं है। अतः अल्लाह तआला को बहुत याद करो, और मृत्यु के बाद के लिए कार्य करो, क्योंकि जो कोई अपने और अल्लाह के बीच के संबंधों को सुधारता है, अल्लाह उसके और लोगों के बीच के संबंधों के लिए काफी होगा; ऐसा इसलिए है क्योंकि अल्लाह लोगों पर फैसला करता है..."

= उससे, और खुतबा के उल्लेख के बिना भाषण तफ़्सीर अल-बगवी 4/341 से है, और अल-बैहक़ी ने इसे दलाएल अल-नुबुव्वा 2/524-525 में इब्न इशाक के माध्यम से इसी तरह शामिल किया है।

سورہ الجمعہ: آیت ۹ ۴۶۲

اور اس نے اس میں کہا: "تمام تعریفیں اللہ ہی کے لیے ہیں۔ میں اسی کی تعریف کرتا ہوں اور اسی سے مدد چاہتا ہوں، اور اسی سے مغفرت اور ہدایت طلب کرتا ہوں، اور اس پر ایمان لاتا ہوں اور اس کی ناشکری نہیں کرتا، اور اس سے دشمنی رکھتا ہوں جو اس کا کفر کرے۔ اور میں گواہی دیتا ہوں کہ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں، وہ اکیلا ہے، اس کا کوئی شریک نہیں۔ اور میں گواہی دیتا ہوں کہ محمد اس کے بندے اور اس کے رسول ہیں، جنہیں اس نے ہدایت، دینِ حق، نور، نصیحت اور حکمت کے ساتھ بھیجا، رسولوں کی آمد میں وقفے، علم کی کمی، لوگوں کی گمراہی، زمانے کے انقطاع، قیامت کی قربت اور اجل کے قریب ہونے کے وقت۔ جس نے اللہ اور اس کے رسول کی اطاعت کی، وہ راہِ راست پا گیا، اور جس نے اللہ اور اس کے رسول کی نافرمانی کی، وہ گمراہ ہوا، حد سے گزرا اور دور کی گمراہی میں جا پڑا۔ میں تمہیں اللہ کے تقویٰ کی وصیت کرتا ہوں، کیونکہ یہ بہترین چیز ہے جس کی ایک مسلمان دوسرے مسلمان کو وصیت کرتا ہے: کہ اسے آخرت پر ابھارے اور اسے اللہ کے تقویٰ کا حکم دے۔ اور اللہ نے تمہیں اپنی ذات سے جس چیز سے ڈرایا ہے اس سے ڈرو، کیونکہ اللہ کا تقویٰ ان لوگوں کے لیے جو اپنے رب کے خوف اور ڈر کے ساتھ اس پر عمل کرتے ہیں، آخرت کے ان معاملات میں سچی مدد ہے جن کی تم تمنا کرتے ہو۔ اور جو شخص اپنے اور اپنے رب کے درمیان کے معاملے کو پوشیدہ اور ظاہر میں درست کر لے، اور اس سے اس کا مقصد صرف اللہ کی رضا ہو، تو یہ اس کے لیے اس کے فوری معاملے میں ایک ذکر اور موت کے بعد کے لیے ایک ذخیرہ ہوگا، جب انسان اس چیز کا محتاج ہوگا جو اس نے آگے بھیجی ہوگی۔ اور جو اس کے سوا ہوگا، وہ تمنا کرے گا کہ کاش اس کے اور اس (اعمال) کے درمیان بڑی دوری ہوتی۔ 'اور اللہ تمہیں اپنی ذات سے ڈراتا ہے، اور اللہ بندوں پر

نہایت مہربان ہے' [آل عمران: ۳۰]۔ وہی ہے جس کا قول سچا ہے اور جس نے اپنا وعدہ پورا کیا، اس میں کوئی تبدیلی نہیں؛ کیونکہ وہ بلند و برتر فرماتا ہے: 'میرے ہاں بات بدلی نہیں جاتی اور میں بندوں پر ظلم کرنے والا نہیں ہوں' [ق: ۲۹]۔ پس اللہ سے اپنے فوری اور آئندہ کے معاملات میں، پوشیدہ اور ظاہر میں ڈرو؛ کیونکہ: 'اور جو اللہ سے ڈرے گا، وہ اس کے گناہ مٹا دے گا اور اسے بڑا اجر دے گا' [الطلاق: ۵]۔ اور جو اللہ سے ڈرا، وہ یقیناً بڑی کامیابی پا گیا۔ بے شک اللہ کا تقویٰ اس کی ناپسندیدگی سے بچاتا ہے، اس کی سزا سے بچاتا ہے اور اس کے غصے سے بچاتا ہے۔ اور بے شک اللہ کا تقویٰ چہروں کو روشن کرتا ہے، رب کو راضی کرتا ہے اور درجات بلند کرتا ہے۔ پس اپنا حصہ لو اور اللہ کے حق میں کوتاہی نہ کرو، کیونکہ اس کی کتاب نے تمہیں سکھا دیا ہے اور تمہارے لیے اپنا راستہ واضح کر دیا ہے؛ تاکہ وہ جان لے کہ کون سچے ہیں اور جھوٹوں کو جان لے۔ پس تم احسان کرو جیسا کہ اللہ نے تم پر احسان کیا، اور اس کے دشمنوں سے دشمنی رکھو، اور اللہ کی راہ میں جہاد کرو جیسا کہ جہاد کا حق ہے، اسی نے تمہیں منتخب کیا اور تمہارا نام مسلمان رکھا۔ 'تاکہ جو ہلاک ہو (کفر کی بنا پر)، وہ دلیل پر ہلاک ہو اور جو زندہ رہے (ایمان کے ساتھ)، وہ دلیل پر زندہ رہے' [الأنفال: ۴۲]، اور اللہ کے سوا کوئی طاقت اور قوت نہیں۔ پس اللہ تعالیٰ کا کثرت سے ذکر کرو، اور موت کے بعد کے لیے عمل کرو، کیونکہ جو شخص اپنے اور اللہ کے درمیان کے معاملے کو درست کر لیتا ہے، اللہ اس کے اور لوگوں کے درمیان کے معاملے کے لیے کافی ہو جاتا ہے؛ یہ اس لیے کہ اللہ لوگوں پر فیصلہ کرتا ہے..."

= اس سے، اور خطبہ کے ذکر کے بغیر یہ کلام تفسیر البغوی ۳۴۱/۴ سے ہے، اور بیہقی نے اسے دلائل النبوۃ ۵۲۴/۲-۵۲۵ میں ابن اسحاق کے طریق سے اسی طرح روایت کیا ہے۔

Surah Al-Jumu'ah: Verse 9 463 ...and they do not decree over Him, while He owns people and they do not own anything from Him. Allah is the Greatest, and there is no power nor strength except with Allah, the Most High, the Most Great." The first Friday prayer performed after the [initial] Friday prayer was in a village called Juwatha, from the villages of Bahrain (1). It is said: The first to name it Friday (Jumu'ah) was Ka'b ibn Lu'ayy ibn Ghalib; because of the gathering of Quraysh to him on that day (2), as previously mentioned. Third: Allah addressed the believers regarding Friday, excluding the disbelievers, as an honor and distinction for them, saying: "O you who have believed." Then He specified it with the call, even though it was included in the generality of Allah's saying: "And when you call to prayer" [Al-Ma'idah: 58], to indicate its obligatoriness and confirm its prescription. Some scholars said: The fact that this prayer is Friday is known by consensus, not from the wording itself. Ibn al-Arabi said (3): In my view, it is known from the wording itself by a subtle point, which is His saying: "from the day of Friday," and that confirms it; because the call that is specific to that day is the call for that prayer. As for others, it is general for all days, and if the Friday call were not intended, there would be no meaning or benefit in specifying it and attributing it to it. Fourth: The ruling of the Adhan was previously fully covered in Surat Al-Ma'idah (4). The Adhan during the time of the Messenger of Allah (peace be upon him) was just like in other prayers; one caller would give the Adhan when the Prophet (peace be upon him) sat on the pulpit. Abu Bakr, Umar, and Ali in Kufa did the same. Then Uthman added a third Adhan on the pulpit from his house called Al-Zawra (5), when the number of people in Medina increased. When they heard it, they would come, and when Uthman sat on the pulpit, the Prophet's (peace be upon him) caller would give the Adhan, then Uthman would deliver the sermon. Reported by Ibn...

(1) Narrated by al-Bukhari (892) from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both). (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/1794, and its citation was mentioned recently. (3) In Ahkam al-Qur'an by him 4/1790-1792, and what was before it is also from him. (4) 8/59 and thereafter. (5) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/1791 and thereafter is also from him, and Al-Zawra: a place near the market of Medina close to the mosque. Al-Dawudi said: it is an elevated place like a minaret, and it was said rather Al-Zawra is the market of Medina itself. Mu'jam al-Buldan 3/156.

सूरह अल-जुमुअह: आयत 9 463 ...और वे उस पर फैसला नहीं करते, जबकि वह लोगों का मालिक है और वे उस पर कोई अधिकार नहीं रखते। अल्लाह सबसे महान है, और अल्लाह, जो सर्वोच्च, सबसे महान है, के अलावा कोई शक्ति या सामर्थ्य नहीं है।" पहली जुमे की नमाज़ जो [प्रारंभिक] जुमे की नमाज़ के बाद आयोजित की गई, वह बहरीन के गांवों में से जुवाथा नामक गांव में थी (1)। कहा जाता है: इसे जुमा (शुक्रवार) नाम देने वाले पहले व्यक्ति का'ब बिन लुअय बिन गालिब थे; क्योंकि उस दिन कुरैश उनके पास एकत्रित होते थे (2), जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है। तीसरी बात: अल्लाह ने काफ़िरों को छोड़कर मोमिनों को जुमे के बारे में संबोधित किया; उनके सम्मान और गौरव के लिए, कहा: "ऐ ईमान वालों।" फिर उन्होंने इसे पुकार (अज़ान) के साथ विशिष्ट किया, हालाँकि यह अल्लाह के इस कथन की व्यापकता में शामिल था: "और जब तुम नमाज़ के लिए पुकारते हो" [अल-माइदा: 58], ताकि इसकी अनिवार्यता को दर्शाया जा सके और इसके फ़र्ज़ होने की पुष्टि की जा सके। कुछ विद्वानों ने कहा: यहाँ नमाज़ का जुमा होना आम सहमति (इजमा) से ज्ञात है, स्वयं शब्दों से नहीं। इब्न अल-अरबी ने कहा (3): मेरे विचार में, यह स्वयं शब्दों से एक सूक्ष्म बिंदु द्वारा ज्ञात है, और वह उनका यह कहना है: "जुमे के दिन से," और यह इसे प्रमाणित करता है; क्योंकि उस दिन के लिए विशिष्ट पुकार उसी नमाज़ की पुकार है। जहाँ तक अन्य का सवाल है, वह सभी दिनों के लिए सामान्य है, और यदि जुमे की पुकार का इरादा नहीं होता, तो इसे विशिष्ट करने और इसे जोड़ने का कोई अर्थ या लाभ नहीं होता। चौथी बात: अज़ान का नियम पहले सूरह "अल-माइदा" में विस्तार से बताया जा चुका है (4)। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के समय में अज़ान अन्य नमाज़ों की तरह ही थी; जब नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) मिंबर पर बैठते थे तो एक व्यक्ति अज़ान देता था। अबू बक्र, उमर और कूफ़ा में अली ने भी ऐसा ही किया। फिर उस्मान ने अपने घर पर मिंबर पर एक तीसरी अज़ान बढ़ाई जिसे 'अज़-ज़ौराह' कहा जाता था (5), जब मदीना में लोगों की संख्या बढ़ गई। जब वे इसे सुनते थे, तो वे आ जाते थे, और जब उस्मान मिंबर पर बैठते थे, तो नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) का मुअज्ज़िन अज़ान देता था, फिर उस्मान खुतबा देते थे। इसे इब्न... ने उद्धृत किया है।

(1) इसे अल-बुखारी (892) ने इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से उद्धृत किया है। (2) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरआन 4/1794, और इसका संदर्भ हाल ही में दिया गया है। (3) उनकी पुस्तक अहकाम अल-क़ुरआन 4/1790-1792 में, और इससे पहले का हिस्सा भी उन्हीं का है। (4) 8/59 और उसके बाद। (5) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरआन 4/1791 और उसके बाद

भी उन्हीं का है, और अज़-ज़ौराह: मस्जिद के पास मदीना के बाज़ार के पास एक जगह। अल-दाऊदी ने कहा: यह मीनार की तरह एक ऊँची जगह है, और कहा गया कि बल्कि ज़ौराह स्वयं मदीना का बाज़ार है। मुअजम अल-बुल्दान 3/156।

سورة الجمعہ: آیت ۹ ۴۶۳ ...اور وہ اس پر فیصلہ نہیں کرتے، حالانکہ وہ لوگوں کا مالک ہے اور وہ اس کے کسی معاملے کے مالک نہیں ہیں۔ اللہ سب سے بڑا ہے، اور اللہ کے سوا کوئی طاقت اور قوت نہیں جو بلند و برتر اور عظمت والا ہے۔" پہلا جمعہ جو [ابتدائی] جمعہ کے بعد قائم کیا گیا، وہ بحرین کے دیہاتوں میں سے جُواثی نامی بستی میں تھا(۱)۔ اور کہا گیا ہے: پہلا شخص جس نے اس کا نام 'جمعہ' رکھا وہ کعب بن لؤی بن غالب تھے؛ کیونکہ اس دن قریش ان کے پاس جمع ہوا کرتے تھے(۲)، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے۔ تیسری بات: اللہ نے کفار کے بجائے مومنوں کو جمعہ کے بارے میں مخاطب کیا؛ ان کی عزت اور تکریم کے لیے، پس فرمایا: «اے ایمان والو!» پھر اسے پکار (اذان) کے ساتھ مخصوص کیا، اگرچہ یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی عمومیت میں داخل تھا: ﴿اور جب تم نماز کے لیے پکارتے ہو﴾ [المائدہ: ۵۸] تاکہ اس کے وجوب پر دلالت کرے اور اس کے فرض ہونے کی تاکید کرے۔ بعض علماء نے کہا: یہاں نماز کا جمعہ ہونا اجماع سے معلوم ہے، نہ کہ بذاتِ خود لفظ سے۔ ابن العربی نے کہا(۳): میرے نزدیک یہ خود لفظ سے ایک لطیف نکتے کے ذریعے معلوم ہے، اور وہ اللہ کا یہ قول ہے: «جمعہ کے دن سے»، اور یہ اس کا فائدہ دیتا ہے؛ کیونکہ جو پکار اس دن کے ساتھ خاص ہے وہ اسی نماز کی پکار ہے۔ رہی بات دوسروں کی تو وہ باقی تمام دنوں میں عام ہے، اور اگر جمعہ کی پکار مراد نہ ہوتی تو اسے خاص کرنے اور اس کی طرف منسوب کرنے کا کوئی معنی یا فائدہ نہ ہوتا۔ چوتھی بات: اذان کا حکم پہلے سورہ «المائدہ» میں مکمل طور پر گزر چکا ہے(۴)۔ اور رسول اللہ ﷺ کے عہد میں اذان باقی نمازوں کی طرح ہی تھی، جب نبی ﷺ منبر پر تشریف فرما ہوتے تو ایک اذان دی جاتی تھی۔ اسی طرح ابوبکر، عمر اور کوفہ میں علی بھی کرتے تھے۔ پھر عثمان نے منبر پر (مدینہ کے) اپنے گھر پر ایک تیسری اذان کا اضافہ کیا جسے 'الزوراء' کہا جاتا تھا(۵)، جب مدینہ میں لوگوں کی کثرت ہوگئی۔

پس جب وہ اسے سنتے تو چلے آتے، یہاں تک کہ جب عثمان منبر پر بیٹھتے تو نبی ﷺ کا مؤذن اذان دیتا، پھر عثمان خطبہ دیتے۔ اسے ابن... نے روایت کیا ہے۔

(۱) اسے بخاری (۸۹۲) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے۔ (۲) احکام القرآن لابن العربی ۱۷۹۴/۴، اور اس کی تخریج حال ہی میں گزری ہے۔ (۳) ان کی کتاب احکام القرآن ۴/ ۱۷۹۲-۱۷۹۰ میں، اور اس سے پہلے بھی انھی کا ہے۔ (۴) ۵۹/۸ اور اس کے بعد۔ (۵) احکام القرآن لابن العربی ۱۷۹۱/۴ اور اس کے بعد بھی انھی کا ہے، اور الزوراء: مسجد کے قریب مدینہ کے بازار کے پاس ایک مقام۔ الداؤدی نے کہا: یہ مینار کی طرح ایک بلند جگہ ہے، اور کہا گیا ہے کہ بلکہ الزوراء خود مدینہ کا بازار ہے۔ معجم البلدان ۱۵۶/۳۔

Surah Al-Jumu'ah: Verse 9 464

[Ibn] Majah narrated in his "Sunan" (1) from the Hadith of Muhammad ibn Ishaq, from al-Zuhri, from al-Sa'ib ibn Yazid who said: The Messenger of Allah ﷺ had only one Mu'adhin; when he came out, he called the Adhan, and when he descended, he called the Iqamah. Abu Bakr and Umar did the same. But when it was Uthman's time and the people increased in number, he added the third call at a house in the market called Al-Zawra'; so when he came out, he called the Adhan, and when he descended, he called the Iqamah. Al-Bukhari (2) recorded it through various routes with this meaning. In some of them (3): the second Adhan on Friday was ordered by Uthman ibn Affan when the people in the mosque became numerous, and the calling of the Adhan on Friday used to be when the Imam sat [on the pulpit].

Al-Mawardi (4) said: As for the first Adhan, it is newly introduced, done by Uthman ibn Affan so that people would prepare to attend the sermon as the city expanded and its inhabitants increased. Umar (may Allah be pleased with him) had previously ordered that the call be made in the market before the mosque, so that people would leave their business, and when they gathered, the call was made in the mosque. So Uthman (may Allah be pleased with him) made it two Adhans in the mosque. Ibn al-Arabi (5) said: In the authentic Hadith, the Adhan during the time of the Messenger of Allah ﷺ was one. When it was the time of Uthman, he added the third Adhan at Al-Zawra', and it was called "third" in the Hadith because he added it to the Iqamah, as the Prophet ﷺ said: "Between every two Adhans there is a prayer for whoever wishes" (6), meaning: the Adhan and the Iqamah. People mistakenly thought it was an original Adhan, so they appointed three Mu'adhins, which was a misconception. Then they gathered them at one time, which was a misconception upon a misconception. I saw them in Madinat al-Salam (7) calling the Adhan after the minaret Adhan, in front of the Imam under the pulpit in a group, as they used to do in our past states, and all of that is newly introduced.

Fifth: His Almighty's saying: {Hasten to the remembrance of Allah}. There is a difference of opinion regarding the meaning of "hastening" (al-sa'y) here on...

---

(1) Number (1135). (2) In his Sahih (912), (913), (915), and (916). (3) Al-Bukhari (915). (4) In Al-Nukat wa al-'Uyun 6/9-10. (5) In his Ahkam al-Qur'an 4/1791-1792. (6) Narrated by al-Bukhari (624), Muslim (838): (304), and Ahmad (16790) from the Hadith of Abdullah ibn Mughaffal (may Allah be pleased with him). (7) Meaning: Baghdad. Mu'jam al-Buldan 3/233.

सूरह अल-जुमुआ: आयत ९ ४६४

[इब्न] माजा ने अपनी «सुनन» (१) में मुहम्मद बिन इस्हाक की हदीस से, उन्होंने ज़ुहरी से, उन्होंने साइब बिन यज़ीद से रिवायत की है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ का केवल एक ही मुअज़्ज़िन था; जब आप ﷺ बाहर निकलते, तो वह अज़ान देता, और जब आप मिम्बर से उतरते, तो वह इक़ामत कहता। अबू बक्र और उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) के समय में भी ऐसा ही था। फिर जब उस्मान (रज़ियल्लाहु अन्हु) का दौर आया और लोगों की संख्या बढ़ गई, तो उन्होंने बाज़ार में एक घर पर, जिसे अल-ज़ौराह कहा जाता था, तीसरी पुकार (अज़ान) बढ़ा दी; फिर जब वह (इमाम) निकलता तो अज़ान दी जाती, और जब वह उतरता तो इक़ामत कही जाती। इमाम बुखारी (२) ने इसे विभिन्न माध्यमों से इसी अर्थ में उद्धृत किया है। और उनमें से कुछ (३) में है: कि जुमे के दिन दूसरी अज़ान का आदेश उस्मान बिन अफ़्फ़ान (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने तब दिया जब मस्जिद में लोगों की संख्या बढ़ गई, और जुमे के दिन अज़ान उस समय होती थी जब इमाम (मिम्बर पर) बैठ जाता था।

अल-मावर्दी (४) ने कहा: जहाँ तक पहली अज़ान की बात है, तो यह बाद में शुरू की गई है, जिसे उस्मान बिन अफ़्फ़ान (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने किया; ताकि शहर के विस्तार और आबादी की वृद्धि के कारण लोग खुतबे में शामिल होने के लिए तैयार हो सकें। और हज़रत उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने आदेश दिया था कि मस्जिद से पहले बाज़ार में अज़ान दी जाए; ताकि लोग अपने व्यापार को छोड़कर खड़े हो जाएं फिर जब वे इकट्ठा हो जाते तो मस्जिद में अज़ान दी जाती, अतः हज़रत उस्मान (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने इसे मस्जिद में दो अज़ानें कर दिया। इब्न अल-अरबी (५) ने कहा: और सही हदीस में है: कि रसूल अल्लाह ﷺ के समय में अज़ान एक ही थी, फिर जब उस्मान (रज़ियल्लाहु अन्हु) का समय हुआ, तो उन्होंने ज़ौराह पर तीसरी अज़ान बढ़ा दी, और इसे हदीस में "तीसरी" इसलिए कहा गया क्योंकि उन्होंने इसे इक़ामत के साथ जोड़ा था, जैसा कि आप ﷺ ने फरमाया: «हर दो अज़ानों के बीच नमाज़ है उसके लिए जो चाहे» (६) यानी: अज़ान और इक़ामत। तो लोगों को यह भ्रम हुआ कि यह एक मूल अज़ान है, इसलिए उन्होंने तीन मुअज़्ज़िन बना दिए, तो यह एक भ्रम था, फिर उन्होंने उन्हें एक ही समय में इकट्ठा कर दिया, तो यह भ्रम पर भ्रम था। और मैंने उन्हें मदीनत अल-सलाम (७) में देखा कि वे मीनार की अज़ान के बाद, इमाम के सामने मिम्बर के नीचे एक समूह में अज़ान देते थे, जैसा कि वे हमारे यहाँ पिछले राज्यों में किया करते थे, और यह सब कुछ नया शुरू किया गया है।

पाँचवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {अल्लाह के ज़िक्र की ओर दौड़ो}। यहाँ "सई" (दौड़ना) के अर्थ के बारे में मतभेद है...

---

(१) संख्या (११३५)। (२) अपनी सहीह (९१२), (९१३), (९१५) और (९१६) में। (३) बुखारी (९१५)। (४) अल-नुकातु वल-उयून ६/९-१० में। (५) उनकी किताब अहकाम अल-कुरआन ४/१७९१-१७९२ में। (६) इसे बुखारी (६२४), मुस्लिम (८३८): (३०४), और अहमद (१६७९०) ने अब्दुल्ला बिन मुग़फ़्फ़ल (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है। (७) यानी: बगदाद। मुअजम अल-बुल्दान ३/२३३।

سورة الجمعہ: آیت ۹ ۴۶۴

[ابن] ماجہ نے اپنی «سُنن» (۱) میں محمد بن اسحاق کی حدیث سے، زہری سے، انہوں نے السائب بن یزید سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ کا صرف ایک ہی مؤذن تھا؛ جب آپ ﷺ باہر تشریف لاتے تو وہ اذان دیتا، اور جب آپ منبر سے اترتے تو وہ اقامت کہتا۔ ابو بکر اور عمر (رضی اللہ عنہما) کے زمانے میں بھی ایسا ہی رہا۔ پھر جب عثمان (رضی اللہ عنہ) کا دور آیا اور لوگ کثیر ہو گئے، تو انہوں نے بازار میں ایک گھر پر، جسے الزوراء کہا جاتا تھا، تیسری پکار (اذان) کا اضافہ کیا؛ پھر جب وہ (امام) نکلتا تو اذان دی جاتی، اور جب اترتا تو اقامت کہی جاتی۔ امام بخاری (۲) نے اسے مختلف طرق سے اسی معنی میں روایت کیا ہے۔ اور ان میں سے بعض (۳) میں ہے: کہ جمعہ کے دن دوسری اذان کا حکم عثمان بن عفان (رضی اللہ عنہ) نے اس وقت دیا جب مسجد والوں کی تعداد بڑھ گئی، اور جمعہ کے دن اذان اس وقت ہوتی تھی جب امام (منبر پر) بیٹھ جاتا تھا۔

اور الماوردی (۴) نے کہا: جہاں تک پہلی اذان کا تعلق ہے، تو وہ نئی (اضافی) چیز ہے، جسے عثمان بن عفان (رضی اللہ عنہ) نے شروع کیا؛ تاکہ شہر کے پھیلاؤ اور آبادی کی کثرت کی وجہ سے لوگ خطبہ میں حاضری کی تیاری کر سکیں۔ اور حضرت عمر (رضی اللہ عنہ) نے حکم دیا تھا کہ مسجد سے پہلے بازار میں اذان دی جائے؛ تاکہ لوگ اپنی خرید و فروخت چھوڑ کر کھڑے ہو جائیں، پھر جب وہ جمع ہو جاتے تو مسجد میں اذان دی جاتی، چنانچہ حضرت عثمان (رضی اللہ عنہ) نے اسے مسجد میں دو اذانیں کر دیا۔ ابن العربی (۵) نے کہا: اور صحیح حدیث میں ہے: کہ رسول اللہ ﷺ کے عہد میں اذان ایک ہی تھی، پھر جب عثمان (رضی اللہ عنہ) کا زمانہ ہوا، تو انہوں نے الزوراء پر تیسری اذان کا اضافہ کیا، اور اسے حدیث میں "تیسری" اس لیے کہا گیا کیونکہ

انہوں نے اسے اقامت کے ساتھ شامل کیا تھا، جیسا کہ آپ ﷺ نے فرمایا: «ہر دو اذانوں کے درمیان نماز ہے اس کے لیے جو چاہے» (۶) یعنی: اذان اور اقامت۔ تو لوگوں نے یہ وہم کیا کہ یہ ایک اصل اذان ہے، چنانچہ انہوں نے تین مؤذن بنا دیے، تو یہ ایک وہم تھا، پھر انہیں ایک ہی وقت میں جمع کر دیا، تو یہ وہم پر وہم تھا۔ اور میں نے انہیں مدینۃ السلام (۷) میں دیکھا کہ وہ منارہ کی اذان کے بعد، امام کے سامنے منبر کے نیچے جماعت کی صورت میں اذان دیتے تھے، جیسا کہ وہ ہمارے ہاں گزشتہ حکومتوں میں کیا کرتے تھے، اور یہ سب کچھ نیا ایجاد کردہ ہے۔

پانچواں: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَاسْعَوْا إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ﴾ (اللہ کے ذکر کی طرف دوڑو) یہاں "سعی" (دوڑنے) کے معنی میں اختلاف ہے...

---

(۱) نمبر (۱۱۳۵)۔ (۲) اپنی صحیح (۹۱۲) اور (۹۱۳) اور (۹۱۵) اور (۹۱۶) میں۔ (۳) البخاری (۹۱۵)۔ (۴) النکت والعیون میں ۶/۹-۱۰۔ (۵) اپنی کتاب احکام القرآن میں ۴/۱۷۹۱-۱۷۹۲۔ (۶) اسے بخاری (۶۲۴)، مسلم (۸۳۸): (۳۰۴)، اور احمد (۱۶۷۹۰) نے عبداللہ بن مغفل (رضی اللہ عنہ) کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۷) یعنی: بغداد۔ معجم البلدان ۳/۲۳۳۔

Three opinions: First: Purpose. Al-Hasan said: By Allah, it is not striving with the feet, but striving with hearts and intention.

Second: That it is work (action), as in the Almighty's saying: "And whoever desires the Hereafter and strives for it with the effort due to it while he is a believer" [Al-Isra: 19], and His saying: "Indeed, your efforts are diverse" [Al-Layl: 4], and His saying: "And that there is not for man except that [good] for which he strives" [An-Najm: 39]. This is the opinion of the majority (1). Zuhair said: A people strove after them to overtake them (2)

He also said: The two strivers of Ghaidh bin Murrah strove after blood had burst forth between the clan (3)

Meaning: So work on going to the remembrance of Allah, and occupy yourselves with its prerequisites such as washing, purifying, and turning towards Him.

Third: That what is meant by it is striving on foot. That is a virtue and not a condition (4). In Al-Bukhari (5): that Abu 'Abs bin Jabr - whose name was Abdul Rahman and was among the senior companions - walked to Friday prayer and said: I heard the Messenger of Allah ﷺ say: "He whose feet are covered with dust in the way of Allah, Allah will forbid him from the Fire."

Its literal meaning possibly implies a fourth: which is running and rushing. Ibn al-Arabi said (6): it is that which

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/1792, and the opinions were also mentioned by al-Mawardi in al-Nukat wa al-'Uyun 6/8-9 in a similar way, and al-Hasan's opinion was mentioned by al-Baghawi in al-Tafsir 4/341. (2) Sharh Diwan Zuhair p. 114, and its completion: they did not do so, were not blamed, and did not spare any effort. Its commentator said: meaning: their forefathers preceded them and they did not overtake them, and they were not blamed for their shortcoming, and they did not spare any effort to reach their forefathers. (3) Sharh Diwan Zuhair p. 14, its commentator said: the two strivers are: Al-Harith bin Awf and Haram bin Sinan who strove in bearing blood money. And Ghaidh bin Murrah: a tribe from Ghatafan bin Sa'd. "Tabazzala" with blood: meaning: split. He says: there was peace between them then it was split by blood. (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/1792, and what follows it is also from him. (5) Under number (907), and it is with Ahmad (15935). (6) In Ahkam al-Qur'an for him 4/1792 - 1793, and what precedes it is also from him.

तीन मत: पहला: उद्देश्य। अल-हसन ने कहा: अल्लाह की कसम, यह पैरों से दौड़ना नहीं है, बल्कि दिलों और इरादे से प्रयास करना है।

दूसरा: यह कि यह कर्म है, जैसा कि सर्वशक्तिमान का कथन है: "और जिसने आख़िरत की चाह की और उसके लिए वैसा ही प्रयास किया जैसा उसके लिए किया जाना चाहिए, जबकि वह मोमिन हो" [अल-इसरा: 19], और उनका कथन: "निस्संदेह तुम्हारे प्रयास विभिन्न प्रकार के हैं" [अल-लैल: 4], और उनका कथन: "और यह कि मनुष्य के लिए वही कुछ है जिसके लिए उसने प्रयास किया" [अन-नज्म: 39]। यह बहुसंख्यक विद्वानों का मत है (1)। ज़ुहैर ने कहा: एक कौम ने उनके पीछे प्रयास किया ताकि वे उन्हें पा लें (2)

उन्होंने यह भी कहा: ग़ैज़ बिन मुर्रह के दो प्रयास करने वालों ने तब प्रयास किया जब कबीले के बीच खून से दरार आ गई थी (3)

अर्थात्: तो अल्लाह के ज़िक्र की ओर जाने के लिए कर्म करें, और उसके कारणों जैसे ग़ुस्ल, पवित्रता और उसकी ओर उन्मुख होने में व्यस्त रहें।

तीसरा: यह कि इससे तात्पर्य पैरों पर चलकर जाना है। वह एक पुण्य है, शर्त नहीं (4)। अल-बुखारी में है (5): कि अबू अब्स बिन जब्र - जिनका नाम अब्दुल रहमान था और वह वरिष्ठ साथियों में से थे - जुमे की नमाज़ के लिए पैदल चलकर गए और कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को कहते सुना: "जिसके पैर अल्लाह की राह में धूल धूसरित हो गए, अल्लाह उसे आग (नर्क) पर हराम कर देगा।"

चौथा अर्थ इसके प्रत्यक्ष भाव से संभव है: और वह है दौड़ना और तेज़ी से चलना। इब्न अल-अरबी ने कहा (6): वह वही है जो

(1) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 4/1792, और इन मतों का उल्लेख अल-मावर्दी ने भी अल-नुकात वल-उयून 6/8-9 में इसी तरह किया है, और अल-हसन के मत का उल्लेख अल-बग़वी ने अल-तफ़्सीर 4/341 में किया है। (2) शराह दीवान ज़ुहैर पृ. 114, और इसका पूर्ण भाग: तो उन्होंने ऐसा नहीं किया, न ही उन्हें दोष दिया गया और न ही उन्होंने कोई कसर छोड़ी। इसके व्याख्याकार ने कहा: अर्थात्: उनके पूर्वज उनसे आगे निकल गए और वे उन्हें नहीं पा सके और उन्हें उनकी कमी के लिए दोषी नहीं ठहराया गया, और उन्होंने अपने पूर्वजों तक पहुँचने में कोई कसर नहीं छोड़ी। (3)

शराह दीवान ज़ुहैर पृ. 14, इसके व्याख्याकार ने कहा: दो प्रयास करने वाले हैं: अल-हारिस बिन औफ और हरम बिन सिनान जिन्होंने खून का मुआवज़ा देने में प्रयास किया। और ग़ैज़ बिन मुर्रह: ग़तफ़ान बिन साद का एक कबीला है। "तबज्ज़ला" खून के साथ: अर्थात्: फट जाना। वह कहता है: उनके बीच शांति थी फिर खून से उसमें दरार आ गई। (4) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 4/1792, और उसके बाद का हिस्सा भी उन्हीं से है। (5) नंबर (907) के तहत, और यह अहमद (15935) के पास है। (6) उनके लिए अहकाम अल-कुरान में 4/1792 - 1793, और इससे पहले का हिस्सा भी उन्हीं से है।

تین اقوال: پہلا: قصد (ارادہ)۔ حسن بصری رحمہ اللہ نے فرمایا: اللہ کی قسم، یہ پیروں سے دوڑنا نہیں ہے، بلکہ دلوں اور نیت کے ساتھ کوشش کرنا ہے۔

دوسرا: یہ کہ اس سے مراد عمل ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: "اور جس نے آخرت کا ارادہ کیا اور اس کے لیے ویسی ہی کوشش کی جیسی اس کے لیے ہونی چاہیے، جبکہ وہ مومن ہو" [الاسراء: ۱۹]، اور اللہ کا قول: "بے شک تمہاری کوششیں مختلف قسم کی ہیں" [اللیل: ۴]، اور اس کا قول: "اور یہ کہ انسان کے لیے وہی کچھ ہے جس کی اس نے کوشش کی" [النجم: ۳۹]۔ اور یہی جمہور کا قول ہے (۱)۔ زہیر نے کہا: ان کے پیچھے ایک قوم نے کوشش کی تاکہ وہ انہیں پا لیں (۲)

اور اس نے یہ بھی کہا: غیظ بن مرہ کے دو کوشش کرنے والوں نے تب کوشش کی جب قبیلے کے درمیان خون کی وجہ سے دراڑ پڑ گئی تھی (۳)

یعنی: اللہ کے ذکر کی طرف جانے کے لیے عمل کریں، اور اس کے اسباب جیسے غسل، پاکیزگی اور اس کی طرف متوجہ ہونے میں مشغول ہو جائیں۔

تیسرا: یہ کہ اس سے مراد پیروں پر چل کر جانا ہے۔ اور یہ فضیلت ہے شرط نہیں (۴)۔ بخاری میں ہے (۵): کہ ابو عبس بن جبر - جن کا نام عبد الرحمن تھا اور وہ کبار صحابہ میں سے تھے - جمعہ کی طرف پیدل چل کر گئے اور کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "جس کے پاؤں اللہ کی راہ میں غبار آلود ہوئے، اللہ اس پر آگ (جہنم) کو حرام کر دے گا۔"

اور اس کے ظاہر سے چوتھا احتمال بھی نکلتا ہے: اور وہ ہے دوڑنا اور تیزی سے چلنا۔ ابن العربی نے کہا (۶): اور وہ وہی ہے جو

(۱) احکام القرآن لابن العربی ۱۷۹۲/۴، اور ان اقوال کا ذکر الماوردی نے بھی النکت والعیون ۸/۶-۹ میں اسی طرح کیا ہے، اور حسن کا قول البغوی نے التفسیر ۳۴۱/۴ میں ذکر کیا ہے۔ (۲) شرح دیوان زہیر ص ۱۱۴، اور اس کی تکمیل: پس انہوں نے ایسا نہیں کیا، نہ ہی انہیں ملامت کی گئی اور نہ ہی انہوں نے کوئی کسر چھوڑی۔ اس کے شارح نے کہا: یعنی: ان کے آباء ان سے سبقت لے گئے پس وہ انہیں نہ پا سکے، اور انہیں ان کی کوتاہی پر ملامت نہیں کی گئی، اور انہوں نے اپنے آباء تک پہنچنے میں کوئی کسر نہیں چھوڑی۔ (۳) شرح دیوان زہیر ص ۱۴، اس کے شارح نے کہا: دو کوشش کرنے والے: الحارث بن عوف اور ہرم بن سنان ہیں جنہوں نے دیت کی ادائیگی میں کوشش کی۔ اور غیظ بن مرہ: غطفان بن سعد کا ایک قبیلہ ہے۔ اور "تبزل" خون کے ساتھ: یعنی: پھٹ جانا۔ وہ کہتا ہے: ان کے درمیان صلح تھی پھر وہ خون سے پھٹ گئی۔ (۴) احکام القرآن لابن العربی ۱۷۹۲/۴، اور اس کے بعد والا حصہ بھی انہی سے ہے۔ (۵) نمبر (۹۰۷) کے تحت، اور یہ احمد (۱۵۹۳۵) کے پاس ہے۔ (۶) ان کے لیے احکام القرآن میں ۱۷۹۲/۴ - ۱۷۹۳، اور اس سے پہلے والا حصہ بھی انہی سے ہے۔

Surah Al-Jumu'ah: Verse 9 466

It was rejected by the most learned companions and the early jurists. Umar read it: "So proceed (famdu) to the remembrance of Allah" to avoid the implication of running and rushing which the literal wording might suggest. Ibn Mas'ud also read it the same way (1). He said: "If I were to read: 'fasa'u' (strive/hasten), I would have run until my cloak fell off" (2). Ibn Shihab read: "So proceed to the remembrance of Allah, following that path." All of this is their commentary (tafsir); not a reading of the revealed Quran. It is permissible to recite the Quran with commentary in the context of explanation.

Abu Bakr al-Anbari said: Those who differed from the Mushaf argued based on the reading of Umar and Ibn Mas'ud. Kharashah ibn al-Hurr said: Umar (may Allah be pleased with him) saw me with a piece of parchment that had: "fasa'u ila dhikrillahi" (hasten to the remembrance of Allah). Umar asked me: "Who taught you to read this?" I said: "Ubayy." He said: "Indeed, Ubayy is the best of us at reciting what has been abrogated." Then Umar read: "So proceed (famdu) to the remembrance of Allah." Idris narrated to us, who said: Khalaf narrated to us, who said: Hushaym narrated to us, from al-Mughirah, from Ibrahim, from Kharashah; and he mentioned it (3).

Muhammad ibn Yahya narrated to us, Muhammad - who is Ibn Sa'dan - informed us, he said: Sufyan ibn Uyaynah narrated to us, from al-Zuhri, from Salim, from his father, who said: "I never heard Umar recite it except as: 'So proceed (famdu) to the remembrance of Allah'" (4). Idris informed us, he said: Khalaf narrated to us, who said: Hushaym narrated to us, from al-Mughirah, from Ibrahim, that Abdullah ibn Mas'ud read: "So proceed (famdu) to the remembrance of Allah" and said: "If..."

(1) Al-Qira'at al-Shadhah, p. 156, and al-Muhtasab 2/321-322 on the authority of Umar, Ibn Mas'ud, Ibn al-Zubayr, Ibn Abbas, Ibn Umar, and others. The reading from Umar was mentioned by al-Bukhari as a comment before hadith (4897), and Abd al-Razzaq connected it in al-Musannaf (5350), and al-Tabari 22/638-639. On the authority of Ibn Mas'ud, it was recorded by Ibn Abi Shaybah 2/157, and al-Tabari 22/639. (2) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 5/171, and Ahkam al-Quran by al-Harrasi 4/415, and it will be mentioned soon. (3) Also recorded by Abu Ubayd in Fada'il al-Quran pp. 185-186 in full, and Ibn Abi Shaybah 2/157 briefly from the path of Hushaym, with it. Al-Tabari 22/638 from the path of al-Mughirah, from Ibrahim that it was said to Umar (may Allah be pleased with him): Indeed Ubayy reads it: 'fasa'u'...

the report, and he did not mention: Kharashah ibn al-Hurr. It was graded authentic in al-Fath 8/642. (4) Also recorded by al-Shafi'i in al-Umm 1/174, al-Tabari 22/638, and al-Daraqutni in al-Ilal 2/253 from the path of Sufyan, with it. Abd al-Razzaq recorded it in al-Musannaf (5348) from the path of al-Zuhri, with it.

सूरह अल-जुमुअह: आयत 9 466

सबसे विद्वान साथियों और प्रारंभिक न्यायविदों ने इसे अस्वीकार कर दिया। उमर ने इसे इस तरह पढ़ा: "तो अल्लाह के स्मरण की ओर बढ़ो (फ़मद्वू)" ताकि दौड़ने और तेज़ी करने के रास्ते से बचा जा सके, जो शाब्दिक रूप से ज़ाहिर होता है। इब्न मसूद ने भी इसी तरह पढ़ा (1)। उन्होंने कहा: "यदि मैं 'फ़सऊ' (दौड़ो/कोशिश करो) पढ़ता, तो मैं तब तक दौड़ता जब तक मेरी चादर गिर न जाती" (2)। इब्न शिहाब ने पढ़ा: "अल्लाह के स्मरण की ओर उस रास्ते पर चल पड़ो।" यह सब उनकी ओर से व्याख्या (तफ़सीर) है; नाज़िल हुए कुरान का पाठ नहीं है। व्याख्या के दौरान कुरान को व्याख्या के साथ पढ़ना जायज़ है।

अबू बक्र अल-अंबारी ने कहा: मुसहफ (कुरान की लिपि) से भिन्न होने वालों ने उमर और इब्न मसूद के पाठ के आधार पर तर्क दिया है। खरशह इब्न अल-हुर्र ने कहा: उमर (रज़ि.) ने मुझे देखा, मेरे पास एक टुकड़ा था जिस पर लिखा था: "अल्लाह के स्मरण की ओर दौड़ो (फ़सऊ)"। उमर ने मुझसे पूछा: "तुम्हें यह किसने पढ़ाया?" मैंने कहा: "उबई ने।" उन्होंने कहा: "बेशक उबई हम में से मंसूख (रद्द) किए गए हिस्सों के सबसे बड़े पाठक हैं।" फिर उमर ने पढ़ा: "अल्लाह के स्मरण की ओर बढ़ो (फ़मद्वू)"। इदरीस ने हमें बताया, उन्होंने कहा: खलफ ने हमें बताया, उन्होंने कहा: हुशैम ने हमें मुग़ीरा से, उन्होंने इब्राहिम से, उन्होंने खरशह से बताया; फिर उन्होंने इसका ज़िक्र किया (3)।

मुहम्मद बिन यह्या ने हमें बताया, मुहम्मद - जो इब्न सा'दान हैं - ने हमें सूचित किया, उन्होंने कहा: सुफ़यान बिन उयैना ने ज़ुहरी से, उन्होंने सालिम से, उन्होंने अपने पिता से बताया, जिन्होंने कहा: "मैंने उमर को कभी भी 'अल्लाह के स्मरण की ओर बढ़ो (फ़मद्वू' के अलावा पढ़ते हुए नहीं सुना" (4)। इदरीस ने हमें सूचित किया, उन्होंने कहा: खलफ ने हमें बताया, उन्होंने कहा: हुशैम ने हमें मुग़ीरा से, उन्होंने इब्राहिम से बताया कि अब्दुल्लाह बिन मसूद ने पढ़ा: "अल्लाह के स्मरण की ओर बढ़ो (फ़मद्वू" और कहा: "अगर..."

(1) अल-क़िरात अल-शाज़ाह पृ. 156, और अल-मुह्तसब 2/321-322 उमर, इब्न मसूद, इब्न अल-जुबैर, इब्न अब्बास, इब्न उमर और अन्य के हवाले से। उमर के पाठ का उल्लेख अल-बुखारी ने हदीस (4897) से पहले एक टिप्पणी के रूप में किया है, और अब्द अल-रज्जाक ने इसे अल-मुसन्निफ़ (5350) में जोड़ा है, और अल-तबरी 22/638-639। इब्न मसूद के हवाले से इसे इब्न अबी शयबा 2/157 और अल-तबरी 22/639 द्वारा दर्ज किया गया था। (2) अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान

5/171, और अल-हर्रासी द्वारा अहकाम अल-कुरान 4/415, और इसका जल्द ही उल्लेख किया जाएगा। (3) अबू उबैद द्वारा फ़दाइल अल-कुरान पृ. 185-186 में पूरी तरह से, और इब्न अबी शयबा 2/157 में हुशैम के रास्ते से संक्षेप में दर्ज किया गया। अल-तबरी 22/638 मुग़ीरा के रास्ते से, इब्राहिम से कि उमर (रज़ि.) से कहा गया: वास्तव में उबई इसे पढ़ते हैं: 'फ़सऊ'... रिपोर्ट, और उन्होंने इसका उल्लेख नहीं किया: खरशह इब्न अल-हुर्र। इसे अल-फतह 8/642 में प्रामाणिक माना गया था। (4) अल-शाफ़ई द्वारा अल-उम्म 1/174, अल-तबरी 22/638, और अल-दाराकुतनी द्वारा अल-इलाल 2/253 में सुफ़यान के रास्ते से दर्ज किया गया। अब्द अल-रज्जाक ने इसे अल-मुसन्निफ़ (5348) में ज़ुहरी के रास्ते से दर्ज किया।

سورہ الجمعہ: آیت ۹ ٤٦٦

اسے علم والے صحابہ اور قدیم فقہاء نے ناپسند کیا۔ حضرت عمر رضی اللہ عنہ اسے "فامضوا إلى ذكر الله" (پس اللہ کے ذکر کی طرف چلو) پڑھتے تھے تاکہ دوڑنے اور تیزی کرنے کے اس طریقے سے بچا جا سکے جس کی طرف ظاہری لفظ دلالت کرتا ہے۔ ابن مسعود رضی اللہ عنہ نے بھی اسی طرح پڑھا (۱)، اور کہا: اگر میں "فاسعوا" (دوڑو) پڑھتا تو میں اس قدر دوڑتا کہ میری چادر گر جاتی (۲)۔ ابن شہاب نے پڑھا: "فامضوا إلى ذكر الله سالكاً تلك السبيل"۔ یہ سب ان کی طرف سے تفسیر ہے؛ یہ نازل شدہ قرآن کی قراءت نہیں ہے۔ تفسیر کے مقام پر قرآن کو تفسیر کے ساتھ پڑھنا جائز ہے۔

ابو بکر الانباری نے کہا: جس نے مصحف کی مخالفت کی اس نے حضرت عمر اور ابن مسعود کی قراءت سے استدلال کیا۔ خرشہ بن الحر کہتے ہیں: حضرت عمر رضی اللہ عنہ نے مجھے دیکھا اور میرے پاس ایک ٹکڑا تھا جس پر "فَاسْعَوْا إِلَى ذِكْرِ اللهِ" لکھا تھا۔ عمر نے مجھ سے پوچھا: "تمہیں یہ کس نے پڑھایا؟" میں نے کہا: "اُبیّ نے۔" انہوں نے کہا: "بلاشبہ ابیّ ہم میں منسوخ شدہ حصوں کے سب سے بڑے قاری ہیں۔" پھر حضرت عمر نے پڑھا: "فامضوا إلى ذكر الله"۔ ہمیں ادریس نے بتایا، انہوں نے کہا: ہمیں خلف نے بتایا، انہوں نے کہا: ہمیں ہشیم نے مغیرہ سے، انہوں نے ابراہیم سے، انہوں نے خرشہ سے بتایا؛ پھر انہوں نے اس کا ذکر کیا (۳)۔

ہمیں محمد بن یحییٰ نے بتایا، ہمیں محمد - جو ابن سعدان ہیں - نے خبر دی، انہوں نے کہا: ہمیں سفیان بن عیینہ نے زہری سے، انہوں نے سالم سے، انہوں نے اپنے والد سے روایت کی، انہوں نے کہا: "میں نے عمر کو کبھی نہیں سنا سوائے اس کے کہ وہ 'فامضوا إلى ذكر الله' پڑھتے تھے" (٤)۔ اور ہمیں ادریس نے خبر دی، انہوں نے کہا: ہمیں خلف نے بتایا، انہوں نے کہا: ہمیں ہشیم نے

مغیرہ سے، انہوں نے ابراہیم سے بتایا کہ عبد اللہ بن مسعود نے پڑھا: "فامضوا إلى ذكر الله" اور کہا: "اگر..."

(١) القراءات الشاذة ص ١٥٦، والمحتسب ٢/ ٣٢١-٣٢٢ عمر، ابن مسعود، ابن زبیر، ابن عباس، ابن عمر وغیرہ سے۔ عمر سے قراءت کو بخاری نے حدیث (٤٨٩٧) سے پہلے تعلیقاً ذکر کیا ہے، اور اسے عبد الرزاق نے المصنف (٥٣٥٠) میں، اور طبری نے ٢٢/ ٦٣٨-٦٣٩ میں موصول کیا ہے۔ اور ابن مسعود سے اسے ابن ابی شیبہ ٢/ ١٥٧ اور طبری ٢٢/ ٦٣٩ نے نکالا ہے۔ (٢) معانی القرآن للزجاج ٥/ ١٧١، اور احکام القرآن للهراسی ٤/ ٤١٥، اور یہ جلد ہی آئے گا۔ (٣) اسے ابو عبید نے فضائل القرآن ص ١٨٥-١٨٦ میں مکمل طور پر، اور ابن ابی شیبہ نے ٢/ ١٥٧ میں ہشیم کے طریق سے مختصراً نکالا ہے۔ اور طبری نے ٢٢/ ٦٣٨ میں مغیرہ کے طریق سے، ابراہیم سے کہ حضرت عمر رضی اللہ عنہ سے کہا گیا: بے شک ابیّ اسے 'فاسعوا' پڑھتے ہیں... خبر، اور اس میں خرشہ بن الحر کا ذکر نہیں کیا۔ اور اسے الفتح ٨/ ٦٤٢ میں صحیح قرار دیا گیا ہے۔ (٤) اسے شافعی نے الام ١/ ١٧٤ میں، طبری ٢٢/ ٦٣٨ میں، اور دارقطنی نے العلل ٢/ ٢٥٣ میں سفیان کے طریق سے نکالا ہے۔ اور عبد الرزاق نے اسے المصنف (٥٣٤٨) میں زہری کے طریق سے نکالا ہے۔

...if it were «فَاسْعَوْا» (hasten/strive), I would have run until my cloak fell off (1). Abu Bakr said: He argued against him that the Ummah (community) has agreed upon «فَاسْعَوْا» based on its narration from Allah, Lord of the worlds, and His Messenger ﷺ. As for Abdullah bin Mas'ud, «فَامْضُوا» (proceed/go) is not authentically reported from him because the chain of narration is disconnected; for Ibrahim al-Nakha'i did not hear anything from Abdullah bin Mas'ud (2). Rather, it was reported as «فامضوا» from Umar, may Allah be pleased with him. If an individual stands alone with something that contradicts the Ummah (3) and the majority, it is considered an oversight on his part. The Arabs are in consensus that 'Sa'y' (striving/walking) comes with the meaning of 'Mudi' (proceeding); however, it is not devoid of diligence and focus. Zuhayr said: Two strivers of Ghaydh bin Murrah strove after... the relations between the clan had been ruptured by blood (4) He intended by 'Sa'y' to proceed with diligence and focus, and he did not mean running or quickening the steps. Al-Farra (5) and Abu Ubaydah said: The meaning of 'Sa'y' in the verse is proceeding. Al-Farra argued with their saying: "He strives in the land seeking the bounty of Allah," meaning: he proceeds with diligence and effort. Abu Ubaydah argued with the poet's saying: I strive for the bulk of Bani Malik... every man is a striver in his own affairs (6) Does 'Sa'y' in this verse imply anything other than the approach of proceeding with focus? It is impossible for this meaning to be hidden from Ibn Mas'ud despite his eloquence and mastery of Arabic. I said: And among what indicates that running is not intended here is the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him):

---

(1) Also extracted by Abu Ubayd in *Fada'il al-Qur'an*, p. 186, via Hushaym, and Ibn Abi Shaybah 157/2, al-Tabari 639/22, and al-Tabarani in *al-Kabir* (9539) via al-A'mash, from Ibrahim. See the following comment. (2) Similarly said by al-Haythami in *Majma' al-Zawa'id* 124/7 in a comment on the report, and Ibn Hajar also said in *Fath al-Bari* 642/8: Extracted by al-Tabarani, and its men are trustworthy, except that it is disconnected. (3) In (m): the verse. (4) Its citation preceded recently. (5) In *Ma'ani al-Qur'an* by him, 156/3. (6) The speaker: Abu Qays bin al-Aslat, and it is in *al-Mufaddaliyat*, p. 282, and *Muntaha al-Talab* 251/8.

...यदि यह «فَاسْعَوْا» (दौड़ो/प्रयास करो) होता, तो मैं तब तक दौड़ता जब तक कि मेरी चादर गिर न जाती (1)। अबू बक्र ने कहा: उन्होंने उनके खिलाफ तर्क दिया कि उम्मत (समुदाय) «فَاسْعَوْا» पर सहमत है, क्योंकि यह अल्लाह, दुनिया के रब और उनके रसूल ﷺ से वर्णित है। जहाँ तक अब्दुल्ला बिन मसूद का सवाल है, «فَامْضُوا» (चलो/आगे बढ़ो) उनसे प्रामाणिक रूप से सिद्ध नहीं है क्योंकि सनद (श्रृंखला) निरंतर नहीं है; क्योंकि इब्राहिम अल-नखई ने अब्दुल्ला बिन मसूद से कुछ नहीं सुना (2)। बल्कि, «فامضوا» उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) से वर्णित है। यदि कोई व्यक्ति उम्मत (3) और बहुमत के विरुद्ध कुछ लाता है, तो यह उसकी ओर से विस्मृति मानी जाती है। अरब इस बात पर सहमत हैं कि 'सई' (प्रयास/चलना) का अर्थ 'मुदी' (आगे बढ़ना) हो सकता है; हालाँकि, यह परिश्रम और तत्परता के बिना नहीं होता। जुहैर ने कहा: ग़ैज़ बिन मुर्रा के दो प्रयास करने वालों ने तब प्रयास किया जब... कबीले के बीच के संबंध खून से टूट गए थे (4) उनका 'सई' से तात्पर्य परिश्रम और एकाग्रता के साथ आगे बढ़ना था, और उनका अर्थ दौड़ना या कदमों को तेज़ करना नहीं था। अल-फर्रा (5) और अबू उबैदा ने कहा: आयत में 'सई' का अर्थ आगे बढ़ना है। अल-फर्रा ने उनकी इस कहावत से तर्क दिया: "वह अल्लाह की कृपा की तलाश में धरती पर सई (प्रयास) करता है," अर्थात: वह परिश्रम और प्रयास के साथ आगे बढ़ता है। अबू उबैदा ने कवि के कथन से तर्क दिया: मैं बनी मलिक के बड़े हिस्से के लिए सई करता हूँ... हर आदमी अपने मामलों में सई करने वाला है (6) क्या इस पद में 'सई' का अर्थ एकाग्रता के साथ आगे बढ़ने के अलावा कुछ और हो सकता है? और यह असंभव है कि इब्न मसूद की वाक्पटुता और अरबी में महारत के बावजूद यह अर्थ उनसे छिपा रहे। मैंने कहा: और जो बात यह साबित करती है कि यहाँ दौड़ना अभिप्रेत नहीं है, वह पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) का यह कथन है:

---

(1) इसे अबू उबैद ने फदाइल अल-कुरान, पृ. 186 में हुशैम के माध्यम से, इब्न अबी शैबा 157/2, अल-तबरी 639/22, और अल-तबरानी ने अल-कबीर (9539) में अल-आमश के माध्यम से इब्राहिम से उद्धृत किया है। आगामी टिप्पणी देखें। (2) अल-हैथमी ने मजमा अल-जवाइद 124/7 में रिपोर्ट पर टिप्पणी करते हुए इसी तरह कहा है, और इब्न हजर ने भी फत अल-बारी 642/8 में कहा है: इसे अल-तबरानी ने निकाला है, और इसके पुरुष विश्वसनीय हैं, सिवाय इसके कि यह खंडित है। (3) (म) में: आयत। (4) इसका संदर्भ हाल ही में बीत चुका है। (5) उनकी पुस्तक मानी अल-कुरान 156/3

में। (6) वक्ता: अबू क़ैस बिन अल-अस्लत, और यह अल-मुफद्दालियात, पृ. 282, और मुंतहा अल-तलब 251/8 में है।

...اگر یہ «فَاسْعَوْا» (کوشش کرو/دوڑو) ہوتا تو میں اس وقت تک دوڑتا جب تک کہ میری چادر نہ گر جاتی (۱)۔ ابو بکر نے کہا: انہوں نے ان پر یہ حجت پیش کی کہ امت کا «فَاسْعَوْا» پر اجماع ہے، اللہ رب العالمین اور اس کے رسول ﷺ سے اس کی روایت کی وجہ سے۔ جہاں تک عبداللہ بن مسعود کا تعلق ہے، ان سے «فامضوا» (چلو/آگے بڑھو) صحیح ثابت نہیں ہے کیونکہ سند متصل نہیں ہے؛ کیونکہ ابراہیم نخعی نے عبداللہ بن مسعود سے کچھ نہیں سنا (۲)۔ بلکہ «فامضوا» حضرت عمر رضی اللہ عنہ سے مروی ہے۔ اگر کوئی اکیلا شخص امت (۳) اور جماعت کے خلاف کوئی بات کہتا ہے تو یہ اس کی طرف سے بھول سمجھی جائے گی۔ عرب اس بات پر متفق ہیں کہ 'سعی' (کوشش/چلنا) کا لفظ 'مضی' (آگے بڑھنا) کے معنی میں آتا ہے؛ سوائے اس کے کہ یہ محنت اور مستعدی سے خالی نہیں ہوتا۔ زہیر نے کہا: غیظ بن مرہ کے دو کوشش کرنے والوں نے اس وقت کوشش کی جب... قبیلے کے درمیان تعلقات خون کی وجہ سے ٹوٹ چکے تھے (۴) سعی سے ان کی مراد محنت اور مستعدی کے ساتھ آگے بڑھنا تھا، اور ان کا مقصد دوڑنا یا قدموں کو تیز کرنا نہیں تھا۔ فراء (۵) اور ابو عبیدہ نے کہا: آیت میں سعی کا مطلب آگے بڑھنا ہے۔ فراء نے ان کے اس قول سے استدلال کیا: "وہ اللہ کا فضل تلاش کرنے کے لیے ملک میں سعی کرتا ہے،" یعنی: وہ محنت اور کوشش کے ساتھ آگے بڑھتا ہے۔ ابو عبیدہ نے شاعر کے اس قول سے استدلال کیا: میں بنی مالک کے ایک بڑے حصے کے لیے سعی کرتا ہوں... ہر آدمی اپنے معاملات میں سعی کرنے والا ہے (۶) تو کیا اس شعر میں سعی کا مطلب مستعدی کے ساتھ آگے بڑھنے کے علاوہ کچھ اور ہو سکتا ہے؟ اور یہ محال ہے کہ ابن مسعود کی فصاحت اور عربی زبان میں

مہارت کے باوجود یہ معنی ان سے پوشیدہ رہا ہو۔ میں کہتا ہوں: اور جو چیز اس بات پر دلالت کرتی ہے کہ یہاں دوڑنا مراد نہیں ہے، وہ آپ ﷺ کا یہ قول ہے:

---

(۱) اسے ابو عبید نے فضائل القرآن ص ۱۸۶ میں ہشیم کے واسطے سے، اور ابن ابی شیبہ ۱۵۷/۲، طبری ۶۳۹/۲۲، اور طبرانی نے الکبیر (۹۵۳۹) میں اعمش کے واسطے سے ابراہیم سے روایت کیا ہے۔ آنے والا تبصرہ دیکھیں۔ (۲) اسی طرح الہیثمی نے مجمع الزوائد ۱۲۴/۷ میں اس خبر پر تبصرہ کرتے ہوئے کہا ہے، اور ابن حجر نے بھی فتح الباری ۶۴۲/۸ میں کہا ہے: اسے طبرانی نے روایت کیا ہے اور اس کے راوی ثقہ ہیں، سوائے اس کے کہ یہ منقطع ہے۔ (۳) نسخہ (م) میں: آیت۔ (۴) اس کی تخریج ابھی قریب ہی گزری ہے۔ (۵) ان کی کتاب معانی القرآن ۱۵۶/۳ میں۔ (۶) قائل: ابو قیس بن الاسلت، اور یہ المفضلیات ص ۲۸۲، اور منتہی الطلب ۲۵۱/۸ میں ہے۔

468 Surah Al-Jumu'ah: Verse 9 "When the prayer is called, do not come to it running, but come to it with tranquility"(1). Al-Hasan said: By Allah, it is not about physical running with feet. They were forbidden from coming to prayer except with tranquility and dignity; rather, it is with hearts, intention, and humility. Qatadah said: 'Seeking' (as-Sa'y) means to strive with your heart and deeds (2). This is good, as it combines the three views. Regarding washing for Friday prayer, perfuming, and dressing up, there are narrations mentioned in the books of Hadith (3). Sixth: His Almighty's saying: {O you who have believed} is a discourse (address) to those legally responsible (mukallafin) by consensus. Excluded from it are the sick, the chronically ill, travelers, slaves, and women, by evidence; as well as the blind and the elderly person who cannot walk without a leader, according to Abu Hanifah (4). Abu al-Zubayr narrated from Jabir that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Whoever believes in Allah and the Last Day, the Friday prayer is obligatory upon him on Friday, except for [upon] a sick person, a traveler, a woman, a boy, or a slave. Whoever seeks diversion through amusement or trade, Allah is free of need of him, and Allah is Self-Sufficient, Praiseworthy." Narrated by al-Daraqutni (5). Our scholars, may Allah have mercy on them, said: No one who is required to attend Friday prayer should fail to do so except for an excuse that makes attendance impossible, such as a confining illness, fear of worsening illness, or fear of oppression from an authority regarding his property or person without a rightful judgment. Heavy rain along with mud is an excuse if it does not stop—and Malik did not see it as an excuse for him, as narrated by al-Mahdawi—and if someone stays away for a close relative who is near death, and there is no one else to attend to their needs, it is hoped that he is excused. Ibn Umar did this (6). And whoever stays away from it without an excuse, and prays before...

(1) Narrated by Muslim (602) and Ahmad (7250) from Abu Hurairah (may Allah be pleased with him). (2) Tafsir al-Baghawi 4/341, and Qatadah's statement was narrated by al-Tabari 22/637, and al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (2966). (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/1793. (4) The issue is in al-Mughni 3/216-221; see also Abu Hanifah's words in Bada'i' al-Sana'i' 2/187. (5) In his Sunan (1576), and the part in brackets we supplemented from it. It was also narrated by al-Bayhaqi 3/184, and in its chain: Ibn Lahi'ah narrating from Mu'adh bin Muhammad al-Ansari, and both are weak. Ibn al-Turkumani said in al-Jawhar al-Naqi (in the margin of al-Sunan al-Kubra by al-Bayhaqi): This Mu'adh is a teacher for Ibn Lahi'ah who is unknown. Thus mentioned al-Dhahabi. (6) al-Kafi by Ibn Abd al-Barr 1/252, and what follows it is also from it. The

report about Umar was narrated by al-Bukhari (3990) from Nafi': That Ibn Umar (may Allah be pleased with them both) was told that Sa'id bin Zayd bin Amr bin Nufayl—who was a veteran of Badr—fell ill on a Friday. So he rode to him after the day had advanced and Friday prayer drew near, and he missed the Friday prayer.

468 सूरह अल-जुमुअह: आयत 9 "जब नमाज़ खड़ी की जाए, तो दौड़ते हुए न आओ, बल्कि सुकून और गरिमा के साथ आओ" (1)। हसन ने कहा: अल्लाह की कसम, इसका मतलब पैरों से दौड़ना नहीं है। उन्हें नमाज़ के लिए आने से मना किया गया था सिवाय इसके कि वे सुकून और गरिमा के साथ आएं बल्कि यह दिलों, नीयत और विनम्रता (खुशू) के साथ है। क़तादा ने कहा: 'दौड़ना' (सई) का अर्थ है अपने दिल और कर्म के साथ प्रयास करना (2)। यह अच्छा है, क्योंकि यह तीनों मतों को जोड़ता है। जुमे के लिए स्नान करने, सुगंध लगाने और अच्छे वस्त्र पहनने के बारे में हदीस की किताबों में उल्लेखित हदीसें मौजूद हैं (3)। छठा: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कहना है: {हे ईमान वालो} यह सर्वसम्मति से उन लोगों के लिए संबोधन (खिताब) है जो धार्मिक रूप से उत्तरदायी (मुकल्लफ़ीन) हैं। इससे बीमार, दीर्घकालिक बीमार, यात्री, गुलाम और महिलाएं प्रमाण के आधार पर बाहर हैं; साथ ही अंधे और वह वृद्ध व्यक्ति जो बिना किसी सहायक (नेतृत्वकर्ता) के नहीं चल सकता, अबू हनीफा के अनुसार (4)। अबू ज़ुबैर ने जाबिर से रिवायत किया कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जो अल्लाह और आख़िरत के दिन पर ईमान रखता है, उस पर जुमे के दिन जुमे की नमाज़ अनिवार्य है, सिवाय [पर] बीमार, यात्री, महिला, बच्चे या गुलाम के। तो जो खेल-कूद या व्यापार के ज़रिए बेपरवाह हो गया, अल्लाह उससे बेपरवाह है, और अल्लाह बेनयाज़ (आत्म-पर्याप्त), प्रशंसा के योग्य है।" इसे दारक़ुत्नी ने रिवायत किया है (5)। हमारे विद्वानों (अल्लाह उन पर रहम करे) ने कहा: जुमे की नमाज़ जिस पर वाजिब है, उसमें से कोई भी इससे पीछे न रहे, सिवाय उस उज़्र (बहाने) के जिसके कारण वहां जाना संभव न हो; जैसे कि जेल में डालने वाली बीमारी, या बीमारी बढ़ने का डर, या किसी अधिकारी द्वारा उसके धन या शरीर पर बिना किसी हक के ज़ुल्म का डर। कीचड़ के साथ भारी बारिश एक उज़्र है अगर वह बंद न हो—और मालिक ने इसे अपने लिए उज़्र नहीं माना, जैसा कि अल-महदवी ने उल्लेख किया है—और यदि कोई अपने किसी करीबी रिश्तेदार के कारण पीछे रह जाता है जो मृत्यु के करीब हो, और वहां उसके काम संभालने वाला कोई और न हो, तो आशा है कि उसके लिए गुंजाइश है। इब्न उमर ने ऐसा ही किया (6)। और जो बिना किसी उज़्र के इससे पीछे रहा, और उसने पहले नमाज़ पढ़ ली...

(1) इसे मुस्लिम (602) और अहमद (7250) ने अबू हुरैरा ؓ से रिवायत किया है। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 4/341, और क़तादा का कथन अल-तबरी 22/637 और अल-बैहक़ी ने शुअब अल-ईमान (2966) में रिवायत किया है। (3) अहकाम अल-कुरआन इब्न अल-अरबी द्वारा 4/1793। (4) मसला अल-मुग़नी 3/216-221 में है, और बदई अल-सनई 2/187 में अबू हनीफा की बात देखें। (5) अपनी

सुनन (1576) में, और कोष्ठक के बीच की चीज़ हमने उससे ली है। इसे अल-बैहक़ी 3/184 ने भी रिवायत किया है, और इसकी सनद में: इब्न लहीअह मुअज़ बिन मुहम्मद अल-अंसारी से रिवायत करते हैं, और वे दोनों कमज़ोर हैं। इब्न अल-तुर्कुमानी ने अल-जौहर अल-नकी में कहा (अल-सुनन अल-कुबरा अल-बैहक़ी के हाशिये पर): और यह मुअज़ इब्न लहीअह के उस्ताद हैं जो अज्ञात हैं। ऐसा ही अल-दहबी ने उल्लेख किया है। (6) अल-काफ़ी इब्न अब्द अल-बर्र द्वारा 1/252, और इसके बाद का हिस्सा भी उसी से है। उमर की खबर अल-बुखारी (3990) ने नाफे से रिवायत की है: कि इब्न उमर (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से ज़िक्र किया गया कि सईद बिन ज़ैद बिन अम्र बिन नुफ़ैल—जो बदरी थे—जुमे के दिन बीमार हो गए। तो वह दिन चढ़ने के बाद और जुमे के नज़दीक आने पर उनके पास सवारी करके गए, और जुमे की नमाज़ छोड़ दी।

468 سورہ الجمعہ: آیت 9 "جب نماز کھڑی کر دی جائے تو اس کی طرف دوڑتے ہوئے نہ آؤ، بلکہ سکینت کے ساتھ آؤ"(1)۔ حسن بصری نے کہا: اللہ کی قسم، اس سے مراد قدموں سے دوڑنا نہیں ہے، اور انہیں نماز کے لیے آنے سے منع کیا گیا ہے سوائے اس کے کہ ان پر سکینت اور وقار ہو؛ بلکہ یہ دلوں، نیت اور خشوع کے ساتھ ہے۔ اور قتادہ نے کہا: سعی (دوڑنا) یہ ہے کہ تم اپنے دل اور عمل کے ساتھ سعی کرو (2)۔ اور یہ اچھا قول ہے کیونکہ یہ تینوں اقوال کو جمع کرتا ہے۔ اور جمعہ کے لیے غسل، خوشبو اور لباس کے ساتھ زینت کے بارے میں احادیث کتب حدیث میں مذکور ہیں (3)۔ چھٹا: اللہ تعالیٰ کا قول: {اے ایمان والو} بالاجماع مکلفین کے لیے خطاب ہے۔ اور اس سے بیمار، دائمی مریض، مسافر، غلام اور عورتیں دلیل کی بنا پر خارج ہیں۔ اور اندھے اور وہ بوڑھا جو کسی قائد کے بغیر نہ چل سکے، امام ابو حنیفہ کے نزدیک (4)۔ ابو زبیر نے جابر سے روایت کیا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جو اللہ اور یوم آخرت پر ایمان رکھتا ہے، اس پر جمعہ کے دن جمعہ فرض ہے، سوائے [پر] مریض، یا مسافر، یا عورت، یا بچہ، یا غلام کے۔ تو جس نے کھیل کود یا تجارت کے ذریعے بے نیازی اختیار کی، اللہ اس سے بے نیاز ہو گیا، اور اللہ بے نیاز، تعریف والا ہے" اسے دارقطنی نے روایت کیا (5)۔ اور ہمارے علماء رحمہ اللہ نے فرمایا: جس پر جمعہ کی ادائیگی واجب ہو، اس میں سے کوئی بھی جمعہ سے پیچھے نہ رہے سوائے کسی ایسے عذر کے جس کے ساتھ اس کے لیے وہاں آنا ممکن نہ ہو؛ جیسے قید کرنے والی بیماری، یا بیماری میں اضافے کا خوف، یا مال یا جان میں کسی سلطان کے ظلم کا خوف بغیر کسی حق کے فیصلے کے۔ اور کیچڑ کے ساتھ موسلا دھار بارش عذر ہے اگر وہ ختم نہ ہو - اور امام مالک نے اسے اپنے لیے عذر نہیں سمجھا، اسے مہدوی نے بیان کیا ہے - اور اگر کوئی پیچھے رہ جائے اپنے کسی جگری دوست (رشتہ دار) کی وجہ سے جس کی وفات کا وقت قریب

ہو، اور وہاں کوئی ایسا نہ ہو جو اس کے کام سنبھال سکے، تو امید ہے کہ اس کے لیے گنجائش ہوگی۔ اور ابن عمر نے ایسا ہی کیا (6)۔ اور جو بغیر عذر کے پیچھے رہا، اور اس نے پہلے نماز پڑھ لی...

(1) اسے مسلم (602) اور احمد (7250) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے۔ (2) تفسیر بغوی 4/341، اور قتادہ کا قول طبری 22/637 اور بیہقی نے شعب الایمان (2966) میں روایت کیا ہے۔ (3) احکام القرآن لابن العربی 4/1793۔ (4) یہ مسئلہ مغنی 3/216-221 میں ہے، اور بدائع الصنائع 2/187 میں ابو حنیفہ کا کلام دیکھیں۔ (5) اپنی سنن (1576) میں، اور بریکٹ کے درمیان کی چیز ہم نے اس سے لی ہے، اور اسے بیہقی 3/184 نے بھی روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں: ابن لہیعہ معاذ بن محمد انصاری سے روایت کرتے ہیں، اور یہ دونوں ضعیف ہیں۔ ابن الترکمانی نے الجوہر النقی میں کہا (سنن کبری بیہقی کے حاشیہ پر): اور یہ معاذ ابن لہیعہ کے شیخ ہیں جو مجہول ہیں۔ اسی طرح ذہبی نے ذکر کیا۔ (6) الکافی لابن عبد البر 1/252، اور اس کے بعد کا حصہ بھی اسی سے ہے، اور عمر کی خبر بخاری (3990) نے نافع سے روایت کی ہے: کہ ابن عمر رضی اللہ عنہما سے ذکر کیا گیا کہ سعید بن زید بن عمرو بن نفیل - جو بدری تھے - جمعہ کے دن بیمار ہو گئے۔ چنانچہ وہ دن چڑھنے کے بعد اور جمعہ کے قریب ہونے پر ان کے پاس سوار ہو کر گئے، اور جمعہ کی نماز چھوڑ دی۔

...the Imam, he must repeat it, and it is not sufficient for him to pray before him. By staying behind while being able to attend, he is disobeying Allah by his action.

Seventh: His saying, the Almighty: {When the call is made for prayer}, this refers specifically to the obligation of Friday prayer for those nearby who hear the call. As for those whose houses are far and who do not hear the call, they are not included in the address. There was a difference of opinion regarding who should attend Friday prayer from those near and far (1). Ibn Umar, Abu Hurairah, and Anas said: Friday prayer is obligatory for those in the city within six miles. Rabee'ah said: four miles. Malik and Al-Layth said: three miles (2). Ash-Shafi'i (3) said: The consideration for hearing the Adhan is that the Mu'adhin (caller to prayer) has a loud voice, the sounds are calm, the wind is still, and the Mu'adhin's position is at the city wall.

In the Sahih, on the authority of Aisha: that people used to come to Friday prayer from their homes and from Al-Awali (the outskirts), coming in cloaks (4), and dust would hit them, and an odor would emanate from them. So the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "If only you would bathe for this day of yours!" Our scholars said: And the voice, if it is strong and people are in calm and quiet, then the maximum reach of hearing the voice is three miles. The nearest part of Al-Awali to Medina is at three miles. Ahmad ibn Hanbal and Ishaq said: Friday prayer is obligatory for whoever hears the call (5).

Al-Daraqutni (6) narrated from the Hadith of Amr ibn Shu'ayb, from his father, from his grandfather, that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Friday prayer is only for whoever hears the call." Abu Hanifa and his companions said:

---

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/1794. (2) Al-Istidhkar 7/30-31, and Al-Tamhid 10/278-282. The statement of Abu Hurairah was narrated by Al-Bayhaqi in Al-Sunan al-Kubra 3/175, and Malik's statement in Al-Mudawwanah 1/153. (3) In Al-Umm 1/170. (4) In (D) and (M): dust. This is also how it appeared in Al-Bukhari (902). Ibn Hajar said in Fath al-Bari 2/386: This is how it appeared for most. According to Al-Qabisi: "they come in 'Aba' (cloaks)", with a fatha on the unpointed letter and prolongation, which is more correct. It is also like this in Muslim [847], Al-Isma'ili, and others through the path of Ibn Wahb. (5) Al-Tamhid 10/281-282. (6) In his Sunan (1589).

...इमाम, वह इसे दोहराए, और उसके लिए उससे पहले प्रार्थना करना पर्याप्त नहीं है। सामर्थ्य होने के बावजूद पीछे रहकर वह अपने इस कृत्य से अल्लाह की अवज्ञा करने वाला है।

सातवीं: अल्लाह तआला का यह कहना: {जब प्रार्थना के लिए पुकारा जाए}, यह जुमे की नमाज़ की अनिवार्यता के उस करीब के व्यक्ति के साथ विशिष्ट है जो पुकार (अज़ान) सुनता है। जहाँ तक उस दूर रहने वाले का प्रश्न है जो पुकार नहीं सुनता, तो वह इस संबोधन के अंतर्गत नहीं आता। इस बारे में मतभेद है कि निकट और दूर से कौन जुमे की नमाज़ के लिए आए (1)। इब्न उमर, अबू हुरैरा और अनस ने कहा: शहर में छह मील के दायरे में रहने वालों पर जुमा अनिवार्य है। रबीआ ने कहा: चार मील। मलिक और अल-लैथ ने कहा: तीन मील (2)। अल-शाफ़ी (3) ने कहा: अज़ान सुनने का पैमाना यह है कि मुअज़्ज़िन की आवाज़ बुलंद हो, अन्य आवाज़ें शांत हों, हवा थमी हुई हो, और मुअज़्ज़िन शहर की दीवार के पास खड़ा हो।

सहीह में आयशा से वर्णित है: लोग अपने घरों और अल-अवाली (बाहरी बस्तियों) से बारी-बारी से जुमे के लिए आते थे, वे लबादों (4) में आते थे, और उन पर धूल पड़ जाती थी, जिससे उनसे गंध आती थी। तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "काश तुम अपने इस दिन के लिए स्नान कर लेते!" हमारे विद्वानों ने कहा: आवाज़, यदि वह मज़बूत हो और लोग शांति और सन्नाटे में हों, तो आवाज़ सुनने की अधिकतम दूरी तीन मील है। मदीना से अल-अवाली का निकटतम भाग तीन मील पर है। अहमद बिन हनबल और इसहाक ने कहा: जुमा उस पर अनिवार्य है जो पुकार सुन ले (5)।

अल-दारक़ुतनी (6) ने अम्र बिन शुऐब की हदीस से, उनके पिता से, उनके दादा के माध्यम से अल्लाह के रसूल ﷺ से रिवायत किया कि आपने फरमाया: "जुमा केवल उसी पर है जो पुकार सुनता है।" अबू हनीफा और उनके साथियों ने कहा:

---

(1) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान 4/1794। (2) अल-इस्तिधकार 7/30-31, और अल-तमहीद 10/278-282। अबू हुरैरा का कथन अल-बैहकी ने अल-सुनन अल-कुबरा 3/175 में उद्धृत किया है, और मलिक का कथन अल-मुदव्वना 1/153 में। (3) अल-उम्म 1/170 में। (4) (द) और (म) में: धूल। अल-बुखारी (902) में भी ऐसा ही आया है। इब्न हजर ने फतह अल-बारी 2/386 में कहा: अधिकांश के लिए ऐसा ही आया है, और अल-क़ाबिसी के अनुसार: "वे लबादों (अबा) में आते हैं"। बिना नुक्ते वाले अक्षर पर ज़बर और मद के साथ, जो अधिक सही है। मुस्लिम [847], अल-इस्माइली

और अन्य में इब्न वहब के माध्यम से भी ऐसा ही है। (5) अल-तमहीद 10/281-282। (6) उनकी सुनन (1589) में।

...امام، وہ اسے لوٹائے، اور اس کے لیے اس سے پہلے نماز پڑھنا کافی نہیں ہے۔ وہ استطاعت کے باوجود پیچھے رہ کر اپنے اس فعل سے اللہ کا نافرمان ہے۔

ساتویں: اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد: {جب نماز کے لیے پکارا جائے}، یہ جمعہ کے وجوب کے ساتھ اس قریب والے کے لیے خاص ہے جو پکار (اذان) سنتا ہے، جہاں تک اس دور دراز گھر والے کا تعلق ہے جو پکار نہیں سنتا، تو وہ اس خطاب کے تحت نہیں آتا۔ اس بارے میں اختلاف ہے کہ قریب اور دور سے کون جمعہ کے لیے آئے (۱)۔ ابن عمر، ابو ہریرہ اور انس نے کہا: شہر میں چھ میل تک کے لوگوں پر جمعہ واجب ہے۔ ربیعہ نے کہا: چار میل۔ مالک اور لیث نے کہا: تین میل (۲)۔ امام شافعی (۳) نے کہا: اذان سننے کا اعتبار یہ ہے کہ مؤذن بلند آواز والا ہو، آوازیں پرسکون ہوں، ہوا تھمی ہوئی ہو، اور مؤذن شہر کی فصیل کے پاس کھڑا ہو۔

اور صحیح میں حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے مروی ہے: کہ لوگ اپنے گھروں اور عوالی (نواحی علاقوں) سے باری باری جمعہ کے لیے آتے تھے، وہ جبوں (۴) میں آتے تھے، اور انہیں غبار لگ جاتا تھا جس سے ان میں سے بو آنے لگتی، تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "کاش تم اپنے اس دن کے لیے غسل کر لیتے!" ہمارے علماء نے کہا: اور آواز، اگر وہ مضبوط ہو اور لوگ خاموشی اور سکون میں ہوں، تو آواز سننے کی انتہائی حد تین میل ہے۔ اور مدینہ سے عوالی کا قریب ترین حصہ تین میل پر ہے۔ احمد بن حنبل اور اسحاق نے کہا: جمعہ اس پر واجب ہے جو پکار سن لے (۵)۔

اور دارقطنی (۶) نے عمرو بن شعیب کی حدیث سے، ان کے والد سے، ان کے دادا کے واسطے سے رسول اللہ ﷺ سے روایت کی کہ آپ نے فرمایا: "جمعہ صرف اسی پر ہے جو پکار سن لے۔" اور امام ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب نے کہا:

---

(۱) احکام القرآن لابن العربی ۴/۱۷۹۴۔ (۲) الاستذکار ۷/۳۰-۳۱، اور التمہید ۱۰/۲۷۸-۲۸۲، اور ابو ہریرہ کا قول بیہقی نے السنن الکبری ۳/۱۷۵ میں روایت کیا ہے، اور امام مالک کا قول المدونہ ۱/۱۵۳ میں۔ (۳) الام ۱/۱۷۰ میں۔ (۴) (د) اور (م) میں: غبار۔ اسی طرح بخاری (۹۰۲) میں واقع ہوا ہے، ابن حجر نے فتح الباری ۲/۳۸۶ میں کہا: اکثر کے نزدیک اسی طرح ہے، اور قابسی کے ہاں: "پس وہ عباء (جبوں) میں آتے ہیں"۔ بغیر نقطے والے حرف پر زبر اور مد کے ساتھ، اور یہی زیادہ درست ہے، اور اسی طرح مسلم [۸۴۷]، اسماعیلی اور دیگر کے پاس ابن وہب کے واسطے سے ہے۔ (۵) التمہید ۱۰/۲۸۱-۲۸۲۔ (۶) اپنی سنن (۱۵۸۹) میں۔

Surah Al-Jumu'ah: Verse 9 470

It (the Friday prayer) is obligatory for those within the city, whether they hear the call to prayer or not, but it is not obligatory for those outside the city even if they hear the call (1). He was even asked: Is Friday prayer obligatory for the people of Zabara - between which and Kufa runs a river (2)? He replied: No. It was also narrated from Rabi'a: It is obligatory for anyone who, upon hearing the call, walks out of his house and can reach the prayer (3). It was also narrated from al-Zuhri: It is obligatory for him if he hears the Adhan.

Eighth: Allah's saying: {O you who have believed, when [the adhan] is called for the prayer on the day of Jumu'ah [Friday], then proceed to the remembrance of Allah} is evidence that Friday prayer is not obligatory except by the call, and the call is only made upon the entry of the prescribed time (4), based on the Prophet's saying (peace and blessings be upon him): "When the prayer time arrives, call the Adhan then call the Iqama, and let the eldest among you lead the prayer," said to Malik ibn al-Huwayrith and his companion (5). In Al-Bukhari (6), on the authority of Anas ibn Malik, the Prophet ﷺ used to pray Jumu'ah when the sun began to decline. It was narrated from Abu Bakr (7) al-Siddiq and Ahmad ibn Hanbal that it can be prayed before the sun declines. Ahmad relied on the hadith of Salama ibn al-Akwa': We used to pray with the Prophet ﷺ then leave, and the walls had no shade (8). And on the hadith of Ibn Umar: We did not nap or lunch except after Jumu'ah (9). Similar is narrated from Sahl; it was reported by Muslim (10). The hadith of Salama is understood to mean early attendance (11). Narrated by Hisham ibn Abd al-Malik, from Ya'la ibn al-Harith, from Iyas...

(1) Al-Istidhkar 7/31-32, and the view of Abu Hanifa in Bada'i' al-Sana'i' 2/190. (2) Al-Hamawi said in Mu'jam al-Buldan 3/129: A place I think is in the outskirts of Kufa. (3) Al-Istidhkar 7/31. (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/1795. (5) Previously cited 8/62-63. (6) No. (904). (7) Not in (M). (8) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/1795, and what follows is also from it. The hadith was reported by al-Bukhari (4168), Muslim (860): (32), and Ahmad (16496). (9) Reported by Ibn Abi Shaybah 2/107 with similar wording. (10) No. (859), and it is in al-Bukhari (941). (11) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/1795.

सूरह अल-जुमुआ: आयत 9 470

यह (जुमे की नमाज़) उन लोगों पर अनिवार्य है जो शहर के भीतर हैं, चाहे उन्होंने अज़ान सुनी हो या नहीं, लेकिन यह शहर के बाहर के लोगों पर अनिवार्य नहीं है, भले ही उन्होंने अज़ान सुनी हो (1)। यहाँ तक कि पूछा गया: क्या ज़बारा के लोगों पर जुमा अनिवार्य है - जिसके और कूफ़ा के बीच एक नदी बहती है (2)? तो उन्होंने कहा: नहीं। रबीआ से यह भी रिवायत है कि: यह उस व्यक्ति पर अनिवार्य है जो अज़ान सुनकर अपने घर से पैदल चले और नमाज़ पा ले (3)। अल-ज़ुहरी से रिवायत है कि: अज़ान सुनने पर उस पर यह अनिवार्य हो जाती है।

आठवाँ: अल्लाह का कथन: {हे ईमान वालों! जब जुमे के दिन नमाज़ के लिए पुकारा जाए, तो अल्लाह के स्मरण की ओर दौड़ो} इस बात का प्रमाण है कि जुमा अज़ान के बिना अनिवार्य नहीं होता, और अज़ान केवल समय आने पर ही दी जाती है (4), जैसा कि पैगंबर (उन पर शांति हो) ने कहा: "जब नमाज़ का समय हो जाए, तो अज़ान दो फिर इकामत कहो, और तुम में से जो सबसे बड़ा हो वह इमामत करे।" यह मलिक इब्न अल-हुवैरिथ और उनके साथी से कहा गया था (5)। बुखारी (6) में अनस इब्न मलिक से रिवायत है कि पैगंबर ﷺ जुमे की नमाज़ तब पढ़ते थे जब सूरज ढलना शुरू होता था। अबू बक्र (7) अल-सिद्दीक और अहमद इब्न हंबल से रिवायत है कि यह ज़वाल (सूरज ढलने) से पहले पढ़ी जा सकती है। अहमद ने इस बारे में सलमा इब्न अल-अक्वा की हदीस पर भरोसा किया: हम पैगंबर ﷺ के साथ नमाज़ पढ़ते थे फिर वापस आते थे, और दीवारों की कोई छाया नहीं होती थी (8)। और इब्न उमर की हदीस: हम जुमे के बाद ही दोपहर की नींद (क़ैलूला) लेते या दोपहर का भोजन करते थे (9)। सहल से भी ऐसा ही रिवायत है; इसे मुस्लिम (10) ने निकाला है। सलमा की हदीस का मतलब जल्दी आने से लिया गया है (11)। हिशाम इब्न अब्द अल-मलिक ने यअला इब्न अल-हारिस से, उन्होंने इयास से इसे रिवायत किया है...

(1) अल-इस्तिज़कार 7/31-32, और बदई अल-सनाई 2/190 में अबू हनीफ़ा का कथन। (2) अल-हमवी ने मुअजम अल-बुल्दान 3/129 में कहा: एक जगह जिसके बारे में मेरा मानना है कि वह कूफ़ा के आसपास है। (3) अल-इस्तिज़कार 7/31. (4) अहकाम अल-क़ुरआन इब्न अल-अरबी 4/1795. (5) पीछे 8/62-63. (6) संख्या (904). (7) (म) में नहीं है। (8) अहकाम अल-क़ुरआन इब्न अल-अरबी 4/1795, और इसके बाद वाला भी वहीं से है। हदीस बुखारी (4168), मुस्लिम (860): (32), और अहमद (16496) द्वारा निकाली गई है। (9) इब्न अबी शैबा 2/107 द्वारा इसी तरह निकाला गया।

(10) संख्या (859), और यह बुखारी (941) में है। (11) अहकाम अल-क़ुरआन इब्न अल-अरबी 4/1795.

سورة الجمعہ: آیات 9 470

یہ (نمازِ جمعہ) اس شخص پر واجب ہے جو شہر میں ہو، خواہ اس نے اذان سنی ہو یا نہ سنی ہو، اور یہ اس شخص پر واجب نہیں ہے جو شہر سے باہر ہو اگرچہ اس نے اذان سن لی ہو (1)۔ یہاں تک کہ پوچھا گیا: کیا زبارا والوں پر جمعہ واجب ہے - جبکہ اس کے اور کوفہ کے درمیان ایک نہر بہتی ہے (2)؟ تو انہوں نے کہا: نہیں۔ اور ربیعہ سے بھی مروی ہے کہ: یہ اس شخص پر واجب ہے جو اذان سن کر اپنے گھر سے پیدل نکلے اور نماز پا لے (3)۔ اور زہری سے مروی ہے کہ: اذان سننے پر اس پر (جمعہ) واجب ہو جاتا ہے۔

آٹھویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اے ایمان والو! جب جمعہ کے دن نماز کے لیے پکارا جائے تو اللہ کے ذکر کی طرف دوڑو﴾ اس بات کی دلیل ہے کہ جمعہ اذان کے بغیر واجب نہیں ہوتا، اور اذان وقت داخل ہونے پر ہی ہوتی ہے (4)، جس کی دلیل آپ ﷺ کا یہ قول ہے: "جب نماز کا وقت ہو جائے تو اذان دو پھر اقامت کہو، اور تم میں سے جو بڑا ہو وہ امامت کرائے"۔ یہ بات آپ ﷺ نے مالک بن حویرث اور ان کے ساتھی سے فرمائی تھی (5)۔ بخاری (6) میں انس بن مالک سے روایت ہے کہ نبی کریم ﷺ جمعہ کی نماز اس وقت پڑھتے تھے جب سورج ڈھل جاتا۔ اور ابوبکر (7) صدیق اور احمد بن حنبل سے مروی ہے کہ یہ زوال سے پہلے پڑھی جاتی ہے۔ احمد نے اس سلسلے میں سلمہ بن اکوع کی حدیث سے استدلال کیا ہے کہ: ہم نبی کریم ﷺ کے ساتھ نماز پڑھتے پھر واپس ہوتے اور دیواروں کا سایہ نہ ہوتا تھا (8)۔ اور ابن عمر کی حدیث سے کہ: ہم جمعہ کے بعد ہی دوپہر کا آرام (قیلولہ) یا کھانا کھاتے تھے (9)۔ اور اسی طرح سہل سے مروی ہے؛ اسے مسلم (10) نے روایت کیا ہے۔ سلمہ کی حدیث کا مطلب جلدی آنے (تبکیر) پر محمول ہے (11)۔ اسے ہشام بن عبد الملک نے یعلی بن حارث سے، انہوں نے ایاس سے روایت کیا ہے...

(1) الاستذکار 31/7-32، اور بدائع الصنائع 190/2 میں امام ابوحنیفہ کا قول۔ (2) حموی نے معجم البلدان 129/3 میں کہا: ایک جگہ جس کے بارے میں میرا خیال ہے کہ وہ کوفہ کے نواح میں ہے۔ (3) الاستذکار 31/7۔ (4) احکام القرآن لابن العربی 1795/4۔ (5) سابقہ 8/ 62-63۔ (6) نمبر (904)۔ (7) (م) میں نہیں ہے۔ (8) احکام القرآن لابن العربی 1795/4، اور اس کے بعد والا بھی اسی سے ہے۔ حدیث کو بخاری (4168)، مسلم (860): (32)، اور احمد (16496) نے روایت کیا ہے۔ (9) اسے ابن ابی شیبہ نے 107/2 میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ (10) نمبر (859)، اور یہ بخاری (941) میں بھی ہے۔ (11) احکام القرآن لابن العربی 1795/4۔

Surah al-Jumu'ah: Verse 9 471

... Ibn Salamah ibn al-Akwa', from his father (1). Waki' narrated from Ya'la, from Iyas, from his father, who said: "We used to perform the Friday prayer with the Messenger of Allah (peace be upon him) when the sun passed its zenith, then we would return and follow the shadows" (2). This is the position of the majority among the later and earlier generations, and by analogy to the Dhuhr prayer. The Hadith of Ibn Umar and Sahl is evidence that they used to go early to Friday prayer, a lot of early going at dawn or before it, so they did not eat except after the prayer was finished. Malik held the view that going early for Friday prayer is only slightly before the sun's zenith. He interpreted the saying of the Prophet (peace be upon him): "Whoever goes in the first hour, it is as if he sacrificed a camel..." the Hadith in full. That it was within one hour (3). The rest of the scholars took it to mean the twelve temporal hours of the day, whether equal or different, depending on the lengthening or shortening of the day. Ibn al-Arabi (4): This is more correct; because of the Hadith of Ibn Umar (may Allah be pleased with them both): They used not to take a midday nap nor eat lunch except after the Friday prayer; because of how early they went to it. Ninth: Allah Almighty has made Friday prayer obligatory upon every Muslim; in refutation of those who say: it is a collective obligation (fard al-kifaya) (5), which was narrated from some Shafi'is (6). And it was narrated from Malik by one who did not verify: that it is a Sunnah (7). The majority of the Ummah and the Imams hold that it is an individual obligation (fard al-ayan) (8); due to the saying of Allah Almighty: {O you who have believed, when [the adhan] is called for the prayer on the day of Jumu'ah [Friday], then proceed to the remembrance of Allah and leave trade.} And it was established from the Prophet (peace be upon him) that he...

(1) Narrated by Muslim (860): (32) from Ishaq ibn Ibrahim, from Hisham ibn Abd al-Malik, with it. Its documentation preceded shortly. (2) Narrated by Muslim (860): (31) from Yahya ibn Yahya and Ishaq ibn Ibrahim, from Waki', with it. (3) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 4/1795, and what follows it from him as well, and the Hadith preceded at 14/395. (4) In his Ahkam al-Quran 4/1795, and what preceded it from him as well, and the report of Umar preceded its documentation shortly. (5) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 4/1796. (6) Al-Majmu' by al-Nawawi 4/351, where he narrated from Abu Ishaq al-Marwazi that it is not permissible to narrate this from al-Shafi'i. (7) Al-Istidhkar 5/119, and he answered that by saying that attending it is a Sunnah for the people of villages concerning whom the predecessors and successors differed

regarding the obligation of Friday prayer upon them. As for the people of cities, no.
(8) Al-Ijma' by Ibn al-Mundhir p. 26.

सूरा अल-जुमुआ: आयत ९ ४७१

...इब्न सलामा इब्न अल-अकवा, अपने पिता से (१)। वकीअ ने याला से, उन्होंने इयास से, उन्होंने अपने पिता से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: "हम अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथ जुमे की नमाज़ पढ़ा करते थे जब सूरज ढल जाता था, फिर हम वापस लौटते और साये का पीछा करते थे" (२)। यही बाद के और पहले के लोगों के बहुमत का रुख है, और ज़ुहर की नमाज़ के साथ समानता के आधार पर भी। इब्न उमर और सहल की हदीस इस बात का सबूत है कि वे जुमे के लिए बहुत जल्दी जाया करते थे, सुबह सवेरे या उससे भी पहले, इसलिए वे नमाज़ पूरी होने के बाद ही कुछ खाते थे। मालिक का विचार था कि जुमे के लिए जल्दी जाना सूरज ढलने से थोड़ा पहले ही होता है। उन्होंने पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के इस कथन की व्याख्या की: "जो कोई पहले घंटे में जाता है, वह ऐसा है मानो उसने ऊंट की कुर्बानी दी हो..." पूरी हदीस। कि यह एक ही घंटे के भीतर था (३)। बाकी विद्वानों ने इसे दिन के बारह समय घंटों के रूप में लिया, चाहे वे बराबर हों या अलग-अलग, दिन के बढ़ने या घटने के अनुसार। इब्न अल-अरबी (४): यह अधिक सही है; इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस के कारण: वे जुमे की नमाज़ के बाद ही दोपहर की नींद लेते थे या दोपहर का भोजन करते थे; क्योंकि वे इसके लिए बहुत जल्दी जाते थे। नौवां: अल्लाह तआला ने हर मुसलमान पर जुमे की नमाज़ फ़र्ज़ कर दी है; उन लोगों के खंडन में जो कहते हैं: यह फर्ज़-ए-किफाया (सामूहिक दायित्व) है (५), जो कुछ शाफ़ई विद्वानों से वर्णित है (६)। और मालिक से उस व्यक्ति द्वारा वर्णित किया गया जिसने पुष्टि नहीं की थी: कि यह सुन्नत है (७)। उम्मत और इमामों के बहुमत का मानना है कि यह फर्ज़-ए-ऐन (व्यक्तिगत दायित्व) है (८); अल्लाह तआला के इस कथन के कारण: {हे विश्वास करने वालो, जब जुमे के दिन नमाज़ के लिए अज़ान दी जाए, तो अल्लाह के ज़िक्र की ओर दौड़ो और व्यापार छोड़ दो}। और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से यह साबित हुआ है कि उन्होंने...

(१) मुस्लिम (८६०) द्वारा निकाला गया: (३२) इशाक बिन इब्राहिम से, हिशाम बिन अब्द अल-मलिक से, इसके साथ। इसका स्रोत वर्णन पहले आ चुका है। (२) मुस्लिम (८६०) द्वारा निकाला गया: (३१) याह्या बिन याह्या और इशाक बिन इब्राहिम से, वकीअ से, इसके साथ। (३) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान ४/१७९५, और उसके बाद का हिस्सा भी, और हदीस १४/३९५ पर आ चुकी है। (४) उनकी किताब अहकाम अल-क़ुरान ४/१७९५ में, और उनसे पहले का हिस्सा भी, और उमर की खबर का स्रोत वर्णन पहले आ चुका है। (५) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान ४/१७९६। (६)

नववी द्वारा अल-मजमूअ ४/३५१, जहाँ उन्होंने अबू इशाक अल-मरवाज़ी से उद्धृत किया है कि इसे शाफ़ई से वर्णित करना जायज़ नहीं है। (७) अल-इस्तिज़कार ५/११९, और उन्होंने इसका उत्तर यह देते हुए दिया कि इसमें शामिल होना गाँवों के लोगों के लिए सुन्नत है जिनके बारे में पूर्ववर्तियों और उत्तराधिकारियों में मतभेद था कि उन पर जुमा अनिवार्य है या नहीं। जहाँ तक शहरों के लोगों का सवाल है, तो ऐसा नहीं है। (८) इब्न अल-मुन्ज़िर द्वारा अल-इज्माअ पृष्ठ २६।

سورة الجمعہ: آیت ۹ ٤٧١

... ابن سلمہ بن اکوع، اپنے والد سے (١)۔ اور وکیع نے یعلیٰ سے، انہوں نے ایاس سے، انہوں نے اپنے والد سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: "ہم رسول اللہ ﷺ کے ساتھ جمعہ پڑھا کرتے تھے جب سورج ڈھل جاتا تھا، پھر ہم واپس لوٹتے اور سائے کا پیچھا کرتے تھے" (٢)۔ اور یہی متاخرین اور متقدمین کے جمہور کا مسلک ہے، اور ظہر کی نماز پر قیاس کرتے ہوئے بھی۔ ابن عمر اور سہل کی حدیث اس بات کی دلیل ہے کہ وہ جمعہ کے لیے بہت جلدی جایا کرتے تھے، صبح سویرے یا اس سے پہلے، چنانچہ وہ نماز مکمل ہونے کے بعد ہی کچھ کھاتے تھے۔ مالک کی رائے تھی کہ جمعہ کے لیے جلدی جانا زوال کے قریب تھوڑا پہلے ہوتا ہے۔ انہوں نے نبی ﷺ کے اس قول کی تاویل کی: "جو شخص پہلے گھنٹے میں گیا گویا اس نے اونٹ کی قربانی دی..." مکمل حدیث۔ کہ یہ ایک ہی گھنٹے میں تھا (٣)۔ باقی علماء نے اسے دن کے بارہ زمانی گھنٹوں پر محمول کیا، چاہے وہ برابر ہوں یا مختلف، دن کے بڑھنے اور گھٹنے کے حساب سے۔ ابن العربی (٤): یہ زیادہ صحیح ہے؛ ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث کی وجہ سے: وہ جمعہ کے بعد ہی قیلولہ کرتے اور دوپہر کا کھانا کھاتے تھے؛ اس کے لیے جلدی جانے की کثرت کی وجہ سے۔ نویں بات: اللہ تعالیٰ نے ہر مسلمان پر جمعہ فرض کیا ہے؛ ان لوگوں کے رد میں جو کہتے ہیں: یہ فرض کفایہ ہے (٥)، اور یہ بعض شافعیہ سے نقل کیا گیا ہے (٦)۔ اور مالک سے اس شخص نے نقل کیا جس نے تحقیق نہیں کی تھی: کہ یہ سنت ہے (٧)۔ اور امت اور ائمہ کے جمہور کا کہنا ہے کہ یہ فرض عین ہے (٨)؛ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وجہ سے: {اے ایمان والو! جب جمعہ کے دن نماز کے لیے اذان دی جائے تو اللہ کے ذکر کی طرف دوڑو اور خرید و فروخت چھوڑ دو}۔ اور نبی ﷺ سے ثابت ہے کہ آپ نے...

(١) اسے مسلم نے (٨٦٠): (٣٢) اسحاق بن ابراہیم سے، انہوں نے ہشام بن عبدالملک سے، ان کے واسطے سے روایت کیا ہے۔ اور اس کی تخریج پہلے گزر چکی ہے۔ (٢) اسے مسلم نے (٨٦٠): (٣١) یحییٰ بن یحییٰ اور اسحاق بن ابراہیم سے، انہوں نے وکیع سے، ان کے واسطے سے روایت کیا ہے۔ (٣) ابن العربی کی احکام القرآن ٤/١٧٩٥، اور اس کے بعد کا حصہ بھی، اور حدیث ١٤/٣٩٥ پر گزر چکی ہے۔ (٤) ان کی احکام القرآن ٤/١٧٩٥ میں، اور اس سے پہلے کا حصہ ؓ، اور عمر کی خبر کی تخریج پہلے گزر چکی ہے۔ (٥) ابن العربی کی احکام القرآن ٤/١٧٩٦۔ (٦) نووی کی المجموع ٤/٣٥١، جہاں انہوں نے ابو اسحاق مروزی سے نقل کیا ہے کہ اسے شافعی سے روایت کرنا جائز نہیں ہے۔ (٧) الاستذکار ٥/١١٩، اور انہوں نے اس کا جواب یہ دیا کہ اس میں حاضر ہونا دیہات والوں کے لیے سنت ہے جن کے بارے میں سلف و خلف کا اختلاف ہے کہ ان پر جمعہ واجب ہے یا نہیں۔ رہا شہر والوں کا معاملہ، تو نہیں۔ (٨) ابن المنذر کی الاجماع ص ٢٦۔

He said: "Let people stop neglecting the Friday prayers, or Allah will seal their hearts and they will become among the heedless."(1) This is clear evidence for the obligation and necessity of Friday prayer. And in "Sunan Ibn Majah"(2) from Abu al-Ja'd al-Damri - who was a companion - said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Whoever leaves Friday prayer three times out of negligence, Allah seals his heart." Its chain is authentic. And the hadith of Jabir bin Abdullah says: The Messenger of Allah ﷺ said: "Whoever leaves Friday prayer three times without necessity, Allah seals his heart."(3) Ibn al-Arabi said: It was proven from the Prophet ﷺ that he said: "Going to Friday prayer is mandatory for every Muslim."(4).

Tenth: Allah has made striving for Friday prayer mandatory absolutely without condition. However, the condition of Wudu (ablution) was established by the Quran and Sunnah for all prayers; according to the saying of the Almighty: {When you rise to prayer, wash your faces} [Verse 6: from Surah Al-Ma'idah]. And the Prophet ﷺ said: "Allah does not accept prayer without purification."(5). A group strangely claimed that taking a bath (Ghusl) for Friday prayer is obligatory. Ibn al-Arabi said: This is false; because Al-Nasa'i and Abu Dawood narrated in their "Sunan" that the Prophet ﷺ said: "Whoever performs ablution on Friday, it is good and excellent. And whoever takes a bath, then bathing is better."(6). And in "Sahih Muslim" from Abu Hurayrah, he said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Whoever performs ablution on Friday and performs it well, then goes to Friday prayer, listens and remains silent, Allah will forgive him for what is between that Friday and the next, plus three days more. And whoever touches the pebbles...

---

(1) Reported by Muslim (865) from Ibn Umar and Abu Hurayrah. (2) No. (1125), and also reported by Abu Dawood (1052), Al-Tirmidhi (500), Al-Nasa'i in Al-Mujtaba 3/88, and Ahmad (15498). Al-Tirmidhi said: The hadith of Abu al-Ja'd is a good (Hasan) hadith. (3) Sunan Ibn Majah (1126), and also reported by Al-Nasa'i in Al-Kubra (1669). Al-Busiri said in Al-Zawa'id: Its chain is authentic and its men are trustworthy. (4) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 4/1796. The hadith was reported by Al-Nasa'i in Al-Mujtaba 3/89 from Hafsa, wife of the Prophet ﷺ, and in it: 'pubescent' instead of 'Muslim'. It is in Abu Dawood (342) with the wording: "Going to Friday prayer is mandatory for every pubescent person, and bathing is mandatory for everyone who goes to Friday prayer." (5) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 4/1796, and the hadith was previously mentioned in 7/366. (6) Al-Nasa'i in Al-Mujtaba 3/94, Abu Dawood (354),

and also reported by Al-Tirmidhi (497), and Ahmad (20089) from Samura bin Jundub. Al-Tirmidhi said: The hadith of Samura is a good (Hasan) hadith. End. And the meaning of his ﷺ saying: "fabihā wa ni'mat": i.e., by that act and trait it is, and it was said: it refers to the Sunnah, i.e., he has taken by the Sunnah. Al-Nihaya (Ni'm).

कहा: "लोगों को जुमे की नमाज़ छोड़ने से बाज़ आना चाहिए, वरना अल्लाह उनके दिलों पर मुहर लगा देगा और वे ग़ाफ़िलों (असावधानों) में से हो जाएंगे।" (1)। यह जुमे की नमाज़ की अनिवार्यता और फ़र्ज़ होने का स्पष्ट प्रमाण है। और "सुनन इब्न माजह" (2) में अबू अल-जअद अद-दमरी से रिवायत है - जो कि एक सहाबी थे - उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जिसने सुस्ती के कारण तीन बार जुमे की नमाज़ छोड़ी, अल्लाह उसके दिल पर मुहर लगा देता है।" इसकी इस्नाद (सूत्र) सही है। और जाबिर बिन अब्दुल्ला की हदीस है: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जिसने बिना किसी मजबूरी के तीन बार जुमे की नमाज़ छोड़ी, अल्लाह उसके दिल पर मुहर लगा देता है।" (3)। इब्न अल-अरबी ने कहा: नबी ﷺ से यह सिद्ध है कि उन्होंने फरमाया: "जुमे की नमाज़ के लिए जाना हर मुसलमान पर अनिवार्य है।" (4)।

दसवाँ: अल्लाह ने बिना किसी शर्त के जुमे के लिए दौड़ने (जाने) को अनिवार्य कर दिया है। और क़ुरान और सुन्नत द्वारा सभी नमाज़ों में वज़ू की शर्त साबित है; अल्लाह तआला के इस कथन के कारण: {जब तुम नमाज़ के लिए खड़े हो, तो अपने चेहरे धो लो} [आयत 6: सूरह अल-माइदा से]। और नबी ﷺ ने फरमाया: "अल्लाह बिना पाकी (पवित्रता) के नमाज़ स्वीकार नहीं करता।" (5)। एक समूह ने अजीब बात कही कि जुमे का ग़ुस्ल (स्नान) फ़र्ज़ है। इब्न अल-अरबी ने कहा: यह गलत है; क्योंकि अल-नसाई और अबू दाऊद ने अपनी "सुनन" में रिवायत किया है कि नबी ﷺ ने फरमाया: "जिसने जुमे के दिन वज़ू किया, तो वह अच्छा और बेहतरीन है। और जिसने ग़ुस्ल किया, तो ग़ुस्ल करना बेहतर है।" (6)। और "सहीह मुस्लिम" में अबू हुरैरा से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जिसने जुमे के दिन अच्छी तरह वज़ू किया, फिर जुमे की नमाज़ के लिए गया, (ख़ुत्बा) सुना और खामोश रहा, तो अल्लाह उसके उस जुमे और अगले जुमे के बीच के गुनाह माफ़ कर देगा, और तीन दिन और ज़्यादा। और जिसने कंकड़ छुए..."

---

(1) इसे मुस्लिम (865) ने इब्न उमर और अबू हुरैरा से निकाला है। (2) संख्या (1125), और इसे अबू दाऊद (1052), तिरमिज़ी (500), मुजतबा में नसाई 3/88, और अहमद (15498) ने भी निकाला है। तिरमिज़ी ने कहा: अबू अल-जअद की हदीस एक अच्छी (हसन) हदीस है। (3) सुनन इब्न माजह (1126), और इसे अल-कुबरा (1669) में नसाई ने भी निकाला है, अल-बुसीरी ने अल-ज़वाइद में कहा: इसकी इस्नाद सही है और इसके पुरुष भरोसेमंद हैं। (4) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-

क़ुरान 4/1796, और हदीस को नबी ﷺ की पत्नी हफ्सा से मुजतबा 3/89 में नसाई द्वारा निकाला गया है, और इसमें: 'मुस्लिम' के बजाय 'मुहतलिम' (वयस्क) है। और यह अबू दाऊद (342) के पास इस शब्द के साथ है: "हर मुहतलिम पर जुमे के लिए जाना है, और हर उस व्यक्ति पर जो जुमे के लिए जाता है, ग़ुस्ल करना है।" (5) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 4/1796, और हदीस पहले 7/366 में आ चुकी है। (6) मुजतबा 3/94 में नसाई, अबू दाऊद (354), और इसे तिरमिज़ी (497), और अहमद (20089) ने समरा बिन जुंदुब से निकाला है। तिरमिज़ी ने कहा: समरा की हदीस एक अच्छी (हसन) हदीस है। समाप्त। और उनके ﷺ के कथन "फबिहा व निअमत" का अर्थ है: यानी उस कार्य और गुण के साथ वह है, और कहा गया: यह सुन्नत की ओर लौटता है, यानी: उसने सुन्नत पर अमल किया। अल-निहाया (निअम)।

فرمایا: "لوگوں کو جمعہ چھوڑنے سے باز آ جانا چاہیے، ورنہ اللہ ان کے دلوں پر مہر لگا دے گا، پھر وہ غافل لوگوں میں سے ہو جائیں گے۔" (1)۔ اور یہ جمعہ کے وجوب اور اس کی فرضیت کی واضح دلیل ہے۔ اور "سنن ابن ماجہ" (2) میں ابو الجعد الضمری سے روایت ہے - اور وہ صحابی تھے - انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس نے سستی کی بنا پر تین جمعے چھوڑ دیے، اللہ نے اس کے دل پر مہر لگا دی۔" اس کی اسناد صحیح ہے۔ اور جابر بن عبداللہ کی حدیث ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس نے بغیر کسی ضرورت کے تین جمعے چھوڑ دیے، اللہ نے اس کے دل پر مہر لگا دی۔" (3)۔ ابن العربی نے کہا: اور نبی ﷺ سے ثابت ہے کہ آپ نے فرمایا: "جمعہ کے لیے جانا ہر مسلمان پر واجب ہے۔" (4)۔

دسویں بات: اللہ نے بغیر کسی شرط کے جمعہ کے لیے کوشش (جانے) کو واجب قرار دیا ہے۔ اور قرآن و سنت سے تمام نمازوں میں وضو کی شرط ثابت ہے؛ اللہ عزوجل کے اس قول کی وجہ سے: {جب تم نماز کے لیے کھڑے ہو تو اپنے چہرے دھو لو} [آیت 6: سورہ المائدہ سے]۔ اور نبی ﷺ نے فرمایا: "اللہ بغیر پاکی کے نماز قبول نہیں فرماتا۔" (5)۔ اور ایک گروہ نے عجیب بات کہی کہ جمعہ کا غسل فرض ہے۔ ابن العربی نے کہا: یہ باطل ہے؛ کیونکہ نسائی اور ابو داؤد نے اپنی "سنن" میں روایت کیا ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "جس نے جمعہ کے دن وضو کیا تو وہ اچھا اور بہتر ہے، اور جس نے غسل کیا تو غسل افضل ہے۔" (6)۔ اور "صحیح مسلم" میں ابو ہریرہ سے روایت ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس نے جمعہ کے دن وضو کیا اور بہترین وضو کیا، پھر جمعہ کے لیے گیا اور (خطبہ) غور سے سنا اور خاموش رہا، تو اس کے اس جمعہ

اور اگلے جمعہ کے درمیان کے گناہ معاف کر دیے جائیں گے، اور تین دن مزید۔ اور جس نے کنکریوں کو چھوا..."

---

(1) اسے مسلم (865) نے ابن عمر اور ابو ہریرہ سے روایت کیا ہے۔ (2) نمبر (1125)، اور اسے ابو داؤد (1052)، ترمذی (500)، نسائی نے المجتبیٰ 3/88، اور احمد نے (15498) میں بھی روایت کیا ہے۔ ترمذی نے کہا: ابو الجعد کی حدیث حسن حدیث ہے۔ (3) سنن ابن ماجہ (1126)، اور اسے نسائی نے الکبریٰ (1669) میں بھی روایت کیا ہے، البوصیری نے الزوائد میں کہا: اس کی اسناد صحیح ہے اور اس کے راوی ثقہ ہیں۔ (4) احکام القرآن لابن العربی 4/1796، اور یہ حدیث نسائی نے المجتبیٰ 3/89 میں نبی ﷺ کی زوجہ حضرت حفصہ سے روایت کی ہے، اور اس میں 'مسلم' کی جگہ 'محتلم' (بالغ) کا لفظ ہے۔ اور یہ ابو داؤد (342) کے ہاں ان الفاظ کے ساتھ ہے: "ہر محتلم پر جمعہ کے لیے جانا ہے، اور ہر اس شخص پر جو جمعہ کے لیے جائے غسل ہے۔" (5) احکام القرآن لابن العربی 4/1796، اور یہ حدیث پہلے 7/366 پر گزر چکی ہے۔ (6) نسائی فی المجتبیٰ 3/94، ابو داؤد (354)، اور اسے ترمذی (497) اور احمد (20089) نے سمرہ بن جندب سے روایت کیا ہے۔ ترمذی نے کہا: سمرہ کی حدیث حسن حدیث ہے۔ اھ اور آپ ﷺ کے قول "فبها ونعمت" کا معنی ہے: یعنی اس فعل اور خصلت کے ساتھ وہ ہے، اور کہا گیا: یہ سنت کی طرف لوٹتا ہے، یعنی: اس نے سنت پر عمل کیا۔ النہایہ (نعم)۔

Page: 473 Surah Al-Jumu'ah: Verse 9

...then he has spoken idly" and this is a text (1). In "Al-Muwatta" (2): a man entered on Friday while Umar ibn al-Khattab was delivering the sermon (3)... the Hadith, until he said: - I did nothing more than perform ablution (wudu), so Umar said: And ablution also?! While you know that the Messenger of Allah (peace be upon him) used to command the ghusl (bath). So Umar commanded the ghusl, but did not command him to return, which indicates that it is understood as a recommendation (mustahabb), for he was already engaged in the obligation (fard) - which is attending and listening to the sermon - and he should not turn back from it to a Sunnah, and that was in the presence of the prominent companions and senior emigrants (Muhajirun) around Umar, and in the Mosque of the Prophet (peace be upon him) (4). Eleventh: Friday prayer is not dropped because it falls on an Eid day, contrary to Ahmad ibn Hanbal, for he said: If Eid and Friday coincide, the obligation of Friday prayer is dropped; because the Eid precedes it, and people are busy with it. He relied in that on what was narrated that Uthman gave permission on an Eid day for the people of Al-'Awali (highlands of Madinah) to stay away from the Friday prayer. However, the saying of a single companion is not a definitive proof if it is contradicted, and there is no consensus on it. The command to hasten (for prayer) is directed on Eid day just as it is directed on all other days (5). In "Sahih Muslim" from Al-Nu'man ibn Bashir, he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) used to recite in the two Eids and in the Friday prayer: {Glorify the Name of your Lord, the Most High} [Al-A'la: 1] and {Has there reached you the report of the Overwhelming Event?} [Al-Ghashiyah: 1]. He said: And if Eid and Friday coincide in one day, he would recite them both in the two prayers as well. Narrated by Abu Dawud.

Footnotes: (1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/1796, and what follows it from him as well, and the Hadith is in Muslim (857): (27) with a slight difference. (2) 1/101 from Salim bin Abdullah, and it was also narrated by Al-Bukhari (878), Muslim (845), and Ahmad (199) but from Ibn Umar (may Allah be pleased with them both) in a similar manner. (3) And its completion is: Umar said: What time is this? He said: O Commander of the Faithful, I returned from the market, heard the call, and did nothing more than perform wudu.... the report. (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/1796. (5) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/1797, and the saying of Ahmad in Al-Mughni by Ibn Qudamah 3/242, and the saying of Uthman narrated by Ibn Abi Shaybah 2/187, and Al-Bayhaqi in Al-Sunan Al-Kubra 3/318, and Al-'Awali: places in

the upper lands of Madinah, the nearest of which is four miles from the city, and the farthest from Najd is eight miles. Al-Nihayah (ala).

पृष्ठ: 473 सूरह अल-जुमुअह: आयत 9

...तो उसने व्यर्थ बात की" और यह एक पाठ (नस्) है (1)। और "अल-मुवत्ता" (2) में है: एक व्यक्ति शुक्रवार के दिन दाखिल हुआ जबकि उमर बिन अल-खत्ताब खुतबा (प्रवचन) दे रहे थे (3)... हदीस, यहाँ तक कि उसने कहा: - मैंने वुज़ू (आचमन) करने से ज्यादा कुछ नहीं किया, तो उमर ने कहा: और वुज़ू भी?! जबकि आप जानते हैं कि अल्लाह के रसूल ﷺ ग़ुस्ल (स्नान) का आदेश देते थे। तो उमर ने ग़ुस्ल का आदेश दिया, लेकिन उसे लौटने का आदेश नहीं दिया, जिससे यह संकेत मिलता है कि इसे मुस्तहब (पसंदीदा) माना गया है, क्योंकि वह पहले से ही फ़र्ज़ (अनिवार्य कार्य) - जो कि खुतबा में उपस्थित होना और उसे सुनना है - में व्यस्त था, और उसे सुन्नत के लिए इससे पीछे नहीं हटना चाहिए था, और यह उमर के आस-पास प्रमुख सहाबा और वरिष्ठ मुहाजिरों की उपस्थिति में और नबी ﷺ की मस्जिद में हुआ था (4)। ग्यारहवीं (बात): शुक्रवार की नमाज़ इस वजह से खत्म नहीं होती कि वह ईद के दिन है, अहमद बिन हंबल के विपरीत, क्योंकि उन्होंने कहा: यदि ईद और जुमा एक साथ आ जाएं तो जुमा का फ़र्ज़ गिर जाता है; क्योंकि ईद उससे पहले आती है, और लोग उसी में व्यस्त होते हैं। और उन्होंने इस बारे में उस रिवायत का सहारा लिया कि उस्मान (रज़ि.) ने ईद के दिन 'अवाली' (मदीना के ऊपरी हिस्से) के लोगों को जुमा से पीछे रहने की अनुमति दी थी। लेकिन किसी एक सहाबी का कथन प्रमाण (हुज्जत) नहीं है यदि उसका विरोध किया गया हो, और उस पर आम सहमति न हो। और (नमाज़ के लिए) दौड़ने का आदेश ईद के दिन भी वैसा ही है जैसा अन्य दिनों में होता है (5)। और "सहीह मुस्लिम" में नुमान बिन बशीर से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ दोनों ईदों और जुमा की नमाज़ में पढ़ते थे: {सब्बिहिस्मा रब्बिकल आला} [अल-आला: 1] और {हल अताका हदीसुल ग़ाशियह} [अल-ग़ाशियह: 1]। उन्होंने कहा: और यदि ईद और जुमा एक ही दिन में इकट्ठे हो जाते, तो आप दोनों नमाज़ों में भी यही पढ़ते थे। इसे अबू दाऊद ने उद्धृत किया है।

पाद टिप्पणियाँ: (1) अहकाम अल-क़ुरआन इब्न अल-अरबी 4/1796, और उसके बाद का हिस्सा भी उन्हीं से है, और हदीस मुस्लिम (857): (27) में थोड़े अंतर के साथ है। (2) 1/101 सालिम बिन अब्दुल्लाह से, और इसे बुखारी (878), मुस्लिम (845), और अहमद (199) ने भी रिवायत किया है लेकिन इब्न उमर (रज़ि.) से इसी तरह के शब्दों में। (3) और इसका पूरा विवरण है: उमर ने कहा: यह कौन सा समय है? उसने कहा: ऐ अमीरुल् मोमिनीन, मैं बाज़ार से वापस आया, अज़ान सुनी, तो मैंने वुज़ू करने से ज़्यादा कुछ नहीं किया.... ख़बर। (4) अहकाम अल-क़ुरआन इब्न अल-अरबी 4/1796।

(5) अहकाम अल-क़ुरआन इब्न अल-अरबी 4/1797, और इब्न कुदामा की अल-मुग़नी 3/242 में अहमद का कथन, और उस्मान का कथन इब्न अबी शयबा 2/187 द्वारा उद्धृत है, और बैहक़ी की अस-सुनन अल-कुबरा 3/318 में है, और अल-अवाली: मदीना के ऊपरी इलाकों के स्थान, जिनमें से सबसे नज़दीकी मदीना से चार मील की दूरी पर है, और नज्द की ओर से सबसे दूर आठ मील की दूरी पर है। अल-निहाया (अला)।

صفحہ: 473 سورہ الجمعہ: آیت 9

پس اس نے لغو کام کیا" اور یہ ایک نص (1) ہے۔ اور "الموطأ" (2) میں ہے: کہ ایک شخص جمعہ کے دن داخل ہوا جبکہ عمر بن الخطاب خطبہ دے رہے تھے (3)... حدیث، یہاں تک کہ اس نے کہا: - میں نے وضو سے زیادہ کچھ نہیں کیا، تو عمر نے کہا: اور وضو بھی؟! حالانکہ آپ جانتے ہیں کہ رسول اللہ ﷺ غسل کا حکم دیا کرتے تھے۔ تو عمر نے غسل کا حکم دیا، لیکن اسے واپس جانے کا حکم نہیں دیا، جس سے معلوم ہوا کہ یہ استحباب (پسندیدہ عمل) پر محمول ہے، کیونکہ وہ فرض - جو کہ خطبہ کی حاضری اور خاموشی سے سننا ہے - میں مشغول ہو چکا تھا، تو اس کے لیے جائز نہ تھا کہ وہ سنت کی طرف لوٹنے کے لیے اسے چھوڑ دیتا، اور یہ عمر کے گرد کبار صحابہ اور بڑے مہاجرین کی موجودگی میں اور مسجد نبوی ﷺ میں ہوا (4)۔ گیارہویں بات: جمعہ اس وجہ سے ساقط نہیں ہوتا کہ وہ عید کے دن واقع ہے، برخلاف احمد بن حنبل کے، کیونکہ انہوں نے کہا: جب عید اور جمعہ ایک ہی دن جمع ہو جائیں تو جمعہ کا فرض ساقط ہو جاتا ہے؛ کیونکہ عید اس پر مقدم ہے، اور لوگ اس میں مشغول ہوتے ہیں۔ اور انہوں نے اس بارے میں اس روایت سے استدلال کیا کہ عثمان (رضی اللہ عنہ) نے عید کے دن اہل عوالی (مدینہ کے بالائی علاقوں کے لوگ) کو جمعہ سے پیچھے رہنے کی اجازت دی تھی۔ حالانکہ کسی ایک صحابی کا قول حجت (دلیل) نہیں ہے جب اس کی مخالفت کی گئی ہو، اور اس پر اجماع نہ ہو۔ اور (نماز کے لیے) سعی کا حکم عید کے دن بھی ویسا ہی متوجہ ہے جیسا کہ باقی تمام دنوں میں ہوتا ہے (5)۔ اور "صحیح مسلم" میں نعمان بن بشیر سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ دونوں عیدوں اور جمعہ میں پڑھا کرتے تھے: ﴿سَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلَى﴾ [الاعلی: 1] اور ﴿هَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ الْغَشِيَةِ﴾

[الغاشیہ: 1]۔ انہوں نے کہا: اور جب عید اور جمعہ ایک ہی دن میں جمع ہو جاتے، تو آپ دونوں نمازوں میں بھی انہی سورتوں کی تلاوت فرماتے۔ اسے ابوداؤد نے روایت کیا ہے۔

حواشی: (1) احکام القرآن لابن العربی 4/1796، اور اس کے بعد کا حصہ بھی انہی سے، اور حدیث مسلم (857): (27) میں ہے معمولی اختلاف کے ساتھ (2) 1/101 سالم بن عبد اللہ سے، اور اسے بخاری (878)، مسلم (845)، اور احمد (199) نے بھی روایت کیا ہے لیکن ابن عمر رضی اللہ عنہما سے اسی کے ہم معنی۔ (3) اور اس کی تکمیل یہ ہے: عمر نے پوچھا: یہ کون سا وقت ہے؟ اس نے کہا: اے امیر المؤمنین، میں بازار سے واپس پلٹا، تو اذان سنی، پس میں نے وضو کرنے سے زیادہ کچھ نہیں کیا.... الخبر۔ (4) احکام القرآن لابن العربی 4/1796۔ (5) احکام القرآن لابن العربی 4/1797، اور ابن قدامہ کی المغنی 3/242 میں احمد کا قول، اور عثمان کا قول ابن ابی شیبہ 2/187 نے روایت کیا، اور بیہقی نے السنن الکبری 3/318 میں، اور العوالی: مدینہ کے بالائی علاقوں کے مقامات، ان میں سے قریب ترین مدینہ سے چار میل کے فاصلے پر ہے، اور نجد کی طرف سے بعید ترین آٹھ میل پر ہے۔ النہایہ (علا)۔

Surah Al-Jumu'ah: Verse 9 474

...and At-Tirmidhi, An-Nasa'i, and Ibn Majah (1).

Twelfth: The Almighty's saying: {to the remembrance of Allah} means: prayer. It was also said: the sermon (khutbah) and exhortations, as stated by Sa'id ibn Jubayr (2). Ibn al-Arabi (3): The correct view is that it is obligatory for all, starting with the sermon. This is what our scholars said, except for Abd al-Malik ibn al-Majishun, who viewed it as a Sunnah. The proof for its obligatoriness is that it prohibits buying and selling; had it not been obligatory, it wouldn't have prohibited it, because a recommended act does not prohibit a permissible one. If we say: what is meant by remembrance is prayer, then the sermon is part of the prayer, and the servant remembers Allah through his action, just as he glorifies Allah through his action. Al-Zamakhshari (4): If you ask: How can the remembrance of Allah be interpreted as the sermon, when it contains other than that? I say: Whatever consists of mentioning the Messenger of Allah ﷺ and praising him, his Rightly Guided Caliphs, and the pious believers, and exhortation and reminding, it is considered the remembrance of Allah. As for anything else, such as mentioning tyrants, their titles, praising them, and praying for them—when they deserve the opposite—it is from the remembrance of Satan, and it is far removed from the remembrance of Allah.

Thirteenth: The Almighty's saying: {and leave business} Allah, the Mighty and Sublime, prohibited it at the time of the Friday prayer, and forbade it at its time for those addressed by its obligation (5). Since selling does not occur without buying, mentioning one of them is sufficient (6), as in His saying: {garments to protect you from the heat and garments to protect you from your [mutual] violence} [An-Nahl: 81]. Selling was specifically mentioned because it is what market people are most busy with. As for those who are not obliged to attend the Friday prayer, they are not prohibited from buying and selling.

---

(1) Muslim (878), Abu Dawood (1122), At-Tirmidhi (533), An-Nasa'i in Al-Mujtaba 3/184, Ibn Majah (1281), and it is in Ahmad (18383). (2) Al-Nukat wal-'Uyun 6/9, but from Sa'id ibn al-Musayyib. (3) In Ahkam al-Qur'an 4/1793. (4) In Al-Kashshaf 4/105-106. (5) Al-Nukat wal-'Uyun 6/9. (6) Tafsir Abi al-Layth 3/363.

सूरह अल-जुमुआ: आयत 9 474

...और अत-तिर्मिज़ी, अन-नसाई, और इब्न माजाह (1)।

बारहवां: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {अल्लाह के स्मरण की ओर} का अर्थ है: नमाज़। और यह भी कहा गया है: खुत्बा और उपदेश, जैसा कि सईद इब्न जुबैर (2) ने कहा है। इब्न अल-अरबी (3): सही बात यह है कि यह सभी के लिए अनिवार्य है, खुत्बे से शुरू करते हुए। हमारे विद्वानों ने यही कहा है, सिवाय अब्दुल मलिक इब्न अल-माजीशून के, जिन्होंने इसे सुन्नत माना है। इसकी अनिवार्यता का प्रमाण यह है कि यह खरीद-बिक्री को प्रतिबंधित करता है; यदि यह अनिवार्य न होता, तो यह इसे प्रतिबंधित नहीं करता, क्योंकि एक अनुशंसित कार्य (मुस्तहब) एक अनुमेय (मुबाह) कार्य को प्रतिबंधित नहीं करता है। यदि हम कहें कि स्मरण से तात्पर्य नमाज़ है, तो खुत्बा नमाज़ का हिस्सा है, और बंदा अपने कार्य के माध्यम से अल्लाह को याद करता है, जैसे कि वह अपने कार्य के माध्यम से अल्लाह की तस्बीह करता है। अल-ज़मखशरी (4): यदि आप पूछें: अल्लाह के स्मरण को खुत्बे के रूप में कैसे समझाया जा सकता है, जबकि इसमें उसके अलावा और भी कुछ होता है! मैंने कहा: जो कुछ भी अल्लाह के रसूल ﷺ का उल्लेख, उनकी प्रशंसा, उनके खुल्फा-ए-राशिदीन और धर्मपरायण विश्वासियों की प्रशंसा, और उपदेश एवं याद दिलाना है, वह अल्लाह के स्मरण के अंतर्गत आता है। जहाँ तक इसके अलावा कुछ और है, जैसे अत्याचारियों का उल्लेख, उनकी उपाधियाँ, उनकी प्रशंसा और उनके लिए प्रार्थना - जबकि वे इसके विपरीत के पात्र हैं - तो यह शैतान के स्मरण से है, और यह अल्लाह के स्मरण से कोसों दूर है।

तेरहवां: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और व्यापार छोड़ दो} अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने जुमा की नमाज़ के समय इससे मना किया है, और इसे उस समय उन लोगों पर हराम कर दिया है जिन्हें इसकी अनिवार्यता से संबोधित किया गया है (5)। चूंकि बिक्री बिना खरीदारी के नहीं होती, इसलिए उनमें से एक का उल्लेख पर्याप्त है (6), जैसे कि अल्लाह का कथन: {पोशाकें जो तुम्हें गर्मी से बचाती हैं और पोशाकें जो तुम्हें तुम्हारी [आपसी] हिंसा से बचाती हैं} [अन-नहल: 81]। बिक्री को विशेष रूप से इसलिए उल्लेख किया गया है क्योंकि बाजार के लोग सबसे अधिक इसी में व्यस्त रहते हैं। और जिन पर जुमा की नमाज़ में शामिल होना अनिवार्य नहीं है, उन्हें खरीद-बिक्री से मना नहीं किया गया है।

(1) मुस्लिम (878), अबू दाऊद (1122), तिर्मिज़ी (533), नसई अल-मुजतबा 3/184 में, और इब्न माजाह (1281), और यह अहमद (18383) के पास है। (2) अन-नुकात वल-उयून 6/9 लेकिन सईद इब्न अल-मुसय्यब से। (3) अहकाम अल-कुरआन 4/1793 में। (4) अल-कशशाफ़ 4/105-106 में। (5) अन-नुकात वल-उयून 6/9। (6) तफ़सीर अबी अल-लैथ 3/363।

سورة الجمعہ: آیت 9 474

...اور ترمذی، نسائی اور ابن ماجہ (1)۔

بارہویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اللہ کے ذکر کی طرف} یعنی: نماز۔ اور کہا گیا ہے: خطبہ اور وعظ و نصیحت، یہ سعید بن جبیر (2) کا قول ہے۔ ابن العربی (3) کہتے ہیں: صحیح بات یہ ہے کہ یہ سب میں واجب ہے، اور اس کا آغاز خطبہ سے ہوتا ہے۔ ہمارے علماء نے یہی کہا ہے، سوائے عبد الملک بن الماجشون کے کہ انہوں نے اسے سنت قرار دیا ہے۔ اس کے واجب ہونے کی دلیل یہ ہے کہ یہ خرید و فروخت کو حرام کر دیتا ہے، اور اگر یہ واجب نہ ہوتا تو اسے حرام نہ کرتا؛ کیونکہ مستحب، مباح کو حرام نہیں کرتا۔ اور جب ہم کہیں کہ ذکر سے مراد نماز ہے، تو خطبہ نماز کا حصہ ہے، اور بندہ اپنے فعل سے اللہ کا ذکر کرنے والا ہوتا ہے، جیسے وہ اپنے فعل سے اللہ کی تسبیح کرنے والا ہوتا ہے۔ الزمخشری (4) کہتے ہیں: اگر آپ کہیں کہ اللہ کے ذکر کی تفسیر خطبے سے کیسے کی جا سکتی ہے، جبکہ اس میں اس کے علاوہ بھی کچھ ہوتا ہے! تو میں کہوں گا: رسول اللہ ﷺ کا تذکرہ، ان کی تعریف، ان کے خلفائے راشدین اور متقی مومنین کی تعریف، اور وعظ و نصیحت پر مشتمل جو کچھ بھی ہے، وہ اللہ کے ذکر کے حکم میں ہے۔ رہی اس کے علاوہ کوئی بات، جیسے ظالموں کا تذکرہ، ان کے القابات، ان کی تعریف اور ان کے لیے دعا - جبکہ وہ اس کے برعکس کے حقدار ہیں - تو وہ شیطان کے ذکر سے ہے، اور وہ اللہ کے ذکر سے کوسوں دور ہے۔

تیرہویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور خرید و فروخت چھوڑ دو} اللہ عزوجل نے جمعہ کی نماز کے وقت اس سے منع فرمایا ہے، اور اسے اس وقت ان لوگوں پر حرام کر دیا ہے جو اس کی فرضیت کے مخاطب تھے (5)۔ چونکہ فروخت، خریداری کے بغیر نہیں ہوتی، اس لیے ان میں

سے ایک کے ذکر پر اکتفا کیا گیا (6)، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {ایسے لباس جو تمہیں گرمی سے بچاتے ہیں اور ایسے لباس جو تمہیں تمہاری [باہمی] لڑائی سے بچاتے ہیں} [النحل: 81]۔ اور خرید و فروخت کی تخصیص اس لیے کی گئی ہے کیونکہ بازار والے سب سے زیادہ اسی میں مشغول ہوتے ہیں۔ اور جس پر جمعہ کی حاضری واجب نہیں ہے، اسے خرید و فروخت سے نہیں روکا گیا۔

---

(1) مسلم (878)، ابو داؤد (1122)، ترمذی (533)، نسائی المجتبیٰ 3/ 184، اور ابن ماجہ (1281)، اور یہ احمد (18383) کے ہاں ہے۔ (2) النکت والعیون 6/9 لیکن سعید بن المسیب سے۔ (3) احکام القرآن 4/ 1793 میں۔ (4) الکشاف 4/ 105-106 میں۔ (5) النکت والعیون 6/9۔ (6) تفسیر ابی اللیث 3/ 363۔

Regarding the time of prohibition, there are two opinions: First, that it is from after the sun passes the meridian (Zawal) until the prayer is finished; this was stated by al-Dahhak, al-Hasan, and 'Ata. Second: From the time of the call to prayer (adhan) for the sermon until the time of prayer; this was stated by al-Shafi'i (1).

Malik's school of thought is that one must leave trading when the call for prayer is made, and any sale that takes place at that time is annulled (2). However, manumission, marriage, divorce, and the like are not annulled, as it is not customary for people to be occupied with them as they are with trading. They said: Likewise, partnership, gifts, and charity are rare and not annulled.

Ibn al-'Arabi (3): The correct view is the annulment of all of them; because trading was prohibited only due to being occupied with it. Therefore, every matter that distracts from the Friday prayer, among all contracts, is religiously prohibited and annulled as a deterrent. Al-Mahdawi: Some scholars viewed trading at the mentioned time as permissible, interpreting the prohibition as a recommendation (nadb), and cited as evidence the Almighty's saying: {That is better for you}.

I say: This is the school of thought of al-Shafi'i; for according to him, the sale is concluded and not annulled (4). Al-Zamakhshari said in his "Tafsir" (5): Most scholars are of the opinion that this does not lead to the invalidity of the sale. They said: Because trading was not prohibited for its own sake, but for what it contains of distraction from the obligation. It is like praying on usurped land, wearing usurped clothing, or performing ablution with usurped water. And it was reported from some people that it is invalid.

I say: The correct view is its invalidity and annulment, due to his (peace and blessings be upon him) saying: "Every deed that is not in accordance with our matter is rejected" (6). Meaning: turned back. And Allah knows best.

---

(1) Al-Nukat wal-'Uyun 6/9, and the saying of al-Dahhak was recorded by 'Abd al-Razzaq in al-Musannaf (5223), Ibn Abi Shaybah 2/134, al-Tabari 22/642, and the saying of al-Shafi'i in al-Umm 1/173. (2) Al-Mudawwanah 1/154. (3) In "Ahkam al-Qur'an" by him 4/1794. (4) Al-Umm 1/173. (5) Al-Kashshaf 4/106. (6) Mentioned before 2/46.

४७५ | सूरा अल-जुमुआ: आयत ९

निषेध के समय के संबंध में दो मत हैं: पहला यह कि यह सूरज ढलने (जवाल) के बाद से नमाज़ पूरी होने तक है, जैसा कि अल-दहाक, अल-हसन और अता ने कहा है। दूसरा: उपदेश (खुतबा) के लिए अज़ान के समय से नमाज़ के समय तक, जैसा कि अल-शाफई ने कहा है (१)।

मलिक का मत यह है कि जब नमाज़ के लिए पुकारा जाए तो व्यापार छोड़ देना चाहिए, और उनके अनुसार उस समय होने वाला कोई भी विक्रय रद्द कर दिया जाता है (२)। हालांकि, गुलामी से मुक्ति, विवाह, तलाक और इसी तरह के अन्य कार्यों को रद्द नहीं किया जाता है; क्योंकि लोगों का इनमें व्यस्त रहना व्यापार की तरह सामान्य नहीं है। उन्होंने कहा: इसी तरह, साझेदारी, उपहार और दान दुर्लभ हैं और इन्हें रद्द नहीं किया जाता है।

इब्न अल-अरबी (३): सही मत यह है कि उन सभी को रद्द कर दिया जाए; क्योंकि व्यापार को केवल उसमें व्यस्त रहने के कारण रोका गया था। इसलिए, हर वह मामला जो जुमे की नमाज़ से विचलित करता है, सभी अनुबंधों में से, वह शरियत के अनुसार हराम है और रोकने के लिए रद्द कर दिया जाता है। अल-महदवी: कुछ विद्वानों ने उल्लिखित समय में व्यापार को जायज़ माना है, और इसके निषेध को केवल एक सुझाव (नदब) माना है, और प्रमाण के रूप में अल्लाह के इस कथन को प्रस्तुत किया है: {यह तुम्हारे लिए बेहतर है}।

मैं कहता हूँ: यह अल-शाफई का मत है; क्योंकि उनके अनुसार विक्रय संपन्न हो जाता है और रद्द नहीं होता (४)। अल-ज़मखशरी ने अपनी "तफ़सीर" (५) में कहा: अधिकांश विद्वान इस बात पर सहमत हैं कि इससे विक्रय की अमान्यता नहीं होती। उन्होंने कहा: क्योंकि व्यापार अपने आप में हराम नहीं था, बल्कि इसलिए था क्योंकि इसमें कर्तव्य से ध्यान भटकना शामिल है। यह हड़पी हुई ज़मीन पर नमाज़ पढ़ने, हड़पे हुए कपड़े पहनने, या हड़पे हुए पानी से वज़ू करने जैसा है। और कुछ लोगों से यह भी वर्णित है कि यह अमान्य है।

मैं कहता हूँ: सही मत इसकी अमान्यता और रद्दीकरण है; क्योंकि आप (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "हर वह कार्य जो हमारे आदेश के अनुरूप नहीं है, वह अस्वीकृत है" (६)। यानी: लौटा दिया गया। और अल्लाह बेहतर जानता है।

(१) अल-नुकत वल-यून ९/६, और अल-दहाक का कथन अब्द अल-रज्ज़ाक ने अल-मुसन्नफ (५२२३) में, इब्न अबी शैबा २/१३४, अल-तबरी २२/६४२, और अल-शाफई का कथन अल-उम्म १/१७३ में दर्ज किया है। (२) अल-मुदव्वना १/१५४। (३) उनकी "अहकाम अल-कुरान" ४/१७९४ में। (४) अल-उम्म १/१७३। (५) अल-कश्शाफ ४/१०६। (६) पहले उल्लेख किया गया २/४६।

تحریم (ممانعت) کے وقت کے بارے میں دو قول ہیں: پہلا یہ کہ زوال کے بعد سے لے کر نماز سے فارغ ہونے تک ہے، یہ ضحاک، حسن اور عطاء کا قول ہے۔ دوسرا: خطبہ کی اذان کے وقت سے نماز کے وقت تک، یہ امام شافعی کا قول ہے (۱)۔

امام مالک کا مذہب یہ ہے کہ جب نماز کے لیے پکارا جائے تو بیع (خرید و فروخت) چھوڑ دی جائے، اور ان کے نزدیک اس وقت جو بیع واقع ہو وہ فسخ (ختم) ہو جاتی ہے (۲)۔ لیکن غلاموں کی آزادی، نکاح، طلاق وغیرہ فسخ نہیں ہوتے؛ کیونکہ لوگوں کی عادت ان میں اس طرح مشغول ہونے کی نہیں ہے جیسے بیع میں ہوتی ہے۔ انہوں نے کہا: اسی طرح شرکت، ہبہ اور صدقہ نادر (کمیاب) ہیں لہذا فسخ نہیں ہوتے۔

ابن العربی (۳): صحیح یہ ہے کہ سب فسخ ہوں گے؛ کیونکہ بیع سے صرف اس میں مشغولیت کی وجہ سے منع کیا گیا تھا، پس ہر وہ معاملہ جو جمعہ کی نماز سے غافل کر دے، تمام عقود میں سے، وہ شرعاً حرام ہے اور روکنے کے لیے فسخ شدہ ہے۔ المہدوی: بعض علماء نے مذکورہ وقت میں بیع کو جائز قرار دیا ہے، اور اس سے ممانعت کو ندب (مستحب) پر محمول کیا ہے، اور اللہ تعالیٰ کے اس قول سے استدلال کیا ہے: {یہ تمہارے لیے بہتر ہے}۔

میں کہتا ہوں: یہی امام شافعی کا مذہب ہے؛ کیونکہ ان کے نزدیک بیع منعقد ہو جاتی ہے اور فسخ نہیں ہوتی (۴)۔ زمخشری نے اپنی "تفسیر" (۵) میں کہا ہے: عامۃ العلماء اس بات پر ہیں کہ یہ بیع کے فساد کا باعث نہیں بنتا۔ انہوں نے کہا: کیونکہ بیع بذاتِ خود حرام نہیں کی گئی، بلکہ اس لیے کہ اس میں واجب سے غفلت ہوتی ہے، پس یہ غصب شدہ زمین میں نماز پڑھنے، غصب شدہ

کپڑے پہننے، اور غصب شدہ پانی سے وضو کرنے کی طرح ہے۔ اور بعض لوگوں سے مروی ہے کہ یہ فاسد ہے۔

میں کہتا ہوں: صحیح اس کا فساد اور فسخ ہونا ہے؛ کیونکہ آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا ارشاد ہے: "ہر وہ عمل جس پر ہمارا حکم نہیں ہے وہ رد ہے" (۶)۔ یعنی: مردود۔ واللہ اعلم۔

---

(۱) النکت والعیون ۹/۶، اور ضحاک کا قول عبد الرزاق نے المصنف (۵۲۲۳) میں نکالا ہے، اور ابن ابی شیبہ ۱۳۴/۲، اور طبری ۶۴۲/۲۲، اور شافعی کا قول الام ۱۷۳/۱ میں۔ (۲) المدونہ ۱/ ۱۵۴۔ (۳) اپنی کتاب احکام القرآن ۱۷۹۴/۴ میں۔ (۴) الام ۱/ ۱۷۳۔ (۵) الکشاف ۱۰۶/۴۔ (۶) سابقہ ۴۶/۲۔

476 Surah Al-Jumu'ah: Verse 10

His word (Exalted be He): {And when the prayer has been concluded, disperse within the land and seek from the bounty of Allah, and remember Allah often that you may succeed (10)}

His word (Exalted be He): {And when the prayer has been concluded, disperse within the land} This is a command of permission (1), like His saying: {and when you leave the state of ihram, [you may] hunt} [Al-Ma'idah: 2]. He says: When you have finished the prayer, disperse in the land for trade and attending to your needs. {and seek from the bounty of Allah} meaning: from His provision (2).

And 'Irak bin Malik, when he had prayed the Friday prayer, would leave and stand at the door of the mosque and say: "O Allah, I have answered Your call, prayed Your obligatory prayer, and dispersed as You commanded me, so provide for me from Your bounty, and You are the best of providers" (3). Ja'far bin Muhammad said regarding His saying: "and seek from the bounty of Allah" that it is work on the day of Saturday (4). From Al-Hasan and Sa'id bin al-Musayyib: Seeking knowledge. It was also said: voluntary prayer. From Ibn Abbas: They were not commanded to seek anything of this world, rather it is visiting the sick, attending funerals, and visiting a brother for the sake of Allah (Exalted be He) (5).

His word (Exalted be He): {and remember Allah often} meaning: through obedience and the tongue, and by gratitude for the success He granted you in performing the obligations. {that you may succeed} so that you may prosper. Sa'id bin Jubayr said: Remembrance (Dhikr) is obedience to Allah (Exalted be He), so whoever obeys Allah has remembered Him, and whoever does not obey Him is not a rememberer, even if he performs much glorification (tasbih). This has been mentioned previously as an elevated report (marfu') in "Al-Baqarah" (6).

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by az-Zajjaj 5/172. (2) Tafsir Abi al-Layth 3/363. (3) Tafsir Ibn Abi Hatim 10/3356 (18897), and An-Nukat wal-'Uyun 6/10, and Al-Wasit 4/300. 'Irak bin Malik is al-Ghifari al-Madani, one of the elite of the Successors (Tabi'un), he died during the caliphate of Yazid bin Abdul-Malik after the year one hundred. Tahdhib al-Tahdhib 3/88-89. (4) In (m): The reason. The text is from An-Nukat wal-'Uyun 6/10. (5) Al-Kashshaf 4/106. (6) 2/459.

476 सूरा अल-जुमु'आ: आयत 10

अल्लाह तआला का फ़रमान: {फिर जब नमाज़ पूरी हो जाए तो ज़मीन में फैल जाओ और अल्लाह के फ़ज़्ल की तलाश करो और अल्लाह को बहुत याद करो ताकि तुम सफल हो सको (10)}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {फिर जब नमाज़ पूरी हो जाए तो ज़मीन में फैल जाओ} यह अनुमति का आदेश है (1), जैसे कि उनका कथन: {और जब तुम एहराम से बाहर आ जाओ, तो शिकार करो} [अल-माइदा: 2]। वह कहते हैं: जब तुम नमाज़ से फ़ारिग हो जाओ, तो व्यापार और अपनी ज़रूरतों को पूरा करने के लिए ज़मीन में फैल जाओ। {और अल्लाह के फ़ज़्ल की तलाश करो} यानी: उसकी रोज़ी में से (2)।

'इराक बिन मलिक जब जुमे की नमाज़ पढ़ लेते, तो वापस लौटते और मस्जिद के दरवाज़े पर खड़े होकर कहते: "हे अल्लाह, मैंने तेरी पुकार का जवाब दिया, तेरी फ़र्ज़ नमाज़ अदा की, और जैसा तूने मुझे हुक्म दिया था, वैसा ही मैं फैल गया, तो मुझे अपने फ़ज़्ल से रोज़ी अता फ़रमा, और तू सबसे बेहतर रोज़ी देने वाला है" (3)। जाफ़र बिन मुहम्मद ने अल्लाह तआला के इस कथन "और अल्लाह के फ़ज़्ल की तलाश करो" के बारे में कहा कि यह शनिवार के दिन काम करना है (4)। अल-हसन और सईद बिन अल-मुसय्यब से रिवायत है: ज्ञान प्राप्त करना। और कहा गया: नफ़्ल नमाज़। इब्न अब्बास से रिवायत है: उन्हें दुनिया की किसी चीज़ की तलाश करने का हुक्म नहीं दिया गया था, बल्कि यह बीमारों की इयादत करने, जनाज़ों में शामिल होने और अल्लाह तआला की रज़ा के लिए भाई से मिलने के बारे में है (5)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और अल्लाह को बहुत याद करो} यानी: आज्ञाकारिता और ज़ुबान से, और उन फ़राइज़ को पूरा करने की तौफ़ीक़ अता करने पर शुक्रगुज़ारी के ज़रिए। {ताकि तुम सफल हो सको} ताकि तुम कामयाब हो जाओ। सईद बिन जुबैर ने कहा: ज़िक्र अल्लाह तआला की इबादत है, तो जिसने अल्लाह की इबादत की उसने उसे याद किया, और जिसने उसकी इबादत नहीं की वह याद करने वाला नहीं है, चाहे वह बहुत ज़्यादा तस्बीह (अल्लाह की पाकी बयान करना) ही क्यों न पढ़ता हो। और यह बात पहले "अल-बक़रह" में मरफ़ू तौर पर गुज़र चुकी है (6)।

---

(1) मानी अल-क़ुरआन - अज़्-ज़ज्जाज 5/172। (2) तफ़्सीर अबी अल-लैथ 3/363। (3) तफ़्सीर इब्न अबी हातिम 10/3356 (18897), और अन-नुकात वल-'उयून 6/10, और अल-वसीत 4/300। 'इराक बिन मलिक अल-ग़िफ़ारी अल-मदनी हैं, जो ताबेईन के चुनिंदा लोगों में से थे, उनकी मृत्यु सौ

साल के बाद यज़ीद बिन अब्दुल मलिक के ख़िलाफ़त काल में हुई थी। तहज़ीब अत-तहज़ीब 3/88-89। (4) (म) में: कारण। और यह बात अन-नुकात वल-'उयून 6/10 से ली गई है। (5) अल-कश्शाफ़ 4/106। (6) 2/459।

٤٧٦ سورة الجمعة: آیت ١٠

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پھر جب نماز پوری ہو جائے تو زمین میں پھیل جاؤ اور اللہ کے فضل کی تلاش کرو اور اللہ کو بکثرت یاد کرو تاکہ تم کامیاب ہو جاؤ (١٠)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پھر جب نماز پوری ہو جائے تو زمین میں پھیل جاؤ} یہ حکمِ اباحت ہے (١)، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور جب تم احرام سے باہر آ جاؤ تو شکار کرو} [المائدۃ: ٢]۔ وہ کہتے ہیں: جب تم نماز سے فارغ ہو جاؤ تو تجارت اور اپنی ضروریات کے لیے زمین میں پھیل جاؤ۔ {اور اللہ کے فضل کی تلاش کرو} یعنی: اس کے رزق میں سے (٢)۔

عراک بن مالک جب جمعہ کی نماز پڑھ لیتے تو واپس مڑتے اور مسجد کے دروازے پر کھڑے ہو کر کہتے: "اے اللہ، میں نے تیری پکار پر لبیک کہا، تیری فرض نماز ادا کی، اور جیسا تو نے مجھے حکم دیا تھا میں پھیل گیا، پس مجھے اپنے فضل سے رزق عطا فرما، اور تو سب سے بہتر رزق دینے والا ہے" (٣)۔ جعفر بن محمد نے اللہ تعالیٰ کے اس قول {اور اللہ کے فضل کی تلاش کرو} کے بارے میں کہا کہ یہ ہفتے کے دن کام کرنا ہے (٤)۔ الحسن اور سعید بن المسیب سے مروی ہے: علم کی طلب۔ اور کہا گیا: نفل نماز۔ ابن عباس سے مروی ہے: انہیں دنیا کی کسی چیز کی طلب کا حکم نہیں دیا گیا، بلکہ یہ بیماروں کی عیادت، جنازوں میں شرکت، اور اللہ تعالیٰ کی رضا کے لیے بھائی سے ملاقات ہے (٥)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور اللہ کو بکثرت یاد کرو} یعنی: اطاعت اور زبان کے ذریعے، اور ان فرائض کی ادائیگی کی توفیق پر شکر گزاری کے ذریعے۔ {تاکہ تم کامیاب ہو جاؤ} تاکہ تم فلاح پاؤ۔ سعید بن جبیر نے کہا: ذکر اللہ تعالیٰ کی اطاعت ہے، پس جس نے اللہ کی اطاعت کی اس نے

اسے یاد کیا، اور جس نے اس کی اطاعت نہیں کی وہ ذاکر نہیں ہے، اگرچہ وہ بہت زیادہ تسبیح پڑھنے والا ہو۔ اور یہ بات پہلے "البقرہ" میں مرفوعاً گزر چکی ہے (٦)۔

---

(١) معانی القرآن للزجاج ١٧٢/٥۔ (٢) تفسیر أبی اللیث ٣٦٣/٣۔ (٣) تفسیر ابن أبی حاتم ٣٣٥٦/١٠ (١٨٨٩٧)، والنکت والعیون ١٠/٦، والوسیط ٣٠٠/٤، اور عراک بن مالک الغفاری المدنی ہیں، جو بہترین تابعین میں سے تھے، ان کی وفات سو سال کے بعد یزید بن عبد الملک کی خلافت میں ہوئی۔ تہذیب التہذیب ٨٨/٣-٨٩۔ (٤) (م) میں: السبب۔ اور کلام النکت والعیون ١٠/٦ سے ہے۔ (٥) الکشاف ١٠٦/٤۔ (٦) ٤٥٩/٢۔

Surah Al-Jumu'ah: Verse 11 (Page 477)

The words of the Almighty: "And when they see some merchandise or some amusement, they disperse headlong to it, and leave you standing. Say: 'That which Allah has is better than amusement and than merchandise! And Allah is the Best of providers.'" (11)

There are seventeen issues regarding it: First: The words of the Almighty: "And when they see some merchandise or some amusement, they disperse headlong to it." In 'Sahih Muslim'(1), it is narrated from Jabir ibn Abdullah that the Prophet (peace be upon him) was delivering a sermon standing on Friday, when a caravan came from ash-Sham (Greater Syria). The people turned away to it, until no more than twelve men remained - in one narration(2): 'I was among them' - so this verse in [Surah] Al-Jumu'ah was revealed: "And when they see some merchandise or some amusement, they disperse headlong to it, and leave you standing." In another narration(3): Among them were Abu Bakr and Umar (may Allah be pleased with them). Al-Kalbi and others mentioned: The one who brought it was Dihyah bin Khalifah al-Kalbi from ash-Sham during a time of famine and high prices. He had with him everything people needed of wheat, flour, and other things. He stopped at Ahjar az-Zait (The Oil Stones) and beat a drum to announce his arrival to the people. So the people went out except for twelve men. It was also said: eleven men(4). Al-Kalbi said: They were during the Friday sermon, and they dispersed to it, and eight men remained with the Messenger of Allah (peace be upon him), as related by al-Tha'labi from Ibn Abbas(5). Ad-Daraqutni(6) mentioned from a hadith of Jabir ibn Abdullah who said: While the Messenger of Allah (peace be upon him) was delivering a sermon to us on Friday, a caravan carrying food arrived until it stopped at al-Baqi', so they turned towards it and dispersed...

(1) Number (863), and it is with Al-Bukhari (936), and Al-Wahidi in 'Asbab an-Nuzul' pp. 455-456. (2) Muslim (863): (37), and al-'ayr: the caravan. 'An-Nihayah' (ayr). (3) Muslim (863): (38). (4) 'Asbab an-Nuzul' by Al-Wahidi p. 456, 'Tafsir al-Baghawi' 4/35, 'Al-Kashshaf' 4/106, 'Al-Muharrar al-Wajiz' 5/309. In some of them it is mentioned: that he arrived with merchandise of oil from ash-Sham, instead of: at the Oil Stones, and it is so in al-Baghawi, who said after it: It is a place in the market of Medina. (5) 'Tafsir al-Baghawi' 4/345, 'Al-Muharrar al-Wajiz' 5/309. (6) In his 'Sunan' (1583), and Al-Bayhaqi also narrated it through his chain in 'As-Sunan al-Kubra' 3/182, and Ibn Hajar weakened its chain in 'At-Talkhis al-Habir' 2/57, saying: Ali bin Asim is alone in reporting it, and he contradicted the companions of Husayn regarding it.

सूरह अल-जुमुआ: आयत 11 (पृष्ठ 477)

अल्लाह तआला का फरमान: "और जब वे कोई व्यापार या खेल-तमाशा देखते हैं तो वे उसकी ओर टूट पड़ते हैं और आपको (उपदेश देते हुए) खड़ा छोड़ देते हैं। कह दीजिए: 'जो कुछ अल्लाह के पास है, वह खेल-तमाशे और व्यापार से कहीं उत्तम है। और अल्लाह सबसे अच्छा रिज्क (रोजी) देने वाला है।'" (11)

इसमें सत्रह मसले (विषय) हैं: पहला: अल्लाह तआला का फरमान: "और जब वे कोई व्यापार या खेल-तमाशा देखते हैं तो वे उसकी ओर टूट पड़ते हैं।" 'सहीह मुस्लिम'(1) में जाबिर बिन अब्दुल्लाह से रिवायत है कि नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम जुमा के दिन खड़े होकर खुतबा दे रहे थे, तभी शाम (सीरिया) से एक व्यापारिक काफिला आया। लोग उसकी ओर मुड़ गए, यहाँ तक कि केवल बारह आदमी ही बचे रहे - एक रिवायत(2) में है: 'मैं भी उनमें शामिल था' - तो जुमा की यह आयत उतरी: "और जब वे कोई व्यापार या खेल-तमाशा देखते हैं तो वे उसकी ओर टूट पड़ते हैं और आपको खड़ा छोड़ देते हैं।" एक रिवायत(3) में है: उनमें अबू बक्र और उमर (अल्लाह उन दोनों से खुश हो) भी थे। अल-कल्बी और अन्य लोगों ने उल्लेख किया है: जो व्यक्ति उसे लेकर आया था, वह शाम से देह्या बिन खलीफा अल-कल्बी था, अकाल और महँगाई के समय में। उसके पास वह सब कुछ था जिसकी लोगों को ज़रूरत थी जैसे गेहूँ, आटा आदि। वह 'अहजार अज़-ज़ैत' (तेल के पत्थरों) के पास उतरा और लोगों को अपने आने की सूचना देने के लिए ढोल बजाया। तो बारह आदमियों को छोड़कर सब लोग निकल गए। यह भी कहा गया है: ग्यारह आदमी(4)। अल-कल्बी ने कहा: वे जुमा के खुतबा में थे, और वे उसकी ओर चले गए, और रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के साथ आठ आदमी बचे रहे, जैसा कि अल-थाल्बी ने इब्न अब्बास(5) से उद्धृत किया है। और दारकुतनी(6) ने जाबिर बिन अब्दुल्लाह की एक हदीस का उल्लेख किया है जिन्होंने कहा: जब रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम जुमा के दिन हमें खुतबा दे रहे थे, तभी अनाज ले जाने वाला एक काफिला आया यहाँ तक कि वह अल-बक़ी में उतर गया, तो वे उसकी ओर मुड़ गए और बिखर गए...

(1) संख्या (863), और यह अल-बुखारी (936) के पास है, और अल-वाहिदी की 'असबाब अन-नुज़ुल' पृष्ठ 455-456 में। (2) मुस्लिम (863): (37), और 'अल-अयर': काफिला। 'अन-निहाया' (अयर)। (3) मुस्लिम (863): (38)। (4) अल-वाहिदी की 'असबाब अन-नुज़ुल' पृष्ठ 456, 'तफ़सीर अल-बग़वी' 4/35, 'अल-कश्शाफ़' 4/106, 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 5/309। उनमें से कुछ में आया है: कि वह

शाम से तेल का व्यापार लेकर आया था, बजाय इसके तेल के पत्थरों के पास, और अल-बग़वी के यहाँ इसी तरह है, उन्होंने इसके बाद कहा: यह मदीना के बाज़ार में एक जगह है। (5) 'तफ़सीर अल-बग़वी' 4/345, 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 5/309। (6) अपनी 'सुनन' (1583) में, और अल-बैहक़ी ने भी अपनी सनद के माध्यम से इसे 'अस-सुनन अल-कुबरा' 3/182 में निकाला है, और इब्न हजर ने 'अत-तल्खीस अल-हबीर' 2/57 में इसकी सनद को कमज़ोर बताया है, और कहा: अली बिन आसिम इसे बयान करने में अकेले हैं, और उन्होंने हुसैन के साथियों का विरोध किया है।

سورہ الجمعہ: آیت ۱۱ ۴۷۷

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَإِذَا رَأَوْا تِجَارَةً أَوْ لَهْوًا انفَضُّوا إِلَيْهَا وَتَرَكُوكَ قَائِمًا قُلْ مَا عِندَ اللَّهِ خَيْرٌ مِّنَ اللَّهْوِ وَمِنَ التِّجَارَةِ وَاللَّهُ خَيْرُ الرَّازِقِينَ ۱۱﴾ ترجمہ: "اور جب وہ کوئی تجارت یا کھیل تماشہ دیکھتے ہیں تو وہ اس کی طرف ٹوٹ پڑتے ہیں اور آپ کو (خطبہ دیتے ہوئے) کھڑا چھوڑ دیتے ہیں۔ کہہ دیجئے: 'جو کچھ اللہ کے پاس ہے وہ کھیل تماشے اور تجارت سے کہیں بہتر ہے، اور اللہ سب سے بہتر رزق دینے والا ہے۔'" اس میں سترہ مسائل ہیں: پہلا مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَإِذَا رَأَوْا تِجَارَةً أَوْ لَهْوًا انفَضُّوا إِلَيْهَا﴾۔ 'صحیح مسلم'(۱) میں حضرت جابر بن عبداللہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ نبی کریم ﷺ جمعہ کے دن کھڑے ہو کر خطبہ دے رہے تھے کہ ملکِ شام سے ایک قافلہ آیا، تو لوگ اس کی طرف پلٹ گئے، یہاں تک کہ صرف بارہ آدمی باقی رہ گئے - ایک روایت(۲) میں ہے: 'میں بھی ان میں شامل تھا' - تو جمعہ کی یہ آیت نازل ہوئی: ﴿وَإِذَا رَأَوْا تِجَارَةً أَوْ لَهْوًا انفَضُّوا إِلَيْهَا وَتَرَكُوكَ قَائِمًا﴾۔ ایک روایت(۳) میں ہے: ان میں ابوبکر اور عمر رضی اللہ عنہما بھی تھے۔ اور الکلبی وغیرہ نے ذکر کیا ہے: کہ جو شخص اسے لے کر آیا تھا وہ دحیہ بن خلیفہ الکلبی تھا جو شام سے قحط اور گرانی کے زمانے میں آیا تھا، اس کے ساتھ وہ تمام چیزیں تھیں جن کی لوگوں کو ضرورت تھی مثلاً گندم، آٹا وغیرہ۔ وہ 'احجار الزیت' (تیل کے پتھروں) کے مقام پر اترا، اور لوگوں کو اپنی آمد کی اطلاع دینے کے لیے ڈھول بجایا، تو بارہ آدمیوں کے علاوہ سب لوگ نکل گئے۔ اور کہا گیا ہے: گیارہ آدمی(۴)۔ الکلبی کہتے ہیں: وہ جمعہ کے خطبے میں تھے، تو وہ اس کی طرف چلے گئے، اور رسول اللہ ﷺ کے ساتھ آٹھ آدمی باقی رہے، اسے الثعلبی نے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے نقل کیا ہے(۵)۔ اور الدارقطنی(۶) نے جابر بن عبداللہ کی حدیث سے ذکر کیا ہے کہ انہوں نے کہا: جب رسول اللہ ﷺ جمعہ کے دن ہمیں خطبہ دے رہے تھے کہ غلہ

لانے والا ایک قافلہ آیا یہاں تک کہ وہ بقیع میں اترا، تو وہ اس کی طرف متوجہ ہوئے اور منتشر ہو گئے...

(۱) نمبر (۸۶۳)، اور یہ بخاری (۹۳۶) کے ہاں بھی ہے، اور الواحدی کی 'اسباب النزول' ص ۴۵۶-۴۵۵ میں۔ (۲) مسلم (۸۶۳): (۳۷)، اور العیر: قافلہ۔ 'النہایہ' (عیر)۔ (۳) مسلم (۸۶۳): (۳۸)۔ (۴) الواحدی کی 'اسباب النزول' ص ۴۵۶، 'تفسیر البغوی' ۴/۳۵، 'الکشاف' ۴/۱۰۶، 'المحرر الوجیز' ۳۰۹/۵۔ بعض میں یہ آیا ہے: کہ وہ شام سے تیل کی تجارت لے کر آیا تھا، بجائے: احجار الزیت کے پاس، اور البغوی کے ہاں اسی طرح ہے، انہوں نے اس کے بعد کہا: یہ مدینہ کی منڈی میں ایک جگہ ہے۔ (۵) 'تفسیر البغوی' ۴/۳۴۵، اور 'المحرر الوجیز' ۳۰۹/۵۔ (۶) اپنی 'سنن' (۱۵۸۳) میں، اور بیہقی نے بھی اپنی سند سے اسے 'السنن الکبریٰ' ۱۸۲/۳ میں روایت کیا ہے، اور ابن حجر نے 'التلخیص الحبیر' ۵۷/۲ میں اس کی سند کو ضعیف قرار دیا ہے، اور کہا: علی بن عاصم اسے روایت کرنے میں منفرد ہیں، اور انہوں نے حصین کے ساتھیوں کی مخالفت کی ہے۔

478 Surat Al-Jumu'ah: Verse 11

...to it, and they left the Messenger of Allah ﷺ with only forty men, I being among them. He said: And Allah Almighty revealed to the Prophet ﷺ: {And when they see some merchandise or some amusement, they disperse headlong to it, and leave you standing.} [Al-Jumu'ah: 11]. Al-Daraqutni said: No one said in this chain of narration "except forty men" other than Ali bin Asim, from Husayn, and the companions of Husayn disagreed with him and said: No one remained with the Prophet ﷺ except twelve men.

And it was narrated from him, peace and blessings be upon him, that he said: "By Him in Whose hand is my soul, if they had all left, Allah would have set the valley on fire upon them." Mentioned by Al-Zamakhshari (1).

In a mursal (loose) hadith, the names of the twelve men are narrated, transmitted by Asad bin Amr, the father of Asad ibn Musa bin Asad. It contains: that only Abu Bakr, Umar, Uthman, Ali, Talhah, Al-Zubayr, Sa'd bin Abi Waqqas, Abd al-Rahman bin Awf, Abu Ubaydah bin al-Jarrah, Sa'id bin Zayd, Bilal, and Abdullah bin Mas'ud in one of the narrations remained with the Messenger of Allah ﷺ. In the other narration: Ammar bin Yasir (2).

I say: He did not mention Jabir, while Muslim mentioned that he was among them, and so did Al-Daraqutni (3). So they would be thirteen. If Abdullah bin Mas'ud was among them, they would be fourteen. Abu Dawud mentioned in his "Murasil" the reason they allowed themselves to leave hearing the sermon, and they were, by virtue of their merit, worthy not to do so (4). He said: Mahmoud bin Khalid narrated to us, he said: Al-Walid narrated to us, he said: Abu Mu'adh Bakr bin Ma'ruf informed me that he heard Muqatil bin Hayyan saying: The Messenger of Allah ﷺ used to perform the Friday prayer before the sermon like the two Eids, until one Friday while the Prophet ﷺ was delivering the sermon, having already performed the Friday prayer, a man entered and said: Dihyah bin Khalifah al-Kalbi has arrived...

(1) In Al-Kashshaf 4/106, and Abu Ya'la narrated it (1979), and from his path Ibn Hibban in his Sahih (6877) from Jabir bin Abdullah, may Allah be pleased with them both, with a similar meaning. (2) Al-Ta'rif wal-I'lam p. 171-172, and the narration of Asad bin Amr was connected by Al-Uqayli as in Al-Du'afa' al-Kabir 2/424 from the narration of Asad bin Amr, from Husayn, from Salim, from Jabir bin Abdullah, may Allah be pleased with them both. Ibn Hajar said in Fath al-Bari 2/424: And Al-Uqayli's narration from Ibn Abbas: that among them were the four caliphs, Ibn Mas'ud, and

people from the Ansar. [This is] stronger and more likely to be correct. (3) Mentioned previously recently. (4) Al-Ta'rif wal-I'lam p. 172.

478 सूरह अल-जुमुअह: आयत 11

...उसकी ओर, और उन्होंने अल्लाह के रसूल ﷺ को छोड़ दिया, उनके साथ केवल चालीस पुरुष थे, जिनमें मैं भी था। उन्होंने कहा: और अल्लाह सर्वशक्तिमान ने पैगंबर ﷺ पर अवतरित किया: {और जब वे कोई व्यापार या खेल देखते हैं, तो वे उसकी ओर दौड़ पड़ते हैं और आपको खड़ा छोड़ देते हैं।} [अल-जुमुअह: 11]। अल-दाराकुतनी ने कहा: इस इसनाद (सनद) में अली बिन आसिम के अलावा किसी ने "चालीस पुरुषों को छोड़कर" नहीं कहा, जो हुसैन से रिवायत करते हैं, और हुसैन के साथियों ने उनसे असहमति जताई और कहा: पैगंबर ﷺ के साथ बारह पुरुषों के अलावा कोई नहीं बचा था।

और उनसे (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) रिवायत है कि उन्होंने कहा: "उसकी कसम जिसके हाथ में मेरी जान है, अगर वे सब चले जाते, तो अल्लाह घाटी में उन पर आग भड़का देता।" इसका उल्लेख अल-ज़मखशरी (1) ने किया है।

एक मुर्सल हदीस में बारह पुरुषों के नाम रिवायत किए गए हैं, जिसे असद बिन अम्र, असद इब्न मूसा बिन असद के पिता ने रिवायत किया है। इसमें है: कि अल्लाह के रसूल ﷺ के साथ केवल अबू बक्र, उमर, उस्मान, अली, तलहा, अल-जुबैर, साद बिन अबी वक्कास, अब्दुर्रहमान बिन औफ, अबू उबैदा बिन अल-जर्राह, सईद बिन ज़ैद, बिलाल और एक रिवायत में अब्दुल्ला बिन मसूद ही बचे थे। दूसरी रिवायत में: अम्मार बिन यासिर (2)।

मैं कहता हूँ: उन्होंने जाबिर का उल्लेख नहीं किया, जबकि मुस्लिम ने उल्लेख किया है कि वह उनमें से थे, और अल-दाराकुतनी ने भी (3)। तो वे तेरह होंगे। और अगर अब्दुल्ला बिन मसूद भी उनमें थे, तो वे चौदह होंगे। अबू दाऊद ने अपने "मरासील" में उस कारण का उल्लेख किया है जिसकी वजह से उन्होंने खुद को खुतबा सुनने से रुकने की अनुमति दी थी, और वे अपने गुण के कारण ऐसा न करने के योग्य थे (4)। उन्होंने कहा: महमूद बिन खालिद ने हमसे बयान किया, उन्होंने कहा: अल-वलीद ने हमसे बयान किया, उन्होंने कहा: अबू मुआज बकर बिन मारूफ ने मुझे बताया कि उन्होंने मुकातिल बिन हयान को कहते सुना: अल्लाह के रसूल ﷺ दोनों ईदों की तरह खुतबे से पहले जुमे की नमाज पढ़ते थे, यहाँ तक कि एक जुमे के दिन जब पैगंबर ﷺ खुतबा दे रहे थे, और जुमे की नमाज पढ़ चुके थे, तो एक आदमी अंदर आया और कहा: दिह्या बिन खलीफा अल-कल्बी आए हैं...

(1) अल-कशशाफ 4/106 में, और इसे अबू याला (1979) ने रिवायत किया है, और उनके रास्ते से इब्न हिब्बान ने अपनी सहीह (6877) में जाबिर बिन अब्दुल्ला (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से इसी तरह के अर्थ के साथ रिवायत किया है। (2) अल-तारीफ वल-इलाम पृष्ठ 171-172, और असद बिन अम्र की रिवायत को अल-उकैली ने जोड़ा है जैसा कि अल-दुआफा अल-कबीर 2/424 में असद बिन अम्र की रिवायत से, हुसैन से, सालिम से, जाबिर बिन अब्दुल्ला (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से है। इब्न हजर ने फतह अल-बारी 2/424 में कहा: और इब्न अब्बास से अल-उकैली की रिवायत है: कि उनमें चार खलीफा, इब्न मसूद और अंसार के लोग थे। [यह] अधिक मजबूत और सही होने के करीब है। (3) इसका उल्लेख पहले ही हो चुका है। (4) अल-तारीफ वल-इलाम पृष्ठ 172।

٤٧٨ سورة الجمعہ: آیت ١١

...اس کی طرف، اور انہوں نے رسول اللہ ﷺ کو چھوڑ دیا، ان کے ساتھ صرف چالیس مرد تھے، میں بھی ان میں شامل تھا۔ انہوں نے کہا: اور اللہ عزوجل نے نبی ﷺ پر نازل فرمایا: ﴿وَإِذَا رَأَوْا تِجَارَةً أَوْ لَهْوًا انفَضُّوا إِلَيْهَا وَتَرَكُوكَ قَائِمًا﴾ (اور جب وہ کوئی تجارت یا کھیل تماشا دیکھتے ہیں تو اس کی طرف دوڑ پڑتے ہیں اور آپ کو کھڑا چھوڑ دیتے ہیں)۔ دارقطنی نے کہا: اس اسناد میں علی بن عاصم کے علاوہ کسی نے "سوائے چالیس آدمیوں کے" نہیں کہا، جو حصین سے روایت کرتے ہیں، جبکہ حصین کے ساتھیوں نے ان کی مخالفت کی اور کہا: نبی ﷺ کے ساتھ صرف بارہ آدمی رہ گئے تھے۔

اور آپ علیہ الصلاۃ والسلام سے روایت ہے کہ آپ نے فرمایا: "اس ذات کی قسم جس کے قبضے میں میری جان ہے، اگر وہ سب چلے جاتے تو اللہ تعالیٰ ان پر وادی میں آگ بھڑکا دیتا"، اسے زمخشری (١) نے ذکر کیا ہے۔

اور ایک مرسل حدیث میں بارہ آدمیوں کے نام مروی ہیں، جسے اسد بن عمرو، اسد بن موسیٰ بن اسد کے والد نے روایت کیا ہے۔ اس میں ہے کہ: رسول اللہ ﷺ کے ساتھ صرف ابوبکر، عمر، عثمان، علی، طلحہ، زبیر، سعد بن ابی وقاص، عبدالرحمن بن عوف، ابوعبیدہ بن الجراح، سعید بن زید، بلال اور ایک روایت کے مطابق عبداللہ بن مسعود ہی باقی رہ گئے تھے۔ اور دوسری روایت میں: عمار بن یاسر (٢)۔

میں کہتا ہوں: انہوں نے جابر کا ذکر نہیں کیا، حالانکہ مسلم نے ذکر کیا ہے کہ وہ ان میں شامل تھے، اور دارقطنی نے بھی (٣)۔ اس طرح وہ تیرہ ہو جاتے ہیں۔ اور اگر عبداللہ بن مسعود بھی ان میں تھے تو وہ چودہ ہوں گے۔ ابو داؤد نے اپنی "مراسیل" میں وہ وجہ ذکر کی ہے جس کی وجہ

سے انہوں نے خود کو خطبہ سننے سے رخصت دی تھی، حالانکہ وہ اپنی فضیلت کی بنا پر اس بات کے لائق تھے کہ ایسا نہ کرتے (٤)۔ انہوں نے کہا: ہمیں محمود بن خالد نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہمیں ولید نے بیان کیا، انہوں نے کہا: مجھے ابو معاذ بکر بن معروف نے بتایا کہ انہوں نے مقاتل بن حیان کو کہتے سنا: رسول اللہ ﷺ عیدین کی طرح خطبہ سے پہلے جمعہ کی نماز پڑھایا کرتے تھے، یہاں تک کہ ایک جمعہ کے دن جب نبی ﷺ خطبہ دے رہے تھے، اور جمعہ کی نماز پڑھ چکے تھے، تو ایک شخص داخل ہوا اور کہا: دحیہ بن خلیفہ الکلبی آئے ہیں...

(١) الکشاف ١٠٦/٤ میں، اور اسے ابو یعلیٰ (١٩٧٩) نے روایت کیا ہے، اور ان کے واسطے سے ابن حبان نے اپنی صحیح (٦٨٧٧) میں جابر بن عبداللہ رضی اللہ عنہما سے اسی معنی کے ساتھ روایت کیا ہے۔ (٢) التعریف والإعلام ص ١٧١-١٧٢، اور اسد بن عمرو کی روایت کو عقیلی نے جوڑا ہے جیسا کہ الضعفاء الکبیر ٤٢٤/٢ میں اسد بن عمرو، عن حصین، عن سالم، عن جابر بن عبداللہ رضی اللہ عنہما کی روایت سے ہے۔ ابن حجر نے فتح الباری ٤٢٤/٢ میں کہا: اور ابن عباس سے عقیلی کی روایت ہے: کہ ان میں چاروں خلفاء، ابن مسعود اور انصار کے کچھ لوگ شامل تھے۔ [یہ] زیادہ قوی اور درستی کے قریب ہے۔ (٣) اس کا ذکر قریب ہی گزر چکا ہے۔ (٤) التعریف والإعلام ص ١٧٢۔

Surah Al-Jumu'ah: Verse 11 479 ...with trade, and when Dihya arrived, his family met him with tambourines, so the people went out, thinking that there was nothing wrong with leaving the sermon. Then Allah Almighty revealed: "And when they see trade or amusement, they disperse to it." So the Prophet ﷺ moved the sermon forward on Friday and delayed the prayer. No one used to go out for nosebleeds or other events after the prohibition until they sought permission from the Prophet ﷺ, who would point to them with the finger next to the thumb, and the Prophet ﷺ would grant them permission, then point with his hand. Among the hypocrites were those for whom the sermon and sitting in the mosque were heavy. When a Muslim man sought permission, the hypocrite would stand next to him, hiding behind him until he went out. So Allah Almighty revealed: "Indeed, Allah knows those of you who slip away, hiding behind others" [An-Nur: 63]. Al-Suhayli (2) said: "Even if this report was not transmitted through a firm chain, good opinion of the Prophet's ﷺ companions requires it to be correct." Qatadah said: "It reached us that they did it three times; each time a caravan arrived from Sham (Levant), and all of that coincided with Friday." (3) It was said: "Their going out for the arrival of Dihya al-Kalbi with his trade and their looking at the caravan of dates was amusement with no benefit, except that it was something in which there was no sin if it had occurred in another way. But because it involved turning away from the Messenger of Allah ﷺ and dispersing from his presence, it became grave and serious, and what was revealed in the Quran about it, disparaging it as amusement, was revealed. It was reported from the Messenger of Allah ﷺ that he said: 'Every pastime a man engages in is futile, except for his shooting with his bow.' The hadith. And it has already been mentioned in Surah Al-Anfal (4), so praise be to Allah." Jabir bin Abdullah said: "When girls were getting married, they would pass by with flutes and drums, so they dispersed to them; then it was revealed (5). The pronoun refers back to trade because it is more important." (6) And Talha bin [read]...

(1) Marasil Abi Dawud (62), and Ibn Hajar said about it in Fath al-Bari 2/425: Shadh (irregular) and mu'dal (problematic). (2) In Al-Ta'rif wal-I'lam, p. 172. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 5/309. (4) 10/56. (5) Narrated by al-Tabari 22/648, and Abu 'Awana in his Sahih as in Fath al-Bari 2/424. It was also narrated by al-Shafi'i in al-Umm 1/177 from the route of Ja'far bin Muhammad, from his father, as a mursal report, without mentioning Jabir, and similarly. It appeared in al-Tabari as 'kibr' instead of 'tabl' (drum). They have the same meaning. Al-Nihaya (kibr). (6) Tafsir al-Baghawi 4/346.

सूरह अल-जुमुआ: आयत 11 479 ...व्यापार के साथ, और जब दिह्या आए, तो उनके परिवार ने उनका ढोल-नगाड़ों के साथ स्वागत किया, तो लोग बाहर निकल आए, यह सोचते हुए कि उपदेश (ख़ुत्बा) छोड़ने में कोई बुराई नहीं है; तब अल्लाह सर्वशक्तिमान ने अवतरित किया: "और जब वे व्यापार या मनोरंजन देखते हैं, तो वे उसकी ओर दौड़ पड़ते हैं।" इसलिए पैगंबर ﷺ ने जुमे के दिन उपदेश को पहले किया और नमाज़ को बाद में। मनाही के बाद नकसीर या अन्य कारणों से कोई भी तब तक बाहर नहीं निकलता था जब तक कि वह पैगंबर ﷺ से अनुमति न ले ले, वे अपनी अंगूठे के बगल वाली उंगली से उनकी ओर इशारा करते, और पैगंबर ﷺ उन्हें अनुमति देते, फिर अपने हाथ से इशारा करते। मुनाफिकों (पाखंडियों) में से कुछ ऐसे थे जिनके लिए उपदेश और मस्जिद में बैठना भारी था। जब कोई मुस्लिम व्यक्ति अनुमति मांगता, तो मुनाफिक उसके बगल में खड़ा हो जाता, उसके पीछे छिपकर बाहर निकल जाता। तब अल्लाह सर्वशक्तिमान ने अवतरित किया: "निश्चय ही अल्लाह तुममें से उन लोगों को जानता है जो चुपके से खिसक जाते हैं" [अन-नूर: 63]। अल-सुहैली (2) ने कहा: "और यह खबर भले ही किसी पक्के माध्यम से नहीं पहुंची हो, लेकिन पैगंबर ﷺ के साथियों के बारे में अच्छा गुमान यह मांग करता है कि यह सही हो।" क़तादाह ने कहा: "हमें खबर मिली है कि उन्होंने ऐसा तीन बार किया; हर बार शाम (लेवंत) से एक काफिला आता था, और वह सब जुमे के दिन ही पड़ता था।" (3) कहा गया है: "दिह्या अल-कल्बी के अपने व्यापार के साथ आने पर उनका बाहर निकलना और खजूर के काफिले को देखना ऐसा मनोरंजन था जिसमें कोई लाभ नहीं था, सिवाय इसके कि अगर यह किसी और तरीके से होता तो इसमें कोई पाप नहीं होता। लेकिन चूँकि यह अल्लाह के रसूल ﷺ से विमुख होने और उनकी उपस्थिति से अलग होने से जुड़ा था, इसलिए यह गंभीर और बड़ा हो गया, और इसके बारे में कुरान में जो अवतरित हुआ और इसे मनोरंजन कहकर निंदा की गई, वह अवतरित हुआ। अल्लाह के रसूल ﷺ से रिवायत है कि उन्होंने कहा: 'हर वह खेल जिसमें आदमी लगा रहता है व्यर्थ है, सिवाय उसके अपने धनुष से तीर चलाने के।' हदीस। और यह सूरह 'अल-अनफाल' (4) में पहले ही आ चुका है, तो अल्लाह के लिए ही सब प्रशंसा है।" जाबिर बिन अब्दुल्ला ने कहा: "जब लड़कियों का निकाह होता था, तो वे बांसुरी और ढोल के साथ गुजरती थीं, तो वे उनकी ओर दौड़ पड़ते थे; तब यह (आयत) अवतरित हुई (5)। और ज़मीर (सर्वनाम) व्यापार की ओर वापस जाता है क्योंकि वह अधिक महत्वपूर्ण है।" (6) और तल्हा बिन ने [पढ़ा]...

(1) मरासील अबी दाऊद (62), और इब्न हजर ने इसके बारे में फतह अल-बारी 2/425 में कहा: शाज़ (अनियमित) और मुदल (समस्याग्रस्त)। (2) अत-तारीफ वल-इलाम पृष्ठ 172 में। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/309। (4) 10/56। (5) इसे अल-तबरी 22/648 ने, और अबू अवाना ने अपनी सहीह में जैसा कि फतह अल-बारी 2/424 में है, उद्धृत किया है। इसे अल-शाफई ने अल-उम्म 1/177 में जाफर बिन मुहम्मद के माध्यम से, अपने पिता से, मुर्सल (बिना सहाबी के जिक्र के) के रूप में भी उद्धृत किया है, बिना जाबिर का उल्लेख किए, और इसी तरह। अल-तबरी के यहाँ 'किबर' शब्द आया है 'तबल' (ढोल) के बजाय। दोनों का अर्थ एक ही है। अल-निहाया (किबर)। (6) तफ़सीर अल-बगवी 4/346।

سورہ الجمعہ: آیت ۱۱ ۴۷۹ تجارت کے ساتھ، اور جب دِحیہ آئے، تو ان کے گھر والوں نے دف بجا کر ان کا استقبال کیا، تو لوگ باہر نکل آئے اور یہ سمجھے کہ خطبہ چھوڑنے میں کوئی حرج نہیں ہے۔ تب اللہ عزوجل نے یہ آیت نازل فرمائی: ﴿وَإِذَا رَأَوْا تِجَارَةً أَوْ لَهْوًا انفَضُّوا إِلَيْهَا﴾ (اور جب وہ کوئی تجارت یا کھیل تماشا دیکھتے ہیں تو اس کی طرف دوڑ پڑتے ہیں)۔ چنانچہ نبی ﷺ نے جمعہ کے دن خطبہ پہلے دیا اور نماز کو مؤخر کیا۔ ممانعت کے بعد نکسیر یا دیگر واقعات کی وجہ سے کوئی بھی باہر نہیں نکلتا تھا یہاں تک کہ وہ نبی ﷺ سے اجازت طلب کرتا، آپ ﷺ انگوٹھے کے ساتھ والی انگلی سے اس کی طرف اشارہ فرماتے، پھر نبی ﷺ اسے اجازت دیتے، پھر اپنے ہاتھ سے اشارہ فرماتے۔ منافقین میں سے کچھ ایسے تھے جن پر خطبہ اور مسجد میں بیٹھنا گراں گزرتا تھا۔ جب کوئی مسلمان شخص اجازت مانگتا، تو منافق اس کے برابر میں کھڑا ہو جاتا اور اس کی آڑ میں چھپ کر باہر نکل جاتا۔ تب اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: ﴿قَدْ يَعْلَمُ اللَّهُ الَّذِينَ يَتَسَلَّلُونَ مِنكُمْ لِوَاذًا﴾ (اللہ تم میں سے ان لوگوں کو جانتا ہے جو دبے پاؤں چھپ کر نکل جاتے ہیں) [النور: ۶۳]۔ السُّہَیلی (۲) نے کہا: "اور یہ خبر اگرچہ کسی مستند ذریعے سے نقل نہیں ہوئی، لیکن صحابہ کرام ﷺ کے بارے میں نیک گمان کا تقاضا ہے کہ یہ صحیح ہو۔" قتادہ نے کہا: "ہمیں یہ پہنچا ہے کہ انہوں نے ایسا تین بار کیا؛ ہر بار شام سے ایک قافلہ آتا تھا، اور یہ سب جمعہ کے دن ہی ہوتا تھا" (۳)۔ کہا گیا: "دحیہ کلبی کی تجارت کے آنے پر ان کا نکلنا اور کھجوروں کے قافلے کو دیکھنا ایسا لہو (کھیل) تھا جس میں کوئی فائدہ نہ تھا، سوائے اس کے کہ اگر یہ کسی اور طریقے سے ہوتا تو اس میں کوئی گناہ نہ تھا۔ لیکن چونکہ یہ رسول اللہ ﷺ سے اعراض اور آپ کی محفل سے منتشر ہونے کے ساتھ جڑ گیا، اس لیے یہ سنگین اور بڑا ہو گیا اور اس بارے میں قرآن نازل ہوا اور اسے لہو (فضول کام) کہہ کر اس کی مذمت کی گئی۔ رسول اللہ ﷺ سے مروی ہے کہ

آپ نے فرمایا: «ہر وہ کھیل جس میں آدمی مشغول ہوتا ہے باطل ہے سوائے اپنی کمان سے تیر اندازی کے»۔ الحدیث۔ اور یہ سورہ «الأنفال» (۴) میں گزر چکا ہے، سو تمام تعریفیں اللہ ہی کے لیے ہیں۔" جابر بن عبداللہ نے کہا: "जब लड़कियों का निकाह होता था، تو وہ بانسریوں اور ڈھول کے ساتھ گزرتی تھیں، تو لوگ ان کی طرف دوڑ پڑتے؛ تب یہ نازل ہوئی (۵)۔ اور کنایہ (ضمیر) کو تجارت کی طرف پھیرا گیا کیونکہ وہ زیادہ اہم ہے" (۶)۔ اور طلحہ بن نے [پڑھا]...

(۱) مراسیل ابی داؤد (۶۲)، اور ابن حجر نے اس کے بارے میں فتح الباری ۴۲۵/۲ میں کہا ہے: شاذ معضل۔ (۲) التعریف والاعلام صفحہ ۱۷۲۔ (۳) المحرر الوجیز ۳۰۹/۵۔ (۴) ۵۶/۱۰۔ (۵) اسے طبری نے ۶۴۸/۲۲ اور ابو عوانہ نے اپنی صحیح میں نکالا جیسا کہ فتح الباری ۴۲۴/۲ میں ہے۔ اسے شافعی نے بھی الام ۱۷۷/۱ میں جعفر بن محمد کے طریق سے اپنے والد سے مرسل روایت کیا ہے، جس میں جابر کا ذکر نہیں ہے، اور اسی طرح۔ طبری کے ہاں 'کبر' کا لفظ آیا ہے 'طبل' (ڈھول) کی جگہ۔ دونوں کا ایک ہی مطلب ہے۔ النہایہ (کبر)۔ (۶) تفسیر البغوی ۳۴۶/۴۔

Surah Al-Jumu'ah: Verse 11 480

Inflected: "And when they saw a transaction or a diversion, they rushed to it" (1). And it was said: The meaning is: And when they saw a transaction, they rushed to it, or a diversion, they rushed to it, so it was omitted because of its indication (2). As he said: We are pleased with what we have, and you are pleased with what you have, and opinions differ (3) And it was said: The best in Arabic is to make the referent in the mention to the last of the two names (4). Second: The scholars differed on the number by which Jumu'ah is valid according to several opinions; Al-Hasan said: Jumu'ah is valid with two. Al-Layth and Abu Yusuf said: It is valid with three. Sufyan al-Thawri and Abu Hanifa said: with four. Rabi'ah said: with twelve men (5). And Al-Najjad Abu Bakr Ahmad ibn Sulayman mentioned, saying: Abu Khalid Yazid ibn al-Haytham ibn Tahman al-Daqqaq narrated to us, Subh ibn Dinar narrated to us, said: Al-Mu'afa ibn 'Imran narrated to us, Ma'qil ibn 'Ubayd Allah narrated to us, from Al-Zuhri with his chain to Mus'ab ibn 'Umayr: That the Prophet ﷺ sent him to Medina, and that he stayed in the house of Sa'd ibn Mu'adh, and he gathered them in Jumu'ah when they were twelve men; a sheep was slaughtered for them that day (6). And Al-Shafi'i (7) said: with forty men. And Abu Ishaq al-Shirazi said in the book "Al-Tanbih 'ala Madhhab al-Imam al-Shafi'i" (8): Every village in which there are forty men who are adults, sane, free, and residents, who do not travel away from it in summer or winter except for a necessary journey, and that they are present from the beginning of the sermon until the Jumu'ah prayer is established, [Jumu'ah] becomes obligatory.

(1) We did not find it. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 5/172. (3) Previously mentioned 10/188. (4) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 3/157. (5) Hilyat al-'Ulama' by al-Qaffal al-Shashi 2/230, except that he mentioned al-Awza'i instead of al-Layth. Ibn Hajar mentioned in Fath al-Bari 2/423 that the total number of opinions of scholars regarding the number by which Jumu'ah is valid is fifteen, so let whoever wants to expand look there. (6) The report was mentioned by Ibn Sa'd in Al-Tabaqat 3/118 with another chain, and look at what preceded on p. 463 of this part. (7) In Al-Umm 1/169. (8) pp. 43-44.

सूरह अल-जुमुआ: आयत 11 480

शब्द रूप: "और जब उन्होंने व्यापार या तमाशा देखा तो उसकी ओर दौड़ पड़े" (1)। और कहा गया: अर्थ यह है: और जब उन्होंने व्यापार देखा तो उसकी ओर दौड़ पड़े, या तमाशा देखा तो उसकी ओर दौड़ पड़े, इसलिए उसके संकेत के कारण उसे हटा दिया गया (2)। जैसा कि उसने कहा: हम जो हमारे पास है उससे संतुष्ट हैं और आप जो आपके पास है उससे संतुष्ट हैं, और विचार भिन्न हैं (3) और कहा गया: अरबी में सबसे अच्छा यह है कि उल्लेख में संदर्भ को दो नामों में से अंतिम पर रखा जाए (4)। दूसरा: विद्वानों ने उस संख्या पर मतभेद किया है जिससे जुमा की नमाज़ मान्य होती है, कई मतों के अनुसार; अल-हसन ने कहा: जुमा दो लोगों के साथ मान्य है। अल-लैथ और अबू यूसुफ ने कहा: यह तीन के साथ मान्य है। सुफियान अल-थौरी और अबू हनीफा ने कहा: चार के साथ। रबीआ ने कहा: बारह पुरुषों के साथ (5)। और अल-नज्जाद अबू बक्र अहमद बिन सुलेमान ने उल्लेख किया, कहा: हमें अबू खालिद यजीद बिन अल-हैथम बिन तहमान अल-दक्काक ने बताया, हमें सुभ बिन दीनार ने बताया, कहा: हमें अल-मुआफा बिन इमरान ने बताया, हमें माकिल बिन उबैदुल्लाह ने बताया, अल-जुहरी से उनकी सनद के साथ मुसाब बिन उमैर तक: कि नबी ﷺ ने उन्हें मदीना भेजा, और वह साद बिन मुआज़ के घर में ठहरे, और उन्होंने उनके साथ जुमा की नमाज़ पढ़ी जब वे बारह पुरुष थे; उस दिन उनके लिए एक भेड़ काटी गई थी (6)। और अल-शफीई (7) ने कहा: चालीस पुरुषों के साथ। और अबू इशाक अल-शिराज़ी ने "अल-तन्बीह अला मज़हब अल-इमाम अल-शाफ़ई" (8) पुस्तक में कहा: प्रत्येक गाँव जिसमें चालीस पुरुष हैं जो वयस्क, बुद्धिमान, स्वतंत्र और निवासी हैं, जो गर्मी या सर्दी में वहां से नहीं जाते हैं सिवाय किसी ज़रूरत की यात्रा के, और यह कि वे खुत्बा की शुरुआत से लेकर जुमा की नमाज़ कायम होने तक उपस्थित रहें, [जुमा] अनिवार्य हो जाती है।

(1) हमें यह नहीं मिला। (2) अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान 5/172। (3) पूर्ववर्ती 10/188। (4) अल-फर्रा द्वारा मानी अल-कुरान 3/157। (5) अल-कफ़्फ़ाल अल-शाशी द्वारा हिल्यत अल-उलेमा 2/230, सिवाय इसके कि उन्होंने अल-लैथ के स्थान पर अल-औज़ाई का उल्लेख किया। इब्न हजर ने फतह अल-बारी 2/423 में उल्लेख किया है कि विद्वानों के मतों की कुल संख्या पंद्रह है, इसलिए जो विस्तार चाहता है वह वहां देखे। (6) इस रिपोर्ट का उल्लेख इब्न साद ने अल-तबक़ात 3/118 में एक अन्य सनद के साथ किया है, और इस भाग के पृष्ठ 463 पर जो पहले दिया गया है उसे देखें। (7) अल-उम्म 1/169 में। (8) पृष्ठ 43-44।

سورة الجمعہ: آیت ۱۱ ۴۸۰

مشتق: "اور جب انہوں نے تجارت یا کھیل تماشا دیکھا تو اس کی طرف دوڑ پڑے" (۱)۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: اور جب انہوں نے تجارت دیکھی تو اس کی طرف دوڑ پڑے، یا کھیل تماشا دیکھا تو اس کی طرف دوڑ پڑے، تو دلالت کی وجہ سے اسے حذف کر دیا گیا (۲)۔ جیسا کہ اس نے کہا: ہم اس پر راضی ہیں جو ہمارے پاس ہے اور تم اس پر راضی ہو جو تمہارے پاس ہے، اور رائے مختلف ہے (۳) اور کہا گیا: عربی میں سب سے بہتر یہ ہے کہ ذکر میں مرجع کو دو ناموں میں سے آخری کی طرف پھیرا جائے (۴)۔ دوسری بات: علماء کا اس تعداد میں اختلاف ہے جس سے جمعہ منعقد ہوتا ہے، کئی اقوال پر؛ حسن بصری نے کہا: جمعہ دو افراد سے منعقد ہو جاتا ہے۔ لیث اور ابو یوسف نے کہا: تین سے۔ سفیان ثوری اور ابو حنیفہ نے کہا: چار سے۔ ربیعہ نے کہا: بارہ مردوں سے (۵)۔ اور النجاد ابو بکر احمد بن سلیمان نے ذکر کیا، کہا: ہمیں ابو خالد یزید بن الہیثم بن طہمان الدقاق نے بتایا، ہمیں صبح بن دینار نے بتایا، کہا: ہمیں المعافی بن عمران نے بتایا، ہمیں معقل بن عبید اللہ نے بتایا، انہوں نے زہری سے اپنی سند کے ساتھ مصعب بن عمیر تک: کہ نبی ﷺ نے انہیں مدینہ بھیجا، اور وہ سعد بن معاذ کے گھر میں ٹھہرے، اور انہوں نے ان کے ساتھ جمعہ پڑھا جب وہ بارہ مرد تھے؛ اس دن ان کے لیے ایک بکری ذبح کی گئی تھی (۶)۔ اور امام شافعی (۷) نے کہا: چالیس مردوں سے۔ اور ابو اسحاق الشیرازی نے کتاب "التنبيه على مذهب الإمام الشافعي" (۸) میں کہا: ہر وہ بستی جس میں چالیس مرد بالغ، عاقل، آزاد اور مقیم ہوں، جو گرمی یا سردی میں وہاں سے کوچ نہ کرتے ہوں سوائے ضرورت کے سفر کے، اور یہ کہ وہ خطبے کے آغاز سے لے کر جمعہ قائم ہونے تک حاضر رہیں، [جمعہ] واجب ہو جاتا ہے۔

(۱) ہمیں یہ نہیں ملا۔ (۲) معانی القرآن للزجاج ۱۷۲/۵۔ (۳) سابقہ ۱۸۸/۱۰۔ (۴) معانی القرآن للفراء ۱۵۷/۳۔ (۵) حلیۃ العلماء للقفال الشاشی ۲/ ۲۳۰ سوائے اس کے کہ انہوں نے لیث کی جگہ اوزاعی کا ذکر کیا۔ ابن حجر نے فتح الباری ۲/ ۴۲۳ میں ذکر کیا ہے کہ علماء کے اس بارے میں کہ کتنی تعداد سے جمعہ منعقد ہوتا ہے، کل پندرہ اقوال ہیں، پس جو وسعت چاہتا ہے وہ وہاں دیکھ لے۔ (۶) یہ خبر ابن سعد نے الطبقات ۳/ ۱۱۸ میں دوسری سند کے ساتھ ذکر کی ہے، اور اس جلد کے صفحہ ۴۶۳ پر جو گزر چکا ہے اسے دیکھیں۔ (۷) الام ۱۶۹/۱ میں۔ (۸) ص ۴۳-۴۴۔

481 Surah Al-Jumu'ah: Verse 11

...Friday prayer is obligatory for them. Ahmad and Ishaq leaned towards this opinion and did not stipulate these conditions (1). Malik said: If there is a village with a market and a mosque, Friday prayer is obligatory for them regardless of the number [of people] (2). Umar bin Abdul Aziz wrote: Any village in which thirty households gather, Friday prayer is obligatory for them. Abu Hanifa said: Friday prayer is not obligatory for the people of rural areas and villages; it is not permissible for them to establish it there. He stipulated for the obligation and validity of Friday prayer: a large city (Misr Jami'), a powerful ruler, a standing market, and a flowing river. He used Ali's hadith as evidence: "There is no Friday prayer nor Tashriq except in a large city, and with companions who assist them" (3). This is refuted by the hadith of Ibn Abbas, who said: "The first Friday prayer held after the Friday prayer in the mosque of the Messenger of Allah (peace be upon him) was in a village called Juwatha, one of the villages of Bahrain" (4). The evidence of Imam Al-Shafi'i regarding forty [people] is the mentioned hadith of Jabir, narrated by Al-Daraqutni (5). In "Sunan Ibn Majah", Al-Daraqutni also, and "Dala'il al-Nubuwwah" by Al-Bayhaqi, narrated from Abdul-Rahman ibn Ka'b ibn Malik who said: I was my father's guide when he lost his sight. When I took him out for Friday prayer and he heard the adhan, he would pray for Abu Umamah and seek forgiveness for him. He said: He continued to do so for a time, whenever he heard the adhan for Friday prayer, he would do that. So I said to him: O father, your seeking forgiveness for Abu Umamah whenever you hear the adhan for Friday prayer, what is it? He said: O my son, he was the first to establish Friday prayer in Medina in Hazm of...

(1) Al-Awsat by Ibn Al-Mundhir 4/28, and Ahmad's statement in his issues narrated by Ibn Hani 1/88. (2) Al-Nawadir wal-Ziyadat by Al-Qayrawani 1/451-452. (3) The issue is in Bada'i' al-Sana'i' 2/188-190, and Al-Mabsut 2/120-121, and Ali's statement was recorded by Abd al-Razzaq in Al-Musannaf 3/167, and Ibn Abi Shaybah 2/101 without his statement: "and companions who assist them." Ibn Hajar said in Al-Kafi al-Shaf p. 171: and its chain of transmission is weak. (4) Previously mentioned on p. 463 of this part. (5) Under number (1579), and Al-Bayhaqi also narrated it in Al-Sunan al-Kubra 3/177, and said: Abdul Aziz al-Qurashi was unique in it, and he is weak. Its wording is: The Sunnah has passed that in every three there is an Imam, and in every forty and above that is Friday, Eid al-Adha and Eid al-Fitr, because they are a congregation. See Al-Majmu' by Al-Nawawi 4/371.

४८१ सूरह अल-जुमुआ: आयत ११

...उन पर जुमे की नमाज़ अनिवार्य है। अहमद और इसहाक इसी राय की ओर झुके और उन्होंने ये शर्तें नहीं रखीं (१)। मालिक ने कहा: यदि कोई ऐसा गाँव है जिसमें बाज़ार और मस्जिद है, तो उन पर संख्या पर विचार किए बिना जुमे की नमाज़ अनिवार्य है (२)। उमर बिन अब्दुल अज़ीज़ ने लिखा: जिस किसी गाँव में तीस घर इकट्ठा हों, उन पर जुमे की नमाज़ अनिवार्य है। अबू हनीफा ने कहा: ग्रामीण क्षेत्रों और गाँवों के लोगों पर जुमे की नमाज़ अनिवार्य नहीं है, उनके लिए वहाँ इसे स्थापित करना जायज़ नहीं है। उन्होंने जुमे की नमाज़ की अनिवार्यता और वैधता के लिए शर्तें रखीं: एक बड़ा शहर (मिस्र जामे), एक शक्तिशाली शासक, एक स्थापित बाज़ार और बहती नदी। उन्होंने अली के हदीस का प्रमाण दिया: "जुमे और तशरीक़ की नमाज़ केवल एक बड़े शहर में और उन साथियों के साथ होती है जो उनकी सहायता करते हैं" (३)। इसका खंडन इब्न अब्बास की हदीस से होता है, जिन्होंने कहा: "अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की मस्जिद में जुमे की नमाज़ के बाद सबसे पहली जुमे की नमाज़ बहरीन के गाँवों में से एक जुवाथा नामक गाँव में हुई थी" (४)। चालीस [लोगों] के संबंध में इमाम अल-शफीई का प्रमाण जाबिर की वर्णित हदीस है जिसे अल-दारक़ुतनी ने उद्धृत किया है (५)। "सुनन इब्न माजह", अल-दारक़ुतनी में भी, और अल-बैहक़ी की "दला'इल अल-नुबुवह" में अब्दुर रहमान इब्न काब इब्न मलिक से वर्णित है कि उन्होंने कहा: मैं अपने पिता का मार्गदर्शक था जब उनकी दृष्टि चली गई थी। जब मैं उन्हें जुमे की नमाज़ के लिए ले जाता और वह अज़ान सुनते, तो वह अबू उमामा के लिए दुआ करते और उनके लिए माफ़ी मांगते। उन्होंने कहा: वह कुछ समय तक ऐसा ही करते रहे, जब भी वह जुमे की अज़ान सुनते, वे ऐसा ही करते। तो मैंने उनसे कहा: हे पिता, जब भी आप जुमे की अज़ान सुनते हैं तो अबू उमामा के लिए माफ़ी माँगना, यह क्या है? उन्होंने कहा: हे मेरे बेटे, वह मदीना में हज़म में जुमे की नमाज़ स्थापित करने वाले पहले व्यक्ति थे...

(१) इब्न अल-मुन्ज़िर द्वारा अल-अवसत ४/२८, और इब्न हानी १/८८ द्वारा वर्णित उनके मसलों में अहमद का कथन। (२) अल-क़ैरवानी द्वारा अल-नवा़दिर वल-ज़ियादात ४५१/१-४५२। (३) यह मुद्दा बदाई अल-सनाई २/१८८-१९० में, और अल-मबसूत २/१२०-१२१ में है, और अली का कथन अल-मुसन्निफ़ ३/१६७ में अब्द अल-रज़्ज़ाक द्वारा उद्धृत किया गया है, और इब्न अबी शैबा २/१०१ में उनके इस कथन के बिना: "और उनके सहायक साथी।" इब्न हजर ने अल-काफी अल-शाफ पृष्ठ १७१ में कहा: और इसकी श्रृंखला कमज़ोर है। (४) इस भाग के पृष्ठ ४६३ पर पहले उल्लेख किया गया है। (५) संख्या (१५७९) के तहत, और अल-बैहक़ी ने इसे अल-सुनन अल-कुबरा ३/१७७ में भी उद्धृत

किया है, और कहा: अब्दुल अज़ीज़ अल-कुरैशी इसमें अकेले थे, और वह कमज़ोर हैं। इसके शब्द हैं: सुन्नत गुज़र चुकी है कि हर तीन में एक इमाम होता है, और हर चालीस और उससे ऊपर जुमा, ईद-उल-अज़हा और ईद-उल-फ़ित्र होता है, क्योंकि वे एक जमात हैं। अल-नवावी द्वारा अल-मजमु' ४/३७१ देखें।

...ان پر جمعہ فرض ہے۔ احمد اور اسحاق کا رجحان اسی قول کی طرف تھا اور انہوں نے یہ شرائط نہیں لگائی تھیں(١)۔ امام مالک نے فرمایا: اگر کوئی ایسی بستی ہو جس میں بازار اور مسجد ہو تو ان پر تعداد کا اعتبار کیے بغیر جمعہ فرض ہے(٢)۔ عمر بن عبد العزیز نے لکھا: جس بستی میں تیس گھر جمع ہو جائیں، ان پر جمعہ فرض ہے۔ امام ابو حنیفہ نے فرمایا: دیہات اور بستیوں کے لوگوں پر جمعہ واجب نہیں ہے، ان کے لیے وہاں جمعہ قائم کرنا جائز نہیں ہے۔ انہوں نے جمعہ کے واجب ہونے اور اس کے انعقاد کے لیے یہ شرائط لگائیں: مصرِ جامع (بڑا شہر)، حاکمِ وقت، قائم بازار اور بہتی ہوئی نہر۔ انہوں نے حضرت علیؓ کی اس حدیث سے استدلال کیا: "جمعہ اور تشریق صرف مصرِ جامع میں ہے، اور ان ساتھیوں کے ساتھ جو ان کی مدد کریں"(٣)۔ اس کا رد ابن عباسؓ کی اس حدیث سے ہوتا ہے جس میں انہوں نے فرمایا: "رسول اللہ ﷺ کی مسجد کے بعد پہلا جمعہ جو قائم کیا گیا وہ بحرین کی بستیوں میں سے ایک بستی 'جواثی' میں تھا"(٤)۔ اور چالیس افراد کے بارے میں امام شافعی کی دلیل جابرؓ کی وہ مذکورہ حدیث ہے جسے دارقطنی نے روایت کیا ہے(٥)۔ "سنن ابن ماجہ" اور دارقطنی میں بھی، اور بیہقی کی "دلائل النبوۃ" میں عبد الرحمن بن کعب بن مالک سے مروی ہے، انہوں نے کہا: میں اپنے والد کا قائد (راستہ دکھانے والا) تھا جب ان کی بینائی چلی گئی تھی، چنانچہ جب میں انہیں لے کر جمعہ کے لیے نکلتا اور وہ اذان سنتے تو وہ ابو امامہ کے لیے دعا کرتے اور ان کے لیے استغفار کرتے۔ انہوں نے کہا: وہ ایک عرصے تک اسی طرح کرتے رہے کہ جب بھی جمعہ کی اذان سنتے تو یہی عمل دہراتے۔ تو میں نے ان سے کہا: ابا جان! آپ کا ہر بار جمعہ کی اذان سن کر ابو امامہ کے لیے استغفار کرنا، یہ کیا

ہے؟ انہوں نے فرمایا: اے میرے بیٹے! وہ پہلے شخص ہیں جنہوں نے مدینہ میں ہزمِ... کے مقام پر جمعہ قائم کیا تھا۔

(۱) الاوسط لابن المنذر ۲۸/٤، اور احمد کا قول ان کے مسائل میں بروایت ابن ہانئ ۸۸/۱۔ (۲) النوادر والزیادات للقیروانی ٤٥١/١-٤٥٢۔ (۳) یہ مسئلہ بدائع الصنائع ۱۸۸/۲-۱۹۰، اور المبسوط ۱۲۰/۲-۱۲۱ میں ہے، اور علی کا قول عبد الرزاق نے المصنف ۱٦۷/۳ میں نکالا ہے، اور ابن ابی شیبہ ۱۰۱/۲ میں ان کے قول: "ورفقة تعینهم" کے بغیر۔ ابن حجر نے الکافی الشاف ص ۱۷۱ میں کہا ہے: اور اس کی سند ضعیف ہے۔ (٤) اس جزء کے ص ٤٦۳ پر گزر چکا ہے۔ (٥) نمبر (۱٥۷۹) کے تحت، اور اسے بیہقی نے السنن الکبریٰ ۱۷۷/۳ میں بھی نکالا ہے، اور کہا: عبد العزیز القرشی اس میں منفرد ہیں، اور وہ ضعیف ہیں، اور اس کے الفاظ یہ ہیں: سنت گزر چکی ہے کہ ہر تین میں ایک امام ہو، اور ہر چالیس اور اس سے اوپر میں جمعہ، اضحیٰ اور فطر ہو، اس لیے کہ وہ ایک جماعت ہیں۔ دیکھیے المجموع للنووی ۳۷۱/٤۔

Surah Al-Jumu'ah: Verse 11 - 482

...Harra Bani Bayada, it is called: Naqi' al-Khadimat. He said: I said: How many were you on that day? He said: Forty men (1).

And Jabir bin Abdullah said: The Sunnah has passed that in every three there is an Imam, and in every forty and above that there is a Friday prayer (Jumu'ah), an Eid al-Adha, and an Eid al-Fitr, and that is because they are a congregation. Reported by Al-Daraqutni (2).

And Abu Bakr Ahmad bin Sulayman Al-Najad narrated: It was read to Abdul Malik bin Muhammad Al-Raqashi while I was listening, Raja' bin Salamah told me, he said: My father told me, he said: Rauh bin Ghutaif Al-Thaqafi told me, he said: Al-Zuhri told me, from Abu Salamah, he said: I said to Abu Hurayrah: For how many men is Friday prayer obligatory? He said: When the companions of the Messenger of Allah ﷺ reached fifty men, the Messenger of Allah ﷺ led them in Friday prayer. It was read to Abdul Malik bin Muhammad while I was listening, he said: Raja' bin Salamah told us, he said: Abbad bin Abbad Al-Muhallabi told us, from Ja'far bin Al-Zubayr, from Al-Qasim, from Abu Umama, he said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Friday prayer is obligatory upon fifty men, and it is not obligatory upon fewer than that" (3).

Ibn al-Mundhir said (4): And Umar bin Abdul Aziz wrote: Any village in which fifty men gather, let them pray Friday prayer.

And Al-Zuhri narrated from Umm Abdullah Al-Dawsiya, she said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Friday prayer is obligatory upon every village, even if there are only four in it." He means: by villages: the cities. Not authentic...

(1) Ibn Majah (1082), Al-Daraqutni (1585), and Dala'il al-Nubuwwah by Al-Bayhaqi 2/441, and Abu Dawud also reported it (1069). Ibn Hajar improved its chain of narration in Al-Talkhis al-Habir 2/56 and said: Harra Bani Bayada: a village a mile away from Medina, and Naqi' al-Khadimat: a well-known place. (2) Its documentation preceded recently. (3) Ibn Qudamah cited them like this in Al-Mughni 3/204 from Abu Bakr Al-Najad with his chain of narration from them, and Al-Daraqutni also reported the second one in Al-Sunan (1580) from the path of Khalid bin Al-Hayyaj, from his father, from Ja'far bin Al-Zubayr, with it. And he said after it: Ja'far bin Al-Zubayr is abandoned. Finished. And Al-Daylami also cited it in Al-Firdaws bi-Ma'thur al-Khitab 2/65. (4) In Al-Awsat for him 4/28, and Malik also cited it in Al-Mudawwanah 1/153, and Al-Bayhaqi reported it in Al-Sunan al-Kubra 3/178.

सूरह अल-जुमुआ: आयत ११ - ४८२

...ह़र्रह बनी बयाद़ा, जिसे नक़ी' अल-ख़द़िमत कहा जाता है। उन्होंने कहा: मैंने पूछा: उस दिन तुम कितने थे? उन्होंने कहा: चालीस आदमी (१)।

और जाबिर बिन अब्दुल्लाह ने कहा: सुन्नत यह चली आ रही है कि हर तीन में एक इमाम होता है, और हर चालीस और उससे अधिक में जुमुआ, अज़्हा और फ़ितर है, और वह इसलिए कि वे एक जमात हैं। इसे अद-दारक़ुतनी ने उद्धृत किया है (२)।

और अबू बक्र अहमद बिन सुलेमान अन-नज्जाद ने रिवायत की: अब्दुल मलिक बिन मुहम्मद अर-रक़ाशी को पढ़कर सुनाया गया और मैं सुन रहा था, रजा' बिन सलमा ने मुझसे कहा, उन्होंने कहा: मेरे पिता ने मुझसे कहा, उन्होंने कहा: रौह बिन ग़ुतैफ़ अथ-थ़क़फ़ी ने मुझसे कहा, उन्होंने कहा: अज़-ज़ुहरी ने मुझसे कहा, अबू सलमा से, उन्होंने कहा: मैंने अबू हुरैरा से पूछा: जुमुआ कितने आदमियों पर वाजिब होता है? उन्होंने कहा: जब अल्लाह के रसूल ﷺ के साथियों की संख्या पचास आदमियों तक पहुँच गई, तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने उन्हें जुमुआ पढ़ाया। अब्दुल मलिक बिन मुहम्मद को पढ़कर सुनाया गया और मैं सुन रहा था, उन्होंने कहा: रजा' बिन सलमा ने हमसे कहा, उन्होंने कहा: अब्बाद बिन अब्बाद अल-मुहल्लबी ने हमसे कहा, जाफर बिन अज़-ज़ुबैर से, अल-क़ासिम से, अबू उमामा से, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जुमुआ पचास आदमियों पर वाजिब है, और उससे कम पर वाजिब नहीं है" (३)।

इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा (४): और उमर बिन अब्दुल अज़ीज़ ने लिखा: जिस भी गाँव में पचास आदमी इकट्ठा हों, वे जुमुआ की नमाज़ पढ़ें।

और ज़ुहरी ने उम्म अब्दुल्लाह अद-दौसिया से रिवायत की, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जुमुआ हर गाँव पर वाजिब है, चाहे उसमें केवल चार ही क्यों न हों।" उनका मतलब है: गाँवों से: शहर। यह सही नहीं है...

(१) इब्न माजह (१०८२), और दारक़ुतनी (१५८५), और बैहक़ी की दलाइलुन नबुव्वह ४४१/२, और इसे अबू दाऊद (१०६९) ने भी निकाला है। इब्न हजर ने अत-तलख़ीस अल-ह़बीर ५६/२ में इसकी सनद को हसन कहा है और कहा: ह़र्रह बनी बयाद़ा: मदीना से एक मील की दूरी पर एक गाँव है, और नक़ी' अल-ख़द़िमत: एक प्रसिद्ध स्थान है। (२) इसका उल्लेख पहले हाल ही में किया जा चुका है। (३) इब्न क़ुदामा ने इन्हें अल-मुग़नी २०४/३ में अबू बक्र अन-नज्जाद से उनकी सनद के साथ इसी तरह

उद्धृत किया है, और दारक़ुतनी ने भी अपनी सुनन (१५८०) में खालिद बिन अल-हय्याज के माध्यम से, उनके पिता से, जाफर बिन अज़-ज़ुबैर से, इसे निकाला है। और उसके बाद कहा: जाफर बिन अज़-ज़ुबैर परित्यक्त (मतरूक) है। और इसे अल-दीलमी ने अल-फिरदौस बि-मअसूर अल-ख़िताब ६५/२ में भी उद्धृत किया है। (४) उनके अल-औसत २८/४ में, और मालिक ने भी इसे अल-मुदव्वना १५३/१ में उद्धृत किया है, और बैहक़ी ने इसे अस-सुनन अल-कुबरा १७८/३ में निकाला है।

سورة الجمعہ: آیت ۱۱ - ۴۸۲

...حَرَّہ بنی بَیَاضہ، اسے نقیع الخَضِمات کہا جاتا ہے۔ اس نے کہا: میں نے پوچھا: تم اس دن کتنے تھے؟ اس نے کہا: چالیس آدمی(۱)۔

اور جابر بن عبد اللہ نے کہا: سنت چلی آ رہی ہے کہ ہر تین میں ایک امام ہوتا ہے، اور ہر چالیس اور اس سے اوپر میں جمعہ، عید الاضحیٰ اور عید الفطر ہے، اور وہ اس لیے کہ وہ ایک جماعت ہیں۔ اسے دارقطنی نے روایت کیا ہے(۲)۔

اور ابوبکر احمد بن سلیمان النجاد نے روایت کیا: عبدالملک بن محمد الرقاشی پر پڑھا گیا اور میں سن رہا تھا، مجھ سے رجاء بن سلمہ نے بیان کیا، انہوں نے کہا: مجھ سے میرے والد نے بیان کیا، انہوں نے کہا: مجھ سے روح بن غطیف الثقفی نے بیان کیا، انہوں نے کہا: مجھ سے زہری نے بیان کیا، ابوسلمہ سے، انہوں نے کہا: میں نے ابوہریرہ سے پوچھا: جمعہ کتنے آدمیوں پر واجب ہوتا ہے؟ انہوں نے کہا: جب رسول اللہ ﷺ کے صحابہ کی تعداد پچاس تک پہنچ گئی، تو رسول اللہ ﷺ نے انہیں جمعہ پڑھایا۔ عبدالملک بن محمد پر پڑھا گیا اور میں سن رہا تھا، انہوں نے کہا: ہم سے رجاء بن سلمہ نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہم سے عباد بن عباد المہلبی نے بیان کیا، جعفر بن زبیر سے، انہوں نے قاسم سے، انہوں نے ابوامامہ سے روایت کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «جمعہ پچاس آدمیوں پر واجب ہے، اور اس سے کم پر واجب نہیں ہے»(۳)۔

ابن منذر نے کہا(۴): اور عمر بن عبدالعزیز نے لکھا: جس بستی میں پچاس آدمی جمع ہو جائیں، وہ جمعہ کی نماز پڑھیں۔

اور زہری نے ام عبداللہ الدوسیہ سے روایت کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «جمعہ ہر بستی پر واجب ہے، اگرچہ اس میں صرف چار ہی کیوں نہ ہوں»۔ یعنی: بستیوں سے مراد: شہر ہیں۔ یہ صحیح نہیں...

(۱) ابن ماجہ (۱۰۸۲)، دارقطنی (۱۵۸۵)، اور بیہقی کی دلائل النبوۃ ۴۴۱/۲، اور اسے ابوداؤد (۱۰۶۹) نے بھی روایت کیا ہے۔ ابن حجر نے التلخیص الحبیر ۵۶/۲ میں اس کی اسناد کو حسن قرار دیا اور کہا: حَرَّہ بنی بیاضہ: مدینہ سے ایک میل دور ایک گاؤں ہے، اور نقیع الخضمات: ایک معروف جگہ ہے۔ (۲) اس کی تخریج پہلے گزر چکی ہے۔ (۳) ابن قدامہ نے انہیں المغنی ۲۰۴/۳ میں اسی طرح ابوبکر النجاد سے ان کی سند کے ساتھ ذکر کیا ہے، اور دارقطنی نے بھی سنن (۱۵۸۰) میں خالد بن ہیاج کے طریق سے، اپنے والد سے، جعفر بن زبیر سے روایت کیا ہے۔ اور اس کے بعد کہا: جعفر بن زبیر متروک ہے۔ اور اسے دیلمی نے الفردوس بمأثور الخطاب ۶۵/۲ میں بھی ذکر کیا ہے۔ (۴) الاوسط میں ان کے لیے ۲۸/۴، اور مالک نے بھی المدوّنہ ۱۵۳/۱ میں اسے ذکر کیا ہے، اور بیہقی نے السنن الکبری ۱۷۸/۳ میں اس کی تخریج کی ہے۔

This is from al-Zuhri. In a narration: "Friday prayer is mandatory for the people of every village, even if they are only three, with their Imam fourth." [Al-Zuhri] does not consider its hearing from al-Dawsi to be authentic. And this ruling [here] is discarded(1).

Third: Friday prayer is valid without the permission or presence of the Imam. Abu Hanifa said: It is a condition of its validity to have the Imam or his representative(2). Our evidence is that Al-Walid bin Uqbah was late one day in Kufa, so Ibn Masoud led the people in prayer without his permission(3). It is narrated that Ali led the Friday prayer during the days when Uthman was besieged and he did not seek his permission(4). It is also narrated that Said bin al-Aas left Medina, and Abu Musa led the people in the Friday prayer without seeking permission(5). Malik(6) said: "Indeed, for Allah are obligations in His land."

(1) Sunan al-Daraqutni (1592) and (1594), and what lies between them, and al-Bayhaqi also narrated it through his path in al-Sunan al-Kubra 179/3. (2) Bada'i' al-Sana'i' 192/2. (3) Narrated by Ahmad (4298), and al-Bayhaqi in al-Sunan al-Kubra 124/3, and in al-Dala'il 397/6 through al-Qasim ibn Abd al-Rahman from his father: that al-Walid ibn Uqbah delayed the prayer once... so Abdullah ibn Masoud stood up and wore a garment for prayer and led the people... the report. And Abd al-Razzaq also narrated it in al-Musannaf (3790), and al-Tabarani in al-Kabir (9500) through al-Qasim ibn Abd al-Rahman that he said: al-Walid ibn Uqbah delayed the prayer once... the report is mursal, and Abd al-Rahman ibn Abdullah ibn Masoud is not mentioned. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 324/1: narrated by Ahmad and al-Tabarani in al-Kabir, and its men are trustworthy. End. Though he was not mentioned by al-Tabarani as mursal. (4) Ibn Qudamah mentioned it in al-Mughni 206/3-207, but it came from Ibn Abd al-Barr in al-Tamheed 292/10, and al-Istidhkar 35/7 that he said: A group of prominent people - during the time Uthman was besieged - including Abu Ayyub al-Ansari, Talha, Sahl bin Hunayf, and Abu Umama bin Sahl and others, prayed with the people, and Ali led the Eid prayer only. End. He attributed the Eid prayer to Ibn al-Mubarak, and Malik narrated it in al-Muwatta 179/1, and Ibn Shabah in History of Medina 1216/4 from Abu Ubaid the freed slave of Ibn Azhar. As for the Friday prayer, Sahl bin Hunayf led them in it, as Ibn Shabah narrated in History of Medina 1112/3, Ibn Hajar said in Fath al-Bari 189/2: its chain of narration is strong. End. See the rest of Ibn Hajar's words regarding the issue there, and in al-Talkhis al-Habir 58/2.

(5) Mentioned by Ibn al-Mundhir in al-Awsat 113/4 similarly. (6) In al-Mudawwana 153/1.

यह अल-ज़ुहरी से है। एक रिवायत में है: "जुमे की नमाज़ हर गाँव के लोगों पर वाजिब है, भले ही वे केवल तीन हों और उनका इमाम चौथा हो।" [अल-ज़ुहरी] अल-दौसी से इसके सुनने को सही नहीं मानते। और यह हुक्म [यहाँ] त्यागा हुआ (मतरूक) है(1)।

तीसरी बात: जुमे की नमाज़ इमाम की अनुमति और उपस्थिति के बिना भी मान्य है। अबू हनीफ़ा ने कहा: इसकी शर्त इमाम या उसके प्रतिनिधि की उपस्थिति है(2)। हमारा प्रमाण यह है कि अल-वलीद बिन उकबा एक दिन कूफ़ा में देरी से आए, तो इब्न मसूद ने उनकी अनुमति के बिना लोगों को नमाज़ पढ़ाई(3)। यह भी वर्णित है कि हज़रत अली ने हज़रत उस्मान के घेराव के दिनों में जुमे की नमाज़ पढ़ाई और उनसे अनुमति नहीं माँगी थी(4)। यह भी वर्णित है कि सईद बिन अल-आस मदीना से बाहर गए, तो अबू मूसा ने अनुमति लिए बिना लोगों को जुमे की नमाज़ पढ़ाई(5)। मालिक(6) ने कहा: "बेशक, अल्लाह के लिए उसकी ज़मीन में कुछ अनिवार्य दायित्व (फ़राज़) हैं।"

(1) सुनन अल-दाराकुतनी (1592) और (1594), और उनके बीच का हिस्सा, और अल-बैहकी ने भी इसे अल-सुनन अल-कुबरा 179/3 में उनके माध्यम से वर्णित किया है। (2) बदा'ई अल-सना'ई 192/2। (3) अहमद (4298), और अल-बैहकी ने अल-सुनन अल-कुबरा 124/3 में, और अल-दलाईल 397/6 में अल-कासिम इब्न अब्द अल-रहमान के माध्यम से उनके पिता से वर्णित किया है: कि अल-वलीद इब्न उकबा ने एक बार नमाज़ में देरी की... तो अब्दुल्ला इब्न मसूद खड़े हुए और नमाज़ के लिए कपड़े पहने और लोगों का नेतृत्व किया... पूरी ख़बर। और अब्द अल-रज्जाक ने भी इसे अल-मुसन्नफ (3790) में, और अल-तबरानी ने अल-कबीर (9500) में अल-कासिम इब्न अब्द अल-रहमान के माध्यम से वर्णित किया है: अल-वलीद इब्न उकबा ने एक बार नमाज़ में देरी की... यह खबर मुर्सल है, और अब्द अल-रहमान इब्न अब्दुल्ला इब्न मसूद का उल्लेख नहीं है। अल-हथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 324/1 में कहा: इसे अहमद और अल-तबरानी ने अल-कबीर में वर्णित किया है, और इसके वर्णनकर्ता विश्वसनीय हैं। समाप्त। हालाँकि तबरानी के पास यह मुर्सल के रूप में वर्णित नहीं है। (4) इब्न कुदामा ने इसे अल-मुगनी 206/3-207 में वर्णित किया है, लेकिन इब्न अब्द अल-बर्र से अल-तम्हीद 292/10 और अल-इस्तिज़कार 35/7 में आया है कि उन्होंने कहा: प्रमुख लोगों के एक समूह ने - हज़रत उस्मान के घेराव के समय - जिनमें अबू अय्यूब अल-अंसारी, तल्हा, सहल बिन हुनैन और अबू उमामा बिन सहल और अन्य शामिल थे, लोगों के साथ नमाज़ पढ़ी, और हज़रत अली ने केवल ईद की नमाज़ का नेतृत्व किया। समाप्त। उन्होंने ईद की नमाज़ को इब्न अल-मुबारक से

जोड़ा है, और मालिक ने इसे अल-मुवत्त 179/1 में वर्णित किया है, और इब्न शबाह ने हिस्ट्री ऑफ मदीना 1216/4 में अबू उबैद से वर्णित किया है। जहाँ तक जुमे की नमाज़ का सवाल है, सहल बिन हुनैन ने उनका नेतृत्व किया, जैसा कि इब्न शबाह ने हिस्ट्री ऑफ मदीना 1112/3 में वर्णित किया है, इब्न हजर ने फत अल-बारी 189/2 में कहा: इसकी श्रृंखला मजबूत है। समाप्त। और वहाँ इस मुद्दे के संबंध में इब्न हजर के बाकी शब्दों को देखें, और अल-तल्खीस अल-हबीर 58/2 में भी। (5) इब्न अल-मुंधीर ने अल-अवसत 113/4 में इसी तरह उल्लेख किया है। (6) अल-मुदव्वना 153/1 में।

یہ زہری سے ہے۔ ایک روایت میں ہے: "جمعہ ہر بستی والوں پر واجب ہے، چاہے وہ صرف تین ہی کیوں نہ ہوں اور ان کا امام چوتھا ہو۔" [زہری] الدوسی سے اس کے سماع کو صحیح نہیں مانتے۔ اور یہ حکم [یہاں] متروک ہے(۱)۔

تیسری بات: جمعہ امام کی اجازت اور موجودگی کے بغیر بھی صحیح ہو جاتا ہے۔ امام ابو حنیفہ نے فرمایا: امام یا اس کے نائب کی موجودگی اس کی صحت کی شرط ہے(۲)۔ ہماری دلیل یہ ہے کہ ولید بن عقبہ ایک دن کوفہ میں دیر سے پہنچے، تو ابن مسعود نے ان کی اجازت کے بغیر لوگوں کو نماز پڑھائی(۳)۔ یہ بھی مروی ہے کہ حضرت علی رضی اللہ عنہ نے حضرت عثمان رضی اللہ عنہ کے محاصرے کے دنوں میں جمعہ کی نماز پڑھائی اور ان سے اجازت نہیں مانگی تھی(۴)۔ اور یہ بھی مروی ہے کہ سعید بن العاص جب مدینہ سے باہر گئے، تو ابو موسیٰ نے بغیر اجازت لیے لوگوں کو جمعہ کی نماز پڑھائی(۵)۔ امام مالک(۶) نے فرمایا: "بے شک اللہ کے لیے اس کی زمین میں کچھ فرائض ہیں۔"

(۱) سنن الدارقطنی (۱۵۹۲) اور (۱۵۹۴)، اور جو ان دونوں کے درمیان ہے، اور بیہقی نے بھی اپنی سند سے السنن الکبریٰ ۱۷۹/۳ میں اسے روایت کیا ہے۔ (۲) بدائع الصنائع ۱۹۲/۲۔ (۳) اسے احمد (۴۲۹۸) نے روایت کیا ہے، اور بیہقی نے السنن الکبریٰ ۱۲۴/۳ میں، اور الدلائل ۳۹۷/۶ میں القاسم بن عبد الرحمن کی سند سے اپنے والد سے: کہ ولید بن عقبہ نے ایک بار نماز میں دیر کر دی... تو عبداللہ بن مسعود کھڑے ہوئے اور نماز کا لباس پہنا اور لوگوں کو نماز پڑھائی... پوری خبر۔ اور عبد الرزاق نے بھی اسے المصنف (۳۷۹۰) میں، اور طبرانی نے الکبیر (۹۵۰۰) میں القاسم بن عبد الرحمن کے واسطے سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: ولید بن عقبہ نے ایک

بار نماز میں دیر کر دی... یہ روایت مرسل ہے، اور عبد الرحمن بن عبداللہ بن مسعود کا ذکر نہیں ہے۔ الہیثمی نے مجمع الزوائد ۳۲۴/۱ میں کہا: اسے احمد اور طبرانی نے الکبیر میں روایت کیا ہے، اور اس کے رجال ثقہ ہیں۔ اھ اور طبرانی کے ہاں اسے مرسل ذکر نہیں کیا گیا۔ (۴) ابن قدامہ نے اسے المغنی ۲۰۶/۳-۲۰۷ میں ذکر کیا ہے، لیکن ابن عبد البر سے التمہید ۲۹۲/۱۰ اور الاستذکار ۳۵/۷ میں آیا ہے کہ انہوں نے کہا: فضلاء کی ایک جماعت نے - عثمان رضی اللہ عنہ کے محاصرے کے دوران - جن میں ابو ایوب الانصاری، طلحہ، سہل بن حنیف، اور ابو امامہ بن سہل وغیرہ شامل تھے، لوگوں کے ساتھ نماز پڑھی، اور حضرت علی رضی اللہ عنہ نے صرف عید کی نماز پڑھائی۔ اھ انہوں نے عید کی نماز کی نسبت ابن المبارک کی طرف کی، اور مالک نے اسے الموطأ ۱۷۹/۱ میں روایت کیا، اور ابن شبہ نے تاریخ المدینہ ۱۲۱۶/۴ میں ابو عبید مولیٰ ابن ازہر سے روایت کیا۔ رہی جمعہ کی نماز، تو اس میں سہل بن حنیف نے ان کی امامت کی، جیسا کہ ابن شبہ نے تاریخ المدینہ ۱۱۱۲/۳ میں روایت کیا، ابن حجر نے فتح الباری ۱۸۹/۲ میں کہا: اس کی سند قوی ہے۔ اھ اور وہاں اس مسئلہ کے متعلق ابن حجر کا بقیہ کلام دیکھیں، نیز التلخیص الحبیر ۵۸/۲ میں۔ (۵) ابن المنذر نے الاوسط ۱۱۳/۴ میں اسی طرح ذکر کیا ہے۔ (۶) المدونہ ۱۵۳/۱ میں۔

Surah Al-Jumu'ah: Verse 11 484

...will not waste it, whether he was a guardian or not. Fourth: Our scholars said: A condition for its performance is a roofed mosque. Ibn al-Arabi said (1): I do not know its reason. I say: Its reason is the Almighty's saying: "And purify My House for those who perform Tawaf" [Al-Hajj: 26], and His saying: "In houses which Allah has permitted to be raised" [An-Nur: 36]. The reality of a house is that it has walls and a roof. This is the custom, and Allah knows best. Fifth: His Almighty's saying: "And they left you standing" is a condition for the preacher's standing on the pulpit when he delivers the sermon. Al-Qama said: Abdullah was asked, did the Prophet (peace be upon him) deliver the sermon standing or sitting? He said: Haven't you read: "And they left you standing"(2)?! And in "Sahih Muslim" from Ka'b ibn Ujrah that he entered the mosque and Abd al-Rahman ibn Umm al-Hakam was delivering the sermon sitting, so he said: Look at this wicked man, delivering the sermon sitting! And Allah Almighty said: "And when they saw some merchandise or some amusement, they dispersed headlong to it, and left you standing"(3). And it was narrated from Jabir that the Messenger of Allah (peace be upon him) used to deliver the sermon standing, then sit, then stand and deliver the sermon [standing]. Whoever informs you that he was delivering it sitting has lied, for by Allah, I prayed with him more than two thousand prayers(4). On this is the majority of jurists and leading scholars. Abu Hanifa said: Standing is not a condition for it(5). It is narrated that the first one to deliver the sermon sitting was Muawiya(6). Uthman delivered the sermon standing until he became frail, then he delivered it sitting(7). It was said: Muawiya only...

(1) In Ahkam al-Quran by him 4/1791. (2) Reported by Ibn Abi Shaybah 2/112-113. (3) Muslim (864). (4) Muslim (862): (35), and what is between brackets is from it, and it is with Ahmad (20842). (5) Badai' al-Sanai' 2/197. (6) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 4/1797-1798, and what follows it is from him as well, and the report of Muawiya was reported by Abd al-Razzaq in Al-Musannaf (5259), and Ibn Abi Shaybah 2/112 from Tawus as a mursal report. Saeed bin Mansur narrated it as in Fath al-Bari 2/401 from Al-Hasan. (7) Reported by Abd al-Razzaq in Al-Musannaf (5258) from Qatada as a mursal report.

सूरह अल-जुमुअह: आयत 11 484

...उसे बर्बाद नहीं करेगा, चाहे वह संरक्षक हो या न हो। चौथा: हमारे विद्वानों ने कहा: इसके प्रदर्शन की एक शर्त छत वाली मस्जिद है। इब्न अल-अरबी ने कहा (1): मुझे इसका कारण नहीं पता। मैंने कहा: इसका कारण सर्वशक्तिमान का यह कथन है: "और मेरे घर को तवाफ करने वालों के लिए शुद्ध करो" [अल-हज्ज: 26], और उनका कथन: "उन घरों में जिन्हें अल्लाह ने ऊंचा करने की अनुमति दी है" [अन-नूर: 36]। एक घर की वास्तविकता यह है कि उसमें दीवारें और छत हो। यही प्रथा है, और अल्लाह बेहतर जानता है। पाँचवाँ: सर्वशक्तिमान का कथन: "और उन्होंने तुम्हें खड़ा छोड़ दिया" उपदेशक के मिम्बर पर खड़े होने की शर्त है जब वह खुतबा देता है। अल-क़मा ने कहा: अब्दुल्ला से पूछा गया कि क्या पैगंबर (उन पर शांति हो) खड़े होकर या बैठकर खुतबा देते थे? उन्होंने कहा: क्या आपने नहीं पढ़ा: "और उन्होंने तुम्हें खड़ा छोड़ दिया"(2)?! और "सहीह मुस्लिम" में काब बिन उजराह से है कि वह मस्जिद में दाखिल हुए और अब्द अल-रहमान बिन उम्म अल-हकम बैठकर खुतबा दे रहे थे, तो उन्होंने कहा: इस दुष्ट आदमी को देखो, बैठकर खुतबा दे रहा है! और अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: "और जब उन्होंने कोई व्यापार या कोई खेल देखा, तो वे उसकी ओर दौड़ पड़े और तुम्हें खड़ा छोड़ दिया"(3)। और जाबिर से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) खड़े होकर खुतबा देते थे, फिर बैठते थे, फिर खड़े होते थे और [खड़े होकर] खुतबा देते थे। जो कोई आपको सूचित करता है कि वह बैठकर खुतबा दे रहे थे, उसने झूठ बोला है, क्योंकि अल्लाह की कसम, मैंने उनके साथ दो हजार से अधिक नमाजें पढ़ी हैं(4)। इसी पर अधिकांश न्यायविद और प्रमुख विद्वान हैं। अबू हनीफा ने कहा: इसमें खड़ा होना शर्त नहीं है(5)। रिवायत है कि सबसे पहले बैठकर खुतबा देने वाले मुआविया थे(6)। उस्मान ने खड़े होकर खुतबा दिया यहाँ तक कि वे कमजोर हो गए, फिर उन्होंने बैठकर खुतबा दिया(7)। कहा गया: मुआविया ने केवल...

(1) उनकी अहकाम अल-कुरान में 4/1791। (2) इब्न अबी शयबा द्वारा रिपोर्ट किया गया 2/112-113। (3) मुस्लिम (864)। (4) मुस्लिम (862): (35), और कोष्ठक के बीच जो कुछ है वह उसी से है, और यह अहमद (20842) के पास है। (5) बदई अल-सनई 2/197। (6) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 4/1797-1798, और उसके बाद का हिस्सा भी उनसे है, और मुआविया की खबर अब्द अल-रज्जाक ने अल-मुसन्नफ (5259) में रिपोर्ट की है, और इब्न अबी शयबा ने ताऊस से 2/112 में मुरसल के रूप में। सईद बिन मंसूर ने इसे फतह अल-बारी 2/401 में हसन से रिवायत

किया है। (7) अब्द अल-रज्जाक ने अल-मुसन्नफ (5258) में कतादा से मुरसल के रूप में रिपोर्ट किया।

سورة الجمعہ: آیت 11 484

...اسے ضائع نہیں کرے گا، خواہ وہ والی ہو یا نہ ہو۔ چوتھی بات: ہمارے علماء نے کہا: اس کی ادائیگی کی شرائط میں سے ایک چھت والی مسجد ہے۔ ابن العربی (1) نے کہا: مجھے اس کی وجہ معلوم نہیں ہے۔ میں نے کہا: اس کی وجہ اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: "اور میرے گھر کو طواف کرنے والوں کے لیے پاک رکھو" [الحج: 26]، اور اس کا ارشاد: "ان گھروں میں جن کے بارے میں اللہ نے حکم دیا ہے کہ انہیں بلند کیا جائے" [النور: 36]۔ گھر کی حقیقت یہ ہے کہ اس کی دیواریں اور چھت ہو۔ یہ عرف ہے، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "اور انہوں نے آپ کو کھڑا چھوڑ دیا" خطیب کے منبر پر کھڑے ہونے کی شرط ہے جب وہ خطبہ دے رہا ہو۔ علقمہ کہتے ہیں: عبداللہ سے پوچھا گیا کہ کیا نبی ﷺ کھڑے ہو کر خطبہ دیتے تھے یا بیٹھ کر؟ انہوں نے کہا: کیا تم نہیں پڑھتے: "اور انہوں نے آپ کو کھڑا چھوڑ دیا"(2)؟! اور "صحیح مسلم" میں کعب بن عجرہ سے مروی ہے کہ وہ مسجد میں داخل ہوئے اور عبدالرحمن بن ام حکم بیٹھ کر خطبہ دے رہے تھے تو انہوں نے کہا: اس خبیث کو دیکھو، بیٹھ کر خطبہ دے رہا ہے! اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "اور جب انہوں نے کوئی تجارت یا کھیل دیکھا تو اس کی طرف دوڑ پڑے اور آپ کو کھڑا چھوڑ دیا"(3)۔ اور جابر سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ کھڑے ہو کر خطبہ دیتے تھے، پھر بیٹھتے تھے، پھر کھڑے ہو کر [کھڑے ہو کر] خطبہ دیتے تھے، تو جس نے تجھے خبر دی کہ آپ ﷺ بیٹھ کر خطبہ دیتے تھے اس نے جھوٹ بولا، بخدا میں نے آپ کے ساتھ دو ہزار سے زائد نمازیں پڑھی ہیں(4)۔ اسی پر جمہور فقہاء اور ائمہ علماء کا اتفاق ہے۔ اور ابوحنیفہ نے کہا: اس میں قیام شرط نہیں ہے(5)۔ اور مروی ہے کہ سب سے پہلے جس نے بیٹھ کر خطبہ دیا وہ

معاویہ تھے(6)۔ اور عثمان کھڑے ہو کر خطبہ دیتے تھے یہاں تک کہ وہ کمزور ہو گئے، تو انہوں نے بیٹھ کر خطبہ دیا(7)۔ کہا گیا: معاویہ نے تو صرف...

(1) ان کی کتاب احکام القرآن میں 4/1791۔ (2) اسے ابن ابی شیبہ نے روایت کیا ہے 2/112-113۔ (3) مسلم (864)۔ (4) مسلم (862): (35)، اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ہے، اور یہ احمد (20842) کے ہاں ہے۔ (5) بدائع الصنائع 2/197۔ (6) ابن العربی کی احکام القرآن 4/1797-1798، اور اس کے بعد کا حصہ بھی انہی سے ہے، اور معاویہ کی خبر عبدالرزاق نے المصنف (5259) میں روایت کی ہے، اور ابن ابی شیبہ نے 2/112 میں طاؤس سے مرسلاً روایت کی ہے۔ اور اسے سعید بن منصور نے روایت کیا ہے جیسا کہ فتح الباری 2/401 میں حسن سے مروی ہے۔ (7) اسے عبدالرزاق نے المصنف (5258) میں قتادہ سے مرسلاً روایت کیا ہے۔

Surah Al-Jumu'ah: Verse 11 485 ...he preached sitting due to his age (1). The Prophet ﷺ used to preach standing, then sit, then stand, and he would not speak during his sitting. Narrated by Jabir bin Samurah. And Ibn 'Umar narrated it in Bukhari's book (2). Sixth: The sermon (Khutbah) is a condition for the validity of the Friday prayer; it is not valid without it, which is the opinion of the majority of scholars. Al-Hasan said: It is recommended (3). Similarly, Ibn al-Majishun said: It is a Sunnah and not obligatory (4). Sa'id bin Jubayr said: It is equivalent to two rak'ahs of the Dhuhr prayer; so if someone leaves it and performs the Friday prayer, he has left two rak'ahs of the Dhuhr prayer (5). The evidence for its obligation is the Almighty's saying: "and left you standing." This is a condemnation, and the obligatory is that whose abandonment is condemned by Sharia (6). Furthermore, the Prophet ﷺ never performed it except with a sermon. Seventh: He preaches leaning on a bow or a staff. In "Sunan Ibn Majah" it is said: Hisham bin Ammar narrated to us, Abdurrahman bin Sa'd bin Ammar bin Sa'd narrated to us, he said: My father narrated to me, from his father, from his grandfather: That the Messenger of Allah ﷺ when he preached in war, he preached on a bow, and when he preached on Friday, he preached on a staff (7). Eighth: He greets (gives Salam) when he ascends the pulpit to the people according to Al-Shafi'i (8) and others. And he did not see...

WWW.NAFSEISLAM.COM (1) Reported by Abdul Razzaq in "Al-Musannaf" (5264) from Ja'far bin Muhammad, from his father that he said: When Mu'awiyah was there, he asked the people's permission during one of the two sermons, saying: I have grown old... the narration. And Ibn Abi Shaybah 2/113 from Al-Sha'bi that he said: Mu'awiyah only preached sitting when the fat on his stomach and his flesh increased. (2) The narration of Jabir bin Samurah is in Muslim (862): (35) and it was mentioned previously, but without his saying: and he does not speak during his sitting. And the narration of Ibn 'Umar is in Bukhari (920) and Muslim (861). (3) "Hilyat al-Ulama" 2/234, and "Al-Awsat" by Ibn al-Mundhir 4/59. (4) "Ahkam al-Quran" by Ibn al-Arabi 4/1798. (5) "Al-Awsat" by Ibn al-Mundhir 4/60, and "Al-Sunan al-Kubra" by al-Bayhaqi 3/196. (6) "Ahkam al-Quran" by Ibn al-Arabi 4/1798. (7) Ibn Majah (1107), said in "Al-Zawa'id": Its chain of narration is weak due to the weakness of the sons of Sa'd and his father Abdurrahman. End. And in the chapter from Al-Hakam bin Hazn al-Kulafi in Abu Dawud (1096), it contains: We stayed there for days in which we attended Friday prayer with the Messenger of Allah ﷺ so he stood leaning on a staff or a bow, ... the narration. (8) "Al-Umm" 1/177.

सूरह अल-जुमुअह: आयत 11 485 ...उन्होंने अपनी आयु के कारण बैठकर उपदेश दिया (1)। नबी ﷺ खड़े होकर उपदेश दिया करते थे, फिर बैठते थे, फिर खड़े होते थे, और बैठने के दौरान वे बात नहीं करते थे। जाबिर बिन समुरा द्वारा वर्णित। और इब्न उमर ने इसे बुखारी की पुस्तक (2) में वर्णित किया है। छठी बात: शुक्रवार की नमाज़ (जुमुअह) की वैधता के लिए खुतबा (उपदेश) एक शर्त है; इसके बिना नमाज़ मान्य नहीं है, जो अधिकांश विद्वानों का मत है। अल-हसन ने कहा: यह मुस्तहब (पसंदीदा) है (3)। इसी तरह इब्न अल-माजीशुन ने कहा: यह सुन्नत है, फ़र्ज़ (अनिवार्य) नहीं (4)। सईद बिन जुबैर ने कहा: यह ज़ुहर की नमाज़ की दो रकात के समान है; इसलिए यदि कोई इसे छोड़ देता है और जुमुअह की नमाज़ पढ़ता है, तो उसने ज़ुहर की नमाज़ की दो रकात छोड़ दी हैं (5)। इसकी अनिवार्यता का प्रमाण अल्लाह तआला का यह कथन है: "और तुम्हें खड़ा छोड़ दिया।" यह एक निंदा है, और अनिवार्य वही है जिसके त्याग की शरीयत द्वारा निंदा की जाए (6)। इसके अलावा, नबी ﷺ ने बिना खुतबा के इसे कभी नहीं पढ़ा। सातवीं बात: वे धनुष या लाठी पर टेक लगाकर खुतबा देते हैं। "सुनन इब्न माजाह" में कहा गया है: हमें हिशाम बिन अम्मार ने बताया, हमें अब्दुल रहमान बिन साद बिन अम्मार बिन साद ने बताया, उन्होंने कहा: मेरे पिता ने मुझसे, अपने पिता से, अपने दादा से सुनाया: कि अल्लाह के रसूल ﷺ जब युद्ध में खुतबा देते थे, तो धनुष पर टेक लगाकर देते थे, और जब जुमुअह में खुतबा देते थे, तो लाठी पर टेक लगाकर देते थे (7)। आठवीं बात: इमाम अल-शफ़ई (8) और अन्यों के अनुसार जब वह लोगों के लिए मिम्बर पर चढ़े तो उन्हें सलाम करना चाहिए। और उन्होंने नहीं देखा...

WWW.NAFSEISLAM.COM (1) अब्दुल रज्जाक द्वारा "अल-मुसन्नाफ" (5264) में जाफ़र बिन मुहम्मद से, उनके पिता से वर्णित है कि उन्होंने कहा: जब मुआविया थे, तो उन्होंने दो खुतबा में से एक के दौरान लोगों से अनुमति मांगी और कहा: मैं बूढ़ा हो गया हूँ... हदीस। और इब्न अबी शैबा 2/113 ने अल-शाबी से कहा कि उन्होंने कहा: मुआविया ने केवल तभी बैठकर खुतबा दिया जब उनके पेट की चर्बी और मांस बढ़ गया था। (2) जाबिर बिन समुरा की रिवायत मुस्लिम (862): (35) में है और पहले भी आ चुकी है, लेकिन उनके इस कथन के बिना: और वह अपनी बैठक के दौरान बात नहीं करते। और इब्न उमर की रिवायत बुखारी (920) और मुस्लिम (861) में है। (3) हिलयतुल उलमा 2/234, और इब्न अल-मुन्ज़िर द्वारा अल-अवसत 4/59। (4) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकामुल कुरान 4/1798। (5) इब्न अल-मुन्ज़िर द्वारा अल-अवसत 4/60, और अल-बैहाक़ी द्वारा अल-सुनन अल-कुबरा 3/196। (6) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकामुल कुरान 4/1798। (7) इब्न माजाह (1107),

"अल-ज़वाइद" में कहा गया है: साद के बेटों और उनके पिता अब्दुल रहमान की कमज़ोरी के कारण इसकी इसनाद (सूत्र) कमज़ोर है। समाप्त। और अबू दाऊद (1096) में अल-हकम बिन हज़न अल-कुलफी के अध्याय में है: हम वहां कुछ दिनों तक रहे जिसमें हमने अल्लाह के रसूल ﷺ के साथ जुमुअह में भाग लिया, तो वे लाठी या धनुष पर टेक लगाकर खड़े हुए, ... हदीस। (8) अल-उम्म 1/177।

سورہ الجمعہ: آیت ۱۱ ۴۸۵ ...انہوں نے اپنی عمر کی وجہ سے بیٹھ کر خطبہ دیا (۱)۔ اور نبی ﷺ کھڑے ہو کر خطبہ دیا کرتے تھے، پھر بیٹھتے، پھر کھڑے ہوتے، اور اپنے بیٹھنے کے دوران کلام نہیں کرتے تھے۔ اسے جابر بن سمرہ نے روایت کیا ہے۔ اور اسے ابن عمر نے بخاری کی کتاب (۲) میں روایت کیا ہے۔ چھٹی بات: خطبہ جمعہ کے انعقاد کے لیے شرط ہے، اس کے بغیر جمعہ صحیح نہیں ہوتا، اور یہی جمہور علماء کا قول ہے۔ حسن بصری نے کہا: یہ مستحب ہے (۳)۔ اسی طرح ابن الماجشون نے کہا: یہ سنت ہے، فرض نہیں (۴)۔ سعید بن جبیر نے کہا: یہ نماز ظہر کی دو رکعتوں کے قائم مقام ہے، پس جس نے اسے چھوڑ دیا اور جمعہ پڑھ لیا، اس نے ظہر کی دو رکعتیں چھوڑ دیں (۵)۔ اس کے وجوب کی دلیل اللہ تعالی کا یہ قول ہے: "وَتَرَكُوكَ قَائِماً" (اور انہوں نے آپ کو کھڑا چھوڑ دیا)۔ یہ ایک مذمت ہے، اور واجب وہی ہے جس کے چھوڑنے والے کی شرعاً مذمت کی جائے (۶)۔ مزید یہ کہ نبی ﷺ نے کبھی بھی خطبہ کے بغیر جمعہ نہیں پڑھایا۔ ساتویں بات: اور خطبہ دیتے وقت کسی کمان یا لاٹھی پر ٹیک لگائی جائے۔ "سنن ابن ماجہ" میں ہے: ہمیں ہشام بن عمار نے بیان کیا، ہمیں عبدالرحمن بن سعد بن عمار بن سعد نے بیان کیا، وہ کہتے ہیں: مجھ سے میرے والد نے، انہوں نے اپنے والد سے، انہوں نے اپنے دادا سے بیان کیا کہ: رسول اللہ ﷺ جب جنگ میں خطبہ دیتے تو کمان پر ٹیک لگا کر دیتے، اور جب جمعہ میں خطبہ دیتے تو لاٹھی پر ٹیک لگا کر دیتے (۷)۔ آٹھویں بات: امام شافعی (۸) اور دیگر کے نزدیک جب منبر پر چڑھے تو لوگوں کو سلام کرے۔ اور انہوں نے نہیں دیکھا...

---

(۱) WWW.NAFSEISLAM.COM اسے عبدالرزاق نے المصنف (۵۲۶۴) میں جعفر بن محمد سے، انہوں نے اپنے والد سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: جب معاویہ رضی اللہ عنہ آئے تو انہوں نے دو خطبوں میں سے ایک میں لوگوں سے اجازت مانگی اور کہا: میں بوڑھا ہو گیا

ہوں... الحدیث۔ اور ابن ابی شیبہ ۲/۱۱۳ میں شعبی سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: معاویہ نے صرف اس وقت بیٹھ کر خطبہ دیا جب ان کے پیٹ کی چربی اور گوشت بڑھ گیا تھا۔ (۲) جابر بن سمرہ کی روایت مسلم (۸۶۲) میں ہے: (۳۵) اور پہلے گزر چکی ہے، لیکن ان کے اس قول کے بغیر کہ: اور وہ اپنی بیٹھک میں کلام نہیں کرتے تھے۔ اور ابن عمر کی روایت بخاری (۹۲۰) اور مسلم (۸۶۱) میں ہے۔ (۳) حلیۃ العلماء ۲/۲۳۴، اور الاوسط لابن المنذر ۴/۵۹۔ (۴) احکام القرآن لابن العربی ۴/۱۷۹۸۔ (۵) الاوسط لابن المنذر ۴/۶۰، اور السنن الکبری للبیہقی ۳/۱۹۶۔ (۶) احکام القرآن لابن العربی ۴/۱۷۹۸۔ (۷) ابن ماجہ (۱۱۰۷)، الزوائد میں کہا ہے: اس کی سند سعد کی اولاد اور ان کے والد عبدالرحمن کے ضعف کی وجہ سے ضعیف ہے۔ اھ اور اس باب میں حکم بن حزن الکلفی سے ابوداؤد (۱۰۹۶) میں مروی ہے، اس میں ہے: ہم وہاں کچھ دن ٹھہرے جس میں ہم نے رسول اللہ ﷺ کے ساتھ جمعہ پڑھا، تو آپ ﷺ لاٹھی یا کمان پر ٹیک لگا کر کھڑے ہوئے، ... الحدیث۔ (۸) الام ۱/۱۷۷۔

Surah Al-Jumu'ah: Verse 11 / 486

... Malik (1). It was narrated by Ibn Majah (2) from the hadith of Jabir ibn Abdullah that the Prophet (peace and blessings be upon him) used to give greetings (Salam) when he ascended the pulpit.

Ninth: If he delivers the sermon, all or part of it, without ritual purity, he has done wrong according to Malik (3), but he does not have to repeat it if he prayed in a state of purity. Al-Shafi'i has two opinions regarding the obligation of purity; he stipulated it as a condition in the new opinion and did not stipulate it in the old opinion (4). This is also the view of Abu Hanifa (5).

Tenth: The minimum that suffices for a sermon is to praise Allah, send blessings upon His Prophet (peace and blessings be upon him), enjoin the fear of Allah (Taqwa), and recite a verse from the Quran. Four things are mandatory in the second sermon as in the first, except that instead of reciting a verse as in the first, supplication (Dua) is required; this is what most jurists said. Abu Hanifa said: If he limits himself to saying "Alhamdulillah" (praise be to Allah), "SubhanAllah" (glory be to Allah), or "Allahu Akbar" (Allah is the Greatest), it suffices him (6). It is narrated from Uthman (may Allah be pleased with him) that he ascended the pulpit and said: "Praise be to Allah," then he was overcome (by silence/hesitation), so he said: "Abu Bakr and Umar used to prepare a speech for this occasion, but you are in more need of an active leader than a talkative leader, and the sermon will come to you later." Then he descended and prayed (7). This happened in the presence of the companions, and no one objected to him. Abu Yusuf and Muhammad said: What is mandatory is whatever fits the definition of a sermon (8). This is the opinion of Al-Shafi'i (9). Abu Umar bin Abdul-Barr (10) said: It is the more correct view.

(1) Al-Nawadir wa al-Ziyadat by Al-Qayrawani 1/471. (2) In his Sunan under number (1109), he said in Al-Zawa'id that its chain of narration includes Ibn Lahi'ah, and he is weak. (3) Al-Nawadir wa al-Ziyadat 1/476. (4) Al-Majmu' by Al-Nawawi 4/387. (5) Bada'i' al-Sana'i' 2/197. (6) Al-Awsat by Ibn al-Mundhir 4/61-62, and the opinion of Abu Hanifa is in Bada'i' al-Sana'i' 2/195. (7) Narrated by Al-Askari in Al-Awa'il 1/263 from Abu al-Aliyah, and mentioned by Al-Sarakhsi in Gharib al-Hadith 2/523 and said: He was overcome (urtija 'ala fulan): if he wanted to speak but could not complete it, and it is derived from al-ritaj, which is the closed door. Al-Zayla'i said in Nasb al-Rayah 2/197: Strange and well-known in books... Ibn Kathir said in Al-Bidayah wa al-Nihayah 10/216 about the report: It is something mentioned by the author of al-Iqd al-Farid

[4/66] and others who mention various benefits, but I have not seen this with a chain of narration that puts the mind at ease, and Allah knows best. (8) Bada'i' al-Sana'i' 2/195. (9) In Al-Umm 1/178. (10) In Al-Kafi 1/251.

सूरह अल-जुमुअह: आयत ११ / ४८६

... मालिक (१)। इब्न माजाह (२) द्वारा जाबिर बिन अब्दुल्ला की हदीस से वर्णित है कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) जब मिंबर (प्रवचन मंच) पर चढ़ते थे, तो सलाम करते थे।

नौवां: यदि कोई व्यक्ति बिना पवित्रता (तहारत) के पूरा या उसका कुछ हिस्सा खुतबा (प्रवचन) देता है, तो मालिक (३) के अनुसार उसने बुरा किया है, लेकिन यदि उसने पवित्र अवस्था में नमाज़ पढ़ी है, तो उसे खुतबा दोहराने की आवश्यकता नहीं है। पवित्रता की अनिवार्यता के संबंध में अल-शाफ़ई की दो राय हैं; उन्होंने इसे नए विचार में एक शर्त बताया है और पुराने विचार (४) में इसे शर्त नहीं माना है। यही अबू हनीफा (५) का भी कहना है।

दसवां: खुतबा में जो कम से कम पर्याप्त है, वह है अल्लाह की प्रशंसा करना, उसके पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) पर दुरूद भेजना, अल्लाह के डर (तक़वा) की वसीयत करना और कुरान की एक आयत पढ़ना। दूसरे खुतबा में भी पहले की तरह चार चीजें अनिवार्य हैं, सिवाय इसके कि पहले में आयत पढ़ने के बजाय दुआ (प्रार्थना) अनिवार्य है; अधिकांश फकीहों (न्यायविदों) ने यही कहा है। अबू हनीफा ने कहा: यदि वह केवल अल्लाह की प्रशंसा (तहमीद), तस्बीह या तकबीर तक ही सीमित रहे, तो भी यह काफी होगा (६)। उस्मान (रज़ियल्लाहु अन्हु) से वर्णित है कि वह मिंबर पर चढ़े और कहा: "अल्लाह की प्रशंसा है," फिर उनकी ज़बान रुक गई (वह हिचकिचाए), तो उन्होंने कहा: "अबू बक्र और उमर इस स्थान के लिए भाषण तैयार करते थे, लेकिन आपको एक बोलने वाले इमाम के बजाय एक सक्रिय इमाम की अधिक आवश्यकता है, और खुतबा आपके पास आ जाएगा।" फिर वह नीचे उतरे और नमाज़ पढ़ी (७)। यह सहाबा (पैगंबर के साथियों) की उपस्थिति में हुआ और किसी ने उन पर आपत्ति नहीं जताई। अबू यूसुफ और मुहम्मद ने कहा: अनिवार्य वह है जिसे खुतबा का नाम दिया जा सके(८)। यह अल-शाफ़ई (९) का मत है। अबू उमर बिन अब्दुल-बर्र (१०) ने कहा: यह अधिक सही है।

(१) अल-नवाद़िर व अल-ज़ियादात, अल-क़ैरवानी द्वारा १/४७१। (२) अपनी सुनन में नंबर (११०९) के तहत, उन्होंने अल-ज़वैद में कहा कि इसके वर्णन की श्रृंखला में इब्न लहिया शामिल है, और वह कमज़ोर है। (३) अल-नवाद़िर व अल-ज़ियादात १/४७६। (४) अल-मजमु, अल-नववी द्वारा ४/३८७। (५) बदाए अल-सनाए २/१९७। (६) अल-अवसत, इब्न अल-मुन्ज़िर द्वारा ४/६१-६२, और अबू हनीफा की राय बदाए अल-सनाए २/१९५ में है। (७) अल-अस्करी द्वारा अल-अवाइल १/२६३ में अबू अल-

आलिया से वर्णित है, और अल-सरख़सी द्वारा ग़रीब अल-हदीस २/५२३ में उल्लेख किया गया है और कहा गया है: उस पर बंद हो गया (उर्तिजा अला फुलान): यदि वह बोलना चाहता था लेकिन उसे पूरा नहीं कर सका, और यह अल-रिताज से लिया गया है, जिसका अर्थ बंद दरवाजा है। अल-ज़ैलाई ने नसब अल-राया २/१९७ में कहा: अजीब और किताबों में प्रसिद्ध... इब्न कसीर ने रिपोर्ट के बारे में अल-बिदाया व अल-निहाया १०/२१६ में कहा: यह कुछ ऐसा है जिसका उल्लेख अल-इक़्द अल-फ़रीद [४/६६] के लेखक और विभिन्न लाभों का उल्लेख करने वाले अन्य लोगों ने किया है, लेकिन मैंने इसे ऐसी वर्णन श्रृंखला के साथ नहीं देखा है जो मन को सुकून दे, और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है। (८) बदाए अल-सनाए २/१९५। (९) अल-उम १/१७८ में। (१०) अल-काफ़ी १/२५१ में।

سورة الجمعہ: آیت ۱۱ / ۴۸۶

... مالک (۱)۔ اور ابن ماجہ (۲) نے جابر بن عبداللہ کی حدیث سے روایت کی ہے کہ نبی کریم ﷺ جب منبر پر تشریف لاتے تو سلام کرتے تھے۔

نویں بات: اگر کسی نے مکمل یا کچھ حصہ خطبہ بغیر طہارت کے دیا، تو امام مالک (۳) کے نزدیک اس نے برا کیا، لیکن اگر اس نے باوضو ہو کر نماز پڑھ لی ہے تو اسے دہرانے کی ضرورت نہیں۔ طہارت کے واجب ہونے کے بارے میں امام شافعی کے دو اقوال ہیں، انہوں نے جدید قول میں اسے شرط قرار دیا ہے اور قدیم قول (۴) میں اسے شرط قرار نہیں دیا۔ اور یہی امام ابو حنیفہ (۵) کا قول ہے۔

دسویں بات: خطبے میں کم از کم جو کافی ہے وہ یہ کہ اللہ کی حمد بیان کرے، اس کے نبی ﷺ پر درود پڑھے، اللہ کے تقویٰ کی وصیت کرے اور قرآن کی ایک آیت پڑھے۔ دوسرے خطبے میں بھی پہلے کی طرح چار چیزیں واجب ہیں، سوائے اس کے کہ پہلے میں آیت پڑھنے کے بجائے دعا واجب ہے، اکثر فقہاء نے یہی کہا ہے۔ امام ابو حنیفہ نے فرمایا: اگر وہ صرف حمد، تسبیح یا تکبیر پر اکتفا کرے تو یہ اسے کافی ہو جائے گا (۶)۔ حضرت عثمان ؓ سے مروی ہے کہ وہ منبر پر چڑھے اور فرمایا: "الحمد للہ،" پھر ان کی زبان رک گئی (بولنا مشکل ہو گیا) تو فرمایا: "ابو بکر اور عمر اس مقام کے لیے کلام تیار کیا کرتے تھے، اور تم ایک باتونی امام کے مقابلے میں عملی امام کے زیادہ محتاج ہو، اور عنقریب تمہارے پاس خطبہ آ جائے گا۔" پھر وہ نیچے اترے اور نماز پڑھائی (۷)۔ یہ صحابہ کی موجودگی میں ہوا اور کسی نے ان پر اعتراض نہیں کیا۔ ابو یوسف اور محمد نے کہا: واجب وہ ہے جسے خطبہ کا نام دیا جا سکے (۸)۔ یہی امام شافعی (۹) کا قول ہے۔ ابو عمر بن عبد البر (۱۰) نے کہا: یہ زیادہ صحیح ہے۔

(۱) النوادر والزیادات للقیروانی ۱/۴۷۱۔ (۲) اپنی سنن میں نمبر (۱۱۰۹) کے تحت، انہوں نے الزوائد میں کہا کہ اس کی اسناد میں ابن لہیعہ ہے، اور وہ ضعیف ہے۔ (۳) النوادر والزیادات ۱/۴۷۶۔ (۴) المجموع للنووی ۴/۳۸۷۔ (۵) بدائع الصنائع ۲/۱۹۷۔ (۶) الأوسط لابن المنذر ۴/۶۱-۶۲، اور امام ابو حنیفہ کا قول بدائع الصنائع ۲/۱۹۵ میں ہے۔ (۷) اسے العسکری نے الأوائل ۱/۲۶۳ میں ابو العالیہ سے روایت کیا ہے، اور السرقسطی نے غریب الحدیث ۲/۵۲۳ میں ذکر کیا اور کہا: 'أُرْتِجَ علی فلان': جب وہ کچھ کہنا چاہے لیکن اسے مکمل نہ کر سکے، اور یہ 'رتاج' سے ماخوذ ہے جس کا مطلب بند دروازہ ہے۔ الزیلعي نے نصب الرایۃ ۲/۱۹۷ میں کہا: غریب ہے اور کتابوں میں مشہور ہے... ابن کثیر نے البدایۃ والنہایۃ ۱۰/۲۱۶ میں اس خبر کے بارے میں کہا: یہ ایسی چیز ہے جسے صاحب العقد الفرید [۴/۶۶] اور فوائد کا تذکرہ کرنے والے دیگر لوگوں نے ذکر کیا ہے، لیکن میں نے اسے ایسی سند کے ساتھ نہیں دیکھا جس پر دل مطمئن ہو، واللہ اعلم۔ (۸) بدائع الصنائع ۲/۱۹۵۔ (۹) الأم ۱/۱۷۸ میں۔ (۱۰) الکافی ۱/۲۵۱ میں۔

What has been said about that.

Eleventh: In "Sahih Muslim" (1) on the authority of Ya'la bin Umayyah that he heard the Prophet ﷺ reciting on the pulpit: {And they will cry: "O Malik!"} [Az-Zukhruf: 77]. And in it: On the authority of Amrah bint Abdur-Rahman, from a sister of Amrah who said: I did not learn {Qaf. By the Glorious Qur'an} except from the mouth of the Messenger of Allah ﷺ on the day of Friday while he was reciting it on the pulpit every Friday (2). It was mentioned at the beginning of "Qaf" (3).

And in "Marasil Abi Dawud" from Al-Zuhri, he said: The beginning of the Prophet's ﷺ sermon was: "Praise be to Allah, we praise Him, seek His help, and ask for His forgiveness. We seek refuge in Allah from the evils of ourselves. Whomever Allah guides, none can lead astray, and whomever He leads astray, none can guide. I bear witness that there is no god but Allah, and that Muhammad is His servant and messenger, whom He sent with the truth as a bearer of glad tidings and a warner before the Hour. Whoever obeys Allah and His Messenger has been guided, and whoever disobeys them has gone astray." We ask Allah, our Lord, to make us among those who obey Him and obey His Messenger, follow His pleasure, and avoid His wrath, for we belong to Him and are for Him (4).

And from him (5) he said: It reached us from the Messenger of Allah ﷺ that he used to say when he delivered a sermon: "Everything that is coming is near, there is no distance for what is coming. Allah does not hasten for anyone's haste, nor does He act lightly because of people's affairs. What Allah wills [happens], not what people will. Allah intends a matter and people intend a matter; what Allah wills happens even if people dislike it. None can distance what Allah has brought near, and none can bring near what Allah has distanced. Nothing happens except by the permission of Allah, the Majestic and Mighty."

And Jabir said: The Prophet ﷺ on Friday used to deliver a sermon saying after praising Allah and sending blessings upon His prophets: "O people, you have landmarks, so proceed to your landmarks, and you have an end,

---

(1) No. (871), and it is with Al-Bukhari (3230) and Ahmad (17961). (2) Muslim (872), and in it: I took: {Qaf. By the Glorious Qur'an} from the mouth of the Messenger of Allah ﷺ on Friday... the report. (3) 19/424, and it has preceded there from the hadith of Umm Hisham bint Harithah bin Al-Nu'man, may Allah be pleased with her. (4)

Marasil Abi Dawud (56). (5) That is: from Al-Zuhri, and the report is in Marasil Abi Dawud (58).

सूरह अल-जुमुआ: आयत 11 | 487

इसके बारे में जो कहा गया है।

ग्यारहवाँ: "सहीह मुस्लिम" (1) में याला बिन उमय्या के अधिकार पर कि उन्होंने पैगंबर ﷺ को मिंबर (मंच) पर पढ़ते हुए सुना: {और वे पुकारेंगे: "ऐ मालिक!"} [अज़-ज़ुखरुफ़: 77]। और इसमें: अमरा बिंत अब्दुर-रहमान के अधिकार पर, अमरा की एक बहन से, जिसने कहा: मैंने {क़ाफ़। महिमामयी क़ुरआन की कसम} को अल्लाह के रसूल ﷺ के मुँह से जुमे के दिन के अलावा और कहीं से नहीं सीखा, जब वह इसे हर जुमे को मिंबर पर पढ़ते थे (2)। इसका उल्लेख "क़ाफ़" की शुरुआत में किया गया है (3)।

और "मरासील अबी दाऊद" में अल-ज़ुहरी से, उन्होंने कहा: पैगंबर ﷺ के उपदेश (खुतबा) की शुरुआत थी: "सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है, हम उसकी प्रशंसा करते हैं, उससे सहायता मांगते हैं, और उससे क्षमा मांगते हैं। हम अपने आप की बुराइयों से अल्लाह की शरण मांगते हैं। जिसे अल्लाह मार्गदर्शन दे, उसे कोई भटका नहीं सकता, और जिसे वह भटका दे, उसे कोई मार्ग नहीं दिखा सकता। मैं गवाही देता हूँ कि अल्लाह के अलावा कोई पूज्य नहीं है, और मुहम्मद उसके बंदे और रसूल हैं, जिन्हें उसने सत्य के साथ प्रलय से पहले खुशखबरी देने वाला और डराने वाला बनाकर भेजा है। जो अल्लाह और उसके रसूल की आज्ञा मानता है, वह मार्ग पा गया, और जो उनकी अवज्ञा करता है, वह भटक गया।" हम अपने रब अल्लाह से प्रार्थना करते हैं कि वह हमें उन लोगों में से बनाए जो उसकी और उसके रसूल की आज्ञा मानते हैं, उसकी प्रसन्नता का अनुसरण करते हैं, और उसके क्रोध से बचते हैं, क्योंकि हम उसी के हैं और उसी के लिए हैं (4)।

और उनसे (5) कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ से हमें यह पहुँचा है कि जब वे उपदेश देते थे तो कहते थे: "जो कुछ भी आने वाला है वह निकट है, जो आने वाला है उसके लिए कोई दूरी नहीं है। अल्लाह किसी की जल्दबाजी के लिए जल्दबाजी नहीं करता, न ही वह लोगों के मामलों के कारण हल्का होता है। जो अल्लाह चाहता है वही होता है, न कि जो लोग चाहते हैं। अल्लाह एक बात का इरादा करता है और लोग एक बात का इरादा करते हैं; जो अल्लाह चाहता है वही होता है भले ही लोग उसे नापसंद करें। जिसे अल्लाह ने निकट कर दिया उसे कोई दूर नहीं कर सकता, और जिसे अल्लाह ने दूर कर दिया उसे कोई निकट नहीं ला सकता। अल्लाह के आदेश के बिना कुछ भी नहीं होता, जो प्रतापी और शक्तिशाली है।"

और जाबिर ने कहा: पैगंबर ﷺ जुमे के दिन उपदेश देते हुए अल्लाह की प्रशंसा करने और उसके नबियों पर आशीर्वाद भेजने के बाद कहते थे: "हे लोगों, तुम्हारे पास चिह्न हैं, इसलिए अपने चिह्नों की ओर बढ़ो, और तुम्हारा एक अंत है,

---

(1) संख्या (871), और यह अल-बुखारी (3230) और अहमद (17961) के पास है। (2) मुस्लिम (872), और इसमें: मैंने लिया: {क़ाफ़। महिमामयी क़ुरआन की कसम} जुमे के दिन अल्लाह के रसूल ﷺ के मुँह से... खबर। (3) 19/424, और वहाँ उम्मे हिशाम बिंत हारिसा बिन अल-नुमान (रज़िअल्लाहु अन्हा) की हदीस से पहले गुज़र चुका है। (4) मरासील अबी दाऊद (56)। (5) अर्थात: अल-ज़ुहरी से, और खबर मरासील अबी दाऊद (58) में है।

اس بارے میں جو کچھ کہا گیا ہے۔

گیارہواں: "صحیح مسلم" (1) میں یعلی بن امیہ سے روایت ہے کہ انہوں نے نبی ﷺ کو منبر پر پڑھتے ہوئے سنا: {اور وہ پکاریں گے: "اے مالک!"} [الزخرف: 77]۔ اور اس میں ہے: عمرہ بنت عبدالرحمن سے، عمرہ کی ایک بہن سے، انہوں نے کہا: میں نے {ق وَالْقُرْءَانِ الْمَجِيدِ} کو صرف رسول اللہ ﷺ کی زبانی جمعہ کے دن سیکھا جب کہ وہ اسے ہر جمعہ کو منبر پر پڑھتے تھے (2)۔ اور یہ "ق" کے شروع میں گزر چکا ہے (3)۔

اور "مراسیل ابی داؤد" میں زہری سے روایت ہے، انہوں نے کہا: نبی ﷺ کے خطبے کا آغاز یہ تھا: "تمام تعریفیں اللہ ہی کے لیے ہیں، ہم اسی کی تعریف کرتے ہیں، اسی سے مدد مانگتے ہیں اور اسی سے مغفرت طلب کرتے ہیں۔ ہم اپنے نفس کی برائیوں سے اللہ کی پناہ مانگتے ہیں۔ جسے اللہ ہدایت دے اسے کوئی گمراہ نہیں کر سکتا اور جسے وہ گمراہ کر دے اسے کوئی ہدایت نہیں دے سکتا۔ میں گواہی دیتا ہوں کہ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں اور محمد ﷺ اس کے بندے اور رسول ہیں، جنہیں اس نے حق کے ساتھ قیامت سے پہلے بشارت دینے والا اور ڈرانے والا بنا کر بھیجا۔ جس نے اللہ اور اس کے رسول کی اطاعت کی وہ ہدایت پا گیا اور جس نے ان کی نافرمانی کی وہ گمراہ ہو گیا۔" ہم اپنے رب اللہ سے دعا کرتے ہیں کہ وہ ہمیں ان لوگوں میں سے بنائے جو اس کی اور اس کے رسول کی اطاعت کرتے ہیں، اس کی رضا کی پیروی کرتے ہیں اور اس کی ناراضگی سے بچتے ہیں، کیونکہ ہم اسی کے ہیں اور اسی کے لیے ہیں (4)۔

اور ان سے (5) روایت ہے کہ: ہمیں رسول اللہ ﷺ سے یہ بات پہنچی ہے کہ جب آپ خطبہ دیتے تو فرماتے: "ہر آنے والی چیز قریب ہے، آنے والی چیز کے لیے کوئی دوری نہیں ہے۔ اللہ کسی کی جلدی کی وجہ سے جلدی نہیں کرتا، اور نہ ہی لوگوں کے معاملات کی وجہ سے ہلکا پڑتا ہے، وہی ہوتا ہے جو اللہ چاہتا ہے نہ کہ وہ جو لوگ چاہتے ہیں، اللہ ایک کام کا ارادہ کرتا ہے اور لوگ ایک کام کا ارادہ کرتے ہیں، جو اللہ چاہتا ہے وہی ہوتا ہے اگرچہ لوگ اسے ناپسند کریں۔ جسے اللہ قریب کر دے اسے کوئی دور نہیں کر سکتا اور جسے اللہ دور کر دے اسے کوئی قریب نہیں کر سکتا، اللہ جل وعز کے حکم کے بغیر کچھ نہیں ہوتا۔"

اور جابر رضی اللہ عنہ نے کہا: نبی ﷺ جمعہ کے دن خطبہ دیتے ہوئے اللہ کی حمد و ثنا اور انبیاء پر درود بھیجنے کے بعد فرماتے: "اے لوگو! تمہارے لیے نشانات ہیں، سو اپنے نشانات کی طرف پہنچو، اور تمہارا ایک انجام ہے،

---

(1) نمبر (871)، اور یہ بخاری (3230) اور احمد (17961) کے ہاں ہے۔ (2) مسلم (872)، اور اس میں ہے: میں نے حاصل کیا: {ق وَالْقُرْءَانِ الْمَجِيدِ} جمعہ کے دن رسول اللہ ﷺ کی زبانی... حدیث۔ (3) 19/424، اور وہاں ام ہشام بنت حارثہ بن نعمان رضی اللہ عنہا کی حدیث سے پہلے گزر چکا ہے۔ (4) مراسیل ابی داؤد (56)۔ (5) یعنی: زہری سے، اور یہ روایت مراسیل ابی داؤد (58) میں ہے۔

Surah Al-Jumu'ah: Verse 11 / 488

So reach your end; indeed, the believing servant is between two fears: between a term that has passed, not knowing what Allah has decreed concerning it, and a term that remains, not knowing what Allah will do in it. So let the servant take from himself for himself, and from his world for his hereafter, and from youth before old age, and from life before death. By Him in Whose hand is my soul, there is no place for seeking favor after death, and after this world there is no abode except Paradise or the Fire. I say these words of mine and I seek forgiveness from Allah for me and for you(1). And what he (peace and blessings be upon him) preached on the first Friday upon his arrival in Madinah has already been mentioned(2).

Twelfth: Silence for the sermon (khutbah) is mandatory for whoever hears it, as an obligatory Sunnah. The Sunnah is for both the one who hears it and the one who does not to remain silent, and they are – God willing – equal in reward(3). Whoever speaks then has committed idle talk (lagha), but his prayer is not invalidated by that. It is narrated in the Sahih from Abu Hurairah that the Prophet ﷺ said: "If you say to your companion on Friday while the Imam is preaching: 'Listen,' you have committed idle talk."(4). Al-Zamakhshari(5) said: "And if the one listening says to his companion: 'Hush (Sah)', he has committed idle talk; so would not the extremist preacher be committing idle talk in that? We seek refuge in Allah from the estrangement of Islam and the hardships of the days."

Thirteenth: People should face the Imam when he ascends the pulpit (minbar); because of what Abu Dawood narrated in a mursal (disconnected) report from Aban ibn Abdullah, who said: "I was with Adi ibn Thabit on Friday, and when the Imam came out – or he said: ascended the pulpit – he faced him and said: This is how the companions of the Messenger of Allah ﷺ used to do with the Messenger of Allah (6)".ﷺ. Ibn Majah narrated it from Adi ibn Thabit, from his father, and added to the chain of narration:

---

(1) Al-Jahiz mentioned it in Al-Bayan wa al-Tabyin 1/302-303, and Ibn Qutaybah in Uyun al-Akhbar 2/231, and Al-Mubarrad in Al-Kamil 1/270-271, and they did not attribute it. (2) Pp. 461-463 of this volume. (3) Al-Awsat by Ibn al-Mundhir 4/69-70. (4) Salaf 4/17. (5) Al-Kashshaf 4/106. (6) Marasil Abu Dawood (54), and it was also narrated by Ibn Abi Shaybah 2/117, through Waki', from Aban, with it, and Aban ibn Abdullah has weakness in his memory, and the rest of the narrators of the chain are trustworthy.

सूरह अल-जुमुआ: आयत 11 / 488

अतः अपने अंत तक पहुँचो; वास्तव में, आस्तिक सेवक दो भयों के बीच है: एक वह अवधि जो बीत चुकी है, यह न जानते हुए कि अल्लाह ने उसके बारे में क्या फैसला किया है, और एक वह अवधि जो शेष है, यह न जानते हुए कि अल्लाह उसमें क्या करेगा। इसलिए सेवक को चाहिए कि वह अपने लिए अपने आप से ले, और अपने परलोक के लिए अपनी दुनिया से, और बुढ़ापे से पहले जवानी से, और मृत्यु से पहले जीवन से। उस सत्ता की कसम जिसके हाथ में मेरी जान है, मृत्यु के बाद क्षमा माँगने का कोई स्थान नहीं है, और इस दुनिया के बाद स्वर्ग या नर्क के अलावा कोई निवास नहीं है। मैं अपनी ये बातें कहता हूँ और अपने और आपके लिए अल्लाह से क्षमा माँगता हूँ(1)। और जो उन्होंने (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) मदीना आगमन पर पहले शुक्रवार को उपदेश दिया था, उसका उल्लेख पहले ही किया जा चुका है(2)।

बारहवां: उपदेश (खुत्बा) के लिए खामोश रहना सुनने वाले के लिए अनिवार्य सुन्नत के रूप में वाजिब है। सुन्नत यह है कि जो सुनता है और जो नहीं सुनता, दोनों ही खामोश रहें, और वे - ईश्वर ने चाहा तो - पुण्य (अज्र) में समान हैं(3)। जो उस समय बात करता है, उसने व्यर्थ बात (लग़्व) की, लेकिन इससे उसकी नमाज़ खराब नहीं होती। सहीह हदीस में अबू हुरैरा से रिवायत है कि नबी ﷺ ने फरमाया: "यदि तुमने शुक्रवार के दिन अपने साथी से कहा: 'खामोश हो जाओ', जबकि इमाम उपदेश दे रहा हो, तो तुमने व्यर्थ बात की।"(4)। अल-ज़मखशरी(5) ने कहा: "और यदि सुनने वाला अपने साथी से कहता है: 'चुप (सह)', तो उसने व्यर्थ बात की; तो क्या अतिवादी खतीब (उपदेशक) उस मामले में व्यर्थ बात करने वाला नहीं होगा? हम इस्लाम की अजनबीयत और दिनों की कठिनाइयों से अल्लाह की पनाह मांगते हैं।"

तेरहवां: जब इमाम मिंबर (मंच) पर चढ़े तो लोगों को उसकी ओर मुख करना चाहिए; क्योंकि अबू दाऊद ने अबान इब्न अब्दुल्लाह से एक मुरसल रिवायत में बयान किया है, उन्होंने कहा: "मैं जुमे के दिन अदी इब्न साबित के साथ था, तो जब इमाम बाहर निकला - या उन्होंने कहा: मिंबर पर चढ़ा - तो वह उसकी ओर मुड़ा और कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ के सहाबा (साथी) अल्लाह के रसूल ﷺ के साथ इसी तरह किया करते थे।"(6)। इब्न माजाह ने इसे अदी इब्न साबित से, उनके पिता के माध्यम से रिवायत किया है, और इसनाद (रिवायत की श्रृंखला) में जोड़ा है:

(1) अल-जाहिज़ ने इसे अल-बयान वल-तबीन 1/302-303 में, और इब्न कुतैबा ने उयून अल-अख़बार 2/231 में, और अल-मुबर्राद ने अल-कामिल 1/270-271 में उद्धृत किया है, और उन्होंने इसे किसी के नाम नहीं किया। (2) इस खंड के पृष्ठ 461-463। (3) इब्न अल-मुन्ज़िर की अल-औसत 4/69-70। (4) सलफ 4/17। (5) अल-कश्शाफ 4/106। (6) मरासील अबू दाऊद (54), और इसे इब्न अबी शैबा 2/117 ने वक़ी के माध्यम से अबान से भी रिवायत किया है, और अबान इब्न अब्दुल्लाह की याददाश्त में कुछ कमजोरी है, और श्रृंखला के बाकी रावी विश्वसनीय हैं।

سورة الجمعہ: آیت ۱۱ / ۴۸۸

پس اپنی انتہا تک پہنچو؛ بے شک مومن بندہ دو خوفوں کے درمیان ہے: ایک وہ مدت جو گزر چکی ہے، نہیں جانتا کہ اللہ نے اس میں کیا فیصلہ کیا ہے، اور ایک وہ مدت جو باقی ہے، نہیں جانتا کہ اللہ اس میں کیا کرنے والا ہے۔ پس بندے کو چاہیے کہ وہ اپنے لیے اپنے آپ سے لے، اپنی آخرت کے لیے اپنی دنیا سے لے، بڑھاپے سے پہلے جوانی سے لے، اور موت سے پہلے زندگی سے لے۔ اس ذات کی قسم جس کے قبضے میں میری جان ہے، موت کے بعد کوئی معافی مانگنے کی جگہ نہیں، اور دنیا کے بعد جنت یا دوزخ کے سوا کوئی گھر نہیں۔ میں اپنی یہ بات کہتا ہوں اور اپنے لیے اور آپ کے لیے اللہ سے مغفرت طلب کرتا ہوں(۱)۔ اور مدینہ آمد پر پہلے جمعہ کے موقع پر آپ ﷺ نے جو خطبہ دیا تھا اس کا تذکرہ پہلے ہو چکا ہے(۲)۔

بارہویں: خطبہ کے لیے خاموش رہنا سننے والے پر سنتِ واجبہ کے طور پر واجب ہے۔ سنت یہ ہے کہ جو سن رہا ہو اور جو نہ سن رہا ہو، دونوں خاموش رہیں، اور وہ دونوں - ان شاء اللہ - اجر میں برابر ہیں(۳)۔ جس نے اس وقت بات کی، اس نے لغو کام کیا، لیکن اس سے اس کی نماز فاسد نہیں ہوتی۔ صحیح میں ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "اگر تم نے جمعہ کے دن اپنے ساتھی سے کہا: 'خاموش ہو جاؤ'، جبکہ امام خطبہ دے رہا ہو، تو تم نے لغو بات کی۔"(۴)۔ زمخشری(۵) کہتے ہیں: "اور جب خاموش رہنے والا اپنے ساتھی سے کہے: 'چپ (صہ)'، تو اس نے لغو کام کیا، تو کیا غلو کرنے والا خطیب اس معاملے میں لغو کرنے والا نہ ہوگا؟ ہم اسلام کی اجنبیت اور دنوں کی سختی سے اللہ کی پناہ مانگتے ہیں۔"

تیرہویں: جب امام منبر پر چڑھے تو لوگ اس کی طرف رخ کریں؛ کیونکہ ابوداؤد نے ابان بن عبداللہ سے مرسل روایت کی ہے، انہوں نے کہا: "میں جمعہ کے دن عدی بن ثابت کے ساتھ تھا،

جب امام نکلا - یا انہوں نے کہا: منبر پر چڑھا - تو انہوں نے اس کی طرف رخ کیا اور کہا: رسول اللہ ﷺ کے صحابہ رسول اللہ ﷺ کے ساتھ اسی طرح کیا کرتے تھے(۶)۔" اسے ابن ماجہ نے عدی بن ثابت سے، انہوں نے اپنے والد سے روایت کیا، تو اسناد میں اضافہ کیا:

---

(۱) جاحظ نے اسے البیان والتبیین ۳۰۲/۱-۳۰۳ میں، اور ابن قتیبہ نے عیون الاخبار ۲۳۱/۲ میں، اور مبرد نے الکامل ۲۷۰/۱-۲۷۱ میں ذکر کیا ہے، اور انہوں نے اسے منسوب نہیں کیا۔ (۲) اس جلد کے صفحات ۴۶۱-۴۶۳۔ (۳) الاوسط لابن المنذر ۶۹/۴-۷۰۔ (۴) سلف ۱۷/۴۔ (۵) الکشاف ۱۰۶/۴۔ (۶) مراسیل ابی داؤد (۵۴)، اور اسے ابن ابی شیبہ ۱۱۷/۲ نے وکیع کے راستے سے ابان سے روایت کیا ہے، اور ابان بن عبداللہ کے حافظے میں کچھ کمزوری ہے، اور باقی تمام راوی ثقہ ہیں۔

Surah Al-Jumu'ah: Verse 11 489 From his father, he said: When the Messenger of Allah (PBUH) stood on the pulpit, his companions would face him with their faces. Ibn Majah said: I hope it is connected (1). I said: Abu Nu'aym Al-Hafiz narrated it, saying: Muhammad bin Ma'mar narrated to us, saying: Abdullah bin Muhammad bin Najiyah narrated to us, saying: Abbad bin Ya'qub narrated to us, saying: Muhammad bin Al-Fadl Al-Khurasani narrated to us, from Mansur, from Ibrahim, from Alqama, from Abdullah who said: When the Prophet (PBUH) ascended the pulpit, we would face him with our faces. It was uniquely narrated by Muhammad bin Al-Fadl bin Atiyyah from Mansur (2). Fourteenth: And one who enters the mosque while the Imam is delivering the sermon should not pray [Tahiyat al-Masjid], according to Malik, may Allah have mercy on him. This is also the opinion of Ibn Shihab, may Allah have mercy on him, and others (3). In "Al-Muwatta" from him (4): The Imam coming out cuts off prayer, and his speaking cuts off conversation. This is mursal. And in "Sahih Muslim" (5) from the hadith of Jabir from the Prophet (PBUH): "If one of you comes on Friday while the Imam is giving the sermon, let him pray two rak'ahs and keep them light." This is a clear text regarding bowing [praying]. This is the opinion of Ash-Shafi'i and others (6). Fifteenth: Ibn 'Awn, from Ibn Sirin, said: They used to dislike sleeping while the Imam was delivering the sermon, and they would speak very sternly about it. Ibn 'Awn said: Then he met me after that and said: Do you know what...

(1) Ibn Majah (1136), Al-Busiri said in Az-Zawa'id: The men in its chain are trustworthy, but it is mursal. (2) Hilyat al-Awliya 5/44, and 3/236. At-Tirmidhi (509) also narrated it from Abbad bin Ya'qub. He said: We only know the hadith of Mansur from the narration of Muhammad bin Al-Fadl bin Atiyyah, and Muhammad bin Al-Fadl bin Atiyyah is weak in hadith according to our companions... and nothing in this chapter is authentic from the Prophet (PBUH). (3) Al-Istidhkar 5/49-50. (4) Meaning: From Ibn Shihab al-Zuhri, and his words in Al-Muwatta 1/103. Ibn Abi Shaybah narrated it 2/125 from Hushaym, from Ash'ath, from al-Zuhri. And Ash-Shafi'i in Al-Umm 1/175 from Ibn Shihab, from Tha'labah bin Abi Malik: That the Imam's sitting cuts off voluntary prayer, and his speaking cuts off conversation. (5) No. (875): (59), and it is with Ahmad (14405). (6) Among them are Imam Ahmad, Ishaq, Abu Thawr, Dawud, and Al-Tabari. Al-Istidhkar 5/52, the words of Ash-Shafi'i in Al-Umm 1/175, and the words of Ahmad in Al-Mughni 3/192.

सूरह अल-जुमुअ: आयत 11 489 अपने पिता से, उन्होंने कहा: जब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) मिम्बर पर खड़े होते थे, तो उनके साथी अपने चेहरों के साथ उनकी ओर मुख करते थे। इब्न माजाह ने कहा: मुझे आशा है कि यह जुड़ा हुआ (मुत्तसिल) है (1)। मैंने कहा: अबू नुऐम अल-हाफ़िज़ ने इसे निकाला और कहा: हमसे मुहम्मद बिन म'मर ने बयान किया, उन्होंने कहा: हमसे अब्दुल्ला बिन मुहम्मद बिन नाजिया ने बयान किया, उन्होंने कहा: हमसे अब्बाद बिन याकूब ने बयान किया, उन्होंने कहा: हमसे मुहम्मद बिन अल-फ़दल अल-खुरासानी ने बयान किया, मंसूर से, इब्राहिम से, अलक़मा से, अब्दुल्ला से, जिन्होंने कहा: जब नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) मिम्बर पर बैठते थे, तो हम अपने चेहरों के साथ उनकी ओर मुख करते थे। इसे मंसूर से मुहम्मद बिन अल-फ़दल बिन अतिया ने अकेले ही बयान किया है (2)। चौदहवाँ: मलिक (रह.) के अनुसार, जो मस्जिद में तब प्रवेश करे जब इमाम खुतबा दे रहा हो, उसे नमाज़ (तहियतुल मस्जिद) नहीं पढ़नी चाहिए। यह इब्न शिहाब (रह.) और अन्यों का भी मत है (3)। "अल-मुवत्ता" में उनसे (4): इमाम का निकलना नमाज़ को काट देता है, और उसका बोलना बातचीत को काट देता है। यह मुरसल है। और "सहीह मुस्लिम" (5) में जाबिर से नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की हदीस है: "यदि तुममें से कोई जुमे के दिन आए और इमाम खुतबा दे रहा हो, तो वह दो रकात पढ़े और उन्हें हल्का रखे।" यह नमाज़ पढ़ने के बारे में एक स्पष्ट पाठ है। यही शफ़ई और अन्यों का कहना है (6)। पन्द्रहवाँ: इब्न औन, इब्न सीरीन से, उन्होंने कहा: वे इमाम के खुतबा देने के दौरान सोने को नापसंद करते थे, और इसके बारे में बहुत सख्त बात कहते थे। इब्न औन ने कहा: फिर वह बाद में मुझसे मिले और कहा: क्या तुम जानते हो कि...

(1) इब्न माजाह (1136), अल-बुसीरी ने अल-ज़वाइद में कहा: इसके इसनाद के पुरुष विश्वसनीय हैं, सिवाय इसके कि यह मुरसल है। (2) हिलियतुल औलिया 5/44, और 3/236। तिरमिज़ी (509) ने भी इसे अब्बाद बिन याकूब से रिवायत किया है। उन्होंने कहा: हम मंसूर की हदीस को केवल मुहम्मद बिन अल-फ़दल बिन अतिया की रिवायत से जानते हैं, और मुहम्मद बिन अल-फ़दल बिन अतिया हमारे साथियों के निकट हदीस में कमज़ोर हैं... और इस अध्याय में नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से कुछ भी सही नहीं है। (3) अल-इस्तिज़कार 5/49-50। (4) यानी: इब्न शिहाब अल-ज़ुहरी से, और उनके शब्द मुवत्ता 1/103 में हैं। इब्न अबी शैबा ने इसे 2/125 में हुशैम से, अश्अथ से, अल-ज़ुहरी से रिवायत किया है। और शफ़ई ने अल-उम्म 1/175 में इब्न शिहाब से, सालबा बिन अबी मलिक से: कि इमाम का बैठना नफ़्ल नमाज़ को रोक देता है, और उसका बोलना बातचीत को रोक देता है। (5) नंबर (875): (59), और यह अहमद (14405) के पास है। (6) उनमें इमाम अहमद,

इसहाक, अबू सौर, दाऊद और अल-तबरी शामिल हैं। अल-इस्तिज़कार 5/52, अल-उम्म 1/175 में शफ़ई के शब्द, और अल-मुग़नी 3/192 में अहमद के शब्द।

سورہ الجمعہ: آیت 11 489 اپنے والد سے، انہوں نے کہا: اللہ کے رسول ﷺ جب منبر پر تشریف فرما ہوتے تو آپ کے صحابہ اپنے چہروں کے ساتھ آپ کی طرف متوجہ ہوتے تھے۔ ابن ماجہ نے کہا: مجھے امید ہے کہ یہ متصل ہو (1)۔ میں نے کہا: اور ابونعیم الحافظ نے تخریج کی، کہا: ہم سے محمد بن معمر نے بیان کیا، کہا: ہم سے عبداللہ بن محمد بن ناجیہ نے بیان کیا، کہا: ہم سے عباد بن یعقوب نے بیان کیا، کہا: ہم سے محمد بن الفضل الخراسانی نے بیان کیا، منصور سے، ابراہیم سے، علقمہ سے، عبداللہ سے، جنہوں نے کہا: نبی ﷺ جب منبر پر بیٹھ جاتے تو ہم اپنے چہروں کے ساتھ آپ کی طرف متوجہ ہو جاتے۔ اسے منصور سے محمد بن الفضل بن عطیہ نے اکیلے بیان کیا ہے (2)۔ چودھویں بات: امام مالک رحمہ اللہ کے نزدیک جو شخص مسجد میں داخل ہو اور امام خطبہ دے رہا ہو تو وہ (تحیۃ المسجد کی) نماز نہ پڑھے۔ یہی قول ابن شہاب رحمہ اللہ اور دوسروں کا ہے (3)۔ اور "الموطا" میں ان سے مروی ہے (4): امام کا نکلنا نماز کو منقطع کر دیتا ہے، اور اس کا کلام گفتگو کو منقطع کر دیتا ہے۔ یہ مرسل ہے۔ اور "صحیح مسلم" (5) میں جابر سے نبی ﷺ کی حدیث ہے: "جب تم میں سے کوئی جمعہ کے دن آئے اور امام خطبہ دے رہا ہو، تو اسے چاہیے کہ دو رکعتیں پڑھے اور ان میں اختصار کرے"۔ یہ نماز (رکوع) کے بارے میں نص صریح ہے۔ اور یہی شافعی اور دوسروں کا قول ہے (6)۔ پندرہویں بات: ابن عون، ابن سیرین سے، انہوں نے کہا: وہ لوگ امام کے خطبہ دینے کے دوران سونے کو ناپسند کرتے تھے، اور اس بارے میں سخت بات کہتے تھے۔ ابن عون نے کہا: پھر وہ بعد میں مجھ سے ملے اور کہا: کیا تم جانتے ہو کہ...

(1) ابن ماجہ (1136)، البوصیری نے الزوائد میں کہا: اس کی سند کے رجال ثقہ ہیں، سوائے اس کے کہ یہ مرسل ہے۔ (2) حلیۃ الاولیاء 5/44 اور 3/236۔ ترمذی (509) نے بھی اسے عباد بن

یعقوب سے روایت کیا ہے۔ انہوں نے کہا: ہم منصور کی حدیث کو صرف محمد بن الفضل بن عطیہ کی روایت سے جانتے ہیں، اور محمد بن الفضل بن عطیہ ہمارے ساتھیوں کے نزدیک حدیث میں ضعیف ہیں... اور اس باب میں نبی ﷺ سے کوئی چیز صحیح ثابت نہیں۔ (3) الاستذکار 5/49-50۔ (4) یعنی: ابن شہاب الزہری سے، اور ان کا قول الموطا 1/103 میں ہے۔ اسے ابن ابی شیبہ نے 2/125 میں ہشیم سے، اشعث سے، زہری سے روایت کیا ہے۔ اور شافعی نے الام 1/175 میں ابن شہاب سے، ثعلبہ بن ابی مالک سے: کہ امام کا بیٹھنا نفل نماز کو منقطع کر دیتا ہے، اور اس کا کلام گفتگو کو منقطع کر دیتا ہے۔ (5) نمبر (875): (59)، اور یہ احمد (14405) کے پاس ہے۔ (6) ان میں امام احمد، اسحاق، ابو ثور، داؤد اور طبری شامل ہیں۔ الاستذکار 5/52، الام 1/175 میں شافعی کا قول، اور المغنی 3/192 میں احمد کا قول۔

490 Surah Al-Jumu'ah: Verse 11 they say? He said: They say: Their likeness is like that of a small army unit that failed. Then he said: Do you know what "failed" means? It means they did not gain anything. And it is narrated from Samura bin Jundub that the Prophet (peace be upon him) said: "If one of you feels drowsy, let him move to his companion's seat, and let his companion move to his seat" (1). Sixteenth: We mention here some of the virtues and obligations of Friday that we have not mentioned before. The leaders (imams) narrated from Abu Hurairah (may Allah be pleased with him) that the Messenger of Allah (peace be upon him) mentioned Friday and said: "On it, there is an hour that no Muslim servant encounters while praying and asking Allah Almighty for something except that He gives it to him," and he gestured with his hand to indicate its brevity (2). And in "Sahih Muslim" (3) from the hadith of Abu Musa, he said: I heard the Messenger of Allah (peace be upon him) say: "It is between when the Imam sits down until the prayer is completed." It was narrated from the hadith of Anas that the Prophet (peace be upon him) was late to come to us one day. When he came out, we said: You were delayed! He said: "That is because Gabriel came to me with something like a white mirror in which there was a black spot. I said: What is this, O Gabriel? He said: This is Friday. There is good in it for you and your nation. The Jews and Christians wanted it but missed it, and Allah guided you to it. I said: O Gabriel, what is this black spot? He said: This is the hour on Friday; no Muslim servant encounters it asking Allah for good except that He gives it to him, or stores the equivalent of it for him on the Day of Resurrection, or diverts an equivalent evil from him. And it is the best of days with Allah, and the people of Paradise call it the Day of Increase (Yawm al-Mazid)." And he mentioned the Hadith (4). (1) Reported by Al-Bazzar (636 and 637 Kashf al-Astar), and Al-Tabarani in Al-Kabir (6956), (7003), and (7004). Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 2/180: Reported by Al-Bazzar and Al-Tabarani, and in it is Ismail al-Makki, who is weak. In the same chapter, narrated from Ibn Umar in Abu Dawood (1119), Al-Tirmidhi (526), and Ahmad (4741) with the wording: If one of you becomes drowsy in his seat on Friday, let him move to another. Al-Tirmidhi said: This is a Hasan Sahih hadith. Al-Bayhaqi said in Al-Sunan al-Kubra 3/237: Its attribution to the Prophet is not established, and it is well-known from Ibn Umar as his own saying. He said in Ma'rifat al-Sunan wa al-Athar 4/407: The Mauquf (stopping at the companion) version is more correct. Al-Nawawi said in Al-Majmu' 4/422: The correct view is that it is Mauquf as Al-Bayhaqi said, and the authentication of Al-Tirmidhi and Al-Hakim is unacceptable. (2) Al-Bukhari (935), Muslim (852), Al-Nasa'i in Al-Mujtaba 3/116, Ibn Majah (1137), and Ahmad (7151). (3)

Under number (853). (4) Reported with this wording by Al-Baghdadi in 'Mawdi' Awham al-Jam' wa al-Tafriq' 2/294-296, and it is also in Ibn Abi...

490 सूरा अल-जुमुअह: आयत ११ वे कहते हैं? उन्होंने कहा: वे कहते हैं: उनका उदाहरण उस छोटी सैन्य टुकड़ी की तरह है जो असफल रही। फिर उन्होंने कहा: क्या आप जानते हैं कि "असफल" होने का क्या अर्थ है? इसका अर्थ है कि उन्हें कुछ भी प्राप्त नहीं हुआ। और समुरा बिन जुंदुब से वर्णित है कि पैगंबर ﷺ ने कहा: "यदि तुम में से किसी को ऊंघ आने लगे, तो वह अपने साथी की जगह पर चला जाए, और उसका साथी उसकी जगह पर चला जाए" (१)। सोलहवाँ: यहाँ हम शुक्रवार की उन खूबियों और अनिवार्यताओं का उल्लेख कर रहे हैं जिनका हमने पहले उल्लेख नहीं किया है। इमामों ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से वर्णन किया है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने शुक्रवार का उल्लेख किया और कहा: "इसमें एक ऐसी घड़ी है जो कोई भी मुस्लिम बंदा नमाज़ पढ़ते हुए और अल्लाह सर्वशक्तिमान से कुछ मांगते हुए नहीं पाता है, सिवाय इसके कि वह उसे दे देता है," और उन्होंने अपने हाथ से इशारा किया कि वह बहुत कम समय के लिए होती है (२)। और "सहीह मुस्लिम" (३) में अबू मूसा की हदीस से है, उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को कहते सुना: "यह इमाम के बैठने से लेकर नमाज़ पूरी होने तक के बीच की अवधि है।" अनस की हदीस से वर्णित है कि पैगंबर ﷺ एक दिन हमारे पास आने में देर कर दी। जब वे बाहर आए, तो हमने कहा: आपको देर हो गई! उन्होंने कहा: "ऐसा इसलिए हुआ क्योंकि जिब्रील मेरे पास एक सफेद दर्पण की तरह कुछ लेकर आए थे जिसमें एक काला धब्बा था। मैंने कहा: हे जिब्रील, यह क्या है? उन्होंने कहा: यह शुक्रवार है। इसमें आपके और आपकी उम्मत के लिए भलाई है। यहूदी और ईसाई इसे चाहते थे लेकिन वे चूक गए, और अल्लाह ने आपका इसके लिए मार्गदर्शन किया। मैंने कहा: हे जिब्रील, यह काला धब्बा क्या है? उन्होंने कहा: यह शुक्रवार की वह घड़ी है; कोई भी मुस्लिम बंदा इसे अल्लाह से भलाई माँगते हुए नहीं पाता है, सिवाय इसके कि वह उसे दे देता है, या कयामत के दिन उसके लिए उसके बराबर पुण्य संचित कर देता है, या उसके बराबर किसी बुराई को उससे दूर कर देता है। और यह अल्लाह के निकट दिनों में सबसे उत्तम दिन है, और जन्नत वाले इसे 'यौम अल-मज़ीद' (वृद्धि का दिन) कहते हैं।" और उन्होंने हदीस का उल्लेख किया (४)। (१) इसे अल-बज़ार (६३६ और ६३७ कश्फ अल-अस्तार) और अल-तबरानी ने अल-कबीर (६९५६), (७००३) और (७००४) में निकाला है। अल-हयथमी ने मजमा अल-ज़वाइद २/१८० में कहा: इसे अल-बज़ार और अल-तबरानी ने वर्णित किया है, और इसमें इस्माइल अल-मक्की है, जो कमज़ोर है। इसी विषय में अबू दाऊद (१११९), तिरमिज़ी (५२६) और अहमद (४७४१) में इब्न उमर से वर्णित है जिसके शब्द हैं: यदि तुम में से किसी को शुक्रवार के दिन अपनी बैठक में ऊंघ आए, तो वह दूसरी जगह चला जाए। तिरमिज़ी ने कहा: यह हदीस हसन सहीह है। अल-बैहकी ने अल-सुनन अल-कुबरा ३/२३७ में कहा: इस हदीस का पैगंबर तक पहुँचना

साबित नहीं है, और यह इब्न उमर से उनके अपने कथन के रूप में प्रसिद्ध है। उन्होंने मारिफत अल-सुनन वल-असर ४/४०७ में कहा: मौकूफ़ (साथी तक रुकना) संस्करण अधिक सही है। अल-नववी ने अल-मजमू ४/४२२ में कहा: सही बात यह है कि यह मौकूफ़ है जैसा कि अल-बैहकी ने कहा, और तिरमिज़ी और अल-हाकिम का प्रमाणीकरण अस्वीकार्य है। (२) बुखारी (९३५), मुस्लिम (८५२), अल-नसाई 'मुजतबा' में ३/११६, इब्न माजाह (११३७), और अहमद (७१५१)। (३) संख्या (८५३) के तहत। (४) अल-बगदादी ने इन शब्दों के साथ 'मौदी अवहाम अल-जम वत-तफरीक' २/२९४-२९६ में इसे निकाला है, और यह इब्न अबी... के पास भी है।

۴۹۰ سورۃ الجمعہ: آیت ۱۱ وہ کہتے ہیں؟ کہا: وہ کہتے ہیں: ان کی مثال اس چھوٹے سے فوجی دستے کی سی ہے جو ناکام رہا۔ پھر پوچھا: کیا تم جانتے ہو "ناکام" ہونے کا کیا مطلب ہے؟ یعنی انہیں کچھ حاصل نہ ہوا۔ اور سمرہ بن جندب سے مروی ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "جب تم میں سے کسی کو (خطبے کے دوران) اونگھ آنے لگے تو وہ اپنے ساتھی کی جگہ پر چلا جائے اور اس کا ساتھی اس کی جگہ آ جائے" (۱)۔ سولہویں بات: یہاں ہم جمعہ کی ان فضیلتوں اور فرائض کا ذکر کریں گے جن کا پہلے ذکر نہیں ہوا۔ ائمہ نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے جمعہ کے دن کا ذکر کیا اور فرمایا: "اس میں ایک ایسی گھڑی ہے کہ کوئی مسلمان بندہ اسے نماز پڑھنے اور اللہ عزوجل سے کچھ مانگنے کی حالت میں نہیں پاتا مگر یہ کہ اللہ اسے وہ چیز عطا فرما دیتا ہے" اور آپ ﷺ نے اپنے ہاتھ سے اشارہ کیا کہ وہ وقت بہت تھوڑا ہے (۲)۔ اور "صحیح مسلم" (۳) میں حضرت ابوموسیٰ کی حدیث میں ہے، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے سنا: "وہ وقت امام کے بیٹھنے سے لے کر نماز مکمل ہونے تک کے درمیان ہے"۔ اور حضرت انس کی حدیث سے مروی ہے کہ نبی کریم ﷺ ایک دن ہمارے پاس آنے میں دیر کر دی۔ جب آپ ﷺ تشریف لائے تو ہم نے عرض کیا: آپ نے دیر کر دی! فرمایا: "بات یہ ہے کہ جبرائیل میرے پاس ایک سفید آئینے کی طرح کوئی چیز لے کر آئے جس میں ایک سیاہ نکتہ تھا۔ میں نے پوچھا: اے جبرائیل یہ کیا ہے؟ انہوں نے کہا: یہ جمعہ ہے، اس میں آپ کے لیے اور آپ کی امت کے لیے خیر ہے۔ یہودیوں اور عیسائیوں نے اسے حاصل کرنا چاہا مگر وہ چوک گئے، اور اللہ نے آپ کی اس کی طرف رہنمائی فرمائی۔ میں نے پوچھا: اے جبرائیل یہ سیاہ نکتہ کیا ہے؟ انہوں نے کہا: یہ جمعہ کے دن کی وہ گھڑی ہے؛ کوئی مسلمان بندہ اسے اللہ سے خیر مانگنے کی حالت میں نہیں پاتا مگر یہ کہ اللہ اسے وہ چیز عطا فرما دیتا ہے، یا قیامت

کے دن اس کے لیے اس جیسی خیر ذخیرہ کر دیتا ہے، یا اس سے اس جیسی برائی ٹال دیتا ہے۔ اور یہ اللہ کے نزدیک بہترین دن ہے، اور اہل جنت اسے 'یوم المزید' (زیادتی کا دن) کہتے ہیں"۔ اور انہوں نے پوری حدیث ذکر کی (۴)۔ (۱) اسے بزار (۶۳۶ اور ۶۳۷ کشف الاستار) اور طبرانی نے الکبیر (۶۹۵۶)، (۷۰۰۳) اور (۷۰۰۴) میں روایت کیا ہے۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد ۱۸۰/۲ میں کہا: اسے بزار اور طبرانی نے روایت کیا ہے، اور اس میں اسماعیل المکی ہے جو ضعیف ہے۔ اور اس باب میں ابن عمر سے ابوداؤد (۱۱۱۹)، ترمذی (۵۲۶) اور احمد (۴۷۴۱) میں مروی ہے جس کے الفاظ ہیں: جب تم میں سے کسی کو جمعہ کے دن اپنی جگہ پر اونگھ آئے تو وہ دوسری جگہ چلا جائے۔ ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے۔ بیہقی نے السنن الکبریٰ ۲۳۷/۳ میں کہا: اس حدیث کی نسبت نبی ﷺ تک ثابت نہیں ہے، اور مشہور قول ابن عمر کا اپنا قول ہے۔ انہوں نے معرفت السنن والآثار ۴۰۷/۴ میں کہا: موقوف روایت زیادہ صحیح ہے۔ نووی نے المجموع ۴۲۲/۴ میں کہا: صحیح بات یہ ہے کہ یہ موقوف ہے جیسا کہ بیہقی نے کہا، اور ترمذی اور حاکم کی تصحیح قابل قبول نہیں ہے۔ (۲) بخاری (۹۳۵)، مسلم (۸۵۲)، نسائی 'المجتبیٰ' میں ۱۱۶/۳، ابن ماجہ (۱۱۳۷) اور احمد (۷۱۵۱)۔ (۳) نمبر (۸۵۳) کے تحت۔ (۴) ان الفاظ کے ساتھ بغدادی نے 'موضع اوہام الجمع والتفریق' ۲۹۴/۲-۲۹۶ میں روایت کیا ہے، اور یہ ابن ابی... کے ہاں بھی ہے۔

Surah Al-Jumu'ah: Verse 11 491

Ibn al-Mubarak and Yahya ibn Salam mentioned: Al-Mas'udi told us, on the authority of Al-Minhal ibn 'Amr, on the authority of Abu 'Ubayda ibn 'Abdullah ibn 'Utba, on the authority of Ibn Mas'ud, who said: "Hasten to the Friday prayer, for Allah, Blessed and Exalted is He, appears to the people of Paradise every Friday on a hill of white camphor. Their closeness to Him" - Ibn al-Mubarak said - "is according to how quickly they hastened to the Friday prayer in this world." Yahya ibn Salam said: "Like their speed in hastening to the Friday prayer in this world." He added: "He bestows upon them an honor they had not seen before that." Yahya said: I heard others besides Al-Mas'udi add to it: And that is His saying, Exalted is He: {And with Us is more} (1) [Qaf: 30].

I say: His saying "on a hill" refers to the people of Paradise. That is, they are on a hill, as reported by Al-Hasan, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Indeed, the people of Paradise look at their Lord every Friday on a hill of camphor, the ends of which cannot be seen. In it is a flowing river whose banks are of musk, upon which are young maidens reciting the Quran with the most beautiful voices ever heard by those before and those after. When they depart to their homes, each man takes the hand of whichever of them he wishes, then they pass over bridges of pearls to their homes. Were it not that Allah guides them to their homes, they would not have found their way because of what Allah creates for them every Friday." Mentioned by Yahya ibn Salam (2).

And on the authority of Anas, he said: The Prophet (peace be upon him) said: "On the night I was taken on the Night Journey, I saw seventy cities under the Throne. Each city is seventy times larger than these cities of yours, filled with angels who glorify and sanctify Allah. They say in their glorification: O Allah, forgive those who attended Friday prayer. O Allah, forgive those who performed ritual bathing on the day..."

= Shaybah 2/150-151, Al-Bazzar (3519 Kashf al-Astar), Abu Ya'la (4228), and Al-Tabarani in Al-Ahadith al-Tiwal (35) and in Al-Awsat (6713) through various chains from Anas (may Allah be pleased with him). Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 10/421: Reported by Al-Bazzar and Al-Tabarani in Al-Awsat in a similar manner, and Abu Ya'la in brief. The narrators of Abu Ya'la are the narrators of the Sahih, and one of the chains of Al-Tabarani has the narrators of the Sahih except for 'Abd al-Rahman ibn Thabit ibn Thawban, who was declared reliable by more than one, while others

declared him weak. There is a dispute regarding the chain of Al-Bazzar. (1) Previously mentioned 19/456. (2) Previously mentioned 19/457.

सूरा अल-जुमुआ: आयत ११ ४९१

इब्न अल-मुबारक और याह्या इब्न सलाम ने उल्लेख किया है: अल-मसुदी ने हमें बताया, अल-मिन्हाल इब्न अम्र के अधिकार पर, अबू उबैदा इब्न अब्दुल्ला इब्न उत्बा के अधिकार पर, इब्न मसूद के अधिकार पर, जिन्होंने कहा: "जुम्मे की नमाज़ के लिए जल्दी करो, क्योंकि अल्लाह, धन्य और महान है वह, हर शुक्रवार को सफेद कपूर की एक पहाड़ी पर जन्नत के लोगों के सामने प्रकट होता है। उनके निकट होने की स्थिति" - इब्न अल-मुबारक ने कहा - "दुनिया में जुम्मे की नमाज़ के लिए उनकी जल्दबाज़ी के अनुसार है।" याह्या इब्न सलाम ने कहा: "दुनिया में जुम्मे की नमाज़ के लिए उनकी जल्दबाज़ी की तरह।" उन्होंने आगे कहा: "वह उन्हें ऐसा सम्मान प्रदान करता है जो उन्होंने पहले कभी नहीं देखा था।" याह्या ने कहा: मैंने अल-मसुदी के अलावा अन्य लोगों को इसमें जोड़ते हुए सुना: और यह अल्लाह का कहना है: {और हमारे पास और भी है} (१) [क़ाफ़: ३०]।

मैंने कहा: उनका कहना "एक पहाड़ी पर" का मतलब जन्नत के लोग हैं। यानी, वे एक पहाड़ी पर हैं, जैसा कि अल-हसन ने रिवायत किया है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "बेशक, जन्नत के लोग हर शुक्रवार को अपने रब को कपूर की एक पहाड़ी पर देखते हैं, जिसके सिरे नहीं देखे जा सकते। उसमें एक बहती हुई नदी है जिसके किनारे कस्तूरी के हैं, जिस पर युवतियाँ कुरान का पाठ करती हैं, ऐसी आवाज़ों में जो पहले और बाद वालों ने कभी नहीं सुनीं। जब वे अपने घरों को लौटते हैं, तो हर आदमी उनमें से जिसे चाहता है उसका हाथ थाम लेता है, फिर वे मोतियों के पुलों से होकर अपने घरों को जाते हैं। अगर अल्लाह उन्हें उनके घरों तक नहीं पहुँचाता, तो वे अल्लाह द्वारा हर शुक्रवार को उनके लिए बनाए गए बदलावों के कारण अपना रास्ता नहीं ढूँढ पाते।" याह्या इब्न सलाम द्वारा उल्लेखित (२)।

और अनस के अधिकार पर, उन्होंने कहा: नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "जिस रात मुझे मेराज (रात्रि यात्रा) पर ले जाया गया, मैंने अर्श (सिंहासन) के नीचे सत्तर शहर देखे। हर शहर तुम्हारे इन शहरों से सत्तर गुना बड़ा है, जो फरिश्तों से भरा हुआ है जो अल्लाह की तस्बीह और पाकी बयान करते हैं। वे अपनी तस्बीह में कहते हैं: ऐ अल्लाह, जुम्मे में शामिल होने वालों को माफ कर दे। ऐ अल्लाह, उस दिन गुस्ल (स्नान) करने वालों को माफ कर दे..."

= शयबाह २/१५०-१५१, अल-बज़्ज़ार (३५१९ कश्फ अल-अस्तर), अबू याला (४२२८), और अल-तबरानी अल-अहादीस अल-तिवाल (३५) में और अल-औसत (६७१३) में अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) से

विभिन्न माध्यमों से। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद १०/४२१ में कहा: इसे अल-बज्ज़ार और अल-तबरानी ने अल-औसत में इसी तरह रिवायत किया है, और अबू याला ने संक्षेप में। अबू याला के रावी सहीह के रावी हैं, और अल-तबरानी की एक सनद के रावी सहीह के रावी हैं सिवाय अब्दुर्रहमान इब्न साबित इब्न थौबान के, जिन्हें एक से अधिक लोगों ने भरोसेमंद माना है, जबकि दूसरों ने उन्हें कमज़ोर बताया है। अल-बज्ज़ार की सनद में मतभेद है। (१) पहले उल्लेख किया गया १९/४५६। (२) पहले उल्लेख किया गया १९/४५७।

سورہ الجمعہ: آیت ۱۱ ۴۹۱

ابن المبارک اور یحییٰ بن سلام نے ذکر کیا، ان دونوں نے کہا: ہمیں مسعودی نے منہال بن عمرو سے، انہوں نے ابوعبیدہ بن عبداللہ بن عتبہ سے، انہوں نے ابن مسعود سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: "جمعہ کی طرف جلدی کرو، کیونکہ اللہ تبارک و تعالیٰ ہر جمعہ کے دن اہل جنت کے سامنے سفید کافور کے ایک ٹیلے پر ظاہر ہوتا ہے۔ ان کا اللہ سے قریب ہونا" - ابن المبارک نے کہا - "دنیا میں ان کے جمعہ کی طرف جلدی جانے کی مقدار کے مطابق ہوتا ہے۔" یحییٰ بن سلام نے کہا: "جیسے دنیا میں ان کا جمعہ کی طرف جلدی جانا تھا۔" اور انہوں نے مزید کہا: "تو وہ ان کے لیے ایسی عزت افزائی پیدا کرتا ہے جو انہوں نے اس سے پہلے نہیں دیکھی ہوتی۔" یحییٰ نے کہا: میں نے مسعودی کے علاوہ دیگر کو اس میں یہ اضافہ کرتے ہوئے سنا: اور وہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: {اور ہمارے پاس مزید ہے} (۱) [ق: ۳۰]۔

میں نے کہا: ان کا قول "ٹیلے پر" سے مراد اہل جنت ہیں۔ یعنی: وہ ٹیلے پر ہوں گے، جیسا کہ حسن نے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بے شک اہل جنت ہر جمعہ کو اپنے رب کی طرف کافور کے ایک ٹیلے پر نظر کریں گے جس کے کنارے نظر نہیں آتے، اور اس میں ایک بہتی ہوئی نہر ہے جس کے کنارے کستوری کے ہیں، اس پر ایسی لونڈیاں (حوریں) ہیں جو بہترین آوازوں میں قرآن پڑھتی ہیں جو پہلوں اور پچھلوں نے کبھی نہیں سنی ہوں گی۔ جب وہ اپنے گھروں کی طرف لوٹیں گے تو ہر آدمی ان میں سے جس کا چاہے گا ہاتھ تھام لے گا، پھر وہ موتیوں کے پلوں پر سے گزر کر اپنے گھروں کو جائیں گے۔ اگر اللہ انہیں ان کے گھروں کی طرف رہنمائی نہ فرماتا تو وہ ہر جمعہ کو اللہ کے ان کے لیے پیدا کردہ نئے حالات کی وجہ سے اپنے گھروں تک نہ پہنچ پاتے۔" اسے یحییٰ بن سلام نے ذکر کیا ہے (۲)۔

اور حضرت انسؓ سے مروی ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "جس رات مجھے معراج کرائی گئی، میں نے عرش کے نیچے ستر شہر دیکھے، ہر شہر تمہارے ان شہروں جیسا ستر گنا بڑا ہے، جو فرشتوں سے بھرا ہوا ہے، وہ اللہ کی تسبیح و تقدیس کرتے ہیں اور اپنی تسبیح میں کہتے ہیں: اے اللہ! جمعہ میں حاضر ہونے والوں کو معاف فرما، اے اللہ! اس دن غسل کرنے والوں کو معاف فرما..."

= شيبة ٢/ ١٥٠-١٥١ ، والبزار (٣٥١٩ كشف الأستار)، وأبي يعلى (٤٢٢٨)، والطبراني في الأحاديث الطوال (٣٥) وفي الأوسط (٦٧١٣) مختلف طرق سے، حضرت انسؓ سے۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد ١٠/ ٤٢١ میں کہا: اسے بزار اور طبرانی نے اوسط میں اسی طرح روایت کیا ہے، اور ابویعلیٰ نے اختصار کے ساتھ، اور ابویعلیٰ کے راوی صحیح کے راوی ہیں، اور طبرانی کی ایک سند کے راوی صحیح کے راوی ہیں سوائے عبدالرحمن بن ثابت بن ثوبان کے، جنہیں ایک سے زیادہ نے ثقہ قرار دیا ہے، اور دوسروں نے انہیں ضعیف کہا ہے، اور بزار کی سند میں اختلاف ہے۔ (١) گزشتہ ١٩/ ٤٥٦۔ (٢) گزشتہ ١٩/ ٤٥٧۔

492

Surah Al-Jumu'ah: Verse 11

...Friday," mentioned by al-Tha'labi (1).

And the honorable judge Abu al-Hasan Ali bin Abdullah bin Ibrahim al-Hashimi al-Isawi - from the descendants of Isa bin Ali bin Abdullah bin Abbas (may Allah be pleased with them) - reported with an authentic chain of narration on the authority of Abu Musa al-Ash'ari that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Indeed, Allah, the Mighty and Sublime, will resurrect the days on the Day of Resurrection in their form, and He will resurrect Friday as bright and shining. Its people will surround it like a bride being presented to her noble husband, it will light up for them, they will walk in its light, their colors will be as white as snow, and their fragrance will spread like musk. They will wade through mountains of camphor, while men and jinn look at them, blinking in amazement. They will enter Paradise, and no one will mingle with them except the sincere callers to prayer (Mu'adhins)" (2).

And in 'Sunan Ibn Majah', on the authority of Abu Hurairah, the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Friday to Friday is an expiation for what is between them, as long as major sins are not committed." Muslim reported it with the same meaning (3).

And on the authority of Aws bin Aws al-Thaqafi, he said: I heard the Messenger of Allah (peace be upon him) saying: "Whoever washes on Friday and performs Ghusl, and comes early and starts early, and walks and does not ride, and draws near to the Imam and listens and does not engage in idle talk..."

(1) We did not find it. (2) It was also reported by Al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (3041) from Abu al-Hasan Ali bin Abdullah al-Hashimi, from Muhammad bin Amr, from Abd al-Karim bin al-Haytham, from al-Rabi' bin Nafi', from al-Haytham bin Humaid, from Hafs bin Ghaylan, from Tawus, from Abu Musa al-Ash'ari, with it. And it was also reported by Ibn Khuzaymah in his Sahih (1730), Al-Tabarani in Musnad al-Shamiyyin (1557), Ibn Adi in Al-Kamil 4/1521-1522, and Al-Hakim in Al-Mustadrak 1/277, and

from his route Al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (3041) from several paths, from al-Haytham bin Humaid, from Hafs bin Ghaylan, from Tawus, from Abu Musa al-Ash'ari, with it. Al-Hakim said: This is a Shadh (anomalous) hadith with an authentic chain of narration, for Abu Ma'bad is among the trustworthy people of the Levant whose hadiths are collected, and al-Haytham bin Humaid is one of the notables of the people of the Levant, though the two Sheikhs (Al-Bukhari and Muslim) did not report from them. Al-Dhahabi said: An anomalous report with an authentic chain, and al-Haytham and Hafs are trustworthy. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 2/164-165: Reported by Al-Tabarani in Al-Kabir, from al-Haytham bin Humaid, from Hafs bin Ghaylan, and a group of people trusted them while others weakened them, and they are both relied upon. (3) Ibn Majah (1086), and Muslim (233).

४९२

सूरह अल-जुमुअह: आयत ११

...जुमा", इसका उल्लेख अल-थलाबी (१) ने किया है।

और माननीय न्यायाधीश अबू अल-हसन अली बिन अब्दुल्लाह बिन इब्राहिम अल-हाशिमी अल-ईसावी - ईसा बिन अली बिन अब्दुल्लाह बिन अब्बास के वंशज - ने अबू मूसा अल-अशअरी से एक प्रामाणिक श्रृंखला के साथ रिवायत किया है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "बेशक अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ला क़यामत के दिन दिनों को उनकी असल शक्ल में उठाएगा, और जुमा के दिन को चमकता हुआ और रोशन उठाएगा। उसके लोग उसे एक दुल्हन की तरह घेरे होंगे जिसे उसके नेक शौहर के पास ले जाया जा रहा हो, वह उनके लिए रोशनी करेगा, वे उसकी रोशनी में चलेंगे, उनके रंग बर्फ की तरह सफेद होंगे, और उनकी खुशबू कस्तूरी की तरह महकेगी। वे कपूर के पहाड़ों से गुजरेंगे, जबकि इंसान और जिन्न उन्हें देखेंगे, वे आश्चर्य से पलक नहीं झपका पाएंगे। वे जन्नत में दाखिल होंगे, और उनके साथ कोई नहीं मिलेगा सिवाय उन मुअज़्ज़िनों (अज़ान देने वालों) के जो सवाब की उम्मीद रखते थे" (२)।

और 'सुनन इब्न माजाह' में अबू हुरैरा से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "एक जुमा से दूसरे जुमा तक के बीच के गुनाहों का कफ़्फ़ारा है, जब तक कि बड़े गुनाह न किए जाएँ।" मुस्लिम ने इसे इसी अर्थ के साथ रिवायत किया है (३)।

और औस बिन औस अल-सक़फी से रिवायत है, उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को यह कहते हुए सुना: "जिसने जुमा के दिन सिर धोया और ग़ुस्ल किया, और जल्दी आया और शुरू में पहुँचा, और पैदल चला और सवारी नहीं की, और इमाम के करीब बैठा और ध्यान से सुना और कोई फालतू बात नहीं की..."

(१) हमें यह नहीं मिला। (२) इसे अल-बैहक़ी ने 'शुअब अल-ईमान' (३०४१) में अबू अल-हसन अली बिन अब्दुल्लाह अल-हाशिमी, मुहम्मद बिन अम्र से, अब्दुल करीम बिन अल-हैथम से, अल-रबी बिन नाफी से, अल-हैथम बिन हुमैद से, हफ्स बिन ग़ैलान से, ताऊस से, अबू मूसा अल-अशअरी से रिवायत किया है। इब्न खुज़ैमा ने अपनी 'सहीह' (१७३०) में, अल-तबरानी ने 'मुसनद अल-शामिय्यीन' (१५५७) में, इब्न अदी ने 'अल-कामिल' ४/१५२१-१५२२ में, और अल-हाकिम ने 'अल-मुस्तदरक' १/२७७ में, और उनके माध्यम से अल-बैहक़ी ने 'शुअब अल-ईमान' (३०४१) में कई रास्तों से, अल-हैथम बिन हुमैद से, हफ्स बिन ग़ैलान से, ताऊस से, अबू मूसा अल-अशअरी से रिवायत किया है। अल-हाकिम ने कहा: यह एक शाज़ (असंगत) हदीस है जिसकी सनद सही है, क्योंकि अबू मा'बद शाम के उन भरोसेमंद लोगों में से हैं जिनकी हदीसें जमा की जाती हैं, और अल-हैथम बिन हुमैद शाम के प्रमुख लोगों में से हैं, सिवाय इसके कि शैखैन (बुखारी और मुस्लिम) ने उनसे रिवायत नहीं की। अल-ज़हबी ने कहा: सही सनद वाली शाज़ खबर, और अल-हैथम और हफ्स भरोसेमंद हैं। अल-हैथमी ने 'मजमा अल-ज़वाइद' २/१६४-१६५ में कहा: इसे अल-तबरानी ने 'अल-कबीर' में अल-हैथम बिन हुमैद से, हफ्स बिन ग़ैलान से रिवायत किया है, और कुछ लोगों ने उन्हें भरोसेमंद माना है जबकि अन्य ने उन्हें कमज़ोर कहा है, और वे दोनों दलील के तौर पर स्वीकार्य हैं। (३) इब्न माजाह (१०८६), और मुस्लिम (२३३)।

۴۹۲

سورة الجمعہ: آیت ۱۱

الجمعہ» اس کا ذکر الثعلبی(۱) نے کیا ہے۔

اور قاضی شریف ابو الحسن علی بن عبد اللہ بن ابراہیم الہاشمی العیسوی - جو عیسیٰ بن علی بن عبد اللہ بن عباس کی اولاد سے ہیں - نے ابوموسیٰ الاشعری سے ایک صحیح سند کے ساتھ روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «بے شک اللہ عزوجل قیامت کے دن تمام دنوں کو ان کی اصل حالت میں اٹھائے گا، اور جمعہ کے دن کو نہایت چمکدار اور روشن اٹھائے گا، اس کے لوگ اسے اس طرح گھیرے ہوئے ہوں گے جیسے دلہن کو اس کے معزز شوہر کی طرف لے جایا جاتا ہے، وہ ان کے لیے روشنی کرے گا، وہ اس کے نور میں چلیں گے، ان کے رنگ برف کی طرح سفید ہوں گے، اور ان کی خوشبو کستوری کی طرح مہک رہی ہو گی، وہ کافور کے پہاڑوں میں غوطہ زن ہوں گے، جن و انس انہیں تعجب سے دیکھیں گے، وہ جنت میں داخل ہوں گے اور ان کے ساتھ صرف وہی لوگ مل سکیں گے جو ثواب کی نیت سے اذان دینے والے (مؤذن) ہوں گے»(۲)۔

اور «سنن ابن ماجہ» میں ابوہریرہ سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «ایک جمعہ سے دوسرے جمعہ تک کے درمیان کے گناہوں کا کفارہ ہے، بشرطیکہ بڑے گناہوں کا ارتکاب نہ کیا جائے» مسلم نے اسے اسی معنی کے ساتھ روایت کیا ہے(۳)۔

اور اوس بن اوس الثقفی سے روایت ہے، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: «جس نے جمعہ کے دن سر دھویا اور غسل کیا، اور جلدی آیا اور اول وقت پہنچا، اور پیدل چلا اور سوار نہیں ہوا، اور امام کے قریب ہو کر توجہ سے سنا اور کوئی فضول بات نہیں کی...»

(۱) ہمیں یہ نہیں ملا۔ (۲) اسے بیہقی نے 'شعب الایمان' (۳۰۴۱) میں ابو الحسن علی بن عبد اللہ الہاشمی سے، محمد بن عمرو سے، عبد الکریم بن الہیثم سے، الربیع بن نافع سے، الہیثم بن حمید سے، حفص بن غیلان سے، طاؤس سے، اور انہوں نے ابوموسیٰ الاشعری سے روایت کیا ہے۔ اسے ابن خزیمہ نے اپنی 'صحیح' (۱۷۳۰)، طبرانی نے 'مسند الشامیین' (۱۵۵۷)، ابن عدی نے 'الکامل' ۴/۱۵۲۱-۱۵۲۲، اور حاکم نے 'المستدرک' ۱/۲۷۷ میں روایت کیا ہے، اور انہی کے واسطے سے بیہقی نے 'شعب الایمان' (۳۰۴۱) میں مختلف طرق سے الہیثم بن حمید سے، حفص بن غیلان سے، طاؤس سے، اور ابوموسیٰ الاشعری سے روایت کیا ہے۔ حاکم نے کہا: یہ صحیح سند والی شاذ حدیث ہے، کیونکہ ابو معبد اہل شام کے ثقہ لوگوں میں سے ہیں جن کی حدیثیں جمع کی جاتی ہیں، اور الہیثم بن حمید اہل شام کے معززین میں سے ہیں، سوائے اس کے کہ شیخین (بخاری و مسلم) نے ان سے روایت نہیں کی۔ ذہبی نے کہا: صحیح سند والی شاذ خبر ہے، اور الہیثم و حفص دونوں ثقہ ہیں۔ ہیثمی نے 'مجمع الزوائد' ۲/۱۶۴-۱۶۵ میں کہا: اسے طبرانی نے 'الکبیر' میں الہیثم بن حمید سے اور حفص بن غیلان سے روایت کیا ہے، بعض نے ان کی توثیق کی ہے

اور دوسروں نے انہیں ضعیف کہا ہے، اور وہ دونوں احتجاج کے لیے موزوں ہیں۔ (۳) ابن ماجہ (۱۰۸۶)، اور مسلم (۲۳۳)۔

Surah Al-Jumu'ah: Verse 11 493

For every step he takes, he shall have the reward of a year's deeds, its fasting and its standing in prayer (1). And on the authority of Jabir bin Abdullah, he said: The Messenger of Allah ﷺ addressed us and said: "O people, repent to Allah before you die. Hasten to perform righteous deeds before you are preoccupied. Maintain the connection between you and your Lord by remembering Him much, and giving much charity in secret and in public; you will be provided for, supported, and rewarded. Know that Allah has made Friday prayer obligatory for you in this my standing place, in this my month, in this my year, until the Day of Resurrection. So whoever abandons it during my life or after my death, while having a just or unjust imam, out of disregard for it or denial of it, may Allah not unite his affairs, and may He not bless him in his matters. Verily, he has no prayer, no zakat, no Hajj, no fasting, and no righteousness, until he repents. And whoever repents, Allah will accept his repentance. Let no woman lead a man in prayer, nor a desert-dweller lead a migrant, nor a wicked person lead a believer, unless he is forced by a ruler whose sword or whip he fears" (2).

Maimun bin Abi Shabib (3) said: I wanted to attend Friday prayer with Al-Hajjaj, so I prepared to go. Then I said: "Where am I going to pray behind this wicked man?" Sometimes I would say: "I will go," and sometimes: "I will not go." Then I decided to go, and a caller from the side of the house called out to me: "O you who have believed, when the call is made for prayer on the day of Jumu'ah [Friday], then proceed to the remembrance of Allah and leave trade" (4).

The seventeenth point: His statement, Exalted is He: "Say, 'What is with Allah is better than amusement and than trade.'" In it...

---

(1) Reported by Abu Dawood (345), At-Tirmidhi (496), An-Nasa'i in Al-Mujtaba 3/95-96, Ibn Majah (1087), and Ahmad (16173). The meaning of his saying ﷺ: "ghasala" (washed): he meant having marital relations before going out to prayer. It is also said: it means he washed someone else and bathed himself. It is also said: by "ghasala" he meant washing his limbs for wudu, then bathing for Friday. It is also said: they both mean the same thing and were repeated for emphasis. The meaning of his saying ﷺ: "bakkara" (came early): meaning he came to prayer at its earliest time. "Ibtakara": meaning he caught the beginning of the sermon. It is said: the two words have one meaning and were repeated for emphasis. An-Nihayah (ghasal) and (bakr). (2) Reported by Ibn Majah (1081), and in it: "and they were forced" instead of

"and you will be rewarded." Al-Busiri said in Az-Zawa'id: Its chain of narration is weak due to the weakness of Ali bin Zaid bin Jud'an and Abdullah bin Muhammad Al-Adawi. (3) In (m): Shaibah. He is Abu Nasr Maimun bin Abi Shabib Al-Raba'i, who died in the year eighty-three. Tahdhib al-Tahdhib 4/197-198. (4) Reported by Ibn Abi Shaybah 2/136, Ibn Abi Al-Dunya in Al-Samt (539), and Abu Nu'aym in Al-Hilyah 4/375.

सूरह अल-जुमुअह: आयत 11 493

उसके हर कदम के बदले उसे एक वर्ष के कर्मों का पुण्य मिलेगा, उसके उपवास और उसकी नमाज़ का (1)। जाबिर बिन अब्दुल्लाह से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने हमें संबोधित किया और फ़रमाया: "हे लोगों, मरने से पहले अल्लाह से तौबा करो। व्यस्त होने से पहले नेक काम करने में जल्दी करो। अपने और अपने रब के बीच के संबंध को उसे अधिक याद करके और गुप्त और सार्वजनिक रूप से अधिक दान देकर बनाए रखो; तुम्हें जीविका दी जाएगी, तुम्हारी मदद की जाएगी और तुम्हें इनाम दिया जाएगा। जान लो कि अल्लाह ने तुम पर जुमे की नमाज़ फ़र्ज़ की है, मेरे इस स्थान पर, मेरे इस महीने में, मेरे इस साल में, कयामत के दिन तक। तो जिसने मेरे जीवन में या मेरी मृत्यु के बाद इसे छोड़ दिया, जबकि उसका इमाम न्यायप्रिय हो या अत्याचारी, इसे हल्का समझते हुए या इसका खंडन करते हुए, तो अल्लाह उसके मामलों को एकजुट न करे, और उसके मामलों में बरकत न दे। याद रहे, उसकी न कोई नमाज़ है, न ज़कात, न हज, न रोज़ा, और न ही कोई भलाई, जब तक कि वह तौबा न कर ले। और जो तौबा करेगा, अल्लाह उसकी तौबा स्वीकार करेगा। कोई महिला किसी पुरुष की इमामत न करे, न ही कोई ग्रामीण (बदवू) किसी मुहाजिर की इमामत करे, और न ही कोई अपराधी किसी मोमिन की इमामत करे, सिवाय इसके कि उसे किसी ऐसे शासक द्वारा मजबूर किया जाए जिसकी तलवार या कोड़े का उसे डर हो" (2)।

मैमून बिन अबी शबीब (3) ने कहा: मैंने हज्जाज के साथ जुमे की नमाज़ पढ़ने का इरादा किया और जाने की तैयारी की। फिर मैंने कहा: "मैं इस पापी के पीछे नमाज़ पढ़ने कहाँ जा रहा हूँ?" कभी मैं कहता: "मैं जाऊँगा," और कभी: "मैं नहीं जाऊँगा।" फिर मैंने जाने का मन बना लिया, तभी घर की एक तरफ से एक पुकारने वाले ने मुझे पुकारा: "ऐ ईमान वालो! जब जुमे के दिन नमाज़ के लिए पुकारा जाए, तो अल्लाह की याद की तरफ दौड़ो और ख़रीद-ओ-फ़रोख़्त (व्यापार) छोड़ दो" (4)।

सत्रहवाँ बिंदु: अल्लाह तआला का कथन: "कह दो, जो अल्लाह के पास है वह खेल-तमाशे और व्यापार से बेहतर है।" इसमें...

---

(1) इसे अबू दाऊद (345), तिर्मिज़ी (496), अन-नसाई ने अल-मुज्तबा 3/95-96 में, इब्न माजह (1087) और अहमद (16173) ने निकाला है। उनके ﷺ के कहने का अर्थ: "ग़सल" (धोया): उनका मतलब नमाज़ के लिए बाहर निकलने से पहले संभोग करना था। यह भी कहा जाता है: इसका मतलब है कि उसने किसी और को नहलाया और खुद स्नान किया। यह भी कहा जाता है: "ग़सल" से

उनका मतलब वुज़ू के लिए अपने अंगों को धोना था, फिर जुमे के लिए स्नान करना। यह भी कहा जाता है: दोनों का एक ही अर्थ है और जोर देने के लिए दोहराया गया है। उनके ﷺ के कहने का अर्थ: "बक्करा" (जल्दी आया): यानी वह नमाज़ के लिए उसके सबसे शुरुआती समय में आया। "इब्तकरा": यानी उसने खुतबे (प्रवचन) की शुरुआत को पा लिया। कहा जाता है: दोनों शब्दों का एक ही अर्थ है और जोर देने के लिए दोहराया गया है। अन-निहाया (ग़सल) और (बक्र)। (2) इसे इब्न माजह (1081) ने निकाला है, और इसमें "और वे मजबूर किए गए" है, "और तुम्हें इनाम दिया जाएगा" के बजाय। अल-बूसिरी ने अज़-ज़वाइद में कहा: अली बिन ज़ैद बिन जुदआन और अब्दुल्ला बिन मुहम्मद अल-अदवी की कमजोरी के कारण इसकी हदीस की श्रृंखला (इसनाद) कमजोर है। (3) (म) में: शैबा। वह अबू नसर मैमून बिन अबी शबीब अल-रबई हैं, जिनकी मृत्यु अस्सी के साल में हुई थी। तहज़ीब अल-तहज़ीब 4/197-198। (4) इसे इब्न अबी शयबा 2/136, अल-साम्त (539) में इब्न अबी अल-दुनिया और अल-हिलया 4/375 में अबू नुअयम ने निकाला है।

سورہ الجمعہ: آیت 11 493

اس کے ہر قدم کے بدلے اسے ایک سال کے عمل کا ثواب ملے گا، اس کے روزوں اور اس کے قیام کا (1)۔ اور جابر بن عبداللہ سے روایت ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے ہمیں خطبہ دیا اور فرمایا: "اے لوگو، مرنے سے پہلے اللہ کی طرف توبہ کرو۔ اور مشغول ہونے سے پہلے نیک اعمال کرنے میں جلدی کرو۔ اور اپنے اور اپنے رب کے درمیان تعلق کو اسے کثرت سے یاد کرنے اور پوشیدہ اور اعلانیہ کثرت سے صدقہ دینے کے ذریعے برقرار رکھو؛ تمہیں رزق دیا جائے گا، تمہاری مدد کی جائے گی اور تمہیں اجر دیا جائے گا۔ اور جان لو کہ اللہ نے تم پر میرے اس مقام میں، میرے اس مہینے میں، میرے اس سال میں، قیامت کے دن تک جمعہ فرض کر دیا ہے۔ پس جس نے میری زندگی میں یا میری موت کے بعد اسے چھوڑ دیا، درآنحالیکہ اس کا کوئی منصف یا ظالم امام ہو، اسے معمولی سمجھتے ہوئے یا اس کا انکار کرتے ہوئے، تو اللہ اس کے معاملات کو یکجا نہ کرے، اور اس کے کام میں برکت نہ دے۔ خبردار، اس کی نہ کوئی نماز ہے، نہ زکوٰۃ، نہ حج، نہ روزہ، اور نہ ہی کوئی نیکی، جب تک کہ وہ توبہ نہ کر لے۔ اور جو توبہ کرے گا، اللہ اس کی توبہ قبول فرمائے گا۔ خبردار، کوئی عورت کسی مرد کی امامت نہ کرے، نہ کوئی دیہاتی (بدوی) کسی مہاجر کی امامت کرے، اور نہ ہی کوئی گناہگار کسی مومن کی امامت کرے، سوائے اس کے کہ اسے کوئی ایسا حکمران مجبور کر دے جس کی تلوار یا کوڑے کا اسے ڈر ہو" (2)۔

میمون بن ابی شبیب (3) نے کہا: میں نے حجاج کے ساتھ جمعہ پڑھنے کا ارادہ کیا اور جانے کی تیاری کی۔ پھر میں نے کہا: "میں اس بدکردار شخص کے پیچھے نماز پڑھنے کہاں جا رہا ہوں؟" کبھی میں کہتا: "میں جاؤں گا،" اور کبھی کہتا: "میں نہیں جاؤں گا۔" پھر میں نے جانے کا ارادہ کر

لیا، تو گھر کی ایک جانب سے ایک پکارنے والے نے مجھے پکارا: "اے ایمان والو! جب جمعہ کے دن نماز کے لیے پکارا جائے تو اللہ کے ذکر کی طرف دوڑو اور خرید و فروخت چھوڑ دو" (4)۔

سترہویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "کہہ دو، جو اللہ کے پاس ہے وہ کھیل تماشے اور تجارت سے بہتر ہے۔" اس میں...

---

(1) اسے ابو داؤد (345)، ترمذی (496)، نسائی نے المجتبیٰ 3/95-96 میں، ابن ماجہ (1087) اور احمد (16173) نے روایت کیا ہے۔ اور آپ ﷺ کے فرمان کا مطلب: "غسل": آپ کی مراد نماز کے لیے نکلنے سے پہلے جماع کرنا تھا۔ اور کہا گیا: آپ کی مراد یہ تھی کہ اس نے کسی اور کو غسل دیا اور خود غسل کیا۔ اور کہا گیا: "غسل" سے آپ کی مراد وضو کے لیے اعضاء دھونا تھی، پھر جمعہ کے لیے غسل کرنا۔ اور کہا گیا: دونوں کا ایک ہی مطلب ہے اور تاکید کے لیے اسے دہرایا گیا ہے۔ اور آپ ﷺ کے قول "بکّر" کا مطلب ہے: یعنی وہ نماز کے لیے اس کے اولین وقت میں آیا۔ اور "ابتکر": یعنی اس نے خطبے کے آغاز کو پا لیا۔ کہا گیا: دونوں لفظوں کا مطلب ایک ہی ہے اور تاکید کے لیے دہرایا گیا ہے۔ النہایہ (غسل) اور (بکر)۔ (2) اسے ابن ماجہ (1081) نے روایت کیا ہے، اور اس میں "وتجبروا" (وہ مجبور کیے گئے) ہے، "وتؤجروا" (تمہیں اجر دیا جائے گا) کے بجائے۔ البوصیری نے الزوائد میں کہا ہے: اس کی سند علی بن زید بن جدعان اور عبداللہ بن محمد العدوی کے ضعف کی وجہ سے ضعیف ہے۔ (3) (م) میں: شیبہ۔ وہ ابو نصر میمون بن ابی شبیب الربعی ہیں، سن تراسی میں فوت ہوئے۔ تہذیب التہذیب 4/197-198۔ (4) اسے ابن ابی شیبہ 2/136، ابن ابی الدنیا نے الصمت (539) میں اور ابو نعیم نے الحلیہ 4/375 میں روایت کیا ہے۔

494 Surah Al-Munafiqun: Verse 1

Two aspects: First: What is with Allah of the reward for your prayers is better than the pleasure of your amusement and the benefit of your trade. Second: What is with Allah of your provision which He has apportioned for you is better than what you have gained from your amusement and trade(1). Abu Raja' al-'Utaridi recited: "Say: What is with Allah is better than amusement and trade for those who believe"(2). {And Allah is the best of providers} meaning: the best who has provided and given(3). So, seek from Him, and seek help through obedience to Him to obtain what is with Him of the good of this world and the hereafter.

Surah Al-Munafiqun It is Medinan by consensus, and it consists of eleven verses(4).

The words of the Almighty: {When the hypocrites come to you, they say, "We testify that you are the messenger of Allah." And Allah knows that you are His messenger, and Allah testifies that the hypocrites are liars. [1]}

The words of the Almighty: {When the hypocrites come to you, they say, "We testify that you are the messenger of Allah."} Al-Bukhari narrated from Zayd ibn Arqam who said: I was with my uncle and I heard Abdullah bin Ubayy ibn Salul saying: "Do not spend on those who are with the Messenger of Allah until they disperse." And he said: "If we return to Medina, the more powerful will surely expel therefrom the more humble." I mentioned that to my uncle, and my uncle mentioned it to the Messenger of Allah ﷺ. So the Messenger of Allah ﷺ sent for Abdullah bin Ubayy and his companions, and they swore that they did not say it. The Messenger of Allah ﷺ believed them and called me a liar. I was struck with grief such as I had never experienced before, so I stayed in my house. Then Allah, the Almighty and Majestic, revealed: {When the hypocrites come to you...} up to His saying: {They are the ones who say, "Do not spend on those who are with the Messenger of Allah..."} up to His saying: {...the more powerful will surely expel therefrom the more humble.} Then the Messenger of Allah ﷺ sent for me, [and he recited it to me] then...

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 6/12. (2) We did not find it. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 6/12. (4) Tafsir al-Baghawi 4/347.

494 सूरह अल-मुनाफिक़ून: आयत 1

दो पहलू: पहला: अल्लाह के पास तुम्हारी नमाज़ों का जो सवाब है, वह तुम्हारे खेल-तमाशे की लज़्ज़त और तुम्हारी तिजारत (व्यापार) के फ़ायदे से बेहतर है। दूसरा: अल्लाह के पास तुम्हारा जो रिज़्क़ (रोज़ी) है जो उसने तुम्हारे लिए बाँटा है, वह उस खेल-तमाशे और तिजारत से बेहतर है जो तुमने हासिल किया है(1)। अबू रजा अल-उतारिदी ने पढ़ा: "कहो: जो अल्लाह के पास है वह खेल-तमाशे और तिजारत से उन लोगों के लिए बेहतर है जो ईमान लाए"(2)। {और अल्लाह सबसे बेहतर रिज़्क़ देने वाला है} यानी: जिसने दिया और अता किया उनमें सबसे बेहतर(3)। तो उसी से माँगो, और दुनिया और आख़िरत की भलाइयों को हासिल करने के लिए उसकी इबादत के ज़रिए मदद चाहो।

सूरह अल-मुनाफिक़ून यह सभी के मतानुसार मदनी (सूरह) है, और इसमें ग्यारह आयतें हैं(4)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {जब आपके पास मुनाफ़िक़ (पाखंडी) आते हैं, तो वे कहते हैं, "हम गवाही देते हैं कि आप निश्चित रूप से अल्लाह के रसूल हैं।" और अल्लाह जानता है कि आप निश्चित रूप से उसके रसूल हैं, और अल्लाह गवाही देता है कि मुनाफ़िक़ निश्चित रूप से झूठे हैं। [1]}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {जब आपके पास मुनाफ़िक़ आते हैं, तो वे कहते हैं, "हम गवाही देते हैं कि आप निश्चित रूप से अल्लाह के रसूल हैं।"} बुख़ारी ने ज़ैद बिन अरक़म से रिवायत की है, उन्होंने कहा: मैं अपने चाचा के साथ था तो मैंने अब्दुल्लाह बिन उबै बिन सलूल को कहते सुना: "उन लोगों पर ख़र्च न करो जो अल्लाह के रसूल के साथ हैं जब तक कि वे अलग न हो जाएँ।" और उसने कहा: "अगर हम मदीना लौटे, तो इज़्ज़त वाला वहां से ज़िल्लत वाले को ज़रूर निकाल देगा।" मैंने यह बात अपने चाचा को बताई, और मेरे चाचा ने अल्लाह के रसूल ﷺ को बताया। तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने अब्दुल्लाह बिन उबै और उसके साथियों को बुलवाया, तो उन्होंने क़सम खाई कि उन्होंने ऐसा नहीं कहा। अल्लाह के रसूल ﷺ ने उन्हें सच मान लिया और मुझे झुठला दिया, तो मुझे ऐसा दुख पहुँचा जो पहले कभी नहीं पहुँचा था, और मैं अपने घर में बैठ गया। फिर अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल ने नाज़िल फ़रमाया: {जब आपके पास मुनाफ़िक़ आते हैं...} अल्लाह के इस फ़रमान तक: {वे ही लोग हैं जो कहते हैं, "उन लोगों पर ख़र्च न करो जो अल्लाह के रसूल के साथ हैं..."} अल्लाह के इस फ़रमान तक: {...इज़्ज़त वाला वहां से ज़िल्लत वाले को ज़रूर निकाल देगा।} फिर अल्लाह के रसूल ﷺ ने मुझे बुलाया, [तो उन्होंने मुझे यह पढ़कर सुनाया] फिर...

(1) अल-नुकात व अल-उयून 6/12. (2) हमें यह नहीं मिला। (3) अल-नुकात व अल-उयून 6/12. (4) तफ़सीर अल-बग़वी 4/347।

دو پہلو: پہلا: اللہ کے پاس تمہاری نمازوں کا جو ثواب ہے وہ تمہارے لہو و لعب کی لذت اور تمہاری تجارت کے فائدے سے بہتر ہے۔ دوسرا: اللہ کے پاس تمہارا وہ رزق جو اس نے تمہارے لیے تقسیم کیا ہے وہ اس سے بہتر ہے جو تم نے لہو و لعب اور تجارت سے حاصل کیا ہے(۱)۔ ابو رجاء العطاردی نے پڑھا: "کہہ دیجیے کہ جو اللہ کے پاس ہے وہ ان لوگوں کے لیے جو ایمان لائے، لہو و لعب اور تجارت سے بہتر ہے"(۲)۔ ﴿اور اللہ بہترین رزق دینے والا ہے﴾ یعنی: اس سے بہتر جس نے رزق دیا اور عطا کیا(۳)۔ پس اسی سے مانگو، اور دنیا و آخرت کی بھلائیاں پانے کے لیے اس کی اطاعت کے ذریعے مدد حاصل کرو۔

سورہ المنافقون سب کے قول کے مطابق مدنی ہے، اور یہ گیارہ آیات پر مشتمل ہے(۴)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿جب منافق آپ کے پاس آتے ہیں تو کہتے ہیں کہ ہم گواہی دیتے ہیں کہ یقیناً آپ اللہ کے رسول ہیں۔ اور اللہ جانتا ہے کہ یقیناً آپ اس کے رسول ہیں اور اللہ گواہی دیتا ہے کہ منافق یقیناً جھوٹے ہیں ۱﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿جب منافق آپ کے پاس آتے ہیں تو کہتے ہیں کہ ہم گواہی دیتے ہیں کہ یقیناً آپ اللہ کے رسول ہیں﴾۔ بخاری نے زید بن ارقم سے روایت کی، انہوں نے کہا: میں اپنے چچا کے ساتھ تھا تو میں نے عبد اللہ بن ابی بن سلول کو کہتے سنا: "ان لوگوں پر خرچ نہ کرو جو رسول اللہ کے پاس ہیں یہاں تک کہ وہ منتشر ہو جائیں۔" اور اس نے کہا: "اگر ہم مدینہ لوٹے تو عزت والا وہاں سے ذلیل کو ضرور نکال دے گا۔" میں نے یہ بات اپنے چچا سے ذکر کی، تو میرے چچا نے رسول اللہ ﷺ سے ذکر کی۔ پس رسول اللہ ﷺ نے عبد اللہ بن ابی اور اس کے ساتھیوں کو بلایا، تو

انہوں نے قسمیں کھائیں کہ انہوں نے ایسا نہیں کہا۔ رسول اللہ ﷺ نے ان کی تصدیق کر دی اور مجھے جھٹلا دیا، تو مجھے ایسا غم لاحق ہوا جو پہلے کبھی نہ ہوا تھا، پس میں اپنے گھر میں بیٹھ گیا۔ پھر اللہ عزوجل نے نازل فرمایا: ﴿جب منافق آپ کے پاس آتے ہیں﴾ اللہ کے اس قول تک: ﴿یہ وہی ہیں جو کہتے ہیں کہ ان لوگوں پر خرچ نہ کرو جو رسول اللہ کے پاس ہیں﴾ اس قول تک: ﴿تاکہ عزت والا وہاں سے ذلیل کو نکال دے﴾۔ پھر رسول اللہ ﷺ نے مجھے بلوا بھیجا، [تو انہوں نے مجھے یہ پڑھ کر سنایا] پھر...

(۱) النکت والعیون ۶/۱۲۔ (۲) ہمیں نہیں ملی۔ (۳) النکت والعیون ۶/۱۲۔ (۴) تفسیر البغوی ۴/۳۴۷۔

495 Surat Al-Munafiqun: Verse 1

He said: "Indeed, Allah has confirmed your truthfulness." Narrated by Al-Tirmidhi, and he said: This is a Hasan Sahih (good authentic) hadith(1).

And in Al-Tirmidhi(2) from Zaid bin Arqam, he said: We went on an expedition with the Messenger of Allah (peace be upon him), and there were some Bedouins with us. We used to race to the water, and the Bedouins would beat us to it. A Bedouin would outrun his companions, fill the trough, place stones around it, and put a leather mat over it until his companions arrived. He said: A man from the Ansar came to a Bedouin and loosened the reins of his camel so it could drink, but the Bedouin refused to let him. So he (the Ansari) removed a stone and the water drained away. The Bedouin raised a piece of wood, struck the head of the Ansari, and wounded him. So he went to Abdullah bin Ubayy – the head of the hypocrites – and told him – and he was one of his companions – so Abdullah bin Ubayy became angry and then said: "Do not spend on those who are with the Messenger of Allah until they disperse from around him" – meaning: the Bedouins – and they used to be with the Messenger of Allah (peace be upon him) at the time of food. Abdullah said: "When they have dispersed from Muhammad, then bring food to Muhammad, so that he and those with him may eat." Then he said to his companions: "Indeed, if we return to Medina, the more honored will surely expel therefrom the humbler." Zaid said: I was riding behind my uncle, so I heard Abdullah bin Ubayy. I told my uncle, and he went and told the Messenger of Allah (peace be upon him). The Messenger of Allah (peace be upon him) sent for him, but he swore [an oath] and denied it. He (Zaid) said: So the Messenger of Allah (peace be upon him) believed him and called me a liar. He said: My uncle came to me and said: "You wanted nothing but for the Messenger of Allah (peace be upon him) to hate you and for him and the hypocrites to call you a liar." He said: I was overcome by their audacity in a way that had never happened to anyone. He said: While I was traveling with the Messenger of Allah (peace be upon him) on a journey, with my head bowed from worry, the Messenger of Allah (peace be upon him) came to me, rubbed my ear, and smiled in my face. Nothing would have pleased me more than to have eternal life in this world in exchange for that. Then Abu Bakr caught up with me and said: "What did the Messenger of Allah (peace be upon him) say to you?" I said: "He didn't say anything, except that he rubbed my ear and smiled in my face." He said: "Glad tidings!" Then Umar caught up with me, and I told him the same as I told Abu Bakr. When morning

came, the Messenger of Allah (peace be upon him) recited Surah Al-Munafiqun. Abu Isa said: This is a Hasan Sahih hadith.

(1) Al-Bukhari (4901) and what is between brackets is from him, and Al-Tirmidhi (3312), and also narrated by Ahmad (19333), and it is with Muslim (2772) similar to it. (2) Under number (3313) similar to it, and the report was transmitted by the author from Al-Wahidi in "Asbab al-Nuzul" pp. 457-458 and the wording is from him.

495 सूरह अल-मुनाफिक़ून: आयत 1

उन्होंने कहा: "वास्तव में, अल्लाह ने तुम्हारी सच्चाई की पुष्टि की है।" इसे अल-तिर्मिज़ी ने उद्धृत किया है, और उन्होंने कहा: यह एक हसन सहीह (अच्छी विश्वसनीय) हदीस है(1)।

और अल-तिर्मिज़ी में(2) ज़ैद बिन अरक़म से रिवायत है, उन्होंने कहा: हम अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के साथ एक युद्ध अभियान पर निकले, और हमारे साथ कुछ बद्दू (अरब के देहाती) लोग थे। हम पानी के लिए होड़ किया करते थे, और बद्दू हमसे आगे निकल जाते थे। एक बद्दू अपने साथियों से आगे निकल जाता, हौज भरता, उसके चारों ओर पत्थर रखता और उस पर चमड़े का बिछौना डाल देता जब तक कि उसके साथी न आ जाते। उन्होंने कहा: अंसार का एक व्यक्ति एक बद्दू के पास आया और अपनी ऊंटनी की नकेल ढीली कर दी ताकि वह पानी पी सके लेकिन बद्दू ने उसे ऐसा करने से मना कर दिया। तो उस (अंसारी) ने एक पत्थर हटा दिया और पानी बह गया। बद्दू ने लकड़ी का एक टुकड़ा उठाया, अंसारी के सिर पर मारा और उसे घायल कर दिया। वह अब्दुल्ला बिन उबई के पास गया - जो मुनाफ़िक़ों (कपटी लोगों) का सरदार था - और उसे बताया - और वह उसके साथियों में से था - तो अब्दुल्ला बिन उबई क्रोधित हो गया और फिर कहा: "उन लोगों पर खर्च मत करो जो अल्लाह के रसूल के साथ हैं जब तक कि वे उनके पास से बिखर न जाएं' - यानी: बद्दू- और वे भोजन के समय अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के पास मौजूद होते थे। अब्दुल्ला ने कहा: "जब वे मुहम्मद के पास से हट जाएं तो मुहम्मद के लिए भोजन लाओ, ताकि वह और उनके साथ वाले खा सकें।" फिर उसने अपने साथियों से कहा: "यदि हम मदीना लौटेंगे, तो जो अधिक सम्मानित है, वह वहां से जो अधिक अपमानित है, उसे अवश्य ही निकाल बाहर करेगा।" ज़ैद ने कहा: मैं अपने चाचा के पीछे सवारी पर था, तो मैंने अब्दुल्ला बिन उबई को सुना। मैंने अपने चाचा को बताया, और वह गए और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को खबर दी। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने उसे बुलाया, लेकिन उसने कसम खाई और मुकर गया। उन्होंने (ज़ैद ने) कहा: तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने उसे सच मान लिया और मुझे झूठा ठहराया। उन्होंने कहा: मेरे चाचा मेरे पास आए और कहा: "तुम यही तो चाहते थे कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) तुम से नफरत करें और वह और मुनाफ़िक़ तुम्हें झूठा ठहराएं।" उन्होंने कहा: उनकी इस धृष्टता से मुझ पर ऐसा प्रभाव पड़ा जो किसी और पर नहीं पड़ा होगा। उन्होंने कहा: इसी बीच जब मैं अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के साथ एक यात्रा में चल रहा था, चिंता के कारण मेरा सिर झुका हुआ था, तो

अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) मेरे पास आए, मेरा कान सहलाया और मेरे चेहरे की ओर देखकर मुस्कुराए। मुझे दुनिया की अमरता प्राप्त होने से भी अधिक खुशी इस बात से हुई। फिर अबू बक्र मुझसे मिले और कहा: "अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने तुमसे क्या कहा?" मैंने कहा: "उन्होंने कुछ नहीं कहा, सिवाय इसके कि उन्होंने मेरा कान सहलाया और मेरे चेहरे की ओर देखकर मुस्कुराए।" उन्होंने कहा: "खुशखबरी हो!" फिर उमर मुझसे मिले, और मैंने उन्हें वही बताया जो अबू बक्र को बताया था। जब सुबह हुई, तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने सूरह अल-मुनाफ़िक़ून की तिलावत की। अबू ईसा ने कहा: यह हदीस हसन सहीह है।

(1) अल-बुखारी (4901) और जो कोष्ठक के बीच है वह उन्हीं से है, और अल-तिर्मिज़ी (3312), और इसे अहमद (19333) ने भी उद्धृत किया है, और यह मुस्लिम (2772) के पास इसी तरह है। (2) नंबर (3313) के तहत इसी तरह, और इस रिपोर्ट को लेखक ने अल-वाहिदी की "अस्बाब अल-नुज़ूल" पृष्ठ 457-458 से लिया है और शब्द उन्हीं के हैं।

495 سورہ المنافقون: آیت 1

انہوں نے کہا: "بے شک اللہ نے تمہاری سچائی کی تصدیق کر دی ہے"۔ اسے ترمذی نے روایت کیا ہے، اور کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے(1)۔

اور ترمذی میں(2) زید بن ارقم رضی اللہ عنہ سے روایت ہے، انہوں نے کہا: ہم رسول اللہ ﷺ کے ساتھ ایک غزوہ (جنگ) میں نکلے، اور ہمارے ساتھ کچھ اعرابی (دیہاتی) لوگ بھی تھے۔ ہم پانی کی طرف دوڑ لگاتے تھے، اور اعرابی ہم سے پہلے وہاں پہنچ جاتے۔ ایک اعرابی اپنے ساتھیوں سے پہلے پہنچ کر حوض بھر دیتا، اس کے گرد پتھر رکھ دیتا اور اس پر چمڑے کا دسترخوان ڈال دیتا یہاں تک کہ اس کے ساتھی آ جاتے۔ انہوں نے کہا: انصار کا ایک آدمی ایک اعرابی کے پاس آیا اور اپنی اونٹنی کی لگام ڈھیلی کر دی تاکہ وہ پانی پی سکے، لیکن اعرابی نے اسے منع کر دیا۔ تو اس (انصاری) نے ایک پتھر ہٹا دیا اور پانی بہہ گیا۔ اعرابی نے ایک لکڑی اٹھائی اور انصاری کے سر پر مار کر اسے زخمی کر دیا۔ وہ عبداللہ بن ابی - جو منافقوں کا سردار تھا - کے پاس آیا اور اسے بتایا - اور وہ اس کے ساتھیوں میں سے تھا - تو عبداللہ بن ابی غصے میں آ گیا اور پھر کہا: "ان لوگوں پر خرچ نہ کرو جو رسول اللہ کے پاس ہیں یہاں تک کہ وہ ان کے پاس سے منتشر ہو جائیں" - یعنی: اعرابی - اور وہ لوگ کھانے کے وقت رسول اللہ ﷺ کے پاس حاضر ہوا کرتے تھے۔ عبداللہ نے کہا: "जब وہ محمد (ﷺ) کے پاس سے ہٹ جائیں، تو محمد کے پاس کھانا لاؤ، تاکہ وہ اور ان کے ساتھی کھا لیں۔" پھر اس نے اپنے ساتھیوں سے کہا: "اگر ہم مدینہ واپس گئے، تو جو زیادہ عزت والا ہے وہ وہاں سے ذلیل کو ضرور نکال باہر کرے گا۔" زید نے کہا: میں اپنے چچا کے پیچھے سوار تھا، تو میں نے عبداللہ بن ابی کی بات سن لی۔ میں نے اپنے چچا کو بتایا، اور وہ گئے اور رسول اللہ ﷺ کو خبر دے دی۔ رسول اللہ ﷺ نے اسے بلا بھیجا، لیکن اس نے قسم

کھائی اور انکار کر دیا۔ انہوں نے (زید نے) کہا: تو رسول اللہ ﷺ نے اسے سچا مان لیا اور مجھے جھٹلا دیا۔ انہوں نے کہا: میرے چچا میرے پاس آئے اور کہا: "تم یہی چاہتے تھے کہ رسول اللہ ﷺ تم سے ناراض ہو جائیں اور وہ اور منافق تمہیں جھوٹا قرار دیں"۔ انہوں نے کہا: ان کی اس جرات سے مجھ پر ایسا غم طاری ہوا جو کسی پر نہیں ہوا ہو گا۔ انہوں نے کہا: اسی دوران میں ایک سفر میں رسول اللہ ﷺ کے ساتھ چل رہا تھا، میرا سر غم سے جھکا ہوا تھا کہ رسول اللہ ﷺ میرے پاس تشریف لائے، میرا کان مروڑا اور میرے چہرے کو دیکھ کر مسکرائے۔ مجھے اس کے بدلے دنیا کی ہمیشگی ملنا بھی اتنی خوشی نہ دیتی۔ پھر ابوبکر رضی اللہ عنہ مجھ سے ملے اور پوچھا: "رسول اللہ ﷺ نے تم سے کیا کہا؟" میں نے کہا: "انہوں نے کچھ نہیں کہا، سوائے اس کے کہ میرا کان مروڑا اور میرے چہرے کو دیکھ کر مسکرائے۔" انہوں نے کہا: "خوشخبری ہو!" پھر عمر رضی اللہ عنہ مجھ سے ملے، اور میں نے انہیں وہی بات بتائی جو ابوبکر کو بتائی تھی۔ جب صبح ہوئی تو رسول اللہ ﷺ نے سورہ المنافقون کی تلاوت فرمائی۔ ابو عیسیٰ (ترمذی) کہتے ہیں: یہ حدیث حسن صحیح ہے۔

(1) بخاری (4901) اور جو بریکٹ کے درمیان ہے وہ انہی سے ہے، اور ترمذی (3312)، اور اسے احمد (19333) نے بھی روایت کیا ہے، اور یہ مسلم (2772) کے ہاں اسی طرح ہے۔ (2) نمبر (3313) کے تحت اسی طرح، اور یہ خبر مصنف نے واحدی کی کتاب "اسباب النزول" ص 457-458 سے نقل کی ہے اور الفاظ اسی کے ہیں۔

Hudhayfah ibn al-Yaman was asked about the hypocrite, and he said: "He who describes Islam but does not act upon it. And they today are worse than they were at the time of the Messenger of Allah (peace be upon him); because they used to hide it, and today they manifest it."(1)

In the "Two Sahihs" from Abu Hurayrah, the Prophet (peace be upon him) said: "The signs of a hypocrite are three: whenever he speaks, he tells a lie; whenever he promises, he breaks it; and whenever he is entrusted, he betrays."(2). And from Abdullah bin 'Amr that the Prophet (peace be upon him) said: "Whoever has the following four characteristics will be a pure hypocrite, and whoever has one of these characteristics will have one characteristic of hypocrisy until he gives it up: whenever he is entrusted, he betrays; whenever he speaks, he tells a lie; whenever he makes a covenant, he proves treacherous; and whenever he quarrels, he behaves in a very imprudent, evil, and insulting manner."(3). He (peace and blessings be upon him) informed that whoever combines these traits was a hypocrite, and his report is true. It was narrated from Al-Hasan that this Hadith was mentioned to him and he said: "Verily, the sons of Yaqub (Jacob) spoke and lied, promised and broke it, and were entrusted and betrayed."(4). This statement from the Prophet (peace be upon him) is only by way of warning to Muslims, and cautioning them against getting used to these traits; out of pity that they might lead them to hypocrisy. It does not mean that whoever exhibits these traits without choice or habit is a hypocrite. The discussion on this was previously completed in Surah "Bara'ah" (At-Tawbah)(5), and praise be to Allah. And he said...

(1) Al-Nukat wal-'Uyun 6/13, and Hudhayfah's statement was narrated by Waki' in Al-Zuhd (471), and through his chain by Abdullah bin Ahmad in Al-Sunnah (806), Ibn Abi Shaybah 15/115, Al-Faryabi in Sifat al-Munafiq (70), and Abu Nu'aym in Al-Hilyah 1/281-282. In its chain is Abu Yahya, who is 'Ubayd bin Kurab, mentioned by Al-Bukhari in Al-Tarikh al-Kabir 6/3, and Ibn Abi Hatim in Al-Jarh wat-Ta'dil 5/413, and they did not mention any criticism or praise for him. (2) Al-Bukhari (33), and Muslim (59), and it is with Ahmad (8685). (3) Previously 10/312. (4) Narrated by Al-'Uqayli in Al-Du'afa' al-Kabir 3/7 from Abdul Aziz bin Abi Rawwad, who said: 'Ata' told me from Al-Hasan that he used to say: 'Three [traits], whoever has them is a hypocrite.' So 'Ata' said: 'O Abu Sa'id, the brothers of Joseph spoke and lied, promised and broke it, and were entrusted and betrayed; were they hypocrites?!' He said: 'Then he shouted at them.' He said: 'I said: Did you hear this from 'Ata'?' He said: 'His color turned yellow.'

And it is with Al-Khatib Al-Baghdadi in Mudih Awham al-Jam' wat-Tafriq 1/40 from Muhammad Al-Muharram, from 'Ata' similarly, and at the end Al-Hasan said: ''Ata' spoke the truth, such is the Hadith, and this is regarding the hypocrites.' See Fayd al-Qadir 1/63. (5) 10/312.

हुजैफ़ा इब्न अल-यमान से पाखंडी (मुनाफ़िक़) के बारे में पूछा गया, तो उन्होंने कहा: "वह जो इस्लाम का वर्णन तो करता है लेकिन उस पर अमल नहीं करता। और वे आज अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के समय के पाखंडियों से बदतर हैं; क्योंकि वे इसे छिपाते थे, और आज वे इसे प्रकट करते हैं।"(1)

"सहीहैन" (बुखारी और मुस्लिम) में अबू हुरैरा से रिवायत है कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "पाखंडी की तीन निशानियाँ हैं: जब वह बोलता है तो झूठ बोलता है, जब वह वादा करता है तो उसे तोड़ता है, और जब उसे अमानत सौंपी जाती है तो वह खयानत करता है।"(2)। और अब्दुल्लाह बिन अम्र से रिवायत है कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "जिसमें चार विशेषताएँ होंगी वह पक्का पाखंडी होगा, और जिसमें इनमें से कोई एक विशेषता होगी उसमें पाखंड की एक विशेषता होगी जब तक कि वह उसे छोड़ न दे: जब उसे अमानत सौंपी जाए तो वह खयानत करे, जब वह बोले तो झूठ बोले, जब वह वादा करे तो धोखा दे, और जब वह झगड़ा करे तो गाली-गलौज और बदतमीजी पर उतर आए।"(3)। उन्होंने (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) सूचित किया कि जिसने इन विशेषताओं को इकट्ठा कर लिया वह पाखंडी था, और उनकी बात सच है। अल-हसन से रिवायत है कि उनसे इस हदीस का जिक्र किया गया तो उन्होंने कहा: "बेशक, याकूब के बेटों ने बात की और झूठ बोला, वादा किया और उसे तोड़ा, और उन्हें अमानत सौंपी गई तो उन्होंने खयानत की।"(4)। नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का यह कथन केवल मुसलमानों को चेतावनी देने और उन्हें इन आदतों को अपनाने से सावधान करने के लिए है; इस डर से कि कहीं ये उन्हें पाखंड की ओर न ले जाएँ। इसका मतलब यह नहीं है कि जिसमें ये विशेषताएँ बिना किसी चुनाव या आदत के अनायास ही प्रकट हो जाएँ वह पाखंडी है। इस पर चर्चा सूरह "बाराह" (तौबा)(5) में पूरी हो चुकी है, और अल्लाह का शुक्र है। और उन्होंने कहा...

(1) अल-नुकत वल-उयून 6/13, और हुजैफ़ा का कथन वकी' द्वारा अल-ज़ुहद (471) में उद्धृत किया गया है, और उनके माध्यम से अब्दुल्ला बिन अहमद ने अल-सुन्नत (806) में, इब्न अबी शयबा 15/115, अल-फ़र्याबी ने सिफ़त अल-मुनाफ़िक़ (70) में, और अबू नुऐम ने अल-हिल्या 1/281-282 में। इसकी श्रृंखला में अबू यह्या है, जो उबैद बिन कुरब है, जिसका उल्लेख अल-बुखारी ने अल-तारीख अल-कबीर 6/3 में और इब्न अबी हातिम ने अल-जराह वत-तादील 5/413 में किया है, और उन्होंने उसके बारे में कोई आलोचना या प्रशंसा नहीं की है। (2) अल-बुखारी (33), और मुस्लिम

(59), और यह अहमद (8685) के यहाँ है। (3) पहले 10/312। (4) अल-उकैली ने अल-दुआफ़ा अल-कबीर 3/7 में अब्दुल अज़ीज़ बिन अबी रवाद से उद्धृत किया है, जिन्होंने कहा: अता' ने मुझे अल-हसन से बताया कि वे कहा करते थे: 'तीन [विशेषताएं], जिसमें वे हों वह पाखंडी है।' तो अता' ने कहा: 'हे अबू सईद, यूसुफ के भाइयों ने बात की और झूठ बोला, वादा किया और उसे तोड़ा, और उन्हें अमानत सौंपी गई और उन्होंने खयानत की; क्या वे पाखंडी थे?!' उन्होंने कहा: 'फिर उन्होंने उन पर चिल्लाया।' उन्होंने कहा: 'मैंने कहा: क्या आपने अता' से यह सुना?' उन्होंने कहा: 'उनका रंग पीला पड़ गया।' और यह अल-खतीब अल-बगदादी के यहाँ मुदिह औहाम अल-जम' वत-तफ़रीक 1/40 में मुहम्मद अल-मुहर्रम से, अता' के माध्यम से इसी तरह है, और अंत में अल-हसन ने कहा: 'अता' ने सच कहा, हदीस ऐसी ही है, और यह पाखंडियों के बारे में है।' फ़ैज़ अल-क़दीर 1/63 देखें। (5) 10/312।

حضرت حذیفہ بن الیمان سے منافق کے بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے کہا: وہ جو اسلام کی تعریف تو کرتا ہے لیکن اس پر عمل نہیں کرتا۔ اور وہ آج رسول اللہ ﷺ کے زمانے کے منافقوں سے زیادہ بدتر ہیں؛ کیونکہ وہ اسے چھپاتے تھے، اور آج وہ اسے ظاہر کرتے ہیں۔(۱)

اور "صحیحین" میں حضرت ابوہریرہؓ سے مروی ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "منافق کی تین نشانیاں ہیں: جب بات کرے تو جھوٹ بولے، جب وعدہ کرے تو اس کے خلاف کرے، اور جب اسے امین بنایا جائے تو خیانت کرے۔"(۲)۔ اور عبداللہ بن عمرو سے مروی ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "چار خصلتیں ایسی ہیں کہ جس میں وہ ہوں گی وہ خالص منافق ہوگا، اور جس میں ان میں سے کوئی ایک خصلت ہوگی اس میں نفاق کی ایک خصلت ہوگی یہاں تک کہ وہ اسے چھوڑ دے: جب اسے امین بنایا جائے تو خیانت کرے، جب بات کرے تو جھوٹ بولے، جب عہد کرے تو دھوکہ دے، اور جب جھگڑا کرے تو بدزبانی پر اتر آئے۔"(۳)۔ آپ ﷺ نے خبر دی کہ جس نے ان خصلتوں کو جمع کیا وہ منافق تھا، اور آپ کی خبر سچی ہے۔ اور حسن بصریؒ سے مروی ہے کہ ان کے سامنے اس حدیث کا ذکر کیا گیا تو انہوں نے فرمایا: "بے شک یعقوب علیہ السلام کے بیٹوں نے بات کی تو جھوٹ بولا، وعدہ کیا تو خلاف ورزی کی، اور امانت دی گئی تو خیانت کی۔"(۴)۔ نبی کریم ﷺ کا یہ فرمان محض مسلمانوں کو تنبیہ اور اس بات سے ڈرانے کے لیے ہے کہ وہ ان خصلتوں کے عادی نہ ہو جائیں؛ اس شفقت کی بنا پر کہ کہیں یہ چیزیں انہیں نفاق تک نہ لے جائیں۔ اس کا مطلب یہ نہیں ہے کہ جس سے بغیر کسی ارادے اور عادت کے ان خصلتوں میں سے کچھ سرزد ہو جائے وہ منافق ہے۔ اس بارے میں تفصیلی کلام سورہ "براءت"(۵) میں گزر چکا ہے، والحمد للہ۔ اور کہا...

(۱) النکت والعیون ۱۳/۶، اور حذیفہ کا قول وکیع نے الزہد (۴۷۱) میں نقل کیا، اور ان کے واسطے سے عبداللہ بن احمد نے السنۃ (۸۰۶) میں، ابن ابی شیبہ ۱۱۵/۱۵، الفریابی نے صفۃ المنافق (۷۰) میں، اور ابو نعیم نے الحلیۃ ۲۸۱/۱-۲۸۲ میں۔ اس کی سند میں ابو یحییٰ ہے، اور وہ عبید بن کرب ہے، بخاری نے التاریخ الکبیر ۳/۶ میں اور ابن ابی حاتم نے الجرح والتعدیل ۴۱۳/۵ میں اس کا ذکر کیا ہے اور انہوں نے اس پر کوئی جرح یا تعدیل نہیں کی۔ (۲) بخاری (۳۳)، اور مسلم (۵۹)، اور یہ احمد (۸۶۸۵) کے پاس ہے۔ (۳) سابقہ ۳۱۲/۱۰۔ (۴) عقیلی نے الضعفاء الکبیر ۷/۳ میں عبدالعزیز بن ابی رواد سے نقل کیا، انہوں نے کہا: عطاء نے مجھے حسن بصری سے بتایا کہ وہ کہا کرتے تھے: 'تین خصلتیں جس میں ہوں وہ منافق ہے۔' تو عطاء نے کہا: 'اے ابو سعید، یوسف علیہ السلام کے بھائیوں نے بات کی اور جھوٹ بولا، وعدہ کیا اور خلاف ورزی کی، اور امانت دی گئی تو خیانت کی؛ کیا وہ منافق تھے؟!' انہوں نے کہا: 'پھر انہوں نے ان پر ایک چیخ ماری۔' انہوں نے کہا: 'میں نے کہا: کیا آپ نے یہ عطاء سے سنا؟' انہوں نے کہا: 'ان کا رنگ زرد پڑ گیا۔' اور یہ خطیب بغدادی کے پاس موضح اوہام الجمع والتفریق ۴۰/۱ میں محمد المحرم سے، عطاء کے واسطے سے اسی طرح ہے، اور اس کے آخر میں حسن بصری نے کہا: 'عطاء نے سچ کہا، حدیث اسی طرح ہے، اور یہ منافقین کے بارے میں ہے۔' فیض القدیر ۶۳/۱ ملاحظہ کریں۔ (۵) ۳۱۲/۱۰۔

497 Surah Al-Munafiqun: Verse 1

The Messenger of Allah ﷺ said: "When a believer speaks, he tells the truth; when he promises, he fulfills; and when he is entrusted, he is faithful"(1). The meaning is: The perfect believer tells the truth when he speaks, and Allah knows best. His Almighty's saying: {They say, "We bear witness that you are indeed the Messenger of Allah"} It was said: The meaning of "we bear witness" is "we swear". So he expressed swearing by witnessing; because both swearing and witnessing are the affirmation of an unseen matter, and from this is the saying of Qais bin Dharih: And I bear witness before Allah that I love her, so this is for her with me, but what is with her for me?(2) It is possible that this should be taken literally, that they bear witness that Muhammad is the Messenger of Allah ﷺ; in recognition of faith, and to deny hypocrisy for themselves, which is more likely(3). {And Allah knows that you are indeed His Messenger} as they said with their tongues. {And Allah bears witness that the hypocrites are indeed liars} meaning: in what they displayed of their testimony and their swearing with their tongues. Al-Farra(4) said: {And Allah bears witness that the hypocrites are indeed liars} in their hearts (inner thoughts), so the lie refers back to the inner thoughts. This indicates that faith is the validation of the heart, and that true speech is the speech of the heart. Whoever says something and believes the opposite is a liar(5). This meaning was already fully discussed at the beginning of "Al-Baqarah"(6). It was also said: Allah called them liars in their oaths(7), which is His Almighty's saying: {And they swear by Allah that they are indeed of you, but they are not of you} [At-Tawbah: 56].

---

(1) Narrated by Abd al-Razzaq in Al-Musannaf (20200) and through him Ishaq bin Rahwayh as in Ithaf al-Khayrah al-Maharah by al-Busiri 1/157 from al-Zubayr (RA) with an addition. Al-Busiri quoted Ibn Hajar saying: Thus Ishaq narrated it in the Musnad of al-Zubayr bin al-Awwam, and thus Ahmad bin Mansur al-Ramadi narrated it from Abd al-Razzaq, and Zuhair bin Muawiyah and more than one narrated it from Abu Ishaq, from al-Zubayr bin Adi, and others narrated it from Abu Ishaq, from al-Zubayr without lineage, so if Ma'mar memorized it, then it is a sound chain but disconnected, and if Zuhair memorized it, then it is problematic. (2) An-Nukat wal-'Uyun 6/13, and the verse is in the Diwan of Majnun Layla Qais bin al-Mulawwah p. 294 and 300, and we did not find it among the sayings of Qais bin Dharih, the companion of Lubna. His reports are in Mu'jam al-Shu'ara' 2/628. (3) An-Nukat wal-'Uyun 6/13. (4) In Ma'ani al-Qur'an for him 3/158. (5) Al-Wasit 4/302. (6) At verse (8). (7) An-Nukat wal-'Uyun 6/14.

अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जब एक मोमिन बोलता है, तो सच बोलता है; जब वह वादा करता है, तो उसे पूरा करता है; और जब उसे अमानत दी जाती है, तो वह वफादार रहता है"(1)। इसका अर्थ है: पूर्ण मोमिन जब बोलता है तो सच बोलता है, और अल्लाह बेहतर जानता है। अल्लाह ताला का फरमान: ﴿वे कहते हैं, "हम गवाही देते हैं कि आप वास्तव में अल्लाह के रसूल हैं"﴾ कहा गया है: "हम गवाही देते हैं" का अर्थ है "हम कसम खाते हैं"। तो उसने गवाही के माध्यम से कसम को व्यक्त किया; क्योंकि कसम और गवाही दोनों ही किसी अनदेखी बात की पुष्टि हैं, और इसी से कैस बिन धरिह का कहना है: और मैं अल्लाह के सामने गवाही देता हूँ कि मैं उससे प्यार करता हूँ, तो यह मेरे पास उसके लिए है, लेकिन उसके पास मेरे लिए क्या है?(2) यह संभव है कि इसे इसके शाब्दिक अर्थ में लिया जाए कि वे गवाही देते हैं कि मुहम्मद अल्लाह के रसूल ﷺ हैं; ईमान की स्वीकारोक्ति के रूप में, और अपने आप से पाखंड को नकारने के लिए, जो अधिक संभावित है(3)। ﴿और अल्लाह जानता है कि आप वास्तव में उसके रसूल हैं﴾ जैसा कि उन्होंने अपनी जुबानों से कहा। ﴿और अल्लाह गवाही देता है कि मुनाफिक (पाखंडी) निश्चित रूप से झूठे हैं﴾ यानी: अपनी गवाही और अपनी जुबानों से अपनी कसमों में जो उन्होंने प्रदर्शित किया। अल-फर्रा(4) ने कहा: ﴿और अल्लाह गवाही देता है कि मुनाफिक निश्चित रूप से झूठे हैं﴾ अपने अंतर्मन में, इसलिए झूठ का संबंध अंतर्मन से है। यह दर्शाता है कि ईमान दिल का सत्यापन है, और यह कि वास्तविक बातचीत दिल की बातचीत है। जो कोई कुछ कहता है और उसके विपरीत विश्वास रखता है, वह झूठा है(5)। यह अर्थ पहले ही "अल-बकराह"(6) की शुरुआत में विस्तार से बताया जा चुका है। यह भी कहा गया है: अल्लाह ने उन्हें उनकी कसमों में झूठा ठहराया(7), और वह अल्लाह ताला का फरमान है: ﴿और वे अल्लाह की कसम खाते हैं कि वे वास्तव में तुम में से हैं, जबकि वे तुम में से नहीं हैं﴾ [अत-तौबाह: 56]।

---

(1) अब्द अल-रज्जाक ने अल-मुसन्नफ (20200) में और उनके माध्यम से इशाक बिन रहवेह ने अल-बुसीरी की 'इथाफ अल-खैराह अल-महराह' 1/157 में अल-जुबैर (र.अ.) से एक अतिरिक्त जानकारी के साथ उद्धृत किया है। अल-बुसीरी ने इब्न हजर का यह कथन उद्धृत किया: इशाक ने इसे अल-जुबैर बिन अल-अव्वम की मुसनद में इसी तरह वर्णित किया है, और अहमद बिन मंसूर अल-रमदी ने इसे अब्द अल-रज्जाक से इसी तरह वर्णित किया है, और जुहैर बिन मुआविया और कई अन्य लोगों ने इसे अबू इशाक से, अल-जुबैर बिन अदी के माध्यम से वर्णित किया है, और अन्य ने इसे अबू इशाक से, बिना वंशावली के अल-जुबैर से वर्णित किया है। यदि मामर ने इसे याद किया है, तो यह एक सही

लेकिन विच्छिन्न (मुन्काती) श्रृंखला है, और यदि जुहैर ने इसे याद किया है, तो यह समस्याग्रस्त (मुअदल) है। (2) अन-नुकत वल-उयून 6/13, और यह शेर मजनू लैला कैस बिन अल-मुलाव्वह के दीवान पृष्ठ 294 और 300 में है, और हमने इसे लुबना के साथी कैस बिन धरिह के कथनों में नहीं पाया। उनकी खबरें मुअजम अल-शुअरा 2/628 में हैं। (3) अन-नुकत वल-उयून 6/13। (4) उनकी पुस्तक 'मानी अल-कुरआन' 3/158 में। (5) अल-वसीत 4/302। (6) आयत (8) पर। (7) अन-नुकत वल-उयून 6/14।

497 سورة المنافقون: آیت 1

رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «مومن جب بات کرتا ہے تو سچ بولتا ہے، جب وعدہ کرتا ہے تو پورا کرتا ہے، اور جب اسے امین بنایا جاتا ہے تو وہ امانت ادا کرتا ہے»(1)۔ مطلب یہ ہے کہ: کامل مومن جب بات کرتا ہے تو سچ بولتا ہے، واللہ اعلم۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿قَالُوا نَشْهَدُ إِنَّكَ لَرَسُولُ اللَّهِ﴾ کہا گیا: «نَشْهَدُ» کا مطلب ہے ہم حلف (قسم) اٹھاتے ہیں۔ چنانچہ حلف کو شہادت (گواہی) سے تعبیر کیا گیا؛ کیونکہ حلف اور شہادت دونوں ہی کسی غائب امر کے اثبات کے لیے ہوتے ہیں، اور اسی قبیل سے قیس بن ذریح کا یہ قول ہے: میں اللہ کے حضور گواہی دیتا ہوں کہ میں اس سے محبت کرتا ہوں، تو یہ میرے پاس اس کے لیے ہے، لیکن اس کے پاس میرے لیے کیا ہے؟(2) یہ بھی ممکن ہے کہ اسے اس کے ظاہر پر محمول کیا جائے کہ وہ گواہی دیتے ہیں کہ محمد ﷺ اللہ کے رسول ہیں؛ ایمان کے اعتراف اور اپنے آپ سے نفاق کی نفی کے طور پر، اور یہی زیادہ قرینِ قیاس ہے(3)۔ ﴿وَاللَّهُ يَعْلَمُ إِنَّكَ لَرَسُولُهُ﴾ جیسا کہ انہوں نے اپنی زبانوں سے کہا۔ ﴿وَاللَّهُ يَشْهَدُ إِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَكَاذِبُونَ﴾ یعنی: انہوں نے اپنی زبانوں سے جو اپنی گواہی اور اپنے حلف کا اظہار کیا اس میں (وہ جھوٹے ہیں)۔ اور الفراء(4) نے کہا: ﴿وَاللَّهُ يَشْهَدُ إِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَكَاذِبُونَ﴾ اپنے باطن (ضمیروں) میں، پس جھٹلانا ضمیروں کی طرف لوٹتا ہے۔ اور یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ ایمان دل کی تصدیق ہے، اور یہ کہ حقیقی کلام دل کا کلام ہے۔ اور جس نے کچھ کہا اور اس کے خلاف عقیدہ رکھا، وہ جھوٹا ہے(5)۔ اور یہ معنی "البقرہ"(6) کے شروع میں مکمل طور پر گزر چکا ہے۔ اور کہا گیا: اللہ نے ان کی قسموں میں انہیں جھٹلایا ہے(7)، اور وہ اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: ﴿وَيَحْلِفُونَ بِاللَّهِ إِنَّهُمْ لَمِنكُمْ وَمَا هُم مِّنكُمْ﴾ [التوبة: 56]۔

(1) اسے عبد الرزاق نے المصنف (20200) میں نکالا ہے اور ان کے واسطے سے اسحاق بن راہویہ نے جیسا کہ البوصیری کی إتحاف الخیرة المهرة 157/1 میں الزبیر ؓ سے ایک اضافے کے ساتھ ہے۔ اور البوصیری نے ابن حجر سے ان کا یہ قول نقل کیا ہے: اسی طرح اسحاق نے اسے مسند الزبیر بن العوام میں روایت کیا ہے، اور اسی طرح احمد بن منصور الرمادی نے اسے عبد الرزاق سے روایت کیا ہے، اور زہیر بن معاویہ اور ایک سے زائد افراد نے اسے ابو اسحاق سے، الزبیر بن عدی کے واسطے سے روایت کیا ہے، اور دوسروں نے اسے ابو اسحاق سے، بغیر انتساب کے الزبیر سے روایت کیا ہے، پس اگر معمر نے اسے حفظ کیا ہے تو یہ صحیح الاسناد ہے لیکن منقطع ہے، اور اگر زہیر نے اسے حفظ کیا ہے تو یہ معضل ہے۔ (2) النکت والعیون 13/6، اور یہ شعر دیوان مجنون لیلیٰ قیس بن الملوح ص 294 اور 300 میں ہے، اور ہمیں لبنیٰ کے ساتھی قیس بن ذریح کے قول سے اس کا پتہ نہیں چلا۔ اور ان کی خبریں معجم الشعراء 628/2 میں ہیں۔ (3) النکت والعیون 13/6۔ (4) ان کی کتاب معاني القرآن 158/3 میں۔ (5) الوسیط 302/4۔ (6) آیت (8) کے پاس۔ (7) النکت والعیون 14/6۔

Surah Al-Munafiqun: Verse 2 | 498

The words of the Almighty: "They have made their oaths a shield, so they averted [people] from the way of Allah. Indeed, evil is that which they were doing [2]"

There are three issues in it: The first: The words of the Almighty: "They have made their oaths a shield", meaning: a cover (1). It does not refer back to the saying: "We bear witness that you are the Messenger of Allah", but rather refers to the reason for the verse being revealed, according to what Al-Bukhari and At-Tirmidhi mentioned from Ibn Ubayy, that he swore he did not say [what he said], and he had indeed said it (2). Ad-Dahhak said: It means their swearing by Allah: "They are indeed of you" (3). It was also said: It means by their oaths what the Lord informed about them in Surah "Bara'ah" [At-Tawbah] when He said: "They swear by Allah that they did not say..." [Verse: 74].

The second: Whoever says: "I swear by Allah," or: "I bear witness by Allah," or: "I resolve by Allah," or: "I take an oath by Allah," or: "I have sworn by Allah," or: "I have borne witness by Allah," or: "I have resolved by Allah," or: "I have taken an oath by Allah," and says in all of that: "By Allah," there is no dispute that it is an oath (4). Likewise, according to Malik and his companions, if he says: "I swear," or: "I bear witness," or: "I resolve," or: "I take an oath," and does not say: "By Allah," if he intended "By Allah." If he did not intend "By Allah," then it is not an oath. Al-Kiya (5) narrated this from Ash-Shafi'i. Ash-Shafi'i said (6): If he says: "I bear witness by Allah," and intends an oath, it is an oath. Abu Hanifa and his companions said: If he said: "I bear witness by Allah that it was so-and-so," it is an oath (7). If he said: "I bear witness that it was so-and-so," without intention, it is an oath because of this verse; because Allah Almighty mentioned witness from them and then said: "They have made their oaths a shield." According to Ash-Shafi'i (8), it is not an oath even if he intended an oath; because the words of the Almighty: "They have made their oaths a shield"...

---

(1) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 5/175. (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 4/1800, and the hadith preceded recently. (3) Al-Waseet 4/123, and Al-Tabari transmitted it from him 22/651. (4) Al-Kafi by Ibn Abd al-Barr 1/448, and what follows it is also from it. (5) In his Ahkam al-Quran 4/417. (6) In Al-Umm 7/56. (7) Bada'i al-Sana'i 4/13-14. (8) In Al-Umm 7/55.

सूरह अल-मुनाफ़िक़ून: आयत २ | ४९८

अल्लाह का फ़रमान: "उन्होंने अपनी शपथों को ढाल बना लिया है, और अल्लाह की राह से रोकते हैं। वास्तव में वे जो कुछ कर रहे थे, बहुत बुरा है। [२]"

इसमें तीन मसले हैं: पहला: अल्लाह का फ़रमान: "उन्होंने अपनी शपथों को ढाल बना लिया है", यानी: एक पर्दा (१)। यह उनके इस कथन की ओर नहीं लौटता: "हम गवाही देते हैं कि आप अल्लाह के रसूल हैं", बल्कि यह उस आयत के अवतरण के कारण की ओर लौटता है, जैसा कि बुखारी और तिर्मिज़ी ने इब्न उबै के बारे में उल्लेख किया है कि उसने कसम खाई थी कि उसने वह नहीं कहा [जो उसने कहा था], जबकि उसने वास्तव में कहा था (२)। अद-दहाक ने कहा: इसका अर्थ है उनका अल्लाह की कसम खाना: "वे तुम ही में से हैं" (३)। और कहा गया: अपनी शपथों से उनका मतलब वह है जो रब ने उनके बारे में सूरह 'बाराह' [अत-तौबा] में बताया जब उसने कहा: "वे अल्लाह की कसम खाते हैं कि उन्होंने नहीं कहा..." [आयत: ७४]।

दूसरा: जो कोई कहे: "मैं अल्लाह की कसम खाता हूँ," या: "मैं अल्लाह की गवाही देता हूँ," या: "मैं अल्लाह का संकल्प लेता हूँ," या: "मैं अल्लाह की शपथ लेता हूँ," और इन सब में कहे: "अल्लाह के नाम पर," तो इसमें कोई मतभेद नहीं है कि यह एक शपथ (यमीन) है (४)। इसी तरह, मलिक और उनके साथियों के अनुसार, यदि वह कहे: "मैं कसम खाता हूँ," या: "मैं गवाही देता हूँ," या: "मैं संकल्प लेता हूँ," और "अल्लाह के नाम पर" न कहे, यदि उसका आशय "अल्लाह के नाम पर" था। और यदि उसने "अल्लाह के नाम पर" का इरादा नहीं किया, तो यह शपथ नहीं है। अल-किया (५) ने इसे अल-शाफ़ई से उद्धृत किया है। अल-शाफ़ई ने कहा (६): यदि वह कहता है: "मैं अल्लाह की गवाही देता हूँ," और शपथ का इरादा करता है, तो यह एक शपथ है। अबू हनीफ़ा और उनके साथियों ने कहा: यदि उसने कहा: "मैं अल्लाह की गवाही देता हूँ कि ऐसा-ऐसा था," तो यह एक शपथ है (७)। और यदि उसने कहा: "मैं गवाही देता हूँ कि ऐसा-ऐसा था," बिना इरादे के, तो इस आयत के कारण यह एक शपथ है; क्योंकि अल्लाह तआला ने उनसे "शहादत" (गवाही) का उल्लेख किया और फिर कहा: "उन्होंने अपनी शपथों को ढाल बना लिया है।" अल-शाफ़ई के अनुसार (८) यह शपथ नहीं है चाहे उसने शपथ का इरादा ही क्यों न किया हो; क्योंकि अल्लाह तआला का कथन है: "उन्होंने अपनी शपथों को ढाल बना लिया है"...

(१) अल-ज़ज्जाज द्वारा 'मआनी अल-कुरान' ५/१७५। (२) इब्न अल-अरबी द्वारा 'अहकाम अल-कुरान' ४/१८००, और हदीस हाल ही में गुजरी है। (३) 'अल-वसीत' ४/१२३, और अल-तबरीज ने इसे उनसे २२/६५१ पर उद्धृत किया है। (४) इब्न अब्द अल-बर्र द्वारा 'अल-काफी' १/४४८, और इसके बाद वाला भाग भी इसी से है। (५) उनके'अहकाम अल-कुरान' ४/४१७ में। (६) 'अल-उम' ७/५६ में। (७) 'बदाए अल-सनाए' ४/१३-१४। (८) 'अल-उम' ७/५५ में।

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿انہوں نے اپنی قسموں کو ڈھال بنا لیا ہے، سو وہ اللہ کی راہ سے رک گئے (یا روک دیا)۔ یقیناً وہ بہت برا ہے جو وہ کر رہے تھے ۲﴾

اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿انہوں نے اپنی قسموں کو ڈھال بنا لیا ہے﴾ یعنی: پردہ (۱)۔ اور یہ ان کے قول: "ہم گواہی دیتے ہیں کہ آپ اللہ کے رسول ہیں" کی طرف نہیں لوٹتا، بلکہ یہ اس آیت کے سببِ نزول کی طرف لوٹتا ہے، جیسا کہ بخاری اور ترمذی نے ابن ابی کے بارے میں ذکر کیا ہے کہ اس نے قسم کھائی کہ اس نے وہ نہیں کہا [جو اس نے کہا تھا]، جبکہ اس نے حقیقت میں کہا تھا (۲)۔ ضحاک نے کہا: یعنی ان کا اللہ کی قسم کھانا: "وہ تم میں سے ہیں" (۳)۔ اور کہا گیا: ان کی قسموں سے مراد وہ ہے جس کی خبر رب نے ان کے بارے میں سورہ 'براءۃ' [توبہ] میں دی جب اس نے کہا: ﴿وہ اللہ کی قسم کھاتے ہیں کہ انہوں نے نہیں کہا...﴾ [آیت: ٧٤]۔

دوسرا: جس نے کہا: "میں اللہ کی قسم کھاتا ہوں"، یا: "میں اللہ کی گواہی دیتا ہوں"، یا: "میں اللہ کا عزم کرتا ہوں"، یا: "میں اللہ کا حلف لیتا ہوں"، اور ان سب میں "باللہ" (اللہ کے نام پر) کہا، تو اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ یہ یمین (قسم) ہے (٤)۔ اسی طرح امام مالک اور ان کے اصحاب کے نزدیک اگر وہ کہے: "میں قسم کھاتا ہوں"، یا: "میں گواہی دیتا ہوں"، یا: "میں عزم کرتا ہوں"، اور "باللہ" نہ کہے، بشرطیکہ اس کی نیت "باللہ" ہو۔ اور اگر اس نے "باللہ" کا ارادہ نہیں کیا تو وہ قسم نہیں ہے۔ الکیا (٥) نے اسے امام شافعی سے نقل کیا ہے۔ امام شافعی نے کہا (٦): جب وہ کہے: "میں اللہ کی گواہی دیتا ہوں" اور قسم کی نیت کرے، تو وہ قسم ہوگی۔ امام ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب نے کہا: اگر اس نے کہا: "میں اللہ کی گواہی دیتا ہوں کہ ایسا ایسا تھا"، تو وہ قسم ہے (٧)۔ اور اگر اس نے کہا: "میں گواہی دیتا ہوں کہ ایسا ایسا تھا" بغیر نیت کے، تو اس آیت کی وجہ سے

وہ قسم ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے ان سے شہادت کا ذکر کیا اور پھر فرمایا: ﴿انہوں نے اپنی قسموں کو ڈھال بنا لیا ہے﴾۔ اور امام شافعی (٨) کے نزدیک وہ قسم نہیں ہوگی اگرچہ وہ قسم کی نیت کرے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿انہوں نے اپنی قسموں کو ڈھال بنا لیا ہے﴾...

---

(١) معانی القرآن للزجاج ٥/ ١٧٥ . (٢) أحكام القرآن لابن العربي ٤/ ١٨٠٠ ، اور حدیث تھوڑی دیر پہلے گزری ہے۔ (٣) الوسيط ٤/ ١٢٣ ، اور اسے ان سے طبری نے ٢٢/ ٦٥١ پر روایت کیا ہے۔ (٤) الكافي لابن عبد البر ١/ ٤٤٨ ، اور اس کے بعد والا بھی اسی سے ہے۔ (٥) ان کی کتاب أحكام القرآن ٤/ ٤١٧ میں۔ (٦) الام ٧/ ٥٦ میں۔ (٧) بدائع الصنائع ٤/ ١٣-١٤ . (٨) الام ٧/ ٥٥ میں۔

"...a cover" (junnah) does not refer back to His saying: "They said, 'We bear witness,'" but rather it refers back to what is in "Bara'ah" (Surah At-Tawbah) of the saying of Allah the Exalted: "They swear by Allah that they did not say [it]" [Verse: 74]. The third [point]: The saying of the Almighty: "and they averted [people] from the way of Allah" means: they turned away, which is from 'sudud' (turning away). Or they diverted the believers from establishing the ruling of Allah upon them, such as killing, captivity, and taking wealth, so it is from 'sadd' (averting). Or they prevented people from Jihad by staying behind themselves, and others followed their example. It was also said: they averted the Jews and polytheists from entering Islam by saying: "Here we are, disbelieving in them; if Muhammad were true, he would have known this from us and made us an example." So Allah clarified that their condition is not hidden from Him, but His ruling is that whoever manifests faith, the outward ruling of faith is applied to them. "Indeed, evil is that which they used to do," i.e., their wicked deeds—from their hypocrisy, their false oaths, and their averting from the way of Allah—are wretched actions.

The Almighty's saying: "That is because they believed, then they disbelieved; so their hearts were sealed, and they do not understand." This is an announcement from Allah the Almighty that the hypocrite is a disbeliever, i.e., they acknowledged with the tongue, then disbelieved in the heart (1). It was said: The verse was revealed regarding people who believed then apostatized. "so their hearts were sealed" i.e., sealed with disbelief, "so they do not understand" faith or goodness. Zaid bin Ali read it as: "Allah sealed their hearts" (2).

The Almighty's saying: "And when you see them, their forms please you, and if they speak, you listen to their speech. [They are] as if they were propped up logs. They think every shout is against them. They are the enemy, so beware of them. May Allah destroy them; how are they deluded?" The Almighty's saying: "And when you see them, their forms please you" i.e., their appearances and looks. "and if they speak, you listen to their speech" meaning Abdullah bin Ubayy. Ibn Abbas said: Abdullah bin Ubayy was handsome, well-built, healthy, bright-faced, and eloquent of tongue, so when he spoke, the Prophet ﷺ would listen to his speech (3).

(1) Al-Wasit 4/302. (2) Al-Kashshaf 4/109, and Al-Bahr Al-Muhit 8/272, and Ibn Khalawayh cited it in "Al-Qira'at al-Shadhah" (The Anomalous Recitations) p. 156 and

attributed it to Al-A'mash. (3) Tafsir al-Baghawi 4/348, and in it: "eloquent" instead of "bright-faced". Both phrases appeared together in Az-Zamakhshari in =

सूरह अल-मुनाफ़िकून: आयतें 2 - 4 499

"...एक ढाल" (जुन्नाह) उनके इस कथन की ओर नहीं लौटता: "उन्होंने कहा, 'हम गवाही देते हैं'", बल्कि यह अल्लाह तआला के उस कथन की ओर लौटता है जो "बाराह" (सूरह अत-तौबाह) में है: "वे अल्लाह की कसम खाते हैं कि उन्होंने [ऐसा] नहीं कहा" [आयत: 74]। तीसरी बात: सर्वशक्तिमान का कथन: "और उन्होंने अल्लाह की राह से रोका" का अर्थ है: उन्होंने मुंह मोड़ लिया, जो कि 'सुदूद' (विमुख होना) से है। या उन्होंने मोमिनों को उन पर अल्लाह के फैसले को लागू करने से रोका, जैसे कत्ल, कैद और माल जब्त करना, तो यह 'सद' (रोकना) से है। या उन्होंने लोगों को जिहाद से रोका कि वे खुद पीछे रह गए और दूसरों ने उनका अनुसरण किया। यह भी कहा गया है: उन्होंने यह कहकर यहूदियों और मुशरिकों को इस्लाम में दाखिल होने से रोका: "यहाँ हम हैं जो उनके साथ कुफ्र (अविश्वास) कर रहे हैं; अगर मुहम्मद सच्चे होते, तो वे हमारे बारे में यह जान लेते और हमें एक मिसाल बना देते।" तो अल्लाह ने स्पष्ट किया कि उनकी स्थिति उससे छिपी नहीं है, लेकिन उसका फैसला यह है कि जो कोई ईमान (विश्वास) प्रकट करता है, उस पर बाहरी रूप से ईमान का हुक्म लागू किया जाता है। "बेशक, वे जो कुछ कर रहे थे वह बहुत बुरा है", यानी उनके बुरे कर्म—उनके पाखंड, उनकी झूठी कसमों और अल्लाह की राह से रोकने से—घृणित कार्य हैं।

सर्वशक्तिमान का कथन: "यह इसलिए है क्योंकि वे ईमान लाए, फिर उन्होंने कुफ्र (अविश्वास) किया; इसलिए उनके दिलों पर मुहर लगा दी गई, तो वे नहीं समझते।" यह अल्लाह तआला की ओर से एक घोषणा है कि मुनफ़िक़ (पाखंडी) काफिर है, यानी उन्होंने ज़ुबान से स्वीकार किया, फिर दिल से इनकार किया (1)। कहा गया: यह आयत उन लोगों के बारे में नाजिल हुई जो ईमान लाए और फिर मुर्तद (धर्मत्यागी) हो गए। "इसलिए उनके दिलों पर मुहर लगा दी गई" यानी कुफ्र के साथ मुहर लगा दी गई, "तो वे नहीं समझते" ईमान या भलाई को। ज़ैद बिन अली ने इसे इस तरह पढ़ा: "अल्लाह ने उनके दिलों पर मुहर लगा दी" (2)।

सर्वशक्तिमान का कथन: "और जब आप उन्हें देखते हैं, तो उनके शरीर आपको भाते हैं, और यदि वे बोलते हैं, तो आप उनकी बात सुनते हैं। [वे] मानो खड़ी की हुई लकड़ियाँ हों। वे हर चीख को अपने खिलाफ समझते हैं। वे ही दुश्मन हैं, इसलिए उनसे सावधान रहें। अल्लाह उन्हें तबाह करे; वे कहाँ भटके जा रहे हैं?" सर्वशक्तिमान का कथन: "और जब आप उन्हें देखते हैं, तो उनके शरीर आपको भाते हैं" यानी उनके रूप-रंग और दिखावट। "और यदि वे बोलते हैं, तो आप उनकी बात सुनते हैं" यानी अब्दुल्ला बिन उबय्य। इब्न अब्बास ने कहा: अब्दुल्ला बिन उबय्य सुंदर, हट्टे-कट्टे, स्वस्थ,

चमकते चेहरे वाला और वाकपटु था, इसलिए जब वह बोलता था, तो नबी ﷺ उसकी बात सुनते थे (3)।

(1) अल-वसीत 4/302। (2) अल-कशशाफ 4/109, और अल-बहर अल-मुहित 8/272, और इब्न खलवैह ने इसे "अल-किरात अल-शाज्जाह" (विचित्र पाठ) पृष्ठ 156 में उद्धृत किया है और इसे अल-अमश की ओर जिम्मेदार ठहराया है। (3) तफसीर अल-बगवी 4/348, और इसमें: "प्रभावी वक्ता", "चमकते चेहरे" के बजाय। दोनों वाक्यांश एक साथ अज़-ज़मखशरी में आए हैं =

سورة المنافقون: آیات 2 - 4 499

"...ایک ڈھال" (جنۃ) ان کے اس قول کی طرف نہیں لوٹتا: "انہوں نے کہا، 'ہم گواہی دیتے ہیں'"، بلکہ یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی طرف لوٹتا ہے جو "براۃ" (سورہ توبہ) میں ہے: "وہ اللہ کی قسم کھاتے ہیں کہ انہوں نے [ایسا] نہیں کہا" [آیت: 74]۔ تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "پس انہوں نے اللہ کی راہ سے روکا" یعنی: انہوں نے منہ پھیر لیا، جو کہ 'صدود' (منہ پھیرنے) سے ہے۔ یا انہوں نے مومنوں کو ان پر اللہ کے فیصلے نافذ کرنے سے باز رکھا، جیسے قتل، قید، اور مال چھیننا، تو یہ 'صد' (روکنے) سے ہے۔ یا انہوں نے لوگوں کو جہاد سے روکا کہ خود پیچھے رہ گئے اور دوسرے بھی ان کی پیروی کرنے لگے۔ یہ بھی کہا گیا ہے: انہوں نے یہودیوں اور مشرکوں کو اسلام میں داخل ہونے سے روکا، یہ کہہ کر کہ: "یہ ہم ہیں جو ان کا انکار کرنے والے ہیں، اگر محمد (صلی اللہ علیہ وسلم) برحق ہوتے تو وہ ہم سے یہ جان لیتے اور ہمیں عبرت کا نمونہ بنا دیتے۔" تو اللہ نے واضح کر دیا کہ ان کا حال اس پر پوشیدہ نہیں ہے، لیکن اس کا حکم یہ ہے کہ جو ایمان ظاہر کرے، اس پر بظاہر ایمان کا حکم جاری کیا جائے۔ "بے شک وہ جو کچھ کر رہے تھے بہت برا ہے" یعنی ان کے برے اعمال—ان کے نفاق، ان کی جھوٹی قسموں اور اللہ کی راہ سے روکنے سے—بہت ہی برے کام ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: "یہ اس لیے ہے کہ وہ ایمان لائے پھر انہوں نے کفر کیا تو ان کے دلوں پر مہر لگا دی گئی سو وہ نہیں سمجھتے۔" یہ اللہ تعالیٰ کی طرف سے اطلاع ہے کہ منافق کافر ہے، یعنی انہوں نے زبان سے اقرار کیا، پھر دل سے کفر کیا (1)۔ کہا گیا: یہ آیت ان لوگوں کے بارے میں نازل ہوئی جو ایمان لائے پھر مرتد ہو گئے۔ "تو ان کے دلوں پر مہر لگا دی گئی" یعنی کفر کے

ساتھ مہر لگا دی گئی، "سو وہ نہیں سمجھتے" ایمان یا بھلائی کو۔ زید بن علی نے اسے یوں پڑھا: "اللہ نے ان کے دلوں پر مہر لگا دی" (2)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور جب تو انہیں دیکھتا ہے تو ان کے جسم تجھے بھلے معلوم ہوتے ہیں اور اگر وہ بات کریں تو تو ان کی بات (غور سے) سنتا ہے، گویا وہ دیوار سے لگی ہوئی لکڑیاں ہیں۔ وہ ہر زور کی آواز کو اپنے ہی خلاف سمجھتے ہیں۔ وہی دشمن ہیں پس ان سے بچ کر رہو۔ اللہ انہیں ہلاک کرے، وہ کہاں بہکے جا رہے ہیں؟" اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور جب تو انہیں دیکھتا ہے تو ان کے جسم تجھے بھلے معلوم ہوتے ہیں" یعنی ان کی ہیئتیں اور ظاہری منظر۔ "اور اگر وہ بات کریں تو تو ان کی بات سنتا ہے" یعنی عبداللہ بن ابی۔ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: عبداللہ بن ابی خوبرو، جسیم، تندرست، روشن چہرے والا اور زبان دراز (فصیح) تھا، تو جب وہ بات کرتا تو نبی صلی اللہ علیہ وسلم اس کی بات سنتے تھے (3)۔

(1) الوسیط 4/302۔ (2) الکشاف 4/109، اور البحر المحیط 8/272، اور ابن خالویہ نے اسے "القراءات الشاذہ" ص 156 میں ذکر کیا ہے اور اسے الاعمش کی طرف منسوب کیا ہے۔ (3) تفسیر البغوی 4/348، اور اس میں: "فصیحاً" (فصیح)، "صبیحاً" (روشن چہرہ) کے بجائے۔ اور یہ دونوں عبارتیں ایک ساتھ زمخشری کے ہاں وارد ہوئی ہیں =

Surah Al-Munafiqun: Verse 4 500

God described him with completeness of form and beauty of eloquence (1). Al-Kalbi said: The intended persons are Ibn Ubayy, Jadd bin Qais, and Mu’attib bin Qushayr; they had impressive bodies, appearance, and eloquence (2). In "Sahih Muslim" (3): Regarding His saying: {As if they were propped-up timbers}, he said: They were men of the most beautiful appearance, as if they were propped-up timbers. He likened them to timbers propped against a wall that neither hear nor understand—figures without souls, and bodies without intellects (4). It was also said: He likened them to wood that has decayed, so it is supported by others, and what is inside it is unknown (5).

Qunbul, Abu ‘Amr, and Al-Kisa’i read: «khushb» with a sukun on the letter sheen (6). This is the reading of Al-Bara’ bin ‘Azib and the choice of Abu ‘Ubayd (7); because its singular is khashabah. Just as you say: badanah and budn, and in the language, there is no word of the pattern fa’alah that is pluralized as fu’ul (8). Due to its heaviness, it necessitates saying: Al-Budun, so it is read: «Wal-Buduna» (9) [Al-Hajj: 36]. Al-Yazidi mentioned that it is a collective of al-khashba’ (10), like the saying of the Almighty: {and gardens of thick foliage} [Abasa: 30], the singular of which is hadiqa ghalba’. The rest of the reciters read it with the vowel (tathqil), which is the narration of Al-Bazzi from Ibn Kathir, ‘Ayyash from Abu ‘Amr, and most narrations from ‘Asim. Abu Hatim chose it, as if it were a plural of khishab and khushub, like thamara, thimar, and thumur. If you wish, you can pluralize khashabah as khushub, just as they said: badanah, budun, and budn. It has been narrated from Ibn al-Musayyib with the opening (fatha) of the kha and sheen in «khashab». Sibawayh said: khashabah and khushub, like badanah and budun. He said: And similar to it without the letter ha: asad and usud, and wathan and wuthun. It is also read: khushub, which is a plural of the plural: khashabah, khishab, and khushub, like...

= Al-Kashshaf 4/109, and dhalaq al-lisan: its sharpness. Al-Lisan (dh-l-q). (1) Ma’ani al-Qur’an by Al-Zajjaj 5/176. (2) Tafsir al-Razi 30/14, and he did not attribute it to Al-Kalbi. (3) Number (2772), and it is in Al-Bukhari (4903), and Ahmad (19334) on the authority of Zayd bin Arqam. (4) Tafsir al-Baghawi 4/348. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 5/312 similarly. (6) Al-Sab’ah p. 636, and Al-Taysir p. 211. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 5/312. (8) I’rab al-Qur’an by Al-Nahhas 4/433. (9) It is the reading of Al-Hasan and ‘Isa. Al-Qira’at al-Shadhah p. 95. (10) Al-Kashshaf 4/109.

सूरा अल-मुनाफिक़ून: आयत 4 500

ईश्वर ने उसका पूर्ण रूप और अभिव्यक्ति की सुंदरता के साथ वर्णन किया (1)। अल-कल्बी ने कहा: इससे तात्पर्य इब्न उबैय, जद्द बिन क़ैस और मुअत्तिब बिन क़ुशैर से है; उनके पास प्रभावशाली शरीर, स्वरूप और वाक्पटुता थी (2)। "सहीह मुस्लिम" (3) में: उनके इस कथन के बारे में: {जैसे कि वे दीवारों के सहारे टिकाई हुई लकड़ियाँ हों}, उन्होंने कहा: वे सबसे सुंदर पुरुष थे, मानो वे दीवारों के सहारे टिकाई हुई लकड़ियाँ हों। उन्होंने उनकी तुलना दीवार के सहारे टिकी हुई लकड़ियों से की जो न सुनते हैं और न समझते हैं—आत्माओं के बिना प्रेत और बुद्धि के बिना शरीर (4)। और यह भी कहा गया है: उनकी तुलना उस लकड़ी से की गई है जो अंदर से सड़ गई है और दूसरों के सहारे टिकी हुई है, और यह अज्ञात है कि उसके भीतर क्या है (5)।

कुनबुल, अबू अम्र और अल-किसाई ने शीन अक्षर पर सुकून के साथ «खुशब» पढ़ा है (6)। यह अल-बराय बिन आज़िब का पाठ है और अबू उबैद की पसंद है (7); क्योंकि इसका एकवचन 'खशबा' है। जैसे आप कहते हैं: 'बदना' और 'बुदन', और भाषा में 'फअला' पैटर्न का कोई शब्द 'फ़ुउल' के रूप में बहुवचन नहीं होता (8)। इसके भारीपन के कारण यह अनिवार्य हो जाता है कि आप कहें: 'अल-बदुन', इसलिए इसे पढ़ा जाता है: «अल-बदुन» (9) [अल-हज्ज: 36]। अल-यजीदी ने उल्लेख किया कि यह 'अल-खशबा' का समूह है (10), जैसे सर्वशक्तिमान का कहना है: {और घने बाग} [अबसा: 30], जिसका एकवचन 'हदीका ग़लबा' है। बाकी पाठकों ने इसे तशदीद (श पर पेश) के साथ पढ़ा है, और यह इब्न कसीर से अल-बज़्ज़ी की रिवायत है, अबू अम्र से अय्याश की, और आसिम से अधिकांश रिवायतें ऐसी ही हैं। अबू हातिम ने इसे चुना, मानो यह 'खिशाब' और 'खुशुब' का बहुवचन हो, जैसे 'समराह', 'सिमार' और 'सुमुर'। यदि आप चाहें, तो आप 'खशबा' को 'खुशुब' के रूप में बहुवचन बना सकते हैं, जैसे उन्होंने कहा: 'बदना', 'बदुन' और 'बुदन'। इब्न अल-मुसय्यिब से «खशब» में 'खा' और 'शीन' पर फतह (ज़बर) के साथ पढ़ना रिवायत किया गया है। सिबवैय ने कहा: 'खशबा' और 'खुशुब', जैसे 'बदना' और 'बदुन'। उन्होंने कहा: और बिना 'हा' अक्षर के इसके समान है: 'असद' और 'उसुद' (शेर), और 'वसन' और 'वुसुन' (मूर्ति)। और इसे 'खुशुब' भी पढ़ा जाता है, जो बहुवचन का बहुवचन है: 'खशबा', 'खिशाब' और 'खुशुब', जैसे...

= अल-कश्शाफ 4/109, और ज़लक अल-लिसान: उसकी तीव्रता। अल-लिसान (ज़-ल-क)। (1) मजज़ के द्वारा मआनी अल-कुरान 5/176। (2) तफ़सीर अल-राज़ी 30/14, और उन्होंने इसे अल-कल्बी की ओर निर्दिष्ट नहीं किया। (3) संख्या (2772), और यह अल-बुखारी (4903) और अहमद

(19334) में ज़ैद बिन अरकम के अधिकार से है। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 4/348। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/312 इसी प्रकार। (6) अल-सबआ पृष्ठ 636, और अल-तयसीर पृष्ठ 211। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/312। (8) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 4/433। (9) यह अल-हसन और ईसा का पाठ है। अल-किरात अल-शाज़ाह पृष्ठ 95। (10) अल-कश्शाफ 4/109।

سورہ المنافقون: آیت 4 500

اللہ تعالیٰ نے اس کی مکمل صورت اور حسنِ بیان کے ساتھ تعریف کی ہے (1)۔ الکلبی کہتے ہیں: اس سے مراد ابن ابی، جد بن قیس اور معتب بن قشیر ہیں، وہ لوگ قد آور جسم والے، خوبصورت منظر اور فصیح اللسان تھے (2)۔ "صحیح مسلم" (3) میں ہے: اور اللہ کا قول: ﴿كَأَنَّهُمْ خُشُبٌ مُّسَنَّدَةٌ﴾ (گویا وہ لکڑیاں ہیں جو سہارا دے کر کھڑی کی گئی ہوں) فرمایا: وہ بہت خوبصورت مرد تھے، گویا وہ سہارا دی گئی لکڑیاں ہوں۔ انہیں دیوار سے لگی ہوئی لکڑیوں سے تشبیہ دی جو نہ سنتی ہیں اور نہ عقل رکھتی ہیں—وہ ایسی روح کے بغیر صورتیں اور عقل کے بغیر جسم تھے (4)۔ اور کہا گیا: انہیں ان لکڑیوں سے تشبیہ دی جو اندر سے کھوکھلی ہو چکی ہوں، وہ دوسروں کے سہارے کھڑی ہوں اور معلوم نہ ہو کہ ان کے پیٹ (اندر) میں کیا ہے (5)۔

قنبل، ابو عمرو اور الکسائی نے حرف 'ش' کے سکون کے ساتھ «خُشْبٌ» پڑھا ہے (6)۔ یہ براء بن عازب کی قرأت ہے اور ابو عبید کا پسندیدہ قول ہے (7)؛ کیونکہ اس کا واحد «خَشَبَہ» ہے۔ جیسے تم کہتے ہو: «بَدَنَہ» اور «بُدْن»، اور زبان میں «فَعَلَہ» کا وزن «فُعُل» پر جمع نہیں آتا (8)۔ اس کے بوجھل ہونے کی وجہ سے یہ لازم آتا ہے کہ تم «البُدُن» کہو، چنانچہ پڑھا جاتا ہے: «وَالْبُدُنَ» (9) [الحج: 36]۔ الیزیدی نے ذکر کیا کہ یہ «الخشباء» کی جمع ہے (10)، جیسے اللہ عزوجل کا قول ہے: ﴿وَحَدَائِقَ غُلْبًا﴾ [عبس: 30] اس کا واحد «حدیقہ غلباء» ہے۔ باقی قراء نے تثقیل (ش پر پیش) کے ساتھ پڑھا ہے، اور یہ ابن کثیر سے البزی کی روایت ہے، اور ابو عمرو سے عیاش کی، اور عاصم سے مروی اکثر روایات اسی طرح ہیں۔ اور ابو حاتم نے اسی کو پسند کیا ہے، گویا یہ «خشاب» اور «خشب» کی جمع ہے، جیسے «ثمرہ»، «ثمار» اور «ثمر»۔ اور اگر تم چاہو تو «خشبہ» کی جمع «خشب» لا سکتے ہو جیسے انہوں نے «بدنہ»، «بدن» اور «بدن» (ساکن دال)

کہا ہے۔ ابن المسیب سے «خشب» میں خا اور شین کے فتحہ (زبر) کے ساتھ پڑھنا مروی ہے۔ سیبویہ نے کہا: «خشبہ» اور «خشب»، جیسے «بدنہ» اور «بدن»۔ انہوں نے کہا: اور اس کی مثال بغیر حرف 'ہ' کے ہے: «اسد» اور «اسد» (شیر)، اور «وثن» اور «وثن» (بت)۔ اور «خشب» پڑھا جاتا ہے، جو جمع الجمع ہے: «خشبہ»، «خشاب» اور «خشب»، جیسے...

= الکشاف 4/109، اور ذلق اللسان: اس کی تیزی۔ اللسان (ذ-ل-ق)۔ (1) معانی القرآن للزجاج 5/176۔ (2) تفسیر الرازی 30/14، اور انہوں نے اسے الکلبی کی طرف منسوب نہیں کیا۔ (3) نمبر (2772)، اور یہ بخاری (4903) اور احمد (19334) میں زید بن ارقم سے مروی ہے۔ (4) تفسیر البغوی 4/348۔ (5) المحرر الوجیز 5/312 کی طرح۔ (6) السبعة ص 636، اور التیسیر ص 211۔ (7) المحرر الوجیز 5/312۔ (8) اعراب القرآن للنحاس 4/433۔ (9) یہ حسن اور عیسیٰ کی قرأت ہے۔ القراءات الشاذة ص 95۔ (10) الکشاف 4/109۔

Surah Al-Munafiqun: Verse 4 501

Fruit, fruits, and fruits (1). And Al-Isnad (propping/leaning): tilting; you say: I supported the thing, i.e., I tilted it. And 'Musannadah' (supported/propped up) is for intensification (2), meaning: they relied on oaths to protect their blood.

His Almighty words: {They think every cry is against them; they are the enemy} meaning: every person who shouts is against them, they are the enemy. So 'they are the enemy' is in the position of the second object; on the basis that the speech has no pronoun in it (3). It describes them with cowardice and weakness. Muqatil and Al-Suddi said: i.e., if a caller calls out in the camp—if an animal escapes, or a lost thing is announced—they think they are the intended ones, because of the terror in their hearts (4).

As the poet Al-Akhtal said: 'You continued to think every thing after them was horses attacking them and men (5)'

And it was said: {They think every cry is against them; they are the enemy} is a speech whose pronoun is in it and does not need what follows, and its estimation is: they think every cry against them means that they have been detected and their hypocrisy has been known; because suspicion breeds fear. Then Allah resumed His address to His Prophet ﷺ and said: {They are the enemy}, and this is the meaning of Al-Dahhak's saying. And it was said: they think every shout they hear in the mosque is against them, and that the Prophet ﷺ has ordered their killing therein, so they are always fearful that Allah will reveal a command concerning them that allows their blood and tears away their veils (6). In this sense is the poet's saying: 'Even if it were a sparrow, you would have thought it a marked horse calling [the tribes of] 'Ubayd and Aznam (7)'

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/433, and the reading of Ibn al-Musayyib in al-Bahr al-Muhit 8/272, and al-Zamakhshari cited it in al-Kashshaf 109/4 without attributing it. (2) Tafsir al-Baghawi 348/4. (3) Al-Kashshaf 109/4. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 312/5, and Tafsir al-Razi 15/30 from Muqatil. (5) Al-Kashshaf 109/4, and we did not find the verse in Al-Akhtal's Diwan, rather it appeared in Jarir's Diwan 53/1 [and this is how Ibn Atiyyah attributed it in Al-Muharrar al-Wajiz 312/5] within a poem lampooning Al-Akhtal. And it appeared in it: 'upon you', instead of: 'upon them'. Which is more appropriate. (6) Al-Nukat wa al-'Uyun 15/6. (7) Gharib al-Qur'an by Ibn Qutaybah p. 468, and the verse is by Al-Awam bin Shawdhab describing the cowardice of Bistam bin Qays as in Al-Hayawan by Al-Jahiz 5/240 and 6/430, and Al-Ma'ani al-Kabir by Ibn

Qutaybah 927/2 where he says: If a sparrow flew, you would have thought it - out of your cowardice - marked horses, calling 'Ubayd and Aznam, i.e., their slogan: O people of 'Ubayd Aznam.

सूरह अल-मुनाफ़िकून: आयत 4 501

फल, अनेक फल और फल (1)। 'अल-इस्नाद' (सहारा देना): झुकाना; आप कहते हैं: मैंने चीज़ को सहारा दिया, अर्थात: मैंने उसे झुका दिया। 'मुसन्नदह' (सहारा ली हुई) अधिकता दर्शाने के लिए है (2), अर्थात: उन्होंने अपना खून बचाने के लिए शपथों का सहारा लिया।

अल्लाह तआला का कथन: {वे हर चीख को अपने विरुद्ध समझते हैं; वे ही शत्रु हैं} अर्थात: हर पुकारने वाला उनके विरुद्ध है, वे शत्रु हैं। तो 'वे ही शत्रु हैं' दूसरे कर्म (object) के स्थान पर है; इस आधार पर कि कथन में कोई सर्वनाम नहीं है (3)। यह उनकी कायरता और कमज़ोरी का वर्णन करता है। मुकातिल और अल-सुद्दी ने कहा: अर्थात, यदि सेना में कोई पुकारने वाला पुकारता है - यदि कोई जानवर भाग जाता है, या किसी खोई हुई वस्तु की घोषणा की जाती है - तो वे सोचते हैं कि वे ही लक्षित हैं; उनके दिलों में व्याप्त आतंक के कारण (4)।

जैसा कि कवि अल-अख़्तल ने कहा: 'तुम उनके बाद हर चीज़ को उन पर हमला करने वाले घोड़े और आदमी समझते रहे (5)'

और कहा गया है: {वे हर चीख को अपने विरुद्ध समझते हैं; वे ही शत्रु हैं} एक ऐसा वाक्य है जिसका सर्वनाम उसी में है और उसे आगे किसी चीज़ की आवश्यकता नहीं है, और इसका भाव यह है: वे अपने विरुद्ध हर चीख को यह समझते हैं कि उन्हें पहचान लिया गया है और उनके पाखंड का पता चल गया है; क्योंकि संदेह से भय उत्पन्न होता है। फिर अल्लाह ने अपने नबी ﷺ को संबोधित करते हुए कहा: {वे ही शत्रु हैं}, और यही अल-दह्हाक के कथन का अर्थ है। और यह भी कहा गया: वे मस्जिद में सुनी जाने वाली हर पुकार को अपने विरुद्ध समझते हैं, और यह कि नबी ﷺ ने उसमें उन्हें मारने का आदेश दिया है, इसलिए वे सदैव भयभीत रहते हैं कि अल्लाह उनके बारे में कोई ऐसा आदेश न उतार दे जो उनके वध को वैध कर दे और उनके रहस्यों को उजागर कर दे (6)। इसी अर्थ में कवि का कथन है: 'यदि वह एक गौरैया भी होती, तो तुम अपनी कायरता के कारण उसे एक विशेष निशान वाला घोड़ा समझते जो 'उबैद और अज़नम (कबीलों) को पुकार रहा हो (7)'

(1) अन-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 4/433, और अल-बहर अल-मुहीत 8/272 में इब्न अल-मुसय्यिब का पाठ, और अल-ज़मख़शरी ने अल-कशाफ़ 109/4 में इसका उल्लेख किया है और इसे किसी के नाम नहीं किया। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 348/4। (3) अल-कशाफ़ 109/4। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 312/5, और मुकातिल से तफ़सीर अल-राज़ी 15/30। (5) अल-कशाफ़ 109/4,

और हमें यह शेर अल-अख़्तल के दीवान में नहीं मिला, बल्कि यह ज़रीर के दीवान 53/1 में मिला [और इसी तरह इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 312/5 में इसे श्रेय दिया] एक कविता के भीतर जिसमें अल-अख़्तल की निंदा की गई है। और इसमें आया है: 'तुम पर', 'उन पर' के स्थान पर। और यही अधिक उपयुक्त है। (6) अन-नुकात वल-उयून 15/6। (7) इब्न कुतैबा द्वारा ग़रीब अल-कुरान पृ. 468, और यह शेर अल-अवाम बिन शौधब का है जिसमें बस्तम बिन क़ैस की कायरता का वर्णन किया गया है जैसा कि अल-जाहिज़ द्वारा अल-हैवान 5/240 और 6/430 में है, और इब्न कुतैबा द्वारा अल-मानी अल-कबीर 927/2 में जहाँ वे कहते हैं: यदि कोई गौरैया उड़ती, तो तुम अपनी कायरता के कारण उसे निशान लगे हुए घोड़े समझते, जो उबैद और अज़नम को बुला रहे हैं, यानी उनका नारा: ऐ उबैद अज़नम के लोगो।

سورة المنافقون: آیت 4 501

ثمرہ، ثمار اور ثُمُر (1)۔ 'الإسناد' (سہارا دینا): مائل کرنا؛ آپ کہتے ہیں: میں نے چیز کو سہارا دیا، یعنی: میں نے اسے مائل کر دیا۔ اور 'مُسَنَّدة' مبالغے کے لیے ہے (2)، یعنی: انہوں نے اپنا خون بچانے کے لیے قسموں کا سہارا لیا۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿يَحْسَبُونَ كُلَّ صَيْحَةٍ عَلَيْهِمْ هُمُ الْعَدُوُّ﴾ یعنی: ہر چیخنے والا ان کے خلاف ہے، وہ دشمن ہیں۔ تو 'هم العدُوّ' مفعولِ ثانی کے مقام پر ہے؛ اس بنیاد پر کہ کلام میں کوئی ضمیر نہیں ہے (3)۔ یہ ان کی بزدلی اور کمزوری کو بیان کرتا ہے۔ مقاتل اور سدی نے کہا: یعنی، جب لشکر میں کوئی پکارنے والا پکارتا ہے - اگر کوئی جانور بھاگ جائے، یا کسی گمشدہ چیز کا اعلان کیا جائے - تو وہ سمجھتے ہیں کہ وہی مراد ہیں؛ ان کے دلوں میں موجود رعب کی وجہ سے (4)۔

جیسا کہ شاعر اخطل نے کہا: 'تم ان کے بعد ہر چیز کو ان پر حملہ آور گھوڑے اور آدمی سمجھتے رہے (5)۔'

اور کہا گیا: ﴿يَحْسَبُونَ كُلَّ صَيْحَةٍ عَلَيْهِمْ هُمُ الْعَدُوُّ﴾ ایسا کلام ہے جس کی ضمیر اسی میں ہے اور اسے مابعد کی حاجت نہیں، اور اس کی تقدیر یہ ہے: وہ اپنے خلاف ہر چیخ کو یہ سمجھتے ہیں کہ انہیں پہچان لیا گیا ہے اور ان کی منافقت کا علم ہو گیا ہے؛ کیونکہ شک سے خوف پیدا ہوتا ہے۔ پھر اللہ نے اپنے نبی ﷺ کو مخاطب کرتے ہوئے فرمایا: ﴿هُمُ الْعَدُوُّ﴾، اور یہی ضحاک کے قول کا معنی ہے۔ اور کہا گیا: وہ مسجد میں سنی جانے والی ہر پکار کو اپنے خلاف سمجھتے ہیں، اور یہ کہ نبی ﷺ نے اس میں ان کے قتل کا حکم دیا ہے، پس وہ ہمیشہ اس بات سے خائف رہتے ہیں کہ اللہ ان کے بارے میں کوئی ایسا حکم نازل کر دے جس سے ان کا خون مباح ہو جائے اور ان کے

پردے چاک کر دے (6)۔ اسی معنی میں شاعر کا قول ہے: 'اگر وہ ایک چڑیا بھی ہوتی، تو تم اپنی بزدلی کی وجہ سے اسے نشان زدہ گھوڑا سمجھتے جو [قبیلہ] عبید اور ازنم کو پکار رہا ہو (7)۔'

(1) اعراب القرآن للنحاس 4 / 433، اور البحر المحیط 8 / 272 میں ابن المسیب کی قرأت، اور اسے زمخشری نے الکشاف 109/4 میں نقل کیا اور اسے کسی کی طرف منسوب نہیں کیا۔ (2) تفسیر البغوی 348/4۔ (3) الکشاف 109/4۔ (4) المحرر الوجیز 312/5، اور مقاتل سے تفسیر الرازی 15/30۔ (5) الکشاف 109/4، اور ہمیں یہ شعر دیوانِ اخطل میں نہیں ملا، بلکہ یہ دیوانِ جریر 53/1 میں ملا [اور اسی طرح ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 312/5 میں اسے منسوب کیا] ایک قصیدے کے ضمن میں جس میں وہ اخطل کی ہجو کر رہا ہے۔ اور اس میں 'علیکم' آیا ہے، 'علیہم' کے بجائے۔ اور وہی بہتر ہے۔ (6) النکت والعیون 15/6۔ (7) غریب القرآن لابن قتیبہ ص 468، اور یہ شعر عوام بن شوذب کا ہے جس میں وہ بسطام بن قیس کی بزدلی کو بیان کرتا ہے جیسا کہ جاحظ کی الحیوان 5 / 240 اور 6 / 430 میں ہے، اور ابن قتیبہ کی المعانی الکبیر 927/2 میں جہاں وہ کہتا ہے: اگر کوئی چڑیا اڑتی تو تم اپنی بزدلی سے اسے نشان زدہ گھوڑے سمجھتے، جو عبید اور ازنم کو پکار رہے ہیں، یعنی ان کا نعرہ: اے عبید ازنم کے لوگو۔

A clan of Banu Yarbu', then Allah described them by saying: {They are the enemy, so beware of them}. Narrated by Abd al-Rahman Ibn Abi Hatim (1). In His saying: {So beware of them}, there are two aspects: First: Beware of trusting their word, or inclining towards their speech. Second: Beware of their support for your enemies, and their discouraging your companions. {May Allah destroy them} i.e.: May Allah curse them, said by Ibn Abbas and Abu Malik - and it is a word of blame and reprimand. The Arabs might say: 'May Allah fight him, how poetic he is!' so they use it in a place of amazement - and it was said: the meaning of 'May Allah destroy them' is: He placed them in the position of one who is fought by a conquering enemy; because Allah Almighty is the conqueror of every stubborn one. Narrated by Ibn 'Isa (2). {How are they deluded?} i.e.: they lie, said by Ibn Abbas. Qatada: its meaning: they turn away from the truth. Al-Hasan: its meaning: they are diverted from guidance. It was also said: its meaning: how do their minds stray from this (3) despite the clarity of the evidence, and it is from 'ifk' which is diversion (4). And 'Anna' (how) is in the sense of how, and it has already been mentioned (5). Almighty's saying: {And when it is said to them, "Come, the Messenger of Allah will ask forgiveness for you," they turn their heads aside and you see them evading while they are arrogant 5} Almighty's saying: {And when it is said to them, "Come, the Messenger of Allah will ask forgiveness for you"} When the Quran was revealed describing them, their clans went to them and said: You have been exposed for hypocrisy, so repent to the Messenger of Allah from hypocrisy, and ask that he seek forgiveness for you. So they turned their heads, i.e.: they moved them in mockery and refusal, said by Ibn Abbas (6). And on his authority that Abdullah bin Ubayy had a stance in every cause that urges obedience to Allah.

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 6/15 and what follows from it as well. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 6/16 except what is between brackets. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 6/16 and attributed the last saying to Al-Suddi. (4) Al-Lisan (afk). (5) 4/7-8. (6) Tafsir al-Razi 15/30 and attributed it to Al-Kalbi.

बनी यरबू का एक वंश, फिर अल्लाह ने उनके बारे में कहा: {वही दुश्मन हैं, इसलिए उनसे सावधान रहो}। इसे अब्द अल-रहमान इब्न अबी हातिम (1) ने वर्णित किया है। अल्लाह के कथन {इसलिए उनसे सावधान रहो} में दो पहलू हैं: पहला: उनकी बातों पर भरोसा करने, या उनके भाषण की ओर झुकने से सावधान रहें। दूसरा: अपने दुश्मनों के लिए उनके समर्थन और अपने साथियों को हतोत्साहित करने से सावधान रहें। {अल्लाह उन्हें नष्ट करे} यानी: अल्लाह उन पर लानत भेजे, इब्न अब्बास और अबू मलिक ने कहा - और यह निंदा और फटकार का शब्द है। अरब कह सकते हैं: 'अल्लाह उसे लड़ाए, वह कितना बड़ा कवि है!' इसलिए वे इसे विस्मय के स्थान पर उपयोग करते हैं - और यह कहा गया: 'अल्लाह उन्हें नष्ट करे' का अर्थ है: उसने उन्हें उस स्थिति में रखा है जहाँ एक विजयी शत्रु उनसे लड़ता है; क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान हर जिद्दी पर विजय पाने वाला है। इब्न ईसा (2) द्वारा वर्णित। {वे कैसे भटक रहे हैं?} यानी: वे झूठ बोलते हैं, इब्न अब्बास ने कहा। क़तादा: इसका अर्थ है: वे सच्चाई से मुँह मोड़ लेते हैं। अल-हसन: इसका अर्थ है: वे मार्गदर्शन से भटक गए हैं। यह भी कहा गया: इसका अर्थ है: साक्ष्यों की स्पष्टता के बावजूद उनके मन इससे कैसे भटक जाते हैं (3), और यह 'इफ़्क' से है जिसका अर्थ है विचलन (4)। और 'अन्ना' (कैसे) 'कैसे' के अर्थ में है, और इसका उल्लेख पहले भी किया जा चुका है (5)। अल्लाह का कथन: {और जब उनसे कहा जाता है, "आओ, अल्लाह का रसूल तुम्हारे लिए क्षमा मांगेगा," तो वे अपने सिर फेर लेते हैं और तुम उन्हें अहंकार करते हुए कतराते हुए देखते हो 5} अल्लाह का कथन: {और जब उनसे कहा जाता है, "आओ, अल्लाह का रसूल तुम्हारे लिए क्षमा मांगेगा"} जब उनका वर्णन करते हुए क़ुरान अवतरित हुआ, तो उनके कबीले उनके पास गए और कहा: तुम पाखंड के कारण बेनकाब हो गए हो, इसलिए पाखंड से अल्लाह के रसूल के पास तौबा करो, और मांगो कि वह तुम्हारे लिए क्षमा मांगे। तो उन्होंने अपने सिर फेर लिए, यानी: उन्होंने उपहास और इनकार में उन्हें हिलाया, इब्न अब्बास (6) ने कहा। और उनके अधिकार पर कि अब्दुल्ला बिन उबै का हर उस कारण में एक रुख था जो अल्लाह की आज्ञाकारिता का आग्रह करता था।

(1) अल-नुकत वल-उयून 6/15 और उसके बाद भी। (2) कोष्ठकों के बीच को छोड़कर अल-नुकत वल-उयून 6/16। (3) अल-नुकत वल-उयून 6/16 और अंतिम कथन का श्रेय अल-सुद्दी को दिया गया। (4) अल-लिसान (अफ़्क)। (5) 4/7-8। (6) तफ़्सीर अल-राज़ी 30/15 और इसे अल-कल्बी के लिए जिम्मेदार ठहराया गया।

بنو یربوع کا ایک قبیلہ، پھر اللہ تعالیٰ نے ان کے بارے میں فرمایا: {وہی دشمن ہیں، پس ان سے بچ کر رہو}۔ اسے عبدالرحمن ابن ابی حاتم (1) نے روایت کیا ہے۔ اللہ تعالیٰ کے ارشاد {پس ان سے بچ کر رہو} میں دو پہلو ہیں: پہلا: ان کے قول پر بھروسہ کرنے یا ان کی باتوں کی طرف مائل ہونے سے بچو۔ دوسرا: اپنے دشمنوں کے ساتھ ان کی ہمدردی اور تمہارے ساتھیوں کو پست ہمت کرنے سے بچو۔ {اللہ انہیں غارت کرے} یعنی: اللہ ان پر لعنت کرے، یہ ابن عباس اور ابو مالک نے کہا - اور یہ مذمت اور ڈانٹ کا کلمہ ہے۔ عرب کہتے ہیں: 'اللہ اسے قتل کرے وہ کتنا بڑا شاعر ہے!' پس وہ اسے تعجب کے مقام پر استعمال کرتے ہیں - اور کہا گیا: 'اللہ انہیں قتل کرے' کا مطلب ہے: انہیں اس شخص کے درجے پر رکھ دیا جس سے کوئی غالب دشمن لڑ رہا ہو؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ ہر سرکش پر غالب آنے والا ہے۔ اسے ابن عیسیٰ (2) نے روایت کیا ہے۔ {وہ کہاں بہکے جا رہے ہیں؟} یعنی: وہ جھوٹ بولتے ہیں، یہ ابن عباس نے کہا۔ قتادہ: اس کا مطلب ہے: وہ حق سے منہ موڑتے ہیں۔ الحسن: اس کا مطلب ہے: وہ ہدایت سے پھیر دیے گئے ہیں۔ اور کہا گیا: اس کا مطلب ہے: دلائل کی وضاحت کے باوجود ان کی عقلیں اس سے کیسے بھٹک جاتی ہیں (3)، اور یہ 'افک' سے ہے جس کا مطلب پھرنا ہے (4)۔ اور 'انّٰی' (کیسے) کے معنی میں ہے، اور یہ پہلے گزر چکا ہے (5)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور جب ان سے کہا جاتا ہے، "آؤ، اللہ کا رسول تمہارے لیے بخشش مانگے گا،" تو وہ اپنے سر جھٹک دیتے ہیں اور آپ انہیں دیکھتے ہیں کہ وہ تکبر کرتے ہوئے رک جاتے ہیں 5} اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور جب ان سے کہا جاتا ہے، "آؤ، اللہ کا رسول تمہارے لیے بخشش مانگے گا"} جب ان کی صفت بیان کرتے ہوئے قرآن نازل ہوا تو ان کے قبیلے کے لوگ ان کے پاس گئے اور کہا: تم نفاق کی وجہ سے رسوا ہو گئے ہو، پس نفاق سے

اللہ کے رسول کی بارگاہ میں توبہ کرو، اور درخواست کرو کہ وہ تمہارے لیے مغفرت طلب کریں۔ تو انہوں نے اپنے سر جھٹک دیے، یعنی: استہزاء اور انکار کے طور پر انہیں ہلایا، یہ ابن عباس (6) نے کہا۔ اور ان سے مروی ہے کہ عبداللہ بن ابی کا ہر اس معاملے میں ایک موقف ہوتا تھا جو اللہ کی اطاعت پر ابھارتا ہو۔

(1) النکت والعیون 15/6 اور اس کے بعد بھی۔ (2) النکت والعیون 16/6 سوائے ان باتوں کے جو جملہ معترضہ میں ہیں۔ (3) النکت والعیون 16/6 اور آخری قول سدی کی طرف منسوب کیا ہے۔ (4) اللسان (افک)۔ (5) 7/4-8۔ (6) تفسیر رازی 15/30 اور اسے کلبی کی طرف منسوب کیا ہے۔

Surah Al-Munafiqun: Verse 5 503

...and obedience to His Messenger. It was said to him: "What good will that do you when the Messenger of Allah ﷺ is angry with you? Go to him so that he may ask forgiveness for you." But he refused and said: "I will not go to him." The reason for the revelation of these verses is that the Prophet ﷺ raided Banu al-Mustaliq at a water source called al-Muraysi', in the direction of Qudayd towards the coast. A hireling of Umar named Jahjah and an ally of Abdullah bin Ubayy named Sinan crowded each other at a water source in al-Mushallal. Jahjah called out to the Muhajirun, and Sinan called out to the Ansar. Jahjah slapped Sinan, so Abdullah bin Ubayy said: "Have they done this! By Allah, our example and theirs is only as the first one said: 'Fatten your dog and it will eat you.' By Allah, if we return to Medina, the more honored (meaning: Ubayy) will surely expel therefrom the meaner (meaning Muhammad ﷺ)." Then he said to his people: "Withhold your food from this man, and do not spend on those with him until they disperse and leave him." Zaid bin Arqam—who was from Abdullah's clan—said: "By Allah, you are the humiliated and despised among your people, and Muhammad ﷺ is in honor from the Most Merciful and affection from the Muslims. By Allah, I will never love you after these words of yours." Abdullah said: "Be quiet, I was only playing." So Zaid informed the Prophet ﷺ of what he said. He (Abdullah) swore by Allah that he did not do or say it, so the Prophet ﷺ excused him. Zaid said: "I felt distressed within myself, and people blamed me." Then Surah Al-Munafiqun was revealed confirming Zaid and exposing Abdullah as a liar. It was said to Abdullah: "Severe verses have been revealed concerning you, so go to the Messenger of Allah ﷺ that he may ask forgiveness for you." But he twisted his head away, and so the verses were revealed. Recorded by Al-Bukhari, Muslim, and At-Tirmidhi with its meaning. And it has already been mentioned at the beginning of the Surah(1). It was said: {may ask forgiveness for you} means seeking your repentance from hypocrisy, because repentance is seeking forgiveness. {and you see them turning away while they are arrogant} meaning they turn away from the Messenger, being too arrogant for faith(2).

(1) pp. 494-495 of this volume. The report was mentioned by Al-Waqidi in Al-Maghazi 2/415-418, Ibn Hisham in the Prophet's Biography 2/290 onwards, Al-Wahidi in Asbab al-Nuzul pp. 458-461, Al-Baghawi in Tafsir 4/348-349, and reported by At-Tabari in Tafsir 22/666-669 from Muhammad bin Ishaq, from Asim bin Umar, from Abdullah ibn Abi Bakr, and from Muhammad bin Yahya bin Habban. He said: Each of them told me part of the story of Banu al-Mustaliq... the report. (2) Al-Nukat wa'l-'Uyun 6/17.

सूरा अल-मुनाफ़िकून: आयत 5 503

...और उसके रसूल की आज्ञाकारिता। तो उससे कहा गया: "यह तुम्हें क्या लाभ पहुँचाएगा जब अल्लाह के रसूल ﷺ तुम पर नाराज़ हैं? उनके पास जाओ ताकि वह तुम्हारे लिए माफ़ी माँग सकें।" लेकिन उसने मना कर दिया और कहा: "मैं उनके पास नहीं जाऊँगा।" इन आयतों के अवतरण (नुज़ूल) का कारण यह है कि नबी ﷺ ने बनू अल-मुस्तलिक पर अल-मुरैसीअ नामक एक जलाशय पर हमला किया, जो क़ुदैद की ओर तट के पास था। वहाँ उमर के एक नौकर, जिसका नाम जहजाह था, और अब्दुल्ला बिन उबैय के एक मित्र, जिसका नाम सिनान था, के बीच अल-मुशल्लल के एक कुएँ पर भीड़ की वजह से विवाद हो गया। जहजाह ने मुहाजिरों को पुकारा और सिनान ने अंसार को। जहजाह ने सिनान को थप्पड़ मार दिया, तो अब्दुल्ला बिन उबैय ने कहा: "क्या उन्होंने ऐसा किया है! अल्लाह की कसम, हमारा और उनका उदाहरण वैसा ही है जैसा पुराने लोगों ने कहा है: 'अपने कुत्ते को खिला-पिलाकर मोटा करो और वह तुम्हें ही खा जाएगा।' अल्लाह की कसम, अगर हम मदीना लौटे, तो सबसे प्रतिष्ठित (यानी उबैय) वहाँ से सबसे अपमानित (यानी मुहम्मद ﷺ) को ज़रूर निकाल बाहर करेगा।" फिर उसने अपनी कौम से कहा: "इस आदमी (मुहम्मद ﷺ) पर अपना भोजन रोक दो और उनके साथ रहने वालों पर तब तक खर्च न करो जब तक कि वे तितर-बितर होकर उन्हें छोड़ न दें।" ज़ैद बिन अरक़म—जो अब्दुल्ला के कबीले से थे—ने कहा: "अल्लाह की कसम, तुम अपनी कौम में अपमानित और तुच्छ हो, और मुहम्मद ﷺ रहमान की ओर से सम्मान में और मुसलमानों के स्नेह में हैं। अल्लाह की कसम, तुम्हारी इन बातों के बाद मैं तुमसे कभी प्यार नहीं करूँगा।" अब्दुल्ला ने कहा: "चुप रहो, मैं तो बस मज़ाक कर रहा था।" तब ज़ैद ने नबी ﷺ को उसकी बात की सूचना दी। उसने (अब्दुल्ला ने) अल्लाह की कसम खाई कि उसने न तो ऐसा किया और न ही कहा, इसलिए नबी ﷺ ने उसे माफ़ कर दिया। ज़ैद ने कहा: "मुझे मन में बहुत बुरा लगा और लोगों ने मुझे दोषी ठहराया।" फिर ज़ैद की बात की पुष्टि करने और अब्दुल्ला को झूठा साबित करने के लिए सूरा अल-मुनाफ़िकून उतरी। अब्दुल्ला से कहा गया: "तुम्हारे बारे में कड़ी आयतें उतरी हैं, इसलिए अल्लाह के रसूल ﷺ के पास जाओ ताकि वह तुम्हारे लिए माफ़ी की दुआ करें।" लेकिन उसने अपना सिर फेर लिया, और तब ये आयतें उतरीं। इसे बुखारी, मुस्लिम और तिरमिज़ी ने इसी अर्थ के साथ उद्धृत किया है। और इसका उल्लेख सूरा की शुरुआत में पहले ही आ चुका है(1)। कहा गया है: {तुम्हारे लिए माफ़ी माँगें} का अर्थ है तुम्हें पाखंड (मुनाफ़िक़त) से तौबा कराना; क्योंकि तौबा ही क्षमा माँगना

है। {और तुम उन्हें देखते हो कि वे मुँह मोड़ लेते हैं जबकि वे घमंड कर रहे होते हैं} यानी वे ईमान से घमंड करते हुए रसूल से मुँह मोड़ लेते हैं(2)।

(1) इस खंड के पृष्ठ 494-495। यह विवरण अल-वाकिदी ने अल-मगाज़ी 2/415-418 में, इब्न हिशाम ने सीरत अन-नबविया 2/290 और उसके बाद, अल-वाहिदी ने अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. 458-461 में, अल-बग़वी ने तफ़सीर 4/348-349 में दिया है, और अल-तबरी ने तफ़सीर 22/666-669 में मुहम्मद बिन इसहाक से, आसिम बिन उमर से, अब्दुल्ला इब्न अबी बक्र से, और मुहम्मद बिन यहया बिन हब्बान से इसे उद्धृत किया है। उन्होंने कहा: हर एक ने मुझे बनू अल-मुस्तलिक के वृत्तांत का कुछ हिस्सा बताया... रिपोर्ट। (2) अल-नुकात वल-'उयून 6/17।

سورة المنافقون: آیت ۵ ۵۰۳

...اور اس کے رسول کی اطاعت۔ تو اس سے کہا گیا: "تمہیں یہ کیا فائدہ دے گا جب اللہ کے رسول ﷺ تم پر غصے ہیں؟ ان کے پاس جاؤ تاکہ وہ تمہارے لیے مغفرت طلب کریں۔" لیکن اس نے انکار کیا اور کہا: "میں ان کے پاس نہیں جاؤں گا۔" ان آیات کے نزول کا سبب یہ ہے کہ نبی ﷺ نے بنو المصطلق پر المریسعی نامی پانی کے ایک چشمے پر حملہ کیا، جو قدید کی جانب ساحل کے پاس تھا۔ وہاں عمر کے ایک ملازم، جس کا نام جہجاہ تھا، اور عبداللہ بن ابی کے ایک حلیف، جس کا نام سنان تھا، کے درمیان المشلل کے ایک کنویں پر بھیڑ کی وجہ سے جھگڑا ہو گیا۔ جہجاہ نے مہاجرین کو پکارا اور سنان نے انصار کو۔ جہجاہ نے سنان کو تھپڑ مار دیا، تو عبداللہ بن ابی نے کہا: "کیا انہوں نے ایسا کر دیا ہے! اللہ کی قسم، ہماری اور ان کی مثال وہی ہے جو پہلے لوگوں نے کہا ہے: 'اپنے کتے کو پال کر موٹا کرو وہ تمہیں ہی کھائے گا۔' اللہ کی قسم، اگر ہم مدینہ واپس لوٹے تو سب سے زیادہ عزت والا (یعنی ابی) وہاں سے سب سے زیادہ ذلیل (یعنی محمد ﷺ) کو ضرور نکال باہر کرے گا۔" پھر اس نے اپنی قوم سے کہا: "اس آدمی (محمد ﷺ) پر اپنا کھانا روک دو اور ان کے ساتھیوں پر اس وقت تک خرچ نہ کرو جب تک کہ وہ منتشر ہو کر انہیں چھوڑ نہ دیں۔" زید بن ارقم—جو عبداللہ کے قبیلے سے تھے—نے کہا: "اللہ کی قسم، تم اپنی قوم میں ذلیل اور حقیر ہو، اور محمد ﷺ رحمن کی طرف سے عزت میں اور مسلمانوں کی محبت میں ہیں۔ اللہ کی قسم، تمہاری ان باتوں کے بعد میں تم سے کبھی محبت نہیں کروں گا۔" عبداللہ نے کہا: "خاموش رہو، میں تو بس مذاق کر رہا تھا۔" تب زید نے نبی ﷺ کو اس کی بات کی خبر دی۔ اس نے (عبداللہ نے) اللہ کی قسم کھائی کہ اس نے نہ ایسا کیا اور نہ ہی کہا، تو نبی ﷺ نے اسے معاف کر دیا۔ زید نے کہا: "مجھے اپنے دل میں بہت دکھ ہوا اور لوگوں نے مجھے ملامت کی"۔ پھر زید کی تصدیق

اور عبداللہ کی تکذیب میں سورۃ المنافقون نازل ہوئی۔ عبداللہ سے کہا گیا: "تمہارے بارے میں سخت آیات نازل ہوئی ہیں، اس لیے اللہ کے رسول ﷺ کے پاس جاؤ تاکہ وہ تمہارے لیے مغفرت طلب کریں"۔ تو اس نے اپنا سر موڑ لیا، اور تب یہ آیات نازل ہوئیں۔ اسے بخاری، مسلم اور ترمذی نے اسی مفہوم کے ساتھ روایت کیا ہے۔ اور اس کا ذکر سورت کے شروع میں پہلے آ چکا ہے(۱)۔ کہا گیا ہے: ﴿يَسْتَغْفِرْ لَكُمْ﴾ یعنی تمہیں نفاق سے توبہ کرانا؛ کیونکہ توبہ ہی استغفار ہے۔ ﴿وَرَأَيْتَهُمْ يَصُدُّونَ وَهُمْ مُسْتَكْبِرُونَ﴾ یعنی وہ ایمان سے تکبر کرتے ہوئے رسول سے منہ موڑ لیتے ہیں(۲)۔

(۱) اس جلد کے صفحات ۴۹۴-۴۹۵۔ اس خبر کو واقدی نے المغازی ۴۱۵/۲-۴۱۸ میں، ابن ہشام نے سیرت نبوی ۲۹۰/۲ اور اس کے بعد، واحدی نے اسباب النزول ص ۴۵۸-۴۶۱ میں، بغوی نے تفسیر ۳۴۸/۴-۳۴۹ میں ذکر کیا ہے، اور طبری نے اپنی تفسیر ۶۶۶/۲۲-۶۶۹ میں محمد بن اسحاق سے، عاصم بن عمر سے، عبداللہ بن ابی بکر سے اور محمد بن یحییٰ بن حبان سے روایت کیا ہے۔ انہوں نے کہا: ہر ایک نے مجھے بنو المصطلق کے قصے کا کچھ حصہ سنایا... الخبر۔

(۲) النکت والعیون ۱۷/۶۔

Surah Al-Munafiqun: Verses 5 - 7 504

Nafi' read: "lawaw" (twisted) with a lightened pronunciation (without shaddah)(1). The rest [of the reciters] emphasized it (with shaddah), which Abu 'Ubayd chose, saying it is a plural verb. Al-Nahhas said: He erred in this; because it was revealed concerning Abdullah ibn Ubayy when it was said to him: "Come, so the Messenger of Allah (PBUH) may ask forgiveness for you," he moved his head in mockery. If it is asked: How could it report about him using a plural verb? It is said to him: The Arabs do this when they use a metonymy for a person. Sibawayh recited for Hassan: You thought that what you had done was hidden ... while among us is the Messenger of the Revelation who reveals it(2). Hassan was only addressing Ibn al-Abayriq regarding something he stole in Mecca, and his story is famous. It is also possible that it reports about him and those who acted like him. It was said: Ibn Ubayy said when he twisted his head: "You ordered me to believe, so I believed, and to give the zakat of my wealth, so I gave, so what remains except that I prostrate to Muhammad(3)!." Allah's saying: {It is all the same for them whether you ask forgiveness for them or do not ask forgiveness for them; never will Allah forgive them. Indeed, Allah does not guide the defiantly disobedient people. (6)} Allah's saying: {It is all the same for them whether you ask forgiveness for them or do not ask forgiveness for them} means all of that is the same, your seeking forgiveness does not benefit anything; because Allah will not forgive them. Its parallel is: {It is all the same for them whether you warn them or do not warn them - they will not believe} [Al-Baqarah: 6], {It is all the same to us whether you advise or are not of the advisors} [Ash-Shu'ara: 136]. And it has been mentioned before. {Indeed, Allah does not guide the defiantly disobedient people} means: those whom it has preceded in Allah's knowledge that they will die as transgressors. Allah's saying: {They are the ones who say, "Do not spend on those who are with the Messenger of Allah until they disband." And to Allah belong the depositories of the heavens and the earth, but the hypocrites do not understand. (7)} We mentioned the reason for revelation previously. And Ibn Ubayy said: "Do not spend on those who are with Muhammad until..."

---

(1) Al-Sab'ah p. 636, and Al-Taysir p. 211. (2) Previously 7/114. (3) Tafsir Abi al-Layth 3/365, and al-Baghawi 4/350.

सूरह अल-मुनाफ़िक़ून: आयत 5 - 7 504

नाफ़ि' ने इसे 'लव' (हल्के उच्चारण के साथ) पढ़ा(1)। बाकियों ने इसे कड़ाई (शद्दा के साथ) से पढ़ा, और अबू उबैद ने इसे चुना, और कहा: यह एक समूह (बहुवचन) के लिए क्रिया है। अन-नहहास ने कहा: उन्होंने इसमें गलती की; क्योंकि यह अब्दुल्ला बिन उबैय के बारे में उतरा था जब उनसे कहा गया था: "आओ, ताकि अल्लाह के रसूल (स.) तुम्हारे लिए क्षमा मांगें," तो उन्होंने उपहास में अपना सिर हिलाया। यदि पूछा जाए: बहुवचन क्रिया के साथ उसके बारे में कैसे बताया गया? उनसे कहा जाता है: अरब ऐसा तब करते हैं जब वे किसी व्यक्ति के लिए उपनाम (कनाया) का उपयोग करते हैं। सिबावैह ने हसन का एक शेर सुनाया: "तुमने सोचा कि जो तुमने किया वह छिपा हुआ था... जबकि हमारे बीच वह रसूल है जिस पर वही उतरती है(2)"। हसन ने वास्तव में मक्का में चोरी की गई किसी चीज़ के बारे में इब्न अल-अबैरीक को संबोधित किया था, और उनकी कहानी प्रसिद्ध है। यह भी संभव है कि यह उसके और उसके जैसे काम करने वालों के बारे में खबर देता हो। यह कहा गया था: इब्न उबैय ने अपना सिर घुमाते समय कहा: "तुमने मुझे ईमान लाने का हुक्म दिया, तो मैं ईमान ले आया, और अपने माल की ज़कात देने का, तो मैंने दे दी, तो अब मुहम्मद को सजदा करने के अलावा और क्या बचा है(3)!"। अल्लाह का फरमान: {उनके लिए बराबर है कि आप उनके लिए क्षमा मांगें या उनके लिए क्षमा न मांगें; अल्लाह उन्हें कभी क्षमा नहीं करेगा। निश्चय ही अल्लाह अवज्ञाकारी लोगों को मार्ग नहीं दिखाता। (6)} अल्लाह का फरमान: {उनके लिए बराबर है कि आप उनके लिए क्षमा मांगें या उनके लिए क्षमा न मांगें} का अर्थ है कि यह सब एक समान है, आपका क्षमा मांगना कोई लाभ नहीं देगा; क्योंकि अल्लाह उन्हें क्षमा नहीं करेगा। इसके समान है: {उनके लिए बराबर है कि आप उन्हें चेतावनी दें या उन्हें चेतावनी न दें - वे ईमान नहीं लाएंगे} [अल-बकराह: 6], {हमारे लिए बराबर है चाहे आप नसीहत दें या नसीहत देने वालों में से न हों} [अश-शुआरा: 136]। और यह पहले आ चुका है। {निश्चय ही अल्लाह अवज्ञाकारी लोगों को मार्ग नहीं दिखाता} अर्थात: वे जिनके बारे में अल्लाह के ज्ञान में पहले से है कि वे अवज्ञाकारी (फासिक) होकर मरेंगे। अल्लाह का फरमान: {वे ही हैं जो कहते हैं, "उन पर खर्च न करो जो अल्लाह के रसूल के साथ हैं जब तक कि वे अलग न हो जाएं।" और अल्लाह ही के लिए आसमानों और ज़मीन के खज़ाने हैं, लेकिन मुनाफ़िक़ (पाखंडी) नहीं समझते। (7)} हमने इसके उतरने का कारण पहले बता दिया है। और इब्न उबैय ने कहा: "मुहम्मद के पास रहने वालों पर तब तक खर्च न करो जब तक..."

(1) अल-सबआ पृ. 636, और अल-तयसीर पृ. 211। (2) पूर्ववर्ती 7/114। (3) तफसीर अबी अल-लैथ 3/365, और अल-बगवी 4/350।

سورة المنافقون: آیات ۵ - ۷ ۵۰۴

نافع نے «لَوَوْا» تخفیف کے ساتھ پڑھا (۱)۔ باقی قراء نے تشدید کے ساتھ پڑھا ہے، اور اسے ابو عبید نے اختیار کیا ہے، اور کہا: یہ ایک جماعت کا فعل ہے۔ النحاس نے کہا: اس میں انہوں نے غلطی کی؛ کیونکہ یہ عبداللہ بن ابی کے بارے میں نازل ہوئی جب اسے کہا گیا: "آؤ، اللہ کے رسول ﷺ تمہارے لیے استغفار کریں،" تو اس نے مذاق اڑاتے ہوئے اپنا سر ہلایا۔ اگر یہ کہا جائے کہ اس کے بارے میں جمع کے فعل کے ساتھ کیسے خبر دی گئی؟ تو اسے کہا گیا: عرب ایسا کرتے ہیں جب وہ کسی انسان سے کنایہ کرتے ہیں۔ سیبویہ نے حسان کا یہ شعر پڑھا: "تم نے سمجھا کہ جو تم نے کیا ہے وہ چھپا رہے گا... حالانکہ ہم میں وہ رسول موجود ہے جس پر وحی اترتی ہے (۲)" حسان نے مکہ میں چوری کی گئی کسی چیز کے بارے میں ابن الابیرق کو مخاطب کیا تھا، اور اس کا قصہ مشہور ہے۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ یہ اس کے اور اس کے جیسا کام کرنے والوں کے بارے میں خبر دیتا ہو۔ اور کہا گیا: ابن ابی نے اپنا سر پھیرتے وقت کہا: "تم نے مجھے ایمان لانے کا حکم دیا تو میں ایمان لے آیا، اور اپنے مال کی زکوٰۃ دینے کا حکم دیا تو میں نے دے دی، اب محمد (ﷺ) کو سجدہ کرنے کے سوا کیا باقی رہ گیا ہے (۳)!" اللہ تعالی کا فرمان: ﴿سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَسْتَغْفَرْتَ لَهُمْ أَمْ لَمْ تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ لَن يَغْفِرَ اللَّهُ لَهُمْ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ ۶﴾ اللہ تعالی کا ارشاد: ﴿سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَسْتَغْفَرْتَ لَهُمْ أَمْ لَمْ تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ﴾ یعنی یہ سب برابر ہے، آپ کے استغفار کرنے کا کوئی فائدہ نہیں ہوگا؛ کیونکہ اللہ انہیں ہرگز معاف نہیں کرے گا۔ اس کی مثال: ﴿سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ ءَأَنذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ﴾ [البقرة: ۶]، ﴿سَوَاءٌ عَلَيْنَا أَوَعَظْتَ أَمْ لَمْ تَكُن مِّنَ الْوَاعِظِينَ﴾ [الشعراء: ۱۳۶]۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے۔ ﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ﴾ یعنی: جن کے بارے میں اللہ کے علم میں پہلے سے ہے کہ وہ فاسق ہو کر مریں گے۔ اللہ تعالی کا فرمان: ﴿هُمُ الَّذِينَ يَقُولُونَ لَا تُنفِقُوا عَلَى مَنْ عِندَ

رَسُولِ اللَّهِ حَتَّى يَنفَضُّوا وَلِلَّهِ خَزَائِنُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَلَكِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَا يَفْقَهُونَ ٧﴾ ہم نے نزول کا سبب پہلے ذکر کر دیا ہے۔ اور ابن ابی نے کہا: "محمد (ﷺ) کے پاس رہنے والوں پر خرچ نہ کرو یہاں تک کہ..."

---

(١) السبعۃ ص ٦٣٦، اور التیسیر ص ٢١١۔ (٢) سابقہ ٧/١١٤۔ (٣) تفسیر ابی اللیث ٣/٣٦٥، اور البغوی ٤/٣٥٠۔

Surah Al-Munafiqun: Verses 7-8 505 ...disperse, until they break away from him (1). So Allah the Almighty informed them that the treasuries of the heavens and the earth belong to Him; He spends however He wills. A man said to Hatim Al-Asamm: "Where do you eat from?" He replied: "And to Allah belong the treasuries of the heavens and the earth" (2). Al-Junayd said: The treasuries of the heavens are the unseen things, and the treasuries of the earth are the hearts; for He is the Knower of the unseen and the Turner of hearts (3). Al-Shibli used to say: "And to Allah belong the treasuries of the heavens and the earth," so where are you going? "But the hypocrites do not understand" that if He wills a matter, He makes it easy.

The words of the Almighty: {They say, "If we return to Madinah, the more honorable [element] will surely expel therefrom the meaner." And to Allah belongs [all] honor, and to His Messenger, and to the believers, but the hypocrites do not know.} (8) The speaker was Ibn Ubayy, as mentioned before. It was said: When he said, "The more honorable will surely expel therefrom the meaner," and returned to Madinah, he did not remain but for a few days before he died. The Messenger of Allah (PBUH) sought forgiveness for him and dressed him in his shirt, then this verse was revealed: {Allah will never forgive them}. The detailed explanation of all this was previously given in Surah "Bara'ah" (4). It was narrated that Abdullah bin Abdullah bin Ubayy bin Salul said to his father: "By Him besides Whom there is no god, you shall not enter Madinah until you say: 'The Messenger of Allah (PBUH) is the more honorable and I am the meaner.'" So he said it (5). They imagined that honor lies in the abundance of wealth and followers, so Allah made it clear that...

(1) Al-Kashshaf 4/111. (2) Reported by Al-Baghdadi in Tarikh Baghdad 8/244, and Al-Bayhaqi in Shu’ab al-Iman (1335). (3) Tafsir Al-Razi 30/15. (4) 10/320. (5) Al-Tirmidhi (3315) reported from Jabir bin Abdullah that he said: We were on an expedition – Sufyan said: they think it was the campaign of Bani al-Mustaliq – and a man from the Muhajirin struck a man from the Ansar. The Ansari called out: "O Ansar!" and the Muhajir called out: "O Muhajirin!" The Prophet (PBUH) heard this and said: "What is this cry of Jahiliyyah (Ignorance)?" They said: "A man from the Muhajirin struck a man from the Ansar." The Messenger of Allah (PBUH) said: "Leave it, for it is rotten." Abdullah bin Ubayy bin Salul heard this and said: "Have they done so? By Allah, if we return to Madinah, the more honorable will surely expel therefrom the meaner." Umar said: "O Messenger of Allah, let me strike the neck of this hypocrite." The Prophet (PBUH) said: "Leave him, so that people do not say that Muhammad kills his companions." Others besides Umar said: His son Abdullah bin Abdullah said to him:

"By Allah, you shall not escape until you admit that you are the lowly one and the Messenger of Allah (PBUH) is the honorable one." So he did. Al-Tirmidhi said: This is a Hasan Sahih (good authentic) Hadith.

सूरा अल-मुनाफिकून: आयतें 7-8 505 ...बिखर जाएँ, यहाँ तक कि वे उससे अलग हो जाएँ(1)। अतः अल्लाह सुब्हानहु ने उन्हें सूचित किया कि आकाशों और पृथ्वी के खज़ाने उसी के हैं; वह जैसे चाहे खर्च करता है। एक आदमी ने हातिम अल-असम से कहा: "तुम कहाँ से खाते हो?" उन्होंने उत्तर दिया: "और अल्लाह ही के लिए आकाशों और पृथ्वी के खज़ाने हैं"(2)। अल-जुनैद ने कहा: आकाशों के खज़ाने परोक्ष (ग़ैब) चीजें हैं, और पृथ्वी के खज़ाने दिल हैं; क्योंकि वह परोक्ष का ज्ञाता और दिलों को पलटने वाला है(3)। अल-शिबली कहा करते थे: "और अल्लाह ही के लिए आकाशों और पृथ्वी के खज़ाने हैं," तो तुम कहाँ जा रहे हो? "लेकिन मुनाफ़िक़ (पाखंडी) नहीं समझते" कि यदि वह किसी काम का इरादा करता है, तो उसे आसान कर देता है।

अल्लाह तआला का कथन: {वे कहते हैं, "यदि हम मदीना लौटेंगे, तो जो अधिक सम्मानित है वह वहाँ से उसे निकाल बाहर करेगा जो बहुत अपमानित है।" जबकि सम्मान तो अल्लाह, उसके रसूल और ईमानवालों के लिए है, किन्तु मुनाफ़िक़ जानते नहीं।} (8) कहने वाला इब्न उबैय था, जैसा कि पहले बताया गया है। कहा गया है: जब उसने कहा, "जो अधिक सम्मानित है वह वहाँ से उसे निकाल बाहर करेगा जो बहुत अपमानित है," और मदीना लौटा, तो वह केवल कुछ ही दिन जीवित रहा और मर गया। अल्लाह के रसूल (स.) ने उसके लिए क्षमा प्रार्थना की और उसे अपनी कमीज़ पहनाई, फिर यह आयत उतरी: {अल्लाह उन्हें कभी क्षमा नहीं करेगा}। इस सब का विस्तृत विवरण सूरा "बरात" (तौबा)(4) में दिया जा चुका है। यह वर्णित है कि अब्दुल्ला बिन अब्दुल्ला बिन उबैय बिन सलूल ने अपने पिता से कहा: "उसकी कसम जिसके अलावा कोई माबूद नहीं, तुम मदीना में तब तक प्रवेश नहीं करोगे जब तक तुम यह न कहो कि: 'अल्लाह के रसूल (स.) सबसे सम्मानित हैं और मैं सबसे अपमानित हूँ'।" तो उसने ऐसा कहा(5)। उन्होंने कल्पना की थी कि सम्मान धन और अनुयायियों की प्रचुरता में है, तो अल्लाह ने स्पष्ट किया कि...

(1) अल-कश्शाफ 4/111। (2) इसे अल-बगदादी ने तारीख़ बगदाद 8/244 में और अल-बैहकी ने शुअब अल-ईमान (1335) में उद्धृत किया है। (3) तफ़सीर अल-राज़ी 30/15। (4) 10/320। (5) तिरमिज़ी (3315) ने जाबिर बिन अब्दुल्ला से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: हम एक युद्ध में थे - सुफ़ियान ने कहा: उनका मानना है कि यह बनू अल-मुस्तलिक का अभियान था - और मुहाजिरों में से एक व्यक्ति ने अंसार के एक व्यक्ति को मारा। अंसार ने पुकारा: "ऐ अंसार!" और मुहाजिर ने पुकारा: "ऐ मुहाजिरों!" पैगंबर (स.) ने यह सुना और कहा: "यह जाहिलियत (अज्ञानता) की पुकार कैसी है?" उन्होंने कहा: "मुहाजिरों के एक व्यक्ति ने अंसार के एक व्यक्ति को मारा।" अल्लाह के रसूल (स.) ने

कहा: "इसे छोड़ दो, क्योंकि यह दुर्गंधयुक्त (सड़ा हुआ) है।" अब्दुल्ला बिन उबैय बिन सलूल ने यह सुना और कहा: "क्या उन्होंने ऐसा किया है? अल्लाह की कसम, अगर हम मदीना लौटेंगे, तो जो अधिक सम्मानित है वह वहाँ से उसे निकाल बाहर करेगा जो बहुत अपमानित है।" उमर ने कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, मुझे इस मुनाफ़िक़ की गर्दन उड़ाने दें।" पैगंबर (स.) ने कहा: "इसे छोड़ दो, ताकि लोग यह न कहें कि मुहम्मद अपने साथियों को मारते हैं।" उमर के अलावा अन्य लोगों ने कहा: उसके बेटे अब्दुल्ला बिन अब्दुल्ला ने उससे कहा: "अल्लाह की कसम, तुम तब तक नहीं बचोगे जब तक तुम यह स्वीकार न कर लो कि तुम अपमानित हो और अल्लाह के रसूल (स.) सम्मानित हैं।" तो उसने वैसा ही किया। तिरमिज़ी ने कहा: यह हदीस हसन सहीह है।

سورة المنافقون: آیات 7 - 8 505 منتشر ہو جائیں، یہاں تک کہ وہ اس سے جدا ہو جائیں(1)۔ پس اللہ سبحانہ وتعالیٰ نے انہیں آگاہ کر دیا کہ آسمانوں اور زمین کے خزانے اسی کے ہیں، وہ جیسے چاہے خرچ کرتا ہے۔ ایک شخص نے حاتم الاصم سے پوچھا: "تم کہاں سے کھاتے ہو؟" انہوں نے جواب دیا: "اور اللہ ہی کے لیے آسمانوں اور زمین کے خزانے ہیں"(2)۔ الجُنید نے کہا: آسمانوں کے خزانے غیبی امور ہیں، اور زمین کے خزانے دل ہیں؛ کیونکہ وہ غیب کا جاننے والا اور دلوں کو پھیرنے والا ہے(3)۔ الشبلی کہا کرتے تھے: "اور اللہ ہی کے لیے آسمانوں اور زمین کے خزانے ہیں،" پس تم کہاں جا رہے ہو؟ "لیکن منافقین نہیں سمجھتے" کہ جب وہ کسی کام کا ارادہ کرتا ہے تو اسے آسان کر دیتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وہ کہتے ہیں: اگر ہم مدینہ واپس پہنچ گئے تو عزت والا وہاں سے ذلیل کو نکال باہر کرے گا۔ حالانکہ عزت تو اللہ کے لیے ہے اور اس کے رسول کے لیے اور مومنوں کے لیے، لیکن منافق نہیں جانتے} (8) کہنے والا ابن ابی تھا، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے۔ کہا گیا ہے کہ: جب اس نے کہا: "عزت والا وہاں سے ذلیل کو نکال باہر کرے گا" اور مدینہ واپس آیا تو وہ صرف چند ہی دن رہا یہاں تک کہ مر گیا۔ رسول اللہ ﷺ نے اس کے لیے مغفرت طلب کی اور اسے اپنی قمیض پہنائی، پھر یہ آیت نازل ہوئی: {اللہ انہیں کبھی نہیں بخشے گا}۔ اس سب کا تفصیلی بیان سورہ "براءت" (توبہ)(4) میں گزر چکا ہے۔ روایت ہے کہ عبد اللہ بن عبد اللہ بن ابی ابن سلول نے اپنے باپ سے کہا: "اس ذات کی قسم جس کے سوا کوئی معبود نہیں، تو مدینہ میں داخل نہیں ہو سکے گا جب تک یہ نہ کہہ دے کہ: 'رسول اللہ ﷺ سب سے معزز ہیں اور میں سب سے زیادہ ذلیل ہوں'۔" تو اس نے ایسا کہہ دیا(5)۔ انہوں نے یہ گمان کر رکھا تھا کہ عزت مال کی کثرت اور پیروکاروں کی زیادتی میں ہے، تو اللہ نے واضح کر دیا کہ...

(1) الکشاف 111/4۔ (2) اسے بغدادی نے تاریخ بغداد 244/8 میں اور بیہقی نے شعب الایمان (1335) میں روایت کیا ہے۔ (3) تفسیر الرازی 15/30۔ (4) 320/10۔ (5) ترمذی (3315) نے جابر بن عبداللہ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: ہم ایک غزوہ میں تھے - سفیان نے کہا: ان کا خیال ہے کہ یہ غزوہ بنی مصطلق تھا - تو مہاجرین میں سے ایک شخص نے انصار کے ایک شخص کو ٹھوکر ماری۔ انصاری نے پکارا: "اے انصار والو!" اور مہاجر نے پکارا: "اے مہاجرین والو!" نبی ﷺ نے یہ سنا تو فرمایا: "یہ جاہلیت کی پکار کیسی ہے؟" انہوں نے کہا: مہاجرین کے ایک شخص نے انصار کے ایک شخص کو ٹھوکر ماری ہے۔ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اسے چھوڑ دو کیونکہ یہ بدبودار چیز ہے"۔ عبداللہ بن ابی ابن سلول نے یہ سنا تو کہا: کیا انہوں نے ایسا کر دکھایا ہے، اللہ کی قسم! اگر ہم مدینہ واپس پہنچ گئے تو عزت والا وہاں سے ذلیل کو ضرور نکال باہر کرے گا۔ عمر رضی اللہ عنہ نے عرض کیا: یا رسول اللہ! مجھے اجازت دیں کہ میں اس منافق کی گردن اڑا دوں۔ نبی ﷺ نے فرمایا: "اسے رہنے دو، لوگ یہ باتیں نہ کریں کہ محمد اپنے ساتھیوں کو قتل کر دیتا ہے"۔ عمر کے علاوہ دیگر نے کہا: تو اس کے بیٹے عبداللہ بن عبداللہ نے اس سے کہا: اللہ کی قسم! تم تب تک نہیں بچ سکتے جب تک تم یہ اقرار نہ کر لو کہ تم ذلیل ہو اور رسول اللہ ﷺ معزز ہیں، تو اس نے ایسا کر لیا۔ امام ترمذی فرماتے ہیں: یہ حدیث حسن صحیح ہے۔

Page 506 Surah Al-Munafiqun, Verses 9 - 11

Might, protection, and power belong to Allah. His words, the Almighty: "O you who have believed, let not your wealth and your children divert you from remembrance of Allah. And whoever does that - then those are the losers." (9) He warned the believers against the character of the hypocrites, meaning: do not be occupied with your wealth as the hypocrites did when they said - due to stinginess with their wealth -: "Do not spend on those who are with the Messenger of Allah." "From remembrance of Allah" means: from Hajj and Zakat (1). It was said: from reciting the Quran. It was said: from continuous remembrance (2). It was said: from the five daily prayers, according to Al-Dahhak (3). Al-Hasan said: all obligatory acts; as if he said: from obedience to Allah (4). It was said: it is an address to the hypocrites, meaning: you believed in word, so believe in heart. "And whoever does that" meaning: whoever is occupied with wealth and children instead of obeying his Lord (5) "then those are the losers." His words, the Almighty: "And spend [in the way of Allah] from what We have provided you before death comes to one of you and he says, 'My Lord, if only You would delay me for a brief term so I would give charity and be among the righteous.' (10) But never will Allah delay a soul when its time has come. And Allah is Acquainted with what you do. (11)" In this, there are four issues: First: His words, the Almighty: "And spend from what We have provided you before death comes to one of you" indicates the obligation to hasten the payment of Zakat, and it is not permissible to delay it at all (6). Likewise, for all other acts of worship once their time is determined. Second: His words, the Almighty: "And he says, 'My Lord, if only You would delay me for a brief term so I would give charity and be among the...'"

Footnotes: (1) Narrated by Al-Tabari 22/673 from Sufyan. (2) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 5/177. (3) Narrated from him by Al-Tabari 22/670-671. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 5/315. (5) Tafsir al-Baghawi 4/350. (6) Ahkam al-Qur'an by Al-Harrasi 4/417.

पृष्ठ 506 सूरह अल-मुनाफ़िक़ून, आयतें 9 - 11

सम्मान, सुरक्षा और शक्ति अल्लाह के लिए है। अल्लाह तआला का फ़रमान है: "ऐ ईमान वालो! तुम्हारे माल और तुम्हारी औलाद तुम्हें अल्लाह की याद से ग़ाफ़िल न कर दें। और जो ऐसा करेगा, तो वही लोग घाटे में रहने वाले हैं।" (9) उन्होंने ईमान वालों को मुनाफ़िक़ों के अख़्लाक़ (व्यवहार) के प्रति सचेत किया, यानी: अपने माल में इतने मशगूल न हो जाओ जैसा कि मुनाफ़िक़ों ने किया जब उन्होंने अपने माल की कंजूसी के कारण कहा था: "उन पर खर्च न करो जो अल्लाह के रसूल के पास हैं।" "अल्लाह की याद से" का अर्थ है: हज और ज़कात से (1)। यह भी कहा गया है: क़ुरआन की तिलावत से। यह भी कहा गया है: निरंतर ज़िक्र से (2)। यह भी कहा गया है: पांच वक्त की नमाज़ों से, यह अल-दहाक ने कहा है (3)। अल-हसन ने कहा: सभी फ़राएज़ (अनिवार्य कर्तव्यों) से; मानो उन्होंने कहा: अल्लाह की इबादत से (4)। यह भी कहा गया है: यह मुनाफ़िक़ों के लिए संबोधन है, यानी: तुमने ज़ुबान से ईमान लाया, अब दिल से ईमान लाओ। "और जो ऐसा करेगा" यानी: जो अपने रब की इबादत के बजाय माल और औलाद में व्यस्त रहेगा (5) "तो वही लोग घाटे में रहने वाले हैं।" अल्लाह तआला का फ़रमान है: "और जो कुछ हमने तुम्हें दिया है उसमें से (अल्लाह की राह में) ख़र्च करो, इससे पहले कि तुममें से किसी की मौत आ जाए और वह कहे, 'ऐ मेरे रब! तूने मुझे थोड़े समय के लिए मोहलत क्यों न दी कि मैं सदक़ा (दान) करता और नेक लोगों में शामिल हो जाता?' (10) और जब किसी का मुक़र्रर वक्त आ जाता है, तो अल्लाह हरगिज़ उसे मोहलत नहीं देता। और जो कुछ तुम करते हो, अल्लाह उससे पूरी तरह बाख़बर है। (11)" इसमें चार मसले (मुद्दे) हैं: पहला: अल्लाह तआला का फ़रमान: "और जो कुछ हमने तुम्हें दिया है उसमें से ख़र्च करो, इससे पहले कि तुममें से किसी की मौत आ जाए" ज़कात की अदायगी में जल्दी करने की अनिवार्यता को दर्शाता है, और इसे टालना बिल्कुल भी जायज़ नहीं है (6)। इसी तरह अन्य सभी इबादतें भी हैं जब उनका समय निर्धारित हो जाए। दूसरा: अल्लाह तआला का फ़रमान: "तो वह कहेगा, ऐ मेरे रब! काश तू मुझे थोड़े समय के लिए मोहलत दे देता ताकि मैं सदक़ा करता और मैं हो जाता..."

पादलेख: (1) इसे अल-तबरी 22/673 ने सुफ़यान से रिवायत किया है। (2) मआनी अल-क़ुरआन, अल-ज़ज्जाज 5/177। (3) इसे अल-तबरी 22/670-671 ने उनसे रिवायत किया है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/315। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 4/350। (6) अहकाम अल-क़ुरआन, अल-हर्रासी 4/417।

صفحہ 506 سورۃ المنافقون، آیات 9 - 11

عزت، غلبہ اور قوت اللہ ہی کے لیے ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اے لوگو جو ایمان لائے ہو، تمہارے مال اور تمہاری اولاد تمہیں اللہ کی یاد سے غافل نہ کر دیں، اور جو ایسا کرے گا تو وہی لوگ نقصان اٹھانے والے ہیں (9)﴾ مومنوں کو منافقوں کے اخلاق سے ڈرایا، یعنی: اپنے مالوں میں اس طرح مشغول نہ ہو جاؤ جس طرح منافقوں نے کیا تھا جب انہوں نے اپنے مالوں کے بخل کی وجہ سے کہا تھا کہ: "اللہ کے رسول کے پاس رہنے والوں پر خرچ نہ کرو"۔ ﴿اللہ کی یاد سے﴾ یعنی: حج اور زکوٰۃ سے (1)۔ اور کہا گیا: قرآن کی تلاوت سے۔ اور کہا گیا: ذکر کے دوام سے (2)۔ اور کہا گیا: پانچ وقت کی نمازوں سے، یہ ضحاک نے کہا ہے (3)۔ اور حسن نے کہا: تمام فرائض سے؛ گویا انہوں نے کہا: اللہ کی اطاعت سے (4)۔ اور کہا گیا: یہ منافقوں سے خطاب ہے، یعنی: تم قول سے ایمان لائے تو دل سے بھی ایمان لاؤ۔ ﴿اور جو ایسا کرے گا﴾ یعنی: جو اپنے رب کی اطاعت کے بجائے مال اور اولاد میں مشغول رہے گا (5) ﴿تو وہی لوگ نقصان اٹھانے والے ہیں﴾۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور جو کچھ ہم نے تمہیں دیا ہے اس میں سے (اللہ کی راہ میں) خرچ کرو، اس سے پہلے کہ تم میں سے کسی کی موت آ جائے اور وہ کہے، 'اے میرے رب! تو نے مجھے تھوڑی دیر کے لیے مہلت کیوں نہ دی کہ میں صدقہ کرتا اور نیک لوگوں میں شامل ہو جاتا؟' (10) اور جب کسی کا وقت آ جاتا ہے تو اللہ ہرگز اسے مہلت نہیں دیتا، اور جو کچھ تم کرتے ہو اللہ اس سے باخبر ہے (11)﴾ اس میں چار مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور جو کچھ ہم نے تمہیں دیا ہے اس میں سے خرچ کرو اس سے پہلے کہ تم میں سے کسی کی موت آ جائے﴾ زکوٰۃ کی ادائیگی میں جلدی کرنے کے وجوب پر دلالت کرتا ہے، اور اسے مؤخر کرنا اصلاً جائز نہیں ہے (6)۔ اور اسی طرح باقی تمام عبادات بھی جب ان کا وقت متعین ہو جائے۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿تو وہ کہے گا، اے میرے رب! کاش تو مجھے تھوڑی مدت کے لیے مہلت دے دیتا تو میں صدقہ کرتا اور ہو جاتا...﴾

حواشی: (1) اسے الطبری نے 22/673 میں سفیان سے روایت کیا ہے۔ (2) معانی القرآن للزجاج 5/177۔ (3) اسے الطبری نے ان سے 22/ 670-671 میں روایت کیا ہے۔ (4) المحرر الوجیز 5/315۔ (5) تفسير البغوي 4/350۔ (6) أحكام القرآن للهراسي 4/417۔

[and be among] the righteous" asked for a return to this world to perform righteous deeds. Al-Tirmidhi narrated from Al-Dahhak bin Muzahim, from Ibn Abbas who said: Whoever has wealth sufficient for him to perform the Hajj of his Lord's House, or upon which Zakat is due, but does not do so, will ask for a return at the time of death. A man said: O Ibn Abbas, fear Allah! Only the disbelievers ask for a return? He replied: I will recite to you Quran concerning that: "O you who have believed, let not your wealth and your children divert you from the remembrance of Allah. And whoever does that - then those are the losers. And spend [in the way of Allah] from what We have provided you before death comes to one of you and he says, 'My Lord, if only You would delay me for a brief term so I would give charity and be among the righteous.'" up to His saying: "And Allah is Acquainted with what you do." He asked: What necessitates Zakat? He said: When the wealth reaches two hundred [dirhams] or more. He asked: What necessitates Hajj? He said: Provisions and a means of transportation (1).

I say: Al-Halimi Abu Abdullah Al-Hussein bin Al-Hassan mentioned it in the book "Minhaj al-Din" (2) as a marfu' (attributed to the Prophet) report, and said: Ibn Abbas said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Whoever has wealth sufficient for him to reach Hajj..." the Hadith; then he mentioned it. Its wording has been previously mentioned in "Al-Imran" (3).

Third: Ibn al-Arabi said (4): Ibn Abbas took the generality of the verse to refer specifically to spending what is obligatory, not supererogatory. As for interpreting it as Zakat, it is entirely correct, both in general and in its estimation at two hundred. As for the saying regarding Hajj, there is a problem in it; because if we say that Hajj is [obligatory] with delay (at one's leisure), then there is a disagreement among scholars regarding the sinfulness of dying before performing Hajj; so the verse cannot be based on that. If we say that Hajj is [obligatory] immediately, then the verse's general application is correct; because whoever is obligated to perform Hajj and does not do it, will meet from Allah what makes him wish he could return to fulfill the acts of worship he left behind. As for estimating the matter by provisions and a means of transportation, there is a well-known disagreement among scholars about that. And Ibn Abbas's statement does not have a role in it; because the return...

(1) Al-Tirmidhi (3316), and previously 5/232 from Ibn Abbas as marfu'. Al-Tirmidhi said about the mawquf (attributed to the companion) report: And this is more correct....
(2) 2/341. (3) 5/232. (4) In his "Ahkam al-Quran" 4/1801-1802.

सूरह अल-मुनाफिक़ून: आयतें १० - ११ ५०७

"[और हो जाऊं] नेक लोगों में" [उस व्यक्ति की ओर इशारा करते हुए जिसने] नेक काम करने के लिए दुनिया में वापस लौटने की मांग की। अल-तिर्मिज़ी ने अल-दह्हाक बिन मुज़ाहिम से, इब्न अब्बास के हवाले से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: जिसके पास इतना माल हो जिससे वह अपने रब के घर का हज कर सके या जिस पर ज़कात वाजिब हो, और वह ऐसा न करे, तो वह मौत के वक्त वापस लौटने की मांग करेगा। एक आदमी ने कहा: ऐ इब्न अब्बास, अल्लाह से डरो! क्या केवल काफ़िर ही वापस लौटने की मांग नहीं करते? उन्होंने कहा: मैं तुम्हारे सामने इस बारे में कुरान की आयतें पढ़ूँगा: "ऐ ईमान वालो! तुम्हारे माल और तुम्हारी संतान तुम्हें अल्लाह की याद से गाफ़िल न कर दें। और जो ऐसा करेगा, तो वही लोग घाटा उठाने वाले हैं। और जो कुछ हमने तुम्हें दिया है, उसमें से [अल्लाह की राह में] खर्च करो इससे पहले कि तुममें से किसी की मौत आ जाए और वह कहे, 'ऐ मेरे रब! तूने मुझे थोड़े समय के लिए मोहलत क्यों न दी कि मैं दान करता और नेक लोगों में शामिल हो जाता?'" अल्लाह के इस फरमान तक: "और जो कुछ तुम करते हो, अल्लाह उसकी पूरी खबर रखता है।" उसने पूछा: ज़कात किस पर वाजिब होती है? उन्होंने कहा: जब माल दो सौ [दिरहम] या उससे ज़्यादा हो जाए। उसने पूछा: हज किस पर वाजिब होता है? उन्होंने कहा: रास्ते का खर्च और सवारी (१)।

मैंने कहा: इसे अल-हलीमी अबू अब्दुल्ला अल-हुसैन बिन अल-हसन ने किताब "मिन्हाज अद-दीन" (२) में मरफ़ू(पैगंबर से संबंधित) के रूप में उल्लेख किया है और कहा: इब्न अब्बास ने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जिसके पास इतना माल हो जो उसे हज तक पहुँचा दे..." पूरी हदीस; फिर उन्होंने इसका उल्लेख किया। इसका शब्द "आल-इमरान" (३) में पहले आ चुका है।

तीसरा: इब्न अल-अरबी ने कहा (४): इब्न अब्बास ने आयत की व्यापकता को विशेष रूप से अनिवार्य (वाजिब) खर्च के संदर्भ में लिया, न कि स्वैच्छिक (नफ़्ल) के। जहाँ तक इसकी ज़कात के रूप में व्याख्या का सवाल है, तो यह सामान्य रूप से और दो सौ के अनुमान के तौर पर पूरी तरह सही है। हज के बारे में कही गई बात में एक समस्या है; क्योंकि अगर हम कहें कि हज 'तराखी' (देरी से करने की छूट) पर है, तो हज से पहले मौत की स्थिति में गुनहगार होने के बारे में विद्वानों के बीच मतभेद है; इसलिए आयत इस पर आधारित नहीं की जा सकती। और अगर हम कहें कि हज 'फौर' (तुरंत) पर है, तो आयत का सामान्य अर्थ सही है; क्योंकि जिस पर हज वाजिब था और उसने उसे अदा नहीं किया, वह अल्लाह के सामने ऐसी स्थिति में होगा कि वह चाहेगा कि काश वह वापस लौट जाता

ताकि छोड़ी हुई इबादतों को पूरा कर सके। जहाँ तक रास्ते के खर्च और सवारी द्वारा हज के अनिवार्य होने के आकलन का सवाल है, तो इस बारे में विद्वानों के बीच एक प्रसिद्ध मतभेद है। और इब्न अब्बास के कथन का इसमें कोई दखल नहीं है; क्योंकि वापसी...

(१) तिर्मिज़ी (३३१६), और पहले ५/२३२ इब्न अब्बास से मरफू के रूप में। तिर्मिज़ी ने मौकूफ़ (सहाबी का कथन) के बारे में कहा: और यह अधिक सही है...। (२) २/३४१। (३) ५/२३२। (४) उनकी 'अहकाम अल-कुरान' ४/१८०१-१८०२ में।

سورة المنافقون: آیات ۱۰ - ۱۱ ۵۰۷

"[اور ہو جاؤں] نیک لوگوں میں سے" [مراد وہ شخص ہے جس نے] دنیا میں واپسی کا مطالبہ کیا تاکہ وہ نیک اعمال کر سکے۔ امام ترمذی نے ضحاک بن مزاحم سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کی ہے کہ انہوں نے فرمایا: جس شخص کے پاس اتنا مال ہو کہ وہ اپنے رب کے گھر کا حج کر سکے، یا جس پر زکوٰۃ واجب ہو، اور وہ اسے ادا نہ کرے، تو وہ موت کے وقت واپسی کا مطالبہ کرے گا۔ ایک شخص نے کہا: اے ابن عباس، اللہ سے ڈرو! کیا صرف کافر ہی واپسی کا مطالبہ نہیں کرتے؟ انہوں نے فرمایا: میں تمہارے سامنے اس بارے میں قرآن کی تلاوت کروں گا: "اے ایمان والو! تمہارے مال اور تمہاری اولاد تمہیں اللہ کی یاد سے غافل نہ کر دیں۔ اور جو ایسا کرے گا تو وہی لوگ نقصان اٹھانے والے ہیں۔ اور جو کچھ ہم نے تمہیں دیا ہے اس میں سے [اللہ کی راہ میں] خرچ کرو اس سے پہلے کہ تم میں سے کسی کی موت آ جائے اور وہ کہے، 'اے میرے رب! تو نے مجھے تھوڑی دیر کے لیے مہلت کیوں نہ دی کہ میں صدقہ کرتا اور نیک لوگوں میں سے ہو جاتا؟'" اللہ کے اس قول تک: "اور جو کچھ تم کرتے ہو اللہ اس سے باخبر ہے۔" اس شخص نے پوچھا: زکوٰۃ کب واجب ہوتی ہے؟ انہوں نے کہا: جب مال دو سو [درہم] یا اس سے زیادہ ہو جائے۔ اس نے پوچھا: حج کب واجب ہوتا ہے؟ انہوں نے کہا: زادِ راہ اور سواری میسر ہو (۱)۔

میں کہتا ہوں: اسے الحلیمی ابو عبداللہ الحسین بن الحسن نے کتاب "منہاج الدین" (۲) میں مرفوعاً ذکر کیا ہے اور کہا: ابن عباس نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس کے پاس اتنا مال ہو جو اسے حج تک پہنچا دے..." مکمل حدیث؛ پھر انہوں نے اسے ذکر کیا۔ اس کے الفاظ "آلِ عمران" (۳) میں پہلے گزر چکے ہیں۔

تیسری بات: ابن العربی (۴) نے کہا: ابن عباس نے اس آیت کے عموم کو خاص طور پر واجب اخراجات کے لیے لیا ہے نہ کہ نفلی کے لیے؛ جہاں تک اس کی زکوٰۃ سے تفسیر کا تعلق ہے تو وہ عموماً اور دو سو کے تعین کے ساتھ بالکل صحیح ہے۔ اور جہاں تک حج کے بارے میں قول ہے تو اس میں اشکال ہے؛ کیونکہ اگر ہم یہ کہیں کہ حج 'تراخی' (تاخیر کی گنجائش) پر مبنی ہے، تو حج سے پہلے موت کی صورت میں گناہگار ہونے کے بارے میں علماء کے درمیان اختلاف ہے؛ لہذا آیت کو اس پر محمول نہیں کیا جا سکتا۔ اور اگر ہم یہ کہیں کہ حج 'فوری' طور پر واجب ہے، تو آیت کا عام مفہوم صحیح ہے؛ کیونکہ جس پر حج واجب ہوا اور اس نے اسے ادا نہیں کیا، وہ اللہ سے ایسی حالت میں ملے گا کہ وہ تمنا کرے گا کہ کاش وہ واپس لوٹ جائے تاکہ چھوڑی ہوئی عبادتوں کو پورا کر سکے۔ جہاں تک زادِ راہ اور سواری سے [وجوبِ حج کے] اندازے کا تعلق ہے، تو اس میں علماء کے درمیان مشہور اختلاف ہے۔ اور ابن عباس کے کلام کا اس میں کوئی دخل نہیں ہے؛ اس لیے کہ رجوع (واپسی)...

(۱) ترمذی (۳۳۱۶)، اور پہلے ۵/۲۳۲ ابن عباس سے مرفوعاً۔ امام ترمذی نے موقوف کے بارے میں کہا: اور یہ زیادہ صحیح ہے.... (۲) ۲/۳۴۱۔ (۳) ۵/۲۳۲۔ (۴) ان کی کتاب 'احکام القرآن' ۴/۱۸۰۱-۱۸۰۲ میں۔

508 Surah Al-Munafiqun: Verses 10 - 11

The threat (of punishment) does not apply to matters subject to independent reasoning (ijtihad) or those disputed, but rather to agreed-upon matters. The correct view is that it applies to obligatory spending, however it is distributed, whether by consensus or by the text of the Quran; because beyond that, the realization of the threat does not occur. Fourth: His Almighty's saying: {Law laa} meaning: Why not (1); so it would be interrogative. It was said: "laa" is an extra particle; so the speech would be in the sense of wishing. {fa-assaddaqa} (then I would give charity) is in the accusative case (nasb) as the response to the wish with the particle "fa". {wa-akun} (and be [among the righteous]) is conjoined to "fa-assaddaqa" and this is the reading of Abu Amr, Ibn Muhaysin, and Mujahid. The others read it as: "wa-akuna" in the jussive case (jazm), conjoined to the position of the "fa"; because His saying: "fa-assaddaqa" if the "fa" were not there, would be jussive, i.e., "assaddaq". Similar to it is: {He whom Allah sends astray - there is no guide for him. And He leaves them} [Al-A'raf: 186] in the reading of those who use the jussive (2). Ibn Abbas said: This verse is the hardest on the people of monotheism; because no one who has good with Allah in the hereafter wishes to return to this world or be delayed in it. I say: Except for the martyr, for he wishes to return so that he may be killed; because of the honor he sees. {And Allah is Acquainted with what you do} of good and evil (3). The common reading is with the letter "taa" as an address (to you). Abu Bakr narrated from Asim and al-Sulami read it with "yaa" (referring to them); as a report about those who died and spoke those words. The Surah is completed with the praise and help of Allah. The twentieth volume of Tafsir al-Qurtubi is completed, to be followed by the twenty-first volume, beginning with the interpretation of Surah al-Taghabun.

---

(1) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 5/178. (2) I'rab al-Quran by al-Nahhas 4/436-439, and Al-Qira'at fil Sab'a p. 637, and Al-Taysir p. 211, and Al-Muharrar al-Wajiz 5/316. (3) Al-Waseet 4/305. (4) Al-Sab'a p. 637, and Al-Taysir p. 211.

५०८ सूरह अल-मुनाफिक्न: आयतें १० - ११

चेतावनी उन मसलों में लागू नहीं होती जहाँ इज्तिहाद (स्वतंत्र कानूनी तर्क) की गुंजाइश हो या जहाँ मतभेद हो, बल्कि यह उन मसलों पर लागू होती है जिन पर सहमति हो। सही बात यह है कि यह अनिवार्य खर्च (ज़कात आदि) पर लागू होता है, चाहे वह किसी भी तरह से किया गया हो, चाहे वह आम सहमति से हो या कुरान के पाठ से; क्योंकि इसके अलावा अन्य बातों पर चेतावनी की सार्थकता नहीं रहती। चौथा: अल्लाह तआला का कहना: {लौ ला} यानी: क्यों नहीं (1); तो यह एक प्रश्न होगा। और कहा गया है कि: "ला" केवल जोड़ने के लिए है; तो इस बात का अर्थ इच्छा (कामना) होगा। {फ़-अस़्-स़द्-द-क} (तो मैं दान दूँ) इच्छा के उत्तर के रूप में "फ़" के साथ नसब (accusative) में है। {व-अकुन} (और हो जाऊँ) "फ़-अस़्-स़द्-द-क" पर आधारित है और यह अबू अम्र, इब्न मुहयसिन और मुजाहिद का पाठ (क़िरात) है। बाकी अन्य लोगों ने इसे: "व-अकूला" जज़्म (jussive) में पढ़ा है, जो "फ़" के स्थान पर आधारित है; क्योंकि अल्लाह का कहना: "फ़-अस़्-स़द्-द-क" यदि "फ़" न होता, तो वह जज़्म में होता, यानी: "अस़्-स़द्-दक"। इसी तरह: {जिसे अल्लाह पथभ्रष्ट कर दे उसके लिए कोई मार्गदर्शक नहीं है। और वह उन्हें छोड़ देता है} [अल-अराफ: 186] उन लोगों के पाठ में जिन्होंने जज़्म पढ़ा (2)। इब्न अब्बास ने कहा: यह आयत तौहीद (एकेश्वरवाद) वालों के लिए सबसे कठिन है; क्योंकि दुनिया में लौटने या उसमें देरी होने की इच्छा वह व्यक्ति नहीं करता जिसे अल्लाह के पास परलोक में भलाई मिलने वाली है। मैंने कहा: सिवाय शहीद के, क्योंकि वह लौटने की इच्छा करता है ताकि वह फिर से मारा जाए; उस सम्मान के कारण जो वह देखता है। {और अल्लाह उससे भली-भांति परिचित है जो तुम करते हो} चाहे वह भला हो या बुरा (3)। आम लोगों का पाठ 'ता' (संबोधन) के साथ है। और अबू बक्र ने आसिम और अस-सुलमी से इसे 'या' (उनके बारे में) के साथ पढ़ा है (4); उन लोगों के बारे में सूचना के रूप में जो मर गए और उन्होंने यह बात कही। अल्लाह की प्रशंसा और सहायता से सूरह पूरी हुई। तफसीर अल-कुर्तुबी का बीसवां हिस्सा पूरा हुआ, इसके बाद इक्कीसवां हिस्सा आएगा, जो सूरह अत-तग़ाबुन की तफ़सीर से शुरू होगा।

---

(१) मआनी अल-कुरान अज़-ज़ज्जाज ५/१७८। (२) एराब अल-कुरान अज़-नहहास ४/४३६-४३९, और अल-किरात फिल सबा पृ. ६३७, और अल-तयसीर पृ. २११, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ५/३१६। (३) अल-वसीत ४/३०५। (४) अल-सबा पृ. ६३७, और अल-तयसीर पृ. २११।

وعید (عذاب کی تنبیہ) ان مسائل میں داخل نہیں ہوتی جن میں اجتہاد کی گنجائش ہو یا جن میں اختلاف ہو، بلکہ یہ صرف متفق علیہ مسائل میں ہوتی ہے۔ صحیح یہ ہے کہ اس کا اطلاق واجب خرچ پر ہوتا ہے، خواہ اسے کسی بھی طرح صرف کیا جائے، اجماع کے ذریعے یا قرآن کی نص کے ذریعے؛ اس لیے کہ اس کے علاوہ دیگر امور پر وعید کی حقیقت صادق نہیں آتی۔ چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {لَوْلَا} یعنی: کیوں نہ (۱)؛ تو یہ استفہام (سوال) ہوگا۔ اور کہا گیا ہے کہ: «لا» صلہ ہے؛ تو کلام تمنا (خواہش) کے معنی میں ہوگا۔ {فَأَصَّدَّقَ} تمنا کے جواب پر "فا" کے ساتھ نصب ہے۔ {وَأَكُنْ} کا عطف «فأصدق» پر ہے اور یہ ابو عمرو، ابن محیصن اور مجاہد کی قرأت ہے۔ باقیوں نے اسے «وأكُونَ» جزم کے ساتھ پڑھا ہے، "فا" کے مقام پر عطف کرتے ہوئے؛ اس لیے کہ اللہ کا قول «فأصدق» اگر اس میں "فا" نہ ہوتی تو جزم کے ساتھ ہوتا، یعنی: «أصدق»۔ اسی طرح کی مثال ہے: {جسے اللہ گمراہ کر دے اس کے لیے کوئی ہدایت دینے والا نہیں، اور وہ انہیں چھوڑ دیتا ہے} [الاعراف: ١٨٦] ان لوگوں کی قرأت میں جنہوں نے جزم پڑھا (۲)۔ ابن عباس نے فرمایا: یہ آیت اہل توحید پر سب سے زیادہ سخت ہے؛ کیونکہ وہ شخص جس کے لیے اللہ کے ہاں آخرت میں خیر ہو، وہ دنیا میں واپسی یا اس میں تاخیر کی تمنا نہیں کرتا۔ میں کہتا ہوں: سوائے شہید کے، کیونکہ وہ واپسی کی تمنا کرتا ہے تاکہ وہ (دوبارہ) قتل کیا جائے؛ اس عزت و تکریم کی وجہ سے جو وہ دیکھتا ہے۔ {اور اللہ اس سے باخبر ہے جو تم کرتے ہو} بھلائی یا برائی میں سے (۳)۔ عام لوگوں کی قرأت خطاب کے ساتھ "تا" کے ساتھ ہے۔ اور ابوبکر نے عاصم اور سلمی سے اسے "یا" کے ساتھ پڑھا ہے (٤)؛ یعنی ان لوگوں کی خبر کے طور پر جو مر گئے اور انہوں نے

یہ بات کہی۔ اللہ کی حمد و ثنا اور اس کی مدد سے سورت مکمل ہوئی۔ تفسیر قرطبی کا بیسواں جز مکمل ہوا، اور اس کے بعد اکیسواں جز آئے گا، اور وہ سورہ تغابن کی تفسیر سے شروع ہوگا۔

---

(١) معانی القرآن للزجاج ٥/ ١٧٨۔ (٢) إعراب القرآن للنحاس ٤/ ٤٣٦-٤٣٩، والقراءة في السبعة ص ٦٣٧، والتيسير ص ٢١١، والمحرر الوجيز ٥/ ٣١٦۔ (٣) الوسيط ٤/ ٣٠٥۔ (٤) السبعة ص ٦٣٧، والتيسير ص ٢١١۔

509 Index of the Twentieth Part

Index of the Twentieth Part - Interpretation of Surah An-Najm ..... 5 - His saying, the Almighty: ﴿By the star when it goes down. Your companion has not strayed nor has he erred...﴾ [1-10] ..... 6 - His saying, the Almighty: ﴿The heart did not lie about what it saw...﴾ [11-18] ..... 21 - His saying, the Almighty: ﴿Have you considered Al-Lat and Al-Uzza? And Manat, the third - the other one...﴾ [19-22] ..... 32 - His saying, the Almighty: ﴿They are not but names which you have named, you and your fathers, for which Allah has sent down no authority...﴾ [23-26] ... 39 - His saying, the Almighty: ﴿Indeed, those who do not believe in the Hereafter name the angels with female names...﴾ [27-30] ..... 40 - His saying, the Almighty: ﴿And to Allah belongs whatever is in the heavens and whatever is on the earth - that He may recompense those who have done evil with [the penalty of] what they have done...﴾ [31-32] ..... 41 - His saying, the Almighty: ﴿Have you seen him who turned away. And gave a little and [then] refrained?...﴾ [33-35] ..... 50 - His saying, the Almighty: ﴿Or has he not been informed of what was in the scriptures of Moses...﴾ [36-42] ..... 52 - His saying, the Almighty: ﴿And that it is He who makes [one] laugh and causes weep...﴾ [43-46] ..... 57 - His saying, the Almighty: ﴿And that upon Him is the next creation...﴾ [47-55] ..... 60 - His saying, the Almighty: ﴿This is a warner from the former warners...﴾ [56-62] ..... 65 - Interpretation of Surah Al-Qamar ..... 71 - His saying, the Almighty: ﴿The Hour has come near, and the moon has split...﴾ [1-8] ..... 80 - His saying, the Almighty: ﴿The people of Noah denied before them, and they denied Our servant and said, "A madman," and he was repelled...﴾ [9-17] ..... 86 - His saying, the Almighty: ﴿'Aad denied; and how [terrible] were My punishment and My warnings...﴾ [18-22] ..... 90 - His saying, the Almighty: ﴿Thamud denied the warnings...﴾ [23-26] ..... 95 - His saying, the Almighty: ﴿Indeed, We are sending the she-camel as a trial for them, so watch them and be patient...﴾ [27-32] ..... 99 - His saying, the Almighty: ﴿The people of Lot denied the warnings...﴾ [33-40] ..... 101 - His saying, the Almighty: ﴿And there certainly came to the people of Pharaoh warners...﴾ [41-42] ..... 102 - His saying, the Almighty: ﴿Are your disbelievers better than those [former ones], or do you have immunity in the scriptures?...﴾ [43-46] ..... 104 - His saying, the Almighty: ﴿Indeed, the criminals are in error

and madness...﴾ [47-49] ..... 107 - His saying, the Almighty: ﴿And Our command is but one, like a glance of the eye...﴾ [50-55] ..... 111 - Interpretation of Surah Ar-Rahman ..... 112 - His saying, the Almighty: ﴿The Most Merciful. Taught the Qur'an. Created man...﴾ [1-13] ..... 125 - His saying, the Almighty: ﴿He created man from clay like [that of] pottery...﴾ [14-18] ..... 127 - His saying, the Almighty: ﴿He released the two seas, meeting [side by side]; Between them is a barrier [so] neither of them transgresses...﴾ [19-23] ..... 130 - His saying, the Almighty: ﴿And to Him belong the ships [with sails] elevated in the sea like mountains...﴾ [24-25] ..... 131 - His saying, the Almighty: ﴿Everyone upon the earth will perish...﴾ [26-28] ..... 133 - His saying, the Almighty: ﴿Whoever is within the heavens and earth asks Him; every day He is bringing about a matter...﴾ [29-30] ..... 136 - His saying, the Almighty: ﴿We will attend to you, O two heavy groups...﴾ [31-36] ..... 143 - His saying, the Almighty: ﴿And when the heaven is split open and becomes rose-colored like oil...﴾ [37-40] .....

509 बीसवें भाग की अनुक्रमणिका

बीसवें भाग की अनुक्रमणिका - सूरह अन-नज्म की
व्याख्या ..... 5 - अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: ﴿तारे की कसम जब वह गिरे। तुम्हारा साथी न भटका है और न गुमराह हुआ है...﴾
[1-10] ..... 6 - अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: ﴿दिल ने जो देखा उसे झुठलाया नहीं...﴾ [11-18] ..... 21 - अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: ﴿क्या तुमने लात और उज्ज़ा को देखा है? और तीसरी मनत को...﴾ [19-22] ..... 32 - अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: ﴿ये केवल नाम हैं जो तुमने और तुम्हारे पूर्वजों ने रख लिए हैं, जिनके लिए अल्लाह ने कोई प्रमाण नहीं भेजा...﴾ [23-26] ... 39 - अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: ﴿बेशक जो लोग आख़िरत पर ईमान नहीं रखते, वे फ़रिश्तों का नाम औरतों जैसा रखते हैं...﴾ [27-30] ..... 40 - अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: ﴿और अल्लाह ही का है जो कुछ आसमानों में है और जो कुछ ज़मीन में है, ताकि वह बुराई करने वालों को उनके किए का बदला दे...﴾ [31-32] ..... 41 - अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: ﴿क्या तुमने उस व्यक्ति को देखा जिसने मुँह फेर लिया। और थोड़ा सा दिया फिर रुक गया?...﴾ [33-35] ..... 50 - अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: ﴿या क्या उसे उन बातों की ख़बर नहीं दी गई जो मूसा के सहीफ़ों में थीं...﴾
[36-42] ..... 52 - अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: ﴿और यह कि वही है जो हँसाता है और रुलाता है...﴾ [43-46] ..... 57 - अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: ﴿और यह कि दूसरी बार पैदा करना उसी के ज़िम्मे है...﴾
[47-55] ..... 60 - अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: ﴿यह पहले डराने वालों में से एक डराने वाला है...﴾ [56-62] ..... 65 - सूरह अल-क़मर की व्याख्या ..... 71 - अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: ﴿क़ियामत करीब आ गई और चाँद फट गया...﴾ [1-8] ..... 80 - अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: ﴿उनसे पहले नूह की क़ौम ने झुठलाया था, तो उन्होंने हमारे बंदे को झुठलाया और कहा, 'यह दीवाना है' और वह झिड़क दिया गया...﴾ [9-17] ..... 86 - अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: ﴿आद ने झुठलाया, तो कैसा रहा मेरा अज़ाब और मेरा डराना...﴾
[18-22] ..... 90 - अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: ﴿समूद ने डराने वालों को झुठलाया...﴾ [23-26] ..... 95 - अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन:

﴾बेशक हम ऊँटनी को उनके लिए एक आज़माइश के तौर पर भेजने वाले हैं, तो उन पर नज़र रखो और सब्र करो...﴿ [27-32] ..... 99 - अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: ﴾लूत की क़ौम ने डराने वालों को झुठलाया...﴿ [33-40] ..... 101 - अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: ﴾और फ़िरऔन के लोगों के पास भी डराने वाले आए थे...﴿ [41-42] ..... 102 - अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: ﴾क्या तुम्हारे काफ़िर उन लोगों से बेहतर हैं या तुम्हारे लिए आसमानी किताबों में कोई छूट है?...﴿ [43-46] ..... 104 - अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: ﴾बेशक अपराधी गुमराही और दीवानगी में हैं...﴿ [47-49] ..... 107 - अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: ﴾और हमारा हुक्म तो बस एक ही बार होता है, जैसे पलक झपकना...﴿ [50-55] ..... 111 - सूरह अर-रहमान की व्याख्या ..... 112 - अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: ﴾रहमान। उसने कुरान सिखाया। उसने इंसान को पैदा किया...﴿ [1-13] ..... 125 - अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: ﴾उसने इंसान को ठीकरी की तरह खनखनाते हुए गारे से बनाया...﴿ [14-18] ..... 127 - अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: ﴾उसने दो समुद्रों को छोड़ दिया जो आपस में मिलते हैं। उनके बीच एक आड़ है जिसे वे पार नहीं करते...﴿ [19-23] ..... 130 - अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: ﴾और समुद्र में ऊँचे पहाड़ों की तरह चलते हुए जहाज़ उसी के हैं...﴿ [24-25] ..... 131 - अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: ﴾जो कोई भी ज़मीन पर है, फ़ना होने वाला है...﴿ [26-28] ..... 133 - अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: ﴾आसमानों और ज़मीन में जो कोई भी है, उसी से माँगता है; हर दिन वह एक काम में है...﴿ [29-30] ..... 136 - अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: ﴾ऐ दोनों गिरोहो (इंसान और जिन्न)! जल्द ही हम तुम्हारी तरफ़ मुतवज्जह होंगे...﴿ [31-36] ..... 143 - अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: ﴾फिर जब आसमान फट जाएगा और लाल चमड़े की तरह लाल हो जाएगा...﴿ [37-40] .....

509 فہرست الجزء العشرین

فهرس الجزء العشرين - تفسير سورة النجم .....

5 - الله تعالىٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَالنَّجْمِ إِذَا هَوَىٰ . مَا ضَلَّ صَاحِبُكُمْ وَمَا غَوَىٰ...﴾

[1-10] ..... 6 - الله تعالىٰ کا ارشاد ہے: ﴿مَا كَذَبَ الْفُؤَادُ مَا رَأَىٰ...﴾

[11-18] ..... 21 - الله تعالىٰ کا ارشاد ہے: ﴿أَفَرَأَيْتُمُ اللَّاتَ وَالْعُزَّىٰ .

وَمَنَاةَ الثَّالِثَةَ الْأُخْرَىٰ...﴾ [19-22] ..... 32 - الله تعالىٰ کا ارشاد ہے: ﴿إِنْ هِيَ إِلَّا أَسْمَاءٌ

سَمَّيْتُمُوهَا أَنتُمْ وَآبَاؤُكُم مَّا أَنزَلَ اللَّهُ بِهَا مِن سُلْطَانٍ...﴾ [23-26] ... 39 - الله تعالىٰ کا ارشاد ہے: ﴿إِنَّ

الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ لَيُسَمُّونَ الْمَلَائِكَةَ تَسْمِيَةَ الْأُنثَىٰ...﴾ [27-30] ..... 40 - الله تعالىٰ کا

ارشاد ہے: ﴿وَلِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ لِيَجْزِيَ الَّذِينَ أَسَاءُوا بِمَا عَمِلُوا...﴾ [31-32] .....

41 - الله تعالىٰ کا ارشاد ہے: ﴿أَفَرَأَيْتَ الَّذِي تَوَلَّىٰ . وَأَعْطَىٰ قَلِيلًا وَأَكْدَىٰ...﴾

[33-35] ..... 50 - الله تعالىٰ کا ارشاد ہے: ﴿أَمْ لَمْ يُنَبَّأْ بِمَا فِي صُحُفِ مُوسَىٰ...﴾

[36-42] ..... 52 - الله تعالىٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَأَنَّهُ هُوَ أَضْحَكَ وَأَبْكَىٰ...﴾

[43-46] ..... 57 - الله تعالىٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَأَنَّ عَلَيْهِ النَّشْأَةَ

الْأُخْرَىٰ...﴾ [47-55] ..... 60 - الله تعالىٰ کا ارشاد ہے: ﴿هَٰذَا نَذِيرٌ مِّنَ

النُّذُرِ الْأُولَىٰ...﴾ [56-62] ..... 65 - تفسير سورة

القمر ..... 71 - الله تعالىٰ کا ارشاد ہے:

﴿اقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ وَانشَقَّ الْقَمَرُ...﴾ [1-8] ..... 80 - الله تعالىٰ کا ارشاد ہے:

﴿كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمُ نُوحٍ فَكَذَّبُوا عَبْدَنَا وَقَالُوا مَجْنُونٌ وَازْدُجِرَ...﴾ [9-17] ..... 86 - الله تعالىٰ کا

ارشاد ہے: ﴿كَذَّبَتْ عَادٌ فَكَيْفَ كَانَ عَذَابِي وَنُذُرِ...﴾ [18-22] ..... 90 - الله

تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿كَذَّبَتْ ثَمُودُ بِالنُّذُرِ...﴾ [23-26] ..... 95 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿إِنَّا مُرْسِلُو النَّاقَةِ فِتْنَةً لَّهُمْ فَارْتَقِبْهُمْ وَاصْطَبِرْ...﴾ [27-32] ..... 99 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿كَذَّبَتْ قَوْمُ لُوطٍ بِالنُّذُرِ...﴾ [33-40] ..... 101 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَلَقَدْ جَاءَ آلَ فِرْعَوْنَ النُّذُرُ...﴾ [41-42] ..... 102 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿أَكُفَّارُكُمْ خَيْرٌ مِّنْ أُولَٰئِكُمْ أَمْ لَكُمْ بَرَاءَةٌ فِي الزُّبُرِ...﴾ [43-46] ..... 104 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿إِنَّ الْمُجْرِمِينَ فِي ضَلَالٍ وَسُعُرٍ...﴾ [47-49] ..... 107 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَمَا أَمْرُنَا إِلَّا وَاحِدَةٌ كَلَمْحٍ بِالْبَصَرِ...﴾ [50-55] ..... 111 - تفسیر سورۃ الرحمن ..... 112 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿الرَّحْمَٰنُ . عَلَّمَ الْقُرْآنَ . خَلَقَ الْإِنسَانَ...﴾ [1-13] ..... 125 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿خَلَقَ الْإِنسَانَ مِن صَلْصَالٍ كَالْفَخَّارِ...﴾ [14-18] ..... 127 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ يَلْتَقِيَانِ . بَيْنَهُمَا بَرْزَخٌ لَّا يَبْغِيَانِ...﴾ [19-23] ..... 130 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَلَهُ الْجَوَارِ الْمُنْشَآتُ فِي الْبَحْرِ كَالْأَعْلَامِ...﴾ [24-25] ..... 131 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ...﴾ [26-28] ..... 133 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿يَسْأَلُهُ مَن فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ...﴾ [29-30] ..... 136 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿سَنَفْرُغُ لَكُمْ أَيُّهَ الثَّقَلَانِ...﴾ [31-36] ..... 143 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿فَإِذَا انشَقَّتِ السَّمَاءُ فَكَانَتْ وَرْدَةً كَالدِّهَانِ...﴾ [37-40] .....

Index of the Twentieth Part 510 - The Almighty's saying: {The criminals will be known by their marks and will be seized by the forelocks and the feet...} [41-45] ..... 146 - The Almighty's saying: {But for he who has feared the position of his Lord are two gardens...} [46-47] ..... 148 - The Almighty's saying: {Having spreading branches. So which of the favors of your Lord would you deny?...} [48-51] ..... 150 - The Almighty's saying: {In both of them are of every fruit, two kinds...} [52-55] ..... 152 - The Almighty's saying: {In them are women limiting their glances, untouched before them by man or jinni...} [56-57] ..... 154 - The Almighty's saying: {As if they were rubies and coral...} [58-61] ..... 156 - The Almighty's saying: {And below them both [in excellence] are two [other] gardens...} [62-65] ..... 158 - The Almighty's saying: {In both of them are two springs, spouting...} [66-69] ..... 161 - The Almighty's saying: {In them are good and beautiful women...} [70-71] ..... 163 - The Almighty's saying: {Fair ones reserved in pavilions...} [72-75] ..... 166 - The Almighty's saying: {Reclining on green cushions and beautiful carpets...} [76-78] ..... 169 - Interpretation of Surah Al-Waqi'ah - The Almighty's saying: {When the Occurrence occurs...} [1-6] ..... 176 - The Almighty's saying: {And you become [of] three kinds. Then the companions of the right - what are the companions of the right?...} [7-12] ..... 180 - The Almighty's saying: {A large company of the former peoples. And a few of the later peoples...} [13-16] ..... 184 - The Almighty's saying: {There will circulate among them young boys made eternal...} [17-26] ..... 186 - The Almighty's saying: {And the companions of the right - what are the companions of the right?...} [27-40] ..... 193 - The Almighty's saying: {And the companions of the left - what are the companions of the left? In scorching fire and scalding water...} [41-56] ..... 201 - The Almighty's saying: {We have created you, so why do you not believe?...} [57-62] ..... 206 - The Almighty's saying: {And have you seen that which you sow?...} [63-67] ..... 209 - The Almighty's saying: {And have you seen the water that you drink?...} [68-74] ..... 214 - The Almighty's saying: {Then I swear by the setting of the stars...} [75-80] ..... 217 - The Almighty's saying: {Then is it to this statement that you are indifferent?...} [81-87] ..... 224 - The Almighty's saying: {And if he was of those brought near to Allah...} [88-96] ..... 230 - Interpretation of Surah Al-Hadid - The Almighty's saying: {Whatever is in the heavens and earth exalts Allah, and He is the Exalted in Might, the Wise...} [1-3] ..... 235 - The Almighty's saying: {It is He who created the heavens and earth in six days and then established Himself above the Throne...} [4-6] ..... 236 - The Almighty's saying: {Believe in Allah and His Messenger and spend out of that in which He has made you successive inheritors...} [7-9] ..... 238 - The Almighty's saying: {And what is [the matter] with you that you spend not in

the cause of Allah? And to Allah belongs the heritage of the heavens and the earth...} [10] ..... 239 - The Almighty's saying: {Who is it that would loan Allah a goodly loan so He will multiply it for him and he will have a noble reward?...} [11-12] ..... 243 - The Almighty's saying: {On the day the hypocrite men and hypocrite women will say to those who believed, "Wait for us that we may acquire some of your light"...} [13-15] ..... 247 - The Almighty's saying: {Has the time not come for those who have believed that their hearts should become humbly submissive at the remembrance of Allah and what has come down of the truth?...} [16-17] ..... 251 - The Almighty's saying: {Indeed, the men who practice charity and the women who practice charity and [they who] have loaned Allah a goodly loan - it will be multiplied for them...} [18-19] ..... 256 - The Almighty's saying: {Know that the life of this world is but amusement and diversion and adornment...} [20-21] 259

बीसवें भाग की अनुक्रमणिका ५१० - अल्लाह तआला का कथन: {अपराधियों की पहचान उनके लक्षणों से होगी, फिर उन्हें पेशानियों और पैरों से पकड़ा जाएगा...} [४१-४५] ..... १४६ - अल्लाह तआला का कथन: {और उस व्यक्ति के लिए जो अपने रब के सामने खड़े होने से डरा, दो बाग़ हैं...} [४६-४७] ..... १४८ - अल्लाह तआला का कथन: {दोनों घनी टहनियों वाले। तो तुम दोनों अपने रब की कौन-कौन सी अनुकम्पाओं को झुठलाओगे?...} [४८-५१] ..... १५० - अल्लाह तआला का कथन: {उन दोनों में हर फल की दो किस्में होंगी...} [५२-५५] ..... १५२ - अल्लाह तआला का कथन: {उनमें नीची निगाहों वाली स्त्रियाँ होंगी, जिन्हें उनसे पहले न किसी मनुष्य ने छुआ होगा और न किसी जिन्न ने...} [५६-५७] ..... १५४ - अल्लाह तआला का कथन: {मानो वे याकूत और मूँगा हों...} [५८-६१] ..... १५६ - अल्लाह तआला का कथन: {और उन दोनों के अतिरिक्त दो और बाग़ हैं...} [६२-६५] ..... १५८ - अल्लाह तआला का कथन: {उन दोनों में दो जोश मारते हुए सोते हैं...} [६६-६९] ..... १६१ - अल्लाह तआला का कथन: {उनमें बहुत भली और सुन्दरी स्त्रियाँ होंगी...} [७०-७१] ..... १६३ - अल्लाह तआला का कथन: {खेमों में सुरक्षित हूरें...} [७२-७५] ..... १६६ - अल्लाह तआला का कथन: {वे हरे गद्दों और उत्तम बिछौनों पर तकिया लगाए हुए होंगे...} [७६-७८] ..... १६९ - सूरह अल-वाक़िआ की व्याख्या - अल्लाह तआला का कथन: {जब वह होने वाली (क़यामत) घटित हो जाएगी...} [१-६] ..... १७६ - अल्लाह तआला का कथन: {और तुम तीन श्रेणियों में विभाजित हो जाओगे। तो दाहिने हाथ वाले, दाहिने हाथ वाले क्या ही अच्छे हैं!...} [७-१२] ..... १८० - अल्लाह तआला का कथन: {अगलों में से एक बड़ा गिरोह होगा। और पिछलों में से थोड़े...} [१३-१६] ..... १८४ - अल्लाह तआला का कथन: {उनके बीच सदा किशोर रहने वाले लड़के घूमेंगे...} [१७-२६] .....१८६ - अल्लाह तआला का कथन: {और दाहिने हाथ वाले, दाहिने हाथ वाले क्या ही अच्छे हैं!...} [२७-४०] ..... १९३ - अल्लाह तआला का कथन: {और बाएँ हाथ वाले, बाएँ हाथ वाले क्या ही बुरे हैं! झुलसाने वाली लू और खौलते हुए पानी में...} [४१-५६] ..... २०१ - अल्लाह तआला का कथन: {हमने ही तुम्हें पैदा किया है, फिर तुम पुष्टि क्यों नहीं करते?...} [५७-६२] ..... २०६ - अल्लाह तआला का कथन: {भला बताओ तो सही जो तुम बोते हो?...} [६३-६७] ..... २०९ - अल्लाह तआला का कथन: {भला बताओ तो सही वह पानी जो तुम पीते हो?...} [६८-७४] ..... २१४ - अल्लाह तआला का कथन: {तो मैं तारों के अस्त होने के स्थानों की शपथ खाता हूँ...} [७५-८०] ..... २१७ - अल्लाह तआला का कथन: {तो क्या तुम इस बात को हल्के में लेते हो?...} [८१-८७] ..... २२४ - अल्लाह तआला का कथन: {तो रहा वह जो अल्लाह के निकटवर्ती लोगों में से होगा...} [८८-९६] ..... २३० - सूरह अल-हदीद की व्याख्या - अल्लाह

तआला का कथन: {आकाशों और धरती में जो कुछ भी है, अल्लाह की महिमा गान करता है, और वही प्रभुत्वशाली, तत्वदर्शी है...} [१-३] ..... २३५ - अल्लाह तआला का कथन: {वही है जिसने आकाशों और धरती को छह दिनों में पैदा किया, फिर वह सिंहासन (अर्श) पर विराजमान हुआ...} [४-६] ..... २३६ - अल्लाह तआला का कथन: {अल्लाह और उसके रसूल पर ईमान लाओ और उस चीज़ में से खर्च करो जिसमें उसने तुम्हें उत्तराधिकारी बनाया है...} [७-९] ..... २३८ - अल्लाह तआला का कथन: {और तुम्हें क्या हुआ है कि तुम अल्लाह के मार्ग में खर्च नहीं करते? जबकि आकाशों और धरती की विरासत अल्लाह ही की है...} [१०] ..... २३९ - अल्लाह तआला का कथन: {कौन है जो अल्लाह को उत्तम ऋण दे, तो वह उसे उसके लिए कई गुना कर दे और उसके लिए सम्मानजनक बदला है?...} [११-१२] ..... २४३ - अल्लाह तआला का कथन: {जिस दिन मुनाफ़िक़ (पाखंडी) पुरुष और मुनाफ़िक़ स्त्रियाँ ईमान वालों से कहेंगे, "हमारी प्रतीक्षा करो कि हम तुम्हारे प्रकाश में से कुछ प्राप्त कर लें"...} [१३-१५] ..... २४७ - अल्लाह तआला का कथन: {क्या ईमान वालों के लिए वह समय नहीं आया कि उनके दिल अल्लाह के स्मरण और जो सत्य उतरा है उसके सामने झुक जाएँ...} [१६-१७] ..... २५१ - अल्लाह तआला का कथन: {निस्संदेह दान देने वाले पुरुष और दान देने वाली स्त्रियाँ और जिन्होंने अल्लाह को उत्तम ऋण दिया है, उनके लिए उसे कई गुना कर दिया जाएगा...} [१८-१९] ..... २५६ - अल्लाह तआला का कथन: {जान लो कि यह सांसारिक जीवन केवल खेल-कूद और शोभा-सज्जा है...} [२०-२१] २५९

فہرست بیسواں پارہ ۵۱۰ - فرمانِ الٰہی: ﴿گنہگار اپنے چہروں سے پہچان لیے جائیں گے، پھر وہ پیشانیوں اور پاؤں سے پکڑ لیے جائیں گے...﴾ [۴۱-۴۵] ..... ۱۴۶ - فرمانِ الٰہی: ﴿اور اس شخص کے لیے جو اپنے رب کے سامنے کھڑے ہونے سے ڈرا، دو باغ ہیں...﴾ [۴۶-۴۷] ..... ۱۴۸ - فرمانِ الٰہی: ﴿بہت سی شاخوں والے۔ سو تم دونوں اپنے رب کی کن کن نعمتوں کو جھٹلاؤ گے؟...﴾ [۴۸-۵۱] ..... ۱۵۰ - فرمانِ الٰہی: ﴿ان دونوں میں ہر پھل کی دو دو قسمیں ہوں گی...﴾ [۵۲-۵۵] ..... ۱۵۲ - فرمانِ الٰہی: ﴿ان میں نیچی نگاہوں والی عورتیں ہوں گی، جنہیں ان سے پہلے نہ کسی انسان نے چھوا ہوگا اور نہ کسی جن نے...﴾ [۵۶-۵۷] ..... ۱۵۴ - فرمانِ الٰہی: ﴿گویا وہ یاقوت اور مرجان ہوں...﴾ [۵۸-۶۱] ..... ۱۵۶ - فرمانِ الٰہی: ﴿اور ان دونوں کے علاوہ دو اور باغ ہیں...﴾ [۶۲-۶۵] ..... ۱۵۸ - فرمانِ الٰہی: ﴿ان دونوں میں دو چشمے ابلتے ہوئے ہوں گے...﴾ [۶۶-۶۹] ..... ۱۶۱ - فرمانِ الٰہی: ﴿ان میں بہت بھلی اور خوبصورت عورتیں ہوں گی...﴾ [۷۰-۷۱] ..... ۱۶۳ - فرمانِ الٰہی: ﴿خیموں میں رہنے والی حوریں...﴾ [۷۲-۷۵] ..... ۱۶۶ - فرمانِ الٰہی: ﴿وہ سبز غالیچوں اور نفیس بچھونوں پر تکیہ لگائے ہوئے ہوں گے...﴾ [۷۶-۷۸] ..... ۱۶۹ - تفسیر سورۃ الواقعہ - فرمانِ الٰہی: ﴿جب وہ واقع ہونے والی (قیامت) واقع ہو جائے گی...﴾ [۱-۶] ..... ۱۷۶ - فرمانِ الٰہی: ﴿اور تم تین قسم کے ہو جاؤ گے۔ سو دائیں ہاتھ والے، کیا ہی اچھے ہیں دائیں ہاتھ والے!...﴾ [۷-۱۲] ..... ۱۸۰ - فرمانِ الٰہی: ﴿اگلے لوگوں میں سے ایک بڑی جماعت ہوگی۔ اور پچھلے لوگوں میں سے تھوڑے...﴾ [۱۳-۱۶] ..... ۱۸۴ - فرمانِ الٰہی: ﴿ان کے گرد ہمیشہ رہنے والے لڑکے گھومیں گے...﴾ [۱۷-۲۶] ..... ۱۸۶ - فرمانِ الٰہی: ﴿اور دائیں ہاتھ والے، کیا ہی اچھے ہیں دائیں ہاتھ والے!...﴾ [۲۷-۴۰] ..... ۱۹۳ - فرمانِ الٰہی: ﴿اور بائیں ہاتھ والے، کیا ہی برے ہیں بائیں ہاتھ والے! گرم ہوا اور کھولتے ہوئے پانی میں...﴾ [۴۱-۵۶] ..... ۲۰۱ - فرمانِ الٰہی: ﴿ہم ہی نے تمہیں پیدا کیا ہے، پھر تم تصدیق کیوں نہیں

کرتے؟...﴾ [۵۷-۶۲] ..... ۲۰۶ - فرمانِ الٰہی: ﴿بھلا دیکھو تو جو تم بوتے ہو؟...﴾
[۶۳-۶۷] ..... ۲۰۹ - فرمانِ الٰہی: ﴿بھلا دیکھو تو وہ پانی جو تم پیتے ہو؟...﴾ [۶۸-۷۴] .....
۲۱۴ - فرمانِ الٰہی: ﴿سو میں ستاروں کے گرنے کے مقامات کی قسم کھاتا ہوں...﴾
[۷۵-۸۰] ..... ۲۱۷ - فرمانِ الٰہی: ﴿تو کیا تم اس بات سے سستی برتتے ہو؟...﴾
[۸۱-۸۷] ..... ۲۲۴ - فرمانِ الٰہی: ﴿سو اگر وہ مقرب بندوں میں سے ہوا...﴾ [۸۸-۹۶] .....
۲۳۰ - تفسیر سورۃ الحدید - فرمانِ الٰہی: ﴿آسمانوں اور زمین میں جو کچھ ہے اللہ کی تسبیح کرتا ہے، اور وہی زبردست حکمت والا ہے...﴾ [۱-۳] ..... ۲۳۵ - فرمانِ الٰہی: ﴿وہی ہے جس نے آسمانوں اور زمین کو چھ دنوں میں پیدا کیا پھر عرش پر جلوہ فرما ہوا...﴾ [۴-۶] ..... ۲۳۶ - فرمانِ الٰہی: ﴿اللہ اور اس کے رسول پر ایمان لاؤ اور اس میں سے خرچ کرو جس میں اس نے تمہیں جانشین بنایا ہے...﴾ [۷-۹] ..... ۲۳۸ - فرمانِ الٰہی: ﴿اور تمہیں کیا ہے کہ تم اللہ کی راہ میں خرچ نہیں کرتے؟ حالانکہ آسمانوں اور زمین کی میراث اللہ ہی کی ہے...﴾ [۱۰] ..... ۲۳۹ - فرمانِ الٰہی: ﴿کون ہے جو اللہ کو قرضِ حسنہ دے، پھر وہ اسے اس کے لیے کئی گنا کر دے اور اس کے لیے عزت والا اجر ہے؟...﴾ [۱۱-۱۲] ..... ۲۴۳ - فرمانِ الٰہی: ﴿جس دن منافق مرد اور منافق عورتیں ایمان والوں سے کہیں گے، "ہماری طرف دیکھو کہ ہم تمہارے نور سے کچھ روشنی حاصل کر لیں"...﴾ [۱۳-۱۵] ..... ۲۴۷ - فرمانِ الٰہی: ﴿کیا ایمان والوں کے لیے وہ وقت نہیں آیا کہ ان کے دل اللہ کے ذکر اور جو حق نازل ہوا ہے اس کے لیے جھک جائیں؟...﴾
[۱۶-۱۷] ..... ۲۵۱ - فرمانِ الٰہی: ﴿بے شک صدقہ دینے والے مرد اور صدقہ دینے والی عورتیں اور جنہوں نے اللہ کو قرضِ حسنہ دیا، ان کے لیے اسے کئی گنا کر دیا جائے گا...﴾
[۱۸-۱۹] ..... ۲۵۶ - فرمانِ الٰہی: ﴿جان لو کہ دنیا کی زندگی محض کھیل کود اور زینت ہے...﴾
[۲۰-۲۱] ۲۵۹

Index of the Twentieth Part 511

- Allah's words: {No disaster strikes upon the earth or among yourselves except that it is in a register before We bring it into being...} [22-24] 263
- Allah's words: {We have already sent Our messengers with clear evidences and sent down with them the Scripture and the balance that the people may maintain [their affairs] in justice...} [25-26] 267
- Allah's words: {Then We sent following their footsteps Our messengers and followed [them] with Jesus, the son of Mary, and gave him the Gospel...} [27] 270
- Allah's words: {O you who have believed, fear Allah and believe in His Messenger; He will give you a double portion of His mercy...} [28-29] 276

- Tafsir of Surah Al-Mujadila

- Allah's words: {Allah has certainly heard the statement of the woman who was disputing with you concerning her husband...} [1] 280
- Allah's words: {Those who pronounce thihar among you [to separate] from their wives - they are not [in fact] their mothers...} [2] 284
- Allah's words: {And those who pronounce thihar from their wives and then [wish to] go back on what they said - then [there must be] the freeing of a slave before they touch one another...} [3-4] 293
- Allah's words: {Indeed, those who oppose Allah and His Messenger are abased as those before them were abased...} [5-6] 304
- Allah's words: {Have you not seen that Allah knows whatever is in the heavens and whatever is on the earth?...} [7] 306
- Allah's words: {Have you not seen those who were forbidden from private conversation, then they return to what they were forbidden from...} [8] 308
- Allah's words: {O you who have believed, when you converse privately, do not converse about sin...} [9-10] 313
- Allah's words: {O you who have believed, when you are told, "Space yourselves" in assemblies, then make space; Allah will make space for you...} [11] 315
- Allah's words: {O you who have believed, when you [wish to] privately consult the Messenger, present before your consultation a charity...} [12] 321

- Allah's words: {Have you feared to present charities before your consultation?...} [13] 324
- Allah's words: {Have you not seen those who make allies of a people with whom Allah has become angry? They are not of you...} [14-16] 325
- Allah's words: {Neither their wealth nor their children will avail them against Allah at all...} [17-19] 327
- Allah's words: {Indeed, those who oppose Allah and His Messenger - those are among the most debased.} [20-21] 328
- Allah's words: {You will not find a people who believe in Allah and the Last Day having affection for those who oppose Allah and His Messenger...} [22] 329

- Tafsir of Surah Al-Hashr

- Allah's words: {Whatever is in the heavens and whatever is on the earth exalts Allah, and He is the Exalted in Might, the Wise.} [1] 333
- Allah's words: {It is He who expelled the ones who disbelieved among the People of the Scripture from their homes at the first gathering...} [2] 334
- Allah's words: {And if not that Allah had decreed for them evacuation, He would have punished them in [this] world...} [3-5] 339
- Allah's words: {And what Allah restored [of property] to His Messenger from them - you did not spur for it [in an expedition] any horses or camels...} [6-7] 345
- Allah's words: {For the poor emigrants who were expelled from their homes and their properties, seeking bounty from Allah and [His] approval...} [8] 357
- Allah's words: {And [also for] those who were settled in al-Madinah and [adopted] the faith before them. They love those who emigrated to them...} [9] 358

बीसवें भाग की अनुक्रमणिका ५११

- अल्लाह का कथन: {धरती में या तुम्हारे अपने आप में कोई भी विपत्ति ऐसी नहीं आती जो एक किताब में न हो, इससे पहले कि हम उसे अस्तित्व में लाएं..} [२२-२४] २६३
- अल्लाह का कथन: {निश्चित रूप से हमने अपने रसूलों को स्पष्ट प्रमाणों के साथ भेजा और उनके साथ किताब और तराज़ू उतारी ताकि लोग न्याय पर क़ायम रहें...} [२५-२६] २६७
- अल्लाह का कथन: {फिर हमने उनके पदचिह्नों पर अपने रसूलों को भेजा और मरियम के बेटे ईसा को उनके पीछे भेजा और उन्हें इंजील प्रदान की...} [२७] २७०
- अल्लाह का कथन: {ऐ लोगों जो ईमान लाए हो! अल्लाह से डरो और उसके रसूल पर ईमान लाओ, वह तुम्हें अपनी रहमत का दोहरा हिस्सा देगा...} [२८-२९] २७१
- सूरह अल-मुजादिला की तफ़सीर
- अल्लाह का कथन: {अल्लाह ने उस स्त्री की बात सुन ली है जो अपने पति के बारे में तुमसे झगड़ रही थी...} [१] २८०
- अल्लाह का कथन: {तुममें से जो लोग अपनी पत्नियों से 'ज़िहार' करते हैं, वे उनकी माँएं नहीं हैं...} [२] २८४
- अल्लाह का कथन: {और जो लोग अपनी पत्नियों से 'ज़िहार' करते हैं फिर अपनी कही हुई बात से फिरना चाहते हैं, तो एक दूसरे को छूने से पहले एक ग़ुलाम आज़ाद करना होगा...} [३-४] २९३
- अल्लाह का कथन: {निस्संदेह जो लोग अल्लाह और उसके रसूल का विरोध करते हैं, वे वैसे ही अपमानित किए गए जैसे उनसे पहले के लोग अपमानित किए गए थे...} [५-६] ३०४
- अल्लाह का कथन: {क्या तुमने नहीं देखा कि अल्लाह जानता है जो कुछ आसमानों में है और जो कुछ ज़मीन में है?...} [७] ३०१
- अल्लाह का कथन: {क्या तुमने उन लोगों को नहीं देखा जिन्हें कानाफूसी से रोका गया था, फिर वे उसी की ओर लौटते हैं जिससे उन्हें रोका गया था...} [८] ३०८
- अल्लाह का कथन: {ऐ लोगों जो ईमान लाए हो! जब तुम आपस में कानाफूसी करो, तो गुनाह की बातें न करो...} [९-१०] ३१३

- अल्लाह का कथन: {ऐ लोगों जो ईमान लाए हो! जब तुमसे कहा जाए कि सभाओं में जगह दो, तो जगह दे दिया करो, अल्लाह तुम्हें जगह देगा...} [११] ३१५
- अल्लाह का कथन: {ऐ लोगों जो ईमान लाए हो! जब तुम रसूल से कानाफूसी करना चाहो, तो अपनी कानाफूसी से पहले कुछ दान पेश करो...} [१२] ३२१
- अल्लाह का कथन: {क्या तुम अपनी कानाफूसी से पहले दान पेश करने से डर गए?...} [१३] ३२४
- अल्लाह का कथन: {क्या तुमने उन लोगों को नहीं देखा जिन्होंने ऐसे लोगों से दोस्ती की जिन पर अल्लाह का ग़ज़ब हुआ? वे न तुममें से हैं...} [१४-१७] ३२५
- अल्लाह का कथन: {उनके धन और उनकी संतान अल्लाह के मुक़ाबले में उनके काम न आएंगे...} [१७-१९] ३२७
- अल्लाह का कथन: {निस्संदेह जो लोग अल्लाह और उसके रसूल का विरोध करते हैं, वही सबसे अधिक अपमानित लोगों में से हैं।} [२०-२१] ३२८
- अल्लाह का कथन: {तुम ऐसे लोगों को नहीं पाओगे जो अल्लाह और अंतिम दिन पर ईमान रखते हों और वे उन लोगों से प्रेम करते हों जो अल्लाह और उसके रसूल का विरोध करते हैं...} [२२] ३२९

- सूरह अल-हश्र की तफ़सीर

- अल्लाह का कथन: {जो कुछ आसमानों और ज़मीन में है सब अल्लाह की तस्बीह (महिमा गान) करते हैं, और वह प्रभुत्वशाली, तत्वदर्शी है।} [१] ३३३
- अल्लाह का कथन: {वही है जिसने अहले किताब में से काफ़िरों को उनके घरों से पहले जमावड़े के समय निकाला...} [२] ३३४
- अल्लाह का कथन: {और यदि अल्लाह ने उनके लिए निर्वासन न लिखा होता, तो वह उन्हें दुनिया में ही दंड देता...} [३-०] ३३९
- अल्लाह का कथन: {और जो माल अल्लाह ने उनसे (छीनकर) अपने रसूल को दिलाया, उसके लिए न तुमने घोड़े दौड़ाए और न ऊँट...} [६-७] ३४५
- अल्लाह का कथन: {उन निर्धन मुहाजिरों के लिए जो अपने घरों और अपनी संपत्तियों से निकाल दिए गए, जो अल्लाह का अनुग्रह और उसकी प्रसन्नता चाहते हैं...} [८] ३५७
- अल्लाह का कथन: {और वे लोग जिन्होंने उनसे पहले इस घर (मदीना) में और ईमान में जगह बना ली थी, वे उनसे प्रेम करते हैं जो हिजरत करके उनके पास आए...} [९] ३५८

فهرست الجزء العشرين ٥١١

- قوله تعالىٰ: ﴿مَا أَصَابَ مِن مُّصِيبَةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي أَنفُسِكُمْ إِلَّا فِي كِتَابٍ مِّن قَبْلِ أَن نَّبْرَأَهَا...﴾ [٢٢-٢٤] ٢٦٣
- قوله تعالىٰ: ﴿لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ...﴾ [٢٥-٢٦] ٢٦٧
- قوله تعالىٰ: ﴿ثُمَّ قَفَّيْنَا عَلَىٰ ءَاثَارِهِم بِرُسُلِنَا وَقَفَّيْنَا بِعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ وَآتَيْنَاهُ الْإِنجِيلَ...﴾ [٢٧] ٢٧٠
- قوله تعالىٰ: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَآمِنُوا بِرَسُولِهِ يُؤْتِكُمْ كِفْلَيْنِ مِن رَّحْمَتِهِ...﴾ [٢٨-٢٩] ٢٧٦
- تفسير سورة المجادلة
- قوله تعالىٰ: ﴿قَدْ سَمِعَ اللَّهُ قَوْلَ الَّتِي تُجَادِلُكَ فِي زَوْجِهَا...﴾ [١] ٢٨٠
- قوله تعالىٰ: ﴿الَّذِينَ يُظَاهِرُونَ مِنكُم مِّن نِّسَائِهِم مَّا هُنَّ أُمَّهَاتِهِمْ...﴾ [٢] ٢٨٤
- قوله تعالىٰ: ﴿وَالَّذِينَ يُظَاهِرُونَ مِن نِّسَائِهِمْ ثُمَّ يَعُودُونَ لِمَا قَالُوا فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مِّن قَبْلِ أَن يَتَمَاسَّا...﴾ [٣-٤] ٢٩٣
- قوله تعالىٰ: ﴿إِنَّ الَّذِينَ يُحَادُّونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ كُبِتُوا كَمَا كُبِتَ الَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ...﴾ [٥-٦] ٣٠٤
- قوله تعالىٰ: ﴿أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ...﴾ [٧] ٣٠٦
- قوله تعالىٰ: ﴿أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ نُهُوا عَنِ النَّجْوَىٰ ثُمَّ يَعُودُونَ لِمَا نُهُوا عَنْهُ...﴾ [٨] ٣٠٨
- قوله تعالىٰ: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَنَاجَيْتُمْ فَلَا تَتَنَاجَوْا بِالْإِثْمِ...﴾ [٩-١٠] ٣١٣

• قولہ تعالیٰ: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قِيلَ لَكُمْ تَفَسَّحُوا فِي الْمَجَالِسِ فَافْسَحُوا يَفْسَحِ اللَّهُ لَكُمْ...﴾ [١١] ٣١٥

• قولہ تعالیٰ: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نَاجَيْتُمُ الرَّسُولَ فَقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَاكُمْ صَدَقَةً...﴾ [١٢] ٣٢١

• قولہ تعالیٰ: ﴿ءَأَشْفَقْتُمْ أَن تُقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَاكُمْ صَدَقَاتٍ...﴾ [١٣] ٣٢٤

• قولہ تعالیٰ: ﴿أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ تَوَلَّوْا قَوْمًا غَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِم مَّا هُم مِّنكُمْ...﴾ [١٤-١٦] ٣٢٥

• قولہ تعالیٰ: ﴿لَن تُغْنِيَ عَنْهُمْ أَمْوَالُهُمْ وَلَا أَوْلَادُهُم مِّنَ اللَّهِ شَيْئًا...﴾ [١٧-١٩] ٣٢٧

• قولہ تعالیٰ: ﴿إِنَّ الَّذِينَ يُحَادُّونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ أُولَٰئِكَ فِي الْأَذَلِّينَ...﴾ [٢٠-٢١] ٣٢٨

• قولہ تعالیٰ: ﴿لَّا تَجِدُ قَوْمًا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ يُوَادُّونَ مَنْ حَادَّ اللَّهَ وَرَسُولَهُ...﴾ [٢٢] ٣٢٩

• تفسیر سورۃ الحشر

• قولہ تعالیٰ: ﴿سَبَّحَ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ...﴾ [١] ٣٣٣

• قولہ تعالیٰ: ﴿هُوَ الَّذِي أَخْرَجَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ مِن دِيَارِهِمْ لِأَوَّلِ الْحَشْرِ...﴾ [٢] ٣٣٤

• قولہ تعالیٰ: ﴿وَلَوْلَا أَن كَتَبَ اللَّهُ عَلَيْهِمُ الْجَلَاءَ لَعَذَّبَهُمْ فِي الدُّنْيَا...﴾ [٣-٥] ٣٣٩

• قولہ تعالیٰ: ﴿وَمَا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَىٰ رَسُولِهِ مِنْهُمْ فَمَا أَوْجَفْتُمْ عَلَيْهِ مِنْ خَيْلٍ وَلَا رِكَابٍ...﴾ [٦-٧] ٣٤٥

• قولہ تعالیٰ: ﴿لِلْفُقَرَاءِ الْمُهَاجِرِينَ الَّذِينَ أُخْرِجُوا مِن دِيَارِهِمْ وَأَمْوَالِهِمْ يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِّنَ اللَّهِ وَرِضْوَانًا...﴾ [٨] ٣٥٧

• قولہ تعالیٰ: ﴿وَالَّذِينَ تَبَوَّءُوا الدَّارَ وَالْإِيمَانَ مِن قَبْلِهِمْ يُحِبُّونَ مَنْ هَاجَرَ إِلَيْهِمْ...﴾ [٩] ٣٥٨

Index of Part Twenty - 512

- Words of the Almighty: "And those who came after them say, 'Our Lord, forgive us and our brothers who preceded us in faith..." [10] ... 372
- Words of the Almighty: "Have you not considered those who practiced hypocrisy, saying to their brothers who disbelieved among the People of the Scripture, 'If you are expelled, we will surely leave with you..." [11] ... 375
- Words of the Almighty: "If they are expelled, they will not leave with them, and if they are fought, they will not aid them..." [12-13] ... 376
- Words of the Almighty: "They will not fight you all except within fortified cities or from behind walls..." [14] ... 377
- Words of the Almighty: "Like the example of those shortly before them: they tasted the evil result of their affair..." [15-17] ... 379
- Words of the Almighty: "O you who have believed, fear Allah. And let every soul look to what it has put forth for tomorrow..." [18] ... 386
- Words of the Almighty: "And be not like those who forgot Allah, so He made them forget themselves..." [19] ... 387
- Words of the Almighty: "Not equal are the companions of the Fire and the companions of Paradise. The companions of Paradise are the attainers..." [20-21] ... 388
- Words of the Almighty: "He is Allah, other than whom there is no deity, Knower of the unseen and the witnessed. He is the Entirely Merciful, the Especially Merciful..." [22-23] ... 389
- Words of the Almighty: "He is Allah, the Creator, the Producer, the Fashioner; to Him belong the best names..." [24] ... 393
- Interpretation of Surah Al-Mumtahina
- Words of the Almighty: "O you who have believed, do not take My enemies and your enemies as allies..." [1] ... 395
- Words of the Almighty: "If they gain dominance over you, they would be to you as enemies and extend against you their hands..." [2] ... 401
- Words of the Almighty: "Never will your relatives or your children benefit you..." [3] ... 402
- Words of the Almighty: "There has already been for you an excellent pattern in Abraham and those with him..." [4-5] ... 403
- Words of the Almighty: "There has certainly been for you in them an excellent pattern for anyone whose hope is in Allah and the Last Day..." [6-7] ... 405

• Words of the Almighty: "Allah does not forbid you from those who do not fight you because of religion and do not expel you..." [8] ... 407
• Words of the Almighty: "Allah only forbids you from those who fight you because of religion and expel you from your homes..." [9] ... 409
• Words of the Almighty: "O you who have believed, when the believing women come to you as emigrants, examine them..." [10] ... 410
• Words of the Almighty: "And if any of your wives should escape you to the disbelievers and then you have your turn, give those whose wives have gone the equivalent of what they had spent..." [11] ... 420
• Words of the Almighty: "O Prophet, when the believing women come to you pledging to you that they will not associate anything with Allah..." [12] ... 423
• Words of the Almighty: "O you who have believed, do not make allies of a people with whom Allah has become angry. They have despaired of the Hereafter..." [13] ... 431
• Interpretation of Surah As-Saff
• Words of the Almighty: "Whatever is in the heavens and whatever is on the earth exalts Allah, and He is the Exalted in Might, the Wise..." [1-3] ... 432
• Words of the Almighty: "Indeed, Allah loves those who fight in His cause in a row as though they are a [single] structure joined firmly..." [4] ... 437
• Words of the Almighty: "And [mention, O Muhammad], when Moses said to his people, 'O my people, why do you harm me while you certainly know that I am the messenger of Allah to you?'" [5] ... 439
• Words of the Almighty: "And [mention] when Jesus, the son of Mary, said, 'O children of Israel, indeed I am the messenger of Allah to you..." [6] ... 440
• Words of the Almighty: "And who is more unjust than one who invents about Allah untruth while he is being invited to Islam?" [7] ... 442
• Words of the Almighty: "They want to extinguish the light of Allah with their mouths, but Allah will perfect His light..." [8] ... 443

बीसवें भाग की अनुक्रमणिका - ५१२

- अल्लाह तआला का फ़रमान: "और जो लोग उनके बाद आए, वे कहते हैं, 'ऐ हमारे रब, हमें और हमारे उन भाइयों को क्षमा कर दे जो हमसे पहले ईमान लाए..." [१०] ... ३७२
- अल्लाह तआला का फ़रमान: "क्या आपने उन लोगों को नहीं देखा जिन्होंने मुनाफ़िक़त (कपट) अपनाई, वे अह्ले-किताब के अपने उन भाइयों से जो काफ़िर हुए, कहते हैं, 'यदि तुम निकाले गए तो हम भी तुम्हारे साथ ज़रूर निकलेंगे..." [११] ... ३७५
- अल्लाह तआला का फ़रमान: "यदि वे निकाले गए तो वे उनके साथ नहीं निकलेंगे, और यदि उनसे युद्ध किया गया तो वे उनकी सहायता नहीं करेंगे..." [१२-१३] ... ३७६
- अल्लाह तआला का फ़रमान: "वे सब मिलकर तुमसे युद्ध नहीं करेंगे सिवाय क़िलाबंद बस्तियों में या दीवारों के पीछे से..." [१४] ... ३७७
- अल्लाह तआला का फ़रमान: "उन लोगों के उदाहरण की तरह जो उनसे कुछ ही पहले थे: उन्होंने अपने मामले के बुरे परिणाम का मज़ा चख लिया..." [१५-१७] ... ३७९
- अल्लाह तआला का फ़रमान: "ऐ ईमान वालो, अल्लाह से डरो। और हर व्यक्ति को देखना चाहिए कि उसने कल के लिए क्या भेजा है..." [१८] ... ३८६
- अल्लाह तआला का फ़रमान: "और उन लोगों की तरह न हो जाना जिन्होंने अल्लाह को भुला दिया, तो उसने उन्हें स्वयं उनके अपने आप को ही भुला दिया..." [१९] ... ३८७
- अल्लाह तआला का फ़रमान: "आग वाले (दोज़ख वाले) और जन्नत वाले बराबर नहीं हैं। जन्नत वाले ही सफल होने वाले हैं..." [२०-२१] ... ३८८
- अल्लाह तआला का फ़रमान: "वही अल्लाह है जिसके सिवा कोई इबादत के लायक नहीं, परोक्ष और प्रत्यक्ष का जानने वाला। वही अत्यंत कृपाशील, दयावान है..." [२२-२४] ... ३८९
- अल्लाह तआला का फ़रमान: "वही अल्लाह है, पैदा करने वाला, अस्तित्व देने वाला, रूप देने वाला; उसके लिए बेहतरीन नाम हैं..." [२४] ... ३९३
- सूरह अल-मुमतहिना की तफ़सीर
- अल्लाह तआला का फ़रमान: "ऐ ईमान वालो, मेरे और अपने शत्रुओं को मित्र न बनाओ..." [१] ... ३९५
- अल्लाह तआला का फ़रमान: "यदि वे तुम पर प्रभुत्व पा लें तो वे तुम्हारे शत्रु बन जाएँगे और तुम्हारी ओर अपने हाथ बढ़ाएंगे..." [२] ... ४०१

- अल्लाह तआला का फ़रमान: "तुम्हारे रिश्तेदार और तुम्हारी संतान तुम्हें कभी लाभ नहीं पहुँचाएंगे..." [३] ... ४०२
- अल्लाह तआला का फ़रमान: "तुम्हारे लिए इब्राहीम और उनके साथियों में एक अच्छा आदर्श रहा है..." [४-५] ... ४०३
- अल्लाह तआला का फ़रमान: "निश्चय ही तुम्हारे लिए उनमें एक अच्छा आदर्श रहा है, हर उस व्यक्ति के लिए जो अल्लाह और अंतिम दिन की आशा रखता हो..." [६-७] ... ४०५
- अल्लाह तआला का फ़रमान: "अल्लाह तुम्हें उन लोगों से नहीं रोकता जिन्होंने धर्म के मामले में तुमसे युद्ध नहीं किया और न ही तुम्हें निकाला..." [८] ... ४०७
- अल्लाह तआला का फ़रमान: "अल्लाह तो तुम्हें केवल उन लोगों से रोकता है जिन्होंने धर्म के मामले में तुमसे युद्ध किया और तुम्हें तुम्हारे घरों से निकाला..." [९] ... ४०९
- अल्लाह तआला का फ़रमान: "ऐ ईमान वालो, जब ईमान वाली स्त्रियाँ हिजरत करके तुम्हारे पास आएँ तो उनकी परीक्षा ले लिया करो..." [१०] ... ४१०
- अल्लाह तआला का फ़रमान: "और यदि तुम्हारी पत्नियों में से कुछ काफ़िरों के पास चली जाएँ और फिर तुम्हारी बारी आए, तो उन लोगों को जिनकी पत्नियाँ चली गई हैं, उतना ही दे दो जितना उन्होंने खर्च किया था..." [११] ... ४२०
- अल्लाह तआला का फ़रमान: "ऐ नबी, जब ईमान वाली स्त्रियाँ आपके पास इस बात पर बैअत (प्रतिज्ञा) करने के लिए आएँ कि वे अल्लाह के साथ किसी को शरीक नहीं करेंगी..." [१२] ... ४२३
- अल्लाह तआला का फ़रमान: "ऐ ईमान वालो, उस जाति से मित्रता न करो जिन पर अल्लाह का क्रोध हुआ है। वे आख़िरत (परलोक) से वैसे ही निराश हो चुके हैं..." [१३] ... ४३१
- सूरह अस-सफ़ की तफ़सीर
- अल्लाह तआला का फ़रमान: "आकाशों और धरती में जो कुछ भी है वह अल्लाह की तस्बीह (महि৳) करता है, और वही प्रभुत्वशाली, तत्वदर्शी है..." [१-३] ... ४३२
- अल्लाह तआला का फ़रमान: "निश्चय ही अल्लाह उन लोगों को पसंद करता है जो उसके मार्ग में पंक्तियों में होकर युद्ध करते हैं, मानो वे एक सीसा पिलाई हुई दीवार हों..." [४] ... ४३७
- अल्लाह तआला का फ़रमान: "और याद करो जब मूसा ने अपनी जाति से कहा, 'ऐ मेरी जाति के लोगो, तुम मुझे क्यों कष्ट पहुँचाते हो जबकि तुम जानते हो कि मैं तुम्हारी ओर अल्लाह का रसूल हूँ?'" [५] ... ४३९

• अल्लाह तआला का फ़रमान: "और याद करो जब मरियम के बेटे ईसा ने कहा, 'ऐ इसराईल की संतान, निश्चय ही मैं तुम्हारी ओर अल्लाह का रसूल हूँ..." [६] ... ४४०
• अल्लाह तआला का फ़रमान: "और उस व्यक्ति से बढ़कर अन्यायी कौन होगा जो अल्लाह पर झूठ गढ़े जबकि उसे इस्लाम की ओर बुलाया जा रहा हो?" [७] ... ४४२
• अल्लाह तआला का फ़रमान: "वे चाहते हैं कि अल्लाह के प्रकाश को अपने मुँह से बुझा दें, और अल्लाह अपने प्रकाश को पूर्ण करने वाला है..." [८] ... ४४३

فہرست بیسویں پارے کی - ۵۱۲

- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَالَّذِينَ جَاءُوا مِن بَعْدِهِم يَقُولُونَ رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا وَلِإِخْوَانِنَا الَّذِينَ سَبَقُونَا بِالْإِيمَانِ...﴾ [۱۰] ... ۳۷۲
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ نَافَقُوا يَقُولُونَ لِإِخْوَانِهِمُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَئِنْ أُخْرِجْتُمْ لَنَخْرُجَنَّ مَعَكُمْ...﴾ [۱۱] ... ۳۷۵
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿لَئِنْ أُخْرِجُوا لَا يَخْرُجُونَ مَعَهُمْ وَلَئِن قُوتِلُوا لَا يَنصُرُونَهُمْ...﴾ [۱۲-۱۳] ... ۳۷۶
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿لَا يُقَاتِلُونَكُمْ جَمِيعًا إِلَّا فِي قُرًى مُحَصَّنَةٍ أَوْ مِن وَرَاءِ جُدُرٍ...﴾ [۱۴] ... ۳۷۷
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿كَمَثَلِ الَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ قَرِيبًا ذَاقُوا وَبَالَ أَمْرِهِمْ...﴾ [۱۵-۱۷] ... ۳۷۹
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَلْتَنظُرْ نَفْسٌ مَّا قَدَّمَتْ لِغَدٍ...﴾ [۱۸] ... ۳۸۶
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ نَسُوا اللَّهَ فَأَنسَاهُمْ أَنفُسَهُمْ...﴾ [۱۹] ... ۳۸۷
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿لَا يَسْتَوِي أَصْحَابُ النَّارِ وَأَصْحَابُ الْجَنَّةِ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمُ الْفَائِزُونَ...﴾ [۲۰-۲۱] ... ۳۸۸
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ...﴾ [۲۲-۲۳] ... ۳۸۹
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿هُوَ اللَّهُ الْخَالِقُ الْبَارِئُ الْمُصَوِّرُ لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ...﴾ [۲۴] ... ۳۹۳
- تفسیر سورہ الممتحنہ
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا عَدُوِّي وَعَدُوَّكُمْ أَوْلِيَاءَ...﴾ [۱] ... ۳۹۵
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِن يَثْقَفُوكُمْ يَكُونُوا لَكُمْ أَعْدَاءً وَيَبْسُطُوا إِلَيْكُمْ أَيْدِيَهُمْ...﴾ [۲] ... ۴۰۱

- الله تعالیٰ کا ارشاد: ﴿لَن تَنفَعَكُمْ أَرْحَامُكُمْ وَلَا أَوْلَادُكُمْ...﴾ [٣] ... ٤٠٢
- الله تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قَدْ كَانَتْ لَكُمْ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ فِي إِبْرَاهِيمَ وَالَّذِينَ مَعَهُ...﴾ [٤-٥] ... ٤٠٣
- الله تعالیٰ کا ارشاد: ﴿لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِيهِمْ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِّمَن كَانَ يَرْجُو اللَّهَ وَالْيَوْمَ الْآخِرَ...﴾ [٦-٧] ... ٤٠٥
- الله تعالیٰ کا ارشاد: ﴿لَّا يَنْهَاكُمُ اللَّهُ عَنِ الَّذِينَ لَمْ يُقَاتِلُوكُمْ فِي الدِّينِ وَلَمْ يُخْرِجُوكُم...﴾ [٨] ... ٤٠٧
- الله تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنَّمَا يَنْهَاكُمُ اللَّهُ عَنِ الَّذِينَ قَاتَلُوكُمْ فِي الدِّينِ وَأَخْرَجُوكُم مِّن دِيَارِكُمْ...﴾ [٩] ... ٤٠٩
- الله تعالیٰ کا ارشاد: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا جَاءَكُمُ الْمُؤْمِنَاتُ مُهَاجِرَاتٍ فَامْتَحِنُوهُنَّ...﴾ [١٠] ... ٤١٠
- الله تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَإِن فَاتَكُمْ شَيْءٌ مِّنْ أَزْوَاجِكُمْ إِلَى الْكُفَّارِ فَعَاقَبْتُمْ فَآتُوا الَّذِينَ ذَهَبَتْ أَزْوَاجُهُم مِّثْلَ مَا أَنفَقُوا...﴾ [١١] ... ٤٢٠
- الله تعالیٰ کا ارشاد: ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِذَا جَاءَكَ الْمُؤْمِنَاتُ يُبَايِعْنَكَ عَلَىٰ أَن لَّا يُشْرِكْنَ بِاللَّهِ شَيْئًا...﴾ [١٢] ... ٤٢٣
- الله تعالیٰ کا ارشاد: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَوَلَّوْا قَوْمًا غَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ قَد يَئِسُوا مِنَ الْآخِرَةِ...﴾ [١٣] ... ٤٣١
- تفسیر سوره الصف
- الله تعالیٰ کا ارشاد: ﴿سَبَّحَ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ...﴾ [١-٣] ... ٤٣٢
- الله تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِهِ صَفًّا كَأَنَّهُم بُنْيَانٌ مَّرْصُوصٌ...﴾ [٤] ... ٤٣٧

- الله تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَإِذْ قَالَ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ يَا قَوْمِ لِمَ تُؤْذُونَنِي وَقَد تَّعْلَمُونَ أَنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ...﴾ [٥] ... ٤٣٩
- الله تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَإِذْ قَالَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ إِنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُم...﴾ [٦] ... ٤٤٠
- الله تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَىٰ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ وَهُوَ يُدْعَىٰ إِلَى الْإِسْلَامِ...﴾ [٧] ... ٤٤٢
- الله تعالیٰ کا ارشاد: ﴿يُرِيدُونَ لِيُطْفِئُوا نُورَ اللَّهِ بِأَفْوَاهِهِمْ وَاللَّهُ مُتِمُّ نُورِهِ...﴾ [٨] ... ٤٤٣

Index of the Twentieth Part | 513

- Allah the Almighty says: "It is He who sent His Messenger with guidance and the religion of truth to manifest it over all religion..." [9] | 444
- Allah the Almighty says: "O you who have believed, shall I guide you to a transaction that will save you from a painful punishment..." [10-13] | 445
- Allah the Almighty says: "O you who have believed, be supporters of Allah, as Jesus, the son of Mary, said to the disciples, 'Who are my supporters for Allah?'..." [14] | 448
- Interpretation of Surah Al-Jumu'ah
- Allah the Almighty says: "Whatever is in the heavens and whatever is on the earth is exalting Allah, the Sovereign, the Pure..." [1] | 451
- Allah the Almighty says: "It is He who has sent among the unlettered a Messenger from themselves reciting to them His verses..." [2] | 452
- Allah the Almighty says: "And [to] others of them who have not yet joined them..." [3] | 453
- Allah the Almighty says: "That is the favor of Allah, He bestows it upon whom He wills, and Allah is the possessor of great bounty..." [4-5] | 455
- Allah the Almighty says: "Say, 'O you who are Jews, if you claim that you are allies of Allah, excluding the [other] people, then wish for death, if you should be truthful'..." [6-7] | 458
- Allah the Almighty says: "Say, 'Indeed, the death from which you flee - indeed, it will meet you'..." [8-9] | 459
- Allah the Almighty says: "And when the prayer has been concluded, disperse throughout the land and seek from the bounty of Allah..." [10] | 476
- Allah the Almighty says: "And when they saw a transaction or a diversion, they rushed to it and left you standing..." [11] | 477
- Interpretation of Surah Al-Munafiqun
- Allah the Almighty says: "When the hypocrites come to you, [O Muhammad], they say, 'We testify that you are the Messenger of Allah'..." [1] | 494
- Allah the Almighty says: "They have taken their oaths as a cover, so they averted [people] from the way of Allah..." [2] | 498
- Allah the Almighty says: "That is because they believed, then they disbelieved; so their hearts were sealed over, and they do not understand..." [3-4] | 499
- Allah the Almighty says: "And when it is said to them, 'Come, the Messenger of Allah will ask forgiveness for you,' they turn their heads away..." [5] | 502

• Allah the Almighty says: "It is all the same for them whether you ask forgiveness for them or do not ask forgiveness for them..." [6-7] | 504
• Allah the Almighty says: "They say, 'If we return to al-Madinah, the more honored [for power] will surely expel therefrom the more humble'..." [8] | 505
• Allah the Almighty says: "O you who have believed, let not your wealth and your children divert you from remembrance of Allah..." [9-11] | 506
• Index | 509

बीसवें भाग की अनुक्रमणिका | 513

- अल्लाह तआला का कथन: "वही है जिसने अपने रसूल को मार्गदर्शन और सत्य धर्म के साथ भेजा ताकि उसे सब धर्मों पर प्रबल कर दे..." [9] | 444
- अल्लाह तआला का कथन: "ऐ ईमान लाने वालो! क्या मैं तुम्हें एक ऐसे व्यापार का पता बताऊँ जो तुम्हें दुखद यातना से बचा ले..." [10-13] | 445
- अल्लाह तआला का कथन: "ऐ ईमान लाने वालो! अल्लाह के सहायक बन जाओ, जैसा कि मरयम के बेटे ईसा ने हवारियों से कहा था, 'अल्लाह की राह में कौन मेरे सहायक हैं?'..." [14] | 448
- सूरह अल-जुमुआ की व्याख्या (तफसीर)
- अल्लाह तआला का कथन: "आकाशों और धरती में जो कुछ भी है, वह अल्लाह की तस्बीह (महिमा गान) करता है, जो बादशाह, अत्यंत पवित्र है..." [1] | 451
- अल्लाह तआला का कथन: "वही है जिसने अनपढ़ लोगों में उन्हीं में से एक रसूल भेजा जो उन्हें उसकी आयतें सुनाता है..." [2] | 452
- अल्लाह तआला का कथन: "और उनमें से दूसरों के लिए भी जो अभी उनसे नहीं मिले हैं..." [3] | 453
- अल्लाह तआला का कथन: "यह अल्लाह का अनुग्रह है, वह जिसे चाहता है प्रदान करता है, और अल्लाह बड़े अनुग्रह वाला है..." [4-5] | 455
- अल्लाह तआला का कथन: "कहो, 'ऐ यहूदियों! यदि तुम्हारा यह दावा है कि दूसरे लोगों को छोड़कर तुम ही अल्लाह के मित्र हो, तो मृत्यु की कामना करो यदि तुम सच्चे हो'..." [6-7] | 458
- अल्लाह तआला का कथन: "कहो, 'निश्चय ही वह मृत्यु जिससे तुम भागते हो, वह तो तुमसे मिलकर ही रहेगी'..." [8-9] | 459
- अल्लाह तआला का कथन: "फिर जब नमाज़ पूरी हो जाए, तो धरती में फैल जाओ और अल्लाह का अनुग्रह तलाश करो..." [10] | 476
- अल्लाह तआला का कथन: "और जब वे कोई व्यापार या खेल-तमाशा देखते हैं, तो उसकी ओर दौड़ पड़ते हैं और तुम्हें खड़ा छोड़ देते हैं..." [11] | 477
- सूरह अल-मुनाफिकून की व्याख्या (तफसीर)

- अल्लाह तआला का कथन: "जब मुनाफिक (कपटाचारी) तुम्हारे पास आते हैं, तो वे कहते हैं, 'हम गवाही देते हैं कि आप निश्चय ही अल्लाह के रसूल हैं'..." [1] | 494
- अल्लाह तआला का कथन: "उन्होंने अपनी शपथों को ढाल बना लिया है, अतः वे अल्लाह के मार्ग से रोकते हैं..." [2] | 498
- अल्लाह तआला का कथन: "यह इसलिए है कि वे ईमान लाए, फिर उन्होंने कुफ़्र किया, अतः उनके दिलों पर मुहर लगा दी गई, तो वे नहीं समझते..." [3-4] | 499
- अल्लाह तआला का कथन: "और जब उनसे कहा जाता है, 'आओ, अल्लाह का रसूल तुम्हारे लिए क्षमा की प्रार्थना करे,' तो वे अपने सिर फेर लेते हैं..." [5] | 502
- अल्लाह तआला का कथन: "उनके लिए बराबर है चाहे तुम उनके लिए क्षमा की प्रार्थना करो या उनके लिए क्षमा की प्रार्थना न करो..." [6-7] | 504
- अल्लाह तआला का कथन: "वे कहते हैं, 'यदि हम मदीना लौटेंगे, तो जो अधिक सम्मानित है, वह वहाँ से अपमानित व्यक्ति को अवश्य निकाल देगा'..." [8] | 505
- अल्लाह तआला का कथन: "ऐ ईमान लाने वालो! तुम्हारे धन और तुम्हारी संतान तुम्हें अल्लाह की याद से गाफ़िल न कर दें..." [9-11] | 506
- अनुक्रमणिका | 509

بیسویں پارے کی فہرست | 513

- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وہی ہے جس نے اپنے رسول کو ہدایت اور سچے دین کے ساتھ بھیجا تاکہ اسے ہر دین پر غالب کر دے...﴾ [9] | 444
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اے ایمان والو! کیا میں تمہیں ایسی تجارت بتاؤں جو تمہیں دردناک عذاب سے بچا لے...﴾ [10-13] | 445
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اے ایمان والو! اللہ کے مددگار بن جاؤ، جیسا کہ عیسیٰ ابن مریم نے حواریوں سے کہا تھا کہ کون ہے جو اللہ کی راہ میں میرا مددگار ہو؟...﴾ [14] | 448
- تفسیر سورہ الجمعہ
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اللہ کی تسبیح کرتی ہے ہر وہ چیز جو آسمانوں میں ہے اور ہر وہ چیز جو زمین میں ہے، جو بادشاہ، نہایت پاک ہے...﴾ [1] | 451
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وہی ہے جس نے ان پڑھوں میں انہی میں سے ایک رسول بھیجا جو ان پر اس کی آیتیں پڑھتا ہے...﴾ [2] | 452
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور ان میں سے دوسروں کے لیے بھی جو ابھی ان سے نہیں ملے...﴾ [3] | 453
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿یہ اللہ کا فضل ہے، وہ جسے چاہتا ہے عطا فرماتا ہے، اور اللہ بڑے فضل والا ہے...﴾ [4-5] | 455
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿کہہ دو، اے وہ لوگو جو یہودی بنے ہو! اگر تم یہ دعویٰ کرتے ہو کہ دوسرے لوگوں کو چھوڑ کر تم ہی اللہ کے دوست ہو تو موت کی تمنا کرو اگر تم سچے ہو...﴾ [6-7] | 458

- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿کہہ دو کہ وہ موت جس سے تم بھاگتے ہو، وہ تو تمہیں مل کر ہی رہے گی...﴾ [8-9] | 459
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿پھر جب نماز پوری ہو جائے تو زمین میں پھیل جاؤ اور اللہ کا فضل تلاش کرو...﴾ [10] | 476
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور جب وہ کوئی تجارت یا کھیل تماشا دیکھتے ہیں تو اس کی طرف دوڑ پڑتے ہیں اور تمہیں کھڑا چھوڑ دیتے ہیں...﴾ [11] | 477
- تفسیر سورہ المنافقون
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿جب منافق تمہارے پاس آتے ہیں تو کہتے ہیں کہ ہم گواہی دیتے ہیں کہ آپ یقیناً اللہ کے رسول ہیں...﴾ [1] | 494
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿انہوں نے اپنی قسموں کو ڈھال بنا لیا ہے، پس وہ اللہ کی راہ سے روکتے ہیں...﴾ [2] | 498
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿یہ اس لیے ہے کہ وہ ایمان لائے پھر انہوں نے کفر کیا، پس ان کے دلوں پر مہر لگا دی گئی، تو وہ نہیں سمجھتے...﴾ [3-4] | 499
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور جب ان سے کہا جاتا ہے کہ آؤ اللہ کا رسول تمہارے لیے مغفرت طلب کرے، تو وہ اپنے سر پھیر لیتے ہیں...﴾ [5] | 502
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ان کے حق میں برابر ہے چاہے تم ان کے لیے مغفرت طلب کرو یا ان کے لیے مغفرت طلب نہ کرو...﴾ [6-7] | 504
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وہ کہتے ہیں کہ اگر ہم مدینہ واپس گئے تو جو زیادہ عزت والا ہے وہ وہاں سے ذلیل کو ضرور نکال دے گا...﴾ [8] | 505
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اے ایمان والو! تمہارے مال اور تمہاری اولاد تمہیں اللہ کے ذکر سے غافل نہ کر دیں...﴾ [9-11] | 506